

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184095

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—901—26-3-70—5,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. S 491.25^{*} P. G.
B575 Accession No. S 2140

Author भट्टोजीदीक्षित .

Title सिद्धान्तकौमुदी . अष्टाध्याय .

This book should be returned on or before the date last marked below.

1949

॥ श्रीः ॥

—* काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला *

१३६

(व्याकरणविभागे (१७) सप्तदशं पुष्पम्)

रूपलेखनप्रकार-पङ्क्तिरेखनप्रकारसहिता
सिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा

सुबोधिनीसहितस्वरवैदिकी-भैरवीयुतलिङ्गानु-
शासनगणपाठसूत्रवार्तिकधातुसूच्यादि-
परिशिष्टविभूषिता ।

(उत्तरार्द्धम्)

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस
बनारस सिटी ।

प्रति ८)

उत्तरार्द्ध ८)

संपूर्ण १६)

॥ श्रीः ॥

—* काशी—संस्कृत—ग्रन्थमाला *

१३६

(व्याकरणविभागे (१७) सप्तदशं पुष्पम्)

म. म. श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
श्रीवासुदेवदीक्षितकृत—
'बालमनोरमा' व्याख्यासहिता
व्याकरणाचार्य—सदाशिवशास्त्रिभिः
सम्पादिता ।
[तृतीयो भागः]

Post Graduate Library
College of Arts & Commerce, O. U.

प्रकाशकः

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस,
विद्याविज्ञान प्रेस, बनारस सिटी ।

द्वितीयं संस्करणम्]

मूल्य ३)

[सन् १९४१

[सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः]

भवाद्यादिचुराद्यन्तर्गतप्रकरणानुक्रमणिका

क्रमाङ्काः			पृष्ठानि
१	भवादिप्रकरणम्	...	३
२	अदादिप्रकरणम्	१६९
३	जुहोत्यादिप्रकरणम्	...	२०७
४	दिवादिप्रकरणम्	२१८
५	स्वादिप्रकरणम्	...	२६३
६	तुदादिप्रकरणम्	...	२३९
७	रुधादिप्रकरणम्	...	२५०
८	तनादिप्रकरणम्	...	२५४
९	क्रयादिप्रकरणम्	...	२५८
१०	चुरादिप्रकरणम्	...	२६४

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,
बनारस सिटी

बालमनोरमाव्याख्योपेता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी । [उत्तरार्द्धम्]

श्रीब्राह्मन्तीचण्यैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिबम् ।

तोष्ट्रयमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।

किञ्चास्तु पतञ्जलये आत्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ १ ॥

व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।

वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ २ ॥

ॐ 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ताः स्युः' इति भाष्यप्रमाणकं ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातादिप्रयोजनाय कृतं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै ग्रन्थतो निबध्नाति—श्रोत्रेति । वेदाध्येता श्रोत्रियः । 'श्रोत्रिषरञ्छन्दोऽधीते' इति वेदपर्यायाच्छ्रुतशब्दात् द्वितीयाऽन्ताद्धीत इत्यर्थे चन्प्रत्ययः । प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपातितः । श्रोत्रियस्य भावः श्रोत्रम् । 'श्रोत्रियस्य यलोपरचे'त्यणि इकारादुत्तरस्य यकाराऽकारसङ्घातस्य लोपे इकारस्य 'यस्येति चेति लोपः । अहंति आर्यैः प्रशस्यमानेषु वेदविहितकर्मसु योग्यो भवतीत्यहन् । 'अहः प्रशंसाया'मिति शतप्रत्ययः । अहंतो भावः आहन्ती । 'अहंतो नुम्' चेति प्यजि आदिबुद्धौ प्रकृतेर्नुमागमे वित्त्वान्कीषि 'इक्षस्तद्धितस्ये'ति यकारलोपे 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । स्त्रीषं लोकात् । श्रोत्रं च आहन्ती च श्रोत्राहन्त्यौ । ताम्नां वित्ताः श्रोत्राहन्तीचयाः । तैरिति विग्रहः । 'तेन वित्तरचुञ्चुप्चयापा'विति चणप् । वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैरिति यावत् । गुण्यैरिति ।

पूर्वाद्धं कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

नित्याऽनित्यवस्तुविवेकः, इहाऽमुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसम्पत्तिः, समुक्षुत्व-
मित्यादिप्रशस्तगुणसम्पन्नैरित्यर्थः । 'रूपादाहृतप्रशंसयो'रिति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि ह-
रयते' इति वातिकेन यप् प्रत्ययः, तद्भाष्ये 'गुण्या ब्राह्मणा' इत्युदाहरणात् । महर्षिभि-
रिति । महान्तश्च ते ऋषयश्चेति कर्मधारयः । 'आन्महत' इत्यात्वम् । अतितपस्वि-
भिरित्यर्थः । महर्षिर्ब्रह्ममिति । अहश्च दिवा चेति वीप्सायां 'अवतुरे'त्यादिना द्वन्द्वो नि-
पातितः । अहन्यहनीत्यर्थः ।

तोऽदृश्यमानोऽपीति । 'दृष्टुं स्तुतौ' सकर्मकः । गुणवत्त्वेनाऽभिधानं स्तुतिः । अभि-
धानक्रियानिरूपितं कर्मत्वमादाय 'देवान् स्तौती'त्यादौ द्वितीया । न तु गुण्याभिधा-
नमेव स्तुतिः, तथा सति गुणस्य धात्वर्थोपसङ्गगृहीतत्वेनाऽकर्मकत्वापत्तेः । 'धात्वादेः
षः सः' इति षकारस्य सकारेऽदृष्ट्वनिवृत्तौ, 'धातोरेकाच' इति भृशार्थं यकि, 'अकृत्सा-
वंचातुकयो'रिति दीर्घं, 'सन्त्यङो'रिति द्वित्वे, 'शर्पूर्वाः खय' इति सकारस्याभ्यासग-
तस्य लोपे, 'गुणो यङ्लुको'रित्यभ्यासोकारस्य गुणे, ततः परस्य सस्य 'आदेशप्रत्यय-
यो'रिति वत्त्वे, 'दृष्ट्वेन तकारस्य टकारे, 'तोऽदृश्येति' यङन्तात् 'सनाद्यन्ता' इति धातु-
संज्ञात् कर्मणि लटि लट्प्रशानवि 'आने मु'गिति मुगागमे, 'सावंचातुके य'गिति यकि,
यङोऽकारस्य 'अतो लोप' इति लोपे, 'तोऽदृश्यमान' इति रूपम् । भृशं स्तुत्यमानोऽ-
पीत्यर्थः । अचिन्त्यजगद्गङ्गनाद्यनन्तगुणसम्पन्नतया भृशं सङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावात् ।
अगुण इति । निगुण इत्यर्थः । 'साक्षी चेता केवलो निगुणश्चे'त्यादिश्रुतेरिति भावः ।
निगुणस्य गुणवत्त्वेन कथनात्मिका स्तुतिर्विद्वेत्स्यापातप्रतिपन्नं विरोधमपिशब्दो द्यो-
तयति । गुणानां व्यावहारिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाऽभावाच्च विरोध इत्युत्तरी-
मांसायां स्पष्टम् । विमुदिति । सर्वव्यापकः परमेश्वर इत्यर्थः । विजयतेतरामिति । जि-
ज्ये, अकर्मकः । ङकर्षणवर्तनं जयः । 'विपराभ्यां जे'रित्यामनेपदम् । 'तिङ्शचे'त्य-
तिशायने तरप् । 'किमेत्तिङ्शये'ति तरबन्तात् स्वार्थे आम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्ववि-
भक्ति'रित्यत्र तसिकादिषु परिगणनादामन्तमव्ययम् । सर्वोऽङ्कर्षणवर्तन इत्यर्थः । न
च विजयते इति समुदायस्याऽतिङ्गन्तत्वात् कथं ततस्तरङ्गिति वाच्यम् । वि इति हि
भिन्नं पदम्, तिङ्गन्तोत्तरपदसमासस्य लुन्दोमात्रविषयत्वात् । ततश्च जयत इत्यस्मा-
देव तरप् । न च जयते इत्यस्य 'विपराभ्यां जे'रिति कृत्यामनेपदस्य विशब्दसापेक्ष-
त्वादसामर्थ्यं शङ्क्यम् । वीत्युपसर्गस्य द्योतकत्वेन पृथगर्थविहीनतया तत्सापेक्षत्वा-
भावात् तिङ्गन्तस्य प्रधानतया तस्य विशब्दसापेक्षत्वेऽपि बाधकाऽभावाच्चेत्यलम् ।
वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणनिरूपणं प्रतिजानीते — पूर्वाद्धं इति । तुर्यश्चतुर्थः । 'चतुरश्र-
यतावाचरलोपरचे'ति चतुरशब्दाद्यप्रत्ययाः, प्रकृतेश्चकाराऽकारसङ्घातकोपसङ्गः । पूर्वाद्धं
चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्ययाः कथिता इत्यन्वयः । 'स्पृशोऽनुदके कि'ञ्जित्यादि-

अथ भ्वादिप्रकरणम् ।

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट् । लिट् । लृट् । लृट् । लोट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । २१५१ वर्तमाने लट् ३।२।१२३॥ वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । २।५२ लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकैभ्यः ३।४ ६६॥ लकाराः सकर्मकैभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकैभ्यो भावे कर्तरि च । २।५३ लस्य ३।४।७७॥ अधिकारोऽ-

तार्तीयककतिपयप्रत्ययोपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । अथेति । चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्त इत्यन्वयः । तृतीयाध्यायस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विषयाः । तृतीयाध्यायविहिता इति यावत् । कृत्स्नं 'णचः स्त्रियाम' इत्यादितद्वित्युत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः । तत्रेति । निर्धारणसप्तम्यन्तात्प्रज्ञं । तेषु तृतीयाध्यायवर्तिप्रत्ययेष्वित्यर्थः । दशेति । अनुबन्धभेदाञ्जकारभेद इति भावः । पञ्चम इति । लेङित्यर्थः । छन्दोमात्रेति । लिङ्गं लेङित्यत्र 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट्' इति पूर्वसूत्रात् छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः । एतेन लेटूपाणि इह कुतो न प्रदर्श्यन्त इति शङ्का निरस्ता । वर्तमाने लट् । धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकृतम् । 'वर्तमाने' इति तन्नाम्नेति । वर्तमानेऽयं विद्यमानाद्धातोः लङिति लभ्यते । फलितमाह—वर्तमानक्रियावृत्तेरिति । धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वं तु वर्तमानकालवृत्तित्वम् । कालस्य तु वर्तमानत्वम् अतीतानागतभिन्नकाङ्क्षम् । 'भूतमविष्यतोः प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः कालः' इति भाष्यम् । वर्तमानत्वं च न प्रत्ययार्थभूतकर्त्रादिविशेषणम् । अतीतपाकादिक्रिये कर्तरि वर्तमाने, पचति इत्याद्यापत्तेः, किंतु धात्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम् । लट् तु तस्य द्योतक एव । अटाविनाविति । न च अकार उच्चारणार्थ एवास्तिवति वाच्यम् । लिङादिवैलक्षण्याय तस्यावश्यकत्वात् । तथाच तस्य इत्संज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावात् इत्संज्ञैवावर्तयेति भावः । लः कर्मणि च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'लः कर्मणि चे'ति प्रथमं वाक्यम् । ल इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । अकारेण 'कर्तरि कृदित्यतः कर्तरोत्पनुकृत्यते । धातोरित्यधिकृतम् । लकाराः कर्मणि कर्तरि च धातोः स्युरिति लभ्यते । सकर्मकधातुविषयमेवेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यस्य बाधितत्वात् । तदाह—लकाराः सकर्मकैभ्यो (धातुभ्यः) कर्मणि कर्तरि च स्युरिति । एवं च सकर्मकैभ्यो भावे लकारा न भवन्ति । सकर्मकैभ्योऽपि भावलकारप्रवृत्तौ तु 'देवदत्तेन घटं क्रियत' इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यादिति भावः । 'भावे चाकर्मकैभ्यः' इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रापि अकारेण कर्तृवानुकृत्यते । न तु कर्म, असम्भवात् । तदाह—सकर्मकैभ्यो भावे कर्तरि चेति । अत्राऽकर्मकप्रहणेन अविचितकर्मका अपि गृह्यन्ते । तेन 'देवदत्तेन भुज्यते' इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मणः अविवक्षायां भावे लकारोऽस्येवेत्यम्बत्र विस्तरः । लस्य । 'धातो' रित्यधिकृतम् ।

यम् । २१५४ तित्तिस्मिन्स्थस्थमिब्वस्मस्तातांभथासाथांभ्वमिड्वहि-
महिक् ३।४।७८॥ एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः । २१५५ लः परस्मैपदम् १।
४।१६॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः । २१५६ तडानावात्मनेपदम् १।४।
१००॥ तच् प्रत्याहारः । (तादिनवकं) शानच्कानचौ चैतत्संज्ञानि स्युः । पूर्वसं-
ज्ञापवादः । २१५७ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १।३।१२॥ अनुदात्ते उ-
पदेशे यो ङित् तदन्ताच्च घातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् । २१५८ स्वरि-

अकारो न विवक्षितः । तेन लिङादीनामपि सङ्ग्रहः । 'चूडाल' इत्यादौ च नातिप्रसङ्गा-
तिसत् । तिप्, तस्, क्षि, सिप्, थस्, थ, मिप्, वस्, मस्, त, आताम्, झ, थास्,
आथाम्, ध्वम्, इष्ट, वहि, महिक् । एषां समाहारश्चङ्गात् प्रथमैकवचनम् । लस्येति
स्थानषष्ठयन्तमधिकृतम् । तेन आदेश इति लभ्यते । फलितमाह-एत इति । तसादौ
कृत्वाऽभावः आर्षः । तिबादौ पकारानुबन्धयोजनं तु द्वेष्टीत्यादौ सार्वधातुकमपिङिति
ङित्वनिवृत्त्यर्थम् । तदुदाहरणेषु स्पष्टीभविष्यति । लः पर । ल इति स्थानषष्ठी ।
आदेशः इत्यध्याहार्यम् । तदाह—लादेश इति । तडानो । तच् च आनश्चेति द्वन्द्वः ।
प्रत्याहार इति । 'त आतामिति तशब्दमारभ्य महिङिति ङकारेणे'ति शेषः । तदाह—
तादिनवकमिति । इह पूर्वसूत्राच्च इत्यनुवर्तते । ततश्च आनग्रहणेन शानच्कानचावेव
गृह्यते । न तु 'ताङ्गीक्यवयोवचनशक्तिषु चानक्षि'ति विहितश्चानशपि । तस्य लादे-
शत्वाऽभावात् । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि चानश्च सिध्यति, निघ्नाना इत्यादौ । तदाह—
शानच्कानचौ चेति । एतत्संज्ञानात् । आत्मनेपदसंज्ञकान्तीत्यर्थः । पूर्वसंज्ञेति । परस्मै-
पदसंज्ञापवाद इत्यर्थः । एवं च तिबादिनवके परस्मैपदसंज्ञा पर्यवस्यति । अथ कस्मा-
द्धातोः परस्मैपदम्, कस्मादात्मनेपदमित्याकाङ्क्षायामाह—प्रनुदात्तङितः । अनुदा-
त्तश्च ङच् अनुदात्तङो । तावितौ यस्य सः अनुदात्तङित् । तस्मात् अनुदात्तङितः ।
द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । अनुदात्तेतः ङितश्चेति लभ्यते । 'उ-
पदेशोऽजनुनासिक इ'दित्यस्मात् मण्डूकप्लुत्या उपदेश इत्यनुवृत्तम्, ङित इत्यनेन स-
म्बध्यते । नतनुदात्तेत इत्यनेन । उपदेशादयत्र अनुदात्तस्येत्संज्ञाया अप्रसक्तत्वेना-
ऽभ्यभिचारात् । 'भूमादयो धातव' इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या धातव इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या
विपरिणतम् अनुदात्तेता ङिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तेदेशे तद्वन्तविधेः प्रयोजना-
ऽभावात् ङिदेशे तदन्तविधिः । तदाह—अनुदात्तेत इत्यादिना । लस्य स्थान इति । आ-
त्मनेपदग्रहणलभ्यमिदम् । तिङां लादेशस्वनियमात् । उपदेशे किम् । सुकुटिषति ।
अत्र 'गाङ्कुटादिभ्य' इति सप्त आतिदेशिकमेव ङित्वम्, नत्वौपदेशिकम् । धातोः
किम् । अनुवृत्तम् । अत्र 'गिष्ठीति' चङन्ताच्चात्मनेपदम् । ङिदेशे तदन्तविध्यभावे तु
बोभूयत् इत्यादौ 'सनाद्यन्ता' इति धातुसंज्ञाया यङन्ताच्चात्मनेपदं न स्यात् । ङित
इत्येवौकौ यङो ङित्वेऽपि तदन्तस्य धातोङित्वाभावादात्मनेपदं न स्यात् । स्वरि-

तजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १।३।७२॥ स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं
स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । २१५६ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८॥
आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्वातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । २१६० तिङ्छ्रीणि त्री-
णि प्रथममध्यमोत्तमाः १।४।१०१॥ तिङ् उभयोः पदयोर्ब्रह्मिकाः क्रमादेत-
त्संज्ञाः स्युः । २१६१ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १।४।१०२॥
लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्छ्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।
२१६२ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १।४।१०४॥

तजितः । स्वरितश्च ज् च स्वरितौ, तौ हतौ यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिः । इच्छद्भ्यः
प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह—स्वरितेतो जितश्चेति । धातोरित्यनन्तरं 'लस्य स्थाने' इति
शेषः । कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् । तदाह—कर्तृगामिनीति ।
एवं च 'होता याज्यया यजती'त्यादौ यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृ-
गामित्वाऽभावात् नात्मनेपदम् । तथा 'वेतनेन यज्ञस्तभृतो देवदत्तः पवती'त्यत्रापि
पाकफलस्य भोजनस्य पक्वगामित्वाऽभावात् नात्मनेपदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न फ-
लम् । लोकतो वेदतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिः तस्यैवात्र क्रियाफलशब्देन विवक्षित-
त्वाद् । कर्तृगामिफलक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदं तु भास्वर्यफलस्य कर्तृगा-
मित्वं शोतयतीत्यलम् । शेषात्कर्तरि । 'अनुदात्तङित' इति 'स्वरितजित' इति चोक्ता-
दात्मनेपदविषयादन्यः शेषः । तदाह—आत्मनेपदानिमित्तहीनादिति । अनेन भूवातोः कर्तरि
लस्य परस्मैपदं सिद्धम् । तत्र तिबादिनवके युगपत् पर्यायेण एकद्वित्रादिकतिपयरूपेण
वा प्राप्ते 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' 'अस्मद्युत्तमः' 'शेषे प्रथमः'
इति व्यवस्थां वक्ष्यन् प्रथमादिसंज्ञां तावदाह—तिङ्छ्रीणि त्रीणि । तिङ्ः षट् त्रिकाः,
संज्ञास्तु तिस्र इति यथासङ्ख्याऽसम्भवादेकैकस्य त्रिकस्य तिसृषु संज्ञासु प्राप्तास्त्वाह-
तिङ्ः उभयोः पदयोरिति । 'लः परस्मैपद' मित्यतः परस्मैपदमिति, 'तडानावात्मनेपद'-
मित्यत आत्मनेपदमिति चानुवृत्तं षष्ठ्यन्ततया विपरिणाम्यते । ततश्च परस्मैपदात्मने-
पदयोरुभयोरपि प्रत्येकं त्रयस्त्रिकाः सन्तीति यथासङ्ख्यं प्रथमादिसंज्ञाः प्रवर्तन्त इति
भावः । प्रथमाद्विषु पुरुषसंज्ञा तु प्राचीनाचार्यशास्त्रसिद्धेति बोध्यम् । अथ प्रथमादि-
पुरुषेषु एकैकस्मिन् पुरुषे प्रत्ययत्रिकात्मके युगपत् पर्यायेण वा एकैकप्रत्यये प्राप्ते
'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचन'मिति व्यवस्थार्थमेकवचनादिसंज्ञमाह—
तान्येक । तच्छब्देन पूर्वसूत्रोपात्तानि प्रथममध्यमोत्तमाख्यानि तिङ्छ्रीणि त्रीणि प-
रामुच्यन्ते । तदाह—नृषप्रथमादिसंज्ञानीति । 'एकशः' इत्यस्य विवरणं प्रत्येकमिति ।
'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्साया' मिति शसिति भावः । युष्मदि । उपोच्चारितं पदमुप-
पद्यम् । युष्मदि समीपोच्चारिते सतीत्यर्थः । समानमेकमधिकरणं वाच्यं यत्वेति वि-
ग्रहः । सामानाधिकरण्यं च युष्मदस्तिङ्ःस्थानीभूतलकारेण विवक्षितम् । 'लः पर-

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः स्यात् । २१६३ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च १।४।१०६॥ मन्य-
घातुरपपदं यस्य घातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने ।
मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् । २१६४ अस्मद्युत्तमः १।४।
१०७॥ तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् । २१६५ शेषे प्रथमः १।४।१०८॥ मध्य-
मोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । १ भू सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थि-

स्मैपदमित्यतस्तदनुवृत्तेः । तथा च फलितमाह—तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदीति ।
स्थानं—प्रसङ्गोऽस्यास्तीति स्थानी तस्मिन्, प्रसङ्गे सतीत्यर्थः । प्रसङ्गश्च तदर्थो-
गतौ सत्यां वक्त्रा अप्रयोग एव भवति । तथा च स्थानिनीत्यनेन उपपदभूते युष्मदि
प्रयोगं विना स्वार्थं बोधयति सतीत्यर्थः पर्यवस्यति । तदाह—अप्रयुज्यमान इति ।
स्थानिनीत्यनुक्तौ युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमान एव मध्यमः स्यात् । ततश्च राम पाही-
त्यादौ अव्याप्तिः स्यात् । अपिना लब्धमाह—प्रयुज्यमानेऽपीति । 'युष्मद्युपपदे स्था-
निनीत्येवोक्तौ राम त्वं पाहीत्यादौ युष्मत्प्रयोगे मध्यमो न स्यात् । अतोऽपिग्रह-
णमिति भावः । अत्वं त्वं सम्पद्यत इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः, तत्र युष्मच्छब्दस्य गौण-
त्वात् । 'भवानागच्छतीत्यादौ भवच्छब्दयोगे तु न मध्यमपुरुषः, युष्मच्छब्दस्य स-
म्बोध्यैकविषयत्वात् भवच्छब्दस्य तु स्वभावेन सम्बोध्याऽसम्बोध्यसाधारणत्वादि-
त्यलम् । प्रहासे च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति प्रथमं वाक्यम् ।
मध्यम इत्यनुवर्तते । मनघातुः श्यन्विकरणः उपपदं यत्येति बहुव्रीहिः । मन्यपदश्च-
वणवकाङ्क्षाताविति विशेष्यं लभ्यते । तदाह—मन्यघातुरित्यादिना । तस्मिन् प्रकृति-
भूते सतीति । तस्मादातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः । मध्यमस्यादिति । 'अस्मद्युपपदे
इति शेषः । अस्मद्युत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्तेः । एवं च उत्तमपुरुषापवादोऽयं मध्य-
मविधिः । 'मन्यतेरुत्तम एकवच्चेति द्वितीयं वाक्यम् । तद्व्याचष्टे—मन्यतेरुत्तमः
स्यादिति । 'युष्मद्युपपदे' इति शेषः पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तः । स चेत् । सः मन्यतेरुत्तमपु-
रुषः, द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचनं लभत इत्यर्थः । मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासार्थमिदम् ।
एतत्सर्वमनुपपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविस्यति । अस्मद्युत्तमः । तथाभूत इति । तिङ्वाच्य-
कारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । शेषे । उक्तान्मध्यमोत्तमविषया-
दन्यः शेषः । तदाह—मध्यमोत्तमयोरविषय इति । 'स्वमहं च पचाव' इत्यत्र तु परस्व-
दुत्तमपुरुष एव । न तु मध्यमः । 'देवदत्तस्त्वं च पचथ' इत्यत्रापि न प्रथमपुरुषः ।
युष्मदस्सत्त्वेन शेषत्वाऽभावादित्यलम् । भू सत्तायामिति । वर्तते इति शेषः । भ्वा-
दिगणे प्रथमो धातुरयम् । तत्र भू इत्येव गणे पाठः । अर्थनिर्देशस्वाधुनिक इति
वक्ष्यते । यद्यपि सत्ता जातिः, न क्रिया, तथापि आत्मधारणं सत्तेत्युच्यते । स्वरूपे-
त्याऽवस्थानमिति भावः । कर्तृविवक्षायामिति । वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूधातोः कर्तार लङि

ते । २१६६ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३।४।११३॥ तिङ् शितश्च धात्वधिका-
रोणा एतत्संज्ञाः स्युः । २१६७ कर्तरि शप् ३।१।६८॥ कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे
धातोः शप् स्यात् । शपावितौ । २१६८ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७।३।
८४॥ अनयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।
२१६९ भोऽन्तः ७।१।३॥ प्रत्ययावयवस्य भस्यान्तादेशः स्यात् । 'अतो गुणे'
(सु १९१) । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ । २१७० अतो दीर्घो यञि

आत्मनेपदनिमित्तहीनतया परस्मैपदे तिबादिनवके तत्रापि युष्मदस्मत्सामानाधिक-
रण्याऽभावात् प्रथमपुरुषत्रिके तत्रापि कर्तुरेकविवक्षायां तिपि सति, भू ति इति
स्थिते प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः । तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन् सार्वधातुकसंज्ञामाह—
तिङ्शित् । धातोरित्यधिकृतम् । तदाह—धात्वधिकारोक्ता इति । तेन हरीनिरयत्र शसः
सार्वधातुकत्वं न । अन्यथा 'तिङ्शित्सार्वधातुकमिति शसः सार्वधातुक्रवात्
सार्वधातुकमपिदिति क्तिन्वे 'घेङ्ङिती'ति गुणः स्यात् । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके
यगित्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । 'धातोरैकाचो हलादेरित्यस्माद्धातो-
रिति । तदाह—कर्त्रर्थे इत्यादिना । तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शबादीनां
विकरणसंज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । शपावितविति । शकारपकारौ 'लङाकृतद्धिते' इति
'हलन्त्या'मिति चेत्संज्ञकावित्यर्थः । ततश्च शपि शकारपकारयोः लोपे अकारमात्रं क्षि-
प्यत इत्यर्थः भू अ ति इति स्थिते—सार्वधातुकार्द्धं । 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषया
इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्येयधिकृतं विशेष्यते । तद्वन्तविधिः । 'मिदेगुणं' इत्यस्मात्
गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—अनयोरित्यादिना । तथा च ऊकारस्य गुणः ओकारः । अ-
वादेश इति । ओकारस्येति शेषः । तथा च परिनिष्ठितं रूपमाह—भवतीति । भवत इति ।
कर्तृद्विषयविवक्षायां भूधातोर्लटः तसादेशे शपि गुणे अवादेशे सकारस्य स्वविसर्गावि-
ति भावः । कर्तृबहुवचनविवक्षायां भूधातोर्लटः क्षि इत्यादेशे शपि गुणे अवादेशे च कृते-
भोऽन्तः । झः अन्तः इति छेदः । झ इति षष्ठ्यन्तम् । आदेशे तकारात् अकार उच्चा-
रणाथः । 'आथनेयी' इति सूत्रात् प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । न त्वाद्विग्रहणमपि, अस्वरि-
तत्वात् । अनुवृत्त च प्रत्ययग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह—प्रत्ययावयवस्येति ।
झस्य । झकारस्येत्यर्थः । अन्तादेशः स्यादिति । अन्त् इत्ययमादेशः स्यादित्यर्थः ।
प्रत्ययावयवस्येति किम् । उज्झिता । अत्र धात्ववयवस्य झकारस्य न भवति । आ-
दिग्रहणानुष्ठुतो तु 'शयान्तै' इति न सिध्यति । अन्तादेशाप्रामेयान्तरङ्गवाल्लेटोऽडा-
टाक्षित्यादि कृते झकारस्य प्रत्ययादिस्वाभावात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भव झि
इत्यत्र झकारस्य अन्त् इत्यादेशे, भव अन्ति इति स्थिते, 'अतो गुणं' इति द्वयोरकार-
योः सवर्णदीर्घापवादे पररूपे कृते, भवन्तीति रूपमित्यर्थः । अन्तादेशे प्रथमाऽकारोच्चस्-
रणं तु लुगिवकरणे द्विषन्तीत्यादौ अकारभ्रवणार्थम् । भवसीति । मध्यमपुरुषैकवचने

७।३।१०१॥ अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यजादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भ-
वावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः ।
यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि, 'मन्ये ओदनं
भोक्ष्यसे' इति, भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा 'मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे । भोक्ष्यध्वे'
इत्यादि । भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे इत्यादिर-
र्थः । 'युष्मद्युपपदे' (सू. २।१६२) इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओ-
दनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि
मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति, भुक्तः सोऽतिथिभिः । २१७१ परोक्षे लिट् ३।२।
११५॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्वातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः । २१७२ लिट्

सिपि ऋपि गुणे अवादेशे रूपम् । भवथ इति । मध्यमपुरुषद्विवचने यसि शपि गुणे अवा-
देशे रुक्त्विसर्गयोश्च रूपम् । 'न विभक्तौ तुस्मा' इति सस्य नेस्वम् । भवथेति । म-
ध्यमपुरुषबहुवचने थादेशे शपि गुणे अवादेशे रूपम् । उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि ऋपि गुणे
अवादेशे भव मि इति स्थिते—भूतो दीर्घो यञि । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतम् अतः विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । 'तुरुन्तुशम्यम' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं यञा विशेष्यते । तदा-
दिभिधिः । तदाह—अदन्तस्येत्यादिना । भवामीति । न च भूधातोर्विहितत्वादेवं प्रति
भूधातुरेवाऽङ्गम्, न तु भवेति विकरणान्तमिति वाच्यम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा-
दि प्रत्ययेऽङ्ग' मित्यत्र तदादिप्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गत्वात् । भवावः भवाम
इति । लस्य वसि मसि च शपि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे रुक्वे विसर्गे च रूपे । 'न वि-
भक्ता'विति सस्य नेत्त्वम् । अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थामुक्तां स्मारयितुमाह—
स भवतीत्यादि । 'अथ प्रहासे चे'ति सूत्रस्योदाहरति—परीति । सर्वेषु भुक्तवत्सु भोक्तुमा-
गतं जामातरं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । भो जामातः, एहि आगच्छ, ओदनं
भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे, नैतद्युक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—भुक्तः सोऽतिथिभिरिति ।
स ओदनः अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थः । अत्र भुजेरुत्तमपुरुषे प्राप्ते मध्यमः पुरुषः ।
मन्यतेस्तु मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तमः पुरुषः । एतम् एत वेति । हे जामातरौ आगच्छतम्
'ओदनं भोक्ष्यावहे' इति मन्येथे इति भो जामातरः 'ओदनं भोक्ष्यामहे' इति मन्यध्वे
इति चार्थः । अत्रोभयत्रापि भुजेरुत्तमे प्राप्ते मध्यमः । मन्यतेस्तु मध्यमे प्राप्ते उत्त-
मः । द्विस्वबहुवचनयोरेकवचनं च । इत्यादीति । एहि एतम् एत वा मन्ये जलं पात्यसि
पात्यथः पात्यथ इत्यादिसङ्ग्रहः । मन्ये इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्तं वयाच्चे—मन्यस
इत्यादिना । अनुवर्तत इति । 'प्रहासे चेति सूत्रे' इति शेषः । एतु भवानिति । युष्मद्भ्यताः
पर्यायत्वाऽभावस्यानुपपदमेवोक्तत्वादिति भावः । इति ङट् प्रक्रिया । परोक्षे लिट् । 'अ-
नद्यतने कृत्स्न्यस्माद्यनद्यतन इत्यनुवर्तते । 'भूते' इत्यधिकृतम् । परोक्षत्वं चात्स्वर्थवि-
शेषणम् । तदाह—भूतानद्यतनेत्यादिना । अतीतरात्रेरभ्यपामेन आगामिरात्रेराद्यपामेन

च ३।४।११५॥ लिङादेशस्तिङादधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । ते-
न शबादयो न । २१७३ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३।४।
८२॥ लिटस्तिङादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते २१७४
भुवो वुग्लुङ्ग्लिटोः ६।४।८८॥ भुवो वगागमः स्यात् लुङ्ग्लिटोरचि । नित्य-
त्वात् वुग्गुणवृद्धौ बाधते । २१७५ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१॥ २१७६
अजादेद्वितीयस्य ६।१।२॥ इत्यधिकृत्य । २१७७ लिटि घातोरेनभ्यास-

सहितो दिवसः अघटन इति लुङ्मुत्रभाष्ये कैयटे स्थितम् । परोक्षत्वं तु वर्षशतवृत्त-
त्वमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । इयद्वृत्तत्वं त्रयहृत्तत्वं चेत्यन्ये । कुड्यकटा-
द्यन्तरितत्वमतीतरे । एते पक्षा भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयाक्तुरिन्द्रियाऽगोचरत्वं परो-
क्षत्वमित्येव सर्वसम्मतमित्यलम् । तस्य तिङादय इति । तिङादिनवकमित्यर्थः । लिट्
च । लिङिति लुप्तस्थानवष्टयन्तम् । 'तिङ्शिसावंधातुक'मित्यस्मात् तिङ्शियनुव-
र्तते । 'आधंधातुकं शेष' इत्यस्मादादंधातुकमिति । तदाह—त्रिङादेशस्तिङिति ।
एकसञ्ज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात् सार्वधातुकसञ्ज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह—पार्श्व-
धातुकसंज्ञ एवेति । 'लङ्गशाकटायनस्यैवेति' सूत्रादेवकारानुवृत्तेरिति भावः । तेनेति ।
सार्वधातुकत्वाऽभावेन तद्धिमित्ताः शपर्यनादयो न भवन्तीत्यर्थः । परस्मैपदानाम् ।
लिटस्तस्योरित्यस्मात् लिट इत्यनुवृत्तिमभिप्रत्याह—लिटस्तिङादीनामिति । णलादय
इति । णल्, अतुस्, उस्, थल्, अधुस्, अ, णल्, व, म, इत्येते नव यथासङ्ख्यं
स्युरित्यर्थः । तत्र तिपो णल्, सर्वादेशः । न च णकारश्चकारयोः 'चुट्' इति 'हल्-
न्त्य'मिति च ह्रस्वसञ्ज्ञकत्वाज्ज्ञोपे कथमनेकालत्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्राक्
णल्लः प्रत्ययत्वाऽभावेन 'चुट्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । गित्वं तु जुहावेत्यादौ वृद्धयर्थम् ।
लित्वं तु लित्स्वरार्थम् । ननु मध्यमपुरुषबहुवचनस्य विधीयमानः अकारः 'अलो-
ऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य स्यात् । अकारस्य अकारविधिरस्तु यथासङ्ख्यपादानार्थ इति
चेत्, सत्यम् । द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रे निर्देशादनेकालत्वात् सर्वादेशत्व-
मिति भाष्ये स्पष्टम् । न च अतुसादीनामादेशत्वात् पूर्वविभक्तत्वाऽभावेन 'न विभ-
क्ता'विति निषेधाऽभावात् सकारस्येवं दुर्वारमिति वाच्यम् । सकारादुपरि सकारान्त-
रस्य संयोगान्तलोपेन लुप्ततया श्रूयमाणसकारस्योपदेशेऽन्त्यस्याभावादित्यलम् । अत्रो
वुक् । प्रचीति । 'अचि रनुधास्वि'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अचीति क्रिम् । अ-
भूत् । ननु णलि परत्वात् वुक् बाधित्वा 'अचो ऽग्निनी'ति वृद्धिः स्यात् । बभूवि-
थेश्वत्र तु 'सार्वधातुकादंधातुकयो'रिति गुणः स्यादित्यत आह—नित्यत्वादिति । कृ-
तयोरपि गुणवृद्धयोरेकदेशविकृतभ्यायात् वुक् प्रवर्तते । अकृतयोरपि प्रवर्तते । ततश्च
'कृताऽकृतप्रसङ्गे यो विधिः स नित्य' इति न्यायेन वुक् नित्यः सन्, गुणवृद्धौ बाधत
इत्यर्थः । वुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । किरादन्तावयवः । भूष् अ

स्य ६।१।८॥ लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूता-

इति स्थिते । एकाचः । अजादेः । इत्यधिकुर्येति । षष्ठाध्यायारम्भे द्वे इमे सूत्रे । ते च न विधायके, अतिप्रसङ्गात् । किन्तु 'व्यङ्गः सम्प्रसारण'मित्यतः प्राक् अनुवर्तते एवेति भावः । लिटि धातोः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'त्यधिकृतम् । धातोरित्यवयव-
ष्टी । तदाह—धात्ववयवस्येति । 'एकाच' इति 'प्रथमस्ये'ति च धात्ववयवस्य विशेष-
णम् । एकः अच् यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथा च लिटि परे अभ्या-
सभिन्नस्यैकाऽऽकस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे स्त इत्यर्थः । एकाच इ-
त्यत्र कर्मधारयाश्रणे तु पपाचेत्यादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम् । 'अजादेर्द्वितीय-
स्ये'त्यप्यधिकृतम् । तत्राऽऽचासावादिष्व अजादेः तस्मादिति कर्मधारयात् पञ्चमी ।
तदाह—आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्येति । एकाच इति शेषः । अजादिधात्ववय-
वस्य एकाचश्चेत् द्वित्वम्, तर्हि द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । नतु प्रथमस्येति या-
वत् । अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाचः प्रथमस्येति कृषोगलक्षण-
वर्णो चाश्रित्य द्विः प्रयोग एवात्र विधीयते । न स्थानवर्णमाश्रित्यादेशपक्ष इति
प्रकृतसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् । 'आदेशप्रत्यययो'रिति सूत्रभाष्येऽपि द्विःप्रयोगपक्ष एवो-
क्तः । तदिह विस्तरभयाञ्च लिखितम् । पपाच इयायेत्यादौ प्रथमत्वमेकाचकत्वं च
व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे तु, इन्द्रमात्मन इच्छति इ-
न्द्रीयति, इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रिीयिषतीत्यादौ 'न न्द्राः संयोगादय' इति दकार-
स्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात् । तत्राऽजादेरित्यनुवृत्तेः । धातोरिति किम् । तदभावे हि
लिटि परे यः प्रथमः एकाच तस्य द्वे इत्यर्थः स्यात् । एवं सति पपाचेत्यादावेव
स्यात् । न तु जजागारेत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । न च पपाचेत्यादौ 'लिटि धातो'-
रिति द्वित्वे कृते 'छदये लक्ष्यस्येति' न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याऽप्रसक्तेरनभ्यासप्रहणं व्य-
र्थमिति वाच्यम् । यङन्तात् 'सन्यङ्गो'रिति यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टत्वात् सनि स-
न्निमित्तकद्वित्वनिवृत्तत्वे सङ्गन्तात् 'सन्यङ्गो'रिति कृतद्वित्वाणिचि चङि चङि
कृते 'चङी'ति द्वित्वनिवृत्तये चाऽनभ्यासप्रहणस्यावश्यकत्वात् । भाष्ये तु 'कृष्णो
नोनाव वृषभो यदीदमित्यादौ जुधातोर्यङन्तात् 'सन्यङ्गो'रिति कृतद्वित्वात् नोनूय
इत्यस्मात् लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटो'ति मन्त्रपर्युदासादामभावे 'यस्य
ह्रस्व' इति यकारलोपे अतो लोपे तिपो णलि वृद्धावावादेशे नोनावेत्यत्र 'लिटि
धातो'रिति द्वित्वनिवृत्तये अनभ्यासप्रहणमित्युक्त्वा, 'अनभ्यासप्रहणमनर्थकम्
कृद्भसि वा वचना'दित्युक्तम् । यङन्तात् सनि, सङ्गन्ताणिचि चङि च प्रयोगो
लौके नास्त्येवेति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रकृते च भूव् अ इत्यत्र
चत्वार एकाचः । तत्र भू इति प्रथमः, ऊव् इति द्वितीयः, ऊ इति व्यपदेशिवद्भा-
वेन तृतीय एकाच्, भूव् इति समुदायस्तु चतुर्थः । तत्र समुदाये द्विरव्यमाने सर्वे
अवयवाः द्विरव्यन्त इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विवचनमिति भाष्ये स्पष्टम् । त-

दचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ, इति स्थिते । २१७८ पूर्वोऽभ्यासः
 ६।१।४। अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । २१७९ हलादिः
 शेषः ७।४।६०॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ।
 २१८० ह्रस्वः ७।४।५६॥ अभ्यासस्याऽनो ह्रस्वः स्यात् । २१८१ भवतेरः
 ७।४।७३॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात्खिलि । २१८२ अभ्यासे चर्च ८।
 ४।५४॥ अभ्यासे ऋलां चरः स्युर्जशश्च । ऋशां जशः । ख्यां चरः । तत्रापि प्रकृ-

दाह—भूव् भूव् अ इति स्थित इति । अत्र भूव् इत्यस्य एकावः धात्ववयवत्वं प्रथमत्वं
 च व्यपदेशिवत्त्वाद्बोध्यम् । पूर्वः । अत्रेति । 'एकाचो द्वे प्रथमस्येति षाष्ठद्विवप्रक-
 रण इत्यर्थः । तेन 'सर्वस्य द्वे' इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न संग्रहः । कस्य पूर्वं इ-
 त्याकाङ्क्षायां द्वे इत्यनुष्टुप् षष्ठ्या विपरिणतं सबध्यते । तदाह—ये द्वे विहिते तयो-
 रिति । हलादिः शेषः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । शिष्यत
 इति शेषः, कर्मणि घञ् । शिषधानुरितरनिष्ठत्विपूर्वावस्थितौ । तदाह—अभ्यास-
 स्येत्यादिना । इति वलोप इति । भूव् भूव् इत्यत्र अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थः । भू
 भूव् अ इति स्थिते—ह्रस्वः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते ।
 ह्रस्वभ्रवणाच्चरचेति परिभाषया अच इत्युपस्थितम् । तदाह—अभ्यासस्याऽव इति । भू
 भूव् अ इति स्थितम् । यद्यपि 'भवतेर' इति वक्ष्यमाणाऽकारविभिन्नैव सिद्धमिदम् ।
 तथापि लुलावेत्याद्यर्थमावश्यकमिदम् अत्रैव न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । भवतेरः । भ-
 वतेः अः इति छेदः । भवतेरिति श्रुत्या निर्देशः । भूधातोरित्यर्थः । 'इक्षितपौ धा-
 तुबिद्धंशे' इत्युक्तेः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'व्यथो लिटि'
 इत्यस्मात् लिटोति । भूधातोरभ्यासस्य भवञ्कारः 'अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्योकारस्य
 भवति । तदाह—अभ्यासोकारस्येत्यतः । 'नानथकेऽलोन्त्यविधि'रिति तु नेह प्रवर्तते ।
 'अनभ्यासविकारे' इत्युक्तेः । भू भूव् अ इति स्थिते—अभ्यासे चर्च । 'झलां जश
 झशीत्यस्मात् झलामित्यनुवर्तते । चकारेण जश् समुच्चायते । तदाह—अभ्यासे
 ऋलामित्यादिना । झलञ्चतुर्विधः । तत्र शपसाः शरः । तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते
 'शार्पूर्वाः ख्य' इति । इकारस्य खभ्यासे कुहोरचुरिति चारु वक्ष्यते । एव च झल्लु
 झयो विशतिरिहाऽभ्यासगताः स्थानिनो लभ्यन्ते । तेषां मध्ये कस्य चरः, कस्य जशः
 इत्याकाङ्क्षायामाह—ऋशां जश इति । वर्गाणां तृतीयचतुर्थांशः । तेषां जशः जव-
 गडदा इत्यर्थः । यद्यद्वर्गाः स्थानिनः तत्तद्वर्गा आदेशा इत्याप बोध्यम् । ख्यां चर
 इति । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः ख्यः, तेषां चरः चटतकपा इत्यर्थः । अत्रापि यद्यद्वर्गाः
 स्थानिनः तत्तद्वर्गा आदेशा इत्यपि बोध्यम् । तत्रापि । तेऽपि वर्गेषु प्रकृत्या
 स्वभावेन जशामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन जश एव सन्तः तत्तद्वर्गा आदेशाः स्युः ।
 एवं प्रकृत्या स्वभावेन चरामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन चर एव सन्तः तत्तद्वर्गा आदे-

तिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः, आन्तरतम्यात् । २१८३
असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२॥ इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये
तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुक्चि प्राप्ते । वुग्युटावुक्च्यणोः

शाः स्युरित्यर्थः । पर्जन्यवत्सूत्रप्रवृत्तेरिति भावः । कुत इयं श्रवस्थेऽथ आह—
आन्तरतम्यादिति । जशां जशां च घोषसंवारनादप्रयत्नसाम्यम् । जशां चरां च स्वात्मा-
ऽघोषविवारप्रयत्नसाम्यम् । तत्तद्वर्गाणां तत्तद्वर्गां आदेशा इत्यत्र तु स्थानसाम्यं
नियामकं बोध्यम् । तथा च प्रकृतेः अभ्यासमकारस्य वकारे सति बभूव अ इति
स्थिते 'अचिरनुचारिव'स्युवहादेशमाशङ्कितुमाह—असिद्धवदत्रा । षष्ठस्य चतुर्थपादे इदं
सूत्रम् । 'रनाञ्जलोप' इति सूत्रात् पूर्वं पठितम् । आ भादित्यभिविधावाक् । अस्ये-
त्यधिकारमभिधायित्यर्थः । आधिकारश्च आ पादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्तः । तथा
च आपादपरिसमाप्तेरिति लभ्यते । 'विहितं कार्य'मिति शेषः । किमारभ्येत्याका-
ङ्क्षायामुपस्थितत्वादस्मादेव सूत्रादूर्ध्वमिति लभ्यते । ततश्च 'रनाञ्जलोप' इत्यारभ्या-
पादममाप्तेः विहितं यदाभीयं कार्यं तदसिद्धवद्ववति । प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तवत् भवती-
त्यर्थः । अधिकारसूत्रमिदमुत्तरत्र 'रनाञ्जलोप' इत्यादौ प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । तथा च
यद्यसूत्रे इदमनुवर्तते तत्तदाभीयकार्यं कर्तव्येऽसिद्धमिति लभ्यते । एवं च 'रनाञ्जलोप'
इत्यादि तत्तदाभीयं कार्यं 'रनाञ्जलोप' इत्याद्याभीये कार्यं कर्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः प-
र्यवस्यति । अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन त्वसिद्धीभवतः कार्यस्य यत्किमिदं तत्किमि-
त्तके कार्यं कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् 'समानाश्रये कार्यं कर्तव्ये सतीति' लभ्यते । एत-
त्सर्वं भाष्ये स्थितम् । तदाह—एत ऊर्ध्वमित्यादिना । तस्मिन्निति । आभीये कर्तव्ये स-
त्यर्थः । एधि शाभीत्युदाहरणम् । अत्र 'वसोरेखावभ्यासलोपश्च' इत्यस्तेरेत्वस्य
'आहा'विति शास्तेः शाभावस्य चाभीयावेनाऽसिद्धत्वात् 'दुसलभ्यो हेधि'रिति हेधि-
त्वमाभीयं प्रवर्तते । तथा 'जङ्गवहीत्यप्युदाहरणम् । इनधातोयंङ्गुगतात् लो-
पमध्यमपुरुषैकवचने सिपो हिभावे 'अनुदात्तोपदेशेति' नलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वा-
दतो हेरित्याभीयो लुङ् न भवति । समानाश्रय इति किम् । पपुव इत्यत्र पाधातो-
लिङः कसो 'छिटि धातो'रिति द्वित्रे अभ्यासह्रस्वे कल्बन्तात् द्वितीयावबुवचने शसि
'वसोः सप्रसारण' माभीयम् 'आतो लोप इटि चे'त्याङ्गोपे आभीये कर्तव्ये असिद्धं
च भवति । आलोपः कसो, सप्रसारणं तु शसीति भिन्नाश्रयत्वात् । आभीये कर्तव्ये
इति किम् । 'अभाजि' राग इत्यत्र भञ्जेञ्चि, रञ्जेञ्चि च कृते, 'भञ्जेञ्चि चिणि',
'चजि च भावकारणयो'रिति नलोपस्याभीयस्यानाभीयायामुपधावृद्धौ कर्तव्याणां ना-
सिद्धत्वम् । आभादित्यभिविधिः किम् । आधिकारात् प्रागित्युक्ते भूयानित्यत्र 'बहोः
लोपो भू च बहो'रिति बहोर्भूभावस्य ओगुणे कर्तव्ये असिद्धत्वं न स्यात्, अस्येति-
सूत्रादूर्ध्वमावित्वावित्यलम् । इति वुकोऽसिद्धत्वादिति । वक् आभीयस्य अचि रनुधा-
वित्युक्चि आभीये कर्तव्ये असिद्धतया ऊकारस्योक्चि लघूपधगुणे बभोवेति प्राप्ते

सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूव । बभूवतुः बभूवुः । २१८४ आर्द्धधातुकस्येड्वत्लादेः
७।२।३५॥ वलादेराधधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविय । बभूवथुः । बभूव । बभूव ।
बभूविव । बभूविम । २१८५ अनद्यतने लुट् ३।३।१५॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धा-
तोर्लुट् स्यात् । २१८६ स्यतासी लृलुटोः ३।१।३३॥ लृ इति लृलृलुटोर्ग्रहणम् ।
धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः । २१८७ आर्द्ध-
धातुकं शेषः ३।४।११४॥ तिरुशिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः
स्यात् । इट् । २१८८ लुटः प्रथमस्य डारौरस्सः २।४।८५॥ डा, रौ, रस् एतं

सतीत्यर्थः । वुरविधिसु गुणवृद्धिबाधकत्वेन चरिताद्यं इति भावः । वुरगुटावुवड्यणो-
रिति । यथासङ्ख्यमन्वयः । बभूवेति । णलो णित्वं तु जगादेश्यादौ वृद्धयर्थम् । बभूवतु-
रिति । तसः अतुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुक्त्विसर्गा । बभूवुरिति । शेरुसा-
देशे वुगादि पूर्ववत् । सिपः यलि बभू य इति स्थिते—मार्द्धधातुकस्येड् । 'नेड्वशिकृती'-
त्यस्मादनुवृत्त्येव सिद्धेरिहेदग्रहणं न कार्यमिति 'नेड्वशो'ति । सूत्रभाष्ये प्रत्याख्या-
तम् । आर्द्धधातुकस्येति किम् । जुगुप्सति । अत्र 'गुसिज्जिह्वयः' इति सनो
धातोरित्यधिकृत्य विहितत्वाऽभावाच्चार्द्धधातुकत्वम् । बभूविवेति । सिपः यलि
तस्य इडागमे वुगादि पूर्ववत् । बभूवथुरिति । तसः अधुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । स-
कारस्य रुक्त्विसर्गा । बभूवेति । मध्यमपुरुषबहुवचनस्य अकारः सर्वादेश इति 'पर-
स्मैपदानां णलुलुप्सिन्धोः' । वुगादि पूर्ववत् । बभूवेति । मिपो णलि वुगादि
पूर्ववत् । बभूविवेति । वसो वादेशे वलादिस्वादिडागमे वुगादि पूर्ववत् । नचात्र
'अयकः कितो'तीडागमनिषेधः शङ्क्यः 'कृष्टभृष्टुद्रुक्षुश्रुवो लिटी'ति क्वादिनियमा-
दिट्सिद्धेः । बभूविमेति । मसो मादेशे इडागमे वुगादि पूर्ववत् । इति लिट्प्रक्रिया ।
अनद्यतने लुट् । धातोरित्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतः भविष्यतीत्यनु-
वर्तते भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तद्वाह—भविष्यत्यनद्यतन
इति । अनद्यतनशब्दस्तु परोक्षे लिङित्यत्र व्याख्यातः । उटावितौ । लुट्स्ति-
बादयः । भू ति इति स्थिते 'कर्तरि शब्धि'ति शपि प्राप्ते—स्यतासी लृ । स्यञ्च ता-
सिश्चेति द्वन्द्वात् पथमाद्विवचनम् । तात्तेरिकार उच्चारणार्थः । लृ लुट् अनयोर्द्वि-
न्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । ग्रहणमिति । लृस्वरूपस्योभयत्राऽविशिष्टत्वादिति भावः ।
धातोरित्यधिकृतम् । तद्वाह—धातोरिति । भू तास् ति इति स्थिते—आर्द्धधातुकं शेषः ।
'तिरुशिस्साधधातुक'मिति पूर्वसूत्रोपात्ततिङ्गिह्वयः शेषः तद्वाह—तिरुशिद्भ्योऽन्य
इति । विहित इति । धातोरित्यधिकृतं विहितविशेषणमाश्रीयत इति भावः । एवं च
'जुगुप्सते' इत्यादौ 'गुसिज्जिह्वयः' इत्यादिविहितसनादीनां धातोरित्युच्चार्य विहित-
त्वाऽभावेन आर्द्धधातुकत्वाभावादिडागमो न भवति । एतत्संज्ञः स्यादिति । आर्द्धधातु-
कसंज्ञक इत्यर्थः । इति । तात्प्रत्ययस्योक्तसूत्रेणार्द्धधातुकत्वात् स्वतो वलादिस्वा

क्रमात्स्युः । डिस्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । २१८६ पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाऽङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ । अत्रेको गुणे प्राप्ते । २१९० दीधीवेवीटाम्

‘आर्धधातुकस्येड्वल्लादे’रितीडागम इत्यर्थः । भू इ तास् इति स्थिते, उकारस्य गुणे अवादेशे च भविता स् इति स्थिते—लुटः प्रथमस्य । डा रौरस् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । लुट इति स्थानषष्ठी, लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्यर्थः । क्रमादिति । यथासङ्ख्यलभ्यम् । ननु परस्मैपदस्य त्रयः प्रथमाः, आत्मनेपदस्य च त्रयः प्रथमाः इति स्थानिनः षट्, आदेशास्तु त्रय इति कथं यथासङ्ख्यमिति चेन्न । डाश्च रौरस् चेति कृतद्वन्द्वानां डारौरसश्च डारौरसरचेति एकशेषमाश्रित्य भाष्ये समाहितत्वात् । डाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाऽभावेन ‘लुट्’ इत्यस्याऽप्रवृत्त्या सर्वादेशत्वम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुट् इति टकारस्येत्सङ्गेति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भू तास् आ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—डित्सामर्थ्यादिति । डाभावस्य कप्रत्ययावधिषु स्वादिस्वनन्तभूतत्वेन तस्मिन् परे भत्वाऽभावेऽपि डिस्त्वसामर्थ्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थः । तथाच भवित् आ इति स्थिते—पुगन्तलघू । ‘मिदे-गुण’ इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यभिहितमव्यवधयन्तमाश्रीयते । पुगन्तलघूपधस्येति तद्विशेषणम् । पुक् अन्तो यस्य तत् पुगन्तम् । लघ्वो उपधा यस्य तत् लघूपधम् । पुगन्तं च लघूपधं चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । ‘इको गुणष्टदो’ इति परिभाषया इक इत्युपस्थितं स्थानषष्ठयन्तमाश्रीयते । तदाह—पुगन्तस्येत्यादिना । अङ्गस्येक इति । अङ्गावयवस्येत्यर्थः । द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम् । नञ्वाऽङ्गावयवस्येकः तदुपरितनहलाव्यवधानात् सार्वधातुकपरत्वाऽभावात् कथमिह इको गुण इत्यत आह—येन नेति । येन स्थान्युत्तरवर्णेन परनिमित्तस्य, नाऽव्यवधानं व्यवधानमवजं नीयमिति यावत् । तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि परनिमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—वचनप्रामाण्यादिति । तथाविधवर्णव्यवधानेऽपि कार्यप्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः । लघूपधस्य हीको गुणो विधीयते । उपधात्वं चाऽन्यादल्लः पूर्वस्यैव भवति । ततश्चेक उपयन्तस्य वर्णस्याऽभावे इक उपधात्वाभावात् लघूपधस्याङ्गस्य गुणविधानं निर्विषयमेव स्यात् । अतस्तद्व्यवधानं सोढव्यमिति भावः । ननु व्यवहितस्यापीको गुणप्रवृत्त्यभ्युपगमे भिनत्ति छिनत्तीत्यादौ इकारस्यापि गुणः स्यादित्यत आह—तेनेति । अवर्जनीयव्यवधानस्यैवाश्रयणेनेत्यर्थः । उपधात्वत्येकमेव वर्णमुपरितनमाहाय सम्भवाद्नेकवर्णव्यवधानं नादतं व्यमिति भावः । गुणे प्राप्त इति । भवित् आ इति स्थिते डाभावसम्पन्नस्याऽऽकारस्य स्थानिवत्त्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्यङ्गावयवस्योपधाभूतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न च भूधातोर्विहितं सार्वधातुकं

१।१।६॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धौ न स्तः । भविता । २।१६१ तासस्त्योर्लो-
पः ७।४।५०॥ तासेरस्तेरव लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । २।१६२ रि च ७।४।
५१॥ रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्यः । भवितास्या
भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः । २।१६३ लृट् शेषे च ३।३।१३॥ भविष्य-
दर्थाद्भातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः इट् । भविष्यति । भवि-

प्रति भूधातुरेवाऽङ्गम् , न तु भविच् इति विकरणवशिष्टमिति वाच्यम् । अङ्गसञ्ज्ञा-
सूत्रे तदादिप्रहणेन विकरणविशिष्टस्याऽप्यङ्गत्वात् । दीधीव्वो दीसिदेवनयोः
'वेवीव्वे' वेतिना तुल्ये । दीधीश्च वेवीश्च इट् चेति द्वन्द्वत् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धौ' इत्य-
तो गुणवृद्धौ इति , 'न धातुलोप' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—दीधीवेव्योरित्या-
दिना । अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शबपवादे तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवा-
देशे तसो रौभावे भवितास् रौ इति स्थिते । 'रि चेति सकारस्य लोपं वक्ष्यन् तत्रानु-
वृत्तिप्रतिपत्तये तत्पूर्वसूत्रमुपभ्यस्यति—नामस्थोः । तास् चाऽस्तिरचेति द्वन्द्वत् षष्ठी । सः
स्यार्धधातुके' इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्यन्तेनाऽधिकृताङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात्
तदादिविधिः । तदाह—तासेरित्यादि । अस्तेरिति त्रितया निर्देशः । अस्मातोऽरित्यर्थः ।
अलोऽन्त्यस्येत्यन्यस्य लोपः । भवितासीत्यनुपद्वेबोदाहरणं वक्ष्यते । रि च । 'ता-
सस्त्योर्लोप' इति सूत्रं अस्तिवर्जमनुवर्तते । रीत्यनेनाऽङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात्
दादिविधिः । तदाह—तादविनि । प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नानु-
वर्तते । ततो रादिप्रत्ययस्याऽसम्भवात् । आर्धधातुके तस्य भूभावविधानात् । एवं च
भवितास् रावियत्र सलोपे सति रूपमाह—भविताराविति । भवितार इति । झौ तासि
इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे शः रस् इत्यादेशे तासः सकारस्य लोपे रसः सका-
रस्य रुवविसर्गाविति भावः । भवितासीति । सिपि तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अ-
वादेशे 'तासस्त्योरिति सकारस्य लोप इति भावः । भवितास्य इति । थसि तासि इ-
डागमे गुणे अवादेशे थसः सस्य रुवविसर्गाविति भावः । भवितास्येति । बहुवचने ये
तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्मोति । मिपि तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्व इति ।
वसि तासि इट् गुणे अत्रादेशे रुवविसर्गा । एवं मसि भवितास्म इति रूपम् ।
इति लृट्प्रक्रिया । लृट् शेषे च । भातोऽरित्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतो
भविष्यतीत्यनुवृत्तं भावार्थेऽन्वेति । तदाह—भविष्यदर्थाद्भातोः लृट् स्यादिति । 'तुमुन्-
ण्वुलौ क्रियायां क्रियायां'मिति पूर्वसूत्रे क्रियायां क्रियायामित्यर्थनिर्देशः स्थितः ।
ततोऽभ्यः शेषः । 'क्रियायां क्रियायामसत्या'मिति लभ्यते । चकारात् 'क्रियायां
क्रियायां सत्या'मित्यपि लभ्यते । तदाह—क्रियायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति । ननु
लृट् इत्येव सूत्रमस्तु । शेषे चेति मास्तु । भविष्यदर्थाद्भातोः लृट् इत्येतावतैव क्रि-
यायां क्रियायामसत्यां सत्यां च लृटो लाम इति चेत् मैवम् । शयिष्यति इति

भ्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । २१६४ लोट् च ३।३।१६२॥ विष्यादिव्यंषु घातोर्लोट् स्यात् । २१६५ आशिषि लिङ्लोटौ ३।३।१७३॥ २१६६ एकः ३।४।६६॥ लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु । २१६७ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।३५॥ आशिषि तुह्योस्तातङ्ङा स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । यद्यपि 'ङिच्' (सू ४३) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणार्थतया सम्भवत्प्रयोजनकारे तातङ्ङिमन्यरं प्रवृत्तः परेण

स्थीयत' इत्यादौ भावकर्त्रोः तुमुन्पूर्वबुद्ध्यां लटो बाधाऽभावार्थत्वात् । नच वासरूपविधिना तत्सिद्धिः शङ्क्या । 'कल्युट् तुमुन्पूर्वबुद्ध्यां वासरूपविधिर्नास्तीति' तन्निषेधादित्यास्तां तावत् । स्य ङिति । लट्स्तिपि 'स्वतासी लङ्लोटोरिति' स्वप्रत्ययः । तस्य वलाद्याद्धंभावकत्वात् इडागम इत्यर्थः । भविष्यतीति । स्वप्रत्ययस्य हटि ऊकारस्य गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य षष्ठे भविष्यतीति रूपमित्यर्थः । तस्मादौ भविष्यत इत्याद्यप्येवं योजयम् । भविष्यामीत्यादौ 'अतो दोर्वो यजी'ति दीर्घः । इति लट्प्रक्रिया । लोट् च । 'विभिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु' इत्यनुवर्तते । तदाह—विष्यादिव्यति । विष्यादिशब्दा अनुपदमेव लिङ्विधौ व्याख्यास्यन्ते । आशिषि लिङ् । आशिष्यपीत्यर्थः । आशासनमाशीः इष्टप्राप्तिच्छा । लोटस्तिपि विशेषमाह—एकः । एः उः इति छेदः । परिति पष्ठयन्तम् । इवर्णस्येति लभ्यते । 'लोटो रुक्च'दित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोट इति । भवत्विति । तिपि शपि गुणे अवादेशे तिप इकारस्य उकारः । अयाऽऽशिषि लोटो विशेषमाह—तुह्योस्तातङ् । तुश्च हिश्च तुह्यी, तयोरिति विग्रहः । तातङ्ङि लकार इत् । अकार उच्चारणार्थः ॥ तादिश्यादेशः शिष्यते । ननु किमस्य अनेकाल्वात्सर्वादेशता, उत ङित्वाद्देश्यतेत्यत आह—अनेकाल्वात् सर्वादेश इति । ननु 'ङिच्चे'त्यस्य सर्वादेशापवादतया अनङादेरिव तातङ्ङोऽप्यनन्यादेशस्त्वमेवोचितमित्याशङ्कते—यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवाद इति । परिहरति—तथापीति । परेण बाध्यत इति । तातङ्ङादेशे 'ङिच्चे'त्यर्थं विधिः 'अनेकाल्वात्सर्वस्ये'ति परेण बाध्यत इत्यर्थः । ननु 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं षष्ठीय' इति परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् ङिच्चेत्यन्तादेशस्त्वमेव तातङ्ङि युक्तमित्यत आह—तातङ्ङि मन्यरं प्रवृत्त इति । 'ङिच्चे'ति विधिरिति शेषः । तातङ्ङिविषये ङिच्चेति विधिमन्थरं प्रवृत्त इति हेतोः परेण सर्वादेशविधिना बाध्यत इत्यर्थः । कुतो'मन्दप्रवृत्तिकस्त्वमित्यत आह—अनन्यार्थेत्यादिना । अन्तादेशत्वादन्योऽर्थो यस्य ङित्वस्य न विद्यते तद्वनन्यार्थम् । तथाविधं ङित्वं येषां तेषु अनङादिषु ङिच्चेति विधिः चरितार्थः रुक्चप्रयोजनक इति कृत्वा मन्दं प्रवृत्त इत्यर्थः । तातङ्ङो ङित्वं तु अन्तादेशत्वापेक्षया अनन्यार्थं नैवाह—सम्भवत्प्रयोजनकारे इति । सम्भवन्ति प्रयोजनानि अन्यानि

बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् । २१६८ लोटो लङ्-
वत् ३।४।८५॥ लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा-
हि । २१६९ तस्यस्थमिपां तांतंतामः ३।४।१०१॥ क्तिश्चतुर्णामेषां तामाद-
यः क्रमात्स्युः ॥२२०० नित्यं क्तितः ३।४।६६॥ सकारान्तस्य क्तिदुत्तमस्य

यस्य सः सम्भवत्प्रयोजनः । तथाविधः डकारः यस्य तथाविधे तातङ्हीत्यर्थः । कथं
सम्भवत्प्रयोजनकत्वंमिष्यत आह—गुणवृद्धिप्रतिषेधमप्रमारणाद्यर्थनयेति । द्विष्टादित्या-
दौ लघ्वपधादिगुणनिषेधः । स्तुतात् यतादित्यादा'वुनो वृद्धिर्लुकि हली'ति विहिताया
वृद्धेर्निषेधः । 'वश कान्तौ' उष्टादित्यत्र 'प्रहिज्यावशी'ति सम्प्रसारणम् । अदिना अ-
नादित्यत्र 'अव ईडि'—तीटोऽभावस्य सङ्ग्रहः । ननु तातङ्ङ्विषये किञ्चेति विधिमन्दं
प्रवर्तताम् । अथापि 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय' इति न्यायेन पर-
स्यापि सर्वादेशविधेरपवादभूतेन किञ्चेत्यनेन बाध एवोचित इत्यत आह—रहेति ।
इह तातङ्ङ्विषये अनेकालंशिसत्रस्येति सामान्यशास्त्रस्य, किञ्चेति विशेषशास्त्रस्य
च समबलत्वात् सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण न बाध्यत इत्यर्थः । अयं भावः—अपवा-
दशास्त्रस्य परनित्यान्तरङ्गापेक्षया प्राबल्ये निरवकाशत्वमेव बीजम् । प्रकृते च किञ्चेति
विधिः अनङ्गादिङित्वमन्तादेशवैकप्रयोजनकं प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशात्वात् स-
टिति पङ्गिगृह्ण कृतार्थतामनुभवन्, तातङ्ङो कित्त्वं प्रयोजनान्तरमत्वेन सावकाशत्वा-
दुपेक्षत इति । तदुक्तं भाष्ये—'क्तिवस्य सावकाशात्वाद्दिप्रतिषेधात्तातङ् सर्वादेशः'
इति । अधिकात् विस्तरभिया विगम्यते । भवनादिति । आक्षिपि लोटस्तिपि क्षपि
गुणे अवादेशो डकारे तोस्तातङ् सर्वादेशः । डकार इ० । द्वितीयतकाराडकार उच्चा-
रणार्थः । लोटो लङ्वत् । लङ् इव लङ्वत् । 'तत्र तस्येवे'ति षष्ठ्यन्ताद्वृत्तिः । तदा-
ह—लोटो लङ् इवेति । ननु तर्हि 'लुङ्लङ्लङ्ङ्ववदुदात्त' इत्यङागमोऽपि । स्यादित्यत
आह—तेनेति । लङ् इति स्थानषष्ठ्यन्तात् वतिप्रत्ययाश्रयणेनेत्यर्थः । अङागमस्तु न
लङो विधीयते । किन्तु लङि अङ्गस्येति भावः । केन तामादयः, केन वा सलोप
इत्यत आह—तथा होनि । तामादयः सलोपश्च यथा ज्ञायन्ते तथा स्पष्टमुच्यन्त
इत्यर्थः । तस्यस्थमिपाम् । तस् यस्, थ मिप् एषा द्वन्द्वात् पृष्ठीबहुवचनम् । ताम्
तम् त अस् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाऽबुवचनम् । 'नित्यं क्तित' इत्यस्मात् क्तित इत्यनु-
वर्तते । तदाह—क्तिश्चतुर्णामिति । क्तितो लकारस्य आदेशभूत नामित्यर्थः । क्पा-
दिति । यथापङ्क्त्यसूत्रलभ्यमिदम् । नित्यं क्तितः । उत्तमपुरुष एवास्य सूत्रस्य प्रयो-
जनम् । प्रसङ्गादिहोपन्यस्तम् । 'स उत्तमस्ये'ति सूत्रमनुवर्तते । तत्र स इति ष-
ष्ठ्यन्तम् । तेन उत्तमो विशेष्यते । तद्वन्विधिः । 'इतश्च लोप' इत्यतो लोप इ-
त्यनुवर्तते । तदाह—सकारान्तस्य क्तिदुत्तमस्येति । क्तितो लकारस्य य आदेशः उत्तम-
पुरुषः तस्येत्यर्थः । 'वैतोऽन्यत्रे'त्यस्माद्वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम् ।

नित्यं लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इति सस्य लोपः । भवताम् । भव-
न्तु । २२०१ सेह्यपिच्व ३।४।८७॥ लोटः सेहिः स्यात्सोऽपिच्व । २२०२ अ-
तो हेः ३।४।१०५॥ अतः परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ।
२२०३ मेनिः ३।४।८८॥ लोटो मेनिः स्यात् । २२०४ आडुत्तमस्य पिच्व
३।४।८२॥ लोटुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्व । हिन्योऽर्त्वं न । इकारोच्चारणसा-
मर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम । २२०५ अनद्यतने लङ् ३।२।१११॥

अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यलोपः । भवतामिति । लोटस्तस् । तस्य तामादेशः । शप् । गुणा-
ऽवादेशो । न च तामादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वाभावात् 'च विभक्तौ तुस्मा'-
इति निषेधाऽभावात् मकारस्येऽसञ्ज्ञा शङ्कया । संयोगान्तलोपेन मकारान्तरप्रक्षे-
पेण उपदेशोऽन्यत्वाऽभावात् । भवन्त्विति । लोटो हेः अन्तादेशो शपि गुणे अवादेशो
द्वयोरकारयोः पररूपे एकरितीकारस्य षकारे भवन्त्विति रूपम् । अथ लोटः सिपि
शपि गुणाऽवादेशयोः भव सि इति स्थिते । सेह्यपिच्व । हि इति लुप्तप्रथमाकम् ।
'लोटो लङ्' दित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोटः सेरिति । स्तुहीत्यादौ सिप्-
स्थानिकस्य हेः पित्वात्सार्वधातुकमपिदिति छित्त्वाऽभावात् गुणे प्राप्ते अपिद्वच-
नम् । एवं च छित्त्वात् 'किडति' चेति गुणो न । सेहिं छिच्चेत्येव तु न सूत्रितम् ।
पितस्सिः अनुदात्तस्य स्थाने हेरप्यनुदात्तत्वापत्तेः । भव हि इति स्थिते । अतो
हेः । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी । 'विणो लु' गित्यतो लुगित्यनुवर्तते । तदा-
ह—अतः परस्येति । भवेति । द्विविधानं तु स्तुहीत्याद्यर्थमिति भावः । भवतादिति ।
आशिषि लोटः सिपि तस्य 'सेह्यपिच्वे'ति द्विभावे शपि गुणावादेशयोः 'अतो हे'रि-
ति लुक् परत्वात् बाधित्वा 'तुह्यो'रिति पक्षे तातडिति भावः । भवतामिति । यसि
शपि गुणे अवादेशो च भव यस्य इति स्थिते 'लोटो लङ्'दिति लङ्त्वत्वात्तस्यस्यमि-
पामिति यसः तमादेशो रूपम् । एवं भवतेति । यस्य तादेश इति विशेषः । लोटो
मिपि शपि गुणे अवादेशे मिपा तस्यस्यमिपामित्यमादेशो प्राप्ते—मेनिः । 'लोटो लङ्'-
दित्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोटो मेरिति । भव मि इति स्थिते । आडु-
त्तमस्य । 'लोटो लङ्'दित्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोटुत्तमस्येति । स्तवानि
स्तवावेत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति छित्वनिवृत्त्यर्थं पिद्वचनम् । यद्यपि मिपस्था-
निकस्य नेः पित्वात्तादागमस्यापि सिद्धं पित्त्वं, तथापि वस्मसोराडागमस्याऽङित्वा-
र्थम् पिदिति वचनम् । ननु स्तुहि भवानीत्यत्र 'एर'ित्युत्वं कुतो न स्यादित्यत
आह—हिन्योऽर्त्वं नेति । सामर्थ्यादिति । अन्यथा हुज्जु इत्येव विद्वद्यादिति भावः ।
भवानीति । आडागमे सवर्णादीर्घः । नचात्र लङ्त्वद्भावादितरर्थात् लोपः शङ्क्यः ।
इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अथवा 'मो न' इत्येव विद्वद्यात् । एवं हेरपि बोध्यम् ।
यद्यपि भवानीत्याद्यावतो दीर्घो यजि इत्येव दीर्घसिद्धेराडागमविधिः व्यर्थः । तथापि

मन्त्राणां नियोगकरणम्, आवश्यकं भ्रातृभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आत्मन्त्राणां कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । 'प्रवर्तनायां लिङ्' इत्येव सुवचम् । चतुर्थी पृथगुपादानं प्रपञ्चार्यम् । २२०६ यासुट् परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च ॥ ४।१०६॥ लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्वोक्ते-
र्जायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनलिवधाविति प्रतिषेधः इति । श्नः शानचः शित्त्वम-

नियोगकरणमिति । नियोगशब्दस्य प्रेरणशब्दपर्यायस्वभ्रम वारयति—आवश्यकं भ्रातृ-
भोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमिति । 'श्रीणि भ्रातृ पवित्राणि दौहित्राः कुतपस्तिष्ठः' ।
इत्यादिवचनादिति भावः । तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति इह भ्रातृ भवान् भुञ्जीते-
ति । आत्मन्त्राणां कामचारानुज्ञेति । यथेच्छं क्रियतामित्यभ्यनुज्ञानमित्यर्थः । प्रबोष्टं स-
त्कारपूर्वको व्यापार इति । भाष्यवाक्यमिदम् । सकृत् प्रवर्तनमित्यर्थः । अक्षिपूर्व-
कस्येषधातोर्भावे क्तान्तस्योपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अत एव भाष्यप्रयोगादधी-
ष्टशब्दस्य दुस्त्वम् । अधीष्टमित्येव क्वचित्पाठः । 'माणवकं भवानध्यापयेदित्युदाह-
रणम् । इदं कार्यं न वेति विचार्य निर्धारणम् सम्प्रश्नः । यथा—किं भोः व्याकरणं
भवानधीयीतेति । प्रार्थनं याज्ञा । यथा 'भवानन्नं मे दद्यादिति । सुवचमिति । प्र-
वर्तनास्त्वस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्त-
ना । तन्न प्रवृत्तिः शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मकः प्रवर्तयितृगुर्वा-
दिनिष्ठः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । चतुर्थीमिति । विभिनिमन्त्रणामन्त्रणा-
धीष्टानामित्यर्थः । अथ लिङ्स्तिपि ह्रस्वेतीकारलोपे शपि गुणे अवादेशे भवत् इति
स्थिते—यासुट् पर । 'ङिङः सीयु' ङित्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थं सप्तमी । त-
दाह—लिङ् परस्मैपदानामिति । सीयुटोऽपवादः । यासुटि टकार इत्, उकार उच्चा-
रणार्थः । टित्वात् तिबादीनामाद्यवयवः । अवयवे ङित्वं च 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति
न्यायेन समुदाये आगमविशिष्टतिबादौ विश्रायति । 'आगमा अनुदात्ता' इति या-
सुटः अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । इदमेव वचनमागमा अनुदात्ता इत्यत्र ज्ञा-
पकमिति भाष्यम् । स्तुयात् स्तुयातामित्यादौ गुणादिनिषेधार्थं यासुटो ङित्ववच-
नम् । ननु यदागमा इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशपरस्मैपदावयवः । ततश्च
स्थानिवत्त्वेनैव ङित्वसिद्धेः यासुटो ङित्वविध्वयर्थः । नच स्थानिभूतलिङो ङका-
रस्याल इत्वेन गुणनिषेधविधावाश्रयणादनलिवधाविति निषेधः शङ्क्यः । 'सुमास्था-
गापाजहृतिसां हली'ति ङिङिति विहितस्य ईत्वस्य 'न ह्यपीर्गति निषेधेन ङिङ्गेना
नुबन्धकार्ये अनलिवधाविति निषेधाऽभावज्ञापनादित्यत आह—ङित्वोक्तेरिति । कचि-
दनुबन्धकार्येऽपि अनलिवधाविति निषेध इति । यासुटो ङित्वेन ज्ञायत इत्यन्वयः । तथा
च एतज्ज्ञापनार्थमेव यासुटो ङित्वमिति भावः । ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीब-
भावः । अथवा लृडादेशस्य शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्वात् ङीप् स्यात् । ननु 'क-

पीह लिङ्गम् । २२१० सुट्तिथोः ३।४।१०५॥ लिङ्गस्तकारयकारयोः सुट् स्यात् ।
सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारयकारयोः सुडिति विषयभेदात् ।
२२११ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७।२।७६॥ सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य
लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीलिङि । स्फुटतरं
तु तत्राप्यात्मनेपदे । २२१२ अतो येयः ७।२।८०॥ अतः परस्य सार्वधातु-
कावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके

चिदनुबन्धकार्येऽप्यनलिवधाविति निषेधा इत्यत्र यासुटो ङित्ववचनं न ज्ञापकम् ।
अनुबन्धकार्यं सर्वत्र अनलिवधाविति निषेधाभावे सत्यपि यासुटो ङित्वस्य तिप्सि-
प्मिबागमयासुटो ङित्वार्थमावश्यकत्वात् । नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिप्मिर्षां
ङित्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् । 'हलश्शनश्शानञ्ज्ञा'विति सूत्रभाष्ये 'ङिच्च पिन्न पिच्च
ङिच्चेति' प्रपञ्चितत्वादित्यस्वरसादाह—शनः शानचः शित्वमर्षाह लिङ्गमिति । इह अ-
नुबन्धकार्येऽपि कचिदनलिवधाविति निषेधोऽस्तोत्यस्मिन्नर्थे शनः—रनाप्रत्ययस्य, यः
ज्ञानजादेशः हलः शनश्शनञ्ज्ञाविति विहितः, तस्य शित्वमपि लिङ्गं—ज्ञापकमित्य-
र्थः । अन्यथा स्थानिवत्त्वेनैव तरुण शित्वसिद्धेस्तद्वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः । अत्र
च यदुक्तं तत् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे वक्ष्यमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा च प्रकृते भव या-
स् त् इति स्थिते—सुट्तिथोः । लिङस्सीयुडित्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते । तिप्सिप्चेति
दृग्भावात् षष्ठीद्विवचनम् । इकार उच्चारणार्थः । तदाह—लिङस्तकारेति । सुटि टकार
इत्, उकार उच्चारणार्थः । भव याम् स् त् इति स्थितम् । नन्विह परेण सुटा या-
सुटः कथं न बाधः । भवेयुरित्यादौ परस्मैपदेषु यासुडित्विः चरितार्थत्वादित्यागच्छय
निराकरोति—सुटा यासुट् न बाध्यत इति । तत् कुत इत्यत आह—निङो यासुडित् ।
लिङः सीयुट् यासुडागमश्च । लिङादेशैकदेशस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदा-
दित्यर्थः । तथा च यौगपद्याऽसम्भवाऽभावात् विप्रतिषेधाऽभावाच्च परेणापि सुटा
यासुटो बाध इति भावः । लिङः स । सेति लस्यष्टीकं पदम् । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके'
इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—सार्वधातुक लिङ इति ।
मकारद्वयस्यापि । अविशेषात् सकारद्वयस्यापि युगपत्लोपः प्रवर्तते । 'लच्चे लङ्गस्य
सकृदेव प्रवृत्ति'रिति तु पर्यायेण पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरमिति भावः । यद्यपि भव यास्
त् इत्यत्र स्कोरित्येव सिध्यति । तथापि भवेयुरित्याद्यर्थं सूत्रम् । ननु सुटो लोपे किम-
र्थस्सुड्विचिरित्यत आह—सुटः श्रवणं त्वाशीलिङोति । भूयास्तामित्यादौ लिङाशिषी-
त्यार्द्धधातुकत्वेन तत्र सकारलोपस्याऽप्रसङ्गेति भावः । 'अणञ्जनपरन्त्यैकस्याऽनेकस्य
बोचचारणे विशेषाऽभाव' इति भाष्यादाह—स्फुटतरं त्विति । तत्रापि आशिषि लिङ्यपि,
एशिषीर्येस्यादावात्मनेपदे स्फुटतरं सकारद्वयस्य श्रवणमित्यर्थः । तत्र यासुटो अभा-
वेन सलोपाऽभावेन च सुट एव सकारस्य पृथक् रूपं श्रवणसम्भवादिति भावः ।

किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्वायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । भवे-
दित्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात् । भवेताम् । २२१३ भेजुस् ३।४।१०८॥ लिटो

तथा च भव या त् इति स्थिते । अतो येयः । 'या' इति लुप्तषष्ठीर्कं पदम् । अत इति
पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । इय इत्यत्राऽकार उच्चारणार्थः । 'रूदादिभ्यः' इत्यस्मात्
'सार्वधातुक' इत्यनुवृत्तम् अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—अतः परस्येत्यादिना ।
भव इयूत् इति स्थितम् । गुण इति । 'आद्गुण' इत्यनेनेति शेषः । भवेयूत् इति
स्थितम् । यलोप इति । 'लोपो व्योस्' इत्यनेनेति शेषः । भवेदिति । यलोपात् प्राक् इ-
त्ययादिलोपः संयोगान्तलोपश्च न शङ्क्यः, अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः, संयो-
गान्तलोपस्य त्रैपादिकत्वेनाऽसिद्धत्वाच्चेति भावः । सार्वधातुके किमिति । 'रूदादिभ्यः'
इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवस्येति किमर्थमित्यर्थः ।
भूयादित्यादावाशीलिङि आर्धधातुके अतः परत्वाऽभावादेव इयादेशाऽभावसिद्धेः सा-
र्वधातुकप्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्याशयः । चिकीर्ष्यादिति । कृञ्धातोः सङ्गन्तात् आशीलिङि
तिबादौ चिकीर्षं यादिति स्थिते 'अतो लोप' इत्यकारलोपे चिकीर्ष्यादिति रूपम् । तत्र
'अतो येय' इत्यत्र सार्वधातुकप्रहणाननुवृत्तौ चिकीर्षं यादिति स्थिते अतो येय इति
इयादेशे आद्गुणे यलोपे चिकीर्षेदिति स्यात् । सार्वधातुकप्रहणानुवृत्तौ तु न दोषः,
आशीलिङादेशस्य तिङः लिङाशिषीत्याद्धं धातुकतायाः वच्यमानत्वादिति भावः ।
ननु आशिषि लिङि चिकीर्षं यादिति स्थिते नित्यत्वात् अतो लोप इति अकारलोपे
सति अतः परत्वाऽभावादेव 'अतो येय' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः तत्र सार्वधातुकप्रहणानुवृत्ति-
व्यर्थेत्येत्यत आह—मध्येऽपवादन्वायेन अतो लोप एव बाध्येतेति । षष्ठस्य चतुर्थपादे अतो
लोप इति सूत्रम्, सप्तमस्य द्वितीयपादे अतो येय इति सूत्रम्, सप्तमस्य चतुर्थपादे
तु 'अतो दीर्घो यजी'ति सूत्रमिति स्थितिः । तत्र आशीलिङि आर्धधातुके चिकीर्षं
यादित्यत्रालोपप्राप्त्या विधिलिङि तु भव यादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्त्या च इयादे-
शस्य निरवकाशत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यापवादतया तेन अन्यतरस्मिन्
बाध्ये सति 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरा' इति न्यायेनातो लोप एव
बाधमर्हति । न तु अतो दीर्घ इत्यर्थः । एवं चाद्धं धातुकं चिकीर्षं यादिति स्थिते अतः
परत्वादिबादेशः प्रसज्येतेत्यतिव्याप्तिः स्यादिति स्थितम् । एवं चाव्याप्तिरपीत्याह—
अवेदित्यादाविति । अतः परस्य इयादेशविधौ सार्वधातुकप्रहणाननुवृत्तौ विधिलिङस्त-
पि सार्वधातुके भव यादिति स्थिते इयादेशं परत्वाद्वाचिवा 'अतो दीर्घो यजी'ति
व्यादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो दीर्घः स्यात् । ततश्च अतः परत्वाऽभावा-
द्विपादेशो न स्यादित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । नच इयादेशस्य निरवकाशत्वात् दीर्घ-
बाधकत्वं शङ्क्यम् । चिकीर्ष्यादित्याद्धं धातुके दीर्घप्राप्त्ययोग्ये इयादेशस्य सावकाश-
त्वादिति भावः । भवेतामिति । तस्य तामादेशे शपि गुणे अवादेशे यासुहागमे सुटि
रुकारद्वयलोपे या इत्यस्य इयादेशे आद्गुणे यलोपः । अथ विटो ह्येर्लोप इति प्राप्ते-

मेर्जुस् स्यात् । ज इत् । २२२४ उरस्यपदान्तात् ६।१।६६॥ अपदान्तादवर्णा-
दुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वाच्चित्यत्वाच्च 'अतो येयः'
(सू २२१२) इति प्राश्नः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यम्, तथापि 'यास्'
इत्येतस्य इय इति व्याख्येयम् । एवं च सलोऽस्यापवाद इय । 'अतो येयः' (सू
२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव ।

मेर्जुस् । लिङ्गस्सीयुडित्यतो लिङ्ग इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङ्गे मेरिति । अनेकाल्त्वात्स-
वादेशः । ज इदिति । जुसः स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् चुट्ट इति जकार इत्यसंज्ञक इत्यर्थः ।
उसि शपि गुणे अवादेशे यासुटि सकारलोपे भव या उसिति स्थिते इयादेशं बाधित्वा
पररूपप्रवृत्तिं शङ्कितुमाह—उत्सय । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यस्मादा-
दित्यनुवर्तते । 'एङि पररूपमिष्यस्मात्पररूपमिति । तदाह—अपदान्तादिति । उमीति ।
उसि यः अच् उकारः तस्मिन् परत इत्यर्थः । 'इको यणचो'त्यतः अचीत्यनुवृत्तेः । य-
द्यपि उसः कृत्स्नस्याकारस्य च उसित्येकादेशेऽपि रूपं तुल्यम् । तथापि 'अकः सवर्ण
दीर्घ' इत्यादावुत्तरत्राचीत्यावदयकमत्राप्यनुवर्तत इति बोध्यम् । मिन्धरित्याद्यदाहर-
णम् । इति प्राप्त इति । भव या उसित्यत्राकारस्योकारस्य चाद्गुण्यं बाधित्वा एकस्मि-
न्नुकारे पररूपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे या इत्यस्याऽभावात् इय न स्या-
दिति मन्यते—परत्वादिति । पररूपापेक्षया इयादेशः परः नित्यश्च, अकृते कृते च प्र-
वृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन एकादेशस्य पूर्वान्तवशेन वा इया-
देशस्य निर्वाहत्वात् । ततश्च पररूपं बाधित्वा इयादेशे भवेयुरिति रूपमिति प्राचीना
मन्यन्त इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गाधिकारस्थत्वाऽभावात् अङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्,
इयादेशस्तु आङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वात् बहिरङ्गः । ततश्च पराक्षित्याद-
पीयादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वात् पररूपमेव इह स्यादिति शङ्कते—यच्-
पीति । परिहरति—तथापीति । अतः यास् इयः इति पदच्छेदः । यासिति लुप्तछोर्कं
पदम् । ततश्च अतः परस्य यामित्येतस्य इय स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । ननु 'लिङ्गः
सलोपोऽनन्त्यस्ये'ति सकारस्य लोपः इयादेशं बाधित्वा नित्यत्वात् प्राप्नोतीति,
ततश्च यास् इत्यस्य इय इति कथमित्यत आह—एवं वेति । यासिति सकारान्तस्य
इयादेशविधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं बाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य इया-
देशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायी अवर्णात्परत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्ति-
रिति भावः । ननु यदि 'यास् इयः' इति पदच्छेदः, तदा सकारस्य दशे, भोगो इति यत्वे,
'लोपः क्षाकस्यस्ये'ति तस्य लोपे अतो या इयः इति स्यात् । आद्गुणे कृतस्ये यलो-
पस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—सन्धिरार्थ इति । 'आने मु'गिति सूत्रे आण्ये तु अतो या
इय इत्येव सूत्रपाठो लक्ष्यते । भवेरिति । सिपि, शपि, गुणः । अवादेशः । इतरच्चेति इ-
कारलोपः । यासुडागमः । सकारस्य लोपः । इयादेशः । आद्गुण्यः यलोपः । इत्यवि-

भवेम। २२१५ लिङाशिषि ३।४।११६॥ आशिषि लिङ्स्तिङाद्धातुकसंज्ञः
स्यात्। २२१६ किदाशिषि ३।४।१०४॥ आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात्।
'स्कोः' (स ३८०) इति सलोपः। २२१७ क्विङ्ङिति च १।१।५॥ गित्किङ्ङि-

सर्गौ। एवं थसः तमादेशे थस्य तादेशे च, भवेतम्। भवेतेति च रूपम्। भवेयमिति।
मिपि अमादेशः। शप्। गुणः। अवादेशः यासुट्। सलोपः। इयादेशः। आद्गुणः।
भवेवेति। वस्। शप्। गुणावादेशो। 'नित्यं ङित' इति सकारलोपः। यासुट्। सलोपः।
इयादेशः। आद्गुणः। यलोपः। एवं मसि भवेमेति रूपम्। इति विधिलिङ्प्रक्रिया।
अथाशीलिङि विशेषमाह—लिङाशिषि। लिङिति लुप्तषष्ठोकं पदम्। 'तिङ्शित्सार्व-
धातुक'मित्यतस्तिङित्यनुवर्तते। तदाह—आशिषि लिङस्तिङिति। सार्वधातुकसंज्ञाप-
वादोऽयम्। ततश्च सार्वधातुकसंज्ञाकार्यं शब्दादि न भवति। किदाशिषि। लिङस्सीयु-
ङित्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते। 'यासुट् परस्मैपदेष्वित्यतः यासुङिति च। तदाह—आशिषि
लिङ्' इति। 'यासुट् परस्मैपदेष्विति ङित्त्वस्यापवादः। यद्यपि ङित्वेनैव गुणनिषेधः
सिध्यति। तथापि 'इज्या'दित्यादौ 'वचिस्वपियजादीनां ऋती'ति सम्प्रसारणाद्यर्थं
ङित्वमावश्यकम्, इह न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्। अथ आशिषि लिङस्तिपि आर्धधातु-
कत्वात् शब्भावे 'इतरचे'तीकारलोपे यासुडागमे अतः परत्वाभावात् सार्वधातुकत्वा-
भावाच्च इयादेशाभावे सुटि भूयास् स त् इति स्थिते प्रक्रियामाह—स्कोरिति सलोप
इति। 'लिङस्सलोप' इत्यस्य सार्वधातुकविषयत्वात् स्कोरिति सुटः पदान्तसंयोगादि-
त्वाल्लोपः। ततः यासुटः सस्यापि पदान्तसंयोगादिवादेव लोपः। न तु झलपर-
संयोगादिस्वेन यासुटः सस्य लोपे सुटः सस्य पदान्तसंयोगादित्वाल्लोप इति युक्तम्।
तथा सति झलपरसंयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वेन संयोगान्तलोपापत्तः। अष्ट इत्यादौ
सावकाशस्य झलपरसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाऽबाधकत्वादिति शब्दरत्ने वि-
स्तरः। एवं च भूयास् स त् इति स्थिते सकारद्वयस्य निवृत्तौ भूयादिति रूपम्। तत्र
'सार्वधातुकार्धधातुकयो रिति गुणे प्राप्ते। क्विङ्ङिति च। गृह्ण् एषौ समाहारद्वन्द्वः,
कारपूर्व गकारस्य चत्वेन निर्देशात् क्वृह् च इत् यस्येति विग्रहः। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण
इच्छुब्दः प्रत्येकमन्वेति। तथा च गिति किति ङिति चेति लभ्यते। निमित्तसप्त-
शेषा। 'इको गुणवृद्धौ' इत्यनुवर्तते। चकार इत्यर्थः। इक इत्युच्चार्यं विहिते इति
लभ्यते। 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यतः नेत्यनुवर्तते। तदाह—गित्किङ्ङि (त्रिमित्ते
इत्यादिना। गित्तीत्यनुक्तौ तु 'गलाजित्यश्च ररनु'रिति ररनुप्रत्यये 'जिष्णु'रित्यत्र गुण-
निषेधो न स्यात्। 'न च ररनुप्रत्ययः किदेव क्रियतामिति वाच्यम्। तथा सति 'धुमा-
स्थे'ति किति विहितस्य ईत्वस्य प्रसङ्गात्। यदि तु गिति किति ङिति परतो गुणवृद्धो
न स्त इति व्याख्यायेत, तदा ङिन्नं भिन्नमित्यत्र कप्रत्यये परे लघूपधगुणनिषेधो न
स्यात्। स्थानिभूतस्येकः हला व्यवधानात्। नच येन नाव्यवधानन्यायः शाङ्क्यः।

मिते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म । २२१८ लुङ् ३।२।११०॥ भूतार्थवृत्तेर्धा-
तोर्लुङ् स्यात् । २२१६ माङि लुङ् ३।३।१७५॥ सर्वलकारापवादः । २२२०
स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६॥ स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात्लुङ् च । २२२१ क्लि
लुङि ३।१।३३॥ शवाद्यपवादः । २२२२ क्लेः सिच् ३।१।४४॥ इवावितौ
२२२३ गातिस्थाघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु २।४।७७॥ एभ्यः सिचो

चित्तं स्तुतमित्यादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च 'ह्रको न गुणवृद्धी' इत्येव व्या-
ख्यायेत न त्विग्लक्षणे इति, तदा लिगोरपत्यं लौगवायनः, नडादिवात् फक्, इह
आदिषु द्वेरो गुणस्य च वस्तुगत्या ह्रस्थानिकत्वात् निषेधः स्यादित्यलम् । भूयादिति ।
इहार्द्धधातुकरवाल्लङः सलोप इत्यस्याऽप्रवृत्तेः स्कोरिति सलोप इत्युक्तं न विस्मर्त-
व्यम् । न चेवमपि संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वाद्दण्ड्यादिलोपः स्यादिति वाच्यम् ।
सुटि यासुटि च सति ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनाऽपृक्तत्वाभावादित्यलम् । भूया-
स्तामिति । आशिषि लिङस्तसस्तामादेशे आर्द्धधातुकरवात् शबभावे यासुडागमे अतः
परत्वाऽभावादियादेशाऽभावे सुटि क्षत्परसंयोगादित्वेन यासुटः सकारस्य लोपः गुण-
निषेधश्च । भूयामृति । श्वेजुंसि यासुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । भूया इति । आशीर्षिङः
सिपि इतरचेतीकारलोपः । यासुटः स्कोरिति सलोपः, गुणनिषेधः, स्वरविसर्गौ ।
भूयास्तमिति । यस्तस्यमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । एवं यस्य तादेशोऽपि भूयास्तेति
रूपम् । भूयासमिति । मिवः अमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । भूयास्वेति । लिङो वस् ।
'नित्यं ङित' इति सकारलोपः । यासुट् । गुणनिषेधः । एवं मसि भूयास्मेति रूपम् ।
इत्याशीर्षिङप्रक्रिया । लुङ् । धातोरिति भून् इति चाधिकृतम् । तदाह—भूतार्थवृत्त-
रिति । माङि लुङ् । माङि प्रयुज्यमाने धातोर्लुङ् स्यादित्यर्थः । ननु लुङ् इत्युदाह-
तसूत्रेणैव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—सर्वलकारापवाद इति । मास्विस्थाद्वा तु
मा इत्यव्ययान्तरं प्रतिषेधार्थं कर्ममयाहुः । 'आडमाडोश्चे'ति सूत्रभाष्ये तु क्तितो
माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाळुन्द इत्यत्र तुक् न भवतीत्युक्तम् । माशब्दस्याऽव्ययान्त-
रस्य सत्त्वे तु तदेवोदाह्रियेत । मास्वित्यत्र तु अस्तिवति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमि-
त्यन्ये । स्मोत्तरे लङ् च । चकारात् माङि लुङिऽप्यनुकृत्यते । स्म इत्यव्ययं उत्तरं
यस्मादिति विग्रहः । तदाह—स्मोत्तरे माङीति । अयमपि सर्वलकारापवादः । क्लि
लुङ् । क्लि इति लुप्तप्रथमाकम् । लुङि परे धातोः क्लिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
शवाद्यपवाद इति । आदिना शयनादिविकरणसङ्ग्रहः । क्लेः सिच् । इवाविति । चि-
त्स्वरश्चिस्वस्य प्रयोजनम् । इदित्वस्य तु अर्भस्तेत्यत्र 'अनिदितां हल उपधाया'
इत्युपधालोपस्याऽप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । गातिस्थाघु । गाति स्था घु पा भू एषां इन्द्रात्
पञ्चमीबहुवचनम् । परस्येति शेषः । सिच इति षष्ठी । गातीति शितपा निर्देशात्

लुक्स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्यते । २२२४ भूसुबोस्तिङि ७।३।८८॥
 भू स एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । २२२५ अस्तिसिचोऽपृ-
 क्ते ७।३।९६॥ सिच्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्चञ्चदस्य सौत्रं भवम् ।
 अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानास्तिचोऽस्तेश्च
 परस्याऽपृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् । इति ईट् नेह, सिचो लुका लुप्तत्वात् । अभूत् ।

गाधातोर्ग्रहणम् । घु इत्यनेन 'दाधाच्चदावि'ति घुसञ्ज्ञकयोः दाधातोर्धाधातोश्च ग्रह-
 णम् । 'ण्यञ्त्रियार्थजितो यूनि लुगणिञो'रित्यस्माद्वयवहिततादपि लुगित्यनुवर्तते ।
 'जुहोत्यादिभ्यः श्लु'रित्यव्यवहितमपि श्लुग्रहणं नानुवर्तते । व्याख्यानात् । तदाह-
 पञ्च्यः सिच इत्यादिना । गापाविहेति । इह गातिर्येति, सूत्रे गातीत्यनेन पाग्रहणेन च
 इयो गा लुङीति लुगिबकरणस्येणो गादेशः, ण्विबकरणः पिबादेशयोर्यः पाधातुश्च
 गृह्यते इत्यर्थः । 'गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहण'मिति भाष्यादिति भावः । तथा च
 लुङित्तिबादेशे हत्तरेति इकारलोपे ऋषपवादे च्लिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि
 अडागमे अभूत् इति स्थिते पिस्वात् कित्वाऽभावे 'सार्वधातुकाङ्धातुकयोरिति' गुणे
 प्राप्ते—भूसुबोस्तिङि । 'मिदेगुण' इत्यतो गुण इति, 'नाभ्यस्तस्याचि पितो'र्यतो नेति
 सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह—एतयोरिति । भू स इत्यनयोरित्यर्थः । इह
 'घूङ् प्राणिगर्भविमोचन' इति लुगिबकरणस्यैव ग्रहणम् । न तु सुवतिस्ययोः ण्विब-
 रणस्यभिवकरणयोरपि । तत्र तिङो विकरणेन व्यवधानात् । अथ अभूत् इत्यत्र तका-
 रस्येडागममाशङ्कितुमाह—अस्तिसिचोऽपृक्ते । अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वत्वात्
 पञ्चमी । 'भ्रुव ईङि'त्यत ईङित्यनुवर्तते । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषया 'अस्ति-
 सिचः' इति पञ्चमी अपृक्तस्येति षष्ठो प्रकल्पयति । ततश्च अस्तेः सिचश्च परस्या-
 पृक्तस्य ईडागमः स्यादिति प्राचीना व्याचक्षते । तथा सति लुङि अस्तेर्भूभावे अभू-
 दिति न स्यात् । भूभावस्य स्थानिवत्त्वेन अस्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य
 दुर्धारत्वात् । तथा अगात्, अस्यात्, अपादित्यादावपि 'गातिर्ये'ति सिचो लुक्वपि
 स्थानिवत्त्वेन सिचः परत्वादीडागमः स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—सिच्च
 अस् चेत्यादिना । ननु सिचस्यशब्दे सिचश्चदस्य पूर्वखण्डस्यान्तवर्तिविभक्त्या पद-
 र्वाचोः कुरिति कुत्वपसङ्ग इत्यत आह—सिचश्चदस्य सौत्रं भवमिति । तथा च भ-
 वत्त्वेन पदत्वस्य बाधाच्च कुत्वमिति भावः । ननु सिचस्यशब्दे अस् इत्यनेनैवास्तेर्ला-
 भात् अस्तिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारय इति । अस्तीति वि-
 भक्तिप्रतिरूपकमव्ययं लुप्तपुण्विभक्तिकं विद्यमानार्थकम् । तेन सिचस्यशब्दस्य कर्म-
 धारय इत्यर्थः । तथा च अस्तिसिचस् इत्येकं पदमिति स्थितम् । ततः पञ्चम्याः सौ-
 त्रो लुगिति । 'सुपां सुलुगित्यनेने'ति शेषः । तथा च अस्तिसिच इति पदात् षड्धाध-
 माह—विद्यमानास्तिचोऽस्तेश्च परस्येति । हल इति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हली'त्यतोऽनुहु-

हलः किम् । ऐधिषि । अपृक्तस्य इति किम् । ऐधिह । अभूताम् । २२२६ सिज्-
भ्यस्तविदिभ्यश्च ३।४।१०६॥ सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश परस्य क्तिस्वन्निधो
क्तेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते । २२२७ आतः ३।४।११०॥ सिज्जुक्त्यादन्तादेव क्ते-
र्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम । २२२८
न माङ्योगे ६।४।७४॥ अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । भू-
द्वा । २२२९ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३६॥ हेतुहेतुमद्भावा-
वादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृक् स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् ।

सस्य हलोत्तरस्य षष्ठ्या विपरिणाम इति भावः । इतीट् नेहेति । अनेन सूत्रेण अभून्
इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थः । कृत इत्यत आह—सिचो लुका लृप्तादिनि । विद्यमानत्व-
विशेषणेन लुसात्सिचः परस्य नेति भावः । एवं च अगादित्यादावपि लुसात्सिचः
परस्य, अस्तेर्लुङि कृतभूमावापरस्य च नेत्युक्तप्रायम् । ऐधिषीति । एषधातोर्लुङि
अक्षमपुरुषैकवचनम् इट् । अत्र इकारस्य सिचः परस्येऽपि ह्रस्वाऽभावात् ईडागमो
नेति भावः । ऐधिष्येति । एषधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र त इत्यस्य सिचः
परस्येऽपि एकादशप्रत्ययत्वाऽभावेनाऽपृक्त्वाऽभावात् ईडागमो नेति भावः । अभूता-
मिति । लुक्स्तसि तस्य तामादेशः । षिलः । सिच् । अट् । गुणनिषेधः । सिज्भ्यस्तविदि ।
श्लेजुंसिति सूत्रमनुवर्तते । 'नित्यं कित' इत्यतः कित इति च । तदाह—सिचोभ्यस्तादि-
त्यादिना । इति प्राप्य इति । 'लिङो श्लेजुंसी'ति शेषः । भातः । 'श्लेजुंसिति सूत्रमनुवर्तते ।
'भातः सिज्जुगन्तादिति वक्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये पठितम् । ततश्च सिज्जुकि यदा-
कारान्तं तस्मात्परस्य श्लेजुंसिति लभ्यते । सिज्भ्यस्तेति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धं नियमा-
र्थमिदम् । तदाह—सिज्जुक्त्यादन्तादेवेति । अभूवन्निति । छिः । षिलः । सिच् । लुक् । अट्,
श्लोऽन्तः । इतश्चेति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । 'भुवो वुग्लुङ्लिटो'रिति
बुक् । सिज्जुकि भातः परस्येवेति नियमात् सिज्भ्यस्तेति न जुसिति भावः । अभू-
रिति । सिप् षिलः सिच् लुक् अट् इकारलोपः । स्वविसर्गो । अभूतमिति । यस्यस्तम्
षिलः सिच् लुक् अट् । गुणनिषेधः । एवं यस्य तादेशे अभूतेति रूपम् । अभूवमिति ।
मिप् अम् । छिलः सिच् । लुक् अट् बुक् । अभूवेति । वसृच्छिलः सिच् लुक् अट् । नित्यं
कित इति सकारलोपः गुणनिषेधः । एवं मसि अभूमेति रूपम् । अथ माङि लुङि विशेष-
णमाह—न माङ्योगे । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अडाटौ न स्त इति । 'लृङ्लृङ्लृङ्स्वडु-
दात्त'इत्यतः 'आडजादीनामिभ्यस्तश्च, तद्वनुवृत्तेरिति भावः । मा भवान् भूदिति । मा
भूदित्यत्र अडागमे सति असति च विशेषाऽभावात् भवत्पदस्य मध्ये प्रयोगः । अथ
'स्मोत्तरे लृक्' चेयस्य उदाहरति—मा स्म भवद्देति । एवं बहुवचने मा स्म भवन्
मा स्म भूवन्निति चोदाहरणं बोध्यम् । इति लृक्प्रक्रिया । लिङ्निमित्ते । हेतुहेतुम-
द्भावादीति । हेतुहेतुमदोर्लिङ्, 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविधादि लिङ्निमित्तं लका-

अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । २२३ । ते प्राग्धातोः १।४।८०॥ ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । २२३१ आनि लोट् ८।४।१६॥ उपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य याः स्यात् । प्रभवाणि । 'दुरः पत्वनत्वयोः उपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । 'अन्तःशब्दस्याऽङ्क्विधिण्यत्वेऽपसर्गत्वं वाच्यम्' । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि । २२३२ शेषे विभाषाऽकखादावपान्त उपदेशोऽ।४।१८॥ उपदेशे कादिखादिपान्तवर्जं गदनदादेरन्यस्मिन्धातो परे उपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् ।

रायंप्रक्रियायां स्पष्टोभविष्यति । भविष्यत्यर्थ इति । 'भविष्यति मयांदावचने' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रियातिपत्तिपदं व्याचष्टे—क्रियाया अतिष्पत्ताविति । 'सुहृद्विचिदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत्' इत्युदाहरणं बोध्यम् । भभविष्यदिति । लृङ् इतिपृ इतश्चेतीकारलोपः । 'स्थतामी लृङ्ङोरिति शबपवादः स्पष्टप्रत्ययः । अट् । वलादिलक्षण इट् गुणावादेशौ । पत्वम् । अभविष्यामिति । तसस्त्वनादेशः । स्यः । अट् । इट् । गुणावादेशौ । पत्वम् । अभविष्यन्निति । झिः, स्यः, अट्, इट् गुणावादेशौ 'झोऽन्तः' इति झेरन्तादेशः इतश्चेतीकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । पत्वम् । अभविष्य इति । सिप् । स्यः । अट्, इट् । गुणः । अवादेशः । इतश्चेतीकारलोपः । पत्वम् । रत्वविसर्गौ । अभविष्यतमिति । थसः तमादेशः । स्यः, अट्, इट्, गुणावौ, पत्वम् । एवं यस्य तादेशादि पूर्ववत् । भभविष्यमिति । मिपः अम्, स्यः, अट्, इट्, गुणावौ पूर्वरूपम् । पत्वम् । अभविष्यावेति । वस्, स्यः, अट्, इट्, 'निरयं डित' इति सकारलोपः । अतो दीर्घः । पत्वम् । एवं मसि अभविष्यामेति रूपम् । इति लृङ् क्रिया । अथ प्रसङ्गादाहने प्राग्धातोः । ते इत्यस्य विवरणम्—गत्युपसर्गसंज्ञा इति । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्चे'ति प्रकृतत्वादिति भावः । प्रागेवेति । न परतः नापि व्यवहिता इत्यर्थः । इह 'धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गाः स्यु'रिति संज्ञानियमपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः । आनि लोट् । लोडिति आनीति च लुप्तपथीकं पदम् । 'रषाम्यां नो या' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपीत्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्थात्रिमित्तादिति रेफषकारात्मकादित्यर्थः । असमानपदन्वार्थं आरम्भः । 'अङ्कृषाङ्कनुऽयवायेऽपीति सूत्रेण्यप्रकरणे सर्वत्र भवतीति भाष्यम् । दुरः पत्वेति । पत्वनत्वयोः कर्तव्ययोः दुरः उपसर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । दुःस्थितिरिति । अत्रोपसर्गात्मुनोनेति पदं न भवति । दुर्भवानीति । अत्राऽऽनि लोडित णत्वं न भवति । अन्तः शब्दस्येति । अङ्क्विधौ क्विधौ णत्वे च कर्तव्ये अन्नर् इत्यस्य उपसर्गत्वमित्यर्थः । प्राद्वत्त्वाऽभावादप्राप्ते वचनम् । अन्तर्धेति । क्रियामित्यधिकारे धावातोः 'आतश्चोपसर्ग' इत्यङ् । टाप् । अन्तर्धिरिति । उपसर्गे चोः किः । अन्तर्भाषीति । 'आनि लोडिति णत्वम् । शेषे विभाषा । अकखादा-

प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातुरसर्गयोः

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥’ इति ।

सत्ताद्यर्थनिर्देशभोपलक्षणम् । ‘यागात्स्वर्गो भवती’त्यादावुपपद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च—

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

एष २ वृद्धौ । कथ्यन्ता’ षट्त्रिंशदनुदात्तेनः । २२३३ टित आत्मनेपदानां

विति ष्टेड् । ‘नेर्गदनदे’ति पूर्वसूत्रोक्तधातुभ्योऽन्यः शेषः । तदाह—गदनदादेर-
न्यस्मिन्निति । ननु णत्वप्रकरणं संहिताधिकारस्थम् । ततश्चाऽविवक्षितायां संहितायाम्
उपसर्गात्परस्वाऽभावात् णत्वाभावः । विवक्षितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमिह
विभाषाप्रदणनेत्यत आह—रदोपसर्गाणामिति । उक्तमिति । हरिणेति शेषः । अत्र
‘एकपदे’इत्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम् । ‘नित्या समासे’ इति लिङ्गात् । अखण्डत्वं
च पदभिन्नोत्तरखण्डकत्वम् । अन्यथा ‘राजीयतीत्यादौ’ अतो गुणे’ इति शपा परस्परम्
एकादेशः पक्षे न स्यात् । अर्थनिर्देशश्चेति । धातुपाठे ‘भू सत्ताया’मित्याद्यर्थनिर्देश
इत्यर्थः । उपलक्षणमिति । प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः । नन्वर्थान्तरपरिसंख्येया कुतो न स्या-
दित्यत आह—यागादिति । न च ‘यागात् स्वर्गो भवतीत्यादौ’ उत्पत्त्यादौ लक्षणा कुतो
न स्यादिति वाच्यम् । प्रयोगप्राचुर्यसत्त्वात् । पाणिनिर्हि धातुपाठे धातुन् कांश्चि-
दर्थसंहितान् कांश्चिदर्थरहितान् पठतीति ‘सुट्’ इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न चाति-
प्रसङ्गः शङ्क्यः । ‘अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति’ भाष्ये अपिशब्देन प्रयोगानुसा-
रित्वावगतेः । सर्वेषु धातुष्वर्थनिर्देशात्प्राचुर्यनिकः । एवं च ‘सेधतेर्गता’विति सूत्रे ग-
तावित्युपादानात् बिधेः गत्यामित्यर्थनिर्देशः अपाणिनीय एवेति दिक् । ननु भूधातोः
केवलस्योत्पत्त्याद्यर्थकत्वे उद्भवतीत्यादौ उपसर्गा इयथा इत्यत आह—उपसर्गास्त्विति ।
उपसर्गं विनापि भूधातोर्त्पत्त्याद्यर्थप्रतीतेः । ‘उद्भवतीत्यादौ’ प्युज्यमाना अप्युपसर्गा
द्योतका एव न तु वाचका इति भावः । द्योतकत्वं वा तेषां किमर्थं स्वीकार्यमित्यत आ-
ह—प्रभवतीत्यादिनि । प्रभवः प्रकाशः उत्पत्तिः शक्तिर्वा । पराभवः पराजयः । सम्भवः-
सम्भावना । अनुभवः उपभोगः । अभिभवः हिसा । उद्भवः उत्पत्तिः । परिभवः
तिरस्कारः । उक्तं चेति । हरिणेति शेषः । प्रहारः कशाद्याघातः । आहारो भक्षणम् ।
संहारः वधः । विहारः क्रीडा । परिहारः परित्यागः । इति भूधातुप्रक्रिया । एष वृद्धा-
विति । जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति षट् भावविका-
राः । तत्र चतुर्थावस्था वृद्धिः उपपद्यः । कथ्यन्ता’ इति । कथ्य श्लाघावामित्यन्ता इत्य-
र्थः । अनुदात्ते इति । ततश्च एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः । तत्र एष इत्यस्मात्

‘टेरे ३।४।७६॥ टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते । २२३४ सा-
 र्वधातुकमपित् १।२।४॥ अपित्सार्वधातुकं छिद्रस्यात् । २२३५ आतो कितः
 ७।२।८१॥ अतः परस्य कितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते । २२३६ था-
 सः से ३।४।८०॥ टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेये । एधध्वे । ‘अतो
 गुणे’ (सू १९१) । एधे । एधावहे । एधामहे । २२३७ इजादेश्च गुणमतोऽनृ-
 च्छः २।१।२६॥ इजादिर्यो धातुर्गुणमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि । ‘आमो
 मकारस्य नेत्वम्’ । आस्कासोराभिधानाञ्ज्ञायकात् । “२२२८ आमः २।४।८१॥

कर्तरि लटि तस्यात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेशे शपि एधत इति स्थिते—टित आ-
 त्म । टेः ए इति छेदः । लस्येत्थधिकृतम् । तदाह—टितो लस्येति । ‘आदेशानां’मि-
 ति शेषः । अत्रात्मनेपदशब्देन तद्धेव गृह्यते नत्वानोऽपि । तेन पचमानो यजमान
 इत्यादावेत्वं नेति भाष्ये स्पष्टम् । एधत इति । अत्र तकारादकारस्य व्यपदेशिव-
 द्भावेनान्त्यादिवेन टित्त्वादेश्वम् । अथ लटः प्रथमपुरुषद्विवचने आतामिथादेशे
 ‘टित आत्मनेपदानां’मिति आम् एत्वे शपि एध आते इति स्थिते कित्कार्यं वक्ष्यन् कि-
 त्वमाह—सार्वधातुकमपित् । ‘गाङ्कुटादिभ्य’ इत्यतो छिद्रित्यनुवर्तते । अङितो कित्त्वं
 वास्तवं न सम्भवतीति छिद्रदिति लभ्यते । तदाह—छिद्रदिति । आतो कितः । कित
 इत्यवगवषष्टौ । ‘अतो येष’ इत्यस्मात् अत इति पञ्चम्यन्तं, इय इति प्रथमान्तं चा-
 नुवर्तते । यकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह—अतः परस्येति । कितामित्यनन्तरं अ-
 वयवस्येति शेषः । एधेते इति । एध आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, ‘आद्गुणः’,
 ‘लोपो व्योर्वली’ति यकारलोप इति भावः । एधन्त इति । लटः प्रथमपुरुषद्विवचने आ-
 देशे परे शपि अकारस्य अन्तादेशे पररूपे टेरेत्वमिति भावः । अथ लटो मध्यमपुरुषै-
 कवचने थासादेशे कृते टित आत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते । थासः से । से इति लुप्त-
 प्रथमाकम् । एधस इति । थासि शपि थासः सेभावः । एधेये इति । लटो मध्यमपुरुषद्वि-
 वचने आथामादेशे शपि आम् एत्वे आकारस्य इयादेशे गुणे यकोप इति भावः । ए-
 धध्व इति । लटो मध्यमपुरुषद्विवचने ध्वमादेशे शपि टेरेत्वे रूपम् । लट उत्तमपुरु-
 षैकवचने इडादेशे एत्वे शपि एध ए इति स्थिते प्रक्रियां द्वांसति—अतो गुणे पति ।
 ‘अतो गुण’ इति पररूपे वृद्धयपवादे कृते सति ‘एधे इति रूपमित्यर्थः । एधावहे इति ।
 लट उत्तमपुरुषद्विवचने वहि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घः । एधामहे इति । लट उ-
 त्तमपुरुषद्विवचने महि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घः । महिङिति ककारस्तत्प्र-
 त्याहारार्थः । इति लट्प्रक्रिया । इजादेश्च । नञः ऋच्छ इत्यनेन समासे अनृच्छ
 इत्यस्मात् पञ्चमी । ‘धातोरेकाव’ इत्यतो धातोर्नित्यनुवर्तते । ‘कास्प्रथया’दित्यतः
 आमिति, लिटीति चानुवर्तते । तदाह—इजादिरित्यादिना । आस्कासोरिति । ‘कास्प्रथ-
 यादाममन्त्रे लिटी’ति, ‘दयायासरचेति च, कास्धातोः आस्धातोश्च लिटि आम् वि-

आमः परस्य लुक्स्यात् । २२३६ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ३।१।४०॥ आ-
मन्ताल्लिट् पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य' (सू
२२४०) इति सूत्रे कृञ्प्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'कृभ्व-
स्तियोगे—' (सू २११७) इत्यतः 'कृजो द्वितीय—' (सू २१२६) इति ज-
कारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्ति लाभः । तेषां क्रियासामान्यवान्तिवादात्प्रकृतीनां

हितः । तत्र मकारस्य इत्संज्ञकत्वे 'मिदञ्चोऽन्यात् पर' इति आकारादाकारान्तरं
स्यात् । ततश्च सवर्यं दीर्घे कृते कास् आस् इत्येव भवतीति आम्विचिरनर्थकः स्यात् ।
अत आम् मकारस्य नेत्संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । तथाच एध् आम् ल इति स्थिते-
भामः । 'मन्त्रे घसहारे'त्यतः लेरिति 'ण्यञ्त्रियार्पणित' इत्यत लुगिति चानुवर्तते । त-
दाह—भामः परस्य लेरिति । अत्रेदमवधेयम् । 'कृन्मेजन्त' इत्यत्र कृथो मान्तस्तदन्तम-
व्यमिति व्याख्याने एधामित्यादि नाऽव्ययं, लिट् एव कृत्वात्, तस्य च मान्तत्वा-
भावात् । तथाच प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वाद्युपत्तौ 'आम' इति
लुक् । लेरिति तु नानुवर्तते । मान्तं कृदन्तमव्ययमिति व्याख्याने तु प्रत्ययलक्षणेन
कृदन्तत्वात् एधामिति मान्तमव्ययम् । ततः सुवृत्पत्तौ अव्ययादाऽसुप् इति लुक् ।
'आम' इत्यनेन तु परिशेषाल्लेखे लुक्सिद्धेर्लेरिति नानुवर्तनीयम् । 'आमः परस्य ले-
रिति विवरणवाक्ये तु लेरिति स्पष्टार्थमेव । एवं च एधामित्यव्ययं न वेति पक्षद्वयम्
उभयथापि सुबन्तं पदमिति भाष्ये स्पष्टम् । कृञ्चानु । कास्प्रत्ययादामित्यतः आमि-
त्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । लिटि परे यः
कृञ् सः अनुप्रयुज्यत इत्यन्वयः । फलितमाह—आमन्नाल्लिट् परा इति । लिट्शिरस्का
इत्यर्थः । कृभ्वस्तय इति । कृत्रित्यनेन कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति भावः । अनुप्रयुज्य-
न् इति । प्रशब्दादनुशब्दाच्चाव्यवहिताः पञ्चासुप्रयुज्यन्त इत्यर्थः । 'विपर्यासनिवृ-
त्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चे'ति वातिकात् भाष्याच्च । एवं च 'तं पातयां प्रथममास
यपात परचात्' 'प्रशंशयां यो नहुषं चकार' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एव । आ-
तोरास् स्यात्, कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । ननु कृञ् एवाऽनुप्रयोग-
श्रवणात् कथं भ्वस्तयोरप्यनुप्रयोग इत्यत अह—प्राम्प्रत्ययवत्तदित्यादिना । 'कृञ्चानुप्रयु-
ज्यत' इत्यत्र कृञ् एकस्येवानुप्रयोगविधौ सति 'आम्प्रत्ययव' इति सूत्रे अनुप्रयु-
ज्यमानस्येत्यस्य कृञ् इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । आस्वन्तरस्यानुप्रयोगाऽप्रसक्तेः ।
ततश्च कृञ् इति विशेषणादन्वस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । ननु कृजोऽन्व-
स्याप्यनुप्रयोगो विज्ञायतां, भ्वस्तयोरपीत्येव कुत आयातमित्यत आह—तेनेति ।
कृञ्प्रहणेनेत्यर्थः । प्रत्याहाराश्रयणादिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । नन्वनुप्रयुज्य-
मानानां कृभ्वस्तीनां आम्प्रकृतिभूतानां च कथमन्वय इत्यत आह—तेषामित्यारस्या-
भेदेनान्वय इत्यन्तेन । सामान्यविशेषयोरभेदाव्यवस्य न्याय्यत्वादिति भावः । कृञ्

विशेषवाचित्वात्तदर्थयोर्भेदेनान्वयः । सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थ-
त्वान्न प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते । २२४० आ-
म्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य १।३।६३॥ आम्प्रत्ययो ब्रह्मादित्यतद्गुणसंवि-
द्धानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानाः कृजोऽप्यारम्भेनपदं स्यात् । इह

इव भवत्योरापि क्रियासामान्यवाचित्वात् धातूनामनेकार्थत्वादिति ज्ञेयम् । ननु 'कृ-
भ्वस्तिथोग' इत्यस्य 'कृञो द्वितीये'त्यस्य च सूत्रस्य मध्ये 'अभिधायौ सम्पदा च'
इति पठितम् । एवं च कृष्प्रत्याहारे सम्पदोऽपि कुतो न ग्रहणमित्यत आह—सम्प-
दित्विति । अनन्वितार्थत्वादिति । सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः सम्पदेरर्थः । एधा-
दिधातोरेवाम्प्रकृतिभूतस्य वृद्ध्यादिरर्थः । तयोर्हभयोरपि विशेषरूपत्वेन सामान्य-
विशेषभावाऽभावेन अभेदान्वयाऽसम्भवादित्यर्थः । अत एव कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति
भाष्यं सङ्गच्छत इति भावः । ननु आम्प्रत्ययवदिति कृञ आत्मनेपदविधायकसूत्रं
वक्ष्यमाणं व्यर्थम् । 'स्वरितञित' इत्येव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह—कृञस्तिवात् । आम्प्र-
त्ययवत्कृञः । अनुदात्तञित इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । तत्राप्प्रत्ययस्यात्मनेप-
दाऽभावादाह—आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविद्धानो बहुव्रीहिरिति । तस्य अन्यपदा-
र्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिष्यदार्थरूपाणि, तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न
विद्यते यस्य बहुव्रीहेः सः अतद्गुणसंविज्ञानः । यथा चित्रगुमानयेति । अत्र हि पुरु-
षस्यैवाप्यपदार्थस्य क्रियान्वयः । न तु चित्राणां गवामपि । तथा च प्रकृते आम्प्र-
त्ययविनिर्मुक्तः आम्प्रत्ययप्रकृतिभूतः एधादिधातुरेव आम्प्रत्ययशब्देन लभ्यत इति
भावः । 'आम्प्रत्ययव'दिति तृतीयान्ताद्धृतिः । अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । कर्मणि
वञ् । पञ्चम्यर्थे षष्ठो । तदाह—आम्प्रकृत्यादिना । आम्प्रकृतेर्भावितुं योग्यं यदा-
त्मनेपदं तत अनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽपि स्यादिति यावत् । अत्र न प्रत्याहारग्रह-
णम् । 'अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहण'मिति भाष्यम् । प-
रगामिन्यापि क्रियाफले कृञ्धातोरात्मनेपदार्थाऽयमारम्भः । इन्द्राञ्जकारेत्यादौ तु पर-
गामिनि क्रियाफले नाऽनेनारम्भेनपदम् । आम्प्रकृतेः 'इदि परमेश्वर्ये' इति धातोर्गाम-
नेपदाऽभावात् तस्य परस्मैपदित्वात् । एतदर्थमेव आम्प्रत्ययवदित्युपासम् । नन्वि-
न्द्राचकारेत्यादौ मासवनेन सूत्रेण परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम् । आत्मगा-
मिनि तु क्रियाफले 'स्वरितञित' इत्यात्मनेपदं दुर्वारम् । अस्य सूत्रस्य एधाञ्जक
इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याऽप्राप्तस्य विधान एव समर्थतया आ-
त्मगामिनि क्रियाफले 'स्वरितञित' इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभा-
वादित्यत आह—इति । इह 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्ये'ति सूत्रे 'पूर्वस-
न' इति पूर्वसूत्रात् पूर्ववदित्यनुवर्त्य 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येत्येकं वाक्यं,
'पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्ये'ति अन्यद्वाक्यमिति, वाक्यद्वयं सम्पाद्यम् । तत्र पूर्ववदिति

पूर्ववत् इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । पूर्ववदेवारमनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेऽपि फले इन्द्राञ्चकारेत्यादौ न तच् । २२४१ लिटस्तभ्योरेशिरच् ३।४।८१॥ लिङादेशयोस्तभ्योः एश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं 'त-
छादेशानां टेरेत्वं न' इति । तेन डारौरसा न । कृ ए इति स्थिते । २२४२ असं-
योगाल्लिट् कित् १।२।५॥ असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्तस्यात् । 'क्विङिति च'
(सू २२१७) इति निषेधात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (सू २१६८) इति गुणो
न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते । २२४३ द्विर्वचनेऽन्ति १।१।५६॥ द्वित्वनिमित्तेऽ-

तृतीयान्ताद्विति । पूर्वेण-पूर्वप्रयुक्तेन एधादिधातुना तुल्यमित्यर्थः । तत्र वाक्यद्वयस्य
समानार्थकत्वे वैयर्थ्यात् द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं सम्पद्यते । पूर्ववदेव आत्मनेपदं न तु
तद्विपरीतमिति । एवं च पूर्ववाक्येन एधाञ्चकारे इत्यादौ कृजः परगामिन्यपि क्रिया-
फले आत्मनेपदविधिः, द्वितीयवाक्येन तु इन्द्राञ्चकारेत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले
'स्वरितञित' इत्यात्मनेपदस्य निवृत्तिः फलति । तदाह—नेनेति । द्वितीयवाक्येने
त्यर्थः । न तद्विति । न आत्मनेपदमित्यर्थः । एवं चानुप्रयुज्यमानात्कृजः क्तिटस्तद्धि
प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे एधाम् कृ त इति स्थिते । लिटस्तभ्योरेशि । ननु क्तिटस्तभ-
योरीशिरिति स्थेवास्तु । आदेशयोरेकारोच्चारणं व्यर्थम् । इति आत्मनेपदानामित्येत्वे-
नैव सिद्धेरित्यत आह—एकारोच्चारणमिति । ज्ञापनस्य फलमाह—तेन डारौरसा नेति ।
डारौ रस् एषां लुङादेशभूतात्मनेपदादेशानां टेरेत्वं नेत्यर्थः । वस्तुतस्तु परत्वादेशे
कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु कृतेषु लक्षणे लक्षणस्येति न्यायात् एवं नेति लुटः प्र-
थमस्येति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कृ ए इति स्थित इति । तकाराकारसङ्घातस्य एकारः शि-
त्वात् सर्वादेश इति भावः । असंयोगाल्लिट् । अपिदिति । सार्वधातुकमपिदित्यतस्तदनु-
वृत्तेरिति भावः । सार्वधातुकमपिदिति क्त्वं तु नात्र प्रवर्तते । लिङादेशानामार्ध-
धातुकत्वादिति बोध्यम् । क्तिटस्य फलमाह—क्विङिति चेति । द्वित्वादिति । कृ ए इति
स्थिते क्तिटि धातोरिति द्वित्वात् परत्वात् इको यणचोति श्रकारस्य यणादेशे रेफे
प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि एकाच्चाभावात् क्तिटि धातोरिति द्विर्वचनं न स्यादिति
भावः । द्विर्वचनेऽन्ति । द्विरुच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विर्वचनं द्वित्वनिमित्तमिति या-
वत् । अन्तीत्यस्य विशेषणमिदम् । 'अचः परस्मिन्' इत्यतः अच इति 'स्यानिवदादेश'
इत्यतः आदेश इति न पदान्तेत्यतः नेति चानुवर्तते । द्विर्वचन इत्यावर्तते । एवं च
द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्यपि लभ्यते । तदाह—द्वित्वनिमित्ते अचोऽस्यादिना । द्वित्वे कर्तव्ये-
सतीत्युक्तेः कृते द्वित्वे चक्रे इत्यादौ यणादयो भवन्ति । अन्यथा तु न स्युः । द्वित्व
निमित्तस्य अचः सत्वात् । द्वित्वनिमित्त इति किम् । दुष्पूषति । द्वि धातोः सनि
द्वित्वात्परत्वात् ऊठि कृते द्वित्वात्प्राप्त्यर्थं भवत्येव । तथा च ण् इत्यस्य द्वित्वे दुष्पू-
षीति सिध्यति । द्वित्वे कर्तव्ये यणो निषेधे तु दिष्पूषतीत्यभ्यासे इकार एव भवेत् ।

चि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये । २२४४ उरत् ७।४।६३॥ अभ्या-
सञ्चवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । 'ह्लादिः शेषः' (सू २१७६) । प्रत्यये
किम् १ वप्रश्न । २२४५ कुहोश्चुः ७।४।६२॥ अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः

न तूकारः । द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राक् यणो न निषेधः । ऊठो
द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् । अचीति किम् । जेघोयते । अत्र घ्राघातोर्यङि द्वित्वात्
प्राक् 'ई घ्राध्मोः' इति ईकारादेशो न निषिध्यते । ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयङ्निमित्त-
कत्वेऽपि द्वित्वनिमित्तान्निमित्तकत्वाभावात् । अचः किम् । असूषुपत् । इह 'स्वापे-
श्चकि द्वित्वात् प्राक् 'स्वापेश्चङो'ति वट्प्रत्यय सम्प्रसारणं न निषिध्यते । तस्याजादे-
शत्वाभावात् । ततश्च कृते सम्प्रसारणे सुप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारस्य श्रवणं
सम्भवति । सम्प्रसारणे निषिद्धे तु स्वप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारो न श्रूयते ।
एवं च प्रकृते यणादेहात् प्राक् छिटि घातोरिति द्वित्वे कृ कृ ए इति स्थिते—उरत् ।
उः अत् इति षष्ठेदः । ऋ इत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्य-
स्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तद्वशात् प्रत्यये परत एव अङ्गसंज्ञा-
विधानात् । तदाह—अभ्यासकवर्णस्येत्यादिना । रपरत्वमिति । अभ्यासकवर्णादेशस्या-
कारस्योरण्पर इति रपरत्वमित्यर्थः । तथा च कर् कृ ए इति स्थिते । ह्लादिः शेषः
इति । रेफस्य निवृत्तिरिति भावः । प्रत्यये किमिति । अङ्गेनैव प्रत्ययस्याक्षिसत्त्वात्
प्रत्यये परत इति किमर्थमित्यर्थः । वप्रश्नेति । 'ओ वप्रश्च' छेदने, छिटि णञ् द्वित्वं
छिठ्यभ्यासस्येति अभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणं ऋकारः । उरत् । रपरत्वम् । ह्लादिः
शेषः । वप्रश्नेति रूपम् । अत्र अभ्याससञ्चवर्णस्येति रेफस्यानिकस्य सम्प्रसारणस्य यः
उरदत्त्वसम्पन्नः अकारः तस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया त-
स्मिन् परे वकारस्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति निषेधाच्च सम्प्रसारणमिति स्थि-
तिः । उरदित्यत्र 'प्रत्यये परत' इत्यनुक्तौ तु सम्प्रसारणभूतः ऋकारस्यानिकस्य अका-
रस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः सम्प्रसारणत्वाभावाच्चस्मिन् परतो
'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधो न स्यादिति भावः । एवं च क कृ ए इति
स्थिते—कुहोश्चुः । कु इ इत्यनयोङ्ङ्ङात् षष्ठीद्विवचनम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्य-
तः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह—अभ्यासेति । यद्यपि स्थानिनां कवर्गीयाणां हका-
रस्य च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पञ्चत्वाच्च यथासकृत्त्वम्, नापि स्थानत आगत्यम्,
कण्ठताल्लुस्थानभेदात् । आभ्यन्तरप्रत्ययसाध्यं तु कवर्गचवर्गबोरविशिष्टम् । हकार-
चवर्गयोस्तु नास्त्येव तत् । अतो बाह्यप्रत्ययत एवास्त्यमिह श्यवस्थापकमाश्रयणी-
यम् । तत्र प्रथमस्य कवर्गीयस्य प्रथम एव चवर्गीयो भवति, अघोषश्चासविवाशरूप-
प्राणप्रत्ययसाध्यात् । नतु द्वितीयः, महाप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवार-
नादप्रत्ययत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रत्ययत्वात् । तथा द्वितीयस्य

स्यात् । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकाते । एधाञ्चक्रिरे । २२४६ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१०॥ उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य बलादेरार्धधातुक-
स्टेट् न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्ङुग्व्यावृत्तिर्यथा
स्यात् । स्मरन्ति हि—

कवर्गीयस्य द्वितीय एव चवर्गीयो भवति, अवोषश्वासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् ।
न तु प्रथमः, अल्पप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमी, घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् ।
नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । तथा तृतीयस्य कवर्गीयस्य तृतीय एव
चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अवोषश्वासवि-
वारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च । नापि चतुर्थः, महा-
प्राणत्वात् । नापि पञ्चमः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्येऽपि अनुनासिकतया भेदात् ।
तथा चतुर्थस्य कवर्गीयस्य चतुर्थ एव चवर्गीयो भवति, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्न-
त्वात् । न तु प्रथमः, अवोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीयः, अवोष-
विवारश्वासप्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमी, अल्पप्राणत्वात् । पञ्चमस्य तु कव-
र्गीयस्य अनुनासिकत्वात् जकार एव । हकारस्य तु घोषसंवारनादमहाप्राणवतः ता-
दृशो वर्गचतुर्थ एव झकार इति विवेकः । प्रकृते तु क कृ ए इति स्थिते अभ्यासक-
रस्य चकारे ऋकारस्य यणि रेफः । तदाह—एधाञ्चक इति । एककर्तृका भूतानद्यतनप-
रोक्षा वृद्धिरूपा क्रियेत्यर्थः । एधाञ्चकाते इति । कृजो जितः आतामि टेरिवम् । 'द्विवं-
चनेऽची'ति यणि निषिद्धे 'कृ' इत्यस्य द्विश्वे उरद्वत्त्वम् । हलादिः शेषः । चर्धम् ।
यण् । न च आतामिष्यस्य द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि आकारस्याचो द्वित्वनिमित्तत्वाभा-
वात् कथमिह 'द्विवंचनेऽची'ति यण्निषेध इति वाच्यम् । साचाद्वा समुदायव्यक्ततया
चा द्वित्वप्रयोजकस्यैव द्वित्वनिमित्तशब्देन विवक्षितत्वादिति भावः । एधाञ्चक्रिरे इति ।
झस्य हरेच् । कृ इत्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत् । अयं छिटि थासः सेभावे कृ इत्यस्य द्वि-
त्वादौ एधां चकृ से इति 'आर्द्ध'धातुकस्येद्वल्लोदेशरिति इडागमे प्राप्ते—एकाच उपदेशे-
ऽनुदात्तात् । 'ऋन इडातोऽरिष्यतो धातोरित्यनुवर्तते । 'नेद्वन्निङ्कृतीत्यतः नेति च ।
तदाह—उपदेशे यो धातुरेकाजिति । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । भार्षधातुकस्येति ।
यद्यपीदं न श्रुतम् । नाप्यनुवृत्तिलभ्यम् । तथाप्यार्थिकमिदम् । आर्द्धधातुकस्यैवेदः
प्राप्तेः । वृत्तिप्रत्यये तु आर्द्धधातुकस्येति नोपासम् । नन्वेकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र
यदि उपदेश इत्येतदेकाच इत्यत्रान्वेति तदा कर्तुमिष्यत्र इण्निषेधो न स्यात् । कृजधा-
तोरुद्वन्तैरित्यादिना अनुदात्तत्वस्य वच्यमाणात्वेऽपि तुमुन्परमये कृते 'जिनस्या-
दिनित्यमिष्याणुदात्तत्वात् । यदि तु उपदेश इत्येतत् अनुदात्तादित्यनेनान्वेति तदा
यद्यपि नार्थ दोषः । कृते तुमुन्परमये उदात्तत्वेऽपि धातुपरेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र
इण्निषेधस्य निर्बाधत्वात् । तथापि एधाञ्चकृषे इत्यादौ इण्निषेधो न स्यात् । द्वित्वे

‘रितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥’ इति ।

एतच्चेहैवैकाग्रहणेन शाप्यते । अचः इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशो एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशोऽनेकाचत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव सङ्ग्रहीष्यन्ते । एषाञ्चकृषे । एषाञ्चक्राये । २२४७ इणः षोष्चलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् ८३।७८८॥

कृते अनेकाच्चादित्यत आह—उपदेश इत्युभयान्वयीति । ‘उपदेश’ इत्येतत् ‘एकाजि-
त्यत्रानुदात्तादित्यत्र चान्वेति । मध्यमणिन्यायादिति भावः । ननु ऊट्ङ्ङन्तैरित्या-
दिना परिगणितानामनुदात्तोपदेशधातूनामेकाच्चाव्यभिचारादेकाग्रहणं मास्तु । उ-
पदेशोऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावतैव कर्तुं चकृष इत्यादावि निषेधसिद्धेरिति पृच्छति—
एकाचः किमिति । यङ्लुग्यावृत्तिरिति । यङ्लुकि चर्करितेत्यादौ इग्निपेधव्यावृत्तये एका-
ग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽप्येकाग्रहणे कथं यङ्लुग्यावृत्तिः । कृते द्वित्वे अनेकाच्चे-
ऽपि धातुपदेशे एकाच्चादित्यत आह—स्मरन्ति हानि । प्राचीनाचार्या निबध्नन्तीत्यर्थः ।
रितपा शपेत्वादरेदुहाहरणानियङ्लुङ्ङ्निरूपणे स्पष्टीभवित्यन्ति । नन्विह एकाग्रहणा-
द्यङ्लुकि इग्निपेधस्य व्यावृत्तावपि रितवादिनिर्दिष्टानां यङ्लुकि व्यावृत्तिः प्राचीनाचा-
र्यसम्मतताऽपि पाणिनेरसंमते वेत्यत आह—एतच्चेति । एतत् ‘रितपा शपेति’ श्लोकसिद्धं सर्व-
मपि, इह सूत्रे एकाग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु ‘हनो वधलिङ्’ ‘लु-
ङिचे’ति हन धातोर्वधादेशे कृते अवधीदित्यत्र इडागमो न स्यात् । वधादेशे कृते अने-
काच्चेऽपि धातुपदेशे हन्तेरेकाच्चादित्यत आह—अच इत्येवैकत्वेत्यादि व्यावर्त्यत इत्यन्तम् ।
‘एकाच उपदेशोऽनुदात्ता’दित्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाच्च इत्युक्तेऽपि एकाचकादिति ल-
भ्यते । एकवचनोपासत्यैकत्वस्य त्यागे प्रमाणाभावात् । न चैवं सति एकत्वविशिष्टादचः
परस्येत्येव लभ्येत । नत्वेकाचकादिति बहुवीद्वर्थ इति वाच्यम् । अनुदात्तोपदेशपरिग-
णने शक्यत्पक्षमुच्येदीनां परिगणनसामर्थ्येन ‘अच’ इत्यस्य सारवर्धलक्षणमाश्रित्य
एकाज्वतो ग्रहणसम्भवात् । तदेवमच इत्यनेनैव एकाचकादिति सिद्धे यदेकग्रहणं करो-
ति तत्सामर्थ्यादुपदेशे सर्वत्र एकाजेव, न तु कस्मिंश्चिदप्युपदेशे ‘अनेकाजित्यर्थकत्वा-
नया कदाचिदनेकाचकोपदेशधातुव्यावर्त्यत इत्यर्थः । तेनेति । उपदेशे सर्वत्र एकाजेवे-
त्यर्थलाभेन, इत्युपदेशे हनिति स्थान्युपदेशे एकाचोऽपि सतो हनिति धातोरादेशस्य
वधेः परस्य इत्युपदेशो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आदेशोपदेश इति । ‘अवधी’ दि-
त्यत्र ‘अतोऽइडादेर्लघो’ रिति वृद्धिनिवृत्तये हनो वधादेशस्य अदन्तताया भाव्ये उक्त-
त्वादिति भावः । ननु के ते अनुदात्ता धातव इत्यत आह—अनुदात्तास्त्वनुपदमेवेति । पद-
स्य पञ्चादनुपदम्, पदमात्रे अतीते सतीत्यर्थः । अनन्तरमेवेति यावत् । एषाञ्चकृषे इति ।

इयणतान्दङ्गात्तरेषां षीध्वंलुक्लिटां घस्य मूर्धन्यः स्यात् । एवाञ्चकृदवे । एवाञ्चके ।
 एवाञ्चकृदवे । एवाञ्चकृमहे । एवाञ्चकृमव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेभूभावो न ।
 अन्यथा हि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति 'कृभु'—इति वा ब्रूयात् । २२५८ अत आदेः
 ७।४।७०॥ अस्यास्ययादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपाऽऽवाद् । एवामास । एवामा-
 सतुरित्यादि । एधिता । एधितारी । एधितारः । एधितासे । एधितासाये । २२५९

इडभावे प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एवाञ्चकृत्वे इति । लिटः आधामादेशः । टेरेत्वम् ।
 द्वित्वादि पूर्ववत् । लिटो ष्वमष्टेरेरेवे द्वित्वादी एवाञ्चकृ ष्वे इति स्थिते—एणः
 योध्वंलुक्लिटाम् । षीध्वं लुक् लिट् एषां द्वन्द्वः । 'घः' इति षष्ठ्येकवचनम् । 'इण' इत्य-
 ञ्जविशेषणम् । तदन्तविधिः । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—एण्यन्ता-
 दित्यादिना । धकारस्य ढकारो मूर्धन्यः । घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नसाभ्याम् ।
 तदाह—एवाञ्चकृदव इति । उत्तमपुरुषैकवचने इटि एवे पूर्ववत् द्वित्वादौ कृते रूपमाह—
 एवाञ्चकृ इति । एवाञ्चकृदव इति । लिटो बहिभावे एवे द्वित्वादि पूर्ववत् । एवं लिटो
 महिभावे द्वित्वादि पूर्ववत् । सर्वत्रासंयोगाद्विडकिदिति कित्वाद्गुणभावाः । अथ
 भूधातोः छिडन्तस्यानुप्रयोगे उदाहरति—एवाञ्चकृ इत्यनेन समानार्थ-
 कम् । अनुप्रयुज्यमानस्य भूधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात् । नन्वस्तेरनुप्रयोगे छिडा-
 देशस्याधंघातुकत्वात् अस्तेभूरित्याधंघातुके विहितो भूभावः कुतो न स्यादित्यत
 आह—अनुप्रयोगेति । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इत्यत्र प्रथाहारमाश्रित्य कृञ्चस्तीनामनुप्र-
 योगविधिसामर्थ्यादसंघातोभूभावो नेत्यर्थः । तरेवोपादयति—पन्यथेति । अनुप्रयु-
 ज्यमानस्यास्तेभूभावाभ्युपगमे कृञ्चानुप्रयुज्यते इत्यनुप्रयोगविधौ 'कृञ्चानुप्रयुज्यते'
 इति वा 'कृभुञ्चानुप्रयुज्यते' इति वा ब्रूयात् । तावता एवाञ्चकृदवेति सिद्धेरित्यर्थः ।
 यद्यपि कृञ्चित्युक्तौ लाघवमस्ति । तथापि एकस्यैव भवतेरधिकस्य लाभाय कृञ्चिति
 प्रत्याहारकलेशो न कर्तव्य इति भावः । अत एवात उत्सावधातुक इति सूत्रभाष्ये-
 ऽनुप्रयोगे भूभावेन अस्तेरबाधनमिति भाष्यं सङ्गच्छते । ततश्च अनुप्रयुज्यमानादस्-
 धातोर्लिङि भूभावनिरूपणौ यत्कि एवाम् अस् अ इति स्थिते द्वित्रे हलादिशेषे अ अस्
 इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा अतो गुण इति पररूपप्राप्ते—अत आदेः । 'अत्र लोप'
 इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'दीर्घं इण' इत्यतो दीर्घं इति च । तदाह—प्रभ्यास-
 स्येति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामधातुप्रक्रियायां 'अ' इवाचरति अतोऽप्यादिप्रत्ययस्य ष्या-
 रुथानाचसरे वक्ष्यते । एवामासेति । न चात्रानुप्रयुज्यमानाभ्यामस्तिभूभ्यामाप्रत्ययव-
 दित्यारम्भेनपदं शङ्क्यम् । तत्र कृञ्पहणेन प्रत्याहारग्रहणामावश्य भाष्ये उक्तत्वात् ।
 एवामासतुरित्यादीति । एवामासुः । एवामासिष । एवामासथुः । एवामास । एवा-
 मास । एवामासिव । एवामासिम । इति लिट्प्रक्रिया । एधितेति । लुः तादेशे एध् त
 इति स्थिते वावपवाद्स्तास् इट् । लुटः प्रथमस्येति डा टिलोपः एधितेति रूपम् ।

धि च ८।२।२५॥ घादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे । २२५० इ एति ७।४।५२॥ तासस्थोः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिय्यते । एधिय्येते । एधिय्यन्ते । एधिय्यसे । एधिय्येथे । एधिय्यध्वे । एधिय्ये । एधिय्यावहे । एधिय्यामहे । २२५१ आमेतः ३।४।६०॥ लोट एकारस्यास्यात् । एधेताम् । एधेताम् । एधन्ताम् । २२५२ सवाभ्यां घामौ ३।४।६१॥

‘दीर्घवेवीटा’मिति लघुपधगुणो न । एधितारविति । लुट आताम् तास् इट् आतामित्यस्य रौभावः । ‘रि चे’ति सलोपः । एधितार इति । अस्य रस् तास् इट् रि चेति सलोपः ऋवविसर्गौ । एधितास इति । यासः से । तास् इट् । तासस्थोरिति सलोपः । एधितासाथे इति । आताम् टेरेत्वं तास् इट् । अथ ध्वमि टेरेत्वे तासि इटि एधितास् । ध्वे इति स्थिते—धि च । ‘सः स्याद्धातुके’ इत्यतः स इत्यनुवर्तते । तासस्थोरित्यतो लोप इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो धीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—धातविति । तासः सलोपे ‘एधिताध्वे’ इति रूपम् । अथ लुटः इडादेशे एत्वे तासि इटि एधितास् ए इति स्थिते—इ एति । इ इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । सः स्याद्धातुक इत्यतः स इति तासस्थोरलोप इत्यतः तासस्थोरिति चानुवर्तते । तदाह—तासस्थोरिति । तासः सस्य हकारे ‘एधिताहे’ इति रूपम् । एधितास्वहे इति । लुटो वहिभावः टेरेत्वम् तास् इट् । एवम् ‘एधितास्महे’ इति । तत्र महिभावो विशेषः । इति लुटप्रक्रिया । एधिय्यते इति । लुटः तादेशे टेरेत्वम् । ‘स्यतासौ’ इति शबपवाद् स्यः इट् प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिय्येने इति । आताम् । टेरेत्वम् । स्यः । इट् । ‘आतो ङित’ इत्याकारस्य इय् । ‘लोपो ङ्यो’ रिति यलोपः । आद्गुणः षत्वम् । एधिय्यन्ते इति । अस्य टेरेत्वम् अकारस्य अन्तादेशः स्यः इट् पररूपं षत्वम् । यासादावपि लटीव सुयोजमिति मत्वा रूपाणि न प्रदर्शितानि । तत्र ‘यासः से’ । स्यः । इट् । षत्वम् । एधिय्यसे इति रूपम् । एधिय्येते इति वदायामि एधिय्येथे इति रूपम् । ध्वम एत्वे । स्यः । इट् । षत्वम् । एधिय्यध्वे इति रूपम् । इट् । एत्वे । स्यः । इडागमः । षत्वम् । अतो गुण इति पररूपम् । एधिय्ये इति रूपम् । वहिमणोऽटेरेत्वम्, स्यः । इट् । अतो दीर्घः । एधिय्यावहे । एधिय्यामहे इति रूपे । इति लट्प्रक्रिया । आमेतः । आम् एत् । इति ङेढः । ‘लोपो लङ्’ दित्यतो लोट इत्यनुवर्तते तदाह—लोटे एकारस्येति । लोटादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः । एधेतामिति । लोटः तादेशे टेः एत्वे आमादेशे ङापि रूपम् । एधेतामिति । आताम् । टेरेत्वं ङप् । ‘सार्धधातुकमपि’दिति ङित्वादातो ङित इत्याकारस्य इय् । गुणः । अकारलोपः । ‘आमेत’ इत्येकारस्य आम् । एधन्तामिति । अस्य टेरेत्वे ङापि अकारस्य अन्तादेशे एकारस्य आम् । अथ लोटः यासः सेभावे ङापि एधसे इति स्थिते । सवाभ्याम् । सञ्च वञ्च सञ्चौ । ताभ्यामिति विग्रहः । अकारावुच्चारणार्थौ । वञ्च अञ्च वाऽमौ । ‘लोटे

सकारवकाराभ्यां परस्य लोडेत् : क्रमात् व अम् एतो स्तः । एधस्व । एधेयाम् । एध-
स्वम् । २२५३ एत पे ३।४।६३॥ लोडुत्तमस्य एत पे स्यात् । आमोपवादः । एधै ।
एधावहै । एधामहै । २२५४ आडजादीनाम् ६।४।७२॥ अजादीनामाट् स्याल्लु-
कादिषु । अटोऽपवादः । 'आटश्च' (सू २६९) । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐ-
धयाः । ऐधेयाम् । ऐधस्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि । २२५५ लिङः सीयुट्
३।४।१०२॥ (लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात्) सलोपः । ऐधेत । ऐधेयाताम् ।
२२५६ भस्स्य रन् ३।४।१०५॥ लिङो भस्स्य रन्स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेयाः । ऐधे-

कङ्क्वदित्यस्मात् लोट इति 'आमेत' इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते । तदाह—सका-
रेति । 'आमेत' इत्यस्यापवादः । एधस्वेति । 'एधसे' इत्यत्र एकारस्य व इति वकारा-
कारसङ्घात आदेशः । एधेयामिति । आयाम् । टेस्वम् । शप् । 'आतो कित' इत्या-
कारस्य इय् । गुणः । यलोपः । 'आमेत' इत्याम् । एधस्वमिति । ध्वमि शप्, टेस्वे
कृते सवाभ्यामिति वकारात् परस्वादेकारस्य अम् । उत्तमपुरुषैकवचने इति टेस्वे शपि
'आमेत' इत्येकारस्य आमि प्राप्ते । एत पे । 'ए' इति कुसप्रथमाकम् । 'कोटो कङ्क्व'-
दित्यस्माज्जोट इति 'आडुत्तमस्य पिचवेत्यस्मादुत्तमस्येति चानुवर्तते । तदाह—
लोडुत्तमस्येति । एधे इति । एध ए इति स्थिते एकारस्य ऐवे आडुत्तमस्येत्वाडागमे,
आटश्चेति वृद्धौ, वृद्धिरेचीति वृद्धिः । एधावहै एधामहै इति । वहिमद्योष्टेस्वे शपि
एकारस्य ऐवे आटि सवर्णदीर्घः । इति लोटप्रक्रिया । अथ एधधातोर्लङि लृक्लृक्-
लृक्स्वदुदात्त इत्यडागमे वृद्धि बाधित्वा परस्वाद्तो गुण इति पररूपे प्राप्ते । आड-
जादीनाम् । लुकादिष्विति । 'लृक्लृक्लृक्स्वित्यनुवृत्तेरिति भावः । अटोऽपवाद इति ।
अटि सति पररूपं स्यादिति भावः । आटश्चेत्यनन्तरं वृद्धिरिति शेषः । यद्यपि वृद्धि-
रेचीति एत्येवतीति वा वृद्धौ इदं लिख्यति । तथापि ऐधतेत्याद्यर्थम् सूत्रमिहापि
न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । ऐधतेति । लङ्स्वादेशे शपि आडागमे आटश्चेति वृद्धिः ।
लङादेशानां द्विदादेशावाभावात् एत्वम् न भवति । आडजादीनामिति सूत्रं आद्ये
प्रत्याख्यातम् । ऐधेतामिति । आतामि शपि आटि वृद्धिः । 'आतो कित' इत्याकारस्य
इय् आद्गुणः यलोपः । ऐधन्तेति । शेरन्तादेशः । शप् आट् वृद्धिः । ऐधथा इति । यास्,
शप्, आट, वृद्धिः । ऐधेयामिति । आयाम् शप् आट् वृद्धिः । इय् । आद्गुणः । य-
लोपः । ऐधस्वमिति । ध्वम्, शप्, आट्, वृद्धिः । ऐधे इति । इट् शप् आद्गुणः । आटो
वृद्धिः । ऐधावहि ऐधामहि इति । वहिमद्योः शप्, आट्, वृद्धिः, अतो दीर्घः । इति
लृक्प्रक्रिया । लिङः सीयुट् । स्पष्टम् । परस्मैपदानां लिङादेशानां यासुडागमविधाना-
न्तरमनेपदविषयमिदम् । सीयुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । सलोप इति । 'लिङः
सलोप' इत्यनेनेति शेषः । ऐधेतेति । लिङस्तादेशः । सीयुट् । शप् । सलोपः । आ-
द्गुणः । यलोपः । ऐधेयातामिति । आतामि सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः । सस्य रन् ।

याथाम् । एधेध्वम् । २२५७ इटोऽत् ३।४।१०६॥ लिङादेशस्येटोऽरस्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीलिङि आर्धधातुकत्वाङ्गिः सलोपो न । सीयुट् सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्पस्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्याम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषा-

‘लिङः सीयुडि’त्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङो ज्ञस्येति । लिङादेशस्य ज्ञस्येत्यर्थः । अनेकाह्वात्सर्वादेशः । एधेरत्रिति । ज्ञस्य रन् । शप् । सीयुट् । सलोपः । आद्गुणः । यलोपः । एधेया इति । थास् सीयुट् शप् । सीयुटस्सस्य लोपः । आद्गुणः । यलोपः । थास्सस्य रुवविसर्गो । एधेयाथामिति । आथाम् । सीयुट् । सलोपः । शप् । आद्गुणः । एधेध्वमिति । ध्वं सीयुट् । शप् । सलोपः । आद्गुणः । यलोपः । इटोऽत् । इटः अत् इति षष्ठेद् । ‘लिङस्सीयुडि’त्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङादेशस्येति । ‘अच्छ घेरित्यत्रेव आदेशे तकार उच्चारणार्थ एव नखिरसञ्ज्ञक इति शब्देन्दुशेखरे ‘दिव औदित्यत्र प्रपञ्चितम् । इत्सञ्ज्ञक एषेत्यप्ये । ‘न विमकावि’ति निषेधस्तु न । आदेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वाभावात् । ‘ज्ञस्य र’ज्जित्यत्र तु लक्ष्यानुराधेन सयोगान्तलोपमाश्रित्य नकारात्तरप्रश्लेषादुपदेशे अन्यत्वाऽभावाच्चकारस्य नेत्सञ्ज्ञेरवयवम् । एधेयेति । इट् । तस्य अकारादेशः । सीयुट् । शप् । सलोपः । आद्गुणः । एधेवहि एधेमहीति । वहिमङ्गोः सीयुट् । सलोपः । शप् । आद्गुणः यलोपः । इति विधिलिङप्रक्रिया । अर्धधातुकत्वादिति । ‘लिङाशिषी’त्यनेनेति भावः । सलोपो नेति । सार्धधातुकप्रहणस्य ‘लिङः सलोपः’ इत्यत्रानुवृत्तेरिति भावः । सीयुट्सुटेरिति । लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोः षत्वमित्यन्ये । एधिषीष्टेति । आशिषि लिङः तादेशः आर्धधातुकत्वात् न शप् सीयुट् तकारस्य सुट् सीयुटस्सकारात् प्रागिडागमः । यलोपः, सीयुटः सुटश्च सकारस्य षत्वं, तकारस्य षटुत्वेन तकारः । एधिषीयास्तामिति । आताम् सीयुट् । आकारादुपरि तकारात्प्राक् सुट् । सीयुटः प्रागिट् । तत् उत्तरस्य सकारस्य षत्वम् । एधिषीरत्रिति । ज्ञस्य रन् सीयुट् । इडागमः । यकारलोपः । षत्वम् । एधिषीष्ठा इति । थास् सीयुट्, यकारस्य सुट् । सीयुटः प्रागिट् । सकारद्वयस्य षत्वम् । यकारस्य षटुत्वेन तकारः । रुवविसर्गो । एधिषीयास्यामिति । आथाम् । सीयुट् । आकारादुपरि यकारात् प्राक् सुट् सीयुटः प्रागिट् तत् उत्तरस्य सकारस्य षत्वम् । एधिषीध्वमिति । ध्वम् सीयुट् यलोपः सीयुटः प्रागिट् षत्वम् । इणः परत्वेऽपि इण्यन्तादङ्गात्परत्वं नास्ति । इटः प्रत्ययभक्तत्वात् । ततश्च ‘इणः षोष्वा’मिति ढर्त्वं न भवति । एधिषीयेति । इटः अत् । सीयुट् । इट् । षत्वम् । एधिषीवहि एधिषीमहीति । वहिमङ्गोस्सीयुट् । इट् षत्वम् । इत्याशीलिङप्रक्रिया । ऐधिष्टेति । लुङः तादेशः । ङिङः । सिच् । इट् । धातोराट् । वृद्धिः । षत्वम् । षटुत्वम् । ऐधिषातामिति । आताम् । ङिङः । सिच् । इट् । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । अथ ज्ञस्य

ताम् । २२५८ आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५॥ अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु भूत्य
'अत्' इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषायाम् । 'इणः षीवंलुङ्लिट्ठां
षोऽङ्गात्' (सू २२४७) । ऐधिद्वम् । इड्भिन्न एव इणिह 'गृह्यत' इति मते तु
ऐधिष्वम् । दधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि ।
ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्य-

आदेशंकारस्य षोऽन्त इत्यन्तादेशे प्राप्ते—आत्मनेपदेषु । 'षोऽन्त' इत्यतः ष इति
षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'आत्मनेपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य झकार-
स्येति लभ्यते । 'अदभ्यस्ता'दित्यतः अदित्यनुवर्तते । न अत् अनत् । तस्मादिति
विग्रहः । तदाह—मनकारादित्यादिना । ऐधिषेति । ज्ञावयवज्ञकारस्य अत् इत्यादेशः ।
ऋलः । सिच् । इट् । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । ऐधिष्ठा इति । यास् ऋलः । सिच् इट् ।
आट् । वृद्धिः । षत्वं थकारस्य षुत्वेन ठकारः । रुवविसर्गा । ऐधिषायामिति । आ-
याम् । ऋलः । सिच् । इट् । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । अथ ध्वमो धस्य ढत्व स्मा-
रयति—इणः षाध्वमिति । ऐधिद्वमिति । ध्वम् । ऋलः । सिच् । इट् । आट् । वृद्धिः ।
'धि चे'ति सस्य लोपः । 'इणः षीध्व मिति धकारस्य ढत्वम् । इट् । लुप्तसिजमकृत-
या सिजन्ताङ्गान्तभूतरथेन इडन्तस्य इणन्ताङ्गत्वादिति भावः । इड्भिन्न एवेति ।
उत्तरसूत्रे 'विभाषेत्' इत्यत्र इड्प्रहयात् पूर्वसूत्रे 'इणः षीध्व'मित्यत्र इड्भिन्न एव
इण् गृह्यत इति केचिदाहुः । तन्मते तु प्रकृते इट् परत्वात् धकारस्य ढत्वाभावे ऐधि-
ध्वामित्येव रूपमित्यर्थः । इदं तु मतान्तर भाष्याऽनारूढमिति सूचयितुं तुशब्दः ।
दधयोरिति । मतभेदमाश्रयेदम् । तत्र ढत्वाभावपक्षे धकारस्य अनवि चेति द्वित्ववि-
कल्पात् द्विधमेकधमिति रूपद्वयम् । एवं ढत्वे द्विदम् , एकदमिति रूपद्वयम् । रूपच-
तुष्टयेऽपि 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाभिस्य वकारस्य द्वित्ववि-
कल्पादेकवकाराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तथा च
अष्टौ रूपाणि सम्पन्नानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि
द्विमकाराणि चेति षोडश रूपाणि सम्पन्नानीत्यर्थः । ऐधिषेति । लुङ् इडादेशः । ऋलः ।
सिच् । इडागमः । आट् । वृद्धिः । बहिमद्योस्तु ऋले सिचि इडागमे आटि वृद्धौ, ऐ-
धिष्वहि, ऐधिष्महिती रूपे । इति लुङ्प्राक्रया । ऐधिष्येतेति । लृङ् तादेशः । स्यः ।
इट् । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । ऐधिष्येतामिति । आतां स्यः । इट् । आकारस्य इच् ।
आवृणुणः । यलोपः । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । ऐधिष्यन्तेति ज्ञावयवज्ञकारस्यान्तादेशः ।
स्यः । इट् । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । ऐधिष्यथा इति । यास् । स्यः । इट् । आट् । वृद्धिः ।
रसविसर्गा । ऐधिष्येथामिति । आयाम् । स्यः । इट् । आकारस्य इच् । आवृणुणः ।
यलोपः । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । ऐधिष्यध्वमिति । ध्वम् । स्यः । इट् । आट् । वृद्धिः ।

तृपहपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः ।

किं च—‘स्विद्यपद्यौ सिध्यवुष्यौ मन्यपुष्यश्चिषः श्यना ॥

वसिः शया लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

णिजिविजिर्शकलु इति सानुबन्धा अमी तथा ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभृत्यादयस्त्वेन नेह पेठुरिति स्थितम् ॥

रज्जिमस्जी अदिपदी तुद् (तुद्)लुष् शुषिपुषी शिषिः ॥

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभृत्यादिसम्भवेः ॥

३ स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवश्छा । धात्वर्थेनोपसंहरादकर्मकः । स्पर्धते ।

तौ अनुदात्तेभ्या वारयितुं श्यना निर्देशः अभ्युपगत इत्यर्थः । अत एव ‘शे मुच्चादी-
ना’ मिति सूत्रभाष्ये तृपितो ऽपि इत्युदाहृतं सङ्गृह्यत इति भावः ।

किं चेति । अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थः । अन्यनिवृत्तये इति । विकरणान्तरनिवृत्तये
इत्यर्थः । तच्चाग्रे तदाद्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । अमी नयेति । उक्तानुबन्ध-
रहितानां व्याघ्रभृत्य इत्यर्थः । एतदपि तत्तदाद्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । वि-
न्दतिरिति । ‘विदलु लाभे’ इति तौदादिकः । चान्द्रदौर्गादिभ्याकरणसम्भवेः । भाष्येऽपि
दृश्यते इति । विन्दतिविनक्तिविद्यतीति तत्र पाठादिति भावः । एनमिति । विन्दतिमि-
त्यर्थः । नेह पेठुरिति । तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानिट्कत्वमिति भावः । ‘रज्जिमस्जी’
इत्येकं पदम् । तुद्लुष् इति पृथक्कृते पदे । ‘शुषिपुषी’ इत्येकं पदम् । शिविरित्यन्तरम्
इत्येते इति शेषः । नवेहेति । नव धातवः भाष्यानुक्ता अपि इहानुदात्तपु परिगणित्वा
इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—व्याघ्रभृत्यादिसम्भवेति । भाष्ये खेभ्यो नवभ्योऽन्येषां
परिगणनं नवानामप्येषामुपलक्षणमिति भावः । ‘तेन रक्तं रागात्’, ‘तदभिमन्त्रं प्रा-
येण’ ‘कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः’ ‘शुष्कष्टौ’ ‘क्तेन नञ्विशिष्टेनेत्यादिसोत्रप्रयोगाः ।
नुन्ना, मरनः, पुष्टः, मङ्क्ता, मङ्क्त्वमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनिट्
कारिकाः । स्पर्ध संघर्षे इति । ‘वर्तते’ इति शेषः । पराभिभवेति । परस्याभिभवः पराज-
यः । तद्विषयकं छेद्यर्थः । नन्वत्रेच्छायां पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोः सकर्मक-
त्वात्, ‘देवदत्तः यज्ञदत्तं स्पर्धयतीत्यादौ ‘गतिबुद्धिपरवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणां’
मित्यकर्मककार्यं कथमित्यत आह—धात्वर्थेनापसंहरादकर्मक इति । ‘धात्वर्थेनविभूतक-
र्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति ‘सुप आरमनः कथञिति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति
भावः । नचवं सति पदव्यवस्थायां ‘स्पर्धायामाहु’ इत्यत्र ‘कृष्णश्चाणूरमाह्वयते’ स्पर्धत
इत्यर्थ इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तत्र स्पर्धाभिभवपूर्वकाद्वेने वृत्तेरिव-
कम् । स्पर्धते इति । ‘कथ्यन्ताः षट्प्रश्नदनुदात्ते’ इत्युक्तेरात्मनेपदम् । पृथधातुवत्

२२५६ शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१॥ अस्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते ।
'हलादिः शेषः' (सू० २१७८) इत्यस्याऽपवादः । पस्पधे । स्पधिता । स्पधि-
ष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ।
४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे । ५ बाधृ लोडने । लोडनं प्रति-
घातः । बाधते । ६ नाथ ७ नाधृ याञ्जोऽतापैश्वर्याशीःपु । 'आशिषि नाथ इति
वाच्यम्' । अस्याशिष्येर्वात्मनेपद म्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते ।

लटि रूपाणीति भावः । धातोर्जिज्ञादिस्वाभावादिजादेशचेति लिट्याम् न । अत एव
नानुपयोगोऽपि । किन्तु लिटस्तादेशे 'लिटस्तद्वयो'रिति तस्यैशि 'लिटि धातो'रिति
द्वित्र्ये 'हलादिः शेषः' इत्यभ्यासे प्रथमहलव्यतिरिक्तहलां निवृत्तो सस्पधे इति प्राप्ते ।
शर्पूर्वाः खयः । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'श
पूर्वाः' इत्यत्र शर् पूर्वः येभ्य इत्यनङ्गणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न शिष्यते ।
शिष्यन्त इति । 'हलादिः शेषः' इत्यतः शेषः इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञन्तं बहुवचनान्ततया
विपरिणम्यत इति भावः । तथा च प्रकृते अभ्यासे खय् पकारः शिष्यते । 'न भद्राः
संयोगादय' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् ।
तदाह—पस्पधे इति । न च वझरचेत्यत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम् । हला-
दिः शेष इत्यतो हि आदिरित्यप्यनुवर्तते । शब्दार्थतिरिक्तवर्णापेक्षया धात्वादभूता
इत्यर्थः । पस्पधति । पस्पधिरे । पस्पधिषे । पस्पधिथे । पस्पधिष्वे । पस्पधिं । पस्पधि-
वहे । पस्पधिमहे, इति लिटि रूपाणि सुगमानि । स्पधिनेति । लुटि एधधातुवत् रूपाणि
सुगमानीति भावः । स्पधिष्यत इति । लटि एधधातुवद्रूपाणीति भावः । स्पधेतामिति ।
लोटि एधिवद्रूपाणीति भावः । अस्पधेतेति । लङि एधिवद्रूपाणीति भावः । हलादि-
त्वादहेव न स्वादिति विशेषः । स्पधेतेति । विधिलिङि एधिवद्रूपाणि । स्पधिषीष्टेति । आ-
शिषि लिङि एधिवद्रूपाणि । अस्पधिष्टेति । लुङि एधिवद्रूपाणि । अडागमः न त्वाट् इति
विशेषः । अस्पधिष्यतेति । लङि एधिवद्रूपाणि । अडागमो विशेषः न त्वाट् । गाधृ प्रति-
ष्ठेति । चतुर्थान्तो धातुः । ऋकारो 'नागलोपिशास्त्रदितामि'ति निषेधार्थः । अजगा-
धत् । प्रतिष्ठा आचारे स्थितिः । ग्रन्थः ग्रन्थन रचनम् । जगाधे इति । लिटि द्विवादि ।
अभ्यासस्य ह्रस्वः । चुत्वम् । बाधृ इति । प्रतिघातः पीडनम् । नाथ नाधृ इति । द्विती-
यचतुर्थान्तो धातुः । उपतापः ज्वरप्रयुक्ता पीडा । आशीः आशासनम् । द्वितीया-
स्तस्य नाथधातोर्विशेषमाह—आ'शिषि नाथ इति । अत्र 'नाथ' इति षष्ठी । 'अनुदा-
त्तकित' इत्यतः आत्मनेपदमिदमनुवर्तते । अनुदात्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्ति-
कम् । तदाह—अस्याशिष्येति । आशासनार्थं वृत्तेरेव नाथधातोरात्मनेपदम् । याञ्जा
व्यञ्जतेस्तु 'शेषात् कतेरी'ति परस्मैपदमेवेत्यर्थः । नाथन इति । आशास्ते इत्यर्थः
अन्यत्रेति । याञ्जाव्यञ्जविद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य नाथधातोरुदाहरति—नाथ

८ दध धारणे । दधते । २२६० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।२०॥
 लिङ्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः
 स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । २२६१ यल्लि च सेटि ६।४।२१॥ प्रागुक्तं
 स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् ।
 तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सस्त्वपि एत्वाभ्यासलोपो स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे ।
 अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । एक—इत्यादि किम् । तस्वरतुः ।

इति । दधते इति । चतुर्थान्तोऽयम् । तस्य लिटि पृथिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लिटस्ता-
 देशे तस्यैश्वर्ये द्वित्रे दध् दध् ए इति स्थिते । अत एकहल्मध्ये । आदेशः आदिर्यस्येति
 बहुव्रीहिः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् अन्यपदार्थः । लिटीति निमित्तसप्तमो अनादेशादेरि-
 त्यस्यैकदेशे आदेशोऽन्वेति । लिटि परे निमित्ते य आदेशः सः आदिर्यस्य न भवति
 तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येत्यवयवपष्ठो । तथाच तथाविधाङ्गावयवस्यात
 इति लभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । 'एके मुखान्यकेवला' इत्यमरः । एकौ
 असंयुक्तौ हलौ एकहलौ तयोर्मध्यः, एकहल्मध्यः तत्रेति विग्रहः । 'अत' इत्यस्यैव
 विशेषणमिदम् । 'ध्वसोरेद्धा' वित्यतः एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । 'गमहने-
 स्थतः कितोऽथनुवर्तते, ननु लिटीति लिङ्गादेशानां डिङ्गामभवात् । लिटोऽप्येवविधौ
 परनिमित्तं च । आवृत्त्या उभयार्थलाभः । तदाह—लिङ्निमित्तेत्यादिना । यल्लि च । प्रा-
 गुक्तमिति । एकहल्मध्य इति यत् प्रागुक्त एवादि तत् सेटि यल्लि च स्यादित्यर्थः ।
 यल्लि क्तिवाऽभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तो वचनम् । ननु देधे पेततुरित्यादौ 'अभ्यासे
 चर्चे'ति जशां चरां च जशि चरि च लिङ्निमित्तादेशादिवात् कथमेवाभ्यासलोपा-
 वित्यत आह—आदेशश्चेति । इह 'अत एकहल्मध्य' इति सूत्रे, आदेशशब्देन स्थान्यपेक्ष-
 या विरूप एवादेशो विवक्षितः । तथा च तथाविधादेशादेरेव एत्वाभ्यासलोपो न भवतः
 स्थानिसरूपादेशस्तु न पर्युदास इत्यर्थः । शसिदद्योरिति । 'न शसदद्वादिगुणानाम्'
 इति शसिदद्योरेवाभ्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते । यद्वा यथाकथञ्चिद्देशादेः पर्यु-
 दासः स्यात्, तर्हि शसिदद्योरभ्यासे शकारदकारयोश्चरजशोः शकारदकारादेशे सति
 आदेशादिवादेव एत्वाभ्यासलोपयोः अभावसिद्धौ 'न शसदद्वादेति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः
 स्यात् । अतः वैरूप्यसम्पादकादेशादेरेव पर्युदासो विज्ञायत इत्यर्थः । तेनेति । स्थानि-
 सरूपादेशादेः पर्युदासाऽभावादिस्थनेनेत्यर्थः । सस्त्वपीति । देधे पेततुः इत्यादौ दकारा-
 णादेशेषु सस्त्वपीत्यर्थः । देधे इति । दध् दध् ए इति स्थिते दकारादकारस्य एत्वेऽ-
 भ्यासलोपे च रूपम् । 'असंयोगात्सङ्गट्कित्' इति कित्त्वमिह बोध्यम् । देधिर इति ।
 देधिष । देधाथे । देधिष्वे । देध । देधिबहे । देधिमहे । इति रूपाणि सम्भवन्तीति भावः ।
 दिदिवतुरिति । दिवधातोरतुसि द्वित्रे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेवाभ्यासलोपो नेति
 भावः । तपरः किमिति । 'अत' इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थः । ररासे इति । 'रासु शह '

अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिय । सेहे ॥
 ६ स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्गणं च । २२६२ इदितो नुम्यातोः ।
 ७।१।५॥ स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । १० शिवदि श्वैत्ये । अकर्मकः । श्वन्दते । शि-
 श्वन्दे । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । १२ भदि कल्याणे सुखे च । भ-
 न्दते । बभन्दे । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । १४ स्पदि

भ्वादिरामनेपदी । अत्र ह्रस्वमध्यस्थार्थस्य ह्रस्वत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपो नेति
 भावः । पक्षेत्यादि किमिति । एकह्रस्वमध्यस्थस्येति किमर्थमित्यर्थः । तत्परदुर्गिति । 'स्वर
 षडग्रगती' । लिटोऽनुसि द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नाऽसंयुक्तह्रस्वमध्यस्थत्वमिति भा-
 वः । चकणतुरिति । 'कण शब्दे' । लिटोऽनुसि द्वित्वे कुहोरनुः इति ककारस्य नुत्वेन
 चकारः । तथाच वैरूप्यममरादकादेशादिस्वादेशाभ्यासलोपो नेति भावः । अथ 'लि-
 णिमित्तादेशादिक'मित्यत्र लिणिमित्तस्यस्य प्रयोजनमाह—नेति । नेमियेति । 'णमु
 प्रह्रस्वे शब्दे च' । 'णो नः' इति नत्वम् । षलि इटि द्वित्वे नत्वसम्पन्नकारादेशादि-
 त्वेऽपि नत्वस्य लिणिमित्तकत्वाभावात्लिणिमित्तकादेशादिस्वाभावादेत्वाभ्यासलोपो
 निर्वाधाविति भावः । सेहे इति । 'वह मर्षणे' धावादेः पः सः इति सत्वे लिटि द्वित्वे
 सत्वसम्पन्नकारादेशादिस्वेऽपि सत्वस्य लिणिमित्तकत्वाभावात् लिणिमित्तकादेशा-
 दित्वविरहादेत्वाभ्यासलोपो निर्वाधाविति भावः । दधिता । दधित्यते । दधताम् ।
 अदधत । दधेत । दधिषीष्ट । अदधिष्ट । अदधित्यत ।

स्कुदीति । उत्प्लवनमुत्प्लुन्य गमनम् । रदिनः । इत् ह्रस्व इकारः, इत् ह्रस्वजुक्तः
 यस्य सः इदित्, तस्येति विग्रहः । ह्रस्वजुक्तेऽन्तधातोर्ग्यर्थः । तेन चञ्चिकादौ न
 दोषः । जुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः मित्त्वाद्गत्याद्वचः परः । स्कुन्दत इति ।
 'नश्चापदान्तरय—' इत्यनुस्वारः परसवणोः । चुस्कुन्द इति । लिटि द्वित्वे 'शपूर्वाः स्यः'
 इत्यभ्यासे ककारः शिष्यते । 'कुहोरनुः' इति तस्य नुत्वेन चकारः । शिवदिति । श्वै-
 त्ये—श्वैत्यकरणम् । अकर्मक इति । श्वैत्यस्य धात्वर्थनोपसंज्ञादिति भावः । ततश्च
 'दिवन्दधति देवदत्तं यजुदत्त' इत्यादौ 'गतिबुद्धिप्रत्ययवसान' इत्यादिना अकर्मककार्यं
 द्वितीया भवति । श्वेतीभवन् वा श्वैत्यम् । श्वन्दत इति । श्वेतीभवतोऽर्थः । इदि-
 त्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवणौ । शिविवन्द इति । जुमि कृते गुरुमत्त्वेऽपि इजादिस्वाभा-
 वादाम् नेति भावः । वदीति । अभिवदनम् आशीर्वादः, तत्कारणभूतो व्यापारः, प्रणा-
 मादिरभिवादनम् । वन्दत इति । इदित्वान्नुम् । भदीति । कल्याणं शुभक्रिया । सुखं
 सुखीभावः । मन्दत इति । इदित्वान्नुम् । बभन्द इति । अभ्यासे भकारस्य जरभावेन
 बकारः । मदीति । मोदः सन्तोषः । मद्गः गर्वः । मन्दत इति । इदित्वान्नुम् । ममन्द
 इति । जुमि सति संयुक्तह्रस्वमध्यस्थस्वादेशाभ्यासलोपो नेति भावः । स्पदीति । अकर्मकः ।

किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । १५ किलदि परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः ।
 क्लिदन्ते चैत्रम् । चिक्लिन्दे । १६ मुद हर्षे । मोदते । मुमुदे । १७ दद दाने । ददते ।
 २२६३ न शसदद्वादिगुणानाम् ६।४।२२६॥ शसेर्देर्देवकारादीनां गुणश-
 ब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे ।
 १८ ध्वद १९ स्वर्द आस्वादाने । आश्रयमनुभवे सकर्मकः; रुचावकर्मकः । २२६४
 धात्वादेः षः सः ६।१।६४॥ धातोरादेः पस्य सः स्यात् । 'सात्सदाद्योः' (सू०

स्पन्दत इति । इदित्त्वाऽनुम् । पस्पन्द इति । 'शपूर्वाः खयः' इत्यभ्यासे पकारः
 शिष्यते । क्लिदीति । परिदेवनशब्दं व्याचष्टे—शोक इति । स्मृत्वा क्लेशः शोकः ।
 तदाह—सकर्मक इति । क्लिन्दते चैत्रमिति । अतीतं चैत्रं स्मृत्वा क्लिदनातीत्यर्थः । इदि-
 त्त्वाऽनुम् । चिक्लिन्द इति । अभ्यासे ककारस्य चुत्वेन चकार इति भावः । मुदीति ।
 हर्षः तुष्टिः । मोदन इति । शपि लघूपधगुणः । मुमुद इति । 'असंयोगाह्निट्कित्' इति
 कित्त्वाच्च गुणः ।

ददेति । न समेति त्यागो दानम्, न तु द्रव्यत्यागः । तथा सति धात्वर्थोपसंग्रहा-
 दकर्मकत्वापत्तेः । न शसदद । शस दद्वादि गुण एषां द्वन्द्वः । अवयवपक्षे । गुणश-
 ब्देन विहित एव गुणोऽत्र गुणशब्देन विवक्षितः । अन्यथा शसिद्दिग्रहणवैयर्थ्यात् ।
 'अत एकहल्मध्ये' इत्यस्मात् अत इति, 'ध्वसोरेदौ'— इत्यतः एदिति, अभ्यास-
 कोप इति चानुवर्तते । तदाह—शसोऽत्यादिना । गुणशब्देनेति किम् । पचे । अत्र पच-
 रकारस्य गुणश्वेऽपि गुणशब्देन विहितत्वाऽभावाच्चाय निषेधः । 'पृचातोः' परनुरिति
 तु गुणस्योदाहरणम्, गुणशब्देन विहितः यः अर तदवयवत्वाद्कारस्येति बोध्यम् ।
 ददद इति । इदेर्लिटस्तादेशस्य एशि द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये' इति प्राप्तावेत्वाभ्या-
 सलोपौ न भवतः । 'ध्वद स्वर्देति । आस्वादनं अनुभवः । प्रीतिषिषयीभावात्मिका
 रुचिर्वा । तदाह—अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायमेकत्वचनम् । धात्वादेः । 'ष' इति षष्ठ्य
 ण्तम् । तदाह—धातोरादेः पस्य सः स्यादिति । पकारस्य सः स्यादित्यर्थः । धातुग्रहणं
 किम् । षट् । अत्र धात्वादित्वाभावान्न सकारः । आदिपहणं किम् । लभति । न चे-
 वमपि पकारीयतोऽप्यादौ सुध्यात्वादेरपि पस्य सकारः स्यादिति वाच्यम्, 'आदेश
 उपदेशोऽक्षिति' इत्यतः उपदेश इत्यनुवृत्तेः । एवं च पदित्यादावपि उपदेशग्रहणानु-
 वृत्त्यैव व्यावृत्तिसिद्धेर्धातुग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

ननु धातुपाठे स्वद स्वर्दस्यैवं सकार एव उपदिश्यताम् । एवं च 'आत्वादेः षः
 सः' इत्यपि मास्तु इति चेन्मैवम्—ण्यस्तात् त्वकि असिस्वदित्यत्र पकारश्रवणार्थं
 कृत्वात् धातुपाठे सकारस्यैवोपदेशे तु असिस्वदित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वा-
 द्भावेन श्वाऽसम्भवात् । नन्वेवं सति अनुस्वदत्त इत्यन्नादेशसकारत्वात् श्वापत्तिः

२१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । २० उर्दं माने क्रीडायां च । २२६५ उपधायां च ङा२।७८॥ धातोर्ध्रधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाध्रके । २१ कूर्दं २२ खूर्दं २३ गुर्दं २४ गुद क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दं । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । २५ षूद चरणे । सूदते । सुषूदे ।

सेक्सुप्सुस्तुसृजस्तस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकानः षोपदेशाः 'वक्स्विदस्वदस्वस्त्रस्वपस्मिङः' ॥

रित्यत आह—साधदाधोरिति । सस्वद इति । लिटि द्वित्वे संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेस्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । उर्दंति । चकारादास्वादानेऽपीति केचित् । उपधायां च षिपि धातोरिति, 'वोरुपधाया' इत्यतः वोरिक इति, 'हलि च' इत्यतः हलीति चानुवर्तते । 'उपधयो'रित्यर्थे उपधायामित्यर्थम् । तदाह—धातोरित्यादि । ऊर्दत इति । अत्र धातोः रेफवान्तत्वाभावात् 'वोरुपधायाः' इत्यस्य 'हलि च' इत्यस्य चाप्राप्तौ 'उपधायां च' इत्याशयः । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्थत्वात् पदस्य उपधाभूतयोरित्यर्थः स्यात् । ततश्च क्विन्ते ऊर्दं इत्यत्रैव स्यात्, ऊर्दत इत्यादौ न स्यात् । रेफवकारयोः किम् ? पुष्यति । हल्परयोः किम् ? चिरिणोति । इकः किम् ? नर्दति । ऊर्दाध्रक इति । इजादिस्वादात् । 'इज्जानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोगः । कूर्दंति । गुदेत्यपि पृथग्धातुः । 'क्रीडायामेवेत्यर्थनिर्देशः । एवकारस्तु इतोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वं ज्ञापयति—कूर्दत इति । 'उपधायां च' इति दीर्घः । चुकूर्दं इति । 'कुहोरु' इति चुरस्वम् । खूर्दत इति । 'उपधायां च' इति दीर्घः । एवं गूर्दत इति । गोदत इति । षपि लघूपधागुणः । जुगुद इति । 'मसंयोगात्' इति कित्वाक्षगुणः । पूदेति । चरणे प्रस्त्रवणम् । सूदत इति । प्रस्त्रवतीत्यर्थः । 'धात्वादेः' इति षस्य सः । अलघूपधस्वान्न गुणः । सुषूद इति । धात्वादे'रिति षस्य सत्वे लिटि द्वित्वाद्गौ इणः परस्यादेशसकारत्वात् षत्वम् । यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठः, तर्हि इहादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यात् । षोपदेशे तु षस्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् षत्वं सूपपादमिति भावः । ननु धातुपाठे के धातवः आदयः पठिताः, के वा सादयः ? पाणिनिकृतषोपदेशपाठस्य इदानीं परिभ्रष्टत्वादित्याक्षय्य पाणिनीयपरम्परसिद्धान् षोपदेशान् पठति—संगिति श्लोकेन । दन्त्याजन्तधादय एकानः षोपदेशाः स्युरित्यन्वयः । दन्त्यश्च अथ दन्त्याद्यौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरो यस्य सः दन्त्याजन्तः, तयाविधः षः षकारः आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तधादयः । दन्त्यपरकः अक्षपरकश्च यः षकारः तदादय एकावो धातवः इदानीं कृतसत्त्वाः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्येतभ्या इत्यर्थः । 'सादय' इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम् । 'अजदन्त्यपराः धादयः षोपदेशाः' इति भाष्यम् । षूद चरणे इत्यादयः अक्षपरकषोपदेशाः । 'छा गतिनिवृत्ता'दित्यादयः

दन्त्यः केवलदन्त्योः न तु दन्तोऽष्टजोऽपि ॥ भ्वाकादीनां पृथग्रहणाज्झार-
कात् । २६ ह्राद अग्र्यके शब्दे । ह्रादते । जहादे । २७ ह्रादी मुखे च । चादन्त्यके
शब्दे ॥ ह्रादते । २८ स्वाद आस्वादने । स्वादते । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे ।
पर्दते । ३० यती प्रयत्ने । यतते । येते । ३१ युत ३२ जुत भासने । योतते ।
युयुते । जोतते । जुजुते । ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने । विविधे । विवेधे ।

स्तु दन्त्यपरकषोपदेशाः । दन्त्याजग्तेति किम् । स्कुदि आप्रवणे । सुस्कुन्दे । अत्र
सकारो न दन्त्यपरकः नाप्यपरकः । एकाचः किम् । सोसूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' चुरादि-
रजन्तः अनेकाच् । यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते, तथापि यक्विधौ सोसूत्र्यत इति
भाष्यं तत्र मानमिति बोध्यम् । एवं च 'साध संसिद्धौ' इत्यादौ सकारपाठस्यैव दृश्य-
मानत्वेऽपि षोपदेशत्वमेव । ननु 'सेकृ गतौ', 'सृष्टृ गतौ' सृ गतौ 'सृज विसर्गो' एते
चत्वारः अचपरकसादयः । स्तृञ् आश्छादने, अदन्तः शनुविकरणः, 'स्तृञ् आश्छादने'

दन्तः इनाविकरणः, 'स्त्यै शब्दसङ्घातयोः' । एते त्रयो दन्त्यपरकसादयः । एतेषां
सप्तानामपि षोपदेशत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य तद्विभक्तं विशेषणमाह—सेक सृप्
सृ स्तृ भज स्तृ सत्यान्ये इति । स्त्यैष्वातोः कृतास्त्वस्य निर्देशः श्लोके समावेशार्थः ।
स्त्यै इत्येकारान्तस्य निर्देशे 'सत्यान्य' इत्येकस्याक्षरस्याभिज्ञापत्तेः । मन्वेवमपि
'स्वल्ङ् गतौ' 'जिञ्विदा गात्रप्रस्रवणे' 'स्वद आस्वादने' 'स्वञ्ज परिव्वङ्गे'
'जिञ्वप् शये' 'प्तिङ् ईषद्धसने' इत्येतेषु सकारस्य दन्त्यपरकत्वाऽभावात् अचपरक-
त्वाभावाच्च षोपदेशत्वसंग्रहः स्यादित्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि संगृह्णाति—'स्वल्ङ्
स्विद् स्विद् स्विज स्विप् स्मिङ्' इति । 'अपीति' शेषः । ननु 'सृष्टृ शब्दोपतापयोऽतिव्याप्ति-
नामपि दन्त्यवकारपरकत्वात् षोपदेशत्वं स्यादित्यत आह—दन्त्यः केवलदन्त्य इति ।
कुत इत्यत आह—भ्वाकादीनामिति । अन्यथा दन्त्यपरकत्वादेव सिद्धे भ्वाकादिग्रहणं
व्यर्थं स्यादिति भावः । यद्यपि भ्वाकृतिरत्र भाष्ये न दृश्यते, तथापि सुबधातुष्ठिवृ-
बकृतीनां सत्वप्रतिषेधः इति वार्तिकान्तल्लाभ इति भावः । ह्रादति । रेफवानयम् ।
अव्यक्तशब्दः अमनुष्यवाक् । जहाद इति । अभ्यासस्य इत्थः । चुत्वम् । ह्रादीति । ल-
कारवानयम् । 'शवीदितो निष्ठायाम्' इति इग्निषेधार्थमीत्वम् । स्वादेति । केवलद-
न्त्यपरकत्वाभावाज्जायं षोपदेशः असिस्वदत् । पर्दति । गुदरव इत्यर्थः । यतीति । ईदि-
त्वमिग्निषेधार्थम् । येते इति । 'अत एकहस्मध्ये' इत्येत्वाभ्यामलोपो । युत जुत इति ।
अदित्वम् 'नागलोपिशास्त्रदिताम्' इत्याद्यर्थम् । योतत इति । शपि लघूपधगुणः ।
युयुत इति । 'असंयोगादिति किरवाच्च गुणः । विथृ वेथृ इति । द्वितीयास्ताविमौ । ननु
'विथृ' इत्येवास्तु, लघूपधगुणे सति वेथत इत्यस्याऽविशिष्टत्वादित्यत आह—विविधे
विवेधे इति । वेथधातोर्विवेधे इति रूपम् । विथृधातोस्तु असंयोगादिति किरवाद्

३५ अथि शैथिल्ये । श्रन्यते । ३६ अथि कौटिल्ये । प्रन्यते । ३७ कथ्य श्लाघायाम् । कथ्यते । पचादयोऽनुदात्तेतो गताः ।

अथाष्टात्रिंशत्तर्ग्वीयान्ताः परस्मैपदिनः । ३८ अत सातस्यगमने । अतति । 'अत आदेः' (सू० २२४८) आत, आततुः, आतुः । लुङि आतिस् ई त् इति स्थिते । २२६६ इट ईटि ७।२।२३॥ इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । 'सिजलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' । आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः । २२६७ वदप्रजहलन्तस्याचः ७।२।३॥ वदेर्ब्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्या-
त्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते । २२६८ नेटि ७।२।४॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं न

गुणाभावे विविध इति रूपमिति भावः । श्रयीति । द्वितीयान्तः । शैथिल्यम् । स्तनम् । श्रन्यते इति । इदित्वानुम् । प्रन्यति । द्वितीयान्तः । कौटिल्यं । वक्त्रीभवनम् । प्रन्यत इति । इदित्वानुम् । कथ्येति । अविद्यमानगुणज्ञापनं श्लाघा । अथाष्टात्रिंशदिति । अष्टौ च त्रिंशदिति द्वन्द्वः । अष्टाधिका त्रिंशदिति वा । 'द्व्यष्टनः संख्यायाः' मित्याख्यम् । 'अष्टत्रिंश'दिति पाठे तु अष्टेति पृथक्पदम् । परस्मैपदिन इति । अनुदात्तस्वरितङ्जि-
त्त्वाभावात् 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदिन एवेति भावः । अनेति । सातस्यगमनं सन्ततगमनम् । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अ अत् अ इति स्थिते पररूपे प्राप्ते आह — अत आदेरिति । 'इतिर्दीर्घ' इति शेषः । तथा च अभ्यासाऽकारस्य दीर्घं सखि सवर्णदीर्घः । तदाह—प्राप्ति । अकारस्य हलमध्यस्थत्वाभावादेत्वाभ्यासलोरी न । लुङीति । अतधातोलुङ्गस्तिपि इतरचेति हकारलोपे च्लेः सिचि तस्य इडागमे 'अस्ति-
सिचोऽपृक्त' इति ईडागमे आटि वृद्धौ आतिस् ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः । इट ईटि । 'इट' इति पञ्चमो । रास्स्येत्यतः सस्येति, संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति चानुवर्तते । तदाह—एटः परस्येति । एवं च आति स् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे आति ई त् इति स्थिते सवर्णदीर्घ आतीदिति रूपं वक्ष्यति । तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घ इत्यत आह—सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति । आतिष्ठामिति । लुङस्तस् । तस्य ताम् । च्लेः सिच् । तस्य इटि आटि वृद्धौ परवम् । अपृक्तत्वाभा-
वेन ईडभावात् सलोपो न । आतिषुरिति । लुङो क्षिः । च्लेः सिच् । जुस् इट् आट् वृद्धिः । परं रुवविसर्गौ । आतीः । आतिष्ठम् । आतिष्ट । आतिषम् । आतिष्व । आ-
तिष्म । अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह—वदप्रज । वद प्रज हलन्त एषां समाहारद्वन्द्वात् च-
ष्टेकवचनम् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते । तदाह—
वदेरित्यादिना । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदप्रजग्रहणं तु अवादीद्व्याजीदित्यत्र 'अतो हला-
देर्लोघोरिति वृद्धिविकल्पवाधनार्थम् । नेटि । प्रागुक्तं नेति । 'वदप्रजहलन्तस्याच' इत्युक्तं
नेत्यर्थः । तत्र वदप्रजयोर्विशिष्य विधानात् हलन्तलक्षणाया एव वृद्धौनपेक्षोऽप्यस्य ।

स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अतिष्ठुः । ३९ चिती संज्ञाने । चेतति । चिचे-
त । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिष्ठुः । ४० द्युतिर् आसेचने । सेचनमार्हीकरणम् ।
आहोषदर्थेऽभिध्यातौ च । 'हर इत्संज्ञा वाच्या' । द्योतति । चुच्योत । २२६६
इरितो वा ३।१।५७॥ इरितो धातोश्चलेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् ।
अच्योतीत् । ४१ श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत् । अश्च्योती-
त् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्योतति । ४२ मन्य विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः ।
मन्यति । ममन्य । यामुटः 'किदाशिषि' (सू० २२१६) इति कित्वात् 'अनिदि-
ताम्' (सू० ४१५) इति नलोपः । मथ्यात् । ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६
मथि द्विसासंक्लेशनयोः । इदित्वाञ्चलोपो न । कुन्ध्यात् । पुन्ध्यात् । लुन्ध्यात् ।

हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु अभाषीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था । नन्वातीदित्यादौ
अकारस्य वृद्धौ सत्यामसस्यां च आटा एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किं तन्निषेधेने-
त्याशङ्क्याह—मा भवानतीदिति । माहुर्योगे आडभावे सति वृद्धिनिषेधः सफल इति भावः ।
चितीति । ईदित्वम् 'श्वीदितो निष्ठायां' इति इणिनपेधार्थम् । चेतनीति । शपि लघूप-
धगुणः । चिचेति । तिषादेशणलः पित्वेन असंयोगादिति कित्त्वस्याऽप्रचृतेर्न गुण
निषेधः । चिचित्तुरित्यादौ तु कित्वाञ्च गुणः । अचेतीति । 'हट ईटी'ति सञ्ज्ञोपः ।
अचेतिष्ठामिति । अपृक्त्वाऽभावादीडभावाच्च सिञ्ज्ञोपः । नेटीति निषेधाच्च हलन्तल-
क्षणा वृद्धिः । च्युतिरिति । अत्र इकारस्य रेफस्य च प्रत्येकमित्सञ्ज्ञायामिदित्वान्नुमि
प्राप्ते आह—हर इत्संज्ञेति । तथाच हर इति समुदायस्य इत्सञ्ज्ञकत्वादित्त्वाऽभा-
वाच्च नुमिति भावः । च्योतीति । लघूपधगुणः । चुच्योतीति । णलः पित्वेन कित्वाभा-
वाच्च गुणनिषेध इति भावः । चुच्युततुरित्यादौ तु कित्वाञ्च गुणः । लुङि च्लेः सिचि
प्राप्ते । इरितो वा । 'धातोरेकाच्च' इत्यतो धातोरिति 'च्लेः सि'जित्यतः च्लेरिति 'अ-
स्यतिर्वाक्कुर्यातिभ्य' इत्यतः अङिति 'पुपादिष्ठादीभ्यतः परस्मैपदेष्विति चानुव-
र्तते । तदाह—इरितो धातोरित्यादिना । अच्युतीति । अङि सति कित्वाञ्च गुणः । अच्यु-
तताम् । अच्युतन् । अच्युतः । अच्युततम् । अच्युतत् । अच्युतम् । अच्युताव ।
अच्युताम् । अडभावे स्वाह—अच्योतीति । 'हट ईटी'ति सिञ्ज्ञोपः । अच्योतिष्ठा-
मित्यादि । श्च्युतिरिति । श्च्युतिवद्पाणि । चुश्च्योतेति । 'शपूर्वा' इति चकारः शिष्य-
ते । यकाररहितोऽपीति । 'मधुश्चुतं घृतमिव सुपूत' मित्यादौ तथा दृशनादिति भावः ।
मन्येति । विलोडनमारुफालनम् । मन्यतीत्यादि । सुगमम् । आशीर्किङि विशेषमाह-
यामुट इति । कृथीति । चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः । इदित्वान्नुमि कुन्थनीत्यादि सुग-
मम् । आशीर्किङि यामुटः कित्त्वेऽपि इदित्वेन अनदितामिति पर्युदासात् नलोपो
नेत्याह—इदित्वादिति । कुन्ध्यादिति । पुन्ध्यात् । लुन्ध्यात् । मन्ध्यात् । एतदर्थमेव

मन्थ्यात् । ४७ षिध गत्याम् । सेधति । सेधेध । सेधिता । असेधीत् । 'सा-
त्यदायोः' (सू० २१२३) इति षत्वनिषेधे प्राप्ते । २२७० उपसर्गास्तुनोतिसुव-
तिस्यनिस्तौतस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ८।३।६५॥
उपसर्गस्थान्निमित्तादेशां सस्य षः स्यात् । २२७२ सदिरंप्रतेः ८।३।६६॥ प्रतिभि-
च्चादुपसर्गात्तदेः सस्य षः स्यात् । २२७२ स्तन्मेः ८।३।६७॥ सौत्रस्य सस्व षः
स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च अप्रतेः इति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्ठम्भविट्-
दमन्युः' इति (गघुर्वंशे स० २ श्लो० ३२) । २२७३ अवाच्चालम्बनाविदु-

मन्थधातोः पृथक् मथीतिनिर्देशः । षिध गत्यामिति । अस्परकषकाराद्भावात् षोपदे-
शोऽयम् । ततश्च धात्वादेरिति सः । तदाह—मेधनीति । निषेधेति । आदेशसकारत्वात्
षत्वम् । अनिट् सु श्यन्विकरणस्यैव निषेधं दृष्ट्यात् सेट्कोऽयम् । असेधोदिति । 'इट ई-
टी'ति मिज्जोपः । नेटीति निषेधात् न ह्रस्वतल्लक्षणा वृद्धिः । असेविष्टामिषादि ।
अथ निषेधतीत्यादौ 'उपसर्गास्तुनोती'ति षत्व वक्ष्यति । तत्किमर्थं 'आदेशप्रत्यययोः'-
रित्येव सिद्धेरित्याशङ्क्याह—सात्यदायोरिति । उपसर्गास्तुनोति । उपसर्गस्थादिति । उप-
सर्गेशब्द उपसर्गस्थे लाङ्गणिक इति भावः । निमित्तादिति । इण्कारादित्यर्थः । 'इण्को'-
रित्यधिकारादपि कारिति नात्र सम्बध्यते, असम्भवात् । सत्येति । 'सहेः साडः स'-
हृत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । षः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूधंभ्य'इत्य-
धिकारादिति भावः । अत्र सुनोतीत्यादिः शिवा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं इति
प्राञ्चः । स्वप्ताथे इति प्रौढमनोरमायाम् । सेनयेति गिजन्तो नामानुः । सेधनीति
ज्ञापा निर्देशात् सिध्यतेनं प्रदणम् । अभिषुणोतीत्याद्युदाहरणम् । प्रकृते निषेधती-
त्याद्यर्थमिह सूत्रोपग्यासः ।

प्रसङ्गादाह—मदिरप्रतेः । उपसर्गादिति । उपसर्गस्थादिणः परस्येत्यर्थः । सदिरिति
षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह—मदः सत्येति । निषीदतीत्युदाहरणम् । स्तन्मेः । नकारोप-
धनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—सौत्रस्येति । 'स्तन्मुस्तुन्मु' इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्ये-
त्यर्थः । स हि प्रतिपदोक्तः । 'ष्टभि प्रतिबन्ध' इत्यस्य तु धातोरिदिवानुभि लाङ्-
णिकत्वाच्च ग्रहणम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न षत्वम् । 'उदस्थास्तम्भा'रिति सूत्रे तु
मोपधग्रहणादुभयोरपि ग्रहणम्, मकारस्य उभयत्रापि लाङ्गणिकत्वात् । ननु 'सदि-
स्तन्भ्योरप्रते'रित्येकमेव सूत्रं कृतो न कृतमिष्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति ।
'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो'रित्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । ननु सदेरस्वरितत्वा-
च्चालम्बनाविदूर्ययोर्लुप्त्यभावादेव च अनुवृत्त्यभावः सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह—'कञ्चेति ।
नानुवर्तते' इति । स्तन्भेरित्यत्र अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नैष्टा । एकसूत्रत्वे तु अप्रतेरित्य-
स्य स्तन्भिनाऽपि सञ्चयः स्यादिति भावः । 'अप्रते' रित्यस्य स्तन्भावमन्वयो वृद्ध-
प्रयोगानुगत इत्याह—बाहुप्रतिष्ठमेति । अवाच्च । आलम्बनं च आविदूर्यं चेति इन्द्रा-

र्ययोः ८।३।६८॥ अवास्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् । २२५४ वेष्ट च स्वनो भोजने ८।३।६९॥ व्यवभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने । २२५५ परिनिविभ्यः सेवसितस्यसिबुसहसुटस्तुस्वञ्जाम् ८।३।७०॥ परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति । २२७६ प्राक्सितादङ्घ्र्यवायेऽपि ८।३।६३॥ 'सेवसित'—(सू० २२७५) इत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्घ्र्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधेत् । न्यषेधिष्यत् । २२७७ स्थादिघञ्यासेन चाभ्यासस्य ८।३।६४॥ प्राक्सितास्थादिघञ्यासेन व्यववायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषेधे । निषिषेधतुः । २२७८ सेधते-र्गतौ ८।३।११३॥ गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गत्रां विसेधति । ४८ विधु

स्ससमीद्विवचनम् । पत्योरिति । आलम्बनाविदूर्यथोरर्थयोर्विद्यमानस्य अवात्परस्य स्तन्भेरित्यन्वयः । अपूर्वविधिरयम्, इयः परत्वाऽभावादप्राप्तेः । आलम्बने यथा-यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठतीति । आश्रित्येत्यर्थः । आविदूर्यं सामीप्यम् । अवष्टब्धा गौः । निषद्धा सती सर्मापे आस्त इत्यर्थः । वेष्ट । अवादिष्यनुकर्षणार्थश्चकारः । तदाह—व्यवभ्यामिति । विष्वण्यति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः । अट्कृष्वाङिति णत्वम् । परिनिविभ्यः । सेवेत्यकार उच्चारणार्थः 'पठ् सेवाया'मिति धातोर्ग्रहणम् । परिषेवते । निषेवते । विषेवते । सितेत्यनेन विज्ञ बन्धन इति क्तान्तस्य ग्रहणम् । अस्यैव धातोः प्रजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विषितः विषयः । 'विधु' तन्तुसन्ताने परिषीव्यति । 'पठ्' मपङ्गे । परिषहते । सुट् आगमः । परिष्करोति । स्तुस्वञ्जो'रुपसर्गात् सुनोतीत्येव सिद्धे 'सिवादीनां वे'ति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सितात् । सुनोत्यादय इति । 'उपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्रोपात्ता' इति शेषः । तेषामिति । पञ्चदशानामित्यर्थः । न्यषेधादिति । अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । अभ्युषणोदित्यप्युदाहार्यम् । स्थादिषु । अभ्यासेनेति तृतीयान्तम् । प्राक्स्मितादित्यनुवर्तते । तदाह—प्राक्सितादिति । उपसर्गात्सुनोतीति सुत्र स्थाधातुमारभ्य 'परिनिविभ्यः सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये धातव उपात्ताः तेषु दशस्वित्यर्थः । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उपसर्गात्परत्वाभावाद्प्राप्तौ वचनम् । ननु निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्येकारस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धत्वादभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य त्र्यमार्थमित्याह—एषामेवात । अभ्यासस्थसकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एष च 'पृ प्रेरणे' अभि-सुसृषति । अत्राभ्यासस्य न षत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य स्तौतिप्योरेवेति नियमाच्च षत्वम् । सेधतेः । न षत्वमिति । 'न रपरेत्यतो नेत्यनुष्टुप्तेरिति भावः । गत्रांवि-सेधतीति । गच्छतीत्यर्थः । इह 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं न भवति । अनन्तरस्येति

शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । २२७६ स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जितो
 वा ७।२।४४॥ स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । २२८०
 भूषस्तथोर्ध्वऽधः ८।२।४०॥ भूषः परयोस्तथोर्ध्वः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् ।
 सिषेड् । सिषेधिय । सेद्धा—सेधिता । सेत्त्यति-सेधियति । असेत्सीत् । २२८१ भूलो
 झलि ८।२।२६॥ भूलः परस्य सस्य लोपः स्याज्भलि । असेद्धाम् । असेत्सुः ।
 असेत्सीः । असेद्धम् । असेद्ध । असेत्सम् । असेत्स्व । असेत्सम् । पक्षे असेधीत् । असेषिष्ठा-

न्यायेन 'उपसर्गासुनोती'त्यस्येवायं निषेधः, न त्वादेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन
 सिषेधस्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं भवत्येव ।

विधू रति । ननु वाक्यसङ्ख्यविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं धात्व-
 र्थत्वमित्यत आह—शास्त्रं शासनमिति । माङ्गल्यं तु शुभकर्म । धिव गत्यामिति वद-
 ष्यापि रूपाणि । तत्र वलादावार्धधातुके नित्यमिति प्राप्ते । स्वरति । 'आर्धधातुक-
 स्येड्वादे'रित्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धूञ् ऊदित् एषां समाहारद्वन्द्वान्पञ्च-
 भ्येकवचनम् । फलितमाह—स्वरत्यादेरिति । स्वरतीति स्मृधातोः ञापा निर्देशः । सू-
 तीति सूयतीति च लृषिवकरणस्य श्यन्विकरणस्य च सूधातोर्निर्देशः । एवं च 'बू प्रे-
 णे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धूञ् कम्पने' स्वादिः क्रयादिश्च । अकारानुबन्ध-
 निर्देशात् 'धू विधूनन' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनि बे'त्यतो वेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं
 'लृङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति सूत्रयोः विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च यलि
 इडभावपक्षे सिषेध् इति स्थिते । भूषस्तयोः । झष इति पञ्चमी । तश्च धू
 चेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारयकारयोरिति लभ्यते । 'धः' इति प्रथ-
 मैकवचनम् । अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । 'अध' इति षष्ठ्यन्तम् ।
 धाधातुभिन्नस्येति लभ्यते । तदाह—झषः परयोरिति । जश्त्वमिति । सिषेध् ध इति
 स्थिते 'झलां जष् झशि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिषेधेति रूपमित्यर्थः । सिषि-
 धिव-सिषिध्व सिषिधिम-सिपिधम । ऋादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमान्नप्रापित-
 स्यैवाभावस्य निवर्तकः, ननु विभाषादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्-
 पक्षे आह—सिषेधियेति । सेद्धेति । लुट् तास इडभावः डा टिलोपः गुणः । भवति जश्त्वम् ।
 सेद्धारौ । सेद्धार इत्यादि । सेधतेति । इट्पक्षे रूपम् । सेत्त्यति सेधियतीति । लटि स्यः
 इडविकल्पः । असेत्सीदिति । लुङरितप् । इकारलोपः । चिञ् । सिच् । इडभावः ।
 'अस्तिसिचः' इति ईट् । 'वदन्नजेति' वृद्धिः । धकारस्य चार्वम् । असेध् स् तामिति
 स्थिते, अपृक्तत्वाभावादीडभावाद्दृढभावाच्च, 'इट ईतीति' सिचो लोपे अप्राप्ते ।
 झलो झलि । झळ इति पञ्चमी । संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति, 'रासस्येत्यतः, सस्येति
 चानुवर्तते । तदाह—झलः परस्य सस्य लोपः स्यादिति । असेद्धामिति । असेध् स् ता-
 मिति स्थिते सलोपे धावे जश्वे च रूपम् । पक्ष इति । इट्पक्षे इत्यर्थः । असेधीदिति ।

मित्यादि । ४९ खाद भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद । ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्येऽकर्मकः । खदति । २२८२ अत उपधायाः ७।२।१६॥ उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् अति णिति च प्रत्यये परे । चखाद । २२८३ णलुत्तमो वा ७।१।६१॥ उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद—चखद । २२८४ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७॥ हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । ५१ बद स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बवाद । वेदतः । वेदिय । बवाद—बवद । अबदीत्—अबदीत् । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । गदति । २२८५ नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिचपतिवह-तिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८।४।१७॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्गः

‘इट ईटोति’ सलोपः । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । लघूपधगुणः । खादृ इति । अत्र क्रदिश्वं ‘नागलोपो’त्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—ऋकार इदिति । खदेति । स्थैर्यम्—स्थिरीभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावादचो ञ्णितीति वृद्धेः प्राप्तौ । अत उपधायाः । वृद्धिः स्यादिति । ‘मृ-जेवृद्धि’रित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ञिति णिति चेति । ‘अचो ञ्णितीत्यतः तदनु-वृत्तेरिति भावः । चखादेति । एवाभ्यासलोपो तु नात्र भवतः । पित्वे अकित्वात्, आदेशादिस्वात्, तदपेक्षया वृद्धेः परस्वाच्च । णलुत्तमः । णित् स्यादिति । ‘गोतो णि-दि’त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चखाद—चखदेति । णित्वे उपधावृद्धिः । तदभावे न । अतो हलादेः । ‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वप्यनुवर्तते । ‘नेटी’त्यस्मादितीति ‘ऊर्णोते-र्विभाषे’त्यतो विभाषेति च । तदाह—हलादेरिति । हलादृक्कावयवस्येत्यर्थः । आदिप्र-हणं स्पष्टार्थम् । हलः परस्येत्येव सिद्धः । अखादीत्—अखदीत् इति । वृद्धौ तदभावे च इट ईटोति सिलोपः । अखादिष्टाम्, अखदिष्टामित्यादि ।

नदेति । स्थैर्यम् स्थिरीभवनम् । पवर्गीयादिरिति । पवर्गान्तृतीयादिरित्यर्थः । ननु दन्त्योष्ठयादिरिति भावः । बवादिति । ‘अत उपधाया’ इति वृद्धिः । वेदः नृरिति । अभ्या-सज्जश्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्वस्य वैरूप्यापादकत्वाऽभावादेवाभ्यासलोपाविति भावः । बवादित्यत्र तु पित्वेन ‘कित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपो न । वेदधेति । अकि-त्वेऽपि ‘थलि च मेडि’ इत्येवाभ्यासलोपो । वेदथुः वेद । अथ उत्तमपुरुषणलि ‘णलु-त्तमो वे’ति णित्वविकल्पपादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह—बवाद—बवदेति । वेदिव वेदिम् । अबदीत्—अबदीत् इति । ‘अतो हलादे’रिति वृद्धिविकल्पः । गदेति । वृत्तवाक् मनु-ष्यकृतशब्दप्रयोगः । जगादेति । चुस्वजश्वे । ‘उपधावृद्धिः । वैरूप्यापादकादेशा-दिस्वादेत्वाभ्यासलोपो न । जगद्भुतः जगदुत्तरित्यादि । नेर्गद । ‘एवाभ्यां नो णः’ इत्य-नुवर्तते । ‘उपसर्गादिसमासेऽपि’ इत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाञ्छनि-कम् । तदाह—उपसर्गस्थादिति । दितपा क्षपा च निर्दशाः यङ्कु निवृत्त्यर्थाः ।

स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् । ५३ रद विलेखने । विलेखनं मेदनम् । ररा-
द । ५४ गद अव्यक्ते शब्दे । २२८६ णो नः ६।१।६५॥ घातोरादेशस्य नः स्या-
त् । नदति । 'णोपदेशास्त्वन्द नाटिनाथ्नाधूनन्दनकननृतः ।' नाटेर्दीर्घाहस्य पर्यु-
दासाद्धटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेः नूनन्थोश्च केचिण्योपदेशनामाहुः ।
२२८७ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८ । ४ । १४ ॥ उपसर्गस्या-
न्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य घातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेपि । प्रणदति । प्रणि-
नदति । ५५ अर्दं गतौ याचने च । 'अत आदेः' सू (२२४८) २२८८ तस्मा-

प्रणिगदतीति । भिन्नपदस्यात्वादप्राप्तिं वचनम् । रदति । णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह—ररा-
दति । रेवतुरित्यादि । अरादीत् । अरदोत् । गदति । अण्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृत-
शब्दप्रयोगः । णो नः । 'ण' इति षष्ठ्यन्तम् । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह-
घातोरादेरिति । तेन अण्यतोऽप्येत्यदौ न नत्वम् । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः । नद-
तीति । 'मेघादि,रति शेषः । 'णो नः' इति नत्वस्यानैमित्तिकतया लिङ्निमित्तादेशा-
दित्वाऽभावादेवाभ्यासलोपौ स्त एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नृत्तनृन्दनन्दनककना-
टनाथनाधूनवृजं णोपदेशाः' इति भाष्यं श्लोकार्धेन सङ्गृह्णाति—णोपदेशास्तिरिति ।
'नर्दं शब्दे' । 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । 'नाथ् नाथ याज्यादौ' । द्वितीयचतुर्थान्-
न्तौ । 'टु नदि समृद्धौ' । 'नक्क नाशने' । 'नृ नये' । 'नृतो गान्त्रविक्षेपे' । एभ्योऽष्ट-
भ्योऽन्ये णकारादिधातवः हृदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसम्पन्नका-
रादितया णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । 'नाटो'ति ण्यन्तस्य प्रयोजनमाह—नाटे-
रिति । घटादिरिति । 'नट नृता'विति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते ।
मतान्तरमाह—नवर्गेति । तवर्गचतुर्थान्तनाधवातोः नूनन्थोश्च णोपदेशेषु पशुं रासाभा-
वमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशास्त्वमाहुरित्यर्थः । अत्र मते पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशा
इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्रारुचिबीजम् । ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं न-
कारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—उपसर्गात् । 'र-
षाभ्यां नो णः' इत्यधिकृतम् । तदाह—उपसर्गस्यादिति । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः
समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा साति 'प्रणाम' इत्यादौ
समासे न स्यादित्यपिग्रहणम् । तदाह—समासे असमासेऽपीति । णस्योपदेशो यस्मि-
न्निति विग्रहः । प्रणदतीति । भिन्नपदस्यात्वादप्राप्तिः । प्रणिनदतीति । नेगर्देति णत्वम् ।
नचान्न 'उपसर्गादसमास' इति धातुनकारस्य णत्व शङ्क्यम् , अट्कुपशङ्कभित्तेन व्य-
वधानात् । अर्देति । 'उपधायां च' इत्यत्र ह्रस्व इत्यनुवर्तनात् अर्दंतीत्यादौ न दीर्घः ।
लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरित्यभ्यासाकारस्य दीर्घ आ अर्देति स्थिते-
तस्मान्नुट् । द्वौ ह्रस्वौ यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन 'अत्र आदे'रिति कृतदीर्घः परा-

नुड्द्विहलः ७ । ४ । ७१ ॥ दिहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् ।
 आनदे । आदीत् । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । योपदेशत्वाभावात् यः । प्रनर्दति ।
 गर्दति । जगर्द । ५८ तर्द हिंसायाम् । तर्दति । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते
 कौक्षे । कर्दति । ६० खर्द दन्दशूके दशनहिंसादिरूपाया दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः ।
 खर्दति । चखर्द । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । अन्तति । आनन्त । अन्दति ।
 आनन्द । ६३ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार । ६४ बिदि अवयवे ।
 पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदि इति पाठान्तरम् ।
 ६५ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः ।
 अन्ये तु तिङ्मयीच्छन्ति । ६६ णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति । ६७
 टुनदि समुद्धे । २२८६ आदिर्जिटुडवः १।३।५। उपदेशे धातोराद्या एते
 इतः स्युः । नन्दति । इदिस्वान्नलोपो न । नन्यात् । ६८ चदि आह्लादे ।

मृश्यते । तदाह—दीर्घाभूतादिति । टकार इत् । टकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यव-
 यवः । तदाह—आनर्दति । आदीदिति । 'इट ईटि' इति सिज्जोपः । नर्दस्यादि । स्प-
 ष्टम् । कर्दति । कुत्सितशब्देन कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह—कुत्सिते कौक्षे इति ।
 कुक्षिभवे इत्यर्थः । खर्दति । दन्दशूकः दशनस्वभावः सर्पः । 'दन्दशूको बिलेशयः' इत्य-
 मरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह—दशनेति ।

अति अदीति । इदित्त्वान्नुम् । तदाह—अन्ततीति । आनन्तेति । 'अत आदेः' इति
 दीर्घः । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । एवम् अन्दति । आनन्देति । नुट् । आन्दीत् ।
 इदीति । परमैश्वर्यम्—परमेश्वरीभवनम् । इन्दतीति । इदित्त्वान्नुम् । इन्दाञ्चकारेति । 'इ-
 जादेश्च' इत्याम् । बिदीति । इदित्त्वान्नुमित्याह—बिन्दतीति । अन्वयवयवस्य अक्रिया-
 रूपत्वात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह—अवयवं करोतीत्यर्थ इति । अबिन्दीत् । अबि-
 न्दिष्टमित्यादि । पाठान्तरमात्र । पवर्गीयचतुर्थीदिरित्यर्थः । गडोति । वदनैकदेश इति ।
 तत्क्रियायामित्यर्थः । गण्डति । अगण्डीत् । अन्तत्यादय इति । अति अदि बन्धने,
 इदि परमेश्वर्ये, बिदि अवयवे, गडि वदनैकदेशे इति पञ्च धातवः तिङ्प्रकृतयो न भव-
 न्तीति काश्यपमतमित्यर्थः । अन्य इति । काश्यपादन्ये मुनयः तिङ्मपि एभ्य इच्छ-
 न्तीत्यर्थः । णिदीति । इदित्त्वान्नुम् । योपदेशत्वात् णस्य नत्वम् । तदाह—निन्द-
 तीति । प्रणिन्दतीति । 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति णत्वम् । टु नदीति । समृद्धिः प्रजाप-
 रश्चादिसम्पत्तिः । आदिः । 'भूवादयो धातवः' इत्यस्मात् धातव इत्यनुवृत्त षष्ठ्या वि-
 परिणम्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिक' इत्यस्मात् उपदेश इति, इदिति चानुवर्तते । आ-
 दिरिति इदिति च बहुत्वे एकवचनम् । तदाह—उपदेश इति । दिवत्करणं 'दिवताऽधु-
 जित्येतद्धम्' । नन्दतीति । इदित्त्वान्नुम् । इदिस्वादिति । आशीलिङ्ग यासुटः किरादेऽपि

चन्दति । चचन्द । ६६ त्रिदि चेष्टायाम् । त्रन्दति । तत्रन्द । ७० कदि ७१ कदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च । चकन्द । चकन्द । चक्कन्द । ७३ क्तिदि परिदेवने । चिक्किन्द । ७४ शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुष्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । ७५ शीकृ सेचने । तालव्यादिः । दन्त्यादिः इत्येके । शीकृते । शिशीके । ७६ लोकृ दर्शने । लोकोते । लुलोके । ७७ श्लोकृ संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेद् ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकोते । ७८ द्वेकृ ७९ प्रेकृ शब्दनोत्साहयोः । उत्साहो हृदिरोद्धत्यं च । 'एच इग्रस्वादेशे' इति ह्रस्वः । दिद्रेके । ८० रेकृ शङ्कायाम् । रेकृते । ८१ सेकृ ८२ स्नेकृ ८३ स्नेकि ८४ अकि ८५ श्लकि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशस्वाभ्यः । सिसेके । ८६ शकि शङ्कायाम् । शङ्कते ।

इदित्वात् । अनिदितामिति नलोपो नेत्यर्थः । नन्वादिति । अन्यात्, अन्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । चदान । इदित्वान्नुमित्याह—चन्दतीति । त्रदीति । अदुपधोऽयम् । इदित्वान्नुमित्याह—चन्दतीति । क्रदि क्लदीति । अदुपधौ । क्तिदि परिदेवनं इति । अनुदाक्तेस्तु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । शुन्ध शङ्कावति । अकर्मकोऽयम् । शुन्धतीति । शुचिर्भवतीत्यर्थः । ननु शुधीत्येवमिदं देवाऽयं कुतो न पठित इत्यत आह—नलोप इति । आशीलिङि 'अनिदिता'मिति नलोपे शुष्यादिति रूपमिष्टम् । इदित्वे तु नलोपो न स्यादिति भावः । अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि 'लोकृ' इत्यन्तम् । रूपमिष्टम् । श्लोकृ इति । संघातशब्दं व्याचष्टे—ग्रन्थ इति । ननु वाक्यसमुदायारमकस्य ग्रन्थस्य अक्रियात्वात् कथं भावार्थमित्याशङ्क्याह—स चेदिति । ग्रन्थनं ग्रन्थः सङ्घोभावः सङ्घीकरणं वा । तत्र सङ्घीभवनं सङ्घनिष्ठम् । सङ्घीकरणं तु सङ्घीकर्तृनिष्ठम् । तत्र सङ्घीभवनार्थकत्वे अकर्मकः । सङ्घीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थः । श्लोकृ इति । सङ्घोभवतीत्यर्थः, सङ्घीकरोतीति वा । द्वेकृ प्रेकृ इति । शब्दनम् शब्दः । एच इति । लिट् एषि द्वित्वे 'इकादिः शेषे' देद्रेक् ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्रस्वादेशे' इति इकारो भवतीत्यर्थः । दिद्रेकृ इति । अभ्यासे धकारस्य जश्त्वेन दकारः । एकारस्य तु ह्रस्व इकारः । रेकृ इति । शङ्का संशयः आशेषो वा । शीकृ सेचन इत्यारभ्य एतत्पर्यन्ता आदितः । सेकृ इति । आद्यौ एकारमध्यौ आदितो । इतरे त्रयः अदुपधाः इदितः । त्रय इति । पञ्चतु आद्यान्त्य इत्यर्थः । अषोपदेशत्वादिति । सेकृधातोः पर्युदादान्न षोपदेशत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु दन्त्यात्परकसादिवाभावान्न षोपदेशत्वम् । एतच्च सकारस्यादेशसकारत्वाभावात् न चत्वमिति भावः । 'एच इग्रस्वादेश' इत्यभिप्रेत्याह—सिसेक इत्यादि । 'सजक्के' इत्यादाविदित्वान्नुम् । शक्तीति । इदित्वान्नुमि-

शशङ्के । ८७ अकि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । ८८ वकि कौटिल्ये । वङ्कते । ८९ मकि मयङने । मङ्कते । ९० कक लौल्ये । लौल्य गर्वभाषणं च । ककते । चकके । ९१ कुक ६२ वृक आदाने । कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके । 'श्रुदुरधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वप्रतिषेधेन । ९३ चक तुमौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्वकि ९७ प्रकि ९८ ढौकृ ९९ प्रौकृ १०० ष्वक् १०१ वक् १०२ मक् १०३ टिकृ १०४ टीकृ १०५ तिकृ १०६ तीकृ १०७ रधि १०८ लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके । 'पुन्धातुष्विष्वक्कतीनां सत्त्व-प्रतिषेधो वक्तव्यः ।' ष्वक्कते । पष्वक्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिः इत्येके । टेकते । टीकते । एवं तेकते । तीकते । लधि भोजननिवृत्तावपि । १०९ अधि ११० वधि १११ मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे च इत्यन्ये । अङ्घते । आनङ्घे । वङ्घते । मङ्घते । मधि कैतवे च । ११२ राष्ट्र ११३ लानृ ११४

स्याह—शङ्कन इति । शशङ्क इति । अकाति । लक्षणं चिह्नाकरणम् । अङ्कन इति । इदित्वा-न्नुम् । आनङ्क इति । 'तस्मान्नुद्धिहलः' इति नुट् । वकि कौटिल्ये ह्रयादि स्पष्टम् । कुक वृकनि । द्वितीयः ऋदुपधः । अपि लघूपधगुणं मत्वा आह—कोकत इति । चुकुक् इति । 'असंयोगादिति कित्त्वात् न लघूपधगुणः । अभ्यासे चुवम् । लघूपधगुणे रप-रत्वं मत्वाह—वर्कन इति । लिटि 'असंयोगादिति किश्वान्न गुण इति मत्वाह—ववृके इति । उरदत्त्वं हलादिशेषः । ननु कित्त्वात् परत्वात् गुणः स्यात्, कृने गुणे रपरत्वे संयोगात्परत्वेन कित्त्वस्याऽप्रवृत्त्या अनित्यत्वादित्यत आह—ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणत् पूर्वप्रतिषेधेनेति । चकतेति । तृतावकर्मकः । प्रतिघाते सकर्मकः । एषाभ्यास-लोपौ मत्वाह—चक इति । ककीति । एते पञ्चदश धातवः । आषाश्ववारः इदितः । द्वितीयो वकारादिः । तृतीयस्तालभ्यादिः । पञ्चमपष्ठौ दशमाद्याश्ववारश्च ऋदितः । दशमद्वादशौ इदुपधौ । रघिलघौ इदितौ चतुर्थान्तौ । कङ्कत इत्यादाविदिश्वान्नुम् । डुढौके तुत्रौके इति । अभ्यासे ढस्य जश्चेन ढकारः, ओकारस्य ह्रस्व ढकारः । अथ ष्वक्कधातोः षोपदेशपरिगणनात् 'धात्वादे'रिति सत्त्वे प्राप्ते आह—पुन्धातिविति । ष्वक्क इति । संयुक्तद्वयस्यत्वादेस्त्वाभ्यासलोपौ न, संयोगात्परत्वेन लिटः किश्वान्भावश्च । तृतीय इति । तथा च ष्वक्कते इति रूपम् । केवचदन्त्यपरकसादिश्वान्भाव-वेन षोपदेशत्वाऽभावः । टेकते इति । लघूपधगुणः । टीकत इति । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः । एवं तेकते टीकन इति । रङ्घते लङ्घते । इदित्वा-न्नुम् । लधि भोजननिवृत्तावपीति । नि-वृत्तिः विमुखीभवनम् । लङ्घते । न भुङ्क्ते इत्यर्थः । अधाति । अयोऽपि चतुर्थान्ता इदितः । आनङ्घ इति । 'तस्मान्नुद्धिहलः' इति नुट् । वङ्घन इति । इदिश्वान्नुम् । लिटि तु ववङ्घे इति रूपम् । वादित्वासंयुक्तद्वयस्यत्वात् संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाऽभावाच्च पृत्वाभ्यासलोपौ न । मधि कैतवे चेति । कैतवं वञ्चना । राष्ट्र इति ।

द्राघृ सामर्थ्ये । राघते । लाघते । द्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च । आयामो दीर्घ्यम् । द्राघते । ११५ श्लाघृ कथने । श्लाघते ।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । ११६ फक् नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम-
सद्व्यवहारश्च । फक्कति । पक्क । ११७ तक हसने । तकति । ११८ तकि कृच्छ्र-
जीवने । तक्कति । ११९ बुक्क भषणे । भषणं श्वरवः । बुक्कति । १२० कल हस-
ने । प्रनिकलति । १२१ ओखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ द्राखृ १२५ प्राखृ
शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखाञ्चकार । १२६ शाखृ १२७ श्लाखृ व्याप्तौ ।
शाखति । १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि
१३४ णख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख
१४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि
१४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ अगि १५२ ञ्जगि १५३ इगि १५४ रगि
१५५ लगि गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खा-
न्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति । ओखति । २२६० अ-
भ्यासस्यासवर्णे दाडाउ॥ इवर्णोवर्णान्तस्य अभ्यासस्येयङ्वङौ स्तोऽसवर्णेऽ-
चि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया 'इजादेः—' (सु २२३७) इत्याम् न ।

अथोऽपि श्रुतः । सामर्थ्यं कार्यक्षमोभवनम् । द्राघृ इत्यपीति । चतुर्थोऽपि केचित्
पठन्तीत्यर्थः । द्राघृ इति । आयामः दीर्घोभवनम् । श्लाघृ कथने इति । कथनं स्तुतिः ।
कीकृ इत्यादयो द्विचस्वारिकादात्मनेपदिनो गताः ।

फक् नीचैरित्यादि स्पष्टम् प्रानिक्रवतीति । 'शेषे विभाषा' इत्यत्र अकृत्वादाविति
पर्युदासान्तेर्यात्वं नेति भावः । ओखृ इति । अलमर्थः—भूषणक्रिया, पर्याप्तिः, वारणं वा ।
ओक्कति । ओखाञ्चकार । शाखृ श्लाखृ इति । श्लाघृ इति चतुर्थान्त आत्मनेपदेषु गतः ।
उख चलीति । पञ्चदशेति । 'इखि इत्यन्ता' इति शेषः । त्रयोदशेति । 'वलगादय' इति
शेषः । तत्र इदित्वाभ्युम् । आशीर्लिङ् नञोपाभावश्च । पठन्तीति । तेषां मते खा-
न्ता एकोनविंशतिरिति बोध्यम् । ओखतीति । ञापि लघूपधगुणः । छिटि णलः पितृनेन
क्षित्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य द्विवचनेऽचीति निषिद्धतया गुरुमत्त्वाभावा-
दात्मभावे सति पूर्वं द्वित्ये कृते हलादिशेषे पश्चात् 'वायांदाङ्गं बलीय' इति परि-
भाषया अन्तरङ्गमपि सवर्णीदीर्घं बाधित्वा लघूपधगुणे कृते उ ओखृ अ इति स्थिते,
उवर्णस्य ययि प्राप्ते—अभ्यासस्य । 'अचि रनुधाराव' इत्यतः अचीति, य्वोरियङ्वङ्ग-
विति चानुवर्तते । इञ्च उञ्च यू तयोरिति विग्रहः । अभ्यासविशेषगमिवं तदन्तविधिः
तदाह—रवर्णोवर्णान्तस्येति । छित्वादृष्टादेशौ । उवोखेति । 'अचि रनुधात्वित्यस्य तु
नात्र प्राप्तिः, अजादौ प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्तेः, अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च ।

उखतुः । उखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासप्रहणेन प्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्नो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । 'वा-
र्णादाङ्गं बलीयः' इति न्यायात्परत्वाच्च । उङ्कति । ववाख । ववखतुः । वङ्कति ।
मेखतुः । (मङ्कति । ममङ्क । नखति । नङ्कति । रखति । रेखतुः । रङ्कति । पख-
ति । इङ्कति । ईङ्खति । वल्गति । रङ्गति । लङ्गति । अङ्गति । वङ्गति । मङ्गति ।

ननु द्वित्र्ये कृते लघूपधगुणे सति इजादिगुरुमत्त्वादां स्यादित्यत आह—मन्त्रि-
पानेति । यालि परे विहितगुणसम्पन्नमिजादिगुरुमश्वमाश्रित्य आमं गुणो न प्रवर्त-
यति, आमि सति धातोर्यालपरकृत्वस्याघातादिति भावः । उखतुरिति । अपिपेनेन कि-
र्यात् लघूपधगुणाभावे द्वित्र्ये हलादिशेषे सवर्णपरकृत्वादभ्यासस्यासवर्णं इति ह्य-
लभावे सवर्णदीर्घं रूपमिति भावः । ननु 'उखतु'रित्यत्र उकारस्य सवर्णदीर्घसम्पन्न-
स्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससम्बन्धिस्त्वात् "ह्रस्व" ह्रस्वस्यासस्याचो विधीय-
मानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याशङ्कते—इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासप्रहणेन प्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्त
इति । अथ परिहरति—न भवतीति । कुत इत्यत आह—मकृत्प्रवृत्त्वादिति । तदेवोप-
पादयति—आङ्गत्वादिनि । उ उखतुरिति स्थितं पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या अभ्यासह्रस्वे
सवर्णदीर्घं 'उखतु'रिति स्थितिः । तत्र उकारस्य पुनरभ्यासह्रस्वो न भवति । लक्ष्ये
लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । ननु वर्णमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गतया
प्रथमं सवर्णदीर्घं एव स्यादिति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिर्दुरुपपादेत्यत आह—वाण्यदिति ।
तथा चानया परिभाषया बहिरङ्गोऽपि ह्रस्व एव प्रथमं प्रवर्तत इति भावः । परत्वा-
च्चेति । नन्विदमनुपपन्नम्, उक्तरीत्या अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति ह्रस्वस्य परत्वकथ-
नानौचित्यादिति चेत् ? न, परत्वादित्यस्य—परकालप्राप्तिकृत्वादित्यर्थात् । अभ्या-
सविकारेषु परस्परं बाध्यबाधकभावाभावेन युगपदेव हलादिशेषे ह्रस्वे च कृते पञ्चा-
त्प्रवर्तमानस्य सवर्णदीर्घस्य पृथं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमिति न्यायेन बहिर-
ङ्गत्वादित्यलम् ।

वङ्कतीति । इदित्त्वान्नुम् । ववाखेति । वखधातोर्यालि उपधावृद्धिः । ववखतुरिति ।
वादिस्वादेस्वाभ्यासलोपो न । वङ्कतीति । वखिधातोरिदित्त्वान्नुम् । ववङ्क । मेखतु-
रिति । एत्स्वाभ्यासलोपो । मङ्कतीति । मखिधातोरिदित्त्वान्नुम् । ममङ्केति । संयुक्त-
ह्रस्वस्थत्वादेस्वाभ्यासलोपो न । नखति नङ्कतीति । 'यो नः' इति नत्वम् । रखति ।
यालि तु उपधावृद्धिः । रराख । अनुसादावेस्वाभ्यासलोपो—रेखतुरित्यादि । रङ्कतीति ।
इदित्त्वान्नुम् । ररङ्क । पखतीति । ह्रस्वधातोः शपि लघूपधगुणः । ह्येख । ईखतुः ।
ङ्कतीति । इदित्त्वान्नुम् । इङ्गान्यकार । ईङ्कतीति । अलघूपधत्वाच्च गुणः । ईङ्गाञ्च-
कार । वल्गतीति । लिटि ववल्ग । ववल्गतुः । रङ्कतीति लङ्गतीति । ररङ्गतुः । अङ्गतीति । लि-
टि—आनङ्ग । वङ्गतीति । लिटि—ववङ्ग । ववङ्गतुः । मङ्गतीति । लिटि ममङ्ग । ममङ्गतुः । तङ्गतीति ।

तङ्गति । त्वङ्गति । भङ्गति । शङ्गति । इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । रेखति । त्रखति । त्रिङ्गति । शिङ्गति) । स्वगि कम्पने च । १५६ युगि १५७ जुगि १५८ वुगि वर्जने । युङ्गति । १५९ षव हसने । षवति । जघाघ । १६० मवि मण्डने । मङ्घति । १६१ शिधि आघ्राणे । शिङ्घति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः । १६२ वर्च दीप्तौ । वर्चते । १६३ षच सेचने सेवने च । मचते । सेचे । मचिता । १६४ लोचृ दर्शने । लोचते । लुलोचे । १६५ शच व्यक्तायां वाचि । शेचे । १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । १६८ कच बन्धने । कचते । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । १७१ मच १७२ मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनम् इत्यन्ये । मेचे । मुमुच्चे । १७३ मचि धारणोच्छ्वासपू-जनेषु । ममञ्चे । १७४ पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते । १७५ ष्टुच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुङ्विधौ ऋकारैक-

किति ततङ्ग ततङ्गनुः । त्वङ्गतीति । लिटि तस्वङ्ग तस्वङ्गनुः । अङ्गताति । लिटि शश्रङ्ग शश्रङ्गनुः । श्लङ्गतीति । लिटि शश्लङ्ग शश्लङ्गनुः । श्लङ्गतीति । लिटि इङ्गांचकार । रिङ्गतीति । लिटि रिरिङ्ग रिरिङ्गनुः । निङ्गतीति । लिटि लिलिङ्ग लिलिङ्गनुः ।

अथ खान्तेषु रिक्तादिवतुर्थो मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह—रेखतीति । शपि लघूपधगुणः । रिरिक्ख रिरिखनुः । त्रखतीति । लिटि तत्राख तत्रखनुः । त्रिङ्गतीति । किति नित्रिङ्ग तित्रिङ्गनुः । शिङ्गतीति । किति शिशिङ्ग शिशिङ्गनुः । त्वगि कम्पने चेति । आ-द्रतौ । त्वङ्गति तस्वङ्ग । युगीति । त्रयोऽपि इदितः । युङ्गति युङ्गति । जुङ्गति । षव हसने इति । षवति । णलि उपधाबुद्धिः । जघाघ । जघघनुः । लिणिमित्तादेशादित्वादेन्वा-भ्यासलोपो न । मवि मण्डन इति । इदित्वाभ्युमित्याह—भङ्गतीति । ममञ्च ममञ्च-नुः । शिधि आघ्राण इति । शिङ्घति शिशिङ्घ । फक्कादयः पञ्चाक्षरताः ।

वर्च दीप्ताविति । दीप्तिः प्रकाशः । षच सेचन इति । अछपरकसादित्वात् षोपदेशोऽ-यम् । स्वरितेत्सु 'षच समवाये' इति वक्ष्यते । सेच इति । सस्वस्य लिणिमित्तात्वा-भावाद्देशादित्वेऽपि एत्वाभ्यासलोपो । दम्भः शाठ्यं चेति । परविस्त्रम्भार्थं धर्माद्या-चरणं दम्भः कापट्याऽपरपरायः । 'कपटोऽस्त्री कथाजदम्भोपधयः' इत्यमरः । शाठ्यं कुटिलीभावः । 'निकृतस्वन्नुः शठः' इत्यमरः । पचि व्यक्तीकरण इति । पचि वि-स्तारे' इति चुरादौ वक्ष्यते । 'पचे' त्येके । ष्टुच प्रसाद इति । ष्टुत्वसम्पन्नः टकारः । ततश्च दन्त्यपरकसादित्वात् षोपदेशोऽयम् । स्तोचत इति । षस्य सत्वे सति ष्टुत्वं निवर्तत इति भावः । तुष्टुचे इति । 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारशेषः । आदेशसक्ता-रत्वात् षत्वम् । ऋज गतीति । अर्जनम्—सम्पादनम् । उपार्जनम्—सेवनम् । भर्जत

देशो रेफो हल्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्वान्नुट् । आनृजे । १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने । ऋजते । 'उपसर्गादिति'—(सू ७४) इति वृद्धिः । प्राञ्जते । ऋजांचके । आञ्जिष्ट । भर्जते । बभृजे । अभजिष्ट । १७९ एजृ १८० भ्रेजृ १८१ आजृ दीप्तौ । एजांचके । १८२ ईज गतिकृत्सनयोः । ईजाञ्चके ।

अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । १८३ शुच शोके । शोचति । १८४ कुच शब्दे तारे । कोचति । १८५ कुञ्च १८६ कुञ्च कौटिल्याश्रीभाषयोः । 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नलोपः । कुञ्च्यात् । कुञ्च्यात् । गतौ

इति । शपि लघूपधगुणः । रपरस्वम् । नुड्विधाविति । वार्तिकमिदम् । आनृज इति । छिटः असंयोगादिति कित्त्वात् गुणाभावे द्विष्ये उरदस्वे रपरस्वे इलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे नुडिति भावः । ऋजि भृजा इति । ऋदुपधौ द्वौ । आद्यः इदित् । द्वितीयस्य ईदित्त्वात् 'रधीदितो निष्ठाया'मिति नेट् । इदित्त्वाम्नुम् । अनुस्वारपरस्ववर्णौ । ऋजाञ्चक इति । नुमि सति 'संयोगे गुर्विति ऋकारस्य गुरुत्वादिजादेशच्-त्वात् । ऋजिता । ऋजिष्यते । ऋजताम् । आञ्जत । ऋजत । ऋजिषीष्ट । अय वृद्धिः रूपं दर्शयति—भाजिष्टेति । लुङः तादेशः । च्लः सिच् । इट् । लघूपधत्वाभावाच्च गुणः । आट् । वृद्धिः । षस्वम् । ष्टुस्वम् । लृङि-अभिजिष्यत । भर्जत इति । शपि लघूपधगुणः । रपरस्वम् । बभृजे । भर्जिता । भर्जिष्यते । भर्जताम् । अभर्जत । भर्जत । भर्जिषीष्ट । लृङि रूपमाह—अभर्जिष्टेति । लुङस्तादेशः च्लः सिच् । इट् । गुणः । रपरस्वम् । अडागमः । षत्वं । ष्टुत्वम् । लृङि-अभर्जिष्यत । एजृ भ्रेजृ भ्रजृ इति । आद्ययोः ऋदिस्वम् 'नागलोपो'त्यर्थम् । तृतीयस्य तु अकारेकत्वेऽप्यात्मनेपदं सिध्यति । ऋदित्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति । न च 'नागलोपो'ति चहृपरे यो उपधाह्रस्वः, फलं भावितुमर्हति, 'आजभासे'त्यादिना तत्र उपधाह्रस्वविकल्पस्य वषयमाणत्वात् । ईज नतीति । अलघूपधत्वाच्च गुणः । ईजते । ईजाञ्चक इति । इजादेशचेत्याम् । वचादय एकविंशतिर्भूताः ।

द्विसप्ततिरिति । चवर्गीयान्ता इति शेषः । शुच शोक इति । स्मृत्वा क्लेशः शोकः । शोचतीति । विद्युक्त पित्रादिकं स्मृत्वा क्लिष्टनातीत्यर्थः । कुच शब्द इति । शब्दं शब्दः । चुकोच चुकुचतुः । अकोचीत् । कुञ्च कुञ्चति । उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ । कुञ्चतौ अनुस्वारपरस्ववर्णसम्पन्नस्य नकारस्थानिकअकारस्य धातुपाठे निदशः । धातुपाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ' इत्यभियुक्तत्वात् । तदाह—अनिदितामिति । अनुस्वारपरस्ववर्णयोरेसिद्धतया नकारस्य सन्नेन आशीलिङि अनिदितामिति लोप कृष्यादिति रूपमित्यर्थः । छिटि तु चुकुञ्च चुकुञ्चतुः इत्यादौ पिष्येन संयोगात्परस्वेन

१८७ लुक् अपनयने । लुच्यात् । १८८ अञ्चु गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ न-
लोपः । पूजायां तु अच्यात् । १८९ वञ्चु १९० चञ्चु १९१ तञ्चु १९२ खञ्चु
१९३ झञ्चु १९४ म्लञ्चु १९५ प्रञ्चु १९६ ग्लञ्चु गत्यर्थः । वच्यात् । चच्यात् ।
तच्यात् । खच्यात् । अम्रञ्चीत् । अम्लञ्चीत् । २२६१ जृस्तन्मुमुञ्चुम्लुञ्चु-
मुञ्चुग्लुञ्चुलुञ्चुश्चिञ्चश्च ३।१।५८॥ एभ्यश्चलेरच् वा स्यात् । अमुचत्—
अमोचीत् । अम्लुचत्—अम्लोचीत् । १९७ प्रञ्चु १९८ ग्लुञ्चु १९९ कुञ्चु २००
खुञ्चु स्तेयकरणे । जुप्रोच । अमुचत्—अमोचीत् । जुलोच । अरमुचत्—अरजो-
चीत् । अक्रोजीत् । अखोजीत् । २०१ ग्लुञ्चु २०२ षञ्ज गतौ । लुङि अच् वा ।
अग्लुचत्—अग्लुञ्चीत् । सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्चुत्वेन जः । सज्जति । अय-
मात्मनेपद्यपि । सज्जते । २०३ गुञि अव्यक्ते षाच्चे । गुञ्जति । गुञ्यात् । २०४ अर्च

च कित्वाभावान्नलोपो न भवति । ऋक्षघ्रातुस्तु स्वामाविक्रमकारोपध एव । न स्व-
नुस्वारपरसवर्णसम्पन्नकारोपध इति 'परेष्व घाङ्गयोः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थि-
तम् । अतस्तस्याशीलिङि 'अनिदितामिति' नलोपस्य न प्रसक्तिरित्यभिप्रेत्योदाह-
रति—कुञ्यादिति । जकाररहितपाठस्तु प्रामादिक इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । लु-
ञ्चेति । अयमपि नोपधः । अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य अकारस्य निदृशः । तथा च
आशीलिङि अनिदितामिति नलोपः । तदाह—लुच्यादिति । एवमञ्चुचातोऽपि द्रष्टव्यम् ।
पूजायां रिति । 'नाञ्चः पूजायाम्' इति निषेधादिति भावः ।

वञ्चु चञ्चु तञ्चु इति आद्याः षट् नोपधाः । अनुस्वारपरसवर्णाभ्यां जकारनि-
दृशः । तथा च तेषामाशीलिङि अनिदितामिति नलोपः, तदाह—वच्यादिति । लुङि
अम्रञ्चीत् अम्लुञ्चीदिति नोपधयोः रूपम् । सिञ्जोपः । जृस्तन्मु । 'वेः सिच्' इत्यतः
'वेरेति', 'अस्यतिवक्तव्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति, 'हरितो वा' इत्यतो वेति चानु-
पतंते । तदाह—एभ्यश्चलेरच् वेति । जृप् वयोहानौ, स्तन्भुः सौत्रो घातुः, प्रमुञ्चु
गत्यर्थः, प्रुञ्चु ग्लुञ्चु स्तेयकरणे, ग्लुञ्चु गतौ, इत्येतेभ्य इत्यर्थः । अम्रचादित । 'वेलेरङि
सति कित्वाभन लघूपधगुणः । अमोचीदिति । अकभावे 'इट ईटि' इति सिञ्जोपः । मुञ्चु
ग्लुञ्चु इति । 'जृस्तन्भु' इति अक् वेत्याह—अमुचत् अमोचीदिति । आद्यस्य रूपे । अथ
द्वितीयस्य अङ्विकल्पमुदाहरति—अमुचत् अमोचीदिति । अङि सति कित्वाभन ल-
घूपधगुणः । अकभावे सिञ्जोपः । ग्लुञ्चु षस्रजति । आद्यो नोपधः, द्वितीयस्तु षोप-
देशः, अच्परकसादित्वात् । तत्र आद्यस्य लुङि विशेषमाह—प्रक्वेति । 'जृस्तन्भ्वेत्थ-
नेनेति शेषः । ग्लुञ्चुग्लुञ्चोः पृथग्रहणसामर्थ्यात् नलोपो नेति वृत्तिकृत् । अग्लुञ्चत् ।
सस्येति धात्वादेः षस्य सस्ये सस्र्ज् इति स्थिते द्वितीयस्य सकारस्य श्चुत्वेन षा-
कार इत्यर्थः । तस्येति । शकारस्य 'सकां जश् सशि' इति जकार इत्यर्थः । पुजीति ।
इदित्वादाशीलिङि नलोपो नेत्याह—गुञ्यादिति । अर्चोति । छिटि 'तस्माद्गुञ्छि-

पूजायाम् । आनर्च । २०५ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ । २०६ लछ २०७ लाक्छि लक्षणे । ललच्छ । ललाच्छ । २०८ वाक्छि इच्छायाम् । वाञ्छति ।

२०९ आक्छि आयामे । आञ्छति । 'अत आदेः' (५ २२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुखमुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ । २१० ह्रीच्छ लज्जायाम् । जिह्रीच्छ । २११ हुच्छा कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणम् इति मैत्रेयः । 'उपधायां च' (५ २२६५) इति दीर्घः । हुच्छति । २१२ मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मुच्छति । २१३ स्फुच्छा विस्तृतौ । स्फुच्छति । २१४ युच्छ प्रमादे । युच्छति । २१५ उक्छि उच्छे । 'उञ्छः कणश आदानं कणशाद्यर्जनं शिलम् ।' इति यादवः । उञ्छति । उञ्छा-ञ्कार । २१६ उक्छि विवामे । विवामः समाप्तिः । प्रायेणायां विपूर्वः । व्युच्छति । २१७ धृज २१८ धृजि २१९ ध्रज २२० ध्रजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ । धर्जति । धृजति । ध्रजति । ध्रजति । ध्वजति । ध्वजति । २२३ कूज अव्यक्ते

हल इति नुटं मत्वाह—आनर्चति । म्लेच्छेत्यादि स्पष्टम् । तुकि लच्छतोति रूपम् । ललच्छ ललच्छतुः ।

आह्वानि । छिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अम्यासहस्वे अ आञ्छ अ इति स्थिते 'अत आदेः' इति दीर्घं 'तस्मान्नुट्द्विहल' इति च नुटमाशङ्क्याह—अत आदेरिति । तत्र हि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनाऽभावादेव ह्रस्वाकारस्य दीर्घे इति सिद्धौ अत इति तपरकरणं स्वाभाविकस्यैव ह्रस्वाकारस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेन । 'अत आदेः' इति दीर्घविधौ स्वाभाविकह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन 'अत आदेः' इति दीर्घस्याऽभावान्न नुटित्यर्थः । आञ्छेति । द्वित्वे हलादिशेषे अम्यासहस्वे सवर्णदीर्घे इति भावः । मुखमुखार्थमिति । तथाच ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारादि परस्य नुट् भवत्येवेति भावः । 'ह्रीच्छ लज्जाया'मित्यादि स्पष्टम् । युञ्छ प्रमाद इति । यकारादिरुपधाऽयम् । युञ्छतीति । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाऽभावात् न गुणः । युयुञ्छ । युयुञ्छतुः । उक्छि उच्छे इति । अयमप्युपधः । उञ्छतीति । इदित्त्वान्नुमि अलघूपधत्वाग्मि गुणः । उञ्छाञ्कारेति । नुमि कृते 'सयोगे गुरु' इत्युकारस्य गुरुत्वात् 'इजादेश्च' इत्यामिति भावः । धृजति । आद्यौ ऋद्वपधौ । इतरे चत्वारः अनुपधाः । द्वितीयचतुर्थषष्ठाः इदितः । धर्जतीति । शपि लघूपधगुणः । रपरस्वम् । दधर्ज दधजतुः दध्यात् । अधर्जत् । धृजतीति । इदित्त्वान्नुमि । दधृज । इदित्त्वान्नकोपो न । दधृज्यात् । अधृजतीत् । ध्रजतीति । णलि दध्राज । दध्रजतुः । अध्राजीत् । अध्रजीत् । ध्रजतीति । अनुपधोऽयम् । दध्रज । इदित्त्वान्नकोपो न । दध्रजतुः । ध्वजतीति । दध्वज । ध्वजतीति । दध्वज । कूज अव्यक्ते

शब्दे । चुकृञ् । २२४ अर्ज २२५ पर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज । सर्जति ।
ससर्ज । २२६ गर्ज शब्दे । गर्जति । २२७ तर्ज भर्षने । तर्जति । ततर्ज ।
२२८ कर्ज व्यथने । चकर्ज । २२९ खर्ज पूजने च । चवर्ज । २३० अज गति-
क्षेपणयोः । अजति । २२९२ अजेर्व्यघञप्रोः २।४।५६॥ अजेर्वी इत्ययमादेशः
स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा । 'वलादावार्धधातुके वेध्यते' विवाय ।
विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य ह्रस्वरत्वात् 'उपधाया च' (सू २२६) इति दीर्घे
प्राप्ते 'अचः परस्मिन्'—(सू ५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्चारकत्वम् । न च 'न पदा-
न्त'—(सू ५१) इति निषेधः । 'स्वरदीर्घयन्तोषेण लोपानादेश एव न स्थानिवत् ।' इ-
त्युक्तेः । यत्ति 'एकाचः'—(सू २२४६) इतीयनिषेधे प्राप्ते । २२६३ कृस्मृवृस्तु-

इति । स्पष्टम् । सज्जतीत्यत्र योपदेशत्वात् षत्वम् । अज गतीति । छटि अजनीत्यादि सि-
द्धवत्कृष्य छटि विशेषमाह—अजेर्व्यघञप्रोः । 'वी' इति वीचीन्तं लुप्तप्रथमाकम् । 'आर्ध-
धातुके' इत्यधिकृतम् । विषयसमर्थेषां, नतु परसप्तमी, व्याख्यानात् । तद्वाह—आर्धधा-
तुकविषय इत्यादि । अजेरिति ह्रकानिर्देशः, अजयातारित्यर्थः । आर्धधातुक इति परस-
प्तम्याश्रयणे तु वेवीयत इति न स्यात्, वीभावात्प्राक् अजादित्वात् यङ्पञ्चमत्वात् । विषय-
सप्तम्याश्रयणे तु यच्च विवक्षिते वीभावे सति हलादित्वाद्यङ्निर्वाधः । अघञप्रोः किम् ?
घञि समाजः । 'समुदोरजः पशुषु' इत्यपि समजः । अत्र 'अघञप्रोरिति न वक्तव्यम् ।
'वा छिटि' इत्यतो वेध्यनुवर्तते । इयवस्थितविभाषेयम् । घञि अपि च न भवति ।
ल्युटि वलादावार्धधातुके च विकल्पः । अन्यत्र तु आर्धधातुके नित्यमिति भाष्यकैय-
टयोः स्थितम् । तद्वाह—वलादावार्धधातुके वेध्यते इति । उक्तव्यवस्थितविभाषोपलक्षणमि-
दम् । विवायेति । छिटो णञ्जि विवक्षिते वीभावे सति णञ्जि द्वित्वे अभ्यासहस्रवे 'अचो
ञ्जिति' इति वृद्धौ आयादेश इति भावः । विव्यतुरिति । वीभावे सति अनुसि द्वित्वे
अभ्यासहस्रवे 'असंयोगात्' इति कित्वात् गुणाभ्यामे इयङ्पवादे 'एनेकाचः' इति यणि
रूपम् । एवम् उसि विव्युरिति रूपम् । ननु विषयतुः विव्युरित्यत्र द्वितीयवकारस्य यका-
रात्मकह्रस्वरकत्वात् 'उपधायां च' इति ह्रकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्य ईकारस्था-
निकस्य यकारस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन द्वितीयवकारस्य ह्रस्वरकत्वा-
भावात् तस्मिन्वकारे परे ह्रकारस्य न दीर्घ इति परिहरति—अत्र वकारस्येत्यादि प्रथम-
कत्वमित्यन्तम् । ननु दीर्घविधौ 'न पदान्त' इति निषेधात्कथमिह यकारस्य स्थानिवत्त्व-
मित्याशङ्क्य निराकरोति—नचान् पदान्तेति निषेध इति । 'गङ्गा' इति शेषः । कुत
इत्यत आह—स्वरदीर्घेति । इत्युक्तेरिति । वार्तिककृतेति शेषः । यनि एकाच इति । अजधा-
तोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावेऽपि 'वी' इति तद्वादेशोऽनुदात्तः, अजन्तेषु ऊवृदन्तादि-
चतुर्दशभिश्चधातूनामनुदात्ताभ्युपगमादिति भावः । कृस् । कृस्मृवृस्तुद्रुस्मृ
इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वरूपश्चमी । छिटोति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'नेद्वसिक्कति' इत्यतो

द्रुसुश्रुवो लिटि ७।२।१३॥ एभ्यो लिट् इण्ण स्यात् । कादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिगिन्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि कादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिपु कादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् । २२६४ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ७।२७ ६१॥ उपदेशोऽजन्तो यो धातुः तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्ण स्यात् ।

नेति इडिति चानुवर्तते । तदाह—एभ्य इति । ननु 'एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्' इति 'श्रगुः कः किति' इति च सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—कादीनामिति । कृ सृ भृ कृ इत्येतेषामित्यर्थः । नियमस्वरूपमाह—प्रकृत्याश्रय इत्यादि । कृ सृ भृ इत्येषां त्रयाणां अनुदात्तोपदेशान्तभूतानामेकाच उपदेश इति यः प्रकृत्याश्रयो निषेधः, यश्च वृधातोः 'श्रगुः कः किति' इति प्रत्ययाश्रयो निषेधः, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि कृसृभृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति, नतु तदन्येभ्यः परस्येत्यर्थः । तेन विभिदिव विभिदिमेत्यादौ 'एकाच उपदेशो' इति निषेधः, बभूविव बभूविमेत्यादौ 'श्रगुः कः किति' इति निषेधश्चन भवति । अथ स्तुद्रुसुश्रुवां ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—तत्र इति । 'अन्येषां' मिति शेषः । चतुर्णामिति । ग्रहणमिति शेषः । ततः तेभ्यः कृसृभृ इत्येभ्यः अन्येषां स्तुद्रुसुश्रुवां ग्रहणं यत्किं तुद्योथदुद्योथ सुद्योथशुद्योथ इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति वचनमागेन 'ऋदन्तस्यैव थलि नेट् अन्यस्य तु स्यादेवेति' नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थम् । तथा तुष्ट्व तुष्टुमेत्यादौ 'कृसृभृ' इत्युक्तेन 'कादिभ्य एव परस्य लिट् इण्ण' निषेधः अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थं चेत्त्यर्थः । तदेवम् अजेः थलि बीभावे 'एकाचः' इति निषेधाऽभावादिडागमो निर्बाध इति स्थितम् । अथ तस्य थलि इडागमस्य भारद्वाजनियमादिकस्य वचनं तदपयोगित्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यति—अचस्तास्वत् । अघातोऽथलोऽभावाद्भातोरिति ज्ञस्यते । 'अच' इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'उपदेशोऽस्वत' इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृत्यत इति 'ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशो अजन्तादित्यन्वयः । 'अनिट्' इति बहुव्रीहेः पञ्चमी । नित्यमिड्विहीनादित्यन्वयः । 'तासि च कल्प' इत्यतन्तासीत्यनुवर्तते । तासौ नित्यमनिट् इत्यन्वयः । यकीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'गमेरिट् परस्मैपदेष्व' स्वतः इडिति, 'न बुद्धयश्चतुर्भ्य' इत्यतो नेति चानुवर्तते । 'तास्वादिति सप्तम्यन्तात् वर्तते' । तदाह—उपदेशो योऽजन्त इत्यादि इण्ण स्यादित्यन्तम् । 'तास्वादिति शेषः । यथा तासि नेट् तथा थलर्यापि नेट् इत्यर्थः । चित्रेथ जुहोथेत्याद्याहरणम् । अत्र कादिनियमप्राप्त इण्ण भवति । अजन्तात्किम् । विभेदिय । उपदेश इति किम् । 'हृज्' जहथ । इह गुणे रपरत्वे अजन्तास्वाभावादिगिन्निषेधो न स्यादित्युपदेशग्रहणम् नित्यग्रहणं किम् 'स्वृ गतौ' सस्वरित्य 'स्वरतिस्मृती'ति तासौ विकल्पिते ट्कत्वाच्च निषेधः । तासौ किम् । कृत्वा कृत्वविधौ । थलः किम् । पपिव । पपिम । इह तामीत्यनुवृत्त्येव भिद्धे 'तास्वादिति' नातीवोपयुज्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विधते तस्मादेव पर-

२२६५ उपदेशोऽस्त्वतः ७।२।६२॥ उपदेशोऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य यत्न इष्टन स्यात् । २२६६ ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३॥ तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव यत्नो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र सङ्ग्रहः—
अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् यत्नि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदङ् नित्यानिट् कायन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥

स्य यत्न इष्टनपेक्षार्थं तास्वदित्यावश्यकम् । तेन 'लिट्यन्तरस्याम्' इत्यदो घस्तु-
भावे जघत्सिथेत्यत्र न निषेधः, घस्तुतामावभावादिति अद मक्षण इति धातौ मूल एव
वच्यते । 'यस्तासावस्ति अनिट् चे'ति भाष्यम् । एवं वेभो वयादेशोऽपि न निषेध इति
बोध्यम् । उपदेशोऽस्वनः । 'अस्वत' इति छेदः । अस् इस्वाकारः सः अस्य अस्तीति
अत्वान् 'तसौ मत्वर्थ' इति मत्वास्व जदत्वम् । अच इति वजंम् पूर्वसूत्रं, तत्र यदनु-
वृत्तं तदप्यनुवर्तते । तदाह—उपदेशो अकारवत इति । शक्त् शशक्य, पच् पपक्येत्युदा-
हरणम् । अत्र क्वादिनियमप्राप्त इष्टन भवति । उपदेशे किम् । कृष विज्ञेत्सने । चक-
र्षिथ । अस्वत इति किम् । विभेदित्थ । तपरः किम् । रराधिय । तासौ किम् । जप्रहि-
य । 'जिष्ठभृतीत्यत्र 'सनि ग्रहगुहोरचे'ति सनि नित्यमनिट्, ननु तासौ । नित्येति
किम् । अज, जानज्जिथ । 'ऊदित्वातासौ वे'दिति भाष्यम् । चकमिथेत्युदाहर-
णम् 'स्तुक्रमोरिति नियमेनास्मनेपदे तासावनिट्कृत्वेऽपि परस्मैपदे सेट्कृत्वात् ।
ऋतो भारद्वाजस्य । तासौ नित्यमनिट इति, यत्नीति, नेति, इडिति चानुवर्तते । भार-
द्वाजस्य मते ऋदन्ताद्धातोः परस्य नेडिति फलितम् । इडङ्कादौ 'अचस्तास्वदित्येव
सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह—ऋदन्तादेव यत्नो नेडिति । अन्तन्तात्परस्य तु
यत्न इट् स्यादेवेत्येवकारार्थः । तदाह—अन्यस्य स्यादेवेति । ऋदन्तमिमात्परस्य यत्न
इट् स्यादेवेत्यर्थः । तथाच ऋदन्तमिमात्ताद्धातोः परस्य यत्नो नेडिनवृत्तिरिति भारद्वा-
जमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथाच अन्तन्ताद्धातोः परस्य यत्नो भारद्वा-
जमते इट् । मतान्तरे तु 'अचस्तास्वदिति' 'उपदेशोऽस्वत' इति च तत्र नेडिति विक-
ल्पः फलतीति भावः । तथाचा—पपिथ—पपाथ । पेक्षिथ—पपक्य । अयमत्रेति । 'कृस्तु-
वृस्तुदुस्तुध्वो लिटी'ति 'अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्या'मिति 'उपदेशोऽस्वत' इति 'ऋतो
भारद्वाजस्ये'ति च सूत्रचतुष्टयस्य विषयायां सङ्ग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । अत्रन्त इति । यः
धातुः ऋदन्ताभ्यन्ताजन्तः इस्वाकारवान्वा तासौ नित्यानिट् साड्यं यत्नि विक-
ल्पितेदङ् इति पूर्वार्धस्यार्थः । अत्र 'ईदङ्' इत्यस्य तासौ नित्यानिट् इत्यर्थः । यः ऋ-
दन्तस्तासौ नित्यानिट् सः यत्नि नित्यानिट् इत्यर्थः । 'अचस्तास्व'दिति पाणिनिमते
'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कृत्वादिति भावः । कः अन्य इति ।
क्वाद्यष्टभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः । क्वाद्यष्टभ्य एव परस्य लिटि नेडिति
कृस्तुभ्य इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः । नन्वत्र कायन्व इत्युक्त्या क्वादौनाम-
शानां लिटि नित्यानिट्कृत्वमवगतम् । तदङ्गुपगमम्, स्तुदङ्गुभ्याम् ऋदन्तमिमात्वेव

न च स्तुद्रसुश्रुवादीनामपि यलि विकल्पः शङ्क्यः । 'अचस्तास्वत्-' (सु२२६४) इति 'उपदेशोऽस्वतः' (सु २२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः 'अनन्तरस्य'-इति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विविथ । विव्यम । वेता । अजिता । वेथ्यति । अजिष्यति । अजतु । अजत् । अजेत् । वीयात् । २२६७ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैरीत्-आजीत् । अवेथ्यत् । अजिष्यत् । २३१ तेज पालने । तेजति । २३२ खज

तेभ्यस्थलि 'अचस्तास्वत्' इति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रकृत्या इद्विकल्पस्य दुर्वारत्वादानेन चैवं सति 'कृस्मृवृ' इति सूत्रे स्तुद्रसुश्रुप्रगणमनर्थकमिति वाच्यम् । तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो निवृत्त्या चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति-नच स्तुद्रसुश्रुवामपि यलि विकल्पः शङ्क्य इति । कुत इत्यत आह-अचस्तास्वदिति । अचस्तादेव परस्य थल इग्निषेधः अनृदन्तात्परस्य तु थल इग्निषेधो नेति भारद्वाजीयं मतम् । अयं च इग्निषेधस्य निषेधः 'अचस्तास्व' इति 'उपदेशोऽस्वतः' इति च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इग्निषेधस्य पक्षे निवर्तकः । न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य इट्प्रतिषेधस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह-अनन्तरस्येति । 'अचस्तास्व' इति 'उपदेशोऽस्वतः' इति 'अतो भारद्वाजस्ये'ति च सूत्रक्रमः । 'कृस्मृवृ' इति सूत्रं तु ततः प्राग्वह्यवहितमिति भावः । किंच 'नेड्वशिक्कृती'त्यादिप्रतिषेधकाण्डोत्तरम् 'आर्द्धधातुक्रस्येड्वलादे'रिति विधिकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुद्रसुश्रुवामिग्निषेधो भारद्वाजनियमं बाधत इति 'नेड्वशिक्कृती'त्यत्र 'वस्वेकाजादसा'मित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् ।

ततश्च प्रकृते अजेत्यलि वीभावे तस्य अजन्तत्वात्तसौ नित्याऽनिष्टकत्वाच्च इह विकल्प इति सिद्धम् । तदाह-विवायथ विवेथेति । सिबादेशस्य थलः पित्वात् असंयोगादिति कित्वाभावाद्गुणः । इट्पक्षे अयादेशः । आजिथेति । 'वलादावार्द्धधातुके वेथ्यते' इति वीभावाऽभावपक्षे अजधातोरनुदात्तोपदेशवदिर्भूतत्वादित् । द्विवम् । हलादिशेषः । 'अत आदे'रिति दीर्घः । विव्यथुरिति । अथुमि वीभावे द्विवे अभ्यासद्वये असंयोगादिति कित्वात् गुणाभावे ह्यथपवादे 'परनेकाच' इति यणि रूपम् । विव्येति । यस्य अकारे वीभावादि विवाय विवयेति । 'णलुप्तमो वे'ति णित्वविकल्पाद् वृद्धिविकल्पः । विव्यिव विव्यमेति । 'क्राण्यो लुटि सेह भवेद'ति निर्यामिति यण । वेता अजिनेति । लुटि तासि वीभावविकल्पः । वेथ्यति अजिष्यतीति । लुटि स्ये वीभावविकल्पः । वीयादिति । आर्द्धाहलादेशस्य आर्द्धधातुक्रत्वात् वीभावः । अथ लुङि सिचि वीभावे 'सर्वधातुकार्द्धधातुक्रो'रिति रुणे प्राप्ते । सिचि वृद्धिः । इगन्तर्येति । वृद्धिश्रुत्या इह ह्युपस्थितमङ्गस्थेयधिकृतस्य विशेषणम्, तदन्तविधिरिति भावः । एवं च अकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य न वृद्धिः । अवैरीदिति । लुङास्तप् । इकारलोपः । सिचि वीभावः । 'एकाच' इति इग्निषेधः । वृद्धिः । अडागमः । षवम् । आजीदिति । सिङलोपः । 'बद्धमे'ति हलन्तलक्ष-

मन्ये । खजति । २३३ खजि गतिवैकल्ये । खजति । २३४ एजृ कम्पने । एजा-
 शकार । २३५ दु ओ स्फूर्ता वजनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । २३६ चि क्षये ।
 अकर्मकः । अन्तर्भावितयर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चि-
 क्षियुः । चिक्षयिष्य-चिक्षेय । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता । २२६८ अकृतसा-
 र्वधातुकयोर्दीर्घः ७।४।२५॥ अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । ननु
 कृतसार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षीयीत् । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कृजिना
 सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज । २३८ लज २३९ लजि भर्त्सने । २४० लाज
 २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् ।
 तोजति । तुतोज । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९
 गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । गज मदने च । २५२ वज २५३ वज

णायां वृद्धौ 'नेटि' इति निषिद्धायामाडागमे 'आटश्चे'ति वृद्धिः । लङि अव्ययत् आजि-
 श्यत् । तेज पालन इत्यादि । स्पष्टम् । एजृ कम्पन इति । दीप्तो त्वात्मनेपदी गतः । दु ओ-
 स्फूर्जेति । 'आदिर्भिदुडव' इति टुरित् । उपदेशोऽनुनासिकत्वादोकार आकारश्च इत् ।
 'टित्वतोऽधुजिष्यधुच', 'आदितश्चे'ति निष्ठानत्वम्, 'ओदितश्चे'ति निष्ठायामिनिषे-
 चश्च तत्फलानि । 'उपधायां चे'ति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ उकारः पठितः ।
 तेन हुङ्तीत्यादौ न दीर्घ इत्याहुः । स्फूर्जेतीति । क्छिटि पुस्फूर्ज, अस्फूर्जीत् । चि क्षय
 इति । क्षयो नाशः । अन्तर्भावितयर्थ इति । नाशनाथं क इत्यर्थः । अजन्तेष्वेवास्य पाठो
 युक्तः । क्षयतीति । नश्यतीत्यर्थः, नाशयतीति वा । नापि गुणे अयादेशः । चिक्षायेति ।
 णकि वृद्धिः आयादेशः । चिक्षियतुरिति । 'असंयोगा'दिति क्त्वात् न गुणः । इयक् ।
 चिक्षयिष्य-चिक्षेयेति । पितृत्वेन क्त्वाऽभावात् गुणः । अजन्तत्वात्तासौ नित्यानित्वा-
 च्च भारद्वाजनियमास्थलि वेट् । इट्पक्षे अयादेशः । चिक्षियधुः । चिक्षिय । चिक्षाय ।
 चिक्षय । वस्मसोस्तु क्रादिनियमात् नित्यमिट् । तदाह-चिक्षियिव चिक्षियिमिति ।
 क्षेता । क्षेयति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् । आशीर्लङि विशेषमाह-प्रकृतसार्व-
 धातुकयोः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'अयक् यि क्क्षी'त्यतः बीति सप्तम्यन्तम्-
 जुवृत्तमङ्गक्षिसप्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधिः । दीर्घश्रुत्या 'अच' इत्युपस्थितमङ्गवि-
 शेषणम् । तदन्तर्वाचिः । तदाह-अजन्तस्येत्यादिना । अकृतसार्वधातुकयोरिति किम् ।
 प्रकृत्य । तुकं बाधित्वा परत्वादीर्घो न । चिभुयात्, सार्वधातुकत्वाच्च दीर्घः । ज्ञाजेति ।
 ईदुपचः । कृजिनेति । 'कृज अव्यक्ते शब्दे' इत्यनुपदमेव पठितम् । तत्रैव 'कृज क्षीज
 अव्यक्ते शब्दे' इति पठितुं युक्तमित्यर्थः, अर्थक्यादिति भावः । लज लजि भर्त्सने इति ।
 'भर्त्सने' एव 'कारणीः' इत्यमरः । द्वितीय इदित् । आशीर्लङि लज्यात् । लज्जयात् ।
 लाज लाजि भर्त्सने इति । आहुपधौ । द्वितीय इदित् । जज जजीत्यादि । स्पष्टम् । वज व्र-
 जेति । आहस्य असंयुक्तत्वाच्च मध्यस्थाऽकारवशेऽपि 'न वासवदवादिगुणानाम्' इत्येवा-

गतौ । ववजतुः 'वदवज'—(सू २२६७) इति वृद्धिः । अत्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्न्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् । २५४ अट् 'अतिक्रमहिं सयोः । दोषघोऽयम् । तोपघः इत्यन्ये । अट्ते । आनट्टे । २५५ वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे । २५६ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । २५७ गोष्ट २५८ ऋष्ट संघाते । जुगोष्टे । लुलोष्टे । २५९ षट् चलने । जघट्टे । २६० स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे । २६१ अठि गतौ । अण्ठते । आनयठे २६२ वठि एकचर्यायाम् । वव-यठे । २६३ मठि २६४ कठि शोके । शोक इह आस्थानम् । मयठते । कयठते । २६५ मुठि पालने । मुयठते । २६६ हेठ विबाधायाम् । विबाधा शाठयम् । जि-हेठे । २६७ एठ च । एठाश्चक्रं । २६८ हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहि-यडे । २६९ हुडि सङ्घाते । जुहुण्डे । २७० कुडि दाहे । चुकुण्डे । २७१ वडि विभा-जने । २७२ मडि च । ववयडे । २७३ भडि परिभाषणे परिहासः सनिन्दोपा-लम्भश्च परिभाषणम् । बभयडे । २७४ पिडि सङ्घाते । पिपियडे । २७५ मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिन्यग्भावश्च । मुयडते । २७६ तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुयडते । २७७ हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणे इत्येके । हुयडते । २७८

भ्यासलोपो नेश्याह—ववजतुरिति । अत्राजीत्—अवजोत् । द्वितीयस्य तु संयुक्तह्रस्व-भ्यासाऽकारत्वादेवेत्याऽभ्यासलोपोऽर्थे प्रसक्तिः । 'अत्राजी' दिव्यत्र 'अतो हलादे'रिति वृद्धिविकल्पमात्रक्याह—वदवजेति वृद्धिरिति । ह्रस्वन्तत्वादेव सिद्धे वजप्रहणस्य 'अतो हलादे'रिति विकल्पनिरासार्थत्वादिति भावः । शुचादयो द्विसप्ततिवृत्ताः ।

शाङ्न्ता इति । 'शाङ् रक्षाधायामित्यगता इत्यर्थः । शाङयन्ता इति कश्चिदशब्दः । अट्टेति । तवर्गतृतीयोपधोऽयम् । चत्वंष्टुरवर्था तोपघनिर्देशः । तदाह—तोपघोऽयमिति । तथा च अट्टधातोः सनि अट्टि स इति स्थिते ष्टुत्वचत्वंयोरसिद्धत्वाद्वाजादे-द्वितीयस्येति प्रवर्तमानं ह्रस्वम् 'नन्दास्संयोगादय' इति दकारं विहाय टिस् इत्यस्य भवति । ततो हलादिशेषे दकारस्य ष्टुत्वचत्वंयोः 'अट्टिषत्' इतोऽपि सिध्यति । स्वा-भाविकमूर्ध्वोपधक्षे 'नन्दा' इति निषेधाऽभावात् टकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हला-दिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अट्टिषत्ते इत्यनिष्ट प्रसज्येतेति भावः । तोपघ इत्यन्व इति । ष्टुत्वेन तोपघनिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे सनि द्वित्वे कर्त्तव्ये ष्टुरवस्याऽसि-द्धत्वेपि 'नन्दा' इति निषेधाऽभावात्कारविशिष्टस्य तटि स् इत्यस्य द्वित्वे हलादि-क्षेपेण टकारस्य निवृत्त्या अतिट्टिषते इति रूपमिति भावः । आनट्टे इति । इह 'क्-ण्डा' इति निषेधो न, तत्र द्वितीयस्यैकाच इत्यनुवृत्तेः । षट् चलन इति । अयं पुरादा-वपि । स्फुट विकसन इति । अयं कुटादावपि । भठि गताविति । छिटि जुमि द्वित्वे हलादि-क्षेपे 'अत आदे'रिति वीर्धे 'तस्मान्नुद्धिहल' इति नुडिति मस्याह—आनण्ठ इति । वठि एकचर्यायामिति । अलहायचर्वायामित्यर्थः । मडि चेति । विभाजन इत्यनुपपद्यते । 'मडि

चडि कोपे । चण्डते । २७६ शडि रुजायां सङ्घाते च । शण्डते । २८० तडि ताडने । तण्डते । २८१ पडि गती । पण्डते । २८२ कडि मदे । कण्डते । २८३ खडि मन्ये । २८४ हेडु २८५ होडु अनादरे । जिहेडे । जुहोडे । २८६ बाडु आप्ला-
व्ये । वशादिः । आप्लाव्यमाप्नवः । बाडते । २८७ द्राडु २८८ ध्राडु विशरणे । द्राडते । ध्राडते । २८९ शाडु श्लाघायाम् । शाडते ।

अथ गडचन्ताः परस्मैपदिनः । २६० शोट गवे । शोटति । शुशोट । २९१ योट वन्धे । योटति । २९२ म्लेटु २९३ म्रेंडु उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमभ्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नायतिवत् । म्लेटति । म्रेंडति । २६४ कटे वर्षावरण-
योः । चटे इत्येके । चकाट । मिचि 'अतो हलादेलंघोः' (सु २२८४) इति वृद्धौ प्राप्तायाम् । २२६६ ह्ययन्तक्षणाश्वसजागृणिश्च्येदिताम् ७।२।५॥ इम-
यान्तस्य क्षणादेर्यन्तस्य श्वयन्तरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् । २६५ अट २६६ पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः । पेटुः । २६७ रट परिभाषणे । रराट । २६८ लट बाल्ये । ललाट । २६९ शट रुजावि-
शरणगत्यवसादनेषु । शशाट । ३०० वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।

भूषाया'मिति परस्मैपदिषु वच्यते । शाडु श्लाघायामिति । डल्योरेकवात् शाङ्कत इति काश्यपः । इत्यट्टादयः षट्प्रज्ञाज्ञताः ।

अथ गडचन्ता इति । 'गडि वडनेकदेशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । म्लेटु म्रेंडु इति । पटु-
पडौ । द्वितीयो डान्त इति । टवर्गान्तृतीयान्त इत्यर्थः । ननु टान्तेष्वस्य कथं पाठः, लुङ्
भावकरण इत्यारभ्यानुक्रम्यमाणेष्वेवास्व पठितुं युक्तत्वादित्यत आह—टान्तमभ्य
इति । नार्थान्वादाति । 'एव वृद्धा'वित्यारभ्यानुक्रान्तेषु तवर्गचतुर्थांतेषु यथा 'नाथ
नाथ याज्ञे'ति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्यात्पाठः, तद्वदित्यर्थः । कटे इति । क-
ण्ड्यादिः । चटे इति । तालव्यादिः । आणस्य कटि अभ्यासस्य लुखमित्याह—चका-
टति । चकटतुः । द्वितीयस्य चेटुः, वैरूप्यापादकाऽऽदेशादिस्थाभावादेत्याभ्यासलो-
पौ । प्राप्तायामिति । ह्ययन्तलक्षणाया नित्यवृद्धेर्नेटीति निषेधात् 'अतो हलादे'रिति
वैकृष्टिकवृद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः । ह्ययन्त । ह्ययन्त क्षण इवस जागृ णि सि पदिश् एवा
इत्यारब्धौ । इ म् च् इत्येते वर्णा येषामन्ते ते ह्ययन्ताः । तदाह—इमयान्तस्येति । अ-
णादेरिति । आदिना इवस जागृ इत्यनयोर्ग्रहणम् । पयन्तस्येति । प्रप्रयग्रहणपरिभाषणा
यिग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति भावः । इवयनेरिति । शिबधातोर्ल्यर्थः । एदित इति । एत्
इत् यस्येति विग्रहः । वृद्धिर्न स्यादिति । 'सिचि वृद्धि'रित्यतो नेटीत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति
भावः । इडादौ सिचोति । 'सिचि वृद्धि'रित्यतो सिचोति 'नेटी'त्यत इटीति चानुवर्तत
इति भावः । अकटीदिति । एदित्वाच्च वृद्धिः । अट परेति । 'अत आदे'रिति दीर्घ आश

ववटिष । ३०१ किट ३०२ खिट त्रासे । केटति । खेटति । ३०३ शिट ३०४ षिट
अनादरे । शेटति । शिशेट । सेटति । सिषेट । ३०५ जट ३०६ भट सङ्घाते ।
३०७ भट भृतौ । ३०८ तट उच्छ्रयाये । ३०९ खट काङ्क्षायाम् । ३१० णट नृत्तौ ।
३११ पिट शब्दसङ्घातयोः । ३१२ हट दीप्तौ । ३१३ षट अवयवे । ३१४ छट
विलोडने । डान्तोऽयमित्येके । ३१५ चिट परप्रेष्ये । ३१६ विट शब्दे । ३१७
विट आक्रोशे । वशादिः । हिट इत्येके । ३१८ इट ३१९ किट ३२० कटी गतौ ।
एटति । केटति । कटति । ईकारः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (सू ३०३९) इतीप्तिनिषेधार्थः ।
केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रश्न-
व्य, अयति । इयाय । इयतुः । इयः । इययिथ-इयेथ । इय । इयाय-इयय, दीर्घ

आह—भाटेति । पेटतिरिति । पराभ्यासलोपो । वट वेष्टने । ववटतिरिति । 'न शसवद्वा-
दिगुणानामिति निषेधः । ववटियेति । अत्र 'यलि च सेटी'ति प्राप्तस्य 'न शसद्दे'ति
निषेधः । किट खिट त्रासे इति । यद्यपि 'इट किट कटी गता'विति अग्रे किटधातुः पठ्यते ।
तथाप्यर्थभेदात् पुनरिह पाठः । खिट त्रासे, किट गतौ चेति पठितुं युक्तम् । शिट विट-
ति । आद्यस्तालव्यादिः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । जट भटेति । आद्यस्य अवैरूप्यापाद-
कादेशादिस्वादेत्वाऽभ्यासलोपो । द्वितीयस्य तु न । जेटतुः । जझटतुः । णट नृत्ताविधि ।
षोपदेशः । चुरादेरेव नाटेः पयुंदासादयं षोपदेश एव । प्रणटति । इट किट कटी गतावि-
ति । 'कटे वर्षावरणयो'रिति कटिः पूर्वमेदिपठितः । इह ईदित्पठ्यते । एदिक्त्वाभावात्
इत्यन्तेति वृद्धिनिषेधो न भवति । अकटीत्-अकाटीत् । ननु तर्हि कटेत्येव कुतो न
पठ्यत इत्यत आह—ईकार इति । केचित्त्विति । कटि इति ह्रस्वान्तपाठं मत्वा इदिक्त्वा-
न्नुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे च कण्टतीति वदन्तीत्यर्थः । अन्ये त्विति । उदाहरन्ती-
त्यन्वयः । प्रदित्येति । कटि इत्यनन्तरम् इ ई इति धातुद्वयं सवर्णादीघण प्ररिख्य
निर्दिष्टमिति भावः । भयतीति । इधातोर्लटि शपि गुणे अयादेशः । इयायेति । णलि द्वित्वे
बुद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्याऽसवर्ण'इति इयक् । इयतुरिति । इकारोऽत्र ह्रस्वः । तथा-
हि—इ अनुसिति स्थिते क्त्वाद्गुणाभावे 'इवंचनेऽधी'ति निषेधाद्यणभावे 'इ' इत्य-
स्य द्वित्वे इ इ अनुसिति स्थिते सवर्णपरकत्वाद्भ्यासस्य इयकभावे सति 'वाणांदाङ्गं
बलीय' इति सवर्णादीर्घं बाधित्वा 'एनेकाच' इत्युत्तरखण्डस्य ययि 'इयतुरिति रूप-
म् । इधातोर्भांरद्वाजनियमात्थलि वेट् । तत्र इट्पक्षे रूपमाह—इययिथेति । थलि द्वित्वे
इटि पित्त्वेन क्त्वाऽभावाद् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयक् । नचाऽचः परस्मिन्निति
गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपरत्वाऽभावात् कथमभ्यासस्य इयङिति वाच्यम्, अस-
वर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्तं । एवं णलि इयायेत्यत्रापि वृद्धनं स्थानि-
वत्त्वम् । थलि इडभावपक्षे रूपमाह—इयथेति । थलि द्वित्वे 'गुणे अभ्यासस्येयक् ।
अथुसि इयथुः । (इयेति । यस्य अकारादेशे द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'एनेकाच' इति ययि

स्य तु 'इजादेअ--' (सू२२३७) इत्यामि अयाश्चकारेत्यादि उदाहरन्ति । ३२१ मडि भूषायाम् । ३२२ कुडि चैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् । ३२३ मुड ३२४ मुड मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने । मुण्डति । पुडि च इत्येके । पुण्डति । ३२७ रुटि ३२८ लुटि स्तेये । रुण्टति । लुण्टति । रुठि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे । ३२९ स्फुटिर् विशरणे । इरित्त्वादङ् वा । अ-स्फुटत्-अस्फोटीत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इदित्त्वानुम् । स्फुण्टति । ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत् । अपाठीत् । ३३१ वठ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रठ परिभाषणे । रठ इत्येके । ३३५ हठ प्लुतिशठस्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठ-ति । जहाठ । ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते । ओठति । ऊठ इत्येके । ऊठति । ऊठाश्चकार । ३३९ पिठ हिंसासङ्कलेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते । शोठति । शुठि इति स्वामी । शुण्टति । ३४२ कठि च । कुण्टति । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शु'ठ शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ छठि गतौ । ३४७ चुड्ड भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्डति । चुचुड्ड । ३४८ अड्ड अभियोगे । अड्डति । आनड्ड । ३४९ कड्ड काकरये । क-ड्डति । चुड्डादयस्त्रयो दोषघाः । तेन किपि चुत् अत् कत् इत्यादि । ३५० कौट्ट विहारे

रूपम्) । 'णलुप्तमो वे'ति णित्त्वपक्षे आह—इयायेति । द्वित्वे पित्त्वेन कित्त्वाऽभावात् कृद्धौ आयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । णित्त्वाऽभावे आह—इययेति । द्वित्वे पित्त्वेन कित्त्वाऽभावात् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । वसि मसि च क्कादिनियमास्त्रियमिति द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'परनेकाच' इति यणि इयिव इयिमेति रूपम् । एता । एयति । अयतु । आयत् । अयेत् । आशीलिङ्ग तु 'अकृत्सावंचातुक्वोरिति दीर्घं ईयात् । सिचि कृद्धिः । ऐषीत् । ऐष्यत् । दीर्घस्य त्विति । दीर्घस्य ईघातोऽस्मिन् । तस्य लिटं वज्रं । यिस्था लडादपु पूर्ववत् । लिटि विशेषमाह—अयाश्चकारेति । ईघातोऽस्मिन् गुणे अया-देशः अनुप्रयोगश्च । कुटि वैकल्य इति । वैकल्यम् अविवेक इत्याहुः । अपूर्णभावो वा । मुड मुड मर्दने इत्यादि । स्पष्टम् । पठघातोऽलिटि अनुसादौ किति पृत्त्वाभ्यासलोपो । तदा-ह—पेठतुरिति । पेठयेति । पित्त्वेन अकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटी'त्येत्वाभ्यासलोपो । अ-पठीत् । अपाठीदिति । 'अतो हलादेर्लघो'रिति वृद्धिविकल्पः । वठ स्थौल्ये इति । स्थौल्यं स्थौलीभवनम् । 'न शसददवादिगुणाना'मित्येत्वाभ्यासलोपनिषेध इति मत्वा आह—ववठतुः । ववठियेति । दोषघा इति । षट्त्वेन दोषघनिर्देश इति भावः । चुदिनि । चुड्ड-घातोः किपि ह्रस्वयादिना सुलोपे द्वितीयस्य डस्य संयोगान्तलोपे षट्त्वनिवृत्तौ 'वाव-साने' इति चार्धे णुत् इति रूपम् । अदिति । अड्ड-घातोः किपि पूर्ववत् रूपम् । कदिति ।

निक्रीड । ३५१ तुडु तोडने । तोडति । तुतोड । तूड इत्येके । ३५२ हुडु ३५३ हुडु ३५४ होडु गतौ । हुडयात् । हुडयात् । होडयात् । ३५५ रौडु अनादरे । ३५६ रौडु ३५७ लोडु उन्मादे । ३५८ अड उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः । ३५९ लड विलासे । लडति । डलयोर्लरयोश्चैकत्वस्मरणाकृततीति स्वाभ्यादयः । ३६० कड मदे । कडति । कडि इत्येके । कण्डति । ३६१ गडि वदनेकदेशे । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभयन्ताश्चतुर्विंशत् । ३६२ तिपृ ३६३ तेपृ ३६४ छिपृ ३६५ छेपृ क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामौ स्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्वादिनियमादिट् । तितिपिपे । तेप्ता । तेप्स्यते । २३०० लिङ् सच्चावात्मनेपदेषु १।२।१।॥ इस्ममोपादलः परौ भूनादौ लिङ्-स्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्वाञ्च गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि 'भूलो भलि' (सू२२८१) ति सजोपः । अतिस । अतिष्णाताम् । अतिप्सत । तेपते । तितेपे । तेपिता । तिष्टिपे । तिष्टियाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते ।

कड्ङ्घातोः क्पि रूपम् इत्यादीति । आदिना जश्चेन चुदिष्यादिसङ्ग्रहः । एकत्वस्मरणादिति । शिक्षादाविति शेषः । गडि वदनेति । तवर्गान्तेषु गडोति गतम् । परस्मैपदिनः शौट् गर्वं ह्याद्यो गताः ।

तिपृ इति । प्रथमतोयाविदुषधौ । द्वितीयवतुर्थौ एदुग्धौ । तृतीयचतुर्थौ चोपदे-
शौ च, तकारस्य ण्टुत्वेन टकारस्य निर्दिष्टतया दन्त्यपरकसादिबात् । आद्य इति ।
तिपृषातुर्निरर्थः, आप्यादौ अनुदात्तोपदेशेऽवश्यं पाठादिति भावः । बभ्रामेति । भा-
ष्यविकृष्टत्वादिति भावः । आद्यस्योदाहरति—तेपन इति । अपि लघूपधगुणः । तितिप
इति । 'असंयोगादिति कित्वाञ्च गुणः । अथ तितिपिप इत्यत्र 'एकाच उरदेश' इति
निषेधमाशङ्क्याह—क्वादिनियमादिति । तेप्स्यत इति । लोडादौ तु तेपताम्, अतेपत,
तेपेत । अथाशीलिङ्गि सीयुटि सुटि तिप्सीष्टेति रूपं वक्ष्यति । तत्र लघूपधगुणे प्राप्ते ।
लिङ् । 'इको झलि'ति, 'दलन्ताच्चे'ति च सूत्रमनुवर्तते । 'असंयोगा' इत्यतः किदिति
च । इक इति सामीप्ये षष्ठी, हलि अन्तेति । तदाह—इस्ममोपादित्यादिना । आत्मने-
पदपरकत्वं सिच एव विशेषणम्, न तु लिङ्, लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङ् परस्वा-
सम्भवात् । इकः किम् ? 'वह' वक्षीष्ट । सति तु कित्त्वे 'वक्षिस्वपा'ति सम्प्रसारणं
स्यात् । आत्मनेपदेषु किम् ? अद्राक्षीत् । इह कित्त्वे सति 'सृजिहोर्ज्ञस्यमक्रीत्य-
म् न स्यात् । अतिप्नति । लुङ्स्तादेशे, ञिङ्, सिच् । 'झलो झला'ति लोपः । आत्म-
नेपदपरकत्वेन सिचः कित्वात् न लघूपधगुणः । अथ तेपृषातोरेदुपचरत्वस्य प्रयोजनमा-
ह—तितेपे इति । इदुदुपचरत्वे तु कित्वाद्गुणो न स्यादिति भावः । सेट्कोऽयमिति सू-
चयति—तेपितेति । तेपिषीष्ट । अतेपिष्ट । छिपृषातोस्तु 'धावादेः षः स' इति सत्त्वे

तिष्ठेपिरे । तेष्टु कम्पने च । ३६६ ग्लेष्टु दैन्ये । ग्लेपते । ३६७ दु वेष्टु कम्पने । वे-
पते । ३६८ केष्टु ३६९ गेष्टु ३७० ग्लेष्टु च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति
स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदा-
पुनः पाठः । ३७१ मेष्टु ३७२ रेष्टु ३७३ लेष्टु गतौ । ३७४ त्रपृष्टु लज्जायाम् । त्रपते ।
३७५ तुफलभजत्रपश्च ६।४।१२२॥ एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्या-
त्किति लिटि सेटि यलि च । त्रपे । त्रपते । त्रपिरे । ऊदिस्त्वादिङ्वा । त्रपि-
ता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट । ३७५ कपि चलने । कम्पते । चकम्पे ।
३७६ रवि ३७७ लवि ३७८ अवि शब्दे । ररम्बे । लरम्बे । आनम्बे । ३७९
लवि अवसंसने च । ३८० कबु वण्ये । चकबे । ३८१ क्लीबु अघाष्ट्ये । चिक्लीबे ।
३८२ क्षीबु मदे । क्षीबते । ३८३ शीभु कथने । शीभते । ३८४ चीभु च । ३८५
रेभु शब्दे । ररेभे । अभिरभी क्वचित्पठ्यते । अरम्भते । रम्भते । ३८६ ष्टभि
३८७ एकभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । नुम्यनुस्वारः । उत्तम्भते । 'उदः स्थास्त-
म्भोः'-(सू ११८) इति पूर्वमवर्णः । विस्तम्भते । 'स्तम्भेः'-(सू २२७२) इति षत्व

ष्टुस्वनिवृत्त्या खटि स्तेपत इति रूपं सिद्धवत्कृत्य लिटि रूपमाह—तिष्ठिप इति । शपूर्-
वाः खयः इति तकारः शिष्यते, षकारस्य निवृत्तौ ष्टुस्वनिवृत्तेः । कित्वाश्च गुणः ।
तिष्ठेप इति । ष्टेष्टुधातोः रूपम् । तेष्टु कम्पने चेति । चात्क्षरणे । वस्तुतस्तु चकारेण चर-
णार्थस्य लाभात् पूर्वत्रास्य पाठस्यक्तुं शक्यः । केचित्तु 'देष्टु' इति वर्गवृत्तीयादि प-
ठन्ति । चात्कम्पने गतौ चेति । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार इति भावः । एतच्च दु वेष्टु
केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु कम्पने इत्येव सिद्धे पृथक्पाठावलम्ब्यते । अर्थभेदादिति । ग्लेष्टु दैन्ये
इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः । अन्यथा 'ग्लेष्टु दैन्ये कम्पने
गतौ चेति गौरवं स्यादिति भावः । त्रपृषति । उकारः षकारश्च इत् । अदु-
पधः । संयुक्तह्रस्वमध्यस्थत्वादेस्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह—तृकन । 'अत एक-
ह्रस्वमध्य' इत्यतः अत इति लिटीति चानुवर्तते । 'ध्वसो'रित्यतः एदिति अभ्या-
सलोपश्चेति च, 'गमहने'त्यस्मात् कितीति, 'यञि च सेटीति सूत्रं च । त-
दाह—एषामिति । गुणशब्देन भाविताऽकारवत्त्वाद्भिरूपादेशादित्वादेकह्रस्वमध्य-
स्थत्वाऽभावाच्चाऽप्राप्ते विधिरयम् । आनम्ब इति । द्विह्रस्वानुद् । षभि
स्कभीति । आद्यः षोपदेशः, ष्टुस्वेन तकारस्य टकारनिर्देशेन दन्त्यपरकसादि-
त्वात्, ततः षस्य सत्वे ष्टुस्वस्य निवृत्तिः । तदाह—स्तम्भत इति । नुम्यनुस्वार इति ।
इदिस्त्वान्नुमि 'नश्चापदान्तस्ये'ति तस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य यथी'ति तस्य पर-
सवर्णः सकारः । 'ष्टम्भे' इत्येव पाठे तु प्रतिपदोक्तत्वात् 'उदः स्था' इत्यत्र अस्यैव
ग्रहणं स्यादिति भावः । पूर्वसवर्ण इति । सकारस्य थकारः । तस्य 'क्षरि चेति चार्धे

तु न भवति । श्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्वीजं तु 'उदः स्या-
स्तम्भोः-' (सू ११८) इति पवर्गीयोपधाठः, 'स्तम्भेः' (सू ११७२) इति
तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते
विष्टम्भते । ष्टम्भते । टष्टम्भे । ३८८ जभो ३८९ जृभि गात्रविनामे । २३०२
रधिजभोरचि ७।१।६१॥ एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । ज-
म्भिता । अजम्भिष्ठ । जृम्भते । जजृम्भे । ३६० शल्भ कत्यने । शशल्भे । ३९१
वल्लभ भोजने । दन्त्योष्ठयादिः । वल्लम्भे । ३६२ गल्भ धाष्ट्ये । गल्भते । ३६३
श्रम्भु प्रमादे । तालव्यादिदन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्तम्भते वा । ३९४ ष्टुमु
स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुमे । व्यष्टोभिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । ३६५ गुपूरक्षणे । २३०३ गुपूधूपविच्छिद्रपण्णिप-

तकार इत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् "उदः स्यास्तम्भो" रित्यत्र ह्रस्वन्धो । प्रपञ्चितम् ।
विस्तम्भन इति । 'सापदाद्यां' रिति षत्वनिषेध इति भावः । नन्वेवमपि 'स्तम्भे' रिति
पठं कुतो न स्यादित्यत आह—स्तम्भेरिति पठं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह—
श्रुविधाविति । 'स्तम्भुस्तुम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुः' श्रुत्वेति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रति-
पदोक्तस्य षत्वविधौ ग्रहणादित्यर्थः । नन्वेव सति 'उदः स्यास्तम्भो' रिति पूर्वमवर्णवि-
धावपि सौत्रस्यैव ग्रहणं स्यादित्यत आह—तद्वीजं त्विति । षत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणम्,
पूर्वसवर्णविधौ तु तद्वन्व्यापीत्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य,
षत्वविधौ तु नोपधस्य पाठः इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—रिति माधव इति । पा-
णिनिक्षिप्यपरम्परैव तत्र प्रमाणमिति भावः । लिटि 'शर्पूर्वाः खयः' इति षकारस्य
निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्त्या तकारः शिष्यते । तस्तम्भे । टकार औपदेशिक इति । स्वाभाविक
एव टकारो ननु ष्टुत्वसम्पन्न इत्यर्थः । तन्मते विष्टम्भते इति । तथा च षकारस्यापि स्वा-
भाविकत्वात् षत्वविधौ स्तम्भेरेव ग्रहणेऽपि षकारो निर्बाध इति भावः । टष्टम्भ इति ।
'शर्पूर्वा' इति टकार एव शिष्यते इति भावः । जभो जृभि गात्रविनामे इति । गात्रस्य
विनामे वक्रभावः । आद्य ईदित् । द्वितीय ईदित् । आद्यस्य ईदित्वं 'रवीदितो नि-
ष्ठाया'मिति णिनिषेधार्थम् । रधिजभोः । 'रधि हिंसाया'मिति रयन्विकरगस्य चतुर्थो-
न्तस्य इका निदेशः । 'इदितो नुम्र धातो' रित्यतः जुमित्यनुवर्तते । तदाह—एतयोरिति ।
आनिदिशत् नुम्रिधिः । जम्भन इति । शपि नुम् । 'जम्भिते'त्यादाविति अक्षपरक-
त्वान्नुम् । अचि किम् । रद्धा । जब्धम् । धम्भु इति । अकारमध्यः । ष्टुमु स्तम्भ इति ।
ष्टुस्त्वन तकारस्य टः । षोपदेशोऽयम् । विष्टोभते इति । 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम् ।
व्यष्टोमष्टेति । 'प्राक्सितादङ्गव्यायेऽपो'ति षत्वम् । तिष्ठ इत्यादयस्तोभायन्ता अनुदा-
सतो गताः ।

गुपूरक्षणे इति । ऊदित्वम् । गुपूर । परम्भ इति । गुपू धूप विच्छिद्र पण्णि पाव

निभ्य आयः ३।१।२८॥ एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे 'पुगन्त'-^(सू २१८९)
इति गुणः । २३०४ सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२॥ सनादयः कर्मेणिङन्ताः
प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुषडङ्गाः स्युः धातुत्वाल्लङादयः । गोपायति । २३०५
आयादय आर्धधातुके वा ३।१।३१॥ आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।
२३०६ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ३।१।३५॥ कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चा-
मस्याल्लिटि न तु मन्त्रे । 'कास्यनेकाज्प्रहणं कर्तव्यम्' । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय
तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः । २३०७ आर्धधातुके दाधाडत् ॥ इत्यधि-

इत्येभ्य इत्यर्थः । अर्धनिर्देशाऽभावाद्भाह-^{स्वार्थ} इति । आयप्रत्ययः अकारान्तः ।
तत्फलं तु 'गोपायन्ते नः सुमनस्यमान' इत्यत्र गोपायेत्यस्य धातुस्वरैरान्तोदात्तत्वेन
शबकारेण एकादेशस्यापि 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वे, तमित्यस्य अनुपदे-
शात् परलसार्वधातुकत्वेन अनुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरित-
त्वमिति बोध्यम् । 'धातोरेकाच' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातोरिति विहितत्वा-
दायप्रत्ययस्याधर्धधातुकत्वान् तरकार्यं गुणादि भवति । तदाह-^{पुगन्तेन} गुण इति ।
नन्वायप्रत्ययान्तस्य स्वादिषु पाठाऽभावेन धातुस्वाभावात् कथमस्मात्लङादयः इ-
त्यत आह-^{मनाद्यन्ताः} । 'गुतिज्कद्वयः सनि'त्यारभ्य 'कर्मेणिङित्यन्तैः सूत्रैः सनादि-
प्रत्ययान्विधाय सूत्रमिदं पठितम् । सन् आर्द्विषां ते सनादयः जिह्प्रत्ययपर्यन्ताः,
ते अन्ते येषां ते सनाद्यन्ता इति विग्रहः । तदाह-^{सनादयः कर्मेणिङन्ताः} इति ।
'सन्क्यक्काम्यचक्यङ्क्यपोऽप्याचारकिङ्णिज्यङो तथा । यगाय ईषङ् जिह् चेति
द्वादशमी सनादयः' इति सङ्ग्रहः । सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणप्रतिषेधादिह
तदन्तग्रहणम् । धातुत्वादिति । आयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । गोपायनीति । अपि 'अतो गुणे,
इति पररूपम् । आयादयः । आयः आदिः येषां ते आयादयः । 'आय ईषङ् जिह् चेति
त्रय आयादयो मताः' 'गुपूधूपविष्कृपणिपनिभ्य आयः' 'ऋनेरीयङ्' 'कर्मेणिङित्युत्तर-
मस्य सूत्रस्य पाठात् । विवक्षायामिति । 'आधधातुक' इति विषयसप्तमीति भावः । पर-
सप्तमीत्वे तु गोपायितेत्यत्र अतो लोपो न स्यात्, आर्धधातुकोपदेशकाले
अदन्तत्वाभावादिति भावः । तथा च कटि आयप्रत्ययस्य विकल्पः स्थितः । तत्र
आयप्रत्ययपक्षे आह-^{कास्प्रत्ययात्} । आम् अमन्त्रे इति ष्टेदः । चकासु दीप्तौ, जागु-
निद्राचये, इत्यादिभ्योऽपि लिटि आमिष्यते । तदर्थमाह-^{कास्यनेकाजिति} ।
ननु यद्यस्मिन् वार्तिके सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणमपि सम्बध्यते तदा कास्धातोश्च अने-
काचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति कथ्यते । ततश्च अ इवाचरति अति किञ्चान्ताल्लङादयः ।
खिटि औ अनुरित्यादीर्धं न सिध्येत्, प्रत्ययान्तत्वेन आमः प्रमङ्गात् । यदि तु कास्-
धातोश्च अनेकाचः प्रत्ययान्ताच्चेति व्याख्यायेत्, तदा चकासुजाप्रादिभ्यो न स्यादि-
त्यत आह-^{प्रत्ययग्रहणमपनीयति} । तथा च कास्धातोरेकाचश्च आमित्येतावदेव लम्ब-
त इति नोक्तदोषद्वयमिति भावः । वस्तुतस्तु अ इवाचरति अतीत्यादि नास्त्येवेति

कृत्य । २३०८ अतो लोपः १।४।८४ आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं त-
स्याकारस्य लोपः स्यादाधर्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार-गोपायाम्बभूव-गोपा-
यामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्देष्टुः । जुगोपिथ-जुगोप्य । गोपायिता-
गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गुप्यात् । अगोपायीत-अगोपीत-अगोप्मीत् ।
३६६ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार-दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ।
३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । ३६६ चप सान्त्वने ।
४०० षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । ४०१ रप

सुबधातुनिरूपणे वक्ष्यते । तथा च गोपाय आमिति स्थितम् । अतो लोपः । 'अनुदात्तो-
पदेशवनतीत्यतः उपदेशग्रहणमनुवर्तते आर्धधातुक इत्यधिकृतम् । तदिह आबर्तते ।
एकमुपदेशे अन्वेति । द्वितीयं तु लोपे परनिमित्तम् । तदाह-आधर्धधातुकोपदेश इत्यादिना ।
आर्धधातुकोपदेश इति किम् । अयं वयं गतौ, आभ्यां क्तिप्, 'लोपो भ्रोगिरिति लोपे
'ह्रस्वस्य पितीति तुकि, अपृक्तलोपे अत् वत् इतीष्यते । अत्र यलोपे सति अतो
लोपो न भवति, आर्धधातुकोपदेशकाले धातोर्यकारान्नत्वात् । 'आर्धधातुकोपदेश'
इत्यत्र आर्धधातुकग्रहणाभावे 'चिकीर्षित'मित्यत्र अल्लोपो न स्यात्, सन उपदेश-
काले नकारान्तत्वात् । आधर्धधातुकग्रहणे तु न दोषः, अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्यया-
देव क्तप्रत्ययस्य आर्धधातुकस्थोपत्तेः । आधर्धधातुके पर इति किम् ? कथयति । चु-
रादावदन्तोऽयम् । अत्र उपधाद्बुद्धिर्न भवति, 'अवः परस्मिन्निभ्यश्चलोपस्य स्थानि-
वत्त्वात् । आर्धधातुके पर इत्यनुक्ती तु अल्लोपस्य परनिमित्तकत्वाऽभावात् स्यानि-
वत्त्वं न स्यात् । तथाच प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति वि-
ध्यति । यद्यपि सदर्शनदीर्घेणाप्येतत्सिद्धम्, तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्तः ।
आयप्रत्ययाऽभावपक्षे आह-जुगोपेति । पित्त्वेन किराऽभावाल्लघूपधगुणः । जुगुप-
तुगिति । कित्वाच्च गुणः । ऊदित्वाद्वेदेति । 'यथाहावि'ति शेषः । जुगुपिथ-जुगुप्य ।
जुगुपिम-जुगुप्म । क्कादिनियमस्तु नन्प्राप्तस्यैवाभावस्य, नतु विभाषादिलभ्य-
स्येति विधू शास्त्र इत्यत्रोक्तम् । गोपायितात् । लुटि आयप्रत्ययपक्षे नित्यमिट् ।
आयप्रत्ययाभावपक्षे ह्रस्विकल्पः । ऊदित्त्वस्य केवले चरितायांत्वात् । तदाह-
गोपिता-गोप्तेत । गोपायिष्यति । गोपिष्यति । गोप्स्यति । गोपायतु । अगो-
पायत् । गोपायेत् । आशीलिङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह-गोपाय्यादित् ।
आयप्रत्ययाऽभावे आह-गुप्यादित् । लुटि सिचि आयप्रत्ययपक्षे आह-अगो-
पायीदित् । आयप्रत्ययाऽभावपक्षे इटि रूपमाह-अगोपीदित् । 'इट ईटा'ति सिञ्जलो-
पः 'नेटीति' हलन्तकण्यबुद्धेर्निषेधः । इडभावे तु इटः परत्वाऽभावात् न सिञ्जलोप
इत्याह-अगोप्सीदित् । 'वदमर्जेति बुद्धिः । अगोपायिष्यत् अगोपिष्यत् अगो-
प्यत् । धूप सन्ताप इति । 'गुपूधूप' इत्यायाः । आधर्धधातुके तद्विकल्पः । षप सम-

४०२ लप व्यक्तायां वाचि । ४०३ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चो-
पिता । ४०४ तुप ४०५ तुम्प ४०६ जुप ४०७ ज्रुम्प ४०८ तुक ४०९ तुम्फ
४१० तुक ४११ ज्रुम्फ हिंसायाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतु-
म्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः क्त्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (सू. २२१६)
इति क्त्वाञ्चलोपः । तुप्यात् । 'प्राप्तुम्पतौ गवि कर्तरि' इति पारस्करादिगण्ये पाठा-
स्तुट् । प्रस्तुम्पति गौः । शितपा निर्देशाच्चलुकि न । पतुतुम्पीति । त्रुपति । ज्रु-
म्पति । तोफति । तुम्फति । त्रुफति । ज्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेकाः ।
अन्ये सरेकाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारव-
न्तः । ४१२ पर्व ४१३ रफ ४१४ रफि ४१५ अर्ब ४१६ पर्व ४१७ लर्व ४१८ बर्व
४१९ मर्व ४२० कर्व ४२१ खर्व ४२२ गर्ब ४२३ शर्व ४२४ षर्व ४२५ चर्व
गतौ । आद्यः प्रथमान्तः ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्विती-
यतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्वति । पपर्व । रफति । रम्फति । अर्बति ।
आनर्व । पर्वति । लर्वति । बर्वति । पवर्गीयादिरयम् । मर्वति । कर्वति । खर्वति ।
गर्वति । शर्वति । सर्वति । चर्वति । ४२६ कुषि आच्छादने । कुम्बति । ४२७ लुबि
४२८ तुबि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । ४२९ चुबि वक्त्रसंयोगे । चुम्बति ।
४३० षृभु ४३१ षृम्भु हिंसायां । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सम्भति । ससम्भ ।
सुम्पात् । षिभु षिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति । ४३२ शुभ ४३३ शुम्भ
भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायाम् इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्पन्ता अनुदास्रोतोदश । ४३४ बिण्णि ४३५ घुणि
४३६ घृणि प्रहणे । नुम् । ष्टुस्वम् । घिण्यते । जिघिण्ये । घुण्यते । जुघुण्ये ।
घृण्यते । जघृण्ये । ४३७ घुण ४३८ घूर्ण भ्रमणे । घोण्यते । घूर्णते । इमौ तुदादौ

वाय इति । चोपदेशोऽयम् । चुप मन्दायामिति । चवर्गप्रथमादिरयम् । चवर्गद्वितीयादि-
स्त्वनिट्कः । त्रुप तुम्पेति । अष्टावप्युपधाः तृतीयचतुर्यौ सप्तमाष्टमौ च रेफवन्त इति
मूले स्पष्टोभविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह—संयोगादिति ॥ आशीर्लिङि
विशेषमाह—किदाशिषीति । प्राप्तुम्पताविति । शितपा निर्देशोऽयम् । प्रात् तुम्पधातो
परे सुट् स्यात् गवि कर्तरि संतोष्यर्थः । तुम्पधातोः सुट् आद्यवचनः । सुब्रिधा-
वस्मिन् तुम्पताविति शितपा निर्देशस्य प्रयोजनमाह—शितपा निर्देशाच्चलुकि नेति ।
'क्षपाऽनुबन्धेन' इत्युक्तेरिति भावः । षृभु षृम्भु इति । आदुपधौ चोपदेशौ । सुम्पादिति ।
आशीर्लिङि अनिदित्वाञ्चलोपः । षिभु षिम्भु इत्येक इति । आद्य इदुपधौ द्वितीयो
मोपधः । शुभ शुम्भेति । द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्वाञ्चलोपः । इति 'गुपू'
इत्याद्यः पवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनो गताः ।

कम्पन्ता इति । 'कमु कान्तौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । घुण घूर्णति । द्विती-

परस्मैपदिनौ । ४३६ पण व्यवहारे स्तुतौ च । ४४० पन च । स्तुताविर्येव संबध्यते पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवाय प्रत्ययः । व्यवहारे तु, पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति । पनायाञ्चकार । पेने । ४४१ भाम क्रोधे । भामते । बभामे । ४४२ क्षमृष सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे-चक्षसे । चक्षमिष्वे चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे । २२०६ म्बोश्च ८।२।६५॥ मान्तस्य धातोर्मस्य नकारदेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षणवहे । चक्षमिमहे-चक्षणमहे । क्षमिष्यते-क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट-क्षंस्यते । ४४३ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा । २३१० कमेणिङ् ३।१।३० ॥ म्बायै । कित्वात् ।

यस्य दीर्घपाठः स्पष्टार्थः 'उपधायां च' इत्येव दीर्घसिद्धेः । केचित्तु घुर्नति इत्येवमेव पठन्ति । स्तुताविर्येवेति । न तु व्यवहार इत्येवकारार्थः । पृथङ्निर्देशादिति । अन्यथा 'पण पन व्यवहारे स्तुतौ च' इत्येव निर्दिशेदिति भावः । यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासङ्गयनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि सम्प्रदायानुरोधादेवमुक्तम् । पनिसाहचर्यादिति । पनधातुः स्तुतावेव वर्तते तस्माहचर्यात् 'गुपधूप-विच्छो' इत्यत्र पणधातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते, न तु व्यवहारार्थकः । अतः स्तुतावेव पणधातोराद्यप्रत्ययः । न तु व्यवहारे इत्यर्थः । क्रेतव्यव्यस्य मूल्यनिर्धारणाय प्ररन-प्रतिवचनात्मको व्यवहारः । ननु स्तुतौ पणायतीति रूपं वक्ष्यमाणमनुपपन्नम्, पणधातोरेनुदात्तेत्वेनात्मनेपदापत्तेः । न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तेत्वं नेति शङ्क्यम्, पणधातौ भुतस्यानुदात्तेत्वस्य 'आनर्थक्यात्तदङ्ग' न्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयोपपत्तेरित्यत आह-स्तुताविति । अनुबन्धस्य अनुदात्तात्मकस्य इतः आर्द्धधातुकविषये कदाचिदायप्रत्ययविनिर्मुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपदं नेत्यर्थः । एवं च तुल्यन्यायावादेकाच उपदेश इति निषेधोऽपि नेति सूचितम् । क्षमृष सहने इति । 'वि-द्भिदादिभ्योऽङि' इत्यर्थं विवक्ष्यम् । ऊङित्वादिङ् विकल्पं मखाह-चक्षमिषे चक्षंसे इति । इहभावपक्षे 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलो' इति दीर्घस्तु न भवति, क्लिसाहचर्येण तिङ्भि-ज्जस्यैव शलादेः तत्र ग्रहणात् । बहिमहोरिडभावपक्षे विशेषमाह-म्बोश्च । 'मो नो धा-तो'रित्यनुवर्तते । तदाह-मान्तरयेति । णत्वमिति । पापरवात् 'अट्कुप्वाङि'ति नकारस्य णत्वमित्यर्थः । कमु कान्ताविति । 'उदितो वे'ति कस्यां इङ् विकल्पार्थमुदित्वम् । कान्तिशब्दस्य प्रभापरस्वभ्रमं वारयति-कान्तिरिच्छेति । स्वर्गकाम इत्यादौ कमेरिच्छायां प्रयोगबाहुल्यदर्शनादिति भावः । 'कामोऽभिलाषस्तर्पण' इत्यमरः । कमेणिङ् । 'शेष-पूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-स्वायै' इति । अर्थविशेषाऽनिर्देशादिति भावः । णकावितौ । 'जे-रनिटि' इत्यत्र उभयोर्ग्रहणाय अनुबन्धकरणम् । कित्वात् । अनुदात्तेत्वं तु णिङ्-

कामयते । २३११ अयामन्तालवाय्येत्स्विष्णुषु ६।४।५५॥ आम् अन्त आलु
आय्य इत्नु इष्णु एषु गेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चके ।
'आयादय आर्धधातुके वा' (सू २३०५) । चक्रमे । कामयिता-कामता । कामयिष्यते-
कमिष्यते । २३१२ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ३।१।४८॥ एयन्तात्, अथादि-
भ्यश्च ञ्लेक्षङ् स्यात्कर्त्रर्थं लुङि परे । अ काम् इ अ त इति स्थिते । २३१३ णेरनि-
टि ६।४।५६॥ अनिडादावार्धधातुके परे लोर्लोपः स्यात् । परत्वात् 'एरनेकाचः-'
(सू २७२) इति ययि प्राप्ते । 'एयल्लोपावियङ्ग्यगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन'

भावे 'चक्रम' इत्यादौ चरितार्थमिति भावः । कामयत इति । णिङि 'अत उपधाया'
इति वृद्धो कामि इति णिङन्तम् । 'क्विकृति चे'ति निषेधस्तु न, अनिरलक्षणत्वात् ।
णिङन्तस्य धातुत्वात् लडादयः । तत्र लटि शपि गुणे अयादेशे कामयते इति क्राम् ।
कामयेते इत्यादि मुगमम् । लटि 'कास्यनेकाच' इत्याभि, आम् इति लिटो लोपः, कामि
आम् इति स्थिते सार्वधातुकेति गुणं बाधित्वा 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते-प्र-
यामन्त । अय् इति षष्ठदः 'णेरनिटोऽस्यतो णेरित्यनुवर्तते'तदाह-णेरयादेशः स्यादिति तथाच
कामयामिष्यामन्तं स्थितम् । ततः 'कृञ्छानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोगाद्विडिति मत्वाह-
कामयाञ्चक इति । णिङ् आयादिष्वन्तर्भावाल्लिडादावार्धधातुके तद्विकल्पमुक्तं स्मा-
रयति—आयादय इति । चक्रम इति । सेट्कोऽयम् । चकमिष । चकमिष्वे । चकमिवहे ।
चकमिमहे । कामयिनेति । लुटि णिङ्पक्षे तासि इति वृद्धो गुणे अयादेशे क्राम् । काम-
यताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषाष्ट-कमिषीष्ट । अथ णिङन्तात् कामि इत्य-
स्माक्लुङ् तादेशे ञ्लेः सिजादेशे प्राप्ते-णिशि । णि श्रि द्रु स्रु एषां द्वन्द्वः । प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तस्य ग्रहणम् । 'चिच लुङी'त्यतो लुङीति, 'ञ्ञेः सिञ्जि'-
त्यतः ञ्लेरिति चानुवर्तते । तदाह—प्यन्नादिस्यादिना । चङाविति । णेरनिटि । आर्ध-
धातुक इत्यधिकृतम् । 'अतो लोप' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते । अनिटोऽस्य आ-
र्धधातुकविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह—अनिडादाविति । तथाच णिलोपे क्राम्
अ त इति स्थिते-परत्वादिति । 'एरनेकाच' इत्यस्य 'णेरनिटोऽस्यपेक्षया परत्वाणिगलोपं
बाधित्वा ययि प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु ययि लोपो दुर्लभः, णेरभावात् । स्थानिव-
त्त्वेऽपि यया बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभः । वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् ।
यणस्थानिनमिकारम् अल्लरूपम् णित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्तमानस्य णिलोपस्याऽल्लवि-
त्त्वेन तत्र स्थानिवत्त्वाऽसम्भवात् । स्पष्टा चेयं रीतिः 'भोभगो' इति सूत्रभाष्ये इति
शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । प्यल्ललोपाविति । णिलोपः इयङ्ग्यगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः, अल्ललोप-
स्तु वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः । तथाच पूर्वविप्रतिषेधादिह ययं बा-
धित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु-अततक्षत्, आटिटत्, कारणा, कारकः, का-
र्यते इति वक्ष्यमाणेषु वार्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ्ग्यगुणवृद्धिदीर्घाभ्यामवश्यं प्राप्ते-

इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि किञ्जन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु अनिटि इति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चैयङादेश-
पवाद एवायम् । इयङ् अततक्षत् । यञ् आटिटत् । गुणः कारणा । वृद्धिः कारकः ।
दीर्घः कार्यते । २३१४ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१॥ चङ्परे णौ यदङ्

णिलोपस्य निरवकाशात्वादेव इयङादिबाधकत्वसम्भवादिदं वार्तिकं व्यर्थम् । सुब्रियौ,
प्रथ्यौ, कर्ता, चिकाय, सूयात् इत्यादौ इयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घाणां सावकाशत्वादित्यत
आह— णिलोपस्य त्विति । पचधातोर्णिच उपधाष्टुडौ पाचि इति ण्यस्तात् । 'स्त्रियां कि-
निति किनि, 'तितुन्नतथसिसुरकसेषु च' इति इण्णिषेधे 'गेरनिटी'ति णिलोपे कुत्वे
पाक्तिरिति स्थितिः । 'किञ्जन्तमिति पाठे तु 'किचकौ च संज्ञायाम्' इति किच्
बोधयः । 'पाक्तिरिति कस्यचित्संज्ञा । अत्र इयङादीनाम् अप्रसक्तेर्णिलोपस्यापि सा-
वकाशत्वं तुल्यम् । तत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादियङादिप्राप्तौ तद्विद्युत्त्यर्थं वार्तिक-
मिदमारम्भणीयमिति भावः । वार्तिकं व्यर्थमेवेत्याह— वस्तुतस्त्विति । आर्द्धधातुकमात्र-
मिति । कृत्स्नमनिडाद्यार्द्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथाच अततक्षदि-
त्यादौ परानपि इयङादीन् णिलोपः अपवादत्वात् बाधते, परापेक्षया अपवादस्य प्रब-
लत्वात् । परत्वादियङादीनां णिलोपबाधकत्वाभ्युपगमे हि गेरनिटीत्यत्र अनिटीति
व्यर्थम् । कार्यतेत्यादाविडाद्यार्द्धधातुके गुणेनेव णिलोपस्य बाधसिद्धेः । ततश्च
अनिटीति वचनसामर्थ्यादनिडाद्यार्द्धधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते ।
एवं च अततक्षदित्यादावियङादिप्रवृत्तियोग्येऽप्यार्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य नि-
रवकाशादपवादत्वादेव णिलोपेन इयङादिबाधसिद्धेर्वार्तिकमिदं व्यर्थमिति भावः ।
अपवाद एवायमिति । णिलोप इत्यर्थः । अतो लोपस्तु 'चिकार्षक' इत्यत्र वृद्धि 'चिकी-
र्या'दित्यत्र 'अकृतसार्वधातुकयो'रिति दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति । न ह्यतो
लोपो वृद्धिदीर्घयोरपवादः, गोपायितेत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरप्राप्तयोऽप्यतो लोपस्यार-
म्भादित्यलम् । इयङित । उदाहरणसूचनमिदम् । अततक्षदिति । तच्चधातोर्ण्यन्ताल्लु-
ङ् इतिपि इकारलोपे चङि द्वित्रे संयोगपूर्वकत्वादेशनेकाच्च इति यणभावे इयङि प्राप्ते
पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोपे हङादिशेषे अडागमे अततक्षदिति रूपम् । यणिति । उदा-
हरणसूचनम् । आटिटदिति । अटधातोर्ण्यन्तात् आटि इत्यस्मात् लुङि तिपि इकार-
लोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्रे 'एरनेकाच्च' इति यणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे
आटि वृद्धौ रूपम् । गुण इति । उदाहरणसूचनम् । कारणेति । 'स्त्रियां मित्यधिकारे
कृञ्धातोर्ण्यन्तात् कारि इत्यस्मात् 'ण्यासश्च'यो युच' इति युचि अनादेशे साव-
धातुकार्द्धधातुकयो'रिति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे स्त्रीत्वाट्पि कारणे-
ति रूपम् । वृद्धिरिति । उदाहरणसूचनम् । कारक इति । कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्य-
स्माण्वुलि अकादेशे वृद्धि बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे रूपम् । दीर्घ इति । उ-
दाहरणसूचनम् । कार्यत इति । कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि

तस्योपधाया इस्वः स्यात् । २३१५ चङि दा१।२१॥ चङि परेऽनभ्यासघातवय-
वस्यकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । २३१६ सम्बल्लघुनि चङ्परेऽन-
गलोपे ७।४।६३ चङ्परे इति बहुव्रीहिः । (अन्यपदार्थो णिः) । स च अङ्गस्य इति
च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तदपरं यल्लघु तत्परो
योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य मनीव कार्यं न्यायणावग्नोपेऽपति । अथवा अङ्गस्य इति नाव-

‘अङ्गस्त्वांघातुक्यो’रिति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणि लोपः । तथाच प्रकृते काश्च
इ अ त इत्यत्र ‘एनेकाच’ इति यणं बाधित्वा णिलोपे काम् अ त इति स्थितम् ।
णौ चङि । अङ्गाधिकारादाह—यदङ्गमिति । उपधायाः किम् ? अचकाङ्गत् । चङि
किम् ? । कारयति । यो किम् ? ‘चङ्युपधाया इस्व’ इत्युच्यमाने अद्वादपदस्यत्र
दाधातोः ण्यन्तात् लुङि चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य इस्वे सति पुक्
न स्यात् । यावत्पुक्तौ तु आकारस्य णौ परतः उपवात्वाभावाच्च इस्वः । ‘द्विवच-
नेऽचो’ति निषेधस्तु न शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तचङः षष्ठ्या व्यवहितत्वात् । तथाच
प्रकृते कम् अ त इति स्थितम् । चङि । ‘एकाचो द्वे प्रथमस्ये’ति ‘अजाः’द्वितीयस्ये’-
ति चाधिकृतम् । ‘छिटि धातारनभ्यासस्ये’ति सूत्रं छिटि इति वर्जमनुवर्तते, तदाह—
चङि पर इत्यादिना । तथाच कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे क कम् अ त इति स्थि-
तम् । सम्बल्लघुनि । ‘अनङ्गलोप’ इति चङेदः । बहुव्रीहिरिति । चङ्परो यस्मादिति वि-
ग्रह इति भावः । कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः, परग्रहणवेयम्भात् । ननु
बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्ये’त्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तौ चङ्परके लघुनि
परे अभ्यासः सन्वदिष्यर्थो लभ्यते । तथा सति अण्यन्तेभ्यः श्रिदुस्तुभ्यश्चङि द्वित्वे
अग्निश्रियत् अद्भुवत् असुखवदित्यत्रापि सन्वत्वं स्यात् । ततश्च ‘दीर्घो लघो’रिति
सम्बन्धावविषये अभ्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह—अन्यपदार्थो णिरिति ।
तथाच चङ्परे णौ इति लभ्यते । अग्निश्रियदित्यादौ च णेरभावात् न सन्वत्त्वमिति
भावः । स चाङ्गस्येति चेति । बहुव्रीहिरङ्गम्यो णिः अङ्गस्येत्यनुवृत्तं चेत्यर्थः । तत्र णा-
विश्राष्टौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति । तथाच चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत इति ल-
भ्यते । द्वितीयं तु अनङ्गलोपे इत्यत्रान्वेति । तथाच णौ परतः यः अङ्गलोपः तस्या-
ऽभावे सतीति लभ्यते । अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकं चङ्परे इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्त-
भावे षष्ठी । तथाच अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ्परके वर्णं परे इति लभ्यते । चङ्परकश्च
वर्णः अर्थात् णेरिकार एव । न तु श्रिदुस्तुवामन्यवर्णः, तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञा-
प्रापकत्वाऽभावात् । एतद्धर्ममेव अङ्गस्येत्यस्य निमित्तषष्ठ्यन्ततामाश्रित्य चङ्पर
इत्यनेनावग्याऽभ्युपगतः । चङ्पर इत्येतावतैव तु णाबिनि न लभ्यते, श्रिदुस्तु
व्यभिचारात् । द्वितीयं स्वङ्गस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेन अन्वेति । ‘सन्व’दिति सप्त-
म्यन्तादिति । तदाह—अङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यादिना । अथवेति । अस्मिन्व्याकथने ‘चङ्परे’
इत्येतत् अङ्गस्येत्यत्रान्वेति । न तु लघुनि । अङ्गस्य च प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरभ्य-

तते च हूपरे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् । २३१७
सन्त्यतः ७।४।७६॥ अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि । २३१८ दीर्घो लघोः ७।४।
६४॥ अभ्यासस्य लघोः दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचोऽकमतः । णिङ्गभावपक्षे
तु 'कमेश्च्लेऽक्ष्वत्तव्यः' । गोरभावान्न दीर्घसन्वद्भावो । अचकमतः ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाद्विभक्तं माधवः ॥ १ ॥

पदार्थस्य लाभः । लघुनोति तु अभ्यासस्येत्यत्रैवान्वेति । तदाह—च हूपरे णौ यदङ्गं
मित्यादिना । प्राग्वदिति । सनीय कार्यं स्याण्णावज्ञोप असनीत्यर्थः । अत्र प्रथमपक्ष
एव भाष्यसंमतः, 'अजजागर' इत्यत्र 'च हूपरे णौ यलक्षु तदभ्यासश्च वहितमिति न
सन्वत्त्वमिति भाष्योक्तः एव च प्रथमपक्षे उन्देश्यन्ताच्चङि द्वित्वे उन्दिदि अ त्
इत्यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे च हूपरे णौ लघोरभावेनाऽभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्ववि-
रहात् सन्वत्त्वाभावाज्जाभ्यासदीर्घः । द्वितीयपक्षे तु च हूपरे णौ यदङ्गम् उन्दिद् इत्ये-
तत् तदीयोऽभ्यासश्च इमादाय लुङ्गिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसत्त्वाद्भ्यास-
दीर्घ इति भेदः । एवं च प्रकृतं क कम् अ त इत्यतः व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम् ।
सन्त्यतः । सनि अतः इति षष्ठेदः । 'अन्न लोप' इत्यत्र अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'भृजा-
मि' इत्यत्रमात् इति । तदाह—अभ्यासस्येति । किं कम् अ त इति स्थितम् । दीर्घो
लघोः । 'अन्न लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह—अभ्यासस्य लघो-
दीर्घ इति । अभ्यासावयवस्य लघोर्गित्यर्थः । 'सन्वत्त्वानि च हूपरे' इति सूत्रं सन्वत्त्व-
वदवर्जमनुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम् । तथा च पलितमाह—सन्वद्भाव-
विषय इति 'सन्त्यतः' इत्यत्र तपरस्व स्पष्टार्थमिति 'दीर्घोऽङ्कित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
तथा च किं कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घ अभ्याससुत्वे अडागमे परिनिष्ठितं
रूपमाह—अचोऽकमतेति । अत्र लघोर्णिपरस्वं येन नाव्यवधानन्यायाद्बोध्यम् । एङमा-
वपक्षे त्वानि । 'आयादय आर्धधातुके वे'ति णिङो वेकल्पकत्वादिति भावः । कमेश्च्ले-
ऽक्ष्वत्तव्य इति । अण्यन्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । गोरभावादिति । णिङ्गभावपक्षे कमि-
धातोरनुदात्तत्वात्तङि प्रथमपुरुषकवचने च्लेऽक्ष्वि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्याससुत्वे अडा-
गमे अचकमतेति रूपं वक्ष्यते । तत्र गोरभावात् दीर्घो लघोरित्यभ्यासलघोर्दीर्घो न
भवति, तत्र लघुनि च हूपरेऽनरलोप इत्यनुवर्त्य च हूपरे णावेव तद्विधानोक्तः । अत
एव सन्वत्त्वाभावात्सन्त्यत इत्यभ्यासाऽकारस्य इत्वं च न भवतीत्यर्थः । 'दीर्घो लघो-
रिति दीर्घविधो सन्वत्त्वं न निमित्तम् । किंतु लघुनि च हूपरे इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या
सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्तः । अतः दीर्घसन्वद्भाववति पृथगुक्तिः ।

अथ पञ्चभिः श्लोकेः सन्वद्भावसूत्र 'दीर्घो लघोर्गिति सूत्रं च विशदयति—
संज्ञाया इत्यादिना । अस्मिन् शास्त्रे 'कार्यकाल संज्ञापरिभाषा'मित्येकः पक्षः ।
'कार्यकाल'मित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञा-

चकास्त्यर्थापयस्यूर्णोत्थादौ नाङ्ग द्विरुच्यते ।

किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाद्विदं द्वयम् ॥ २ ॥

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णौ द्वीर्णोऽर्थापयतो द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥

शास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषा'मिति पञ्चा-
न्तरम् । उद्देशाः संज्ञापरिभाषाशास्त्रान्नायप्रदेशाः तान् अनतिक्रम्य यथोद्दे-
शम् । संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विषयपेक्षितं स्वं
स्वमर्थं समर्पयतीति यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषायां तदर्थ-
स्यैवोपस्थितिः, न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः । 'सन्वत्तलघुनी'ति सूत्रे,
'द्वीर्णो लघोरिति सूत्रे च अङ्गस्येति अभ्यासस्येति चानुवृत्तम् । तत्र कार्यका-
लपक्षे 'पूर्वोऽभ्यास' इति सूत्रं सन्निहितम् । ततश्च अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे
तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स सन्वद्भवतीति फलितम् । तत्र कृदन्तोच्चारणशब्दयोगा-
दङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी, न त्ववयवषष्ठी, कारकषष्ठ्या बलवत्त्वात् । अङ्गं च प्रत्यये
परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं च प्रत्यये पर-
तः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते, न तु
तदेकदेशमात्रं तत्रैव 'द्वीर्णो लघो'रिति द्वीर्णः 'सन्वत्तलघुनी'ति सन्वद्भावश्च भवति ।
एवं च अङ्गस्य एकाचकवे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तः । अने-
काचकेषु तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः, तत्र एकस्यैव एकाचः अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेरिति
माधवो मन्यत इति प्रथमश्लोकादर्थः । 'नानेकाचिवाभ्युक्तं विज्ञापयति-चकास्तोति
श्लोकेन । 'चकास्तु द्वीर्णौ' । अर्थमाचष्टे इत्यर्थं णिचि 'अर्थवेदयो'रिति प्रकृतेरापुगागमे
अर्थापिधातुः । 'ऊर्णं अचच्छादने' । एते त्रयः अनेकाचका धातवः । आदिना 'जागृ-
निद्राक्षये' इत्यादिसङ्गप्रहः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते । किन्तु
अङ्गस्य कश्चिदेकाजवयव एव द्विरुच्यते । तस्मात् अनेकाचकेषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरु-
क्त्यभावात् एकाचकेष्वेवाङ्गेषु 'द्वीर्णो लघो'रिति द्वीर्णः, 'सन्वत्तलघुनी'ति सन्वद्भावश्च-
र्येतद्व्ययं भवति, न त्वनेकाचकाङ्गेष्वित्यर्थः । नन्वेवं सति 'दिदरिद्रासति' इत्यादौ
'हलादिः शेष' इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाचकेष्वङ्गेषु न स्यात् कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्त्यभा-
वात् । किञ्च 'अजजागरदित्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य 'णिपरकलघोगेकाराकारस्य 'जा'
इत्यनेन व्यवहृतत्वादभ्यासस्य न सन्वत्त्वमिति समाहितं भाष्ये । तदेतत् अनेका-
चकाङ्गेषु सन्वत्त्वस्याऽपवृत्तौ विरुध्येत, कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्व-
त्त्वस्याप्राप्तौ तल्लङ्घ्याया एवानुन्मेषादित्यस्वारस्याद्यथोद्देशपञ्चमालम्ब्याह-वस्तुत-
रात् । 'अङ्गस्येतिवयवषष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णमि-
ष्यन्ते चाल 'नु' इत्येकदेशस्य द्विरुक्तेऽपि 'ओणू'नुवा'दित्यत्र 'द्वीर्णो लघो'रित्यभ्यासक-
सुद्वीर्णो भवति । सन्वत्त्वं तु प्रयोजनाभावात्पेक्षितम्, अभ्यासे अकाराभावेन 'सम्यत'
इत्यस्यासम्भवात् । अर्थमाचष्टे इत्यर्थं णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिधातोश्चङि णि-

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्यान्व व्यवस्थया ।

येर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

गेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्ध्ये ॥ ५ ॥

अथ क्रम्यन्ताक्षिशत्परस्मैपदिनः ॥ ४४४ अण ४४५ रण ४४६ वण ४४७ भण-
४४८ मण ४४९ कण ४५० कण ४५१ वण ४५२ अण ४५३ वण शब्दार्थाः ।
अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेस्त्राभ्यासलोपी न । ववणतुः । ववणिय ।
घणिरपि कैश्चित्पठ्यते । घणति । ४५४ ओणं अपनयने । ओणति । ओणाञ्चकार ।
४५५ शोणं वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण । ४५६ भोणं संघाते । भोणति । ४५७
श्लोणं च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योऽमादयः ॥ ४५८ पैणं गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणं
इति कचित्पठ्यते । पिप्रैण । ४५९ अण शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्'

लोपे उपधाहस्वे यप् इत्यस्य द्वित्वेऽपि 'आर्तथपादिष्वत्र सन्वद्भावात् 'सम्बन्ध' इत्य-
भ्यासस्य इत्यम् अभ्यासदोर्वचरेति द्वयं भवतीति जानीम इति तृतीयश्लोकार्थः ।
'अङ्गस्यावयव' इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह — चकास्तौ त्रयि । अतुर्थरत्नाको-
ऽयम् । अवस्था — वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । 'चङ्परे' इत्यनेन अ-
न्यपदार्थतया लङ्घस्य णावित्यस्य सन्निहितं लघुनीत्येतत् विशेषम् । तथा व 'चङ्-
परे णौ यलङ्घु' इति प्रथमश्रावणान् फलितम् । अङ्गमेव वा णेविशेषम् । तथा च
'चङ्परे णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्या । फलितम् । इति व्यवस्थया पक्षद्वयेन स-
न्वत्वं दीर्घं चेशुभयमिदं चकास्तौ पश्यते 'चङि णिलोपे द्वित्रे 'अचचकासत्' इ-
त्यत्र न स्यात्, स्यात्वेत्यन्वयः । तत्र 'चङ्परे णौ यलङ्घिव' इति व्याख्याने सति
नैव उभयं स्यात् । चङ् परस्य णेः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचोऽक्रमेतेत्यादी
स्वेकव्यवधानं येन नाव्यवधानन्यायासोऽव्ययमेव । 'चङ्परे णौ यदङ्गमिति श्रावणाने
तु 'अचीचकास' इत्यत्र उभयं स्यादेव, अङ्गस्य गिररक्षवसत्त्वादिति बोध्यम् । ननु
'चङ्परे णौ यलङ्घिव' । 'चङ्परे णौ यदङ्गमिति च व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत
आह — इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनादिनि । आर्तव्यतेति शेषः । ननु यौ इत्य-
स्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयाः किमयं इत्यत आह — गेरग्लोपेऽपि ।
अगितामिति । 'कसु कान्ता' वित्यादीनामपीत्यर्थः । सिद्ध्य इति । दीर्घसन्वत्त्वसिद्ध्यर्थ-
मित्यर्थः । अन्यथा कसुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमाहाय अग्लोपित्वात् दीर्घस-
न्वद्भावा न स्यातामित्यर्थः । इति धियाप्रभृतयः क्रम्यन्ता इति गताः ।

क्रम्यन्ता इति । 'कसु पादविशेषे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'अनुनासिकान्ता' इति
शेषः । अण रणेति । इतः प्रभृति कन दोसावित्यतः प्राक् मूर्धन्यान्ताः । भोणं इति ।
क्रदित्वं नाग्लोपीति निषेधार्थम् । अण शब्द इति । अनुपपन्नोऽयम् । उपदेश इति ।

(सू. २३५) इति यास्वम् । प्रणति । योपदेशकलं यञ्जुकि । दन्त्रन्ति । वण इत्यपि केचित् । वेणतुः । वेणिय । ४६० कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान । ४६१ एन ४६२ वन शब्दे । स्तनति । वनति । ४६३ वन ४६४ वण सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः । २३१६ ये विभाषा ६।३।३३॥ जनसन-खनामात्वं वा स्याद्यादौ क्विति । सायात्-सन्यात् । ४६५ अम गत्यादिषु । कनी-दीप्तिकान्तिगति-इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन प्रहः । अमति । आम । ४६६ द्रम ४६७ हम्म ४६८ मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । 'क्षयन्त—' (सू. २२६६) इति न वृद्धिः । अद्रमीम् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । ४६६ चमु ४७० छमु ४७१ जमु ४७२ झमु अदने । २३२० छिवुक्कुमुचमां शिति ७।३।७५॥ एषामनो दीर्घः स्यान्छिति । आछि चम इति

धातुपदेशे नकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थः । तद्धि नकारस्य कथं अवगमिष्यत आह—'षाम्यामिति यास्वमिति । ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु, किं नकारस्य कृतयात्वस्य निर्देश इति कल्पनयेत्यत आह—'योप-देशेति । नकारस्यानिकयोपदेशस्य 'नरचे'त्यनुस्वारसमकं फलं यञ्जुकि प्रत्येत-व्यमित्यर्थः । दन्त्रन्ति । प्रणधातोर्गञ्जुकि द्वित्वे हलादिशेषे 'नुगतोऽनुनासि-कान्तस्ये'त्यभ्यासस्य नुकि उत्तरखण्डे णकारस्याऽसिद्धत्वेन अनुस्वारे परसवर्ण-त-स्याऽसिद्धत्वात् णत्वाभावे नकारस्यैव अवगम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तर-खण्डे णकार एव श्रूयतेति भावः । वणेत्यपीति । पवर्गपञ्चमादिरिति भावः । 'कन दी-प्ती' स्यारभ्य अम गत्यादिष्वित्यतः प्राक् तवर्गपञ्चमान्ताः । एन वनेति । आछः योप-देशः । एवसम्पन्नः टकारः । तदाह—स्तनन्तीति । वन वणेति । द्वितीयः योपदेशः । अनु 'एन वन शब्दे' इति वनेः पठितस्य पुनः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—मर्थभेदादिति । वनेः शब्दे सम्भक्तौ च वृत्तिरिष्टा । एनेस्तु शब्द एव वृत्तिरिष्टा । तत्र 'एन वन शब्दे सम्भक्तौ चे'त्युक्तौ एनेरपि सम्भक्तौ वृत्तिः स्यात् । 'एन शब्दे' इत्युक्त्वा 'वन स-म्भक्तौ चे'ति पाठे गौरवमिति भावः । आक्षौलिकि विशेषमाह—ये विभाषा । 'जन-सनखनां सन् झलो'रित्यतः जनसनखनामित्यनुवर्तते । अनुदासोपदेशोऽस्यतः विज्ञोति । 'ये' इति तद्विशेषणम् । अकार उच्चारणार्थः । तदादिर्वाधिः । 'विह्वनोरनुनासिक-स्या'दित्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—जनसनखनामित्यादिना । सायादिति । नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । द्रम हम्म मीमृ गताविति । आछोऽदुरधः । न वृद्धिरिति । 'अद्रमी'—दित्यत्र हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटीति निषिद्धायां 'क्षयन्ते'त्यतः 'अतो हलादेरिति वृद्धिर्नैत्यर्थः । जहमेति । अभ्यासचुरेण हस्य झः । तस्य 'अभ्यासे चर्चे'त्यनेन जः । मिमीमेति । मीमृधातोर्गलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वः । अयं शब्दे वेति । मीमृधातुरित्यर्थः । छिवुक्कुमु । 'समामष्टानां दीर्घः रयनी'त्यतः दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घात्वा अव ह्-कु-

वक्तव्यम् । आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अजमीत् । जिमि केचि
 पठन्ति । जेमति । ४७३ क्रमु पादविक्षेपे । २३२१ वा आशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्क-
 मुत्रसिन्नुटिलषः ३।१।७०॥ एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । २३२२
 क्रमः प रस्मैपदेषु ७।३।७६॥ क्रमेदीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति । काम्यति का-
 मति । चक्राम । काम्यतु कामतु । २३२३ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ७।२।
 ३६॥ अत्रैवेट् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । ७७४ अय ४७५ वय ४७६ पय ४७७ मय
 ४७८ चय ४७९ तय ४८० णय गतौ । अयते । २३२४ दयायासश्च ३।२।३७॥
 दय अय आस् एभ्य आम स्याल्लिटि । आयाञ्चके । अयिता । अयिषीष्ट । २३२५।

पस्थितम् । तदाह—पषामचो दीर्घ इति । णिबु क्लमु चम् एषां द्वन्द्वः । चम् इत्य-
 नेन आङ्पूर्ववस्य चमेग्रहणम् । अचमीदिति । ह्ययन्तेति न वृद्धिः । क्रमु पादेति । उदि
 स्वमुदितो वेति विकल्पार्थम् । वा आश । 'दिवादिभ्यः श्यञ्छित्यतः श्यञ्छिति, 'कर्तरि
 शञ्छित्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यङित्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह-
 एभ्यः श्यन्वेत्यादि । क्रमः । दीर्घः स्यादिति । 'शमामष्टाना'मित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 शितीति । 'ष्टिबुक्लमुचमा'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कामात्विति । मध्यमपुरुष-
 कवचने क्रामेत्यत्र तु 'क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो भवत्येव । नच दीर्घस्याङ्गाधिकार
 स्यात्वात् न लुमतेति निषेधः शङ्क्यः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव तस्य
 प्रवृत्तेः । शिति परतः क्रमेरङ्गस्य दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपद परे अङ्गस्य कार्यम्,
 किन्तु शिति परे अङ्गस्य कार्यमिति बोध्यम् । स्नुक्रमोः । पञ्चमर्थे षष्ठो । आत्मनेप-
 दनिमित्तस्याऽभावः अनात्मनेपदनिमित्तम्, अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नञ्त्वापु-
 रुषो विकल्प्यत इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे सति स्नुक्रमभ्यां परस्य
 वलाद्याद्धातुकस्य इट् स्यादित्यर्थः । स्नुक्रमोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावादिति सिद्धे
 वचनमिदं नियमार्थमित्याह—अत्रैवेडिति । एवञ्च भावकर्मलकारेषु इणन् भवति । उप-
 र्नोप्यते जलेन । भावलकारोऽयम् । उपक्रंस्यते । कर्मणि लट् । स्यः । 'प्रस्नुत'मि-
 त्यत्र तु 'अगुक्रः कृती'ति निषेधान्नेट्, 'आद्धातुकस्येड्वतञ्जादे' रिति इड्विविधेः पुर-
 स्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । 'स्नुक्रमोरनात्मनेपद' इति तु न सूत्रितम्, आ-
 त्मनेपदभिन्ने परस्मैपदे परे इत्यर्थे चिक्रमिषिष्यतीत्यसिद्धेः स्येन व्यवधानात् । आ-
 त्मनेपदे परे नेडित्यर्थे तु प्रचक्रासस्यत इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तग्रहणमित्यलम् ।
 अक्रमीदिति । 'ह्ययन्ते'ति न वृद्धिः । इति क्रम्यन्ताः परस्मैपदिना गताः ।

रेवत्यन्ता इति । 'रेवृ' प्लवगताविष्येतपर्यन्ता इत्यर्थः । अयय्येत्यारभ्य षष्ठ्य च-
 लने इत्यतः प्राक् यकारान्ताः । दयायासश्च । दय अय आस् एषां समाहारद्वन्द्वार्षञ्च-
 अयेकवचनम् । 'कास्प्रत्यया'दित्यतः आम् लिटोत्यनुवर्तते । तदाह—एभ्य आम् स्या-

विभाषेतः ८।३।७६॥ इणः परो य इट् ततः परेषां धीध्वंजुल्लिटां घस्य वा मूर्ध-
न्यः स्यात् । अयिषीद्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम्-अयिध्वम् ।
२३२६ उपसर्गस्यायतो ८।२।१६॥ अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं
स्यात् । प्लायते । पलायते । निसुदुसो रुत्वस्यामिद्धत्वाच्च लत्वम् । निरयते । दुरयते ।
निर्दुरोऽस्तु-निलयते-दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति
विततोऽर्चरश्मिरञ्जौ' इति माघः । इट् क्तिट् कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति ।
यद्वा 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ६७), चक्षिडो छिस्करणाज्ज्ञाप-
कात् । वादित्वात्, ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ४८१ दय
दानगतिरक्षणहिसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रं । ४८२ रय गतौ । ४८३
ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयाञ्चक्रं । ४८४ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ।

ल्लिटि इति । विभाषेतः । 'इणः धीध्वंजुल्लिटां घ-' इत्यनुवर्तते । 'अपदान्तस्येत्यतो
मूर्धन्य इति च । तदाह-रणः परो य इडित्यादि । इण्यन्तादङ्गादित्यर्थः । अयिषीद्व-
मिति । आशील्लिङो ध्वमः सीयुट् । यलोपः । आर्धधातुकत्वाच्च सलोपः । इट् । यका-
रादिणः परो य इट् ततः परत्वात् घस्य मूर्धन्यो ङः । इट् । परमक्षराद्यकारान्ताद-
ङ्गात् परस्य ह्यो ध्वमः इण्यन्तादङ्गात्परत्वाच्चित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आयिद्व-
मिति । लुङो ध्वमि च्लः सिचि आटि ऋद्धौ सिचि इटि 'ध्व' इति सलोपः । ध्वम इव-
यांन्तादङ्गात्परत्वाच्चित्ये प्राप्ते विकल्पः । अङ्गादात् नितृत्तामिति केचित् । उपसर्ग-
स्यायतो । अयताविति रितपा निर्देशः । 'कृपो रो ल' इत्यतः रो ल इत्यनुवर्तते ।
तदाह-अयतिपरस्येत्यादिना । प्लायत इति । प्र इत्युपसर्गः । पलायत इति । परा इत्या-
कारान्त उपसर्गः । ननु निरयते दुरयत इत्यत्रापि लत्वं स्यादित्यत आह-निसुदु-
सोरिति । तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह-निर्दुरोऽस्त्विति । एतदर्थमेव प्रा-
दिषु सान्तयो रेफान्तयोश्च निर्देश इति भावः । तर्हि 'प्रत्यय' इत्यत्रापि प्रतेरयतिपर-
त्वात् रस्य लत्वं स्यादित्यत आह-प्रत्यय इति त्विति । प्रतिपूर्वकादिपधातोश्चप्रत्यये
'प्रत्यय' इति रूपम् । अयतिपरत्वाऽभावाच्च लत्वमित्यर्थः । अयधातुमादाय 'प्लत्यय'
इति न अनभिधानादिति कैयटः । कथमुदयतीति । उत्पूर्वकादयधातोः शत्रन्तासप्त-
म्यन्तमिति मत्वा आक्षेपः । अनुदात्तेत्त्वेन लटः शानश्चप्रसङ्गादिति भावः । प्रश्लिष्ट-
स्येति । 'इधातो'रिति शेषः । तस्य अनुदात्तेत्त्वाऽभावाच्छतृप्रत्ययो निर्वाध इति
भावः । ज्ञापकादिति । 'चक्षिड्'धातोः हकारस्य अनुदात्ततया अनुदात्तेत्वादेव आत्म-
नेपदसिद्धौ छिस्करणं अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य अनित्यतां ज्ञापयति । तस्य अनि-
त्यत्वे तु नित्यात्मनेपदायं छिस्करणमर्थवदिति भावः । इदं तु भाष्ये न दृश्यते । वा-
दित्वादिति । वयधातोर्लिटि वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपयोरभावे सति 'ववये' इति रूप-
मित्यर्थः । वयधातुर्णापदेश इति मत्वा आह-प्रणयत इति । 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति
यात्वमिति भावः । दयाञ्चक्रं इति । 'दयायासञ्च' इत्याम् । ऊयाञ्चक्रं इति । इजादित्वा-

४८५ क्नुयी शब्दे उन्दने च । चुक्नुये । ४८६ क्षमायी विधूने । चक्षमाये । ४८७ स्फायी ४८८ आप्यायी वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते । २३२७ लिङ्यङोश्च ६।१।२६॥ लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः प्रस-
ङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'परनेकाचः-' (सू २७२) इति वण् ।
पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे । २३२८ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिम्योऽ-
न्यतरस्याम् । ३।१।६१॥ एभ्यश्च्लेभिष्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।
२३२९ चिणो लुक् ६।४।१०४॥ चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अप्यायि ।
अप्यायिष्ट । ४८९ तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये ।
अतायि । अतायिष्ट । ४९० शल चलनसंवरणयोः । ४९१ वल ४९२ वल्ल संवरणे
सञ्चरणे च । ववले । ववल्ले । ४९३ मल ४९४ मल्ल धारणे । मेले । ममल्ले । ४९५
भल ४९६ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभल्ले । ४९७ कल शब्दसं-
ख्यानयोः । कलते । चकले । ४९८ कल्ल अन्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्दे
इति स्वामी, अशब्दस्तूष्णीभावा इति च । ४९९ तेवृ ५०० देवृ देवने । तितेवे ।
दिदेवे । ५०१ षेवृ ५०२ गेवृ ५०३ ग्लेवृ ५०४ पेवृ ५०५ मेवृ ५०६ ग्लेवृ सेवने ।
'परिनिविभ्यः-' (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशो-

दाम् । उन्दने चेति । क्लेदने चेत्यर्थः । स्फायी आप्यायीति । ओदित्वम् 'ओदित्वा'
इति निष्ठानत्वाथम् । ईदित्वं तु 'श्रीदितो निष्ठाया'मिति इणिवेषार्थम् । लिङ्य-
ङोश्च । लिट् च यङ् चेति द्वन्द्वारसप्तमी । 'प्यायः पी' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—
लिटि यङि चेति । ननु प्यायतेलिटि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात् पीभावे द्वित्वे परनेकाचः
इति यणि पिप्ये इति रूपमिष्यते । तत्र द्वित्वं बाधित्वा परत्वात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्वं
न सम्भवति, 'विप्रतिषेधे यद्वाचितं तद्वाधितमेव' इति न्यायादिरयत् आह—पुनः प्रस-
ङ्गेति । 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषा । विप्रतिषेधे बाधितस्यापि पुनः
प्रवृत्त्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे द्वित्वादिकं सिद्धमिति तदर्थः । दीपजन । 'क्लेः सि-
च्' इत्यतः क्लेरिति, 'चिण् ते पदः' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते । तदाह—
एभ्यश्च्लेरिति । एकवचन इति । दीपादीनामात्मनेपदत्वेन तेभ्यस्तशब्दस्य एकवचन-
स्वनियमादिति भावः । चिणो लुक् । चिण इति पञ्चमी । तदाह—चिणः परस्येति ।
चिणः परश्च अर्थात् तशब्द एव भवति । चिणभावे क्लेः सिचि रूपमाह—अप्यायि-
ष्टेति । तायृ सन्तानेति । लुक् 'दीपजन' इति क्लेश्चिणि तलोपे रूपमाह—प्रतायीति ।
चिणभावे सिचि 'अतायिष्टेति' रूपम् । शल चलनेत्यारभ्यतेवृ इत्यतः प्राक् ज्ञाताः ।
तेवृ इत्यारभ्य रेवत्यन्ता वकारान्ताः । पेवृधातोः सोपदेशत्वात्सर्वे सेवत इत्यादि
रूपम् । परिषेवत इत्यत्र 'सारभ्दाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते आह—परिनिविभ्य इति ।

ऽपीति न्यासकारादयः । तत् भाष्यविरुद्धम् । गोवते । जिगेवे । जिलेवे । पिपेवे । मेवते । ग्लेवते । शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्यप्येके । ५०७ रेवृ प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लु-
तगतिः । रेवते ।

अथावस्थान्ताः परस्मैपदिनः । ५०८ मव्य बन्धने । ममव्य । ५०९ सुच्य^१
५१० ईच्य ५११ ईष्य ईष्याः । ५१२ ह्य गतौ । अहयीत् । यान्तत्वात् वृद्धिः ।
५१३ शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुराभाः सन्धानं वा अभिषवः
स्नानं च । शुशुच्य । लुच्य इत्येके । ५१४ ह्य गतिकान्तयोः । जह्य । ५१५ अल
भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । अल । २३३० अतो हरान्तस्य ७।२।२॥ हर-
इति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे
सिचि । 'नेटि' (सू २२६८) इति निषेधस्य 'अतो ह्रस्वादेः' (सू २२८४) इति वि-
कल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्या-
द्यपि । ५१६ जिफला विशरणे । 'तफल-' (सू २३०१) इत्येत्वम् । फेलतुः ।

सिषेवे इति । आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भावः । मयं सोपदेशोऽपीति । षेष्टातुरि-
त्यर्थः । तद्भाष्यविरुद्धमिति । 'तेकस्त्पस्त्सृजस्तृस्त्यानामेव भाष्ये सोपदेशपर्युदासा-
दिति भावः । रेवृ प्लवगनाविति । प्लवेति न भात्वन्तरमिति सूचयन्नाह—प्लवगतिः
प्लुतगतिरिति । अयप्येत्यादिरेवस्थान्ता गताः ।

अवस्थान्ता इति । 'अव रघणे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । मव्येत्यारभ्य अल भूषणे-
त्यतः प्रा यकारान्ताः । अल भूषणेत्यारभ्य 'खोत्रं प्रतीचात' इत्यतः प्राक् लका-
रान्ताः । अतो हरान्तस्य । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तम् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ।
तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिर्नैव सिद्धे अन्तग्रहणं व्यर्थम् । तन्नाह—रेति लुप्तषष्ठीकमिति ।
हर अन्तस्य इति छेदः । ल् च ररवेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनं लुप्तम् । हर-
स्यान्तस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः । 'अत' इति व्यधिकरणषष्ठ्यन्तम्, अन्त-
स्येत्यन्तान्वेति । अन्तशब्दः समीपवर्तिवाची । तथा च अतः समीपवर्तिनो हरस्येति
लभ्यते । हरस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ततश्च असमीपवर्तिरेफलकारान्तस्य
अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते । 'अत' इत्यावृत्तं वृद्धौ स्थानिरेनान्वेति । तद्वाह—
अतः समीपावित्यादिना । अतः समीप इति किम् । अखोरीत् । अमीलीत् । हरान्तस्येति
किम् । मा भवानतीत् । अतो वृद्धिरित्युक्त्वा अतः समीपावित्यनुक्तौ तु अवब्रीत्
अश्वस्त्रीद्वित्यत्रातिव्याप्तिः । अत्र अङ्गस्यान्तौ रेफलकारो नातः समीपाविति न वृद्धिः ।
नचान्न अतः भकारेण लकारेण च व्यवहितत्वादेव न वृद्धिः । आलीदित्यादौ एकव्य-
वचाने चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, सिचि परे यदङ्गं तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे
अतिव्याप्तिवारणार्थत्वात् । जिफलेति । विशरणं शिथिलीभावः । 'आदिर्भिदुडवः'
इति जिरित् । 'अतः कः' इति प्रयोजनम् । 'आदितश्च' इति इग्निषेधार्थमावित्यम् ।

फेलुः । अफालीत् । ५१७ मील ५१८ शमील ५१९ स्मील ५२० दभील निमेषणौ । निमेषणं सङ्कोचः । द्वितीयोऽस्तारुवादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । ५२१ पील प्रतिष्ठ-
म्भे । प्रतिष्ठम्भो रोधनम् । ५२२ गील वर्णौ । निनील । ५२३ शील समाधौ । शीलति । ५२४ कील बन्धने । ५२५ कूल आवरणे । ५२६ शूल कजायां संश्लेषे च । ५२७ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निस्सारणम् । तुतल । ५२८ पूल संवाते । ५२९ मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३० फल निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः । ५३१ चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । ५३२ फल्ल विकसने । ५३३ चिछ शैथिल्ये भावकरणे च । ५३४ तिल गतौ । तेलति । तिह्ल इत्येके । तिह्लति । ५३५ वेल् ५३६ चेल ५३७ केल ५३८ खेल ५३९ दवेल ५४० वेल् चलने । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपघः । ५४१ पेल ५४२ फेल ५४३ शेल गतौ । षेल इत्येके । ५४४ स्खल सञ्चलने । चस्खल । अस्खालीत् । ५४५ खल सञ्चये । ५४६ गल अदने । गलति । अगालीत् । ५४७ वल गतौ । सलति । ५४८ दल विशरणे । ५४९ श्वल ५५० श्वल आशुगमने । शश्वल । अश्वालीत् । शश्वल । अश्वलीत् । ५५१ खोल ५५२ खोर्क गतिप्रतिघाते । खोल-
ति । खोरति । ५५३ धोर्क गतिचातुर्ये । धोरति । ५५४ त्सर लुघगतौ । तस्सार । अत्सारीत् । ५५५ कमर हूर्छने । चक्मार । ५५६ अभ्र ५५७ वभ्र ५५८ मभ्र ५५९ चर गत्यर्थः । चरतर्भङ्गोऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् । अज्ञान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावात् न वृद्धिः । ५६० छिबु निरसने । 'छिबुक्लमु-'
(सु० २३२०) इति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयो वर्णस्यकारणकारो वेति वृत्तिः ।

लिङ्गिमित्तादेशादिस्वादप्राप्ते आह—तुफलेति । 'मील श्मीलेति' । निमेषणं नेत्र-
संकोचः । सङ्कोच इति पाठोऽप्ययमेवार्थः । गील वर्ण इति । वर्णक्रियायामित्यर्थः । फल निष्पत्ताविति । अि फलेति पूर्वं पठितम् । अनुबन्धभेदात्पुनः पाठः । खोल खोर्क इति । द्वितीयो रेफान्तः । ऋदित् । इत आरभ्य छिवे प्राक् रेफान्ताः । धोर्क गतिचातुर्य इति । अरवगतिविशेष इत्यर्थः । रेफान्तोऽयम् । ऋदित् । त्सर लुघगताविति । कपटगतावित्यर्थः । कमर हूर्छन इति । कुटिलिभवन इत्यर्थः । छिबु निरसन इति । इदुपघः । उदित् । इत आरभ्य ऊष्मास्तेभ्यः प्राक् वकारान्ताः । तिपि शपि लघूपधगुणे प्राप्ते आह—'छिबुक्लम्बतीति । लघुटि तु शिपरकत्वाभावात् दीर्घाभावे लघूपधगुणः । छीवनमिति तु पृषोदरादिस्वात् समाधेयम् । अस्वेति । छिबुधातोः द्विती-
यो वर्णः धकार इत्यर्थः । कृतद्वन्द्वस्य निर्देश इति भावः । षोपदेशोऽयम्, केवल-
न्यथकारपरकसादिस्वात् षोपदेशस्येऽपि न सत्वम्, 'सुष्मातुछिबु' इति निषेधात् ।
किटि तु 'शर्पूर्वाः खयः' इति चकारवकारयोर्निष्पत्त्या द्बुस्वनिष्पत्तौ रूपमाह—तिष्ठेवेति ।

तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । 'हलि च' (सू ३५४)
 इति दीर्घः । ष्ठीव्यात् । ५६१ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्क-
 र्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति । २३३ । सन्निटोर्जेः ७-३।५७ । जयतेः
 सन्निष्णिमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः ।
 जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जिगियव । जिगियम । जेता । जीयात् ।
 अजैषीत् । ५६२ जीव प्राणधारणे । जिजीव । ५६३ पीव ५६४ मोव ५६५ तीव
 ५६६ गीव स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव । ५६७ क्षीव ५६८ क्षेव
 निरसने । ५६९ उर्वी ५७० तुर्वी ५७१ थुर्वी ५७२ दुर्वी ५७३ धुर्वी हिंसार्थाः ।
 ऊर्वाञ्चकार । 'उपघायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व । ५७४ गुर्वी उद्य-
 मने । गुर्वति । जुगूर्व । ५७५ मुर्वी बन्धने । ५७६ पुर्व ५७७ पर्व ५७८ मर्व
 पूरणे । ५७९ चर्व अदने । ५८० भर्व हिंसायाम् ५८१ कर्व ५८२ खर्व ५८३ गर्व
 दर्पे । ५८४ अर्व ५८५ शर्व ५८६ षर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति । ५८७
 इवि व्याप्ती । इन्वति । इन्वाञ्चकार । ५८८ पिबि ५८९ मिबि ५९० णिबि सेचने ।
 तृतीयो मूर्धन्योऽमादिरित्येके । सेवने इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । ५९१
 हिवि ५९२ दिवि ५९३ धिवि ५९४ जिवि प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति । २३३२
 धिन्विकृण्व्योरच ३।१।८० ॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शन्विषये ।

ठकारस्य स्वाभाविकत्वे तु टिष्ठेवेति रूपम् । जि जय इति । जिघातुरनिट्कः । सन्नि-
 टोर्जेः । अभ्यासाच्च' इति सूत्रात् अभ्यासादित्यनुवर्तते । चजोः कुघिण्यतोः' इत्य-
 स्मात्कु इति च । 'सन्निटोरिति निमित्तसप्तमी, अभ्यासे अन्वेति । तदाह—मन्निष्णि-
 मित्तो योऽभ्यास इत्यादि । 'सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कुत्वं'मिति व्याख्यानं तु यङ्-
 लुगन्तात् सनि जेजयिषति इत्यत्र कुत्वं स्यात् । अतः 'सन्निष्णिमित्तो योऽभ्यास'
 इति व्याख्येयमिति माधवः । जिगायेति । णलि द्वित्वे वृद्धौ उत्तरखण्डे जस्य कुत्वेन
 गः । जिग्यतुरिति । क्तिन्वाद्गुणाभावः । लिटि 'एकाच्च' इति इणिनषेधं बाधित्वा क्कादि-
 नियमादिति प्राप्ते, यलि 'अचस्तास्वत्' इति तन्निषेधस्य भारद्वाजनियमाङ्ककल्पः ।
 तदाह—जिगायिथ जिगेथेति । जिग्यथुः । जिग्य । यलुत्तमो वा' इति मत्वा आह—जि-
 गाय, जिगयेति । क्कादिनियमादित् मत्वा आह—जिगियव जिगियमेति । जेतेति । जेयति ।
 जयतु । अजयत् । आक्षौर्लिङि 'अकृसावंधातुकयोः' इति दीर्घं मत्वा आह—जीयादिति ।
 अजैषीदिति । सिचि घृद्धिरिति घृद्धिरिति भावः । अजेयत् । षवंधातुः षोपदेशः ।
 इवि धातोरिदित्वान्नुम् । तदाह—इन्वतीति । इन्वाञ्चकारेति । जुमि इजादिगुहमत्वा-
 दामिति भावः । पिबिमिबीत्यादयः इदितः । धिन्विकृण्व्योः । 'अ' इति ह्रस्वप्रथमाकम् ।
 धिबिकृण्व्योः कृतनुमोः धिन्विकृण्वेति निर्देशः । 'तनादिकृष्ण उः' 'इत्यतः उरिति

‘अतो लोपः’ (सू० २३०८) तस्य स्थानिवद्भावात्तद्वृत्तगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति । २३३३ लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्त्रोः ६।४।१०७॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् स्त्रोः परयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मिपि तु परत्वादुगुणः । धिनोमि । २३३४ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६।४।१०६॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक्स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । ५९५ रिवि ५९६ रवि ५९७ घवि गत्यर्थाः ।

वकारादनुकृत्यते । ‘कर्तरि शप्’ इत्यतः कर्तरीति, ‘सार्वधातुके यक्’ इत्यतः सार्वधातुक इति च । तद्वाह—अनयोरित्यादिना । वकारस्याऽकारः धिन् अङ्गुति इति स्थितम् । अतो लोप इति । युगपरसन्निधोगशिष्टतया उप्रत्ययाऽकारयोर्विधानेऽपि अतक्रमाजुरोधेन प्रवृत्त्या आर्धधातुकोपदेशकाले ‘धिन’ इत्यस्यादन्तत्वमिति भावः । नन्वत्र वकारस्य लोप एव विधीयतां किमकारविधिनेत्यत आह—तस्येति । वकारस्य लोपविधौ तु अजादेशाभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यादिति भावः । तथा च धिनु ति इति स्थिते आह—उप्रत्ययस्येति । ‘धिनुत इति । धिविधातोर्नुमि तसि उप्रत्यये वकारस्य अकारादेशो अतो लोपे तसो हिरवादुकारस्य न गुणः । धिन्वतीति । धिन्व इत्यस्मात् क्षिः । झोऽन्तः । उप्रत्ययः । वकारस्य अकारः । अतो लोपः । उकारस्य यणिति भावः । अत्र वकारस्य स्थानिवत्त्वेन आर्धधातुकत्वेऽपि नेट् । उकारवृथाऽर्धधातुकत्वस्य अलक्षमत्त्वेन अनलिवधाविति निषेधात् । तदिदं ‘भोभगो’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । धिनोषि । धिनुथः । धिनुथ । धिनोमि । लोपश्च । ‘उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्’ इति पूर्वसूत्रोक्त उकारः अस्येत्यनेन परामृश्यते । प्रत्ययशब्दः प्रत्ययसम्बन्धिवन्ति वर्तते । असंयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारे अन्वेति । स च अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तद्वाह—असंयोगेति । प्रत्ययोकार इति । प्रत्ययसम्बन्धी उकार इत्यर्थः । ‘प्रत्यय उकार’ इति व्याख्याने तु सुनुवः । सुनुमः इत्यत्र न स्यात्, तत्र रनोरेव प्रत्ययत्वात् । प्रत्ययेति किम् । युवः । युमः । असंयोगपूर्वादिति किम् । शक्नुवः । शक्नुमः । धिन्वः—धिनुव इति । अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तत्वं व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । नन्वेवं धिनोमीत्यत्र मिपि धिनु मि इति स्थिते उकारस्य लोपः स्यादित्यत आह—मिपि खिति । द्विधिन्व । धिन्विता । धिन्विष्यति । धिनोतु । उतश्च । हेर्लुक्स्यादिति । ‘चियो लुगित्यतः’ ‘अतो हे’रित्यतश्च तदनुकृतेरिति भावः । लोटो मिपि उप्रत्यये वकारस्य अकारे अतो लोपे धिनु मि इति स्थिते मेनिभावम् आहुत्तमस्येत्याडागमं च बाधित्वा परत्वादुकारस्य ‘लोपश्चास्यान्यतरस्याम्’ इति लोपमाशङ्क्याह—नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाहिति । निभावस्याप्युपलक्षणम् । उकारलोपे कृते अकृते च निभावस्य आडागमस्य च प्रवृत्त्या नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमेव निभावाडागमयोः कृतयोः

रियवति । रण्वति । धन्वति । ५९८ कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्रतौ । कृणोती-
 त्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादी च । ५९९ मव बन्धने । भवति । मेवतुः । मेतुः ।
 अमवीत्—अमावीत् । ६०० अव रक्षणगतिकाङ्क्षितप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वा-
 म्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा
 भवानवीत् । ६०१ धातु गतिशुद्धयोः । स्वरितेत् । धावति—धावते । दधाव-दधावे ।
 अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । ६०२ धुक्ष ६०३ धिक् सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु ।
 धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्क्षते । दिधिक्क्षे । ६०४ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे । ६०५ शिक्ष
 विद्योपादाने । शिक्षते । ६०६ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । ६०७ क्लेश
 अव्यक्त्यायां वाचि । बाधने इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । ६०८ दक्ष वृद्धौ
 शीघ्रायै च । दक्षते । ददक्षे । ६०९ दीक्ष मौण्डव्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दी-
 क्षते । दिदीक्षे । ६१० ईक्ष दर्शने । ईक्षाञ्चक्रे । ६११ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ईषा-
 ञ्चक्रे । ६१२ भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । ६१३ वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः ।
 ववर्षे । ६१४ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे ।
 ६१५ पेष्टृ प्रयत्ने । पेष्टते । ६१६ जेषृ ६१७ णेषृ ६१८ एष्टृ ६१९ डेषृ गती ।
 जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । ६२० रेष्टृ ६२१ हेष्टृ ६२२ हेष्टृ अव्यक्ते शब्दे ।
 आद्यो वृक्षशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेष्टते । हेष्टते । हेष्टते । ६२३ काष्ठ शब्द-
 कुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे । ६२४ भासृ दीप्तौ । बभासे । ६२५ णासृ ६२६ रासृ शब्दे ।
 नासते । प्रणासते । ६२७ णस कौटिल्ये । नसते । ६२८ भ्यस भये । भ्यसते ।
 बभ्यसे । ६२९ आठः शसि इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसते । ६३० प्रसृ ६३१

उकारलोपस्याप्रसक्तौ आटः पित्त्वेन छित्वाभावादुकारस्य गुणे अवादेशे च धिनवा-
 नीति रूपमिति भावः । अधिनोत् । धिनुयात् । धिन्व्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्वि-
 प्यत् । कृणोतीत्यादीति । धिविवद्रूपाणीति भावः । अय स्वादी चेत् । कृविरित्यर्थः ।
 अव रक्षणेति । स्वाम्यर्थः—ऐश्वर्यम् । मा भवानवीदिति । 'नेटीति' न वृद्धिः । मभ्यादयो-
 ऽव्ययन्ताः परस्मैपदिनो गताः । धातु गतीति । उदिद्यम् । स्वरितेदिति । ततश्च कर्तृगा-
 मिनि फले आत्मनेपदम् । अन्यथा परस्मैपदमिति भावः । अथोष्मान्ता इति । तत्र 'धु-
 क्षे' स्यारभ्य काष्ठधातोः प्राक् षकारान्ताः । तत्र क्लेशधातुरेकः शकारान्तः । दीक्ष
 मौण्डव्येति । पञ्चाद्याः । णेषृधातुर्णोपदेशः । काष्ठधातुमारभ्य ईहधातोः प्राक् सका-
 रान्ताः । कासाञ्चक्रे इति । काष्ठप्रत्ययादित्याम् । णासृधातुर्णसधातुश्च णोपदेशः ।
 आठः शसीति । आठः परः शसिधातुरिच्छायामित्यर्थः । ईहस्यारभ्य काष्ठधातुवर्जं
 शुषिकान्तीत्यतः प्राक् हकारान्ताः । काष्ठधातुस्तु शकारान्तः । छिहधातुरि-

ग्लु अदने । जप्रसे । जग्लसे । ६३२ ईह चेष्टायाम् । ईहाञ्चके । ६३३ वहि ६३४ महि वृढौ । वंहते । ववहे । मंहते । ६३५ अहि गतौ । अंहते । आनहे । ६३६ गर्ह ६३७ गल्ह कुत्सायाम् । जगर्ह । अगल्ह । ६३८ बर्ह ६३९ बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठयादी । ६४० वर्ह ६४१ वल्ह परिभाषणहिषाञ्छादेनेषु । दन्त्योष्ठयादी । केचिच्च पूर्वयोर्दन्त्योष्ठयादितामनयोरोष्ठयादितां चाहुः । ६४२ प्लिह गतौ । पिप्लि-हे । ६४३ वेह ६४४ जेह ६४५ बाह प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठयादिः । अन्त्यः केवलोष्ठयादिः । उभावप्योष्ठयादी इत्येके । दन्त्योष्ठयादी इत्यपरे । जेहतिगंत्यो-ऽपि । बवाहे । ६४६ द्राह निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके । ६४७ काश्च दीप्तौ । चकाशे । ६४८ ऊह वितर्के । ऊहांचके । ६४९ गाह विलोढने । गाहते । जगाहे । जगा-हिषे-जघात्ते । जगाहिध्वे । जगाहिध्वे । जघाद्वे । गाहिता । २३३५ ढो ढे लोपः ८।३।१३॥ ढस्य लोपः स्यात् ढे परे । गाढा । गाहिष्यते-वाच्यते । गाहिषीष्ट-वाक्षीष्ट । अगाहिष्ट-अगाढ । अवाक्षाताम् । अवाक्षत । अगाढाः । अवाढ्वम् । अवाक्षि ।

दुपधः । ऊह वितर्के इति । युक्त्या अर्थनिर्यायो वितर्कः । 'अनुक्तमप्युहति पण्डितो जन' इत्यत्र तु अनुदात्तेत्वलक्षणामनेपदमनिर्यामिति बोध्यम् । गाहधातुरू-दित्वाङ्गे । तदाह—जगाहिषे जघात्ते इति । इडभावे जगाह् से इति स्थिते ङो ढः 'एकाच्' इति मन्भावेन गस्य घः, 'बढोः' इति ढस्य कः, सस्य षः । जगाहिध्वे-जगाहिध्वे इति । इट्पक्षे 'विभाषेडः' । इति ढवविकल्पः । इडभावे त्वाह—जघाद्व इति । जगाह् ध्वे इति स्थिते ढस्य ढः, घस्य ण्डुत्वेन ढः, गस्य भष् घकारः, पूर्वस्य ढस्य 'ढो ढे लोपः' इति वक्ष्यमाणो लोपः । ढलोपसूत्रं स्थित्वैव पठितुं युक्तम् । गाहि-तेति । इ पक्षे रूपम् । इडभावे तु गा ता इति स्थिते ढस्य ढत्वे 'अषस्तथोर्घोऽथः' इति तकारस्य धत्वे, ण्डुत्वेन धस्य ढत्वे, गाढा इति स्थिते—ढो ढे । ढः इति ष-प्रयन्तम् । तदाह—इत्येति । ढकारस्येत्यर्थः । इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे 'गाढा' इति रूपम् । ढलोपे ण्डुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, तथा सति ढलोपाधिवैयर्थ्यात् । वाच्यते इति । इडभावे ढस्य ढः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः, सस्य ष इति भावः । घाक्षीष्टेति । आक्षीर्लिङि सीयुटि इडभावपक्षे ढस्य ढः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः सस्य ष इति भावः । अगाहिष्टेति । सिच इट्, सस्य षः, तकारस्य ण्डुत्वेन ढः । इडभावे त्वाह—अगाढेति । अगाह् सूत इति स्थिते सिच इडभावे 'झलो झली'ति लोपः । ढवधत्व-ण्डुत्वढलोपाः । सलोपापूर्वं मन्भावस्तु न, मन्भावस्यासिद्धतया 'झलो झली'ति सलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः । न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सकारपरकत्वात् भष् ण्डुवार इति शङ्क्यम्, 'वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावा'दिति भावः । अवाक्षातामिति । इडभावपक्षे ढवकषाः । अवाक्षतेति । पूर्ववत् । अगाढा इति । यास् सिच् । इडभावे सलोपः । ढव-धत्वण्डुत्वढलोपाः । अवाढ्वमिति । ध्वमि इडभावपक्षे सलोपः । ढवधत्वण्डुत्वढलोपाः ।

६५० गृह् प्रहणे । गृहेते । जगृहे । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ५६३) जगृहिषे-जघृन्ते । जघृद्वे । गहिता-गर्हा । गहिष्यते-घर्क्ष्यते । गहिषीष्ट-घृक्षीष्ट । लुङि अगर्हिष्ट । इडभावे-२३३२ शल इगुपधात्नटिः कसः ३।१।४५॥ इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनटिः च्लेः कसादेशः स्यात् । अवृक्षत । २३३७ कसस्याचि ७।३।५२॥ अजादौ तच्च कसस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' । (सू ४२) अवृक्षाताम् । अवृक्षन्त । ६५१ ग्लह च । ग्लहते । ६५२ घुषि कान्तिकरणे । घुषते । जुघुषे । केचित् घय इत्यदुपधं पठन्ति ।

ध्वममाश्रित्य ढलोपात्पूर्व भग्भावः । अघातीति । इडभावे हस्य ढः, भग्भावः, ढस्य कः, सस्य षत्वमिति भावः । अघाक्षवहि । अघाक्षमहि । अगाह्विष्यत । अघाक्ष्यत । गृह्घातुः ऊदित् ऋदुपधः । गृहेते इति । लट्स्तिपि क्षिपि लघूपधगुणे रपरत्वम् । जगृहे इति । 'असंयोगा'दिति कित्वाद्गुणाभावः । न च कित्वात् परत्वाद्गुणः शङ्क्यः, 'ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकादिति भावः । ऊदित्वादिङ्विकल्पं मत्वा आह—जगृहिषे जघृन्ते इति । अभ्यासे उदरत्वं, हलादिः शेषः, जश्चम्, इट्, षत्वम् । इडभावे तु ढत्वभग्भावकत्वषत्वानि । ध्वमि जगृहिष्वे इति सिद्धवत्कृत्य इडभावे आह—जघृद्वे इति । हस्य ढः, भग्भावस्तुल्यढलोपाः । गहते । इडभावे गुणे रपरत्वे ढत्वधत्वस्तुल्यढलोपाः । घर्क्ष्यते इति । गुणः, रपरत्वं हस्य ढः, भग्भावः, ढस्य कः, षत्वम् । घृत्ताप्येति । आशीलिङ्गः सीगुटि इडभावे 'लिङ्सिचा'विति कित्वाद्गुणाभावे, हस्य ढः, भग्भावः, ढस्य कः, षत्वम् । अगर्हिष्टेति । सिच इटि गुणे रपरत्वे षत्वे रूपम् । शल इगुपधा । शलन्त इति । 'धातोरेकाचः' इत्यतोऽनुवृत्तधातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । सिचोऽपवादः । कसादेशः अदन्तः । ककार इत् । अवृक्षतेति । च्लेः कसः । तस्य कित्वाट्कारस्य न गुणः । हस्य ढः, भग्भावः, ढस्य कः, षत्वमिति भावः । अवृक्ष आताम् इति स्थिते 'आतो कितः' इति इयादेशे प्राप्ते—तस्य । अचीत्यस्याऽङ्गाच्चित्प्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । 'घोलोपो लोटि वा' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—प्रजादावित्यादिना । अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याऽकारस्य लोप इति भावः । वस्तुतस्तु 'लुग्रा लुह' द्विह' इत्युत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्यपवृक्ष्य तद्विशेषणत्वादचीति तदादिविधिः । तेन दृशेः कसप्रत्यये 'ताट्ठाः' इत्यादौ नायं लोपः । 'अजादौ तडो'र्येव क्त्वाचिपाठो दृश्यते । अवृक्षातामिति । अवृक्ष आताम् इति स्थिते कसाकारस्य लोपे अतः परत्वाभावात् 'आतो कितः' इति इय् नेति भावः । अवृक्षन्तेति । अस्य अजादिसाभवात्तस्मिन्परे कसस्य अकारलोपाभावादतः परत्वात् 'आत्मनेपदेऽवनतः' इत्यश्वादेशो न । कृते तु झोऽन्तादेशे कसस्याकारलोपः पररूपं वा । ग्लह चेति । ग्लह धातुरपि ग्रहणे वर्तत इत्यर्थः । अदुपधोऽयम् । घुषि कान्तीति । उदुपधोऽयम् । इदित्वानुम् । 'नञ्छे'त्यनु-

अथाहृत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ६५३ धुषिर् अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञा-
नम् , ततोऽन्यस्मिन्नर्थ इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष । घोषिता ।
इरित्वाङ्वा । अघुषत्-अघोषीत् । ६५४ अक्ष व्याप्तौ । २३३८ अक्षोऽन्यत-
रस्याम् ३।१।७५॥ अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे
शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष ।
आनक्षिथ-आनष्ट । अक्षता-अष्ट । अक्षिष्यति । 'स्कोः' (सू ३८०) इति कलो-
पः । 'षटोः कः सि' (सू २६५) अक्षयति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्षणवानि ।
आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । ऊदित्वाङ्गेट् । 'नेटि'

स्वारः । यत्परकत्वाभावात् परसवर्णः । तदाह—धुषत इति । सेट्कोऽयम् । अदुपधपक्षे
तु घषते । जघषे । ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनो गताः ।

अथाहृत्यन्ताः परस्मैपदिन इति । 'ऊष्मान्ता' इति शेषः । तत्र तु स हसेत्यतः प्राक्
चान्ताः । धुषिरिति । हर् हृत् । प्रतिज्ञानमिति । 'वेदाः प्रमाण' मित्याद्यभ्युपगम इत्य-
र्थः । ततोऽन्यस्मिन्निति । विशब्दनात् अन्यत् अविशब्दनं तस्मिन्नित्यर्थः । इरित्वाङ्
वेति । 'इरितो वे'त्यनेनेति शेषः । अघुषदिनि । अक्षो ङित्वाङ् लघूपधगुणः । अघोषो-
दिति । अक्षभावपक्षे लघूपधगुणे 'इट ईटि' इति सिजलोपः । हलन्तलक्षणवृद्धेः 'नेटि'
इति निषेधः । अक्षूधातुः ऊदित्वाङ्गेट्कः । अक्षोऽन्यतरस्याम् । 'अक्ष' इति पञ्चमी ।
'स्वादिभ्यः श्नु'रित्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शवि'त्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यगि'त्य-
तः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह—अक्षो वेति । श्नुप्रत्ययस्य शित्वं सार्वधातु-
कत्वार्यम् । तत्फलं तु 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यत्र वक्ष्यते । अक्ष्णोतीति । तिपि श्नुः तस्य
तिपः पित्त्वेन ङित्वाङ्भावात् 'सार्वधातुके'ति गुणः । णत्वम् । अक्ष्णुत इति । तसः
अपित्त्वेन ङित्वाङ् इदोर्न गुणः । अक्ष्णुवन्तीति । ङित्वाङ् गुणाङ्भावे उवङ् । अक्ष्णोषि ।
अक्ष्णुथः । अक्ष्णुथ । अक्ष्णोमि । अक्ष्णुवः । अक्ष्णुमः । अक्षतीति । शप्पक्षे रूपम् ।
आनक्षति । णालि द्विहल्त्वान्नुट् । आनक्षतुः । आनक्षुः । ऊदित्वाङ्दिट्पक्षे आह-आ-
नक्षिथेति । इडभावे आह-आनष्टेति । आनक्ष् थ इति स्थिते 'स्को'रिति कलोपः । यस्य
ष्टुत्वेन टः । अष्टेति । लुटि तासि इडभावपक्षे 'स्को'रिति कलोपे तकारस्य ष्टुत्वेन
टः । अक्षस्य तीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—स्कोरिति कलोपः, षटोः कः सीति । का-
त्परत्वात् सस्य षत्वं च । अक्ष्णोस्त्विति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुतात् । अक्ष्णुताम् । अक्ष्णु-
वन्तु । अक्ष्णुहीति । संयोगपूर्वत्वादुत्तरेति हेलुक् न । हेरपित्त्वेन ङित्वाङ् श्नुर्न
गुणः । अक्ष्णुतात् । अक्ष्णुतम् । अक्ष्णुत । अक्ष्णुवानीति । आटः पित्त्वेन ङित्वाङ्भा-
वाच्च गुणनिषेधः । गुणे अवादेशः । अक्ष्णवाव । अक्ष्णवाम । शपि तु अ त्वित्यादि ।
आक्ष्णोदिति । लङ्क्षित्पद्मोर्गुणः आट् वृद्धिः । आक्ष्णुताम् । आक्ष्णुवन् । आक्ष्णोः ।
आक्ष्णुतम् । आक्ष्णुत । आक्ष्णवमिति । मिपः अम् । श्नुर्गुणः । अवादेशः ।

(सू २२६८) मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिणुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः । ६५५ तच्च ६५६ त्वच् तनूकरणे । २३३६ तनूकरणे तक्षः ३।१।७६॥ श्नुः स्याद्वा शब्धिषये । तच्चणोति-तच्चति वा काष्ठम् । तच्चिथ-ततष्ठ । अतक्षीत् । अतच्चिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । ६५७ उच्च सेचने । उच्चाञ्चकार । ६५८ रक्ष पालने । ६५९ गिन्न चुम्बने । प्रणिक्षति । ६६० वच्च ६६१ प्रक्ष ६६२ णक्ष गतौ ।

आक्षुण । आक्षुम् । अक्षुण्यादिति । विधिलिङि यासुटो ङित्वात् शनोर्न गुणः । अक्षुण्युरिति । 'लिङः सलोपः' इति सलोपे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपमिति भावः । अक्षुण्याः । अक्षुण्यातम् । अक्षुण्यात् । अक्षुण्याम् । अक्षुण्याव । अक्षुण्याम् । शप्पक्षे अक्षेदित्यादि । अक्ष्यादिति । आशीलिङि आर्धधातुकत्वाच्च श्नुः, नापि शप् । लुङि सिचि विशेषमाह—ऊदित्वाद्देविति । तत्र इट्पक्षे आह—नेटीति । हलन्तलक्षणवृद्धिर्नेत्यर्थः । नच अभैत्सीदित्यादावेकेन हला व्यवधाने हलन्तलक्षणवृद्धेश्चरितार्थत्वाच्च न तत्प्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, रज्जेः भ्रातृक्षीदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकालव्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणवृद्धिप्रवृत्तेर्भाष्यादौ प्रपञ्चितत्वादिति भावः । मा भवानक्षीदिति । आटि सति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यामसत्यां च रूपे भेदाभावात् 'मा भवान्' इत्युपात्तम् । अक्षिष्टाम् । अक्षिष्टुरिति । अत्रापि 'मा' इति सम्बन्धते । इडभावे स्थितिः । लुङ्स्थितिपि मञ्जुस्-ईदिति स्थिते इडभावाज्जेटीति निषेधाऽप्रसक्त्या हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः' इति कलोपे 'षट्कोः' इति कस्ये षत्वमिति भावः । अत्र 'नेटि' इति निषेधाभावेन हलन्तलक्षणवृद्धिर्निर्बाधेति स्पष्टयितुमेव 'मा भवान्' इत्यत्राप्युपात्तमिति बोध्यम् । आष्टामिति । अक्ष् स्ताम् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झली'ति सिञ्जलोपे 'स्को'रिति कलोपे तकारस्य ण्यत्वम् । आक्षुरिति । अक्ष् स् उस् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्को'रिति कलोपे षस्य कस्ये सस्य षत्वमिति भावः । आक्षीः । आष्टम् । आष्ट । आक्षम् । आक्षव । आक्षम । आक्षिष्यत् । आक्षयत् । आक्षयताम् । आक्षयन् । आक्षयः । आक्षय-तम् । आक्षयत । आक्षयम् । आक्षयाव । आक्षयाम् । तच्च त्वच् इति । स्थूलस्य काष्ठादेः कतिपयावयवापनयनेन सूक्ष्मीकरणं तनूकरणम् । तनूकरणे । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—श्नुः स्याद्वा शप्विषये इति । 'स्वादिभ्यः श्नु'रित्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शब्धि-स्यतः कर्तरि'ति, सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तनूकरणेऽयं विद्यमानात् तक्षधातोः श्नुः स्यादकर्त्रर्थे सार्वधातुके इति फलितम् । नच तक्षधातोस्तनूकरणार्थकत्वाऽव्यभिचारात् श्नुविचौ तनूकरणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वावगमात् । तच्चणोतीत्यादि । अक्षूवद्रूपाणि । लुङि सिचि इट्पक्षे 'नेटी'ति वृद्धिनिषेधे अतक्षीदिति, इडभावे तु अताक्षीदिति च रूपम् अक्षूवत् । एवं त्वक्षधातुरपि । गिञ्धातुर्गोपदेशः । प्रणिक्षतीति । 'उपसर्गादस-

प्रक्षति। स्रक्षति। नक्षति। ६६३ वक्ष रोषे। संघाते इत्येके। ६६४ मृत् संघाते। प्रक्ष इत्येके। ६६५ तक्ष त्वचने। त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च। पक्ष परिग्रहे इत्येके। ६६६ सूर्क्ष आदरे। सुसूर्क्ष। अनादरे इति तु कान्तिरुक्तोऽपठः। 'अवशा-
वहेलनमसूर्क्षणम्' इत्यमरः। ६६७ काक्षि ६६८ वाक्षि ६६९ माक्षि काङ्क्षायाम्। ६७० प्राक्षि ६७१ भ्राक्षि ६७२ श्वाक्षि घोरवाशिने च। ६७३ चूप पाने। चुचू-
ष। ६७४ तूष तुष्टौ। ६७५ पूष वृद्धौ। ६७६ मूप स्तेये। ६७७ लूप ६७८
रूष भूषायाम्। ६७९ शूष प्रसवे। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। तालव्योष्मादिः। ६८०
यूष हिसायाम्। ६८१ जूष च। ६८२ भूष अलङ्कारे। भूषति। ६८३ ऊष रुजा-
याम्। ऊषाञ्चकार। ६८४ ईष उच्छेदे। ६८५ कष ६८६ खष ६८७ शिष ६८८
जष ६८९ भष ६९० शष ६९१ वष ६९२ मष ६९३ रुष ६९४ रिष हिसार्याः।
तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी। सप्तमो दन्त्योष्म्यादिः। चकाष। चखाष। शिशेष।
शिशेषिष। शेषा। कसः अशिक्षत्। अशेक्ष्यत्। जेषतुः। जक्षतुः। शेषतुः। वव-
षतुः। मेषतुः। २३४० तोषसङ्गलुभरुषरिषः ७। २। ४८। इच्छत्यादेः परस्य ता-

मासेऽपि इति यास्वम्। प्रक्ष ष्टञ् गतगतिविधिः। त्रयोऽप्यकारमध्याः द्वितीयः षोप-
पदेशः। तदाह—स्रक्षतीति। षस्य सस्ये ष्टुस्विनिवृत्तिरिति भावः। णक्षधातुर्न्योपदेशः।
सिचि 'नेटी'ति हलन्तलक्षणावृद्धिनिषेधः। वक्ष रोषे इति। दन्त्योष्म्यादिः। अणधातु-
रकारमध्यः। त्वचनशब्दस्य विवरणं—संवरणमिति। सूर्क्षधातुः रेफमध्यः अपपाठस्य
हेतुमाह—भवति। सूर्क्षधातोरेनादशार्थकत्वे असूर्क्षणिमत्यस्य आदशार्थकत्वापत्त्या
अमरकोशे अवज्ञापयित्वावगमविरोध इति भावः। घोरवाशिने चेति। चात् काङ्-
क्षायामपि। घोरवाशितं क्रूरशब्दः। चूपेत्यारभ्य ऊष रुजायामिति बावदुपधाः।
ईष उच्छेद इति। ईदुपधः। कषेत्यारभ्य दश धातवः। तत्र तृतीयो दशमश्च ह्रुपधः।
शिषधातुरनिट्कः। क्रादिनियमात्थल वसि मसि च नित्यमिट्, अजन्ताकारवशा-
त्मावेन थल वेदकत्वाभावात्। शिशेषिष। शिशिषिव। शिशिषिम। अशिक्षदिति।
'शल ह्रुपधात्' इति श्लोके कसादेशे कित्त्वाल्प्रपधगुणनिषेधे षस्य कत्वे सस्य षत्व-
मिति भावः। ववषतुरिति। 'न शसदद्' इति निषेधादेत्वाभ्यासलोपां न। रुषधातुः से-
ट्कः। रोषति। हरोष। रुषतुः। रुषपुः। हरोपिधा। रुषथुः। रुष। हरोष। रुषिव।
रुषिम। तीषसह। आधधातुकस्येत्यसः इडित्यनुवर्तते। 'स्वरतिसुति' इत्यतो वेति
च। तीति सप्तभ्युपादानात्तदादिविधिः। इष सह लुभ रुष रिषपृषां द्वन्द्वारण्यस्येकव-
चनम्। तदाह—इच्छत्यादेरिति। इच्छतीति इषेः वितपा निवृत्तिः। इषधातुर्विवक्षितः।
'इषु इच्छार्या' तदादिः शक्तिकरणः। 'इष गतौ' दिवादिः द्यग्विचरणः। 'इष आ-
भीक्षणे' क्रयादिः इनाविचरणः। तत्र 'इषेस्तकारे रयन्प्रत्ययाप्रतिषेधः' इति वार्ति-

देरार्धघातुकस्येड्वा स्यात् । रोषिता-रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता-रेष्टा । रेषि-
ष्यति । ६९५ भष भर्त्सने । इह भर्त्सने श्रवः । भषति । बभाष । ६९६ उष ।
दाहे । ओषति । २३४१ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३१।३॥ एभ्यो
झित्वाभ्वा स्यात् । ओषाञ्चकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिष । ६९७ जिषु
६९८ विषु ६९९ मिषु सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विविषिव ।
वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । ७०० पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपो-
षीत् । अनिट्केषु पुष्य इति श्यना निर्देशादयं सेट् अतो न कसः । अङ्विधौ दैवा-
दिकस्य ग्रहणाज्ज्ञात् । ७०१ श्रिषु ७०२ श्लिषु ७०३ प्रुषु ७०४ प्लुषु दाहे । श्रे-
षति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । 'अनि-
ट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणम्' इति कैयटादयः । यत्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमि-
त्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । ७०५
पृषु ७०६ वृषु ७०७ मृषु सेचने । मृषु सहने च । इतरो हिंसासंक्लेशनयोश्च ।
पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । ७०८ घृषु मङ्घर्षे । ७०९ हृषु अलीके । ७१० तुस
७११ हस ७१२ हस ७१३ रस शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्रास । ररास ।

कात् इयन्विकरणस्य न ग्रहणम् । रोषिता, रोष्टेति । इडभावे ष्टुत्वेन तकारस्य टकारः ।
रिषेस्तादाविड्विकरणं मत्वा आह—रेषिता रेष्टेति । उष दाह इति । सेट्कोऽयम् ।
उषघातुवत् रूपाणि । उषविद । कास्प्रत्ययादित्यतः आम् छिटीत्यनुवर्तते, तदाह—
एभ्यो लिटीति । आमभावपक्षे आह—उवोषेति । 'अभ्यासस्याऽसवर्णौ' इति उवकादेशः ।
जिषु विषु मिषु सेचन इति । द्वितीयो दन्त्योऽप्यादिः । थलि वसि मसि च विशेषमाह—
क्रादिनियमादिति । विवेषियेति । अजन्ताकारवशाभावेन आरद्वाजनियमाऽप्रवृत्तस्थ-
स्यपि क्रादिनियमादित्यमिट् । वेष्टेति । तासि ष्टुत्वेन तकारस्य टः । वेक्ष्यतीति । 'ष-
ढोरिति षस्य कः, सस्य षः । अविक्षदिति । 'शाल इगुपधात्' इति कसः, षस्य कः,
सस्य षः, किश्वाञ्ज गुणः । पुषघातुः सेडिति मत्वा आह—पोषितेति । अपोषीदिति ।
'नेटो'ति वृद्धिनिषेधः । नन्वनिट्सु पुषेः पाठात् कथं सेट्कत्वमित्यत आह—अनिट्के-
ष्विति । भत इति । सेट्कत्वात् कसो नेत्यर्थः । ननु पुषादिस्वलक्षणः अङ्कुतो नेत्यत
आह—अङ्गविधाविति । एतच्चानुपहमेव पुषादिसूत्रस्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति ।
अयमपीति । पुषघातुवत् श्लिषघातुरपि भौवादिकः सेडित्यर्थः । कैयटादय इति । 'श्लिष
आलिङ्गने' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । द्वयोर्ग्रहण-
मिति । भौवादिकदेवादिकथोरित्यर्थः । स्वीकीति । 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे दैवादि-
कविकृषेरनिट्केषु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भावः । प्रुषु वृषु
हृषारभ्य ह्रुपुपर्यन्ता ऋदुपधाः । अलीकं मिथ्याभवनं मिथ्योक्तिर्वा । तुस हृसेत्या-

०१४ लस श्लेषणक्रीडनयोः । ७१५ घस्त्व अदने । अयं न सार्वत्रिकः । 'लिट्य-
न्यतरस्याम्' (सू २४२४) इत्यर्धस्त्वादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं
वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृटिस्करणमङि ।
अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । कमरचि तु विशिष्योपादानम् । घसति ।
घस्ता । २३४२ सः स्याधधातुके ७।४।४६॥ सस्य तः स्यात्मादावार्धधातुके ।
घत्स्यति । घसतु । अवसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः । २३४३
पुषादिद्युताद्यलृटितः परस्मैपदेषु ३।१।५५॥ श्यन्विकरणपुषादेर्युतादेर्लृटितश्च
परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अवसत् । ७१६ जर्ज ७१७ चर्च ७१८ भर्भ

रभ्य णश गतावित्यतः प्राक् सकारान्ताः । घस्त्वधातुरनिट्कः । अयमिति । घस्त्व
धातुः सर्वेषु न प्रयोज्य इत्यर्थः । कुन इत्यत आह—लिटि । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात्
तदा लिट्यपि प्रयुज्येत । ततश्च 'अद भक्षणे' इति धातोर्लिट्यन्यतरस्यामिति घस्त्व-
भावविधिर्निरर्थः स्यादिति भावः । असार्वत्रिकत्वे सति क प्रयोगः क नेत्यत आह—
ततश्चेति । यत्र घस्त्वधातोः प्रयोगे ज्ञापकं प्रत्यक्षवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इ-
त्यर्थः । तत्र तावद्विङ्गं दर्शयति—अत्रैवेति । भ्वादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठः शपि
परस्मैपदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । नच धातुसङ्ज्ञार्थः पाठ इति बङ्गधम्, द्युत दीप्ता-
वित्यतः प्राक् पाठेनैव सिद्धे अत्र क्रमे तत्पाठवैयर्थ्यादिति भावः । लृटिस्करणमङिति ।
'प्रयोगे लिङ्गमिति शेषः । अनिट्कारिकास्त्विति । अनुदात्तोपदेशेषु घस्त्वधातोः पाठः
वलाद्यार्धधातुके प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । अथ कचिदस्य प्रयोगे प्रत्यक्षवचनं दर्शयति—
कमरचीति । 'सुघस्यद् कमरच्' इत्यत्र विशिष्य घसेरुपादानं कमरचि प्रयोगे प्रमाण-
मित्यर्थः । घसतीति । कटि तसाद्यपलक्षणमिदम् । लिटि अस्य प्रयोगाऽभावाल्लुट्यु-
दाहरति—वस्तेति । सः सि । सः इति ऋङ् । सः इति षष्ठ्यन्तम् । सि इति सप्तम्य-
न्तम् आर्धधातुविशेषणम् । तदादिविधिः । 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतः तः इत्यनुव-
र्तते । अकार उच्चारणार्थः । तदाह—सस्य तः स्यादिति । आदेशो अकारस्य उच्चार-
णार्थत्वात्कारः स्यादित्यर्थः । लुङि ऋः सिचि प्राप्ते—पुषादि । 'ऋः सिच्' इत्यतः
ऋरेरिति 'अस्यतिवक्तव्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते । पुषादि द्युतादि लृ-
टि एषां समाहारद्वन्द्वत्वात्पञ्चमो । तत्र पुषधातुस्तु भ्वादौ क्रयादौ सुरादौ दिवादौ
वास्ति । तत्र यदि भौवादिकः पुषादिगणो गृह्येत, तर्हि द्युतादिग्रहणमनर्थकं स्यात्,
पुषादिगणोत्तरमेवात्र द्युतादिगणपाठात् । नापि क्रयाद्यन्तर्गणः । तत्र हि 'मुष स्तेये'
'अच भूतप्रादुर्भावे 'हेठ च' 'ग्रह उपादाने' इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि त एवात्र
पुषादयो विवक्षिताः स्युः तर्हि छाववात् लृटित एव ते क्रियेरन् । नाप्यत्र चौरादिकः
पुषादिगृह्यते, णिचा ऋर्ध्ववदितत्वात् । अतः परिशेषात् दिवादय एव गृह्यन्ते ।

परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७१९ पिसु ७२० पेसु गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः । ७२१ हसे हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अहसीत् । ७२२ निश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति । ७२३ मिश ७२४ मश शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ । ७२५ शव गतौ । दन्त्योष्ठयान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्—अशावीत् । ७२६ शश प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ । ७२७ शसु हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । 'न शसदद—' (सू २२२२) इत्येत्त्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । ७२८ शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । ७२९ चह परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । ७३० मह पूजायाम् । अमहीत् । ७३१ रह त्यागे । ७३२ रहि गतौ । रंइति । रंख्यात् । ७३३ दह ७३४ दहि ७३५ बृह ७३६ बृहि वृद्धौ । दर्हति । ददर्ह । दहहतुः । दंइति । बर्हति । वृंहति । बृहि शब्दे च । 'बृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः । बृहिर् इत्येके । अबृहत् । अबर्हीत् । ७३७ तुहिर् ७३८ दुहिर् ७३९ उहिर् अर्धने । तोइति । तुतोह । अतुहत्—अतोहीत् । दोइति । दुदोह । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुर्देर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओइति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत् । आहीत् । ७४० अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ।

अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः । ७४१ धुत दीप्तौ । द्योतते । २३४४ द्युति-स्वाध्याः सम्प्रसारणम् ७।४।६७ ॥ अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् ।

तदाह—इयन्विकरणेति । जर्ज चर्च भर्भेति । एतेषां चतुर्गोयान्तेष्वेव पाठ उचितः । हसे हसन इति । एदित्त्वम् । न वृद्धिरिति । 'द्वयन्ते'त्यनेनेति शेषः । निश समाधौ । योः पदेशत्वादुपसर्गादिसमासेऽपीति नस्य ग्राह्यम् । तदाह—प्रणेशतीति । 'शसु हिंसायाम्' इत्यतः प्राक् शकारान्ताः । शवतिस्तु वान्तः । शंस्विति । नोपधः, कृतानुस्वारस्य निदेशः । 'चह परिकल्कने' इत्यारभ्य अर्हतिपर्यन्ता इकारान्ताः । रह त्यागे इति । नायमिदित् । रहि गताविति । अयमिदित् । दह दृढीति । अदुपधा एते । द्वितीयचतुर्थ्याविदितौ । अबृहत् । अबर्हीदिति । हरिश्चादङ्क्विकल्प इति भावः । उवोहेति । उहि-आतोळिटि द्विवे हलादिशेषे पुगन्तलक्षणे गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युबह । मा भवानुहति । हरिश्चादङ्क्व रूपम् । औहीदिति । अऊभावपक्षे ष्लेः सिचि तस्य इटि 'अस्ति-सिचः' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'माडजादीनाम्' इति आटि वृद्धिः । माड्योगे तु मा भवानुहीत् । आनर्हति । 'अत आदेः' इति दीर्घे नुट् ।

कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेत इति । धुतेत्यारभ्य कृपूपर्यन्ता इत्यर्थः । अतस्त्वाध्याः । अभ्या-

दिशुते । दिशुताते । श्योतिता । २३४५ द्युङ्ग्यो लुङि, १।३।६१॥ द्युतादिभ्यो लुङ्ः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अशुतत्-अश्योतिष्ठ । ७४२ श्विता वयँ । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ठ । ७४३ जिमिदा स्नेहने । मेदते । २३४६ मिदेर्गुणः ७।३।८१॥ मिदेरिक्तो गुणः स्यादित्संज्ञकसकारादौ । एशः आदिशित्वाभावात्तानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ठ । ७४४ जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोः इत्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत्-अस्वेदिष्ठ । जिष्विदा च इत्येके । अच्विदत्-अच्वेदिष्ठ । ७४५ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ठ । ७४६ घुट परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत्-अघोटिष्ठ । ७४७ रुट ७४८ छट ७४९ लुठ प्रतिघाते । अरुटत्-अरोटिष्ठ । ७५० शुभ दीप्तौ । ७५१ लुभ सञ्चलने । ७५२

सस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । दिशुते इति । द्वित्वे हलादिः शेषः इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'द्युतिस्वाङ्ग्योः' इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति ङकारस्य पूर्वरूपे रूपम् । द्युङ्ग्यो लुङि बहुवचनात् द्युतादिभ्य इति गम्यते । दिग्भोगे पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्येति लभ्यते । 'शेषात्कर्तरि, इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते । तदाह—द्युतादिभ्य इति । परस्मैपदे भक्ति । आत्मनेपदपक्षे सिजेव नत्वङ्, पुषादिसूत्रे परस्मैपदग्रहणादिति भावः । तदाह—भ्योतिष्ठेति । श्विता वयँ इति । श्वेतवर्णकरणे भवेतीभवने वेत्यर्थः । अश्वितदिनि । द्युतादिस्वाङ्ग्योः । अश्वेतिष्ठेति । आत्मनेपदपक्षे रूपम् । एवमग्रेऽपि द्युतादौ लुङि रूपभेदो ज्ञेयः । जिमिदा स्नेहने इति । जिरित् 'जीतः कः' इत्येतदर्थः । 'मिमिदे' इत्यत्र छिटः 'असंयोगा'दिति कित्त्वेऽपि गुणं शङ्कितामाह—मिदेर्गुणः । 'मिदे'रित्यवयवबद्धौ । गुणश्रुत्या 'इको गुणबुद्धौ' इति परिभाषया इक इत्युपतिष्ठते 'छिबुक्लमुचमां शिति' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । न चासाविष्वेति कमन्धारयः । तेन च अधिकृताऽङ्गाविस्रः प्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । ह्रसंज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । तदाह—मिदेरित्यादिना । देवादिकमिदेः श्यनि {मेघते इत्याद्युदाहरणम् । न इत् यस्येति बहुमीहिमाश्रित्य शिति प्रत्यये परे मिदेरिक्तो गुण इत्येव कुतो न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य मिमिदे इत्यत्र गुणाऽभावार्थमित्संज्ञकशकारादाविति व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह—एशः आदिशित्वाभावादिति । जिष्विदेति । षाः पदेशोऽयम् । अनिट्सु स्विद्येति श्यञ्विकरणस्यैव ग्रहणादयं सेट् । रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति । अभिप्रीतिः प्रीतिविषयोभवनम् । दीप्तौ उदाहरति—रोचते सूर्य इति । प्रकाशत इत्यर्थः । अभिप्रीतौ उदाहरति—हरये रोचते भक्तिरिति । भक्तिः हर्थाश्रितप्रीतिविषयो भवतीत्यर्थः । 'दृश्यर्थानाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । लुभ सञ्चलने इति । लोभते ।

यम् ७५३ तुम् हिसायाम् । आद्योऽभावे च । 'नभन्तामन्यके समे' । 'मा भूवन्न-
न्यके सर्वे' इति निरुक्तम् । अनभत्-अनभिष्ट । अतुभत्-अतोभिष्ट । इमौ दि-
वादी क्रयादी च । ७५४ संसु ७५५ ध्वंसु ७५६ अंसु अवसंसने । ध्वंसु गतो च ।
अङि नलोपः । अस्रसत्-अस्रसिष्ट । 'नास्रसत्कण्ठां ग्रैयम्' इति रघुवंशे । अंसु
इत्यपि केचित्पेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । अंसु अंसु अधःपतने
इति दिवादौ । ७५७ स्रम्भु विश्वासे । अस्रभत्-अस्रभिष्ट । दन्त्यादिरयम् ।
तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः । ७५८ वृतु वर्तने । वर्तते । ववृते । २३४७ वृ-
द्ध्यः स्यसनोः १।३।६२॥ वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सणि च । २३४८
न वृद्ध्यश्च भ्यः ७।२।५६॥ एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण स्यात्तडानयो-
रभावे । वत्स्यति-वर्तियते । अवृतत्-अवर्तिष्ट । अवत्स्यत्-अवर्तियते । ७५९

स्रभ्यतीति दिवादौ । स्रन्तातीति क्रयादौ । नभन्ताः नोपदेशः । नभते । । आद्योऽभावे
चेति । चासंसचलनेऽपि । तत्र अभावार्थकस्य प्रयोगं दर्शयति-नभन्तामन्यके समे इति ।
मन्त्रोऽयम् । नन्वत्र मन्त्रे नभेहिसार्थकत्वमेव कुतो न स्यादित्यत आह-मा भूवन्न-
न्यके सर्वे इति । 'नभन्ता'मित्यस्य विवरणं-मा, भूवन्निति । न भवन्तीत्यर्थः । समे
इत्यस्य विवरणं-सर्वे इति । निरुक्तमिति । वेदव्याख्यानाममको यास्कप्रणीतो ग्रन्थ-
विशेषो निरुक्तम् । संसु ध्वंसु अंसु इति । त्रयो नोपधाः कृतानुस्वारनिर्देशाः । ध्वंसु गतो
चेति । चावसंसनेऽपि । अस्रसदिति । वृतादिस्वात्परस्मैपदे अङि नलोप इति भावः ।
नास्रसदिति । नास्रसदित्यपपाठः । नचाऽस्रसदिति छट्ठो रूपमिति अमितव्यम् । तत्र
परस्मैपदासम्भवात् । स्रम्भुधातुरकारमध्यः । वृतु वर्तने इति । उदित् ऋदुपधः सेट्-
कः । वर्तते इति । शपि गुणे रपरस्वम् । ववृते इति । 'असंयोगा'दिति किच्वाद् गुणा-
भावे द्वित्वे उरदत्त्वे रपरस्वे हलादिशेषे रूपम् । लुटि वर्तिता । वृद्ध्यः । बहुवचना-
द्वृतादिभ्य इति गम्यते 'शेषाकर्तरी'त्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा क्यषः' इ-
त्यतो वेति च । तदाह-वृतादिभ्य इति । न वृद्ध्यः । 'सेऽसिचीति सूत्रात् से इति,
आर्द्धधातुकस्येदिति चानुवर्तते । तदाह-एभ्यः सकारादेरिति । तडानयोरभावे इति ।
'गमेरि'दित्यतः परस्मैपदेऽवित्यनुवृत्तम् । तेन च तडानयोरभावो लक्ष्यते, व्याख्य-
नादिति भावः । तेन 'जिगमिषिता' इत्यत्र गमेः सन्नन्तात् तृचि इट् सिध्यति,
कृतेः सन्नन्तात् हेर्लुकि विवृत्तस्य इत्यत्र इग्निषेधश्च सिध्यति । वत्स्यतीति । लुटि स्यः ।
'वृद्ध्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदविकल्पः । 'न वृद्ध्यः' इति इग्निषेधः । गुणः । रप-
रत्वम् । परस्मैपदाऽभावे स्वाह-वर्तियते इति । 'तडानयोरभावे' इत्युक्तेः 'न वृद्ध्यः'
इति इग्निषेधो न । अवर्तिष्टेति । परस्मैपदस्य अक्षरवाऽभावे रूपम् । अवत्स्यतीति ।
लुटि स्यः । 'वृद्ध्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदम् । 'न वृद्ध्यः' इति इग्निषेधः, गुणः,

वृधु वृद्धौ । ७६० शृधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतुवत् । ७६१ स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे-सस्यन्तसे । सस्यन्दिध्वे । स्यन्दिता—स्यन्ता । 'वृद्धयः स्यसनोः' (सू २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदित्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृद्धयः—' इति निषेधः । स्यन्त्स्यति—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट—स्यन्त्सीष्ट । 'द्युद्धयो लुङि' (सू २३४५) इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत्-अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्त्सताम् ।

परस्वमिति भावः । अर्वाभिष्यतेति । परस्मैपदस्याऽभावे 'न वृद्धयः' इति इग्निपेधोऽपि नेति भावः । वृधु शृधु इति द्वौ ऋदुपधौ । तत्रापि 'द्युद्धयो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षणः अङ् । लृट् लुङोः 'वृद्धयः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्धयः' इति इग्निपेधश्च । तदाह—इमौ वृतुवदिति । वत्स्यति वर्धिष्यते । अवृधत्—अवर्धिष्ट । अवत्स्यत् । अवर्धिष्यत् । शस्स्यति—शधिष्यते । अशृधत्—अशधिष्ट । अशत्स्यत्—अशधिष्यत् । स्यन्दूधातुः ऊदित् नकारोपधः कृतानुस्वारपरमवर्णनिर्देशः । सस्यन्दिषे सस्यन्तसे इति । इडभावे दस्य चत्वेन तः । सस्यन्दिध्वे सस्यन्ध्वे इति । इडभावे धकारात् प्राक् दकारः । खपरंकावाभावाच्च चत्वंम् । स्यन्दिता स्यन्तेति । इडभावे दस्य चत्वंम् । ननु लृटि स्ये सति 'वृद्धयः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे परस्वानूदित्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इति इग्निपेधे 'स्यन्त्स्यतीत्येव रूपमिष्यते, ननु स्यन्दिष्यति इति । तद्युक्तम् अन्तरङ्गतया ऊदित्लक्षणास्यैव इडविकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तल्लानाभावनिमित्तापेक्षतया च न वृद्धयः' इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—वृद्धय इति । 'वृद्धयः स्यसनोः' इति परस्मैपदे कृते अन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्धयः' इति निषेध इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि ह्यत्र ऊदित्लक्षण इडविकल्प एव स्यात् ननु 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इति निषेधः, तर्हि 'चतुर्भ्यः' इति व्यर्थं स्यात् । न च कृपण्यावृत्तिस्तरफजमिति शङ्क्यम्, 'तासि च कल्पः' इति चकारेण सकाराद्याद्धातुकेऽपि नित्यमिग्नियेधप्रवृत्तैर्द्वयमाणत्वात् । तथा च चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इग्निपेधार्थमिति भावः । भाष्ये तु 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति न्यायेन अन्तरङ्गस्यापि ऊदित्लक्षणेऽविकल्पस्य 'न वृद्धयः' इति निषेधेन बाधसिद्धेश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा च लृटि परस्मैपदपक्षे ऊदित्लक्षणमिड्विकल्प बाधित्वा 'न वृद्धयः' इति नित्यमिग्नियेधे स्यन्त्स्यतीत्येकमेव रूपमिति स्थितम् । आत्मनेपदपक्षे तु ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यते इति । इडभावे दस्य चत्वंम् । आशीर्लिङि सोयुटि ऊदिश्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—स्यन्दिषीष्ट स्यन्त्सीष्टेति । 'न वृद्धयः' इति निषेधस्तु न, तल्लानधोरभाव एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । लुङि विशेषमाह—द्युद्धयो लुङीत्यादिना । अङिति । 'द्युतादिलक्षण' इति शेषः । नलोप इति । 'अनिदिता'मित्यनेनेति शेषः । आत्मनेपदपक्षे तु अङभावाद्दि-

अस्यन्सत । अस्यन्स्यत्—अस्यन्दिध्यत—अस्यन्स्यत । २३४४ अनुविपर्यभि-
निभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ङा३।५२॥ पभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः
सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनु-
स्यन्दते हस्ती । अप्राणिषु इति पर्युदासात् मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे
षत्वं भवत्येव । प्राणिषु न इत्युक्तौ तु न स्यात् । ७६२ कृपू सामर्थ्यं । ३३५०
कृपो रो लः ङा२।१८॥ कृप उः रः लः इति च्छेदः । कृप इति लृप्तषष्ठीकम् ।
तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृश-

लक्षणांमडविकल्पं मत्वा आह—अस्यन्दिध्य अस्यन्तेति । तत्र ह्रस्वभावपक्षे अस्यन्द् स्
त इति स्थिते 'अलो अलि' इति सलोपे दस्य चावंम् । नचाऽपित्त्वेन डित्वात् 'अ-
निदिताम्' इति नलोपः शङ्क्यः, सिजलोपस्याऽसिद्धत्वेनाऽनुपधात्वादिति भावः ।
अस्यन्सतातम् अस्यन्सतेति । अस्यन्स्थाः । अस्यन्सताथाम् । अस्यन्द्धवम् । अस्य-
न्सि । अस्यन्स्वहि । अस्यन्स्सर्माह । अस्यन्स्यत्—अस्यन्स्यत—अस्यन्दिध्यत ।
अनुविपर्यभिनि । पभ्य इति । अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य इत्यर्थः । सस्येति । 'सहेः
साहः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भावः । षो वा स्यादिति । 'अपदा-
न्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । ननु 'मत्स्योदके अनुष्यन्दते' इत्यत्र कथं
षत्वं प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्वादित्यत आह—अप्राणिविति पर्युदासादिति । 'प्राणिक-
र्तृकस्य नेति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्वात् षत्वं न स्यात् ।
किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्येति पर्युदास आश्रीयते । एवञ्च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अ-
प्राणिकर्तृकत्वाऽनपायादिह षत्वं निर्वाधमिति भावः । कृपू सामर्थ्यं इति । सामर्थ्यं
कार्यक्षमिभवनम् । ऊदित्वाद्वेट्कोऽयम् । ऋदुपचः । तङि प्रथमपुरुषैकवचनस्य टेरेत्त्वे
शपि लघुपञ्चगुणे रपरत्वे कर्पते इति स्थिते—कृपो रो लः । 'कृप' इति लृप्तविभक्तिकम् ।
षष्ठ्येकवचने उः इति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कृप उरिति स्थिते आदृगुणे कृ-
पोरिति भवति । र इति षष्ठ्यन्तम् । कृपोर् रः इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपे
'कृपो रः' इति भवति । 'लः' इति प्रथमान्तम् । अकारः उच्चारणार्थः । तदाह—कृपः
उः रः लः इति च्छेद इति । एतच्च ऋलृक्सुत्रभाष्ये स्थितम् । ननु कृपेऽत्र का विभक्ति-
लुप्तेत्यत आह—कृप इति लृप्तषष्ठीकमिति । पकारादकार उच्चारणार्थः । कृप्धातोरिति
लभ्यते । तच्चावर्तते इति । कृप रः लः इति पदत्रयमावर्तत इत्यर्थः । तथाच वाक्यद्वयं
सम्पद्यते—'कृप रः लः' इत्येकं वाक्यम् । तदाह—कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यादिति । तथाच
'कृपते' इति भवति । 'कृप उः रः लः' इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र कृपेऽवयवषष्ठ्य-
न्तम् उरित्यन्तान्वेति । उरित्यवयवषष्ठ्यन्तं रेफे अन्वेति । तथा च कृप्धातोरवयवः यः
ऋकारः तस्य यो रेफः तस्य लकारः स्यादिति लभ्यते । तत्र ऋकारावयवत्वं रेफस्य
न सम्भवतीति रेफशब्दो रेफसदृशो ऋकारांशो लक्ष्यणिकः । इह अपि लकारसदृशो लृ-

स्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकलृपे । चकलृपिषे-चकलृप्से । इत्यादि
 स्यन्दिवत् । २३५१ लुटि च कलृपः । २।३।६३॥ लुटि स्यसनोश्च कलृपेः परस्मै-
 पदं वा स्यात् । २३५२ तासि च कलृपः । ७।२।६०॥ कलृपेः परस्य तासेः सका-
 शदेरार्धधातुकस्य चेष्टन स्यात्तज्जानयोरभावे । कल्तासि । कल्तास्यः । कल्पितासे-
 कल्तासे । कल्पस्यति-कल्पिष्यते-कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट-कलृप्सीष्ट । अकलृपत्-
 अकल्पिष्ट-अकलृप्त । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत्-अकल्पस्यत् । वृत् । वृत्तः
 सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ।

कारांशे लाङ्गणिकः । तदाह-कृपेर्लकारस्यावयव इत्यादिना । एवं च लुटि चकृप् ए इति
 स्थिते कित्वाद्गुणाऽभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकारसदृशे सति 'चकलृपे'
 इति रूपम् । कृपः रः लः इति च्छेदमभ्युपगम्य कृपधातोः रेफस्य लकार इति व्या-
 ख्याने तु 'चकलृपे' इति न सिध्येत् । तदर्थमावृत्तिराश्रितेश्चभिन्नेत्याह-कल्पते चकलृपे
 इति । उदित्वादिङ्विकल्पं मत्वा आह-चकलृपिषे चकलृप्से इति । स्यन्दिवदिति । चकलृ-
 प्राथे । चकलृपिष्वे-चकलृप्स्वे । चकलृपे । चकलृपिष्वे-चकलृप्स्वे । चकलृपिष्वे-चकलृप्स्वे ।
 लुटि च कलृपः । चकारात् वृद्धभ्यः स्यसनोः इत्यतः स्यसनोरित्यनुक्तस्यते । 'शेषा-
 र्कर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमिति । 'वा क्यसः' इत्यतो वेति च । तदाह-लुटि स्यसनो-
 रित्यादिना । तासि च । चकारात्सकाराद्यार्द्धधातुकं गृह्यते । 'सेऽसिचि कृत' इत्यतः से
 इति 'आर्द्धधातुकस्य' इत्यतः आर्द्धधातुकस्येति चानुवर्तते । 'न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः'
 इत्यतो नेति च । 'गमेरिङि' इत्यतः परस्मैपदमिति च । तदाह-कलृपेः परस्येत्यादिना ।
 कल्तासीति । 'लुटि च कलृपः' इति परस्मैपदपक्षे उदितलक्षणमिङ्विकल्पं बाधित्वा
 'तासि च कलृपः' इति इङिपेधे गुणे रपरवे जावे रूपम् । परस्मैपदाऽभावपक्षे तु
 उदितलक्षणमिङ्विकल्पं मत्वा आह-कल्पितासे कल्तासे इति । लुटि तु 'लुटि च कलृपः'
 इति परस्मैपदपक्षे उदितलक्षणमिङ्विकल्पं बाधित्वा 'तासि च कलृपः' इति इङि-
 पेधं मत्वा आह-कल्पस्यतीति । परस्मैपदाऽभावे तु उदित्वादिङ्विकल्पं मत्वा आह-
 कल्पिष्यते कल्पस्यत इति । कल्पताम् । अकल्पत । कल्पेत् । आशीर्लिङि उदितलक्षण-
 मिङ्विकल्पं मत्वा आह-कल्पिषीष्टेति, कलृप्सीष्टेति च । इडभावे 'लिङ्सिचावारम-
 नेपदेषु' इति कित्वाच्च गुणः । अकलृपदिति । 'युद्धभ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युता-
 दितलक्षणे अङि सति कित्वाच्च गुणः । अङभावे तु उदितलक्षणमिङ्विकल्पं मत्वा आ-
 ह-अकल्पिष्येति, अकलृप्तेति । अकल्पस्यदिति । लुङि स्ये 'लुटि च कलृपः' इति परस्मैपदपक्षे
 तु उदितलक्षणमिङ्विकल्पं मत्वा आह-अकल्पिष्यत अकल्पस्यतेति । वृदिति । वृतेः समा-
 प्यर्थकात् कर्तरि क्प् । तदाह-वृत् इति । 'गत्यर्थार्कमेक' इति क'रि क्तः । वृत्त-
 शब्दस्य विवरणं-सम्पूर्णं इति । द्युतादयः कृपपर्यन्ता अनुदास्येता गताः ।

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । ७६३ घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । 'घटादयो मितः' इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु यौ 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (सू २७६२) इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' 'प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव' इत्यादि । शृणु । घट सङ्घाते इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्ये

अथ त्वरत्यन्ता इति । 'जि त्वरा सम्भ्रमे' इत्यन्ता इत्यर्थः । षितश्चेति । षित्संज्ञका इत्यर्थः । षित्कार्यभाज इति वा । 'जि त्वरा सम्भ्रमे' इत्युक्त्वा 'घटादयः षिता' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । षित्फलं तु स्त्रियामित्यधिकारे 'षित्तिदादिभ्यः' इत्यच् । घटा व्यथा इत्यादि रूपम् । घटते इति । चेष्टते इत्यर्थः । तत्फलं त्विति । मित्त्वफलं तु 'मितां ह्रस्वः' इति णौ ह्रस्वः, 'चिण्णमुलोर्दीर्घः' इति दीर्घश्च वक्ष्यते । 'धातुपाठे अर्थनिर्देशः उपलक्षणमित्युक्तम् । तत्तत्त्वार्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यं भवत्येव । तदाह—घटयति विघटयतीति । संश्लेषयति विश्लेषयतीत्यर्थः । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् । अवटि अघाटीति चिण्युदाहरणम् । घाटंघाटम्, घटंघटमिति ण्यन्ताणामुलि दीर्घविभक्त्यस्योदाहरणम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । ननु यद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्मित्वं, तदा 'उद्घाटनं' 'प्रविघाटयिते'त्यत्र विकसनार्थकस्यापि घटधातोर्णौ मित्त्वाद्भ्रस्वः स्यादित्याक्षिपति—कथं तर्हीति । शृण्विति । 'समाधान'मिति शेषः । चौरादिकस्येति । चुराद् 'घट सङ्घाते' इति पठितम् । तदिदं घाटादिकाऽघटधातोर्घात्वन्तरमेव । तस्य णौ मित्त्वाभावात् ह्रस्वाभावे 'उद्घाटनं' 'प्रविघाटयिते'ति निर्बाधमेव, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया सङ्घातादन्यत्र विकासनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसम्भवादिति भावः । ननु घटादिगणान्यत्र अर्थान्तरे पठितानां धातूनामिह घटादिगणे पाठः घटादिगगनिर्दिष्ट एवार्थं मित्त्वार्थोऽनुवाद एव, नतु धातुभेदः । अन्यथा घाटादिकर्त्तव्यगणान्तरस्थत्वं चादाय मित्त्वतदभावयोर्विकल्पापत्तेः । ये तु धातवो घटादिगण एव पठिताः नतु गणान्तरे, तेषां स्वार्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमिति धातुवृत्त्यादिग्रन्थेषु सिद्धान्तः । घटधातुस्तु 'घट सङ्घाते' इति चुरादौ पठितः । अतस्तस्यैवात्र गणे चेष्टायामर्थं मित्त्वार्थोऽनुवाद इति लब्धम् । एवं च 'विघटयति' इत्यादावर्थान्तरवृत्तौ ण्यन्तरस्य कथं मित्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—नचेति । तस्यैव—चौरादिकस्यैव, घटधातोः चेष्टात्मके अर्थविशेषे वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवादः स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—नान्ये मितोऽहेतविति । चुराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् । तत्र हि 'ज्ञप मिच्छ' 'यम च परिवेषणे' 'चह परिकल्कने' 'रह त्यागे' 'बल प्राणने' 'चिञ् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नान्ये मितोऽहेतवै' इति पठितम् । तत्र 'चह परिकल्कने' इत्यस्य स्थाने 'चपेति केचित् पठन्ति । तथाच पञ्चत्वस्य न विरोधः । एषु पञ्चत्वपि मित्त्वित्यनुवर्तते । 'अ-

‘मितोऽहेतौ’ इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताः
चुरादयो मितो नेत्यर्थः । ७६४ व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते । २३५३ व्यथो
लिटि ७।४।६॥ व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिशेषापवादः ।
यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । ७६५ प्रथ प्रख्याने । पप्रथे । ७६६ प्रस
विस्तारे । पप्रसे । ७६७ म्रद मर्दने । ७६८ स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् ।
७६९ क्षजि गतिदानयोः । मिस्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि ‘चिण्णमुलोः-’ (सु २७६२)
इति दीर्घविकल्पः । अक्षजि-अक्षाजि । क्षजंक्षजम् । क्षाजंक्षाजम् । ७७० दक्ष-
गतिहिनयनयोः । योऽयं वृद्धिशैषययोरनुदात्तेऽपि पठितस्तस्येहार्थविशेषे मिस्वार्थोऽ-
नुवादः । ७७१ ऋप कृपायां गतौ । ७७२ कदि ७७३ कदि ७७४ कलिदि वैकल्ये ।

हेता’विति च्छेदः । कस्मादन्ये ह्यपेक्षायां संहितस्वात् ज्ञपादिपञ्चभ्य इति लभ्य-
ते । हेतुशब्देन ‘हेतुमति च’ इति सूत्रविहितो णिच् लभ्यते । तद्विश्वो णिच् स्वार्थिकः
अहेतुः । तदाह-अहेतौ स्वार्थे णिचीति । ज्ञपः आदिर्येषामिति अतदगुणसंविज्ञानो बह-
व्रीहिः । ज्ञपधातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं षड्भ्योऽन्ये ये चुरादयः ते मितो नेति
कलितम् । एवं च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तानां मिस्वाभावात् ‘घट चेष्टायाम्’
इति निर्देशश्चौरादिकस्य ‘घट सङ्घाते’ इत्यस्य चेष्टायां वृत्तौ मिस्वार्थोऽनुवाद इति
न युज्यते । किन्तु इहैव घटादिगणे ‘घट चेष्टायाम्’ इत्यपूर्वोऽयं धातुः । तस्य चाऽर्था-
न्तरवृत्तावपि मिस्वमस्येवेति ‘विघटयती’ त्यादौ मिस्वादध्रस्वो निर्बाध इति भावः ।
इत्यधधातुर्द्वितीयान्तः । व्यथो लिटि । ‘अत्र लोपः’ इत्यतः अभ्यासस्येति ‘द्युतिस्वाप्यो-’
रित्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह—व्यथोऽभ्यासस्येत्यादिना । हलादिशेषापवाद
इति । व्यथ् व्यथ् ए इति स्थिते हलादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपं बाधित्वा सम्प्रसारण-
मित्यर्थः । तथाच यकारस्य हकारे पूर्वरूपे विव्यथे इति रूपम् । वकारस्य तु न सम्प्र-
सारणम्, ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति निषेधात् । ननु सम्प्रसारणेन हलादिशेषबाधे
यकारस्यापि निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—यस्येति । यकारलोपस्य बाधं विना सम्प्रसारणस्य
प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तेन तद्भावेऽपि यकारलोपस्य बाधे प्रमाणाभावादिति भावः । म्रद मर्दने
इति । ऋदुपधोऽयम् । मर्दते । ममृदे । क्षजिधातुरित् । क्षजते । क्षक्षजे । ननु घटा-
दिगणे अस्य पाठो व्यर्थः, क्षजयतीत्यत्र यौ नुमि कृते अकारस्यानुपधात्वेन उपधा-
दीर्घस्याऽप्रसक्त्या ‘मितां ह्रस्वः’ इत्यस्याऽप्रवृत्तावपि विशेषाऽभावात् अनुपधात्वेन
‘मितां ह्रस्वः’ इत्यस्य प्रसक्त्यभावाच्च । अत एव अक्षजि क्षजंक्षजमित्यत्रापि
चिण्णमुलोः इति दीर्घविकल्पस्यापि न प्रसक्तिरित्यत आह—मिस्वसामर्थ्यादिति । दक्ष
गतीति ननु ‘दक्ष वृक्षौ शीघ्रायं च’ इत्यनुदात्तेऽपि पाठादेव सिद्धे किमर्थमिह पाठः,
अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादेव गतिहिमार्थकत्वस्यापि सम्भवादित्यत आह—वृद्धिशैषय-
योरिति । मिस्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोर्दीर्घविकल्पः । अक्षि अदाक्षि । दक्ष
दक्षम्, दाक्षदाक्षम् । ऋ कृपायां गताविति । अदुपधोऽयम् । कृपायां गतौ चेत्यर्थः ।

वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदितः इति नन्दी । इदितः इति स्वामी । 'कदि-
क्रदी इदितौ, क्रद कलद इति चानिदिता' इति मैत्रेयः । कदिक्रदिकलदीनामाङ्गान-
रोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थं आत्मनेपदार्थश्च । ७७५ जि-
त्वर सम्भ्रमे । 'घटादयः पितः' (ग० सू १८६) । पित्त्वादङ्कृत्षु वक्ष्यते ।

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ७७६ ज्वर रोगे । ज्वरति । अज्वार । ७७७
गड सेचने । गडति । जगाड । ७७८ हेड वेष्टने । 'हेड अनादरे' इत्यात्मनेपदिषु
गतः । स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूयते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादि-
भ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड ।
हिडयति । अहिडि-अहीडि । अनादरे तु हेडयति । ७७९ वट ७८० भट परिभा-
षणे । 'वट वेष्टने', 'भट भृतौ' इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः ।
७८१ णट नृत्तौ । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य

कदि क्रदि कलदि इति नदिमते क्षीरस्वामिमते च अथ एव भातवः । मैत्रेयमते चत्वार
इति बोध्यम् । तत्र इदितं त्रयाणां पौनरुक्त्यं परिहरति—कदिक्रदिकलदीनामित्यादि-
ना । मित्वरेति । मिरत् । 'भीतः क्तः' इति क्तः प्रयोजनम् । आदित्वं तु 'आदितश्च'
इति निष्ठायां निष्ठायां धेयार्थम् । वस्तुतस्तु आदित्वं ध्यर्थम्, इत्स्वेऽप्यात्मनेपदसिद्धेः
'कृद्यमस्वरसंयुषारवनाम्' इति निष्ठायां मित्विकल्पसिद्धेश्च । घटादयः पित इति । 'त्वर-
त्यन्ता' इति शेषः । गणसूत्रमिदम् । तत्प्रयोजनमाह—पित्त्वादिति । वक्ष्यते इति । 'पि-
द्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यनेनेति शेषः । घटादिषु त्रयोदशानुदात्तेषु गताः । 'द्युत दीप्तौ'
इत्यतः प्राक् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते ।

अथ फणान्ता इति । 'फणगता' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ज्वररोगे इति । औ ज्वरयति ।
चिचि तु अज्वरि-अज्वारि । णमुलि तु ज्वरं ज्वरं, ज्वारं ज्वारम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।
हेड वेष्टने इति । डकारादकार डश्चाख्यायार्थः । ततश्च 'नास्लोपिशास्त्रुदिताम्' इति
निषेधो न भवति । स एवेति । हेडधातुरेव ऋकारानुबन्धमुत्सृज्य वेष्टनरूपे अर्थविशेषे
मित्त्वार्थमनूयते इत्यर्थः । आत्मन्तरत्वे तु मित्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः ।
नन्वात्मनेपदिन एवाऽप्रानुवादे परस्मैपदन स्यादित्यत आह—परस्मैपदिभ्य इति ।
यदि स्वात्मनेपदमिष्टं हि घटादिषु स्वरस्यन्तेष्वेवानुदात्तेषु पठ्येतेति भावः । हेडतीति ।
वेष्टते इत्यर्थः । हेडयतीति । वेष्टयतीत्यर्थः । 'हेतुमति' इति णिचि 'मितं इस्वः' इति
इस्व इति भावः । अहिडि-अहीडि । 'चिण्यमुल्लोः' इति दीर्घविकल्पः । अनादरे तु हेड-
यतीति । वेष्टनरूपार्थ एव मित्त्वान्न इस्व इति भावः । 'वट परिभाषणे' इति नापूर्वो
धातुरित्याह—वट वेष्टने इत्यादि । अनुवाद इति । आत्मन्तरत्वे तु मित्वतदभावयोर्वि-
कल्पः स्यादिति भावः । 'णट नृत्तौ' इत्यस्य पौनरुक्त्यमाक्षिपति—इत्यमेव पूर्वमपि पठ-

नाटयमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाटयम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविज्ञेयमात्रं नृत्यम् । केचित्तु घटादौ णट नतौ इति पठन्ति । गतौ इत्यन्ये । खोपदेशपर्युदास-
वाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठादद्यादिषोपदेश एव । ७८२ एक प्रतीवाते ।
स्तकति । ७८३ चक तृप्तौ । तृप्तिप्रतीवातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽ-
नुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैगदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् । ७८४ कखे
हसने । एदिस्वाच बृद्धिः । अकखीत् । ७८५ रगे शङ्कायाम् । ७८६ लगे
सङ्गे । ७८७ हगे ७८८ हगे ७८९ षगे ७९० छगे संवरणे । ७९१ कगे नो-
च्यते । 'अस्यायमर्थः' इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थ-
त्वादित्यन्ये । ७९२ अक ७९३ अग कुटिलायां गतौ । ७९४ कण ७९५ रण गतौ ।
चक्राय । रराय । ७९६ चण ७९७ णण ७९८ षण दाने च । णण गतौ इत्यन्ये ।

तमिति । टवर्गान्तेष्विति शेषः । तथा च टभयोरप्यर्थैक्येन अर्थविशेषे मित्त्वार्थमिहा-
नूषते इति परिहारस्याऽसंभवात्पौनरुक्त्यमेवेति भावः । परिहर्तुमुपक्षिपति—तत्रार्थ
विवेक इति । तत्र तयोः भावोः अयं वक्ष्यमाणः विवेकः अर्थभेदः प्रत्येतस्य इत्यर्थः ।
पूर्वं पठितस्येति । टवर्गान्तेषु पठितस्येत्यर्थः । यत्कारिष्विति । यस्य कर्तुषु नटव्यवहारः
तन्नाट्यं पूर्वं पठितस्य नटधातोरर्थ इत्यर्थः । किं तन्नाट्यमित्यत्राह—वाक्यार्थेति । घटादौ
तिविति । यस्य कर्तुषु नर्तकव्यपदेशः तत् नृत्यं, नृत्तं च घटादौ पठितस्य नटेरर्थ इत्यर्थः ।
नृष्वनृषयोः को भेद इत्यत आह—पदार्थेति । एवं च टवर्गान्तेषु पठितस्य घटादिगतस्य
चार्यभेदसत्त्वादर्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति युज्यते । भावन्तरत्वे तु मित्त्वतदभा-
वचोर्विकल्पः स्यादिति भावः । अथ नटधातोरस्य खोपदेशपर्युदासभ्रमं वारयति—
खोपदेशेति । 'अनर्दनाटोऽद्यादिपर्युदासवाक्ये नाटोति णिञ्कलणवृद्धिनिर्देशेन 'नट अव-
स्कन्दने' इति चोरादिकस्यैव ग्रहणादयं खोपदेश एवेत्यर्थः । एकधातुः खोपदेशः । कृत-
ष्टुत्वस्य निर्देशः । स्तकतीति । 'धात्वादेः' इति वस्य सत्त्वे ष्टुत्वनिवृत्तिः । चक तृप्तौ ।
तृप्तीति । 'चक तृप्तौ प्रतीवाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य तृप्तावर्थे मित्त्वार्थोऽत्राऽनु-
वाद इत्यर्थः । एवं च भावन्तरत्वाऽभावान्न मित्त्वतदभावविकल्पः । ननु आत्मनेपदिषु
पठितस्यात्रानुवादादात्मनेपदं स्यादित्यत आह—आत्मनेपदिष्विति । षगे छगे इति । खोप-
देशौ । छगे इति कृतष्टुत्वनिर्देशः । कगे नोच्यत इति । ननु 'कगे' इत्यनेन यदि किमपि
नोच्येत, तर्हि कथमस्य धातुत्वमित्यत आह—अस्यायमिति । क्रियाविशेषो नास्म्यर्थ
इति भावः । ननु यदि न कोऽपि क्रियाविशेषोऽस्म्यर्थः, तर्हि कथमयं धातुत्वमित्यत
आह—क्रियासामान्यार्थवाचित्वादिति । धातुपाठपठितस्य क्रियाविशेषार्थकत्वाभावे सति
क्रियासामान्यवाचित्वं परिशेषकम्यमिति भावः । अनेकेति । 'कलिः कामधेनु'रिति

७६६ अथ ८०० इत्य (क्रय) ८०१ क्रय ८०२ क्लय हिंसायाः । 'जातिनिग्रहण'—
(सू. १७) इति सूत्रे क्रायेति मित्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राययति । मित्वं तु निपा-
तनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः' (पू. २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रयि, अक्रा-
यि । क्रयंकथम् । क्रायंकथम् । ८०३ वन च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नो-
च्यते । वनु इत्यपूर् एवार्थं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उद्दिक्करणसामर्थ्यात् ।
तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्वविकल्पो वक्ष्यते ।
८०४ ज्वल दीप्तौ । यप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवार्थमित्यर्थमनूयते । प्रज्वलयति ।

न्यायेन कलभातुवदपरिमितार्थकत्वमिति भावः । अथ इत्यथ क्रय क्लय इति । अस्वारो-
ऽपि द्वितीयान्ताः आद्यनृतीयौ रेफमध्यौ । द्वितीयो नकारमध्यः । चतुर्थस्तु लकारम-
ध्यः । आद्यस्तु नकारादिः । इतरे ककारादयः । ननु क्रयधातोर्घटादिस्त्वेन मित्त्वात् नौ
उपधावृद्धिसम्पन्नस्य आकारस्य 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे क्रययतीति स्यात्, ननु
क्राययतीति तत्राह—जासिनीति । 'जासिनिग्रहणनाटक्राययिषां हिंसायाम्' इति षष्ठी-
बिधौ यौ मित्वेऽपि क्रायेति वृद्धिर्निपात्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादौ क्रयधातोः
पाठो व्यर्थ इत्यत आह—मित्वं त्विति । चिण्णमुलोर्दीर्घपक्षे चरितार्थमित्यन्वयः । ननु
तत्रापि क्रायेति निपातनाद्वृद्धिरित्यत आह—निपातनात्परत्वादिति । 'क्रायेति निपात-
नापेक्षया 'चिण्णमुलो'रित्यस्य परत्वादित्यर्थः । यद्यपि 'मितां ह्रस्वः' इत्यपि परम्,
तथापि पुरस्तादपवादन्यायेन क्रायेति वृद्धिर्निपातनं 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्यैवाऽव्यव-
हितस्य बाधकं, ननु 'चिण्णमुलो'रित्यस्यापि, तस्य व्यवहितत्वादिति बोध्यम् । अक्र-
यि, अक्रायीति । क्रयेण्यन्ताच्चिणि दीर्घविकल्पः । क्रयंकथं । क्रायंकथमिति । णमुलि दीर्घवि-
कल्पः । वन चेति । चकारो हिंसानुकर्षकः । तदाह—हिंसायामित्येति । शेष इति । 'वन
वाक्ये, वन संभक्ता'विति पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽत्रानुवादः । वनति । यौ तु
वनयति । णमुलि तु वनंवर्गं, वानं वानम् ।

वनु च नोच्यते इति । 'करो' नोच्यते इति बहुधाख्येयम् । नन्वभ्यन्त्र पठितस्य घटादौ
मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तात्तनादौ 'वनु याचने' इति पठितस्य अनुदात्तेतोऽत्रानु-
वादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदम् उप्रत्ययश्च स्यादित्यत आह—अपूर्व एवा-
यमिति । उद्दिक्करणेति । यदि तानादिकस्यैव अत्रानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिगणे 'वनु
इति कृतेन उद्दिक्करणेनैव 'उदितो वा' इत्याद्युद्दिक्कार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुनरुद्दिक्कर-
णमनर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य मात्रानुवादः, किं त्वपूर्व एवार्थं वनुधातुः । तथा च
'वनती'ति परस्मैपदं शब्दिकरणं चेत्याह—तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति । आदिना
वनतः वनन्तीत्यादिसंग्रहः । प्रवनयतीति । घटादिकस्य क्रियासामान्यत्वाच्चिनो विचि-
मित्त्वाद्भ्रष्टः । वक्ष्यत इति । 'ग्लास्नावनुवर्मा च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकास्त
वनु याचने इत्यस्माच्छिणि उपधादीर्घे 'वानयती'त्येव भवति । ज्वल दीप्तौ । यप्रत्ययार्थ-

८०५ हल ८०६ झल चलने । प्रहलयात् । प्रझलयात् । ८०७ स्मृ आध्याने । चि-
न्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुक्तपठ्यापूर्वकं स्मरणम् ।
८०८ दभ्ये 'द विदारणे' इति कषादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । इण्यन्तं प्रेरयति दारयति ।
भयादन्यत्र दारयति । 'धात्वन्तरमेवेदमि'ति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्धटादौ 'अ-
स्मृदृत्वर-' (सू २५६६) इति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति
माववः । ८०९ नृ नये । कषादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ।
८१० आ पाके । 'श्रै' इति कृतात्त्वस्य आ इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् ।

मिति । 'ज्वलितकसन्तभ्यो णः' इति यप्रत्ययार्थं ज्वलादिगणे पठिष्यमाणस्य ह्रह
मिस्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । ज्वलतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य मिस्वस्य यो ह्रस्वं प्रयोजन-
माह—प्रज्वलयतीति । धात्वन्तरस्य तु मित्त्वत्तदभावयोर्विकल्पः स्यादिति बोध्यम् । स्मृ-
आध्याने । चिन्तायामिति । 'स्मृ चिन्तायां'मिति पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनु-
वाद इत्यर्थः । चिन्ताया आध्यानमन्यदिति दर्शयितुमाह—आध्यानमुक्तपठेति । द भ्ये
इति । अस्य इयातीति रूपं ननु क्षप् । तदाह—कषादेरयं मिस्वार्थोऽनुवाद इति । 'भ्येऽर्थे
मिस्वार्थ'मिति शेषः । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणात्वात् भ्ये वृत्तिः । तथाच क्रयादिस्वात्
रणाविकरण एवायमिति भावः । मिस्वप्रयोजनं दर्शयति—इण्यन्तं प्रेरयति दारयतीति ।
भीषयतीत्यर्थः । भयादन्यत्र दारयतीति । भेदयतीत्यर्थः । धात्वन्तरमेवेति । ननु कषादेर-
नुवाद इत्यर्थः । अस्मिन्मते भौवादकत्वात् शब्देवेत्याह—दरतीत्यादीति । सूत्रे चेति ।
'अस्मृदृत्वरप्रथमदृत्स्वरपशाम्' इति अस्वविधिवित्यर्थः । ह्रस्वं पठन्तीति । तन्मते
कषादेरनुवादादप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । तन्नेतीति । यदि ह्ययं घटादौ ह्रस्वान्तः कषादौ
तु दीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' इत्यत्र दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । ह्रस्वदीर्घा-
न्तधातुभ्यामेव तत्फलसिद्धेरिति भावः । नृ नये इति । नयः नयनम् । कषादिष्विति ।
नृ नये इत्येव क्रयादिषु पठ्यते । तन्मार्थनिर्देशो न विवक्षितः । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्य
नृणातोर्नयादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । तथाच रणाविकरण
एवायम् । नृणातेर्धात्वन्तरत्वाभावाच्च मित्त्वत्तदभावो । अपि तु नित्यमेव मिस्वम् ।
आ पाके इति । नन्वत्र भ्वादौ पठ्यमानाश्छायातेः, उत्तरत्र अदादौ पठिष्यमाणाश्च
आतेरन्य एव यदि कश्चन स्वतन्त्रो धातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते जटि शपि श्रातीति
रूपसंपत्त्या लुग्विकरणस्थेन 'आ पाके' इत्यनेन पौनहव्यमित्यत आह—श्रै इतीति ।
अग्रे भ्वादिगणे 'श्रै पाके' इति पठिष्यते । तस्य कृतात्त्वस्यानुकरणमित्यभ्ययः । तथाच
तस्यैव श्रैधातोर्नेकार्थकतया पाके वृत्तस्य मित्त्वार्थमग्रेऽनुवादात् शपि श्रायतीत्यादि
रूपम् । एतच्च 'श्रुतं पाके' इति सूत्रे भाष्यकैषटयोः स्थितम् । एवं च 'सति संभवे
अन्यत्र पठितानामिह मित्त्वार्थोऽनुवाद' इति सिद्धान्तादग्रे भ्वादौ 'श्रै पाके' इत्यस्य
पौनहव्यं न शङ्क्यम् । नन्वेवं सति 'श्रै पाके' इत्येवात्र कृतो न पठितमित्यत आह—

‘लुग्विकरणलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य’ (प ६१), ‘लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्’ (प ११४) इति परिभाषाभ्याम् । अयति । विकलेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः । मारणतोषणनिशामनेषु ८११ शा । निशामनं चानुषज्ञानम् इति माधवः । ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये । निशानेषु इति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । इर मिच्च इति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं ‘विज्ञानना भर्तृषु सिद्धिमेति’ इति ‘तद्व्यापयत्याचार्यः’ इति च । शृणु । माधवमते अनाल्लुपज्ञाने मित्त्वाऽभावात् । ‘ज्ञापनमात्रे

आ इत्यादादिकस्य चेति । ननु लाक्षणिकत्वात् ‘श्रे पाके’ इति औवादिक्स्य कृतात्त्वस्याप्यनुवाद इति न युज्यत इत्यत आह—लुग्विकरणेत्यादि परिभाषाभ्यामित्यन्तम् । परिभाषाभ्यामुभयोरनुकरणमित्यन्वयः । ‘स्वरतिस्मृतिस्मृत्यति’ इति सूत्रे ‘सू’ इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे स्मृतिस्मृत्योः पृथग्ग्रहणं ‘लुग्विकरण’ इति परिभाषा ज्ञापयतीत्याहुः । प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेत्युक्तमेव । अयतीति । अधातोर्लुग्वि ‘आदेव उपदेशे’ इत्याच्चे ‘अतिही’ इति पुकि ‘मितां ह्रस्वः’ । अधातोस्तु स्वत एवाऽऽदन्तत्वापिणचि पुकि ह्रस्वः । पाकादन्यत्रेति । अयं निर्देशश्चोपलक्षणात्वादिति भावः । मारणेति । मारणे तोषणे निशामने च ज्ञाधातुर्वर्तत इत्यर्थः । अक्षतस्य मारणे संपूर्वकस्यैव ज्ञाधातोः प्रयोगः । चानुषज्ञानमिति । निपूर्वकात् शम आलोचने इत्यस्मात् चौरादिकण्यन्तात् ण्युटि निशामनशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः । ज्ञा निमात्रमिति । उपसर्गवशादिह ज्ञापने वृत्तिः, चाक्षुषत्वं च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भावः । निशानेष्विति । ‘मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा’ इति पाठान्तरमित्यर्थः । ननु ज्ञाधातोस्माह्लादादौ शपि ‘ज्ञाजनोर्जा’ इति जादेशे जाति जातः इत्यादि स्यादित्यत आह—एष्वेवेति । ‘ज्ञा अवबोधने’ इति शनाविकरणस्यैव मारणादिव्यर्थेषु णौ मित्त्वार्थमिहानुवादात् शनाविकरण एवायमिति भावः । जानातेः मित्त्वफलं तु णौ ह्रस्वः—‘पशुं सज्जयति’ अक्षतं मारयतीत्यर्थः । ‘हरिं ज्ञापयति’ । संतोषयतीत्यर्थः । ‘रूपं ज्ञपयति’ माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । ‘शरं ज्ञपयति’ तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । ननु माधवमते बोधयतीत्यर्थे ज्ञपयतीति कथं मित्त्वम्, तस्मते चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दार्थत्वादित्यत आह—ज्ञप मित्त्वेति चुरादाविति । एवं च चौरादिकं ज्ञाधातुमादाय बोधनेऽप्यर्थे ज्ञपयतीति ह्रस्वः सङ्गच्छते इति भावः । ननु चौरादिकस्यापि ज्ञपेमारणतोषणनिशामनेष्वेवार्थेषु मिश्रमस्तु, तत्रार्थान्तरनिर्देशाभावात् । तथाच माधवमते कथं बोधनेऽपि मित्त्वमित्यत आह—ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थ इति । ज्ञापनं मारणं तोषणं निशामनं च, तस्य चौरादिकस्य ज्ञपधातोर्थो माधवमते इत्यर्थः । कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गादिति भावः । शृण्विति । उत्तरमिति शेषः । मित्त्वाभावादिति । ‘ह्रस्वो नेति’ शेषः । ‘विज्ञापने’त्यत्र ‘तज्ज्ञापयती’त्यत्र च अचाक्षु-

मित्त्वामिति मते तु 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । 'नि-
शानेष्वि'ति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने ८१२ चलिः ।
'चल कम्पने' इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चाल-
यति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थः, इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपती-
त्यर्थः । ८१३ छुदिः ऊर्जने । 'छुद अपवारणे' इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे
मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जैरर्थे ब्रूतिः । छुदन्तं प्रयुङ्क्ते छुदयति । बलवन्तं
प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे
णिचि तु छादयति । बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने ८१४

भमेवाऽऽस्मज्ज्ञानं विवक्षितमिति भावः । ननु 'ज्ञापनमात्रे मित्त्वामिति मते 'विज्ञा-
पने'त्यत्र 'तज्ज्ञापयती'त्यत्र च मित्त्वं दुर्वारमित्यत आह—ज्ञापनमात्रे इति । चौरादि-
कस्येति । 'विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति' शेषः । 'नान्ये मितोऽहेता' इति
निषेधाच्च तस्य मित्त्वमिति भावः । ननु नियोगार्थस्य तस्य कथं ज्ञापने वृत्तिरित्यत
आह—धातूनामिति । न कापीति । विज्ञापनेत्यत्र 'ज्ञापयती'त्यत्र च ज्ञापनार्थवृत्तिस्त्वात्
ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णीकरणान्यस्वाच्च तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्त्वप्रसक्तिरिति
भावः । एवञ्च माधवमते बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयतीत्युपधादीर्घः । ज्ञपधातोस्तु ज्ञपय-
यतीत्युपधादस्व इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम् । कम्पने चलिरिति । इका निर्दे-
शोऽयम् । चलधातुः कम्पने मिदित्यर्थः । ज्वलादिरिति । तस्य चल्लेः कम्पने मित्त्वा-
र्थोऽत्रानुवाद इति भावः । शीलं चालयतीति । अत्र कम्पनार्थकत्वाभावाच्च मित्त्व-
मिति भावः । तदाह—अन्यथा करोतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ।
छदिरूर्जने इति । इका निर्देशोऽयम् । छुदधातुरुर्जने मिदित्यर्थः । ऊर्जनं बलवत्करणं,
प्राणनं वा, 'ऊर्जं बलप्राणनयो'रित्युक्तेः । अन्यत्र पठतस्याप्रार्थविशेषे यौ मित्त्वा-
र्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तः । छदधातुस्त्वयं चुराद्यन्तगणे युजादौ पठितः । तस्याऽत्रा-
नुवादो व्यर्थः, 'नान्ये मितोऽहेता'विति ज्ञपादिपञ्चकव्यातिरिक्तस्य चुरादौ मित्त्व-
निषेधादित्यत आह—छद अपवारणे इति । चुराद्यन्तगणयुजादिपठितस्य 'आ धृषाद्वा'।
इति स्वार्थिकणिजभावपक्षे ऊर्जनेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । हेतुमणिचि हस्य-
र्थः । स्वार्थिकणिचि सत्येव 'नान्ये मित' इति निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वपवार-
णार्थकस्य छदेः कथमूर्जने वृत्तिरित्यत आह—अनेकार्थत्वादिति । ननु स्वार्थिकणिजभावे
सति मित्त्वं किमर्थमित्यत आह—छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयतीति । अत्र हेतुमणिचि हस्यः ।
'नान्ये मित' इति निषेधस्तु हेतुमणिचि नेति भावः । अन्यत्रेति । ऊर्जनादन्यत्र अप-
वारणे इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि त्विति । 'नान्ये मितः' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति
भावः । जिह्वोन्मथने लङिरिति । इका निर्देशोऽयम् । छदधातुर्जिह्वोन्मथने मिदित्यर्थः ।

लङिः 'लङ विलासे' इति पठितस्य मित्रार्थोऽनुवादः । उन्मथनं क्षोभणम् । जिह्वा-
शब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लङयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लङयति जिह्वया ।
अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लङयति श म् ।
लङयति दधि । अन्यत्र लाङयति पुत्रम् । ८१५ भदी हर्षरत्नेपनयोः । रत्नेपनं
दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्रार्थोऽयमनुवादः । मद्यति । हर्षयति रत्नेपयति वेत्यर्थः ।
अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ८१६ ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्रार्-
थमनूद्यते । ध्वनयति षण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ।

अत्र भोजः 'दलिललिस्खलिरणिध्वनित्रपिद्वयश्च' इति पपाठ । तत्र ध्वनि-
रणी उदाहृतौ । 'दल विशरणे' 'वल संवरणे' 'स्खल संचलने' 'त्रपूष लजायाम्'
इति गताः । तेषां णौ, दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । 'क्षै क्षये' इति वक्ष्य-

लङेति । 'लङ विलासे' इति टवर्गान्तेषु भ्वाद्धौ पठितस्य जिह्वोन्मथनेऽर्थे मित्रार्थोऽ-
नुवाद इत्यर्थः । एवञ्च धातुभेदाऽभावात् सर्वथैव मित्रकार्यं भवति । गणभेदाद्भातु-
भेदे मिषवत्तदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । लङयति जिह्वामिति । रसानां रसान्
ज्ञापयतीत्यर्थः । 'गतिबुद्धि' इति द्विकर्मकोऽयम् । लङयति जिह्वयेति । देवदत्तो रसान्
जानाति, तज्जिह्वया ज्ञापयतीत्यर्थः । तद्व्यापार इति । शब्दप्रयोगादिजिह्वाव्यापार
इत्यर्थः । समाहरेति । जिह्वा च उन्मथनं चेति समाहारद्वन्द्वः । जिह्वाव्यापारे उदाह-
रति—लङयति शत्रुमिति । गेहे शूर इत्यादिशब्दप्रयोगेण गृह्यते इत्यर्थः । 'उन्मथनं क्षो-
भनम्' इत्यभिप्रेत्योदाहरति—लङयति दधीति । विलोडयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । जिह्वो-
न्मथनादन्यत्रेत्यर्थः । लाङयति पुत्रमिति । क्रीडयतीत्यर्थः । रत्नेपनं दैन्यमिति । क्षीनी-
भवनमित्यर्थः । ननु लडादौ शपि मद्यतीत्यादि स्यादित्यत आह—दैवादिकस्येति ।
तथाच शयन्विकरण एवाऽयमिति भावः । ध्वन शब्दे इति । पूर्वमनुनासिकान्तेषु 'अय-
रणे'त्यत्र ध्वन्यधातुमुर्धन्यान्तः पठितः । अयं तु दन्यान्त इति भेदः । भावीति । उच-
लादौ 'ध्वन शब्दे' इति पठित्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारणजन्ये शब्देन
मित्रार्थमनूद्यते इत्यर्थः । धातुभेदे तु मिषवत्तदभावौ स्यातामिति भावः । ध्व-
नयति षण्टामिति । शब्दायमानां करोतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । अस्पष्टोच्चारणात्मके
शब्देन इत्यर्थः ।

अत्रेति । 'घटादा'वित्यर्थः । तत्रेति । दलिललयादिवित्यर्थः । उदाहृताविति । 'घटा-
दा'विति शेषः । तत्र ध्वनिरनुपदमेवोद्बुद्धः । रण्यस्तु 'कणरणगता'वित्यत्रेति बोध्य-
म् । भोजमते प्रागनयोः पाठो नेति न योजयितव्यम् । गता इति । भ्वाद्धौ पठिता इत्य-
र्थः । 'इह मित्रार्थमनूद्यते' इति शेषः । आत्मन्तरत्वे तु मिषवत्तदभावौ स्याता-
मिति भावः । ननु क्षपेरत्र पाठान्मिषे णौ ह्रस्वे 'क्षपयती'ति वक्ष्यति । अस्त्रवेवम् ।

माणस्य कृतात्त्वस्य पुक्ता निर्देशः । क्षायति । ८१७ स्वन अवर्तसने । 'शब्दे' इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वनयति । 'घटादयो मितः' (ग० सू १८७) । मित्संज्ञका इत्यर्थः । 'जनीजृक्नसुखोऽमन्ताश्च' (ग० सू १८८) । मितः इत्यनुवर्तते । जृष् इति चित्त्वं निर्देशाजीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणुतेऽस्तु जारयति । केचित्तु 'जनीजृष्णसु' इति पठित्वा णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति । 'उज्जलह्वनक्षजनमामनुपसर्गाद्वा' (ग० सू १८९) एषां मित्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । उज्जयति-उज्जालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मितम् । प्रज्जयति । कथं तर्हि प्रज्जालयति उज्जालयतीति । घञन्तात् 'तत्करोति-' (ग० सू २०४) इति णौ । कथं संक्रामयतीति ।

तथापि 'क्षे चये' इति म्वाद्गो पठिष्यमाणस्य णो आत्वे पुकि क्षापयतीत्यपि स्यात्, चैधातोः क्षपीत्यनुवादाऽसम्भवात् । तत्राह—क्षे इत्यादि । णौ आत्वे पुकि मित्वाद्भ्रस्वे सति क्षीरति चे इत्यस्यानुवादसम्भवा इति भावः । स्वन अवर्तसने इति । अवर्त-सनम्-अलङ्कृतिः पठिष्यमाणस्येति । घटादिगणादूर्ध्वं स्वन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य स्वनेरवर्तसनेऽर्थे णौ मित्वाद्योऽत्रानुवाद इत्यर्थः । घातव्यतरस्ये तु मित्वतदभावौ स्यातामिति भावः । स्वनयतीति । भूययतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । अवर्तसनादप्यत्र शब्दे-ऽर्थे णो मित्वाभावान्न ह्यस्ति इति भावः । घटादयो मित इति । गगसूत्रम् । ननु घटादिषु मकारानुबन्धाऽदर्शनात्कथं मित्वस्ते स्फुरित्यत आह—मित्संज्ञका इति । मित्का-र्यभाज इत्यर्थः । जनीजृषिति । गणसूत्रम् । जनी जृष् कनसु रज्ज् एषां द्वन्द्वप्रथमा-बहुवचनम् । अस्मि अन्ते येषां च अमन्ताः क्रमिगम्बादयः । एते अघटादिभ्येऽपि मित इत्यर्थः । जीर्यतेरिति । 'जृव्योहानौ' इति श्यन्विकरणव्येत्यर्थः । जृणुतेस्त्विति । 'जृव्योहानौ' इति श्नाविकरणस्य चित्त्वाऽभावेनात्र ग्रहणाऽभावाच्च मित्वमिति भावः । उदाहरन्तीति । तन्मने जृणुतेरपि मित्वमिति भावः । उज्जलह्वन । इत्यपि गण-सूत्रम् । प्राप्तविभाषेयमिति । उज्जलह्वनक्षजां घटादिस्वाङ्गमेर्मान्तरवाच्च मित्त्वस्य प्रा-प्तेरिति भावः । उपसृष्टे त्विति । सोपसर्गं त्वित्यर्थः । कथं नहीति । अनुपसर्गादिति बि-शेषणे सति उज्जलेनमेक्ष णौ मित्त्वविकल्पाऽभावाज्जनीजृषिति मित्वाद्भ्रस्वो नित्यः स्यादित्याक्षेपः । समावसे—घञन्तादिति । तत्करोतीति णावित्यनन्तरं समावेषमिति शेषः । प्रज्वलनं प्रज्वालः । उन्नमनम् उज्जामः । भावे घञ् । उपसृष्टिः । प्रज्वालिं करोतीति, उन्नमं करोतीति चार्थं 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'याविष्ठवत्' इति हृष्टवत्त्वात् टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् मित्त्वप्रयुक्तह्रस्वाऽभावे प्रज्वालि उज्जामि इत्याभ्यां लटि त्विपि णपि गुणे अयादेशे प्रज्जालयति उज्जामयतीति रूपे इति भावः । ननु सम्पूर्वात् क्रमेणौ संक्रामयतीति रूपमिष्यते । तत्र अमन्तत्वेन मित्वाद्भ्रस्वप्रसङ्गः । न च क्रमण क्राम इति घञन्तात्करोतीति यावुत्करीत्या ह्रस्वाभाव इति समाधानं सम्भवति, क्रमेर्वाङ्गि हि 'नोदासोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधे सति

‘मितां ह्रस्वः’ (सू २५६८) इति सूत्रे ‘वा चित्चित्रागो’ (सू २६०५) इत्यतो वा इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन ‘रजो विभ्राम-
यन् राज्ञां’ ‘धुर्यान्विभ्रामयेति सः’ इत्यादि व्याख्यातम् । ‘ग्लास्नावनुवमां च’
(ग०सू १६०) । अनुपसर्गादेशां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
विभाषा । ‘न कम्पमिचमाम्’ (ग०सू १६१) । अपन्तत्वाप्राप्तं मित्वमेवां न स्यात् ।
कामयते । आमयति । चामयति । ८१८ शमो दर्शने (ग०सू १६२) । शाम्यतिर्दर्शने
मिल स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु ‘प्रणयिनो निशमय्य बधूः कथाः’ ।
कथं तर्हि ‘निशामय तदुत्तरं विस्तराद्भूतो मम’ इति । शम आलोचने इति
चौरादिकस्य । धातूनामानेकार्थत्वाच्छ्रयणे वृत्तिः । शाम्यतिवत् । ८१६ यमो अप-
रिवेषणे (ग०सू १६३) । यच्छ्रुतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिल स्यात् । आयामयति । द्राघ-

‘क्रम’ इत्येव भवति, ननु क्राम इति कृत्वा उक्तपमाधानाऽसम्भवादित्यभिप्रेत्याक्षिपति-
कथमिति । समाधत्ते—मितामिति । ‘मितां ह्रस्वः’ इति सूत्रे वेत्यनुवर्त्य मित्वाऽभावे
सङ्क्रामयतीति रूपमित्यन्वयः । ननु कदाविद्ब्रह्मस्वो दुर्वा इत्यत आह—व्यवस्थि-
नेति । तथा चात्र ह्रस्वाऽभाव एवाश्रीयत इति भावः । वृत्तिकृदिति । भाष्ये तु नैतत्
इति भावः । एतेनेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनेत्यर्थः । ‘ग्लास्नावनुवमां च’ इत्यपि
गगसूत्रम् । प्रथमार्थं षष्ठी । अनुपसर्गादिति, मित इति, वेति चानुवर्तते । फलितमा-
ह—भनुपसर्गादिनि । आद्ययोरिति । ग्लास्ना इत्यनयोरवटादिस्वाद्भावे मित्वे, इतर-
योर्वनुवमोः प्राप्ते मित्वे विभाषेत्यर्थः । तत्र वनेः ‘वनु च नोच्यते’ इति घशादौ पाठा-
द्वमेस्त्वमन्तत्वात्मिन्प्रप्राप्तिरिति बोध्यम् । ‘न कम्पमिचमाम्’ इति ‘शमो दर्शने’
इति च गणसूत्रम् । दर्शने चाश्रुषज्ञानम् । ‘शम उपशमे’ इति दैवादिकः शयनिकरण
एवात्र गृह्यते । ननु ‘शम आलोचने’ इति चौरादिकः, ‘नाभ्ये मितोऽहेतो’ इति तस्य
मित्वनिषेधात् । तदाह—शाम्यतिरिति । निशामयति रूपमिति । परयतोत्यर्थः । उश-
मार्थं कस्यापि अनेकार्थकत्वाद्दर्शने वृत्तिः । अन्यत्रेति । दर्शनादन्यत्रेत्यर्थः । निशम-
येति । आवयित्वेत्यर्थः । शमेण्यन्तात् स्वो ल्यपि कृते ल्यपि लघुपूर्वात् इति णेर-
यादेशः । कथमिति । तर्हि । दर्शनार्थकस्यैव शमेर्मित्वनिषेधे सति ‘शृगु’ इत्यर्थं मित्वा-
द्ब्रह्मस्वसङ्क्रामिशामयेति कथमित्यशङ्कः । समाधत्ते—शम आलोचने इति चौरादिक-
स्येति । निशामयेति रूपमिति शेषः । ‘नाभ्ये मितोऽहेता’ इति तस्य मित्वनिषेधात्
न ह्रस्व इति भावः । ननु चौरादिकस्य शमेरालोचनार्थकत्वात् कथं अरणे वृत्तिरि-
त्यत आह—धातूनामिति । शाम्यतिवदिति । शयनिकरणस्य शमेरपसमार्थकस्य यथा
दर्शने वृत्तिस्तद्भेदित्यर्थः । ‘यनोऽपरिवेषणे’ इत्यपि गगसूत्रम् । भोजनपात्रे जोड-
नाऽपूषादिभोज्यद्रव्याणां स्थापनं परिवेषणम् । तदाह—भोजनतोऽन्यत्रेति । अक्षय-

वति । व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः ।
 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि तु नियमवच्छब्दात्करोतीति यौ बोध्यम् । ८२०
 'स्खदिःअवपरिभ्यां च' (ग० सू १६४) मिन्नेत्येव । अवस्खादयति । परिस्खादयति । अपा-
 वपरिभ्यः इति न्यासकारः । स्वामी तु 'न कमि-' इति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्य 'शमः
 अदर्शने' इति चिच्छेद । यमस्तु अपरिवेषणे मित्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नि-

कुक्षपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थः । 'यम इपरमे' इत्यस्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽ-
 न्यस्मिन्नप्यर्थे घृतिः सम्भवति । तत्र अपरिवेषणे घृत्तौ मित्वं नेत्यर्थः । आयाम-
 यतीति । अत्राऽपरिवेषणे घृत्तेन मित्वमिति भावः । तदाह—द्राघयतीति । दीर्घिकरो-
 तीत्यर्थः । व्यापारयतीति । प्रवर्तयतीत्यर्थः । यमयति ब्राह्मणानिति । परिवेषणार्थक
 त्वान्मित्वमिति भावः । तदाह—भोजयतीति । भुञ्जते ब्राह्मणाः, तान्परिवेषणेन प्रव-
 र्तयतीत्यर्थः । ननु 'पर्यवसितं नियमय' इत्यत्र अपरिवेषणार्थकतया मिस्वाऽभा-
 वात्कथं ह्रस्व इत्यत आह—पर्यवसितमित्यादि । नियमनं नियमः । 'यमः समुपनि
 विषु च' इति भावे अप्रत्ययः । तस्मान्मनुप् । नियमवच्छब्दात्करोतीति णिचि
 'विन्मतोलुक्' इति मनुपो लुकि ण्यन्ताल्लटश्चतस्रि गुणायदेश्योनियमयच्छब्द इति
 भावः । वस्तुतस्तु मनुपो लुकि णिलोपस्याऽप्राप्त्या 'अचो ङिति' इति वृद्धौ
 पुगागमापत्तिः । ततश्च नियमवदित्यर्थकाद् अर्शआद्यजन्तात् नियमशब्दात्
 'तत्करोति' इति णिचि ह्रस्वत्वाट्टलापे तस्य स्थानिवशादुपधावृद्धयभावे 'नियम-
 यति' इति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'स्खदिरवपरिभ्यां च' इत्यपि गणसू-
 त्रम् । स्खदिरिति इका निर्देशः । अव परि आभ्यां परः स्खदधातुमिन्नेत्यर्थः । 'स्खद्
 स्खदने' इति घटादौ पाठान्मित्वप्राप्तिः । परिस्खादयतीति । अषोपदेशत्वेन आदेशासकार-
 त्वाऽभावाच्च इति भावः । अपावोत् । 'स्खदिरपावपरिभ्यः' इति न्यासकारः पपाठे-
 त्यर्थः । तन्मते अपस्खादयतीत्यत्रापि मिस्वाभावाच्च ह्रस्वः । स्वामी त्विति । 'न कम्य-
 मिचमाम्' इत्यत्र श्रुतः नञ् 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्यां च' इति
 त्रिषु सूत्रेषु नानुवर्तते । शमः अदर्शने इति ऋदः । शमधातुः अदर्शने मिस्वादित्य-
 र्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । 'अदर्शन एव शमधातुमिस्वात् ननु
 दर्शने' इति स्वामिमतम् । इद् च पर्यवसानगत्या पूर्वमतास्त्राऽतिरिच्यते । यमस्त्व-
 ति । यमघातोस्तु अपरिवेषण एव मित्वमाहेत्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धेरपरिवेषण
 एव यमधातुमिदं ननु परिवेषण इति फलति । एवं च द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थे
 मिस्वाद्विश्वे 'आयमयतीत्येव रूपम् । परिवेषणे तु मिस्वाऽभावादस्वाभावे 'याम-
 यति ब्राह्मणा' निति भवतीति पूर्वमताद्विपरीतं फलति । एवं च 'पर्यवसितं नियमय'
 नित्यत्र यमोऽपरिवेषणार्थत्वात्मित्वे ह्रस्वो निर्वाचः । तदाह—तन्मते इति । स्खदे-
 यंटादित्वादेव मिस्वसिद्धेः 'स्खदिरवपरिभ्यां च' इति सूत्रमपि नियमार्थम् । 'सोपस-

यमयन्' इत्यादि सम्यगेव । उरसृष्टस्य स्वदेशवेदादिपूर्वस्य इति निषमात्प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । ८२१ फण गतौ । न इति निवृत्तम् असम्भवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् । २३५४ फणां च सप्तानाम् ६।४।१२५॥ एषां वा एस्वाभ्यासलोभौ स्तः किति लिटि सेटि थकि च । फणतुः । फणुः । पफणतुः । पफणुः । फेणित्-पफणित् । फणयति । वृत् । घटादिः समासः । फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फणयतीत्येव । ८२२ राज् दीप्तौ । स्वयित् । राजति-राजते । रेजतुः-रराजतुः । रेजे-रराजे । अतः इत्यनुवृत्तावपि विधान-

गस्य चेत् स्वदेमित्त्वं तर्हि अवपरिभ्यां परस्येव मित्त्वं न तूपसर्गान्तरादिति । एवं च प्रस्वादयतीत्यत्र मिस्वाभावाच्च ह्रस्वः । अवस्वदयति परस्वदयति इत्यत्र तु मिस्त्वाद्ध्रस्व इति फलितम् । तदाह—उपसृष्टस्येति । सोपसर्गस्येत्यर्थः । पूर्वमते तु अवपरिभ्यां परस्य मिस्वनिषेधादवस्वादयति परस्वादयतीति न ह्रस्वः । प्रस्वदयतीत्यत्र तु अवपरिपूर्वकत्वाभावेन मिस्वनिषेधाऽभावाद्ध्रस्व इति विपरीतम् । तस्मादिति । 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्वादिरवपरिभ्यां चेति सूत्रद्वये उक्तरीत्या मिस्वनियमविष्णोः श्रयणादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरुक्तरीत्या व्यत्यासः फलित इत्यर्थः । उपेक्ष्यमिति । 'न पादभ्याम्' इति सूत्रस्याख्यावसरे 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वं प्रतिषिध्यत' इति वृत्तिन्यासयोरुक्तत्वादिति भावः । केचित्तु स्वामिमते 'पर्यवसितं नियमय'न्नित्यादिसामञ्जस्यात्तावेवोपेक्ष्यावित्याहुः । फण गताविति । ननु घटादिस्वेऽपि नायं मित्त्वं इतः प्राक् 'स्वन अवतंसने, इत्युत्तरमेव 'घटादयो मित' इत्युक्तः । अतः कथमत्र निषेधः तत्राह—न इति निवृत्तमसम्भवादिति । प्राप्तिं विना मिस्वस्य निषेधाऽसम्भवादिह नेति नानुवर्तते, किंतु मिदित्येवानुवर्तते इत्यर्थः । ननु फण गतावित्यत्र मिन्नेति यद्धि नानुवर्तते तर्हि 'न कस्यमिचमाम्' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवाऽयं कुतो न पठितः । तत्राह—निषेधात्पूर्वमसौ न पठित इति । कुत इत्यत आह—फणादिकार्यानुरोधादिति । निषेधकाण्डात्प्रागेव फणेः पाटे कस्यमिचमादीनामपि फणादिष्वन्तर्भावः स्यादिति भावः । फणां च । 'अत एकह्रस्वमध्ये' इत्यतो लिटीति 'थकि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोः' इत्यतः एदिति, 'गमहन-' इत्यतः कितीति, 'वा जृञ्भुञ्जसाम्' इत्यतो वेति च । तदाह—एषामिति । फणादीनामित्यर्थः । फणाभिर्ना बहुवचनात् तदादिबोधः । 'फण गतौ' इत्यत्र मिदित्येवानुवर्तते नेति तु नानुवर्तते इत्यस्य प्रयोजनमाह—फणयतीति । वृद्धाति । कर्तरि क्तिबन्तम् । वृत्तुधातुरिह समाप्यर्थकः । तदाह—घटादिः समास इति । फणेः प्रागेवेति । एवं सति फणेरघटादिष्वत्र मिस्वमिति भावः । तदाह—तन्मते फणयतीत्येवेति । इति घटादयः । राज् दीप्ताविति । इत मारभ्य षण्णामेस्वाभ्यासलोभौ फणादिवास्तुके भवतः । तदाह—रेजतुरित्यादि । ननु 'फणां च सप्तानाम्' इत्यत्र अत

सामर्थ्यादात् एत्वम् । ८२३ दु भ्राजू ८२४ दु भ्राश्रु ८२५ दु भ्राश्रु दीप्तौ ।
 अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः कणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु प्रभादिषत्वाभावात् ।
 तत्र हि राजिसाहचर्यात्कणादेरेव ग्रहणम् । भ्रजे । बभ्राजे । 'वा भ्राश्रु-' (सू
 २३२१) इति श्यन् वा । भ्राश्यते—भ्राशते । भ्रेशे-बभ्राशे । भ्राश्यते-भ्रा-
 शते । भ्रेशे-बभ्राशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । ८२६ स्यमु ८२७ स्वन
 ८२८ ध्वन शब्दे । स्यमादयः क्षरस्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्येमतुः-सस्यमतुः ।
 अस्यमीत् । स्वेनतुः-सस्वनतुः । अस्वनीत्-अस्वानीत् । विष्ण्वणति । अर्षव-
 णति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'वैश्व स्वनः-' (सू २२७४) इति षत्वम् । क-
 णादयो गताः । दध्वनतुः । ८२६ षम ८३० एम अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम ।
 ८३१ ज्वल दीप्तौ । 'अतो रान्तस्य' (सू २३३०) अज्वाज्जीत् । ८३२ चल
 कम्पने । ८३३ जल घातने । घातनं तैद्वयम् । ८३४ टज्ज ८३५ ट्वल वैक्लव्ये ।
 ८३६ छल स्थाने । ८३७ हल विलेखने । ८३८ णल गन्धे । बन्धने इत्येके ।
 ८३९ पल गतौ । पलति । ८४० बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेल-
 तः । बेलुः । ८४१ पुल महत्त्वे । पोषति । ८४२ कुल संस्थाने बन्धुषु च ।

इत्यनुवृत्तः कथामह एवाभ्यासलोपावित्यत आह—अत इत्यनुवृत्तावपीत । अत इति ना-
 नुवर्तत । तदनुवृत्तावपि कणादिसप्तानामपि वचनसामर्थ्यात् राज्ञातोराकारस्याप्ये-
 वाभ्यासलोपस्य विकल्पः स्यादेवत्यर्थः । अत इति राजादिधातौ न सम्बध्यते, अ-
 सम्भवादिति यावत् । दु भ्राजू दु भ्राश्रु दु भ्राश्रु दीप्ताविति । दुरित् 'द्वितोऽधुच्' इत्ये-
 तदर्थः । अनुदात्तेत इति । 'एते त्रय' इति शेषः । ननु पूर्वं चवर्गागतेष्वनुदात्तेषु भ्राज-
 तेः पाठात् पुनरपि तस्येह पाठः किमर्थं दृश्यत आह—भ्राजतेरिति । तर्हि 'एज् भ्रजे
 भ्राजू दीप्तौ' इति भ्राजेः पूर्वं पाठो व्यर्थ इत्यत आह—पूर्वं पाठस्तिवति । पत्वाभावार्थ
 इति । 'प्रश्च भ्रस्जे'ति षत्वविधौ भ्राजेग्रहणाऽभावार्थ इत्यर्थः । ननु पूर्वं पठितस्यापि
 षत्वविधौ कुतो न ग्रहणमिष्यत आह—तत्र भीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः । एवाभ्या-
 सलोपयोः पाञ्चिकत्वादाह—भ्रजे बभ्राजे इति । द्वावपीमाविति । द्वितीयतृतीयावित्यर्थः ।
 ननु 'विष्ण्वणतीत्यत्र कथं षत्वम् ? केवलद्वन्याऽजगत्सादिवाऽभावेन अक्षोपदेशतया
 आदेशसकारत्वाभावात्, अवस्वणतीत्यत्र हणकवर्गान्या परत्वाभावाच्च षत्वस्य
 प्रसक्तिः । 'सापदाद्यो'रिति निषेधाच्चेत्यत आह—वैश्व स्वन इतीति । तत्र चकारेण
 अवाच्येयपि लभ्यत इति भावः । कणादयो गता इति । ध्वनतेः प्रागिति शेषः । त-
 तश्च ध्वनेन कणादिकार्यमिति भावः । तदाह—दध्वनतुरिति । षम एमेति । षोपदेशौ ।
 तस्तामेति । सखे सति षट्स्वनिष्पत्तिरिति । तैद्वयमिति । तीक्ष्णोऽवबनमित्यर्थः । टल
 ट्वल वैक्लव्ये इति । वैक्लव्यं भयादिजनितो व्यग्रोभावाः । णल गन्धे इति । षोपदेशोऽ-

सैस्यानं संघातः। बन्धुघ्नदेन तद्व्यापारो गृह्यते। कोलति। चुकोल। ८४३ शल
 ८४४ हुल ८४५ पल्लु गतौ। शशाल। जुहोल। पपात। पेपतुः। पतिता।
 २३५५ पतः पुम्। ७।४।१६॥ अङ्कि परे। अपतत्। 'नेर्गद-' (सू २३८५)
 इति यात्वम्। प्रययपतत्। ८४६ क्वये निष्पाके। कथति। चकाथ। अकथीत्।
 ८४७ पथे गतौ। अपथीत्। ८४८ मथे विलोढने। मेथतुः। अमथीत्। ८४९
 द्ववम् उद्गिरणे। इद्वेव निपातनात् श्रूत इत्वमिति सुधाकरः। ववाम। ववमतुः।
 वादिस्वादेस्वाभ्यासलोपो न। भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम्। तद्वाभ्यादौ
 न दृष्टम्। ८५० भ्रमु चलने। 'वा भ्राश-' (सू २३२१) इति श्यन्वा। भ्रम्यति-
 भ्रमति। 'भ्राम्यति' इति तु दिवादौ वक्ष्यते। २३५६ वा जृभ्रमुभ्रसाम्। ६।४।
 १२४॥ एषामेत्वाभ्यासलोपो वा स्तः किति लिटि सेटि यलि च। भ्रेमतुः। वभ्र-
 मतुः। अभ्रमीत्। ८५१ क्षर सञ्चलने। अक्षारीत्।

अथ द्वावनुदात्तेतौ। ८५२ षह मर्षणे। 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति
 षत्वम्। परिषहते। सेहे। सहिता। 'तीषसह-' (सू० २३४०) इति वा इट्।
 इडभावे ढस्वधस्वदुस्वढलोपाः। २३५७ संहिवहोरोदवर्गाभ्य ६।३।११२॥

यम्। गन्धः—गन्धक्रिया। तद्व्यापार इति। बन्धुतानुकूलो विवाहादिव्यापार इत्यर्थः।
 पल्लुधातुस्तवर्गप्रथमान्तः सेट्कः। लुङि लृदित्वात् प्लेरङि वृत्ते अपत् अत् इति
 स्थिते—पतः पुम्। शेषपुरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अङ्कि परे इति। 'श्रूहशोऽङ्कि' इत्यतः
 तदनुवृत्तेरिति भावः। पतेः पुम् स्यादङ्कि परे इति फलितम्। पुमि मकार इत् सच्चा-
 रणार्थः। मिस्वादनस्याङ्चः परः। तदाह—अपतदिति। कथे निष्पाके इति। जलक्षीरघृ-
 तादीनां पादभागादिशेषणपर्यन्तः पाको निष्पाकः। अकथीदिति। एदिस्वाज्ञ-
 वृद्धिः। एवं अमथीत्। ड वम् उद्गिरणे इति। दुरित्। नायमुदित्। तेन 'उदितो
 वा' इति क्वायाभिह्विकल्पो न। 'गुं निगरणे' इति दीर्घान्तोऽयम्। नन्वस्माद्वा
 तोल्युटि 'क्त इद्धातोः' इति इत्वं बाधत्वा परस्वात् 'सार्वधातुक' इति गुणे सति
 'उद्गरण' इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह—इद्वेति। उद्गिरण इत्यर्थनिर्देशः पाणि
 नीय इति सुधाकरो मन्यते। भ्रमु चलने इति। वक्रमार्गसंचारे इत्यर्थः। अयथार्थ-
 ज्ञानेऽप्ययम्। 'उदितो वे'ति क्वायाभिह्विकल्पार्थमुदित्वम्। वा जृभ्रमु। 'अत
 एकहल्मध्ये' इत्यतो खिटि इति 'यलि च सेटि' इति चानुवर्तते। 'ध्वसोरेदौ' इत्यतः
 एदिति 'गमहन' इत्यतः क्तितीति च। तदाह—एषामिति। अभ्रमादित। 'अयस्ते'ति न
 वृद्धिः। अक्षारीदिति। 'अतो वरान्तस्य' इति वृद्धिः।

षह मर्षणे इति। अपराधे सत्यपि कोपाऽनाविष्करणं मर्षणम्। इडभावे इति। सह
 ता इति स्थिते 'हो ठः' इति ढस्व 'क्षरतयोः' इति तकारस्य भस्वम्। षस्य णुस्वेन

अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति । २३५८ सोढः ८।३।११५॥ सोढरूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिषोढा । २३५९ सिवादीनां वाङ्म्यवायेऽपि ८।३।७१॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादङ्म्यवायेऽपि । पर्यषहत । पर्यसहत । ८५३ रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता—रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । ८५४ षट् ल विशरणगत्यवसादनेषु । २३६० पात्राध्मास्थान्नादाण्डृश्यति सति शदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छ-
पश्यच्छधौशीयसीदाः ७।३।७८॥ पादीनां पिवादयः स्युरिस्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सोदति । ससाद । सेदतुः । सेदिय—सस्यथ । सत्ता । सस्यति । लृ-
दित्वादङ् । असदत् । 'सदिरप्रतेः' (सू २२७१) । निषीदति । न्यषीदत् । २३६१

ढः । 'ढो ढे छोपः' इति पूर्वस्य ढस्य छोप इत्यर्थः । सडा इति स्थितम् । सडिहोः । ढलोपे इति । 'ढूळोप' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'रलोप' इति तु आनुव-
र्तते, असम्भवात् । तथा च सकारादकारस्य ओत्त्वे सोढेति रूपम् । 'परिसोढे'त्यत्र
'परिनिविभ्यः' इति षत्वे प्राप्ते । सोडः । 'सोढ' इति सहोरोत्त्वसम्पन्नस्य षञ्ज्यन्तम् ।
'सहेः साढः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'न रपर' इत्यतो नेति । 'मूर्धन्य'
इत्यधिकृतम् । तदाह—सोढरूपस्येत्यादिना । सिवादीनाम् । 'परिनिविभ्यः' इति सूत्रा-
दुत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—परिनिविभ्यः परेषामिति । 'सिबुसहसुट्स्तुष्वञ्जा'मिति शेषः ।
रमु क्रीडायामिति । नायमुदिदिति भावः । केचित्तु उदितं भूत्वा 'उदितो वा' इति
वत्वायामिद्विकल्पमिच्छन्ति । अनिट्कोऽयम् । छिटि क्राद्दिनियमादिट् । तदाह—
रामवे इति ।

अथ कसन्ता इति । 'कस गतौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । षट् लधातुः षोपदेशः अ-
निट्कश्च । छटि शपि सद् अ ति इति स्थिते—पात्राध्मा । पात्राध्मा स्यान्ना दाण्
दृशि अति सति शद् सद् एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन
यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । यथासङ्ख्यमादेशः ।
'छिबुक्लमु' इत्यतः गतित्यनुवर्तते । श्वासौ हृष्वेति कर्मधारयः । अङ्गाक्षिसप्रत्य-
यविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह—रसंज्ञकेति । ससादेति । इस्संज्ञकशकारादिप्र-
त्ययाऽभावात् न सीदादेशः । श इत् यस्य सः शिप् । शितीति बहुव्रीह्याभ्याने तु
पात्रातोः कर्मणि छिटि एषि आखलोपे 'पपे' इत्यत्रापि पिवादेशः स्यादिति बोध्यम् ।
यत्किं क्राद्दिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशोऽभवत्' इति निषेधेऽपि भारद्वाजनियमाद्वेत् ।
तत्र इट्पथे 'यत्किं च सेटीत्येवाभ्यासलोपो । तदाह—सेदिय । सस्येति । सेदिव,
सेद्विम । क्राद्दिनियमादिट् । न्यबोददिति । 'प्राक्सितादङ्म्यवायेऽपि' इति षस्यम् ।

सदेः परस्य लिटि ८।३।११८॥ सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात्लिटि । निषच्चाद । निषेदतुः । ८५५ शद्लु शातने । विशीर्यतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते । २३६२शदेः शितः १।३।६०॥ शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिय-शशथि । शत्ता । अशदत् । ८५६ कृश आह्वाने रोदने च । कोशति । कोष्टा । च्छेः कषः । अकुशत् । ८५७ कुच सम्पचनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । कोवति । चुकोच । ८५८ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । ८५९ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति ।

‘निषसादे’त्यत्र अस्यासात् परस्य ‘स्याद्विषम्यासेन’ इति षत्वे प्राप्ते—सदेः परस्य । ‘न रपर’ इत्यतः नेत्यनुवर्तते । ‘मूर्धम्य’ इत्यधिकृतम् । सदेरित्यवयवषष्ठी । परशब्द उत्तरखण्डपरः । सदेरुत्तरखण्डस्य षत्वं नेति लभ्यते । फलितमाह—तदेरभ्यासात्परस्येति । शद्लु शातने इति । मनु शद्वधातोरस्मात् हेतुमण्यन्तात् स्युटि ‘शदेरगतौ तः’ इति दकारस्य तकारे शातनशब्दः । तथाच शातनं शीर्यतानुकूलक्रियेति फलति । एवं च सकर्मकत्वापत्तौ विशीर्यतीत्यर्थं शीयत इति वचनमाद्यमुदाहरणं कथमित्यत आह—विशीर्यतायामिति । विशरणे इत्यर्थः । तर्हि कथं शातनमिति हेतुमण्णिजित्यत आह—शातनं तु विषयतयेति । विपूर्वात् ‘बिञ् बञ्जने’ इत्यस्मात् विषयशब्दः । अविनाभाषेनेत्यर्थः । प्रयोजकव्यापारं विना विशरणस्याऽऽम्भवात् शातननिर्देशः । प्यर्थस्वाविबक्षितत्वात् विशरणमेव शद्लुभात्वर्थं इति यावत् । शदेः शितः । ‘अनुदात्तङिति’ इत्यस्मादात्मनेपदमित्यनुवर्तते । श् इत् यस्य सः शित् । शप् विवक्षितः । ङिति विवक्षिते सतीत्यर्थः, तिङ्प्राप्तेः पूर्वं सार्वधातुकाभ्यस्य शपोऽऽम्भवात् । तदाह—शिद्भाविन इति । शित् भावो भविष्यन् यसमात्स शिद्भावी तस्मादित्यर्थः । शीयते इति । शपि शदेः शीयादेशः । विशीर्यतीत्यर्थः । शीयेते शीयन्ते इत्यादिः । शिद्विषयादित्युक्ते-लिटि नात्मनेपदम् । ‘इत्पञ्चकशकारादादित्युक्तेनं शीयादेशः । तदाह—शशादेति । अनिट्कोऽयम् । क्वादिनियमप्राप्तस्य इटः ‘उपदेशेऽजभटः’ इति निषमायलि भारद्वाजिनियमात् षेट् । तदाह—शेदिय शशथेति च । इट्पञ्चे ‘यलि च सेटि’ इत्येत्वाभ्यासलोपाविति भावः । शेदिव । शेदिम । क्वादिनियमादिट् । अशदिनि । लुङित्वाङ्ङिति भावः । कृशभानुरनिट्कः । चुकोशिय । क्वादिनियमायलि निरयमिट् । अजन्ताऽकारवत्त्वामावाञ्च भारद्वाजिनियमः । चुकुशिव । चुकुशिम । कोष्टेति । मश्चादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वेन तकारस्य टः । च्छेः कषः इति । इगुपचक्षलभ्यत्वादिति भावः । अक्रुचदिति । मश्चादिना शस्य षः । ‘षढो’ इति षस्य कः, सस्य षत्वम् । किरवाञ्च गुणः । कुच सम्पचनेति । ‘कुच शब्दे’ इति पठितस्य पुनरिह पाठः सम्पचनमाहावेव ज्वलादिकार्यप्रत्ययाथः । अर्थनिर्देशः क्वचित्पाणिनीय इति भूधातौ प्रपञ्चितम् । बुध अवगमने इति । सेदकोऽयम्, अनिट्सु श्यञ्विकरणस्यैव बुधेर्भ्रंशत्वात् । तदाह—बोधितेति ।

करोह । करोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरक्षेत् । ८६० कस गतौ । अकासीत्-
अकसीत् । वृत् । ज्वलादिगण्यः समाप्तः ।

अथ गूह्ययन्ताः स्वरितेतः । ८६१ हिक् अभ्यक्ते शब्दे । हिक्ति—हिक्ते ।
८६२ अश्नु गतौ याचने च । अञ्जति—अञ्जते । अचु इत्येके । अचि इत्यपरे ।
८६३ ड् याचृ याञ्चायाम् । याचति—याचते । ८६४ रेष्ट परिभाषणो । रेडति ।
रेटते । ८६५ चते ८६६ चदे याचने । चचात—चेते । अचतीत् । चचाद-
चदे । अचदीत् । ८६७ प्रोथृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे । ८६८ मिह ८६९
मेह मेधादिजनयोः । मिमेद—मिमिदे । यान्ताविभौ इति स्वामी । मिमेथ । धा-
न्तौ इति न्यासः । ८७० मेधृ सङ्गमे च । मेधात । मिमेधे । ८७१ णिह ८७२
योह कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे । निनेदे । ८७३ शृधु ८७४
शृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धता । मर्धति—मर्धते । ८७५
बुधिर् अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्वादङ्वा । अबुधत्—अबोधीत्—अ-
बोधित । ‘दीपजन—’ (सू २३२८) इति चिण्टु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण
देवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । ८७६ उ बुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् ।
बुबुन्दे । अबुदत्—अबुन्दीत् । ८७७ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिप्रग्रहेषु ।

अबोधीत् । रहधातुरनिष्कः । क्वादिनियमात्थल्यपि नित्यमिम् । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽ-
भावात् न भारद्वाजनियमः । रोडेति । छुटि तासि गुणे ढक्त्वध्वट्त्वढलोपाः । रोद-
तीति । लुटि स्ये ढकषाः । अरुचदिनि । इगुपधकालन्तत्वात् कसे ढकषाः कित्वाच्च गुण्यः ।
वृदिति । ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यः’ इति उत्तराऽवधेरपि कस्तेऽहणादेव सिद्धेः दृक्करणं
रूपार्थमित्याहुः । इति ज्वलादयः ।

गूह्ययन्ता इति । ‘गूहू संवरणे’ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । चते चदे याचने । अचनी-
दिति । एदि त्त्वान्न वृद्धिः । एवमचदीत् । बुधिर् अवबोधने इति । ‘बुध अवगमने’ इति
केवलपरस्मैपदी गतः स तु ज्वलादिकार्यायः । अयं तु इरित् स्वरितेत् । अनिट्स्व
स्थानिकरणस्यैव पाठादयं सट् । अबुधादिति । इर इत्त्वेऽपि तदवयवस्य इकारस्य प्रत्ये-
क मित्त्वाभावाच्च नुम् । स्वरितेतत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं तु अवयवे, स्वरितेतस्व पाठसा-
मर्थ्यात्, वस्तुतस्तु इकारस्य प्रत्येकमित्त्वेऽपि न नुम्, ‘इदितो नु’मित्यत्र कर्मधार-
यमाश्रित्य इत्संज्ञेकारान्तरस्यैव नुम्बोधः । पूर्वोत्तरेति । जनपूर्वसाहचर्येणेत्यर्थः ।
उ बुन्दिरिति । आद्य उकार इत् ‘इदितो वेति क्त्वायामिद्विकरुपायः । अबुदादिति ।
इरित्वादङि ‘अनिदिता’मिति नलोपः । इर इकारस्य प्रत्येकमित्संज्ञाविरहात्,
‘अनिदिता’मित्यस्य इत्संज्ञेकारान्तमिग्नानामित्यर्थः अयणाच्चेति शब्देन्दुशेखरे
स्थितम् । वेणु गतीति । वाद्यमाण्डस्य वादनार्थे ग्रहणं वादिप्रग्रहणम् । खनुधातुरुदिति ।

वेणति-वेणते । नान्तोऽप्ययम् । ८७८ खनु अवदारणे । खनति-खनते । २३६३ गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कत्यनङि ६।४।६८॥ एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ ङिति न त्वङि । चखन्तुः । 'ये विभाषा' (सू २३१६) । खायात्-खन्यात् । ८७९ चीवृ आदानसंवरणयोः । चिचीव-चिचीवे । ८८० चायृ पूजानि-शामनयोः । ८८१ व्यय गतौ । अव्ययीत् । ८८२ दाश्र दाने । ददाश्र-ददाशे । ८८३ मेषृ भये । गतौ इत्येके । मेषति-मेषते । ८८४ श्रेष ८८५ श्लेष गतौ । ८८६ अस गतिदीप्त्यादानेषु । असति-असते । आस-आसे । अयं षान्तोऽपि । ८८७ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं प्रथनम् । स्पशति-स्पशते । ८८८ लष कान्तौ । 'वा आश-' (सू २३२१) इति श्यन्वा । लष्यति-लषति । लेषे । ८८९ चष भक्षणे । ८९० छष हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे । ८९१ भष आदानसंवरणयोः । ८९२ भ्रक्ष ८९३ भ्लक्ष अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । ८९४ दाश्र दाने । ८९५ माह्र माने । ८९६ गूह्र संवरणे । २३६४ ऊदुपधाया गाह्रः ६।४।६९ ॥ गूह्र उपधाया ऊत्स्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूह्रति-गूह्रते । ऊदित्वादिङ्वा । गूह्रता-गोढा । गूह्र्यति-घोक्षति । गूह्रेत् । गूह्यात् ।

कवायामिड्विक्कषः । गमहन । उपधाया इति । 'ऊदुपधायाः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अजादाविति । 'अचि श्रुधास्त्वित्' अचि अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य अङ्गाक्षिप्रत्ययविशेषणतया तदादिविधिलाम इति भावः । किङ्कतीत्युक्तेः चखानेत्यत्र नोपधालोपः । अनङ्गीति किम् । अगमत् । चरुने । चखनाते इत्यादि । व्यय गताविति । अयं विसरयागेऽपि, अर्थनिर्देशस्थोपलक्षणत्वात् । अव्ययीदिति । व्ययन्तेति न वृद्धिः । चष भक्षणे इति । चचाष, चेषतुः । छष हिंसायामिति । वैकल्प्यसम्पादकादेशादिस्वादेश्वाभ्यासलोपो न । तदाह-चच्छषतुः इति । गूह्र संवरणे इति । उदुपधोऽयम् । ऊदित् । ऊदुपधायाः । 'गोह्र' इति कृतलघुपञ्चगुणस्य गुहेर्निर्देशः । ततश्च गुणविषय एवेदं भवति । अचि श्रुधास्त्वित् अचि अनुवृत्तस्य अचीत्यस्य अङ्गाक्षिप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिः । तदाह-गूह्र उपधाया इत्यादिना । गुणहेताविति । गुणं प्रति परनिमित्तभूत इत्यर्थः । गुणापवादः । जुगूह । गुणहेताविति किम् । जुगूहतुः । जुगूहुः । जुगूहे । जुगूहाते । जुगूहिरं । जु गूह्र्य-जुगोढ । ढावक्षत्त्वात्तदलोपाः । जुगूह्युः । जुगूह । जुगूह्रिषे-जुगूहे । ढावभभावकत्वत्वात् । जुगूहाथे । जुगूह्रिध्वे-जुगूह्रिध्वे । जुगूह । जुगूह्रिष-जुगूह्रि । जुगूहिम-जुगूह्रि । जुगूहे । जुगूह्रिषहे-जुगूह्रि । जुगूहिमहे-जुगूह्रि । इति छिटि रूपाणि सिद्धवाक्यस्य छुटि इट्पञ्चे ऊत्से रूपमाह-गूह्रितीति । इडभावे अजादिप्रत्ययाऽभावात् ऊत्साऽभावे गुणे ढावक्षत्त्वात्तदलोपेषु रूपमाह-गोढेति । लृटि स्ये इट्पञ्चे ऊत्से रूपमाह-गूह्रितीति । इडभावे तु गुणढावभभावकत्वत्पक्षेषु रूप-

अगूरीत् । इडभावे कसः । अघुक्षत् । २३६५ लुगवा दुहदिहलिहगुहामात्म-
नेपदे दन्त्ये ७।३।७३॥ एषां कसस्य लुगवा स्यादन्त्ये तङि । ढत्वघत्वधुत्वढको-
पदीर्घाः । अगूढ-अघुञ्चत् । 'कसस्यावि' (सू २३३७) इत्यन्यलोपः । अघुक्षा-
ताम् । अघुक्षन्त । अगूढहि-अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ।

अयाजन्ता उभयपदिनः । ८६७ भिञ् सेवायाम् । अयति—अयते । शिश्रि-
यतुः । शयिता । 'शिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ् । अशिश्रियत् । ८६८
भृञ् भाणे । भरति । बभार । बभ्रुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता । २३६६

माह—घोक्षणीति । गूह्रिष्यते, घोक्ष्यते ह्रस्वगुदाहायम् । गूहतु । गूहताम् । अगू-
हत् । अगूहत । गूहेदिनि । 'गूहेते' अपि ज्ञेयम् । गुह्रादिति । आशोर्जिह्वि अजादिप्र-
त्ययाऽभावादूर्त्वं न । किरवाञ्च गुणः । लुङि इट्प्रक्षेपिजलोपे ऊञ्चे रूपमाह—अगू-
हीदिनि । अगूहिष्टाम् । अगूहिषुरित्यादि । इडभावे कसः इति । इगुपञ्चशब्दन्तत्वादिति
भावः । अघुक्षदिति । ढत्वभञ्भावकत्वषत्वानि । अघुक्षानाम् । अघुक्षित्यादि ।
लुङस्तङि विशेषमाह—लुगवा दुह । दन्त्ये तङीति । दन्त्यादौ तङोर्यथः । प्रत्य-
याऽदशन्तत्वात्सर्वादेशोऽयं लुक् । अगूहेति । अगूह् स त इति स्थिते कसस्य क्तिच्चेन
गुणहेतुत्वाभावाद्जादित्वाभावाच्च ऊञ्चामावे कसलुकि अगूह् न इति स्थिते प्रक्षि-
यां दर्शयति—ढत्वघत्वधुत्वढलोपपदीर्घा इति । अघुञ्चतेति । कसलुगभावे ढत्वभञ्भावक-
त्वषत्वानीति भावः । अघुञ्चानामिति । च्लेः कसादेशे कसस्य क्तिच्चेन गुणहेतुत्वाभा-
वादूर्त्वाभावे ढत्वभञ्भावकत्वषत्वेषु कृतेषु 'कसस्याचीत्यन्यतोपे अतः परत्वाभावा-
दातो ङि न भवतीति भावः । अघुञ्चन्तेति । अस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे
कसस्य अन्यलोपोभावाद्भुतः परत्वाऽभावात् "आमनेपदेऽनन्त" इत्यदादेशो न भवति ।
कृते तु झोऽन्तादेशे कसस्याऽन्तलोप इति भावः । अघुञ्चथाः । अघुञ्चयाम् । अघुञ्च-
ध्वम् । अघुञ्चि । इति रूपाणि सिद्धवन् कृत्याह—अगूहरीति । दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वात्
कसस्य लुकि अजादिप्रत्ययाभावात् ऊञ्चामावे रूपम् । अघुञ्चावहोति । कसलुगभावे
ढत्वभञ्भावकत्वषत्वानि । अतो दीर्घश्च । अघुञ्चामहीति । दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वाऽभा-
वाच्च कसलुक् इति गूह्यन्ताः स्वरितेतः ।

उभयपदिन इति । क्तिच्चादिति भावः । भिञ्वातुः सेट् । शिश्रियतुरिति । किरवाञ्च
गुणः । इयङ् । शिश्रियुः । शिश्रियिष्य । शिश्रियिष्युः । शिश्रिय । शिश्राय—किश्चय । शि-
श्रियिष्य । शिश्रियिम । शिश्रिये । शिश्रियाते । शिश्रियिरे । शिश्रियिषे । शिश्रियाथे ।
शिश्रियिदधे—शिश्रियिष्वे । शिश्रिये । शिश्रियिष्वहे । शिश्रियिमहे । अयति । अवि-
ष्यति । अयिष्यते । अयतु । अयताम् । अअयत् । अअयत । अयेत् । अयेत । श्रीषा-
त् । अयिषीह । लुङि विशेषमाह—गिह्रीनि । अशिश्रियदिति । चङीति द्वित्वम् । अ-
शिश्रियत । अअशिश्रियत—अअशिश्रियत । भृञ् धातुरनिट् । भरति । भरते इत्यपि

ऋद्धनोः स्ये ७।२।७०॥ ऋतो हन्तेष्व स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति । २:६७
 रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७।४।२८॥ शे यकि यादावार्धधातुकै लिङि च ऋतो रिङादेशः
 स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यादीर्घो न । भ्रियात् । २:३६८ उश्च १।२।
 १८॥ ऋवर्णात्परो भलादी लिङ् तङ्परः सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीया-
 स्ताम् । अभार्षीत् । अभार्षीम् । अभार्षुः । २:३६९ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७॥
 सिचो लोपः स्याज्भलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । ८९९ हृज् हृगे ।
 जयम् । बभ्रुरिति । कित्वाच्च गुणः । यण् । बभ्रुः । यलादौ 'एकाच' इति नेट्, कृस्-
 भृष्टुत्तुद्रुस्रध्रुषु लिट्यपि तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । थलि 'अचस्तास्व' इति निषेधाच्च, ऋ-
 दन्तेषु भारद्वाजमतेऽपि थलि निषेधाच्च । तदाह—बभ्रुरेति । बभ्रुधुः । बभ्र । बभार-
 बभर । इति सिद्धवाक्याह—बभ्रुरेति । बभ्रुम । बभ्रे । बभ्राते । बभ्रिरे । इति सि-
 द्धवाक्याह—बभ्रुवे इति । बभ्राथे । बभ्रुवे । बभ्रे । बभ्रुवहे । बभ्रुमहे । लुटि स्ये
 हृग्निपेधे प्राप्ते—ऋद्धनोः । ऋत् हन् अनयोर्द्ध्वात् पञ्चम्यर्थं षष्ठी । 'स्ये' इति षष्ठ्य-
 र्थे सप्तमी । 'आद्ध' धातुकस्ये'डित्यतः इडित्यनुवर्तते । तदाह—ऋत् इत्यादिना । 'एका-
 च' इति हृग्निपेधस्यापवादः । भरिष्यन्तीति । भरिष्यते । भरतु । भरताम् । अभरात् ।
 अभरात् । भरेत् । भरेत् । आशीर्लिङि परस्मैपदे भृ यात् इति स्थिते—रिङ् शय । श
 यक् लिङ् पूर्वा द्वन्द्वतत्सप्तमीबहुवचनम् । 'अयक् यि विङ्गती' इत्यतो यीति सप्तम्यन्त-
 मनुवृत्तं लिङो विशेषणम् । तदाविधिः । शे तु यीति नान्वेति, असम्भवात् । नापि
 यकि, अव्यभिचारात् । अत एव 'अकृसा' धातुकयो'रित्यनुवृत्तमपि लिङि एव वि-
 शेषणम् । तदाह—शे यकीत्यादिना ऋत् इति । 'रीङ्गत्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भा-
 वः । अङ्गस्येति चिह्नितम् । 'ऋत्' इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । ऋदन्तस्याऽङ्ग-
 स्येति लभ्यते । आदेशे ङकार इत् । छित्त्वात् अन्तादेशः । निदिश्यमानपरिभाष-
 यैव सिद्धे ङकारोच्चारणम्, इडागमेनैव सिद्धे रेफोच्चारणं च स्पष्टार्थम् । ननु भ्रिया-
 दिति वक्ष्यमाणमुदाहरणमप्युक्तम्, कृते रिङि 'अकृसा' धातुकयो'रिति दीर्घप्रसङ्गा-
 दित्यत आह—रीङि प्रकृते इति । कृते रिङि यदि दीर्घः स्यात्तर्हि रिङ्विधिर्यथः
 स्यात्, 'रीङ्गत्' इत्येव सिद्धेः । अतो रिङि कृते सति न दीर्घ इत्यर्थः । भ्रि-नादिति ।
 भ्रिषास्तामित्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि भृषीष्टेत्यत्र गुणे प्राप्ते—उश्च । 'लि' सि-
 चावारमनेपदेषु' इति सूत्रमनुवर्तते । 'इको झञ्' इत्यतो झलिति च । तदाह—ऋव-
 र्णादिति । भृषीष्टात् । कित्वाच्च गुणः । अभार्षीदात् । परस्मैपदे सिचि ब्रुवौ रपरत्वम् ।
 तङि तु अभृ स्त इति स्थिते—ह्रस्वादङ्गात् । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इ त भाष्य-
 म् । 'झलो झञि' इत्यतो झलीति, 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति चानुव-
 र्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपरणेन सूत्रं व्याचष्टे—मिचो लोपः स्याज्भलीति । ह्रस्वात्किम् ।
 अच्योष्ट । अङ्गारिक्म् । अलाविष्टम् । सिचः किम् । द्विष्टम् । द्विष्टम् । सुञ्च्वा-

हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थं । जह्वि । जह्विषे । हर्ता । हरि-
ष्यति । ९०० धृञ् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । ९०१ णीञ् प्रापणे ।
निनयिथ-निनेथ । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । ९०२ घेट् पाने । घयति । २३७० आदेश
उपदेशोऽशिति ६।१।४५॥ उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्न तु शिति ।

सरसमपौ । अभृतेति । 'उश्च' इति सिचः किरवात्र गुणः । 'अली'युक्तेः अभृषाताम्,
अभृषतेत्यत्र न सिजलोपः । अनतः परत्वात् अस्य अदादेशः । अभृषाः । अभृषाया-
म् । अभृद्वम् । अभृषि । अभृष्वह । अभृषमहि । हृषातुरनिट् । हरणं चतुर्विधमि-
त्याह—प्रापणमित्यादि । तद्यथा—भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति, स्वीक-
रोतीत्यर्थः । परस्वं हरति, चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हरते वा । नाशयतीत्यर्थः ।
जहार । जहतुः । जहृः । 'एकाच्' इति इणिनपेधस्य क्राद्विषेभ्यो लिटि नियमितत्वादिह
यलि इटि प्राप्ते 'अचस्तास्वत्' इति तञ्जिपेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इण्य-
निपेध एव । तदाह—जहर्थेति । जहृथुः । जह । जहार-जहर । इति सिद्धवत्कृत्याह-
जह्वेति । क्रादिनियमादिट् । जहिम । जह्विषे । क्रादिनियमादिट् । जहाथे । जहि-
द्वे—जह्विष्वे । जहे । जह्विष्वे । जहिमहे । लुडादिषु भृञ् इव रूपाणि । धृञ् धातु-
रनिट् । हृञ् इव रूपाणि । णीञ् धातुरनिट् णोपदेशः । नयति-नयते । निनाय ।
निन्यतुः । निन्युः । क्रादिनियमादिलिटि इट् । यलि तु 'अचस्तास्वत्' इति इणिनपेध-
स्य भारद्वाजिनियमादिङ्विकल्प इत्यभिप्रेत्याह—निनयिथ निनेथेति । निन्यिषे । नि-
न्याथे । निन्यिष्वे—निन्यिष्वे । निन्ये । निन्यिवहे । निन्यिमहे । नेता । नेष्यति ।
नेष्यते । नयतु । नयताम् । अनयत् । अनयत । नयेत् । नयेत । नीयात् । नेषीष्ट ।
अनैषीत् । अनेष्ट । अनेष्यत् । अनेष्यत । इत्यजन्ता उभयपदिनो गताः ।

परस्मैपदिन इति । 'जि जि अभिमवे इत्येतत्पर्यन्ता' इति शेषः । घेट् पाने इति ।
'स्तनधयी'त्यादौ ङीवर्थं टित्वम् अवयवे टित्वस्य व्यर्थतया समुदायार्थत्वादिति
हरदत्तः । आदेशः । एजन्तस्य धातेरिति । 'लिटि धातोः' इत्यतः धातेरित्यनुवृत्तं एषा
विशेष्यते, तद्वन्तविधिरिति भावः । न तु शितीति । श् चासौ इष्वेति कर्मभार्यात्स-
समी, प्रत्ययविशेषणत्वात्तादिविधिः, इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति ज्ञम्यते ।
'हयपि च' 'न व्यो लिटि' इत्यादिपूर्वात्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या प्रत्यये इति
विशेष्यलाभः । 'आशती'ति न पयुंदासः । तथा सति किञ्जिह्वेने 'प्रत्यये' परे इत्यर्थः
स्यात् । ततश्च 'सुरलः' इत्यत्र ग्लैधातोः 'आतश्चोपसर्ग' इति कप्रत्ययो न स्यात्,
कप्रत्ययनिमित्तमात्वम्, आदन्तात्प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । 'शिति नेति' प्रसज्य-
प्रतिषेधे तु आत्वस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् प्रथममात्रे कृते
कप्रत्ययः सुपपादः । शितीति बहुव्रीह्याश्रये ग्लैधातोर्भावे लिटि 'भावकर्मणोः' इति

२३७१ आत औ णलः ७।१।३४॥ आदन्ताद्वातोर्णल औकारादेशः स्यात् ।
दधौ । २३७२ आतो लोप इटि च ६।४।६४॥ अजाद्योर्धधातुकयोः क्विडितोः
परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वात्लोपे प्राप्ते 'द्विवचनेऽचि' (सू २२४३) इति
निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिष-दधाय । दधिव ।
दधिम । घाता । २३७३ दाधा ध्वदाप् १।१।२० ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो

तङि एशि आत्वे आतो लोपे 'जल्ले' इति न सिध्यत्, एशः शित्त्वेन तस्मिन्परे आ-
त्त्वस्य निषेधात् । अतः कर्मधारयमाश्रित्य इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थं आ-
श्रितः । एवं च पर्युदासेऽपि न क्षतिः । इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्यये विवक्षिते इत्या-
श्रयणेन सुगृह्यत्र कप्रत्ययाप्रागेव आत्वोपपत्तेः । उपदेशे किम् ? चेता. स्तोता ।
धातोः किम् ? गोभ्याम् । 'गमेर्डीः' इति डोप्रत्ययोपदेशात् उपदेशे यः एव तदन्त-
त्वात् गो इत्यस्य प्राप्तिः । न च मेष्ठादीनामुपदेशे एजन्तत्वाभावात् कथमाश्वमिति
न शङ्क्यम्, 'उदीर्चा माङ्' इति निर्देशेन 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापना-
दित्यास्तां तावत् । तथा च प्रकृते लिटि द्विभादौ दधा अ इति स्थिते—भान औ ।
औ इति लुप्तप्रथमाकम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'आत' इति त-
द्विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—आदन्ताद्वातोर्णिति । णल् प्रकृतश्च धातुरेवेति
धातुग्रहणम् । तथाच णल औषे वृद्धौ रूपमाह—दधाविति । दधा अतुमिति स्थिते
—आतो लोपः । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'दीङो युङि' इत्यतः अचि क्विडतीति
चानुवर्तते । अचीत्यार्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः । क्विडति अजायार्धधातुके
इटि च आतो लोप इति लभ्यते । फलितमाह—अजाधोरिति । इटः आर्धधातुकत्वं तु
तदवयवत्वाद्बोध्यम् । क्विडतीति च इटो न विशेषणम्, इडग्रहणसामर्थ्यात् । इडित्य-
नेन उत्तमपुरुषैकवचनम् इडागमश्च गृह्यते । अजाधोः किम् ? ग्लंघातोः कर्मणि क्वटि-
यकि ग्लायते । आर्धधातुकयोः किम् ? याप्ति वान्ति । दधौ इत्यत्र तु क्वित्त्वाभा-
वाच्चात्त्वलोपः । सति तस्मिन् औष्वं न स्यात् । ननु धा अतुस इति स्थिते द्विस्वार-
रत्वादात्त्वलोपे सति एकाक्षत्वाभावात् द्वित्वं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—दित्वादि-
त्यादिना । घेट्धातुरनिट् । भारद्वाजिनियमात् यकि वेङित्याह—दधिष दधार्थेति । इट्
पक्षे आह्लोपः । दधथुः । दध । दधौ । इति सिद्धवरकृत्याह—दधिषेति । वसि आत्वे क्वा-
दिनियमादिति आह्लोप इति भावः । दधिमेत्यपि एवं ज्ञेयम् । धातेति । लुटि आत्वे
तासादि इति भावः । धारयति । धयतु । अधयत् । धयेत् । आशीलिङि घुसंज्ञाकार्यं
वक्ष्यन् घुसंज्ञां दर्शयति—दाधा ध्वदाप् । 'दे'त्यनेन स्वाभाविकाऽऽकारान्तयोः 'हु दाञ्
दाने' 'दाय् दाने' इत्यनयोः कृतात्त्वयोः 'दो अवस्वण्डने' 'देह् रण्णे' इत्यनयोः स्नाच्च
निकयोश्च, 'धेत्यनेन स्वाभाविकाऽऽकारान्तस्य 'हु धाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य,
स्नाक्षणिकस्य 'धेट् पाने' इत्यस्य च ग्रहणम् । 'गामादाग्रहणे' इति परिभा-

धुमंशाः स्युर्दाप्दैपो विना । २३७४ एलिङि द्वाद्वाद्वाधुसंज्ञानां मास्थानीनां
चैवं स्यादार्धधातुके किति लिङि । घेयात् । घेयास्ताम् । घेयासुः । २३७५ वि-
भाषा घेट्श्वयोः ३।१।४६॥ आभ्यां च्लेश्वङ् वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे ।
'चङि' (सू. २३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् । २३७६ विभाषा घा-
घेट्शाच्छास्वः २।४।७८॥ एभ्यः सिचो लुग्वान् स्यात्परस्मैपदे परे । अघात् ।
अघाताम् । अधुः । २३७७ यमरमनमातां सकृच्च ७।२।७२॥ एषां सकृत्स्या-
देभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अघासीत् । अघासिष्टाम् । अधासिषुः । ९०३

षाबलात् तत्र दाप्रहणेन धारूपस्यापि प्रहणाच्च । अत एव 'दो दद् घोः' इत्यत्र घेणि-
वृत्त्यर्थं दाप्रहणमर्थवत्, दधातेहिभावविधानादेव निवृत्तिसिद्धेः । तदाह—धारूपा धा-
रूपमन्वेत । एलिङि । एरिति प्रथमान्तम् । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'धुमास्थागा-
पाजह्रातिसाम्' इत्यनुवर्तते । धु मा स्था गा पा जह्राति सा एषां द्वन्द्वात् पष्ठोबहुवच-
नम् । तदाह—धुसंज्ञानां मास्थानीनामिति । कात लिङि नि । 'दीङो युङि' इत्यतः । कितौत्य-
नुवृत्तेरिति भावः । ङित्ताति नानुवर्तते । लिङः धंधातुकस्य ङित्वासंभवात् । लुङि
ऋजोः सिचि प्राप्ते—'विभाषा घेट्' । 'चङि लुङी' इत्यनुवर्तते । 'अणश्चिद्विभ्यः' इ-
त्यतः कर्तरि चङिति च । तदाह—आभ्यामिति । घेट् धि आभ्यामित्यर्थः ।
अदधादिति । चङि द्विवे आह्लोप इति भावः । अदधताम् । अदधन् । अ-
दधः । अदधतम् । अदधत । अदधम् । अदधाव । अदधाम । चङिभावपक्षे विशेष-
माह—विभाषा घा । 'ण्यसन्निधाय' इत्यतः लुगित्यनुवर्तते । 'गातिस्था' इ-
त्यतः 'सिचः परस्मैपदेष्विति' । तदाह—एभ्य- इति । 'घा गन्धोपादाने' 'घेट् पाने'
'शो तनूकरणे' 'छा छेदने' 'दो अन्तर्कर्माणे' एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्ये
कवचनम् । शोप्रभृतीनां कृतास्त्वानां निदर्शः । घेट् : 'गातिस्थाधुः' इति
नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते वचनम् । अधु' इति । 'उस्यपदान्तात्' इति पर-
रूपम् । अघाः । अघातम् । अघात । अघाम् । अघाव । अघाम । सिचो लुगभा-
वपक्षे आह—यमरम । यम, रम, नम, आत् एषां द्वन्द्वात्पष्ठोबहुवचनम् । 'आदित्य-
नेन आदन्तं गृह्यते । तदाह—एषां सकृत् स्यादिति । सक ककार इत्, अकार उच्चार-
णार्थः । किंवादन्तावयवः । चकारेण 'हृङ्' इति इत्यतः इङिति 'स्तुसुधूश्च' इ-
त्यतः परस्मैपदेष्विति चानुकूल्यते । 'अर्जोः सिचो' इत्यतः 'सिचोति च' । तच्च पष्ठ्या
त्रिपरिणाम्यते । तदाह—एभ्यः सिच इट् चेति । अघासीदिति । धातोः सगागमः । सिच
इट्, ईट् । 'इट् ईटि' इति सिञ्जोपः । अधासिष्टामिति । अपृक्तत्वाऽभावादीदभावाच्च
सिञ्जोपः । सस्य षावे तकारस्य षट्त्वेन टः । अधासिपुरिति । अधासीः । अधासिष्टम् ।
अधासिष्ट । अधासिषम् । अधासिष्व । अधासिष्म । यद्यपि अधासीदित्यत्र समि-
टोर्विधिव्यर्थं एव, तथापि अधासिष्टमित्याद्यर्थम् आतः सगिद्विधानम् । यमादीनां

ग्लै ६०४ ग्लै इषंक्षये । इषंक्षयो घातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ—ज-
ग्लाय । २३७८ वाऽन्यस्य संयोगादेः ६।४।६८॥ घुमास्थादेरन्यस्य संयोगा-
देर्धातोर्गतत्वं वा स्यादार्धघातुके किति लिङि । ग्लायत् । ग्लेयात् । अग्ला-
सीत् । ग्लायति । ९०५ ये न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः । ६०६ द्वै स्वप्ने ।
६०७ त्रै तुभौ । ९०८ ध्यै चिन्तायाम् । ६०९ रै शब्दे । ६१० स्यै ६११ ष्ट्यै
शब्दसङ्घातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं
तु तिष्ठ्यासति, अतिष्ठ्यपदित्यत्र षत्वम् । ९१२ खै खदने । ९१३ क्षै ६१४ जै

तु अयंसोदस्याद्गौ हलन्तलक्षयवृद्धेरभावाथंम्, अयंसिष्टामित्याद्यर्थं च तदेतत् तत्तद्भा-
तुषु स्पष्टीभवित्यति । अभारयत् । ग्लै ग्लै इषंक्षये । घातुक्षय इति । बलक्षय इत्यर्थः ।
अनिटाविमौ । ग्लायतीति । शपि आयादेशः । शिद्विषयत्वादात्त्वं न । जग्राविति ।
खलि आत्वे 'आत औ गलः' इति औभावे वृद्धिरिति भावः । अनुसादौ द्विवे कृते
आतो लोपः । जग्लतुः । जग्लुः । भारद्वाजनियमास्यलि वे'ड्याह—जग्लिथ जग्ला-
यति । इटपक्षे आह्लोपः । जग्लथुः । जग्ल । जग्लौ । जग्लव । जग्लिम । ग्लता ।
ग्लःस्थति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायत् । आशीलिङि आत्त कृते ग्लायत्
इति स्थिते—वाऽन्यस्य । आर्द्धघातुक इत्याद्यकृतम् । 'एलिङि' इत्यनुवर्तते । 'ए'रि-
ति प्रथमान्तम् । 'आतो लोप इटि च' इत्यतः 'आत' इत्यनुवर्तते । कस्मादन्यस्ये-
त्यपेक्षायां घुमास्थागापाजहातिसां हलीति प्रकृतत्वात्तेभ्योऽन्यस्येति लभ्यते । तद्वा-
ह—घुमास्थादाऽत्यानिना । कितीति । 'दीङो रुडचि ङिङिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
भावः । ङितीति तु नानुवर्तते, लिङाद्धातुकस्य ङित्त्वाऽसम्भवात् । अग्लामादिनि ।
'यमरमेत्यादन्तत्वात् सगिठौ । अग्लालिष्टाम् । अग्लालिष्टुरित्यादि । अग्लायत् ।
ग्लायतीति । ग्लेधातोर्निच रूपान्ति भादः । ये न्यकरणे इति । यकारमण्योऽयम् ।
इत आरभ्य ऐकारान्तानां संयोगादीनां ग्लेवदेव रूपाणि प्रत्येतव्यानि । 'रै शब्दे'
इत्यादीनां तु असंयोगादीनाम् आशीलिङि 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं न भव-
ति, तेन रायादित्यादि रूपमिति विशेषः । स्यै ह्यै इति । षोपदेशेषु स्त्याधातोः पयु-
दासादाद्यो न षोपदेशः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । तत्कारस्य दुस्त्वसम्पन्नत्वादिनिर्देशः ।
सत्वे कृते इति । 'आत्वादेरिति षस्य सकारे सति निमित्ताऽप्यायात् ष्ट्वनिवृत्तिरिति
भावः । तिष्ठ्यासतीति । ष्ट्यैधातोः कृतसत्त्वात् सनि आत्वे स्त्या स इति सन्नन्ता-
ङ्गति तिपि शपि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे 'शपूर्वाः खयः' इति सकारयकारनिवृत्तौ
'तास्यासति' इति स्थिते अस्यासहस्ये 'सन्त्यता' इति ह्यवे सकारस्य ङणः परत्वा-
दादेशसकारत्वाच्च षावे 'तिष्ठ्यासती'ति रूपम् । स्वाभाविकसकारादित्वे स्वादेशस-
कारादिस्वाऽभावात् षाव न स्यादिति भावः । अतिष्ठ्यपदिति । ष्ट्यैधातोः कृतसत्त्वात्
औ आत्वे 'अतिङी' इति पुकि स्त्यापि इति व्यक्तात् कुकि अडागमे तिपि 'इतक्ष'

११५ पै क्षये । क्षायति । जजौ । ससौ । साता । 'धुमास्था—' (सू २४६२) इत्यत्र 'विभाषा प्राघेट्—' (सू २३७६) इत्यत्र च स्यनेरेव प्रश्नं न त्वस्य । तेन एत्वसिञ्जुक्कौ न । सायात् । अपासीत् । ११६ कै ११७ गै शन्दे । गोयात् । अगासीत् । ६१८ शै ६१९ औपाके । १२० पै ६२१ ओवै शोषणे । पायात् । अपासीत् । 'धुमास्था—' (सू २४६२) इतोत्त्वं, तदपवाद 'एलिङि' (सू २३७४) इत्येत्वं, 'गातिस्था' (सू २२२३) इति सिञ्जुक च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् १२२ छै वेष्टने । स्तायति । १२३ णै वेष्टने । शोभायां च इत्येके । स्नायति । ६२४ दैप् शोषने । दायति । अधुत्वादेत्सिञ्जुक्कौ न । दायात् । अदासीत् । १२५ पा पाने । 'पाप्राध्मा—' (सू २३६०) इति पिवादेशः । तस्यादन्तत्वाजोपधागुणः । पिबति ।

इति इकारलोपे 'णिश्चिद्विभ्यः' इति ऋजेश्चङि 'गेरनिटि' इति णिलोपे 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वे 'चङि' इति स्यप् इत्यस्य द्विवे 'शर्पूर्वा' इति सकारयकारपकाराणां निवृत्तौ सस्य 'सम्यतः' इति ह्रस्वे इयः परस्वादादेशसकारत्वाच्च सस्य षत्वे, तस्य षट्त्वे अतिष्टयपदिति रूपम् । स्वाभाविकसकारत्वे त्वादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः । जजौ ससात्रिति । जैजातोः पैधातोश्च णञि आत्वे द्विवादौ वृद्धिरिति भावः । ननु 'एलिङि' इत्यत्र 'धुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्त्या सैधातोराशीर्लिङि 'साया'दित्यत्र एवं स्यात् । तथा लुङि सगिटोः असासीत् अपासिष्टामित्येव इष्यते । तत्र 'विभाषा प्राघेट्शाङ्कासा' इति सिचो पाङ्गिके लुकि असात् असातामित्यपि प्रसज्येतेत्यत आह—धुमास्थेत्यत्रेत्यादि । स्यतेरिति । 'षो अन्तकर्मणि' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'विभाषा प्राघेट्' इत्यत्र श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्याच्च । पै ओवै शोषणे । पायति । वायति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानन्तत्वाद्यमोदित्वम् । ननु पैधातोः कर्मणि लटि यकि आत्वे पायते इत्यत्र 'धुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति ईत्वं स्यात् । तथा आशीर्लिङि पायात् इत्यत्र 'एलिङि' इति एवं स्यात्, तत्रापि 'धुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्तेः । तथा लुङि 'अपासी'दित्यत्र 'गातिस्था' इति सिचो लुकि 'यमरम' इति इटः अभावात्तत्सन्निधौगशिष्टः सगपि न स्यादित्यत आह—धुमास्थेतीस्वमित्यादिना । पारूपस्येति । उदाहृतसूत्रत्रये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आदन्तत्वेन उपदिष्टस्यैव पाधातोर्ग्रहणम्, ननु पैधातोः कृतास्त्वस्येति भावः । एवञ्च प्रकृते पैधातोराशीर्लिङि पायादित्येव रूपम् । लुङि सगिटोः अपासीत्, अपासिष्टामित्येव रूपम् । छै वेष्टने इति । षोपदेशोऽयम् । कृतषट्स्वनिर्देशः । सत्वे कृते षट्स्वनिवृत्तिः । तदाह—स्तायतीति । ष्यैचामुरपि षोपदेशः कृतषट्स्वनिर्देशः । सत्वे कृते षट्स्वनिवृत्तिः । तदाह—स्नायतीति । दैप् शोषने । अधुत्वादिति । धुस्फञाविधौ दाढदौ विनेत्युक्तेरिति भावः । पा पाने । पिवादेश इति । 'शिद्विषय' इति शेषः । तस्येति । पिवादेशस्य अदन्तत्वात् न लघूपचगुण इति

पेयात् । अपात् । ९२६ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्—घ्रेयात् । अघ्रात्—
अघ्रासीत् । ९२७ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । ६२८ घ्रा गतिनिवृत्तौ ।
तिष्ठति । 'स्थादिष्वभ्यासेन'—(सू २२७७) इति षत्वम् । अघ्रितष्टौ 'उपसर्गात्—'
(सू २२७०) इति षत्वम् । अघ्रिष्ठाता । स्त्रेयात् । ९२९ म्ना अभ्यासे । मनति ।
९३० दाण दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् । ९३१ हृ कौटिल्ये । हरति ।

भाष्ये स्पष्टम् । अनिडयम् । पपौ । पपतुः । पपुः । भारद्वाजनियमात् यलि वेट्—रपि-
थ—पपाथ । पपथुः । पप । पपौ । पपिव । पपिम । क्रादिनियमादिट् । पाता । पा-
स्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् । आशीर्लिङि 'एलिङि' 'हृयेस्वमभिप्रेत्याह—पेया-
दिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुगित्यभिप्रेत्याह—अपादिनि । अपाताम् । अतुः । अपाः ।
अपातम् । अपात । अपाम् । अपाव । अपाम । अपास्यत् । घ्रा गन्धोपादाने । 'पात्रा-
ध्मा' इति शिद्धिषये जिघ्रादेशः । तदाह—जिघ्रतीति । अनिडयम् । जघ्नौ । जघ्नतुः ।
जघ्नः । भारद्वाजनियमात् यलि वेट्—जघ्रिथ । जघ्राथ । जघ्नथुः । जघ्न । जघ्नौ । ज-
घ्रिव । जघ्रिम । क्रादिनियमादिट् । घ्राता । घ्रास्यति । जिघ्नतु । अजिघ्रत् । जिघ्रेत् ।
आशीर्लिङि 'वास्यस्य संयोगादेः' हृयेस्वविकल्पं मत्वा आह—त्रायात्—घ्रेयादिति ।
'विभाषा घ्रायेट्' इति सिचो वा लुक् । लुगभावपक्षे आदन्तत्वात्सगिटी । तदाह—
अघ्रात् । अघ्रासीदिति । ध्माघ्रातुरनिट् । 'पात्राध्मा' इति शिद्धिषये धमादेशः । तदा-
ह—धमत्येति । दध्मौ । दध्मतुः । दध्मुः । दध्मिथ—दध्माथ । दध्मथुः । दध्म ।
दध्मौ । दध्मिव । दध्मिम । धमाता । ध्मास्यति । धमतु । अदध्मत् । धमेत् ।
धमायात्—धमेयात् । अध्मासीत् । अध्मास्यत् । घ्राघ्रातुः षोडशः कृतशुद्धनि-
दंशः । शिद्धिषये 'पात्रा' इति तिष्ठादेशः । तदाह—तिष्ठतीति । तस्यो । अजितष्टावि-
त्यत्र हण्कवर्गाभ्यां परस्वाभावेऽपि षत्वमाह—स्थादिष्विति । तस्यथुः । तस्युः । त-
स्थिथ—तस्थाय । तस्थथुः । तस्थ । तस्थौ । तस्थिव । तस्थिम । स्थाता । अजि-
ष्ठातेत्यत्र 'सापदाद्योः' इति षत्वनिषेधमाशङ्क्याह—उपसर्गादिति । षत्वमिति । स्था-
स्यति । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । तिष्ठेत् । आशीर्लिङि संयोगादिष्वेऽपि घुमास्थादेशस्य-
त्वाऽभावादेस्वविकल्पो न, किन्तु 'एलिङि' इति निश्चयमवश्यम् । तदाह—स्थेया-
दिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । अस्थात् । अस्थास्यत् । म्ना अभ्यासे इति ।
अयमप्यनिट् । 'पात्रा' इति शिद्धिषये मनादेशः । तदाह—मनतीति । मन्तौ । म-
न्ततुः । मन्तुः । मन्मिथ—ममनाथ । मन्मथुः । मन्म । मन्तौ । मन्मिव । मन्मि-
म । मनाता । म्नास्यति । मनतु । अमनत् । मनेत् । म्नायात्—मनेयात् ।
अमनासीत् । अमनास्यत् । दाण दाने इति । अयमप्यनिट् । 'पात्रा' इति शिद्धि-
षये यञ्ज्ञादेशः । प्रणियच्छतीति । 'नेर्गङ्' इति णत्वम् । ददौ । ददतुः । ददुः ।
ददिव । ददितुः । दद । ददौ । ददिव । ददिम । दाता । दास्यति ।

२३७६ ऋतश्च सयोगादेर्गुणः ७।४।१०॥ ऋदन्तस्य संयोगादेर्ऋस्य गुणः
स्यात्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्यन्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । ज-
ह्वार । जह्वरतुः । जह्वरः । जह्वर्थ । ह्वर्ता । 'ऋद्वनोः स्वे' (सू. २.३.६९) ह्वरिष्यति ।
२३८० गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७।४।२६॥ अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः
स्याद्यकिं यादावार्धधातुके लिट् च । ह्वर्तात् । अह्वर्षीत् । अह्वर्षीम् । ६३२ स्त्रु
शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (सू. २.२.७६) इति वेट् । सस्वरिथ—सस्वर्य ।
वमयोस्त—२३८१ अथकः किति ७।२।११॥ अत्र एकाच उगन्ताच्च पर-

यच्छेत्तु । अयच्छेत् । यच्छेत् । आशीर्लिङ् 'एलिङि' इत्येव मत्वा आह—देया-
दिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् मत्वा आह—अदादिति । ह्वर् कौटल्ये इति ।
अयमप्यनिट् । ह्वर्तीति । अपि गुणे रपरत्वम् । ऋतश्च । लिटीति । 'दयतेर्दिगि
लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तिरिति भावः । ननु तिप्सिप्सिप्सु सार्वधातुकाधधातुक-
योरित्येव गुणे सिद्धे किमर्थमिदमस्यत आह—किदर्थमपीदमिति । अनुसादिकि-
दर्थं यालाद्यकिदर्थं चेत्यर्थः । ननु अस्य गुणस्य अनुसादिषु चरितार्थत्वात् यालि 'अ-
न्वा ण्यति' इति वृद्धिप्रसङ्गाकथं णलि अयं गुण इत्यत आह—परत्वाण्यन्यपि भव-
तीति । 'अचो ण्यति' इति वृद्धयेपेक्षया अस्य गुणस्य परत्वादित्यर्थः । तर्हि 'जह्वार'
इति कथमस्यत आह—उपधावृद्धिरिति । 'अत उपधाया' इत्यनेनेति शेषः । जह्वर्थेति ।
क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च निषेधादि-
ति भावः । जह्वरथुः । जह्वर । जह्वार-जह्वर । जह्वरिव । जह्वरिम । क्रादिनियमादि-
ट् । ह्वरतुः । अह्वरत् । ह्वरत् । आशीर्लिङ् ह्वर् यात् इति स्थिते किन्त्वादगुणनिषेधे
प्राप्ते—गुणोऽर्तित । औवादिकः जौहारादिकश्च ऋधातुः अर्तित्यनेन गृह्यते । लुका नि-
र्वेकास्तु न विवक्षितः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'रीढृतः' इत्यतः क्त इत्यनुवर्तते । तच्च
अङ्गविशेषणं तदन्तविधिः ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यत । संयोगाद्योरित्यपि तद्विशेष-
णम् । 'अङ्गसार्वधातुकयोः' इत्यतः असावधातुवग्रहणमनुवर्तते । आर्द्धधातुक इति
कथ्यते । 'रिङ् शयगिङ्छु' इत्यतः यकिञ्छिङाति च लभ्यते । 'अयङ् यि किञ्छि' इ-
त्यतः यीति सप्तम्यन्तमनुवर्तते । आर्द्धधातुकाविशेषणत्वात्तदादिविधिः । तदाह—
अर्तेरित्यादिना । तथाच ह्वर् यात् इति स्थिते गुणे रपरत्वे रूपमाह—ह्वर्तादिति । अह्व-
र्षीदिति । सिचि वृद्धिः । रपरत्वम् । षत्वम् । अह्वरिष्यत् । स्त्रु शब्दोपतापयोरिति । अ-
यमप्यनिट् । स्वरति । लिटि तु कियपि गुणः । यालि तु कृतं गुणे रपरत्वे उपधावृ-
द्धिः । सस्वार । सस्वरतुः । सस्वरः । यलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्'
इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च निषेधप्राप्ते आह—स्वरतिसूतिर्वादीति । सस्व-
रिथ—सस्वर्येति । सस्वरथुः । सस्वर । सस्वार-सस्वर । इत्यपि ज्ञेयम् । वमयोरिवति ।
क्रादिनियमादित्यमित्येत्यन्वयः । अत्र इणिमपेध शङ्कितुमाह—अथकः किति । अत्र

योर्गित्तोरियन स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधका-
ण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमिदम् । सस्वरिव । सस्वरिम ।
परत्वात् 'ऋद्धनोः स्ये' (सू २३६६) इति नित्यमिदम् स्वरिष्यति । स्वर्यात् ।
अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्थीम् । ६३३ स्मृ चिन्तायाम् ।
६३४ ह्रस्व संवणे । ९३५ सृ गतो । क्वादित्वाच्चेत् । मसर्थ । मसृत् । रिक् ।

उक्तेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । उक् प्रत्याहारः । अङ्गस्यत्यधिकृतं पञ्चन्या विपरि-
णतम् उक्ता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'एकाच उपदेश' इत्यतः एकाच इत्यनुवृत्तिं इ-
गन्तेऽन्वेति । 'नेहृवशि कृति' इत्यतो नेडिति । क्तितीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । रूच कच
कौ सौ इतौ यस्येति विग्रहः । गकारस्य चत्वेन निर्देशः तदाह—श्रृञ् पञ्च सत्यादि-
ना । गकारप्रश्लेषः किम् ? भूष्णुः । 'गञाजिस्थश्च ग्लुनुः' इति चकाराद् भूवातोऽग्लुनुः ।
तस्य गित्त्वादित् । कित्त्वे तु स्थासुनुरित्यत्र 'धुमास्था' इति ईत् स्यात् । इण्
स्यादित्यनन्तरं अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । नान्वयं शङ्का न युज्यते । श्रृञ्कः
क्किति' इति निषेधं बाधित्वा परत्वात् 'स्वरतिसूती'ति विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत आह—
परमपीत्यादि सामर्थ्यादित्यन्तम् । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वर-
त्यादिविकल्पं बाधित्वा अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । 'आद्धंभातुस्येडित्यादि-
विधिकाण्डात्प्रागेव 'नेहृवशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'स्वराति'
इति विकल्पोऽप्यनेन बाध्यते इत्यर्थः । परमपीत्यादिः प्राप्ते इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः ।
परिहरति—क्वादिनियमान्नित्यामिडिति । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावान् इणिनषेधः
स लिटि चेत् तर्हि क्वादिभ्य एवेत्युक्त्वादिति भावः । लुटि—स्वरिता—स्वतां । लुटि
स्ये 'स्वरति' इति विकल्पं निरस्यति—रत्वादिति । स्वरतु । अस्वरत् । स्वरत् । स्वर-
यादिति । आशौलिङि 'गुणोऽतिसंयोगाद्यो' इति गुणः । अस्वारीदिति । 'स्वरति' इति
इदपक्षे वृद्धिरिति भावः । अस्वार्षीदिति । इडभावे 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिरिति
भावः । स्मृ चिन्तायामिति । अयमप्यनिट् । स्मराति । लिटि ऋतश्च इति किञ्चपि
गुणः । यलि तु गुणे उपधावृद्धिः । सस्मार । सस्मारतुः । सस्मरुः । ऋदन्तत्वाद्भारद्वा-
जमतेऽपि क्वादिनियमप्राप्तस्य इट् यलि नित्यनिषेधः । सस्मर्थ । सस्मरथुः । सस्मर ।
सस्मार—सस्मर । सस्मरिव । सस्मरिम । स्मतां । लुटि स्ये 'ऋद्धनोः' इति इट्—
स्मरिष्यति । स्मरतु । अस्मरत् । स्मरेत् । आशौलिङि 'गुणोऽति' इति गुणः—स्म-
र्यात् । लुङि सिचि वृद्धौ रपरत्वम्—अस्मार्षीत् । अस्मरिष्यत् । इवृ सवणे इति ।
अयमपि स्मृधातुवत् । सृ गताविति । ऋदन्तोऽयमनिट् । सरति । लिटि संयोगादि-
त्वाऽभावात् 'ऋतश्चे'ति गुणो न । ससार । सस्रतुः । सस्रुः । क्वादित्वाच्चेदिति । सृधातोः
क्वादिस्थत्वादिति भावः । ससर्थेति । क्वादिस्थत्वात्पर्यापि नित्यं निषेध इति भावः ।
सस्रथुः । सस्र । ससार । ससर । ससृष । ससृम । इत्यपि शेषम् । सतां । लुटि

स्त्रियात् । असाधीत् । असाधीम् । २३८२ सतिशास्त्व्यतिभ्यश्च ३।१।४६॥
 पभ्यश्चलेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह छतशम शामिना साहचर्यात् सत्यतीं जौहो-
 स्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु 'पाप्राध्मा' (४ २३६०)
 इति शिति धौरादेशः । धावति । ६३६ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति । २३८३
 ऋच्छत्युताम् ७।४।११॥ तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋवातोः ऋतां च गुणः स्या-
 त्स्त्रिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरः । २३८४ इडत्यतिः ।

‘ऋद्धनोः’ इति इट्—सरिष्यति । सरतु । असरत् । सरेत् । आशीर्लिङि संयोगादिस्वा-
 ऽभावात् ‘गुणोऽति’ इति न गुणः । किन्तु ‘रिङ् शयग्लिङ्भु’ इति रिङित्याह—रिङि-
 ति । स्त्रियादिति । रोङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याच्च दीर्घ इति भावः । असाधीदिति ।
 सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अत्र चलेरङमाशङ्क्यमाह—सति । षिल लुङीत्यनुवर्तते ।
 ‘णिश्चिद्रुस्तुभ्यः’ इत्यतः कर्तरि, चङिति । तदाह—एभ्य इति । ततश्च प्रकृते ‘असाधी’-
 दित्यत्र अङ् स्यादिति शङ्का सूचिता । तां परिहरति—इह लुप्तेत्यादिना । इह अङ्-
 विधौ शास्तीत्यनेन लुप्तविकरणः शासिगृह्यते इति निर्विवादम्, तस्य विकर-
 णान्तराभावात् । एवं च तत्साहचर्यात् सुधातुः क्रधातुश्च जौहोस्यादिकौ रङ्-
 विकरणावेव गृह्येते इत्यर्थः, लुप्तविकरणस्वसाम्यादिति भावः । तेनेति । लुप्त-
 विकरणयोरेव ग्रहणेन भ्वादिगणस्थयोः सुधातुश्चधात्वोरङ् नेत्यर्थः । तदेवं सु-
 धातोर्गतिसामान्यवृत्तेरुक्तानि रूपाणि । यदि शीघ्रगतौ सुधातुः, तदा तस्य
 विशेषमाह—शीघ्रगतौ ऋति । धौरादेश इति । धोशब्दस्य ‘धोरिति’ प्रथमान्तम् ।
 ‘धौ’ इत्यौकारान्त आदेश इत्यर्थः । ‘पाप्रा’ इति सूत्रे सतीति शितपा निर्देशः ।
 लुप्तविकरणनिर्देशस्तु अविश्रुत इति भावः । ‘सतैर्वागितायां गतौ धावादेशः’ इति वा-
 तिकमभिप्रेत्येदम् । धावतीति । अपि सुधातोर्धोभावे आवादेशः । धावतु । अभावत् । धा-
 वेत् । ऋ गतिप्रापणयोः । अनिट् । ‘पाप्राध्मा’ इति शब्दविषये ऋच्छादेशः । तदाह—ऋच्छ-
 तीति । ननु ऋ अतुस् इति स्थिते द्विष्वे उरङ्वे रपरत्वे इडादिशेषे ‘अत आदेः’ इति
 दीर्घ आ ऋ अतुस् इति स्थिते ‘असंयोगात्’ इति क्त्वादुत्तरखण्डस्य गुणाऽभावे
 यणं बाधित्वा परत्वादाद्गुणे अरतुरिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह—ऋच्छत्यु-
 ताम् । ‘द्व्यतेर्दिगि लिटि’ इत्यतो लिटीति, ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुण’ इत्यतो गुण इति
 चानुवर्तते । ऋच्छति ऋ ऋत् एषां द्वन्द्वाद्बहुवचनम् । बहुवचनादेव ऋकारप्ररलेषो
 गम्यते । प्रश्लिष्टेन च ऋकारेण ऋधातुरेव गृह्यते । ऋवर्णान्तधातुग्रहणे ‘ऋतश्च
 संयोगादेर्गुणः’ इत्यस्य वैयर्थ्यात् । ‘ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभाषेषु’ इति तौदा-
 दिकस्य ‘ऋच्छती’ति शितपा निर्देशः । भौवादिकस्य धातोस्तु ऋग्रहणेनेव सिद्धेः ।
 तदाह—तौदादिकस्य ऋच्छतेरित्यादिना । किदर्थमपीदं सूत्रं परत्वाद्कित्यपि भवति ।
 णलि प्राग्वदिति । ‘इव कौटिल्ये’ इत्यत्र उक्तया रीत्या कित्सु चरितार्थोऽप्ययं गुणः

व्ययतीनाम् ७।२।६६॥ अद् अद् व्येष् एभ्यस्यलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षाम् । ९३७ गृ ९३८ घृ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्मिष्व । रिङ् । प्रियात् । अगार्षीत् । ९३९ ष्टृ हृच्छने । ६४० स्तु गतौ । सुस्रोथ । सुस्रव । सूयात् । 'णिशि—' (सू२३१२) इति

'अचो ङिति' इति वृद्धयपेक्षया परत्वात् णस्यपि भवति । ततो रपरत्वे उपधावृद्धि-
रित्यर्थः । आरेति । ऋधातोर्लिटि तिपो णलि द्विष्ये उरदत्वे हल्लादेशेषे 'अत आदेः'
इति दीर्घे उत्तरखण्डस्य वृद्धौ रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरतुरिति । पूर्ववत्
द्वित्वादौ आ ऋ अतुसिति स्थिते कित्वाद्गुणानिषेधे प्राप्ते 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणे
रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरुरित्यप्येवम् । यच्च तु क्कादिनियमप्राप्तस्य इट्
'अचस्तास्वत्' इति ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि निषेधे प्राप्ते आह—रडत्यति ।
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'अचस्तास्वत्' इत्यतः यलीत्यनुवर्तते । 'विभाषा सृजिदशोः' इति
पूर्वसुत्राद्विभाषाग्रहणमस्वरितत्वाच्चानुवर्तते । तदाह—अद् ऋ इत्यादिना । आर्द्धधातु-
कस्येदिरयनुवृत्तौ पुनरिदग्रहणं तु 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इ-
त्याहुः । आरिष्यति । आरथुः । आरुः । आर । आरिव । आरिम । क्कादिनियमादिट् ।
अरिष्यतीति । 'ऋद्धनोः' इति इट् । ऋच्छतु । आच्छत् । अर्यादिति । 'गुणोऽस्ति' इति
गुणे रपरत्वमिति भावः । आर्षीदिति । सिचि वृद्धिः । 'सत्तिशास्यतिभ्यश्च' इति अङ्
तु न, तत्र भौवादिकस्य ऋधातोर्न ग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भावः । आरिष्यत् ।
'ऋद्धनोः स्ये' इति इट् । गृ घृ सेचने । अनिटौ । गरतीति । जगार । असंयोगादिस्वात्
'ऋतश्च' इति गुणो न । जग्रतुः । जग्रुः । क्कादिनियमेन इटि प्राप्ते 'अचस्तास्वदिति
नेट् । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि नेट् । तदाह—जगर्थेति । जग्रथुः । जग्र । जगार-
जगर । जग्रिषेति । क्कादिनियमादिट् । जग्रिम । गता । गरिष्यति । 'ऋद्धनोः' इति
इट् । गरतु । अगरत् । गरेत् । रिङिति । आशीर्लिङि असंयोगादिस्वात् 'गुणोऽस्ति'
इति गुणाभावे 'रिङ् शयाग्लङ्क्षु' इति रिङित्यर्थः । प्रियादिति । रीङि प्रकृते रिङ्वि-
धेन दीर्घः । अगार्षीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अगार्षाम् । अगरिष्यत् । 'ऋद्धनोः'
इति इट् । घृधातोस्तु भौवादिकस्य घृतं घर्मः घृणा इत्यग्रेव प्रयोगः, नान्यत्रेति 'त-
ववक्रोष्टुः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ध्वृ हृच्छने इति । हृच्छने कुटिलीभवनम् । धव-
रति । दध्वार । 'ऋतश्च' इति गुणः । दध्वरतुः । दध्वरुः । थलि 'अचस्तास्वत्' इति
क्कादिनियमप्राप्त इट् न । ऋदन्तत्वाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेट् । दध्वर्थ । दध्वरथुः । द-
ध्वर । दध्वार-दध्वर । दध्वरिव । दध्वरिम । क्कादिनियमादिट् । ध्वरता । 'ऋद्धनोः' इति
इट्-ध्वरिष्यति । ध्वरतु । अध्वरत् । ध्वरेत् । आशीर्लिङि 'गुणोऽस्ति' इति गुणः ।
ध्वर्यात् । अध्वर्यात् । अध्वरिष्यत् । स्तु गतौ । अनि । स्रवति । सुस्राव । अतुसादौ
कित्वात् गुणाभावे डवङ् । सुस्रवतुः । सुस्रुवुः । क्कादिस्वान्नेट् । तदाह—सुस्रोथेति ।

संयोगपूर्वोच्चारणस्य यस्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽऽवादः । शृण्वन्ति । शृणो-
मि । शृण्वः-शृणुवः । शृणमः-शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृण्वानि ।
शृणुयात् श्रयात् । अश्रोषीत् । ६४३ ध्रु स्थैर्ये । प्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थो-
ऽपि । ६४४ हु ६४५ द्रु गती । द्रुदोष-द्रुदविय । द्रुद्विव । द्रुदोष । द्रुद्व ।

इनोर्गुणनिषेधे सति उवङि प्राप्ते—ह्रनुवोः । श्नोः प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'ह्रगो
यण्' इत्यतः यण् इत्यनुवर्तते, 'अचि श्नु' इत्यतः अचीति । तस्य सार्वधातुकविशे-
षणत्वात्तदादिविधिः । 'परमेकाच' इति सूत्रं परितिवर्जमनुवर्तते । 'ओः सुपि' इत्य-
तः ओरिति च षष्ठ्यन्तम् । तदाह—जुशेतेरित्यादिना । असंयोगपूर्वस्येति तु उकार-
स्य विशेषणं ननु श्नुविशेषणम् । तेन आप्नुवन्तीत्यत्र यण् न । ह्रनुवोः किम् ? यो-
युषति । अत्र युधानोर्यङ्लुकि 'अदम्यस्ता' इति क्षेपदेशे योयु अति इति स्थिते
अनेकाजङ्गावयवस्य असंयोगपूर्वस्य उकारस्य यण् न भवति । अत्र भाष्ये 'बहुलं
छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'यङोऽचि च' इति विहितस्य यङ्लुकः छान्दसंत्वात् 'छन्दस्यु-
भयथा' इत्याद्धं धातुस्त्वाश्रयणादेव योयुवतीत्यत्र यणभावसिद्धेः ह्रनुग्रहणं भाषा-
यामपि क्वचित् यङ्लुकं ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथाच भाषायामपि अनेकाचः असंयोग-
पूर्वकोकारान्ताद्योयुवतीत्यादौ यङ्लुकिषद्धेः तत्र यणभावार्थं ह्रनुग्रहणमिति कठ-
ति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादुदाहृतोवर्गान्तादन्यत्रापि क्वचियङ्लुक् सिध्यति ।
एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये—'ह्रनुग्रहणं ज्ञापयति-भाषायामपि यङ्लुक् भवति' इत्यु-
क्त्वा, 'किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, वेभिदीति चेच्छब्दोति इत्येतस्मिन् भवति' इत्यु-
क्तम् । अत्र भिद्विच्छिद्योरेव प्रदण्णादुदाहृतोकारान्तादन्यत्र भवन् यङ्लुक् आम्त्या-
मेव भवति, न त्वन्यत्रेत्याहः । भिद्विच्छिद्योर्ग्रहणं प्रदर्शनमात्रमित्यग्ये । शृण्वन्तीति ।
शृणुथ । शृणुथ । इत्यपि ज्ञेयम् । 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां श्नोः' इत्यभिप्रेत्याह—शृण्व इ-
त्यादि । शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । थलि वमयोश्च क्वादिवास्त्रित्यमिणिनषेधः । त-
दाह-शुश्रोथ । शुश्र्वेति । शुश्रम । इत्यपि ज्ञेयम् । श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु-शृणुतात् ।
शृणुताम् । शृण्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेतुर्लोकं मत्वा आह—शृण्व-
ति । शृणुतात् । शृणुतम् । शृणुत । 'शृण्वन्तीति । आटः पितृत्वेन क्तिन्वाऽभावाद्गुण
इति भावः । ध्रु स्थैर्ये इति । अनिट् । प्रवति । दुधाव । दुध्रवतुः । दुध्रवुः । भारद्वाजनि-
यमात्थलि षेट् । दुध्रविय-दुध्रोथ । दुध्रवथुः । दुध्रुव । दुधाव-दुध्रव । दुध्रुविव ।
दुध्रुविम । क्वादिनियमादिट् । ध्रोता । ध्रोष्यति । ध्रवतु । अध्रवत् । ध्रवेत् । ध्रूयात् ।
अश्रोषीत् । अध्रोष्यत् । द्रु द् गताविति । अनिटौ । दवति । दवति । दुशव । दुदुवतुः ।
दुदुवुः । दुधाव । दुद्वतुः । दुदुवुः । अस्य भारद्वाजनिषमात्थलिवेदित्याह—द्रुदोष द्रु-
दविवेति । दुदुवथुः । दुदुव । दुदाव-दुदव । वमयोः क्वादिनियमादिविध्याह—द्रुदविवेति ।
द्रुदोषस्य क्वादिवात्थलि नित्यं ने । तदाह—द्रुदोषेति । दुदुवथुः । दुदुव । दुद्वार-

‘जिभ्र—’ (सू २३१२) इति चङ् १ अदुद्रवत् । ६४६ जि ६४७ जि अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अभ्ययनात्पराजयते । अभ्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । ‘विपराभ्यां जेः’ (सू २६८५) इति तङ् । ‘पराजेरसोढः’ (सू ५८६) इत्यपादानत्वम् ।

अथ ङीङन्ता ङितः । ६४८ भिङ् ईषद्वसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मि-
यिङ्वे—सिष्मियिङ्वे । ९४६ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । ६५० गाङ्
गतौ । गाते । गाते । गाते । इट् एत्वे कृते वृद्धिः । गौ । लङ् इटि—अगे ।

दुद्रव । वमयोः क्रादिस्त्वान्नेट् । तदाह—दुद्रवेति । द्रोता । द्रोता । द्रोष्यति । द्रो-
ष्यति । दवतु । द्रवतु । अदवत् । अद्रवत् । दवेत् । द्रवेत् । दूयात् । द्रूयात् । अदौ-
षीत् । चङिति । द्रुधातोःरिति भावः । अदुद्रवादिति । चङीति द्वित्वम् । क्तिच्चादुगुण-
निषेधे उवङिति भावः । अद्रोष्यत् । अद्रोष्यत् । जि जि अभिभवे इति । अनिट् ।
न्यूनीकरणमिति । नीचीकरणमित्यर्थः । न्यूनीभवनमिति । णीणबलीभवनमित्यर्थः ।
शत्रून् जयतीति । नीचीकरोतीत्यर्थः । ननु जिधातोः परस्मैपदित्वात् पराजयत इति
कथमात्मनेपदमित्यत आह—विपराभ्यामिति । ननु पराजयस्य अध्ययनेन संस्लेष-
विश्लेषयोरभावात् कथं पराजयं प्रत्यध्ययनस्याऽऽपादानत्वमित्यत आह—पराजेरिति ।
जयति । लिटि ‘सन्लिटोर्जे’ इति कुत्वम् । जिगाय । जिग्वतुः । जिग्युः । भारद्वा-
जनियमास्थलि वे । जिगयिथ—जिगेथ । जिग्यथुः । जिग्य । जिगाय—जिगाय ।
वमयोः क्रादिनियमादिट् । जिग्यव । जिग्यम । जेता । जेष्मति । जयतु ।
अजयत् । जयेत् । जीयात् । अजैषीत् । अजैष्टाम् । अजैषुः । अजैषीः । अजैष्टम् । अजैष्ट ।
अजैषम् । अजैष्व । अजैष्म । अजेष्मत् । इति घेडादयोऽजन्ताः परस्मैपदिनः ।

अथ ङीङन्ता ङित इति । ‘ङीङ् विहायसा गतौ’ इत्येतत्पर्यन्ताः द्वित्रादात्मने-
पदिन इत्यर्थः । ‘भिङ् ईषद्वसने’ । षोपदेशोऽयम् । स्मयते इति । ‘धात्वादे’रिति
षष्ठ्य सः । सिष्मिये इति । क्तिच्चादुगुणाभावे इषङ् । आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डे सस्य
षः । सिष्मियाते । सिष्मियिरे । क्रादिनियमादिट् । सिष्मियिषे । सिष्मियाथे । ‘वि-
भाषेऽट्’ इति मत्वा आह—सिष्मियिङ्वे । सिष्मियिङ्वे इति । स्मेता । स्मेष्यते । स्मय-
ताम् । अस्मयत । स्मयेत । स्मेषीष्ट । अस्मेष्ट । अस्मेष्यत । गुङ्धातुरनिट् । गुणः
ओकारः, अवादेश इति विशेषः । गाङ्धातुरनिट् । गाते इति । ङट्स्तादेशे शपि सवर्ण-
दीर्घे टेरेत्वमिति भावः । आतामि तथैव रूपमाह—गाते इति । गा अ आतामिति
स्थिते परत्वात् सवर्णादीर्घे अतः परस्य दीर्घाऽकारस्याऽभावात् ‘आतो ङितः’ इति
इङ् न भवति । श्वापि तथैव रूपमाह—गाते इति । श्वा सह आकारस्य सवर्णादीर्घ-
‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इति अस्य अवादेशे टेरेत्वमिति भावः । गासे । गाथे । गाध्वे । ङट्

गेत । गेयाताम् । गेरन् । गाक्षीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू २४६१) इति सूत्रे
इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणं, न त्वरय । तेनाङिच्वात् 'घुमास्था—' (सू २४६२) इतीत्वं
न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । ६५१कुङ् ६५२
घुङ् ९५३ उङ् ६५४ ङुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् ङुङ् गुङ् घुङ् दुङ् इत्याहुः ।
कवते । चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' (प ५६)

अक्षमपुरुषैकवचने विशेषमाह—इद इति । गा अ इ इति स्थिते सवर्णदीघसति इट
एवे कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'गे' इति रूपमित्यर्थः । गावहे । गामहे । लिटि अजा-
दौ आल्लोपः । जगे । जगाते । जगिरे । क्रादिनियमादिट् । जगिषे । जगाथे । ज-
गिध्वे । जगे । जगिष्वहे । जगमहे । गाता । गाथते । गाताम् । गाताम् । गाताम् ।
गास्व । गाथाम् । गाध्वम् । गौ । गावहे । गामहे । अगात । अगाताम् । अगात ।
अगाथाः । अगाथाम् । अगाध्वम् । लङ् इतीति । अगा अ इ इति स्थिते णिदादे-
शाच्चाभावे सवर्णदीर्घ आद्गुणे 'अगे' इति रूपमित्यर्थः । अगावहि । अगामहि ।
गेतेति । लिङ्गस्तादेशे शपि गा अ त इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे
आद्गुण इति भावः । गेयातामिति । गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि स-
लोपे आद्गुण इति भावः । गेरन् इति । अस्य रन्भावे गा अ रन् इति स्थिते सवर्णदीर्घे
सीयुटि सलोपे यलोपे आद्गुण इति भावः । गेयाः । गेयाथाम् । गेध्वम् । गेथ । गे-
वहि । गेमहि । आशीर्लिङि आह—गासीष्टेति । गासीयास्ताम् । गासीरन् । गासी-
ष्टाः । गासीयास्थाम् । गासीध्वम् । गासीय । गासीवहि । गासीमहि । ननु गासी-
ष्टेत्यादौ 'गाङ्कुटादिभ्योऽङिष्ठाङ्कत्' इति ण्यङ्गिप्रत्ययस्य क्त्विविधानेन सीयु-
टागमाविकृष्टप्रत्ययस्य क्त्वात् 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति इडादौ विकृति
विहितमीत्वं स्यादित्यत आह—गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे इति । 'इङ्' इत्यनुष्टुप् 'गाङ्-
लिटि' इति विहितस्य गाङादेशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणं, न त्वरस्य गाधातो-
रित्यर्थः । एतच्च 'गाङ् लिटि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । गाङ्कुटादिसूत्रे
प्रकृतस्य गाधातोर्ग्रहणेनेत्यर्थः । ङुङ्याह—अगास्तेति । अगासाताम् । अगासत ।
अगास्थाः । अगासाथाम् । अगाध्वम् । अगासि । अगास्वहि । अगास्माह अगा-
स्यत् । आदादिकोऽयमिति । ततश्च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुगिति भावः ।
फले तु न भेद इति । शपो लुकि सति, गाते इत्याद्येव रूपम् । तस्मिन्नास्यपि गा
अ ते इत्यादौ सवर्णदीर्घे सति तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थः । कुङ् घुङ् उङ्
ङुङ् शब्दे इति । चत्वारोऽपि कृतः । आर्षाद्वृत्तीयचतुर्थः कवर्गप्रथमचतुर्थः अमाद्याः ।
तृतीयास्तु केवळ उवर्णः । अन्ये त्विति । आद्यः केवलोवर्णो ङित् । इतरे तु पञ्च क्रमेण
कवर्गाद्याः । तत्र कुङ्धातोर्दाहरति—कवते इति । लिटि अजादौ क्त्वाद्गुणाभावे
उवङ् । तदाह—चुकुवे इति । चुकुवाते । चुकुवरे । क्रादिनियमादिट् । चुकुवषे ।

इत्युवङ् । ततः सर्वर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओशीष्ट । ओष्ट । ङवते । मुकुवे ।
 ङोता । ६५५ च्युङ् ६५६ ज्युङ् ६५७ मुङ् ९५८ लुङ् गतो । क्युङ् इत्येकै ।
 ६५६ रुङ् गतिरेषयायोः । रेपयां हिता । रुक्वे । रवितासे । ६६० घृङ् अवष्वंसने ।
 घरते । दध्ने । ६६१ मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते ।
 'नेर्गद-' (सू २२८५) इति यात्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङ्किति पठित्वा ङितो माप्र-
 कृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् । ६६२ देङ् रक्षणे । द्यते । २३८८ द्यतेर्दिङि लिटि
 ७।४।१॥ दिग्यादेशेन द्वित्रिवाचनमिष्यते इति वृत्तिः । दिग्ये । २३८९ स्थाप्यो-

चुकुराथे । चुकुविध्वे । चुकुवे । चुकुविश्वे । चुकुविमहे । कोता । कोष्यते । कवताम् ।
 अरुवत । कवेत । कोषीष्ट । अकोष्ट । अकोष्यत । एवं लभते इत्यादि । ङङ्वातोराह—
 अत्रते इति । ऊवे इति । ङ ङ ए इति स्थिते द्वितीयस्य उवर्णास्य उवङ् कृते सर्वर्ण-
 दीर्घे इति भावः । ननु उवङ् बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षया बहिरङ्गत्वाद् अत्रङ्गे सर्वर्णदीर्घे कृते
 ऊ ए इति स्थिते उवङ्क उवे इत्येवोचि नमिष्यत आह—वाण्यादिति । ऊराते । ऊवरे ।
 क्रादिनियमादिट् । ऊविषे । ऊराथे । ऊविध्वे । ऊवे । ऊविश्वे । ऊविमहे । ओता ओ-
 ष्यते इति । आवत । आवेज । ओशीष्ट । ओष्ट । ओष्यत् । इत्यपि श्रेयम् । ङङ्वातो-
 र्लटि ङरते इति रूामुक्तम् । सम्प्रति लिटि रूामाह—मुकुवे इति । 'कुहोरचुः' इति
 ङकारस्य स्थानिनः चुर्मवन् स्थानसाम्यस्य पञ्चस्वनावादाश्चत्तरप्रपत्तसाम्यस्य
 पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वादलप्राणानुनासिक्यसाम्यात् अकारः । प्रथमतृतीयौ तु न भवतः,
 आनुनासिक्याभावात् । च्युङ्कादयोऽप्युवर्णाङ्गता अनिटः कुङ्वातुवत् शेषाः । रुङ्
 गतीति । सेट्कोऽयम् । 'ऊदुदन्तैर्यौतिरक्षणु' इत्यनित्पु पयुंसात् । तदाह—वितासे
 इति । घृङ्वातुगमिट् । दध्ने इति । कित्ताद्गु एनिषेवे ऋकारस्य यण् । दध्राते । दधिरे ।
 क्रादिनियमादिट् । दधिषे । दध्राथे । दधिध्वे । दध्ने । दधिश्चे । दधिमहे । धतां ।
 लटि स्ये 'श्रद्धनोः' इति इटि धरिष्यते । धरताम् । अवरत । धरेत । आशीर्लिङि
 सीयुटि 'उञ्च' इति कित्वाच्च गुगः । घृशीष्ट । 'हस्त्रादङ्गात्' इति सिचो लुङ् । अघृत ।
 अघृषाताम् । अघृषत । अघरिष्यत । मेङ् प्रणिदाने । एत्वमिति । प्रणिदानशब्दे, 'प्र-
 णिमयते' इत्यत्र च 'नेर्गद' इति यात्वमित्यर्थः । ननु 'प्रणिमयते' इत्यत्र यात्वमि' न
 सम्भवति, त्रिद्विग्ये आस्वाऽभावेन, मारुपाऽभावात् । तथा प्रणिमानशब्देऽपि यात्वं
 न सम्भवति, तत्र मेङ् कृतारवस्य लाङ्गणिकमारूपत्वात् । 'गामादाग्रङ्गेवविशेषः'
 इत्याश्रित्य मेङोऽपि कृतारवस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोत्योरास्वे, प्रनि-
 माता । प्रनिमास्यति । इत्यत्रापि नेर्णात्वापत्तिरित्यत आह—त्रेति । तत्र 'नेर्गद'
 इति यात्वविधौ । घुमेत्यस्य स्थाने 'घुप्रकृतिमाङ्किति पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य घु-
 माङ्प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य चो, माङ्वातो, घुमा प्रकृतौ च परतः इति पर्यवसानमा-

रिच्छ १।२।१७॥ अनयोरिदादेशः स्यात् सिञ्च क्त्स्यात् तङि । अदित । अदिथाः ।
अदिषि । ६६३ श्यैक् गतौ । श्यायते । शश्ये । ९६४ प्यैक् वृद्धौ । प्यायते ।
प्ये । प्याता । ६६५ त्रैक् पालने । त्रायते । तत्रे । ६६६ पूक् पवने । पवते ।
पुपुवे । पविता । ९६७ मूक् बन्धने । मवते । ६६८ डीक् विहायसा गतौ । डयते ।

अस्य माप्रकृतेऽङ्गो मेङ्ङ्वातोः कृतास्त्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगतत्वादि-
त्यर्थः । एवञ्च 'प्रणिमयते' इत्यत्र नाऽप्याप्तिः, मेङ्ङ्ः कृतास्त्वमाप्रकृतित्वे सति छि-
त्वात् । नापि मीनातिमिनोर्योरारणे प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यत्र अतिव्याप्तिः,
माकृपस्य छित्वाऽभावादिति भावः । एतच्च घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम् । ममे ।
ममाते । ममिरे । क्वादिनियमादिट् । ममिषे । ममाथे । ममिष्वे । ममे । ममिवहे ।
ममिमहे । माता । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । अमास्त । अ-
मास्यत । देङ्ङ्वातुर्मैङ्ङ्वात् । दयतेदिगि । 'दिगो'ति लुप्तप्रथमाकम् । देङ्ङ्वातोः दिगि
इत्यादेशः स्याल्लिटीत्यर्थः । ननु क्तिट् एशादौ दिग्यादेशे कृते द्विवे सति दिद्विष्ये
इत्यादि स्यादित्यत आह—दिग्यादेशेनेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । वृत्तिरिति भा-
ष्यस्याप्युपलक्षणम् । क्वादिनियमादि । दिमिषे । दिग्याथे । दिमिष्वे । दिग्ये । दि-
मिवहे । दिमिमहे । दाता । दास्यते । दयताम् । अदयत । दयेत । दासीष्ट । लुङि
सिचि अदास् त इति स्थिते—स्याच्चोरिञ्च । 'असंयोगाल्लिङ्' इत्यतः क्वादिति 'हन्-
स्सिच्' इत्यतः सिजिति चानुवर्तते । तदाह—अनयोरित्यादिना । परस्मैपदेषु नेदं प्रव-
र्तते, तत्र 'गातिस्या' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् । अत एव 'लुङ्सिचो' इति सूत्रा-
दात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम्, व्यावर्त्याऽभावात् । अदिनेति । इत्ये कृते 'ह्रस्वाद्-
ङ्गात्' इति सिचो लुक् । त इत्यस्य छित्वादिकारस्य न गुणः । आतामादौ तु इत्त्वे
कृतेऽपि सिचो न लुक्, सल्लि परत एव लुपित्रयेः । सिचः क्त्वादिकारस्य न गुणः ।
अदिषाताम् । अदिषत । अदिथाः । अदिषाथाम् । अदिष्वम् । अदधोति । अदि-
व्वहि । अदिषमहि । अदास्यत, इत्यपि ज्ञेयम् । श्यैक् गतौ । श्यायते इति । नापि आ-
यादेशः । शिद्विषयत्वादाल्त्वेनेति भावः । शश्ये इति । एशि आत्वे आतो कोपः ।
शश्याते । शशियरे । क्वादिनियमादिट् । शशियषे । शशयाथे । शशियष्वे । शश्ये ।
शशियवहे । शशियमहे । श्याना । श्यास्यते । श्यायताम् । अश्यायत । श्यायेत ।
श्यासीष्ट । अश्यास्त । अश्यास्यत । प्येङ्ङ्वातुरपि श्यैङ्ङ्वात् । त्रैङ्ङ्प्येत्तम् । पूक् पवने
इति । सेट् ऊङ्गस्तानामनिट्सु पर्युदासात् । पवने इति । नापि गुणः अवादेशः । पुपुवे
इति । क्त्वाद्गुणाऽभावे डवक् । पुपुवाते । पुपुविरे । पुपुविषे । पुपवाथे । पुपुविष्वे ।
पुपुवे । पुपुविवहे । पुपुविमहे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत । पवि-
सीष्ट । अपविष्ट । अपविष्यत । मूङ्ङ्वातुरप्येत्तम् । डीक् विहायसा गतौ । आकाशेन
गमने इत्यर्थः । सेड्यम्, अनिट्सु डाङ्कः पर्युदासात् । डयते इति । नापि ईकारस्य गुणे

डिड्ये । डडिता । ६६६ तृ प्लवनतरणयोः । २३६० ऋत इद्धातोः ७ ।
 १।१००॥ ऋदन्तस्य धातोर्ङ्गस्य इत्यात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन'
 (वा ४३७३) तरति । 'ऋञ्छ्वयताम्' (सू २३८३) इति गुणः । 'तृफल—' (सू
 ४३०१) इत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः । २३६१ घृतो वा ७।२।३८॥ वृञ्छ्वयताम्द-
 न्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरिता-तरीता । अलिटि इति किम् ? तेरिथ ।
 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । तीर्यात् । २३६२ सिचि च परस्मैपदेषु ७ ।
 २।४०॥ अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अयादेश इति भावः । डिड्ये इति । किश्वाद्गुणाऽभावे ईकारस्य यणिति भावः ।
 डिड्याते । डिड्यरे । डिड्यपे । डिड्याथे । डिड्यध्वे । डिड्ये । डिड्यवहे । डिड्य-
 महे । डडिता । डडिष्यते । डडिताम् । अडयत । डयेत । डडिषीष्ट । डडिषीयास्ताम् ।
 डडिषीरन् । डडिषीष्टाः । डडिषीयास्याम् । डडिषीद्वम्—डडिषीध्वम् । डडिषीय ।
 डडिषीवहि । डडिषीमहि । अडयिष्ट । अडयिष्यत । इति स्मिन्नादयो डीङन्ता ङि-
 तः । तृधातुः सेट् परस्मैपदी । अनिट् सु ऋदन्तपयुदासासेट् । ऋत इद्धातोः । 'ऋत्'
 इति धातोर्विशेषणम् । तदन्तविधिः । अङ्गस्येति ध्रुवतम् । तदाह—ऋदन्तस्येति ।
 धातोः किम् । मातृणाम् । तथाच तरति, पिपति । ततार, पपार । इत्यादौ ऋका-
 रस्य ऋपि तिपि णलि च परे गुणवृद्धी बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् इत्वम् उत्त्वं च स्या-
 दिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहर्तुमाह—इत्वोत्वाभ्यामिति । ल्यब्लोपे पञ्चमीद्विवचनम् ।
 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वं 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वमन्तरङ्गमाप बाधित्वा गुण-
 वृद्धी विप्रतिषेधसूत्रेण परत्वात् स्यातामिति भावः । तरतीति । णालि ततार । अनु-
 सादौ किश्वाद्गुणनिषेधमाशङ्क्याह—ऋञ्छ्वयतामिति । ततर् अनुत् इति स्थिते अ-
 कारस्य गुणशङ्केन भावितत्वात् 'न शसद्द्वादिगुणानाम्' इति निषेधमाशङ्क्याह—
 तृफलेति । तेरतुः तेरुः इति । तेरिथ । तेरथुः । तेर । ततार-ततर । तेरिच । तेरिम । वृतो वा ।
 वृ ऋत् इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वारपञ्चम्येकवचनम् । वृ इति वृञ्छ्वयोर्ग्रहणम् । आर्ध-
 भातुकस्येद्' इत्यत इडित्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इत्यतः
 अलिटि दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—वृञ्छ्वयतामित्यादि । तरिता तरीति । इटो दीर्घ-
 विकल्पः । गुणे रपरत्वम् । तरिष्यति । तरतु । अतरत् । तरेत् । हलि चेति । आशी-
 लिङि किश्वाद्कारस्य गुणनिषेधे, इत्वे, रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे, तीर्यात् इति
 रूपमित्यर्थः । अतारीत् । अतारिष्टाम् । इत्यादौ 'वृतो वा' इति दीर्घे प्राप्ते—सिचि
 च । अत्रेति । अपरस्मैपदपरके सिचि वृञ्छ्वयताम् ऋदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो ने-
 त्यर्थः । 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । अतारिष्टामिति । अतारिषुः । अतारिषम् ।
 अतारिष्व । अतारिषम् । अतारिष्यत् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । ६७० गुप गोपने । ६७१ तिज निशाने । ६७२ मान पूजायाम् । ६७३ बध बन्धने । २३६३ गुप्तिज्जिकद्वयः सन् ३।१।५॥२३६४ मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ३।१।६॥ सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यात्, मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेनिन्दायाम्' (वा १६८७) 'तिजेः क्षमायाम्' (वा १६८८) 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' (१६८९) निग्रहे अपनयने नाशने संयथे, च । 'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा १६९२) 'बधेशिवत्तविकारे' (वा १६९३) 'दानेराज्वे' (वा १६९४) 'शानेर्निशाने' (वा १६९५) 'सनाद्यन्ताः' (सू २३०४) इति धातुस्त्वम् । २३६५ सन्यङोः ६।१।६॥ सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किङ्किन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदारोतः । दानशानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाः चुरादयः ।

गुप गोपने इति । गोपनं रक्षणम् । तिज निशाने इति । निशानं तोदणीकरणम् । मान पूजायाम् । बध बन्धने इति । एते चत्वारोऽनुदात्ते इति स्थितिः । गुप्तिज्जिकद्वयः । मान्वध । गुप्तिजो ह्र पठितौ । 'कित निवासे' इत्यनुपदमेव परस्मैपदिषु पठिष्यते । एभ्यस्त्रिभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । मानधातुर्बधधातुश्च ह्र पठितौ । दान खण्डने, शान तेजने इत्यनुपदमेव स्वरितेऽसु पठिष्येते । एभ्यश्चतुर्भ्यः सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्डस्यार्थः । 'आभ्यासस्ये'ति क्छेदः । अभ्यासस्य विकारः आभ्यासः । स च 'सन्पतः' इति ह्रस्वमेव, न तु इस्वः, इति 'गुणो यङ्लुको' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च मान्वधदानशानाभ्यासावयवस्य इकारस्य सन्-सन्नियोगशिष्टो दीर्घश्च स्यादिति द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थः, इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयस्य फलितमर्थमाह—एतद्वयेति । अथ उक्तसन्तोः वृत्तिकृदाद्यपनिबद्धान् अर्थविशेषानाह—गुपेनिन्दायामित्यादिना शानेर्निशाने इत्यन्तेन । अत्र गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिस्वर्यनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्बोध्यम् । जिज्ञासाशब्देन जिज्ञासाप्रयोज्यो विचारो लक्ष्यते । मानेर्विचारे इत्येव वृत्तिकृत् । सन्नन्तस्य धातुकार्यप्राप्त्यर्थमाह—सनाद्यन्ता इति । सन्यङोः । अवयवषष्ठ्येषा । प्रत्ययस्वात्तदन्तग्रहणम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम् । तदाह—सन्नन्तस्येत्यादिना । 'सनि यकि च परे' इति तु न व्याख्येयम्, तथा सति प्रतिपूर्वादिणः सनि अट्-सोर्यकि च प्रती-विषति, अटाक्यते इत्यत्र प्रत्ययसहितस्य द्वित्वाऽनापरोः । अभ्यासकार्यमिति । इका-विशेषादिकमित्यर्थः । गुपिप्रभृतय इति । कितधातुभिन्नाः गुप्तिजमानवधश्चत्वारः 'गुपेनिन्दायामित्यादिनिबद्धनिन्दाद्यर्थका एव अनुदात्तेतः सन्भाज इत्यर्थः । कित-धातुस्तु परस्मैपदिषु पठिष्यमाणानुदात्तेदेव सन् व्याधिप्रतीकारादिषु पञ्चस्वेवा-र्थेषु सन्भासिति भावः । दानशानौ स्विति । 'दान खण्डने' 'शान तेजने' इति धातु स्वन-

अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तद्ध् । धातोरित्यविहितत्वात्सोऽत्र नार्ध-
धातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचक्रे । तितिक्षते । मीमांसते ।
मभावाः । चत्वम् । बीभत्सते । ६७४ रस राभस्ये । आरभते । आरेभे । रब्धा ।

रितेतावेव सन्तो आज्ञे निशाने चाऽर्थं सन्भाजावित्यर्थः, तथोरनुपदमेव स्वरितेस्सु
पाठादिति भावः । एते नित्यं सन्नन्ता इति । एते गुप्तिजादयः सप्त धातवः 'गुपेर्निन्दा-
या'मित्यादिनिबद्धेष्वर्थेषु नित्यं सन्नन्ताः । निन्दार्थकत्वे सनं विना एषां प्रयोगो
नास्तीत्यर्थः । अर्थान्तरेषु त्विति । निन्दादिभ्योऽन्येषु धातुपाठनिर्दिष्टेषु तदन्येषु चा-
प्यनुदात्तानुबन्धरहिताः सन्तश्चौरादिका एव भवन्ति, न तु भौवादिका इत्यर्थः ।
चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थतया प्यन्ताद-
कर्तृगेऽपि फले तद्ध् स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वादिगणे गुपादेरनुदात्तानुबन्ध-
करणं व्यर्थम्, उक्तरीत्या गोपनाद्यर्थकानामेषामनुबन्धरहितचौरादिकत्वनियमेन,
निन्दार्थेषु सन्नन्तनियमेन च ततोऽन्यत्र प्रयोगाऽभावादित्यत आह—अनुबन्धस्येति ।
गुपादिषु केवलेष्वनुबन्धनिर्देशस्य निष्फलतया अनुबन्धनिर्देशस्य सन्नन्तार्थत्वं वि-
ज्ञायत इति कृत्वा सन्नन्तात्तडित्यर्थः । नचैवमपि भ्वादिगणे एषां गोपनाद्यर्थनि-
र्देशो व्यर्थ एवेति वाच्यम्, भ्वादौ तदर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादिति भावः । तदु-
क्तं भाष्ये—'गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मनेपदम्' इति । अत्र सन्न-
न्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलानामेषां शब्दिकरणानां नास्ति प्रयोग इति सूचि-
तम् । तथा चुरादिष्वेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि सूचितम् । अन्यथा अनुब-
न्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थत्वात् सन्नन्तादिव प्यन्तादपि अकर्तृगे फले आत्मनेप-
दार्थत्वापातात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसङ्गता स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । धातोरि-
तीति । 'आङ्धातुः' शेषः । इत्यत्र धातोर्विहितः प्रत्यय इतिविहितविशेषणाश्रयणात्
सनश्चास्य धात्वधिकारविहितत्वाऽभावान्नाङ्धातुकत्वमित्यर्थः । तेनेति । सन आर्ध-
धातुकत्वाभावेनेत्यर्थः । जुगुप्सते इति । निन्दतीत्यर्थः । गुपेः सनि अनाङ्गधातुकत्वा-
दिङ्गुणयोरभावे 'सन्त्यङोः' इति द्विस्वे हलादिशेषे अभ्याससुखमिति भावः । जुगु-
प्सांचक्रे इति । 'कास्प्रत्यया'दित्याम् । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् ।
अजुगुप्सत । गुजुप्सेत । जुगुप्सिषीष्ट । अजुगुप्सिष्ट । अजुगुप्सिष्यत । तितिक्षते इति ।
तीक्ष्णिकरोतीत्यर्थः । तिजेः सनि द्विस्वादि । जस्य कुत्वेन गः, तस्य चावैन कः,
सस्य षत्वमिति विशेषः । मीमांसते इति । विचारयतीत्यर्थः । मान्धातोः सनि द्विस्वे
हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे 'सन्त्यतः' इति ह्रस्वे मान्बधेयभ्यासदीर्घे, 'नश्चेत्यनुस्वारे',
मीमांसधातोर्लङादीति भावः । बधधातोः सनि विशेषमाह—मभावा इति । बकाह-
स्य भकार इत्यर्थः । चत्वमिति । धस्य तकार इत्यर्थः । तथा च 'भसे'ति सन्नन्तं स-
न्नपन्नम् । बीभत्सते इति । भस्वचार्ययोरसिद्धत्वात् बध् इत्यस्य द्विस्वे हलादिशेषे

रप्यते । ६७५ हु लभष् प्राप्ता । लभते । ६७६ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । २३६६ दंशस्-
 आस्वञ्जां शपि ६।४।२५॥ २३६७ रञ्जेश्च ६।४।२६॥ एषां शपि नलोपः ।
 स्वजते । परिष्वजते । 'अन्थिप्रन्थिदम्भस्वञ्जीनां लिटः क्त्वं वा' इति व्याकरणा-
 न्तरम् । देभतुः । सस्वजे । इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते ।
 'सदेः परस्य लिटि' (सू २३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्जेरुपसंख्यानम्' (वा ४६६८) अतो-
 ऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिष्वस्वजे । परिष्वस्वञ्जे । सस्वजिषे—सस्वजिषे । स्व-
 क्त्वा । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्ते । प्रत्यष्वङ्क्ते । 'प्राक्सितात्'

'सन्त्यतः' इति इत्वे 'मान्बध' इति दीर्घे बीभत्सधातोर्लङादीति भावः । तदेवं गुपा-
 दिषु सप्तसु सन्त्यन्तेषु अत्र क्रमे धातुपाठे निबद्धाश्चत्वार उदाहृताः । क्विप्तिमानज्ञान-
 घातवस्तु अनुपदमेव धातुपाठक्रमे पठिष्यमाणास्तत्र तत्रोदाहरिष्यते । रभ रामस्ये
 इति । अनिड्यम् । रामस्ये शीघ्रीभावः । आहपूर्वकस्तु प्रारम्भार्थकः । तदाह—आर-
 भते इति । रभेति । 'अथस्तथो'रिति धात्वम्, अस्य उरश्चम् । रप्स्यत इति । रभताम् ।
 अरभत । रभेत । रप्सीष्ट । अरबध । अरप्यत । हु लभषिति । हु रिप् पकारश्च । 'डि-
 तः विभ्रः' 'विजिदादिभ्योऽङ्' इति प्रयोजनम् । अनिट् रभधातुवद्गुणि । ष्वञ्ज प-
 रिष्वङ्गे इति । षोपदेशोऽयमनिट् । दंशस्वञ्ज । रञ्जेश्च । व्याख्यासौकर्याय सूत्रद्वयमुपा-
 त्तम् । नलोप इति । नकारस्य षोप इत्यर्थः, 'दनान्नलोपः' इत्यतः तदनुष्ठेतिरिति भा-
 वः । परिष्वजते इति । 'परिनिविभ्याः' इति षत्वमिति भावः । संयोगात्परस्वात्लिट
 क्त्वे अप्राप्ते आह—अन्थीति । व्याकरणान्तरमिदं पाणिनीयैरपि ग्राह्यमित्याह—देभतु-
 रिति । 'अत एकहलमध्ये' इति सूत्रभाष्ये 'देभतुः' इत्युदाहृतम् । 'सदेः परस्य लिटि'
 इति सूत्रभाष्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानुमत्या अन्थिप्रन्थीत्यादिवा-
 क्यं कृतस्त्वं व्याकरणान्तरस्य भाष्यानुमतमिति विज्ञायत इत्यर्थः । सदेरिति । 'सदेः पर-
 स्य लिटि' इति षत्वनिषेधसूत्रे स्वञ्जेरपि ग्रहणमित्यर्थः । ततश्च स्वदिस्वञ्ज्योरुत्तर-
 खण्डस्य सस्य षत्वं न स्यादिति लब्धम् । तदाह—अतोऽभ्यासात् परस्येति । परिष्वस्वजे
 परिष्वस्वञ्जे इति । 'परस्ये'त्युक्तेरुत्तरखण्डस्यैव षत्वनिषेधः, न स्वभ्यासस्य । क्त्विपक्षे
 नलोपः । सस्वजाते—सस्वजाते । सस्वजिरे—सस्वजिरे । क्वादिनियमादि-
 दित्याह—सस्वजिषे सस्वजिषे इति । सस्वजाथे—सस्वजाथे । सस्वजिष्वे—सस्वजिष्वे ।
 सस्वञ्जे—सस्वजे । सस्वजिवहे—सस्वजिवहे । सस्वजिमहे—सस्वजिमहे । स्वङ्क्तेति ।
 स्वञ्ज ता इति स्थिते जकारस्य कुत्वेन गकारे सति श्चुत्वसम्पन्नजकारस्य निष्ठातौ
 गकारस्याऽनुस्वारे तस्य परसवर्णेन ङकारे गकारस्य चार्धे रूपम् । एवमग्रेऽपि ।
 स्वजेतेति । 'दंशस्वञ्ज' इति शपि नलोप इति भावः । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्तेति । लुङि
 अस्वञ्ज् स त इति स्थिते 'अलो अलि' इति सिञ्जलोपे कुत्वादि पूर्ववदिति भावः ।

(सू २२७६) इति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु 'सिवादीनां वा-' (सू २३५६) इति विकल्पः । एतदर्थमेव 'उपसर्गात्सुनोति-' (सू २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः 'परिनिवि-' (सू २२७५) इत्यत्र पुनरुदादानम् । पर्यष्वक्त्-पर्यष्वक्त् । ९७७ इदं पुरीषोत्सर्गे । हृदते । जहृदे । हता । हत्स्यते । हृदेत । हत्सीष्ट । अइत् ।

अथ परस्मैपदिनः । ९७८ जि भ्विदा अव्यक्ते शब्दे । ९७९ स्कन्दिर् गति-शोषणयोः । चस्कन्दिथ-चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः—स्कद्यात् । इरिस्वादङ्वा-अस्कदत्-अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्तसुः । २३६८ वेः

ननु 'प्रत्यष्वक्त्' इत्यत्र अटा व्यवधानादुपसर्गस्थादिणः परत्वाऽभावात् कथम् 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वमिष्यत आह—याक् सिगादिति । परिनिविभ्यस्त्विति । 'परस्य स्वञ्जेः' इति शेषः । ननु परिनिविभ्यः परस्यापि स्वञ्जेः 'परिनिविभ्यः सेवसितसर्गात्सुहसुदस्तुस्वञ्जम्' इति नियमेव षत्वमुचितम्, 'प्राक्सितादङ्ग्यवायेऽपि' इत्यटा व्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जः पठितत्वेन स्वञ्जेः 'प्राक्सितात्' इति सूत्रविषयत्वादिष्यत आह—एतदर्थ-मेवेत्यादि । परिनिवि इति । नित्यषत्वविधौ स्वञ्जिर्गुप्याप्तः । ततः 'उपसर्गात्सुनोति' इत्येव तस्य षत्वे सिद्धे पुनरुदादानं 'सिवादीनां वाङ्ग्यवायेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे षत्वविकल्पाविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव सम्पद्यते । परिनिविभ्यः परस्य स्वञ्जेः 'सिवादीनां वा' इति षत्वविकल्पाय पूर्वसूत्रे 'परिनिविभ्यः सेव' इत्यत्र स्वञ्जिग्रहणमिति पर्यवस्यतीत्यर्थः । इदं पुरीषोत्सर्गे । अनिड्यम् । क्रादिनियमादिट् । जहृदिषे । जहृदिष्वे । जहृदिवहे । जहृदिमहे । इत्तेति । लुटि तासि दृश्य चत्वंम् । अरत्तेति । 'झलो झलि' इति सिञ्जलोपः । गुपादयोऽष्टावनुदात्तेतो गताः ।

अथ परस्मैपदिन इति । 'कित निवासे' इत्यन्ता इति शेषः । जिभ्विदेति । जिः आकारश्च इत् । सेट् । स्वेदति । सिष्वेद । सिष्विदनुः । सिष्विदुः । सिष्वेदिथ । सिष्विदथुः । सिष्विद । सिष्वेद । सिष्विदिव । सिष्विद्विम । स्वेदित । स्वेदिष्यति । स्वेदतु । अस्वेदत् । स्वेदेत् । स्विद्यात् । अस्वेदीत् । अस्वेदिष्यत् । स्कन्दिरीरित् । अनिट् । भारद्वाजनियमाथलि वेडिरयाह—चस्कन्दिथ चस्कन्त्येति । अनिट्पक्षे चस्कन्दथ इति स्थिते 'खरि च' इति दकारस्य तकारः । चस्कन्दिथ । चस्कन्दिम । स्कन्तेति । लुटि तासि चत्वेन दृश्य तः । स्कन्त्स्यतीति । स्ये दृश्य चत्वंम् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । आशीलिङि विशेषमाह—नलोप इति । इरः समुदायस्य इरत्वेन धातोरनि-दिष्वादाशीलिङि नकारस्य लोप इत्यर्थः । अस्कददिति । लुङि अङि सति कित्वाञ्जलोप इति भावः । अङ्गभावे आह—अस्कान्त्सीदिति । अनेकहलव्यवधानेऽपि इहलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति निरूपितमङ्गभातो । अतोऽत्र वृद्धौ दृश्य चत्वेन तः । अस्कान्ता-

स्कन्देरनिष्ठायाम् ८।३।७३॥ पत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् , अनिष्ठायाम् इति
पयुदासात् । विष्कन्ता-विस्कन्ता-निष्ठायां तु विस्कन्तः । २३३४ परेश्च ८।३।७४॥
अस्मादस्मय स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागाद् अनिष्ठायाम् इति न सम्भवति ।
परिस्कन्दति-परिस्कन्दति । परिस्कन्नः-परिस्कणः । पक्षपक्षे णत्वम् । नच पद-
याश्रयतया बहिरङ्गत्वात्पक्षस्यासिद्धत्वम् । 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इत्यभ्यु-
पगमात् । 'पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन' इति भाष्यम् । 'पूर्वं साधनेन'
इति मतान्तरे तु न णत्वम् । ९८० यम मैथुने । येमिथ-ययन्व । यन्वा ।

मिति । हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झञो झाल' इति सिज्जोपे दस्य चत्वम् । अस्कान्तसुरिति ।
उसि सिचि वृद्धौ दस्य चत्वम् । अस्कान्तसीः । अस्कान्तम् । अस्कान्त । अस्का-
न्तसम् । अस्कान्तस्व । अस्कान्तस्म । अस्कन्तस्यत् । वेः स्कन्देः । शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे-पत्वं वा स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् 'सिवादीनां वा'
ह्रस्वतो वेत्यनुवृत्तेश्चेति भावः । वेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यात् अनिष्ठायां
परत इति फलितम् । ननु विस्कन्दतीत्यादौ कुतो न पत्रविकृता इत्यत आह—
कृत्येवेदमिति । पयुदासस्य 'अत्राद्यणमानये'त्यादाविव सजातीयपक्षत्वादिति भावः ।
'वष्कन्ता-विस्कन्तेति । तृचि रूपे । अषोपदेशत्वाद्वाप्राप्ते विभाषेयम् । परेश्च । ननु
'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायामित्येव सिद्धे सूत्रभेदो व्यर्थ इत्यत आह—गोमेति ।
पक्षपक्षे इति । परिस्कन्दत् इति स्थिते 'अनिक्षितामिति नलोपे 'रदाभ्याम्' इति
निष्ठातकारस्य, तत्पूर्वंदकारस्य च नक्षे सस्याऽनेन पक्षपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षया
भिन्नपदस्थत्वेऽपि षात् परत्वात् णत्वे द्वितीयनकारस्य षटुत्वेन णत्वे 'परिष्कण्य'
इति रूपमित्यर्थः । ननु दकारस्थानिकनकारस्य षकारनिमित्तकं णत्वमन्तरङ्गम्,
निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् । पत्वं तु परि इत्युपसर्गात्मरूपदान्तरस्थमिण्यं
निमित्तोक्तस्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम् । ततश्च णत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य पक्षस्याऽसिद्ध-
त्वात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । पदद्वयाश्र-
यतया बहिरङ्गस्य पक्षस्याऽसिद्धत्वं यत्प्रसक्तं तन्न शङ्क्यमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह—
धातूपसर्गयोरिति । पूर्वं धातुरिति । पूर्वं धातुपसर्गेण सह युज्यते । सम्बन्धादिकार्यं
लभते । पश्चात् धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन युज्यते । साधनशब्दः कारक-
वाची । इह तु तद्वाचकः प्रत्ययो लक्ष्यते । प्रत्ययेनेति यावत् । इदं च 'सम्प्रसारणाच्च'
इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तद्वाह—भाष्यमिति । मतान्तरे स्त्रिति । 'पूर्वं धातुः साधनेन
युज्यते, पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षे तु पक्षस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वाच्च णत्वमित्यर्थः ।
यमधातुरनिट् । यमति । ययातु । येमतुः । यलि तु भारद्वाजनियमादिदृष्टे पितृ-
णाऽकित्वेऽपि 'यलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपं मत्वा आह—येमिथेति । ययन्वेति ।
यलि इडभावपक्षे पितृत्वेनाऽकित्वादेत्वाभ्यासलोपाऽभावे ययन्थ इति स्थिते 'सप्त-

वप्यति अयाप्सीत् । ६८१ णम प्रहृत्वे शब्दे च । नेमिथ-ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । ९८२ गग्लृ ६८३ सुप्ल गतौ । २४०० इषुगमियमर्षि छुः ७।३।७७॥ एषां छुः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ-जगन्थ । गन्ता । २४०१ गमेरिट् परस्मैपदेषु ७।२।५८॥ गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्वादर्हः । 'अनर्हः' इति पर्युदासालोप-चालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प । २४०२ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्य-

स्तथोः' इति थस्य धत्वे भस्य जरत्वेन वकार इति भावः । येभथुः । येभ । य याभ-ययभ । प्रादिनियमादि । येभिष । येभिम् । यब्धेत् । लुटि तासि तकारस्य 'क्षप-स्तथोः' इति धत्वम् । भकारस्य जरत्वेन वकार इति भावः । दप्स्यतीति । स्ये भस्य चरेन पः । यभतु । यभत् । यभेत् । यभ्यात् । अयाप्सीदिति । हलन्तलक्षणा बुद्धि-रिति भावः । अयप्स्यत् । णम प्रहृत्वे इति । आनडयं णोपदेशश्च । केचित्त्वमं धातुमु-दितं पठन्ति । तत्तु प्रामादिकम् । तथा सति 'उदिता वा' इति क्त्वायामिद्विक-रूपस्य 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिद्विकरस्य चापत्तेः । नमति । ननाम् । नेमतुः । नेमुः । थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाऽकित्त्वेऽपि 'थलि च संटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह—नेमिथ ननन्थेति । इदमभावपक्षे पित्त्वेन अकित्त्वादे-श्वास्यासलोपाभावे रूपम् । नेमथुः । नेम । ननाम्—ननम् । नेमव । नेमिम् । प्रादिनियमादिट् । नन्तेति । मस्यानुस्वारपरसवर्णौ । नन्स्यति । नन्तु । अनमत् । नमेत् । नम्यात् । अनंसीदिति । 'यमरम्' इति सगिति भावः । अनंस्यत् । गग्लृ सुप्ल गताविति । अनिटौ । सुपरिषोपदेशः । इषुगमि । शितीति । 'द्विबुक्कुमुचमाम्' इत्यतः तदनुबुक्तेरिति भावः । उदिगिनदेशात्तौदादिकस्य इषेर्ग्रहणम् । अत्राऽच्चायनुवर्त्य अजादौ द्वितीयाश्रय इष्यति इष्याति इत्यत्र ह्यवं नेति भाष्ये स्थितम् । एवं चात्र सूत्रे तुदादौ च उदिस्पाटः अनार्थ इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । गच्छतीति । शपि मकारस्य छकारः । जग्मतुरिति । 'गमहन' इत्युपधालोपः । एवं जग्मुः । भारद्वा-जनियमाथलि घेट् । तदाह—जगमिथ जगन्थेति । जग्मथुः । जग्म । जगाम—जगम् । जगिष्व । जगिम् । प्रादिनियमादिट् । गमेरिट् । गमेरिति पञ्चमी । 'सेऽसिचि' इत्यतः से इत्यनुबुक्तेन आर्द्धधातुवशेऽनुबुक्ते विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—गमेः परस्येत्यादिना । 'परस्मैपदेऽपि'त्यस्य आत्मनेपदाभावे इत्यर्थः । एवं च 'सञ्जिगमि-चित्ते'ति लृचि इट् संध्याति । गमिष्यतीति । गच्छतु । गगच्छत् । गगच्छेत् । गम्यात् । छि विशेषमाह—लृदित्वादर्हति । 'गमहन' इति उपधालोपो नेत्याह—अनर्ह इति पर्युदासादिति । अगमदिति । लृछि अगमिष्यत् । सपेतीति । शपि वकारस्य कदुपधुणः रपरहम् । सरपेति । सरुपतुः । सरुपुः । थलि प्रादिनियमानि-स्थानिट् । अजगत्त्वाऽभावादकारवत्त्वामादाश्च नेर्द्धवत्पः । रुसपिथि । रुस-

तरस्याम् ६।१।५६॥ उपदेशेऽनुदात्तो यश्चतुष्षस्तस्याऽऽवा स्यात्फलादावकिति परे । सप्ता—सप्ता । सप्स्यति—सप्स्यति । असपत् । ६८४ यम उपरमे । यच्छ्र-
ति । येमिथ—ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । ९८५ तप सन्तापे ।
तप्ता । अताप्सीत् । २४०३ निसस्तपतावनासेवने ण।३।१८२॥ षः स्यात् ।
आसेवनं पौनःपुन्यं, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्ठपति । ९८६ त्यज हानौ । तत्य-
जिथ—तत्यवथ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । ९८७ षञ्ज सङ्गे । 'दंशसञ्जस्वजां शपि'

पथुः । ससृप । ससपं । ससृपिव । ससृपिम । लुटि तासि लघूपधगुणे रपरं
प्राप्ते—अनुदात्तस्य च । 'सृजिह्वशोः' इत्यतः झल्यमकित्तीति । 'आदेच' इत्यतः
उपदेशे इति चानुवर्तते । तदाह—उपदेशेऽनुदात्त इत्यादिना । मित्रादन्त्यादचः परः ।
उपदेशे किम् । सप्तुम् । तुमुनि परे 'जिनस्यादिनित्यम्' इत्युदात्तोऽयम् । अथापि
उपदेशे अनुदात्तत्वादम् भवत्येव । अकित्तीति किम् ? कप्रत्यये सृसः । सप्तेति । सृप्
धातोर्लुटि तासि अमागमे ऋकारस्य यणिति भावः । सप्तेति । अमभावे लघूपधगुणे-
रपरत्वमिति भावः । एवं सप्स्यति—सप्स्यतीति । सपंतु । असपंत । सपंत । सृप्यात् ।
असपदिता । लुटित्वात् छेरङि सति डित्वात् न गुण इति भावः । असप्स्यत्—अस-
प्स्यत् । यम उपरमे इति । उपरमो विरमणम् । अनिडयम् । यच्छ्रतीति । 'इषुगमिय
माम्' इति शपि छः । ययाम । येमतुः । येमुः । थलि भारद्वाजन्यामादिट्पक्षे 'थलि
च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपो । तदाह—योमथ—ययन्थेति । इडभावे रूपम् । येमथुः ।
येम । ययाम—ययम । येमिव । येमिम । क्रादिनियमादिट् । यन्तेति । यंस्यति ।
यच्छ्रतु । अयच्छ्रत् । यच्छ्रेत् । यस्यात् । अयंसोदिति । 'यमरमे'ति इट्सकौ । 'इट
ईटी'ति सिञ्जोषः । 'नेटी'ति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयंस्यत् ।
तप सन्तापे इति । अनिडयम् । तपति । तताप । तेपतुः । तेपुः । तेपिथ—तत्पथ ।
तेपथुः । तेप । तताप—ततप । तेपिव । तेपिम । तप्तेति । तप्स्यति । तपतु । अत-
पत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अतप्स्यत् ।
निसस्तपतो । शेषपूर्णेन सूत्रं व्याचष्टे—षः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधि-
कारादिति भावः । निसः सकारस्य षः स्यात् तपधातो परत इति यावत् । 'अना-
सेवने' इत्येतद्ग्याख्यास्यन् आसेवनशब्द व्याचष्टे—पौनःपुन्यमिति । आसेवनशब्देन
सह नञ्समास इत्यभिप्रेत्याह—ततोऽन्यस्मिन्विषये इति । आदेशत्वाऽभावात् पदान्त-
त्वाच्च अप्राप्ते वचनम् । निष्ठपतीति । निष्कृष्य तपतीत्यर्थः । निसः सस्य षावे त-
कारस्य ण्डुत्वेन टः । आसेवने तु न षत्वम् । त्यज हानाविति । हानिरुत्सर्गः । अय-
मनिट् । त्यजति । तत्याज । तत्यजतुः । तत्यजुः । संयुक्त्वाहमच्यस्यत्वादेत्त्वाभ्यास-
लोपो न । थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेत् । तदाह—तत्यजिथ—तत्यवथेति । इडभावे 'चो-
कु'रिति भावः । त्यक्तेति । त्यवथति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् ।

(५ २३१६) इति नलोपः । सजति । सङ्का । १८८ दशिरु प्रेक्षणे । पश्यति । २४०४ विभाषा सृजिदृशोः ७।२।६५॥ आभ्यां यन इङ्वा । २४०५ सृजि-
दृशोर्भक्त्यमकिति ६।१।५८॥ अनयोरमागमः स्याज्भक्तादावकिति । ददष्ट-
ददशिय । दष्टा । दक्ष्यति । दश्यात् । इरित्वादङ् वा । २४०६ ऋदृशोऽङि
गुणः ७।४।१६॥ ऋवर्णान्तानां दृशेभ्य गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे-
२४०७ न दृशः ३।१।४७॥ दृशश्च्लेः कसो न । अद्राक्षीत् । १८९ दंश दशने ।

अत्याक्षीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अत्यक्ष्यत् । षञ्ज सङ्गे इति । षोपदेशो-
ऽयमनिट् , नोपधश्च । कृतानुस्वारपरसवर्णस्य निर्देशः । शसः पितृत्वेन कित्वाभावा-
त्तस्मिन्परे 'अनिदिताम्' इति नलोपाऽप्रवृत्तेराह —दंशसञ्जेति नलोप इति । अनुस्वार-
परसवर्णयोरसिद्धत्वादिति भावः । सजनीति । लिटि तु ससञ्ज । अनुसादौ तु अकि-
त्त्वान्न नलोपः ससञ्जतुः । ससञ्जुः । थलि मारद्वाजनियमाद्वेत् । ससञ्जिय —सस-
ङ्क्षय । इडभावे जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चत्वं सति अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य
जवर्गपञ्चमस्य निवृत्तो ककारे परेऽनुस्वारस्य परसवर्गो ङकारः । ससञ्जथुः । ससञ्ज ।
ससञ्ज । ससञ्जिव । ससञ्जिम । क्रादिनियमादिट् । सङ्क्तेति । तासि जस्य कुत्वेन
गकारे तस्य चत्वं सति अस्य निवृत्तो नस्य ङकार इति भावः । सङ्क्ष्यति । सजतु ।
असजत् । सजेत् । सज्यात् । असाङ्गीत् । हलन्तत्वाद्वृद्धिः । असङ्क्ष्यत् । दशिरु
प्रेक्षणे इति । इरित् , अनिट् च । पश्यतानि । शिति 'प्राप्ताभ्याम्' इति पर्यादेश इति
भावः । ददृशं । ददृशतुः । ददृशुः । थलि तु क्रादिनियमाग्निरप्यमिट् प्राप्तः । अज-
न्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् 'अचस्तास्वत्' इति 'उपदेशोऽवतः' इति निषेधस्य चाप्रा-
प्तेः ऋदन्तत्वाऽभावेन भारद्वाजनियमस्याऽप्रसक्तेः । तत्राह—विभाषा सृजि । पञ्च-
म्ये पष्ठौ । 'गमेरिट्' इत्यतः इडिति 'अचस्तास्वत्' इत्यतः थलोति चानुवर्तते । त-
दाह—आस्यमिति । इडभावपक्षे 'अनुदात्तस्य' इति अमागम विकल्पे प्राप्ते-सृजिदृशोः ।
अम् अकिति इति षष्ठेऽङ् । नित्याधेमिदम् । ददष्टेति । ददृशु थ इति स्थिते इडभाव-
पक्षे अमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना शस्य षत्वे थस्य षटुत्वेन ठ इति भावः । इट्-
पक्षे स्वाह—ददशियेति । अङ्गलादित्वादम् नेति भावः । द्रष्टेति । तासि अमागमे शस्य
षत्वे तकारस्य षटुत्वेन टकार इति भावः । दक्ष्यतीति । अमागमे शस्य षत्वे 'षटो'रि-
ति कवे सस्य ष इति भावः । पश्यतु । अपश्यत् । पश्येत् । आशीर्लिङ्गि आह—दृश्यादिति ।
अङ्गलादित्वादम् नेति भावः । लुङि विशेषमाह—रित्त्वादङ्वेति । अत्र अङ्पक्षे गण-
निषेधे प्राप्ते—ऋदृशोऽङि । 'ऋ' इत्यङ्गविशेषणत्वात् तदन्तत्रिभिः । तदाह—ऋवर्णा-
न्तानामिति । अङ्भावे इति । अङ्भावपक्षे 'शळ हगुरधात्' इति कसादेशे प्राप्ते सती-
त्यर्थः । न दृशः । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'शळ हगुपधात्' इत्यतः कस इति
चानुवर्तते । तदाह—दृशश्च्लेः कसो नेति । कसादेशे तु अङ्गदिति स्यादिति भावः ।

दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादिस्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादि-
त्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज्ञ—' (सू
२३९६) इति नलोपः । दशति । दर्दशिय—ददष्ट । ददा । दङ्क्षयति । दश्यात् ।
अदाङ्क्षीत् । ६६० कृष विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कष्टा—कर्षा । क्रक्षयति—
कर्क्षयति । 'स्पृशमृशकृषतृपट्पां च्लेः सिञ्चा वाच्यः' (वा १८२६) अक्राक्षीत् ।

अद्राक्षीदिति । सिचि अमागमे ऋकारस्य यणि अकारस्य हलन्तलङ्घ्यावृद्धौ शस्य षस्य
तस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । अद्रक्षयत् । दंश दशने इति । अथमनिट्, नोप-
भञ्ज । कृतानुस्वारनिर्देशः । दंष्ट्राव्यापार इति । इनुमूलगताः स्थूलदन्ताः दंष्ट्राः, त-
द्व्यापारः चर्ताक्रयादिरूप इत्यर्थः । ननु दंशधातोर्ल्युटि दशनशब्दः । तत्र 'अनिदि-
ताम्' इति नकारस्य लोपो न सम्भवति, ल्युटः विङ्स्वाऽभावात् । 'दंशसञ्ज्ञे' स्यापि
नस्य लोपो न सम्भवति, तस्य शप्येव प्रवृत्तेः । तथाच दशन इत्यर्थनिर्देशः कथमि-
त्यत आह—पृषोदरादिस्वादिति । अत एवेति । दशनशब्दनिर्देशादेव नकारस्य लोप इत्य-
न्ये मन्यन्त इत्यर्थः । तेषामपीति । 'निपातनाञ्कारलोप' इति वदतामपि पृषोदरा-
दिषु निपातनादित्यर्थ एव तात्पर्यं न तु धातुपाठे 'दंश दशने' इत्यर्थनिर्देशे इति
भावः । षनिगमनाविरहमाज्ञायाह—अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति । सर्वधातुस्वर्थनिर्द-
शस्य अपाणिनीयत्वादित्यर्थः । क्वचिदेव धातुस्वर्थनिर्देशः पाणिनीय इति भूधातो
निरूपितम् । अथ दशतीत्यादौ षापि पितृवेन अकित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपा-
प्रवृत्तेराह—दंशसञ्ज्ञेति नलोप इति । दशतीति । अनुस्वारस्यासिद्धत्वादिति भावः ।
'दंशसञ्ज्ञे'त्यत्र षपीष्टुक्कारार्धधातुके नलोपो न । संयोगापरत्वेन लिटः कित्त्वा-
ऽभावादननिदितामित्यपि न । ददश । ददंशतुः । ददंशुः । भारद्वाजनियमात्थलि
वेट् । तदाह—दर्दशिय—ददंष्टेति । अनिट्पक्षे ब्रश्चादिना शस्य षः । यस्य दृष्टेन
ठ इति भावः । दंष्टेति । तासि ब्रश्चादिना शस्य षत्वे तकारस्य घृत्वमिति भा-
वः । दङ्क्षयतीति । ब्रश्चादिना शस्य षत्वे तस्य कत्वे अनुस्वारस्य परसवर्णे ङकारे
सस्य षत्वमिति भावः । दशतु । अदशत् । दशेत् । दश्यादिति । आशीर्लिङि
'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । अद्राक्षीदिति । सिचि हलन्तलङ्घ्या
वृद्धिः, शस्य षः, तस्य कः, अनुस्वारस्य परसवर्णेन ङः, सस्य षत्वमिति भावः ।
अदङ्क्षयत् । कृष विलेखने इति । अनिट्यम् । कर्षति । चकर्ष । चकृषतुः । चकृषुः ।
यस्मि अजशताऽकारवत्स्वाऽभावात् क्रादिनियमाज्ञात्थामिट्—चकषिथ । चकृषथुः । चकृष ।
चकर्ष । चकृषिव । चकृषिम । इति सिद्धवत्कृत्याह—कष्टा—कर्षेति । 'अनुदात्तस्य च'
इति अम्बिकक्षपः । तकारस्य घृषम् । क्रक्षयति—वक्षयतीति । षस्य कत्वे सस्य षः ।
कर्षतु । अकर्षत् । कर्षेत् । कृष्यात् । 'शल इगुपधात्' इति च्लेः कसादेशे प्राप्ते आ-
ह—स्पृशमृशेति । अक्राक्षीदिति । च्लेः कसादेशाभावे सिचि 'अनुदात्तस्य च' दुपधस्य

अकाशम् । अकाशीत् । अकार्शम् । अकार्लुः । पक्षे कषः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । ९९१ दह भस्मोकरणे । देहिय-ददग्ध । दग्धा । धद्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धम् । अधाक्षुः । ९९२ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेद्यति । अमिद्यत् । ९९३ किं निवासे रोगापनयने च । चिक्रिस्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः, 'विचिक्रिस्मा तु संशयः' इत्यमरः । अस्यान्दात्तेत्वमाभ्रित्य चिक्रिस्सते इत्यादि

इत्यमि क्रकारस्य यच्चि हठन्तलक्षणावृद्धौ 'षढोः कः सि' इत्यनेन षस्य कश्चे सस्य षत्वमिति भावः । अकाशीदिति । अमभावे सिचि वृद्धौ रूपम् । पक्षे कष इति । पक्षेः स्त्रिजभावपक्षे 'शल हगुपधात्' इति कष इत्यर्थः । अकृक्षदिति । कसे सति क्तिवाद्गुणाभावे षस्य कः, सस्य ष इति भावः । अकृषयत्-अकृषयत् । दह भस्मोकरणे इति । अनिट् । दहति । ददाह । देहतुः । देह् । थळि तु भारद्वाजनियमाद्वेष्टित्याह—देहिय-ददग्धेति । इट्पक्षे 'थळि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपो । अनिट्पक्षे तु 'दादेः' इति हस्य घः, 'झषस्तथोः' इति थस्य घः, घस्य जश्चेन ग इति भावः । देहतुः । देह । ददाह—ददह । देहिय । देहिम । दग्धेति । तासि हस्य घः, तकारस्य घः, षस्य ग इति भावः । धद्यतीति । हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य चर्येन कः, सस्य ष इति भावः । दहतु । अदहत् । दहेत् । दद्यात् । अधाक्षीदिति । सिचि हठन्तलक्षणावृद्धिः । हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः । अदाग्ध-मिति । सिचि वृद्धिः, हस्य घः, 'झ ञे झळि' इति सलोपः, 'झषस्तथा' इति तकारस्य घः, घस्य ग इति भावः । अधाक्षुरिति । सिचि वृद्धिः, हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः । अधाक्षीः । अदाग्धम् । अदाग्ध । अधाक्षम् । अधाक्षव । अधाक्षम् । अधक्षयत् । मिह सेचने इति । अनिट् । मेहति । मिमेह । मिमिहतुः । मिमिहः । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् क्वादिनियमाजित्यमिट् । तदाह—मिमेहिथेति । मिमिहतुः । मिमिह । मिमेह । मिमिहिव । मिमिहिम् । मेदेति । तासि ढत्ववत्त्वष्टुवढलोपः । मेद्यतीति । हस्य ढः, तस्य कः, सस्य घः । मेहतु । अमेहत । मेहेत् । मिद्यात् । लुकि 'शल हगुपधात्' इति कषः । क्तिवाच्च गुणः । हस्य ढः, तस्य कः, सस्य घः । तदाह—प्रमिद्यदिति । अमेक्षयत् । किं निवासे रोगापनयने चेति । परस्मैपदेषु पाठात् अथं परस्मैपदौ । अर्थद्वयमात्रमत्र निर्दिष्टम् । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् अर्थान्तरेषु वृत्तिः । अत्र 'क्रितेर्व्याधिप्रतीकारे नि-ग्रहेऽपनयने नाशने संशये च' इति निबद्धेऽर्थेषु 'गुसिज्जिक्कयः सन्' इति सग्विहितः । तदाह—चिक्रिस्सतीति । 'सन्त्यतः' इति ह्रस्वे हलादिशेषे अम्वासचुत्वे चिक्रिस्सेति सञ्ज्ञः, तस्मात्किञ्चिदपि 'चिक्रिस्सती'ति रूपम् । अन्व सनः 'धातो' इति विहितत्वाऽभावाद्नादंशतुल्यत्वाच्च लङ्प्रथगुणः, नापि इडागम इति प्रागुक्तम् । चिक्रिस्साञ्छरेत्यादि सुगमं जुगुप्सतिवत् । संशये इत्यादि । षष्कम् ।

कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ।

६९४ दान खण्डने । ९९५ शान तेजने । इतो बहस्यन्ताः स्वरितेः । दीदांसति—दीदांसते । शीशांसति—शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति । ९९६ ड पचष् पाके । पचति—पचते । पेचिथ—पचय । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । ९९७ षच समवाये । सचति—सचते । ९९८ भज सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिष—वभक्षय । भक्ता । भक्षयति—भक्षयते । अभा-

निवासे स्त्विति । व्याधिपतीकाराद्यर्थपञ्चकादर्थान्तरे चुरादिश्वस्योक्तत्वादिति भावः ।

दान खण्डने । शान तेजने इति । तेजर्न तीक्ष्णोकरणम् । इत इति । 'दान खण्डने' इत्यारभ्य 'बह प्रापणे' इत्येतत्पर्यन्ताः स्वरितेः इत्यर्थः । तत्र धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य षपठक्षयत्वाद्यद्वा दानधातुराजने शानधातुस्तु निशाने वर्तते, तदा 'मान्बचदान्-शान्' इति सन्नि, 'सन्त्यङोः' इति द्वित्ये, अभ्यासहस्वे, तस्य 'सन्त्यतः' इति ह्रस्वे, तस्य 'मान्बच' इति दीर्घे सन्ति, नकारस्यानुस्वारे, दीदांसशीशांसाभ्यां लटि स्वरितानुबन्धस्य केवल्योरश्चरितार्थात्वात्, कर्तृगे फले तद्धि शपि दीदांसते, शीशांसते इति रूपम् । परगामिनि तु फले परस्मैपदे तिपि शपि दीदांसति, शीशांसति इति रूपम् । तदाह—दीदांसते इत्यादि । शीशांसतेति । तीक्ष्णोक्तोत्तरार्थः । अर्थविशेषे इति । आजने निशाने चार्थे सन्तित्यर्थः । अन्यत्रेति । आजन्निनिशानाभ्यामन्यत्र गिज्-न्तात्परस्मपदमेवेत्यर्थः । 'अर्थान्तरे अननुबन्धकारचुरादयः' इत्युक्तेरिति भावः । ड-पचष् पाके इति । ड षकारः चकारादकारश्च इत् । स्वरितेश्चादुभयपक्षी । तदाह—पचति—पचते इति । पपाच । पेचतुः । पेचुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—पेचिष-पचथेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येवशाभ्यासलोपो । अनिट्पक्षे तु 'चोः कुः' इति भावः । पेचथुः । पेच । पपाच—पपच । पेचिव । पेचिम । क्कादिनियमादिट् । पेचे इति । पेचाते । पेचिरे । पेचिषे । पेचाथे । पेचिष्वे । पेचे । पेचिवहे । पेचिमहे । क्का-दिनियमादिट् । पक्तेति । तासि 'चोः कुः' पचयति—पचयते । पचतु । पचताम् । अपचत्—अपचत । पचेत् । पक्षीष्टति । आशील्लिङि तद्धि मीयुटि 'चोः कुः' । षत्वम् । अपाचात् । अपक्त । अपचाताम् । अरक्षयत्—अपचयत । षचधातुः षोप-देशः । तदाह—सचति—सचते इति । सेडयम् । ससाच । सेचतुः । सेजुः । सेचिथ । सेच-थुः । सेच । ससाच—ससच । सेचिव । सेचिम । सेवे । सेचिषे । सेचिवहे । सेचिमहे । सष्यात् । सचिषीष्ट । असाचीत्—असचीत् । असचिष्ट । भज गतुरनिट् । भजति । किति लिटि वैकल्यापादकादेशादित्वात् 'अत एकह्रस्वमण्ये' इत्यप्राप्ते 'तृफत्र' इत्येवशाभ्यासलोपो । तदाह—भेजतुरिति । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—भेजिष-वभक्षयति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येवशाभ्यासलोपो इति भावः । भेजिव । भेजिम ।

२४०८ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६।१।१७॥ वच्यादीनां प्रद्यादीनां
नाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यादिति । इयाज । २४०९ वचिस्वपियजादीनां
किति ६।१।१८॥ वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानादद्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ—इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति—
यक्ष्यते । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत्—अयष्ट । १००३ इ वप् बीजसन्ताने ।

वेत्यर्थः । णलि द्वित्वादौ तु ययाज् अ इति स्थिते—लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । 'पठ्यङ्कः
सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सूत्रो-
पात्ताः 'प्रद्विज्यावयि' इति सूत्रोपात्ताश्च उभयप्राग्भेदेन गृह्यन्ते । तदाह—वच्यादीनां
प्रद्यादीनां चेति । अत्र वच्यादीनामित्यनेन वचिः स्वपिः यजादयश्च विवक्षिताः ।
'यज देवपूजा' इत्यारम्भ 'तु ओ ऽिव गतिवृद्धयो' इत्येतत्पर्यन्ता यजादयः । तदु-
क्तम्—'यजिर्वपिर्वहिरक्षेव वसिर्वेण्येन इत्यपि । हेभ्वदिः श्वयतिश्चेव यजाद्याः
स्युरिमे नव ।' इति । तेभ्वनन्तर्भावाद्वचिस्वप्योः पृथग्ग्रहणम् । प्रद्यादीनामित्यनेन
तु प्रद्विज्यावयिस्य धिवष्टिषिचिचिबृश्चतिपृषङ्गतिभृज्जतयो विवक्षिताः । इयाजेति । अ-
भ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे इकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति भावः । यज्
अनुस् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च इयजतुरिति प्राप्ते-
वचिस्वपि । 'वचिस्वपि' इति इका निर्देशः । सौत्रः सम्प्रसारणाभावः । आदिशब्दो य-
जिनैव सम्प्रथ्यते, न तु वचिस्वपिभ्याम्, तथा सति द्वि वच्यादेः स्वप्यादेर्यजादे-
श्चेत्यर्थः स्यात् । तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अदादिगणे लुग्विकरणे
'वच परिभाषणे' इत्यारम्भ षष्ठस्य 'नि स्वप् नाये' इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धेः ।
तदाह—वचिस्वप्योर्यजादीनां चेति । ननु यज अनुस् इति स्थिते द्वित्रापरस्वास्म-
सारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितं मेव' इति न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्ति-
रित्याशङ्क्याह—पुनः प्रसङ्गेति । ईजतुरिति । यज् अनुस् इति स्थिते सम्प्रसारणे पूर्व-
रूपे च कृते द्वित्वे सर्वार्थदीर्घ इति भावः । एवं चात्र किति लिटि 'वचिस्वपि' इति
सूत्रम्, अकिति लिटि तु 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रमिति स्थितिः । भारद्वाजनिय-
मात्थलि वेष्ट । कृते द्वित्वे अकिस्वाह्वचिस्वपीत्यप्रवृत्तो 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यास-
यकारस्य सम्प्रसारणम् । तदाह—इयजिथ—इयष्टेति । अनिट्पक्षे ब्रह्मादिना जस्य षष्ठे
पठुवेन यस्य ठः । ईजथुः । ईज । इयाज—इयज । ईजिव । ईजिम । ईजे इति । 'असंयोगात्'
इति क्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे सर्वार्थदीर्घ इति भावः । ईजाते ।
ईजिरे । ऋादिनियमादिट् । ईजिषे । ईजाथे । ईजिष्वे । ईजे । ईजिवहे । ईजिमहे ।
यष्टेति । तासि ब्रह्मादिना जस्य षष्ठे पठुवेन तकारस्य टः । यक्ष्यति—यक्ष्यते इति । ब्रह्मा-
दिना जस्य षष्ठे 'बडोः' इति बस्य षष्ठे सस्व षष्ठमिति भावः । यजतु—यजताम् ।
अयजत्—अयजत । यजेत्—यजेत । आक्षीकिकि आह—इत्यादिति । पा सुटः क्त्वात्

बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं क्षेत्रेऽपि । केशान् वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रयवाप्सीत् । अवप्त । १००४ वह प्रापणे । उवाह । उवहिय । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पृ २३५०) । उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति—वक्ष्यते । अवाप्तीत् । अवोढाम् । अवाप्नुः । अवोढ । अवक्षाताम् ।

'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । यक्षीष्टेति । आक्षीर्लिकि आत्मनेपदे प्रथ-
मैकवचने सीयुटि जस्य पक्षे तस्य कस्य सस्य पक्षमिति भावः । प्रयाक्षीदिति । सिचि
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । जस्य प, तस्य कः, सस्य प इति भावः । प्रयष्टेति । अयज् सू-
त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सङ्गोपे, जस्य पः, ष्टुत्वेन तकारस्य ढ इति भावः ।
अयक्षाताम् । अयक्षत । अयक्ष्यत्—अयक्षयत् । हु वप बीजसन्ताने इति । प्ररोहार्थं बी-
जानां क्षेत्रेषु प्रक्षेपणे इत्यर्थः । तदाह—क्षेत्रे विकिरणमिति । 'वपिः प्रकिरणार्थं' इति
'सन्त्यङो' इत्यत्र भाष्यम् । गर्भाधानं चेति । 'अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे प-
रबीजानि वाप्सुः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । अयं क्षेत्रेऽप्येति । वप्तेति इति
शेषः । केशान् वपतीति । छिनत्तोत्यर्थः । अनिडयम् । उवापेति । 'लित्यभ्यासस्य' इ-
त्यकिरभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । किति तु 'वचिस्वपि' इति द्वित्वाप्राक्स-
म्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊपतुः । ऊपुः । उवपिथ-उवपथ । उपथुः । ऊ । उवाप-
उवप । उपिव । उपिम । ऊपे इति । ऊराते । उपिरे । उपिवे । ऊराथे । उपिवधे ।
ऊपे । उपिवहे । उपिमहे । वप्तेति । वप्स्यति—वप्स्यते । वपतु—वपताम् । अवपत्—
अवपत । वपेत्—वपेत । उप्यादिति । आक्षिपि यासुः किरात् 'वचिस्वपि' इति स-
म्प्रसारणम् । वप्सीष्टेति । सीयुटि रूपम् । प्रयवाप्सीदिति । लुकि परस्मैपदे सिचि हल-
न्तलक्षणा वृद्धिः । 'नेर्गाद्' इति यावम् । अवाप्ताम् । अवाप्सुः । अवप्तेति । आत्मने-
पदे लुकि 'झलो झलि' इति सङ्गोपः । अवप्साताम् । वड प्रापणे इति । अयमनिट् ।
वहति—वहते । उवाहेति । 'लित्यभ्यासस्य' इति अकिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणमि-
ति भावः । किति 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊहतुः । ऊहुः । भार-
द्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—उवहियेति । 'न शसद्' इति निषेधात् 'थलि च सेटि'
इति न भवति । अथ थलि अनिटपक्षे आह—सहिवहोरोदवर्णस्येति । सहिवहोरोदवर्णस्य
ओत्स्याड्डलोपे परत इत्यर्थः । 'ड्रूलो' इति दीर्घं बाधित्वा ओरवमिति भावः ।
उवोढेति । उवह् थ इति स्थिते ढवधत्वष्टुस्वढलोपाः ओत्त्वं चेति भावः । ऊहथुः ।
ऊह । उवाह—उवह । ऊहिव । ऊहिम । क्वादिनियमादिट् । ऊहे इति । ऊहाते ।
ऊहरे । ऊहिषे । ऊहाथे । ऊहिष्वे—ऊहिद्वे । ऊहे । ऊहिवहे । ऊहिमरे । वोढेति ।
तासि ढवधत्वष्टुस्वढलोपाः ओरवं च । लृट् श्ये, इत्य ढः, तस्य कः, पक्षम् । तदा-
ह—वक्ष्यति—वक्ष्यते इति । वहतु—वहताम् । अवहत्—अवहत । वहेत्—वहेत् । उवा-
ह । भवाक्षीदिति । हलन्तलक्षणद्वौ ढकषाः प्राग्बन् । अवोढामिति । 'झलो झलि' इति

अवक्षत । अत्रोदाः । अवोढवम् । १००५ वस निवासे । परस्मैपदी । वक्षति । उवास । २४१० शासिवसिघसोतां च ॥३॥६०॥ इण्कुभ्यां परस्येषां सस्य यः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ—उवस्थ । वस्ता । 'सः स्यार्धधातुके' (सू २३४२) । वस्यति । उष्यात् । अवासीत् । अवाताम् । वेज् १००६ तन्तुसन्ताने । वयति—वयते २४११ वेजो वयिः २।४।४१॥ वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । २४१२ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतित्वश्चति-

सलोपे ढत्वधस्वष्टुत्वढलोपाः ओस्वं चेति भावः । अवाज्जुरिति । उसि सिचि वृद्धौ ढकषाः । अवाज्जीः । अवोढम् । अवोढ । अवाचम् । अवाक्ष्व । अवाक्ष्म । अवोदेति । लुक् आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने अवह् स् त इति स्थिते सलोपः ढत्वधस्वष्टुत्वढलोपाः ओस्वं च । अवज्ञातामिति । आतामि सिचि ढकषा इति भावः । अवचतेति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्युदादेशः । अवोढवमिति । अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि । अवक्ष्यत्—अवक्ष्यत । इति बहुवचनतः स्वरितेतो गताः । वसधातुरनिट् । अकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । तदाह—उवासेति । किति तु 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादौ ऊप् अतुस् इति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादप्राप्ते पश्ये—गमिवसि । 'सहेः साढः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'इण्कोः' इति 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति चाधिकृतम् । तदाह—एण्-वर्गाभ्यामिति । भारद्वाजनियमात्थलि पेट् इति मत्वा आह—उवसिथ—उवस्थेति । 'न शसदद' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । ऊषथुः । ऊष । उवास—उवस । ऊषिव । ऊषिम । क्रादिनियमादिट् । वम् स्य ति इति स्थिते आह—सः स्यार्धधातुके इति । अनेन सकारस्य तकार इति भावः । वसतु । अवसत् । वसेत् । उष्यादिति । आशीलिङि यासुटः किरात् वस्य सम्प्रसारणे 'शासिवसि' इति षष्ठमिति भावः । अवासीदिति । सिचि ह्रजन्तलक्ष्यवृद्धौ सस्य तकारः । अवातामिति । अवस्सूतामिति स्थिते वृद्धौ 'सलो झलि' इति सलोपे प्रथमलक्षणमाश्रित्य सकाराद्याः ऋधातुकपरत्वात् धातुसकारस्य 'सः सि' इति तकारः । वस्तुतस्तु सिज्जलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'सः सि' इति तकारे सिज्जलोप इति बोध्यम् । अवास्तुः । अवासीः । अवाचम् । अवाच । अवात्सम् । अवात्स्व । अवात्स्म । अवस्थ्यत् । वेज्धातुरनिट् । गिरिबाहुभयपदी । तन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तूनां तिर्यङ्प्रसारणविशेषः । वयति-वयते इति । अपि अयादेशः । वेजा वयिः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—वा स्याल्लिटि । 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुबुद्धेरिति भावः । उच्चारणार्थ इति । इकारस्य ह्रस्वञ्जकत्वे तु नुम् स्यादिति भावः । उवायेति । यकि वयादेशे यजादित्वाद्भक्ति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य' इति वकारस्य सम्प्रसारणे षपचाङ्गिरिति भावः । अत्र यकारस्य तु न सम्प्रसारणम्, 'लिटि वचो यः'

पृच्छतिभृज्जतीनां किति च ६।१।१६॥ एषां किति किति च सम्प्रसारणं
स्थात् । इति यकारस्य प्राप्ते—२४१३ लिटि वयो यः ६।१।३८॥ वयो
यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयुः । ऊयुः । २४१४ वक्ष्यास्यान्यतरस्यां
किति ६।१।३९॥ वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवः । उव-
यिथ । वयस्तासावभावार्थलि नित्यमिट् । स्थानिवद्भावेन भित्वात् । ऊये । ऊवे ।
वयादेशा भावे—२४१५ वेञ्जः ६।१।४०॥ वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ ।

इति तन्निषेधस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यपि णलि वयादेशाभा-
वेऽपि द्वित्वे अभ्यासस्य सम्प्रसारणे 'अचो ञ्छिति' इति वृद्धौ आयादेशो उवायेति
सिद्ध्यति । तथापि ऊयतुरित्याद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो न्या-
य्यत्वाद्दुपपन्नस्तः । वे अतुस् इति स्थिते वयादेशे कृते—ग्रहिज्या । चकारेण 'वचिस्वपि-
यजादीनाम्' इत्यतः कितीति समुच्चयते । 'व्यङ्गः सम्प्रसारणमिथ्यनुवर्तते । तदाह-
पञ्चमित्यादि । अत्र परस्मैपदिग्रन्थादिसाहचर्यात् 'अय-वय-पय' गतौ इति पठितस्या-
त्मनेपदिनो वयेनं ग्रहणम् । यजादित्वादेव वयेः सम्प्रसारणे सिद्धे अत्र वयग्रहणं स्पष्टा-
र्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । इति यकारस्य प्राप्ते इति । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति
लिङ्गादन्त्यस्य यथाः पूर्वं सम्प्रसारणमिति विज्ञानाद्यकारस्य सम्प्रसारणे प्राप्ते सतीत्य-
र्थः, लिटि वयो । सम्प्रसारणं नेति । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
भावः । तथा च यकारस्य सम्प्रसारणानिषेधे वकारस्य सम्प्रसारणमिति भावः तदाह-
ऊयतुरिति । वक्ष्यास्य । 'लिटि वयो यः' इत्यनुवर्तते । तदाह—वयो यस्येत्यादि । उवयिथेति ।
अकित्त्वाच्च वः । अजन्तत्वाद्वाक्यवत्त्वाच्च थलि इह्विकल्पमात्राङ्ग्याह—वयस्ता-
सावभावार्थलि नित्यमिडात् । वयेलिट्येव विहितत्वेन तासावभावात् 'अचस्तास्वत्'
इति 'उपदेशेऽश्वतः' इति च ह्रस्वनिषेधाऽप्रसक्त्या क्रादिनियमाश्रित्यमिडित्यर्थः ।
'यस्तासावस्ति नायाऽनिट् च' इति भाष्यम् । ऊयथुः—ऊवथुः । ऊय-ऊव । उवाय-
ऊवय । ऊयिव-ऊविव । ऊयिम-ऊविम । ननु वयेरभित्वात् कथमुभयपदित्वमि-
त्यत आह—स्थानिवद्भावेनेति । ऊवे—ऊवे इति । 'वक्ष्यास्यान्यतरस्याम्' इति वक्ष्यविक-
ल्पः । वत्त्वाभावे 'लिटि वयो यः' इति यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । वकारस्य 'ग्र-
हिज्या' इति 'वचिस्वपि' इति वा सम्प्रसारणम् । ऊयाते । ऊयिरे । ऊयिषे । ऊयाथे ।
ऊयिष्वे । ऊये । ऊयिवहे । ऊयिमहे । क्रादिनियमादित् । एवं, ऊवाते । ऊविरे । इत्या-
दि । वयादेशाभावे इति । यजादित्वात् 'लिट्यभ्यासरय' इति 'वचिस्वपि' इति च स-
म्प्रसारणे प्राप्ते सतीति शेषः । वेञः । 'लिटि वयो यः' इत्यतो लिटीति 'न सम्प्रसा-
रणे सम्प्रसारणम्' इत्यतो न सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह—वेञो नेति । अत्र
कितीति नानुवर्तते । तदाह—ववाति । णलि सम्प्रसारणनिषेधे 'आदेच उपदेशे' इत्या-

ववतुः । ववुः । वविथ—ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् ।
१००७ व्येञ् संवरणे । व्ययति—व्ययते । २४१६ न व्यो लिटि ६।१।४६॥
व्येञ् आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसार-
णम् । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रहादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे
किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । 'इडत्यति—' (सू २३८४) इति

त्वे 'आन औ गुञः' इत्यौभावे 'वृद्धिरेषि' इति वृद्धौ रूपम् । ववतुरिति । 'आदेचः'
इत्याश्चे 'आतो लोपः' । एवं ववुः । भागद्वाजनियमाथलि वेट्, वेअस्तासावनिट्क-
त्वात् । तदाह—वविथ—ववाथेति । इट्पक्षे अकिरोऽपि इट्परत्वादासलोप इति भावः ।
ववथुः । वव । ववौ । वविथ । वविम । ऋादिनियमादिट् । ववे इति । ववाते । वविरे ।
वविषे । ववाथे । वविष्वे । ववे । वविवहे । वविमहे । वातेति । लुटि तासि आत्त्वम् ।
वास्यति—वास्यते । वयतु—वयताम् । अवयत्—प्रवयत । वयेत्—वयेत । ऊयादिति ।
आशीलिङि यासुटि कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सावंधातुक-
योः' इति दीर्घ इति भावः । वासीष्टेति । आशीलिङि आत्मनेपदे, सीयुटि आत्वे
रूपम् । वासीयास्ताम् । अवासीदिति । आत्वे कृते इट्सको । अवास् इ स ईदिति
स्थिते 'इट ईटि' इति सिचलोपः । अवासिष्टामित्यादि । आत्मनेपदे—अवास्त, अवा-
साताम् इत्यादि । अवास्यत्—अवास्यत । व्येञ् संवरणे इति । निरवाहुभयपक्षी । अनिट् ।
व्ययति—व्ययते इति । अपि अयादेशः । गलादौ तु आत्वे विध्यौ, विध्यतुरित्यादि
प्राप्तम् । तत्राह—न व्यो लिटि । 'व्ये' इत्यस्य कृतात्तस्य षष्ठ्यन्तस्य 'व्य' इति निर्दे-
शः । आस्वमिति । 'आदेच उपदेशे' इत्यतः आदिष्यनुबुत्तेरिति भावः । वृद्धिरिति ।
गलि व्ये अ इति स्थिते 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धिरित्यर्थः । तथाच व्यै अ इति स्थि-
तम् । ननु तत्र द्विष्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उत्तर-
खण्डस्य आयादेशे विव्याय इति रूपं वचयति । तदयुक्तम्, सम्प्रसारणाप्राक् पर-
त्वात् हलादिशेषेण यकारस्य निबृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सति उव्यायेयाप-
त्तेरित्यत आह—परमपीति । उभयेषामिति । 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रे 'उभयेषामिति
ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति—अन्यथेति । 'वचिस्वपिषजादीनाम्' इत्यस्य
'ग्रहणभावविषयविषयिचितिवृत्तिपृच्छतिभुज्जतीनाम्' इत्यस्य च स्वरितत्वादेवा-
त्रानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्लिट्यभ्यासस्य' इत्यत्र 'उभयेषां'ग्रहणं पुनर्विधानाधेयम् । तथाच
वच्यादीनां ग्रहादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटीति द्विविधानं लब्धम् । तत्र
द्वितीयं विधानं नियमार्थम्—उभयेषामभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव स्याद्वेतरदिति । तेना-
भ्यासे एतत्सम्प्रसारणविषये कार्यान्तरनिवृत्तिः सिद्ध्येत्यर्थः । तथाच प्रकृते अभ्यास-
यकारस्य सम्प्रसारणे सिद्धं रूपमाह—विव्यायेति । विव्यतुः । विव्युरिति । 'वचिस्वपि' इति
सम्प्रसारणे द्विष्वे णिति भावः । यलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पमाशङ्क्याह—एव-

नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय—विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्या-
सीष्ट । अव्यासीत्—अव्यास्त । १००८ हेञ् स्पर्शायां शब्दे च । ह्यति—ह्यते ।
२४१७ अभ्यस्तस्य च ६।१३३॥ अभ्यस्तीभविष्यतो हेजः सम्प्रसारणं स्यात् ।
ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुह्वतुः । जुह्वुः । जुहोथ—जुह्विथ । जुह्वे । हाता ।

त्यतीति । विव्ययिथेति । अक्षिवाद्भ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । विव्यथुः । विव्य
विव्याय—विव्ययेति । अक्षिवाद्भ्यासस्य सम्प्रसारणे णित्त्वविकल्पाद्बुद्धिविकल्प
इति भावः । विव्यिव । विव्यिम । विव्ये इति । कित्यात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे
पूर्वरूपे वि इत्यस्य द्वित्वं यणिति भावः । विव्याते । विव्यिरे । विव्यिपे । विव्याथे ।
विव्यिद्वे—विव्यिध्वे । विव्ये । विव्यिगहे । विव्यिगहे । व्यातेति । ताभि एकारस्य आ-
त्वम् । व्यास्यति—व्यास्यते । व्ययतु व्ययताम् । उच्यतु—अच्ययत । व्ययेत्—
व्ययेत । वीयादिति । कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः'
इति दीर्घः । वीयास्ताम् । व्यामीष्टेति । आशीलिङ्गीसीयुटि आत्त्वम् । अव्यामीदिनि ।
लुङि सिचि आस्वे इट्सकोः सिज्जलोपः । अव्यासिष्टाभ्यादि । अव्यास्तेति । लुङि आत्म-
नेपदे अव्ये स्त् इति स्थिते आत्त्वमिति भावः । अव्यासातामित्यादि । अव्यास्यत्—
अव्यास्यत । हेज्धातुरनिट् । जिह्वाटुभयपदी । शब्द चेति । आकारणार्थः 'आगच्छे'-
त्यादिशब्दोऽत्र विवक्षितः । ह्यति—ह्यते इति । शपि अयादेशः । णलादौ अकिति 'लिट्य-
भ्यासस्य' इति अभ्यासस्यैव सम्प्रसारणे प्राप्ते-अभ्यस्तस्य च । 'ह्यः सम्प्रसारणम्' इत्य-
नुवर्तते 'ह्य' इति कृतात्वस्य 'ह्ये' इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । तथाच अभ्यस्तीभूतस्य हेजः
सम्प्रसारणमिति लभ्यते । तथा सति णलि ह्ये अ इति स्थिते द्वित्वे कृते 'उभे अभ्यस्त-
म्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य सम्प्रसारणे कृते पूर्वखण्डस्याभ्यासस्य 'न सम्प्र-
सारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधः स्यादिष्यत आह—अभ्यस्तीभविष्यत इति । ननु यद्यभ्य-
स्तीभविष्यतो हेजः सम्प्रसारणं तर्हि द्वित्वं बाधित्वा परस्वात्सम्प्रसारणे सति 'विप्र-
तिषेपे यद्बाधितं तद्बाधितम्' इति न्यायात् द्वित्वं न स्यादिष्यत आह—ततो द्वित्वमिति ।
सम्प्रसारणानन्तरं द्वित्वमित्यर्थः, पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । तथाच णलि आस्वे
कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हु' इत्यस्य द्वित्वे 'कुहोऽनु' इति चुषे तस्य जशवे 'अचो
ष्णि' इति वृद्धौ अवादेशे परिनिष्ठितं रूपमाह—जुहावेति । जुह्वतुरिति । अनुभि
आस्वे आल्लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् 'अभ्यस्तस्य च' इत्यनेन सम्प्रसारणे 'वा-
यादाङ् बलीया' इत्यस्याऽनित्यतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे उवङ्कितः भावः ।
यद्यपि किति 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि अकिति आवश्यक-
कमभ्यस्तस्य चेत्येतत् न्याय्यत्वादिहापि भवतीति बोध्यम् । एवं जुह्वुः । भारद्वाज-
नियमास्थलि वेट् । तदाह—जुहोथ, जुह्विथेति । जुह्वथुः । जुह्व । जुहाव—जुह्व ।
जुह्विथ । जुह्विम । क्वादिनियमादिट् । जुह्वे । जुह्वते । जुह्विरे । जुह्विपे । जुह्व-४-

ह्यात् । हासीष्ट । २४१८ लिपिसिचिह्न ३।१।५३॥ पञ्चश्चोत्तरङ् स्यात् । २४१९ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।५४॥ 'आतो लोपः—' (सू २३ ७१) । अहत् । अहताम् । अहन् । अहत-अहास्त ।

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । १००९ वद व्यक्तायां वाचि । अञ्छ वदति । उवाद । ऊदतु । उवदिथ । वदिता । उघात् । 'वदवज—' (सू २२६०) इति वृद्धिः । अवादीत् । १०१० दुओ शिव गतिवृद्धयोः । श्वयति । २४२० विभाषा श्वेः ६।१।३०॥ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः ।

ये । जुहुविध्वे । जुहुवे । जुहुविवहे । जुहुविमहे । हातेति । तासि आत्वम् । हास्य-ति-हास्यते । ह्यतु-ह्यताम् । अह्यत-अह्यत । ह्येत्-ह्येत । ह्यादिति । आशीलिङि आच्वे यासुटि किच्चात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वङ्पे 'अकृत्सार्व-धातुकयोः' इति दीर्घं इति भावः । हासीष्टेति । आशीलिङि सीयुटि रूपम् । लुङि विशे-षमाह-लिपिसिचि । लिपि सिचि हा एषा समाहारद्वन्द्वापञ्चम्येकवचनम् । 'क्तेः सिच्' इत्यतः क्लोरिति 'अस्यतिवक्तिरूयातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते । तद्वाह-पञ्च इति । इदं परस्मैपदविषयम्, आत्मनेपदे विकल्पविधानात् । तद्वाह-आत्मनेपदेषु । आतो लोपः इति । अ हा अ त् इति स्थिते 'आतो लोप इति च' इत्यालोप इत्यर्थः । अह-दिति । अहताम् । अहन्त्यादि । अहतेति । लुङि आत्मनेपदे अङि रूपम् । अह्वेताम् । अह्वन्तेत्यादि । अहभावपक्षे त्वाह-अह्वस्तेति । अह्वासाताम् । अह्वासत । इत्यादि । अह्वास्यत्-अह्वास्यत ।

वद व्यक्तायां वाचीति । अञ्छशिवभाजनेन स्पष्टोच्चारणे इत्यर्थः । सेडयम् । अञ्छ वदतीति । 'अञ्छेत्यवयवमाभिमुख्ये । अभिमुखं वदतीत्यर्थः 'अञ्छ गत्यर्थवद्भेषु' इति गतित्वादञ्छेत्यस्य धातोः प्रागेव प्रयोग इति भावः । अकिति लिटि द्विस्वे 'लिटय-भ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति मत्वा आह—उवादेति । किति लिटि तु 'वचिस्वपि-यजादीनाम्' इति द्वित्वात्प्राक् सम्प्रसारणे कृते द्विस्वे सवयर्दीर्घं इति मत्वाह—ऊर-त्तरिति । उवादयेति । द्विस्वे अभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । ऊदथुः । ऊद । उवाद-उवद । ऊदिव । ऊदिम । वदतेति । तासि इट् । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत् । उवादिति । आशीलिङि यासुटि किच्चात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । 'अवादीत्' इत्यत्र हलन्तलृणवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य वदधातोः पृथक् ग्रहणाद्वृद्धिरित्यभिप्रेत्याह—वदवजेति वृद्धिरिति । एतदर्थमेव 'वदवजहलन्तस्य' इत्यत्र वदधातोः पृथक् ग्रहणमिति भावः । दुओ शिव इति । दुरोकारश्चेत् । श्वयतीति । शपि गुणाऽयादशौ । लिटि तु अकिति णकादौ 'लिटयभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते, किति तु अनुसादौ द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपि' इति नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते आह—विभाषा श्वेः । सम्प्रसा-

‘अथतेलिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः’ (वा ३४६२) । तेन ‘लिट्यभ्यासस्य-’ (सू २४०८) इति सम्प्रसारणं न । शिष्याय । शिषियतुः । श्रियता । श्रयेत् । शूयात् । ‘जृस्तन्मु-’ (सू २२६१) इत्यच् वा । २४२१ श्रयतेरः ७।४।१८॥ श्रयते-
रिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । ‘विभाषा
घेट्श्रव्योः’ (सू २३७५) इति चङ् । इयच् । अशिषियत् । ‘क्षयन्त-’ (सू

रणमिति । ‘इयङ्कः सम्प्रसारणम्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लिटि यङि चेति । ‘लिङ्य-
ङोः’ इत्यनुवृत्तेरिति भावः । गुशावेति । यलि अभ्याससम्प्रसारणं बाधित्वा द्विस्वाप्रा-
गेव परत्वादानेन सम्प्रसारणे कृते ततो द्विषे वृद्धयावादेशाविति भावः । अकित्त्वाद्द्व-
चिस्वपीत्यस्य नात्र प्राप्तिः । तथाच लिट्यकित्स्वेकवचनेषु द्विस्वात् प्रागप्राप्तस्य
सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । ‘शुश्रुवतु’रित्यादिद्विवचनबहुवचनेषु तु द्विस्वात्प्राक्
वचिस्वपीति प्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । तथाच उभयत्र विभाषेयम् ।
यङ्क्षे त्वप्रासविभाषैवेयम्-शोश्रूयते । शोशीयते । तत्र यलि एतत्सम्प्रसारणाऽभावः
पक्षे स्थि इत्यस्य द्वित्वानन्तरमभ्याससम्प्रसारणे गुश्याय इति प्राप्ते आह-इवयते-
लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति । लिट्यभ्याससम्प्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
तथाच ‘सि’ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽभावादभ्यासे इकार एव श्रूयते इत्याह-
तेनेति । शूयादिति । आशीलिङि यासुटः कित्त्वाद्द्वचिस्वपीति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे ‘अ-
कृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह-जृस्तन्म्विति । तथाच
अस्थि अ ए इति स्थिते इयङि प्राप्ते-अथयतेरः । श्रयतेरः अः इति ऋट्ठेः । श्रयते-
रिति श्रितपा निर्देशः । सिधातोरित्यर्थः । ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यन्त्यस्य इकारस्येति
लभ्यते । ‘ऋट्ठोऽङि’ इत्यतः अङीत्यनुवर्तते । तदाह-इवयतेरिकारस्येति । अश्व अ
ए इति स्थिते सवर्णादीर्घमाशङ्क्याह-ररूपमिति । आधन्धातुकोपदेशे अदन्तत्वाभा-
वात् न अङ्गोपः । अश्वन्नि । अश्वः । अश्वतम् । अश्वत । अश्वम् । अश्वव ।
अश्वाम । अङ्गभावपक्षे त्वाह-विभाषेति । इयङिति । ‘चङि’ इति द्विस्वमित्यपि ज्ञेयम् ।
तदाह-अशिषिव्यादिति । अङ्गश्चङ्चाऽभावे तु अशिव ईत् इति स्थिते इकारस्य सिचि
वृद्धौ सत्याम् आयादेशे अशवायीदिति प्राप्ते आह-क्षयन्तेति न वृद्धिरिति । द्विप्रहणा-
दिति भावः । न च ‘नेटि’ इत्येव । सिचि वृद्धेः निषेधसिद्धेः पृथक् द्विप्रहणं व्यर्थमिति
वाच्यम्, ‘नेटि’ इति निषेधस्य हलन्तलक्षणबुद्धिमात्रविषयत्वात् । न च अशिव
ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धयपेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च इकारस्य गुणे एकारे कृते
ह्रगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्धयप्राप्त्या अयादेशे कृते यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणवृद्धेर्नि-
षेधसिद्धेः ‘क्षयन्त’ इत्यत्र द्विप्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अश्वकाश तथा अपवाद्-
त्वेन गुणं बाधित्वा सिचि वृद्धेः प्राप्ते तन्निषेधार्थत्वादिवचनम् । बुद्धित्वस्य व्याक्या-

२२९९) इति न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यज्ञादयो वृत्ताः । भ्वादिस्वाकृति-
गणः । तेन चुलुभ्पतीत्यादिसग्रहः । इति भ्वादयः ।

२३२२ ऋतेरीयङ् ३।१।२६॥ ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे ।
जुगुप्सायामयं धातुः इति बहवः । कृपायां च इत्येके । 'सनाद्यन्ताः—' (सू २३०४)
इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयांचके । आर्घधातुकविवक्षायां तु 'आयादय आ-
र्घधातुके वा' (सू २३०५) इतीयङ्भावे 'शेषात्कर्तरि—' (सू २१५६) इति
परस्मैरदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् । इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥ २ ॥

१०११ अद भङ्गे । द्वौ परस्मैपदिनौ । २४२३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः
२।४।७२॥ लृक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । २४२४ लिट्यन्यतर-

नम्—यज्ञादयो वृत्ता इति । ननु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न व्याख्यायते इत्यत आह—
भ्वादिस्वाकृतिगण इति । चुलुभ्पतीति । चुलुभ्पधातुर्कार्थकः, तस्यापि भ्वादिगणे पा-
ठात् शब्दिकरणत्वमिति भावः । इति भ्वादय इति । नचैवं सति 'अद भङ्गे' इत्यादीनां
वक्ष्यमाणानां धातुत्वं कथमिति शङ्क्यम्, शब्दिकरणाः भ्वादयः समाप्ता इत्यर्थात् ।

ऋतेरीयङ् । ऋतेर्धातुगते अदर्शनादाह—ऋतेः सौत्र इति । स्वार्थे इति । अर्थविशेष-
स्यानिर्दृशादिति भावः । तकारान्नो धातुरयमिका निर्दिष्टो न त्विकारान्तः । इद-
न्तत्वे हि सवर्णदीर्घण्येव सिद्धे ईयङिति ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । नच इदन्तत्वे सति
'प्रनेकावः' इति यण् स्यादिति वाच्यम्, एवमपि ऋतेर्कार्यः इति कथमत्रये कृते
'अकृत्सावंधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घण्येव सिद्धे ईयङ्विधिवैयर्थ्यात् । एके इति । अन्ये
इत्यर्थः । ऋतीयते इति । ईयङोऽदन्तत्वात् शपि पररूपम् । ऋतीयाञ्चके इति । 'कास्म-
त्थयात्' इत्याम् । ऋतीयता । ऋतीयिष्यते । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयेत ।
ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत । आनर्तति । ऋन् इति तकारान्तात् लिटि
णलि द्विवे उरदश्चे रपरत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे 'तस्मान्नुङ्-
द्विहलः' इति जुट्, 'जुडविधौ ऋकारेकदेशो रेफो हल्स्वेन गृह्यत' इत्युक्तेरिति भावः ।
आनृततुः । आनृतुः । अनिट्सु अस्याऽपाठात् यलि नित्यमिट् । आनर्तिष । आनृ-
तथुः । आनृत । आनर्त । आनृतिव । आनृतिम । अर्तिता । अर्तिष्यति । ऋत्यात् ।
आर्तीदिति । 'इः ईट्' इति सिङ्गोपः प्राडागमः । आर्तिष्यत् । इति श्रोवास्तुदेवदीक्षित-
विदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीं पाठ्यायां बालमनोरमाख्यायां शब्दिकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ लुग्विकरणान् धातुलृक्प्रयितुमुपक्रमते—अद भङ्गे इति । अनिट्यम् । अदिप्र-
भृतिभ्यः । 'ण्यक्षत्रिपार्षजितः' इत्यतो लुगिरण्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे—लृक् स्यादिति । अदिप्रभृतिभ्यः परस्मै शपो लुगिति फलितम् । असीषि ।

तनोस्यादयः । इतः । घ्नन्ति । २४२६ वमोर्वा ङा३।२३॥ उपसर्गस्थान्निमि-
त्तात्परस्य हन्तेर्नस्य यो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहयिम—प्रहन्मि । प्रहण्वः—
प्रहन्वः । 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इति कुस्वम् । जवान । जघ्नन्तुः । जघ्नन्तुः ।
२४३० अभ्यासाच्च ७।३।४५॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुस्वं स्यात् ।
जघनिय-जघन्थ । हन्ता । 'ऋद्वनोः—' (सू १३६६) इतीट् । हनिष्यति ।
हन्तु-हतात् । घ्नन्तु । २४३१ हन्तेर्जः ६।४।३६॥ ही परे । आभीषतया जस्या-
सिद्धत्वाद्धेर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् ।
अहनम् । २४३२ आर्धधातुके २।४।३५॥ इत्यधिकृत्य । २४३३ हनो वध

इति निष्ठायामिडभावे वतः वतवान् इत्युदाहरणम् । वनतेस्तु भौवादिकस्य उदित्वा-
भावाग्निष्ठायां सेट्कत्वेऽपि क्तिनि वतिरित्युदाहरणम् , तत्र 'तितुत्रतथसिमुपरकसेषु
च' इति इणिनपेक्षादित्यलम् । इत इति । तसि अनुदात्तोपदेशानुनासिकान्तस्वाञ्छा-
रलोपः, 'सार्वधातुकमपित्' इति तमो क्तिवात् । घ्नन्तीति । अजादित्परकत्वात्
'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुप्पेन हस्य चः । हंसि । हथः । इथ । वमो-
र्वा । 'उपसर्गादिसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो ङाः' इति सू-
त्रमनुवर्तते । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यतो हन्तेरिति । तदाह—उपसर्गस्थान्निमित्तादिति ।
अलि जहानेति स्थिते आह—हो हन्तेरिति । 'अभ्यासाच्च' इत्यपेक्षया अस्यान्तरङ्ग-
त्वेन न्याय्यत्वादिति भावः । जघ्नन्तुरिति । 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति
कुस्वम् । यच्च भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पे जघनिय जहन्थ, इति स्थिते ङित्प्रत्य-
यपरत्वाभावाच्चकारपरत्वाभावाच्च 'हो हन्तेः' इति कुप्वाऽप्राप्तौ—अभ्यासाच्च ।
'हो हन्तेः' इत्यनुवर्तते । 'चजोः कु विण्णयतोः' इत्यतः कुप्रद्वयं च । तदाह—अभ्यामात्
परस्येत्यादिना । जघनिय, जघन्थेति । इडभावे नस्याऽनुस्वारपरसङ्घर्षो । जघ्नन्तुः । जघ्नन् ।
जघान-जघन । जघिनव । जघ्नम । लृटि स्ये इणिनपेक्षमाशङ्क्याह—ऋद्वनोरिति ।
हन् हि इति स्थिते 'हुन्नहभ्यः' इति धिषे प्राप्ते—हन्तेर्जः । 'गा हौ' इत्यतः हौ
इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—ही परे इति । कृते जादेशे 'अतो हेः'
इति हेर्लुं कमाशङ्क्य आह—भाभीयतयेति । जहीति । इतात् । इतम् । इत । हनानीति ।
आटः पिप्पेन क्तिवाऽभावाच्चोपधालोप इति भावः । अहन्ति । जहन्तिपि, 'इत्श्च'
इति इकारलोपे 'संयोगान्तस्य' इति तकारलोपः । न्याय्यत्वाद्धलङ्घ्यादिलोपो वा ।
अरन्मिति । अहन्व । अहन्म । झलादिपरकत्वाऽभावाच्चोपधादीर्घः । विविजिक्कि
हन्त्यात्, हन्त्याताम् इत्यादि । आशीर्लिङ्गि वधादेशं वक्ष्यन्नाह—मार्धधातुके । इत्यधिकृ-
त्येति । 'अहो जगिजः' इत्यादिविचयो वक्ष्यन्त इति शेषः । तदधिकारस्थं सूत्रमाह—
हनो वध । वधेति लुप्तप्रथमाकम् । हनो वधादेशः स्यादाधधातुके लिङ्गीत्यर्थः ।

लुङि २।४।४२॥ २४३४ लुङि च २।४।४३॥ वधादेशोऽदन्तः । 'आर्धधातुके' (सू २३०७) इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशोऽकारान्तत्वात् 'अतो लोपः—' (सू २३०८) वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । 'हन्तेः—' (सू ३५६) इति यात्वम् । प्रहयात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् 'अतो हलादेः—' (सू २२८४) इति न वृद्धिः । अवधीत् ।

अथ चत्वारः स्वरितेः । १०१३ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्य-
ति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु—द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहे । अद्वेष्ट् ।
२४३५ द्विषश्च ३।४।११॥ लङो मेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् ।
अद्वेषम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विचीष्ट । अद्विचत् । १०१४ दुह प्रपूरयो । प्रपूरण

लुङि च । हनो वधादेशः स्यात् लुङोत्थयः स्पष्टः । वधादेशोऽदन्त इति । भकारादकारो न सुकोच्चारणार्थ इति भावः । तत्प्रयोजनं तु अनुपदमेव अवधीत् इत्यत्र वक्ष्यते । ननु आशील्लिङि हन् यादिति स्थिते आर्द्धधातुके परे कृतस्य वधादेशस्य आर्द्धधातुकोप-
देशे अकारान्तत्वाऽभावात् कथं वध्यादित्यत्र अल्लोप इत्यत आह—विषयसप्तमीति ।
तथाच आर्द्धधातुके विवक्षिते तत्प्रसृप्ते प्रागेव वधादेशे कृते आर्द्धधातुकप्रवृत्तिरिति
फलितम् । ततश्च आर्द्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तत्वादल्लोपो निर्बाधः ।
तदाह—तेनेति । अवधीदिति । सिचि अल्लोपे कृते वधादेशस्य भकारान्ततया एकाक्षत्वे-
ऽप्यादेशोपदेशे अनेकाक्षत्वेन 'एकाच उपदेशे' इति निषेधाऽभावात् सिचि इट् । 'अतो
हलादेः' इति वृद्धिस्तु न भवति, 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्वात् ।
एतदर्थमेव हि वधादेशस्य अदन्तत्वमाश्रितम् ।

स्वरिते इति । उभयपदिन इति फलितम् । द्विष अप्रीताविति । अनिट् । द्वेष्टीति ।
पितृत्वेन हित्त्वाऽभावात्लघूपधगुण इति भावः । द्विष्टः । द्विषन्ति । द्वेष्टि । द्विष्टः ।
द्विष्ट । द्वेष्टि । द्विष्टः । द्विष्टः । तद्धि उदाहरति—द्विष्ट इति । द्विष्टाश्च गुणः ।
द्विष्टाते । द्विष्टते । द्विष्टे । द्विष्टाथे । द्विष्ट्वे । द्विष्टे । द्विष्ट्वहे । द्विष्टमहे । षडारिति
षस्य कर्त्तव्यं मत्वा आह—द्वेक्ष्यतीति । द्विष्टीति । द्वेष्टि, षस्य जरत्वेन डः, घृत्वेन
ढः । द्विष्टात् । द्विष्टम् । द्विष्ट । द्वेषाणीति । आटः पितृत्वेन हित्त्वाभावात् गुणः, षा-
त्परत्वाणत्वम् । द्वेषाव । द्वेषाम । द्विष्टाम् । द्विष्टाताम् । द्विष्टताम् । द्विष्टव । द्वि-
ष्टाथाम् । द्विष्ट्वम् । द्वेषे इति । आटः पितृत्वेन हित्त्वाऽभावात् गुण इति भावः ।
अद्वेष्टेति । अद्विष्टम् । गुणः । इकारलोपः हल्लयादिलोपः । 'वासवाने' इति 'श्लां
जक्' इति च चार्थजरत्वे इति भावः । अद्विष्टाम् । द्विष्टम् । 'मेर्जुस्' इति 'लङः शाक-
टायनस्य' इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषप्रयोगेन सूत्रं व्याचष्टे—लङो मेरित । अद्वि-
षन्ति । अद्वेष्ट् । अद्विष्टम् । अद्विष्ट । अद्वेषम् । अद्विष्टव । अद्विष्टम् । विधिलिङि
परस्मैपदे आह—द्विष्यादिति । द्विष्याताम् । द्विष्युः इत्यादि । तद्धि आह—द्विषीतेति ।

पूरणाभावः । धात्वर्थे बाधते कश्चित् । दोग्वि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुत्ते ।
 दुग्धे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्व । धुग्धम् । दोहै । अघोक् । अदोहम् ।
 अदुग्ध । अधुग्धम् । अधुक्वत् । अधुक्त्वत् । 'लुग्वा दुह—' (सू २३६५) इति

द्विधीयाताम् । द्विधीरन् हत्यादि । आक्षीर्लिङ् द्विष्यास्ताम् हत्यादि । तङ्क्या-
 ह—द्विनीष्टेति । 'खिङ्सिचावारमनेपदेषु' इति कित्वाच्च गुणः । द्विधीयास्तामित्या-
 दि । लुङि परस्मैपदे आह—अद्वित्तदिति । 'शक इगुपधात्' इति कसः । अद्विच्यताम् ।
 अद्विच्यन् हत्यादि । तङ्कि अद्विच्यत । अद्विक्षाताम् । अद्विच्यन्त । हत्यादि । अद्वेषयत् ।
 अद्वेषयत । दुह प्रपूर्णे इति । अयमनिट् । 'पयो दोग्धि' हत्यादौ प्रकृष्टपूरणस्यार्थस्या-
 नवगमादाह—प्रपूर्णं पूरणाभाव इति । ऊधःपूरणप्रतिकूलोभाव इत्यर्थः । ऊधसः सका-
 शात् चारणे इति यावत् । ननु प्रपूर्णज्ञादस्य कुतोऽयमर्थ इत्यत आह—धात्वर्थे बा-
 धते कश्चिदिति । प्रसिद्धं धात्वर्थं कश्चिदुपसर्गो बाधित्वा अर्थान्तरं नयतीत्यर्थः । दोग्धी-
 नि । 'दादेः' इति हस्य घः, 'क्षवस्तयोः' इति तकारस्य धकारः, घस्य जश्चेन गः ।
 एवं दुग्धः इत्यपि । दुहन्ति । धोक्षीति । हस्य घः, चत्वेन कः, पत्वमिति भावः ।
 दुग्धः । दुग्ध । दोहि । दुह्मः । दुह्याः । लटि आत्मनेपदे आह—दुग्धे इति । घघगाः ।
 दुहाते । दुहते । धुक्षे इति । हस्य घः, दस्य भष् धकारः, घस्य कः, पत्वम् । दुहाथे ।
 धुग्धे इति । हस्य घः, भष्, घस्य गः । दुह्महे । दुह्महे । दुहोह । दुह्मगुः । दुह्मगुः ।
 अजन्ताऽकारवत्त्राभावात् क्रादिनियमान्निरप्यमिट्-दुदोहिथ । दुदुहथुः । दुदुह ।
 दुदोह । दुदुहिक्व । दुदुहिम् । दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहिरे । दुदुहिषे । दुदुहाथे ।
 दुदुहिद्वे-दुदुहिध्वे । दुदुहे । दुदुहिक्वे । दुदुहिमहे । दोग्धा । धोक्षयति । धोक्षयते ।
 दोग्धवति । दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धीति । हेर्धिः । घत्वजश्चे । दुग्धात् । दुग्ध-
 म् । दुग्ध । दोहानोति । आः पित्वाङ्कित्वाङ्गुणः । दोहीव । दोहाम् । दुग्धाम् ।
 दुहाताम् । दुहताम् । धुक्वेति । घस्य भ् जश्चत्वे पत्वम् । दुहायाम् । धुग्धमिति ।
 हस्य घः, भष् घस्य जश्चत्वम् । दोहै इति । आटः पित्वाङ्कित्वाङ्गुण इति भावः ।
 दोहावहै । दोहामहै । लङि परस्मैपदे आह—अभोगिति । तिप् इकारलोपः, हल्ङ्या-
 दिलोपः, हस्य घः, दस्य भष्, घस्य चत्वेन विकल्पः । अदुग्धाम् । अदुहन् । अधो ।
 अदुग्धम् । अदुग्ध । अदोहमिति । अदुह । अदुह्या । लङ्गन्तङ्याह—प्रबुद्धेति । हस्य
 घः, तकारस्य घः, घस्य गः । अदुहाताम् । अदुहत । अदुग्धाः । अदुहायाम् । अधुग्ध-
 मिति । हस्य घः, दस्य भष् घस्य गः । अदुहि । अदुह्महि । अदुह्याहि । लुङि परस्मै-
 पदे आह—प्रबुद्धेति । 'शक इगुपधात्' इति कसः । हस्य घः, दस्य भ्, घस्य चत्वं,
 पत्वम् । अधुक्षताम् । अधुक्षन् हत्यादि । लुङ्गन्तङ्याह—प्रबुद्धेति । 'कसरयाऽञि'
 अधुक्षताम् । अधुक्त्वन्त । अधुक्षयाः । अधुक्षायाम् । अधुक्षध्वम् । अधुक्षि । अधुक्ष-
 वहि । अधुक्षामहि । लुक्वेति । त यास् ध्वम् वहि एषु चतुर्षु दन्त्यादिषु परेषु 'लुग्वा

लुक्पक्षे तथास्वध्वहिषु लब्धवपि । १०१५ दिह उपचये । उपचयो वृद्धिः । प्रथि-
देधि । १०१६ लिह आस्वादाने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीडे ।
लिन्ने । लीढवे । लेढु । लीढाम् । लोढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षन् । अलिक्षत ।
अलिक्षाम् । अलीढ । अलिङ्गावहि-अलिहहे । अलेक्षयत् । अलेक्षयत । १०१७
चक्षिष् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । 'विचक्षणः

दुह' इति कस्य लुक्पक्षे लङीव ऋगाणीत्यर्थः । तथाच अदुग्धः । अदुग्धाः । अदु-
ग्धम् । अदुहहि । इत्यपि रूपागीति फलितम् । अलोचयत् । अलोचयत । दिह
उपचये इति । उपचयो वृद्धिः । अनिट् । प्रथिदेशीति । 'नेगंद' इति णत्वम् ।
दुहधातुवद्रूपाणि । लिह आस्वादाने इति । अनिट् । लेढीति । शपो लुकि ढत्वच-
त्वष्टुस्वढलोपाः । नेतीति । सिपि हस्य ढः 'षढोः' इति ढस्य क इति भावः ।
लीढः । लीढ । लेक्षि । लटि तङ्याह—लीडे इति । लिहाते । लिहते । लिक्षे इति ।
ढकषाः । लिहाथे इति सुगमम् । लीढव इति । ढत्वचत्वष्टुस्वढलोपश्चोः । लिहे । लि-
हहे । लिहहे । लेढा । लेचयति । लेचयते । लेढ्विनि । लीडात् । लीडाम् । लिहन्तु ।
लीढीति । हेर्भिः ढत्वचत्वष्टुस्वढलोपश्चोः । लीडात् । लीडम् । लीड । लेशनोति ।
आटः पितृनेन डिस्वाभावद्गुण इति भावः । लेहाव । लेहाम् । लीडाम् । 'लिहा-
ताम् । लिहनाम् । लिचय । लिहायाम् । लीडवम् । लेहै । लेहावहै । लेहामहै ।
अलेडिति । लङि तिपि शपो लुपि इकारलोपे हल्ङादिलोपे हस्य ढः, चर्चविकृष्य
इति भावः । अलीढाम् । अलिहन् । अलेट् । अलीढम् । अलीढ । अलेहम् ।
अलिह । अलिह । अलीढ । अलिहाताम् । अलिहत् । अलीढाः । अलिहायाम् ।
अलीढवम् । अलिहि । अलिहहि । अलिहहि । अलिहदिति । लुङि कसः । अलिह-
ताम् । अलिहन् । अलिक्षः इत्यादि । तङि आह—अलिहनेति । अलोदेने । 'लुग्वा दुह'
इति कसलोपपक्षे रूपम् । अलिक्षाताम् । अलिहन्त । अलिहयाः—अलीढाः ।
अलिहायाम् । अलिक्षध्वम्—अलीढवम् । अलिक्षि । 'लुग्वा दुह' इति लुगि विकृत्यं
मन्त्रा आह—अलिङ्गावहि, अलिहशीति । अनेक्षयत्, अनेक्षयतेति । लुङि रूपे । द्विवादय-
श्चत्वारः स्वरितेतो गताः । चक्षिष् व्यक्तायां वाचोति । गूढार्थस्य स्पष्टप्रतिपर्यर्थे
विवरणे इत्यर्थः । अयं दर्शनेऽपीति । अतौ 'पूरांपरं चरतो माययन्तौ । शिगू क्रोडन्तौ
परियातो अश्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनानि चक्षे । क्रतूनन्यो विदधजायते पुनः'
इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । ननु चक्षिष्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च
सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धेः । नाप्यनुदात्तेत्वप्रयु-
क्तामनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम्, डिस्वादेव तत्सिद्धेरित्यत आह—इकारोऽनु-
दात्तो युजर्थ इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति ल्युट्पवाद्युत्पत्त्यर्थः । अकारमु-
ल्लङ्घ्य इकारोच्चारणं तु उच्चारणार्थत्वाभावप्रतिपर्यर्थमिति भावः । विचक्षणः

प्रथयन्' । नुम् तु न । 'अन्ते इदितः' इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु 'अनुदात्तेत्वप्र-
युक्तमात्मनेपदमनित्यम्' (प १७) इति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायजिमौकसन्धि—'
इत्यादि सिध्यति । चष्टे । चज्ञाते । 'आधंवातुवे' (सू २४३२) २४३६ चक्षि-
ङः ख्याञ् २।४।५४॥ २४३७ वा लिटि २।४।५५॥ अत्र भाष्ये रुशादिरय-
मादेशः । असिद्धकाण्डे, 'शस्य यो वा' (वा १५८६) इति स्थितम् । अत्रैवापदद्व-
यम् । चख्यौ—चख्ये । चक्शौ—चक्शे । चयो द्वितीयाः—' (वा ५०२३) इति
तु न, चत्वंस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता—कशाता । ख्यास्यति—ख्यास्यते ।

प्रथयन् इति मन्त्रः । अत्र लिख्यस्वरनिवृत्तये युचप्रत्यय इति भावः । ननु युचप्रत्ययार्थ-
मिकारस्य ह्रस्वसंज्ञावश्यकत्वे नुमागमः स्यादित्यत आह—नुम् तु नेति । कुत इत्यत आ-
ह—मन्ते इदित इति । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यत्र 'गोः पादान्ते' इत्यस्मादन्ते इत्य-
नुवृत्तेरिति भावः । नन्विकारे युज्यंम् अनुदात्तेत्वस्य ह्रस्वसंज्ञकत्वस्य च आवश्यकत्वे
तत एवात्मनेपदसम्भवात् ङकारोच्चारणस्यार्थमित्याशङ्क्य आह—ङकारस्त्विति । ङका-
रः नित्यात्मनेपदार्थः । अनुदात्तेत्वप्रयुक्तं स्वात्मनेपदं कदाचिन्न स्यात् । अतो
ङकारोच्चारणम् । अत एव 'अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' इति विज्ञायत
इत्यर्थः । स्फायजिति । 'स्फायी वृद्धा' वित्यनुदात्तेनोऽपि लटः शत्रादेशः, न स्वात्मनेपदं
ज्ञानजिति भावः । वस्तुतस्तु अन्त्येकत्वव्याघातेन चरितार्थत्वात् ङकारोच्चारणमु-
क्तार्थं कथं ज्ञापकम्, भाष्ये तथा अनुक्तत्वाच्च । अतः पृथोदरादिष्वकल्पनया स्फा-
यजिति कथंचिन्नाध्यमित्याहुः । चष्टे इति । 'स्कोः' इति कलोपः, ण्डाव चेति भा-
वः । चज्ञाते इति । चक्षते । यासः सेभावे 'स्कोः' इति कलोपे 'पठोः' इति पस्य कवे
षत्वे च कृते, चक्षे । चक्षार्थे । ध्वमि 'स्कोः' इति कलोपे पस्य जशस्वेन ङकारे चढद्वे ।
चक्षे । चक्षहे । चक्ष्महे । आर्द्धधातुके इत्यनन्तरम् 'इत्यनुवर्तमाने' इति शेषः ।
चक्षिङः ख्याञ् । चक्षिङः ख्याञ् स्यादार्द्धधातुके परे इत्यर्थः । वा लिटि । चक्षिङः ख्याञ्
वा स्यादिलिटीत्यर्थः । अत्रेति । 'चक्षिङः ख्याञ्' इति सूत्रभाष्ये 'रुशादिरयमादेशः'
इति, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधिकारे 'रुशानः शस्य यो वा वक्तव्यः' इति च स्थितमित्य-
र्थः । तेन 'पुंसानामित्यत्र यत्त्वस्यासिद्धत्वात् 'पुमः ऋयम्परे' इति इत्वं नेति ह्रस्व-
न्धिनिरूपणे प्रपञ्चितम् । अत्रैवापदद्वयमिति । परस्मैपदमात्मनेपदं चेत्यर्थः । चख्यौ
इति । कशादेशस्य शस्य यत्त्वपक्षे 'आत औ गाज्ञः' इति भावः । चख्यतुः । चख्युः ।
भारद्वाजनियमाथलि घेट्—चख्यथ—चख्याथ । चख्यथुः । चख्य । चख्यौ । चख्य-
व । चख्यम । क्रादिनियमादिट् । लिटि तर्हि रुशानादेशस्य शस्य यत्त्वपक्षे आह—
चख्ये इति । चख्याते । चख्यरे । चख्यषे । चख्याथे । चख्यध्वे—चख्यद्वे । चख्ये ।
चख्यवहे । चख्यमहे । शस्य यत्त्वमावपक्षे स्वाह—चक्शौ चक्शे इति । खस्य चो न
क इति भावः । कृते चत्वं तस्य 'चयो द्वितीयाः शरि' इति खकारमाशङ्क्य निराक

कशास्यति—कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्—ख्येयात् । कशायात्—
कशेयात् । २४३८ अस्यतिवक्तिक्यातिभ्योऽङ् ३।१।२॥ एभ्यश्चत्वेरङ् ।
अख्यत्—अख्यत । अकशासीत्—अकशासत । ‘वर्जने कशाञ् नेष्टः’ (वा १५६२)
समचक्षिष्ट, इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । १०१८ ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईराञ्चके ।
ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ध्वं । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । १०१९ ईड् स्तुनी । ईष्टे ।
२७३६ ईशः से ७।२।७७॥ २४४० ईड्जनोर्ध्वे न ७।२।७८॥ ईशीड्जनः

रोति—चयः इति । अथ ख्याप्रादेशाऽभावपक्षे आह—चचत्ते इति । चचक्षिषे । चचक्षिष्वे ।
चचक्षिवहे । ख्यास्यते इति । चष्टाम् । चक्षाताम् । चक्षताम् । चचव । चक्षाथाम् ।
चड्ढ्वम् । चक्षै । चक्षावहै । चक्षामहै । लङ्याह—अचष्टेति । अचक्षाताम् ।
अचक्षत । अचष्टाः । अचक्षाथाम् । अचड्ढ्वम् । अचक्षि । अचक्षवहि । अचक्षमहि ।
विधिलिङ्याह—चक्षीतेति । आशीलिङि कशादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह—ख्यायात्—
ख्येयादिति । ‘वाऽयस्य’ इत्येत्वविकल्पः । शस्य यत्वाऽभावपक्षे आह—कशायात्—
कशेयादिति । लुङि षलेः सिचि प्राप्ते—अस्यतिवक्ति । ‘च्लेः सिच्’ इत्यतः च्लेरिष्य-
नुवर्तते । तदाह—एभ्यश्चत्वेरिति । अख्यत्—अख्यतेति । यत्वपक्षे रूपम् । आहोपः । धि
त्वादुभयपदित्वादात्मनेपदेऽपि रूपम् । कशादेशपक्षे परस्मैपदपक्षे तु आह—अकशासी-
दिति । अङ्विधौ ख्यातीति यकारनिर्देशात् यत्वाभावपक्षे अङ् न भवति । किन्तु आ-
दन्तखलक्षणौ सगितौ । अकशासिष्टाम् इत्यादि । अकशास्तेति । आत्मनेपदे लुङि
रूपम् । अकशासाताम् , इत्यादि । अख्यास्यत् । अख्यास्यत । अकशास्यत् । अकशा-
स्यत । वर्जने कशाञ् नेष्ट इति । वातकमिदम् । समचाक्षिष्टेति । अवर्जयदित्यर्थः ।
लुङि रूपम् ।

अथ पृच्यन्ता इति । ‘पृची सम्पदने’ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ईर गताविति । सेट् ।
ईर्ते इति । ईराते । ईरते । ईर्षे । ईराथे । ईर्ध्वे । ईरे । ईचहे । ईर्महे । ईराञ्चके इति । ‘इजा-
देश्च’ इत्याम् । ईरतेति । ईरिष्यते, इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्तामिति । ईराताम् । ईरताम् ।
ईर्ष्वेति । ईराथाम् , इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्ध्वमिति । ईर । ईरावहै । ईरामहै । ऐर्तं । ऐरा-
ताम् । ऐरत । ऐर्थाः । ऐराथाम् । ऐर्ध्वम् । ऐरि । ऐर्वाह । ऐर्महि । ईरीत । ईरिषीष्ट ।
ऐरिष्ट । ऐरिष्यत । ईड् स्तुनी । ईष्टे इति । तकारस्य णुत्वेन टः, डस्य चत्वेन ट इति
भावः । ईडाते । ईडते । ईड् से इति स्थिते सार्वधातुकत्वादिडागमे अप्राप्ते—ईशः से । ईट-
जनोर्ध्वे च । ‘इडत्त्यति’ इत्यतः इडिति । ‘रुदादिभ्यः’ इत्यतः सार्वधातुक इति चानु-
वर्तते । से ध्वे इति लुरुषष्ठीके इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयं युगपद्व्याचष्टे—ईशीड्जनमिति । ध्वे
इत्यस्य पूर्वत्राप्तकर्षः, से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । प्रत्येकं व्याख्याने तु ईशो
ध्वेकादे परे न ख्यात, ईडजनोः सेकादे परे न ख्यादिति भावः । ननु तर्हि ‘ईशीड्जनां

से-ध्वे-शब्दयोः सार्वधातुकयोरिति स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (प ३८) ईडिष्व । ईडिध्वम् । 'विकृति-
ग्रहणेन प्रकृतेः प्रहणात्' ऐह्वम् । १०२० ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे । १०२१ आस उपवेशने । आस्ते । 'दयायासश्च' (सू २३२४) । आसाश्चक्रे । आस्व । आध्वम् । आसिष्ट । १०२२ आच्छायासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशा-
सात् । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । १०२३
वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । १०२४ कसि गति-

सेध्वयोः ह्रस्वकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह-योगविभागो वैचित्र्यार्थ इति । 'से' ह्रस्वस्य
उत्तरान्नानुवृत्तिः, 'ध्वे' ह्रस्वस्य पूर्वत्रापकर्ष इति वैचित्र्यस्योत्तरार्थ इत्यर्थः । स्वतन्त्रे-
ष्वस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः । ईडिषे इति । ईडे । ईड्वहे । ईड्महे ।
लिटि तु ईडाञ्चक्रे इत्यादि । ईडिता । ईडिष्यते । ईड्म । ननु ईडिष्वेत्यत्र कथमिदं
सेशब्दाऽभावात् । तत्राह-एकदेशेति । एकदेशविकृतत्वात् स्वशब्दस्य इति ईडिष्व इति
रूपमित्यर्थः । ननु तर्हि ईड्वम् ह्रस्वत्र कथं नेट्, ध्वेस्वरूपापेक्षया 'ध्वमित्यस्य
एकदेशविकृतत्वादित्यत आह-विकृतीति । प्रकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृतस्य ग्रहणम् । न
तु विकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृताया अपि प्रकृतेर्ग्रहणम् । 'पुरुषमानयेत्युक्ते हि अन्धो-
ऽनन्धो वा पुरुष आनीयते । 'अन्धमानय' इत्यत्र तु अन्ध एवानीयते न खनन्धः ।
तथा च ध्वम एव कृते ध्वेशब्दः, तेन च विकृतेन ध्वमित्यस्य तत्प्रकृतिभूतस्य न ग्रह-
णमिति नेडिति भावः । ईडे । ईडावहे । ईडामहे । ऐष्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐट्ठाः ।
ऐडायाम् । ऐह्वम् । ऐडि । ऐह्वहि । ऐडमहि । ईडीत । ईडिषीष्ट । ऐडिष्ट । ऐ-
डिष्यत । ईशधातुरीडिवत् । ईष्टे इत्यादि । शस्य प्रश्नादिना षत्वे ण्डुस्त्वमिति । विशेषः ।
आस उपवेशने । आस्ते इति । आसाते । आसते । आस्से । आसाथे । 'धि च' इति
सलोपः । आध्वे । आसे । आस्वहे । आस्महे । इजादिस्वाद्यभावादाह-दयायास-
श्चेति । आसिता । आसिष्यते । आस्ताम् । आसाताम् । आस्सेति । सकाशद्वयमत्र
बोध्यम् । आसायाम् । आध्वमिति । 'धि च' इति सलोपः । आसे । आसावहे । आ-
सामहे । आस्त । आसाताम् । आसत । आस्थाः । आसायाम् । आध्वम् । आसि ।
आस्वहि । आस्महि । आसीत । आसीयाताम् । आसिषीष्ट । आसिषीयास्ताम् ।
आसिष्टेति । आसिषातामित्यादि । आसिष्यत । आडः शासु इच्छायामिति ।
आङ् परः शास्धातुरिच्छायामित्यर्थः । नमोवाकमिति । वचेर्वाजि वाकः । नमश्शब्द-
स्य वचनं कुर्महे इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् आसिवद्रूपाणि । वस आच्छादने इति ।
परिधाने इत्यर्थः । वध्वे इति । 'धि च' इति सलोपः । ववसे इति । वाद्विवादेस्वाभ्यास-
लोपो नेति भावः । वसितेति । अनिसु शब्दिकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भावः ।
वसिष्यते । वस्ताम् । अवस्त । वसीत । वसिषीष्ट । अवसिष्ट । अवसिष्यत । कसि

शासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदित् इत्येके—कस्ते । तालव्यान्तोऽप्य-
निदित् । कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्डवे । १०२५ णिसि चुम्बने । निस्ते ।
दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम । निस्से । १०२६ णिजि
शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निजिता । १०२७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते ।
१०२८ पिजि वर्णे । सम्पर्वने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अव्यये इत्यपरे । अव्यक्ते
शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजि इत्येके । पृङ्क्ते । १०२९ वृजी वर्जने । दन्त्योऽष्ट्या-
दिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्ते । 'इदित्' इत्यन्ये । वृङ्क्ते । १०३० पृची
सम्पर्वने । पृक्ते । १०३१ षूक् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे ।
सोता—सविता । 'भृषुवोः—' (सू २२२४) इति गुणनिषेधः । सुवै । सवि-
पीष्ट । असविष्ट । असोष्ट । १०३२ शीङ् स्वप्ने । २४४१ शीङः सार्वधातुके

गतीति । वसधातुवत् इदिवाननुमिति विशेषः । तालव्यान्त इति । ताकथ्योऽस्मान्त
इत्यर्थः । कष्टे इति । 'प्रश्चे'ति शस्य षः, ण्डुत्वम् । कजे इति । शस्य षः, षस्य 'षठोः'
इति कः, षत्वम् । कड्डवे इति । शस्य षः, तस्य जश्चेन डः, षस्य ण्डुत्वेन ढः ।
णिसि चुम्बने इति । णोपदेशोऽयम् । नुमि 'नश्च' इत्यनुस्वारः । निस्ते इत्यादि ।
निस्से इत्यादि । नुमोऽनुस्वारः थासः सेभावः । दन्त्यान्तोऽयमिति । दन्त्योऽस्मान्तोऽय-
मित्यर्थः । बभ्रामेति । 'नुम्विसर्जनीयशब्दवायेऽपि' इति सूत्रे वृत्त्यादौ दन्त्योऽस्मान्त-
न्वोक्तेरिति भावः । णिजि शुद्धाविति । णोपदेशोऽयम् । अनिट्सु हरित एव ग्रहणादयं
सेट् । निङ्क्ते इति । नुमि निनृज्ते इति स्थिते जस्य कुप्तेन गः, तस्य चर्त्वेन कः,
नस्य अनुस्वारे परसवर्णा ङकारः । निज्जाते । निङ्क्षे । निज्जाथे । निङ्क्ष्वे । निज्जे ।
निज्ज्वहे । निज्ज्महे । छिटि संयोगात्परत्वात् किंवाऽभावाच्चलोपो न । निनिज्जे ।
निनिज्जाते इत्यादि । निज्जिता । निज्जिष्यते । निङ्काम् । अनिङ्क्त । निज्जीत ।
निज्जिषीष्ट । अनिज्जिष्ट । अनिज्जिष्यत । शिजिपिजी अव्ययम् । पृजि इत्येके इति ।
ऋदुपधोऽयम् । वृजीधातुः ऋदुपधः ईदित्, अतो नुम् नेति भावः । पृची सम्पर्वने इति ।
ऋदुपधोऽयम् । पपृवे इत्यादि । ईरादयः पृष्यन्ता अनुदात्तेतो गताः । षूङ्धातुः
षोपदेशः, वेट्, ङित्वात् । सूते इति । सुवाते । सुवते । सूषे । सुवाथे । सूष्वे । सुवे ।
सूवहे । सूमहे सुषुविषे इति । 'स्वरतीति' इङ् विकल्पं बाधित्वा 'अ्युकः किति' इति
निषेधे प्राप्ते, क्रादिनियमास्त्रित्यमिट् । 'स्वरतिपृति' इति इङ् विकल्पं मत्वा आह—
सोता सवितेति । तिङ्स्तासा व्यवधानात् 'भृषुवोः' इति न गुणनिषेध इति भावः ।
सोष्यते । सविष्यते । सूताम् । सुवाताम् । सुवताम् । सूष्व । सूष्वम् । आटः पित्वा-
द्गुणे प्राप्ते आह—भृषुवोरिति । सुवै इति । सुवावहे । सुवामहे । असुत । सुवीत ।
सविषीष्ट । सोषीष्ट इत्यादि स्पष्टम् । शीङ् स्वप्ने । सेट् । छित्वात्तञ् । शीङः सार्वधा-

गुणः ७।४।२१॥ 'क्विञ्ङति च' (सू २२१७) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते । २४४२ शीङो रुट् ७।१।६॥ शीङः परस्य आदेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेधे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ठ ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः कर्णस्तूभयपदी । १०३३ यु मिश्रणे अमिश्रणे च । २४४३ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८१॥ लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह 'उतो वृद्धिः—' न, भाष्ये 'पिञ्च छिञ्च छिञ्च पिञ्च' इति व्याख्यानात् । विशेषवहितेन क्तिन्नेन पितृत्वस्य बाधात् । युयात् । अयावीत् ।

तुके । स्पष्टम् । 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—क्विञ्ङति चेत्यस्यापवाद इति । अस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थिते—शीङो रुट् । 'शोऽन्तः' इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । 'अङ्भ्यन्तात्' इत्यतः अदिच्यनुष्टुप् पष्ठवा विपरिणम्यते । तदाह—शीङः परस्य आदेशस्येति । रुटि उकार वच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । शेध्वे इति । 'शेध्वलुङ्लिटाम्' इत्युक्तेन ङः । शिश्ये इति । शिश्यिषे । शिश्यिद्वे-शिश्यिध्वे । शयितेति । शयिष्यते । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेध्व । शयाथाम् । शेध्वम् । शयै । शयावहं । शयामहे । अशेत । अशयाताम् । अशेरत । अशेथाः । अशयाथाम् । अशेध्वम् । अशायि । अशेवहि । अशेमहि । शयीत । शयिषीष्ट । अशयिष्टेति । अशयिष्यत इत्यापि ज्ञेयम् ।

स्तौत्यन्ता इति । 'पठञ् स्तुता' इत्यतः प्राक्तना इत्यर्थः । कर्णस्तूभयपदीति । मिश्रादिति भावः । यु मिश्रणे अमिश्रणे चेत् । अमिश्रणं पृथग्भावः । सेड्यम् । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिवर्जमनुवर्तते । लुकीति विषयसप्तमी, दर्शनाऽभावस्य लुङः परस्वासम्भवात् । तदाह—लुग्विषय इत्यादिना । यौतीति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः । युत इति । अपित्वाञ्च वृद्धिः । युवन्तीति । अपित्वाद्-वृद्धयभावे क्तिन्वाद्गुणाऽभावे उवडिति भावः । यौपि । युथः । युथ । यौमि । युवः । युमः । युयावेति । युवतुः । युयुहुः । युयुविथ । युयुवधुः । युयुव । युयाव । युयव । युयुविव । युयुविम । यवनेति । उवडं बाधित्वा परस्वादगुणः । यविस्यति । यौतु-युतात् । युताम् । युवन्तु । हौ अपित्वाञ्च वृद्धिः । युहि-युतात् । युतम् । युत । आटि पितृवेऽपि हलादित्वाऽभावाच्च वृद्धिः । पितृवेन क्तिन्वाऽभावाद्गुणः । यवामि । यवाव । यवाम । अयौत । अयुताम् । अयुवन् । अयोः । अयुतम् । अयुत । अयवम् । अयुव । अयुम । विधिलिङ्याह—युयादिति । अत्र यासुडागमसहितस्य तिपः पित्वा-दुतो वृद्धिमाशङ्क्याह—इह उतो वृद्धिर्नेति । कुत इत्यत आह—भाष्ये इति । व्याख्यानादिति । 'इङः शनः शानज्झा' इति सूत्रव्याख्यावसरे वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागम-साहचर्यस्य तिपः पित्वात् 'पिञ्च छिञ्च' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति क्-

१०३४ रुशब्दे । २४४४ तुक्स्तुशम्यमः सार्वधातुके ७।३।१५॥ एभ्यः। र-
स्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिष्ठ ईङ्वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य—' (सू २५०३)
इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकप्रहणमपि दर्शयाम् । रवीति—रौति । रवीतः—
रुतः । हलादेः किम् । रुवन्ति । तिष्ठः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् ।
आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रुयात्—रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । 'तु'
इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिर्हिसामु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति—
तौति । त्रवीतः—तुतः । तोता । तोष्यति । १०३५ गु स्तुतौ । नौति ।
नविता । १०३६ ट् लु शब्दे । जौति । जविता । १०३७ ञ्ण तेजने । ञ्णौति ।

त्वस्याऽप्यभावात् 'विच्छति च' इति गुणनिषेधामावात् गुणः स्यादित्यत आह—
विशेषविहितेनेत्यादि, बाधादित्यन्तम् । 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति विशेषविहितेन चासुटो
ङित्वेन तत्सहितस्य तिपो 'ङिञ्च पित्त' इति पित्तप्रयुक्तङित्वनिषेधस्य बाधात्
ङित्वाद्गुणनिषेधो निर्बाध इत्यर्थः । आशीलिङ्गवाह—यूयादिति । आर्धधातुकत्वाच्च
वृद्धिः । 'अकृतसार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्वाह—भयाव-
दिति । सिचि वृद्धिः । 'इट ईटि' इति मिजलोपः । अयाविष्टाम् इत्यादि । अयविष्यत् ।
तुरुस्त । तु रु स्तु शमि अम् एषा समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धिः'
इत्यतो हलीति 'भूसुवोः' इत्यतस्तिङीति 'ब्रुव ईट्' इत्यतः ईङिति 'यङो वा' इत्यतः
वा इति चाबुवर्तते । तदाह—एभ्य इत्यादिना । नाभ्यस्तस्येति । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति
सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकप्रहणं पिति इत्य-
स्यानुवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । रवीतीति । ईटपक्षे हलादिवाऽभावात् उतो वृद्धि-
र्नेति भावः । रौतीति । ईडभावे 'उतो वृद्धिः' इति भावः । रुतः इति । अपिरेऽपि
ईङ्विकल्प इति भावः । रुवन्तीति । अन्तादेशे कृते हलादिवाऽभावाद्दीडभावे
उवङिति भावः । शाम्यतीति । श्यनस्तिङ्वाऽभावादीट नेति भावः । आशिषि रूया-
दिति । आर्धधातुकत्वादीडभावे 'अकृतसार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । विध्यादौ त्विति ।
आदिना निमन्त्रणादिसङ्ग्रहः । रुयात् रुवीयादिति । हलादिसार्वधातुकत्वात् ईङ्विकल्प
इति भावः । ईडभावपक्षे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धिः' इति बोध्यम् । ननु
धातुपाठे तु धातोरदर्शनात् धातुत्वाऽभावाकथं ततः सार्वधातुकस्य ईङ्विभित्यत
आह—तु इति सौत्रो धातुरिति । गतिवृद्धिर्हिसार्विति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।
ननु शपो व्यवधानादस्य सार्वधातुकपरत्वं कथमित्यत आह—अयं च लुग्विकरण इति
स्मरन्तीति । अव्यवहिततिष्ठः ईङ्विधानमेवात्र बीजम् । शम्यमोस्तु, 'शमीध्वम्,
अभ्यमीति' इति वेदे शपो लुकि बोध्यम् । अयमनिट् । हलादौ सार्वधातुके
रुधातुवत् । आर्धधातुके तु नेट् । तदाह—तोतेति । गु स्तुताविति । णोपदेशोऽयं सेट् ।
युधातुवद्रूपाणि । क्षुक्षुस्तुधातवः सेटः । युधातुवद्रूपाणि । बुक्षाव । बुक्ष्णाव । सु-

दण्विता । १०३८ णु प्रसवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् ।
 १०३९ ऊर्णम् आन्द्वादेन । २४४५ ऊर्णोतिविभाषा ७।३।६०॥ वा वृद्धिः
 स्याद्लादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति-ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते ।
 ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । 'ऊर्णोतिराम्नेति वान्यम्' (वा १८०२) २४४६ न
 न्द्राः संयोगादयः ६।१।३॥ अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विर्न भवन्ति ।
 नुशब्दस्य द्वित्वम् , यात्वस्यासिद्धत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने' (प १२७)
 इति त्वनित्यम् 'उभौ साम्यासस्य' (सू २६०६) इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव ।
 ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । २४४७ विभाषोर्णोः १।२।३॥ इडादिप्रत्ययो वा
 क्तिस्त्वात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णविता । उर्णविता । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि ।

याव इति । षोपदेशोऽयमिति भावः । ऊर्णुप्रधातुरुभयपदी । सेट् । उतो वृद्धेर्नित्य प्रा-
 सौ—ऊर्णोतिविभाषा । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति हलीति चानुवर्तते । 'नाभ्यस्त-
 स्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति च, इत्यभिप्रत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—
 वृद्धिः स्यादित्यादिता । लिटि 'इजादेः' इति 'काश्यनेकाच्' इति च आभि प्राप्ते आह—
 ऊर्णोतिराम् नेति । ऊर्णोतिर्नृद्वावरय वच्यमाणतया इजादिश्वस्य अनेकाश्वस्य चा-
 मावाद्धिति भावः । यलि ऊर्णु अ इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति नुं इति रेफस-
 हितस्य द्विस्वे हलादिशेषे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुनावेति प्राप्ते—नन्द्वा संयोगादयः ।
 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यतः अजादे-
 रिति । अच्चासौ आदिश्चेति कर्मधारयापञ्चमी । नृ, दृ, र् एषां द्वन्द्वः । तश्च—
 अचः परा इति । ननु 'णु' इत्यस्य द्विस्वे खण्डद्वयेऽपि णकाः श्रूयतेत्यत आह—नुश-
 ब्दस्य द्वित्वमिति । यात्वस्येति । धातुपाठे 'ऊर्णु' इति नकारस्य कृतयात्वस्य निर्देशः द्विस्वे
 कर्तव्ये तस्य यात्वस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिति । 'उभौ साम्यासस्य' इत्यस्या-
 यमर्थः—साम्यासस्याऽनितेरपसमंस्थान्निमित्तात्परौ खण्डद्वयगतौ नकारौ यात्वं प्रा-
 प्नुत इति । प्राणिणत् इत्युदाहरणम् । अत्र 'अनितेः' इति यात्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीय-
 मद्विवचने' इति यात्वस्याऽसिद्धत्वाभावमाश्रय्य णि इत्यस्य द्विस्वादेव खण्डद्वये
 याकारश्चणसिद्धेः 'उभौ साम्यासस्य' इति वचनं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने' इत्यस्या-
 नित्यतां गमयतीत्यर्थः । ऊर्णुनावेति । नुशब्दस्य द्विस्वे पूर्वनकारस्य 'रषाम्याम्' इति
 णत्वम् । द्वितीयस्य तु 'अट्कुप्वाङ्' इति न यात्वम् । 'उभौ साम्यासस्य' इति लि-
 ङ्गादेव । विभाषोर्णोः । 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यतो क्तिदित्यनुवर्तते, 'विज इट्' इत्यतः
 इडिति, इत्यभिप्रत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—इडादीति । ऊर्णुनुविथेति । डिश्वपक्षे
 गुणाऽभावाद्युबङ् । ऊर्णुनविथेति । क्तिस्त्वाऽभावपक्षे गुणः । ऊर्णुनुवथुः । ऊर्णुनुव । ऊर्णुनाव ।
 ऊर्णुनव । लुटि तासि इडि क्तिस्त्वविकल्पं मत्वा आह—ऊर्णविता ऊर्णुवितेति । ऊर्ण-

ऊर्णवै । २४४८ गुणोऽपृक्ते ७।३।६१॥ ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ
पिति सार्वधातुके । वृद्धयपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह
वृद्धिर्न । 'ङिच्च पिन्न' इति भाष्यात् । ऊर्णुयात् । ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णुविषीष्ट । और्णु-
वीत् । और्णुविष्टाम् । २४४९ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।२।६॥ इडादौ सिचि पर-
स्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । और्णुविषुः ।
और्णुवीत् । १०४० य अभिगमने । द्योति । द्योता । १०४१ पु प्रसवैश्वर्ययोः ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । १०४२ कु शब्दे । कोता । १०४३
ष्टुप् स्तुतौ । स्तौति-स्तवीति । स्तुतः-स्तुवीतः । स्तुते-स्तुवीते । 'स्तुमुधूञ्म्यः-'

विष्यति । ऊर्णुविष्यति । ऊर्णुविष्यते । ऊर्णुविष्यते । लङि और्णु त इति स्थिते
'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पे गुणे च प्राप्ते—गुणोऽपृक्ते । 'ऊर्णोतेर्विभाषा'
इत्यतः ऊर्णोतेरिति 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो
हलीति चानुवर्तते । तदाह—ऊर्णोतेरित्यादि । वृद्धयपवाद इति । 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति
वृद्धिविकल्पस्यापवाद इत्यर्थः । ऊर्णुयात् इत्यत्र 'विभाषोर्णोः' इति वृद्धिविकल्पमा-
शङ्क्याह—इह वृद्धिर्नैति । भाष्यादिति । तथा च यासुतो ङित्वेन पित्त्वाऽभावाच्च वृद्धि-
विकल्प इति भावः । नचचं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, विशेषविहि-
तेन यासुतो ङित्वेन 'ङिच्च पिन्ने'ति पश्यप्रयुक्तङित्वनिषेधस्य बाध इति 'यु
मिश्रणे' इति भातावेवोक्तत्वादिति भावः । परस्मैपदे आशीर्लिङ्याह—ऊर्णुयादिति ।
'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घः । ऊर्णुयास्तामिस्थादि । आरमनेपदे लिङ्याह—ऊर्ण-
विषीष्ट-ऊर्णुविषीष्टेति । 'विभाषोर्णोः' इति ङित्वविकल्प इति भावः । लुङि परस्मैपदे
और्णु ई त् इति स्थिते 'विभाषोर्णोः' इति ङित्वपक्षे गुणाऽभावे उवङि रूपमाह—
और्णुवीदिति । ङित्त्वाऽभावपक्षे गुणे निरर्थं प्राप्ते—ऊर्णोतेर्विभाषा । 'सिचि वृद्धिः पर-
स्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते, 'नेटि' इत्यतः इटीति च । तदाह—इडादाविति । आरमनेपदे तु
लङि-और्णुविष्ट । और्णुविष्ट । और्णुविष्यत् । और्णुविष्यत् । और्णुविष्यत-और्णुविष्यत ।
यु अभिगमने इति । अनिट् । द्योतीति । उतो वृद्धिः । सार्वधातुके लिटि च युधातुवत् । द्योते-
ति । द्योष्यति । अद्यौषीत् । पु प्रसवेति । षोपदेशोऽयम् । अनिट् । सौतीत्यादि शुभा-
तुवत् । एवं कु शब्दे इत्यपि । षुप् स्तुताविति । उभयपदी अनिट् । 'तुहस्तुशम्यमः'
इति ईङ्विकल्पम्, ईङभावपक्षे तु उतो वृद्धि च मत्वा आह—स्तौति स्तवीतीति ।
स्तुवन्ति । स्तौषि-स्तवीषि । स्तुथः-स्तुवीथः । स्तुथ-स्तुवीथ । स्तौमि-स्तवीमि ।
स्तुवः-स्तुवीवः । स्तुमः-स्तुवीमः । आरमनेपदे लटि ईङ्विकल्पं मत्वा आह—
स्तुते स्तुवीते इति । स्तुवाते । स्तुवते । स्तुपे-स्तुवीपे । स्तुवापे । स्तुध्वे-स्तुवीध्वे ।
स्तुवे । स्तुवहे-स्तुवीवहे । स्तुमहे-स्तुवीमहे । लिटि-तुष्टाव । तुष्टुवत् । तुष्टुवुः ।
द्वित्वात्थस्यपि नेट् भवति । तुष्टोथ । तुष्टुवथुः । तुष्टुव । तुष्टाव-तुष्टव । तुष्टुव ।

(सु २३८५) इतोऽ् । अस्तावीत् । 'प्राक्खितात्-' (सु २२७६) इति षत्वम् ।
अम्बष्टौत् । 'सिवादीनां वा-' (सु २३५९) । पर्यष्टौत्—पर्यस्तौत् ।
१०४४ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । २४५० ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।
३।३।८४॥ ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णालादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चा-
हादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः । २४५१ आहस्थः
८।२।३५॥ भलि परे । चत्वंम् । आत्थ । आहथुः । २४५२ ब्रुव ईट् ९।३।६३॥
ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थ इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'भलि'

तुष्टुम् । तुष्टुवे इत्यादि । स्ताता । स्ताष्यति । स्तोष्यते । स्तौतु-स्तुवीतु । स्तु-
तात्-स्तुवीतात् । स्तुताम्-स्तुवीताम् । स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि । स्तुतात्-स्तुवी-
तात् । स्तुतम्-स्तुवीतम् । स्तुत-स्तुवीत । स्तवानि । स्तवाव । स्तवाम । स्तुताम्-
स्तुवीताम् । स्तुवाताम् । स्तुवताम् । स्तुष्व-स्तुवीष्व । स्तुवाथाम् । स्तुष्वम्-स्तुवीष्व-
म् । स्तवै । स्तवावहै । स्तवामहै । लङि अस्तौत्-अस्तवीत् । अस्तुताम्-अस्तुवीताम् ।
अस्तुवन् । अस्तौः-अस्तवीः । अस्तुतम्-अस्तुवातम् । अस्तुत-अस्तुवीत । अस्तवम् ।
अस्तुव-अस्तुवीव । अस्तुम-अस्तुवीम । अस्तुत-अस्तुवीत । अस्तुवाताम् इत्यादि ।
विचिर्लङि स्तुयात्-स्तुवीयात् इत्यादि । आत्मनेपदे स्तोषीष्टेऽद्यादि । लुङि सिचि
इडभावे प्राप्ते आह-स्तुसुबृञ् इति । तथाच 'हट ईटि' इति सिञ्कोप सिचि वृद्धौ
अस्तावीदिति फलति । अस्ताविष्टामित्यादि । 'स्तुसुबृञ्' इत्यत्र परस्मैपदेष्वि-
त्यनुवृत्तरात्मनेपदे हट् न । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् इत्यादि । ब्रूञ् व्यक्तायां
वाचोति । ब्रुवः पञ्चानाम् । 'परस्मैपदानां णलतुस्' इत्यतः उत्तरसूत्रमिदम् । 'विदो लटो
वा' इत्यतः लटो वेत्यनुवर्तते । तदाह—ब्रुवो लट इति । आदितः पञ्चानामिति । तिप्
तसू क्षि सिप् थस् इत्येषामित्यर्थः । णालादयः पञ्चेति । णाल् अनुस् उस् थल्
अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थः । उच्चारणार्थ इति । तत्प्रयोजनमात्थेयत्रानुपदमेव व्यक्तं
भविष्यति । आहेति । ब्रूवातोर्लटस्तिपो णलि प्रकृतेराहादेशः । सिपस्थलि प्रकृते-
राहादेशे आह् इति स्थिते हस्य ढस्वे प्राप्ते—प्राहस्थः । 'आह' इति षष्ठ्यन्तम् ।
'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—
भलि परे इति । आह् इत्यस्य थकारः स्यात् झलीति फलितम् । 'अलोऽन्यस्ये'त्य-
न्यस्य भवति । चत्वंमिति । आथ् थ इति स्थिते प्रथमथकारस्य 'खरिचे'ति चत्वं आत्थ
इति रूपमित्यर्थः । आहादेशस्य अकारान्तत्वे तु हकारादकारस्य थकारादेशे हस्य
ढस्वे चत्वं आट्थ इति स्यादिति बोध्यम् । पञ्चानां णालाद्यभावपक्षे आह-ब्रुव ईट् ।
'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिठिति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । तदाह—
ब्रुवः परस्येत्यादिना । ननु आत्थेयत्र आहादेशस्य स्थानिवद्वेन ब्रूवात्ततः चस्य
थस्य ईडागमः स्यादित्यत आह—आत्थेयत्रेति । स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमः

इति यत्त्वविधानाज भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्षधातुकाधिकारे २४५३ ब्रवो वचिः २।४।३॥ उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ-उवस्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु-ब्रूतात् । 'किञ्च भिन्न' इत्यपित्वादीयेन । ब्रवाणि । ब्रवे । ब्रूयात् । उच्यात् । 'अस्यतिवक्ति—' (सू २४३८) इत्यब् । २४५४ वच उम् ७।४।२०॥ अङि परे । अवोचत् । अवोचत ।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् स्वात्मनेपदी । १०४५ इण् गतौ । एति ।

न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—फल इति । यत्त्वविधानादिति । 'आहस्यः' इति झलि परतः आहादेशस्य थसं विधीयते । ईटि तु सति झलादिस्वाऽभावात्तन्निविषय स्यात् । अतः आथेस्यत्र ईट् नेति विज्ञायत इत्यर्थः । ब्रुवन्तीति । ब्रवीषि । ब्रूयः । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । लट् आत्मनेपदे आह—ब्रूते इति । 'ब्रुवः पञ्चानाम्' इत्यत्र परस्मैपदानामित्यनुष्टुप्तेराहादेशो न । ब्रुवाते । ब्रुवते । ब्रूषे । ब्रुवाथे । ब्रूध्वे ब्रूवे । ब्रूवहे । ब्रूमहे ।

ब्रुवो वचिः । ब्रुवो वचिरादेशः स्यादादधातुके इत्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । उवाचेति । अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः । ऊचतु-रिति । किति द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपियजादानाम्' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे कृते हला-दिशेषे सवर्णपरस्वात् 'अभ्यासस्यासवर्ण्ये' इत्युवङ्भावे सवर्णदीर्घ इति भावः । वचिरनित्सु परिगणितः । तस्य भारद्वाजनियमात्थलि षेट् । तदाह—उवचिथ उव-क्थेति । इडभावे 'चोः कुः' । 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः सार्धधातुकग्रहण-स्याप्यनुवृत्तेरीड् न । ऊचथुः । ऊच । उवाच—उवच । ऊचिव । ऊचिम । क्वादिनिय-मादिट् । ऊचे इति । ऊचाते । ऊचरे । ऊचिषे । ऊचाथे । ऊचिध्वे । ऊचे । ऊचिवहे । ऊचिमहे । वक्तेति । वक्ष्यादेशे इणनिषेधः । वक्ष्यति-वक्षते । ब्रवीतु ब्रूवादिति । ननु तिषादेशस्य तातङ्गः पित्वात् 'ब्रु' ईट् इति ईडागमः स्यादित्यत आह—किञ्चेति । ब्रूताम् । ब्रूवन्तु । ब्रूहि-ब्रूतात् । ब्रूतम् । ब्रूत । ब्रवाणात् । आद्य पित्थेन क्तिश्वा-ऽभावात् न गुणनिषेध इति भावः । ब्रवाव । ब्रवाम । ब्रूताम् । ब्रुवाताम् । ब्रुवताम् । ब्रूष्व । ब्रूथायाम् । ब्रूचमिति सिद्धवत्कृत्य आह—ब्रूवे इति । आद्यः पिथेन क्तिश्वा-ऽभावाद्गुणः । ब्रवावहे । ब्रवामहे । लङि-अब्रवीत् । अब्रूताम् । अब्रुवन् । अब्रवीः । अब्रूतम् । अब्रूत । अब्रवम् । अब्रव । अब्रूम । विविलिङ्ग्याह—ब्रूयादिति । ब्रूयाता-मित्यादि । आशीलिङ्ग्याह—उच्यादिति । वक्ष्यादेशे 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारण-मिति भावः । उच्यास्ताम् इत्यादि । आत्मनेपदे आशीलिङ्गि-वक्षीष्ट । वक्षीषा-स्ताम् इत्यादि । अक्तिश्वाच्च सम्प्रसारणम् । क्ति सिचि वक्ष्यादेशे अवच स् ए इति स्थिते आह—अस्यतीति । अवच अ त् इति स्थिते—वच उम् । शेषपुरणेन सूत्रं क्वा-चष्टे—अङि परे इति । 'ऋहोऽङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मित्वादन्त्याङ्चः

इतः । २४५५ इणो यण् ६।४।८१॥ अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति ।
 इयाय । २४५६ दीर्घ इणः किति ७।४।६२॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति
 लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ-इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् ।
 ईयात् । २४५७ पतेलिङि ७।४।२४॥ उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यात्
 किति लिङि । निरियात् । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' । अभीयात् । अणः

परः । आदगुणः । तदाह—अवोचदिति । अवक्षयत् । अवक्षयत । इङ् त्रिति । 'इङ् अ-
 ध्ययने' इति धातुस्तु डिस्वादात्मनेपदीत्यर्थः । इण् गताविति । 'इणो यण्' इत्यादौ
 विशेषणार्थो णकारः । पतीति । शपो लुकि तिपः पिश्वेन डिस्वाभावाद्गुणः । इत
 रिति । अपिश्वेन डिस्वाङ्ग गुणः । इ अन्तोऽथ्यत्र डिस्वाद्गुणाऽभावे ह्यङि प्राप्ते—
 इणो यण् । 'अचि इनुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गाक्षिप्तप्रत्यय-
 विशेषणत्वात्तदादिविधिरित्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अजादौ प्रत्यये परे
 इति । इयङोऽपवाद इति । ह्यङि प्राप्ते एव तदारम्भादिति भावः । गुणवृद्धौ तु परत्वा-
 दस्य बाधिके । यथा—अयनम्, आयकः । यन्तीति । एषि । ह्यः । इथ । एमि । ह्वः ।
 हमः । इयायेति । द्वित्वे सति उत्तरखण्डष्टद्वौ आयादेशो 'अभ्यासस्यासवर्णः' इति
 ह्यङ् । अनुसि तु द्वित्वे कित्वाद्गुणाभावे इ इ अनुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इत्यु-
 त्तरखण्डस्य यणि ह्यतुरिति स्थिते—दीर्घ इणः । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति,
 'अथो लिटि' इत्यतो लिटीति चानुवर्तते । तदाह—इणोऽभ्यासस्येति । ईयतुरिति ।
 भारद्वाजनिघमात्थलि वेडिति मत्वा आह—इययिथ इयेथेति । ईयथुः । ईय । इयाय-
 इयय । ईयिव । ईयिम । एता । एष्यति । एतु—इतात् । इताम् । यन्तु । इदि—
 इतात् । इतम् । इत । अयानि । अयाव । अयाम । ऐदिति । लङि तिप इकारलोपे
 इकारस्य गुणे आटो घृद्धिः । आयन्निति । शेरन्तादेशे इकारलोपे इ-अन् इति स्थिते
 'इणो यण्' इति यणि कृते तस्याभीयस्वेनासिद्धत्वादाडिति भावः । ऐः । ऐतम् ।
 ऐत । आयम् । ऐव । ऐम । विधिलिङ्याह—इयादिति । इयाताम् । इयुरियादि ।
 आशीलिङ्याह—इयादिति । 'अकृ-सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । ईयास्ता-
 नित्यादि । पतेलिङि । 'उपसर्गादध्रस्व ऊहते' इत्यतः 'उपसर्गादध्रस्व' इति, 'केऽणः'
 इत्यतः अण इति, 'अयङ् बि विङति' इत्यतः कित्तीति चानुवर्तते । तदाह—उपसर्गा-
 त्परस्येत्यादि । इह आर्द्धधातुके इति प्रामादिकम् । पूर्वसूत्रेषु तदभावादनुवृत्तेरसम्भ-
 वात्, किति लिङीत्येव सिद्धेऽत्र । कित्तीति तु नानुवर्तते । ईण आर्द्धधातुकलिङो डि-
 स्वाऽभावात् । नन्वभीयादित्यत्रापि इस्वः स्यादित्यत आह—उभयत इति । अत्र ए-
 कादेशस्य ईकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिण्धातुश्च न सम्भवति । परादिश्वेन
 इण्धातुत्वाश्रयणे तु नोपसर्गात्परस्वम्, उपसर्गैकदेशस्य इकारस्य ईकारात्मना स-
 स्वेन 'अम्' इत्यस्य उपसर्गत्वाऽभावात् । एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रय इण्धातु-

किम् । समेयात् । 'समीयात्' इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । २४५८ इणो गा लुङि २।४।४५॥ 'गातिस्था—' (सु २२२३) इति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । १०४६ इङ् अभ्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते । २४५९ गाङ् लिटि २।४।४६॥ इङो गाङ् स्याल्लिटि । लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगते । अधिजगिरे । अभ्येता । अभ्येय्यते । अभ्ययै । गुणयादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण—' इति दर्शन-

त्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न सम्भवति । पूर्वपरशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरस्कृतिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदस्मभवादित्यर्थः । इदं च अन्तादिवासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च 'अम्' इति भान्तस्य एकदेशविकृत्यायेन उपसर्गत्वात् ईकारस्य परादिवत्त्वे ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारेण कचित् एकदेशविकृतन्यायानाश्रयणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । समेयादिति । आ-इयात् एयात् । समेयादित्यत्र एकारस्य अनण्त्वाच्च ह्रस्वः । ग्रहणकसूत्रादन्यत्र पूर्वण्येणकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति भावः । तर्हि क्वचित् 'समीयादिति प्रयोगः कथमित्याशङ्क्याह—समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिक्तयेति । 'इट किट कटी गतो' इति प्रश्लिष्टस्य इधातोराशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घा बोध्य इति भावः । लुङि विशेषमाह—इणो गा लुङि । इणधातोः गा इत्यादेशः स्यात्लुङीति सूत्राथः स्पष्टः । अगा स् त् इति स्थिते आह—गातिस्थेनीति । लृङि ऐष्यत् । इङ् अभ्ययने इति । अधिरूपारभावे । 'उपरारभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नित्यमधिपूर्वं इति । धातुपाठे वचनमिदम् । अधीते इत्यत्र धातुरुपसर्गे न व्यभिचरतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये । अधीते इति । 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्त्वात् गुणनिषेधे सवर्णादीर्घः । अजादो तु इयङ् । तदाह—अधीयाते अधीयते, इति । अधीये । अधीयाथे । अधीध्वे । अधीये । अधीवहे । अधीमहे । गाङ् लिटि । इङ् इति । 'इङश्च इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थानिवरत्वादेव डित्त्वे सिद्धे डित्करणं 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यत्र 'इणो गा लुङि' इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम् । ननु कृते गाङ्गादेशे द्वित्वे अभ्यासजस्ये आलोपे अधिजगे इति रूप वक्ष्यति । तदयुक्तम् । 'द्विवचनेऽचि' इति गाङ्गादेशनिषेधात् गाङ्गादेशात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तरखण्डस्य गादेशे अधीगे इति रूपापत्तेरित्यत आह—लावस्थायां विवक्षिते वेति । तत्र 'लावस्थाया'—मिति वार्तिकमते गाङ्गादेशात् प्रागेव 'द्विवचनेऽचि' इति सूत्रेण प्रवर्तते, द्विवचनमित्ताऽचोऽभावात् । विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां 'द्विवचनेऽचि' इति न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः । अधिजगिरे इति । अधिजगिषे । अधिजगाथे । अधिजगिध्वे । अधिजगे । अधिजगिवहे । अधिजगिमहे । लोटि, अधीताम् । अधीयाताम् । अधीयताम् । अधीष्व । अधीयाथाम् । अधीष्वम् । इति सिद्धव-

नेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । 'गेरध्ययने वृत्तम्' (सू ३०६६) इति निर्देशान्न भवति । अथैत । परत्वादियङ् । तत आट् वृद्धिः । अथैयाताम् । अथैयत । अथैयि । अथैवहि । अथैमहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीष्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट । २४६० विभाषा लुङ्लुङोः २।४।५०॥

स्वरस्य आह—अध्यये इति । तत्र प्रक्रियां दर्शयति—गुणाऽयादेशयोरिति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति 'सुट्कारपूर्वं' इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः । तथाच इट् एस्वे आटि वृद्धौ अचि इ ए इति स्थिते गुणे अयादेशो यणिति फलितम् । ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्ययि पक्षः 'सुट्कारपूर्वं' इति सूत्रभाष्ये स्थितः । तथाच अचि इ ए इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घसति गुणायादेशयोः कृतयोः अध्यै इति स्यादित्याशङ्क्य निराश्रोति—पूर्वं धातुरिति । साधनेनेत्यस्य कारकशेषकेनेत्यर्थः । प्रत्ययेनेति यावत् । दर्शनं इत्येतस्य मते इत्यर्थः । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे पूर्वपष्ठत्तिकारणेन अन्तरङ्गत्वात् 'सार्वधातु-आह्वधातुः' इति गुणं बाधित्वा सवर्णदीर्घः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—गेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशादिति । अन्यथा ल्युटि अनादेशे अचि इ अन इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घं ततो गुणाऽयादेशयोः कृतयोः अध्ययनमिति प्रपञ्चादिति भावः । वस्तुतस्तु पूर्व धातुः साधनेन युज्यते इत्येव भाष्यसंमतम्, पूर्व धातुहरसर्गेण, 'नैतत्सारमिति' भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अध्ययावहै अध्ययामहै । लङ्याह—अथैतेति । अचि आ इ त इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणिति भावः । अचि इ आतामिति स्थिते आटि वृद्धौ यणि अध्यैतामिति प्राप्ते आह—परत्वादियङिति । आटः प्रागेव परत्वादिकारस्थ इत्यङि तत आटि वृद्धौ यणि 'अथैयाताम्' इति रूपमित्यर्थः । अध्यैयतेति । 'आरमनेपदेऽनन्तः' इत्यादेशः । अध्यैथाः । अध्यैयाथाम् । अध्यैष्वम् । इति सिद्धवाक्यस्याह—अथैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि । विधिलिङ्याह—अधीयीतेति । अधि इ त इति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे यलोपे अधि इ ईत इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इत्यङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीयातामिति । अधि इ आतामिति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे अधि इ ईयातामिति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इत्यङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अस्य रन्मावेसीयुटि सकारयकारलोपे अधि ई रन् इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इत्यङि सवर्णदीर्घं अधीयीरन्, अधीयीथाः, अधीयीयाथाम् इति सिद्धवाक्यस्याह—अधीयीष्वमिति । ध्वमि सीयुटि सलोपे यलोपे अधि इ ई ध्वमिति स्थिते इङ् इत्यङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीयेति । 'इटोऽत्' सीयुट् । सलोपः । अधि इ ईय इति स्थिते इङ् इत्यङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीवहि अधीयीमहि । आशीर्लिङ्याह—अध्येषाटेति । सीयुटि गुणः । यण् षत्वम् । अध्येषीयास्ताम्—अध्येषीरन् । अध्येषीष्ठाः । अध्येषीयास्याम् । अध्येषीह्वम् । अध्येषीव । अध्येषीवहि । अ-

इडो गाङ् वा स्यात् । २४६२ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् १।२।१॥ गाङादे-
शात्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गितः प्रत्यया क्तितः स्युः । २४६२ घुमास्थागापाजहा-
तिसां हलि ६।४।६६॥ एषामात ईरस्यात् हलादौ ङित्स्याधधातुके । अध्यगीष्ट-
अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत-अध्यैष्यत । १०४७ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः ।
'अधीगर्थदयेशाम्—' (सू ६१३) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थ—' इत्येव
ब्रूयात् । 'इयवदिक इति वक्तव्यम्' (वा १५७७) । अभियन्ति । अध्यगात् ।

ध्येषीमहि । लुङि आटि अधि आ इ त इति स्थिते—विभाषा लुङ्लङोः । शेषं पूरयति—इडा
गाङ् वा स्यादिति । 'इडश्च' इत्यतो 'गाङ् लिटि' इत्यतश्च तदनुषृत्तेरिति भावः । सिचि
अधि अ गा स त इति स्थिते—गाङ्कुटादिभ्यो । छ णच ङणौ, तौ इतो यस्य सः ङ्गित्,
सः न भवतीत्यङ्गित् । गाङ् च कुटादयश्चेति द्वन्द्वारश्चमी । गाङिति ङकारानुब-
न्धात् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम् । नापि 'गाङ् गतौ' इत्यस्यात्र
ग्रहणम्, तत्र ङकारस्यात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात् । इडादेशस्य गाङो ङकारो
नात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थः, स्थानिवत्वेनैव तत्सिद्धेः । तदाह—गाङादेशादिति । एव
च सिचः क्तिन्वे आह—घुमास्था । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य कृतास्वस्य निर्देशः । घु
मा स्था गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वारपृथी । 'अर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'आतो
लोप इटि च' इत्यतः आत इति 'ईयति' इत्यतः ईदिति 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः
क्किति इति चानुवर्तते । तदाह—एषामित्यादिना । अध्यगीष्टेति । अधि अ गा स त
इत्यत्र आकारस्य ईकारे यणि सिचः परवे तकारस्य ण्स्वेन ट इति भावः । 'गातिस्था'
इति न सिङलोपः, परस्मैपदाभावात् । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । अध्यगीष्टाः ।
अध्यगीषाथाम् । अध्यगीढ्वम् । अध्यगीषि अध्यगीष्वहि । अध्यगामहि ।
गाङभावपक्षे आह—अध्यैष्टेति । अधि आ इ स् त इति स्थिते इकारस्य गुणे आटो
वृद्धौ यणि षत्वदुत्वे इति भावः । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । अध्यैष्टाः । अध्यैषा-
थाम् । अध्यैढ्वम् । 'धि च' इति सलोपः । अध्यैषि । अध्यैष्वहि । अध्यैष्महि ।
लुङ्याह—अध्यगीष्यतेति । 'विभाषा लुङ्लङोः' इति गाङादेशे स्ये तस्य 'गाङ्कुटा
दिभ्यः' इति क्तिन्वे 'घुमास्था' इति ईत्वे अटि यणि षत्वमिति भावः । अध्यगीष्ये-
तामित्यादि । गाङभावपक्षे आह—अध्यैष्येतामित्यादि । इक् स्मरणे ।
अयमपीति । इङ्धातुवदयमपि धातुनित्यमधिपूर्वक इत्यर्थः । ननु धातुपाठे इङ्मधिकृत्य
'नित्यमधिपूर्व' इति वचनात्, भूवादिसूत्रभाष्याच्च इडो नित्यमधिपूर्वकत्वं युक्तम् ।
अस्य तु तथात्वे किं प्रमाणमित्यत आह—अधीगर्थेति । तत्र हि अधोगर्थेत्यनेन स्मर-
णार्थकधातुर्विवक्षितः । इङ्धातोर्धिपूर्वकत्वाभावेऽपि स्मरणार्थकत्वे इगर्थेतेतावतैव
स्मरणार्थकधातुलाभात् तत्र अधीति व्यर्थं स्यात् । अत इङ्धातुरयं नित्यमधिपूर्वक
एव स्मरणार्थक इति विज्ञायत इत्यर्थः । इण्वदिक इति । षष्ठ्यन्ताद्विति । इणः यत्

केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते ययन । तथा च भट्टिः—
‘ससीतयो राधवयोरधीयन्’ इति । १०४८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखाद-
नेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणं । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि ।
वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाक्षवाद्यणिति केचित् ।
अवयन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् ।

कार्यं ‘इणो यण्’ इत्यादि, तत् इको भवतीत्यर्थः । अध्येति, अधीतः इति सिद्धवत्कृत्य
आह—अधियन्तीति । अन्तादेशे इयङ्पवाहः । ‘इणो यण्’ इति यणिति भावः । अ-
ध्येषि । अधीथः । अधोथ । अध्येमि । अधीवः । अधीमः । अधीयाय । अतुसि तु
द्विवे कृते अधि इ इ अतुसिति स्थिते ‘इणो यण्’ इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि
प्रथमस्य इकारस्य ‘दीर्घ इणः किति’ इति दीर्घं सवर्णदीर्घं, अधीयतुः । अधीयुः । अ-
धीयथि—अधीयेथ, अधीयथुः । अधीय । अधीयाय—अधीयय अधीयिव । अधीयिम ।
अध्येता । अध्येष्यति । अध्येतु—अधीतात् । अधीताम् । अधियन्तु । अधीहि—अधीतात् ।
अधीतम् । अधीताध्ययानि । अध्ययाव । अध्ययाम् । अध्यैत् । अध्यैताम् । अध्ययन् ।
अध्येः । अध्यैतम् । अध्यैत । अध्ययम् । अध्यैव । अध्यैम । इति सिद्धवत्कृत्य लु-
ङ्याह—अध्यगादिति । इण्वत्वात् ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशो ‘गातिस्था’ इति सिचो
लुका लुप्तत्वात् ‘घुमास्था’ इति ईत्वं न । अध्यगाताम् । अध्यगाम् । अध्यगाव ।
अध्येष्यत् । केचित्त्विति । आर्द्धधातुके इत्यधिकारे ‘इणो गा लुङि’ इति सूत्रे एतद्वा-
चिकपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तद्विधकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादिति भावः । तन्मते
यण् नेति । ‘इणो यण्’ इत्यस्य आर्धधातुकाधिकारस्थत्वाभावाच्चातिदेश इत्यर्थः । तेन
ओऽन्तादेशे इयङ् सवर्णदीर्घं अधीयन्तीत्याद्यहम् । राधवयोरधीयन्निति । ‘अधीगर्थ’ इति
यक्षे । राघवौ स्मरन्नित्यर्थः । अधिपूर्वात् इग्धातोर्लटः शतरि शपो लुकि इकारस्य
इयङ् सवर्णदीर्घं अधीयदिति शत्रन्तात् सुबुत्पत्तौ सौ रूपम् । वी गताति । ‘अजेय-
यजपोः’ इति सूत्रभाष्यरीत्या अस्य ‘आर्द्धधातुके नास्ति प्रयोगः’ इति शब्देन्दुशेखरे
स्थितम् । वियन्तीति । एकाक्षवाद्यणभावादियङिति भावः । लोटि वेतु—वीतात् ।
वीताम् । वियन्तु । इति सिद्धवत्कृत्याह—वीहीति । हेरपित्वेन क्त्वाच्च गुण इति
भावः । वीतात् । वीतम् । वीत । वयानि । वयाव । वयाम् । लङ्याह—अवेदिति ।
‘ववियन्निति । वी—अस्मिति स्थिते परत्वादडागमात् प्रागियङ् कृते अडागम इति
भावः । मतान्तरमाह—अडागमे सतीति । ‘लावस्थायाम’ इति पक्षे इयङ् बाधित्वा
अनेकाक्षत्वात् यणि अयन्निति केचिदाहुरित्यर्थः । केचिदियस्वसं सूचयति । तद्वीजं
तु कृतेऽप्यटि यणि कर्तव्ये आभीयतया अटः असिद्धत्वाद्नेकाक्षत्वाभावाद्यणभावादि-
यङ्बोचित इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । अत्रेति । वी ई इति सवर्णदीर्घं ‘वी गती’ति
निर्देश इति भावः । ईयादिति । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपमिदं समानम् । ‘स्कोः

पेषीत् । १०४६ या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति । २४६३ लङः शाकटायनस्यैव ३।४।११॥ आदन्तात्परस्य लङो भेजुस् वा स्यात् । अयुः-अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । अयासीत् । १०५० वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । १०५१ भा दीप्तौ । १०५२ णा शौचे । १०५३ आ पाके । १०५४ द्रा कुत्सायाम् गतौ । १०५५ प्ता भक्षणे । १०५६ पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । १०५७ रा दाने । १०५८ ला आदाने । 'द्वावपि दाने' इति चन्द्रः । १०५९ दाप् लवने । प्रणिदाति-प्रनिदाति । दाया-स्ताम् । अदासीत् । १०६० ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । 'सस्यानत्वं नमः ख्यात्रे' (वा १५६१) इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्यानो जिह्वामूलीयः । स नेति ख्याआदेशस्य रुशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य

इति सलोपः । तत्र विधिलिङि ईयातामित्यादि, आशिषि तु ईयास्तामित्यादि, इति विशेषः । ऐषीदिति । सिचि वृद्धिः । या प्रापणे इति । ननु गच्छतीत्यर्थं यातीति कथमित्यत आह—प्रापणमिह गतिरिति । निजर्थस्वविवक्षित इति भावः । प्रणियातीति । 'नेगँद' इति णत्वम् । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् । लङः शाकटायनस्यैव । 'भेजुस्' इति 'मात' इति चानुवर्तते । तदाह—आदन्तादिति । जुस् वेति । शाकटायनग्रहणाद्विकल्पलाभ इति भावः । एवकारस्तु 'लिट् च' 'लिङाशिषि' इत्युत्तरार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । नच 'लोटे' लङ्वत् इत्यतिदेशात् याम्नु इत्यत्रापि जुस्विकल्पः शङ्क्यः, 'नित्यं ङितः' इत्यतो ङित इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्लङ्ग्रहणस्य लङ् वद्भावमादाय प्रवृत्तिनिवारणार्थत्वात् । इदमपि भाष्ये स्पष्टम् । अयानीति । जुसभावे रूपम् । अयासीत् । णाधतुः षोपदेशः । नस्य ष्टुत्वेन णत्वनिर्देशः । स्नाति । स्नायात्—स्नेयात् । पा रक्षणे । 'एलिङि' इति सूत्रे 'गातिस्था' इत्यत्र च पिबतेरेव ग्रहणादेशसिज्जुक्तौ न । तदाह—पायास्ताम्, अपासीत् इति । दाप् लवने । रुशाभावात् 'शेषे विभाषा' इति णत्वविकल्पं मत्वा आह—प्रणिदाति-प्रनिदातीति । घुशाभावादाशीर्लिङि एवं, लुङि लुक् च नेति मत्वा आह—दायास्तामिति, अदासीदिति च । ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषय इति । मात्रशब्दोऽवधारणे । सार्वधातुक एवास्य ख्याधातोः प्रयोगः, न स्वाद्धधातुक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—सस्यानत्वमिति । 'चञिङि ख्या' अति सूत्रे ख्यास्थाने 'रुशाञ्' इति वक्तव्यम् । अस्य शकारस्य 'पूर्व' आसद्भिमिस्थधिकारे यकारो वक्तव्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजनं सौप्रक्ये बुञ्चिधि'रित्युपक्रम्य 'सस्यानत्वं नमः ख्यात्रे' इत्युक्तं वार्तिके । तत्र नममध्याहृत्य 'नमः ख्यात्रे' इति सस्यानत्व न भवतीति व्याख्यातं भाष्ये । तदिदं वार्तिकं भाष्यं च ख्याधातो-रस्य सार्वधातुके एव प्रयोग इत्यत्र ज्ञापकमित्यर्थः । तत्र सस्यानपदं व्याचष्टे—सस्यानो जिह्वामूलीय इति । प्राचीनाचार्यसमयादिति भावः । स नेति । सः जिह्वामूलीयः नमः

ख्यातेः प्रयोगो न' इति न्यासकारः । १०६१ प्रा पूरणे । १०६२ मा माने । अक-
र्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सक-
र्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'नेर्गद—' (सू २२८५) इत्यत्र नास्य प्रह-
णम् । प्रणिमाति-प्रनिमाति । १०६३ वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तुः । अयमन्ति-
परी न प्रयुज्यते । बहुवचनपरः इत्यन्ये । भिपरः इत्यपरे । वग्वि । वच्चात् ।
उच्चात् । अवोचत् । १०६४ विद ज्ञाने । २४६४ चिदो लटो वा ३।४।८३॥

ख्यात्रे ह्यस्यत्र न भवतीत्येतत् ख्यात्रादेशस्य खशादिस्वविधौ, शस्य यस्वविधौ च
प्रयोजनमित्यर्थः । खशादिस्वे इति । यस्वविधाविश्वस्याप्युपलक्षणम् । शकारस्थानिकय-
स्वस्यासिद्धत्वाद् । 'शर्परे विमर्जनीय' इति विमर्जनीयः इष्टः सिध्यति, जिह्वामूली-
यस्त्वनिष्ठो न भवतीति भाष्यवार्तिकहृदयम् । ख्यात्रादेशस्याङ्धातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वे
तु तृजन्ते ख्यातृशब्दे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् 'रूपरे
विमर्जनीयः' इत्यस्याऽप्रवृत्तौ 'कुप्वोः' जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यात् । ततश्चाङ्धातुके
सर्वत्र न ख्यात्रादेशः प्रयोग इति विज्ञायते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः ।
सम्बन्धस्येति । सार्वधातुकेऽपीति भावः । अत्र व्याख्यानमेव कारणम् । एवञ्च 'संख्याति'
इत्यादि नास्तीति फलितम् । सङ्ख्यादिशब्दास्तु ख्यात्रादेशस्येति बोध्यम् । मा
माने इति । मानं परिमितिरिति भावः । तदाह—अकर्मक इति । 'माति घृतपात्रेऽस्मि-
न्निति उदाहरणम् । परिमितं भवतीत्यर्थः, संगृहीतं भवतीति यावत् । अत्रार्थं शिष्ट-
प्रयोगसंवाद दर्शयति—तनौ ममुस्तत्रेति । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्या-
ममसम्भवा मुदः' इति माघकाव्ये (सं १) तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन आगम-
नेन सम्भवाः मुदः सन्तोषाः कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य तनौ शरीरे न ममुः परिमिता न
बभूवुः । आधिक्यान् संगृहीता बभूवुरिति यावत् । अर्थान्तरे इति । परिच्छेदे वि-
त्यर्थः । उदरमिति । 'उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु' इति नैष-
धकाव्ये । कोऽपि कुतुकी दमस्वसुः दमयन्त्याः उदरं मुष्टिना परिमाति किमु ? परि-
गृह्णातीत्यर्थः । नास्य प्रदणमिति । 'पुप्रकृतिमाङ्किति भाष्यादिति भावः । एवञ्च 'शेषे
विभाषाऽकरादौ' इति ण्यस्वविरूप इति मत्वा आह—प्रणिमाति प्रनिमातीति । ममौ ।
ममिथ-ममाथ । ममिव । माता । मास्यति । मातुः । अमात् । असासीत् । अमास्यत् ।
वच परिभाषणे । अनिट् । अयमन्तीति । छटि प्रथमपुरुषबहुवचनं नास्तीत्यर्थः । बहुवच-
नपर इति । 'न प्रयुज्यते' इति शेषः । अस्मिन् पक्षे पुरुषत्रये बहुवचनं नास्ति । भिपर
इति । 'न प्रयुज्यते' इति शेषः । अस्मिन् पक्षे छिडादिष्वपि प्र० पु० बहुवचनं नास्तीति
भावः । तत्र छटि अकिति 'छिटयभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणम् । उवाच । किति तु
'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । उच्युः । उवाचिथ—उवक्थ । उचिव । वक्ता ।
वक्ष्यति । वक्तुः । अवक् । वच्चादिति । विविज्जिक्क रूपम् । आशीर्लङि 'वचिस्वपि'

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा ह्युः । वेद । विददुः । विदुः । वेत्थ । विद-
थः । विद । वेद । विद्ध । विद्य । पक्षे वेत्ति । विचः इत्यादि । विषेद । विवि-
दंतुः । 'उषविद' (सू २३४१) इत्याम्पक्षे विद इत्यकारान्तनिपातनाञ्च लघुप्र-
गुणः । विदाञ्चकार । वेदिता । २४६५ विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ३।१।४१ ॥
वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटोलुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुष-
वचने न विवक्षिते, इति शब्दात् । २४६६ तनादिकृष्ण्य उः ३।१।५६ ॥
तनादेः कृञ्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादिर्नादेव सिद्ध कृष्णहणं गण-
कार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

इति सम्प्रसारणं मत्वा आह—उच्यदिति । अत्रोचदिति । लुकि 'अत्यतिवक्ति' इति
क्लेरकि 'वच उम्' इति भावः । विद ज्ञाने इति । अनिट्सु लुग्विकरणात्प्राप्त्यात् अर्थ
सेट् । विदो लटो वा । 'परस्मैपदानां णलुप्' इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । 'विद' इति पञ्च-
मी । तदाह—वेत्तेर्लट इति । विन्दतिविद्यत्योस्तु शेन श्यना च व्यवधानात् नन्ते आ-
देशाः । इत्यादौति । विदन्ति । वेत्ति । विथः । विथः । वेद्मि । विद्धः । विद्यः ।
विबिदतुरिति । विविदुः । विवेद्मिथ । विविद्मथुः । विविद । विषेद । विविदिव । विवि-
दिम । आम्पक्षे इति । न लघुपञ्चगुण इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—अकारान्तानिपातना-
दिति । 'उषविद' इति सूत्रे विदेत्यकारान्तत्वम् आम्पक्षिद्योगेन 'निपात्यत' इत्यर्थः ।
आमि अतो लोपः । तस्य 'स्थानिवत्त्वात्' न लघुप्रगुण इति भावः । वेदितेति ।
वेदित्यतोऽपि ज्ञेयम् । विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि'
इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । इतिशब्दः प्रकारे । एवंजातीयकं वैकल्प्येन प्रत्येतद्व्यभि-
त्यर्थः । वेत्तेरिति । लुग्विकरणात् विदधातोः लोटि परे आम्प्रत्ययो निपात्यत
इत्यर्थः । लोडन्तेति । आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृष्णातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत
इत्यर्थः । ननु 'विदाङ्कुर्वन्तु' इति लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात्
कथं लोडन्तसामान्यानुप्रयोग इत्यत आह—पुरुषेति । कुर्वन्तिवति प्रथमपुरुषो
बहुवचनं च न विवर्जितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः ।
इति शब्दादिति । तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारत्वादिति भावः । तनादि-
कृष्ण्य उः । शपोऽपवाद इति । अनेन शब्दविषय एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् 'सार्व-
धातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्य 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चा-
नुवृत्तेरिति भावः । तेनेति । गणकार्यस्याऽनित्यतया 'दवसेत्' इत्यत्र अदादिगणकार्यं
शपो लुक् न भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृष्णग्रहणस्यात्र भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् उक्तज्ञा-
पनाभावात् विश्वसेदित्यसम्बद्धमेवेत्याहुः । 'विश्वस्त'मित्यत्र तु आगमशास्त्रस्याऽनि-
त्यत्वात् नेदित्याहुः । विदाङ्करोत्विति । अत्र विदेर्लोकि आमि लोटो लुकि आमन्ता-
द्विदेः कृञो लोडन्तस्यानुप्रयोगः । तत्र लोटस्तिपि 'पठ' इत्युत्वे शपं वाञ्छित्वा सप्त-

२४६७ अत उत्सार्वधातुके ६।४।११०॥ उपत्ययान्तस्य कृजोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके विङिति । उदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न गुणः । विदाङ्कुरुतात्-विदाङ्कुरुताम् । 'उतश्च-' (सू २३३४) इति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम् । विदाङ्कुरु । विदाङ्कुरवाणि । अवेत् । अविताम् । 'सिजभ्यस्त-' (सू २२९६) इति केर्जुस् । अविदुः । २४६८ दश्च ८।२।७५॥ धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे कः स्याद्वा । अवेः-अवेत् । १०६५ अस भुवि । अस्ति । २४६९ श्नसोरल्लोपः ६।४।१११॥ श्नस्यास्तेष्वाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके विङिति । स्तः । सन्ति । 'तासस्स्योः-' (सू २१६१) इति सलोपः । अस्ति । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । 'आर्द्धधातुके' (सू २४३२) इत्यधिकृत्य । २४७० अस्तेभूः २।४।५२॥ बभूव । भविता । अस्तु-स्तात् । स्ताम् । सन्तु । २४७१

त्यये ऋकारस्य गुणे रपरत्वे उकारस्य तिङिनिमित्तो गुणः । तातद्धि तु ऋकारस्य गुणे रपरे तातडो ङित्वात् उकारस्य गुणाऽभावे विदाङ्कुरुतात् इति स्थिते-अत उत् । उपत्ययान्तस्येति । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । कृजोऽकारस्य उदिति । 'नित्यं करोते' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । विङतीति । 'गमहन' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अकारस्य उत्त्वे कृते तस्य लघूपधगुणमाशङ्क्य आह-तपरेति । इदं स्थानिवासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विदाङ्कुरुतामिति । विदाङ्कुरुत्वस्यपि ज्ञेयम् । 'न भकु-लुङ्गाम्' इति निषेधात् 'हलि च' इति दीर्घो न । हेर्लुगिति । विदाङ्कुरु हि इति स्थिते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्वं परमपि बाधित्वा निरपत्वात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुगित्यर्थः । तर्हि सार्वधातुकाऽभावात् कथमुत्त्वमित्यत आह-आभीयत्वेनेति । विदाङ्कुरिति । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुतम् । विदाङ्कुरुत । विदाङ्कुरवाणीति । आटः पि-रत्वेन ङित्वाभाववादुकारस्य गुण इति भावः । विदाङ्कुरवाव । विदाङ्कुरवाम । लङ्याह-अवेदिति । हलङ्यादिना सिपो लोपे विशेषमाह-दश्च । 'सिपि धातो र्वा' इत्यनुवृ-त्तम् । 'द' इति षष्ठ्यन्तेन धातुविशेष्यते । तदन्तविधिः । पदस्येयधिकृतम् । तदा-ह-धातोर्दान्तस्य पदस्येति । अलोऽन्त्यस्येत्यन्यस्य ज्ञेयम् । अवेदिति । सिपो हलङ्या-दिलोपे दकारस्य रत्वविकल्पः । अविताम् । अविता । अवेदम् । अविद्व । अविद्य । विद्यात् । विद्याताम् । विद्यात् । विद्यास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । अस भुवीति । भवनं भूः । सत्तायामित्यर्थः । अस्तीति । सस्य चत्वेऽपि सकार एव भवति, ननु त-कारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । श्नसोरलोपः । अस् इति लुसषष्ठीकं पदम् । श्न अस् अनयोर्द्वन्द्वत्वात्षष्ठीद्विवचनम् । शकन्वादिवात् पररूपम् । शनेति श्नमप्रत्यये-कदेशनिर्देशः । 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, 'गमहन' इत्यतः विङतीति । तदाह-शनस्येत्यादिना । अस्तेभूः । अस्धातोर्भूभावः स्यात् आर्द्धधातुके

वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६।४।११६॥ घोरस्तेश्चैत्वं स्यादौ परेऽभ्यास-
लोपश्च । आभीयत्वेनैत्वस्यासिद्धत्वाद्देधिः । 'शनसोः—' (सू २४६९) इत्य-
लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण तातङ्गा बाधात् । 'सकृद्गतौ—'
(प ४१) इति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम ।
'अस्तिसिचः—' (सू २२२५) इतीट् । आसीत् । शनसोरलोपस्याभीयत्वेना-
सिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च
विद्यमानत्वेन विशेषणादीयन । २४७२ उपसर्गप्रादुभ्यामस्तिर्यचपरः ८।३।
८७। उपसर्गोऽणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे । निष्ठात् ।

परे इत्यर्थः । अस् हि इति स्थिते—वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । घु अस् अनयोर्द्वन्द्वः ।
एत् हौ इति च्छेदः । ननु अस् हि इति स्थिते 'हुङ्गभ्यो हेधिः' इति धित्वं परत्वात्
बाधित्वा 'वसोः' इति सकारस्य एत्वे कृते हुङ्गभ्यः परत्वाऽभावात् कथं धिभाव
हृष्यत आह—आभीयत्वेनेति । तथाच अ ए धीति स्थिते आह—शनसोरिति । नन्वाशिषि
अस् हि इति स्थिते तातङ्गं बाधित्वा परत्वादेत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—नातङ्पक्षे परं
नेति । कुत इत्यत आह—परेणेति । ननु कृते तातङ्गि तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात्तस्मि-
न्परे 'वसोः' इत्येत्वं कुतो नेत्यत आह—सकृद्गताविति । सकृद् एकवारं गतौ प्रवृत्तौ,
विप्रतिषेधे विरोधे सति, यद्बाधितं तद्बाधितमेव भवति, ननु पुनः प्रवर्तत इति तदर्थः ।
लुङ्गस्तिपि विशेषमाह—अस्तिसिचः इति । इकारलोपे आटि वृद्धौ 'अस्तिसिचः' इति
ईडागम इत्यर्थः । ननु तसादौ ङिति परत्वादाडागमात्पाक् 'शनसोः' इत्यलोपे सति
अजादित्वाभावात् कथमादित्यत आह—शनसोरलोपस्याभीयत्वेनेति । आस्तामिति ।
अत्र कृते आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं 'शनसोरलोपः' इति तपरकरणम् । वस्तु-
तस्तु आट आभीयत्वेनासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति 'शनसोरलोपः' इत्यत्र तपर-
करणं व्य 'मिति भाष्ये स्पष्टम् । आसन्निति । आसीः । आस्तम् । आस्त । आसम् ।
आस्व । आस्म । विधिलिङ्याह—स्यादिति । स्याताम् । स्युरित्यादि । आशीलिङि
आर्धधातुत्वात् भूभावं मत्वा आह—भूयादिति । लुङि तु सिचि भूभावे 'गातिस्था
इति सिचो लुङं मत्वा आह—प्रभूदिति । तत्र 'अस्तिसिचोऽणुक्ते' इति ईडागम-
माशङ्क्य आह—सिचोऽस्तेश्चेति । इह भूभावे सति अस्तेरभ्युपगमात्वा ईप्नेति
भावः । उपसर्गप्रादुभ्याम् । उपसर्गः प्रादुस् अनयोर्द्वन्द्वः । इण्कोरित्यधिकृतम् ।
तत्र इण् इत्युपसर्गेण सम्बध्यते, न तु प्रादुसि, ततः परस्य अस्तेः सस्य इणः पर-
त्वाऽसम्भवात् । कोरित्यपि असम्भवान्न सम्बध्यते । अस्तिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मू 'न्य इत्यधिकृतम् । य् अच्
अनयोर्द्वन्द्वः । यचौ परौ यस्मादिति विग्रहः । यकारे अकारे च परे इति लभ्यते ।
तदाह—उपसर्गेणः इति । उपसर्गस्थादिण इत्यर्थः । परत्येति । अस्तेः सस्य विशे-

प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यन्मरः किम् । अभिस्तः । १०६६ मृजृष् शुद्धौ । २४७३ मृजेवृद्धिः ७।२।११४॥ मृजेरिको वृद्धिः स्यादातुप्रत्यये परे । 'विङ्श्याजादौ वेध्यते—' (वा ५०५७) । 'वञ्च—' (सू २९४) इति षः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति-मार्जन्ति । ममार्जं । ममार्जंतुः—ममृजंतुः । ममार्जिथ-ममार्ष्टं । मार्जिता-मार्ष्टा । मृष्टं । अमार्ष्टं । अमार्जंम् । अमार्जन्ति । अमार्जन्ति ।

षण्मिहम् । नस्त्वस्तेः । तेन प्रादुःशीदित्यत्र न षत्वम् । यकारपरकावे उदाहरति— निष्यात् प्रादुःष्यादिति । प्रादुस् इति सान्तमध्ययम् । सस्य षत्वे पूर्वस्य सस्य ष्टुत्वे-न षः । षान्तत्वे तु 'प्रादुभ्या'मिति रुचनिर्देशो नोपपद्यते । अक्षपरकावे उदाहरति— निषन्ति प्रादुःषन्तीति । मृजृष् शुद्धाविति । ऊदित्वमिह्विकलपार्थम् । 'विद्भिदादिभ्यो-ऽङ्' इत्यङ्गर्थं षिष्वम् । वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठादेव सिद्धेरिह षित्कार-ण्यमनार्थमित्याहुः । मृजेवृद्धिः । 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषया 'इक' इत्युपस्थित-म् । मृजेरित्यवयवषष्ठी । तदाह—मृजेरिको वृद्धिः स्यादिति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-त्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषामभिप्रेत्य आह—धातुप्रत्यये परे इति । धातोर्वि-हिते प्रत्यये इत्यर्थः । तेन परिमृष्टभ्यामित्यत्र न वृद्धिरिति भावः । गुणापवादोऽयम् । विङ्श्याजादौ वेध्यते इति । 'मृजेवृद्धि'रिति शेषः । 'इको गुणवृद्धौ' इति सूत्रभाष्ये इदं पठितम् । व्रश्चेति ष इति । मृज्ति इति स्थिते ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य व्रश्चेति षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकारे मार्ष्टेति रूपमित्यर्थः । मृष्ट इति । डिङ्वाङ् वृद्धिः, नापि गुण इति भावः । मृजन्ति मार्जन्ति इति । 'विङ्श्याजादा'विति वृद्धि-विकल्प इति भावः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृष्ट । मार्जिम । मृज्वः । मृज्मः । ममार्जेति । णलि मृजेवृद्धिरिति भावः । अनुसादावजादौ किति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—ममार्-जंतुः ममृजंतुरिति । ममार्जुः । ममृजुः । इत्यपि ज्ञेयम् । ऊदिश्वादिह्विकल्पं मृजेवृद्धि-च मत्वा आह—ममार्जिथ ममार्ष्टेति । इडभावे जस्य व्रश्चेति षः । यस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । ममार्जंतुः—ममृजंतुः । ममार्जं—ममृज । ममार्जं । ममार्जिव—ममृजिव-ममृज्व । ममार्जिम—ममृजिम—ममृज्म । लुट्याह—मार्जिता मार्ष्टेति । ऊदिश्वादिटि, तदभावे च 'मृजेवृद्धिः' इति भावः । मार्जिष्यति—मार्चयंति । मार्ष्टुं—मृष्टात् । मृष्टम् । मार्जंतु—मृजन्तु । मृष्टीति । हेरपित्त्वेनाङ्गित्वाच्च वृद्धिः । व्रश्चादिना जस्य षः, हेर्धिः, षस्य जश्चेन ङः, षस्य ष्टुत्वेन ठः । मृष्टात् । मृष्टम् । मृष्ट । मार्जानि । मार्जाव । मार्जाम । लङ्ग्याह—ममार्ष्टं इति । तिप् इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वेन ह्रस्वधादिना तका-रलोपे व्रश्चादिना जस्य षः, तस्य जश्चत्वे इति भावः । अमृष्टाम् । अमार्जन्-अमृजन् । अमार्ष्टं । अमृष्टम् । अमृष्ट । अमार्जमिति । अमृष्टव । अमृष्टम् । मृज्यात् । मृज्याताम् । मृज्यास्ताम् । अमार्जोव अमार्जोदिति । ऊदिश्वादिह्विकल्प इति भावः । इडपक्षे अमार्जिष्टाम् । अमार्जिष्ठुरित्यादि सुगमम् । इडभावे अमार्ष्टाम् । अमार्ष्टुः ।

१०६७ रुदिर् अश्रुविमोचने । २४७४ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ७।२।७६॥
 रुद्, स्वप्, र्वष्, अन्, जन् एभ्यो वजादेः सार्वधातुकस्येड् स्यात् । रोदिति ।
 रुदितः । हो परत्वादिति धित्वं न । रुदिहि । २४७५ रुद् अश्च पञ्चभ्यः ७।३।१८॥
 हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् । २४७६ अङ्गार्यगालवयोः
 ७।३।१८॥ अरोदीत्—अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः—अरोदः ।
 अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङ्गीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यामुट् । रुधात् । अरु-
 दत् । अरोदीत् । १०६८ जि ष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः ।
 सुषुपुः । सुष्वपिथ—सुष्वप्य । २४७७ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृत्तिसमाः

अमाक्षीः । अमाष्टम् । अमाष्टं । अमाक्षम् । अमाक्ष्व । अमाक्षम् । अमाजिष्यत्—
 अमाक्ष्यत् । रुदिर्धातुरिति सेट् । रुदादिभ्यः । इड्भ्यो लोपेति मत्वा आह—
 बलादेरिति । रुदित इति । छित्वाञ्च गुणः । रुदन्ति । रोदधि । रुदिय । रुदिय । रोदि-
 मि । रुदिवः । रुदिमः । रुरोद् । रुदतुः । रुरोदिय । रुदिव । रुदिम । रोदिता ।
 रोदिष्यति । रोदितु-रुदितात् । रुदिताम् । रुदन्तु । रुदि हि इति स्थिते 'हुञ्जभ्यः'
 इति धित्वाशाङ्ग्य आह—हो परत्वादिति । रुदिहीति । हेरपित्त्वेन छित्वाञ्च लघुपञ्च-
 गुण इति भावः । रुदितात् । रुदितम् । रुदित । रोदानि । रोदाव । रोदाम । रुश्च
 पञ्चभ्यः । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति
 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडिति चानुवर्तते । 'रुद्' इति
 पञ्चमी । 'रुदादिभ्यः' इति विवक्षितम् । इत्यभिप्रेत्य सूत्रशेषं पूरयति—हलादेरित्यादि-
 ना । अङ्गार्यगालवयोः । अनयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्व-
 धातुकस्य अपृक्तस्य अडागमः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः । अरोदीरिति । अरुदितम् । अरुदि-
 त, इत्यपि ज्ञेयम् । अरोदमिति । अरुदिव । अरुदिम । इत्यपि ज्ञेयम् । ननु किकस्तिपि
 यासुटं वाचिस्वा परत्वात् 'अङ्गार्यगालवयोः' इति 'रुद् अश्च पञ्चभ्यः' इति च अङी-
 टौ स्यातामित्यत आह—प्रकृतिप्रत्ययेति । हलादिपिसार्वधातुकाऽपृक्ताऽपेक्षत्वाच्चे-
 त्यपि ज्ञेयम् । छुङ् 'हरितो वा' इत्यङ्गक्षे आह—अरुदिति । अङ्गभावपक्षे स्वाह—
 अरोदीदिति । 'अस्तिचित्' इति ईट् । 'रुद् अश्च पञ्चभ्यः' इति तु नेह प्रवर्तते, सिच्चा
 व्यवहितत्वात् । जिष्वप् शये इति । षोपदेशाऽयम् । आर्धधातुके अनिट् । स्वपितीति ।
 'रुदादिभ्यः' इति इट् । स्वपितः इति । स्वपन्ति । स्वपिषि । स्वपिथः । स्वपिथ । स्व-
 पिमि । स्वपिवः । स्वपिमः । सुष्वापेति । द्वित्वे 'लिट्पञ्चासस्य' इति सम्प्रसारणे
 पूर्वस्ये आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भावः । सुषुपतुरिति । 'वच्चिस्वपि' इति सम्प्रसा-
 रणे कृते द्वित्वादीति भावः । सुषुपुरित्यपि ज्ञेयम् । सुष्वपिथ सुष्वप्येति । आरद्वाजनिष-
 मारयन्ति वेदिति भावः । सुषुपः । सुषुप । सुष्वाप-सुष्वाप । सुषुपिव । सुषुपिम ।
 सुविनिर्दुर्भ्यः । कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्धातोः सुपोत्यनेन ग्रहणम् । सुपोत्यनेन सूति-

दा३।८८॥ एयः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' । किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' (प १२७) सुषुषुपुतुः । सुषुषुपुः । पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्व-स्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'हलादिः शेषः' (स २१७६) । नित्यत्वाच्च । ततः सुपि

शब्दः कृदन्तो गृह्यते । समेत्यनेनापि समशब्दस्य ग्रहणम् । षष्ठ्यर्थं प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । तदाह—पश्यः सु-प्यादेरिति । सुपुसिः, सुपूतिः, सुषमः इत्युदाहरणानि । अत्र कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्-धातोर्ग्रहणात् सुस्वप्न इत्यत्र न षत्वमिति भाष्यम् । नन्वेवं सति सुषुषुपुतुरित्यत्र सुपूर्वस्य स्वपधातोः कथं षत्वम् । कृतसम्प्रसारणस्य हि स्वपधातोः षत्वम् । तत्र यदि स्वप अतुस् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वे कृते पश्चात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं तदा ह-ळादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं, न त्वभ्यासस्य । अनुसः कितः उत्तरखण्डस्यैवहितत्वात्, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधाच्च । ततश्च सु सुपुप् अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसम्प्रसारणत्वाभावात् कथं षत्वम् । उत्तरखण्डस्य च सु इत्युपसर्गादव्यवहितपरत्वाऽभावात्कथमनेन षत्वम्, इण्यङ्गवर्गाभ्यां परत्वाऽभावेन 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्तेः । यदि तु परत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणे कृते पश्चात् द्वित्वं तर्हि सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तेः प्रागेव षत्वमिति वक्तव्यम् । तत् न युज्यते । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति परिभाषया सुइत्यु-पसर्गसम्बन्धस्य द्वित्वात्प्रागवृत्तेः । तथाच कृतसम्प्रसारणस्य अकृतषत्वस्य सुप् इत्य-स्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं स्यात् । न तु पूर्वखण्डस्य 'सा-रदायोः' इति निषेधात् । कृते हलादिशेषे सु इति पूर्वखण्डस्य सुप्रपञ्चाभावेन 'सु-विनिर्दुर्म्यः' इत्यस्याऽप्यप्रवृत्तिः । न च एकदेशविकृतस्यानग्यत्वं शङ्क्यम्, एवमप्य-भ्यासस्यानर्थकत्वेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया षत्वस्य तत्राप्राप्तेः । तस्मादिह सुषु-षुपुतुरित्यत्र पूर्वखण्डे षत्वं दुरूपपादमित्याशङ्क्य आह—पूर्वं धातुरित्यादिना । लक्ष्या-नुरोधादिह 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्याश्रीयते । ततश्च द्वित्वा-त्प्रागेव परत्वात्सम्प्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय षत्वे च कृते सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सुप् इत्यस्य कृतषत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि षकारश्रवणं निर्वाचमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'षुपिभूतो द्विरुच्यते' इति । ननु कृतषत्व-स्य कथं द्वित्वं, द्वित्वे कर्तव्ये षत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—पूर्वत्रासिद्धीयमिति । ननु तर्हि सुसुप्वापेत्यत्रापि पूर्वखण्डे षत्वं श्र्येतेत्यत आह—पिति त्विति । णिति णलि कित्वाभावात् 'वचिस्वपि' इत्यस्याप्रवृत्तौ कृते द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इति पूर्वख-ण्डस्य सम्प्रसारणम् । सु सुप् स्वप् अ इति स्थिते 'सुविनिर्दुर्म्यः' इति षत्वस्याऽसि-द्धत्वात् हलादिशेष इत्यर्थः । नित्यत्वाच्चेति । कृते अकृते च षत्वे हलादिशेषस्य प्रा-

रूपाभावाच्च षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्-अत्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । १०६९ श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत् । अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'क्ष्यन्तक्ष्य-' (सू २२६६) इति न वृद्धिः । अश्वसीत् । १०७० अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्-आनत् । २४७८ अनितेः ८।४।१६॥ उपसर्गस्यात्रिमित्तात्परस्यानितेर्नस्य थाः स्यात् । प्राणिति । १०७१ जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः । २३७६ अद्भ्य-स्तात् ७।१४॥ भ्रस्य अस्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । 'सिज्भ्यस्त-' (सू २२२६) इति केर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तस्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बध्नाम । रुदादयः पञ्च गताः ।

१०७२ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । 'उपविद-' (सू

प्तेरिति भावः । तत इति । इलादिशेषोत्तरं सु इत्यस्यैव स्थित्या सुप् इति रूपस्याऽभावाच्च ष इत्यर्थः । एकदेशविकृतस्यादन्यत्वेऽपि अभ्यासस्याथवत्त्वाभावाच्च ष इति द्रष्टव्यम् । स्वप्ता । स्वप्यति । स्वपितु-स्वपितात् । स्वपिताम् । स्वपन्तु । स्वपिहि-स्वपितात् । स्वपितम् । स्वपित । स्वपानि । स्वपाव । स्वपाम । लङ्घ्या-ह-अस्वपीत् अस्वपदिति । 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति ईटि 'अङ्गाग्यं गालवयोः' इत्यटि च रूपे । अन्यानि रुदिबद्धाणि । लिङ्याह-मुप्यादिति । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । 'सुविनिर्दुभ्यः' इति षत्वं मत्वा आह-सुषुप्यादिति । अस्वाप्सीदिति । अनिट्क्त्वाच्च सिज्लोप इति भावः । श्वस प्राणने इति । वलाघार्धधातुके सेड्यम् । सार्वधातुके तु वलादौ 'रुदादिभ्यः' इति इट् । लङ्गितिपि 'रुदश्च' इति ईटम् 'अङ्गाग्यं' त्यटं च मत्वा आह-अश्वसीत् अश्वसदिति । विध्याशीलिङ्गोः श्वस्यादिति सिद्धवरकृत्य आह-श्वस्याताम् । श्वस्यास्तःमिति । अन चेति । अनधातुरपि प्राणने वर्तते इत्यर्थः । सेड्यम् । सार्वधातुकेऽपि वलादौ 'रुदादिभ्यः' इति इट् । लङ्गि ईडटौ मत्वा आह-आनीत् आनदिति । अनितेः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादिति । तदाह-उपसर्गस्थादिति । भिन्नपदस्थत्वाद्वाप्राप्तौ वचनम् । अजक्षधातुः सेट् । वलादौ सार्वधातुकेऽपि 'रुदादिभ्यः' इति सेट् । अद्भ्यस्तात् । भ्रस्येति । 'श्रोऽन्त' इत्यतस्तदनुष्टुप्तेरिति भावः । जक्षतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञेति भावः । लङ्गितिपि ईडटोः अजक्षीत् अजक्षत् इति सिद्धवरकृत्य आह-सिज्भ्यस्तैति । अदादेशापवादो जुस् । अन्तस्थादिरिति । तालङ्गान्तस्थादिरित्यर्थः । आमेति । "जक्षक्रीडन् रममाणः" इत्युपनिषदि चवर्गान्त्यादित्यस्य निर्विवादात्वा इति भावः ।

जागृधातुः ऋकारान्तः सेट् । जागर्तीति । तिपि षपो लुकि ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । जागृत इति । क्षिप्वाच्च गुणः । जाग्रतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा-

२३४१) इत्याम्वा । जागराश्चकार—जजागर । २४८० जाग्रोऽविचिण्ण-
लिङ्त्सु ७।३।८५॥ जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णलिङ्द्रयोऽन्यस्मिन्बुद्धिविषये प्रतिषेध-
विषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तस्वाञ्जुस् । २४८१
जुसि च ७।३।८३॥ अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ
किम् । जागृयुः । आशिषि तु जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि अजा-
गरीत् । 'जाग्र इस्' इत्यत्र यप्राप्तः, तं सार्वधातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिः,
तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, 'नेटि' (सू २२६८) इति

याम् 'अदभ्यस्तात्' इति श्लेषादेशः । क्तिन्वाद्गुणनिषेधे ऋकारस्य यणिति भावः ।
जागर्षि । जागृषः । जागृथ । जागर्मि । जागृवः । जागृमः । क्तिटि 'कास्यनेकाच्' इति
नित्यमामि प्राप्ते आह—उषविटस्याम् वेति । जागरामिति । आमि ऋकारस्य गुणो
रपरत्वं चेति भावः । आमभावे आह—जजागरिति । अतुसादौ क्तिन्वाद्गुणनिषेधे
प्राप्ते—जाग्रोऽवि । 'जाग्र' इति षष्ठी । 'मिदेर्गुणः' इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—
जागर्तेर्गुणः स्यादिति । 'अविचिण्णाल्ङिस्त्विति' षष्ठेदः । वि चिण्ण णल् क्तिट् एषां द्वन्द्वे
नञ्समासः । तदाह—विचिण्णलिङ्द्रयोऽन्यस्मिन्निति । चिण्णलपयुंदासात् वृद्धिविषयेऽ-
प्यस्य प्रवृत्तिः । क्तिपयुंदासात् गुणप्रतिषेधविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तदाह—वृद्धिविषये
प्रतिषेधविषये चेति । जजागरतुरिति । अत्र क्तिन्वेऽपि गुणः । जजागरुः । जजागरिथ । ज-
जागरथुः । जजागार । जजागर । जजागरिच । जजागरिम । विचिण्णाल्ङिस्त्विति न
गुणः । वि—जागृविः । चिण्—अजागारि । णल्—जजागार । क्तिट्—जागृतः ।
वृद्धिविषये यथा—ण्वुलि जागरकः । प्रतिषेधविषये यथा—जजागरतुः । क्तिन्वेऽपि
गुणः इत्याद्यूह्यम् । जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तुं—जागृतात् । जागृताम् । जा-
ग्रतु । जागृहि—जागृतात् । जागृतम् । जागृत । जागराणि । जागराव । जागराम ।
लङ्ग्याह—अजागरिति । तिपि इकारलोपे हलङ्ग्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्ग इति
भावः । अभ्यस्तस्वाञ्जुलो श्लेषादेशे प्राप्ते आह—अभ्यस्तस्वाञ्जुसिति । 'सिजभ्यस्त-
विदिभ्यश्च' इत्यनेनेति भावः । जक्षित्यादिस्वाद्भ्यस्तस्वम् । अजागृ उस् इति स्थिते
'सार्वधातुकमपित्' इति क्तिन्वाद्विचिण्णाल्ङिस्त्विति पयुंदासात्प्राप्ते गुणे आह—
जुमि च । अङ्गस्थेयधिकृतम् । 'मिदेर्गुणः' इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी'
इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । 'कसस्याचि'
इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन जुसीत्यस्य विशेषणात्तदादिविधिः । तदाह—अत्रादावि-
त्यादिना । अजागररिति । अजागः । अजागृतम् । अजागृत । अजागरम् । अजागृव ।
अजागृम । विक्षिकिळि यासुटो क्तिन्वाच्च गुणः । जागृथात् । जागृथाताम् । जागृयु-
रिति । 'जुसि चो'त्यत्र अजादाविष्युक्तेर्न गुण इति भावः । आशिषि तु जागर्यादिति ।
'किदाक्षि' इति यासुटः क्तिन्वात् 'जाग्रोऽविचिण्णाल्ङिस्त्विति' गुण इति भावः ।

निषिद्धा, ततः 'अतो हलादेः—' (सू २२८४) इति बाधित्वा 'अतो लान्तस्य' (सू २३३०) इति वृद्धिः प्राप्ता, 'ह्यन्त—' (सू २२९९) इति निषिध्यते । तदाहुः—

‘गुणो वृद्धिगुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिनिषेधोऽतो यत्पूर्वाः प्रातयो नव ।’ इति ।

१०७३ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति । २४८२ इहिरिद्रस्य ६।४।११४॥। दरि-
द्रातेरिकारः स्याद्वलादौ किञ्चि सार्वधातुके । दरिद्रतः । २४८३ इनाभ्यस्तयोरातः
६।४।१२॥ अनयोरातो लोपः स्यात्किञ्चि सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्चा-
दाम । दरिद्राश्चकार । ‘आत औ णलः’ (सू २३७१) इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे
औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते भवणार्थम् । अत एव शपकादाम्नेत्येके । दद-
रिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । ‘दरिद्रातेरार्धधातुके

जागृधातोर्लुङि सिचि इटि यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति—जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृते
इति । ‘ज्जाग्रोऽर्वाचिण्यच्छ्’ इति गुणे रपरस्वे कृते अजागर् ईदिति स्थिते सतीत्यर्थः ।
तदाहुरिति । वृद्धा इति शेषः । अजागरिष्टाम् । अजागरिषुः । इत्यादि सुगमम् ।

दरिद्राधातुरादन्तः सेट् । दुर्गतिः धनहीनीभवनम् । दरिद्रातीति । धनहीनीभव-
तीत्यर्थः । इहिरिद्रस्य । सौत्रो इस्वः । ‘गमहन’ इत्यतः किञ्चितीत्यनुवर्तते । ‘ई हल्यघोः’
इत्यतः हलि इति ‘अत उत्’ इत्यतः सार्वधातुके इति । तदाह—दरिद्रातेरिति । ‘आभ्य-
स्तयोः’ इत्याहोपापवादः । ‘अलोऽन्त्यस्ये’त्यन्त्यस्य इकारः । दरिद्रति इति । ‘सार्व-
धातुकमपित्’ इति तसो ङित्वादाकारस्य इकारः । इनाभ्यस्तयोरातः । ‘गमहन’ इत्यतः
लोपः किञ्चितीत्यनुवर्तते । ‘अत उत्’ इत्यतः सार्वधातुके इति । तदाह—अनयोराति ।
आप्रत्ययस्य अभ्यस्तस्य चेत्यर्थः । दरिद्रतीति । जञित्यादिस्वादभ्यस्तस्वात् ‘अद्-
भ्यस्नात्’ इति झस्य अदादेशे आकारलोपः । दरिद्रासि । दरिद्रियः । दरिद्रिय ।
दरिद्रामि । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । छित्याह—अनेकाच्चादामिति । इवञ्च ‘कास्प्रत्य-
यात्’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । दरिद्राञ्चकारेति । आमि सवर्णदीर्घः । कैयटमतमाह—
आत इति । ‘आत औ णलः’ इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावात् ओकार एव विधा-
नुमुचितः । वृद्धौ सस्यां तावत्तैव ययौ इत्यादिसिद्धेः । तस्मादौकारविधानं दरिद्राधा-
तोर्लुङि ‘दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः’ इत्याहोपे ‘ददरिद्रौ’ इत्यौकारश्रवणार्थं
सम्पद्यते । ओकारविधाने तु आहलोपे सति वृद्धेरसम्भवात् ददरिद्रौ इत्यौकार एव
भूयेत्यर्थः । अत एवेति । अस्मादेव दरिद्रातेः औकारश्रवणार्थात् औकारविधानादरि-
द्रातेलिङि आम् नेति विज्ञायते । आमि सति णल एवाऽप्रसक्तेरित्यर्थः । इवञ्च ‘वस्वे-
काजादसाम्’ इति सूत्रभाष्ये ध्वनितं, कैयेन रूपष्टीकृतम् । तन्निर्मूलमेवेति । ‘कास्प्र-
त्ययात्’ इति ‘वस्वेकाच्’ इति सूत्रस्य भाष्यकैयटविरोधादिति भावः । ददरिद्रतुः ।

विवक्षिते आलोपो वाच्यः' (वा ४१४६) । 'लुङि वा' (वा ४१४२) । 'सनि ण्वुलि ल्युटि च न' (वा ५०५८) । दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्रयात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ-अदरिद्रासीत् । १०७४ चकास दीप्तौ । भस्य अत् । चकासति । चकासाञ्चकार । 'घि च' (सू २२४९)

ददरिद्रुः । ददरिद्रिय । ददरिद्रयुः । ददरिद्र । ददरिद्रौ । ददरिद्रिव । ददरिद्रिम । आर्धधातुके विवक्षिते इति । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो दरिद्राते भवन् किञ्चित् अ-
किञ्चित् च अर्धाधातुके भवति । स च आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव भव-
तीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन दरिद्रातीति दरिद्रः, आल्लोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति ।
आर्धधातुके परे आल्लोपप्रवृत्तौ तु 'इयाद्वयधा' इत्यादन्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात् ।
ततश्च कृते णप्रत्यये आल्लोपं बाधित्वा 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्ति 'दरिद्राय'
इति स्यात् । आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव आल्लोपे तु कृते आदन्तत्वाऽभावात्
णप्रत्ययाऽभावे पचाद्यप्रत्ययो निर्बाधः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । लुङि वेति । लुङि
आलोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसंग्रहोऽयम् ।
अद्यतन्यामित्यनेन अद्यतनभूतार्थकविहितलुङ्विभक्तिर्विवक्षिता, भाष्ये तस्या एवोदा-
हरणात् । सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति । एतेषु दरिद्रातेराज्ञापो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ण्वुलि
यथा—दरिद्रायकः, आतो युक् । ल्युटि यथा—दरिद्रायः, अनादेशे कृते आलोपाऽभा-
वात् सवर्णदीर्घः । सनि यथा—दरिद्रासति । अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्रास-
स्यैव लोपस्याऽयं निषेधः । तेन 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति दरिद्रातेः सनः
इट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो भवत्येव-दरिद्रिषति । तदुक्तं भाष्ये—
'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते । ददरिद्रासतीत्येके ददरिद्रिषतीति वा' ।
दरिद्रितेति । तासि इटि उदाहृतवार्तिकेन आल्लोपः । 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य
सम्भवेऽपि न्याय्यत्वादत्र वार्तिकोपन्यासः । दरिद्रिष्यति । दरिद्रातु-दरिद्रितात् ।
दरिद्रिताम् । दरिद्रतु । दरिद्रिहि-दरिद्रितात् । दरिद्रितम् । दरिद्रित । दरिद्राणि ।
दरिद्राव । दरिद्राम । लङ्याह—अदरिद्रादिति । इत्वं मत्वा आह—अदरिद्रितामिति ।
अदरिद्ररिति । जक्षित्यादिश्वेन अभ्यस्तत्वाऽजुसिति भावः । अदरिद्राः । अदरिद्रि-
तस्य । अदरिद्रित । अदरिद्राम् । अदरिद्रिव । अदरिद्रिम । दरिद्रियादिति । विधि-
लिङि सार्वधातुकादिस्त्वमिति भावः । आशीलिङ्याह—दरिद्रयादिति । आतो लोप
इति भावः । लुङि आतो लोपपक्षे आह—अदरिद्रीदिति । अदरिद्रिधामित्यादि । आ-
ल्लोपाभावपक्षे स्वाह—इट्सकाविति । अदरिद्रिष्यत् । चकास दीप्ताविति । ऋदित् ।
सेट् । चकास्ति । चकास्तः इति सिद्धवत्कृत्य आह—भस्य अदिति । जक्षित्यादिश्वेन
अभ्यस्तत्वादिति भावः । चकासतीति । चकास्ति । चकास्थः । चकास्थ । चकास्मि ।
चकास्वः । चकास्मः । चकासाञ्चकारेति । अनेकाश्चवाकामिति भावः । चकासिता ।

इति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्धि । 'चकाचि' इत्येव भाष्यम् । २४८३ तिप्य-
नस्तेः ८।२।७३॥ पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि न त्वस्तेः । (ससजुषोरित्य-
स्यापवादः) अचकात्—अचकाद् । अचकासुः । २४८४ सिपि धातो रुर्वा
८।२।७४॥ पदान्तस्य घातोः सस्य रः स्याद्वा । पक्षे दः, अचकाः—अचकात् ।
१०७५ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति । २४८६ शास इङ्ङ्हलोः ६।४।३४॥ शास
उपधाया इत्स्यादङि हलादौ विञ्चति च । 'शासिवसि—' (सू २४१०) इति पः ।
शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शास्तु ।
२४८७ शा ही ६।४।३५॥ शास्तेः शादेशः स्यादौ परे । तस्याभीयत्वेनसिद्ध-

चकासिष्यति । चकास्तु । चकास्ताम् । चकास्तु । हेर्भिभावे चकास् भि इति स्थिते
'धि च' इति सलोप इति सिद्धान्तः । तत्र मतान्तरमाह—सिच एवेत्येके इति 'धि च'
इति लोपः सिच एवेत्येके मन्यन्ते इत्यर्थः । 'धिसकारे सिचो लोपः चकाद्धीति प्रथो-
जनम्' इति वार्तिकादिति तदाशयः । अस्मिन्पक्षे सकारस्य जश्चेन दकारः । तदाह—
चकाद्धीति । 'एके' इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु 'धिसकारे सिचो लोपः' इति वा-
तिकं प्रत्याख्याय सकारमात्रस्य 'धि च' इति लोपस्याभ्युपगमः । तदाह—चकाधो-
त्येव भाष्यमिति । चकास्तात् । चकास्तम् । चकास्त । चकासानि । चकासाव । चका-
साम । ऋङि अ चकास् त् इति स्थिते—तिप्यनस्तेः । न अस्तिः अनस्तिः तस्येति
विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । 'ससजुषोः'
इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'वसुस्रसुध्वंस्वनडुहां दः' इत्यतः द इति । तदाह—
पदान्तस्येत्यादिना । अनस्तेः किम् । 'सलिलं सर्वमा दूदम्' । 'आः' इत्यसृधातोर्लङ्-
स्तिपि इकारलोपे 'बहुलं छन्दसि' इति 'अस्तिसिचः' इति ईडभावे इङ्ङ्ह्यादिलोपे
रूपम् । प्रकृते तु चकासेर्लङ्स्तिपो इङ्ङ्ह्यादिलोपे सकारस्य दत्वे 'वाऽवसाने' इति
चत्सर्वजश्वे इत्यभिप्रेत्याह—अचकात् अचकादिति । अचकासुरिति । सिजभ्यस्तेति जु-
सिति भावः । सिपि धातो रुर्वा । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते
इत्यनुवृत्तम् । 'ससजुषोः' इत्यतः सः इति लुप्तपष्ठीकमनुवर्तते । तदाह—पदान्तस्यति ।
पक्षे इति । वसुस्रंस्वत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । सिपि धातुत्वस्य अभ्यभिचाराद्वा-
तोरित्युत्तरार्थम् । अचकासीत् । अचकासिष्यत् । शासुधातुर्दत्तु सेट् । शास इङ्ङ्ह-
हलोः । 'आनदितौ हलः' इत्यतः उपधायाः विञ्चति इत्यनुवर्तते । तदाह—शास उप-
धाया इति । शासतीति । जक्षादिच्चेन अभ्यस्तत्वाददादेश इति भावः । शासि । शि-
ष्टः । शिष्ट । शास्मि । शिष्वः । शिष्मः । 'आशास्ते' इत्यत्र तु नेत्त्वम् अङ्योऽयस्य
परस्मैपदिन एव ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । शशासति । शशासिथ । शासिता । शा-
सिष्यति । शास् हि इति स्थिते आह—शा ही । 'शा' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'शास
इङ्ङ्ह' इत्यतः शास इत्यनुवर्तते । तदाह—शास्तेरिति । इत्वापवादः । ननु शास्ते शा-

स्वाद्धेधिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात् । अशाः । शि-
ष्यात् । 'सतिशास्ति—' (सू २३८२) इत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ।
१०७६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च घातवश्चान्दसाः । दीधीते ।
'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यण् । दीध्याते । २४८८ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः
७।४।५३॥ एतयोरन्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा
नित्यत्वाद्देरेत्वम् । दीध्ये । 'दीधीवेवीटाम्' (सू २१६०) इति गुणनिषेधः ।
दीध्याश्चक्रे । दीधिता । दीधिष्यते । १०७७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये । वी गतीत्यनेन
तुल्येऽर्थे वर्तते इत्यर्थः ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । १०७८ षत् १०७९ षस्ति स्वप्ने । सस्ति । सस्तः ।

भावे सति झलपरत्वाभावात्कथं द्वेधिरित्यत आह—तस्याभीयस्वेनेति । यद्यपि 'धि च'
इति सलोपे शाधीति सिद्धम् । तथापि सलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'शास इत्' इति इत्त्वं
स्यात् । तन्निवृत्तये शाविधानमित्याहुः । ऊङ्याह—अशादिति । 'तिप्यनस्तेः' इति
दत्त्वे चर्त्तविकल्प इति भावः । अशासुरिति । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अशाः
अशादिति । 'सिपि घातोः' इति क्त्वद्वयविकल्प इति भावः । अशिष्टम् । अशिष्ट ।
अशासम् । अशिष्व । अशिष्वम् । शिष्यादिति । 'शास इत्' इति इत्त्वे 'शासिष्वसि'
इति ष इति भावः । अशिषदिति । अङि इत्त्वमिति भावः । दीधीङ्घातुरीकारान्तः ।
ङित्त्वादात्मनेपदी । एतदादयः पठन्ते । इदं च माधवानुरोधेन । तत्त्वं स्वप्ने वष्यते ।
जक्षित्यादिस्वादभ्यस्तत्वाज्झस्य अदादेशः । दीध्यते । दीधीषे । दीध्याथे । दीधी-
ध्वे । लट् इडादेशे आह—यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वसप्तमी ।
'यि' इत्यत्र ह्कार उच्चारणार्थः । 'तासस्योः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'अलो
न्यस्य' इत्यन्यस्य लोपः । तदाह—एतयोरित्यादि । 'आदीष्य गतः' 'आवेव्य गतः' ।
अत्र ल्यपि ईकारस्य लोपः । इवर्णे उदाहरणं वष्यते । इति लोपमिति । लट् इडादेशे
दीधी इ इत्यत्र 'यीवर्णयोः' इति इवर्णपरत्वात्प्राप्तं लोपं परमपि बाधित्वा नित्य-
त्वाद्देरेत्वमित्यर्थः । कृते अकृते च लोपे प्रवृत्तेरेवमित्यम् । तस्मिन्कृते योवर्णपङ्क-
त्वाऽभावात् लोप इति भावः । गुणनिषेध इति । दीधी आमिति स्थिते 'सार्वधातुका-
र्द्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य निषेध इत्यर्थः । दीधितेति । इटि कृते इवर्णपरकत्वादीका-
रस्य लोप इति भावः । दीधीताम् । दीध्याताम् । दीध्यताम् । दीधीष्व । दीध्या-
थाम् । दीधीष्वम् । दीध्यै । दीध्यावहै । दीध्यामहै । अदीधीत । अदीध्याताम् । अ-
दीध्यत । अदीधीथाः । अदीध्याथाम् । अदीधीष्वम् । अदीधि । अदीधीवहि ।
अदीधीमहि । दीधीत । दीधीयाताम् । दीधिषीष्ट । दीधिषीयास्ताम् । दीधिषारन् ।
अदीधिष्ट । अदीधिष्यत । वस्तुतस्तु छन्दसि दृष्टानुविधित्वाद्देशं पञ्चानां लोकाज्जु-
सारेण रूपवर्णनमनुचितम् । वेवीङ् वेतिना तुल्ये इति । दीधीवद्रपाणि । इति जक्षित्या-

ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' (सू २२०२) इति न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सस्यात् । असासीत् । अससीत् । सन्ति । इदित्वान्नुमि कृते 'संस्तु तस' इति स्थिते 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपे 'भरो भरि सवर्णे' (सू ७१) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्कोः—' (सू ३८०) इति लोपाभावात् । संस्ति ।

द्वयः । षस षस्ति स्वप्ने इति । षोपदेशावेतौ । द्वितीय इदित् । तत्र षसधातोरुदाहरति—सस्तीति । ससन्तीति । अनभ्यस्तत्वाद्गन्तादेश एवेति भावः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वा आह—सेसतुरिति । सेसुः । सेसिथ । सेसथुः । सेस । ससास । ससस । सेसिष । सेसिम । समिता । ससिष्यति । सस्तु । सस्तात् । सस्ताम् । ससन्तु । सस्—हि इति स्थिते हेधिभावे 'धि च' इति सलोपं मत्वा आह—सधीति । तत्र 'धि' इत्यस्य स्थानिवत्त्वेन हिवात् 'अतो हेः' इति लुक्माशङ्क्य आह—पूर्वत्रेति । सस्तात् । सस्तम् । सस्त । ससानि । ससाव । ससाम । लङ्याह—असदिति । असम् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'तिष्यनस्तेः' इति सस्य दत्वमिति भावः । असस्तामिति । अससन् इत्यपि ज्ञेयम् । लङ् सिपि तु असम् स् इति स्थिते 'सिपि धातोः' इति क्वां, पक्षे दः, हल्ङ्यादिलोपः । तदाह—असः असदिति । असस्तम् । असस्त । अससम् । असस्व । असस्म । लङ्याह—सस्यादिति । सस्याताम् । सस्यास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह—असासीदिति । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्प इति भावः । अससिष्यत् ।

अथ षस्तिधातोरुदाहरति—सन्तीति । इदित्वान्नुम् । 'नञ्' इत्यनुस्वारे संस् त् इति स्थिते, 'स्कोः' इति सलोपे, परसवर्णे, 'भरो भरि' इति प्रथमतकारस्य लोपविकल्पे, एकतं द्वितं वा रूपमिति भावः । संस्तन्तीति । अनभ्यस्तत्वाद्गन्तादेश एवेति भावः । सिपि संस् सि इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्णो नकारः । सवर्णपरत्वाभावात् 'भरो भरि' इति तकारलोपो न । सन्तिष । सन्थः । सन्थ । संस्मि । संस्वः । संस्मः । ससंस्त । ससंस्ततुः । ससंस्तिथ । ससंस्तिव । ससंस्तिम । संस्तिष्यति । सन्तु—सस्तात् । सन्ताम् । संस्तन्तु । संस् त् हि इति स्थिते हेधिभावे 'स्कोः' इति सलोपे परसवर्णे सन्त् धि इति स्थिते 'भरो भरि' इति तकारस्य लोपः । सन्धि । लोपाभावे तकारस्य जश्त्वे सन्धि—सस्तात् । सन्तम् । सन्त । संस्तानि । संस्ताव । संस्ताम । लङ्स्तिपि असंस्त् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे संयोगादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे असन् । असन्ताम् । असंस्तन् । असन् । असन्तम् । असन्त । असन्तम् । असंस्त्व । असंस्म । संस्यात् । असंस्तीत् । असंस्तिष्यत् । मतान्तरमाह—बहूनामिति । इत्याश्रित्येति । तथाच प्रकृते लुङ्स्तिपि संस्त् ति

संस्तः । संस्तन्ति इत्येके । १०८० वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः ।
 उशन्ति । वक्षि । उष्टः । उवाश । उशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उष्टाम् ।
 उष्टि । अवट् । औष्टम् । औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् ।
 अवशाशीत् । अवशशीत् । १०८१ 'चर्करीतं च' (ग सू ११५) । यङ्लुगन्तमदादौ
 बोध्यम् । १०८२ हनुक् अपनयने । हनुते । जुहनुवे । हनुवीत । ह्योषीष्ट । अहोष्ट ।
 इति तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ।

इति स्थिते झलि परे अनुस्वारसकारतकाराणां अयाणां समवायात् सूत् इत्यनयोः
 संयोगसंज्ञाविरहात् 'स्कोः' इति लोपाऽभावात् संस्तौत्याद्यूह्यमित्यर्थः । वश कान्ता-
 विति । कान्तिरिच्छा । सेट् । वष्टेति । 'वक्ष' इति शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः ।
 उष्टः इति । डिति 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे रूपमिति भावः । उवाशेति । लिटि
 अकिति 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः । उशतुरिति । परत्वादुप्रहि-
 ज्येति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घ इति भावः । उवशित्य । उशथुः ।
 उश । उवाश । उवश । उशिव । उशिम । वशितेति । अनेन सेट्त्वं द्योतितम् । व-
 शित्यति । उष्टामिति । उशन्तिवत्यपि ज्ञेयम् । उष्टांति । वश् इति स्थिते धिभावे
 अपित्वेन ह्रिच्वात् ग्रहियेति सम्प्रसारणे शस्य षत्वे धस्य ष्टुत्वेन ढकारे षस्य ज-
 शत्वेन ढ इति भावः । वशानि । वशाव । वशाम् । लङ्याह—अवडिति । इत्लङ्यादि-
 लोपे शस्य षः, षस्य ङः, तस्य चत्वंविकल्प इति भावः । औशन्निति । अवट् । औ-
 ष्टम् । औष्ट । अवशमिति । पिश्वान्न सम्प्रसारणमिति भावः । औष । औडम् । वि-
 ध्याशीर्लिङोः उश्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह—उश्याताम् उश्यास्तामिति । अवशात्,
 अवशाशीत् । अवशिश्यत् । तदेवं दीधीङ्, वेवीङ्, षस, षस्ति, वश, एते पञ्च धातवः
 छान्दसा एवेति माधवाद्याः । तत्र 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रे 'दीधीवेड्योऽङ्गुहोविषय-
 स्वा'दिति भाष्यम् । 'जक्षित्यादयः षट्' इति सूत्रे 'पसिवशी छान्दसा'विति भाष्यम् ।
 एतद्भाष्यादेव षस्तिधातोर्नात्र पाठ इति प्रतीयते । अत एव 'षस शास्ति स्वप्ने'
 इति पाठमभ्युपगम्य शितपा निर्देशेन शास एवार्थभेदात् पुनः पाठ इति कैयट आह ।
 अत्र वशधातोरेपि छान्दसस्त्वचनं प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' जयाय सेना-
 न्यमुशन्ति देवाः इत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यास्तां तावत् । चर्करीतं चेति । धातुपाठे
 गणसूत्रमिदम् । 'चर्करीतम्' इति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा पूर्वार्चयसिद्धा । तदाह-
 यङ्लुगन्तमदादाविति । तेन यङ्लुगन्ताच्छ्रवेव विकर्णः तस्य लुक् न तु श्यनादि वि-
 करणान्तरम् । 'परस्मैपदिन' इत्युपक्रमाद्यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदित्वमेव । हुक् अपन-
 यने इति । अनिडयम् । हुते इति । हुवाते । हुवते इत्यादि । जुहुवे इति । जुहुवाते ।
 जुहुविरे । क्रादिनियमादिट् । जुहुविषे । जुहुविवहे । ह्योता । न्होष्यते । हुताम् ।
 हुष्व । हुवै । हुवावहै । अहुत । इति सिद्धवत्कृत्य विधिलिङ्याह—हुवीतेति । आशी-
 लिङ्याह—ह्योषीष्टेति । लुङ्याह—ग्रहोष्टेति । इति तिङन्तेऽदादि लुग्विकरणं समाप्तम् ।

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

१०८३ हु दानादनयोः । 'आदाने च' इत्येके । 'प्रोणनेऽपि' इति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावान्त्वम्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । २४८६ जुहोत्यादिभ्यः शतुः २।४७५ ॥ शतः शतुः स्यात् । २४६० श्लौ ६।१।१० ॥ धातोर्दे स्तः । जुहोति । जुहुतः । 'अदभ्यस्तात्' (सू २४७९ इत्यत् । 'हुशनुवोः—' (सू २३८७) इति यण् । जुहति । २४६१ भो-होभृहुवां श्लुवच्च ३।१।३६ ॥ एभ्यो लिट्याम्वा स्यात्, आमि श्लाविव कार्यं च । जुहवाञ्चकार-जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु-जुहुतात् । 'हेधिः' जुहुषि । आटि परत्वादगुणः । जुहवानि । परत्वात् 'जुसि च' (सू २४८१) इति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हुयात् । अहौषीत् । १०८४ जि भो भये । विमेति ।

अथ श्लुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । हु दानादनयोरिति । दाने अदने चेत्यर्थः । भाष्यमिति । 'तृतीया च होरक्षुन्दसि' इति सूत्रस्थमिति शेषः । ननु यदि दानमिह प्रसिद्धं विवक्षितं तर्हि 'आह्वय्याय गां ददातीत्यत्र जुहोतीत्यपि प्रयोगः स्यादित्यत आह—दानं चेह प्रक्षेप इति । नन्वेवमपि कृपे घटं प्रक्षिपति, आहवनीये जले प्रक्षिप-तीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह—स चेति । सः प्रक्षेपः विधिशोधिते आधारे आहवनीयादौ पुरोडाशाविहविष इति लभ्यते इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—स्वभावादिति । अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः । तथाच विधिशोधिते आधारे वि-धिशोधितस्य देवतायै त्यज्यमानस्य हविषः प्रक्षेपे हुधातुर्वर्तते इति फलितम् । एतच्च पूर्वमीमांसायां तृतीये 'सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थंवात्' इत्यधिकरणे अश्वरमीमांसाकुत्-हलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । जुहोत्यादिभ्यः शतुः । शपः इति । 'अदिप्रभृतिभ्यः' इत्यत-स्तदनुवृत्तेरिति भावः । हु अ ति इति स्थिते शपः श्लौ कृते हु ति इति स्थिते—श्लौ । शेषं पूरयति—धातोर्दे स्त इति । 'एकाचो द्वे' इत्यतः 'लिटि धातोः' इत्यतश्च तदनुवृ-त्तेरिति भावः । द्विस्वे कृते अभ्यासकार्यमभिप्रेत्य आह—जुहोतीति । यणिति । उवङप-वाद इत्यर्थः । भोहो । भो, ही, भू, हु, द्वन्द्वपरञ्जम्यर्थे षष्ठी । 'कास्प्रत्ययात्' इत्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते । तदाह—२(ते)भ्य इति । 'श्लुव' इति सप्तम्यन्ताद्वितिरिचमिप्रेत्य आह—आमि श्लाविव कार्यं चेति । जुहवामिति । आमि श्लाविव द्विस्वे गुण इति भावः । जुदावेति । जुहुवतुः । जुहविथ-जुहोथ । जुहुविष । हेधिरिति । 'हुसदभ्यो हेधिः' इत्य-नेनेति भावः । 'जुहवानीत्यत्र आटः पित्वेन अङित्वात् गुणे प्राप्ते तं बाधित्वा 'हुशनुवोः' इति यणि प्राप्ते आह—आटि परत्वादिति । 'हुशनुवोः' इत्यपेक्षया गुणः परत्वाद्भवतीत्यर्थः । लङि अजुहोत्, अजुहुताम् इति सिद्धवाक्य 'सिजभ्यस्त' इति जुसि 'हुशनुवोः' इति यणमाशङ्क्य आह—परत्वाज्जुसि चेते गुण इति । अजुहुरिति ।

२४६२ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५॥ इकारः स्यादलादौ किति सार्व-
चातुके । विमितः—विमीतः । विभ्यति । विभयाञ्चकार । विभाय । भेना ।
१०८५ ह्री लजायाम् । जिहति । जिह्नीतः । जिह्वयति । जिह्याञ्चकार । जिह्याय ।
१०८६ पृ पालनपूरणयोः । २४६३ अतिपिपत्योश्च ७।४।७७॥ अभ्यासस्ये-
कारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । २४१४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७।१।१०२॥ अङ्गावय-

अजुहोः । अजुहुतम् । अजुहुत । अजुहवम् । अजुह्व । अजुहुम । अहोषीदिति । सिचि
वृद्धिः । अहोष्टामित्यादि । अहोष्यत् । अि भो भये इति । अनिट् । ईदन्तः । शपः
श्लौ द्विस्वादि मत्वा आह—विभेतीति । भियोऽन्यतरस्याम् । 'इहृदिद्रस्य' इत्यतः
इदिति 'गमहन' इत्यतः कृतीति 'ई इत्यघोः' इत्यतः हलीति 'अत उत्' इत्यतः
सार्वचातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—इकारः स्यादित्यादिना । विभ्य-
तीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । विभयामिति । 'भीहीभृदुवां शलुवच्च' इति शलुवत्त्वात्
द्विस्वादीति भावः । विभायेति विभ्यतुः । विभयिथ-विभेथ । विभ्यिव । विभ्यिम ।
भेतेति । भेष्यति । विभेतु-विभितात्-विभीतात् । विभिताम्-विभीताम् । विभ्यतु ।
विभिहि-विभीहि-विभितात्-विभीतात् । विमितम्-विमीतम् । विमित-विभीत ।
विभयानि । विभयाव । विभयाम् । अविभेत् । अविभिताम्-अविभीताम् । अवि-
भ्युः । आवभेः । अविमितम्-अविभीतम् । अविमित-अविभीत । अविभयम् ।
अविभिव-अविभीव । अविभिम-अविभीम । विभियात्-विभीयात् इत्यादि । आ-
शीर्लिङि, भीयात् । भीयास्ताम् । अभेषीत् । अभेष्यत् । हो लजायामिति । अनिट् ।
जिह्यतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । इयच् । जिह्यामिति । 'भीहीभृदुवाम्' इत्याम् ।
शलुवत्त्वात् द्विस्वादीति भावः । जिह्येति जिह्वयिष-जिह्वेष । जिह्विव । हेता ।
हेष्यति । जिहेतु—जिह्वातात् । जिहीहि । जिह्याणि । अजिहेत् । जिहीयात् । हीयात् ।
अहेषीत् । अहेष्यत् । पृधातुः सेट् । लट्स्तिपि शपः श्लौ द्विस्वे पृ पृ इति स्थिते—
अतिपिपत्योश्च । 'अत्र कोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृजामित्' इत्यस्मात् इदिति
'निजां त्रयाणाम्' इत्यतः शलाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—अभ्यास-
स्येत्यादिना । तथाच अभ्यासे ऋकारस्य इत्त्वे रपरखे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे
रपरखे पिपतीति वक्ष्यति । तत्र उत्तरखण्डे ऋकारस्य उथं शङ्कितुमाह—उदोष्ठ्य ।
'ऋत इद्धातोः' इत्यतः ऋत इत्यनुवर्तते । अङ्गस्थेयधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते । एकम-
वयवपष्ठ्यन्तम् ओष्ठ्यस्य विशेषणम् । अपरंतु ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—
अङ्गावयवौष्ठ्येत्यादिना । अङ्गावयवेति किम् । समीयां । 'ऋ गतौ क्रयादिः । तस्मा-
त्सम्पूर्वात् कप्रत्यये 'अ्युक्तः किति' इति इण्निषेवे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वे रपरखे
'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठान्तवे तस्य याखे समीयां इति रूपम् । तत्र
मकारात्मकौष्ठ्यपूर्वत्वादित्त्वं बाधित्वा उत्त्वं स्यात् । 'अङ्गावयवेत्युक्तौ तु मकारस्य

वौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परस्वादिमं बाधेते । पिप-
तिं । उत्त्वं, रपरत्वं । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । पिपृतः । पिपुरति ।
पपार । किति लिटि 'ऋच्छत्युताम्' (सू २३८३) इति गुणे प्राप्ते । २४६५ शृद-
प्रां ह्रस्वो वा ऽ।४।१२॥ एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पत्ते गुणः । पप्र-
तुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता-परीता । अपिपः । अपिपृताम् । अपिप-
रुः । पिपूयात् । पुर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । 'ह्रस्वान्तोऽयम्' इति केचित् ।
पिपतिं । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि, प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनी-
यमते तु 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । १०८७ हु भृष् चार-

ओष्ठ्यस्य अङ्गावयवत्वाभावादुत्त्वं न भवति । तथाच प्रकृतेऽपि पृतीत्यत्र इदमुत्त्वं
स्यादिति शङ्का प्राप्ता, तां परिहरति—गुणवृद्धी इति । इममिति । उत्त्वविधिमित्यर्थः ।
पिपतीति । उत्त्वात्परस्वाद्गुण इति भावः । पिपृ तस् इति स्थिते आह—उत्त्वमिति ।
छिन्नेन गुणाऽभावात् उदोष्ठ्येत्युत्त्वमिति भावः । पिपुरतीति । अभ्यस्तत्वाद्वादेशे
छित्त्वाद्गुणाभावादुत्त्वमिति भावः । पिपिषिं । पिपूर्यः । पिपूर्यं । पिपमिं । पिपूरुः ।
पिपूमं । लिटि णस्याह—पपारेति । उत्त्वात्परस्वाद्बुद्धिरिति भावः । 'अर्तिपिपस्याश्च'
इत्यभ्यासस्य नेत्त्वम्, तत्र रत्वावित्यनुवृत्तेः । प्राप्ते इति । गुणे नित्यं प्राप्ते इत्यर्थः ।
शृद प्राप्ताम् । शृद पृ एषां द्वन्द्वः । लिटीति । 'दधतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
भावः । यद्यपि पूर्वसूत्रेण क्वापि कितेति न दृष्टं; तथापि अस्य 'ऋच्छत्युताम्' इति
गुणाऽपवादत्वात् गुणस्य च तस्य किदर्थत्वात्कितीत्युक्तम् । पप्रतुरिति । पपृ अनुस्
इति स्थिते ऋकारस्य ह्रस्वे तस्य यणिति भावः । गुणपक्षे आह—पप्रतुरिति । गुण
एव तु न विकल्पितः । गुणाऽभावे 'वाणांदाङ्गं बलीयः' इति यणं बाधित्वा 'उदोष्ठ्य'
इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । पपरिष । पप्रथुः—पपरथुः । पप्र—पपर । पपार—पपर । पप्रिव—पपरि-
व । 'वृत्तो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वा आह—परिता परीतेति । परिष्यति—परीष्यति ।
पिपृतुं—पिपृतात् । पिपृताम् । पिपुरतु । पिपूहिं—पिपृतात् । पिपूरुम् । पिपृतं । पिप-
राणि । पिपराव । पिपराम । लङ्याह—अपिपरिति । अपि पृ त् इति स्थिते गुणे रप-
रत्वे इच्छयादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्गः । अपिपरिति । अभ्यस्तत्वात् जुस् ।
कृते 'जुसि च' इति गुणे रपरत्त्वम् । अपिपः । अपिपृतम् । अपिपृतं । अपिपरम् । अ-
पिपूर्वं । अपिपूर्मं । केचिदिति । अन्ये आचार्याः इत्यर्थः । ह्रस्वान्तत्वपक्षे 'उदोष्ठ्य'
इत्युत्त्वं नेति मत्वा आह—पिपृत इति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वाद्बुद्धादौ पतन्यादि ।
पिपृहि । अपार्षीदिति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्न सिजलोप इति भावः । नन्वाचार्या-
न्तरसम्मतं ह्रस्वान्तत्वं कुतोऽस्माभिरादत्तव्यम् इत्यत आह—पाणिनीयेति । पाणिनि-
सम्मतदीर्घान्तत्वस्यैवाश्रयणे 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वापत्त्या
ऋकारस्य ह्रस्वस्य श्रवणाऽनापत्त्या तद्विषये छान्दसत्वमेव शरणमनुसरणीयं स्यादि-

यापोषणयोः । २४६६ भृजामित् ७।४।७६॥ भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणा-
मभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । विभर्ति । विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे । श्लुवद्भावात्
द्वित्वेत्वे । विभरामास-वभार । वभर्थ । वभृव । विभृहि । विभराणि । अविभः ।
अविभृतम् । अविभरः । विभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत ।
१०८८ माङ् माने शब्दे च । २४६७ ई हल्यघोः ६।४।११३॥ आभ्यस्तयोरात्

त्यर्थः । डु भृभिति । अनिडयं कित्त्वाहुभयपदी । श्लौ सति द्वित्वादौ विभर्तीत्यादि
स्थितम् । भृजामित् । भृजामिति बहुवचनाद्भृजादीनामिति लभ्यते । 'अत्र लोपः'
इत्यतः अभ्यासस्येति 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यतः त्रयाणां श्लाविति चानुव-
र्तते । तदाह—भृञ् माङित्यादिना । विभ्रतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशो यण् । विभर्षि ।
विभृथः । विभृथ । विभर्मि । विभृवः । विभृतमः । विभृते । विभ्राते । विभ्रते । विभृषे ।
विभ्राथे । इति सिद्धवत्कृत्य आह—विभृध्वे इति । विभ्रे । विभृवहे । विभृमहे । श्लुव-
द्भावादिति । 'भीडीभृहुवाम्' इत्यनेन इति भावः । विभरामासेति । अनुप्रयोगसाम-
र्थ्यादस्ते भूभावो नेति भावः । वभारेति । श्लावित्यनुवृत्तेभृजामिदिति नेत्वम् ।
वभ्रतुः । वभ्रुः इत्यपि ज्ञेयम् । 'कृसुभृवृ' इति क्तिटि हणिनपेक्षः । यत्थपि 'अवस्तावत्'
इति नित्यमिणिनपेक्षः, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि निषेधात् । तदाह—वभर्थेति ।
वभ्रथुः । वभ्र । वभार-वभर इति सिद्धवत्कृत्य आह—वभृवेति । क्कादित्वाद्विणनपेक्ष इति
भावः । वभ्रे । वभ्राते । वभ्रिरे । वभृषं । वभ्राथे । वभृवहे । वभ्रे । वभृवहे । वभृमहे ।
भर्ता । भरिष्यति-भरिष्यते । विभर्तुं-विभृतात् । विभृतम् । विभ्रतु । इति सिद्धव-
त्कृत्य आह—विभृहीति । हेरपित्त्वेन कित्त्वाद्गुणनिषेध इति भावः । विभृतात् ।
विभृतम् । विभृत । इति सिद्धवत्कृत्य आह—विभराणीति । आटः पित्त्वेन कित्त्वा-
भावाच्च गुणनिषेध इति भावः । विभराव । विभराम । लङ्ग्याह—अविभरिति ।
अविभृत् इति स्थिते गुणे रपरत्वे ह्रस्व्यादिकोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अवि-
भरति । अभ्यस्तत्वात् शेजुस् 'जुसि च' इति गुणः । अविभः । अविभृतम् । अवि-
भृत । अविभरम् । अविभृव । अविभृतम् । अविभृत । अविभ्राताम् । अविभ्रत ।
अविभृथाः । अविभ्राथाम् । अविभृध्वम् । अविभ्रि । अविभृवहि । अविभृतमहि ।
आशीर्लिङ्याह—भ्रियादिति । 'रिङ्शयगिलङ्घु' इति रिङ् । आत्मनेपदे आशीर्लि-
ङ्याह—भृषीष्टेति । 'उश्च' इति कित्वाच्च गुणः । अभार्षीदिति । अनिट्स्वान्न सिजलोपः ।
सिचि वृद्धिः । रपरत्वमिति भावः । अभार्षीमित्यादि । आत्मनेपदे लुङ्याह—अभृतेति ।
'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । अभृषातामित्यादि । माङ् माने इति । अनिट् ।
कित्त्वादात्मनेपदी । श्लौ द्वित्वे 'भृजामित्' इति अभ्यासस्य इत्त्वे मि मा ते इति
स्थिते—ई हल्यघोः । 'ई' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'रनाभ्यस्तयोरात्' इत्यनुवर्तते
'गमहन' इत्यतः विभ्रतीति 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते ।

त्रासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्तः । धत्तः । दध्वः । दध्मः । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे । धेहि । अघित ।

अथ त्रयः स्वरितेति । १०६३ णिजिर् शोचरोषणयोः । २।०२ निजां त्रयाणां गुणः इत्तौ ७।४।७५॥ णिजिर् विजिर् विष्णु एषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति । नेनिकः । नेनिजति । नेक्ता । नेदयति । नेनेक्नु । नेनिषि ।

तकारथकारयोरिति लभ्यते । चकारात् स्ध्वोरिति समुच्यते । सकारे ध्वशब्दे चेति लभ्यते । तदाह—द्विरुक्तस्येत्यादिना । तथाच अभ्यासे दकारस्य चकारः तकारपरकत्वात् । ननु 'श्नाभ्यस्तयो' रित्याल्लोपस्य 'भवः पस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाच्च तकारपरकत्वं, नापि झवन्तत्वमित्यत आह—वचनसामर्थ्यादिनि । वस्तुनस्त्विति । भष्-भावस्य पूर्वत्रासिद्धोत्पादेव तस्मिन् कर्तव्ये ब्राह्मलोपस्य स्थानिवत्त्वाऽप्रसक्तत्वे च नसामर्थ्याश्रयणकज्ञेयो वृथेति भावः । धत्तः इति । धस्य चरत्वं त इति भावः । दधतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । धत्तः इति । धकारपरत्वात् भष् । धध । दधामि । दध्वः इति । परनिमित्ताऽभावाच्च भष् । दध्मः । धत्ते इति । दधाते । दध्वे । धत्से इति । सकारपरकत्वादघिति भावः । दधाथे । धद्ध्वे इति । दध्ध्वे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वादघिति भावः । दधे । दध्वहे । दध्महे । दधौ । दधे । धाती । धास्यति । धास्यते । दधातु-यत्तात् । धत्ताम् । दधतु । धेहीनि । 'ध्वसोः' इत्येत्वाभ्यासलोपापत्ति भावः । धत्तात् । धत्तम् । धत्त । दधानि । दधाव । दधाम । धत्ताम् । दधाताम् । दधताम् । धत्त्व । दधाथाम् । धद्ध्वम् । दधे । दधावहे । दधामहे । अदधात् । अघत्त । दध्यात् । दधीत । धेयात् । धासीष्ट । अघात् । अघितेति । 'स्थाचोरीषव' इति इत्त्वे 'इत्वाद्ङात्' इति त्रिचो लो । इति भावः । अघास्यत् । अघास्यत ।

णिजिर् धातुः, अनिडयं योपदेशः । इरि । इकारस्य प्रत्येकमित्वाभावाच्च जुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मने फले आत्मनेपद भवत्येव । तस्मादयमप्युभयपदी । एवं विजिर्पि ज्ञेयः । निजां त्रयाणाम् । निजामिति बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणम् । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येऽनुवर्तते । तदाह—णिजिर् इत्यादिना । नेनेक्तीति । श्लौ द्विखे इत्यादिशेषे उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे पूर्वखण्डस्थानेन गुणे चोः कुष्मिति भावः । अभ्यस्तत्वाददादेशं मत्वा आह—नेनिजताति । नेनेक् । नेनिकथः । नेनिकथ । नेनेज्म । नेनिज्वः । नेनिज्मः । नेनिकते । नेनिजाते । नेनिजते । नेनिके । नेनिजाथे । नेनिग्धे । नेनिजे । नेनिज्वहे । नेनिज्महे । निनेज । निनिजतुः । निनिजुः । निनेजिथ । निनिजथुः । निनिज । निनेज । निनिजिथ । निनिजि-म । निनिजे । निनिजाते । निनिजिरे । निनिजिषे । निनिजाथे । निनिजिध्वे । निनिजे । निनिजिध्वे । निनिजिमहे । नेक्ता । नेदयति । नेनेक्नु । नेनिकात् । नेनिकाम् । नेनि-

४।११॥ जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । 'एलिङि' (सू २३७४) हेयात् । अहासीत् । १०६१ डु दाञ् दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते ददौ । 'ध्वसोः—' (सू २४७१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपो । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित । १०९२ डु धाञ् धारणपोषणयोः । 'दानेऽपि' इत्येके । प्रणिदधाति । २५०१ दधस्तथोश्च णानाङ्॥ द्विरुक्तस्य भषन्तस्य धाम्धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः परयोः स्त्वोश्च परतः । 'वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवत्' इति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्व-

इत्यतः आत इति, 'अत सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते । 'यि' इति सप्तम्यन्तं सार्वधातुकविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—जहातेरित्यादिना । 'जहातेश्च' इत्यस्यापवादः । आशीलिङ्याह—एलिङाति । अहासीदिति । 'यमरम' इति सगितौ । अहास्यत् । डु दाञ्-उभयपदौ । अनि । प्रणिददातीति । 'नेगद' इति णत्वम् । दत्त इति । ददा तस् इति स्थिते 'अवो'रिति पर्युदासादौत्त्वाभावे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्यासलोपः । ददतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्यासलोप इति भावः । ददासि । दत्थः । दत्थ । ददामि । दद्वः । दद्वः । दत्ते इति । ददाते । ददते । ददसे । ददाथे । ददध्वे । ददे । दद्वहे । दद्वहे । ददौ इति । ददतुः । ददुः । ददिव । ददाथ । ददधुः । दद । ददौ । ददिव । ददिम । ददे । ददाते । ददिरे । ददिषे । ददाथे । ददिध्वे । ददे । ददिवहे । ददिमहे । दाता । दास्यति । दास्यते । ददातु-दत्तात् । दत्ताम् । ददतु । इति सिद्धवाक्यस्य देहि इत्यत्र आह—ध्वसोरिति । दत्तात् । दत्तम् । दत्त । ददानि । ददाव । ददाम । दत्ताम् । ददाताम् । ददताम् । दस्त्व । ददाधाम् । दद्वम् । ददे । ददावहे । ददामहे । लङ्याह—अददादिति । अददुरिति । अभ्यस्तत्वात् जुस् । अददाः । अदत्तम् । अदत्त । अददाम् । अदद्व । अदद्व । विधिलिङ्याह—दद्यादिति । 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्यासलोपः । आशीलिङि तु 'एलिङि' इत्येवमभिप्रेत्य आह—देयादिति । दासीष्ट । लुङ्याह—अदादिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुगिति भावः । अदाः । अदातम् । अदात । अदाम् । अदाव । अदाम । लुङ्यात्मनेपदे आह—अदितेति । अदा स् त इति स्थिते 'स्याध्वोरिच' इति दाधातोर्न्यस्य इकारः । सिचः क्त्वं च । क्त्वाच्च गुणः । 'इस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भावः । अदिषाताम् । अदिषत । अदिथाः । अदिषाथाम् । अदिद्वम् । अदिषि । अदिष्वहि । अदिष्महि । अदास्यत् । अदास्यत । डु धाञ् । निस्वादुभयपदौ । अनिट् । प्रणिदधातीति । 'नेगद' इति णत्वम् । तसि श्लौ द्वित्वे अभ्यासजस्त्वे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्यासलोपे दध् तस् इति स्थिते—दधस्तथोश्च । धाधातोः कृतद्वित्वस्य दधा इत्यस्य 'दध्' इति षष्ठ्यन्तम् । 'एकाचो बशाः' इत्यतः षषन्तस्य बशो भष् इत्यनुवर्तते । त थ अनवोर्हन्दात् सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार उच्चारणार्थः ।

त्रासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्तः । धत्तः । दध्वः । दध्मः । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे । धेहि । अघित ।

अथ त्रयः स्वरितेति । १०६३ णिजिर् शोचरोषणयोः । २।०२ निजां त्रयाणां गुणः इत्तौ ७।४।७५॥ णिजिर् विजिर् विष्णु एषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति । नेनिकः । नेनिजति । नेक्ता । नेदयति । नेनेक्नु । नेनिषि ।

तकारथकारयोरिति लभ्यते । चकारात् स्ध्वोरिति समुच्यते । सकारे ध्वशब्दे चेति लभ्यते । तदाह—द्विरुक्तस्येत्यादिना । तथाच अभ्यासे दकारस्य चकारः तकारपरकत्वात् । ननु 'श्नाभ्यस्तयो' रित्याल्लोपस्य 'भवः पस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाच्च तकारपरकत्वं, नापि ज्ञवन्तवमित्यत आह—वचनसामर्थ्यादिनि । वस्तुनस्त्विति । भष्-भावस्य पूर्वत्रासिद्धोऽस्वादेव तस्मिन् कर्तव्ये ब्राह्मणोपस्य स्थानिवत्त्वाऽप्रसक्तत्वे च नसामर्थ्याश्रयणकज्ञेयो वृथेति भावः । धत्तः इति । धस्य चरचनं त इति भावः । दधतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । धत्तः इति । धकारपरत्वात् भष् । धध । दधामि । दध्वः इति । परनिमित्ताऽभावाच्च भष् । दध्मः । धत्ते इति । दधाते । दध्वे । धत्से इति । सकारपरकत्वादघिति भावः । दधाथे । धद्ध्वे इति । दध्ध्वे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वादघिति भावः । दधे । दध्वहे । दध्महे । दधौ । दधे । धाती । धास्यति । धास्यते । दधातु-यत्तात् । धत्ताम् । दधतु । धेहीनि । 'ध्वसोः' इत्येत्वाभ्यासलोपायिति भावः । धत्तात् । धत्तम् । धत्त । दधानि । दधाव । दधाम । धत्ताम् । दधाताम् । दधताम् । धत्त्व । दधाथाम् । धद्ध्वम् । दधे । दधावहे । दधामहे । अदधात् । अघत्त । दध्यात् । दधीत । धेयात् । धासीष्ट । अघात् । अघितेति । 'स्थाचोरीषव' इति इत्त्वे 'इत्वाद्ङात्' इति त्रिचो लो । इति भावः । अघास्यत् । अघास्यत ।

णिजिर् धातुः, अनिडयं योपदेशः । इति । इकारस्य प्रत्येकमित्वाभावाच्च जुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मने फले आत्मनेपद भवत्येव । तस्मादयमप्युभयपदी । एवं विजिर्पि ज्ञेयः । निजां त्रयाणाम् । निजामिति बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणम् । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येऽनुवर्तते । तदाह—णिजिर् इत्यादिना । नेनेक्तीति । श्लौ द्विखे इत्यादिशेषे उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे पूर्वखण्डस्थानेन गुणे चोः कुष्मिति भावः । अभ्यस्तत्वाददादेशं मत्वा आह—नेनिजताति । नेनेक्ति । नेनिकथः । नेनिकथ । नेनेज्मि । नेनिज्वः । नेनिज्मः । नेनिकते । नेनिजाते । नेनिजते । नेनिके । नेनिजाथे । नेनिग्धे । नेनिजे । नेनिज्वहे । नेनिज्महे । निनेज । निनिजतुः । निनिजुः । निनेजिथ । निनिजथुः । निनिज । निनेज । निनिजिथ । निनिजि-म । निनिजे । निनिजाते । निनिजिरे । निनिजिषे । निनिजाथे । निनिजिध्वे । निनिजे । निनिजिध्वे । निनिजिमहे । नेक्ता । नेदयति । नेनेक्नु । नेनिकात् । नेनिकाम् । नेनि-

२४०३ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ऽ।३।२७॥ लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिकाम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त । १०६४ विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (सू २५३६) इति क्त्वं न, 'ओ विजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'णिजिविजी रुधादावपि । १०६५ विष्लु व्याप्ती । वेवेष्टि-वेविष्टे । लुदित्वादङ् । अविषत् । तङि कसः । अजादौ 'कसस्याचि' (सू २३३७) इत्यन्लोपः । अविद्वत् । अविच्चाताम् । अविद्वन्त ।

अथ आगणान्तात्तरस्मैपदिनश्छान्दसाश्च । १०६६ घृक्षरणदीपयोः । 'जिघ-
र्म्यमिं हविषा घृतेन' । 'भृजामित्' (सू २४६६) । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३५९८)

जतु । नेनिग्भीति । अपिस्वेन क्त्वाच्च गुणः । हेधिः । नेनिक्तात् । नेनिकम् । नेनिक्त । 'आहुसमस्य' इति पिस्वेन अङित्वात्कलघूपधगुणे प्राप्ते-नाभ्यस्तस्याचि । 'मिदेगुणः' इत्यतो गुण्य इति 'पुगन्त' इत्यतो कलघूपधस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति-लघूपधगुणो न स्यादिति । नेनिजानीति । नेनिजाव । नेनिजाम । नेनिकाम् । नेनिजा-
ताम् । नेनिजताम् । नेनिषव । नेनिजायाम् । नेनिग्धवम् । नेनिजै । नेनिजावहै । नेनिजामहै । कङि परस्मैपदे आह-अनेनेगिति । अनेनिजुरिति । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अनेनेक् । अनेनिकम् । अनेनिक्त । अनेनिजम् । 'नाभ्यस्तस्य' इति न गुणः । अनेनिउव । अनेनिष्म । निक्षीष्ट । छुड्याह-अनिजदिति । इरित्वादङ्किति भावः । अनिक्तेति । 'झलो झलि' इति सिञ्जलोपः । अनिच्चाताम् । इत्यादि । विजिरपि णिजि-
र्वत् । अत्रेति । थलि इट्पक्षे 'विज इट्' इति विहितं क्त्वं नेन्यर्थः । अतो न गुण-
निषेध इति भावः । ओ विजी इत्यस्यैवेति । व्याख्यानादिति भावः । रुधादावपीति । ततश्च 'रुधादिभ्यः शनम्' इति शनम्बिकरणादावपीति भावः । विष्लु व्याप्ती इति । लुदित्, डभयपदी, अनिट् । णिजेरिव रूपाणि । वेवेष्टीति । एत्वेन तकारस्य टः । सिपि 'षटोः' इति षस्य कत्वम् । वेवेक्षि । वेविष्टः । वेविष्टः । वेविड्ढि । अविषदिति । लुदित्वादङ्किति भावः । तङि कस इति । 'शल इगुपधात्' इत्यनेनेति भावः । आगणा-
न्तादिति । जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । घृक्षानुरनिट् । तिपि श्लौ द्विषे
अभ्यासकार्ये गुणे रपरत्वे । जवर्ति । जघृतः । जघ्रति । जघर्म्यमिं हविषा घृतेन' इति
बहुवचमन्त्रपाठः । 'जिघर्म्यमिं मनसा घृतेन' इति तैत्तिरीयपाठः । अत्र इत्त्वमभ्यास-
स्य आह-भृजामिति । ननु तत्र त्रयाणामेव ग्रहणमित्यत आह-बहुनमिति । इत्वं
छान्दसमिति भावः । जघार । जघ्रतुः । जघ्रुः । जघर्थः । जघ्रथुः । जघ्र । जघार-जघर ।
जघ्रिव । घरिष्यति । जघर्तुं-जघृतात् । जघ्रतु । जघृहि । जघराणि । अजघः । अजघृ-
ताम् । अजघरुः । अजघरम् । अजघृव । जघृयात् । घ्रयात् । अघार्षीत् । अघरिष्यत् ।

इतीत्वम् । १०९७ ह प्रसह्यकरणे । 'अयं सुवोऽभिजिहति होमान्' । १०९८ ऋ १०९९ स गतौ । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३५६८) इत्येव सिद्धे 'अतिपिपत्योश्च' (सू २४६३) इतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे (सू २२९०) इतीयङ् । इयति । इयृतः । इयूति । आर । आरतुः । 'इडत्यति—' (सू २३८४) इति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अयति । आरत् । ससति । ११०० भस भर्त्सनदीप्तयोः । वभस्ति ।

ह प्रसह्यकरणे इति । घृषातुवद्रूपाणि । अयं सुवो अभिजिहति होमानिति । सुवे साधमाने बाजमानो मन्त्रः । अत्रापि अभ्यासस्य इत्वं छान्दसमिति भावः ।

ऋ स गताविति । इमावनिटौ । तत्र ऋधातोः छान्दसत्वेऽपि लोकेऽपि कचित् प्रयोगं समर्थयति—बहुलमिति । 'भृशामित्' 'अतिपिपत्योश्च' 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रस्थितिः । तत्र 'बहुलं छन्दसी' त्येव ऋधातोरित्त्वसिद्धेः 'अतिपिपत्योश्च' इत्यतिप्रहणात् लोकेऽपि ऋधातोः श्लुविकरणस्य प्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । एतच्चाऽत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् श्लुविकरणस्यैव ऋधातोः 'अतिपिपत्योश्च' इत्यत्र प्रहणम् । पिपतिसाहचर्याच्च, इलावित्यस्य अभ्यासप्रहणस्य चानुवृत्तरेवेत्य-
कम् । अभ्यासस्यासवर्णे इति । शपः इलौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वं बाधित्वा 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासऋकारस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य ऋका-
रस्य गुणे रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते 'अभ्यासस्याऽसवर्ण' इति इयङि 'इयति' इति रूपमित्यर्थः । इयृत इति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । तसः अपित्वेन क्षिवाद्गुणानि-
षेध इति भावः । इयतीति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । अभ्यस्तत्त्वाददादेशः । क्षिवाङ्गुणः । उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य यङ् रेफ इति भावः । इयर्षि । इयृथः । इयर्मि । इयवः । इयूमः । लिट्याह—आरेति । यलि 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भाः' इत्याजस्य इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते आह—इडत्यतीति । मित्यभिहितम् । आरिथ । आरिव । आरिम । अर्तेति । अनिट्त्वादिति भावः । अरिष्यतीति । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इडिति भावः । इयतुं—इयृतात् । इयृताम् । इयृतु । इयृद् इयृतात् । इयतम् । इयृत । इय-
राणीति । आटः पित्वेन अडित्त्वाङ्गुणनिषेध इति भावः । इयराव । इयराम । लङ्याह—ऐय इति । इलौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासस्य इत्त्वे रपरत्वे हला-
दिशेषे इयङि उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे च इलङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्ग इय इति स्थिते आटि वृद्धौ ऐय इति रूपमिति भावः । नञ् 'लावस्थायाम' इति पक्षे आटि वृद्धौ रपरत्वे आर्त् इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे इलङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे आः इति स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति बहुलप्रहणे-
नात्र लावस्थायामादित्यस्याऽनाश्रयणादित्याहुः । ऐयरिति । ऐयः । ऐयृतम् । ऐयृत । ऐयरम् । ऐयृव । ऐयृम । विधिलिङ्याह—इय्यादिति । यासुटो क्षिवाद्गुण-

‘घसिभसोर्हलि—’ (३५५०) इत्युपधालोपः । ‘भूलो भलि’ (सु २२८१) इति सलोपः । बन्धः । वप्सति । ११०१ कि ज्ञाने । चिकेति । ११०२ तुर त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । ११०३ धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्ठः । ११०४

निषेध इति भावः । इय्याताम् । इत्यादि । आशीलिङ्याह—प्रयादिति । ‘अकूसाव-
धातुकयोः’ इति दीर्घः प्राप्तः । तं बाधित्वा ‘रिङ्गायविङ्क्षु’ इति रिङ् प्राप्तः । तं
बाधित्वा ‘गुणोऽतिसंयोगाद्योः’ इति गुण इति भावः । लुङ्गाह—आरदिति । ‘सति-
शास्वयतिभ्यश्च’ इत्यङि ‘ऋदशोऽङि’ इति गुण इति भावः । आरिष्यत् । तदेवं
ऋधातुं निरूप्य सृधातुं निरूपयति—ससर्त्तति । ससृत् । सस्रति । इत्यादि सुगमम् ।
ससार । ससथं । ससृव । सर्ता । सरिष्यति । ससर्तुं । अससः । अससृताम् । अस-
सरुः । ससृयात् । स्रियात् । अमरत् । भस भर्त्सतेति । अयं सेट् । बभस्तीति । श्लौ
भस् ति इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासजस्त्वमिति भावः । बभस् तस् इति स्थिते आह-
घसिभसोरिति । ‘घसिभसोर्हलि च’ इत्यस्यायमर्थः—छन्दसि अनयोरुपधाया लोपः
स्यात् हलादावजादौ च ऋकिति परे इति । तथाच बभस् तस् इत्यत्र उपधालोपे
‘श्लौ श्लि’ इति सकारलोपे तकारस्य ‘झवस्तथोः’ इति धत्वे भकारस्य जस्त्वमिति
भावः । वप्सतीति । अभ्यस्तत्वाद्देशे बभस् अति इति स्थिते ‘घसिभसोः’ इत्युप-
धालोपे भकारस्य चर्त्त्वमिति भावः । बभस्सि । बबधः । बबध । बभस्मि । वप्स्वः ।
वप्स्मः । बभास । वप्सतुः । वप्सुः । बभसिथ । वप्सथुः । वप्स । बभास—बभस ।
वप्सिष । वप्सिम । भासता । भासिष्यति । बभस्तु—बबधात् । बबधाम् । वप्सतु ।
बब्धि—बबधात् । बबधम् । बबध । बभसानि बभसाव । बभसाम् । अबभः । अबबधाम् ।
अवप्सुः । अबभः । अबबधम् । अबबध । अवप्सम् । अबवप्स्व । अवप्स्म । वप्स्यात् । भ-
स्यात् । अभसीत्—अभसीत् । अभसिष्यत् । कि ज्ञाने । चिकेति । किधातोस्तपिश्लौ
द्वित्वे अभ्यासचुत्वे उत्तरखण्डस्य गुण इति भावः । चिकितः । चिक्थति । चिकेषि ।
चिकिषः । चिकिथ । चिकेमि । चिकिवः । चिकिमः । चिकाय । चिक्थयतुः । चिकयुः ।
चिकायथ—चिकेथ । चिकियव । केता । केप्यति । चिकेत्—चिकितात् । चिकिताम् ।
चिकयतु । चिकिहि । चिकयानि । अचिकेत् । अचिकिताम् । अचिकयुः । अचिकेः ।
अचिकयम् । अचिकिव । चिकियात् । कायात् । अकैषीत् । अकैष्यत् । तुर त्वरणे
इति । तुतूर्त इति । ‘हलि च’ इति दीर्घः । तुतोर्षि । तुतूर्थः । तुतृथं । तुतोर्मि ।
तुतूर्वः । तुतोर् । तुतुरतुः । तुतोर्तिथ । तुतुरिव । तोरिता । तोरिष्यति । तुतोर्तु—तुतू-
तात् । तुतूताम् । तुतुरत् । तुतूहि । तुतोराणि । अतुतोः । अतुतूताम् । अतुतुरुः ।
अतुतोः । अतुतुरम् । अतुतूव । तुतूयात् । तूयाव । अतोरीत् । अतोरिष्यत् । धिष
शब्दे । सेट् । दिधेष्टीति । श्लौ द्वित्वादौ लघूपधगुणे तकारस्य ऋत्वमिति भावः ।
दिधिषति । दिधेष्टि । दिधिष्ठः । दिधेष्मि । दिधिष्वः । दिधेष । दिधिषतुः । दिधे-
षिथ । दिधिषिव । धेषिता । धेविष्यति । दिधेष्टु—अदिष्टात् । दिधिषतु । दिधि-

धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति । ११०५ जन जनने । जजन्ति । २५०४
जनसनखनां सङ्गुल्लोः ६।४।४२॥ एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्जज्ञादौ सनि
भलादौ क्किति च । अजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजायात् । जजन्यात् ।
जायात् । जन्यात् । ११०६ गा स्तुतौ । 'देवाजिगाति सुम्नयुः' । जिगीतः । जिगति ।
इति तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

ङ्ङि । दिधिषाणि । अदिधेत् । अदिधिष्टाम् । अदिधिषुः । अदिधिषम् । अदिधि-
ष्व । दिधिष्यात् । धिष्यात् । अयेषीत् । अयेषिष्यत् । धन धान्ये इति । धान्याऽ-
जने इत्यर्थः । दधन्त इति । सम्पूष सहने इति धातोः चक्षसे इति वदनुनासिकस्य कृति
न दीधेः । दधंसि । दधन्थः । दधन्मि । दधन्वः । दधन्मः । दधान । दधनतुः । दध-
निथ । दधनिष्व । धनता । धनिष्यति । दधन्तु — दधन्तात् । दधन्ताम् । दधनतु ।
दधंहि । दधनानि । अदधन् । अदधन्ताम् । अदधन्तुः । अदधन् । अदधन्तम् । अदधन्त ।
अदधनम् । अदधन्व । अदधन्म । दधन्यात् । धन्यात् । अधानीत् — अधनीत् । अध-
निष्यत् । जन जनने इति । उत्पत्तो अकर्मकः । उरगादने सकर्मकः । जनसन । 'विङ्-
वनोः' इत्यतः आदिष्यनुवर्तते । तदाह — एषामाकारोऽन्तादेशः इति । सन् अल्ल इत्य-
नयोः द्वन्द्वत् सप्तमद्विवचनम् । सनि झलि चेति लभ्यते । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः
झलि क्ङितीत्यनुवर्तते । तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन् विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ
सनीति लभ्यते । क्ङितीत्यनुवृत्तं तु एतस्मिन् स्थाने झजा विशेष्यते । तदादिविधिः ।
झलादौ क्ङितीति लभ्यते । तथाच झलादौ सनीति, झलादौ क्ङितीति च परनिमि-
त्तद्वयं लब्धम् । तदाह — झनादौ मनि झनादौ क्किति चेति । सन्विशेषणं झलादाविति
किम् ? जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । अथ क्ङितीति विशेषणस्य
प्रयोजनमाह — जज्ञतीति । जजन् अति इति स्थिते अतेर्ङित्त्वेऽपि झलादिविधाभावा-
दात्त्वाभावे 'गमहन' इत्युपधात्वापे नकारस्य श्चुन्वेन प्रहार इति भावः । 'जनस-
नखनां सन्' इत्याश्रित्य योगविभागेन उक्तार्थसिद्धिर्चाश्रित्य झलप्रत्यय एवत्र सूत्रे
प्रत्याख्यातं भाष्ये । जजंसाति । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । जजाथः । जजाथ । जजन्मि ।
जजन्वः । जजन्मः । जजानेति । जज्ञतुः । सेड्यम् । जजनिथ । जज्ञथुः । जज्ञिव । ज-
निता । जनिष्यति । जजन्तु — जजातात् । जजाहि । जजनानि । अजजन् । अजजा-
ताम् । अजज्ञुः । अजजनम् । अजजन्व । विधिलिङि 'ये विभाषा' इति मत्वा आह —
जजायात् जजन्यात् इति । अजनीत् — अजानीत् । अजनिष्यत् । गा स्तुतौ । देवान् जिगा-
तोति । 'भृजामित्' इत्यत्र 'बृहलं लृन्दसि' इति वचनादस्यास्य इत्त्वमिति भावः ।
जिगीतः इति । 'ई हल्यघोः' इति ईत्त्वम् । जिगताति । अथ्यस्तत्त्वाद्वादेशे 'शनाभ्यः
स्तथोः' इत्याल्लोपः । जिगासि । जिगीथः । जिगीथ । जिगामि । जिगीवः । जगौ ।
जगतुः । जगिथ — जगाथ । जगिव । गाता । गास्यति । जिगातु — जिगीतात् । जिगी-

अथ तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ॥ ४ ॥

११०७ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । भू-
षन्ताः परस्मैपदिनः । २५०५ दिवादिभ्यः इयन् ३।१।६६॥ शपोऽपवादः ।
'हलि च' (सु ३५४) इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति ।
दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । ११०८ षिवु
तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषीषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् । ११०९ सिवु
गतिशोषणयोः । १११० षिवु निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । ११११ णुमु
अदने । 'आदाने' इत्येकै । 'अदर्शने' इत्यपरे । सुष्णोस । १११२ णमु निर-
सने । स्नस्यति । सस्नास । १११३ कनसु हरणदीपयोः । हरणं कौटिल्यम् ।
चकनास । १११४ व्युष दाहे । वुव्योष । १११५ प्लुष च । १११६ नृती गात्र-
विक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । २५०६ सेऽसिचि कृतचृतछृदत्तृदन्तः ७।२।७७॥
एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । नर्तिष्यति । नत्स्यति ।

साम् । जिगतु । जिगी हि । जिगानि । अजिगात् । अजिगीताम् । अजिगुः । अजि-
गाः । अजिगाम् । अजिगीव । जिगीयात् । आजिषि गेयात् । अगासीत् । अगा-
स्यत् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमा-
ख्यायां श्लुविकरणं समाप्तम् ।

अथ श्यन्विकरणधातवो निरूप्यन्ते । दिवु क्रीडेति । उदिदयम् । तेन वशायामि-
द्विकल्पः । निष्ठार्था च नेट् । भूषन्ताः इति । जृष् जृष् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता
इत्यर्थः । दिवादिभ्यः इयन् । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः
सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य आह—शपोऽपवाद इति । शकारनकारावितो ।
दिव्यति इति स्थिते आह—हलि चेति दीर्घ इति । इयन्ः अपित्त्वेन डित्वाच्च गुण
इति भावः । दीव्यतः । दीव्यन्ति इत्यादि सुगमम् । दिदेवे'त । दिदिवतुः । दिदेविथ ।
दिदिविव । सेट्त्वं सूचयति—देवितेति । षिवुधातुरपि सेट्, षोपदेशः, दिवुधातुवत् ।
परिषीव्यतीति । 'परिनिविभ्यः सेव' इति षवमिति भावः । परिषीषेवे'त । 'स्थादिष्वेवा-
भ्यासस्य' इति नियमस्तु न, तत्र 'प्राक्सिता'दित्यनुष्ठेतरिति भावः । 'सिवादीनां
बाह्यव्यायेऽपि' इति सत्त्वा आह—न्यषेवे'त् न्यसेवीदिति । सिवुधातुस्तु रेफवान् ।
षिवु निरसने इति । 'सुष्ठधातुष्वकष्टीवाम्' इति न सत्वम् । षीव्यति इत्यादि सुग-
मम् । आर्द्धधातुकेषु तु शविकरणस्य षिवुधातुवद्रूपाणि । णमुधातुश्च षोपदेशः ।
नृती गात्रेति । 'नृवीदितः' इत्याद्यथेमीदृश्वम् । सेड्यम् । सेऽसिचि । से असिचि इति
छेदः । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । कृत चृत छृद तृद नृत् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । 'उदितो

नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् । १११७ त्रसी उद्वेगे । 'वा आश—' (सू ३२१) इति श्यन्वा । त्रस्यति—त्रसति । त्रसतुः—तत्रसतुः । १११८ कुप्य पूतीभावे । पूती-भावो दौर्गन्ध्यम् । १११९ पुष्य हिंसायाम् । ११२० गुष परिवेष्टने । ११२१ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेता । ११२२ पुष्य विक्रमे । पुष्प्यति । पुपुष्य । ११२३ तिम् ११२४ छिम् ११२५ छीम् आर्द्राभावे । तिभ्यति । स्तिभ्यति । स्तीभ्यति । ११२६ व्रीड चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति । ११२७ इष गतौ । इष्यति । ११२८ षह ११२९ पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सद्यति । सुद्यति । ११३० जृष् ११३१ भृष् व्योहानौ । जीर्यति । जजरतुः—जेरतुः । जरिता—जरीता । जीर्येत् । जीर्या-त् । 'जृस्तम्भु' (सू २२११) इत्यङ्वा । 'श्रुदशोऽङि गुणः' (सू २४०६) । अजरत्—अजारीत् । अजारिष्टाम् । भीर्यति । जभरतुः । अभारीत् । ११३२ षूङ् प्राणिप्रसवे । षूनते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति—' (सू २२७९) इति विकल्पं बाधित्वा 'श्रयुकः किति' (सू २३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्कानिद्यमानित्यमिह । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता । सविता । ११३३ दूङ् परितापे । दूयते । ११३४ दीङ् क्षये । दीयते । २५०७ दीङो युडचि क्किति ६।४।६३॥ दीङः परस्याभादेः

वा' इत्यतो वेति आर्द्धधातुकस्येडिति चानुवर्तते । तदाह—एष्य इत्यादिना । निर्य-मिति प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । अनर्तीदिति । 'सेऽसिचि' इत्यत्र 'असिचि' इत्यु-क्तेनित्यमिदिति भावः । त्रसी उद्वेगे । 'वा जृभमुत्रसाम्' इत्येवाभ्यासविकल्पौ मत्वा आह—त्रसतुः, तत्रसतुरिति । कुप्य पूतीभावे इति । पविश्रीभवने इत्यर्थः । दुर्गन्धक-रणे इति वा । 'पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धः' इत्यमरः । तिम् छिम् छीमेति । द्वितीयतृतीयौ षोपदेशौ । द्वितीय इदुपधः । तृतीयस्तु ईदुपधः । षह पुहेति । षोपदेशौ । चक्यर्थस्तु-तिरिति । यद्यपि 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' इत्युक्तम् । तथापि तृप्तिरेवेह विवक्षिता, व्याख्यानात् । पुहेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्यये सुहितशब्दः । सुहितस्तृप्ति-रिति 'पूरणगुण' इति सूत्रे कैयटः । जृष् भृष् व्योहानांवात् । सेट्कौ । जीर्यतीति । 'कृत इद्धातोः' इति इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अनुसादौ 'क्रच्छरताम्' इति गुणे २परस्वे 'वा जृभमुत्रसाम्' इत्येवाभ्यासलोपविकल्प इति भावः । जज-रित्थ । 'वृतो वा' इति मत्वा आह—जरिता जरीनेति । षूङ् प्राणिप्रसवे इति । प्रसवः उत्पादनम् । षोपदेशोऽयम् । विकल्पमिति । परमपीति शेषः । निषेधे प्राप्ते इति । पुर-स्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः । दूङ् परितापे इति । पीडने, पीडित्वाभ-वने वेत्यर्थः । आद्ये सकर्मकः । द्वितीये अकर्मकः । दीङ् क्षये इति । चयो ह्रस्वः, नाशो वा । दीङो युडचि । 'आर्द्धधातुके' इत्याधिकृतम् अत्रा विशेष्यते । तदादिविधिः । 'दीङ' इति पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह—दीङः परस्येत्यादिना । दिदी ए इति

क्वित् आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । 'वुग्गुटावुवङ्गयोः सिद्धौ वक्तव्यौ' (वा ४०६१) दिदीये । २५०८ मोनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ६।१।१०॥ एषामात्वं स्यात्ल्यपि चकारादशित्वेज्जिमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्याः । ११३५ डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । ११३६ षीङ् आचारे । घीयते । दिध्ये । घेता । ११३७ मीङ् हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राणवियोगः । मीयते । ११३८ रीङ् श्रवणे । रीयते । ११३९ लीङ् श्लेषणे । २५०९ विभाषा लीयतेः ६।१।५१॥ लीयते । रिति यका निर्देशो न तु श्ना । लोलोढोरात्वं वा स्यादेज्जिषये ल्यपि च । लेता-लाता । लेष्यते-लास्यते । एज्जिषये किम् । लीयते । लिख्ये । ११४० व्रीङ् वृणो-त्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । 'स्वादय ओदितः' (ग सू २६६) । तत्फलं तु निष्ठा-नस्वम् ११४१ वीङ् पाने । पीयते । ११४२ माङ् माने । मायते । ममे । ११४३

स्थिते परत्वात् 'एरनेकाच' इति यणि प्राप्ते नित्यत्वात् युट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । दिदीये इति रुग्मिति भावः । ननु युटि कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्यण्य दुर्वारः । तथा च दिद्ध्ये इति स्यात् । इकारो न भूयेत यकारद्वयं भूयेत इत्यत आह—वुग्गुटाविति । मोनानिमिनोति । 'आदेच उपदेशेऽजिति' इत्यत ओदित्यनुवर्तते । तदाह—एषामात्वं स्यात् ल्यपीति । चकारात् एचः, अशितोति परनिमित्तं समुच्चीयते । तत्र 'एच' इत्यनन्तरं 'निमित्ते' इति शेषः । एज्जनिमित्ते अशिति प्रत्यये च परे इति फलितम् । तदाह—चकारादशित्वेज्जिमित्ते इति । 'इति समुच्चीयत' इति शेषः । छुड्याह—अदास्तेति । इह आरभे कृते घुत्वे सत्यपि 'स्थाघ्वोरिच्च' इति न भवति । 'स्थाघ्वोरित्वे दीङः प्रतिषेधः' इति घुसंज्ञासूत्रस्य भाष्यपठितवा-र्तिकादिति भावः । धीङ् आचारे इति । आचारः आचारणम् । स्थापनमिति या-चत् । लीङ् श्लेषणे । इति । लीयते । लिख्ये । लिखियषे । लिखियद्धे लिखिय-ध्वे । विभाषा लीयतेः । ननु लीयतेरिति श्यना निर्देशात् 'लीङ् श्लेषणे' इति श्नाविकरणस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह—यका निर्देश इति । 'सर्वधातुके यक्' इति विहितयका लीयतेरिति निर्देशः । स च श्यग्रशान्तसाधारणः, यक् उभयत्रापि साधारण्यादिति भावः । 'मीनातिमिनोति' इत्यतः ल्यपीति 'आदेचः' इत्यतः आदिति, एच इति च अनुवर्तते । तदाह—मीनोङःरित्यादिना । स्वादय ओदित इति । धातुपाठपठितं गणपुत्रमिदम् । 'एङ् प्राणिप्रसवे' इत्यारभ्य व्रीङ्गता ओदित्कार्यभाज इत्यर्थः । निष्ठानन्तरमिति । 'ओदितश्च' इत्यनेनेति भावः । प्रीङ् प्रीताविति । प्रीतिस्तुष्टिः । 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । एवं सत्यकर्मकः । यथा—फरुमूलादिना हरिः प्रीयते । हृष्यतीत्यर्थः । यदा तु प्रीतिः तपणं 'प्रीञ् सपणे' इति क्रैयादिकात् क्नि प्रीतिशब्दनिष्पत्तिः, तदा तु सकर्मकः । तदाह—

ईङ् गतौ । ईयते । अयांचक्रे । ११४४ प्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ।
अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । ११४५ शो तनूकरणे । २५१० ओतः श्यनि
७।३।७१॥ लोपः स्याच्छ्रयनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः ।
शाता । शास्यति । 'विभाषा घ्राघेट्—' (सू २३७६) इति सिचो वा लुक् ।
लुगभावे 'यमरम—' (सू २३७७) इतीट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः ।
अशासीत् । अशाषिष्टाम् । ११४६ छो छेदने । छयति । ११४७ षो अन्तकर्मणि ।
श्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससी । ११४८ दो अवखण्डने ।
द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । ११४९ जनी प्रादुर्भावे । २५११ ज्ञाजनोर्जा
७।३।७१॥ अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जशे । जज्ञाते । जज्ञिरे । ज-
निता । जनिष्यते । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति वा चिण् । २५१२ जनि-

सकर्मकः इति । प्रीयते इति । तर्पयतीत्यर्थः । अथ चत्वारः परस्मैपदिन इति । 'दो अवख-
ण्डने' इत्यन्ता इति भावः । शो तनूकरणे । अनि । ओतः श्यनि । 'घोलोपो लेटि
वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—लोपः स्यादिति । शशाविति ।
'आदेच' इत्यात्वे णल औत्त्वमिति भावः । शशतुरिति । शशिय-शशाय । शशिव ।
शास्यतीति । श्यतु । अद्यत् । श्येत् । शायात् । लुङि सिचि विशेषमाह—विभाषा
प्रेति । सिचो लुक्पक्षे आह—अशादिति । 'आतः' इति जुसिति मत्वा आह—अशु-
रिति । सिचो लुगभावे सगितौ मत्वा आह—अशासीदिति । छोधातुरपि शोधातुवत् ।
षो अन्तकर्मणीति । समाप्ते विनाशने वेत्यर्थः । शोधातुवद्रूपाणि । षोपदेशोऽयम् ।
श्यतीति । 'ओतः श्यनि' इति लोपः । अभिष्यतीति । 'उपसर्गात्' इति षत्वम् अभ्य-
ष्यदिति । 'प्राक्सितात्' इति षत्वम् । अभिससाविति । स्यादिविति नियमात् न
षः । दो अवखण्डने । प्रणिदातेति । 'नेगद्' इति णत्वम् । देयादिति । आशीलिङि
'एलिङ्गीत्येस्वम् । अदादिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ।

अथात्मनेपदिन इति । 'वाश्रु शब्दे' इत्यन्ता इत्यर्थः । जनी प्रादुर्भावे इति । 'श्वी-
दितो निष्ठायाम्' इत्याद्यर्थमीदृशत्वम् । ज्ञाजनोर्जा । शितीति । 'छितुक्कुमुचमा'मित्यत-
स्तदनुवृत्तेरिति भावः । जायत इति । ज्ञाधातोस्तु श्नाविकरणात् जानातीत्युदाह-
रणम् । उभयत्रापि जादेशस्य ह्रस्वान्तत्वे 'अङ्गकाय कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति परि-
भाषया 'अतो दीर्घा यञि' इत्यप्राप्तेर्जादेशस्य दीर्घान्तत्वमाश्रितम् । जशे इति ।
'गमहन' इत्युपधाजोपे नस्य रजुत्वेन जः । जायेत । जनिषीष्ट । लुङि अजन् त इति
स्थिते आह—दीपेति । वा चिणिति । 'बलेः' इति शेषः । अजन् इत इति स्थिते उप-
धावृद्धौ प्राप्तायाम्—जनिवध्योश्च । 'अत उपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'मृजे-

वध्योश्च ७।३।३५॥ अन्त्योरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिणिति कृति च । अजनि । अजनिष्ठ । ११५० दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ठ । ११५१ घूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ठ । ११५२ तूरी गतिस्वरणहिनयोः । तूर्यते । तुतूरे । ११५३ धूरी ११५४ गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दूधूरे । गूर्यते । जुगूरे । ११५५ घूरी ११५६ जूरी हिंसावयोहान्योः । ११५७ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ११५८ चूरी दाहे । ११५९ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा श्यनं तद्धं च लभते । अन्यदा तु शब्धिकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वाप्रहणं वृत्तधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । 'द्युतं द्यामानि द्युतः पत्यमानः' । ११६० वृत्तु वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः । ११६१ क्रिश उपतापे । क्रिश्यते । क्लेशिता । ११६२ काश्ट दीप्तौ । काश्यते । ११६३ वाश्ट शब्दे । वाश्यते । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । ११६४ मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे । ११६५ शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति—शुच्यते । शुयो-

वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदात्तोपदेशस्य' इत्यतो नेति 'आतो युक्' इत्यतः चिण्वृत्तोरिति 'अचो ङिणिति' इत्यतः ङितोति चाब्रवर्तते । तदाह—प्रनयोरिति । दीपीधातुरीदित् । 'दीपजन' इति सिचः चिण्विकल्पं मत्वा आह—अदीपि अदीपिष्ठेति । घूरीधातुरपि ईदित् । 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह—पूरि अपूरिष्ठेति । तूरी इत्यादयोऽपि 'घूरी दाहे' इत्यन्ता ईदित एव । तप ऐश्वर्ये वेति । श्यन् आत्मनेपदं ति शेषः । उभयोः प्रकृतत्वादित्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—श्यनं तद्धं चेति । अन्यदा इति । ऐश्वर्यादन्यत्रार्थं वृत्तिदशायामित्यर्थः । केचित्त्विति । 'तप ऐश्वर्य' 'वावृतु वरणे' इति धातुपाठे स्थितम् । तत्र 'वावृतु वरणे' इत्येवं वाशब्दं वृत्तु इत्यस्य आद्यवयवमिच्छन्तीत्यर्थः । एवञ्च 'तप ऐश्वर्य' इत्येव स्थितम् । अस्मिन्पक्षे तत्रधातोः निरयमेव श्यन् तच्छ्चेति भावः । तप्यते इति । ईष्टे इत्यर्थः । प्रथमपक्षे ऐश्वर्यं तपतीत्यपि भवति । पत इतीति । तपधातोस्तकारपकारयोः क्रमव्यत्यासेन 'पत ऐश्वर्यं वा' इति पाठान्तरमित्यर्थः । एवं व्यत्यासेन पाठे प्रयोगं दर्शयति—द्युतं द्यामानि द्युतः पत्यमानः इति । प्रवायुमच्छा बृहतीत्यृचः एकदेशोऽयम् । 'पत्यमान' इत्यस्य ईशान इत्यर्थः । अत्र छटः शानच् आत्मनेपदं श्यन् च । पक्षान्तरे इति । 'वावृतु' इति पाठपक्षे इत्यर्थः । वावृत्यते इति । वृणोतीत्यर्थः । अपेक्षते इति यावत् । वावृतुधातोः प्रयोगं दर्शयति—ततो वावृत्यमानेति । अपेक्षमाणेत्यर्थः । न्यविक्षतेति । 'नेर्विरा' इत्यात्मनेपदम् । 'शक्र इगुपधात्' इति कसः ।

च-शुशुचे । अशुचत्-अशोचीत्-अशोचिष्ट । ११६६ गृहबन्धने । नहति-नह्यते । ननाह । नेह्य-ननह । नेह । नह । नह्यति । अनासीत् । ११६७ रज्ज रागे । रज्यति-रज्यते । ११६८ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । ११६९ पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्यते । परसीष्ट । २५, ३ चिण् ते पदः ३।१।६०॥ पदश्च्लेष्मिण्यात्तशब्दे परे । प्रण्य-पादि । अप्रसाताम् । अप्रसत । ११७० खिद दैन्ये । खिद्यते । निखिदे । खेत्ता । अखित्त । ११७१ विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । ११७२ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि-अबुद्ध । अभुत्साताम् । ११७३ युध संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति' इति । युधमिच्छु-तीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७) इति वा । ११७४ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते । ११७५ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । 'अन' इति दन्त्यान्तोऽयमित्येके । ११७६ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता । ११७७ युज समाधौ । समाविशितवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ।

अथ पञ्च स्वरितेति । 'शप आक्रोशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । शुच्यताति । विरुन्तं भवतीत्यर्थः । अशुचदिति । इरिश्वाद्धिति भावः । गृह बन्धने इति । णोपदेशोऽयम् । अनिट् । ननाहेति । नेहतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वा आह—नेहिय नन-द्धेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येवाभ्यासलोपौ । इडभावे तु 'नहो धः' इति इत्स्य ध इति भावः । रज रागे । अनिट् । रज्यतीति । 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । ररज्ज । ररज्जतुः । ररज्जिथ-ररज्जथ । ररज्जिव । ररज्ज्वा इत्यादि । अथैकाद-शेति । 'लिश अवपीभावे' इत्यन्ता इत्यर्थः । पद गतौ । अनिट् । विण् ते पदः । पद-श्च्लेरिति । 'च्लेस्सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते इति भावः । तशब्दे इति । आत्मनेप-दप्रथमैकवचने । इत्यर्थः । इद् च भाष्ये स्पष्टम् । प्रण्यपादोति । सिचश्चिणि'उपधावृद्धौ 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । 'नेगंद्' इति णत्वमिति भावः । विद सत्तायाम् । वेत्तेति । अनिडिति भावः । छिटि क्रादिनियमादिट् । एवं बुधधातुरपि । बोद्धेति । तासि 'क्षषस्तथोः' इति तकारस्य धकारः । भोत्स्यते इति । 'एकाचः' इति भष् । भु-त्सीष्टेति । 'लिह्स्सिचौ' इति कित्त्वम् । 'दोपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह—अबोधि अबुद्धेति । कथं युध्यतीति । आत्मनेपदित्वादिति भावः । समाधत्ते—युधमिति । युधशब्दः भावविवन्तः । युधमिच्छुतीत्यर्थं 'सुप आत्मनः' इति क्यजन्तात् परस्मै-पदमित्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति समाधानं त्वबुधितम्, तस्य-भाष्याऽदृष्टत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । अत एव 'व्यययो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'प्रतीपमन्य ऊर्मियुष्यतीत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्येव समाहितम् । अनो रुध कामे

११७८ सृज विसर्गे । अकर्मकः । 'संसृज्यते सरसिजैरग्रांशुभिन्नैः' । ससृजिषे । सृष्टा । सृज्यते 'लिङ्सिचौ-' (सू २३००) इति कित्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृच्चाताम् । ११७९ लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । ले-
क्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ।

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । ११८० राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव । एवकारो भिन्न-
क्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह—वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति ।

इति । अनु इत्युपसर्गात्परः रुधभातुः कामे वर्तत इत्यर्थः । युज समाधौ । अनिट् । अक-
र्मक इति । चित्तवृत्तेर्धात्वर्थान्तर्भावादिति भावः । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽपि भवति,
'सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भाव' इति कर्मवत्सूत्रवार्तिकात् । एतच्च कर्मकर्तृप्रक्रि-
यायां स्पष्टीभवति । सूत्र विसर्गे इति । अनिट् । विसर्गः स्मृन्धः उपसर्गवशात् ।
तदाह—प्रकर्मक इति । संसृज्यते इति । अरुणांशुभिन्नैः अरुणकिरणविकसितैः सरसिजैः
कमलैः संसृज्यते सम्बन्धनातीत्यर्थः । 'कर्मलिनी'ति शेषः । कर्तरि लकारोऽयम्, न
त्वयं कर्मणि लकारः, अकर्मकत्वात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽयमिति कर्मकर्तृप्रक्रि-
यायां वक्ष्यते । लिट्याह—संसृजिषे इति । क्रादिनयमादिङिति भावः । सृष्टेति । 'सृ-
जिदृशोर्ह्रस्वमकिति' इत्यमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना जश्य षः प्लुत्वेन तका-
रस्य ट इति भावः । सृज्यते इति । पूर्ववदमि, जश्य षत्वे 'पठोः' इति षस्य क्त्वे
सस्य षत्वमिति भावः । आशीर्लिङि आह—सृक्षीष्टेति । अत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य
आह—लिङ्सिचाविति । नाप्यमिति । 'सृजिदृशोर्ह्रस्वम्' इत्यमपि नास्तीत्यर्थः । अ-
किष्येव तद्विधानादिति भावः । लुङ्याह—असृष्टेति । 'स्रलो झलि' इति सिचो लो-
पः । 'लिङ्सिचावामनेपदेषु' इति सिचः कित्वाञ्च गुणः नाप्यमिति भावः । लिश
अल्पीभावे । लिक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति कित्वाञ्च गुणः । अलिक्षतेति । 'शल् इगुप-
चात्' इति क्सः ।

आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेवेति ।
शब्दिति शेषः । राधधातोर्कर्मकाद्वृद्धावेवाऽर्थं श्यनिति प्रतीयमानोऽर्थः । एवं सति
अकर्मकादिति व्यर्थम् । राधेरर्थान्तरे च श्यन् न स्यात् । इष्यते हि 'अपराध्यती'-
त्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन् । तत्राह—एवकारो भिन्नक्रम इति । यस्मिन् क्रमे वृद्धावि-
त्यत ऊर्ध्व एवकारः पठितः, ततोऽन्यः क्रमो यस्य स भिन्नक्रम इत्यर्थः । 'वृद्धावि-
त्यत ऊर्ध्व' पठित एवकारः अन्यत्र निवेशनीय इति यावत् । तदेव दर्शयति—राधोऽ-
कर्मकादेव श्यनिति । एवं चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिध्यति । 'शङ्खं हिनस्ती'त्यर्थं शङ्खम-
पराधनोतीत्यत्र सकर्मकत्वात् न श्यनिति भावः । तद्वि वृद्धावित्यस्य किं प्रयोजन-
'मित्याकाङ्क्ष्य अकर्मकक्रिया एवंविधेति प्रदर्शनार्थं तत्, ननु परिसंख्यानार्थमित्याह ।
उदाहरणमाह वृद्धाविति । एवञ्च वृद्धिग्रहणमकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणमिति भावः ।

द्रुह्यतीत्यर्थः । 'विराध्यन्तं क्षमेत कः' । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यती-
त्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावज्जीव-
त्यादिषदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । 'राधो हिंसायाम्' (सू २५३२)
इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा ।
रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च । ११८१ व्यध ताडने । 'प्रहिज्या'—(सू २४१२)
इति सम्प्रसारणम् । विध्यति । विध्याध । विविधदुः । विव्यधिय-विव्यद्ध । व्यद्धा ।
व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यासीत् । ११८२ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुरोष ।
पुषीधिय । पोष्टा । पोद्यति । 'पुषादि-' (सू २३४३) इत्यङ् । अपुषत् । ११८३
शुष शोषणे । अशुषत् । ११८४ तुष प्रीतो । ११८५ दुष वैकृत्ये । ११८६ श्लिष

तथाविधाऽर्थान्तराण्युदाहरति—यन्मन्त्रमित्यादिना । 'कृचद्रुह' इति सम्प्रदानस्त्वम्
कृष्णाय राध्यतीति । 'राधीच्छोयस्य विप्रश्नः' इति सम्प्रदानस्त्वम् । दैवमिति । कृष्णस्य
किमिदानीं शुभमशुभं वेति पृष्ट्वा दैवज्ञः तस्य शुभाशुभसूचकादित्यादिप्रहस्यति
ज्योतिरशास्त्रतः परीक्षते इति यावत् । ननु पर्यालोचने दैवस्य कर्मत्वात्कथमिह
अकर्मकतेत्यत आह—दैवस्येति । ननु 'राधोऽकर्मकाद्बुद्धाधेव' इत्यत्र बृद्धिप्रह-
णस्य उपलक्षणतया हिंसार्थकस्यापि राधेर्दैवादिकत्वात् रराधतुः इत्यादौ 'राधो
हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्वाभ्यासलोपो स्यातामित्यत आह—राध इति । इह
नेति । रराधतुः इत्यादौ राधेर्हिंसार्थकत्वे 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्वा-
भ्यासलोपो न स्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—हिंसार्थस्येति । नोन्मिषत्येवैषा शङ्का,
राधेशकर्मकस्यैव दैवादिकत्ववचनात् । हिंसार्थकस्य च राधेः सकर्मकतया दैवादिक-
त्वाभावादुक्तशङ्काया अनुन्मेषादित्यर्थः । ननु राधेति, राधयति इति कथमित्यत
आह—अयं स्वादिश्चुरादिश्चेति । रराधिय । क्रादिनियमात् नित्यमिट्, दीर्घाकार-
वर्त्तने 'उपदेशेऽश्वतः' इत्यस्याप्रवृत्तेः अजन्तोऽकारवानित्यत्र च इत्वाकारस्यैव वि-
वक्षितत्वात् । राद्धा । अरासीत् । व्यध ताडने इति । चतुर्थान्तोऽयम् । अनिट् ।
विध्यतीति रयनो क्त्वात् 'प्रहिज्या' इति यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे विध्यतीति
रूपमित्यर्थः । वकारस्य तु न सम्प्रसारणम् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषे-
धात् । विव्याधेति । द्वित्वे कृते अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति
भावः । विविधतरिति । परावात् 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वमिति भावः ।
आरद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह—विध्यधिय-विव्यद्धेति । 'लिट्यभ्यासस्य' इति स-
म्प्रसारणम् । अनिट्पक्षे 'अश्वस्तथोः' इति घः । अव्यासीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
पुष पुष्टौ । अनिट् । पुषीधियेति । अजन्ताऽकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमाच्चित्यमिट् ।
अपुषदिति । पुषाद्यङ् । श्लिषाच्च गुणः । शुषचातुरनिट् । अशुषति । पुषाद्यङ्क्ति
भावः । एवमग्रेऽपि । पुष् दुष् श्लिष् एते अनिटः । लुङि श्लिषः षतेः सिजादेशे

आलिङ्गने । श्लिष्यति । श्लिष्ये । श्लेष्टा । श्लेष्टयति । २५१४ (क) श्लिषः ३।१।४६॥ अस्मात्परस्यानितश्च्लेः कसः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादस्यायात् । २५१४ (ख) आलिङ्गने ३।१।४६॥ श्लिषश्च्लेः-
लिङ्गने एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात् 'श्ल इगुपधात्—'
(सू २३३६) इत्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिषत्कन्यां देवदत्तः । 'आलिङ्गन एव'
इति किम् । समाश्लिषज्जतुकाष्टम् । (आङ्) प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मण्यना-

प्राप्ते—श्लिषः । 'च्ले'रिति 'श्ल इगुपधात्' इत्यतः अनितः कस इति चानुवर्तते । तदाह—अस्मात्परस्येस्यादिना । ननु 'श्ल इगुपधात्' इत्येव कसे सिद्धे किमर्थमिदमि-
त्यत आह—पुषाद्यङोऽपवाद इति । 'श्ल इगुपधात्' इति कसं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ्
स्यात्, तन्निवृत्तये पुनः कसविधिरित्यर्थः । ननु 'श्लिषः' इति कसः यथा परमपि पु-
षाद्यङ् बाधते तथा 'चिणभावकर्मणोः' इति चिणमपि परं बाधेत, एवं सति 'उपा-
श्लेषिकन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि लुङि 'चिणभावकर्मणोः' इति च्लेःश्लिष न स्या-
दित्यत आह—ननु चिण इति । 'श्लिषः' इति कसविधिः 'चि णभावकर्मणोः' इति
चिण्यविधेर्न बाधक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—पुरस्तादिति । 'श्ल इगुपधादिति
कसः', 'श्लिषः', 'पुषाद्यङुताद्यलुङितः परस्मैपदेषु' चिण्य भावकर्मणोः' इति सूत्रक्रम
इति भावः । आलिङ्गने । 'श्लिषः' इति पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहानुवर्तते, श्लिष
इति च । तथाच आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिषेः परस्य च्लेः कसः स्यादिति लभ्यते ।
'श्लिषः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—श्लिषश्च्लेः आलिङ्गने एव कसो
नान्यत्रेति । नन्वयं नियमः 'अनन्तरस्य' इति श्यायात् 'श्लिषः' इति सूत्रप्राप्त्यैव
स्यात्, ननु 'श्ल इगुपधात्' इत्यस्यापीत्यत आह—श्ल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियम
इति । कुत इत्यत आह—योगविभागसामर्थ्यादिति । यदि 'श्लिषः' इति प्राप्त एव कस
आलिङ्गन एव इति निश्चयेत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात् । 'श्लिष आलिङ्गने'
इत्येकसूत्रत्वे सत्यपि अनालिङ्गने कसो नेत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अतः 'श्ल इगुप-
धात्' इति कसोऽपि श्लिषेरालिङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विज्ञायत
इत्यर्थः । अश्लिषत् कन्यां देवदत्त इति । आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र पुषाद्यङ् बाधित्वा
अनेन कसः । समाश्लिषज्जतु काष्ठमिति । जतु लाक्षा । सा च काष्ठकनैवोत्पद्यते इति
स्थितिः । जतु च काष्ठं चेति समाहारद्वन्द्वः । 'उपाश्लिषत् जतु काष्ठं च' इत्येव भा-
ष्यम् । अत्र श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वाभावाच्च कसः, किंतु पुषाद्यङवेति भावः । नन्वजा-
दित्वाऽभावेन आडागमस्याऽसम्भवात् समाश्लिषदित्ययुक्तमित्यत आह—प्राप्तिरिति ।
समाश्लिषत् इत्यत्र श्लिषेः प्राक् आङ् उपसर्ग एव, न त्वाडागम इति अमितव्यभि-
त्यर्थः । नन्वालिङ्गनं समाश्लिषणं तथाच 'समाश्लिषज्जतु काष्ठम्' इत्यत्रापि श्लिषेरा-
लिङ्गनार्थकत्वात् कसो दुर्वार इत्यत आह—प्रत्यासत्ताविहेति । इह 'समाश्लिषज्जतु

लिङ्गने सिजेव, न तु कसः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षत ।
अश्लिष्टाः । अश्लिष्ट्वम् । ११८७ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभय-

काष्ठम् । इत्यत्र श्लिषिः प्रत्यासत्तो संयोगे वर्तते, न तु बाह्यादिना संवलनात्मकसम्बन्धविशेषरूपे आलिङ्गने इत्यर्थः । नन्वालिङ्गने एव श्लिषश्चलेः कसः, न त्वनालिङ्गने इति नियमात् अनालिङ्गने 'शल इगुपधात्' इत्यपि कसो न भवतीत्युक्तमयुक्तम् । 'समाश्लिषजतुकाष्ठ'मित्यत्रानालिङ्गने 'शल इगुपधात्' इति कसं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ् एव प्राप्या कसस्याऽप्रसक्तेरित्यत आह—कर्मणीति । अनालिङ्गनवृत्तेः श्लिषधातोः कर्मणि लुङि च्लेस्सिजेव भवति, न तु पुषाद्यङ्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात्, कर्मणि लुक्श्च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदनियमात् । तस्य च 'शल इगुपधात्' इति प्राप्तः कसः ङक्तेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति युक्तमित्यर्थः । यदुक्तं 'आलिङ्गने श्लिषश्चलेः कसः पुषाद्यङ् एवापवादः, न तु चिणः' इति, तस्य प्रयोजनमाह—एकवचने चिणिति । तदेवोदाहृत्य दर्शयति—अश्लेषीति । आलिङ्गिता कन्या देवदत्तेनेत्यर्थः । श्लिषेरालिङ्गनायंकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अत्र 'श्लिष' इति कसस्य पुषाद्यङ्मात्रापवादत्वाच्चिणपवादत्वाऽभावाच्चिण् निर्वाध इति भावः । 'समाश्लेषि जतुना काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात् च्लेश्चिणो निर्बाधत्वादश्लेषीति निर्वाधमेव । एवं च आलिङ्गने अनालिङ्गनेऽपि श्लिषः कर्मणि लुङि एकवचने तशब्दे परे च्लेश्चिणेवेति स्थितम् । अथानालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङि 'शल' इति कसोऽपि नेति यदुक्तं तदुदाहरण्य दर्शयति—अश्लिक्षानामिति । अनालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङः आतामि च्लेः कसाऽभावात् सिचि 'षढोः' इति षस्य कः षे सस्य षावे रूपमिति भावः । नन्वश्लिक्षातामित्यत्र सत्यपि कसे 'कसस्याचि' इत्यकारलोपे इष्टं सिद्धमित्यस्वरसात्कर्मणि लुङि ज्ञादावुदाहरति—अश्लिचतेत्यादि । अश्लिष् स् श इति स्थिते श्लोऽन्तादेशं बाधित्वा 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशे षस्य कः षे सिचः सस्य षावे अश्लिचतेतीत्यते । च्लेः कसे तु सति अश्लिष् स् श इति स्थिते 'कसस्याचि' इत्यकारलोपाऽप्रसक्तेरतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न स्यादिति भावः । अश्लिष्टा इति । श्लिषेः कर्मणि लुङ्स्थानि च्लेः सिचि 'झलो झलि' इति सिचो लोपे ष्टुत्वे 'अश्लिष्टा' इति रूपमिष्यते । कसे तु 'झलो झलि' इत्यसम्भवादश्लिचथाः इति स्यादिति भावः । अश्लिष्ट्वमिति । श्लिषः कर्मणि लुङो ष्वमि सिचि 'झलो झलि' इति सस्य लोपे षस्य जश्त्वेन ङकारे ष्टुत्वेन षस्य ङः । कसे तु सति अश्लिक्षध्वम् इति स्यादिति भावः । शक विभाषित इति । मर्षणे अथ शकधातुविकल्पित इत्यर्थः । अवकलपश्च प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव न तु विवादिपाठविषयकः, व्याख्यानात् । तदाह—उभयपदीति । मर्षणामह सामर्थ्यम् ।

पदोत्थयः । शक्यति-शक्यते वा हरि द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिय-शक्य । शेके । शका । शक्यति-शक्यते । अशकत्-अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मते-नानिट्कारिकासु लृट्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ११८८ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । धर्मस्तुतावित्यर्थः । अयं जीदति न्यासकारादयः । नेति, हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् । ११८९ क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । ११९० क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । सम्पदादिक्विबन्तात्तरकादिस्वादितजित् माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—' (सू ३०४६) इतीट् वक्ष्यते । ११९१ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । ११९२ पिधु संराद्धौ । ऊदिस्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । ११९३ रध हिसंराद्धयोः । संराद्धिनिष्पत्तिः । रथ्यति । 'रधिजभोरचि' (सू २३०२) इति नुम् । ररन्ध । ररन्धतुः । २५१५ रधादिभ्यश्च ङा२।४।५। रध्, नश्, तृप्, ङप्, दुह्, मृह्, ण्गुह्, षिण् एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धथ-ररद्ध । ररन्धिव-रेध्व । २५१६ नेट्यलिटि रधेः ङा१।६२॥ लिङ्-वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता-रद्धा । रधिष्यति-रत्स्यति । अङि तु नुम् ।

शक्यति शक्यते वा हरि द्रष्टुं भक्त इति । समर्थो भवतीत्यर्थः । सेट्कोऽयमित्येके इति । स्वमते त्वनिट्क एवेति भावः । ननु अनिट्कारिकासु लृटितः शकेः पाठात् कथमनिट्कत्वमित्यत आह-तन्मतेनेति । ये सेट्त्वं शकेवंदन्ति तन्मतमवलम्ब्य अनिट्कारिकासु शकिः लृटिपठित इत्यर्थः । सम्पदादिक्विबन्तादिति । क्षुध्यत इति क्षुध्, भावे क्विप् । क्षुध् अस्य संजाता क्षुधित इति विग्रहः । वसतिक्षुधोः इति । वसेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयो-रिदागमः स्यादिति तदर्थः । वक्ष्यते इति । 'कृत्स्विगति शेषः । पिधु संराद्धाविति । निष्पत्तावित्यर्थः । प्रामादिकः इति । माधवादिस्वमतस्वादिति भावः । रध हिसेति सेट् । चतुर्थान्तोऽयम् । ररन्धतुरिति । एत्त्वाभ्यासलोपो बाधित्वा परत्वाऽनुमि संयो-गात्परत्वेन अङित्त्वाच्चलोपो नेति भावः । रधादिभ्यश्च । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसृति' इत्यतो वेति चेत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेदिति । 'आर्द्धधातुकस्य' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । लुटि तासि इटि 'रधिजभोरचि' इति नुमि प्राप्ते—नेट्यालिटि रधेः । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह-लिङ्-वर्जे इतीति । अङि त्विति । पुषाद्यङि कृते सतीत्यर्थः । अरधदिति । 'मो अहं द्विषतेऽरधम् ।' गश अदर्शने इति । योपदेशोऽयं सेट् । 'रधादिभ्यश्च' इति वेट् । तत्र इट्पक्षे आह-नेति शेषेति । 'यलि च सेट्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविति भावः । इडभाषपक्षे ननङ्थ इति स्थिते । मस्जिनशोर्क्षलि । नुम् स्यादिति । 'इदितो नुम्' इत्य-

‘अनिदिताम्-’ (सू ४१५) इति नलोपः । अरधत् । ११९४ यथ अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिय । २।१७ मस्जिनशोर्भलि ५।१।६०॥ नुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव-नेश्व । नेशिम-नेश्म । नशिता-नंष्टा । नशियति-न-क्षयति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । २५।१८ नशोः षान्तस्य ङीष् ३।६॥ णत्वं न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनक्ष्यति-नशियति । ११६५ तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । ‘नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्’ । ‘पितृनताप्सीत्’ इति भट्टिः । इत्युभयत्र दशनात् । ततर्पिय-ततर्प्य-तत्रप्य । तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता । ‘स्पृशमृशकृष-’ इति सिज्वा । अतर्पीत्-अता-प्सीत्-अत्राप्सीत्-अतृपत् । ११९६ ह्य हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । ह्यप्यतो-त्यादि । ‘रधादिस्वादिभौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता’ । ११९७ द्रुह जिघांसायाम् । ‘वा द्रुहमुह’-(सू ३२७) इति वा षः । पक्षे ढः । द्रुद्रोहिथ-द्रुद्रोष-द्रुद्रोढ । द्रोहिता-द्रोघ्रा-द्रोढा । द्रोहियति-द्रोक्षयति । ढस्वपक्षयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । ११९८ मुह वैचिर्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ-मुमोश्च-मुमोढ । मोहिता-

तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननष्टेति । प्रश्नादिष्वम् । ण्त्वम् । प्रणश्यतीति । ‘उपस-गादसमासे’ इति णस्वम् । नशोः षान्तस्य । ‘रषाभ्याम्’ इत्यतो ण इति ‘न भाभूप’ इत्यतः नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—णत्वं न स्यादिति । षान्तस्येति किम् प्रणश्यति । भूतपूर्वेति । पूर्वं षकारस्य सत् इदानीमादेशवशेन षान्तस्वाभावेऽपि ण-स्वनिषेधप्राप्त्यर्थमन्तग्रहणमित्यर्थः । प्रनक्ष्यतीति । अत्र षस्य कवे कृतेऽपि भूतपू-चंगत्या षान्तस्वाच्च णस्वमिति भावः । तृप प्रीणने । तृप्तिस्तर्पणं चेति । आद्ये अकर्मकः । द्वितीये सकर्मकः । रधादिस्वाङ्गेति मत्वा आह-ततर्पिय ततर्प्येति । तत्रप्येति च । ‘अनुदात्तस्य चर्दुपंचस्य’ इत्यमिति भावः । तत्पिव-तत्प्व । सिज्वेति । पक्षे पुषा-द्यङिति भावः । रधादिस्वादिङ्ङिकक्षपः । तत्र सिचि इट्पक्षे आह-अतर्पीदिति । इड-भावपक्षे आह-अताप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । ‘अनुदात्तस्य च’ इत्यम्पक्षे आह-अत्राप्सीदिति । पुषाद्यङ्पक्षे आह-अतृपदिति । ङित्वाच्च गुण इति भावः । ह्य हर्षे इति । तृपभातुवत् । ननु रधादिस्वादेव वेट्कत्वाद्निट्कारिकासु तृप्य-तिह्यप्ययोः पाठा व्यर्थ इत्यत आह-रधादिस्वादिभौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता इति । द्रुह जिघांसायाम् । अनुदात्तस्वाभावेऽपि रधादिस्वाङ्गेट् । तत्र इडभावे आह-वा द्रुहमुह इति । प्रोक्षयतीति । ‘वा द्रुह’ इति घस्वपक्षे ढकारस्य अपि घस्य चत्वं सस्य षध्वे रूपम् । ढस्वपक्षेऽपि ‘षढोः’ इति कत्वे एतदेव रूपम् । तदाह-ढस्वपक्षयोस्तुल्यं रूपमिति । अद्रुहदिति । पुषादिस्वाङ्ङिति भावः । मुहधातुरनुदात्तस्वाभावेऽपि रधा-दिस्वात् वेट् । मुमोह्येति । इट्पक्षे रूपम् । अनिट्पक्षे तु ‘वा द्रुहमुह’ इति घत्वं मत्वा

मोग्धा—मोढा । मोहिष्यति—मोक्षयति । अमुहत् । ११६६ ष्णुह उद्धिरणे । स्नुष्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ—सुष्णोग्ध—सुष्णोढ । सुष्णुहिब—सुष्णुह । स्नोहिता—स्नोग्धा—स्नोढा । स्नोहिष्यति—स्नोक्षयति । अम्नुहत् । १२०० ष्णिट प्रीतौ । स्निह्यति । मिष्णोह । वृत् । रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिता सिद्धान्तः । १२०१ शमु उपशमे । २५११ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ७।३।७४। शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् । १२०२ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । १२०३ दमु उपशमे । उपशम इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् । १२०४ अमु तपसि खेदे च । आम्यति । अभ्रमत् । १२०५ अमु अनवस्थाने । 'वा भ्राश—'(सु२३२१) इति श्यन्वा । तत्र कृते 'शमामष्टानाम्—' (सु २५११) इति दीर्घः । आम्यति । लुङ्ण्वृ—अभ्रमत् । शेषं भ्वादिबत् । १२०६ क्षमु सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ—चक्षन्थ । चक्षमिव—चक्षन्व । चक्षमिम—चक्षयम् । क्षमिता—क्षन्ता । अयमषित् । भ्वादिस्तु षित् । 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा' । १२०७ क्लमु

आह—मुमोघेति । दक्षपक्षे आह—मुमोढेति । मोक्षयतीति । घस्वदक्षयोस्तुल्यं रूपम् । ष्णुह णिहेति । षोपदेशौ । तदाह—सुष्णोह । सिण्णोहेति । यत्नादावनिट्पक्षे 'वा द्रुह' इति घस्वविकल्पः । पक्षे ढः । इति रधादयः । आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमासिप-
र्यन्ताः पुषादयः इत्यर्थः । सिद्धान्त इति । माधवादिभिस्तथाऽभ्युपगमादिति भावः । उपशमे इति । उपशमो नाशः इन्द्रियनिग्रहश्च । शमामष्टानाम् । स्पष्टम् । बहुवचनात् शमादिग्रहणम् । तदाह—शमादीनामिति । 'शमस्तमुर्दंशुरथ अमुर्दंशुरपि क्षमुः । कुमु-
मंदो चेत्येतेऽष्टौ शमादय इति स्थितिः ।' दमु उपशमे इति । ननु शमु दमु उपशमे इत्येव पठितुं युक्तमित्यत आह—उपशम इति ण्यन्तस्येति । शमघातोर्हेतुमण्यन्तात् षजि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धयभाव इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । ततश्च दास्यतीत्यस्य शमयतीत्यर्थः । शेषं भ्वादिबदिति । आघंघातुकेषु शप्पक्षे च भ्वादिष्वित्यर्थः । क्षमु सहने । ऊदित्वात् थलि वमादौ च इड्विकल्पः । तदाह—चक्षमित्येत्यादि । चित्त्वाऽचित्त्वयोः फलभेदं श्लोकार्द्धेन संगृह्णाति—अषितः इति । अषितः क्षाम्यतेः श्यन्विकरणपठितस्य क्षमघातोः क्तिनि क्षान्तिः इति रूपम् । अ-
चित्त्वात् 'चिद्धिदादिभ्यः' इत्यङ् न । क्षमूषस्तु भौवादिकात् षितः आत्मनेपदे शपि क्षमते इति रूपम्, क्तिनं बाधित्वा चित्त्वाद्धि क्षमेति रूपं चेत्यर्थः । क्लमु लानो । नन्वस्य शमादिगणात् बहिरेव दिवादिगणे पाठोऽस्तु । नच 'शमामष्टानाम्' इति दीर्घार्थं शमादिगणे अस्य पाठ इति वाच्यम्, 'शिवुकुमुचमां शिति' इत्येव शपि परे ह्यव श्यनि परेऽपि दीर्घसिद्धेः । नच 'शिवुकुमुचमां शिति' इत्यत्रैव क्लमुग्रहणं त्यज्य-

ग्लानौ । क्लाम्यति-क्लामति । शपीव श्यन्यपि 'ष्ठिबुक्लमु-' (सू २३२०) इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो विनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् । १२०८ मदी हर्षे । माद्यति । अग्रदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ।

१२०६ असु क्षेपणे । अस्यति । आस । अमिता । २५२० अस्यतेऽशुक् ७।४।१७। अङ्गि परे । आस्यत् । अस्य पुषादिस्वादङ्गि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति—' (सू २४३८) इति वचनं तद्धर्मम् । तङ् तु 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' (वा ६२०) इति वक्ष्यते । पर्यास्थत । १२१० यमु प्रयत्ने । २५२१ यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१॥ २५२२ संयसश्च ३।१।७२॥ श्यन्वा स्यात् । यस्यति-यसति । संयस्यति-संयसति । अनुपसर्गात् किम् । प्रयस्यति । १२११ जमु मोक्षणे । जस्यति । १२१२ तमु उपक्षये । १२१३ दमु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । १२१४ वमु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । 'न शसदद-' (सू २२६३) इति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु, वेसतुः । वेसुः । १२१५ व्युष विभागे । अयं दाहे पठितः, अर्थभेदेन त्वर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठयादिर्दन्त्या-

तामिति वाच्यम्, शपि दीर्घार्थं तस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—शपीव श्यन्यपीत्यादि विनुणर्थ इत्यन्तम् । 'क्षामित्यष्टाभ्यो विनुण्' इति विधानादिति भावः । शमादय इति । 'शमु उपशमे' इत्याश्रय्य 'मदी हर्षे' इत्यन्ता अष्टौ शमादयो वृत्ता इत्यर्थः ।

असु क्षेपणे । अस्यतेऽशुक् । शेषं पूरयति—अङ्गि परे इति । 'ऋटशोऽङ्गि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । थुकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः कित्वाद्सञ्चातोरग्रावयवः । जनु पुषादिस्वादेवाऽस्यतेऽच्छेरङ्गि सिद्धे 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र अस्यतिप्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य निराकरोति—अस्य पुषादिस्वादिति । तद्धर्ममिति । 'पर्यास्थतेऽस्यत्र आत्मनेपदे अङ्गर्थमस्यतिवक्तीत्यत्र अस्यतिप्रहणमित्यर्थः, पुषाद्यङ्गः परस्मैपदमात्रविषयतया आत्मनेपदे अप्रसक्तेरिति भावः । नन्वस्यतेः केवलपरस्मैपदित्वादात्मनेपदं दुर्लभमित्यत आह—तङ् तु उपसर्गादित् वक्ष्यते । इति । 'पदव्यवस्थाया' मिति शेषः । यमु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् । संयसश्च । सूत्रद्वयमिदम् । श्यन् वा स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः 'वा आश' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अनुपसर्गाद्यसः श्यन् वा स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । सोपसर्गात् नित्य एव श्यन्, अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । सम्पूर्वात् यसेनित्यमेव श्यनः प्राप्तौ द्वितीयसूत्रम् । व्युष विभागे । अयमिति । दिवादिगण एव पुषादिभ्यः प्रागर्थं धातुः पठित इत्यर्थः । पौनरुक्त्यमाशङ्क्य आह—अर्थभेदेन त्वर्थं पठ्यते इति । विभागाश्रमेकै अर्थविशेषे एव पुषाद्यङ्गर्थमिह पुनः पाठ इत्यर्थः । अव्युषदिति । 'व्युष दाहे' इति पूर्वपठितस्थ तु सिजेव । अथोषीत् । ओष्ठयादिरिति । दन्त्योष्ठयादिर्दन्त्योष्मान्तोऽय-

न्तोऽयम्-व्युस इति केचित् । अयकारः व्युस इत्यन्ये । १२१६ प्लुष दाहे । अ-
 प्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद्भावादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् ।
 १२१७ विस प्रेरणे । विस्यति । अबिसत् । १२१८ कुस संरलेषणे । अकुसत् ।
 १२१९ लुस उत्सर्गे । १२२० मुस खण्डने । १२२१ मसी परिणामे । परिणामो
 विकारः । समी इत्येके । १२२२ लुठ विलोडने । १२२३ उच समवाये । उच्यति ।
 उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचत् । १२२४ भृशु १२२५ भ्रंशु अधःपतने । बभ-
 र्श । अभृशत् । 'अनिदिताम्-' (सू ४१५) इति नलोपः । अभृश्यति । अभृशत् ।
 १२२६ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । १२२७ कृश तनूकरणे । कृश्यति ।
 १२२८ जि तृषा पिपासायामम् । १२२९ हृष तुष्टौ । शयन्नहौ भौवादिषाद्विशेषः ।
 १२३० रुष १२३१ रिष हिंसायाम् । 'तीषसह-' (सू २३४०) इति वेट् । रो-
 षिता-रोष्टा । रेषिता-रेष्टा । १२३२ डिप क्षेपे । १२३३ कुप क्रोधे । १२३४ गुप
 व्याकुलत्वे । १२३५ युप १२३६ रुप १२३७ लुप विमोहने । युप्यति । प्यति ।
 लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिक-
 स्यैव ग्रहणात् । १२३८ लुभ गार्ह्ये । गार्ह्यमाकाङ्क्षा । 'तीषसह-' (सू २३४०)
 इति वेट् । लोभिता-लोब्धा । लोभ्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वा-
 देरवृत्कृतत्वात्लोभतीत्यपीत्याहुः । १२३९ लुभ सञ्चलने । लुभ्यति । १२४० शुभ
 १२४१ तुभ हिंसायाम् । शुभिनमितुभयो युतादौ क्रयादौ च पठ्यन्ते । तेषां
 युतादित्वादङ् सिद्धः । क्रयादित्वात्पक्षे सिद्धमवश्येव । इह पाठस्तु इयन्नर्थः ।

मिति केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः । अयकार इति । दन्तोष्ठयादिर्दन्तोष्मान्तो यो धातुरुक्तः
 स एवायं यकाररहित इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः । 'अयकार'मिति पाठे क्रियाविशेष-
 णम् । प्लुष दाहे । ननु दिवादिगणे परस्मैपदेषु पुषादिभ्यः प्राक् अस्य पाठः क्वचित्
 हरयते । तत्र पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति—पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इति । पुषादावेव पाठे सति
 अङ्गे भूयेत नतु सिच् । पुषादेः प्रागपि पाठे तु तस्य अङ्गमावात् सिच् श्रयेत् । तथा च
 सिचः कदाचित् श्रवणार्थः पूर्वं पाठ इत्यर्थः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं दर्श-
 यति—तद्भावादीति । तत् दिवादिगणे पुषादिभ्यः पूर्वमस्य पठनं भ्वादिपाठेनैव सम्प-
 न्नप्रयोजनकमिति सुष्ठु वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एवं च भ्वादिपाठात् शब्धिकरणः लुङि
 सिचः श्रवणं च सिध्यति । पुषादौ पाठात् शयन्विकरणः अङ् च सिध्यति । अतः दिवा-
 दिगणे पुषादिभ्यः प्रागस्य पाठो व्यर्थ एवेति भावः । एतदेवाभिप्रेत्य मूले दिवादिगणे
 पुषादिगणात् प्राक् 'प्लुष दाहे' इति न पठितमिति बोध्यम् । मसी परिणामे इति । ईदि-
 त्वं 'रवीदित' इत्येतदर्थम् । मस्यति । समी इत्येके इति । सम्प्यति । भृशु भ्रंशु अधः-
 पतने । द्वितीयधातोराह-अनिदितामिति । युप रुप लुप विमोहने इति । धातुवृत्त्यादिविशो-

१२४२ किलद् आर्द्राभावे । किलयति । चिकलेदिथ-चिकलेत्थ । चिकिलदिव-चि-
किलद् । चिक्लिदिम-चिक्लिद्वा । कलेदिता-कलेत्ता । १२४३ जि मिदा स्नेहने ।
'मिदेर्गुणः' (सू २३४६) मेद्यति । अमिदत् । घृतादिपाठादेव अमिदत्, अमे-
दिष्टेति सिद्धे इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । घृताद्भ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु
पाठस्तुञ्चितः । १२४४ जि च्विदा स्नेहनमोचनयोः । १२४५ ऋधु ऋद्धौ । आनर्घ ।
आर्घत् । १२४६ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । वृत् । पुषादयो दिवादयश्च
वृत्ताः । केचित् पुषादिममाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादस्तु भवादिवदाकृतिगणः ।
तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः । इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

१२४७ गुञ् अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च ।
तत्र स्नाने अकर्मकः । २५२३ स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३॥ सुनोति । सुनुतः ।

धादुदिपाठो लेखकप्रमादादायातः । इह पाठस्त्विति । क्षुभिनभितुभोनाम् इह दिवागणे
पाठस्य श्यनेव प्रयोजनमित्यर्थः । वस्तुतस्तु पुषादेः प्रागेव एषां त्रयाणां पाठो युक्त इति
भावः । जि मिदा स्नेहने । अमिददिति । ननु भ्वाद्यन्तर्गणे घृतादौ 'जि मिदा स्नेहने' इत्या-
त्मनेपदिषु पठितः । लुङि तु 'घुङ्ग्यो लुङि' इत्यत्र परस्मैपदविकल्प उक्तः । घृताद्यङ्
तु परस्मैपद एव न तु तङि । एवं च घृतादिपाठादेव परस्मैपदपक्षे अङि अमिददिति,
तङि तु अङभावे अमेदिष्टेति सिद्धम् । तथा च पुषादावस्य पाठो व्यर्थः । तद्बहिर्दि-
वादौ पाठादेव श्यन्सिद्धेरित्याशङ्क्यते—घृतादिपाठादेवेत्यादिना, सिद्धे श्यन्तेन । तामि-
मां शङ्कां परिहरति—इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । पुषादावस्य पाठः अमेदी-
दिति व्यावृत्त्यर्थः इत्यर्थः । पुषादिभ्यः प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु तस्मात्लुङि अ-
ङसम्भवादमेदीदिति स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वाद्यन्तर्गणे घृतादावस्य पाठो
व्यर्थः । घृतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पठ्यताम् । एवं च अमेदिष्टेति सिद्धम् । इह
पुषादौ पाठात् अमिददिति सिद्धमित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—घृतादिभ्यो बहिरे-
वात्मनेपदिषु पाठस्तुञ्चित इति । सूचितः इति पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम् ।
जि च्विदेत्यादि । वक्तव्यम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्या-
ख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्यन्विकरणं समाप्तम् ।

अथ ण्वुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । ण्वुञ्धातुः षोपदेशः । अनिट् । इत आर-
भ्य जित्वाद्युभयपदिनः । सुरासन्धानमिति । सुरोत्पादनमित्यर्थः । स्वादिभ्यः श्नुः ।
कर्मार्थं सावंधातुके स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः । शोऽपवादः । सुनोतीति । लट्स्ति-
पि श्नुः, शकार इत् शित्त्वेन सावंधातुकत्वात् 'सावंधातुकमपित्' इति क्तिवात्त-
स्मिन् परे धातोर्न गुणः । श्नोस्तु त्रिपमाश्रित्य गुण इति भावः । सुनुत इति । तसौ

‘दृश्नुवोः—’ (सू. २३८७) इति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । स्यात् । ‘स्तुमुधून्म्यः—’ (सू. २३८५) इतोऽट्-अभावोत् । असोऽष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव । २५२४ सुनोतेः स्यसनोः । ८।३।११७॥ स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । विसोऽभ्यति । १२४८ षिञ्

डिश्वात् रनोर्न गुण इति भावः । सुनु-अनि । इति स्थिते ‘अचि श्नुवातुः’ इति उव-हमाशङ्क्य आह—दृश्नुवोरिति । सुनोषि । सुनुथः । सुनुथ । सुनोमि । वास मसि च ‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां षोः’ इत्युकारलोपविकल्पं मत्वा आह—सुन्वः सुनुवः इति । सुन्मः । सुनुमः । इत्यपि ज्ञेयम् । अथ लटस्तङि सुनुत । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुषे । सुन्वाथे । सुनुष्वे । सुन्वे । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सुन्वहे सुनुवहे इति । ‘लोपश्चा-स्य’ इत्युकारलोपविकल्प इति भावः । सुन्महे । सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम् । सुषावेति । सुषुवतः । सुषुवुः । सुषविथ-सुषोथ । सुषुवथुः । सुषुव । सुषाव-सुषव । सुषुविव । सुषुविम । अथ लिटस्तङ्याह—सुषुवे इति । सुषुवाते । सुषुविरे । सुषुविषे । सुषुवाथे । सुषुविष्वे । सुषुवे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । सोतेति । अनिट्स्वसूचनमिदम् । सोऽभ्यति । सोऽभ्यते । सुनोतु-सुनुतात् । सुनुताम् । सुन्वन्तु । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सुनु इति । ‘ठतश्च प्रत्ययात्’ इति हेर्लुक् । सुनुतात् । सुनुतम् । सुनुत । सुनवानोति । ‘दृश्नुवोः’ इति यण्यं बाधित्वा पराबादगुणः, आटः पित्वेन अडिश्वादिति भावः । सुनवाव । सुनवाम । लोटस्तङि सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुन्वताम् । सुनुष्व । सुन्वाथाम् । सुनुष्वम् । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सुनुवै इति । दृश्नुवोः’ इति यण्यं बाधित्वा पर-त्वात् गुणः, आटः पित्वेन डिश्वाऽभावादिति भावः । सुनवावहे । सुनवामहे । असु-नोत् । असुनुताम् । असुनुवन् । असुनोः । असुनुवम् । असुनुव-असुन्व । असुनुत । असुन्वाताम् । असुन्वत । इत्याद्युह्यम् । विधिलिङ्याह—सुनुयादिति । यासु-ी ङि-त्वात् रनोर्न गुण इति भावः । स्यादिति । आशीर्लिङि ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घ इति भावः । सोषोष्ट । लुङि परस्मैपदे सिचः इग्निपेधे प्राप्ते आह—स्तुमुधू-न्म्यः इति इङिनि । असाविष्टामित्यादि । लुङस्तङ्याह—प्रसोष्टेति । असोपातामित्या-दि । असोऽभ्यत् । असोऽभ्यत । ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति षत्वं मत्वा आह—अभिषुणो-तीति । षात्परस्वाण्यस्वम् । अभ्यषुणोदिति । ‘प्राक् सितादृश्यत्वायेऽपि’ इति षत्वम् । अभिसुषावेति । ‘स्यादिष्वभ्यासेन’ इति नियमादभ्यासस्य न पः । ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्युत्तरखण्डस्य षः । सुनोतेः स्यसनोः । ‘अपदान्तस्य मूर्धभ्यः’ इत्याधिकृतम् । ‘न रपर’ इत्यतो नेत्यनुवर्तते । तदाह—षो न स्यादिति । स्ये उदाहरति—विसोऽभ्यतीति । अत्र ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति प्राप्तः षो न भवति । सनि तु अभिसुसुरित्युदाहरणम् । पुनः सनि द्वित्वे ‘अभिसुसुस’ इति सञ्ज्ञतात् क्विपि अतो लोपे ‘अभिसुसुस्’ इत्य-स्मात् सार्हलङ्यादिषोपे सस्य ऋवे ‘वोरूपचाया’ इति दीर्घं रेफस्य विसर्गः । ‘सुस्-

बन्धने । विनोति । विसिनोति । विषाय । विष्ये । सेता । १२४९ मिञ् नि-
शाने । तालव्यादिः । शेता । १२५० डु मिञ् प्रक्षेपणे । 'मीनातिमिनोति—'
(सू २५०८) इत्यात्वम् । ममौ । ममिथ-ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् ।
मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । १२५१ चिञ् चयने । प्रणिनि-
नोति । १२५२ विभाषा चेः ७।३।५८ । अभ्यासात्परस्य चिञ् कुत्वं वा स्या-
त्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय-चिचाय । चिक्ये-चिच्ये । अचेषीत् । अचेष्ट ।
१२५२ स्तुञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०)

षति' इति तु नोदाहरणम्, 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति नियमादेव षत्वा-
ऽभावसिद्धेरित्यलम् । पिञ् बन्धने इति । षोपदेशः अनिट् च । पुञ् इव रूपाणि ।
विसिनोतीति । 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधः । 'उपसर्गात्पुनोति' इति तु न षः सु-
नीत्यादिष्वनन्तर्भावादिति भावः । सिषायेति । णलि वृद्धौ आयादेशः । अतुसादौ
'एरनेकाचः' इति यण् । सिष्यतुरित्यादि । लिटस्तङ्ग्याह—सिष्ये इति । सिषि ए इति
स्थिते 'एरनेकाचः' इति यणिति भावः । सिष्याते । सिष्यरे इत्यादि । असेषीत् ।
शिञ् निशाने इति । पिञ्चत् । डु मिञ् प्रक्षेपणे इति । मिनोति । उपदेशे एजन्तत्वाभा-
वादात्पे अप्राप्ते आह—मीनातिमिनोतीत्यात्वमिति । 'एजिष्ये अशितो'ति शेषः ।
ममाविति । आत्वे कृते णलः औत्त्वमिति भावः । अतुसादावेजिष्यत्वाभावाच्चात्वम् ।
'एरनेकाचः' इति यण् । मिम्यतुः । मिम्युः । भारद्वाजनियमात्पञ्चि वेदिति मत्वा
आह—ममिथ ममाथेति । थलः पितृत्वेन अकित्वादेजिष्यत्वात् । इट्पक्षे 'आतो लोपः'
इति भावः । मिम्यथुः । मिम्य । ममौ । मिम्यिथ । मिम्यिम । लिटस्तङ्ग्याह—
मिम्ये इति । एशः कित्वादेजिष्यत्वाभावाच्च नात्वमिति भावः । मिम्याते । मि-
म्यरे । मिम्यिषे । मिम्याथे । मिम्यिष्वे । मिम्ये । मिम्यिवहे । मिम्यिमहे । मातेति ।
एजिष्यत्वादाशित्वाच्च आत्वमिति भावः । मास्यति । मास्यते । सार्वधा-
तुकेषु पुञ्चत् । मीयादिति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः कित्वादेजिष्यत्वा-
भावादात्त्वाभावे 'अकृतसार्व' इति दीर्घ इति भावः । आशीर्लिङि तङि आह—
मासीष्टति । एजिष्यत्वादात्वमिति भावः । लुङि परस्मैपदे सिचि आत्वे 'यमरम्'
इति सगिटो मत्वा आह—अमासीदिति । सकि सिच इटि सिञ्जलोपः । अमास्तेति ।
लुङि तङि सिचि आत्वमिति भावः । अमासाताम् । अमासत इत्यादि । चिञ्
चयने इति । चयनं रचना । अनिट् । सार्वधातुके पुञ्चद्रूपाणि । प्रणिचिनोतीति ।
'नेगंद' इति णत्वमिति भावः । विभाषा चेः । 'चजोः कुविण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणम्-
नुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति 'सन्लिटोर्जे' इत्यतः सन्लिटोरिति
च । तदाह—अभ्यासादित्यादिना । स्तुञ् आच्छादने इति । अनिट् । लिटि तस्तार ।
अतुसादौ 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः । वृद्धिविषयेऽपि परत्वात्स्य प्रवृत्तिः ।

इति गुणः । स्तर्यात् । २५२६ ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३॥ ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट-स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट-अस्तृत । १२५३ कृञ् हिसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकथ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । १२५४ वृञ् वरणे । २५२७ बभूयाततन्थजगृ-भ्रमववर्थेति निगमे ७।२।६४॥ एषा वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां यलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरीता—वरिता । २५२८ लिङ्सिचोरा-त्मनेपदेषु ७।२।४२॥ वृङ्बृञ्भ्यामदन्तान्च परावलिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि । २५२९ न लिङि ७।२।३५॥ वृतो लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट-वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट—अवरीष्ट—अवृत्त । १२५५ घञ् कम्पने । ध्रुनोति । ध्रुनुते ।

तस्तरिषुः । ऋदन्तस्वाथल्यपि नित्यं नेट् । तस्तथं । तस्तरिव । तस्तरे । तस्तराते । तस्तरिरे । तस्तरिषे । तस्तरिवहे । स्तर्ता । 'ऋद्वनोः स्ये' स्तरिष्यति । आशा-लिङि परस्मैपदे यासुटः क्स्वादगुणनिषेधे प्राप्ते आह—गुणोऽर्तोति गुण इति । तङि आशीर्लिङि स्तृ-षीष्ट इति स्थिते—ऋतश्च संयोगादेः । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इत्यनुवर्तते । 'इट् सनि वा' इत्यतः इड्वेति । तदाह—ऋदन्तादस्यादिना । लिङि परस्मैपदे अस्ताषीत् । लिङस्तङि स्वाह—प्रस्तरिष्ट अस्तृतेति । 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इट्पक्षे गुणः । इडभावपक्षे तु 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । कृञ् हिसायाम् । चक-र्षेति । 'कृसृभृवृ' इति यत्पि नित्यमिण्निषेधः । चकृव । क्रियादिति । आशीर्लिङि 'रिङ् शयिरिङ्क्षु' रिति रिङ् । कृषाष्टेति । 'उश्च' इति क्तिवाञ्च गुणः । अकार्षीदिति । सिचि वृद्धिः । रपरत्वम् । अकृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचा लोपः । वृञ् वरणे । सेट् । ववार । ववृः । बभूयाततन्थ । निगमो वेदः । तदाह—एषां वेदे इति । ननु 'कृसृ-भृवृ' इति निषेधादेव यत्नि ववर्थेति सिद्धे किमर्थं ववर्थप्रहणमित्यत आह—तेन भाषायां यनीङिति । निगमे एव वृणोतेत्यलिङ्गिनिषेध इति नियमलाभादिति भावः । वव्रे । वव्राते । ववृषे । 'वृतो वा' इति मत्वा आह—वरिता वरीतेति । लिङ्सिचोः । 'इट् सनि वा' इत्यतः इड्वा इत्यनुवर्तते । 'वृतो वा' इत्यतो 'वृत' इति तदाह—वृङ्बृञ्भ्यामित्यादिना । न लिङि । 'वृतो वा' इत्यतो 'वृत' इत्यनुवर्तते । लिङाति ष-छयर्थं सप्तमी । 'आहंभातुकस्ये' इत्यतः इडित्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणाम्यते । 'प्रहोऽ-लिङि' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—वृत इति । वृङ्बृञ्भ्यामृकारान्ताच्चेत्यर्थः । वरिषीष्टेति । इट्पक्षे 'वृतो वा' इति प्राप्तो दीर्घो न भवति । वृषाष्टेति । इडभा-वपक्षे 'उश्च' इति क्स्वाञ्च गुणः । अवारीदिति । लिङि परस्मैपदे सिचि वृद्धिः । अवा-रिष्टाम् । अवारिषुः । 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृतो वा' इति न दीर्घः । लिङस्तङि सिचि 'लिङ्सिचोः' इति इट्पक्षे 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पं म-त्वा आह—अवरिष्ट अवरीष्टेति । अर्धेति । इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो

अघोषीत् । अघोष्यत् । दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । 'स्वरतिसृति—' (स २२७६) इति वेदः । दुधविथ—दुधोष । किति लिटि तु 'अयुकः—' (स २३८१) इति निषेधं बाधित्वा क्कानियमान्नित्यमिट् । दुधुविथ । 'स्तुमुधू-ज्यः—' (स २३८५) इति नित्यमिट् । अघावीत् । अघविष्ट—अघोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । १२५६ दु दु उपतापे । दूनोति । १२५७ हि गतो ब्रह्मो च । २५३० हिनुमीना ङा११५॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति । २५३१ हेरचङ्ङि ७१४१६॥ अभ्यासात्परस्य हिनोते-र्हस्य कृत्वं स्यान्न तु चङ्ङि । जिघाया । १२५८ पृ प्रीतौ । पृणोति । पर्ता । १२५९ स्पृ प्रीतिपालनयोः । 'प्रीतिचलनयोः' इत्यन्ये । 'चलनं जीवनम्' इति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार । स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः । १२६० आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नुत । आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप्ता । आप्नुहि । कृदित्वाद्ङ् । आपत् । १२६१ शकलृ शक्तौ । अशक्तृ । १२६२ राध १२६३ साध संसिद्धौ । राध्नोति । २५३२ राधो हिंसायाम् ६॥ ४।१२३॥ एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेष्वतुः । रेधुः ।

लोपः । धुक् कम्पन इति । इस्वाग्नोऽयमिट् । धुज इव रूपाणि । दीर्घान्तोऽप्यय-मित्यादि । व्यक्तम् ।

अथ परस्मैपदिन इति । 'राध साध संसिद्धा'विद्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'उदु उप-तापे' इत्यारभ्य 'स्मृ इत्येके' इत्येतत्पर्यन्ता धातवो इस्वान्ताः । हि गताविति । 'प्रहिणोती'त्यत्र भिन्नपदत्वात् णत्वेऽप्राप्ते आह—हिनुमीना । हिनु मीना अनयोर्ह-न्द्वाषष्ठीद्विवचनस्य आर्षो लुक् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमा-सेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्थादिति । हेरचङ्ङि । 'चजोः' इति सू-त्रात् कुप्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति । 'हो हन्तेः' इत्यतः ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह—अभ्यासात्परस्येति । जिघायेति । जिघ्यतुः । जिघ-विथ—जिघेथ । जिघ्यिव । आप्लृ व्याप्तौ । अनिट् । आप्नुवन्तीति । संयोगपूर्वकत्वात् 'दुश्नुवोः' इति न यण् । आप्नुव इति । संयोगपूर्वकत्वात् 'लोपश्चास्य' इति नोकार-लोपविकल्पः । आप्नुवीति । संयोगपूर्वकत्वादेव 'अतश्च प्रत्ययात्' इति हेन लुक् । शकलृ शक्ताविति । शक्नोति । शशाक । शेकतुः । शशकथ—शेकिथ । शेकिव । शक्ता । शक्यति । अशकदिति । लृदित्वाद्ङ् । राध साध संसिद्धौ । अनिटौ । दीर्घाकारवरवात् 'अत एकहल्' इत्यप्रासावाह—राधो हिंसायाम् । 'ध्वसोः' इत्यतः एदिति अभ्यास-लोप इति च अनुवर्तते । 'गमहन' इत्यतः किति, 'अत एकह्रस्व' इत्यतः लिटीति 'थलि च सेटि' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—एत्वेत्यादिना । अपरेष्वतुरिति ।

रेधिय । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् असाद्धाम् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । १२६४ अशु व्याप्तौ संवाते च । अश्नुते । २५३३ अश्नोतिश्च ७।१।७२॥ दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे ॥ अशिता-
अष्टा । अशिष्यते—अक्षयते । अश्नुवीत । अशीष्ट-अशिषीष्ट । आशिष्ट—आष्ट ।
आक्षाताम् । १२६५ छिष आस्कन्दने । स्तिघ्नते । तिष्ठिषे । स्तेषिता ।

अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः । १२६६ तिक १२६७ तिग गतौ च ।
चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिप्नोति । १२६८ षघ हिंसायाम् । सप्नोति ।
१२६९ अि धृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । १२७० दम्भु दम्भने ।
दम्भनं दम्भः । दम्भोति । ददम्भ । 'अन्धिप्रन्धिदम्भिस्वजीनां लिटः कित्त्वं वा'
इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । 'अनिदिताम्—' (सू ४१५)
इति नलोपः । तस्याभोयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ 'दम्भेऽ एत्वा-
भ्यासलोपो वक्तव्यौ' (वा ४१५३) । देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्त्वं पिद-
पिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्मिप्सु देभ, देभिथ, देभ इति
रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ, ददम्भिथ,
ददम्भेत्येव । दभ्यात् । १२७१ ऋषु वृद्धौ । तृष प्रीयने इत्येके । लुभ्नादित्वा-
यणत्वं न । तृप्नोति । 'लुन्दसि' (गण १६७) । आगणान्तादधिकारोऽयम् ।

उपसर्गवशादिह हिंसायां वृत्तिः । अन्यत्र रराधतुः । यत्तपि क्रादिनियमाच्चित्यमिद् ।
'उपदेशेऽस्त्वतः' इत्यत्र तपरकरणादिह नेणिषेधः । तदाह—रेधियेति । राद्धेति । 'क्षच-
स्तथो' इति धः ।

अशु व्याप्ताविति । ऊदित्वाद्धेत् । अश्नुते इति । अश्नुवाते । अश्नुवते । संयोगपूर्व-
कत्वात् 'हश्नुवोः' इति न यण् । अश्नोतिश्च । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते,
'तस्मान्नुट्' इति च । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः अकारः परामृश्यते ।
तदाह—दीर्घादिति । आनशे इति । आनशिषे—आनक्षे । आनशिषवे—आनक्षवे ।
अष्टेति । अश्वदिना शस्य षत्वे ण्त्वम् । विधिलिङ्याह—अश्नुवीतेति । आशीर्लिङि
ऊदित्वादिङ्विकल्पं मत्वा आह—अष्टेष्ट—अशिषीष्टेति । लुङि सिच इट्पक्षे आह—
आशिष्टेति । अग्नि पक्षे 'क्षलो क्षलि' इति सिचो लोपं मत्वा आह—आष्टेति । शिवधातुः
चोपदेशः । सेट् ।

आ गणान्तादिति । स्वादिगणसमासिपर्यन्तमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । भ्वादाविति
भावः । किरवपक्षे आह—अनिदितामिति नलोप इति । नन्वनिदितामिति नलोपे सति
'अत एकह्रस्वमध्ये' इत्येवमसिद्धेः 'दम्भेऽ' इति व्यर्थमित्यत आह—तस्याभोयत्वा-
दिति । नलोपस्येत्यर्थः । दभ्यादिति । आशीर्लिङि 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।

१२७२ अह व्यामौ । अहोति । १२७३ दघ घातने पालने च । दध्नोति । १२७४ चमु भक्षणे । चम्नोति । १२७५ रि १२७६ क्षि १२७७ चिरि १२७८ जिरि १२७९ दाश १२८० दृ हिंसायाम् । रिणोति । निणोति । अयं भाषायामपीत्येके । 'न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाशोति । दृणोति । वृत् । इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

१२८१ तुद व्यथने । इतः षट् स्वरितेतः । २५३४ तुदादिभ्यः शः ३ । १।७७॥ तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिय । तुवदे । तोत्ता । अतौरसीत् । अतुत्त । १२८२ गुद प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । ननुदे । नोत्ता । १२८३ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत् । १२८४ भ्रस्ज पाके । 'प्रहिज्या—' (सू २४१२) इति संप्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृजति—भृज्जते । २५३५ भ्रस्जो रोपधयो रमभ्यतरस्याम् ६।७।४७॥ भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा

छन्दसीति । गणसूत्रमिदम् । तद्व्याचष्टे—आगणान्तादिति । रि नि इति । रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ इति षट् धातवः । आद्यद्वितीयावेकादशौ । तदाह—रिणोति । निणोतीति । अयं भाषायामपीति । क्षिधातुरित्यर्थः । तत्र प्रयोगं दर्शयति—न तद्यश इति । वृदिति । स्वाद्यो वृत्ता इत्यर्थः । इति श्रोत्रासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां अनुविकरणं समाप्तम् ।

अथ शविकरण्या धातवो निरूप्यन्ते । इतः षडिति । 'अथी गतौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । तुदादिभ्यः शः । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् स्वार्थं इत्यर्थः । ऋषपवादः । तुदतीति । लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शे कृते तस्य अपिशत् 'सार्वधातुकमपित्' इति क्तिवाङ्ग गुण इति भावः । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् क्कादिनियमाह्मटि थल्यपि नित्यमिड । तदाह—तुतोदिथेति । तोत्तेति । अनिङिति भावः । अतौरसीदिति । इलन्तलक्षणा वृद्धिः । गुदधातुर्गोपदेशः । अनिट् । दशधातुरप्यनिट् । देष्टेति । व्रश्चेति षत्वे घुत्वम् । स्ये तु 'षढोः' इति षस्य कत्वं च—वेक्ष्यति । दिक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति क्तिवाङ्ग गुणः । 'शल इगुपधात्' इति कसं मत्वा आह—अदिक्षत् । अदिक्षतेति । भ्रस्ज पाके । अनिट् । भ्रज् अ ति इति स्थिते आह—प्रहिज्येति । क्तिवाद्गुणस्य सम्प्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः । भृज् अ ति इति स्थिते आह—सस्येत्यादि । यालि अस् । अ इति स्थिते—भ्रस्जो रोपधयोः । 'भ्रस्ज' इत्यवयवबध्नी । 'रोपधयो'रिति स्थानबध्नी । रश्च उपधा च तयोरिति विग्रहः । रेफादकार उपधा-

स्यादार्धधातुके । मित्वादन्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपघयोनिवृत्तिः ।
 बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ-बभर्धु । बभर्जे । रमभावे-बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः ।
 बभ्रज्जिथ । 'स्को-' (सू ३८०) इति सलोपः । 'व्रश्च-' (सू २९४) इति
 षः । बभ्रष्ठ । बभ्रज्ज । भ्रष्टा-भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति । 'क्विति रमागमं वा-
 धित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४०७८) भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम् ।
 भर्क्षीष्ट । भर्क्षीष्ट । अभर्क्षीत्-अभर्क्षीत् । अभर्क्ष-अभ्रष्ट । १२८५ क्षिप प्रेरणे ।

रणार्थः । रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति ज्ञप्यते । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् । तदा-
 ह-अस्जो रेफस्येत्यादिना । रमि मकार इत् अकार उच्चारणार्थः । तदाह-मित्वाद-
 न्यादचः पर इति । तथा च रेफाकारादुपरि सकारात् प्राक् रेफ आगम इति फलि-
 तम् । अस्ज् अ इति स्थितम् । ननु रम आगमत्वे 'रोपघयो' रिति कथं स्थान-
 षष्ठीनिर्देश इत्यत आह-स्थानेति । स्थानं प्रसङ्गः । रेफस्य उपधायाश्च उच्चारणप्रसङ्गे
 सति अकारादुपरि रेफः प्रयोज्यः । अकारादुपरि रेफः जकारात्प्राक्सकारश्च न प्रयो-
 ज्याविति लक्ष्यम् । तथाच तयोनिवृत्तिः फलितेति भावः । एवञ्च भर्ज् अ इति स्थिते
 द्वित्वादौ रूपमाह-बभर्जेति । अनुसादावपि संयोगात्परत्वात्किंवाभावात् 'ग्रहि-
 त्वा' इति सम्प्रसारणं न भवति । भारद्वाजनियमास्थलि वेडिति मत्वा आह-बभ-
 र्जिथ बभर्धेति । इदंभावपक्षे बभर्ज् य इति स्थिते 'व्रश्च' इति जस्य षः । घृत्वेन थस्य
 ठ इति भावः । बभर्जिथ । लिटस्तद्ध्याह-बभर्जे इति । बभर्जाते इत्यादि सुगमम् ।
 रमभावे आह-बभ्रज्जेति । णलि अस्ज् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यास-
 जश्चे बभ्रस्ज् अ इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य जश्चेन जकार इति भावः ।
 'लिट्थभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणस्य न प्रसक्तिः, अभ्यासे ह्रस्वादिशेषेण रेफाऽभा-
 वात् । बभ्रज्जतुरिति । संयोगात्परत्वादकित्वात् 'ग्रहित्वा' इति न सम्प्रसारणमिति
 भावः । बभ्रज्जिथेति । भारद्वाजनियमादि पक्षे रमभावपक्षे रूपम् । तत्र इदंभावपक्षे
 बभ्रस्ज् य इति स्थिते आह-स्मोरिति । व्रश्चेति ष इति । 'जस्येति' शेषः । रमभावपक्षे
 लिटस्तद्ध्याह-बभ्रज्जेति । बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिषे । इत्यादि सुगमम् । अष्टेति । रम-
 भावपक्षे रूपम् । भर्धेति । रमागमे भर्ज् ता इति स्थिते जस्य 'व्रश्च' इति षः, घृत्वेन
 तकारस्य ट इति भावः । एवम्-भ्रक्ष्यति भर्क्ष्यतीति । 'षढोः' इति कस्ये सस्य षत्वमिति
 विशेषः । भृज्जतु । भभ्रज्जत् । भृज्जेत् । ननु आशीर्लिङि अस्ज् यात् इति स्थिते
 यासुटः कित्वात् 'ग्रहित्वा' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सकारस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य
 जश्चेन जकारे भृज्ज्यात् इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम्-सम्प्रसारणं बाधित्वा पर-
 त्वात् रमागमे कृते भर्ज्यात् इति प्रसङ्गादित्यत आह-क्विति रमागममिति । आशी-
 र्लिङस्तद्धि सीयुटि रमागमपक्षे आह-भर्क्षीष्टेति । रमभावे तु अकित्वासम्प्रसारणा-
 भावादाह-अर्क्षीष्टेति । क्विडि परस्मैपदे रमागमविकल्पं मत्वा आह-अभर्क्षीत् अभ्रा-

क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । १२८६ कृष विलेखने । कृषति । कृषते । कष्टा-कष्टा । कृष्यात् । कृषीष्ट । 'स्पृशमृशकृष्-' (वा १८२३) इति सिञ्चा । पक्षे कसः । सिचि अम्वा । अकाक्षीत्-अकाक्षीत्-अकृक्षत् । तद्धि 'लिङ्सिचौ-' (२३००) इति कित्वादम्न । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । १२८७ श्रुषी गतौ । परस्मैपदे । कृषति । आनर्थ । १२८८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । १२८९ ओ विजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । २४३६ विज इट् १।२। २॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो छिद्रत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । १२९० ओ लजी १२९१ ओ लस्जी व्रीडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ।

अथ परस्मैपदिनः । १२९२ ओ व्रश्चू छेदने । 'ग्रहज्या-' (सू २४१२)

क्षीदति । आत्मनेपदे सिचि रस्मगमविकल्पं मत्वा आह—यभष्ट—अभष्टेति । 'झलो झलि' इति सिञ्चलोपः । क्षिप प्रेरणे इति । अनिट् । अजस्ताऽकारवत्त्वाभावात् क्-दिनियमात्थलि नित्यमिट् । चिक्षेपिथ । एवं कृषधातुरपि । चकषिथ । लुटि तासि 'अनुदात्तस्य चर्दुपञ्चस्य' इत्यमागमविकल्पः । अमागमाऽभावे गुणे रपरश्चम् । तदाह—क्रष्टा कर्षेति । आशीर्लिङ् परस्मैपदे आह—कृष्यादिति । कित्वात् झलादिश्वाभावाच्च अमागमो गुणश्च नेति भावः । आशीर्लिङ्स्तुत्याह—कृष्येति । 'लिङ्सिचौ' इति कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः । लुङि परस्मैपदे आह—स्पृशमृशेति सिञ्चेति । पक्षे शत । सिञ्जभावपक्षे 'शलः' इति कस इत्यर्थः । सिचि अम्वेति । सिचपक्षे 'अनुदात्तस्य च' इत्यमागमविकल्प इत्यर्थः । कसे तु कित्वादमागमो नेति भावः । अकाक्ष' इति । सिचि अमागमे रूपम् । अकाक्षीदिति । सिचि अमभावपक्षे हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । कसादेशपक्षे आह—प्रकृन्निति । कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः । तद्धीति । तद्धि सिचपक्षे अकृष् स्त इति स्थिते 'लिङ्सिचौ' इति कित्वादम् नेत्यर्थः । गुणोऽपि नेति ज्ञेयम् । अकृष्टेति । 'झलो झलि' इति सिञ्चलोप इति भावः । अकृञ्तेति । सिच पक्षे अनतः परत्वाददादेश इति भावः । कसादेशपक्षे आह—अकृन्नतेति । कित्वादम् नेति भावः । अकृन्नतेति । कसादेशपक्षे अ कृञ् झ इति स्थिते अचप रक्त्वाऽभावात् 'कसस्याचि' इत्यकारलोपाभावादतः परत्वाददादेशाऽभावे अन्तर्देश इति भावः । ऋबी गताविति । सेट् । आनाथ्य । आनपिब । अपिता । आशीत् । ओ विजी भयेति । सेट् । उद्विजितेत्यादौ लघुपञ्चगुणे प्राप्ते—विज इ । 'गाङ्गुटादिभ्यः' इत्यतः छिद्रित्यनुवर्तते । तदाह—विजेः पर इत्यादि । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । उद्विजिष्ट ।

ग्रहधातुरुदित्वाद्देह । ग्रहियेति । छटि व्रश्च् अ ति इति स्थिते शस्याऽपित्वेन छित्वात् 'ग्रहियत्वा' इति हेतुरस्य सम्प्रसारणमुकारः, पूर्वरूपं चेति भावः । तदाह—

वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ-वव्रश्च । 'लिट्यभ्यासस्य—' (२४०८) इति सम्प्रसारणम् रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (सू २२४४) तस्य च 'अचः परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे—' (सू ३६३) इति वस्योत्त्वं न । व्रश्चिता-व्रष्टा । व्रश्चिष्यति-व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चोत्-अव्राचीत् । १२९३ व्यञ व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्-अव्यचीत् । 'व्यचेः कुटादित्स्वमनसि'

वृश्चतीति । वृश्चतः वृश्चन्तीत्यादि । वव्रश्चति । यलि रूपमिदम् । थलि च प्रक्रिया अनुपदं वचयते । अनुसादौ संयोगात्परत्वेन कित्वाऽभावात् 'ग्रहिज्या' इति न सम्प्रसारणम् । तदाह—वव्रश्चतुरिति । ऊदित्वात्थलादौ वेट् । तदाह—वव्रश्चिथ वव्रश्चेति । धातुपाठे 'व्रश्च, इत्यत्र वस्च् इति स्थिते सस्य रचुत्वेन शकारनिर्देशः । तथाच वव्रश्चत् इति स्थिते रचुत्वेन सस्यसिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सकारलोपे, चस्य 'व्रश्च' इति षत्वे, षट्त्वेन यस्य षत्वे, वव्रश्चेति रूपम् । वव्रश्चिथ । ननु यलि थलि च अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासावयवयोर्विकारेरेफोर्ह्वोरपि सम्प्रसारणं स्यात् । न च 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः शङ्क्यः, पूर्वं वकारस्य सम्प्रसारणसम्भवादित्यत आह—लिट्यभ्यासेति । 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधादेव ज्ञापकात् प्रथमं रेफस्य ऋकारः सम्प्रसारणमित्यर्थः । तस्य सम्प्रसारणसम्पन्नस्य ऋकारस्य अकारविधिं स्मारयति—उरदिति । ननु ऋकारस्य अकारे कृते वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात् । सम्प्रसारणपरकत्वं विरहेण 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधाऽप्रवृत्तेरित्यत आह—तस्य चेति । अकारस्येत्यर्थः । न च उरदस्यस्य परनिमित्तकत्वाश्रयणात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः इत्यभ्युपगम्य अङ्गाच्चिसप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्युपगमात् । 'लक्षणे-लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इति न्यायस्तु 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधादेव न स्थानिभेदे प्रवर्तत इति ज्ञायते । अत एव सुद्धुपास्य इत्यादौ धकारस्य द्वित्वे कृते पूर्वधकारस्य जरत्वेन दकारे तस्य द्वित्वमित्यास्तां तावत् । आशीर्लिङ्ग्याह—वृश्च्यादिति । किंवात् सम्प्रसारणमिति भावः । अव्रश्चादिति । ऊदित्वादित्पक्षे 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः । इडभावे हलन्तलक्षणवृद्धिं मत्वा आह—अव्राचीदिति । अव्रश्चसीत् इति स्थिते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । रचुत्वेन सस्यसिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः । 'व्रश्च' इति चस्य षः, तस्य 'षटोः' इति कः, सस्य ष इति भावः । 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ क्षलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेत् षाट्त्वर्गस्तवर्गजः ।' इत्याहुः । व्यञ-व्याजीकरणे । सेट । शे 'ग्रहिज्या' हात सम्प्रसारणं मत्वा आह—विचतीति । विव्या-चेति । 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणम् । 'न सम्प्रसारणे' इति न वकारस्य । विविचतुरिति । कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विष्यथिथ । विविचिथ । विव्यादिति । आशीर्लिङ्गि किंवाधकारस्य सम्प्रसा-

(वा १४५६) इति तु नेह प्रवर्तते । 'अनसि' इति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । १२९४ उच्छि उच्छे । उच्छति । १२९५ उच्छी विवासे । उच्छति । १२९६ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । 'ऋच्छत्युताम्' (सू २३८३) इति गुणः । द्विहल्प्रदणस्यानेकहलुरक्षणत्वान्नुट् । आनच्छ । आनच्छतुः । ऋच्छिता । १२९७ मिच्छ उत्कलेशः । उत्कलेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छोत् । १२९८ जर्ज १२९९ चर्च १३०० भर्भ परिभाषणभर्त्सनयोः । १३०१ खच संवरणे । तत्वाच । १३०२ ऋच स्तुतौ । आनर्च । १३०३ उञ्ज आर्जवे । १३०४ उञ्ज उत्सर्गे । १३०५ लुभ त्रिमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता—लोब्धा । लोभिष्यति । १३०६ पि कत्यनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ । रिह इत्येके । 'शिशुं न विप्रा मतिभो रिहन्ति' । १३०७ तुप १३०८ तुम्फ तृप्ती । आद्यः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्रावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प । तर्पिता । 'स्पृशमृशकृष' इति सिञ्चि-कल्पः पौषादिकस्यैव, अकृषवाद्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पात् । तृम्फति । शस्य क्षिप्वात् 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नलोपे 'शे तृम्फादीनां तुम् वाच्यः' (वा ४३२३) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुशक्तास्ते तृम्फादयः । तृम्फन्ति । ततृम्फ । तृम्फयात् । १३०९ तुप १३१० तुम्प १३११ तुफ १३१२ तुम्फ द्विषायाम् । तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति । १३१३ हप १३१४ हम्फ उत्कलेशः । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो

रथम् । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पे मत्वा आह—अव्याचीत् अव्यचीदिति । ननु 'व्यचेः कुटाक्षिखमनसि' इति व्यचेः कुटाक्षिखमनसि व्यचिता, व्यचिष्यति, इत्या द्रावपि 'गाङ्गादिभ्यः' इति क्षिप्वात् अम्प्रसारणे स्यादित्यत आह—व्यचेरिति । कृन्मात्रेति । अवधारणे मात्रशब्दः । 'उच्छि उच्छे' 'उच्छी विवासे' इति भ्वाद्यौ पठितौ । इह तयोः पाठस्तु शक्तिरुपकरणार्थः । तेन उञ्जती उञ्ज्यती, उच्छती उच्छ्यती इत्यत्र 'आ-ञ्जीनयोः' इति पुम्विकल्पः सिध्यति । भ्वाद्यौ पाठस्तु पितृस्वरार्थं इत्यन्यत्र विस्तरः । ऋच्छ गतीति । 'छे च' इति तुकि तस्य श्रुत्वेन प्रकारनिर्देशः । ऋच्छति । णलि लघु-पधत्वाभावाद्गुणे अप्राप्ते आह—तच्छ्रुत्येति । द्विस्वे उरक्ष्त्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घ आ अच्छ इति स्थितं बहुवचस्वात् द्विहल्त्वाऽभावान्नुटि अप्राप्ते आह—'द्विहल्प्रदणस्येति । आनच्छति । 'उजादेः' इत्यत्र अनृच्छः इति पर्युदासादाम् न । ऋच्छतेति । 'ऋच्छत्युताम्' इत्यत्र लिटीत्यनुवृत्तेर्न गुण इति भावः । लुभधातुः सेट् । 'तीपसह' इति षेडिति मत्वा आह—मिता लोभ्येति । शिशुं नेति । 'न' शब्द इत्यर्थः । विप्राः शिशुमिव मतिभिः रिहन्ति-हिंसन्ति इत्यर्थः । तृपधातुः श्यन्विकरण एवानुट् ।

द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । दपति । दफति । दम्फति । १३१५ ऋफ १३१६ ऋम्फ हिसायाम् । ऋफति । आनर्फ । अम्फति । ऋम्फाञ्चकार । १३१७ गुफ १३१८ गुम्फ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ । १३१९ उभ १३२० उम्भ पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भाञ्चकार । १३२१ शुभ १३२२ शुम्भ शोभार्थे । शुभति । शुम्भति । १३२३ हभी ग्रन्थे । हभति । १३२४ च्वती हिंसाश्रन्थनयोः । च्वतिता । 'सेऽसिचि' (सू २५०६) इति वेट् । च्वतिष्यति—च्वत्स्यति । अच्वतीत् । १३२५ विघ विधाने । विघति । वेघिता । १३२६ जुड गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । 'मरुतो जुनन्ति' । १३२७ मृड मुखने । मृडति । मडिता । १३२८ पृड च । पृडति । १३२९ पृण प्रीणने । पृणति । पपर्य । १३३० वृण च । वृणति । १३३१ मृण हिसायाम् । १३३२ तुण कौटिल्ये । तुतोन । १३३३ पुण कर्मणि शुभे । पुणति । १३३४ मुण प्रतिज्ञाने । १३३५ कुण शब्दोपकरणयोः । १३३६ शुन गतौ । १३३७ द्रुण हिसागति कौटिल्येषु । १३३८ घुण १३३९ घूर्ण भ्रमणे । १३४० घुर ऐश्वर्यदीपयोः । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्यात् । १३४१ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः । १३४२ खुर छेदने । १३४३ मुर संवेष्टने । १३४४ चुर विलेखने । १३४५ घुर भीमार्थशब्दयोः । १३४६ पुर अप्रगमने । १३४७ वृह उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः । पवर्गादिरित्यन्ये ।

१३४८ तृह १३४९ स्तृह १३५० तंह हिसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तहिता—तर्हा । स्तहिता स्तर्हा । अतृहीत्—अताङ्क्षीत् । अताण्ढीम् ।

अपवादत्वादिति । अपवादस्य उत्सर्गसमानदेशत्वादिति भावः । च्वती हिंसाश्रन्थनयोरिति । श्रन्थनं विञ्जसनम् । च्वततीत्यादि सुगमम् । "अथास्य योक्त्र विचत्तेत्" इत्याश्लायनः । विञ्जस्योदित्यर्थः, उपसर्गवशात् । 'यजमानो मेखला विचत्ते' इत्यापस्तम्बसूत्रे तु तङ् आर्षः । धातुः षोपदेशः । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । वृहधातुः ऋदुपधः । ऊदित्वाद्धेट्कः । पवर्गादिरिति । पवर्गंतृतीयादिरित्यर्थः ।

तृह स्तृह तृह इति । त्रयोऽपि ऋकारवन्तः । तृतीयोऽनुस्वारवान् । ऊदित्वाद्धेट् । तर्हेति । तृहेस्तासि दशधत्तुस्त्वदलोपाः । एवं स्तर्हा । तृण्डा । अतर्हीत् । अताङ्क्षीत् । अस्तर्हीत् । अस्ताङ्क्षीत्, इति सिद्धवत्कृत्य आह—अतृहीत्—अताङ्क्षीदिति । तृहेरिड-भावपक्षे हलन्तलक्षणवृद्धौ रपरत्वम् । हस्य ढः, दस्य कः, षत्वम् । अनुस्वारस्य पर-सवर्णोच्चार इति भावः । अताण्ढीमिति । तृहेस्तसस्तामि सिच इडभावपक्षे ङोपे हल-

१३५१ इषु इच्छायाम् । 'इषुगमि—' (सू २४००) इति छः । इच्छति ।
 एषिता-एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । १३५२ मिष स्पर्धायाम् । मि-
 षति । मेषिता । १३५३ किल श्वैत्यक्रीडनयोः । १३५४ तिल स्नेहने । १३५५
 चिल वसने । १३५६ चल विलसने । १३५७ हल स्वप्नक्षेपणयोः । १३५८ बिल
 संवरणे । दन्त्योष्ठयादिः । १३५९ बिल भेदने । ओष्ठयादिः । १३६० णिल
 गहने । १३६१ हिल भावकरणे । १३६२ शिल १३६३ षिल उच्छे । १३६४
 मिल श्लेषणे । १३६५ लिख अक्षरविन्यासे । लिलेख । १३६६ कुट कौटिल्ये ।
 'गाङ्कटादिभ्यः—' (२४५१) इति ङित्वम् । चुकुटिथ । अङ्गित इति
 किम् । चुकोट । कुटिता । १३६७ पुट संश्लेषणे । १३६८ कुच सङ्कोचने ।
 १३६९ गुज शब्दे । १३७० गुड रक्षायाम् । १३७१ डिग् क्षेपे । १३७२ छुर
 छेदने । 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः । छुर्यात् । १३७३ स्फुट
 विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । १३७४ मुट आक्षेपमर्दनयोः । १३७५ ऋटि छे-
 दने । 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । ऋट्यति-ऋटति । तुत्रोट ।
 ऋटिता । १३७६ वृट कलहकर्मणि । वृटति । वृतोट । वृटिता । १३७७ चुट
 १३७८ छुट छेदने । १३७९ जुड बन्धने । १३८० कड मदे । १३८१ लुट
 संश्लेषणे । १३८२ कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कृडिता । १३८३
 कुड बाल्ये । १३८४ पुड उत्सर्गे । १३८५ वुट प्रतिघाते । १३८६ तुड तोडने ।
 तोडनं भेदः । १३८७ थुड १३८८ स्थुड संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड ।
 खुड छुड इत्येके । १३८९ स्फुर १३९० फुल सम्बलने । स्फुर स्फुरणे, स्फुल्ल
 सञ्चलने इत्येके । २५३७ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्निर्निविभ्यः ङाङ् ७६॥ अत्वं
 वा स्यात् । निस्फुरति-निः-स्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार ।
 १३९१ स्फुड १३९२ जुड १३९३ ब्रुड संवरणे । १३९४ कृड १३९५ भृड
 निमज्जने इत्येके । १३९६ गुरी उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ।
 १३९७ णू स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ।
 नुवति । अनुवीत् । १३९८ धू विधूनने । धुवति । १३९९ गु पुरीषोत्सर्गे ।
 जुगुविथ-जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६९) ।

स्तलचणवृद्धौ ढस्वचावष्टुस्वढकोपा इति भावः । एवं तृहः अस्ताढांम्, स्तृहः-अता-
 ण्ढांम् । स्फुर स्फुरणे । स्फुरतिस्फुल्लयोः । 'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । 'सिवादीनां वा' इत्य-
 स्तो वेत्यनुवर्तते । तदाह—अत्वं वा स्यादिति । णू स्तवने इति । णोपदेशः । परिणूतेति ।

अगुताम् । अगुषुः । १४०० ध्रु गतिस्मैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि शुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । तुमुविध । ध्रुविता । ध्रुव्यति । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्ठा । १४०१ कु शब्दे । दीर्घान्तः इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत । वृत् । कुटादयो वृत्ताः ।

१४०२ पृङ् व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । १४०३ मृङ् प्राणत्यागे । २५३८ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १३१६॥ लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् स्यान्नान्यत्र । ङित्त्वं स्वार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । १४०४ । रि १४०५ पि गतौ । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । १४०६ धि धारणे । १४०७ क्षि निवासगत्योः । १४०८ षू प्रेरणे । सुवति । सविता । १४०९ कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् । अकारीत् । २५३६ किरतौ लवने ६।१।१०॥ उपारिष्यतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उप

‘अयुकः किति’ इति नेट् । कुङ् शब्दः । दीर्घान्त इति । ततश्चायं सेट् ।

पृङ् व्यायामे इति । ह्रस्वान्तोऽयमनिट् । ‘ऋद्धनोः स्ये’ इति इटं मत्वा आह—व्यापरिष्यते इति । मृङ्धातुरनिट् । म्रियतेः । ‘अनुदात्तङितः’ इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । चकारेण ‘शदेः शितः’ इत्यतः शित इत्यनुकृष्यते । प्रकृतिभूतादित्यव्याहार्यम् । तदाह—लुङ्लिङोरिति । लङ्स्यादिति । आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः, ‘म्रियमाणः’ इत्यत्र आनस्यापि इष्टत्वात् । ननु ङित्त्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमिदानीं नियमाथेमित्याह—नान्यत्रेति । तद्धि ङित्त्वं व्यर्थमित्यत आह—ङित्त्वं स्वार्थमिति । ‘तास्यनुदात्तेऽन्विष्यदुपदेशाज्ज्ञेयार्थं धातुवमनुदात्तम्’ इत्येतदर्थमित्यर्थः । म्रियते इति । शे कृते रिङ्यङाविति भावः । ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि नेङ्यित्याह—ममर्थेति । मम्रिवेति । ऋादिनियमादिट् । मर्ता । ‘ऋद्धनोः स्ये’ इति इटं मत्वा आह—मरिष्यतीति । रि पि गताविति । द्वाविमावनिटौ । ननु शे कृते तिपमाश्रित्य हुकारस्य परस्वाङ्गपृषधगुणः स्यादित्यत आह—अन्तरङ्गत्वादित्यङिति ।

कृ विपक्षे इति । दीर्घान्तोऽयं, सेट् । किरतीति । ‘ऋत् इडातोः’ इति इत्वं रपरत्वम् । चकरतुरिति । ङित्त्वेऽपि ‘ऋच्छ्रायताम्’ इति गुण इति भावः । ‘वृतो वा’ इति मत्वा आह—करिता करीतेति । किरतौ लवने । उपादिति । ‘उपात् प्रतियत्ने’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सुडागम इति । ‘सुट् कात्पूर्वं’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘अ-

स्किरति । 'अब्रभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व' इति वक्तव्यम्' (वा ३६६६) ।
उपास्किरत् । उपचस्कार । २४४० हिंसार्या प्रतेश्च द्वा॥१४१॥ उपात्यतेश्च
किरतेः सुट् स्याद्विप्सायाम् । उपास्किरति । प्रतिस्किरति । १४१० ग निगरणे ।
२४४१ अचि विभाषा दा॥२१॥ गिरतेः रेफस्य लत्व वा स्यादङ्गादौ । गि-
रति-गलति । जगार-जगाल । जगरिथ-जगलिथ । गरिता-गलिता । १४११
वृह् आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आद्रे । आद्रिये । आद्रीष्यते ।
आद्रीष्यते । आह । आहृष्याताम् १४१२ घृ अवस्थाने । घ्रियते ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश । १४१३ प्रच्छ् शीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ ।
पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ-पप्रच्छ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । वृत् । किरादयो
वृत्ताः । १४१४ सज विसर्गे । 'विभाषा सृजिदशो' (सू २४०४) । ससजिथ-
ससृष्ट । सृष्टा । सक्ष्यति । 'सृजिदशोर्ज्ञत्यमर्कित' (सू २४०५) इत्यमागमः ।

अब्रभ्यासव्यवायेऽपि' इति चातिव्यम् । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलभ्यम् । हिंसार्या
प्रतेश्च । चकारादुपादिति समुच्चयते । तदाह—उपादिति । ग निगरणे इति । निगरणं
भक्षणम् । से । अचि विभाषा । 'प्रो यङि' इत्यतः प्र इत्यनुवर्तते । 'कृपो रो लः'
इत्यतः रो लः इति । तदाह—गिरतेरिति । अङ्गादाविति । 'धातोः कायमुच्यमानं तत्प्र-
त्यये भवति' इति परिभाषालब्धस्य प्रत्ययस्य अच्चा विशेषणसत्तादिविधिः । तेन
गिरावित्यादौ नेति 'सृजेष्टुङि' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । वृह् आदरे इति । इस्वाङ्गो-
ऽयम् । अनिट् । आद्रियते इति । रिङ् इत्यङ् । 'अङ्गनोः स्ये' इति इट् मत्वा आह—
आद्रियते इति । आद्रीष्यते । 'उश्च' इति क्त्वाच्च गुणः । आद्रीष्यते । 'इस्वादङ्गात्'
इति सलोपः ।

प्रच्छ् शीप्सायामिति । ज्ञातुमिच्छा शीप्सा । अनिडयम् । पृच्छतीति । शस्य छि-
त्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणम् ककारः पूर्वरूप चेत् भावः । पप्रच्छतु-
रिति । संयोगात् परत्वेन क्त्वाभावाच्च सम्प्रसारणमिति भावः । भारद्वाजनियमा-
थलि षेडिति मत्वा आह—पप्रच्छिथ पप्रष्टेति । इडभावपक्षे व्रश्चादिना छस्य षः,
थस्य षटुत्वेन ठ इति भावः । पप्रच्छिव । प्रष्टेति । छस्य षड्चेति षः, तकारस्य षटुत्वेन
ठः । नच षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं तुकि ततः छस्य षत्वे, षटुत्वयोः प्रट्छेति स्यादिति
वाच्यम्, षड्चेति सूत्रे सतुक्छस्य छस्य ग्रहणात् । किरादयो वृत्ता इति । नचैवं सति
'किरश्च पञ्चम्यः' इत्यत्र पञ्चग्रहणं व्यर्थं किरादीनां पञ्चत्वादिति वाच्यम्, तस्य
'रुदादिभ्यः सार्वभातुके' इत्युत्तरार्थत्वात् । सज विसर्गे । अनिट् । सृजति । ससर्ज ।
ससृजतुः । अजन्ताऽकारवत्त्वामावेऽपि 'विभाषा सृजिदशोः' इति थलि वेट् इति
मत्वा आह—ससर्जिथ ससृष्टेति । इडभावे 'मश्च' इति जस्य षः, थस्य षटुत्वेन ठः,

सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् ।। १४१५ टु मस्जो शुद्धो । मञ्जति । ममज्ज ।
 'मस्जिनशोर्क्षलि' (सू २५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्स्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः'
 (वा ३२१) संयोगादिलोपः । ममङ्कुथ-ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्षयति ।
 अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षुः । १४१६ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्षयति । अरौक्षीत् ।
 अरौक्षाम् । १४१७ भुजो कौटिल्ये । रुजिवत् । १४१८ छुप स्पर्शे । छोप्ता ।
 अञ्छौप्सीत् । १४१९ कश् १४२० रिश हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा ।
 रोक्षयति । रेष्टा । रेक्षयति । १४२१ लिश गतौ । अलिक्षत् । १४२२ स्मृश संस्पर्शने ।
 स्मृष्टा-स्पर्ष्टा । स्मृक्षयति-स्पर्क्षयति । अस्पाक्षीत्-अस्पाक्षीत्-अस्पृक्षत् ।
 १४२३ विच्छु गतौ । 'गुपधूप-' (सू २३०३) इत्यायः । आर्धधातुके वा ।
 विच्छायति । विच्छायाञ्चकार । विविच्छ । १४२४ विश प्रवेशने । विशति ।
 वेष्टा । १४२५ मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत्-अमार्क्षीत्-अमृक्षत् ।
 १४२६ गुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ।
 १४२७ षट् लु विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो
 नुम्बिकल्पार्थः । सीदती-सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु नार्थः । सादः । स्वरार्थश्च ।

पित्त्वेन अकिच्वात् 'सृजिहशोः' इत्यमागम इति भावः । ससृजिव । टु मस्जो शुद्धो ।
 मञ्जतीति । सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन ज इति भावः । ममङ्क्षेति । मस्जेद्विधे
 हलादिशेषे ममस्ज्थ इति स्थिते 'स्कोः' इति सकारलोपे ममज्थ इति स्थिते
 जस्य कुत्वेन गकारे, 'मस्जिनशोः' इति नुमि, तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो ङकारः,
 गस्य चत्वेन कः इति बोध्यम् । यद्यपि अकारात् परत्र नुमि सत्यपि इदं सिध्यति,
 तथापि 'अन्त्यात् पूर्वो नुमि'त्यस्य 'मग्र' इत्यादौ नलोपः फलम् । अन्यथा उपधा-
 त्वाऽभावाच्चस्य लोपो न स्यादिति भावः । एवं-मङ्क्षेति । मङ्क्षयति इत्यत्र तु
 सस्य षत्वं विशेषः, 'रुजो भङ्गे' इत्यागम्य 'विच्छु गतौ' इत्यतः प्रागनिटः । 'अनुदा-
 त्तस्य षट्पदस्य' इत्यम्बिकल्पं मत्वा आह-स्पष्टा, स्पष्टेति ।

गुद प्रेरणे । शोपदेशोऽयम् । 'विश प्रवेशने' इत्यारभ्य 'षट् लु शातने' इत्यन्ता
 अनिटः । तत्र अनुपधस्य यलि वेट् । अन्यस्य तु नित्यमेवेट् । मृशेः 'अनुदात्तस्य च'
 इत्यम्बिकल्पः । तदाह-अम्राक्षीत्-अमार्क्षीदिति । 'स्मृशामृश' इति सिज्येति भावः ।
 सिजभावे 'शल इगुपधात्' इति कस मत्वा आह-अमृवदिति । गुदधातुर्गोपदेशः ।
 ननु तनादिगण एवाऽस्मिन् स्वरितेऽस्य पठितस्य किमर्थमिह पाठ इत्यत आह-कर्त्र-
 भिप्रायेऽपीति । षट् लु शातोऽभ्यादौ पठितादेव सीदति इत्यादिसिद्धेः इह पाठो व्यर्थं
 इत्यत आह-इह पाठ इति । सीदन्ती इति शविकरणात् शत्रन्तात् कोपि 'आच्छी-
 नकोः' इति नुम्बिकल्पार्थं इह पाठ इत्यर्थः । श्वादावेव पाठे तु 'शप्श्यनोर्नित्यम्'

शबनुदात्तः । शस्तुदात्तः । १४२८ शद्लु शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू १३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितेतः । १४२९ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तद्धर्थः । मिलति । मिलते । मिलेल । मिमिले । १४३० मुच्लृ मोक्षणे । २४४२ शे मुचादीनाम् ७।२।५५॥ नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्षा । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्ताताम् । १४३१ लुक्ल छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । १४३२ विद्लृ लामे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभृत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वदिता । भाष्यादि-मतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नीश्च लब्ध-वानित्यर्थः । तृन्तृचौ । १४३३ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । 'लिपिसिचि—' (सू २४१८) इत्यच् । तङि तु वा । अलिपत् । अलि-पत-अलिप्त । १४३४ षिच चरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत-असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । १४३५ कृती छेदने । कृन्तति । चकर्थ । कर्तिता ।

इति नित्यो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि भ्वाद्यन्तर्गणे ज्वलादावस्य पाठो व्यर्थ इ-त्यत आह—ज्वलादाविति । 'उज्जलितिकसन्तेभ्यः' इति कर्तरि।णप्रत्ययार्थ इति भावः । तदुदाहृत्य दर्शयति—साद इति उभयत्र पाठस्य फळान्तरमाह—स्वरार्थश्चेति । तदेव विशदयति—शबनुदात्त इति । 'अनुदात्तो सुप्पितौ' इति पितृस्वरेणेति भावः । शस्तु-दात्त इति । 'प्रत्ययः' 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेनेति भावः । ननु 'शद्लु शातने' इत्यस्य भ्वाद्यौ पाठादेव सिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह—स्वरार्थ एवेति । प्रागुक्तपित्वाऽ-पित्वकृतस्वरभेदार्थ एवेत्यर्थः । ननु शप्प्रन्तात् ङीप् उक्तरीत्या नुस्त्रिकलपार्थोऽपि कुतो न स्यादित्यत आह—शता तु नास्तीति । शदेल्यः शानजेव, नतु शत्रादेश इत्य-र्थः । कुत्र इत्यत आह—शदेः शित इतीति । मिल सङ्गमे । पठितस्येति । अस्मिन्नेव तु-दादिगणे परस्मैपद्विषु पठितस्वेत्यर्थः । तद्धर्थ इति । पूर्वत्र पाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि पर-स्मैपदार्थ इत्यर्थः मुच्लृ मोक्षणे । शे मुचादीनाम् । नुम् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मुचीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति कित्वाच्च गुण इति भावः । अमुचदिति लुङ्सिवाद्धक्ति भावः । लुङि तर्हि आह—अमुक्तेति । 'अङो अङि' इति सिञ्जलोपः इति भावः । लिप उपदेहे । तङि तु वेति । 'आत्मनेपदेऽव्ययतर-स्याम्' इत्यनेनेति शेषः । षिच चरणे । अभिषिञ्चतीति । 'उपसर्गास्तुनोति' इति षः । अभ्यषिञ्चदिति । 'प्राक्सितादङ्यवायेऽपि' इति षत्वम् । अभिषिषेचेति । 'स्थादिष्वभ्या-सेन' इति षः ।

कतिष्यति-कत्स्यति । अकर्त्तित । १४३६ खिद परिखाते । खिन्दति चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च । १४३७ पिशि अवयवे । पिशति । पेशिता । अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि पिशतु' वृत् । मुनादयस्तुदादयश्च वृत्ताः ।
इति तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

१४३८ रुधिर् आवरणो । नव स्वरितेतः इरितश्च । २५४३ रुधादिभ्यः
श्नम् ३ । १।७८॥ शपोऽपवादः । मित्रादन्त्यादयः परः । नित्यस्वादुगुणं बाधते ।
रुणद्धि । 'श्नसोरल्लोपः' (सू. २४६६) । स्यात्स्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परस-
वर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्यत्वं न । 'न पदान्त' (सू. ५.१) इति सूत्रेणानुस्वारपर-
सवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्द्धः । रुन्धति । रुन्द्धे । रोद्धा । रोरस्यति ।
रोरस्यते । रुणद्धु-रुन्द्धात् । रुन्द्धि । रुणाधानि । रुणाधे । रुणन्तु । अरुन्द्धाम् ।

कृतौ छेदने इति । ईदित्वं 'इवीदित' इत्येतद्धर्मम् । 'सेऽसिचि' इति वेङ्ङिति मत्वा
आह—कतिष्यति कत्स्यतीति । पिशि अवयवे इति । अवयवक्रियायामित्यर्थः । रूपाणि
पिशति । प्रकाशयित्वेत्यर्थः । इति श्रीवासुदेवदीक्षितप्रियुषा बिराजितायां सिद्धान्तकौमुदी-
व्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शेषकरणं समाप्तम् ।

अथ शनम्बिकरणा धातवो निरूप्यन्ते । रुधादिभ्यः शनम् । कर्त्रर्थं सार्वधातुके परे
रुधादिभ्यः शनप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । तदाह—शपोऽपवाद इति । शनमि शमा-
वितौ । मित्रस्य फलमाह—मित्रादन्त्यादयः पर इति । प्रत्ययत्वात् शकारस्येत्संज्ञा ।
शकारनिर्देशात् 'श्नसोरल्लोपः' 'श्नाल्लोपः' इत्यत्र विशेषणार्थः । नतु सार्वधातुक-
संज्ञार्थः, फलाभावात् । न च 'सार्वधातुकमपि' इति डित्ये गुणनिषेधः फलमिति
शङ्क्यम्, शनमः पूर्वस्य ह्यन्तस्य अङ्गत्वाभावादेव गुणाऽप्रसक्तेः । ननु शनमः प्राक्
परस्वाल्लघूपधगुणे कृते पश्चात् शनमि रोगद्धि इति स्यादित्यत आह—नित्यस्वादुगुणं
बाधते इति । कृतं अकृते च गुणे प्रवृत्तेः शनम् नित्यः । तस्मिन् सति लघूपधत्वाभावाच्च
गुण इति भावः । रुणद्धीति । रुन्धति इति स्थिते 'अवस्तयोः' इति धत्वे णत्वमिति
भावः । रुन्धतस् इति स्थिते प्राक्रिया दर्शयति—श्नसोरल्लोप इति । विङ्ङिति सार्वधा-
तुके तद्विधेरिति भावः । रुन्धतस् इति स्थिते नस्य णत्वमिति शङ्क्यम् आह—णत्वस्या-
सिद्धत्वादिति । ननु कृते परसवर्ण तस्य नस्य णत्वमस्तिस्वरश्च आह—नस्यासिद्धत्वादिति ।
परसवर्णसम्पन्नस्येत्यर्थः । जन्विह अल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानि-
वत्त्वात् कथमनुस्वारपरसवर्णवित्यत आह—न पदान्तेति । रुन्द्ध इति । 'क्षपस्तयोः'
इति धः । रुन्धन्तीति । रुणत्सि । रुन्द्धः । रुन्द्ध । रुणधिमि । रुन्ध्वः । रुन्धमः । रुन्द्धे इति ।
रुन्धाते । रुन्धते । रुन्से । रुन्धाथे । रुन्ध्वे । रुन्धे । रुन्ध्वहे । रुन्धमहे । रुन्धे ।

अरुणत्-अरुणः । अरुणघम् । अरुधत्-अरोत्सीत् । अरुद्ध । १४३९ भिदिर्-
विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्-अभिनः । अभिन-
दम् । अभिन्त । अभिदत्-अभैत्सीत् । अभित्ति । १४४० छिदिर्-द्वैधीकरणे ।
अच्छिदत्-अच्छैत्सीत् । अच्छित्ति । १४४१ रिचिर्-विरेचने । रिचिक्ति । रिक्ते ।
रिरेच । रिरेचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्-अरैक्षीत् । अरिक्त । १४४२
विचिर्-पृथग्भावे । विनक्ति । विक्ते । १४४३ क्षुदिर्-सम्पेपणे । क्षुणत्ति ।
क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्-अक्षौत्सीत् । अक्षुत्ति । १४४४ युजिर्-योगे । योक्ता ।
१४४५ उक्षुदिर्-दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । 'सेडविचि-' (सू
२५०६) इति वेट् । चच्छृदिषे-चच्छृत्से । छृदिता । छृदिष्यति-छृत्स्यति ।
अच्छुदत्-अच्छृदीत् । अच्छृदिषि । १४४६ उतुदिर्-हिंसानादरयोः । तृणतीत्यादि ।
१४४७ कृती-वेष्टने । परस्मैपदो । कृणत्ति । आर्घधातुकेतौदादिकवत् । १४४८ अि
इन्धी दीप्तौ । त्रय आत्मनेपदिनः । २५४७ इनाञ्ज लोपः ६।४ २३॥ शनमः
परस्य नस्य लोपः स्थात् । 'शनसोरल्लोपः' (सू २४६८) इन्द्रे । इन्त्से ।

हरोच्चिथ । अरुणदिति । लङि हलङ्यादिना तपो लोपः । अस्य सर्वविकल्पः । सिप्
तु हलङ्यादिना लुप्ते 'दश्' इति सर्वविकल्पं मत्वा आह-अरुणत् अरुण इति ।
रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुन्सीष्ट । इतिस्वाद्विकल्पं मत्वा आह-अरुधत् अरोत्सीदिति ।
अरुधभावे सिचि हल-तल्लक्षणा वृद्धिः । लुङस्तडयाह-परस्मैपदो । 'झलो झलि' इति
सिजलोपः । भिन्तीति । भिन्तः । भिन्दति । भिनत्ति । भिनत्स्यति । भिनत्स्य । भिनत्स्य ।
भिनत्ति । भिन्तः । भिन्तः । भिन्त इति । भिन्दाते । भिन्दते । भिनसे । भिन्दाये ।
भिन्द्वे । भिन्तः । भिन्तः । विभेद । विभेदय । विभेदिव । विभिदे । विभिदिप ।
अभिनत् । अभिनः इति । 'दश्' इति सर्वेति भावः । अभिन्तीति । लङि तङि रूपम् ।
लुङः परस्मैपदे आह-अभिदत् अभैत्सीदिति । इतिस्वात्स्वयेति भावः । लुङि तडयाह-
अभित्तेति । 'झलो झलि' इति सिजलोपः । अभिस्वात्तामित्यादि । उक्षृदिति । उकार
इत् । 'उक्षिती वा' इति वायामिड्विकल्पार्थः । 'अि इन्धी दीप्तौ । ईदित्त्वं 'स्त्रीदितः'
इत्येतदर्थम् । शनमि कृते इन न् धू ते इति स्थिते-इनाञ्ज लोः । शनमस्ययैकदेशस्य
शन इत्यस्य इनादिति पञ्चमी । नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह-शनमः परस्य नस्येति । नका-
रस्येत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । तथाच इन धू ते इति स्थिते आह-शनमोरलोपः इति ।
तथाच इन्धू ते इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धावे पूर्वघस्य जश्त्वे परिनि-
ष्ठितमाह-इन्द्रे इति । यद्यपि 'अनिदिताम्' इत्येवात्र नलोपः सिध्यति । तथापि अ-
नक्ति इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति बोध्यम् । इन्धे । इन्ध्वे ।

इन्विता । इनघै । ऐन्द् । ऐन्द्वाः । १४४६ खिद दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता । १४५०
विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । १४५१ शिष्टल विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः । शिषन्ति ।
शिशेशिय । शेषा । शेषयति । हेर्धिः । जश्त्वम् । घृत्वम् । 'भरो भरि—'
(सू ७१) इति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिशिद-शिष्टिड् । शिनषाणि ।
अशिनट् । लृटित्वादङ् । अशिषत् । १४५२ पिष्टल सम्पूर्णने । शिषिवत् ।
पिनिष्टि । १४५३ भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ—बभङ्क्थ । भङ्क्ता ।
१४५४ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्षयति । अभुनक् । १४५५

इद्भाम् । इन्स्व । इन्द्भ्वम् । इनघै इति । इनमि उत्तमस्य इटः एषे आटि वृद्धौ
इन नू ध् ऐ इति स्थिते रनाङ्गलोपे आटः पित्त्वेन कृत्वाभावात् 'रनसोरलोपः' इत्य-
भावे रूपमिति भावः । अत्र नलोपार्थमपि रनाङ्ग लोप इत्यावश्यकम्, आटः पित्त्वेन
कृत्वाऽभावात् 'अनिङ्गिताम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । इनधावहै । लङ्वाह—रेन्देति । ऐन्द्वाः
इति । 'क्षवस्तपोः' इति थस्य धः । इन्वात । लुकि ऐन्धिष्ट । शिष्टल विशेषणे । अनिट् ।
शिशेषियेति । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् क्वादिनियमास्त्रियमिट् । शिन-हि इति
स्थिते आलोपे शिन्घ-हि इति स्थिते आह—हेधिरिति । शिन् घि इति स्थिते
आह—नश्त्वमिति । 'क्षलां जश् क्षशि' इति यस्य ड इति भावः । घृत्वमिति । यस्य ड
इति भावः । यद्यपि जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात्ततः प्रागेव घृत्वस्य उपन्यासो युक्तः ।
तथापि जश्त्व घृत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरं, क्रमस्तु न विवक्षितः । शर इति ।
जश्त्वसम्पन्नस्य ढस्य लोपविकल्प इत्यर्थः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । नकारस्य 'नञ्'
इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णा णकार इत्यर्थः । 'न पदान्त' इति निषेधाज्जालोपः
स्थानिवत् । ढस्य लोपपक्षे उदाहरति—शिण्ढाति । ढस्य लोपाऽभावे उदाहरति—
शिण्ढोति । वस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठ उचितः, 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् । 'अ-
नुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदः स्यास्तम्बोः पूर्वस्य' 'अयो
होऽन्यतरस्याम्' शरङ्कोऽटि' इति षट्मूत्रपाठोत्तरं 'क्षलां जश् क्षशि' 'अम्भासे चच'
'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रपाठ इति भाष्यसम्भ-
ताज्ञाव्याप्तीपाठे परसवर्णदृष्ट्या 'क्षलां जश् क्षशि' इत्यस्य 'क्षरो क्षरि' इत्यस्य चा-
सिद्धत्वेन यत्परत्वाभावे परसवर्णाप्राप्तेरिति शङ्केन्दुशेखरे स्थितम् । शिष्टात् ।
शिष्टम् । शिष्ट । शिनषाणीति । आटः पित्त्वेन कृत्वाभावात् 'रनसोः' इत्यङ्गोपो नेति
भावः । अशिनडिति । लङ्गस्तिपो हत्वङ्यादिलोपे यस्य जश्त्वमिति भावः । अशि-
ष्टाम् । अशिषन् । अशिनट् । अशिष्टम् । अशिष्ट । अशिनवम् । अशिष्व । अशिष्म ।
भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । इनमि भन नू ज् ति इति स्थिते 'रनाङ्ग लोपः' इति नलोप
इति भावः । भङ्क्ताः भञ्जरीत्याधूढाम् । भारद्वाजनिघमाथलि वेदिति मत्वा आह—
बभञ्जिथ—बभङ्क्थेति । भङ्क्तेति । भनडिति भावः । भुज पालनेति । 'भुजोऽनवने' इति

१४५६ तृह हिसि हिसायाम् । २५४५ तृणह इम् ७।३।६२॥ तृहः रनामि कृते
इमागमः स्याद्वलाहौ पिति । तृणेदि । तृणदः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हि-
नस्ति । जिहिस । हिसिता १४५७ उन्दी क्लेदने । उनति । उन्तः । उन्दन्ति ।
उन्दाङ्गकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः—औनत् । औनदम् । १४५८
अञ्जु व्यकिस्रक्षणाकान्तिगतिषु । अनाकि । अञ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आन-

तत्त्ववचयते भुक्ते । भुक्ताते इत्यादि । तृह हिसि हिमायाम् । आद्यः ऋदुपधः । सेट् ।
इनमि कृते यात्वे तृणह् इति स्थिते—तृणह इम् । 'तृणह' इति षष्ठी । कृतश्चनमः
तृहधातोर्निर्देशः । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितृति 'उतो वृद्धिः' इत्यतः इलीति चानु-
वर्तते । फलितमाह—तृहः इनमि कृते इति । मिश्रवादन्यादचः परः । 'इनमि कृते'
इत्यनुक्तौ तु येन नामासिन्वायेन इमागमेन रनम् बाध्येत, 'सत्यपि सम्भवे बाधनं
भवति' इति न्यायात् । अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् । तर्कं कौण्डिन्याय'
इत्यत्र तर्केण दधि न बाध्येत । अमा क्षप् च न बाध्येत, देशभेदेन उभयसम्भवादिति
भावः । तृणेदीति । तृणह् इति स्थिते इमागमे आदुगुणे तृणेह ति इति स्थिते ढत्व-
धत्वष्टुत्वदलोपा इति भावः । तृण्ड इति । तसि रनमि कृते, तृणह् तस् इति स्थिते
तसः अपिश्रवादिमागमाभावे 'रनसोः' इत्यल्लोपे ढत्वधत्वष्टुत्वदलोपा इति भावः ।
तृहन्ति । तृणेक्षि । तृण्डः । तृण्ड । तृणेक्षि । तृङ्गः । तृङ्गः । ननहोत । ततृहनुः । ततर्हिच ।
ततृहिव । तर्हिस्तेति । सेडिति भावः । तर्हिष्यात् । तृणेदु-तृण्डात् । तृण्डाम् । तृहन्तु ।
तृण्ड-तृण्ड-तृण्डात् । तृण्डम् । तृण्ड । तृण्डानि । तृण्डाव । तृण्डाम् । अतृणेदीति ।
कृत्स्तिपि भिमि इम् हलकथादिलोपः ढत्वजश्च इति भावः । अतृण्डाम् । अतृहन् ।
अतृणेट् । अतृण्डम् । अतृण्ड । अतृण्डहम् । अतृङ्ग । अतृङ्ग । तृङ्गात् । तृङ्गात् ।
अतर्हीत् । अतर्हिष्यत् । हिसिधातोर्कदाहरति—हिनस्तीति । इह इनमि इदित्त्वान्नुमि
च कृते 'रनाञ्जलोपः' इति नुमो लोप इति भावः । हिंस्तः । हिसन्ति । हिनस्ति ।
हिस्यः । हिस्य । हिनस्मि । हिस्वः । हिस्रः । जिहिसेति । किति इदिश्रवाञ्जलोपो
न । जिहिसनुः । जिहिसिय । हिसितेति । सेडिति भावः । हिसिष्यति । हिनस्तु ।
हिस्ताम् । हौ इनमि नुमि कृते 'रनाञ्जलोपः' इति नुमो लोपे हेरपित्त्वेन कित्त्वात्
'रनसोः' इत्यल्लोपे 'धि च' इति सलोपे, हिन्धि इति रूपम् । हिस्तात् । हिनसानि ।
अहिनत् । अहिस्ताम् । अहिसन् । सिपि रुवां—अहिनः । अहिनत् । अहिस्तम् ।
अहिनसम् । अहिस्व । हिस्यात् । हिस्याताम् । आशीलिङि रनमभावान्नुमेव ।
इदिश्रवाञ्जलोपो न । हिस्यादित्येव । हिस्यास्ताम् । अहिसीत् । अहिसिष्यत् ।
उन्दी क्लेदने । उन्दन्तीति । उनस्ति । उन्धः । उन्धि । उन्धुः । उन्धामिति ।
इजादेशचेत्याम् । उन्धिता । उन्धिष्यति । 'उन्धु-उन्ध्यात् । उन्धि । उनदानि ।
कल्याह—औनदिति । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् ।

ञिथ-अनञ्थ । अङ्का-अञ्जिता । अङ्गिथ । अनजानि । अनक् । २५४६
 अञ्जेः सिचि ७।२।७१॥ अञ्जेः सिचो नित्यमिदं स्यात् । आञीत् । १४५६
 तच्च् सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्का-तञ्जिता । १४६० ओविजी भयचलनयोः ।
 विनक्ति । विङ्कः । 'विज इट्' (सू २५३६) इति ङित्वम् । विविजिथ । विजिता ।
 अविनक् । अविजीत् । १४६१ वृजी वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । १४६२ पृची
 सम्पर्के । पृणक्ति । पपर्व । इति तिङन्ते क्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

अथ सप्त स्वरितेतः । १४६३ तनु विस्तारे । 'तनादिकृञ्म्य उः' (सू २४६६)
 ननोति । तन्वः-तनुवः । तनुते । तनान । तेने । तनु । अतनीत्-अतानीत् ।

ओन्द्ध । उन्धात् । उधात् । अञ्जूषातुः नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । ऊदिवा-
 डेट् । अनक्तीति । शनमि कृते परसवर्णस्याऽसिद्धत्वात् 'श्नाञ्जलोपः' इति नकारलोपे
 जस्य कुत्वेन गाः, गस्य चर्त्वेन क इति भावः । अङ्क इति । नलोपे अञ्जोपे जस्य
 कुत्वेन गाः गस्य चर्त्वेन कः । शनमो नस्य परसवर्णो ङ इति भावः । अञ्ज तीति । नलो-
 पाऽञ्जोपो । इनमो नस्य परसवर्णो ञ इति भावः । अनञ्चि । अङ्कथः । अनञ्जिम ।
 अञ्जवः । अङ्कवीति । द्वौ शनमि भिभावे नलोपाञ्जोरो । जस्य कुत्वेन गकारः नस्य
 परसवर्णो ङकार इति भावः । अनजानानि । शनाञ्जलोपः । आटः पित्वाद्ङोपो न ।
 कङ्याह—भानगिति । आङ्काम् । आञ्जन् । अञ्जयात् । अज्यात् । अञ्जेः सिचि ।
 'इडत्यति' इत्यत इडित्यनुवर्तते । ऊदित्वादेव सिद्धे निष्पार्थमिदम् ॥ तदाह—अञ्जे-
 रित्यादिना । तच्च् सङ्कोचने । नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । अङ्जूवद्रूपाणि यथायो-
 ज्यमुद्गानि । ओ विजोति । ओकार इत् । अनिऽसु इरितो ग्रहणादयं सट् ।

इति श्रीवाङ्मदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां
 शनम्बिकरणं समाप्तम् ।

अथ उविकरणधातवो निरूप्यन्ते । तनुधातुरुदित् । 'उदितो वा' इति प्रयोजनम् ।
 तनादिकृञ्म्य उः । कर्त्रर्थं सार्वधातुके तनादिभ्यः कृञश्च उपस्ययः स्यात् स्वाथे
 ह्यर्थः । शपोऽपवादः । तनोतीति । उपस्ययस्य तिपमाश्रित्य गुणः । तसाशौ तु ङि-
 त्वाच्च गुणः । तनुतः । शोऽन्तादेशे कृने 'इको यणचि' इति यण् । तन्वन्ति । तनो-
 षि । तनुथः । तनुथ । तनोमि । 'जोपश्चात्याभ्यतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पमभि-
 प्रेत्याह—तन्वः-तनुव इति । तङ्क्याह—तनुने इति । तन्वाते । तन्वते । तनुषे । त-
 न्वाथे । तनुष्वे । तन्वे । तनुवहे—तन्वहे । तनुमहे—तन्महे । तनानेति । तेनतुः । तेनि-
 थ । तेन । तेनिव । तङ्क्याह—तेने इति । तेनाते । तेनिरे । तेनिषे । तेनाथे । तेनिष्वे ।
 तेने । तेनिवहे । तेनिमहे । तनिता । तनिष्यति-तनिष्यते । तनोतु-तनुतात् । तनु-

२५७७ तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७६॥ तनादेः सिचो वा लुक्स्यात्तथासोः ।
यासा साहचर्यादैकवचनशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ठ—अतानिष्ठ ।
'अनुदात्तोपदेश—' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । तडि अतत—अतनिष्ठ ।
अतथाः—अतनिष्ठाः । १४६४ षणु दाने । सनोति । सनुते । 'ये विभाषा' (सू
२३१९) । सायात्—सन्यात् । 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्वम् । असा-
त-असनिष्ठ । असाथाः—असनिष्ठाः । १४६५ क्षणु हितायाम् । क्षणोति । क्षणु-
ते । 'क्षयन्त—' (सू २२६६) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत—अक्षणिष्ट ।
अक्षथाः—अक्षणिष्ठाः । १४६६ क्षिणु च । उपप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः 'संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः' (प ९४) इति न भवतीत्याश्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—
क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित—अक्षे णुष्ट । १४६७
अणु गतौ । अणोति—अणोति अणुतः अण्वन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि ।

ताम् । तन्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेतुर्लोकं मत्वा आह—तन्विनि । तनुतात् ।
तनुतम् । तनुत । तनवानि । तनवाव । तनवाम । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् ।
अतनोः । अतनवम् । अतन्व-प्रतनुव । तनुयोत् । तन्वीत । तनिवीष्ट । 'अतो ह-
कादेरिति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—अतनात्—अतानीदिति । अतनिष्टाम् । अतनिष्ठा ।
अतनीः । अतनिष्टम् । अतनिष्ट । अतनिषम् । अतनिष्व । अतनिष्म । वृद्धिपक्षे
अतानिष्टामित्यादि । अतनिष्यत् । लुङः तडि प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने च
विशेषमाह—तनादिभ्यस्तथासोः 'गतिस्था' इत्यतः सिच इति 'पयश्चित्रियार्थ' इत्यतो
लुगिति 'विभाषा प्राधेत्' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—तनादेरित्यादिना ।
एकवचनशब्दो गृह्यत इति । ननु लुङादेशपरस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनतादेशोऽपीत्य-
र्थः । यूयमिति । लुङि मध्यमपुरुषबहुवचने भिवि वृद्धिर्वक्ष्ये सति, अतनिष्ट—अता-
निष्टत्यत्र सिचो नार्थं लुगिविकल्प इत्यर्थः । तदेवं प्रयुदाशरणमुक्त्वा सूत्रस्थोदाह-
रणं वक्ष्यन् प्रक्रियां दर्शयति—अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः, तडोति । तडि प्रथमैकवचने,
तथाब्दं मध्यमपुरुषैकवचने थासि च सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारस्य लोप
इत्यर्थः । तदाह—अतत—अतनिष्ठेति । अतथाः अतनिष्ठाः इति च । अतनिषाथामित्यादि
सुगमम् । षणु दाने । ओपदेशोऽयम् । तनुवद्रूपाणि । असातेति । सिचो लु रूपक्षे रूपम् ।
असनिष्ठेति । इट् । सखादिपरकत्वाऽभावादात्त्वं नेति भावः । ण्युधातुरदुपधः ।
'वज्रो ऽध्वयुः क्षणीत' इति तैत्तिरीये । ऋणु चेति । इदुपधः । अयमपि हिताया-
मित्यर्थः । 'वज्रो ऽध्वयुः क्षणीत' इति शास्त्रान्तरं शाबरभाष्ये उदाहृतम् । ननु
क्षिणोतीत्यत्र उपप्रत्ययमाश्रित्य हकारस्य लघूपधगुणः कस्मान्नेत्यन आह—उप्रत्यय-
निमित्त इति । ऋणु गतौ । अत्रापि क्षिणुवत् मतभेदात्लघूपधगुणतद्भावो । तदाह—
ऋणोति—अणोति । एवमग्रेऽपि । अण्वन्तीति । 'इको यणचि' इति याण्यति भावः ।

आर्णीत् । आर्त—आर्णिष्ट । आर्थाः—आर्णिष्टाः । १४६८ तृणु अदने । तृणोति—
तर्णीति । तृणुते—तर्णुते । १४६९ घृणु दीप्तौ । जघर्ण । जघृणू ।

अथ द्रावजुदात्तेतौ । १४७० वनु याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मै-
पदी । वनोति । ववान । १४७१ मनु अवबोधने । मनुते । मेने । १४७२ डु कृ-
करणे । करोति । 'अत उत्सार्वधातुके' (सू २४६७) । कुरुतः । यण् । न भकु-
र्त्तुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति । २५४८ नित्यं करोतेः ६।४।
१०८॥ करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमयोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः ।
चकर्थ । चकृव । कर्ता । करिष्यति । २५४९ ये च ६।४।१०८॥ कृञ् उलोपः
स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । 'तना-
दिभ्यः—' (सू २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६६) इति
सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः । २५५० सम्परिभ्वां करोतौ भूषणे ६।१।
१३७॥ २५५१ समवाये च ६।१।१३८॥ सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे
सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कु'न्ति । सङ्घोभवन्तीत्यर्थः ।
सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भद्राः' (सू १२१७) इति शापकात् ।

डु कृञ् करणे । करोतीति । उपस्थयमाश्रित्य ऋकारस्य गुणः । रपरत्वम् । उकारस्य
तु तिपमाश्रित्य गुणः । कुरुत इति । तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुणः । कुरु अन्ति इति
स्थिते आह—यणिति । 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः । उकारस्य यणि कुर्वं अन्ति
इति स्थिते 'हलि च' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—नभेति । वसि मसि च 'लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पे प्राप्ते—नित्यं करोतेः । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यनु-
वर्तते 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतः लोपः भवोरिति च । तदाह—करोतेरिति ।
चकर्षेति । 'कृस्मृवृ' इति नेडिति भावः । अजन्तत्वेऽपि ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽ-
पि नेट् । करिष्यतीति । करोतु—कुरुतात् । कुरु । करवाणि । कुरुताम् । कुर्वाताम् । कर-
वै । करवावहै । करवामहै । अकरोत् । अकुरुताम् । अकुरुत । अकुर्वाताम् । विधिलिङ्-
कुरुयात् इति स्थिते—ये च । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतो लोप इति अस्येति चा-
नुवर्तते । अस्येत्थनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्तः उत्परास्मृश्यते । 'नित्यं करोतेः' इत्यतः क-
रोतेरित्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययोकारेण विशेष्यते तदादिर्वाधिः तदाह—कृञ् उलोप
इति । आशिषि क्रियादित । 'रिङ् शयविलङ्कु' इति रिङ्गिति भावः । कृषीष्टेति । 'उश्च' इति
किञ्चाच्च गुण इति भावः । अकार्षीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । ननु
लुक्स्ताङ् अकृ स्त इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुकि अकृते-
तीर्थं सिध्यति सिचो लुगभावे तु सकाः भूयेतेत्यत आह—तनादिभ्य इत्यादि ।
सम्परिभ्याम् । समवाये च । करोतेः सुट् स्यादिति । 'सुट् कापूर्वा' इत्यतः 'नित्यं करोतेः'

‘परिनिविभ्यः—’ (सू २२७५) इति षः । परिष्करोति । ‘सिवादीनां वा—’ (सू २३५६) । पर्यष्कार्षीति—पर्यष्कार्षीत् । २५५२ उपात्प्रतियन्तवैकृतवाक्या-
ध्याहारेषु च ६।१।१३६॥ उपात्कृजः सुट् स्यादेव्येषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः ।
प्रतियन्तो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितै-
कदेशपुरणम् । नपरकृता कन्या । अलङ्कृतेत्यर्थः । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । समु-
दिता इत्यर्थः । एधोदकस्योपरकृते । गुणाधानं करोनीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते ।
विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः । २५५३ सुट् का-
त्पूर्वः ६।१।१३६॥ ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इत्युक्तम् । सञ्चस्कार । ‘कात्पूर्वः’ इ-
त्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ‘पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते’ । अन्तरङ्गत्वा-
त्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” (सू २३७९) संचस्कारतुः ।

इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रागुक्तयोरिति । भूषणसमवाययोरित्यर्थः । ननु ‘सम्प-
रिभ्याम्’ इति सुट् पदद्वयापेक्षत्वात् बहिरङ्गः । ‘लिटि धातोः’ इति द्वित्वं तु प्रकृति-
प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गम् । ततश्च सञ्चस्कार इत्यत्र परमपि सुट् बाधित्वा द्वित्वे
कृते अभ्यासात्प्रागेव सुटि प्राप्ते—सुट् कात्पूर्वः । षष्ठ्याद्यपादे इदं सूत्रम् । ‘सम्प-
रिभ्यां करोतौ भूषणे’ ‘समवाये च’ ‘उपात्प्रतियन्त’ इत्याशयः ‘अनुदात्तं पदमेकव-
र्जम्’ इत्यतः प्रागिदमधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः । एवञ्च कात्पूर्वं इत्युक्तेरभ्यासात्
प्राक् न सुडिति भावः । नन्वभ्यासेन व्यवधानात्कथमिह उत्तरखण्डस्य सुट् । संस्का-
रोतीत्यादौ लब्धवहिते सुट्विषेक्षरितार्थत्वात् । किञ्च समस्करोत् इत्यत्र अटा व्य-
वधानात् कथं सुट् । नह्यडागमः कृञ्भक्तः अङ्गभक्तत्वात् । विकरणान्तस्यैवाङ्गत्वादित्य-
स्यत आह—अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तमिति । वार्तिकमिति शेषः । अटा अभ्यासेन च
व्यवधानेऽपि सम्पर्यादिभ्यः परस्मात् कात्पूर्वः सुडित्यर्थः । इत्यादौति । सुट् इत्येवा-
धिकृतमस्तु ‘कात्पूर्वः’ इति ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इति च मास्तिवत्येवं भाष्ये प्रत्या-
ख्यातमित्यर्थः । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते
इति । ‘पश्चात्साधनेने’ति शेषः । ततश्च पूर्वोपनिपतितधातूपसर्गसम्बन्धनिमित्तकं कार्यं
पश्चादनुपतिष्यद्धातुप्रत्ययसम्बन्धनिमित्तकात्कार्यादन्तरङ्गम् , प्रथमोपस्थितत्वात् ।
तदुक्तं भाष्ये—‘पूर्वं धातुरपसर्गेणेति कृत्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इति ।
तदाह—अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वमिति । तथा सुटि कृते ‘ऋ’ इत्यस्य द्वित्वे ठरश्च
रपरत्वे ‘शर्पुर्वाः खयः’ इति रेफसकारयोर्निवृत्तौ अभ्याससुत्वे सञ्चस्कारेति रूपसिद्धः
‘कात्पूर्वः’ इति ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इति च न कर्तव्यमिति भावः । एवं समस्करो-
दित्यत्रापि विकरणान्ताऽङ्गभक्ताऽडागमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात् प्रथमं सुट् भविष्यतीति
कृत्वा ‘अडभ्यवायेऽपी’त्यंशो न कर्तव्य इत्युक्तम् । ‘पूर्वं धातुरपसर्गे’त्याश्रयणे फ-
लान्तरमप्याह—एवं चेति । उक्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृते संस्कृ इत्यस्माद्विद्धः

‘कृसृभृद्—’ (सू २२९३) इति सूत्रे ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (सू २२९६) इति सूत्रे च ‘कुजोऽमुट इति वक्तव्यम्’ (वा ४४०१) । तेन समुत्कात्परस्येष्ट् । सञ्चस्करि-
य । सञ्चस्करिव । ‘गुणोऽर्ति—’ (सू २३८०) इति सूत्रे ‘नित्यं छन्दसि’ (सू
३५८७) इति सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्
मुटि गुणो न । संक्रियात् । ‘ऋतश्च संयोगादेः’ (सू २५२६) इति लिङ्सिचो-
नेट् । ‘एकाच उपदेशे—’ (सू २२४६) इति सूत्रात् उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे
यः संयोगादिः इति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ।

इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते क्रयादिप्रकरणम् ॥ ९ ॥

१४७३ इ क्रौष् द्रव्यविनिमये । २५५४ कन्यादिभ्यः श्ना ३।१।८१॥ क्री-
णाति । ‘ई हल्यघोः’ (सू २४९७) क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं केरन्तादेशः । परत्वा-
न्नित्यत्वादनंतरङ्गत्वाच्च । एवं भक्त्य अद्भावः । ततः ‘श्नाभ्यस्तयोः—’ (सू
२४८३) इत्यालोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिकाय । चिक्रि-
यतुः । चिक्रियिथ—चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् ।

अतुसि ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ इति गुणे सञ्चस्करतुरिति सिध्यति । पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यते’ इत्याश्रयणे तु चक्रतुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युपसर्गयोगात्संयो-
गादित्वाभावाद्गुणस्यासिद्धिरिति भावः । ननु सञ्चस्करिव, सञ्चस्करिथ इत्यत्र च
‘कृसृभृद्’ इति ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति च इणिनषेधः स्यादित्यत आह—कृसृभृद्
सूत्रे इत्यादि । नन्वाक्षीर्द्धि संस्क्रियादित्यत्र ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ इति गुणः कुतो
नेत्यत आह—गुणोऽर्तीत्यादि । ननु तडि संस्कृषीष्ट इति द्विद्धि, समस्कृत समस्कृषा-
ताम् इति छद्धि च ‘ऋतश्च संयोगादेः’ इति इट् कुतो नेत्यत आह—ऋतश्चेत्यादि ।
इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां उचि-
करणनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ शनाविकरणधातवो निरूप्यन्ते । इ क्रौमिति । क्रयादिभ्यः श्ना । कर्त्रर्थं साध-
धातुके परे क्रयादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । शपोऽपवाङ् । क्रीणातीति ।
श्नाप्रत्ययस्य अपित्सावंधातुकत्वेन कित्वादीकारस्य न गुण इति भावः । ई हल्यघो-
रिति । इलादौ विकृति सार्वधातुके ईत्वमिति भावः । क्री या शि इति स्थिते ‘ई ह-
ल्यघोः’ इति ईत्वमाशङ्क्य आह—ईत्वात्पूर्वमिति । नित्यत्वादिति । अकृते कृते च ईस्वे
अप्तादेशस्य प्रवृत्तेरिति भावः । एवं कस्येति । क्री या शि इति स्थिते ‘आत्मनेपदेष्व-
णतः’ इत्यदादेशोऽपि ईत्वात्पूर्वमित्यर्थः । तत इति । अगतादेशाददादेशाच्च पञ्चादि-

त्यर्थः । अजादौ विडति सार्वधातुके रनाप्रत्ययस्य आङ्गोपः । भारद्वाजनियमा-
स्थञि वेडिति मत्वा आह—चिक्रियिष चिक्रेथेति । चिक्रियिवेति । क्रादिनियमादिडिति
भावः । क्रीयात् । क्रीणीहि । अक्रीयात् । अक्रीयात् । क्रीणीयात् । क्रीणीत् । सौत्रा
इति । नोपधा इत्यपि ज्ञेयम् । नलोप इति । 'अनिदिताम्' इत्यनेनेति भावः । विष्टम्नो-
तीति । 'स्तम्भेः' इति षत्वम् । अवष्टम्नोतीति । 'अवाञ्छाकम्बनाविदूर्ययोः' इति
षत्वम् । अवतष्ट्मेति । 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षत्वम् । व्यष्टमदिति । 'प्राक्सितात्'
इति षत्वम् । स्तभानेति । रनाप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते 'अतो हे' इति कृक् । प्वा-
दीनां ह्रस्वः । 'ष्ठिवृक्कमुचमाम्' इत्यतः शितीत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्य शेषं पुरयति—
शिति परे इति । पवितेति । उकारान्तत्वात् सेडिति भावः । स्तञ्च् आच्छादने । सेड् ।
सस्तरतुरिति । कित्थेऽपि 'ऋच्छत्यताम्' इति गुणः । स्तरिता—स्तरितेति । 'धृतो वा' इति

आशिषि-स्तीर्यात् । 'लिङ्सिचोः—' (सू २५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (सू २५२६) । स्तरिषीष्ट । 'उभ्र' (सू २३६८) इति कित्त्वम् । स्तीर्याष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (सू २३९२) इति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरीष्ट-अस्तरिष्ट-अस्तीष्ट । १४८४ कृञ् हिसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । १४८६ वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरितः-वरीता । आशिषि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) । वृर्यात् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्ट । १४८७ धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ-दुधोथ । दुधुविव । धविता-धोता । 'स्तुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट ।

अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । १४८८ शृ हिसायाम् । 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' (सू २४६५) इति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा 'ऋच्छत्यताम्' (सू २३८३) इति गुणः । शश्रतुः—शशरतुः । 'अथुकः क्ति' (सू २३८१) इति निषेधस्य क्तादि-नियमेन बाधः । शशरिव-शश्रिव । शरिता-शरीता । श्यणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् । १४८९ पृ पालनपूरणयोः । पप्रतुः—परतुः । आशिषि पूर्यात् ।

दीर्घविकल्पः । आशिषि स्तीर्यादिति । 'कृत इद्धातोः' इति इत्वे रपरस्वे 'हलि च' इति दीर्घः । स्तृषीष्ट इति स्थिते आह—लिङ्सिचोरिति वेदिति । 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्रं स्मारयति—न लिङीति । वृत इटो दीर्घो नेत्यर्थः । इडभावपक्षे स्तृषीष्ट इत्यत्र गुणमाशङ्क्य आह—उच्चैति कित्त्वमिति । लुङि परस्मैपदे सिचि अस्तारिष्टाम् इत्यत्र 'वृतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह—सिचि चेति । अस्तरीष्ट-अस्तरिष्टेति । 'वृतो वा' इति दीर्घः । अस्तीष्टेति । 'लिङ्सिचोः' इति इडभावपक्षे कृत इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । कृञ् हिसायाम् । चकरे इति । 'ऋच्छत्यताम्' इति गुणः । वृञ् वरणे इति । आशिषीति । वृयात् इति स्थिते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ऋकारस्य उत्त्वमित्यर्थः, तत्र दन्त्योष्ठ्यपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः । कृत उत्त्वे रपरस्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति बोध्यम् । वरिषीष्ट वूर्षीष्टेति । 'लिङ्सिचोः' इति वेट् । इडभावे 'उभ्र' इति क्तिवाद्गुणाऽभावे उत्त्वे रपरस्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अवारिष्टाम् । 'सिचि च' इति इटो न दीर्घ इति भावः । अवारिष्ट-अवरीष्टेति । 'वृतो वा' इति सिचि इटो दीर्घविकल्प इति भावः । दुधविथ-दुधोथेति । 'स्वरतिसूति-सूयतिधूञ्दितः' इति वेदिति भावः ।

शृ हिसायाम् । सेट् । णलि शशर । शृ अनुस् इत्यत्र कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यताम्' इति निषेधे गुणे प्राप्ते आह—शृदृप्राप्ति । गुणाऽपवादो पाक्षिके इत्वे कृते ऋकारस्य

१४९० वृ वरणे । भरणे इत्येके । १४९१ भृ भर्त्सने । भरणेऽप्येके । १४९२ मृ
हिंसायाम् । मृणाति । ममार । १४९३ दृ विदारणे । ददरतुः—ददरतुः । ददुः ।
१४९४ जृ वयोहानौ । जृ इत्येके । घृ हृष्यन्ते । १४९५ नृ नये । १४९६ कृ
हिंसायाम् । १४९७ ऋ गतौ । ऋणाति । अराञ्चकार । अरिता—अरीता । आ-
र्णात् । आर्णातिम् । ईर्यात् । आरीत् । आर्णिष्टाम् । १४९८ गृ शब्दे । १४९९ ज्या
वयोहानौ । 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) । २५५६ हलः ङाऽ२॥ अज्ञावय-
वाद्बलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घं कृते । 'प्वादीनां
ह्रस्वः' (सू २५५८) । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । १५०० री गति-
रेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः । १५०१ ली श्लेषणे । 'त्रिभाषा लोयतेः' (सू
२५०९) इत्येज्विषये भातत्वं वा । लली—जिलाय । लता—लेना । १५०२ ली
वरणे । ल्लिनाति । १५०३ प्ली गतौ । वृत् । ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽरी-
त्येके । १५०४ व्री वरणे । १५०५ श्री भये । भरणे इत्येके । १५०६ क्षीष्
हिंसायाम् । एषा वयाणां ह्रस्वः । वेषाञ्चिन्मते तु न । १५०७ शा श्रवबोधने ।
'ज्ञाजनोर्जा' (सू २५११) जानाति । 'दीर्घनिर्देशसामर्थ्याच्च ह्रस्वः । १५०८
बन्ध बन्धने । बन्धाति । बन्धिथ—बन्धेति । बन्धा । बन्धारौ । भन्स्यति ।

ययि रेफ इत्यर्थः । शशरिथः । पृषातुःपि शृषातुवत् । आशिषि पूर्वोदिति । 'उदोष्ठयपू-
र्वस्य' इत्युत्त्वमिति भावः । दृ विदारणे । 'शृद्धिप्राप्ति' इति ह्रस्वविकल्पं मत्वा आइ—
ददरतुः—ददरतुरिति । कृ गतौ । अराञ्चकारेति । वयपदेशिवस्त्रेण गुरुमस्त्रादाम् । लङ्गाह-
आर्णादिति । ज्या वयोहानौ । अनिट् । ज्या ना ति इति स्थिते 'ग्रहिज्या' इति सम्प्र-
सारणे पूर्वरूपे च जिनातीति स्थिते—हलः । द्विगुणे पञ्चम्येषा । हलः परस्परं
लभ्यते । 'सम्प्रसारणस्य' इति सूत्रमनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमिदानीमुत्तमावर्तते ।
एकमवयवपष्ठयन्त हल इत्यत्रान्वेति अज्ञावयवाद्बल इति लभ्यते । द्वितीयं तु स्था-
नपष्ठयन्तं सम्प्रसारणेन विशेष्यते । तदन्तविधेः । 'ढलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते ।
तदाह—अज्ञावयवादित्यादिना । उदाहरणं तु—वीतः, शूनः, जीनः । हल इति किम् ?
उत्तः उत्तवान् । अङ्गावयवात् किम् ? निरुप्तम् । तदन्ताङ्गस्येति किम् ? विधयति ।
एषामिति । व्रीक्षीक्षीयामित्यर्थः । ल्वादय एव वृत्ताः, न तु प्वादय इति मते इति भावः ।
शा श्रवबोधने । शिति जादेशं स्मारयति—ज्ञाजनोर्जेति । दीर्घनिर्देशे । प्वादित्वेऽपि
आकारोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्व इति भावः । बन्ध बन्धने । अनिट् । नोपधः । बन्धा-
तीति । 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा
आह—बन्धिथ—बन्धेति । अक्षिवाञ्चलोपो न । अनिट्पक्षे तु 'क्षपस्तथोः' इति यस्य-
धः । बन्धेति । तासि 'क्षपस्तथोः' इति तकारस्य धा । भन्स्यतीति । 'एकाचः' इति

बधान । अभान्सीत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति भभावान्पूर्वं 'भलो भलि' (सू २२८१) इति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षण्येन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भभावो न । प्रत्ययलक्षण्यं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्द्वाम् । अभान्सुः । १५०६ वृत्तम् । वृणाति । वव्रे । ववृषे । ववृढ्वे । वरिता—वरीता । अवरीष्ट—अवरीष्ट—अवृत् । १५१० अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः । श्रय्नाति । 'अन्थिग्रन्थि—' इत्यादिना क्त्विपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेयतुः । श्रेथुः । इदं क्त्वं पितामपीति सुधाकरमते, श्रेण्थ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राय । उत्तमे तु, शश्राय—शश्रयेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । १५११ मन्थ विलोढने । १५१२ अन्थ १५१३ ग्रन्थ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छून्येः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् । १५१४ कुन्थ संश्लेषणे । संक्लेशे इत्येके । कुश्याति । चुकुन्थ । कुय इति दुर्गः । चुकोथ । १५१५ मृद क्षोदे । मृदनाति । मृदान । १५१६ मृद च । अयं सुखेऽपि । मृद्वम् । मृद्व्याति । १५१७ गुघ रोषे । गुश्याति । १५१८ कुष निष्कर्षे । कुश्याति । कोषिता । २५६० निरः कुषः ७ । २।४६॥ निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता—निष्कोषा । निरकोषीत्—निरकुक्षत् । १५१९ लुभ सञ्चलने । 'लुम्नादिषु च' (सू ७९२) । लुम्नाति । लुम्नीतः । क्षोभिता । लुभान । १५२० णभ १५२१ तुभ हिंसायाम् । नम्नाति । तुम्नाति । नभते । तोभते इति शपि । नभ्यति । तुभ्यति इति श्यनि । १५२२ क्लिशू विबाधने । 'शात्' (सू ११२) इति श्रुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता—क्लेश्टा । अक्लेशीत्—अक्लिक्षत् । १५२३ अश भोजने ।

वस्य भष् । यस्य चर्येन तः । बधानेति । 'हलः इनः शानञ्ज्ञौ' इति शानच् । अभान्सीदिति । इह्यन्तलक्षणा वृद्धः । भभावः । अबान्द्वामित्यत्र सकारपरकत्वात् भभावो न । बभाशङ्क्य आह—पूर्वत्रेत्यादि । ननु कृते सिज्लोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वात् भष् दुर्वार इत्यत आह—प्रत्ययलक्षणेनेति । अबान्द्वामिति । 'क्षपस्तथो' इति तस्य भः । अन्य विमोचने । अन्थिग्रन्थित्यादिनेति । 'अन्थिग्रन्थिद्विभस्वञ्जीनां लिटः क्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे इति । पितामपीदं क्त्वंमिति सुधाकरमतेऽपि प्रथमपुरुषणलि शश्राय । उत्तमपुरुषे णलि तु शश्राय शश्रय इति माधवः आह—त्यर्थः । तत्र मूलमिति । 'क्त्विपक्षे एत्वाभ्यासलोपावित्यारभ्य माधव इत्यन्तसन्दर्भं मूलं नास्तीत्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेर्धविधवार्तिकाऽदर्शनाच्चेति भावः । कुष निष्कर्षे । निरःकुषः । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरातिसूति' इत्यतो वेति च । तदाह—निरपरादिति । निरकुक्षदिति । इडभावपक्षे 'शळ' इति कस इति भा-

अशनाति । आश । १५२४ उ प्रस उञ्छे । उकार इत् । प्रस्नाति । ठकारो घा-
त्ववयव इत्येके । उग्रसाच्चकार । १५२५ इष आभीक्ष्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा
आभीक्ष्यम् । इष्णाति । 'तीषसह-' (सू २३४०) इत्यत्र सहिता साहचर्भाद-
कारविकरणास्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता ।
वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इङ्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्—'इषेस्तकारे श्यन्प्र-
त्ययात्प्रतिषेधः' (वा ४४३५) इति । १५२६ विष विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा ।
१५२७ पुष १५२८ प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । १५२९ पुष
पुष्टौ । पोषिता । १५३० मुष स्तेये । मोषिता । १५३१ खच भूतप्रादुर्भावे ।
भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्चाति । वान्तोयमित्येके । २५६१ छ्त्वोः
शुडनुनासिके च ६।४।१६॥ सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श् ऊठ एता-
वादेशो स्तोऽनुनासिके कौ भलादौ च किञ्चित् । खौनाति । चखाव । खविता ।
शानचः परत्वं दूढि कृते हलन्तत्वाभावाच्च शानच् । १५३२ हेठ च । ष्टुत्वम् ।
हेठ्णाति । १५३३ ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । 'ग्रहिज्या-' (सू २४१२) । गृ-

वः । अश भोजने । आशेति । द्विहलत्वाऽभावाच्च नुडिति भावः । इष आभीक्ष्ये । तासि
'तीषसह' इति इङ्विकल्पमाशङ्क्य आह—तीष सहेत्येति । सहिति शपा निर्देशबलेन
भौवादिक एव सहधातुरत्र निर्दिष्टः । तत्साहचर्यात् तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणम्, अका-
रविकरणात्सामान्यादिति भावः । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययादिति । श्यन् प्रत्ययो यस्मा-
दिति बहुव्रीहिः । श्यन्विकरणपठितादिषेस्तकारे परे 'तीषसह' इति विचिन्त्येषः ।
इष्णातेस्तकारे इङ्विकल्पः फलित इति भावः । पुष प्लुषेति । आशो दीर्घोपधः । पुष
पुष्टौ । पोषितेति । अनिट्मु श्यन्विकरणस्यैव पुषेर्ग्रहणादयं सेडिति भावः । 'पुषादिषु-
तादी' इत्यत्र श्यन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणादङ् न । खच भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति ।
दशममासादौ उत्पत्तियोग्यस्य एकादशादिमासादिपूर्वसिरित्यर्थः । खच्चातीति । नश्य
श्चुत्वेन अ इति भावः । वान्तोऽयमिति । 'खव भूतप्रादुर्भावे' इत्येवं हस्योष्ठयान्तमेके
पठन्तीत्यर्थः । छ्त्वोः शुडनुनप्रसिके च । छ्त्वं अनयोर्हन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । छका-
रात्प्राक् तुक्कः श्चुत्वेन चकारस्य निर्देशः । 'शठ्' इति षष्ठेऽः । श् ऊठ् अनयोः समाहा-
रहन्द्वात् प्रथमा । चकारेण क्रिस्रलोः कृतीत्यनुवर्तते । तदाह—सतुक्कस्य इत्यादि ।
यथा विश्नः प्रश्नः, विच्छधातोः प्रच्छधातोश्च औणादिके नङ्प्रत्यये अन्तरङ्गत्वात्
'छे च' इति तुकि कृते सति सतुक्कस्य छस्य शकार आदेशः । वकारस्य ऊठमुदाहरति-
खौनातीति । ख् ना ति इति स्थिते वकारस्य ऊठ्, ठकार इत् 'एत्येचस्यूतसु' इति
बुद्धिरिति भावः । खौनीतः । खौनन्तीत्यादि । ख्व् ना हि इति स्थिते 'हलः रनश्शा-
नञ्ज्ञौ' इति शानजादेशमाशङ्क्य आह—शानचः परत्वादिति । हेठ चेति । हेठधातुरपि

हाति गृहीते । २५६२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७॥ एकाचो ग्रहेर्विहितस्ये-
टो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिय । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट ।
'क्षयन्त' (सू २२६६) इति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् ।
अग्रहीषत । इति तिङन्ते कथादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ॥ १० ॥

१५३४ चुर स्तेये । २५६३ सत्यापपाशरूपवोणातूलश्लोकसेनालो-
मत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५॥ एभ्यो णिच् स्यात् । चू-

भूतप्रादुर्भावे वतन्ते इत्यर्थः । ग्रह उपादाने इति । अतुपधः । स्वरितेऽन्तादुभयपदी ।
किति ङिति च सम्प्रसारणं स्मारयति—ग्रहियेति । गृह्याति गृह्यते इति । इनाप्रत्ययस्य
ङित्वादेकस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपमिति भावः । णलि द्विवे कृते 'लिट्यभ्यासस्य'
इति सम्प्रसारणे उरद्वे रपरस्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे उपधावृद्धिः । जग्राह ।
अनुसादौ ङिति परत्वात् 'ग्रहिय्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादि । जगृहत्तुः ।
जगृहुः । जग्रहिय । जगृहथुः । जगृह । जग्राह—जगृह । जगृहिव । जगृहिम । जगृ-
हे । जगृहाते । जगृहिरे । जगृहिषे । जगृहाथे । जगृहिद्वे—जगृहिष्वे । जगृहे । जगृ-
हिवहे । जगृहिमहे । ग्रहोऽलिटि दीर्घः । 'ग्रह' इति विसर्गो पञ्चमी । 'आर्द्धधातुक-
स्येत्' इत्यतः इङित्पञ्चमृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत
एकाच इति च । तदाह—एकाच इत्यादि । एकाचः किम् ? यङ्लुक् माभूत् । जाग्र-
हिता । विहितस्येति किम् ? ग्राहितम् । णिलोपे कृते ग्रहधातोः परस्येऽपि विहित-
त्वाभावादितो न दीर्घः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ग्रहधातोः पर इङिति
वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अलिटि इत्यस्य फलमाह—लिटि तु जग्र-
हियेति । गृह्यादिति । आशीर्लिङि यासुटः कित्वात्सम्प्रसारणमिति भावः । लिङस्त-
व्याह—ग्रहीषेति । 'ग्रहोऽलिटो'ति दीर्घः । 'न लिङि' इति इटो दीर्घनिषेधस्तु न,
तत्र 'वत' इत्यनुवृत्तेः । अग्रहीष्टामिति । 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । अग्रहीषुः । अग्रही-
रियादि । लुङस्तव्याह—अग्रहीष्टेति । 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । अग्रहीषतेति । अग्र-
हीष्टाः इत्यादि सुगमम् । इति श्रीवामदेवदीक्षितविदुषा विराचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्या-
ख्येयां बालमनोरमाख्येयां शनाविकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ स्वाधिकणिजन्तः । चुरादिधातवो निरुच्यन्ते । चुर स्तेये इति । रेफादकार उच्चा-
रणार्थः, न स्विस्सञ्ज्ञः, प्रयोजनाऽभावात्, 'णिचञ्च' इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यमाण-
त्वाच्च । एवमग्रेऽपि । सत्याप । सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, इलोक, सेना, लोमन्,
त्वच्, वर्मन्, वर्ण, चूर्ण, चुरादि एषां द्वन्द्वत्पञ्चमी । तदाह—एभ्यो णिच् स्यादिति ।

र्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे-' (ग सू २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त-' (सू २१८६) इति गुणः । 'सनाद्यन्ताः-' (सू २३०४) इति धातुत्वम् । तिप्शवादि गुणायादेशो । चोरयति । २५६४ णिचश्च १।३।७४॥ णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयति-चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । 'णिभि-' (सू २३११) इति चङ् । 'यौ चङि-' (सू २३१४) इति ह्रस्वः । द्वित्वम् । 'ह्लादिः शेषः' (सू २१७६) । 'दीर्घो लघोः' (सू २३१८) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत्-अचूचुरत । १५३५ चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिन्तयत् । अचिन्तयत । चिन्त इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे सिद्धम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्य-

कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायामाह-चूर्णान्तेभ्य इति । सत्यादिभ्यः चूर्णान्तेभ्यो द्वादशभ्यः करोत्याद्ये इत्याद्यर्थे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्' इति वच्यमाणेन सिद्धमेवार्थनिर्देशनमित्यर्थः । ननु तेनैव सिद्धत्वादिह चूर्णान्तानुक्रमणं व्यर्थमित्यत आह-तेषामिह प्रपञ्चार्थमिति । नच तेभ्यः स्वायं एव जिजिर्वाभरस्त्विति वाच्यम्, 'सत्यस्य तु कृत्राणुक् निपात्यते । सत्यं करोति 'सत्यापयति' इत्यादि भाष्यविरोधादिति भावः । नामधातुप्रकरणे सत्यादिचूर्णान्तानामुदाहरणानि मूल एव स्फुटीभवित्वायान्ति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इति । अर्थान्तरस्याऽनिदशादिति भावः । अत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । चुरादिभ्यो धातुभ्यो जिजिति फलितम् । ततश्च णिच आर्द्धधातुकत्वं सिध्यति । अन्यथा धातोरिति विहितत्वाभावादाधर्द्धधातुकत्वं न स्यादिति बोध्यम् । तदाह-पुगन्तेति गुण इति । णिचि कृते चुर इति स्थिते णिच आर्द्धधातुकत्वात्स्मिन् चकारादुकारस्य 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुण इत्यर्थः । णिचश्च । 'अनुदात्तङितः' इत्यत आत्मनेपदमिति 'स्वरितजितः' इत्यतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति चानुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिजन्तादिति लभ्यते । तदाह-णिजन्तादित्यादिना । चोरयतीति । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । अचोर्येत् । चोरयेत् । आशीर्लिङ् परस्मैपदे आह-चोर्यादिति । 'गेरनिटि' इति णिलोप इति भावः । आशीर्लिङ् आत्मनेपदे आह-चोरयिषीष्टेति । शुद्धयाह-णिश्चात्त्यादि । दीर्घो लघोरिति । 'सन्वल्गुर्न' इति सन्वद्भावविषयत्वादिति भावः । चिति स्मृत्याम् । चिन्तयतीति । इदित्त्वान्नुमि णिजन्तासिद्ध उत्पत्तिरिति भावः । ननु इदित्करणं मास्तु प्रक्रियाज्ञातत्वात् 'चिन्त स्मृत्याम्' इत्येवोच्यताम् । नच नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति वाच्यम् । चिन्तयति, चिन्तयांचकार इत्यादौ णिचः विहङ्गत्वाभावादेव नलोपस्याऽप्रसक्तेः । नच णिजभावे आशीर्लिङ् चिन्त्यादिति कर्मलकारे यकि चिन्तयते इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति शङ्क्यम् । चुरादि-णिचो नित्यत्वेन णिचं विना केवलात् चिन्त्यात्, चिन्तयते इति प्रयोगस्य शङ्क्यम्-

त इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकहल्-' (सू २२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता, जगाण । जगणतुः इत्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव 'आ धृषाद्वा' (ग सू २०२) इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । १५३६ यत्रि संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्र इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणायन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितत्रिमत्रिषु । १५३७ स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्स्फुण्डति । स्फुटि इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । १५३८ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । १५३९ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्त्रयति । १५४० लड उपसेवायाम् । लाडयति । १५४१ मिदि स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दति । १५४२ ओ लडि उत्क्षेपणे । ओलण्डयति-ओलण्डति । ओकार इदित्येके । लण्डयति-लण्डति । उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । १५४३ ऋज अपवारणे । जल इत्येके । १५४४ पीड अवगाहने । पीडयति । २५६५ भ्राज-भासभाषदीपजीवमोलपीडामन्यतरस्याम् ७।३।३॥ एषामुपधाया ह्रस्वो

ज्ञायमाणत्वादित्यत आह-चिन्तेत्यादि । तेनेति । पाञ्चिकत्वेनेत्यर्थः । तथाच कदाचित् चिन्त्यात्, चिन्त्यते इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति भावः । ननु तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यत्र जिज्विक्-रूपः स्यात् ननु चिन्ततीत्यादौ, शपा ध्वधधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य ज्ञापकमिदं चिन्तधातुसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति-चिन्तति । चिन्तेदिति । ज्ञापकमिदं चुरादिस्वसामान्यापेक्षमिति मतान्तरमाह-एतच्चेति । ज्ञापकस्य चुरादिस्वसामान्यापेक्षत्वे बृद्धसम्मतमाह-अत एकैति । ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयकत्वे गणधातोः चौरादिकस्य जगणतुरित्युदाहरणानुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । विशेषापेक्षमिति । चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थः । इदमेव मतं युक्तमित्याह-अत एवेति । सर्वस्यापि चुरादेर्जिज्विक्वरूपे सति 'आ धृषाद्वा' इति कतिपयचुराद्यन्तगणपठितानां जिज्विक्वरूपविधिवैयर्थ्यमिति भावः । यत्र संकोचे । यन्त्रयतीति । अकारस्य उपधात्वाऽभावाच्च वृद्धिः । अययन्त्रदिति । अकारस्य गुरुत्वादलघुत्वाल्लघुपरकत्वाऽभावात् सन्वद्भावाऽभावात् इत्त्वदीर्घो न । एवमग्रेऽपि संयोगान्तधातूनां ज्ञेयम् । पठितुं शक्यमिति । नलोपाऽभावस्तु इदित्वस्य न फलम्, नकारस्य उपधात्वाऽभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः । तच्चिन्त्यमिति । यन्त्रयात् इत्यण्जन्ते सत्यपि नकारस्य अनुपधात्वादेव लोपाऽप्रसक्त्या इदित्वस्य प्रयोजनाऽभावादिति भावः । एवं 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि कुटुम्बधारणे' 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चुरादौ पठित्यमाणेष्वपि इदित्वं त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । लड उपसेवायाम् । लाडयतीति । यिचि अत उपधावृद्धिः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अलीलडत् । पीड अवगाहने । भ्राजभास । 'यौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्यनुब-

वा स्याच्चक्षुरेणौ । अपीपिडत्-अपिपीडत् । १५४५ नट अवस्पन्दने । अव-
स्पन्दनं नाटयम् । १५४६ अथ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । १५४७ बध संयम-
ने । बाधयति । बन्ध इति चान्द्रः । १५४८ पृ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं
णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवंच पृष्ठातिपिपतिभ्यां, परिता,
परीता इत्यादिसिद्धावपि, परति-परतः इत्यादिसिद्धिः फलम् । १५४९ ऊर्ज बल-
प्राप्तनयोः । १५५० पद् परिग्रहे । १५५१ वर्ण १५५२ चूर्ण प्रेरणे । वर्ण वर्णने
इत्येके । १५५३ प्रथ प्रख्याने । प्राययति । 'नान्ये मितोऽहेतो' इति वक्ष्यमाण-

संते । तदाह—एषामिति । नित्ये उपधाहस्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ह्रस्वपक्षे लघुपर-
कत्वासन्वत्त्वाद्भ्यासदीर्घ इत्यभिप्रेत्य आह—अपीपिडदिति । अत्र उत्तरखण्डे ह्रस्वः,
पूर्वखण्डे तु दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु लघुपरकत्वाऽभावात् सन्वत्त्वविरहान्नाऽभ्या-
सदीर्घ इति मत्वा आह—अपीपिडदिति । अत्र उत्तरखण्डे दीर्घः पूर्वखण्डे ह्रस्वः । नट
अवस्पन्दने इति । अवस्पन्दनं नाटयम् । नाटयति । अनोनटत् । अथ प्रयत्ने । प्राय-
यति । अणिअथत् । सन्वत्त्वविधौ अनेकहलव्यवधानेऽपि लघुपरत्वं न विरुध्यते,
'अस्मृदृश्वर' इति ह्रत्त्वापवाद्भ्यः अवश्यविधानाल्लिङ्गात् । अन्यथा 'अपप्रथ'-
दित्यादौ अनेकहलव्यवधानात् लघुपरत्वाऽभावादेव ह्रत्त्वाऽप्रसक्त्या किं तेन । पृपूरेण ।
ननु ह्रस्वान्त एवायं भ्रातुर्नादृश्यताम् । तावतैव पारयतीत्यादिसिद्धेः । न च णिज-
भावपक्षे परिता परिष्यतीत्यत्र ह्रदर्थं दीर्घोच्चारणम्, ऋदन्तत्वे अनिट्कत्वाप्रसङ्गा-
दिति वाच्यम्, तुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्य ज्ञाशृङ्गायमाणात्वदित्यत
आह—दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति । 'पृष्ठातो'रिति शेषः । णिचः पाक्षि-
कत्वे तु परितेत्यादौ परितेत्यादिवारणाय दीर्घोच्चारणमर्थवदिति भावः । ननु ह्रस्वान्त-
त्वेऽपि परितेत्यादौ इट् कुतो न स्यादित्यत आह—तद्धि सेट्कत्वायेति । हि यतः तत्
दीर्घोच्चारणं परितेत्यादौ सेट्कत्वायम् ऋदन्तत्वे तु इणन् स्यात्, 'ऊदृन्तैः' इत्य-
नि कारिकासु ऋदन्तस्य पर्युदासेन ऋदन्तस्याऽनिट्कत्वावगमादिति भावः । ननु
पृष्ठातोः णिचः पाक्षिकत्वज्ञापकस्य किं फलम् । रत्नाविकरणरनुविकरणपठिताभ्यामेव
पृष्ठातुभ्यां परितेत्यादिसिद्धेरित्यत आह—एवं चेति । उत्तरीत्या पृष्ठातोः णिचः
पाक्षिकत्वे ज्ञापिते सतीत्यर्थः । पारयति । परतीति । 'उदोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्वं तु न
भवति, पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाधादिति भावः । ऊर्ज बलेति । 'सन्वत्त्वुनि' इति
सुत्रं द्वेधा व्याख्यातं प्राक् । तत्र चङि 'न रद्वा' इति निषेधात्, 'जि' इति णिजन्त-
स्य द्विस्वे उत्तरखण्डे चक्षुरेणौ लघोरभावात् प्रथमभ्यासक्याने अभ्यासस्य तथाविध-
लघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वविरहान्नाऽभ्यासदीर्घः, औजिजत् । द्वितीयभ्याख्याने तु
चक्षुरेणौ यदूर्ज ऊर्ज इत्येतत् तक्षीयस्याभ्यासस्य चङमादाय वा णिचं क्षुसमादाय
वा लघुपरकत्वाद्भ्यासस्य दीर्घः, और्जिजत् । एवमेव एवजातीयकेषु द्रष्टव्यम् । प्र

त्वाजास्य मित्वम् । २५६६ अस्मृदृत्वप्रथमद्विस्तृप्तशाम् ७।४।६५॥ ए-
षामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चक्षुरे णी । इत्वापवादः । अपप्रथत् । २५५४
पृथ प्रक्षेपे । पर्थयति । २५६७ उर्ध्वत् ७।४।७॥ उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋ-
त्स्याद्वा चक्षुरे णी । इरारामपवादः । अमीपृथत्-अपपर्यत् । पथ इत्येके । पा-
थयति । १५५५ षम्ब सम्बन्धने । सम्बयति । अमसम्बत् । १५५६ षम्ब च ।
अशशम्बत् । सम्ब इत्येके । १५५७ भक्ष अदने १५५८ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ।
पूरणे इत्येके । कुट्टयति । १५५९ पुट्ट १५६० चुट्ट अल्पीभावे । १५६१ अट्ट १५६२
पुट्ट अनादरे । अट्टयति । अयं दोषधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् 'नन्दाः—' (सू
२४४६) इति निषेधः । आट्टित् । १५६३ लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठति
इति 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य । १५६४ शठ १५६५ श्वठ असंस्कारगत्योः ।

प्रख्याने । प्रथयतीति । णिचि उपधावृद्धिरिति भावः । नन्वस्य घटादिकस्येन मित्वा-
द्वध्रस्वः स्यादित्यत आह—नान्ये इति । ज्ञपादिपञ्चकभ्यतिरिक्तचुरादिषु मित्वनिषे-
धादिति भावः । घटादिकस्य तु मित्वाद्धेतुमण्यचि 'प्रथयतीत्येव भवति । न च
चौरादिकस्येव मित्वाथं घटादावनुवादः किं न स्यादिति वाक्यम् , नान्ये मितोऽहे-
तो' इति निषेधादित्यलम् । अस्मृ । अभ्यासस्येति । 'अन्नलोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्त-
दनुवृत्तेरिति भावः । चक्षुरे णाविति । 'सन्वह्वुनि' इत्यतः चक्षुरे इत्यनुवर्तते ।
चक्षुरो यस्मादिति बहुव्रीहिः अन्यपदार्थस्वर्थाणिरेवेति भावः । इत्वेति ।
'सन्वतः' इति ह्रस्वस्यापवाद इत्यर्थः । अपप्रथदिति । अत्र अत्त्वविधानादेव-
सन्वत्त्वविधौ अनेकह्रस्ववधानेऽपि लघुपरकत्वमिति विज्ञायते । अन्यथा येन ना-
व्यवधानन्यायात् एकह्रस्ववधानस्यैवाश्रयात् अत्र सन्वत्त्वविरहादेव इत्वाऽप्रवृत्त्या
किं तेन । संयोगे परे गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । पृथ प्रक्षेपे । ऋदुपधः । पृथयतीति ।
णिचि लघुपधगुणः । रपरत्वम् । उर्ध्वत् । 'ऋ' इत्यस्य 'उरितिषष्ठ्यन्तं रूपम् ।
'णौ चक्षुपधायाः' इत्यनुवर्तते । 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति । तदाह—उपधाया इति ।
ननु ऋकारस्य ऋकारविधिव्यर्थं इत्यत आह—इरारामपवाद इति । 'कृत संशब्दने' ।
'अचीकृतत्' इत्यादौ 'उपधायाश्च' इति इत्वे रपरत्वे इर् प्राप्तः, 'अमीमृजदित्यत्र तु
'मृजेवृद्धिः' इत्यार् प्राप्तः । प्रकृतपृथधातौ तु चङि जित्त्वे प्रत्ययलक्षणेन णिचमा-
श्रित्य लघुपधगुणे रपरत्वे अर् प्राप्तः, तेषामपवाद इत्यर्थः । अपीपृथदिति । णिचमा-
श्रित्य प्राप्तं गुणं बाधित्वा ऋकारे, द्वित्वे, उरदत्त्वे, हलादिशेषे, सन्वत्त्वादित्वे,
दीर्घे, रूपमिति भावः । अपपर्यदिति । ऋत्वाऽभावपक्षे 'द्विवचनेऽची'ति निषेधात् गु-
णात्प्राक् द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे ऋकारस्य णिचमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्यदि-
त्यत्र लघुपरकत्वाऽभावेन सन्वत्त्वविरहादित्वदीर्घा नेति भावः । अट्ट पुट्ट अनादरे ।
अयं दोषध इति । अट्टातुरित्यर्थः । दकारस्य दृशत्वस्याभ्यां निदृश इति भावः । दोष-

श्वटि इत्येके । १५६६ तुजि १५६७ पिजि हिसावलादाननिकेतनेषु । तुञ्जयति ।
पिञ्जयति । इदिस्करणात् तुञ्जति । पिञ्जति । तुज पिज इति केचित् । लाज लुजि
इत्येके । १५६८ पिस गतौ । पेसयति । पेसति इति तु शपि गतम् । १५६९ पा-
न्त्व सामप्रयोगे । १५७० श्वल्क १५७१ वल्क परिभाषणे । १५७२ गिह्म स्नेह-
ने । स्फिट इत्येके । १५७३ स्मिट अनादरे । अषोपदेशत्वात् षः । असिस्मिटत् ।
गिमिह् अनादरे इत्येके । छित्त्वस्यावयवेऽन्रितार्थत्वाणिजन्तात् छ् । स्माययते ।
१५७४ श्लिष श्लेषणे । १५७५ पथि गतौ । पन्थयति-पन्थति । १५७६ पिन्छ
कुट्टने । १५७७ छुदि संवरणे । छन्दयति-छन्दति । १५७८ अण दाने । प्राये-
यायं विपूर्वः । विश्राणयति । १५७९ तड आघाते । ताडयति । १५८० खड
१५८१ खडि १५८२ कडि भेदने । खाडयति । खण्डयति । कण्डयति । १५८३
कुडि रक्षणे । १५८४ गुडि वेष्टने । रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । अवकुण्ठयति-
अवकुण्ठति । गुठि इत्यपरे । १५८५ खुडि खण्डने । १५८६ वटि विभाजने ।
वाडि इत्येके । १५८७ मडि भूपायां हर्षे च । १५८८ भडि कल्याणे । १५८९
छुर्द वमने । १५९० पुस्त ' १५९१ वुस्त आदरानादरयोः । १५९२ चुद संचो-
दने । १५९३ नक १५९४ घक नाशने । णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्रन-
कयति । १५९५ चक १५९६ चुक व्यथने । १५९७ जल शौचकर्मणि ।
१५९८ तल प्रतिष्ठायाम् । १५९९ तुल उन्माने । तोलयति । अतुलत् । कथं
तुलयति तुलना इत्यादि । 'अतुलोपमाभ्यां' (सू ६३०) इति निपातनादा-

घट्वस्य प्रयोजनमाह—घट्वस्येति । तथा च दकारं विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आक्-
टिटत् इति स्थिते दस्य घट्वे चत्वे च 'आट्टिटत्' इति रूपमिष्टं सिध्यति । स्वाभा-
विकटोपघावे तु 'न न्द्राः' इति निषेधाऽभावात् टकारद्वयसहितस्य ण्यन्तस्य द्वित्वे
हलादिशेषेणाऽभ्यासे प्रथमतकारस्य अनिवृत्तौ आट्टिटदिति अनिष्टं रूपं स्यादिति
भाषः । गिमिह् अनादरे । ननु 'णिचश्चे'त्यात्मनेपदसिद्धेः किमर्थं छित्करणमित्यत
आह-णिजन्तात् छिति । तद्धेवेत्यर्थः । अरुर्भ्रमिप्रायेऽपि फले णिजन्तादात्मनेपदार्थ
छित्करणमिति यावत् । ननु कृतेऽपि छित्करणे णिजन्तस्य छित्वाभावात् कथमुक्त-
प्रयोजनलाभ इत्यत आह—छित्वस्य अवयवे चास्तिार्थत्वादिति । ण्यन्तावयवे गिमिह्-
घातो छित्व व्यर्थम्, तस्य णिचं विना प्रयोगाऽभावात् । ततश्चाऽवयवे श्रुतं छित्वं
ण्यन्तादेव कार्यं साधयतीत्यर्थः । स्माययते इति । णिचि वृद्धौ आपादेशे स्मायि इति
ण्यन्ताल्लटस्तिपि शपि गुणाऽयादेशाविति भावः । असिष्मयत । तुल उन्माने । कथ-
मिति । लघूपचगुणप्रसङ्गादिति भावः । तुलनेति । 'ण्यसश्रन्थो युच्' इति भावः । स-

दन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् । १६०० दुल उत्क्षेपे । १६०१ पुल म-
हस्वे । १६०२ चुल समुच्छाये । १६०३ मूल रोहणे । १६०४ कल १६०५
बिल क्षेपे । १६०६ बिल भेदने । १६०७ तिल स्नेहने । १६०८ चल भृतौ ।
१६०९ पाल रक्षणे । १६१० लूष हिंसायाम् । १६११ शुल्क माने । १६१२
शूर्पे च । १६१३ चुट छेदने । १६१४ मुट संचूर्णने । १६१५ पडि १६१६
पसि नाशने । पण्डयति-पण्डति । पंसयति-पंसति । १६१७ व्रज १६१८ मार्ग
संस्कारगत्योः । १६१९ शुक्ल अतिस्पर्शने । १६२० क्षपि गत्याम् । क्षम्प-
यति-क्षम्पति । १६२१ क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति-क्षम्पति । १६२२ क्षुजि कृ-
च्छ्रजीवने । १६२३ श्वर्त गत्याम् । १६२४ श्वभ्र च । १६२५ क्षप मिञ्च ।
अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते । २५६८ मितां ह्रस्वः ६।१।६२॥ मितामुपधाया
ह्रस्वः स्याण्णौ परे । ज्ञयति । १६२६ यम च परिवेषणे । चान्मिन् । परि-
वेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवे-

माधत्ते—अतुलोपमाभ्यामिति । आदन्तस्येति । तुलधातोर्ण्यन्तात्पचाद्यचि निपातनात्
गुणाभावे स्त्रास्वे तुलाशब्दः आदन्तः । ततः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि इष्टव-
श्चात् टिलोपे तुळि इति ण्यन्तात्कलटस्तिपि युचि च 'तुलपतो'ति 'तुलने'ति च रूप-
म् । आकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवश्चात्र गुण इति भावः । व्रज
मार्गेति । व्राजयति । मार्गयति । यद्वा मार्गेति न धावन्तरम् । व्रजधातुमार्गसं-
स्कारे गतौ चेत्यर्थः । क्षप मिञ्चेति । क्षपधातुर्णिचं लभते, मित्संज्ञश्चेत्यर्थः । मित्व-
कार्यमागिति वा । धातुपाठे अर्थनिर्देशाऽभावाद्वाह—अयमिति । 'प्रच्छ जीप्साया'-
मित्यत्र ज्ञाने 'श्काच जुह्स्थाशपां जीप्स्यमानः' इत्यत्र ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति
भावः । मितां ह्रस्वः । 'ऊहुपधाया गोहः' इत्यतः उपधाया इति 'दोबो गौ' इत्यतः
याविति चानुवर्तते । तद्वाह—मितामुपधाया स्यादिना । ज्ञपयतीति । णिचि उपधावृद्धौ
ह्रस्व इति भावः । यम च परिवेषणे । चान्मिदिति । इति अनुकृत्यते इति शेषः । यम-
धातुः परिवेषणे णिचं लभते, मित्कार्यमाकृ चेत्यर्थः । मित्संज्ञक इति वा । परिवेषण-
मिह वेष्टनमिति । 'परिवेषस्तु परिधिः' इति कोशादिति भावः । न तु भोजनमिति ।
भुजेर्हेतुमण्यन्तात् द्विषामित्यधिकारे 'ण्यासभ्रन्थो युच्' क्लीबत्वं लोकात् । 'भो-
जने'त्येव कचित्पाठः । भोक्तुः पात्रे भोज्यद्रव्योपकल्पनमिह न परिवेषणमित्यर्थः ।
भोजनायां यमेहेतुमण्यन्तस्य अमन्तत्वादेव मित्वसिद्धेरिति भावः । परिवेष्टत इत्यर्थः
इति । अनेन इह परिवेषण्यन्तात्कलट्युटि परिवेषण्यशब्द इति सूचितम् । न च वेष्टनेऽ-
प्यर्थं यमेरमन्तत्वादेव सिद्धे मित्वविधिर्नित्यं इति वाच्यम् । 'न कम्पमिचमाम्'
इति मित्वप्रतिषेधप्रकरणस्य 'यमोऽपरिवेषणे' इति वटाधन्तर्गणसूत्रे अपरिवेषणे

ष्टत इत्यर्थः । १६२७ चह परिकल्पने । चइयति । अचीचहत् । कथादौ व-
क्ष्यमाणस्य तु अदन्तस्वेनाग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् । चप इत्ये-
के । चपयति । १६२८ रह त्यागे इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् ।
१५२६ बल प्राणने । बलयति । १६३० चिञ् चयने । २५६९ चिस्फुरा-
णौ ६।१।५४ ॥ आत्वं वा स्यात् । २५५० अतिहोऽलोरोक्नन्योदमा-
ख्यातां पूगणौ ७।३।३६ ॥ एषां पुक् स्याण्यौ । चपयति—चययति । जि-
त्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयते । प्रणिचयति—प्रनिचयति । 'नान्ये मितोऽ-

इति पयुंदासेन भोजनतोऽन्यत्र वेष्टनेऽर्थं मित्वनिषेधस्य प्राप्तौ मित्वप्रापणार्थत्वात्
'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिवेषणशब्देन भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेमि-
त्वनिषेधस्य प्रसङ्गात् । अत एव 'यमिर्भोजनातोऽन्यत्र न मि' इति व्याख्यातं मूल-
कृता । भोजनायां तु 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्वनिषेधविधौ भोजनायाः पयुंदासा-
देव तत्र मित्वनिषेधाऽभावादमन्तरादेव मित्वप्राप्तेरिह चुरादौ परिवेषणशब्देन
वेष्टनमेव विवक्षितं नतु भोजनेत्यास्तां तावत् । चह परिकल्पने इति । इत आरभ्य
'चिञ् चयने' इत्येतत्पर्यन्तं चेत्यनुवर्तते । अतस्तेषां मिश्रात् णिचि ह्रस्वः । तदाह—
चइयतीति । मन्वनेनैव सिद्धे अग्रे चुराद्यन्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—
कथादाविति । 'कथादयः अदन्ता' इति वक्ष्यते । तस्माणिणचि अञ्चोपे चइयती-
त्यादौ अलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बृहद्वयभावे मित्वाद्ब्रह्मणे च न विशेषः । तथापि अ-
दन्तात् षडि णौ अञ्चोपे सति अरलोपितया सन्वत्त्वदीर्घयोरभावे 'अचचह' इति
रूपमस्ति फलमित्यर्थः । चप इत्येके इति । 'चह परिकल्पने' इत्यस्य स्थाने 'चप' इ-
त्येके पठन्तीत्यर्थः । 'रह त्यागे' इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम् । एवञ्च जपादिषु
पञ्चसु चहधातुः चपधातुः रहधातुर्वा अन्यतमस्तृतीयः, बलधातुश्चतुर्थः, चिञ्धातुः
पञ्चमः, इति कृत्वा जपादिपञ्चानां मतत्रयेऽपि पञ्चत्वात् जपादिपञ्चकत्वस्य न विरो-
धः । 'रह त्यागे' इत्यस्यापि कथादिपाठफलमाह—कथादेस्तु अररइदिति । अदन्तत्वेन
अरलोपित्वाच्च दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः । बल प्राणने । च इत्यनुवृत्त्या मिश्रस्यानु-
कर्षणाद्ब्रह्मस्वं मत्वा आह—बलयतीति । चिस्फुरणौ । 'आदेव उपदेशे' इत्यतः आदिति
'विभाषा लीयते' इत्यतः विभाषेति आनुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति—आत्वं वा
स्यादिति । चिञो णिचि आस्वे चा इ इति स्थिते—मनिह । अति ही क्ली री कन्यी
दमायी आत् एषां द्वन्द्वात् षड्डी । 'पुक् ण्यौ' इति छेदः । तदाह—एषां पुक् स्याण्यौ
इति । पुकि ककार इत्, उकार उपचारणार्थः किस्वादन्तावयवः । चाप् इ इति स्थिते
चेत्यनुवृत्त्यं मिश्रस्यानुकर्षणेन मिस्वाद्ब्रह्मणे चपि इत्यस्मात्तिबादौ परिनिष्ठितमा-
ह—चपयतीति । आस्वाऽभावपक्षे त्वाह—चययतीति । चेयिचि बृद्धौ आयादेशे मि-
स्वादुपधाह्रस्व इति भावः । ननु चिञ्धातोरिह मिश्रकरणं व्यर्थम्, ण्यन्तात् 'णिच-

हेतौ' (ग सू १९८) अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तस्वप्रयुक्तं मित्वं न । १६३१ षट् च लने । १६३२ मुस्त सङ्घा-
ते । १६३३ खट्ट संवरणे । १६३४ षट् १६३५ स्फिट् १६३६ चुवि हिंसायाम् ।
१६३७ पुल संघाते । पूर्ण इत्येके । पुण्य इत्यन्ये । १६३८ पुंस अभिवर्धने ।
१६३९ टकि बन्धने । टङ्कयति-टङ्कति । १६४० धूस कान्तिकरणे । धूसयति ।
दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्तः इत्यपरे । १६४१ कीट वर्णे । १६४२
चूर्ण संकोचने । १६४३ पूज पूजयाम् । १६४४ अर्क स्तवने । तपने इत्येके ।
१६४५ शुठ आलस्ये । १६४६ शुठि शोषणे । शुण्ठयति-शुण्ठति । १६४७ जुड
प्रेरणे । १६४८ गज १६४९ मार्ज शब्दार्थौ । गाजयति । मार्जयति । १६५०
मर्च च । मर्चयति । १६५१ घृ प्रसवणे । स्तावणे इत्येके । १६५२ पचि विस्तारव-
चने । पञ्चयति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । १६५३ तिज निशाने ।
तेजयति । १६५४ कृत संशब्दने । २५५१ उपधायाश्च ७।१।२०१॥ धातो-
पधाभूतस्य ऋत इत्यात् । रपरत्वम् । 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः ।
कीर्तयति । 'उर्कृत' (सू २५६७) अनीकृतत-प्रचिकीर्तत् । १६५५ वर्ध

रच'इत्येव उभयपदसिद्धेः । चौरादिकस्यास्य निरर्थं ण्यन्तत्वेन चयति चयते इति केव-
लस्याण्यन्तस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह—अन्यकरणसामर्थ्यादिति । एवञ्च णि-
जभावपक्षे उभयपदार्थमिह जित्करणमर्थवदिति भावः । 'शोपे विभाषाऽकृष्णादौ' इति
जत्वविकल्पं मत्वा आह—प्रणिचयति प्रनिचयति इति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुरा-
दिगणसूत्रम् । अहेताविति श्लेढः । 'हेतुमति च' इति सूत्रेण विहितो णिच् हेतुशब्देन
विवक्षितः । स न भवतीत्यहेतुः स्वार्थणिच । तस्मिन्परे इति लभ्यते । किमपेक्षया
अन्ये इत्याकाङ्क्षायां इतः प्राक् पठितज्ञपादिचिञ्भेदेभ्य इति लभ्यते तदाह—अहेतौ
स्वार्थे णिचीत्यादिना । अहेतावित्यस्य व्याख्यानं स्वार्थे णिचीति । तेनेति । ज्ञपादि-
चिञ्जन्तव्यतिरिक्तचुरादीनां मिश्रविनिषेधेनेत्यर्थः । शमादीनामिति । 'शम आलोचने'
'अम रोगे' इत्यादीनामग्रे चुरादौ पठिष्यमाणानामित्यर्थः । अमन्तत्वेति । 'जनीजृ-
क्नसुरजोऽमन्ताश्च' इत्यमन्तत्वनिमित्तकमित्यर्थः । कृत संशब्दने । उपधायाश्च ।
'ऋत इद्धातोः' इत्यनुवर्तते । तदाह—धातोस्त्व्यादिना । चङि 'उर्कृत' इत्युपधाया
ऋत्त्वपक्षे आह—अनीकृतदिति । उपधाया ऋत्वे कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे लघुपर-
तया सन्वत्वादित्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ इति भावः । ऋत्वाभावपक्षे आह—
अचिकीर्तदिति । ऋत इत्ये रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घं कीर्त् इत्यस्य द्वित्वे हला-
दिशेषे अभ्यासद्वस्वे कृत्वमिति भावः । लघुपरकत्वाभावेन सन्वत्तावविषयत्वाऽभा-
वाच्चाभ्यासदीधः ।

छेदनपूरणयोः । १६५६ कुबि आच्छादने । कुम्भवति । कुभि इत्येके । १६५७
 कुबि १६५८ तुबि अदर्शने । अर्दने इत्येके । १६५९ पङ्क व्यक्तायां वाचि । क्रा
 इत्येके । १६६० चुटि छेदने । १६६१ इल प्रेरणे । एलयति । एलिलत् । १६६२
 म्रक्ष म्लेच्छने । १६६३ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १६६४ म् १६६५ बर्ह
 हिसायाम् । केचिदिह गर्जं गर्दं शब्दे, गर्धं अभिक्राङ्क्षायाम्, इति पठन्ति । १६६६
 गुर्द पूर्णिवेतने । १६६७ जसि रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् । जंसयति-जंसति ।
 १६६८ ईड स्तुतौ । १६६९ जसु हिसायाम् । १६७० पिडि सङ्घाते । १६७१
 रुष रोषे । रुट इत्येके । १६७२ डिप क्षेपे । १६७३ टुप समुच्छ्राये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्मनाम्नो वा' इति वक्ष्यते । तमभिव्याप्ये-
 त्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । १६७४ चित सञ्चेतने । चेतयते । अचीचि-
 तत । १६७५ दशि दंशने । दंशयते । अददंशत । इदित्वाणिजभावे दंशति ।
 आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सञ्जियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिहाचर्याद्
 भ्वादेशेव ग्रहणम् । १६७६ दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते-दसति । दस इत्यप्ये-
 के । १६७७ डप १६७८ डिप सङ्घाते । १६७९ तत्रि कुटुम्भधारणे । तन्त्रयते ।
 चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्भवते इत्युदाहरन्ति । १६८० मत्रि गुप्तपरिभाष-
 णे । १६८१ णपश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १६८२ तर्ज १६८३ भर्त्स तर्जने । १६८४
 बस्त १६८५ गन्ध अर्दने । बस्तयते गन्धयते । १६८६ विष्क हिसायाम् ।
 हिष्क इत्येके । १६८७ निष्क परिमाणे । १६८८ लल ईप्सायाम् । १६८९ कृण
 सङ्कोचे, १६९० तृण पूरणे । १६९१ अण आशाविशंकयोः । १६९२ शठ श्ला
 घायाम् । १६९३ यक्ष पूजायाम् । १६९४ स्यम वितर्के । १६९५ गूर उद्यमन ।
 १६९६ शम १६९७ लक्ष आलोचने । 'नान्ये मितः-' इति मित्रनिषेधः । शाम
 यते । १६९८ कृत्स अवक्षेपणे । १६९९ न्रुट छेदने । कुट इत्येके । १७०० गल
 सवणे । १७०१ भल आमण्डने । १७०२ कूट आप्रदाने । अवसादने इत्येके ।

'आकुस्मादित्यत्र आहभिविधाविति मत्वा आह-तमभिव्याप्येति । ननु 'णिच्सञ्ज'
 इति सिद्धे आत्मनेपदविधानं व्यर्थमित्यत आह-अकर्तृगामिति । ननु 'दशि दंशने'
 णिजभावे दंशति इति कथम् । आकुस्मीयत्वेन णिजभावेऽपि तद्धो, दुर्वारत्वादित्यत
 आह-आकुस्मीयमिति । 'दंशसञ्जस्वजां शपि' इति नक्षोपमाशङ्क्य आह-नलोपे
 सञ्जीति । स्पश ग्रहणेति । अपस्पशत । 'अस्मृहावर' इति अम्बासस्य अस्त्वं इत्या-
 यकप्रदः । गूर लघमने । अयं दीर्घोपधः । गूरयते । तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ।
 इहोपधः । दिवादौ तु 'धुरी गुरी द्विसागरयोः' इति दीर्घोपध एवेति केचित् ।

१७०३ कुट्ट प्रतापने । १७०४ वञ्चु प्रज्ञम्भने । १७०५ वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धन प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिबन्धश्च । वर्षयते । १७०६ मद दृमियोगे । मादयते । १७०७ दिवु परिकृजने । १७०८ गृ विज्ञाने । गारयते । १७०९ विद चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्नोति श्यन्तुक्शनम्शेष्विदं क्रमात् ॥

१७१० मान स्तम्भे । मानयते । १७११ यु जुगुप्सायाम् । यावयते । १७१२ कुस्म नाम्नो वा (ग सू १९६) । कुस्म इति धातुः कुरितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा कुस्म इति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।

१७१३ चर्च अभ्ययने । १७१४ वुक् भषणे । १७१५ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भाषणे । प्रतिशब्दति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । १७१६ कण निमीलने काणयति । 'णौ चङ्यपधाया ह्रस्वः' (सू २३१४) 'काण्यादीनां वा' (वा ४६१३) इति विक-

ह्रस्वोपध इत्यन्ये । विदधातोर्धर्मेदे विकरणभेदं संगृह्णाति—सत्तायां विद्यते इत्यादि-
श्लोकेन । कुस्म नाम्नो वा । गणमूत्रम् । कुस्मेति पृथक्पदं अभिभक्तिरुम् । तदाह—
कुस्म इति धातुरिति । 'कुरितस्मयने वर्तते इति शेषपूरणं व्याख्यानमिति भावः ।
कुस्मयते इति । आकुस्मीयस्वादकर्तृणेऽपि फले आत्मनेपदम् । 'आकुस्मादात्मनेपदिन'
इत्यत्र आहमिधाविधाविधाश्रयणादिति भावः । अचुकुस्मतेति । उकारस्य गुरुतया अ-
भ्यासस्य कधुरकरत्वाऽभावाच्च सम्बन्धमिति भावः । 'नाम्नो वेत्यंशं व्याचष्टे—
अथवेति । नाम प्रातिपदिकं, तस्माद्वा णिज्भवतीत्यर्थः । तच्च प्रातिपदिकं कुस्मश-
ब्दात्मकमेव गृह्यते, प्रत्यासत्त्या । तथाच कुस्मेति धातोः कुस्मेति प्रातिपदिकाद्वा
गिजिति फलितम् । तत्र धातोः णिचः स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्य प्रातिपदिकात् णिचि
विशेषमाह—तत् इति । तस्मात् प्रातिपदिकादित्यर्थः । धात्वर्थे इति । करोतीत्यर्थे
व्याचष्टे इत्यर्थं वेत्यर्थः । न च 'तस्मिन् करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् णिच् सिद्ध
इति वाच्यम्, 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदनियमांशात् । इत्याकुस्मीयाः ।

अथ उपसर्गादिति । उपसर्गात्परः शब्दधातुः आविष्कारे वर्तते इत्यर्थः । अनुपस-
र्गाच्चेति । अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दधातुः णिचं लभते इत्यर्थः । 'आविष्कारे' इत्यस्यै,
वाङ्महत्त्वार्थं पृथगुक्तिः । 'शब्द आविष्कारे चेत्येतावत्येवोक्ते अनुपसर्गाद्भाषणेऽपि
स्वात् । तदाह—आविष्कारे इत्येवेति । काण्यादीनामिति । इदं वार्तिकं 'आजभासभाषा
इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । 'काणि राणि आणि भाणि हेति कोपयः षट् काण्यादयः'

न्यते । अचीकणत्-अचक्रणत् । १७१७ जभि नाशने । जम्भयति-जम्भति । १७१८ धूद क्षरणे । सूक्ष्यति । असूक्ष्मत् । १७१९ जसु ताडने । जास्रयति-जस्रति । १७२० पश बन्धने । पाशयति । १७२१ अम रोगे । आमयति । 'नान्ये मित-' इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्मादेतुमणौ 'न कम्यमिचमाम्' इति निषेधः । आमयति । १७२२ चट १७२३ स्फुट मेदने । विकासे शशपोः स्फुटति-स्फोटते इत्युक्तम् । १७२४ षट सञ्चाले । षाटयति । 'हन्त्वर्थश्च' (ग सू २००) । नवगणयामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्ते इत्यर्थः । १७२५ दिषु मर्दने । उदिरवाद्देवतीत्यपि । १७२६ अर्जं प्रतियन्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति । १७२७ धुषिर् विशब्दने । धोषयति । 'धुषि-रविशब्दने' (सू ३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधाल्लिङ्गादनित्याऽस्य णिच् । धोषति । हरित्वादङ् वा । अघुषत्-अघोषीत् । गयन्तस्य तु गजुघु-

इति भाष्यम् । अचीकणदिति । इस्त्वपक्षे लघुत्वाद्भ्यासस्य सम्बन्धमिति भावः । शशपेरिति । शविकरणे, शब्बिकरणे चेत्यर्थः । हन्त्यर्थादिति । गगान्त्रमिदम् । हन दिसागस्योरिति हनवातोर्द्विधा गमनं चार्थः । एतदर्थकाः ये धातवः स्वादिषु नवसु गणेषु पठिताः ते सर्वेऽपि चुरादौ पठिताः प्रत्येतस्या इत्यर्थः । ततश्च तेभ्यः स्वाथं णिर्नाप पक्षे भवताति कलितम् । तदाङ्-नवगणयामित्यादि । दिषु मर्दने । उदिरवा-दिति । उदित्करणम् । 'उदितो वा' इति वक्ष्यामिद्विकल्पार्थम् । शूवा-देवित्वा । इडभावे ऊट् । इटि तु 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधान् गुण इति स्थितिः । अस्य नित्यण्यन्तत्वे सति णिच्चा व्यवहारश्च । क्त्वायामिद्विकल्पस्य अप्रसक्तहृदिकरणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति अस्य दिषुधातोः णिविकल्पः इतीति भावः । धुषिर् विशब्दने । विशब्दने शब्दने स्वाभिप्रायाविकरण्य प्रतिज्ञानं च । स्वादौ स्वयं धातुरविशब्दना-र्थकः पठितः । धोषयतीति । शब्दने स्वाभिप्रायमाविकरोतीत्यर्थः, प्रतिज्ञानाते इति वा । लिङ्गादिति । इणिविधप्रकरणे धुषिर् अविशब्दने' इति सूत्रम् । अविशब्दनार्थ-कात् धुषधातोः निष्ठायाभिपन्न स्वादित्यर्थः । यथा धुषा रज्जुः । प्रसारितेत्यर्थः । अविशब्दने इति किम् ? अवधुषितं वाक्यम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । अत्र विशब्दनार्थ-कत्वाच्चेणिविधे इति स्थितिः । तत्र विशब्दनार्थकस्य धुषधातोः चासादिकत्वेन ण्य-न्तत्वनियमाणिञ्चा व्यवधानात्तः परा निष्ठा नास्त्येवेति इणिविधे विशब्दनपठे-दासौ व्यर्थः सन् चौरादिकस्याऽस्य विशब्दनार्थकस्य धुषेः णिच्चा विकल्पं गमयति । एवंच 'अवधुषितं वाक्य' मित्यत्र चौरादिकधुषेविशब्दनार्थकस्य निष्ठायाम् इणिविधो नेति भाष्ये स्पष्टम् । हरित्वादङ् वे । 'णिजभाषपक्षे' इति शेषः । ननु हरित्वादङ् णिविकल्पे सिद्धे 'धुषिर्विशब्दने' इति इणिविधसूत्रे 'अविशब्दने' इति पर्युदासस्य णिविकल्पपञ्चापकत्वाभ्यणकत्वेनो भाष्ये व्यर्थं इति चेत्, न-अत एव भाष्यादिति-

षत् । १७२८ आढः क्रन्द सातस्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानार्थ उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातस्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसा-
तस्ये' इत्याहुः । आघोषयति । १७२९ लस शिष्ययोगे । १७३० तसि १७३१ भूष
अलङ्करणे । अवतंसयति-अवतंसति । भूषयति । १७३२ अर्हं पूजायाम् । १७३३
ज्ञा नियोगे । आशापयति । १७३४ भज विश्राणने । १७३५ शृधु प्रमहने । अ-
शशषत्-अशीशृषत् । १७३६ यत तिकारोपस्कारयोः । १७३७ रक्त १७३८ लग्न
आस्वादने । रघ इत्येके । रग इत्यन्ये १७३९ अञ्चु विशेषणे । अञ्जयति । उ-
दित्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्जति । एवं शृधुजमुप्रभृती-
नामपि बोध्यम् । १७४० लिङि चित्रीकरणे । लिङ्गयति-लिङ्गति । १७४१ मुद
संसर्गे । मोदयति सकृन्वृत्तेन । १७४२ अस धारणे । ग्रहणे प्रत्येके । वारणे इ-
त्यन्ये । १७४३ उग्रस उच्छे । ऊकारो घात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । धामयति ।
उग्राशयति । १७४४ मुच प्रमोचने मोदने च । १७४५ वष स्नेहच्छेदापहरणेषु ।
१७४६ चर संशये । १७४७ च्यु सहने । हसने च इत्येके । च्यावयति । च्युस
इत्येके । च्योसयति । १७४८ भुवोऽवकल्कने । अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके ।
चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । १७४९ कृपेभ्य कल्पयति ।

'आ स्वदः सकर्मकात्' (ग सू २०१) । स्वदिमभिधाय्य सम्भवत्कर्मस्य

त्वाऽभावविज्ञानात् । एषच 'घुषिर्' विशदने' इत्यत्र घुषिरित्यस्य इका निर्देशमा-
श्रित्य प्रथमान्तत्वं मेवाश्रयणीयम् । 'हरित्त्वादङ्वे'ति मूलं तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमेवे-
त्यास्तां तावत् । आढः क्रन्द सातस्ये इति । आढः परः क्रन्दधातुः आह्वानसातस्येऽर्थे
णिचं लभते इत्यर्थः । यद्वा 'आढ' इत्यनन्तरं घुषिरित्यनुवर्तते । 'क्रन्दसातस्ये' इत्य-
र्थनिर्देशः । तदाह—अन्ये इति । लस शिष्ययोग इति । कौशले इत्यर्थः । तसि भूषति ।
अत्र तसिः प्रायेण अवपूर्वः । तदाह—अवतंसयतीति । ज्ञा नियोगे इति । आङ्पूर्वः ।
तदाह—आशापयतीति । आदन्तत्वात् पुष् । अजिज्ञपत् । यत निकारेति । तालव्याऽन्तः-
स्थादिः । यत्नो वा प्रैषो वा निकारः । यातयति । अयीयतत् । अञ्चु विशेषणे इति ।
व्यावर्तने इत्यर्थः । उदित्वाभाति । 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् कस्यायामिड्विकल्पार्थ-
मित्यर्थः । ण्यन्तात् णिच्चा व्यवधानात् इत्वावकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भावः ।
अन्वस्य नित्यण्यन्तत्वाद्ण्यन्तत्वम् असिद्धमित्यत आह—अत पवेति । च्यु सहने
इति । च्यावयति । अञ्चुवयत् । भुवोऽवकल्कने इति । अवकल्कनवृत्तेर्भूधातोर्णिच् स्या-
दित्यर्थः । कृपेच्चेति । अवकल्कनवृत्तेः कृपः णिच् स्यादित्यर्थः । कल्पयतीति । 'कृपो
रोङः' इति करकम् ।

आस्वदः सकर्मकादिति । आङ्मिधायो । तदाह—स्वदिमभिधायेति । तत्र 'स्वदः

एव भिच् । १७५० प्रस प्रहणे । प्रासयति फलम् । १७५१ पुष चारणे । पोष-
यत्याभरणम् । १७५२ दल विदारणे । दालयति । १७५३ पट १७५४ पुट
१७५५ छट १७५६ तुजि १७५७ मिजि १७५८ विजि १७५९ लुजि १७६०
भजि १७६१ लधि १७६२ त्रिसि १७६३ पिसि १७६४ कुसि १७६५ दशि १७६६
कुशि १७६७ घट १७६८ घटि १७६९ बहि १७७० बर्हि १७७१ बरहि १७७२
गुन १७७३ धूप १७७४ विन्डू १७७५ चीव १७७६ पुय १७७७ लोक १७७८
लोट्ट १७७९ णद १७८० कुप १७८१ तर्क १७८२ वृत् १७८३ वृधु भाषार्थाः ।
पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुजयति । तुजति । एवं परेषाम् । घाटयति ।
घयटयति । २५७२ नागलोपिशास्वृदिताम् ७।४।२॥ शिष्यग्लोपिनः शास्तेः
श्रुदितां चोपधाया ह्रस्वो न स्याच्चरूपरे यौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्त-
यति । वर्धयति । उदिस्वात्, वर्तति । वर्धति । १७८४ रुट १७८५ लजि
१७८६ अजि १७८७ दसि १७८८ भृशि १७८९ रुशि १७९० शीक १७९१
कसि १७९२ नट १७९३ पुटि १७९४ जि १७९५ चि १७९६ रवि १७९७ लवि
१७९८ अहि १७९९ रहि १८०० महि च । १८०१ लडि १८०२ तड १८०३
नल च । १८०४ पूरी आप्यायने । ईदित्वं निष्ठायामिनिषेधाय । अत एव नि-
ज्वा । पूरयति—पूरति । १८०५ रुज दिसायाम् । १८०६ ष्वद आस्वादने ।
स्वाद इत्येके । अस्तिस्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् अस्तिस्वदत् ।

आस्वादने इत्यस्य अकर्मकत्वादाह—सम्भवरकर्मस्य इति । इत आरभ्य आस्वदीयाः
सकर्मकाः । अदिस्त्वकर्मकः । पट् पुटति । एकप्रिणत् धातवः । आद्यास्त्रयष्टान्ताः ।
आद्यद्वितीयौ पवर्गप्रथमादौ । चतुर्थाद्या एकादश इदितः । त्रिसिपिसि इदुपधौ ।
अदुपधावित्येके । षोडशसप्तदशाविदितौ । अलुलोकत्, अलुलोचत् इत्यत्र
उपधाह्रस्वे प्राप्ते—नाग्लोपि । 'यौ चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते । गावित्यावर्तते ।
एकमग्लोपिन इत्यत्राश्वेति । द्वितीयं तु निषेधे परनिमित्तम् । तदाह—शिष्यग्लोपिन
इत्यादि । अलुलोकदिति । क्रदिरवाऽग्लोपोति निषेधेन उपधाह्रस्वाभावे सति कषुप-
रकत्वाभावाच्चाभ्यासदीर्घ इति भावः । उदिस्वादिति । 'वृत् वृधु' इत्युदित्वं 'उदितो
वा' इत्यप्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । प्यन्तात् शिष्या व्यवधानात् नेड्विक-
ल्पप्रसक्तिः । अतो शिष्यिकल्पो विज्ञायते इति भावः । पूरी आप्यायने । इनिषेधा-
येति । अप्यन्तात् क्त्वायामिनिषेधार्थमीदित्वम् । प्यन्तात् शिष्या व्यवधानाद्-
असक्तेः । अतो शिष्यिकल्पो विज्ञायते इत्यर्थः । स्वदधातुः षोपदेशः । दवाह—
अस्तिस्वदिति । आहोस्त्रसकारत्वात् । अभ्यासेऽकारस्य संयोगपरकत्वेन गुकत्वा-

‘आ धृषाद्वा’ (ग सू १०२) । इत ऊर्ध्वं विभावितणिचो धृषधातुमभिव्या-
प्य । १८०७ युज १८०८ पृच संयमने । योजयति-योजति । अयौद्धीत् । पर्व-
यति-पर्वति । पर्विता । अपर्वीत् । १८०९ अर्च पूजयाम् । १८१० षह मर्षणे ।
साहयति । ‘स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्’ । १८११ ईर क्षेपे ।
१८१२ ली द्रवीकरणे । लाययति-लयति । लेता । १८१३ वृजी वर्जने । वर्ज-
यति-वर्जति । १८१४ वृञ् आवरणे । वारयति-वरति-वरते । वरिता-वरीता ।
१८१५ ज वयोहानौ । जाययति-जरति । जरिता-जरीता । १८१६ जि च ।
ज्राययति-ज्रयति । ज्रेता । १८१७ रिच वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचयति-रेचति ।
रेका । १८१८ शिष असर्वोपयोगे । शेषयति-शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं
विपूर्वोऽतिशये । १८१९ तप दाहे । तापयति-तपति । तप्ता । १८२० तृप
तृप्ती । ‘संदीपने’ इत्येके । तर्पयति-तर्पति । तर्पिता । १८२१ छृदी सदापने ।
छुर्दयति-छुर्दति । छुर्दिता । छुर्दिष्यति । ‘सेऽसिचि—’ (सू १५०६) इति
विकस्यो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव प्रहणात् । चृप छप हप सन्दीपने
इत्येके । चर्पयति । छुर्पयति । १८२२ ढभी भये । दर्भयति-दर्भति । र्भिता ।

काऽभ्यासदीर्घः । दीर्घस्य त्विति । दीर्घमभ्यस्य त्वित्यर्थः । अषोपदेशत्वादिति । हस्व-
मभ्यस्यैव स्वहेः षोपदेशेषु परिगणनादिति भावः । श्यास्वदीया ।

आधृषादेति । गणसूत्रम् । विभावितणिच इति । विकल्पितजिष्काः । प्रत्येतक्या
इत्यर्थः । आहभिव्यासाविति मत्वा आह—धृषधातुमभिव्याप्येति । शिजभावपक्षे
आह—अयौद्धीदिति । अर्च पूजयामिनि । अयमनुदात्तेदिति शोकटायमः । अर्चयते ।
अर्चते । अस्य भ्वाद्गौ पाठः अनापः । अनेनैव सिद्धः । नच परस्मैपदार्थं भ्वादावचः
पाठ इति वाच्यम्, भ्वाद्गौ तस्याप्यात्मनेपदायतायाः शाकटाबनसम्मतत्वेन माध-
वोक्तेः । एवमश्रयानामाष्टीयाणां भ्वाद्गौ परस्मैपदेषु पाठः प्रामादिक एवेत्याहुः ।
ली द्रवीकरणे लाययतीति । लीलोरिति नुक् तु न, लासाहचर्यात् हेतुमण्यावेवाऽस्य
प्रवृत्तेः । लेतेति । ‘विभाषा लीयतेः’ इत्यात्वं तु न, तत्र र्नाशयत्विकरणयोरेव यका
निदृश इति भाष्यात् । वृञ् आवरणे । वरिता-वरीतेति । ‘वृत्तो वा’ इति दीर्घः । आ-
शीकिञि-त्रियात् । आत्मनेपदे तु ‘लिङ्सिचोः’ इति वेट् । वृथोष्ट-वरिषीष्ट । इडभा-
वपक्षे ‘डश्चेति कित्वाच्च गुणः । ‘न किङ्कि’ इति इटो न दीर्घः । अकृत । जि चेति ।
ह्रस्वान्तोऽयम् । रिच वियोजने इति । अनिडयम् । ततश्च शिजभावपक्षे नेट् । तदाह—
रेकेति । शिष असर्वेति । अयमप्यनिट् तदाह—शेष्टेति । अशिक्षदिति । ‘शक इगुपधा’-
दिति कसः । अयं विपूर्वोऽतिशये इति । वर्तते इति शेषः । अयमस्माद्विशिष्ट इत्यत्र
अधिक इति गम्यते । तृप तृप्ताविति । अनिट्सु श्यना निर्देशादयं से । तदाह—ति-

१८२३ इम संदर्भे । अयं तुदादावीदित् । १८२४ अथ मोक्षणे । हिसायां इत्येके । १८२५ मी गतौ । माययति-मयति । मेता । १८२६ ग्रन्थ बन्धने । ग्रन्थयति । ग्रन्थति । १८२७ शीक आमर्षणे । १८२८ चीक च । १८२९ अर्द हिसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति-अर्दति-अर्दते । १८३० हिसि हिसायाम् । हिसयति-हिसति । हिनस्ति इति श्मि गतम् । १८३१ अर्ह पूजयाम् । १८३२ आळः षट् पद्यर्थे । आसादयति-आसीदति । 'पाप्मा—' (सू २३६०) इति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् । १८३३ शुन्ध शौचकर्मणि । शुन्धिवा । अशुन्धीत् । अशुन्धिधाम् । १८३४ छद अपवारणे । स्वरितेत् । १८३५ जुष परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्पणे इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति-जोषति । प्रीतिसेव-नयोजुषत इति तुदादौ । १८३६ धूञ् कम्पने । यावित्यधिकृत्य 'धूञ्प्रीणोर्नुङ्व-क्तव्यः' (वा ४५१६) । धूनयति-धवति । धवते । केचित्तु 'धूञ्प्रीणोः—' इति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ कथादौ तुदादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये—

‘धूनीति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्त्तम् ।

वायुविधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीम् ॥’

१८३७ प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति । 'धूञ्प्रीणोः—' इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राय-यति-प्रयति प्रयते । १८३८ ग्रन्थ १८३९ ग्रन्थ सन्दर्भे । १८४० आप्ल लम्भने । आपयति-आयति । आप्त । आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते । १८४१ तनु भद्रोपकरणयोः । उपसर्गाच्च दैर्घ्यं । तानयति । वितानयति तनति वितनति । चन भद्रोपहननयोः इत्येके । चानयति । चनति । १८४२ वद सन्देशवचने । वाद-यति । स्वरितेत् । वदति-वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिय । ववदे । वद्यात् । १८४३ वच परिभाषणे । वाचयति-वचति । वक्ता । अवाक्षीत् । १८४४ मान पूजयाम् । मानयति-मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नतः । स्तम्भे तु मानयते । (इत्याकुस्मीयः) । मन्यते इति दिवादौ ।

तेति । छदी सन्दीपने इति । ईदित्त्वं निष्ठायामिणिवेधार्थम् । धुवति स्फुटितेति । शविक-रणस्य रूपम् । शस्य किंस्वाद्गुणाभावे उवङ् । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयतीति । 'धूञ्प्रीणोः' इति वार्तिकानुगति भावः । हरदत्तेति । अनेन भाष्याऽऽसम्मतत्वं सूचितम् । उपस-र्गाच्चेति । दैर्घ्यं तु उपसर्गादनुपसर्गाच्च परस्तनुषातुराष्टयीयो वेदितव्य इत्यर्थः । भद्रो-पकरणयोस्त्वनुपसर्गादेवेति भावः । वच परिभाषणे । अवाक्षीदिति । 'अस्यतिवक्षी'ति

मनुते इति तनादौ च । १८४५ भू प्राप्तावारमनेपदी । भावयते-भवते । णिच्
संज्ञियोगेनैवात्मनेदमित्येके । भवति । १८४६ गहं विनिन्दने । १८४७ मार्गं
अन्वेषणे । १८४८ कठि शोके । उत्पूर्वोऽयमुत्कथयाम् । कथठते इत्यात्मनेपदी
गतः । १८४९ मृजू शौबालङ्कारयोः । मार्जयति-मार्जति । मार्जिता-मार्ज्वा ।
१८५० मृष तितिज्ञायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति-मर्षति । मर्षते । मृष्यति-
मृष्यते । इति दिवादौ । सेचने णपि मर्षति । १८५१ धृष प्रसहने । धर्षयति-
धर्षति । इत्याधृषीयाः ।

अथादन्ताः । १८५२ कथ बाक्यप्रवन्वे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिः ।
कथयति । अल्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् । १८५३ वर ईप्सायाम् ।
वरयति । वारयतीति गतम् । १८५४ गण संख्याने । गणयति २५७३ ई च
गणः ७।४।६७७ गणेरभ्यासस्य ईत्साच्चकूपरे यौ चादत् । अजगणत्-अजी-
गणत् । १८५५ शठ १८५६ शठ सम्यगवभाषणे । १८५७ पठ १८५८ वठ
प्रत्ये । १८५९ रह त्यागे । अररहत् । १८६० स्तन १८६१ गदी देवशब्दे ।

लुका निदेशादङ् नेति भावः । 'वचिस्त्रयी'ति सम्प्रसारणम्-इत्याह इत्याधृषीयाः ।
अथादन्ता इति । वचयन्ते इति शेषः । अन्ते अकारो नेत्संज्ञकः, नाप्युच्चारणार्थं
इति भावः । तत्र कथधातोर्णिचि अतो लोपे 'कथि' इत्यस्मात् तिपि णपि गुणे अथा-
देशे कथयतीति रूपं वचयति । तत्र णिचमाधिराय उपधावृद्धिमाशङ्क्याह-अलोपस्य
स्थानिवद्भावादिति । अचः परस्मिन्निप्रत्ययेनेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । स्थानिनि
सति शास्त्रीयं यत्कार्यं तदेव 'स्थानिवद्देशोऽनल्लिध्या'वित्यत्रातिदिश्यते । यस्तु
स्थानिनि सति निमित्तव्याघाताच्च भवति तस्याऽभावस्य अज्ञास्त्रीयत्वाच्चाऽतिदेशः ।
अन्यथा 'नायक' इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐकारस्य आयादेशानापत्तेः । ईकारे स्था-
निनि सति आयभावस्य दृष्टत्वेन तस्याप्यैकारे अतिदेशप्रसङ्गात् । 'अचः परस्मिन्'
इत्यत्र तु स्थानिनि सति यत् शास्त्रीयं कार्यं प्रसज्यते तस्य, तदभावस्य चाज्ञास्त्रीय-
स्याप्यातिदेश इति भाषे स्पष्टम् । अतोऽत्र यकारादकारे सति प्रसक्तस्य उपधाबुद्धय-
भावस्य अज्ञास्त्रीयस्येऽप्यतिदेश इति सिद्धम् । लुकि चङि 'अचकथत्' इत्यत्र सन्व-
त्त्वमाशङ्क्याह-अल्लोपित्वादिति । सन्त्वविषये जायमातोऽभ्यासदीर्घः सन्वत्त्वं नापे-
क्षत इति पृथगुक्तिः । एवं वरादौ सर्वत्र ज्ञेयम् ।

गण संख्याने । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे 'अजगण'-
दित्येव प्राप्ते आह-ई च गणः । 'सन्वत्त्वलुपुनि' इत्यतः चकूपरे इति, 'अत्र लोप'
इत्यतः । अभ्यासस्येति चानुवर्तते । तद्वाह-गणेरभ्यासस्येति । 'अस्मृत्स्वर' इति
पूर्वस्माद्वत्प्रदर्शनं चकारानुक्त्यपत्तेः । तद्वाह-चादिति । सत्रगदी देवशब्दे इति । पं ।

स्तनयति । गदयति । अजगदत् । १८६२ पत गतौ वा । वा णिजन्तः । वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति-पतति । पताञ्चकार । अयतीत् । द्वितीये पात-
यति । अपीपतत् । १८६३ पष अनुसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । १८६४
स्वर आक्षेपे । स्वरयति । १८६५ रच प्रतियत्ने । रचयति । १८६६ कल गतौ
सङ्ख्याने च । १८६७ चह परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । १८६८ मह
पूजायाम् । महयति । महति इति शपि गतम् । १८६९ सार १८७० कृप
१८७१ अथ दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । भययति । १८७२ स्पृह ईप्सायाम् ।
१८७३ भाम क्रोधे । अवभामत् । १८७४ सूच पैशुन्ये । सूचयति । अपोपदेश-
त्वाच्च षः । असूचत् १८७५ खेट भक्षणे । तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ।
१८७६ खोट क्षेपे । १८७७ गोम उल्लेपने । अजुगोमत् १८७८ कुमार क्रीडा-
याम् । अचुकुमारत् । १८७९ शोल उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । १८८० साम
सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असोपमत् । १८८१
वेल कालोपदेशे । वेलयति । काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति । १८८२
पल्यूल लवनपवनयोः १८८३ वात मुखसेवनयोः । गतिमुखसेवनेषु इत्येके ।
वातयति । अववातत् । १८८४ गवेष मार्गणे । अजगवेषत् । १८८५ वात उप-

न्यगजने इत्यर्थः । स्तनश्च गद्गिरेति द्वन्द्वः । गद्गिति इका निर्देशः । गद्गित्यकारा-
न्तात् इकि अलोपे गद्गिति निर्देशः । एवञ्च प्राकरणिकमदन्तत्वं न व्याहृत्यते । पत
गतौ वेति । गतावर्थे पतधातुः णिच् वा लभत इत्यर्थः । तदाह—वा णिजन्त इति ।
आधृषीयत्वाऽभावात् विकल्पविधिः । यद्वा वाशब्दस्य अदन्तत्वं पञ्चाऽन्वयः । णिच्
तु नित्य एव । तदाह—वा । अदन्त इत्येके इति । प्रथमपक्षे तु अदन्तत्वमेव तदाह—
आद्ये पतयतीति । अललोपस्य स्थानित्वाच्च वृद्धिः । पताञ्चकारेति । गिजभावेऽप्यद-
न्तत्वात् 'कास्यनेकाच्' इत्यामिति भावः । चङि-अपपत्तत् । अलोपित्वाच्च दीर्घ-
सम्बन्धे । द्वितीये पातयतीति । तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वादुपधावृद्धिरिति भावः ।
अपीपतदिति । अलोपित्वाऽभावादीर्घसम्बन्धे इति भावः । कृपयतीति । अदन्तस्य स्वस्य
धात्वन्तरत्वात् 'कृपो रो लः' इति न भवति । स्पृह ईप्सायाम् । आप्तुमिच्छा ईप्सा ।
अवभामदिति । चङि अललोपस्य स्थानिवशान्नोपधाह्रस्वः । सूच पैशुन्ये । अपोप-
देशत्वादिति । अनेकाऽत्वादिति भावः । खेट भक्षणे । तृतीयान्त इति । टवर्गतृतीयान्त
इत्यर्थः । साम सान्त्वप्रयोगे । सान्त्वप्रयोगः अकटुभाषणम् । असन्ममदिति । अललो-
पस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः । ननु 'साम सान्त्वने' इति कथादेः प्राक् पुरातौ
पाठो व्यर्थः अनेनैव सिद्धेरित्यत आह—साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असोपमदिति ।
पूर्वपठिते सामधातौ मकारादकारस्य उच्चारणार्थतया उपधाह्रस्वः, दीर्घसम्बन्धे चे-

सेवायाम् । १८८६ निवास आच्छादने । १८८७ भाज पृथक्कर्मणि । १८८८ सभाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिष्वेव नयोः इत्यन्ये । सभाजयति । १८८९ ऊन परिहाण्ये । ऊनयति । 'ओः पुयण्जि—' (सू २६७७) इति सूत्रे पययोः इति वक्तव्ये वर्गप्रस्थाहारजकारग्रहो लिङ्ग 'यिचि अच आदेशो न स्याद्वित्त्वे कार्ये

त्यर्थः । यद्यपि 'साम सामत्वप्रयोगे' इत्येव प्राक् चुरादौ पठितम् । तथापि सामन्तवनस्य सामप्रयोगादनन्वत्वात्तथोक्तिरिति भावः । गवेष मार्गणे । मार्गयाम् अन्वेषणम् । चङि अल्लोपस्य स्थानिवशान्नोपधाहस्वः । तदाह—अजगवेषदिति । निवास आच्छादने । अनिनिवास्त् । ऊन परिहाणे । परिहाण्यं न्यूनीभावः । ऊनयतीति । णावतो लोप इति भावः । ननु चङि चङि ऊन इ अ त् इति स्थिते णिलोपे 'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य नक्षब्धस्य द्वित्वं अतो लोपे अल्लोपित्वेन सन्वत्वाभावादभ्यासे इवदीर्घयोरेभावे आटो वृद्धौ औननदिति रूपं वक्ष्यात् । तदनुपपन्नम्, द्वित्वात्प्रागेव परत्वादतो लोपे कृते निशब्दस्य द्वित्वे औननदित्येवमभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्गात् । नच द्वित्वे कार्ये असौ लोपस्य 'द्विवचनेऽचो'ति निषेधः शङ्क्यः, अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाऽभावात् इत्यत आह—ओः पुयण्जीत्यादि । 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रे 'ओः पययोरपरयोः' इत्येव वक्तव्ये 'पु' इति पवर्गस्य 'यणिति' प्रस्थाहारस्य जकारस्य च ग्रहणं लिङ्गमित्यन्वयः । कुत्र लिङ्गमित्यत आह—णिचोःयादि । द्वित्वे कार्ये णिजिनमित्तका अच आदेशो न स्याद्वित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वणान्वयः । तथाहि 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रम् । 'सनि परे यदङ्गं तदवयवाऽभ्यासोवर्णस्य इकारः स्यात् अवर्णपरकेषु यवर्गयण्जकारेषु परत इति तदर्थः । 'पूङ्'-पिपावयिषति, 'भू'-बिभाषयिषति, 'यु'-यियावयिषति, 'रू'-रिरावयिषति, 'लृङ्'-लिङ्गावयिषति, 'जु'-जिजावयिषति इत्युद्गाहरणानि । अत्र द्विः प्रथमनिमित्ते णिचि 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद्वृद्धयावादेशयोः कृतयोः अभ्यासेत्वाकारस्य हस्वे सति 'सन्त्यतः' इत्येव इत्वसिद्धेः पवर्गयणप्रस्थाहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । पकारयकारग्रहणं तु न व्यर्थम् । पिपावयिषति यियावयिषतीत्यत्र ठक्करीत्या 'सन्त्यतः' इति इत्वसिद्धावपि पिपविषते यियविषतीत्यत्र पूङ्धातोर्युधातोश्च अण्यन्तात् सनि अभ्यासे इराधं तदावयवकत्वात् । तत्र हि 'इकां शब्द इति क्त्वात् 'अयुः किति' इति प्राप्तमिणः । पेष बाधित्वा 'स्मिपूङ्गुवशां सनि' इति सनावन्तद्ध्वञ्जदभ्युञ्जयुण्भरज्जपि-सनाम्' इति च सूत्राभ्यामिति कृते इडादेः सनो द्वित्वानामित्त्वेन इटोऽपि द्वित्वनिमित्ततया 'द्विवचनेऽचि' इति गुणावादेशयोर्निषेधे सति 'पू' 'यु' इत्यनयोर्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या तत्र इराधं 'पययोः' रित्वावश्यकम् । वर्गप्रस्थाहारजकारग्रहणं तु 'द्वित्वे कार्ये णिचि अच आदेशो न स्याद्विनाशयेन व्यर्थमेव । तदा-अचने तु बिभाषयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्ययलक्ष-

इति । 'यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवशो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः ।' शापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन अचिकीर्तत् इति सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वम् । तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औन्ननत् । मा भवान्ननत् । १८६० ध्वन शब्दे । अदध्वनत् । १८६१ कृट् परितापे । परि-

णमाश्रित्य णिच् गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानां द्वित्वे अभ्यासे अका-
राऽभावेन 'सन्धतः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारप्रहणमर्थवत् । अतः द्वित्वे
कार्यं यावच्च आदेशो नेति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु 'वृत् सशब्दने' अस्मात् यौ 'उप-
धायाश्च' इति कृत इत्वे रपरत्वे कितं इत्यस्मात् लुङि चङि णिलोपे द्वित्वे हलादि-
शेषे कस्य चुत्वे उत्तरखण्डे इकारस्य 'उपधायां च' इति दीर्घ आचिकीर्तदिति रूपमि-
ष्यते । तच्च युज्यते, द्वित्वं कर्तव्यं यावच्च आदेशस्य निषिद्धतया इवार्थाप्रागेव कृत्
इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्त्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, कस्य चुत्वे, उत्तरखण्डे, कृत इत्वे, रप-
रावे, उपधादीर्घे अचिकीर्तदित्यापत्तेरित्यत आह—यत्र द्विरुक्तावभ्यासः । यत्र धातो
चाङ् द्विघञने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् अवशो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्यं
यावच्च आदेशो नेत्ययं निषेध इत्यन्वयः । यथापि धातोरवयवस्य एकाच्चा द्वित्वे कृते
अभ्यासोत्तरखण्डे द्वितीयस्याद्योभावादाद्योऽजित इत्यर्थमव । तथापि स्पष्टार्थं तदि-
त्याहुः । नन्वभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्णा लभ्यते इत्यत्र किमवयवः द्वित्वप्रवृत्तिरे-
लायां विवक्षितः उत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षितः ? नायं, सुधातोर्धन्तात् सनि चुङ्
वयिषतीत्यत्र 'क्षु' इत्यस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे प्राक्रियादशायामवर्णाऽभावेन
बृद्ध्यावादेशयोर्निषधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद्वृद्ध्यावादेशयोः साच् इत्य-
स्य द्वित्वे विक्षावयिषतीत्यापत्तः । न द्वितीयः, उन इ अ त् इति स्थिते सति 'न'
इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डे अल्लोपे सत्यवर्णाऽभावेन णौ अल्लोपस्य निषेधा-
प्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो लोपे साते 'नि' इत्यस्य द्वित्वे औन्ननदित्याप-
त्तेरित्यत आह—प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा । न त्वमुक्तैवेत्याग्रह इति भावः ।
सजातीये पुण्यजाम् अभ्यासोत्तरखण्डे अवयवपरत्वादनियमादिति भावः । सिद्धमिति ।
प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाऽभावाद्दत्त इत्यस्य न निषेध इति भावः ।
एवं च 'लुक्षावयिषति' इत्यत्र 'क्षु' इत्यस्य द्वित्वे प्राक्रियादशायामभ्यासोत्तरखण्डे
अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे तत्सत्त्वात् णौ गुणावादेशयोर्धन्त्येव द्वित्वे कार्यं निषेधः ।
औन्ननदित्यत्रापि यौ भवत्वेवाऽल्लोपस्य निषेध इत्याह—प्रकृते त्विति । औन्ननदि-
त्यत्रेत्यर्थः । नशब्दस्येति । अल्लोपात्प्रागेव नशब्दस्य द्वित्वाभ्यने प्रक्रियादशायामु-
त्तरखण्डे अवर्णाभावाद्दलोपस्य निषेधे साति नशब्दस्येव द्वित्वं न तु निशब्दस्येति
भावः । तत इति । नशब्दस्य द्वित्वाऽनन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप इति भावः । अत्र नश-
ब्दद्वित्वाद्यमेव उनधातोरद्वित्वत्वं स्थितम् । प.लान्तरं सूचयन्माह—मा भवान् ऊन्न-

दाहे इत्यन्ये । १८६२ केत १८६३ ग्राम १८६४ कुण १८६५ गुण चामन्त्रण्ये ।
चात्कूटोऽपि । कूटयति । संकेतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्त-
रम्-केत श्रावणे निमन्त्रणे च । केतयति । निकेतयति । कुण गुण चामन्त्रण्ये । च
कारात्केतेति । १८६६ कूण सङ्कोचने इति । १८६७ स्तेन चौर्ये । अतिस्तेनत् ।

आ गर्वादात्मनेपदिनः । १८६८ पद गतौ । पदयते । अपपदत । १८६९
गृह ग्रहणे । गृहयते । १८७० मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगयति इति कण्ठवा-
दिः । १८७१ कुह विस्मापने । १८७२ शूर १८७३ वीर विक्रान्तौ । १८७३ स्थू-
ल परिवृंहणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत । १८७५ अर्थ उपयाच्यायाम् । अर्थयते ।
आर्तयत । १८७६ सत्र सन्तानक्रियायाम् । असत्रयत । अनेकात्वात्त पोषदेशः ।
सिसत्रयिषते । १८७७ गर्व माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः ।
धातोः अन्त उदात्तः, लिटि आम् च फजम् । एवमप्येऽपि । इत्यागर्वायाः ।

१८७८ सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । १८७९ मूत्र प्रस्रवणे । मूत्रयति-

इति । अग्लोपिस्वान्नोपचाहस्व इति भावः । पाठान्तरमिति । 'केत श्रावणे' इत्यादि
ज्ञेयमित्यर्थः । चकारात्केतेति । समुच्चयते इति शेषः । संकोचने स्तीति । इतिशब्दः पा-
ठान्तरसमाप्तौ । स्तेनचौर्ये । अनेकात्त्वान्न पोषदेशोऽयमिति मत्वा आह-प्रतिस्तेनदि-
ति । गृह ग्रहणे ऋदुपधोऽयम् । गृहयति इति । अग्लोपस्य स्थानिवशान्न गुण इति
भावः । लुङि अजगृहत् । अग्लोपिस्वान्न सन्वयस्यम् । मृग अन्वेषणे । मृगयते इति ।
इहाप्यग्लोपस्य स्थानिवशान्न गुणः । 'मार्गं अन्वेषणे' इत्याद्युपोषस्य तु मार्गयति
मार्गति इति च गतम् । अर्थ उपयाच्यायाम् । अर्थयते इति । अर्थ इ इति स्थिते अतो
लोपः । न तु 'अचो ऽङिति' इति वृद्धिः, वृद्धेर्लोपो वृद्धीयानिति न्यायात् । 'अथंवे-
दयो'रित्यापुक्तु न, तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । गर्व माने । अभिमाने इत्यर्थः । ननु
कथादावस्य पाठो व्यर्थः, अदन्तत्वे फजाम्भावात् । नच सन्वयस्य निवृत्तौ अग्लोपि-
त्वात् अदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, लघुपरकशाभावादेव तदप्रसक्तेः । नाप्यग्लोपस्य
स्थानिवशात् उपधावृद्धिर्निवृत्त्यर्थमदन्तत्वमिति शङ्क्यम् । गकारादकारस्यानु-
भावादेव तदप्रसत्तेरित्यत आह-अदन्तत्वमामर्थ्याणिज्विकल्प इति । ननु गदन्ते इत्य-
त्र णिजभावेऽप्यदन्तत्वं निष्फजमिति कथं तस्य विकल्पापत्तयेत्यत आह-धातो-
न्त उदात्त इति । तेन 'गवंते' इत्यत्र वकारादकार उदात्तः फजति । अदन्तत्वाभावे तु
गकारादकार उदात्तः स्यादिति भावः । लिट्याम् चेति । 'गर्वाङ्गके, इत्यत्र 'का'त्वेने-
काच्च' इत्याम्प्रत्ययोऽप्यदन्तत्वस्य फलमित्यर्थः । अन्यथा अनेकात्वाभावादाह
न स्यादिति भावः । एवमप्येऽपीति । 'मूत्र प्रस्रवणे' इत्यादावित्यर्थः । इत्यागर्वायाः ।
सूत्र वेष्टने । अनेकात्त्वान्नपोषदेशत्वार्थमस्य अदन्तत्वमिति च ततोऽस्य णिज्विक-

मूत्रति । १९१० रुद्ध पाठये । १९११ पार १६१२ तीर कर्मसमाप्तौ । अपपा-
रत् । अतितीरत् । १९१३ पुट संसर्गे । पुटयति । १६१४ वेक दर्शने इत्येके ।
अदिधेकत् । १९१५ कत्र शीथल्ये । कत्रयति-कत्रति । कर्त इत्यप्येके । कत-
वति-कर्तति । 'प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' (ग सू २०३) । प्रातिपदि-
कादात्वर्थे णिच्स्यात् , इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाववरभावटिलोपविन्मत्तुल्लोप-
यणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वयणावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वा-
द्वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । 'गौ चङि-' (सू २३१४) इत्यत्र भाष्ये तु
'वृद्धेलोपो वलीयान्' इति स्थितम् । अपपटत् । 'तस्करोति तदाचष्टे' (ग सू

२३५) । कत्र शीथल्ये । कत इत्यपीति । अदन्तत्वसामर्थ्यादस्य णिज्विक्वर इति मत्वा
आह—कर्तयति कर्ततीति । प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च । चुरादिगणसूत्रमिदम् ।
'इष्ट'वदिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः । तेन भुवमाचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्टस्य षिट् च' इति
षिडागमो न भवति । तदाह-इष्टे यथेति । अत्र 'भास्वर्थे' इत्यनेन करणम् । आख्यानं
दर्शनं वचनं श्रवणमिष्यादि गृह्यते । पुंवद्भावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्टेत्यत्र, भस्यादे'
इति पुवश्चम् । 'द्रदिष्ट' इत्यत्र 'र ऋतो हलोर्देल्लघोः' इति रभावः । अतिशयेन साधुः
साधिष्टः इत्यत्र टिलोपः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्टः इत्यत्र 'विन्मतोर्लृक्' इति विनो
लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्टः इत्यत्र मतपो लृक् । अतिशयेन स्थूलः स्थविष्टः इ-
त्यादौ 'स्थूलदूरयुव' इत्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्टः
इत्यादौ 'प्रियस्थिरे'त्यादिना प्रस्थाद्यादेशः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्टः इत्यत्र भ-
त्वाच्च कुश्वम् । एते इष्टे इव यावपि परतः स्युरित्यर्थः । पटयतीति । पटुमाचष्टे इ-
त्याद्यर्थे णिच् । इष्टवत्त्वात् टेरिति टिलोप इति भावः । ननु उकारस्य टेलोपे सति
अरलोपित्वात् सन्वत्त्वं न स्यादित्यत आह—परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोप इति । 'अचो
क्लिति' इति उकारस्य वृद्धौ कृतायां औकारस्य टेलोपः । अकृतायां तु वृद्धौ उकार-
स्य टेलोपः । ततश्च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विचिरनित्यः' इति न्यायेन टिलोपोऽ-
नित्यः, वृद्धिस्तु टिलोपे कृते सति नैव भवतीति साऽप्यनित्या । एवंच वृद्धिटिलोप
योर्भयोर्मध्ये परत्वात् उकारस्य वृद्धिः औकारः । तस्याऽवादेशात्प्रागेव परत्वात्
वाणादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च औकारस्य टेलोप इत्यर्थः । एवंच अनरलोपित्वात् सन्व-
त्वमिति मत्वा आह—अपीपटदिति । एतच्च 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः
स्पष्टम् । स्थितमिति । तथाच वृद्धेः प्रागुकारस्य लोपे अरलोपित्वाच्च सन्वत्वमित्यर्थः ।
भाष्ये उभयथा दर्शनाम्रूपद्वयमपि साध्विति बोध्यम् । शब्देन्दुशेखरे तु 'वृद्धेः लोपो
बलीयान्' 'गौ चङि' इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम् , 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रभाष्यं त्वेक-
देशयुक्तिरिति प्रपञ्चितम् । अत्र पुंवद्भावादिकमुदाहर्यते । एनीमाचष्टे एतयात् । पुवद्भा-
वात् ङीङमकारयोनिवृत्तिः । इवमाचष्टे वृढयति । 'र ऋत' इति रभावः । स्रग्विष्णुमाचष्टे

२०४) । पूर्वस्यैव प्रशब्दः । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं निबन्धः । [लङ्-
स्त्वविवक्षितः । 'तेनातिक्रामति' (ग सू २०५) । अश्वेनातिक्रामति । अश्वयति ।
इतिनातिक्रामति इत्ययति । 'धातुरूपं च' (ग सू २०६) णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं
प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम्—'आख्यानात्कृतस्तदा-
चष्टे कृश्लुक्प्रकृतिप्रस्थापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' (वा १७६६) इति । कंस-
वधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं-इन्-इ इति स्थिते । २५७४ हनस्तोऽ-

स्त्रजयति । 'विन्मतो'रिति विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयति । मनुषो लुक् । अन्नवृत्त-
परिभाषया न वृद्धिः । स्थूषमाचष्टे स्थवयति इत्यादिषु यगादिकोपः । प्रियमाचष्टे
प्रापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादिषु प्रस्थस्काद्यादेशाः । अन्नवृद्धिर्भवत्येव, 'द्वयो'
रितिनिर्देशेन अन्नवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणात् । स्त्रविश्रममाचष्टे स्त्रजयति । सु-
वृत्तात् विहितस्य विनो लुकि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तं कुःवं भवाम्न भवति ।
तत्करोति तदाचष्टे । इदमपि चुरादिगणसूत्रम् । प्रातिपदिकारित्यनुवर्तते । तत्करोति,
तदाचष्टे इति चार्थे प्रातिपदिकाणि च स्यादित्यर्थः । आचारिकविव प्रातिपदिकादेशे-
हम् । ननु 'प्रातिपदिकाद्धार्वथे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पूर्वस्यैव
प्रपञ्च इति । ननु करोति आचष्टे इति वर्तमाननिर्देशादकरोदित्याद्यर्थेषु न स्यादित
आह—करोत्याचष्टे इत्यादि । लङ् इति । उपलक्षणम् । तेन भूते भविष्यति द्वित्वे बहु-
त्वे च प्रत्ययो भवत्येव । तेनातिक्रामति । इदमपि गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्धार्वथे'
इत्यस्यैव प्रशब्दः । वाचा अतिक्रामति वाचयति इत्यत्र कुःवं तु न शङ्क्यम्, असुब-
न्तादेश प्रातिपदिकात् प्रत्ययोपपत्तेः । धातुरूपं चेति । इदमपि गणसूत्रम् । णिच्प्रकृति-
रिति, प्रतिपद्यते इति धात्यादस्य व्याचष्टे—णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते इति । ननु
प्रातिपदिकात् धात्वर्थे णिच् भवति, णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं च प्रतिपद्यते इति प्रतीयमा-
नार्थाश्रयणे भुक्तमाचष्टे भुक्तयतीति न स्यात् । भुक्तशब्दस्य भुजधातुरादेशः स्यादि-
त्यत आह—चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति । किमनुक्तसमुच्चयते इत्यत आह—तथाच
वार्तिकमिति । आख्यानात् कृत इति । 'हेतुमति च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं स्थितम् ।
आख्यान वृत्तकथाप्रबन्धः । तद्वर्चिनः क्रुदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्ट इत्यर्थे
णिच् कृते णिच्प्रकृत्यवयवभूतस्य कृतः लुक्, तस्यैव कृतः वा प्रकृतिः हनादिधातु-
रूपा, तस्याः प्रस्थापत्तिः, आदेशादिविकारपरिधायनं स्वरूपेणावस्थानं भवतीत्यर्थः ।
'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यंशस्तु मूल एव व्याख्यास्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयती-
त्युदाहरणम् । 'हननं वधः' । 'हनश्च वधः' इति भावे हनधातोः अप्रत्ययः प्रकृतेः
वधादेशः । कंसस्य वधः कंसवधः, तदव्याख्यानपरवाक्यसम्बन्धी विशिष्टः । तमा-
चष्टे इत्यर्थे णिच् । अप्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृतिभूतस्य हनधातोर्वधादेशस्य च
निवृत्तिः । तथाच फलितं दर्शयति—इह कंसं इन् इति स्थिते इति । हनस्तोऽचिन्तः ।

चिण्णलोः ७।३।३२॥ हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णत्वज्जे जितिणिति । नन्व-
त्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाहद्वित्वयोर्दोषः । किं च कुत्स्वतत्त्वे
न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्च
इति चकारो भिन्नक्रमः-कारकच । चात्कार्यम् । हेतुमणिवचः प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमण्याौ

‘हन’ इति षष्ठी । ‘त’ इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । तदाह—हन्तेस्तकार इति । ‘अन्ता-
देशः’ इत्यलोऽन्त्यपरिभाषया सिद्धम् । जिति णिति चेति । ‘अचो ङिति’ इत्यतस्त-
दनुवृत्तेरिति भावः । तथाच हनो नकारस्य तत्त्वे ‘हो हन्तेः’ इति कुत्वेन हस्य चकारे
‘घातोति’ ण्यन्तं फलितम् । ततो लटि ‘घातयति’ इति रूपं स्थितम् । कृतो लुकि
समासनिवृत्तौ सुब्लुकोऽपि निवृत्तौ कंसमिति च स्थितम् । ‘आख्यानात् कृतः’ इति
वार्तिकस्थं ‘प्रकृतिवच्च कारक’मित्यंशं शङ्कोत्तरत्वेन योजयिष्यन् शङ्कामन्तरायति—
नन्विति । कंसविशिष्टस्येति । कंसवधशब्दस्येत्यर्थः । तस्मादेव णिचो’ विधानादिति
भावः । ननु कंसवधशब्दस्य अङ्गत्वे का हानिरित्यत आह—तद्वेति । कंसवधशब्द-
स्याङ्गत्वात् अङ्गद्वित्वयोर्विषये दोषः स्यात् । कंसशब्दात्पूर्वमङ्गागमः स्यात् । कंस-
इत्यस्य द्विवचनं स्यात् इत्येते तु कंसमजीघतत् इत्येवं हनधातोरेवोभयमित्यर्थः ।
किं चेति । कंसं घातयतीति कुत्स्वरेण न स्यातामित्यर्थः । कुत इत्यत आह—घातो-
रिति । घातोर्हन् इत्यादितत्तत्स्वरूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये घातोर्विहितप्रत्यये
कार्यविज्ञानमिति परिभाषयेत्यर्थः । तेन वाङ्मनस्यत्र ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ इति
तत्त्वं न भवतीति ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथाच प्रकृते कंसं
घातयतीत्यत्र ‘हो हन्तेः’ इति कुर्यं ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ इति तत्त्वं च न स्याताम् ।
अत्र णिचः प्रातिपदिकाद्विहितत्वेन घातोर्विहितत्वाऽभावादित्यर्थः । अत्र प्रत्ययल-
क्षणेन कृदन्ततया कृत्प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वेन कंसस्येति षष्ठी । स्यादित्यप्याक्षेपोऽपि बो-
ध्यः, तत्परिहारस्यापि वच्यमाणायात् । तामिमां शङ्कामधोक्तीकारेण परिहरति-स्त्य-
मिति । कंसवधशब्दस्यैवाङ्गत्वमित्यापत्तीक्रियते दोषापादनं तु नाप्तीक्रियत इत्यर्थः ।
प्रकृतिवच्चेतीति । ‘आख्यानात् कृतः’ इति वार्तिके प्रकृतिवच्चेति चकारः भिन्नक्रमः ।
‘प्रकृतिव’दित्यनन्तरपठितः चकारः कारकमित्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीय इति भावः ।
सदेवाभिनीय दर्शयति—कारक चेति । चकारोऽयमनुक्तसंप्रसार्य इत्याह—वात्कार्य-
मिति । ‘समुच्चयते’ इति शेषः । तथाच कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति फलितम् ।
अत्र प्रकृतिशब्देन हेतुमणिवचः प्रकृतिर्विवक्षिता, आख्यानात् । प्रकृताविव प्रकृति-
वत् । सप्तम्यन्ताद्वतिः । तदाह—प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमण्याविति । ‘प्रयुज्यमाने सतीति
शेषः । ‘कारक’मित्यस्य विवरणं द्वितीयान्तमिति । द्वितीयातृतीयादिकारकविभक्त्यन्त-
मित्यर्थः । इन्ति कंसं कृत्वा, तं प्रेरयतीत्यर्थं कंसं घातयति, कंसमजीघतदित्यादौ हेतु-
मण्यवस्थे प्रयुज्यमाने यत् द्वितीयादिकारकविभक्त्यन्तं यच्च कार्यं कुःवत्तत्त्वाद्भि-

यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्त्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघत्सु । 'कर्तृकरणाद्वात्वर्थे' (ग सू २०७) कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । अग्निना हन्ति असयति । १६१६ वष्क दर्शने । १६१७ चित्र चित्रीकरणे । आलेख्यकरणे इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । चित्र इत्ययमद्भुतदर्शने शिष्यं लभते । चित्रयात । १६१८ अंस समाधाते । १६१९ वट विभाजने । १६२० लज प्रकाशने । वटि लजि इत्येके । वष्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठवलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति गथापयति इत्यादि । १९२१ मिश्र सम्पर्के । १६२२ संप्राम युद्धे । अयमनुदात्ते । अकारप्रश्लेषात् । अससङ्ग्रामत । १६२३ स्तोम श्लाघायाम् ।

त्वादि तत्सर्वं 'आख्यानात् कृत' इत्यस्योदाहरणे कंसवधमाचष्टे कंसं धातयात, कंस-वधमाचष्ट कंसमजीघत्सु इत्यादावपि भवतीति फलितम् । तत्र कारकमित्यनेन कंसात् षष्ठी निरस्ता, उदाहृतहेतुमण्यन्तस्थले कृद्योगाऽभावेन कर्मणि द्वितीयाया एव सत्त्वात् । 'कार्य'मित्यनेन तु कुत्वतत्त्वे कंसस्य अङ्गद्विर्वाचनसंशयं बोध्यम् । आख्यानादश्च कथञ्चिद्बृत्तानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसवधादिकथापरः । तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । 'द्वितीयान्तमित्यत्र द्वितीया-अ हणमुपलक्ष्यम् । तेन पुण्ययोगमाचष्टे पुण्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये स्पष्टम् । कर्तृकरणाद्वात्वर्थे । इदमपि गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' इत्यस्यैव प्रपञ्चः । कर्तुः करणं कर्तृकरणं, न तु कर्ता च करणं च इति द्वन्द्वः व्याख्यानात् । तदाह—कर्तृव्यापारार्थमिति । अभिमतफलोत्पादनार्थमित्यर्थः । साधकतममिति यावत् । नन्वेवं सति 'करणाद्वात्वर्थे' इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—न तु चक्षुरादिमात्रमिति । कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्तौ चक्षुरादीन्द्रियमेव सुप्रसिद्धत्वात् करणादिति कथं न गम्येत । अतः कर्तृग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु 'साधकतमं करणम्' इति शाकट्यादिप्रसिद्धकरणस्य ग्रहणौचित्यात् कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमेव । केचित्तु कर्तृकरणादात द्वन्द्व-माश्रित्य 'देवदत्तन बाधयति देवदत्तयतीति कर्तृरुदाजहुः कदाचिद्दर्शने इति । चित्रे-त्यनुवर्तते । तदाह—चित्र इत्ययमिति । कदाचिद्दर्शने इत्यस्य विवरणम्—अद्भुतदर्शने इति । चित्र चित्रीकरणकदाचिद्दर्शनयोरेत्येव सुवचम् । वटि लजि इत्येके इति । ननु कथादावनयोः पाठो व्यर्थः । इदितोरनयोः टकारजकारागतयोरदन्तत्वस्याऽप्रसक्तेः कलाभावाच्चेत्यत आह—अदन्तेष्विति । अदन्तेषु वाटवलात् वण्ट कञ्जेति कदाचि-ददन्तत्वमप्यनयोर्ज्ञाते । अदन्तत्वस्य च फलाभावादतो लोपं बाधित्वा 'अचो ऽचो' इति वृद्धौ 'अतिही' इति पुर्णत्वर्थः । फलितमाह—वण्टापयतीति । बाकटा-

अवुस्तोमत् । १९२४ छिद्र कर्णभेदने । करणभेदने इत्यन्ये । कर्ण इति चास्वन्तरमि-
त्यन्ये । १९२५ अन्ध द्रष्टृपक्षाते । उपसंहारे इत्यन्ये । आन्दधत् १९२६ दण्ड दण्ड-
निपातने । १९२७ अङ्ग पदे लक्षणे च । आशक्त । १९२८ अङ्ग च । आञ्जगत् ।
१९२९ सुख १९३० दुःख तत्क्रियायाम् । १९३१ रस आस्वादनस्नेहनयोः । १९३२ व्यय
वित्तसमुत्सर्गो । अव्यययत् । १९३३ रूप रूपाक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूप-
क्रिया । १९३४ छेद द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् । १९३५ छुद अवारणे इत्येके । छुद-
यति । १९३६ लाभ प्रेरणे । १९३७ वण गात्रविचूर्णने । १९३८ वर्ण वर्णक्रिया-
विस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति ।
विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तोतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (ग सू २०८)
अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः । तद्यथा-१९३९ वर्ण हरितभावे ।
अपपर्यात् । १९४० विष्क दर्शने । १९४१ क्षिप्र प्रेरणे । १९४२ वस निवासे । १९४३ तुल्य
आवरणे । एषमान्दोलयति । प्रेक्ष्णोलयति । विडम्बयति । अवधोरयति इत्यादि । अन्ये तु
दशगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रज्ञौकिकवैदिका बोध्याः । अग्रे

यनस्त्विति । अविशेषोऽयम् । संग्राम युद्धे । गणसूत्रमिदम् । युद्धवाचि संग्रामेति प्राति-
पदिकं करोत्यर्थे णिच् लभते इत्यर्थः । ननु 'प्रातिपदिकाद्वात्' इत्येव सिद्धे किमर्थ-
मिदमित्यत आह—अनुदात्तेति । एतदात्मनेपदार्थमिति भावः । ननु संग्रामशब्दस्य
प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वात् कथमनुदात्तेत्यमित्यत आह—प्रकारप्रवृत्तेषादिति । संग्राम-
शब्दादनुदात्तानुनासिकं पररूपेण प्रदिल्लस्य निर्देशादिति भावः । अससंग्रामेति । क्वचि-
चकि संग्रामशब्दस्य व्यन्तस्य अङ्गत्वात् ततः प्रागडिति भावः । एतच्च भृशादिसूत्रे
कैयटे स्पष्टम् । अग्लोपिष्वाक्षोपधाह्रस्वः । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखाजुकूले दुःखा-
जुकूले च व्यापारे इत्यर्थः । सुख दुःखेति प्रातिपदिकाभ्यां तत्करोतीत्यर्थे णिच् स्यादिति
यावत् । 'प्रातिपदिकाद्वात्' इत्येव आभ्यां णिजिष्वाहुः । बहुलमेतन्निदर्शनम् । गणसूत्र-
मिदम् । एतेषां कथादीनाम् अदन्तानां निदर्शनं पाठ इत्यर्थः । तदाह—अदन्तेति । बहु-
लग्रहणस्य फलमाह—बाहुलकादिति । अपपर्यादिति । अग्लोपिष्वाक्ष सन्वयमिति भावः ।
त्रिप प्रेरणे क्षिपयति । अग्लोपस्य स्थानिवशाच्च गुणः । एवमग्रेऽपि । वस निवासे । अस-
यति । अदन्तत्वाक्षोपधावुद्धिः । आन्दोलयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अग्लोपिष्वाक्षोपधाह्रस्वः ।
तदेवं 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यस्य कथाद्यदन्तविषयत्वमुक्त्वा मतान्तरमाह—अन्ये
त्विति । भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादिः, क्षिवादिः, स्वादिः, तुदादिः, रुधादिः, तनादिः,
ऋधादिः, चुरादिरिति दशगणी, तद्विभूता अपि सौत्राः उपभृतयः, कौकिकाः प्रेक्ष्णो-
कादयः, वैदिकाः 'तद्वशांसि रात्रिमिरसुभन्' इत्यादौ सुभ्रादयश्च संगृहीता मवन्ती-

रूपलेखन-पङ्क्तिरेखनप्रकारः

“हलादिः शेषः” इत्यस्य तथा व्याख्यानं कुस्त, येन ‘आट, आटतुः’ इत्यत्र दोषो न भवेत् । “हलादिः शेषः” अभ्यासस्यादिर्हलं शिष्यते, अन्ये हलोऽलुप्यन्ते इति सूत्रार्थे ‘पपाच’ इत्यादौ अभ्यासस्यादिर्हलं वर्तते, तत्र अन्यहलो लोपो भवति । ननु ‘आट, आटतुः’ इत्यादौ तु अभ्यासस्याद्यक्षरो हल् नास्ति तत्र कथं हल्लोपः स्यादिति चेदुच्यते—“ह्रस्वोऽहलादिः शेषः” इति संहितापाठे, अभ्यासस्य ह्रस्वो भवतु । ततोऽभ्यासोऽहल् भवतु—ह्रस्वाह-तो भवतु, ततोऽभ्यासस्यादिः शिष्येत्, अभ्यासस्याद्यक्षरो वर्तता नाम इति वाक्यार्थत्रयेणा जादिधातुष्वपि अभ्यासोऽहल् भवतु इति वाक्यार्थेन न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् ।

‘येन नाव्यवधानम्’ इत्यस्याभिप्रायो दर्शनीयः । ननु “पुगन्तलघूपधस्य च” इत्यत्र “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” इत्यस्याङ्गविशेषणत्वं सार्वधातुकार्धधातुकाऽव्यवहितस्याङ्गस्यैको गुणो भवतीत्यर्थकारणे भिनत्तीत्यत्रापि गुणापत्तिः, तयोरिको विशेषणत्वे तु ‘भेत्ता’ इत्यत्रापि गुणो न स्यात्तत्काररूपस्यैकवर्णस्य व्यवधानेन सार्वधातुकाऽव्यवहितत्वाऽभावादित्याशङ्क्य समाधत्ते—‘येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि भवति’ इति । यद्वर्णकर्तृकव्यवधानशून्यत्वं न सम्भवति तद्वर्णव्यवधानेऽपि भवतीति तदर्थः । तथाच सूत्रसार्धव्यापैकवर्णव्यवधाने प्रवृत्ताव-यनेकवर्णव्यवधानेऽप्रवृत्त्या ‘भेत्ता’ इत्यत्र गुणो जातः, ‘भिनत्ती’त्यादौ तदभावश्च । “दीधी-वेवीटाम्” इत्यत्रत्येहग्रहणस्यैवात्र शापकत्वम् । एवञ्च अस्मिन्निषेधसूत्रे गुणाऽभावार्थमेवेतो ग्रहणम्, उक्तरीत्या गुणाऽभावोपपादनेन व्यर्थमेवेतो ग्रहणः; शापिते तृत्तार्थे सर्वं समञ्जसम् ।

भवतात् इत्यत्रापवादभूतस्यापि “ङिच्च” इत्यस्य कथमुत्सर्गेण बाधो दक्षितः ? तत्सङ्कल्लार्थतां प्रदर्शयत । ‘परान्त्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः’ इति परापेक्षयाऽपवा-दस्य प्रबलत्वाद् भवतादिरयादिषु “ङिच्च” इत्यन्तादेशत्वमेव युक्तमिति चेद्, सत्यम् । तथापि अन्तादेशत्वादन्वार्थशून्येषु आनङादिषु चरितार्थो “ङिच्च” इति विधिः, द्विष्टादित्यादौ लघू-पधादिगुणनिषेधेन, स्तुतात् युतादित्यादौ “उतो वृद्धिलुकि हलि” इति विहिताया वृद्धिनिषेधेन उष्टादित्यत्र सम्प्रसारणेन च सम्भवत्प्रयोजने तातडो ङकारे मन्दं मन्दं प्रवृत्तः सन् परेणोत्स-र्गसूत्रेण बाध्यते । ननु तातङ्विषये “ङिच्च” इति विधिर्मन्दं प्रवर्तताम्, तथापि पूर्वोक्तपरि-भाषया परस्यापि सर्वादेशविधेरपवादभूतेन “ङिच्च” इत्यनेन बाध एवाचितः । सत्यम् । तथापि इहोत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि समबलत्वम् । अपवादशास्त्रस्य हि परान्त्यान्तरङ्गापेक्षया प्राबल्ये निरवकाशत्वमेव बीजम् । तेन “ङिच्च” इति विधिः आनङादिङित्वमन्तादेशवैक-प्र-योजनकं प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशत्वाद् ऋदिति परिगृह्यन् कृतार्थतामनुभवन् तातङो ङित्वं प्रयोजनान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादुपैक्षते ।

बासुदो ङित्वत्वेन भूमात् इत्यत्र गुणाभावरूपस्य फलस्य सत्त्वेऽपि कथं ङित्वो-क्तेः” इत्यादिप्रत्येन प्रतिपादितो दीर्घताभिप्रायः सङ्गच्छते । कथं वा ङित्वोक्त

रूपलेखन-पङ्क्तिलेखनप्रकारः

“हलादिः शेषः” इत्यस्य तथा व्याख्यानं कुरुत, येन ‘आट, आटतुः’ इत्यत्र दोषो न भवेत् । “हलादिः शेषः” अभ्यासस्यादित्त्वोऽशेष्यत्, अन्ये हलालुप्यन्ते इति सूत्राय ‘पपाच’ इत्यादौ अभ्यासस्यादित्त्वो वर्तते, तत्र अन्यहलो लोपो भवति । ननु ‘आट, आटतुः’ इत्यादौ तु अभ्यासस्याद्यन्तरो हल् नास्ति तत्र कथं हल्लोपः स्यादिति चेदुच्यते—“ह्रस्वोऽहलादिः शेषः” इति संहितापाठः, अभ्यासस्य ह्रस्वो भवतु । ततोऽभ्यासोऽहल् भवतु—ह्रस्वोऽहलो न भवतु, ततोऽभ्यासस्यादिः शिष्येत्, अभ्यासस्याद्यन्तरो वर्तते नान इति वाक्यार्थत्रयम् । जादधातुष्वपि अभ्यासोऽहल् भवतु इति वाक्यार्थेन न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् ।

‘येन नान्यवधानम्’ इत्यस्याभिप्रायो दर्शनीयः । ननु “पुनस्तलपूपधस्य च” इत्यत्र “सर्वधातुकाधेधातुकयोः” इत्यस्याद्वाविशेषणत्वं सार्वधातुकार्धधातुकाऽव्यवहितस्याङ्गस्येको गुणो भवतीत्यर्थकरणे भिनत्तीत्यत्रापि गुणापत्तिः, तयोर्गो विरोधस्यैव न ‘भेत्ता’ इत्यत्रापि गुणो न स्यात्तत्कारूपरूपैकवर्णस्य व्यवधानेन सार्वधातुकार्धधातुकाद्व्यवहितत्वात्तत्वादित्याशङ्क्य समाधत्ते—‘येन नान्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि भवति’ इति । यद्वर्णकृतकव्यवधानशून्यत्वं न सम्भवति तद्वर्णव्यवधानेऽपि भवतीति तदर्थः । तथाच सूत्रमार्थव्यापकव्यवधाने प्रवृत्तावप्यनेकवर्णव्यवधानेऽप्रवृत्त्या ‘भेत्ता’ इत्यत्र गुणो जातः, ‘भिनत्तीत्यादौ’ नरमात्रम् । “दीर्घा-वेदीराम्” इत्यत्रत्येह्ग्रहणस्यैवात्र आपकत्वम् । एवं अभिमात्रपेयस्यैव गुणाऽभावाद्येमेवैवो ग्रहणम्, उक्तरीत्या गुणाऽभावोपपादनेन व्यर्थमेवैवो ग्रहणः आपत्ते तत्कार्थं सर्वं समञ्जसम् ।

भवतात् इत्यत्रापवादभूतस्यापि “डिच्च” इत्यस्य कथमुत्सर्गेण बाधो दाशतः ? तत्सङ्गतार्थतां प्रदर्शयत । ‘परिन्त्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलायः’ इति परिपञ्चयाऽपवादस्य प्रवृत्तत्वात् भवतादित्यादिषु “डिच्च” इत्यन्तादेशत्वमेव युक्तमिति चेद्, मत्स्यम् । तथापि अन्तादेशत्वादव्याप्यशून्येषु आनङादिषु चरितार्थो “डिच्च” इति विधिः, त्रिष्टादित्यादौ लघु-पधादिगुणनिषेधेन, स्तुतात् युतादित्यादौ “उतो वृद्धिर्नित्ताल” इति त्रिष्टादित्यादौ वृद्धेनिषेधेन उष्टादित्यत्र सम्प्रसारणेन च सम्भवत्प्रयोजने तातडो ङकारे मन्द मन्द प्रवृत्तः सन् परेणोक्त-गोत्रेण बाध्यते । ननु तातड्विषये “डिच्च” इति विधिमेव प्रवर्तयाम्, तथापि पूर्वोक्तपाप-भाषया परस्यापि सर्वादेशविधेरपवादभूतेन “डिच्च” इत्यनेन बाधोऽपचितः । मत्स्यम् । तथापि इहोत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि समबलत्वम् । अपवादशास्त्रस्य हि परिन्त्यान्तरङ्गापवादा-प्राबल्ये निरवकाशत्वमेव बीजम् । तेन “डिच्च” इति विधिः आनङादिदेशत्वमन्तादेशवैक-प्रयोजनकं प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशत्वात् भट्टति परिगृह्यन् कृतार्थानामुभयम् तातडो ङित्वं प्रयोजनान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादुपेक्षते ।

यासुटो डिक्करणेन ‘भूयात्’ इत्यत्र गुणाभावरूपस्य फलस्य सत्त्वेऽपि कथं “डिच्चो-क्तेः” इत्यादिग्रन्थेन प्रतिपादितो दीर्घताभिप्रायः सङ्गच्छते । कथं वा डिक्कारोक्त

परित्यज्य शानचः शिखमाश्रितमित्युदाहरणपुरस्सरं लेखसोष्ठवेन व्याख्येयम् । भूया-
दित्यत्र यासुतो डित्वस्य गुणाभावरूपं न फलं, गुणाभावस्य लिङो डित्वेनैव सिद्धत्वात् ।
'यदागमा' इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशपरस्मैपदावयवः । अवयवे कृतं डित्वमानर्थक्या-
त्तदङ्गन्यायेन समुदाये आगमविशिष्टविवादी विश्राम्यति, ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव डित्वसिद्धेर्या-
सुतो डित्वविधिव्यर्थः । न च स्थानिभूतलिङो लकारस्याल इत्वेन गुणनिषेधविधावाश्रयणादन-
लिङाविति निषेधः शङ्क्यः । “धुमास्थागापाजहातिसां हलि” इति “क्ङिति” विहितस्य ईत्व-
स्य “न त्यपि” इति निषेधेनानुबन्धकार्येऽनलिवधाविति निषेधाभावज्ञापनादतो दीक्षिताभिप्रायः
सङ्गत एव । ननु कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनलिवधाविति निषेध इत्यत्र यासुतो डित्ववचनं शापकं
भवितुं नार्हति । अनुबन्धकार्ये सर्वत्रानलिवधाविति निषेधाभावे सत्यपि यासुतो डित्वस्य तिप्-
सिप्भिर्वागमयासुतो डित्वार्थमावश्यकत्वात् । नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिप्सिप्तां डित्वं स्थानि-
वत्त्वलभ्यम् । “हलः इनः शानञ्छो” इति सूत्रमाध्या “डिच्च पिच्च पिच्च डिच्च” इति प्रप-
ञ्चिज्ञप्त्वात् । अत्र एव रुपादित्यादौ विशेषविहितेन डित्वेन पित्वस्य बाधात् “उतो वृद्धिर्नुकि
हलि” इति न प्रवर्तते इत्यपरितोषात् डित्वोक्तिं परित्यज्य शानचः शिखमाश्रितम् ।

यासुतो डित्करणस्य प्रयोजनं निरूपय । “न त्यपि” इति सूत्रेणऽनु बन्धकार्ये कर्तव्ये
“अनलिवधौ” इति निषेधो न प्रवर्तते इति ज्ञापितेन स्थानिवद्भावात् लिङवृत्तिडित्वधर्मस्यान-
नयेन डित्वप्रयुक्ते कार्ये सिद्धे “यासुट् परस्मैरदेशूरात्तो डिच्च” इति सूत्रे डिट्प्रदृश्यं व्यर्थमेव ।
तदेव व्यर्थं सत् ‘कचिदनुबन्धकार्येऽपि “अनलिवधौ” इति निषेधः प्रवर्तते’ इति ज्ञापयति । तेन
‘बन्धमाणा’ इत्यत्र ङीपोऽभावः सिद्ध इति फलम् । न च भाष्ये “पिच्च डिच्च डिच्च पिच्च”
इति व्याख्यानादौपदेशिकत्वेन तिबादिवृत्तिपित्वेन आरोपितो लिङवृत्तिडित्वधर्मो बाध्यते इति
“यासुट्” इति सूत्रे डिट्प्रदृश्यं सफुल्लमिति वाच्यम् ? “हलः इनः शानञ्छो” इत्यत्र पूर्ववत्स्था-
निवत्त्वेन शित्वधर्मस्य आनयनेन सिद्धो व्यर्थभूतेन शानञ्छकशकारेण पूर्वार्थस्य ज्ञापितत्वात् ।

“अतो येयः” इत्यत्र ‘सार्वाधातुके’ इत्यनुवृत्तेः फलं लिख । “अतो येयः” इत्यत्र
सार्वाधातुकपदाननुवृत्तौ मध्ये पठिता अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” इति न्यायात्
“अतो येयः” इति शास्त्रम् “अतो लोप” इत्यस्यैव बाधको भवेत्, न तु “अतो दीर्घो यञि”
इति सूत्रस्य । एवञ्च ‘चिकीर्ष्याद्’ इत्यत्र इयादेशापत्तिः, भवेदित्यत्र च परत्वाद् “अतो दीर्घो
यञि” इति सूत्रेण दीर्घापत्तिरिति दोषद्वयपरिहारार्थं सार्वाधातुकपदानुवृत्तिः कार्येति दिक् ।

‘भवेयुः’ इत्यत्र “उत्स्यपदान्तात्” इत्यस्य प्राप्तिः कथं वारिता । ‘भवया—उस्’ इति
जावे अत्र परत्वाश्रित्यत्वाच्च “उत्स्यपदान्तात्” इति सूत्रं बाधित्वा “अतो येयः” इति इयादेशे
‘भवेयुः’ इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु सार्वाधातुकसंज्ञानिरपेक्षस्य “उत्स्यपदान्तात्” इति सूत्रस्या-
न्तरङ्गत्वेन परस्मैपदस्याप्यस्यादिति “अतो येयः” इति सूत्रस्य सार्वाधातुकावयवस्य यास्
इत्यस्त्वेयादेशः स्यादिति व्याख्या कार्या । तेन च सज्जोपस्थापवाद इय् स्यात् । न च ‘अतो
यास् इय्’ इत्यत्र सत्यं सूत्रं यत्र कोपे च सति यजोपस्थापिद्धत्वात् गुणे न भवतीति वाच्यम् ।
सौम्यमिति दिक् ।

‘प्रत्यये किम् ? ववश्च, इमां फक्किं यथायं प्रतिपादय । ओवश्च छेदने, लिटि णल् द्वित्वं “लिट्यभ्यासस्य” इति अभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः । उगत् । रपरत्वम् । इलादिः शेषः । ‘ववश्च’ इति रूपम् । “उरत्” इत्यत्र अङ्गस्याधिकारो वर्तते । ततश्चाङ्गावयवाभ्यासकां- रस्याऽस्त्याप्रत्यये परे इति सूत्रार्थो भवति । एवञ्चात्वादेशः परिनिमित्तो भवतीति वकारस्य स- म्प्रसारणे कर्तव्ये “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति सूत्रेण ऋकारवृत्तिसम्प्रसारणत्वप्रकारे आ- नीय “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति सूत्रेण वकारस्य सम्प्रसारणं न भवति । यदि अङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपो न स्यात्तदा “अचः परस्मिन्” इति सूत्राप्रवृत्त्या वकारस्य सम्प्रसारणं स्यादेव ।

आमो मकारस्येत्वाभावं निरूप्य “कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादन्यस्याप्रयोगो प्रमाणं दर्शय । ननु “इजादेश्च गुग्मतोऽनृच्छः” इत्येतत्पूर्वविहितोऽऽमृधत्कमकारस्य हलत्वेन इत्संज्ञा स्यादिति चेद् ? न । आसृधातोः कासृधातोश्च “दयायासृश्च” “कासृप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” इति आसृविधानसामर्थ्यात् । यद्यत्र मकारस्येत्संज्ञा स्यात्तदा आसृधातोः कासृधातोश्चाऽऽमृ- धानं व्यर्थं स्यात्तत्रापोत्संज्ञाया दुर्वारत्वादिनि तत्सामर्थ्यादित्संज्ञाऽभावकल्पनेन न प्रकृते काप्या- पत्तिः । न च मित्वादित्यादयः परत्वसामर्थ्यादसंज्ञातविरोधिन्यायेन सवर्णदीर्घस्यैव बाधोऽस्तिवति वाच्यम् । सवर्णदीर्घवाचापेक्षया इत्संज्ञाबाधस्यैव समुचितत्वात् । ननु “कृञ्ग्रहणप्रयुज्यते” इत्यतः कृजोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे “आमृप्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य” इत्यत्रत्यकृञ्ग्रहणं फलाभाव- द्बर्थं सज्ज्ञापयति—भवत्यन्यस्याऽप्यनुप्रयोगः । तेन “कृञ्भस्तिथोगे सम्पद्यमाने कर्तरि च्विः” इत्यत्र कृञ्भदमादाय “कृजो द्वितीया” इत्येतद्व्यक्तकारेण कृञ्प्रत्याहाराश्रयणेन कृञ्भस्तीना- मनुप्रयोगलाभः । तेषां कृञ्भस्तीनां क्रियासामान्यवाचकत्वेनाऽम्प्रकृतीनां क्रियाविशेषवाचित्वेन तदर्थयोरभेदान्नयः सामान्यविशेषयोर्बोधे नोत्पद्यते इत्यादौ विधेयांशेऽधिकावगादिशाब्दबोधस्य नवीनैरभ्युपगमात् । नचोक्तरीत्या कृञ्भस्तिनामे सम्पदोऽपि प्रत्याहारान्तर्गतत्वेन लाभात्कुतो न प्रयोग इति वाच्यम् । तस्य तथात्वेऽपि अनन्वितार्थत्वेन अप्रयोगात् । तथा च—एषाञ्चक्रे इत्यादित एककर्तृकभूतानयनपरोक्षकालिकवृद्धयभिन्नक्रियेति शाब्दबोधः ।

‘इन्दाञ्चकार’ इत्यत्रापि कुतो न तत्किति साधु वदत । नन्विन्दाञ्चकारेत्यादौ परग- मिनि क्रियाफले “आमृप्रत्ययवत्” इति सूत्रेण मास्वात्मनेपदम् ‘इदि परमैश्वर्ये’ इति धातोः पर- स्मैपदित्वेनात्मनेपदाभावात् । आत्मगामिनि तु क्रियाफले “स्वरितञित्” इत्यात्मनेपदं दुर्वारम् । अस्य सूत्रस्य एषाञ्चक्रे इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याप्राप्तस्य विधान एव समर्थ- तया तत्रात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभावात् इति प्रष्टराशयः । उत्तरयितुस्त्वयमाशयः—अस्मिन् सूत्रे “पूर्ववत्सन्ः” इति पूर्वसूत्रात्पूर्ववदित्यनुवर्त्य “आमृप्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य” इत्येकं वाक्यं, “पूर्ववत्कृजोऽनुप्रयोगस्य” इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र पूर्ववदिति तृतीयान्तादितिः । पूर्वेण पूर्वप्रयुक्तेन एषादिधातुना तुल्यमित्यर्थः । तत्र वाक्यद्वयस्य समानार्थकत्वे वैयर्थ्याद् द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं सम्पद्यते पूर्ववदेवात्मनेपदं ननु तद्विपरीतमिति । एवञ्च पूर्ववाक्येन एषाञ्चक्रे इत्यादौ कृजः परगमिन्त्यपि क्रियाफले आत्मनेपदविधिः, द्वितीयवाक्येन तु इन्दाञ्च- कारेत्यादौ कर्तृकमिति क्रियाफले “स्वरितञित्” इत्यात्मनेपदस्य चिह्नितः क्रियते ।

“एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इति सूत्रे एकाच्ग्रहणस्य प्रयोजनमुपपाद्य ननु ऊददन्तैरित्यादिना परिगणितानामनुदात्तोपदेशधातूनामेकाच्चाव्यभिचारादेकाच्ग्रहणं मास्तु । ‘उपदेशेऽनुदात्तात्’ इत्येवास्तु । एतावतैव कर्तुं चक्रे इत्यादाविहन्निषेधसिद्धेरिति प्रष्टुराशयः । उत्तरदिस्तोस्त्वयमाशयः । यङ्लुकि चर्करितेत्यादौ णिनषेधव्यावृत्तये । एकाच्ग्रहणम् । न च कृतेऽप्येकाच्ग्रहणे कथं यङ्लुग्व्यावृत्तिः । कृते द्वित्वेऽनेकाच्त्वेऽपि धातूपदेशे एकाच्चादिति वाच्यम् । “इतिपाशपाऽनुबन्धेन” इत्यादिकारिकया तन्निषेधात् । एवञ्च व्यर्थं भूतेनानेनैकाच्ग्रहणेनैव ज्ञाप्यते । न च इतिपाशपाद्यंशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य “उपपदमतिङ्” इत्यादौ दृष्टत्वात् ।

‘आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एव गृह्यते, शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात्’ इयं फक्किा व्याख्याया । “अत एकहल्मध्येऽनादेशादेलिटि” इति सूत्रेऽनादेशादेरिति पदे आदेश आदौ यस्य स आदेशादिः न आदेशादिरनादेशादस्तस्येति समासे जाते आदेशपदेन यो हि वैरूप्यस्य रूपान्तरस्य सम्पादकः—कारकः, स एव ग्राह्यः । यथा—‘जगाद्’ इत्यत्र गकारस्य जकारादेशो भवति । तत्र गकारस्यान्यद्रूपं जायते । तथा च दधधात्वादौ दकारस्य दकाररूपादेशो जातेऽपि एवाभ्यासलोपी भवत एव । प्रमाणञ्चात्र “न शसदद्वादित्युणानाम्” इति सूत्रे एवप्रतिषेधार्थं शसिद्वयोः पाठः । अन्यथा आदेशपदेन यदि सामान्यादेशस्य ग्रहण स्यात्तदा शसिद्वयोरपि “अभ्यासे चर्च” इति सूत्रेण शकारस्य शकाररूपादेशो दकारस्य च दकाररूपादेशो भवत्येवेति तत्रैवविधायकगुत्राप्रवृत्तौ निषेधकशास्त्रे तयोः पाठो निष्फल एव ।

बोपदेशकारिका व्याख्यायताम् । बोपदेशान् संगृह्णाति—“संक्-सृप्-सृ-स्त्व-सृज्-स्त्-स्याऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः बोपदेशाः ध्वष्-स्विद्-स्वद्-स्वञ्-स्वप्-स्मिङ् ॥” इति । संप्रति—दन्त्याजन्तसादयः एकाचः बोपदेशाः स्तुरित्यन्वयः । दन्त्यश्च अञ्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरी यस्य स दन्त्याजन्तः, तथाविधः सः—सकारः आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यपरकोऽत्परकश्च यः सकारस्तदादय एकाचो धातव इदानीं कृतसत्वास्सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेनोपदिष्टा इति प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नन्वेवं सेकृप्रभृतीनामपि बोपदेशत्वं स्यात्, आद्यानां चतुर्णामित्परकसादित्वादन्त्यानाञ्च त्रयाणां दन्त्यपरकसादित्वादतः सेकृप्रभृतीन्वारयति । नन्वेवमपि ध्वष्कादीनामसङ्ग्रहः स्यात्, एषु सकारस्य दन्त्यात्परकत्वाभावात्, अतस्तान्संगृह्णाति—ध्वष्केत्यादिना । अत्र दन्त्यपदेन केवलदन्त्यो गृह्यते, न तु दन्त्योष्ठजोऽपि ध्वष्कादीनां पूर्वग्रहणाज्ज्ञापकात् ।

“तस्मान्नुद् द्विहलः” इति सूत्रे ऋकारैकदेशस्य रेफस्य हलत्वेन ग्रहणे द्विहलग्रहणस्यानेकहलपलक्षणत्वे च प्रमाणं प्रदर्शयत । “तस्मान्नुद् द्विहलः” इति सूत्रे ऋकारैकदेशस्य रेफस्य हलत्वेन ग्रहणे इदं प्रमाणम्—‘एओङ्’ ‘ऐओच्’ इति हि सूत्रभाष्ये “नुहिव-धिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्” इति प्रतिपाद्य ‘वर्षेकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते’ इति समर्थितम् । इदमेव च तत्र मानम् । द्विहलग्रहणस्यानेकहलपलक्षणत्वे च द्विग्रहणमेव प्रमाणम् ।

अन्यथा हल इत्येव विदध्यात् । आत आटेत्यादौ एकहल्धातुषु तु न दोषः “अश्नोतिश्च” इति नियमात् तस्मादुक्तार्थे प्रमाणं प्रदर्शितम् ।

‘उवोख’ इत्यत्रामोऽभावं निरूप्य ‘उखतुः’ इति रूपं शाङ्कानिरामपूर्वकं साधय । उवधानोः “परोक्षे लिट्” इति लिटि, तिपि, णलि, द्वित्वे, अभ्यासकार्ये कृते ‘उ उव् अ’ इति भूते “पुगन्तलघूपधस्य च” इति गुणे “अभ्यामस्यासवर्णे” इत्युवङि ‘उवोख’ इति जायते । न च अत्र इजादिगुरुमत्वात् आम् स्यादिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । तथाहि—आर्धधातुकाव्यवहितान्नावयव इक् इत्याकारकसम्बन्धेन जायमानो गुणादेशो गुरुमत्वेन इगाध-धातुकयोर्मध्ये पतिष्यतः आम्प्रत्ययस्य निमित्तं न स्यात् । उवधानोः “परोक्षे लिट्” इति लिटि, लिटस्तसि, “परस्मैपदानां णलतुमुस्थल०” इत्यादिना अतुसि द्वित्वं अभ्यासकार्ये उ उव् इति स्थितेऽङ्गाधिकारत्वात् “वाण्यादाङ्गं बर्लायः” इति परिभाषया ‘पञ्जन्यवलक्षणप्रवृत्ति-र्भवति’ इति युक्त्या पूर्वं ह्रस्वो भवति ततो दीर्घः । दीर्घं च कृते “लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते” इति न्यायात् पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशे प्राप्नोति ह्रस्वो न भवति । परत्वाच्चेत्यस्यायमाश-यः—“अकः सवर्णे दीर्घः” इति सूत्रस्य परत्वात्ताम परकालेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च “हलादि-शेषः” इति सूत्रात्पूर्वं ह्रस्वस्वनतः खनोपस्ततो दीर्घः । एवञ्चैकस्मिन् काले ह्रस्वदीर्घयोः प्रवृत्त्यभावेन “वाण्यादाङ्गम्” इति परिभाषाया विषय एव नास्तीति दीर्घं कृते ‘लक्ष्ये लक्षणम्’ इति न्यायादध्रस्वामावः ।

‘विव्यतुः’ इति शाङ्कानिरासपूर्वकं साधय । अजधानोः “परोक्षे लिट्” इति लिटि, “लिट् च” इति आर्धधातुकसंज्ञायाम् “अजैर्व्यधजघोः” इति वीभावे मति लिटोऽतुमि “लिटि धातोरनभ्यासस्य” इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् अभ्यासकार्ये च कृते “असंयोगाद्भिट् कित्” इति लिटः कित्वाद्गुणाभावे इयङपवादे “एरनेकाच” इति यणि विव्यतुः इति रूपम् । नन्वत्र द्वितीयवकारस्य यकारात्मकहल्परकत्वात् “उपधायाञ्च” इति इकारस्य दीर्घः स्यादिति चेद् ? न । ईकारस्थानिकस्य यकारस्य “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन हल्परत्वाभा-वात् । न च “न पदान्त” इति स्थानिवद्भावस्य निषेधः स्यादिति शङ्क्यम्, “स्वरदीर्घ्यलो-पेषु लोपाजदेश एव न स्थानिवत्” इत्युक्तेः ।

क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य नियमार्थत्त्वमुपपाद्य नियमाकारः स्पष्टमुपपादनीयः । ननु “कृमृभृ” एषां त्रयाणामनुदात्तत्वात् “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इत्यनेन वृज उदात्त-त्वात् “अयुकः किति” इत्यनेन थलोऽकित्वात् “अयुकः किति” इत्यस्याप्रवृत्त्या ‘ववर्थ’ इति वेदे निर्देशाच्च सर्वत्रैवेतिनषेधे सिद्धे चतुर्णां ग्रहणं व्यर्थं सत् “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इति प्रकृत्याश्रयेण “अयुकः किति” इति प्रत्ययाश्रयेण च लिटोऽणिनषेधश्चेत्तर्हि क्रादिभ्यश्चतुर्थ्य-एवेति नियमयति । वृजस्तु वेदे एवेति च । तेनान्येषां धातूनां लिटौ, लोके ‘ववरिध’ इति च फलद्वयं सिद्धयति । स्वादीनां चतुर्णां ग्रहणं तु विहितसम्भावनया भारद्वाजमतेन कदन्तास्ति-रित्स्वादीनां थलोऽङागमः प्राप्नोति तन्निषेधार्थम् । वमादिषु क्रादिनियमेन प्राप्तस्यैव विव्यतुः निषेधार्थमेवेति विध्यर्थमेव । तथाहि—क्रादिनियमात् क्राधन्येषां धातूनां लिटौप्राप्तौ अजन्ता-

नाम् “अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम्” इत्यनेन थलीणिनपेधे सिद्धे “ऋतो भारद्वाजस्य” इति सूत्रं व्यर्थं सत् अजन्तानामकारवताश्च थलीणिनपेधश्चेत्तर्हि ऋदन्तानामेवेति सामान्यापेक्षया निवामकम् । तेन थलि ऋदन्तादन्येषां धातूनां भारद्वाजमतेनेटि, अन्वेषामाचार्याणां मते इङ्गमेवै च पेचिथ पपक्थ विवयिथ विवेधेत्यादिस्थलेषु द्वे द्वे रूपे सिध्यतः । नच भारद्वाजनियमेन स्त्वादीनामपि थलीट् स्यादिति वाच्यम् । “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” इति परिभाषया “अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम्” “उपदेशोऽस्त्वतः” इति सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैवेणिनपेधस्य भारद्वाजनियमस्य निवर्तकत्वात् । क्रादिनियमेन स्त्वादिग्रहण-
खम् “अचस्तास्वत्” इति “उपदेशोऽस्त्वतः” इति सूत्रद्वयञ्चेणिनपेधार्थं वर्तते । तथाच—यथा भारद्वाजनियमेन ऋदन्तातिरिक्ताधातुषु सूत्रद्वयं न प्रवर्तते, तथैव स्त्वादिग्रहणमपि न प्रवर्तता-
मिति न शङ्क्यम् । “अनन्तरस्य” इति न्यायादित्यलम् ।

‘संज्ञायाः कार्यकालत्वात्’ इति कारिका व्याख्येया । शास्त्रेऽस्मिन् ‘कार्यकालं संज्ञा-
परिभाषम्’ ‘यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्’ इति पक्षद्वयमप्यस्ति । तत्र कार्यकालपक्षपातिमाध-
बमतं तावद्वयाच्चे—संज्ञाया इत्यादिना । “सन्वल्त्तुनि” “दीर्घो लघोः” इति सूत्रद्वये अङ्ग-
स्येति अभ्यासस्येति चानुवर्तते । तेनाङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् ।
द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याहियते । तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन
यत्र कृत्स्नमङ्गं द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्त इति । एवञ्चा-
ङ्गस्य एकाच्चेत्येव सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, नत्वनेकाच्चेषु चकारत्यर्थापत्यर्थोऽप्यादिषु । अत्र
प्यन्तेभ्य एभ्यश्चङि कृत्स्नमङ्गं न द्विरुच्यते, अपि तु हलादेः प्रथमावयवोऽजादेस्तु द्वितीयाव-
यवो द्विरुच्यते । एवञ्चैतेषाम् अचचकासत् ; आर्तथपत् । और्णुनवत् इत्येवं रूपाणि भवन्ति ।
नन्वेवं ह्रस्वहलादिदेशेष्वनुत्वादीन्यपि अमेकालु न स्युः । नचेष्टापत्तिः । दिदरिद्रासति,
विगणयिषतीत्यादि लक्ष्यस्य सर्वसम्मत्त्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्षाश्रयत्वाद् आह—
वस्तुत इति । अङ्गस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्वादङ्गावयवाभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णञि प्यन्ते
चङि नु इत्येकदेशस्यापि द्वित्वे और्णुनवदित्यत्र “दीर्घो लघोः” इत्यभ्यासदीर्घो भवति । अर्थ-
माचष्टे इत्यर्थं शिच्यापुगागमोऽर्थापिधातोश्चङि णिलोपे उपधाह्रस्वे थप् इत्यस्य द्वित्वेऽपि दीर्घस्य
‘सन्वत्’ इतीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्निथपदित्येवरूपं भवतीति जानीम इति तृतीयश्लोकार्थः ।

अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह—चकास्ताविति । उभयमिदमित्यस्य
दीर्घः सन्वच्चेत्येतद् द्वयमित्यर्थः । न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया—व्यवस्थया पक्षभेदेनेत्यर्थः ।
चङ्परि णौ यल्लक्षिते व्याख्याने न स्यात् । चङ्परि णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्यात् ।
एवञ्च अचचकासत्, अचीचकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । नन्वस्मिन् व्याख्यानभेदे
किं प्रमाणमित्यत आह—इति व्याख्याविकल्पस्येति । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्याऽणलोपेऽपि
तद्वन्वयः किमर्थं इत्यत आह—णेरलोपेऽपीति । अगितामपीति—कसु कान्तावित्यादीनामपी-
त्यर्थः । सिद्धये—दीर्घसन्वद्भासिद्धयर्थमित्यर्थः । अन्वया कसुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोप-
भादायाण्यलोपित्वादीर्घसन्वद्भावौ न स्वातामित्यलम् ।

‘कथं उदयति’ इति शास्त्रासमाधानपूर्वकं लिख । ननु अयथातुरात्मनेपदे पठित इति शानच्प्रत्ययस्यैव युक्तत्वेनोदयतीति शतप्रत्ययान्तप्रयोगः कथमिति चेद् ? न । कटीत्यत्र प्रसिद्धस्य ईधातोः प्रयोगस्य सत्त्वात् । अथवा चक्षिङ्धातो इकाररूपानुदात्तस्वरैरेवात्मनेपदे सिद्धे ङकारोपादानं न व्यर्थं सद् “अनुदात्तत्वनिमित्तकमात्मनेपदमनित्यं भवति” इति बोधयति । तेन अयधातोर्नुदात्तत्वेऽपि उक्तवचनेन शतप्रत्ययस्य सिद्धिरिति स्वांशे चारिताभ्यम् । अन्यत्र फलन्तु ‘स्फायन्’ इत्यत्र अनुदात्तत्वलक्षणात्मनेपदस्याभाव इति दिक् ।

चिण्प्रत्ययान्तक्रियायां सर्वत्र तृतीयान्तस्य कर्तुरन्वयो दृश्यते, एवं सति ‘अप्यायि तरुहस्तोऽसौ’ इत्यत्र असौ इत्यस्य अप्यायि इत्यत्र अन्वयः कथं सङ्गच्छते इति प्रतिपाद्य । अत्र चिण्प्रत्ययो भावकर्मणोर्विधायते तत्रैव कर्ता तृतीयान्तो भवति, प्रत्ययेन भावकर्मणोः उक्तत्वात्कुतश्चानुक्तत्वात् अनुक्तं कर्तरि तृतीयाविधानात् । ‘अप्यायि तरुहस्तोऽसौ’ इत्यत्र तु “दीपजन” इत्यादिना कर्तार्येव चिण्विधानेन कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमैव युक्ता । अतोऽसाविति पदस्य नामङ्गतिः ।

‘घरल्ल-अदने’ अथ प्रयोगः करिमन् लकारे भवति करिमन् लकारे नेति सप्रमाणं लिख । घरल्ल-अदने अस्य न सर्वत्र प्रयोगः । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् तदा लिट्यपि प्रयुज्येत । ततश्च ‘अद मञ्जणे’ इति धातोः “लिट्यन्यतरस्याम्” इति घरल्लभावविधिव्यर्थः स्यात् । ननु असर्वत्रिकत्वे सति क प्रयोगः क नेति चेद् ? यत्र घरल्लधातोः प्रयोगे ज्ञापकप्रत्यक्षवचनं वास्ति तत्रैवाथ प्रयोगः । यथा—भ्वादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठः शपि परस्मैपदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । न च धातुसंज्ञार्थः पाठः इति शङ्क्यम्, कुत दोषावित्यतः प्राक् पाठेनैव सिद्धे अत्र क्रमे तस्याप्येवम्यात् । लृकारोपादानम् अङि प्रयोगं बोधयति । अनिट्कारिकासु पाठो वलाचारधातुके प्रयोगं बोधयति । “सुधस्यदः कमरच्” इति सूत्रं कमरच्प्रत्ययविषये प्रयोगो भवतीति बोधयति । एवञ्च—लिङ्गवचनाभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ।

स्यम्प्रत्ययवणे धातोर्लृटि प्रथमपुरुषैकवचने शास्त्रानिरासपूर्वकं रूपं प्रसाधय । ननु लृटि स्ये सति “वृद्धयः स्यसनोः” इति परस्मैपदपक्षे परत्वादुदिल्लक्षणमिङ्विकल्पं बाधित्वा “न वृद्धयश्चतुर्भ्यः” इति इणिवेषे स्यन्त्यतीत्येव रूपमिष्यते, न तु स्यन्दिध्यति इति । तदयुक्तम्, अन्तरङ्गतया उदिल्लक्षणस्यैव इङ्विकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तडानामावर्तनमितापेक्षतया च “न वृद्धयश्चतुर्भ्यः” इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादिति चेद्, न । “वृद्धयः स्यसनोः” इति परस्मैपदे कृते उदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा “न वृद्धयश्चतुर्भ्यः” इति निषेधः, चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि ह्यत्र उदिल्लक्षण इङ्विकल्प एव स्यात्, न तु “न वृद्धयश्चतुर्भ्यः” इति निषेधः, तर्हि चतुर्भ्यः इति व्यर्थं स्यात् । न च कूपूर्यावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम्, “तासि च कल्पः” इति चकारेण संस्काराधारधातुकेऽपि निरत्वमिणिवेषप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इणिवेषार्थमिति दिक् ।

‘मस्योदके अनुप्यन्दते’ इत्यत्र षत्वं कथमिति ब्रूत । ननु ‘मस्योदके अनुप्यन्दते’

इत्यत्र कथं पत्वं प्राणिकर्तृकत्वाऽपि सत्त्वादिति चेदुच्यते—अप्राणिषु इति पशुदासात् मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे पत्वं भवत्येव । प्राणिकर्तृकस्य नेति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वापि सत्त्वात् पत्वं न स्यात् । किन्तु प्राणिमित्रकर्तृकस्येति पशुदास आश्रीयते । एवञ्च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अप्राणिकर्तृकत्वानपायादिह पत्वं निर्वाधमिति दिक् ।

‘कमलवनोद्धाटनम्’ अत्र शङ्कासमाधानं निरूप्यताम् । ननु धातुपाठेऽर्थनिर्देश-स्योपलक्षणत्वादर्थान्तरवृत्तेरपि घटधानोर्घटादिकार्यम्भवत्येव, अत एव घटयति विघटयतीत्या-श्रवणं—संश्लेषयति विश्लेषयतीत्याद्यर्थेऽपि ह्रस्वः प्रवर्तते । एवञ्च विकसनार्थेऽपि उद्धाटन-मित्यादिषु घटधातोर्णो मित्वात् ह्रस्वः स्यादिति शङ्काकर्तुराशयः । समाधत्सोस्त्वयमाशयः—चुरादौ ‘घट सङ्घाते’ इति धात्वन्तरम्, तस्य णौ मित्वाभावादुपधाह्रस्वाभावे उद्धाटनं प्रवि-घाटयेत्यादिरूपम् । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणया सङ्घातादन्यत्र विकसनेऽपि तस्य वृत्तिरिति । न च चौरादिकस्य घट चेष्टायामित्यस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । “नान्ये मितोऽहेतौ” इति निषेधात् । अहेतौ—स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चक्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेति तदर्थः ।

‘विव्यथे’ इति रूपं शङ्कानिरासपूर्वकं प्रसाधय । व्यथ् व्यथ् ए इति स्थिते ‘मत्यपि सम्भवे बाधनं भवति’ इति वचनेन यलोपविषये हलादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपं बाधित्वा “व्यथो लिटि” इति सूत्रेण सम्प्रसारणे थकारस्य “हलादिशेषः” इति लोपे “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति निषेधे च कृते ‘विव्यथे’ इति रूपम् । न च ‘अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नास्ति’ इति वचनेन ‘हलादिशेषापवादः’ इति ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । “लिट्यभ्यासस्योभ-येषाम्” इति सूत्रे उभयेषां ग्रहणमासमर्थेन अभ्यासलोपविषये उक्तवचनाप्रवृत्तेः ।

‘विज्ञापना भर्तुषु सिद्धिमेति’ ‘तज्ज्ञापयत्याचार्यः’ इत्यत्र च “मितां ह्रस्वः” इति कस्मान्न प्रवर्तते । घटादौ मित्वप्रकरणे “मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा” इति पठितम् । तत्र निशामनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः । अन्ये तु ज्ञापनमात्रम् अर्थमाहुः । हरदत्तादयस्तु निशामन इत्यत्र निशानेष्विति पेटुः । निशानञ्च तीक्ष्णीकरणम् । एवैवार्थेषु मित्वं नान्यत्रे-त्यनेन नियम्यते । विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च अचाक्षुषज्ञानस्यैवात्मज्ञानस्य विवक्षित-त्वात् मित्त्वाभावान्माधवमते ह्रस्वो न प्रवर्तते । बोधनमात्रे तु उक्तं रूपद्वयं ज्ञा नियोगे इति चौरादिकस्य बोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वाच्च तस्य ज्ञापने वृत्तिः । ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ इति निषेधान्न मित्वम् । निशानेष्विति हरदत्तादीनां मते तु उक्तप्रयोगयोर्ज्ञापनार्थवृत्तिस्त्वात् ज्ञाप-नस्य च मारणतोषणातीक्ष्णीकरणान्यत्वात् तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्वप्रसक्तिरेव नास्तीति दिक् ।

“न कम्पमिचमाम्” इत्यतो न उत्तरत्रानुवर्तते न वेति व्याख्येयम् । स्वामी “न कम्पमिचमाम्” इति सूत्रात् शमो दर्शनं इत्यादिसूत्रत्रये नञ्पदस्यानुवृत्तिं न करोतीति स्वामिमते—आनामयतीति उदाहरणे आयमयतीति स्यात् । यमयतीति प्रत्युदाहरणे यामयति ब्राह्मणानिति स्यात् । एवमवस्त्रादयति परिस्त्रादयतीत्युदा-हरणे अवस्त्रादयति परिस्त्रादयतीति स्यात् । प्रत्युदाहरणे च प्रस्त्रादयतीति स्यात् । एवञ्च

पर्यवसितं नियमयन्निति प्रयोगः साधुरेव । नञ्प्रदानुवृत्तौ तु यमोऽपरिवेषणे “स्वदिरवपरि-
भ्याञ्च” इति सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः । इदं च स्वामिमत्तं वृत्तिन्यासादिवि-
रोधाद्धेयमेव ।

भ्राज्धातोरुभयत्र पाठे को विशेष इति लिख । भ्राज्धातोः कणादी पाठः “कणाञ्च
समानाम्” इति सूत्रेण एत्वाभ्यासलोपार्थः । पूर्वं पाठस्तु “व्रथञ्चस्त्र०” इति सूत्रेण प्रामस्य
पत्वस्य निषेधार्थः । तत्र हि राज्धातुः कणादिर्गृह्यते, तस्माच्च कणादिरेव
ग्राह्यः, इति पूर्वपठिनभ्राज्धातुविषये पत्वाभावः सिद्धयतीति दिक् ।

‘सस्वरिव’ इत्यत्रेडागमः केन भवतीति प्रदर्शय । “आधेधातुकभ्येड्वलादेः” इत्या-
दिविधिशस्त्रेभ्यः प्राक् “नेड्वशिकृति” “अयुकः क्तिनि” इत्यादिभूवाणां प्रकरणमाचार्येण
कृतामिति तत्सामर्थ्येन परमपि “स्वरनिम्नि०” इत्यादिसूत्रं बाधित्वा “अयुकः क्तिनि” इति
नियमः प्राप्तस्तमपि बाधित्वा क्तादनियमार्त्तत्वात् भवतीति दिक् ।

‘प्रणिमयते’ इत्यत्र मारूपाभावात् एत्वं कथमिति व्रूत । ननु प्रणिमयत इत्यत्र
‘नेगंनद०’ इति एत्वं न सम्भवति, शिद्धिपक्षे आत्वाभावेन मारूपाभावात् । तथा प्रणिमा-
नशब्देऽपि एत्वं न सम्भवति, तत्र मेडः कृतात्वस्य लाक्षणिकमारूपत्वात् । “गामादाग्रहणे-
वविशेषः” इत्याश्रित्य मेडोऽपि कृतात्वस्य एत्वविधौ ग्रहणे तु मानानिमिनोत्योरात्वे प्रणि-
मात् । प्रणिमास्यति इत्यत्रापि नेर्यत्वापत्तिरिति चेद् ? उच्यते । “नेगंनद०” इति एत्वविधौ
ध्रुमेत्यस्य स्थाने पुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य घुमाङ्प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य घौ
माङ्धातौ घुमाङ्प्रकृतौ च परतः इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्रकृतेडिनो मेङ्धातोः कृतात्व-
भ्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगमत्वात् । एवञ्च प्रणिमयते इत्यत्र नान्धासिः, मेडः कृतात्व-
माङ्कृतित्वे मतिरित्वात् । नापि मीनातमिनोत्योरात्वे प्रणिमाता प्रणिमास्यतीत्यत्र अति-
न्यासिः, मारूपस्य डित्वाभावात् । एतच्च घुसंज्ञामूत्रे भाष्ये स्थितम् ।

‘परिष्करणः’ इत्यत्र एत्वं भवति न वेति युक्तियुक्तं प्रतिपादय । ‘परिष्कन्दत्’ इति
स्थिते ‘अनिदिताम्’ इति नलोपे “रदाभ्याम्” इति निष्ठातकारस्य तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे
सस्यानेन पत्वपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षया भिन्नपदस्थत्वेऽपि पात् परत्वात् एत्वे द्वितीयन-
कारस्य ष्टुत्वेन एत्वे ‘परिष्करणः’ इति रूपम् । ननु दकारस्थानिकनकारस्य वकारनिमित्तकं
एत्वमन्तरङ्गम्, निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् । एत्वं तु परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तर-
स्थमिणं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम् । ततश्च एत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य पत्वस्यासिद्धत्वात्
पात्परत्वाभावात् कथं एत्वमिति चेद् ? उच्यते । पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गस्य पत्वस्यासिद्धत्वं
यत्प्रसक्तं तत्राश्रीयते । “धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्” इत्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातूपसर्गेण
सह युज्यते-सन्ध्यादिकार्यं लभते । पश्चात्-धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन युज्यते । पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण इति पक्षे तु पत्वस्य/बहिरङ्गतया असिद्धत्वान्न एत्व-
मिति यावत् ।

‘विज्याय’ इत्यत्र परत्वात् हलादिशेषेण वकारलोपे सति वकारस्य सम्प्रसारणं

प्राप्तं तत्कथा रीत्या वार्यते । व्यञ्धातोर्लिटि तिपि णलि व्ये अ इति स्थिते “अचो ऽणिति” इति वृद्धौ “व्यै अ” इति जाते, ननु तत्र द्वित्वे “लिट्यभ्यासस्य” इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उत्तरखण्डस्य आयादेशो “विव्याय” इति रूपं भवति, तदयुक्तम्, सम्प्रसारणात्माक् परत्वात् हलादिशेषेण यकारस्य निवृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सति ‘उव्याय’ इत्यापत्तेरिति चेद् ? न । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम्, उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चानुवृत्त्यैव सिद्धे किंतेन ।

‘जक्षतुः’ इत्यत्र स्थानिवद्भावः कथं वारित इति लिख । ननु ‘जघस् अतुस्’ इति स्थितौ “गमहनजनखनघसाम्” इत्युपधालोपे तस्य “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् खरपरत्वाऽभावाच्चत्वाऽप्राप्त्या जक्षतुरिति न सिद्धयेदिति चेद् ? उच्यते । “न पदान्तद्विवचनं” इति सूत्रेण चत्वं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात् सर्वमुपपन्नमिति यावत् ।

‘जहि’ इत्यत्र “अतो हेः” इति हेर्लुक् कुतो नेति वद । ननु हन्तेर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचने हौ, तस्मिन् परे “हन्तेर्जः” इत्यनेन हन्तेर्जादेशो “अतो हेः” इति हेर्लुक् दुर्वार इति चेद् ? उच्यते—“असिद्धवदत्राभात्” इत्यनेन आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् ।

‘चक्षिड्’ इत्यत्र ङित्वादेवात्मनेपदे सिद्धे इकारोच्चारणं किमर्थमिति ब्रूत । ननु चक्षिड् इत्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च मुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धेः । नाप्यनुदात्तत्वप्रयुक्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम्, ङित्वादेव तत्सिद्धेरिति चेद् ? न । “अनुदात्तेश्च हलादेः” इति ल्युटपवादयुक्तप्रत्ययार्थत्वात् । ततश्च “विचक्ष्यः” इति प्रयोगः सिद्ध्यति, नुम् तु न भवति । यत्र धातौ इकारोऽन्तावयवो भवति, तत्रैव “इदितो नुम् धातोः” इत्यनेन नुम्भवतीति व्याख्यानात् । एवञ्च इकारस्यानुदात्तत्वात् “अनुदात्ताङित आत्मनेपदम्” इत्यनेनानुदात्तत्वात्निमित्तके आत्मनेपदे सिद्धे इकारोपादानं व्यर्थमेव । तदेव व्यर्थं सत् अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् इति शापयति । तेन स्फाथप्रति प्रयोगे शतृप्रत्ययस्य सिद्धिरिति दिक् ।

‘अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः’ इयं फक्किका व्याख्येया । अत्रेदं तात्पर्यम्—“चक्षिडः ख्याञ्” इत्यनेन न चक्षिडः ख्याञादेशः, किन्तु ख्शाञादेश एव, तेन पुंख्यानमित्यत्र न “पुमः ख्व्यम्परे” इति रुत्वमित्यादि हल्सन्धानेवोक्तम् । असिद्धकाण्डे “शस्य यो वा” इति स्थितम् इति तेन णत्वप्रकरणानन्तरमिति शेषः । अत एव शकारेण व्यवधानाज् “कृत्यचः” इत्यनेन पर्याख्यानमित्यत्र णत्वम् । नापि सुप्रत्ययेन निवृत्तं सौप्रत्ययम्, तत्र भवः सौप्रत्ययः इत्यत्र यत्वासिद्धत्वेन “धन्वयोपधाद्” इति वुञ्, किन्तु छप्रत्यय एवेति दिक् ।

‘युयात्’ इत्यत्र “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिः कुतो नेति वद । ननु लिङ् स्थानिकादेशस्य तिपः पित्वात्तस्य च “यदागम” परिभाषया यासुट्विशिष्टे सत्त्वात्तस्मिन् “उतो वृद्धिर्लुकि” इत्यनेन वृद्धिर्दुर्वारित्यत उच्यते—इह उतो वृद्धिर्न, भाष्ये ‘पित्च डिन् डिञ्च पित्त्वा’ इति व्याख्यानात् । “सावधातुकमपित्” इत्यस्यावृत्त्याऽस्य लाभः । न च पूर्ववाक्येन ङित्वमपि दुर्लभमिति वाच्यम् । विशेषविहितेन ङित्वेन पित्वस्य बाधादित्यलम् ।

‘अभीयात्’ इत्यत्र ‘एतेर्लिङि’ इति ह्रस्वः कुतो नेति वद् । ननु पूर्वान्तवद्भावेनोपसर्गत्वं परादिवद्भावेन च धातुत्वं वर्तते एवेति “एतेर्लिङि” इत्यनेनोपसर्गात्परस्येणोऽणो ह्रस्वविधानात् ‘अभीयात्’ इत्यत्रापि ह्रस्वो दुर्वार इति चेद् ? न । “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इति वचनेन निषेधात् । यथा द्वयोरेकः प्रेष्यस्ताभ्यां युगपद्भिन्नदेशकार्यं प्रेरितोऽविरोधार्थं न कस्यापि करोति कार्यन्तद्वत् पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्याञ्च विरोधस्य स्फुटत्वाद्विरुद्धातिदेशस्य युगपदसम्भव इति तात्पर्यम् । नैतद्विषये स्थानिवद्भावप्रवृत्तिः, आनुमानिकस्थान्यादेशभावे विशिष्टस्य स्थानित्वेऽपि प्रत्येकतयोः स्थानित्वे मानाऽभावात् वर्णयोरेव श्रौतस्थान्यादेशभावविधानाच्चेति दिक् ।

‘अध्ययै’ इति यथाशास्त्रं साधय । ननु पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेत्यभियुक्तोक्त्या अन्तरङ्गत्वाद्गुणादेः प्रागेव सवर्णदीर्घं यणि ‘अध्ययै’ इति न स्यादिति चेद्, उच्यते । ‘पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण’ इति पक्षस्य “सुट्कात्पूर्वः” इत्यत्र भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् पूर्वं गुणयादेशयोः कृत्योरुपसर्गस्य यण् । ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते’ इति मते तु धातूपसर्गयोः कार्यं पूर्वं स्यादिति अन्तरङ्गत्वात्प्राप्नो दीर्घो “शेरध्ययने वृत्तम्” इति सूत्रे “अध्ययने” इति पदनिर्देशात् भवति । यदि पूर्वं दीर्घः स्यात्तदोक्तप्रयोगनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् ।

“अयं सार्वधातुकमात्रविषयः” इत्यस्याशयः स्फुटं वर्णनीयः । अस्य ख्याधातोः सार्वधातुक एव प्रयोगो न, त्वार्धधातुके इत्यर्थः । अत्र च ‘संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे’ इति वार्तिकं नञमध्याहृत्य ‘नमः ख्यात्रे’ इत्यत्र संस्थानत्वं जिह्वामूलीयत्वं न भवतीति व्याख्यानरूपं भाष्यञ्च प्रमाणम् । अत्र हि चक्षिडः ख्यात्रादेशोऽस्य यकारे शकारस्थानिकयत्वस्यासिद्धत्वात् “शर्परे विसर्जनीयः” इति श्लो विसर्जनीयः सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्ठो न भवतीति भाष्यवार्तिकहृदयम् । अस्य ख्याधातोराधधातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वे तु तृजन्ते ख्यातृशब्दे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् “शर्परे विसर्जनीयः” इत्यस्याप्रवृत्तौ “कुप्नोः” इति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यात् । ततश्चार्धधातुके ख्याधातोर्न प्रयोगः इति विशाप्यते । शापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति दिक् ।

दरिद्राधातोर्लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि विविच्य प्रसाधयत । दरिद्राधातोर्लिटि दरिद्राञ्चकार, ददरिद्रौ, ददरिद्र इति रूपत्रयमुक्तं ग्रन्थकृता । तत्रायं द्वयं न्याय्यं तृतीयन्तवन्त्यायम् । “कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” इति सूत्रभाष्ये दरिद्राधातोरात् उक्तत्वात् ‘दरिद्राञ्चकार’ इति न्याय्यम् । “आत औ णलः” इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् ओकार एव विधातुमुचितः । वृद्धौ सत्यां तावतैव ‘ययौ’ इत्यादिसिद्धेः । तस्मादोकारविधानं दरिद्राधातोर्णलि ‘दरिद्रातेराधधातुके लोपो वक्तव्यः’ इत्यालोपे ‘ददरिद्रौ’ इत्योकारश्रवणार्थं सम्पद्यते । ओकारविधाने तु आलोपे सति वृद्धेरसम्भवात् ददरिद्रो इत्योकार एव श्रूयते । अत एव लिटि आग्नेसि विश्वायते । आग्निं सति णल एवाप्रसक्तः इति “बस्वेकाजादघसाम्” इति सूत्रभाष्ये

स्वनितं, कैयटेन च स्पर्शकृतम् । अतो द्वितीयं ददरिद्री इत्यपि न्याय्यम् । तृतीयन्तु सुतराम-
न्याय्यमिति दिक् ।

‘ऐयः’ इति रूपं प्रसाध्य ‘धत्तः’ एतत् शङ्कानिरासपूर्वकं साधय । ऋधातोर्लङि तिपि
सार्वधातुकसंज्ञायां “कर्तरि शप्” इति शपि, “जुहोत्यादिभ्यः श्लुः” इति श्लौ “श्लौ” इति
धातोर्द्वित्वे “उरत्” इति अभ्यासस्य ऋकारस्याकारे रपरे “इलादिः शेषः” इति लोपे “अति-
पिपत्योश्च” इति अभ्यासस्याकारस्येत्वे “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीयङि “आडजादीनाम्”
इत्यादि “आटश्च” इति वृद्धौ “सार्वधातुकार्यधातुकयोः” इति गुणे “इनश्च” इतीकारलोपे
“हल्ङ्याभ्यः” इति तकारस्य लोपे रेफस्य विसर्गे च रूपम् ।

धत्तः—धाधातोर्लङि तसि सार्वधातुकसंज्ञायां “कर्तरि शप्” इति शपि “जुहोत्यादिभ्यः
श्लुः” इति श्लौ “श्लौ” इति धातोर्द्वित्वे पूर्वस्य अभ्याससंज्ञायां “ह्रस्वः” इति ह्रस्वे “अभ्यासे
चर्च” इति धकारस्य दकारे “उभे अभ्यस्तम्” इति अभ्यस्तसंज्ञायां “इनाभ्यस्तयोरातः” इति
अकारस्य लोपे “दधस्तथोश्च” इति भष्भावे “खरि च” इति चत्वे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च
रूपम् । न चात्र “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति सूत्रेण आकारस्य स्थानिवद्भावेन भष्मन्तत्वा-
भावाद् भष्भावो न स्यादिति वाच्यम् । अत्र भष्भावे कर्तव्ये आलोपो न स्थानिवत्, सूत्रा-
रम्भसामर्थ्यात् । वस्तुतस्तु “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति परिभाषया त्रिपादिस्थे भष्भावे
कर्तव्ये सपादसप्तम्यायोस्थाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् । परिभाषारूपयुक्त्या कार्यनिर्वाह-
सति वचनारम्भाश्रयणत्रिभ्रममिति दिक् ।

‘अश्लिङ्गत्’ इति रूपं शङ्कासमाधिपूर्वकं साधय । श्लिष् धातोर्लुङि तिपि “ल्लि
लुङि” इति ल्लौ पुषादिच्चादङि प्राप्ते “निरवकाशो विधिरपवादः” इति वचनेन अपवादत्वात्
“श्लिषः” इति सूत्रेण कसे अनुबन्धलोपे “षट्ठोः कः सि” इति षस्य कत्वे कात्परकत्वात् षत्वे
अटि च “अश्लिङ्गत्” इति रूपम् । न च “चिण् भावकर्मणोः” इति सूत्रेण प्राप्तस्य चिणोऽपि
“श्लिषः” इति सूत्रेण बाधः स्यादिति वाच्यम् । पुरस्तादपवादन्यायेन पुषाद्यङ एव बाधक-
त्वात् । एवञ्च “श्लिषः” इति सूत्रेणाऽल्लिङ्गनरूपधात्वर्थे कसे सिद्धे “आलिङ्गने” इति योग-
विभागेन श्लिषधातोर्लिङ्गनेऽर्थे एव कसो नान्यत्रेति नियम्यते । तथा च यदि “शल इगुप-
भादनटः कसः” इति सूत्रविहितस्य कसस्य “आलिङ्गने” इत्यनेन नियमो न स्यात्तदा पुनरपि
योगविभागो व्यर्थ एव, व्यर्थः सन् “शलः” इत्यादिसूत्रविहितस्यापि कसस्य नियमं करोति ।
ततश्चानालिङ्गने ‘समश्लिषज्जु काष्ठम्’ इत्यत्राङ् । कर्मणि प्रत्यये तु चिण् सिद्ध्यतीति दिक् ।

अभिज्ञ स्नेहने धातोर्दिवादी पाठः किमर्थः । भ्वादौ द्युतादिगणे पाठेनैव अस्मिदत्
अमेदिष्ट, इति रूपद्वयसिद्धौ दिवादिगणे पाठोऽमेदीदिति रूपनिवारणार्थः । इत्थञ्च गणद्वये
पाठेन यदि रूपद्वयसिद्धिरेवेष्टा तदा द्युतादिभ्यः पृथगात्मनेपदिषु भ्वादौ पाठेनामेदिष्टेतिरूपम् ।
पुषादौ दिवादिगणे पाठेन च अस्मिददिति रूपञ्च सिद्धम्भवतीति द्युतादिगणे पाठो निष्फल-
यवेति प्रतिभाति ।

‘विव्यच्’ इत्यत्र सम्प्रसारणं कुतो नेति वद । ‘व्यचेः कुटादित्वमनसि’ इति बार्तिकं

यत्रास्मिन्नः असप्तदशः कृदन्तीयप्रत्ययः स्यात्तत्रैव लगति । यथा—‘अब्राह्मणमानय’ इत्युक्तौ ब्राह्मणभिनं ब्राह्मणसदृशं कञ्चन नरमानीय कृती भवति न तु लोड्काष्ठादिकम्, तद्वत् । तेन ‘उद्दिचितुम्’ इत्यादिकृदन्तस्थले कुटादित्वेन “गाड्कुटादिभ्योऽन्विण्डित्” इति ङित्वेन “ग्रहिज्यावधि” इत्यादिना सम्प्रसारणं सिद्ध्यति । विव्यचेत्यत्र तु तिङन्तत्वेन णित्वाभाव-
पक्षे वार्तिकाप्रवृत्त्या सम्प्रसारणाभावः । अन्यथा तत्रापि सम्प्रसारणं स्यात् । सादृश्यञ्च कृदन्त-
त्वेन ग्राह्यम् ।

‘शे तृष्णादीनां नुम् वाच्यः’ अस्यार्थं करणीयः । “शे तृष्णादीनाम्” इति वार्तिके आदिशब्दः प्रकाररूपार्थस्य वाचकः । तथा तृप्फसदृशानां धानूनां नुम् स्यादित्यर्थो भवति । सादृश्यञ्च नकारयुक्तत्वेन गृह्यते । एवं हि नकाररहिततृप्तादिधातुषु नुम्न भवतीत्यलम् ।

‘ममङ्घ्य इति सम्यक् साधय । मस्ज्धातोर्लटि सिपि “परस्मैपदानाम्” इत्यादिना धलि, “लिटि धातोः” इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञाया “हलादिः शेषः” इति लोपे ङङ्भावपक्षे “मस्जिनशोर्भलि” इति “मस्जेरन्त्यात्पूर्वो बुम्वाच्यः” इति वचनेन जकारात्पूर्वं नुमि “स्कोः संयोगाद्योरन्ते च” इत्यादिना सकारलोपे “चोः कुः” इति कुत्वे चत्वे नकारस्यानुस्वारं परसवर्णे च कृते रूपम् ।

‘सञ्चस्करतुः’ अस्य सिद्धिं शङ्कासमाधिपूर्वकं प्रदर्श्य ‘सञ्चस्करिथ’ इत्यत्र ङङा-
गमः कथमिति प्रदर्शनीयः । सम्पूर्वात्कुधातोः ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते’ इति सिद्धान्तमा-
श्रित्य ‘धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इति पूर्वं “सम्परिभ्यां करोतो भूषणे” इति सुटि संस्कृ-
त्यस्माल्लिटस्तसोऽतुसि इत्यस्य द्वित्वे उरदस्वे “शर्पूर्वाः खयः” इति रेफसकारयोनिवृत्तौ
अभ्यासचुत्वे “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” इति गुणे ‘सञ्चस्करतुः’ इति रूपसिद्धेः । “कात्पूर्वः”
“अङ्भ्यासव्यवायेऽपि” इति च न कर्तव्यमिति भाष्यकाराशयः । एवं समस्करोदित्यत्रापि
विकारान्ताङ्गभक्ताङ्गमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्प्रथमं सुट् भविष्यतीति कृत्वा ‘अङ्भ्यासव्यवायेऽपि’
इत्यंशो न कर्तव्य इति दिक् ।

ननु सञ्चस्करिव सञ्चस्करिथ इत्यत्र च “वृत्सृवृ” इति “ऋतो भारद्वाजरय” इति च
इणिवेधः स्यादिति चेद् ? न । “कृत्सृवृ” इत्यत्र “ऋतो भारद्वाजरय” इत्यत्र च “कृजोऽ-
सुट इति वक्तव्यम्” इति वार्तिकस्य जागरूकत्वात् ।

‘संस्क्रियात्’ अस्य सिद्धिः प्रदर्शनीया । सम्पूर्वात्कुधातोः ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते’
इति सिद्धान्तमाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं सुटि तत् आशीर्लिङि तिपि यासुडागमे “रिङ्शय” इति
ऋकारस्य रिङादेशे यासुटः सकारस्य “स्कोः” इति लोपे संस्क्रियादिति रूपम् । न चात्र लकारो-
पदेशकाले धातोः संयोगादित्वात् “गुण्योतिसंयोगाद्योः” इति गुणः कुतो नेति वाच्यम् । अत्र
सूत्रे ‘पूर्वं सुटो विहितत्वेन “नित्य छन्दसि” इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तते । तेन नित्यं संयोगा-
दि—धातुपदेश काले यः संयोगादिः इत्यर्थाद् गुणाप्रवृत्तेः ।

‘अबान्धाम्’ इति रूपं शङ्कानिरासपूर्वकं विधेयम् । बन्धधातोलुङि तसि “तस्थस्”
इत्यादिना वामि, “च्लि लुङि” इति च्लौ “च्लेः सिच्” इति सिजादेशे अटि “पूर्वत्रासिद्धम्”

इति भग्भावपूर्वस्मिन् सिज्लोपे “भगवन्तधोर्धोः” इति धकारे “अतो हलादेर्धोः” इति वृद्धौ नलोपे जश्त्वे च रूपम् । नचात्र “एकाचो वशो भग् भगवन्तस्य स्वधोः” इति भग्भावः स्यादिति वाच्यम् । “पूर्वत्रासिद्धम्” इति शास्त्रेण भग्भावविधायकस्यासिद्धत्वेन सिज्लोपात्सकाराभावात् । न च प्रत्ययलक्षणेन पुनरपि भग्भाव इति वाच्यम् । “प्रत्ययलोप” इति सूत्र-
प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् ।

चित्तिधातोरिदित्करणस्य णिचः पाक्षिकत्वे ज्ञापकत्वम्, मतभेदेन विशेषापेक्षसा-
मान्यपेक्षत्वयोः प्रमाणञ्च फलप्रदर्शनपुरःसरं सोपपत्तिकं निरूपणीयम् । ननु चित्तिधातो
इदित्करणं मास्तु, प्रक्रियालाघवात् ‘चिन्त स्मृत्याम्’ इत्येवोच्यताम् । न च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदि-
त्वमिति वाच्यम्, चिन्तयतीत्यादौ णिचः विडत्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेः । न च णिजभावे
आशीलिङि चिन्त्यादिति, कमांश्च लकारे यकि सति चिन्त्येन इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्व-
मिति शङ्क्यम् । चुरादिणिचो नित्यत्वेन णिचं विना केवलात् चिन्त्यात् चिन्त्येत, इति प्रयो-
गस्य असम्भवादिति चेद् ? उच्यते—अत्रत्यमिदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । एवं हि
कदाचिद् चिन्त्यात् चिन्त्येत इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति स्वांशे
चरितार्थम् । फलञ्च—चिन्तति चिन्तेत् इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । इदं हि ज्ञापकं चुरादित्वसामा-
न्यापेक्षमिति वृत्तिकारादयः । तेन जगाण, जगणतुः इत्यादीनां सिद्धिः । ज्ञापकस्य चित्तिधा-
तुमात्रविषयकत्वे चौरादिकस्य गणधातोर्जगाण, जगणतुः इत्याद्युदाहरणानुपपत्तिः स्यात् । न
चैवम् “आधृषाद्वा” इति व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धरयासार्वत्रिकत्वात् । केचित्तु सर्वस्यापि
चुरादिणिज्विकल्पे सति “आधृषाद्वा” इति कतिपयचुराद्यन्तर्गणपठितानां णिज्विकल्पविधेर्वै-
यर्थ्यमाशङ्क्य ज्ञापकं चित्तिधातुमात्रविषयकमाहुः । अस्मिन्नेव पक्षे ग्रन्थाकारस्य सम्मतिरित्युक्तम् ।

चुरादौ पृधातोः दीर्घोच्चारणस्य फलमुच्यताम् । नन्वयं धातुर्हस्वान्त एव निर्दिश्यतां
तावतैव परयतीत्यादिसिद्धेः । न च णिजभावपक्षे परिता परिष्यतोत्यत्र इदं दीर्घोच्चारणम् ।
ऋदन्तत्वेऽनिट् कत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् । चुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्यात्यन्तमस-
म्भवादिति प्रष्टुराशयः । उत्तरयितुस्त्वयमाशयः—पृधातोर्दीर्घोच्चारणमिदं, हस्वान्तत्वे
“ऋदन्तैः” इत्यनिट्कारिकासु ऋदन्तस्य पर्युदासेन ऋदन्तस्यानिट्कत्वावगमादिण्य स्यात् ।
तच्च तदैवं सार्थकं भवेत्, यदाऽस्माद्धातोर्णिचो विकल्पः स्यात्, अन्यथा पारोति णिजन्तस्य
धात्वन्तरत्वात्सेट्कत्वे किं तेन । एवञ्च दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन पुष्पतिपि-
पत्तिभ्यां ‘परिता’ इत्यादिसिद्धावपि पारयति, परति इत्यादिसिद्धिश्च दीर्घोच्चारणस्य फलम् ।

‘अधीकृतत्’ इति रूपं साधय । कृताधातोश्चुरादित्वात् णिचि तस्माच्छुङि तिपि अटि
ज्जो “यिथ्रिदुस्त्रभ्यः” इति चङि “उपधायाश्च” इतीकं बाधित्वा “उर्कृत्” इति पाक्षिके
ऋकारादेशे “चङि” इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञायाम् “उर्कृत्” इत्यस्ये रपरं “हलादिः” शेषः
इति लोपे “सन्वछुनुनि” इत्यादिना सन्वद्भावे “सन्वदः” इतीकारे “कुबोश्चुः” इति चुभे
‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घे “इत्यश्च” इतीकारलोपे रूपम् । ऋकारादेशसामान्ये तु “उपधायाश्च”
इतीकारे रपरं कीर्तयन्त्यस्य द्वित्वे सन्वदस्यैव “अधिकृतत्” इति रूपम् ।

‘ओः पुयणजपरे’ इति सूत्रे वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गमिति कङ्किका विश्वं व्याख्याय-
ताम् । “ओः पुयणजपरे” इति सूत्रस्य पिपावयिषति बिभावयिषति यियावयिषति रिरावयिषति
लिलावयिषति जिजावयिषति इत्युद्धारणेषु द्वित्वप्रत्ययनिमित्ते णिचि “द्विर्वचनेऽचि” इति निषेधाऽ-
प्रवृत्त्या द्वित्वात्प्रागेव परत्वादुद्बुद्धत्वावादेशयोः कृतयोरभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे सति “सन्त्यतः” इत्ये-
वेत्वसिद्धेः पवर्गयणप्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । ओः पययोरपरयोरित्येव सूत्रमस्तु । पिपावयिषति
यियावयिषतीत्यत्रोक्तरीत्या “सन्त्यत” इतीत्वसिद्धावपि पिपविषति यियविषतीत्यत्र पूङ्धातोर्यु-
धातोश्चाण्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्वार्थं तदावश्यकत्वात् । वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणन्तु व्यथ-
मेव, एवञ्च तदुक्तार्थं ज्ञापकम् । ‘णिच्यच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये’ ज्ञापितेऽस्मिन्नर्थे
बिभावयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति “चङि” इति द्वित्वे कार्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य णिचि
गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानां द्वित्वेऽभ्यासेऽस्काराभावेन “सन्त्यतः” इत्यस्याप्रवृत्त्या
वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं स्वांशे चरितार्थम् । ज्ञापनफलन्तु—तुतावयिषति, अतूतवत्, ऊर्णु-
नावयिषति, आर्णुनवत्, पुस्कारयिषति, अपुस्फरदिति ।

‘औननत्’ इति रूपं सप्तङ्कासमाधि साधनीयम् । ननु उनधातोर्णिचि धातुत्वान्नुङ्गि-
तिपि च्ली “णिशि०” इत्यादिना चङि आडागमे ‘आ उन इ अत्’ इति स्थिते यियवयिषति
पिपविषते इति प्रयोगद्वये इटि सति “द्विर्वचनेऽचि” इति निषेधेन पूर्वं द्वित्वेऽभ्यासेऽस्काराभावे-
नेतर्बं दुर्लभं स्यादिति तत्र इकारलाभार्थम् “ओः पययोः” इत्येव सूत्रयितव्ये वर्गप्रत्याहारजकार-
ग्रहणं व्यर्थं भूय ‘णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये’ इति ज्ञापयति । तेन “आ उन
इ अत्” इत्यत्र उक्तज्ञापनेन पूर्वं द्वित्वे ततोऽनो लोपे वृद्धौ च ‘औननत्’ इति रूपं सिद्धय-
ति । अन्यथा प्रथममकारलोपे ततो णिशब्दस्य द्वित्वे, औननत् इति रूपापत्तिः । अमीमवत्
इत्यादौ परिनिष्ठिते रूपे औननत् इत्यत्र च साधनदशायां द्वित्वस्योत्तरखण्डेऽस्कारलाभेन
ज्ञापकस्य सनातोयापेक्षत्वाद्यत्र द्विरुक्तादुत्तरखण्डेऽवर्णो लभ्यते, तत्रैव परिभाषा लगति । एवं
हि अचिकीर्तदिति रूपं सिद्धमभवति । अन्यथा तत्रापि परिभाषाप्रवृत्तौ तु पूर्वं कृतशब्दस्य
द्वित्वे उक्तरूपासिद्धिः । परिभाषा अप्रवृत्तौ तु पूर्वम् “उभायाश्च” इति सूत्रेणैवेन ततो द्वित्वा-
दौ उक्तरूपासिद्धिः सुलभा ।

आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृत्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमित्यस्यार्थं
प्रदर्श्य उद्धारणे योजयत । आख्यायत इत्याख्यानं तदाचक्षात्, तत्—द्वितीयान्तात् कृतः—
कृतप्रत्ययान्तात् “कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्” इति परिभाषया कंसवधादेरपि
कृदन्तत्वम्, आचष्टे इत्यर्थे णिचि स्यात् । कृत्लुक्—कृतप्रत्ययस्य लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः—
तस्यैव कृतः या प्रकृतिः हनादिधातुरूपा, तस्याः प्रत्यापत्तिः—आदेशादिविकारपरित्यागेन
स्वरूपेणावस्थानमभवतीत्यर्थः । कारकञ्च—चात्कार्यम्, हेतुमण्येचः प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमण्यौ
यादृशं कारकं धातावन्वर्धूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्यं कृत्स्नत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसवध-
माचष्टे कंसं धातयतीत्युद्धारणम् । हननं वधः “हनन् वधः” इति भावे हन्धातोर्प्रत्ययः
प्रकृतेर्वधादेरवधः । कंसस्य वधः कंसवधः, अण्यच्चे इत्यर्थे णिचि । अण्यप्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृति-

भूतस्य हन्धातोर्वधादेशस्य च निवृत्तौ 'कंसं हन् ह' इति स्थिते कुत्वतत्वादिकार्ये च उक्तं रूपम् ।
 'कंसमजीघतत्' इति रूपं साधय । कंसवधमाचष्टे इत्यर्थे कंसवधशब्दात् णिचि, तस्मात्
 छुडि तिपि च्लेश्चडि "आख्यानात् कुतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्"
 इति कंसं हन् इति जाते "चडि" इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां "ह्लादिः शेषः" इति
 लोपे "कुहोश्चुः" इति चुत्वे "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति तकारेऽन्तादेशे "हो हन्तेः" इति
 हकारस्य घकारे अटि सन्वद्धावे "सन्त्यतः" इतीत्वे "दोधो लघोः" इति दीर्घे "इतश्च"
 इतीकारलोपे च रूपम् । ननु कंसवधशब्दाद् णिचि कृते कंसवधशब्दस्याङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च
 भवति, ततः कंसवधशब्दात्पूर्वमडागमः कंसशब्दस्य द्वित्वञ्च भवितुमर्हति । किञ्च 'धातोः
 स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषया कुत्वतत्वे न भवतस्तत्र, प्रकृतिवच्चेति
 चकारो भिन्नक्रमः कारकं चात्कार्यम्, हेतुमण्येचः प्रकृतेर्हेन्यादेर्हेतुमण्यौ यादृश कारकं धाता-
 वनन्तभूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थात् । अत्र "हनश्च वधः"
 इति अप्रत्ययो वधादेशश्चेति दिक् ।

इति रूपलेखन-पङ्क्तिरेखनप्रकारः समाप्तः ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,
 बनारस सिटी ।

भ्वाद्यादिचुराद्यन्तर्गतसूत्रसूची

सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्
२२१८	अकृस्तास्य	२२१०	अभ्यासस्या	२३०१	आधादय आधं	२३१६	उपसर्गस्थानतो
२३१८	अक्षोऽन्यतर	२४१०	अभ्यासाच्च	२१८७	आर्धधातुकं	२२७०	उपसर्गास्तुकीति
२३१४	अचस्तास्य	२१८२	अभ्यासे चर्च	२१८४	आर्धधातुकस्ये	२२८७	उपसर्गादिसमा
२५४१	अचि विभा	२३११	अयामन्ताद्वा	२३०७	आर्धधातुके	२५५२	उपात्प्रतिबन्धे
२१७६	अजादेद्वितीय	२४१३	अतिपिपर्योश्च	२४३२	आर्धधातुके	२२४४	उरत्
२२९२	अजेर्यञ्चनयोः	२७००	अतिदीर्घोऽपि	२१६५	आशिषि लि-	२१६७	उक्तं
२५४६	अजोः सिचि	२२४३	अवाकालम्बना	२४५१	आहस्यः	२३६८	उक्ष
२४७६	अङ्गायंगालव	२२३३	अओतेश्च	२२३७	हज्जादेश्च रुहम्	२३४१	उपविद्वाजगृ-
२२४८	अत आदेः	२२४२	असंयोगास्त्रिट्	२२६६	इट् ईटि	२२१४	उत्पदान्तात्
२४६७	अत उत्सावं	२१८३	असिद्धवद्वा	२१२७	इटोऽन्त	२२७४	उतियुति
२२८२	अत उपधायाः	२२२५	अस्ति सिचो	२२८४	इडत्त्यतिभ्यय	२१६४	ऊदुपधाया
२२६०	अत एकद्वयम्	२४७०	अस्तेभूः	२२४७	इयाः षीध्वलु	२४४५	ऊणोतेर्विभा
२१७०	अतो दीर्घा	२१६४	असमद्वयम्	२१२८	इया गा लुः	२४	ऊणोतेर्विभा
२३१२	अतो घेयः	२१३८	अस्यतेवक्ति	२४५५	इया यण्	२१८३	अष्टस्यस्ताम्
२३०८	अतो लोपः	२१५०	अस्यतेस्थुक	२२८७	इतश्च	२५२६	अतश्च संयोगा
२३१०	अतो लगन्त	२४१४	आ च हौ	२२६२	इदितो लुङ्वा	२१७९	अतश्च संयोगा
२२८४	अतो हलादेश	२२५४	आडजादीनाम्	२४८२	इद्विद्वस्य	२४४२	अतरोयक्
२२८२	अतो हेः	२२०४	आहुत्तमस्य	२२६९	इरितो वा	२२९६	अतो भारद्वाज
२५६६	आसृष्टावर	२३७१	आत औ यलः	२४००	इषुगामयमां	२४०५	अदशोऽङ्गुल
२४७९	अदभ्यस्तात्	२२२७	आतः	२२७३	ई च गणः	२३५५	अदन्तोः स्वे
२४२६	अदः सर्वेषाम्	२१३५	आतो डिङः	२४४०	ईडजनाप्य च	२३९०	अत इदातोः
२४२३	अदिप्रभृतिभ्य	२३७२	आतो लोऽ	२४३९	ईशः मे	२२४३	एकाच उपदेशो
२२०५	अनद्यतने लङ्	२२५८	आत्मनेपदेष्व	२४९०	ई हल्यघोः	२१७५	एकाको द्वे प्रथ
२१८५	अनद्यतने लुट्	२४१९	आत्मनेपदेष्व	२३३४	उतश्च प्रत्यया	२२२३	एत पे
२४७८	अनिते	२२८९	आदिप्रितुडवः	२४४३	उतो घृद्धिलुः	२४५५	एतेलिङि
२१५७	अनुदात्तङित	२३७०	आदेव ष्यदेशो	२४९४	उदोऽप्यपूर्वस्य	२११६	एतः
२४०२	अनुदात्तस्य	२२३१	आनि लोट	२२९०	उपदेशोऽन्तवः	२३७४	एलिङि
२४२८	अनुदात्तोपदेश	२२१८	आमः	२२६५	उपधायां च	२१७७	ओः प्रत्ययस्य
२३४९	अनुविपर्यभि	२२५१	आमेतः	२५७१	उपधायाश्च	२११०	ओतः इयति
२४१७	अभ्यस्तस्य च	२२४०	आमप्रत्ययवत्	२४७२	उपसर्गप्राहुः	२३१०	कमेजिङ्

सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्
२१६७	कर्तरि शप्	२२२२	बलेः सिच्	२१६०	तिष्णीयि	२४०७	न ददाः
२३०६	कास्त्रत्ययादाम्	२१०४	जनसमखनां	२१६६	तिष्णिरसार्व	२४४६	न मद्राः संयो
२२१६	किदाशिचि	२११२	जनिवध्योश्च	२१६४	तिस्त्रिस्तिसिप्य	२२२८	न माद्योगे
२१३९	किरतौ लवने	२४९८	जहातेश्च	२४८४	तिप्यनस्तोः	२६२९	न जिकि
२२४६	कुहोरशुः	२४८०	जामोऽविचि	२४०	तापसहस्रम्	२३४८	न बुद्धयश्चतु
२२३९	कुञ्जानुप्रयुज्य	२४८१	जुसि च	२६३४	तुशदिभ्यः शाः	२४१६	न ष्यो किति
२३२०	कृपो रो लः	२४८९	जुहोत्यादिभ्यः	२४४४	तुहस्तुशम्यमः	२२६३	न शासदव्यादि
२२३३	कृष्टुष्टु	२२९१	जृस्तन्मु	२१९७	तुहोस्तातक्	२२१८	नक्षोः शास्तस्य
२२१०	क्विकति च	२२११	ज्ञाजनीर्जा	२६४६	तुह्यह इम्	२४७२	नागलोपिशा
२३२२	क्रमःपरस्मैपदे	२२८१	झलो झलि	२३०१	तृफुजभजप्रपः	२४०३	नाभ्यस्तस्या
२६६४	कयादिभ्यः	२२८०	झषस्तथोर्धो	२२३०	तत्रागधातोः	२४०२	निजां प्रयाणां
२३३७	कसस्याचि	२२६६	झस्य रन्	२२६१	थकि च सेटि	२४४८	नित्यं करोतेः
२३६३	गमहनजनखन	२२१३	झेर्जुस्	२२३६	थासः से	२२००	नित्यं कितः
२४०१	गमेरिट् परस्मै	२१६९	झोऽन्तः	२३९६	दशसज्जस्यञां	२६६०	निरः कृषः
२४६१	गाङ्गादिभ्यो	२२३३	टित आत्मनेप-	२४०१	दधस्तथोश्च	२४०३	निसस्तपता
२४९९	गाङ् लिटि	२३३२	ढे ठे लोपः	२४८८	दयतेर्दिगि	२२६८	नेटि
२२२३	गातिस्थाघुपा	२२८३	यालुत्तमो वा	२३२४	दयायासम्	२२१६	नेट्यकिति रधेः
२४४८	गुयोऽपृक्ते	२२६४	गिचदच	२४६८	दध	२६६९	नेतराक्षुम्भ
२३८०	गुयोर्तिसंयो	२३१२	गिधितुस्यभ्यः	२३७३	दाचा ध्वदाप्	२२८९	नेर्गदनदपस
२३०३	गुपूषूषविष्णु	२३१३	गेरनिटि	२६०६	दिवादिभ्यः	२३२२	पतः पुम्
२३९३	गुलिज्जिक्कयः	२२८६	ग्रो नः	२६०७	दीको युक्चि	२१७३	परस्मैपदानां
२४१२	ग्रहज्यावधि	२३१४	ग्रो चङ्युपधा	२१९०	दीचीवेवीटाम्	२२७६	परिनिधिभ्यः
२६६२	ग्रहोऽलिटि	२२१४	ग्रो चङ्युपधा	२१२८	दीपजनबुध-	२२४१	परेर्वर्जने
२४६२	घुमास्यागापा-	२२२६	तङानावात्मने	२४२६	दीर्घ इयः	२३९९	परेश्च
२४७१	घ्वसोरेखाव	२४६६	तनादिकृभ्य	२३१८	दीर्घो लवोः	२१७१	परोधे जिद्
२४३६	चक्षिजःक्याम्	२४४७	तनादिभ्यस्त	२३४४	द्युतिस्वापयोः	२३६०	प्राज्ञाभ्यास्या
२३१६	चकि	२३३९	तनुकरणेतक्षः	२३४६	द्युदभ्यो कृकि	२३८९	पुगन्तकवृषच
२३२६	चिणो लुक्	२१९९	तस्यस्थमिपां	२२४२	द्विवं-नेऽवि	२३४३	पुषादिघुता
२६१३	चिण् ते पङ्	२२८८	तस्मान्नुद् द्वि	२४३६	द्विषम्	२१७८	पूर्वोऽभ्यासः
२२६९	चिस्फुरोर्धो	२१६१	ताभ्येकवचन-	२२६४	धात्वादेः षः	२१६३	प्रहासे च
२६६१	चङ्गोः शृङ्गु-	२१९१	तासस्त्योर्लोपः	२२४३	धि च	२२७६	प्राक्सितावद्
२२२१	चिक कृकि	२३६२	तासि च कल्पः	२३३२	धिनिष्कृण्ठयोः	२६२८	प्रादीनां ह्रस्वः

सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्
२३५४	कषां च सता-	२३०२	रधिजभोरचि	२१६६	लट् शेषे च	२५२६	वेः एकम्नातेर्नि
२५१०	बभूयाततन्ध	२५३१	राधो हिंसाया-	२१६८	लोडो लङ्बत्	२४१९	वेजः
२४५२	ब्रुव ईट्	२३६७	रिङ्क्षयगिलङ्-	२१६४	कोट् च	२४११	वेजो वधिः
२४५०	ब्रुवः पञ्चानामा	२१९२	रि च	२३३३	लोपश्चास्या-	२२०४	वेरच स्वनो
२४५३	ब्रुवो वधिः	२४०५	रुदश्च पञ्चम्यः	२५००	लोपो यि	२३५३	व्यथो छिति
२१८१	भवतेरः	२४७४	रुदादिभ्यः सार्व	२४५४	वच वम्	२३६२	वदेः शितः
२४९२	भियोऽभ्य-	२६४३	रुधादिभ्यः रन	२४०६	वचिस्वपि	२५१९	कामामष्टानां
२४९१	भीहोभृहुवां	२१५२	ला कर्मणि च	२२६७	वद्वज्रजहल्लभत	२२२६	कार्पुषाः स्यः
२१७४	भुवो वुल्लङ्-	२१५२	लः परस्मैपदम्	२४२६	वमोर्वा	२३३६	शख इगुपचा
२२२४	भूषुवोस्तिङि	२४६३	लङ् शकटाय	२१५१	वर्तमाने लट्	२२८६	सास इषुह
२४९६	भृजामिद्	२१५३	कश्य	२४१४	वश्चास्याभ्यतर	२४१०	सासिर्वसि-
२५३५	भ्रजो रोपच	२२११	लिङ् म लोपः	२३२६	वा जृभ्रमुत्र	२४८७	साहो
२५६२	भ्राजमासमाच	२२५५	लिङ् म लोपः	२३०८	वाऽभ्यभ्य	२४४१	सीकः सार्वचा
२५१०	मस्तिन्नशोक्षं	२२१२	लिङ्गानिचि	२३२१	वा आशङ्का	२४४२	सीको वट्
२२११	माङि लुङ्	२२२९	लिङ्निमित्ते	२४३०	वा छिति	२४६१	सुदृमां ह्रस्वो
२३९४	मान्धधदान्शा	२३००	लिङ्स्तिवावा	२५३३	विज इट्	२५४२	शे मुषादीनाम्
२५६८	मितां ह्रस्वः	२५२८	लिङ्स्तिचोरा	२४६५	विदाकुर्वन्ति	२१५९	शेषात्कर्तरि
२३४६	मिरेर्गुणः	२२४१	लिङ्स्तिचोरो	२४६४	विदो लटो वा	२१३५	शेषे प्रथमः
२५०८	मीनातिमिनो-	२१७७	लिङि धातोः	२२०८	विधिनिमग्न	२२३१	शेषे विभाषा-
२४७३	मृजेर्द्विङिः	२४१३	लिङि वयो यः	२३७६	विभाषा प्राप्ते	२४६९	रनसोरल्लोपः
२२०३	मेनिः	२१७२	लिङ् च	२५२५	विभाषा चेः	२१४४	रनाम्न लोपः
२५३८	म्रियतेलुङ्क्लि-	२४२४	लिङ्गभ्यतर	२३७२	विभाषा घेट्	२४८३	रनाभ्यस्तयोः
२३०९	म्बोरच	२४०८	लिङ्गभ्यास	२५०९	विभाषा लोप	२३८६	भुवः श्रुच
२३७७	यमरमनमातां	२३२०	लिङ्गभ्योश्च	२४६०	विभाषा लुङ्क्ल	२३८१	अयुक्तः किति
२५९१	यसोऽनुपसगां	२४१८	लिपिसिचिङ्गः	२४२०	विभाषा रणे	२२१४	श्लिष आलिङ्गने
२२०९	वासुट् परस्म-	२३६२	लुङ्गवा दुहदिह	२४०४	विभाषा सृजि	२४९०	श्लो
२४८८	यीवर्णयोर्दी	२३१८	लुङ्	२३२२	विभाषेडः	२४२१	रवचतेरः
२१६२	युक्मद्यपपवे	२४३४	लुङि च	२४४७	विभाषोर्णाः	२३२०	ह्रिवुल्लुमुचमां
२५४६	ये च	२२०६	लुङ्क्लङ्क्लङ्	२३४७	बुद्भ्यः स्यसो	२३४३	सः स्याधंघातु
२३१६	ये विभाषा	२४२७	लुङ् सनोर्वल्ल	२३९१	बुतो वा	२२८२	सर्विस्वास्वात
२३६०	रजेश्च	२१८८	लुङ् प्रथमस्य	२३९८	वेः एकम्भेरनि	२६६३	सत्यापपाक्-
२६१५	रधादिभ्यश्च	२३५१	लुङि च				

सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्
२२७१	सद्विरप्रतेः	२२६७	सिचि वृद्धिः	२२७२	स्तम्भेः	२२७४	ह्रन्स्तोऽविष्णु-
२३६१	सदेः परस्य	२२२६	सिजभ्यस्तवि-	२२८०	स्तम्भुसिबुस-	२४३३	हनो वध लि-
२३०४	स्नाद्यन्ता	२४८५	सिपि धातो रु-	२३८५	स्तुसुधुम्भ्यः	२४३१	हन्तेर्जः
२३६५	सन्त्यङोः	२३५९	सिवादीनां	२३८६	स्थाध्वोरिषच	२४२९	हलः
२३१७	सन्त्यतः	२५२३	सुट्कारपूर्वः	२२४७	स्थाद्धिवभ्या-	२५५७	हलः रनः
२३३१	सन्लिटोर्जः	२२१०	सुट् तिथाः	२३२३	स्तुकमोरन-	२१०६	हलादिः शेषः
२३१६	सन्वल्लघुनिचङ-	२२२४	सुनोतेः स्यमने	२४३७	स्फुरतिस्फुल-	१२४०	हिसायां प्रतेः
२५२०	संपरिभ्यां	२४७७	सुविनिर्दुभ्यः	२२२०	स्मोत्तरे लङ्	२५३०	हिनुमीना
२२५१	समवाये च	२४०५	सृजिदशोऽल्य-	२१८६	स्यतासी लृलु	२४२५	हुस्रभ्यो हेजि
२२५२	सवाभ्यां	२२७८	सेधतेर्गती	२१८८	स्यदो जवे	२३८७	ह्रनुवोः सार्व-
२३५७	सहिवहोरोद-	२२०१	सेह्यपिच	२२५६	स्वररितसृति-	२५३१	हेरचङि
२२३४	सार्वधातुकम्-	२५०६	सेऽसिचि कृत-	२४५८	स्वररितजितः	२२९९	ह्ययन्तक्षयस्य
२१६८	सार्वधातुकार्ध-	२३५८	सोढः	२५२३	स्वाद्धिभ्यः रनु-	२१८०	ह्रस्वः
२३९२	सिचि च पर	२५५९	स्तम्भुस्तम्भु-	२२२०	ह एति	२३६९	ह्रस्वादङ्गात्

भ्याद्यादिचुराद्यन्तर्गतवार्तिकसूची

वार्तिकं	सूत्राङ्काः	वार्तिकं	सूत्राङ्काः	वार्तिकं	सूत्राङ्काः
अडभ्यास्तुभ्य-	२५९३	उत्तरपदत्वे चा	४४२	दृग्भश्च	२२३
अधिकरणाच्चेति	२४६४	ऊर्णोत्तराग्न	२४४५	द्विद्वान्तरार्ध-	२४८३
अन्तःशब्दस्या-	२२३१	श्रुदुपये	२२८९, २३३२	दानेर जवे	२३९४
आख्यानात्कृत-	२२७३	कमेरुल्लङ्घ	२३१८	दुरः प्लवणत्व-	२२३१
आङि चम इति	२३२०	कितेर्ध्याधिप्र-	२३९४	धूष्प्रीभोर्गुण-	२५७२
आनुपूर्व्यं द्वे	२१४७	ह्रस्वोऽसुट	२५२३	बधोश्चत्तिकारे	२३९४
आशिषि	२२२९, २६८०	किञ्चित् रमाग	२५२३	मस्तेरन्यापूर्वा	२५१४
ह्रस्वदि	२४६२	किङ्कत्यजादौ	२४७५	मनोजिज्ञासाया	२३९४
	२६०७, २६१५	गुपेनिष्ठायाम्	२३६४	लुङ् वा	२४८३
ह्रस्वोत्प्राभ्यां	२३१०	वयो द्वितीयाः	२४३७	वर्जनं कशाश्च	२४३८
ह्रस्वसंज्ञा वा	२२६८	ण्यङ्गोपाविष्ट	२३१३	वलादावाध्या	२२९२
ह्रस्वेत्तकारे ष्य	२२६०	तिजेऽमाया	२३९४	वुगदुदा	२१८३, २५०७
				स्वरदीर्घयङोपे	२२६२

धातु-सूची

धातुः धात्वङ्काः	धातुः धात्वङ्काः	धातुः धात्वङ्काः	धातुः धात्वङ्काः	धातुः धात्वङ्काः
अ	अम	इग्व	उच	ऋन्फ
अक	अय	इखि	उछि	ऋफ
अकि	अर्क	इगि	उछि	ऋपी
अक्षू	अर्च	इङ्	उछी	ऋ
अग	अर्च	इट	उछी	ऋ
अगि	अर्ज	इण्	उज्झ	ए
अधि	अर्ज	इदि	उठ	एजृ
अङ्क	अर्थ	इन्धी	उध्रस	एजृ
अङ्ग	अर्द	इल	उध्रस	एठ
अच्चि	अर्द	इल	उन्दी	एध
अचु	अर्द	इवि	उन्म	एपृ
अज	अर्व	इप	उज्ज	ओ
अजि	अर्व	इप	उम	ओखृ
अट	अर्ह	इप	उर्द	ओणृ
अट्ट	अर्ह	इच	उर्वा	ओलडि
अट्ट	अर्ह	इग्नि	उलडि	क
अठि	अल	इङ्	उप	कक
अड	अल	इज	उहिर	ककि
अड्ड	अव	इज	उ	कख
अण	अश	इड	उठ	कघ
अण	अण	इड	ऊन	कगे
अत	अप	इर	ऊयी	कच
अति	अस	इर	ऊर्ज	कचि
अद	अस	इर	ऊर्णज	कटी
अदि	असु	इर्य	ऊप	कटे
अन	अह	इर्य	ऊह	कठ
अन	अहि	इश	ऋ	कठि
अञ्चु	अहि	इप	ऋ	कठि
अञ्चु	आ	इप	ऋ	कड
अञ्चु	आछि	इह	ऋ	कड
अञ्जु	आप्लृ	उ	ऋ	कडि
अन्ध	आप्लृ	उ	ऋ	कडि
अवि	आम	उ	ऋ	कडि
अभि	इ	उ	ऋ	कडि
अभू	इ	उ	ऋ	कडि
अम	इ	उ	ऋ	कडि

कण	७९४	कीट	१६४१	कुर्व	२१	कनूयी	४८५	कमू	१२०६
कण	१७१६	कील	५२४	कुल	८४२	कमर	५५५	कमूष्	४४२
करथ	३७	कु	१०४२	कुशि	१७६६	कथ	८०१	कर	८५१
कत्र	१६१५	कुक	६१	कुष	१५१८	क्रदः	७७३	कर	१५६७
कथ	१८५२	कुङ्	६५१	कुस	१२१८	क्रदि	७१	कि	२३६
क्रदि	७०	कुङ्	१४०१	कुसि	१७६४	क्रदि	७७३	कि	१२७६
क्रदि	७७२	कुच	१८४	कुस्म	१७१२	आङःक्रद	१७२८	कि	१४०७
कनी	४६०	कुच	८५७	कुह	१६०१	क्रप	७७१	किज	२३७
कपि	३७५	कुच	१३६८	कुङ्	१४०१	क्रमु	४७३	किण	१४६६
कवृ	३८०	कुयु	१६६	कुज	२२३	हु क्रीज्	१४७३	चिप	११२१
कमु	४४३	कुट	१३६६	कूट	१७०२	क्रीड्	३५०	चिप	१२८५
कर्ज	२२८	कुटः	१६६	कूट	१८६१	कुड	१३६४	चिप	१६४१
कर्णः	१६२४	कुटम्बः	१६७१	कुण	१८८६	क्रुध	११८६	चिप	१६४१
कर्तः	१६१५	कुट्ट	१५५८	कुण	१८८६	क्रुच	१८६	चीवृ	३८२
कर्द	५६	कुट्ट	१७०३	कुल	५२५	क्रुश	८५६	चीवृ	५६७
कर्ब	४२०	कुठि	३४२	कुज्	१२५३	कलथ	८०२	चीष्	१५०७
कर्ब	५८१	कुठिः	१५८४	(ड)कुज्	१४७२	कलदः	७७४	(ड)कु	१०३६
कल	४६७	कुड	१३८३	कुड	१३८२	कलदि	७२	कुदिर	१४४३
कल	१६०४	कुडि	३२२	कुती	१४३५	कलदि	७७४	कुध	११६०
कल	१८६६	कुडि	१५८३	कुती	१४४८	कलपः	१६५६	कुभ	७५१
कल	४६८	कुडि	२७०	कूप	१८७०	कलमु	१२०७	कुभ	१२३९
कल	४६८	कुण	१३३५	कूप	७६२	किलदि	१५	कुभ	१५१६
कल	१०२४	कुण	१८६४	कृवि	५६८	किलदि	७३	कुर	१३४४
कष	६८५	कुस्म	१६६८	कृश	१२२७	किलिदु	१२४२	कुवृ	१५६८
कस	८६०	कुथ	१११८	कृप	६६०	किलिदु	१२४२	कु	६१३
कसः	१०२४	कुथः	१५१४	कृप	१२८६	किलिदु	११६१	कुट	१८७६
कसि	१०२४	कुथि	४६	कृप	१४०६	किलिदु	१५२२	कुण	१०३७
काचि	६६७	कुथि	१५२६	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	कुमायी	४८६
काचि	१७०	कुडि	१८५	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	कुमील	५२०
कालः	१८८१	कुडि	१५२६	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	कुचिदा*	७४४
काश्व	६४७	कुडि	१८५	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	जि चिदा	२४४
काश्व	११६२	कुडि	१५२६	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	कुवे	५३६
काश्व	६२३	कुडि	१८५	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	ख	
कि	११०१	कुडि	१५२६	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	खच	१५३१
किट	३०१	कुडि	१५२६	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	खज	२३२
किट	३१९	कुडि	१५२६	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२	खजि	२३३
कित	९६३	कुडि	१५२६	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२		
किल	१३५३	कुडि	१५२६	कृ	१४६६	किलिदु	१५२२		

खट	३०९	गज	१६४८	गुद	२४	ग्राम	१८६३	घृ	१६२१
खट्ट	१६३३	गजि	२४७	गुध	११२०	ग्रुचु	१६७	घृणि	४३६
खड	१५८०	गड	७७७	गुध	१५१७	गलसु	६३१	घृणु	१४६६
खडि	२८३	गडि	६५	गुन्क	१३१८	गलह	६५१	घृषु	७०८
खडि	१५८१	गडि	३६१	गुप	१२३४	गलुचु	१६८	घ्रा	९२६
खद	५०	गण	१८५४	गुप	१७७२	गलुन्चु	२०१	ङ	
खनु	८७८	गद	५२	गुपू	३६५	गलेष्ट	३६६	ङुङ्	६५४
खर्ज	२२६	गदी	१८६१	गुफ	१३१७	गलेष्ट	३७०	च	
खर्द	६०	गन्ध	१६८५	गुरी	१३६६	गलेष्ट	५०३	चक	६३
खर्ब	४२१	गमल	६८२	गुर्द	२३	गलेष्ट	६१४	चक	७८३
खर्व	५८२	गर्ज	२२६	गुर्द	१६६६	गलै	६०३	चकास	१०७४
खल	५४५	गर्ज	१६६५	गुर्वी	५७४	घ		चक	१५९५
खल	१५३१	गर्द	५७	गुहू	८६६	घघ	१५६	चचिङ्	१०१७
खष	६८६	गर्द	१६६५	गूर	१६६५	घट	७६३	चट	१७२२
खाद	४६	गर्ध	१६६५	गूरी	११५४	घट	१७२४	चट	२६४
खिट	३०२	गर्व	४२२	गृ	६३७	घट	१७६७	चडि	२७८
खिद	११७०	गर्व	५८३	गृ	१७०८	घटि	१७६८	चग	७९६
खिद	१४३६	गर्व	१६०७	गृज	२४८	घट्ट	२५६	चते	८६५
खिद	१४४६	गर्ह	६३६	गृजि	२४६	घट्ट	१६३१	चाद	६८
खुङ्	६५४	गर्ह	१८४६	गृधु	१२४६	घष	६५२	चदे	८६६
खुजु	२००	गल	५४६	गृह	१८६६	घसल	७१०	चन	१८४१
खुड	१३८७	गल	१७००	गृहू	६५०	घिणि	४३४	चःचु	१९०
खुडि	१५८५	गलभ	३६२	गृ	१४१०	घुङ्	६५२	चप	३९९
खुर	१३४२	गलह	६३७	गृ	१४६८	घुट	७४६	चप	१६२७
गुर्द	२२	गवेप	१८८४	गेष्ट	३६६	घुट	१३८५	चपि	१६२०
खेट	१८७५	गा	११०६	गेष्ट	५०२	घुण	४३७	चमु	४६९
खेड	१८७५	गाङ्	६५०	गेष्ट	६१४	घुण	१३२८	चमु	१२७४
खेल	५३८	गाधु	४	गै	६१७	घुणि	४३५	चय	४७८
खेष्ट	५०६	गाहू	६४६	गोम	१८७७	घुर	१३४५	चर	५५९
खै	६१२	गु	१३६६	गोष्ट	२५७	घुषि	६५२	चर	१७४६
खोड	१८७५	गुङ्	६४६	ग्रथि	३६	घुषिर्	६५३	चर्करीति	१०८१
खोन्ना	५५१	गुज	१३५६	ग्रन्थ	१५१३	घुसिर्	१७२७	चर्व	७१७
ख्या	१०६०	गुजि	२०३	ग्रन्थ	१८२६	घूरी	११५५	चर्व	१२९९
ग		गुठि	१५८४	ग्रन्थ	१८३६	घूर्ण	४३८	चर्व	१७१३
गज	२४६	गुड	१३७०	ग्रस	१७५०	घूर्ण	१३३६	चर्व	४२५
		गुडि	१५८४	ग्रसु	६३०	घृ	१३३६	चर्व	५७९
		गुण	१८६५	ग्रह	१५३३	घृ	१०९६	चल	८३२

अल	१३५६	चुल	१६०२	ज	गुणी	१२८८	ड		
अल	१६०८	चुल्ल	५३१	जल	१०७१	जूरो	११५६	डप	१३७७
अलि:	८१२	चूरी	१११८	जज	२४२	जूष	६८१	डिप	१३७२
अष	८९९	चूर्ग	१५५२	जजि	२४३	जुभि	३८६	डिप्	१३७८
अह	७२९	चूर्ग	१६४२	जट	३०५	जू	१४६४	डिप	१३७१
अह	१६२७	चूप	६७३	जन	११०५	जू	१८१५	डिप	१२३२
अह	१८६७	चृती	१३२४	जनी	११४६	जू	११३०	डीङ्	६६८
आयु	८८०	चृप	१८२१	जप	३९७	जू	११३०	डीङ्	११३५
अि	१७९५	चृप	५३६	जभि	१७१७	जेप	६१६	ढ	६८
अिन्	१६३०	चेह	२५६	जभी	३८८	जेह	६४४	ढौक	६८
अिन्	१२५१	चेष्ट	१७४७	जमु	४७१	जे	६१४	ण	६६२
अिट	३१५	च्यु	६०५	जर्ज	७१६	जय	८११	णक्ष	१३४
अित	१६७४	च्युङ्	४०	जर्ज	१२९८	जा	८११	णवि	१३५
अिति	१५३५	च्युनिर्	१७३०	जल	१५४३	जा	१५०७	णट	३१०
अिती	३९	च्युम	१६२२	जल	८३३	जा	१५३३	णट	७८१
अित्र	१९१७	छ	१८३४	जल	६९८	ज्या	१४६६	णद	५४
अिरि	१२७७	छजि	१८३४	जप	६८८	ज्युङ्	९५६	णद	१७७६
अिल	१३५५	छद	१८३४	जमि	१६६७	जि	६४७	णभ	१५२०
अिलल	५३३	छद	१८३४	जपु	१७१६	जि	१८१६	णभ	७५२
अोक	१८२८	छदि	१८७७	जपु	१२११	ज्वर	७७६	णभ	१२४०
अीभृ	३८४	छदिर्	८१३	जमु	१०७२	ज्वल	८०४	णभ	६८१
अीव	१७७५	छमु	१७७०	जागृ	५६१	ज्वर	८३१	णय	४८०
अीवृ	८७७	छर्	१५८६	जि	९४६	झ	३०६	णल	८३८
अु	१५६६	छर	८५०	जि	१७१४	झट	४७२	णश	११६४
अुच्य	५१३	छिदिर्	१४४०	जिमु	४७२	झमु	१३००	णम	६२७
अुट	१६१३	छिद्र	१६२४	जिमु	१२७८	झर्	७१८	णह	११६६
अुट	१३७७	छट	१३७८	जिजि	५६४	झप	६८६	णाम्	६२५
अुटि	१६६०	छट	१३८८	जिपु	६६७	झप	८६१	णिक्ष	६५६
अुट	१५६०	छप	१४१८	जिपु	५६२	झ	१४६४	णिजि	१०२६
अुट	१३६२	छप	१३७२	जिपु	१५७	झ	११३१	णिजिर्	१०६३
अुडि	३२५	छर	१४४५	जिपु	१३७६	ट	१६३६	णिदि	६६
अुड	१५९२	उट्टिदिर्	१८२१	जिपु	१६४७	टकि	८३४	णिह	८७१
अुप	४०३	उट्टि	१८२१	जिपु	१६४७	टल	१०३	णिल	१३६०
अुवि	४२६	उप	१८२१	जिपु	१६४७	टि	१०३	णिवि	५६०
अुवि	१६३६	उद	१६३४	जिपु	१६४७	टीक	१०४	णिश	७२२
अुर	१५३४	छो	११४६	गुप	१८३५	टवल	८३५	णिसि	१०२५

णीञ्	६०१	तिग	१२६७	तुभ	१२४१	त्रिखि३	१२५	दसि	१६७६
णीध	५६६	तिज	६७१	तुर	११०२	त्रिसि	१७६२	दसि	१७८७
णु	१०३५	तिज	१६५३	तुर्वा	५७०	बुट	१३७५	दसु	१२१३
णुद	१२८२	तिष्ट	३६२	तुल	१५६६	बुट	१६६६	दह	६६१
णुद	१४२६	तिम	११२३	तुप	११८४	बुन्प	४०७	हु दाज्	१०६१
णू	१३६७	तिल	५३४	तुप	७१०	बुन्फ	४११	दाग्	६३०
णेह	८७२	तिल	१३५४	तुहिर	७३७	बुप	४०६	दान	६६४
णेप	६१७	तिल	१३५४	तूङ्	३५१	बुक	४१०	दाप्	५०५६
त		तिल	१६०७	तुग	१६६०	बुङ	६६५	दाश	१२७६
तक	११७	तिल्ल३	५३४	तुरी	११५२	ब्रीकृ	६६	दाश	१२७६
तकि	११८	तीकृ	१०६	तुल	५२७	ब्रिगि	१२०	दाश	१२७६
तक	६६५	तीर	१६१२	तूप	६७३	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तकू	६५०	तीव	५३०	तुगु	१४३८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तगि	१३६	तुज	२४४	उत्तिरि	१४४६	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तट	३०८	तुज३	१०६६	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तड	१०७६	तुजि	२४०	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तड	१८०७	तुजि	१५६६	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तडि	२८०	तुजि	१५६६	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तत्रि	१३७६	तुजि	१५६६	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तनु	१४६३	तुड	१३७६	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तनु	१८४१	तुड	१३७६	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तञ्चु	१६१	तुडि	२७६	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तञ्चु	१४५६	तुडि	३५१	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तप	११५६	तुग	१३३२	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तप	६८०	तुथ	१६४३	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तप	१८१६	तुद	१२८१	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तमु	१२०२	तुम्प	४०५	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तय	४७६	तुम्प	१३१०	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तर्क	१७८१	तुम्फ	४०६	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तर्ज	२२७	तुम्फ	१३१२	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तर्ज	१६८२	तुप	४०४	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तर्ज	५८	तुप	१३०९	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तल	१५६८	तुफ	४०८	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तसि	१७३०	तुफ	१३११	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तसु	१२१२	तुबि	१६५८	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
ताय	४८६	तुबि	४२८	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तिक	१२६६	तुभ	७५३	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४
तिकृ	१०५	तुभ	१५२१	तन्फ	१३०८	ब्रिच	१३०१	दास	८७४

अपः	१८२१	घ	धोर्क	५२३	निवास	१८८६	पष	१८६३	
अप	१३१३	धक्	१५६४	ध्मा	९२७	निष्क	१६८७	पसि	१६१६
अफः	१३१३	धणिः	४५३	ध्यै	९०८	नील	४२२	पा	१२२५
अभ	१८२३	धन	११०४	ध्रज	२१९	वृत्ती	१११६	पा	१०५६
अभी	१३२३	धवि	५६७	ध्रजि	२२०	न	८०९	पार	१६११
अभी	१८२२	(डु)धाञ्	१०६२	ध्रण	४५९	न	१४६५	पाल	१६०६
अक्षिर्	६८८	धावु	६०१	(उ)धस	१५२४	प		पि	१४०४
अह	७३३	धि	१४०६	(उ)धस	१७४३	पक्षः	६६५	पिच्छ	१४७६
अहि	७३४	धित्त	६०३	धात्ति	६७१	पक्ष	१४५०	पिजः	१४६७
द	८०८	धिवि	५६३	धावृ	१२५	दुपचष	६९६	पिजि	१०२८
द	१४६३	धिप	११०३	धावृः	११४	पचि	१७४	पिजि	१४६७
देह	६६०	धीह	११३६	धाड	२८८	पचि	१६४२	पिजि	१७५८
देह	५००	धुक्त	६०२	धु	९४३	पट	२९६	पिट	३११
दैप	६२४	धुञ्	१२५४	धु	१४००	पट	१७४३	पिठ	३६६
दो	११४८	धुवी	४७३	धुवः	१४००	पठ	३३०	पिठि	२७४
द्यु	१०४०	धू	१३६८	ध्रुक्	७६	पठि	२८१	पिठि	१६७०
द्युत	७४१	धृञ्	१२४४	ध्रै	६०७	पठि	१६१५	पि वि	४८८
द्यौ	६०५	धृञ्	१८३६	ध्रज	२२१	पण	४३६	पिषि	१४३७
द्रम	४६६	धृप	३९६	ध्रजि	२२२	पतः	११४६	पिष्ट	१४५२
द्रा	१०४४	धृप	१७७३	ध्रण	४५३	पत	१८६२	पिस	१४६८
द्राक्षि	६७०	धृरी	११५३	ध्वन	८१६	पथः	१५५४	पिसि	१७६३
द्रावृ	१२४	धृशः	१६४०	ध्वन	८२८	पथि	१४७५	पिसृ	७१६
द्रावृ	११४	धृषः	१६४०	ध्वनिः	८१६	पथे	८४७	पीड	११४१
द्राह	२८७	धूस	१६४०	ध्वन्सु	७०४	पद	११६६	पीड	१४४४
दाह	६४६	धृह	६६०	ध्वात्ति	६७२	पद	१८६८	पील	५२५
द्रु	६४५	धृह	१४१२	धृ	६३६	पन	४४०	पीव	५६३
द्रुण	१३३७	धृज	२१७	न		पय	४७६	पुट	१३६७
द्रुह	११६७	धृजि	२१८	नक्	१५६३	पर्ण	१६३६	पुट	१७४४
द्रुञ्	४८१	धृजि	२१८	नट	१४४४	पर्द	२६	पुट	१६१३
द्रेह	७८	धृञ्	९००	नट	१७६२	पर्प	४१२	पुटि	१७६३
द्रै	६०६	धृष	१८५१	(डु)नदि	६७	पर्ब	४१६	पुट्ट	१४४६
द्रिष	१०१३	जि दृषा	१२६६	नर्द	५६	पर्व	४७७	पुड	१३८४
द्रुह	६३४	दृक्	१४६४	नल	१८०३	पल	८३६	पुडि	३२६
		धेट	९०२	नाथृ	६	पल्लूल	१८८२	पुण	१३३३
				नाध	७	पश	१७२०	पुणः	१६३७

पुथ	१११६	पू	१५४८	मि फला	२१६	बृहि	७३६	भुज	१४५४
पुथि	१७७६	पेल	५४१	कुल	१३६०	बृहि	१७६६	भुजो	१४१७
पुथि	४४	पेव	५०४	कुल्ल	२३२	बृहिरू	७३६	भुवः	१७४८
पुर	१३४६	पेवृ	६१२	फल	५४२	बृह	१३४७	भू	१
पुर्व	५७६	पेस	७२०	व		बृह	६४३	भू	१८४५
पुल	८४१	पै	६२०	वण	४२६	बृज	१०४४	भूष	६८२
पुल	१६०१	पैण	४५८	वद	५१	बृस	१६६४	भूष	१७३१
पुल	१६३७	पैण	४५८	वध	६७३	म		मृजी	१७८
पुष	७००	ओ प्यायी	४८८	वध	१२४७	म		मृज	८६८
पुष	११८२	प्यै	६६४	वन्ध	१२४०	मच	८६३	मृज	१०८७
पुष	१२२६	प्रच्छ	१४१३	वन्ध	१२०८	मच	१५२७	मृज	१३६५
पुष	१७५१	प्रथ	७६०	वर्	४१८	मज	१६८	मृज	१७८८
पुष	११२२	प्रथ	१२२३	वर्	६३८	मज	१७३४	मृज	१२२४
पुस	१६३८	प्रस	७६६	वर्	१६६५	मजि	१७६०	मृज	१४६१
पुस्त	१५६०	प्रा	१०६१	वर्	१७७०	मट	३०७	मृ	८८३
पूड	६६६	प्रीड	११४४	वर्	८४०	मडि	२७३	मृष	६२८
पूज	१६४३	प्रीज	१४७४	बल	१६२६	मडि	१२८८	मृष	८६२
पूज	१४८२	प्रीज	१८३७	बल	६३६	मण	४४७	मृष	४६२
पूथी	४८४	मुड	६५७	बल	१७७१	मदि	१२	मृष	७५६
पूरी	११२१	मुड	३२४	बस्त	१६८४	मन्जो	१४२३	मृष	१२२५
पूरी	१८०४	मुष	७०३	बाड	२८६	मर्त	१६८३	मृष	७५६
पूर्ण	१६३७	मुष	१५२७	बाष्ट	५	मर्व	२८०	मृष	८५०
पूल	५२८	मुष्ट	६१६	बाह	६४२	मल	४६५	मृष	१२०५
पूष	६७२	मुष्ट	४२८	बिट	३१७	मल	१७०१	मृष	१२८४
पूष	१०८६	मुष्ट	८६७	बिदि	६४	मल	४९८	मृष	१८१
पूष	१२२८	मुष्ट	६४२	बिल	१३२६	मल	६६२	मृष	८२३
पूष	१४०२	मुष्ट	१५०३	बिल	१६०६	मल	११००	मृष	८२४
पूष	१८०८	मुष्ट	६६८	बुक्क	११६	मल	१०२१	मृष	१५०२
पूषी	१०३०	मुष्ट	१११२	बुक्क	१७१४	मल	१८८७	मृष	१९९१
पूषी	१४६२	मुष्ट	१२१६	बुगि	१२८	मल	१८७३	मृष	१८०
पूषि	१०२८	मुष्ट	१२२८	बुध	८२८	मल	६१२	मृष	८८४
पूष	१३२८	मुष्ट	७०४	बुध	११७२	मल	६२४	मृष	८८३
पूष	१३२६	मुष्ट	१०२५	बुधिर	८७५	मल	६०६	मृष	८८५
पूष	१५२४	मुष्ट	११६	(व) बुन्दिर	८७६	मल	६४	मृष	८८५
पूष	१०८६	मुष्ट	८२१	बुस	१२१९	मल	१४३९	मृष	८८५
पूष	१४८६	मुष्ट	५३०	बुस	१५६१	मल	(मि) मी१०८४	मृष	८८५

मख	१३२	मस्क	१०२	मो	१८२५	मृङ्	१४०३	य	
मखि	१३३	टु मज्जो	१४१५	मीङ्	११३७	मृज्	१८४९	यक्	१६६३
मगि	१४८	मह	७३०	मीज	१४७६	मृज्ण	१०६६	यज	१००२
मघि	१११	मह	१८६८	मीमृ	४६८	मृड	१३२७	यत	१७३६
मघि	१६०	महि	६३४	मील	५१७	मृड	१५१६	यती	३०
मच	१७१	महि	१८००	मीव	५६३	मृण	१३३१	यत्रि	१५३६
मचि	१७३	मा	१०६२	मुच	१७४४	मृद	७६७	यभ	६८०
मठ	३३२	माङ्	६६९	मुचि	१७२	मृद	१५१५	यम	६८४
मठि	२६३	माङ्	१०८८	मुचल	१४३०	मृधु	८७४	यमः	८१६
मडि	२७२	माङ्	११४२	मुज	२५०	मृश	१४२५	यम	१६२६
मडि	३२१	मान	९७२	मुजि	२५१	मृष	११६४	यसु	१२१०
मडि	१५८७	मान	१७१०	मुट	१३७४	मृष	१८८०	या	१०४६
मण	४४८	मान	१८४४	मुट	१६१४	मृपु	४०७	(ट)याचू	८६३
मत्रि	१६८०	मार्ग	१६१८	मुड	२८५	मृ	१४९२	यु	१०३७
मधि	४६	मार्ग	१८७७	मुडि	३२३	मृ	६६१	यु	१७७६
मधे	८४८	मार्ज	१६४९	मुडि	३७८	मृथ	८६६	युगि	१५६
मद	१७०६	माह	८९८	मुडि	३२६	मृह	८७०	युख	२१४
मदि	१३	मिच्छ	१२९७	मुडि	३२६	मेध	८७०	युज	११७७
मदी	८१५	मिजि	१७५७	मुण	१३३४	मेध	८७०	युज	१८०७
मदी	१२०८	(डु)मिज्	१२५०	मुद	१६	मेध	८७०	युजि	१४४४
मन	११७६	मिध	८६८	मुद	१७४१	मेध	८७०	युज	१४७६
मनु	१४७१	जि मिदा	७४३	मुद	१३४३	मेध	८७०	युज	३१
मन्थ	४२	जि मिदा	१२४३	मुद	२१०	मेध	८७०	युध	११७३
मन्थ	१५११	मिदि	१५४१	मुद	१५३०	मेध	८७०	युप	१२३५
मभ्र	८५८	मिद	८६८	मुद	१५३०	मेध	८७०	यूप	६८०
मय	४७७	मिद	८६८	मुद	१५३०	मेध	८७०	योह	२६१
मर्व	१६५०	मिद	८६८	मुद	१५३०	मेध	८७०	र	
मर्व	४१९	मिल	१३६४	मुद	११९८	मेध	८७०	रक	१७३७
मर्व	५७८	मिल	१४२९	मुद	११९८	मेध	८७०	रब	६५८
मल	४९३	मिवि	५८९	मुद	११९८	मेध	८७०	रख	१३६
मल	४९४	मिश	७२३	मुद	११९८	मेध	८७०	रखि	१३७
मच	५९९	मिश्र	१९२१	मुद	११९८	मेध	८७०	रग	१०३८
मभ्य	५०८	मिष	१३५२	मुद	११९८	मेध	८७०	रगि	१४४
मश	७२४	मिषु	६९९	मुद	११९८	मेध	८७०		
मष	६९२	मिह	९९२	मुद	११९८	मेध	८७०		
मसी	१२२१	मिह	९९२	मुद	११९८	मेध	८७०		

रगे	७८५	रासु	६२६	रुशि	१७८९	लजि	२३६	लिगि	१७३०
रषः	१७३८	रि	१४०४	रुष	६९३	लजिः	१५६६	लिप	१४३३
रधि	१०७	रि	१२७५	रुप	१२३०	लजि	१७८५	लिश	११७९
रधि	१७९६	रिखः	१५५	रुप	१६७१	लजिः	१९२०	लिश	१२४१
रच	१८६५	रिगि	१५४	रुसि	१७९१	ओलजी	१२६०	लिह	१०१६
रट	२६७	रिच	१८१७	रुह	८५६	लट	२६८	ली	१८१२
रट	३३४	रिचिर्	१४४१	रुच	१९१०	लड	३५६	ली	१५०१
रठः	२३४	रिफ	१३०६	रूप	१६३३	लड	१५४०	लीह	११३६
रण	४४५	रिवि	५६५	रूप	६७८	लडिः	८१४	लुजिः	१०६७
रण	७९५	रिश	१४२०	रेक	८०	लडि	१८०१	लुजि	१०५९
रणिः	८१६	रिप	६९४	रेट	८६४	ओलडि*	१५४२	लुट	३१४
रद्	५३	रिप	१२३१	रेट	२७२	लप	४०२	लुट	७४८
रध	११९३	रिहः	१३०६	रेभु	३८०	लधि	३७०	लुट	१३८१
रज्ज	९६९	री	१५००	रेषु	५०७	लधि	३७६	लुट	१७५५
रज्ज	११६७	रीह	११३८	रेपु	६२०	(हु) लभप्		लुटि	३२८
रप	४०१	रु	१०३४	रै	९०६		६७५	लुठ	३३७
रफ	४१३	रुह	९५९	रोह	३५६	लव	४१७	लुठ	७४६
रफि	४१४	रुच	७४५	रोह	३५०	ललः	३५६	लुड	१२२२
रधि	३७३	रुज	१८०५	ल		लल	१६८८	लुडिः	३२८
रभ	६७४	रुजो	१४१६	लच	१६६७	लप	८८८	लुडि	३४३
रभिः	३८५	रुट	७४७	लच	१०३८	लस	७१४	लुडि	३४५
रमु	८८३	रुटः	१६७१	लख	१३८	लस	१७२९	लुडिः	३२८
रय	४८२	रुट	१७८४	लखि	१३६	(ओ) लस्जी		लुण	१५६३
रवि	५९६	रुटि	३२७	लग	१७३८		१२९१	लुधि	४५
रस	७१३	रुठ	३३६	लगि	१४५	ला	१०५८	लुच	१८७
रस	१६३१	रुठि*	३२७	लगो	७८६	लावृ	१२३	लुप	१२३७
रह	७३१	रुठि	३४५	लधि	१०८	लापृ	११३	लुप्ल	१४३१
रह	१६२८	रुडिः	१३२७	लधि	१७६१	लाछि	२०७	लुबि	४२७
रह	१८५९	रुदिर्	१०६७	लधि	१७६७	लाज	२४०	लुबि	१६५७
रहि	७३२	रुध	११७४	लछ	२०६	लाजि	२४१	लुभ	१२३८
रहि	१७९९	रुधिर	१४३८	लज	२३८	लाभ	१९३६	लुभ	१३०५
रा	१०५७	रुप	१२३६	लजः	१५४३	लिध	१९६५	लुज	१४८३
रावृ	१२२	रुश	१४१६	लज	१६२०	लिगि	१५५	लुष	६७७
राधृ	११२								
राजृ	८२२								
राधः	११८०								
राध	१२६२								

लूष	१६१०	वद	१८४२	वइ	१००४	वी	१०४८	वेष्ट	२५५
लेपू	३७३	वदि	११	वहि	६३३	वीर	१६०३	वेह	६४३
लोकृ	७६	वन	४६२	वा	१०५०	वुसळ	१२१५	(ओ) वै	६२१
लोकृ	१७७७	वन	४६३	वाणि	६६८	वृक	६२	व्यच	१२६३
लोचृ	१६४	वन	८०३	वाङ्गि	२०८	वृष	६०४	व्यथ	७६४
लोचृ	१७७८	वनुळ	१८०३	वात	१८८३	वृङ्	१५०६	व्यध	११८१
लोङ्	३५७	वनु	१४७०	वावृतुळ	११६०	वृजिळ	१०२६	व्यय	८८१
लोष्ट	२५८	वञ्जु	१८६	वाशृ	११६३	वृजी	१०२९	व्यय	१६३२
		वञ्जु	१७०४	वास	१८८५	वृजी	१४६१	व्युष	१११४
		(ङ)वप्	१००३	वाहळ	६४५	वृजी	१८१३	व्युष	१२१५
व		वअ	५५७	वाहळ	६४५	वृज	१२५४	व्युसळ	१२१५
वकि	८८	(ङ)वम्	८४९	विचिर्	१४४२	वृज्	१८१४	व्येज्	१००७
वकि	९५	वय	४७५	विच्छ	५४२३	वृण	१३३०	व्रज	२५३
वक्ष	६३६	वर	१८५३	विच्छ	१७७४	वृण	७५८	व्रण	४५१
वख	१३०	वर्च	१६२	विजिर्	१०६४	वृण	११६०	व्रण	१६३७
वखि	१३१	वर्णळ	१५५१	ओ विजो	१४८६	वृण	१७८२	ओव्रश्चू	१२६२
वशि	१४७	वर्ण	१९३८	ओ विजो	१४६०	वृण	७५६	व्री	१५०४
वधि	११०	वर्ध	१६५५	विट	३१६	वृण	१७८	व्रीह्	११४६
वच	१०६३	वर्ध	६१३	विथ	३३	वृण	१३२६	व्रीह्	११२०
वच	१८४३	वर्ष	६४०	विद	१०६४	वृष	१७०५	व्रीह्	१३६३
वज	२५२	वर्ह	४९१	विद	११७१	वृष	७०६	व्रीह्	१५०२
वज	१६१७	वल	८९१	विद	१४५०	वृष	१३४७	व्रीह्	१५०२
वट	४७६	वलिळ	८१६	विद	१७०६	वृष	१३४७	व्रीह्	१५०२
वट	१८५८	वल्क	१५७१	विद	१७०६	वृष	१३४७	व्रीह्	१५०२
वट	१९१९	वल्क	१९१६	विद्ल	१४३२	वृष	१३४७	व्रीह्	१५०२
वट	३००	वसग	१४३	विध	१३२५	वृष	१३४७	व्रीह्	१५०२
वटि	१५८६	वल्म	३६१	विल	१३५८	वेज्	१००६	व्रीह्	१५०२
वटिळ	१९१६	वल्म	४९३	विल	१६०५	वेण	८७७	व्रीह्	१५०२
वठ	३३१	वल्ह	६४१	विश	१४२४	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२
वठि	२६२	वश	१०८०	विष	१५२६	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२
वठि	२७१	वष	६६१	विष	१५२६	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२
वठिळ	१५८६	वस	१००५	विषु	६६८	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२
वण	४७६	वस	१०२३	विष्ल	१०६५	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२
वण	१५५१	वस	१७४५	विष्क	१६८६	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२
वद	१००६	वस	१६४२	विष्क	१६४०	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२
		वसु	१२१४	विस	१२१७	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२
		वस्क	१०१	विस	१२१७	वेथ	३४	व्रीह्	१५०२

शब्द	८५५	शीङ्	१०३२	श्च्युतिर	४१	शठ	१२५५	षिञ्	८४७७
शब्द	१४२८	शीम्	३८३	श्मील	५१८	शठ	१८५६	षिट्	३४०
शप	१०००	शील	५२३	श्यैङ्	८६३	शठिः	१८५५	षिञ्	४७
शप	११६८	शील	१८७८	श्रकि	८४	शभ्र	१६२४	षिञ्	११२२
शब्द	१७१५	शुच	१८३	श्रगि	१५१	शर्त	१६२३	षिञ्	४८
शम	१६८६	शुचि	११६५	श्रण	७८८	शल्ल	१५७०	षिञ्	४८
शमु	१२०१	शुचि	११६५	श्रण	१५७८	शल्ल	१५७०	षिञ्	४३१
शमो	८१८	शुच्य	५१३	श्रथ	७८८	शल्ल	१५७०	षिञ्	४३०
शम्ब	१५५६	शुठ	३४१	श्रथ	१५४६	शस	१०६८	षिल	१३६३
शर्ब	४२३	शुठ	१६४५	श्रथ	१८२४	दुओ शिव	१०१०	षिवि	५८०
शर्व	५८५	शुठिः	३४१	श्रथ	१८७१	शिता	७४२	षिवि	५८०
शळ	४९०	शुठि	३४४	श्रथि	३५	शिदि	१०	षिवु	११०८
शल	८४३	शुठि	१६४६	श्रन्थ	१५१०	ष	१०	षु	८४१
शल्म	३९०	शुध	११६१	श्रन्थ	१५१२	पगो	७८८	षु	१०४१
शव	७२५	शुन	१३३६	श्रन्थ	१८३८	पव	१२६८	पुञ्	१२४७
शश	७२६	शुन्ध	७४	श्रन्थ	३८३	पव	१६३	पुट्	१५६२
शष	६८०	शुन्ध	१८३३	श्रन्थु	१२०४	पव	८८७	पुर्	१३४०
आङ् शसिः	२८	शुन्ध	४३३	श्रमु	८१०	पट	३१३	पुह	११२९
शसु	७२७	शुन्म	१६२३	श्रा	१०५३	पट्ट	१६३४	पू	१४०८
शंसु	७२८	शुन्म	४३२	श्रा	८५७	पण	४६४	पूङ्	१०३१
शाळ	१२६	शुभ	७५०	श्रिञ्	७०१	पणु	१४६४	पूळ्	११३२
शाङ्	२८८	शुभ	१३२१	श्रिपु	१४७५	पद्	१८३२	पूद्	२५
शान	८८५	शुल्ल	११६६	श्रीञ्	८४२	पद्म	८८७	पूद्	१७१८
आङ् शासु	१०२२	शुल्ल	११८३	श्री	८१६	पद्म	१५५०	पूम्	४३१
शासु	१०७५	शुप	१६०२	श्री	४५६	पद्म	४००	पूम्	४०३
शिक्ष	६०५	शुप	११०७	श्री	८५	पद्म	८२९	पूम्	५४३
शिक्षिः	१५५	शुप	१६१२	श्री	१५२	पद्म	२२५	पूम्	५४३
शिघि	१६१	शुप	६७८	श्री	८००	पद्म	४२४	पूम्	५४३
शिजि	१०२७	शुपु	७६०	श्री	१२७	पद्म	५८६	पूम्	५४३
शिञ्	१२४८	शुपु	८७३	श्री	११५	पद्म	५८७	पूम्	५४३
शिट	३०३	शुपु	१७३५	श्री	११८६	पद्म	१०७८	पूम्	५४३
शिल	१३६२	शृ	१४८८	श्री	१५७४	पद्म	२०२	पूम्	५४३
शिष	६८७	शेल्	५४३	श्री	७०२	पद्म	१०७९	पूम्	५४३
शिष	१८५८	शेङ्	५०६	श्री	७७	पद्म	८५२	पूम्	५४३
शिषल	१४५१	शै	९१८	श्री	४५७	पद्म	११२८	पूम्	५४३
शीक	१७८०	शो	१४५	श्री	८६	पद्म	१५६८	पूम्	५४३
शीक	१८२७	शोण	४५५	श्री	१६६	पद्म	१४३४	पूम्	५४३
शीक	७५	शौट	२८०	श्री	१६७	पद्म	१२४८	पूम्	५४३

बुझ्	१०४३	साम	१८८०	रफायी	४८७	हठ	३३५	हृक्	१०८२
बुप	१६७३	साम्ब	१२२६	रिफट	१५७२	हद	२७७	ह्रल	८०६
बुमु	३९४	सार	१८६९	रिफट्ट	१६२५	हन	१०१२	ह्रगे	७८७
बृष्ट	३६५	सुख	१९२९	रफुट	२६०	हम्म	४६७	ह्रस	७११
बृ	२२२	सूच	१८७४	रफुट	१३७३	हय	२१२	ह्राद	२६
बृयै	२११	सूत्र	१९०८	रफुट	१७२३	हय	५१५	ह्री	१०८५
बृष	६६१	सूचं	६६६	रफुट	१५२७	हल	८३७	ह्रीक्षु	२१०
बृल	८३६	सूच्य	५०९	रफुट	३२२	हसे	७२१	ह्रेष	६२२
बृ	९२८	सु	९२२	रफुट	३२२	ओहाक	१०२०	ह्रगे	७८८
बृवु	५६०	सुज	१११८	रफुट	१३२१	ओहाक	१०८२	ह्रप	१६२९
बृवु	१११०	सुज	१४१४	रफुडि	१५३७	हि	१२२७	ह्रस	७१२
बृषु	१११२	सृप्ल	२८३	रफुर	१३८२	ह्रिक	८६१	ह्रादी	२७
बृषा	१०५२	सेकृ	८१	रफुर्षी	२१३	ह्रिट	३१७	ह्रल	८०५
बृषह	१२००	रकान्दिर	१७९	रफुल	१३९०	ह्रिडि	२६८	ह्रव	९२१
बृषह	१५७२	रकभि	३८७	रफूर्ज	२२२	ह्रिल	१३६१	ह्रज	१००८
बृषु	१०३८	रकुञ्ज	१४७८	रमिल	२१२	ह्रिवि	५२१	सौत्रधातवः	
बृषु	११११	रकुदि	१	रमृ	८०७	ह्रिषक	१६८६	श्राति	२४२२
बृषु	१११९	रखद	७६८	रमृ	९३३	ह्रिसि	१४२६	(उ)क/ञ	४१७
बृष	२२३	रखदिर	८२०	रमृ	१२२२	ह्रिसि	१८२०	(उ)कडि	५२२
बृष	२२३	रखल	५४४	रमृ	७६१	ह्रि	१०८३	(उ)कदि	२२२
बृषल	२४८	रखली	८१६	रयम	१६९४	हुडि	२६९	(उ)चदि	२५०
बृषल	५५७३	रतन	१८६०	रयमु	८२६	हुडि	२७७	हुः	३१३०
बृषक	१००	रतञ्ज	१२२२	रसकि	८३	हुडि	३२२	(उ)तदि	५०६
बृषज	२७६	रतहृ	१३२९	रसम्	३२३	हुडि	२११	(उ)तव	४८
बृवद	१८	रतृज	१४८४	रसम्	७२७	हुडि	८४४	तुः	२४४४
बृवद	१८०६	रतेन	१८९७	रसु	७५४	हुडि	३५३	दभिः (वा)	
बृवप्	१०६८	रतोम	१२२३	रसु	११०२	हुडि	१०९७	(उ) प्रीयुः	३५६
बृवदा	७४४	रत्य	९१०	रसु	९४०	हुडि	८९२	(उ) भडः	५४
बृवदा	२७८	रथुड	१३८८	रसु	८२	हुडि	१२२२	(उ) युषः	२७
बृवदा	११८८	रथूल	१२०४	रसन	८१७	हुडि	७०९	(उ) वणिः	५६३
स		रपदि	१४	रसन	८२७	हुडि	१५३२	(उ) शुः	१८३
सङ्केत	१८२२	रपर्य	३	रवर	१८६४	हुडि	२६६	साति	२२००
सङ्ग्राम	१९२२	रपश	८८७	रवर्द	१९	हुडि	७७८	रवन्मुः	२५५५
सत्र	१९०६	रपश	१६८१	रवाद	२८	हुडि	२८४	रकुम्भुः	११
सभाज	१८८८	रपृ	१२५९	रवाद	१८०६	हुडि	६२१	रतन्मुः	११
समी	१२२१	रपृश	१४२२	रपृ	९३२	हुडि	२८५	रतन्मुः	११
साध	१२६३	रपृ	१८७२	ह		हुडि	३२४	रतन्मुः	११
		रफर	१३९०	हट	३१२	हुडि			

॥ श्रीः ॥

— काशी—संस्कृत—ग्रन्थमाला —

१३६

(व्याकरणविभागे (१७) सप्तदशं पुष्पम्)

वासुदेवदीक्षितकृत 'बालमनोरमा' सहिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

वैदिकभागे श्रीमज्जयकृष्णपण्डितविरचितसुबोधनीव्याख्यया,

लिङ्गानुशासनभागे भैरवीव्याख्यया च संयोजिता ।

रूपलेखन-पङ्क्तिरेखनप्रकाराख्यपरिशिष्टद्वयविभूषिता

व्याकरणाचार्य-सदाशिवशास्त्रिभिः सम्पादिता

(द्वितीयं संस्करणम्)

[चतुर्थो भागः]

प्रकाशकः

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः,

बीखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बिद्याविलास प्रेस, बनारस ।

सं० २००६]

मूल्य ५)

[सन् १९४९]

[सर्वाधिकाराः प्रकाशकाधीनाः]

पञ्चतादि-प्रकरणानुक्रमणिका

क्रमाङ्कः	पृष्ठम्
११ णिच्प्रकरणम्	२९१
१२ सन्प्रकरणम्	३०४
१३ यङ्प्रकरणम्	३१९
१४ यङ्लुक्प्रकरणम्	३२५
१५ नामधातुप्रकरणम्	३४४
१६ कण्ङ्वादिप्रकरणम्	३६९
१७ प्रत्ययमालाप्रकरणम्	३७०
१८ आत्मनेपदप्रकरणम्	३७२
१९ परस्मैपदप्रकरणम्	३९५
२० भावकर्मतिङ्प्रकरणम्	३९६
२१ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम्	४१३
२२ लकारार्थप्रकरणम्	४२४
२३ कृदन्तकृत्यप्रकरणम्	४४२
२४ पूर्वकृदन्तप्रकरणम्	४५९
२५ उणादिप्रकरणम्	५२७
प्रथमपादः	५२७
द्वितीयपादः	५५०
तृतीयपादः	५६४
चतुर्थपादः	५८२
पञ्चमपादः	६०६
२६ उत्तरकृदन्तप्रकरणम्	६१२
२७ वैदिकप्रकरणम्	६६१
२८ स्वरप्रकरणम्	७१८

क्रमाङ्कः	पृष्ठम्
साधारणस्वराः	७१८
धातुस्वराः	७२८
प्रातिपदिकस्वराः	७३०
फिट् सूत्राणि	७३५
स्वरशेषाः	७४३
समासस्वराः	७५१
तिङन्तस्वराः	७९८
स्वरसंचारप्रकारः	८१०
२९ लिङ्गानुशासनप्रकरणम्	८११
स्थधिकारः	८११
पुंलिङ्गाधिकारः	८१५
नपुंसकाधिकारः	८१९
स्त्रीपुंसाधिकारः	८२३
पुंनपुंसकाधिकारः	८२३
३० पाणिनीयशिक्षा	८२५
३१ गणपाठः	८२७
३२ रूपलेखन-पंक्तिरेखन- प्रकारः	८५१
३३ सूत्रसूचिका	८६७
३४ वार्तिकसूचिका	८७७
३५ परिभाषासूचिका	८८०
३६ उणादिसूत्रसूचिका	८८१
३७ फिट् सूत्रसूचिका	८८७

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा

[चतुर्थो भागः]

अथ तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ॥ ११ ॥

२५७५ तत्प्रयोजका हेतुश्च १।५।५५॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसं-
ज्ञश्च स्यात् । २५७६ हेतुमति च ३।१।२६॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये
धातोर्णिच्स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिच्' (सू २५६४) इति कर्तृगे
फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयांभूव । २५७७ आः पुण्यपरे ७।

अथ 'हेतुमति च' इति णिजिबिचि वचयन् हेतुसंज्ञामाह—'तत्प्रयोजको हेतुश्च । 'स्व-
त्प्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः
प्रवर्तयिता तत्प्रयोजकः । तदाह—कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ इति । चकारः पूर्वसूत्रोपात्तां
कर्तृसंज्ञा समुच्चिनोति । तदाह—कर्तृसंज्ञश्चेति । देवदत्तः पचति, तं प्रेरयति यज्ञदत्त
इत्यत्र देवदत्तस्यैव पाकानुकूलव्यापारात्मकपचधात्वर्थश्रयस्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात् प्रयो-
जकस्य तदभावादिह कर्तृसंज्ञाविधिः । प्रयोजकस्य प्रयोज्यकर्त्रा अन्यथासिद्धत्वाद्दे-
वत्वाऽप्राप्तौ हेतुसंज्ञाविधिः । हेतुमति च । 'सत्यापपाश' इत्यतो निजित्यनुवर्तते ।
हेतुः प्रयोजक आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान् प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः,
तस्मिन् वाच्ये णिच् स्यादित्यर्थः । 'धातोरेकाचो हलादे' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते ।
तदाह—प्रयोजकव्यापार इति । प्रेषणादाविस्थादिशब्देन अध्येषणानुमत्युपदेशादीनां
ग्रहणम् । तत्र भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् आज्ञेत्यर्थः । समानस्याऽधिकस्य च
सकथाचायादेः प्रवर्तना अध्येषणा । अनुमतिः राजादेः सम्मतिः । उचरितस्य कषाय-
पाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेशः । हननाङ्गीत्या पलायमानस्य निरोधाचरणमपि
प्रयोजकव्यापारः । प्रयोजकनिष्ठप्रवर्तनायां निजिति कक्षितम् । एते तु विशेषाः प्रकर-
णादिना अवगम्यन्ते । 'कुलालो घटं करोती'त्यत्र तु न णिच् प्रयोज्यप्रयोजकोभ्य-
समभिध्यवहार एव तत्प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । भवन्तमिति । देवदत्तो षज्वा भवति ।
तं प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे भूधात्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्ञा तस्य यज्वभ-
वने प्रवर्तयिता याजकादिः प्रयोजकः, तस्मिन्नायां प्रेरणायां भूधातोर्णिच् बृद्धयावादेशौ
भावीति निजन्तम् । तस्माद्भवनानुकूलव्यापारात् कात् लटि 'भावयती'ति रूपम् ।
भवन्तं प्रेरयतीति फलितोऽर्थः । भावयाम्भूवेति । कर्तृगामिभ्यपि क्रियाफले भूधातोर्-
नात्मनेपदित्वात् अनुप्रयुज्यमानादपि नात्मनेपदमिति भावः । ओः पुण्य । 'उ' इत्यस्य
'ओ'रिति षष्ठी । 'पुण्यिज्' इति षष्ठेदः । पुष्य यण् चञ् चेति समाहारद्वन्द्वसप्तमी । अः
परो यस्मादिति षड्विहीः । 'सन्त्यतः' इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते । अङ्गस्येति अधिकृतम् । 'अङ्ग

४।८०॥ सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्ग्यपञ्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूढ—अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । २५७८ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यव-
तीनां वा ७।४।८१॥ एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्त्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत् । असुस्रवत् । 'नाऽग्लोपि' (सू २५७२) इति ह्रस्विनिषेधः । अशशासत् । अडुडौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे, अचचकासत् । अग्लोपि इति सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताणिचि पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धि

लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति, भृजामिदित्यस्मादिदिति चाजुवर्तते । तदाह—सनि परे इत्यादिना । अवीमवादिति । भू इ अत् इति स्थिते द्वित्वे कार्यं नौ अच आदेशस्य नि-
षेधाद्बुद्धयावादेशाभ्यां प्रागेव 'भू' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरलण्डस्य वृद्धयावादेशयोः कृतयोः पञ्चाहस्ये अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या सन्वत्त्वाद्नेन इत्ये वीर्धे इति भावः । अपोपवदिति । पृष्ठातो रूपम् । मूढित्यस्मादातो रमीमवदिति रूपमिष्यर्थः । अयीयवदिति । युष्ठातो रूपम् । अरीरवदिति । रुष्ठातो रूपम् । अलीलव-
दिति । लृष्ठातो रूपम् । अजीजवदिति । जुः सौत्रौ धातुः जुचक्रुर्भ्येत्यत्र निवृष्टिः । नजु भू मू इति द्वित्वोत्तरं बुद्धयावादेशयोः कृतयोः उपधाह्रस्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वाऽप्रसक्त्या कथमिहाभ्यासोवर्णस्य इत्वमिति चेत्, न । आरम्भस्यामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तेरित्यलम् । स्रवतिशृणोति । अपर इत्यनुवर्तते न तु पुयणिज इति, पवर्गजकारयोरसम्भवात्, स्रवत्यादौ यणः सत्त्वेऽप्यव्यभिचारात् । तदाह—अवर्णपरे धात्वक्षरे इति । अचरशब्दो वर्णपरः । असिस्रवत् असुस्रवदिति । द्विह-
क्यवधानेन लघुपरत्वाऽभावाच्च सन्वत्त्वमिति भावः । अशिश्नवत्—अशुश्नवत् । अदिद्रवत्—अदुद्रवत् । अपिप्रवत्—अपुप्रवत् । अपिप्लवत्—अपुप्लवत् । अविच्यवत्—
अचुच्यवत् । अय आसुधातोराशशासदित्यत्राह—नाग्लोपीति । अडुडौकदिति । डौकृ ग-
ताधिर्यस्य ऋदित्वादिति भावः । अचीचकासदिति । चकासु हीतो । ऋदिश्वान्नोप-
धाह्रस्वः । 'चक्रपरे' यौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षे सन्वत्त्वम्, अभ्या-
सवीर्धञ्चेति भावः । मतान्तरे त्विति । 'अङ्गं यत्र द्विरुच्यते' इति मते 'चक्रपरे नौ यङ्गु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यासः' इति मते चेत्यर्थः । अग्लोपीतीति । अग्लोपिन
उपधाह्रस्विनिषेधे मा भवानूननदिति उदाहृतम् । अतितिरायदित्याद्युदाहरणान्तरं
सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते इत्यर्थः । ननु 'सुर स्तेये' इत्यस्मात्कार्ये णिचि उपधागुणे
'चोरि' इति रूपम् । तस्माद्धेतुमणौ प्रथमस्य जेर्लोपे सति 'चोरि' इत्येव हेतुमण्य-
न्तम् । तस्मात्लटि लिपि अपि गुणे अयादेशे चोरयतीत्येव रूपमिष्यते । तन्नोपपद्यते,
हेतुमणौ परे प्रथमस्य जेर्लोप बाधित्वा परञ्चाद्बुद्धौ आवादेशे चोराय इ इत्यवस-
रुद्धिचोरायतीत्यापसेरित्यत आह—ण्यन्ताणिचोति । ण्यन्ताणिचि वृद्धि बाधित्वा

बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'णौ चङि-' (सू २३१४) इति ह्रस्वः । 'दीर्घो लघोः' (सू २३१८) । न चाङ्लोपित्वात् द्वयोरप्यसम्भवः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् । २५७६ णौ च संश्रद्धाः ६।१।३१॥ सन्परे चक्षुपरे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् । 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' (प १२६) इति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशशवत् । अलघुत्वाच्च दीर्घः । अशिश्वयत् । २५८० स्तम्भुसिबुसहां चङि ८।३।१६॥ उपसर्गनिमित्तः एषां सस्य णौ

णिलोप इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधादिति । 'ण्यल्लोपावियक्यगुण्य-वृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वातिकेनेति भावः । अपवादश्चादेति । 'कसु कान्तौ' इति धातौ द्विधा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । अथ ययन्ताण्यौ प्रथमस्य णेकापे 'चोरि' इत्यस्माल्लुकि चङि अचोर इ अ त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति— णौ चङोति ह्रस्व इति । ततः हेतुमण्येर्लोपे चुर इत्यस्य द्वित्वे सन्वद्भावविषयत्वादाह— दीर्घो लघोरिति । तथाच अचूचुरदिति सिद्धम् । ननु उपधाह्रस्वः अम्भासदीर्घवेति द्वयमपि च पूरे णौ विहितम् । तदुभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणाभासित्य प्रथमणिचमा-दाय न सम्भवति, तस्य द्वितीयणिचा व्यवहितत्वेन चक्षुपरकत्वाऽभावात् । नापि द्वितीयणिचमादाय तदुभयसम्भवः, द्वितीयणिचप्रकृतेः प्रथमण्यन्तस्य णिलोपमादाय अङ्लोपित्वादित्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । अङ्लोपित्वात् द्वयोरपि उपधाह्रस्वाऽभ्या-सदीर्घयोरसम्भवो न शङ्क्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—ण्याकृतिनिर्देशादिति । 'चक्षुपरे ण्य'-वित्यत्र ण्यावित्यस्य चक्षुपरकणिवजास्याश्रयेकाऽनेकणिज्यक्तिपरकत्वं विवक्षितम् । तथाच णिद्वयस्य चक्षुपरकत्वाभावेऽपि णिश्चस्य चक्षुपरकत्वमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरिति प्रकृतिरिति भावः । अत्र जातिनिर्देशं अयुक्त इति शब्देऽनुशेखरे प्रपञ्चितम् । तु ओ धि गतिवृद्धयोः अस्माद्धेतुमण्यौ वृद्धयायादेशयोः इवायीत्यस्मात् कडादौ षाय-यतीति रूपम् । लुकि चङि अचि इ अ त् इति स्थिते विशेषमाह—णौ च संश्रद्धोः । 'विमाषा श्वेः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'श्वः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमिति च । तदाह—सन्परे श्यादिना । नन्वन्तरङ्गात् संप्रसारणात्पूर्वं वृद्धयायादेशयोः कृतयोः पश्चात् संप्रसारणे पूर्वरूपे अशीशवदिति स्यात्, अशशवदिति न स्यात् इत्यत आह—संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति । इदं वचनं 'किञ्चिन्मासस्य' इति सूत्र-भाष्ये स्थितम् । एवञ्च अशिश् इ अत् इत्यत्र वृद्धयायादेशाभ्यां प्रागेव वकारस्य संप्रसारणमुकार इति फलितम् । पूर्वरूपमिति । ततश्च शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरलण्ड-स्य णिचमाश्रित्य वृद्धयायादेशयोरुपधाह्रस्वे सम्भवविषयत्वाद्भ्यासदीर्घं फलित-माह—अशशवदिति । संप्रसारणाऽभावपक्षे अशिश्वयदित्यत्र अम्भासदीर्घमाङ्लुक् आह—अलघुत्वादिति । संयोगपरकत्वादिति भावः । अवपूर्वात्स्तम्भेण्यन्तादवष्टम्भ-सीत्यादि । 'अवाचकालम्भनाकर्तृयोः' इति वचम् । चङि अवातस्तम्भदित्यत्र वत्से

न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशि-
शत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाहस्वो द्वित्वात्प्रागेव । ओरोर्कृदिकरणाल्लिङ्गात् । मा भवा-
निदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । 'न न्द्राः-' (सू
२४४६) इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उच्च
आर्जवे । उपदेशो दकारोपधोऽयम् । 'भुजन्युब्जौ पाग्युपतापयोः' (सू २८७७)

प्राप्ते—स्तम्भुसिबु । 'उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेध' इति वातिकम् । 'न रपरसृणीत्यतो
नेत्यनुवर्तते । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'मूर्धन्यः' इत्य
चिकृतम् । तदाह—उपसर्गनिमित्त इत्यादि । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । 'षितु तन्तुसन्ताने'
'वह मर्षणे' । पर्यसीषिवत् न्यसीषहदिति । 'परिनिविभ्यः सेव' इत्युपसर्गनिमित्तं परव
ज । अभ्यासनिमित्तं तु षत्वं भवत्येव । आटिटत् आशिशत् इति । आट् इ अ त्, आश
इ अ त् इति स्थिते 'जो चङि' इत्युपधाहस्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् 'चङि' इति द्वित्व-
माहङ्गुय आह—बहिरङ्गोऽपीति । उपधाहस्वः चङ्परण्यपेक्षत्वात् बहिरङ्गः । द्वित्वं तु
चङ्मात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गम् । अथापि द्वित्वात् प्रागेव उपधाहस्व इत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—ओरोरिति । 'ओय्य अपनयने' इति चातोः ऋदिकरणम् औणिणदि-
त्यत्र 'नाङ्कोरपि' इति उपधाहस्वप्रतिषेधार्थम् । यदि तु उपधाहस्वात्प्रागेव
अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वं स्यात् तदा ओण् इ अ त् इत्यत्र 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णि
इत्यस्य णिच्चा सह द्वित्वे सति पञ्चादोकारस्य चङ्परिणौ उपधाहस्वाभावादेव
हस्वस्याऽप्रसक्तत्वात् ऋदिकरणं व्यर्थं स्यात् । 'द्वित्वात्प्रागेव उपधाहस्व' इत्यभ्यु-
पगमे तु ओय्य इ अ त् इत्यस्यामवस्थायां प्राप्तस्य हस्वस्य निषेधार्थमृदिकरण-
मर्थवत् । अतः 'बहिरङ्गोऽप्युपधाहस्वो द्वित्वात् प्रागेवे'ति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु
आटिटत्, आशिशत्, इत्यत्र द्वित्वप्रचुरयनन्तरमुपधाहस्वस्याभावेऽपि 'आटश्च'
इति वृद्धौ आटिटत्, आशिशत् इति सिध्यत्येवेति किमनेन ज्ञापनेनेत्यत आह—
मा भवानिदिधदति । एध् इ अ त् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वप्रकृतौ 'चि' इत्यस्य द्वित्वे
पञ्चादोकारस्य हस्वो न स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाहस्वे तु इध् इ अ त् इति
स्थिते 'चि' इत्यस्य द्वित्वे माङ्योगादाडभावे इदिधदिति इष्टं सिध्यतीत्यर्थः ।
ननु मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र प्र इदिधदिति स्थिते कृतेऽपि हस्वे एकदेशविकृतन्यायेन
एवधातुत्वात् 'एत्येभ्यःपठपु' इति वृद्धिः स्यादित्यत आह—एजादावेधनातीति । 'अव-
णोदेजाद्योरेत्येभ्योरिति' इत्याख्यातत्वादिति भावः । औन्दिददिति । उन्द् इ अ त्
इति स्थिते 'दि' इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । आड्डिडदिति । अड्डिधातुर्दोषः षट्त्वस-
म्पन्नो ढकारः । अड्डि अ त् इति स्थिते षट्त्वस्याऽसिद्धत्वेन ढकारापरस्य 'डि' इत्यस्य
द्वित्वमिति भावः । आर्चिचदिति । अर्च इ अ त् इति स्थिते रेफात् परस्य 'चि'
इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । उच्च आर्जवे इति । ननु चङि 'ञिज' इत्यस्य द्वित्वे हला-

इति सूत्रे निपातनादस्य वः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये 'नन्दाः—' (सू २४४६) इति निषेधाज्जिज्ञास्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते । न तु ततः प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औच्चिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रपत् । २५८१ रमेरश-
ञ्जितोः ७।१।६३॥ रमेर्नुम् स्यादचि न तु शञ्जितोः । २५८२ लभेश्च ७।१।
६४॥ अररम्भत् । अललम्भत् । 'हेरचङि' (सू २५३१) इति सूत्रे अचङि
इत्युक्तेः कुत्वं न । अर्जाहयत् । अस्मृदृत्वरप्रयत्नदस्मृताम्' (सू २५६६) ।
असस्मरत् । अददरत् । तपरस्वनामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः । २५८३ विभाषा
वे।पृचेष्टयोः ७।४६६॥ अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चद्वारे णौ । अववेष्टत् ।

दिशेषे औच्चिजदिति रूपं स्यात् । औच्चिजदित्येव तु हृष्यते । तत्राह—उद्देशे दका-
रोपधोऽयमिति । ततश्च 'न न्दाः' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् जि ह्रस्वस्यैव द्वित्व-
मिति भावः । तर्हि दकारः कुतो न श्रूयते ह्रस्वत आह—मुन्युच्चाविति । ननु द्वि-
त्वात्प्रागन्तरङ्गत्वात् दकारस्य वकारादेशे सति 'न न्दाः' इति निषेधस्य कथमिह
प्रवृत्तिरित्यत आह—म चेति । ननु 'दु गतो' द्रावयति । चङि 'दु' इत्यस्य द्वित्वे उत्त-
रखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः उपपादस्वे 'न्नवतिष्ठणोति' इत्यभ्यासस्य इत्ये
अदिद्रवदिति हृष्यते । तन्नोपपद्यते । 'न न्दाः' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधादित्यत
आह—प्रजादेरित्येवेति । 'न न्दाः' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । 'आदिभूता-
दचः' इति व्याख्यातं प्राक् । ततश्च आदिभूतादचः पराः नदराः द्विनं भवन्तीति
फलितम् । नेहति । प्रकृते आदिभूतादचः परत्वाऽभावाच्च दकारद्वित्वनिषेध इत्यर्थः ।
'अदिद्रप' इति पाठे द्राधातोर्णिचि पुकि 'द्रापि' इत्यस्माद्रूपम् । ननु 'लावस्यायाम्' ।
ङिति पक्षे अचः परस्वमस्येवेति चेत्, न—'न न्दाः' इत्यत्र 'लिङि धातोः' इत्यतो
धातोर्नित्यनुवर्त्य धातुसंज्ञाकाङ्गिकादादेरचः पराः नदराः द्विनं व्याख्यानान्वित्याहुः ।
रमेरशञ्जितोः । 'इदितो नुम्धातोः' इत्यतो नुमिति 'रधिजभोरचि' इत्यतः अचोति
चानुवर्तते । तदाह—भेर्नुमत्यादि । लभेश्च । लभेरपि नुम् स्यात् अचि, ननु शञ्जि-
टोरित्यथेस्य स्पष्टत्वाद्नुक्तिः । अररम्भदिति । नुमि कृते संयोगपरत्वेन अकारस्य ल-
घुत्वाऽभावाच्च सन्वत्त्वमिति भावः । 'दि गतो वृद्धो च' इत्यस्माच्चङि अजीहय-
दित्यत्र 'हेरचङि' इति दकारस्य कुत्वं नेत्याह—इरवहात् । 'अत् स्मृदृत्वर' इति
सुप्त्रं सुरादौ 'प्रथ प्रकृत्याने' इति धातौ व्याख्यातम् । असस्मरदिति । अत्र 'सन्वतः'
इतीत्ये प्राप्ति अत्वम् । अत एव ज्ञापकादनेकह्रस्ववधानेऽपि लघुपरत्वमित्युक्तं प्राक् ।
संयोगपरत्वेन लघुत्वाऽभावाच्चाऽभ्यासदीर्घः । अददरादिति । ह विदाणे इत्यस्य
रूपम् । अत्रापि 'सन्वतः' इत्यस्यापवादः अवम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घमाशङ्क्य
आह—तपरस्वसामर्थ्यादिति । अतस्वरत् । अपप्रथत् । अमम्रवत् । अतस्तरत् । अष-
रुपवत् । विभाषा वेद्विचेष्टयोः । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येव अनुवर्तते । 'अत्

अविवेष्टत् । अचचेष्टत्-अचिचेष्टत् । 'भ्राजभास-' (सू २५६५) इत्यादिना वोप-
धाह्रस्वः । अविभ्रजत्-अबभ्राजत् । 'काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्' (वा ४६१३)
ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः काण्यादयः षट् भाष्ये उक्ताः । ह्रायिवाणिलोठिला-
पयश्चत्वारोऽधिकाः न्यासे । चाणिलोटी इत्यण्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत्-
अचकाणत् । २५८४ स्वापेश्चङि ६।१।१८॥ ण्यन्तस्य स्वपेक्षङि सम्प्रसारणं
स्यात् । असूषुपत् । २५८५ शाच्छासाह्राद्यावेपां युक् ७।३।३७॥ णौ परे ।
पुकोऽपवादः । शाययति । छाययति । साययति । हाययति । व्याययति । २५८६

स्मृदृत्वर्' इत्यतः अदिति 'सन्वत्स्वधुनि' । इत्यतः चङ् परे इति । चङ् परो यस्मा-
दिति बहुव्रीहिः । जावित्यार्थिकम् । तदाह—अभ्यासस्याऽत्वमिति । अविभ्रजदिति ।
उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वाद्भ्यासस्य ह्रस्वम् । 'दीर्घा लघोः' इति तु, न
संयोगपरत्वादलघुत्वात् । काण्यादीनां वेति । यौ चङ्युपधायाः इति ह्रस्व इति शेषः ।
ण्यन्ताः कणरणेति । 'कण निमीलने, रण शब्दे, श्रण दाने, लुप छेदने, हेठ विबाधा-
नाम्' इति षट् ज्ञातव्यो ण्यन्ताः काण्यादयो भाष्ये पठिता इत्यर्थः । ह्रायीति । 'ह्रवञ्
स्पर्धायां शब्दे च' आत्वे युकि च निर्देशः, 'वण शब्दे' दन्त्योष्ठ्यादिः, 'लुठ प्रतीचाने'
द्वर्गद्वितीयोपधः 'लप इत्युक्तायां वाचि' इति जत्वारो ण्यन्ताः भाष्योक्तेभ्योऽधि-
काः न्यासप्रत्ये पठिता इत्यर्थः । चाणिलोटी इति । 'अण दाने' तालव्यादिः 'लुट
स्तेये' टवर्गप्रथमान्तः भ्वादिः । सुरादौ भाषार्थकोऽपि । एतावपि ण्यन्तो द्वौ भाष्य-
न्त्यासप्रत्याभ्यामन्यत्र कचित् प्रत्ये पठितौ इत्यर्थः । इत्थं द्वादशेति । अनेन मतभेदेन
काण्यादयो द्वादशेत्यर्थः । अचीकणदिनि । उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्स्वदीर्घो
च । अचकाणदिति । उपधाह्रस्वाभावपक्षे रूपम् । अरीरणत्—अरराणत् । अशीभणत्-
अबभाणत् । अशिश्रणत्—अशश्राणत् । अल्लुपत्—अल्लुलोपत् । अजीहिठत्—
अजिहेठत् । अजूहवत्—अजुहावत् । अवीवणत्—अववाणत् । अल्लुटत्—अल्लुलो-
टत् । अलीलपत्—अल्लोपत् । अचीचणत्—अचचाणत् । अल्लुटत्—अल्लुलोटत् ।
स्वापेक्षङि । सम्प्रसारणमिति । ष्यङ्ः सम्प्रसारणमित्यस्तिस्तदनुत्तेरिति भावः असूषुप-
दिति । 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात्कृते सम्प्रसारणे द्विर्त्वं
पूर्वरूपं सन्वत्स्वदीर्घो षष्ममिति भावः । शाच्छासा । 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' षो
अन्तर्कर्मणि' ह्रस्वस्पर्धायां शब्दे च, 'अण्यसंवरणे' एषां कृतास्वानर्हशः । 'वैञ् तन्तु-
सन्ताने' 'पा पाने' भ्वादिः । एषां ह्रन्नात् षष्ठीबहुवचनम् । यौ परे इति । शेषपूर्-
णमिदम् । आहन्तलक्ष्यपुकोऽपवादः । युकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः विश्वा-
हस्तागमः अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति वचनात्
'वा रचजे' इति न गुह्यते । तस्य तु पाठयतीति रूपमनुपदमेव वक्ष्यति । शाययतीति ।
लुकि अशीभणत् । ज्ञाययतीति । अचिचङ्गयत् । साययतीति । असीपयत् । हाययतीति ।

हः सम्प्रसारणम् ६।१।३२॥ सन्परे चङ्परे च णौ हः सम्प्रसारणं स्यात् । अ-
जहवत्-अजुहावत् । २५८७ लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य ७।४।४॥ पिवते-
रुपधाया लोपः स्यात् अभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अग्नीप्यत् । 'अर्ति-
ही-' (सू २५७०) इति पुक् । अर्पयति । ह्येपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलो-
पः । क्नोपयति । क्षमापयति । स्थापयति । २५८८ तिष्ठतेरित् ७।४।५॥ उपधा-
या इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् । २५८९ जिघ्रतेर्वा ७।४।६॥ अजि-
घ्रिपत्-अजिघ्रपत् । 'उर्कन्' (सू २५६७) । अचीकृतत्-अचिकीर्तत् । अवीवृतत्-

लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । व्याययतीति । अविवययत् । वाययति । अवीवययत् । पाय-
यति । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । हः सम्प्रसारणम् । ह्येजः कृतात्त्वस्य 'ह' इति षष्ठी ।
'यौ च संश्रुतोः' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य आह—सन्परे इत्यादि । अजुहवदिति । ह्ना इ अत्
इति स्थिते 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात् कृते सम्प्रसारणे पूर्व-
रूपे च इ इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे सम्बत्त्वदी-
र्घाविति भावः । अत्र कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च ह्यारूपाभावात् यक् । पाधातोर्णौ
पुगागमे पायि इत्यस्मात्लुङि चङि द्वित्वाद्वा अपीपय् अ त् इति स्थिते—लोपः
पिवतेः । चङ्परे णाविति । 'यौ चङ्युपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अग्नीप्य-
दिति । 'नानर्थाकेऽज्ञोऽन्यविधिः' इत्यस्य अनभ्यासविकार इति निषेधादभ्यासाऽ-
न्यस्य ईत्त्वम् । इह उपधालोपे कृते अर्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सम्बत्त्वदीर्घयोर-
प्राप्तावीर्यविधिः । अनिहो इति पुमिति । क्रमेणोदाह्रियत इति शेषः । अर्पयतीति ।
ऋधातोरुदाहरणम् । वृद्धिं बाधित्वा निश्चत्वात् पुक् । गुणः । ह्येपयतीति । 'ह्री कज्जा-
याम्' इत्यस्य रूपम् । व्लेपयतीति । 'ह्ली विशरणे' इत्यस्य रूपम् । रेपयतीति ।
'री चये' इत्यस्योदाहरणम् । 'हनूयी शब्दे' इत्यस्य क्नोपयतीत्युदाहरित्यन्नाह—
बलोप इति । वनूयीधातोर्णौ पुकि 'लोपो व्योः' इति यलोप इत्यर्थः । ततः कन्प् इ
इति स्थिते अलघूपधत्वेऽपि पुगन्तत्वाद्गुणः । क्षमापयतीति । 'क्षमायी विभूजने'
अस्माप्यौ पुकि यलोपः । आदन्तस्योदाहरति—स्थापयतीति । लुङि चङि अतिष्ठप् अ
त् इति स्थिते—तिष्ठतेरित् । 'यौ चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते । तदाह—उपधाया इति ।
जिघ्रतेर्वा । प्राधातोरुपधाया इह्ना स्याच्चङ्परे णावित्यर्थः । अजिघ्रप् अ त् इति स्थिते
उपधाया इत्त्वविकल्पः । उर्कदिति । धातोरुपधायाः ऋकारस्य ऋह्ना चङ्परे णाविति
व्याख्यातं सुरादौ । अचीकृतदिति । कृत् इ अ त् इति स्थिते अत्त्वपक्षे कृत् इत्यस्य
द्वित्वे उदरत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्युत्वे सम्बत्त्वात् इत्त्वे तस्य दीर्घं रूपम् । अचि-
कीर्तदिति । कृत् इ अ त् इति स्थिते 'उर्कन्' इत्युपधाया ऋत्त्वाऽभावापक्षे 'उपधाया-
श्चेति' इत्त्वे रपरत्वे 'किर्त' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे 'उपधायां चेति दीर्घं रूपम् ।
अवीवृतदिति । 'वृत्त वतने' । शिञ्च लघूपधगुणं बाधित्वा 'उर्कन्' । चङि, कृत् इत्यस्य

अववर्तत् । अमीमृजत्-अममार्जत् । 'पातेणौ लुग्वक्तव्यः' (वा ४५२०)
 पुकोऽपवादः । पालयति । २५६० वो विधूने जुक् ७।३।३८॥ वातेर्जुक्स्या-
 ण्नौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । 'विभाषा लीयतेः' (सू
 २५०६) । २५६१ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने ७।३।३६॥
 लीयतेर्लोतिश्च क्रमानुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलाय-
 यति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे
 नुग्न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति । 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमा-
 त्त्वमशिति वाच्यम्' (वा३४८३) २५६२ लियः संमाननशालिनाकरण-

द्वित्वे उरदत्वे सन्वत्त्वात् इयं दीर्घश्चेति भावः । अववर्तदिति । कृत्वाऽभावपक्षे वृत्
 इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे उत्तरखण्डस्य लघूपधगुणे रूपम् । लघुपरकृत्वाऽभावाच्च सन्व-
 त्वदीर्घौ । अमीमृजदिति । उपधाया ऋत्वपक्षे रूपम् । अममार्जदिति । उपधाया कृत्वा-
 भावपक्षे द्वित्वे उरदत्वे उत्तरखण्डे 'मृजेष्टद्धिः' इति वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । लघुपरत्वा-
 भावाच्च सन्वत्त्वम् । पातेणौ लुगिति । लुगागम इत्यर्थः । पुकोऽपवाद इति । आदन्तल-
 ङणपुकोऽपवाद इत्यर्थः । यद्यपि 'पाल रक्षणे' इति धातोरेव सिद्धम्, तथापि पुको
 निवृत्तिः फलम् । वो विधूने । 'ओ वै शोषणे' इति धातोः कृनात्त्वस्य वः इति षष्ठ्य-
 न्तम् । 'अतिही' इत्यतः ण्यविध्यनुवर्तते । तदाह—वातेरित्यादि । पुकोऽपवादो जुक् ।
 केशान्वापयतीति । सुगन्धिकरोतीत्यर्थः । अत्र वैधातोः पुगेव । बाधातोस्त्विह न
 ग्रहणम्, लुग्विचक्षणत्वात् । केचित्त वातेरेवात्र ग्रहणम्, नतु वेजः नापि वै इत्यस्य,
 लाक्षणिकत्वात्, सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहुः । आत्वविधायकसूत्रं स्मारयति—विभाषा
 लीयतेरिति । लीलीङोरात्त्व वा स्यादेज्जिपये त्वपि च इति व्याख्यातं प्राक् इयन्वि-
 करणे । तत्र लीयतेः इति यका निर्देशः, नतु रयना । तेन 'ली श्लेषणे' इति रनावि-
 करणस्य 'लीङ् श्लेषणे' इति रयन्विकरणस्य च ग्रहणमिति च प्रागुक्तं न विस्मर्त-
 व्यम् । लीलोः । ली ला इत्यनयोः षष्ठीद्विवचनम् । ण्यविति । 'अतिही' इत्यतस्तदनु-
 वृत्तेरिति भावः । स्नेहस्य तैलस्य, निपातनं द्रावणं, स्नेहनिपातनम् । तदाह—स्नेह-
 द्रवे इति । आत्वाऽभावपक्षे आह—विलीनयतीति । लीलीङोरीकारान्त्योर्जुकि रूपम् ।
 द्रवीकरोतीत्यर्थः । लीलीङोरात्त्वनुगमावपक्षे आह—विलाययतीति । लाधातोर्लुगागमे
 आह—विलालयतीति । अत्र लातेरादादिकस्य कृनात्त्वलायतेश्च ग्रहणम्, व्याख्या-
 नात् । विलापयतीति । लुगागमाऽभावे रूपम् । ननु कृतात्त्वस्य लीधातोरेपि एकदेश-
 विकृतन्यायेन लीत्वानुक् स्यादित्यत आह—ली ई इति । लोहं विलापयतीति । नुग-
 कोरभावादावपक्षे पुक् । आत्वाऽभावे तु वृद्धयायादेशाविति भावः । प्रलम्भनाभिभ-
 वेति । प्रलम्भनं वञ्चना । अभिभवः तिरस्कारः । पूजा प्रसिद्धा । एवार्थेषु लीलीङोः
 एज्जिपये नित्यमात्वं वक्तव्यमित्यर्थः । लियः सम्मानन । 'लिय' इति लीलीङोर्ग्रह-

योश्च १।३।७०॥ लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि पक्षे पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थः । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिका-मुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते वक्ष्यतीत्यर्थः । २५६३ विभे-तेर्हेतुभये ६।१।५६॥ विभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् । २५६४ भीस्म्योर्हेतुभये १।३।६८॥ आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्वेत्तोश्चेद्भयस्म-यो । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थो ग्लान्णम् । मुण्डो भाषयते । २५६५ भियो हेतुभये पुक् ७।३।४०॥ भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः पुक्स्याणौ हेतुभये । भीषयते । २५६६ नित्यं स्मयतेः ६।१।५७॥ स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयाक्वियुक्तेर्नैह । कुक्षि-कयेनं भाषयति । कथं तर्हि 'विस्मापयन्विस्मितमानमवृत्तौ' इति । 'मनुष्यावाच'

णम् । 'अनुदात्तङितः' इत्यतः आत्मनेपदमिति, 'गेरणौ' इत्यतो गेरिति चानुवर्तते । 'णिचक्ष' इति सिद्धे अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । सम्माननं पूजालाभः । शालिनीकरणम् अभिभवः । चकारात् । 'गृध्रिवन्ध्योः' इति पूर्वसुश्रावप्रलम्भनप्रदणं समुचीयते । तदाह—लीङ्लियोर्ण्यदिना । विभेतेर्हेतुभये । 'आदेच उपदेशे' इत्यतः एच इति आ-दिति चानुवर्तते । 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति, 'चिस्फुरोः' इत्यतो जा-विति च । हेतुभयं प्रयोजकाद्भयम् । तदाह—विभेतेरेच इत्यादिना । भीस्म्योर्हे-तुभये । 'अनुदात्तङितः' इत्यतः आत्मनेपदमिति 'गेरणौ' इत्यतो गेरिति चा-नुवर्तते । हेतुः प्रयोजकः । तदाह—आभ्या ण्यन्ताभ्यामिति । अकर्त्रभिप्राया-र्थमिदम् । ननु हेतोश्चेत् भयस्मयाक्वित्यनुपपन्नम्, सूत्रे स्मयग्रहणाऽभावादि-त्यत आह—सूत्रे भयेति । सूत्रे भयग्रहणं स्मिन्नुपधावधेयस्य स्मयस्याप्युपलक्षण-मित्यर्थः । मुण्डो भाषयते इति । अत्र आत्वं, पुक्, आत्मनेपदं च । भिय आत्वाऽभाव-पक्षे विशेषमाह—भियो हेतुभये पुक् । भी ई इति । द्वयोः सवर्णदीर्घं भीषाड्वात् षष्ठीति भावः । इदं च स्थानिषत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईकारप्रश्लेषलब्धमाह—ईकारान्तस्येति । तेन आत्वपक्षे न पुगिति फलितम् । आवाति । 'अतिही' इत्यतस्तद-नुवृत्तेरिति भावः । नित्यं स्मयतेः । 'आदेच उपदेशे' इत्यतः एच इति आदिति चानु-वर्तते । 'चिस्फुरोः' इत्यतो जाविति 'विभेतेर्हेतुभये' इत्यतः हेतुभये इति च । तत्र भयग्रहणं स्मयस्याप्युपलक्षणम्, अत्र तु स्मय एव विवक्षितः, स्मयतेर्भीत्यर्थकत्वाऽस-म्भवात् । तदाह—स्मयतेरेच इत्यादि । 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषानुवृत्त्ये नित्यग्रहणम् । अथ 'विभेतेर्हेतुभये' इति 'नित्यं स्मयतेः' इति च आत्वविधौ 'भी, स्म्योर्हेतुभये' इति आत्मनेपदविधौ च हेतुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—हेतोश्चेत् भयस्म-याक्वियुक्तेर्नैह । कुक्षिकयेनं भाषा । केषावन्धविशेषः कुक्षिका । तस्याश्च करणतया प्रयो-जककर्तृत्वाऽभावात् आत्वं पुक् च नेति भावः । आक्षिपति—कथं भावः । रघुवंशकाव्ये-

इति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माय-
यन् इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्माप्यते
तथा सिंहो विस्मापयन्निति ष्यन्ताणौ शता इति व्याख्येयम् । २५६७ स्फायो
वः ७।३।४१॥ णौः स्फाययति । २५६८ शदेरगतौ तः ७।३।४२॥ शदेर्णौ तोऽ
न्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतो तु गाः शादयति गोविन्दः । गमय-
तीत्यर्थः । २५६९ रुहः पाऽन्यतरस्याम् ७।३।४३॥ णौ । रोपयति-रोहयति ।
२६०० क्रीड्जीनां णौ ६।१।४८॥ एषामेव आत्वं स्याणौ । क्रापयति । जाप-

‘तमार्यगृहं निगृहीतधेनुमनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्मापयन् विस्मितमामृष्टो सिंहोऽसत्त्वं निजगाद सिंहः’ ॥

इति श्लोके विस्मापयन्निति कथमित्याक्षेपः । प्रयोजकान्नयाऽभावेन आस्वपुग-
बुपपत्तेरिति भावः । ननु मनुष्यवागेव तत्र प्रयोजिकेत्यत आह—मनुष्येति । मनुष्य-
वाचेति तृतीयान्तगम्यकरणात् मनुष्यवागात्मकादेव हि तत्र स्मयः । ननु करणभू-
ताऽपि मनुष्यवाक् प्रयोजिका कृतो नेत्यत आह—अन्यथेति । मनुष्यवाचः स्मय-
प्रयोजकत्वमभ्युपगम्य आस्वाभयणे ‘भोस्मोर्हंतुभये’ इत्यात्मनेपदमपि स्यादित्यर्थः ।
स्मयोऽत्र प्रयोजकमूलको नेति युक्तमेव । किंवास्वपुगाक्षेपो न युज्यते इत्यर्थाङ्गी-
कारेण परिहरति—सत्यमिति । विस्मापयन्नितीति । यौ अयादेशे स्मायि इत्य-
स्मात्फलटः शतरि णपि णेर्गुणे अयादेशे विस्मापयन्नित्येव कालिदासो महाकविः
प्रायुक्तः । ‘विस्मापय’न्निति पकारपाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । यद्वेति ।
राजा दिल्लीपो विस्मयते । तं सिंहोच्चारिता मनुष्यवाक् प्रयोजयति ‘विस्मापयते
मनुष्यवाक् राजानम्’ । अत्र मनुष्यवाक् प्रयोजककर्त्री । राजा तु प्रयोज्यकतति
स्थितिः । अत्र स्मयस्य प्रयोजककर्तृभूतमनुष्यवाङ्मूलकत्वादात्वं पुक् । मूले ‘प्रयो-
ज्यकर्त्री’त्येव पाठः । प्रयोजककर्त्रीत्यर्थः । प्रयोज्यः कर्ताः यस्याः सा प्रयोज्यकर्त्री
इति बहुव्रीह्याभयणात् । ‘प्रयोजककर्त्री’त्येव पाठः सुगमः । तां विस्मापयमानां
प्रयोजककर्त्री मनुष्यवाचं प्रयोजयति सिंहः । विस्मापयति । स्मापि इति ष्यन्तात्
यौ प्रथमणेलोपि स्मापि इत्वस्मात् सानुप्रत्यये णपि णेर्गुणे अयादेशे विस्मापय-
न्निति भवतीत्यभिप्रेत्य आह—तथा सिद्ध इति । प्रयोजककर्तारं तृतीया । आत्मने-
पदं भीस्मीप्रकृतिकण्वन्तादेव, ननु ष्यन्तप्रकृतिकण्वन्तादिति भावः । स्फायो वः ।
आविति शेषपूरणम् । ‘अतिंही’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शदेरगतौ तः । ‘अतिंही’
इत्वतो णावित्यनुवृत्तिं मत्वा आह—अदेर्णाविति । तोऽन्तादेश इति । तकार
इत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । वः पो । णाविति शेषपूरणम् । क्रीड्जीनां णौ । ‘हु क्रीड्
द्रव्यविनिमये, ‘इक् जपयजे’ ‘जि जये’ एषां द्वन्द्वः । एव आस्वमिति । ‘मादेव
वपदेव’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रापयति जापयतीति । आस्वे पुक् । कुकि

यति । अध्यापयति । २६०१ णौ च संश्रद्धोः २।४।५१॥ सन्परे चरूपरे च णौ इहो गाढ्वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । २६०२ सिध्यतेरपारलौकिके ६।१।४६॥ ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरे आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत् 'नि-
ध्यिनोति । तं प्रेत्यति, सेधयति तापसं तपः । २६०३ प्रजने वीयतेः ६।१।५५॥
अस्यैव आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति-वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं प्राहयतीत्यर्थः । 'ऊदुपधाया गोहः' (स २३६४) । गूहयति । २६०४ दोषो

अचिक्रपत् । अजीगपत् । अध्यापयतीति । इहः आत्वे पुकि रूपम् । अचि इ इ अ त् इति स्थिते । णौ च संश्रद्धोः । विषयसप्तमीयमित्याकरे स्पष्टम् । णौ विवक्षिते इति लम्पते । 'इहश्च' इत्यतः इह इति 'गाढ्' लिटि इत्यतो गाढिति 'विभाषा लुङ्' लुङोः इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—मन्परे चरूपरे चेत्यादि । सन्परे चरूपरे च णौ विवक्षिते इत्यर्थः । अध्यजीगपदिनि । णौ इहो गाढादेशे पुकि उपधादस्वे अधि गप् इ अ त् स्थिते गप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासहस्ये सन्वरवादिशेषे दीर्घे अभ्याससुबुधे रूपम् । नच द्वित्वे कार्ये 'णावजादेशो न' इति द्वित्वात् प्राक् गाढादेशनिषेधः कङ्कयः, अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णसत्त्व एव तन्निषेधप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । द्वित्वे कार्ये गाढादेशस्य निषेधे सति गाढः पूर्वम् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिच् एव द्वित्वे सति प्रकियायां परिनिष्ठिते वा धातोरुत्तरखण्डे अवर्णाऽभावादिति भावः । अध्यापिपदिनि । गाढभावे 'क्रीङ्जीनां यौ' इत्यास्त्रे पुकि अधि आ प् इ अ त् इति स्थिते 'पि' इत्यस्य द्वित्वे रूग्मिति भावः । सिध्यतेरपारलौकिके । 'आदेच उपदेशे' इत्यस्मादादेच इति 'क्रीङ्जीनाम्' इत्यस्माण्याविति चानुवर्तते । तदाह—ऐहलौकिके इत्यादि । अन्नमिति । तन्निष्पादनं तृप्पयत्वाद्ऐहलौकिकमिति भावः । नत्त्वमिति । आत्मस्वरूपमित्यर्थः । सेधयति तापसं तप इति । तत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः । आत्मतत्त्वनिश्चयः आमुष्मिकफलक इति भावः । प्रजने वीयतेः । 'आदेच उपदेशे' इत्यस्मादादेच इति 'चिस्फुरोः' इत्यतो णाविति 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—अस्यैव इत्यादि । 'वीयतेरिति न रयना निर्देशः, 'वी गतिप्रजनस्यानाजंनोपाजंनेषु' इत्यस्य लुगिभकरणस्थत्वात् । किन्तु यका निर्वेशोऽयम् । तेन व्येजोऽपि ग्रहणम्, तस्यापि लक्षप्रसारणे धीघातुना तुल्यत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु व्येजो न ग्रहणम् । तस्य प्रजनार्थकत्वाऽभावात् । तस्य यौ 'शास्त्रासा' इति पुगपवाद्पुगिधभावेन व्याययतीति रूपे विशेषाभावाच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रवञ्चितम् । गर्भं प्राहयतीति । पुरोवातकाले गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः । अथ 'गूहू संवरणे' इत्यस्य गुणनिमित्ते अजादौ प्रस्यये परे उपधाया उक्त्वविधि स्मारयति—ऊदुपधाया गोह इति । गूहयतीति । ऊदुपधा-मुत्थापत्वाद् उक्त्वमिति भावः । दोषो यौ । 'ऊदुपधाया' इत्यनुवर्तते । 'पुष वैहस्ये' इति

णौ ६।४।६०॥ दुषः इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात् । दूषयति । २६०५
 वा चित्तविरागे ६।४।६१॥ विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति-दोषयति वा
 कामः । 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) । भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति ।
 'जनीजृष्—' । जनयति । जरयति । जृणातेस्तु जारयति । 'रञ्जेर्णौ मृगरमणे
 नलोपो वक्तव्यः' (वा ४०६७) । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । 'मृग—'
 इति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । चुरा-
 दिषु ज्ञपादिष्विञ् । 'चिस्फुरोर्णौ' (सू २५६९) । चपयति—चययतीत्युक्तम् ।
 चिनोतेस्तु चापयति-चाययति । स्फारयति-स्फोरयति । अपुस्फरत्-अपुस्फुरत् ।
 २६०६ उभौ साभ्यासस्य ८।४।२१॥ साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्रा-

श्यन्विकरणः । तस्य कृतज्ञधूपवगुणस्य निर्देशः । ततश्च गुणविषयकमेवेदम्-दुष्यतेरुप-
 धाया ऊत्स्यादिति । याविति शेषः । दूषयतीति । लघुपञ्चगुणापवाद उक्तः । 'दूषो णा'
 विद्येव सुवचम् । वा चित्तविरागे । ऊदुपधाया इति, दोषो णाविति, चानुवर्तते । चि-
 त्तविरागे दुष उपधाया ऊद्वा स्यात् याविति फलितम् । विरागपदस्य विवरणं अप्री-
 ततेति । इष्यताविरह इत्यर्थः । चित्तमिति । चित्तं दुष्यति स्नानसन्ध्यावन्दनादिनित्य-
 कर्मसु विरक्तं भवति । तत्प्रयोजयति काम इत्यर्थः । मितां ह्रस्व इति । भौ मितामुप-
 धाया ह्रस्वः इति प्राग्व्याख्यातमपि स्मारयति । जनीजृषिति । इहमपि व्याख्यातं
 स्मार्यते । जृणातेस्त्विति । रनाविकरणस्य अपिश्वात् न मित्वमिति भावः । रञ्जेर्णौ
 षिति । णेः द्विश्वाऽभावात् अनिङ्गितामित्यप्राप्तौ वचनम् । 'मृगरमण' पदस्य विवरणम्-
 आखेटकमिति । मृगयेत्यर्थः । रजयति मृगानिति । 'रञ्ज रागे' शब्दविकरणः 'रञ्जेर्णौ'
 इति शपि नलोपः । 'रजन्ति मृगाः' ग्राह्या भवन्ति । तान् मृगान् तादृश्यापार-
 विषयान् करोति मृगवधासक्तो राजादिरित्यर्थः । अत्र नकारलोपः । रञ्जयति पक्षिणः
 इति । 'पक्षिणो रजन्ति' ग्राह्या भवन्ति । तान् तादृश्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः ।
 पक्षिणहणमिदं न मृगयेति मन्यते । रञ्जयति मृगान् तृणदानेनेति । घातको
 मृगान् रञ्जणाय तृणसमर्पणेन बन्धनस्थानगान् करोतीत्यर्थः । चुरादिष्विति ।
 चुरादेषु ज्ञपादिपञ्चकान्तर्गतश्चिञ्धातुरस्ति । तस्मात् स्वार्थेणिचि कृते 'चिस्फुरोः'
 इति आत्वेपक्षे पुकि मिश्वादुपधाह्रस्वे चययतीति रूपम् । आत्वाऽभावे तु वृद्धौ
 आयादेशे मित्वाद्भ्रस्वे चययतीति रूपमुक्तं चुरादावित्यर्थः । चिनोतेस्त्विति । रनुवि-
 करणस्य तु चिञ्धातोर्हेतुमण्यौ 'चिस्फुरोः' इति आत्वे पुकि मिश्वाभावाद्भ्रस्वाऽ-
 भावे 'चापयतीति' रूपम् । आत्वाऽभावे वृद्धौ आयादेशे मिश्वाऽभावाद्भ्रस्वाऽभावे
 चाययतीति रूपमित्यर्थः । स्फारयति-स्फोरयतीति । 'चिस्फुरोः' इत्यात्त्वविकल्पः ।
 अपुस्फरत्-अपुस्फुरदिति । स्फुर इ अत् इति स्थिते द्वित्रे कर्तव्ये यावच्च आदेशस्य
 निषिद्धतया 'स्फुरित्युकारवतो द्वित्वे तत्तश्चिस्फुरोर्णौविति उत्तरखण्डे आत्त्वविक-

प्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् । २६०७ णौ गमिरबोधने २।४।४६॥ इणो गमिः स्याणौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । 'इण्वदिकः' (वा १५७७) । अधिगमयति । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू २५७४) । 'हो हन्तेः' (सू ३५८) इति कृत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्' (वा ३४०६) तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच् इति वार्थः । आद्य षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये तु 'अजादेद्वितीयस्य' (सू २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्ययत्-ऐर्षिष्यत्* । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चञ्चि प्रकार एवाभ्यासे श्रूयते ।

रपः । आरवपक्षे उपधाह्रस्व इति भावः । उभो साम्यासस्य । अनितेरित्यनुवर्तते । 'अन प्राणने' इति धातोरित्यर्थः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यधिकृतम् । 'उपसर्गादिसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तदाह—साम्यासस्येत्यादिना । निमित्ते मतांनि । उपसर्गस्थेऽप्ये सतीत्यर्थः । प्राणिणदिति । प्र अन् इ अ त् इति स्थिते 'अनितेः' इति णत्वस्यासिद्धत्वात् नि इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे नकारस्याभ्यासनकारेण व्यवधानाण्णत्वे अप्राप्ते उभयोर्नकारयोरनेन णत्वमित्यर्थः । नच 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने' इति निषेधात् द्वित्वे कर्तव्ये णत्वस्याऽसिद्धत्वविरहेण परत्वात् कृते णत्वे ततः पश्चात् द्वित्वे 'प्राणिण'दिति सिद्धमिति वाच्यम्, अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने' इत्यस्याऽनित्यत्वविज्ञानात् । तेन 'ऊर्णनावेश्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । णौ गमिरबोधने । 'इणो गा छुडि' इत्यतः इण्य इत्यनुवर्तते । तदाह—इणो गमिरिति । मकारादिकार उच्चाष्टार्थः । गमयतीति । प्रापयतीत्यर्थः । प्रत्याययतीति । बोधयतीत्यर्थः । छुडि प्रत्याययत् । इणो णिच्चि 'इणो यण्' इति यणं बाधित्वा परत्वात् वृद्धो आधादेशे आय् इ अ त् इति स्थिते 'यि' इत्यस्य द्वित्वम् । नच द्वित्वे कार्यं यावजादेशस्य निषिद्धत्वाद्वृद्धेर्निषेधः शङ्क्यः, 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिचो द्वित्वे उत्तरखण्डे अवर्णाभावात् । 'इक् स्मरणे' इत्यस्य इण्वत्त्वमुक्तं स्मारयति—इण्वदिक इति । अधिगमयतीति । स्मारयतीत्यर्थः । हन्तेजिति णिति च तकारादेशमुक्तं णौ स्मारयति—हनस्तोऽचिण्णलोरिति । कृत्वमिति । 'हस्येति शेषः । उपधावृद्धि मत्वा आह—घातयतीति । छुडि अजीघतत् । ईर्ष्ययतीति । ईर्ष्यतेर्णौ रूपम् । वक्तव्यमिति । 'द्वित्वमिति शेषः । इति वार्थ इति । 'न न्द्राः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम् । आद्ये इति । 'तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे इत्यर्थः । षकारस्येति । अन्यथा ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते 'नन्द्राः' इति रेफं वर्जयित्वा षकारसहितस्य 'षिय' इत्यस्य द्वित्वं स्यात् । ततश्च उत्तरखण्डे णिलोपे ऐर्षिष्यदिति स्यात् । ऐर्ष्य्यदितिष्टं न स्यात् । अतस्तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तम् । एवञ्च यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वि-यकारमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः । द्वितीये इति । 'तृतीयैकाच्' इति व्याख्याने इत्यर्थः । सन्नन्ते प्रवर्तते इति । 'उक्तवार्तिक'मिति शेषः । सनि ह्राट् ईर्ष्य् इ स इति स्थिते ईर्ष्य्

ह्लादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमणौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूहम् । इति तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते सन्प्रकरणम् ॥ १२ ॥

२६०८ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७। इषिक-

इति प्रथमैकाच् 'ण्यिस्' इति द्वितीयैकाच् स इति तृतीयैकाजिति स्थितिः । तत्र तृतीयैकाच् सम्भवात्तस्य द्वित्वविधिः । अन्यथा 'अजादेद्वितीयस्य' इति स्यादिति भावः । ऐष्यं यदिति । यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वियकारं रूपम् । अथ द्वितीयव्याख्यायां रूपमाह—ऐषिष्यदिनि । तदुपपादयति—द्वितीयव्याख्यायामिति । ण्यन्ताच्चङि ईष्यं इ अ त् इति स्थिते 'न न्द्राः' इति निषेधादेकं वजं चित्वा 'अजादेद्वितीयस्य' इति णि इत्यस्य द्वित्वम् न तु यकारमात्रस्य, प्रथमव्याख्याने एव तृतीयस्य अन्तरेऽप्युक्तेः । तत्र 'ण्यि' इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि अभ्यासे षकार एव हल् इकारशिरस्कः भूयते, न तु यकारोऽपीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—ह्लादिशेषादिति । ननु तृतीयस्यैकाच् इति द्वितीयव्याख्यायाम् इह द्वितीयस्यैकाच् कथं द्वित्वमित्यत आह—द्वित्वं तु द्वितीयस्यैवेति । 'एकाच्' इति शेषः । कुत इत्यत आह—तृतीयाभावेनेति । ईष्यं इ अ त् इत्यत्र ईष्यं इति प्रथमैकाच्, णि इति द्वितीयैकाच्, न तु चङि परे तृतीयैकाजिति अतोऽत्र 'तृतीयैकाच्' इति वार्तिकं न प्रवर्तते । तस्मात् द्वितीयस्यैव एकाचो द्वित्वमित्यर्थः । एवञ्च 'तृतीयस्यैकाच्' इति वार्तिकं सन्नन्त एव प्रवर्तते । ईष्यंतेरासः सत्त्वेन ततः परस्य लिटोऽभावादिति बोध्यम् । ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इति मात्रकाद्ये प्रार्थयन्तीति न चौरादिकस्वाधिकणजिभ्रतम्, तस्याऽऽगर्वोयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्यन्तम् । स्वाभीष्टं याचते इत्यर्थं तदसम्भवात् । नहि प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीत्यत आह—निवृत्तेति । निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् सः निवृत्तप्रेषणः । सप्रति अविवक्षितप्रेषण इत्यर्थः । तस्माद्धातोः भूतपूर्वगत्या प्रेषणमाहाय हेतुमणौ कृते शुद्धेन णिज्विहीनेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते इत्यर्थः । तदुक्तम्—'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति । इदं च 'गेरग्यौ' इति सुत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हेतुमण्यन्ते निरूपणं समाप्तम् ।

अथ सन्प्रक्रिया निरूप्यन्ते । धातोः कर्मणः । 'गुह्यजिह्वया' इत्यतः सन्नित्यनुवर्तते । इच्छायाः श्रुतत्वात्तां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा समानकर्तृकत्वमपि इच्छानिरूपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धाता सामानाधिकरण्यान्वेति । एवञ्च इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापारः तद्व्याच-

र्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन
आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । 'सन्त्यतः' (सू २३१७) । पठितुमिच्छति
षिपिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत् । समानकर्तृकात् किम् ।
शिष्याः पठन्तिवतीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुक्सनोर्धस्त्' (सू
२४२७) । 'एकाच्च उपदेशे-' (सू २२४६) इति नेट् । सस्य तत्वम् । अस्तु-
मिच्छति जिघत्सति । ईष्यतेस्तृतीयस्य' (वा ३४०३) इति यिसनोर्द्वित्वम् ।
ईष्यिषिषति-ईष्यिषिषति । २६०६ रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च १।
२।८॥ एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुददिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ।

काद्धातोर्विच्छायां सन् वा स्यादिति फलति । तद्वाह—इषिकर्मण इत्यादि । इषिरि-
च्छा । इषिणा एककर्तृकत्वात् इषिकर्मीभूतव्यापारवाचकाद्धातोर्विषयः । ननु समा-
नकर्तृकादियुक्त्यैव धातोरिति लब्धम् । धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वादित्यत
आह—धातोरिति । धातोरिति विहितस्यैव प्रत्ययस्यार्धधातुकत्वं, ननु धातोः परस्य ।
अन्यथा जुगुप्सते इत्यत्र धातोर्विहितस्यापि 'गुप्तिजिह्वयः' इति सन आर्धधा-
तुकत्वापत्तौ लघुपक्षगुणापत्तेरिति भावः । अस्य सन आर्धधातुकत्वे फलमाह—इडि-
ति । दिवमिति । 'सन्त्यकोः' इत्यनेनेति भावः । अभ्यासस्य इवविधि स्मारयति—
सन्त्यत इति । पठितुमिच्छतीति । भावस्तुमुनर्थः 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । धात्वर्थे
एव भाव इत्युच्यते । तथाच पठितुमित्यस्य पठनक्रियैवार्थः । तस्मिन् पठने इच्छा-
कर्मत्वम्, इच्छासमानकर्तृकत्वं च सना गम्यते । तथाच स्वकर्तृकं पठनमिच्छतीत्यर्थे
पिपठिषतीति शब्दो वतंत इत्युक्तं भवति । अथ 'अद भवणे' इति धातोः सनि घस्त्व-
भावं स्मारयति—लुक्सनोर्धस्त्व इति । घस् स इति स्थिते इट्माशङ्क्य आह—एकाच्च
इति । नेडिति । घस् स इति स्थिते आह—सस्य तत्वमिति । 'सः स्याद्धंघातुके' इत्यने-
नेति भावः । त्रिवसतीति । द्वित्वे अभ्यासजश्चरवसुत्वे इति भावः । यसनोर्द्वित्वमिति ।
'तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे ईष्यं इ स इत्यत्र यकारमात्रस्य द्वित्वे, सना चरवे, संयु-
क्तद्वियकारं रूपमिति भावः । तद्वाह—ईष्यिषिषतीति । तथाच सन्नन्ते ईकाररेफषका-
रयकारद्वित्वेकारयकाराः । 'तृतीयस्त्वेकाच्च' इति पक्षे ईष्यं इ स इत्यत्र स इत्यस्य द्वित्वे
अभ्यासेषे सकारद्वयस्यापि चरवे रूपं मत्वा आह—ईष्यिषिषतीति । अत्र तु सन्नन्ते
ईकाररेफषकारयकारेकारयकारेकारयकाराः । रुदविद । इका निर्देशात् सम्प्रसारणे
गृह्णीति निर्देशः । स्वपीति इकारस्तु ङाचारणार्थः, न रिकवा निर्देशः, सुपीति सम्प्र-
सारणप्रसङ्गात् । चकारात् 'मृदमृदगुच' इति पूर्वसूत्रस्य चरवेति समुच्चीयते । तदा-
ह—सन् क्त्वा चेति । किनावाति । 'असंयोगाल्लिङ्गट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रु-
सादृश्याद्वेत्तेरेव ग्रहणमिति केचित् । अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये । 'इल्लताच्च' इति
सिद्धे रुदव्यमुच्चां ग्रहणं 'रको व्युपधात्' इति विकरवाचनार्थम् । ग्रहेस्तु क्त्वाच्चा

२६१० सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२॥ ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इप्न स्यात् । 'प्र-
हिज्या—' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भावाः ।
जिघृक्षति । सुषुप्सति । २६११ किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।१३॥ कृ, गृ, इङ्,
धृङ्, प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति ।
जिगेलिषति । अत्रेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथम् 'उद्दिधीर्षुः'
इति । भौवादिकयोर्धृङ्धृजोरिति गृहाण । २६१२ इको भल १।२।१४॥ इगन्ता-

'न क्त्वा सेट्' इति निषेधबाधनार्थम् । स्वपिप्रच्छयोस्तु क्त्वायां क्त्वेऽपि सन
अप्राप्तकृत्वविधानार्थम् । रुद्विषतीत्यादौ सनः क्त्वात्कृत्वपञ्चगुणाऽभावः । सनि
ग्रहगुहोश्च । चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यतः उक् इत्यनुकृष्यते, न तु श्रयतिः,
तस्य 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणात्वात् । 'नेङ्वशिकृति' इत्यतः नेङिति
चानुवर्तते । तदाह—ग्रहेरित्यादि । ग्रहधातोर्नित्यमिति प्राप्ते गुहेः उदित्वा-
त्तद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । ग्रहिज्येति । ग्रह् स इति स्थिते सनः क्त्वात् 'ग्रहि-
ज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकार इत्यर्थः । ननु गृह् स इति स्थिते
इस्य ढत्वे भ्रभावोपेक्षया परत्वात् क्त्वे सस्य षत्वे च कृते भ्रवन्तत्वाभावे कथं
भ्रभाव इत्यत आह—सनः षत्वस्येति । क्त्वास्यासिद्धत्वादित्येव सुवचम् । जि-
घृक्षतीति । गृह् स इति स्थिते इकारादिभ्यः परस्य सस्य षत्वं परत्वात् प्राप्तं,
तस्यासिद्धत्वात् इस्य ढत्वे भ्रभावः, ततः क्त्वे कात्परस्य षत्वमिति क्रम इति
भावः । गुहेः जुघृक्षतीत्युदाहार्यम् । उगन्तात् बुभूषति । अत्र 'श्र्युकः किति' श्र्यनेन
तु न सिध्यति, तत्र कित एव निषेधात् । परत्वाद्विडागमे 'इको झल्लि'त्यस्याऽप्राप्तेः ।
स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे । सुषुप्सतीति । सनः क्त्वात् 'वविस्वपि' इति सम्प्रसारणं
जघृषपञ्चगुणाभावश्च । किरश्च पञ्चभ्यः । किर इति पञ्चमी । किरादिभ्य इति विवक्षि-
तम् । तुदादौ 'कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, इङ् आदरणे, धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ ज्ञोप्सा-
याम्' इति स्थिताः । तदाह—कृ गृ इत्यादिना । सन इति । 'स्मिपूहर्ज्ज्वशां सनि'
इत्यतः 'इदस्यति' इत्यतश्च तदनुषुप्तेरिति भावः । किरतिगिरयोः 'इट् सनि वे'ति
विकल्पे अन्वेषां च 'एकाच' इति निषेधे प्राप्ते अयमिड्विधिः । शब्देन्दुशेखरे तु
'सनि ग्रहे'ति 'एकाच' इति च निषेधे प्राप्ते वचनमियुक्तम् । पिपृच्छिषतीति । सनः
क्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । चिकरिषतीति । कृधातोः सनि इटि रूपम् ।
जिगरिषतीति । 'गृ निगरणे' इत्यस्मात्सनि इटि रूपम् । जिगेलिषतीति । 'अचि विभाषा'
इति जत्वविकल्प इति भावः । 'इट् सनि वे'त्यस्यायमपवादः । चिकरिषति,
जिगरिषति इत्यत्र 'घृतो वा' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—अत्रेटो दीर्घो नेष्टः इति । वा-
र्तिकमिदं वृत्तौ स्थितम् । आप्ये तु न इदयते । दिदरिषते दिधरिषते इति । इङो धृङ्श्च
सनि इटि रूपम् । 'पूर्ववसनः' इत्यात्मनेपदम् । कथमिति । 'उद्दिधीर्षु'रिति कथमि-

ज्भलादिः सन्कित्स्यात् । बुभूषति । दीद् । दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषय-
त्वाभावात् 'मीनातिमिनोति-' (सू २५०८) इत्यात्वं न । अत एव 'सनि
मीमा-' (सू २६२३) इति सूत्रे माधातोः पृथक्प्रहणं कृतम् । २६१३ हल-
न्ताच्च १।२।१०॥ इक्समीपाद्दलः परो भलादिः सन्कित्स्यात् । गुहू-जुधुक्ष-
ति । विभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । भलू किम् । विविधिक्षते । हल्प्रहणं
जातिपरम् । तृहू-तितृक्षति तितृहिषति । २६१४ अञ्भनगमां सनि ६।४।

स्थवयः । किरादिस्त्वेन इट्प्रसङ्गादिति भावः । भोवादिकयोरिति । 'घृञ् अवस्थाने'
'घृञ् धारणे' इत्यनयोर्भोवादिकयोः सनि किरादिस्त्वाभावादिदभावे 'अञ्भनगमां
सनि' इति दीर्घं 'क्त इदातोः' इति इत्वे, रपरत्वे, 'हलि च' इति दीर्घे, पत्वे, षडि-
धीर्षे इत्यस्मात्, 'सनाशंसमिक्ष ठः' इत्युपस्थये षडिधीर्षुरिति रूपमिति गृहाण
जानीहीति शङ्कं प्रति उत्तरम् । इको झल् । इगन्तादिति । सना आक्षिप्तचातुविशेषण-
त्वात्तदन्तविधिरिति भावः । सन् किदिति । 'रुदविट्मुपग्रहि' इत्यतः 'असंयोगाल्लिट्
कित्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । बुभूषतीति । किराञ्च गुणः । उकः परस्वान्ते-
ट् । दिदीषते इति । सनः किराञ्च गुणः । दीढो डिस्वात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेप-
दम् । एज्विषयत्वाभावादिति । किराञ्च गुणनिषेधादिति भावः । अत एवेति । यद्येज्विष-
यादन्धप्राप्त्याद्यर्थं स्यात् तदा मीमेति पृथक् प्रहणमनर्थकं स्यात् । 'गामादाग्रहणेव-
विशेषः' इत्युक्तेरिति भावः । हलन्ताच्च । 'इको झल्' इति पूर्वसुप्रमनुवर्तते । 'रुदवि-
ट्मुप' इत्यतः सनिति 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतः किदिति च । 'हलि'ति लुप्तपञ्चमीकं
पदम् । अन्तशब्दः समीपवाची । तदाह—इक्समीपादित्यादि । जुधुक्षतीति । सनः कि-
रवाञ्च गुणः । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्युदित्वेऽपि नित्यं नेट । हस्य ढत्वे भवभावे कश्च-
पत्वे इति भावः । विभित्सतीति । भिदेः सनः किराञ्च गुणः । यियक्षते इति । अत्र
हलः इक्समीपत्वाऽभावाच्च कित्त्वम् । सति तु कित्त्वे यजेः सम्प्रसारणं स्यादिति
भावः । विविधिक्षते इति । वृधेः सनि रूपम् । अत्र सन इटि झलादित्वे नेति भावः ।
ननु 'तृहु हिसायाम्' तुदादिः नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारस्य निर्देशः । अस्मात्सनः
'अनिदिताम्' इति नलोपाधं किञ्चमिष्यते । तन्नोपपद्यते । न ह्यत्र इक्समीपादनु-
स्वारात् सन् परो भवति, इकारेण व्यवधानान् । इकारात्तु परः सन् इक्समीपाद्दलः
परो न भवति, अजुस्वारेण व्यवधानादित्यत आह—हल्प्रहणं जातिपरमिति । हस्व-
जात्याक्रान्तैकाऽनेकव्यक्तिपरमित्यर्थः । तृंहिति । तृहुधातोः प्रदर्शनमिदम् । तितृक्षतीति ।
उदित्वादिदभावेन रूपम् । सनः किराञ्चान्तलोपः लघूपधगुणाभावश्च । ढत्वकश्च-
त्वात् । इट्पक्षे आह—तितृदिषतीति । झलादिस्त्वाभावेन किराऽभावाच्चान्तलोपो
नेति भावः । अञ्भनगमां सनि । अच्, हन्, गम् एषां द्वन्द्वः । 'नोपधायाः' इत्यतः
उपधायाः इत्यनुवृत्तं इनगमोरत्वेति न त्वजन्ते, असम्भवात् । अङ्गस्थेयधिकृतम् ।

१६॥ अजन्तानां हन्तेरजादेशामेश्च दीर्घः स्याज्भलादौ सनि । 'सन्तिगोर्जेः' (सू २३३१) । जिगोषति । 'विभाषा चेः' (सू २५२५) । चिकीषति-चि-चोषति । जिगंसति । २६१५ सनि च २।४।४७॥ इणो गमिः स्यात् सनि, न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । 'इणदिकः' (वा १५७७) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेनेट् । 'भलादौ सनि' इति दीर्घः । जिगंस्यते । अधिजिगंस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते । २६१६ इङ्श्च २।४।४८॥ इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगंसते । २६१७ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च १।२।२६॥ उथ इश्च वी ते उथे यस्य तस्माद्धलादेः सन्तान्तात्स्यौ क्त्वासनो सेटौ वा किनौ स्तः । 'युति-

अवस्तद्विशेषणत्वाच्चदन्तविधिः गमधातुरिङ् । अजादेश एव विवक्षित इति प्रकृत-सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'दृष्टोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—मन्तानामित्यादिना । भलादौ सनोति । 'कृष्टबोः शूट्' इति सूत्रभाष्ये 'अज्जनगमाम्' इत्यत्र सनं स्या विशेषणित्याम इत्युक्तेरिति भावः । अथ जिघातोरभ्यासात् परस्य कृत्वविधिं स्मारयति—सन्तिगोर्जेरिति । जिगोषतीति । जेदीर्घं अत्रापात्परस्य कृत्वम् । अथ जिघातोरभ्यासात्परस्य कृत्वविकल्पं स्मारयति—विभाषा चेरिति । चिकीषति-विचोषतीति । अजन्तत्वादीर्घः । जिगंसतीति । हनेः सनि 'अज्जन' इत्यकारस्य दीर्घः, न त्वभ्यस्य नकारस्य । दीर्घाया 'अच्' इत्युपस्थितेः । द्विषम् 'अभ्यासाच्च' इति कृत्वम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । 'नेनि च । 'इणा गा लङि' इत्यतः इग इति 'णो गमि-रबोधने' इत्यतः गमिरबोधने इति चानुवर्तते । तदाह—रणा गमिरित्यादि । जिगमिष-तीति । 'गमे'रिति इट् । अत्र 'अज्जनगमाम्' इति दार्ढ्या न 'अज्जादौ सनो'त्युक्तेः । प्रतीषिषतीति । बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र बोधनाथेःवादिनो न गमिः । इ स इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सनो द्विषे अभ्यासेष्वन् । प्रतिग सत्र्यदीर्घं सका-रद्वयस्यापि षत्वमिति भावः । 'इक् स्मरणे' इत्यस्याह—रणदिक इति । अनेन वार्ति-कन इक्धातुरिण्वद्भवतीत्यर्थः । ततश्च 'सनि च' इति गमिरादेश इति भावः । कर्मणि तङ्ति । इणधातोरिणधातोश्च सन्नन्तात्कर्मणि लटस्तत्त्वित्यर्थः । 'भावकर्मणोः' इत्यने-नेति भावः । परस्मैपदेष्विति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्युक्तेस्तङ् निदिश्यर्थः । भला-दाविति । 'अज्जन' इति भलादौ सनि विहितो दीर्घ इत्यर्थः । जिगंस्यते इति । गन्तु-मिष्यते इत्यर्थः । इणो रूपम् । अधिजिगंस्यते इति । स्मर्तुमिष्यत इत्यर्थः । इङो रूपम् । जिगंस्यते इति । गज्जघातोः सम्मन्तात्कर्मणि तङ् रूपम् । गमेरजादेशत्वाऽ-भावाच्च दीर्घः । इङश्च । गमिः स्यात् सनोति । 'णो गमिः' इत्यतः 'सनि च' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । इङो क्त्वात् 'पूर्ववसनः' इति तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्ते-नट् । 'अज्जन' इति दीर्घ इति भावः । रलो । क्त्वासनाविति । चकारेण 'पूङ् क्त्वा च'

स्वाप्योः सम्प्रसारणम्' (सू. २.३.४४) । दिद्युतिषते-दिद्योतिषते । रुरुचिषते-रुरो-
चिषो । लिलिखिषति-लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधात् किम् ।
विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषिषिषति । इह नित्यमिति द्विवचं गुणेन बाध्यते ।
उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्, ओगोर्ऋदिस्करणस्य सामान्यापेक्षापक्त्वात् ।
२६१८ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्त्रयूर्णभरज्ञपिसनाम् ७।२।४६॥ इवन्ते-
भ्यः ऋधादिभ्यश्च सन इडा स्यात् । इडभावे 'हलन्ताच्च' (सू. २.६.१३) इति
कित्त्वम् । 'छ्रवोः-' (सू. २.५.६१) इति वस्य ऊट् । यण् । द्वित्वम् । दुद्युषति ।

इत्यतः क्त्वाया अनुकर्षादिति भावः । स्यादिति । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । वा क्तिविति । 'नोपधात्प्रफान्ताद्वा' इत्यतः 'असंयोगात्किल् किप्' इत्यतश्च
तदनुवृत्तेरिति भावः । दिद्युतिषते इति । 'द्युत दीप्तौ' अनुदात्तत्वं । सनि द्वित्वे क्तिवात्
'द्यतिस्वाप्योः' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सनः द्वित्वाच्च लघूपधगुण इति
भावः । सनः क्तिवाऽभावे आह—'दिद्योतिषते' इति । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् ।
पविषिषतीति । इष्धातोः सन् । इट् । हलादित्वाऽभावेन क्तिवाभावाद्गुणे एष इति
ति इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति विसृ इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सनः वत्त्वे
रूपम् । नन्विह सत्यपि कित्त्वे नित्यत्वात् परमपि गुणं बाधित्वा षिप् इत्यस्य द्वित्वे
धात्ववयवस्य हकारस्य उपधात्वाऽभावादेव गुणाऽप्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थमित्यत
आह—इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते इति । कुत इत्यत आह—उपधाकार्यं हि द्वित्वा-
त्प्रबलमिति । तच्च कुत इत्यत आह—भोगेति । भोगेः ऋदिस्करणस्य ज्ञापकत्वादिति
त्यन्वयः । तथाहि—ओष्धातोः प्यन्तात्तुङि चङि 'यौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्व-
स्य 'नालोपिज्ञास्वृदिताम्' इति निषेधे सति ओष्णि अत् इति स्थिते णि इत्यस्य
द्वित्वे मा भवानोष्णिगदिति रूपम् । अत्र उपधाह्रस्वनिषेधार्थंभोगेः ऋदिस्करणम् ।
उपधाह्रस्वे कृते तु उष्ण इ अत् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानुणिगदिति
स्यात् । ओकारो न भ्रूयते इति स्थितिः । यदि तु नित्यत्वात् उपधाह्रस्वात् प्रागेव
ओष्ण इ अत् इत्यस्यां दशायां द्वित्वं स्यात् । तदा ओकारस्य उपधात्वाऽभावादेव
ह्रस्वाऽप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थंमुदिस्करणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुपधाह्रस्वार्थकं उपधा-
कार्यं द्वित्वात् प्रबलमिति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु भवतु उपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रबलः ।
प्रकृते तु उपधागुणः कथं द्वित्वात् प्रबलः स्यादित्यत आह—सामान्यापेक्षेन । उपधा-
ह्रस्वस्य उपधाकार्यत्वेन रूपेण द्वित्वात् प्राबल्यविज्ञानादित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'जौ
चङ्युपधायाः' इति सूत्रे 'यद्यमाणिमुदितं करोति तत् ज्ञापयति' द्वित्वं वनाद्भ्रस्वत्वं
बलीय' इति भाष्ये विशिष्य उपधाह्रस्वप्रहणात् सामान्यापेक्षसं ज्ञापकस्य चित्त्व-
मिति शाब्देऽनुशेखरे प्रपञ्चितम् । सनीवन्तर्ध । सनि इवन्तेति च्छेदः । इवन्त, ऋध,
भ्रस्ज, दम्भु, छि, स्त्रु, यु, ऊण्, भर, जपि, सन्, एषां द्वन्द्वः । इव् भन्ते येषां ते

दिदेविषति । 'स्तौतिप्योरेव-' (सू २६२७) इति वक्ष्यमाणनियमाच्च षः । सु-
स्यूषति । सिसेविषति । २६१६ आप्ज्ञप्यधामीत् ७।४।५५॥ एषामच ईत्स्या-
त्सादौ सनि । २६२० अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८॥ 'सनि मीमा-' (सू
२६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति ।
रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिधिषति । विभ्रज्जिषति-विभ्रक्षति विभ्रजिषति-
विभ्रक्षति । २६२१ दम्भ इच्च ७।४।५६॥ दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि ।

इवन्ताः । 'स्वरति' इत्यतः वेति 'इण्णिष्ठायाम्' इत्यतः इडिति चानुवर्तते । तदाह-
इवन्तेभ्यः इत्यादि । इवन्तस्य दिव्धातोर्दाहृष्यच्चाह—इडभावे इति । वस्येति ।
वकारस्येत्यर्थः । यणिति । 'दकारादिकारस्य' इति शेषः । द्वित्वमिति । 'य' इत्यस्येति
शेषः । दुघूषतीति । 'अज्झन' इति दीर्घः । इट्पक्षे आह—दिदेविषतीति । अज्ञादि-
त्वाच्च सनः किरत्वम् , अतो नोट् , किन्तु लघूपधगुण इति भावः । इवन्तस्पोदाहर-
णान्तरं सिवुधातोः सुस्यूषतीति वक्ष्यते । तत्र द्वितीयस्य चत्वमाशङ्क्य आह—
स्तौतिप्योरेति । सुस्यूषतीति । सिवुधातोः सनि इडभावे दुघूषतीतिवद्रूपम् । इट्पक्षे
आह—सिसेविषतीति । ऋघ्वातोः सनि ईर्त्सतीति रूपं वक्ष्यच्चाह—आप्ज्ञप्यधामीत् ।
सादौ सनीति । 'सनि मीमाधुरभ' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । 'सः स्याद्व-
धातुके' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम् । तदादिविधिरिति भावः । अत्र लोपोऽ-
भ्यासस्य । 'सनि मीमा' इति 'आप्ज्ञप्यधामीत्' इति 'दम्भ इच्च' इति 'मुचोऽकर्म-
कस्य गुणो वा' इति पूर्वसूत्रचतुष्टयविहितकार्यम्प्रेत्यनेन परासूच्यते । तदाह—
सनि मीमेत्यारभ्येति । सूत्रचतुष्टयकार्यं कृते सतीत्यर्थः । ईप्सतीति । आप्धातोः सनि
आकारस्य इत्वे 'अजादेद्वितीयस्य' इति प्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोप इति भावः ।
रपरत्वमिति । ऋधेः सनि इडभावे ऋकारस्य ईत्वेऽपरत्वमित्यर्थः । चर्त्वमिति । ईधुं स
इति स्थिते धस्य चर्त्वं 'न न्द्राः' इति रेफवर्जयित्वा 'अजादेद्वितीयस्य' इति 'रस'
इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य लोप इति भावः । 'पूर्वप्रासिद्धीयमङ्गित्वे' इति वचनात्
चर्त्वं कृते द्वित्वमिति बोध्यम् । इट्पक्षे आह—अर्दिधिषतीति । सनः सादृत्वाऽभावा-
दीत्वाऽभावे गुणं रपरत्वे अर्ध् इ स इति स्थिते धिस् इत्यस्य द्वित्वमिति भावः ।
अज्ञधातोः सनः इटि 'अज्ञो रोपचयोः' इति रमागमाऽभावे आह—विभ्रज्जिषतीति ।
सस्य श्चुत्वेन शः, शस्य जश्चत्वेन जः । विकृद्भावात् 'ग्रहिज्वा' इति सम्प्रसारणं ।
विभ्रजिषतीति । इटि रमागमपक्षे अज्ञ् इस इति स्थिते अकारादुपरि सकारात्प्राक्
रेफागमे अकारादेरफस्य सकारस्य च निवृत्तौ भज् इस इति स्थिते भज् इत्यस्य
द्वित्वे ह्रस्वादिशेषे अभ्यासस्य इत्वे जश्चत्वे सनः षत्वे च रूपम् । तदेवमिट्पक्षे रमा-
गमतद्भावाभ्यां रूपद्वयम् । विभ्रज्जिषतीति । इडभावे रमागमाऽभावे च रूपम् । जस्य
कुत्वे सस्य षः । विभ्रज्जिषतीति । इडभावे रमागमे च रूपम् । तदेवमिडभावेपक्षे रमागम-

अभ्यासलोपः । 'हलन्ताच्च' (सू २६१३) इत्यत्र हलप्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वाञ्चलोपः । धिप्सनि-धीप्सति-दिदम्भिपति । शिश्रीषति-शिथ्रियिषति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) । मुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनविषति । नच परत्वादुगुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'द्विवचनेऽचि' (सू २२४३)

तदभावाभ्यां द्वे रूपे । दम्भ रश्च । 'सनि मीमा' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । चकारात् 'आप्ञ्यञ्चाम्' इति सूत्रादीदिति समुच्चयते । 'सः सि' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम् , तद्वाह-दम्भेरच इत्यादि । अभ्यासलोप इति । 'अञ्च लोपः' इत्यनेनेति शेषः । दिम्भ स इति स्थिते इज्जसमीपादनुस्वारादुच्यवहित-परवाभावेऽपि हलन्तादित्वस्य प्रवृत्तिमुपपादयति-हलन्ताच्चेत्यत्रेति । हलप्रहणं हलत्व-जात्याक्रान्तैकाऽनेकव्यक्तिपरमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—नेनेति । धिप्सतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे इत्वे रूपम् । धिप्सतीति । इडभावे ईत्वे च रूपम् । दिदम्भिपतीति । इट्पक्षे सनो झञादित्वाञ्चलोपो नेति भावः । शिश्रीषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे अज्जनेति दीर्घः । सनः कित्वाञ्च गुणः । इट्पक्षे आह—शिश्रियिषतीति । अझलादित्वाञ्च किरवं, नाप्यज्जनेति दीर्घः । स्तृषातोः सनि श्चकारस्य उत्त्वविधिं स्मारयति—उदोष्ठ्येति । सुस्वर्षतीति । 'सनीवन्ते' इति इडभावे ऋकारस्य 'अज्जन' इति दीर्घ कृते उस्वे रपरत्वे 'उपधायं च' इति दीर्घ इति भावः । सिस्वरिषतीति । 'स्तृ' इत्यस्य द्वित्वे उदरत्वे इत्त्वमिति भावः । युयूषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे 'अज्जन' इति दीर्घः । यियविषतीति । इट्पक्षे 'द्विवचनेऽचि' इति गुणनिषेधात् 'यु' इत्यस्य द्वित्वं 'ओः पुयणिज' इतीत्त्वमिति भावः । ऊर्णुनूषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावपक्षे 'न ग्राः' इति रेफं वर्जयित्वा नुस इत्यस्य द्वित्वे 'अज्जनेति' दीर्घः । 'इको झल्' इति सनः कित्वाञ्च गुणः । इट्पक्षे न 'विभाषोर्णोः' इति सनः कित्त्वविकल्पं मत्वा आह—ऊर्णुनूषति-ऊर्णुनविषतीति । कित्त्वपक्षे गुणाऽभावानुज्ञादस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे ठवक् । कित्वाभावपक्षे 'नु' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गुणावादेशाविति भावः । उभयप्राप्यभ्यासे उवर्णः श्रूयते । ननु डिङ्वाभावपक्षे ऊर्णु हस इति स्थिते द्वित्वात् प्रागेव परत्वात् गुणे अवादेशे च कृते नवज्ञादस्य द्वित्वे अभ्यासस्याऽत इत्वे ऊर्णुनविषतीति अभ्यासे इकार एव श्रूयेत, ननु इकार इत्याशङ्क्य निराकरोति—द्विवचनेऽचीति । अस्मिन् सूत्रे 'स्थानिव' इत्यनुवर्त्य रूपातिदेशं चाश्रित्य द्वित्वनिमित्ते अचि परे यः अजादेशः स द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिकरूपं प्राप्तपद्यते इत्येकोऽर्थः । 'न पदान्त' इत्यतो नेत्यनुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते अचि यः अजादेशः स न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यन्योऽर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने तु कृतस्यापि गुणस्य स्थानिभूतकाररूपप्रतिपत्त्या 'नु' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते । द्वि-

इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित् प्रति कार्यित्वाज्जिमित्ता कथमिति वाच्यम् । “कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्त-
तया नाश्रीयते, न त्वननुभवन्नपि” (प ११) । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति-
बुभूषति-विभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्सञ्ज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इड-
भावे ‘इको भञ्’ (सू २६१२) इति कित्वाज्ज गुणः । ‘अज्झन-’ (सू २६१४)
इति दीर्घः परत्वाणितोपेन बाध्यते । ‘आप्ताप्-’ (सू २६१९) इति ईत् ।
ज्ञीप्सति । जिज्ञापयिषति । अमितस्तु जिज्ञापयिषति । ‘जनसन-’ (सू २५०४)
इत्यात्वम् । सिषासति-सिसनिषति । ‘तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः’
(वा ५०५९) । २६२२ तनोतेर्विभाषा ६।४।१७। अस्त्योपधाया दीर्घो वा

तीयव्याख्यानेऽपि द्वित्वात् प्राक् गुणस्य निश्चिततया नुशब्दस्यैव द्वित्वे अभ्यासे ङ-
कार एव श्रूयते इति भावः । ननु ऊर्णु इस इति सन्नन्तस्य द्वित्वरूपकार्यभावे तद्-
न्तगतस्य इस इत्यस्यापि कायित्वाज्ज द्वित्वनिमित्तत्वम्, ‘नहि कार्यी निमित्ततया
आश्रीयते’ इत्युक्तेः । तथा च द्वित्वे कर्तव्ये द्वित्वनिमित्ताऽण्परकादेशस्य क्रियमाणो-
निषेधः कथमिह गुणस्य प्रसज्यते इत्याज्ञाकृत्य निराकरोति—न च सन्नन्तस्येति । कार्यम-
नुभवन्निति । अत्र व्याख्यानमेव धारयाम् । न चेह सन्निति । किन्तु नुशब्द इत्यर्थः ।
बुभूषतीति । ‘सनीवन्ते’ति इडभावपक्षे भृ स इति स्थिते ‘अज्झन’ इति दीर्घे ‘उदोष्ठ-
पूर्वस्य’ इत्युच्चे रपरत्वे उत्तरखण्डस्य ‘हलि च’ इति दीर्घः । सनः कित्वाज्ज गुण इति
भावः । इट् पक्षे आह—विभरिषतीति । भृ इस इति स्थिते द्वित्वे उदरत्वे रपरत्वे हलादि-
शेषे अभ्यासस्य अत इत्वे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वमिति भावः । ज्ञपिः पुगन्तो मित्सञ्ज्ञक
इति । ‘सनीवन्त’ इति सूत्रे गृह्यत इति शेषः । ‘मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा’ इति घटा-
दौ । ततो हेतुमणौ पुकि घटादित्वेन मित्वात् उपधाह्रस्वेऽज्ञपीति ण्यन्तो गृह्यत
इत्यर्थः । पकारान्तश्चौरादिकश्चेति । ‘ज्ञप मिष’ इति षः स्वतः पकारान्तः पठितः चु-
रादौ, न तु पुगन्तः सोऽपि ‘सनीवन्त’ इति सूत्रे गृह्यते इत्यर्थः । इडभावे इति । उभ-
यविधादपि ण्यन्तात् ज्ञपि इत्यस्मात् सनि इडभावपक्षे णेः परस्य सनः ‘इको ‘भञ्’
इति कित्वाज्जोर्गुणो नेत्यर्थः । परत्वादिति । णेर्लोपे सति अचोऽभावाज्ज दीर्घ इति
भावः । तथाच ‘ज्ञीप्’ इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे ‘अत्र लोपः’ इत्यभ्यासलोपे परिनि-
क्षितमाह—जीप्सतीति । इट्पक्षे आह—जिज्ञापयिषतीति । अमितस्त्विति । मारणादित्य-
तिरिक्तार्थकस्य घाटादिकस्य हेतुमण्यन्तस्य ‘ज्ञा नियोगे’ इति चौरादिकण्यन्तस्य
च मित्वाऽभावेन उपधाह्रस्वाऽभावात् ‘सनीवन्त’ इत्यत्र ज्ञपिग्रहणेनाऽग्रहणाक्षित्यमेव
इदिति भावः । तदाह—जिज्ञापयिषतीति । सनधातोः सनि आह—जनसनेत्युत्त्वमिति ।
‘नकारस्येति’ शेषः । सिषासतीति । आत्वे कृते सा इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे
अत इत्वे चत्वे रूपम् । नच ‘स्तौतिण्योरेव’ इति नियमाज्ज च इति शङ्कयम्, सनः चत्वे

स्याज्ज्मलादौ सनि । तितांसति । तितंसति । तितनिषति । 'आशङ्कायां सन्वक्तव्यः' (वा १७०७) श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति । २६२३ सनि मीमाधुर-भलभशकपतपदामच इस् ७।४।२४॥ एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'स्कोः-' (सू ३८०) इति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डु मिञ्, मीञ् आभ्यां सन् । 'कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । 'सः सि-' (सू २३४२) इति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने-मित्सति । माङ्मेढोः-मित्सते । दोदाणोः-दित्सति । देङ्-दित्सते । दाङ्-दित्सति । दित्सते । धेट्-धित्सति । धाङ्-धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते ।

सत्येव तत्प्रवृत्तः । इट्पक्षे त्वाह-ससनिषतीति । अत्र 'जनसन' इत्याश्वं तु न, सनो झ-छादिस्वाऽभावात् । 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमाच्च इति भावः । तनिषतीति । प्रास-विभाषेयम् । तनोतेविभाषा । उपधाया दीर्घ इति । 'नोपधायाः' इत्यतः 'दूळोपे' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । मलादौ सनीति । 'अज्जन' इत्यतस्तदनुवर्तते । तत्र मलादा-विति भाष्ये स्थितमिति भावः । आशङ्कामिति । आशङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातोः स्वार्थे सच्चित्यर्थः । श्वा मुमूर्षतीति । कङ्कितमरण्यो भवतीत्यर्थः । 'कूलं पिपतिषतीति । कङ्कित-पतनं भवतीत्यर्थः । 'तनिषति' इति इट्पक्षे रूपम् । पतेः सनि इट्भावपक्षे त्वाह-सनि मीमा । सादौ सनीति । 'सः सि' इत्यतः सोत्यनुवृत्तेरिति भावः । अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोपः' इत्यनेनेति भावः । पित्सत् स ति इति स्थिते आह-स्कोरिति । द-रिद्रातेः सनि 'तनिषति' इति इङ् विकल्पमुदाहरति-दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासतीति । डुमिषति । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे' स्वादिः, 'मीञ् हिसायाम्' क्वादिः, आभ्यां सच्चित्यर्थः । 'सनि मीमा' इत्यत्र मीप्रहणेन पतयोदभयोग्रहणमिति भावः । ननु मी इति दीर्घश्चयात् डु मिञ् इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य कथं ग्रहणमित्यत आह-कृतदीर्घस्येति । डु मिञ्धातोः सनि 'अज्जन' इति कृतदीर्घस्य तथा 'मीञ् हिसायाम्' इति स्वतः । सिद्धदीर्घस्य च मारूपाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । सः सीति । उभयोरपि धा-त्वोः मी स इति स्थिते 'सनि मीमा' इति इसादेशे द्विवे 'अत्र लोपः' इत्यभ्यास-लोपे 'सः सि' इति सत्त्वं तकार इत्यर्थः । मित्सति मित्सते इति । प्रकृतेर्मित्त्वात् 'र्व-वत्सन्' इति उभयपदित्वम् । माङ्मेढोरिति । मेङ् सनि 'आदेशः' इत्यात्वे कृते मारूपत्वाऽविशेषात् 'सनि मीमा' इत्यत्र उभयोरपि ग्रहणमिति भावः । दोदाणोरिति । 'दो अवखण्डने' इति धातोः सनि आत्वे कृते दारूपाऽविशेषात् घुत्वादुभयोर्घञ्मिति भावः । दित्सतीति । 'इङ्ताच्च' इति कित्वाञ्चोपधागुणः । देङिति तस्यापि कृता-त्वस्य दारूपत्वेन घुत्वादिति भावः । दाङिति । 'डु दाङ् दाने' इति धातुरपि घुत्वात् गृह्यते इति भावः । धेटिति । अस्यापि कृतात्वस्य घुत्वात् 'सनि मीमा' इत्यत्र ग्रह-णमिति भावः । रिप्सते इति । रमधातोः रूपम् । लिप्सते इति । लभधातोः रूपम् ।

शकल-शिक्षति । शक मर्षणे इति दिवादिः स्वरितेत् । शिक्षति-शिक्षते । पि-
त्सति । 'राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः' (वा ४६३५) । रित्सति । हिंसायाम्
किम् । आरिरात्सति । २६२४ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ७।४।५७॥ सादौ
सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते । मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् ।
मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८) । विवृत्सति । तद्धि
तु विवर्तिषते । 'सेऽसिन्वि-' (सू २५०६) इति वेट् । निनर्तिषति । निनृत्स-
ति । २६२५ इट् सनि वा ७।२।४२॥ वृद्धवृज्भ्यामृन्ताच्च सन इड्वा स्यात् ।
तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति ।
वृद्ध् । वुवूर्षते । विवरिषते । दुध्वूर्षति । २६२६ स्मिपूङ्गञ्जवशां सनि ७।
२।७४॥ स्मिङ् , पूङ् , ऋ, अञ्जू , अश , एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयि-
षते । पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्थब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः

पिरेसतीति । पल्लघातोः रूपम् । पदघातोः पिसते इति रूपम् । साने इस् वाच्य
इति । अकारस्येति शेषः । रिसनीति । सनि ह्रसादेशः । 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः ।
मुचोऽकर्मकस्य । सादौ सनीति । शेषपूरणमिदम् । 'सः-सि' इत्यतः सोति 'सनि मीमा'
इत्यतः सनीति चानुवृत्तेरिति भावः । 'हलन्ताच्च' इति किराद्गुणानिवेधे प्राप्ते वच-
नम् । अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोपः' इत्यनेनेति शेषः । मोक्षते इति । 'अत्र लोपः'
इत्यभ्यासलोपः । तद्धिस्विति । 'न वृद्धयः' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति
भावः । निनृत्सतीति । इडभाष्ये 'हलन्ताच्च' इति किराद्गुणः । इट् सनि वा ।
'वृत्तो वा' इत्यतो 'वृत्' इत्यनुवर्तते इति मत्वा आह—वृद्धवृज्भ्यामिर्यादि । 'सनि ग्रह-
गुहोश्च' इत्यस्यापवादः । चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्जन' इति दीर्घं कृते सनि नेर्दं प्रथ-
मंते, 'एकाच्च उपदेश' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्या-
नात् । तितरिषति-तितरीषतीति । तृघातोः सनि कटि 'वृत्तो वा' इति दीर्घः । इडभाष्ये
त्वाह—तितीर्षतीति 'इको झल्' इति किराद्गुणामावे तृ इत्यस्य ऋकारस्य इषे
रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घं इति भावः । विवरिषतीति । वृज्घातोः सनि इटि 'वृत्तो
वा' इति दीर्घविकल्पः । इडभाष्ये त्वाह—वुवूर्षतीति । 'उदोऽय' इत्युरे रपरत्वे 'हलि
च' इति दीर्घः । वुवूर्षते इति । किरादासनेपदम् । दुध्वूर्षतीति । 'बहु कौटिल्ये' 'अ-
ज्जन' इति दीर्घः । 'उदोऽय' इत्युरे, 'हलि च' इति दीर्घं इति भावः । स्मिपूङ् ।
स्मि, पूङ् , ऋ, अञ्जू , अश एषां इङ्गः । ऋकारस्य यणि रेफे रजिजवति निर्देशः ।
इट् स्यादिति । 'इडरिति' इत्यतः उदनुवृत्तेरिति भावः । पूषस्तु पुपूषतीत्येव । 'सनि
ग्रह' इति इणिवेधात् । सिस्मयिषते इति । 'स्तोतिण्योरेव' इति नियमाज्ज चः । पिप-
विषते इति । पूङ्घातोः पू इत्यस्य द्वित्वे 'ओः पुयणि' इति हरम् । अरिरिषतीति ।

कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् । 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । 'उभौ साम्यासस्य' (सू २६०६) । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । श्चुत्वम् । 'पूर्वत्रासिदीयमद्वित्वे' इति चञ्चाभ्यां सहितस्पेठो द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) उचिच्छिषति । 'निमितापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति त्वनित्यम् । 'च्छ्वोः' (सू २५६१) इति सतुक्कप्रहणाज्ज्ञानकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । 'गौ च संश्वङोः' (सू २५७६) (सू

अध्यातोः सनि इटि रूपम् । रिस्वन् इत्येति । गुणे रपरत्वे 'अजादेर्द्वितोऽस्व' इति रिस् इत्यस्य द्वित्वमित्यर्थः । ननु 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद्गुणाऽसम्भवात् रिस् इत्यस्य कर्षं द्वित्वमिष्यत आह—द्विर्वचनेऽचि इति न प्रवर्तते इति । कृत इत्यत आह—कार्यिणो निमित्तराऽयोगादिति । 'नहि कार्यो निमित्ततया आधीयते' इति निषेधादिऽादेः सनो द्वित्वरूपकार्यिणो न द्वित्वनिमित्तत्वमिति भावः । ननु इडागमः सम्भक्तः । सतश्च इस् इत्यस्य द्वित्वेऽपि समुदायस्य इस् इत्यस्य द्वित्वकार्यत्वाऽभावात् द्वित्वनिमित्तत्वमित्यत आह—इस् इतीति । इस् इति सनोऽवयवो द्वित्वभागिति कृत्वा अवयवद्वारा इस् इति समुदायस्य कार्यत्वमिति भावः । अञ्जिजिषतीति । अञ्जेः सनि इटि 'न ऋः' इति नकारस्य निषेधात् जिस् इत्यस्य द्वित्वम् । उदिरादिद्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिड् । अञ्जिजिषते इति । 'अशु व्वाप्तौ' उदिरादिद्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिड् । 'अश भोजने' इति क्रयादितु नित्यं सेदेव । उच्छेरिति । 'उच्छो विवासे' । अत्र 'छे च' इति तुगित्यर्थः । श्चुत्वमिति । तुक् इति शेषः । ननु उच्छ इस् इति स्थिते श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात्तकारसहितस्य द्वित्वे अभ्यासे तकारः भूयेत इत्यत आह—पूर्वत्रेऽपादि । हलादिः शेष इति । चिडस् इत्यस्य द्वित्वे इलादिशेषादभ्यासे छकारसकारयोर्निवृत्तौ तुक्छकारः इकारश्च शिष्यते इत्यर्थः । तदाह—उचिच्छिषतीति । उचरखण्डे छकारे परे इकारस्य तुक्श्चुत्वेन चकारः । ननु चिडस् इत्यस्य द्वित्वे इलादिशेषात्पूर्वखण्डे छकारसकारयोर्निवृत्तौ 'निमिताऽपाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन तुकोऽपि निवृत्तेस्तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे अवगमित्यत आह—निमित्तापाये इति । कथमनित्यत्वमित्यत आह—च्छ्वोरिति । पृष्टः, पृष्टवानिवाद्यौ प्रच्छेः छकारस्य 'च्छ्वोः' इति शकारे ब्रह्मादिना सत्ये त्वे तुक्चकारस्य अवयवप्राप्तौ तच्चिद्वयस्य सतुक्कप्रहणम् । तत्र चकारस्य शकारे सति निमित्ताभावादेव तुकोऽपि निवृत्तिसिद्धेः सतुक्कप्रहणं स्वर्थमापद्यमानम् 'निमितापाये' इत्यस्याऽनित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनादेति । 'हनश्च वधः' इति हनचातोर्प्रत्यये प्रकृतेर्वधादेशे वधशब्दः । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्याद्यौ 'आख्यानाः कृतस्तदाचष्टे इत्युक्तप्रकृतिप्रत्यापत्तिः' इति अप्रत्ययस्य तुकि प्रकृतेर्वधादेशनिवृत्तिर्विहिता । तत्र कृतो तुकि निमित्ताऽपायादेव वधाभादेशनिवृत्तिसिद्धेः प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं स्वर्थमापद्य-

२६०१) इति सूत्राभ्यामिहो गाङ्, श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति—अध्यापयिषति । शिखाययिषति—शुशावयिषति । ‘हः सम्प्रसारणम्’ (सू २५८६) । जुहावयिषति । ‘णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो न’ इत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । ‘ओः पुयज्यपरं’ (सू २५७७) । पिपावयिषति । विभावयिषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति ।

मानं ‘निमित्तापाये’ इत्यस्य अनित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्यप्यत्र वचनशब्दे अप्रत्ययः वधादेशश्च युगपद्विहितः, नतु प्रत्यये परे । तथापि सन्नियोगक्षिप्तत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवसानमस्येति बोध्यम् । वस्तुतस्तु पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके ‘पुष्ययोगे हि’ इति वचने भाष्योक्तप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यनुवृत्तिरिह ज्ञापिका । तन्न हि ‘चजोः’ इति धिति परतः कृत्वम् । अन्यथा कृत्तुकि निमित्ताऽपायपरिभाषयैव वृत्तिवृत्तौ किं प्रकृतिप्रत्यापयनवृत्त्येति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । अथ ‘इङ् मध्ययने’ ‘टु ओ दिव गतिवृद्धयोः’ इत्याभ्यां ण्यन्ताभ्यां सनि विशेषमाह—ओ चेति । ‘णौ च संश्रवजोः’ इति सूत्रं द्वितीयस्य चतुर्थं पादे षष्ठस्य प्रथमे पादे च स्थितम् । ‘सम्परे चङ्परे’ च यौ इङो गाङ्चे’ति प्रथमस्यार्थः । सम्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं चे’ति द्वितीयस्यार्थः । प्रथमसूत्रेण इङो गाङ्, द्वितीयसूत्रेण श्वयतेः सम्प्रसारणमित्युभयमपि पाक्षिकं भवतीत्यर्थः । अधिजिगापयिषतीति । इङो यौ विवक्षिते गाङ्कि पुंकि गापि इत्यस्मात्सनि रूपम् । ‘यौ च संश्रवजोः’ इति गाङ्किविधौ विषयसप्तमीति प्रागेवोक्तम् । गाङ्भावे आह—प्रध्यापयिषतीति । क्री-कजीनां णौ’ इत्यास्वे पुक् । शिखाययिषतीति । शिखातोर्णौ वृद्धावायादेशे श्वायि इत्यस्मात्सनि सम्प्रसारणोऽभावे रूपम् । सम्प्रसारणपक्षे आह—शुशावयिषतीति । ण्यन्तात्सनि इटि शिव इ इप्स इति स्थिते ‘सम्प्रसारणं तदाक्षर्यं च कार्यं बलवत्’ इति वचनात्प्रथमं सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । ‘शु’ इत्यस्य द्वित्रे उत्तरखण्डे उकारस्य वृद्धावायादेशे णिषो गुणाऽयादेशाविति भावः । हः सम्प्रसारणमिति । हेतुमण्यन्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । जुहावयिषतीति । द्वेओ ण्यन्तात्सनि इटि प्रथमं सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । हु इत्यस्य द्वित्वम् । उकारस्य वृद्धावायादेशौ, णिषो गुणाऽयादेशाविति भावः । ननु परत्वात् द्वित्वात् प्रागेव उकारस्य वृद्धावायादेशयोः कृतयोः हाव् इत्यस्य द्वित्रे अस्मात्सस्यास्त इत्येव इकार एव श्रूयतेत्यत आह—यौ द्वित्वादिति । पुस्फारयिषतीति । स्फुरतेः ण्यन्तात्सनि इटि ‘चिस्फुरोर्णौ’ इत्यस्मात् प्रागेव स्फुर् इत्यस्य द्वित्रे, द्वित्रे कार्ये णावच आदेशस्य निषेधात् । ‘ओः पुयजिज्’ इति इत्वं तु न, चकारस्य लकारेण व्यवहिततया पवर्गपरत्वाऽभावात् । क्षुधातोः ण्यन्तात् सनि इटि क्षु इत्यस्य द्वित्रे, द्वित्रे रूपे अवर्णपरत्वेन णावच आदेशस्य निषेधादिति भावः । ओः पुययिषति । हेतुमण्यन्तप्रक्रियायामिदं व्याख्यातमपि स्मर्यते । पिपावयिषतीत्यादि । प्, मू, यु, क, छ, जु एभ्यो ण्यन्तेभ्यः सनि इटि द्वित्रे कार्यं या-

जिजावयिषति । पुयण्जि इति किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । 'स्रवति-' (सू २५७८) इतीत्वं वा । सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रावयिषतीत्यादि । अपरे इत्येव । शुश्रूषते । २६२७ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥३॥६॥
अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यत्र । तुष्टूषति । 'युतिस्वाप्योः-' (सू २३४४) इत्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात् 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (२२७७) इति षत्वम् । परिषिषिक्षति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति ।

वच आदेशानिषेधात् उच्यन्तानामेव द्वित्वे अभ्यासोवर्णस्य षत्वमिति भावः । जुः सौत्रो धातुः, 'जुचकृकृम्य' इत्यत्रोक्तः । अथ 'स्रवति शृणोति' इति सूत्रं हेतुमण्यवप्रक्रियायां व्याख्यातं स्मारयति—स्रवतीतीत्वं वेति । शुश्रूषते इति । 'ज्ञाश्रुस्मृदृक्षां सनः' इत्यात्मनेपदम् । स्तौतिण्योरेव । 'षण्यो'ति कृतषत्वस्य सनो प्रहणम् । 'अपदान्तस्य भू-र्धन्यः' इत्यधिकृतम् 'इणकोः' इति च । तत्र कुप्रहणं निवर्तते असम्भवात् । णिप्रहणेन तद्वत्प्रहणम् । 'सहे साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तद्भाह—अभ्यासेण इत्यादि । षभूते इति । षकारं प्राप्ते समीप्यर्थः । नान्यत्रेति । अभ्यासेणः परस्य चेत्सस्य षत्वं तर्हि 'स्तौतिण्यन्तयोरेवेत्यर्थः । नच 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव सिद्धे आ-रम्भसामर्थ्यादेव नियमलाभात् एवकारो व्यर्थ इति कङ्कयम्, षण्येवेति नियमनिरसनार्थत्वात् । 'षण्येवे'ति नियमे सति गुष्टावेत्यत्र बाधाऽनापत्तेः । स्तौतेरुदाहरति—तुष्टूषतीति । 'अञ्जन' इति दीर्घः । ण्यन्तस्योदाहरिष्यन्नाह—युतीति । स्रवमिति । वकारस्य सम्प्रसारणसुकार इत्यर्थः । सुष्वापयिषतीति । स्वपेणौ उपधाबद्धौ स्वापि इत्यस्मात् सनि इटि वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सुप इत्यस्य द्वित्वे गेगुणे अया देशे सनः षत्वे अभ्यासेणः परस्य षत्वमिति भावः । सिषाधयिषतीति । अत्रापि ण्यन्तत्वादभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वमिति भावः । सिसिक्षतीति । सेकतुमिच्छतीत्यर्थः । सिच्छातोः सन् 'इल्लताक्ष' इति किरान्न लघूपधगुणः । अभ्यासेणः परस्य सस्य चेत् षत्वं तर्हि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति भावः । ननु परिषिषि-क्षतीत्यत्र अभ्यासेणः परस्य सस्य कथं षत्वं 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् 'स्था-दिष्वभ्यासेन च' इति षत्वस्याप्यनेन नियमेन निवृत्तेरित्यत आह—उपसर्गास्विति । 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमेन मध्येऽपवादभ्यासबलात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमेव बाध्यत इति भावः । षणि किमिति । कृतषत्वनिर्देशः किमर्थं इति प्रश्नः । तिष्ठासतीति । 'आत्वादेः' इति षस्य सत्वे स्या इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासद्वित्वे इत्येव 'आदेशप्र-त्यययोः' इति षत्वम् । कृतषत्वे सम्बेदायं नियमः, अत्र तु सनः षत्वाऽभावेन निय-माऽप्रवृत्तेः षः निर्वाचमिति भावः । सुषुप्सतीति । स्वप्चातोः सनि 'ब्रुविदमुषप्र-हिरस्वापि' इति किरात् 'वचिरस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । किरावन्ने

अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति । २६२८
 सः स्विदस्वदिसहोनां च ८।३।६२ ॥ अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां
 सस्य स एव, न षः, षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति ।
 'स्थादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमान्नेह । अभिसुसूषति ।

‘शैषिकान्मतुबर्थायाच्छैषिको मतुबर्धिकः ।

सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताच्च सनिष्यते ॥’ (भाष्यम्)

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव, न तु छा-
 न्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः, आहिच्छत्रे भव आ-
 हिच्छत्रोऽयः । अण्यन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह
 मतुबन्तान्मतुञ्ज । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते ।
 अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्या-
 देव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते । इति तिङन्ते सन्प्रकरणम् ।

खवृषधगुणः । इहापि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमो न भवति, सनः षत्वाऽभावादिति
 भावः । ननु 'वणि' इगः परस्य सस्य चेत् षत्वं तर्हि 'स्तौतिण्योरेवे'त्येतावदेवास्तु ।
 अभ्यासादिति किमर्थमित्यत आह—अभ्यासादित्युक्तेर्नेहेति । प्रतीषिषतीति । इण्धातोः
 सनि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेष्यम् । इह षभूते सनि
 'इण्य गतो' इति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव, अभ्यासेणः परस्ये सत्येव निय-
 मप्रवृत्तेरिति भावः । अधीषिषतीत्येवम् । सः स्विदि । सः स्विदीतिच्छेदः । 'स्तौ-
 तिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति सूत्रं स्तौतिवर्जमनुवर्तते । 'सहेः साङः सः' इत्यतः
 स इति पठ्यन्तं च । तदाह—अभ्यासेण इति । सकारविधिनिबन्धार्थं इत्याह—सस्य स
 एवेति । सुनोतेः सनि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमादुत्तरखण्डस्य षत्वाऽभावे अभिसु-
 सूषतीत्यत्र 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यभ्यासस्य षत्वमाद्यङ्ग्य आह—स्थादिष्वेवेति । शैषि-
 कादिति । सन्विधायकसूत्रदर्शमदं वातिकम् । शैषिकात्सरूपः शैषिकः प्रत्ययो न ।
 मतुबर्थायात् सरूपो मतुबर्धिकः प्रत्ययो नेत्यन्वयः । शेषाधिकारे विहितः शैषिकः ।
 भवार्थे अघ्यामादित्वाट्ठम् । मतुबर्थे भवो मतुबर्थायः गहादिष्वष्टः । मतुबर्थाऽ-
 स्थास्तीति मतुबर्धिकः 'अत इनिठनौ' इति ठन् । शालीये इति । शालायां भवः
 शालीयः । 'वृद्धाच्छः' शालीये भव इत्यर्थे शालीयशब्दात् पुनः क्षो नेत्यर्थः । आ-
 हिच्छत्रे भव इति । आहिच्छत्रशब्दो भवार्थे अगन्तः । ततो भवा 'वृद्धाच्छः' इति
 छ एव भवति । ननु पुनरयिषति भावः । ननु जुगुप्सिषते इत्यादौ ऋष सन्नन्तात् सन्नि-
 ष्यत आह—सरूप इत्यनुषज्यते इति । सन्नन्ताच्च सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुष-
 ज्यते इत्यर्थः । नन्वेवमपि जुगुप्सिषते इत्यत्र सरूपस्य सनः कथं प्रवृत्तिरित्यत
 आह—अर्थद्वारेति । शब्दतो वैकल्पस्याऽसम्भवादर्थद्वारकमेव सारूप्यं विवक्षितमिति

अथ तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥ १३ ॥

२६२६ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः तस्मिन् शोत्ये यङ् स्यात् । २६३० गुणो यङ्लुकोः ७।४।८२॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । 'सनाथन्ताः—' (सू २३०४) इति धातुत्वाल्लडादयः । द्विदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयाश्चक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन 'ब्रुवो वचिः' (सू २४५३) इत्यादि । एकाचः किम् । पुनः पुनर्जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोच्यते । शोशुभ्यते । 'सूचिसूत्रिभू-

भावः । तेनेति । इच्छासङ्गन्तादिच्छासङ्गेति लभ्यते इत्यर्थः । स्वार्थेति । स्वार्थसङ्गन्तात् इच्छासन् भवत्येवेत्यर्थः । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकोमुदीच्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां सन्नन्तनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ यङ्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । धातोरेकाचो । तस्मिन् शोत्ये इति । वाच्यस्यै तु प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सङ्गते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः । गुणो यङ्लुकोः । यङ् च लुक् च इति द्वन्द्वात् सप्तमी । कुशिह यङ् एव विवक्षितः, उपस्थितत्वात् । 'अन्नं लोप' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह—अभ्यासस्येति । इक्ष्वरिभाषया इगन्तस्येति लभ्यते । बोभूयते इति । 'सन्धकोः' इति द्वित्वम् । यङो कृत्वा वृकादस्य न गुणः । 'बोभूय' इत्यस्माद्धटि तिपि शपि पररूपम् । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति पुनर्द्वित्वं तु न, तस्य 'क्रियासमभिहारे' इति विहितलोडन्तमात्रविषयत्वात् । अत एव 'क्रियासमभिहारे लोट' इति सूत्रभाष्ये 'क्रियासमभिहारे लोपमस्यमपुङ्गवैकवचनस्य द्वे वाच्ये' इत्येव पठितम् । पौनःपुन्ये बहि तु 'नित्यबीप्सोः' इति न द्वित्वम्, 'क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेन पौनःपुन्येऽपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य अग्न्यतो लोपे सौत्रद्वित्वाऽप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यलम् । धातोः किमिति । 'क्रियासमभिहारे' इत्यनेनैव धातोर्वाभाक्किमर्थं धातुग्रहणामिति प्रश्नः । भार्धधातुकत्वमिति । 'धातोः' इत्यभावे आर्धधातुकत्वं न स्यात् । धातोरिति विहितप्रत्ययस्यैव आर्धधातुकत्वादिति भावः । नृव इति । यङः आर्धधातुकत्वे सत्येव तस्मिन् परे 'ब्रुवो वचिः' 'वेवो वचिः' इत्यादि कार्यं सिध्यति । अन्यथा 'आर्धधातुके' इत्यधिकृत्य तद्विधानाग्न स्यादिति भावः । भृशमीक्षते इति । नच भृशस्त्वदेनैवात्र भृशार्थमाणात् यङ् न भविष्यतीति वाच्यम्, भृशत्वं हि यङ्शोत्यम्, ननु वाच्यम् । शोतर्न च ङक्स्यापि सगम्यतीति भावः । यङ् नेति । अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । पौनःपुन्ये रिमिति । पुनः पुनरशब्दसमभिहारेऽपि यङ्स्येव, भृशार्थं पृथगभिधानोक्तैरिति

त्र्यध्यत्यंशूणोतिभ्यो यङ् वाच्यः' (वा १७५१) । आद्यान्त्र्यश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूच्यते । अनेकाक्षत्वेनाषोऽपदेशत्वात्षत्वं न । मोमूच्यते । २६३१ यस्य हलः ६।४।४६॥ यस्य इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । 'आदेः परस्य' (सू ४४) । 'अतो लोपः' (सू २३०८) । सोसूचाव्यके । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता । २६३२ दीर्घोऽकितः ७।४।८३॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अट्ठ्यते । २६३३ यङि च ७।३।३०॥ अर्तः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अशारि-

भावः । सूचिसूत्राति । सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अशू, ऊर्णाति-एषां द्वन्द्वः । 'सूच पैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, मूत्र प्रस्रवणे' एते अशश्चुराद्यन्तर्गणे कथादावदन्ताः । तेषामनेकाक्षत्वाद्प्राप्तो यङ् वचनमित्याह—आद्यान्त्र्य इति । 'अट गतो, अ गतो, अश भोजने, अशू व्याप्तौ' एषां हलादिश्वाभावाद्बचनम् । ऊर्णञस्तु हलादिश्वाभावादेकाक्षत्वाभावाच्च वचनम् । सोसूच्यते इति । ण्यन्ताद्यङि णिकोपे द्वित्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासगुणः । सूचेः षोपदेशस्य भ्रमं वारयति—अनेकाक्षत्वेनेति । षोपदेशत्वे तु 'धारावादेः' इति षस्य सत्वे कृते आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डस्य षत्वं स्यादिति भावः । छिटि सोसूच्य आमिति स्थिते—यस्य हलः । यकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वभ्रमं वारयति—सङ्घातग्रहणमिति । यकाराकारसमुदायस्येत्यर्थः । 'हलः' इति पञ्चमी । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'अतो लोपः' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—हलः परस्येत्यादिना । ननु 'अलोऽभ्यस्य' इति यकारादकारस्य लोपः स्यादित्यत आह—आदेः परस्येति । 'अलोऽभ्यस्य' इत्यस्यायमपवाद इति भावः । अतो लोपः इति । यकारादकारसङ्घाते यकारस्य लोपे सति परिशिष्टस्याऽकारस्य 'अतो लोपः' इत्यर्थः । ननु मास्तु संवातग्रहणम् । यकारस्यैवात्र लोपो विधीयताम् । अतो लोपे सति इष्टसिद्धिरिति चेत्, न-ईष्यं धातोस्तुचि इटि ईष्यितेत्यत्र यकारलोपनिवृत्त्यर्थत्वादित्युक्तम् । अट्ठ्यातोः यङि 'अजादेद्वितीयस्य' इति 'ट्य' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ अट्ठ्यते इति स्थिते—दीर्घोऽकितः । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । यङि यङ्लुकि चेति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अकित' इत्यस्य तु यंयम्यते इत्यादौ प्रयोजनं वक्ष्यते । ऋधातोयं यङि कृते द्विशब्दगुणनिषेधे प्राप्ते—यङि च । 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'रीक ऋतः' इत्यस्मात् ऋत इति च । तदाह—भर्तेरित्यादि । तथाच ऋ य इति स्थिते ऋकारस्य गुणे अकारे रपरत्वे अर् य इति स्थिते 'न न्द्राः' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधे य इत्यस्य द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घे 'अर्थायते' इति प्राप्ते आह—यकारपररेफस्येति । भाष्योदाहरणादिति । 'धातोरेकाक्ष' इति सूत्रे

शिता । उर्णोन्यते । बेमिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोऽप्यगुणः । बेमिदिता । २६३४ नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३॥ गत्यर्थकौटिल्य एव यद् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते । २६३५ लुपसद्वरजपजभद्वदशणभ्यो भावगर्हायाम् ३।१।२४॥ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यद् स्यात् । गर्हितं लुपति लोलुप्यते । सासयते । २६३६ चरफलोश्च ७।१।८७॥ अनयो-
रभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुक् इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्तवद्वाच्यः' (वा ४६६१) 'वा पदान्तस्य' (सू १२५) इति यथा स्यात् । २६३७ उत्परस्यातः ७।४।८८॥ चरफलोऽभ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि च (सू ३५४) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते-चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते-पम्फुल्यते । २६३८

इति शेषः । अरारितेति । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । अशाशितेति । अशाचा-
तोर्धकि 'श्य' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ 'दीर्घोऽङ्कितः'
इति दीर्घे 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । ऊर्णोन्यते इति । ऊर्णं य इति स्थिते 'न
श्वा' इति 'नु' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृत्' इति दीर्घः । बेमि-
द्यते इति । भिद् य इति स्थिते भिद् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणः । ननु
बेमिद्य इति यङन्ताल्लुटि तासि इडि यलोपे अतो कोपे बेमिदितेत्यत्र तासि परे
लघूपधगुणः स्यादित्यत आह—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । नित्यं कौटिल्ये गतौ । 'नित्य'
शब्दः एवाथ । कौटिल्ये इत्यस्योपरि द्रष्टव्यः । 'धातोरेकाचः' इत्यतो यङिश्यनुव-
र्तते । तदाह—गत्यर्थकौटिल्य एवेति । गत्यर्थवृत्तेर्धातोः कौटिल्ये चोत्थ एव यङिश्यर्थः ।
एवशब्दोऽप्यवच्छेद्यमाह—न तु क्रियासमभिहारे इति । शब्देन्दुष्वेवरे तु गत्यर्थेभ्यः क्रि-
यासमभिहारे यङस्येवेति प्रपञ्चितम् । लुपसद । लुप, सद, चर, जप, जभ, दद, दक्ष,
गृ एषां द्वन्द्वः । यङित्यनुवर्तते । भावः धात्वर्थः । सङ्गता गर्हा भावगर्हाः । नित्य-
मित्यनुवृत्तम् एवकारार्थकम् । तदाह—एभ्य इत्यादि । चरफलोश्च । 'अत्र कोपः' इत्य-
स्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यस्मात् अतो नुगिति ।
'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्मात् यङ्लुकोरिति च तदाह—प्रनयोरित्यादि । नुकि ककार
इत्, उकार उच्चारणार्थः । लक्ष्यते इति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रे यथ-
म्यते, रंरम्यते, इत्यादौ अनुस्वारश्रवणार्थं नुगित्यनुस्वारोपलक्षणमाश्रयणीयम् । अ-
न्यथा झलपरत्वाभावात् 'नश्च' इत्यनुस्वाराऽऽसम्भवाच्चकार एव श्रूयतेत्युक्तं भाष्ये ।
तस्यैवेहानुवृत्तेरप्यनुस्वारोपलक्षणार्थत्वमिति भावः । पदान्तवदिति । 'नुगतोऽनु-
नासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रस्थमिदं वार्तिकमत्राप्यनुवर्तते इति भावः । उत्परस्यातः ।
'अत्र कोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवृत्तं परशब्दयोगात् पञ्चम्या विपरिणम्यते ।
'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति 'चरफलोः' इति चानुवर्तते तदाह—वरफलो-
रित्यादि । दीर्घ इति । 'उकारस्ये'ति शेषः । चञ्चूर्यते इति । गर्हितं चरतीत्यर्थः । यङि

अपञ्चमद्वह्दशमञ्चपशां च ७।४।८६॥ एषामभ्यासस्य जुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः ।
गर्हितं जपति जङ्गप्यते इत्यादि । २६३६ प्रो यङि दा३।२०॥ गिरतेः
रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते । 'धुमास्था-' (सू २४६२) इती-
स्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । 'विभाषा श्वेः' (सू २४२०) ।
शोशयते । शोशवीयते । 'यङि च' (सू २६३३) । सास्मर्यते । 'रीङ्कृतः' (सू
१२३४) । चेक्रीयते । सुट् । सञ्चेस्क्रीयते । २६४० सिचो यङि दा३।११२॥
सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते । २६४१ न कवतेर्यङि ७।४।
६३॥ कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिक्रवत्योस्तु चो-

द्विषे हलादिशेषे अभ्यासाऽकारादुपरि अनुस्वारागमे 'वा पदान्तस्य' इति तस्य
परसवर्णो अकारे उत्तरखण्डे अकारस्य डत्वे तस्य दीर्घः । परसवर्णाभावपक्षे त्वाह—
बन्चयते इति । पङ्कृत्यते इति । अत्र अनुस्वारस्य मकारः परसवर्णः । अपञ्चम । 'चरफ-
कोष्ठा' इत्यत्र यदनुवृत्तं तासर्वाभ्यामनुवर्तते । तदाह—एषामिति । श्यादीति । जङ्ग-
प्यते । दम्बह्यते । दन्दश्यते । बरमज्यते । पम्परयते । 'पस'घातुदन्त्यान्तः सौत्रो
जाययं इति माधवः । 'तालव्यान्त' इति काशिका । प्रो यङि । 'गृ' इत्यस्य 'प्रः'
इति षष्ठ्यकवचनम् । 'कूपो रो कः' इत्यनुवर्तते । तदाह—गिरतेरित्यादि । दा, पा, सा,
एभ्यो यङि विशेषमाह—धुमाथेत्यादि । शोशयते इति । शिवधातोर्यङि 'सम्प्रसारणं
तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'शु' इत्यस्य द्वित्वम् ।
'अकृतसार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । सास्मर्यते इति । रभ्य इति स्थिते सयोगादित्वात्
'यङि च' इति परादाद्गुणे रपरखे द्विषे 'दीर्घोऽकृतः' इत्यभ्यासदीर्घः । चेक्रीयते
इति । कृ य इति स्थिते परत्वात् ऋकारस्य रीडादेशे 'ऋी' इत्यस्य द्विषे अभ्यास-
गुणः । सुडिति । 'सम्परिभ्यां करोतो भूषणे' 'समवाये च' इत्यनेनेति शेषः । सिचो
यङि । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स, इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'मूर्धन्यः' इत्यधि-
कृतम् 'न रपरस्यपि' इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह—सिच इति । निसेसिच्यते इति ।
'उपसर्गात्सुनोति' इति 'स्यादिस्वभ्यासेन' इति च षत्वमनेन निषिध्यते । न कव-
तेर्यङि । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'कुहोरशुः' इत्यतः सुडिति चानुव-
र्तते इति मत्वा आह—कवतेरभ्यासस्येति । ननु 'कोर्यङि' इत्येव सिद्धे शितपा
निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—कौतिक्रवत्योस्तिरिति । शपा निर्देशार्थं कवतिग्रहणम् ।
तेन 'कु षाढे' इति शुक्तिवकरणस्य 'कृष् षाढे' इति शक्तिवकरणस्य च ग्रहणं न
कम्बते इति भावः । नच 'कोरित्युक्तेऽपि दीर्घान्तस्य शक्तिवकरणस्य न ग्रहणप्रस-
क्तिरिति बाह्यम्, तुदादौ 'कृष् षाढे' इति ह्रस्वान्तपाठस्य न्याससम्मतत्वात् ।
वस्तुतस्तु न्याससम्मतं तौदादिकेऽस्याप्रवृत्तिरेव फलम् । 'शुक्तिवकरणाऽलुक्तिवकर-
णयोर्लुक्तिवकरणस्यैव ग्रहणम्' इति शुक्तिवकरणस्य ग्रहणनिवृत्तिरिति बोध्यम् ।

कृत्यते । २६४२ नीग्वञ्चुञ्चसुञ्चसुञ्चसुकसपतपदस्कन्दाम् ७।४।८४॥
एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः ।
वनीवच्यते । सनीस्यते इत्यादि । २६४३ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ७।४।
८५॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनु-
स्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम् । यङ्यम्यते-यङ्यम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घ-
स्यापि न । भाम क्रीधे । बाभाम्यते । 'ये विभाषा' (सू २३२६) जाजायते-ज-
ञ्जन्यते । 'हन्तेहिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः' (वा ४६२१) । जेघ्नीयते । हिं-
सायां किम् । जङ्घन्यते । २६४४ रीगृदुपधस्य च ७।४।१०॥ ऋदुपधस्य
धातोर्भ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । लुभ्नादित्वाच्च णैः ।
नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते । 'रीगृत्वत इति वक्त-

नीग्वञ्चु । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपः' इत्यतस्तदनुत्तरिति भावः । यङ्लुकोरिति ।
यङि यङ्लुकि चेत्यर्थः । न दीर्घ इति । नीगागमाप्राक् प्राप्तोऽभ्यासदीर्घो नेत्य-
र्थः । भविष्यदपि किरवं दीर्घप्रतिबन्धकमिति भावः । नलोप इति । 'अभिदिताम्'
इत्यनेन नकारस्य लोपः इत्यर्थः । इत्यादीति । सनीस्यते, दनीध्वस्यते, वनीभस्यते,
चनीकस्यते, पनीपस्यते, पनीपंघते, चनीस्कघते । नुगतोऽनु । अङ्गस्येषचिकृतम् ।
'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येषानुवर्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति
च । तद्वाह—अनुनासिकान्तस्येत्यादि । ननु 'यङ्यम्यते' इत्यत्र नुको नकारस्य अपदान्त-
त्वादाहलपरकत्वाच्च कथं 'नञ्' इत्यनुस्वार इत्यत आह—नुकेति । नञ्वभ्यासे ह्रस्व-
विधानादीर्घस्याऽभावात् नुगिविधावत इति तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह—तपरत्वसामर्थ्या-
दिति । स्वाभाविक एव ह्रस्वः अकारः, तस्यैव ग्रहणम्, ननु दीर्घादेशभूतस्य ह्रस्वा-
ऽकारस्येत्येतदर्थं तपरकरणमिति भावः । बाभाम्यते इति । अत्र आकारस्थानिकस्य ह्रस्व-
त्वचिसम्पन्नस्य अकारस्य न नुगिति भावः । जनधातोर्वाङि नकारस्य आत्वविकर्णं
स्मारयति—ये विभाषेति । घ्नीभाव इति । यद्यपीह ङीभावविधावपि 'अभ्यासाच्च' इति
कुत्वे इकारस्य चकारः सिध्यति । तथापि प्रयत्नलाघवाऽभावात् प्रक्रियालाघवाच्च
'घ्नी'ति चकारोच्चारणमिति भावः । जेघ्नीयते इति । पुनः पुनरतिशयेन वा हि
नस्तीत्यर्थः । अत्र 'यङ्गी'ति विषयसप्तमी । यङि विवक्षिते सतीति कथ्यते । तेन हि-
त्वस्य परत्वेऽपि प्रागेव घ्नीभाव इति बोध्यम् । जङ्घन्यते इति । गङ्गितं गच्छतीत्य-
र्थः । रीगृदुपधस्य च । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपः' इत्यतः तदनुत्तरितेति भावः । य-
ङ्लुकोरिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतस्तदनुत्तरितेति भावः । वरीवृत्यते इति । 'वृत्त व-
र्तने' अस्माद्यङि द्वित्वे उरतत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । नृतेर्तङि नरीनृत्यते
इत्यत्र यत्त्वमात्राङ्ग्य आह—लुभ्नादित्वाच्च ण इति । जरीगृह्यते इति । 'ग्रह उपादाने'
अस्माद्यङि 'ग्रहज्या' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् ।

व्यम्' (वा ४६६२) । परीपृच्छयते । वरीवृश्च्यते । २६४५ स्वपिश्यमिभ्ये-
आं यङि ६।१।१६॥ सम्प्रसारणे स्याद्यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।
२६४६ न वशः ६।१।२०॥ वावश्यते । २६४७ चायः की ६।१।२१॥ चेकी-
यते । २६४८ ई प्राध्मोः ७।४।३१॥ जेघ्रीयते । देध्मीयते । २६४९ अयङ्
यि किङिति ७।४।२२॥ शीकोऽयङादेशः स्याद्यादौ किङिति परे । शाशय्यते । अभ्या-
सस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते । इति तिङन्ते यङप्रकरणम् ।

उभयत्रेति । कृपधातोः यङि द्वित्वे उरक्षत्वे रपरत्वे ह्रस्वादिशेषे रीक् । चलीकलप्यते
'चली रो लः' इत्यभ्यासे रेफस्य लकारः । उत्तरखण्डे ऋकारस्याऽवयवो यो रेफः
तस्य लकारसदृश इत्यर्थः । ननु वरपधातोर्यङि वरीवृश्च्यते इत्यत्र कथमभ्यासस्य
रीक् । धातोः षकारोपधत्वेन ऋदूपधत्वाऽभावादित्यत आह रोगृत्वत इति । 'रोगृ-
पधस्य' इत्यत्र ऋदूपधत्वेत्यपनीय 'ऋत्वत' इति वक्तव्यमित्यर्थः । ऋत् अस्यास्ती-
ति ऋत्वत् । 'तसौ मत्वर्थे' इति मत्वात् पदत्वाभावाच्च जवरत्वम् । परीपृच्छयते इति ।
प्रच्छधातोर्यङि 'ग्रहज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणमुत्कारः । पूर्वरूपं द्वित्वं रपरत्वं
ह्रस्वादिशेषः रीक् । वरीवृश्च्यते इति । वरपधातोर्यङि सम्प्रसारणे द्वित्वादि पूर्ववत् ।
स्वपिश्यमि । 'सम्प्रसारणं स्यादिति शेषपुराणम् । 'व्यङ्गः सम्प्रसारणम्' इत्यतस्तदनु-
वृत्तेरिति भावः । सोषुप्यते इति । स्वपधातोर्यङि वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे पूर्वरूपे
द्वित्वे अभ्यासगुणः । उत्तरखण्डे तस्य पत्वम् । सेसिम्यते इति । स्यमुधातोर्यङि यका-
रस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि । अथोपदेशाच्चाप्र वः । वेवीयते इति । व्येजो यङि
यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि । 'हलः' इति 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति वा
दीर्घः । अथ वशधातोर्यङि 'वावश्यते' इत्यत्र 'ग्रहज्या' इति सम्प्रसारणे प्राप्ते तद्वि-
धे 'स्मारयति-न वशः । वशधातोः छान्दसत्वं प्रायिकमिति प्रागेवोक्तम् । चायः की ।
'यङी'ति शेषः । 'स्वपिश्यमिभ्योऽयङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चेकीयते इति । 'चाय
पूजानिशाभययोः' । अस्माद्यङि प्रकृतेः कीभावे द्वित्वादि । ई प्राध्मोः । प्रा ध्मा ज-
नयोः द्वन्द्वत् चष्ठीद्विवचनम् । 'यङी'ति शेषः, 'यङि च' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । जेघ्रीयते ।
देध्मीयते इति । ईरवे कृते द्वित्वादि । ह्रस्वस्य ह्रकारस्य विधावपि 'अकृत्सार्वधातुक-
योः' इति दीर्घसिद्धेः दीर्घोच्चारणम् । 'अस्य चो' इत्युत्तरार्थम् । अयङ् यि किङिति ।
'यि' इति सप्तमी । कः कृ पतौ इतौ यस्येति विग्रहः । शीक इति । 'शीकः सार्वधातुके
गुणः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अयङि लकार इत् । यकाराकार उच्चारणार्थः ।
द्वित्वादन्तादेशः । शाशय्यते इति । शी य इति स्थिते ईकारस्य अय । ततो द्वित्वे आभ्या-
सदीर्घः । ढौक्यधातोर्यङि विशेषमाह-अभ्यासस्य ह्रस्व इति । द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे उकारे
तस्य 'गुणो यङ्ङुको' इति गुण इत्यर्थः । तोत्रौक्यते इति । त्रौकेः रूपम् । इति श्रौतासुदेव-
दीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां यङ्निरूपणं समाप्तम् ।

अथ तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ॥ १४ ॥

२६५० यङोऽचि च २।४।५४॥ यङोऽप्रत्यये लुक् स्याच्चकारात् विनापि बहुलं लुक्स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लङादयः । 'शेषात्कर्तरि' (सू २१५९) इति परस्मैपदम् । 'अनुदात्तङितः' (सू २१५७) इति तु न । द्वित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि 'प्रत्ययस्यासाधारणं रूप-

अथ यङ्लुक्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । यङोऽचि च । अचि इति प्रत्ययग्रहणम् , ननु प्रत्याहारः, यङा साहचर्यात् । 'ण्यञ्प्रक्रिया' इत्यतः लुगित्यनुवर्तते । तदाह—यङोऽप्रत्यये लुगिति । चकारात् विनापीति । अचप्रत्ययाऽभावेऽपीत्यर्थः । बहुलमिति । चकारात् 'बहुलं लुदसि' इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणमप्यनुकूल्यते इति भावः । एवञ्च अचप्रत्यये तदभावेऽपि यङो बहुलं लुगिति फलितम् । तेन लुमो यङन्तादचि यङो लुगभावपक्षे अतो लोपे 'लोत्थ' इति रूपम् । लुकि तु 'लोत्थ' इति रूपं सिध्यति । तथा अचप्रत्ययाऽभावेऽपि बोधयते बोधयतीति इत्यादौ यङो लुगिचकारः सिध्यतीति बोधयम् । अनैमित्तिकोऽयमिति । अचप्रत्ययादप्यत्र 'बोधयतीत्यादौ यङ्लुक् अनैमित्तिकः ततश्च परस्मादपि द्वित्वादिकार्याप्रागेव अन्तरङ्गत्वाद्यङो लुक् भवति, ततो द्वित्वादीति वस्तुतः स्थितिकथनमिदम् । अचप्रत्यये विधीयमानस्तु यङ्लुक् नैमित्तिकत्वाद्द्विरङ्ग एव । ततश्च परस्वान्नित्यत्वाच्च आदौ द्वित्वे कृते यङो लुकि अचप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणः 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषेधाच्च भवति, अचप्रत्ययस्य यङ्लोपनिमित्तत्वादिति बोधयम् । नन्वेवं सति यङ्लुकि 'सग्यङोः' इति द्वित्वं न स्यात् । यङो लुका लुसत्वेन प्रत्ययलक्षणाऽभावादित्यत आह—तत इति । यङो लुगनन्तरमित्यर्थः । 'न लुमता' इत्यनेन हि लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं निविष्यते । द्वित्वादिकं तु यङन्तस्य कार्यम् , ननु यङ्निमित्तकम् , यङि परतस्तद्विषयभावादिति भावः । द्वित्वमिति । न च 'एकाचः' विधीयमानं द्वित्वं कथमिह यङ्लुकि स्यात् 'रितपा शपा' इति निषेधादिति वाच्यम् , 'गुणो यङ्लुकोः' इत्याभ्यासकार्यविधिवलेन द्वित्वनिषेधाऽभावज्ञापनादिति भावः । अभ्यासकार्यमिति । गुणादीति भावः । धातुवादिति । यङो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य यङन्तत्वात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । न च 'न लुमता' इति निषेधः शङ्क्यः, धातुसंज्ञायाः यङन्तधर्मत्वेनापि परतोऽङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः । यङो द्वित्वात्तदन्तादात्मनेपदमाशङ्क्य आह—शेषादिति । ननु 'शेषात्कर्तरि' इत्यत्र आत्मनेपदनिमित्तहीनो धातुः शेषः । यङन्तधातुस्तु न तथा, आत्मनेपदनिमित्तकारानुबन्धसत्त्वादित्यत आह—अनुदात्तङित इति तु नेति । कुत इत्यत आह—द्वित्वस्येति । तदेवोपपादयति—यत्र ङीति । यत्र प्रत्यये लुप्तेति प्रत्ययमात्रवृत्तिवर्म्पुनरकारेण तमाश्रित्य कार्यं प्रवृत्तिरित्यते तत्रैव प्रत्ययलक्षणम् । तथा 'राजे'त्यत्र । तत्र हि लुप्ते सुप्रत्ययं सुप्रत्ययमकप्रत्ययमात्रवृत्ति-

माश्रीयते तत्रैव तत्' । अत एव सुदृष्टप्रासाद इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य-' (सू ४२५) इति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीकादयोऽनुदात्तकृतस्तेभ्योऽपि न । 'अनुदात्तकृतः-' (सू २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च 'शितपा शपा—' (प १३२) इति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किं तु शबेव । 'चर्करीतं च' इत्यादौ पाठाच्छपो लुक् । २६५१ यङो वा ७।३।६४॥ यङन्तात्परस्य

धर्मपुरस्कारेणाश्रय सुबन्ततया पठत्वात् 'नञोपः' इति नकारलोपप्रवृत्तिः । कृत्वञ्च तु न प्रत्ययमात्रधर्मः । 'ऋतेरीयङ्' इत्यादिप्रत्ययेष्वप्रत्ययेष्वपि विभ्रकादिषु सत्त्वात् । ततश्च यङि लुप्ते सङ्गि प्रत्ययलक्षणेन तन्माश्रय तद्वृत्तिकृत्वप्रयुक्तं कार्य-मात्मनेपदं न शङ्कितुं शक्यमिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्यं प्रत्ययलक्षणं कुतो नेत्यत आह—अत एवेति । प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्यं प्रत्ययलक्षणाश्रयणादेवेत्यर्थः । दीर्घो नेति । सु शोभनाः इषद्ः यस्य सः सुदृष्टप्रासाद इत्यत्र समासावयवत्वाल्लुप्तं जसं प्रत्ययलक्षणेनाऽऽश्रय प्राप्तिः असन्तत्त्वलक्षणा दीर्घो न भवति । उणादीनामभ्युपसिद्धे च 'अस्त्वस्य' 'वेधा' इत्यादावप्रत्यये च असन्तत्त्वस्य सत्त्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाऽभावेन तत्पुरस्कारेण दीर्घं क्रियमाणेप्रत्ययलक्षणाऽसम्भवादिति भावः । एतत्सर्वं प्रत्ययलक्षणसूत्र-भाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । नच 'सुदृष्टप्रासाद' इत्यत्र जसो लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति निषेधादेव दीर्घो न भविष्यतीति वाच्यम्, दीर्घस्याऽसन्तकार्यत्वेन जसि परे अङ्गकार्यत्वाऽभावादिष्वलम् । ननु उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणाभावात् लुप्तयङ्गतात् कृत्वञ्च प्रयुक्तमात्मनेपदं मास्तु । ये तावत् स्पर्धादयः अनुदात्तेतः, ये च शीकादयो कृतः पठिताः । तेभ्यः आत्मनेपदं दुर्वारमित्यत आह—येऽपीति । तेभ्योऽपि नेति । तेभ्यो यङ्लुकि ना-त्मनेपदमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अनुदात्तकृत इत्यनुबन्धनिर्देशादिति । नन्वनुबन्धनिर्देशोऽपि यङ्लुकि आत्मनेपदं कुतो न स्यादित्यत आह—तत्र च शितपेति । न चाऽनुबन्धनिर्देशादेव कृत्वञ्चप्रयुक्तमपि कार्यमात्मनेपदं यङ्लुकि न भविष्यति । अतः प्रत्ययाऽसाधारणधर्माश्रयसत्त्वेव प्रत्ययलक्षणमिति वलेशाऽनुभवो वृथेति वाच्यम्, यङो लकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन यङन्तस्य धातोरनुबन्धेनाऽनिर्देशादित्यलम् । अत एवेति । 'शितपा शपा' इति निषेधादेव यङ्लुकि श्यन्नादयो विकरणा नेत्यर्थः । 'शितपा शपा' इति निषेधसु-पपादयति—गणेन निर्देशादिति । 'दिवादिभ्यः श्यन्' रुधादिभ्यः श्यन्' इत्यादिगण-निर्देशादित्यर्थः । किन्तु शबेवेति । 'कर्तरि शप्' इत्यस्य 'शितपा शपा' इति निषेधाऽ-विषयत्वादिति भावः । चर्करीतमिति । यङ्लुगन्तमहादौ बोध्यमिति व्याख्यातं प्राक् । अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थः । एवञ्च भूधातोर्बङो लुकि द्वित्यादौ 'बोभू' इत्य-स्मात्कटि तिपि शपो लुकि बोभू ति इति स्थिते—यङो वा । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति 'नाभ्यस्तस्याचि' इत्यतः पितिसावंधातुके इति 'भ्रुव ईट्' इत्यतः ईडिति

ह्लादेः पितः सार्वधातुकस्येद्वा स्यात् । 'भूसुवोः-' (सू २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । '—बोभूतु तेतिक्ते-' (सू ३५६६) इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुगभाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्प्रसङ्ग एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (प १०१) 'द्विः-

चानुवर्तते । तदाह—यङन्तादित्यादिना । टिप्पणस्तप आद्यवयव ईट् । तथाच बोभू ईति इति स्थिते ऊकारस्य गुणे अवादेशे बोभवीतीति रूपं वक्ष्यति । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधमाशङ्क्य आह—भूसुवोरिति । निपातनादिति । 'कृषेः छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तौ 'दाधति दधति दधति बोभूतु तेतिक्ते' इत्यादिसूत्रे भूधातोर्यङ्लुगन्तस्य गुणाऽभावो निपात्यते । 'भूसुवोः' इत्येव तत्र गुणनिषेधे सिद्धे गुणाऽभावनिपातनं नियमायम्—'यङ्लुकि छन्दस्येवाऽयम् 'भूसुवोः' इति गुणनिषेधो नान्यत्र' इति । अतो लोकेऽपि यङ्लुगस्तीति विज्ञायते । एतेन 'यङोऽपि च' इति यङ्लुग्विधौ 'यङ्कु छन्दसि' इति पू 'सूत्राच्छन्दसीत्यनुवर्तयन्तः परास्ताः । तदाह—अत एव यङ्लुक् भाषायामपि सिद्ध इति । 'भूसुवोस्तिङि' इति सूत्रभाष्ये तु 'बोभूस्त्वित्येतन्नियमायम् । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति, नान्यत्र । क मा भूत् बोभवीतीत्युक्तम् । अत्रैवेत्यस्य बोभूत्विति कोट्येवेत्यर्थः । यङ्लुगन्तस्येत्यस्य 'भूधातो'रिति शेषः । बोभवीतीत्येवोदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु भाष्ये यङ्लुगन्तस्येति सामान्याभिप्रायमेव । भूधातुमात्रपक्षोच्ये मानाऽभावात् । 'बोभवीति' इत्युदाहरणं तु भास्वन्तरायामपि प्रदर्शनपरमिति मूलकदाशयः । ननु भूधातोर्यङ्लुकि 'बोभू' इत्यस्य 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधप्रसङ्गिर्नास्ति, द्वित्वे सति यङ्लुगन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वेन भूरूपस्याऽभावात् । ततश्च यङ्लुगन्तस्याऽप्राप्ते गुणाऽभावे तस्याप्यर्थमेव बोभूत्विति निपातनमिति युक्तम् । तथा च छन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य गुणनिषेधः, न तु भाषायामिति नियमः कथं सिध्येदित्याशङ्क्य निराकरोति—न च यङ्लुगोति । प्रकृतीति । 'प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया 'भूसुवोः' इत्यत्र भूग्रहणेन बोभू इति यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादित्यर्थः । ननु 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न्यायसिद्धमिदमित्याह—द्विः प्रयोग इति । षष्ठाध्यायादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र किमिदं द्विवचनम्—एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितीयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्यो विधीयते, उत स्यात् । निन एकस्य सतः द्विरुच्चारणं विधीयते, ननु तत्स्थानिनः अतिरिच्यते इति संशयः 'द्विः प्रयोगो द्विवचनम्' इति सिद्धाश्रितम् । तदधिकारस्थत्वात् 'सम्यकोः' इति द्विवचनमपि तथाविधमेव । ततश्च भू इत्यस्यैव 'बोभू' इति द्विः प्रयुज्यमानतया 'भूसुवोः' इति भूग्रहणेन ग्रहणाद्यङ्लुक्त्वपि निषेधसिद्धेः बोभूत्विति निपातनं छन्दस्येव यङ्लुकि गुणनिषेधः, ननु भाषायामिति निबन्धनमाहोकेऽपि यङ्लुक् सिद्ध इति

प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तोक्तः । बोभवीति-बोभोति । बोभूतः । बोभु-
वति । बोभवाच्चकार । बोभविता । अबोभवीत्-अबोभोत् । अबोभूताम् । अबो-
भवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । 'गातिस्था—' (सू २२२३)
इति सिचो लुक् । 'यञो वा' इतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद् वुक् । अबोभू-
वीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् । नित्यत्वाद् वुक् । अबोभवुः ।
अबोभविष्यदित्यादि । पास्पर्थीति-पास्पद्धि । पास्पर्द्धः । पास्पर्धति । पास्पर्त्ति ।

भावः । बोभूत इति । अपित्वादीणम् । ह्रिवाच न गुणः । बोभुवतीति । 'अदभ्य-
स्तात्' इत्यत् । क्तिवात् गुणाऽभावे उवङिति भावः । बोभवीचि-बोभोषि । बो-
भूथः । बोभूथ । बोभवीमि-बोभोमि । बोभूवः । बोभूमः । बोभवाच्चकारेति । 'काश्य-
नेकाच्' इत्याम् । बोभविता । बोभविष्यति । बोभवीतु-बोभोतु-बोभूतात् । बो-
भूताम् । बोभुवतु । हेरपित्वादीणम् क्तिवाच्च गुणः । बोभूहि-बोभूतात् । बोभूतम् ।
बोभूत । आटः पित्वेन अह्रिवात् गुणः । बोभवानि । बोभवाव । बोभवाम ।
लङ्वाह—अबोभवीदित्यादि । अबोभवुरिति । 'सिजभ्यस्त' इति जुसि गुणे अवा-
देशः । अबोभवीः । अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभवम् । अबोभूव ।
अबोभूम । बोभूयादिति । विचिक्लिङि आशीक्लिङि च रूपम् । बोभूयातामिति ।
विचिक्लिङस्तामि रूपम् । बोभूयुः । बोभूयाः । बोभूयातम् । बोभूयात । बोभूयाम् ।
बोभूयाव । बोभूयाम । बोभूयास्तामिति । आशीक्लिङि तामि रूपम् । बोभूया-
स्त । बोभूयासम् । बोभूयास्व । बोभूयास्म । लङ्स्तिपि सिचि कृते आह—
गातिस्थेति । ईट्पक्षे इति । 'इतश्च' इति इकारलोपे कृते ईडागमै 'सार्वधातुकार्द्धधातु-
कयोः' इति गुणं परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् 'भुवो वुग्लुक्लिटोः' इति वुगित्यर्थः ।
गुणे कृते अकृते च प्रान्तेः वुको नित्यत्वं बोध्यम् । अबोभूवीदिति । वुकि कृते सति तेन
व्यवधानादुकारस्य न गुणः । ननु लुको शेर्जुसि वुकि अबोभूवुरिति रूपं वक्ष्यति ।
तद्युक्तम्, 'आतः' इति सूत्रे सिजलुकि आदस्तादेव शेर्जुसिति नियमनादित्यत आह—
अभ्यस्ताश्रयो जुसिति । 'सिजभ्यस्त' इत्यनेन अभ्यस्तापरत्वात् जुसित्यर्थः । 'सिज-
भ्यस्त' इति सूत्रे सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमः, न त्वभ्य-
स्ताश्रयजुस् इति भावः । अबोभू उस् इति स्थिते 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्य आह—
नित्यत्वाद् गुणिति । 'जुसि च' इति गुणापेक्षयेत्यर्थः । अबोभूवुरिति । न चात्राभ्यस्ताश्र-
यजुसं बाधित्वा परत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः स्यादिति शङ्क्यम्, अभ्यस्ताश्र-
यजुसः अदादेशापवादत्वादिति भावः । अबोभूवीः-अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत ।
अबोभूवम् । अबोभूव । अबोभूम । इत्यादीति । अबोभविष्यताम् । अबोभविष्यन्
इत्यादि व्यक्तम् । पास्पर्थीति । स्पर्धधातोः यञ्लुकि द्विवचे 'शर्पूर्वाः खयः' इति
वकारलोपे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे पास्पर्ध् इत्यस्माद्धटस्तिपि षापि षापे लुकि 'यञो

‘हुम्ल्यो हेर्धिः’ (सू २४२५) । पास्पधिं । लङ् । अपास्पद्—अपास्पद् । सिपि ‘दक्ष’ (सू २४६८) इति रुत्वपक्षे ‘रो रि’ (सू १७३) अपास्पाः । जागा-
द्धि । जाधात्सि । अजाधात् । सिपि रुत्वपक्षे—अजाधाः । नाथृ—नानात्ति । नाना-

वा’ इति ईडागमे रूपम् । ईडभावे आह—पास्पद्धीति । पास्पधं ति इति स्थिते
‘क्षस्तथोर्धोऽधः’ इति तकारस्य धकारः । ‘क्षलो जश् क्षधि’ इति यूर्वचकारस्य द
इति भावः । मिडवस्मस्तु पास्पधोमि—पास्पधिम । पास्पध्वः । पास्पधर्मः । पास्प-
धाञ्चकार । पास्पधिता । पास्पधिस्यति । पास्पधीतु । पास्पद्धं । पास्पद्धात् । पा-
स्पधंतु । हेरपिस्वादीडभावं सिद्धवत्कृत्य आह—हुम्ल्य इति । पास्पधीति । हेर्धिभावे
‘क्षरो क्षरि’ इति वा धलोपः । पास्पधात् पास्पधम् । पास्पधानि । पास्पधाव ।
पास्पधाम । लङिति । उदाहरणसूचनम् । ईटि अपास्पधोत् इति सिद्धवत्कृत्य
ईडभावे आह—अपास्पत् इति । अपास्पधं त् इति स्थिते हल्ङयादिना सकार-
रलोपे ‘वाऽवसाने’ इति चत्वंविकल्प इति भावः । अपास्पधात् । अपास्पधुः । सिपि
तु अपास्पधं स् इति स्थिते जडत्वे ‘दक्ष’ इति दकारस्य रुत्वपक्षे अपास्पर् र् स् इति
स्थिते हल्ङयादिना सकाररलोपे ‘रो रि’ इति रेफलोपे ‘द्वलोपे’ इति दीर्घे विसर्गे अ-
पास्पाः इति रूपम् । मच दीर्घे ‘दक्ष’ इति रुत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम्, ‘द्वलोपे’ इति
सूत्रे द्रप्रहणेन लणसूत्रे ‘जगृधेः अजघाः’ इति भाष्यप्रयोगेन च पूर्वश्रासिद्धमित्यस्या-
ऽप्रवृत्तिबोधनात् । अपास्पधम् । अपास्पध्वं । अपास्पधर्मं । छिच्छि—पास्पध्यात् ।
पास्पध्याताम् । पास्पध्यास्ताम्, इत्यादि । छुच्छि अपास्पधं स् इति स्थिते ‘अस्ति-
सिचः’ इति नित्यमिट् । ‘इट ईटि’ इति सलोपः । अपास्पधीत् । अपास्पधिष्टाम् ।
अपास्पधिवुः । अपास्पधिस्यत् । गाघघातोर्ध्वङ्गुगन्तात् कटस्तिपि इट्पक्षे जागाधी-
तीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—जागाद्धीति । जागाध् ति इति स्थिते ‘क्षस्तथोः’
इति तकारस्य धः । जागाद्धः । जागाधति । सिपि ईट्पक्षे—जागाधीषीति सिद्धवत्कृत्य
ईडभावपक्षे आह—जाधात्सीति । जागाध् सि इति स्थिते ‘एकाचो बक्षः’ इति गत्य
मच् । धस्य चत्वंमिति भावः । जागाद्धः । जागाद्ध । जागाधिम । जागाध्वः । जा-
नाधमः । जागाधाञ्चकार । जागाधिता । जागाधिस्यति । जागाधीतु । जागाधु-
जागाद्धात् । जागाद्धम् । जागाधतु । जागाद्धि । जागाद्धात् । जागाद्धम् । जा-
गाद्ध । जागाधानि । जागाधाव । जागाधाम । लङि—अजागाधीत् । अजाधात् ।
अजागाद्धाम् । अजागाधुः । सिपि ईट्पक्षे अजागाधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे
आह—सिपीति । अजागाध् स् इति स्थिते मभावे, जरत्वे, ‘दक्ष’ इति दस्य रुत्व
पक्षे, हल्ङयादिर्लोपे, रेफस्य विसर्गे, अजाधाः इति रूपमित्यर्थः । पक्षे अजाधात् इति
बोध्यम् । अजागाद्धाम् । इत्यादि । जागाध्यात् । छुच्छि ‘अस्ति-सिचः’ इति चित्स्य
मीड् । अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् इत्यादि । नाथृ इति । उदाहरणसूचनम् ।

तः । दध-दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः । अदा-
धत् । लुङि, अदादाधीत्-अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् ।
अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमोति । मोमोदाधकार । मोमो-
दितम् अमोमुदीत्-अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः-अमोमोः ।

वर्गद्वितीयान्तोऽयं धातुः न अक्षन्तः । तस्य ईट्पक्षे नानाधीति इति सिद्धवत्कृत्य
ईडभावपक्षे आह—नानाचीति । नानाध् ति इति स्थिते 'क्षरि च' इति तस्य चत्वंम् ।
'अक्षस्तथोः' इति 'एकाचो बभौ भष्' इति च न, अक्षवन्तत्वात् । नानात्तः । नाना-
यति । नानाधीषि । नानारिसि । नानात्यः । नानास्थः । नानाथोमि । नानाथिमि ।
नानाथ्वः । नानाथम् । कोटि नानाधीतु । नानात्तु । हेधिः । यस्य जडत्वेन दः ।
नानाद्धि । नानाथानि । नानाथाव । नानाथाम । लङि—अनानाधीत् । अनानात् ।
अनानात्ताम् । अनानाथुः । इत्यादि । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अनाना-
धीत् । अनानाधिष्टाम् । इत्यादि । दधेति । उदाहरणसूचनमिदम् । दधधातोर्लट्स्तिपि
ईट्पक्षे दादधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—दादद्धीति । ददाध् ति इति स्थि-
ते 'अक्षस्तथोः' इति तकारस्य भः । दादधीषीति सिद्धवत्कृत्य आह—दाधत्सीति ।
'एकाचो बभौ' इति दस्य भष् । अस्य 'क्षरि च' इति चत्वंमिति भावः । दादध्यः ।
दादध्यः । दादधिमि । इत्यादि । कोटि दादधीतु । दादधुः । दादद्धि । दादधानि ।
लङिस्तिपि ईटि अदादधीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अदाधत् इति । अदादध्
त् इति स्थिते इत्कयादिङोपे भावभावे अस्य 'वावसाने' इति चत्वंविकल्प इति
भावः । सिपि ईटि अदादधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अदाध इति । अदा-
दध्स् इति स्थिते जरत्वे 'दश्च' इति दस्य दत्वे इत्कयादिना सङोपे कश्चज-
रत्वेयोरसिद्धत्वेन अक्षन्तत्वात् दस्य भषिति भावः । अदाधदिति पञ्च रूपम् ।
'अस्तिसिचः' इति नित्यमीडिति मत्वा आह—अदादधीदिति । 'अतो हलादेः'
इति वृद्धिविकल्पः । अदादधिष्टाम् । इत्यादि । 'स्कुदि आप्रवणे' इदित्वाङ्गुत् ।
अस्माद्यल्लुङि उदाहरति—चोस्कुन्दीति । ईटि रूपम् । तदभावे त्वाह—चोस्कुन्तीति ।
'झरो झरि सवयौ' इति दकारस्य लोपविकल्पः । इह यङो लुप्तत्वादित्तिवाच्यं यङं
तिङं चाश्रित्य नङोपो न । लङि इट् पक्षे अचोस्कुन्दीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे
आह—अचोस्कुन्ति । अचोस्कुन् द् त् ईति स्थिते इत्कयादिना तकारङोपे दकारस्य
संयोगान्तङोपः । लुङि तु 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कु-
न्दिष्टाम् । इत्यादि । मोमुदोतीति । 'मुद हर्ष' ईटि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सावंधातुके'
इति लघूपधगुणो न मोमोचीति । ईडभावे अक्षपरकत्वाभावात् 'नाभ्यस्तस्याचि' इति
लघूपधगुणनिषेधो न । मोमीदितेति । 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' इति गुणनिषेधस्तु न,
आर्द्धङोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे एव तन्निषेधस्य ग्रहणे, इह च यस्कुक्कः नमोसि-

अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोक्तीति । चोक्तीति । लङ् । तिप् । अचो-
कृत् । अचोक्तीति । सिप्पक्षे-अचोकृः । अचोक्त् । अजोगूः । वनीवञ्चीति ।
वनीवञ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति ।
जङ्गन्ति । 'अनुदातोपदेशः' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्-
गमति । 'म्बोश्च' (सू २३०६) । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेप्ति-
षेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याऽभीयत्वेनासिद्धत्वाच्च हेर्लुक् । जङ्गहि । 'मो
नो धातोः' (सू ३४१) । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशाच्च च्लेरङ् । 'हायन्त—'

सिकत्वस्य उक्तत्वात् । लुङि गुण इति । सिगिर्नामसक इति शेषः । अतो 'नाभ्य-
स्तस्य' इति गुणनिषेधो न शङ्क्यः । चोक्तीति । कुर्दं क्रोढायाम्, यङ्कुक् द्वित्वादि ।
ईडभावे 'उपधायां च' इति दीर्घः । अचोक्त् इति । लङ्गस्तिपि अचोक्द्वत् इति स्थिते
हल्ङ्यादिलोपे 'रास्त्वस्य' इति नियमाच्च संयोगान्तलोपः इति भावः सिप्पक्षे इति ।
लङ्गः सिपि ईडभावे अचोक्द्वं स् इति स्थिते 'दक्ष' इति क्त्वपक्षे हल्ङ्यादिना सलोपे
'रो रि' इति प्रथमरेफलोपे दीर्घं दकारस्थानिकरेफस्य विसर्गं अचोक्कुरिति रूपमित्यर्थः ।
अचोक्कुरिति । सुर्वधातोर्यङ्गुगन्तात् लङ्गः सिपि कूर्द्वद्रूपम् । अजोगूरिति । गुर्दधातो-
र्यङ्गुगन्तात् सिपि रूपम् । वनीवञ्चीतीति । 'वञ्चु गतौ, अस्मात् 'नित्यं कौटिष्ये
गतौ' इति यङ्गन्तस्य लुक् । द्वित्वादि । 'नीगवञ्चु' इत्यादिना अभ्यासस्य नीगा-
गमः । यङो लुका लुप्तत्वाच्च तदाश्रितो नलोपः । तिपः पिरवेन अक्षिराजान्न तदाश्रि-
तोऽपि नलोपः । ईकारोच्चारणसामर्थ्याच्चीको न गुणः । अन्यथा निकमेव विदध्यात् ।
अच 'नीगवञ्चु' इत्यनुबन्धनिर्देशाच्चलुकि नीक् दुर्लभ इति शङ्क्यम्, तत्र यङ्कुकोः
इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन अदोषादिति भावः । वनीवञ्चीति । ईडभावे चस्य कृत्वेन कः ।
नकारस्थानिकानुस्वारस्य परसवर्णो लङ्कार इति भावः । वनीवक्त इति । तसो क्तिवा-
दिङ् स्यादेव 'अनिदिताम्' इति नलोपः । कोटि वनीवञ्चीतु-वनीवञ्चु-वनीवक्तात् ।
वनीवक्तम् । वनीवचतु । हेर्धिः । अपिरवेन क्तिवाञ्चलोपः । अत एव ईडपि न । वनीव-
गिञ्च । वनीवञ्चानि । आटः पिरवादक्तिवाञ्चलोपो न । लङ्गि तिपि ईटपक्षे आह-प्रवनी,
'वञ्चीदिति । ईडभावे त्वाह-प्रवनीवन् इति । हल्ङ्यादिना तलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपः
जङ्गमीतीति । गमेर्यङ्गुगन्तात्लङ्गस्तिपि ईट् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् ।
'नञ्च' इत्यनुस्वारः परसवर्णश्चेति भावः । तसि आह—अनुदातेति । जङ्गमीतीति । 'ग-
महन' इत्युपधाकोप इति भावः । ननु गमेरनिट्कत्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्गुगन्तत्वापि
ग्रहणाज्जङ्गमितेत्यत्र कथमिदित्यत आह—एकाज्ग्रहणेनेति । ननु 'जङ्गही'त्यत्र अनु-
नासिकलोपे कृते 'अतो हेः' इति लुक् स्यादित्यत आह—अनुनासिकलोपस्येति । लङ्-
स्तिपि अजङ्गमीदिति सिद्धत्वात्कृत् ईडभावे आह—मो न इति । अजङ्गम् त् इति स्थिते
हल्ङ्यादिना तलोपे 'मो नो धातोः' इति मस्य न इत्यर्थः । तदाह—अजङ्गिति ।

(सू २२९९) इति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । 'अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कृत्वं यद्यपि 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इत्यतो हन्तेः इत्यनुवर्त्ये विहितम् । तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । 'शितपा शपा' (प १३२ इति निषेधस्त्वन्तित्यः । 'गुणो यङ्लुकोः' (सू २६३०) इति सामान्यापेक्षशपकादिति भावः । जङ्घनीति-जङ्घन्ति । जङ्घतः । जङ्घन्ति । जङ्घन्ति । शितपा निर्देशाज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनीत्-अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु-वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तद्धि समानाधिक-

अजङ्गताम् । अजङ्गमुः । अजङ्गन् । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजङ्गम् । अजङ्गम् । अजङ्गमीदित्यत्र 'पुषादिपुताद्यलुङित' इत्यङ्गमाशङ्क्य आह—अनुवन्धेति । हन्तेर्यङ्लुगिति । 'हिसाथे क्रियासमभिहारे गत्यर्थत्वे तु कौटिल्ये इति बोध्यम् । हन्तेरित्यनुवर्त्येति । तथाच 'शितपा शपा' इति निषेधाक्यमिह हन्तेः कृत्वामित्याक्षेपः । गुणः इति । 'गुणो यङ्लुकोः' इति ज्ञापकादित्यन्वयः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकाज्प्रहणाद्यङ्लुकि द्विवचनस्याऽप्रवृत्त्या अभ्यासाऽभावात् 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानं व्यर्थं सत् 'शितपा शपा' इत्यादिनिषेधस्य कश्चिद्यङ्लुकि अप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वेकाज्प्रहण्यविधेरेव यङ्लुकि कश्चिदप्रवृत्तिज्ञापनत्वामेऽपि हन्तेः इति शितपा निर्देशनिमित्तकनिषेधस्य कथं यङ्लुकि अप्रवृत्तिः स्यादित्यत आह—सामान्यापेक्षेति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानमेकाज्प्रहणस्यानित्यत्वं ज्ञापयत् तद्वचनोपात्तत्वसामान्यात् 'शितपा शपा' इत्यादिसर्वनिषेधानां यङ्लुकि कश्चिदप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । इति भाव इति । न्यासकृत इति शेषः । जङ्घनीतीति । 'जुगत' इति जुक् । जङ्घतः इति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । जङ्घन्तीति । 'गमहन' इत्युपधालोपः । जङ्घन्तीति । एकाज्प्रहणाद्विनिषेधो न । जङ्घनीतीत्यत्र 'हन्तेर्जः' इत्याशङ्क्य आह—शितपेति । अजङ्घन्ति । लङ्स्तिपि ईडभावे अजङ्घन् । इति स्थिते हङ्कथादिलोप इति भावः । आशिषि तु वध्यादिति । जङ्घन् इत्यस्मादाशीर्लङि 'हनो वध किति' इति वधादेशः, प्रकृतिप्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि प्रहणादिति भावः । अवधीदिति । जङ्घन् इत्यस्माद्यङ्लुगस्तिपि 'लुङि च' इति वधादेशो 'अस्तिचित्' इति नित्यमीदिति भावः । ननु हनो यङ्लुगन्तात् आशीर्लङो लुङश्च तिपि द्वित्वप्रागेव वधादेशे कृते तस्य द्वित्वं कुतो न स्यादित्यत आह—वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह—स्थानिवत्त्वेनेति । वधादेशापरत्वादादौ द्वित्वे कृते सति कृतद्विवचनस्य स्थाने वधादेशः । तस्य च स्थानिवत्त्वेन साम्यासतया 'अनभ्यासस्येति निषेधाच्च द्वित्वमित्यर्थः । ननु साम्यासस्य स्थाने भवन् वधादेशः स्थानिवत्त्वेन साम्यासोऽस्तु । द्वित्वं तु दुर्बारम् । साम्यासत्वेऽप्यभ्यासाऽनात्मक-

रणं धातोर्विशेषणम्, बहुव्रीहिबलात् । आङ्पूर्वात्त 'आङो यमहनः' (सू २६९५) इत्यात्मनेपदम् । आजङ्गते इत्यादि । 'उत्परस्य—' (सू २६३७) इति तपरत्वाच्च गुणः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति-चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चङ्गनीति-चङ्गन्ति । 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्वम् । चङ्गातः । 'गमहन—' (सू २३६३) इत्युपधालोपः । चङ्गन्ति । चङ्गाहि । चङ्गनानि । अचङ्गनीत् । अचङ्गन् । अचङ्गन्तुः । 'ये विभाषा' (सू २३९९) चङ्गायात् ।

त्वात् 'अनभ्यासस्ये'त्यनेन धातोरवयवस्याभ्यासस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह—तद्भिति । 'धात्ववयवस्य अभ्यासस्ये'ति नार्थः । किन्तु अनभ्यासो यो धातुः तदवयवस्यैकाच इत्येवम् अनभ्यासग्रहणं सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषणमित्यर्थः । नन्वेवमपि न अभ्यासः अनभ्यासः इति विग्रहे द्वित्वं दुर्निवारमेव, वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासस्येऽप्यभ्यासानात्मकत्वादित्यत आह—बहुव्रीहिबलादिति । न विद्यते अभ्यासो यस्य धातोरिति बहुव्रीहिमाश्रित्य अनभ्यासस्येत्येतद्भातोः सामानाधिकरण्येन विशेषणमित्यर्थः । प्रकृते च वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासत्वादभ्यासहीनत्वाऽभावात्तं द्वित्वमिति भावः । आङ्पूर्वात्त्विति । 'यङ्गुगन्ताद्धनधातोरिति' शेषः । 'आङो यमहनः' इत्यत्र हन्ग्रहणेन यङ्गुगन्तस्यापि ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे यङ्गुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । उत्परस्येति । 'चर गतौ भक्षणे च' अस्माद्यङ्गुलिकि लटस्तिपि ईडभावे द्वित्वे 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य जुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युत्तरखण्डे अकारस्य डत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः । चञ्चूर्तीति रूपम् । तिपमाश्रित्य उकारस्य लघूपधगुणस्तु न, उदिति तपरकरणसामर्थ्यात् । अन्यथा 'उ' रित्युक्तेऽपि 'भाभ्यमानोऽयं सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव दीर्घादिभ्यावृत्तेरित्यर्थः । ननु उदिति तपरकरणाद्याया गुणो निवर्तते तथा 'हलि च' इति दीर्घाऽपि निवर्तते इत्यत आह—हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेवेति । कुत इत्यत आह—तस्येति । 'हलि च' इति दीर्घशास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेन 'उत्परस्यातः' इति शास्त्रं प्रत्यसिद्धतया तपरकरणेन तच्च वृत्तेरसम्भवादित्यर्थः । वस्तुतस्तु गुणस्याऽपि वदिरङ्गतया असिद्धत्वात्तपरत्वनिवर्त्यत्वं न भवति । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये 'उदोष्ठय' इत्युत्प्रेषोपपत्तेरित्यत्राभ्यासगुणो दृश्यमान उपपद्यते इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अचञ्चुरिति । लङ्स्तिपि ईडभावे इक्कवादिना लठोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात् 'हलि च' इति वा 'वेरि रूपभायाः' इति वा दीर्घः । कञ्ज अवधारणे, अस्माद्यङ्गुलिकि उदाहरति—चङ्गनीतीति । चङ्गादिति । हेरपित्वेन हिस्वात् 'जनसन' इत्यात्त्वम् । अचङ्गनीदिति । 'अस्तिसिचः' इति त्रित्यमीद् । 'अतो इकादेः' इति वृद्धिचिकल्पः । युधातोः । योयोतीत्यत्र, यतो

चङ्गन्यात् । अचङ्गनीत् । अचङ्गानीत् । 'उतो वृद्धिः—' (सू २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति । योयवीति । अयोयवीत्—अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् । नोनवीति । नोनोति । जाहेति । जाहाति । 'ई ह्रस्वघोः' (सू २४९७) जाहीतः । इह 'जहातेश्च' (सू २४९८) 'आ च हौ' (सू २४९९) 'लोपो यि' (सू २५००) 'धुमास्या' (सू २४६९) 'एलिङि' (सू २३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति । श्रित्पा निर्देशात् । जाहति । जाहासि । जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहोहि । अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्मि—'

वृद्धिः' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह—उतो वृद्धिरित्यत्रेति । आशिषि दीर्घः इति । 'अकृत्सा-
र्धधातुकयोः' इत्यनेनेति भावः । भयोयावीदिति । ईटि सिचि वृद्धिः । जुधातोर्पि युधा-
तुवद्रूपाणीति मत्वा आह—नोनवीतीति । हाङ्हाकोयङ्लुकि तुल्यानि रूपाणि क्त्वि-
प्रयुक्तामनेपदस्य यङ्लुकि अप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति मत्वा आह—जाहेतीति । हाङ्हाको-
यङ्लुगन्ताल्लुटस्तिपि ईटि आङ्गुणे रूपम् । न च हाङोऽभ्यासस्य 'भृजामित्' इति
इत्त्वम्, हाङ्स्तु तच्चारित्, भृज् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामेव तत्र ग्रहणात् । तत्
कथं हाङ्हाकोस्तुल्यत्वमिति शङ्क्यम्, 'भृजामित्' इत्यस्य षलावेव प्रवृत्तेः । न च
अकित इति निषेधात् हाङोऽभ्यासस्य दीर्घाभावात् कथमुभयोस्तुल्यरूपत्वमिति
वाच्यम्, क् इत् यस्य सः कित्, न विद्यते कित् यस्य स अकित्, तस्य
अकित इति बहुव्रीह्यार्भवद्विव्रीह्याश्रयणात् । इह च हाको धातोः किरिषेऽपि
न किङ्त्वम् । तदभ्यासस्य तु दूरेतरां न किङ्त्वम्, 'द्विःप्रयोगो द्विवचन-
वाष्टम्' इति सिद्धान्तात् । बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवत्त्वेन हाको
न किङ्त्वम् । अतो हाकोऽप्यभ्यासदीर्घा निर्वाध इति भावः । जाहीत इति ।
हाङ्हाकोस्तसि ईत्वमेव । ननु हाको 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत
आह—इहेति । हङ्गादौ क्किति सार्वधातुके 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः, तथा 'आ
च हौ' इति जहातेर्हौ परे आत्वमिरन्मीत्वं च, तथा 'लोपो यि' इति यादौ सार्वधा-
तुके जहातेराहोपश्च, तथा 'धुमास्या' इति जहातेर्हङ्गादौ किरियाद्धधातुके ईत्वं च,
तथा 'एलिङि' इति जहातेराद्धधातुके किति लिङ्येर्न च इत्येते पञ्चापि विधयो
यङ्लुकि न भवन्तोत्यर्थः । कुत इत्यत आह—इतपेति । एवञ्च 'जाहीत' इत्यत्र 'ई
ह्रस्वघोः' इति ईत्वमेव, न शिवविकल्प इति स्थितम् । आहतीति । 'अहभ्यस्तात्'
इत्यादेशः, 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याहोपः । जाहाञ्कार । जाहिता । जाहिष्यति ।
जाहेतु । जाहातु । जाहातात् । जाहीताम् । जाहतु । जाहोहीति । हेरपिरेन किरिषा-
दीश्वम् । इह 'आ च हौ' इति न । विधिलङ्गाह—जाहीयादिति । 'ई ह्रस्वघोः'
इति ईत्वमेव । 'लोपो यि' इत्याहोपस्तु न । आशिषि जाहायादिति । इह 'धुमास्या'
इति ईत्वं न । 'एलिङि' इत्यपि न । मजाहासीदिति । 'ममरम्' इति सगिडौ ।

(सू २६४५) इत्युत्वं न । रुदादिभ्यः—' (सू २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादि-
 ण् । सास्वपीति । सास्वसि । सास्वसः । सास्वपति । असास्वपीत् असास्वप् ।
 सास्वप्यात् । आशिषि तु 'वन्स्वपि—' (सू २४०९) इत्युत्त्वम् । सासुप्यात् ।
 असास्वापीत् । असास्वपीत् । २६५२ रुप्रिकौ च लुकि ७।४।६१॥ ऋदुपध-
 स्य धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि । २६५३ ऋत-
 श्च ७।४।६२॥ ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्वृतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । व-
 र्वति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्वृतः—वरिवृतः । वरीवृतः । वर्वृतति । वरिवृतति ।
 वरीवृतति । वर्वर्तामास—वरिवर्तामास—वरीवर्तामास । वर्वर्तिता—वरिवर्तिता । व-
 रीवर्तिता । गणनिर्दिष्टत्वात् 'न ऋदभ्यश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८) इति न । वर्वर्तिष्य-
 ति । वरिवर्तिष्यति । वरीवर्तिष्यति । अवर्वृतीत् । अवरिवृतीत् । अवरीवृतीत् ।
 अवर्वर्त । अवरिसर्त्—अवरीवर्त् । सिपि 'दश्च' (सू २४६७) इति रुत्वपक्षे 'रो
 रि' (सू १७३) अवर्वाः । अवरिवाः । अवरीवाः । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अवर्व-

'वि स्वप क्षये' । अस्य यङ्लुकि 'स्वपिस्थामिभ्येष्वां यङि' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्य
 आह—लुका लुप्ते इति । उत्वं नेति । वस्य सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । ईडभावेऽपि 'रुदा-
 दिभ्यः' इति इटमाशङ्क्य आह—रुदादिभ्य इति । असास्वप् इति । लङ्स्तिपि ईडभावे
 हल्ङ्यादिलोपः । असास्वापीत् इति । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः । 'अस्ति-
 सिचः' इति नित्यमीट् रुप्रिकौ च लुकि । 'रीगृदुपधस्य च' इत्यतः ऋदुपधस्येत्य-
 जुवर्तते । रिगपि इह चकारात् समुच्चयीते । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्य-
 जुवर्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्प्रहणं च । तदाह—ऋदुपधस्येत्यादिना । रुकि
 ङकार ङच्चारणार्थः । रिक् तु इकारः श्रूयत एव । एवं रीकि ईकारश्च, व्याख्या-
 नात् । ऋतश्च । तथेति । अभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युः यङ्लुकीत्यर्थः ।
 'वृत्तु वर्तने' अस्माकल्लुगन्तात् वङ्त् इत्यस्माकलटस्तिपि ईट्पक्षे अभ्यासस्य क्रमेण
 रुकं रिकं रीकं चोदाहरति—वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति इति । इट्पक्षे 'नाभ्यस्त-
 स्याचि पिति सार्वभानुके' इति निषेधान्न लघूपधगुणः । ईडभावेऽपि रुगाद्यागमञ्च-
 यमुदाहरति—वर्वर्तीत्यादि ॥ इति नेति । इणिनषेधो नेत्यर्थः । लोटि वर्वृतीत्—वर्वर्तुं-
 वर्वृत्तात् वर्वृत्ताम् वर्वृत्तत् । वर्वृद्धि । वर्वर्तानि । लङ्स्तिपि ईटि आह—भवर्वृतीदिति॥
 ईडभावे एवाह—भवर्वर्त् इति । हल्ङ्यादिना तिपो लोपः । 'शतस्य' इति नियमाच्च
 संयोगान्तलोपः । भवर्वा इति । लङ्ः सिपि अवर्वर्त् स् इति स्थिते जशवे 'दश्च' इति
 ङकारस्य रुवे 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य लोपे ढलोपे इति दीर्घे हल्ङ्यादिना सिपो
 लोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अङ् नेति । 'पुषादिद्युतादि' इत्यनेनेति शेषः ।
 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अथ 'डु कृञ् करणे' इति धातोरुदाहरति—चर्करीती-

तीत् । अवरीवर्तीत् । अवरीवर्तीत् । चर्करीति । चर्कति । चरिर्कति । चरीर्कति । चर्कृतः । चर्कति । चर्कराचकार । चर्करिता । अचर्करीत् । अचर्कः । चर्कृयात् । आशिषि रीङ् । चर्कियात् । लुङि अचर्करीत् । 'ऋतश्च' (सू २६५३) इति तपरत्वान्नेह । कृ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतस्तरात् । अतातः । अतातीताम् । अतातरः । अतातारीत् । अताता-रिष्टामित्यादि । अर्तैर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) । रुक् । रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू २२९०) इति इयङ् । अरर्ति-अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अर्कृतः । अरियृतः । भि अत् । यण् ।

र्यादि । चर्कृयादिति । विधिलिङस्तिङ् । सावंधातुकत्वात् 'अकृत्सावंधातुकयोः' इति दीर्घो न । आशिषीति । आशीर्लिङ् आर्द्धधातुकत्वात् 'रिङ् शयगिङ्ङु' इति रिङिति भावः । लुङि अचर्करीति । सिचि छुङि । ऋतश्च इति तपरत्वान्नेहेति । 'रुप्रग्रीक' इति शेषः । चाकर्तीति । ईडभावे रूपम् । न चाभ्यासह्रस्वावे 'रीगृत्वतः' इति रीक् शङ्कुः, नित्यत्वादुरदत्वस्य प्राप्तेः । चाकीर्तः चाकिरति इत्यादि । छित्त्वाद्गुणाभावे ऋत इव रपरत्वम् । ईटि चाकरीति चाकीर्तः चाकरति । चाकराञ्चकार । चाकरिता । चाकर्तु-चाकीर्तात् चाकिरतु । चाकीर्हि । चाकिराणि । लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीताम् । अचाकरः । विधावाशिषि च चाकीर्यात् । यामुटो छित्त्वा-च्च गुणः । इव 'हलि च' इति दीर्घः । चाकीर्याताम् । चाकीर्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अचाकरीत् । अचाकारिष्टाम् इत्यादि । एवं 'तु ऋवनतरणयोः' इत्यस्यापि रूपाणि । अङ्गैतद्वीपिकायां तु 'चोद्यं' नावतरीतर्तीति लेखकप्रमादः । 'चोद्यं तु नाव-तातर्तीति पाठः प्रामाणिकः । अर्तैरिति । 'सूचिसूत्रि' इत्यादिना ऋधातोर्यङ् । 'तस्य लुक् । व्यपदेशिवत्त्वेन ऋ इत्यस्य आदिभूतादृचः परत्वात् द्वितीयेकाग्रवाच्य द्वित्वम् । अभ्यासऋवर्णस्य अर्वे रपरत्वे अर् ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक् । लटस्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तिः । अ ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक् । लटस्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते, तिपि, ऋकारस्य गुणे, अकारे, रपरे सति, अर्तौति रूपमित्यर्थः । रिग्रीकोस्त्विति । यङ्लुकि द्वित्वे उरदृशे हलादिशेषे अ ऋ इति स्थिते रिकि रीकि च कृते तिपि उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे कृते अरि अर्ति अरी अर्तीति स्थिते अभ्यासे रेफादि-वर्णस्य यणं बाधित्वा 'अभ्यासस्यासवर्णे', इति इयङि अरियर्तीति रिग्रीकोस्तुत्यर्थं रूपमित्यर्थः । अथ लटस्तिपि ईट्पक्षे आह-प्ररोति अरियरोति । अर्कृत इति । रुकि तसि रूपम् । छित्त्वाच्च गुणः । अरियृत इति । द्वित्वे उरदृशे हलादिशेषे अ ऋ तस् इति स्थिते रिकि रीकि च कृते इयङादेशे रूपम् । झि अदिति 'झि' इत्यविभक्तिकनिर्देशः उदाहरणसूचनार्थः । 'अदभ्यस्तात्' इति झेः अदादेश इति यावत् । ययिति । रुकि

रुको 'रो रि' (सू १७३) इति लोपः । न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिव-
त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियति । लिङि शितपा निर्देशात् "गु-
णोऽर्ति" (सू २३८०) इति गुणो न । रिङ् । रलोपः दीर्घः । आरियात् ।
अरियियात् । गृह् ग्रहणे जर्गहीति । जर्गडि । जर्गडः । जर्गहति । अजर्घट् ।

कृते अर् अति इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेक इत्यर्थः । तथाच अर् अतोति
स्थिते आह—रुको रो रीति लोप इति । ननु रेकस्य लोपे कर्तव्ये यणादेशसम्पन्नस्य
रेकस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्वात् कृकारपरकषाद्वेफपरकषाऽभावात् कथं
पूर्वरेकस्य लोप इत्यत आह—पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति । पूर्वत्रासिद्धीकार्यं कर्तव्ये
स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । आरतीति । अर् अति इति स्थिते पूर्वरेकस्य लोपे
सति 'दृलोपे' इति दीर्घः । न च यणः स्थानिवत्त्वं लङ्गमम्, दीर्घविधौ तन्निषेधा-
दिति भावः । अरियतीति । द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे रिक् रिक् च कृते, परस्वाद्-
भ्यासस्य इयङ्, ततो यणि रिप्रोकोस्तुल्यमेव रूपमित्यर्थः । अरिषि । अरियषि ।
अररीषि । अरिषरीषि । अर्कथः । अरियथः । अरर्मि । अरियर्मि । अररोमि ।
अरियरोमि । अर्कथः—अरियथः । अरराञ्जकार । अरियराञ्जकार । अररिता । अरि-
यरिता । अररिष्यति । अरियरिष्यति । अररुत् । अरियरुत् । अररोतु । अरियरोतु ।
अकृतात् । अरियतात् । अर्कताम्—अरियताम् । आरतु । अरियतु । अर्कहि । अरि-
यृहि । अरराणि—अरियराणि । अरराव । अरियराव । लङि—आरः—आरियः ।
आररीत्—आरियरोत् । आर्कताम्—आरियताम् । आररुः—आरियरुः । आरः—
आरियः । आररीः—आरियरीः । आर्कतम्—आरियतम् । आर्कत—आरियत ।
आररम् । आरियरम् । आर्कव । आरियव । विधिलिङि—अर्कयात् । अरियतात् ।
अर्कयाताम् । अर्कयुः—अरिययुः इत्यादि । आशीर्किङि विशेषमाह—लिङि शितपेति ।
रुकि अर् ऋ यात् इति स्थिते अर्ति इति शितपा निर्देशात् 'गुणोऽर्ति' इति गुणो
नेत्यर्थः । रिङिति । 'ऋकारस्ये'ति शेषः । तथाच अर् रि यात् इति स्थिते आह—
दीर्घः इति । 'रो रि' इति लोपे 'दृलोपे' इति दीर्घ इत्यर्थः । तथाच परिनिष्ठितमाह—
आरियादिति । रिप्रोकोस्त्वाह—अरियियादिति । अरि ऋ यात्, अरी ऋ यात् इति
स्थिते इवणस्य इयङ् ऋकारस्य रिङ् । 'लोपो ष्योः' इति यकोपस्तु न' बहिरङ्गत्वेन
रिङोऽसिद्धत्वात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्वाच्च । 'न पदान्त' इति निषेधस्तु
न शङ्क्यः, 'स्वरदीर्घयकोपेषु लोपरूपाऽजादेश एव न 'स्थानिवत्' इत्युक्तेरित्यलम् ।
लुङि—आररीत् । आरियरीत् । लङि आररिष्यत्—आरियरिष्यत् । गृह् ग्रहणे इति ।
ऋदुपधोऽयम् । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य ह्रिप्रोक्कः । तदाह—
जगृहीतीत्यादि । ईट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वभानुके' इति लघूपधगुणनिषेधः ।
ईडभावे स्वाह—जर्गडि इत्यादि । जर्गुह् ति स्थिते लघूपधगुणे रपरत्वे कषवत्त्व

गृह्णातेस्तु जाग्रहीति-जाग्राडि । तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्ग-
त्वेनासिद्धत्वाच्च रुगादयः । जागृढः । जागृहति । जाग्रहीषि-जाग्रक्षि । लुटि-जा-
ग्रहिता । 'ग्रहोऽलिटि-' (सू २५६२) इति दीर्घस्तु न । तत्र एकाच् इत्यनुवृत्तेः ।
माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् । जगृधीति-जर्गद्धि । जगृद्धः । जगृधति ।

दुःखदलोपाः । 'यणो मय' इति शिष्टस्य दस्य द्विवचिकल्पः । एवं जरिगडि-
जरीगर्दि । जगृढः इति । रुक् दत्वधत्वदुःखदलोपाः । ङित्वाङ्गन गुणः । एवं जरिगृढः
जरीगृढः । जगृहतीति । 'अदृश्यस्तात्' इत्यत् । जगृहीषि-जरिगृहीषि-जरीगृहीषि ।
'नाश्रयस्तस्याचि पिति' इति न लघूपचगुणः । जर्गच्च-जरिगच्च-जरीगच्चि । जगृढः-
जरिगृढः-जरीगृढः । जगृढ-जरिगृढ-जरीगृढ । जगृहीमि-जरिगृहीमि-जरीगृहीमि ।
जर्गक्षि-जरिगक्षि-जरीगक्षि । जगृह्यः-जरिगृह्यः-जरीगृह्यः । जगृह्यः-जरिगृह्यः-जरी-
गृह्यः । जर्गर्ह्यकार-जरिगर्ह्यकार-जरीगर्ह्यकार । जर्गर्हिता-जरिगर्हिता-जरी-
गर्हिता । जर्गर्हिष्यति-जरिगर्हिष्यति-जरीगर्हिष्यति । जगृहीतु-जरिगृहीतु-जरी-
गृहीतु । जर्गर्हु-जरिगर्हु-जरीगर्हु । जगृह्यात्-जरिगृह्यात्-जरीगृह्यात् । जगृह्याम्-जरिगृ-
ह्याम्-जरीगृह्याम् । जगृहतु-जरिगृहतु-जरीगृहतु । जर्गर्दि-जरिगृदि-जरीगृदि । जगृ-
ह्याणि-जरिगृह्याणि-जरीगृह्याणि । लङि-अजगृहीत्-अजरिगृहीत्-अजरीगृहीत् ।
ईडभावे तु अजर्गर्हं व इति स्थिते ह्रस्व्यादिना तलोपे ह्रस्व ढवे गस्य भष्-वकारः ।
अजर्गर्हं अजरिगर्हं अजरीगर्हं । एकाग्रहणे सत्यपीह यञ्लुकि मष्, 'गुणो यञ्लु-
को' इत्यनेन 'दितपा शपा' इति निषेधस्याऽनित्यत्वज्ञापनादित्याहुः । अजगृह्याम् ३
अजगृहुः ३ । अजगृहीः ३ अजर्गर्हं ३ अजगृह्यम् ३ अजगृह्यं ३ अजगृह्यम् ३ अज-
गृह्यं ३ अजगृह्यम् ३ । जगृह्यात् ३ । लुकि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमिड् । अजगृहीत्
३ । अजर्गर्हिष्यत् ३ । गृह्णातेस्त्विति । 'ग्रह उपादाने' इत्यस्मादित्यर्थः । अदुपधोऽयम् ।
ईटि आह-जाग्रहीतीति । यङो लुका लुप्तत्वात् तिपः पित्वाच्च 'ग्रहिज्या' इति
सम्प्रसारणं नेति भावः । ईडभावे त्वाह-जाग्रादीति । जाग्रहति इति स्थिते ढव-
धत्वधदुःखदलोपदीर्घाः । जाग्रह तस् इति स्थिते आह-तसादौवति । कृते सम्प्रसा-
रणे ऋदुपधत्वात् रुगादीनाशङ्क्य आह-नस्येति । सम्प्रसारणस्येत्यर्थः । जागृढ इति ।
ढत्वधत्वधदुःखदलोपाः । 'ढलोपे' इति दीर्घस्तु न, श्रृङ्कारस्यानपरात् । जागृहति ।
सिपः पिषाच्च सम्प्रसारणमिति मत्वा आह-जाग्रहीषि जाग्रहीति । ईडभावे, ह्रस्व ङः,
तस्य कः, सस्य षः, भस्भावः । जागृढः । जागृढ । जाग्रहीमि-जाग्रक्षि ।
जागृह्यः । जागृह्यः । इत्यनुवृत्तेरिति । 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे हरदत्तेन तथोक्तत्वादिति
भावः । माधवस्त्विति । एकाग्रहणं नानुवर्तत इति तदाशयः । भाष्यविरुद्धमिति । 'एका-
चो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रभाष्ये 'ग्रह उपादाने' इत्यस्माच्चङि सम्प्रसारणे अभ्या-
सस्य रीकि यङ्गत्वात् जरीगृहिता, जरीगृहितम्, जरीगृहितव्यमित्यत्र इटो दीर्घाऽ-
भावं सिद्धवत्कृत्य तत्र दीर्घमाशङ्क्य ग्रहोऽङ्गापरस्य इटो दीर्घा विधीयते । 'जरीगृह'

जर्गुधीषि—जर्घत्सि । अजर्गुधीत् । ईडभावे गुणः, हल्ङ्ग्यादिलोपः, भष्भावः, ज-
स्त्वचत्वे । अजर्घत् । अजर्गुद्धाम् । सिपि 'दक्ष' (सू २४६८) इति पक्षे रुत्वम् ।
अजर्घाः । अजर्गुधीत् । अजर्गुधिष्ठाम् । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तसादौ 'ग्रहि-
ज्या-' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणं न भवति । शितपा निर्देशात् । 'च्छ्वोः शू-

ह्यङ्गं तच्च न ग्रहभातुरिति निरूप्याङ्गविशेषयासामर्थ्यादेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्गुगन्त-
स्याऽपि ग्रहणम्' इति नाम्न प्रवर्तत इति समाहितम् । यङ्गन्ते उक्तो न्यायो लङ्कु-
गन्तेऽपि जाग्रहितेत्यादौ समान इत्यादि प्रौढमनोरमायां ज्ञेयम् । न च हरदत्तमत
एकाजग्रहणानुवृत्त्येवात्र दीर्घनिवारणे सति भाष्योक्तमिदं समाधानं नादरणीयमिति
वाक्यम् , उपायस्य उपायान्तराऽदूषकत्वादित्यलम् । जाग्रह्व्यति । जाग्रहीतु-
जाग्राडु । जागृदात् । जागृदाम् । जागृदतु । हौ जागृदि । जाग्रहायि । कङि अजा-
ग्रहीत् । अजाग्रट् । अजागृदाम् । अजागृदम् । अजागृद । अजाग्रहम् । अजागृह् ।
अजागृह्य । जागृदात् । लुङि-अजाग्रहीत् । 'ह्यङ्गन्त' इति न वृद्धिः । 'अस्तिसिचः
इति नित्यमीट् । अजाग्रह्व्यत् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' अस्माद्यङ्गुगन्ता-
लङ्ङट्स्तिपि ईटि आह—जर्गुधीतीति । 'नाभ्यस्तस्य' इति न कधूपधगुणः । ईडभावे आह—
जर्गुधीति । जर्गुध् ति इति स्थिते 'क्षवस्तथोः' इति तकारस्य धः । अघूपधगुणः रपर-
त्वम् । जर्गुध् इति । तसादौ कित्वाङ्ग गुणः । 'क्षवस्तथोः' इति तस्य धः । जर्घत्सीति ।
जर्गुध् सि इति स्थिते, गस्य भष् घा, गुणः, रपरत्वं, धस्य चर्त्त्वम् । जर्गुध्मि ३-
जर्गुधीमि ३ । अर्गुध्वः ३ । जर्गुधीचकार ३ । जर्गुधिता ३ । जर्गुध्व्यति ३ । जर्गु-
धीतु ३-जर्गुधुं ३-जर्गुद्धात् । हौ जर्गुद्धि ३ । जर्गुधानि ३ । कङि तिपि ईट् अज-
र्गुधीत् । ईडभावे इति । अजर्गुध्त् इति स्थिते पित्वाङ्गित्वात् गुणे रपरत्वे
ह्रस्व्यादिना तकारलोपे पदान्तत्वात् गस्य भष् धकारः । धस्य जस्त्वेन दकारे तस्य
'वाऽवसाने' इति चर्त्त्वविकल्प इत्यर्थः । अजर्घत् इति । 'रास्त्वस्य' इति नियमाङ्ग
संयोगान्तलोपः । अजर्गुद्धाम् । अजर्गुधुः सिपि ईडभावपक्षे अजर्गुध् स् इति स्थिते,
गुणे, रपरत्वे, ह्रस्व्यादिकोपे भष्भावे, धस्य जस्त्वे, तस्य चर्त्त्वविकल्पे, पूर्ववदेव रूपं
सिद्धवत्कृत्य आह—सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वमिति । तथाच अजर्घर् २ इति स्थिते 'रो-
रि' इति लोपे, 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे, शिष्टरेफस्य विसर्गे, अजर्घाः इति रूपमित्यर्थः ।
अजर्गुद्धम् । अजर्गुद्ध । अजर्गुधम् । अजर्गुध्व अजर्गुध्म । लुङि आह—प्रजर्गुधीति ।
'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । पाप्रच्छीतीति । 'प्रच्छ जीप्सायाम्' अस्माद्यङ्गुगन्ता-
लङ्ङट्स्तिपि ईटि रूपम् । ईडभावे आह—पाप्रष्टीति । 'प्रश्नेति छुर्य षः । तकारस्य
प्लुवेन टः । 'च्छ्वोः' इति छुस्य शकारस्तु नाम्न भवति, तस्य अङ्गुनासिकादौ प्रत्यये
कवौ झझाशौ किति ळिति च विहितत्वात् । नञ् तिपः पित्त्वेन कित्वाङ्गभावात् 'ग्र-
हिज्या' इति सम्प्रसारणाऽभावेऽपि तसौ कित्वात् सप्रसारणं दुर्वारमित्यत आह—

ङ—' (सू २५६१) इति शः । 'ब्रश्च—' (सू २९४) इति षः । पाप्रष्टः । पाप्र-
च्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः । 'यकारवकारान्तानां तु ऊठभाविनां
यङ्लुक् नास्ति' इति 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन
स्पष्टीकृतम् । इदं च 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इति यत्रोऽत् तद्विषयकम् । 'ज्वर-

तसादाविति । शितपेति । 'ग्रह्णिया' इति सूत्रे 'प्रच्छतो'ति रितपा निर्देशादित्यर्थः । पा-
प्रच्छतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । पाप्रच्छीषि । सिपि ईडभावे तु 'च्छ्वोः' इति
छ्रस्य न शाः, सिपो झलादित्वेऽपि छित्वाभावात् । किन्तु 'ब्रश्च' इति ष एव । 'षडोः'
इति षस्य कः, सस्म षस्यम् । पाप्रक्षि पाप्रष्टः पाप्रष्ट । पाप्रश्मोति । अनुनासिकप्रत्य-
यपरकत्वात् छ्रस्य 'च्छ्वोः' इति डा हति भावः । पाप्रच्छ्वः इति । अत्र 'च्छ्वोः' इति
न शाः, वसो झलादित्वाभावात् । पाप्रश्मः इति । अनुनासिकादिप्रत्ययपरकत्वात् छ्रस्य
शः । पाप्रच्छाञ्कार । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छ्रस्यति । पाप्रच्छीतु—पाप्रष्टु—पाप्र-
ष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । 'हेङिः', अपिरश्वेन छित्वात्, झलादित्वाच्च छ्रस्य
शाः, तस्य 'ब्रश्च' इति षः, षट्त्वेन षस्य ङः, षस्य जरत्वेन डः, प्राप्रङ्ठि । पाप्रच्छा-
नि । कङ्कि तिपि ईडि अपाप्रच्छीत् । इडभावे तु अपाप्रच्छत् इति स्थिते इच्छया-
दिना तलोपे छ्रस्य षः, तस्य जरत्वेन चत्वं । अपाप्रट् । अपाप्रष्टाम् । अपाप्रच्छुः । अ-
पाप्रच्छीः । अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अपाप्रच्छ्व । अपाप्र-
श्म । छिङि-पाप्रच्छयात् । छुङि अपाप्रच्छीत् । 'अस्तिसिचः' इति निष्पमोऽत् । अपा
प्रच्छ्रस्यत् । ऊठभाविनामिति । 'भू प्रासौ' चुरादिराष्टवीयः । तस्मात् 'आवश्यकाम-
मर्ण्ययोषिनिः' इति भविष्यदर्थे णिनिः । ऊठ प्राप्स्यतामित्यर्थः । ऊठविषयाणामिति
यावत् । ध्वनितमिति । सूचितमित्यर्थः । स्पष्टीकृतमिति । तथाहि 'च्छ्वोः' इति सूत्रे
विङ्दूग्रहणानुवृत्तौ कांश्चित् दोषानुद्गाह्य परिहृत्य विङ्दूग्रहणानुवृत्ति स्वीकृत्योक्तं
भाष्ये—'एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने विङ्दूग्रहणे 'छ्रः षत्वं वक्तव्य' मिति । अत्र
कैयटः—प्रष्टा पृष्टमित्यादौ 'च्छ्वोः' इति छ्रस्य शत्वे कृते तस्य 'ब्रश्च' इति षत्वे षट्स्व-
मिति स्थितिः । तत्र विङ्गीत्यनुवृत्तौ छ्रस्य षत्वं न स्यात् । अतः छ्रस्य षत्वं वक्त-
व्यमित्यर्थः । न च विङ्दूग्रहणानुवृत्तावन्न शत्वाभावेऽपि न दोषः । ब्रश्चादिना छ्रस्य
षत्वे इष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । 'च्छ्वोः' इत्यत्र 'छ्रस्य षत्वं वक्तव्यम्' इत्यनेनैव प्रष्टे
स्यादिसिद्धेः ब्रश्चादिसूत्रे छ्रग्रहणं न कर्तव्यमिषाशयात् । नच प्रङ्गिति क्तिवन्तात् सो-
लोपे षत्वायं ब्रश्चादिसूत्रे छ्रग्रहणमिति वाच्यम् । तत्रापि क्तिन्नमित्तशादेशस्य दुर्नि-
वारत्वात् । विच् तु प्रच्छद्भातोऽनभिधानाज्जास्ति । एवं चात्र भाष्ये 'ऊठभाविभ्यो
यङ्लुक् नास्ति' इत्युक्तप्रायम् । 'अन्यथा 'षडोः' इत्यत्र विङ्दूग्रहणानुवृत्तौ द्विषेयङ्-
छुकि तत्वादौ ईडभावे लघुपञ्चगुणे 'लोपो ष्योः' इति वलोपे देदेति देदेषीत्याष्टः अ-
भावे रूपम् । तदनुवृत्तौ तु वस्य ऊठि देद्योति । देद्योषि इत्यादि रूपमिति विशेषस्य
संवादेतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत । अतः ऊठभाविनां यकारवकारान्तानां यङ्लुक्-

त्वर—' (सू१६५४) इत्यूठभाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसंमतं च । 'मव्य वन्धने', अयं यान्त ऊठभावी । 'तेवृ देवृ देवने' इत्यादयो वान्ताः । 'हय गतौ' । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । वलि लोपे यत्रादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । 'हर्य गतिक्रान्तयोः' । जाहयीति । जाहति । जाहर्तः । जाहर्त्यति । लोटि—जाहहि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्तुः । 'मव वन्धने' । २६५४ ऊवरत्वरस्त्रिव्यविमवासुपधायाश्च ६।३।२०॥ ऊवरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात्क्वौ भलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र किञ्चि इति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि श्रोतुः इति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे श्रोम् इति

नास्तीति विज्ञायते इत्यलम् । इदं चेत् 'छवोः' इति सूत्रेण यत्र ऊठ् प्रवर्तते तद्धिष्यकमेव इदम् उक्तं ज्ञापनमित्यर्थः । स्त्रिविमव्योस्त्विति । 'स्त्रिवु गतिशोषणयोः', 'मव्य वन्धने' इत्यनयोरित्यर्थः । न्याय्यमिति । उक्तज्ञापनस्य 'छवोः' इति सूत्रस्थभाष्यमूलकत्वादिति भावः । ननु ज्ञापनस्य सामान्यापेक्षत्वं कुतो नाधीयते इत्यत आह—माधवादिसंमतं चेति । 'उक्तविशेषवरमिति शेषः । ऊठभावीति । अतो नास्य यङ्लुगिति भावः । वान्ता इति । 'उठ्भाविन' इति शेषः । नैतेषामपि यङ्लुगिति भावः । ऊठ्भाविनामिति विशेषणस्य व्यावर्त्य आह—इय गताविति । अस्य यान्तत्वेऽपि ऊठ्विषयत्वाभावदस्येव यङ्लुगिति भावः । जाहतीति । तिप् ईडभावे 'लोपो व्योः' इति यलोपः । मिति ईडभावे जाहय् मि इति स्थिते आह—वलि लोपे इति । ईटि जाहयीमि । जाहयाञ्चकार । जाहयिता । जाहयिष्यति । लोटि, जाहयीतु । जाहतात् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि । जाहयानि । जाहयाव । लङि—अजाहयीत् । अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः । अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव । अजाहाम । जाहय्यात् । लुङि 'ह्ययन्त' इति न वृद्धिः । 'अस्ति सचः' इति नित्यमिट् । अजाहयीत् । अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् । जाहतीति । तिपि जाहर्त्यति इति स्थिते ईडभावे यलोपः । जाहर्तीति । हौ यलोपः । लङ्स्तिपि अजाहर्त्यत् इति स्थिते यलोपः । हलङ्वादिना तकारलोपः । रेफस्य विसर्गं इति मत्वा आह—अजाहः इति । सिप्यप्येवं रूपम् । ऊवरत्वरस्त्रिव्यविमवासुपधायाश्च । ऊवर, त्वर, स्त्रिवि, अवि, मव् एषां द्वन्द्वः । 'छवोः शूट्' इत्यतः वकारग्रहणम्, ऊठ्ग्रहणम्, अनुनासिके इति चानुवर्तते इत्येव श इति नानुवर्तते, ऊवरादिषु लृट्य अभावेन असम्भवात् । 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः किञ्चि' इत्यतः क्लिप्तलोरिति चानुवर्तते । चकारो वकारसमुच्चयार्थस्तदाह—ऊवरादीनामिति । अवतेस्तुनीति । अवधातोरौष्णादिके तुग्रप्रत्यये कृते, अकारवकारयोरूठि, तस्य गुणे, 'ओतु'रिति इत्यते । किञ्चित्यनुवृत्तौ तु तन्नस्यादिति भावः । श्रोमिति । 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्यौष्णादिकसूत्रम् । 'अव रञ्जे' इति

दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति—मामवीति मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु—मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वाति । २६५५ राटलोपः ६।४।२॥ रेफात्परयोश्छ्वोलोपः स्यात्कौ भक्तादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः । २६५६ न धातु-

धातोर्मन्प्रत्ययाः स्यात्, प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेति तदर्थः । तथाच अच् भू इति स्थिते उपधाभूतस्य अकारस्य वकारस्य च ऊठि तस्य गुणे ओमिति इत्यते । 'ज्वरत्वर' इत्यत्र अनुनासिकप्रहयाननुवृत्तौ तु मनिनि परे अवतेरूठ् न स्यात्, किञ्चोरेव तद्विधिलाभादिति भावः । ऊठि पिति । मवधातोर् यङ्लुक् । मामवति इति स्थिते ईडभाषपक्षे अकारवकारयोरेकरिमन् ऊठि तिपः पित्वेन हित्वाऽभावादकारस्य गुणे मामोतीति रूपमित्यर्थः । उपधायाः वकारस्य च प्रत्येकमूठ् इति पक्षे सवर्णदीर्घः । पञ्चद्वयमपि 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्र भावे स्पष्टम् । ईट्पक्षे आह—मामवीतीति । अत्र ऊठ् न, यवौ झलादौ अनुनासिकादौ च प्रत्यये परे तद्विधानात् । मामूतः इति । अकारवकारयोर्ऊठि तसो हित्वाच्च गुणः इति भावः । मामवतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । 'मामवीधो'ति सिद्धात्कृत्य आह—मामोमीति । अनुनासिकपरकत्वादूठ्, गुणः । मामावः इति । मामव वस् इति स्थिते परनिमित्ताभावादूठ् न 'लोपो ष्योः' इति वलोपे 'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घः । मामूमः इति । मामव मस् इति स्थिते अनुनासिकपरकत्वादूठ् हित्वाच्च गुणः । मामवाञ्छकार । मामवित्ता । मामविष्यति । लोटि आह—मामोस्विति । मामूतादिति । हित्वाच्च गुणः । मामूताम् । मामवतु । मामूहीति । ऊठि हेरपित्वेन हित्वाच्च गुणः । मामूतात् । मामूतम् । मामूत । मामावानीति । आटः पित्वाद्धित्वाच्च गुणः । मामाव । मामवाम । लङ्स्तिप्त्याह—अमामोदिति । अमामूताम् । अमामवुः । सिप्त्याह—अमामोरिति । अमामूतम् । अमामूत । लिङि-मामभ्यात् । लुङि 'अस्तिमिचः' इति नित्यमीट् । अमामवीत् । अमामावीत् अमामविष्यत् । ज्वरतेस्तु-जाज्वरीति । जाजूति इत्यादि । खरतेस्तु-तात्खरीति । तातूर्ति इत्यादि । छिवेस्तु-सेछवीति । ईडभावे तु ऊठि सेछोति इत्यादि । अवतेस्तु यङ्भावात् किञ्चोदुदाहरणम् । ऊः उवौ उवः । ईत्याष्टम् । तोतूर्वीतीति । 'उपधायां च' इति दीर्घः । ईडभावे तोतूर्वंति इति स्थिते—राटलोपः । 'छ्वो शूडनुनासिके च' इति सूत्रं शूड्वर्जमनुवर्तते । 'अनुनासिकस्य क्विञ्छलोः' इत्यतः किञ्छलोरिति च तदाह—रेफात्परयोस्त्विति । अत्रापि किञ्चीति नानुवर्तते, पूर्वसूत्रे तदननुवृत्तेः । वलोप इति । तथाच तोतुर् इति स्थिते अकारस्य लघूपधगुणः, तिपः पित्वेन अङ्हित्वादित्यर्थः । न धातुलोपे । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । तत्र धातुलोपे सति 'इको गुणवृद्धी' न स्तः आर्द्धधातुके परत इत्यर्थे, लृङ्धातोः यङ्भावात् पचाद्यचि, यङो लुकि, लो-

लोप आर्धधातुके १।१।४॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः । तिवादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोरोर्ति । दोथोर्ति । मुच्छोर्ति । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतित्यादि । आर्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन

लुक् इत्यत्र गुणनिषेधाभावप्रसङ्गात् , अत्र धात्ववयवस्य यङो लोपेऽपि भातोलोपाभावात् । 'धात्ववयवलोपे सतीत्यर्थं तु शीङ्धातोस्तृचि शयिता इत्यत्र गुणो न स्यात् तत्र धात्ववयवङ्कारलोपसत्त्वात् । 'आर्धधातुके परे यो धात्ववयवलोपः तस्मिन् सतीत्यर्थे' क्रोपयतीत्यत्रापि गुणनिषेधः स्यात् । तत्र यकारलोपस्य आर्धधातुकपरकस्वमस्वादित्यतो व्याचष्टे—धात्वंशलोपनिमित्त इति । धातु लोपयतीति धातुलोपः कर्मण्यण् । धातुलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इति यावत् । 'लोङ्ङवः' इत्याधुदाहरणम् । लृङ्धातोर्त्यङन्तात् पचाद्यचि 'यङ्कोऽचि च' हर्यचप्रत्ययमाश्रित्य यङो लुकि, अचप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणोऽनेन निषिध्यते । 'मरीमृज' इति तु वृद्धिनिषेधोदाहरणम् । भास्विति किम् शीङ्, शयिता । इह 'उरुष्टानुबन्धस्य धातुत्वं, नतु सानुबन्धस्येति कैयटादिमते तु धातुग्रहणं स्पष्टार्थम् । इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । हरदत्तेन पुनरुद्धृतम् । कौस्तुभे तु तदपि दूषयित्वा प्रत्याख्यातमेव ।

इति नेहेति । तोतोर्तीत्यत्र अयं गुणनिषेधो नेत्यर्थः । हलि चेति । तोतुव् तस् इति स्थिते 'लोपो व्योः' इति वकारस्य लोपं बाधित्वा 'ञ्ङ्वोः शृङ्' इत्युटि प्राप्ते, वकारस्यानेन लोपे, 'हलि च' इति दीर्घ इत्यर्थः । यद्यपि तोतोर्तीत्यत्र 'ञ्ङ्वोः' इत्युटः अप्रवृत्तेर्वकारस्य 'लोपो व्योः' इति लोपः सिध्यति । तथापि तोतूर्तः इत्यादौ ऊठो बाधनाय आवश्यकोऽयं लोपो न्याय्यस्यात्तोतोर्तीत्यत्रोपपन्न इति बोध्यम् । तोतूर्वतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । 'उपभायां च' इति दीर्घः । तोतूर्वीचि-तोतोषि । तोतूर्थः । तोतूर्थं । तोतूर्वामि । तोतोमि । तोतूर्वं । तोतूर्मः । तातूर्वाञ्ङकार । तोतूर्विता । तोतूर्विष्यति । तोतूर्वीतु । तोतोतुं । तोतूर्नात् । तोतूर्नाम् तोतूर्वतु । तोतूर्हि । तोतूर्वाणि । लङि अतोतूर्वात् । अतोतोः अतोतूर्ताम् अतोतूर्णः । अतोपूर्वाः । अतोतोः । अतोतूर्मम् । अतोतूर्त । अतोतूर्मम् । अतोतूर्वं । अतोतूर्म । तोतूर्व्यात् । लुङि 'अस्तिस्तिचः' इति निःस्थमीट् । अतोतूर्वीत् । अतोतूर्विष्यत् । धुर्वीधातोर्दृश-हरति—तोयोर्तीति । तुर्वीवद्रूपाणि । दोशतीति । दुर्वीधातोः रूपम् । दोषोर्तीति । धुर्वी-धातोः रूपम् । मुञ्चोर्धातोः मोमूर्च्छाति सिद्धवत्कृष्य इङ्भावे आह—मोमोर्तीति । 'राङ्लोपः इति छल्य लोपः । इत्यादी त । मोमूर्च्छीचि-मोमोर्वि । मोमूर्च्छीमि-मोमोर्मि । मोमूर्च्छ्वः । मोमर्हि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूः । लिप्यप्येवम् । लुङि 'अस्तिस्तिचः' इति निःस्थमीट् । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्यत् । विषयसप्तमीति । 'अने-व्यञ्जनयोः, इति बोधावबिबौ अर्धधातुके इत्यनुवृत्त विषयसप्तम्यन्तनाश्रयते ।

यङि विवक्षिते अजेर्वी । 'ववीयते' अस्य यङ्लुमास्ति । लुकापहारे विषयत्वा-
सम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः । इति तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ॥ १५ ॥

२६५७ सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८॥ इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः सुव-
न्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् । २६५८ क्यचि-
च्च ७।४।३३॥ अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।
'वान्तो यि प्रत्यये' (सू ६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य' (सू
६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि । २६५९ नः क्ये १।४।१५॥

ननु परसप्तम्यन्तमित्यर्थः । ततः किमिष्यत आह—तेनेति । विषयसप्तम्याश्रयणेने-
त्यर्थः । विवक्षिते । यङि विवक्षिते ततः प्रागेव अजेर्वीभाव इत्यर्थः । एवञ्च कृते वीभावे
ङलादिश्वाद्यङ् लभ्यते इति मत्वा आह—वेवीयते इति । ननु अजेर्वीभावामन्तरं यङि
सति तस्य 'यङोऽचि च' इति पाञ्चिको लुक् कुतो नोदाह्रियते इत्यत आह—अस्य
यङ्लुङ् नास्तीति । विवक्षितेति । लुका लुप्त्यङ् भाविज्ञानविषयत्वाभावेनेत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

शालमनोरमाख्यायां यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नामधातुप्रक्रियाः निरूप्यन्ते । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
सुबन्तादिति लभ्यते । 'धातोः कर्मणः' इति सूत्रात्कर्मणः इच्छायां वेत्यनुवर्तते ।
कर्मण्य इति पञ्चमी । कर्मकारकादिति लभ्यते । सङ्निधानादुच्छां प्रत्येव कर्मत्वं वि-
वक्षितम् । आत्मन्दादः स्वपर्यायः । तादृश्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्वार्थात्क-
र्मण इति लभ्यते । स्वञ्च इच्छायां सङ्निधापितत्वादेषितेव विवक्षितः । तथाच स्व-
स्मै यद्विद्यते कर्मकारकं तद्गृह्यतेसुबन्तादिच्छायां क्यच्चा स्यादिति फलति । तदि-
दमभिप्रेत्य आह—इषिकर्मणः पषितृसम्बन्धिनः इत्यादिना । एषित्रयादिषिकर्मण्य इत्यर्थः ।
एषित्रा स्वार्थं यद्विद्यते कर्मकारकं तद्वाचकासुबन्तादिति यावत् । धात्ववयव-
त्वादिति । सुबन्तात् क्यचि कृते तदन्तस्य सनाद्यन्ताः इति धातुत्वादिति भावः ।
क्यचि च । 'अस्य च्वो' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते । 'ई घ्राध्मोः' इत्यतः ईग्रहणं चेति
मत्वा शेषं प्रत्यति—अस्येति । अकारस्येत्यर्थः । पुत्रीयतीति । क्यचि पुत्र्य इति स्थिते
ईष्वे पुत्रीय इति धातोर्लङादिरित्यर्थः । आत्मनः किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । पद-
विधित्वेन समर्थपरिभाषायाः प्रवृत्तेः महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र पुत्रशब्दाच्च क्यच् ।
गव्यतीति । गामात्मन इच्छतीत्यर्थः । नाव्यतीति । नावमात्मन इच्छतीत्यर्थः । अप-
दान्तत्वादिति । 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्य पदान्त एव प्रवृत्तिरिति भावः । नस्व-
न्तर्वन्तिविभक्त्या पदत्वमस्येवेत्यत आह—तथा इति । यथा पदत्वं न भवति तथो

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्याश्चकार । गव्यिता । नाव्याश्चकार । नाव्यिता । नलोपः । राजी-
यति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू १३७३) । त्वयति । मयति । एकार्थयोः इ-
त्येव । युष्मयति । अस्मयति । 'हलि च' (सू ३५४) । गीर्यति । पूर्यति ।
धातोः इत्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माध-
वोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पुगिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामा-

न्यते इत्यर्थः । नः क्ये । नकारादकार उच्चारणार्थः । 'सुसिञ्जन्तम्' इत्यतः सुबन्तं
पदमित्यनुवर्तते । सुबन्तं नकारेण विशेष्यते । तदन्तविधिः । नकारान्तं सुबन्तं पद-
सञ्ज्ञं स्यादिति लभ्यते । सुबन्तत्वादेव पदस्ये सिद्धे नियमार्थमिदम् । क्यप्रहणेन
क्यचूक्यङोर्ग्रहणम् । न तु क्यषः 'लोहितडाज्भ्याः क्यप्वचनम्' इति वक्ष्यमाणतया
ह्रन्तात् क्यषोऽभावात् । तद्वाह—क्यचि क्यङि चेत्यादिना । ननु गव्याश्चकारेत्यत्र
आम आर्थधातुकत्वात्स्मिन् परे वकारादल उत्तरस्य यकारस्य 'यस्य हलः' इति
लोपः स्यादित्यत आह—सन्निपातेति । यकारनिमित्तकावादेशसम्प्रसारणकारस्य यकार-
लोपं प्रति निमित्तत्वाऽसम्भवादिति भावः । गव्यतेति । इटि अतो लोपः । राजीय-
तीत्यत्र आह—नलोप इति । राजानमिच्छतीत्यर्थं क्यचि राजन्य ति इति स्थिते
'नः क्ये' इति पदस्वाञ्चकारस्य लोप इत्यर्थः । कृते नलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य
ईत्वमिति मत्वा आह—राजीयतीति । न च इत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्,
'नलोपः सुप्स्वर' इति नियमादित्यलम् । ननु त्वामात्मनः इच्छति, मामात्मनः इ-
च्छतीत्यत्र युष्मदस्मद्व्यां क्यचि धात्ववयवत्वात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणाऽभावात्
'त्वमावेकवचने' इति कथं त्वमौ स्याताम्, विभक्तौ परत एव तद्विधानादित्यत आ-
ह—प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । सुपो लुका लुप्तत्वेऽपि क्यचमादाय मपर्यन्तस्य त्वमाविति
भावः । ननु युष्मानात्मनः इच्छति, अस्मानात्मनः इच्छति, युष्मद्यति अस्मद्यति
इत्यत्रापि क्यचमादाय त्वमौ स्यातामित्यत आह—एकार्थयोरित्येवेति । 'प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्च' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रमनुवृत्तम् । एकवचनशब्दश्च न ऋडः, किन्तु
एकवचिनिष्ठार्थवृत्तिस्त्वमेकवचनशब्देन विवक्षितमिति युष्मदस्मदप्रक्रियायां प्रपञ्चितं
प्राक् । तथा च युष्मदस्मदोरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वाऽभावात् त्वमाविति भावः ।
गिरमात्मनः इच्छति, पुरमात्मनः इच्छतीत्यत्र गिराब्दात्पुशब्दाच्च क्यचि विशेष-
माह—हलि चेति । उपधादीर्घ इति शेषः । ननु दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्रापि 'हलि
च' इति दीर्घः स्यादित्यत आह—धातोरित्येवेति । 'हलि च' इति सूत्रे 'सिपि धातोः'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । दिव्यतीति । दिव्शब्दः अभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति
भावः । इहेति । 'हलि च' इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्तेः पुर्यतीत्यत्र न दीर्घ इति माध-
वग्रन्थश्चित्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—पुगिरोः साम्यादिति । 'गृह्णादे' 'पृषाज्ज-
प्रत्ययोः' इत्याभ्यां क्विपि 'कृत इद्धातोः' इति 'उदोष्ट्यपूर्वस्य' इति च इत्वे उत्तरे

दिक एव । अदस्यति 'रीकृतः' (सू १२३४) । कर्त्रीयति । 'क्यच्च्योश्च' (सू २११६) । गार्गीयति । वात्सीयति । 'अकृत्सार्व-' (सू २२६८) इति दीर्घः । कवीयति । वाच्यति । समिध्यति । २६६० क्यस्य विभाषा ६।४।५०॥ हलः परयोः क्यच्च्यडोलोपो वा स्यादार्द्धधातुके । 'आदेः परस्य' (सू ४४) । 'अतो लोपः' (सू २३०८) । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता समिध्यता । 'मान्तप्रकृतिकमुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न' (वा १७१४) । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । २६६१ अशनायोदन्यधनाया तुमुच्चा-

च कृते रपरखे गिर्गोदस्य पुर शब्दस्य च निष्पत्तेरिति भावः । प्रामादिक एवेति । द्वि-
वृशब्दस्य अद्युपपन्नप्रातिपदिकत्वाच्च धातुत्वम् । द्विधातोः क्बन्तात् ऊठि घृश-
ब्दाच्च क्यचि 'द्युती'येव उचितम् । विचि तु लघूपधगुणे 'लोपो ङ्योः' इति लोपे
देशशब्दात् क्यचि देयतीयेवोचितमिति भावः । अदस्यतीति । अनुमात्मनः इच्छती-
त्यर्थे अदसशब्दात् क्यचि सुपो लुका लुप्तत्वाद्विभक्तिपरकत्वाऽभावाच्च त्यदाद्य-
त्वम् । सान्तत्वाच्चोत्त्वमस्ये । 'नः क्ये' इति नियमेन पदान्तत्वाऽभावाच्च सस्य
रुत्वमिति भावः । कर्तृशब्दात् क्यचि विशेषमाह—रीकृत इति । गार्ग्यशब्दात् क्यचि
विशेषमाह—क्यच्पोक्षेति । आपरस्य यञो यकारस्य लोप इति भावः । कृते यलो-
पे 'क्यचि च' इत्स्कारस्य ईत्वं मत्वा आह—गार्गीयतीति । वात्सीयतीति । वात्स्य-
शब्दात् क्यचि पूर्ववत् । कविशब्दात् क्यचि विशेषमाह—प्रकृसार्वेति । वाच्यतीति ।
वाचशब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाऽभावाच्च कुञ्चम् । 'वचिस्वपि'
इति सप्रसारणं तु न, धातोः कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यये एवेति नियमात् ।
समिध्यतीति । समिधशब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाऽभावाच्च जरत्वम् ।
कुटस्तासि इटि समिध्य इता इति स्थिते 'यस्य हलः' इति नित्ये यलोपे प्राप्ते—क्यस्य
विभाषा । 'यस्य हलः' इत्यतः हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'आर्द्धधातुके' इत्यधि-
कृतम् । तदाह—हलः परयोः क्यच्च्यडोरिति । क्यच् तु नात्र गृह्यते, 'लोहितडाञ्भ्यः
क्यच्चवचनम्' इति वचनमाणात्तथा हलन्तात्तद्भावात् । अन्तलोपमाशङ्क्य आह—आदेः
परस्येति । तथा च समिध् अ इता इति स्थिते आह—अतो लोपः इति । तथा च समिध्
इता इति स्थिते लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—तस्य स्थानिवत्त्वादिति । क्यच्सूत्रे 'मा-
न्तादव्येभ्यः प्रतिषेधः' इति वातिकम् । मान्तेभ्यः अव्ययेभ्यश्च प्रतिषेध इत्यथ
पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रीयतीत्यत्र न स्यात् । पुत्राविच्छतीत्यादायेव स्यात् । मा-
न्तानि अव्ययानि मान्ताव्ययानि तेभ्य इत्यर्थे स्वरिच्छतीत्यत्र क्यचः प्रतिषेधो
न स्यात् । अतस्तद्वार्तिकं विष्णुवच्चाह—मान्तप्रकृतिकमुबन्तादव्ययाच्च क्यच् नेति ।
अशनायोदन्य । अशनाय, उदन्य, धनाय इत्येषां इन्द्रः । क्यजन्ता इति । एते त्रयः
शब्दाः क्रमेण शुभ्रवादिष्वयंषु निपात्यन्ते इत्यर्थः । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातु-

पिपासागर्धेषु ७।३।३४ ॥ क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति । २६६२ अश्व-
क्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ७।१।५१ ॥ एषां क्यचि असुगागमः
स्यात् । 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा ४३०६) अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति
गौः । 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' (वा ४३१५) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्य-
त्युष्ट्रः । 'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगमुको' (वा ४६१६-१७)
दधिस्यति-दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति । २६६३ काम्यच्च ३।१।६ ॥
उक्तविषो काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हलः'
(सू २६३१) इति लोपो न, अनर्थकत्वात् । यस्य इति सङ्घातप्रहणमित्युक्तम् ।
यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंक्राम्यति ।

मिच्छा पिपासा । गर्दः अभिकाङ्क्षा । अशनायतीति । अश्यते यत् तदशनम् अन्नं,
तन्नोक्तुमिच्छतीत्यर्थः । क्यचि च इति ईश्वाभावो निपात्यते । 'अकृत्सार्वा'
इति दीर्घः । उदन्यतीति । उदकं पातुमिच्छतीत्यर्थः । उदकज्ञादस्य उदकादेशो निपा-
त्यते नलोपाऽभावश्च । धनायतीति । जीवनाय सत्यपि धने अधिकं धनं वाञ्छती-
त्यर्थः । ईश्वाभावो निपात्यते । अशनीयतीति । अशनम् अन्नं तत्संप्रहीतुमिष्यति
वैश्वदेवाद्यर्थमित्यर्थः । उदकीयतीति । सस्यादिसेवनार्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । धनीय-
तीति । दरिद्रः सन् जीवनाय धनमिच्छतीत्यर्थः । अश्वक्षीर । क्यचि । 'परे असु'गिति
शेषपूरणम्, 'आज्जसेरुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । असुकि ककार इत्, उकार
उच्चारणार्थः । क्रिवादनयावयवः । अश्ववृषयोः इति । वार्तिकम् । अश्वस्यति वडवेति ।
मैथुनार्थमस्यमिच्छतीत्यर्थः । वृषस्यति गौरिति । मैथुनार्थं वृषमिच्छतीत्यर्थः । 'वृष-
स्यन्ती तु कामुकी' इति कोशस्तु अस्यवृषरूपप्रकृत्यर्थपरिभाषायां मैथुनेष्टामात्रे
लाक्षणिकः । क्षीरलवणयोरिति । वार्तिकम् । असुगिति शेषः । लालसा-उदकदेष्टा ।
सर्वप्रातिपदिकानामिति । इदमपि वार्तिकम् । लालसायां सर्वेषां प्रातिपदिकानां क्यच्
वक्तव्यः । तस्मिन् परे प्रकृतीनां सुगमुको च वक्तव्यो इत्यर्थः । न चानेनैव वार्तिकेन
सिद्धे 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वार्तिकं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'क्षीरलवणयोः'
इति वार्तिकं काश्यायनीयं, 'सर्वप्रातिपदिकानाम्' इति तु मतान्तरमित्यदोषात् ।
एवञ्च भाष्ये 'अपर आह' इत्यनेन ध्वनितम् । काम्यच्च । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्युत्तर-
मिदं सूत्रम् । तदाह—उक्तविषये इति । पुत्रकाम्यतीति । कस्येत्यसंज्ञा तु न, फलभावात् ।
अनर्थकत्वादिति । काम्यच्चः एकदेशस्य यकारस्य अर्थाऽभावादित्यर्थः । ननु वेभिदिता
इत्यत्राऽपि यकारस्य अनर्थकत्वाद्धोपो न स्यादित्यत आह—यस्य इतीति । 'यस्य
हलः' इत्यत्र 'यस्ये'त्यनेन यकाराऽकारसङ्घातप्रहणमित्यनुपपदमेवोक्तमित्यर्थः । तथाच
वेभिद्य इति स्थिते यङो यस्य सङ्घातस्यार्थवशाद्यकारलोपो निर्बाधः । प्रकृते

स्वः काम्यति । २६६४ उपमानादाचारे ३।१।१०॥ उपमानात्कर्मणः सुबन्ता-
दाचारार्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ।
'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् (वा १७१७) । प्रासादीयति कुट्यां भिन्नुः । कुटी-
यति प्रासादे । २६६५ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११॥ उपमानात्कर्तुः सुब-
न्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ्
वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ।
'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वा १७१९-२०) । कृष्ण इवाच-
रति कृष्णायते । ओजश्शब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । य-
शायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वयते । मयते । अनेकार्थत्वे तु

तु काम्यजेकदेशस्य यस्याऽनर्थकत्वाज्ज्ञोपो नेति भावः । यशस्काम्यतीति । 'लोऽपदादौ'
इति सार्वम् । ननु किमात्मनः इच्छति किकाम्यति स्वकाम्यति कथम् ? 'मान्ता-
व्ययानां नेत्यनुवृत्तेरित्यत आह—मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययमिति । उपमानादाचारे । 'सुप
आत्मनः क्यच्' इत्यतः सुप इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्' इत्यतः
कर्मण इति । तदाह—उपमानारकर्मण इत्यादिना । उपमानं यस्कर्तृकारकं तद्वृत्तेः
सुबन्तादित्यर्थः । पुत्रमिवेति । 'धातोः कर्मणः' इत्यतः वेत्यनुवृत्तिरनेन सूचिता ।
छात्रं पुत्रत्वेन उपचरतीत्यर्थः । विष्णूयतीति । द्विजं विष्णुत्वेन उपचरतीत्यर्थः । अधि-
करणाच्चेति । उपमानभूताधिकरणवृत्तेरपि सुबन्तादाचारे क्यजिति वक्तव्यमित्यर्थः ।
प्रासादीयति कुट्यामिति । प्रासादे इव कुट्यां हृष्टो वर्तते इत्यर्थः । कुटीयति प्रासादे इति ।
कुट्यामिव प्रासादे क्लिष्टो वर्तते इत्यर्थः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । 'कर्तुं' इति वर्तते ।
'कर्तुः क्यङ्' इत्येकं वाक्यम् । अत्र कर्तुरिति पञ्चम्यन्तम् । उपमानादाचारे इत्यनुव-
र्तते । 'धातोः कर्मणः' इत्यतः वेति च । तदाह—उपमानादिति । उपमानं यस्कर्तृका-
रकं तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थः । 'कर्तुः सलोपश्चेति द्वितीयं' वाक्यम् । चकारः 'तु'
पर्यायः भिन्नक्रमः । 'स' इति लुप्तपष्ठिकं पृथक्पदम् । 'कर्तुरिति' पञ्चम्यन्तस्य विशेष-
णम् । तदन्ताविधिः । तदाह—सान्तस्य लोपस्त्विनि । एतच्च महाभाष्ये स्पष्टम् । क्यङि
सलोपविकल्पः सर्वत्र स्यादित्यत आह—स च व्यवस्थित इति । सान्तस्य सलोप
इत्यर्थः । व्यवस्थामेव दर्शयति—ओजसोऽप्सरस इति । इदं वार्तिकम् । ओजश्शब्दः
इति । क्यङ् लोऽयम् । 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् वृत्तिः । तत्र ओजश्शब्दः ओज-
स्त्विनि वर्तते इत्यर्थः । ओजायते इति । ओजस्वीवाचरतीत्यर्थः । ओजश्शब्दात् क्यङि
सलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ इति भावः । अप्सरायते इति । अप्सरश्शब्दात् क्यङि
सलोपदीर्घः । क्यङो ङिवादात्मनेपदम् । 'इत्येतेषां विभाषयेत्यस्योदाहरति—यशायते
यशस्यते इति । यशस्वीवाचरतीत्यर्थः । विद्वायते विद्वस्यते इति । विद्वानिवाचरतीत्यर्थः ।
विद्वच्छब्दात् क्यङि सलोपविकल्पः । त्वयते मयते इति । स्वमिव अहमिव आचरतीत्य-

युष्मद्यते । अस्मद्यते । 'क्यङ्मानिनोश्च' (सू ८३७) । कुमारीवाचरति कुमारा-
यते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव सपत्नायते । सप-
तीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्वीमृदयाविव पट्वीमृदूयते । 'न
कोपधायाः' (सू ८३८) । पाचिकायते । 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विप्स्त्रि-
(वा १७२१ ।) वाग्रहणात् क्यङ्पि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्तिप्सन्नि-

यः । युष्मदस्मच्छब्दात् क्यङ् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य स्वमौ । युष्मद्यते
अस्मद्यते इति । यूयमिव वयमिव आचरतीत्यर्थः । 'स्वमात्रेकवचने' इत्यस्मात् 'प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्च' इति सूत्रे 'एकवचने' इत्यनुवृत्तेरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तत्वे सत्येव युष्मदस्म-
दोस्त्वमाविति भावः । कुमार्यादिशब्दात् क्यङ् पुंवस्वेन स्मारायति—न्यङ्मानिनोश्चेति ।
कुमारायते इति । पुंवस्वेन ङीषो निवृत्तौ दीर्घः । हरितायते इति । हरिणीशब्दात् क्यङ्
पुंवस्वेन 'वर्णादनुदात्तात्' इति नरस्य ङीषश्च निवृत्तौ दीर्घः । गुरुयते इति । गुर्वी-
शब्दात् क्यङ् ङीषो निवृत्तौ दीर्घः । सपत्नायते इति । शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात्
शाङ्करवादित्वेन ङीनन्तात् पुंवस्वेन ङीनो निवृत्तौ दीर्घ इति भावः । सपतीयते
इति । समानः पतिः स्वामी यस्याः इति बहुव्रीहौ सतिशब्दस्य नरपे ङीपि च नि-
पञ्चात् सपत्नीशब्दात् क्यङ् पुंवस्वेन ङीबन्त्योनिवृत्तौ दीर्घ इति भावः । सपत्नी-
यते इति । विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः यस्याः इति बहुव्रीहौ सप-
त्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाच्च पुंवस्वमिति भावः । युवायते इति । युवतिशब्दात्
वयङ् पुंवस्वेति प्रत्ययस्य निवृत्तौ नलोपे दीर्घ इति भावः । वयोवाचिनो जातिकायं
चैकक्षिपकमिति 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एतेन 'जातेश्च' इति निषे-
धादिह पुंवत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पट्वीमृदूयते इति । इह
पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वाऽभावाच्च पुंवस्वम् । ननु पाचिकेवाचरति पाचिकायते इत्य-
त्रापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवस्वेन टापः 'प्रत्ययस्यात्' इति इत्त्वस्य च निवृत्तौ
पाचिकायते इति श्यादित्यत आह—न कोपधाया इति । 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्वि-
प्स्त्रि' इति वार्तिकम् । उपमानादित्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः' इत्यतो वाग्रहणस्या-
स्मिन्प्रकरणे अनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—वाग्रहणात् क्यङ्पोति । अ-
न्यथा विशेषविहितत्वात् क्विप् क्यङ्को बाधः श्यादिति भावः । तथाचाऽत्र वाग्रहणो
विकल्पार्थक इति फलितम् । अत्र सुप इति नानुवर्तते । प्रातिपदिकात् क्यङ्कोऽप्राप्तौ
वाग्रहणात् समुच्चयीयते इति केचित् । अवगल्भादय इति । 'गल्भ भाष्ट्ये' अवपूर्वः,
'क्लीब अधाष्ट्ये' 'होडृ अनाष्ट्ये' एभ्यः पचाद्याचि अवगल्भादिशब्दास्त्रयो निष्पन्ना
इत्यर्थः । तथा च अवगल्भ इवाचरति, क्लीब इवाचरति, होड इवाचरतीत्यर्थं अव-
गल्भादिशब्देभ्यः क्विपक्यङ्गाविति स्थितम् । अवगल्भते इत्यात्मनेपदलाभावाह—
'क्तिप्सन्निधोगेनेति । अस्त्यस्य अकारस्य अनुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चात्र प्रतिज्ञायते ।

योगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तद्ध । अवगल्भते । क्लीबते । होङते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भभाञ्चके । क्लीबाञ्चके । होडाञ्चके । वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलानुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्केवेति माधवादयः । तद्ध नेति तूचितम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः' (वा १७२२) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धा-

ततश्च तस्य ह्रस्वज्ञायां लोपे अनुदात्तत्वादात्मनेपदं लभ्यते । तदाह—नेन तद्धि । अवगल्भते इति । क्विपि भकारादकारस्य लोपे ह्रस्वन्ताह्लडादौ तद्धि शबिति भावः । ननु अवगल्भभाञ्चके, क्लीबाञ्चके, होडाञ्चके इत्यत्र कथमाम् ? अन्यस्य च ह्रस्वज्ञा-लोपाभ्यामपहारेण धातूनामेकाशत्वेन 'कास्यनेकाच्' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः । न च 'अवगल्भ' इत्यस्य क्विबन्तस्य धातोर्नेकाचकत्वमस्तीति वाच्यम्, उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञापयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—भूतपूर्वादौति । किञ्चुपत्तेः प्राक्तनमनेकाचव भूतपूर्वगत्या आश्रित्येत्यर्थः । भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणमाह—एतद्वार्तिकेति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किङ्वा' इति वक्ष्यमाणवार्तिकादेव अवगल्भते, अवजगल्भे इत्यादिसिद्धौ पुनरेभ्यः किङ्विधानं तत्संनिधौगेन अन्यवर्णस्य अनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाश्वश्रयणं ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानस्यामनेपदसिद्धादुपकीयात्वात् कथमुक्तज्ञापकतयाशङ्क्य निराकरोति—न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति । कुत इत्यत आह—केवलानामिति । अचप्रत्ययरहितानां धातुपाठसिद्धानामनुदात्तेतामेव गल्भादिधातूनामवगल्भ इवाचरतीत्याद्यर्थेषु वृत्तिसम्भवात् । तच्च कुत इत्यत आह—धातूनामनेकार्थत्वादिति । एवञ्च 'आचारेऽवगल्भ' इति किङ्विधानमनुबन्धासञ्जनार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाश्वश्रयणं ज्ञापयतीति सिद्धम् । न च 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति क्विपि अवगल्भतीत्यादिवारणाय अनुबन्धासञ्जनमुपकीणमिति कथं तस्य उक्तज्ञापकतेति वाच्यम्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकेन क्विपि तथा प्रयोगे इष्टापत्तेः भूतपूर्वाश्रयणपरमाश्रयप्रमाण्येन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकस्य अवगल्भादिभ्यः अप्रवृत्तिविज्ञानाद्वेत्यास्तां तावत् । 'आचारेऽवगल्भ' इत्यत्र अवेत्यस्य प्रयोजनमाह—अवेत्युपसर्गात् । केवलादिति । उपसर्गविहीनाह्लभशब्दादित्यर्थः । उपसर्गान्तरेति । प्रगल्भाऽनुगल्भादिशब्दादित्यर्थः । क्यङ्केवेति । ननु किङ्वित्यर्थः । माधवादयः इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वक्षो जमाह—नच् नेति तूचितमिति । केवलानुपसर्गान्तरविशिष्टाश्च गल्भशब्दात् प्रगल्भादिशब्दाच्च अनेन क्विबन्धेऽपि 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकेन क्विप् निर्बाधः । परन्तु अवपूर्वत्वं एवाञ्चबन्धसंज्ञनादात्मनेपदमेव तत्र नेति वक्तुमुचितमित्यर्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति । 'आ-

सञ्जनार्थम् । तत्र क्विवन्नूयते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बन्धये । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे' (सू० १९१) इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमानीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । 'अतो गुणे' (सू १९१), 'अन आदेः' (सू २२४८) इति दीर्घः, णल औ, वृद्धिः । अतुमादिषु तु 'आनो लोप

चारे' इति शेषः । नश्चनेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'आचारेऽवगलभ' इति वार्तिकं व्यर्थ-
मिष्यत आह—पूर्वावार्तिकं खिति । अन्यवर्णस्य ह्रस्वज्ञासिद्धयर्थमित्यर्थः । तर्हि तत्र
किञ्चिद्ग्रहणं व्यर्थमिष्यत आह—तत्र किञ्चनूयते इति । तत्संनियोगेनानुबन्धासङ्गार्थमि-
त्यर्थः । पदकार्यं नेति । 'राजानतीत्यादौ नलोपादिकं नेत्यर्थः । अन्यथा अन्तर्वर्ति-
विभक्त्या पदस्वान्नलोपादिकं स्यादिति भावः । पररूपमिति । कृष्णशब्दात् क्वि-
वन्ताह्लाडादौ शपि 'अतो गुणे' इति पररूपमित्यर्थः । कृष्णाञ्चकार । कृष्णिता । कृष्णि-
ष्यति । कृष्यतु । अकृष्णत् । कृष्णेत् । कृष्णायात् । अतो लोपात्परत्वात् 'अकृत्सा-
चं' इति दीर्घः । पूर्वविप्रतिषेधस्य विहितत्वादतो लोप इत्यन्ये । अ इवेति । अः वि-
ष्णुः । स इवेत्यर्थः । अतीति । शपा पररूपम् । असि । अयः । अथः । आमि । आ-
वः । आमः । क्विप्प्रत्ययान्तत्वाङ्घ्रि 'कात्प्रत्ययात्' इत्याप्रत्ययमाशङ्क्य आह—
प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । आ, अतुः, उः इति सिद्धरूपप्रदर्शनम् । तत्र प्रक्रियां दर्शयति-
द्वित्वमिति । णलि 'द्विवचनेऽचि' इति लोपस्य निषेध इति भावः । अतो गुणे इति ।
द्वित्वे कृते अ अ अ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो लोपं चाचिष्या पररूपमिति
भावः । अत आदेरिति । नच परत्वाङ्घ्रित्वादपवादत्वाच्च 'अतो गुणे इत्यस्मा-
त्प्राक् 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्य बहिरङ्गत्वात् 'अत आदेः'
इत्यस्यापवादत्वेऽपि आनदैत्यत्र ह्लादिशेषात्प्रागेव परत्वात् 'अत आदेः' इत्यस्य
चरितार्थत्वेन बाधकत्वाऽसम्भवात् 'अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण
बाध्यते' इत्युक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्यप्यत्र प्रक्रियाव्युत्क्रमे फलविशेषो नास्ति,
तथापि न्याय्यत्वादेवमुक्तम् । णल औ इति । पररूपे दीर्घं च आ अ इति स्थिते 'आ-
त औ णलः' इत्यौत्वमिति भावः । वृद्धिरिति । आ औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि'
इति वृद्धिरित्यर्थः । तथाच 'औ' इति रूपं परिनिष्ठितम् । अतुसादिष्विति । अ
अतुस्, अ उस्, इति स्थिते द्वित्वे पररूपे 'अत आदेः' इति दीर्घं आतो
लोप इत्यर्थः । अतुः उः । इति प्रत्ययमात्रं क्षिप्यते । थलि इटि द्वित्वे दीर्घं
आल्लोपे, इय । अथुः । अ । औ । इव । इम । वस्तुतस्तु 'कात्त्यनेकाऽग्रहणम्'
इति वार्तिकव्याख्यावसरे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति भाष्ये नोक्तम् । कात्सेरच
प्रत्ययान्ताच्च आमिति लभ्यते । अत एव 'आचारेऽवगलभकलीषहो-
रेभ्यः' इति वार्तिके अवगलभाञ्चके इत्यादौ अन्यवर्णस्यानुबन्धत्वेन एकाचत्वे-

इटि च' (सू २३७२) इत्याल्लोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषयैकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालाङ्कार । लङि अमालात् । अत्र ह-
ल्ङ्यादिलोपो न । ङीप्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमा-
लासीत् । कविरिव कवयति । आशीलिङि कवीयात् । 'सिचि वृद्धिः—' (सू
२२९७) इत्यत्र धातोः इत्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न
वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अक-
वायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवाशीत् । श्रीरिव श्रयति ।
शिश्नाय । शिश्रियतुः । पितेव । पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव
भवति । अत्र 'गातिस्था—' (सू २२२३) इति, 'भुवो वृक्—' (२१७४)
इति, 'भवतेरः—' (सू २१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठ-
स्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । 'णिथि—' (सू

५३१) 'कास्प्रत्ययात्' इत्यामित्युक्तं भाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इत् । इ-
ष्यति । अतु-अतात् । अताम् । अन्तु । अ-अतात् । अतम् । अत । आनि । आव ।
आम । आत् । आताम् । आन् । आः । आतम् । आत । आम् । आव । आम ।
विभिलिङि एत् । एताम् । एयुः । एः । एतम् । एत । एयम् । एव । एम् । यात् । या-
स्ताम् । यासुः । लुङि 'इट ईटि' इति सिज्जलोपे 'आटश्च' इति वृद्धिं वाञ्छित्वा पर-
त्वाद्गतो लोपे इटा सह आटो वृद्धौ एत् ऐष्टाम् ऐसुः, इत्यादीति केचित् । आर्ध-
धातुकोपदेशकाले एव परत्वाद्गतो लोपे अङ्गस्याभावाद्वाट् नेत्यभ्ये । ईत् इष्टा-
म् इत्यादि । ऐष्यत् । ननु मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाऽभा-
वात्ततः कथं क्विब्रियत आह—लिङ्गविशिष्टेति । वस्तुतस्तु आचान्तेभ्यः आचारे
क्विप् नास्त्येवेति विश्वपाशब्दनिरूपणे प्रपञ्चितम् । ङीप्साहचर्यादिति । ङ्यन्ताद्वा-
चारकिञ्चन्तात् गौरीशब्दात् लुङि अगौरयत् इत्यादौ तिस्योर्क्यन्तात्परत्वाऽसम्भ-
वात् तत्साहचर्यादावन्तादपि न तयोर्लोप इत्यर्थः । कवयतीति । शपि गुणाऽप्यादेशौ ।
कवीयादिति । 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः । लुङि अकवि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धिमाश-
ङ्क्य आह—सिचि वृद्धिरिति चेत् । सिचा धातोराद्येपतो लाभेऽपि 'कृत इडातोः'
इत्यतस्तदनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति ज्ञम्यते इति भावः । कैयटादय इति ।
'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे गोशब्दादाचारकिपि अगवीदित्युपक्रम्य तथोक्तत्वा-
दिति भावः । माधवस्त्विति । 'सिचि वृद्धिः' इत्यत्र 'कृत इडातोः' इत्यतो धातुग्रहणा-
नुवृत्तौ मानाऽभावेन धातुरेव यो धातुरित्युक्तायांऽलामादिति तदाशयः । वस्तुतस्तु-
'इको गुणवृद्धी' 'वदन्न जहलन्तस्याचः' इत्यादिसूत्रस्थभाष्ये सिचि परतः एजन्तं ना-
स्तीत्युक्तत्वादेजन्तेभ्यः आचारकिप् नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । विरिवेति ।
विः पक्षी स इषेत्यर्थः । अभिव्यक्तत्वेनेति । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेनेति

२३१२) इति चङ् न । अद्रावीत् । २६६६ अनुनासिकस्य किभलो षिङ्-
 ति ६ ४।१५॥ अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्क्वौ भलादौ च षिङ्गति ।
 इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथोनति । मथीनति ।
 ऋभुक्षीणति । यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि यवतीत्युचितम् । क इव कति ।
 चकौ इति हरदत्तः । माधवस्तु 'प्यत्लोपौ' इति वचनाणालि वृद्धि बाधित्वा अतो
 लोपात् चक इति रूपमाह । स्व इव सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामास स्वाच्चकार इति
 तदनाकरमेव । २६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ३।१।१२॥ अभु-
 ततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्वलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशौ

भावः । प्रभावीदिति । इह 'गातिस्था' इति सिचो न लुक् । वुमावेति । इह न वुक ।
 अभ्यासस्य अत्वं च न । चङ् नेति । 'गिश्चि' इति सूत्रे द्रुप्रद्वेणेन धातुपाठस्यैव
 ग्रहणादिति भावः । अनुनासिकस्य । अङ्गस्येति धिक्कृतमनुनासिकेन विशेष्यते । तद-
 न्तविधिः । 'नपोधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'द्रुलोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुव-
 र्तते । तदाह—अनुनासिकान्तस्येत्यादिना । इदामतीति । 'हलन्तेभ्यः आचारक्विप् ना-
 स्ति' इति 'ह्रस्वन्धापः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पथीन-
 तीति । पथिन्शब्दात् क्विपि 'अनुनासिकस्ये'ति इकारस्य दीर्घः । इदं तु माधवानुरो-
 धेन । 'क्विबभ्युपगमेऽपि तिपि पथेनतीत्येव युक्तम्, 'इहन्' इति नियमेन दीर्घाऽ-
 ग्रान्तेः । नच नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सुवान्तर्गत्यै एवाऽयं नियमो नाभ्यन्तरेति
 वाच्यम्, तथाऽसति वृत्रघ्नः स्त्री वृत्रघ्नीत्यत्रापि अलोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्
 'अनुनासिकस्य' इत्युपधादीर्घापत्तेरित्याहुः । देवतीतीति । दिव्शब्दादाचारक्विप्न्तात्
 चापि लघूपचगुणः । 'नः क्ये' इति नियमेन अपदान्तत्वात् 'दिव उक्' इत्युत्वं नेति
 भावः । अत्र ऊठीति । दिव्शब्दात् क्विपि 'ब्रुवोः' इति वकारस्य ऊठि कृते लघूपच-
 गुणं बाधित्वा परस्वादिकारस्य ययि यूशब्दात् शपि ऊकारस्य गुणे अवादेशे च धव-
 तीति रूपमुचितमित्यर्थः । चकाविति । कशब्दात् क्विप्न्ताल्लिटि यालि द्विवे लुक्वे
 चक अ इति स्थिते ककारादकारस्य अतो लोपात्परत्वाद्बृद्धौ आकारे 'आत औ
 यलः' इत्यौषे वृद्धिरेकादेश इति भावः । माधवस्त्विति । चक अ इति स्थिते पूर्ववि-
 प्रतिषेधाद्बृद्धि बाधित्वा ककारादकारस्य अतो लोपे कृते यलोऽकारेण सह चक
 इति रूपमित्यर्थः । नचैवं सति अ इवाचरति अति, औ, अतुः इत्यत्रापि लिटि 'अत
 आदेशः' इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोपः स्यादिति वाच्यम्, 'प्यलोपा'विति पूर्ववि-
 प्रतिषेधलभ्यः अतो लोपः सन्निहितमेव 'अकृत्सारं' इति दीर्घं बाधते, न तु 'अत
 आदेशः' इति दीर्घमपि, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति माधवाशय इत्याहुः । तदना-
 करमेवेति । अनेकाभवाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु 'प्रत्ययग्रहणमपनीये'त्यस्य भा-
 ष्ये अदर्शनात् प्रत्ययान्तत्वादाभ्यन्तरेवेति युक्तमेवेत्यनुपपदेवोक्तम् । भृशादिभ्यो ।

भृशो भवति भृशायते । अच्वेः इति पर्युदासबलात् अभूततद्भावे इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस्, अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते । तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति-' इति णिच् सिद्धः । तत्संनियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्दः इत्युक्तेऽपि सामर्थ्या-

भवनं भूः, भावः कृप् । तदाह-भवत्यर्थे इति । भवने इत्यर्थः । क्यङ् स्यादिति । 'कतुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इलन्तानामेषामिति । भृशादिषु ये हङ् स्ताः तेषां लोपः, क्यङ् चेत्यर्थः । ननु 'अभूततद्भावे' इति कुतो लब्धमित्यत आह-अच्वेरिति पर्युदासबलादिति । 'अभूततद्भावग्रहण'मिति वार्तिकमेतत्तल्लब्धार्थकथनपरमिति भावः । ये रात्रौ भृशा इति । प्रकाशाऽतिशयवन्त इत्यर्थः । भृशादिषु इलन्तमुदाहरति-सुमनस् इति । सुमनायते इति । असुमनाः सुमनाः भवतीत्यर्थः । यद्यपि स्त्रियामित्यधिकारे 'असुमनस्समासिकतावर्णायां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सुमनश्शब्दस्य नित्यं बहुवचनं विहितम्, तथापि तद्देवादियर्थाय कूटविषयम् । सुशोभनं मनो यस्येति सुमनाः इति बहुव्रीहियौगिक इति भावः । सुमनायते इति । क्यङ् सलोपे 'अकृत्सावं' इति दीर्घः । ननु लुकि मनश्शब्दात्प्रागटि 'स्वमनायत' इति बध्यमाणमनुपपन्नम् अङ्गस्य अर्धविधानात् सुमनश्शब्दस्य समस्तस्यैव कृत् प्रत्यङ्गत्वात् 'प्रत्यग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति व्यायादित्याशङ्क्य आह-चुरादौ संग्राम युद्धे पठ्यते इति । ततश्च क्वचित् सोपसर्गपाठबलादन्यस्मात् सोपसर्गादाचारकृपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु चुरादौ 'संग्रामे'ति समस्तो धातुः, न तु सोपसर्गाग्रामशब्दः । एवं चास्य प्रातिपदिकत्वाऽभावात् सोपसर्गात् कृपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कश्चिदङ्गमकमित्यत आह-तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकमिति । 'ग्रसेरा च' इत्यौणादिके मन्प्रत्यये निष्पन्नस्य ग्रामशब्दस्य 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वम् । अङ्युपपत्तिपक्षे 'अर्थवदधातुः' इति प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । ननु चुरादावस्य पाठो धात्वधिकारविहितचौरादिकणिजर्थः । एवं च प्रातिपदिकत्वेन चुरादौ तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह-तस्मादिति । तस्मात् संग्राम इति प्रातिपदिकात् चौरादिकणिजसम्भवेऽपि 'तत्करोति' इत्यर्थे णिच् सिद्ध इत्यर्थः । ननु 'तत्करोति' इत्यनेनैव संग्रामशब्दात् प्रातिपदिकाण्णिचिमद्धेः किमर्थमिह चुरादौ तस्य पाठ इत्यत आह-तत्संज्ञियोगेनेति । णिच्संज्ञियोगेन अकारस्य ह्रस्वसंज्ञकस्य अनुदात्तेत्त्वार्थकस्य आसज्जनार्थ इत्यर्थः । नच मकारादकारस्य ह्रस्वसंज्ञकत्वे अल्लोपस्य णिनिमित्तकत्वाभावात्संग्रामत इत्यत्र 'यौ च द्युपधायाः' इत्युपधाहस्वः स्यादिति वाच्यम्, संग्रामेत्यर्थं हि कथादिवाद्बन्तः । तस्मादकारो भिन्न एव अनुबन्धत्वेनासज्यते इत्यर्थः । एवं च णौ अतो लोपे सति

त्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—‘उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञा-
प्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते’ इति । तेन मनःशब्दात्प्रागट् । स्वमना-
यत् । उन्मनायते । उदमनायत् । एवं च अवागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्य-
वेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गस्वरूपं
सकलं श्रूयते; न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च ‘आ ऊढः ओढः’ स
यावच्छोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । कथादित्वलक्षणाऽदन्तत्वलाभायैवाऽस्य चुरादौ पाठ
इति भावः । ननु चुरादौ संग्रामशब्दस्य ‘तत्करोति’ इति णिचि परे अस्त्वनुबन्धा-
ऽऽसङ्गः । तथापि आचारक्रिपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमस्य ज्ञापक-
नेत्यत आह—युद्धे इति । सामर्थ्यादिति । ‘ग्राम युद्धे’ इत्येतावतैव संग्रामशब्दो लभ्यते,
केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाऽभावादित्यर्थः । विशिष्टपाठ इति । संग्रामशब्दपाठ
इत्यर्थः । ज्ञापकमर्थमाह—समानाकारमिति । संग्रामशब्दे युद्धवाचिनि समित्वस्य क्रि-
यायोगाऽभावात् समानाकारमित्युक्तम् । धातुसंज्ञाप्रयोजके इति । ‘किञ्चादा’विति
शेषः । पृथक् क्रियते इति । तथा च न तस्य धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यर्थः । ततः किमित्यत
आह—तेनेति । सम् इत्यस्य धातुसंज्ञाप्रवेशाऽभावेनेत्यर्थः । तथा च सुमनशब्दात्
आचारक्रिपि विवक्षिते मनशब्दमात्रस्य धातुत्वात्ततो लङि मनशब्दस्यैवाङ्ग-
त्वात्ततः प्रागेव अट् । न तु सुमनस् इति समुदायप्रागित्यर्थः । एतेन ‘संग्रामयते’रेव
सोपसर्गात् ‘नाऽन्यस्मा’दित्यादि भाग्यं ‘भृशादिभ्य’ इति सूत्रस्थं व्याख्यातमिति
बोध्यम् । उन्मनायते इति । भृशादिस्वात् क्यङि सलोपः । एवं चेति । एवमुक्तरीत्या
‘आचारेऽवगच्छन्’ इति क्वबिबिधावपि अवैत्यस्य पृथक्करणात् गलभशब्दात्प्रागेव
अट् इत्यर्थः । ननु आ ऊढः ओढः ‘कुगति’ इति समासः । अस्माद्भृशादित्वात्
क्यङि ‘ओढायते’ इत्यादि रूपम् । अत्रापि आङो धातुसंज्ञाप्रवेशो न स्यात् ।
तत्र यद्यपि लङि ऊढशब्दाद्वा आङो वा प्राक् आटि न रूपे विशेषः । उभयथापि औ-
ढायतेत्येव रूपं सिद्धमेव । तथापि ओढायति क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो ज्ञोपे औ-
ढायित्वेयेवेत्यते अत्र क्यङि चिकीर्षिते उक्तरीत्या पृथक्करणे पृथक्कृतस्य आङः
‘कुगतिप्रादयः’ इति क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ‘समासेऽन्यपूर्वं क्त्वो ह्यप्’ इति
ह्रस्वः स्यादित्यत आह—ज्ञापकं च सजातीयविषयमिति । तदेवोपपादयति—तेनेति ।
चुरादौ ‘रुद्धग्राम युद्धे’ इति समग्रहणस्य उक्तार्थे पृथक्करणे ज्ञापकस्य सजातीयविषय-
क्त्वाश्रयणेन यत्र उपसर्गस्वरूपमविकृतं श्रूयते तत्त्वेकादेशेनापहृतं तत्रैव उपसर्गस्य
पृथक्कृतिरिति विज्ञायते इत्यर्थः, सङ्ग्रामे समग्रहणस्य ज्ञापकस्य एवंविधत्वादिति
भावः । ततः किमित्यत आह—एवञ्चेति । ओढायित्वेति । ओढशब्दात् भृशादिस्वात्
क्यङि ओढायित्वस्मात् क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये ऽतो लोपे रूपम् । अत्रेति । अत्र न
ह्यपि शब्दः । क्यङि विवक्षिते आङः एकादेशेनापहृतत्वेन पृथक्करणाऽभावे सति

इवाचर्य ओढायित्वा, अत्र उन्मनाय्य, अवगल्भ्य इतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेष-
विषयत्वे षाष्टवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथाहि—‘उस्योमाङ्छाटः प्रति-
षेधः’ (वा ३६३६) । उस्योमाङ्छाटश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उन्मनाय्येच्छत्
ओस्त्रं यत् । ओङ्कारोऽयत् । ओढीयत् । ‘आटश्च’ (सू २६६) इति चशब्देन पुन-
र्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् । २६६८ लोहितादिडाज्यः कयप्

तस्य आङ्कः क्त्वाप्रत्ययाभेदेन समासाऽभावाच्च ल्यविति भाः । उन्मनाय्य, अवगल्भ्य
इतिवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः॥ उन्मनस्त्वद्वात् भृशद्विवादाच्चादे कयङि सकारलोपे ‘अ-
क्काराव’ इति दीर्घे उन्मनायेत्यस्मात्, क्त्वो ल्यपि, अतो लोपे, उन्मनाय्येति रूपम् ।
अवगल्भ्यशब्दात् आचारेऽवगल्भेति क्विबन्तात् क्त्वो ल्यपि रूपम् । अत्र ‘उदि’ इत्यस्य
‘अवे’ इत्यस्य च उपसर्गस्वरूपस्य अनपहृतत्वेन कयङि क्विपि च विवक्षिते पृथक्कृततया
तयोः क्त्वान्तेन समासे सति ल्यबुचितः । इह तु ओढायित्वेत्यत्र न तथेति व्यतिरेक-
दृष्टान्तोऽयम् । ज्ञापकस्य सजातीयत्वे प्रमाणं दर्शयति—ज्ञापकस्येति । षाष्ठं वार्तिकं दर्श-
यति—उस्योमाङ्छिति । असि, ओम्, आङ् एषां द्वन्द्वः । षष्ठस्य प्रथमे पादे ‘ओमाङ्छो-
श्च’ इति सूत्रे इदं वार्तिकं पठितम् । तद्व्याचष्टे—उस्योमाङ्छश्च परयोरिति । ‘एङि पररूपम्’
इत्यतः पररूपग्रहणानुवृत्तिं सत्त्वा आह—पररूपं नेति । इमि तावदुदाहरति—मौलीय-
दिति । उन्मनाय्येन ऐच्छदित्यर्थे ‘सुप आरमनः’ इति कयजन्ताल्लङि उन्मीयशब्दा-
दङ्गाप्रागटि कृते ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते अर्थवत्प्रहणपरि-
भाषा खनिरया, अस्मादेव भाष्योदाहरणात् । अन्यथा भिद्युरित्यादौ पररूपं न
स्यात्, आगमसहितस्य यस्य एवार्थवशादिति भावः ओमि परतः उदाहरति—ओङ्का-
रीयदिति ओङ्कारशब्दात् कयजन्ताल्लङि अङ्गस्य आटि कृते ‘ओमाङ्छोश्च’ इति पररूपं
प्राप्तमनेन निषिध्यते । आङि उदाहरति—मौलीयदिति आ ऊठः ओढः, तस्मात् कयज-
न्ताल्लङि अङ्गस्य ओढशब्दस्य आटि कृते ‘ओमाङ्छोश्च’ इति पररूपं प्राप्तमनेन नि-
षिध्यते । उदाहरणमत्रमिदं भाष्ये स्थितम् । तत्र यदि उपसर्गस्वरूपस्य एकादेशेना-
पहारेऽपि पृथक्करणं स्यात्, तर्हि कयचि विवक्षिते आङ्कः पृथक्कृतौ सत्यां धातुबहि-
र्भावादूढशब्दात् प्रागाङ्कः परत्र आटि सति पररूपस्याऽप्रपन्नेराङि पररूपप्रतिषेधो
व्यर्थः स्यात् । उक्तज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे तु अत्र आङ्क एकादेशेनापहारात् पृथ-
क्करणभावादोढशब्दात् प्रागाङ्गागमे सति आङ्कि पररूपप्राप्तेस्तन्निषेधोऽर्थवान्
भवति । अतो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे ‘उस्योमाङ्छु’ इत्याङ्ग्रहणम् ओढीय-
दिति तदुदाहरणपरमाख्यं च अत्र प्रमाणमिति भावः । ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे
प्रमाणान्तरमाह—आटश्चेति चशब्देनेति । ‘आटश्च’ इति चकारः पुनर्वृद्धिविधानार्थः ।
तथाच आटोऽपि वृद्धिरेव यथा स्यात् नाऽन्यपररूपमिति लभ्यते इत्यपि षष्ठाध्याये
‘ओमाङ्छोश्च’ इति सूत्रे ‘आटश्च’ इति सूत्रे च भाष्ये स्थितमित्यर्थः । एवञ्च एतद्वा-
तिकप्रत्याख्यानपरः सौम्यश्च रस्तज्ज्ञाप्यं चाऽत्र ज्ञापकमित्युक्तं भवति । लोहितादि ।

३।१।१३॥ लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् । २६६९ वा क्यषः १।३।६०॥ क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्र अच्चेः इत्यनुक्त्या अभूततद्भावविषयत्वं लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दप्राद्याणाम्, तस्य प्रत्याख्यानात् । तथाच वार्तिकं—‘लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि’ (वा १७२९-३०) इति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत् उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति—पटपटायते । कृभ्वस्ति-योगं विनापीह डाच् । डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्च्छानिद्राकृगाधूमाः करुणानित्यचर्मणी॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति । तद्भाष्यवार्तिक-विरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङ्केव । श्यामायते । सुखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते ।

भवत्यर्थे इति । भृगादिभ्यो भुवि’ इत्यतः भुवि इति अनुवृत्तेरिति भावः । वा-क्यषः परस्मैपदमिति । ‘शेषात्कर्तरि’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लोहितायतीति । अलो-हितो लोहितो भवतीत्यर्थः । भवेति । ‘लोहितादि’ इति सूत्रे इत्यर्थः । नञ्चेति । अ-भूततद्भावविषयवन्मित्यर्थः । असम्भवादिति । अथकानुकरणात् डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेरिति भावः । नाप्यादिशब्दप्राद्या-णामिति । ‘श्यामादिशब्दानामिति शेषः । तस्येति । आदिग्रहणस्येव’ । आदिग्रह-णप्रत्याख्याने प्रमाणे दर्शयति—नञ्चेति । आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दात् डाज-न्तेभ्यश्च क्यष्वचनं कर्तव्यम् । इतराणि लोहितादिगणपठितानि श्यामादीनि प्रा-तिपदिकानि भृशादिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः । एवञ्च श्यामादिशब्देभ्यः क्यङ्कि आत्मनेपदमेवेति फलितम् । तस्यापीति । आदिग्रहणस्येव क्यषः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः । पटपटायतीति । ‘अथकानुकरणात् द्वयजवरादांदिनीतौ डाच्’ इति पटञ्छब्दात् डाचि विवक्षिते सति ‘डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्’ इति द्विवे ‘नि-त्यमाञ्जेडिते डाचि’ इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य उत्तरखण्डाद्ः पकारस्य च पररूपे एकस्मिन् प्रकारे, डित्वाट्टिकोपे, पटपटाशब्दात् डाजन्तात् क्यषि तदन्तात्तल्लडादीति भावः । ‘अभूततद्भावे’ इति तु नात्र सम्बध्यते इत्युक्तम् । न ह्यपटञ्छब्दः पटञ्छ-ब्दो भवतीति युज्यते । ननु कृभ्वस्तिर्यागाऽभावादिह कथं डाजिष्यत आह—कृ-भ्वस्तिर्योगं विनापीत । भवत्यर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—डाजन्तादिति । तद्भाष्येति । ‘भृश दिष्वितराणि’ इत्युक्तवार्तिकतद्भाष्यविरुद्धमित्यर्थः । तस्मादिति । उक्तवार्तिकभाष्याविरोधात् तेभ्यः श्यामादिभ्यः भृशादिष्वलक्षणाः क्य-ङ्केव न तु क्यषित्यर्थः । ततश्च ‘वा क्यषः’ इत्यस्याप्रवृत्तेः क्तिरादात्मनेपदमेवे-ति मत्वा आह—श्यामायति इति । श्यामो भवतीत्यर्थः । ननु देवदत्तः सुखायते इति

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते । २६७० कष्टाय क्रमणे ३।१।१४॥ चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः । 'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' (वा १७६१) । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्ति-विषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्व-पदविग्रहः । सत्रायते, कक्षायते इत्यादि । २६७१ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ३।१।१५॥ रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । 'हनुचलने इति वक्तव्यम्' (वा १७६२) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह । कोटो रोमन्थं वर्तयति ।

कथम् ? देवदत्तस्य सुखस्वाभावादित्यत आह—सुखादय इति । श्यामाऽपु ये सुखदुःखादिशब्दाः गुणवचनास्ते सुखादिगुणवति वचन्ते इत्यर्थः । एवं च 'सुखायते' इत्यस्य सुखवान् भवतीत्यर्थः । एवं 'दुःखायते' इत्यादावपि । ननु लोहितशब्दाद्विहितः क्यष् कथं लोहिनीशब्दाद् स्यादित्यत आह—लिङ्गविशिष्टेति । कष्टाय क्रमणे । 'क्रमण'शब्दं विवृणोति । उत्साहे इति । अस्वरितस्यात् क्यञिति नानुवर्तते इति भावः । 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति चतुर्थीति मत्वाऽऽह—पापं कर्तुमिति । क्रमते इत्यत्र 'वृत्तिसर्गतायानेषु क्रमः' इति तद्ध । 'कण्वचिकीर्षायाम्' इत्यत्र कण्वपदं व्याचष्टे—कण्वं पापमिति । सत्रादिशब्दान् विवृणोति । सत्रादय इति । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयाभ्यन्तस्यैवाऽन्वययोग्यत्वादिति भावः । कण्वशब्दस्तु सत्रादिशब्दानां कण्वपरत्वे तात्पर्यग्राहकः । केचित्तु 'कण्वे'त्यवभक्तिवम् । वण्ववतिभ्यः इति व्याचष्टे । अस्वपदविग्रह इति । वृत्तावेव सत्रादिशब्दानां पापवाचित्वादिति भावः । इदं कष्टशब्दादन्यत्रैव । 'कष्टाय क्रमते' इति तु स्वपदविग्रहोऽस्येव । भाष्ये एवं विग्रहं प्रदर्शयं सत्रादिषु विग्रहाऽप्रदर्शनादिस्थाहुः । कर्मणो रोमन्थ । वृत्तुधातोर्ण्यन्तात्, 'धावर्थनिर्देशे इवक्त्वयः' इति इकि वर्तशब्दः । आवर्तनमर्थः । चरेः सम्पदादिष्वाभावे क्विप् । वर्तिचर अनयोर्द्वन्द्वसंज्ञा । आवर्तने चरणे चेति कथ्यते । कर्मशब्देन कर्मकारकं विवक्षितम् । द्वित्वे एकवचनम् । तथाच कर्मकारकवृत्तिभ्यां रोमन्थतपशब्दाभ्यामिति कथ्यते । यथासंख्यमन्वयः । तदाह—रोमन्थतपोभ्यामिति । रोमन्थमिति । उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थ इति भाष्यम् । उद्गीर्णस्य उद्वरादुपरि कण्ठद्वारा निर्गतस्य निगीर्णस्य अपानद्वारा निर्गतस्य च मन्थः चर्चया रोमन्थ इत्यर्थः । वर्तयतीति । आवर्तयतीत्यर्थः । हनुचलन इति । हनु ताण्डुलचलने सारयेव अयं विशिष्टित्यर्थः । तथाच उदरगतं भक्षितं द्रव्यं तृणादिकं पुनः पुनराकृत्य ताण्डुलचलनेन चूर्णितस्य पुनः पुनः प्राशने रोमन्थशब्दात् वयञ्जिति फलितम् । तदाह—चवितरयेति । हनुचलनेन भक्षितस्य उदरं प्रविष्टस्य पुनः पुनराकृत्य हनुचलनेन भक्षणे गम्ये इति फलितमित्यर्थः । कीट इति ।

अपानप्रदेशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति नैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ । 'तपसः परस्मैपदं च' (वा १७६६) । तपश्चरति तपस्यति । २६७२ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ३।१।१६॥ आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते । 'फेनाच्चेति वाच्यम्' (वा १७६४) । फेनायते । २६७३ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३।१।१७॥ एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' इति निजपीड्यत इति न्यासः । शब्दयति । 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' (वा १७३६-३७) । सुदिनायते । २६७४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८॥ एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तृव चेतसुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते । २६७५ नमोवरिवश्चित्रङ् क्यच् ३।१।१९॥ करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायाम् श्रय्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रायते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मायते इत्यन्ये । २६७६ पु-

इह हनुवल्नाभावाच्च क्यङ्किति भावः । तदेवोपगदयति—अपानेति । तपसः परस्मैपदं च । इति वार्तिकम् । तपश्शब्दः कर्मकारकवृत्तिः पूर्वसुखाच्चरणे क्यङ् लभते । द्वित्व-प्रयुक्तमात्मनेपदं बाधित्वा परस्मैपदमेव च लभते इत्यर्थः । तपस्यतीति । प्रातिपदिका-देवास्य क्यङ्पुत्तेरन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् 'नः क्ये' इति नियमाच्च पदत्वाऽभावाच्च रुत्वमिति भावः । बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । आभ्यां कर्मभ्यामिति । 'कर्मणो रोमन्थ' इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्तते इति भावः । कर्मकारकवृत्तिभ्यामित्यर्थः । फेनायते इति । फेनमुद्वमतीत्यर्थः । शब्दवैर । करणं क्रिया । तदाह—करोत्यर्थे इति । 'तत् करोती'ति णिच्ओ-पवादः । पक्षे इति । कदाचिदित्यर्थः । न्यास इति । आभ्याऽनारुद्वममत्र अरुचिञीजम् । सुदिनदुर्दिन इति । वार्तिकम् । 'करोत्यर्थं क्यङ्किति' शेषः । सुखादिभ्यः । 'कर्तृ' इति पृथक् 'लुप्तषष्ठोकम्' । 'कर्मणो रोमन्थ' इत्यतः कर्मग्रहणाऽनुवृत्ति मत्वा आह—एभ्यः कर्मभ्य इति । वेदनायामिति । ज्ञाने इत्यर्थः । कर्तृत्वं च वेदनां प्रत्येव विवक्षितम्, उपस्थितत्वात् । वेदनाकर्तृवृत्तिवाचिभ्यः सुखादिशब्देभ्य इति लभ्यते । फलितमाह—वेदनाकर्तृव चेदिति । सुखं वेदयते इति । जानातीत्यर्थः । 'विद् चेतनायाम्' इति चुरादौ । नमो वरिवस् । नमस्, वरिवस्, चित्रङ् एषां समाहारद्वन्द्वापञ्चमी । आत्मनेपदार्थं चित्रशब्दो डिङिदिष्टः । 'शब्दवैर' इत्यतः करणे इत्यनुवर्तते । करणं क्रिया । सा च पूजापरिचर्याऽऽश्चर्यामिका विवक्षिता, 'नमसः पूजायाम्' 'वरिवसः परिचर्यायाम्' 'चित्रङ् आश्चर्ये' इति वार्तिकैः । तदाह—करणे इत्यनुवृत्तेरित्यादिना । नमस्यति देवानिति । कारकविभक्त्येव लीयस्त्वात् द्वितीया । परिचर्या शुश्रूषेति मत्वा आह—शुश्रूषते इत्यर्थ इति । आश्चर्यशब्दो विस्मयवाचीति मत्वा आह—विस्मयते इत्यर्थ इति ।

च्छभाण्डचीवराणिङ् ३।१।२०॥ 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वा १७४६) । विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । 'भाण्डात्समाचयने' (वा १७४४) । संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत । 'चीवरादर्जने परिधाने च' (वा १७४५) । संचीवरयते भिक्तुः । चीवराण्यर्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थः । २६७७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१॥ कृजर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रताद्भोजनतश्चिह्नयोः' (वा ५०६०) पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । 'वस्त्रात्समाच्छादने' (वा ५०६१) । संवस्त्रयति । 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' (वा ५०६२) । 'हलिकल्पोरदन्तत्वं च निपात्यते' (वा १७४७) । हलि कलिं वा गृह्णाति हलयति, कलयति । महद्वलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावेनाऽगेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृत-

विस्मापयत इत्यन्ये इति । आश्रयंशब्दा विस्मापनपर इति भावः । ततश्चिह्नयमाणोऽसाविति भाट्टः । असौ मायामृगः विस्मयसुरादयश्चित्यर्थः । पुच्छभाण्ड । पुच्छादुदसने । इति वार्तिकम् । उत्पुच्छयते इति । विविधं विरुद्धं वा पुच्छमुत्पिपतीत्यर्थः । भाण्डात् समाचयने । इत्यपि वार्तिकम् । समवभाण्डतेति । 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं भातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियते' इत्युक्त्वात् सम्भाण्डशब्दात् वय इत्यपि भाण्डशब्दात् प्रागेवाऽङित भावः । एवम् उवपुपुच्छत इत्यादावपि । चीवरादर्जने । इत्यपि वार्तिकम् । मुण्डमिश्र । कृजर्थे इति । शेषपूर्णमिदम्, 'शब्दवेर' इत्यतः कारणे इत्यनुवृत्तेरिति भावः । व्रताद्भोजन । इति वार्तिकम् । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयतीति । पयो भुङ्क्ते, शूद्रान्नं वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रात्समाच्छादने । इत्यपि वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । संवस्त्रयतीति । वस्त्रेण सम्यगाच्छादयतीत्यर्थः । वस्त्रं परिधत्ते इति वा । इत्यादिभ्यो ग्रहणे । इति वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । हलिकल्पोरिति । हलिकली इदन्तौ । हलकलशब्दावदन्तौ इदन्तौ च । याविदन्तौ तयोरश्वं निपात्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । हलयति कलयतीति । हलिकलिभ्यां यौ इकारस्य अकारे इष्टवत्त्वेन टेलोपे हलि कलि इति प्यन्ताभ्यां लडादीति भावः । महद्वलं हलिरिति । अत्र वृद्ध-प्रयोगः नन्वेषणीयः । नन्वनयोरिकारान्तयोरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थम् । इकारस्य षाविष्टवत्त्वोपे हलयति कलयतीति सिद्धेः । नच अचहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्व-त्वात्प्रवृत्तये अग्लोपित्वाय तयोरदन्तरवमिति वाच्यम् । इकारलोपेऽप्यग्लोपित्वसिद्धेरित्यत आह—परत्वादिति । इकारस्य यौ इष्टवत्त्वे टिलोपात् प्रागेव परत्वात् 'अचो ऽप्यिति' इति वृद्धौ कृतायां ऐकारस्य इष्टत्वाद् टिलोपे अग्लोपित्वं न स्यात् । इकारयोरश्वे तु अकारस्य टिलोपात् प्राक् परत्वात् वृद्धौ सत्यामप्याकार-

यति । तूस्तानि विहन्ति वितुस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभृताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः 'सत्यापपाश—' (सू २५६३) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाद्वात्थे—' इत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि निजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनम् । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषांचित्तु प्रार्थार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः' (वा १७५८) । अर्थापयति, वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुत्तलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयामियाति अभिषेणयति । 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू २२७०) इति षः । अभ्यषेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (सू २२७६) इति षः । अभिषिषेणयिषति । 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (सू २२७७) इति षः । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे' घः । त्वचं गृह्णाति

एव इष्टवशादुल्लुप्यते इत्यर्थः । अत इति । अग्लोपिवात् सन्वत्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घश्च नेत्यर्थः । कृतं गृह्णातीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः । पठितुं युक्ता इति । लाघवादेकसूत्रत्वं युक्तमित्यर्थः । केषांचिदिति । मुण्डादीनामित्यर्थः । सापेक्षेभ्योऽपीति । अन्यथा निजन्तस्याऽस्य सनाद्यन्तवृत्तिः वा द्विशेषणसापेक्षत्वे मुण्डादिभ्यो निच् न भवेत्, सविशेषणानां वृत्तिनिषेधात् । इह मुण्डादीनां पुनर्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो निच् सिध्यतीत्यर्थः । स्पष्टं चेदं 'सुर आत्मनः' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । मुण्डयति माणवकमिति । अत्र माणवकं मुण्डं करोतीत्यर्थं मुण्डः शब्दस्य माणवकसापेक्षत्वेऽपि निच् सिध्यति । अन्यथा यदा प्रकरणादिना माणवकाद्विशेषो ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति निच् स्यादिति भावः । 'सुर आत्मनः' इति सूत्रभाष्ये तु 'मुण्डयति माणवक'मित्यत्र गमकत्वाणिच्, 'महान्तं पुत्रमिच्छती'त्यादौ तु अगमकत्वात् न क्यजित्युक्तम् । तदा प्रपञ्चार्थमेव मुण्डादिग्रहणमिति स्रग्देन्दुशेखरे स्थितम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रमिति । निर्मलं करोतीत्यर्थः । लवणयति व्यञ्जनमिति । लवणयुक्तं करोतीत्यर्थः । हलिकल्योरिति । एवं च ताभ्यां सापेक्षाभ्यां न निच्, तद्वग्रहणस्य अदन्तस्वनिभातनेन चरितार्थत्वादिति भावः । ननु सत्यशब्दात् तश्करोति इत्यादिनैव निच्सिद्धेः 'सत्याप' इति सूत्रे सत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—सत्यस्यापुगर्थमिति । केषांचिदिति । पाशादीनामित्यर्थः । सत्यापयतीति । आपुतिवृत्तिसामर्थ्याच्च टिलोपः । पाशं विमुञ्चतीत्यारौ 'प्रातिपदिकाद्वात्थे' इति निच् । अभिषिषेणयिषतीति । अभि, वेणि इति ण्यन्तात्सनि रूपम् । ननु त्वचं गृह्णाति त्वचयतीति कथम् ? त्वचद्वदाच्चकाराम्ताण्यिचि टिलोपे

त्वचयति । वर्मणा संनहति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैर्वचस्वसते अव-
चूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे
दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धो सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्-अपप्रथत् ।
मृदुं म्रदयति । अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढं-भ्रशयति । कशयति । द्रढयति ।
अवभ्रशत् । अचकशत् । अदद्रढत् । परिद्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् ।
ओजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वात् ह्रतिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वेत्रासिद्धीयमद्वित्वे'

त्वच्यतीत्यापत्तेरित्यत आह—त्वचेति । 'एवञ्च संवरणे' इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञार्था-
यः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः । पुंवद्भावादय इति । आदिना रभावटिलोपा-
दिग्रहणम् । एतयतीति । 'भस्याऽऽटे' इति पुंवत्वस्य इष्टनि प्रवृत्तेः यावपि तस्याऽऽति-
देशात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य तत्संनियोगशिष्टनत्वस्य च निवृत्तौ एत-
शब्दे तकारादकारस्य टिलोप इति भावः । नन्वेनीशब्दाण्यौ टिलोपेन स्त्रीप्रत्ययनि-
वृत्तौ तत्संनियोगशिष्टनत्वस्यापि निवृत्तौ एतयतीति सिध्यतीत्यस्वरसात् पुंवद्भावे
उदाहरणान्तरमाह—दरदमिति । दरदिति कश्चिद्भावात्, तस्यापस्य दारदः 'इयञ्मगध'
इत्यण् । अयपस्ये तु दरदोऽपस्य स्त्री दरत् 'अतश्च' इत्यणो लुक् । तामाचष्टे इत्यर्थे
दरच्छब्दाण्यौ इष्टवत्त्वात् पुंवत्त्वेन स्त्रीप्रत्ययानुवृत्तौ 'अतश्च' इति स्त्रियां विहि-
तस्य अणुप्रत्ययलुको निवृत्तौ दारदशब्दे टेलोपे दारदयतीति रूपं सिध्यति । पुंवद्भा-
वाऽभावे तु दरदशब्दस्य टिलोपे सति द्रयतीति स्यादिति भावः । टिलोपस्य अजा-
देशत्वेन स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । 'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्वं
मृदं चैव षडेतान् रविगौ स्मरेत् ॥' इति । श्लो० ग० कारः । क्रमेणोदाहरति—पृथु-
मिति । 'आचैष्ट' इति शेषः । प्रथयति । तत्र प्रक्रियां दर्शयति—वृद्धो सत्यामिति । पृथु इ-
इति स्थिते परत्वाद्वृद्धौ कृतायां टिलोपः । अथवा कृतायामकृतायां च वृद्धौ प्रवृत्त्या
नित्यश्चाद्वृद्धेः प्राक् टिलोपः । उभयथापि 'र कृतः' इति रभावे प्रथयतीति रूपमिति
भावः । वस्तुस्तु अकृतायां वृद्धौ ङकारस्य लोपः । कृतायां तु औकारस्य लोपः ।
तथा च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनिरयः' इति टिलोपः अनिरयः । ततश्च पर-
त्वात् टिलोपात् प्राग्वृद्धिरेवेति 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे साध्ये दियतम् । वृद्धौ सत्यां
पूर्वं वा टिलोप इति मूलं तु कृताऽकृतप्रपञ्चित्वाटिलोपस्य नित्यत्वमभिप्रेत्येति
बोध्यम् । अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपे अल्लोपित्वाऽभावात् सम्बत्त्वे 'सन्धत्' ।
इति इवमिति भावः । अपप्रथदिति । वृद्धेः पूर्वं टिलोपेन उकारस्य निवृत्तावल्लोप-
त्वात् सम्बत्त्वाऽभावे रूपम् । अवभ्रशदित्यादौ वृद्धेः पूर्वं पश्चाद्वा टिलोपेऽपि अल्लो-
पित्वात् सम्बत्त्वमिति भावः । ओजिढदिति । वहधातोः क्तिनि ढत्वधत्तुस्त्वढलो-
पेषु ऊढिः । तस्मात् णो टिलोपे ऊढि इति ण्यन्ताल्लुकि चङि आटि वृद्धौ ओढि अ-
त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—ढत्वादीनामिति । ढत्वधत्तुस्त्वढलोपानामसिद्ध-

इति त्वनित्यमित्युक्तम् । दिशब्दस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । ऊढमाख्यत् । औजढत्-औडढत् । 'ओः पुण्य' (सू २५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इति ऊनयतावुक्तम् । 'प्रकृत्यैकाच्' (सू २०१०) वृद्धिपुक्रौ । स्वापयति । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति मापयति । मप-र्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्व, नित्यत्वादिलोपः वृद्धिः पुक् । त्वादयति, मादयति इति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (सू २०१०) इति

त्वात् 'अजादेहितीयस्य' इति इतिशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । 'लुग्विचर-णप्रक्रियायां ऊण्ब्रूधाता'विति शेषः । एवञ्च इतिशब्दस्य द्वित्वे इलादिशेषे, 'कुहो-श्चुः' इति हस्य चुवमिति भावः । दिशब्दस्येति । 'पूर्वप्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यन्य कचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । ऊढमाख्यदिति । बहुधाताः क्तप्रत्यये ढत्वभावाद्दुश्चढलोपेषु ऊढशब्दात् ण्यन्तास्तुङि चङि ढश्चादीनामसिद्धत्वात् 'इते' इत्यस्य द्वित्वे इलादिशेषे अभ्यासस्य चुवे रूपम् । औडढदिति । 'पूर्वप्रा-सिद्धीयमद्वित्वे' इति ढश्चादीनामसिद्धत्वाऽभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे रूपम् । नन्विह परत्वात् टिलोपे सति णिचसहितस्य द्वातोति दीत्यस्य वा द्वित्वे कृते अभ्यासे इकार एव श्रूयते नस्वकार इत्यत आह-ओः पुण्यित्यादि । इत्यशब्दाणिगिच टिलोपमाशङ्क्य आह-प्रकृत्यैकाजिति । प्रकृतिभावाट्टिकोपाऽभावे अकारस्य वृद्धौ आकारे पुगागमः । तदाह-वृद्धिपुकाविति । स्वापयति मापयति इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति-मपर्यन्तस्येति । युष्मदस्मद्भ्यां णौ 'प्रथयोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ । त्व अद् इ, म अद्, इति स्थिते आह-पररूपादिति । कृते अकृते च पररूपे टिलोपस्य प्रवृत्तेर्नित्यत्वं बोध्यम् । एव इ, म इ इति स्थिते आह-वृद्धिरिति । अकारस्य आकारः । टिलोपस्य स्थानि-त्वं तु न शङ्क्यम्, अजादेशत्वाऽभावात् । पुगिति । 'अर्ति' इत्यनेनेति भावः । तदेवं प्राचीनमतमुन्यस्य स्वमतमाह-त्वादयतीत्यादिना । तदेवोपपादयति-पन्तरङ्गत्वादिति । एव अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते नित्यमपि टिलोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावे टिलोपस्याऽप्रवृत्तौ उपधावृद्धिरिति भावः । ननु इच्छेमेयस्य किमुदाहरणमिति प्रश्ने प्रेयान् प्रेमा प्रेष्ठः इत्युदाहरणानि प्रदर्श्य, 'नैतदस्ति प्रयोजनं' 'प्रस्थस्फ' इति विहितप्रादीनामाभीयत्वेनाऽसिद्धतया तत्र टि-लोपाप्रसक्तेरित्युक्त्वा श्रेयान् श्रेष्ठः इत्यत्र 'प्रज्ञस्यस्य अः' इति आदेशस्य पाञ्चमि-कतया आभीयत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात् टिलोपे प्राप्ते प्रकृतिभावविधिरित्युदाहर-णान्तरं प्रदर्श्य 'आदेशे अकारोच्चारणसामर्थ्याट्टिकोपो न भविष्यतीत्युक्त्वा सग्वि-तमः सजिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति लुकि टिलोपनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावविधान-मित्युक्त्वा प्राप्त एव टिलोपे आरभ्यमाणस्य लुक्स्तदपवादतया लुका टिलोपस्य बाधो भविष्यतीति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य भाग्ये प्रत्याख्यातत्वात् त्वादयति, माद-

प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्टायुदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति, अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टेः' (सू १७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वा-त्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति नेहातिदिश्यते, इष्टनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् 'टेः' (सू २७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः ।

यति इत्यत्र प्रकृतिभावोपन्यासो न युज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति—नच प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यमिति । कुत इत्यत आह—भाष्यस्येति । उदाहृतभाष्यस्य हि प्रेयान् प्रेष्ठः इत्यादिनां प्रकृतिभावं विनाऽपि साधने तात्पर्यम्, न तु प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमभिमतम्, स्वमाचष्टे स्वापयतीत्यादौ तदावश्यकत्वात् । अत एव 'प्रकृत्यकारादष्टेमेयसु चैनैकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात् प्रकृतिभावः' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति' इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा 'अन्तरेणैव वचनमिद्युच्येत इत्यास्तां तावत् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र एकवचने इत्यनुबुक्तम् । तच्च यौगिकमाश्रीयते । एकत्वविशिष्टावाचिनोर्युग्मदस्मदोरिति लभ्यते इति मत्वा आह—युवामावां वेति । न च द्वयोरुक्तो युवावादेशो शङ्क्यो, विभक्त्येर्लुंका लुप्तत्वात् । न च लुक् प्रागेव युवावौ किं न स्यातामिति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुप्तावधते' इत्युक्तेरिति भावः । शावयतीति । श्वा-जमाचष्टे इत्यर्थः । श्वशब्दादण्यौ श्वन् इ इति स्थिते आह—नस्तद्धिते इति । 'प्रकृत्यैकाच' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्य आह—प्रकृतिभावस्तु नेति । कुत इत्यत आह—येनेति । 'टेः' इति टिलोपे प्राप्ते सत्येव 'प्रकृत्यैका'जिस्थारभ्यते 'नस्तद्धिते' इत्यस्य ब्रह्मिष्ठः इत्यादौ अप्राप्तावपि प्रकृतिभाव आरभ्यते इति भावः । भत्वादिति । इष्टवत्त्वेन भत्वात् 'श्वयुव' इति सम्प्रसारणमित्यर्थः । तथा च श्वन् इ इति स्थिते टिलोपे सति तस्याभीयवेनाऽसिद्धत्वादन्तर्त्वात् वक्ष्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य घृद्धौ आवादेशः । अन्येति । इष्टनि दृष्टयैव इष्टवदित्यतिदेशः । 'टेरित्येव टिलोप इष्टनि दृष्टः, न तु 'नस्तद्धिते' इति । अतो नाऽस्यातिदेश इत्यर्थः । नन्वतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र नस्तद्धिते इति टिलोपो दृष्ट इत्यत आह—ब्रह्मिष्ठ इत्यादाविति । तेनेति । 'नस्तद्धिते' इत्यस्याऽप्रवर्तनेनेत्यर्थः । ततश्च प्रकृतिभावात् 'टेः' इति लोपस्याऽभावे सम्प्रसारणे शुनयतीति रूपमित्यर्थः । आहु रत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु ब्रह्मवच्छब्दादिष्टनि 'टेरिति टिलोपापवादे 'विन्मतोलुंक्' इति मतुपो लुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो दृष्ट एव । ततश्च 'इष्टनि तस्याऽदृष्टत्वा'दित्युक्तम् । किञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाद्देरित्यस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । केवकस्य ब्रह्मशब्दस्य वेदादिबचनस्य गुणवचनत्वाऽभावेन इष्टनो दुर्लभावात् 'अजावेगुंयावचनादेव' इत्यु-

तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाद्दिलोपात्प्रसम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् टिलोपः । विद्वयतीत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे—' (सू ९१) इति प्रकृतिभावपक्षे प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि

क्वः । मश्वन्तादिद्विनि तु सतोर्लुकि तेन 'टेः' इत्यस्य प्रवृत्तिबाधेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्या परस्वादिपञ्चसङ्गतिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । विद्वयतीति । विद्वसशब्दाण्यौ टिलोपाः । ननु इष्टवस्वेन भवेत्सोः सम्प्रसारणमित्याशङ्क्य आह—अङ्गवृत्ते । 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविविधः' इति परिभाषयेत्यर्थः । अङ्गकार्यं कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति तदर्थः । वस्तुतस्तु विद्वयतीत्यत्र 'टेः' इत्यसो लोपे वस्वन्तस्वाऽभावात् सम्प्रसारणाऽप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो वृथेत्यस्वरसं सूचयति—इत्येके इति । सम्प्रसारणे इति । विद्वच्छब्दाण्यौ इष्टवस्वेन टिलोपे कृते वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशे विदावयतीत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेवाऽस्वरासा, टिलोपे सति वस्वन्तस्वाऽभावात् । नित्यत्वादिति । टिलोपे कृते अकृते च प्रवृत्तेः सम्प्रसारणं नित्यम् । टिलोपस्तु कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो भवति, अकृते तु अस इत्यनित्यम् । 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुबन्विभिरनित्याः' इति न्यायादिति भावः । ननु कृतेऽपि सम्प्रसारणे पररूपाप्राक् अस एव टिलोप इति तस्य नित्यत्वमित्यत आह—मन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोप इति । सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो लोपेऽपि वस्वन्तस्वस्य विनङ्क्ष्य-एवात्र सम्प्रसारणमित्यस्वरसं सूचयति—इत्यपरे इति । एवञ्च विद्वयतीति प्रथमपक्ष एव स्थितः । अत्राङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यास एव वृथेति स्थितम् । उदीचयतीति । उपपूर्वकादञ्चेः कृत्विगत्यादना क्तिनि 'अनिदिताम्' इति नलोपे उदृक्शब्दः । तस्मादण्यौ इष्टवस्वेन आवादश्च इत्यकारलोपं बाधित्वा 'उद ईत्' इति ईत्वे 'उदीचि' इति ण्यन्ताल्लडादय इति भावः । उदैचिचदिति । लुङि 'द्विर्बचनेऽच' इति णिलोपनिषेधात् विशाब्दस्य द्वित्वम् 'उपसर्गसमानाकारं' पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीषिते पृथक् क्रियते' इत्युक्तेरुदः ऊपर्यादिति भावः । एवञ्च उदः पृथक्करणेन 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाच्च टिलोपः । प्रतीचयतीति । 'अच्' इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घः । प्रत्यचिचदिति । इह 'अच्' इत्यल्लोपे विशाब्दात्प्रागटि तकारादिकारस्य यण् । अच् इत्यकारलोपस्याभीयस्वेऽपि असमानाश्रयत्वाच्चाऽसिद्धत्वम्, लोपस्य णिनिमित्तत्वाद् आटस्तु लुङ्निमित्तत्वात् । इकोऽसवर्णे इतीति । 'न समासे' इति तु न, पृथक्करणेन समासनिवृत्तेः । समीचयतीति । 'समः समि' इति सम्यादेशः । अच् इति लोपे चा-दिति दीर्घः । सम्यचिचदिति । सम्यादेशस्य स्थानिवशेनोपसर्गत्वात् पृथक्करणम् ,

बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्र—' (सू २१८३) इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनटिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्चयन्नोपित्वादुपधाहस्वो न । अतितिरायत् । सप्रथञ्चमाचष्टे सप्राययति । अससप्रायत् । विष्वद्रथञ्चम् अविष्वद्रायत् । देवद्रथञ्चम् अदिदेवद्रायत् । अदद्रथञ्चम् आददद्रायत् । अमुमुञ्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुमुआयत् । अदमुय-

पृथक्करणेन उत्तरपदपरत्वाऽभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जातः सत्यादेशो न निवर्तते । तिराययतीति । 'तिरस्' इत्यव्ययम् । तत्पूर्वात् अच्चेः क्विप्ति नलोपे तिरस् अच् इत्यस्मा-
णो टिलोपेन धातोर्निष्पत्तौ 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरिभावे इकारस्य वृद्धावायादेशे
'तिरायि' इत्यस्मात् प्यन्ताल्लडादीति भावः । न च तिरसः पृथक्करणे सति धातोः
'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् कथं टिलोप इति वाच्यम् । तिरसिस्थस्य कदाप्यनु-
पसर्गस्य उपसर्गसमानाकारत्वाऽभावेन पृथक्करणाऽभावात् । नन्वेवं सति अङ्गत्वे-
टिलोपेनापहारे सति अञ्जातिपरकत्वविरहात्कथमिह तिरसस्तिरिभाव इत्यत आह—
अच्चेटिलोपेनेति । बहिरङ्गत्वेनेति । बहिर्भूतनिनिमित्तकत्वादिति भावः । नन्वस्तु तिरस-
स्तिरिः । तत्र रेफादिकारस्य टेरिति लोपः स्यादित्यत आह—असिद्धवदत्रेति । प्रथम-
टिलोपोऽसिद्ध इत्यव्ययः । तिरस् अच् इ इति स्थिते प्रथमप्रवृत्तेः अच् इत्येवंरूपे-
लोपः तिरेः टिलोपे कर्तव्ये आभीयत्वादसिद्ध इत्यर्थः । ननु प्रथमटिलापरस्य कथं तिरे-
टिलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वम् टिलोपशास्त्रस्य एकत्वादित्यत आह—चिणो लुङ्न्यायेनेति ।
पच्धातोर्मावकर्मणोर्लुङ्गलृटि प्रथमपुरुषैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति
च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ अटि अपाचि त इत्यस्मात् 'तिङ्श्च' इति तत्रपि तदन्तात् 'कि-
मेत्तिङ्भ्ययवादाद्' इत्याम्प्रथये अभाविततरामिति स्थिते 'चिणो लुक्' इति प्रथम-
स्य तशब्दस्य लुकि कृते पुनस्तरप्रत्ययतशब्दस्य लुङ् न भवति, स्थानिभेदेन लुको
भेदमाश्रित्य प्रथमलुक् असिद्धत्वेन व्यवधानादिति स्थितिः । एवमिहापीत्यर्थः । अ-
स्ति । प्रथमटिलोपरत्वाऽसिद्धत्वादित्यर्थः । अङ्गवृत्तपरिभाषया वेति । 'पुनटिलोपो नेत्य-
नुषज्यते । न च तिरेरिकारस्याङ्गवृत्तपरिभाषया 'टे'रिति लोपाऽभावे तिराययतीति
बहिरङ्गत्वेन तस्य न स्यादिति वाच्यम्, अङ्गवृत्तपरिभाषया अनित्यत्वेन वृद्धिविषये
सदप्रवृत्तेः । भग्लोपित्वादिति । तिरस् अच् इ इति स्थिते 'टे' इत्यचो धातोर्लोपे सति
तिरि इत्यस्य अङ्गलोपित्वम् अचो धातोर्लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वादित्यभि-
मानः । सप्राययतीति । सहस्य सप्तिः । तिराययतीतिवद्रूपम् । सहस्यस्य उपसर्गत्वाऽ-
भावाच्च पृथक्करणम् । तदाह—प्रससप्रायदिति । विष्वद्रथञ्चमिति । विष्वक् अच् इ इति
स्थिते 'विष्वक्देशबोध्य' इति विष्वक्शब्दरेद्रयादेशे टेरित्यचो धातोर्लोपे विष्वद्रि इ
इति स्थिते वृद्धौ आयादेशे विष्वद्रायि इति प्यन्ताल्लटि विष्वद्राययतीति रूपम् ।
देवद्रथञ्चमिति । देवशब्दस्य टेरेद्रयादेशे देवद्राययतीति सिद्धत्वात्कृत्वा लुङ्पाह—अदिदे

अदमुआययति । आददमुआयत् । भवं भावयति । अवीभवत् । भ्रुवम् अबुभ्र-
वत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम् अज्जगवत् । रायम् अरीरयम् । नावम् अनूनवत् ।
स्वश्वं स्वाशश्वत् । स्वः । अत्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असस्वत् ।
असिस्वत् । बहून् भावयति बहयतीत्यन्ये । स्रग्विणं स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा आययति । अशिश्रयत् । पयस्विनां पयसयति । इह

वद्रायदिति । आततिरायदितिवद्रूपम् । आददद्रायदिति । सर्वनामत्वाददृशब्दस्य टेर
द्रयादेशः । 'एवाद्यात्वे सत्येव उरःसरे' इति पक्षे इदम् , अदस्रब्दाद्विभक्तेः लुका
लुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाभावेन एवाद्यात्वाऽप्रवृत्तेः । त्यदाद्यात्वाऽविषयत्वेऽपि
उत्सवस्ये स्त इति मतमाश्रित्य आह—अमुमुयञामिति । अदस् अच् इ इति स्थिते
टेरद्रयादेशे अच् इत्यस्य टेलोपे अदद्वि इ इति स्थिते 'अदसोऽद्रेः पृथक्मुखम्' इति
मते दकाराकारयोर्दकाररेफयोश्च मत्वोत्त्वयोः कृतयोः अमुमु इ इति स्थिते, प्रथ-
मस्य इकारस्य णिचि वृद्धौ आयादेशे अमुमु आयि इति ण्यन्ताल्लडादिरिति भावः ।
मुखस्याऽसिद्धत्वाच्च यण् । अदमुआययतीति । 'केचिदन्यसदेशस्य' इति मते इदम् ।
भुवमिति । भुवमाचष्टे इत्यर्थे भूशब्दात् णिच् वृद्धयावादेशो भावि इत्यस्माल्लडादीति
भावः । अवीभवदिति । 'ओः पुयण्जि' इति इत्वम् । अबुभवदिति । अवर्णपरकपवर्गा-
दिपरत्वाभावात् 'ओः पुयण्जि' इति न । स्वर्वामिति । सु शोभनः अश्व इति विग्रहः ।
स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणशब्दस्य 'अजादेर्द्वितीयस्य'
इति द्विस्वमाडागमश्च । स्वरिति । स्वर इत्यस्माणिचि 'अव्ययानां भमात्रे' इति
टिलोपः इष्टवर्णेन भत्वात् । 'प्रवृत्त्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन
'टेरित्यस्येव बाधकः । असस्वदिति । द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषेधात् टिलोपं
बाधित्वा स्वरशब्दस्य द्वित्वम् , 'अरिः'स्य लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अजा-
देशत्वादिति भावः । असिस्वदिति । अलोपस्य अजादेशत्वं नेति द्वित्वे कार्ये णो टि-
लोपस्य निषेधाऽभावात् टिलोपे कृते णिचा सह स्विशब्दस्य द्वित्वमिति भावः ।
बहूनि । बहुशब्दाणिचि 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशात् 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति
बहोर्भूभावः । 'इष्टस्य यिट् चे'ति यिडागमस्तु न, 'णाविष्ठव'दिति सप्तम्या इष्टनि परे
इष्टस्येव कार्यस्यातिदेशादिति भावः । बहयतीति । यिडभावे सत्सक्रियोगक्षिप्तस्य
भूभावस्याप्यभावादिति भावः । स्रजयतीति । इष्टवत्वात् 'विन्मतोः' इति लुक् । नचाऽ-
जादी गुणवचनादेवेति इष्टप्रत्ययः स्रग्विणशब्दात् दुर्लभ इति इष्टवत्त्वमत्र कथमिति
शङ्क्यम् , 'विन्मतोः' इति लुग्विधानेन स्रग्विणशब्दादिष्टवत्त्वसिद्धेरिति भावः ।
उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धादिति । 'णाविष्ठव'दित्यनेनातिदेशेन ।
विभो लुक् : सत्त्वादङ्गुत्तरपरिभाषया न वृद्धिरिति कैयटः । श्रीमतीमिति । श्रीमतीश-
ब्दाणिचि 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशेन 'भस्यादे' इति पुवत्त्वे 'विन्मतोः' इति मतो
शुक्तिं रेफादिकारस्य वृद्धयावादेशयोः 'आयि' इत्यस्मात् लडादीति भावः । अशिश्र-

टिलोपो न । तदपवादस्य लुक् प्रसूतत्वात् । स्थूलं स्थवयति । दूरं दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति । दूरमतति अयते वा दूरात्, दूरान्तं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति कनयति । 'युवाल्पयोः—' (सू २०१९) इति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यो न, उमसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फुरं स्फापयति । उरुं वरयति । वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । वृद्धं वर्षयति ।

यदिति । यावच्च आदेशो नेति वृद्धयायादेशयोः प्रागेव श्रीशब्दस्य द्विष्टे उत्तरखण्डे वृद्धयायादेशयोः कृतयोः पञ्चादस्व इति माधवः । मनुपो लुकि अकारस्यापि लोपसत्त्वेन आलोपित्वान्नोपपञ्चादस्वः इत्यन्ये । पयस्विनीमिति । णिचि इष्टवत्त्वाद्धिन्मतोरिति मनुपो लुगिति भावः । पयस्यतीत्यत्र इष्टवत्त्वात् टिलोपमाशङ्क्य आह—इह टिलोपो नेति । कुत इत्यत आह—तदपवादस्येति । न च टिलोपं बाधित्वा मनुपो लुकि कृते पयसष्टेर्लोपः कृतो न स्यादिति बाध्यम्, 'सत्यपि सम्भवे बाधन'मिति न्यायेन पयसष्टिलोपस्यापि मनुपो लुका बाधात् । स्थवयतीति । स्थूलशब्दात् णिचि इष्टवत्त्वात् स्थूलदूरेति स्थूलशब्दस्य यथादेशोपे ऊकारस्य गुणे अवदेशे स्थवि इत्यस्माच्छादोति भावः । गुणे ओकारस्याऽपि ञ्जितीति वृद्धिस्तु न शङ्क्या, अङ्गकार्यं कृते पुनरङ्गकार्यस्याऽप्रवृत्तेः । दवयतीति । पूर्ववद्यणादिलोपो गुणश्च । कथं तर्हि । 'स्थूलदूरे'ति यथादिलोपस्य टिलोपाऽपवादत्वादिनि भावः । दूरमतनीति । 'अतस्मात्स्यगमने' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् दूरादिति रूपम् । अथ गतावित्यस्मात् क्तिप् 'लोपो ऽयोः' इति यलोपे 'इस्वस्य पिति' इति तुकि दूरादित्येव रूपम् । तस्मात्तौ टिलोपे दूरि इति ण्यन्तात् शतप्रत्यये वापि इकारस्य गुणे अवदेशे दूरयच्छब्दस्य दूरयतीति सप्तम्यन्तमिति भावः । तदाह—दूरान्तं कुर्वतीत्यर्थ इति । 'कुर्वतीति' सप्तम्यन्तम् । यवयतीति । युवन्शब्दात् यौ स्थूलदूरेति वनो यथादेशोः । पूर्वस्य ङकारस्य गुणे अवदेशः । यत्रि इत्यस्मात्लङादि । कनयतीति । युवन्शब्दस्य कनादेशात्थे रूपम् । तदाह—युवाल्पयोरिति । नेदयतीति । अन्तिकशब्दस्य यो नेदादेशः । अन्तिकशब्दयोर्नेदमात्रावित्युक्तेः । साधयतीति । बाढशब्दस्य यौ साधादेशः । इहेति । प्रशस्ययतीत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रा' 'ज्य च' इति श्रज्यो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—उपसर्गस्येति । तत्पृथक्करणे सति विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावाच्छदेशाविति भावः । वृद्धं ज्यापयतीति । 'वृद्धस्य चे'ति वृद्धशब्दस्य । ज्यादेशे वृद्धो पुगिति भावः । 'प्रियस्थिर' इति सूत्रक्रमेणोदाहरति—प्रियं प्रापयतीति । प्रियशब्दस्य प्रादेशे वृद्धिः पुक् । स्थापयतीति । स्थिरशब्दस्य स्थादेशे वृद्धिपुक् । वरयति वारयतीति । उरुशब्दस्य वर । संज्ञापूर्वकविधेरन्तित्वादुपधावृद्धिविकल्प इति माधवः । बंहयतीति । बहुलस्य बंहादेशः । गरयतीति । गुरोः गर । वृद्धं वर्षयतीति ।

तृप्त्रं प्रापयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ॥ १६ ॥

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७। एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्या-
त्स्वाथ । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः, धा-
तवः प्रातिपदिकानि च । १ कण्डून् गात्रविधर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । २ मन्तु
आराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते । ३ वल्गु
पूजामाधुर्ययोः, वल्गूयति । ४ असु उतापे, असु असून् इत्येके । अस्यति ।
असूयति-असूयते । ५ लेट् ६ लोट् धौत्ये पूर्वभावे, स्वप्ने च दीप्तावित्येके ।
लेट्यति-लेटिता । लोट्यति-लोटिता । ७ लेला दीप्तौ । ८ इरस्, ९ इरज्,
१० इरञ्, ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (सू ३५४) इति
दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते । ११ उषस् प्रभातीभावे । १२ वेद धौत्ये, स्वप्ने च ।
१३ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति । १४ कुपुभ क्षेपे । कुपुभ्यति । १५ मगध परि-
वेष्टने । नीचदास्ये इत्यन्ये । १६ तन्तस् १७ पम्पस् दुःखे । १८ सुख १९ दुःख
तत्किंयायाम् । सुखयति । दुःखयति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । २० सपर
पूजायाम् । २१ अरर आराकर्मणि । २२ भिषज् चिकित्सायाम् । २३ भिणज्
उपसेवायाम् । २४ इषुध शरधारणे । २५ चरण २६ वरण गतौ । २७ चुरण
चौर्ये । २८ तुरण त्वरायाम् । २९ भुरण धारणोपयोगयोः । २० गद्रद वाक्-

वृद्धस्य वर्षादेशः 'वृद्धस्य चे'ति उपादेशेन विकल्पने । त्रयतीति । तृप्त्रस्य त्रप आ-
देशः । अदुपधः । संज्ञापूर्वकःवान्न वृद्धिः । गरयतीत्यादिवत् । प्रापयतीति कचि-
त्पाठः । द्राघयतीति । दीर्घस्य द्राघादेशः । वृन्दयतीति । वृन्दारकस्य वृन्दादेशः ।

इति श्रीशङ्खदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकोमुदोव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया निरूप्यते । कण्ड्वादिभ्यो यक् । धातुभ्य इति । 'धातोरेका-
चः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति । वाग्रहणं तु निवृत्तमिति भावः । अन्यथा
कण्ड्वतीत्याद्यपि स्यादिति भावः । द्विधा हीनि । एषश्च भाष्ये स्पष्टम् । तेन कण्डू-
रित्याद्यविपृक्षतरूपविद्धिः । लेटितेति । 'यस्य हल' इति यञोरः । मेधा आशुग्रहणे
इति । आशुग्रहणं त्वरया बोधः । 'सुग्रहणे' इति पाठान्तरम् । सुखयति । यकिं जती
लोपः । प्रातिपदिकेभ्यो यकिं तु आर्धधातुकराभावावस्थापो न स्यादिति बोध्यम् ।
चौरादिकयोस्तु सुखयति दुःखयतीत्युक्तम् । अरर आराकर्मणि आरा प्रतीक्षः तरक-

स्खलने । ३१ एला ३२ केला ३३ खेला विलासे । ३४ इला इत्यन्ये । ३५ लेखाः स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । ३६ लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । ३७ लाट् जीवने । ३८ हणीङ् रोषणे लजायां च । ३९ महीङ् पूजयाम् । महीयते । पूजां लभते इत्यर्थः । ४० रेखा श्लाघासादनयोः । ४१ ब्रवस् परिताप-परिचरणयोः । ४२ तिरस् अन्तर्धौ । ४३ अगद् नोरोगत्वे । ४४ उरस् बलार्थः । उरस्यति बलवान्भवतीत्यर्थः । ४५ तरण गतौ । ४६ पयस् प्रसृतौ । ४७ सम्भू-यस् प्रभूतभावे । ४८ अम्बर ४९ संवर संवरणे । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्ते कण्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

कण्डूयतेः सन् । 'सन्यडोः' (सू २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्' (वा ३४०४) । कण्डूयियिषति । क्यजन्ता-त्सन् । 'यथेष्टं नामधातुषु' (वा ३४०६) । आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्व-मित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति-पुतित्रीयिषति-पुत्रीयिषति । अ-शिश्वीयिषति-अश्वीयिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रीयिषति इन्द्रीयिष-

रणकं कर्म आराकर्म । भिषज् चिकित्सायाम् । जान्तोऽयम् । भिषज्यति । लेखा स्खलने चेति । लेखायति । लेख्यतीति । अदन्ताद्यकि अतो लोपः । आकृतिगणोऽयमिति । कण्ड्वादिस्त्वर्थः । तेन दुवस सन्दीपने इत्यादिसंग्रहः । 'समिधा अग्निं दुवश्यते' ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां कण्ड्वादितः समाप्ताः ।

अथ प्रत्ययमालायां वक्ष्यन्नाह-कण्डूयतेः सन्निति । 'धातोः कर्मणः' इत्यनेनेति भावः । प्रथमस्यैकाचः इति । 'अजादेद्वितीयस्य' इति द्वितीयैकाचो द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति । 'एकाचो द्वित्वा'मिति शेषः । 'कण्ड्वादे'रित्यन्तरं 'यगन्तस्ये'ति शेषः, केवलकण्ड्वादिषु तृतीयैकाचोऽभावात् । कण्डूयियिषतीति । कण्डूयेति यगन्तात् सन्ति इति अतो लोपः । इस् इति तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । असु उपतापे, कण्ड्वादिः । असुयिषति । अजादेस्तृतीयस्य एकाचो द्वित्वम् । क्यजन्तात्सन्निति । उदाह्रियते इति शेषः । यथेष्टं नामधातुषु । इत्यपि वातिकम् । नाम प्रातिपदिकं तद्वद्विधातुष्वित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्येति । अजादेस्त्वित्यनुवृत्त्या आदिभूतादचः परेषामेकाचां यथे-ष्टमित्यर्थेकाभादिति भावः । नदराणामिति । तेषां मध्ये, आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः । इन्द्रीयतेः सन्निति । इन्द्रशब्दात् क्यजन्तात्सन्नित्यर्थः । द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नका-

षति । चिचन्द्रीयिषति चन्द्रिदीयिषति—चन्द्रीयिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्ष्णं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति । प्रापयिषति । प्रापयिषति । उरुं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । परं तु नास्ति । 'यङ्सनप्यन्तात्सन्' । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नताण्णिच् । बोभूययिषयतीत्यादि । इति तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

रस्य आदिभूतादृचः परस्वाच्च द्वित्वम् । दकारस्य तु आदिभूतादृचः परस्वाऽभावाच्च द्वित्वनिषेध इति भावः । चिचन्द्रीयिषतीति । चन्द्रीयतेः सनि प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । चन्द्रिदीयिषतीति । द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । 'न न्दाः' इति नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः । आदिभूतादृचः परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसम्मतम् । अत्र नकारस्यापि द्वित्वमित्येव युक्तम् । चन्द्रीयिषतीति । तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । प्रियमिति । प्रियमाख्यातुमिच्छतीत्यर्थं 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ण्यन्तात्सनि इटि ण्याविष्टवस्वात् प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर' इति प्रादेशे वृद्धौ पुकि ण्यिचो गुणाऽयादेशयोः सत्वे प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । प्रियमाचक्ष्णं प्रेरयितुमिच्छतीत्यर्थं तु प्रापि इति ण्यन्तादुक्ताद्धेतुमण्यो तदन्तात् सनि इटि द्वितीयं निचमाभित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणायादेशयोः प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्वाद्यानां त्रयाण्यामेकाचमेकैकस्य द्वित्वे पिप्रापयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । उरुमिति । उरुमाख्यातुमाचक्ष्णं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थं उरुशब्दादाचष्टे इत्यर्थं निचि 'प्रियस्थिर' इति वारादेशे उपचावृद्धौ वारि इति ण्यन्तात्सनि इटि निचो गुणायादेशयोः सत्वे वारयिषेति सन्नन्तम् । माधवमते वृद्धयङ्गीकारात् वारि इत्यस्मात् हेतुमण्यन्तात् सनि इटि प्रथमलोपे सत्वे वारयिषेत्येव रूपम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्पेकैकस्य एकाचो द्वित्वे विवारयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । बाढं सिसाधयिषतीति । बाढमाख्यातुमाचक्ष्णं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थं निजादि पूर्ववत् । अन्तिकबाढयोरिति साचादेशः । तत्र सकारस्यादेशावाऽभावाच्च सत्वम् । तदाह—परं तु नास्तीति । बोभूयिषयिषतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—यजिति । 'भूधातो' रिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । सजिति । इटि अतो लोपे सत्वे बोभूयिषेति स्थितम् । ण्यन्तात् सजिति । बोभूयिषेत्यस्मात् हेतुमण्यिचि अतो लोपे बोभूयिषि इति स्थितम् । तस्मात् सनि इटि निचो गुणाऽयादेशयोः सत्वे बोभूयिषयिषेति स्थितम् । ततो कटस्तिपि ऋपि पररूपे बोभूयिषयिषतीति रूपम् । 'अनभ्यासस्ये'त्युक्तेन पुनर्द्वित्वम् । अथ बोभूययिषयतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—यजिति । 'भूधातो' रिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । णिजिति । बोभूयेत्यस्माद्धेतुमण्यो अतो लोपे बोभूयि इति स्थितम् । सन्नन्ताण्यजिति । बोभूयि इत्यस्मात्सनि इटि ण्यिचो गुणाऽयादेशयोः सत्वे बोभूययिषेति स्थितम् । तस्माद्धेतुमण्यिचि अतो लोपे बोभूययिषि इत्यस्माद्धटस्तिपि ऋपि गु-

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ॥ १८ ॥

‘अनुदात्तञ्चि आत्मनेपदम्’ (सू. २१५७) । आस्ते । शेते । २६७६ भाव-
कर्मणोः १ । ३ । १३ ॥ बभूवे । अनुबभूवे । २६८० कर्तरि कर्मव्यतिहारे
१ । ३ । १४ ॥ क्रियाविनिमये शोत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य
योग्यं लवनमन्यः करोतीत्यर्थः । ‘शनसोरल्लोपः’ (सू. २४६९) । व्यतिस्ते ।
व्यतिषाते । व्यतिषते । ‘तासस्त्योः—’ (सू. २१६९) इति सलोपः । व्यतिसै ।
‘धि च’ (सू. २२४९) । व्यतिष्वे । ‘ह एति’ (सू. २२५०) । व्यतिहे । व्य-
त्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिभाते ।
व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिबभे । २६८१ न गतिहिंसार्थेभ्यः १ । ३ । १५ ॥
व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । ‘प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्गव्यानम्’ (वा. ८९८) ।

आऽयादेशयोः बोभूयधिषयतीति रूपं सिद्धम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमास्वाम्या प्रत्ययमाला समाप्ता ।

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया निरूप्यते । आत्मनेपदपरस्मैपदद्वयस्थापकानि सूत्राणि
प्रथमस्य तृतीयपादे पठितानि । तानि क्रमेण व्याख्यास्यन् व्याख्यातमपि सूत्रं पुनः
स्मारयति—अनुदात्तञ्चि इति । ‘आत्मनेपद’मित्येतत् ‘शेषाकर्तरि परस्मैपदम्’ इत्यतः
प्रागनुवर्तते । भावकर्मणोः भावः भावना क्रियेति पर्यायाः । कर्मशब्दः कर्मकारके वर्तते ।
भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः । भावे उदाहरति—बभूवे इति । वृत्ता भ-
वनक्रियेत्यर्थः । कर्मण्युदाहरति—अनुबभूवे इति । ‘आनन्द’ इति शेषः । आनन्दकर्मिका
वृत्ता अनुभवक्रियेत्यर्थः । कर्तरि कर्म । कर्मव्यतिहारशब्दं विष्णुवशाह—क्रियाविनिमये
शोत्ये इति । एवं च कर्मशब्दः क्रियापरः व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्तं भवति ।
अन्यस्येति । शृङ्गाद्वियोग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्म-
व्यतिहार इति कैयटः । सम्प्रहरन्ते राजानः । कर्तृग्रहणं भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृ-
त्त्यर्थम् । अन्यथा व्यतिलुनीत इत्यत्र न स्यात् । वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रारम्भादेव सिद्धे
कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । व्यति असू ते इति स्थिते आह—शनसोरिति ।
व्यतिस्ते इति । तपसे अयोग्यः शुद्धस्तपस्वी भवतीत्यर्थः । इह ‘उपसर्गप्रादुभ्याम्’
इति न च यत्परकत्वाभावादिति भावः । व्यतिषाते इति । इह अचपरकत्वादुपसर्ग-
प्रादुभ्यामिति च । व्यति स् से इति स्थिते आह—तासस्त्योरिति । ‘उपसर्गप्रादु-
भ्याम्’ इति नेह षत्वम्, अस्त्यवयवस्य सकारस्य लुप्तत्वात् । व्यतिषाथे । व्यति
स् ष्वे इति स्थिते आह—धि चेति । सलोप इति शेषः । व्यतिसू प इति स्थिते आह—
ह पतीति । सकारस्य हकार इति भावः । व्यत्यसै इति । लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । व्य-
त्यास्तेति । क्वि रूपम् । व्यतिषीतेति । लिङ्गि रूपम् । व्यतिराते इति । क्वटि प्रथमपुरुषै-

इसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रति-
षेधः' (वा ८९९) । सम्प्रहरन्ते राजानः । २६८२ इतरेतरान्योऽन्योपपदाश्च
१।३।१६ ॥ 'परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ६००) । इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य
परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति । २६८३ नेविशः १।३।१७ ॥ निविशते । २६८४
परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८ ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्री-
णीते । अवक्रीणीते । २६८५ विपराभ्यां जेः १।३।१९ ॥ विजयते । पराज-
यते । २६८६ आङो दोऽनास्यविहरणे १।३।२० ॥ आङ्पूर्वादृदातेमुखविक-
सनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्य—इति किम् ।
मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो
विपादिका । नदी कुलं व्याददाति । 'पराङ्कर्मकात्र निषेधः' (वा ६०३) । व्या-
ददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । २६८७ क्रोडोऽनुसंपरिभ्यश्च १।३।२१ ॥
चादाङ् । अनुक्रीडते । सङ्क्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनी-

कद्विबहुवचनेषु समानमेव रूपम् । व्यतिभात इति । भावातोः रूपम् । व्यतिबभे इति ।
छिदि रूपम् । न गतिर्द्विसार्थेभ्यः । कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं नेत्यर्थः । इसादिगणस्य
अदर्शनादाह—इसप्रकारा इति । उपसर्गमनपेक्ष्य ये गतिर्द्विसयोर्वर्तन्ते तेषामेव ग्रहण-
लाभाय अर्थग्रहणम् । हजवानुस्तु उपसर्गबलाद्विसायां वर्तते इति न तस्य प्रतिषेध
इत्याह—इतरेरप्रतिषेध इति । अर्थग्रहणस्यमिदं वार्तिकम् । इतरेतर । 'नात्मनेपद'-
मिति शेषः । नेविशः । निपूर्वाद्विशः आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः । नेति निवृत्तम् ।
यद्यपि न्यविशतेत्यत्र न विशिनः परः, अटा व्यवधानात् अटो विकरणात्ताङ्गभक्त-
त्वेन विशवास्वव्यवस्थाऽभावात् । तथापि 'अङ् व्यवाये उपसंख्यानम्' इति वार्तिका-
द्भवतीति 'शदेः शितः' इत्यत्र भाष्ये रश्टम् । परिव्यवेभ्यः । परि वि अव एभ्यः
परस्मात् क्रोञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । निस्वादात्मनेपदसिद्धेः किमर्थमिदमि-
त्यत आह—प्रकर्त्रभिप्रायार्थमिति । विपराभ्यां जेः । वि परा आभ्यां परस्मात्
जिधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । विजयते इति । उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । पराजयते
इति । निङ्कृष्टो भवतीत्यर्थः । आङो दो । आस्यविहरणं मुखविकसनम् । दा
इत्यस्य दः इति पञ्चमी । तदाह—इदातेमुखविकसनादन्यत्रेति । विद्यामादत्ते इति । गु-
ह्यातीत्यर्थः । दावो निस्वेऽप्यकत्रभिप्रायार्थमिदम् । अविवक्षितमिति । 'अविहरणे'
इत्येतावदेव विवक्षितमित्यर्थः । विपादिकां व्याददातीति । चारौषवादिना विदारयतो-
त्यर्थः । अत्र आस्यविहरणाऽभावेऽपि विकसनसखात्मात्मनेपदमिति भावः । नदी
कुलं व्याददातीति । भिनत्तीत्यर्थः । अत्रापि विकसनसखादास्यविहरणाऽभावेऽपि ना-
त्मनेपदम् । पराङ्कर्मकात्र निषेध इति । वार्तिकम् । पतङ्गस्येति । पङ्क्तियो मुखं भक्षणाय

वाक् । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । 'तृती-
यार्थे' (सू ५४६) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'समोऽकृजने' (वा ९०४) ।
सङ्क्रीडते । कृजने तु सङ्क्रीडति चक्रम् । 'आगमेः क्षमायाम्' (वा ६०५) । ष्य-
न्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । 'शिक्षेजिज्ञासायाम्'
(वा ९०६) धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । 'आ-
शिषि नाथः' (वा ९१०) आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो
नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं 'नाथसे किमु पति न भूभृताम्'
इति । 'नाथसे' इति पाठ्यम् । 'हरतेर्गतताच्छील्ये' (वा ६०८) । गतं प्रकारः ।
पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितृमातृष्व गतं प्रकारं सततं परिशीलय-
न्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति । 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति
वाच्यम्' (वा ६०७) । हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे

विकासयन्तीत्यर्थः । काढाऽनु । चादाह इति । तत्राच्च अनु सम् परि आङ् पृथ्वा पर-
स्मात् क्रीडधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । 'अनोः कर्मप्रवचनीयाच्च' इति वार्तिकम् । तदिदं
न्यायसिद्धमित्याह—उपसर्गेण समेति । 'समोऽकृजने' इति वार्तिकम् । समः परस्मात्
अकृजने विद्यमानात् क्रीडेरात्मनेपदमित्यर्थः । कृजने तु संक्रीडति चक्रमिति । कृजतीत्य-
र्थः । आगमेः क्षमायामिति । 'आत्मनेपद'मिति शेषः । वार्तिकमिदम् । ष्यन्तस्येदं ग्रहण-
मिति । भाष्ये ष्यन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः । आगमयस्व तावदिति । कश्चित्कालं स-
हस्वेत्यर्थः । आकुपसंगवशात् गमधातुः क्षमायां वर्तते । 'हृन्मयथाश्च' इति चुरादिग-
णसूत्रेण स्वार्थे णिच् । चुरादेराकृतिगणत्वाद्वा । मा त्वरिष्ठा इति । फलितार्थकथनम् ।
'शिक्षेजिज्ञासायाम्' । इत्यपि वार्तिकम् । धनुषि शिक्षते इति । वैषयिके आधारे सप्तमी ।
वाकिः सञ्चन्तः । 'सनि मीमा' इति इस् । अभ्यासलोपश्च । तदाह—धनुर्विषये इत्यादि ।
'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्व तु नेह ग्रहणम्, अनुदात्तेखादेव सिद्धेरिति भावः । कथ-
मिति । भूभृतां पतिं किमु न नाथसे न याचसे इत्यर्थः । आशिषः अप्रतीतेः कथमात्म-
नेपदमित्यर्थः । नाथसे इति पाठ्यमिति । तवर्गचतुर्थान्तोऽयम् । 'आशिषि नाथः' इति
निबन्धस्तु तवर्गद्वितीयान्तस्यैवेति भावः । 'हरतेर्गतताच्छील्ये' इति वार्तिकम् । आ-
त्मनेपदमिति शेषः । गतं प्रकार इति । वृत्तमित्यर्थः । ताच्छील्यं स्वभावानुसरणम् ।
गतिताच्छील्यमिति यावत् । गतेति पाठे भाषे कः । पैतृकमश्वा इति । पैतृकं वृत्तम्
अश्वाः स्वभावाद्नुसरन्तीत्यर्थः । मातृकं गाव इति । अनुहरन्ते इत्यनुचक्ष्यते । मातुर-
नुहरतीति । अनुकरोतीत्यर्थः । अत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं, न तु गतिताच्छील्यमिति
भावः । किरतेरिति । वार्तिकम् । हर्षः प्रसादः, जीविका जीवनीपायभक्षणम्, कुलाय-
करणं आश्रयसम्पत्तिः, एषु कृधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु कृधातोर्विधेयार्थकस्य
कथमेषु वृत्तिरित्यत आह—हर्षादयो विषया इति । आश्रयत्वाऽभावेऽपि पदाम्बरसम्-

फले । २६८८ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिधालेखने ६।१।१४२॥ अपात्किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि हर्षादिष्वेव' वक्तव्यः (वा ३७०६) । अपस्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिषु इति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तच्छुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तच्छ प्राप्तस्तथापि सुड-भावे नेष्यते इत्याहुः । गजोपकिरति । 'आङ्निनुप्रच्छयोः । (वा ६०६) । आ-नुते । आपृच्छते । 'शप उपात्मने' (वा ९११) । आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृ-गेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते । २६८९ समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२॥ संतिष्ठते । 'स्थाध्वोरिच्च' (सू २३८६) । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अनुतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । 'आढः प्रतिशायामुपसंख्यानम्' (वा ६१२) । शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन

मिथ्याहारगम्या इत्यर्थः । तत्रेति । तेषु हर्षादिष्वित्यर्थः । कारणमिति । तथाच हर्षम्-लक्षत्वं विक्षेपस्य लभ्यते इति भावः । इतरे इति । जीविकाकुलायकरणे विक्षेपस्य सा-ध्ये इति लभ्यते । हर्षादीनामेवंविधविषयत्वे सत्येवात्मनेपदमिति फलितम्, भाष्ये सद्यैवोदाहृतत्वादिति भावः । अपाच्चतुष्पात् । 'सुट्कात्पूर्व' इत्यधिकृतम् । 'किरतो लयने' इत्यतः किरतावित्यनुवर्तते । तदाह—प्रपात् किरतेः सुट् स्यादिति । चतुष्पात्सु शकुनिषु च गम्येष्ट्वित्यपि ज्ञेयम् । आलेखनं खननम् । सुडपि हर्षादिष्वेवेति वार्ति-कम् । अपस्किरते वृषो हृष्ट इति । हर्षाद्भूमिं लिखन् भूत्यादि विक्षिपतीत्यर्थः । कुक्कु-टं भक्षार्थीति । 'अपस्किरते' इत्यनुषज्यते । श्वा आश्रयार्थीति । 'अपस्किरते' इत्यनुष-ज्यते । अपकिरति कुसुममिति । 'वृषादिरिति शेषः । द्वियमाणो वृषादिः पादैः कुसु-ममवकिरतीत्यर्थः । अत्र हर्षाद्यभावाच्चात्मनेपदम् । नापि सु । तदाह—एह तच्छुटौ नेति । ननु 'अपस्किरते वृषो हृष्ट' इत्याद्युदाहरणत्रये यदि हर्षजीविकाकुलायकरणान्येव विवक्षितानि नस्वालेखनमपि तदा तडैव स्यात् नु सुट् इत्यत आह—हर्षादिमात्रे-त्यादि । आलेखनाऽभावेपीत्यर्थः । नेष्यते इति । 'किरतेहर्षंजीविके'त्यात्मनेपदविधौ ससुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणादिति भावः । भाष्यस्थान्युदाहरणान्वालेखनविष-याण्येव भविष्यन्तीत्यस्वरसं सूचयति—प्रादुरिति । गजोऽपकिरतीति । स्वभावाख्याना-मत्रेति भावः । 'आङ् निप्रच्छयोः' इतिवार्तिकम् । भानुने इति । शृगाल इति भाष्यम् । शृगालः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थं इति कैयटः । ननु 'शप आक्रोशे' इत्यस्य स्वरितेश्वादेव सिद्धे 'शप उपात्मने' इत्यात्मनेपदविधित्वर्थं इत्यत आह—आक्रो-शार्थादिति । 'शप आक्रोशे' इति स्वरितेतः कर्तृगामिन्येव फले आत्मनेपदं प्राप्तम् । अकर्तृगेऽपि फले, शपथात्मकनिष्ठाविशेषे विद्यमानात् तस्मात् शपधातोरात्मनेप-दार्थमिदमित्यर्थः । कृष्णाय शपते इति । 'श्लाघहृत्कुल्याशपाश्' इति सम्प्रदानत्वा-च्चतुर्थी । समवप्रविभ्यः स्थः । स्थः इति पञ्चमी । सम अथ प्र वि पृथ्वः परस्मात्

प्रतिजानीते इत्यर्थः । २६१० प्रकाशिनस्थेयाख्ययोश्च १।३।२३। गोपी
कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' कर्णा-
दीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । २६११ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि १।३।२४॥ मुक्तावुत्ति-
ष्ठते । अनूर्ध्व—इति किम् । पीठावुत्तिष्ठति । 'ईहायामेव' (वा ६१३) नेह ।
ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । २६१२ उपान्मन्त्रकरणे १।३।२५॥ आग्नेय्या आग्नीध्र-
मुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । 'उपाद्देवपूजासंगति-
करणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' (वा ९१४) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि
'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देव-
तांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मि-
श्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः सुध्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति वक्त-

स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । सन्तिष्ठते इति । समाप्तं भवतीत्यर्थः । प्रकाशन । प्रकाशनं
स्वामिप्रायाविष्करणम् । स्थेयः विषादपदनिर्णेत । तिष्ठति विश्रायति । विषादपद-
निर्णयोऽस्मिन्नित्यर्थं बाहुल्यके अधिकरणे 'अचो यत्' इति यति ईत्वे स्थेयशब्द-
व्युत्पत्तेः । 'स्थेयो विषादस्थानस्य निर्योतरि पुरोहिते' इति मेदिनि । इह तु
विषादपदनिर्णेतृत्वेनाध्यवसायो विवक्षितः । आख्या अभिधानम् । प्रकाशनाख्यायै
स्थेयाख्यायां च वक्तमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रकाशने उदाहरति—गोपी
कृष्णाय तिष्ठते इति । 'श्लाघहनुर्ह्वाशपायाम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्थेये
उदाहरति—संशयेति । कर्णादिष्विति विषयसप्तमी । फलितमाह—कर्णादीनि । उदो-
नूर्ध्वकर्मणि । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुक्ता क्रिया ऊर्ध्वकर्म । तन्निजमनूर्ध्वकर्म तद्बुक्तेः स्था-
धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठते इति । गुक्पशमनादिना यतते इत्य-
र्थः । पीठावुत्तिष्ठतीति । उत्पततीत्यर्थः । 'ईहायामेव' इति वार्तिकम् । ईहा कायप-
रिस्पन्दः । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यत इत्यर्थः । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रकरणकेऽ-
विद्यमानास्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति । आग्नेय्या
अर्चा आग्नीध्राख्यमण्डपविशेषमुपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः । स्थेतेरकर्मकत्वेऽपि उपेत्येतद-
पेक्ष्य सकर्मकत्वम् । केचित्तु मन्त्रकरणके समीपावस्थितिपूर्वकस्तत्त्वेऽविद्यमानात् स्था-
धातोरात्मनेपदमिति ध्यायन्ते । तत्र स्तवः गुणवत्त्वेन संकीर्तनमिति स्तुतशब्दाधि-
करणे प्रपञ्चितमस्माभिः । श्लोकैः राजानं स्तोतीत्यर्थं श्लोकैरुपतिष्ठते इत्यात्मनेपदं
न, मन्त्रकरणकत्वाऽभावात् । 'उपाद्देवपूजा' इति वार्तिकम् अमन्त्रकरणकत्वाधर्मम् ।
आदित्यमुपतिष्ठते इति । अभिमुखीभूयाऽवस्थितिपूर्वकस्तुत्यादिभिः पूजयतीत्यर्थः ।
कथं तर्हि । रथोर्ध्वतात्वाभावादिति भावः । समाधत्ते—देवतात्वारोपादिति । नृपस्येति ।
'वा विष्णुः पृथिवीपतिः' इत्यादिस्मरणादिति भावः । वा लिप्सायामिति । लिप्साहेतु-

व्यम्' (वा ९१९) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । 'लिप्सया उप-
गच्छतीत्यर्थः । २६६३ अकर्मकाच्च १।३।२६॥ उपातिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं
स्यात् । भोजनकाल उपतिष्ठते । सन्निहिता भवतीत्यर्थः । २६६४ उद्विभ्यां
तपः १।३।२७॥ अकर्मकात् इत्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः । 'स्वाङ्ग-
कर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ९१६) स्वमङ्गं स्वाङ्गं, न तु 'अद्रवम्' इति परि-
भाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति,
विलापयति, वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः । २६६५
आङो यमहनः १।३।२८॥ आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव ।
नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति
भारविः । 'प्राहध्वं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्व । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः ।
प्राप्येत्यर्धाहारो वा । ल्यप्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्वि-
षयम् । भेत्तुमित्यादितुमुजन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा । २६६६ आत्म-

काऽर्धवृत्तेः स्याधातोरात्मनेपदं वेत्यर्थः । अकर्मकाच्च । उपातिष्ठतेरिति । 'उपात्मन्प्रक-
रणे' इत्यतः 'समवप्रविभ्यः स्यः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । उद्विभ्यां तपः । 'अक-
र्मकादित्येवेति भाष्यम् । दीप्यते इति । दीप्तिमान् भवतीत्यर्थः । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति ।
'उद्विभ्यां तपः' इत्यनुवर्तते । चकारादकर्मकसमुच्चयः । स्वाङ्गशब्दोऽत्र यौगिक
इत्याह—स्वमङ्गमिति । सुवर्णमुत्तपतीति । अस्वाङ्गकर्मकत्वात्कर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेप-
दमिति भावः । स्वाङ्गशब्दोऽत्र न पारिभाषिकः । किन्तु यौगिक इत्यस्य प्रयोजन-
माह—चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपतीति । अत्र 'अद्रवं मूर्तिमदिषाद्विपरिभाषितस्वाङ्गकर्म-
कत्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मकत्वाभावाच्चात्मनेपदमिति भावः । आङो यमहनः । आङः
परस्मात् यमो हनश्चात्मनेपदमित्यर्थः । आयच्छते इति । रजुर्दूर्ध्वो भवतीत्यर्थः । दीर्घो
करोति पादमिति वा । आहत इति । 'स्वोदर'मिति शेषः । परस्य शिरः आहन्तीति
इतीयाऽङ्गकर्मकत्वाऽभावादकर्मकत्वाऽभावाच्च नात्मनेपदम् । कथं तर्ह्येति । इतीया-
ऽङ्गकर्मकत्वाऽभावादकर्मकत्वाऽभावाच्चात्मनेपदाऽसम्भवादिति भावः । प्राप्येति ।
विषमविलोचनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्न इति, रघूत्तमं प्राप्य माऽहध्वमिति च प्राप्ति-
क्रियां प्राप्येव विषमविलोचनस्य रघूत्तमस्य च कर्मतया हस्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदं
निर्वाहमिति भावः । यद्यपि हननक्रियां प्रत्यपि तयोरेव वस्तुतः कर्मार्थं तथापि तस्या-
ऽविवक्षितत्वात्कर्मकत्वमेव, 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविव-
क्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया । इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम् । ननु
प्राप्येत्यध्याहारे 'प्रासादात्प्रेक्षते' इत्यादिवत्पञ्चमी स्यादित्यत आह—ल्यप्लोपे इति ।
'वक्षःप्लोपे पञ्चमीत्येतत्तु यत्राऽर्थाध्याहारमाश्रित्य ल्यबन्तार्थावगतिः तद्विषयकम् ।
अत्र तु ल्यबन्तार्थाध्याहाराच्चाऽत्र पञ्चमीत्यर्थः । भेत्तुमित्यादौति । सुवर्णं स्वर्णकोपपञ्च-

नेषदेध्वन्यतरस्याम् २४।४४॥ हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु ।
 आवधिष्ट । आवधिषाताम् । २६६७ हनः सिच् १।२।१४॥ कित्स्यात् । अनुना-
 सिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत । २६६८ यमो गन्धने १।२।१५॥
 सिचिकित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने
 किम् । उदायस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः । २६६९ समो गम्यृच्छिभ्याम्
 १।३।२६॥ अकर्मकाभ्याम् इत्येव सङ्गच्छते । २७०० वा गमः १।२।१३॥
 गमः परौ भलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट । सङ्गसीष्ट । समगत ।
 समगस्त । सम्पृच्छते । सम्पृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्याम् किम् । ग्रामं सङ्गच्छति ।
 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसङ्गयानम्' (वा ९१८) । वेत्तेरेव ग्रहणम् । संविस्ते ।
 संविदाते । २७०१ वेत्तेर्विभाषा ७।१।७॥ वेत्तेः परस्य भादेशस्यार्धे रुडागमो
 वा स्यात् । संविद्रते । संविदते । सम्पृच्छते । संस्वरते । 'अतिश्रुदशिम्यश्चेति
 वक्तव्यम्' (वा ६२६) । अतीति द्वयोर्ग्रहणम् । अद्विधौ त्वयतैरेवेत्युक्तम् ।

अथा न प्रसक्तिरिति भावः । 'आजघ्ने विषम' इत्यत्र परिहारान्तरमाह—समीपमेत्येति वेति ।
 अथ्याहार इति शेषः । विषमविलोचनस्य समीपमेव स्वीयमेव वक्षः मङ्ग इव वीरा
 येशादास्फालबाचक्रे इत्यर्थः । तथाच स्वाङ्गकर्मकात्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः ।
 लुङि आहन् स् त इति स्थिते—हनः सिच् । कित्स्यादिति शेषपूरणम् । 'असंयोगा-
 लिङ् कित्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । इनधातोः परः सिच् कित्स्यादिति
 फलितम् । अनुनासिकलोपः इति । 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोप इत्यर्थः । उत् आ
 यम् स् त इति स्थिते—यमो गन्धने । सिचिकित्स्यादिति । शेषपूरणम् । सिचः किरवे
 मकारस्य 'अनुदात्तोपदेश' इति लोपः । समो गम्यृच्छिभ्याम् । 'आत्मनेपद' मिति शेषः ।
 अकर्मकाभ्यामित्येवेति । 'स्वाङ्गकर्मकाच्चे'ति तु निवृत्तमिति भावः । सङ्गच्छते इति ।
 सङ्गतं भवतीत्यर्थः । वा गमः । 'इको झञ्' इत्यतो झलिति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'
 इत्यतो लिङ्सिचाविति 'असंयोगाङ्घ्रि' इत्यतः क्दिति चानुवर्तते । तदाह—
 गमः परावित्यादि । समगतेति । लुङि रूपम् । सिचः कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इति
 मकारलोपे 'ह्स्वावङ्गात्' इति सिचो लुक् । सम्पृच्छते इति । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलय-
 मूर्तिभावेषु' इति तौदादिकस्य रूपम् । अत्र तौदादिकस्य ऋच्छतेरेव ग्रहणं, ननु
 आच्छादेनास्येति सूचयितुं लङन्तमप्युदाहरति—सम्पृच्छिष्यते इति । विदिप्रच्छिस्वरतीना-
 मिति । सम इत्यनुवर्तते । सम्पूर्वेभ्यो विदिप्रच्छिस्वरतिभ्यः आत्मनेपदमित्यर्थः ।
 वेत्तेरिति । लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थः, यथारुढानादिति भावः । वेत्तेर्विभाषा ।
 'श्रीऽन्तः' इत्यतः अ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं चत्वा विप-
 रित्यभ्यते । 'श्रीको रुडित्यतो रुडिति च । तदाह—वेत्तेः परस्येयादिना । अतिश्रु-
 दशिम्य इति । 'सम्पूर्वेभ्यस्ता' किति शेषः । द्वयोरिति । आवादिभ्यः, इत्यतैरेवेत्यर्थः । अङ-

मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषत इति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षत इति च भ्वादेशः । इत्यर्तेस्तु, मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त इति, समारत । समारेताम् । समारन्त इति च । संश्रुणुते । सम्प्रश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव 'रक्षांसीति पुरापि संश्रुणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः । प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा 'इति कथयद्भ्यः' इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत्? श्रुणु । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्गप्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दते इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धे-

विषी तिबति । सर्तिशास्त्र्यतिभ्यश्च' इत्यत्रेत्यर्थः । मा समृतेति । 'उष्ण' इति सिचः कित्वाच्च गुणः । 'इस्वाद्ङात्' इति सिचो लोपः । माङ्गयोगे मा समृतेत्यादि । माङ्गयोगाभावे तु समार्तेत्यादि इत्येव भोवादिकस्य कृष्णातोः रूपमित्यर्थः । माङ्गयोगादाहभावः । अथ माङ्गयोगाभावे आडागमे षडाहरति । समार्तेति । सम् आ श्रुत्त इति स्थिते 'उष्ण' इति कित्वाद्गुणनिषेधे 'आटश्च' इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वात् 'इस्वाद्ङा'दिति सिचो लोपे 'आटश्च' इति ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । नच सिज्जलोपस्याऽसिद्धत्वात् आटश्चेति वृद्धौ कृतायां इस्वाद्ङादिति सिज्जलोपस्याऽप्रवृत्त्या समार्तेत्येवोचितमिति वाच्यम्, 'सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति वचनेन पूर्वं सिज्जलोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धेः प्रवृत्तिसम्भवादित्यलम् । इयतेतिबति । श्लुविकरणश्च धातोरित्यर्थः । मा समरतेति । 'सर्तिशास्त्र्यति' इत्यङ्, तत्र इयतेर्ग्रहणादिति भावः । 'ऋहकोऽङि' इति गुणः । समारतेति । 'आटश्च' इति वृद्धिः । इति चेति इयतेः रूपमित्यन्वयः । तदेवमर्तिश्रुदृशिभ्यः इत्यत्र अर्तिप्रपञ्चमुक्त्वा श्रुवातोऽदाहरति—संश्रुणुते इति । इशेरुदाहरति—सम्प्रश्यते इति । अकर्मकादित्येवेति । 'समो गश्यञिञ्भ्याम्' इत्यत्र अकर्मकादित्यनुवृत्तेरभ्युपगतत्वेन तत्रोपसंख्ययातवार्तिकेऽस्मिन् तदनुवृत्तेर्युक्तत्वादिति भावः । अत एवेति । 'प्रामादिक इत्याहु'रित्यन्नान्वयः, सकर्मकत्वेनात्मनेपदासम्भवादिति भावः । अध्याहारो वेति । 'इति कथयद्भ्यः' इत्यध्याहारो वेत्यन्वयः । तथाच रक्षांसीति कथयद्भ्यः पुरा संश्रुणुमहे इत्यत्र कथन एव रक्षसामन्वितत्वात् श्रुवः अकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्वाचमिति भावः । धातोरिति । धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति, धात्वर्थेनोपसङ्गप्रहादिति, प्रसिद्धेरिति, अविवक्षातः इति चत्वारि वाक्यानि । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्राप्येति । 'कर्मण्य' इति तु द्वितीयादिषु वाक्येष्वप्येति । वहति भारमिति । प्रापयतीत्यर्थः । अत्र सकर्मकत्वमिति भावः । अस्याऽर्थान्तरे कश्चिदकर्मकत्वमुदाहरति—नदी वहतीति । स्यन्दते इति । प्रव्रजतीत्यर्थः । धात्वर्थोपसङ्गप्रहे षडाहरति—जीवतीति । नृत्यतीति । जीवेः प्राणधारणमर्थः । नृतेस्त्वङ्गविशेषः । उभयत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तभावान्न सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मनः' इति,

यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा—‘हितात्र यः संश्रृणुते स किंप्रभुः’ ।
 ‘उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वाच्यम्’ (वा ६२०) । अकर्मकात् इति निवृत्तम् । बन्धं
 निरस्यति—निरस्यते । समूहति । समूहते । २७०२ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः
 ७।४।२३॥ यादौ किञ्चति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य । २७०३ निसमुप-
 विभ्यो ह्रः १।३।३०॥ निह्वयते । २७०४ स्पर्धायामाङ् १।३।३१॥ कृष्ण-
 धाणूरमाह्वयते । स्पर्धायाम् किम् । पुत्रमाह्वयति । २७०५ गन्धनावक्षेपणसेवन-
 साहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः १।३।३२॥ गन्धनं हिंसा ।
 उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्विसंव । अवक्षेपणं,
 भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते ।
 परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते ।

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । मेघो वर्षतीति । वर्षणकर्मणो जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम् ।
 हितात्र य इति । हितापुरुषात् यः न संश्रृणुते स्वहितं न मन्यते स किंप्रभुः, कृतिसत्
 इत्यर्थः । अत्र स्वहितस्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया अकर्मकत्वमिति भावः ।
 एवं चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां सतोऽपि कर्मणः अविवक्षया अकर्मकत्वं
 सिद्धमिति बोध्यम् । अकर्मकत्वनिर्णयोऽयं ‘कः कर्मणि’ इत्यादौ उपयुज्यते । उपस-
 र्गादस्यत्यूहोर्वेति । ‘आत्मनेपद’मिति शेषः । निवृत्तमिति । सोपसर्गादोरस्यत्यूहोः सकर्म-
 कत्वनियमादिति भावः । उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । ‘यादौ किञ्चति’ इति शेषपूरणम् ।
 ‘अथक् यि किञ्चति’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ब्रह्म समुह्यादिति । ऊह वितर्कं, सम्य-
 ग्विचारयेदित्यर्थः । अत्र आशीर्लिङि यासुटः किरवेन ऊकारस्य ह्रस्वः । अग्निं समु-
 ह्येति । परितः संश्रुयेत्यर्थः । कृत्वादेशस्य ल्यपः किरवमिति भावः । निसमुपवि । ह्रैजः
 कृताश्वस्य ह्रः इति पञ्चम्यन्तम् । निह्वयते इति । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते । अक-
 र्त्रमिप्रार्थमिदम् । स्पर्धायामाङ् । आङ्पूर्वकात् स्पर्धाविषयकात् ह्रैजः आत्मने-
 पदमित्यर्थः । कृष्णधाणूरमाह्वयते इति । स्पर्धार्थमाकारयतीत्यर्थः । गन्धनावक्षेपण ।
 ‘आत्मनेपदम् । अकर्त्रमिप्रार्थेऽपी’ति शेषः । गन्धनं हिंसेति । गन्धं अर्द्धे । अर्द्धं हिंसा-
 यामित्युक्तेरिति भावः । सूचयतीति । परदोषमाविष्करोतीत्यर्थः । नन्वेवं सति कथ-
 मस्य गन्धने वृत्तिः ? हिंसायाः असत्त्वादित्यत आह—सूचनं इति । श्येनो वर्तिका-
 मिति । वर्तिका शकुनिविशेषः । साहसिक्ये उदाहरति—परदारान् प्रकुरुते इति । साह-
 सप्रवृत्तिविषयीकरोतीत्यर्थः । सहसा वर्तते साहसिकः । ‘ओजस्सहोष्मभसा वर्तते’
 इति ठक् । तस्य कर्म असमीक्ष्यकरणं साहसिक्यम् । तदाह—तेषु सहसा प्रवर्तते इति ।
 फलितार्थकथनमिदम्, साहसप्रवृत्तिमात्रार्थकत्वे द्वितीयानुपपत्तेः । अतः साहसप्रवृ-
 त्तिविषयीकरायपर्यन्तानुधावनमिति बोध्यम् । प्रतिपत्ते उदाहरति—एधोदकस्योपस्कुरु-
 त्ते इति । एधश्चङ् अङ्गन्तः ‘अनोदैधोअप्रअधहिमअथाः’ इति सूत्रे निपातितः । एधश्च

गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुक्ते । एषु किम् । कर्तं करोति । २७०६ अथेः प्रसहने १।३।३३॥ प्रसहनं क्षमामिभवश्च । षड् मर्षणेऽभिभवे च इति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमते इत्यर्थः । अभिभवतीति वा । २७०७ वेः शब्दकर्मणः १।३।३४॥ स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः । २७०८ अकर्मकाच्च १।३।३५॥ वेः कृजः इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते । २७०९ सम्माननोत्सज्जनाच्चार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः १।३।३६॥ अत्रोत्सज्जनज्ञानविगणनव्ययाः नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि, शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसमाननं फलितम् । उत्सज्जने—दण्डमुज्जयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं कि-

उदकं चेति समाहारद्वन्द्वः । यद्वा एषश्शब्दः सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । एषश्च दकं चेति विग्रहः । दकशब्दः उदकवाचां 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति द्रव्यायुषः । 'काष्ठं दारिन्धनं त्वेष हृदमेधः समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रतियतो गुणायानमित्यभिप्रेत्य आह—गुणमाधने इति । काष्ठस्य शोषणादिगुणायानम् । दकस्य तु गन्धद्रव्यसम्पकजनितगन्धायानम् । अथेः प्रसहने । अथेः परस्मात् कृजः प्रसहनवृत्तेरात्मनेपदमित्यर्थः । वेः शब्दकर्मणः । शब्दः कर्मकारकं यस्य तस्मात् कृजो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्मकाच्च । वेः कृज इत्येवेति । तथाच अकर्मकात् विपूर्वात् कृज आत्मनेपदमित्यर्थः । 'विकुर्वते' इत्येतद्व्याचष्टे—विकारं लभन्ते इति । लभे विकारस्य कर्मत्वेऽपि धात्वर्थोपसं-प्रहादकर्मकत्वम् । संमाननोत्सजन । एषु गम्येषु यीज्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमिदम् । इतरे इति । संमाननाऽऽचार्यकरणप्रभृतयः इत्यर्थः । प्रयोगोपाधय इति । वाच्यत्वाऽभावेऽपि आर्थिकाः, सत्तामात्रेण शब्दप्रयोगे निमित्तभूता इत्यर्थः । आत्मनेपदोत्पत्त्या इति यावत् । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । संमानने उदाहरति—शास्त्रे नयते इति । अत्र यीज् प्रापणार्थकः । 'सिद्धान्त' मित्यध्याहार्यम् । सिद्धान्तं प्रत्यक्षिकरणत्वात् शास्त्रे इति सप्तमी । तदाह—शास्त्रस्यमिति । तेनेति । सिद्धान्तप्रापणेनेत्यर्थः । फलितमिति । अर्थादिति भावः । उत्सज्जने इति । 'उदाह्रियते' इति शेषः । उत्सज्जनमुख्येपः । उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । भातृत्वात्मनेकार्थत्वादिति भावः । आचार्यकरणे उदाहरति—माणवकमुपनयते इति । उपपूर्वो यीज् समीपप्रापणार्थकः । सामीप्यं च प्रत्यासत्त्या प्रापयित्रपेक्षमेव । तच्च माणवकीयमात्मसमीपप्रापणं वैधमेव विवक्षितम्, पूर्वोत्तराऽङ्गकलापाङ्गानसामर्थ्यात् । तदाह—विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीति । तत्राऽऽचार्यकरणस्याधिकस्वमुपाह्वयति—उपनयनपूर्वकेणेति । 'माणवकमुपनयति, तमच्चापसीते'त्यध्यापनार्थत्वंमुपनयनस्याक-

यते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्व-
समीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं
परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते, धर्मार्थं विनियुक्ते इत्यर्थः । २७१० कर्तृस्थे
चाशरीरे कर्मणि १।३।३७॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छ-
रीरावयवभिन्न एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते ।
अगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितजितः—' (सू
२१५८) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि 'वि-
गणय्य नयन्ति पौरुषम्' इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । २७११ वृत्ति-
सर्गतायनेषु क्रमः १।३।३८॥ वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रति-
हन्त्यते इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन्

गतम्, अध्यापनादाचार्यत्वं सम्पद्यते, 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥' इति स्मरणात् । तथा च आचार्यकरणमुप-
नयनसाध्यत्वादाधिक्यमिति भावः । ज्ञान इति । 'उदाह्रियते' इति शेषः । निश्चिनोती-
त्यर्थः इति । नयतिनिश्चयायार्थं इति भावः । भृतौ उदाहरति-कर्मकरानुपनयते इति । भृतिः-
चेतनं, तदर्थं कर्म करोतीति कर्मकरः । 'कर्मणि भृतौ' इति टप्रत्ययः । कर्मण्युपपदे कृञः
टः स्यात्कर्तरीति तदर्थः । उपपूर्वको योज् समीपप्रापणार्थकः, समीपप्रापणं च भृत्यार्थ-
मिति कर्मकरशब्दसमभिव्याहाराद्गम्यते । फलितमाह—भृतिदानेनेति । ऋणादेरिति । आ-
दिना कारादिसंग्रहः । निर्यातनं प्रत्यर्पणादि । करं विनयते इति । राज्ञे देयो भागः करः,
विपूर्वा योज् परिशोधनार्थकः । तदाह—राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीति । परिगणयति
चातुर्मित्यर्थः । व्यये उदाहरति—शतं विनयते धर्मार्थमिति । अत्र विपूर्वा योज् व्यया-
र्थकः । तदाह—विनियुक्ते इत्यर्थः इति । कर्तृस्थे । नियः इति । कर्मकारके कर्तृस्थे सति
जी धातोर्न्यात्मनेपदं कर्तृगे फले गित्वात् प्राप्तं, तत् शरीरावयवभिन्न एव सति
कर्मकारके स्यात् । कर्मणः शरीरावयवत्वे तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदमेवेत्यर्थः ।
ननु सूत्रे शरीरग्रहणात् कथं शरीरावयवेष्युक्तमित्यत आह—एव इति । शरीरतदा-
स्यापञ्चस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृत्वत्वं न सम्भवति । शरीरावयवानां तु समवा-
येन आभारतया तत्सम्भवतीति भावः । ननु क्रोधापगमस्य क्रोधविषयशत्रुगता-
निष्ठपरिहारफलकत्वात् भित्त्वेऽप्यात्मनेपदाऽप्राप्तेस्तद्विषयत्वात्कथमुक्तनियमार्थत्व-
मस्य सूत्रस्येत्यत आह—तत्फलस्येत्यादि । गडुं विनयतीति । कमणो गडोः शरीरा-
वयवत्वात्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः । कथं तदीति । पौरुषस्य कर्मणः शरीरावयवभिन्नतया
आत्मनेपदप्रसङ्गादिति भावः । कर्तृगामित्वेति । कर्तृस्थे कर्मणि नियः कर्तृगे फले
भिरात् प्राप्तात्मनेपदं शरीरावयवभिन्न एवेति नियस्यते, ननु विधीयते । अत्र तु
कर्मस्य कर्तृगामित्वं सद्यपि न विवक्षितम् अतो नात्मनेपदमिति भावः । वृत्तिसर्गः ।

शास्त्राणि । स्तोतानि भवन्तीत्यर्थः । २७१२ उपपराभ्याम् १।३।३६ ॥ वृत्त्या-
दिष्वाभ्यामेव क्रमेण तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह, संक्रामति ।
२७१३ आङ् उद्गमने १।३।४० ॥ आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः । 'ज्योति-
रुद्गमने इति वाच्यम्' (वा ६२१) । नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ।
२७१४ वेः पादविहरणे १।३।४१ ॥ साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् ।
विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः । २७१५ प्रोपाभ्यां समर्थ-
भ्याम् १।३।४२ ॥ समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । प्रारम्भेऽन-
योस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्याम् किम् । प्रक्रामति । गच्छती-
त्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । २७१६ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३ ॥
क्रामति — क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव । २७१७ अपह्वे ज्ञः
१।३।४४ ॥ शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । २७१८ अकर्मकाच्च १।३।४५ ॥
सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः । २७१९ सम्प्रतिभ्यामना-
ध्याने १।३।४६ ॥ शतं सज्जानीते । अवेशत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते ।

'आत्मनेपद'मिति शेषः । तावने उदाहरति—क्रमन्तेऽस्मिन्निति । तावन्नं वृद्धिः ।
तदाह—स्तोतानीति । उपपराभ्याम् । 'वृत्तिसर्गतावनेषु क्रमः' इत्यनुवर्तते । तेनैव
सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—'आभ्यामेव क्रमेरिति । आत्मनेपदमिति शेषः । आङ्
उद्गमने । आङ् परस्मादुद्गमनवृत्तेः क्रमः आत्मनेपदमित्यर्थः । आक्रमते सूर्य इति ।
आङ्पूर्वः क्रमिरुद्गममार्थकः । तदाह—उदयते इत्यर्थ इति । उपसर्गवशादिति भावः ।
वेः पादविहरणे । पादविहरणं पादविक्षेपः । तद्वृत्तेर्विपूर्वात् क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः ।
साधु विक्रमते वाजीति । सश्यक्पदानि विक्षिपतीत्यर्थः । प्रोपाभ्याम् । 'क्रम आत्मने-
पद'मिति शेषः । समौ अर्थौ ययोरिति विग्रह इत्याह—समर्थौ तुल्यार्थमिति । सवर्ण-
दीर्घमाशङ्क्य आह—शकन्ध्वादित्वादिति । ननु 'प्रक्रमते' इत्यत्र अतिशयितपदविक्षेपा-
र्थप्रतीतेः, उपक्रमते इत्यत्र समीपे पदानि विक्षिपतीति प्रतीतेः कथमनयोस्तुल्यार्थ-
कत्वमित्यत आह—प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थतेति । तथाच आरम्भार्थकाभ्यामिति फलित-
मिति भावः । अनुपसर्गाद्वा । 'क्रम आत्मनेपद'मिति शेषः । अप्राप्तविभाषेयमिति । अनु-
पसर्गात् क्रमेः आत्मनेपदस्य कदाप्यप्राप्तेरिति भावः । वृत्त्यादाविति । वृत्तिसर्गता-
वनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधाच्चित्यमेवेत्यर्थः । अपह्वे ज्ञः । अपह्वेः अपह्लापः । तद्वृत्तेर्ज्ञा-
न्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्मकाच्च । 'ज्ञः आत्मनेपद'मिति शेषः । सर्पिषो जानीते
इति । अत्र ज्ञाधातुः प्रवृत्तौ वर्तते । 'ज्ञोऽविद्वर्थस्य करणे' इति तृतीयार्थे षष्ठी ।
तदाह—सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इति । 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे सोप-
सर्गार्थमिदम् । सर्पिषोऽनुजानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । 'ज्ञः आत्मनेपद'मिति शेषः ।

अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्याने इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यात् 'अकर्मकाच्च' (सू २७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते । मातरं मातुर्वा सज्जानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । २७२० भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः १।३।४७ ॥ उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषा उपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने-शास्त्रे वदते । यत्ने-क्षेत्रे वदते । विमतौ-क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्ययते इत्यर्थः । २७२१ व्यक्तवाचां

अवेक्षते इत्यर्थः इति । अकर्मकत्वाऽभावात् पूर्वणाप्राप्तिरिति भावः । अनाध्याने किम् ? मातरं सज्जानाति । आध्यायतीत्यर्थः । उत्कण्ठापूर्वक स्मरणमाध्यानम् । ननु यदा आध्याने कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीमाभित्य मातुः सज्जानाति इति प्रयुज्यते, तदा सम्पूर्वो जानातिरयमकर्मक इति स्थितिः । तत्र 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदस्याऽप्रवृत्तावपि 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेणात्मनेपदं दुर्वारम्, तत्र अनाध्याने इत्यभावात् । सम्प्रतिभ्यामिरयत्र अनाध्यानग्रहणस्य मातरं सज्जानातीति सकर्मके चरितार्थात्वादिष्यत आह—अनाध्याने इति योगो विभज्यते इति । ततश्च 'सम्प्रतिभ्याम्' इत्येको योगः । सम्प्रतिपूर्वात् ज्ञः आत्मनेपदमित्यर्थः । 'अनाध्याने' इति योगान्तरम् । अनाध्याने सम्प्रतिभ्यामात्मनेपदमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—अकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि बाध्यते इति । ननु अनन्तरस्येति न्यायेन 'सम्प्रतिभ्यामि'त्यस्यैव बाधो युक्त इत्यत आह—तत्सामर्थ्यादिति । एकसूत्रत्वेनैव सिद्धे अनाध्याने इति योगविभागाद्व्यवहितस्यापि बाध इत्यर्थः । ननु 'मातरं मातुर्वा सज्जानाति' इत्यत्र मातुः कर्मत्वात् द्वितीयेव युक्तेत्यत आह—कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति । न चैवमपि 'अधीगर्थद्वयेकां कर्मणि' इति षष्ठ्येव स्यान्न तु द्वितीयेति वाच्यम्, तत्र शेष इत्यनुवर्त्य कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी, कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयेत्यभ्युपगमात् । न चैवं सति 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् 'अधीगर्थ' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, 'मातुः स्मरण'मित्यादौ शेषषष्ठ्याः समासाऽभावाच्चत्वादिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम् । भासनोपसम्भाषा । 'आत्मनेपद'मिति शेषः । इतरे इति । भासन-ज्ञानादय इत्यर्थः । प्रयोगोपाधय इति । इदं 'सम्माननोत्सञ्जन' इत्यत्र व्याख्यातं प्राक् । भासनं तु तत्तदाक्षेपेण समाधानाय नवनवयुक्त्युल्लेखः । शास्त्रे वदते इति । विषयसप्तम्येषा । भासमान इति । नवनवयुक्तोरुल्लिखतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते इति । विषयसप्तमी । व्यवहरतीत्यर्थः । व्यवहारश्च ज्ञानं विना न सम्भवतीति ज्ञानमाधिकम् । ज्ञात्वा व्यवहरतीति फलितम् । क्षेत्रे विवदन्ते इति । विरुद्धं व्यवहरन्तीत्यर्थः । विरुद्धव्यवहारश्च वैमत्यमूलक इति विमतिराधिकी । उपवदते इति । उपपूर्वस्य चदेः प्रार्थनमर्थः । तदाह-प्रार्थयते इत्यर्थः इति । व्यक्तवाचाम् । व्यक्ताः अजस्रलभेदेन स्पष्टौ-

समुच्चारणे १।३।४८॥ मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह—सम्प्रवदन्ति खगाः । २७२२ अनोरकर्मकात् १।३।४९ ॥ व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद्कर्मकाद्देरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा । २७२३ विभाषा विप्रलापे १।३।५० ॥ विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः । २७२४ अवाद्ग्रः १।३।५१ ॥ अवगिरते । 'गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम् । २७२५ समः प्रतिज्ञाने १।३।५२ ॥ शब्दं नित्यं सञ्जिरते । प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । सञ्जिरति ग्रासम् । २७२६ उदश्चरः सकर्मकात् १।३।५३ ॥ धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात् किम् । वाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्रच्छतीत्यर्थः । २७२७ समस्तृतीयायुक्तात् १।३।५४ ॥ रथेन सञ्चरते । २७२८ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १।३।५५ ॥ सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन दुक्ता-

चारिताः वाचः शब्दा येषामिति विग्रहः । समित्येकीभावे । तदाह—मनुष्यादीनामिति । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणा इति । सम्भूयोच्चारण्यतीत्यर्थः । अनोरकर्मकात् । 'व्यक्तवाचां'मित्यनुवृत्तं विषयषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । समुच्चारणे इति निवृत्तम् । तदाह—व्यक्तवाग्विषयादिति । मनुष्यकर्तृकादित्यर्थः । अनुवदते इति । अनुः सादृश्ये । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति षष्ठी । कठः कलापेन तुल्यं वदतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु शेषषष्ठीत्येवोचितम् । 'तुल्यार्थैः' इत्यत्र 'अतुलोपमाभ्यामिति पयुंदासेन अनव्ययानामेव तुल्यार्थानां ग्रहणात् । अन्यथा 'चन्द्र इव मुक्ता'मित्यादावपि तृतीयाषष्ठयोरापत्तेरित्यलम् । विभाषा विप्रलापे । 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इत्यनुवर्तते । विरुद्धोक्तिर्विप्रलापः । तदाह—विरुद्धोक्तिरूपे इति । अवाद्ग्रः । 'आत्मनेपद'मिति शेषः । 'गृ' इत्यस्य 'ग्र' इति पञ्चमी । 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यस्यानित्यत्वात् 'कृत इक्षातोः' इति न भवति । तद्वनित्यस्ये हृदमेव मानम् । अवगिरत इति । शविकरणोऽयम् । 'अवगृणाती'त्यत्रास्यात्मनेपदमाशङ्क्य आह—गृणातिस्त्विति । एवञ्च तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः । समः प्रतिज्ञाने । गिरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रतिज्ञानम् अभ्युपगमः । सञ्जिरति ग्रासमिति । सञ्चयतोत्यर्थः । उदश्चरः । उपपूर्वाच्चरणातोः सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः । समस्तृतीया । सकर्मकादिति निवृत्तम् । सम्पूर्वात् तृतीयान्तसममिष्याहताच्चरेरात्मनेपदमित्यर्थः । तृतीयायुक्तादिति किम् ? रथिकाः सञ्चरन्ति । अत्र यद्यपि रथेनेत्यर्थाङ्गमभ्यते, तथापि तृतीयान्तश्रवणाऽभावाच्चात्मनेपदम् । एतदर्थमेवायंग्रहणम् । अन्यथा 'तृतीययेत्येवावचयत् । सकर्मकादप्येतदात्मनेपदं भवति, अविशेषात्, अत एव 'तृतीयायुक्तादिति किम् ? भूमौ लोको लोको सञ्चरसीमं चामु च लोकात्' इति भाष्यं सङ्गच्छते । दाणश्च

दुक्तं स्यात्, सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठी । तेन सूत्रं यमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या सम्प्र-
यच्छते । २७२६ उपायमः स्वकरणे १।३।५६ ॥ स्वकरणं स्वीकारः । भार्या-
मुपयच्छते । २७३० विभाषोपयमने १।२।१६ ॥ यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे ।
रामः सीतामुपायत-उपायंस्त वा । उदबोदित्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्व-
विप्रतिषेधाच्चित्यं कित्त्वम् । २७३१ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः १।३।५७ ॥ सन्नन्ता-
नामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते । २७३२ ना-

सा । समस्तृतीयायुक्तात् इत्यनुवर्तते । तदाह—सम्पूर्वादिति । उक्तं स्यादिति । आत्म-
नेपदमित्यर्थः । सा चेदिति । तच्छब्देन तृतीया परामृश्यते । तदाह—तृतीया चेदिति ।
दास्या संयच्छते इति । 'अभिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाचया' इति
तृतीया । ननु 'रथेन समुदाचरते' इत्यत्र 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य न
प्रवृत्तिः । आह व्यवहितत्वेन सम्पूर्वकत्वाभावात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परि-
भाषया सम इति पञ्चम्या चरेः अव्यवहितपरस्वाज्जाभात् । तथा 'दास्या सम्प्रयच्छते'
इत्यत्रापि 'दायाश्च सा चेत्' इति कथं प्रवर्तते । प्रज्ञाब्देन व्यवधानादित्यत आह—
पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठीति । तथा च षष्ठ्या पौर्वापर्यमेव गम्यते । न त्वव्यवहितत्वमिति
भावः । तेनेति । षष्ठ्याश्रयणेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयमिति । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसू-
त्रस्यस्य षष्ठ्यन्तस्यैव 'समः' 'दाणश्च' इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तेरिति भावः । उपायमः ।
'आत्मनेपद'मिति शेषः । ननु 'स्वं वक्षमुत्पादयता'त्यर्थं 'वक्षमुपयच्छतीत्यत्रा-
प्यात्मनेपदं स्यादित्यत आह—स्वकरणं स्वीकारः इति । अस्वस्य सतः स्वत्वेन परिग्रहः
स्वकरणाशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । त्विप्रग्रन्थयस्तु वैकल्पिकः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा'
इत्युक्तेरिति भाष्ये रूपदम् । भार्यामुपयच्छते इति । अन्यदीयां कन्यां भार्यात्वेन
परिगृह्णातीत्यर्थः । विभाषोपयमने । 'यमो गन्धने' इत्यतो यम इति 'इनः सिच्' इत्यतः
सिजिति 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति चानुवर्तते तदाह—यमः सिच्किद्वा स्याद्विवाहे
इति । उपयमशब्दो विवाहे वर्तते इति भावः । रामः सीतामुपायतेति । भार्यात्वेन स्वी-
कृतवानित्यर्थः । सिच्ः किश्वपक्षे 'अनुदासोपदेशः' इति मकारलोपे 'ह्रस्वाङ्गात्' इति
सिचो लोपः । उदबोदेति । भार्यात्वेन परिग्रहः उद्गाहः । गन्धनाङ्गे उपयमे स्मिति । हिसा-
पूर्वके विवाहे त्वित्यर्थः । राजसविवाहे त्विति यावत् । 'ह्रस्वाभिरवा च शीर्षाणि
रुदती रुदतो हरेत् । स राजसो विवाहः' इति स्मृतेः । नित्यं कित्त्वमिति । 'यमो
गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेति शेषः । यदि गन्धनाङ्गकेऽप्युपयमने परत्वादित्यं विभाषा
स्यात् तर्हि एषा प्रासविभाषा स्यात् । ततश्च 'न वेति विभाषा' इत्यत्र भाष्ये
अप्रासविभाषासु अस्याः परिगणनं विवक्षेत । अतः पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इति
भावः । ज्ञाश्रु । प्राग्वदिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । यद्यपि 'अपह्वये ज्ञः' अकर्मकाच्च,

नोर्ज्ञः १।३।५८॥ पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । 'अनन्तरस्य—' (प ६२) इति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छ-
तीत्यर्थः । 'पूर्ववत्सनः' (सू २७३४) इति तद् । 'अकर्मकाच्च' (सू २७१८)
इति केवलाद्विधानात् । २७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः १।३।५९॥ आभ्यां सज्ज-
न्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव ।
देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । 'शदेः शितः' (सू २३६२), 'अयतेर्लुङ्लिङोश्च' (सू
२५३८) व्याख्यातम् । २७३४ पूर्ववत्सनः १।३।६२॥ सनः पूर्वं यो धातु-
स्तेन तुल्यं सज्जन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविधिक्षते ।
पूर्ववत् किम् । बुभूषति । 'शदेः—' (सू २३६२) इत्यादिसूत्रद्वये 'सो' 'न'

'सम्प्रतिभ्यामनाप्याने' इति सूत्रैः 'अतिश्रुदक्षिण्यश्च' इति वार्तिकेन च ज्ञादिभ्यः
आत्मनेपदे कृते 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं सिद्धम् । तथाप्यपह्वाद्यभावेऽप्यात्मनेप-
दार्थं ज्ञाश्रुदक्षिणामिह ग्रहणमिति मत्तोदाहरति—यमं जिज्ञासते इति । ज्ञातुमिच्छती-
त्यर्थः । शुश्रूषते इति । 'अज्ज्ञनगमां सनि' इति दीर्घः । 'इको झञ्' इति सनः कित्त्व-
म् । 'श्युकः किति' इति इणिनषेधः । सुस्मृषते इति । स्मृचातोः सनि 'अज्ज्ञन' इति
दीर्घः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्प्रे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । नानोर्ज्ञः । अनुपूर्वात् ज्ञा-
धातोः सन्नन्तात् नारामनेपदमित्यर्थः । पुत्रमनुजिज्ञासतीति । अनुज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः ।
ननु सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थं 'सर्पिषोऽनुजिज्ञासते' इत्यत्रापि 'अपह्वावे ज्ञः'
'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदस्याप्यनेन निषेधे सति सज्जन्तापरस्मैपदमेव स्यादित्यत
आह—पूर्वसूत्रस्यैव । एवं च 'सर्पिषोऽनुजिज्ञासते' इत्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मने-
पदं 'निर्वाधमिति' भावः । ननु 'अकर्मकाच्च' इति ज्ञाधातोरात्मनेपदे सज्जन्ता-
त्कथमात्मनेपदलाभ इत्यत आह—पूर्ववदिति । केवलात् सन्विहीनात् ज्ञाधातो-
रात्मनेपदविधानात् सज्जन्तादपि तस्मात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः ।
प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । उक्तं नेति । आत्मनेपदं नेत्यर्थः । प्रत्याङ्गाविहोपसर्गावेव गृह्येते,
व्याख्यानात् । तदाह—कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवेति । 'आत्मनेपदमिति' शेषः । देवदत्तं
प्रतीति । 'लक्षणेत्यम्भूत' इति प्रतिः । कर्मप्रवचनीयः । पूर्ववत्सनः । पूर्वणेव पूर्ववत् ।
'तेन तुल्य'मिति तृतीयान्ताद्वृत्तिः । पूर्वशब्देन सन्प्रकृतिविवक्षिता । तदाह—सनः
पूर्वं इत्यादि । एदिधिषते इति । सन्प्रकृतेरेधधातोरात्मनेपदित्वात्तत्प्रकृतिकसज्जन्तादा-
त्मनेपदम् । 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदविधानात्तत्प्रकृतिकसज्जन्तादपि आत्मनेपदम् । ननु
'शदेः शितः' 'अयतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यात्मनेपदविधानात् शिशस्सति सुस्मृषति,
इत्यत्रापि सज्जन्तादात्मनेपदं स्यादित्यत आह—शदेरित्यादीति । आदिना 'अयतेर्लुङ्-
लिङोश्च' इत्यस्य ग्रहणम् । 'शदे'रित्यादिसूत्रद्वये 'पूर्ववत्सनः' इति 'नानोर्ज्ञः' इत्य-
तो नेति चानुवर्त्य शदेर्जित्येतश्च सज्जन्तादात्मनेपदमिति व्याख्येयमित्यर्थः । नन्वेवं

इत्यनुवर्त्त वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशस्सति । मुमूर्षति । 'आम्प्र-
त्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य' (सू २२४०) एधाञ्चके । २७३५ प्रोपाभ्यां युजेर-
यक्षपात्रेषु १।३।६४॥ प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराश्रन्तोपसर्गादिति वक्त-
व्यम्' (वा ९३९) । उयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयक्षपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि
पात्राणि प्रयुनक्ति । २७३६ समः क्षणुवः १।३।६५॥ संचणुते शस्त्रम् ॥ २७३७
भुजोऽनवने १।३।६६॥ श्रोदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । 'बुभुजे पृथिवी-
पालः पृथिवीमेव केवलाम् ।' 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' । इह उपभोगो
भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । २७३८ गोरणौ यः कर्मणौ चेत्स
कर्ताऽनाश्रयाने १।३।६७॥ प्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्यन्ते-

सति क्षीयते त्रियते इत्यादावात्मनेपदं न कभ्येतेत्यत आह—वाक्यभेदेनेति । 'शदेः
क्षितः, त्रियतेर्लुङ्क्षिणोः' इति एकं वाक्यम् । क्षिन्नाविनः शदेरात्मनेपदं स्यात्, मृको
लुङ्क्षिणप्रकृतिभूतात्, शितप्रकृतिभूताच्चात्मनेपदं स्यात् नाम्न्यश्रेश्चर्थः । तेन क्षीयते
त्रियते ममारेषादि सिध्यति । 'सनो नेत्यपरं वाक्यम् । शदेः त्रियतेष्व सञ्चन्ताच्चा-
त्मनेपदमित्यपरम् । तेन शिशस्सति, मुमूर्षति इत्यादौ नात्मनेपदमित्यर्थः । प्रोपा-
भ्यां । 'आत्मनेपद'मिति शेषः । स्वरेति । स्वरो अचौ आश्रन्तौ यस्य सः स्वराश्र-
न्तः । तथाभूतोपसर्गात्परस्व एव युजेरात्मनेपदमित्यर्थः । द्वन्द्वमिति । द्वन्द्वं द्विशः
न्यञ्चि अघोबिलातीत्यर्थः । समः क्षणुवः । 'आत्मनेपदम्' इति शेषः । 'समो गम्पृच्छि-
भ्याम्' इत्यत्रैव 'समो गम्पृच्छिणुवः' इति न सूत्रितम्, तथा सति अकर्मकादित्यनु-
वृत्त्या सकर्मकाश्च स्यात् । तत्सूचयन्नुदाहरति—संचणुते शस्त्रमिति । तीक्ष्णिकरोतीत्यर्थः ।
भुजोऽनवने । अवनं रक्षणम् । ततोऽन्यत्र भुजेरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु 'भुज पालना-
भ्यवहारयोः' इति धातुपाठे स्थितम् । तत्र 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीम्' इत्यत्र न
पालनमर्थः । तथा सति 'अनवने' इति पर्युदासादात्मनेपदायोगात् । नाम्न्यभ्यवहरणम्,
असम्भवात् । नहि पृथिव्या अभ्यवहरणं सम्भवति । तथा 'वृद्धो जनो दुःखशतानि
भुङ्क्ते' इत्यपि न युज्यते, दुःखशतानां पालनस्य अभ्यवहरणस्य चाऽसम्भवात् । त-
त्राह—इह उपभोगो भुजेरर्थः इति । धातुनात्मनेपदार्थकत्वादिति भावः । महीं भुनक्त्येति ।
रक्षतीत्यर्थः । अत्र रौबादिकस्यैव 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्य ग्रहणम् । ननु
'भुजो कौटिल्ये' इति तौदादिकस्याऽपीति भाष्यम् । भुजति वासः । कुटिकाभवतीत्यर्थः ।
गेरयो । इह चत्वार्यवान्तरवाक्यानि । 'गे'रिति प्रथमं वाक्यम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
गेरिति तदन्तग्रहणम् । आत्मनेपदमित्यधिकृतम् । तदाह—प्यन्तादात्मनेपदं स्यादिति ।
'अणौ यत् कर्म णौ चे'दिति द्वितीयं वाक्यम् । 'कर्तरि कर्मण्यतिहारे' इति वक्तृकर्म-
ह्रदोऽत्र क्रियापरः । यत्तदोक्तिर्यस्य सम्भवात् तदिति लभ्यते । तथा च अणौ या क्रिया
सा ण्यन्ते चेदिति लभ्यते । एवं सति पचति पाचयतीत्यादौ सर्वत्र अणौ क्रियापाः

नोच्येत, अणौ यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । 'णिचश्च' (सू २५६४) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन—' (सू २७४४) इति विकल्पे 'अणावकर्मकात्—' (सू २७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्ट्यते । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाब्धौदा-

प्यन्ते अवश्यं सप्तवाङ्मात्रमिदमनर्थकम् । तस्मात् अणौ या क्रिया सेव ण्यन्ते चेदित्येवकारो लभ्यते । ततश्च द्वितीयवाक्यस्य फलितमाह—प्रणौ या क्रिया सेव चेण्यन्ते नोच्यते इति । 'स कर्ते'ति तृतीयं वाक्यम् । अत्र 'अणौ यत् कर्म यौ चे'इत्यनुवर्तते । कर्मशब्दोऽत्र कारकविशेषपरः । शब्दाधिकाराश्रयणात् । तदेतदाह—प्रणौ यत्कर्मकारकं न चेणौ कर्ता स्यादिति । अत्र तच्छब्दस्य विधेयसमर्पककर्तृशब्दानुसारेण 'पुंलिङ्गता ज्ञेया, 'क्षैर्यं हि यस्मा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् । अथ 'अनाध्याने' इति चतुर्थं वाक्यं व्याचष्टे—न त्वाध्याने इति । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । तत्र नान्येनोपपत्तिं प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मग्न्यते । वस्तुतस्तु आध्याने आत्मनेपदं नेत्यर्थाश्रयणे भवतीत्यत्र नणोऽन्वितत्वेन असामर्थ्याद्वाध्यानशब्देन समासाऽसम्भवात् पशुं दास एवायम् । 'न त्वाध्याने' इति मूलं तु फलितार्थकथनपरमेव । तथा च आध्यानमिन्नेऽर्थं विद्यमानात् ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादित्येवं प्रथमवाक्य एव आध्याने इत्यस्यान्वयात् त्रीण्येवाऽत्रावान्तरवाक्यानीति युक्तम् । 'वाक्यत्रय'मित्येव च भाष्ये दृश्यते । ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—यिचश्चेति । परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमित्यर्थः । स्यादेतत् 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति सूत्रं वक्ष्यते । कर्तृगामिनि क्रियाफले यदात्मनेपदं विहितं, तत् उपपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामिन्ने गम्ये वा स्यादिति तदर्थः । 'स्वं यज्ञं यजति यजते वेत्याद्युदाहरणम् । 'गेरणौ' इत्यस्य तु दर्शयते भवः इत्यनुपपदमेव उदाहरणं वक्ष्यते इति स्थितिः । तत्र 'दर्शयते भवः स्वयमेवेत्यत्र फलस्य कर्तृगामिन्नेविवक्षायां 'गेरणा'विति नित्यमात्मनेपदमिष्यते । तत्र परत्वात् 'विभाषोपपदेन' इति विकल्पाः स्यात्, 'गेरणौ' इत्यस्य फले आत्मगामिस्वगमकोपपदाऽभावे सावकाशत्वात् । किञ्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति वक्ष्यते । अण्यन्ते यो धातुरकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च तस्मात् ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यादिति तदर्थः । शीते कृष्णः । तं गोपी शाययतीत्युदाहरणम् । गेरणावित्यस्य तु दर्शयते भव इत्युदाहरणं विषय इति स्थितिः । तत्र लूणातोः लुनाति केदारं देवदत्तः इत्यत्र चित्तवत्कर्तृकात्वात्, लूयते केदारः इति कर्मकर्तारि, कर्मणः केदारस्य कर्तृत्वेन विवक्षिततया अकर्मकत्वाच्च 'लावयते केदार' इति ण्यन्तात् 'गेरणौ' इत्यात्मनेपदं बाधित्वा परत्वात् 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमेव स्यात् । गेरणावित्यस्य दर्शयते भवः इत्यत्र सावकाशत्वादित्यत आह—कर्त्रभिप्राये स्थिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे 'राजा दर्शयते' इति भाष्यप्रयोगो मानसः,

हरणम् । तथा हि—पश्यन्ति भवं भक्ताः । चानुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिच् । दर्शयन्ति

अन्यथा तत्र 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदापत्तेः । दर्शनविषयो भवतीत्यर्थं पश्यति भवः इत्यत्र दशेरणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च । 'विभाषोपपदेन' इति विकल्पबाधविषये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे तु व्याख्यानमेव शरणम् । अन्ये तु 'दर्शयते राजा' इति भाष्यप्रयोगः फलस्य परगामित्वविषयो भविष्यति । एवं च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वादणावकर्मकादित्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणं चिन्त्यमित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, 'अणावकर्मकादित्यस्य परगामित्वमपि फले परत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । न ह्यणावकर्मकादित्यत्र कर्त्रभिप्राय इत्यस्ति । 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये' इत्यस्य बहुव्यवहितत्वादिति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । ननु दर्शनविषयो भवतीत्यर्थं 'दर्शयते भवः' इत्यत्र वस्तुतो दर्शनकर्मीभूतस्यैव भवस्य कर्तृत्वविवक्षायां तस्य 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवद्भावात् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदसिद्धेः 'जेरणौ' इति सूत्रं ध्येयमित्यत आह—कर्तृस्थेति । कर्तृस्थः भावो येषां ते कर्तृस्थभावकाः, कर्तृस्था क्रिया येषां ते कर्तृस्थक्रियाः, एवंविधा धातव इह सूत्रे उदाहरणम् । 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्य तु कर्मस्थभावकाः कर्मस्थक्रियारघोदाहरणमिति प्रकृतसूत्रे 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । अतो विषयभेदात् 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यनेन 'जेरणौ' इत्यस्य न गतार्थेति भावः । 'अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धावर्थो भावः । यथा दर्शनश्रवणादिः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धावर्थः क्रिया' । यथा पाकादिः । यद्यपि दर्शने चक्षुरुन्मीलनादिरूपं स्पन्दनमस्ति । तथापि तद्विहस्तपादादिचेष्टेवात्र स्पन्दनमित्यविरोधः । तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति—पश्यन्ति भवं भक्ताः इति । सकर्मकेषु धातुषु, फलव्यापारयोर्धातुर्वर्तते । यथा पचेविक्रियनुकूलो व्यापारः । तत्र विक्रिप्तिः फलम् । तदनुकूलोऽधिभ्रयणादिव्यापारः । चातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता देवदत्तादिः । व्यापारव्यधिकरणधातूपात्तफलाश्रयभूतं कर्म । यथा तण्डुलान् पचतीत्यत्र विक्रिययाभयास्तण्डुला इति स्थितिः । प्रकृते च दशेश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारार्थकत्वे सकर्मकत्वानुपपत्तिः, फलस्य चाक्षुषज्ञानस्य तदनुकूलप्रयत्नादेश्च समानाधिकरण्यात् । अतो दशेश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिः फलम् । तदनुकूलः प्रयत्नादिव्यापारो देवदत्तनिष्ठः । एवञ्च प्रयत्नादिव्यापारव्यधिकरणचाक्षुषज्ञानविषयत्वरूपफलाश्रयो घटादिः कर्मेति युज्यते । तदेतदाह—चानुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थं इति । प्रेरणेति । यदा चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरेव दशेरर्था विवक्षितः । न तु तदनुकूलव्यापारः कृष्णानुगम्यः प्रेषणांशः । तदा पश्यति भवः इत्यस्य चाक्षुषज्ञानविषयः सम्पद्यते इत्यर्थः । सौकर्यातिशयविवक्षया अनुकूलव्यापारांऽशस्य अविवक्षा बोध्या । तथा च चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरेव दशेरर्थात्तदाश्रयस्य भवस्य कर्तृत्वमेव । तदाह—विषयो भव-

भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्णर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथम-
तृतीययोरवस्थयोद्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षयायां न तच् । क्रिया-

तीत्यर्थ इति । चाक्षुषज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इत्यर्थः । न चात्र भवस्य वस्तुतो
दर्शनकर्मणः इह कर्तृत्वात् 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवत्त्वाद्यगादिकमेव
स्याच्च तु शब्दादीति शङ्क्यम्, 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्य कर्मस्यभावकेषु कर्मस्थक्रियेषु
च प्रवृत्तेः । अतः कर्मकर्तृरपि शब्दादिकमेवेति भावः । तत इति । कृष्णानुगम्यं प्रेव-
णां विहाय चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिवृत्तेर्होर्होर्तुमणिजित्यर्थः । दर्शयन्ति भवं भक्ता
इति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीति गिजन्तस्य फलितोऽर्थः । तदाह—पश्यन्ती-
त्यर्थ इति । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । पुनरिति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादय-
न्तीत्यर्थके 'दर्शयन्ति भवं भक्ता' इत्युक्तादाहरणे गिजन्तस्य आपादनाऽशस्य अविव-
क्षायां प्रकृतसूत्रेणामनेपदे सति 'दर्शयते भव' इत्युदाहरणमित्यर्थः । अत्र ण्यन्तस्य
प्रेरणारहितेऽर्थे लक्षणा । 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र टाप इव गिजः स्थितिः । चुरादेराकृ-
तिगणत्वात् स्वार्थिको णिजित्यन्त्ये । इहेति । अवस्था, पदविशेषात्मकावयवसंज्ञिवेश-
विशेषः । प्रथमा च तृतीया च प्रथमतृतीये । तयोरवस्थयोरिति विग्रहः । 'सर्वनाम्नो
ष्टुप्तिमात्रे' इति प्रथमाशब्दस्य पुंस्त्वम् । पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमावस्था ।
पदविशेषसम्बन्ध इति यावत् । अवस्थैव कक्षयेति व्यवहरिष्यते मूले । कक्षया हि राज-
धान्यादौ जनविशेषसङ्घातनिवासार्थिका अनन्तरस्थानप्रापिका । तद्यथा रामायणे-
'आ पञ्चमायाः कक्षयायाः नैनं कश्चिदवारयत्' इत्यादि । इदं च प्रथमवाक्यं, प्रेरणा-
शब्दागे पश्यति भव इति द्वितीयवाक्यस्य उपपादकम् । चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादाने
दृश्यर्थे प्रेरणाऽशस्यागस्य प्रेरणाविशिष्टार्थकदृष्टिघटितप्रथमवाक्याऽभावे असम्भ-
वात् । प्रेरणाऽशस्यागे पश्यति भव इति द्वितीया कक्षया तु दर्शनविषयत्वापत्तिमा-
त्रार्थकाद्वेतुमणिचि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयवाक्यस्य, 'पश्यन्ति भवं भक्ता'
इति प्रथमवाक्यसमानार्थकस्य उपपादिका, चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादानुसूत्रव्यापा-
रार्थवृत्तेर्होर्होर्तुमणिचि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापश्यन्नृकक्षयापारान्तरस्यापि प्रवेशा-
पत्तेः । तृतीयं वाक्यं न्विदं दर्शयन्तीति, ण्यन्तस्याविवक्षायां दर्शयते भवः इति चतु-
र्थवाक्यस्य दर्शनविषयो भवतीति द्वितीयवाक्यसमानार्थकस्य ण्यन्तवटितल्योपपा-
दकमिति स्पष्टमेव । तथा च प्रथमतृतीययोः कक्षयोः पश्यन्ति भवं भक्ताः, दर्शयन्ति
भवं भक्ताः इत्यनयोः, तथा पश्यति भवः, दर्शयते भवः इति द्वितीयचतुर्थयोः कक्षय-
योश्च तुल्योऽर्थ इत्यर्थः । तत्र प्रथमद्वितीययोः कक्षयोः दृश्यन्तत्वाभावादेव तत्रो
न प्रसक्तिरिति मत्वा आह—तत्र तृतीयकक्षयायां न तडिति । कुन इत्यत आह—क्रिया-
साध्येऽपीति । 'दर्शयन्ति भवं भक्ता' इति तृतीयकक्षयायाः, 'पश्यन्ति भवं भक्ता' इति
प्रथमकक्षयासमानार्थकतया 'अगो या क्रिया सैव चे' ण्यन्तेनोच्येत्यंशस्य सर्वेऽपि
प्रथमकक्षयायामनौ कर्मकारकस्य भवस्य 'दर्शयन्ति भवं भक्ता' इति तृतीयकक्षयायां

साम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तद्ध । द्वितीयामा-
दाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्ती-
त्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत
आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः ।
तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् ।

यौ कर्तृत्वाऽभावादित्यर्थः । एवं चतुर्थकक्ष्योपपादिका तृतीयकक्ष्येषा प्रत्युदाहरणं
चेत्युक्तं भवति । अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य तु अक्ष्यारोपितप्रेर-
रणपक्षे द्वितीकक्ष्यायां न तदिति फलं वच्यते । चतुर्थकक्ष्या तु प्रकृतसूत्रस्योदाहरण
मित्याह—चतुर्थ्यां तु तदिति । 'णेरणौ' इति प्रकृतसूत्रेणेति शेषः । तदेवोपपादयति—द्वि-
तीयामादायेति । 'पश्यति भव' इति द्वितीयकक्ष्यायां या चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरूपा
क्रिया तस्या एव 'दर्शयते भव' इति चतुर्थकक्ष्यायां ण्यन्तदृश्यत्वादित्यर्थः । अनेन
'अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येते'त्यंश उपपादितः । अथ 'अणौ यत्कर्मकारकं
णौ स चेत्कर्ता स्यादित्यंशमुपपादयति—प्रथमायामिति । 'पश्यन्ति भवं भक्ता' इति
प्रथमकक्ष्यायाम् अण्यन्तदृशिकर्मणो भवस्य 'दर्शयते भव' इति चतुर्थकक्ष्यायां ण्यन्त-
दृशिकर्तृत्वाच्चेत्यर्थः । अथ कर्तृस्थक्रियधातुमुदाहरति—एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदा-
हरणमिति । तत्र प्रथमकक्ष्यामाह—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इति । हस्तिनं पा-
न्तीति हस्तिपाः । त एव हस्तिपकाः । स्वार्थे कः । उपरिभागाक्रमणानुकूलभ्या-
पारो क्हेरर्थः । तत्र प्रासादमारोहतीत्यादौ उपरिभागाक्रमणानुकूलभ्यापारः सो-
पानगमनादिः । इह तु उच्चस्य हस्तिनो न्यग्भावनमेव उपरिभागाक्रमणानुकूलो
भ्यापारो विवक्षितः । तच्च नीचीकरणम् । तदाह—न्यग्भावयन्तीति । अत्र उपरिभा-
गाक्रमणानुकूलन्यग्भवनानुकूलोऽङ्कुशपातादिः भ्यापारः । उपरिभागाक्रमणानुकूल-
न्यग्भवनं फलम् । तदाश्रयत्वाद्धस्ती कर्म । तादृशभ्यापाराश्रयत्वाद्धस्तिपकाः
कर्तारः । अथ द्वितीयकक्ष्यामाह—तत इति । प्रेरणांशपरित्यागे सति उपरिभागाक्र-
मणानुकूलन्यग्भवनाथं कालकटि आरोहति हस्तीति न्यग्भवतीत्यर्थः । प्रेषणांशप-
रित्यागे फलितमाह—न्यग्भवतीत्यर्थः इति । अथ तृतीयकक्ष्यामाह—ततो णिजिति ।
प्रेषणांशो परित्यज्य न्यग्भवनाथं क्त्वमाश्रितात् धातोः प्रेषणविवक्षायां हेतुमण्य-
जिति भावः । आरोहयन्तीति । 'हस्तिनं हस्तिपका' इति शेषः । प्रेषणांशनिवृत्तौ
णिजस्तस्य फलितमर्थमाह—आरोहन्तीत्यर्थ इति । आक्रमणाय हस्तिनं न्यग्भावयन्ती-
ति यावत् । चतुर्थकक्ष्यामाह—ततः इति । अविवक्षितप्रेषणात् ण्यन्तात् प्रकृतसूत्रे-
न्यात्मनेपदे आरोहयते इति रूपमित्यर्थः । प्रेषणांशस्यागे सति ण्यन्तस्य फलितमर्थ-
माह—न्यग्भवतीत्यर्थः इति । तदेवं निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते इति प-
ञ्चमाश्रित्योदाहृतम् । इदानीमक्ष्यारोपितप्रेषणपक्षमाश्रित्य आह—यदेति । पश्य-

ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिञ्च । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च, प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे, दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तद्ध । समानक्रियात्वाभावाणिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ

न्तीति । पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च, प्रथमकक्ष्या पूर्ववद्द्वयाख्येयेत्यर्थः । द्वितीयकक्ष्यामाह—ततः कर्मणः इति । इयोः रुद्धे प्रथमकक्ष्यायां कर्मोभूतस्य भवस्य हस्तिनश्च प्रयोजककर्तृत्वरूपहेतुत्वारोपाद्धेतुमणिज्जित्यर्थः । दर्शयति भवः इति । 'भक्ता' निति शेषः । तद्वाह—पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः इति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयतो भक्तान् भवः प्रेरयति, न्यग्भावयतो हस्तिपान् हस्ती प्रेरयतीत्यर्थः । उभयत्र हेतुमणिञ्च । तत्र प्रकृतिभ्यां इतिरुद्धिभ्यामेकैकं प्रेषणम् । णिच्चा तु तद्विषयकमेकैकं प्रेरणान्तरं प्रतीयते इति स्थितिः । चतुर्थकक्ष्यामाह—ततो णिज्भ्यामिति । हेतुमणिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूतइतिरुद्धिभ्यां च उपात्तयोः प्रेरणयोस्त्यागे सति चाक्षुषज्ञानविषयो भवति भव इति, न्यग्भवति हस्तीति चार्थः पर्यवस्यति । तत्र प्रकृतसूत्रेणाश्वमेधेपदे दर्शयते भवः, आरोहयते हस्तीति च सिद्धमित्यर्थः । पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च प्रथमकक्ष्यायां कर्मणो भवस्य हस्तिनश्च तृतीयकक्ष्यायां कर्तृत्वात्, प्रथमकक्ष्यायां अणौ या क्रिया तस्या एवाऽत्र तृतीयकक्ष्यायां सत्त्वाच्चेति तृतीयकक्ष्यायामुदाहरणे सूत्रप्रवृत्तिरूपपाद्या । नच प्रथमकक्ष्यायां चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीति न्यग्भावयन्तीति प्रकृत्युपात्तस्य प्रेषणांशस्य तृतीयकक्ष्यायां त्यागादणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, 'सैव चेण्यन्तेनेत्यत्र आधिक्यमात्रं व्यवचित्वाते, ननु न्यूनत्वमपि इत्यदोषात् । ननु द्वितीयकक्ष्यायामेव कुतो न तद्विषयत आह—अस्मिन्पक्षे द्वितीयेति । कुत इत्यत आह—समानक्रियात्वाभावादिति । द्वितीयकक्ष्यायां अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्याऽभावादिति यावत् । तदेवोपपादयति । णिजर्थस्येति । नेरिति किम् ? पश्यत्यारोहतीति निवृत्तप्रेषणान्मा भूत् । स्मरति वनगुल्मं कोकिल इति । स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः । पक्षद्वयेऽप्येषा प्रथमकक्ष्या द्वितीयतृतीयकक्ष्ययोरप्युपलक्षणम् । तत्र निवृत्तप्रेषणपक्षे 'स्मरति वनगुल्मं' इति द्वितीयकक्ष्या । स्मृतिविषयो भवतीत्यर्थः । 'स्मरयति वनगुल्मं कोकिल' इति तृतीयकक्ष्या । स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः । अन्वारोपितप्रेषणपक्षे तु 'स्मरयति वनगुल्मः कोकिल'मिति द्वितीयकक्ष्या । स्मरन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । स्मरयति वनगुल्म इति । प्रत्युदाहरणमिदम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यैवा । अन्वारोपितप्रेषणपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति बोध्यम् । 'स्मृ आध्याने' इति घाटादिकत्वेन मित्राद्भस्वः । विस्तरस्त्वत्र

विषयो भवतीत्यर्थः । 'भीष्म्योर्हैतुभ्ये' (सू २५६४) । व्याख्यातम् । २७३६
 गृधिवञ्च्योः प्रलभने १।३।६६॥ प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् ।
 माणवकं गर्धयते, वञ्चयते वा । प्रलभने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाक्षाम-
 स्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः । 'लियः संमाननशालिनी-
 करणयोश्च' (सू २५९२) । व्याख्यातम् । २७४० मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे
 १।३।७२॥ शेषः इत्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ।
 मिथ्योपपदात् किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या
 कारयति । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (सू २१५८) । यजते । सु-
 नुते । कर्त्रभिप्राये किम् ? ऋत्विजो यजन्ति । सुवन्ति । २७४१ अपाद्वदः
 १।३।७३॥ न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति । 'णिचञ्च' (सू
 २५६४) । कारयते । २७४२ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे १।३।७४॥ अग्रन्थे
 इति छेदः । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुयच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् ।
 उयच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । व्रीहीन्
 संयच्छति । २७४३ अनुपसर्गाज्ज्ञः १।३।७५॥ गां जानीते । अनुपसर्गात्
 किम् । 'स्वर्गं लोकं न प्रजानाति' । कथं तर्हि भट्टिः—'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे
 ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः । २७४४

प्रौढमनोरमाक्षद्वलशब्देन्दुशेखरेष्वनुसंखेयः । गृधिवञ्च्योः । प्रलभनं प्रतारणमिति म-
 र्वा आह—प्रतारणेऽर्थे इति । प्राग्वदिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । आत्नामनेकार्थकत्वादनयोः
 प्रतारणे कृत्तिः । मिथ्योपपदात् । अभ्यासवृत्तेर्मिथ्याशब्दोपपदात् कृजः आत्मनेपद-
 मित्यर्थः । इत् ऊर्ध्वं णेरिति निवृत्तम् । अपाद्वदः । अपपूर्वाद्वदधातोरात्मनेपदमित्यर्थः ।
 न्यायमपवदते इति । वञ्चनेन निरस्यतीत्यर्थः । 'किमिह वचनं न कुर्याद्वास्ति वचनस्या-
 तिभारः' इति न्यायात् । समुदाङ्भ्यो । सम्, उत्, आङ् एतत्पूर्वात् अग्रन्थविषय-
 कात् यमेशात्मनेपदमित्यर्थः । व्रीहीन् संयच्छते इति । संगृह्णातीत्यर्थः । भारमुयच्छते
 इति । षट्गृह्णातीत्यर्थः । वस्त्रमायच्छते इति । कट्यादौ निषधनातीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये
 इत्येवेति । व्रीहीन् संयच्छतीति । परार्थं संगृह्णातीत्यर्थः । 'आहो यमहनः' इत्येव सि-
 द्धे आङ्प्रहयं सकर्मकार्थम्, तस्य अकर्मकादेव प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । अनुपसर्गाज्ज्ञः ।
 अनुपसर्गात् ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमि-
 दम् । तदाह—गां जानीते इति । कथमिति अनुपूर्वकस्य अनुमत्यर्थकस्य ज्ञाधातोःप-
 सर्गपूर्वकतया प्रकृतसुप्रस्थाप्रवृत्तेः, सकर्मकतया 'अकर्मकाच्च' इत्यस्याप्यप्रवृत्तेः अ-
 नुजज्ञे इति कथमात्मनेपदमित्यर्थः । समाधत्ते—कर्मणि लिङिति । तथाच 'सावकर्मणोः'
 इत्यात्मनेपदमिति भावः । सुतस्य गमनमनुज्ञातमित्यर्थः फलति । नन्वे 'सति नृप

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने १।३।७७॥ 'स्वरितञितः' इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदा-
त्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे योतिते वा
स्यात् । स्वं यज्ञं यजति-यजते वा । स्वं कटं करोति-कुरुते वा । स्वं पुत्रमप-
वदति-अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति-कारयते वा । स्वं व्रीहि संयच्छति-
संयच्छते वा । स्वां गों जानाति-जानीते वा । इति तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ॥ १९ ॥

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (सू २१५९) । अस्ति । २७४५ अनुपराभ्यां
कृजः १।३।७६॥ कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति ।
पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः ।

इति प्रथमान्तस्य कथमिहान्वय इत्यत आह—नृपेणेति विपरिणाम इति । अवालुकीचे
इत्यन्नाम्बितं नृप इति प्रथमान्तं तृतीयया विपरिणमितमन्त्रानुषज्यते इत्यर्थः । विभा-
षोपपदेन । स्वरितञित इत्यादौति । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले, 'अपाङ्गः,'
'णिचश्च,' 'समुदाङ्ग्यो यमोऽग्रन्थे,' 'अनुपसर्गाङ्गः' इति पञ्चसूत्रीत्यर्थः । समी-
पोच्चारितं पक्षमुपपदम्, ननु तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इति सङ्केतितम् । असम्भवात् ।
तदाह—समीपोच्चारितेन पदेनेति । फलस्य कर्तृगामित्वे नित्यमात्मनेपदे पञ्चसूत्र्या
प्राप्ते विभाषेयमिति 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वं यजमिति । स्वी-
यमित्यर्थः । अत्र स्वशब्देनैव फलस्याऽऽत्मगामित्वावगमात् 'स्वरितञितः' इति नि-
त्यात्मनेपदस्यानेन विकल्पः । स्वं यज्ञं कारयतीत्यत्र 'णिचश्च' इत्यस्याऽनेन विक-
ल्पः । स्वं व्रीहिमिति । अत्र 'समुदाङ्ग्यो यमः' इत्यस्याऽनेन विकल्पः । स्वां गामिति ।
अत्र 'अनुपसर्गाङ्गः' इत्यस्याऽनेन विकल्पः । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां
सिद्धान्तकीमुदीप्याख्यायां बालमनोरमाख्यायाम् आत्मनेपदव्यवस्था समाप्ता ।

अथ परस्मैपदव्यवस्थां निरूपयितुमुपक्रमते—शेषात्कर्तरीति । अनुपराभ्यां कृजः ।
'परस्मैपद'मिति शेषः । ननु 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदस्य कर्तृगामिन्येव फले विधा-
नात्कर्तृगामिनि फले 'शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदस्य सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत
आह—कर्तृगेऽपीति । गन्धनादाविति । 'गन्धनावक्षेपणसेधनसाहसिकप्रतिघटनप्रकचनो-
पयोगेषु' इत्यर्थः । मा भूदिति । भाषे कर्मणि लकारस्य कर्तृगे फले परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं
कर्तरीत्यस्याऽनुवृत्तिरिति भावः । ननु कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि 'अनुक्रियते' शब्दः
स्वयमेवेत्यत्र कर्मकर्तरि परस्मैपदं दुर्वारमित्याशङ्क्य परिहरति—नचेति । एवमपि
कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि कर्मकर्तरि आत्मनेपदस्य प्रसङ्गो न शङ्क्य इत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—कार्यातिदेशेति । तत्र कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यात्मने-
पदेन परेणाऽस्य परस्मैपदस्य बाधादित्यन्वयः । ननु कर्मणि यञ्ज्ञास्त्रं तत् 'कर्मवत्क-

कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (सू २७६६) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि कर्म' (सू २६८०) इत्यतः 'शेषात्—' (सू २१५९) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् । २७४६ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १।३।८०॥ क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति । २७४७ प्राद्वहः १।३।८१॥ प्रवहति । २७४८ परेर्मृषः १।३।८२॥ परिमृष्यति । भौवादिकस्य तुपरिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् । २७४९ व्याङ्परिभ्यो रमः १।३।८३॥ विरमति । २७५० उपाच्च १।३।८४॥ यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भा-

मणा' इति कर्मकर्तर्यतिदिश्यते । तथा चाऽत्र कर्मकर्तरि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदशास्त्रमिह प्राप्तम् । तस्य च परत्वाभावात् 'अनुपराभ्यां कृजः' इत्यनेन कथं बाधः स्यादित्यत आह—कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतयेति । शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशार्थतया कार्यातिदेशस्य मुख्यत्वम् । ततश्च 'कर्मवत् कर्मणोऽस्यनेन कर्मणि विहितमात्मनेपदं कर्मकर्तरि विधीयते । तस्य च परत्वात्तेनात्मनेपदेन 'अनुपराभ्याम्' इति परस्मैपदं कर्मकर्तरि बाधमर्हतीति भावः । 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र शास्त्रातिदेशमभ्युपगम्य आह—शास्त्रानिदेशपक्षे त्विति । 'अनुपराभ्यां कृजः' इत्यत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादेकं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यस्मात् द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा च 'स्वभावत एव यः कर्ता, न तु विवक्षाधीनः कर्मकर्ता तथाविधकर्तर्येव अनुपराभ्यां कृजः परस्मैपदमिति लभ्यते । एवञ्च कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अभिप्रति । 'परस्मैपदमिति शेषः । स्वरितेदिति । ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदे प्राप्ते अनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः । अभिक्षिपतीति । प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति इत्यप्युदाहार्यम् । प्राद्वहः । प्रपूर्वाद्बहेः परस्मैपदमित्यर्थः । वहेः स्वरितेत्त्वात् कर्तृगामिन्यात्मनेपदे प्राप्ते तत्राप्यनेन परस्मैपदम् । परेर्मृषः । 'परस्मैपदमिति शेषः । 'मृष'तितित्वायाम्' इति दैवादिकस्य स्वरितेत्त्वात् पदद्वये प्राप्ते अयं विधिः।तदाह—परिमृष्यतीति।चौरादिकस्यापि 'आद्युपाद्वा' इति शिजभावे स्वरितेश्वेऽपि परस्मैपदमेव परिमर्षतीति । भौवादिकस्य त्विति । 'मृषु सहने सेवने च' इति भौवादि-कस्य तु परस्मैपदिद्वात् परिमर्षतीत्येव रूपं सिद्धम् । अतोऽस्मिन् सूत्रे तस्य न ग्रह-णमिति भावः । ईहेति । 'परे'रिति योगो विभज्यते । 'वह'इत्यनुवर्तते । परेर्वहः पर-स्मैपदमित्यर्थः । परिवहति । 'मृष' इति योगान्तरम् । तत्र परेः इत्यनुवर्तते, परेः मृषः परस्मैपदमित्युक्तोऽर्थः । इति के चिदाहु रित्यर्थः । भाष्ये स्वयं योगविभागो न दृश्यते । व्याङ्परिभ्योरमः । 'परस्मैपदमिति शेषः । रमेरनुदात्तेत्वाद्धिधिरयम् । विर-मतीति । अरमति, परिरमति, इत्यप्युदाहार्यम् । उपाच्च । उपपूर्वाद्धि रमेः परस्मै-पदमित्यर्थः । उत्तरसूत्रे उपादित्यस्यैवाऽनुवृत्तये 'व्याङ्पर्युपेभ्यो रमे'रिति नोक्तम् ।

वितप्यथोऽयम् । २७५१ विभाषाऽकर्मकात् १।३।८५॥ उपाद्रमेरकर्मकात्पर-
स्मैपदं वा । उपरमति-उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः । २७५२ बुधयुधनश-
जनेऽप्रुद्रुस्रभ्यो णेः १।३।८६॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'णिचश्च'
(सू २५६४) इत्यस्यापवादः । बोधयति पञ्चम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति
दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति ।
विलापयतीत्यर्थः । स्थावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः । २७५३ निगरणचलनार्थे-

अत्र विरमतीत्यर्थे उपरमतीति नोदाहरणम् । तस्य अकर्मकतया उत्तरसूत्रेण परस्मै-
पदविकल्पविधानात् । अतः सकर्मकमुदाहरति—यत्तदुत्तमुपरमतीति । ननु विरामार्थ-
कत्वात् कथं सकर्मकतेत्यत आह—उपरमयतीत्यर्थ इति । ननु णिजभावात् कथमयमर्थो
कथ्यते इत्यत आह—अन्तर्भावितप्यथोऽयमिति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । वि-
भाषाऽकर्मकात् । उपादिति, रम इति परस्मैपदमिति चानुवर्तते । तदाह—उपाद्रमेरिति ।
बुधयुध । बुध युध नञ् जन इङ् प्रु द्रु स्र एषां द्वन्द्वः । बोधयति पञ्चमिति । 'सूर्य' इति
शेषः । बुध्विकसनार्थकः । विकसति पञ्चम् । तद्विकासयति सूर्यं इत्यर्थः । 'अणाव-
कर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदं तु न सिध्यति, अणौ पञ्चस्य कर्तृतया चि-
त्तवत्कर्तृकाऽभावात् । योधयति काष्ठानीति । काष्ठानि युध्यन्ते स्वयमेव । तानि यो-
धयतीत्यर्थः । अणावचित्तवत्कर्तृकात् 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य न प्राप्तिः । अतः
एव योधयति देवदत्तमिति नोदाहृतम् 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इत्येव
सिद्धेः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । नाशयति दुःखमिति । दुःखं नश्यति, तत् नाशयति हरि-
रित्यर्थः । जनयति सुखमिति । जायते सुखम्, तत् जनयति हरिरित्यर्थः । अध्यापयतीति ।
अधीते वेदं विधिः, तमध्यापयतीत्यर्थः । 'प्रु गतौ' इत्यस्योदाहरति—प्रावयती-
ति । गत्यर्थकत्वं मत्वा आह—प्रापयतीत्यर्थ इति । द्रावयतीति । द्रवस्याज्यं तत् द्राव-
यतीत्यर्थः । धातोर्द्रवीभावायर्थकत्वं मत्वा आह—विलापयतीत्यर्थ इति । स्थावयतीति ।
स्त्रवात् जलं, तत्स्थावयतीत्यर्थः । धातोः स्यन्दनार्थकत्वं मत्वा आह—स्यन्दयती-
त्यर्थ इति । 'प्रीति भक्तजनस्य यो जनयते' इत्यात्मनेपदं तु प्रामादिकमेव । यद्वा भ-
क्तजनः हरौ प्रीतिं जनयत्यात्मविषये तां हरिः जनयते इति ण्यस्ताण्यौ रूपम् । प्रयो-
ज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षया भक्तजनस्येति षष्ठीत्याहुः । निगरण । निगरणं भञ्जयम् ।
चलनं कर्षणम् । एतदर्थकंभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे प्रुद्रुस्रूणां
ग्रहणं तु अचलनार्थानामेव । अत एव मूले प्रापयतीत्यादि व्याख्यातम् । पान-
मपि भञ्जणमेव 'अपोऽश्नाति' इति श्रुतेः । अत एव 'न पोदश्याह्यमाक्यस'
इति सूत्रे प्राग्रहणमर्थवत् । 'न पोषतां नाम चकोरजिह्वया कथंचिदेतन्मुखच-
न्द्रचन्द्रिका । इमां किमाचामय से न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्यृषी ॥'
इति श्रीहर्षरत्नको आचामयेति पृथक्पदम् । अः विष्णुः तस्य स्त्री ईः क्षमीः । तथा

भ्यश्च १।३।८७॥ निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ।
 'अदेः प्रतिषेधः' (वा ९५९) आदयते देवदत्तेन । 'गतिबुद्धि—' (सू ५४०) इति
 कर्मत्वम् 'आदिखाद्योर्न' (वा ११०९) इति प्रतिषिद्धम् । 'निगरणचलन—' इति
 सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्य-
 न्नं बटुना । २७५४ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् १।३।८८॥ प्यन्ता-
 त्परस्मैपदं स्यात् । शीते कृष्णः तं गोपी शाययति । २७५५ न पादभ्याङ्य-
 माङ्यसपरिमुहुरुच्चिन्नृतिवद्वसः १।३।८९॥ एभ्यो प्यन्तेभ्यः परस्मैपदं
 न । पिबतिनिगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाः नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन
 सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयाययते । आयासयते । परिमोहयते ।

सहिता से इत्येकारान्तस्य सेषादस्य सम्बोधनम् । 'एकह्रस्वात्' इति सञ्चुद्धिलोप-
 इति व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । वस्तुतस्तु चक्षुषोर्मुञ्चवन्दिक्कर्म-
 कपानात्मकाचनमनाऽसम्भवाद्वाचामिरादरे लाक्षणिकः । अतो निगरणार्थकत्वाऽभा-
 वाच्च परस्मैपदम् । नचैवं सति प्रत्यवसानार्थकत्वाभावाच्चक्षुषोः 'गतिबुद्धि' इति
 कर्मत्वं न स्यादिति शाङ्क्यम्, न ह्याचामिरत्र केवले आदरे वर्तते । किन्तु दर्शनेपूर्व-
 कादरे वर्तते । सादरज्ञाने लाक्षणिक इति यावत् । ततश्च बुद्ध्यर्थकत्वादावाभेदः चक्षुषोः
 कर्मत्वं निर्वाधमिथादि शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अदेः प्रतिषेधः इति । अदेर्न्यन्तात्
 निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । 'आहृषते देवदत्ते-
 नेत्यत्र अदेः प्रत्यवसानार्थकत्वात् प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वमाशङ्क्य आह—गति-
 बुद्धीति । नन्वादयत्यन्नं बटुनेति कथम् । निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य अदेः
 प्रतिषेधादित्यत आह—निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेध इति । ननु शेषात्क-
 त्तरिति प्राप्तस्येत्येवकारार्थः, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः । अणावकर्मका-
 त् । प्यन्तादिति शेषपूरणम्, नेरित्यनुवृत्तेरिति भावः । अथौ यो धातुरकर्मकः चित्त-
 वत्कर्तृकश्च, तस्मात् प्यन्तात्परस्मैपदमिति यावत् । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । प्री-
 हयः शुष्यन्ति, तान् शोषयते । अकर्मकारिकम् । कटं करोति तंप्रयुङ्क्ते । कटं का-
 रयते । न पादभ्याङ्यम् । पा दमि आङ्यम् आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद वस् एषां
 समाहारद्वन्द्वपञ्चमी । प्राप्तस्य निषेध्यत्वात् प्राप्तिसुपपादयति—पिबतिनिगरणार्थं
 इति । ततश्च 'निगरणचलनार्थेभ्यः' इति प्राप्तिरिति भावः । इतरे इति । इत्याद्ययः
 अथौ चित्तवत्कर्तृका अकर्मकारचेत्यर्थः । ततश्च 'अणावकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात्' इति
 प्राप्तिरिति भावः । नृतिरिति । नृतिश्चलनार्थकः । अणौ चित्तवत्कर्तृकः, अकर्मकरचे-
 त्यर्थः । सूत्रद्वयेनेति । 'अणावकर्मकात्' इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति च सूत्रद्वये-
 नेत्यर्थः । पाययते इति । 'काष्ठासाह्यावेपां युक्' इति पुकोऽपवादो युक् । दमयते
 इति । 'जनीजृम्बनसुरजोऽमृताश्च' इति मित्राद्वत्त्वः । ननु दिवादी द्विभिः सकर्मक

रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । 'घेट उपसंख्यानम्' (वा १६२) । 'धा-
पयेते शिशुमेकं समोची' । अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्—' (सू २१५६) इति परस्मै-
पदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षां वासय-
ति । 'वाक्यषः' (सू २६६९) लोहितायति । लोहितायते । 'युञ्ज्यो लुङ्' (सू
२३४५) । अयुतत्—अयोतिष्ट । 'बृद्धयः स्यसनोः' (सू २३४७) । वत्स्यति-
वर्तिष्यते । विवृत्सति—विवर्तिषते । 'लुटि च क्लृपः' (सू २३५१) । कल्प्ता ।
कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्यति । कल्पिष्यते । कल्पस्यते । चिक्लृप्सति । चि-
कल्पिषते । चिक्लृप्सते । इति तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ।

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ॥ २० ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । 'भावकर्मणोः' (सू २६७६) इति तद्ध् । २७५६
सर्वधातुके यक् ३।१।६७। धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सर्वधातुके

इत्युक्तम् । अतः कथमिह 'अणावकर्मकात्' इति प्राप्तिरिति चेत् दमेः परस्मैपदनिषे-
धादेव दमिरकर्मकोऽपि । अतो दमिः सकर्मक इत्यस्य न विशेषः । आयामयते इति ।
'यमोऽपरिवेषणे' इति मिश्वनिषेधाच्च ह्रस्वः । वासयते इति । 'वस निवासे' इति भौ-
वादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । ननु 'वस आच्छादने' इत्यादादिकस्याऽपि, तस्य सकर्मक-
त्वादेवाऽप्राप्तेः । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहण'मित्युक्तेश्च । घेट
उपसंख्यानमिति । 'परस्मैपदनिषेधस्येति शेषः । धापयेते शिशुमिति मन्त्रः । ननु 'व-
त्सान् पाययति पयः', 'दमयन्ती कमनीयतामदम्', 'भिक्षां वासयति' इति च कथम् ।
'न पादभ्याह्वयम्' इति परस्मैपदस्य निषेधादित्यत आह—अकर्त्रभिप्राये इति । 'अन-
न्तरस्य' इति न्यायेन 'निराण्यचलनायैभ्यश्च' 'अणावकर्मकात्' इति सूत्रद्वयप्राप्त-
स्यैव 'न पादभ्याह्वयमाह्वयस्य' इति निषेध इति भावः । 'वा क्यषः' इत्यादि प्रा-
ग्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमेण पुनरुपात्तम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धा-
न्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां परस्मैपदव्यवस्था समाप्ता ।

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणं निरूप्यते । 'लः कर्मणि' इत्यत्र सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः
कर्मणि कर्तरि च, अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहिताः । तेषु कर्तरि
लकारा निरूपिताः । अथेदानीं भावकर्मणोलकारा निरूप्यन्ते इति प्रतिजानीते—
अथ भावकर्मणोर्लडादय इति । निरूप्यन्ते इति शेषः । तत्र 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्'
'अनुपराभ्यां कृजः' इत्यादिपरस्मैपदविधिषु प्राप्तेष्वाह—भावकर्मणोरिति तद्धितम् ।
सर्वधातुके यक् । धातोरिति । 'धातोरेकाच' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भावकर्मवाचि-
नीति । 'चिणभावकर्मणोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । घटस्य भावो घटत्वमित्यादौ
प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । कवेरयं भावः इत्यादौ अभिप्रायः । 'भावः पदार्थस-

परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थ-
 क्षार्या क्रियाचेष्टारमयोनिषु । विद्वल्लीक्षास्वभावेषु भूष्यभिप्रायजन्तुषु ॥' इति ना-
 नार्थरत्नमाला । 'भावः सत्तास्वभावभिप्रायचेष्टारमजन्तुषु' इत्यमरः । इह तु 'लः
 कर्मणि' इत्यत्र भावशब्दो भावनायां यौगिक इत्याह—भावो भावनेति । 'लः कर्मणि'
 इत्यत्र भावशब्देन भावना विवक्षितेति भावः । भावनाशब्दस्य चिन्तायामपि प्रसिद्ध-
 स्वादाह—उत्पादनेति । उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । एवञ्च भूवातोऽपत्त्यर्थका-
 देतुमण्यौ वृद्ध्यावादेशयोः भाविशब्दात् 'एरच्' इति भावे अचि णिलोपे भावशब्दः,
 भावयतेऽपत्त्यर्थकादेतुमण्यो स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्रन्यो युच्' इति युष्मि
 अनादेशे टापि भावनाशब्द इति बोध्यम् । उत्पादना चेयं धात्वर्थाच्चातिरिच्यते इति
 दर्शयितुमाह—क्रियेति । धात्वर्थात्मकक्रियैव उत्पादनेत्यर्थः । तथाहि फलव्यापारयो-
 र्धातुरिति सिद्धान्तः । पञ्चधातोः पाकोऽर्थः । पाको विक्रियजन्तुकलव्यापारः । तत्र
 विक्रित्यंशः फलम् । अधिश्रयणादिस्तदनुकूलो व्यापारः । तथाविधव्यापाराश्रयो
 देवदत्तादिः कर्ता, 'धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ते'ति सिद्धान्तात् । अधिश्रयणादिव्या-
 पारजन्या विक्रितिः फलं, तदाश्रयत्वादोदनं कर्म, 'व्यापारजन्यफलशालि कर्म'ति
 सिद्धान्तात् । एवं सकर्मकेषु सर्वत्र ज्ञेयम् । 'एध वृद्धौ' इत्यस्मिन्नकर्मकेऽपि वृद्धयनु-
 कूलव्यापारो धात्वर्थः । नचैवं सति 'एधते देवदत्त' इत्यत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वा-
 दव्यापारजन्यवृद्धिरूपफलाश्रयत्वाच्च कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्यादिति वाच्यम्, 'धातूपात्त-
 व्यापारजन्यतद्व्यापारव्यधिकरणफलश्रयत्वं कर्मत्वमिति सिद्धान्तात् । एवञ्च फलो-
 रपत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रिया धात्वर्थ इति सिद्धम् । एतेन क्रियावाची धातुः,
 धातुवाच्या क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव क्रिया-
 स्वात् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति । ननु उत्प-
 त्त्यनुकूलव्यापारस्यैव सर्वत्र धातुवाच्यत्वे सर्वेषां धातूनामेकार्थत्वापत्तिः । विक्रि-
 त्यादितत्तत्फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराथं कत्वं तु न सम्भवति । एकैकस्य धातोर्विक्रित्या-
 दितत्तत्फलांशे, तदनुकूलव्यापारात्मकव्यापारसामान्ये च वाचकत्वानुपपत्तेरित्यत
 आह—सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति । पञ्चादयो धातुत्वेन रूपेण उत्पत्त्यनुकूल-
 व्यापारात्मिकां क्रियामाहुः । पठित्वादिविशेषरूपेण तु विक्रित्यादितत्तत्फलांशमाहुः ।
 तथाच वाचकतावच्छेदकभेदाद्विक्रित्यादिकलविशेषस्य क्रियासामान्यस्य च वाच्यता
 सङ्गच्छते इति भावः । तथाच भट्टिराह—'विभज्य सेनां परमार्थकमां सेनापतींश्चापि
 पुरन्दरोऽथ । नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिर्थांश्चैव सर्वधातुः ॥' इति ।
 अस्तिभवतिविद्यतीनामपि सत्तानुकूलव्यापार एवार्थः । तत्र सत्ता आत्मभरणम् ।
 तदनुकूलव्यापारस्तु जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति, इति
 वार्त्त्यायिधिप्रणीतषड्भावविकारेष्वन्यतमो यथायथं ज्ञेयः । भूवादिसूत्रे भाव्ये स्पष्ट-
 मेतत् । प्रपञ्चितं च मञ्जूषायामित्येकम् । ननु उत्पादनात्मकक्रियारूपस्य भावस्य

कलकारेणानूयते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याऽभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वा-
च्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किन्त्वेकवचनमेव ।
तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् । अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया । मया अन्यैश्च
भूयते । बभूवे । २७५७ स्यसिन्सोयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽङ्ग-
नग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ६।४।६१ । उपदेशो योऽच् तदन्तानां हनादीनां

धातुवाच्यत्वे 'लः कर्मणि च भावे च' इति भावे कथं लकारविधिः । अन्यलभ्य-
स्यैव शब्दार्थत्वादित्यत आह—मावार्थकलकारेणानूयते इति । 'द्वौ, त्रयः' इत्यादौ
द्विवचनबहुवचनवदिति भावः । युष्मदस्मद्भ्यामिति । युष्मदि अस्मदि च तिङ्सामाना-
धिकरणे उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ विहितौ । युष्मदस्मदोस्तिङ्सामानाधिकरण्यं च ति-
ङ्वाच्यकारकवाचित्वमेव । भावे लकारे तु 'आस्यते त्वया' 'आस्यते मया' इत्यादौ भाव
एव तिङ्वाच्यः न तु युष्मदस्मदर्थौ । अतो न मध्यमोत्तमावित्यर्थः । कर्मलकारे तु 'त्वं
वन्दसे', 'महं वन्दे' इत्यादौ लकारस्य युष्मदस्मदोश्च सामानाधिकरण्यसम्भवात्पुरुष-
प्रथमपि यथायथमुदाहरिष्यते । तिङ्वाच्येति । सर्वं द्रव्यं लिङ्गसंख्यानव्ययोरयम् । ति-
ङ्वाच्यया वा भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्गसंख्यानव्यायोग्या, शब्दशक्ति-
भावात् । ततश्च तस्यां तिङ्वाच्यभावनायां द्विवचनबहुवचनप्रतीतेः युवाभ्यां युष्मा-
भिर्वा आस्यते इत्यादौ न द्विवचनं, बहुवचनं चेत्यर्थः । तिङ्वाच्येत्पनेन कृद्वाच्य-
याः क्रियायाः लिङ्गसंख्यानव्ययित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमस्तौक्तं भवति । तथा—
पाकौ पाकाः इत्यादि । तदुक्तं—'साचं धातुके यक्' इति सूत्रे भाष्ये 'कृदभिहितो
भावो द्रव्यवत्प्रकाराते' इति । द्रव्यवत् लिङ्गसंख्यानव्यं लभते इत्यर्थः, शब्दशक्ति-
स्वभावादिति भावः । ननु तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतया द्विवचनबहुवचनाऽभावे
आस्यते इत्यादौ एकवचनं च न स्यादित्यत आह—किं त्वेकवचनमेवेति । तिङ्वाच्य-
भावलकारस्येति शेषः । तस्येति । 'द्रव्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति
सूत्रभ्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनं' द्विवचनं द्विवचनं इति सूत्रभ्यासः कर्तव्यः । तत्र
द्विवचनबहुवचनयोर्द्विवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यते इति भाष्ये
स्पष्टम् । एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विवचनान्यविषये विहितत्वेन औत्स-
र्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽप्येकवचनमे-
वेति भावः । अनभिहिते इति । भावलकारे कर्तुस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वा-
त्तृतीयेत्यर्थः । त्वया मयेति । स्वकर्तृकं मत्कर्तृकम् अन्यकर्तृकं भवन्मिष्यर्थः । स्यसि-
च् । अच् हन् ग्रह इष् पूर्वा इन्द्वात् षष्ठी । उपदेश इत्यत्र एव विशेषणम्, नेतरेषाम्,
अथमिचारात् । तदाह—उपदेशे योऽजिति । 'अजिगृह्यस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः
समासः । 'अजिगृह्यति लुप्तषष्ठीकं वा । 'चिण्व' इति सप्तम्यन्तादिति । 'स्यसिन्सोयुट्ता-

च चिणीवाङ्कार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडाग-
मश्च । अयमिड् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इडाधार्तुके इत्यधिकृतं
सीयुटो विशेषणं, नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद्वृद्धिः । (नित्यश्चायं वल्नि-

सिचिच्युपमेयतः सप्तमीदर्शनात् । तदाह—चिणीवेति । अङ्कार्यमिति । अङ्गस्थेयधि-
कृतत्वादिति भावः । 'भावकर्मवाचिषु स्यादिवि'ति नार्थः, सीयुटो लिङागमतया
भावकर्मवाचित्वेऽपि स्यसिचतासीनां भावकर्मवाचित्वाऽभावात् । नापि भावकर्मवा-
चिनि प्रत्यये परे ये स्यादयस्तेष्वित्यर्थः, स्यसिचतासीनां भावकर्मवाचिप्रत्ययपर-
त्वसम्भवेऽपि सीयुटस्तदसम्भवात् । सीयुडागमविशिष्टस्यैव लिङो भावकर्मवाचि-
तया केवलसीयुटो न भावकर्मवाचिप्रत्ययपरकत्वमस्ति अतो विषयसप्तमीति मत्वा
आह—भावकर्मणोर्गम्यमानयोरिति । इड्विधौ स्यसिचसीयुट्तासिषु इति सप्तमी षष्ठ्या
विपरिणाम्यते इति मत्वा आह—स्यादीनामिडागमश्चेति । अत्र अञ्जनप्रहृष्टां स्या-
दीनां च न यथासङ्ख्यम्, व्याख्यानात् । 'स्यादिषु परेषु अङ्गस्य इ'दिति नार्थः, 'आ-
र्द्धधातुकस्येड्वल्लदेः' इत्यत्र 'आर्द्धधातुके' इति योगं विभज्य 'यावानिड् स आर्द्ध-
धातुकस्यैवे'ति भाष्ये उक्तत्वात् । चिणि यदङ्गाधिकारविहितं कार्यं तस्यैवात्राति-
देशः, ननु चिणि दृष्टमात्रस्य । तेन 'वानिष्यते' इत्यत्र 'हनो वध लिङि, 'लुङि च'
इति चिणि दृष्टो वधादेशश्चिण्वदिति नातिदिश्यते, तस्य द्वैतीयकत्वेन अङ्गाधिकार-
विहितत्वाऽभावात् । तथा आयिष्यते इत्यत्र इणो गादेशो न । 'अध्यायिष्यते' इत्यत्र
इङो गाडादेशो न, द्वैतीयकत्वात् । चिण्वत्त्वाऽभावे अयमिड् नेत्याह—अयमिति ।
सेट्कस्य वलादित्वलक्षण इट् तु स्यादेवेति भावः । ननु भूयेतेति विधिलिङि चिण्व-
त्वम् इत् च स्यातामित्यत आह—इडार्द्धधातुके इति नेतरेषामिति । स्यसिचतासीनां न
विशेषणमित्यर्थः । अव्यभिचारादिति । स्यसिचतासीनां स 'त्राऽऽर्द्धधातुकत्वनियमादि-
तिभावः । अत्र वातिकम्—

'चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेष्व वत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितो वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं, वल्निमित्तो विधातो ॥' इति ।

स्यसिचसीयुडिति सूत्रस्य वृद्ध्यादि प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र वृद्धिं दर्शयति—
चिण्वद्भावाद्वृद्धिरिति । लुटि भू ता इति स्थिते चिण्वत्त्वात् 'अचोऽङ्गिति' इति
वृद्धिरित्यर्थः । इडागमश्चेत्यपि बोध्यम् । तत्फलं तु वक्ष्यते । तथा दाधातोर्लुटि
'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । तथा लुटि 'वानिष्यते' इत्यत्र 'होहन्तेऽङ्गि-
न्नेषु' इति षत्वम् । शमेर्हेतुमण्यन्ताल्लुटि श्रामिता, शमितेत्यत्र 'चिण्णमुलोः' इति
दीर्घः । तथा अनेनैवात्र इटि कृते तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् अनिटीति निषे-
धाऽभावात् णिलोपः । तथा 'भाविष्यते' इत्यत्र भू स्य इति स्थिते परमपि वलादि-
लक्षणं इटं वाधित्वा नित्यत्वादानेन इट्, वल्निनामत्ते इटि कृतेऽकृते च चिण्वदिति
प्रवृत्त्या कृताऽकृतप्रसङ्गित्वात् । वलादिलक्षणसिचत्वं न नित्यः, 'चिण्वदिटि कृते

मित्तो विधाती) । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । २७५८ चिण्भावकर्मणोः ३।१।६६॥ च्ले-
 क्षिण्यान्द्रावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । ति-
 षोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभू-
 येते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्—
 अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे ।
 इह तशब्दस्य एशि, इट् एत्वे च कृते 'ह एति' (सू २२५०) इति हत्वं न, ता-
 सिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भावि-

वलादित्वस्य विहितत्वेन वलादिलक्षणस्य इट्ः अप्रवृत्तेः । नित्यश्चायमित्यस्य 'चिण्व-
 दि'डिति शेषः । बहिनमित् इत्यनन्तरं 'इडनित्य' इति शेषः । अनित्यत्वे हेतुः—'विधा-
 ती'ति । चिण्वदिटो वलादिनिमित्तविधातकत्वादित्यर्थः एवञ्च सेट्कत्वेऽप्यनेनैव
 इट् । एतदभावपक्षे तु सेट्कत्वे वलादिलक्षण इडिति बोध्यम् । तद्वाह—भवितेति ।
 चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षण इडिति भावः । चिण्भावकर्मणोः । च्लेरिति । 'कळेः
 सिच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तशब्दे परे इति । 'चिण् ते पद' इत्यतस्तदनुवृत्ते-
 रिति भावः । अभावीति । च्लेश्चिणि कृते 'चिण्यो णुक्' इति तशब्दस्य लोपः । चि-
 ण्विधौ तशब्दे किम् । अभाविषाताम् । अथ अनुपूर्वात् भूधातोरुपभोगार्थकात्स-
 कर्मकारकर्मणि लकारे विशेषमाह—तिङोक्तत्वादिति । कर्तृत्वनिमित्तत्वात् तृतीयैवेति
 भावः । तद्वाह—अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया चेति । इहाऽऽनन्दस्य तिङ्भाविहि-
 तत्वात् प्रथमेति भावः । युष्मदस्मदुपात्तयोः कर्त्रोत्पन्ननिमित्तत्वात् तृतीया ।
 अनुभूयेते इति । 'सुखदुःखे' इति शेषः । अनुभूयन्ते इति । 'सुखानी'ति शेषः । णिलोप
 इति । भूधातोर्णो वृद्धौ आवादेशे भावि इति ण्यन्तात् कर्मणि लट्स्तादेशे यकि णि-
 लोप इत्यर्थः । भावयामासे इति । प्रथमपुरुषैकवचने उत्तमपुरुषैकवचने च रूपम् ।
 इहेति । 'भावयामासे' इत्यत्र प्रथमैकवचनतशब्दस्य 'लिट्स्तप्तयोः' इति एशादेशे उ-
 त्तमपुरुषैकवचनस्य इटश्च 'डित आत्मनेपदानाम्' इत्येवे च कृते भावयामास् ए इति
 स्थिते 'ह एति' इति सकारस्य इकारः प्राप्ते न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—
 तासीति । 'ह एति' इत्यत्र तासस्त्योरित्यनुवर्तते । तत्र एषिताहे इत्यादौ तासेः सत्य
 सार्वधातुक एव एति परे इकार इति निर्बिवादम् । तथाविधतासिसाहचर्यादस्तेरपि
 सकारस्य 'व्यतिहे' इत्यादौ सार्वधातुक एव परे प्रवृत्तिः । अतो 'भावयामासे' इ-
 त्यत्र नास्तेः सकारस्य इकारः, एकारस्याद्धधातुकत्वादित्यर्थः । भावितेति । ण्यन्तात्
 भावि ता इति स्थिते परावाङ्मुखादिलक्षणमिडं बाधित्वा चिण्वदिटि तस्याऽऽभीयत्वे-
 नाऽसिद्धत्वाद्निदीति निषेधाऽभावाणि लोपे भावितेति रूपम् । अत एव चिण्वदिङ्-
 विधौ 'उपदेशे योऽजित्येव व्याख्यातम्, न तु 'उपदेशे अजन्तस्ये'ति, तथा सति हि

ता । चिण्वदिट् : आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट-भावयिषीष्ट । अभावि । अभावयिताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूयते । यङ्लुगन्तात्—बोभूयते । बोभवाचक्रे । बोभाविता । बोभविता । 'अकृत्सार्व—' (सू २२९८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता—स्तोता । स्ताविष्यते—स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम् । 'गुणोऽर्ति' (सू २३८०) इति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वाजित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इत्यत्र नित्यग्रह-

यिजन्तस्य उपदेशाभावाच्च स्यादिति भावः । वलादिलङ्घने इटि कृते तु तस्य अनाभीयत्वेन असिद्धत्वाभावादनित्येति निषेधाणिकोपाभावे गेगुण्याऽयादेशयोः कृतबोभविष्यतेति रूपमिति मत्वा आह—पक्षे भावयितेति । अथ सङ्गतात् भूधातोः भावलकारे उदाहरति—बुभूष्यते इति । यकि सनोऽकारस्य 'अतो लोपः' इति लोपः । बुभूषिता । बुभूषिष्यते इति । चिण्वदिटि वलादिलङ्घने इटि च रूपं तुल्यम् । चिण्वदिङ्भावपक्षेऽपि तदतिदेशेन प्राप्ता बुद्धिं बाधित्वा परत्वादतो लोपः । अथ यङ्लुगन्तात् भूधातोः भावलकारे उदाहरति—बोभूयते इति । यकि यङोऽकारस्य पूर्ववदतो लोपः । द्वियकारकं रूपम् । यङ्लुगन्तात् बोभूयते इति एक्यकारं रूपम् । टुभूधातोः कर्मलकारे यकि तस्यादंभातुकत्वात् 'अतो दीर्घो यजि' इत्यप्राप्तावाह—अकृत्सार्वेति । स्ताविता स्तोतेति । चिण्वदिङ्भावपक्षे अनिट्कत्वान्नेट् । अथ ऋधातोः कर्मणि लकारे यकि कृते कित्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते आह—गुणोऽर्ति । अर्यते इति । गुणे कृते रपरस्वम् । 'स्मृ' धातोः कर्मणि लकारे आह—स्मर्यते इति । 'गुणोऽर्ति' इति संयोगादित्वात् गुणे रपरस्वमिति भावः । नञ् छुटि ऋ ता, स्मृ ता इति स्थिते चिण्वदिटं बाधित्वा परत्वात् गुणः प्राप्नोति नित्यत्वाच्च, अकृते कृते च चिण्वदिटि गुणस्य प्राप्तेः । कृते तु गुणे रपरस्वेऽजन्तत्वाभावाच्चिण्वदिङ्भावे अनिट्त्वाद्वालादिलङ्घनेऽभावे अर्ता स्मर्तस्येव स्यात्, आरिता स्मारितेति न स्यादित्यत आह—परत्वादि-त्वादि । कृते गुणे रपरस्वे अजन्तत्वाऽभावेऽपि उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्युक्तेश्चिण्वदिट् निर्वाध इत्यर्थः । आरितेति । कृतेऽपि गुणे रपरस्वे चिण्वदिटि उपधाबुद्धिः । अर्तेति । चिण्वदिङ्भावे रूपम् । एवं स्मारिता स्मर्तस्यपि । नञ् सम्पूर्वात् कृजः कर्मणि लकारे यकि 'रिक् शयगिल्क्षु' । इति रिहादेशे 'सम्परिभ्यां करोतो भुवणे, 'समवाये च' इति सुटि संस्क्रियते इति वक्ष्यते । तत्र 'गुणोऽर्ति' इति संयोगादित्वात् गुणः स्यादित्यत आह—नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । 'नित्यं कृन्दसि' इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेः 'गुणोऽर्ति' इत्यत्र नित्यं यः संयोगादित्यस्यैव संयोगादिक-

णानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते । 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः । सस्यते । इदितस्तु नन्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते । 'अयङ् यि क्विञ्ति' (सू २६४९) । शय्यते । २७५६ तनोतेर्यकि ६।४।४४॥ आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते । 'ये विभाषा' (सू २३१९) । जायते । जन्यते । २७६० तपोऽनुतापे च ३।१।६५॥ तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तुं । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । 'पुमास्था—' (सू २४६२) इतीत्वम् । दीयते । धीयते । 'आदेचः—' (सू २३ ७०) इत्यत्र अशितेति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एशः आदिशित्वाभावात्स्मिन्नात्वम् । जग्ले । २७६१ आतो युक्विचण्कृतोः

चणो गुण इति लभ्यते । कृञ् तु न नित्यं संयोगादिः, सम्परिपूर्वकत्वाभावे तदभावादिति भावः । अथ खंसधातोर्भावल्लकारे यकि विशेषमाह—अनिदितामिति ननोप इति । इदितस्तिष्ठति । 'टु नदि समृद्धौ' इत्यस्माद्भावल्लकारे यकि इदित्वाचलोपो नेत्यर्थः । अथ यजधातोः कर्मल्लकारे यकि विशेषमाह—सम्प्रसारणमिति । वचिस्त्वपिषजादीनाम् इत्यनेनेति भावः । शीङ्धातोर्भावल्लकारे यकि विशेषमाह—प्रयङ्यि क्विञ्तीति । तनोतेर्यकि । 'विड्वनोः' इत्यतः आदिति 'ये विभाषा' इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—आकारोऽन्तादेशो वा स्यादिति । शेषप्रणमिदम् । तायते तन्यते इति । कर्मणि लकारः । तपोऽनुतापे च । 'एजेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण्न ते' इत्यतश्चिण् इति 'न रुधः' इत्यतो नेति चानुवर्तते । चकारात् 'अचः कर्म' इत्यतः कर्मक रीति समुचीयते । तदाह—तपश्च्लेरित्यादि । तन्न कर्मकर्तरि कर्मकर्तृप्रक्रियायामुदाहरण्यति । अनुतापे कर्मल्लकारे उदाहरति—प्रवतप्त पापेनेति । पापेनेति कर्तरि तृतोयेति मत्वा आह—पापं कत्रिति । अनुपूर्वस्य तपेः पश्चात्तापार्थक्ये असङ्गतिः । नहि पापस्य सूर्यादिवत्तपनशक्तिरस्ति । शोकार्थक्ये अकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह—अस्याहत इति । अनुपूर्वस्तपिरिह उपसर्गवशात् अभिहननार्थक इति भावः । तस्य च सकर्मकत्वात् कर्मल्लकार उपपद्यते इति मत्वा आह—कर्मणि लुङिति । शोकार्थक्यमाश्रित्य भावे वा लुङित्याह—यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रेति । परिणाममसमीप्य सहसा किञ्चिदुत्तर्य कृत्वा पश्चात् दुःखमन्वभवदित्यर्थः । दुःखानुभवः शोकः । धारवर्धेनोपसङ्गप्रहादकर्मकः । 'शुच शोके' अकर्मकः । 'पुत्रमनुशोचती'त्यत्र तु वियुक्तं पुत्रं स्मृत्वा शोचतीत्यर्थः । स्मरणे पुत्रस्य कर्मत्वात् द्वितीयेत्यविरोधः । अथ दाधातोर्धाधातोश्च कर्मल्लकारे यकि विशेषमाह—पुमास्थेनीत्वमिति । ग्लेशातोर्भावे क्लिप्तादेशस्य एशादेशे 'आदेचः' इत्याख्यस्य अशितेति निषेधमाशङ्क्य आह—भादेच इत्यत्रेति । श्वासाविष इति कर्मधारयाश्रयणादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे आत्वस्य निषेधो लभ्यते । एशः शिखेऽपि आदिभूतशकारेस्त्वाभावाच्चिषेधाऽभावात्स्मिन् एशि परे आत्वं भवत्येवेत्यर्थः । जग्ले इति । आत्वे कृते 'आतो लोप इटि च' इति तस्य लोप

७।३।३३॥आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । दायिता—
दाता । दायिषीष्ट-दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम्-अदिषाताम् । अधायि-
षाताम्-अधिषाताम् । अग्लायिषाताम्-अग्लासताम् । हन्यते । 'अचिण्णलोः'
(सू २५७४) इत्युक्तेर्हनस्तो न । 'हो हन्तेः-' (सू ३५८) इति कुत्वम् । घा-
निता । हन्ता । घानिष्यते-हनिष्यते । आशीलिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः ।
आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । अघानि ।

इति भावः । मातो युक् । अङ्गस्येत्यधिकृतमाता विशेषितम्, तद्वन्तविधिः ॥ 'अचो
ष्णिजि' इत्यतो ष्णिजतीत्यनुवृत्तं कृत एव विशेषणम्, नतु चिणः, तस्य चिण्वाऽप्य-
भिचारात् । तदाह—आदन्तानामित्यादि । दायितेति । चिण्वदिदृष्टे युक् । अदायिषा-
तामिति । 'स्थाध्वोरिच्च' इत्येतत् बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'घुमास्था' इतीत्वं
न, अजादित्वात् । पुनः 'स्थाध्वोरिच्च' इति तु न भवति, अम्लादित्वात् । तत्र हि
'इको अल' इति सूत्रात् अल इत्यनुवृत्तम् । तथाच अलादिरेव सिच् किति ख-
मादिडादिः सिच् न कित् । तस्मिन्नियोगादिश्वमपि न भवतीत्याहुः । वस्तुतस्तु
सत्यपि तस्मिन्नात्र काचित् क्षतिः । सिचः क्त्वेऽप्यनिरुद्धाया वृद्ध्या रूपसिद्धे-
रिति दिक् । अथ हनधातोः कर्मलकारे आह—हन्यते इति । अचिण्णलोरिति । कृटि
चिण्वदिटि वृद्धौ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति हनो नकारस्य तकारो न भवति, चिण्व-
त्त्वादित्यर्थः । कुशमिति । तस्य णिति विहितस्याऽत्र चिण्वत्त्वात् प्राप्तिरिति भावः ।
घानिष्यते इति । 'ऋद्धनोः' इति बाधित्वा नित्यत्वाच्चिण्वदिट् । 'ऋद्धनोः' इति तु चि-
ण्वदिटि कृते न भवतीत्यनित्यम्, तत्र वलीत्यनुवृत्तेरिति भावः । नन्वाशीलिङि घा-
निषीष्टेत्यत्र हन् सीष्ट इति स्थिते परमपि चिण्वत्त्वं बाधित्वा वधादेशः प्राप्नोति आ-
र्द्धधातुके विवक्षिते विहितत्वेन वधादेशस्याऽन्तरङ्गत्वादित्यत आह—आशीलिङि वधा-
देशस्यापवादश्चिण्वद्भाव इति । ननु घानितेत्यादौ अप्राप्तेऽपि वधादेशे आरम्भात् कथं
वधादेशस्य चिण्वद्भावः अपवादः स्यादित्यत आह—आर्द्धधातुके सीयुटीति । 'स्यसिचसी-
युट्' इति सूत्रे अजन्तस्य स्ये, अजन्तस्य सिचि, अजन्तस्य आर्द्धधातुके सीयुटि, अज-
न्तस्य तासौ, इत्यजन्तस्य चत्वारि वाक्यानि । एवं हनप्रहृशामप्येकैकस्य चत्वारि वा-
क्यानीति स्थितिः । तत्र हनः आर्धधातुके सीयुटि चिण्वदिद्विचिण्वनिरवकाशावाह्वा-
देशापवादः, अप्राप्त एव वधादेशे आरम्भात् । वधादेशस्तु न चिण्वदिदृष्टोऽपवादः, तस्य
वृद्ध्यादित्यत्र कर्तरि लिङि चरितार्थत्वादिति भावः । पक्षे इति । चिण्वत्त्वाभावपक्षे 'हनो
वध लिङि' इति वधादेशे वलादिलक्षणे इति अतो लोपे रूपम्, वधादेशस्याऽदन्तत्वात् ।
नच हनधातोर्नुदात्तावाहुपदेशे एकाध्वात्तदीयवधादेशस्यापि तथाविधत्वादिह कथं
वलादिलक्षणे इति वाच्यम्, 'एकाच उपदेश' इत्यत्र 'अच' इत्येकत्वसामर्थ्यादे-
कत्वे सिद्धे पुनरेकग्रहणवलेन 'य उपदेशे एकाजेव नतु कदाप्यनेका' जिति लभ्यते तेन

अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । 'अघानि-
ष्यत-अहनिष्यत । नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वाधादेशः स्यादिति वाच्यम् ।
'अङ्गस्य' (सू २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न
दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेदो 'ग्रहोऽलिटि'—(सू २५६२) इत्यनेन
दीर्घविधानात् । ग्राहिता-ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट-ग्रहीषीष्ट ।
अग्राहि । अग्राहिषाताम्-अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् ।
सिचः कित्वादम्न । अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि-

वधेर्हन्त्युपदेशमादाय एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशे अनेकाच्चादित्युक्तं प्राक् ।
लुङि तु सिचश्चिणि उपधावृद्धौ कृत्वेन घः । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या'मिति वधादे-
शाऽभावः । अघानिषातामिति । चिण्वदिटि वधादेशाऽभावपक्षे रूपम् । अहसातामिति ।
चिण्वदिडभावपक्षे 'हन् सिच्' इति कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । पक्षे अव-
धीति । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशपक्षे इत्यर्थः । अवधिषातामिति । 'आ-
त्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशस्यापि पाश्चिकतया अप्राप्तेऽपि वधादेशे चिण्व-
वस्यारम्भात्पादवधमिति भावः । ननु चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वात् स्याद्विषु
चिण्वत्वाद्वाधादेशः स्यादित्यागच्छ्य परिहरति—न चेत्यादिना । आङ्गस्यैवेति । वधा-
धेशस्तु द्वैतीयकः, न त्वङ्गाधिकारस्य इति भावः । अथ 'ग्रह उपादाने' इत्यस्मादनु-
पधात् कर्मलकारे उदाहरति—गृह्यते इति । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । अथ लुटि
तासि चिण्वदिटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घमागच्छ्य आह—चिण्वदिटो न दीर्घत्वमिति ।
कृत इत्यत आह—प्रकृतस्येति । वलादिलक्षणस्य इटः प्रकृतत्वात्तस्यैव 'ग्रहोऽलिटि'
इति दीर्घविधौ ग्रहणम्, ननु चिण्वदिटः इति भाष्ये स्पष्टम् । ग्राहितेति । चिण्वदिटि
रूपम् । ग्रहीतेति । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो दीर्घं रूपम् । अथ इषोः
कर्मलकारे उदाहरति—दृश्यते इति । लिटि दृश्ये । लुटि तासि चिण्वदिट्पक्षे दर्शिता ।
चिण्वत्त्वाऽभावे 'सृजिहशोः' इत्यम् । द्रष्टा । दर्शय्यते द्रक्ष्यते । दर्शिषीष्ट । चिण्व-
दिडभावे तु 'लिट् सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वात् 'सृजिहशोः' इत्यम्न । नापि लघू-
पधगुणः । दक्षीष्ट । प्रदर्शति । चिणि लघूपधगुणः । प्रदर्शिषातामिति । चिण्वदिटि रूप-
म् । चिण्वत्त्वाऽभावे त्वाह—सिचः कित्वादम्नेति । 'लिट् सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः
कित्वात् 'सृजिहशोः' इत्यम्न भवति, अकितीति पयुंदासादित्यर्थः । अथ गृह्यतोः
कर्मलकारे यकि कृत इत्ये 'हलि च' इति दीर्घ-गीर्यते । जगरे । लुटि तासि चिण्व-
त्त्वपक्षे, गारिता । चिण्वत्त्वाऽभावे वलादिलक्षणे इटि गुणे रपरत्वे गरिता—गरीता,
'धृवो वा' इति दीर्घः । गारिष्यते । गरिष्यते । गरीष्यते । गीर्यताम् । अगीर्यत ।
गीर्यत । गारिषीष्ट । चिण्वत्त्वाऽभावपक्षे तु 'लिट् सिचोरात्मनेपदेषु' इति इडविक-
ल्पः । इडभावपक्षे 'उड' इति कित्वात् । इत्त्वम् । रपरत्वं । 'हलि च' इति दीर्घः ।

चिण्वदितो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विति 'वृतो वा' (सू २३९१) इति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरीध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वप्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । 'लिङ्सिचोः—' (सू २५२८) इति विकल्पादिङभावे 'उश्च' (२३६८) इति कित्त्वम् । इत्वं रपरत्वं 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । 'इणः षीध्वम्—' (सू २२०७) इति नित्यं ढत्वम् । अगी-
ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

षत्वम् । गीर्षीष्ट । इट्पक्षे तु, गरिषीष्ट । लुङि अगारि । अगारिषाताम् ॥ अगोर्षा-
ताम् । अगारिषाताम् । इति सिद्धवत्कृत्य आह—लुङि ध्वमि चतुरधिकं श्रुतमिति । रूपा-
शीति शेषः । तद्देवोपपादयति—तथाहीति । अगारिध्वमिति । गृस् ध्वम् इति स्थिते
चिण्वदिति वृद्धौ रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे रूपमिति भावः । द्वितीये त्वीति । चि-
ण्वदिङभावपक्षे वलादिलक्षणे सिचः इति ऋकारस्य गुणे रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे
'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पे अगारिध्वम्, अगरीध्वम् इति रूपद्वयमित्यर्थः । एषामिति ।
एषां त्रयाणां मध्ये एकैस्मिन् रेफस्य 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । 'विभाषेटः' इति
वा धस्य ढत्वम् । तथा धस्य तदादेशादस्य, वस्य, मस्य च द्वित्वप्रयमित्येवं पञ्च वैक-
ल्पिकानीत्यर्थः । तत्र धढयोर्मस्य च 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पः । वकारस्य तु
'मय' इति पञ्चमीमाश्रित्य 'यणो मयः' इति द्वित्वविकल्प इति विवेकः । यद्यपि धढ-
योर्धस्य मस्य च द्वित्वचतुष्टयमिति वक्तुमुचितम्, तथापि ढस्य, धस्यानिकतया धढ-
योरेकत्वमभिप्रेत्य 'द्वित्वप्रय'मित्युक्तिः । इत्यमिति । एवञ्च त्रयाणामेषां लत्वविकल्पे
रेफवन्ति त्रीणि, लकारवन्ति त्रीणि इति षट् । एषु षट्सु धस्य द्वित्वविकल्पे एकधानि
षट्, द्विधानि च षडिति द्वादश । तथा रेफषट्सु त्रिषु लकारवत्सु च त्रिषु ढस्य
द्वित्वविकल्पे एकढानि षट्, द्विढानि च षडिति द्वादश । उभयेषामपि द्वादशानां
मेळने चतुर्विंशतिः । एषु वस्य द्वित्वविकल्पे एकवानि चतुर्विंशतिः, द्विवानि चतु-
र्विंशतिरित्यष्टाचत्वारिंशत् । एषु मस्य द्वित्वविकल्पे एकमान्यष्टाचत्वारिंशत्,
द्विमान्यष्टाचत्वारिंशदिति षण्णवतिरित्यर्थः । लिङ्सिचोरिति । चिण्वदिङभाव-
पक्षे वलादिलक्षणस्य इटो 'लिङ्सिचोः' इति विकल्पितत्वात्तद्भावपक्षे, 'उश्च'
इति सिचः कित्वाद्गुणभावे कृत इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे रेफा-
दिभ्यः परत्वात् 'इणः षीध्वम्' इति नित्यं ढत्वे अगीढ्वमिति रूपमित्यर्थः । ढव-
मानामिति । ढस्य 'अचो रहान्यास' इति द्वित्वविकल्पे एकढं द्विढमिति द्वे रूपे ।
तयोः वस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वविकल्पे एकवे द्वे, द्विवे द्वे इति चत्वारि । एषु
चतुर्ध मस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पे एकमानि चत्वारि, द्विमानि चत्वारि-
त्यष्टौ रूपाणीत्यर्थः । षण्णवत्येति । उक्तषण्णवत्या अष्टानां मेळने सति या संख्या
सिध्यति सा चतुश्चत्वारिंशत्संख्या उक्तेति ज्ञेयमित्यर्थः । उक्तप्रक्रियां इलोकेन सङ्गृ-

इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन । २७६२

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ६।४।६३॥ चिण्णरे णमुल्परं च णौ मितमुप-
धायाः दीर्घौ वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) एव तु न विकल्पि-
तः । ण्यन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति
दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्था-

ह्राति—इट् दीर्घ इत्यादिना । वलादिलक्षण इट्, 'वतो वा' इति दीर्घः । अजन्तलृचणः
चिण्वदिट् 'अचि विभाषा' इति ङत्वं, 'विभाषेऽ' इति वा ङत्वं धत्वमानां द्विव-
त्रिकमित्यष्टानां विकल्पात् चतुर्भिरधिकं शतं रूपाणीत्यर्थः । 'शम्यते मोहो मुकुन्देन'-
त्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—हेतुमण्यन्तादिति । शमधातोर्हेतुमण्यौ उपधाबुद्धौ अमन्तत्वेन
मिवाद्भ्रस्वे शमीत्यस्मात्कर्मणि लः, न तु भावे, हेतुमण्यन्तस्य सकर्मकत्वमियमा-
दिति भावः । यमिति । तच्च कृते 'सावंधातुके यक्' इत्यनेनेति शेषः । णिलोप इति ।
'णेरनिटि' इत्यनेनेति शेषः । लुटि तासि कामि इ ता इति स्थिते अमन्तत्वेन मिवा-
क्षिप्समुपधाह्रस्वे प्राप्ते—चिण्णमुलोः । 'दोषो यौ' इत्यतो, णाविति 'ऊदुपधाया गोहः'
इत्यस्मादुपधाया इति 'मितां ह्रस्वः' इत्यतो मितामिति चाबुवर्तते । तद्वाह—चि-
ण्णरे इत्यादिना । नन्विह दीर्घप्रहणं व्यर्थम् । 'चिण्णमुलोऽन्यतरस्या'मित्येतावतैव मि-
तां ह्रस्वः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य ह्रस्वस्य विकल्पे दीर्घविकल्पस्य सिद्धेरित्यत आ-
ह—प्रकृतो मितो ह्रस्व एव तु न विकल्पितः इति । कुत इत्यत आह—ण्यन्ताण्यविति ।
कामधातोर्ण्यन्ताण्यौ पूर्वणेर्लोपे लुटि तासि ण्यन्तस्याऽजन्तत्वाच्चिण्वदिटित्स्या-
ऽऽभीयत्वेनासिद्धतया 'अनिटी'ति निषेधाऽभावाण्यलोपे दीर्घविकल्पे सति कामिता
कामितेति रूपद्वयमिष्यते । ह्रस्वविकल्पस्य विधौ तु ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । प्रथम-
ण्यलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहिततया चिण्परकणिपरकत्वाभा-
वादित्यर्थः । दीर्घविकल्पविधौ तु न दोष इत्याह—दीर्घविधाविति । दीर्घविकल्पविधौ
हि प्रथमस्य णिचो लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्रनिषेधात् अतोऽत्र
दीर्घविकल्पः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु प्रथमण्यलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, तत्र
स्थानिवत्त्रनिषेधाभावादित्यर्थः । भाष्ये त्विति । न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे
न स्थानिवत्' इत्येव सिद्धत्वात् 'न पदान्त' सूत्रे द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः
प्रत्याख्याताः । सुवृधुपास्य इत्यत्र 'अनचि च' इति द्विवचनस्य, शिण्ढीत्यत्र 'नञ्'
इत्यनुस्वारस्य 'अनुस्वारस्य ययि' इति परसवर्णस्य च, प्रतिदीप्तेन इत्यत्र 'हञि च'
इति दीर्घस्य, सचिभरित्यत्र 'झळां जश् झशि' इति जश्चरस्य, जश्चतुरित्यत्र 'जरि
च' इति चत्वंस्य च पूर्वत्राऽसिद्धीयत्वादित्यर्थः । ननु ण्यन्ताण्यौ 'चिण्णमुलोः'

निवत्' इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जाति-
परो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्तिवति तदाशयः । शामिता । शमिता-शमयि-
ता । शामिष्यते-शमिष्यते-शमयिष्यते । यङन्ताणिच् । शंशम्यते । शंशामि-
ता-शंशमिता-शंशमयिता । यङ्लुगन्ताणिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ता-
च्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । प्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना । २७६३
नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ७।३।३४॥ उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि
जिणि णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्य इति किम् । अगामि ।
मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि । 'अनाचमिकमिवमीना-

इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवश्वे दुर्वारम् , 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घस्य
पूर्वप्रासिद्धीयत्वाऽभावात् । ततश्च प्रथमणिचा ष्यवहितत्वात् दीर्घाऽनापत्तिः । एवञ्च
तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवश्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं दीर्घग्रहण-
प्रत्याख्यानमित्यत आह—णाविति । 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविधौ चिणपरे णमु-
लपरे च 'यो' इत्यत्र णाविति णित्वजातिप्रधानो निर्देशः । चिण्णमुलपरकणित्वजातौ
परतः इति कथ्यते । णित्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति प्रथमणेः स्थानिवश्वेऽपि दीर्घो
निर्वाह इति 'न पदान्त' सूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्याशय इत्यर्थः । शामिता-
शमितेति । शमभातोऽप्यन्ताल्लुटि तासि चिण्वदिटि दीर्घविकल्पः । शमयितेति । चिण्व-
त्वाऽभावे बलादिलक्षणे इटि रूपम् । यङन्तादिति । शमभातोऽप्यन्तौर्लक्षितस्य इत्य-
स्मात् हेतुमणौ 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे 'शंशमि' इत्यस्मात् कर्म-
लकारे णिलोपे 'शंशम्यते' इति रूपमित्यर्थः । शंशमिता—शंशमितेति । 'चिण्णमुलोः'
इति दीर्घविकल्पः । शंशमयितेति । चिण्वत्त्वाऽभावे बलादिलक्षणे इटि रूपम् । भाष्य-
मते त्विति 'न पदान्त' सूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमते त्वित्यर्थः । यङन्तादिनि ।
'यङन्ता'दिति शेषः । यङन्ताणिचि यलोपे अल्लोपे च कृते 'शंशमि' इत्यस्माल्लुटि
तासि चिण्वदिटि कृते तस्यासिद्धत्वाणिगलोपे 'शंशमिते' इत्यत्र अलोपस्य स्थानिवश्वेन
णिषपरकत्वाऽभावात् 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घो नास्ति, भाष्यमते 'न पदान्त' सूत्रे
दीर्घग्रहणाऽभावेन स्थानिवश्वनिषेधाऽभावादित्यर्थः । शम्यते मुनिनेति । अकर्मकत्वा-
ज्जावे छ इति भावः । नोदात्तोपदेशस्य । 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अत उपधायाः'
इत्यतः उपधाया इति 'अचो ऋणति' इत्यतो ऋणतीति 'आतो युक्' इत्यतश्चिण्य-
कृतोः इति चानुवर्तते । तत्र ऋणतीति कृत एव विशेषणम् , नतु चिण्यः अव्यभिचा-
रात् । तदाह—उपधाया इत्यादिना । अनुदात्तोपदेशः सहगृहीताः । ततोऽन्यः सर्वोऽपि
धातुरुदात्तोपदेशः । आह पूर्वप्रासिद्धिः तद्वर्जित्वेत्यर्थः । अशमि । अदमीति । शम-
भातोऽमभातोश्च लुकि चिणि 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न । अगामीति । गमेरनुदा-
त्तोपदेशत्वादिति भावः । अवादीति । वदधातुर्न मात इति भावः । आचामीति । अ-

मिति वक्तव्यम्' (वा ४५१८) । चिणि 'आयादयः—' (सू २३०५) इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् अवामि । वध हिंसयाम्, हलन्तः । 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न वृद्धिः । अवधि । 'जाप्रोऽविचिण्णलुब्धिसु' (सू २४८०) इत्युक्तेन गुणः । अजागारि । २७६४ भञ्जेश्च चिणि ६।४।३३॥ नलोपो वा स्यात् । अभाजि-अभजि । २७६५ विभाषा चिण्णमुलोः ७।१। ६६॥ लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि-अलाभि । व्यवस्थितविकल्पात्प्रादे-नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु ।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकुष्वहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां प्यन्तानां लादयो मताः ।

नाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेधः । अनाचमिकमिवमीनामिति । आचमिकमिवमिष-
ज्यानाम् इत्यर्थः । एवञ्च कमिवग्योरपि न निषेध इति फलितम् । ननु कमेयिहलन्त-
त्वात् केवलस्य तस्य चिण्यादौ प्रयोग एव नास्तीत्यत आह—चिण्यायादय इति । णिङ्
णिचोरप्येवमिति । णिङ्गन्ताणिजन्ताह्वा कमेश्चिणि णिलोपे सति पूर्ववत् रूपं शिष्यते
इत्यर्थः । ननु 'जनिवध्योश्च' इति वयेरुपधावृद्धिनिषेधोऽप्यर्थः । वधादेशस्याऽऽस्ततया
अज्ञोपस्य स्थानिवत्वादेव अवधीत्यादौ उपधावृद्धयभावसिद्धेरित्याशङ्क्य वधिर्धा-
त्वन्तरं हलन्तमेव 'जनिवध्योश्च' इत्यत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्य आह—वध हिंसया
हलन्त इति । भञ्जेश्च चिणि । 'शनाल्लोपः' इत्यतो नेति लुप्तपृष्ठीकं, लोप इति चानु-
वर्तते । 'जान्तमशां विभाषा' इत्यतो विभाषेति मत्वा शेषं पूरयति—नलोपो वा स्या-
दिति । अभाजीति । नलोपपक्षे उपधावृद्धिः । विभाषा चिण्णमुलोः । 'लभेश्च' इत्यतो
लभेरिति 'इदितो नुम्' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति—लभेर्नुं-
मागमो वेति । ननु प्रालम्भि उपालम्भितीत्यादौ उपसर्गपूर्वस्यापि लभेः नुम्विकल्पः
स्यादित्यत आह—व्यवस्थितेति । प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेर्नित्यं नुम् । अनुपसर्गात्प-
रस्य तु लभेर्विभाषा नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादुपसर्गपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमि-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु 'चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य' इति वार्तिकात् भाष्ये 'उपसर्गात् ख-
लघजोः' इत्यतः उपसर्गादिति 'न सुदुर्भ्याम्' इत्यतो नेति चानुवर्तय उपसर्गात्परस्य
लभेः 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति नेति व्याख्यातम् । तेन प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमिति
व्याख्यानं परास्तम् । 'लः कर्मणि' इति लकारा विहिताः । तथा 'तयोरेव कृत्यक-
खलथाः' इति कर्मणि कृत्यादिप्रत्यया वक्ष्यन्ते । ते तावत् द्विकर्मकधातुषु कतरस्मिन्
कर्मणि भवन्तीत्यत्र व्यवस्थामाह—द्विकर्मकाणां खिति । 'कर्मप्रत्ययव्यवस्था वक्ष्यते'
इति शेषः । तां व्यवस्थां सार्धंल्लोकेन दर्शयति—गौणे कर्मणोऽप्यदिना । दुह्याच्पृच्छ-
पृच्छचिप्रच्छिचिभ्रशासुजिमथमुषां गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकचित्तं

(१०९०—१०९५ वार्तिकार्थः) । गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते । ह्रियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्मकाणां

च' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्मेति बोध्यम् । प्रधाने इति । नीहकृष्वहा प्रधाने कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं च' इति सूत्रादभ्येन यस्य कर्मसंज्ञा तत्प्रधानं कर्मेति बोध्यम् । अथ 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकाः तेषु व्यवस्थामाह—बुद्धीति । बुद्ध्यर्थकस्य मन्त्रार्थकस्य शब्दकर्मकाणां च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो मता इत्यन्वयः । इह 'गतिबुद्धि' इत्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्म । तदितरत्तु प्रधानं कर्म । प्रयोज्येति । अन्येषां गत्यर्थानां अकर्मकाणां 'हृक्कोः' इति सूत्रोपात्तहृक्कोश्च प्रयोज्यकर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । अयं सार्धश्लोकः 'अकथितं च' इति सूत्रस्थवार्तिकभाष्यसंग्रह इति बोध्यम् । गौर्दुह्यते पयः इति । 'गोपेनेति' शेषः । अत्र गोरप्रधानकर्मत्वात्तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिळा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा । प्रधानकर्मत्वात्पय इति द्वितीयान्तम्, तस्य तिळा अनभिहितत्वात् । वलियाच्यते वसुधाम् । अविनीतो विनयं याच्यते । तण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते गार्गाः शतं दण्डयन्ते । वज्रो रुध्यते गाम् । माणवकः पन्थानं पृच्छयते । वृक्षोऽवचीयते फलानि । माणवको धर्मम् उच्यते । ज्ञायते वा । शतं जीयते देवदत्तः । सुधां पीरोदधिर्मथ्यते । देवदत्तः शतं मुच्यते । एतेषु गौणकर्मणि लकारः । अथ 'प्रधाने नीहकृष्वहा' मित्यत्रोदाहरति—अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति । प्रतिक्रियमजा ग्राममिष्यन्वेति । उह्यत इत्यत्र वहतेत्यजादिस्वासप्रसारणम् । अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः, ग्रामस्थाऽनभिहितत्वात् द्वितीया । बुद्ध्यर्थस्योदाहरति—बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वेति । 'गुरुणे'ति शेषः । अत्र माणवके गौणकर्मणि धर्मे वा प्रधानकर्मणि ण्यन्तात् लकारः । मन्त्रार्थस्य तु 'अश्यन्ते देवाः अमृतं ह्रिणा' अश्यतेऽमृतं देवानिति वा उदाहार्यम् । शब्दकर्मकस्य तु वेदोऽध्याप्यते विधि हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वेष्युदाहार्यम् । यदुक्तं 'गत्यर्थानामकर्मकाणां हृक्कोश्वेत्येतेषां प्रयोज्यकर्मणि लकार इति । तत्र गत्यर्थस्योदाहरति—देवदत्तो ग्रामं गम्यते इति । 'यज्ञदत्तेनेति' शेषः । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ण्यन्तात् लः । ननु अकर्मकाणां ण्यन्तानां प्रयोज्यकर्मण्येव लादय इति व्यवस्था कथ्या । तत्र प्रयोज्यं विना अन्यस्य कर्मणोऽभावादित्याशङ्क्य 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽव्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्, इति वार्तिकेन अकर्मकधातूनामपि देशकालादिकर्मत्वेन ण्यन्तानां तेषां द्विकर्मकतया प्रयोज्यकर्मण्येव तत्र लादय इति व्यवस्था प्रयो जनवतीत्यभिप्रेत्य 'मासमास्यते माणवक' इति ण्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि माणवके एक लः, ननु मासे कर्मणि इत्युदाहरिष्यते । एवं तर्हि अण्यन्तेश्वकर्मकेषु 'मासमास्यते देवदत्तेनेति' भावे लकारो न स्यात्, 'सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च ल' इति निय-

कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते' । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । जिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ॥ २१ ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि

माप् । 'मास आस्यते देवदत्तेन' इत्येव कर्मणि मासे लकारः स्यादित्याशङ्क्य आह—अकर्मकाणामित्यादि । ये अकर्मकाः 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं चानोप्सितम्' इति सूत्रसिद्धकर्मरहिताः 'मास उपवेशने' वृत्तु वर्तने' इत्यादयः, तेषां 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वार्तिकसिद्धकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते इत्यर्थः । न चेदं वार्तिकमिति अमितव्ययम्, भाष्ये अदर्शनात् । किन्तु न्यायमूलकमेव, अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविकल्पस्य भाष्याद्यभिमतत्वात् । यथा चैतत्तथा कारकाधिकारे 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वचनव्याख्यावासरे अवोचाम । तदाह—मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेनेति । अत्र मासस्य कर्मत्वपक्षे कर्मणि लकारः, मासस्याऽभिहितत्वात् प्रथमा । मासस्य कर्मत्वाऽभावपक्षे तु भावे लकारः । मास इति सप्तमी । मासमिति त्वपपाठः । अथ प्रकृतमनुसरति—जिजन्तास्विति । आसधातोः प्रकृतिसिद्धकर्मरहितत्वेन अकर्मकाणौ मासस्य कर्मत्वपक्षेऽपि प्रयोऽयकर्मण्येव लकार इत्यर्थः । मासमास्यते माणवक इति । ण्यन्तात्प्रयोज्यकर्मणि माणवके लः । मासस्याऽनभिहितत्वात् द्वितीया । ह्रस्वोऽस्तु हार्यते कार्यते वा भृत्यः कटं देवदत्तेन । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कर्मकर्तृप्रक्रियां निरूपयिष्यन् कर्मण्यः कर्तृत्वं साधयितुमाह—यदेति । 'फलव्यापारयोधातु'रिति सिद्धान्तः । पक्षिर्हि विविक्षित्यनुकूलव्यापारे वर्तते । तत्र विविक्षित्तिः फलम् । तदाश्रय बोधनं कर्म । तदनुकूलो अधिश्रयणादिः पुरुषप्रत्ययरूपो व्यापारः । तत्राधिश्रयणं चुल्लस्या उपरि तण्डुलयुक्तस्यास्यः स्थापनम् । स्थापनं स्थित्यनुकूलव्यापारः । तत्र स्थितिः स्यालीतण्डुलनिष्ठा । तदनुकूलः पुरुषवेष्टाविशेषः । धातुपात्तव्यापाराश्रयः पुरुषः कर्ता, स्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्यं प्राधान्यमिति भाष्यम् । कर्मकरणादिकं तु पुरुषप्रत्ययरपरतन्त्रत्वाच्च कर्तृत्वं लभते इति स्थितिः । तत्र यदा सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तुः पुरुषस्य व्यापारः प्रत्ययः न विवक्ष्यते, किन्तु कर्माद्विगत एव व्यापारः विविक्षित्यादिफलानुकूलत्वेन विवक्ष्यते तदा कर्मादिकारकाण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते इत्यर्थः । ननु कर्माद्विगतव्यापारस्य पुरुषप्रत्ययानधीनत्वाद् स्वतन्त्रत्वात्कथं कर्मण्यः कर्तृत्वमित्यत आह—स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वादिति । स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वादित्यर्थः । तदुक्तं 'कर्मवरकर्मणा' इत्यत्र भाष्ये—'कर्मकर्तारं कर्तृत्वं स्वा-

सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिञ्छिनन्ति । कष्टानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु, कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु-२७६६ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ३।१।८५॥ कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिन्विष्वदिटः स्युः । कर्तुर-

तन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् इति । अत्र कर्मग्रहणं करणादिकारकस्याप्युपलक्षणम् । तेनेति । असिना छिनत्तीत्यादिप्रयोगदशायां असिकुठारादीनां करणत्वादिसत्त्वेऽपि, 'असिः छिनन्ति' इत्यादिप्रयोगदशायां कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात् कर्तरि लकार इत्यर्थः । साध्वसिः छिनतीति । अत्र करणस्य कर्तृत्वविवक्षा । 'साधु' इति क्रियाविशेषणं सौकर्यातिशयद्योतनाय । अतितैषण्यात् पुरुषप्रत्ययविशेषभावात्तातिशयं विना स्वयमेव असिः छिनत्तीत्यर्थः । काष्ठानि पचन्तीति । अत्रापि करणानां कर्तृत्वविवक्षा । स्थाली पचतीति । अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षा । काष्ठानामतिशुष्कत्वात् धमनफूटकारानपेक्षया स्थाल्या अतिजघुत्वाद्विलम्ब्यश्रपणतया सौकर्यं बोध्यम् । कर्मणस्त्विति । ये छिदिभिद्विप्रभृतयः एककर्मकाः, तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां 'वृक्षः छिनत्ती'त्यादौ प्राक्सकर्मकत्वेऽपि सम्प्रति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मका एते इत्यर्थः । ये तु द्विकर्मकाः, तत्र एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि इतरेण कर्मणा सकर्मकत्वस्थाप्रायेणेत्युक्तिः । ततश्च तेषु द्विकर्मकेषु कर्मणि कर्तरि च लकारः । तत्र कर्मणि लकारे यथा—'सुधां क्षीरसागरो मथ्यते' । कर्तरि यथा—'सुधां क्षीरसागरो मथ्नाति' । अथ बहुवर्त—एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वमिति, तस्य प्रयोजनमाह—तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारा इति । ननु कर्मणि, असम्भवात् । अत एव 'अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि लृ' इत्युक्तमिति भावः । तत्र एककर्मकेभ्यः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावे लकारमुदाहरति—पच्यते ओदनेनेति । ओदनकर्तुः पाक इत्यर्थः । एवं भिद्यते काष्ठेनेत्यपि । यद्यपि पचेद्विकर्मकत्वम्, तथापि तण्डुलानामविवक्षायाम् एककर्मकार्षं पचेराश्रितम् । कर्तरि त्विति । एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे विशेषो वक्ष्यते इत्यर्थः । कर्मवत्कर्मणा । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणश्यते । तुल्या क्रिया यस्य सः तुल्यक्रियः कर्ता । 'कर्मणे'त्यनेन कर्मकारकस्या क्रिया विवक्षिता, क्रियायाः कर्मकारकेण । तुल्यत्वस्य तत्स्यक्रियामादायैव उपपाद्यत्वात् । तदाह—कर्मस्थयेत्यादिना । कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्ता कर्मवदिति यावत् । वाकरणाऽभावे तु कर्मसंज्ञक इत्यर्थशङ्का स्यात् । तथा सति सकर्मकत्वात् पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे लो न स्यात् । कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा न फलभेदः । तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यातिदेशार्थत्वाभ्युपगमात् कार्यातिदेश एवाभ्युपगम्य इत्यर्थः । तेनेति । 'स्यु'रित्यत्राप्त्वेति । कर्मश्रवणनेन कर्मकार्याणि 'सार्वधातुके यक्' इति यक्, 'भावकर्मणोः' इत्यात्मने-

भिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अमेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवत् । 'लिङ्ग्याशिष्यङ्' (सू ३४३४) इति द्विलकारकात् लः इत्यनुवृत्तेः, भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किंतु भाव एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभियोः कर्मस्था क्रिया वि-
तिर्द्विधाभवनं च । संवेदानीं कर्तृस्था ननु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वाव-

पदम्, 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्, 'स्यसिचसीयुट्तासिषु' इति चिण्वच्चं, तसं-
निभोगशिष्टः इट् च स्युरित्यर्थः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि विहितानि शास्त्र-
ण्येव न स्युरिति भावः । कर्तुरिति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे सति तदा-
देशातिहा कर्तुरभिहितत्वादित्यर्थः । पच्यते ओदन इति । फूत्कारादिपुरुषश्चमातिष्य-
विशेषे विना विक्रियाश्रयो भवतीत्यर्थः । भिद्यते काष्ठमिति । कुठारादिदृढाघातं
पुरुषभ्रमं विना द्विधा भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मणः कर्तृत्वेऽपि कर्मत्वाऽतिदेशाद्यक् ।
अपाचि अमेदीति । अत्र कर्मवशाच्चिण् । ननु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावलकारे
पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेनेत्यत्र कर्मकर्तृस्तिहाऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यात्,
कर्मवत्त्वातिदेशादिस्थाशङ्कते—नन्विति । परिहरति—नेति । नाद्यमाक्षेप उन्मिषती-
त्यर्थः । कुत इत्यत आह—लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवदिति । तच्च कुत इत्यत आह—
लिङ्ग्याशिषीति । 'व्यत्ययो बहुलम्, लिङ्ग्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठे लकारात्
पूर्वं लकारान्तरं 'हलो यमाम्' इति लुप्तं प्ररिलप्यते । ततश्च लृच् इति द्विलकारात्
सुत्रात् लृ इति षष्ठ्यन्तं 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यम्राज्जवर्तते । तथाच लः कर्ता कर्मवदिति
लभ्यते । वाच्यत्वं षष्ठ्यर्थः । तथाच लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदिति पर्यवस्यतीत्य-
र्थः । अस्त्वेवम्, प्रकृते किमायातमित्यत आह—भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थि-
तेरिति । तत्र भावस्यैव तद्वाच्यत्वादिति भावः । अत एवेति । लकारवाच्यस्यैव कर्म-
कर्तुः कर्मवत्त्वविधानादेव कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः कर्मणि विहिताः कर्मकर्तरि न
भवन्ति, तस्य लकारवाच्यत्वाऽभावेन कर्मवत्त्वस्य तन्नाऽप्रवृत्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये
स्पष्टम् । ननु 'सिनोतेप्रासकर्मकर्तृकस्य' इति निष्ठानत्ववार्तिके 'सिनो प्रासः
स्वयमेवेति भाष्ये कथमुदाहृतम् । क्तप्रत्ययस्य कर्मकर्तृत्वाभावादिति चेत् ? उच्यते—
अत एव भाष्यात् 'निष्ठा' इति सूत्रविहितकर्तार्यक्तप्रत्ययस्यैव कर्मकर्तृत्वभाव इति
विज्ञायते । 'सिनो प्रासः स्वयमेवेत्यत्र तु 'गत्यर्थकर्मकेत्यादिना कर्तरि विहितक्तप्र-
त्ययः कर्मकर्तरि भवत्येवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । भेत्तव्यं कुसूलेनेति । पुरुषप्रयत्नमन-
पेक्ष्य कुसूलकर्तृका भिद्विक्रियेत्यर्थः । शङ्कते—नन्विति । इदानीमिति । कर्मणः कर्तृत्ववि-
वक्षादज्ञायामित्यर्थः । ननु तत्तुल्येति तुल्यत्वस्य भेदवदितत्वादिति भावः । अर्थाङ्गीका-
रेण परिहरति—सत्यमिति । विक्रिसिर्द्विधाभवनं च कर्मस्यमेव सम्प्रति कर्तृत्वमिति युक्तम्

स्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणा इति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किञ्च कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्तो । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति वा ।' यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्षेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया । नेतरत्र । न हि पक्षतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च

तथापि तयोस्तुल्यत्वाऽभावस्तु नेत्यर्थः । कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वे ये अवस्थे धर्मविशेषौ तयोर्भेदः स एव उपाधिः निमित्तं यस्य तथाविधं कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रियाभेदमाश्रित्य तुल्यत्वव्यवहार इत्यर्थः । वास्तवभेदाऽभावेऽपि औपाधिकभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्मकर्तुरिति भावः । करणाधिकरणाभ्यामिति । 'असिना छिनत्ति' स्थाल्यां पचतीत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव 'असिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचतीत्यत्र कर्तृस्थ' इति तत्रापि कर्मत्वत्वं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं कर्मणेति पदमि-
त्यर्थः । ननु 'कर्मत्वकर्मणा' इत्यत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतः धातोरित्यनुवर्तते । धातो-
र्वाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थः । करणत्वाद्यवस्थायामस्तुतः सन्नपि असि-
स्थालयोर्व्यापारो न धातुपात्त इति नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह—किञ्चेति । गच्छति-
ग्राम इति । मार्गस्य अविषमनिष्कण्टकतया प्रयाससक्ततया च श्रमं विना प्राप्याश्रयो
भवतीत्यर्थः । आरोहति हस्तीति । अङ्गुशाऽऽघातादिहस्तपकव्यापारं विना स्वयमेव
म्यगभवन् आरोहणाश्रयो भवतीत्यर्थः । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति वेति ।
पूर्वाह्मिदम् । 'यत्कृपालेन तस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ।' इत्युत्तरार्हम् । गुरुकृपा-
लेशादेव श्रमं विना स्वयमेव शास्त्रार्थः अधिगच्छति निम्नविषयो भवति, स्मृति-
विषयो भवति, श्रद्धाविषयो भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मकर्तुः ग्रामादेः कर्तृस्थक्रियावशेन
कर्मस्थक्रियावशाऽभावात् न कर्मत्वत्वम् । अतः न कर्मकार्यं यगादि । किन्तु कर्तृ-
कार्यं शबाद्येवेति भावः । ननु कर्मकर्तुः ग्रामादेः प्राप्याद्याश्रयत्वेन कर्मस्थक्रियत्व-
मस्त्येवेत्यत आह—तत्रेति । यत्र क्रियाकृतः विशेषः वैलक्षण्यं दृश्यते प्रत्यक्षमुपल-
भ्यते, तत्र कर्मणि विद्यमाना क्रिया कर्मस्थक्रियेत्युच्यते इत्यण्वयः । तण्डुदाहृत्य दर्श-
यति—यथा पक्षेषु तण्डुलेष्विति । 'तण्डुलावस्थापेक्षया विकृतिरुत्पन्नो विशेषो दृश्यते'
इति शेषः । अन्यत्रापि क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुदाहृत्य दर्शयति—यथा वा छिन्नेषु का-
ष्ठेष्विति । 'अधिकृत्वापेक्षया वैलक्षण्यं दृश्यते इति शेषः । 'गच्छति ग्राम' इत्यादौ
तु नैवमित्याह—न इति । ग्रामेष्विति । उपलक्षणमिदम् । पक्षाऽपक्षतण्डुलेषु यथा क्रि-
याकृतं वैलक्षण्यमुपलभ्यते तथा गतागतग्रामे आरूढानारूढहस्तनि अधिगताऽन-
धिगते स्मृताऽस्मृते श्रद्धिताऽश्रद्धिते च शास्त्रार्थं क्रियाकृतवैलक्षण्यं न दृश्यते इत्यर्थः,
ग्रामगमनादौ कर्तर्येव श्रमादिवैलक्षण्यदर्शनादिति भावः । ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्न-

कर्मस्था । तेन करिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् । ज्ञानेच्छादिवय-
त्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यग-
भावाच्छ्रयनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छ्रीत्यादावयं चानश्च न त्वात्मनेप-

स्याऽपि कर्तृस्थत्वात् तद्वाचिनः कृजोऽपि कर्ता न कर्मवत्स्यात् । ततश्च 'क्रियते
घटः स्वयमेवेति यगादिः न सिद्ध्येदित्याक्षरक्य कृजो न यत्नार्थत्वमित्याह—
करोतिरुपादनार्थ इति । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थक इत्यर्थः । एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये
रूपष्टम् । करोतेरुपादनार्थकत्वे तु कर्मस्थक्रियत्वं तत्कर्तृरुपादायति—उत्पत्तिश्च कर्म-
स्थेति । उत्पत्तेः अनुत्पत्तेः च वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । तेनेति । कृजः कर्तुः
कर्मस्थक्रियत्वेनेत्यर्थः । तथाच क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र यक्, तासि तु चिण्वदि-
ट्पक्षे कारिता, तदभावे तु कर्ता इति सिद्धवत्कृत्य आह—करिष्यते घट इत्यादीति ।
चिण्वदिट्पक्षे कारिष्यते इति रूपम् । तदभावपक्षे तु 'श्रद्धनोः स्ये' इति इट्—क-
रिष्यते । सोयुट्चिण्वदिटि कारिषीष्ट । तदभावे तु कृषीष्ट । छुष्टि अकारि अकृत ।
नैतादति । कर्मवत्त्वं न सिद्ध्येत्यर्थः । 'यतते' इतिवत्सकर्मकत्वमेव न स्यादित्यपि
बोध्यम् । एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वबुद्ध्युपादानेनेत्यर्थः । अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति ।
अर्थे स्वयमेव निश्चयविषयतां सम्पद्यमाने इत्यर्थः । व्याख्यातमिति । समर्थितमित्य-
र्थः । कथं समर्थितमित्यत आह—कर्तृस्थत्वेन यगभावादिति । अनुव्यवसायः निश्चयः,
तत्र कर्मकर्ता अर्थः, स न कर्मस्थक्रियः, अर्थे अनुव्यवसायकृतवैलक्षण्याऽभावात् ।
किन्तु कर्तृस्थक्रिय एव, अनुव्यवसायकर्तरि देवदत्ते इषादिदर्शनात् । ततश्च कर्मव-
त्त्वाऽभावाच्च यक् । यकि तु किरवात् 'बुमास्थागापाजहातिसाम्' इति ईत्वे 'अनुव्य-
वसीयमान' इति स्यादित्यर्थः । ननु यगभावे कथं यकारश्रवणमित्यत आह—इत्यनेति ।
'बो अन्तकर्मणि' इति भातोरनुव्यवपूर्वाहुपसर्गवशेन निश्चयबुक्तेः आने कृते इयनि
'ओतः इयनि' इत्योकारलोपे 'अनुव्यवस्यमान' इति रूपसिद्धेरित्यर्थः । ननु कर्मव-
त्त्वाऽभावे 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदाऽभावात् कथमिह कटः ज्ञानच् । तस्यात्मने-
पदत्वादित्यत आह—ताच्छ्रीत्यादाविति । 'ताच्छ्रीत्यवयवोवचनशक्तिषु चानश्च' इत्यनेन
चानशित्यर्थः । तस्य च लादेशत्वाऽभावेन आत्मनेपदत्वाऽभावात् कर्मवत्त्वाऽभावे-
ऽपि कर्मकर्तरि प्रवृत्तिनिर्वाचा । तदाह—न त्वात्मनेपदमिति । ननु 'अन्योन्यं स्पृशतः
स्वयमेव यज्ञवत्तदेववत्ता'वित्यत्रापि कर्मवत्त्वाद्यगादि स्यात् । तत्र हि स्पृशिशः संयो-
गाज्जुल्लव्यापारार्थकः । उभावपि कर्तारौ, कर्मभूतौ च । स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि
आश्रयभेदात्तद्भेदाश्रित्य यज्ञवत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति देववत्तस्य कर्मत्वम् । एवं
देववत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति यज्ञवत्तस्य कर्मत्वम् । एवं कर्तृत्वमभ्युपगम्योक्तं यम् । एवं
च उभयोः कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वादेकस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा या स्पृशिक्रिया सैवेतर-
स्मिन् कर्तरि कर्मणि वा यतंते इति कर्मवत्त्वं स्यात्, आश्रयनिबन्धनं भेदमाश्रित्य

दम् । 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा १८७३) । अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्' (वा १८७६) । २७६७ न दुहस्नुनमां यक्चिचौ ३।१।८६ ॥ एषां कर्मकर्तरि यक्चिचौ न स्तः । दुहेरनेन एक एव निषेधः । चिण् तु विकल्प्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे । २७६८ अचः कर्मकर्तरि ३।१।८७ ॥ अजन्ताच्छ्लेष्णिवा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि-अकृत । २७६९ दुहश्च ३।१।८८ ॥ अदोहि । पक्षे क्सः ।

तुल्यक्रियत्वोपपत्तेः । स्पृष्टाः स्पृष्टयोरन्योन्यसंयोगकृतद्वयादितद्भावदर्शनाच्चेष्ट्यत आह—सकर्मकाणां प्रतिषेध इति । एककर्मकाणां छिदिमिदिप्रभृतीनां कर्मणः कर्तृत्व-विवक्षया अकर्मकाणां कर्तुः कर्मवत्त्वमुक्तम् । ये तु द्विकर्मकाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा-यामपि सकर्मका धातवः तेषां धातूनां कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः इत्यर्थः । अन्योन्यं स्पृशतः इति । कर्मवत्त्वे तु यकि तद्धि च 'स्पृश्येते' इति स्यादिति भावः । 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इत्यस्य उदाहरणान्तरमाह—अजा ग्रामं नयतीति । अजा ग्रामं स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अज नयनं प्रत्यजायाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्राम-मादाय सकर्मकत्वाच्च कर्मवत्त्वमिति भावः । वस्तुतस्तु गते अगते च ग्रामे वैलक्ष-ण्याऽभावादेवाऽत्र कर्मवत्त्वस्याऽप्राप्तिरिति नेदमस्य वार्तिकस्योदाहरणम् । अत एव भाष्ये अन्योन्यमारिख्यतः, अन्योन्यं स्पृशतः, अन्योन्यं संगृहीतः इत्येवोदाहृत-मिति षष्ठ्येष्टुशेखरे स्पष्टम् । दुहिपच्योरिति । 'कर्मवत्त्वमिति शेषः । अनयोर्द्विकर्म-कत्वादेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि अन्यकर्मणा सकर्मकत्वात्पूर्ववार्तिकेन कर्म-वत्त्वनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवोऽयम् । न दुह । दुह स्नु नम् एषां ह्नुहः । कर्मकर्तरीति । एतत्तु नानुवृत्तिलभ्यम्, पूर्वत्रानुपलम्भात् । किन्तु 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सममिव्याहारलभ्यमेव । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डकच्छ्रुत्या तदनुवृत्तिर्वा । दुहे-रनेनेति । 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यनेन दुहेः कर्मकर्तरि एक एव निषेधः । चिण् तु 'दुहश्च' इति वक्ष्यमानसूत्रेण विकल्पितो वक्ष्यते इत्यर्थः । कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः । चिण् तु विकल्पेनेत्येते इति कश्चित्पाठः । दुग्धे इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति-शप् लुगिति । दुहेः कर्मकर्तरि यकि निबद्धे शप् प्रवर्तते । तस्य 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति छ-गित्यर्थः । गौः पयो दुग्धे इति । गौः स्वयमेव पय उत्सृजतीत्यर्थः । कर्मकर्तृभूतायां गवि ल् । स्वरितेखेऽपि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदमेव । 'न दुह' इति न यक् । 'गां पयो दुग्धे' इति तु नोदाहृतम्, 'गौणे कर्मणि दुग्धादेर्लोटयो मताः' इत्युक्तेः । अचः कर्मकर्तरि । 'क्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पद्' इत्यतः चिण्ते इति, 'दी-पजन' इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । 'धातोरकाचः' इत्यतोऽनुब्रुचस्य धातुप्र-त्ययस्य अच् विशेषितत्वात्तद्व्यतिथिः । तदाह—अजन्तादित्यादिना । अकारीति । 'कटः स्वयमेवेति शेषः । कर्मकर्तरि लुक् । च्लेक्षिण् । वृद्धिः । रपरत्वम् । 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अकृतेति । चिण्भावपक्षे 'ह्रस्वाद्धातु' इति सिचो लोपः । दुहश्च ।

‘लुग्व्वा—’ (सू २३६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध-अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते । ‘सृजियुज्योः श्यंस्तु’ (वा १८७७) । अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवयगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः । ‘सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्’ (वा ५०५४) । सृज्यते सृजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असृजि ।

‘अथ’ इतिवर्जं पूर्वसू तत्रानुवृत्तं यत्तत्सर्वमिहानुवर्तते । कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहे-
 श्चिन्वा स्यादित्यर्थः स्पष्ट इति न व्याख्यातम् । अनुवृत्तिसौकर्याथमेव पूर्वसूत्रं प्रकृ-
 तदुहधातावनुपयुक्तमप्युपपन्न्यस्तम् । अदोहीति । दुहेः कर्मकर्तरि लुक् । ‘स्वयमेव गोः
 पय’ इति शेषः । चिणपक्षे लघुपक्षगुणः । चिणभावपक्षे आह-पक्षे कस इति । ‘बाल इगु-
 पधात्’ इत्यनेनेति भावः । लुग्वेति । ‘लुग्व्वा दुहदिहलिहगुहाम्’ इति कसस्य पाचिको
 लुगित्यर्थः । अथ ‘दुहिपच्योः’ इत्यत्र पचेरुदाहरति-उदुम्बरः फलं पच्यते इति । ‘उदुम्ब-
 रवृक्षं फलं पचति कालविशेषः’ इत्यत्र द्विकर्मकः पचिः । इह तु उदुम्बरो वृक्षः स्वयमेव
 कालविशेषमनपेक्ष्य फलं पक्वाश्रयं करोतीत्यर्थः । अत्र उदुम्बरस्य गौणकर्मणः कर्तृत्वेन
 विवक्षायां फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात् ‘सकर्मकाणां प्रतिषेधः’ इति कर्मवत्त्वस्य
 प्रतिषेधे प्राप्ते ‘दुहिपच्योः’ इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिप्रसवाद्वाङ्मिति भावः । वस्तु-
 तस्तु भाष्ये द्विकर्मकेषु पचेरपरिगणनाच्च द्विकर्मकत्वमिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम-
 स्माभिः । तथाच कर्मकर्तरि ‘फलं पच्यते’ इत्यत्र फलस्यैव कर्मतया तस्य कर्तृत्वविव-
 क्षायां पचेरकर्मकत्वात् ‘सकर्मकाणाम्’ इति प्रतिषेधस्याऽप्रसक्तेः प्रतिप्रसवविधिरस्य
 व्यर्थ इति यद्यपि, तथाप्यत्र मते ‘उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र कर्तृत्वकारे पचेः कर्तृत्व-
 क्रियत्वात् कर्मत्वक्रियत्वाऽभावादुदुम्बरः फलं पच्यत इति कर्मकर्तरि ‘कर्मवत्कर्मणा’
 इति कर्मवत्त्वस्याऽप्राप्तौ ‘दुहिपच्योः’ इति कर्मवत्त्वस्य बहुलं पचेरपूर्वविधिरित्य-
 न्यत्र विस्तरः । ‘सृजियुज्योः श्यंस्तु’ इति वार्तिकम् । ‘अनयोः सकर्मकयोः’ इत्यादि
 तज्ज्ञाप्यम् । अत्र सृजियुज्योर्देवादिकयोर्न ग्रहणम् । तयोरकर्मकताया उक्तत्वात् ।
 किन्तु ‘सृज विसर्ग’ इति तौदादिकस्य ‘युजिर्बोधि’ इति रौधादिकस्य च ग्रहणम्, तत्र
 विसर्गः उपपादनम् । यथा प्रजाः सृजतीति । योगः संयोजनम् । यथा मशवं युनक्तीति ।
 रथादिना संयोजयन्तीति गम्यते । सृजेः श्रद्धोपपन्ने इति । श्रद्धायुक्तं मुख्यकर्तर्येव उक्तो
 विधिरित्यर्थः । तत्र मुख्यकर्तरि अत्यन्ताऽप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते ।
 ‘युजेस्तु कर्मकर्तर्येव उक्तविधिः’ इति भाष्यात्तत्रापि कर्मणि क्रियाकृतवैकल्याऽभा-
 वादप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते । कर्मवत्त्वे सति यकि प्राप्ते तदपवादः श्यन्वि-
 धीयते । ‘तेन क्रियात्यादिनित्यम्’ इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । यकि तु ‘तास्यनुदात्तत्वं’
 इत्यादिना लसावभातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यकः उदा त्वं स्यात् । सृज्यते सृजं
 भक्त इति । अत्र मुख्यकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वादात्मनेपदम् । यगपवादः श्यन् ।
 श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थ इति । चातृनामनेकार्थत्वादिति भावः । ‘सृज्यते सृजं भक्त’

युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (वा १८८०) भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ण । गिरते । अगोर्ण । आद्रियते । आहत । किरादिस्तुदायन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षित ।

इत्यत्र यदा तु निष्पादयतीत्येवाऽर्थः, नतु श्रद्धयेति तदा सृजति स्रजमित्येव भवति । अथ युजेरुदाहरति—युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति । अत्र 'कर्मकर्तरि यगपवाद् रयञ्' इति भाष्यम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः योगशास्त्रप्रसिद्धः । ब्रह्मचर्यं सौमङ्गरादित्यम् । तद्योगाङ्गम् इति च योगशास्त्रप्रसिद्धम्, स योगः ब्रह्मचारिणं युनक्ति आत्मदर्शनेन संयोजयतीति कर्तृलकारे संयोजनक्रियायां योगो मुख्यकर्ता । ब्रह्मचारी तु कर्मेति स्थितिः । तत्र कर्मणो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां 'युज्यते ब्रह्मचारी योग'मिति कर्मकर्तरि ब्रह्मचारिणि लकारः, कर्मस्वात्तदेव यगपवाद् इत्यन् । ब्रह्मचारी प्राण्यामाभ्यासादिभ्रमबाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन सम्बध्यते इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मचारिणि कर्मकर्तरि आत्वर्थसम्बन्धः अनुयोगितया वर्तते । योगे तु प्रतियोगितया वर्तते इति स्थितिः । तत्र यद्यपि प्रतियोगिनो योगात् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयया भवितव्यम्, तथापि युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसम्बन्धोऽर्थः । तत्र प्रतियोगित्वं फलं, सम्बन्धो व्यापारः । प्रतियोगित्वरूपफलाश्रयत्वात् द्वितीयेति समाहितं शब्देन्दुशेखरे । अत्र आत्यप्रयोगादेव योगात् द्वितीयेत्यन्ये । भूषाकर्म इति वार्तिकम् । भूषाकर्म, किरादि, सन् एषां द्वन्द्वः । अन्यत्रेति प्रथमान्तास्काथे प्रल । आत्मनेपदात् अन्यकर्मकार्यमिति लभ्यते । भूषा कर्म क्रिया येषां वाच्यतया ते भूषाकर्मणः धातवः । भूषणक्रियावाचिनामिति यावत् । तदाह—भूषावाचिनामित्यादिना । अलङ्कुरुते कन्येति । स्वयमेव अन्यप्रयत्नं विना भूषणक्रियावतीत्यर्थः । अत्र भूषार्थत्वात् कर्मकर्तरि तल्लेख, नतु यक् । अलमकृतेति । अत्र तल्लेख नतु चिण् । लुटि तु अलङ्कृतं त्येव । नतु चिण्वदिटो । अवाकिरते इतीति । इस्तिनमवकिरति कुसुमादिरित्यत्र मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र हस्ती कम । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृषादिसमीपं गच्छन् पुरुषादिभिः अवकीर्णवान् भवतीत्यर्थः । अत्रापि तल्लेख, नतु यगादि । अवाकीर्णेत । 'लङ्स्विचोरात्मनेपदेषु' इति वेट् । गिरते इति । 'ओङ् न स्वयमेवे'ति शेषः । 'गृ निगरणे' अयं किरादिः । आद्रियते इति । 'इङ् आदरणे' अयमपि किरादिः । आप्रत्यये 'रिङ् शयगिङ् लुङ्' इति रिङ् । अतिथिमाद्रियते इति मुख्यकर्तरि । आद्रियतेऽतिथिरिति कमकर्तरि । स्वयमेव आदरणाश्रय इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शेषे यकि च न विशेषः । तथापि न्याय्यः न एव, यको निषिद्धत्वात् । स्वरे वा विशेषः । तल्लेख तु द्वित्वादेव सिद्धः । अतिथेरभाहितत्वात् प्रथमेति विशेषः । आहृतेति । चिणोऽनेन निषेधे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । 'उरश्च' इति किरवम् । अथ सन्नन्तस्योदाहरति—चिकीर्षते कट इति । स्वयमेव कर्तुमिच्छाविषय इत्यर्थः । नन्विच्छायाः पुरुष-

इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् । २७७० न रुचः
३।१।६४॥ अस्माच्छ्लेक्षिण । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गो-
पेन । २७७१ तपस्तपःकर्मकस्यैव ३।१।८८॥ कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थ-
मिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयती-
त्यर्थः । 'तपोऽनुतापे च' (सू २७६०) इति चिणिनषेधात्सिच् । अतस्त । तपः-
कर्मकस्य इति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । 'न दुहस्नुनमां यक्विणौ'

रूपकर्तृनिष्ठत्वात् कटरूपकर्मनिष्ठत्वाऽभावात् इच्छायां सत्यामसत्यां च कटे कर्मणि
वैलक्षण्यादशंनान् च कर्मस्थक्रियत्वाभावादिह कर्मवत्त्वस्याऽप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थं
इत्यत आह—इच्छायाः इति । न रुचः । 'बजेः सिच्' इत्यतः ज्ञेरिति 'चिण्ते पदः'
इत्यतश्चिणिति चानुवर्तते । तदाह—अस्माच्छ्लेक्षिण् नेति । अवारुद्ध गीरिति । 'स्वय-
मेवे'ति शेषः । कर्मकर्तरीत्येवेति । 'अचः कर्मकर्तरी' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
अवारोधि गौर्गोपेनेति । इह गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया अभावाच्च चिणिनषेच इति
भावः । तपस्तपःकर्मकस्यैव । आद्यं तपः इति षष्ठ्यन्तम् । तपःकर्मकस्यैव तपधातो-
रिति लभ्यते । 'कर्तरी शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । 'कर्मव-
त्कर्मणा' इत्यतः कर्मवदित्यनुवर्तते इति मत्वा सूत्रशेषं पूरयति—कर्ता कर्मवदिति ।
विध्यर्थमिदमिति । एतच्चानुपदमेव उदाहरणव्याख्यावसरे स्पष्टीभवित्यति । ननु
विध्यर्थत्वे एवकारो व्यर्थ इत्यत आह—एवकारस्त्विति । तप्यते तपस्तापसः इति । अत्र
तपिरार्जनार्थक इत्याह—प्रर्जयतीत्यर्थः इति । प्राजापत्यवाग्द्राघणाद्रिकृच्छ्राणामकं
तपः सप्तादयतीत्यर्थः । मुख्यकर्तरीलः । सप्तादयत्येव तापसामककर्तृत्वात् तपो-
रूपकर्मस्थत्वाऽभावात् 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यप्राप्तं कर्मवत्त्वमनेन सूत्रेण विधीयते ।
तेन यगात्मनेपदादि । यदा तु तदपि दुःखजननात्मके सन्तापे वर्तते तदा 'तापसं
तपस्तपती'त्येव भवति । दुःखयतीत्यर्थः । अत्र मुख्यकर्तृ तपः । तापसस्तु कर्म ।
अत्रापि दुःखजननव्यापारस्य तपोरूपकर्तृस्थतया तापसरूपकर्मस्थत्वाऽभावात् 'कर्म-
वत् कर्मणा' इत्यनेन कर्मवत्त्वं न भवति । तपाकर्मकत्वाऽभावाद्नेनापि न कर्मव-
त्त्वम् । अतो न यगादिकर्मकायम् । अथ लुकि अतप्येत्यत्र कर्मवत्त्वविषयमाशङ्क्य
आह—तपोऽनुतापे च इति । विणिनषेधात् सिजात । तस्य 'झलो झलि' इति लोपे परि-
निष्ठितमाह—अतपति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार इति । अत्र तपःकर्मकत्वाऽभावान्न
कर्मवत्त्वमिति भावः । भाष्ये तु एवकारादिव सूत्रं नियमार्थमित्युक्तमिति शब्देऽ-
शब्दे प्रपञ्चितमेतत् । वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन भाष्यविरोधः सूचित इत्यलम् । 'दुहि-
पशोर्बहुल' इति कर्मवत्त्वविधित्यदुहिपसङ्गात् 'न दुहस्नुनमाम्' इति सूत्रमुपन्यस्तं
प्राक् । इदानीं सिद्धावलोकनव्यायेन स्नुनमोददाहत् पुनः सूत्रमुपन्यस्यति—न दुह-

(सू २७६७) । प्रस्तुते । प्रास्नाविष्ट । प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्त-
र्भावित्पण्यर्थोऽत्र नमिः । यक्विणोः प्रतिषेधे 'हेतुमणिश्रिब्रजामुपसंख्यानम्'
(वा १८८१) । कारयते । अचीकरत् । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत् । चि-
ण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत् । भारद्वा-

स्तुनमां यक्चिणाविति । तत्र स्नुधातोरुदाहरति—प्रस्तुते इति । स्नुधातुः क्षीरप्रसव-
णविषयोऽकण्ठोकरणे वर्तते । वसो गां प्रसूतीति मुख्यकर्तरि लकारे वसो गां
क्षीरप्रसवणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः । अन्तर्भावित्पण्यर्थोऽत्र स्नुधातुः । अत्र गौः
कर्म । उत्कण्ठनव्यापारस्तु कर्तृभूतवत्सनिष्ठः । उत्कण्ठा तु गौरूपकर्मनिष्ठा । गोः
कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु प्रस्तुते गौः, स्वयमेव क्षीरप्रसवणविषये उत्कण्ठावती-
त्यर्थः । तत्र उत्कण्ठा पूर्वं कर्मगता । सम्प्रति तु कर्तृगता । उत्कण्ठाकृतं च वैलक्षण्यं
प्रसवयणं इत्यत एव । ततश्च कर्मस्थक्रियात्वात् कर्मवशे यकि प्राप्ते अनेन निषेधः ।
प्रारणाविष्टेति । अत्र कर्मवशात् प्राप्तश्चिण् न । किंतु चिण्वदिटौ पक्षे स्तः । चिण्वदि-
ट्भावे तु 'स्नुप्रमोः' इति नियमाद्वलादिकक्षय इण् । तदाह—प्रास्नोष्टेति । णम्
उदाहरति—नमते दण्ड इति । नमति दण्डं कश्चित् । नमयतीत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्व-
विवक्षायां तु 'नमते दण्डः' । अत्र कर्मवशेऽपि न यक् । अनंस्तेति । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि
न चिण् । ननु जमधातोः प्रह्नीभावार्थकस्याऽकर्मकत्वात् कर्मवशात्प्रसक्त्येकचिणोर्न
प्रसक्तिरित्यत आह—अन्तर्भावित्पण्यर्थोऽत्र नमिरिति । धातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः ।
यक्विणोरिति । 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्विणोः प्रतिषेधसूत्रे दुहस्नुनमां हेतुम-
ण्याश्चब्रजामिति च वाक्यमित्यर्थः । कारयते इति । 'स्वयं देवदत्त' इति शेषः । करोति
देवदेताः, तं प्रेरयति यज्ञदत्त इति ण्यन्तात्मुख्यकृरि लकारः । अत्र ण्यन्तकर्मणो देव-
दत्तस्य यज्ञदत्तप्रेरणमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवशेऽपि
तद्धेव, न यगिति भावः । अचीकरतेति । अत्र कर्मवशेऽपि न चिण् 'यिञि' इति
चक्रेव । उच्छ्रयते दण्ड इति । 'स्वयमेवे'ति शेषः । 'दण्डमुच्छ्रयति कश्चि' इति
मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र कर्मणो दण्डस्य कर्तृव्यापारमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां
कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि न यक्, तद्धेव । उदशिश्रियतेति । कर्मवशेऽपि
चिण्भावात् 'णिञि' इति चक्रे । ननु 'कारिष्यते' इत्यत्र कथं चिण्वदिटौ । ण्यन्त-
स्याऽजन्तस्य उपदेशाऽभावादित्यत आह—चिण्वदिट् तु स्यादेवेति । 'स्यसिचस्ती-
युदतासिषु' इत्यत्र हि उपदेशो अजन्तस्येति नाऽर्थः । किंतु उपदेशो योऽच् तद्-
न्तस्येत्यर्थः । तथाच णिजन्तस्योपदेशाऽभावेऽपि नेरुपदेशसत्त्वाच्च दोष इति
भावः । उच्छ्रायिष्यते इति । श्रियः उपदेशो योऽच् तदन्तत्वाच्चिण्वदिटौ । ब्रूते कथेति ।
'स्वयमेवे'ति शेषः । कथां ब्रवीति कश्चादिति मुख्यकर्तृलकारे कथा कर्म, तस्य पुरुष-
प्रत्ययान्वयवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवशात् तच् । न यक् । अवोचतेति । कर्म-
वत्त्वेऽपि न चिण् । किंतु 'ब्रूते वचिः' 'अस्वतिवचिख्यातिभ्योऽङ्' 'वच डम्' इति

जीयाः पठन्ति—‘गिअन्थिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्’ (वा १८८२)
 पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः
 कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यन्त्रिचणोः प्रतिषेधाच्छुच्यते ।
 अन्थिग्रन्थयोराधृषीयत्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । अन्थति मेखलां
 देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । अन्थते । अग्रन्थिष्ट । कैयादिकयोस्तु
 अन्थनीते ग्रन्थनीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वलगन्तीत्यर्थः । ‘वेः शब्दकर्मणः’
 (सू २७०७) ‘अकर्मकाच्च’ (सू २७०८) इति तच् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य

भावः । उच्चारणेन शब्देषु प्राकट्यरूपविशेषद्वान्नात् कर्मस्वक्रियत्वं बोध्यम् । गिअ-
 न्थीति । पयन्तस्य अन्थेः प्रन्थेः ब्रूजः आत्मनेपदविधावकर्मकस्य च यक्चिण्योः प्रति-
 षेधः भारद्वाजीयाऽभिमत इत्यर्थः । अग्र गि इति सामान्यस्य ग्रहणम् । ननु हेतुम-
 णिच एव । ततश्च शिङ्गन्तस्यापि न यक्चिण्याविति मत्वा आह—पुच्छमुदस्यति उत्पु-
 च्छयते गौरिति । ‘पुच्छादुसने’ इति जिह् । नन्वत्र उदसने पुच्छं कर्म । गौर्मुच्यकर्त्री ।
 ननु कर्मकर्त्री । ततश्च नात्र यक्चिण्योः प्रसक्तिरित्यत आह—अन्तर्भावितण्यर्थतायामिति ।
 ‘उदस्यतीत्यस्य उदासयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थताश्रयणे उत्पुच्छयते गौर्देवदत्तः इत्यत्र
 गौः कर्म । तस्य गौरूपकर्मणः प्रेरयितृपुरुषप्रयत्नानपेक्षया कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि
 लकारे उत्पुच्छयते गौरिति भवतीत्यर्थः । स्वयमेव पुच्छमुदस्यति गौरिति बोधः ।
 उदपुपुच्छतेति । अत्र न चिण् । अपृचवाविति । ‘उत्पुच्छयते गौ’रित्यत्र यक् । प्रतिषेधात्
 शप् । उदपुपुच्छतेत्यत्र चिणः प्रतिषेधाच्चङिष्यर्थः । ननु ‘श्रम्भ मोक्षणे, ग्रन्थ ग्रथने’
 इति अन्थिग्रन्थयोः चौरादिकतया गिग्रहणेनैव सिद्धेः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—
 अन्थिग्रन्थयोरिति । ग्रन्थति ग्रन्थमिति । रचयतीत्यर्थः । अन्थति मेखलां देवदत्तः इति । विच्छं-
 सयतीत्यर्थः । ‘देवदत्त’ इत्युभयत्रान्वेति । अत्र कर्मणो ग्रन्थस्य, मेखलायाश्च कर्तृत्व-
 विवक्षायां ग्रन्थते ग्रन्थः, अन्थते मेखलेति च भवति । स्वयमेव ग्रन्थरचनाश्रयः खं-
 नाश्रयश्चेत्यर्थः । तत्र कर्मवशेऽपि न यगिति भावः । अग्रन्थिष्ट, अग्रन्थिष्टेत्यत्र च
 न चिण् । कैयादिकयोरित्यति । कर्मवत्त्वेऽपि तयोर्भेदं निषिद्धे इनाविकरणा इति भावः ।
 आत्मनेपदविधावकर्मको यः, तमुदाहरति—विकुर्वते सैन्धवाः इति । सैन्धवाः अस्माः ।
 अत्र विपूर्वः कृञ् वलगने वर्तते, उपसर्गवशात् । तदाह—वलगन्तीति । शब्दं कुर्वन्ती-
 त्यर्थः । धात्वर्थनोपसंभ्रादकर्मकोऽयम् । मुख्यकर्तरि लकारः । वेरिति । ‘वेः शब्दक-
 र्मणः’ इत्यनन्तरं पठितेन ‘अकर्मकाच्च’ इति सूत्रेण परगामिन्यपि फले तङिष्यर्थः ।
 अन्वयस्याकर्मकतया अश्वानां कर्मकर्तृत्वाऽभावाच्च यक् प्रसक्तिरित्यत आह—अन्तर्भा-
 वितेति । विपूर्वकः कृञ् शब्दं कुर्वाणस्य प्रेरणे यदा वर्तते, तदा विकुर्वते सैन्धवानिति
 भवति । अश्वान् शब्दायतीत्यर्थः । तत्र सैन्धवानां कर्मणां पुरुषप्रेरणाऽविवक्षया कर्तृ-
 त्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवा इति भवति । वलगन्तीत्यर्थः । अत्र सैन्धवानां कर्मक-

पुनः प्रेषणत्यागे-विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत । २७५२ कुविरञ्जोः प्राचां इयन् परस्मैपदं च ३।१।६० अन्ययोः कर्मकर्तरि न यक । किं तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति-कुष्यते वा पादः । रज्यति-रज्यते वा वक्ष्म । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रक्षीष्ट । इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ।

अथ लकारार्थप्रकरणम् ॥ २२ ॥

२७७३ अभिज्ञावचने लट् ३।२।११२॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानयतने

तृणां कर्मवत्त्वेऽपि न यगित्यर्थः । व्यकारिष्टेति । चिषि निषिद्धे ण्यन्तत्वाऽभावाच्च-भावे सिचक्षिण्वदिटि वृद्धिरिति भावः । चिण्वदिडभावपक्षे आह—व्यकृतेति । 'इस्वा-दङ्गात्' इति सिचो लोपः । कुविरञ्जोः । मनयोरिति । 'कुष निष्कर्षे, रञ्ज रागे' इत्यन-बोरित्यर्थः । कर्मकर्तरीति । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डूकपञ्चम्या तदनुवृत्तेरिति भा-वः । 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यतः नेति, यगिति चानुवर्तते । तदाह—न यगिति । किन्तु इय-निति । यगिविषये इत्यर्थः । एवञ्च यगिविषयादन्यत्र न श्यनः प्रवृत्तिः । न यगित्यनुक्त्या श्यनो विधाने तु यगिविषयादन्यत्रादधातुकेऽपि इयन् स्यादिति भावः । प्राचां ग्रहणा-द्विकल्पः । तदाह—कुष्यति कुष्यते वा पादः इति । 'स्वयमेवे'ति शेषः । 'कुषणाति पादं देवदत्तः' इति मुख्यकर्तृलकारे पादः कर्म । तस्य पुरुषप्रत्ययमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां इयनि परस्मैपदे च कुष्यतीति रूपम् । तदुभयाभावे यकि आत्मनेपदे च कुष्यते इति रूपमिति भावः । यक्षयनोः ३३२ विशेषः । श्यनि 'कुष्यन्ती वधू'रित्यत्र 'वापश्यनो-मित्यम्' इति नित्यं जुम् । यकि तु 'आच्छीनघोः' इति विकल्पः स्यात् । रज्यति रज्यते वा वस्त्रमिति । अन्तर्भावितण्यर्थतायां देवादिकृत्वात् इयनि 'रज्यति वस्त्र'मित्यत्र रञ्ज-यतीत्यर्थः । मुख्ये कर्तरि कः । कर्मणः कर्तृत्वविधक्षायां तु रज्यति रज्यते वा वस्त्र-मिति भवतीत्यर्थः । यगविषये तु नास्त्येवेति । श्यनिति शेषः । यकं प्रतिषिध्य तत्स्थाने श्यनो विधिसामर्थ्यादित्यर्थः । कोषिषीष्टेति । आर्द्धधातुकरत्वेन यगविषयत्वाच्च इयन् । तत्सन्निधोगशिष्टत्वात् परस्मैपदं च श्यनभावे सति न भवतीति भावः । रक्षी-ष्टेति । रञ्जेः सीयुटि जस्य क्रुत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । अनुस्वारपरसवर्णौ । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे सर्वत्र पच्यते ओद्धनः स्वयमेवेति, मिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ स्वयं-शब्दस्य आत्मना करणेनेत्यर्थः, न त्वात्मना कर्त्रेति, तथा सति कर्मण्येव लः स्यादि-ति 'णेरणौ' इति सूत्रे कैषटे स्पष्टम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्त-कौमुदीव्याख्यायां बाजमनोरमाख्यायां कर्मकर्तृप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया निरूप्यते । अभिज्ञावचने लट् । अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्य-ते बोध्यते अनेनेति विग्रहः । तदाह—स्मृतिबोधिन्युपपदे इति । स्मृतिबोधकपदे समीपे

धातोलृट् स्यात् । लङोपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् । २७७४ न यदि ३।२।११३॥ यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि । २७७५ विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।११४॥ उक्तविषये लृङ् वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षचेद्व्याख्यार्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाक्षारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू. २७७४) इति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः । 'परोक्षे लिट्' (सू. २७७९) । 'चकार । उत्तम-पुरुषे चित्तविक्षेपादिना परोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल विललाप' 'बहु जगद पुरस्ता-त्तस्य मता किलाहम्' । 'अत्यन्तापह्वे लिङ् वक्तव्यः' (वा. २०८४) । कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम । २७७६ दशश्वतोर्लङ् च ३।२।११६॥

प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । 'भूते' इत्यधिकृतम् । 'अनघतने लङ्' इत्यतः अनघतने इत्यनुवर्तते । तदाह—भूतानघतने इति । लङ् इति । 'अनघतने लङ्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्मरसीति । हे कृष्ण गोकुले अवसामेति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः । अ वाक्यार्थः कर्म । कृतं गोकुलवासं स्मरसीति यावत् । एवमिति । स्मरसीति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादिस्मृतिबोधकपदयोगेऽपि लङ् इत्यर्थः । ननु बुध्यस्यादेः स्मृतिस्थेन रूपेण स्मृत्यर्थकत्वाऽभावात्कथमिह लङ् इत्यत आह—तेषामपीति । पर्यवसानस्या स्मृतिबोधकत्वात्तद्योगेऽपि लृट् । एतदर्थमेव वचनग्रहणमिति भावः । न यदि । 'यद्ही'ति सप्तमीति मत्वा आह—यद्योगे इति । उक्तं नेति । 'अभिज्ञावचने' इति लृट् न भवतीत्यर्थः । अभिजानासीति । वने अभुञ्जमहीति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः । विभाषा । उक्तविषये इति । अभिज्ञाबोधिन्पदपदे इत्यर्थः । लक्ष्यलक्षणभावेनेति । ज्ञाप्यज्ञापकभावेनेत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । स्मरसीति । पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गाः अचारयाम इति यत् तत् हे कृष्ण ! स्मरसीत्यर्थः । अत्र यत् इत्यस्य गम्यत्वेऽपि तस्य प्रयोगाऽभावाच्च यद्योगः । वासो लक्षणमिति । 'चारणस्ये'ति शेषः । उभयत्रापि लङ् विकल्पः । अभिज्ञानवचनयोगस्य अबिशिष्टत्वादिति भावः । न च यद्योग एव 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति विकल्पोऽस्तिवति अमितव्यम्, 'यदि च अयदि चायं विकल्पः' इति भाष्यात्तदाह—यच्छब्दयोगेऽपीति । 'परोक्षे लिट्' इति प्राक् व्याख्यातमपि विशेषविवक्षया स्मार्यते । अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् परोक्षत्वाऽभावात् कथमस्य लिट् उत्तमपुरुष इत्यत आह—उत्तमपुरुषे चित्तेति । सुप्त इति । सुप्तत्वाद्दहं विललापेत्यर्थः । अत्र स्वापाचिन्तविक्षेपः । बहु जगदेति । मत्तत्वात्तस्य पुरस्ताद्दहं बहु जगदेत्यर्थः । अत्र उन्मादाचिन्तविक्षेपः । आदिना व्यासङ्गसङ्ग्रहः । अत्यन्तापह्वे इति । अपरोक्षार्थमिदम् । कलिङ्गेष्ववात्सीरिति । अतस्त्वं न सहवासयोग्य इति प्ररनः । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सोरा-

अनयोऽपपदयोर्लिङ्गविषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति हाऽकरोच्चकार वा । शश्वद-
करोच्चकार वा । २७७७ प्रश्ने चासन्नकाले ३।२।११७॥ प्रष्टव्यः प्रश्नः । आ-
सन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे लिङ्गविषये लङ्गलिटौ स्तः । अगच्छतिकम् । जगाम किम् ।
अनासन्ने तु कंसं जघान किम् । २७७८ लट् स्म ३।२।११८॥ लिटोपवादः ।
यजति स्म युधिष्ठिरः । २७७९ अपरोक्षे च ३।२।११९॥ भूतानयतने लट् स्या-
त्स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति । २७८० ननौ पृष्टप्रतिवचने ३।२।१२०॥
अनयतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि
भोः । २७८१ नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१॥ नशब्दे नुशब्दे च लङ् वा स्यात् ।
अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् । २७८२
पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२॥ अनयतनप्रदणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराश-
ब्दयोगे भूतानयतने विभाषा लुङ्, चाल्लिट्, न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् ।
वसन्तीह पुरा छात्राः, अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ।

द्रुमगवेषु च । तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमिति । इति वचनादिति भावः ।
नाहं कलिङ्गान् जगामेत्युत्तरम् । कलिङ्गशब्दस्य जनपदविशेषवाचित्वात् बहुवचनम् ।
अत्र तद्देशगमनोत्तरकालिकवासविषयकप्रदने कारणीभूतगमनस्यैवापकापादित्यन्ता-
पक्षवो ज्ञेयः । कलिङ्गववासीरित्यत्र 'अकर्मकषातुभियोगे देशः कालो भावः' इति
कर्मसंज्ञायाः पाक्षिकवाच्च द्वितीयेति कारकाधिकारे निरूपितम् । इश्वतोर्लङ् च ।
स्पष्टम् । प्रश्ने चासन्नकाले । 'प्रश्ने' इत्यनेन प्रश्नविषयो विवक्षित इत्याह—प्रष्टव्यः
प्रश्नः इति । अर्थे इत्यनन्तरं 'वर्तमानाद्वातो'रिति शेषः प्रयोक्तृदृष्टिपथातिक्रान्त-
त्वमनासन्नकालत्वम् । वृत्तौ तु पञ्चवर्षातीतकालः अनासन्नकाल इत्युक्तम् । लट्
स्मे । 'स्मे' इत्ययम् । तद्योगे लिङ्गविषये लट् स्यादित्यर्थः । यजति स्मेति । स्मशब्दो
भूतकालद्योतकः । अपरोक्षे च । पर्व स्मेति । पिता एवमुक्तवानित्यर्थः । ननौ पृष्टः । निवृत्त-
मिति । व्याख्यानादिति भावः । अकार्षीः किमिति प्रश्नः । ननु करोमिऽत्युत्तरम् ।
अकार्षमित्यर्थः । नन्विति सम्बोधने । नन्वोर्विभाषा । ननु अनयोर्वृद्धः । तदाह—
नशब्दे नुशब्दे चेति । लङ् वा स्यादिति । 'भूते' इति शेषः । अकार्षीः किमिति प्रश्नः ।
न करोमि नाकार्षमित्युत्तरम् । अहं नु करोमि, अहं न्वकार्षमिति च । 'तर्के नु
स्यात्' इत्यमरः । पुरि लुङ् चास्मे । अस्मे इति षष्ठः । पुरेत्याकारान्तमव्ययम् ।
पुरीति तस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । मण्डूकप्लुत्ये-
ति । अत्रव्याख्यानमेव शरणम् । चाल्लिटि । तथाच लुङ् लट् च वेति फलितम् ।
पक्षे इति ॥ एतदुभयाऽभावपक्ष इत्यर्थः । यथाप्राप्तमिति । अनयतनपरोक्षभूते
लिङ् । परोक्षत्वाविवक्षायां तु लङ्गित्यर्थः । 'अभिज्ञावचने' इत्यारभ्य एतद्-

भविष्यतीत्यनुवर्तमाने-२७८३ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ३।३।४॥ यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातवेतौ निश्चयं शोतयतः । निपातयोः किम् । यावदास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणीभूतया पुरा यास्यति । २७८४ विभाषा कदाकक्षाः ३।३।५॥ भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा । २७८५ किंवृत्ते लिप्सायाम् ३।३।६॥ किञ्चित् विभक्त्यन्तम् । भविष्यति लङ्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि-भोजयिष्यसि-भोजयितासि वा । लिप्सायाम् किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । २७८६ लिप्स्यमानसिद्धौ च ३।३।७॥ लिप्स्यमानेनाज्ञादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति-दास्यति-दाता वा, स स्वर्गं याति । यास्यति-याता वा । २७८७ लोडर्थलङ्घणे च ३।३।८॥ लोडर्थः प्रेषादिर्लङ्घ्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लङ्वा स्यात् । कृष्णचेद्भुङ्क्ते त्वं गाधारय । पक्षे लुट् लृटौ । २७८८

स्ताः विधयस्तृतीयस्य द्वैतीयीकाः । अथ तृतीयस्य तातीयीका विधयो वक्ष्यन्ते । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इति । 'भविष्यतिगम्यादयः' इति सूत्रादिति भावः । यावत्पुरा । यावत् पुरा इति द्वे पदे । अनयोः प्रयुज्यमानयोर्लट् इत्यादित्यर्थः । लुडादेरपवादः । निश्चयं शोतयत इति । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । यावदास्यते तावद्भोक्ष्यते इति । यत्परिमाणकं तत्परिमाणकमित्यर्थः । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुबन्तरेण निपातत्वाऽभावाच्च लङिति भावः । करणभूतयेति । पुरा यास्यतीति प्रत्युदाहरणान्तम् । पुरश्चन्दस्य पुरेति तृतीयान्तमिदम् । तत्स्फोरणाय करणीभूतयेत्युक्तम् । विभाषा कदाकक्षाः । 'भविष्यति लङ्वा स्यादिति शेषपरणम् । लङ्भावपक्षे लुट् लृटौ यथाप्राप्तम् । तदाह—कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वेति । नच कर्हियोगे लङ्भावपक्षे लुङेवोचितः, नतु लट् । 'अनघतनेर्हिलन्ततरस्याम्' इति हिलन्तकर्हियोगविरोधादिति वाच्यम् , लुडादेरप्यस्य कदायोगमात्रविषयत्वादित्याहुः । किंवृत्ते लिप्सायाम् । किञ्चिदेन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तमित्यभिप्रेत्य आह—विभक्त्यन्तमिति । लङ्वेति । लङ्भावे तु लुट् लृटौ यथाप्राप्तम् । किञ्चित्तद्वेन विभक्त्यन्तडत्ततमान्तानामेव ग्रहणमिति वृत्तिः । तेन कदादियोगे भविष्यति लट् । 'यद् वृत्ताञ्जित्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या तु किञ्चित्तानां सर्वेषां कदेत्यादीनामपि ग्रहणमिति युक्तम् । कं कतरं कतमं वेति । 'क्षुधितमन्त्रलिङ्गु'मिति शेषः । लिप्स्यमानसिद्धौ च । लङ्वेति । पक्षे यथाप्राप्तम् । लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वेऽप्यङ्गित्वत्तार्थमिदमिति मत्तोदाहरति—योऽन्नमिति । योऽन्नं ददाति स स्वर्गं याति, योऽन्नं दास्यति स स्वर्गं यास्यति । योऽन्नं दाता स स्वर्गं यातेत्यन्वयः । लोडर्थलङ्घणे च । लोडर्थः प्रेषादिति । 'विधिनिमग्नणामग्न्याधीष्टसम्प्रनप्रार्थनेषु' इत्यबुवृत्तौ 'लोड्' चेति लोड्-विधानादिति भावः । कृष्णचेदिति । कृष्णभोजनकाले त्वं गाधारयेत्यर्थः । अग्न

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ३।३।६॥ ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्स-
मासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्भातोर्लिङ्-
लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्-आगच्छति—आगमिष्यति—
आगन्ता वा, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । २७८६ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा
३।३।१३१॥ समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । 'वर्तमाने लट्' (सू २१५)
इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' (सू ३१६९) इति यावद्येनोपाधिना प्रत्यया उक्ता-
स्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमा-
गच्छामि । अहमागाम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि-गमिष्यामि वा । २७६०
आशंसायां भूतवच्च ३।३।१३२॥ वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते । भविष्यति

कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैषस्य लक्षणम् , परिच्छेदकमिति यावत् । पक्षे लुट्-
लटाविति । कृष्णश्चेन्नोक्ता, भोक्ष्यते वा, त्वं गाश्चारयेत्युदाहार्यम् । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्-
तिके । 'ऊर्ध्वमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भव इति विग्रहः ।
केचित्तु 'ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तम्, 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इतिकर्मत्वादित्याहुः । ऊर्ध्व-
मौहूर्तिक इति । ऊर्ध्वमुहूर्तशब्दात् भावार्थे कालाट्ठमिति भावः । मनु तद्विधायंत्यत्र दि-
वसकृते इत्यनुबुक्तेः समानाधिकरणाधिकाराच्चान्न कथं समास इत्यत आह-निपातना-
दिति । पूर्वपदे आदिबुद्धिमाशङ्क्य आह-उत्तरपदवृद्धिश्चेति । निपातनादित्यनुब्रज्यते । ऊ-
र्ध्वमौहूर्तिके इति । मुहूर्तादूर्ध्वकालीने इत्यर्थः । इदञ्च लोडर्थलक्षण इत्यन्नावेति । लिङ्-
लटाविति । चाञ्चट् समुच्चोषत इति भावः । वा स्त इति । पक्षे लुट् लटौ यथाप्राप्तम् ।
छन्द इति । वेदमित्यर्थः । इति तृतीयस्य तृतीये भविष्यतीत्यधिकारस्थाः लुबिष्यः ।
अथाऽरिभन्नेव तृतीयपादे कतिपयान् विधीनाह—वर्तमानसामीप्ये । स्वार्थे ष्यमिति ।
अस्मादेव निर्देशात् चतुर्वर्णादेशाकृतिगणत्वाद्धेति भावः । इत्यारभ्येति । तृतीयस्य
द्वितीये 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य आपादसमाप्तेः, 'उणादयो बहुलम्' इति
तृतीयपादादिमसूत्रात् प्राक् वर्तमानाधिकारः । तस्मिन् अधिकारे येन विशेषणेन
याभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमाने प्रत्यया विहितः ते सर्वे तेनैव विशेषणेन ताभ्यः प्रकृ-
तिभ्यः वर्तमानसमीपकाले भूते भविष्यति च वा भवन्तीत्यर्थः । अत्र भूते
भविष्यति चेत्प्राथम्यम्, तयोरेव वर्तमानसामीप्यसत्त्वात् । कदा आगतोऽसी-
त्यगतं प्रति प्रश्नः । अयमागच्छामीत्युत्तरम् । अभ्यवहितपूर्वकाले आगतवान-
स्मीत्यर्थः । वर्तमानसमीपकाले भूते लट् । 'अयमि'त्यनेन आगमनकालीन प्रश्ने
दुपरिकरवन्धादियुक्तं रूपं निर्दिश्यते इदानीमागमनं सूचयितुम् । आगममिति ।
वर्तमानवशाऽभावे भूते लुङ् । कदा गमिष्यसीति गमनाप्राक् प्रश्ने एष गच्छामि
इत्युत्तरम् । अभ्यवहितोत्तरकाले गमिष्यामीत्यर्थः । 'एष' इति तु अयमिति वत् ष्या-
रूपेयः । वर्तमानकालसमीपे भविष्यति लट् । गमिष्यामि वेति । वर्तमानवशाऽभावे

काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षात्-वर्षति-व-
षिष्यति वा । धान्यमवाप्स-वपामः-वप्स्यामो वा । 'सामान्यातिदेशे विशेषा-
नतिदेशः' । तेन लङ्लिटौ न । २७६१ क्षिप्रवचने लृट् ३।३।१३३॥ क्षिप्र-
याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । इष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं
वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं व-
प्स्यामः । २७६२ आशंसावचने लिङ् ३।३।१३४॥ आशंसावाचिन्युपपदे
भविष्यति लिङ् स्यात् न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रम-
धीयीय । २७६३ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ३।३।१३५॥ क्रि-
यायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदादास्यति वा । सामीप्यं

भविष्यति लृट् । आशंसायां भूतवच्च । नानुवर्तते इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।
अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीच्छा आशंसा । सा च भविष्यद्विषयैव । भूते इच्छाविरहा-
त् । तदाह—भविष्यति काले इति । देवश्चेदिति । देवः पर्जन्यः, अवर्षीच्चेत् धान्यम-
वाप्सम् । वर्षति चेत् वपामः । वषिष्यति चेत् वप्स्याम इत्यन्वयः । भूतवद्भावात्
भविष्यति लुङ्—अवर्षीदिति अवाप्समेति च भवति । वपधातोर्लुङि उत्तमपुरुषबहु-
वचने अवाप्समेति भवति । वृष्टिवापयोरुभयोर्प्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लुङ् । वर्त-
मानवत्त्वपक्षे तु लृट् । तदुभयाऽभावे तु लृट् । ननु भूतवत्त्वपक्षे कङ्कलटावपि कुतो न
स्यातामित्यत आह—सामान्यातिदेशे इति । भूतत्वसामान्ये विहितस्याऽतिदेशादन्य-
तनभूतत्वविशेषविहितयोर्लङ्लिटोर्नाऽतिदेश इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । क्षिप्रवचने
लृट् । वचनग्रहणात् क्षिप्रयाये इति लभ्यते । तदाह—क्षिप्रयाये इति । पूर्वविषये इति ।
आशंसायामित्यर्थः । 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः । ननु क्षिप्रवचने नेत्ये-
तावतैव आशंसायां क्षिप्रयाये उपपदे भविष्यति न भूतवत् न वर्तमानवदिति लाभा-
ल्लङ्ग्रहणमनर्थकमित्यत आह—नेति वक्तव्ये इति । क्षिप्रवचने नेत्युक्ते 'सामा-
न्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति न्यायेन भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लृट् एव निषे-
धः स्यात्, नतु लुङ्, तस्य अनद्यतनभविष्यद्विशेषविधानात् । लृङ्ग्रहणे तु उक्तवि-
षये लृट्हेव स्यात्, नतु लकारान्तरमिति लाभाल्लुटोऽपि विषये लृट्हेति लभ्यत इ-
त्यर्थः । श्वः शीघ्रं वप्स्याम इति । अनद्यतनत्वद्योतनाय श्वसङ्गदः । अत्र न लुङिति
भावः । आशंसावचने लिङ् । आशंसायाः प्राप्तीच्छायाः भूते असम्भवात् भविष्यतीति
लभ्यत इति मत्वा आह—भविष्यतीति । 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः । त-
दाह—ननु भूतवदिति । गुरुश्चेदिति । गुरुपेयाश्चेत् क्षिप्रमधीयीयेत्याशंसे इत्यन्वयः ।
क्षिप्रयोगेऽपि परत्वालिल्लभेव, नतु लुङिति भावः । नाऽनद्यतनवत् । क्रियायाः प्रबन्धः
सातत्यम् । तदाह—क्रियायाः सातत्ये इति । अनद्यतनवदित्यनेन अनद्यतनभूते भविष्य-
ति च विहितौ कङ्कलुटौ विवक्षितौ । तदाह—कङ्कलुटौ नेति । अनद्यतने भूते कङ् न भ-
वति । भविष्यत्त्वद्यतने तु लृट् नेत्यर्थः । क्रियासातत्ये कङ्निषेधमुदाहरति—याव-

तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगमिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । २७६४ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ३।३।१३६॥ भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागेऽन्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः । २७६५ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ३।३।१३७॥ पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सरः आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणाम् किम् । योऽयं मासः आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे । २७६६ परस्मिन्विभाषा

उज्जीवमन्नमदादिति । 'लुङि 'गातिस्था' इति । सचो लुक् । सामीप्ये उदाहरिष्यन्नाह—सामीप्यमिति । येयमिति । पौर्णमास्या उपरि कृष्णपक्षे कतिपयाहोरात्रैः व्यवधानेऽपि सामीप्यमस्येव, पौर्णमास्यन्तरेण सजातीयेन व्यवधानाऽभावात् । आधितेति । धाधातोर्लुङि 'स्थाध्वोरिष्य' इति धाधातोरिष्वं सिचः क्त्वं च 'इत्वाङ्गात्' इति सिचो लोपः । सोमेनायष्टेति । 'येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामित्यनुषज्यते । अथ क्रियासातत्ये लुटो निषेधमुदाहरति—येयममावास्येति । सोमेन यक्ष्यते इति । 'येयममावास्या आगामिनी तस्यामित्यनुषज्यते । भविष्यति मर्यादा । 'अवरस्मिन्'निति ऋधेदः । अन्यतनवन्नेति । लुट् नेत्यर्थः । 'अक्रियाप्रवचनार्थमिति भाष्यम्' 'असामीप्यार्थे चेति कैयटः । योऽयमिति । कस्मिन्निज्जनपदविशेषवसतः पाटलिपुत्राख्यं नगरविशेषं जिगमिषोरिदं वाक्यम् । मध्येमार्गे कौशाम्बी नाम काचिन्नगरीति स्थितिः । तत्र आपाटलिपुत्रात् योऽयं गन्तव्योऽध्वा तस्य अध्वनः मध्यवर्तिन्याः कौशाम्ब्याः यदवरं पूर्वप्रदेशः तत्र सक्तून् रवःप्रभृतिं पास्याम इति योजना । अत्र कौशाम्ब्या इति मन्योदा गम्यते । 'अवरमित्यनेन अवरत्वं गम्यते । अत्र भविष्यत्यनघत्ने लुट् न, किन्तु लृट्हेवेति । कालविभागे । पूर्वसूत्रमिति । 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति सूत्रमित्यर्थः । ननु कालमर्यादायामपि पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह—अहोरात्रेति । तथाच अहोरात्रसम्बन्धिनि प्रविभागे 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्युक्तविधिर्न भवतीत्यर्थः । ननु 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' 'कालविभागे चानहोरात्राणाम्' इत्येकमेव सूत्रं कुतो नेत्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । इदमुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यति । योऽयं वत्सर आगामीति । कालतो मर्यादायामुदाहरणम् । आग्रहायण्या इति । मार्गशीर्षपौर्णमास्या इत्यर्थः । युक्ता इति । नियमयुक्ता इत्यर्थः । अध्येष्यामहे इति । अत्र न लुट्, किन्तु लृट्हेवेति भावः । पञ्चदशरात्र इति । पञ्चदश रात्रयो यस्य पञ्चस्येति बहुव्रीहिः । 'अरुप्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यत्र अजिति योगविभागादुक्तमासान्तः । यद्वा चञ्चदशानां रात्रीणां समाहारः पञ्चदशरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश' इत्यप्यसमासान्तः ।

३।३।१३८॥ अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर
 आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । 'लिङ्निमित्ते
 लृङ् क्रियातिपत्तौ' (सू २२२९) । भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभि-
 क्षमभविष्यत् । २७६७ भूते च ३।३।१४०॥ पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते । २७६८
 वोताप्योः ३।३।१४१॥ वा आ उताप्योः इति च्छेदः । 'उताप्योः—' (सू २८०९)
 इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' इत्यादौ
 प्रवर्तते इति विवेकः । २७६९ गर्हायां लङ्पिजात्वोः ३।३।१४२॥ आभ्यां
 योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुडादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्य-
 जसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् । २८०० विभाषा कथमि लिङ्
 च ३।३।१४३ ॥ गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ्, चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेः
 त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकारः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं

संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति वचनाद्-
 भवति । परस्मिन्विभाषा । अनुवर्तते इति । तथाच भविष्यति काले मर्यादोक्तौ परस्मिन्
 विभागे अनद्यतनवद्भूति फलितम् । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति व्याख्यातं
 भूषानुरूपेण । भूते च । अधिकारोऽयम् । अनुवर्तते इति । तथाच 'लिङ्निमित्ते लृङ्
 क्रियातिपत्तौ' भूत इति अधिक्रियते इति फलितमिति भावः । वोताप्योः । अयमप्यधिका-
 रः । वा आ उताप्योरिति च्छेदः । भूते इति लिङ्निमित्ते लृङ् इति चानुवर्तते तदाह—उताप्यो-
 रित्यतः प्रागिति । 'उताप्योः समर्थयो' रित्यतः प्रागित्यर्थः । नन्वेनेन 'उताप्योः' इत्यतः
 प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिकाराक्रान्तत्वात् भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रं निर्विषय-
 मित्यत आह—पूर्वसूत्रं त्विति । 'उताप्योः समर्थयो लिङ्' इत्यारभ्य 'इच्छार्थेभ्यो
 विभाषा' इत्यतः प्राक् 'भूते च' इति पूर्वमधिकारसूत्रं प्रवर्तते इत्यर्थः । इमावधिकारौ
 यत्र लिङ् विहितस्तत्रैव प्रवर्तते, नतु लडादिविधौ, लिङ्निमित्ताऽभावात् । गर्हायाम् । अ-
 पिजातु अनयोर्द्वन्द्वः । अत्र 'वोताप्योः' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वा इत्यधिकारो
 न सम्बध्यते । लृङ् विधानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताऽभावात् । कालत्रये इति । वर्तमाने
 भूते भविष्यति (वेत्यर्थः) । भविष्यतीति निवृत्तम् । अतः कालसामान्ये लङ् इति
 भावः । परत्वादिति । अनवकाशत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'अपि जायामित्यत्र 'जातु
 गणिका'मित्यत्र च अपिजातुशब्दौ निन्दाद्योतकौ । तदाह—गर्हितमेतदिति । विभाषा
 कथमि लिङ् च । गर्हायामित्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । 'कालत्रये लिङ्' इति शेषपूर-
 णम् । भविष्यतीति निवृत्तमिति भावः । चाल्लङ् इति । 'समुच्चीयते' इति शेषः । तथाच
 कथमित्यस्मिन् प्रयुज्यमाने कालत्रये गर्हायां लिङ् लटौ वा स्त इति फलितम् । कथं
 धर्मं त्यजेरिति । त्यक्तवान्, त्यज्यसि, त्यजसि वेत्यर्थः । 'गर्हितमेत' इति कथंशब्दा-
 द्रव्यते । लट् लडादिरति—त्यजति वेति । उक्तोऽर्थः । पक्षे इति । विभाषाग्रहणालिङ्-

नाम तत्रभवान्धर्ममत्यक्ष्यत् । २८०१ किंवृत्ते लिङ्लटौ ३।३।१४४॥ गर्हा-
यामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः-कतरः-कतमो वा हरिं निन्देत् , निन्दि-
ष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । २८०२ अनवकृत्प्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ३।३।१४५॥
गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृत्प्यसम्भावना । अमर्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि
न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देत् , निन्दिष्यति वा । कः-कतरः-कतमो वा हरिं नि-
न्देत्-निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । २८०३ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ३।३।
१४६ ॥ अनवकृत्प्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (सू २८०६) इति यावदनव-
र्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः ।
लिङोऽवाद्दः । न श्रद्धे न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति
विद्यते वा शूद्रां गमिष्यसि । अत्र लृङ् न । २८०४ जातुयदोलिङ् । ३।३।१०७॥

खटोरभावपक्षे भूते वर्तमाने भविष्यति च कालत्रये लिट् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् इत्यर्थः ।
अत्रेति । अत्र उक्तविषये भविष्यति काले क्रियायाः अनिष्पत्तौ गम्यमानायां 'लिङ्-
निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति नियमेव लृङ् , कथमो गर्हायाश्च लिङ्निमित्तस्य
सत्त्वादित्यर्थः विशेषविहितत्वादिति भावः । भूते वेति । 'वोताप्योः' इति भूते लि-
ङ्निमित्ते लृङ् वेति अधिकृतत्वादुक्तविषये भूतकाले लृङ् वेत्यर्थः । भविष्यति निरर्थं
लृङ्निमित्तोदाहरति—कथं नामेति । 'तत्रभवानि'ति समुदायः पूज्यवाची । वेदप्रामा-
ण्याभ्युपगन्तेति यावत् । पूर्वविधः कथं धर्ममत्यक्ष्यत् , तत्प्राग्वत्स्य गर्हितत्वादिति
भावः । किंवृत्ते लिङ्लटौ । नानुवर्तते इति । व्याख्यानादिति भावः । विभक्त्यन्तं इतर-
इतमाप्तं च किञ्चिदनिष्पन्नं किंवृत्तमित्युक्तम् । तस्मिन्प्रयुज्यमाने गर्हायां लिङ्लटौ
स्त इत्यर्थः । सर्वलकारायामपवादाविति वृत्तिः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति निरर्थं
लृङ् , भूते वेति प्रागुक्तमिहाप्यनुसंधेयमित्यर्थः , लिङ्निमित्तस्य किंवृत्तस्य गर्हायाश्च
सत्त्वादिति भावः । अनवकृत्प्यमर्षं । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अनव-
कृत्प्यमर्षयोः लिङ्लटोरच यथासंख्यं नेष्यते, अतःपात्तरस्य अमर्षशब्दस्य पूर्वनि-
पातस्यागादिति वृत्तिः । न सम्भावयामीति । अकिंवृत्ते उदाहरणम् । भवान् हरिं नि-
न्देदिति यत् तत् न सम्भावयामि न मर्षये वेत्यन्वयः । किंवृत्ते उदाहरति—कः कतरः
इति । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति निरर्थं लृङ् , भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसंधेयमित्यर्थः ।
किंकिल । किंकिलेति समुदायस्य, अस्त्यर्थानां च द्वन्द्वः । यावदिति । 'गर्हायां च'
इत्यतः प्रागित्यर्थः । किंकिलेत्यस्मिन् अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवकृत्प्यमर्ष-
योरलृट् स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण लृङ्लटोः प्राप्तौ लृङ्वेत्यर्थमिदम् । तद्वाह—लिङोऽप-
वादः इति । न श्रद्धे इति । न सम्भावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत्
न श्रद्धे न मर्षये वा किंकिलेत्यन्वयः । किंकिलेति क्वाधं द्योतयति । अस्तीति । शूद्र-
स्य की शूद्रा । तां गमिष्यसीत्यस्ति भवति विद्यते वेत्यन्वयः । अत्र लृङ् नेति ।

लृटोऽपवादः । 'यदायथोरुपसंख्यानम्' (वा २२७५) । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकलयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् । २८०५ यच्च-यत्रयोः ३।३।१४८॥ यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्धे न मर्षयामि । २८०६ गर्हायां च ३।३।१४९॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङ्गेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यं तत् । २८०७ चित्रीकरणे च ३।३।१५०॥ यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत् । २८०८ शेषे लृङ्यदौ ३।३।१५१ यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत । २८०९ उताप्योः समर्थयोरिति । ३।३।१५२॥

भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिह न सम्भवति, अत्र लिङ्गे विषयभावेन लिङ्-निमित्तविरहात् । जातुयदोलिङ् । जातु यद् अनयोः प्रयोगे अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लिङ्-स्यादित्यर्थः । यदिति विभक्तिप्रतिरूपकमवयवम् । 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वृत्तेऽपी-ति लिङ्लृटौ प्राप्तौ लिङ्गेत्यर्थमिदम् । तदाह—नृदोऽपवादः इति । यदायथोरिति । यदा-यथोः प्रयोगेऽपि उक्तविषये लिङ् उपसंख्यानमित्यर्थः । जात्वादृशदृशः उदाहरणे अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्युक्तकः । त्वादृशो हरिं निन्देदित्येतत् नावकलयामि, न मर्षयामि वेत्यन्वयः । नावकलयामीत्यस्य न संभावयामीत्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः, जात्वादियोगस्य अनवक्लृप्त्यमर्षयोश्च लिङ्निमित्तत्वादिति भावः । यच्चयत्रयोः । यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लिङ् स्यादित्यर्थः । लृटोऽपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे अनयोरेवानुवृत्त्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्युक्तकौ । त्वमेवं कुर्या इत्येतत् न श्रद्धे न मर्षयामि वेत्यन्वयः । अत्रापि 'भविष्यति नित्यं लृङ्' 'भूते वेत्युक्तमनुसन्धेयम्, लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् । गर्हायां च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । 'यच्चयत्रयोः' इति लिङ्गिति चाबुवर्तते । तदाह—यच्चयत्रयोर्योगे इति । लिङ्गेति । ननु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च गर्हाद्युक्तकम् । 'त्वं शूद्रं याजये'रिति यत् तदन्याय्यमित्यन्वयः । लृङ् प्राग्वत् । चित्राकरणे च । यच्चयत्रयोः प्रयोगे आश्चर्यं गम्ये लिङ्गेव स्यात्, ननु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति चाश्चर्यद्युक्तकम् । त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदाश्चर्यमि-त्यन्वयः । शेषे लृङ्यदौ । यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः । तदाह—यच्चयत्राभ्यामन्य-स्मिन्निति । यद्विभिन्नं इति शेषः । लृङ् स्यादिति । ननु लकारान्तरमित्यर्थः । आ-श्चर्यमिति । अन्धः कृष्णं द्रक्ष्यतीत्याश्चर्यमित्यन्वयः । नामेत्यस्यमाश्चर्यद्यो-तकम् । मूक इति । मूकोऽधीयीत इत्याश्चर्यमित्यन्वयः । यदीत्याश्चर्यद्योतकम् । उताप्योः । समौ अर्थो यथोरिति विग्रहः । शकञ्जदित्वापररूपम् । एकार्थकयोरि-

बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादधं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् । २८१० कामप्रवेदनेऽक-
 च्चिति ३।३।११३॥ स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चिति इति किम् । कच्चिज्जीवति । २८११
 सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ३।३।११४॥ अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ्
 स्यात्, तच्चेत्सम्भावनमलमिति, अलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा
 र्यथः । कमर्थमादायानयोरेकार्थकत्वमित्यत आह—बाढमिति । तथाच बाढार्थकयोः
 उत अपि हृत्यनयोः प्रयोगे लिङ् स्यान्न तु लकारान्तरमित्यर्थः । उत अपि वेति । उत
 हन्यादधं हरिः, अपि हन्यादधं हरिरित्यन्वयः । 'उतापी'बाढमित्यर्थको । गम्यते इति ।
 'उत दण्डः पतिष्यतीत्यत्र उतशब्देन प्रश्नो गम्यते । 'अपिधास्यति द्वारामत्यत्र
 अपिना धाधातोः प्रच्छादनार्थकत्वं गम्यत इत्यर्थः । इतः प्रभृतीति । 'वोताप्योः' इति
 मर्यादायामाह । 'उताप्योः' इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते ।
 'उताप्योः' इत्यादिसूत्रेषु भूते 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इत्येवाधिक्रियते इत्यु-
 क्तम् । एवञ्च 'उताप्योः' इति सूत्रप्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लृङ्तिवेवा-
 धिक्रियते, ननु वाग्रह्यम् । अतो नित्यमेवाऽत्र विषये क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति
 च लृङ् इत्यर्थः । कामप्रवेदनेऽकच्चिति । अकच्चितीति च्छेदः । तदाह—नतु कच्चिती'त् ।
 सर्वलकारापवादः अभिप्रायः इच्छा । काम इति । भवान् भुञ्जीतेति मे कामः । इच्छे-
 त्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तस्य सत्वात् क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यं लिङ् प्रश्न एवार्थं
 कामप्रवेदनद्योतक इति प्राप्तिः । अत्र कच्चिच्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावादिच्छार्थ-
 ष्विति वक्ष्यमाणं नान्न प्रवर्तते । सम्भावने । अलमर्थोऽत्र प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः ।
 विपरिणम्यते इति । सम्भावने इति यत् सप्तम्यन्तं तत् आबर्त्य प्रथमया सम्भावनमिति
 च विपरिणम्यते । यत् अलम् इति प्रथमान्तं तत् आवर्त्य सप्तम्या अलमि इति च
 विपरिणम्यत इत्यर्थः । 'क्लान्दसं विभक्तिव्यत्ययमाश्रये'ति शेषः । तथाच सम्भावने
 इति सप्तम्यन्तं, सम्भावनमिति प्रथमान्तं च ज्ञम्यते । तथा अलम् इति प्रथमान्तं
 अलमि इति सप्तम्यन्तं च ज्ञम्यते । तत्र सम्भावने इति सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरम् ।
 तदाह—सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यादिति । 'उरकटान्यतरकोटिकं ज्ञानं सम्भावनमित्युच्यते ।
 सम्भावनमिति प्रथमान्तं तु अकमिति प्रथमान्तेन विशेष्यते । इतिर्हती । तदाह—
 तच्चेदिति । तत्सम्भावनम्, अक्षं पर्याप्तहेतुकं चेदित्यन्वयः । विषयातोर्ज्ञानार्थकात्
 'मतिबुद्धि' इति वर्तमाने कर्मणि क्ते सिद्धशब्दः । सिद्धे गम्यमानेऽप्यकमर्थं अप्रयोगो
 यस्य सः सिद्धाप्रयोगः तस्मिन्निति विग्रहः । अलमि इति सप्तम्यन्तमत्र विशेष्य-

मिन्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति । २८१२ विभाषा
धातो सम्भावनवचनेऽयदि ३।३।१५५॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेऽर्थे
धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वच-
नम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भु-
जीथास्त्वम् । २८१३ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६॥ वा स्यात् । कृष्णं नमे-
चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति । 'भविष्यत्येवेष्यते' (वा
२२७६) नेह । इन्तीति पलायते । २८१४ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ३।३।१५७॥
इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् ।
'कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्' (वा २२३६) । नेह, इच्छन्करोति । २८१५ लिङ् च
३।३।१५६॥ समानकर्तृवेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति । २८१६ इच्छा-
र्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ३।३।१६०॥ लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छ-

समर्पकं सम्बध्यते । अलंशब्दप्रयोगं विनापि तदर्थं गम्यमाने इति यावत् । तद्वाह—
सिद्धाप्रयोगे सतीति । 'अलमिति शेषः । अपि गिरिमिति । बलवन्तं पुरुषमधिकृत्य अथु
क्तिरियम् । प्रायेण शिरसा गिरि भेत्तुमर्थं समर्थ इत्यर्थः । गिरिभेदसम्भावनस्य साम-
र्थ्यहेतुकत्वद्योतकः अपिवाहः । अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूते लृट् ।
'अलमिति सम्भावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सुबच्चम् । विभाषा धातो । 'अयदीति
च्छेदः । तद्वाह—ननु यदिति । लिङ्भावे लृट्, 'शेषे लृडयदौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । सम्भा-
वयामीति । प्रायेण भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङ् । पूर्वसूत्राद्विभाषानु-
वृत्ति मत्वा आह—वा स्यादिति । पक्षे लृट् । हेतुभूते फलभूते वाऽर्थं वर्तमाना-
द्धातोर्लिङ् वा स्यादिति यावत् । भविष्यत्येवेति । लिङ्निमित्तवर्तमाने पुनर्लिङ्प्रह-
णादिति भावः । इन्तीतीति । इतिहेतौ वर्तमानकाक्षिकहननाद्धेतोरित्यर्थः । अत्र लिङ्-
निमित्तसत्त्वात् भविष्यति तु क्रियातिपत्तौ भूते च लृट् । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । इच्छा-
र्थकधातुषु प्रयुज्यमानेषु लिङ्लोटौ स्तः । सर्वलकारापवादः । असमानकर्तृकविषयमि-
दम् । समानकर्तृकेषु तु 'लिङ् च' इति वक्ष्यते । इच्छामीति । भुञ्जीत भवानिति इच्छा-
मीत्यन्वयः । कामप्रवेदने इति । परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणे 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति
विधिरित्यर्थः । इच्छन्करोतीति । परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणाभावाच्च लिङ्लोटादिति
भावः । 'कामप्रवेदनेऽकक्षति इति सूत्रं तु प्रकरणादिना यत्र कामप्रवेदनं नत्वितिच्छार्थ-
कमुपपदमस्ति तद्विषयमिति बोध्यम् । इत उत्तरसूत्रं 'समानकर्तृकेषु तुमु' इति तु कृद्वि-
कारे व्याख्यास्यते । लिङ् च । समानकर्तृकेष्विति, इच्छार्थेष्विति चानुवर्तते । तद्वाह—स-
मानेत्यादि । भुञ्जीयेतीच्छतीति । अत्र भोक्षुरेव इषिकर्तृत्वासमानकर्तृकत्वम् । 'समानकर्तृ-
केषु इच्छार्थेष्विति लोटौ निवृत्त्यर्थमिव सूत्रम् । क्रियातिपत्तौ तु भविष्यति नित्यं
लृट्, भूते चेत्यलंकारः सम्पूर्णः । इच्छार्थेभ्यो । लिङ्निमित्तवर्तमाने । समानकर्तृकेष्विति

ति । कामयेत । कामयते । 'विधिनिमन्त्रण' (सू २२०८) इति लिङ् । विधौ — यजेत । निमन्त्रणे—इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे—इहासीत । अधीष्टे—पुत्र-मध्यापयेद्भवान् । सम्प्रश्ने—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने—भो भोजनं लभेय । एवं लोट् । २८१७ प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ३।३।६३॥ लोट् च । प्रेषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । २८१८ लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ३।३।६४॥ प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत, यजताम्, यष्टव्यम् । २८१९ स्मे लोट् ३।३।६५॥ पूर्वसूत्रस्य विधौ । लिङ् कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्यजतां स्म । २८२० अधीष्टे च ३।३।६६॥ स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्माध्यापय । २८२१ लिङ् यदि ३।३।६८॥ यच्छब्दे उपपदे काल-

निवृत्तम् । तत् सूचयन्मुदाहरति—इच्छेत् इच्छतीति । 'विधिनिमन्त्रण' इति भूवा-
तो व्याख्यातमपि सूत्रक्रमप्राप्तत्वात् स्मारितम् । एवं लोडिति । लोट् चेति विध्या-
दिषु विहितो लोटप्येवमुदाहृत्य इत्यर्थः । प्रेषातिसर्गं । लोट् चेति । पूर्वसूत्रोपाक्षो
लोट् चकारासमुच्चयते । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः वक्ष्यमाणा लोट् च प्रेषादिषु भव-
न्तीत्यर्थः । प्रेषे अतिसर्गं च कृत्यप्रत्ययमुदाहरति—भवता यष्टव्यमिति । भावे तद्व-
प्रत्ययः । लोटमुदाहरति—भवान् यजतामिति । ननु चकारेण लोटोऽनुकर्षणं इत्यर्थम्,
प्रेषस्य विधिरूपतया, अतिसर्गस्य आमन्त्रणरूपतया च 'लोट् च' इत्यनेनैव सिद्धे-
रित्यत आह—चकारेणेति । प्राप्तकाले यथा—गृहणा भोक्तव्यम् । गृहभुञ्जीत । भोजनं
प्राप्तावसरमित्यर्थः । 'प्राप्तकाले च कृत्याश्च' इत्युक्तौ तु निमन्त्रणाद्विष्वपि कृत्याः
स्युः । अतः प्रेषादिग्रहणम् । लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके । 'लोडर्थलक्षणे च' इत्युत्तरमेवजा-
तीयकमेव सूत्रं लिङ् लङ् लृट् लृट् विधायकं प्राक् पठितम् । तत्र ऊर्ध्वमौहृत्तिकशब्दो
व्याख्यातः । प्रेषादयः इति । तथाच मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थं विद्यमानाद्भातोः
प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु लिङ् च स्यात्, लोट्, कृत्याश्चेत्यर्थः । क्रमेण लिङ्मादीनु-
दाहरति—मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यमिति । अत्र प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङ्गो विधिः,
विध्यादिसूत्रे लिङ् विधौ प्राप्तकालस्य ग्रहणाऽभावात् । प्रेषातिसर्गयोस्तु विध्यादि-
सूत्रेणैव लिङ् सिध्यति । लिङ् एवात्र विधौ तु, तेन लोटः कृत्यानां च बाधः स्यात् ।
अतश्चकारेण तेषामपि विधिरिति ज्ञेयम् । स्मे लोट् । पूर्वसूत्रेति । तथाच मुहूर्तादुपरि-
तनकाले प्रेषातिसर्गप्राप्तकाले लोडेव स्यात्, ननु लिङ् कृत्याश्चेत्यर्थः । तदाह—
लिङ् कृत्यानां चापवाद इति । अधीष्टे च । लोट् स्यादिति । अधीष्टे 'विहितस्य लिङ्गोऽ-
पवादः । अधीष्टं सकार पूर्वको व्यापार इत्युक्तम् । त्वं स्माध्यापयेति गुरु' प्रत्युक्तिः ।
'स्मे लोटधीष्टे च' इत्येकसूत्रत्वेन सिद्धे योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहृत्तिक इत्यनुवृत्ति-
निवृत्त्यर्थः । 'कालसमवधेकास्तु तुमुन्' इत्युत्तरसूत्रं तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते ।

समयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यदभुञ्जीत भवान् । २८२२ अहं कृत्यतृचश्च ३।३।१६६ ॥ चाल्लिङ् । त्वं कन्या वहेः । २८२३ शकि लिङ् च ३।३।१७२ ॥ शक्तौ लिङ् स्यात्, चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । 'माङि लुङ्' (सू २२१९) । मा कार्षीः । कथं मा भवतु, मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु माशब्दः । २८२४ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३।३।१॥ धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्दर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो

निङ् यदि । कालसमयवेलास्वित्यनुवर्तते । सर्वलकारापवादः । तुमुनपवादश्च । भुञ्जीत भवानिति यत् तस्य कालः समयो वेला वेत्यन्वयः । अहं कृत्यतृचश्च । चाङि-
ङिति । योग्ये कर्तरि गम्ये कृत्याः तृच् लिङ् चेत्त्वर्थः । त्वं कन्या वहेरिति । कन्यावि-
वाहस्य योग्य इत्यर्थः । शकि लिङ् च । 'शक्' इति भावे क्तिबन्तम् । शक्तौ गम्य-
मानायामित्यर्थः । भारं त्वं वहेरिति । वोढुं शक् इत्यर्थः । माङि लुङिति व्याख्या-
तमपि क्रमप्राप्तं विशेषविषय्या पुनः स्मार्यते । ननु सर्वलकारापवादोऽयमिष्ट्युक्तम् ।
एवं सति मा भवतु मा भविष्यतीति कथमिति शङ्कते—कथमिति । परिहरति—
नायं माङिति । ऋषिकृति । लकारानुबन्धविनिर्मुक्तस्यापि अगम्येषु पाठादिति भावः ।
नच माशब्दमादाय मा भवत्विषादिप्रयोगसंज्ञे 'माङि लुङ्' इति व्यर्थमिति
वाच्यम् । सर्वलकारविषये 'न माङयोगे' इत्यडादरहितलुङन्तप्रयोगार्थं तदावरय-
कत्वात् । धातुसंबन्धे । धातुसंज्ञेन धात्वर्थो लक्ष्यते । भावोः सम्बन्ध इति
विग्रहः, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् । तथा च धात्वर्थयोः सम्बन्धे सति प्रत्ययाः
स्युरिति लक्ष्यम् । कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायां काले इति गम्यते, 'वर्तमाने लट्'
इत्यारभ्य तत्तत्कालविशेषेणैव प्रत्ययविधिदर्शनात् । तत्र तत्तद्विधिभिरेव तत्तत्का-
लविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽन्यस्मिन्काले इति गम्यते । तदाह—धात्वर्थानामित्यादिना ।
धात्वर्थयोरित्यर्थः उदाहरणवदुत्तराभिप्रायं बहुवचनम् । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा
इत्यादिसूत्रे यत्र काले ये प्रत्यया उक्ताः ते धात्वर्थयोः सम्बन्धे गम्ये ततोऽन्य-
स्मिन्नपि काले स्युरिति यावत् । तथाच 'वसन् ददर्श' लडादेशः शतृप्रत्ययो
भूतकाले इति सिद्धं भवति । ननु 'वसन् ददर्श' इत्यत्र भूते लङिव वर्तमाने लिङित्यपि
स्यादित्यत आह—तिङन्तेति । 'वसन् ददर्श' इत्यादौ तिङन्तवाच्यया दर्शनादिक्रिया
प्रधानम् । वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रियात्वात् गुणभूता । अतः प्रधानभूतदर्श-
नादिक्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एव इह प्रत्ययाः कालान्तरेषु वि-
धीयन्त इत्यर्थः । भूते लङिति । एवञ्च उच्यते ददर्शेत्यर्थः । तदाह—मतीतेति । मती
सवासे कर्ता यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे बहुमीदौ' इति शापकाद्वचनिकरणपक्षो

यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । २८२५ क्रियासमभिहारे लोट लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्वमोः । ३।४।२ ॥ पौनःपुन्ये भृशार्थे च शोत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्त-

बहुव्रीहिः । उदाहरणान्तरमाह—सोमयाजीति । सोमेन इष्टवान्यः स सोमयाजी । 'करणे यजः' इति भूते विहितो णिनिः, इह भवितेत्यनद्यतनभविष्यल्लुङन्तप्रधान-क्रियानुसारेण अनद्यतनभविष्यति बोध्यः । तदाह—सोमेन यद्यमाणा इति । भवन-मिति । उत्पत्तिरित्यर्थः । 'गोमानासी'दित्यप्युदाहार्यम् । अत्र गौरस्यास्तीति अ-स्तिक्रियायां वर्तमानायां 'तद्धस्यास्ती'ति विहितो मनुप् गौरस्यासीदिति भूताया-मस्तिक्रियायां भवति, धात्वर्थद्वयसम्बन्धस्य सत्त्वात् । एतेन अर्थद्वारके धात्वोः सम्बन्धे इत्यपि व्याख्यानं परास्तम् । तथा सति परस्परसम्बन्धार्थबोधकधातुद्वय-प्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थलाभात् गोमानासीदित्यत्र मनुवकापत्तेः । नहि धात्वोरिह प्र-योगोऽस्ति । धात्वर्थयोः सम्बन्धे इत्यर्थान्युपगमे तु गोमानासीदित्यत्र धातुद्वय-प्रयोगामावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वादासीदित्यर्थे मनुप् निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः । क्रियासमभि । अत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र 'क्रियासमभिहारे लोट'इति प्रथमं वा-क्यम् । पौनःपुन्यं भृशार्थञ्च क्रियासमभिहार इत्युक्तम् । क्रियासमभिहारे इति धात्वर्थविशेषणम् । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोरिति लभ्यते । लोट् तु शोतकः । तदाह—पौनः पुन्ये भृशार्थे च शोत्ये इति । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्ते-र्धातोर्लोडिति यावत् । सर्वलकारापवादः । 'लोडो हिस्वा'विति द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे—तस्येति । पूर्ववाक्यविहितस्य लोटः हिस्वावादेशोऽस्त इत्यर्थः । तिङामप-वाद इति । अपवादावित्यर्थः । प्रत्येकामिप्रायमेकवचनम् । ननु हिस्वयोरुभयोरपि लादेशावात् परस्मैपदत्वे स्यात् । तथा सति हेः परस्मैपदत्वं, स्वादेशस्य स्वात्मने-पदत्वमितीष्टा व्यवस्था न सिध्येत् । अस्य स्वादेशस्य तद्ध्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाभावेन 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यस्याऽऽप्रवृत्तेः । 'तिप्तस्झ' इत्यादिसूत्रोपात्तेषु ताऽऽत्मा-दित्येव तद्धसज्ञाप्रवृत्तेः । किञ्च अनयोर्हिस्वयोः 'तिसप्तस्झ' इति सूत्रानन्तर्भूतत्वा-त्तिरश्च च दुर्लभमत्यत आह—तौ चेति । 'लोडो हिस्वा'विति द्वितीयवाक्ये ताव-त्क्रियासमभिहारे लोटिति प्रथमवाक्यात् लोटिष्यनुवृत्तं स्थानपष्ठया विपरिणतं तृतीयं वाक्यं सम्पद्यते । तत्र हि 'लोडो हिस्वौ' इति द्वितीयवाक्यात् हिस्वावित्य-नुवृत्तं अर्धपरमाश्रीयते । तथा च लोडादेशो हिस्ववद्भवत इति लभ्यते । कौ भवतः इत्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्योपस्थितो हिस्वावात् गम्यते । ततश्च याविमौ तिङनन्त-भूतौ हिस्वावुक्तौ तौ प्रासङ्गलोडादेशादित्थन्तर्भूतहिस्ववत् भवत इति तृतीयं वाक्यं पर्यवस्यति । तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत् क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वं तिङ्त्वं च प्रासङ्गम् । अतः प्रकृतौ हिस्वौ क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः तिङ्संज्ञौ चेत्यर्थः । तिङ्भापदत्वासाङ्गः । ननु वा च तद्ध्वमोः' इति तद्ध्वमोर्हिस्वादेशवि-

स्ति संज्ञौ च । तद्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरति-
दिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः
कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु । २८२६ समुच्चयेऽन्यतरस्याम्
३।४।३॥ अनेकक्रियासमुच्चये शोत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् । २८२७ यथाविध्यनु-
प्रयोगः पूर्वस्मिन् ३।४।४॥ आद्ये लोटविधाने लोटप्रकृतिभूत एव धातुरनुप्र-

कषपविधिरनुपपन्नः । लोटदेशभूतहिस्वयोस्तिष्ठपवादादतया लोटस्तद्वमोरप्रसक्त-
स्यत आह—तद्वमोर्विषये त्विति । स्थानषष्ठीमाश्रित्य लोटदेशतद्वमोः स्थाने हि-
स्वावित्यर्थ इति न भ्रमितव्यम्, येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु विषयविषयिभावः
षष्ठ्यर्थः । तथाच तद्वमोर्विषये लोटो हिस्वौ, पक्षे तद्वमाविति फलतीत्यर्थः । अत्र
मध्यमपुरुषबहुवचनमेव तद्वमो गृह्यते । व्याख्यानात् ध्वंसाहचर्याच्च । ननु हिस्व-
योरनयोर्मध्यमपुरुषैकवचनत्वस्याप्यतिदेशाद्युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव
हिस्वौ स्याताम् । तथाच ‘इमौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां, सर्वेषां च वचनानामप्येते’
इति भाष्यमनुपपन्नमित्यत आह—पुरुषैकवचनसंज्ञे त्विति । हिस्वयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा
एववचनसंज्ञा च नातिदिश्यते इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—हिस्वविधानेति । यदि
हिस्वयोर्मध्यमपुरुषैकवचनसंज्ञे स्याताम् । तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च
सत्येव लोटो हिस्वौ स्याताम् । अन्यत्र तु यथायथं तिवाद्यादेशाः स्युः । तथा सति
लोटो हिस्वविधानमनर्थकं स्यात् । अतो न पुरुषवचनातिदेश इत्यर्थः । तेनेति । हि-
स्वयोः पुरुषवचनातिदेशाऽभावेन क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञालाभेन चेत्यर्थः ।
सकलेति । सकलपुरुषवचनविषये हिर्भवति । स च भवन् परस्मैपदिभ्य एव कतयैव
भवात्, न त्वात्मनेपदिभ्यो भावकर्मकर्तृत्वित्यर्थः, ‘शेषाकर्तरि परस्मैपदमि’त्युक्ते-
रिति भावः । आत्मनेपदिभ्यः स्वः इति । ‘अनुदात्तकृति आत्मनेपदम्’ ‘भावकर्मणोः’
इत्यादिसूत्रविषयेभ्यो धातुभ्यः भावकर्मकर्तृषु लोटः स्व एव भवतीत्यर्थः । अनयो-
रत्र क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाविध्यभावे तु लादेशत्वेन उभयोः परस्मैपदत्वात् कर्तृ-
यैव परस्मैपदात्मनेपदिभ्योऽपि स्यादिति भावः । समुच्चये । समभिहार इति
पदरहितं ‘क्रिया, लोट लोटो हिस्वौ वा च तद्वमोः’ इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । क्रियेति
लुप्तषष्ठीबहुवचनान्तं समुच्चय इत्यत्रान्वेति । तदाह—अनेकक्रियासमुच्चये शोत्ये इति ।
एवंच कारकसमुच्चयमाश्रित्य नाऽस्य प्रवृत्तिः । प्रागुक्तमिति । धातोर्लोटः, तस्य हि-
स्वौ प्रसिद्धहिस्वधर्मकौ, तद्वमोर्विषये वा ह्युक्तमित्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगः ।
‘क्रियासमभिहारे’ इति, ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति च लोटविधी उक्तौ । तयो-
र्मध्ये यत्पूर्वसूत्रं ‘क्रियासमभिहारे’ इति तदेतत्पूर्वशब्देन परास्मुरयते । तदाह—प्राये
लोटविधाने इति । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । यस्याः प्रकृतेः लोटव्यहितः तस्या
अनुप्रयोग इति लभ्यते । तदाह—लोटप्रकृतिभूत एवेति । अत्रानुप्रयोगः पश्चात्प्रयोगः,

बोज्यः । २८२८ समुच्चये सामान्यवचनस्य ३।४।५॥ समुच्चये लोटविधौ सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' (वा ४६९५) । याहि याहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं 'याती'त्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं प्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति यूयं यात । याहि याहीत्ययासीत् । अयास्यद्वा । अधीष्वाऽधीष्वेत्यधीते । ध्वविषये पक्षे अधी-ध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वम् । समुच्चये तु सक्तृन्पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत, खादतेत्यभ्यवहरत । भुङ्क्ष्वमास्वदध्वमित्यभ्यवहरध्वम् । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुचीय-

न स्वभ्यवहितत्वं विवक्षितम्, 'लुनाहि लुनीहि इत्येवायं लुनातीति' भाष्यप्रयोगा-
विरुद्धात् । समुच्चये सामान्यवचनस्य । उच्यतेऽनेनेति वचनः । सामान्यवाचिन इ-
त्यर्थः । फलितमाह—सामान्यार्थकस्येति । समुच्चयीयमानक्रियासामान्यवाचिन इत्य-
र्थः । अनुप्रयोगादितिः अनुप्रयुज्यमानादित्यर्थः । तत इति । अनुप्रयुज्यमानधातुप्रकृति-
कल्लादिभिरित्यर्थः । हिस्वाभ्यां तु न सङ्ख्याकारकाद्यभिव्यक्तिः । तथाच भाष्यम्—
'हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थः' इत्यादि । 'क्रियासमभिहारे द्वे
वाच्ये' इति वार्तिकं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । इदमाद्यसूत्रविहितलोटन्त-
विषयमिति भाष्ये स्पष्टम् । क्रियासमभिहारे लोटमुदाहरति—याहि याहीति यातीति ।
भाष्ये 'इति' शब्दस्य दर्शनादिति भावः । ह्यन्तस्येति । याहि याहोत्यस्येत्यर्थः । एव-
कर्तृकमिति । यातीति यानकर्तृस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरित्यर्थः । अभेदान्वये इति । तथाच
पुनः पुनरतिशयेन वा यद्यानं तदात्मकमेककर्तृकं वर्तमानं यानमिति बोधः । तिङ्गतेषु
सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध इति सिद्धान्तादेवमुक्तिः । एवमिति । याहि
याहीति यातः । याहि याहीति यान्तीत्यादिसकलपुरुषवचनेपूदाहार्यमित्यर्थः ।
याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति यास्यति ।
याहि याहीति यातु । लोपमध्यमपुरुषबहुवचनतादेशविषये लोटो हिभावविक-
ल्प उक्तः—वा च तध्वमोरिति । तत्र हिभावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति
सिद्धवत्कृत्य अभावपक्षे आह—यात यातेति यूयं यातेति । याहि याहीत्ययात् । याहि
याहीति यायात् । लुङ्याह—याहि याहीत्ययासीदिति । लृङ् उदाहरति—अयास्यदेति ।
याहि याहीत्ययास्यदिति लृङ्गिरूपम् । यास्यति वेति पाठे लृटि उदाहरणम् । क्रम-
स्तु न विवक्षितः । पक्षे इति । ध्वविषये स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । यूयमधीध्वम् इति ।
लोपमध्यमपुरुषबहुवचनम् । भावकमेणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते । पश्यस्व पश्य-
स्वेति पश्यते इत्युदाहार्यम् । अथ 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यस्योदाहरति—

मानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाऽभेदान्वयः । पक्षे सक्तून्पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादयते । एतेन—

‘पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हराऽमराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥’

माघ स. १ श्लो. ५१

इति व्याख्यातम् अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतान्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे ‘क्रियासमभिहारे’ इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचित् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् । इति लकारार्थप्रकरणम् ।

समुच्चये विवति । अभ्यवहरतीति । पानं द्रवद्रव्यस्य दन्तसंमर्दनं विना मद्यणम् । खादनं तु कठिनद्रव्यस्य चर्वणम् । तयोः सामान्यरूपमभ्यवहरणम्, यथाकथञ्चित् भक्षण्यारम्भकत्वात् । पक्षे हिस्वाविति । तद्धमोर्विषये कदाचित् हिस्वादेक्षौ पक्षे इत्यर्थः । ‘पिब खादेत्यभ्यवहरतेत्युदाहार्यम् । अत्रापि । ‘पिब खादेत्यभ्यवहरतीत्यादौ समुच्चीयमानपानखादनादिक्रियाविशेषाणामनुप्रयुज्यमानधातुवाच्यभ्यवहरणारम्भकक्रिया सामान्येन अभेदान्वय इत्यर्थः । पक्षे सक्तून्पिबति । समुच्चये लोडभावपक्षे अनुप्रयोगोऽपि सामान्यवचनस्य नास्तीति भावः ।

पतेनेति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’ इति च सूत्रद्वयेन तदुदाहरणप्रदर्शनेन च ‘पुरीमवस्कन्देत्यादि माघकाव्यस्थं रलोकवाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः । बली रावणः नमुचिद्विषा इन्द्रेण सह विगृह्य विरोधं प्राप्य, पुर्याः अमरावत्याः अवस्कन्दनं पीडनं, नन्दनवनस्य लवनं रत्नानां मोषणम्, अमराङ्गानां हरणम् इत्येवमप्रकारेण अहर्दिवम् अहर्न्यहनि अस्वास्थ्यं चक्रे कृतवानित्यन्वयः इत्यंशब्दः इतिपर्यायः अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदं ग्राहयति फलितमाह—अवस्कन्दनलवनादीति । आदिना मोषणं हरणं च गृह्यते । भ्रममूलकत्वमुपपादयति—द्वितीयसूत्रे इति । अननुवृत्तेरिति । भाष्ये तदनुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः । तदनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह—लोडन्तस्येति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति सूत्रे ‘क्रियासमभिहारे’ इत्यनुवृत्तौ ‘अवस्कन्देत्यादिलोडन्तानां ‘क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये’ इति द्वित्वापत्तेरित्यर्थः । भ्रम एवेति । मध्यमपुरुषांशो एकवचनांशे च भ्रम एवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वादिति । अत्र भाष्ये हिस्वान्तयोरनभिष्यक्तसङ्ख्याकालकत्वात्तदभिष्यक्तये अनुप्रयोगस्य न्यायत एव प्राप्तत्वादनुप्रयोगविधिर्मास्तु इत्युक्तम् । एवञ्च ‘तामीमान क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व त्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम्’ इति अत्रौ ‘समुच्च-

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ॥ २३ ॥

२८२६ धातोः ३।१।६१॥ आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (सू ७८१) । 'कृदतिङ्' (सू ३७४) । २८३० वाऽसरूपोऽस्त्रिया-
म् ३।१।६४॥ परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य
बाधको वा स्यात्स्व्यधिकारोक्तं विना । २८३१ कृत्याः ३।१।६५॥ अधिकारो-

येऽन्यतरस्याम्' इति लाटो द्विवाच्ये भवतः, न त्वनुप्रयोगः । तत्र जननमरणक्रिय-
योरेव विवक्षिततया संख्याकालाभिव्यक्तेरविवक्षितत्वेन तत्राऽनुप्रयोगस्य प्रयोजना-
ऽभावात् । एतेन 'आ च सत्यलोकादाचाऽधीचेर्जायस्व त्रियस्व' इति विपरिवर्तमान-
मात्मानं जीवलोकं चालोकयाऽस्मिन् संसारे नित्याऽष्टचिदुःखात्मकं प्रसक्तस्थानमु-
पवर्तते' इति वाचस्पत्यग्रन्थेऽपि जायस्व त्रियस्वेति व्याख्यातम् । नवात्र 'समुच्च-
येऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र 'क्रियासमभिहारो' इत्यस्याननुवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह पाना-
पुण्यावगतिरिति वाच्यम्, आ च सत्यलोकादाचावीचेः विपरिवर्तमानम् इति सम-
भिव्याहारेण तदुपपत्तेः । उदाहृतश्रुतो तु पौनःपुन्यं असकृत्पदगम्यमित्यदोषः ।
कल्पतरुग्रन्थे तु जायस्व त्रियस्वेत्यत्र 'क्रियासमभिहार' इति सूत्रेण लोभिर्युक्तम् ।
तत्तु द्विवाच्यत्वेपेक्ष्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विर-
चितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां लकारार्थप्रक्रियानिरूपणं समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रक्रियां निरूपयन्ते । तदे । 'प्रत्यया अथ कथयन्ते तृतीयाध्यायगो-
चराः' इति प्रतिज्ञातेषु तृतीयाध्यायस्थप्रत्ययेषु प्रथमपादे 'प्रत्यया', 'परश्च' इत्या-
रम्भ्य 'कुषिरञोः प्राचां दयन्' इत्यन्तैः सूत्रैर्विहिताः कतिचित्प्रत्यया निरूपिताः ।
अथ तदुत्तरसूत्रविहितान् निरूपयितुमुपक्रमते—धातोः । आ तृतीयेति । आ तृतीया
ध्यायपरिसमाप्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इति । कृद-
तिङ् इति । व्याख्यातं प्राक् । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । असकृत् इति छेदः । परिभाषेयमिति ।
अधिकारत्वे स्वरितत्वकल्पनागौरवादिति भावः । असकृत् इति लिङ्गनिर्देशः । यत्र
असकृत्प्रत्ययो विधास्यते तत्र वेद्युपतिष्ठते । 'वेत्यतः प्राक् 'बाधक' इति शेषः ।
असकृदो वा बाधको भवतीति यावत् । कस्य बाधको वेत्याकाङ्क्षायाम् उत्सर्गस्ये-
त्यर्थोल्लभ्यते । कलितमाह—अस्मिन् धात्वधिकारे इत्यादिना । श्लोशब्दः स्वर्यते । त-
दाह—स्व्यधिकारोक्तं विनेति । 'स्त्रियां तिन्' इति वक्ष्यमाणस्त्र्यधिकारस्थमपवादं
विनेत्यर्थः । स्व्यधिकारस्तु असकृत् प्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यमेव बाधक इति भा-
वः । 'पुल्लृचौ' इत्युत्सर्गः । 'इगुपञ्जामीकिरः क' इत्यपवादः । तद्विषये पुल्लृच्चा-
वपि भवतः । विक्षेपः । विक्षेपकः । विक्षेपः । असकृत् इति किम् । 'कर्मण्य्या' इत्यु-
त्सर्गः । 'मातोऽनुपसर्गं क' इत्यपवादः स तु सरूपत्वाच्चित्यं बाधक एव । गोदः ।
कम्बजदः । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति वचनात् अनुबन्धो न सारूप्यप्रतिबन्धकः ।

ऽयं ण्वुलः प्राक् । २८३२ कर्तरि कृत् ३।४।६७॥ कृतप्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते—२८३३ तयोरेव कृत्यत्कल्लर्थाः ३।४।७०॥ एते भावकर्मणोरेव स्युः । २८३४ तव्यत्तव्यानोयरः ३।१।१६॥ धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेणैव स्वरायी । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे श्रोतृसर्गिकमेकवचनं क्लोबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्' (वा १९२०) । वसतीति वास्तव्यः । 'केलिमर उरसंख्यानम्' (वा १९१९) । पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेतव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु 'कर्म-

अस्त्रियां किम् । 'स्त्रियां किन्' इत्युत्सर्गः । 'अ प्रत्ययात्' इति प्रत्ययान्ताद्विहितः अकारप्रत्ययः तस्य अपवादः । स बाधक एव भवति । चिकोषां । व्यावक्रोशी, व्याकृष्टिः इत्यत्र तु 'कर्मण्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति णच् किनो बाधको वा भवत्येव । 'अस्त्रिया'मिति निषेधस्तु नास्ति, तस्य 'णचः स्त्रिया'मित्यधिकारोक्तत्वाऽभावात् । कृत्याः । कृत्यसंज्ञका इत्यर्थः । ततश्च 'प्रेषातिसंगप्राप्तकाष्ठेषु कृत्याश्च', 'अहं कृत्यतृचश्च', शक्ति लिङ् च' इत्यादिषु प्रवर्तते । ण्वुनः प्रागिति । 'ण्वुल्लुचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । कर्तरि कृत् । अर्थनिर्देशोऽयम् । इति प्राप्ते इति । वक्ष्यमाणात्तव्यदादिप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञकात्त्वात्तेषां कर्तरि प्राप्तावित्यर्थः । तयोरेव कृत्यत्कल्लर्थाः । 'कः कर्मणि च भावे च' इति सूत्रोपात्ते भावकर्मणी तच्छब्देन परामृश्येते । तदाह—एते भावकर्मणोरेवेति । ननु कर्तरोति भावः । वैशेषिकत्वादेव सिद्धे एवकारस्तु तव्यदादीनां कृत्यसंज्ञकतया प्राप्तकर्त्र्यं कृत्याऽभावमनुवदन् कृत्यसंज्ञया वैशेषिक्या कृत्यसंज्ञाया अवधारणमयति । तव्यत्तव्यानोयरः । तव्यत्तव्य अनोयर् एषां द्वन्द्वः । प्रत्ययाः स्युरिति । ते कृत्यसंज्ञकाः कृत्यसंज्ञकाश्च इत्यपि ज्ञेयम् । स्वरायां विति । 'तित्स्वरितम्' इति 'उपोत्तम रिति' इति च स्वरविशेषार्थावित्यर्थः । निरनुबन्धकस्य तु तव्यस्य प्रत्ययस्वरस्य आद्युदात्तत्वमेवेति बोध्यम् । भावे उदाहरति—एधितव्यमिति । स्वकर्तृका एधनक्रियेत्यर्थः । ननु 'कः कर्मणि च' इत्यत्र असत्त्वभूतस्यैव भावस्य ग्रहणम्, तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपताया उक्तत्वात् । ततश्च तस्य भावस्य असत्त्वरूपस्याऽत्र 'तयोरेव कृत्य' इति तच्छब्देन परामर्शात्तव्यदादीनामसत्त्वाच्चित्तया लिङ्गसंख्यानवयोऽनुपपन्न इत्यत आह—भावे श्रोतृसर्गिकमेकवचनमिति । 'एकवचनम्, द्विवहुषु द्विवहुवचने' इति सूत्रपाठमभ्युपगम्य द्विवद्बहुत्वाऽभावे एकवचनमिति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः । क्लोबत्वं चेति । 'एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम, लिङ्गसर्वनाम नपुंसकम्' इति 'दाण्डिनायन' इति सूत्रस्थभाष्यादिति भावः । कर्मण्युदाह इति—चेतव्य इति । 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्' इति वार्तिकम् । वास्तव्य इति । वस्तेत्यर्थः । गिरिवाक्यपञ्चाद्विः । केलिमर इति । धातोर्हित्येव । भावकर्मणोरेवेदम् । केलिमरि ककारेफावितौ । भिदेलिमा इति । क्रियाज्ञोपचागुणः । सरलाः वृक्षविशेषाः ।

कर्तरि चायमिष्यते' इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् । २८३५ कृत्यचः ८।४।२६॥ उप-
सर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अ-
चः किम् । प्रमग्नः । 'निर्विण्णस्योपसंख्यानम्' (वा ५००४) अचः परत्वाभावा-
दप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम् । निर्विण्णः । २८३६ जेर्विभाषा
८।४।३० ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्स्थस्य नस्य णो
वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणम् किम् । यका व्यवधाने
यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम् । दुर्यापनम् ।
दुर्यापनम् । २८३७ हलश्चेजुपधात् ८।४।३१ ॥ हलादेरिजुपधात्कृत्स्थस्याचः परस्य
णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्
किम् । २८३८ इजादेः सनुमः ८।४।३२ ॥ सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो

तद्भाष्येति । भाष्ये भिदेलिमा इत्युदाहृत्य 'भेत्तव्या' इत्येव विवरणादिति भावः ।
कृत्यचः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादनोत्तरः' इत्यत उपसर्गादिति
च । उपसर्गस्थादिति विवक्षितम् । 'कृती'त्यनन्तरं 'विद्यमानस्येति शेषः । अच इति
पञ्चमी । तद्वाह—उपसर्गस्यादिति । असमानपदत्वादप्राप्तौ वचनम् । 'अट्पृष्वा-
ङ्नुमस्यवायेऽपि' इत्यनुवर्तते । तद्वाह—प्रयाणीयमिति । निर्विण्णस्येति । नस्य ण इ-
त्युपसंख्यानमित्यर्थः । अचः परत्वाभावदिति । विदेः कृत्प्रत्यये 'रदाभ्याम्' इति वका-
रादुत्तरस्य तकारस्य पूर्वदस्य च नस्ये 'निर्विन् न' इति स्थिते नकारस्य अचः परत्वाऽ-
भावात् 'कृत्यचः' इति अप्राप्ते णत्वे इदं यात्ववचनमित्यर्थः । नकारेण व्यवधानाच्च
यावत्स्याऽप्राप्तिर्बोध्यः । पूर्वस्येति । नस्य णत्वे ष्टुत्वेन यात्वमित्यर्थः । तथाच द्विण-
कारकं रूपम् । जेर्विभाषा । 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इति च । 'णे'
रिति कृतो विहितविशेषणम् । तद्वाह—उपसर्गस्थादित्यादिना । प्रयापणीयमिति । याधा-
तोर्णौ पुकि यापि इत्यस्मात् ण्यन्तादनीयर जेर्लोपे ङनेन यात्वविकल्पः । यकेति ।
यापि इत्यस्मात् ण्यन्तात् कर्मणि लटः ज्ञानचि 'आने मुक्' इति रुगागमे यकि णि-
कोपे प्रयाप्यमाणाशब्दे णत्वविकल्पः इष्यते । णेः परो यः कृत् तत्स्थस्य यात्वविकल्प
इत्युक्तौ तु वृत्तः ज्ञानचो यका व्यवहितत्वेन णिचः परत्वाऽभावात् तत्स्थस्य नस्य
णत्वविकल्पो न स्यात् । तदर्थं जेरिति विहितविशेषणमाश्रितमित्यर्थः । भाष्ये तु
ण्यन्तात्परो यः कृत् इत्यंशोऽप्यट्पृष्वाङ्नुमस्यवायेऽपि यकारव्यवधानेऽपि णत्ववि-
कल्पः समर्थितः । णत्वे दुर इति । 'दुरः षत्वयावयोऽपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्य
नेनेति भावः । ततश्च दुर उपसर्गत्वाऽभावात् ततः परे कृत्स्थनकारे सूत्रद्वयमपि न
प्रवर्तते इत्यभिप्रेत्य उदाहरति—दुर्यापनं दुर्यापनमिति । यातेऽण्यन्तात् तद्युटि णिलोपे
दुर्यापनमिति रूपम् । हलश्चेजुपधात् । हलन्तादिति नार्थः, इजुपधस्य हलन्तत्वाऽ-
व्यभिचारात् । किन्तु हलादेरिति विवक्षितम् । तद्वाह—हलादेरिजुपधादिति । 'परस्ये-

यः कृतस्तथैव । प्रेङ्खणीयम् । इजादेः किम् । 'मगि सर्पणे' । प्रमङ्गनीयम् । नुम्-
प्रहाणमनुस्वरोपलक्षणार्थम् । 'अटकुप्वाङ्'—(सू १६७) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह
न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् । २८३६ वा निसनिन्ननिन्दाम्
८४३३॥ एषां नस्य णो वा स्यात्कृति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् ।
२८३० न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ८४३३॥ एभ्यः कृन्नस्य णो न ।
प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । 'पूज एवेह ग्रहणमिष्यते' (वा ५०११) । पूञ्स्तु
प्रवणीयः सोमः । 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा ५०१२) । प्रभापनीयम् ।
'ख्शाजः शस्य यो वा' (वा १५८४) इत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्या-
सिद्धत्वेन शकारव्यवधानाच्च णत्वम् । प्रख्यानीयम् । २८४१ कृत्यल्युटो बहु-
लम् ३३११३॥ स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । २८४२
अचो यत् ३३१६७॥ अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चैयम् । जैयम् । अजग्रहणं श-
क्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपटत्वात् । २८४३

ति शेषः । प्रोहणीयमित्यादिप्रत्युदाहरणे तु 'कृत्यचः' इति नियमेव णत्वम् । इजा-
देः । 'णेर्विभाषा' इति निवृत्तम् । 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते, 'हलरचेजुपचात्' इत्यतो
हल इति च । प्रकृतिविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । तथाच सनुमो हलन्तात् इजुपचात्
परस्य कृन्नस्य णः स्यादिति लभ्यते । एवञ्च प्रेङ्खणीयमित्यादौ 'कृत्यचः' इत्येव सि-
द्धेरिदं नियमार्थमित्याह—सनुमश्चेदिति । कृत्स्थस्यैवेत्यनन्तरं 'णत्व'मिति शेषः ।
प्रेङ्खणीयमिति । इक्षधातुरिदिश्वात्सनुम् । ननु 'हवि प्रीणने' इति धातोर्द्युटि तस्या-
ऽनादेशे प्रेन्वनमित्यत्रापि णत्व स्यात्, सनुमोऽस्य इजादिबाहुलन्तत्वाच्च
त्यत आह—नुम् ग्रहणमित्यादि । अनुस्वारश्च सर्व एव गृह्यते, न तु सुस्थानिक एव ।
अविशेषात् । तदाह—इहिति । प्रोम्भणमिति । इह उम्भधातुः स्वाभाविकानुस्वार-
वानेव, न तु नुम्स्थानिकानुस्वारवानिति भावः । वा निम । 'कृत्यचः' इत्यतः कृती-
त्यनुवृत्तम् । अच इति च निवृत्तम् । तदाह—एषां नस्येति । न भाभू । प्रभानीयामिति ।
इह 'कृत्यचः' इति प्राप्तं णत्वं नेति भावः । णत्वप्रकरणोपरीति । इदं 'चङिङः ख्याञ्'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । प्रख्यानीयमिति । इह यत्वस्याऽसिद्धतया शकारेण व्यवधा-
नात् 'कृत्यचः' इति णत्वं नेति भावः । कृत्यल्युटो । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येष्वथंषु विहितः
ततोऽन्यत्रापि इयुरित्यर्थः । स्नानीयमिति । करणे अनौयर् । दानीय इति । सम्प्रदाने
अनौयर् । भाष्ये तु 'कृतो बहुलमिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा पादाभ्यां ह्रियते पादहार-
कः । कर्मेणि ण्वुल् । श्रोऽनीनाघास्यमानेन । अनद्यतने भविष्यति लृडिपुदाह-
तम् । अचो यत् । शक्यमकर्तुमिति । 'ऋहलोऽण्यत्' इति ऋहलन्तात् विशिष्य ण्यतो-
विहितत्वेन हलन्तेभ्यो यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः । वासरूपविशिष्टु सरूपत्वान्न
भवति । योगविभागोऽप्येवमिति । कर्तुमशक्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—तव्यदादिष्वे-

ईद्यति ६।४।६५॥ यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् । 'तकिश-
सिचितियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः' (वा १६२२) तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् ।
जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । प्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । 'जनि-
वध्योश्च' (सू २५१२) इति निषेधात् । 'हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः' (वा १९२३)
वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो प्यत् । घात्यः । २८४४ पोरदुपधात् ३।१।८६॥ पव-
र्गान्तादुपधाद्यत्स्यात् । प्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । 'नानुबन्धकृतमसा-
रूप्यम्' । अतो न प्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव । २८४५ आढो यि ७।१।६५॥
आढः परस्य लभेर्नुमस्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृते अदुपधत्वाभा-

वेति । 'तव्यत्तव्यानीयर्थः' इत्येकसूत्रत्वेनैव पठितुं शक्यत्वादित्यर्थः । ईद्यति । आतः
इति । 'आतो लोप इटि च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । गुण इति । दाघातोः 'अचो
यत्' इति यति आतः ईषे 'सार्वधातुकार्यधातुकयोः' इति गुण इति भावः । ग्लेय-
मिति । 'ग्लै हर्षण्ये' इति धातोर्यति 'आदेचः' इत्याख्ये ईषे गुण इति भावः ।
तकिशसीति । तकि, शसि, चति, यति जनि एषां पञ्चानां इन्द्रः । इका निर्दे-
शः । 'ऋहलोण्यत्' इत्यस्यापवादः । 'तक हसने, शसु हिंसायां, चते याचने,
यती प्रयत्ने, जनी प्रादुर्भावे' इति धातवः । अत्र सर्वत्र अकर्मकेभ्यो भावे
प्रत्ययः । सकर्मकेभ्यस्तु कर्मण्यपीति विवेकः । ननु 'अहं कृत्यतृचश्च' इत्यर्हेऽपि
जनेण्यंताऽपि जन्ममिति रूपसिद्धेः जनिप्रहणं व्यर्थमित्यत आह—स्वरार्थ इति ।
'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तार्थ इत्यर्थः । ननु प्यति उपधावृद्धिः स्यात् अतस्त-
दभावायमिह जनेर्यद्विधिरस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति—न च वृद्धिप्रसङ्ग इति । कुत
इत्यत आह—जनिवध्योरिति । हनो वेति । हनधातोर्यद्वा स्यात् । प्रकृतेर्वधादेशवच्चे-
त्यर्थः । पक्षे इति । यदभावपक्षे इत्यर्थः । वात्य इति । प्यति 'हनस्तोऽचिण्यलोः' इति
नस्य तः । कुत्वम् । उपधावृद्धिः । वधादेशस्तु परसन्नियोगशिष्टत्वान्नेति भावः ।
पोरदुपधात् । ननु शप्यं लभ्यमित्यत्र 'ऋहलोण्यत्' इति कदाचित् प्यदपि स्यात् ।
यत्प्यतोरसारूप्येण वाऽसरूप इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यत आह—नानुबन्धकृतसमसारूप्यमिति ।
वाऽसरूपसूत्रे भाष्ये स्थितमिदम् । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव असारूप्यं विवक्षितमि-
त्यर्थः । प्रकृते च यत्प्यतोरनुबन्धरहितयोः सारूप्यात् वासरूपविधेरप्रवृत्तेः शप्यमि-
त्यादौ प्यदपवादो यदेवेति भावः । आढो यि । 'इदितो नुम धातोः' इत्यतो नुमिति
'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति चानुवर्तते । तद्वाह—आढः परस्येति । विवक्षिते इति । यीति
विषयसप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । 'विवक्षिते' इत्यस्य प्रयोजनमाह—नुमि कृते इति ।
यत्प्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव नुमि कृते अदुपधत्वाभावाद्यत्प्रत्ययस्याऽप्रवृत्तेर्ण्य-
देवेत्यर्थः । यति परे नुमित्यर्थे तु अदुपधत्वात् यदेव स्यात् ननु प्यदिति भावः ।

वात् प्यदेव । आलम्भ्यो गौः । २८४६ उपात्प्रशंसायाम् ७।१।६६॥ उपल-
म्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्यः उपलम्भ्यः । २८४७ शकिसहोश्च
३।१।६६॥ शक्यम् । सह्यम् । २८४८ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ३।१।१००॥
गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । 'चरेराङ्गि चागुरौ' (वा १९२५) । आचार्यो देशः ।
गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्मा-
भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । 'तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्' (वा १९३०)
इति वार्तिकप्रयोगात् । एतेन 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' 'त्वया नियम्या ननु दिव्य-
चक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा । २८४९ अवचपण्यवर्या-
गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ३।१।१०१॥ वदेर्नञ्युपपदे 'वदेः सुपि-' (सू २८५४)
इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्देव, सोऽपि गह्वीयामेवेत्तुभयार्थं निपातनम् । अवचं पा-
पम् । गर्ह्यं किम् । अनुर्थं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च ।

आलम्भ्यो गौरिति । यद्यपि यत्पण्यतोर्न रूपभेदः । तथापि ण्यति कृते 'तित्स्वरितम् ।'
यति तु 'यतोऽनावः' इत्याद्यादात्तत्वमिति स्वरभेदः फलम् । उपात्प्रशंसायाम् । उपाप-
रस्य लभेर्नुम् स्यात् यादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रशंसायां गम्यमानायामित्यर्थः । उपल-
म्भ्यः साधुरिति । समीपे प्राप्य इत्यर्थः । साधुसङ्घात् प्रशंसा गम्यते । इहापि नुमि-
कृते अदुपधात्वाऽभावात् ण्यदेव । स्वरे विशेषः पूर्ववत् । शकिसहोश्च । पञ्चम्यर्थं षष्ठी ।
आभ्यां यदित्यर्थः । ण्यतोऽपवाहः । गद, मद, चर, यम् एषां चतुर्णां द्वन्द्वः ।
अनुपसर्गं इति सप्तमी पञ्चम्यर्थः । एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यदित्यर्थः । ण्यतोऽपवाहः ।
उपसर्गात् ण्यदेव । प्रगाथमित्यादि । चरेराङ्गि चागुराविति । वार्तिकमिदम् । आङ्गि
उपसर्गं सत्यपि चरेर्यत्स्यादगुरौ ह्यर्थः । आचार्या गुरुरिति । शुभ्रूषणीय इत्यर्थः । ननु
'गौरदुपधात्' इत्येव सिद्धे यमेरिह ग्रहणं व्यर्थमिष्यत आह—यमेर्नियमार्थमिति । अ-
नुपसर्गादेव यमेर्ण्यदिति नियमार्थमित्यर्थः । तत्फलमाह—सोपसर्गान्मा भूदिति । ननु
'अनियम्यस्य नायुक्तिः' इत्यत्र 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादौ च निपूर्वा-
द्यमेः कथं यत् । अनुपसर्गादिति निषेधाद्वाच्यत आह—निपूर्वात्स्यादेवेति । 'यदिति
शेषः । कुत इत्यत आह—तेन तत्रेति । प्रकारान्तरेण समाधत्त—नियमे साधुरिति वेति ।
'यमः समुपनिविषु च' इति निपूर्वाद्यमेर्भावे अप्रत्यये नियमशब्दः । नियमे साधुरि-
त्यर्थे 'तत्र साधुः' इति प्राविशतीये यत्प्रत्यये (नियम्यशब्दो व्युत्पाद्य इत्यर्थः) । अव-
चपण्य अवच, पण्य, वर्य एषां द्वन्द्वप्रथमावहुवचनम् । गर्ह्यं, पणितव्य, अनिरोध
एषां द्वन्द्वसप्तमीवहुवचनम् । अस्याद्वयस्यः क्रमात् गह्वीयिषु त्रिष्वर्थेषु निपात्यन्ते
इत्यर्थः । ननु 'वदः सुपि' इत्येव सिद्धे अवचग्रहणं व्यर्थमिष्यत आह—नञ्युपपदे
इति । यत्क्यपोः स्वरे विशेषः, सम्प्रसारणतद्भावौ चेति भावः । अवचं पापमिति ।
गहितत्वाद्वाच्यमित्यर्थः । अनुर्थं गुरुनामेति । अन्न नञि उपपदे 'वदः सुपि' इति

‘आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ।’ इति स्मृतेः ।

पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽ-
प्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये बृद्धो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्याऽन्या । २८५०
करणम् ३।१।१०२॥ वहन्त्यनेनेति वध्यं शकटम् । करणम् किम् । बाह्यम् ।
बोद्धव्यम् । २८५१ अर्थः स्वामिवैश्ययोः ३।१।१०३॥ ‘ऋगतौ’ अस्माद्यत् ।
प्यतोऽपवादः । अर्थः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य
इत्यर्थः । २८५२ उपसर्गा काल्या प्रजने ३।१।१०४॥ गर्भप्रहणे प्राप्तकाला-
चेदित्यर्थः । उपसर्गा गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्या
इति किम् । उपसर्गा काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः । २८५३ अजर्त्य संगतम् ३।१।
१०५॥ नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्, संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्त्यम् ।

क्यपि ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ इति सम्प्रसारणे रूपम् ॥ वचनाऽनर्हमित्यर्थः ।
अत्र गद्याया अप्रतीतेः यदेवेति न नियम इति भावः । ननु गुरुनामनः अगर्हत्वात् कथं
वचनानर्हत्वमित्यत आह—तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं चेति । कुत इत्यत आह—प्रारम्भना-
मेति । पण्या गौरिति । पणधातोर्ध्ववहारार्थकात् यन्निपात्यते इति भावः । यद्यपि ‘पण
व्यवहारे स्मृतौ च’ इति धातोः अर्थद्वयमस्ति तथापि पण्यशब्दस्य प्रयोगवलेन व्य-
वहर्तव्य एव दृढत्वादिह व्यवहारार्थक एव गृह्यते । तदाह—व्यवहर्तव्येति । क्रेतव्येस्व-
र्थः—पण्यमन्यदिति । प्यति उपधावृद्धिरिति भावः । व्यवहर्तव्यादन्यदित्यर्थः । तदा-
ह—स्तुत्यर्हमिति । अप्रतिबन्ध इति । अनियम इत्यर्थः । वृणे यदिति । ‘बृक् सम्भक्तौ’
इति क्रैयादिकस्यैवाऽत्र ग्रहणम् । ननु ‘वृष् वरणे’ इत्यस्य, अनिरोधरूपार्थस्य सम्भ-
क्तिवाचिष्य एव सामञ्जस्यादिति भावः । शतेन वर्या कन्येति । पुरुषज्ञातेन परिग्रहीतुम-
र्हा, अनेनैव वरणीयेति नियमो नास्त्येत्यर्थः । वृत्या भ्रमेति । अनुकूपेण वरणीयेत्य-
र्थः । ‘एतिस्तुशास्त्रवृत्तुषः क्यप्’ इति क्यपि तुक् । अत्र अनियमस्य अप्रतीतेर्न यत् ।
अत्र वर्याशब्दस्य स्त्रालिङ्गस्य ग्रहणार्थुसि ‘वार्या ऋत्विज’ इति वृत्तिः । वध्यं कर-
णम् । वहः करणे यत् निपात्यते । प्यतोऽपवादः । अर्थः स्वामिवैश्ययोः । अस्माद्यदिति ।
निपात्यत इति शेषः । प्यतोऽपवाद इति । ‘ऋहलोः’ इति प्राप्तस्य प्यतोऽपवाद इत्य-
र्थः । यति ऋकारस्य गुणे ररत्त्वम् । तदाह—अर्थः स्वामीति । आर्यो ब्राह्मणः इति ।
प्यति वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । उपसर्गा । प्रजननं प्रजनः गर्भप्रहणम् । आवे घञ् ।
‘जनिवध्याश्च’ इति वृद्धिनिषेधः । कालः प्राप्तोऽस्याः काश्या । ‘तदस्य प्राप्तमि-
त्यनुवर्तमाने ‘काश्याय’ इति यत् । चेदित्यध्याहार्यम् । तदाह—गर्भप्रहणे प्राप्तकाला
चेदिति । गर्भप्रहणे प्राप्तकाला स्त्रीपशुव्यक्तिः विवक्षिता चेत् उपसर्गा इति निपात्य-

‘तेन संगतमार्येण रामाजयं कुरु द्रुतम्’ इति भट्टिः । ‘मृगैरजयं जरसोपदिष्टमदेह-
बन्धाय पुनर्बन्ध’ इत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतम् किम् । अ-
जरिता कम्बलः । भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव । अजार्यं संगतेन । २८५४
वदः सुपि क्यप्च ३।१।१०६॥ उत्तरप्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे
क्यप्स्याच्चाद्यनुपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वद-
नमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अत्राद्यम् ।
२८५५ भुवो भावे ३।१।१०७॥ क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपी-
त्येव । भव्यम् । अनुपसर्गे इत्येव । प्रभव्यम् । २८५६ हनस्त च ३।१।१०८॥
अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्कारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या
स्त्रीत्वं लोकात् । २८५७ एतिस्तुशास्वृदजुषः क्यप् ३।१।१०९॥ एभ्यः क्य-
प्स्यात् । २८५८ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।११०॥ इत्यः । स्तुत्यः ।
‘शास इदृहलोः’ (सू २४८६) । शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृहः । वृत्यः ।

ते । उपपूर्वात् सूत्रातोः यदिति फलितम् । ण्यतोऽपवादः । अजयम् । कर्तरि यदि-
ति । ‘कर्तरीति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकम् । निरातनात् कर्तरीति लभ्यत इति तदा-
शयः । सङ्गतमिति । सङ्गतं सङ्गमः । न जीयंतीत्यजयंजमिति । मिश्रत्वमिति शेषः । जरितु न
भवतीत्यर्थः । अत्र भट्टिपयोगमाह—नेनेति । हे राम ! तेन आर्येण अजयम् अनरवरं
सङ्गतं संगमं द्रुतं कुरु इत्यन्वयः । ननु ‘मृगैरजयं जरसो’ इत्यत्र संगतशब्दाऽभावात्
कथं यदित्यत आह—मृगैरित्यादि । कालिदासकाव्यमिदम् । अजरितेति । तृजस्तम् । अत्र
संगतशब्दाभावाच्च यदिति भावः । भावे स्विती । भावस्य संगतकर्तृकत्वेऽपि संगतस्य
प्रत्ययवाच्यत्वाभावात् न यदित्यर्थः । वदः सुपि । उत्तरेति । ‘भुवो भावे’ इत्युत्तरसू-
त्राद्भावे इत्यपकृष्यते इत्यर्थः । भूधातोर्कर्मकत्वेन उत्तरसूत्रे भावग्रहणस्य वैयर्थ्यादि-
ति भावः । अनुपसर्गे इति । ‘वदः सुप्यनुपसर्गाग्रहणम्’ इति भाष्यादिति भावः । ब्रह्मो-
द्यमिति । वदेः क्यपि ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणम् । ‘वस्तुतस्तु नेह भावग्रहणमपकृ-
ष्यते । तत्र भावग्रहणमुत्तममिति भाष्यादिति मतमनुसृत्य आह—कर्मणि प्रत्ययावित्ये-
के इति । क्यप्प्रत्ययावित्यर्थः । भूवोभावे । ब्रह्मभूयमिति । कित्वाच्च गुणः । कलोवर्त्त लोकात् ।
भव्यमिति । भाव इत्यर्थः । अत्र सुबुपदत्वाऽभावात् यदेव, गुणः, ‘वान्तो यि’ इत्यवादे-
ष्टाः । प्रभव्यमिति । प्रभाव इत्यर्थः । इनस्त च । अन्तादेश इति । प्रकृतेरिति शेषः । भा-
वे किम् ? वास्यो वृषलः । अनुपसर्गे किम् ? प्रचातः । निरुपपद इत्येति तु असाधयेव ।
एतिस्तु । एति स्तु, शास्, वृ, इ, जुष्, एषां षण्णां समाहारद्वन्द्वपञ्चमी । सुप्यनुप-
सर्गे भाव इति निवृत्तम् । तदाह—एभ्यः क्यप्स्यादिति । ह्रस्वस्य । सङ्गमिति न कथा-
कथात् । इत्य इति । इण्यः क्यपि तुक् । उपेयमित्यत्र तु ईणो देवादिकाण्यत् ।

वृक्षस्तु वार्या ऋत्विजः । आहत्यः । जुध्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो वा-
धनार्था । अवश्यस्तुत्यः । 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा १८३५) इति काशिका ।
शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (सू
२००९) 'ईडवन्दवृशंसिदुहां ण्यतः' (सू ३७०२) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सि-
द्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । 'आङ्पूर्वादञेः संज्ञायामुपसंख्यानम्' (वा
१९२५) । 'अङ्' व्यक्तिक्रशणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । 'अनिदिताम्—'
(सू ४१५) इति नलोपः । आज्यम् । २८५६ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः
३।१।११०॥ वृत् वृत्यम् । वृध् वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु, कल्प्यम् । चर्त्यम् ।
तपरकरणम् किम् । कृत कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् ।
णिजन्तास्तु यदेव । २८६० ई च खनः ३।१।१११॥ चात्क्यप् । आद्गुणः ।
खेयम् । इ च इति ह्रस्वः सुपठः । २८६१ भृञोऽसंज्ञायाम् ३।१।११२॥

वृञो ग्रहणमिति । चातिक्रमिद्धम् । न वृक्षः इति । 'बृक्ष सम्भक्तौ' इति कृतः क्रयादिक-
स्य न ग्रहणमित्यर्थः । वार्या ऋत्विज इति । अवश्यं भजनीया इत्यर्थः । अत्र 'बृक्ष स-
म्भक्तौ' इत्यस्मात् ण्यदित्यर्थः । 'अवद्यपण्यवयो' इति निपातनसिद्धो यत् न, अत्र
निरोधस्य नियमस्य विवक्षितत्वात् । ननु 'वदः सुपि' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे क्य-
ग्रहणमिह व्यर्थम् । नच चकरानुकृष्टयोऽप्यनुवृत्तिनिवृत्तये क्यग्रहणमिति वा-
च्यम्, चकारस्य अस्वरितत्वेन 'भुवो भावे' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यभावादित्यत
आह—क्यबुक्तिः परस्यापीति । 'ओरावरयके' इति विहितस्येत्यर्थः । वेति काशिकेति ।
वा क्यप् । तदभावे ह्रस्वन्तत्वात् ण्यत् । भाष्ये त्वेतन्न दृश्यते इति भावः । शस्यम्,
शंस्यमिति । क्यप्पक्षे 'अनिदिताम्' इति नलोपः । दुह्यमिति । क्यप्पक्षे कित्वाच्च गुणः ।
अत्र 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इत्यस्य भाष्ये अदशनेऽपि शंसेऽण्यत्क्यपौ प्रमाणिका-
दित्याह—प्रशस्यस्येति । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति निर्देशवलात् शंसेः क्यप्सिद्धः । 'ईड-
वन्दवृशंसिदुहां ण्यतः' इत्याद्यास्तत्त्वविधौ शंसेऽण्यदन्तत्वानुवादावलात् ण्यसिद्धः ।
ततश्च शस्यं शंस्यमिति रूपद्वयं सिद्धम् । इतरयोस्तु दुहिगुह्योः क्यविवक्षणे मूलं
मास्तीत्यर्थः । उपसंख्यानमिति । क्यप् इति शेषः । आज्यमिति । न चाङ्पूर्वकावे पद-
पाठे अवग्रहः स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । पदकाराणामवग्रहाऽभावस्त्वग्रामाणिक
एव । पदपाठस्याऽधुनिकत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च 'अस्मद्वियगित्यस्मद्वि-
यगित्यवग्रहः अप्रामाणिक एव । अस्माद्भि अक् इत्येवाऽवग्रहो युक्तः, अस्मच्छब्दस्य
टेरद्वयादेशविधानात् इत्याद्याम् । ऋदु-वाच्चाक्लृपिचृतेः, क्लृपिचृती वर्जयित्वा ऋदु-
पधाच्चातोः क्यवित्यर्थः । ननु तपरकरणमिह व्यर्थमित्यत आह—अनित्यण्यन्ता इति ।
णिजन्तास्तु यदेवेति । 'अथो यत्' इत्यनेनेति भावः । ई च खनः । चात् क्यविति । खने-

भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा । 'समञ्च बहु-
लम्' (वा १९४०) । संभृत्याः-संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्ति-
कम् । असंज्ञायाम् किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह
हि 'संज्ञायां समज-' (सू ३२७६) इति क्यप् भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि
चरितार्थः । सत्यम् । विभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात्क्रयादेर्वा ण्यत् । क्यप् तु भरतेरेव ।
'तदनुबन्धकग्रहणे-' इति परिभाषया । २८६२ मृजेर्विभाषा ३।१।११३॥ मृजेः
क्यप्त्वा स्यात् । पक्षे ण्यत् । मृज्यः । २८६३ चजोः कु विण्ण्यतोः ७।३।
५२॥ चस्य जस्य च कुत्वं स्यादिति ण्यति च प्रत्यये परे । 'निष्ठायामनिट इति
वक्तव्यम्' (वा ४५५१) । तेनेह न । गर्ज्यम् । 'मृजेर्बुद्धिः' (सू २४७३) ।
मार्ग्यः । २८६४ न्यङ्कुवादीनां च ७।३।५३॥ कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । 'ना-
वञ्चेः' (उ सू १७) इत्युप्रत्ययः । २८६५ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यङ्कु-
ष्टपच्यार्यथ्याः ३।१।११४॥ एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽ-

क्यप् स्यात् प्रकृतेः ईकारोऽन्तादेशरचेत्यर्थः । इत्स्वः सुपठ इति । इत्स्वस्य इकारस्य
आदुगुणेन 'खेय'मिति सिद्धेः इति भावः । भृजोऽसंज्ञायाम् । 'क्य'बिति शेषः ।
भृत्याः कर्मकरा इति । भृत्यर्थं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । 'कर्मणि भृतो' इति कृमष्टः ।
भर्तव्या इति । वेतनदानेन पार्यं कर्मणि प्रेषयितव्या इत्यर्थः । ननु भृत्यशब्दस्य क-
र्मकरेषु रूढत्वात्संज्ञाशब्दत्वमेवेत्यत आह-'क्रयाशब्द इति । भार्या नाम क्षत्रिया इति ।
क्षत्रियविशेषेषु रूढः संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । अथ कथं भार्येति । क्यप् भावितव्य-
मित्याक्षेपः । ननु वध्वां भार्याशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वात् 'भृजोऽसंज्ञायाम्' इत्यस्या-
प्रवृत्तेरयमाक्षेपोऽनुपपन्न इत्यत आह-इह इति । 'स्त्रियां किन्' इत्यतः स्त्रियामित्यनुवृत्तौ
'व्रजयजोभावे क्यप्' 'संज्ञायां समजनिषद' इति सूत्रेण क्यप् स्यादित्यर्थः । ननु स-
ंज्ञायां भृजः क्यप्त्वौ 'भृजोऽसंज्ञायाम्' इत्यत्र असंज्ञायामिति उपर्यमिष्यत आह-
संज्ञापथ्युदासस्त्विति । समाधत्ते-सत्यमिति । 'हु भृम् चारणपोषणयोः' इति जुहोत्या-
दौ ह्रस्वात्तः ह्रित् लिषत् । 'भृ भर्त्सने, भरणेऽपि' इति क्रयादौ दीर्घान्तः । भा-
र्याम् 'ऋहोऽण्यत्' इति ण्यदेवेत्यर्थः । क्यप् तु भरतेरेषेति । 'भृम् भरणे' इति ऋवा-
दौ ह्रस्वान्तो लिट् । अस्यैव 'संज्ञायां समजनिषद' इत्यत्र 'भृजोऽसंज्ञायाम्'
इत्यत्र च भृजग्रहणेन ग्रहणम् । ननु दुभृजो जौहोत्यादिकस्य । न च क्रैयादिक-
स्य निरनुबन्धकस्य दीर्घान्तस्मेति भावः । कुत इत्यत आह-तदनुबन्धकेति ।
'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयेत्यर्थः । विभर्तेः क्यबभावे
बीजमिदम् । क्रैयादिकस्य दीर्घान्तत्वात् न क्यप् इति बोध्यम् । मृजेर्विभाषा ।
क्यप्पक्षे उदाहरति-मृज्य इति । किस्वाङ्ग गुणः । चजोः कु विण्ण्यतोः । 'कु' इत्यभि-

भिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा स सृयते कण्व्यतेऽत्रे-
त्यधिकरणे क्यवनिपातनाद्दीर्घः । राजसृयः । राजसृयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याका-
शे सूर्यः । कर्तरि क्यवनिपातनादुत्त्वम् । यद्वा 'षू प्रेरणे' तुदादिः । सुवति कर्मणि
लोकं प्रेरयति क्ययो रुट् । मृषोपपदाद्देः कर्मणि नित्य क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्य-
निष्पन्नोऽयम् । 'उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषायाः' । रोचतेः रुच्यः । गुपेरादेः कत्वं च
संज्ञायाम् । सुवर्णरजतमिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते
कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यथ्यः । २८६६
भिद्योद्धृद्यौ नदे ३।१।११५॥ भिदेरुज्जेश्च क्यप् । उज्जेश्चत्वं च । भिनत्ति
कूलं भियः । उज्ज्भत्तुदकमुद्ध्यः । नदे किम् । भेता । उज्जिभता । २८६७ पुष्य-
सिध्यौ नक्षत्रे ३।१।११६॥ अधिकरणे क्यवनिपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थः
पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः । २८६८ विपूयविनियजित्या मुञ्जकटकहलि-
षु ३।१।११७॥ पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयि-

भक्तिको निर्देशः । चजोविण्ण्यतोश्च यथासंख्यं तु न, 'तेन रक्तं रामात्' इति वभि
जरूप कृत्वर्निर्देशात् । राजसृयः । राजेति । चस्त्रियेणेत्यर्थः । अभिषवेति । ग्रावभिः
रसनित्यपर्यं सोमलतानां कुट्टनमभिषवः, तत्प्रणादिकया निष्पादयितव्यो यज्ञवि-
शेषः राजसृय इत्यन्वयः । यद्वेति । कृताविशेषात्मकः सोमः राजशब्देन विवक्षितः,
'राजानं ऋषीणातीत्यादौ तथा प्रसिद्धेः । सः राजा सृयते अभिसृयते अत्र यज्ञविशेषे
इति व्युत्पत्त्या राजसृय इत्यन्वयः । 'कर्तरि कृत्' इत्यधिकारात् कथमधिकरणव्युत्प-
त्तिरित्यत आह—अधिकरणे क्यविति । कृत इत्यत आह—निपातनादिति । ननु पुष्पा-
तोः क्यपि कथं दीर्घः । 'अकृत्सार्वभौतकयोः' इत्यस्य कृत्यप्रवृत्तेरित्यत आह—
निपातनाद्दीर्घ इति । निपातनादित्युभयग्रन्थेति । उरवमिति । तस्य रपरत्वे 'इळि च'
इति दीर्घ इत्यपि बोध्यम् । मृषोद्यमिति । क्यपि 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् ।
रोचतेरिति । रुच्यभ्रातोः क्यपि 'रुच्य' इति रूपमित्यर्थः । गुपेरिति । गुप्भ्रातोः क्यप्
प्रकृतेरादिवर्णस्य ककारश्च संज्ञायां निपात्यते इत्यर्थः । सुवर्णरजतमिन्नं धनं कुप्यमिति
ज्ञेयम् । तथाच 'हेमरूपे कृताऽकृते' इत्युक्त्वा अमरः आह 'ताम्बां यदन्यत्ताकुप्यम्'
इति । कृष्ट इति । कृष्टप्रदेशे ये स्वयं पच्यन्ते फलन्ति ते कृष्टपच्या इत्यर्थः । कर्मकर्त-
रीति । अत्र कर्मकर्तरि क्यवित्यर्थः । निपातनादिति भावः । शुद्धे तिवाति । रुच्यकर्मणि
तु ण्यति उपधाबुद्धौ 'चजोः' इति कुत्वे 'कृष्टपाक्य' इति रूपमित्यर्थः । न व्यथते
अव्यथ्य इति । अत्र निपातनात् कर्तरि क्यविति भावः । भिद्योद्धृद्यौ नदे । क्यविति ।
'नद्विशेषे कर्तरि निपात्यते' इति शेषः । पुष्यसिध्यौ । 'निपात्यते' इति शेषः । नक्ष-
त्रविशेषे गम्ये इत्यर्थः । विपूय । विपूय, विनीय, जित्य एते यथाक्रमं मुञ्जकटकह-
लिषु क्यवन्ता निपात्यन्ते । तदाह—पूङ्ग्यादना । न्यादिसाहचर्यात् ओषादिकस्यैव

तव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट ओषधिविशेष इत्यर्थः । पापमिति वा ।
जित्यो हलिः । बलेन कष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः । अन्यत्तु
विपन्यम् । विनेयम् । जेयम् । २८६६ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।१।११८॥ 'छन्द-
सीति वक्तव्यम्' (वा १९४४) । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रति-
ग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् । २८७० पदास्वैरिवाद्यापद्वेषु च ३।१।११६॥ अव-
गृह्यं, प्रगृह्यं वा पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन
परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां-ग्रामगृह्या सेना । ग्रामवहिर्भूतेत्यर्थः । खल्लिङ्ग-
निर्देशात्पुनपुंसकशोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते
आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः । २८७१ विभाषा कृत्रुषोः ३।१।१२०॥
क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे—२८७२ ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२३॥
ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्धम् । २८७३ युग्यं च पत्रे
३।१।१२१॥ पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप्कुत्वं च निपात्यते । २८७४अमा-
वस्यदन्यतरस्याम् ३।१।१२२॥ अमोपपदाद्भेदधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां
पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कामात्रास्या-अमाव-
स्या । 'ऋहलोर्ण्यत्' (सू २८७२ । 'चजोः-' (सू २८६३) इति कुत्वम् । पाक्यम् ।

पूधातोर्ग्रहणमिति भावः । कल्कः शोधकद्रव्यम् । पापमिति वेति । कल्कशब्दस्य शोध-
नीये पापेऽपि प्रसिद्धत्वादिति भावः । हलिशब्दस्य विवरणम्—कृष्टममोकरणार्थमिति ।
प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । छन्दसीति । वार्तिकमिदम् । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम् । ननु
छान्दसस्य किमर्थमिहोपन्यास इत्यत आह—लोके त्विति । पदास्वैरिवाद्यापद्वेषु च ।
पद, अस्वैरि, बाह्या, पक्ष्य पक्ष्येषु ग्रहेः क्यवित्यर्थः । भवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदमिति ।
समस्तपदस्य अवान्तरपदविच्छेदः अवग्रहः । 'अप्रावेश्यादिपदमिति शिरस्कं प्रग्रहः'
इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्धम् । 'ईदूवेद्विवचनं प्रगृह्यम्' इति सूत्रोदाहरणं च प्रगृह्यम् ।
विभाषा कृत्रुषोः । पञ्चमर्थं वृष्टौ । कृत्रुः ऋदन्तत्वात् नित्यं ण्यति प्राप्ते, वृषेः ऋदुपच-
त्वात् नित्यं क्यपि प्राप्ते च, क्यविवकल्पोऽयम् । पक्षे इति । क्यवभावपक्षे विशषो
वक्ष्यते इत्यर्थः । ऋहलोर्ण्यत् । पञ्चमर्थं वृष्टौ । तदाह—ऋवर्णान्तादिति । युग्यं च
पत्रे । क्यवन्तं निपात्यते । ण्यतोऽपवादः । युग्यो गौरिति । शकटादना योक्तव्य
इत्यर्थः । क्यपि कुत्वं निपातनात् । पत्रं वाहनमिति । पतन्ति गच्छन्त्यतनेत्यर्थं
'दांमनीशस' इत्यादिना कणे घृन् । ण्यति तु योग्यमिति स्यात् । अमावस्यद । अधि-
करणे इति । निपातनलभ्यमिदम् । अमेत्यस्य विवरणम्—महेत । 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्य
नुपदमेव प्राक् प्रसङ्गाद्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमात् पुनरुपासम् । कुत्वमिति । पञ्चमर्थं
'चजोः' इति कुत्वमिति भावः । ननु 'पाण्यो सृजेर्ण्य' इति व्यर्थम्, 'ऋहलो' इत्येव

‘पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः’ (वा १९४६) ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रजुः । ‘समवपूर्वाच्च’ (वा १९४७) । समवसर्ग्या । २८७५ न कादेः ७।३।५६॥ कादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गज्यम् । वार्तिककारस्तु ‘चजोः-’ (सू २८६३) इति सूत्रे ‘निष्ठायामनिटः’ इति पूरयित्वा ‘न कादेः’ इत्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितजिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेटत्वात् । शुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु कादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तम् । तथापि ‘यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्’ । २८७६ अजिब्रज्योश्च ७।३।६०॥ न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः । २८७७ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ७।३।६१॥ एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यते अनेनेति भुजः पाणिः । ‘हलश्च’ (सू ३३००) इति घञ् । न्युब्ज-न्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः । समुदगः । २८७८ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ७।३।६३॥ एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः । अनुयागः । २८७९ वञ्चेर्गतौ ७।३।६३॥ कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काष्टम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः । २८८० ओक उचः के ७।३।६४॥ उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तः षलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् । २८८१ एय आ-

सिद्धेरित्यत आह—ऋदुपधलक्षणस्येति । ‘ऋदुपधलक्षणाऽलपिच्छेः’ इति ण्यदपवादश्च क्यपो बाधनार्थमित्यर्थः । पाणिसर्ग्या रजुरिति । ण्यति ‘चजोः’ इति कुत्वम् । समवपूर्वाच्चेति । वार्तिकमिदम् । सृजेर्ण्यदिति शेषः । न कादेः । कुः आदिर्यस्येति विग्रहः । ‘चजोः कु’ इत्यनुवर्तते । तदाह—कादेरिति । कवर्गादेरित्यर्थः । वार्तिककारस्त्विति । ‘चजोः कु विण्यतोः’ इति सूत्रे ‘निष्ठायामनिटः’ इति पूरितम् । तथा च निष्ठायां यः अनिट् तदा एव क्यवयोः चजोः कु स्यात् विति ण्यति चेत्यर्थः फलति । तथा ‘न कादेः’ इति सूत्रं ‘अजिब्रज्योश्च’ इति सूत्रं ‘यजयाचरुचप्रवचर्चश्च’ इत्यत्र याचरुचग्रहणं च न कर्तव्यमिति प्रत्याचक्ष्यावित्यर्थः । किं तत् इत्यत आह—तेनेति । सूत्रमते अर्जितजिप्रभृतीनां ण्यति कुत्वं स्यात्, ‘न कादेः’ इति निषेधस्य तत्राऽप्रवृत्तेरिति भावः । तदेवं सूत्रमते अतिव्याप्तिमुक्त्वा अव्याप्तिमाह—शुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनामिति । तेषां कवर्गादेष्वपि ण्यति ओक्यमित्यादौ कुत्वमिष्टं स्यादेव, वार्तिकमते ‘न कादेः’ इति निषेधस्य प्रत्याख्यातत्वात् । सूत्रमते तु ‘न कादेः’ इति निषेधात् ‘ओक्य’मित्यादौ कुत्वमिष्टं न स्यादित्यव्याप्तिरिति भावः । नन्विदं वार्तिकं विपरीतफलमपि संमतत्वात् प्राप्तामेवं । विरोधे ऽहिकल्पस्य वस्तु शक्यत्वादिति ब्रूते—सूत्रमते तु यद्यपीति । परिहरति—तथापीति । यथोत्तरमिति । अथ वैयाकरणसमयः । अजिब्रज्योश्च । इत्यादि स्पष्टम् । वञ्चेर्गतौ । कुत्वं नेति । शेषपूरणमिदम् । ‘चजोः कु विण्यतोः’ इत्यतः कुग्रहणस्य ‘न कादेः’ इत्य-

वश्यके ७।३।६५॥ कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् । २८८२ यजयाचरुचप्रवच-
र्चश्च ७।३।६६॥ ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थ-
विशेषः । 'ऋच्' अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाण्यत् । 'त्यजेश्च' । त्या-
ज्यम् । 'त्यजिपूज्योश्च' इति काशिका । तत्र पूजेग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्त-
त्वात् । 'ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसङ्ख्यानम्' इति हि भाष्यम् । २८८३ वचोऽशब्द-
संज्ञायाम् ७।३।६७॥ वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् । २८८४ प्रयोज्य-
नियोज्यौ शक्यार्थे ७।३।६८॥ प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नि-
योज्यो भृत्यः । २८८५ भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६९॥ भोग्यमन्यत् । 'ण्यत्प्रकरणे लपि
दभिभ्यां चेति वक्तव्यम्' । लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः ।
दाभ्यः । २८८६ श्रीरावश्यके ३।१।२५॥ उवर्णान्ताद्भातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे
शोत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् । २८८७ आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ३।१।२६॥
'षुञ्' आसाव्यम् । 'यु मिश्रणे' याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । आत्वा-
म्यम् । २८८८ आनाय्योऽनित्ये ३।१।२७॥ आङ्पूर्वाजयतेर्ण्यदायादेशश्च

तो नेत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । ण्य आवश्यकं । कुत्वं नेति । शेषपूरणमिदम् । आव-
श्यकेऽर्थं यो ण्यः तस्मिन् परे 'वजोः कु विण्यतोः' इति कुत्वं नेत्यर्थः । यजयाच । ण्ये
कुत्वं नेति । शेषपूरणमिदम् । यज, याच, रुच, प्रवच, ऋच् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी । एषां
ण्ये परे 'वजोः कु विण्यतोः' इति कुत्वं नेत्यर्थः । ननु अर्च्यमित्यत्र कथं ण्यत् । 'ऋ-
दुपधाच्चाकल्पिषते' इति ऋदुपधत्वलक्षणस्य क्यपो ण्यदपवादत्वादित्यत आह—
ऋदुपधत्वेऽपीति । त्यजिपूज्योश्चेति । ण्ये कुत्वं नेति शेषः । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । वच-
धातोर्ण्यं कुत्वं न शब्दसंज्ञां वजंयित्वेत्यर्थः । वाच्यमिति । 'वस्ति'ति शेषः । 'अ-
शब्दसंज्ञाया'मित्यस्य प्रयोजनमाह—शब्दाख्यायां तु वाक्यमिति । 'एकतिङ् वाक्यम्'
इति संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । 'प्रवाच्य'मित्यत्र तु ग्रन्थविशेषसंज्ञात्वेऽपि नार्थ-
कृतबन्धनस्य निषेधः, 'यजयाच' इत्यत्र प्रवचेति विशिष्योपादानात्, असंज्ञाया-
मित्यस्य प्रपूर्वाद्भेदरन्यत्र चरितार्थत्वात् । एतदभिप्रायेणैव 'प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः'
इत्युक्तं प्राक् । प्रयोज्यनियोज्यौ । शक्यार्थं ण्ये कृत्वाऽभावो निपात्यते । 'शकि लिङ्
च्' इति कृत्यानां शक्यार्थेऽपि विहितत्वात् ण्यदन्तस्य शक्यार्थकत्वमपि । भोज्यं
भक्ष्ये । भक्ष्ये गन्धे ण्ये भुजेः कृत्वाऽभावो निपात्यते । इति प्रासङ्गिकम् । अथ
प्रकृतम् । लपिदभिभ्यां चेति । वार्तिकमिदं 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रस्यम् । 'पोरदुप-
धात्' इति प्राप्तस्य ण्यदपवादस्य यतोऽपवादः । श्रीरावश्यकं । लाव्यं पाव्यमिति ।
'अचो ऋणिति' इति वृद्धौ 'वान्मो यि' इत्यावादेशः । आसुयुवपि । आसु, यु, वपि,
शपि, त्रपि, चम् एषां समाहारद्वन्द्वः । 'ण्य'दिति शेषः । आसाव्यमिति । आङ्पूर्वस्य

निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततम-
प्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः, वैश्यकुलादानीतो दक्षिणाग्निश्च ।। २८-६ प्र-
णाय्योऽसम्मतौ ३१।१२८ ॥ संमतिः प्रीतिविषयं भवनं कर्मव्यापारः । तथा
भोगेष्वदरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी ।
विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः । २८-७ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मान-
हविर्निवाससामिधेनीषु ३१।१२९ ॥ मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । प्यत् धा-
त्वादेः पत्वं च । 'आतो युक्-' (सू २७६१) इति युक् । सम्पद् नीयते होमार्थमग्निं
प्रतीति साक्षाय्यं हविर्विशेषः । प्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽ-
स्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे प्यत् आय् धात्वादेः कुत्वं च नि-

सुषो प्रहणमिति भावः । आनाय्योऽनित्ये । 'अनित्ये' इति छेदः । दक्षिणाग्निविशेष
पवेति । वातिकमिदम् । स हीति । दक्षिणाग्निर्हि अग्निहोत्रार्थमहरहः गार्हपत्यादेः
प्रणीयत इत्यर्थः । एतेन काङ्क्षपूर्वकस्य नयतेरर्थं उक्तः । अनित्यश्चेति । गार्हपत्यव-
श्रित्यधारणाऽभावादिति भावः । तदाह—सततमप्रज्वलनादिति । सततं धारणाऽभा-
वादित्यर्थः । प्रणीतस्य दक्षिणाऽग्नेस्तत्तत्कर्मणि समाप्ते लौकित्वमुक्तं कल्पसूत्रेषु
'अप्रकृते कर्मणि लौकिकं सम्पद्यते' इति । ततश्च पुनः पुनः प्रणयनात् अनित्यत्वं
दक्षिणाग्नेरिति बोध्यम् । यद्यप्याहवनीयस्यापि पुनः पुनः प्रणयनमस्ति, तथापि
'दक्षिणाग्निविशेष एवेति' वार्तिकान्नाहवनीयस्य ग्रहणमित्यर्थः । विशेषग्रहणाग्निनित्य-
धारणपक्षे दक्षिणाग्निरिह न गृह्यते इति सूचितम्, गतश्रियां दक्षिणाग्नेरपि नित्य-
धार्यत्वात् । 'गतश्रियो नित्यधायो, अग्नयः' इति वचनादित्यलं परलवितेन । वैश्य-
कुलादानीत इति । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य हि श्रूयते—'अहरहरेवेनं वैश्यकुलादाहरन्' इति ।
तथाविधदक्षिणाग्नेर्वाच्ये आनेयशब्द एवेति भावः । प्रणाय्योऽसम्मतौ । असम्मतौ
गम्यायां 'प्रणाय्य' इति निपात्यते । तत्र असम्मतिशब्दैकदेशं सम्मतिशब्दं विवृणो-
ति—सम्मतः प्रीतिविषयो भवनमिति । तच्च कर्मनिष्ठमित्याह—कर्मव्यापार इति । तथेति ।
भोगेषु सुखदुःखानुभवेषु आसक्तिरपि सम्मतिरित्यर्थः । एवंविधा सम्मतिर्न भवतीति
असम्मतिरिति फलितम् । प्रणाय्यश्चोर इति । प्यति वृद्धौ आयादेशः । पाय्यसान्नाय्य ।
पाय्य, साक्षाय्य, निकाय्य, धाय्य एषां द्वन्द्वप्रथमा बहुवचनम् । मान, हविः, निवास,
सामिधेनी एषां द्वन्द्वारसंज्ञा । मानादिषु गम्येषु क्रमात् पाय्यादयो निपात्यन्ते । मीयते
अनेनेति । माघातोः करणे प्यत्, धात्वादेमेकारस्य परत्वं च निपात्यते इत्यर्थः । आत
इति । प्यति 'मीनाति' इत्याच्चे कृते, आतो युगिति भावः । प्यदिति । सम्पूर्वात्
नीघातोः कर्मणि निपात्यत इत्यर्थः । आयादेश इति । सन्नी य इति स्थिते आयादेशः
निपात्यते इत्यन्वयः । निवास इति । कुसुलादिरित्यर्थः । अधिकरणे इति । चिन्धा-
तोश्चिकरणे प्यन्नपात्यते इत्यन्वयः । आय् इति । अक्षप्रकरणाभावात् आयादेशोऽ-

पात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् । २८६१ क्रतौ कुराडपाय्यस-
 श्चाय्या ३।१।१३०॥ कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्जीयतेऽसौ
 सञ्जाय्यः । २८६२ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः ३।१।१३१॥ अग्नि-
 धारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिच्येयम्-उपच्येयम्-संवाह्यम् ।
 २८६३ चित्याग्निचित्ये च ३।१।१३२॥ चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चय-
 नमग्निचित्या । 'प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (सू २८१७) । त्वया गन्तव्यम्,
 गमनीयम्-गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः 'स्त्र्यधिकाराद्ध्वं

प्राप्तो निपात्यते इत्यन्वयः । धाय्या ऋगिति । धावातोः करणे ण्यति आयादेशो
 निपात्यते इति भावः । सामिधेन्यो नाम समिदाधानार्था ऋग्विशेषाः । तत्र 'समि-
 ध्यमानो अध्वरे' इति ऋच उपरि प्रक्षेप्या 'पृथुपात्रा ममर्त्यः' इत्याद्या ऋक्प्रसिद्धा ।
 क्रतौ कुण्डपाय्य । क्रतुविशेषे गम्ये एतौ निपात्यते । कुण्डेनेति । अस्सरुक्कैः चमसैरि-
 त्यर्थः । सामान्येनैकवचनम् । 'यद्दस्सरुक्कैश्चमसैर्भञ्जयन्ति तदेषां कुण्डम्' इति श्रुतिः ।
 कुण्डपाय्य इति । सत्रविशेषात्मकः क्रतुः । कुण्डेनेति तृतीयागते उपपदे अधि-
 करणे ण्यत् । आतो युक् । संचाय्य इति । सम्पूर्वात् चिञः कर्मणि ण्यत्, आया-
 देशश्च निपात्यते इति भावः । सञ्जाय्यो नाम क्रतुविशेषः कृषिच्छात्रायामन्वेषणीयः ।
 अग्नौ परिचाय्य । अग्नौ गम्ये परिचाय्य, उपचाय्य, समूहा एते निपात्यन्ते । अग्नि-
 काद् इष्टकारचित्स्थण्डिलविशेषे वर्तते, 'इष्टकाभिरग्निं चिनोति' इति श्रुतेः । इष्ट-
 काकृतचयमेन अग्न्याख्यं स्थण्डिलं निपादयेदित्यर्थः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा
 चाग्निश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्माद्भग्निरुच्यते इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो वै कुन्दांसि
 तस्माद्भग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो यन्मृदा चिनोति तस्माद्भग्निरुच्यते' इति
 वाक्यशेषाच्च । तदाह—अग्निधारयेति । तत्र परिपूर्वादुपपूर्वाच्च चिञः कर्मणि ण्यत्,
 आयादेशश्च निपात्यते । सम्पूर्वस्य वहेस्तु कर्मणि ण्यति सम्प्रसारणम्, दीर्घश्च नि-
 पात्यते । 'समूहं चिन्वीत पशुकामः, परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामः' इति तैत्तिरीय-
 श्रुतौ परिचाय्यसमूहौ प्रसिद्धौ । उपचाय्यस्त्वग्निः । कृषिच्छात्रायामन्वेषणीयः ।
 चित्र्याग्निचित्ये च । चित्र्यश्च अग्निचित्या चेति द्वन्द्वः । अग्नौ निपात्यते । चित्योऽग्नि-
 रिति । कर्मणि ण्यत्, तुक् च निपात्यते । अग्नेश्चयनमिति । अग्निगर्भे षष्ठ्यन्ते उपपदे
 चिणो ण्यत् तुक् च, स्त्रीत्वं लोकात् । 'प्रेषातिसर्ग' इति व्याख्यातमपि स्मर्यते ।
 गम्यमिति । 'पोरदुपधात्' इति ण्यदपवादः क्यप् । ननु सामान्येन भावकर्मणोर्विहि-
 तानां कृत्यानां प्रेषादिषु तदभावे च सिद्धेः प्रेषादिषु कृत्यविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—
 लोटा बाधा इति । इह प्रेषादिषु कृत्यविध्यभावे कोट् चेति प्रेषादिषु लोटा विशेषविधि-
 तेन कृत्यानां बाधः स्यात्, कृत्यानां प्रेषाद्यभावे भावकर्मणोश्चरितार्थत्वात् । अतः
 प्रेषादिषु कृत्यानां लोटा बाधनिवृत्तये पुनः कृत्यविधिरित्यर्थः । ननु वासरूपविधिर्नैव

वासरूपविधिः कचिन्न' इति ज्ञापयति । तेन 'कृत्युट्त्तुमुन्खलर्थेषु न—' इति सिद्धम् । 'अहं कृत्यतृचक्ष' (सू२८२२) । स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङ्गा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः । २८६४ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ३।४।६८॥ एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि ।

कोटः प्रैषादिषु कृत्यानां बाधो न भविष्यतीत्यत आह—रूपधिकारादूर्ध्वमिति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत ऊर्ध्वमित्यर्थः । 'प्राक् स्त्रियाः वासरूपविधिः' इति भाष्यम् । ननु रत्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरप्रवृत्तौ 'स्त्रियां क्तिन्' इति सामान्यविहितस्य क्तिनः 'षिञ्जिदादिभ्योऽङ्' इति विशेषविहितेन निरूप्याधः स्यात्, ततः चमा, चाग्निस, मिदा, भित्तिरित्यादि न स्यादित्यत आह—कचिन्नेति । 'कचि'दित्यस्याऽनिर्धारणादाह—तेन कृत्युट्त्तुमुन्खलर्थेषु नेति । सिद्धमिति । एषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यर्थः । 'रत्र्यधिकारात् प्राक् वासरूपविधिः, ननु तत ऊर्ध्वम्' इति भाष्यस्य 'कृत्युट्त्तुमुन्खल'र्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यत्र सङ्कोच इति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अहं कृत्यतृचक्षेति । प्राग्व्याख्यातेति विशेषविधेयत्वा स्मर्यते । 'लिङ्ग्यदि' इत्यतो लिङ्गकषार्थश्चकार इत्युक्तं प्राक् । ननु अहं अनहं च सामान्यविधानादेव अहंसपि वृश्यतृचोः सिद्धयोः पुनस्तद्विधिष्वर्थः इत्यत आह—लिङ्गा बाधेति । 'अहं चे'त्येतावत्येव उक्ते चकारानुकृतस्य लिङ्ग एवाहं विधिः स्यात् । तथा च अहं कृत्यतृचोर्विधिर्नास्वात्, अहं विशेषविहितेन लिङ्गा बाधात्, अनहं कृत्यतृचोश्चरितार्थत्वात् । वासरूपविधिस्तु रत्र्यधिकारादूर्ध्वं न प्रवर्तते इत्युक्तमेव । अतो लिङ्गा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिरित्यर्थः । भव्यगेय । कर्तरि वेति । 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरोरप्यनुवृत्तं वेत्यनेन सम्बध्यते । तथा च कर्तरि वा एते निपात्यन्ते । अन्यत्र नेति फलति । तत्र अन्यत्रेत्यस्याऽनिर्धारणादाह—पक्षे इति । अन्यत्रापि न सर्वत्र, किन्तु 'तयोरेव कृत्य-कृत्यल्लर्थाः' इति सूत्रेण सकर्मकात् कर्मणि, अकर्मकाद्भावे एते कृत्या ज्ञेया इत्यर्थः । 'तयोरेव कृत्य' इति सूत्रे 'कः कर्मणि च' इत्यस्मात्सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्यः भावे इत्यनुवर्तते इति भावः । भवतीति भव्य इति । कर्तरि अचो यत् । भव्यमनेन वेति । भावे यत् । गेयः साम्नामयमिति । गाघातोः कर्तरि यत् । 'ईयति' इति प्रकृतेः ईयम् । गुणः । सास्त्रां कर्मणामनभिहितत्वात् कृद्योगे षष्ठी । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । गेयं सामानेनेति । कर्मणि यत्, सकर्मकत्वात् । ननु भावे । कर्तुरनभिहितत्वात् चतुर्थी । कृद्योगषष्ठी तु कृत्ययोगे कर्तरि वैकल्पिकी, 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्युक्तेः । इत्यादीति । 'प्रवचनीयो गुणवैदस्य' । प्रवक्षेत्यर्थः । कर्तरि अनीयर् । 'प्रवचनीयो वेदो गुणो'ति वा । 'उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः' 'उपस्थानीयो गुणः शिष्येणे'ति वा ।

‘शकि लिङ् च’ (सू २८२३) । चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो बाह्यः । लिङ् बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादानेनैव ज्ञापनसम्भवे प्रैषादिसूत्रे ‘कृत्या-
श्च’ इति सुत्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च । इति कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् ॥ २४ ॥

२८६५ ण्वुलतृचौ ३।१।१३३॥ धातोरेतौ स्तः । ‘कर्तरि कृत्’ (सू २८३२) इति कर्त्रर्थे । ‘बुवोरनाकौ’ (सू १२४७) । कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । ‘गाङ्कुटा—’ (सू २४६१) इति क्त्विम् । कुटिता । अञ्जिदित्युक्तेर्न क्त्विम् । कोटकः । ‘विज इट्’ (सू २५३६) । विजिता । ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ (सू २५७४) । घातकः । ‘आतो युक्—’ (सू २७६१) । दायकः । ‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नित्यामकः । ‘जनिवध्योश्च’ (सू २५१२) । जनकः । ‘वध हिंसायाम्’ वधकः । ‘रधि-

‘अभ्योऽसौ’ । जायते इत्यर्थः । ‘जन्यमनेने’ति वा । आप्लावतेऽसौ ‘आप्लावय’ । ‘ओरावरयके’ इति कर्तरि ण्यत् ‘आप्लावयमनेने’ति वा । आपतत्यसौ ‘आपात्यः’ । ‘ऋहृङो’ इति कर्तरि ण्यत् । ‘आपात्यमनेने वा’ । ‘शकि लिङ् च’ इत्यपि व्याख्यातं प्राक् । विशेषविवक्षया सूत्रक्रमादिहोपपत्त्यस्तम् । नन्विह चकारानुकृत्यविधि-
व्यर्थः । शक्तौ अशक्तौ च भावकर्मणोः सामान्यतः कृत्यविधित एव शक्तावपि सिद्धे-
रिष्यत आह—लिङ् बाधेति । ‘शकि लिङ्’ इत्येतावत्येवोक्ते शक्तौ विशेषविहितेन लिङ् कृत्यानां बाधः स्यात्, अशक्तौ कृत्यानां चरितार्थत्वात् वासरूपविधिरु-
रुच्यधिकारादूर्ध्वं नैत्युक्तमेवेति भावः । लाघवादिति । इह चकारमात्रेण वासरूपविधेः
रुच्यधिकारादूर्ध्वम् अनित्यताज्ञापनं सम्भवति । अतः ‘प्रेषातिसर्ग’ इति सूत्रे कृत्य-
ग्रहणेन ‘अर्हे कृत्यतृचश्च’ इत्यत्र कृत्यतृग्रहणेन च तज्ज्ञापनाश्रयणे गौरवमिति भावः । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमा-
ख्यायां कृदन्तकृत्यप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् । ण्वुलतृचौ । अनयोर्वर्तमानकालादन्यत्र न प्रयोग इति भाष्यम् । वोढुमर्हः इति । ‘अर्हे कृत्यतृचश्च’ इत्युक्तेरिति भावः । वोढेति । वहैस्तृच्यजु-
दात्तत्वादिवभावे ढवधत्त्वदुस्वद्वकोपेण ‘सहिवहो’ इत्योऽत्रम् । कुटितेत्यत्र लघूपध-
गुणमाशङ्क्य आह—गाङ्किति । सहि ण्वुकि कोटक इत्यत्रापि गुणो न स्यादित्यत आह—अञ्जिदित्युक्तेरिति । विजितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—विज इति । इति कित्त्वमिति शेषः । विजितेति । क्त्विवाच्च गुणः । अनिटारिवति । तस्यानुदात्तोपदेश-
त्वादिति भावः । ‘जनक’ इत्यत्रोपधावृद्धिमाशङ्क्य वृद्धिमिषेधं स्मारयति—जनिवध्यो-
श्चेति । वध हिंसायामिति । धात्वन्तरं भौवादिकम्, भवादेशकृतिगणत्वात् । नश्यं

जभोरवि' (सू २३०२) । रन्धकः । जम्भकः । 'नेत्यलिटि रधेः' (सू २५१६)
 रधिता । रद्धा । 'मस्जिनशोः—' (सू २५१७) इति जुम् । मङ्क्ता । छा ।
 नशिता । 'रमेशश्लिटोः' (सू २५८१) रम्भकः । रब्धा । 'लभेक्ष' (सू
 २५८२) । लम्भकः । लब्धा । 'तीषसह—' (सू २३४०) । एषिता-एष्टा ।
 सहिता-सोढा । दरिद्रातेगलोपः । दरिद्रिता । 'ण्वुलि न' । दरिद्रायकः । 'कृत्य
 ल्युटः—' (सू २८४१) इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्फुरित्य-
 र्थात् । एवं च बहुलप्रहणं योगविभागेन वृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां
 ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् । 'क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इप्तिषेधो
 वाच्यः' (वा ४४२२-४४२३) । प्रकन्ता । कर्तरि इति किम् । प्रकमित्यम् ।

इन्तेर्धधादेशः । तथा सति 'जनिवध्योश्च इति वृद्धिनिषेधसूत्रे वधिप्रहणवैयर्थ्यात्,
 वधादेशस्याऽद्वयतया अहलोपस्य स्थानिवत्वादेव वृद्धयभावसिद्धेः । वधक इति ।
 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । रन्धकः । जम्भकः इत्यत्र इदित्वाऽभावादप्राप्ते
 जुमि तद्विधि स्मारयति—रधिजभोरचीति । रधितेत्यत्र 'रधिजभोः' इति जुममाशङ्क्य
 आह—नेत्यलिटि रधेरिति । रधिता रद्धेति । 'रधादिभ्यश्च' इति वेट् । मसृज् तृ इति
 स्थिते आह—मस्जिनशोरिति । जुम्बिधिरयम् । मङ्क्तेति । मसृज् तृ इति स्थिते 'मस्जे-
 श्ल्यात् पूर्वो जुम् वाच्यः' इति सकाराहुपरि जकारात् प्राक्जुम् । मसृज् तृ
 इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपः, जस्य कुत्वेन गः, तस्य चत्वेन कः, अनुस्वारः, पर-
 सवर्णेन छ इति भावः । नंश नशितेति । रधादिस्वाद्धेट् । इडभावपक्षे 'मस्जिनशोः'
 इति जुमि ननुत् तृ इति स्थिते 'प्रश्च' इति शस्य घः । नस्याऽनुस्वारः । इट्त्वम् ।
 रमेशश्लिटोरिति । जुम्बिधिरयम् । लभेति । 'क्षपस्तथोः' इति तस्य घः, जश्त्वेन भस्य
 घः । तीषसहेति । इड्बिधिरयोऽयम् । सोढेति । ढत्वभ्रस्वष्टुत्वढलोपाः । 'सहिवहोः'
 इत्योरयम् । दरिद्रातेरालोप इति । 'दरिद्रातेरालोपो चकण्यः' इत्यनेनेति भावः ।
 ण्वुलि नेति । 'दरिद्रातेण्वुलि आश्लोपो नेत्यर्थः । 'न दरिद्रायके लोपः' इति वार्तिका-
 दिति भावः । दरिद्रायक इति । 'आतो युक्' इति भावः । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः
 इत्यत्र कर्मणि ण्वुल् साधयितुमाह—कृत्यल्युट इत्येवेति । 'कृत्यल्युटः' इत्येतावत्तैव पुन-
 र्वचनबलात् येऽवधेषु ते कृत्यल्युटः विहिताः, ततोऽन्येष्ववधेषु भवन्तीत्यर्थं लाभात्
 बहुलप्रहणं योगविभागायम्—कृतप्रत्यया येऽवधेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि कश्चिद्
 भवन्तीति । एवञ्च कर्मण्यपि ण्वुल् सिध्यतीत्यर्थः । 'कृतो बहुलम्' इति वार्तिकं तु
 एतद्योगविभागासिद्धकथनपरमिति भावः । क्रमेरिति । आत्मनेपदविषयात् क्रमेः परस्य
 कर्तरि कृतो नेदित्यर्थः । 'स्तुक्रमोः' इति सूत्रस्यमिदं वार्तिकम् । प्रकन्तेति । 'प्रोपा-
 भ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदविषयोऽयम् । नन्वेवं सति क्रमितेत्यत्र कथमिति

आत्मनेपद—इति किम् । संकमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन 'अनुपस-
र्गाद्वा' (सू २७१६) इति विकल्पाहस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्वि-
षयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । 'गमेरिट्-' (सू २४०१) इत्यत्र परस्मै-
पदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । संजिगमिषिता । एवं 'न ब्रूभ्यश्चतुर्भ्यः'
(सू २३४८) । विवृत्तिता । यङन्ताण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः ।
पापचकः । यङ्लुगन्तात् पापचकः । २८६६ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्यु-
णिन्यचः ३।१।१३४॥ नन्यादेत्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच्स्यात् । नन्दयतीति न-
न्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । विशेषेण भीष-
यते इति विभीषणः । लवणः । नन्यादिगणे निपातनाण्वत्वम् । ग्राही । स्थायी ।

आह—अनन्यभावे विषयशब्द इति । 'वर्तते इति शेषः । आत्मनेपदाऽविनाभाव इति
यावत् । क्रमेः कर्तव्यात्मनेपदिन इत्येतावतैव सिद्धे विषयपदोपादानाद्यमर्थो लभ्यते
इति भावः । तथा च नित्यमात्मनेपदिन इति फलितम् । तेनेति । 'क्रमिते'त्यत्र क्रमेः
'अनुपसर्गाद्वा' इत्यात्मनेपदविकल्पविधानात् नित्यमात्मनेपदित्वाभावात् इति निषेधो
नेत्यर्थः । मतान्तरमाह—तदर्हत्वमेवेति । आत्मनेपदार्हत्वमेवात्मनेपदविषयत्वम् ।
ततश्च आत्मनेपदपक्षे इति निषेधे सति क्रन्तेति रूपम् । आत्मनेपदाभावपक्षे तु क्रम
इति क्रमितेति रूपमिति केचिदाहुः इत्यर्थः । अत्र पक्षे विषयपदस्य न प्रयोजनमित्य-
स्वरसः । ननु 'संजिगमिषिते' त्यत्र सनः कर्थांमट्, गमेरनिट्त्सु पाठात् सनः परस्मै-
पदपरत्वाभावेन 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यस्याऽप्रवृत्तेरित्यत आह—गमेरिङित्यत्रेति ।
एवांमति । 'न ब्रूभ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यत्रापि परस्मैपदग्रहणमनुवृत्तं तङानयोरभावं लक्षयती-
त्यर्थः । विवृत्तिरिति । धृतेः सनि रूपम् । 'हलन्ताश्च' इति कित्वाच्च गुणः । यङन्ता-
दिति । पचिधातोर्यङन्तात् पापच्येत्यस्मात् ण्वुलित्यर्थः । तस्य अङादेशे 'यस्य हलः'
इति यकारलोपे अतो लोपे पापच् अक इति स्थिते उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—
स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । यङ्लुगन्तात्त्विति । यङः संवातस्य लुक् अङादेशत्वाऽभावेन
स्थानिवत्त्वाऽसम्भवानुपधावृद्धिर्निर्वाधा । 'न धातुलोप' इति निषेधस्तु न, यङ्लुक्
अनैमित्तिकत्वात् उपधावृद्धेरिव ण्वुलत्वाऽभावाच्च । नन्दिग्रहि । नन्दि, ग्रहि, पच
एषां द्वन्द्वः । नन्दिग्रहिपचाः आदिर्येषामिति विग्रहः । आदिशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः
फलति । ल्यु, णिनि, अच् एषां द्वन्द्वप्रथमा । यथासंख्यमन्वयः । तदाह—नन्यादेरि-
त्यादि । नन्दि इति ण्यन्तग्रहणम् । तदाह—नन्दयतीति नन्दन इति । स्थोरनादेशः,
'गेरनिटि' इति णिलोपः । मधुं सूदयतीति । मधुरसुरविशेषः, तं सूदयति हन्तीति मधु-
सूदनः । ल्युः, अनादेशः, णिलोपः । 'सापदायोः' इति न पचत्वम् । नन्यादयो वृत्तो
पठिताः । तत्र केचित् ण्यन्ताः केचिदण्यन्ताः । सूत्रे 'ग्रह उपदाने' इत्यस्य ग्रहीति
ङ्का निर्देशः । सौत्रत्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं न । ग्राहीति । ग्रहधातोरनुप-

मन्त्री । विशयी । वृद्धयभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्धयभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (सू ३४८६) 'कर्मणि घटोऽठच्' (सू १८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्बटे-
श्चाच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्ज-
नार्थः । केषांचित्प्रपञ्चार्थः । केषांचिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् चोरट्
देवट् इत्यादयष्टितः । नदी । चोरो । देवी । दीव्यतेः 'इगुपध-' (सू २८९७)
इति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः 'कर्मण्यण्' (सू २९१३) प्राप्तः ।
न्यङ्कादिषु पाठाच्छ्वपाकोऽपि 'यङोऽचि च' (२६५०) इति लुक् । 'न
धातुलोपे'—(सू २६५६) इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लो-
लुवः । पोपुवः । मरीमृजः । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्वाभ्या-

धाणिनिः । नकारादिकार उपचारणार्थः । उपचावृद्धिः । विशयीति । विपूर्वात् 'क्लीक्
स्वप्ने' इति धातोष्णिगः । गुणाऽयादेशौ । 'अचोऽष्णिगति' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह-
वृद्धयभाव इति । विषयीति । 'विन् स्वप्ने' अस्मात्कृतषत्वधाणिनिः । गुणाऽयादेशौ ।
नन्विह कथं न वृद्धिः, कथं च पचं, पदादिष्वदिश्यत आह—षत्वमपि । निपातनात्
वृद्धयभावः षत्वं चेत्यर्थः । परिभावी, परिभवी इत्यत्र गित्वाञ्चित्यवृद्धिमाशङ्क्य
आह—षाचिक इति । प्रज्ञादयो वृत्तौ पठिताः । पचादिराकृतिगण इति । पच वप इत्या-
दिकृतिपयधातून् पठित्वा आकृतिगण इति गणपाठे वचनादिति भावः । गणपाठे
आकृतिगणस्त्वनुबन्धाभावेऽप्याह—शिवशमिति । सूत्रे करशब्दस्य पचादिगणेऽपठितस्य
कृष्णः अच्प्रत्ययान्तस्य 'कर्मणि घट' इति सूत्रे घटेरचि घटशब्दस्य च प्रयोगदर्शना-
दित्यर्थः । अच्प्रत्यय इति । यङ्गतादच्प्रत्यये परे 'यङोऽचि च' इति यङो लुग्विधो-
यत । नहि पचादिगणे यङन्तं पठितमस्ति । अतोऽपि पचादेराकृतिगणस्य विज्ञास्यते
इत्यर्थः । पचादेराकृतिगणस्य नदट् चोरट् इत्यादीनां तत्र पाठो व्यर्थ इत्यस्य
आह—केषांचिदिति । टकारानुबन्धासञ्जनार्थं इत्यर्थः । नन्वेवमपि वद चञ इत्या-
दीनाम् अनुबन्धरहितानां तत्र किमर्थः पाठः इत्यत्र आह—केषांचित्प्रपञ्चार्थं इति ।
बाधकेति । 'जारभर' 'श्वपच' इत्यादौ पचाद्यजपचादस्य कर्मण्यणो बाधनार्थं भरपचा-
दीनां पाठ इति भाष्यम् । देवः सेवः इत्यादौ 'इगुपध्याप्तीकरः कः' इति विशिष्य
विहितस्य कस्य बाधनार्थं च । तदेतदुपपादयति—नदडित्यादि । ननु पचादिगणे
श्वपचशब्दस्य बाधकबाधनार्थत्वे श्वपाक इति कथमिष्यत आह—न्यङ्कादिषु पाठा-
च्छ्वपाकोऽपीति । कदाचिदणप्रत्ययः, कुत्वं चेत्यर्थः । चेक्रियः, मरीमृजः इत्यादौ
प्रक्रियां दर्शयति—यङोऽचि चेति । क्लीबादिधातोरचि यङो लुगित्यर्थः । द्वित्वादौ
चेक्री अ इत्यादिस्थितौ आह—न धातुलोप इति । चेक्रिय इति । गुणाऽभावे संबोगपूर्व-
स्वान्न यण् । नेन्य इति । 'युरनेकाचः' इति यण् । लोलुव इति । उवक् । यणु न,

सस्येति वक्तव्यम्' (वा ३४३०) । आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यास-
ह्रस्वो 'ह्लादिः शेषः' (सू २१७९) च न । चराचरः । चलाचलः ।
पतापतः । वदावदः । 'हन्तेर्घत्वं च' (वा ३४३१) । घत्वमभ्यासस्य, उत्तरस्य
तु 'अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कुत्वम् । घनाघनः । 'पाठेणिलुक्चोक्च दी-
र्घश्चाभ्यासस्य' । पाट्टपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः ।
'रात्रेः कृति—' (सू १००४) इति वा मुम् । रात्रिघ्नरः । रात्रिचरः । २८६७
इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः ३।१ १३५ ॥ एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः ।
बुधः । कुशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ष्वल्लृ-
चावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता । २८६८ आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६॥ कः स्यात् ।
'श्याद्व्यध—' (सू २६०३) इति णस्यापवादः । सुगलः । प्रहः । २८६९
पात्राध्माधेट्दृशः शः ३।१।१३७ ॥ पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः ।

'ओः सुपि' इत्युक्तेः । मरीच्यज इति । अत्र 'न धातुलोपे' इति निषेधात् न मृजेवृद्धिः ।
चरिचलीति । एषाम् अक्षरस्थये परे द्वित्वम्, अभ्यासस्य आगागमश्चेत्यर्थः । ननु
'चराचर' इत्यत्राऽभ्यासे रेफादाकारस्य ह्रस्वः स्यात्, ह्लादिशेषेण तत्र रेफस्यापि
निवृत्तिः स्यादित्यत आह—आगागमस्येति । ह्रस्वत्वे सत्यागागमे दीर्घोच्चारणं
व्यर्थम्, अगागमस्यैव विधातुं शक्यत्वात् । तथा ह्लादिशेषेण रेफस्य निवृत्तौ
ह्रस्वत्वेऽपि सवर्णादीर्घेण 'वाचर' इति सिद्धेः दीर्घोच्चारणं ह्लादिशेषाभावं गमय-
तीत्यर्थः । हन्तेरिति । वार्तिकमिदम् । हनधातोरचि घत्वं आक् चेत्यर्थः । ननु
उत्तरखण्डे 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वसिद्धेः किमर्थमिह घत्वविधानमित्यत आह—
घत्वमभ्यासस्येति । इह विधीयते इति शेषः । पाठेरिति । वार्तिकमिदम् । पाठेर्णौ
पाठि इत्यस्मात् अचि गेलुङ्क, द्वित्वम् । अभ्यासस्य उगागमः । अभ्यासस्य आ-
कारस्य ह्रस्वे तस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । वृद्धिनिवृत्तये गेलुङ्गिबन्धिः । आगागमे दीर्घोच्चा-
रणात् ह्लादिशेषेण टकारस्य न निवृत्तिः, ह्लादिशेषे तु आद्गुणे पोपट इति रूपस्य
उगागमेऽपि सिद्धेः । इगुपधञ्जा । 'कृ विक्षेपे' इत्यस्य इक्ष्वे रपरस्वे च किर इति रेफा-
स्तम् । इगुपध, ज्ञा, प्री, किर एषां द्रष्टव्यापञ्चमी । किञ्च गुणनिषेधार्थम् । च इति ।
आतो लोपः । प्रिय इति । प्रीञ् के इत्यक् । किर इति । कधातोः के इक्ष्वे रपरस्वम् ।
आतश्चोपसर्गे । कः स्यादिति । शेषपूरणम् । उपसर्गे उपपदे आदस्ताद्धातोः कः स्या-
दिति फलति । णस्यापवाद इति । तस्य उपसर्गेऽनुपसर्गे च आदन्तसामान्यविहित-
त्वात् इति भावः । सुगल इति । गलैधातोः 'आदेच' इत्यात्त्वे कृते कप्रस्थये आतो लोप
इति भावः । प्रह इति । शाबातोरातो लोपः । पात्रा । अत्र 'लुग्विकरण्यालुग्विकरण्या-
योः लुग्विकरणस्य प्रहणम्' इति मत्वा आह—पिबतीति पिब इति । पाधातोः क्षप्रस्थये
तस्य क्षिप्तेन सार्धधातुपत्वात् 'पात्राध्मा' इति पिबादेशः । स चाऽदृत इत्युक्तम् ।

धया कन्या । धेट्टित्वात् 'स्तनन्धयी' इति खशीव ङीप्प्राप्तः । 'खशोऽन्यत्र नेष्यते' इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । 'प्रः सञ्ज्ञायां न' (वा १९६७) । '—व्याघ्रादिभिः—' (सू ७३५) इति निर्देशात् । २६०० अनुपसर्गात्लिम्प-विन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ३।१।१३८ ॥ शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः । सौत्रो हेतुमण्यन्तः । सातय । वाऽसरूपन्यायेन क्विपि सात्परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । 'षह मर्षणे' चुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा । साहयः । अनुप-

शप् पररूपम् । जिघ्र इति । 'पाघ्रा' इति घ्राघातोऽजिघ्रादेशः । घम इति । घमाघातो-घमादेशः । घय इति । घेटा शः, शप्, अयादेशः, पररूपमिति भावः । धया कन्येति । अत्र धेट्धातुष्टिः । स अदन्तो न भवति । यस्त्वदन्तो धयशब्दः, स न टिप् । अतोऽत्र 'टिड्ढाणञ्' इति न ङीबिति भावः । धेट्टित्वादित्यारभ्य हरदत्तमतम् । स्तनन्धयी-तीति । स्तनशब्दे ङपपदे धेट्धातोः 'नासिकास्तनयोः' इति खशि कृते 'खित्यनध-यस्य' इति सुमि स्तनन्धयशब्दः । तत्र खशि कृते धेट्टित्वमाभित्य यथा 'टिड्ढा-णञ्' इति ङीप्, तथा धया कन्येत्यत्रापि ङीप् प्राप्तः । स ङीप् खशोऽन्यत्र नेष्यते इति हरदत्त आह्वेत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'टिड्ढाणञ्' इति सूत्रे टिडाण्ययवाकारस्यैव ग्रहणमिति भाष्यविरोधाद्दिदं चिन्त्यम् । नच टित्वसामर्थ्यादेव स्तनन्धयीशब्दात् ङीबिति वाच्यम्, धया कन्येत्यत्रापि ङीप्प्रसङ्गात् खशोऽन्यत्र नेष्यते इत्यत्र प्रमा-णाभावात् । तस्मात् स्तनन्धयीत्यप्रामाणिकमेव । तस्य प्रामाणिकत्वे गौरादिर्त्वं कल्प्यम्, ङीप्यप्युदात्तनिष्ठस्तिस्वरप्राप्त्या स्वरं विशेषाऽभावात् इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । इह उदाहरति—पश्य इति । 'पाघ्रा' इति पश्यादेशः । प्रः सञ्ज्ञायां नेति । घ्राघातोः सञ्ज्ञायां शो नेत्यर्थः । कृत इत्यत आह—व्याघ्रादिभिरिति । अन्यथा 'धया-जिघ्रादिभिरिति निर्दिशेदिति भावः । अनुपसर्गात् । शः स्यादिति । शेषपूरणम् । लिम्पः, विन्द इति । 'लिप् उपदेहे' 'बिद्ल लाभे' इति तुदादौ, तारुणां शः, 'शे मुचादीनाम्' इति जुम् । सूत्रे कृतनुमौ लिम्पविन्दो निर्दिष्टौ । अतस्तौदादिकयो-रेव ग्रहणम् । धारय इति । 'धृञ् धारणे' 'धृक् अवस्थाने' आरुणां हेतुमण्यन्ताभ्यां शः, शप्, गुणाऽयादेशौ । पारय इति । पृधातोः ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणाऽयादेशौ । विद वेदनाख्यादिषु । चुरादिण्यन्ताच्छः, शप् गुणाऽयादेशौ । उदेजय इति । उपर्वादेजघातोः ण्यन्ताच्छः शप्, गुणाऽयादेशौ । चेतय इति । 'चित्ती सञ्ज्ञाने' ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणाऽयादेशौ । एवं सातयः । सादिति रूपं साधयितुमाह—वासरूपन्यायेन क्विबिति । सातयति सुखयतीत्यर्थे क्विप्, णिकोपः । यद्यपि क्विप् सामान्यविहितः सातेः शप्रत्ययस्तु तद्वपादः । तथापि वासरूपविधिना क्वि-वपि भवतीत्यर्थः । सात्परमात्मेति । 'एष ह्येवानन्दयति' इति भ्रुतेः । तस्य सुखयितृ-

सर्गात् किम् । प्रलिपः । 'नौ लिम्पेर्वाच्यः' (वा १९६८) । निलिम्पा देवाः । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा १९६९) । गोविन्दः । अरविन्दः । २६०१ ददातिदधात्योर्विभाषा ३।१।१३६॥ शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः । २६०२ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ३।१।१४०॥ इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात् । पक्षे-ऽच । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः । तनोते-रुपसंख्यानम्' (वा १९७०) । इहाऽनुपसर्गादिति, विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः । २६०३ श्याद्वयधासुसंस्मृतीणवसावर्हलहदिलष-श्वस्सश्च ३।१।१४१॥ श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्चाऽऽ-दन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् ।

स्वावगमादिति भावः । सास्वन्त इति । सात् परमात्मा भजनीयः एषामित्यर्थे मतुप् । 'मादुपधायाः' इति मस्य वः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भस्वात् पदत्वाभावाच्च जरत्व-म् । साह्य इति । साहेः शः । शप् । गुणाऽयादेशौ । प्रलिप इति । इगुपचकक्षयः कः । नौ लिम्पेरिति । वार्तिकमिदम् । 'नि' इत्युपसर्गे उपपदे लिम्पेः शो वाच्य इत्यर्थः । 'अनुपसर्गादित्युक्तेः पूर्वणाप्राप्तौ वचनम् । गवादिष्विति । वार्तिकमिदम् । गवादिषु उपपदेषु विन्देः शो वाच्य इत्यर्थः । 'संज्ञायामेवे'ति नियमार्थमिदम् । गोविन्द इति । गीः उपनिषद्वाच्यः प्रमाणतया विन्दतीत्यर्थः । अरविन्दमिति । चक्रे ना-मिनेभ्योरन्तराक्षप्रोक्तानि काष्ठानि—अराणि, तत्सदृशानि दलानि विन्दतीत्यर्थः । कर्मण्ययाऽपवादः शः । ददातिदधात्योर्विभाषा । दाष्, धाष्, आभ्यां शो वा स्यात् । ददः दति । शाः, शप्, श्लुः, 'श्लौ' इति द्वित्वम्, आतो लोपः । वक्ष्यमाण इति । 'श्याद्वयध' इत्यनेनेति भावः । प्रदः प्रध इति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । ज्वलिति । आद्यर्थ इति । तथा च ज्वल् इति आदिः येषां ते ज्वलितयाः, ते च ते कपन्तारचेति ज्वलितिकसन्ताः, तेभ्य इति विग्रहः । तदाह—ज्वलादिभ्य इति । 'ज्वल दीप्तौ' इत्या-रभ्य 'कस गतौ' इत्येवमन्तेभ्य इत्यर्थः । वा णः स्यादिति । विभाषेथ्यनुवर्तते इति भावः । पक्षेऽजिति । 'इगुपधेभ्यः कः' इत्यपि बोध्यम् । उपसंख्यानमिति । 'णस्ये'ति शेषः । न सम्बध्यते इति । 'अवतानः' इत्येव भाष्ये उदाहरणादिति भावः । श्याद्वय-धासु । श्या, आत्, वयध, आसु, संसु, अतीष्, अवसा, अवह, लिह, श्लिष, श्वस् एषामेकादशानां समाहारद्वन्द्वरपञ्चमी । अनुपसर्गादिति निवृत्तम्, उत्तरस्-श्रेऽनुपसर्गग्रहणात् । एवञ्च तत्सम्बद्धं विभाषाग्रहणं च अनुवर्तते । तदाह—नित्य-मिति । श्यैङ् इति । श्यैङ्धातोः अद्यपूर्वकस्य बोधातोश्च कृतात्त्वयोः सूत्रे निर्देशः । तथोरादन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्ग्रहणम् 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययवाचनार्थमित्यर्थः । अवश्यायः प्रतिश्याय इति । श्यैङ् भास्ये कृते णः, आतो युक् । आदिति । आदन्त-

दायः । धायः । व्याधः । 'स्रु गतौ' आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्तावः । संस्तावः ।
 अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः । २६०४ दुन्योरनुपसर्ग
 ३।१।१४२॥ णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव णः ।
 दवतेस्तु पचायच् दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः । २६०५
 विभाषा ग्रहः ३।१।१४३॥ णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जल-
 चरे प्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । 'भवतेश्च' इति काशिका । भवो देवः संसारश्च ।
 भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिष्यन्तादच् । भावः । २६०६ गेहे कः
 ३।१।१४४॥ गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् ।
 तात्स्थ्यात् गृहा दाराः । २६०७ शिल्पिनि ष्वुन् ३।१।१४५॥ क्रियाकौशलं
 शिल्पं, तद्वत्कर्तरि ष्वुन्स्यात् । 'नृतिखनिरञ्जिभ्य एव' (वा १६७१)
 नर्तकः । नतंकी । खनकः । खनकी । 'असि अके अने च रज्जेर्नलोपो

स्योदाहरणसूचनम् । दायः धाय इति । णे आतो युक् । व्याध इति । व्यधेयं उपधा-
 वृद्धिः । आस्तावः, संस्ताव इति । णे 'अचोऽङिष्ठिति' इति वृद्धिः, आवादेशः । अत्याय
 इति । अतिपूर्वादिपञ्चातोर्थे वृद्धयायादेशौ । अवसाय इति । अवपूर्वात् 'षोऽन्तक-
 र्मणि' इत्यस्मात् णे आस्वे आतो युक् । लेहः श्लेष इति । णे कघृपधगुणः । श्वास
 इति । णे उपधावृद्धिः । दुन्योरनुपसर्गे । दुनोतेः नयतेऽच्चेत्यर्थः । 'दव'शब्दं साधयितु-
 माह—नीसाहचर्यादिति । नीष्वातुः साङ्गबन्धकः । तत्साहचर्यात् 'दु दु उपतापे इति
 स्वादिगणस्थादेव णप्रत्यय इत्यर्थः । देवतेस्त्विति । 'दु दु गतौ' इति भौवादिकात् नि-
 रनुबन्धकारपचायजित्यर्थः । विभाषा ग्रहः । व्यवस्थितविभाषेयमिति । इदं 'नाच्छोः' इति
 सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । जलचरे मरस्यादौ वाच्ये णप्रत्यये उपधावृद्धौ 'प्राह' इ-
 त्येव भवति । ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादौ वाच्ये अणप्रत्यये 'ग्रह' इत्येव भवतीत्यर्थः । भव-
 तेऽच्चेति । 'यो वेति शेषः । पक्षे अच् । काशिकेति । भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः । इयमपि
 व्यवस्थितविभाषैव । तदाह—भवो देव इति । महादेव इत्यर्थः । अत्र अजेवेति भावः । भा-
 वाः पदार्था इति । अत्र ण एवेति भावः । ननु 'भवतेऽच्चे'ति णविकृष्टस्य भाष्ये अदर्शनात्
 कथं भाष्यमते भावशब्द इत्यत आह—भाष्यमते त्विति । भावयति प्रापयति स्वकार्यमि-
 त्यर्थे 'भू प्राप्नो' इति चुरादिष्यन्तात् 'भावि' इत्यस्मात् अणप्रत्यये णिकोपे भाव-
 शब्द इत्यर्थः । गेहे कः । 'विभाषा ग्रहः' इत्यस्यापवादः । गृहमिति । 'ग्रहिज्या' इति
 सप्तप्रसारणं पूर्वरूपं च । ननु 'गृहा दारा' इति कथम् । गेहे कर्तर्येव वाच्ये कप्रत्यय-
 विधानादित्यत आह—तात्स्थ्यादिति । गृहशब्दो गेहस्थे लाक्षणिक इति भावः ।
 गृहा दारा इति । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । शिल्पिनि ष्वुन् । नृतिखनिरञ्जिभ्य एवेति ।
 वार्तिकमिदम् । नतंकीति । बिच्चात् कीविति भावः । 'दंशसज्जस्रं शपि' इति सूत्रे
 'रजकरदनरजस्सपसंक्रयानम्' इति वार्तिकम् । तत् अर्थात् संगृह्णाति—असि अके अने

वाच्यः' (वा ४०६७) । रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्या-
मेव ष्वन् । रज्जेस्तु 'क्वुन्शिर्लिपसंज्ञयोः' (उ सू १९०) इति क्वुन् । टाप् । रजि-
का । पुंयोगे तु रजकी । २६०८ गस्थकन् ३।१।१४६॥ गायतेत्यकन्स्यात् ,
शिल्पिनि कर्तरि । गायकः । २६०९ एयुट् च ३।१।१४७॥ गायनः । टित्वाङ्गा-
यनी । २६१० हश्च व्रीहिकालयोः ३।१।१४८॥ हाको हाक्श्च ण्युट् स्यात्
व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो
वर्षम् । जिहीते, प्राप्नोतीति वा । २६११ प्रुसुल्वः समभिहारे वुन् ३।१।१४९॥
समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः । २६१२ आ-
शिषि च ३।१।१५०॥ आशीर्विषयार्थवृत्तेर्वुन्स्यात्कर्तरि । जीवतात्-जीवकः ।
नन्दतात्-नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

२६१३ कर्मण्यण् ३।२।१॥ कर्मण्युपपदे धातोरण्यप्रत्ययः स्यात् । उपपदस-

चेति । रजक इति । रज्जेः शिल्पिनि ष्वनि अकादेशे नलोषः । रजकीति । बिष्वात् षीष् ।
'नृतिखनिरजिभ्य एवेति परिगणनात् 'वेम् तन्तुसम्ताने' इत्यस्मात् कृतास्वात्
'श्याद्वयध' इति णप्रत्यये आतो युकि 'वाय' इति सिध्यति । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्या-
मेवेति । इदञ्च 'दशसञ्जस्वञां णापि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु भाष्यमते क्वुनि
रजकीति कथमित्यत आह—पुंयोगे तु रजकीति । गस्थकन् । 'गः थक्' इति ष्टेड् ।
गैधातोः कृतास्वस्य 'गः' इति पञ्चम्यन्तम् । तद्वाह—गायतेरिति । ण्युट् च । चकार ङक्-
समुच्चये । गायतेण्युट् थकन् च शिल्पिनि कर्तरि । गायन इति । आप्थे युक् । 'आदेशः'
इत्याश्वस्य अनैमित्तिकात्वेन वृद्धपेक्षया अन्तरङ्गत्वात् । यद्यपि 'गस्थकन् ण्युट् च'
इत्येकमेव सूत्रमुचितम् । तथापि ण्युट् एवोत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यर्थो योगविभागः । इक्ष ।
'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य 'ओ हाक् गतौ' इत्यस्य च 'ह' इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह-
हाको हाक्श्चेति । प्रुसुल्वः । लक्ष्यते इति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । प्रु, सु, लु एषां समा-
हारद्वन्द्वरूपश्चामी । आशिषि च । जीवक इति । आशास्यमानजीवनक्रियाश्रय इत्यर्थः ।
एवं नन्दकः । आशीरिति । आशासनम् अपमित्यं भूयादिति प्रार्थनं शब्दप्रयोक्तु-
कर्तृकमिति यावत् । तत् आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः । इत्थं नन्दकशब्दप्रयोगः ।
औचित्यादिति भावः । इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । कर्मण्यण् । कर्मण्युपपदे इति । 'तन्नोपपदं सङ्ग-
मीत्यञ्' इत्यत्र 'तन्ने' इत्यनेनेदं कस्यत इति तन्नेवोक्तम् । प्रत्ययस्तु कर्तृत्वेन । उपपदस-

मासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानात् । 'शी-
लिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः' (वा १६८०) । अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांस-
शीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा । 'ईक्षिप्तमिभ्यां च' (वा १९८१)
सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां
भविष्यन्ति । २६१४ ह्यावामश्च ३।२२॥ एभ्यः अण् स्यात् । कापवादः । स्व-
र्गहायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । २६१५ आतोऽनुपसर्गो कः ३।२।३॥
अमदन्ताद्धातोर्नुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् । 'आतो लोपः' । गोदः । पा-
णित्रम् । अनुपसर्गो किम् । गोसन्दायः । 'कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो ङः'

मास इति । 'उपपदमतिङ्' इत्यनेनेति भावः । कुम्भं करोतीति । अस्वपदो कौकिकविप्र-
होऽयम् । कुम्भ अस् कार इत्यबौकिकविप्रहवाक्ये सुबुत्पत्तेः प्रागेव कारशब्देन कृद-
न्तेन कुम्भ अस् इति चठ्यन्तस्य समास इति प्रागेवोक्तम् । ननु आदित्यं पश्यती-
त्यादित्यदर्शः, हिमवन्तं शृणोतीति हिमवच्छावः, ग्रामं गच्छतीति ग्रामगामः इत्यादि
स्यादित्यत आह—आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्नेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।
शीलोत् । शीलि, कामि, भक्षि, आचरि एभ्यो णप्रत्ययो बाध्य इत्यर्थः । ननु 'कर्म-
ण्यण्' इत्यणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अणोऽपवादार्थमिति । अणन्तत्वे तु
कीप् स्यात् । तच्चिदुत्पत्त्यर्थं यविधानमिति भावः । तदाह—मांसशीलेति । 'शील समाधौ'
इति भ्वादिः । इह तु स्वभावतः सेवने वर्तते । मांसं स्वभावतः सेवमानेत्यर्थः ।
मांसकामेति । मांसं कामयते इति विग्रहः । मांसभक्षेति । मांसं भक्षयते इति विग्रहः ।
कल्याणाचारेति । कल्याणमाचरतीति विग्रहः । सर्वत्र टाप् । ईक्षिप्तमिभ्यामिति । वार्ति-
कमिदम् । 'ण' इति शेषः । कथमिति । कर्मण्यणि गङ्गाधारः इत्यादि स्यादित्याशेषः ।
कर्मणः शेषत्वेति । तथाच कर्मोपपदाभावाच्चाणिति भावः । ह्यावामश्च । 'हेन् स्पधायाम्'
'वेञ् तन्तुसन्ताने' अनयोः कृतास्त्वयोनिर्देशः, 'माङ् माने' एषां इन्द्रात्पञ्चम्येक-
चनम् । एभ्य इति । कर्मण्युपपदे एभ्यः अण् स्यादित्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्येव
सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—कापवाद इति । 'आतोऽनुपसर्गो कः' इत्यस्याऽण-
पवादश्च वक्ष्यमाणस्य बाधनार्थमित्यर्थः । माङ्मेकोरिह ग्रहणम्, ननु 'मा माने'
इत्यस्य, अकर्मकत्वात् । स्वर्गहाय इति । यद्यपि परामिभवेच्छायां स्पधायीं परामिभ-
वस्य कर्मणो बाधनत्वेनोपसंग्रहादकर्मक इत्युक्तम् । तथापि इहाऽभिभवेच्छा बाध-
र्थः । स्वर्गमभिभवितुं वाञ्छतीत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वोदात्ते कृते आतो युक् । एवमग्रेऽपि ।
आतोऽनुपसर्गो कः । पाणित्रमिति । पाणिः पादमूलभागः । तं त्रायते इति विग्रहः ।
'त्रेङ् पाकने' आत्वे कृते कः । गोमन्दाय इति । अण्वातो युक् । कविधौ सर्वत्रेति । वार्ति-
कमिदम् । सर्वत्र कप्रत्ययविधौ सम्प्रसारणाद्देभ्यः कापवाद्दोऽप्रत्ययो बाध्य इत्यर्थः ।

(वा १६८४) ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्र प्रहणादातश्चोपसर्गे । आहः । प्रहः । २६१६ सुपि स्थः ३।२।४॥ सुपीति योगो विभज्यते । सुप्युपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विषः । समस्थः । विषमस्थः । ततः 'स्थः' । सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखुनामुत्थानमाखूथः । २६१७ प्रष्टोऽग्रगामिनि ८।३।६२॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अप्रतो गच्छतीत्यर्थः । अप्र—इति किम् । प्रस्थः । २६१८ अम्बाम्बगोभूमिसन्ध्याऽपद्वित्रिकुशेकुशङ्कमज्जिपुजिपरमेवहिदिव्यग्निभ्यः स्थः ८।३।६७॥ स्थः इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्टः ।

वाच्य इत्यर्थः । ब्रह्मज्य इति । 'ज्या वयोहानौ' अस्मादहः । 'द्विषसामर्थ्याद्वनस्वापि टेर्लोपः' । अत्र कप्रत्यये सति कित्वात् 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं प्रसक्तम् । अतो ङ एव, ननु कः । सर्वत्रेति । ङपसर्गे ङपपदे आतोऽपि ङ एव । ननु 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । 'सर्वत्र'प्रहणादित्यन्वयः । अन्वया 'अनन्तरस्य बिभिरिति' न्यायात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येव वाच्येत, ननु 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यय इति भावः । आहः प्रह इति । अत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कं बाधित्वा ङ एव । तस्य अकिस्वाद्यजादिलक्षणं सम्प्रसारणं न । सुपि स्थः । योगो विभज्यते इति । इदं भाष्ये स्पष्टम् । तत्र सुपीत्यंशं व्याचष्टे—सुप्युपपदे इति । इदं केवलोपसर्गे व्यर्थम्, 'आतश्चोपसर्गे' इत्येव सिद्धेः । कर्मण्युपपदेऽप्येतद्व्यर्थमेव, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यारम्भादिति मत्तोदाहरति—द्राभ्यामिति । तत इति । 'सुपीत्यंशस्य व्याख्यानानन्तरं 'स्थः' इत्यंशो व्याख्यायत इत्यर्थः । ननु 'सुपि' इत्यंशेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—आरम्भसामर्थ्यादिति । कर्तरि 'सुपि' इति पूर्वेषु सिद्धेरिह 'कर्तरि कृत्' इति नाश्रुवर्तते । अनिर्दिष्टार्थत्वात् 'गुसिजिक्रयः सन्' इत्यादिवत् स्वार्थिकोऽयम् । स्वार्थश्च भाव एवेति भाष्ये स्पष्टम् । नच एवं सति 'घनर्थे कविधानम्' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम्, नित्योपपदसमासार्थत्वात् । अत एव स्युडन्तेन अस्वपदविग्रहं दर्शयन्नाह—आखुनामुत्थानम् आखूथ इति । प्रष्टोऽग्रगामिनि । प्रपूर्वात् स्यात् आतोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यये आतो लोपे प्रस्थशब्दः । सः अग्रगामिनि वाच्ये कृतत्वात् निपात्यते । इण्कवर्गाभ्यां परत्वाऽभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः । प्रतिष्ठत इति अग्रे गच्छतीत्यर्थः, ङपसर्गं ब्रूयात् । प्रष्टो गौरिति । अग्रगामीत्यर्थः । एवं प्रष्टोऽस्य इत्यादि । अम्बाम्ब । अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सन्धे, (सन्धे) अप, द्वि, त्रि, कुशे, कु, शङ्कु, अज्ज, मज्जि, पुजि, परमे, बहिस्, दिवि, अग्नि-पञ्चमष्टादशानां इन्द्रः । अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः । सन्धेष्ठः निपातनादङ्कु । 'इलदन्तात्सप्तम्याः' इति वा । अपष्ठः । एषु कतिपयेषु इण्कवर्गाभ्यां परत्वाऽभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः । कतिपयेषु सात्पदाद्योः इति निषेधः प्राप्तिः । एवमग्रेऽपि । द्विष्ट इति । द्वाभ्यां तिष्ठतीति बिभ्रहः । एवं त्रिष्टः, कुशेष्टः, कुष्ठः, शङ्कुष्टः,

त्रिष्टुः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राऽकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः । २६१६ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ३।२।५॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् । 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९८८) तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसाराऽसारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनुदः । 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा १९८९) मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः । २६२० प्रे दाहः ३।२।६॥ दारुपाजानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रहः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः । गोसम्प्रदायः । २६२१ समि ख्यः ३।२।७॥ गोसंख्यः । २६२२ गापोष्टक् ३।२।८॥ अनुपसृष्टाभ्यामाभ्या टक्स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसज्ञायः । 'पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्' (वा १९९०) सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा । २६२३ हरतेरनुद्यमने-

अङ्गुष्ठः, मज्जिष्ठः, पुज्जिष्ठः । परमेष्ठः, निपातनादङ्गुक् 'हलदन्तात्' इति वा । बर्हिष्ठः । द्विविष्ठः, पूर्वबदलुक् । अग्निः । कप्रत्ययान्तस्येति किम् । भूमिस्थितम् । इत ऊर्ध्वमिति । 'तुन्दशोकयोः' इत्यादिभ्येत्यर्थः । सुपीत्यस्येति । नतु कर्मणीत्यस्य, असम्भवादिति भावः । तुन्दशोकयोः । तुन्दशोकयोरिति सप्तमी । परिमृज, अपनुद, अनयोर्द्वन्द्वत्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—उपपदयोरभ्यामिति । तुन्दपरिमृज इति । तुन्दस्य उदरम् । अत्र 'मृजेरजादौ' इति पाञ्चिकवृद्धिर्न भवति, व्यवस्थितविभाषाश्रयणादित्याहुः । मूलानि विभुजतीति । विमर्दयतीत्यर्थः । 'भुजो कौटिक्ये' तुदादिः । इहोपसर्गबलान्मर्दने वृत्तिः । महीध्र इति । महीं धरतीष्विति विग्रहः । किरवाञ्च गुणः । अकारस्य यञ् रेफः । अयि तु 'महीधार' इति स्यात् । कुध्र इति । कुः पृष्ठी, तां धरतीति विग्रहः । गिल इति । 'गृ निगारणे' अस्मात् कः, किरवाञ्च गुणः, इत्वं रपरत्वम् । 'अचि विभाषा' इति क्त्वम् । प्रे दाहः । 'प्रे' इति सप्तमी पञ्चम्यर्थः । दा, ज्ञा अन्त्योर्द्वन्द्वत्वात् पञ्चम्येकवचनम् । प्रोपसृष्टादिति । प्रत्युपसर्गपूर्वकादित्यर्थः । सोपसर्गार्थम् आरम्भः । समिख्यः । 'समी'ति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । गोसंख्य इति । गाः सञ्ज्ञे इति विग्रहः । सम्पूर्वात् चञ्चिङ् क्वाणि रूपम् । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य तु सम्पूर्वस्य प्रयोगाऽभावात्, सार्वधातुकमाश्रयित्वाच नैह सम्बध्यते । गापोष्टक् । 'गै शब्दे' 'पा पाने' इत्यनयोः टक् स्यात् कर्मण्युपपदे । सामग इति । टकि जातो कोपः । सामगीति । टिरवाञ्चीविति भावः । सामसज्ञाय इति । सोपसर्गात् गैधातोः कर्मण्यणि जातो युकि रूपम् । पिबतेरिति । बात्तिकमिदम् । पाधातोः सुराशीध्वोरुपपदयोः टक्

उच् ३।२।६॥ अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः । शक्तिलाज्जलाकुशतोमर-
यष्टिघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम्' (वा १९९२) शक्तिग्रहः । लाज्जलग्रहः ।
'सूत्रे च धार्येऽर्थे' (वा १९९३) सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धार-
यति तत्राऽणोव, सूत्रग्राहः । २६२४ वयसि च ३।२।१०॥ उद्यमनार्थं सूत्रम् ।
कवचहरः कुमारः । २६२५ आङ्गि ताच्छील्ये ३।२।११ ॥ पुष्पाभ्याहरति
तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भाराहारः । २६२६ अर्हः ३।२।१२॥
अर्हतेरस्यात्मकर्मण्युपपदे । अणोऽणवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी । २६२७ स्तम्बक-
र्णयो रमिजपोः ३।२।१३॥ 'हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९९४) स्तम्बे
रमते स्तम्बेरमो हस्ती । 'तत्पुरुषे कृति-' (सू ६७२) इति 'हस्तदन्तात्—'
(सू ९६६) इति वा ङेरलुक् । कर्णेजयः सूचकः । २६२८ शमि धातोः संज्ञा-
याम् ३।२।१४॥ शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् ।

स्यादित्यर्थः । क्षीरेति । क्षीरं पिबतीत्यर्थे सुराशीध्वोरन्यतरत्वाभावात् 'आतोऽनुप-
सर्गे कः' इति कप्रत्यये ढाप् पाति रचतीति । 'पा रचणे' इति ङुष्मिकरणस्य पिबति-
ग्रहणेन अग्रहणमिति भावः । हरतेरनुद्यमनेऽच् । अनुद्यमने विद्यमानात्मकर्मण्युपपदे
अजित्यर्थः । उद्यमनम् उद्ग्रहणम् । अंशहर इति । अंशस्य स्वीकर्तव्यर्थः । भारहार-
इति । भारम् उद्गृह्णातीत्यर्थः । ग्रहेरुपसंख्यानमिति । 'अप्रत्ययस्येति शेषः । 'ग्रह
उपादाने' अनुपपन्नः । कचिद् 'गृहे'रिति तु कृतसम्प्रसारणस्य इका निर्देशः । शक्तिग्रह
इति । अकिष्वाक्ष सम्प्रसारणम् । लाज्जलग्रह इति । अङ्कुशग्रह इत्याद्यप्युदाहार्यम् ।
सूत्रे चेति । वार्तिकमिदम् । सूत्रे कर्मण्युपपदे धारणार्थकात् ग्रहधातोरजित्यर्थः ।
वयसि च । कर्मण्युपपदे वयसि गम्ये हरतेरजित्यर्थः । ननु 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्येव
सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—उद्यमनार्थमिति । आङ्गि ताच्छील्ये । आङ्गपूर्वाद्धरतेः कर्म-
ण्युपपदे अच् स्यात्ताच्छील्ये गम्ये । ताच्छीर्यं तत्त्वभावता । पुष्पाहर इति । पुष्पा-
हरणे फलानपेक्षमेव स्वाभाविकी प्रवृत्तिरित्येत्यर्थः । अर्हः । अणोऽणवाद इति ।
यद्यपि अणि अचि च पूजार्हरूपे न विशेषः, अनुपपत्त्वाभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः । त-
थापि स्त्रियामण्यन्तत्वे लोप्स्यात् । तन्निष्ठस्ये अङ्गिचिः । तद्वाह—पूजार्ह इति ।
स्तम्बकर्णयोः । रम जप अनयोरकर्मकत्वात् कर्मणीति न सम्भवते । जपेः शब्दशेषा-
रणार्थकस्य धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वं बोध्यम् । दर्भादितृणनिचयः स्तम्बः । सूचकः—
पिशुनः । हस्तिसूचकयोः किम् । स्तम्बे रमता गौः । कर्णे जपिता गुरुः, मशको वा ।
शमि धातोः । 'शमि' इति सप्तम्यन्तम् । 'श'मिति सुस्वार्थकमव्ययम् । तस्मिन्नुपपदे
धातोरच् स्यात्संज्ञायाम् । ननु धातुग्रहणं व्यर्थम् । नच रमिजरोरननुग्रहार्थतदिति
वाच्यम् । अक्षरितत्वादेव तदननुवृत्तिसिद्धेरित्यत आह—पुनर्धातुग्रहणमिति । 'कुञ्जो

कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला । २६२६ अधि-
करणे शेतेः ३।२।१५॥ खे शेते खशयः । 'पार्श्वदिषूपसंख्यानम्' (वा १६९६)
पार्श्वार्थ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः । 'उत्तानादिषु
कर्तृषु' (वा १९९८) । उत्तानः शेते उत्तानशयः । श्रवणमूर्धशयः । श्रवणतो
मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः । 'गिरौ ढरछन्दसि' (वा १६९६)
गिरौ शेते गिरिशः । लोके गिरिशयः । कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सु-
केशी' इति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः । २६३० चरेष्टः ३।२।१६॥
अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी । २६३१ भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७॥
भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ।
कथम् 'प्रिद्य स्थितां सहचरीम्' इति । पचादिषु चरडिति पाठात् । २६३२
पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः ३।२।१८॥ पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रमप्रेणाप्रे
वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽप्य इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि 'यूथं तदग्रस-

हेतुताच्छील्यानुकोम्येषु' इति टप्रत्ययः अच्प्रत्ययबाधको वक्ष्यते, तद्वाधनार्थमित्यर्थः ।
अधिकरणे । सुबन्तेऽधिकरणवाचिष्युपपदे शीकृधातोरच् स्यादित्यर्थः । पार्श्वदिष्विति ।
अत्राधिकरणवाचिनीति न सम्बध्यते । तत् ध्वनयन्नुदाहरति—पार्श्वार्थ्यामिति । उत्ता-
नादिषु कर्तृष्विति । चार्तिकमिदम् । उत्तानादिशब्देषु कर्तृवाचिषुपपदेषु शीकोऽजित्यर्थः ।
गिराविति । चार्तिकमिदम् । गिरावुपपदे शीको ढप्रत्यय इत्यर्थः । 'अधिकरणे शेतेः'
इत्यचोऽपवादः । 'नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च' इति । शीकोऽप्रत्यये द्विक्-
सामर्थ्यादभस्यापि टेकोपः । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामेवेदं व्याख्येयम् । तथापि लोके
ढप्रत्ययस्य न प्रवृत्तिः किं त्वजेवेति प्रदर्शनार्थमिह तद्व्याख्यानमित्यभिप्रेत्य लोके
अचप्रत्ययमुदाहरति—गिरिशय इति । कथमिति । लोके ढप्रत्ययाऽसम्भवादिति भावः ।
समाधत्ते—गिरिरस्यास्तीत्यादि । चरेष्टः । ट इति छेदः । 'अधिकरणे उपपदे' इति शेषः ।
'अधिकरणे शेते' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । कुरुचर इति । कुरुषु चरतीति विग्रहः ।
न च 'अकर्मकधातुभिर्बोगे' इति कर्मत्वं शङ्क्यम् ; तस्य वैकल्पिकतायाः तत्रैव प्रपञ्चि-
तत्वात् । तत्र अत्रत्यमपि भाष्यं प्रमाणम् । भिक्षासेना । भिक्षा, सेना, आदाय एषु
चोपपदेषु चरेष्टः स्यादित्यर्थः । भिक्षां चरतीति । चरतिश्च चरणपूर्वके आज्ञेन वर्तते ।
चरणेन भिक्षामार्जयतीत्यर्थः । सेनाचर इति । सेनां प्रापयतीत्यर्थः । ल्यबन्तमिति । अत्र
व्याख्यानमेव कारणम् । आदाय चरतीति । लब्धं द्रव्यं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः । कथमिति ।
अधिकरणे भिक्षासेनाऽऽदायेषु उपपदेषु च विहितस्य टप्रत्ययस्य सहपूर्वाचरेरसम्भवा-
दिति भावः । समाधत्ते—पचाविति । यद्यपि 'भिक्षाचर' इत्यादौ पचाद्यचि रूपसि-
द्धिः, तथापि निष्चोपपदसमासार्थमज्जिधानमित्याहुः । पुरोऽग्रतः । पुरस्, अग्रतस्,
अग्रे एषुपपदेषु सतैः टः स्यादित्यर्थः । अग्रेसर इति । ननु समासाऽवयवत्वात्सुपो लुकि

रगर्वितकृष्णसारम्' इति । बाहुलकादिति हरदत्तः । २६३३ पूर्वे कर्तरि ३।२। १६॥ कर्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सतेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्व देशं सरतीति पूर्वसारः । २६३४ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३।२।२०॥ एषु योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । 'अतः कृकमि'— (सू १६०) इति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः । २६३५ दिवाविभानि-शाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दोकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षे-त्रसंख्याजड्याबाह्वहयत्तद्धनुररुण्य ३।२।२१॥ एषु कृञष्टः स्याद्देत्वा-दावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहु-करः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिविशब्दौ पर्यायौ । संख्या—एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपद-

अग्रसर इति स्यात् इत्यत आह—यत्र इति । कथमिति । एदन्तस्वनिपातनात् कथमग्र-सरशब्द इत्यर्थः । समाधत्ते-बाहुलकादिति । पूर्वे कर्तरि । कर्तृशब्दः कर्तृवाचिनि गौयः । तद्वाह—कर्तृवाचिनीति । कृञो हेतु । हेतुः कारणम् । आनुलोम्यम्-आराध्यवित्तानुवर्त-नम् । योत्येष्विति । कर्तुरेव प्रत्ययवाच्यत्वादिति भावः । हेत्वादिपुपपदेऽपि तु नार्थः, व्याख्यानात् । कर्मण्युपपदे इत्यपि द्रष्टव्यम् । 'कुप्वाः' इति जिह्वामूलीयमाशङ्क्य आह—अतः कृकमिति । हेतापुद्गाहति—यशस्करी विद्येति । विद्या यशोहेतुः । भास्कर इति । आद्वक्रियाशाक इत्यर्थः । वचनकर इति । गुर्वीदिवचनानुवर्तीत्यर्थः । दिवाविभा । दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बहु, नाग्दी, किम्, लिपि, लिबि, बलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, संख्या, जड्या, बाहु, अहर, पद्, तद्, धनुस्, अरुस्-एषां सप्तविंशतेर्हन्द्वात्सप्तमी॥ एष्विति । 'उपपदेऽपि' इति शेषः । अदेत्वा-दिवपीति । 'हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' अगम्येऽप्यपीत्यर्थः । हेत्वादिग्रहणस्य अननुवृ-त्तेरिति भावः । एतेन अहेत्वाद्यर्थमिदं सूत्रमुक्तं भवति । अत्र कर्मणीति सुपीति चाहु-वृत्तं यथायोगमन्वेति । दिवाकर इति । दिवैत्यकारान्तमव्ययमन्वीत्यर्थः । तस्याऽधि-करणवाक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् । दिवा-अहनि अर्थात् प्राणिन-श्चेष्टापुक्तान् करोतीति वा विग्रहः । विभाकर इति । विभा करोतीति विग्रहः । निशाकर इति । निशाकरोतीति विग्रहः । एवं प्रभाकरः । भासः करोति इति विग्रहे 'अतः कृकमि इत्यग्राऽत इति तपरकरणात्सत्परयाऽप्राप्तेः 'कुप्वाः' इति जिह्वामूलीयविसर्गाबाह्वह आह—कस्कादित्वादिति । कारकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, आदिकरः इति सिद्धवत्कृत्व आह—बहुकर इति । ननु संख्याग्रहणेनैव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—बहुशब्दस्येति । वैपुल्यवाचिनस्तस्य न संख्याशब्दत्वमिति 'बहुगण्यवतुदति संख्या' इत्यग्नोक्तम् । ना-ग्दीकरः किङ्करः इति सिद्धवत्कृत्य आह—लिपिलिविशब्दाविति । तथा च लिपिकरः, लि-बिकरः, क्षेत्रकर इत्यन्तं सिद्धवत्कृत्य आह—संस्येति । 'उवाहियते' इति शेषः । अह्वः

स्थस्य' (सू १५९) इति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः । 'कियत्तद्बहुषु कृजो-
ऽज्जिधानम् ।' (वा २००२) इति वार्तिकम् । किंकरा । यत्करा । तत्करा ।
हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वाच्च पुंयोगे ङीष् । किंकरी । २६३६ कर्मणि भृतौ ३।२।
२२॥ कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्याद्भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ।
२६३७ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ३।२।२३॥ एषु
कृप्रष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि । २६३८ स्तम्ब-
शकृतोरिन् ३।२।२४॥ 'व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वा २००३) । स्तम्बकरि-
व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः । २६३९
हरतेर्द्वृतिनाथयोः पशौ ३।२।२५॥ दृतिनाथयोरुपपदयोर्द्वज इत्यात् पशौ
कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् ।
दृतिहरः । नाथहरः २६४० फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ३।२।२६॥ फलानि गृह्णाति
फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति
आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृज इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मो-

करः बाहुकर, इति सिद्धवत्कृत्य अहस्करशब्दे 'कुजो' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाश-
ङ्क्य आह-कृत्वादिवाविति । नञि जहातेरुपपन्ने अहन्शब्दे इन्शब्दस्योत्तरपदतया तद्धि-
सर्गस्य उत्तरपदस्यत्वात् 'अतः कृकमि' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । धनुष्करशब्दे
आह-नित्यं समास इति । प्रत्ययावयवत्वात् 'इदुपपदस्य च' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः ।
कृजोऽज्जिधानमिति । टस्याऽपवाद् । किंकरेति । टप्रत्यये तु टिश्वात् ङीप्स्यादिति भा-
वः । हेत्वादिषु पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'कृजो हेतु' इति किङ्करादिषु ट एव । 'किङ्क-
री'ति न्यासकारमतं कृषयितुमाह—हेत्वादाविति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य निर्मूलत्वा-
दिति भावः । तर्हि किङ्करीति कथमित्यत आह—पुंयोगे ङीषिति । कर्मणि भृतौ । कर्म
योत्थनुत्तौ पुनः कर्मग्रहणं तु कर्मशब्दस्वरूपग्रहणार्थम् । कर्मकरो भृतक इति । वेतनं
गृहीत्वा यः परार्थं कर्म करोति स भृतक इत्युच्यते । न शब्दश्लोक । शब्द, श्लोक,
कलह, गाथा, वैर, चाटु, सूत्र, मन्त्र, पद, एषां नवानां द्रष्टुः । हेत्वादिष्विति । 'कृजो
हेतुताच्छ्रित्यानुलोभ्येषु' इति प्राप्तः टप्रत्ययोऽनेन प्रतिषिध्यते इत्यर्थः । स्तम्बशकृ-
तोरिन् । स्तम्बे शकृति च कर्मण्युपपदे कृज इन् इत्यात् । नकार इत् । व्रीहिवत्सयोरिति ।
व्रीहौ वत्से च कर्तरीत्यर्थः । स्तम्बशकृतोर्यथासङ्ख्यमन्वयः । स्तम्बकरिव्रीहिरिति ।
स्तम्बं तृणनिचयं करोतीति विग्रहः । हरतेर्द्वृतिनाथयोः । दृतिः चर्ममस्त्रिका । दृति-
हरिः रवा इति वृत्तिः । नाथशब्दस्य विवरणम्—नासारज्जुमिति । नासिकाप्रोतश्च-
स्त्रित्यर्थः । नाथहरिरिति । नासिकाप्रोतश्च-पशुविशेषे ऋतोऽयम् । फलेग्रहिः । ग्रहे-
रिति । ननु "गृह् ग्रहणे" इति ऋदुपवादित्यर्थः । मुमागम इति । आत्मनश्चावश्य

दरकुक्षिष्विति पेटुः । 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भयश्चकोराः' इति मुरारिः । २६४१
एजेः खश् ३।२।२८॥ प्यन्तादेजेः खश् स्यात् । २६४२ अरुर्द्विषदजन्तस्य
मुम् ६।३।६७॥ अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते उत्तरपदे, न
त्वव्ययस्य । शिस्वाच्छवादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः । 'वातशुनीतिलशर्ध्वज-
घेटुदजहातिभ्यः खशः उपसंख्यानम्' (वा २००५) वातमजा मृगाः । २६४३
खित्यनव्ययस्य ६।३।६६॥ खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् ।
शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्ध्वजहा माषाः । शर्धोऽगनशब्दस्तं जहतीति विग्रहः ।
जहातिरन्तर्भावित्वपर्ययः । २६४४ नासिकास्तनयोर्ध्माघेटोः ३।२।२६॥ अत्र
वार्तिकम्—'स्तने घेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्' (वा २००६-७) । स्तनं
धयतीति स्तनन्धयः । घेटष्टित्वास्तनन्धयो । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

नलोपे कृते अकारादुपरि मुमित्यर्थः । चकारोऽनुक्तप्रसुचयार्थ इति मत्वा आह—
चाकुक्षिभरिति । भाष्ये तु 'भृगः कुक्ष्यात्मनोर्मुम्' चेति वक्तव्यम्' इति स्थितम् ।
'स्याद्वचःस्यः फलेग्रहिः' इति वृक्षपर्याये अमरः । 'उभावात्मनोरिः कुक्षिभरिः स्वो-
दरपूरके' इति विशेष्यनिघनवर्गो । उदरभरिश्चाब्दं समर्थयितुमाह—चान्द्रस्त्विति । एजेः
खश् । एजेरिति प्यन्तस्य एजृधातोर्ग्रहणम् । न त्विका निर्देशः, उवाखयानादिति
भावः । खकारशकारावितो । कर्मण्युपपदे इत्यपि ज्ञेयम् । अरुर्द्विषत् । अरुष्, द्विषत्,
अजन्त एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारात् उत्तरपदे इति ल-
भ्यते । 'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितित्यनुवृत्तम् । खितः प्रत्ययत्वात्तदन्तविधिः ।
तद्वाह—खिदन्ते उत्तरपदे इति । जनमेजय इति । जनान् एजयतीति विग्रहः । खशः शि-
स्वास्तावन्धातुकत्वं । बाप्, गुणयादेशो, पररूपम्, सुपो लुकि, मुम् । वातशुनीति ।
वार्तिकमिदम् । वात, शुनी, तिल. शर्ध्व एषां द्वन्द्वात्सप्तमी । अज, घेट्, तुद्, जहा-
ति एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । यथासङ्ख्यमन्वयः । वातमजा इति । वातमजयतीति विग्र-
हः । सुपो लुकि मुम् । अथ शुनीं जयतीति विग्रहे शुनिशब्दे उपपदे घेटः खशि वापि
अयादेशे पररूपे शुनीधय इति स्थिते आह—खित्यनव्ययस्य । ह्रस्वः स्यादिति । 'इको
द्वस्योऽङ्यो गालवस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अत्र ह्रस्वश्रुत्या अच इत्युप-
स्थितं द्रष्टव्यम् । ततो मुमिति । पूर्वं ह्रस्वे कृते ततो मुमित्यर्थः । पूर्वं मुमि कृते तु अ-
जन्तश्चाऽभावाद्द्वस्यो न स्यादिति भावः । शर्ध्वजहा माषा इति । भाष्ये तु 'मृगा'
इति पाठः । शर्ध्वः अपानद्वारे स्थितः शब्द इति माधवाक्षयः । अन्तर्भावितेति । तथाच
शर्ध्वं हापयन्तीति विग्रहः फलितः । भाष्ये तु 'वातशुनी' इति वार्तिके शर्ध्वेति पठि-
तम् । नासिका । नासिका, स्तन अनयोः द्वन्द्वात्सप्तमी । ध्मा, घेट् अनयोः द्वन्द्वा-
त्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'ख'क्षिति' शेषः । यथासङ्ख्यमन्वये प्राप्ते आह—अत्र वार्तिकमिति ।
घेटष्टित्वादिति । अथपि 'टिड्' इत्यत्र टिड्वाद्यन्तं यद्वन्तं प्रातिपदिकमिति उवाच्य-

२६४५ नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३०॥ एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेदोः खश स्यात् ।
 'यथासंख्यं नेष्यते' । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः । 'घटीखा-
 रीखरीषूपसंख्यानम्' (वा २००८) । घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि । खारी परिमा-
 णविशेषः । खरी गर्दभी । २६४६ उदिकूले रुजिवहोः ३।२।३१ ॥ उत्पूर्वाभ्यां
 रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः, कूलमु-
 द्रहः । २६४७ वहाभ्रे लिहः ३।२।३२॥ वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहल्लिहो गौः । अ-
 दादित्वाच्छपो लुक् । खशो हित्वाज गुणः । अभ्रंलिहो वायुः । २६४८ परिमाणे
 पचः ३।२।३३॥ प्रस्थम्पचा स्थाती । खारिम्पचः कटाहः । २६४९ मितनखे
 च ३।२।३४॥ मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ।
 २६५० विष्वरूपोस्तुदः ३।२।३५॥ विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोः ।
 अरुन्तुदः । २६५१ असूर्यललाटयोर्दशितपोः ३।२।३६ ॥ असूर्यमित्यसमर्थ-
 समासः । दशिना नजः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । लला-
 टन्तपः सूर्यः । २६५२ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ३।२।३७ ॥ एते निपा-

तम्, तथापि टित्त्वस्यावयवे अचरितार्थत्वात् ङीषिति हरदत्तः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्
 'प्राज्ञाध्माधेदृशः शः' इत्यश्रोक्तम् । नासिकन्धम इति । इत्से कृते मुम् । नासिकायाः
 ध्मश्चेति चकाराद्धेदश्चेति कथ्यते । तस्योदाहरति—नासिकन्धम इति । नाडीमुष्टयोश्च ।
 यथासंख्यं नेष्यते इति । इदं तु भाष्ये स्पष्टम् । घटीखारीति । इत्यादि स्पष्टम् ।
 उदिकूले । उदीति दिशोऽपपञ्चम्यर्थे सप्तमी । रुजिवहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'रुजोम-
 ङ्गे' तुदादिः । अत्र रुजेः सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इति कथञ्चम् । तेन कूलं विशेष्यते ।
 नतु उरुच्छब्दः, तस्य असत्त्ववाचित्वात् । तदाह—उत्पूर्वाभ्यामित्यादि । कूलमुद्रुज इति । सुपो
 क्त्विक मुमिति भावः । वहाभ्रे लिहः षडे अभ्रे च कर्मण्युपपदे लिहः खशित्यर्थः । वहशब्द-
 स्य विवरणम्—स्कन्ध इति । शपो लुगिति । खशः शिश्वेन सार्वधातुकत्वात् कृतस्य शपो
 लुगित्यर्थः । परिमाणे पचः । परिमाणं प्रख्याति । तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः ।
 खारिम्पच इति । 'खार्यनव्ययस्य' इति इत्स्वः । मुम् । मितनखे च । मिते नखे च
 कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः । नखानां विकलित्यसम्भवादाह—पचिरत्रेति । विष्व-
 रूपोस्तुदः । विधु, अरुस्, अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदः खशित्यर्थः । विधुन्तुद इति ।
 विधुरचन्द्रः तं तुदतीति विग्रहः । राहुरित्यर्थः । अरुसशब्दे उकारादुपरि मुमि
 कृते सकारस्य संयोगान्तलोप इत्यर्थः । अरुन्तुद इति । अरुर्मर्म, तत्पुदतीति विग्रहः ।
 असूर्यललाट । दशितपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । असूर्यं ललाटे च कर्मण्युपपदे दशेक्षपेक्ष
 खशित्यर्थः । असूर्यमितीति । असूर्यं पश्या इत्युदाहरणे असूर्यमित्यसमर्थसमासः सौत्र इत्य-
 भाः । कुतोऽसामर्थ्यमित्यत आह—इतिनेति । सूर्यं न पश्यन्तीत्यर्थे नजो दशिनाऽगिव-

त्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशोः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रप्र-
श्यः । इरोदकं तेन मायति दीप्यतेऽविन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह
निपातनाच्छ्रयश्च । पाणयो ध्यायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराणावृत
इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते । २६५३ प्रियवशे वदः
खच्च ३।२।३८॥ प्रियंवदः । वशंवदः । 'गमेः सुपि वाच्यः' (वा २००९) ।
असंज्ञार्थमिदम् । मितज्ञमो हस्ती । 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वा २०१०) ।
'खच्च द्विवा वाच्यः' (वा २०११) । विहङ्गः । विहङ्गमः । भुजङ्गः । भुजङ्गमः ।
२६५४ द्विषत्परयोस्तापेः ३।२।३९॥ खच्स्यात् । २६५५ खचि ह्रस्वः ६।
४।६४॥ खच्परं णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः,
परन्तपः । घटवटीग्रहणास्त्रिज्जविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापय-

तत्त्वेन सूर्यशब्देनाऽभवयाभावादिस्थर्थः । ललाटन्तपः सूर्य इति । ललाटं तपतीति वि-
ग्रहः । सूर्ये पश्यतो ललाटस्य अवदयं तापादिति भावः । उग्रप्रश्यः । उग्रप्रश्य, इर-
म्मद, पाणिन्धम एषां द्विष्टः । उग्रप्रश्य इति । खशि शप्, पश्चादेशः । इराशब्दस्य
विशेषणम्—वदकमिति । इरम्मद इति । 'खित्यन्ययस्य' इति ह्रस्वः । मदेदेवादिक्त्वा-
त् रयनमाशङ्क्य आह—निपातनाच्छ्रयन्तेति । पाणिन्धम इति । शपि 'पात्रा' इति चमा-
देशः । प्रियवशे । प्रिये वशे च कर्मण्युपपदे वदधातोः खजित्यर्थः । खशि प्रकृते खजि-
वेत्तरसूत्रे प्रयोजनं वक्ष्यते । गमेः सुपि वाच्य इति । 'खजिति शेषः । ननु संज्ञायामि-
त्यनुवृत्तौ 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह—
असंज्ञार्थमिदमिति । विहायस इति । विहायशब्दः आकाशे वर्तते । तस्मिन्नुपपदे गमेः
खच् । 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण पूर्ववार्तिकेन वा सिद्धः 'खच्' इत्यनुवृत्ते । प्रकृते-
विहायशब्दस्य विहादेशो वाच्यः, सच्च खच् द्विवा वाच्य इत्यर्थः । विहङ्ग इति । डि-
त्वपक्षे तरसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । विहङ्गम इति । विहायसा गच्छतीति विग्रहः ।
भुजङ्गम इति । भुजैर्गच्छतीति विग्रहः । द्विषत्परयोः । 'तप दाहे' चुरादिः, 'तप सन्तापे'
भ्वादिः । इयोरपि ण्यन्तयोस्तापेरिति निर्देशः । खच् स्यादिति । द्विषत्, पर अनयोः
कर्मणोरुपपदयोः तापेः खजित्यर्थः । द्विषत् तापि अ इति स्थिते आह—खचि ह्रस्वः ।
'दोषो णौ' इत्यतो याविति 'ऊदुपधायाः' इत्यत उपधाया इति चानुवर्तते । तदाह—
खच्परं याविति । खशि प्रकृते खचो विधिरिह ह्रस्वार्थः णिकोपाश्रयः । खशि तु तदुभयं
न स्यात्, खशः क्षित्वेन सार्वधातुकतया णिकोपाऽसम्भवात् । न च इहैव सूत्रे ख-
जिधीयतां, पूर्वसूत्रे खशेवाऽनुवर्ततामिति वाच्यम्, अन्यतोऽपि विधानार्थत्वात् ।
एवं च 'गमेः सुपि' इति वार्तिकम् एतल्लभार्थकथनपरमेवेत्याहुः । द्विषन्तप इति । 'अ-
कद्विषत्' इति तकारात्प्राक् सुम् । परन्तप इति । परः शत्रुः । ननु द्विषाविशिष्टपरिभा-
षया द्विषतीशब्देऽप्युपपदे तापेः खचि 'द्विषतीतप' इति स्यात् । 'द्विषतीताप' इत्य-

तीति द्विषती तापः । १६५६ वाचि यमो व्रते ३।२।४०॥ वाक्छन्दे उपपदे यमेः खत्स्याद् व्रते गम्ये । १६५७ वाचंयमपुरन्दरौ च ६।३।६६॥ वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः । २६५८ पुः सर्वयोदारिसहोः ३।२।४१॥ पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारेः' (वा २०१३) इति काशिका । बाहुल्येन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः । २६५९ सर्वकूला-
 भ्रकरीषेषु कषः ३।२।४२॥ सर्वकृषः खलः । कूलकृषा नदी । अभ्रकृषो वायुः । करीषकृषा वात्या । २६६० मेघर्तिभयेषु कृञः ३।२।४३॥ मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः । २६६१ क्षेमप्रियमद्रेऽण च ३।२।४४॥ एषु कृजोऽप्यस्यात् । चात्खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽप्यग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि 'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचायच् । २६६२ आशिते भुवः करणभावयोः ३।२।४५॥ आशितशब्द उपपदे भवतेः खच् ।

• गणसं न स्यादित्यत आह—घटवतीति । 'क्षक्तिकाङ्ककाङ्कुशयष्टितोमरवटवटीधनुषु प्र-
 हेरुपसङ्ख्यानम्' इत्यत्र घटग्रहणेनेव किङ्कविक्षिष्टपरिभाषया वटीशब्दस्यापि सिद्धे पुन-
 र्वटीग्रहणात् किङ्कविक्षिष्टपरिभाषा अनित्येति विज्ञायते इत्यर्थः । 'उपपद्विधौ किङ्क-
 विक्षिष्टपरिभाषा ने'ति कणादसूत्रे भाष्याद्येतेष्वपि द्रष्टव्यम् । वाचि यमो व्रते । इत्या-
 दि वक्तव्यम् । वाचंयमपुरन्दरौ च । वाक्पुरोरिति । वाचं यच्छतीति, पुरं दारयतीति च
 विग्रहे यमेदारेण खच् । सुपो लुकि वाच् यम, पुर दार, इति स्थिते वाक्पुरोरमन्तत्वं
 निपात्यते इत्यर्थः । 'अरुद्रिषद्वजस्तस्य' इति सुमस्तु न प्रसक्तिः । पुःसर्वयोदारिसहोः ।
 दारिसहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । पुर शब्दे सर्वशब्दे च कर्मवाचिन्युपपदे दारेः सहैरथ
 खजित्वर्थः । यथासङ्ख्यमन्वयः । 'दारी'ति ण्यन्तस्य ग्रहणम् । पुरन्दर इति । पुरं
 दारयतीति विग्रहे दारेः खचि णिकोपे 'खचि इत्वं' इत्युपधादस्वे सुपो लुकि 'वाचं-
 यमपुरन्दरौ च' इति निपातनादमन्तत्वम् । ननु 'संज्ञायां भृतृषूजिभारिसहितपिदमा'
 इत्येव सिद्धे सहधातोरिह ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—प्रसंज्ञार्थमिति । भगे चेति । इत्यादि
 स्पष्टम् । ऋतिङ्कर इति । ऋतिगोमनम् । अभयङ्करशब्दं साधयितुमाह—भयशब्देन तद-
 न्तविधिरिति । इदं च 'येन विधिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । क्षेमप्रिय । ननु 'क्षेमप्रियमद्रे
 वा' इति खचो विकल्पविधौ खजभावे 'कर्मण्यण्' इत्यस्य सिद्धत्वाद्यग्रहणं व्यर्थमि-
 त्यत आह—वेति वाच्ये इति । हेत्वादिविविति । 'कृजो हेतुताच्छील्यानुलोभेषु' इति
 विहितः इत्यर्थः । कथं तर्हि । 'कृजो हेतु' इत्यस्य अगा बाबात् क्षेमकार इति भ-
 वितव्यम् । खचि तु सुम् स्यादित्याद्येषां, समावर्त्ते-कर्मणः शेषत्वेति । तथाच कर्मोपप-

आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनमाशितम्भवः । २६६३
संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ३।२।४६॥ विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः ।
विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं, न त्ववयवार्थानुगमः ।
पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः ।
अरिन्दमः । दमिः शमनायाम्, तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भा-
वित्पण्यर्थोऽत्र दमिः । २६६४ गमश्च ३।२।३७॥ सुतज्ञमः । २६६५ अन्ता-
त्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ३।२।४८॥ संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु
गमेर्हः स्यात् । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तगः इत्यादि ।
'सर्वप्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' (वा २०१४) । सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति
पन्नगः । पन्नमिति पश्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् । 'उरसो लोपश्च' (वा २०१५)
उरसा गच्छतीत्युरगः । 'सुदुरोरधिकरणे' (वा २०१६) । सुत्वेन गच्छत्यत्र
सुगः । दुर्गः । 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वा २०१८) । प्रागमः ।
'डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वा २०१२) । विहगः । २६६६ आशि-

दाऽभावात् अणभावे चाऽजिति भावः । क्षेमहरीति तु गौरादित्वात् ङीषित्याहुः ।
आशिते । करणे उदाहरति—आशितो भवत्यनेनेति । भावे उदाहरति—आशितस्य भव-
नमिति । संज्ञायाम् । खजिति शेषः । भृ, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दमि एषाम-
ष्टानां समाहारद्वन्द्वोऽपञ्चमी । विश्वम्भर इति । विष्णोरियं संज्ञा । विश्वम्भरेति । पु-
थिष्याः संज्ञा इयम् । रथन्तस्मिति । तृधातोः खच् । रथेन तरितृत्वस्य सामविशेषे
असम्भवादाह—इति । तृधातोर्दाहरति—पतिंवरेति । शत्रुञ्जय इति । जिधातोः
खच् । 'धारीति ण्यन्तग्रहणं, तस्योदाहरति—युगन्धर इति । युगं धारयतीति विग्रहः ।
'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः, णिलोपः । शत्रुसह इति । शत्रून् सहते इति विग्रहः ।
ह्रस्वादि पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । शत्रुन्तप इति । शत्रून् तपतीति विग्रहः । अरिन्दम इति ।
अरिषु निग्रहविषये क्षात्रयतीत्यर्थः । दमिः शमनायामिति । 'दमु उपशमे' इति धातुपाठे
उपशमशब्दे शमेऽर्थान्तात् घञ् । तथाच दाम्यतीत्यस्य उपशमयतीत्यर्थोऽश्रयणात्
सकर्मकत्वमिति माधवादिमते सकर्मकोऽयमित्यर्थः । मतान्तरे खिति । 'दमु उपशमे'
इत्युपशमार्थस्य द्वेऽपरकर्मकत्वमिति हरदादिभिरुक्तमित्यर्थः । गमश्च । 'संज्ञायां ख-
जिति' शेषः । अन्तात्यन्त । इत्यादि वक्तव्यम् । सर्वत्रपन्नयोरिति । सर्वत्रपन्नपदे, पन्नशब्दे
चोपपदे गमेर्हस्योपसंख्यानमित्यर्थः । उरस इति । उरसि उपपदे गमेर्हः उदरशब्दात्प-
रस्य लोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । सुदुरोरिति । सु, दुर अजयोरुपपदयोर्गमेर्हः स्यात्
अधिकरणे वाच्ये इत्यर्थः । अन्यत्रापि दृश्यत इति । अन्येऽप्युपपदेषु अन्येभ्योऽपि
धातुभ्यः ङो ह्रस्वते इत्यर्थः । अनेनैव सिद्धे 'सर्वप्रपन्नयोः' इत्यादि प्रपञ्चार्थमेव ।

षि हनः ३।२।४६॥ शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः । 'दारावा-
हनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा २०१९) । दारशब्दे उपपदे आहपूर्वाद्ध-
न्तेर्ण टकारश्चान्तदेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दारवाघाटः । 'चारौ वा' (वा २०२०)
चारवाघाटः । चारवाघाटः । 'कर्मणि समि च' (वा २०२१) । कर्मण्युपपदे
संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसंघाटः । पदसंघाटः । वर्णसंघातः ।
पदसंघातः । २६६७ अप्रे क्लेशतमसोः ३।२।५०॥ अपपूर्वाद्धन्तेर्ङः स्यात् ।
अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः । २६६८ कुमारशी-
र्षयोणिनिः ३।२।५१॥ कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ।
२६६९ लक्षणे जायापत्योष्टक ३।२।५२॥ हन्तेष्टकस्याल्लक्षणवति कर्तरि ।
जायाम्नो ना । पतिघ्नी स्त्री । २६७० अमनुष्यकर्तृके च ३।२।५३॥ जायाम्न-
स्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पितृघ्नं घृतम् । अमनुष्य-इति किम् । आ-
खुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः, कृतघ्नः इत्यादि लूवि-
भुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि । २६७१

एवं च 'सप्तम्यां जनेर्ङः' इत्यत्रापि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति प्रपञ्चाश्रमेव । हे चेति ।
'विहायसो विह' इत्युक्तस्य खविषयत्वादिदं वचनम् । विहग इति । खवि तु मुमि
विहङ्गम इति रूपम् । आशिषि हनः । कर्मण्युपपदे हन्तेर्ङः स्यात् आशिषि गम्याया-
मित्यर्थः । शत्रुघात इति । आशीरभावाद्वाऽभावे अण् । 'हनस्व' इति तत्त्वम् । दारा-
वाहन इति । वार्तिकमिदम् । दारौ, आहनः, अण्, अमृतस्येति षष्ठेः । अणसंनियो-
गेन टत्त्वविधानार्थमिदम् । चारौ वेति । वार्तिकमिदम् । चावशब्दे उपपदे आहपूर्वाद्ध-
न्तेः अण्, अमृतस्य टः वा स्यादित्यर्थः । कर्मणि समि चेति । वार्तिकमिदम् । वक्तं
वेति । अण्, अमृतस्य टः इत्यर्थः । चारावित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये कर्मणीत्युक्तिः ।
अप्रे क्लेशतमसोः । 'आशिषि हनः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—मनाशीरर्थ-
मिति । कुमारशीर्षयोणिनिः । अनयोः उपपदयोः हन्तेर्गोणिनिः स्यादित्यर्थः । नकारादिकार
उच्चारणार्थः । लक्षणे । लक्षणवतीति । सूत्रे कक्षणशब्दः अशंभाद्यप्रभृति इति भावः ।
जायाम्नो नेति । जायाहननसूचकलक्षणवान् पुरुष इत्यर्थः । 'गमहन' इत्युपधाकोपः ।
पतिघ्नी स्त्रीति । पतिहननसूचकलक्षणवतीत्यर्थः । टित्वात् ङीप् । अमनुष्य । अमनु-
ष्यकर्तृके आत्यर्थे वर्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे ङित्यर्थः । जायाम्नस्तिलकालक इति ।
तिलाकृतिकृष्याविन्दुरित्यर्थः । पूर्वसूत्रस्य लक्षणवति कर्तरि प्रवृत्तिरिति भावः । मय
कथमिति । प्रलम्बघ्नो हन्तेर्मनुष्यकर्तृकतया टकोऽसम्भवादित्याशयेः । समाचक्षे-
मूलविभुजादित्वात्सिद्धमिति । कप्रत्ययेनेति भावः । ननु 'चोरघातो हस्ती' स्यादिति कथम्,
अमनुष्यकर्तृकत्वेन हन्तेष्टको दुर्धारत्वादित्यत आह—चोरघात इत्यादीति । बाहुलकाद-

शक्तौ हस्तिकवाटयोः ३।२।५४॥ हन्तेष्टकस्याच्छक्तौ शोत्यायाम् । मनुष्यकर्तृ-
कार्यमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् । २६७२ पा-
णिघताडघौ शिल्पिनि ३।२।५५॥ हन्तेष्टकितलोपो घत्वं च निपात्यते पाणि-
ताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ।
'राजघ उपसंख्यानम्' (वा २०२२) । राजानं हन्ति राजघः । २६७३ आ-
ढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्यप्रियेषु च्ययैष्वच्वौ कृजः करणे ख्युन्
३।२।५६॥ एषु च्ययैष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृजः ख्युन्स्यात् । अनाढ्यमाढयं
कुर्वन्त्यनेन आढ्यकरणम् । अच्वौ किम् । आढयीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसाम-
र्थ्याल्ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् ।
२६७४ कर्तरि भुवः खिष्णुचक्रुकजौ ३।२।५७॥ आढयादिषु च्ययैष्वच्यन्तेषु
भवतेरेतौ स्तः । अनाढयः आढयो भवतीति आढयम्भविष्णुः । आढयम्भावुकः ।

योति । 'कृष्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलप्रहयादपि समाधेयमिति भावः । शक्तौ हस्ति-
कवाटयोः । हस्तिघ्न इति । हस्तिघ्नं हन्तुं शक्त इत्यर्थः । एवं कवाटघ्नः । पाणिघताडघौ ।
पाणिना हन्तीति पाणिघः । ताडः ताडनं, तेन हन्तीति ताडघः । मञ्जादिः । राजघ उप-
ख्यानमिति । राजघशब्दे उक्तनिपातनस्य उपसंख्यानमिदमर्थः । आढ्यसुभग, आढ्य, सुभग,
स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध, प्रिय एषां सप्तानां द्रष्टव्यास्तस्मी । ख्युन् स्यादिति । 'करणे वा-
च्ये' इति शेषः । 'करणाऽधिकरण्यायोश्च' इति ल्युट्पवादोऽयम् । 'कर्तरी'ति तु अत्र न
सम्बध्यते । आढ्यङ्गुणमिति । 'राजाद्यनुवर्तन'मिति शेषः । कृजः ख्युन् अनादेष्टा,
'अरुद्विषदजन्तस्य' इति मुम् । 'सुभगङ्करण्य'मित्याद्यप्युदाहार्यम् । आढयीकुर्वन्त्यने-
नेति । अत्र च्विप्रत्ययसत्त्वात् न ल्युट् इति भावः । ननु ल्युट्पवादभूतल्युनभावपक्षे
उत्सर्गभूतो ल्युट् कुतो नेत्यत आह—इति । यदि ल्युट्पवादल्युनभावे उत्सर्गभूतो
ल्युट् स्यात्, तदा ल्युन्विचिरनर्थकः स्यात् । च्यन्ते उपपदे ल्युन्ल्युटोः रूपे विशेषे-
षाऽभावात् । नच ल्युनि मुम्, ल्युटि तदभावः इत्यस्ति विशेष इति वाच्यम्,
च्विप्रत्ययास्तस्याध्ययत्वेन ल्युनि सत्यपि मुमभावात् 'अरुद्विषदजन्तस्य' इत्यत्राऽज-
न्तस्येत्यनुवृत्तेः । एवञ्च 'अच्वौ' इति च्यन्ते उपपदे ल्युनः प्रतिषेधसामर्थ्यात्
ल्युनभावे ल्युडपि नेति विज्ञायत इति काशिकामतमित्यर्थः । एवञ्च 'अच्वौ' इति
च्यन्ते उपपदे ल्युन्प्रातर्षेधः ल्युनभावपक्षे ल्युडभावार्थ इति स्थितम् । भाष्यमते
त्विति । भाष्ये ल्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यम् । ल्युट् ल्युनोरविशेषात् । मुमर्थमिति
चेन्न, अद्ययत्वात् इत्यादिसन्दर्भेण अच्विप्रहणं ल्युन्विधौ प्रत्याख्याय 'अच्वौ' इ-
त्युत्तरा 'मित्युक्तम् । तन्मते तु च्यन्ते उपपदे ल्युना मुक्ते ल्युट् स्यादेवेत्यर्थः ।
कर्तरि भुवः । खिष्णुश्च खचावितौ । चक्रुश्च खजावितौ । आढ्यम्भविष्णुरिति । अनाढ्यः
आढ्यो भवतीति विग्रहः । आढ्यम्भावुक इति । मित्वाद्बुद्धिः । करणप्रहणाऽनुवृत्तिनि-

‘स्पृशोऽनुदके क्विन्’ (सू ४३२) । घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृ-
शतीति मन्त्रस्पृक् । ‘ऋत्विग्दधृक्सगिदगुष्णिगञ्चुयुजिक्छ्वां च’ (सू ३७३)
व्याख्यातम् । ‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च’ (सू ४२९) । ‘समानान्ययोश्चेति
वाच्यम्’ (वा २०२९) सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । ‘क्सोऽपि
वाच्यः’ (वा २०३०) । तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः । २६७५ सत्सृद्विष-
दुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्तिप् ३।२।६१ । एभ्यः
क्तिप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः ।
मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोध्रुक् । प्रध्रुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् ।
वेदवित् । निविदित्यादि । ‘अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः’ (वा ५०६४) ।
अग्रणीः । ग्रामणीः । २६७६ भजो णिवः ३।२।६२॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे भ-
जेर्णिवः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् । २६७७ अदोऽनन्ते ३।२।६३॥ विट्
स्यात् । आममति आमात् । सस्यात् । अनन्ते किम् । अन्नादः २६७८ क्रव्ये

वृत्तये कर्तृप्रहयम् । क्षिप्नुचि इकारस्तु व्यर्थं एव, इटा सिद्धेः । अथौ किम् । आ-
ख्योभविता । स्पृशोऽनुदके क्विन्ति । व्याख्यातं हलन्ताधिकारे । निवृत्तमिति । अत्र
व्याख्यानमेव शरणम् । समानान्ययोश्चेति । अनयोरुपपदयोः दृशः क्तिङ्कक्षावित्यर्थः ।
सदृक् सदृश इति । समानो दृश्यते इति न विग्रहः, कर्तार्येव क्विन्विधानात् । किन्तु
कर्मकर्तरि क्विन्कृजौ । समानः पश्यतीति विग्रहः । समानत्वेन ज्ञानविषयो भवती-
त्यर्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । ‘दृग्दृशवतुषु’ इति समानस्य सभावविकल्पः । तत्र ‘वि-
भ्रबोदरे’ इत्यतः विभाषानुवृत्तेः ‘समानदृक् सदृक् समानदृशः सदृशः’ इति भा-
ष्याच्च । अन्यादृगिति । ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यात्वम् । क्सोऽपीति । एषदादिषु समा-
नान्ययोश्च दृशोः क्सोऽपि वाच्य इत्यर्थः । सत्सृद्विष । सद्, सू, द्विष, दुह दुह, युज,
विद, भिद, छिद, जि, ना, राज् एषां द्वन्द्वात्म्यस्यैव षष्ठी । ‘अनुपसर्गे’ इत्यस्य
निवृत्त्यैव सिद्धे ‘उपसर्गेऽपी’ति वचनम् अन्यत्र सुप्रग्रहे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञाप-
नार्थम् । तेन ‘वदः सुपि क्यप् च’ इति विभिरुपसर्गे न भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।
युसदिति । दिवि सीदतीति विग्रहः । ‘सापदाधोः’ इति न षत्वम् । ‘पूर्वपदात्’ इति
षत्वं तु न भवति, तस्य षङ्गान्दसत्वात् ‘आदितेया द्विविद्दः’ इत्यत्र सुषामादि-
त्वात् षत्वमित्याहुः । उपनिषदिति । ‘सदिरप्रतेः’ इति षत्वम् । शयादीति । काष्ठमिदं,
रज्जुश्चिद्वत् । शम्भुजित्, अत्र ‘इत्त्वस्य पिति’ इति तुक् । सेनानीः, विराट् । अग्र-
ग्रामाभ्यामिति । असमानपदत्वाद्वाप्राप्ते णत्वे वचनम् । भजो णिवः । सुपि उपसर्गे चोः
पदे भजेर्णिवरित्यर्थः । अंशभागिति । णिश्चादुपपदावृद्धिः । अदोऽनन्ते । विट् स्यादिति ।
शेषपूरणमिदम् । अत्रशब्दमिन्ने सुप्युपपदे अर्धे विट् स्यादिति फलितम् । ‘जनसनसन-
क्रमगो विट्’ इति ङान्दसस्त्राद्विहित्यनुवर्तते । सस्यादिति । सस्थमसीति विग्रहः ।

च ३।२।६१॥ अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमपवाधनार्थम् । क्रव्यात् । आम-
मांसभक्षकः । कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽस्य आशरः' इति । पक्वमांसशब्दे उप-
पदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः, पृषोदरादित्वात् । २६७६ दुहः कष्यश्च ३।२।
७०॥ कामदुषा । २६८० अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५॥ छन्दसीति
निवृत्तम् । मनिन्, कनिप्, वनिप्, विच् एते प्रत्ययाः धातोः स्युः । २६८१
नेडवशि कृति ७।२।८॥ वशादेः कृत इण् स्यात् । शृ, सुशर्मा । प्रातरित्वा ।
२६८२ विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ६।४।४१॥ अनुनासिकस्य आत्स्यात् ।
विजायत इति विजावा । ओण्ट्, अवावा । विच्, रोट् । रेट् । सुगण् । २६८३
किप्च ३।२।७६॥ अयमपि दृश्यते । 'सत्सूद्विष—' (सू २९७५) इति त्वस्यैव
प्रपञ्चः । उखास्तत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् । २६८४ अन्तः ८।४।२०॥ पदान्त-

अज्ञाद इति । कर्मण्यण् । क्रव्ये च । अदेर्विटिति । शेषपूरणमिदम् । अपवाधनार्थमिति ।
क्रव्ये अदेर्विडेव न त्वनित्यर्थेऽन्नाभादिति भावः । कथं तर्हि । 'क्रव्ये उपपदे अदेर्विडे-
वे'ति नियमादणोऽसम्भवादित्याशेषः । समाभत्ते—पक्वमांसशब्द इति । तर्हि 'पक्व-
मांसाद्' इति स्यादित्यत आह—उपपदस्य क्रव्यादेश इति । कुत इत्यत आह—पृषो-
दरादित्वादिति । दुहः कष्यश्च । सुप्युपपदे दुहः कष्यात्, प्रकृतेर्ध्वान्तादेश इत्यर्थः ।
कामदुषेति । 'धेनुरिति शेषः । काममपेक्षित दुरवे इति विग्रहः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
'विजुपे छन्दसि' 'आतो मनिन्क्वनिक्वनिपञ्च' इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । निवृत्तमिति ।
व्याख्यानादिति भावः । मनिनि अस्थो नकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । क्वनिपि
क्वनिपि च पकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । विवि चकार इत् इकार उच्चारणार्थः ।
नेडवशि कृति । षष्ठ्यर्थं सप्तम्यौ । वशा कृद्भिरोच्यते । तदादिविजिः । तदाह—वशादे-
रिति । सुशर्मिति । शृषातोर्मनिन् । प्रातरित्वेति । इण्जातोः क्वनिप् । विड्वनोरनुनासि-
कस्याऽऽत् । विड्वनोरिति सप्तमी । अनुनासिकस्य—आदिति छेदः । विजावेति । जने-
र्वनिप् । जनेर्नकारस्य आकारः । सवर्णोर्ध्वः । भवावेति । ओणोर्वनिप् । णकारस्य
आकारः । अवादेशः । विजिति । 'उदाह्रियते' इति शेषः । रोट् रेडिति । 'क्ष, रिष
हितायाम्' विच् । 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः । सुगणिति । गणेर्विच् । निवप् च । अय-
मपि । सर्वेषातुभ्यः सोपपदेभ्यः निरुपपदेभ्यश्च कृद्भ्यो लोके च विवप् इत्यते इ-
त्यर्थः । नन्वेतेनैव सिद्धे 'सत्सूद्विष' इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—सत्सूद्विषात् । 'स-
त्सूद्विष' इति सूत्रं तु 'विवप् च' इत्यस्यैव प्रपञ्च इत्यर्थः । उखास्तदिति । उखावाः
जंसत इति विग्रहः । जंसेः क्विप्, 'अनिदिताम्' इति नकोपः, 'वसुजंषु' इति
दृशम् । एवं पर्वध्वत् । पवात् पर्वसत इति विग्रहः । वाहभ्रविति । वाहाद् भ्रवति
इति विग्रहः । जन्मादिना च । अन्तः । 'अगिते' इति सूत्रमनुवर्तते, 'एवाभ्यां नो

स्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थानिमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । 'शास इत्—' (सू २४८६) इतीत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । 'आशासः कौ उपधाया इत्त्वं वाच्यम्' (वा ४०७०) । आशीः । इत्वोत्त्वे । गीः । पूः । २६८५ इस्मन्त्रिङ्किषु च ६।४।१६७। एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । 'अनुनासिकस्य कि—' (२६६६) इति दीर्घः । 'मो नो धातोः' (सू ३४१) । प्रतान् । प्रशान् । 'च्छ्रवोः—' (सू २५६१) इत्यूठ् । अक्षयः । 'ज्वरत्वर—' (सू २६५४) इत्यूठ् । मूः । जुरौ । जुरः । तूः । सूः । ऊठ्, वृद्धिः, जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । 'राल्लोपः' (सू २६५५) । मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी, धूः ।

याः' इति च । अन्तः इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पदस्याऽन्तो विवक्षितः । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तदाह—पदान्तस्येत्यादिना । हे प्राणिति । प्रपूर्वाद्भेदे क्विबन्तात् सम्बोधनैकवचनस्य ह्रस्वस्यादिलोपः, नस्य याः । नलोपस्तु न, 'न क्विसम्बुद्धयोः' इति निषेधात् । मित्रशीरिति । मित्राणि शास्तीति विग्रहः । शासेः क्विप् 'शास इदक्ल्लोः' इत्युपधाया इत्वम्, 'वोरुपधायाः' इति दीर्घः । मित्रशिवा-विश्यादौ अपदान्तस्वाच्च दीर्घः । आशासः कविति । 'आकः शासु इच्छायाम्' इत्यात्मनेपदी । तस्य 'शास इदक्ल्लोः' इति इत्त्वं तु न भवति, तत्र परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । अन्यथा आशास्ते इत्यादावपि इत्त्वापत्तेः । अत आशासः कविति विधिः । इत्वोत्त्वे इति । गधातोः क्विपि, कृत इत्त्वे, रपरत्वे, सोर्लोपे, 'वोरुपधायाः' इति दीर्घे गीरिति रूपम् । पृधातोः क्विपि, 'उदाद्यपूर्वस्य' इति कृतः उत्त्वे, रपरत्वे, सुलोपे, उपधादीर्घे पूः इति रूपमित्यर्थः । इस्मन्त्रन् । इस्, मन्, त्रन्, कि एषां चतुर्णो द्वन्द्वः । 'छादेर्घेऽद्वयुपसर्गस्य' इत्यतः छादेरिति 'खचि ह्रस्वः' इत्यतः ह्रस्व इति चानुवर्तते । तदाह—एषु छादेरिति । अर्थादाकारस्येति गम्यते, अलोन्मयपरिभाषामाश्रित्य इकारस्य इस्वविधौ प्रयोजनाऽभावात् । एवञ्च 'ऊदुपध्यायाः' इत्यतः उपधाया इति नानुवर्तनीयम्, ण्यन्तस्य छादेर्दकारोपधत्वात् । इस् छविः, मन् छभः, त्रन् छत्रम् । कौ उदाहरति—तनुच्छदिति । तन्नु छादयतीति विग्रहः । अथ तनेः शमेश्च क्विपि विशेषमाह—अनुनासिकस्येति । 'अच्छ्रवूरित्यत्र आह—च्छ्रवोरिति । अच्छेर्दीर्घ्यतीति विग्रहे द्विधातोः क्विपि वकारस्य ऊठि इकारस्य ञिति भावः । ज्वरेति । ज्वरधातोः क्विपि अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि जूरिति रूपम् । एवं त्वरेः तूरिति रूपम् । त्रिवेः क्विपि इकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि तूरिति रूपम् । अथधातोः क्विपि अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि उरिति रूपम् । वृद्धिरिति । जनानवतीति विग्रहे, अवेः क्विपि, अकारवकारयोरेकस्मिन्, जन ऊ इति स्थिते, आवृणुषां बाधित्वा 'पर्येषयूक्तसु' इति वृद्धिरीकारादेश इत्यर्थः । मूरिति । मवेः क्विपि, अकारवकारयोरेकस्मिन्

२१८६ गमः क्वौ ६।४।४०॥ अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गत् । 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ४०७६) । पुरीतत् । संयत् । सुनत् । 'ऊङ्च गमादीनामिति वक्तव्यम्' । 'लोपश्च' (वा ४०७३-७४) अग्रेगूः । अग्रेवृत्तः । २१८७ स्थः क च ३।२।७७॥ चात्किवप् । शंस्थः । शंस्थाः । 'शमि धातोः-' (सू २६२८) इत्यचं वाधितुं सूत्रम् । २१८८ सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये ३।२।७८॥ अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनि । स्यात्ताच्छील्ये योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारे-

सम्बः इति । अनेकाच्चात् गतिपूर्वत्वाच्च यणिति भावः । रादिति । मुक्ताधातोः क्विपि 'राक्लोपः' इति छकारस्य लोपे सुलोपे 'वोः' इति दीर्घे मृरिति रूपम् । मुरो मुर इति । अपदान्तस्वान्नोपधादीर्घः । धुर्वति । धूर्वोधातोः क्विपि 'राक्लोपः' इति वकारस्य लोपे सुलोपे 'वोः' इति दीर्घे धूरिति रूपमिति भावः । गमः को । अनुनासिकलोपः स्यादिति । शेषपूर्णमिदम् । 'अनुदात्तोपदेश' । इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मलादिप्रत्ययपरकत्वाभावात् अनुदात्तोपदेशेऽप्यप्राप्तौ वचनम् । अङ्गगदिति । अङ्गाख्यं देशं गच्छतीति विग्रहः । क्विपि मकारलोपे तुक् । एवं वङ्गात् कलिङ्गादित्यादि । गमादीनामिति । 'कावनुनासिकलोप' इति शेषः । पुरी-तदिति । पुरिः हृदयाख्यः मांसस्त्रण्डविशेषः । तं तनोति आच्छादयतीति विग्रहः । हृदयकमलाच्छादको मेदोविशेषः । 'पुरीतता हि हृदयमाच्छाद्यते' इति ध्रुतिरिति कर्कभाष्यम् । तनेः क्विपि नकारलोपे तुक् । 'नहिवृतिवृषि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । संयदिति । यमेः क्विप् । मलोपे तुक् । सुनदिति । नमेः क्विपि मलोपे तुक् । ऊ चेति । गमादीनामुपधायाः ऊभावरचेति वक्तव्यमित्यर्थः । लोपश्चेति । चकारादनुनासिकलोपः समुच्चयते इति भावः । अग्रेगूरिति । अग्रे गच्छतीति विग्रहः । गमेरकारस्य ऊभावः मलोपश्च 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । अगेभूरिति । अमेरकारस्य ऊभावः, मलोपश्च । स्थः क च । 'के'यविभक्तिकम् । स्थ इति पञ्चम्यन्तम् । चात् किबिति । उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे स्याधातोः कप्रत्ययः स्यात् किवप् चेति ककि-तम् । शंस्थ इति । शमित्यर्थं सुखे । तत्पूर्वात् स्याधातोः कप्रत्यये आतो लोपः । शंस्था इति । क्विपि रूपम् । सुखं स्थापयतीत्यर्थः । तिष्ठतिरन्तर्भावित्यर्थः । 'ज्ञं-स्था' इति भाष्यप्रयोगात् पृषोदरादिस्वाच 'पुमास्था' इति ईत्वं न । केचित्तु 'क' चेति चकारात् विजेवानुकुप्यते इत्याहुः । ननु 'सुपि स्थः' इति कप्रत्यये 'क्विप् च' इति क्विपि च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अभिधातारित्यचमिति । अन्यथा धातु-प्रहणसामर्थ्यात् कृजो हेत्वादिवु टप्रत्ययमिव शम्पूर्वात् स्याधातोः कं क्विप् च अकप्र-त्ययो बाधेतेति भावः । सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये । 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुप्रहणमुपसर्गेऽपि विधानार्थम् । अन्यथा 'आतोऽनुपसर्गे' इत्यतः अनुपसर्गे

णोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तेरुपसंख्यानम्' इति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धोपसर्गेऽपि णिनिः । 'स बभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः', 'पतत्यधो धाम विसारि', 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा २०३८) 'ब्रह्मणि वदः' (वा २०३९) अताच्छीत्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधु-कारी, साधुदायी । ब्रह्मवादी । २६८६ कर्तर्युपमाने ३।२।७६॥ णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरूपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्-क्षरावी । अताच्छीत्यार्थं, जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति । २६६० व्रते ३।२।८०॥ णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी । २६६१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ३।२।८१॥ पौनःपुन्ये शोत्ये सुप्युपपदे णिनिः स्यात् । क्षीरपायिणः उशीनराः । २६६२ मनः ३।२।८२॥ सुपि मन्यते-

इत्यनुवर्तते । तद्ध्वनयन्नुदाहरति—उष्णभोजीति । उष्णभोजनशील इत्यर्थः । उपस-र्गभिन्न एवेति । अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । सुग्रहणं तु 'सप्तद्विष' इति सूत्रात् उपसर्गेऽपीत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इति भावः । उत्प्रतिभ्यामिति । उत्प्रतिभ्यां परे आङि प्रयुज्य-माने सति तत्पूर्वाःसत्तेरिनेरुपसंख्यानमिति तदर्थः । उदासारिणी प्रत्यासारिणी-त्युदाहरणम् । भाष्यविरोधादिति । सुग्रहणमुपसर्गग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्, उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे धातोर्णिनिरित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः । तथाच 'उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तेः' इति वचनं नादत्तव्यम् । भाष्ये तत्पाठस्तु प्रक्षिप्त एवेति भावः । अत एव 'अनुगादिनष्टक्' इति सूत्रप्रयोगश्च सङ्गच्छते इति ज्ञेयम् । 'उपस-र्गभिन्न एव सुपि णिनि'रिति मतं शिष्टप्रयोगविषयं चेत्याह—प्रसिद्धोपसर्गेऽपि णिनि-रिति । 'इत्यादा'वित्यन्त्रावयवः । साधुकारिणीति । कृष्णग्रहणं सर्वभातूपलक्षणम् । साधु-कारीत्यादिशब्दविषये तत्सिद्ध्यर्थं णिनेरुपसंख्यानमित्यर्थः । साधुशब्दे उपपदे धातोर्णिनिरिति यावत्, भाष्ये 'साधुकारी साधुदायी'त्युदाहरणात् । ब्रह्मणि वद इति । 'णिनेरुपसंख्यान'मिति शेषः । ननु 'सुप्यजातौ' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह—व्रतः श्चीत्यार्थमिति । साधुदायीति । आतो युक् । ब्रह्मवादी-ति । ब्रह्म वेदः । कर्तर्युपमाने । कर्तुरूपमानमिति । 'चे'दित्यध्याहार्यम् । ननु 'सु-प्यजातौ' इति सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अताच्छीत्यार्थमिति । व्रते । णिनिः स्यादिति । सुप्युपपदे णिनिः स्यात् व्रते गम्ये इति यावत् । स्थण्डिलशायीति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । जातावप्युपदे प्राप्त्यर्थमिदम् । तत् ध्वन-यन्नुदाहरति—क्षीरपायिण इति । मनः । दैवादिकस्यैव मनेर्ग्रहणं न तु तानादिकस्य, बहुलग्रहणाऽनुवृत्तेः । तदाह—सुपि मन्यतेरिति । ननुतेर्ग्रहणे तु बाधकमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते ।

णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । २६६३ आत्ममाने खश्च ३।२।८३॥ स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् । चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः । 'पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्य' (सू २९४३) । कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या । २६६४ इच्च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ६।३।६८॥ इजन्तादेकाचोऽम्प्रत्यास च स्वाद्यम्बत्खिदन्ते परे । 'औतोऽम्शसोः' (सू २८५) । गाम्मन्यः । 'वाऽम्शसोः' (सू ३०२) । स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । नृ, नर-
म्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचना-
आत्ममाने खश्च । आत्मनः स्वस्य मानः मननम् आत्ममानः । तदाह—स्वकर्मके मनने इति । पण्डितम्मन्य इति । खशः शिखेन सार्वचातुकत्वात् रयन् । खिशत् 'भद्विषत्' इति मुम् । तानादिकस्य मनेप्रहणे तु ङविकरणः स्यात् । कालीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि वयनि कृते आह—'खित्यनव्ययस्येति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंस्वरं बाधित्वा पर-
त्वादुभ्रस्वः इत्यर्थः । दिवामन्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य वृत्ति-
विषये कर्मत्वं बोध्यम् । इच्च एकाचः । एकाचः अमिति छेदः । अम् च अम् चेत्येकशेषः ।
एकं विधेयसमर्पकम् । 'इच्च एकाचोऽमि'ति प्रथमं वाक्यम् । इच्च इत्येकाच्च इति च
पञ्चमी । 'अष्टगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारात् आक्षिप्तं पूर्वपदम् इवा विधेय्यते ।
तदन्तविधिः । तदाह—इजन्तादेकाचोऽम् स्यादिति । मुमोऽपवादः । द्वितीयम् अम्पदं
प्रत्ययवदित्येकदेशेन प्रत्ययेन समानाधिकरणं सम्बध्यते । अस्मात्प्रत्ययेऽपि वतिप्रत्यय
आर्षः । 'अम्प्रत्ययव'इति द्वितीयं वाक्यं सञ्जयते । स्वादिप्रत्ययेषु यत् द्वितीयैकव-
चनं तदेवाऽत्र अमिति विवक्ष्यते, व्याख्यानम् । तदाह—स च स्वाद्यम्बदिति । एत-
त्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । खिदन्ते पर इति । खिदन्ते उत्तरपदे परत इत्यर्थः । 'खित्यनव्य-
यस्य' इत्यतः खित्यनुवर्तते इति भावः । 'अम्प्रत्ययव' इत्यतिदेशस्य प्रयोजनमाह—
औतोमशसोरिति । गाम्मन्य इति । गामात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि रयन्, सुपो
लुक्, गोशब्दादम्, 'अम्प्रत्ययव'इत्यतिदेशात् मकारस्य 'न विभक्तौ' इति नेत्त्वम् ।
'औतोऽम्शसोः' इत्योकारस्य आकार इति भावः । 'अम्प्रत्ययव' इत्यस्य प्रयोजना-
न्तरमाह—वाऽम्शसोरिति । स्त्रियम्मन्य इति । स्त्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थं मनेः खशि
रयन् । सुपो लुक् । स्त्रीशब्दात् 'वाऽम्शसोः' इति इयङ्प्रत्ययः । अत्र यकारादकार-
भ्रवणार्थम् अम्विधिः । मुमि तु अकारो न भ्रूयते । स्त्रीम्मन्य इति । इयङ्भावपक्षे 'अमि
पूर्वः' । अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—नृ नरम्मन्य इति । 'नृ' इत्यविभक्ति-
कम् तदाहरणे नृशब्दस्य समावेशसूचनार्थम् । नरमात्मानं मन्यते इत्यर्थं मनेः खश,
रयन्, सुपो लुक्, नृशब्दादम् । 'अम्प्रत्ययव'इत्यतिदेशात् 'औतोऽङि' इति गुणः ।
अस्मादपि रेफादकारभ्रवणार्थः अम्विधिः । मुमि स्वकारो न भ्रूयते । 'अम्प्रत्ययव' इ-
त्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—भुवम्मन्य इति । भुवमात्मानं मन्यते इत्यर्थं मनेः खश,

च्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च । २६६५ भूते ३।२।८४॥ अधिकारोऽयम् ।
 'वर्तमाने लट्' (सू २१५१) इति यावत् । २६६६ करणे यजः ३।२।८५॥
 करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टो-
 मयाजी । २६६७ कर्मणि हनः ३।२।८६॥ पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सहे च'
 (सू ३००६) इति यावदधिक्रियते । २६६८ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप् ३।२।८७॥

रयन्, सुपो लुक् । भृशब्दादयम्, 'अग्रप्रत्ययव'दित्यतिदेशात् 'अचि रनुधातु' इत्यु-
 क् । अतिदेशाऽभावे तु उवङ् न स्यात्, तस्याऽजादिप्रत्यये विधानात् । श्रिमन्यमिति ।
 मनेः खश् रयन् । अग्र मननक्रियां प्रति कुलत्वेन रूपेण कुलं कर्तुं, तस्यैव कुलस्य
 अध्यारोपितश्रीत्वेन रूपेण कर्मत्वं चेति रिधतिः । एवञ्च श्रीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्ग-
 स्यापि कुले लक्षणाया वृत्तेर्नपुंसकत्वम् । यत्र हि प्रातिपदिकस्यैव लक्षणा प्रसिद्धा तत्र
 पूर्वलिङ्गस्यागः । यथा प्रकृते श्रीशब्दः । यत्र तु पदस्य लक्षणा, न तत्र पूर्वलिङ्ग-
 स्यागः । यथा 'गङ्गायां घोषः इत्यादौ' इति 'पुंयोगादाक्यायाम्' इति सूत्रे, प्रकृतसूत्रे
 च भाष्यकैषट्योर्मर्यादा स्थिता । एवञ्च 'कालिममन्यं कुल' मित्यत्र कालीशब्दस्य न
 स्त्रीलिङ्गपरित्यागः, प्रयोगानुसारेण तत्र पदलक्षणाया एवाभ्युपगमात् । 'श्रिमन्यं कुल' ।
 मित्यत्र तु प्रयोगाऽनुसारात् श्रीशब्दस्य प्रातिपदिकस्यैव लक्षणेति पूर्वलिङ्गपरित्या-
 गात् नपुंसकलिङ्गत्वमेवाश्रीयते । ततश्च श्रीशब्दस्याऽत्र नपुंसकत्वात् 'स्त्रित्यनव्ययस्य'
 इति बहिरङ्गं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्व एव न्याय्यः । मुमप-
 वादे 'ह्रस्व एकाचः' इति अमि कृते तस्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् । तथाच 'श्रिमन्यं
 कुल'मिति सिद्धम् । न च गार्गमन्य इत्यादावपि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक्
 स्यादिति वाच्यम्, 'ह्रस्व एकाचः' इत्यमः 'सुपो धातुः' इति लुगपवादात्वात् । 'स्व-
 मोर्नपुंसकात्' इति लुक्स्तु नायमग्निवर्षिर्वाधकः, मध्येऽपवादाक्यायात् इति प्रकृत-
 सूत्रे भाष्यकैषट्योः स्पष्टम् । तदाह-भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्व इति । 'ह्रस्वो नपुं-
 सके' इत्यनेनेति शेषः । मुममोरभावश्चेति । मुमपवादस्य अमः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति
 लुकि सति तयोः प्रयोगाऽभावः फलतीत्यर्थः । भूते । अधिकारोऽयमिति । धातोरित्य-
 धिकृतम् । ततश्च भूतार्थाद्यजेर्धातोरित्युत्तरप्राऽनुवर्तते इति फलति । वर्तमाने इति ।
 'वर्तमाने लट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अग्र व्याख्यानमेव कारणम् । करणे यजः । सोमे-
 नेति । सोमाख्यकृताविशेषरसेन यागं कृतवानित्यर्थः । सोमलतारसद्रव्यकेन यागेन
 अपूर्वमुत्पादितवानिति मीमांसकाः । एतच्च द्वितीयस्य द्वितीये 'द्रव्यसंयोगाच्चोदना
 पशुसोमयो' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमश्माभिः । अग्निष्टोम-
 याजीति । अग्निष्टोमाख्ययागेन अपूर्वं भावितवानित्यर्थः । कर्मणि हनः । कर्मण्युपपदे
 भूतार्थात् हनेर्णिनिः स्यात् । पितृव्यघातीति । पितृव्यं हतवानित्यर्थः । 'हनस्तः' इति
 लः, 'हो हन्ते' इति ह्रस्व घः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप् । पूर्वसूत्राकर्मप्रहणाऽनुवृत्तेराह—

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । घृत्रहा । 'क्विप् च' (सू-२६४२) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव, क्विवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् । २६६६ सुकर्मपापमन्त्रपुराणेषु कृञः ३।२।८६॥ सौकर्मादिषु च कृञः क्विप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विवेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण् न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः । अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति, करिष्यति वेति विवक्षायान् क्विप् । 'स्वादिवेवे'ति नियमाऽभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् । ३००० सोमे सुजः ३।२।९०॥ सोमसुत् । 'चतुर्विधोऽत्र नियम' इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । ३००१ अग्नौ चेः ३।२।९१ ॥ अग्निचित् । ३००२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ३।२।९२॥ कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् । ३००३ कर्मणीनि विक्रियः

कर्मस्त्विति । हन्तेर्भूते इति । भूतार्थबुत्तेरित्यर्थः । चतुर्विध इति । पुनर्विधानलक्षणास्य एवकारस्य विनिगमनाविरहाच्चतुर्विधि निवेद्या इति भावः । तत्र 'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति नियमात् पुरुषं हतवानित्यत्र न क्विप् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेति नियमात् ब्रह्म अधीतवानित्यत्र न क्विप् । 'ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले एवेति नियमात् ब्रह्म हन्ति हविष्यति वेश्यन्न न क्विप् । 'क्विवेवेति नियमात् ब्रह्म हतवानित्यत्र अण् न भवति, किन्तु 'ब्रह्मभ्रूण' इति क्विवेव । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेः । द्विविध इति । 'उभयतो नियमोऽयम्' 'ब्रह्मादिष्वेव' क्विवेवेति च भाष्यमित्यर्थः । एवञ्च 'हन्तेरेव' 'भूत एवेति' नियमद्वयमुपेक्ष्यमिति भावः । सुकर्म । सु, कर्म, पाप, मन्त्र, पुण्य एषां पञ्चानां द्वन्द्वः । त्रिविध इति । 'सुकर्मादिषु भूते कृञः क्विवेवेति, 'सुकर्मादिषु भूते कृञ एव क्विविति, 'सुकर्मादिषु भूत एव कृञ' इति त्रिविध इत्यर्थः । अण् नेति । क्वत्तुस्तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेरिति भावः । स्वादिष्वेवेति । सुकर्मादिषु पञ्चस्वित्यर्थः । सोमे सुजः । सोमे कर्मण्युपपदे भूते सुनोतेः क्विवित्यर्थः । चतुर्विध इति । पूर्ववद्व्याख्यायाम् । एवमिति । 'अग्नौ चेः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि चतुर्विधो नियम इत्यर्थः । अग्नौ चेः । अग्नौ कर्मण्युपपदे भूतार्थबुत्तेरित्यनोतेः क्विप् स्वादित्यर्थः । अग्निचिदिति । अग्न्याख्यं स्थण्डिलविशेषमिष्टकामिक्षितवानित्यर्थः । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । कर्मणीत्यनुवृत्तमुपपदसमर्पकम् । अत्रत्यं तु कर्मणीत्येतत्प्रत्ययार्थसमर्पकम् । तथा चाऽत्र कर्तरीति न सम्बध्यते । तदाह—कर्मण्युपपदे इत्यादि । चिनोतेरिति । भूतार्थादित्यपि बोध्यम् । श्येन इति । श्येनवाक्शः श्येनसदृशो लाक्षणिक

३।२।६३॥ कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रोणातेरिनिः स्यात् । 'कुत्सितप्रहणं कर्तव्यम्' (वा २०४७) । सोमविक्रयी । ऋतविकयी । ३००४ दृशेः कनिप् ३।२।६४ कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा । ३००५ राजनि युधिकृञः ३।२।६५ ॥ क्वनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावित्वण्यर्थः । राजानं योधितवान् राज-
मुध्वा । सहकृत्वा । ३००६ सहे च ३।२।६६॥ कर्मणीति निवृत्तम् । सह-
युध्वा । सहकृत्वा ३००७ सप्तम्यां जनेर्ङः ३।२।६७॥ सरसिजम् । मन्दु-
रायां जातो मन्दुरजः । 'हयापोः—(सू १००१) इति ह्रस्वः । ३००८ प-
ञ्चम्यामजातौ ३।२।६८॥ जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्ङः स्यात् ।
संस्कारजः । अहष्टजः । ३००९ उपसर्गे च संज्ञायाम् ३।२।६९॥ 'प्रजा स्यात्स-
न्ततौ जने' । ३०१० अनौ कर्मणि ३।२।१०० ॥ अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे ङः
स्यात् । पुमांसमनुबध्य जाता पुमनुजा । ३०११ अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१॥
अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्ङः स्यात् । अजः । द्विजः ब्राह्मणः (ब्राह्मणजः) । अपिशब्दः

इति भावः । श्येनाकृतिक इति यावत् । कर्मणीनि विक्रयः । 'इनि' इत्यविभक्तिकञ् ।
विपूर्वस्य क्रीञ्जातोर्विक्रिय इति पञ्चम्यन्तम् । कुस्मिनेति । कुत्सिते कर्मण्युपपदे ङ-
विभक्तिर्भवतीत्यर्थः । सोमविक्रयीति । सोमद्रव्यं च विक्रीयमाणं विक्रेतुः कुत्सामावहति,
तद्विक्रयस्य निषिद्धत्वादिति भावः । दृशेः कनिप् । "आतो मनिन्कनिवनिपञ्च"
'अन्येष्वोऽपि दृश्यन्ते' इत्येव कनिपि सिद्धे तत्सहचरितमनिनादिव्याहृत्यर्थमिदं,
सोपपदाऽप्यादिवाच्यार्थं च । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैवाऽत्र पुनः क्विबन्त-
हणेन निवृत्तेः । पारं दृष्टवान् । राजनि युधिकृञः । युधि, कृञ् अनयोः समाहारद्वन्द्व-
स्पर्शमी । क्वनिप् स्यादिति । राजनि कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्युपेः कृञश्च कनिषित्वर्थः ।
ननु युधेरकर्मकत्वात् तत्र कर्मण्युपपदे इत्यस्य कथमन्वय इत्यत आह—युधिरन्तर्भा-
वितेति । राजकृत्वेति । राजानं कृतवानित्यर्थः । सहे च । सहशब्दे उपपदे युधिकृञ्म्यां
कनिषित्वर्थः । सप्तम्यां जनेर्ङः । सप्तम्यस्ते उपपदे जनेः भूतार्थाङ् इत्यर्थः । सरसिज-
मिति । ह्रस्वसामर्थ्यादभस्यापि ङेर्लोपः । 'इकदन्तात्' इति 'तत्पुरुषे कृति' इति वा
अलुक् । मन्दुरज इति । 'वाजिशाळा तु मन्दुरा' इत्यमरः । पञ्चम्यामजातौ । जनेरिति ।
'भूतार्थाङ्' इति शेषः । संस्कारजमिति । संस्काराज्जातमित्यर्थः । उपसर्गे च । 'जनेर्ङ'
इति शेषः । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । अनौ कर्मणि । ननु जनेरकर्मकत्वात्तत्र
कर्मण्युपपदे इत्यर्थस्य कथमन्वय इत्यत आह—पुमांसमनुबध्येति । अनुबध्य जगन्
यात्वर्थ इति भावः । पुमनुजेति । पुस् इति पूर्वपदे संयोगान्तलोप इति भावः ।
अन्येष्वपि दृश्यते । अज इति । न जात इत्यर्थः । द्विजो ब्राह्मण इति । द्विजातः
इत्यर्थः । 'मातुर्षदग्रे जावन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्' इत्यादिस्मृतेरिति भावः ।

सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खा-
ता परिखा ३०१२ क्तकवत् निष्ठा १।१।२६॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । ३०१३
निष्ठा ३।२।१०२॥ भूतार्थवृत्तेधातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र 'तयोरेव-' (सू२८३३)
इति भावकर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू२८३२) इति कर्तरि क्तवतुः । उकावि-
तौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् । ३०१४ निष्ठाया-
मण्यदर्थे ६।४।६०॥ ण्यदर्थो भावकर्मणी, ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।
३०१५ क्षियो दीर्घात् ८।२।४६॥ दीर्घाक्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् ।
भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । 'अयुक्तः क्विति' (सू२३८१) श्रितः । श्रित-
वान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः । 'ऊर्णोर्तेर्भुवद्भावो वाच्यः (वा १७५१) तेन एकाच्चा-
जेट् । ऊर्णुतः । क्षुतः । वृतः । ३०१६ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२॥

अविशब्द इति । 'सप्तम्यां जनेहं' इत्यादिसूत्रेषु ङविशिष्ये पानि विशेषणान्युपा-
त्तानि प्रकृतिविशेषणरूपाणि भूते कर्तरीति प्रत्ययार्थविशेषणं च तदतिप्रकारार्थं इत्यर्थः ।
क्तकवत् निष्ठा । क्त, क्तवतु अनयोर्ङ्ङः । निष्ठेति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । निष्ठा ।
भूते इति धातोरिति चाधिकृतम् । तदाह—भूतार्थस्यादि । भावकर्मणोः क्त इति । तथाच
क्तप्रत्ययविषये कर्तरीति न सम्बध्यते इति भावः । कर्तरि क्तवतरिति । कृत्यक्तस्वर्या-
नामेव भावकर्मणोर्विधानादिति भावः । 'तयोरेव कृत्यक्त' इत्यत्र 'क्तः कर्मणि' इत्य-
स्मात् सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चोऽनुवर्तते । ततश्च
अकर्मकेभ्यो भावे क्तः, सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणीति व्यवस्था कर्म्यते इति मत्वा उदाह-
रति-स्नातं मयेति । अकर्मकत्वात् भावे क्तः । स्तुतस्त्वया विष्णुरिति । सकर्मकत्वात् कर्मणि
क्तः । कर्तरि क्तवतुमुदाहरति-विष्णुर्विश्वं कृतवानिति । निष्ठायामण्यदर्थे । ण्यदर्थो भावकर्मणी
इति । 'ऋहकोः' इति ण्यतः कृत्यसंज्ञकस्य 'तयोरेवे'ति भावकर्मणोरेव प्रवृत्तेरिति भा-
वः । ततोऽन्यत्रेति । कर्तरीत्यर्थः । क्तवताविति फलितम् । क्षियो दीर्घः स्यादिति । क्षिय
इति पूर्वपक्षमनुवर्तते, 'युष्मद्गोर्दोर्घरङ्गन्दति' इत्यतः दीर्घः इति चेति भावः । क्षियो
दीर्घात् । दीर्घादिति क्षियो विशेषणम् । तदाह—दीर्घात् क्षिय इति । दीर्घान्तादित्यर्थः ।
निष्ठातस्य न इति । 'रदाभ्याम्' इत्यतस्तदनुवृत्तरिति भावः । बोधवानात् । क्षिधातोः
कर्तरि क्तवतुः, 'निष्ठायामण्यदर्थः' इति दीर्घः, तकारस्य नत्वम्, पाप्परत्वाच्चणः ।
क्षितः कामो मयेति । क्षपित इत्यर्थः । 'क्षि क्षये' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि
क्तः । भावे तु क्षितं कामेनेत्युदाहार्यम् । अत्र ण्यदर्थयोर्भावकर्मणोर्विहिते क्त दीर्घा
न भवति, अण्यदर्थं इत्युक्तेः । दीर्घान्तरत्वाऽभावात् 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वं न ।
अयुक्तः क्वितोति । 'श्रित' इत्यादौ इणिवेचस्मरकमिदम् । क्षुत इति । 'ङ क्षु शब्दे'
अस्मात् क्तः । ननु ऊर्णुत इति कथम् । अनेकाचक्षणेन अयुक्तः इति निषेधस्याप्रवृत्तेः ।

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शू,
 'ऋत इत्-' (सू २३९०) रपरः, णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह-
 कृतस्यापत्यं कार्तिः । छिन्नः । भिन्नः । ३०१७ संयोगादेरांतो धातोर्णघत्वः
 ८।२।४३॥ निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्तानः । ग्लानः । ३०१८ त्वादिभ्यः
 ८।२।४४॥ एकविंशतेर्लूनादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या, ग्रहिज्या (२४१२) ।
 जीनः । 'दुग्धोर्दीर्घश्च (वा ४८३२) 'दु गतौ' दूनः । 'दु दु उपतापे' इत्ययं तु न
 गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । 'मृदुतया दुतया' इति माघः । गूनः । 'पूओ विनाशे'
 (वा ४८३३) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । 'सिनोतेर्ग्रासकर्मक-
 र्त्तृकस्य' (वा ४८३४) । सिनो प्रासः । प्रास इति किम् । सितो पाशेन सूकरी ।
 कर्मकर्तृकस्य इति किम् । सितो प्रासो देवदत्तेन । ३०१९ ओदितश्च ८।२।४५॥

रित्यत आह—ऊर्णोतिर्नुवदिति । वार्तिकमिदम् । रदाभ्याम् । रदाभ्यामित्यकारावुच्चार-
 णार्थो तदाह—रेफदकाराभ्यामिति । निष्ठायाः तु निष्ठात्, तस्य निष्ठात इति विप्र-
 हः । तदाह—निष्ठातस्येति । निष्ठातकारस्येत्यर्थः । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः ।
 सूत्रे 'न' इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । दकारस्य चेति । 'नकार' इत्यनुष-
 ज्यते । सूत्रे 'द' इति षष्ठ्यन्तमिति भावः । चरितम्, उदितम् इत्यत्र तु नत्वं न, नि-
 ष्ठातकारस्य हृदा ष्यवहितत्वेन रदाभ्यां परत्वाऽभावात् । रेफापरस्योदाहरति—शू
 इति । शूधातोः कप्रत्ययसूचनमिदम् । ननु कृतस्यापत्यं कार्तिः । अत इज्, आदि-
 बुद्धिः, रपरत्वम् । अत्र निष्ठातकारस्य रेफात् परस्य नत्वं स्यादित्यत आह—बहिर-
 ङ्गत्वेनेति । दाःपरस्योदाहरति—छिन्नः भिन्न इति । अत्र निष्ठातकारस्य भावन्तदकारस्य
 च नत्वमिति भावः । संयोगादेः । निष्ठातस्य नः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । द्राण इति ।
 'द्रा कुत्सायां गतौ' अस्मात् कः, नत्वम्, णत्वम् । ग्लान इति । 'ग्लै हर्षण्ये' 'आदेचः'
 इत्यात्वे नत्वम् । त्वादिभ्यः । एकविंशतेरिति । क्रयादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः, तेषु आद्यं
 पृष् विहाय त्वादिभ्यः एकविंशतेरित्यर्थः । ज्येति । धातुसूचनम् । ग्रहिज्येति । सम्प्र-
 सारणसूचनम् । जीन इति । ज्या त इति स्थिते 'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वस्याऽसि-
 ङ्गत्वात् ततः प्रागेव सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते आतः परत्वाभावात् 'संयोगादेरांतः'
 इति नत्वस्याप्राप्तावनेन नत्वम् । दुग्धोर्दीर्घश्चेति । वार्तिकमिदम् । दु गु आभ्यां परस्य
 निष्ठातस्य नत्वं प्रकृतेर्दीर्घश्च इत्यर्थः । 'मृदुतया दुतया' इति माघकाव्ये दुतशब्दं सा-
 भयितुमाह—दु दु उपतापे इत्यादि । गून इति । गुधातोः कते दीर्घः । पूओ विनाशे इति । वा-
 र्तिकमिदम् । विनाशार्थात् पूनः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । सिनोतेरिति । वार्ति-
 कमिदम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता, प्रासः कर्मकर्ता यस्य सः प्रासकर्मकर्तृकः, तस्मात्
 'विज् बन्धने' इत्यस्मात्परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । ओदितश्च । ओकारेत्वे

भुजो, भुमः । दु ओ शिव, उच्छूनः । ओहाक्, प्रहोणः । 'स्वादय ओदितः' इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्या-
न्नेट्, उड्डीनः । ३०२० द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ६।१।२४॥ द्रवस्य मूर्तौ का-
ठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । ३०२१ श्योऽस्पशं ८।१।
४७॥ श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पशेऽर्थे । 'हलः' (सू २५५९) इति दीर्घः ।
शीनं घृतम् । अस्पशं किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानी
वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः । ३०२२ प्रतेष्व ६।१।२५॥ प्रति-
पूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः । ३०२३ विभाषाऽभ्यव-

धातोः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । मुग्न इति । नत्वस्याऽसिद्धत्वात् जस्य पूर्व
कुत्स्यम् । ततो नत्वम् । उच्छून इति । उत्पूर्वात् 'दु ओ शि' इति धातोः कः, वजा-
दिन्वात्सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्, 'ओदितः' इति नेट्, 'हलः' इति दीर्घः, निष्ठान-
त्वम् । प्रहोण इति । 'घुमास्था' इति ईर्ष्वं, नत्वं, 'कृत्यत्तः' इति णत्वम् । स्वादय इति ।
'बृह् प्राणिप्रसवे' इत्याद्या नव धातवः ओदित इति द्विवादिगणे उक्तमित्यर्थः । सून
इति । सूक् कः, नत्वं 'अयुकः किति' इति इणिनषेष्णः । दून इति । 'दृक् परितापे'
अस्मात् कः, स्वादिस्वेन ओदिन्वात्त्वम् । ननु 'डीङ् विहायसा गतो' इत्यस्य
उड्डीन इति कथं रूपं, सेट्कत्वात् उगन्तत्वाभावेन 'अयुकः किति' इति निषेधस्या-
ऽप्रवृत्तेरित्यत आह—ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेडिति । इटि सति निष्ठातस्य
ओदितः डीङः परत्वाऽभावात्तत्वाप्रसक्तेस्तस्य ओदिसु पाठो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ।
द्रवमूर्ति । श्यैङ् गतो' इत्यस्य कृतावस्य 'श्य' इति षष्ठी । द्रवमूर्तात्, स्पर्शश्चेति
विग्रहः । मूर्तावित्यस्य विवरणम्—काठिन्ये इति । सम्प्रसारणं स्यादिति । 'व्यङ्कः सग्न-
सारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथाच श्यैङः के आखे सग्नसारणे पूर्वरूपे
शि त इति स्थिते—श्योऽस्पशं । श्यः अस्पशं इति छेदः । दीर्घ इति । नत्वात्प्रागेव
'हलः' इति दीर्घ इत्युचितम्, नत्वस्य श्रैपादिकत्वात् । शीनं घृतमिति । घनीभूतमि-
त्यर्थः । धातुनामनेकार्थत्वात् । यद्यपि घृतेऽप्यनुष्णरूपशोऽस्यैव । तथापि शीताख्य-
स्पर्शविशेष एव विवक्षित इति भावः । अस्पशं किमिति । श्यैङो निष्ठातस्य नत्वं स्वादिस्वे-
त्तावदेवास्तिव्यर्थः । शीतं जलमिति । शीतस्पर्शवदित्यर्थः । अत्र 'द्रवमूर्ति' इति सम्प्रसा-
रणमेव, ननु निष्ठानत्वमित्यर्थः । एवं च 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः' इत्यस्य रूपशो इवमुदाहरण-
म् । 'श्योऽस्पशं' इत्यस्य तु प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम् । सूत्रयोः रूपशोऽङ्गः प्रधानभूते
गुणभूते च वर्तते । तत्र गुणभूते विशेष्यनिष्ठाः । शीताः आपः, शीतं जलमित्यादि । यदा
तु स्पर्शविशेषो गुणः प्राधान्येन विवक्षितः, तदा क्लीबत्वमेव । 'शीतं गुणे' इत्यमरः ।
सग्नसारणविधौ पृच्छति—द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किमिति । संश्यान इति । अत्र स्पर्शस्याऽ-
प्रतीतेः न सग्नसारणम् । नत्वं तु भवत्येवेति भावः । प्रत्येव । द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्या-

पूर्वस्य ६।१।२६॥ श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिरयानम्-अभिशीनं घृतम् ।
 अवश्यानः-अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ।
 ३०२४ अञ्चोऽनपादाने ८।२।४८॥ अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्नत्वपादाने ।
 ३०२५ यस्य विभाषा ७।२।१५॥ यस्य क्वचिद्विभाषेड्विहितस्ततो निष्ठाया
 इण्ण स्यात् । 'उदितो वा' (सू ३३२८) इति क्त्वायां वेङ्क्त्वादिह नेट् । सम-
 क्तः । अनपादाने किम् । उदत्तमुदकं कृपात् । नत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'वश्च—'
 (सू २९४) इति षत्वे प्राप्ते, 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः'
 (वा ४७७३) । वृक्णः । वृक्णवान् । ३०२६ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ८।३।
 ७५॥ पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्य-इति किम् ।
 परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । 'परेष्व' (सू २३९९) इति षत्वविकल्पः । 'स्तन्मेः'
 (सू २२७२) इति षत्वे प्राप्ते-३०२७ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ८।३।११४॥ अत्र

मन्यत्रापि सम्प्रसारणप्राप्त्यर्थमिदम् । प्रतिशीन इति । प्रतिगत इत्यर्थः । अत्र
 'श्वोऽस्पर्श' इति नत्वम् । विभाषा । 'श्येक' इति शेषः । सम्प्रसारणं वा स्यादिति ।
 शेषपूरणमिदम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोगिनित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते ततोऽन्यत्राप्राप्ते विभाषे-
 यम् । अभिरयानं घृतमिति । अत्र द्रवमूर्तौ सम्प्रसारणविकल्पः । अवश्यानः-अवशीनः
 वृश्चिक इति । अत्र द्रवमूर्तिस्पर्शाभावेऽपि सम्प्रसारणविकल्पः । समवश्यान इत्य-
 त्रपि सम्प्रसारणविकल्पमाशङ्क्य आह—व्यवस्थितेति । अञ्चोऽनपादाने । न त्वपादाने
 इति । अपादानसममिध्याहारे असतीत्यर्थः । यस्य विभाषा । यस्येति । यस्मादित्यर्थः ।
 निष्ठाया इण्ण स्यादिति । 'श्वोदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वि' इत्यतो नेडिति
 चानुवर्तत इति भावः । नञ्वच्चेनित्यं सेट्कत्वात् कथं तस्य कश्चिद्वेङ्क्त्वमित्यत
 आह—उदितो वेति । समक्त इति । सङ्गत इत्यर्थः । सम्पूर्वात् अञ्चुघातोः कः 'आर्ध-
 धातुकत्वे' इति प्राप्तस्य इटो निषेधः । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । चस्य कुत्वम् ।
 उदत्तमुदकं कृपादिति । उदत्तमित्यर्थः । अपादानसममिध्याहारसत्वात् नत्वं नेति
 भावः । 'ओ ऋसू छेदने' सस्य रजुत्वेन निर्देशः, अस्मात्कतः, 'ग्रहिजया' इति सम्प्रमा-
 रणम्, उदित्वेन वेङ्क्त्वादिह 'यस्य विभाषा' इति नेट्, चस्य कुत्वेन कः, 'ओदि-
 तश्च' इति निष्ठानात्वं, तस्याऽसिद्धत्वेन झलपरत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः, यत्त्वम्,
 वृक्ण इति रूपमिति स्थितिः । तत्र नत्वस्याऽसिद्धत्वेन झलपरत्वात् 'वश्च' इति
 षत्वं स्यादित्यत आह—निष्ठादेशः षत्वेति । तथा च 'वश्चअस्जसृजमृजयजराजभाज-
 षडशां षः' इति षत्वे कर्तव्ये नत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावेन झलपरकत्वाऽभावाच्च षत्व-
 मित्यर्थः । स्वरप्रत्ययेड्विधिष्वह्राहरणानि भाष्ये स्पष्टानि । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।
 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । पूर्वेणेति । 'परेष्व' इति पूर्वसूत्रम् ।
 परेः परस्य स्कन्देः सस्य चो वा स्यादिति तदर्थः । तेन षत्वविकल्पे प्राप्ते प्राच्यभरतेषु

षत्वं न स्यात् । ३०२८ दिवोऽविजिगीषायाम् ८२।४६॥ दिवो निष्ठातस्य नः
स्यादविजिगीषायाम् । धूनः । विजिगीषायां तु धूतम् । ३०२९ निर्वाणोऽवाते ८२।
५०॥ अवाते इतिच्छेदः । निःपूर्वाद्वातेनिष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽ-
ग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः । ३०३० शुषः कः ८२।५१॥ निष्ठात इत्येव ।
शुष्कः । ३०३१ पचो वः ८२।५२॥ पक्वः ३०३२ क्षायो मः ८२।५३॥ क्षामः ।
३०३३ स्यः प्रपूर्वस्य ६।१।२३॥ प्रात् स्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।
३०३४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ८२।५४॥ निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः ।
प्रस्तीतः । प्रात् किम् । स्त्यानः । ३०३५ अनुपसर्गात्कुल्लनीबकृशोल्लाघाः
८२।५५॥ जि फला, कुल्लः निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्वत्वेकदेशस्याऽपीदं

क्वत्वाऽभावो निपात्यत इत्यर्थः । परिस्कन्द इति । परिपूर्वात् स्कन्देनिष्ठायाम् स्तकार-
कोपः । दिवो । 'अविजिगीषायामिति छेदः । धून इति । स्तुत इत्यर्थः । 'च्छ्वोः'
इत्युट् । विजिगीषायां तु धूतमिति । धूतस्य विजिगीषया प्रक्षुप्तेरिति भावः । निर्वा-
णोऽवाते । कर्ता नेति । निरित्युपसर्गपूर्वो वाधातुर्विनाशे वर्तते, उपरमे च । तस्मिन्
भात्वर्थे याद् वायुः कर्ता तदा नत्वं नैत्यर्थः । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वेति । नष्टः, उपरत
इति क्रमेणार्थः । 'गत्यर्थोऽर्कमक' इत्यादिना कर्तरि कः । निर्वातो वात इति । अत्र
वातस्य कर्तृत्वाज्ज्ञत्वं नेति भावः । 'निर्वाणो दीपो वातेन' इत्यत्र तु वातस्य कर-
णत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वाऽभावात् नत्वं निर्वाणम् । भावे तु निर्वातं वातेन । शुषः
कः । निष्ठात इति । शुषः परस्य निष्ठातस्य कः स्यादिति फळितम् । पचो वः । पचेः
परस्य निष्ठातस्य वः स्यादित्यर्थः । पक्व इति । वत्सत्वाऽसिद्धत्वात् कुरवम् । क्षायो
मः । 'क्षे ञ्ये' इत्यस्मात् परस्य निष्ठातस्य मः स्यादित्यर्थः । क्षाम इति । 'आ-
देचः' इत्यात्वम् । 'गत्यर्थोऽर्कमक' इति कर्तरि कः । क्षीण इत्यर्थः । अन्तर्भावि-
तण्यर्थत्वे ऋषित इत्यर्थः । स्यः प्रपूर्वस्य । 'स्ये' इत्यस्य कृताऽऽत्वस्य 'स्य' इति
षष्ठ्यन्तम् । 'व्यङ्गः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमिति 'स्फायः स्फी'
इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते । तदाह—प्रादित्यादि । सम्प्रसारणे पूर्वकूपे
'हृलः' इति द्विर्बे प्रस्ती त इति स्थिते—प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । प्रस्त्य इति पञ्चमी ।
प्रपूर्वात्स्येचातोरित्यर्थः । 'निष्ठातस्य म' इति शेषः । प्रस्तीम इति । सङ्घीभूत
इत्यर्थः । अनुपसर्गात् । एते निपात्यन्ते उपसर्गात् परा न चेदित्यर्थः । लत्वमिति ।
'आदितश्च' इति इदभावा, 'ति च' इत्युत्वं च सिद्धमिति भावः । 'फळ निष्पत्तौ'
इत्यस्य तु नात्र ग्रहणम्, इदभावात्स्याऽपि निपात्यत्वापत्तेः । ननु क्ववतुप्रत्यये कुल्ल-
नामिति कथम् । क्ववतुप्रत्यये क्वत्वाऽनर्थकत्वेन कुल्लशब्देनाऽग्रहणादित्यत आह—

निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीवादिषु तु कप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वा-
त्प्राप्तस्येदोऽभावश्च निपात्यते । क्षीवो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनु-
पसर्गात् किम् ? ३०३६ आदितश्च ७।२।१६॥ आकारेतो निष्ठाया इण् स्यात् ।
३०३७ ति च ७।४।८॥ चरफलोत् उत्स्यात्तादौ किति । प्रकुल्लतः । प्रक्षीबितः ।
प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि 'लोभद्रुमं सानुमतः प्रकुल्लम्' इति । 'कुल्ल
विकसने' पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लादिनिवृत्त्यर्थम् । 'उत्कुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्'
(वा ४८४३) । ३०३८ नुदविदोन्द्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् ८।२।१६॥
एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुजः । नुतः । विद विचारणे, रौधादिक एव
गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विजः । वित्तः । वेत्सेस्तु विदितः । विषते-
विजः । उन्दी । ३०३९ श्वीदितो निष्ठायाम् ७।२।१४॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया
इण् । उजः । उत्तः । प्राणः । प्रातः । प्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । हीतः । ३०४०
न ध्याख्यापमूर्च्छिमुदाम् ८।२।१७॥ एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः ।

कवस्वेकदेशस्यापीति । क्षीवादिष्विति । क्षीवकृशोल्लाघेष्वित्यर्थः । कप्रत्ययस्यैवेति । ननु
कवस्वेकदेशस्यापीत्यर्थः । अनर्थक्यवादिति भावः । तस्येति । तलोपस्येत्यर्थः । क्षीवो
मत्त इति । क्षीवः कः, तलोपः, इडभावश्च । कृशस्तनुरिति । कृशोः कः, इडभावश्च ।
उल्लाघो नीरोग इति । लाघेः कः, तलोपः, इडभावश्च । अत्र मत्तादिरेवार्थः निपातनव-
त्वात् । अनुपसर्गात्किमिति । अत्र 'प्रकुल्ल' इति प्रयुदाहरणं विवक्षन् तत्र विशेषमाह-
आदितश्च । निष्ठाया इण् स्यादिति । 'श्वीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेडवशि' इत्यतो
नेडिति चानुवर्तते इति भावः । ति च । 'चरफलोश्च' इति सूत्रानुवृत्तिं मेवा आह-
चरफलोरिति । अत उत्स्यादिति । 'उत्परस्यातः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्तिताति ।
'क्षीवं इणः किति' इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवर्तते इति भावः । वस्तुतस्तु क्ति-
त्यनुवृत्तिर्निमूला, निष्फला च । तयोः सेट्कत्वेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाऽभा-
वात् । कथं तर्हीति । प्रकुल्लमित्यस्य सोपसर्गात्वेन निष्ठातस्य कवस्वसम्भवादिति
भावः । समाधत्ते—फुल्लेति । ननु फुल्लेः पचाद्यचैव फुल्ल इत्यस्य सिद्धेः फुल्ल
इत्यस्य निपातनं व्यर्थमित्यत आह—सूत्रं इति । उत्कुल्लसंफुल्लयोरिति । 'निष्ठा-
तस्य कवस्वनिपातन'मिति शेषः । सोपसर्गार्थं वचनम् । नुदविदोन्द्र । हीजातोरप्राप्ते,
हृतरभ्यो नित्यं प्राप्ते नखविकल्पोऽयम् । रौधादिक इति । 'विद विचारणे' इत्यय-
मित्यर्थः । वेत्सेस्तिवति । 'विद ज्ञाने' इत्यस्येत्यर्थः । अयं सेट्, अनिट्केष्वनन्तर्भा-
वात् । तदाह—विदित इति । अत्र निष्ठातस्य इडा व्यवहितत्वात्तत्वं नेति भावः ।
विषतेविज इति । 'विद सत्तायाम्' इत्ययमनिट् 'इदाभ्याम्' इति नित्यं नखमिति भावः ।
उन्दीति । उदाहरणसूचनम् । श्वीदितो निष्ठायाम् । धि, ईदित् अनयोः समाहारद्वन्द्वा-
स्पञ्जमी । 'नेडवशि' इत्यतो नेडित्यनुवर्तते तदाह—श्वयतेरिति । न ध्याख्या । पञ्ज-

ख्यातः । पूर्तः । 'राल्लोपः' । मूर्तः । मत्तः । ३०४१ वित्तो भोगप्रत्यययोः ४।२।
५८॥ विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः ।
अनयोः किम्-विन्नः । 'विभाषा गमहन-' (सू ३०६६) । इति कसौ वेदकत्वादिह
नेट् । ३०४२ भित्तं शकलम् ८।२।५६॥ भिन्नमन्यत् । ३०४३ ऋणमाध-
मण्ये । ८।२।६०॥ ऋधातोः के तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्यव्यवहारे ।
ऋतमन्यत् । ३०४४ स्फायः स्फी निष्ठागाम् ६।१।२२॥ स्फीतः । ३०४५
इग्निष्ठागाम् ७।२।४७॥ निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा'

अर्थे षष्ठी । तदाह—अभ्य इति । ध्यात इति । ध्येधातोः कः 'आदेवा' इत्याख्यम् ।
अत्र 'संयोगादेरातः' इति प्राप्तं नत्वं न । ख्यात इति । ख्याधादेशपक्षे यणवशात्
'संयोगादेरातः' इति प्राप्तं नत्वं न । ख्यादेशस्य कस्य यत्वे तु यस्य यत्वप्रकरण-
गतस्याऽसिद्धत्वाद्यणवत्त्वाऽभावात् 'संयोगादेरातः' इति नत्वस्य न प्रसक्तिः । स्वतः
सिद्धत्वाधातोस्तु आर्धधातुके प्रयोगो नास्त्येवेति ख्याप्रहणं व्यर्थमेव । पूर्तं इति ।
पृधातोः कः 'अयुकः किति' इति नेट् 'उदोष्ठपूर्वस्य' इति उत्त्वं, रपरख्यम्, इह
'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वं न । मुष्ठाधातोः के आह—राल्लोप इति । कस्य लोप
इति भावः । मूर्तं इति । 'आदितश्च' इति नेट् । छलोपे 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वं
न । 'हलि च' इति दीर्घः । मत्त इति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' अस्मात् कः 'स्त्रीक्षितः'
इति नेट् । अत्र 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वं न । वित्तो भोग । भुज्यत इति भोगः
भोग्यम् । प्रतीयते इति प्रत्ययः प्रख्यातः । अत्र विन्दतेरेव प्रहणमिति भाष्ये स्प-
ष्टम् । तदाह—विन्दतेरिति । निपातोऽयमिति । 'नुदविशेन्द्' इति प्राप्तस्य पाञ्चिकनत्व-
स्य अभावनिपातनमित्यर्थः । तस्य भोगप्रत्यययोः कदापि नत्वं नेत्यर्थः । प्रतीते
इति । प्रख्याते इत्यर्थः । वित्तः पुरुष इति । प्रख्यात इत्यर्थः । विन्न इति । लब्धभोरा-
दिरित्यर्थः । अत्र 'यस्य विभाषा' इति इग्निषेधमुपपादयति—विभाषा गमेति । 'एका-
च' इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । भित्तं शकलम् । शकले वाक्ये भिदेः कस्य नत्वाऽ-
भावो निपात्यते । शकलत्वजातिविशिष्टे अवयवाधर्मनपेक्ष्य ऋडोऽयम् । ततश्च
भिन्नशकलयोः पर्यायत्वाच्च सहप्रयोगः । भिदिक्रियाविवक्षायां तु 'भित्तं भिन्न' मिति-
भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । ऋणमाधमण्ये । अधमर्णस्य कर्म आधमर्ण्यम् । आधमर्ण्यव्यव-
हारे इति । स च अन्यदीर्घं द्रव्यं गृहीतमित्यतो कालेन इत्यस्या वृष्णा प्रतिदीयते इति
संविद्रूपः, तस्मिन्विषये इत्यर्थः । ऋतमन्यदिति । सत्यमित्यर्थः । स्फायः स्फी । 'स्फायी-
बुद्धौ' अस्य स्फीभावः स्यात् निष्ठायां परत इत्यर्थः । इग्निष्ठागाम् । 'निरः कुषः'
इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—निर इति । ननु 'आर्द्धधातुकस्येड्' इत्येव सिद्धे किमर्थं
मिद् सूत्रमस्त्वत् आह—यस्येति । कुषधातोः तृजादौ 'निरः कुषः' इति पूर्वसूत्रेण वेद-
कत्वाच्च 'यस्य विभाषा' इति प्राप्तस्येग्निषेधस्य बाधनार्थं पुनरिह विधानमित्यर्थः ।

(सू ३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कृषितः । ३०४६ वसतिस्तु-
 घोरिट् ७।२।५२॥ आभ्यां कत्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । लुधितः ।
 ३०४७ अञ्चेः पूजायाम् ७।२।५३॥ पूजार्थादञ्चेः कत्वानिष्ठयोरिट् स्यात् ।
 अश्रितः । गतौ तु अक्तः । ३०४८ लुभो विमोहने ७।३।५४॥ लुभः कत्वानि-
 ष्टयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्वे । लुभितः । गार्ध्वे तु, लुब्धः । ३०४९ क्लिशः
 कत्वानिष्ठयोः ७।२।५०॥ इड्वां स्यात् 'क्लिश उपतापे' अस्य नित्यं प्राप्ते
 'क्लिशू विबाधने' अस्य कत्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः ।
 क्लिशितः । क्लिष्टः । ३०५० पूङ्गश्च ७।२।५१॥ पूङ्गः कत्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् ।
 ३०५१ पूङ्गः कत्वा च १।२।२२॥ पूङ्गः कत्वा निष्ठा च सेट् किन्ने स्यात् ।
 पवितः । पूतः । कत्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नोपधात्—' (सू ३३२४) इत्यत्र हि

इदित्यनुवर्तमाने पुनरिदम्प्रहणं तु 'स्वरतिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये ।
 वसतिस्तुघोरिट् । पञ्चम्ये षष्ठी । कत्वानिष्ठयोरिति । 'क्लिशः कत्वानिष्ठयोः' इत्यतः तद-
 नुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति । इदित्यनुवर्तमाने पुनरिदम्प्रहणस्य 'स्वरतिसूति' इत्य-
 तो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । 'एकाच उपदेश' इति इणिवेषधवाध-
 नार्थमिदं सूत्रम् । उषत इति । यजादित्वात् सप्रसारणम्, 'शालिवसिधलीनां च'
 इति च । अञ्चेः पूजायाम् । 'उदितो वा' इति कत्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां तु
 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । अश्रित इति । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति
 नलोपनिषेधः । लुभो विमोहने । 'लुभ' इति पञ्चमी । 'लुभ विमोहने' तुदादिः । 'वि-
 मोहनं कृत्वाकुलीकरणा'मिति वृत्तिः । 'लुभ गार्ध्वे' दिवादिः । अत्र तौदादिकस्यैव
 ग्रहणम्, तस्यैव विमोहनार्थकत्वात् । ननु देवादिकस्य, तस्य गार्ध्वार्थकत्वात् ।
 तदाह—न तु गार्ध्वे इति । 'तीषसह' इति कत्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां तु 'यस्य
 विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । लुभित इति । विमोहित इत्यर्थः । गार्ध्वे तु लुब्ध
 इति । अभिकाङ्क्षावाचिन्यर्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति कर्तरि क्तः । क्लिशः
 कत्वानिष्ठयोः । 'इड्वा स्या'दिति शेषः । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेरिति भावः ।
 निर्यं प्राप्ते इति । 'आदधातुकस्येड्वल्लादेः' इत्यनेनेति भावः । विकल्पे सिद्ध इति । ऊदि-
 त्वादिति भावः । निष्ठायां निषेधे प्राप्ते इति । 'यस्य विभाषा' इत्यनेनेति भावः ।
 पूङ्गश्च । कत्वानिष्ठयोरिति । 'क्लिशः कत्वानिष्ठयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इड्वे-
 नि । 'स्वरतिसूति' इत्यतः वाग्रहणस्य 'इणनिष्ठायाम्' इत्यतः इट् इत्यस्य चाऽनुवृत्ते-
 रिति भावः । 'श्रयुक्ता' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । पूङ्गः कत्वा च । 'न कत्वा
 सेट्' इत्यतो न सेट् इत्यनुवर्तते । 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति । 'निष्ठा कीक'
 इत्येतो निष्ठेति च । तदाह—पूङ्गः कत्वा निष्ठा चेत्यादि । ननु 'न कत्वा सेट्' इत्येवे
 सिद्धे किमर्थमिह कत्वाग्रहणमित्यत आह—कत्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति । तदेवोपपाद-

कत्वैव सम्बध्यते । ३०५२ निष्ठा शोङ्स्विदिमिदिच्चिदिघृषः १।२।१६॥
 एभ्यः सेण्निष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्-
 निवृत्त्यर्थः । शेषयितः । शेषयितवान् । 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वा २०५१)
 ३०५३ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ३।४।७१॥ आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि
 स्यात् । चाद्भावकर्मणोः । ३०५४ विभाषा भावादिकर्मणोः ७।२।१७॥
 भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इह्वा स्यात् । प्रवेदितश्चैत्रः । प्रवेदितं
 तेन । 'जि ध्विदा' इति भ्वादित्रय गृह्यते, जीद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्वि-
 दितः इत्येव । 'जि मिदा' 'जि च्विदा' दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदित-
 वान् । प्रच्चेदितः । प्रच्चेदितवान् । प्रधाषितः । प्रधाषितवान् । धषितं तेन ।
 सेट् किम् । प्रस्विजः । प्रस्विजन् तेनेत्यादि । ३०५५ मृषरिततिज्ञायाम्
 १।२।२०॥ सेण्निष्ठा किञ्च स्यात् । मषितः । मषितवान् । तितिक्षायां किम् ।

यति—नोपधादिर्यत्रेति । तत्राह क्त्वाप्रत्ययस्यैवानुवृत्तिरिहा 'पृङ्श्च' इत्येवो-
 कौ तु 'निष्ठा शीक्' इत्यतो निष्ठाग्रहणमेवाऽनुवर्ततेति । भावः । निष्ठा शीक् । 'न क्त्वा
 सेट्' इत्यतः न सेट्प्रत्ययानुवर्तते । 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति च । तदाह—एभ्यः
 सेडिति । शीङ्कति ककारश्च पञ्चमाह—अनुवर्धेति । यङ्लुकि 'शितपा कपा' इति
 निषेधार्थं इत्यर्थः । शेषयितवानिति । अत्र कित्त्वनिषेधाऽभावात् कित्वाञ्च गुण इति
 भावः । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति । दीर्घाकृत्यासत्तायाः कटाशुत्पादनक्रियायाः
 आरम्भकारुणिकिष्टोऽङ्गाः आदिकर्म । तत्र विद्यमानाद्धातोनिष्ठा वक्तव्येत्यर्थः । तत्र
 आदेशु त्रिषाञ्जेषु भूतत्वात्पि क्रियाया भूतत्वाऽभावात् भूते विहिता निष्ठा न प्राप्ते
 त्वाऽरम्भः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । चाद्भावकर्मणोरिति । 'तथोरेव कृत्य' इत्यतस्तद-
 नुवृत्तेरिति भावः । 'प्रकृतः कट देवदत्ता, प्रकृतवान् कटं देवदत्ता' इति भाष्ये उदाहृतम् ।
 आरम्भमाणवर्णक्रियात्त बोधः । विभाषाभावादिकर्मणोः आदितो निष्ठाया इह्वेति । आदितश्च
 इत्यतः आदित इति 'श्रीङ्कित' इत्यतः निष्ठाग्रहणं 'नेट्त्वञ्चि' इत्यतो नेति चानुवर्तते
 इति भावः । निषेधस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे इदम्यनुज्ञायते । प्रवेदितश्चैत्र इति । चेत्तर्क-
 का आरम्भमाणप्रवेदनक्रियेत्यर्थः । जीङ्गारिति । जिः इत्येषां तं जीता, तैर्ग्रहिप्रभृति-
 भिरिति तदर्थः । स विषयः निष्ठाप्रतिषेधस्येति बोध्यम् । स्विद्यतेस्त्विति । 'जि ध्विदा
 यात्रप्रचरणे' इति देवादिक्त्वेन क्त्वा निषेधविधौ ग्रहणमित्यर्थः । स्वादितः इति ।
 'विभाषा भाव' इति पक्षे इट् । कित्त्वनिषेधविधौ स्विद्यतेग्रहणाऽभावात् कित्वाञ्च
 गुणः । अत्र स्विदादीनाम् 'आदितश्च' इति इट् प्रतिषेध्यते । भावादिव संयोगस्तु
 पक्षे इट् । मृषास्ततिज्ञायाम् । तितिक्षा क्षमा । सेण्निष्ठा किञ्चेति । शेषपर्यामिदम् ।
 'निष्ठा शीक्' इत्यतो निष्ठेति 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः सेण्नेति, 'असंयोगात्' इत्यतः

अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः । ३०५६ उदुपधाद्भावादिकर्मणोर-
न्यतरस्याम् १।२।२१॥ उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेष्णिष्ठा वा किञ्च स्यात् ।
युतितम्-शोतितम् । मुदितं-मोदितं साधुना । प्रयुतितः-प्रयोतितः साधुः ।
प्रमुदितः-प्रमोदितः साधुः । उदुपधात् किम् । विदितम् । भाव-इत्यादि किम् ।
रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्ठम् । 'शब्दिकरणेभ्य एवेष्प्यते' (वा ६२६) ।
नेह । गुष्यतेर्गुधितम् । ३०५७ निष्ठायां सेटि । ६।४।५२॥ श्लोपः स्यात् ।
भावितः । भावितवान् । 'श्वोदितः-' (सू ३०३९) इति नेट् । सम्प्रसारणम् । शूनः ।
दंप्तः । गुह्, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः । पतेः सनि वेट्कृत्वादिङभावे
प्राप्ते 'द्वितीया श्रित-' (सू ६८६) इति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः ।
'सेऽसिचि' (सू २५०६) इति वेट्कृत्वात्सिद्धे कृन्तत्यादीनामीदृश्वेनानित्य-

किदिति चानुवर्तत इति भावः । उदुपधाद्भावादिकर्मणोः । भावे उदाहरति-मुदितमि-
त्यादि । आदिकर्मण्युदाहरति-प्रयुतितः प्रयोतितः साधुरिति । आदिकर्मणि कर्तरि
क्तः । उदुपधात्किम् । विदितमिति । 'विद ज्ञाने' इति वेत्तः रूपम् । गुष्यतेर्गुधितमिति ।
'गुध पश्वेष्टने' दिवादिः सेट्कः । निष्ठायां सेटि । श्लोपः । स्यादिति । शेषप्रमाणमिदम् ।
'गेरनिटि' इत्यतो गेरिति 'आतो लोपः' इत्यस्माच्छ्लोप इति चानुवर्तते इति भा-
वः । 'अनिटी'ति निषेधादप्राप्ते आरम्भः । 'दु ओ रिष गतिवृद्धयोः', अस्मात् क ते
आह-स्वीदिन इति नेकेति । सम्प्रसारणमिति । यज्जहित्वादिति भावः । सम्प्रसारणे
सति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घं 'ओदितश्च' इति निष्ठायावे रूपमाह-शून इति ।
यद्यपि मूले 'ओदितश्च' इत्यत्र उच्छ्रूत इत्युदाहृतमेव, तथापि विशेषविषयया पुन-
रिहोपस्थासः । अत्र अक्षिशिखेऽपि 'हल' इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वरूपस्य सम्प्र-
सारणरूपम् । न च निष्पत्त्यासम्प्रसारणपूर्वरूपयोः 'अयुक्तः किति' इत्येव निषेध-
सिद्धेः । विषग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'अयुक्तः किति' इत्यत्र 'एकाच उपदेशे' इ-
त्यतः उपदेशे इत्यनुवृत्तेः । तथाच उपदेशे उगन्तत्वाद्भावात् निषेधाऽप्राप्तौ शिष्य-
इत्यम् । अत एव 'स्तीर्त्स्व'त्यादौ उपदेशे उगन्तत्वाद्भावात् इणिवेधसिद्धिरित्यलम् ।
ईदित उदाहरति-दीप्त इति । 'दीपी दीप्तौ' दिवादिः । ईदिवान्नेट् । गूढ इति ।
ऊदितश्च वेट्कृत्वात् 'अस्य विभाषा' इति नेट् । उदाहरणवदुत्पत्त्युदाहृतयोर्दीर्घाः । वनु
वतः । तनु ततः इति । 'उदितो वा' इति कृत्वाच् वेट्कृत्वात् 'अस्य विभाषा' इति
नेट् । 'अनुदास्योपदेश' इति नकारलोपः । पतेः सनीति । 'पदल गतौ' अस्य 'तनिपति-
हरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति सनि वेट्कृत्वात् 'अस्य विभाषा' इति निष्ठायाभि-
णिवेधे प्राप्ते इत्यर्थः । 'पतित'शब्दे ईट् साधुकिन्तु युक्तत्वात्तरमाह-सेऽसिचोति ।
'कृती छेदने' 'कृती हितासन्धनयोः' 'मृती गात्रनिषेधे' एवाभीदृश्वं 'श्वोदितः' इति

त्वज्ञापानाद्वा । तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि । 'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः । ३०५८ क्षुब्धस्वान्तध्वान्त-
लग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानाया-
सभृशेषु ७।२।१८॥ लुब्धादीन्यष्टावजिटकानि निपात्यन्ते समुदायेन
मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसम्पृक्तः सक्तवो मन्थः, मन्थनदण्डश्च । लुब्धो
मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपात-
नात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । म्लेच्छ, रेभृ अनयोरुपधाया इत्व-
मपि निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीत-

इग्निषेधार्थमिति वक्तव्यम् । तस्य न सम्भवति । एषां 'सेऽसिचि कृतचूतछद्दतृदृतः'
इति सकारादौ वेदकतया 'यस्य विभाषा' इत्येव निष्ठायां नित्यमिग्निषेधसिद्धेः ।
ततश्च एषामीदृशकरणात् 'यस्य विभाषा' इति इग्निषेधस्य अनित्यत्वं विज्ञायते ।
एवञ्च कृतादीनां 'यस्य विभाषा' इति इग्निषेधस्य अभावसम्भावनायां 'शब्दीदितः'
इग्निषेधार्थमीदृशत्वमर्थवत् । तथा च पतितशब्दे 'यस्य विभाषा' इत्यनित्यत्वाच्च
भवतीत्यर्थः । तेनेति । 'यस्य विभाषा' इत्यस्याऽनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । धावितमिति ।
'स्वरतिसूति' इति ध्रुवो वेदकत्वेऽपि 'यस्य विभाषा' इति इग्निषेधो नेति भावः ।
नञ्च दरिद्राधातोः 'तनिपतिदरिद्राणांमुपसङ्ख्याजम्' इति सभि वेदकत्वात् 'यस्य
विभाषा' इति निष्ठायामिग्निषेधः स्यादित्यत आह—यस्य विभाषेत्यत्रेति । लुब्धस्वा-
न्त । क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढ एषामष्टानां द्वन्द्वा-
प्रथमाच्चद्वयचनम् । मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृश एषा-
मष्टानां द्वन्द्वास्सप्तमी । यथासङ्ख्यमन्वयः । समुदायेनेति । मन्थादिष्वेते कृताः ।
अवयवायांऽभिनिवेशो न कर्तव्य इत्याह—द्रवद्रव्येति । अत्र याज्ञिकप्रसिद्धिरेव शर-
णीकर्तव्या । मन्थनदण्डश्चेति । 'वैशालमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः ।
लुब्ध इति । 'क्षुभ सञ्जग्ने' अस्मात् कः, इडभावो निपात्यते । 'अवस्तथो' इति चः,
जडत्वम् । स्वान्तमिति । स्वन्धातोः कः । 'अनुनासिकस्य किव' इति दीर्घः, निपात-
नाग्नेष्ट । 'स्वाग्तं ह्यमानसं मनः' इत्यमरः । ध्वान्तं तम इति । ध्वनेः कः । 'अनुनासि-
कस्य किव' इति दीर्घः । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिन्नं तिमिरं तमः' इत्यमरः ।
लग्नं सक्तमिति । सञ्जग्मितीत्यर्थः । लगेः कः, इडभावः । तत्र रदाभ्यां परत्वाऽभावात्
कर्त्तुं निष्ठानरूपमित्यत आह—निष्ठानरूपमपि निपातनादिति । म्लिष्टमविस्पष्टमिति । इडभावे
'त्ररच' इति षः । तकारस्य ण्टुत्वेन टः । 'अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्' इत्यमरः । विरिब्धः
स्वर इति । स्वरविशेष इत्यर्थः । 'रेभृ शब्दे' अस्मात् कः, इडभावे 'अवस्तथोर्धाऽच'
इति चः । उभयत्र धातुस्वरूपं प्रदर्शयन् आह—म्लेच्छ रेभृ अनयोरिति । शवमपीति ।
इडभावरचेत्यर्थः । फाण्टमिति । फणेः कः, इडभावः, निष्ठातस्य टश्च निपात्यते ।

भावात्प्राग्वस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु लुभितम् । 'लुब्धो राजा' इति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्व-
नितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ।
३०५६ धृषिशसी वैयात्ये ७।२।१६॥ एतौ निष्ठायामविनय एवानिदौ स्तः ।
धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषि-
र्नास्ति । अत एव 'नियमार्थमिदं सूत्र'मिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति
हरदत्तः । माधवस्तु भावाऽऽदिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम्-धर्षितम् ।
प्रधृष्टः-प्रधर्षितः । ३०६० दृढः स्थूलबलयोः ७।२।२०॥ स्थूले बलवति च

तस्याऽसिद्धत्वात् 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'अनायासकृतं फाण्टम्' इत्यमरः ।
वृत्तिकृतमतमाह—कषायविशेष इति । 'यदश्रुतमपि' च कषायमुद्धकसंसर्गमात्राद्विभक्त-
रसमीषदुष्यं तत्फाण्टमित्युच्यते' इति वृत्तौ स्थितम् । वेदभाष्ये आहति । 'तद्वै नव-
नीतं भवति । घृतं वै देवानां फाण्टं 'मनुष्याणाम्' इति शतपथब्राह्मणस्यास्यवसरे
आहेत्यर्थः । बाढं भृशमिति । 'बाह्व प्रयत्ने' अस्मात् कः, इहभावः, उत्पन्नवस्तुवद-
लोपाः । अन्यत्र त्विति । मन्थादेवांश्चत्वाऽभाव इत्यर्थः । धृषिशसी । विद्यातः अवि-
नीतः, तस्य भावः वैयात्यम् । तत्र 'अि धृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य आदिशब्दादेवेणि-
षेधः सिद्धः । 'क्षु हिंसायाम्' इत्यस्य तु 'उदितो वा' इति क्त्वायां घेट्कत्वात् 'यस्य
विभाषा' इति ह्णिनषेधः सिद्धः । अतो नियमार्थमिच्छाह—अविनय पवेति । धृष्टः वि-
शस्त इति । अविनीत इत्यर्थः । अन्यत्रेति । वैयात्याऽभावे इत्यर्थः । धर्षित इति । ख-
लाःकृत इत्यर्थः । विशस्त इति । हिंसित इत्यर्थः । अत्र वैयात्याऽभावादिष्णिनषेधो
नेति भावः । ननु धृषेरादित्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि
च ह्रस्विकल्पे प्राप्ते तदंशे निवार्योऽग्न विधिरस्तु । ततश्च भावादिकर्मभ्यामन्यत्र
वैयात्याऽभावेऽपि 'आदितरच' इति ह्णिनषेध एव स्यादित्यत आह—भावादिकर्मणो-
स्त्विति । नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । तत्र वृद्धसमतिमाह—अत पवेति ।
भावकर्मणोर्धृषेरनभिधानादेवेत्यर्थः । अन्यथा धृषेरादित्वात् 'विभाषा भावादिक-
र्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च ह्रस्विकल्पे प्राप्ते तदंशे निवार्येत्यत्र विधानार्थ-
त्वापत्तेरिति भावः । चिन्त्यमिति । धृषेरादित्वं हि न वैयात्ये आदिस्त्वलक्षणेष्णिनषे-
धार्थम्, 'धृषिशसी वैयात्ये' इत्येव सिद्धेः । नापि वैयात्यादन्यत्र आदिस्त्वलक्षणे-
ष्णिनषेधार्थम्, धृषेर्वैयात्य एव ह्णिनषेधनियमेन ततोऽन्यत्र आदिस्त्वलक्षणेनिषेधाऽ-
भावात् । नापि धृषेर्वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति
ह्रस्विकल्पार्थम्, भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृषेरनभिधानात् । तस्माद्धृषेरादित्वं व्य-
र्थमिति हरदत्त आहेत्यर्थः । माधवस्त्विति । अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधाने प्रमा-
याऽभावादिति भावः । तत्र अवैयात्ये भावे उदाहरति—धृष्टम् धर्षितमिति । आदिकर्मण्यु-

निपात्यते । 'दृढ दृहि बृद्धौ' । कस्येडभावः, तस्य ढत्वम्, हस्य लोपः, इदितो नलोपश्च । दृहितः । दृंहितोऽन्यः । ३०६१ प्रभौ परिवृढः ७।२।२१॥ 'बृह बृद्धि बृद्धौ' । निपातनं प्राग्वत् । परिवृद्धितः । परिवृद्धितोऽन्यः । ३०६२ कृच्छ्रग-
हनयोः कषः ७।२।२२॥ कषो निष्ठाया इण् स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्-
कारणं च । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाह-
मित्यर्थः । कषितमन्यत् । ३०६३ घुषिरविशब्दने ७।२।२३॥ घुषिर्निष्ठायाम-
निट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटी-
कृताऽभिप्रायमित्यर्थः । ३०६४ अर्देः सन्निविभ्यः ७।२।२४॥ एतत्पूर्वादर्दिनि-
ष्ठाया इण् स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः । ३०६५ अमेध्वा-
विदूर्ये ७।२।२५॥ अभ्यर्णम् । नाऽतिदूरमासनं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ।
३०६६ शेरव्ययने वृत्तम् ७।२।२६॥ प्यन्ताद्वृत्तेः कस्येडभावो णिलुक्वा-
धीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दः, छात्रेण संपादितम्, अधीतमिति यावत् । अन्यत्र
तु वर्तिता रज्जुः । ३०६७ श्रुतं पाके ६।१।२७॥ आतिश्रपयत्योः क्ते श्रुभावो

दाहरति—प्रधृष्टः प्रषर्षित इति । दृढः स्थूलबलयोः । बलशब्दः अर्शमाद्यजन्तः बल-
वत्परः । तदाह—बलवति चेति । तस्येति । निष्ठातकारस्य दृढं निपात्यते इत्यर्थः ।
हस्य लोप इति । 'निपात्यते' इति शेषः । इदित इति । अनिदितस्तु नलोपाः सिद्ध
एवेति भावः । ननु हस्य दृढे कृते 'क्षवस्तथोर्धोऽध' इति तकारस्य ध्रुवे तस्य
ऽदृष्टेन 'ढो ढे' इति ढलोपे दृढ इति सिद्धम् । ततश्च दृढभाव एव निपात्यताम्,
न तु हकारलोपो दृढं चेति चेत् ? मैवम् । तथाहि सति ढवीयानित्वाद्वा ढलोपस्याऽ-
सिद्धत्वेन ऋकारस्य संयोगपरतया कषुत्वाऽभावात् 'रक्तो हलादेर्लघोः' इति रभावो
न स्यात् । अत्र हकारलोपस्य दृढस्य च निपातने तु ऋकारस्य न संयोगपरकत्वम् ।
अस्य ढलोपस्य साप्तमिकत्वेन असिद्धत्वाऽभावादिति भाष्ये स्पष्टम् । प्रभौ परिवृढः ।
प्राग्वदिति । तकारदृढस्य ढलोपस्य चेत्यर्थः । कृच्छ्रगहनयोः । कृच्छ्रशब्दो दुःखे तरका-
रणे च वर्तते । कष्टं दुःखं तत्कारणं चेति । 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरकोश-
वाक्यम् । दुःखकारणे उदाहरति—कष्टो मोह इति । गहने उदाहरति—कष्टं शास्त्रमिति ।
गहनशब्दं विवृणोति—दुरवगाहमिति । घुषिरविशब्दने । घुष्टा रज्जुरिति । उत्पादिते-
त्यर्थः । आयामितेति वा । शब्देन अभिप्रायप्रकाशनं विशब्दम् । तदाह—शब्देनेति ।
अर्देः सन्निविभ्यः । समर्ण इति । सम अर्द्धं त इति स्थिते 'रदाभ्याम्' इति निष्ठातस्य
पूर्वद्वकारस्य च नात्वम्, यात्वम् । अमेध्वाविदूर्ये । अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् ।
तस्मिन् गम्ये अभेः परः अर्द्धनिट्क इत्यर्थः । सामीप्य इत्येव तु नोक्तम् । अवति-
दूरस्य असकृद्ग्राहपतेः । तत्सूचयन्नाह—नातिदूरमिति । शेरव्ययने । णिलुक् चेति । णि-

निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृतं क्षीरं, स्वयमेव विक्लित्वा पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत् आणं । श्रपितं वा । ३०६८ वा दान्तशान्तपूर्णदस्त-
स्पष्टच्छन्नक्षप्ताः ७।२।२७ ॥ एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्वे,
दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञापितः ।
३०६९ रुष्यमत्वरसंयुषास्वनाम् ७।२।२८ ॥ एभ्यो निष्ठाया इड्वा
स्यात् । रुष्टः । रुषितः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । त्वरितः । अस्याऽऽदित्वे फलं

लोपे तु लघूपधगुणः स्यादिति भावः । अर्धायमान इति । सूत्रे अध्ययनशब्दः कर्मणि
व्युदयत इति भावः । शृतं पाके । 'आ पाके' घटादिः । तस्माद्धेतुमण्यधि पुकि
मिश्रवादूधस्वे श्रपि इति भवतीति स्थितिः । आतिश्रपयत्योरिति । अण्यन्तस्य ण्यन्त-
स्य च आधातोरित्यर्थः । क्षीरहविषोरिति । एतच्च वार्तिकाङ्गमन्यते । अण्यन्तं व्या-
चष्टे—स्वयमेव विक्लित्वा इति । आधातुरण्यन्तः पाके वर्तते । पाकश्चाऽत्र विक्लित-
त्वेव विवक्षिता । न तु तदनुकूलव्यापारोऽपि । तथाच आधातोर्विक्लित्वावकर्मकत्वात्
'गत्यर्थकर्मक' इति कर्तरि क्तः । तथाच क्षीरं विक्लित्वाश्रय इति फलितम् । ततो
णिचि विक्लित्यनुकूलव्यापारार्थकपक्षिना समानार्थकात् 'श्रपि' इत्यस्मात् कर्मणि
क्तप्रत्यये फलितमाह—पक्वमिति । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । 'क्षीराज्यहविषां
शृतम्' इत्यमरस्य तु प्रमाद एव, 'क्षीरहविषोः' इति वार्तिकविरोधात् । वा दान्तशा-
न्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नक्षप्ताः । 'गेरध्ययने वृत्तम्' इत्यतो गेरित्यनुवर्तते । 'दसु णाम् उप-
शमे' ण्यस्ताभ्यामिडभावो निपात्यते । 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । णिलोपस्तु न
स्यानिवत्, निपातनादीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । दान्तः । शान्तः । 'पूरी आप्यायने'
ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते, णिलोपः रात्परत्वाच्चत्वम्, णत्वम्, पूर्णः । एतेन
'न ध्यात्वापमृच्छि' इत्येव सिद्धे पूर्णग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्, पूरीधातोर्ण्यन्तात्
पूर्णरूपार्थात् । 'दसु उपचये' ण्यन्तात् इडभावो निपात्यते, उपधावृद्ध्यभावश्च, णि-
लोपः । 'स्पश बाधने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते उपधावृद्ध्यभावश्च णि-
लोपः, स्पष्टम् । 'छद अपवारणे' ण्यन्तात् क्तः । इडभावो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते ।
णिलोपः । 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, छन्नः । 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादिण्यन्तात् क्तः ।
इडभावो णिलोपः इति कैयटः । जप्तः । पक्ष इति । निपातनाऽभावपक्ष इत्यर्थः ।
दमितः शमित इति । अमस्तत्वेन मिश्रवादूधस्वः । ज्ञापित इति । ज्यौरादिकस्य रूपम् ।
ज्यौरादिकस्य तु ज्ञपित इत्येव । रुष्यमत्वर । रुषि, अम, त्वर, सङ्घुषू, आस्वन् एषां
इङ्गः । गेरिति निवृत्तम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति । वा स्यादिति । 'वा
दान्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रुष्टः रुषितः इति । 'तीवसह' इति रुषो षेट्क-
त्वात् 'यस्य विमाणा' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आन्तः अमित इति । 'अम
गत्यादिषु' क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । तूर्णः त्वरित इति । 'मि

मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः । ३०७० हृषेलोमसु
 ७।२।२६॥ हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं-हृषितं लोम । 'विस्मित-
 प्रतिघातयोश्च' (वा ४४१७) । हृष्टो-हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वे-
 त्यर्थः । अन्यत्र तु, 'हृषु अलीके' उदित्वान्निष्ठायां नेट् । 'हृष तुष्टौ' इट् ।
 ३०७१ अपचितश्च ७।२।३०॥ चायेर्निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः ।
 ३०७२ प्यायः पी ६।१।२८॥ पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
 तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः-पीनः स्वेदः । 'सोपसर्गस्य
 न' (वा ५०६५) प्रप्यानः । 'आङ्पूर्वस्याऽन्धूधसोः स्यादेव' (वा ३४६१) ।
 आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । ३०७३ ह्लादो निष्ठायाम् ६।१।६५॥ ह्रस्वः

स्वरा सम्भ्रमे' कः, इडभावपक्षे 'उवरत्वर' इत्यूट् । 'रदाभ्याम्' इति नात्वम्, ण-
 त्वम् 'आदितश्च' इति नित्यमिणिवेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आदिस्त्वस्य तु
 कलमात्मनेपदमात्रम् । तदाह—अस्य आदिस्त्वे कलं मन्दमिति । तथाच 'पञ्च वृद्धौ'
 इत्यादिवत् ह्रस्वानुबन्धत्वमेव न्याय्यमिति भावः । सङ्घुष्टः सङ्घुषित इति । 'घुषि-
 रविशब्दने इति घुषेः सम्पूर्वस्य नित्यमिणिवेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आस्वान्तः
 आस्वनितः इति । आङ्पूर्वस्वनेः कः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः ।
 'क्षुरधस्वान्त' इति निपातनं तु आङ्पूर्वस्य स्वनेन भवति, परवाक्यैव विकल्पस्य
 प्राप्तेरित्याहुः । 'न वा' इति सूत्रभाष्ये तु सङ्घुषाऽऽस्वनोविषये उभयत्र विभाषे-
 त्युक्तम् । हृषेलोमसु । लोमसु कर्तृत्विति बोध्यम् । इदञ्च 'अजयम्' इति सूत्रे भाष्ये
 स्पष्टम् । हृष्टं हृषितं लोमेति । 'गत्यर्थाऽकर्मक' इति कर्तरि कः । रोमाञ्चितभूतमि-
 त्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोश्चेति । वार्तिकमिदम् । 'हृषेर्निष्ठाया इड्वा' इति शेषः ।
 उदित्वादिति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेदक्त्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां
 नेदित्यर्थः । तथा अलीकेऽयं हृष्ट इत्येव । मृषोक्तवानित्यर्थः । इडिति । 'हृष तुष्टौ'
 इति घातोः के इडेव भवतीत्यर्थः । हृषितः, तुष्ट इत्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोस्तु
 घातनामनेकाग्रत्वाद्वृत्तिः । तत्र लोमसु विस्मितप्रतिघातयोश्च 'हृषु अलीके' इत्य-
 स्मात् 'यस्य विभाषा' इति नित्यमिणिवेधे प्राप्ते विभाषेयम्, 'हृष तुष्टौ' इत्य-
 स्मात् नित्यमिदप्राप्तौ विभाषा इति विवेकः । अपचितश्च । 'अपपूर्वस्य' निष्ठो ण्य-
 त्स्य निष्ठायां विभावो निपात्यते' इति भाष्यम् । तदाह—चायेर्निपातोऽयमिति ।
 प्यायः पी । वा स्यान्निष्ठायामिति । शेषपूरणमिदम् । 'विभाषाऽन्धवपूर्वस्य' इत्यतो
 विभाषेति 'शकायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते इति भावः । व्यवस्थित-
 विभाषेति । अत्र व्याख्यानमेव शरयम् । 'सोपसर्गस्य न' इत्यादि भाष्ये स्पष्टम् ।
 ह्लादो निष्ठायाम् । ह्रस्वः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'क्वचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनु-

स्यात् । प्रकृत्रः ३०७४ द्यतिस्यतिमास्थामिति किति ७।४।४०॥ एषा-
मिकारोऽन्तादेशः स्यातादौ किति । ईत्स्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा,
माह्, मेह्, मितः । स्थितः । ३०७५ शाच्छोरन्यतरस्याम् ७।४।४१॥
शितः-शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये इत्येतेनित्यम् ।
संशितं व्रतम् । सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्न-
वानित्यर्थः । ३०७६ दधातेर्हिः ७।४।४२॥ तादौ किति । अभिहितम् । निहि-
तम् । ३०७७ दो दद्धोः ७।४।४३॥ घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ स्यातादौ
किति । चर्त्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं
विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' (सू ३०७९) इति दीर्घापत्तिः । तकारा-
दौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठान्तत्वं, धान्तत्वे
'अभ्यस्तथोः-' (सू २२८०) इति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

वृत्तेरिति भावः । प्रकृन्न इति । 'ह्लादी सुखे' कः । 'रबीदितः' इति नेट्
'रद्भाभ्याम्' इति नस्वम् । द्यतिस्यति । एषां चतुर्थो ह्रस्वात्षष्ठी । 'दो अवखण्डने'
इत्यस्य द्यतीति निर्देशः । 'घो अन्तकर्मणि' इत्यस्य तु द्यतीति निर्देशः । इत्
ति कित्तीति षष्ठेः । ईत्स्वेति । 'घुमास्था' इति ईरस्व 'दो दद्धो' इति दद्भा-
वस्य च यथासम्भ्रमपवाद इत्यर्थः । दोधातोर्ददाहरति-दित इति । मा माह्
मेकिति । 'गामादाग्रहणेऽवविशेषः' इति वचनादिति भावः । शाच्छोः । 'घोत नू-
कारणे' 'छो छेदने' अनयोः कृताश्चयोर्निर्देशः । अनयोरिकारोऽन्तादेशो वा स्यात्
तादौ कित्तीत्यर्थः । व्यवस्थितेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । दधातेर्हिः । तादौ कित्तीति ।
षोषपूर्वामिदम् । 'द्यतिस्यति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । दो दद्धोः । 'द' इति व-
ष्यन्तम् । तदाह-दा इत्यस्येति । 'दथ' इति षष्ठेः । तदाह-दथ स्यादिति । तवर्गद्वि-
तीयान्तोऽयमादेशः । तादौ कित्तीति । 'ति कित्ती'त्यनुवृत्तेरिति भावः । चर्त्वमिति ।
'खरि च' इति थकारस्य तकार इत्यर्थः । दात इति । दापदैवो रूपम् । 'अदाप्' इ-
त्युक्तेः घुत्वाऽभावाच्च दद्भावः । तान्तो वेति । तवर्गप्रथमान्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति
'विदत्त'मित्यादौ 'दस्तो'त्युपसर्गस्य दीर्घावापत्तिः । तत्र हि 'द' इति षष्ठी सप्त-
म्यर्थे । इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् तकारान्ते ददातौ परत इत्यर्थे इत्याशङ्क्य निरा-
करोति-न चैवमिति । आदेशस्य तवर्गप्रथमान्तत्वे सतीत्यर्थः । तकारादाविति ।
'दस्ति' इत्यत्र द इति षष्ठी तीत्यन्वेति । तथाच इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात्
दादेशतकारादावुत्तरपदे इत्यर्थः । उत्तरपदाधिकारात् । ततश्च उत्तरपदस्याऽत्र तका-
रादिस्वाऽभावात् न दीर्घ इति भावः । दान्तो वा धान्तो वेति । तवर्गचतुर्थीयान्तो वा,
चतुर्थीयान्तो वा अयमादेश इत्यर्थः । न चेति । दान्तत्वे निष्ठान्तत्वम्, धान्तपदे 'अभ्य-
स्तथोः' इति धत्वं च न शङ्क्यमित्यन्वयः । सन्निपातेति । दान्तादेशस्य, धान्तादेश-

३०७८ अच उपसर्गात्तः ५।४।४७॥ अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोर-
चस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रतः । अवत्तः ।

‘अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥’

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् । ३०७९ दस्ति ६।३।१२४॥ इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः
स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । ‘खरि च’ (सू १२१) इति चर्त्वमाश्रया-
त्सिद्धम् । नीतम् । सूतम् । ‘धुमास्या-’ (सू २४६२) इतीत्वम् । घेट् । धी-
तम् । गीतम् । पीतम् । ‘जनसन-’ (सू २५०४) इत्यात्वम् । जातम् । सातम् ।
खातम् । ३०८० अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति २।४।३६ । ल्यविति लुप्तसप्तमीकम् ।
अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । ‘भरो

स्य च तकारादिप्रत्ययोपजीव्यतया तद्विघातकनस्त्वत्वे प्रति निमित्तत्वाऽसम्भवा-
दिति भावः । अच उपसर्गात्तः । त इत्यन्नाकार उच्यचारणार्थः । अच इत्यावर्तते, एक-
मुपसर्गविशेषणम् । द्वितीयं तु स्थानिसमर्पकम् । तदाह—प्रव्रन्तादिति । घोरिति ।
घोरवयवस्येत्यर्थः । तः स्यादिति । तकारः स्यादित्यर्थः । द्दादेशापवाहः । चर्वमिति ।
प्र दा त इति स्थिते दकारादाकारस्य तकारादेशे दकारस्य चर्वेण तकार
इत्यर्थः ।

अवदत्तं विदत्तं चेति । भाष्यस्य श्लोकोऽयम् । अत्र आदिकर्मणीत्येतत् प्रदत्तमि-
त्यत्रैव सम्यक्ष्यते । नायम् ‘अच उपसर्गात्तः’ इत्यस्य अपवाद इति अमितव्यभि-
त्याह—चशब्दाद्यथाप्राप्तमिति । तथा चाऽवदत्तादिसन्ध्येषु द्दादेशोऽपि कदाचिच्छ-
भ्यते इत्यर्थः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये ‘अच उपसर्गात्तः’ इत्यस्मावकाशः प्रसक्तम-
वत्तम् इति सङ्गच्छते इति भावः । दस्ति । ‘इकः काशे’ इत्यतः इक इति ‘उपसर्गस्य
घञ्यमनुस्ये’ इत्यतः उपसर्गस्येति ‘दूलोपे’ इत्यंतो दीर्घे इति चानुवर्तते । उत्तरपदे
इत्यधिकृतं तीक्ष्णेन विशेष्यते । तदादिविधिः । द इति षष्ठी ति इत्यन्नाश्रेति ।
तथाच दाधातोरादेशः यस्तकारः तदादौ उत्तरपदे इति क्षम्यते । तदाह—इगन्तेत्या-
दि । ननु नि दा त इति स्थिते ‘अच उपसर्गात्तः’ इति दकारादाकारस्य तकारे दका-
रस्य ‘खरि च’ इति चर्वेण प्रकृतसूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घे नीतमिति रूपं वक्ष्यति । तद-
युक्तम् । दीर्घे कर्तव्ये चर्त्वस्याऽसिद्धत्वे दादेशे तकाराद्यत्तापदत्वाभावादित्यत
आह—खरि चेति, चर्वमाश्रयात् सिद्धमिति । दादेशस्तकारमाश्रित्य विधीयमाने दीर्घे चर्त्वं
नासिद्धम्, चर्वसिद्धं तकारमाश्रित्य विधिबलादित्यर्थः । सूतमिति तु चित्तम् ,
‘गतिश्च’ इति सूत्रभाष्यशक्तिरूपोः सुदत्तमित्यत्र ‘अच उपसर्गात्तः’ इति तत्त्वे कर्तव्ये
लोपसर्गत्वं नेति प्रपञ्चितत्वात् । अथ धेङ्गापाधातुभ्यः कते आह—धुमास्येति ।
धीतमिति । ‘दधतेर्हि’ इत्यत्र रङ्गुबिकरणग्रहणाच्च द्विभावः । अदो जग्धिः । बत्व-
मिति । जग्ध् त इति स्थिते ‘क्षपस्तयोः’ इति तकारस्य धकार इत्यर्थः । भरो भरि

करि-’ (सू ७१) । जग्धः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च’ (सू ३०५३) ।
 प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । ‘निष्ठायां न्ययदर्धे’ (सू ३०१४) इति दीर्घः ।
 ‘क्षियो दीर्घात्’ (सू ३०१५ इति नत्वम् । प्रक्षीणः सः । ३०८१ वाऽऽक्रोश-
 दैन्ययोः ६।४।६१॥ क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव ।
 क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा । ३०८२ निनदीभ्यां स्नातेः कौश-
 ले ८।३।८६॥ आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु ।
 नद्यां स्नातीति नदीष्णः । ‘सुपि-’ (सू २६१६) इति कः । ३०८३ सूत्रं
 प्रतिष्णातम् ८।३।९०॥ प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः ।
 अन्यत्र प्रतिस्नातम् । ३०८४ कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१॥ कपिष्ठलो नाम यस्य,
 कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् । ३०८५ विकुशमि-
 परिभ्यः स्थलम् ८।३।९६॥ एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कु-
 ष्टलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् । ३०८६ गत्यर्थार्थकर्मकश्लेषशङ्कस्थासव-
 सजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ३।४।७२॥ एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च ।
 गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । म्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिश-

इति । अनेन पाश्चिको प्रकारलोप इत्यर्थः । आदिकर्मणि क्त इति । व्याख्यातं प्राक् ।
 उदाहरणान्तरविवक्षया पुनरुपन्यासः । प्रकृतः कटं स इति । कर्तुमारब्धवानित्यर्थः ।
 कटस्य कर्मणः अनभिहितत्वात् द्वितीया । कर्तुर्भिहितत्वात् तच्छब्दोदात्तप्रथमा । च-
 काराद्भावे कर्मणि चेत्युक्तम् । तत्र कर्मण्युदाहरति—प्रकृतः कटस्तेनेति । प्रक्षीणः स
 इति । आदिकर्मणि क्तः । वाऽऽक्रोशदैन्ययोः । अण्यदर्धं इत्यनुवर्तते । ‘ण्यदर्धो भावकर्म-
 णी’ इत्युक्तम् । आक्रोशे उदाहरति—क्षीणायुर्भवेति । ‘गत्यर्थार्थकर्मक’ इति कर्तरि
 क्तः । देशे उदाहरति—क्षीणोऽयं तपस्वीति । कृष्ण इत्यर्थः । निनदीभ्याम् । सस्य षः स्या-
 दिति । ‘सहेः साढः सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’
 इत्यव्यभिक्तमिति भावः । निष्णात इति । कुशल इत्यर्थः । नदीष्ण इति । नद्यां कुशलं
 स्नातीति विग्रहः । सुपिति क इति । ‘सुपि स्थः’ इत्यत्र ‘सुपी’ति योगविभागात् क
 इत्यर्थः । गत्यर्थः । गत्यर्थः, अकर्मक, श्लेष, शीङ्, स्था, आस, वस, जन, रुह, जीर्य-
 ति पूर्वा दशानां द्वन्द्वः । ‘क्तः कर्मणि च भावे च’ इत्यतः भावे कर्मण्येति ‘आदिक-
 र्मणि क्तः कर्तरि च’ इत्यतः कर्तरि इति चानुवर्तते । तदाह—एभ्य इत्यादिना । कर्तरी-
 त्येवाशुवृत्तौ भावकर्मणोर्न स्यादिति तयोरप्यनुवृत्तिः । गङ्गां गत इति । कर्तरि क्तः ।
 गङ्गां प्राप्त इति । ‘आप्ल व्याप्तौ’ उपसर्गवशाद्गतौ वर्तते । अकर्मकादुदाहरति—
 म्लान इति । क्षीण इत्यर्थः । ‘संयोगादेः’ इति निष्ठानत्वम् । आश्लिष्ट इति । आश्लि-
 ष्तवानित्यर्थः । ननु अकर्मकत्वादेव सिद्धे शीकादीनां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—

यितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारुढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि । ३०८७ कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ३।४।७६॥ एभ्योऽधिकरणे कः स्यात् । चायथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

“मुकुन्दस्याऽऽसितमिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थी-

शेषमभिधायित इति । शेषे शयितवानित्यर्थः । ‘अभिशीङ्ख्यासाम्’ इति शेषः कर्म । अतो नाऽकर्मकत्वादिह प्राप्तिरिति भावः । वैकुण्ठमधिष्ठित इति । वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः । ‘अभिशीङ्ख्यासाम्’ इति वङ्कुण्ठः कर्म । अतो नाऽकर्मकत्वादिह प्राप्तिः । शिवमुपासित इति । शिवं परिचरितवानित्यर्थः । उपवेशनार्थकक्षे अकर्मकत्वेऽपि इह उपसर्गबोधेनार्थान्तरे सकर्मकत्वाद्कर्मकेत्यनेन न प्राप्तिरिति भावः । हरिदिनमुपोषित इति । ‘वसतिशुभोः’ इति इट् । यजादिस्वास्त्यप्रसारणम् । ‘वासि’ इति षः । हरिदिने न भुक्तवानित्यर्थः । ‘उपान्वश्याङ्क्सः’ इति हरिदिनं कर्म । ततश्चाकर्मकत्वाऽभावाद्प्राप्तिः । राममनुजात इति । अनुकृतवानित्यर्थः । अनुसृत्य जातवानिति वा । ततश्चाऽकर्मकत्वाऽभावाद्प्राप्तिः । गरुडमारुढ इति । उपसर्गक्रान्तवानित्यर्थः । विश्वमनुजीर्ण इति । हृतवानित्यर्थः । श्याप्तवानिति वा । अकर्मकत्वाऽभावाद्प्राप्तिः । जन्मातोः कर्तरि कः । ‘कृत’ इति इत्वं रपरत्वं ‘हलि च’ इति दीर्घः । ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वं, णत्वं । पक्षे इति । कर्तरि प्रत्ययाऽभावपक्षे इत्यर्थः ।

कोऽधिकरणे च । ध्रौव्यं गतिः, प्रत्यवसानं च अर्थो येषामिति विग्रहः । ध्रौव्यार्थेभ्यः, गत्यर्थेभ्यः, प्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति यावत् । चायथाप्राप्तमिति । कर्मकर्तृभावे ऽपि यथास्तम्भवमित्यर्थः । ध्रौव्यमित्यस्य विवरणम्—स्थैर्यमिति । स्थिरीभवनम्, उपवेशनक्षयनादिक्रियेति यावत् । मुकुन्दस्यासितमिदमिति । इकोकोऽयम् । आस्यते अस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः । ध्रौव्यार्थस्योदाहरणमिदम् । इदं यातं रमापतेरिति । गत्यर्थस्योदाहरणम् । यायते गम्यते अस्मिन्निति यातं, मार्गं इत्यर्थः । भुक्तमेतदनन्तस्येति । भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम् । भोजनस्थानामित्यर्थः । ‘अधिकरणवाचिनश्च’ इति त्रिविधमपि कर्तरि षष्ठी । पक्षे इति । अधिकरणे प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः । आसेरकर्मकत्वादिति । ततश्च न कर्मणि क इत्यर्थः । आसितो मुकुन्द इति । आसितवानित्यर्थः । आसितं तेनेति । भावे उदाहरणम् । गत्यर्थेभ्य इति । तेषां सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि च कः, न तु भावे इत्यर्थः, ‘कः कर्मणि च’ इत्यत्राऽदर्शनादिति भावः । भुजेः कर्मणीति । भङ्गणार्थकर्मणि कः, न तु भावे, सकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययस्य ‘कः कर्म-

योऽन् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य-३०८८ जीतः कः ३।२।१८७॥ 'अि द्विवा' द्विणः । 'अि इन्धी' इङः । ३०८९ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ३।२।१८८॥ मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । 'शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि' इत्यादि । ३०९० नपुंसके भावे कः ३।३।१४४॥ क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये कः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् । ३०९१ सुयजोङ्वनिप् ३।२।२०३॥ सुनोतेयजेश्च क्वनिप्स्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ । ३०९२ जीर्यतेरतुन् ३।२।१०४॥ भूते इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठाऽपि । जीर्णः । जीर्णवान् । ३०९३ छुन्दसि लिट् ३।२।२०५॥ ३०९४ लिटः

णि' इत्यत्राऽदर्शनात् । नापि प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि, अनभिधानादित्यर्थः । कथमिति । भुजेः कर्तरि क्ताऽभावस्योक्तत्वादिति भावः । समाधत्ते—भुक्तमस्येषामिति । अत्र गत्यर्थेभ्यो भावेऽपि कप्रत्ययोऽस्येव, अविशेषात्, 'अजर्यं सङ्गतम्' इति सूत्रे 'अनेकमन्यपदार्थ' इति सूत्रे च भाष्ये गत्यर्थेभ्यो भावे कप्रत्ययस्य अभ्युपगमात् । क्वेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । इत्यधिकृत्येति । 'वर्तमाने कट्' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तमान इत्यर्थः, चानशादीनां सर्वकालतायाः 'भूते' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादित्याहुः । जीतः कः । अि इत् यस्य तस्माद्वर्तमानक्रियावृत्तेः क इत्यर्थः । 'तयोरेव कृत्यक्' इति भावकमण्योरेव भूते विहितः कः वर्तमाने न प्राप्नोतीत्यारम्भः । द्विण्य-इति । 'आदितश्च' इति नेट् । इड इति । 'श्वीदितः' इति नेट् । मतिबुद्धि । मति, बुद्धि पूजा, अर्थं पृषामिति विग्रहः । 'वर्तमाने क' इति शेषः । 'तयोरेव' इति भावकमण्योरेव । मतः इष्ट इति । इच्छार्थकान्मनेरिषेश्च कः । 'तीषसह' इति वेट्कृत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । शीलितो रक्षित इति । भाष्यस्यरलोकोऽयम् । श्यादिति । आदिना 'कटश्च क्वितश्चोभावमिष्याद्वत् इत्यपि । दृष्टुष्टौ तथैकान्तस्तथोभौ संयतोऽथौ । कटं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ।' इति संग्रहः । कटशब्दो भविष्यति, अमृतशब्दो वर्तमाने इत्यर्थः । नपुंसके भावे कः । कालसामान्ये इति । अस्य वर्तमानाद्यधिकारानन्तर्भावादिति भावः । अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे कः, नतु सकर्मकात् इति 'जेरध्वयने वृत्तम्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तद्वन्वयनकर्मकेभ्य एवोदाहरति—जल्पितमित्यादि । गतं भुक्तमित्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एव गतं हंसस्य, भुक्तमोदनस्येत्यादौ शेषरविवक्षया षष्ठीति दिक् । सुयजोङ्वनिप् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सुनोतेयजेश्च क्वनिमित्यर्थः । भूते इति । अस्य भूताधिकारस्यत्वादिति भावः । सुत्वा सुत्वानाविति । क्वनिपि क्पावितौ, इकार उच्चारणार्थः । किरवाच गुणः । जीयंतेरतुन् । भूते इत्येवेति । भूतार्थवृत्तेर्ज्वातोऽतुन् स्यादि-

कानज्वा ३।२।१०६॥ ३०६५ कसुश्च ३।२।१०७॥ इह भूतसामान्ये छन्द-
सि लिट् । तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कव-
यस्तु बहुलं प्रयुज्यते । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते'
इत्यादि । ३०६६ वस्त्रेकाजाद्वसाम् ७।२।६७॥ कृतद्विवचनानामेकाचामाद-
न्तानां घसश्च वसोरिट्, नान्येषाम् । एकाच्, आदिवान् । आरिवान् । आत्,
ददिवान् । जक्षिवान् । एषाम् किम् ? बभूवान् । ३०६७ भाषायां सदवसश्चुवः

त्यर्थः । ऋकारनकारावितौ । अत्यस्यथः क्षिप्यते । जगन्निति । उगित्त्वान्नुम् । जीयं
इति । 'क्व इत्' रपरस्त्वम्, 'हृक् च' इति दीर्घः, निष्ठानात्वम् । छन्दसि लिट् । लिटः
कानज्वा । क्वसुश्च । प्रीयिमानि सूत्राणि । अत्र प्रथमसूत्रे भूत इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य
व्याचष्टे—भूतसामान्ये छन्दसि लिङित । अनद्यतनपरोक्षत्वं छन्दसि न विवक्षितमिति
भावः । 'छिटः कानज्वा' इति द्वितीयं सूत्रम् । तत्र छन्दसीत्यनुवर्तते, भूते इति च ।
छन्दसि भूते लिटः कानजादेशः स्यादित्यर्थः । लिङ्प्रहणं क्षिप्मात्रस्य प्रहणार्थम् ।
तेन 'परोक्षे छिट्' इति यो लिट्विहितः तस्यापि प्रहणार्थः । अन्यथा 'अनन्तरस्य'
इति व्यायेन प्रकृतस्यैव लिटो प्रहणं स्यादिति वृत्तौ स्पष्टम् । वाग्रहणं तु पक्षे लिटः
अवधार्य, वाऽसकृत्प्राविशितदेशेषु नेति ज्ञापनार्थं वा । तत्प्रयोजनं तु 'भाषायां सद-
वस' इत्यत्र अनुपदमेव वक्ष्यते । 'कसुश्च' इति तृतीयं सूत्रम् । छन्दसि भूते लिटः
कसुश्चादेशः स्यादित्यर्थः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे क्वसोरेवानुवृत्त्यर्थः । इमौ
कानकसु आदेशौ छान्दसाविति अत्रैव भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदाह—तस्ये-
त्यादि त्रिमुनिमतमित्यन्तम् । 'विभाषा पूर्वाह्याऽपराह्या' इति सूत्रभाष्ये तु पपुष
आगतं पपिवद्भ्यमिति प्रयुक्तम् । तेन लोकेऽपि क्वचित् कसोः साधुत्वं सूचि-
तम् । तदाह—वयस्त्विति । तस्थिवासामिति । स्थाभातोः लिटः क्वसुः । द्वितीयेक-
वचने 'अवसस्तस्य' इति दीर्घः । उगित्त्वान्नुम् । अधिजग्मुष इति । अधिपूर्वाद्भमे-
छिटः क्वसुः 'गमहन' इत्युपधालोपः, शसि वसोः सप्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् ।
वस्वे । 'क्वसु' इत्यावभक्तिको निर्देशः । तथाच व्याख्यास्त्विति—वसोरिति । नित्यत्वात्
द्वित्वे कृते एकाश्चमेव नेति कथमिड् स्यादित्यत आह—कृतद्विवचनानामेकाचामिति ।
कृतेऽपि द्वित्वे एकाच् एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेत्वशि कृति' इति नि-
षेधं वाधित्वा क्रादिनयमात् सर्वत्र प्राप्तस्य इदो नियमोऽयमाख्याह—नान्येषामिति ।
आदिवानिति । अद् भक्षणे । द्वित्वहलादेशोऽभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वि-
त्वोऽप्ययमेकाजेषेति इट् । आरिवानिति । 'ऋ गतौ' 'ऋच्छायताम्' इति गुणे कृते
द्वित्वादेषु पूर्ववत् कृतेषु अयमेकाच् । ददिवानिति । हु दाञ् दाने । कृते द्वित्वे नाऽय-
मेकाच् । इण्णिमित्तत्वाऽतो कोपो नाऽसति तस्मिन् भवतीति अनेकाजर्थमावृप्प्रह-
णम् । जक्षिवानिति । 'कृत्यव्यतरस्याम्' इत्येदंरलादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति

३।२।१०८॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः । 'निषेदुषीमासनवन्धधीरः' । 'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् । ३०८ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ३।२।१०९॥ एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्वा, तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । 'उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्रयाम्' । उपेयुषी । 'उपे'त्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादशनातेः कञ्सुरिडभावश्च । 'भृतजयभृतेरनाशुषः' इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः । ३०९६ विभाषा गमहनत्रिदविशाम् ७।२।६८॥ एभ्यो वसोरिङ्वा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्निवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् ।

घसिप्रहणम् । भाषायाम् । सङ्, वस, श्रु एषां द्वन्द्वत्पञ्चमी । पुंस्त्वमेकवचनं चाषंम् । तस्य च नित्यं क्वसुरिति । चाप्रहणं लिटैव सम्बध्यते । तस्य क्वसुस्तु नित्यः इति भाष्ये रूपष्टम् । पक्षे लुङ्, तस्य भूतसामान्ये विहितत्वात् । चाप्रहणाननुवृत्तौ तु भूतसामान्ये लिङ्यं नित्यं लुङ्पवाद् स्यात्, सरूपत्वात् । अस्य च भूतसामान्ये लिटः न लिङ्, अस्य कसोस्तदपवादत्वात् । वासरूपविधिसु लादेशेषु नेति 'लिटः कानञ्वा' इत्यत्र उक्तमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । निषेदुषीमिति । निपूर्वासदेर्लिटः क्वसुः, द्वित्वम् 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपो, वसोः सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, षत्वम् । अध्यूषुष इति । अविपूर्वादसचातोर्लिटः कसुः, यजादित्वादातावर्त्य सम्प्रसारणम् । पूर्व्वरूपम्, उस् इत्यस्य द्वित्वं, ह्लादिशेषः, सवर्णदीर्घः । णसि वसोः सम्प्रसारणं, पूर्व्वरूपम् । शुश्रुवानिति । श्रुचातोर्लिटः कपुः द्वित्वम् । उपेयिवान् । इटि । उपपूर्वादिपञ्चातोः लिटः क्वसुः नित्यत्वाद्वित्वम् । वलादिलङ्गण इट् 'नेह्वशि कृति' इति प्रतिषिद्धः, स तावत् क्वादिनियमापुनरुत्थितः । पुनश्च 'वस्वेकाजाद्वपाम्' इति सूत्रेण 'एकाक्षरस्य आह्वताच्च वसेदच परस्य वसोरिट् स्यात् नान्येभ्यः' इत्यर्थकेन द्विवानन्तरमनेकाक्षत्वात् प्रतिषिद्धः, सोऽयमिदं अनेन निपातनेन प्रतिप्रप्यते इति भाष्ये रूपष्टम् । इटि कृते उत्तरलण्डस्य इकारस्य यञ् । अभ्यासस्य दीर्घस्तु न निपात्यते । नन्वत्र अपूर्वं एव इट् निपात्यतामित्यत आह—उपेयुषोति । उगिस्त्वाम्कोपि वसोः सम्प्रसारणम् । प्रतिप्रसूतो वलादिलङ्गण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशोभ्युक्तत्वात् । अत्र अपूर्वं इदो निपातने तु अत्रापि इट् स्यादिति भावः । उपेयविवक्षितमिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । भवनातेरिति । 'अश भोजने' रनाविकारणः, क्वादिः, लिटः कसुः, द्वित्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घः, सवर्णदीर्घः, द्विहल्वाऽभावाच्च जुट् । 'अदनातेरच' इत्यपि न जुट्, इजुधिकरणस्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । नञ् उपपदसमासः । 'नलोपो नञः' 'तस्मान्मुञ्चति' इति भावः । वचेः कर्तरीति । ननु भावकर्मणोरिति भावः । कानवि यजादित्वात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपं

विविश्वान् । विशिना साद्वचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । 'नेह्वशि कृति' (सू २९८१) इतीग्नियेषधः । 'दशेश्व' (वा ४४५२) । ददशिवान्-ददश्वान् । ३१०० लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३।२।१२४॥ अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शवादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । ३१०१ आने मुक् ७।२।८२॥ अदन्तस्याऽङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । 'लङ्'त्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः । 'माङ्ग्याक्रोशे इति वाच्यम्' । (वा २१०९) । 'मा जीवन्त्यः परावक्षादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माङ्गि लुङ्' (सू २२१९) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् । ३१०२ सम्बोधने च ३।२।१२५॥ हे पचन् । हे पचमान । ३१०३ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ३।२।१२६॥ क्रियायाः परिचायके, हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च । 'कृत्यचः' (सू २८३५) ।

सव्यादीर्घः । विभाषा गम । 'विभाषा गमहन्' इत्यादि स्पष्टम् । लटः शतृशानचौ । 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रविहितस्यैव एतौ शतृशानचौ । अनन्तरस्येति न्यायादिति । 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिभाष्ये स्पष्टम् । शतृप्रत्यये शकारश्चकाराविता । पचन्तमिति । पाकानुकूलव्यापाराध्वमित्यर्थः 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति सिद्धान्तात् । शतुः शिष्येन सार्वजातुक्त्वात् शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम् । शानचि शचावितौ । आने मुक् । 'अङ्गस्य' इत्यङ्गितम् 'अतो येषा' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेन वष्टवा विपरिणनेन अता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अदन्तस्येति । मुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । किरादन्तावयवः । अनुवर्तमाने इति । 'वर्तमाने लट्', इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य लङ्ङित्यस्य वष्टवा विपरिमाणेन उक्तार्थत्वात् सतीत्यर्थः । अधिकेति । सूत्राङ्गाऽनाकृतस्यापि अर्थस्य लामार्थमित्यर्थः । सन् ब्राह्मण इति । 'अस भुवि' शतृप्रत्यये शपो लुक्, शनसोरलोपः । मागीति । माङ्गि प्रयुज्यमाने आक्रोशे गम्ये लटः शतृशानचाविति वक्तव्यमित्यर्थः । मा जीवन्निति । न जीवत्यस्य । अनुपकारित्वात् मृतप्राय इत्यर्थः । 'मा पचमान' इत्यप्युदाहार्यम् । 'लटः शतृशानचौ' इत्येव निश्चेः किमथमिदमित्यत आह—माङ्गि लुङ्ङीति । सम्बोधने च । 'लटः शतृशानचाविति शेषः । प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः । पूर्वसूत्रस्थपुनर्लङ्ग्रहणस्य अधिकविधानार्थत्वादेव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । लक्षणहेत्वोः लक्ष्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति लक्षणम्, ज्ञापकम् । तदाह—क्रियायाः परिचायके इति । धात्वर्थस्य लक्ष्यत्वे हेतुत्वे च धात्वे इति यावत् । कर्तव्यं प्रत्ययार्थः । शयाना भुञ्जते यवना इति । अत्र भोजनकालीनं शयनं भोजनवृत्तयस्त्वस्युच्यते । हेतावुदाहरति—मर्जयन्वसतीति ।

प्रपीयमाणः सोमः । ३१०४ ईदासः ७।२।८३॥ आसः परस्याऽनस्य ईत्स्यात् ।
 'आदेः परस्य' (सू ४४) । आसीनः । ३१०५ विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६॥
 वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् । विदन् । विदुषी । ३१०६ तौ
 सत् ३।२।१२७॥ तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः । ३१०७ लटः सद्वा ३।३।१४॥
 व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने
 लक्षणहेत्वोक्तं नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्य-
 तः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासामानाधिकरण्ये-
 ऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् । ३१०८ पूङ्ग्यजोः शानन् ३।२।१२८॥
 वर्तमाने । पवमानः । यजमानः । ३१०९ ताच्छ्रील्यवयोवचनशक्तिषु चा-

अर्जनाय वसतीत्यर्थः । हेतावुदाहरणान्तरमाह—हरि पठ्यन्तीति । हरिदर्शनेन ससा-
 रहुःस्नानमुच्यते इत्यर्थः । ननु धनाद्यर्जनस्य वाससाध्यतया कथं तस्य वासहेतुत्व-
 मित्यत आह—हेतुः कलं कारणं वेति । इष्टसाधनताज्ञानस्य वासप्रवृत्तौ हेतुतया इष्ट-
 स्यार्जनस्यापि वासहेतुत्वमिति भावः । प्रपीयमाण इति । अत्र भिक्षपदस्यत्वात् कथं
 वात्त्वमित्यत आह—कृत्यच इति । ईदासः । आस इति पञ्चमी । आनस्येति । 'आने मुक्'
 इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विदेः शतुर्वसुः । वेत्तेरिति । 'विद ज्ञाने' इति लुग्विवर-
 णस्यैव ग्रहणम्, 'शतुः' परस्मैपदत्वात् विदतेर्विन्तेश्चास्मिनेपदिष्वात् । यद्यपि विन्द-
 तिरभयपदी, तथापि तस्य न ग्रहणम्, 'निरनुबन्धकण्ठणे न सानुबन्धकरय' इत्यु-
 क्तेरिति भावः । वा रयादिति । 'तुष्टोस्तातृ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विदुषी-
 ति । उगित्वाङ्गीप्, वसोः सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् । तौ सत् । 'लटः शतृ-
 शानचा' इति सूत्रोपात्तौ शतृशानचौ तच्छ्रुदः परामृशति । तदाह—तौ शतृशानचा-
 विति । लटः सद्वा । लटः शतृशानचौ वा स्त इत्यर्थः । व्यवस्थितेति । व्याख्यानादिति
 भावः । नित्यमिति । तेन त्रिकां निवृत्तिः । अप्रथमासामानाधिकरण्ये उदाहरति—
 करिष्यन्तमिति । प्रथमे परतः उदाहरति—करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यत इति । उत्तरपदे उदा-
 हरति—करिष्यद्भक्तिरिति । करिष्यन्तो भक्तिरिति वर्मधारयः । सम्बोधने उदाहरति—
 हे करिष्यन्ति । शयिष्यमाणा मोक्षयन्ते यवना इति लक्षणे उदाहार्यम् । हेतावुदाह-
 रति—अर्जयन्तसतीति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । अप्रथमासामानाधि-
 करण्याऽभावेऽपि क्वचित् इत्यर्थः । कदाचिदस्यापि द्रष्टव्यम् । इदं च 'लटः शोषे च' इति
 भाष्ये द्वाघकारविहिते लट्ठेव प्रवर्तते इति 'अनवकल्प्यमय' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।
 पूङ्ग्यजो शानन् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । वर्तमाने इति । शेषपूरणमदम् । 'वर्तमाने लट्'
 इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लट्प्रहणं तु निश्चयम् । ततश्च ण्वुलादिवत्स्वतः प्रोऽयम्,
 ननु क्वात्रादवज्ञादेशः । तथा च कर्तव्येवायम्, ननु भावकर्मणोः । नच खादेशत्वाऽ-
 भावे 'सोमं पचमान' इत्यत्र कर्मणि षष्ठी रयादिति वाच्यम्, 'न लोका' इति सूत्रे

नश् ३।२।१२६॥ एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुजानः । कवचं विभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः । ३११० इङ्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि ३।२।१३०॥ आभ्यां शतृ-
स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेण अधीते
धारयति । ३१११ द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१॥ द्विषच्छ्रुः । ३११२ सुजो यज्ञ-
संयोगे ३।२।१३२॥ सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमानाः सत्रिणः । ३११३ अहः
प्रशंसायाम् ३।२।१३३॥ अर्हन् । ३११४ आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधु-
कारिषु ३।२।१३४॥ किपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधु-
कारिषु कर्तृषु बोध्याः । ३११५ तन् ३।२।१३५॥ कर्ता कटम् । ३११६ अलंकृज्-

‘तन्’ इति प्रत्याहार इत्युक्तत्वात् । ताच्छील्य । चावशि ज्ञावशितौ । भोगं भुजान
इति । भोगशील इत्यर्थः । कवचं विभ्राण इति । यौवनबलादिति भावः । शत्रुं निघ्नान
इति । निहन्तुं शक् इत्यर्थः । अतः परस्वाऽभावाच्च मुक् । चानशः लादेशस्वाभावात्
अनाऽमनेपदत्वात् परस्मैपद्विभ्योऽपि प्रवृत्तिः । इङ्धार्योः । शतृ-अकृच्छ्रिणीति छेदः ।
अकृच्छ्रम्-अदुःखम्, तदस्यास्तीति अकृच्छ्री । इङ्, धारि अनयोः द्वन्द्वात्
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अधीयन्निति । सुखमध्येतेत्यर्थः । धारयन्निति । सुखेन धारयितेत्यर्थः ।
द्विषोऽमित्रे । द्विषः शत्रुप्रत्ययः स्यात् अमित्रे कर्तरीत्यर्थः । सुजो यज्ञ । यज्ञसंयुक्तेऽ-
भिषवे वर्तमानात् सुनोतेः शत्रुप्रत्ययः इत्यर्थः । संयोगग्रहणं यज्ञस्वामिपरिग्रहा-
र्थम् । तेन याजकेषु न भवति । तत्र सुन्वन्नित्येकवचनान्तं दर्शपूर्णमासस्योतिष्ठोमा-
दिविषयम्, एककर्तृकत्वात् । बहुवचनान्तं तु सत्रविषयमेव, तत्र ऋत्विजामपि यज-
मानत्वादिति मत्वा आह—सर्वे सुन्वन्त इति । अर्हः प्रशंसायाम् । अर्ह इति पञ्चमी ।
‘शत्रुप्रत्यय’ इति शेषः । अर्हन्निति । पूर्जां प्राप्तुं योग्य इत्यर्थः । अत्र प्रशस्तस्यैव
पूजायोग्यत्वात् प्रशंसा गम्यते । आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । आळमिविधौ ।
तदाह—किपमभिव्याप्येति । ‘आजमासधुविद्युतोर्जिपूजुप्रावस्तुवः क्विप्’ इति सूत्रम-
भिव्याप्येति यावत् । तत्र ताच्छीलिकाः प्रत्ययाः प्रायेण सोपसर्गेभ्यो नेति ‘आढव-
सुभग’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तच्छीलः तत्स्वभावः, फलमनपेक्ष्य स्वभावादेव
प्रवर्तमान इति यावत् । सः धर्मः यस्य सः तद्धर्मा । स्वधर्मोऽयमिति प्रवर्तमानः ।
तस्य धार्तर्यस्य साधुकर्ता तत्साधुकारी । तन् । चातोऽस्तुप्रत्ययः स्यात् तच्छीलका-
दिषु कर्तृषु । तच्छीले उदाहरति—कर्ता कटमिति । कटकरणक्रियाशील इत्यर्थः । ‘न
लोक’ इति षष्ठीनिषेधः, ‘न लोक’ इति सूत्रे ‘तृ’स्त्रियनेन ‘लटः शतृ’ इत्यारभ्य पृत-
स्त्वृत्थनकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् । तद्धर्मणि यथा—‘मुण्डयितारः आविष्टायना भव-
न्ति ऊढा वधूम्’ । आविष्टायना नाम देशविशेषीयाः वधूमुण्डनं स्वधर्मं इत्यनुष्ठानार इ-
त्यर्थः । तत्साधुकारिणि ‘कर्ता कट’मित्येवोदाहरणम् । कर्त साधु करोतीत्यर्थः । अलंकृज्,
अलंकृन्, निराकृन्, प्रजन्, उत्पच, उत्पत, उन्मद, रुचि अपत्रप, वृत्, वृधु, सह, चर एषां

निराकृञ्प्रजनात्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ३।२।
 १३६॥ अलङ्कारिष्णुरित्यादि । निराकृरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः ।
 उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्दि-
 ष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । ३।१७ षोऽलङ्कारसि ३।२।१३७॥ 'वीरुधः पार-
 यिष्णवः' । ३।१८ भुवश्च ३।२।१३८॥ छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि
 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्च-
 यार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । ३।१९ ग्ला-
 जिस्थश्च कस्तुः ३।२।१३९॥ छन्दसीति निश्चितम् । गिदयं न तु कित्, तेन
 स्य ईस्वं न । ग्लास्तुः । गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्तुः । चाद्भुवः ।
 श्रयुकः किति' (सू २३८१) इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः । 'दंशेऽलङ्कार-
 स्युपसंख्यानम्' (वा २।१२९) । 'दङ्क्षणवः पशवः' । ३।२० त्रसिगृधि-
 घृषिन्तिपेः कनुः ३।२।१४०॥ त्रस्तुः । गृधुः । घृष्णुः । क्षिप्नुः । ३।२१ श-
 मित्यष्टाभ्यो घिनुण् ३।२।१४१॥ उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अन्-
 वन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनीतरा-शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्च' (सू १८७)
 इति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । भल्लग्रहणमपकृष्य

द्वादशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तल्लोकादिषु कर्तृषु इष्णुच् स्यात् । इत्यादीति । निरा-
 कृरिष्णुः, प्रजनिष्णुः, उत्पचिष्णुः, उत्पतिष्णुः, उन्मदिष्णुः, रोचिष्णुः, अपत्रपिष्णुः, वर्ति-
 ष्णुः, वर्दिष्णुः, सहिष्णुः, चरिष्णुः । षोऽलङ्कारसि । एवन्तादातोरीष्णुच् स्यात् छन्दसी-
 त्यर्थः । पारयिष्णव इति । पृथातोऽर्थान्तादिष्णुचि णेर्लोपं चाप्तिस्वा 'अयामन्तास्वा-
 यच्' इत्ययम् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यानमुचितम् । भुवश्च । छन्दसीत्ये-
 वेति । भूधातोरीष्णुच् स्यात् तल्लोकादिषु छन्दसीत्यर्थः । अण्यन्तार्थं आरम्भः ।
 ग्लाजिस्थश्च । निवृत्तमिति । व्याख्यानमिति भावः । चाद् भुव इत्यनुकृत्यते । ग्ला,
 जि, स्था एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । ग्ला, जि, स्था, भू इत्येभ्यः कस्तुः स्यात् तल्लोका-
 दिविषयार्थः । ककार इत् । 'स्यास्तु' इत्यत्र किरलक्षणं 'घुमास्या' 'इतीत्यभाषाद्वय
 आह—गिदयमिति । सूत्रे चत्वेन ककारनिर्देश इति भावः । गित्वान्न गुण इति । 'क्क-
 किति च' इत्यत्र गत्य चत्वेन ककारान्तप्रश्लेषादिति भावः । ननु भूष्णुरित्यत्र इट्
 स्यात्, 'अयुकः किति' इति कित् एव इणिविधात् । अस्य च गित्वादित्यत आह—
 श्रयुक इति । प्रश्लेषादिति । चत्वेनेति भावः । त्रसिगृधि । 'तल्लोकादिषु कर्तृष्विति
 शेषः । त्रस्तुमिति । 'नेह्वशीति नेट् । गृधुः घृष्णुरित्यत्र कित्वान्न गुणः । शमित्य-
 ष्टाभ्यः । इतिषान्दः आदिपर्यायः । शमादयः द्विवादी स्थिताः । तेभ्यः अष्टाभ्यो चि-
 नुण् स्यात् तल्लोकादिविषयार्थः । विश्वमुत्तरसुप्रार्थम् । 'अकर्मकेभ्य एव चिनुण्'

भलन्तानामेव तद्विधानात् । 'नोदातोपदेशस्य-' (य २७६३) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वांन्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेषां जुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम् । ३१२२ सम्भृचानुरुधाड्यमाड्यस-परिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिबहपरिमुहदुषद्वि-षदुहदुहयुजाफ्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरासुषाभ्याहनश्च ३१२। १४२॥ घिनुष्यात् । संपर्की । अनुरोधो । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटो । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषो । द्वेषो । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडो । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारो । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती । ३१२३ चो कषलसकथस्त्रम्भः ३१२।१४३॥ विकाषी । विलासी । विकल्पी । विसम्भी । ३१२४ अपे च लषः ३१२।१४३॥ चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी । ३१२५ प्रे

इति भाष्यम् । शमिनितरा शमिनीनरेति । शमिनशब्दात् स्त्रियां नाःतलक्षणस्त्रीत्वतात्तरवन्ताष्टाप् । ह्रस्वविकल्पः इति । भाष्यमते उगित्वाद्भ्रस्वः । काशिकामते तु उगि-त्वाऽभावाच्च ह्रस्वः । नच ह्रस्वाभावे 'तसिलादिषु' इति पुंस्त्वं शङ्क्यम्, 'संज्ञापूर्-ण्योश्च' इति निषेधात् । ननु भाष्यरीत्या उगित्वाभ्युपगमे 'शमी शमिनो' इत्यादौ 'उगित्वा' इति जुम् स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चैवमिति । भलप्रहणमपकु-र्वेति । 'नपुंसकस्य शलचः' इति उत्तरसूत्रादिति भावः । एतच्च प्रकृतसूत्रे 'पुवोर-नाकौ' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । शमादिभ्यो घिनुणि उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—नोदाचेति । प्रमादीति । मान्तत्वाऽभावाच्च वृद्धिनिषेधः । ननु उत्पूर्वांन्मदेरुन्मादीति कथं घिनुण् । अलंकृञादिसूत्रे उत्पूर्वांन्मदेवशिष्य इण्युचो विधानादित्यत आह—उत्पूर्वादित्यादिना । ननु कथमत्र ताच्छीलिके घिनुणि वाऽसरूपविधिप्रवृत्तिः । 'ता-च्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति निषेधादित्यत आह—ताच्छीलिकेष्विति । इयं परिभाषा 'निगृह्य' इत्यादिबन्धयमाणसूत्रे ज्ञापितेति भाष्ये स्पष्टम् । प्रायिकमिति । एतच्च 'सूददीपदीक्षरच' इति दीपग्रहणादिति 'जुवङ्कम्पद्वन्द्वय' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । सम्भृचानुरुधाड्यमाड्यस । संपृच, अनुब्रह्म, आक्यम, आक्यस, परिसृ, संसृ-ज, परिदेवि, संज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिबह, परिमुह, दुष, द्विष, मुह, दुह, युज, आक्रीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, आमोष, अभ्याहन, एषां सप्तविंशतेः इन्द्राक्षमो । संपर्कीति । 'चजोः' इति कुत्वम् । अनुरोधीत्यादौ लघूपधगुणः । अदुपधेषु उपधावृद्धिः । परिदेवीति । 'देव देवने' भ्वादिः । दीव्यतेस्तु ण्वन्तस्य न ग्रहणम्, क्वाणिक्त्वात्, अण्यन्तेः साहचर्याच्च । अभ्याघातीति । 'हन-स्तोऽधिपणलोः' इति तत्त्वम् । 'हो हस्ते' इति कुत्वम् । चो कषलम । कष, कल,

लपसुद्धमथवदवसः ३।२।१४५॥ प्रलापी । प्रसारी । प्रदावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । ३।२६ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट-परिवादिव्याभाषाऽसूयो वुञ् ३।२।१४६॥ पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वु-ज्स्यात् । निन्दकः । हिंसकः इत्यादि । ण्वुला सिद्धे वुञ्चवचनं शापकं 'तच्छीला-दिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो ने'ति । ३।२७ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ३।२।१४७॥ आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता क्रोष्टा । ३।२८ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ३।२।१४८॥ चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च अकर्म-कात् युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्म-कात् किम् । पठिता विद्याम् । ३।२९ अनुदात्तेतश्च हलादेः ३।२।१४९॥

कथ, स्रम् एषां इङ्गात्पञ्चमी । एभ्यो घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः । अपे च लषः । चादाविति । वौ उपपदेऽपीत्यर्थः । अपे वौ च उपपदे लषेः घिनुण् इत्यर्थः । ताच्छील्यादिष्वेव । प्रे लप । लप, सु, द्र, मथ, वद, वस् एषां षण्णां इङ्गात्पञ्चमी । प्रे उपपदे एभ्यः घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः । निन्दहिंस । निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवाद, व्याभाव, असूय एषां दशानां इङ्ङः । पञ्चम्यर्थे प्रथमेति । सौत्रं पुंस्त्वमेकवचनं वेति भावः । विनाशेति विपूर्वस्य नशेऽप्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः । शकारादकार उच्चारणार्थः । केचित्तु 'विना-शी'ति ण्यन्तमेव पठन्ति । परिवादीति तु ण्यन्तमेव । असूयेति कण्ठ्वावियगन्तः । रथादीति । क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, परिक्षेपकः, परिराटकः, परिवादकः, व्याभा-षकः, असूयकः । ननु 'असूयो वुञ्' इति असूयतेरेव वुञ्चिधीयतां, न तु निन्दादिभ्योऽपि, तेषां ण्वुलैव सिद्धेः । लिस्वरजिस्वरयोस्तु नास्ति विशेषः, उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । असूयतेस्तु ण्वुलि 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वं उकार उदात्तः । वुञि तु 'ग्नित्यादिनि-त्यम्' इति धातोर्कार उदात्त इति विशेषः । तस्मादसूयतेरेव वुञ्चिधिरिति युक्तमित्यत आह—ण्वुला सिद्धे इति । तृजादयो नेतीति । तच्छीलादिषु वासरूपविधिसत्वे हि तद्वि-षये ण्वुलः सरूपतया वुजा नित्यं बाधेऽपि तृजादयः स्युः । अत्र वाऽसरूपविध्यप्रबु-द्धौ तु 'तृन्' इति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृनि प्राप्ते वुञ्चिधिरर्थवान् । अतस्तच्छीला-दिषु वासरूपविधिर्न प्रवर्तत इति भावः । इदं च प्राथिकम् । तत्फलं तु उपपूर्वाभ्ये-र्लङ्कृजादिसूत्रेण इण्युक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपीति मूल एवानुपपत्तिकम् । देविक्रुशोः । देवीति चुरादिण्यन्तस्य 'दिव क्रीडा' इत्यस्य च ग्रहणम् । उपसर्गं उपप-दे देव्यतेः क्रुशोश्च तच्छीलादिषु वुञ् स्यादित्यर्थः । चलन । शब्द इति । 'शब्द शब्दने' चुरादिः । शब्दं शब्दोच्चारणम् । धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकः । अनुदात्तेतश्च । आदि-ग्रहणाऽभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् । तत्तश्च जुगुप्सनः इति न स्यात् । सञ्जन्तस्य हलन्तत्वाऽभावात् । अस्ति चानुदात्तेष्वं सञ्जन्तस्य, 'गुप' इत्यनुदात्तोऽस्य केव-

अकर्मकाद्युच्यताम् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात् किम् । वसिता वस्त्रम् । ३१३० जुचङ्कर्म्यदन्द्-
म्यस्त्गृधिवलशुचलषपतपदः ३१२१५०॥ 'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्दमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं 'लषपत-
पद—' (सू ३१३४) इत्युक्त्या बाधो मा भूदिति । तेन 'ताच्छीलिकेषु परस्परं
वासरूपविधिर्नास्तीति' । तेनाऽतंकृजस्तृज । ३१३१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च
३१२१५१॥ क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः । ३१३२ न यः ३१२१५२॥
यकारान्ताद्युज्ज स्यात् । वनूयिता । क्षमायिता । ३१३३ सूददीप-
दीक्षश्च ३१२१५३॥ युज्ज स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । 'नमि-
कम्पि—' (सू ३१४७) इति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति 'ताच्छी-
लिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति प्रायिकमिति । तेन कम्पा कमना युवतिः । कम्प्रा

ले प्रयोजनाभावेन सन्नानार्थत्वात् । जुचङ्कर्म्यदन्द्म्य । जु, चङ्कर्म्य, दन्द्म्य, सु,
गृधि, ज्वल, शुच, लष, पत, पद एषां दशानां द्वन्द्वारपञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु
युच् स्यादित्यर्थः । धातुपाठे जुधातोर्दर्शनाद्वाह—जु इति सौत्र इति । चङ्क्रमण इति ।
यङ्गन्ताद्युच् । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः एवं दन्द्मयाः, सरणाः, वर्धनः,
ज्वलनः, शोचनः, लषणाः, पतनः, पदनः, इत्यप्युदाहार्यम् । पूर्वणेति । 'अनुदात्तेतश्च
हलादेः' इत्यनेनेत्यर्थः । तेनेति । उक्तं ह्ययं तच्छीलाधिकारस्थः । तत्र वाऽसरूपवि-
धिर्नैव उक्त्या 'अनुदात्तेतश्च' हलादेः' इति विहितस्य पदेयुंचा बाधो न भविष्यतीति
'जुचङ्कर्म्य' इति युज्विधिरनर्थकः स्यात् । अतस्ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपवि-
धिर्नास्ति इति विज्ञायते इत्यर्थः । 'निन्दहिंस' इति सूत्रे 'तच्छीलादिषु वासरूपवि-
धिना तृजादयो ने'ति ज्ञापितम् । इह तु 'ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ती-
ति ज्ञायते इति न पौनरुक्त्यम् । तृजेति । अलम्पूर्वात् कृजः अलङ्कृत्यादिसूत्रवि-
हितेन तच्छीलाधिकारस्थेन हृण्णवा 'तृन्' इति सामान्यविहितः तच्छीलाधिकारस्थो
बाध्यते इत्यर्थः । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । 'क्रुध कोपे' 'मडि भूषायाम्' एतदर्थेभ्यः
धातुभ्यो युच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । न यः । 'य' इति पञ्चम्यन्तं धातुवि-
शेषणम् । तदन्तविधिः । तद्वाह—यकारान्तादिति । वनूयिता । क्षमायितेति । 'वनूयी
शब्दे उन्दने च' 'क्षमायी विधूयने' 'अनुदात्तेतश्च' हलादेः' इति युच् निषिध्यते ।
तृनेव भवति । सूददीप । सूद, दीप, दीक्ष, एषां द्वन्द्वारपञ्चमी । युज्जेति । शेषप्रणमि-
दम् । 'अनुदात्तेतश्च' इति प्राप्ते युच् प्रतिषिध्यते । नन्विह दीपग्रहणं स्वर्थम्, 'नमि-
कम्पि'स्यजसकमहिंसदीपो रः' इति विशेषविहितेन प्रत्ययेन युचो बाधसिद्धेः । नच
वाऽसरूपविधिना तद्वाधः बाध्यः, ताच्छीलिकेषु वासरूपविधेः प्रतिषेधादित्यतः

कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युञ्ज, कथं मधुसूदनः । नन्यादिः । ३१३४ लषपत-
पदस्थाभूवृषहनकमगमशुभ्यः उकञ् ३।२।१५४॥ लाषुकः । पातुकः
इत्यादि ३१३५ जल्पभिन्नकुट्टलुण्टवृडः षाकन् ३।२।१५५॥ जल्पा-
कः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी । ३१३६ प्रजो-
रितिः ३।२।१५६॥ प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः । ३१३७ जिदृत्तिवि-
श्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ३।२।१५७॥ जयी । दरी । क्ष-
यी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी ।
प्रसवी । ३१३८ स्पृह्निगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ३।२।
१५८॥ आशान्नयश्चुरादावदन्ताः । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पत्यालुः । दयालुः ।
निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा, तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । 'शीढो

आह—नामकम्पीति रेणैति । रप्रत्ययेनेत्यर्थः । प्रायिकमिति । तथा चाऽत्र वासरूपवि-
चिना ताच्छीलिकेनापि रप्रत्ययेन युचो बाधासम्भवात् इह दीपेयुंचो निषेधोऽर्थवा-
निति भावः । तेनेति । ताच्छीलिकेऽपि क्वचिद्वासरूपविधेः सत्त्वादित्यर्थः । कम्प्रा
कमनेति । इच्छाशीलेत्यर्थः । 'अनुदात्तेतस्य' इति युचः 'नमिकम्पि' इति रेण पक्षे बाध
इति भावः । कम्प्रा कम्पनेति । चञ्जनशीलेत्यर्थः । अत्रापि 'नमिकम्पि' इति रेण युचः
पक्षे बाध इति भावः । आक्षिपति—यदीति । यदि 'सूददीपदीक्षश्च' इति सूदेर्युञ्जप्रति-
षिध्यते तदा 'मधुसूदन' इति कथमित्यवश्यः । समाधत्ते—तन्वादिरिति । 'सूदि'रिति
शेषः । तथाच 'नन्दिप्रहि' इति लघुप्रत्यय इति भावः । लषपत । एभ्यो दशम्यः
उकञ् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । इत्यादीति । पादुकः । आतो युक्, स्यायुक् ।
भावुकः । वरुकः । पातुकः 'हनस्तः' इति तत्त्वम् । 'हो हन्तेः' इति कुश्वम् । कामु-
कः । गामुकः । शादकः । जल्पभिन्न । एभ्यः पञ्चम्यः षाकन् स्यात् तच्छीलादिष्वि-
त्यर्थः । वनावितौ । स्त्रियां विश्वान्कीष । जउपाक इत्यादि । प्रजोरिति । जुः सौत्रो
धातुः । प्रपूर्वादस्मात् इतिप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । नकारादिकार उच्चा-
र्यार्थः । जिदृत्ति । जि, दृ, चि, विश्रि, इण्, वम्, अव्यय, अभ्यम, परिभू, प्रसू,
एषां दशानां द्वन्द्वः । जि जये, जि अभिभवे । दृङ् आदरे । चि क्षये, चि निवास-
गत्योः । श्रिण् सेवायां विपूर्वः । इण् गतौ । वम्—उद्धरणे । अथ भयसञ्जनयोः
नञ्पूः । निपातनात् नजो धातुना समासे 'न लोपो नजः' इति नकारलोपः । अस
गत्यादिषु अभिवृत्तः । भू सत्तायाम् परिपूर्वः । पू प्रेरणे प्रपूर्वः । एभ्यः इनिः स्यात्त-
च्छीलादिष्वित्यर्थः । सूतिसूयत्योस्तु सानुबन्धकत्वात् नेह ग्रहणम् । स्पृह्निगृहि ।
स्पृहि, गृहि, पति, दयि, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, एभ्यः सप्तम्यः आलुच् स्यात्तच्छी-
लादिष्वित्यर्थः । स्पृह्यालुरिति । स्पृहधातोर्दन्तादालुच् । 'अयामस्त' इति णेरय-
णिकोपापवादः । अशकोपस्य स्थानिवशाच्च कघूपधगुणः । एवं गृह्यालुः । पत्यालुरि-

वाच्यः' (वा २१४०) । शयालुः । ३१३६ दाघेट्सिशदसदो रुः ३।२। १५६॥ दारुः । धारुः । सेरुः । शहुः । सहुः । ३१४० सुघस्यदः कमरच् ३।२।१६० ॥ सुमरः । घस्मरः । अस्मरः । ३१४१ भजभासमिदो घुरच् ३।२।१६१ ॥ भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः । ३१४२ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ३।२।१६२ ॥ विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् । ३१४३ इणनशजिसतिभ्यः करप् ३।२।१६३ ॥ इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सुत्वरः । ३१४४ गत्वरश्च ३।२।१६४ ॥ गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी । ३१४५ जागुरूकः । ३।२।१६५ ॥ जागतैरूकः स्यात् । जागरूकः । ३१४६ यजजपदशां यङः ३।२।१६६ ॥ एभ्यो यङतेभ्य ऊकः स्यात् । 'दशा'मिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जङ्गपूकः । दन्दशूकः । ३१४७ नमिकम्पिस्स्यजस-
कमहिंसदीपो रः ३।२।१६७ ॥ नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासात-

त्यत्र तु अङ्गोपत्य स्थानिवत्वाङ्गोपभावाद्बुद्धिः । निशालुरिति । 'द्रा कुत्सायां गतो' निपूर्वादालुच् । तत्पूर्वो द्रेति । तच्छब्दपूर्वा द्राभातुः तन्द्वैत्येनेन गृह्यत इत्यर्थः । ब्रह्म-
लुरिति । 'श्र'दित्यव्ययम् , तत्पूर्वात् धावातोराहुच् । शोडो वाच्य इति । 'आलु'जिति शेषः । दाघेट् । दा, घेट्, सि, शद्, सद् एषां द्वन्द्वत्वात्पञ्चमी । एभ्यो रप्रत्ययः स्यात्त-
च्छीलादिष्वित्यर्थः । सुवस्यदः । सु, वसि, अद् एषां द्वन्द्वत्वात्पञ्चमी । वसिः प्रकृत्य-
न्तरम् । भजभास । भज, भास, मिद् एषां द्वन्द्वत्वात् पञ्चमी । एभ्यः घुरच् स्यात्
तच्छीलादिष्वित्यर्थः । घवावितौ । भङ्गुर इति । 'चजो' इति कुत्सम् । विदिभिदि ।
तच्छीलादिष्वित्येव । बिदेज्ञानार्थस्यैव ग्रहणम् , नतु लाभार्थस्य, व्याख्यानादि-
त्याहुः । विदुर इत्यादौ कित्वात्त कधूपधगुणः । इणनशजि । इण्, नश, जि,
सु एभ्यः करप् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । कित्वात्त गुणः । पित्वं तु तुग-
र्थम् । गत्वरश्च । गमेरिति । गमेः करप् अनुनासिकलोपश्च निपात्यते इत्यर्थः ।
झलादिप्रत्ययपरकत्वाऽभावादनुनासिकलोपस्याऽप्राप्तिः । पित्वात्तुक् । गत्वरिति । 'टि-
ड्ड' इति ऊ.पू. जागुरूकः । 'जागृ' इत्यस्य जागुरिति पञ्चम्यन्तं पदम् । तदाह—
जागतैरिति । तच्छीलादिष्वित्येव । जागरूक इति । ऋकारस्य गुणः, रपरत्वम् । सिद्ध-
रूपं तु न निपातितम् , उत्तरसूत्रे ऊक इत्यननुवृत्तिप्रसङ्गात् । यजजपदशां यङः । यज,
जप, दश एषां त्रयाणां द्वन्द्वः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति । तच्छीलादिष्वि-
त्येव । ननु दशेर्नोपधत्वात् कथं दशामिति निर्देश इत्यत आह—भाविनेति । ऊके कृते
सति भविष्यतो नलोपस्याऽत्र निर्देश इति यावत् । यायजूक इति । 'यस्य हलः' इति
यङोपः । 'अतो लोपः' 'दीर्घोऽकित' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जङ्गूक इति । 'जपजमद्-
हदशभजपशां च' इत्यभ्यासस्य जुक् । एषं दन्दशूकः । नमिकम्पि । नमि, कम्पि, स्मि,
अजस, कम, हिंस, दीप् एषां द्वन्द्वत्वात्पञ्चम्येकवचनम् । एभ्यः सप्तम्यो रप्रत्ययः स्यात्

त्ये वर्तते । अजस्रम्, सन्ततमित्यर्थः । कम्पः । हिंसः । दीप्रः । ३१४८ सना-
शंसभिन्न उः ३।२।१६८॥ चिकीर्षुः । आशंसुः । भिन्नुः । ३१४९ विन्दुरि-
च्छुः । ३।२।१६९॥ वेत्तेर्नुम् इषेरच्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः ।
इच्छति इच्छुः । ३१५० कयाच्छन्दसि ३।२।१७०॥ 'देवाजिगाति सुम्नयुः' ।
३१५१ आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च ३।२।१७१॥ आदन्तादन्ताद्ग-
मादिभ्यश्च किकिनौ स्तरच्छन्दसि तौ च लिङ्वत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रि-
र्वज्रम् । जग्मिर्गुवा । 'जग्मिर्बृत्रममित्रियम्' । जज्ञिः । 'भाषायां धाञ्कृत्सुगमिज-
निमिभ्यः' (वा ७२२) । दधिः । चकिः । ससिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः ।
'सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्' (वा ७२३) । यदन्तेभ्यः सह-

तच्छीलादिष्वित्यर्थः । अजस्रधातोः धातुपाठे अदर्शनादाह—जसिर्नपूर्वं इति । 'जसु
भोक्षणे' अयं नञ्पूर्वः शक्तिस्वभावात् क्रियासातये वर्तते इत्यर्थः । निपातनाद्भातुना
नञः समासे 'नलोपो नजः' इति नलोपः । सनाशंस । सन्, आशंस, भिन्नु एषां ग्रथाणां
द्वन्द्वरूपस्यैकवचनम् । 'सन्निति सन्प्रत्ययान्तं गृह्यते । 'एणु दाने, 'एण सम्भक्तौ'
इत्यनयोस्तु न प्रश्नम् । गगादिषु विजिगीषुश्चङ्पाठाद्विज्ञात् । एभ्यः उप्रत्ययः
स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । आशंसुरिति । 'आहः शसि इच्छायाम्' इत्यस्मादुः ।
विन्दुरिच्छुः । वेत्तेरिति । 'विद ज्ञाने' इत्यस्मादुप्रत्यये प्रकृतेर्नुमागमः । 'इषु इच्छाया'
मित्यस्मादुप्रत्यये षकारस्य छ्रवं च निपात्यते इत्यर्थः । वेत्तीति । धातुप्रदर्शनम् ।
तच्छील इति । वेदनशील इत्यर्थः । इच्छतीति । 'इषु इच्छायाम्' इति धातुप्रदर्शनम् ।
इच्छुरिति । एषणशील इत्यर्थः । कयाच्छन्दसि । क्यप्रत्ययान्तादुप्रत्ययः स्यात् तच्छी-
लादिषु छन्दस्यित्यर्थः । सुम्नयुरिति । सुम्नं सुखम् । तदास्मिन् इच्छतीत्यर्थे सुम्नश-
ब्दात् क्यच् । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति निषेधात् 'क्यचि च' इति ईश्वम् 'अकृत्सार्व'
इति दीर्घश्च न । 'सुम्नय' इति क्यजन्तादुप्रत्ययः अतो लोपः । आहगम । आत्,
क्त, गम, हन, जन् एषां द्वन्द्वरूपस्य । किं किन् अनयोर्द्वन्द्वः । लिट् चेति व्याच-
ष्टे—तौ च लिङ्वदिति । तच्छीलादिष्वित्येव । पपिरिति । पाधातोः किः । द्विश्वादि,
आहोपः । ददिरिति । दाधातोः किः द्विश्वादि । बभ्रिवञ्जमिति । भृञः किः, द्विश्वा-
दि । जज्ञिरिति । हनः किः, द्विश्वादि । 'गमहन' इत्युपधातोः । 'हो हन्तेः' इति
कुत्वम् । जज्ञिरिति । जनेः किः, द्विश्वादि । एवं किन्यपि बोध्यम् । स्वरे विशेषः । छा-
न्द्समन्वयेतस्मिन् इयं भाषायामित्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकविशेषेण ह्यहोपन्यस्तम् । भा-
षायामिति । वार्तिकमिदम् । धाञ्, कृ, सृ, गमि, जनि, नमि एभ्यः षडभ्यः किकिनौ,
तौ च लिङ्वदिति षष्ठ्यप्रमित्यर्थः । दधिरित्यादि । किकिनोः कृतयोः द्विश्वादि यथा-
सम्भवं ज्ञेयम् । नेमिरिति । नमेः किः । द्विश्वम्, एषवाभ्यासलोपो । सासतीति । सह-
बन्धि द्विश्वाद् 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः, किकिनोः कृतयोः 'यस्य हलः' इति यकार-

स्यादिभ्यः किकिनौ, पतेर्नीगभावश्च निपात्यते । ३१५२ स्वपितृषोर्नजिङ् ३।२। १७२॥ स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । 'धृषेऽचेति वाच्यम्' इति काशि-
कादौ । धृष्णक् । ३१५३ शृवन्द्योराहः ३।२।१७३॥ शराहः । वन्दाहः ।
३१५४ भियः कृक्लुकनौ ३।२।१७४॥ भीहः । भीलुकः । 'क्कन्नपि वाच्यः'
(वा २१४५) भीहकः । ३१५५ स्थेशभासपिसकसो वरच् ३।२।१७५॥
स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । ३१५६ यश्च यङ् ३।२।
१७६॥ यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । 'अतो लोपः' (सू २३८०) तस्य 'अवः
परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते 'न पदान्त' (सू ५१) इति
सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'लोपो व्योः—' (सू ८७३) इति य-
कारलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते 'वरे लुप्तं न स्था-

लोपे ऋतो लोपे 'सासहो'ति निर्देशः । एव वहेः चलेः पतेश्च यङन्तस्य किकिङ्गन्तस्य
निर्देशः । एषां निपातनस्य उपसंख्यानमित्यर्थः । तदाह—यङन्तेभ्यः सदेश्यादिभ्य इति ।
नीगभाव इति । 'नीश्वरच्' इति प्राप्तस्य नीगागमस्याऽभाव इत्यर्थः । स्वपितृषोर्नजिङ् ।
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्वपेः तृषेः नजिङ् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । जकारादिकार उच्चा-
रणार्थः । ङकार इत् । स्वप्नगिति । स्वप्नशील इत्यर्थः । स्वप्नजौ । स्वप्नजः । एवं
तृष्णक्, तर्षणशील इत्यर्थः । धृषेऽचेति । 'नजिङ्गिति शेषः । काशिकादाविति । भाष्ये
तु न दृश्यते इति भावः । शृवन्द्योराहः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'नृ हिंसायाम्' 'वदि अ-
भिवाङ्मनस्तुथोः' आभ्याम् आहप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । भियः । भीभातोः
कृक्लुकन् एतौ स्तः तच्छीलादिष्वित्यर्थः । कित्वाच्च गुणः । स्थेश । 'ष्ठा' गतिनि-
वृत्तौ, ईश ऐश्वर्यं, भासु दीप्तौ, पिसु पेसु गतौ, कस गतौ, एभ्या वरच् स्यात्तच्छी-
लादिष्वित्यर्थः । ईश्वरीति तु पुंयोगे ङीप् । यश्च यङ् । 'या प्रापणे' इत्यस्य धातो-
रनुकरणस्य या इत्यस्य 'यः' इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह—यातेरिति । याधातोर्यङ्, द्वित्वा-
दि । 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः, यायाय इति यङन्ताद्वरचि विशेषमाह—भतो
लोप इति । इलः परश्चाऽभावात् 'यस्य हलः' इति यकारलोपो न । यायाय वर इति स्थिते
आह—लोपो व्योरेति, यकारलोप इति । ननु अतो लोपस्य 'अवः परस्मिन्' इति स्थानिव-
त्त्वात् अकारेण व्ययधानात् वरपरत्वाभावात् कथमिह यलोप इत्यत आह—नस्येति । तस्य
अल्लोपस्य यलोपे कर्तव्ये 'न पदान्त' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । एवञ्च यङोऽका-
रस्य यकारस्य च लोपे यायावर इत्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपमात्राङ्ग्य निराक-
रोति—अल्लोपस्येति । यङकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तदका-
रात्मकाद्धातुकपरत्वात् आकारस्य 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे प्राप्ते सति परिहार
उच्यते इत्यर्थः । परिहारमेवाह—वरे लुप्तं न स्थानिवदिति । 'लुप्तमिति भावे कः' । 'न पदा-
न्त' इति सूत्रे 'वरे' इत्यनेन वरेपरे विहितं न स्थानिवदिति लभ्यते । अल्लोपोऽयमाह-

निवत्' यायावरः । ३१५७ आजभासधुर्विद्युतोऽजिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्
 ३।२।१७॥ विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ ।
 दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षाजवतेर्दीर्घः । जुः । जुवौ । जुवः । प्रावशब्दस्य धातुना
 समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । प्रावस्तुत् । ३१५८ अन्येभ्योऽपि दृश्य-
 ते ३।२।१७८॥ क्विप् । छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । कचि-
 दीर्घः, कचिद्संप्रसारणं, कचिद्वे, कचिदध्रस्वः । तथा च वार्तिकम्—'किञ्चिप्र-
 च्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' (वा २१४७-४८) । 'किञ्चि'त्यादि-
 नोणादिसूत्रेण केषाञ्चित् सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् ।
 वक्तोति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रः ।
 जुरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा २१४९) । दृशि-
 ग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा २१४६) । जुहूः ।

धातुके वरे परे विहितः । अतः तस्य स्थानिषवाऽभावाच्च यकोऽकारमाश्रित्य 'भातो
 लोप इटि च' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवञ्च 'न पदान्त' इति सूत्रे 'वरे' इत्यंशस्य,
 'यलोपे' इत्यंशस्य च यायावर इत्युदाहरणमिति बोध्यम् । आजभासधुर्विद्युतोऽजिपृजुग्रा-
 वस्तुवः । आज, भास, धुर्वि, द्युत्, ऊर्जि, पू, जु, प्रावस्तु, एभ्योऽष्टभ्यः क्तिप्स्यात्
 तच्छीलादिषु कर्तृत्वित्यर्थः । विभ्रादिति । 'प्रभ्रा' इति षः । भा इति । भासेः क्विप्
 सकारान्तस्य स्वरविसर्गो । धूरिति । धुर्वीधातोः क्विप् । 'राज्ञलोपः' इति वकारस्य
 लोपः । धूर् इति रेफान्तम् । सुलोपः । 'वोरूपधायाः' इति दीर्घः । पूरिति । पूधातोः
 क्विप् । 'डदोष्ठ्य' इत्युत्तरम्, रपरत्वं । पुर इति रेफान्तम्, सुलोपे 'वोः' इति दी-
 र्घः । जुधातोः क्विप् दीर्घं साधयितुमाह—दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षादिति । उत्तरसूत्रादिति
 भावः । अत्र व्याख्यानमेव कारणम् । ननु 'प्रावस्तु' इति कथं समस्तनिर्देशः सुबन्त-
 स्य प्रावशब्दस्य धातुना समासाऽसम्भवादिष्यत आह—प्रावशब्दस्येति । प्रावस्तु-
 दिति । पित्वात्तुक् । अन्येभ्योऽपि । किञ्चित् । शेषपूर्णमिदम् । आजभास इत्यादिसू-
 त्रोपात्तापेक्षया अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् दृश्यते इत्यर्थः ।
 विध्यन्तरेति । विधीयते इति विधिः कार्यम् । कार्यान्तरोपसङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । तदेव
 दक्षयति—कचिदीर्घ इत्यादि । किञ्चि'त्यादिनेति । 'किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजु-
 श्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' इत्यौयादिकसूत्रेणेत्यर्थः । तृना बाधा मा भूदिति । वास-
 क्पविधस्तु ताच्छीलादिषु नेति भावः । वागिति । वच्धातोः क्विप्, वचनात् उप-
 धाया दीर्घः, 'वचिष्पि' इति सम्प्रसारणाभावश्च । एवं कटप्ररित्यत्र दीर्घः । प्रा-
 दिति । वचनाच्च सम्प्रसारणम् । जुरुक्त इति । 'आजभास' इत्यत्रेति शेषः । अतोऽत्र
 तद्ग्रहणं मास्तिवति भावः । श्रीरिति । अजः क्विप् दीर्घः । द्युतीति । 'द्युतिगमिजुहो-

‘द् भये अस्य ह्रस्वश्च’ । दीर्यति । ददत् । ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणं च’ (वा २१५१) । धीः । ३१५६ भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७६॥ मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाऽधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः । ३१६० विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ३।२।१८०॥ एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । ‘मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा २१५२) । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावित्पथयोऽत्र भवतिः । ३१६१ धः कर्मणि ष्टून् ३।२।१८१॥ घेटो धाजश्च कर्मण्यर्थे ष्टून्यात् । यो ढीषर्थः । ‘धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ।’ ३१६२ दाम्नीशसयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ३।२।१८२॥ दावादेः ष्टून्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । ३१६३ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ७।२।६॥ एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्ण स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् ।

त्यादीनां द्वित्वं किञ्च इति वाच्यमित्यर्थः । ‘पूर्वाऽभ्यासः’ इत्यत्र पाठद्वित्वञ्च एव पूर्वखण्डस्याऽभ्याससंज्ञावचनादाह—दृशिग्रहणादिति । ‘अन्येभ्योऽपि हरयते हरयेत्यर्थः । ततश्चाऽभ्यासकार्यं हलादिशेषादीति भावः । दिषुदिति । ‘द्युतिस्थाः प्योः’ इति सम्प्रसारणम् । जगदिति । गमेः क्तिप् ‘गमः क्रौ’ इति मलोपे तुक् । जुहो-तेर्दार्धश्चेति । वार्तिकमिदम् । चार्तिकपूर्वत्वे । ह्रस्वश्चेति । वार्तिकमिदम् । ददृदिति । ह्रस्वे कृते तुक् । ध्यायतेरिति । वार्तिकमिदम् । चात् क्तिप् । धीरिति । ध्येचातोः क्तिवि सम्प्रसारणं, पूर्वरूपे ‘हलः’ इति दीर्घं इति भावः । अत्र ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणं च’ ह्रस्वुणादिषु पठितत्वादित् वार्तिकं मास्तिवत्याहुः । वस्तुतस्तु उणादिसूत्राणि न पाणिनीयानि किन्तु ऋष्यन्तरप्रणीतानीति वचयते मतो न पौनःपुन्यशङ्का । भुवः संज्ञान्तरयोः । ‘क्वित्रिति शेषः । ‘संज्ञान्तरयोरेवेति नियमार्थं सूत्रम् । संज्ञायासु-दाहरति—मित्रभूर्नामिति । अन्तरे उदाहरति—धनिकेत्यादि । यावद्दृश्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव पुरुषे कदाचिन्न भवति, क्रणे प्रतिदत्ते सति प्रातिभा-ष्यस्य निवृत्तेः । विप्रसम्भ्यः । ‘डु असंज्ञायामिति छेदः । विभुरिति । द्वित्वसामर्थ्या-दभस्यापि टेलोपः । सम्भुरिति । सम्भवति उत्पादयतीति सम्भुः । तदाह—जनितेति । मितद्र्वादिभ्यः इति । मितद्र्वादिभ्योऽसिद्धयर्थं हुप्रत्ययस्य उपसंख्यानमित्यर्थः । शम्भु-रिति । शं सुखे भवति उत्पादयतीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—अन्तर्भावितेति । धः कर्मणि ष्टून् । घेटः कृतावश्च धाजस्य ध इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—घेट इत्यादि । षका-रात् तकारस्य दृष्टव्यसम्पन्नकारेण निर्देशः, षस्य ह्रस्वसंज्ञायां लोपे सति दृष्टव्यसम्पन्नस्य षस्य निवृत्तिः । तदाह—धात्रीत्यादि । दाम्नी । वाप्, नी, शस, यु, युज, स्तु,

मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नद्री । ३१६४ हलसूकरयोः पुवः ३।२।१८३॥ पू-
 पूजोः करणे ष्टन्स्यात्, तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा
 पोत्रम् । मुखमित्यर्थः । ३१६५ अर्तिलधूसूखनसहचर इत्रः ३।२।१८४॥
 अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।
 ३१६६ पुवः संज्ञायाम् ३।२।१८५॥ पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते, यच्चा-
 ऽनामिकावेष्टनम् । ३१६७ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ३।२।१८६॥ पुवः इत्रः
 स्यात् ऋषौ करणे, देवतायां कर्तरि । ऋषिवेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् ।
 पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' ।

॥ इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥

तुव, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह, एषां त्रयोदशानां द्वन्द्वः । 'दाप् लवने' इत्यस्य
 पकारस्य स्थाने 'यरोऽनु' इति कृतमकारस्य निर्देशः । अत्र शशेः पतेश्च त्रप्रत्यये इट-
 मासङ्ख्य आह—तितुत्र । ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स एषां दशानां द्वन्द्वः ।
 अत्र 'सरे'त्येकम् । ति, तन्तिः, 'स्त्रियाम्' इति क्तिन् । तु, सक्तुः 'तनिगमि' इत्या-
 दिना तुप्रत्ययः । त्र, शस्त्रम्, पत्रम् । 'दाम्नी' इति त्रप्रत्ययः । त, हस्तः । औणा-
 दिकः तप्रत्ययः । क्तप्रत्यये तु हसितमित्येव । थ, कुष्ठम् । औणादिकः कथप्रत्ययः ।
 सि कुक्षिः । कुषेरौयादिकः क्सप्रत्ययः । सु, इक्षुः, इषेरौणादिकः क्सुप्रत्ययः । सर,
 अक्षरम्, अशेः सरन् । क, शलकः, शलेः कः । स, वासः, 'वदेः सः' । मेढ्रमिति । 'मिह
 सेचने' अः । टस्वभाक् षट्त्वढलोपाः । दंष्ट्रेति । दंशधातोः त्रः । किङ्क्षप्रत्ययाभावा-
 न्नलोपो न । सूत्रे दशेति शपा निर्देशात् 'दशसञ्ज' इति नलोपः । केचित्तु दशेत्यकार
 सञ्चारणार्थः । नलोपनिर्देशात् क्वचिद्व्यस्मिन्नपि प्रत्यये अक्ङित्यपि नलोप इति
 'दशाना दन्तः' इत्याहुः । नद्रीति । नद्यते अनयेति विग्रहः । चर्मरज्जुः । 'नह व-
 न्धने' अः । 'नहो धः' 'क्षवस्तयोः' इति तस्य धः । पित्तवान्छोष् । हलसूकरयोः पुवः ।
 पोत्रमिति । 'तितुत्रतथसिसुसर' इति नेट् । अर्तिलधू । अर्ति, ल, धू, सू, खन, सह,
 चर एषां सप्तानां द्वन्द्वारपञ्चमी । पुवः संज्ञायाम् । 'इत्र' इति शेषः । करणे ह्यथेव ।
 पवित्रमिति । पूयते अनेनाऽऽज्यमिति विग्रहः । तदाह—येनाज्यमिति । पूयते आचम-
 नोदकादिकमनेनेति विग्रहं मखा आह—यच्चानामिकेति । अनामिका उपकनिष्ठिका-
 कुक्षिः । कर्तरि च । पवित्रमिति । पावमाभ्यादिसूत्रम् । अग्निः पवित्रमिति । पुनाती-
 त्यर्थः । सामाभ्याभिप्रायमेकवचनं नपुंसकत्वं च ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीश्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां
 तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पूर्वकृदन्तप्रकरणं समाप्तम् ।

अथोणादयः ॥ २५ ॥

१ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशून्य उण् । करोतीति कारः, शिल्पी कार-
कश्च । 'आतो युक्—' (सू २७६१) वातीति वायुः । पायुर्गुदस्थानम् । जय-
त्यभिभवति रोगान् जायुः श्रौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्मागमिति मायुः
पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । 'आशुर्वीहिः
पाटलः स्यात् ।' २ छन्दसोणः । 'मान आयौ' । ३ दसनजनिचरि-
चटिभ्यो जुण् । दार्यत इति दारु । 'स्तुः प्रस्थः सानुरन्नियाम्' । जानु । जानु-
नी । इह 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् ।

अथ कृवापाजीत्यादीन्युणादिसूत्राणि मूले प्रौढमनोरमायां च स्फुटं व्याख्या-
तानि । अथाप्यस्माभिराप अनतिविस्तरेण व्याख्यायन्ते । तानि चेमानि सूत्राणि
शाकटायनमुनिप्रणीतानि न तु पाणिनिना प्रणीतानीति, 'उणादयो बहुल'मिति सूत्रे
भाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च लोकम्' इति वार्तिक-
व्याख्यावसरेऽभिहितम् । उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुस्वाभ्यनुज्ञानार्थं बहु-
लप्रहणमिति कैयटः । नक्षेषां पाणिनीयत्वे शास्त्रान्तरशब्दे युज्यते । उणादिप्रत्य-
यान्ताः शब्दाः पाणिनिमतेऽव्युत्पन्ना एव । अत एव 'आयनेयी' इति सूत्रे 'प्राति-
पदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धम्, उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका-
नीति' भाष्ये उक्तम् । अत एव च 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रभाष्ये 'उणादयो
ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'त्युक्त्वा 'तहि सर्पिषा यजुषेत्यादौ अप्रत्ययत्वात् व-
त्वाभावमाशङ्क्य, बहुलप्रहणात् प्रत्ययसंज्ञामवलम्ब्य सर्वं साधितम्, व्युत्पत्तिपक्षश्च
निराकृतः । अतोऽव्युणादिसूत्राणां न पाणिनीयत्वम् । अत एव 'अजेर्ध्वञ्चयोः'
इति सूत्रभाष्ये अजधातोर्युप्रत्यये प्रकृतेर्वीभावे वायुशब्दे व्युत्पन्नितः । उणादि-
सूत्राणां पाणिनीयत्वे हि 'कृवापाजी'त्युणादिसूत्रेणोपप्रत्ययमाश्रित्यैव व्युत्पाद्यते । ए-
वञ्च क्वचिद्भाष्ये उणादीनां व्युत्पन्नत्वाश्रयणं शास्त्रान्तरमूलकमेवेति शब्देन्दुशेखरे
प्रपञ्चितम् । तथा च 'क्वचिच्चो'त्युणादिसूत्राणां, तथाविधवार्तिकानां च न पौनरुक्त्य-
शङ्का । अथोणादयः । कृवापाजि । हु कृन् करणे, वा गतिगन्धनयोः, पा पाने, जि
अभिभवे, हु मिज प्रक्षेपणे, स्वद् आस्वादने, साध संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ, एषां द्व-
न्द्वात् पञ्चमी । एभ्य उण्प्रत्ययः स्यात्कर्मार्थं इत्यर्थः । काररिति । कर्तरि उणि 'अचो
ष्णिगिति' इत्यनेन वृद्धौ च रूपम् । 'विद्वक्कर्मणि ना कारकस्त्रिषु कारकक्षितिपनोः' इति
मेदिनी । बाध्नातोरुणप्रत्यये युगिर्विद्मस्मादयति—प्रातो युगिति । पायुर्गुदस्थानमिति ।
उणि 'आतो युक्' इति भावः । 'गुदं स्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । 'पा रचणे' इत्य-
स्मादुणि तु रचकोऽप्यभिधीयते । जायुरिति । उणि वृद्धौ आयादेशो रूपम् । 'अगदो
जायुः' इत्यमरकोशः । हु मिज प्रक्षेपणे इत्यस्मादुणि वृद्धिं बाधित्वा 'मीनातिम-
नोती'त्यादिना भाष्ये 'आतो युक्चिचकृतोः' इति युक्ति रूपम् । 'मायुः पित्तं ककः

चारु रम्यम् । 'चाटु प्रियं वाक्यम्' । मृगय्वादित्वात्कृप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ।
४ किञ्जरयोः श्रिणः । किं श्रृणातीति किशारः सस्यशूकं, बाणश्च । जरामेति
जरायुः गर्भाशयः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' । ५ त्रौ रश्च लः । तरन्त्यनेन
वर्णा इति तालुः । ६ कृके वचः कश्च । कृकेन गलेन वक्षीति कृकवाकः ।
'कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधै' इति विश्वः । भृमृशीतृचरित्सरितनि-
धनिमिमस्त्रिभ्य उः । भरति विभति वा भरुः, स्वामी हरश्च । भ्रियन्तेऽस्मिन्

श्लेष्मा' इत्यमरः । स्वादुरिति । स्वदत्ते रोचते इति स्वादुः पः । विशेष्यनिष्पन्नोऽयम् ।
स्वादु फलमिषाद् बोध्यम् । साधनोति परकार्यामित्यर्थं कर्तरि उण् । आशु शीघ्र-
मिति । विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबम् । तद्विशिष्टद्वयपरत्वे तु त्रिलिङ्गमिति बो-
ध्यम् । 'उषादयो बहुलम्' इति बहुलवचनाद्वचनानुसारेण व्यवस्था । रह स्याग
इत्यस्मादुणि उपधावृद्धौ राहुरिति भवति । एवं वस निवास इत्यस्मादुण् । वसत्य-
स्मिन्सर्वमिति वासुः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । यद्यपि वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थं
'कृष्यन्श्चकृषिणकुक्ष्यश्च' इत्यणि वासुदेव इति रूपं सिद्धम्, तथापि तदुत्पत्त्यन्त-
रमिति भावः । छन्दसीयः । उणित्यनुवर्तते । इण् गतादित्यस्मात् धातोः छन्दसि
उण् भवतीत्यर्थः । एति गच्छतीत्यायुः । पुंलिङ्गोऽयम् । दसनिब्रजि । दृ बिदारणे,
यणु दाने, जन जनने, चर गतौ, चट भेदने, एषा द्वन्द्वरपञ्चमी । दाविति । 'काष्ठं दावि-
न्धनं तेषः' इत्यमरः । 'अचोष्णिगिति' इति वृद्धिः । सासुः प्रस्थः । अस्मिन्नर्थे कोशं
प्रमाणयति—स्तुः प्रस्थः सानुरक्षियामिति । जनधातोर्भुणि रूपमाह—जानु इति । 'अत
उपधायाः' इत्यनेनोपधावृद्धिरिति भावः । ननु यदुक्तम् अत उपधाया वृद्धौ जानु
इति रूपमिति तदसङ्गतम् 'जनिवधोश्चेत्यनेनानयोरुपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि
ष्णिगिति कृति चेत्यर्थकेन वृद्धिनिषेधादित्याशङ्क्याह—अनुबन्धद्वयसामर्थ्यादिति । एके
नैवाजुवन्धेनाऽन्यत्र वृद्धौ अत्र निषेधे च सिद्धे द्वयनुबन्धकरणम् अत्रापि वृद्धिर्भवित-
व्येति ज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । चरधातोर्जुणि उपधावृद्धौ चारु इति रूपम् । नपुं-
सकलिङ्गोऽयम् । चाटु इति । ननु उपधावृद्धेर्नित्यत्वात् चाटु इत्येव भाष्यम्, ननु चटु
इति, प्रयुजते तु कथयः कथमित्याशङ्क्यामाह—मृगय्वादित्वादिति । किञ्जरयोः श्रिणः ।
किं जर एतयोः शृङ्गण आभ्यां ण्यु स्यात् । यथासंख्यमन्वयः । किमि शृङ्गातोर्भु-
ण्युदाहरति—किशाररिति । सस्यशूकमिति । 'किशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिण'
इति मेघनी । त्रौ रश्च लः । प्रः रः इति छेदः । तृ प्लवनतरणयोरित्यस्मात् ण्यु
स्यात् रेफस्य च लकारो भवनीत्यर्थः । तरन्त्यनेनेति तालुः । वृद्धौ रेफस्य लकार
इत्यर्थः । कृके वचः कश्च । कृके उपपदे वचधातोः ण्यु स्यात् । चकारस्य च ककार
इत्यर्थः । 'चजोः कु विण्यतां' इत्यनेनाऽप्राप्तौ कविचिरयम् । कृकवाकुरिति । वचधा-
तोर्भुणि उपधावृद्धौ चस्य कश्चे रूपम् । कृकवाकुरादर्थं विबुण्वन् कोशमाह—कृक

भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुः अजगरः । तरुर्बृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता
इममिति चरुः । तसरुः खड्गादिमुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया इति
तनुः, शरीरं च । स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः । धनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुषा च धनुर्विदुः ।'
धनुरिवाऽऽजनि वक्रः' इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति
रभसः । न्यङ्कादित्वात्कुर्वं, जश्त्वेन सस्य दः । ८ आणश्च । 'लवलेशकणाऽ-
णवः ।' चात्कटिवटिभ्याम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः । ६ धान्ये
नित् । धान्ये वाच्येऽण उपत्ययः स्यात्, स च नित् । नित्वादाद्युदात्तः । 'प्रिय-
ङ्गवश्च मेऽणवश्च मे ।' 'व्रीहिमेदस्त्वणुः पुमान् ।' निद्रग्रहणं 'फलिपाटि-' इत्या-
दिसूत्रमभिव्याप्य संबध्यते । १० शृस्वृस्निहित्रप्यसिर्वासहनिक्लिदिव-
न्धिमनिभ्यश्च । शृणातीति शरुः । शरुरायुधकोपयोः । स्वरुर्वन्नम् । स्नेहु-
र्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । 'पुंसि भूम्यसवः प्राणाः ।' 'वसुहर्देऽग्नौ
योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ' । हनुर्वक्त्रैकदेशः । क्लेदुष्वन्द्रः । बन्धुः । मनुः ।
चात् 'विदि अवयवे' विन्दुः । ११ स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च । 'देशे नदवि-
शेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । १२ उन्देरिच्छादेः । उनत्ति
इन्दुः । १३ ईपेः किञ्च । ईपेरुः स्यात्, स च कित्, आदेरिकारादेशश्च ।

वाकुर्मयुर चेत्यादिना । भृष्टशीतृ । भृम्, भरणे, भृष्ट् प्राण्यत्यागे, शीक्स्वप्ने, तृ प्लवन-
तरणयोः, चर गतौ, रसर छद्मगतौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, दु मिञ् प्रक्षेपणे, दु
मस्जो शुद्धौ एषां दृष्ट्वात्पञ्चमी । एभ्यः उः प्रत्ययः स्यात् । उणि प्रकृते षविज्ञानं
वृद्धवभाषार्थम् । भृञ्चातोऽप्रत्यये उदाहरति—भरति । स्वामी हरश्चेति । 'भरुः
स्वर्णं हरे पुंसि' इति कोशादिति भावः । शयुरिति । 'अजगरे शयुः' इत्यमरादाह—
शयुरजगर इति । अणश्च । 'अण् शब्दे' इत्यस्मादुपप्रत्ययः स्यात् । अणुः । अकारप्रयो-
जनमाह—चादिति । कटे चर्चादौ, वटे वेष्टने, आभ्यामपि उपप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । वटु-
रिति । 'वटुर्हिंसुतः स्मृतः' इति मेदिनी । धान्ये नित् । अण् इत्यनुवर्तते, उरिति च ।
अण्चातोऽन्यरूपेऽर्धे उपप्रत्ययः, स च नित् भवतीत्यर्थः । निश्वप्रयोजनमाह—
अणुदात्त इति । अभिभ्याप्येति । तस्मिन्नपि सूत्रेऽनुवर्तत इत्यर्थः । शृस्वृस्निहि । शृ
हिसायां, श्वृ शब्दोपतापयोः, स्निह उपतापे, त्रपू लज्जायां, असु चेपणे, वस निवासे,
हन हिमागत्योः, किकटू आर्द्राभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने, एषां दृष्ट्वात्पञ्चमी ।
उरिष्यनुवर्तते । त्रपु मोक्षमात्रं । तद्धि अग्नि इष्ट्वा अपते लज्जन इव । स्यन्देः ।
'स्यन्दः प्रज्वलण' इत्यस्मात् उपप्रत्ययः स्यात्, सम्प्रसारणो यकारश्च भवति, दकारश्च
धकारश्च भवति । उन्देरिच्छादेः । उनत्ति वृष्टयति विरहिण इति इन्दुः । उपप्रत्ययो
भवति आदेशकारस्य इकारश्च भवति । ईपेः किञ्च । ईष्चातोऽप्रत्ययः स्यात्, स च

ईषते हिन्स्ति इषुः, शरः । 'इषुर्द्वयोः' । १४ स्कन्देः सलोपश्च । कन्दुः । १५ सृजेरसुम् च । चात्सलोपः उपत्ययश्च । रज्जुः । १६ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च । ककारतकारयोर्विपर्ययः । तर्कुः ५प्रवेष्टकम् । १७ नावञ्चेः । न्यङ्क्कादित्वात्कुत्वम् । नियतमश्चति न्यङ्कुर्मृगः । १८ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । फलेर्गुक् फल्गुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । नम्यत इति मधु । जायत इति जतु । १९ वलेर्गुक् च । 'वल संवरणे' वल्गुः । २० शः कित्सन्वच्च । श्यतेरुः स्यात्, स च कित् सन्वच्च । शिशुर्बालः । २१ यो द्वे च । ययुरश्चोऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहण-

कित्, आदेशीकारस्य इकारादेशरश्च । इषुः । स्कन्देः सलोपश्च । स्कन्दिर् गतिशेष-
ण्योरित्यस्मात् धातोरुप्रत्ययः स्यात्, सकारस्य लोपश्च । कन्दुः । स्कन्दस्यस्मिन्
जनताप इति कन्दुः । सृजेरसुम् च । सृज विसर्गे इत्यस्मात् उपत्ययः स्यात्, तत्स-
न्धियोगेनासुम्, आदेः सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । असुमो मित्रबादन्त्यादयः परो भ-
वति । सृ असृज् इति स्थिते ऋकारस्य यणि, सस्य ङुत्वेन शः, जश्चेन जः, आदेः
सकारस्य लोपः, उपत्यये रज्जुरिति भवति । कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च । कृती छेदने इत्य-
स्मात् उपत्ययो भवति । आदेः ककारस्यान्ते निवेशः । अन्यस्य सकारस्यादौ
निवेशः । उपत्यये परतो गुणः । तर्कुरिति रूपम् । सच यन्त्रविशेषः । नावञ्चेः । अञ्जु
गतावित्यस्मात् नावुपसर्गे उपत्ययः स्यात् । कुत्स्वविधि स्मारयति—न्यङ्क्कादित्वा-
दिति । न्यङ्कुर्मृग इति । 'न्यङ्कुर्मुनौ मृगे पुंसि' इति मेदिनी । फलिपाटिनमिमनिजनाम् ।
फल निस्पत्तौ, पट गतौ, पयन्तस्याऽत्र पाटीति ग्रहणम्, याम प्रहृत्वे शब्दे, मन ज्ञाने,
जनो प्रादुर्भावे, एषां द्वन्द्वार्षष्टी । एभ्य उपत्ययो भवति । जनामिति षष्ठी उत्तरश्च
विधीयमानगुगाद्यपेक्षया । गुगित्यागमः कित्वाखिलङ्गात् । इतरे आदेशाः । अत्र
'एकापि षष्ठी विषयभेदाङ्गित' इति गुगपेक्षया अवयवषष्ठी, इतरादेशान्प्रति तु स्था-
नषष्ठीति बोध्यम् । वस्तुतस्तु 'अनागमानां सागमका आदेशा' इति पक्षस्यापि परि-
भाषेन्दुषोऽक्षरादौ दर्शनात् स्थानषष्ठयपि सम्यगेव । फलधातोरुप्रत्यये गुगागमेऽन्ता-
वयवे कृते फल्गु इति रूपम् । पाटेरुप्रत्यये प्रकृतिभूतपाटेः पाटः आदेशः । इकारः
'इक्ष् रितपौ धातुनिर्देशे' इत्युक्तरीत्या बोध्यः । पटुरिति रूपम् । नाकुर्वल्मीकमिति । नम-
धातोर्नाकिरादेशः । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुसकम्' इत्यमरः । मध्विति । मनधा-
तोरुप्रत्यये धकारेऽन्तादेशे रूपम् । जत्विति । जनधातोरुप्रत्यये नकारस्य सकारः अन्तादे-
शः । वलेर्गुक् च । वल संवरण इत्यस्माद्धातोः उपत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन प्रकृतेर्गु-
गागमश्च । वल्गु इति रूपम् । अत्र केचित् वल्गु इति पठन्ति, तत् 'तद्वल्गुना युगपदु-
न्मिषितेन तावत्' इत्यादिकथयविरोधादुपेक्षम् । शः कित्सन्वच्च । शो तन्करणे इत्य-
स्मादुप्रत्ययः, स च कित्, सन्वच्च भवति । शिशुरिति । शो इत्यस्मादुप्रत्यये तस्य

मित्वनिवृत्त्यर्थम् । २२ कुर्भश्च । बभ्रुः । 'बभ्रुमुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपि-
ङ्गलौ ।' चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जप्नुर्हन्ता । पपुः पालकः । २३ पृभि-
दिव्यधिगृधिधृषिभ्यः । कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । 'प्रहिज्या-'
(सू २४१२) इति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विष्यति विधुः । 'विधुः शशाङ्के
कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे ।' गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः । २४ कृप्रोरुच्च । करोतीति
कुरुः । गृणातीति गुरुः । २५ अपदुःसुषु स्थः । 'सुषामादिषु च' (सू १०२२)
इति षत्वम् । अपष्टु प्रतिकूलम् । दुष्टु । सुष्टु । २६ रपेरिञ्चोपधायाः ।
अनिष्टं रपतीति रिपुः । २७ अजिदृशिकम्यमिपशिवाधामृजिपशितुग्धु-
ग्दीघंढकाराश्च । अर्जयति गुणानृजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । क-
न्तुः कन्दर्पः । अन्धुः कूपः । 'पांशुर्ना न द्वयो रजः ।' 'तालव्या अपि दन्त्याश्च

किंवात् 'आदेच' इत्याखे तस्य द्वित्वे 'सन्त्यतः' इत्यभ्यासख्ये 'आतो लोप इति
च' इत्यालोपः । तस्याजादाबाधं धातुकङ्किति विधानात् । तथा च शिशुरिति रूपम् ।
यो दे च । या प्रापण इत्यस्य च इति षष्ठ्यन्तम् । या प्रापण इत्यस्मादुपत्ययो भव-
ति, प्रकृतेर्द्वित्वं च भवतीत्यर्थः । सम्बत्त्वे तु 'सन्त्यतः' इतीश्वं स्यात् । तस्मात्स न
विहितः । तदेवाह—सन्वदितोत्यादिना । कुर्भश्च । चकारात् द्वे इत्यनुवर्तते । भृञ् भरण
इत्यस्मात्कुप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्द्वित्वं चेत्यर्थः । भरतीति बभ्रुः । कोशमाह—बभ्रु-
मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ इति । भरणिकोशोऽयम् । ननु चक्रुरित्यादि कथमि-
त्याशङ्क्यामाह—चादन्यतोऽपीति । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः कुप्रत्ययः, प्रकृतिर्द्वित्वं च
भवतीत्यर्थः । जप्नुरिति । 'गमहन' इत्युपधालोपः । पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः । पृ पाल-
नपूरणयोः, मिदिर बदारणे, ष्यञ ताडने, गृधु अभिकाङ्क्षायां, जिघृषा प्रागल्भ्ये,
एषां द्वन्द्वोपक्रमी । एभ्यः कुः स्यात् । पुररिति । कुप्रत्यये परतः 'उद्धोष्ठपूषंस्य'
इत्युत्त्वम् । रपरत्वम् । विधुरित्यत्र प्रक्रियामाह—प्रहिज्येति सम्प्रसारणमिति । ष्यञ-
धातोस्ताडनार्थेवाह—विराडिति । कोशं प्रमाणावयति—विधुः शशाङ्क इत्यादिना ।
विश्वकोशोऽयम् । कृप्रोरुच्च । हु कृञ् करणे, गृ निगारेण इत्याभ्यां कुः स्यात् । उकारः
अन्तादेशश्च रपरः । कुरुः, गुरुरिति रूपम् । अपदुःसुषु स्थः । अप, दुस्, सु एषु उपप-
देशु स्याधातोः कुप्रत्ययः स्यात् । आतो लोपे अपष्टु दुष्टु सुष्टु इत्यादि रूपम् ।
(पे रच्चापधायाः) । रपधातोः कुप्रत्ययः स्यात्, उपधाया इकारादेशश्च । अजिदृश ।
अजं अर्जने, दृशिर प्रेक्षणे, कसु कास्तौ, अम गत्यादिषु, पशि नाशने सौत्रोऽयं धातुः,
बाध लोडने, एषां षण्णां द्वन्द्वतः षष्ठी । एभ्यः कुप्रत्ययः स्यात् तत्सन्निधौ प्रकृति-
भूतानां षण्णामर्थ्यादीनां मध्ये अजिदृशोः अज पश एतौ सर्वादेशौ, कमेस्तुगागमः
पक्षिरहितः । इदित्वाधनुम् । द्विर्वीजनेन विधीयते । बाधधातोर्न्यस्य इकारादेशः ।
एकापि षष्ठी विषयभेदाद्विधत्त इत्युक्तत्वात् । षष्ठ्या आदेशागमबोध्यः । कन्तुः

सम्बसुकरपांसवः ।' बाधते इति बाहुः । 'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ।' २८ प्रथिम्न-
दिभ्रस्त्रां सम्प्रसारणं सलोपश्च । त्रयाणां कृः सम्प्रसारणं, भ्रस्त्रेः सलोपश्च ।
पृथुः । मृदुः । न्यक्त्वादित्वात्कुत्वम् । भृजति तपसा भृगुः । २९ लङ्घिवङ्घोर्न-
लोपश्च । लघुः । 'बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' (वा ४७९८) ।
रघुर्नृपभेदः । बहुः । ३० ऊर्णोतेनुंलोपश्च । ऊरु सक्थिः । ३१ महति
ह्रस्वश्च । उरु महत् । ३२ शिलपेः कश्च । शिल्प्यतीति शिल्कुर्भृत्यः,
उद्यतो ज्योतिष । ३३ आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिञ्च । आ खनती-
त्यासुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्परशुरपि । ३४ हरि-
मितयोर्द्विवः । 'द्रु गतौ' अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः, स च ङित् । हरि-
भिर्द्रूयते हरिद्रुवृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः । ३५ शते च । शतधा द्रवति
शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुवृक्षः, शाखा च । तद्वान्द्रुमः ।
३६ खरशङ्कुपायुनीलङ्गुलिगु । पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफ-

मदनः । पथिभ्रदिभ्रस्त्राम् । प्रथ प्रस्थाने, अद्, मर्दने, अस्त्र पाके, एभ्यः कुप्रत्ययः
स्यात् सम्प्रसारणं च । भ्रस्त्रात्स्ववयवसकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । सलोप इत्यभ्यन्त्रा-
ऽसम्भवात् भ्रस्त्रात्तावेवान्वेति । प्रथधातोः कुप्रत्यये सम्प्रसारणे पृथुरिति रूपम् ।
भृगुरित्यत्र कुध्वं समर्थयते—न्यक्त्वादित्वादिति । लङ्घिवङ्घोर्नलोपश्च । लघि गतौ, बहि
वृद्धौ, आभ्यां कुप्रत्ययः स्यात्, नकारलोपश्च । लघु बहु इति रूपम् । लघु इत्यत्र
विशेषमाह—बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते । 'ङ' इति षष्ठ्यन्तम् । एतद्वय-
वस्य लकारस्य रत्वं वा आपाद्यत इत्यर्थः । एवं च रघुः इति रूपम् । ऊर्णोतेनुंलोपश्च ।
ऊर्णुधातोः कुप्रत्ययः स्यात्, तत्संनियोगेन नुकारस्य लोपश्च । ऊरु इति रूपम् ।
महति ह्रस्वश्च । महति विशेष्ये ह्रस्वश्च भवति । उरु इति रूपम् । शिलपेः कश्च । शिल्प
आङ्किन्न इत्यस्मात् कुप्रत्ययः, कश्चान्तादेशः । शिल्कुर्भृत्य इति । पश्य कस्य रूपम् । शिल्-
कुरित्यस्यार्थान्तरमाह—उद्यतो ज्योतिषेति । आङ्परयोः । आङ्परभ्यां खनु भवदारणे,
शृङ्गिषाणां, आभ्यां कुप्रत्ययः, स च ङिञ्चति । शिरवाङ्गिलोपः । आखुरिति । आखन-
तीति । 'भूमिगमिति शेषः । परं शृणातीति । श्राप्त्रं हिनस्तोत्यर्थः । पशुरित्यत्र ष्युप-
सिमाह—पृषोदरादित्वादिति । हरिमितयोर्द्विवः । द्रु गताविष्यस्मादातोर्हरिमितयोरुप-
पदयोः कुप्रत्ययः स्यात्, स च ङिञ्चति । हरिद्राति । कुप्रत्ययः, शिरवात् ङिलोपः ।
मितद्रविति चेत्यमेव रूपम् । शते च । शतशब्दे चोपपदे द्रु गताविष्यस्मादातोः कुप्र-
त्ययो भवति, स च ङिदिति सूत्रार्थः । ङिलोपः । द्रुरित्यत्र कथं कुप्रत्ययः केवला-
त्कुप्रत्ययविधेः कुप्राप्यदृष्टवादित्यत आह—बाहुलकादिति । तद्वानिति । 'द्युद्रुभ्यां म' इति मत्वर्थीयो मप्रत्ययः । खरशङ्कुपशुनीलङ्गुलिगु । खनु भवदारणे, शङ्क शङ्कायां,

श्वान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः ।' पिबतेरीत्वं युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लगि गतावस्मात्कुर्नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च । 'नीलाङ्गुः' इति पाठान्तरम् । तत्र धातोरेपि दीर्घः । लगे सङ्गे, अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः । ३७ मृग-
श्वाद्यश्च । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयु-
र्धामिकः । मित्रयुर्लोकयात्रामिक्षः । आकृतिगणोऽयम् । ३८ मन्दिवाशिमथि-
चत्तिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् । मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतु-
रः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जुरादित्वादङ्कूरोऽपि । ३९ व्यथेः सम्प्रसारणं
किञ्च । 'विथुरखोरक्षसोः' । ४० मुकुरदुर्दुरौ । मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्म-
कुरोऽपि । 'द विदारणे' धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक्मिलोपश्च । 'दुर्दुरस्तोयदे मेके

पा पाने, निपूर्वः लगि गतो, लगे सङ्गे, इत्येतेभ्यः पञ्चभ्यो धातुभ्यः कुप्रत्यये एते
निपात्यन्ते । निपातनमेवाह—खनते रेफश्चान्तादेश इति । नकारस्य रेफे आदेशे खरु-
रिति रूपम् । खरुरित्यस्यार्थं विवृणोति—काम इत्यादिना । 'खरुः पतिवरा कण्ठेभ्यपि
बोध्यम् । शङ्कुशब्दं कीलपूर्वकं विवृणोति—शङ्कुर्नेति । 'शङ्कुः सीसे गो शस्त्रे सङ्कस्या-
पादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थानावपि च हरयते ॥' इति विश्वः । पीयुरिति ।
इत्वं युगागमश्च निपात्यते । नीलङ्गुरिति । 'नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंसि भ्रमभराव्यां
तु घोषिति' इति मेदिनी । मृगश्वादयश्च । मृगयु इत्यादयः शब्दाः कुप्रत्ययान्ता नि-
पात्यन्ते । मृगयुः देवयुः इत्यादयः उदाहरणम् । आकृतिगण इति । तेन पीङ्गुपाण्डुरि-
त्यादिसिद्धिः । मन्दिवाशि । मदि स्तुत्यादौ, वाशु शब्दे, मन्थ विलोढने, चते याच-
ने, चङ्क इति सौत्रो धातुः, अकि लङ्गे, एभ्य उरच् स्यात् । मन्दुरा । 'वाजिशाला
तु मन्दुरा' इत्यमरः । वाशुरेति । 'वाशुरा वाशितारात्रयोः' इति मेदिनी । चङ्कुर इति ।
'चङ्कुरः स्यन्दने दृष्टे' इति मेदिनी । नङ्क अङ्कुर इति कथम्, अनेनोरप्रत्यये अङ्कुर-
शब्दस्यैव साधुत्वादित्याशङ्क्यामाह—खर्जुरादित्वादिति । तेन ऊरप्रत्यये अङ्कुर-
शब्दोऽपि साधुरेवेति भावः । व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च । व्यथे भयसङ्कलनयोरित्यस्मा-
द्धातोश्च स्यात् । स च कित् । धातोः सम्प्रसारणं चेत्यथेः । 'विथुर' इत्युदाहर-
णम् । न चाऽत्र उरचः किरवविधानेनैव 'ग्राहज्ये'ति धातोः सम्प्रसारणे सिद्धे पृथक्
सम्प्रसारणविधानं व्यथेमिति वाच्यम्, ग्राहज्येति सूत्रे तवर्गचतुर्थांस्तव्यधधातो
ग्राहणात्, अस्य च तवर्गद्वितीयान्तत्वेन तेनाऽप्राप्तेः । मुकुरदुर्दुरौ । मकि मण्डने,
दु विदारणे, इत्यनयोः मुकुर दुर्दुर इति निपात्यते इत्यर्थः । आद्ये उरच्, धातोश्च-
धाया उकारश्च निपात्यते । नन्वेवं कथं मकुर इति, अनेन निपातितस्य उपधाया
उरचस्य निष्पत्त्यादिष्वत आह—बाहुलकादिति । बाहुलकात् उपधाया उत्पत्तिरुक्तम्
इति भावः । दृधातोर्निपातनमाह—धातोर्द्विर्वचनमभ्यासना । दृधातोर्द्विस्त्वं गुणे

वायभाष्ठाऽग्निभेदयोः । 'दुर्दुरा चाण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दुर्दुरम् ।' इति विश्वः । ४१ मद्गुरादयश्च । उरजन्ता निपात्यन्ते । माथतेर्गुक् । मद्गुरो मत्स्यभेदः । 'कवृ वर्णे' रुमागमः । कवृरं श्वेतरक्षसोः ।' बध्नातेः खर्जरादित्वा-
दुरोऽपि । 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः । 'कोकतेर्वा कुक् च' (ग १९५) कुक्कुरः—कुकुरः । ४२ असेरुरन् । असुरः । प्रज्ञाथण् , आसुरः । ४३ मसेश्च । पञ्चमे पादे 'मसेरुरन्' इति वक्ष्यते । 'मसूरा मसुरा ब्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति' 'मसूरा मसुरा वा ना वेश्याब्रीहिप्रभेदयोः' । मसूरी पाद-
रोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् 'मसूरमसुरौ च द्वौ' इति विश्वः । ४४ शावशे-
रासौ । 'शु' इत्याश्वर्थे । श्वशुरः । 'पतिपत्योः प्रसुः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः'
इत्यमरः । ४५ अविमहोष्टिषच् । अविषः । महिषः । ४६ अमेदीर्घश्च ।
'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ।' ४७ रुहेर्बृद्धिश्च । 'रकुशम्ब-
ररौहिषाः' । 'रौहिषो मृगभेदे स्याद्भौहिषं च तृणं मतम्' इति संसारवर्तः । ४८ त-
र्चाण्डा । 'तव' इति सौत्रो धातुः । 'तविष-ताविषावन्यौ स्वर्गे च' । स्त्रियां
तविषी-ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । 'तविषी बलम्' इति वेदभाष्यम् । ४९

अभ्यासस्योरद्वये ह्लादिशेषे अभ्यासस्य रुक् टिक्लोपेन अतिव्यत्यापहारे उरचि
दुर्दुर इति रूपमिति भावः । दुर्दुरादौ विष्णुवन् कोशमाह—दुर्दुरस्तोयदे भेक
इत्यादिना । केचित्तु दधातोर्गुण्यो गुगागमश्च उरचप्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यत इ-
त्याहुः=मद्गुरादयश्च । मदी हर्षं, बन्ध बन्धने, कवृ वर्णं, इत्यादयः, उरजन्ता नि-
पात्यन्त इत्यर्थः । मदी हर्षं इत्यस्मादुरच् । तत्सन्नियोगेन गुगागमश्च निपा-
त्यते । कवृ वर्णं इत्यस्मादुरच्, तत्सन्नियोगेन रुमागमो विधीयते । मित्त्वादन्त्या-
दचः परो भवति । बन्धुर इति । ननु बन्धूर इति कथमित्यत आह—खर्जूरादीति ।
कोकतेर्वा कुक् । कुकुरः कुक्कुर इति रूपद्वयम् । वाम्रहणात्कुको वकल्पिकत्वात् ।
असेरुरन् । असुर इति । उरचि प्रकृते उरन् विधानात् स्वरे भेदः । आसुर इत्यत्र
प्रक्रियामाह—प्रज्ञाथणिति । स्वार्थिकोऽणिति भावः । मसेश्च । मसी परिणामे ।
'उरन्नि'ति शेषः । मसुरा इति रूपम् । मसूरा इति शब्दं साधयति—मसेरुर-
न्निति वक्ष्यत इति । शावशेरासौ । शु इति कृताकारलोप आशुशब्दः तस्मिन्नुपपदे अशू
व्याघ्रावित्यस्मात् उरन् आसौ गन्धमानायामित्यर्थः । श्वशुर इति रूपम् । अमर-
कोशमाह—तिपत्योर्गिति । अविमहोष्टिषच् । अव रक्षणे, मह पूजायामाभ्यां टिषच्
प्रत्ययो भवति । टचावितौ । टित्त्वं कौबर्थम् । अविषः अविषी । महिषः महिषी ।
अमेदीर्घश्च । अमधातोष्टिषच् भवति, प्रकृतेरकारस्य दीर्घश्च भवति । आमिषमिति
रूपम् । रुहेर्बृद्धिश्च । रुह बीजजन्मनि इत्यस्मात् टिषच् भवति प्रकृतेर्बृद्धिश्च । रौहि-

नञि व्यथेः । 'अव्ययिषोऽन्धिसूर्ययोः' । अव्ययिषी धरान्योः । ५० किल्ले-
वुक्च । किल्विषम् । ५१ इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दित-
मिमिहिमुहिमुचिरुचिरुचिवन्धिशुषिभ्यः किरच् । इषिगेऽग्निः । मदिरा
सुरा । 'मुदिरः कामुकाऽभ्ययोः' इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । 'छिदिरोऽसि-
कुठारयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । त्रियामपि । 'मन्दिरं मन्दिरापि
स्यात्' इति विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ' । तिमिरं तमोऽक्षिरोगन्ध । मिहिरः
सूर्यः । 'मुहिरः काम्यसभ्ययोः' । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । वधिरः ।
शुष शोषणे । शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये । ५२ अशेरिणित् । 'आशिरो वहिर-
क्षसोः । ५३ अजिरशिशिरशिशिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः । अजे-
र्विभावाऽभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्वम् । 'शिशिरः स्यादतोभेदे तुषारे
शीतलेऽन्यवत्' । श्रथ मोचने, उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् ।
शिशिलम् । छास्काभ्योऽष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक्
ह्रस्वत्वं च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकाच्छीढो बुक् ह्रस्वत्वं च । शिविरम् ।

षमिति रूपम् । तवेणिद्रा । तवेति सौत्रो धातुः, अस्माद्विषच्, स च णित् विकल्पेन
भवतीत्यर्थः । निरक्षपक्षे उपधावृद्धिः । तदभावे वृद्धयभावः । नञि भ्यथेः । नञि उप-
पदे व्यथधातोः टिषच् भवति । अव्ययिषः । टिषवात् स्त्रियां ङीप् । अव्ययिषी । कि-
लेर्बुक् च । किलधातोः टिषच् प्रकृतिभूतधातोर्बुङ्गामश्च किल्विषमिति रूपम् । इषिमदि ।
इषु इष्यायां, मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर् द्वेधोकरणे, भिदिर् विदारणे, मदि
स्तुत्यादौ, चदि आह्लादे, तिमि आर्द्राभावे, मिह सेचने, मुह वैचित्र्ये, मुच्ल मोक्षणे,
रुच दीप्तौ, रुचिर् आवरणे, रुच्य वञ्चने, शुष शोषणे, एषां द्वन्द्वारपञ्चमी । एभ्यः कि-
रच् स्यात् । शिर इति । कित्वाञ्च कषूपधगुणः । अशेरित् । अश भोजन इत्यस्मादिकिरच्
स्यात्, स च णित् भवति । णित्वादुपधावृद्धिः । आशिर इति रूपम् । अजिरशिशिर ।
अज गतिक्षेपणयोः, शश प्लुतगतौ, श्रथ मोचने, छा गतिनिवृत्तौ, स्फायी वृद्धौ, छा
गतिनिवृत्तौ, खद हिसायां, एभ्यः किरचि कृते निपातनम् । प्रथमतः अज गति-
क्षेपणयोरित्यस्मात् किरचि प्रकृतेर्विभावाऽभावो निपात्यते । शिशिरमित्यत्राह—
शशेरुपधाया इति । शश प्लुतगत्यावित्यस्मात् किरचि उपधाभूतस्याऽकारस्य स्थाने
इत्वं निपात्यते । शिशिर इति रूपम् । शिशिलशब्दे आह—श्रथधातोः किरचि उप-
धाया इत्वमित्यादिना । प्रत्ययस्थस्य रेफस्य लत्वम् शिशिलमिति रूपम् । स्थिरस्फिर-
शब्दयोरह—छास्काभ्योरिति । स्थविरशब्दे आह—तिष्ठतेरिति । तिष्ठतेः किरचि तत्सं-
नियोगेन धातोर्बुक्, आकारस्य ह्रस्वश्च निपात्यत इत्यर्थः । खदिरो वृक्षभेदः ।
खिविरशब्दं साधयति—शोक् इति । शोक् स्वप्ने इत्यस्मात् किरचि प्रकृतेर्बुक्, ईहा-

५४ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलाऽपि । भड इति सौत्रो धातुः । 'भडिलौ शूरसेवकौ' । भण्डिलो दूतः कल्याणं च । शिण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः । ५५ कमेः पश्च । कपिलः । ५६ गुपादिभ्यः कित् । गुपितो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् । ५७ मिथिलादयश्च । मध्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः-पथिकः । ५८ पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यः एरक् । पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णाशः । बाहुलकान्नुम्न । गडेरौ मेघः । गुडेरौ गुडकः । दंशेरौ हिंस्रः । ५९ कुम्बेर्नलोपश्च । कुबेरः । ६० शदेस्त च । शतेरः शत्रुः । ६१

रस्य इस्त्वत्वं च निपात्यते । शिबिरमिति रूपम् । सलिकल्यनिमहि । षळ गतौ, कल संख्याने, अन प्राणने, मह पूजायां, भडि परिभाषणे, भडि कल्याणे, भडि रक्षायां, पिण्डि सङ्घाते, तुण्डि तोडने, कुक आदाने, भू सत्तायाम् । सलिलमिति । सलतीति सल्लिलमिति । निम्नप्रदेशमिति शेषः । जलस्य निम्नगत्वादिति भावः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । कलिलमिति । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः । अनिलो वायुः । महिलेति । पूज्येत्यर्थः । ननु कथं महेलेति, इलचि महिला इत्यस्य साधनादित्यत आह—पृषोदरादिस्वादिति । इकारस्य गुण इति भावः । तथाच श्रीहर्षः 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति प्रायुक्तम् । परस्य महेला स्त्री तस्यां रतोऽपि अपारदारिक इति विरोधाभासाऽलङ्कारः । परमा अकृष्टा हेला क्रीडा तस्यां रत इति विरोधपरिहारः । कुट कौटिल्ये इत्यस्यानुपादान्मदाह—बाहुलकादिति । कमेः पश्च । कमु कान्ताविषयस्मात् इलच् स्यात्, तत्सन्नियोगेन धातोः पकारः अन्तादेशो भवति । कपिल इति रूपम् । 'कपिला रेणुकायां च शिष्यागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नाऽनले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे ।' इति मेदिनी । गुपादिभ्यः कित् । गुपू ऋण्णे, तिज निशाने, गुहू संवरणे, एभ्यः इलच्, स च कित् । किश्वाळ लघूपचगुणः । गुपिलः । तिजिजः । गुहिलः । मिथिलादयश्च । मिथिलादय इलच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मिथिला इत्यत्र मन्थ विलोडने इत्यस्मात् इलचि तस्य किश्वात् । अनुनासिकलोपोऽकारस्य इकारो निपात्यते । पथे गतावित्यस्मात्पथिल इति रूपम् । पतिकठिकुठि । पत्ल गतौ, कठ कृच्छ्रजीवने, कुठि कृच्छ्रजीवने, गड सेचने गुड रक्षायां, दंश दधाने, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः एरक् स्यात् । पतेरः, कठेरः, कुठेरः । ननु कुठिधातोरिदित्वात् 'इदितो जुम्धातोः' इति जुम् स्यादत आह—बाहुलकादिति कुम्बेर्नलोपश्च । कुबि आच्छादने इत्यस्मात् एरक् । कुबेर इति रूपम् । शदेस्त च । शदूल् धातन इत्यस्मात् एरक् स्यात्,

मूलेरादयः । एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहघा-
तकः । मुहेरो मूर्खः । ६२ कवेरोतच्च पञ्च । कपोतः पक्षी । ६३ भातेर्ड-
वतुः । भातीति भवान् । ६४ कठिचकिभ्यामोरन् । कठोरः । चकोरः । ६५
किशोरादयश्च । किपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलोपः । किशोरोऽश्वशावः ।
सहोरः साधुः । ६६ कपिगडिगण्डकटिपटिभ्यः कोलच् । कपीति निर्देशा-
न्त्यलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः । ६७
मीनातेरूरन् । मयूरः । ६८ स्यन्देः सम्प्रसारणं च । सिन्दूरम् । ६९ सि-
तनिगमिमिससच्यविधाञ्ज्रुशिभ्यस्तुन् । सिनोतीति सेतुः । 'तितुत्र-' (सू
३१६३) इति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्थर्चा-
दिः । 'ज्वरत्वर-' (सू २६५४) इत्यूठ् । तत्र किञ्चीत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् ।

तकारश्चाप्तादेशः । शतेर इति रूपम् । मूलेरादयः । एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेर इति ।
मूळ प्रतिष्ठायामित्यस्मादेश्क् । गुधेर इति । गुच परिवेष्टने । गुहेर इति । गुहू संवरणे ।
मुहेर इति । मुह वैचित्ये । कवेरोतच्च पञ्च । कवेरोतच्च पञ्चेति छेदः । कवृ वर्ण इत्य-
स्मात् ओतच्च स्यात् पकारश्चाप्तादेशः । कपोतः पक्षिविशेषः । 'कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे
पारावतविहङ्गयोः' इति मेदिनी । भातेर्डवतुः । भातेरिति भा दीप्तादित्यस्य रितपा
निर्देशः । भवानिति । सर्वनामशब्दोऽयम् । कठिचकिभ्यामोरन् । कठ कृष्टजीवने, चक
तृप्तौ, आभ्यामोरन् प्रत्ययः स्यात् । कठोरः चकोर इति रूपम् । किशोरादयश्च । एते
ओरन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । किपूर्वस्येति । किपूर्वस्य ङ् हिंसायामिति धातोरोरन्
तस्मिन्परे शृणातेः टिलोपः किशब्दान्तस्य मकारस्य लोपश्च निपात्यत इत्यर्थः ।
सहोर इति । सह मर्षणे इत्यस्माच्चिपातनम् । कपिगडि । कपि चलने, गड सेचने, गडि
वदनेकदेशे, कटे वर्षावरणयोः, पट गतौ, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः कोलच्प्रत्ययो
भवति । कपोलः । गडोलः । गण्डोलः । कटोलः । पटोलः । ननु कपि चलन इत्यस्य
इदित्त्वान्नुम्स्यादित्यत आह—कपीति । निर्देशादिति । कम्पीति निर्देशे कर्तव्ये नलोपक-
रणपूर्वकं निर्देशः नलोपविवक्षार्थं भवतीति भावः । मीनातेरूरन् । गुणे अयादेशे मयूर
इति रूपम् । स्यन्देः सम्प्रसारणं च । स्यन्दू प्रस्रवण इत्यस्मात् ऊरन्प्रत्ययो भवति,
प्रकृतिभूतस्य स्यन्दू इत्यस्य सम्प्रसारणं च भवति । सिन्दूरमिति रूपम् । सिन्दूर-
स्तम्भेदेश्यात् सिन्दूर रक्तचूर्णके' इति मेदिनी । सितनिगमि । विज बन्धने, तनु
विस्तारे, गच्छ गतौ, मसी परिणामे, सच समवाये, अव रक्षणे, दु धाञ्, धारणपोष-
णयोः, कृश आक्रोशे एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । सेतुः ।
ननु इहोङमः स्यादित्यत आह—तितुत्रेति । नेडिति । अव रक्षणे इत्यस्मात्तुनि आह-
ज्वरत्वरैत्युक्तिः । अव तु इति स्थिते वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे गुणे ओतुरिति रूपम् ।
मत्तात्तरे आह—बाहुलकादिति । क्रोष्टुशब्दासुप्रत्यये 'तृज्वाक्रोष्टुः' इणस्य प्रच्-

श्रोतुर्विडालः । धातुः । क्रोष्टा । ७० पः किञ्च । पिबतीति पितुः । 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे'
 ७१ अर्तेश्च तुः । अर्तेश्च तुः स्यात् स च कित् । 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' । ७२ कमिम-
 निजनिगाभायाहिभ्यश्च । एभ्यस्तुः स्यात् । 'कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तुरप-
 राधः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च' । भातुरादित्यः ।
 'यातुरध्वगकालयोः' । रक्षसि क्लीबम् । हेतुः कारणम् । ७३ चायः किः ।
 'केतुर्ग्रहपताकयोः' । ७४ आप्नोतेर्हस्वश्च । अप्तुः शरीरम् । ७५ वसेस्तुन् ।
 वस्तु । ७६ अगारे णिञ्च । 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' । ७७ कृञः कतुः ।
 क्रतुर्गर्हः । ७८ एधिवह्योश्चतुः । एधतुः पुरुषः । वहतुरनड्वान् । ७९ जीवेरातुः ।
 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे' । ८० आतृकन्वृद्धिश्च । जीवे-
 रित्येव । 'जैवातृकस्तिवन्दुभिषगागुष्मत्सु कृषीवले' । ८१ कृषिचमितनिधनि-
 सर्जिखार्जिभ्य ऊः । 'कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नशां स्त्रियां मता' । चमूः ।
 तनः । धनः शस्त्रम् । सर्ज सर्जने, सर्जर्वणिक् । खर्ज व्यथने, खर्जुः पामा ।
 ८२ मृजेगुणेश्च । मर्जुः शुद्धिकृत् । ८३ वह्नौ धश्च । 'वधूर्जायास्तुषास्त्रीषु' ।

चोराह—क्रोष्टेति । पः किञ्च । पितुरिति । तुनः किश्वादिस्त्वम् । अर्तेश्च तुः । ऋ
 गतौ । तुनि प्रकृते तुविधानं स्वरार्थम् । कमिमनिजनि । कमु कान्तौ, मन ज्ञाने,
 जनी प्रादुर्भावे, गौ शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, हि गतौ एषां द्वन्द्वत्पञ्चमी । एभ्य-
 स्तुप्रत्ययः स्यात् । तन्तुः, मन्तुः, जन्तुः, गातुः, भातुः, यातुः, हेतुरिति । कन्तुरिति
 पूर्वोक्त 'अर्जिहसि' इत्यादिसुत्रेण कुप्रत्ययतुकोनिपातनात् सिद्धे पुनरुक्तिव्युत्पत्तिवैचि-
 त्त्याय । चाय किः । 'चाय पूजानिज्ञानमनयो' रित्यस्मात् तुप्रत्ययः, प्रकृतेः किरादेशश्च ।
 गुणे केतुरिति रूपम् । आप्नोतेर्हस्वश्च । आप्लु व्याप्ताविश्रयस्मात् तुप्रत्ययः, प्रकृतेर्ह-
 स्वश्च भवति । अप्तुः शरीरमिति । आप्नोतीति विग्रहः । वसेस्तुन् । वस निवास इत्य-
 स्मात्तुन् स्यात् । वस्तु । अगारे णिञ्च । अगारे वाच्ये वसधातोर्जायमानस्तुन्
 प्रत्ययो णिञ्जवतीत्यर्थः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । कृञः कतुः । हु कृञ् करणे इति धातोः
 क्तुप्रत्ययो भवति । तस्य किश्वाद्गुणाऽभावे यणादेशे च ऋतुरिति रूपम् । एधिव-
 ह्योश्चतुः । एध वृद्धौ, वह प्रापणे आभ्यां चतुः स्यात् । एधतुः । वहतुः । जीवेरातुः ।
 जीव प्राणने, अस्मादातुप्रत्ययः । जीवातुः । आतृकन्वृद्धिश्च । जीवेरित्यनुवर्तते ।
 जीव प्राणने इत्यस्मादातृकन्प्रत्ययो भवति, प्रकृतेरिहो वृद्धिश्च भवति । जैवातृक
 इति रूपम् । कृषिचमितनि । कृष विलेखने, चमु अदने, तनु विस्तारे, धन धान्ये, सृज
 विसर्गे इत्यस्य न ग्रहणं तस्य इका निर्देशोऽपि इकः किश्वाद्गुणाऽभावे सृजीत्येव
 निर्देशव्यवहारात्, किन्तु सर्ज सर्जने इत्यस्य ग्रहणं, खर्ज व्यथने, एषां द्वन्द्वत्पञ्चमी ।
 रभसकोशमाह—कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूमेषां स्त्रियां मतेति । 'कर्षूः पुमान्करीषाघ्नौ'

८४ कषेश्लश्च । कच्छः पामा । ८५ गित्कसिपद्यतः । कासूः शक्तिः ।
 'पादुश्चरणधारिणी' । आरुः पिङ्गलः । ८६ अणो डश्च । आङ्गुर्जलप्लवद्रव्यम् ।
 ८७ नभिलम्बेर्नलोपश्च । 'तुम्ब्यलाबूरुमे समे' इत्यमरः । ८८ के श्र परङ्
 चाऽस्य । कशब्दे उपपदे शृणातेरुः स्यात् एरङादेशः । 'कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री' ।
 बाहुलकादुपत्यये कशेरुः । क्लीबे पुंसि च । ८९ त्रौ दुट् च । तरतेरुः स्यात्स्य
 दुट् । 'तर्दः स्याद्दारुहस्तकः' । ९० दरिद्रानेर्यालोपश्च । इश्च आश्च यौ तयो-
 लोपः । दद्रूः कुष्ठप्रमेदः । ९१ नृतिशृङ्गयोः कूः । नृत्तूर्नर्तकः । शृधूरपानम् ।

इति मेदिनी । चमूः सेना । तनूरिति । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनू' इत्यमरः । मृजेर्गुणश्च ।
 'मृजेर्दृष्टि' इति हृदयभावः, उपत्ययसन्निधौ गुणो विधीयते । मर्जूरिति रूपम् ।
 वरो षश्च । वह प्रापणे इत्यस्मादूप्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोर्धकारः अन्तादेशश्च ।
 वधूरिति । 'वधुः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनामु च' इति विश्वः । कषेश्लश्च ।
 कष हिंसायां, अस्मादूप्रत्ययो भवति, तत्सन्निधौ छकारश्चान्तादेशः । कच्छरिति
 रूपम् । 'कच्छवां तु पाम पामा विष्चिका' इत्यमरः । गित्कसिपद्यतः । कस गतौ, पद
 गतौ, ऋ गतौ, एषां समाहारद्वन्द्वत्पञ्चमी । एभ्यः उपत्ययः स्यात्, स च गित्
 भवति । गित्कार्यं प्रवर्तयतीत्यर्थः । कासूः शक्तिरिति । 'कासूर्विकलवाचि स्यात्' इति
 मेदिनीकारः । अणो ऽश्च । अण्य शब्दे अस्मादूः स्यात्, स च गित् प्रकृतेर्दङादेश-
 चादेशो भवतीत्यर्थः । आङ्गुरिति रूपम् । नभिलम्बेर्नलोपश्च । अबल्लसनाथंकात्
 लविधातोः नञि उपपदे उपत्ययो भवति, स च गित्, धातोरिदित्वात् लङ्प्रत्ययस्य
 नकारस्य लोपश्च भवतीत्यर्थः । न लम्बते नावन्नपते जले इत्यर्थेऽनेन उपत्ययेऽनुना-
 सिकलोपे च 'अत उपधायाः' इत्यनेनोपधावृद्धौ अलावूरिति रूपम् । के श्र परङ्
 चास्य । 'शृ हिंसायां'मित्यस्य श्र इति पञ्चम्यन्तम् । शेषे स्पष्टम् । ननु कशेरुरिति
 कथं, उपत्ययस्येवाबुधासनादित्यत आह—बाहुलकादिति । त्रौ दुट् च । 'तृ प्लवन्नतर-
 णयोरित्यस्मात् उपत्ययः, दुडागमश्च । अयं चागमः प्रत्ययस्य । नन्वेवं प्रत्ययस्य
 वलादित्वात् आर्द्धधातुकत्वाच्च इडागमो दुर्वार इति वाच्यम्, 'नेड्वशि कृति' इति
 निषेधात् । केचित्तु 'त्रो दुक्चे'ति पठित्वा उपत्ययसन्निधौ प्रकृतेर्दुगागममाहुः ।
 तेषां यद्यपि इडागमाऽभावः सिद्धः, तथापि इगन्तत्वाऽभावादङ्गस्य गुणो न स्यात् ।
 नच 'पुगन्त' इति गुणो भविष्यतीति वाच्यम्, तृधातोः ऋकारान्तत्वेन लघूपधत्वा-
 ऽभावात् । यदि कथंचिदेतन्मते आप्रहस्तर्हि दुक् चेत्यत्र चकारः दुगागमापूर्व-
 वत्कार्यं भवितव्यं तदपि भवतीति बोधनार्थमिति क्लृष्टकल्पनं भारणम् । दरि-
 द्रातेर्यालोपश्च । दरिद्रादुर्गतावित्यस्मादूप्रत्ययः, याकोपश्च भवतीत्यर्थः । याकोप
 इत्येतद्विद्युषोति—इश्च आश्चेति । या औ इत्यत्र वृद्धौ यौ, तयोर्लोप इत्यर्थः ।
 नृतिशृङ्गयोः कूः । नृवी गात्रविशेषे, शृधु हिंसायां आभ्यां कूप्रत्ययः स्यात् ।

६२ ऋतेरम् च । ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तुर्देवनदी सत्य-
वाक् च । ६६ अन्दूदम्भूजम्बूकफेलकृकन्धूदिधिषुः । एते कूप्रत्ययान्ता
निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दम्भि ग्रन्थे, निपातनान्नुम् । दम्भूः । अनुस्वारा-
भावोऽपि निपातनादित्येके । दम्भूः । जनेर्बुक् । जम्बूः । जमु अदने, इत्यस्ये-
त्येके । बाहुलकाद्घ्रस्वोऽपि । जम्बुः । कर्फं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपा-
तनादेत्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी । निपातनान्नुम् । दिधि धैर्यं स्यति त्य-
जतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु 'अन्दूदम्भूजम्बूकम्बू' इति पठन्ति । 'दम्भू
उत्क्लेशे' दम्भूः सर्पजातिः । 'कमेर्बुक्' । कम्बूः परद्रव्यापहारी । ६४ मृग्रा-
रुतिः । मरुत् । गरुत्पक्षः । ६५ ग्री मुट् च । गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मु-
त्सुवर्णं लताविशेषश्च । ६६ हृषेरुलच् । 'हर्षुलो मृगकामिनोः' । बाहुलकाच्चट्टेः ।
चट्टलं शोभनम् । ६७ हसृरुहियुषिभ्य इतिः । 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजि-

ऋतेरम् च । ऋतिः सौत्रो धातुः तस्मात्कूप्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरमागमश्चे
त्यर्थः । ऋतू इति स्थिते अमागमे ऋकारापरि सति ऋकारस्य यणि च रन्तु-
रिति रूपम् । अन्दूदम्भूजम्बू । अदि दम्भने, दम्भि ग्रन्थे ईदित्, जन जनने, ला आदा-
ने कफपूर्वः, दुधाञ् भारणपोषणयोः कर्कपूर्वः, षोऽन्तकर्मणि दिधिपूर्वः एषां समा-
हारद्वन्द्वप्रथमा । एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अदिधातोर्दिश्वान्नुम् । दम्भो-
धातोरीदृत्वात् कथं जुमित्यत्राह—निपातनान्नुमिति । केचित् दम्भूरिति पठन्ति,
तन्मतेऽनुस्वाराभावोऽपि निपातसाध्य इत्याह—अनुस्वाराभाव इति । जनधातोरा-
ह—जनेर्बुगिति । बुगागमोऽपि कूप्रत्ययसन्नियोगेन विधीयत इत्यर्थः । ततश्चानुस्वारे
परसवर्णे मकारे जम्बूरिति रूपम् । ननु कथं जम्बुश्च ह् इत्यत्राह—बाहुलकादिति ।
मृग्रारुतिः । मृङ् प्राणत्यागे, ग् निगर्णे, आभ्यां उतिप्रत्ययः स्यात् । मरुत् । मरुत्-
काब्दोऽप्यस्ति । तथाच विक्रमादित्यकोशः 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो
मरुत्' इति । एतेन 'कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः' इति कविराजरत्नोक्ते मरुत
इत्यनुपपन्नमिति मत्वा दाक्षिणात्यपवन इति पठन्तः प्रत्युक्ताः । 'गरुत्मा'नित्यञ्च
'मादुपधायाः' इत्यनेन वत्षाऽभावस्तु अस्य यदादित्वात् सिद्धः, अयवादिभ्य इति
निषेधात् । ग्री मुट् च । ग् निगर्णे इत्यस्मात् उतिः स्यात् तत्सन्नियोगेन मुदागम-
श्च । गर्मुदिति रूपम् । 'गर्मुत् स्त्री स्वर्णलतयोः' इति कोशादाह—स्वर्णं लताविशेष-
श्चेति । हृषेरुलच् । हृष हृष्टौ, अस्मात् ङलक्षप्रत्ययः स्यात् । हर्षुल इति । लघूपध
गुणः । चट्टल इति रूपं साधयितुमाह—बाहुलकादिति । चट्टेरिति । चट्टे वर्षावरणयोरि-
त्यस्मादित्यर्थः । हसृरुहियुषिभ्य इति । हृज् हारणे, सृ गतौ, रुह बीजजन्मनि, युषि,
एषां द्वन्द्वप्रथमा । एभ्यः इतिप्रत्यय इत्यर्थः । इकारस्तकारस्येसंज्ञातः परिश्रा-

विशेषयोः । सरिजदी । 'रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री' । युष इति सौत्रो धातुः । 'ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम् । ६८ ताडिणिलुक् च । ताडयतीति तडित् । ६९ शमेर्ढः । बाहुलकादित्संज्ञा एयादेशः इट् च न । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ' । शण्डः क्लीबः । १०० कमेरठः । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः । १०१ रमेवृद्धिश्च । रामठं हिङ् । १०२ शमेः खः । शङ्खः । १०३ कणोष्ठः । कण्ठः । १०४ कलस्तृपश्च । तृपतेः कलप्रत्ययः, चात्तृपतेः । तृपला लता । 'त्रिफला तु फलत्रिके' । १०५ शपेर्वश्च । शबलः । १०६ वृषादिभ्योश्चत् । वृषलः । पललम् । बाहु-

णार्थः । हरिश्छन्दार्थं विवरिषुः विश्वकोशमाह—हरित्कुम्भीति । 'हरिहिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः' इति मेदिनीकारः । सरिजदीति सुप्रसिद्धम् । रोहिश्छन्दार्थमाह—मृगविशेषस्य स्त्रीति । 'रोहिन्मृग्यां कृताभेदे' इति मेदिन्याम् । ननु युषधातुर्धातुपाठे नोपलभ्यत इत्यत आह—युषधातुः सौत्रः इति । ताडिणिलुक् च । तड ताडने चुरादिः । अस्माद्धातोः इति प्रत्ययः स्यात् णिलुक् चेति सूत्रार्थः । नडिदिति । 'तडिस्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः । 'गेरनिटि' इति सूत्रेणैव लोपे सिद्धेऽनेन लुग्विधानं उपधावृद्धयभावाथम् । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन उपधावृद्धिर्भवेदेव । अत एव च भाष्यत इत्यादौ णिलोपेऽपि वृद्धिर्भवति । ननु ण्यन्तस्य केवलस्य वा तडधातोः सेट्कत्वादडागमेनैव रूपं सिध्यति, इडाघाटं धातुकत्वेन गेल्लोपाऽभावेऽपि अनेन लुग्विधानात् । ततश्च तिप्रत्यय एव विधीयतामिति वाच्यम्, तिप्रत्ययमात्रविधाने 'तितुत्रेति' इणिपेक्षप्रसङ्गात् । तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयम् । शमेर्ढः । ननु ढप्रत्यये 'लुट्' इत्यनेन इत्संज्ञा ढकारस्य दुर्वारः । किं च 'आयनेयो'ति सूत्रेण एयादेशश्च दुर्वारः । किंच वलाघाटं धातुकत्वादडागमश्च दुर्वारः । न च ढप्रत्ययस्य वशादिकृत्त्वात् 'नेडवृत्ति' इति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् । तस्मिन्सूत्रे 'नेडवरमनादा'विति परिगणितत्वात् । एवञ्च शण्ड इति रूपमसाध्वेवेति शङ्कायामाह—बाहुलकादिति । कमेरठः । कमु कान्तौ, अस्मात् अठप्रत्ययः स्यात् । कमठ इति रूपम् । जरठशब्दायाह—बाहुलकादिति । जू वयोहानावित्यस्मादठप्रत्ययः । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति मेदिनी । रमेवृद्धिः । रमु क्रीडायामित्यस्मादठप्रत्ययः वृद्धिरचेत्प्रथमः । रामठमिति रूपम् । शमेः खः । शम उपशमे इत्यस्माद्धातोः खप्रत्ययः । बाहुलकादीनादेशाऽभावः । 'शङ्खो निधो जलाटास्थित' इत्यमरः । कणोष्ठः । कण निमीलने इत्यस्मात् ठप्रत्ययो भवति । कण्ठः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति मेदिनी । कलस्तृपश्च । तृप प्रीणन इत्यस्मात् धातोः कलप्रत्ययः । तृपलेति रूपम् । तृपलेति रूपं साधयति—चादित । चकारः तृपधातोः समुच्चायक इति भावः । शपेर्वश्च । शप आक्रोशे इत्यस्मात् कलप्रत्ययो

लकाद्गुणः । सरलः । तरलः । 'कमेर्बुक् च' (गण १९६) कम्बलः । मुस खण्डने, मुसलम् । 'लङ्गेर्बुद्धिश्च' (गण १९७) लाङ्गलम् । 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् च' (गण १९८) कुटमलः । कुडेरपि । कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः । कोलम् । १०७ मृजेष्टिलोपश्च । मलम् । १०८ चुपेरच्चोपधायाः । चपलम् । १०९ शकिशम्योनिन् । शकलम् । शमलम् । ११० छो गुग्मस्वश्च । छगलः । प्रज्ञादिस्वाच्छागलः । १११ जमन्ताड्डः । दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डः छिन्नहस्तः । श्रण्डः । बाहुलकात्संवाऽभावः । पण्डः संवातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । पण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः ।

भवति । धातोः पकारस्य वकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । शबल इति रूपम् । वृषादिभ्यश्चित् । वृष सेचने, पल गतौ, इत्यादिभ्यः कलप्रत्ययः । स च चिञ्भवति । चित्त्वं स्वरार्थम् । नन्वेवमपि सरल इत्यादौ कथं गुणः, प्रत्ययस्य कित्वादित्यत आह—बाहुलकादिति । कम्बल इत्यत्र प्रक्रियामाह—बुगिति । लङ्गेर्बुद्धिश्च । लङि गतौ इत्यस्माकलप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्बुद्धिश्च । लाङ्गलमिति रूपम् । कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् । कुट कौटिक्ये, कश गतिशासनयोः, कु शब्दे, एषां द्वन्द्वापश्चमी । एभ्यः कलप्रत्ययो भवति, तस्य मुडागमश्च भवतीत्यर्थः । कुट्मलमित्येव रूपम् । कुड्मल-शब्दस्तर्हि असाधुरित्याशङ्क्यामाह—कुडेरपीति । बाहुलकादिति भावः । ननु कोमलमिति कण्ठं, कलप्रत्ययस्य कित्त्वेन गुणाऽसम्भवादित्यत आह—बाहुलकादिति । एवमन्येऽपि कोसलादयः शब्दा बोध्याः । मृजेष्टिलोपश्च । कलप्रत्ययस्तत्संनिधौ गेन टेः ऋज् इत्यस्य लोपः । मलमिति रूपम् । 'मलोऽस्त्री पापविट् किट्टे कृपणे स्वभिधेयवत्' इति मेदिनी । चुपेरच्चोपधायाः । 'चुप मन्दायां गतौ' अस्माद्धातोः कलप्रत्यये उपधाया उकारस्य अकारे चपल इति रूपम् । शकिशम्योनिन् । शक्ल शकौ, शम उपशमे, आभ्यां कलप्रत्ययः निष्पन्न भवति । शकलं शमलमिति रूपम् । छो गुक् ह्रस्वश्च । छो छेदने, अस्माकलप्रत्ययः गुगागमः प्रकृतेरवयवस्याकारस्य ह्रस्वश्च भवतीत्यर्थः । ननु कथं छागल इति, अनेन ह्रस्वस्य दुर्निवारत्वादित्यत आह—प्रज्ञादिस्वाच्छागल इति भवतीत्यर्थः । स्वार्थिकोऽयं तद्धितप्रत्ययः । जमन्ताड्डः । जम् प्रयाहारः । जमन्तात् धातोर्दप्रत्ययः स्यात् । दण्ड इति । दमु उपशमे अस्माद्धप्रत्ययः । 'नेड्वशि कृति' इति निषेधादिडागमो न । बाहुलकात् 'चुट्' इतीसंज्ञा न । 'दण्डोऽस्त्री लगुदेऽपि स्यात्' इत्यमरः । रण्डेति । रमु क्रीडायाम् इत्यस्माड्डप्रत्ययः । 'रण्डा मूषकण्ठ्यां च विषवायां च योषिति' इति मेदिनी । खण्ड इति । खनु अवदारेणे । 'खण्डोऽस्त्री शकले चेष्वुविकारमणि-भेदयोः' इति कोशः । मण्ड इति । मन ज्ञान इत्यस्माड्डप्रत्ययः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु मरुनि' इति मेदिनी । वण्ड इति । वन सम्प्रकाविष-

पण्डा बुद्धिः । ११२ क्वादिभ्यः कित् । कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुब् गुडः । घुण भ्रमणे, घुण्डो भ्रमरः । ११३ स्थाचतिमृजेराल-ज्वालआलीयचः । तिष्ठतेरालच् । स्थालम्-स्थाली । चतेर्वालञ् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो बिडालः । ११४ पतिचण्डिभ्यामालञ् । पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके । ११५ तमिविशिविडिमृणिकु-लिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् । तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः । ११६ पतेरङ्गचपत्तिणि । पतङ्गः ।

स्मात् ढप्रत्ययः । अण्ड इति । अम गत्यादिषु । षण्ड इति । षणु दाने इत्यस्मा-दुप्रत्ययः । 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वमाशङ्क्याह—बाहुलकादिति । गण्ड इति । गरलु गतो । चण्ड इति । चण्य दाने । पण्ड इति । पण्य व्यवहारे स्तुतौ च । एवं फाण्ड इत्या-दिक्रियाः । क्वादिभ्यः कित् । कुः कवर्गाः, तदादिभ्यो धातुभ्यः जायमानः ढप्रत्ययः कि-स्यात् । कुण्डमिति । कुण्य षण्डोपकरणयोः ढप्रत्ययस्य किरवाञ्चगुणः । 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः छिति' इति दीर्घस्तु न भवति, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति भावः । का-ण्डमिति । कमु कान्तावित्यस्मात् ढप्रत्यये 'अनुनासिकस्य क्ली' ति दीर्घः । अनित्यत्वा-भ्यर्था तु लक्ष्यानुरोधादिति भावः । 'काण्डोऽस्त्री ढण्डवाणचर्वर्गावसरवारिषु' इत्य-मरः । गुब्धातोऽप्रत्यये गुड इति रूपम् । 'गुडो गोलेक्षुपाकयोः' इत्यमरः । घुण्ड-इति । किस्वादुगुणाभावः । स्थाचतिमृजेरालज्वालआलीयचः । ष्टा गतिनिवृत्तौ, चते या चने, मृजू शुद्धौ, एभ्यः क्रमात् आलच्, वालञ्, आलीयच् एते प्रत्ययाः स्युः । स्थालम्, चात्वालः, मार्जालीय इति रूपम् । अत्र लच्चा सिद्धे आलचि आकारोच्चारणं निष्कलमेव । स्थालमिति । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पादलेखयोः' इति मे-दिनी । चात्वाल इति । 'चात्वाल्लो यज्ञकुण्डे स्यात्' इति मेदिनी । मार्जालीय इति । 'मार्जालीयः स्मृतः शुद्धे बिडाले कायशोधने' इति मेदिनी । पतिचण्डिभ्यामालञ् । पाल् गतौ, चडि कोपे, आभ्यामाळप्रत्ययः स्यात् । आलञो वित्वादुपधावृद्धिः । पा-तालः । पतन्त्यस्मिन्निति पातालः । चण्डालः । इदृश्वान्नुमि अदुपधस्वाभावाच्च वृद्धिः । चाण्डाल इति तु प्रज्ञादिस्वात् बोध्य इति उज्ज्वलदत्तादयो वदन्ति । तदाह-एक इति । अत्राऽस्वरसमीजं तु 'कुलालवरुडनिषादचण्डालाऽमित्रेभ्य' इति वार्तिकत-द्भाष्यविरोध एव । तत्र ह्येतेभ्यः स्वार्थान्वहितः । तमिविशि । तमु काङ्क्षायां, विश प्रवेशने, बिड आक्रोशे, मृण्य हिसायां, कुल संस्थाने, कपि चरने, पल गतौ, पचि विस्तारे, एतेषां द्वन्द्वापञ्चमीषदुवचनम् । तमाल इति । 'तमालस्तलके चङ्गे तापि-च्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी । विशालः । बिडालः । 'आखुबिडालो मार्जारः' इत्यमरः । मृणालः । कुलालः । 'कुलालः ककुभे कुम्भकारे' इति मेदिनी । पतेरङ्गच् पाञ्चान् । पाल् गतौ इत्यस्मादङ्गच् प्रत्ययः पाञ्चान् बाष्प इत्यर्थः । पतङ्ग इति । 'पतङ्गः शलभे

११७ तरत्यादिभ्यश्च । तरङ्गः । लवङ्गम् । ११८ विडादिभ्यः कित् । विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च । ११९ स्रवृजोर्बृद्धिश्च । सारङ्गः । वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः । १२० गन्गभ्यद्योः । गङ्गा । अद्रः पुरोडाशः । १२१ छापूखडिभ्यः कित् । छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् 'षिट् अनादरे' गन्सत्वाऽभावश्च । षिङ्गस्तरलः । 'षिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः । १२२ भृञः किन्नुट् च । भृञो गन्कित्स्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः षिङ्गालि-धूम्याटाः' । १२३ शृणातेर्ह्रस्वश्च । शृङ्गम् । १२४ गणशकुनौ । नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः । १२५ मदिग्रोर्गङ्गौ । मुद्रः । गर्गः । १२६ अण्डन्कस्रभृ-

शास्त्रिभेदे पञ्चसूर्यबोः इति मेदिनी । तरत्यादिभ्यः । अङ्गच् इत्यनुवर्तते । तरत्यादिभ्यो धातुभ्यः अङ्गच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तरतीति । तृ पञ्चवनतरणयोरित्यस्य रितपा निर्देशः । लवङ्गमिति । लृङ् छेदने इत्यस्मादङ्गच् । आकृतिगण्योऽयम् । विडादिभ्यः कित् । विड आक्रोशे इत्यादिभ्यो धातुभ्यः जायमानः अङ्गच्प्रत्ययः किङ्गच्-तीत्यर्थः । विडङ्ग इति । किङ्वाच्च गुणः । 'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुनपुंसकम्' इति मेदिनीकारः । मृदङ्ग इति । मृद बोदे इत्यस्मात्प्रत्ययः । तस्य कित्वाच्च गुणः । कुरङ्ग इति । प्रत्यये परत उत्वं साधयति—बाहुलकादिति । कुर शब्दे इत्यस्मात्प्रत्यये तु महत्साधयम् । स्रवृजोर्बृद्धिश्च । स्र गतौ, वृज् वरणे, आभ्यामङ्गच्प्रत्ययः प्रकृतेर्धातोर्बृद्धिश्चेत्यर्थः । सारङ्ग इति । 'सारङ्गः पुंस्ति हरिणे चातके शबले त्रिषु' इति मेदिनी । गन् गभ्यद्योः । गम्लु गतौ, अद भक्षणे, आभ्यां गन्प्रत्ययः स्यात् । गङ्गा । अद्रः । बाहुलकाद्ङादयोपि । असधातोर्गन्प्रत्ययः । छापूखडिभ्यः कित् । छो छेदने, पूक् पवने, खड् भेदने, आहत्य त्रिभ्यो धातुभ्यः गन्प्रत्ययो भवति । स च कित्स्यात् । छागः पूग इति । कित्वाद्गुणाभावः छायते क्षिपते यज्ञार्थमिति छागः, पूयते सुखमन्त्रेनेति पूगः । 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः' इत्यमरः । खड्ग इति । 'खड्गो गण्डकशृङ्गाऽसिबुद्धभेदेषु गण्डके' इति मेदिनी । भृञः किन्नुट् च । भृज् मरणे, अस्मात् जायमानः गन्प्रत्ययः किङ्गवति नुडागमश्च भवतीत्यर्थः । 'छापूखडिभ्यः कित्' इति पूर्वसूत्रात्किदित्यनुवर्तमाने पुनरिह किदुपहृत्य विस्पष्टार्थम् । 'भृङ्गो धुर्याट्पिडयोः' इति मेदिनी । शृणातेर्ह्रस्वश्च । शृ इत्यायामस्मादातोर्गन्प्रत्ययो भवति । धातोर्ह्रस्वश्च भवति । प्रत्ययस्य च कित्त्वं नुट् चेत्यर्थः । शृङ्गमिति रूपम् । शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडास्त्रयन्त्रके । विषाणोर्कर्मयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । खो विषायां स्वार्थमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ इति मेदिनी । गण शकुनौ । शृणातेरित्यनुवर्तते । शकुनौ धाप्ये शृणातेर्गन्प्रत्ययः नुडागमश्च । शार्ङ्ग इति । यित्वात् 'अचो ण्णिति' इति बुद्धिः, नुट् अजुस्वारपरसवर्णौ । शार्ङ्गः पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इत्यर्थो बोध्यम् । मुदिग्रोर्गङ्गौ । मुद हर्षे, ग् निगारणे आभ्यां यथासंख्यं गक् ग एतो प्र-

चृञः । करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः । १२७ शृङ्गभसोऽदिः । शरत् । 'दरदृष्टदयकूलयोः' । भसजघनम् । १२८ दृणा-
तेः पुग्ग्रस्वश्च । दृषत् । १२९ त्यजितनियजिभ्यो ङित् । त्यद् । तद् ।
यद् । सर्वोदयः । १३० एतेस्तुट् च । एतद् । १३१ सत्तेरटिः । 'सरट्
स्याद्वातमेघयोः' । वेदभाष्ये तु 'याभिः कृशानुम्' इति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षि-
काभ्यः' इति व्याख्यातम् । १३२ लङ्घेर्नलोपश्च । लवट् वायुः । १३३ पार-
यतेरजिः । पारक् सुवर्णम् । १३४ प्रथेः कित्सम्प्रसारणं च । पृथक् ।
स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । १३५ भियः पुग्ग्रस्वश्च । भिषक् । १३६
युष्यसिभ्यां मदिक् । युष्, सोत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ।
१३७ अतिस्तुसुदुसृष्टृक्षिभूमायावापदियक्षिनीभ्यो मन् । एभ्यश्चतुर्दश-

त्ययौ स्तः । मुद्रः सत्यविशेषः । द्वाविडभाषायां 'पयस्' इति प्रसिद्धः । गकः क्षिरवा-
जोपधागुणः । गर्ग इति मुनिविशेषः । गप्रत्यये गुणः । एतदर्थमेव गक् ग इति पृथक्
विहितौ । ऋण्डन् कृत्तृभूमः । डु कृञ् करणे, सु गतौ, भृञ् मरणे, वृञ् वरणे, एषा स-
माहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः अण्डन्प्रत्ययः स्यात् । करण्ड इति । प्रत्यये परतो गुणः ।
शृङ्गभसोऽदिः । शृङ्गिहासां, दृ विदारणे, भस भस्संनदीप्रत्ययौ, एभ्यः अदिप्रत्ययः । इ-
कार उपचारणार्थः । शरदिति । प्रत्यये परतो गुणः । 'शरस्त्री वसरेऽप्यृत्तौ' । 'दरास्त्रियां
प्रपाते च भयपर्वतयोरपि' 'भसस्त्री भास्वरे योनौ' इति मेदिनी । दृणातेः पुक् ह्रस्वश्च ।
दृ विदारणे इत्यस्मात् अदिप्रत्ययः, प्रकृतेः पुगागमो ह्रस्वश्च भवतीति सूत्रार्थः । इ-
षदिति रूपम् । त्यजितनियजिभ्यो ङित् । त्यज हानौ, तनु विस्तारे, यज देवपूजादौ, ए-
भ्यो जायमानः अदिप्रत्ययः ङट् भवति । त्यदिति । अदिप्रत्ययस्य ङित्वाङ्गिलोपः ।
एतेस्तुट् च । इण् गतावित्यस्मात् अदिप्रत्ययः, तस्य तुगागमश्च भवतीत्यर्थः । एतदि-
ति रूपम् । सत्तेरटिः । सु गतावित्यस्मादटिप्रत्ययः । सरट्शब्दार्थं विवृण्वन् कोशमाह-
सरट् स्याद्वातमेघयोरिति । लङ्घेर्नलोपश्च कश्चि शोषणे, अस्मादटिप्रत्ययः नकारस्य लो-
पश्च । पारयतेरजिः । पारधातुश्चुरादिष्यन्तः । अस्मात् अजिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
पारगिति । अजिप्रत्यये 'गेरनिटाश्च्यनेन णिलोपः' । तस्य प्रत्ययलक्षणेन उपधावृद्धिभ-
वत्येष । कुत्वे रूपम् । प्रथेः कित्सम्प्रसारणं च । प्रथ प्रख्याने, अस्मादजिप्रत्ययः । स
च कित् भवति, धातोः सम्प्रसारणम् । पृथक् । स्वरादिपाठादिति । पृथक् विनाथे इति
पाठादिति भावः । भियः पुक् ह्रस्वश्च । 'भि भौ' भये इत्यस्मादजिप्रत्ययः, प्रकृतेः
पुगागमश्च भवतीत्यर्थः । भिषगिति रूपम् । युष्यसिभ्यां मादिक् । धातुपठे बुषधातो-
रदशानादाह-युष् सोत्रो धातुरिति । असु क्षेपणे दिवादिः । आभ्यां मदिकप्रत्ययः । युष्म-
दिति रूपम् । अस्मदिति रूपम् । एव अहमिति । 'त्वाहौ सो' इति त्वाहादेशाविति
भावः । अतिस्तुसुदु । ऋ गतौ, ष्टुञ् स्तुतौ, वृञ् अभिषवे, डु दानादनयोः, सु गतौ,

भ्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तोमः संघातः । सोमः । होमः । समो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञायणि क्षौमं च । भामः आदित्यः । यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' । पद्मम् । यक्ष पूजायाम्, यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । १. ८ जहातेः सन्वदालोपश्च । 'जिह्वाः कुटिलमन्दयोः' । १३६ अवतेष्टिलोपश्च । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा ङित्येव ब्रूयात् । 'ज्वरत्वर—' (सू. २६५४) इति ऊठौ । तयोदीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वल-
दत्तः, तज्ज । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति
ओम् । १४० प्रसेरा च । ग्रामः । १४१ अविस्तिविसिधुषिभ्यः कित् ।
ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । 'शुष्ममग्निमसमीरयोः' । १४२ इषि-
युधीन्धिदसिश्चाधूसूभ्यो मक् । 'इष्मः कामवसन्तयोः' । ईषीति पाठे दीर्घा-
दिः । युष्मः शरो योद्धा च । इष्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः ।

घृज घारणे, चि चिये, टु क्षु शब्दे, भा बीषौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पद
गतौ, यच्च पूजायां चुरादिः, जीञ् प्रापणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः मन्प्रत्ययो भव-
ति । अर्म इति । मन्प्रत्यये गुणे च रूपम् । स्तोम इति । संघात इत्यर्थः । सोम इति ।
'सोमस्तुहिनदीधितौ' । सौमशब्दं साधयितुमाह—प्रज्ञायणीति । जहातेः सन्वदालोप-
श्च । ओ हाक् त्वागे, अस्मान्मन्प्रत्ययः, स च सन्वद्भवति । आकारलोपश्च । जिह्वा
इति रूपम् । अवतेष्टिलोपश्च । अव रक्षणादौ, अस्मात् मन्प्रत्ययः, मन्प्रत्ययस्य टेलो-
परचेत्यर्थः । ननु टिलोपरचेत्यत्र अस्मिन्नेव सूत्रे विधेयभूतस्य मन्प्रत्ययस्योद्देश्यत्वं
न स्यात्, अतः टिलोप इत्यत्र प्रकृतेरेवोद्देश्यत्वं स्यादित्यत आह—अन्यथेति ।
प्रकृतेः टिलोपाङ्गीकार इत्यर्थः । ङित्येवेति । 'ङे'रिति टिलोपसम्भवादित्यर्थः । ज्व-
रत्वरेत्यूठविति । वकारस्य उपधायाश्च स्थाने इत्यर्थः । तयोरिति । अकारवकारस्था-
निकयोऽठोरित्यर्थः । प्रायेकमूट् इति पक्षाभिप्रायेणेदम् । उपधावकारयोः स्थाने एक
एवोठिति मते न कापि विप्रतिपत्तिः । अस्याऽव्ययत्वे साधकमाह—चादिपाठादिति ।
तन्नेति । तन्मतं खण्डयति—तेषामसत्त्वार्थत्वादिति । प्रसेरा च । प्रसु अदने, अस्मात्
मन्प्रत्ययः धातोराकारश्चान्तादेशः । ग्राम इति रूपम् । अविस्तिव । अव रक्षणादौ,
षिवु तन्तुसन्ताने, बिञ् बन्धने । शुच शोषणे, एभ्यो मन् स्यात्स च कित् । ऊठादिकं
पूर्ववत् । ऊममिति । अवधातोर्मन्प्रत्यये ज्वरत्वरेत्यूठि मवर्णदीर्घे रूपम् । स्यूम इति ।
षिवुधातोर्मन्प्रत्यये ऋबोरिति वस्य ऊठि, यणि रूपं बोध्यम् । सिम इति । विष्मधातोः
रूपम् । सर्वाङ्गणे पठितोऽयम् । इषयुधीन्धि । इष गतिहिंसादानेषु, युध सम्प्रहारे,
जि इन्धी बीषौ, दसु उपचये शयं क गतौ, धूञ् कम्पने, पूङ् प्राणिगर्भविमोक्षणे, एषां
द्वन्द्वात्पञ्चमी । युष्म इति । 'युष्मो धनुषि संयोगे' इति मेदिनी । दस्म इति । दस्मस्तु
यजमाने स्यादपि चारे हुताक्षने' इति मेदिनी । श्याम इति । 'त्रिषु श्यामो हरिकृष्णौ

समोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म व्रणः । १४३ युजिरुचितिजां कुश्च । युग्मम् ।
 रुक्मम् । तिग्मम् । १४४ हन्तेहि च । हिमम् । १४५ भियः पुग्वा । भीमः ।
 भीष्मः । १४६ घर्मः । घृधातोर्मगुणश्च निपात्यते । १४७ ग्रीष्मः । प्रसतेनि-
 पातोऽयम् । १४८ प्रथेः विवन्सम्प्रसारणं च । पृथिवी । पवन्नित्येके । पृथ-
 वी । 'पृथवी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः । १४९ अशुपुपिलटिकणखटि-
 विशिभ्यः कन् । अश्वः । प्रुष स्नेहनादौ । 'प्रुषः स्याटुमूर्ययोः' । पुष्वा
 जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादिस्वे किण्वमपि ।
 खट्वा । विश्वम् । १५० इण्शीभ्यां वन् । एवा गन्ता । 'ये च एवा मरुतः' ।
 असत्त्वे निपातोऽयम् । शैवं लाञ्छनं पुंसाम् । 'शैवं मित्राय वरुणाय' । १५१
 सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्मप्रह्वेष्व्वा अतन्त्रे । अकर्तयैते निपात्यन्ते ।

रयामा स्याच्छारिवा निशा' इत्यमरः । युजिरुचितिजाम् । युजिर् योगे, रुच दीप्तौ, तिज
 निशाने, एषां द्वन्द्वत्पृथी । एभ्यो मङ्प्रत्ययः स्यात् अन्यस्य च क्लृप्तम् । हन्तेहि
 च । हन हिंसागत्योः अस्माद्धातोर्मक् धातोर्हिरादेशश्च । भियः पुग्वा । जि भी भये ।
 अस्मात् धातोर्मक् स्यात् । धातोः पुगागमश्च वा स्यात् । भीम इति । पुगभावे रूप-
 म् । भीष्म इति । युकि रूपम् । घर्मः । मकि घर्मं इति निपात्यत इत्यर्थः । प्रकृतिप्र-
 त्ययविभागेन दर्शयति—घृधातोर्मगिति । घृ चरणदीप्योरित्यस्मादिति भावः । मकः
 कित्त्वेन क्लृप्ति चेति निषेधादाह—गुणश्चेति । ग्रीष्मः । प्रसु अदने, अस्मात् मकि
 निपातोऽयम् । उपधाया इत्च निपात्यत इति भावः । प्रथेः विवन् सम्प्रसारणं च ।
 प्रथ प्रख्याने, अस्माद्धातोः पिवन्प्रत्ययः । धातोः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । विवन्ः वि-
 एवात् ङीप् । पवन्नित्येक इति । प्रथधातोः पवन्प्रत्यय इत्यर्थः । तथास्वे तु पृथवी इति
 रूपम् । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इत्यमरः । अशुपुपिलटि । अशू व्याप्तौ, प्रुष स्नेहनादौ,
 लट् बाह्ये, कण निमीलने, खटि काङ्क्षायां, विश प्रवेशने, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी ।
 एभ्यः कन्स्यात् । अश्व इति । 'घोटके वीतितुरगतुरङ्गावतुरङ्गमाः' इत्यमरः । प्रुष्व
 इति । प्रुषधातोः रूपम् । लट्चेति । 'मल्लखरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मका'
 इत्यमरः । 'लट्वा करञ्जभेदे स्यात् फले वाद्ये खगागन्तरे' इति विश्वः । कण्वमिति ।
 'कण्वं पापे मुनौ पुसि' इति मेदिनी । खट्चेति । 'वायनं मञ्जपथङ्कपत्यङ्काः खटवया
 समाः' इत्यमरः । विश्वमिति । 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यमरः । 'विश्वा इतिविषायां
 स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । इण्शीभ्यां वन् । इण् गतौ, शीङ् स्वप्ने, आ-
 भ्यां वन्प्रत्ययः स्यात् । एव इति । इण्धातो रूपम् । शैव इति । शीङ्धातोः रूपम् । सर्व-
 निघृष्वरिष्व । सु गतौ, घृषु संवषे, रिष हिंसायां, लष हिंसायां, शीङ् स्वप्ने, पद् गतौ,
 ह्रस्वैरुपधायां शब्दे च, ईष गत्यादिषु । अत्र तन्त्रशब्दः कर्तृवाचकः अतन्त्रेऽकर्तरी-
 त्यर्थः । निपात्यन्त इति । 'वन्प्रत्ययान्ततये'ति शेषः । वन्प्रत्ययेगुणे च सर्वमिति रूपम् ।

सूतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्घृषेर्गुणाऽभावोऽपि । निघृष्यते अनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्त्वमपि । शोतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ह्रस्वत्वम् । पद्मो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रह्वः । ह्रैञ् आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्वः आचार्यः । इष्वः इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सती । सारकः । बाहुलकाद्ध्रसतेः । ह्रस्वः । १५२ शेवयद्वजिह्वाग्रीवाऽऽप्वामीवाः । शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यद्वः । ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाऽभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्नोतीत्याप्वा वायुः । मोवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये । १५३ कृगृशृदृभ्यो वः । कर्वः कामः आखुरश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः । १५४ कनिन्युवृषितत्तिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा ।

निघृष्व इति । निपूर्वात् घृषधातोर्वन्प्रत्यये गुणाभावोऽपि निपात्यत इत्यर्थः । रिष्वो हिंस्र इति । अत्रापि गुणाऽभावो निपातनात् । लिष्व इत्यत्र व्युत्पत्तिमाह—उपधाया इत्त्वमिति । शिव इति । 'शम्भुः शर्वः शिवः स्थाणुः' इत्यमरः । प्रह्व इत्यत्र वन्प्रत्यये रूपमाह—ह्रैञ् इति । वनो वकारस्य लोपः, धातोराकारस्य लोपश्च निपात्यत इत्यर्थः । भावस्तर् प्रकृतिं दर्शयति—जहातेरिति । ओ हाक्स्यागे इत्यस्मादित्यर्थः । वन्प्रत्यये आकारस्य लोपो निपात्यत इत्यर्थः । शेवयद्वजिह्वा । एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । ननु 'इण्ग्रीभ्यामिति सूत्रेणैव शेव इति रूपे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अन्तोदात्तार्थमिति । शीक् स्वप्ने इत्यस्मात् वन्प्रत्यये रूपम् । या प्रापणे इत्यस्मात् वन्प्रत्यये तत्संनियोगेन प्रकृतेर्हुगागमे इत्वे च यद्व इति रूपम् । यद्वा यजधातोर्वन्प्रत्यये जकारस्य हकारश्च निपात्यते । जिह्वेति शब्दं साधयति—लिहन्त्यनयेति । लिह आस्वादने इत्यस्मात् वन्प्रत्यये लकारस्य जकारः गुणाऽभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । यद्वा, जि जये इत्यस्मात् वन्प्रत्ययः हुगागमश्च निपात्यत इति व्याख्येयम् । गिरन्त्यनयेति । गृ निगरणे इत्यस्मात् वन्प्रत्यये ईडागमो निपात्यत इत्यर्थः । यथादेश इति भावः । आण्ड व्याप्तौ इत्यस्माद्वन्प्रत्यये आप्नेति रूपम् । मीषेति । मीञ् हिंसायामित्यस्माद्वन्नि रूपम् । कृ गृ शृ दृभ्यो वः । कृ विश्लेषे, गृ निगरणे, शृ हिंसायां, दृ विदारणे, एषां द्वन्द्वारण्यमी । कर्व इति । कृधातोः रूपम् । गर्व इति । 'गर्वाऽभिमानोऽहङ्कारः' इत्यमरः । शर्व इति । 'ईश्वरः शर्व ईशानः' इत्यमरः । दर्व उति । दृ धातोः रूपम् । कनिन् युवृषि । यु मिश्रणे, वृषु सेवने, तक्षू तनूकरणे, राज्ञ् क्षीप्तौ, धन्वि गतौ, द्यु अभिगमने, दद्वु क्रीडादौ एषां समाहारद्वन्द्वारण्यमी । एभ्यः कनिन्प्रत्ययः । युवेति । 'बालस्तु स्यान्माणवको बयास्वस्तनो युवा' इत्यमरः । 'युवा स्यात्तदने भेषे निसर्गबलनालिनि इति मेदिनी ।

धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन्प्रतिदिवा
दिवसः । १५५ सप्यशूभ्यां तुट् च । सप्त । अष्ट । १५६ नञि जहातेः ।
अहः । १५७ श्वन्नुत्तन्पूषन्प्लोहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्प-
रिजन्मातरिश्वन्मघवन्नि । एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । प्लिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लोहतीति
प्लोहा कुक्षिव्याधिः । क्लिद् आर्दीभावे । क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः ।
स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घो
धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माह ।
अर्यमा । विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च ।
जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । धातोरि-
कारलोपः । मह पूजायाम् । हस्य धो वुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ।

वृषेति । वृषधातोः कनिप्रत्ययः । 'चित्रोपचित्रा न्यग्रोधो द्रवन्ती गम्बरी वृषा' इत्य-
मरुः । तक्षेति । तक्षू तनूकणे इत्यस्मात् कनिप्रत्ययः । 'तक्षा तु वर्धकस्त्वष्टा रथ-
कारस्तु काष्ठतट्' इत्यमरः । राजेति । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यज्ञे च त्रियज्ञकयोः' । धन्वे-
ति । 'समानो मरुधन्वानो' इत्यमरः । सप्यशूभ्यां तुट् च । षप समवाये, अशू व्याप्तौ
आभ्यां कनिप्रत्ययः तुडागमश्च । सप्त अष्टेति रूपम् । नञि जहातेः । नञि उपपदे
ओ हाक त्यागे इत्यस्मात् कनिप्रत्ययः । कनिन्यातो लोपः । इवन्नुत्तन्पूषन्प्लोहन् ।
टु ओ शिव गतिवृद्धयोः, उच्च सेचने, पूष वृद्धौ, प्लिह गतौ, क्लिद् आर्दीभावे, णिह
प्रीतौ, मुह वैचित्त्ये, टु मस्जो शुद्धौ, माह् माने अर्यपूर्वः, प्सा भक्षणे विश्वपूर्वः, जनी
प्रादुर्भावे परिपूर्वः, टु ओ शिव गतिवृद्धयोः, मह पूजायां एते कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते
इत्यर्थः । श्वेति । इकारलोपो निपात्यते । 'शुनको भयकः श्वा श्वात्' इत्यमरः । श्वेति ।
'उक्षा भद्रो बलीवर्धः' इत्यमरः । वृषेति । 'सौ चेत्पुषधादीर्घः । पूषण्यविश्यादौ तु इन्ह-
ञ्जिति नियमात् न दीर्घः । 'विकर्तृनाकर्ममातेण्डमिहिरारुणपूषण्यः' इत्यमरः । प्लिह गता-
विति । अस्मात् कनिप्रत्यये उपधाया इकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । 'अन्त्रं पुरीतद्रुगुस्मस्तु
प्लीहा पुंस्यथ वसन्सा' इत्यमरः । मूर्धेति । 'मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
मज्जेति । मज्जन्नाहस्य नकारान्तत्वेऽपि स्त्रीष्विविक्षायां टाबन्ध्युपेयते । सारो
मज्जा नरि त्वक् स्त्री' इत्यमरः । अयमेति । 'अर्यमा तु पुमान्सूर्यं पितृदेवान्तरेऽपि च'
इति मेदिनी । 'सूरसूर्यायमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः । परिजमेत्यत्र प्रक्रि-
यामाह—जनेरुपधालोप इत्यादि । मातरिश्वेति । सप्तम्या अलुक् निपातनात् । 'श्वसनः
स्पर्शनो वायुमातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । मघवन्नाह—इत्य व
इति । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनाः' इत्यमरः । इत्युणादिषु प्रथमः
पादः समाप्तः ।

अथ उणादिषु द्वितीयः पादः ।

१५८ कृहभ्यामेणुः । करेणुः । हरेणुः गन्धद्रव्यम् । १५९ हनिकुषिनी-
रमिकाशिभ्यः कथन् । हथो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः । काष्ठम् ।
१६० अवे भृञः । अवभृथः । १६१ उषिकुषिगतिभ्यस्थन् । ओष्ठः ।
कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकाच्छ्रोथः । १६२ सतैर्णित् । सार्थः समूहः ।
१६३ जृवृञ्भ्यामूथन् । जरूथं मांसम् । 'वरूथो रथगुप्तौ ना' । १६४ पातृ-
दिवचि रचिसिचिभ्यस्थक् । पीथो रविः । घृतं पीथम् । 'तीर्थं शास्त्राऽध्व-

अथ द्वितीयः पादः । कृहभ्यामेणुः । हु भृञ् करणे, हञ् हरणे, आभ्यामेणुप्रत्ययः ।
तस्मिन्प्रत्यये परे धातोर्गुण इति भावः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । करेणु-
गञ्जयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे इति मेदिनी । हरेणुगिति । 'हरेणुः खण्डिके चास्मिन्' इत्यमरः । 'हरेणुनां सतीने स्त्री रेणुकाकुल्योषितो' इति मेदिनी । हनिकुषिनी । हन
हिसागत्योः, कुष निष्कर्षे, णीञ् प्रापणे, रमु क्रीडायां, काश्च दीप्तौ, एषां द्वन्द्वात्
पञ्चमी । एभ्यः कथन्प्रत्ययः स्यात् । इथ इति । 'अनुदातोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्' इत्यनुनासिकलोपः । कुष्ठ इति । 'भ्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यम्' इत्यमरः । 'कोठो मण्ड-
लकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकांशो' इत्यमरः । 'कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं वृत्तम्' इत्यमरः । 'कुष्ठं
रोगे पुष्करेऽस्त्री' इति मेदिनीकोशश्च । रथ इति । 'रथाभ्रपुष्पविदुर' इत्यमरः । 'रथः
पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी । काष्ठमिति । 'काष्ठं द्वाविन्धनं त्रेधा' इत्यमरः । अवे भृञः । हु भृञ् चारणपोषणयोः, अस्मादवे उपपदे कथन्प्रत्ययः स्यात् ।
अवभृथ इति । 'दीक्षान्तोऽवभृथे यजे तत्कर्माहं तु यज्ञियम्' इत्यमरः । उषिकुषिगति-
भ्यस्थन् । उप दाहे, कुष निष्कर्षे, गै णञ्दे, ऋ गतौ, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । ओष्ठ इति ।
'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः । कोष्ठमिति । 'पुंसि कोष्ठेऽन्तर्जठरं
कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा' इत्यमरः । 'कोष्ठं कुक्षिकुसूलयोः' इत्यमरः । गाथेति । 'गाथा
श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी । अर्थ इति । 'अर्थरैर्विभवा
अपि' इत्यमरः । बाहुलकात् श्रोथ इति । 'शोफस्तु श्वयथुः शोथः' इत्यमरः । शु गता-
वित्यस्मात्प्रत्ययः । सतैर्णित् । शु गतावित्यस्मात् यन्प्रत्ययः । स च णित् भवती-
त्यर्थः । साध इति रूपम् । 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घातमात्रके' इति मेदिनी ।
जृवृञ्भ्यामूथन् । जृवयाहानौ, जृषधातुश्च गृह्यते, वृञ् वरणे, आभ्यामूथन् स्यात् ।
जरूथ इति । जृधातोः रूपम् । तस्यार्थमाह—माममिति । वरूथ इति । 'रथगुप्तैर्वरूथो
ना कूबरस्तु युगन्धरः' इत्यमरः । पातृदिवचि । पा पाने, तृ ऋक्वनतरणयोः, तुद
व्यथने, वच पारिभाष्ये, रचिर् विरेचने, सिचिर् क्षरणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्य-
स्थकप्रत्ययः स्यात् । पीथ इति । घुमास्थेतीत्त्वमिति भावः । तीर्थमिति । ऋत इत्ये-
रपरये दीर्घ इति भावः । 'अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं स्वस्वाङ्गुल्योर्मूले कायम्' इत्यमरः ।

रक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारषिजुष्टाम्भोजीरजःसु च विश्रुतम् ।' इति विश्वः । तुत्थोऽग्निः । उक्तं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकादृचेरपि । 'रिक्थ-मृक्थं धनं वसु' । सिक्थम् । १६५ अर्तेर्निरि । निरुक्तं साम । १६६ निशीथगोपीथाऽवगथाः । निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः । १६७ गश्चोदि । उद्गोथः साम्नो भागविशेषः । १६८ समीणः । समिथो वह्निः, संप्रामश्च । १६९ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिजे-र्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्टा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' । १७० स्फायितश्चित्रश्चिशक्तिपिष्टुदि-

'निपातागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरी' इत्यमरः । विरवकोशमाह—तीर्थं शास्त्रा-ध्वरेत्यादि । तुत्थ इति । 'रक्षेत्री श्रीफली तुत्था द्रोणा दोला च नीलिनी । सूक्ष्मोपकु-ञ्जिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा वृष्टिः' इत्यमरः । उक्तमिति । सामभेदः । रिक्थमिति । 'द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु' इत्यमरः । सिक्थमिति । 'सिक्थो भक्तपु-ष्ठाके ना मधुच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मधु चौरं माक्षिकादि मधुच्छिष्टं तु सिक्थकम्' इत्यमरः । अर्तेर्निरि । क्र गतौ, अस्मात् थगिति शेषः । निरुक्तं साम । निशीथगोपीथावगथाः । शीङ् स्वप्ने निपूर्वः, पा पाने गोपूर्वः, गाह गतौ अवपूर्वः, एतेभ्यः थक्प्रत्ययः स्यात् । निशीथ इति । कित्वाञ्च गुणः । 'अर्धरात्रे निशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' इति मेदि-नी । गोपीथाः—सोमपानम् । तीर्थमिति तु वृत्तिः । घुमास्येतीश्वम् । भवगथ इति । थकि धातोराकारस्य ह्रस्वत्वं निपात्यते । गश्चोदि । गौ शब्दे इत्यस्य कृताश्चानु-क-रणस्य ग इति पष्ठयन्तम् । 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः । उदि उपपदे गैधातोः थक्प्रत्यय इत्यर्थः । 'इतिसीमान्तहरितो रोमन्थोद्रीयबुद्बुदाः' इत्यमरः । समीणः । समि उपपदे इणधातोः थगित्यर्थः । समिथ इति । वेदभाष्ये स्वस्य संप्रामपरस्वमुक्तम् । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिज निशाने, पृषु सेचने, गु पुरीषोत्सर्गे, यु मिश्रणे, प्रङ् गतौ, एते थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । तिज निशाने इत्यस्मात् थकि आह—तिजे जलोप इति । तस्याऽर्थमाह—काम इति । पृष्ठमिति । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । गूथमिति । धातोर्दीर्घत्वं च निपा-त्यते । विष्टेति । 'पुरीषगूथे वचस्कमस्त्रो विष्टाविषौ स्त्रियाम्' इत्यमरः । यूथमिति । अत्रापि निपातनाद्दीर्घः । समूह इति । 'सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम्' इत्य-मरः । प्रोथमिति । प्रुधातोः रूपम् । ननु थक् कित्त्वेन कथं गुण इत्यत आह—निपा-तनादिति । क्वचिदिदं वाक्यं मूलपुस्तकेषु नोपलभ्यते । 'गतयोऽमूः पञ्चधाराः घोषा तु प्रोथमस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोषायाम्' इति मेदिनी । स्फायितश्चित्र-वञ्चि । स्फायी वृद्धौ, तञ्चु सङ्कोचने, वञ्चु प्रलम्बने, शक्ल शक्ते, क्षिप प्रेरणे, क्षु-

सृष्टितृपिष्टपिवन्द्यन्दिश्वितिवृत्यजिनोपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दि-
चन्दिदहिदिसिदभिभवसिवाशिशोङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् । द्वात्रिंशतो
रक्स्यात् । वलि यलोपः, स्फारम् । न्यङ्कादिस्वात्कुत्वम्, तक्म् । वक्म् ।
शक्ः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सुप्रश्चन्द्रः । तुप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः
पूजकः । उन्दी, उन्द्रो जलचरः । शिवत्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते
शैले चक्रे च दानवे' । अजेर्वी वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षो देशभेदश्च ।
'मुद्रा प्रत्ययकारिणो' । 'खिद्रो रोगो दरिद्रश्च' । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' ।
दहोऽग्निः । दसः स्ववैशः । दभ्रः समुद्रः, स्वल्पं च । वसेः सम्प्रसारणे-३१६८ न
रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ८।३।११० । रेफपरस्य सकारस्य
सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । 'पूर्वमादात्' (सू ३६४३) इति
प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिभूयोऽभिप्राया । तेन 'शासिवसि-' (सू २४१०) इति
प्राप्तमपि न । उल्लो रश्मिः । उल्ला गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् । शीरोऽ-

दिर् सम्पेषणे, स्पृल्ल गतौ, तृप प्रीणने, इप हर्षमोचनयोः, वदि अभिवादनस्तुत्योः,
डम्दी बलेदने, श्विता वयौ, घुतु वर्तने, अज गतिक्षेपणयोः, यीष् प्रापणे, पद गतौ,
मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैर्घ्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदिर् विदारणे, मदि स्तुतौ,
चदि जाह्लादने, दह भस्मीकरणे, दसु उपचये दम्भु दम्भने, वस निवासे, वाश्र
शब्दे, शीह स्वप्ने, हसे हसने, पिध गत्यां, शुभ दीप्तौ, एषां द्वन्द्वारपञ्चमी । एभ्यो
धातुभ्यः रक्प्रत्यय इत्यर्थः । यकारलोपमाह—वलि यलोप इति । स्फारमिति । 'नेड्वशि
कृतीति निषेधादिडागमो न भवति । 'स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । 'स्फारः
स्यापुंसि विकटे करकादेश्च बुद्बुदे' इति मेदिनी । तच्चुधातोः रक्प्रत्यये कुस्वविधि
स्मारयति—न्यङ्कादिस्वादिति । तक्मिति । 'तक् ह्यदृशिवन्मथितम्' इत्यमरः । वक्
इति । वज्रिधातोः रूपम् । कित्वाञ्चलोपः न्यङ्कादिस्वात्कुत्वम् । 'आविद्धं कुटिलं
भुवनं वेष्टितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । शक् इति । शक्लृधातोः रूपम् । 'जिष्णुर्ल्लेख-
र्षभः शक्' इति 'जयोऽथ कुटजः शक्' इति चामरः । 'शक्ः पुमान् देवराजे कुटजाऽ-
र्जुनभूकहो' इत्यपि मेदिनी । क्षिप्रमिति । 'क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितशुधीवरबहुप्रकर्षार्थाः'
इत्यमरः । क्षुद्र इति । 'कदर्ये कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचाः' इत्यमरः । 'क्षुद्रः स्यादध-
मक्रूरकृपायाऽल्पेषु' इति मेदिनी । इत्यादि स्पष्टम् । न रपरसृपिसृजि । रपर इति
बहुव्रीहिः । 'अपद्मास्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । स्पृल्ल गतौ, सृज विसर्गे, स्पृश
संस्पृशने, स्पृह ईप्सायां चुरादिः, सवनादि, एतेषां द्वन्द्वारपञ्चमी । अवयवावयविभावः
षष्ठ्यर्थः । तथा चैतद्वयवस्य सकारस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः । उल्ल इति । वसधातोः

अगरः । हस्रो मूर्खः । सिद्धः साधुः । शुभ्रम् । बाहुलकात् मुसे रक् । मुस्रम् उदश्रु ।
 १७१ चकिरम्योरुच्चोपधायाः । चुक्रमल्लद्रव्यम् । रुद्रोऽरुणः । १७२ वौ
 कसेः । विकृष्वन्द्रः । १७३ अमितम्योर्दीर्घश्च । आन्नम् । तान्नम् । १७४
 निन्देर्नलोपश्च । निद्रा । १७५ अर्देर्दीर्घश्च । आर्द्रम् । १७६ शुचेर्दश्च ।
 शूदः । १७७ दुराणो लोपश्च । दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् । १७८ कृते-
 श्लः कू च । कृच्छ्रम् । क्रूः । १७९ रोदेर्णिनुक् च । रोदयतीति रुद्रः ।
 १८० बहुलमन्यत्रापि संज्ञालुन्दसोः । णिलुगित्येव । 'वान्ति पर्णशुषो वाता-
 रकि तस्य किंवात्सप्रसारणेऽनेन षत्वनिषेधे च रूपम् । नन्वत्रानेन षवाभाषक-
 थनमसङ्गतम्, अस्य सूत्रस्य 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य निषेधक-
 ताया वृथादिषु उक्तत्वात् । अत्र तु न तेन षत्वप्राप्तिः । अपि तु 'वासिबली'त्यने-
 नैवेत्याक्षायामाह—पूयोऽभिप्रायेति । तस्मात् वृत्तिप्रस्थः एतन्निषेधकत्वाद्यापि बो-
 धक एवेति भावः । उक्तो रदिमरिति । 'किरणोऽन्नमयूक्षांशु' इत्यमरादिति भावः ।
 'बस्रो वृषे च किरणे' इति मेदिनी । उक्तेति । 'माहेयी सौरभेयी गौदन्ना माता च
 शृङ्गिणी' इत्यमरः । वाश्र इति । वाश्रधातोः रूपम् । मुस्रमिति । मुस्र खण्डने, इत्य-
 स्माद्रूपम् । चकिरम्योरुच्चोपधायाः । चक वृक्षौ, रमु क्रीडायां, आभ्यां रक्प्रत्ययः उप-
 धाया उकारश्चेत्यर्थः । चुक इति । 'सहस्रवेधो चुक्रोऽम्बवेतसः' इत्यमरः । वौ कसेः ।
 कस गतौ विपूर्वाद्स्मात् रक् स्यादुत्वं चोपधायाः । विकृञ् इति रूपम् । अमितम्यो-
 र्दीर्घश्च । अम गत्यादिषु, तमु काङ्क्षायां, आभ्यां रक्प्रत्ययः, प्रकृतेरचो दीर्घवे-
 त्यर्थः । आन्नमिति । 'आन्नश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः । तान्नमिति । तमुधातो रूप-
 म् । निन्देर्नलोपश्च । निद्रि इति । इदिरवान्नुमि तस्य लोप इत्यर्थः । 'स्यान्निद्रा श-
 यन् स्वापः' इत्यमरः । अर्देर्दीर्घश्च । अर्दं गतौ याचने च, अस्मात् रक्प्रत्ययः धातो-
 र्दीर्घश्चेत्यर्थः । आर्द्रमिति रूपम् । 'आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितम्' इत्यमरः । शुचे-
 र्दश्च । शुच शोके, अस्मात् रक्, धातोर्देकारश्चान्तादेशः, उपधाया दीर्घश्चेत्यर्थः ।
 शूद्राश्चाऽवरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । दुराणो लोपश्च । इण् गता-
 वित्यस्मात् दुयुपपदे रक् स्यात्, धातोर्लोपश्चेत्यर्थः । रकि रोरीति रेकस्य लोपे
 ढूलोप इति दीर्घ इति भावः । कृतेः कू च । कृती छेदने इत्यस्मात् रक् स्यात् प्रकृ-
 तेरन्त्यस्य तकारस्य लुकारादेशः । 'कू' इति अनेकारणवारसर्वादेशश्च स्यादित्यर्थः ।
 'स्यात्कटं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्' । देवभूयादिकं तद्वत् कृच्छ्रं साग्न-
 पनादिकम्' । 'नृशंसो धातुकः क्रूरः प्राणो धूर्तस्तु वज्रकः' इत्यमरः । रोदेर्णिनुक् च ।
 रुदिर अश्रुविमोचने ण्यन्ताद्स्मात् रक्प्रत्ययः णेर्लुक्च स्यात् । णेरनिद्रा इति लोपे
 सिद्धे लुक्वचनं प्रत्ययकण्ठेन गुण्याभावात्थम् । रोदयतीति रुद्र इति । रकि रूपम् । बहुल-
 मन्यत्रापि संज्ञालुन्दसोः । संज्ञालुन्दसोरन्यत्रापि धात्वन्तरात् प्रात्ययान्तरेऽपि बहुलं

स्ततः पर्णमुचोऽपरे । ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति । १८१ जोरी च
जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके । १८२ सुसूधागृधिभ्यः कन् । सुरः । सूरः । धीरः ।
गृध्रः । १८३ शुसिचिमोनां दीर्घश्च । शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् ।
मीरः समुद्रः । १८४ वाविन्धेः । वं ध्रं विमलम् । १८५ वृधिवपिभ्यां रन् ।
वर्ध्वचर्म । वप्रः प्राकारः । १८६ ऋज्जेन्द्राप्रवज्रविप्रकुव्रचुवत्तुरखुरभद्रो-
प्रमेरभेलशुकशुक्लगौरवन्त्रेरामालाः । रजन्ता एकोनविंशतिः । निपातनाद्गु-

णेलुक् बक्ष्य इत्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणं बृंहयति वढ्ययति प्रजा इति ब्रह्मा । णेलुक् ।
छन्दास तु 'वधन्तु त्वा सुष्टुतयः' । वधयन्ति इत्यर्थः । बाहुलकात्संज्ञाछन्दसोरभावे-
ऽपि कश्चित् भवतीत्याह—वान्ति पर्णशुष इति । प्रथमतः पर्णशुषः वाता वान्ति । पर्णं
शोषयन्तीत्यर्थः । पर्णशोषणानन्तरं पर्णमुचो वाता वान्ति । पर्णं मोचयन्तीति पर्ण-
मुचः । पर्णमोचनानन्तरं पर्णरुहः वाता वान्ति । पर्णं रोहयन्तीति पर्णरुहः । ततो देवः
वृष्टिं करोतीत्यर्थः । अत्र संज्ञाछन्दसोरभावेऽपि णेलुक् । जोरी च । जु इति सौत्रो घा-
तुः अस्मात् रक् स्यात् । ईकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । जीर इति । 'जीरस्तु जरणे ख-
ड्गो' इति मेदिनी । ज्यश्चेत्येक इति । ज्या वयोहानौ, अस्मात् रक् 'ग्रहिज्ये'ति सप्र-
सारण्यं, पूर्वरूपं, 'हल' इति दीर्घं च, जीर इति रूपमित्यर्थः । इदमेव च सभ्यक् । अत-
एव भाष्ये 'न घातुलोपसूत्रे 'जीवेरदानुः' इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानाथं 'नैतत् जीवे-
रूपम्, अपितु उपाधातोः रक्' इति उक्तम् । सुसूधागृधिभ्यः कन् । पुष् अभिषवे,
पूष् प्राणिगर्भविमोचने, दु धान् धारणपोषणयोः, गृधु अभिकाङ्क्षायां, एषां द्वन्द्वान्
पञ्चमी । एभ्यः कन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । सुरेति । कित्वाच्च गुणः । रका सिद्धे कन्विधिः
नित्स्वरार्थः । 'सुरा हलिप्रिया हाळा' इत्यमरः । सूर इति । 'सूरसूर्यायमादित्यद्वाद-
शात्मदिवाकराः' इत्यमरः । धीर इति । घुमास्थेतीत्वम् । 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः'
इत्यमरः । शुसिचिमोनां दीर्घश्च । शु गतौ, पिञ् बन्धने, पिञ् चयने, दु मिञ् प्रक्षे-
पणे, एभ्यः कन्प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतिभूतानामेषां दीर्घश्च । शु गतावित्यस्य धातुपा-
ठेऽदर्शनादाह—शुः सौत्र इति । चीरमिति । 'माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम्'
इत्यमरः । मीर इति । मिञ्धातोः रूपम् । वाविन्धेः । वावुपदे इच्छी दासावि-
त्यस्मात्क्रन्वादित्यर्थः । वीध्रमिति । 'अनिदिता'मिति नलोपः । 'वीध्रं तु विम-
लात्मकम्' इत्यमरः । वृधिवपिभ्यां रन् । वृधु वृद्धौ, दुः वप् बीजसन्ताने, आ-
रुधौ रन्प्रत्ययः स्यात् । वर्ध्वमिति । रनि उपधागुणः । 'नध्रो वर्ध्नी वरञ्चा
स्यात्' इत्यमरः । वप्र इति । 'वप्रस्तापे पुमानस्त्री बेणुक्षेत्रचये तटे' इत्यमरः ।
ऋज्जेन्द्राग्र । ऋज गतिस्थानादिषु, इदि परमैश्वर्य, अगि गतौ, वज गतौ, दु वप्
बीजसन्ताने, कुबि आच्छादने, खुबि वक्त्रसंयोगं, खुर बिलेखने, खुर छेदने, भदि
कव्याने, उच समवाये, मि भी भये, शुच शोके, शुक् अभ्यक्ते शब्दे, वन सम्भक्तौ,

णाऽभावः । ऋज्रा नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । 'वज्रोऽस्त्रीहीरके पवौ' । हु वप्, उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुत्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । 'लुर विलेखने' रेफलोपः । अगुणः । लुरः । 'खुर छेदने' रलोपो गु-
णाऽभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः भद्रम् । 'उच समवाये' चस्य गः । उग्रः । वि-
भी, मेरी । पक्षे लः । मेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्वस्य कः, शुक्रः । पक्षे लः,
शुक्लः । गुब् । वृद्धिः । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' । 'वन संभक्तौ' वज्रो विभागी ।
इणो गुणाभावः । 'इरा मये च वारिणि' । 'मा माने' माला । १८७ समि कस
उकन् । 'कस गतौ' सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति संकसुकः, दु-
र्जनः, अस्थिरश्च । १८८ पचिनशोर्गुणकन्कुमौ च । पचेः कः । पाकुः
सूपकारः । नशेर्नुम् । नंशुकः । १८९ भियः क्रुकन् । भीरुकः । १९० क्वु-
न्शिलिपसंज्ञयोरपूर्वस्यापि । रजकः । इत्तुकुट्टकः । चरकः । 'चष भक्षणे' ।
चषकः । शुनकः । भषकः । १९१ रमे रश्च लो वा । रमको विलासी । लम-
कः । १९२ जहातेर्दे च । जहकस्त्यागी कालश्च । १९३ धमो धम च । धम-

ह्य गतौ, मा माने, एते रञ्जन्ता निपात्यन्ते । ऋज् इत्यत्र उपधागुणमाशङ्क्याह—
निपातनादिति । अगिधातोर्गिरिश्वादाह—ऋङ्गेनलोप इति । शेषं स्पष्टम् । समि कस
उकन् । कस गतौ, अस्मात्समि उपपदे उकन्प्रत्यय इत्यर्थः । सङ्कसुक इति रूपम् ।
पचिनशोर्गुणकन्कुमौ च । हु पचष् पाके, गण अदर्शने, आभ्यां गुकन्प्रत्ययः स्यात् ।
अनयोः क्रमेण कादेशनुमागमौ च भवत इत्यर्थः । गुकनो णित्वाद्वृद्धिः । पाकुः
नंशुक इति रूपम् । भियः क्रुकन् । वि भी भये इत्यस्मात् क्रुकन्प्रत्यय इत्यर्थः । भी-
रुक इति रूपम् । 'भीरुकः कारुकः स्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः । क्वुन्शि-
लिप । शिलिपन्यभिधेये संज्ञायां च गम्यमानायां क्वुन्स्यात् । अपूर्वस्य निरुपपदस्ये-
त्यर्थः । पञ्चम्यथ षष्ठी । अपिशब्दात्सोपपदादपि । शिलिपन्युदाहरति—रजक इति ।
रज्ज रागे इत्यस्मात् क्वुनि नलोपे अकादेशे च रूपम् । 'निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डि-
को मण्डहारकः' इत्यमरः । सोपपदाहुदाहरति—इत्तुकुट्टक इति । कुट्ट छेदने, इत्तू कुट्ट-
यतीति इत्तुकुट्टकः । संज्ञायामुदाहरति—चरक इति । 'पातकोद्योगचरकतमालामलका
नडा' इत्यमरः । चषक इति । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्धणम्' इत्यमरः ।
शुनक इति । शुन गताविष्यत्समात्क्वुनि रूपम् । भषक इति । भष भत्सने इत्यस्माद्रू-
पम् । 'शुनको भषकः श्वा स्यादलकंस्तु स योगिता' इत्यमरः । रमे रश्च लो वा । रमु
क्रीडायामित्यस्मात् क्वुन्स्यात्, धातोः रेफस्य लकारश्च वेत्यर्थः । रमकः लमक इति
रूपम् । जहातेर्दे च । ओ हाक् रशागे, अस्मात् क्वुन्स्यात्, धातोर्द्विष्व च स्यादित्य-
र्थः । जहक इति रूपम् । धमो धम च । धमा शब्दाग्निसंयोगयोः, अस्मात्क्वुन्स्याद्-

कः कर्मकारः । १६४ हनो वध च । वधकः । १६५ बहुलमन्यत्रापि । 'कुह वि.मापने' । कुहकः । कृतकम् । १६६ कुपेर्वृद्धिश्चोदीचाम् । कार्षकः कृष-
कः । १६७ उदकं च । प्रपञ्चार्थम् । १६८ वृश्चिकृष्योः किकन् । दृश्चिकः ।
कृषिकः । १६९ प्राडि पणिकषः । प्रापणिकः पण्यविक्रयो । प्राकर्षिकः । पर-
दारोपजीवी । २०० मुषेर्दीर्घश्च । मूषिकः आबुः । २०१ स्यमेः संप्रसारणं
च । चादीर्घः । सीमिकः वृक्षभेदः । २०२ क्रिय इकन् । क्रयिकः क्रेता ।
२०३ आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः । आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः,
किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च । २०४
श्यास्त्याहजविभ्य इनच् । श्येनः । स्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ।
२०५ वृजेः किञ्च । वृजिनम् । २०६ अजेरज च । वीभाववाधनार्थम् ।

धातोर्धमादेशश्चेत्यर्थः । भ्रमक इति रूपम् । हनो वध च । वधक इति । हन हिसाग
त्योः, वधुनि धातोर्धमादेशे च रूपम् । बहुलमन्यत्रापि । अन्यधातोरपि वधुन्यात् ।
कुहधातोः वधुनि कुहक इति रूपम् । कृतकमिति । कृती छेदने । कुपेर्वृद्धिश्चोदीचाम् ।
कृष विलेखने, अस्मात्कृणुन्, उदीचां मते वृद्धिश्चेत्यर्थः । उदीचां प्रहणाद्विकल्पोऽयं
वृद्धिविधिः । कार्षकः कृषक इति रूपम् । उदकं च । उन्दी क्लेदने, अस्मात् वधुन् ।
ननु वधुन्निविपसंज्ञयोरित्यादिना संज्ञास्वार्थसिद्धमिष्यत आह—प्रपञ्चार्थमिति । दृश्च-
कृष्योः किकन् । ओ प्रश्चू छेदने, कृष विलेखने आभ्यां किकन्स्यात्, वृश्चिक इति रू-
पम् । 'किङ्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिके' इत्यमरः । कृषिक इति । 'क्षेत्राजीवः
कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवल्' इत्यमरः । प्राडि पणिकषः । प्राडि उपपदे पण व्यवहारे
स्तुतौ च, कष हिसायामिति धातुभ्यां किकन्स्यादित्यर्थः । प्रापणिक इति । प्र आङ्-
पूर्वकपण्यधातोः रूपम् । प्राकर्षिक इति । कषधातोः रूपम् । मुषेर्दीर्घश्च । मुष स्तेये
इत्यस्मात्किकन् स्यात् धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । मूषिक इति रूपम् । 'उन्दुरुमूषिकोऽ-
प्याबुः' इत्यमरः । स्यमेः संप्रसारणं च । स्यमु शब्दे, अस्मात् किकन्, धातोः संप्रसा-
रणं, दीर्घश्चेत्यर्थः । सीमिक इति रूपम् । क्रिय इकन् । वृ क्रीम् द्रव्यविनिमये इत्यस्मा-
दिकन्प्रत्ययः इत्यर्थः । क्रयिक इति । गुणे अयादेशे च रूपम् । प्राडि पणिपनि । पण
व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, पण् गतौ, खनु अवधारणे एषां इन्द्रात् पञ्चमी । आडि
उपपदे एतेभ्यः इकन्प्रत्ययः स्यात् । आडि उपपदेऽनेन इकना रूपसिद्धेः 'प्राडि
पणिकषः' इत्यत्र पणिप्रहणं प्रपञ्चार्थम् । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं वा तत् । इयास्त्याह-
जविभ्य इनच् । इयेङ् गतौ, एगै शब्दसङ्घातयोः, हज् हरणे, अथ रक्षणादौ एभ्य
इनच् स्यात् । इयेन इति । 'पत्री श्येन उल्लुक्स्तु वायसारातिपेचकौ' इत्यमरः ।
स्येनस्त्रोरः । हरिण इति । 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः' इत्यमरः । वृजेः
किञ्च । वृजी वर्जने, अस्मात् इनच् स्यात्, स च किञ्जवतीत्यर्थः । वृजिनमिति ।

अग्निनम् । २०७ बहुलमन्यत्रापि । कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । २०७ द्यतेः 'यत्पक्षि दिनम्' । दिवसोऽपि दिनम् । २०८ द्रुदन्तिभ्यामिनन् । द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा । २०९ अतैः किदच्च । इरिणं शून्यम् । २१० वेपितुहोर्हस्वश्च । विपिनम् । तुहिनम् । २११ तलिपुलिभ्यां च । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' । पुलिनम् । २१२ गर्वेरत उच्च । गौरादित्वान्कीष् । गुर्विणी गर्भिणी । २१३ रुहेश्च । रोहिणः । २१४ महेरिनश्च । चादिनन् । माहिनम्-महिनम् राज्यम् । २१५ किञ्चिप्रच्छिन्नसुद्रुप्रज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च । वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रक्त्यतो घृतादिकमिति घूः, य-

'कृष्णं वृजिनोवमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । 'वृजिनं कलमपे क्लीबम्' इति मेदिनी । अजेरज च । अज गतिक्षेपणयोः, अस्मादिनच् अजेरजादेशश्चेत्यर्थः । न चाजेरजादेशविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, घोमावसाधनार्थं तदावश्यकत्वात् । 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । बहुलमन्यत्रापि । अन्वेष्योऽपि धातुभ्यः इनच् वक्तव्य इत्यर्थः । कठिनमिति । कठ कृच्छ्रजीवने इत्यस्माद्रूपम् । नलिनमिति । यल गहने इत्यस्माद्रूपम् । मलिनमिति । मल धारणे इत्यस्माद्रूपम् । कुण्डिनमिति । कुडि दाहे इत्यस्माद्रूपम् । अतेरिति । दो अवस्त्रण्डने इत्यस्मादिनच् स्यादित्यर्थः । दिनमिति रूपम् । द्रुदन्तिभ्यामिनन् । द्रु गतौ, दक्ष वृद्धौ, आभ्यामिनन् स्यादित्यर्थः । द्रविणमिति । 'हिरण्यं द्रविणं धुम्नम्' इत्यमरः । दक्षिण इति । 'दक्षिणे सरत्नोदारौ सुकलो दातृभोक्तरी' इत्यमरः । अतैः किदच्च । ऋ गतौ, अस्मादिनन् । स च कित् । धातोर्निष् चादेशः । रपरत्वम् । इरिणमिति । 'इरिणं शून्यमूषरम्' इत्यमरः । वेपितुहोर्हस्वश्च । तु वेष्ट वस्त्रे, तुहिर अर्दने, आभ्यामिनन् धातोर्हस्वश्चेत्यर्थः । एकारस्य ह्रस्व इकारः । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । तुहिनमिति । लघूपधगुणे ह्रस्वः । तालपुलिभ्यां च । तल प्रतिष्ठायां, पुल महश्चे, आभ्यामिनन्स्यात् । तलिनशब्दार्थं विवृण्वन्नाह—तलिनं विरले स्तोक इति । पुलिनमिति । 'तोयोरित्यतं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । गर्वेरत उच्च । गर्वं मोचने, अस्मादिनन्, अकारस्य उकार आदेशश्चेत्यर्थः । स्त्रीविविधायामाह—गौरादित्वादिति । गुर्विणीति । 'आपन्नसत्त्वा स्यादुगुर्विण्यन्त-र्वती च गर्भिणी' इत्यमरः । रुहेश्च । रुह धीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, अस्मादिनन् प्रत्यय इत्यर्थः । रोहिण इति । उपधागुणे रूपम् । गौरादित्वात् रोहिणी । 'अर्जुन्य-हन्त्या रोहिणी स्यात्' इति वेश्यवर्गे अमरः । महेरिनश्च । मह पूजायां अस्मादिनन् स्यात् । चकारादिनञापि । माहिनमिति । इनगो गिरादुपधावृद्धिः । महिनमिति । इननि रूपम् । किञ्चिप्रच्छिन्नं । वच परिभाषणे, प्रच्छ्र ज्ञीयसायां, श्लिप् सेवायां, लृ गतौ, द्रुष्ट गतौ, प्रुष्ट गतौ, लृ गतौ सौत्रः एषां द्वन्द्वात् षष्ठी । एभ्यः क्तिप् स्यात्, दीर्घः किरात्प्राप्तसम्प्रसारणाऽभावश्च स्यादित्यर्थः । वागिति । क्तिपः सर्व-

श्लोपकरणम् । द्रुहिरण्यम् । कटप्रः कामरूपी कीटश्च । 'जुराकाशे सरस्वत्यां पि-
शाच्यां जवने ब्रियाम्' । २१६ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । आपः । अपः । अद्भिः ।
अद्भ्यः । २१७ परो व्रजेः षः पदान्ते । व्रजेः किब्दीर्घो स्तः पदान्ते तु षश्च ।
परित्राट् । परित्राजौ । २१८ हुवः श्लुवश्च । जुहूः २१९ स्रुवः कः ।
स्रुवः । २२० चिक्च । इकार उच्चारणार्थः । क इत्, कुत्वम् । सुक् । 'स्रुवं च
स्रुचश्च संमृड्ढि' । २२१ तनोतेरनश्च वः । तनोतेरिचकप्रत्ययः, अनो वशब्दा-
देशश्च । त्वक् । २२२ ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लौः । नौः । २२३ चिवरव्ययम् ।
डौरित्येव । ग्लौकरोति । 'कृन्मेजन्तः' (सू ४४६) इति सिद्धे नियमार्थमिदम् ।

लोपितया कृत्वे दीर्घे 'वचिस्वपियजादीनामिति प्राप्तप्रसारणाभावे च रूपम् ।
प्राट् इति । प्रच्छधातोः क्विपि 'प्रक्षिपे'ति सप्रसारणाभावे दीर्घे छस्य 'छ्वोः शूढ-
जुनासिके च' इति शकारे व्रश्चेति षत्वे जश्चे चत्वे च रूपम् । श्रीरिति । दीर्घे रूपम् ।
'कृदिकारा'दिति क्वाष् तु न शङ्क्यः । कृतः य इकार इति व्याख्यानात्, अत्र इकारस्य
कृदवयवत्वं नास्ति, कृत्प्रत्ययस्तु सर्वलुप्तः । सूरिति । लुधातोर्दीर्घे रूपम् । दूरिति ।
द्रुधातोः रूम । जूशब्दार्थं विष्णुष्वन्मदिनीकोशमाह—जुराकाशे सरस्वत्यामिति । आ-
प्नोतेर्ह्रस्वश्च । आप्ल व्यासौ, अस्मास्मिप् स्यात्, प्रकृतेर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः । आप इति ।
अप्नुञ्चति दीर्घः । ह्रस्वध्वन्यायाह—अप इति अद्भिरिति । 'अपो भि' इति तकारा-
देशः, जश्च रूपम् । परो व्रजेः षः पदान्ते । परावुपपदे व्रज गतावित्यस्मात् क्विप् दीर्घश्च
भवतः । पदान्तस्य तु जकारस्य षकारश्चेत्यर्थः । पदान्तविषये षत्वे कृते उदाहरति-
परित्राडिति । जश्चचत्वे इति भावः । परित्राजविति । पदान्तस्याऽभावाच्च षत्वम् ।
हुवः श्लुवश्च । हु दानादनयोः, अस्मास्मिप्, धातोर्दीर्घः, श्लुवश्च च भवतीत्यर्थः ।
जुहूरिति । श्लुवद्भावाद्द्विर्वचने अभ्यासद्वये च रूपम् । स्रुवः कः । स्रु गतावित्यस्मात्
कप्रत्यय इति भावः । स्रुव इति । किराद्गुणाऽभावे षवञ्चि च रूपम् । 'ध्रुवोऽपभृज्जु-
हूर्नां तु स्रुवो भेदाः स्रुवः स्त्रियाः' इत्यमरः । अयं स्रुवोऽभिजिहति होमानिति मूल
एव जुहोत्यादिब्याख्याप्रकरणे उक्तम् । चिक् च । स्रुव इत्यनुवर्तते । स्रु गतावित्य-
स्मात् चिक्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । किरवं गुणनिषेधार्थम् । इकार उच्चारणार्थः । चस्य
कृत्वे च सुक् इति रूपम् । तनोतेरनश्च वः । चिगित्यनुवर्तते । तन्न विस्तारे इत्यस्मात्
चिक्प्रत्ययः । तन्धात्ववयवस्य अन् इति संघातस्य च इत्यकारविशिष्टः संघातो
भवतीत्यर्थः । चस्य कृत्वे च रूपमाह—स्वगिति । 'स्त्रियां तु त्वगसुधरा' इत्यम-
रः । ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लै ह्रस्वक्षये, गुद प्रेरणे, आभ्यां डौप्रत्यय इति भावः । ग्लौ-
रिति । टेरिति टिलोपः । 'ग्लौर्ग्लौः कलानिभिः' इत्यमरः । नौरिति । टिलोपे
रूपम् । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तर्' इत्यमरः । चिवरव्ययम् । डौरित्यनुवर्तते । प्रत्यय-
अहणपरिभाषया तदन्तपरम् । डौप्रत्ययान्तं शब्दस्वरूपं षयन्तं चेद्व्ययसंज्ञकं स्या-

उणादिप्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति । २२४ रातेडैः । राः । रायौ । रायः । २२५ गमेडौः । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणकतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यो भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवन्नाम्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु' । बाहुलकाद्घुते-
रपि डोः । 'घौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति कोषः । २२६ भ्रमेश्च डूः । भ्रूः ।
चाद्गमेः । अग्रेगूः । २२७ दमेडौसिः । दोः । दोषौ । २२८ पणेरिज्यादेश्च
वः । वणिक । स्वार्थेऽण् । 'नैगमो वाणिजो वणिक' । २२९ वशेः कृत् । 'उशि-
गमनौ घृतेऽपि च' । २३० भृञ् ऊच्च । भूरिक् भूमिः । २३१ जसिस्सहोरु-
रिन् । जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च । २३२ सुयुरुवृजो युच् । सव-
नश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः । २३३ अशो रश च । अशनो-

विश्वयथः । ग्लौकरोतीति । अग्लौः ग्लौः सम्पद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अभ्यवयवप्रयो-
जनं तु सुपो लुक् । अस्य नियमार्थत्वमाह—कृन्मेजन्त इत्यादिना । नियमाकारमाह—
उणादिप्रत्ययान्त इत्यादिना । च्यन्त एवेति । तेन नौग्लौरित्यादौ नाभ्यवयवम् । रातेडैः । २३
दाने हृष्यस्मात् डैप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । राः इति । 'रायो इली'त्याश्रयम् । अथरै-
विभवा अपि इत्यमरः । गमेडौः । गम्ल् गताविश्वस्मात् डोप्रत्यय इत्यर्थः । गौरिति ।
टिलोपे 'गोतो गि'दिति निद्वन्नावे लुटौ च रूपम् । गोशब्दार्थं विष्णुवन् केशवो-
क्तमाह—गौर्नादित्ये इत्यादिना । 'गौरिला कुम्भिनी क्षमा' 'अनड्वान्
सौरभेयी गौः' माहेयी सौरभेयी गौः इति चामरः । घौरिति रूपमाह—बाहुलका-
दिति । घुत दोषाविश्वस्मात्प्रत्यये टिलोपे च रूपम् । 'घोदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्'
इत्यमरः । भ्रमेश्च डूः । भ्रमु अनवस्थाने, चात् गम्ल् गतौ, आभ्यां डूप्रत्ययः स्या-
दित्यर्थः । डिश्वाट्टिलोपः । भूरिति । 'ऊध्वं दग्भ्या भ्रुवौ स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
अग्रेगरिति । सेवक इत्यर्थः । दमेडौसिः । वसु उपशमे, अस्माड्डोसप्रत्यय इत्यर्थः ।
डिश्वाट्टिलोपः । 'भुजबाहु प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । पणेरिज्यादेश्च वः । पण व्यवहारे
स्तुतो च, अस्मात् इजिप्रत्ययः । आदेः पकारस्य वकारश्चेत्यर्थः । वणिक इति कुट्वे
चार्त्वं च रूपम् । अमरकोशस्थवाणिज इत्यस्योपपत्तिमाह—स्वार्थेऽणिति । वशेः कित् ।
वश कान्ताविश्वस्मात् इजिः, स च कित्स्यात् कित्त्वात्सम्प्रसारणम्, कुत्वच्चत्वं ।
भृञ् ऊच्च । 'भृञ् भरणे' अस्मादिजिः कित्स्यात्, धातोरुकारः अन्तादेशश्च । भूरि-
गिति । ऊत्वं रपरश्वम् । जसिपहोरिन् । जसु मोक्षणे, सह मर्षणे, आभ्यामुरिप्रत्यय
इत्यर्थः । सुयुरुवृजो युच् । भुज् अभिषवे, यु मिश्रणे, रु शब्दे, वृज् वरणे, एभ्यो
युच्प्रत्यय इत्यर्थः । 'युवोरनाकौ' इति अनादेशः । गुणे अवादेशे च सवनमिति
रूपम् । 'अभिषवः सवनं च सा' इत्यमरः । 'यवनं स्वधरे स्नाने सीमनिद्वलनेऽपि
च' इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः । रवणः इति । 'रषाभ्याम्' इति जशम् ।
'रवणः शब्दो नान्दी' इत्यमरः । वरण इति । गुणः रपरत्वं जश्वम् । 'सेतौ च

तेर्युच्स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् । २३४
 उन्देर्नलोपश्च । ओदनः । २३५ गमेर्गश्च । गमेर्युच्स्याद्गश्चादेशः । गग-
 नम् । २३६ बहुलमन्यत्रापि । युच्स्यात् । स्यन्दनः । रोचना । २३७ रञ्जेः
 क्युन् । रजनम् । २३८ भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छुन्दसि । भुवनम् । सुवनः
 आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृजनमम्बरीषम् । २३९ कृपृवृ-
 जिमन्दिनिधाजः क्युः । किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं
 स्तोत्रम् । निधनम् । २४० ध्रुषेर्धिष् च संज्ञायाम् । धिषणो गुरुः । धिषणा
 धीः । २४१ वर्तमाने पृषद्भृहन्महज्जगच्छतृवच्च । अतिप्रत्ययान्ताः ।
 'पृषु संचने' गुणाभावः । पृषन्तो । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् । २४२

वरणे वेणी नदीभेदकचोचचये' इत्यमरः । 'प्राकारो वरयः साकः' इति च । अथे
 रश्च च । अथ व्यासौ इत्यस्मात् युच् स्यात् प्रकृते रशादेशश्चेत्यर्थः । नाथमा-
 देशः शिप्, सर्वादेशश्च त्वनेकाश्वात् । रशनेति । 'स्त्री कट्यां मेखला काञ्ची
 सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः । जिह्वावाची त्विति । 'रसज्ञा रसना जिह्वा' इति
 प्रसिद्ध इति भावः । दन्त्यसकारेति । रस आस्वादाने चौरादिकः । ततो नम्यादित्वात्
 ल्युप्रत्यये अनादेशे रूपमिति भावः । उन्देर्नलोपश्च । उन्दी कलेदने, अस्मात् युच्,
 धातोर्नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । उपचागुणः । ओदन इति । 'ओदोऽस्त्री सदीद्विः'
 इत्यमरः । रमेर्गश्च । गच्छ गतावित्यस्माद्यच्प्रत्ययः गच्छान्तादेश इत्यर्थः । 'नमो-
 ऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । बहुलमन्यत्रापि । स्यन्दन इति । स्यन्दू प्रस्त्रवण इत्यस्मात्
 युजिति भावः । रोचनेति । रुच दीप्तावित्यस्मात्प्रत्ययः । रञ्जेः क्युन् । रञ्ज रागे
 अस्माक्युन्स्यात् । रजनमिति । कित्वाञ्चलोप इति भावः । ल्युटि तु रञ्जनमिति
 भावः । 'रञ्जनं रक्तचन्दनम्' इत्यमरः । भूसूधू । भू सत्तायां, पूक् प्राणिप्रसवे, धूज्
 कम्पने, भ्रस्ज पाके, एभ्यः क्युन्स्यात् । भुवनमिति । कित्वाञ्च गुणः । उवङिति
 भावः । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । एवं सुवन इत्यपि । निधुवनमिति । 'मैथुनं
 निधुवनं रतम्' इत्यमरः । भृजनमिति । क्युनः किरात् 'प्रहिज्येति'ति सप्रसारणम् ।
 सस्य जश्वेन दः । दस्य ङश्वेन जः । कृपृवृजि । कृ विक्षेपे, पृ पालनपूरणयोः, वृजी
 वर्जने, 'मदि स्तुतिमोदमदश्चनकाग्नितगतिषु, निर्वृकडुवाञ्चारणपोषणयोः' एभ्यः
 क्युप्रत्यय इत्यर्थः । किरण इति । इश्वं रपरत्वम् णत्वम् । पुरण इति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'
 इत्युश्वम् । निधनमिति । 'आतो कोप इटि च' इत्यालोपः । निधनं कुकनाशयोः
 इत्यमरः । ध्रुषेर्धिष् च संज्ञायाम् । जि धृषा प्रागश्वे, अस्माक्युः, धातोर्धिषादे-
 शाश्च । धिषण इति । 'गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः । धिषणेति । 'बुद्धिर्मेनीषा धिष-
 णा' इत्यमरः । वर्तमाने । पृषु संचने, बृहद्बुद्धौ, मह पूजार्थां, गच्छ गतो, एभ्यः
 अतिप्रत्यय इत्यर्थः । शतृवच्चेति । तेन ङगित्वाङ्नुमिति भावः । अतिप्रत्यये कप्पृ-

संश्चत्पद्वेहत् । एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनित्थर्थम् । सञ्चि-
नोतेः सुट् । इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपत् छत्रम् । विपूर्वात् हन्तेष्टिलोपः,
इत ए च । 'वेहद्रभोपघातिनी' । २४३ छन्दस्यसानच्शुजभ्याम् । शवसानः
पन्थाः । जरसानः पुरुषः । २४४ ऋजिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् । ऋज-
सानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जावश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ।
२४५ अर्तेर्गुणः शुट् च । अर्शसानोऽग्निः । २४६ सम्भानच्स्तुवः । संस्त-
वानो वाग्मी । २४७ युधिवृधिवृधिशिभ्यः कित्च । युधानः । युधानः । दृशानो
लोकपालकः । २४८ हुर्छः सनो लुक् छलोपश्च । जुहुराणश्चन्द्रमाः । २४९
शिवतेर्दश्च । शिशिवदानः पुण्यकर्मा । २५० तृन्तृचौ शंसित्तादिभ्यः
संज्ञायां चाऽनितौ । शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः तौ चाऽनितौ ।
शंस्ता स्तोता । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौभ्रो धातुः, शकलीकरणे भक्षणे च ।

धगुणमाशङ्क्याह—गुणाभाव इति । निपात्यत इति शेषः । शतृवश्चातिदेशस्य फल्-
प्रदर्शनायाह—पृषन्तीति । गमुधातोर्तिप्रत्यये जगादेशे च जगदिति रूपम् । लटः
शतरि तु महतीत्यादौ शपि 'आच्छीनद्योः' इति जुम् स्यात् । अतिप्रत्यये तु
तस्यार्द्धधातुकतया न शप् । संश्चत्पद्वेहत् । चिञ् चयने, तृप प्रीणने, हन हिंसा-
गत्योः, एते अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्र एव पठितक्ये पृथक्
पठनं व्यर्थमित्यत आह—पृथक्करणमिति । संश्चदित्यत्राह—इकारलोप इति । वेहदित्य-
त्राह—इत ए इति । विशब्दसम्बन्धिन इकारस्येत्यर्थः । छन्दस्य । शु गतौ, जृब् वयो-
हानौ आभ्यामसानच्प्रत्यय इत्यर्थः । ऋजिवृधि । ऋजि गतौ, वृध वृद्धौ, मदी हर्षे,
बह मर्षणे, एभ्यः असानच्प्रत्ययः कित्त्यादित्यर्थः । अर्तेर्गुणः । ऋ गतौ, अस्मात्
असानच्प्रत्ययः, धातोर्गुणः, प्रत्ययस्य सुडागमश्चेत्यर्थः । सम्भानच् स्तुवः । समि
उपपदे ष्टुम् स्तुतावित्यस्मात् आनच्प्रत्यय इत्यर्थः । गुणेऽवादेशः । युधिवृधि । युध
सम्प्रहारे, जुधिर् अवबोधने, इशिर् प्रेक्षणे, एभ्यः आनच् कित्त्यादित्यर्थः । युधान
इति । हुर्छः सनो । हुषर्छा कौटिल्ये, अस्मात्सन्नन्तात् आनच् स्यात्, सनो लुक्,
छलोपश्च । जुहुराण इति । प्रत्ययलक्षणेन सनमाश्रित्य द्वित्वम् । नच 'न जुमता' इति
निषेधः । लुसप्रत्यये परतः तन्निमित्ताङ्गसञ्ज्ञकस्य कार्यं नेति तदथात् । द्वित्वं तु न
सनि परतः तन्निमित्ताङ्गसञ्ज्ञस्य विधीयते, अपि तु तदन्तस्य । शिवतेर्दश्च । शिवता
वर्ण्ये, अस्मात् सञ्ज्ञान्तादानच् सनो लुक् ; तकारस्य दकारश्च । शिशिवदान इति ।
पूर्ववद्वित्वम् । 'शिविवदानः पुण्यकर्मा चपलश्चिकुरः समो' इत्यमरः । शिशिवदा-
नोऽङ्गुणकर्मति कश्चिपाठः । तस्याप्येष एवार्थः । तृन्तृचौ शंसि । शंसु स्तुतौ,
क्षदाधातुः सौभ्रा, आभ्यां तृन्तृचौ क्रमात्स्तः । तौ चाऽनितौ इत्यर्थः । शंस्तेति । तृन् ।

अनुदात्तत् । 'दृक्ये चक्षदानम्' इति मन्त्रात् । 'उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च । 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वास्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' । २५१ बहुलमन्य-
प्रापि । मन्-मन्ता । हन्-हन्ता । इत्यादि । २५२ नप्तृनेष्टृत्वघृहोत्पटो-
त्प्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ । न पतन्त्यनेन पितरो नरके इति नप्ता पौत्रो
दौहित्रश्च । नयतेः षुग्गुणश्च, नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम्, त्वष्टा । होता । पोता,
ऋत्विग्मेदः । भ्राजतेर्जलोपः भ्राता । जायां माति जामाता । 'मान पूजायाम्' न
लोपः । माता । पातेराकारस्येत्वम् । पिता । दुहेस्तृच्, इट् गुणाऽभावश्च । दुहि-
ता । २५३ सुज्यसेर्ऋन् । स्वसा । २५४ यतेर्धृद्धिश्च । याता । 'भार्यास्तु
भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' । २५५ नञि च नन्देः । न नन्दति नन-
न्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तते इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा'
इति शब्दान्वयः । २५६ दिवेर्ऋन् । देवा । देवरः । 'स्वामिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः ।
२५७ नयतेर्ङिच्च । ना । नरौ । नरः । २५८ सव्ये स्थश्ङ्गुन्दसि । 'अभ्या-

शंस्तराविति । ऋत्त्विति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थं 'औणादिकृतृजन्तानां यष्टु-
पधादीर्घस्तद्दि नप्त्रादीनामेवेति । तस्मादत्र न दीर्घ इति भावः । प्रशास्तारावि-
त्यादौ तु आदिग्रहणात्तृचि दीर्घा भवत्येव, नप्त्रादिषु पाठात् । चतेति । 'नियन्ता
प्राजिता यन्ता स्तः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । नप्तृनेष्टृत्वघृ । एते तृप्तृजन्ता
निपात्यन्ते । नप्तृशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—न पतन्त्यनेनेति । नञि उपपदे पाल्य गता-
वित्यस्मात्तृनि नञः प्रकृतिभावः । अचछब्दलोपश्च निपात्यते । नेष्टेत्यग्राह—नयते-
रिति । योज् प्रापणे इत्यस्मात्प्रत्ययः । त्विष्टेत्यग्राह—त्विषेरितोऽत्वमिति । त्विष दीप्ता-
वित्यस्मात् प्रत्यये इकारस्य अकार इत्यर्थः । होतेति । 'हु दानादनयोः रित्यस्मात्
प्रत्ययः गुण इति भावः । पोतेति । पूज् पवने इत्यस्मात् प्रत्ययः । भ्रातेत्यग्राह—
भ्राजतेरिति । भ्राजृ दीप्तावित्यस्मात् प्रत्ययः । सुज्यसेर्ऋन् । सावुपपदे असु क्षेपणे इत्य-
स्मात् ऋन्प्रत्यय इत्यर्थः । स्वमेति । यणादेशः अप्तृन्निति दीर्घः । यतेर्धृद्धिश्च । यती
प्रयत्ने, अस्मात् ऋन् बुद्धिरचेत्यर्थः । यातेत्यस्याप्यर्थमाह—भार्यास्त्विति । अमरको-
शोऽयम् । नञि न नन्देः । तु नदि समृद्धौ, अस्माच्च्युपपदे कन् । न नन्दतीति ।
'सेवायां कृतायामपी'ति शेषः । ऋनि वृद्धिरप्यनेनैव पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः । मतान्तर-
माह—इति । अत्र मानमाह—ननान्दा तु स्वसा पत्युरिति । दिवेर्ऋन् । दिवु क्रीडादिषु,
अस्मात् ऋप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ऋनि प्रकृते ऋविधिः नित्स्वराऽभावाप्यम् । 'स्वा-
मिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः । नयतेर्ङिच्च । जीम् प्रापणे, अस्मात् ऋप्रत्ययः, स च ङिञ्-
वतीत्यर्थः । ङित्व ङिङोपार्थम् । 'स्युः पुर्मांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरा' इत्य-
मरः । सव्ये स्थश्ङ्गुन्दसि । छा गतिनिवृत्तौ, अस्मात् सव्यशब्दे उपपदे ऋप्रत्ययः, स

म्ब-’ (सू २९१८) इत्यत्र ‘स्थास्थिन्स्थूणमुपसंख्यानम्’ (वा ४९६१) ।
 सव्येष्टा सारथिः । सव्येष्टरौ । सव्येष्टरः । २५६ अतिसुबृधम्यभ्यश्चि-
 म्योऽनिः । अष्टम्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिरग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः ।
 धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकाद्रजनिः ।
 २६० आङि शुभेः सनश्छन्दसि । आशुशुक्षणिरभिर्वातश्च । २६१ कृषेरादेश्च
 चः । चर्षणिर्जनः । २६२ अदेर्मुट् च । अग्निः । अग्निः । २६३ वृतेश्च ।
 वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह । २६४ क्षिपेः क्तिच् । क्षिप-
 णिराद्युधम् । २६५ अर्चिशुचिहुस्पिल्वादिछर्दिभ्य इति । अर्चिर्ज्वाला ।
 इदन्तोऽप्ययम् । ‘अग्नेर्भाजन्ते अर्चयः । शोचिर्दक्षिः । हविः । सर्पिः । ‘इस्म-
 न्-’ (सू २६८५) इति ह्रस्वः । छदिः पटलम् । छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तो-
 ऽपि । ‘छर्द्यतीसारशूलवान्’ । २६६ बृहर्नलोपश्च । ‘बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः’ ।
 २६७ घुतेरिसिन्नादेश्च जः । ज्योतिः । २६८ वसौ रुचेः संज्ञायाम् ।

च द्विदित्यर्थः । सव्येष्ट इति स्थले षट्कार्थमाह—अस्माभ्येत्यत्रेति । तत्पुरुषे कृतौत्य-
 ङ्गुक् । ‘नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः । सव्येष्टदक्षिणस्थो च’
 इत्यमरः । अतिसुबृ । ऋ गतौ, सू गतौ, घञ् धारणे, धमिभातुः सौत्रः, अम गतौ,
 अक्ष भोजने, अव रक्षणे, तु प्लवनतरणयोः, एभ्यः अनिप्रत्यय इत्यर्थः । अरणिरिति ।
 ‘निर्मथ्यदारुणि त्वरणिर्ह्योः, इत्यमरः । आङि शुभेः । आङि उपपदे शुभ क्षोभे इत्य-
 रस्मात्सन्तः । अनिप्रत्यय इत्यर्थः । आशुशुक्षणिरिति । शुशुक्षेति सन्मन्तम् । ‘रोहिता-
 रवो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः’ इत्यमरः । कृषेरादेश्च चः । ‘कृष विलेखने’
 अस्मादनिप्रत्यय इत्यर्थः । ककारस्य चकारश्च । चर्षणिरिति । ‘पुगन्तकघूपध्वय च’
 इति गुणः । अदेर्मुट् च । अद् भक्षणे, अस्मादनिप्रत्ययः, मुडागमश्च प्रत्ययस्य भवती-
 त्यर्थः । वृतेश्च । वृत्तु वर्तने, अस्मादनिप्रत्यय इत्यर्थः । ‘सरणिः पद्मतिः पद्या वर्त-
 न्येकपदीति च’ इत्यमरः । वर्तिनीत्यत्र ‘कृदिकारादि’ति ङीष् । क्षिपेः क्तिच् । क्षिप
 प्रेरणे, अस्मादनिप्रत्ययः, स च क्तिच्वर्तीत्यर्थः । क्तिच्वान्न गुणः, क्षिपणिः । अर्चि-
 शुचि । अर्चं पूजायां, शुच शोके, हु दानादनयोः, सुप्ल गतौ, छद् अपवारणे ण्यन्तः,
 छर्दं वमने, एभ्यः इसिप्रत्यय इत्यर्थः । अर्चिरिति । सान्तोऽयम् । ‘ववाक्षाभासोर्न-
 पुंत्वाच्चिः’ इत्यमरः । इदन्तोऽप्ययमिति । ण्यन्तादौ अव हरिति इप्रत्यये साधुरिति
 भावः । छदि इति ण्यन्तादिसि शिखोपे उपषाहृत्वाथंमाह—इस्मन्निति । छर्द्यतीसा-
 रेति । छर्दिष्वासिसाररव शूलं च यस्य सन्तीति विग्रहः । बृहर्नलोपश्च । बृहि बृहो,
 अस्मादिसि, जकारस्य क्षोपश्चेत्यर्थः । बर्हिरिति । उपषागुणे रूपम् । घुतेरिसिन्नादेश्च
 जः । घुत दीप्तौ, अस्मादिसिन्प्रत्ययः । आदेर्दकारस्य जकारश्चेत्यर्थः । वसौ रुचेः

वसुरोचिर्यज्ञः । २६६ भुवः कित् । भुविः समुद्रः । २७० सहो धश्च । सधि-
रनङ्वान् । २७१ पिबतेस्थुक् । 'पाथिष्वन्तुःसमुद्रयोः' । २७२ जनेरुसिः ।
जनुर्जननम् । २७३ मनेर्धश्छन्दसि । मधुः । २७४ अतिपृवपियजितनिध-
नितपिभ्यो नित् । अरुः । परप्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुषी । तनुंषि ।
धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा
रूपम् । 'तपुः सूर्याऽमिश्रशुषु' । २७५ एतेरिच्छ । आयुः । आयुषी । २७६
चक्षेः शिच्च । शित्वात् स'र्वधातुकत्वेन ख्याज्वाधः । चक्षुः । २७७ मुहेः
किच्च । मुहुरव्ययम् । २७८ बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः ।
२७९ कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् । 'कर्वरो व्याप्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहङ्करो ।
शर्वरी रात्रिः । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् । २८० नौ सदेः । 'निषद्वरस्तु
जम्बालः' । निषद्वरी रात्रिः । इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

अथ उणादिषु तृतीयः पादः ।

२८१ छित्त्वरच्छत्वरधीवरपीवरमोवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्-

सञ्ज्ञायाम् । वसुशब्दे ढपपदे रुच दीर्घावत्यस्मादिसिन् प्रत्ययः स्यात्सञ्ज्ञायामि-
त्यर्थः । वसुरोचिरिति । भुवः कित् । 'भू' सत्तायामित्यस्मात् इसिप्रत्ययः, स च कित्
भवतीत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । सहो धश्च । वह मर्षणे इत्यस्मात् इसिप्रत्ययः,
अन्यस्य अकारश्चेत्यर्थः । पिबतेस्थुक् । पा पाने, अस्मादिसिन्, धातोश्च धुगागम
इत्यर्थः । पाथिरिति रूपम् । जनेरुसिः । जनी प्रादुर्भावे अस्मादुसिप्रत्यय इत्यर्थः ।
मनेर्धश्छन्दसि । मनु अवबोधने, अस्मादुसिप्रत्ययः धातोर्गन्तादेशश्च धकार इत्यर्थः ।
अतिपृवाप । अट् गतो, पृ पालनपूरणयोः, हु वप् षीजसन्ताने, यज देवपूजनादौ, तज्जु
विस्तारे, धन धान्ये, तप सन्तापे, एभ्य ङसिप्रत्ययः स्यात् । स च नित् भवती-
त्यर्थः । निषर्धं स्वरार्थम् । एतेरिच्छ । इय् गतावित्यस्मादुसिप्रत्ययः, स च यिञ्जव-
तीत्यर्थः । गिरिवाद्वृद्धिः । आयुरिति । चक्षेः शिच्च । चक्षिक् स्यत्कार्या वाचि अस्मा-
दुसिः । स च शिञ्जवतीत्यर्थः । शिश्नफलमाह — सार्वधातुकत्वेनेति । चक्षते रूपादिक-
मनुभवत्यनेनेति चक्षुः । मुहेः किच्च । मुह वंश्चित्ये, अस्मादुसिः, स च कित्त्वान्न
गुणः । 'मुहुः पुनः पुनः शरवत्' इत्यमरः । कृगृशृ । कृ विक्षेप, गृ निगरणे,
शृ हिंसायां, वृञ् वरणं, चते याचने, एभ्यः ष्वरच् स्यादित्यर्थः । निषर्धं षीधम् ।
नौ सदेः । नावुपपदे षट् विशरणगत्यबसादनेष्वित्यस्मात् ष्वरच् स्यादित्यर्थः ।
शिवफलं दर्शयन्मुद्गररिति — निषद्वरी रात्रिरिति । इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः छित्त्वरच्छत्वरधीवर । एते ष्वरचप्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः ।

रस्यंद्वराः । एकादश प्वरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद् अनयोस्तका-
रोऽन्तादेशः, छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । 'छित्वरो गृहकुञ्जयोः' । धीवरः
कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दोधश्च । चीवरं भिक्षुकप्रार-
णम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहृतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे
वर्षादौ । कट्त्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः संयद्वरो नृपः । पदेः सम्पद्वर इत्येके ।
२८२ इणिसञ्जिदीङ्घ्यविभ्यो नक् । 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' । सिनः काण ।
जिनः अर्हन् । दीनः । उण्णः । ऊनः । २८३ फेनमीनौ । एतौ निपात्येते । स्फायतेः
फेनः । मीनः । २८४ कृपेर्वर्णे । कृष्णः । २८५ बन्धेर्ब्रंशिवुधी च । ब्रध्नः ।

निपातनमेवाह—अनयोस्तकार इति । छिदिर् द्वेधीकरणे, छद् अपवारणे, आभ्यां प्वर-
प्रत्ययाः, तस्यसिद्धयोगेन धातोस्तकारोऽन्तादेशः गुणाऽभावश्च निपात्यत इत्यर्थः ।
'छित्वरश्छेदने द्रव्ये धूर्ते वैरिणि च त्रिषु' इति मेदिनी । धीवर इति । हु धाञ् चारण-
पोषणयोः, अस्मात् प्वरचि धातोर्न्यस्य ईत्वं निपात्यत इत्यर्थः । एवं पा पाने,
मा माने, आभ्यां प्वरचि ईत्वं निपात्यत इति बोध्यम् । 'कैवर्तं दाशधीवरो' 'पी-
वरी तु स्थूलपीवरो' इत्यमरः । मीवर इति । हु मीञ् हिंसायामित्यस्मादपि प्वरचि
साधुः । चीवरमिति । चिञ् चयने इत्यस्मात् श्नुविकरणात् प्वरचि दोषा निपात्यत
इत्यर्थः । तीवर इति । 'ताय् पूजानिष्ठासनयो रित्यस्मात् प्वरचि, 'लोपो व्योः' इति
यलोपे, ईत्वं निपात्यते । यद्वा, तीवधातोः प्रत्यये 'लोपो व्योः' इति वलोपे रूपम् ।
नीवर इति । यीञ् प्रापणे इत्यस्मात् प्वरचि रूपम् । गह्वरोऽयमाह—गाहृतेरिति ।
गाहृ विलोढने इत्यस्मादिति भावः । 'गह्वरं गण्डशैलास्तु' इत्यमरः । पित्त्वा-
न्ङोषि गह्वरीति रूपम् । 'विपुला गह्वरी धाम्नी' इत्यमरः । कट्त्वरिति । कटे
वर्षादौ, अस्मात्प्रत्ययः । संयद्वर इत्यत्राह—यमेर्दकार इति । इण्'म'ञि । 'इण्य्
गतौ, पिञ् बन्धने, जिजये, दीङ् चये, उष दाहे, अव रचणे, एभ्यः नक्प्र-
त्यय इत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । इन इति । 'इनो भगो धामनिधिवीशुमा-
स्यब्जिजनीपतिः' । 'इनः सूर्ये प्रभौ राजा' इत्यमरः । जिन इति । 'मारजिजलो-
कजिज्जिनः' इत्यमरः । दीन इति । 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः'
इत्यमरः । ऊन इति । अवधातोरूपम् । नकः कित्त्वात् 'प्वरस्वा' इत्युट् ।
फेनमीनौ । स्फायी घृष्टौ, मीञ् हिंसायाम्, आभ्यां नकि एनो निपात्येते
इत्यर्थः । आद्ये स्फाय् इत्येतस्य फे इत्यादेशः । 'विण्डीरोऽङ्घ्रिकफः फेनः' इत्य-
मरः । कृपेर्वर्णे । 'कृष विलेखने' अस्मात् वर्णेऽभिधेये नक् स्यादित्यर्थः । 'कृष्णे-
नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । बन्धेर्ब्रंशिवुधी च । ब्रध्न बन्धने,
अस्माच्च स्थात्, प्रकृतेर्बुधि ब्रधि इत्यादेशौ च भवत इत्यर्थः । ब्रध्न इति । 'भास्क-

बुध्नः । २८६ धापवस्यज्यतिभ्यो नः । 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्णं पत्रम् । पर्णः, किंशुकः । 'वस्नो मूल्ये वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अन्तः आदित्यः । बाहुलकाच्छृणोते । श्रोणः पङ्क्तुः । २८७ लक्षेरट् च । लक्षेश्चुरादिष्यन्तान्नः स्यात्तस्याऽऽडागमश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्ष्मणं नाभिं चिह्ने च' । लक्ष्मणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा' । २८८ वनेरिञ्चोपधायाः । वेन्ना नदी । २८९ सिधेष्टेर्यू च । दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च गुणः । स्यून् आदित्यः । बाहुलकात्केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः । स्योनः । २९० क्वृज्जसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' । सेना । द्रोणः । पञ्चो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा । २९१ घेट इच्च । घेनः सिन्धुर्नदी घेना । २९२ तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।

रोऽइस्करो ब्रध्नः इत्यमरः । बुध्न इति । 'क्षिरोऽयं क्षिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्गि-
नामक' इत्यमरः । धापवस्यज्यतिभ्यो नः । बु धाप् धाश्चणपोषणयोः, प् पाठनपूर-
णयोः, वस निवासे, अज गतौ, अत् सारस्यगमने, एभ्यो न प्रत्यय इत्यर्थः । नकिं
प्रकृते नप्रत्ययविधानं वेन इत्यादौ गुणार्थं, वस्न इत्यत्र सम्प्रसारणाऽभावार्थश्च ।
धाना इत्यत्र अमरकोशमाह—धाना भृष्टयवे स्त्रिय इति । वस्न इति । 'मूल्यं वस्नोऽप्य-
वक्रयः' इत्यमरः । वेन इति । अजेर्वी आदेशः । श्रोण इति । 'पृथिनरत्नपतनौ श्रोणः
पङ्क्तौ मुण्डरस्तु मुण्डते' इत्यमरः । लक्षेरट् च । लक्ष दशानाङ्गनयोः, लक्ष्मणो लक्ष्मणश्च
आभ्यां चुरादिष्यन्ताभ्यां नप्रत्ययः स्यादित्यर्थः, अडागमश्च प्रकृतेः । लक्ष्मण
इति रूपसिध्यर्थमाह—चान्मुडिति । वनेरिञ्चोपधायाः । वन षण सम्भक्तौ, अस्माच्च-
प्रत्यया, उपधाया इत्वं चेत्यर्थः । वेन्नेति । उपधाया इत्वे गुणः । सिधेष्टेर्यू च । विवृ-
तस्तुसन्ताने, अस्माच्चप्रत्ययः टेरिष् इत्यस्य स्थाने यू आदेशश्चेत्यर्थः । स्यून्
इत्यत्र यू आदेशे कृते 'सार्वधातुकाधंधातुकयोः' इति गुणमाशङ्क्याह—दीर्घोच्चारण-
सामर्थ्यादात् । यदि गुण इष्टस्तर्हि यु इति ह्रस्वमेव विदधीत, गुणे कृते विशेषाऽभा-
वात् । एवं सति दीर्घोच्चारणं गुणाऽभावार्थं विज्ञायेतेति भावः । ननु तर्हि कथं
स्थोन इति अभ्राह—बाहुलकात् केवलो न इति । 'यू' आदेशरहित इत्यर्थः । एवञ्च,
नप्रत्यये छ्वोरीति वश्य ऊठि गुणारपूर्वमन्तरङ्गत्वात् यथा गुण्ये च रूपास्ति भावः ।
क्वृज्जसिद्रूपं । कृ विक्षेपे, कृज् वरणे, घृ इति पाठे तु वृ वरणे, कृज् वयोदानौ, चिम्
वस्त्रे, द्रु गतौ एव स्तौ, ऊन प्राप्ते, जि वृष्यकाये, एभ्यो नप्रत्ययः स्यात्,
स च निदित्यर्थः । निवर्णं वदार्थम् । वर्ण इति । 'वर्णभ्याम्' इति णत्वम् । घेट इच्च ।
घेट् पाने, अस्माच्चप्रत्ययः स्यात्, इकारश्चात्तादेव इत्यर्थः । घेन इति । इकारस्य
गुणे रूपम् । इत्याऽविधाने तु आदेश इत्याएवं स्यादिति भावः । तृषिशुषिरसिभ्यः ।
जि तृषा पिपासायां, कुष क्षोषणे, रस शब्दे, एभ्यो नप्रत्ययः स्यात्, स च किञ्चि-

तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्नं द्रव्यम् । २६३ सुओ दीर्घश्च । सूना वध-
स्थानम् । २६४ रमेस्त च । रमयतीति रत्नम् । २६५ रास्नासास्नास्थूणा-
वीणाः । रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा
वल्लकी । २६६ गादाभ्यामिष्णुच् । गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता । २६७ कृत्य-
शूभ्यां कसनः । कृत्स्नम् । अक्षणमखण्डम् । २६८ तिजेर्दीर्घश्च । तीक्ष्णम् ।
२६९ शिलषेरन्चोपधायाः । श्लक्ष्णम् । ३०० यजिमनिशुन्धिऽसिजनि-
भ्यो युच् । यज्युरभ्यर्थः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि' । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः ।
जन्तुः शरीरी । ३०१ भुजिमुड्भ्यां युक्त्युक्तौ । भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ।
३०२ सत्तेर्युः । सरदुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः । ३०३ पानीवि-

त्यर्थः । तृष्णेति । कित्वाञ्च गुणः । सुजा दीर्घश्च । पुञ् आभिवेषे, अस्माच्चप्रत्ययः
स्यात् धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । सनेति । धातोर्दीर्घविधिसामर्थ्याच्च गुणः, किदित्यङ्-
वर्तनाद्वा । 'सूनाऽञ्जो जिह्वापि च' इत्यमरः । रमेस्त च । 'रमु' क्रीडायामरमाण्य-
न्तात् नप्रत्ययः स्यात्, तकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । रमेरिति प्यन्तस्य निर्देशः ।
मिश्राकुपधाह्रस्वः । रास्नासास्ना । रस आस्वाद्ने, रस सस्ति स्वप्ने, ष्टा गतिनि-
वृत्तौ, वी गतिव्याप्तिप्रजनादिषु, एभ्यः नप्रत्यये इत्यर्थे निपात्यन्त इत्यर्थः । रास्नेति ।
रस धातोः नप्रत्यये उपधादीर्घ इति भावः । 'नाकुकी सरसा रास्ना' इत्यमरः ।
सास्नेति । उपधादीर्घो निपात्यते । 'सास्ना तु गलकम्बले' इत्यमरः । स्थूणेति । 'ष्टा
गतिनिवृत्तावित्यस्य रूपम् । प्रत्ययसंज्ञियोगेन धातोरूपं, प्रत्ययस्य यात्वं च निपा-
त्यते । 'स्थूणा स्तम्भे च वेदमन' इत्यमरः । वीणेति । वीधातोः रूपम् । णत्वं निपा-
त्यते । गादाभ्यामिष्णुच् । 'गौ शब्दे, ङु दाञ् दाने' आभ्यां इष्णुचप्रत्यय इत्यर्थः ।
गेष्णुरिति । आदृगुणे रूपम् । कृत्यशूभ्यां कसनः । कृती छेदने, अशू व्याप्तौ आभ्यां
कसनप्रत्यय इत्यर्थः । कृत्स्नमिति । कित्वाञ्चोपधागुणः । अक्षणमिति । अक्षेति पाठे,
बहोरिति कवे, कवर्गात्परस्वारण्ये, रषाभ्यामिति यात्वे च रूपम् । तिजेर्दीर्घश्च ।
तिज निशाने, अस्मात् कसनप्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । शिलषेरन्चोपधायाः ।
'शिलष आलिङ्गने' अस्मात् कसनप्रत्ययः धातीरुपधाया आकारश्चेत्यर्थः । यजि-
मान । 'यज देवपूजनादौ, मन ज्ञाने, शुन्ध शुद्धौ, दसु उपक्षये, जनी प्रादुर्भावे'
एभ्यः युञ्चप्रत्यय इत्यर्थः । यज्युरिति । 'युवोरनाको' इत्यानादेशस्तु न, तत्र यु
इति उकारेत्संज्ञकयोरेव ग्रहणात् । मन्युरिति । 'मन्युक्तौ तु शुक् स्त्रियाम्'
इत्यमरः । भुजिमुड्भ्याम् । 'भुज पालनाभ्यवहरणयोः' 'मृक् प्राण्यभागे, आभ्यां
क्रमात् युक्त्युक्तौ प्रत्ययौ स्तः । भुज्युरिति । युक्तः कित्वाञ्च गुणः । एवं मृत्युरित्यपि ।
सत्तेर्युः । स गतो, अस्मात् अयुप्रत्यय इत्यर्थः । सरयुरिति । अयुप्रत्यये गुण इति

विभ्यः पः । पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तथोगात्पापः । नेपः पुरोहि-
तः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् । ३०४ ऋयुवः किञ्च ।
ऋयुपो वक्त्रम् । ३०५ स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छ्रायः । ३०६ सुशृभ्यां
निच्च । चात्कित् । सूपः । बाहुलकादुत्त्वम्, शूर्पम् । ३०७ कुयुभ्यां च ।
कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्कूपः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ।
३०८ खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः । सप्तैते पप्रत्यान्ता निपात्यन्ते ।
खनतेर्नकारस्य षत्वम् । 'खष्पौ क्रोधबलात्कारौ' । शीलतेर्ह्रस्वश्च । शिल्पं कौशलम् ।
शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः ।
'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' । वाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । 'रूपं स्वभावे सौदन्त्ये' । पृ पर्प
गृहं बालतृणं पङ्क्तुपीठं च । 'तल प्रतिघाकरणे' चुरादिणिचो लुक् । 'तल्पं शय्याऽट्ट-
दारेषु' । ३०९ स्तनिहविषुषिगदिमदिभ्यो रोरेतिनुच् । अयामन्त—' (सू०
२३११) इति शेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः वा-
वद्कः । मदयित्नुः मदिरा । ३१० कृहनिभ्यां क्तनुः । कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्या-

भावः । पानीविभ्यः पः । पा पाने, णीष् प्रापणे, विष्लृ व्याप्तौ, एभ्यः पप्रत्यस्य
इत्यर्थः । नीप इति सिद्धयर्थमाह—बाहुलकादिति । 'तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु
हकिप्रिये' इत्यमरः । ऋयुवः किञ्च । ऋयुः गतौ, अस्मात् पः स्यात्स च कित्स्यात् ।
कित्स्वाच्च गुणः । स्तुवो दीर्घश्च । स्तुञ् स्तुतौ, अस्मात्पः स्यात्, धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः ।
'फेनस्तूपौ सयूपौ' इत्यमरः । सुशृभ्यां निच्च । 'षुञ् अभिषे, षा हिंसायाम्' आभ्यां
पः स्यात्, स च नित् भवति, चादीर्घश्चेत्यर्थः । स्प इति । धातोर्दीर्घविधिसामर्थ्याच्च
गुणः । शूर्पमित्यत्राह—बाहुलकादुत्त्वमिति । रपरत्वं दीर्घत्वं चेति भावः । कुयुभ्यां च ।
'कु शब्दे, यु मिश्रणे' आभ्यां षः, स च नित् धातोर्दीर्घश्च चेत्यर्थः । 'तूदस्तु यूपः
क्रमुकः' इत्यमरः । खष्पशिल्प । खनु अवदारणे, शील समाधौ, शसु हिंसायां, बाध
लोढने, रु शब्दे, पृ पालनपूरणयोः, तल प्रतिघाकरणे चुरादिण्यन्ता, एते पप्रत्ययान्ता
इत्यर्थं निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह—खनतेर्नकारस्येति । 'खष्पः क्रोधे बला-
त्कारे' इति विश्वकोशादाह—खष्पौ क्रोधबलात्काराविति । शिल्पमित्यत्राह—शीलतेर्ह्रस्व
इति । ह्रस्वनिपातनसामर्थ्यात् किदित्यनुवर्तनाद्वा गुणाऽभावः । शष्पमित्यत्राह—
निपातनात्षत्वमिति । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । बाष्प इत्यत्राह—बाधतेरिति ।
'बाष्पमूष्माशु कशिपु' इत्यमरः । शेषं रूपश्च । स्तनिहविषुषि । 'स्तन देवशब्दे, हृष
तुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षत्वेपनयोः, गदी देवशब्दे, एभ्यो ण्यतेभ्य इत्युच् स्यात् ।
हृषुचि कृते णेरयादेशविधि रमारयति—अयामन्तेति । णेरयादेश इति । 'स्तनयित्नुर्ब-
काहकः' इत्यमरः । कृहनुभ्यां क्तनुः । हु कृञ् करणे, हुन हिंसागत्योः, आभ्यां क्तनु-
प्रत्यय इत्यर्थः । कृत्नुरिति । कित्स्वाच्च गुणः । कर्तृत्यर्थः । हत्नुरिति । 'अनुवातोपदे-

धिः शस्त्रं च । ३११ गमेः सन्वच्च । जिगतुः । ३१२ दाभाभ्यां नुः । दातु-
दाता । भातुः । ३१३ वचेर्गश्च । वगुः । ३१४ घेट इच्च । धयति तामि-
ति घेनुः । ३१५ सुवः कित् । 'धनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' । ३१६ जहातेर्द्ध-
न्तलोपश्च । जह्नुः । ३१७ स्थो गुः । 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' । ३१८
अजित्वरीभ्यो निच्च । अजेर्वी, वेणुः । वर्णुर्नददेशमेदयोः । 'रेणुर्द्वयोः
स्त्रियां धूलिः' । ३१९ विषेः किच्च । विष्णुः । ३२० कृदाधाराचिकलि-
भ्यः कः । बाहुलकाच्च कस्येत्सञ्ज्ञा । 'कर्को धवलघोटकः' । दाको दाता ।
धाकोऽनङ्वानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे

शवनतीत्यादिना अनुनासिकलोपः । गमेः सन्वच्च । गम्लु गतो' अस्मात् वत्तुप्र-
त्ययः, स च सन्वच्चवतीत्यर्थः । जिगतुरिति । 'अनुदात्तोपदेशो'स्यादिना अनुनासिक-
लोपः । सन्वत्वात् द्वित्वम्, अन्त्यासाङ्कारस्य इत्वादिकार्यम् । दाभाभ्यां नुः । 'हुदाञ्
दाने, भा दीप्तौ, आभ्यां नुप्रत्यय इत्यर्थः । 'भानुर्हसः सहस्रांशुः' इत्यमरः । वचे-
र्गश्च । वच परिभाषणे, अस्मात् नुप्रत्ययः, गकारश्चास्तादेश इत्यर्थः । घेट इच्च । घेट्
पाने, अस्मान्नुप्रत्ययः स्यात्, इकारश्चास्तादेशः । आदेच' इत्याख्ये प्रसक्ते तदपवा-
दोऽयम् । 'धेनुः स्यान्नवसुतिका' इत्यमरः । सुवः कित् । पूक् प्राणिप्रसवे, अस्मात् नुप्र-
त्ययः स्यात्, स च किद्धवतीत्यर्थः । स्रुतिरिति । किरवाञ् गुणः । जहातेर्द्धन्तलोपश्च ।
'ओ हाक् त्यागे' अस्मान्नुप्रत्ययः, धातोर्द्धित्वं, अन्तस्यासाङ्कारस्य लोपश्चेत्यर्थः ।
नुप्रत्ययस्य किरवेऽप्यनजादित्वात् 'भातो लोप इटि च' इत्याकारलोपाऽप्रा-
प्तेरयमास्मभः । जह्नुरिति । धातोर्द्धित्वे आलोपे च रूपम् । स्थो गुः । घा गतिनि-
वृत्तौ, अस्मात् गुः स्यादित्यर्थः । क्वचित् स्थाणुरित्येव पाठः । तस्मिन्पाठे
यद्यपि अत्र स्थाधातोर्नुप्रत्यये णत्वं निपात्यत इति वक्तुं शक्यते, तथापि
उत्तरत्राजुवृत्त्यर्थं नुप्रत्ययविधानमेव वरम् । अजित्वरी । 'अज गतिक्षेपणयोः,
वृह् सम्भक्तौ, री गतिरेषणयोः' एभ्यो कृन्तित्यादित्यर्थः । निर्व्वं स्वरायम् ।
अजधातोर्नुप्रत्यये आह—प्रजेर्वी इति । वेणुरिति । वेणुमस्करतेजनाः' इत्यमरः । विषेः
किच्च । विष्ट् व्याप्तौ, अस्मात् गुः स्यात्, स च कित्, चकारात् निच्च । विष्णुरि-
ति । किरवाञ् गुणः, निर्व्वं स्वरायम् । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यमरः । कृदाधारा-
चिकलिभ्यः । 'हु कृञ् करणे, हु दाम् दाने, हु धाञ् धारणपोषणयोः, रा दाने, अर्चं पू-
जायां, कळ शङ्खसंस्थानयोः' एभ्यः कप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु कप्रत्ययवयवक-
कारस्य 'लशक्तद्धिते' इतीत्सञ्ज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह—बाहुलकादिति । 'पृष्ठयः स्थौ-
री सितः कर्कः' इत्यमरः । दाको दातेति । कर्तरि प्रत्ययादिति भावः । राकेति । 'पूण
राका निष्ठाकरे' इत्यमरः । दाक धाक राक इत्यत्र यद्यपि 'केऽणः' इत्यनेन ह्रस्वः

Land revenue and cesses in 1903-4 amounted to 1.4 lakhs. From the north-east, lines of rocky bare hills gradually sink west and south into a plain, at first thinly wooded and poorly tilled, then with deeper soil, finer trees, and better tillage, till in the extreme west along the banks of the Sābarmatī the surface is broken by ravines and ridges. In the east the staple crop is maize, and in the west millet. Garden cultivation is neglected. Water is abundant. The *tāluka* is the healthiest and coolest part of the District. The rainfall is more certain than elsewhere, but the residents are extremely poor.

Parāntij Town (*Parāntej*).—Head-quarters of the *tāluka* of the same name in Ahmadābād District, Bombay, with a station on the Ahmadābād-Parāntij Railway, situated in $23^{\circ} 26' N.$ and $72^{\circ} 51' E.$, 33 miles north-east of Ahmadābād city. Population (1901), 8,175. Parāntij is a prosperous town, and has been a municipality since 1855. The income during the decade ending 1901 averaged Rs. 7,000, and in 1903-4 amounted to Rs. 7,700. The chief exports are *ghī*, grain, and leather. Formerly there was a considerable local soap industry, but this has now greatly decreased. The town contains 6 schools, 5 for boys and one for girls, attended by 644 male and 109 female pupils. These include an English middle school with 19 pupils, and a mission orphanage with an industrial class attached to it. There is also a dispensary.

Parasgad.—South-easternmost *tāluka* of Belgaum District, Bombay, lying between $15^{\circ} 36'$ and $16^{\circ} 9' N.$ and $74^{\circ} 49'$ and $75^{\circ} 19' E.$, with an area (including the Murgod *mahāl* or petty subdivision) of 640 square miles. It contains one town, SAUNDATTI (population, 9,525), the head-quarters; and 124 villages, including MANOLI (5,308) and MURGOD (5,655). The population in 1901 was 108,311, compared with 110,584 in 1891. The density, 169 persons per square mile, is below the average for the District. The demand for land revenue in 1903-4 was 2.37 lakhs, and for cesses Rs. 19,000. A low range of sandstone hills running north-west and south-east divides Parasgad into two nearly equal parts. South-west of the hills, whose southern face is steep and rugged, lies a plain of fine black soil with many rich villages and hamlets, which suffered severely in the famine of 1876-7. The north-east, which is broken by low hills, is a high waving plateau overgrown with bush and prickly pear, the soil being mostly poor and sandy. In the extreme north, the sandstone gives place to trap, and the soil is generally shallow and poor. The Malprabha, which flows north-east through the middle of the *tāluka*, forms with its feeders the chief water-supply. Before the close of the hot season almost all the small streams dry up and stagnate, and the well and pond water becomes unwholesome. In the north and east the rainfall is scanty and uncertain; but in the south and west, and in the immediate

neighbourhood of the Western Ghats, it is plentiful. The annual fall at the *tāluka* head-quarters averages 23 inches.

Parasnāth.—Hill and place of Jain pilgrimage in the east of the Gīridīh subdivision of Hazāribāgh District, Bengal, and adjoining Mānbhūm, situated in 23° 58' N. and 86° 8' E. The mountain consists of a central narrow ridge, with rocky peaks, rising abruptly to 4,480 feet above sea-level from the plains on the south-west, and throwing out long spurs which extend towards the Barākar river on the north. A spur to the south-east forms the boundary between Hazāribāgh and Mānbhūm, and eventually subsides into an extended belt of high land with peaked hills in the latter District. The hill is now easily approached by the East Indian Railway to Gīridīh station, and thence by a short journey of about 18 miles along a metalled road. In 1858 Parasnāth was selected as a convalescent dépôt for European troops; but on account of the confined area of the plateau at the summit and the solitude, it was found unsuitable for the purpose and was abandoned in 1868. The building formerly used as the officers' quarters is now utilized as a *dāk*-bungalow. Pilgrims to the number of 10,000 flock annually from distant parts of India to this remote spot—the scene of Nirvāna or 'beatific annihilation' of no less than ten of the twenty-four deified saints who are the objects of Jain adoration. From the last of these, Pārsva or Pārsvanātha, the hill, originally called Samet Sikhar, has taken its better known name. Pilgrimage to Parasnāth is still as popular as ever among the Jains; and new shrines, a single one of which in white marble cost Rs. 80,000, are from time to time erected. The temples lie well apart from the plateau, and the improved means of communication hold out a possibility of the latter being again utilized as a small sanitarium.

[Sir W. W. Hunter, *Statistical Account of Bengal*, vol. xvi, pp. 216, 217.]

Paratwāda.—Civil station of Ellichpur town, Amraotī District, Berār, from which it is distant 2 miles. The population in 1901, when the town was garrisoned by a regiment of native infantry and a battery of the late Hyderābād Contingent artillery, was 10,410; but the troops were removed in 1905. The town is situated on the Sāpan and Bichan rivers. The municipality was created in 1894. The receipts and expenditure from that year till 1901 averaged Rs. 12,000. In 1903-4 the income was Rs. 16,437, chiefly derived from taxes and cesses; and the expenditure was Rs. 17,725, chiefly on conservancy and public works.

Paravūr.—Town in Travancore State, Madras. See PARŪR.

Pārbati.—A tributary of the Chambal, draining part of Central India and Rājputāna. Rising in the Vindhya, in 22° 52' N. and 76° 39' E., at the village of Makgardha, it flows in a northerly direction

विभ्यः पः । पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहि-
तः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् । ३०४ च्युवः किञ्च ।
च्युपो वक्त्रम् । ३०५ स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छ्रायः । ३०६ सुशृभ्यां
निच्च । चात्कित् । सूपः । बाहुलकादुत्त्वम्, शूर्पम् । ३०७ कुयुभ्यां च ।
कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्कूपः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ।
३०८ खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्यंतल्पाः । सप्तैते पप्रत्यन्ता निपात्यन्ते ।
खनतेर्नकारस्य षत्वम् । 'खष्पौ क्रोधबलात्कारौ' । शीलतेर्ह्रस्वश्च । शिल्पं कौशलम् ।
शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः ।
'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' । वाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । 'रूपं स्वभावे सौदन्ये' । पृ पर्यं
गृहं बालतृणं पङ्क्तुपीठं च । 'तल प्रतिघाकरणे' चुरादिणिचो लुक् । 'तल्पं शय्याऽट्ट-
दारेषु' । ३०९ स्तनिहविषुषिगदिमदिभ्यो रोरेरित्युच् । अयामन्त—' (सू०
२३११) इति रोरेयादेशः । स्तनयितुः । हर्षयितुः । पोषयितुः । गदयितुः वा-
वदूकः । मदयितुः मदिरा । ३१० कृहनिभ्यां क्तनुः । कृतुः शिल्पी । हतुर्व्या-

भाषः । पानीविष्यः पः । पा पाने, जीष् प्रापणे, विष्लृ व्याप्तौ, एभ्यः पप्रत्यस्य
इत्यर्थः । नीप इति सिद्धयर्थमाह—बाहुलकादिति । 'तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु
हकिप्रिवे' इत्यमरः । च्युवः किञ्च । च्युक् गतौ, अस्मात् पः स्यात्स च कित्स्यात् ।
कित्वाच्च गुणः । स्तुवो दीर्घश्च । स्तुज् स्तुतौ, अस्मात्पः स्यात्, धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः ।
'फेनस्तूपो सयूपश्चौ' इत्यमरः । शुशृभ्यां निच्च । 'षुञ् अभिषवे, ष्ट हिंसायाम्' आभ्यां
पः स्यात्, स च नित् भवति, चाहीर्षश्चेत्यर्थः । सूप इति । धातोर्दीर्घविधिसामर्थ्याच्च
गुणः । शूर्पमित्यत्राह—बाहुलकादुत्त्वमिति । रपरत्वं दीर्घत्वं चेति भाषः । कुयुभ्यां च ।
'कु शब्दे, यु मिश्रणे' आभ्यां षः, स च नित् धातोर्दीर्घश्च चेत्यर्थः । 'तदस्तु यूपः
क्रमुकः' इत्यमरः । खष्पशिल्प । खनु अवदारणे, शील समाधौ, शसु हिंसायां, बाध
लोढने, र शब्दे, पृ पालनप्रणयोः, तल प्रतिघाकरणे चुरादिण्यन्ता, एते पप्रत्ययान्ता
इत्यर्थे निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह—खनतेर्नकारस्येति । 'खष्पः क्रोधे बला-
त्कारे' इति विश्वकोशादाह—खष्पी क्रोधबलात्काराविति । शिल्पमित्यत्राह—शीलतेर्ह्रस्व
इति । ह्रस्वनिपातनसामर्थ्यात् किदित्यनुवर्तनाद्वा गुणाऽभावाः । शष्पमित्यत्राह—
निपातनात्षत्वमिति । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । बाष्प इत्यत्राह—बाधनेरिति ।
'बाष्पमूष्माशु कशिपु' इत्यमरः । शेषं रूपश्च । स्तनिहविषुषि । 'स्तन देवशब्दे, हृष
तुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षलेपनयोः, गदी देवशब्दे, एभ्यो ण्यतेभ्य इत्युच् स्यात् ।
इत्युचि कृते रोरेयादेशविधिं स्मारयति—अयामन्तेति । रोरेयादेश इति । 'स्तनयितुर्व-
खाहकः' इत्यमरः । कृहनुभ्यां क्तनुः । इ कृञ् करणे, इन हिंसागत्योः, आभ्यां क्तनु-
प्रत्यय इत्यर्थः । कृतुरिति । कित्वाच्च गुणः । कर्त्तव्यर्थः । हतुरिति । 'अनुधातोपदे-

धिः शस्त्रं च । ३११ गमेः सन्वच्च । जिगत्तुः । ३१२ दाभाभ्यां नुः । दाभु-
दाता । भाभुः । ३१३ वच्चेर्गश्च । वग्नुः । ३१४ घेट इच्च । धयति तामि-
ति घेनुः । ३१५ सुवः कित् । 'सुनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' । ३१६ जहातेर्द्वेऽ-
न्तलोपश्च । जह्नुः । ३१७ स्थो गुणः । 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' । ३१८
अजिबुरीभ्यो निच्च । अजेर्वी, वेणुः । वर्णुर्नददेशमेदयोः । 'रेणुर्द्वयोः
स्त्रियां धूलिः' । ३१९ विषेः किच्च । विष्णुः । ३२० कृदाधाराचिकलि-
भ्यः कः । बाहुलकाश्च कस्येत्यसंज्ञा । 'कर्को धवलघोटकः' । दाको दाता ।
धाकोऽनङ्वानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे

शवनतीत्यादिना अनुनासिकलोपः । गमेः सन्वच्च । गम्लु गतो' अस्मात् क्तनुप्र-
त्ययः, स च सन्वच्चवतीत्यर्थः । जिगत्तुरिति । 'अनुदातोपदेशो'त्यादिना अनुनासिक-
लोपः । सन्वत्वात् द्विषम्, अम्यासाऽकारस्य ह्रस्वादिकार्यम् । दाभाभ्यां नुः । 'हुदाञ्
दाने, भा दीप्तौ, भाभ्यां नुप्रत्यय इत्यर्थः । 'भाभुर्हसः सहस्रांशुः' इत्यमरः । वच्चे-
र्गश्च । वच परिभाषणे, अस्मात् नुप्रत्ययः, गकारश्चास्तादेश इत्यर्थः । घेट इच्च । घेट्
पाने, अस्मान्नुप्रत्ययः स्यात्, इकारश्चान्तादेशः । आदेशे' इत्याधे प्रसक्ते तद्वच-
नोऽयम् । 'घेनुः स्यान्नवसुतिका' इत्यमरः । सुवः कित् । वृक् प्राणिप्रसवे, अस्मात् नुप-
त्ययः स्यात्, स च किन्नवतीत्यर्थः । सूरुरिति । किरवाञ् गुणः । जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च ।
'ओ हाक् त्यागे' अस्मान्नुप्रत्ययः, धातोर्द्वित्वं, अन्तस्याऽकारस्य लोपश्चेत्यर्थः ।
नुप्रत्ययस्य किरवेऽप्यनजादित्वात् 'भातो लोप इटि च' इत्याकारलोपाऽप्रा-
प्तेरयमात्मनः । जह्नुरिति । धातोर्द्वित्वे आलोपे च रूपम् । स्थो गुणः । हा गतिनि-
वृत्तौ, अस्मात् गुणः स्यादित्यर्थः । कचित् स्थाणुरित्येव पाठः । तस्मिन्पाठे
यद्यपि अत्र स्यात्धातुर्नुप्रत्यये नत्वं निपात्यत इति वक्तुं शक्यते, तथापि
उत्तरानुवृत्त्यर्थं नुप्रत्ययविधानमेव वरम् । अजिबुरी । 'अज गतिक्षेपणयोः,
वृह् सम्भक्तौ, री गतिरेषणयोः' एभ्यो णिर्निस्स्यादित्यर्थः । निस्त्वं स्वरायम् ।
अजधातोर्नुप्रत्यये आह—प्रजेर्वी इति । वेणुरिति । वेणुमस्करतेजनाः इत्यमरः । विषेः
किच्च । विष्ट् व्याप्तौ, अस्मात् गुणः स्यात्, स च कित्, चकारात् निच्च । विष्णुरि-
ति । किरवाञ् गुणः, निस्त्वं स्वरायम् । 'विष्णुनारायणः कृष्णः' इत्यमरः । कृदाधारा-
चिकलिभ्यः । 'हु कृञ् करणे, हु दाञ् दाने, हु धाञ् धारणपोषणयोः, रा दाने, अचं पू-
जार्थां, कङ्क शङ्कसंख्यानयोः' एभ्यः कप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु कप्रत्ययावयवक-
कारस्य 'लशकृतद्धिते' इतीत्यसंज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह—बाहुलकादिति । 'पृष्ठयः स्थौ-
री सितः कर्कः' इत्यमरः । दाको दातेति । कर्तरी प्रत्ययादिति भावः । राकेति । 'पूण
राका निशाकरे' इत्यमरः । दाक धाक राक इत्यत्र यद्यपि 'केऽणः' इत्यनेन ह्रस्वः

विट्किट्टयोरपि' । ३२१ स्रुभूशुषिमुषिभ्यः कक् । 'स्रुक् उत्पलवातयोः' ।
 'वृक्ः श्वापदकाकयोः' । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् । ३२२ शुक्वलको-
 ल्काः । शुमेरन्त्यलोपः । शुक्ः । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' । 'उष दाहे' । षस्य
 लः । उल्का । ३२३ इणभीकापाशलयतिमचिभ्यः कन् । 'एके मुख्यान्य-
 केवलाः', 'मेको मण्डूकमेषयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं
 शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरावायुः । ३२४ नौ हः ।
 जहातेः कन्स्यान्नौ । निहाका गोधिका । ३२५ नौ सदेडिञ्च । 'निष्कोऽब्री
 हेग्निं तत्पले' । ३२६ स्यमेरीट् च । स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व
 इति केचित् । स्यमिकः । ३२७ अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च । 'वीकः स्याद्वातप-
 क्षिणोः' । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । ३२८ ह्रियो रश्च लो वा ।
 'हीका ह्रीका त्रपा मता' । ३२९ शुकेरुनोऽन्तोन्त्युनयः । उन, उन्त, उन्ति, उनि
 एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः । ३३० भुवो भिच् ।

प्राप्नोति, तथापि बाहुलकाच्च भवति । स्रुभूशुषिमुषिभ्यः कक् । 'स्रु गतौ, वृष् वरणे,
 भू सत्तायां, शुष शोषणे, मुष स्तेये' एभ्यः कक्प्रत्यय इत्यर्थः । कित्त्वं गुणाऽभावा-
 र्थम् । स्रुक् इति । शुक्वलकोल्काः । 'शुभ शुम्भ भाषणे, वल् वल्ल संवरणे, उष दाहे'
 एते कक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह—शुमेरन्त्यलोप इति । भ्रलोप
 इत्यर्थः । कित्वाच्च गुणः । 'ग्रन्थिपर्णं शुर्कं बह्वपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे' इत्यमरः । वल्क-
 मिति । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः । उल्केति । 'प्राचिकोल्का पिपीलिका'
 इत्यमरः । इणभीकापा । 'इण् गतौ, जि भी भये, कै शब्दे, पा पाने, शल गतौ, अत सा-
 तत्यगमने, मचं शब्दे चुरादिः' एभ्यः कन्प्रत्ययः स्यात् । निर्वं स्वरार्थम् । नौ हः ।
 नावुपपदे ओ हाक त्यागे इत्यस्मात् कन् स्यादित्यर्थः । 'निहाका गोधिका समे' इत्य-
 मरः । नौ सदेडिञ्च । नावुपपदे षट् लघातोः कन्स्यात्, स च डिङ्गवतीत्यर्थः । द्विवा-
 द्द्विलोपः, चरवं 'सद्विप्रतेः' इत्यनेन । निष्कमिति रूपम् । स्यमेरीट् च । स्यमु शब्दे अ-
 रस्मात्कन्स्यात्, तस्य चेडागमः । स्यमीक इति रूपम् । अजियुधूनीभ्यो । अज गतिचेप-
 णयोः, यु मिश्रणेऽमिश्रणे च, धूक् कम्पने, जीष् प्रापणे, एभ्यः कन्स्यादेवां दीर्घश्चेत्य-
 र्थः । वीक इति । अजघातोः कनि प्रकृतेर्बोभावे, तस्य दीर्घत्वे दीर्घविधानसामर्थ्याद्-
 गुणाभावः । यूकेति । कनि घातोर्दीर्घः । ह्रियो रश्च लो वा । 'ही कञ्जायाम्, अस्माक-
 न्, घातोर्दीर्घत्वं, रेफस्य लकारश्च वेत्यर्थः । होकेति । दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणा-
 भावः । होकेति । रेफस्य लकारे रूपम् । शुकेरुनोऽन्तोन्त्युनयः । शकल शकतौ, अस्मात्
 उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः । प्रत्ययाः स्युः । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुन-
 द्विजाः इत्यमरः । भुवो भिच् । 'भू सत्ताया'मस्मात् क्षिच् स्यात् 'शोऽन्तः' इत्य-

भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेशच । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जन-
श्रुतिः । ३३१ कन्युच्छिपेः । चाद्भवः । 'क्षिपण्युर्वसन्तः' इत्युज्ज्वलदत्तः ।
'भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः' । ३३२ अनुङ् नदेश्च । चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः ।
क्षिपण्युर्वातः । ३३३ कृवृदारिभ्य उनन् । 'करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा
मता' । वरुणः । दारुणम् । ३३४ ओ रश्च लो वा । 'तरुणस्तलुनो युवा' ।
३३५ क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । लुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथु-
नम् । ३३६ फलेर्गुक्च । फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञायण । फाल्गुनः । ३३७ अशे-
र्लशश्च । लशुनम् । ३३८ अजर्णिनुक्च । अर्जुनः । ३३९ तृणाख्यायां

न्तादेशः । भवन्तिरिति । अन्तादेशे गुणेऽवादेशो च रूपम् । 'अस्तिर्भवन्तिपरोऽप्यप्र-
युज्यमानोऽस्ती'ति भाष्यम् । अवन्तिरित्यादिसिद्धयर्थमाह—बाहुलकादिति । कन्युच्-
क्षिपेः । 'क्षिप प्रेरणे' चकारात् भवतेरपि कन्युच्प्रत्यय इत्यर्थः । क्षिपण्युरिति ।
'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । भुवन्युरिति । कन्युच्चः कित्त्वाद्गुणाऽभावे उवङादेशे च
रूपम् । अनुङ् नदेश्च । नद् अव्यक्ते शब्दे । चकारात्क्षिपेरनुङ्स्यात् । क्षिपण्युरिति ।
अनुङो कित्त्वाद्गुणाऽभावः । कृवृदारिभ्य उनन् । क वृक्षेपे, वृञ् वरणे, द विदारणे
य्यभ्तः, एभ्यः उनन्प्रत्यय इत्यर्थः । ओ रश्च लो वा । त् प्लवनतरणयोः, अस्मात्
उनन् स्यात्, रेफस्य लकारो वेत्यर्थः । तरुण इति । उननि धातोर्गुणः । 'वयस्यस्त-
रुणो युवा' इत्यमरः । लुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । क्षुध लुभुक्षायां, पिश अवयवे, मिथः
सौम्रः, एभ्यः उनन् कित्त्वादित्यर्थः । लुधुन इति । कित्त्वाच्च गुणः । फलेर्गुक्
च । फल निष्पत्तो, अस्मादुनङ्स्यात् धातोर्गुणागमश्चेत्यर्थः । फल्गुन इति । अर्जु-
न इत्यर्थः । ननु कथं फाल्गुन इत्यत आह—प्रज्ञायणिति । अशेर्लशश्च । अश भो-
जने, अस्मादुनन् धातोर्लङादेशश्चेत्यर्थः । लशुनमिति । 'लशुनं गृञ्जनाऽरिष्टमहाक-
न्दरसोनकाः' इत्यमरः । अर्जेणिलुक्च । 'अज गतिस्थानार्जोनापार्जनेषु' अस्मादु-
न्नप्रत्ययः तत्सञ्ज्ञियोगेन गेर्लुक्चेत्यर्थः । अर्जुन इति । जकारेण व्यवधानाच्च णत्वम् ।
'वक्तुश्चो वक्तुर्लुङ्' इत्यमरः । अत्र गेरनिटीत्यनेनैव गेर्लोपे सिद्धे णिलुक् चेति
लुग्विधानं चिन्त्यप्रयोजनमेव । नच प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं लघूपधगुणं वारयितुं लुग्वि-
धानमावश्यकम्, लुकि तु 'न लुमताङ्गस्ये'ति निषेधाच्च प्राप्तिरिति वाच्यम्,
लुग्विधानेऽपि उननमाश्रित्य लघूपधगुणस्य दुर्वारत्वात् । अथ यदि यथाकथञ्चित्
एतदुग्रन्थसमर्थने आग्रहः, एवं वक्तव्यम् । अस्मिन्सूत्रे किदित्यनुवर्तत, तत्तश्च उननः
कित्त्वेन गुणो न भवति, लोपे तु स्यादेव गुण इति वैपरीत्ये पर्यवस्यतीति । एवं
सति अर्जुन इति रूपमेव न सिध्येत्, तस्मात् किदिति नानुवर्तनीयमेव, लुग्विधानं
च व्यर्थम् । तृणाख्यायाम् । तृणाख्याया तृणाख्या तस्यां सत्यां ऋजेर्जायमानः

चित् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् । ३४० अर्तेश्च । अरुणः । ३४१ अजि-
यमिश्रीङ्भ्यश्च । 'वयुनं देवमन्दिरम्' । यमुना । शयुनः अजगरः । ३४२ वृत्-
वदिहानिकमिकषिभ्यः सः । वसम् । तर्सम् (वर्षम्) । 'तर्सः (तर्षम्) प्लव-
समुदयोः' । वत्सः । वत्सम् । वृक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षम्
अरण्यम् । ३४३ प्लुषेरच्नोपधायाः । प्लक्षः । ३४४ मनेर्दोर्धश्च ।
मांसम् । ३४५ अशेदवने । अक्षः । ३४६ स्नुषश्चिकृत्यषिभ्यः कित् ।
स्तुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् । ३४७ ऋषेर्जातौ । 'ऋक्षोऽदि-
भेदे भल्लूके शोणके कृतवेधने । ऋक्षमुक्तं च नक्षत्रे' इति विश्वः । ३४८ उन्दि-
गुधिकुषिभ्यश्च । 'उत्सः प्रस्रवणम्' । गुत्सः स्तवकः । कुक्षो जठरम् ।
३४९ गृधिपणयोर्दकौ च । गुत्सः कामदेवः । पक्षः । ३५० अशेः सरः ।

उनन् चित्स्यादित्यर्थः । चित्त्वफलमाह—चित्त्वादन्तोदात्त इति । अर्तेश्च ॥ ऋ गतौ,
अस्मादुनश्चात्, स च चित्स्यादित्यर्थः । अरुण इति । 'रषाभ्यामिति' ण्वम् । 'अ-
रुणो भास्करेऽपि स्यात् वर्षाभेदेऽपि च त्रिषु ह्यमरः । अजियमिश्रीङ्भ्यश्च । 'अज गति-
क्षेपणयोः, यमु उपरमे, शीङ् स्वप्ने' एभ्य उनन् स्यात्, स च चित्त्वित्यर्थः । वयुनमिति ।
अजेर्दोर्भावः गुणः अयादेशः । यमुनेति । यमुनाशमनस्वसा ह्यमरः । वृत्तुदि । 'वृ वर-
णे, तृ प्लवगतरणयोः, वद् व्यक्तायां वाचि, हन हिंसागणयोः, कमु कामतौ, कष हिंसा-
यां, एभ्यः सप्रत्ययः इत्यर्थः । वर्षमिति । प्रत्ययावयवत्वात्पक्षम् (पतङ्गभ्यामसम्मतम्) ।
तर्षमिति । 'तर्षो जरिषस्तु भोजनम्' इत्यमरः । अत्रापि गुणे कृते ण्वम् । कक्षमिति ।
षडोरिति कश्चम् । प्लुषेरच्नोपधायाः । प्लुष दाहे, अस्मात्सः स्यात्, उपधाया अका-
रश्चेत्यर्थः । 'प्लक्षश्च तिन्तिही चिञ्चा' इत्यमरः । मनेर्दोर्धश्च । मन ज्ञाने, अस्मात्स-
प्रत्ययः धातोर्दोर्वरश्चेत्यर्थः । मांसमिति । 'नञ्पापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः । अशेर्दवने ।
अशू व्याप्तौ, अस्मात्सप्रत्ययः देवने वाच्ये इत्यर्थः । अत्र इति । अशेवेति । पक्षं,
कक्षं, ण्वमिति भावः । स्नुषश्च । 'स्नु प्रस्रवणे' ओ ऋश्छेदने, कृती छेदने, ऋषी
गतौ एभ्यः सप्रत्ययः स्यात्, स च चित्स्यादित्यर्थः । स्नुषेति । कित्त्वाच्च गुणः ।
वृक्ष इति । वृक्षधातोः सनि तस्य किरात् ग्रहियेति सम्प्रसारणे, स्कोरिति सलो-
षः, चोः कुरिति कृत्वं, सस्य षत्वे च रूपम् । ऋषेर्जातौ । ऋषी गतावित्यस्मात्
जातौ सप्रत्ययः स्यात्, स च चित्त्वित्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमा-
र्थम्—ऋषेर्जातावेव सप्रत्ययः इति । तेन यौगिके न भवति । अन्येभ्यस्तु उभय-
त्रापि भवति । उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च । उन्दी क्लेदने, गुध रोषे, कुष निष्कर्षे,
एभ्यः सः कित्स्यादिति भावः । उत्स इति । 'अनिदिता'मिति नलोपः ।
'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः । गुत्स इति । वारि चेति चत्वंम् । कुक्ष इति । 'षडो-
रिति कः । गृधिपणयोर्दकौ च । गृधु अभिकाङ्क्षायां, पण द्यवहारे स्तुतौ च, आभ्यां

अक्षरम् । ३५१ वसेश्च । वत्सरः । ३५२ संपूर्वाच्चित् । संवत्सरः । ३५३ कृधूमदिभ्यः कित् । बाहुलकाच्च षत्वम् 'कृसरः स्यात्तिलौदनम्' । धूसरः । मत्सरः । 'मत्सरा पक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता' । ३५४ पते रश्च लः । पत्सलः पन्थः । ३५५ तन्युषिभ्यां वत्सरन् । 'तसरः सूत्रवेष्टनम्' । ऋक्षरः ऋत्विक् । ३५६ प्रीयुक्णिभ्यां कालन्हस्वः सम्प्रसारणं च । प्रीयुः सौत्रः । प्रियालो वृक्षभेदः । कुणालो देशभेदः । ३५७ कटिकुषिभ्यां काकुः । कटाकुः पक्षी । कुषाकुरभिः सूर्यश्च । ३५८ सत्तेर्दुक्च । 'सृदाकुर्वातसरितोः' ।

सप्रत्ययः, धातोरन्यस्य क्रमेण दकारककारो चादेशोऽस्ति इत्यर्थः । गृह्य इति । किङ्-
र्यनुवर्तनाच्च गुणः । धकारस्य दकार आदेशः इति भावः । ननु धकारस्य खरि चेति
अत्वेन तकारे गृह्य इति रूपसिद्धौ किमर्थमेवं दकारविधिप्रयास इति चेद् ? अत्राहुः—
'खरि च' इति अर्धस्याऽसिद्धत्वात् 'एकाचो वशो भष्' इति भष्भावः प्रसज्येत तदर्थं
दकारविधिरिति । प्रक्रियालाघवाय तकार एव तु न विहितः, 'अथो द्वितीयाः' इति पक्षे य-
कारप्रसङ्गात् । दकारविधाने तु अर्धस्याऽसिद्धत्वाच्च भवति । पच इति । पणधातोः रूपम्
कात्परत्वात् षत्वम् । अशोः सरः । अशू ब्याप्ता, अस्मात्सरप्रत्यय इत्यर्थः । भवर्त्तमिति ।
अश्वेत्पादिना अर्धं, वशोरिति कत्वम्, सस्य षत्वम् । वसेश्च । वस निवासे, अस्मात् सर-
प्रत्यय इत्यर्थः । वत्सर इति । 'सः स्यार्धधातुके' इति तत्त्वम् । संपूर्वाच्चित् । समित्युपस-
र्गपूर्वकाद्वसेर्जायमानः सरप्रत्ययः विहित्यर्थः । अन्त्यप्रयोजनं तु अन्तोदात्तस्वरः । अत्र
संपूर्वाच्चित्स्वारसिकः पाठः । समितरपूर्वाच्चपि सरप्रत्ययदर्शनात् । 'संवत्सरोऽसि प-
रिवत्सरोऽसि इत्यावत्सरोऽसि इहत्सरोऽसि' इत्यादौ यथा । कृधूमदिभ्यः कित् । 'हु कृञ्
करणे, धूञ् कम्पने, मदी हर्षे', एभ्यः सरप्रत्ययः स च किस्वादित्यर्थः । ननु कृसर
इत्यत्र कृणः परत्वात् प्रत्ययावयवत्वाच्च अर्धं कुतो नेत्यत आह—बाहुलकादिति । कृसर-
शब्दार्थं विवृण्वन् अमरकोशमाह—कृसरः स्यादिति । धूसर इति । कित्वाच्च गुणः ।
'ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः' । मत्सर इति । 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे । तद्वत्कृपणयोऽपि'
इत्यमरः । पते रश्च लः । पल्लु गतौ, अस्मात् सरः स्यात्, रेफस्य लश्चेत्यर्थः ।
पत्सल इति रूपम् । तन्युषिभ्यां वत्सरन् । तनु विस्तारे, ऋषी गतौ, आभ्यां वत्सर-
प्रत्यय इत्यर्थः । तसर इति । प्रत्ययस्य कित्वाद्बहुधातोपदेशोऽप्यदिनाऽनुनासिक-
लोपः । ऋषधातोः ऋक्षर इति रूपम् । किरवाच्च गुणः । कर्त्वं षत्वम् ।
प्रीयुक्णिभ्याम् । प्रीयुधातोर्धातुपाठे अदर्शनादाह—सौत्र इति । कण्य शब्दे । आभ्यां
कालन्प्रत्ययः, क्रमेण प्रीयुधातु रश्चः कणधातोः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । प्रियाल इति ।
हस्वे रूपम् । कुणाल इति । सम्प्रसारणे वकारस्योकारे पूर्वरूपे च रूपम्, 'राजादनं
प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुधनुःपटः' इति वनौषधिवर्गे अमरः । कटिकुषिभ्यां काकुः । कटे
वर्षावाणयोः, कुष निष्कर्षे, आभ्यां काकुप्रत्ययः । कटाकुः । कृषाकुरिति रूपम् ।

३५६ वृतेर्वृद्धिश्च । वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् । ३६०
 पदेतिस्सम्प्रसारणमल्लोपश्च । 'पृदाकुर्भुजिके व्याघ्रे चित्रके च सरोत्पे' ।
 ३६१ स्युवचिभ्योऽन्युजागूजकनुचः । अन्युच्, आगूच्, अक्नुच्, एते
 क्रमात्स्युः । 'सण्डुमैववातयोः' । यवागूः । 'वक्कुविप्रवागिमनोः' । ३६२ आनकः
 शीङ्भिभ्योः । शयानकोऽजगरः । भयानकः । ३६३ आणको लुधूशिङ्घि-
 धाञ्भ्यः । लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादि-
 त्वात्पक्षे कलोपः । 'शिङ्घाणं नासिकामले' । 'धाणको दीनारभागः' । ३६४ उल्मु-
 कद्विहोमिनः । उप दाहे । षम्य लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् ।
 दृणातेर्विः दर्विः । जुहोतेमिनिः । होमी । ३६५ ह्रियः कुप्रश्च लो वा । हीकुः
 हीकुः लज्जावान् । ३६६ हसिमृग्रिण्याऽमिदमिलपुधुर्विभ्यस्तन् । दशभ्य-
 स्तन् स्यात् । 'तितुत्र-' (सू ३१६३) इति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः

सर्तेदुक् च । स गतौ, अस्मात्काकुप्रत्ययः स्यात्, धातोर्दुगागमश्चेत्यर्थः । सदाकुरि-
 त् । प्रत्ययस्य कित्वाच्च गुणः । वृतेर्वृद्धिश्च । वृत् वर्तने, अस्मात्काकुः स्यात्, धातो-
 र्वृद्धिश्चेत्यर्थः । वार्ताकुरिति । वार्ताकृणाब्दं साधयति—बाहुलकादिति । पदेतिस्सम्प्रसारण-
 मल्लोपश्च । पदं कुरिसते शब्दे, अस्मात्काकुः स्यात्, स च निप्, धातोः रेफस्य
 सम्प्रसारणं ऋकारो भवति, पकारोत्तराऽकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । 'सर्पः पृदाकुर्भुजगः
 भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः' इत्यमरः । स्युवचिभ्यो । स गतौ, यु मिश्रणे, वच परिभाषणे,
 एभ्यो धातुभ्यः क्रमात् अन्युच्, आगूच्, अक्नुच् इति प्रत्ययाः स्युः । सण्डुरिति ।
 अन्युचि कृते धातोगुणे च रूपम् । यवगूरिति । गुणे अवादेशे च रूपम् । 'यवा-
 गूरुषिका आणा' इत्यमरः, 'वक्कुस्तु पुमान्विप्रे' इति मेदिनीकारः । आनकः
 शीङ्भिभ्योः । शीङ् स्वप्ने, जि भी भये आभ्यां आनकि इत्यर्थः । शयानको भयानक इति ।
 गुणे अवादेशे च रूपम् । आणको । लृज् छेदने, धूज् कम्पने, शिघि आघ्राणे,
 हु धाज् धारणपोषणयोः एभ्यः आणकप्रत्यय इत्यर्थः । शिङ्घाणकमिति । इद्विवाञ्चुम् ।
 उल्मुकद्विहोमिनः । उल्मुक, दर्वि, होमी इति त्रयः निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातन-
 मेवाह—उप दाह इति । ननु तर्हि षकारोऽपि श्रूयत इत्यत आह—षय ल इति ।
 प्राथम्याह—मुकप्रत्ययश्चेति । निपात्यन्त इति शेषः । 'अङ्गारोऽस्मात्मुल्मुकम्' इत्य-
 मरः । दर्विशिष्याह—दृणातेरिति । 'दर्विः कम्भिः खजाका च' इत्यमरः । होमीत्य-
 आह—जुहोतेरिति । ह्रियः कुक् रश्च लो वा । हो लज्जायामस्मात्कुक्प्रत्ययः स्यात्,
 धातुसम्बन्धिरेफस्य लकारस्य वेत्यर्थः । हीकुरिति । किराद्गुणनिषेधः । हसिमृग्रि-
 णामि । हसे हसने, मृक् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, हण गतौ, वा गतिगन्धनयोः, अम
 गत्यादिषु, दसु उपसर्गे, लृज् छेदने, धूज् पवने, धुर्गो हिसायां, एभ्यो धातुभ्य-
 स्तन्प्रत्ययः । हस्त इत्यादौ बलाद्विक्रमेण दमाश्च ह्याह—तितुत्रेति । नेति । तनः

कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । 'लोतः स्यादशुचिह्वयोः' । 'पोतो बालवहि-
 त्रयोः' । धूर्तः । बाहुलकात्सुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं, धूलिर्जटा च । ३६७ नञ्याप
 इट् च । नापितः । ३६८ तनिमृङ्भ्यां किच्च । ततम् । मृतम् । ३६९
 अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । अक्तम् । घृतम् । सितम् । ३७० दुतनिभ्यां दीर्घश्च ।
 दूतः । तातः । ३७१ जेर्मट् चोदात्तः । जीमूतः । ३७२ लोष्टपलितौ । लु-
 नातेः क्तः तस्य सुट्, धातोर्गुणः, लोष्टम् । पलितम् । ३७३ दृश्याभ्यामितन् ।
 हरितश्येतौ वर्णभेदौ । ३७४ रुहे रश्च लो वा । 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लो-
 हितं रक्तम् । ३७५ पिशेः किच्च । पिशितं मांसम् । ३७६ ध्रुदक्षिस्पृहिट्-
 हिभ्य आठ्यः । श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः ।

किट्वाऽभावाद्भवन्त इत्यादौ 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः' इति दीर्घो न । मर्त इति ।
 भूलोक इत्यर्थः । तन्न भवो मर्त्यः । दिगादिवाच्यत् । धूर्त इति । तनि कृते
 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः, । इञि चेति दीर्घः । नञ्याप इट् । नञि उप-
 पदे आप्त्वा व्याप्तावित्थस्मात् तत्प्रत्ययः, इडागमरचेत्यर्थः । नापित इति ।
 बाहुलकाच्च नलोपाऽभावः । 'क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापिताऽन्तावसायिनः' इत्य-
 मरः । तनिमृङ्भ्यां किच्च । तनु विस्तारे, मृङ् प्राणस्यागे, आभ्यां तन्म्यात्, स च
 किदित्यर्थः । ततमिति । किट्वादानुनासिकलोपः । 'ततं बीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः ।
 अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । 'अञ्जु व्यक्तिप्रवृत्तकान्तितगतिषु, घृ चरणदीप्त्योः, विज बन्धने'
 एभ्यः क्तः स्यात् । अक्त इति । नलोपे कृत्वे च रूपम् । दुतनिभ्यां दीर्घश्च । 'दु गतौ,
 तनु विस्तारे' आभ्यां क्तः स्यात् धातोर्दीर्घश्च । तान इति । क्तस्य कित्वाच्चलोपे दीर्घ
 च रूपम् । जेर्मट् चोदात्तः । जि जये, अस्मात्कप्रत्ययः स्यात्, तस्य चोदात्तः मृडा-
 गमः धातोर्दीर्घश्च स्यात् । जीमूत इति रूपम् । लोष्टपलितौ । एतौ निपात्येते । निपा-
 तनप्रकारमेवाह—लुनातेरिति । लृञ् छेदने इत्यस्मात्कप्रत्ययः, सुडागमः, धातोर्गुणश्च
 निपात्यत इत्यर्थः । 'लोष्टानि लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः । 'पलितं जरसा शौकल्यम्'
 इति च । दृश्याभ्यामितन् । दृम् हरणे, रयैच् गतौ, आभ्यामितत्प्रत्यय इत्यर्थः । इयेत
 इति । इतनि आद्गुण्यः । वर्णभेदाविति । 'पालाशो हरितो हरित' 'शुक्लशुभ्रशुचिद्वेत'
 इति चामरः । रुहे रश्च लो वा । रुह बीजजन्मनि, अस्मादितन् स्यात् धातुसम्ब-
 न्धारेफस्य लकारो वेत्यर्थः । रोहित इति । 'रोहिताश्चमरो मृगाः' 'रोहितो मद्गुरः
 काकः' 'लोहितो रोहितो रक्तः' इति चामरः । पिशेः किच्च । पिश अवषये, अस्मा-
 दितन् स्यात्, स च किदित्यर्थः । पिशितमिति । किट्वाच्च लघूपङ्गुणः । ध्रुदक्षिस्पृह-
 इभ्य आठ्यः । श्रु अवषये, दक्ष बुद्धौ, स्पृह हिंसायां, गृह ग्रहणे, एभ्य आठ्यप्रत्ययः
 स्यात् । अत्र 'स्पृहगृह' इति ण्यभ्यौ । ताभ्यामाठ्यप्रत्यये 'अवामस्ते'ति णेरवा-

गृह्याय्यो गृहस्वामी । ३७७ दिधिषाय्यः । दधातेर्द्वित्वमित्त्वं पुक्च । 'मित्र इव यो दिधिषाय्यः' । ३७८ वृज एण्यः । वरेण्यः । ३७९ स्तुवः क्सेय्य-
श्छन्दसि । 'स्तुषेय्यं पुरुर्वचसम्' । ३८० राजेरन्यः । राजन्यो वह्निः । ३८१ शूरभ्योश्च । शरण्यम् । रमण्यम् । ३८२ अर्तेर्निच्च । अरण्यम् । ३८३ पर्जन्यः । 'पृषु सेचने' षस्य जः । 'पर्जन्यः शक्रमेघयोः' । ३८४ वदेरान्यः । 'व-
दान्यस्त्यागिवाग्मिनोः' । ३८५ अमिनन्नियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । अमत्रं भा-
जनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । 'पतत्रं तनूरुहम्' । ३८६ गडेरादेश्च
कः । कडत्रम् । डलयोरेकत्वस्मरणात्कलत्रम् । ३८७ वृजश्चित् । वरत्रा चर्ममयीरज्जुः ।
३८८ सुविदेः कत्रः । 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्' । ३८९ कृतेर्नुच्च । कृन्तत्रं लाजलम् ।

देश इति भावेनोदाहरति—स्पृह्याय्य इति । दिधिषाय्यः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः ।
निपातनप्रकारमेवाह—दधातेरिति । 'हु धाञ् धारणपोषणयोः' रित्यस्मादाय्यप्रत्ययः
द्वित्वमाकारस्येत्वं पुक्च निपात्यत इत्यर्थः । दिधिषाय्य इति प्रयोगस्थलमाह—
मित्र इवेति । वृज एण्यः । वृज् वरणे, अस्मात् एण्यप्रत्ययः । गुणे वरेण्य इति रूपम् ।
'मुख्यवयववरेण्याश्च' इत्यमरकोशः । स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि । 'स्तुञ् स्तुतौ', अस्मात् छ-
न्दसि क्सेय्यप्रत्यय इत्यर्थः । स्तुषेय्यमिति । किरान्न गुणः, प्रत्ययावयवत्वात्पक्षम् ।
राजेरन्यः । राज् दीप्तौ, अस्मादन्यप्रत्ययः । राजन्यो वह्निरिति । 'मूर्धाभिषिक्तो राज-
न्यः' इति चण्डिकावाची तु 'राजरवशुराद्यत्' इति यत्प्रत्यये बोध्यः । शूरभ्योश्च । कृ-
द्दिसायां, रसु क्रीडायां, आभ्यामन्यप्रत्ययः स्यात् । शरण्यं रमण्यमिति । 'रभाभ्या'
मिति ऋत्वम् । अर्तेर्निच्च । क्र गतौ, अस्माद्व्यप्रत्ययः, स च निदिश्यर्थः । निर्व-
स्वरार्थम् । अरण्यमिति । अन्यप्रत्यये गुण इति भावः । 'अट्ठयरण्यं विपिनम्' इत्य-
मरः । पर्जन्यः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनमेवाह—पृषु सेचने इति । अस्मा-
दन्यप्रत्ययः, षकारस्य जकारः लघूपधगुण इति भावः । जकारेण व्यवधानान्न णत्वम् ।
वदेरान्यः । वद व्यक्त्यां वाचि, अस्मादान्यप्रत्यय इत्यर्थः । वदान्य इति । 'स्युर्वदान्य-
स्थूललघयदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । अमिनन्नियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । अम गत्या-
विषु, नक्ष गतौ, यज देवपूजायै, वध दिसायां, पल्लु गतौ, एर्यः अत्रन्यप्रत्यय इत्य-
र्थः । यद्यपि तत्पुरुषप्रकरणे 'नञ्प्रणपात्' इति सूत्रेण नञत्रमिति साधितम्, तथापि
तद्व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । गडेरादेश्च कः । गड सेचने, अस्माद्वज्र स्यात्, आ-
देर्गकारस्य ककारश्चेत्यर्थः । कडत्रमिति । गकारस्य ककारे रूपम् । ननु कथं कलत्र-
मिति प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह—डलयोरिति 'कलत्रं श्रोत्रभार्ययोः' । वृजश्चित् । वृज्
वरणे, अस्माद्वज्र चिरत्वादित्यर्थः । चिरत्वं स्वरार्थम् । वरत्रेति । अजनि धातोर्गुणः ।
'नञ्नी वञ्ची वरत्रा च' इत्यमरः । सुविदेः कत्रन् । साजुपपदे विद ज्ञाने इत्यस्मात् कत्र-
नित्यर्थः । सुविदत्रमिति । किरान्न लघूपधगुणः । कृतेर्नुच्च । कृती छेदने, अस्मात्

३६० भृमृदृशियजिपविपच्यमितमिनमिद्वर्यभ्योऽतच् । दशभ्योऽत-
 च्स्यात् । भरतः । भरतो-मृत्युः । 'दर्शतः सोमसूर्ययोः' । यजतः ऋत्विक् ।
 पर्वतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्त्वृष्णापरः । नमतः प्रहः । ह्यर्यतोऽ-
 श्वः । ३६१ पृषिरजिभ्यां कित् । पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् । ३६२ खल-
 तिः । खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्येत्वं च । खलतिर्निष्केशशिराः । ३६३
 शोड्शपिरुगमिवञ्चिजोविप्राणिभ्योऽथः । सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽज-
 गरः । शपथः । रवथः कोकिलः । नमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो धूर्तः ।
 वन्दीति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः । वन्दते वन्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्य-
 थ । जीवथः आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । 'शमथस्तु
 शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः' । ३६४ भृञश्चित् । भरथो लोकपालः ।
 ३६५ रुदिविदिभ्यां डित् । रोदितीति रुदथः शिशुः । वेतीति विदथः । ३६६
 उपसर्गे वसेः । आवसथो गृहम्, संवसथो ग्रामः ३६७ अत्यविचमित-
 मिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् । त्रयोदशभ्योऽस-
 च्स्यात् । अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमन्त्य-
 स्मिश्चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्निति तमसोऽन्धकारः । नमसोऽनु-

कत्रन् स्यात्, धातोर्नुमागमश्च । कुन्त्रमिति । नुमि रूपम् । भृमृदृशियजि । भृञ् भरणे,
 मृञ् प्राणस्यागे, इक्षिर् प्रेक्षणे, यज देवपूजादौ, पर्व पूरणे, हु पचष पाके, अम गत्या-
 दिषु, तमु काङ्क्षायां, यम प्रह्वस्वे शब्दे च, ह्यं गतिकान्त्योः एभ्योऽतच् प्रत्यय इत्य-
 थः । पृषिरजिभ्यां कित् । पृषु सेचने, रज रागे, आभ्यामतच् कित्स्यात् । 'पृषन्ति
 बिन्दु वताः' इत्यमरः । खलतिः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनप्रकारमाह—
 खलतेरिति । खल्ल सखलन इत्यस्मादिति भावः । अस्मादतच्प्रत्ययेऽन्यस्याकार-
 स्येत्वं च निपात्यत इत्यर्थः । शोड्शपिरुगमि । शोड् स्वप्ने, शप आक्रोधे, दृ शब्दे,
 गम्भृ गतौ, वञ्चु गतौ, जीव प्राणधारणे, प्रपूर्वः अन प्राणने, एभ्योऽथप्रत्ययः स्या-
 दित्यर्थः । शयथ इति । गुणेऽयादेशः । प्राणथ इति । 'अनिते'रिति णत्वम् । भृञश्चित् ।
 हु भृञ् धारणपोषणयोरस्मादथप्रत्ययः, स च चित् । चित्त्वं स्वरविशेषार्थम् । रुदिवि-
 दिभ्यां डित् । रुदिर अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने, आभ्यामथप्रत्ययो कित्स्यात् । रुदथ
 इति । कित्वाञ्च गुणः । वपसर्गे वसेः । उपसर्गे उपपदे वस निवासे अस्मादथः स्यात् ।
 आवसथ इति । आङि उपपदे वसेः प्रत्ययः । अत्यविचमितमि । अत सातत्यमगने, अव
 रञ्जादौ, चमु अवने, तमु काङ्क्षायां, यम प्रह्वस्वे शब्दे च, रभ राभ्ये, हु लभष् प्राप्तौ,
 यम हिसायां, तप सन्तापे, पञ्जु गतौ, पन भवहारे स्तुतौ च, मह पूजायां, एभ्यो-
 ऽसच्प्रत्यय इत्यर्थः । भरत इति । 'अतसो स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । गौरादित्वा-

कूलः । 'रभसो वेगहर्षयोः' । लभसो धनं याचकश्च । नभते नभ्यति वा नभस
 आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । 'पनसः कण्टकफलः' । पणसः
 पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् । ३६८ वेअस्तुट् च । बाहुलकादात्वाभावः । वेत-
 सः । ३६९ वहियुभ्यां णित् । बाहसोऽनगरः । यावसस्तृणसङ्घातः । ४००
 वयश्च । वय गतौ, वायसः काकः । ४०१ दिवः कित् । दिवसम् । दिवसः ।
 ४०२ कृशृशलिकलिगदिभ्योऽभच् । करभः । शरभः । शलभः । कलभः ।
 गर्दभः । ४०३ ऋषिवृषिभ्यां कित् । ऋषभः । वृषभः । ४०४ रुपेनिल्लुष्
 च । रुष हिंसायाम् । अस्मादभच् निक्तित्स्यात्, लुषादेशश्च । 'लुषभो मत्तदन्ति-नि' ।
 ४०५ रासिवल्लिभ्यां च । रासभः । वल्लभः । ४०६ जृविशिभ्यां भच् ।
 जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्लवम् । ४०७ रुहिनन्दिजीविप्राणि-
 भ्यः पिदाशिषि । रोहन्तो वृक्षमेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्तः श्रौषधम् ।
 प्राणन्तो वायुः । पित्वान्कीष् रोहन्ती । ४०८ तृभूवहिवसिभासिसा-

न्कीष् । शेषं स्पष्टम् । वेअस्तुट् च । वेज् तन्नुसन्ताने, अस्मादसच् स्यात्, प्रत्ययस्य
 तुडागमदत्तेत्यर्थः । ननु वेतस इति वच्यमाणागमसङ्गतम्, आदेव इत्यात्वस्य दुर्वार-
 त्वादित्यत आह—बाहुलकादिति । वहियुभ्यां णित् । वह प्रापणे, यु मिश्रणे, आभ्या-
 मसच् प्रत्ययः, स च निदित्यर्थः । बाहस इति । णिस्वाहुपञ्चावृद्धिः । 'शयुर्वाहस इत्यु-
 भौ' इत्यमरः । यावस इति । णित्त्वाद्बृद्धिः । वयश्च । वय गतौ, अस्मात् असच्, स
 च निदित्यर्थः । वायस इति । 'बलिभुरवायसा अपि' इत्यमरः । दिवः कित् । दिवु क्री-
 ढादौ, अस्मादसच् कित्स्यात् । दिवस इति । कित्वाच्च लघूपधगुणः । 'कलीवे दिवस-
 वासरो' इत्यमरः । कृशृशलि । कृ विश्लेषे, शृ हिंसायां, शल गतौ, कल शब्दे, गर्द शब्दे,
 एभ्यः अभच्प्रत्यय इत्यर्थः । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः' इत्यमरः ।
 ऋषिवृषिभ्यां कित् । ऋषी गतौ, वृषु सेवने, आभ्यामभच् स्यात्, स च कित् । ऋषभ
 इति । कित्वाच्च लघूपधगुणः । रुपेनिल्लुष् च । रुष हिंसायामस्मादभच्, निक्ति-
 त्स्यात्, प्रकृतेर्लुप्पादेशश्च । रासिवल्लिभ्यां च । रासु शब्दे, वल्ल संवरणे, आभ्यामभ
 च्प्रत्ययः, स च निदित्यर्थः । जृविशिभ्यां भच् । जृ वयोहानौ, विश प्रवेशने आभ्यां
 भच्प्रत्यय इत्यर्थः । जरन्त इति । 'स्रोऽन्त' इति सकारस्याऽन्तादेशः । गुण इति
 भावः । एवं वेशन्तः इत्यपि । 'वेशन्तः पश्यन्तं चाहपसरो, वापी तु कीर्षिका' इत्य-
 मरः । रुहिनन्दिजीवि । रुह बीजजन्मनि, रु नदि समुद्रौ, जीव प्राणधारणे, प्रपूर्वः अन
 प्राण्यने, एभ्यः आशिषि णिच्, स च निदित्यर्थः । रोहन्त इति । सस्याऽन्तादेशे उष्-
 चागुणे रूपम् । विश्वफलं दशमन् 'विज्ञौरादिभ्यश्च' इति ङीष् षडाहरणमाह—रोह-
 न्तीति । तृभूवहिवसि । तृ प्लवनतरणयोः, भू सत्तार्यां, वह प्रापणे, वस निवासे, भासु
 दीप्तौ, साच्च संसिद्धौ, मड सेवने, मडि भूषायां, नि जये, रु नदि समुद्रौ, एभ्यः भच्

धिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च । दशभ्यो भक्त्यात् । स च षित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्तो नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडेषुटादित्वान्मिस्त्वं हस्वः । 'अयामन्त—' (सू २३११) इति शेरयः । गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः । ४०६ हन्तेर्मुट् हि च । हेमन्तः । ४१० भन्देर्नलोपश्च । भदन्तः प्रव्रजितः । ४११ ऋच्छेररः । ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरभर्भरादयः । ४१२ अतिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् । षभ्योऽरश्चित्स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः । ४१३ कुवः क्ररन् । कुररः पक्षिभेदः । ४१४ अक्किमदिमन्दिभ्यश्चारन् । अङ्गारः । मदारो वराहः । 'मन्दारः—पारिजातकः' । ४१५ गडेः कड च । कडारः । ४१६ शृङ्गारभृङ्गारौ । शृभृज्यामारन्नुम्गुहस्वश्च । शृङ्गारो रसः । 'शृङ्गारः कनकालुका' ४१७ कज्जिमृजिभ्यां चित् । कज्जिः सौत्रः ।

स्यात्, स च षिदित्यर्थः । तदन्त इति । मस्याऽन्तादेशः विश्वफलं दर्शयितुमाह—तरन्तो नौकेति । गण्डयन्त इति । गडि सेचने, अस्मात् ण्यन्तात् प्रत्ययः । ननु तर्हि णिचि उपधावृद्धिः कथं न श्रूयत इत्यत आह—वयदय इति । मिस्त्वे प्रकृते किमायातमित्यत आह—हस्व इति । 'मितां हस्वः' इत्यनेनेत्यादिः । ननु 'गेरनिटि' इति जेलोपः स्यादित्यत आह—अयामन्तेति । एवं मण्डयन्त इत्यपि । हन्तेर्मुट् हि च । इन हिंसागन्धोः, अस्माज्जश्चप्रत्ययः स्यात्, तस्य नुडागमः धातोर्हिंशब्दादेशश्च । हेमन्त इति । धातोर्हिं आदेशे गुणः । भन्देर्नलोपश्च । भदि कल्याणे, अस्माज्जश्च स्यात् । धातोर्दिस्वाङ्गधनकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । भदन्त इति । नलोपे मस्याऽन्तादेशे च रूपम् । ऋच्छेररः । ऋच्छ गतौ, अस्मादप्रत्यय इत्यर्थः । जर्जरभर्भरादिशब्दानामपि लोके प्रयोगदर्शनादाह—बाहुलकादिति । अतिकमिभ्रमि । अ गतौ, कमु कान्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, चमु भदने, दिवु क्रीडादौ, नस निवासे, एभ्यः अरप्रत्ययः स्यात् स च षिदित्यर्थः चित्त्वं स्वरार्थम् । अररमिति । अर्धधातुगुणे रूपम् । 'कवाटमररं तुल्ये' आतर इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनो देवदेवरौ' इति चामरः । कुवः क्ररन् । कु शब्दे, अस्मात्करन्प्रत्ययः । ककारनकारावितौ । कुरर इति । कित्वाच्च गुणः । 'उक्रोराकुरौ समौ' इत्यमरः । अक्किमदि । अगिमि इति दण्डकपठितः गत्यर्थः अगिः, मदि स्तुतिगोदादौ, मदी इषं, एभ्यः आरभ्यस्यात् । अङ्गार इत्यादि । गडेः कड च । गड सेचने, अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्, कडादेशश्चेत्यर्थः । 'कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कटुपिङ्गकौ' इत्यमरः । शृङ्गारभृङ्गारौ । एते निपात्येते । निपातनप्रकारमेवाह—शृभृज्यामिति । नृ हिंसार्था, दु भृज् आरक्ष्योपबन्धोः, आभ्यामारन्प्रत्ययः, धातोरुन्म्, हस्वः, गुणागमश्च निपात्यत इत्यर्थः । शृङ्गारो रस इति । 'शृङ्गारः शुचिदञ्जक' इत्यमरः । 'शृ-

कञ्जारो मयूरः । मार्जारः । ४१८ कमेः किदुच्चोपधायाः । निदिश्यतुष्टे-
रन्तोदात्तः । कुमारः । ४१९ तुषारादयश्च । तुषारः । कासारः । सहार आ-
भ्रमेदः । ४२० दीङो नट् च । दीनारः सुवर्णाभरणम् । ४२१ सत्तेरपः पु-
ष्वच् । सर्षपः । ४२२ उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् । 'उषपो वह्नि-
सूर्ययोः' । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं
घृतम् । ४२३ कणोः सम्प्रसारणं च । कुणपम् । ४२४ कपश्चाक्रवर्मणस्य ।
कुणपम् । स्वरे भेदः । ४२५ विटपपिष्टपविशिपोलपाः । चत्वारोऽमी कपन्प्र-
त्ययान्ताः । विट शब्दे, विटपः । विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट्, पत्वं 'पिष्टपम्
भुवनम्' । विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम् । विशपं मन्दिरम् । वलतेः सम्प्रसारणम् ।

ज्ञारः कनकाक्षुका इति च । कज्जिमृजिभ्यां चित् । कञ्जधातोर्धातुपाठेऽदर्शनादाह—
सौत्र इति । मृजू शुद्धौ आभ्यामारन्प्रत्ययः, स च निदिश्यर्थः । मार्जार इति । मृजे-
हुंङिः । 'ओतुर्बिडाको मार्जारः' इत्यमरः । कमेः किदुच्चोपधायाः । कमु कान्तौ, अ-
स्मादारन्प्रत्ययः, स च कित्, उपधाया अकारस्य उकारश्चेत्यर्थः । कुमार इति ।
किवाञ्च गुणः । तुषारादयश्च । एते निपात्यन्ते । तुषार इति । तुष तुष्टौ, अस्मादारन्
कित्, किवाञ्च लघूपधगुणः । कासार इति । कासु शब्दकुलसायाम् । भ्वाङि, अस्मा-
दारनि रूपम् । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । सहार इति । सह मर्षणे । दीङो नुट्
च । दीङ् क्षये, अस्मादारन्, तस्य जुडागमश्च । निदिश्यनुवर्तत एव । तस्माच्च गुणः ।
दीनार इति । 'दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरः । सत्तेरपः पुक् च । सृ गतौ, अस्मा-
दपप्रत्ययः पुक् च धातोरागमः । सर्षप इति । अपप्रत्यये धातोर्गुणः । 'वनमुद्गे सर्षपे
तु' इत्यमरः । उषिकुटिदलि । उष दाहे, कुट कारिण्ये, दल विदारणे, कच बन्धने, खज
मन्थे, पुभ्यः कपन्प्रत्ययः स्यात् । कनावितौ । उषप इति । किवाञ्च लघूपधगुणः ।
निष्वं स्वरार्थम् । शेषं स्पष्टम् । कणोः सम्प्रसारणं च । कण शब्दे अस्मात्कपन्, धातुव-
कारस्य सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । कुणपमिति । वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सम्प्रसारणा-
व्येष्ट्युकाराकारयोः पूर्वरूपे रूपम् । 'कुणपः शवमस्त्रियाम् इत्यमरः । कपश्चाक्रवर्म-
णस्य । 'कणोः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । चाक्रवर्मणस्य मते कणधातोः कपप्रत्ययः,
सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । अत्रापि कुणपमित्येव रूपम् । नजुरूपे विशेषाभावात्किमर्थम-
यमित्यत आह—स्वरे भेद इति । कपनि निस्वरः । अत्र नेति भेद इति भावः ।
विटपपिष्टप । एते निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनप्रकारमेवाह—विट शब्द इति । 'अस्मा-
त्कपन्प्रत्ययः' इति शेषः । किवाञ्च गुणः । पिष्टपे आह—विशतेरिति । 'विश प्रवेशने'
इत्यस्मात् कपन्प्रत्ययः । किवाञ्च गुणः, आदेर्वकारस्य पकारः, प्रत्ययस्य तुडागमश्च
निपात्यते इत्यर्थः । अरचेति पत्वे घुल्ये च रूपं सिध्यति । विशपमित्यत्राह—
विशतेरिति । वलतेरिति । 'बल संवरण्ये' इत्यस्मादित्यर्थः । सम्प्रसारणमिति । 'आदेर्वका-

‘उत्तपं क्रोमलं तृणम्’ । ४२६ वृतेस्तिकन् । वृत्तिका । वृत्तिका । ४२७
 कृतिभिदिलिभ्यः कित् । कृत्तिका भित्तिका । भित्तिः । लत्तिका गोधा ।
 ४२८ इण्यशिभ्यां तक्न् । इष्टका । अष्टका । ४२९ इणस्तशन्तशसुनौ ।
 एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः । ४३० वीपतिभ्यां तनन् । वी गत्यादौ ।
 वेतनम् । पत्तनम् । ४३१ ददलिभ्यां भः । दर्भः । ‘दल्भः स्यादृषिकयोः’ ।
 ४३२ अतिगभ्यां भन् । अर्भः । गर्भः । ४३३ इणः कित् । इभः । ४३४
 असिजिभ्यां कियन् । अस्थि । सस्थि । ४३५ प्लुषिकुपिशुषिभ्यः क्सिः ।
 प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः । ४३६ अशेर्नित् । अक्षि । ४३७ इपेः कसुः ।
 इल्लुः । ४३८ अत्रितस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः । ‘अवीनारी रजस्वला’ । तरीनीः । स्त-

रस्ये’त्यादिः । ‘विष्टपं भुवनं जगत्’ इत्यमरे विष्टपशब्दः वकारादिरेव पठ्यते, सूत्रं
 एवम्यमतानुसारेण । ‘गुलिमग्युलप इत्यपि’ इत्यमरः । वृतेस्तिकन् । वृत्तु वर्तने, अ-
 स्मात् तिकन्नायर्थः । वृत्तिकेति । लघूपधगुणः । वृत्तिकेति । ‘झरो झरि’, इति झरस्तकारस्य
 लोपविकल्पः । कृतिभिदिलिभ्यः । कृती छेदने, भिदिर् विदारणे, लतिः सौत्रः,
 एभ्यस्तिकन्प्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । कृत्तिकेति । कित्त्वाच्च लघूपधगुणः ।
 इण्यशिभ्यां तक्न् । इष्ट इच्छायां, अशू व्याप्तौ, आभ्यां तक्न्प्रत्ययः, स च किदि-
 त्यर्थः । इष्टकेति । कित्त्वाच्च गुणः । प्रत्ययस्यादिति इत्त्वं तु ‘इष्टकेषीकामालानां चित-
 तुलभारिषु’ इति निर्देशाच्च भवति । अष्टकेति । वृश्चादिना पशवं ष्टुत्वम् । ‘अष्टक
 पितृदेवस्ये’ इत्युक्तत्वाच्चेत्वम् । इणस्तशन्तशसुनौ । इण् गतावित्यस्मात् तशन् तश-
 सुन् इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । एतश इति । गुणः नकार इत् । एतशा इति । तशसुन्प्र-
 त्यये उकारनकारयोरित्संज्ञकत्वात् सान्तोऽयं शब्दः । ‘अवसन्तस्ये’ति दीर्घः । तश-
 सुनि उकार उच्चारणार्थः । नकारो निस्स्वरार्थः । वीपतिभ्यां तनन् । ‘वी गतिभ्या-
 सिप्रजनकान्त्यसनत्वादनेषु,’ ‘पल्ल गतौ,’ आभ्यां तनन्प्रत्यय इत्यर्थः । वेतनमिति ।
 गुणः । ‘भृश्याभृतयो भर्म वेतनम्,’ ‘पत्तनं पुटभेदनम्’ इति चामरः । ददलिभ्यां भः ।
 द विदारणे, दल विकसने, आभ्यां भप्रत्यय इत्यर्थः । दर्भ इति । काकासुरस्याक्षि
 इणातीति दर्भः । कर्तारि भप्रत्ययः गुणः । अतिगभ्यां भन् । अ गतौ जुहोत्यादिः, ग
 निगरणे, आभ्यां अक्षित्यर्थः । अर्भ इति । गुणः । अर्भक इति तु संज्ञायां कर्त्तव्यं बो-
 ध्यम् । इणः कित् । इण् गतौ, अस्माद्भन् किरस्यात् । इभ इति । किरवाच्च गुणः ।
 ‘इभः स्तम्भेरमः पञ्ची’ इत्यमरः । असिजिभ्यां कियन् । असु क्षेपणे, अज सङ्गे, आभ्यां
 कियन्स्यात् । सस्थि इति । किरवाच्चलोपः कुरत्वम् । प्लुषिकुपिशुषिभ्यः क्सिः । प्लुष
 दाहे, कुष निष्कर्षे, शुष शोषणे एभ्यः क्सिः स्यात् । प्लुक्षिरित्यादौ किरवादगुणा-
 भावे ‘वदोः’ इति काः । अशेर्नित् । अशू व्याप्तौ, अस्मात्कसन् नित्यात् । वक्षीति ।
 अरपेति वः, कत्वं पत्वम् । इपेः कसुः । इष्ट इच्छायां, अस्मात्कसुः स्यादित्यर्थः । अवि-

रीर्धूमः । तन्त्रीवीणादेर्गुणः । ४३१ यापोः किद्वे च । ययीरश्वः । 'पपीः स्या-
त्सोमसूर्ययोः' । ४४० लक्षेर्मुट् च । लक्ष्मीः । इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अथ उणादिषु चतुर्थः पादः ।

४४१ वातप्रमीः । वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः, स च कित् । वात-
प्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः । ४४२ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयकृशिश्यः
कत्तिज्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठुजिसन्स्यनिथिनुत्यसासानुकः । द्वादशभ्यः क्रमा-
त्स्युः । अतः कत्तिञ्च, यण । 'बद्धमुष्टिः करो रत्तिनः सोऽरत्तिनः प्रसृताङ्गुलिः ।
तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वोयू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्ठुच् ।
वनिष्ठुः स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् । अर्पिसोऽप्र-
मांसम् । मदेः स्यन्, मत्स्यः । अतेरिथिन्, अतिथिः । अङ्गेरलिः, अङ्गुलिः ।
कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा ।
कशेरानुक् । कशानुः । ४४३ अः करन् । उत्तरसूत्रे किद्वग्रहणादिह ककारस्य

तुस्तु । 'अव रक्षणादौ, तु रलवनतरणयोः, स्तृज् आच्छादने, तन्नि कुटुम्बधारणे,
एभ्य ईप्रत्यय इत्यर्थः । अकीरिति । रजस्वलेत्यर्थः । यापोः किद्वे च । या प्रापणे, पा
पाने, आभ्यां ईप्रत्ययः कित्स्यात् आतोङ्गित्वं च । ययीरिति । कित्वात् 'आतो कोप
इटि च' इत्यालोपः । लक्षेर्मुट् च । लक्ष दशानाङ्गुनयोः, अस्मदीप्रत्ययः स्यात्, स
च कित्, तस्य मुदागमश्च । अयं धातुश्चुरादिण्यन्तः अस्मादीप्रत्यये यिलोपः ।
'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः । इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः । वातप्रमीः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनमेवाह—
वातशब्दे उपपदे इति । माधातोरीति । सा माने इत्यस्मादिति भावः । स च
किदिति । कित्वात् 'आतो कोप' इत्यालोपः । 'वातप्रमीर्वातमुगः' इत्यमरः ।
अयमिति । वातप्रमीशब्द इत्यर्थः । ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज । ऋ गतौ, तनु विस्तारे,
अञ्ज् व्यक्त्यादौ, वनु याचने, अञ्ज् व्यक्त्यादौ, ऋ गतौ ण्यन्तः । मदी इर्च्,
अत सातस्यगमने । अगिबगिमगीति दण्डकपठितः अगिगर्त्यर्थः, कृ शब्दे, यु
मिश्रणे, कृश तनूकरणे, एषां द्वन्द्वारपञ्चमी । कलिच्, यतुच्, अलिच्, इष्ट-
च्, इष्टच्, इसन्, स्यन्, इथिन्, उलि, अस, आस, आञ्जुक्, एषां द्व-
न्द्वारप्रथमाबहुवचनम् । पूर्णाक्षेभ्यो द्वादशभ्यो धातुभ्यः एते द्वादश प्रत्ययाः
क्रमात्स्युः । अतः कत्तिजिति । ककारचकारावितौ । कित्वाञ्च गुणः कित् यणादेशे
रत्तिरिति रूपम् । रत्तिशब्दार्थमाह—बद्धमुष्टिः करो रत्तिरिति । इत्तो मुष्ट्या तु बद्ध्या,
'सरत्तिः स्यादरत्तिस्तु' इत्यमरः । अरत्तिरिति । न रत्तिः अरत्तिरिति नञ्समासे साधुः ।
कोपं स्पष्टम् । अः करन् । कृ हिंसायामस्मात्करन्प्रत्यय इत्यर्थः । शक्रेति । करन्ति

नेत्वम् । शर्करा ४४४ पुषः कित् । पुष्करम् । ४४५ कलंश्च । पुष्कलम् । ४४६ गमेरिनिः । गमिष्यतीति गमी । ४४७ आङि णित् । आगामी । ४४८ भुवश्च । भावी । ४४९ प्रे स्थः । प्रस्थायी । ४५० परमे कित् । परमेष्ठी । ४५१ मन्थः । मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । कित्वाञ्कारलोपः, मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । ४५२ पतस्थ च । पन्थाः । पन्थानौ । ४५३ खजेराकः । खजाकः पक्षी । ४५४ बलाकादयश्च । बलाका । शलाका । पताका । ४५५ पिनाकादयश्च । पातेरित्वं नुम् च । 'क्लोवपुंसोः पिनाकः स्याच्छूल-

गुणे रूपम् । नन्वेतदयुक्तं करनः ककारस्य 'लशक्तद्धिते' इतीत्संज्ञा हुवारा । न चोच्चारणसामर्थ्यात्काम्यजादाविव न लोपः, क्लोपाभावे च फलाभावादित्संज्ञापि नेति वाच्यम्, किञ्चित् चेति निषेधसत्त्वेन गुणनिषेधसम्पादकत्वेन साफल्यसम्भवात् । तस्मात् इत्संज्ञा हुवारैवेत्यत्राह—उत्तरमुत्र इति । उत्तरात् 'पुषः कि'दिति पठ्यते । तत्र करन्नेवानुवर्तते । करनः किरवं विधीयते । यद्यस्य ककारस्यैवं स्यात्, तर्हि किरवे स्वतः सिद्धे किमेनेन किरवविधानेन । एवं चाऽत्रेत्संज्ञा न भवतीत्यर्थः । पुषः कित् । पुष्करमिति । कित्वाञ्च लघूपधगुणः । कलंश्च । पुषः किदित्यनुवर्तते । कलः नृप्रत्ययः कित्स्यात् । गमेरिनिः । गरुड गतावित्यस्मादिनिप्रत्ययः । कस्मिन्नर्थे इत्याकार्लुच्चायामाह—गमिष्यतीति । उत्तरकृदन्ते 'भविष्यति गम्यादय' इति सूत्रं व्याख्यास्यते मूलकृता । अस्माभिश्चोद्यादिनिरूपणात्प्रागेव निरूपितम् । तेन सूत्रेण भविष्यतीति नियमनादत्र भविष्यतीति लक्ष्यम् । आङि णित् । आङि उपपदे गमेर्भविष्यति जायमानः इतिप्रत्ययः णिदित्यर्थः । णिरवाहुपधावुद्धिः । भुवश्च । भू सत्तायां अस्मादिनिप्रत्ययः, स च णिरित्यादित्यर्थः । भावीति । णित्वात् 'अचो ङिति' इति वृद्धिः । अयमपि भविष्यदर्थे एव, गम्यादय इत्युक्तत्वात् । प्रे स्थः । प्रपूर्वात् घा गति-निवृत्तावित्यस्मादिनिप्रत्ययः, स च णित् । प्रस्थायीति । इनेर्णित्वात् 'आतो युक्-विण्कृतोः' इति युक् । युक्ः कित्त्वेऽपि अजादिवाऽभावाच्चाऽऽकारलोपः । परमे कित् । परमशब्दे उपपदे घावात्तोरितिप्रत्ययः, स च कित् । परमेष्ठीति । इनेः कित्वादातो लोपः, 'इलदन्तात्सप्तम्याः' इति परमे इत्यत्र सप्तम्या अलुक् । मन्थः । मन्थ विच्छेदने, अस्मादिनिप्रत्ययः किदित्यर्थः । किरवादातुनकारस्य लोपः । मथिन्शब्दः । मन्था इति । 'पथिमथि' इत्यात्वम् । 'इतोऽसर्वनामस्थाने' इतीकारस्याऽश्वस्य । 'थो न्यः' न्यादेशः । पतस्थ च । पल्लु गतौ इत्यस्मादिनिः यकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । पन्था इति । पथिन्शब्दः पूर्ववत्प्रक्रिया । खजेराकः । खज मन्थे, अस्मादाक-प्रत्यय इत्यर्थः । 'दर्विः कस्मिन्ः खजाका च' इत्यमरः । बलाकादयश्च । एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अनेनैव सिद्धे 'खजेराक' इति पूर्वसूत्रं प्रपञ्चार्थम् । बलाकेति । बल प्राणने । शलाकेति । शम गतौ । पिनाकादयश्च । एते आकप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ।

शङ्करधन्वनोः' । तड आघाते, तडाकः । ४५६ कषिदूषिभ्यामीकन् । कषीका पक्षिजातिः । दूषीका । 'दूषिका नेत्रयोर्मलम्' । ४५७ अनिहृषिभ्यां किच्च । अनीकम् । हृषीकम् । ४५८ चङ्कणः कङ्कणश्च । 'कण शब्दे' अस्माद्यङ्-लुगन्तादीकन्, धातोः कङ्कणादेशश्च । 'घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसराऽपि च' । ४५९ शृपृवृजां द्वे रुक्चाभ्यासस्य । शर्शरीको हिंस्रः । 'पर्परीको दिवाकरः' । वर्वरीकः कुटिलकेशः । ४६० फर्फरीकादयश्च । स्फुर स्फुरणे अस्मादीकन्, धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । भर्भरीकं शरीरम् । तित्तिडीको दृक्षभेदः । 'चरेर्नुम्' च (गण १९९) चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । 'कर्करीका गलन्तिका' । पुणतेः, पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च । ४६१ ईषेः किदूध्रस्वश्च । इषीका

निपातनप्रकारमाह—वातेरिति । पा रक्षणे इत्यस्मादाप्रत्ययः, आत्वंत्वस्य इत्वं नुमागमश्च धातोनिपात्यत इत्यर्थः । अमरकोशमाह—डोबपुंसोः पिनाकः स्यादिति । कषिदूषिभ्यामीकन् । कष हिंसायां, दुष वैचित्र्ये आभ्यामीकन् । दूषीकेति । ण्यन्तात्प्रत्ययः । 'द्वेषो णावित्युकारः उपधायाः । अमरकोशस्थमाह—दूषीकेति । 'आः क्रीडाग्रिमुनिलोचनदूषिकायाम्' इति मुरारिः । अनिहृषिभ्यां किच्च । अन प्राणने, हृष तुष्टौ, आभ्यामीकन्स्यास च किदित्यर्थः । हृषीकमिति । कित्वाज गुणः । 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः । चङ्कणः कङ्कणश्च । चङ्कण इति पष्ठो । कण निमीलने यङ्-लुकि प्रथमलक्षणमाश्रित्य 'सन्वडोः' इति द्वित्वे, 'कुहोरनुः' इत्यभ्यासकारस्य चकारे जुगतोऽनुनासिकान्तस्य 'इति नुकि अनुस्वारे परसवर्णं च चङ्कण् इति धातुः । तस्येत्यर्थः अस्मादीकप्रत्यया, धातोः कङ्कणादेशश्चेत्यर्थः । कङ्कणीकेति । शृ-वृजां द्वे । शृ हिंसायां, पृ पालनपूरणयोः, वृज् वरणे, एभ्य ईकन्प्रत्ययः, धातोर्द्वित्वे तदभ्यासस्य रुगागमश्च । शर्शरीक इति । शृ इत्यस्य द्वित्वे खरद्वये रपरत्वे हलादिशेषेण रेफनिबृत्तौ अनेन रुकि रूपम् । एवं पर्परीक इति । फर्फरीकादयश्च । निपातनमेवाह—स्फुर स्फुरण इति । अस्मादीकनित्यर्थः । दर्दरीकमिति । दृ विदारणे, अस्मादीकन् धातोर्दर्दरादेशः । यद्वा, धातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्यासस्य निपात्यते । भर्भरीकमिति । शृष्वयोहानौ, अस्मादीकन् धातोर्हंसरादेशः । यद्वाऽत्रापि धातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्यासस्य निपात्यत इति व्याख्येयम् । तित्तिडीकमिति । तिमधातोरीकनि धातोर्गन्त्यस्य ङकारादेशे द्वित्वे अभ्यासस्य तुक् च निपात्यते । चञ्चरीक इति । चर गतिमण्ययोः, अस्मात् ईकरीनि धातोर्द्वित्वं, अभ्यासस्य जुगागमश्च निपात्यते । मर्मरीक इति । मृळ् प्राणत्यागे, अस्मादीकनि धातोर्द्वित्वमभ्यासस्य रुक् च निपात्यते इत्यर्थः । एवं कर्करीकेति हु कृञ् करणे इत्यस्मात् षोडश्याः । पुणतेरिति । 'पुण कर्मण्य शुभे', अस्मादीकन्,

शलाका । ४६२ ऋजेश्च । ऋजीक उपहतः । ४६३ सतेर्नुम् च । सृणीका लाला । ४६४ मृडः कीकच्चकङ्कणी । मृडीको मृगः । मृडङ्गणः शिशुः । ४६५ अलीकादयश्च । कीकन्नन्ता निपात्यन्ते । 'अल भूषणादौ' । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाव्यलीकं विप्रियं खेदश्च । 'वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते' इत्यादि । ४६६ कृत-भ्यामीषन् । 'करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये' । तरीषः तरिता । ४६७ शृपृभ्यां कि-च्च । शिरीषः । पुरीषम् । ४६८ अर्जेर्ऋज च । 'ऋजीषं पिष्टपचनम्' । ४६९ अम्बरीषः । अयं निपात्यते । अवि शब्दे । 'अम्बरीषः पुमान्भ्राष्ट्रम्' । अम-रस्तु 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' । ४७० कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः काकश्च । 'शौटीरस्त्यागिवीरयोः' । ब्राह्मणादित्वात् ष्यष् । शौटीर्यम् । ४७१ वशेः कित् । उशीरम् । ४७२ कशेर्मुट् च । कश्मीरो

तस्य हगागमः, धातोर्हगागमश्च निपात्यत इत्यर्थः । ईषेः किद्वस्त्वश्च । ईष गतौ, अस्मादीकन्, द्वस्त्व धातोः, प्रत्ययस्य कश्च च । शोकेति । कश्वाद्गुणाभावः । अत्र यद्यपि धातोर्हस्त्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाऽभावोऽपि सिध्यति, गुणे ईकारस्य इकारस्य चाऽविशेषात्, तथाप्युत्तरार्थमावश्यकमेव । ऋजेश्च । ऋज गतवित्यस्मा-दीकन्, स च किद्वित्यर्थः । ऋजीक इति । कित्वाद्गुणाऽभावः । सतेर्नुम् च । स गतौ अस्मादीकन् कित्स्याद्धातोर्हगागमश्च । सृणीकेति । नुमि यात्वं, कित्वाच्च गुणः । मृडः कीकच्चकङ्कणी । मृड सेचने, अस्मादीकन्, धातोः कीकच्चकङ्कण इत्यादेशौ च पर्या-येण स्त इत्यर्थः, मृडेः कीकीनः कङ्कणीन इति च रूपमिति केचिद्वदन्ति, तदसङ्गत-मेव । किं चेत्तौ द्वावपि प्रत्ययौ । मृडीनः मृडङ्गण इति रूपम् । अलीकादयश्च । एते कीकन्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । वलोकमिति । वल संवरणे । इत्यस्मात् प्रत्ययः । कृत-भ्यामीषन् । 'कृ विक्षेपे' तु प्लवनतरणयोः प्रसिद्धः, आभ्यामीषन्प्रत्यय इत्यर्थः । करीष इति । 'तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री' इत्यमरः । शृपृभ्यां किच्च । 'शृ हिंसायां, पू पाळ-नपूरणयोः' आभ्यामिषन् प्रत्ययः, स च किद्वित्यर्थः । शिरीषमिति । 'कृत इद्धातोः' इति इत्त्वम् । पुरीषमिति 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युक्त्वा । अर्जेर्ऋज च । अर्जे अर्जने, अस्मा-दीषन्, स च कित्, धातोः ऋजादेशश्च । ऋजीषमिति । 'ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' इत्यमरः । अम्बरीषः । निपातनप्रकारमेवाह-अवि शब्दे इति । इदित्वा-न्नुमि अम्ब, अस्मात् ईषनि अरुडागमो निपात्यत इत्यर्थः । अमरकोशमाह-क्लीबेऽ-म्बरीषमिति । कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । 'कृ विक्षेपे, शृ हिंसायां, पू पाळनपूरणयोः, कटे वशीकरणयोः, पट भाषार्थः, शौट गवैः' एषां इन्द्रात्पञ्चमी एभ्य ईरन्प्रत्ययः स्यात् । करीर इति । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना' इत्यमरः । पटीर इति । प्रज्ञा णि पाटीरोऽपि । वशेः कित् । वश कान्तौ, अस्मादीकन् कित्स्यात् । उशीरमिति ।

देशः । ४७३ कृष्ण उच्च । कुरीरं मैथुनम् । ४७४ घसेः किच्च । क्षीरम् । ४७५ गभीरगम्भीरौ । गमेर्भः । पचे जुम् च । ४७६ विषा विहा । स्यते-
 र्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः, विहा स्वर्गः, श्रव्यये इमे । ४७७
 पच पलिमच् । 'पचेलिमो वहिरव्योः' । ४७८ शोडो धुक्कलञ्चालनः ।
 चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मयम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहु-
 लकात् वस्य पोऽपि । 'शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका' । ४७९ मृक-
 णिभ्यामूकोकणौ । मरूको मृगः । काणुकः काकः । ४८० वलेरूकः । वलूकः
 पक्षी उत्पलमूलं च । ४८१ उलूकादयश्च । वलेः सम्प्रसारणमूकश्च । उलूका-
 विन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । 'शमेर्दुक् च' (गण २००) । शम्बूको
 जलशुक्तिः । ४८२ शलिमण्डिभ्यामूकण । 'शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ।

किश्वास्सम्प्रसारणम् । कशेमुट्च । कशधातुः सौत्रा, तस्मादीरन् स्यात् तस्य मुडा-
 गमश्च । कृष्ण उच्च । हु कृञ् करणे, अस्मादीरन्स्यात् चातोरेत्यस्य उकार आदेशश्च
 एषो भवतीत्यर्थः । कुरीरमिति । उच्चं रपरस्वम् । घसेः किच्च । घस्य अदने, अस्मा-
 दीरन्स्यात्, स च क्त्वा क्षीरमिति । गमहनेत्युपधालोपे खरि चेति चर्चं पश्वम् । गभी-
 रगम्भीरौ । एतौ निपात्येते । निपातनमाह—गमेरिति । गम्ल गतादित्यस्मादीरन्प्र-
 त्ययः भकारश्चान्तादेशः जुमागमविकल्पश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'निम्नं गभीरं गम्भी-
 रम्' इत्यमरः । विषा विहा । इमे निपात्येते । तदेवाह—स्यतेरिति । 'बोऽन्तकर्मणि'
 ओहाकस्यागे, आभ्यामित्यर्थः । विषा वृक्षभेदेऽपि 'विषा विषा प्रतिविषा' इत्यमरः ।
 पच पलिमच् । 'हु पचष् पाके' अस्मादेकमजित्यर्थः । कृष्णप्रक्रियायां तु 'केळिर
 उपसङ्ख्यानम्' इत्युक्तम् । शीधो धुक् । क्षीक् स्वप्ने, अस्मादृक्, लृक्, वलञ्,
 वालन्, एते चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु इति । धुकः किश्वाच्च गुणः । 'मैरेयमासवः
 शीधुः' इत्यमरः । शीलमिति । लृकः कित्वाद्गुणाऽभावः । शैवलमिति । शिखात् 'अ-
 चो ञ्जिति' इति वृद्धिः । शेवालमिति । वालनि गुणः । 'जकनीली तु शेवालं शैवले
 तु कृष्णवती' इत्यमरः । मृकणिभ्यामूकोकणौ । 'मृक् प्राणत्यागे, कण निमीकणे' आ-
 भ्यामूकऊकणप्रत्ययौ क्रमादस्त इत्यर्थः । मरूक इति । ऊके गुणः । काणुक इति । ऊ-
 कणो शिखादुपधाबुद्धिः । वलेरूकः । वल संवरणे, अस्मादूकप्रत्यय इत्यर्थः । वलूका-
 दयश्च । निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह—उलेरिति । सम्प्रसारणमिति । वकार-
 स्येत्यर्थः । 'उल्ले करिणः पुङ्ग्वमूकोपान्ते च पेचके' इत्यमरः । वावदूक इति । वदे-
 र्दङ्गुगन्तादृकः । 'वावदूकश्च वक्तरि' इत्यमरः । भल्लूक इति । भल्ल भल्ल परिभाष-
 णहिंसादानेति पठितभल्लधातोः रूपम् । 'भल्लाऽपङ्गमङ्गमल्लकाः' इत्यमरः ।
 शमेर्दुक् च । 'क्षम उपक्षमे' अस्मादृकः चातोर्गुणागमश्च । 'शम्बूका जलशुक्ताः'
 इत्यमरः । शलिमण्डिभ्यामूकण । 'शल गतौ, मण्डि भूषायां' आभ्यामूकणप्रत्यय

४८३ निञो मिः । नेमिः । ४८४ अतैरूच । ऊर्मिः । ४८५ भुवः कित् । भूमिः । ४८६ अश्नोते रश्च । रश्मिः किरणो रज्जुश्च । ४८७ दलिमः । दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् । ४८८ वीज्याज्वरिभ्योः निः । बाहुलकाण्णत्वम् । 'वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुमे' । ज्यानिः । जृणिः । ४८९ सुवृ-
षिभ्यां कित् । सृणिरङ्कुशः । 'वृणिः क्षत्रियमेवयोः' । ४९० अङ्गेर्नलोपश्च । अग्निः । ४९१ वहिश्चिन्धु ग्लाहात्वरिभ्यो नित् । वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकान्म्लानिः । ४९२ घृणिपृ-
श्निपार्ष्णिचूर्णिभूणि । एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलो-

इत्यर्थः । शालूक इति । उकणो निश्वादुपधावृद्धिः । 'शालूकमेवां कन्दः स्यात्' इत्यमरः मण्डूक इति । प्रत्ययस्य णिस्वेऽपि अकारस्योपधात्वाभावाच्च वृद्धिः । निञो मिः । णीञ प्रापणे, अस्य निञ इति पञ्चम्यन्तम् । अस्माग्निप्रत्यय इत्यर्थः । नेमिरिति । 'चक्रं रथाङ्गे तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रभिः पुमान्' इत्यमरः । अतैरूच । मिरित्यनुवर्तते । कृ गतावित्यस्मान्मिप्रत्ययः धातोरूकारादेश इत्यर्थः । ऊर्मि-
रिति । धातोरूचरे रपरत्वम् । भुवः कित् । भू सत्तायामित्यस्मात् मिप्रत्ययः, स च कि-
दित्यर्थः । भूमिरिति । कित्वाच्च गुणः । अत्र 'अर्तिभुवोरूचरे'त्येव सूत्रं कर्तुं शक्यम् ,
भुवः किदिति च त्यक्तुं शक्यम् । न च भूमिरित्यत्र गुणप्रसङ्गः, उकारस्य उकार-
विधानसामर्थ्येन गुणाऽभावात्स्य सिद्धत्वात् । अश्नोते रश्च । अशू व्याप्तौ, अस्मात्
मिः, धातो रशादेशश्च । रश्मिरिति । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । दलिमः । इत्थं
निपात्यत इत्यर्थः । धातुं प्रदर्शयति—दल विशरणे इति । वीज्याज्वरिभ्यो निः । वी
गतिव्याप्त्यादौ, ज्या व्योहानौ, ज्वर रोगे' एभ्यो निप्रत्यय इत्यर्थः । ननु वेणि-
रित्यत्र कथं गार्ध्व रथाभ्यां परत्वाऽभावादित्यन्नाह—बाहुलकादिति । अमरकोशमाह—
वेणिः स्यात्केशविन्यास इति । ज्यानिरिति । हानिरित्यर्थः । जृणिरिति । ज्वरधातोर्निप्रत्यये
उवरत्त्वेत्युट् । सुवृषिभ्यां कित् । 'सु गतौ, वृषु सेवने' आभ्यां निः कित्स्यात् ।
सृणिरिति । कृकारात्परत्वाण्णत्वम् । किरणाच्च गुणः । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्'
इत्यमरः । वृणिरिति । रथाभ्यामिति णत्वम् । अङ्गेर्नलोपश्च । अगिर्गर्ग्यर्थः । अस्मा-
ग्निः स्यात्, धातोरिदित्वाच्चान्वयनकारस्य कोपरत्वेत्यर्थः । किदित्यनुवर्त्य नेः
किरविधानेऽपि धातोरिदित्वात् 'अनिदिताम्' इति लोपो न स्यादिति नकारकोप-
विधानं कृतम् । वह्निमिन्धु । 'वह प्रापणे, श्विसेवायां, श्व अवघ्ने, यु मिश्रणे, द्रु
गतौ, ग्ले हर्षक्षये, ओ हाक त्यागे, नि त्वरा सम्भ्रमे' एभ्यो निप्रत्ययः स्यात्, स
च नित् । नित्त्वं स्वरार्थम् । तूर्णिरिति । स्वरधातोः प्रत्यये उवरत्त्वेत्युटि रथा-
भ्यामिति णत्वम् । घृणिपृश्नि । एते निपात्यन्ते । घृणिरिति । घृ चरणद्वीप्सो-
रित्यस्माग्निप्रत्यये णत्वम् । गुणाऽभावो निपातत्वात् । पृश्नोति । स्पृश संस्पृशने

पः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्बुद्धिश्च । पार्णिः पादतलम् । चररूपधाया उत्त्वम् ।
 चूर्णिः कपर्दकशतम् । बिभर्तेरुत्त्वम् । भूर्णिर्धरणी । ४६३ वृद्धभ्यां विन् । वर्वि-
 षंस्मरः । दर्विः । ४६४ जृशस्तृजागृभ्यः क्तिन् । जोर्विः पशुः । शीर्विर्हिंसः । स्ती-
 विरध्वर्युः । जाश्विनृपः । ४६५ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य । 'दीदिविः स्वर्गमो-
 क्षयोः' । ४६६ कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि । कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् ।
 घृष्विर्वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकि-
 पूर्वात् किकीदिविष्वाषः । बाहुलकाद्ग्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः । 'चाषेण किकिदीविना' ।
 ४६७ पातेर्डातिः । पतिः । ४६८ शकेर्ऋतिन् । शकृत् । ४६९ अमेरतिः ।

इत्यस्मात्प्रत्यये सकारलोपः गुणाऽभावश्च निपात्यते । पार्णिरिति । पृषु सेचने,
 अस्माक्षिप्रत्यये धातोर्बुद्धिर्निपात्यते । ऋकारस्य आर् बुद्धिः, रषाभ्यामिति ण-
 त्वम् । चूर्णिरिति । 'चर गता' वित्यस्माक्षिप्रत्यये रषाभ्यामिति णत्वम् उपधाया उत्त्वं
 निपात्यत इत्यर्थः । भूर्णिरिति । 'हु भृञ् धारणपोषणयोः' अस्माक्षिप्रत्यये धातो-
 रन्त्यस्य उत्त्वं निपात्यते, रपरत्वं, रषाभ्यामिति णत्वम् । वृद्धभ्यां विन् । वृम् वरणे,
 दृढ आदरे, आभ्यां विनिन्यर्थः । वर्विरिति । धातोर्गुणः । जृशस्तृजागृभ्यः क्तिन् । जृ-
 वयोहानौ, कर्णहिसायां, स्तृम् आच्छादने, जागृ निद्राक्षये एभ्यः क्तिन् स्यात्, कना-
 वितौ । जोर्विरिति । किवाद्गुणाऽभावे 'ऋत इद्धातोः' इति इस्वे 'हलि च' इति
 दीर्घं रूपम् । 'वेरपृक्तस्य' इति कोपरत्तु न, अपृक्तस्येत्युक्तेः । दिवो द्वे । 'दिवु क्रीडा-
 विजिगीषादिपु' अस्मात्किन्, धातोर्द्वित्वम्, अभ्यासस्य दीर्घश्च स्यात् । दीदिवि-
 रिति । पुनर्ह्रस्व इति अभ्यासह्रस्वस्तु न शङ्क्यः 'लक्ष्ये लक्षणस्येति' न्यायात् । न चा-
 भ्यासदीर्घापूर्वम् इकारस्य ह्रस्वविधाने फलाऽभावात् ह्रस्वो न प्रवर्तते । एवं च न
 'लक्ष्ये लक्षणमि'ति न्यायविरोध इति वाच्यम्, फलाऽभावेऽपि पर्जन्यवच्छास्त्र-
 प्रवृत्त्या दीर्घापूर्वं ह्रस्वप्रसृत्तेर्दुर्वारत्वात् । 'ओदनोऽस्त्री स दीदिविः' इत्यमरः ।
 कृविघृष्विच्छवि । 'हु कृञ् करणे, घृषु सेचने, छो छेदने, छा गतिनिष्पत्तौ, दिवु क्रीडादौ
 किकिपूर्वः' एते किम्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । तत्र कृविरित्यत्र किशान्न गुणः ।
 एवं घृष्विरित्यत्रापि । छविरिति । 'छो छेदने' इत्यस्मात् प्रायये 'आदेच' इत्याख्ये
 ह्रस्वोऽनेन निपात्यते । एवं स्थविरित्यपि । किकीदिविरिति । द्विधातोः किकिपूर्वात्
 क्तिन् । कित्त्वात् लघूपन्नगुणाऽभावे 'लोपो ष्योर्वकि' इति धातुवकारस्य कोपे कि-
 किकाब्दावयवस्यान्यस्य इकारस्य दीर्घो निपात्यते । 'अथ चाषः किकीदिविः'
 इत्यमरः । विनिमय इति । दिव्वाभ्येकारस्य दीर्घः 'किकिद्वाभ्यवयवस्य ह्रस्व इत्यपि
 निपात्यते । लोके उभयोरपि दर्शनादिति भावः । तदेवाह—चाषेण किकिदीविनेति ।
 पातेर्डातः । पा रक्षणे, अस्माद्धृतिप्रत्यय इत्यर्थः । पतिरिति । दिश्विट्कोपः । शकेः
 ऋतिन् । 'शकल् शकौ' अस्माद्धृतिनिन्यर्थः । 'शमलं शकृत्' इत्यमरः । अमेरतिः ।

अमतिः कालः । ५०० वहिवस्यतिभ्यश्चित् । वहतिः पवनः । 'वसतिर्गृह-
यामिन्योः' । अरतिः क्रोधः । ५०१ अञ्चेः को वा । अङ्कतिः, अञ्चतिर्वातः ।
५०२ हन्तेरंह च । हन्तेरतिः स्यादंहदेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया अंह-
तिदीनम् । 'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः' । ५०३ रमेतिन् । 'रमतिः काल-
कामयोः' । ५०४ सूडः क्रिः । सूरिः । ५०५ अदिशदिभृशुभिभ्यः किन् ।
अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभ्रिर्वह्ना । ५०६ वङ्कयादयश्च ।
किञ्चन्ता निपात्यन्ते । वङ्किर्वायमेदो गृहदारु पार्श्वस्थि च । वप्रिः चेष्टम् ।
'अंह्रिर्द्विश्च चरणः' । तदिः सौत्रो धातुः । तन्दिर्मोहः । बाहुलकादगुणः ।
मेरिः । ५०७ राशदिभ्यां त्रिप् । रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः । ५०८ अदे-
स्त्रिनिश्च । चातिप्रप् । अत्त्री । अत्त्रिणौ । अत्त्रिणः । अत्त्रिः । अत्त्री । अत्त्रयः ।
५०९ पतेरत्रिन् । पतत्रिः पक्षी । ५१० मृकणिभ्यामीचिः । मरीचिः । कणीचिः
पल्लवो निनादश्च । ५११ श्वयतेश्चित् । श्वयीचिर्व्याधिः । ५१२ वेजो

'अम गत्यादौ' अस्मादतिप्रत्यय इत्यर्थः । वहिवस्यतिभ्यश्चित् । 'वह प्रापणे, वस
निवासे, अ गतौ' एभ्यः अतिप्रत्ययः स्यात्, स च चित् । वसतिरिति । 'वसती
रात्रिवेदमनोः' इत्यमरः । अञ्चेः को वा । 'अञ्चु गतौ' अस्मादतिः स्यात् ककार-
भ्रान्तादेशो विकल्पेन । हन्तेरंह च । 'हन हिंसागत्योः' अस्मादतिप्रत्ययः धातोर्-
हदेशश्चेत्यर्थः । अंहतिरित्यस्याऽर्थं विवृण्वन्नमरोक्तिमाह—प्रादेशनं निर्वपणमिति ।
रमेतिन् । 'रमु क्रीडादौ' अस्मादतिप्रत्ययः, स च निस्स्यात्, निश्चं स्वराद्यम् ।
सूडः क्रिः । 'पुङ् प्राणिप्रसवे,' अस्मात् क्रिः प्रत्यय इत्यर्थः । सूरिरिति । कित्वा-
दगुण्याऽभावः । 'भीमान्सूरिः कृती कृष्टिः' इत्यमरः । अदिशदि । 'अद् अचणे,
शदूल शातने, भू सत्तायां, शुभ शोभार्थे' एभ्यः क्लिप्त्यर्थः । कनावितौ, निश्च-
माद्युदात्तार्थम् । वङ्कयादयश्च । एते निपात्यन्ते । प्रत्ययमाह—किञ्चन्ता इति ।
वङ्किरिति । वकि कौटिल्ये, अस्मात्किन् धातोरिदित्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ ।
वप्रिरिति । हु वप् षीजसन्ताने' इत्यस्माद्रूपम् । प्रत्ययस्य कित्वेऽपि निपातनात्स-
प्रसारणाऽभावः । अह्रिर्भाषार्थः, 'अचि वचि मचि गत्याक्षेपे,' इति पठितोऽचिः, ताभ्यां
क्लिन्, 'अंहिः अङ्घ्रिरिति' रूपे । उभयत्रापि धातोरिदित्वान्नलोपो न । राशदिभ्यां
त्रिप् । 'रा दाने, शदूल शातने' आभ्यां त्रिप् स्यात् । अदेस्त्रिनिश्च । 'अद् अचणे'
अस्मात् त्रिणिः चकारास्त्रिप् च स्याताम् । त्रिन्याह—अत्री अत्रिणाविति ।
नकाराग्तत्त्वप्रदर्शनायोक्तम् । अत्रिरिति । त्रिपि रूपम् । पतेरत्रिन् । 'पल्ल गतौ'
अस्मादत्रिप्रत्यय इत्यर्थः । पतत्रिरिति । नित्वादाद्युदात्तः । 'पतत्रिपत्रिपतगपलत्प-
प्ररथाण्डजाः' इत्यमरः । मृकणिभ्यामीचिः । 'मृक् प्राणत्यागे' कण शब्दार्थः, आ-

डिच्च । वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः । ५१३ ऋहनिभ्याम्-
षन् । अरुषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः । ५१४ पुरः कुषन् । 'पुर अग्रगमने'
पुरुषः । 'अन्येषामपि—' (सू ३५३६) इति दीर्घः । पूरुषः । ५१५ पूनहि-
कलिभ्य उषच् । परुषम् । नहुषः । कलुषम् । ५१६ पीयरूषन् । पीय इति
सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणो 'पेयूषोऽमिनवं पयः' । ५१७ मस्जेनुं-
म्ब । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो' नुम् वाच्यः । मञ्जूषा । ५१८ गडेश्च । गण्डूषः ।
गण्डूषा । ५१९ अर्तररुः । अररुः शत्रुः । अररु । अररवः । ५२० कुटः कि-
च्च । कुटर्ष्वस्त्रग्रहम् । कित्वमिह चिन्त्यम् । ५२१ शकादिभ्योऽटन् । 'श-
कटोऽस्त्रियाम्' । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः संनाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ।
५२२ कृकादिकडिकटिभ्योऽम्बच् । करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ ।

भ्यामीचिप्रत्यय इत्यर्थः । श्वयतेश्चित् । 'तु ओ शिव गतिवृद्धयोः' अस्मादीचिप्रत्ययः
स्यात्, स च चिदित्यर्थः । चित्त्वमन्तोदात्तात्त्वार्थम् । वेञो डिच्च । 'वेञ् तन्तुसन्ताने'
अस्मादीचिर्दिस्यात् । वीचिरिति । दिवाटिटलोपः । अन्यथा अयादेशे श्वयी-
चिवत् वयीचिरिति स्यात् । ऋहनिभ्यामूषन् । ऋ गतौ, हन हिंसागत्यो, आ-
भ्यामूषन्स्यात् । अरुष इति । उषनि गुणः । पुरः कृषन् । पुर अग्रगमने,
अस्माकृषन्स्यात् । पुरुष इति । कुषनः कित्वाद्गुणाभावः । नञ् कथं ताह
पूरुष इत्यत्राह—अन्येषामपीति । पूनहिकलिभ्य उषच् । 'प पाठनपूरणयोः, गह
बन्धने, कल शब्दसङ्ख्यानयोः' एभ्य उषच् स्यात् । पीयरूषन् । पीयधातोर्धातुपा-
ठेऽवर्णनादाह—सौत्र इति । मस्जेनुंम् च । 'तु मस्जो गृद्धौ', अस्मादूषन् नुम् च वाच्य
इत्यर्थः । मञ्जूषेति । नञ् सुमो मित्वात् 'मिदचोऽन्यथादिति' मकारोत्तराकारास्यात्
सकारश्च भूषेतेत्यत आह—मस्जेरन्त्यात्पूर्वं इति । तथाच सकारात्परमं नुमि 'स्को-
रिति' सङ्गोपे च रूपमिति भावः । गडेश्च । 'गडि वदनैकदेशे', अस्मादूषन्स्यात् ।
गण्डूष इति । इदिश्वान्नुभ्यनुस्वारपरसवर्णौ । अर्तररुः । 'ऋ गतौ', अस्मादरुप्रत्यय
इत्यर्थः । अरररिति । धातोर्गुणः । प्रत्ययस्य सकारान्तावभ्रमवारणायोऽह—अररु
इति । कुटः किच्च । 'कूट कौटिल्ये', अस्मादरुः स्यात्, स च कित् । कुटरिति । कि-
रवान्न कटूपधगुणः । नञ्बन्ध किरवं व्यर्थं 'गाङ्कूटादिभ्य' इति प्रत्ययस्य किर-
नैव गुणाऽभावसिद्धेरित्यत आह—कित्वमिहेति । शकादिभ्योऽटन् । अटनि मकार आ-
द्यदात्तात्त्वार्थः । शकट इति । शकल शक्कावित्यस्माद्रूपम् । ककिर्गत्यर्थ इति । अस्मा-
दटमिति शेषः । 'अरररुदः कङ्कटकः' इत्यमरः । देवट इति । 'दिवु क्रीडाविजिगी-
षादिषु' अस्मादटनि 'पुगन्ते'ति गुणः । कृकादिकडिकटिभ्योऽम्बच् । 'तु कृञ् करने, कदि-
कडी सौत्रौ, कटे वर्णादौ' एभ्यः अम्बच् इत्यर्थः । करम्बमिति । धातोर्गुणः । 'कलम्बश्च

कदम्बो वृक्षमेदः । कटम्बोऽप्रभागः । कडम्बो वादिश्रम । ५२३ कदेर्णिप-
क्षिणि । कादम्बः कलहंसः । ५२४ कलिकर्धोरमः । कलमः । कर्दमः । ५२५
कुणिपुल्योः किन्दच् । 'कृण शब्दोपकरणयोः' । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो
जातिविशेषः । ५२६ कुपेर्वा वश्च । कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये । ५२७ नौ
षञ्जेर्घथिन् । निषङ्गथिरालिङ्गकः । ५२८ उद्यतेर्श्चिच् । उदरथिः समुद्रः ।
५२९ सतेर्णिच्च । सारथिः । ५३० खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचो । खर्जरः ।
कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः । 'लङ्गेर्बुद्धिश्च' (गण २०१)
लाङ्गूलम् । कुसूलः । 'तमेर्बुग्वृद्धिश्च' (गण २०२) । ताम्बूलम् । 'शृणातेर्दुग्बुद्धिश्च'
(गण २०३) । शार्दूलः । 'दुकोः कुक्च' (गण २०४) । दुकूलम् । कुकूलम् ।

कडम्बश्च वेसवार उपस्करः इत्यमरः । कदेर्णिपक्षिणि । सौत्राकदधातोर्जायमानः अ-
म्बच् प्रत्ययः पक्षिण्यभिधेये णिदित्यर्थः । कादम्ब इति । णिश्वाद्गुपधावुद्धिः । कलिक-
धोरमः । कल सहज्याने, कर्दं कुरिस्ते शब्दे, आश्रयाममः स्यात् । कलम इति । 'शा-
ल्यः कलमाद्याश्च' इत्यमरः । कुणिपुल्योः किन्दच् । 'कृण शब्दोपकरणयोः, पुन मह-
त्वे' आभ्यां किन्दच् स्यात्, कचावितौ । पुलिन्द इति । किश्वाच्च लघूपधगुणः ।
'किरातशबरपुलिम्बा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः । कुपेर्वा वश्च । 'कृप क्रोधे' अस्मात् कि-
न्कच्, धातोर्वकारः अन्तादेशश्च वेत्यर्थः । कुविन्द इति । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्'
इत्यमरः । नौ षञ्जेर्घथिन् । नावुपपदे षञ् सङ्गे इत्यस्मात् घथिन् स्यादित्यर्थः ।
निषङ्गथिरिति । 'उपसर्गासुनोतीति' षत्वम् । घथिनो घित्वात् 'चजोः कु घिण्यतोः'
इति कुत्वम् । उद्यतेर्श्चिच् । इदि उपपदे कृ गतावित्यस्मात् घथिन् प्रत्ययः, स च चि-
दित्यर्थः । उदरगिरिति । घथिनि कृते धातोर्गणः । सतेर्णिच्च । 'सु गता'वित्यस्मात्
घथिन् स्यात्, स च णिदित्यर्थः । सारथिरिति । णिश्वाद्गुपधावुद्धिः । 'नियन्ता प्राजिता
यन्ता सूतः चत्ता च सारथिः' इत्यमरः । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचो । 'खर्जं पूजने च,
पिञ्जं हिसाया'मित्यादिभ्यः ऊर, ऊलच् इति प्रत्ययौ क्रमात्स्याताम् । खर्जादि-
भ्य ऊरः 'पिञ्जादिभ्य ऊलजित्यर्थः । कर्पूर इति । 'कृप सामर्थ्ये' चैत्यस्माद्रूपम् ।
वाहुलकात् 'कृपो रो ल' इति लत्वाऽऽभावः । वल्लूरमिति । 'वल वल संवरणे'
इत्यत्र पठिताद्रूपम् । लङ्गेर्बुद्धिश्च । 'अगिवगिमगि' इति इण्डकपठितो लङिर्गत्य-
र्थः । अस्मात्पिञ्जादेरुक्च सिद्धः । बुद्धिरपि भवतीत्यर्थः । कुसूलमिति । पिञ्जा-
दिवाहुलच् । 'कुस इलेषणे' धातुः । तमेर्बुग्वृद्धिश्च । 'तसु ग्लानौ', अस्मात् ऊल-
च्सन्निधोगेन दुगागमः, धातोर्बुद्धिश्च स्यात् । ताम्बूलमिति । शृणातेर्दुक् बुद्धिश्च ।
'हृ हिसायाम्' अस्मात् ऊलच्सन्निधोगेन दुगागमः बुद्धिश्च स्यातामित्यर्थः । दुकोः
कुक्च । 'दु गतौ, कु शब्दे' आभ्यामूलच्सन्निधोगेन कुक्च निपात्यत इत्यर्थः ।

५३१ कुवश्चट् दीर्घश्च । कूची चित्रलेखनिका । ५३२ समीणः । समीचः समुद्रः । समीची हरिणी । ५३३ सिवेष्टेरु च । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची । ५३४ शमेर्वन् । शम्बो मुसलम् । ५३५ उल्वादयश्च । वन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच्च समवाये' । चस्य लृत्वं गुणाऽभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । विल्वम् । निम्बः । विम्बम् । ५३६ स्थः स्तोऽम्बजबकौ । तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तः, स्तादेशश्च । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' । स्तबकः पुष्पगुच्छः । ५३७ शाशपिभ्यां ददनौ । 'शादो जम्बालशब्दयोः' । शब्दः । ५३८ अद्वादयश्च । अवतीत्यब्दः । 'कौतेर्नुम् (च)' (ग २०५) कुन्दः । ५३९ वलिमलितनिभ्यः कयन् । वलयम् । मलयः । तनयः । ५४० वृहोः पुग्दुकौ च । वृषयः आश्रयः । हृदयम् । ५४१ मिपिभ्यां रुः । मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात्-पितृतेरपि । 'संवत्सरवपुः

कुवश्चट् दीर्घश्च । कु शब्दे, अस्माच्चट्प्रत्ययः, दीर्घश्च धातोरित्यर्थः । कूचः कूच-पर्यायः । 'कूचकूचौ स्तनौ मतौ' इति कोशात् । प्रत्ययस्य टित्वे फलमाह—कूची-ति । समीणः । सम्युपपदे इण् गतावित्यस्मात् चट् स्यात्, दीर्घश्च धातोः । समीच इति । धातोर्दीर्घे रूपम् । टित्त्वफलं दर्शयन्नुदाहरति—समीचीति । सिवेष्टेरु च । 'षिवु तन्तुसन्ताने' अस्माच्चट्प्रत्ययः स्यात्, धातोष्टेरुत्वं चेत्यर्थः । शमेर्वन् । शम उप-शमे, अस्माद्गन् स्यात् । शम्ब इति रूपम् । उल्वादयश्च । एते वन्नन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । धातुं दर्शयति—उच्च समवाय इति । अस्माद्गन् चकारस्य लृत्वं धातोर्गु-णाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात् उल्बं तु कल्लोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । शुल्बमिति । शुच शोके, अस्मात् बनि चकारस्य लृत्वं गुणाऽभावश्च नि-पात्यते । 'शुल्बं वराटकं स्त्री तु' इत्यमरः । विल्वमिति । विल भेदने, अस्माद्गन् । ववयोरभेदाद्विल्वमित्यपि । स्थः स्तोऽम्बजबकौ । स्ता गतिनिवृत्तौ, अस्मात् अम्बच्, अवक इति प्रत्ययौ स्तः । तस्सन्नियोगेन धातोः स्तादेशश्च । स्तादेशस्यानेका-ल्वात् सर्वादेशः । स्तम्ब इति । अमरकोशमाह—स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन इति । शाश-पिभ्यां ददनौ । शो तनूकरणे, शप आक्रोशे, आम्भ्यां ददनप्रत्ययौ यथाक्रमं स्याता-म् । अमरकोशस्यमाह—शादो जम्बालशब्दयोरिति । शब्द इति । 'झळां जश् झशि' इति जरत्थम् । अद्वादयश्च । एते वन्नन्ता निपात्यन्ते । अवतीत्यब्द इति । वकारस्य क-कारो निपात्यते । कौतेर्नुम् । कु शब्दे, अस्माद्वन् प्रत्ययः नुमागमश्चेत्यर्थः । 'माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु' इति वनौषधिवर्गेऽमरः । वलिमलितनिभ्यः कयन् । 'वल संवरणे, मल धारणे, तनु विस्तारे, एभ्यः कयन्प्रत्ययः स्यात् । कयनः कित्वाभ्युत्तरार्थम् । वलयमिति । वृहोः पुग्दुकौ च । 'वृज् वरणे, हृज् हरणे' आम्भ्यां कयन्स्यात्, यथास-कथं पुक् दुक् चागमौ स्तः । वृषय इति । कषणः कित्वाभ्येह गुणः । हृदयमिति । ह्रियते विषयेरिति हृदयम् । मिपिभ्यां रुः । 'हु मिज् प्रक्षेपणे, रि पि गता' वित्यत्र

पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः' । ५४२ जज्वादयश्च । जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी । ५४३ रुशातिभ्यां क्रुन् । रुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्भ्रस्वत्वम् । ५४४ जनिदाच्युसृष्टुमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्तश्चिक्नञश्चकस्यढडटाऽटचः । जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्वो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृश आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । डिस्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । बिभर्ति भरटः कुलालो भूतकश्च । ५४५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पेट्वमभूतम् । भृशम् । ५४६ कुसेरुम्भोभेदेताः । कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितो जनपदः । ५४७ सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्गशचषालेव्यलपल्वलधिण्यशलयाः । सनोतेरसिप्रत्यये उधावृद्धिश्च । सानसिर्हिरण्यम् । वृञो नुक्च । वर्णसिर्जलम् । पृ, पर्णसिर्जलगृहम् । तडि आघाते, तण्डुलाः । अकि लक्षणे, उशच्, अङ्कुशः । चषेरालः 'चषालो यूक्कटकः' ।

पठितः पिघातुर्गत्यर्थकः, आभ्यां रूपस्ययः स्यात् । मेरुरिति । रूपस्यये गुणः । 'मेरुः सुमेरुर्हमाद्रिः' इत्यमरः । जज्वादयश्च । एते रूपस्ययान्ता निपात्यन्ते । जश्रुति । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् रौ नकारस्य सकारो निपात्यते । अश्रु इति । अश्रु व्याप्तौ, अस्मात् रूपस्ययः । रुशातिभ्यां क्रुन् । रुगतौ, शद्रुत् शातने ण्यन्तः । 'शदेरगतौ ता' इति तकारे शातीति निदंशः । रुरिति । 'कृष्णसाररुहं कु' इत्यमरः । ननु शत्रुरित्यत्र कथं इत्येवमित्याशङ्क्यामाह—प्रज्ञादाविति । जनिदाच्युसृष्टुमदि । 'जनी प्रादुर्भावे, डु दाञ् दाने, ण्युक् गतौ, सु गतौ, वृञ् वरणे, मदी हर्षे, षम अवैकल्ये, यम पङ्कजे शब्दे-च, डु भृञ् धारणपोषणयोः, एभ्यः इवन्, एवन्, एण्, ङिनन्, शक्, एष, ढ, ढट, अटच् इति प्रत्ययाः स्युः । च्यौत्न इति । एणो णिशाद्वृद्धिः । सृणिरिति । ङिननः किरिवाञ् गुणः । वृश इति । किरिवाञ् गुणः । मत्स्य इति । स्ये खरि चेति चत्वम् । षण्ड इति । बाहुलकात् धात्वादेरिति सो न । नट इति । डिस्वाट्टिलोपः । डिस्वाट्टी । अन्येभ्योऽपि । अन्येभ्योऽपि धातुभ्य इत्वच्चादयो भवन्तीत्यर्थः पेट्वमिति । 'पा पाने' इत्यस्मात् इत्यनि आदूगुणः । भृशमिति । भृञः शक् । किरिवाञ् गुणः । कुसेरुम्भोभेदेताः । कुस वलेषणे, अस्मादुम्भ, उम, ईद, इत, एते प्रत्ययाः स्युः । कुसुम्भमिति । बाहुलकाच्च लघुपञ्चगुणः । 'स्याम्भहारजते क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान्' इत्यमरः । सानसिवर्णसि । 'षण् अदने' इत्यादिभ्य इत्थं निपात्यन्त इत्यर्थः । सानसिरित्यत्राह—सनोतेरिति । उपधावृद्धिश्चेति । धातोरकारस्येत्यर्थः । वृञो नुक् चेति । वृञ् वरणे, अस्मादसिः, धातोर्नुंगामरचेत्यर्थः । धातोर्गुणे 'रषाभ्या'मिति णत्वे च वर्णसिरिति रूपम् । पर्णसिरिति । 'पृ पाकनपूरणयो' अस्मादसिप्रत्ययो नुक् च निपात्यते । धातोर्गुणे 'रषाभ्या'मिति णत्वे रूपम् । तण्डुला इत्यत्राह—तडि आघाते इति । अस्मादुक्च प्रत्ययः नुम् च निपात्यते । इतिस्वाहा नुम् सिद्धः ।

इत्वलो दैत्यमेदः । पत्वलम् । जि धृषा, ण्यः । ऋकारस्येकारः, घिष्ण्यम् । शलेर्यः, शल्यम् । 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना' । ५४८ मूशक्यविभ्यः क्तलः । मूलम् । 'शक्लः प्रियंवदे' । अम्ब्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्बलः । ५४९ माच्छाससिभ्यो-
यः । माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । 'सव्यं दक्षिणवामयोः' ।
५४० जनेर्यक् । 'ये विभाषा' (सू २३१९) जन्यं युद्धम् । जाया भार्या । ५४१
अध्यादयश्च । यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च । अध्या
माहेयी । अध्यः प्रजापतिः । कनो दीप्तौ । कन्या । ववयोरैक्यम् । वन्ध्या । ५४२
स्नामदिपद्यतिपृशकिभ्यो वनिप् । स्नावा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा प-
न्याः । अर्वा तुरङ्गगार्हयोः । पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्ता हस्ती । ङीत्रौ । शक्करी
अङ्गुलिः । ५४३ शीङ्क्रुशिरुहिजित्सिष्टृभ्यः कनिप् । शीवा अजगरः ।
क्रुवा शृगालः । रुहा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा

अनुस्वारपरसवर्णौ । अल्लुकुश इत्यत्राह—प्रकि लक्षण इति । इदित्त्वानुस्वारपर-
सवर्णौ । च्वाळ इत्यत्राह—चधेरिति । चष मचणे इत्यस्मादित्यर्थः । 'च्वाळो यूप-
कटकः' इत्यमरः । इत्त्वल इति । इल्लधातुः सौत्रः, तस्मादल्लच् गुणाऽभावश्च निपात्य-
ते । पत्वलेति । पा पाने इत्यस्मादल्लच्, लगागमो निपात्यते, इत्स्वत्वं च । पिबत्य-
रिमन्निनित्यक्षिकरणे प्रत्ययः । घिष्ण्यमिति । जि धृषा प्रागल्भ्ये, अस्मात् ण्यप्रत्ययाः,
घातोरुपधाया ऋकारस्य इकारः, रपरत्वाऽभावः, गुणाऽभावश्च निपात्यते । 'घिष्ण्यं
स्थाने गृहे मेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाऽशुभम्' इत्यमरः । शक्यमित्यत्राह—शनेरिति ।
'शकल गता'वित्पस्मादित्यर्थः । मूशक्यविभ्यः क्तलः । मूक् बन्धने, शकल शक्तौ, अवि-
शकदे, एभ्यः क्तप्रत्यय इत्यर्थः । मूलमिति । कित्त्वान्न गुणः । शक्ल इति । 'दुर्मुखौ
मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे' इत्यमरः । माच्छाससिभ्यो यः । 'मा माने, ङो छेदने'
यस ह्वप्ने' एभ्यो यप्रत्यय इत्यर्थः । स्पष्टम् । जनेर्यक् । 'जन जनने' अस्माद्यक्
इत्यर्थः । यक् कित्त्वमुत्तरार्थम् । आत्वं स्मारयति—ये विभाषेति । अध्यादयश्च ।
यगन्ता निपात्यन्ते । निपातनमेवाह—हन्तेरिति । यक् अडागमश्च निपात्यते । उप-
धाळोपस्तु गमहन्जनस्त्वेत्येव सिद्धः । उपधाळोपे 'हो हन्ते'रिति कुत्वम् । अन्धवे-
ति । क्षियां टाप् । 'अर्जुन्यच्छा रोहिणी स्वात्' इत्यमरः । कन्येति । यकि रूपम् ।
'बन्ध बन्धने' अस्माद्यकि बन्धयेत्येव स्यात्, न तु बन्धयेतीत्यत आह—ववयोरिति ।
स्नामदिपद्यति । 'घ्णा औचे, मदी हर्षे, पद् गतौ, ऋ गतौ, पू पाकनपूरणयोः, शकल
शक्तौ' एभ्यो वनिप् इत्यात् । स्नानेति । उपधादीर्घनलोपादि । अर्वेति । ऋचातोर्वनिपि
गुणः । 'वाजिवाहवर्गश्चर्षइयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । ङीत्राविति । 'वनो र चैत्यने-
नेत्वादिः । ङीक्क्रुशिरुहि । 'शीङ्क्श्चने, क्रुश आह्वाने, रुह बीजजन्मनि, जि जये, क्षि

विष्णुः । ५५४ ध्याप्योः सम्प्रसारणं च । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः । ५५५
 अर्द्धे च । अध्वा । ५५६ प्र ईरशदोस्तुट् च । प्रेर्त्वा प्रशत्त्वा च सागरः ।
 प्रेर्त्वंरी प्रशत्वंरी च नदी । ५५७ सर्वधातुभ्य इन् । पचिरग्निः । तुडिः । तु-
 ण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः ।
 मल्ली । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद्गुणः । कोटिः । हेलिः । हलिः ।
 बोधिः । नन्दि । कलिः । ५५८ हृपिषिरुहिवृतिविद्विद्धिर्दिकीर्तिभ्यश्च ।
 'हरिविष्णावहाविन्द्रे मेके सिंहे ह्ये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च की-
 र्तिः । पेषिर्ब्रम् । रोहिर्ब्रतो । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः । ५५९ इ-
 गुपधात्किन् । कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्ब्रवे लिभिः । तूल
 निष्कर्षे । तूलिः । तूली कूर्चिका । ५६० भ्रमेः सम्प्रसारणं च । भूमिर्वातः ।
 बाहुलकाद्भ्रमिः । ५६१ क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । क्रिमिः । सम्प्रसार-

निवासगत्योः, सु गतौ, घ धारणे एभ्यः कनिप् स्यात् जिष्वेति । कनिपः पिशत्
 'इस्वस्य पिति कृती'ति तुक् । एवं क्षिप्वा सुप्तेत्यादि । ध्याप्योः सम्प्रसारणं च । ध्यै
 धिन्तायां, ज्यैश्च ह्रस्वौ, आभ्यां कनिप् स्यात्, सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । धीवेति । सम्प्र-
 सारणे इकारे 'इल' इति दीर्घः । अर्द्धे च । 'अद् भङ्गणे' अस्मात्कनिप् चकारश्चा-
 न्तादेश इत्यर्थः । प्र ईरशदोस्तुट् च । ईर गतौ, शतल शतने, आभ्यां प्रे उपपदे कनि-
 प् स्यात् तस्य तुहागमश्च । प्रेर्वेति । प्र ईर्वेति स्थिते आद्गुणः । प्रेर्वरीति । 'वनो र
 चे'ति ङीप्, रश्चान्तादेशः । एवं प्रशस्वरीति । सर्वधातुभ्य इन् । सर्वेभ्योऽपि धातुभ्य
 इन्प्रत्यय इत्यर्थः । पचिरिति । 'डुपचप् पाके, अस्मादिभ्यः । नञ् कोटिरित्यत्र 'गा-
 ङ्कुटादिभ्यः' इतीन्प्रत्ययस्य डिश्चात्कथं गुण इत्यन्नाह—बाहुलकादिति । हृपिषिरुहिवृति ।
 'हृज् हरणे, पिष्टल संचूर्णने, रुह बीजजन्मनि, वृत्तु यतने, विद् ज्ञाने, छिद्दिर् द्वैषोकरणे,
 कृत् संसृद्धने' एभ्य इन्प्रत्यय इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इदं वचनम्, 'अच इः'
 'इगुपधादि'ति कप्रत्ययः, एतदुभयबाधनार्थम् । हरिरिति । इनि गुणः । 'यमानिलेन्द्र-
 चन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' । इत्यमरः ।
 अत्र 'अच इः' प्राप्तः । पेषिरिति । इगुपधात्कः प्राप्तः । इगुपधात्किन् । इक्षित्यनुवर्तते ।
 अन्वेभ्योऽपि इगुपधेभ्यो धातुभ्य इन्प्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । पूर्वसूत्रे
 पिशादीनां ग्रहणं किस्वाऽभावायम् । अत एव पेषिरिति गुणः सिध्यति । कचिरिति ।
 किस्वान्न गुणः । कृष विलेखने धातुः । भ्रमेः सम्प्रसारणं च । 'अमु अनवस्थाने' अ-
 स्मादिन् स्यात्, स च कित् सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । भूमिरिति । किस्वाच्च गुणः । नञ्
 कचं भ्रमिरित्यत आह—बाहुलकादिति । क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । क्रमु पाद्वि-
 शेषे, तमु काङ्क्षायां, शतिः स्तम्भश्च सौत्रा, एभ्य इन्स्यात्स च कित् । एषामकारस्य

णानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । 'शितिर्मेचकशुक्लयोः' । स्तिम्भिः समुद्रः । ५६२ मनेरुच्च । मुनिः । ५६३ वर्णेर्बलिश्चाऽहिरण्ये । वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गे के स्त्रियाम् ।' ववयोरैक्यात् बलिः । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् । ५६४ वसिवपियजिराजिप्रजिसद्विहनिवाशि-
वादिवारिभ्य इञ् । 'वासिश्छेदनवस्तुनि' । वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । रा-
जिः । राजी । व्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । 'निघातिर्लोहघातिनी' । वाशि-
रभिः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद् 'हारिः पथिकसं-
हतौ' । ५६५ नहो भश्च । नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् । पुंस्य-
पीति केचित् । ५६६ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि । कार्षिः । ५६७ अः शकुनौ । शारिः,
शारिका । ५६८ कृञ् उदीचां कारुषु । कारिः शिल्पी । ५६९ जनिघसिभ्या-
मिष् । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च । ५७० अज्यतिभ्यां च । आजिः
संप्रामः । आतिः पक्षी । ५७१ पादे च । पदाजिः । पदातिः । ५७२ अशिप-
णाय्यो रुडायलुकौ च । अशेरुट् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुकम् । पाणिः

इकारादेशश्च । कृमिरिति । अत इत्वे रूपम् । कृमिरित्यर्थमाह—सम्प्रसारणमित्यनु-
वृत्तेरिति । सम्प्रसारणेणैव च पद्यायेण भवता, सम्प्रसारणपक्षे इत्यस्य फलाऽभावात्,
सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपे विशेषाऽभावात् । मनेरुच्च । मन ज्ञाने, अस्माद्विप्रस्ययः,
अकारस्य उकारश्चेत्यर्थः । मुनिरिति । किरवाञ्च गुणः । 'वाच्यमो मुनिः' इत्यमरः ।
वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये । वर्णश्चातोर्धातुपाठेऽदर्शनादाह—वर्णिः सौत्र इति । अस्मादिन्
स्यात् अहिरण्येऽभिधेये, बलिरादेशश्चेत्यर्थः । वसिवपियजिराजि । वस निवासे, इव वप्
बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राज् दीप्तौ, व्रज गतौ, षट् ल विशरणादौ, इन हिंसा-
गम्योः, वाश्च शब्दे, वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः, वृ वरणे एभ्य इज्प्रत्यय इत्यर्थः ।
वाशिरिति । इजो निरवादुपधावृद्धिः । शेषं स्पष्टम् । नहो भश्च । गृह बन्धने, अस्मादिज्
स्यात्, इकारस्य भकारश्च । नाभिरिति रूपम् । कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि । 'कृष विवेकने'
इत्यस्मादिज् वृद्धिश्चेत्यर्थः । कार्षिरिति । ऋकारस्य आर् वृद्धिः । लोके तु इगुपधा-
त्किञ्चित्स्थनेन इनि कृषिरित्येव । अः शकुनौ । 'हृ हिंसायां मसाम्बुडनौ वाच्ये इज्
स्यात् । शारिरिति । इजो निरवावृद्धिः । कृञ् उदीचां कारुषु । 'इ कृञ् करणे' अस्मा-
त्कारुषु शिषिपु वाच्येषु इज् स्यात् । कारिः । जनिघसिभ्यामिष् । 'जनी प्रादुर्भावे,
बल्ल मन्त्रणे' आभ्यामिष् स्यात् । जनिरिति । 'जनिवत्पशोर्ये'ति निषेधः । अज्य-
तिभ्यां च । 'अज गतिक्षेपणयोः, अत सातत्यगमने' आभ्यामिष् स्यात् । आजिरिति ।
इण्युपधावृद्धिः । बीभावस्तु बाहुलकाच्च । 'समेष्ट्यांश्च रणेऽप्याजिः' इत्यमरः ।
पादे च । पादशब्दे उपपदे अज अत आभ्यां इज् स्यादित्यर्थः । पदाजिरिति । 'पादस्य

करः । ५७३ वातेडिञ्च । विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि । ५७४ प्रे हरतेः कृपे । प्रहिः कृपः । ५७५ नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । व्येज इण् स्यात् यलोपश्च नेर्दीर्घः । नीविः । नीवी । वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च । ५७६ समाने ख्यः स चोदात्तः । समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डिञ्च यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सत्त्वा । ५७७ आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । इण् स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । 'सर्वे वृत्रासुरेऽप्यहिः' । ५७८ अच इः । रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः । ५७९ खनिकभ्यज्यसि वसि-वनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च । खनिः । कर्षिहिंसः । अजिः । असिः । वसिर्वन्नम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः । ५८० वृतेऽश्लुन्दसि । वर्तिः । ५८१ भुजेः किञ्च । भुजिः । ५८२ कुगुशुप-

पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अशिपणाभ्योः । अशू भ्यासौ, पण व्यवहारे आयप्रत्ययान्तः, अशिश्च पणाश्चिश्च तयोरिति विग्रहः । आभ्यामिण् स्यात् । अनयो-र्यथाक्रमं रुढागमः आयप्रत्ययलुक् एतौ स्याताम् । राशिरिति । रुढागमे उपधाबुद्धौ च रूपम् । पाशिरिति । इणि आयप्रत्ययस्य लुकि अत उपधाया बुद्धौ रूपम् । वातेडिञ्च । 'वा गतिगन्धनयोः' अस्मादिण् स्यात् स च डित्, डित्वाट्टिलोपः । तदाह—विरिति । 'नगौकोवाजिविकिरिविविक्किरपतत्रयः' इत्यमरः । स्त्रियामिति । 'कृदिकारादकिन' इति ङीष् । प्रे हरतेः कृपे । प्रपूर्वात् 'हृञ् हरणे' इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डिङित्यर्थः । तदाह—प्रहिरिति । डिङ्वाट्टिलोपः । 'पुंस्येवाऽन्धुः प्रहिः कृपः, इत्यमरः । नौ व्यो यलोपः । नावुपपदे व्येज् संवरणे इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डित्, धातुयकारस्य ङोपः, उपसर्ग-कारस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । नीविरिति । व्येज्धातोरिणि डिङ्वाट्टिलोपे धातुयकारस्य ङोपे नेर्दीर्घश्च रूपम् । 'स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः । परिपणं मूलधनम् तदाह—वस्त्रग्रन्थौ मूलधने चेति । समाने ख्यः । समानशब्दे उपपदे 'ख्या प्रकथन' इत्यस्मात् इण् स्यात् । 'स चोदात्त' इत्यत्र 'सः' च उदात्त' इति शब्देदः । एवं च स च इण् डिङ्स्याद्यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः 'स' इत्यादेशश्चेत्यर्थः । समानशब्दस्य सादेशो सत्वेति रूपम् । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । आङि उपपदे भिम् सेवायां, इन हिसान्भ्योः, आभ्यामिण् स्यात्, स च डित्, आङो ह्रस्वश्चेत्यर्थः । अशिः । अहिः । अत्राऽमरोक्तिमाह—स्त्रिय इत्यादिना । अच इः । धातोरित्यस्य विशेषणान्त-दन्तविधिः । अजग्ताङ्गातोरिप्रत्यय इत्यर्थः । रविरिति । रुढागमे अस्मादिप्रत्ययः । डिङित्यननुवर्तनात् न टिलोपः । पविरिति । पूज् पवने । खनिकभ्यज्यसि वसि । 'खनु अव-दारणे, कच हिंसायां, अज गतिक्षेपणयोः, असु क्षेपणे, वस आच्छादने, वन वण सम्भ-क्तौ, ध्वन शब्दे, ग्रन्थ वन्धने, चक कल्पने, एभ्य इप्रत्ययः स्यात् । 'स्त्रिभिः स्त्रिया-

कुटिभिदिद्धिदिभ्यश्च । इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राऽक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः । ५८३ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च । कुडि दाहे, कुडिर्देहः । कपिः । ५८४ सर्वधातुभ्यो मनिन् । कियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । 'इस्मन्' इति ह्रस्वः । छञ् । सुत्रामा । ५८५ वृंहैर्नोऽञ्च । नकारस्याऽकारः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' । ५८६ अशिशकिभ्यां छन्दसि । अश्मा । शक्मा । ५८७ हभृधृस्तृशृभ्य इमनिच् । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः । ५८८ जनिमृद्धभ्यामिमनिन् । जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः । ५८९ वेजः सर्वत्र । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ।

माकरः स्यात् । इत्यमरः । भजिरिति । बाहुलकाद्वीभावाऽभावः । वृतेऽछन्दसि । 'वृत्तं वर्तने' अस्मादिः स्यात् । वर्तिरिति । लघूपधगुणः । भुजः किञ्च । 'भुज पालनाभ्यवहरणयोः' अस्मादिः कित् स्यात् छन्दसि । क्वचिल्लोकेऽपि प्रयुज्यते । कृगृशृपृकुटि । 'क् विक्षेपे, गृ निगरणे, शृ हिसायां, पृ पालनपूरणयोः, कुट कौटिल्ये, भिदिर् विहारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, एभ्य इप्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । किरिरिति । 'कृत इदि'ति इत्वं, रपरत्वम् । 'वराहः सूकरो गृष्टिः कोलः पोत्री किरिः कटिः' इत्यमरः । गिरिरिति । 'अद्रिगोत्रगिरिप्रावा' इत्यमरः । पुरिरिति । 'उदोऽद्यपूर्वस्य' इत्युपसर्गः । कुडिकम्प्योर्नलोपश्च । 'कुडि दाहे, कपि चक्षणे, आभ्याम् इः कित्स्यात् । धातोर्नलोपश्चेत्यर्थः । प्रत्ययस्य कित्त्वेऽधीद्विस्वाञ्च नलोपप्राप्तिः अतस्तद्विधानम् । कुडिरिति । कित्स्वाञ्च लघूपधगुणः । कपिरिति । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखासृगवल्लीमुखाः' इत्यमरः । सर्वधातुभ्यो मनिन् । सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यो मनिन्स्यात् । कर्मेति । डु कृञ् करणे, अस्मान्मनिनि गुणः । चर्मेति । चर गतौ । सुत्रामेति । 'त्रैक् पालने' सुहु त्रायत इति सुत्रामा । वृंहैर्नोऽञ्च । वृंहः नः अत् इति छेदः । 'वृहि वृद्धौ' अस्मान्मनिन्, जुमा निष्पन्नस्य नकारस्याऽकारश्चेत्यर्थः । ब्रह्मेति । नकारस्याकारे ऋकारस्य यथादेशः । अमरकोशमाह-ब्रह्म तत्त्वं तपो वेद इति । अशिशकिभ्यां छन्दसि । 'अशृ व्याप्तौ, शक्लृ शक्तौ' आभ्यां मनिन्स्यादित्यर्थः । अश्मेति । 'पाषाणप्रस्तरप्रावोपकारमानः शिला इषत्' इत्यमरः । हभृधृ । 'हभृ हरणे, डु भृञ् चारणपोषणयोः, धृ धारणे, मृ गतौ, स्तृञ् आच्छादने, शृ हिसायां' एभ्य इमनिच्प्रत्यय इत्यर्थः । हरिमेति । इमनिच् इवाचितौ, धातोर्गुणः । जनिमृद्धभ्यामिमनिन् । 'जन जनने, मृक् प्राणत्वागे' आभ्यामिमनिन्स्यात्, निस्वरो विशेषः । वेजः सर्वत्र । 'वेक्

५६० नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्धामन् । सर्वे सप्त अमी नि-
पात्यन्ते । म्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः ।
पक्षे ङाप् । सीमे । सीमाः । व्यञ्जोऽन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः रोम । लोम ।
पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च । ५६१ मिथुने मनिः । उपसर्गक्रिया-
सम्बन्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीपुंसौ । स्वरार्थमिदम् । मुशर्मा । ५६२ सातिभ्यां
मनिन्मनिणौ । स्यनीति साम । सामनी । आत्मा । ५६३ हनिमशिभ्यां सि-
कन् । हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका । ५६४ कोरन् । कवरः । ५६५ गिर
उडच् । गरुडः । ५६६ इन्देः कर्मिर्नलोपश्च । इदम् । ५६७ कायतेर्ङिमिः ।
किम् । ५६८ सर्वधातुभ्यः ण् । वज्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । 'इस्म-
न्नि'ति ह्रस्वत्वम् । छादनाच्छ्रम् । ५६९ अस्त्रिजगमिनमिहनिविश्यशां

तन्तुस्रस्ताने' अस्मादिमनिन्प्रत्ययः छन्दसि लोके च भवतीत्यर्थः । वेमेति । 'पुंसि
वेमा वायव्यण्डः' इत्यमरः । नामन्सोमन् व्योमन् । निपात्यन्त इति । 'मनिञ्छस्ता' इति
शेषः । निपातनप्रकारमेवाह—म्नायत इति । 'म्ना अभ्यास' इत्यस्मान्मनिनि
धातोर्नाभावो निपात्यते । अथवा आदेर्मकारस्य लोपो निपात्यत इत्यर्थः । सिनोते-
रिति । षिञ् बन्धने, अस्मान्मनिनि धातोर्दीर्घो निपात्यत इत्यर्थः । पक्षे ङाबिति ।
'ङाबुभाभ्यामन्यतरस्या'मित्यनेन । व्यञ्ज इति । 'व्यञ्ज' 'वरणे' अस्मान्म-
निनि एकारस्योत्वं निपातनात् । 'व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः । रौतेरिति । रु
शब्दे । लोमेति । लृज् छेदने । पाप्मेति । 'पा पाने' अस्मान्मनिनि पुगागमो निपात्य-
ते । मिथुने मनिः । मिथुनशब्दार्थं व्याचष्टे—उपसर्गक्रियासम्बन्ध इति । स पक्षेह विव-
क्षित इति भावः । एवञ्च सोपसर्गाद्धातोर्मनिप्रत्यय इत्यर्थः । ननु सर्वधातुभ्यो म-
निञ्चिति मनिर्नैव सिद्धे किमर्थं मनिप्रत्ययविधिक्ष्लेश इत्यत आह—स्वरार्थमिति । नि-
स्वरः मध्योदात्तः स्यादिति भावः । सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । यो अन्तकर्मणि, अत
सातत्यगमने, आभ्यां यथाक्रमं मनिन् मनिण् एतौ स्त इत्यर्थः । सामेति । मनिनि
'आदेवः' इत्यात्वम् । आत्मेति । मनिणौ गिरवाहुपञ्चावृद्धिः । हनिमशिभ्यां सिकन् ।
'हन हिसागत्योः, मश शब्दे' आभ्यां सिकनित्यर्थः । हंसिकेति । मक्षिकेति । शस्य
प्राप्तेति षत्वे, षडोरिति कवम्, वरं च । कोरन् । कु शब्दे अस्मादरन्प्रत्यय
इत्यर्थः । कवर इति । गुण्य अवादेशः । गिर उडच् । गृ निगारेणे, अस्मादुडच् स्यात् ।
'गरुडान्गडडस्ताचर्यः' इत्यमरः । इन्देः कर्मिर्नलोपश्च । 'इदि परमैश्वर्य' अस्मात्कमिः
स्यान्नकारलोपश्चेत्यर्थः । इदमिति । सर्वनामशब्दोऽयम् । कायतेर्ङिमिः । कै शब्दे, अ-
स्माङ्गिमिप्रत्यय इत्यर्थः । द्वित्वाट्टिलोपः । अयमपि सर्वोदिरेव । सर्वधातुभ्यः ण् ।
सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यः ण्प्रत्यय इत्यर्थः । वज्रमिति । वस आच्छादने । छादनादिति ।
'वृद्ध अपवारणे' ण्यन्तः । अस्त्रिजगमिनमि । 'अस्त्रि पाके, गम्ल गतौ, जम प्रह्वत्वे शब्दे

वृद्धिश्च । भ्राष्ट्रः । गान्त्रं शकटम् । नान्त्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं
पिष्टम् । आष्ट्रमाकाशम् । ६०० दिवेर्द्युच्च । यौत्रं ज्योतिः । ६०१ उषिखनि-
भ्यां कित् । उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च । ६०२ सिविमुच्योष्टेरू च ।
सूत्रम् । मूत्रम् । ६०३ अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः । आन्त्रम् । चित्रम् ।
मित्रम् । दित्रम् । शस्त्रम् । ६०४ पुत्रो ह्रस्वश्च । पुत्रः । ६०५ स्त्यायते-
ड्रुट् । स्त्री । ६०६ गुधूवीपचिचिचयमिसदित्तिदिभ्यस्त्रः । 'गोत्रं स्था-
न्नामवंशयोः' । गोत्रा पृथिवी । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् ।
यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्त्रम् । ६०७ हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । होत्रम् । यात्रा ।
मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा । ६०८ गमेरा च । गात्रम् । ६०९ दादिभ्यश्छु-
न्दसि । दात्रम् । पात्रम् । ६१० भूवादिगुभ्यो णित्रन् । भावित्रम् । वादि-

च, इन हिसागत्योः, विश प्रवेशने, अशू व्याप्तौ एभ्यः ष्ट्रन् स्यात्, एषो वृद्धिश्च ।
भाष्ट्र इति । व्रश्चेति षत्वम्, वृद्धिः । 'क्लोवेऽश्चरीषं भाष्ट्रो ना' इत्यमरः । दिवे-
र्द्युर्वच । दिवु क्रीडादा, अस्मादष्ट्रन् स्यात्, धातोर्द्युदादेशो वृद्धिश्च । यौत्रमिति रूपम् ।
उषिखनिभ्यां कित् । उष दाहे, खनु अवधारणे, आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात् । उष्ट्र इति ।
'उष्ट्रे क्रमेकमयमहाङ्गा' इत्यमरः । खात्रमिति । 'अनसनखनां सञ्चल्लो' इत्या-
त्वम् । सिविमुच्योष्टेरू च । 'विबु तन्नुसन्ताने, मुच्छल मोक्षणे' आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात् ।
सुत्रमिति । सिव्धातोः टृणि षळ्वोरिति वस्य ऊठि, उपधाया उकारे, सवर्णदीर्घे
रूपम् । टृजिति ष्टुश्वसम्पन्नस्य निर्देशः । षस्येत्वे षमिति क्षिप्यते । मूत्रमिति ।
टेरुस्त्वे रूपम् । अमिचिमिदि । 'अम गत्यादिषु, चिष् चयने, जि मिदा स्नेहने,
शसु हिसायां,' एभ्यः कत्रप्रत्यय इत्यर्थः । आन्त्रमिति । 'अनुनासिकस्य कवी'ति
दीर्घः । शेषं स्पष्टम् । पुत्रो ह्रस्वश्च । पूत्र् पवने अस्माकत्रः स्यात्, धातोर्ह्रस्वरवं
च । पुत्र इति । कित्शान्न गुणः । स्त्यायतेड्रुट् । शयै श्यै शब्दसङ्घातयोः । अस्माद्ड्रुट् ।
स्त्रीति । डिश्वदिह्योपः । 'लोपो ष्यो' इति यलोपः । टिरान्डीप् । 'स्त्री योषिद्वल्लो
योषा नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमरः । गुधूवीपचि । 'गुच्छ अव्यक्ते शब्दे, घृन् धारणे,
वी गतिप्रजननादौ, हु पचष् पाके, वच परिभाषणे, यम उपरमे, चट्ट विशरणादौ,
'चदिः सौत्र' एभ्यश्चप्रत्यय इत्यर्थः । गोत्रमिति । त्रे गुणः । 'अद्रिगोत्रगिरिप्रावा'
'सन्ततिर्गोत्रजनन' इति चामरः । सत्त्रमिति । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि
च' इत्यमरः । हुयामा । 'हु दानादनयोः, या प्रापणे, मा माने, भु अवने, भस भस्-
नदीत्ययोः एभ्यश्चनूप्रत्यय इत्यर्थः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः । गमेरा च ।
'गच्छ गतौ अस्मान्नस्यात्, धातोर्गत्यस्य सकारस्य आकारश्चेत्यर्थः । गात्रमिति ।
दादिभ्यश्छन्दसि । दाप् छवने इत्यादिभ्यश्चस्यात् छन्दसि । दात्रमिति । 'दात्रं लवि-
त्रमावन्धः' इत्यमरः । पात्रमिति । 'योष्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । भूवादिगुभ्यो ।

त्रम् । गारित्रमोदनम् । ६११ चरेवृत्ते । चारित्रम् । ६१२ अशित्रादिभ्य
इत्रोत्रौ । अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्रो मही । प्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोत्रं
प्रहरणम् । वृञ्, वरुत्रं प्रावरणम् । ६१३ अमेद्विषति चित् । अमित्रः शत्रुः ।
६१४ आः समिणिकविभ्याम् । सम्पूर्वादिणो निपूर्वात्कसेध आः स्यात् ।
स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा । ६१५ चित्तेः कणः कश्च । बाहुल-
काद्गुणः । 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्' । ६१६ सूचेः स्मन् । सूक्ष्मम् । ६१७
पातेर्हुम्सुन् । पुमान् । ६१८ रुचिभुजिभ्यां किष्यन् । रुचिष्यमिष्टम् ।
भुजिष्यो दासः । ६१९ वसेस्तिः । 'वस्तिर्नामेरधो द्वयोः' । 'वस्तयः स्युर्देशा-
सूत्रे' । बाहुलकात् शासः । शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः ।

'भू सत्तायां, वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः, गु निगरणे' एभ्यो यिन्नन् स्यात् । भावित्रमिति ।
यित्त्वाद्बुद्धिः । वादित्रमिति । 'चतुर्विचमिदं वाद्यं वादित्रातो घनामकम्' इत्यमरः । चरे-
वृत्ते । 'चर गता' वस्माणिन्नन् स्यात् वृत्ते गम्ये । चारित्रमिति । गित्त्वादुपधाबुद्धिः ।
अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । अशिक्ष अश्च अशिक्षौ, तौ आदी येवामिति विप्रहः । द्वन्द्वाभ्ये
अयमायास्याऽऽदिशब्दस्य प्रत्येकं योगः । अश्यादि प्रादि एभ्यः क्रमात् इत्र उत्र इत्येतौ
प्रत्ययौ स्तः । अशित्रमिति । 'अशु व्याप्तौ' अस्मादित्रः । वहित्रमिति । 'वह प्रापणे' । व-
रित्रीति । 'घृञ् धारणे' गौरादित्वाङ्गोष् । त्रोत्रमिति । 'प्रैङ् पालने' आत्वे आद्गुणः ।
अमेद्विषति चित् । 'अम गत्यादौ' अस्मात् इत्रः स्यात्, स च चित् शत्रौ वाच्ये । 'द्विङ्
विपश्चादितामिन्द्रस्युशाप्रवशाप्रवः' इत्यमरः । आः समिण् । सम्पूर्वकः इण् गतौ, नि-
र्वंककषः हिसार्थकः, आभ्यामाः स्यात् । समयेति । गुणेश्यादेशे रूपम् । 'समयान्तिकम-
ध्ययोः' इत्यमरः । चित्तेः कणः क च । 'चिती संज्ञाने' अस्मात् कणप्रत्ययः, धातोर-
न्यस्य च ककारादेश इत्यर्थः । अमरकोशमाह—चिक्कणमिति । सूचेः स्मन् । 'सूच पै-
शुग्ये' चुरादिण्यन्तः, अस्मात्स्मनि णिलोपे कुत्से षत्वे च सूक्ष्ममिति रूपम् । पातेर्हु-
म्सुन् । 'पा रञ्जणे' अस्माद्दुस्सुन्प्रत्ययः । पुमानिति । हुम्सुनो हित्वाट्टिलोपः । उकार
उच्चारणार्थ इति केचित् । तेषामपीत्यंज्ञामन्तरा लोपाऽसम्भवात् उगित्कार्यसिद्धिः,
उच्चारणार्थानामपि वर्णानामित्यंज्ञालोपाभ्यामेव निवृत्त्यङ्गीकारात् । एतच्च 'द्विष-
औत्' सूत्रे शेषरे स्पष्टम् । तत्फलं तु सुपुंसोऽप्यादौ 'उगितश्चेति ङीप्' । भाष्ये तु सूतेः
सप् प्रसवे पुमानिति व्युत्पादितम् । तत्रैत्थं व्युत्पत्तिः । वृङ् प्राणिगर्भविमोचने
अस्मात्सुन्प्रत्ययः, धातुसकारस्य पकारः, उकारस्य इत्स्वरचेत्यर्थः । एतच्च शेषरे
हलन्तपुङ्गिङ्गे 'पुंसोऽपुङ्' इति सूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टम् । रुचिभुजिभ्यां किष्यन् । 'रुच
वीक्षौ, भुज पालनादौ, आभ्यां किष्यन्प्रत्ययः । रुचिष्यमिति । कित्त्वाच्च लघुपञ्चगुणः ।
वसेस्तिः । 'वस निवासे' अस्मात् तिप्रत्यय इत्यर्थः । वस्तिरिति । शास्तिरित्यर्थमाह—
बाहुलकादिति । 'शासु अनुशिष्टा' वित्त्वात् तिप्रत्ययः । अगमिति । पर्वतमित्यर्थः ।

शकन्धादिः । ६२० सावसेः । स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ६२१ वो तसेः । वितस्तिः । ६२२ पदिप्रथिभ्यां नित् । पत्तिः । प्रथितिः । 'तितुत्रे-
ष्वग्रहादीनाम्' (वा ४३१३) इतीट् । ६२३ दृणातेर्ह्रस्वश्च । दृतिः । ६२४ कृतकृपिभ्यः कीटन् । किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं कुक्षिवा-
रिणोः । ६२५ रुचिवचिकुचिभ्यः कितच् । रुचितमिष्टम् । उचितम् ।
कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् । ६२६ कुडिकुपिभ्यां कमलन् । कुड्म-
लम् । कुम्भलम् । ६२७ कुषेर्लश्च । कुल्लमलं पापम् । ६२८ सर्वधातुभ्योऽ-
सुन् । चेतः । सरः । पयः । सदः सभा । ६२९ रपेरत एच्च । रेपोऽव-
यम् । ६३० अशेर्देवने युट् च । देवने स्तुतौ । यशः । ६३१ उब्जेर्बले
बलोपश्च । ओजः । ६३२ श्वेः सम्प्रसारणं च । शवः । शवसी । बलपर्या-
योऽयम् । ६३३ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च । श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन्

ननु कथं तर्हि सबण्दीर्घाभाव इत्यत आह—शकन्धादिरिति । शकन्धादिपररूपस्य
सवण्दीर्घबाधकत्वादिति भावः । सावसेः । सावुपपदे 'अस भुवी'त्यस्मात् तिप्रत्यय
इत्यर्थः । 'स्वस्वाशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । ननु कथं तर्हि सुपोऽश्रवणमित्यग्राह-
स्वरादिपाठादिति । वो तसेः । बावुपपदे तसु उपसृज्ये अस्मात्तिः स्यात् । 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे
स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः । पदिप्रथिभ्यां नित् । पद गतौ, प्रथ प्रख्याने, आ-
भ्यां तिप्रत्ययो निरस्यादित्यर्थः । पत्तिरिति । 'पदातिपत्तिपद्वगपादातिकपदातयः'
इत्यमरः । प्रथितिरिति । ख्यातिरित्यर्थः । ननु 'प्रथिति' रित्यत्र कथमिद्, वळादीट-
'स्ति'तुत्रेति' निषेधादित्यत आह—अग्रहादीति । अस्य प्रथभातोर्ग्रहादिवादि
भावः । दृणातेर्ह्रस्वश्च । दृ 'विदारणे' अस्मात्तिः स्यात्, धातोर्ह्रस्वत्वं च । दृतिरिति ।
'इतिसोमस्तहरित' इत्यमरः । कृतकृपिभ्यः कीटन् । 'कृ' विक्षेपे, तृ ष्वनतरणयोः, कृपू
सामर्थ्यं एभ्यः कीटन् स्यात् । किरीटमिति । किंवाच धातोर्गुणः, किन्तु 'कृत इट्-
धातोः' इति इत्वम् । 'किरीटस्तत्त्वमार्ज्जो' इत्यमरः । रुचिवचिकुचिभ्यः । 'रुच
दीप्तावमिप्रीतौ च, वच परिभाषणे, कुच शब्दे,' एभ्यः कितच् स्यात् । रुचितमिति ।
किंवाच गुणः । उचितमिति । कित्वात्सम्प्रसारणम् । बाहुलकादाह—कुटितमिति ।
कृचिन् सूत्र एव पाठः । कुडिकुपिभ्यां कमलन् । कुडि दाहे, कुष निष्कण्ठे, आभ्यां कम-
लमित्यर्थः । कुषेर्लश्च । पूर्वोक्तादातोर्लकारश्चाप्तादेश इत्यर्थः । कुल्लमलमिति । योगवि-
भागाऽन्नायं नित्यः । तेन कुल्लमलमिति पूर्वोक्तमपि । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चेत इति । चित्ती
संज्ञाने अस्मादसुनि रूपम् । स गतौ, पोहृपाने, षट् ल विशरण्यादौ । रपेरत एच्च । रप
व्यक्त्या वाचि अस्मादसुनस्यात्, अकारस्य एकारश्चेत्यर्थः । अशेर्देवने युट् च । अशू
व्याप्तौ अस्मादसुन् स्याद्धातोर्गुणमगमश्च । देवनं स्तुतिः । उब्जेर्बले बलोपश्च । उज्ज आर्जवे,

किञ्च । शिरः । शिरसी । ६३४ अर्तेरुच्च । उरः । ६३५ व्याधौ शुट् च ।
 अर्शो गुदव्याधिः । ६३६ उदके नुट् च । अर्तेरसुन्स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः ।
 अर्णसी । ६३७ इण आर्गसि । एनः । एनसी । ६३८ रिचेधने घिञ्च ।
 चात्प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात्कुत्वम् । रेकणः सुवर्णम् । ६३९ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ।
 चनो भक्तम् । ६४० वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च । वर्षा रूपम् । शेषो
 गुह्यम् । ६४१ स्रुरीभ्यां नुट् च । स्रोतः । रेतः । ६४२ पातेर्वले जुट् च ।
 पाजः । पाजसी । ६४३ उदके थुट् । पाथः । ६४४ अग्ने च । पाथो
 भक्तम् । ६४५ अदेर्नुम्भौ च । अदेर्मक्ते वाच्येऽसुन्नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽ-
 न्नम् । ६४६ स्कन्देश्च स्वाङ्गे । स्कन्धः । स्कन्धसी । ६४७ आपः कर्मा-
 ख्यायाम् । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अप्नः । अयः । बाहुलकात् आपः ।
 आपसी । ६४८ रूपे जुट् च । अञ्जो रूपम् । ६४९ उदके नुम्भौ च ।

अस्माद्बलेऽभिधेयेऽसुन् स्यात्, वकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । इवेः सम्प्रसारणं च । 'टु ओ
 रिक्' गतिवृद्धयोः । अस्मादसुन्, धातोः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । शब् इति रूपम् । अयतेः
 स्वाङ्गे । शिञ् सेवायामस्मात्स्वाङ्गेऽभिधेयेऽसुन्, धातोः शिर आदेशः, प्रत्ययश्च कि-
 दित्यर्थः । अर्तेरुच्च । 'क्र गतौ' अस्मादसुन् किरस्यात् धातोर्दृक्त्वं च । उर इति । रप-
 रत्वम् । व्याधौ शुट् च । अर्तेर्वर्षाभावमिधेयेऽसुन्स्यात् शुङागमश्चेत्यर्थः । अर्श इति ।
 'अर्शो रोगयुतोऽर्शाः' इत्यमरः । उदके नुट् च । अर्तेरियेव । अर्तेरुदके वम्भ्येऽसुन्
 स्यात् पापे वाच्ये, तस्य जुङागमश्चेत्यर्थः । रिचेधने घिञ्च । 'रिविर् विरेचने' अस्मा-
 द्दने वाच्ये असुन्, स च कित्, तस्य जुङागमश्च । रेकण इति । 'चजो'रिति कुत्वम्,
 'अट्कुप्वाङिति यावम् । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । 'चाय पूजानिशामनयोः, अस्मादग्ने
 वाच्ये असुन्स्यात्, तस्य नुट् धातोर्ह्रस्वत्वं च । चन इति । 'लोपो व्यो'रिति यलोपः ।
 वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः । 'वृङ् सम्भक्तौ, शीङ् स्वप्ने' आभ्यां क्रमेण रूपे स्वाङ्गे च
 वाच्येऽसुन्स्यात्, तस्य पुङागमश्च । शेष इति । असुनि पुक्ति गुणः । स्रुरीभ्यां नुट् च ।
 स्रु गतौ, रीङ् रत्नेषु, आभ्यामसुन्, तस्य पुङागमश्चेत्यर्थः । पातेर्वले जुट् च । 'पा-
 रक्षणे' अस्माद्बले वाच्येऽसुन् स्यात् तस्य जुङागमश्च बले वाच्ये । उदके थुट् च । पा-
 तेरुदके वाच्येऽसुन्स्यात् तस्य थुङागमश्चेत्यर्थः । अग्ने च । अग्ने वाच्येऽपि पातेर-
 सुन् थुङागमश्चेत्यर्थः । अदेर्नुम्भौ च । 'अद मक्षणे' अस्मादसुन् स्यात् । पन्व इति ।
 'मिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः । स्कन्देश्च स्वाङ्गे । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः'
 अस्मात्स्वाङ्गवाच्येऽसुन्, धातोश्चाग्रादेशः च । स्कन्धः । आपः कर्माख्यायाम् ।
 आप्लु व्याप्तौ अस्मात्कर्माख्यायामसुन् धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययश्च जुङागमस्तु च
 भवतीत्यर्थः । बाहुलकादिति । धातोर्ह्रस्वो नेत्यर्थः । रूपे जुट् च । रूपे वाच्ये आप्नो-

अम्भः । ६५० नहेदिवि भश्च । नभः । ६५१ इण आगोऽपराधे च ।
 'आगः पापाऽपराधयोः' । ६५२ अमेर्हुक्च । अंहः । ६५३ रमेश्च । रंहः ।
 ६५४ देशे ह च । रमन्तेऽस्मिन् रहः । ६५५ अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः
 कुश्च । एभ्योऽसुन्कवर्गश्चान्तादेशः । 'अङ्गश्चिह्नशरीरयोः' अङ्गः पक्षी । योगः
 समाधिः । भर्गस्तेजः । ६५६ भूरञ्जिभ्यां कित् । भुवः । रजः । ६५७ वसे-
 णित् । वासो वस्त्रम् । ६५८ चन्देरादेश्च छः । छन्दः । ६५९ पत्रिवचिभ्यां
 सुट् च । 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ' । वक्षो हृदयम् । ६६० वहिहाधाञ्च्यश्छ-
 न्दसि । वक्षाः अनङ्वान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पवत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु
 णिदित्यनुवर्तते, न तु सुट् । तेन वहेरुपधाद्दिः । इतरयोः 'आतो युक्—' (सू
 २७६१) इति युक् । 'शीणा धूष्णू नृवाहसा' । 'श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः' ।
 'विश्वो विहायाः' । 'वाजम्भरो विहायाः' । 'देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः' ।

तेरसुन्, धातोर्ह्रस्वा, प्रत्ययस्य जुडागमश्चेत्यर्थः । भञ्ज इति । 'क्षलां जक्ष क्षणी'ति
 वकारः । उदके नुम् भौ च । उदके वाच्ये आप्लषातोऽसुन्, जुमागमो ह्रस्वान् भका-
 रश्चान्तादेश इत्यर्थः । नहेदिवि भश्च । 'णह वन्धने' अस्माद्गुगने वाच्येऽसुन्, भका-
 रश्चान्तादेशः । नभ इति । हकारस्य भकारः । इण आगोऽपराधे च । 'इण् गता'विष्य-
 स्मादसुन् स्यात् अपराधे वाच्ये धातोरागादेशश्च । 'पापापराधयोरागः' इत्यमरः ।
 अमेर्हुक्च । 'अम गत्यादिषु' अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात् । 'अंहो दुरितदु-
 ष्कृतम्' इत्यमरः । रमेश्च । 'रमु क्रीडादौ' अस्मादसुन्प्रत्ययो, हुगागमश्चेत्यर्थः ।
 देशे ह च । रमेस्थिव । रमतेर्देशे वाच्येऽसुन् हकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । अञ्च्यञ्जि-
 युजि । 'अञ्चु गतिपूजनयोः, अञ्जु व्यक्तिप्रचणकान्तगतिषु, युजिर् योगे, भृजि
 भर्जने, एभ्योऽसुन्स्यात्कवर्गश्चान्तादेश इत्यर्थः । भूरञ्जिभ्यां कित् । भू सत्तायां, रञ्ज
 रागे, आभ्यामसुम्किरस्यात् । भुव इति । किरवाञ्च गुणः, उवङ् । रज इति । 'अनिदि-
 ता'मिति नलोपः । वसेणित् । 'वस आच्छादने' अस्मादसुन् णिरस्यात् । वास इति ।
 चिस्वादुपधावृद्धिः । 'वस्त्रमाच्छादने वासः' इत्यमरः । चन्देरादेश्च छः । 'चदि आह-
 लादने' अस्मादसुन् प्रत्ययश्छकारादेशश्च । पत्रिवचिभ्यां सुट् च । 'हु पचष् पाके' 'वच
 परिभाषणे' आभ्यामसुन्स्यात्तस्य सुडागमश्च । पत्र इति । चस्य कुत्वे सस्य षत्वम् ।
 वहिहाधाञ्च्यश्छन्दसि । 'वह प्रापणे, ओ हाक् त्यागे, हु धाञ् चारणादौ' एभ्य असु-
 न्स्यात् । वक्षा इति । अस्वसन्तयेति दीर्घः । सुडागमे ह्रस्व ळत्वे षठोरिति कत्वे षत्व-
 मिति भावः । इति प्राञ्च इति । प्राञ्चह्रस्वस्वरसद्योत्तनाय । तथाहि उक्तीदाहरणानि हि लो-
 के न इत्यन्ते, छन्दस्यैव एतत्सूत्रप्रवर्तनात्, वेदे तु मङ्गुक्षरीत्येव इत्यन्ते इत्याह-वस्तु-
 तस्त्विति । णिदित्यनुवर्तत इति । 'वसेर्णि'विपत्यः । उपधावृद्धिरिति । असुनो गिरवाङिति

‘अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसम्’ । ‘धर्णसं भूरिधायसम्’ इत्यादि । ६६१ इण
 आसिः । अयाः वद्धिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ६६२ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च
 सर्वम् । उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं, तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वार्थः । यस्य धातो-
 र्यत्कार्यम् असुनप्रत्यये उक्तं तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अशेर्देवने युट् चेत्यादि ।
 सुयशाः । ६६३ नञि हन एह च । अनेहाः । अनेहसौ । ६६४ विधाओ वेध
 च । विदधातीति । वेधाः । ६६५ नुवो धुट् च । नोधाः ऋषिः । ६६६ गति-
 कारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । असिः स्यात् । सुतपाः । जात-
 वेदाः । ‘गतिकारकोपपदात्कृत’ (सू० ३८७३) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति
 शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् । ६६७ चन्द्रे मो डित् । चन्द्रोपप-
 दान्माङोऽसिः स्यात्, स च डित् । चन्द्रमाः । ६६८ वयसि धाजः । वयोधा-
 स्तरुणः । ६६९ पयसि च । पयोधाः समुद्रो मेघश्च । ६७० पुरसि च । पुरोधाः ।
 ६७१ पुरुरवाः । पुरुषशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते । ६७२ चक्षेर्वहुलं

भावः । युकि रूपमाह—विश्वो विहाया इति । इण आसिः । इण् गतावस्मादासिः स्या-
 त् । अया इति । गुणे अयादेश इति भावः । मिथुनेऽसिः । मिथुनशब्दार्थमाह—उपसर्ग-
 विशिष्टो धातुर्मिथुनमिति । तथाच सोपसर्गादसुधातोः असिप्रत्यय इत्यर्थः । पूर्ववदिति ।
 अशेर्देवने स्तुतौ युडित्यर्थः । सुयशा इति । असुनोऽपवादोऽसिः । नञि हन एह च ।
 नञ्युपपदे हन हिसागत्योरित्यस्मादसिप्रत्ययः धातोरेहादेशरक्षेत्यर्थः । विधाजो वेध
 च । विपूर्वात् हु धाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् असिः स्यात् वेधादेशरक्षेत्यर्थः ।
 अयमादेशः सोपसर्गधातोः । वेधा इति । ‘विष्णौ च वेधारस्त्री स्वाशीः’ इत्यमरः ।
 नुवो हुट् च । ए स्तुतौ अस्मादसिः स्यात्, तस्य नुडागमश्च । नोधा इति । धातोर्गु-
 ण्यः । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । गतौ कारके उपपदे धातोरेसिः स्या-
 त् । सुतपा इति । सावुपपदे तप सन्तापे इत्यस्मादसिः । जातवेदा इति । जातशब्दे कर्म-
 कारके उपपदे विद् ज्ञाने इत्यस्मादसिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानस्य कृत्यमाह—गति-
 कारकोपपदादिति । चन्द्रे मो डित् । चन्द्रशब्दे उपपदे माङ् माने इत्यस्मादसिः स्यात्स
 च ङित्प्रत्ययः । ङिर्यफलं तु चन्द्रमसाविरयादौ टिलोपः । वयसि धाजः । वयरशब्दे
 उपपदेऽपि ‘हु धाञ् धारणपोषणयोः रित्यस्मादसिप्रत्ययः । वयोधा इति । रुषोस्वादिति ।
 पयसि । पयरशब्दे उपपदेऽपि धाजोऽसिप्रत्ययः, स च ङित्प्रत्ययः । पुरसि च । पुरश-
 ब्दे उपपदेऽपि धाजः असिप्रत्ययः, स च ङित्प्रत्ययः । ‘पुरोवास्तु पुरोहितः’ इत्य-
 मरः । पुरुरवाः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनमेवाह—पुरुशब्दस्येति । पुरून् रौ-
 तीति विग्रहः । रु शब्दे अस्मादसिः, गुणावादेशौ, पूर्वपदस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । ‘अको-
 ऽत्यस्ये’ति भावः । ‘पुरुरवा नुचसुतो राजर्षिश्च पुरुरवाः’ इत्यमरः । चक्षेर्वहुलं

शिञ्च । नृचक्षाः । ६७३ उषः कित् । उषः । ६७४ दमेरुनसिः । 'सप्तार्चि-
र्दमुनाः' । ६७५ अङ्गतेरसिरिङ्गागमश्च । अङ्गिराः । ६७६ सतैरप्पूर्वादसिः ।
अप्सराः । प्रायेणायं भूमि । अप्सरसः । ६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे । विश्व-
वेदाः । विश्वभोजाः । ६७८ वशैः कनसिः । सम्प्रसारणम् । उशनाः ।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७९ अदि भुवो डुतच् । अद्भुतम् । ६८० गुधेरूमः । गोधूमः ।
६८१ मसेरूरन् । मसूरः । प्रथमे पादे असेरन्, 'मसेश्च' इत्यत्र व्याख्यातः ।
६८२ स्थः किञ्च । स्थूरो मनुष्यः । ६८३ पातेरतिः । पातिः स्वामी । सम्पातिः
पक्षिराजः । ६८४ वातेनित् । 'वातिरादित्यसोमयोः' । ६८५ अर्तेश्च । अरति-
रुद्रेगः । ६८६ तृहेः कनो हलोपश्च । तृणम् । ६८७ वृज्जुटितनिताडिभ्य

शिञ्च । 'चक्षिष्ण्व्यक्तायां वाव' अस्मादसिः स्यात्, स च बहुलं शिदित्यर्थः । नृच-
क्षा इति । नृशब्दे उपपदे चक्षिष्वातोः सति । तस्य च शिखेन सार्वधातुकरत्वात् चञि-
ङः स्याजिति ख्याभादेशो न । उषः कित् । 'उष दाहे' अस्मादसिः स्यात्, स च
कित् । उष इति । कित्वाग्न लघूपधगुणः । 'प्रत्युषोऽहमुखं कस्यमुषः प्रत्युषसी अपि'
इत्यमरः । दमेरुनसिः । दम उपशमे अस्मादुनसिप्रत्यय इत्यर्थः । 'सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः'
इत्यमरः । अङ्गतेरसिरिङ्गागमश्च । अङ्गिधातोः सतिप्रत्ययः, इङ्गागमश्चेत्यर्थः । अङ्गिरा अ-
विभेदः । सतैरप्पूर्वादसिः । 'सु गतौ' अस्मादप्पूर्वात् असिप्रत्यय इत्यर्थः । अप्सरा इति ।
असिप्रत्यये धातोर्गुणः । विदिभुजिभ्यां विश्वे । 'विद ज्ञाने, भुज पालनाभ्यवहरणयोः'
आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् । सूत्रे विश्वे इति शब्दस्वरूपपरात्वेन सर्वार्थवा-
चकत्वाऽभावात् न स्मिन्नादेशः । विश्वं वेसीति विश्ववेदाः । वशैः कनसि । 'वश
कान्तौ' अस्मात्कनसिप्रत्यय इत्यर्थः । सम्प्रसारणमिति । किश्वादिभिर्भावः । 'उश-
ना भार्गवः कविः' इत्यमरः । इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमः पादः । अदि भुवो डुतच् । भू सप्तार्यामस्मादाकस्मिकार्थे 'अद्'
इत्यप्यय्ये उपपदे डुतकप्रत्यय इत्यर्थः । डिक्वाट्टिलोपः । अद्भुतम् । गुधेरूमः ।
'गुध परिवेष्टने' अस्मादूमप्रत्ययः । गोधूम इति । लघूपधगुणः । मसेरूरन् । 'मसी
परिणामे' अस्मादूरन्प्रत्यय इत्यर्थः । 'मङ्गल्यको मसूरोऽय मङ्गल्यमयुष्टको' इत्य-
मरः । स्थः किञ्च । 'छा गतिनिवृत्तौ' अस्मादूरन् कित्स्यात् । स्थूर इति । किश्वादातो
लोपः । पातेरतिः । 'पा रक्षणे' अस्मादतिः स्यात् । वातेनित् । 'वा गतिगन्धनयोः र-
स्मादतिः स्यात्, स च नित् । अर्तेश्च । 'ऋ गतौ' अस्मादतिः स्यात्, स च नित् ।
तृहेः कनो हलोपश्च । 'तृह हिंसाया'मस्मात्कनः स्यात्, हकारस्य लोपश्च । तृणमिति ।

उचच् तण्डश्च । व्रियन्ते लुठयन्ते तन्यन्ते ताडयन्त इति वा तण्डुलाः । ६८८
दंसेष्टनौ न आ च । 'दासः सेवकशब्दयोः' । ६८९ दंशेश्च । दाशो धीवरः ।
६९० उदि चेडेंसिः । स्वरादिपाटादव्ययत्वम् । उच्चैः । ६९१ नौ दीर्घश्च ।
नीचैः । ६९२ सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः । रमेः सुपूर्वाद्दमे वा
च्ये क्तः स्यात् । कित्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च । ६९३ पूजो
यण्गुग्नस्वश्च । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् । ६९४ संसेः शिः कुट् किच्च । संसतेः
शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च । शिक्यम् । ६९५ अर्तेः क्युरुच्च ।
उरणो मेषः । ६९६ हिसेरीरञ्जीरचौ । 'हिसीरो व्याप्रदुष्टयोः' । ६९७ उदि
दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च । उदरम् । ६९८ डिखनेमुट् स चो-
दात्तः । अजल् च डिक् स्याद्दातोमुट्, स चोदात्तः । मुखम् । ६९९ अमेः सन् ।
अंसः । ७०० मुहेः खो मूर्च । मूर्खः । ७०१ नहेर्हलोपश्च । नखः । ७०२

इनस्य किरवाद्गुणाऽभावः । इल्लुठितनितादिभ्यः । 'वृज् वरणे, लुठ विकोढने, तनु
विस्तारे, तड् आवाते' एभ्य ढक्च स्वात्, धातोस्तण्डादेशश्चेत्यर्थः । दंसेष्टनौ न
आ च । दसि सेवने, अस्मात् टनौ स्याताम्, धातोर्नकारस्याकारश्चेत्यर्थः । दंशे-
श्च । 'दंश दशने' अस्मादपि टनौ स्यातां, नकारस्याऽऽकारश्च । दाश इति । 'कैवर्त्तं
दावाधीवरो' इत्यमरः । पूर्वसूत्रेऽस्मिन्सूत्रे च टनौ विधिराद्युदात्तत्वाय । उदि चेडेंसिः ।
उदि उपपदे, चिञ् चयने, इत्यस्माद्धैसिरित्यर्थः । उच्चैरिति । डिक्वाट्टिलोपः । नौ
दीर्घश्च । नावुपपदे चिजो डैसिः उपसर्गस्थस्येकारस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । नीचैरिति ।
हिराट्टिलोपः । सौ रमेः क्तो दमे । सावुपपदे रमु क्रीडायामित्यस्माद्दमे वाच्ये क्तः
स्यात्पूर्वपदस्य सोरन्त्यस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । कित्वादिति । 'अनुदात्तोपदेशवनती'त्या
दिना । पूजो यण्गुक् । 'पूज् पवने' अस्माद्यप्रत्ययः गुणागमो ह्रस्वश्च । पुण्यमिति ।
'स्याद्धर्ममक्षिणां पुण्यम्' इत्यमरः । संसेः शिः कुट् किच्च । 'संसु ध्वंसु भवःपतने'
अस्माद्यप्रत्ययः, स च किट्, तस्य कुडागमः, धातोः शिः सर्वादेशश्च । शिक्यमिति ।
'भारयष्टित्वालाडि शिक्यं काचोऽथ पादुका' इत्यमरः । अर्तेः क्युरुच्च । 'ऋ गतौ'
अस्मात्क्युप्रत्यया, धातोर्नकारादेशश्चेत्यर्थः । उरण इति । उरवं रपरत्वम् । 'युवोर-
नाका'वित्यनादेशे 'रषाभ्या'मिति यावत् । 'अट्कुप्वाङिति' तु एतस्मिन्स्यैव प्रवृ-
त्त्युपपादकम् । हिसेरीरञ्जीरचौ । 'हिसि हिसाया'मस्मात् ईरन् ईरच् इति प्रत्ययौ स्तः,
स्वरे भेदः । उदि दृणातेरजलौ । उदि उपपदे द विदारणे इत्यस्माद्क् अल् इति प्रत्य-
यौ स्तः, उदो दकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । उदरमिति । अजलोः स्वरे भेदः । धातो-
र्गुणः । डिक् खनेमुट् । अजलावित्यनुवर्तते । 'खनु भवहारणे' अस्माद्क् अल् इति
प्रत्ययौ स्तः, तौ च डितां, धातोर्मुडागमश्चेत्यर्थः । मुखमिति । डिक्वाट्टिलोपः ।

शोडो ह्रस्वश्च । शिखा । ७०३ माङ् ऊखो मय् च । मयूखः । ७०४ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च । कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादप्रन्थिः । ७०५ स्पृशेः श्वणशुनौ पृ च । श्वणशुनौ प्रत्ययौ । पृ इत्यादेशः । पार्श्वम् । 'पार्श्वो-
ऽस्त्री कक्षयोरधः' । पशुगयुधम् । ७०६ श्मनि श्रयतेर्हुन् । श्मञ्छब्दो मुख-
वाची । मुखमाश्रयत इति श्मश्रुः । ७०७ अश्रुच्चादयश्च । अश्रु नयनजलम् ।
७०८ जनेष्टन्लोपश्च । जटा । ७०९ अन्तस्य जङ्घ च । तस्य जनेर्जङ्घादेशः
स्यादच्च । जङ्घा । ७१० हन्तेः शरीरावयवे द्वे च । जघनम् । 'पश्चान्नितम्बः
स्त्रीकटयाः क्लीबे तु जघनं पुरः' । ७११ क्लिरोरन् लो लोपश्च । लकारस्य लोपः ।
केशः । ७१२ फलेरितजादेश्च पः । पलितम् । ७१३ कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।
करकः । करका । कटकः । नरकम् । करकम् । नरकः । 'नरको नारकोऽपि च'

अमेः सन् । अम गत्यादिषु अस्मात्प्रत्यय इत्यर्थः । अंस इति । 'स्कन्धो भुजशिरो-
ऽसोऽस्त्री' इत्यमरः । मुढेः लो मूर्च । मुह वैचित्त्ये अस्मात्प्रत्ययः धातोर्मूर्धादेशश्च ।
नदेर्हलोपश्च । 'नह बन्धने' अस्मात्प्रत्ययः, हकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । शीको
ह्रस्वश्च । शीक् स्वप्ने अस्मात्प्रत्ययः धातोर्ह्रस्वरश्चेत्यर्थः । शिखेति । ह्रस्विधानसा-
मर्थ्यां गुणः । माङ् ऊखो । 'माङ् माने' अस्मादूखप्रत्ययः, धातोर्मूर्धादेशश्चेत्यर्थः ।
मयूख इति । 'मयूखस्त्विट्करञ्वालास्वलिबाणौ शिकीमुखौ' इत्यमरः । कलिगलिभ्यां
फगस्योच्च । कळ शब्दसंख्यानयोः, गळ अङ्गे, आभ्यां फक् स्यात्, अकारस्योका-
रश्चेत्यर्थः । गुल्फ इति । 'तद्वप्रन्थी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः । स्पृशेः श्वणशुनौ
पृ च । 'स्पृश संस्पृशौ' अस्मात् श्वण् शुन् स्यातां, धातोः पृ आदेशश्च ।
पार्श्वमिति । श्वणो जित्वाद्बुद्धिः । श्मनि श्रयतेर्हुन् । 'भिञ् सेवायांमस्मात्
मुखशविनि श्मन्शब्दे उपपदे हुन्प्रत्ययः । श्मश्रु इति । श्मनो नस्य लोपः,
दित्वात् भिश् हकारस्य लोपः । 'तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे' इत्यमरः । अश्रुच्चाद-
यश्च । निपात्यन्त इति शेषः । अश्रु इति । 'अश्रु च्चासौ' अस्मात् कश्प्रत्ययः ।
जनेष्टन् लोपश्च । 'जनी प्रादुर्भावे' अस्माट्प्रत्ययः स्यात्, धातोर्न्यनकारस्य लो-
पश्च । अच् तस्य जङ्घ च । तस्येत्यर्थमाह—जनेरिति । जनेः अच्प्रत्ययः धातोर्जङ्घा-
शरश्चेत्यर्थः । 'अजाघतष्टाप' । इन्तेः शरीरावयवे । शरीरावयवे वाच्ये इन्तेरश्प्रत्ययः धा-
तोर्हित्वं चेत्यर्थः । जघनमिति । 'हो इन्ते'रिति कुशम्, 'अभ्यासाच्चे'ति वा । अम-
रोकिमाह—पश्चान्नितम्ब इति । क्लिरोरन् लो लोपश्च । 'क्लिशु विबाधने' अस्मादन् स्याच्च-
कारस्य लोपश्चेत्यर्थः । फलेरितजादेश्च पः । फळ निष्पत्तौ अस्मादित्प्रत्ययः आदेः
फकारस्य फकारादेशश्चेत्यर्थः । पलितमिति । 'पलितं जरसा कौक्लयम्' इत्यमरः ।
कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् । 'हु कृञ् करणे' इत्यादिभ्यः संज्ञायां वुम्स्यात् । कटक इति ।

इति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् । कोरकः । कोरकं च । ७१४ चीकयतेरा-
द्यन्तविपर्ययश्च । कीचको वंशभेदः । ७१५ पचिमच्योरिच्चोपधायाः ।
पेचकः । मेचकः । ७१६ जनेररष्ट्र च । जठरम् । ७१७ वचिमनिभ्यां
चिच्च । वठरो मूर्खः । 'मठरो मुनिशौण्डयोः' । विदादित्वान्माठरः । गर्गादि-
त्वान्माठर्यः । ७१८ ऊर्जिं दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च । 'ऊर्दरः शूर-
रक्षसोः' । ७१९ कृदरादयश्च । कृदरः कुसूलः । सुदरं विलसत् । सुदरः सर्पः ।
७२० हन्तेयुंजाद्यन्तयोर्धत्वतत्वे । घातनो मारकः । ७२१ क्रमिगमिच्च-
मिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च । क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः । ७२२
हर्यंतेः कन्यन्निहरच् । कन्यन्प्रत्ययः । हिरण्यम् । ७२३ कृञः पासः ।
कर्पासः । विल्वदित्वात्कर्पासं वस्त्रम् । ७२४ जनेस्तु रश्च । जतुर्हस्ती योनिश्च ।
७२५ ऊर्णोतेर्दः । ऊर्णा । ७२६ दधातेर्यन् नुट् च । धान्यम् । ७२७

'पुषोरनाका'विश्वकादेशः 'कमण्डलो च करका' इत्यमरः । कटक इति । कटे
वर्षावरणयोः अस्मादुबुन् । 'भृष्टक्षितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । 'चीक आमन्त्रणे' अस्मासंज्ञायां बुन् स्यात्, आतोरा-
द्यन्तवर्णयोः विपर्ययचेत्यर्थः । 'कीचका वेणवस्ते स्युर्यं स्वन्नज्यनिलोद्धताः' इत्य-
मरः । दैत्यभेदे च । पचिमच्योरिच्चोपधायाः । डु पचष् पाके, मच कलकने आभ्यां वु-
न्स्यात्, उपधाया इकारादेशश्च । पेचक इति । उपधाया इकारे लघूपधगुणे च रूप-
म् । 'उल्लके करिणः पुच्छमूकोपान्ते च पेचकाः' इत्यमरः । जनेररष्ट्र च । 'जनी प्रादुर्भा-
वे' अस्मादप्रत्ययः, आतोडकारश्चान्तादेशः । 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः ।
वचिमनिभ्यां चिच्च । वच परिभाषणे, मन ज्ञाने, आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्, स च चित्,
ठकारश्चान्तादेशः । ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च । ऊर्कं शठरे, दृ विद्वाने'
इत्यस्मादल्लचौ प्रत्ययौ स्तः, पूर्वपदान्त्यवर्णस्य लोपश्च । ऊर्दर इति । पूर्वपदान्त्य-
स्य लोपे घातोर्गुणे च रूपम् । कृदरादयश्च । एते जिपात्यन्ते । कृदर इति । कृ इत्य-
व्ययपूर्वकत्वातोरात्प्रत्यये रूपम् । एवं सुपूर्वकारसुदर इति । हन्तेयुंजाद्यन्तयोर्धत्व-
तत्वे । 'हन हिसागत्योः' अस्मादुबुन् स्यात्, आद्यन्तयोर्हंकारनकारयोर्धत्वांसकथं च-
कारतकारौ स्तः । क्रमिगमिच्चमि । 'क्रमु पाद्विक्षेपे, गम्लु गतौ, समृष् सहने' इभ्यः
तुभ्यात्, वृद्धिश्च । हर्यंतेः कन्यन् निरच् । 'हर्यं गतिकान्तयोः' अस्मात्कन्यप्रत्ययः,
प्रकृतेर्हिरजित्यर्थः । हिरचि चकार इत्संज्ञकः, अकार उच्चारणार्थः । हिरण्यमिति । कि-
त्वाच्च लघूपधगुणः । कृञः पासः । डु कृञ् करणे अस्मात्पासप्रत्यय इत्यर्थः । कर्पास-
इति । आतोर्गुणः । जनेस्तु रश्च । 'जन जनने' अस्मात्तत्प्रत्ययः रेफश्चान्तादेश इत्यर्थः ।
जतुरिति । नकारस्य रेफादेशः । ऊर्णोतेर्दः । 'ऊर्णम् आच्छादने' अस्माद्वत्प्रत्यय इत्यर्थः ।

जीयंतेः किन् रश्च वः । 'जिन्निः स्यात्कलपक्षिणोः' । बाहुलकात् 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घो न । ७२८ मव्यतेर्यलोपो मश्चाऽपनुट् चालः । मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापनुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य । ममापतालो विषये । ७२९ ऋजेः कीकन् । ऋजीक इन्द्रो धूम्रश्च । ७३० तनोतेडंउः सन्वच्च । 'तितउः पुंसि क्लीबे च' । ७३१ अर्भकपृथुकपाका वयसि । 'ऋधु वृद्धौ' । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्सम्प्रसारणं च । पिवतेः कन् । ७३२ अवद्याऽवमाऽधमाऽर्वरेफाः कुत्सिते । वदेर्नञि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौदादिकात् अः । रेफः । ७३३ लीरीडोर्हस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः । तरौ प्रत्ययौ क्रमास्तौ, धातोर्हस्वः, प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिपं कुत्सितम् । ७३४ क्लिशोरीच्चोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम् च ।

डित्वाट्टिलोपः । 'ऊर्णां मेवादिल्लोमिन् स्याद्वावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । णिदधातेर्यन्तुट् च । 'डु धाञ् चारणपोषणयोः' अस्माद्यप्रत्ययः तस्य नुडागमश्च । जीयंतेः किन् रश्च वः । 'जृ वयोहानौ, अस्मात्किन् स्यात्, धातोः रेफस्य वकारादेशश्चेत्यर्थः । जिन्निरिति । क्रिन् इद्धातोः' इति इत्वे रपाखे रेफस्य वाखे च रूपम् । मव्यत्र 'हलि चेति दीर्घो दुर्वार इत्यत आह—बाहुलकादिति । मव्यतेर्यलोपो । 'मव्य वन्धने' अस्मादलप्रत्ययः स्यात्, तस्यापनुडागमः, धातोर्यलोपो, परिशिष्टान्यस्य वकारस्य मकारश्चेत्यर्थः । ममापताल इति । ऋजेः कीकन् । 'ऋज गतो' अस्मात्कीकन्स्यात् । ऋजीक इति । कित्वाञ्च गुणः । तनोतेडंउः सन्वच्च । 'तनु विस्तारे' अस्माद्धुप्रत्ययः, स सन्वच्च भवति । तितउरिति । डउप्रत्ययस्य सन्वत्वाद्द्वित्वमभ्यासेत्त्वम् डित्वाट्टिलोपः । डउरिति पृथगुच्चारणसामर्थ्याञ्च गुणः 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितडः पुमान्, इत्यमरकोशः । अर्भकपृथुकपाका वयसि । एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह—ऋधु वृद्धाविति । अस्माद्वुन्, अकादेशः, धकारस्य भकारः, लघूपचगुणः । पृथुक इत्यत्राह—प्रथेरिति । 'प्रथ प्रख्याने' अस्मात्कुक्कन्, धातोः सम्प्रसारणेन रेफस्य ऋकारः । कित्वाञ्च लघूपचगुणः । पिवतेरिति । 'पा पाने' इत्यस्मादित्यर्थः । 'पोतः पाकोऽर्भको हिम्भः, पृथुकौ चिपिटाभौ' इति चामरः । अवषावमाधमावरेफाः । एते निपात्यन्ते । निपातनमेवाह—वदेरिति । 'वद व्यक्तार्था वाचि' अस्माच्चि ठपपदे यत्प्रत्यय इत्यर्थः । अवतेरिति । अव रण्णादौ । अधम इत्यत्राह—वस्य पक्षे ध इति । अर्तेरिति । ऋ गतो । रिफतेरिति । 'रिफ कथनादिषु' अस्मात् अप्रत्यय इत्यर्थः । 'निकृष्टप्रतिकृष्टाऽर्वरेफाऽप्यावमाऽधमाः' इत्यमरः । लीरीडोर्हस्वः । लीङ् श्लेषणे, रीङ् श्रवणे, आभ्यां तप्रत्ययरप्रत्ययौ क्रमास्तौ, तस्य पुडागमः, धातोर्हस्वरेत्यर्थः, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन क्रमाच्छ्लेषणे कुत्सने च वाच्ये । क्लिशोरीच्चोपधायाः । क्लिशू विषावने,

क्लिशोः कन्स्यादुपधाया ईत्वं, तस्य लोपो, नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्व-
फलं चिन्त्यम् । ७३५ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च । चकारादुपधाया ईत्त्वम् ।
ईश्वरः । ७३६ चतेरुन् । चत्वारः । ७३७ प्राऽ (प्रेऽ) ततेरुन् । प्रातः ।
७३८ अमेस्तुट् च । अन्तर्मध्यम् । ७३९ दहेर्गो लोपो दश्च नः ।
गप्रत्ययो धातोर्न्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः । ७४० सिचैः सञ्ज्ञायां
हनुमौ कश्च । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो, नुम्ब स्यात् । सिंहः । ७४१
व्याडि घ्रातेश्च जातौ । कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः । ७४२ हन्तेरच् घुर
च । घोरम् । ७४३ क्षमेरुपधालोपश्च । चादच् । क्ष्मा । ७४४ तरतेङिः ।
त्रयः । त्रीन् । ७४५ ग्रहेरनिः । ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः । ७४६
प्रथेरमच् । प्रथमः । ७४७ चरेश्च । चरमः । ७४८ मङ्गेरलच् । मङ्गलम् ।
इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

अस्मात्कन्स्यात् धातोरुपधाया ईत्वं, लकारस्य लोपो नामागमश्च । कीनाश इति ।
'कृतान्ते पुंसि कीनाशः' इत्यमरः । चिन्त्यमिति । उपधाया ईत्त्वविधिसामर्थ्यादेव गुणो
न भविष्यतीति भावः । अश्नोतेराशुकर्मणि । 'अशू व्यासौ' अस्माद्वरट् स्यात्, उपधाया
ईत्वं च आशुकर्मणि वाच्ये । ईश्वर इति । ईश्वरो हि प्रार्थितः सन्वरादिकं शीघ्रं दातुं
शक्नो भवति । चतेरुन् । 'चते याचने' अस्मादुरन्स्यात्, उरनि अकार उच्चारणार्थः
नकार इत् । चत्वार इति । 'चतुरनङ्गुहो' रित्याम् । प्रातेरुन् । प्रपूर्वादित् सातत्यग-
मने इत्यस्मादुरन्प्रत्ययः, अकार उच्चारणार्थः । प्रातरिति । 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।
अमेस्तुट् च । 'अम गत्यादिषु' अस्मादुरन् स्यात्, तस्य तुङागमश्च । दहेर्गो लोपो दश्च
नः । 'दह भस्मीकरणे' अस्मात् गप्रत्ययः, धातोर्न्यस्य लोपः, दकारस्य नकारश्चे-
त्यर्थः । सिचैः सञ्ज्ञायाम् । 'षिच क्षरणे' अस्मात्कप्रत्ययः धातोर्न्यस्य हकारादेशः
नुम्ब स्यात् । व्याडि घ्रातेश्च जातौ । वि आङित्युपसर्गे उपपदे घ्रा गन्धोपादान इत्य-
स्मात् कप्रत्ययः स्यात् जातौ वाच्यायाम् । व्याघ्र इति । कित्त्वादातो लोप इटि चेत्या-
लोपः । हन्तेरच् घुरच । 'हन हिंसागत्योः' अस्मादच्प्रत्ययः, धातोर्धुरादेशश्च । घोरमिति ।
लघूपधगुणः । क्षमेरुपधालोपश्च । 'क्षमूष् सहने' अस्मादच्प्रत्ययः धातोरुपधाया लोपश्चे-
त्यर्थः । 'क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः । तरतेङिः । 'तृ प्लवनतरणयोः' अस्मात्
ङिः स्यात् । त्रिरिति । ङित्वाटिट्लोपः । तस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वादाह-त्रय इति ।
ग्रहेरनिः । 'ग्रह उपादाने' अस्मादनिप्रत्ययः । ग्रहणिरिति । 'अट्कुप्वाङिति णत्वम् ।
ङीषिति । 'कृदिकारादक्तिन' इत्यनेन । 'ग्रहणी रुक् प्रवाहिका' । इत्यमरः । प्रथेरमच् ।
'प्रथ प्रख्याने' अस्मादमच् स्यात् । प्रथम इति रूपम् । चरेश्च । 'चर गतिभञ्जनयोः'
रस्मादमच्स्यात् । 'प्रथिचरिभ्यामित्येकयोग एव कर्तुं शक्यः । मङ्गेरलच् । मङ्गि-

अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥ २६ ॥

३१६६ उणादयो बहुलम् ३।३।१ ॥ एते वर्तमाने सञ्ज्ञायां च बहुलं
स्युः । केचिद्विहिताअप्यूहाः । 'सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्या-
द्विधादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु' (भाष्यम्) । ३१७० भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।२ ॥
३१७१ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३ ॥ ३१७२ दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने
३।४।७३ ॥ एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति
तस्मै गोघ्नोऽतिथिः । ३१७३ भीमादयोऽपादाने ३।४।७४ ॥ भीमः । भीष्मः ।
प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः खलतिः । ३१७४ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ३।४।
७५ ॥ सम्प्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृ-
तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । ३१७५ तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्था-
याम् ३।३।१० ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्त-

र्गत्यर्थः । अस्मादलचप्रत्यय इत्यर्थः । मङ्गलमिति । धातोरिदित्वाङ्गम्, 'श्वश्रेयसं
शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । इति वालमनोरमायां उणादिषु पदमः पादः ।

अथ उत्तरकृदन्तप्रक्रियाः निरूप्यन्ते—उणादयो बहुलम् । तृतीयेऽध्याये तृती-
यपादस्येदमादिमं सूत्रम् । वर्तमानं संज्ञायां चेति । 'वर्तमाने लट्' इत्यतः पुव-
स्संज्ञायाम्' इत्यतश्च तदनुष्ठेतिरिति भावः । अत एव 'नञि हन एह च' नञ्पू-
र्वाङ्गन्तेरसिप्रत्यये प्रकृतेः एहादेशे व्युत्पन्नः अनेहसशब्दो वर्तमानकाल एवेत्युक्तं
भाष्ये । संज्ञाशब्दश्चात्र रूढशब्दपरः । वैदिकानामपि शब्दानामुपलक्षणम् । अत
एव 'नैगमरूढिभवं हि सुसाधु' इति वार्तिकम् । 'वैदिका रूढशब्दाश्चौणादिका' इति
भाष्यं च सङ्गच्छते । रूढाश्चेते उणादिप्रत्ययान्ता अवयवार्थशून्या असन्तमप्यवय-
वार्थमाश्रित्य प्रायः कर्तरि व्युत्पाद्याः । 'उणादयो वेद्यनुक्त्वा बहुलग्रहणस्य प्रयो-
जनमाह—केचिद्विहिता अप्यूहा इति । तदेवाह—संज्ञास्त्वयार्थाः । भाष्यरथोऽयं श्लो-
कः । इत्थो द्विविध इत्यादौ धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च यथासम्भवमूहाः । गुणनिषेधा-
दिकार्यवशात् अनूबन्धं विद्यात् । अनूबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति
दीर्घः । एतत् उणादिषु शास्त्रं शासितव्यम् । 'कृवापाजि' इत्यादि सूत्राणि तु शाक-
टायनप्रणीतानि, अस्यैव बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । भूतेऽपि दृश्यन्ते । 'उणादयः'
इति शेषः । वर्तमानाधिकारादिदं भूतग्रहणम् । दृशिः प्रयोगानुसारार्थः । इदं सूत्रं
बहुलग्रहणप्रपञ्चार्थम् । भविष्यति गम्यादयः । भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः इनि-
प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । ग्रामङ्गमीति निपातनाङ्गात् णित्वम् । गमिष्य-
क्षित्यर्थः । प्रस्थायी प्रस्थास्यमान इत्यर्थः । तुमुण्वुलौ । क्रियार्थायामिति । क्रियोद्दे-

त्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वाऽसरूपेण तृता-
दयो न । पुनर्षुलुक्तेः । ३१७६ समानकर्तृकेषु तुमुन् ३।३।१५८॥ अक्रि-
याथोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेणैककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात् । इच्छति भो-
क्तुम् । वष्टि वाच्छति वा । ३१७७ शकधूपव्याग्लाघटरभलभक्रमसहा-
र्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ३।४।६५॥ एषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् ।
एवं धृणोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति
विद्यते वा भोक्तुम् । ३१७८ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ३।४।६६॥ पर्याप्तिः
पूर्णता । तद्वान्विषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं, प्रवीणः

श्यभूतक्रियावृत्तिधातौ उपपदे इत्यर्थः । भविष्यतीत्यनुवर्तते । तुमुनि नकार इत्,
मकारादुकार उच्चारणार्थः । ण्वुलि णकावितौ बोरकादेशः । मान्तरत्वादिति । तुमुनो
मान्तकृत्वात् 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वमित्यर्थः । ततश्च 'अव्ययकृतो भावे' इति
वचनाद्भावे तुमुन् । ण्वुल् तु कर्तर्येव । कृष्णं द्रष्टुमिति । 'न कोकाव्यय' इति न षष्ठी ।
कृष्णकर्मभविष्यद्दर्शनाऽर्थं यानमित्यर्थः । अत्र यातीत्युपपदम् । अत्र तुमुन्प्रत्यय-
प्रकृत्यर्थस्य दर्शनस्य यानार्थत्वं तुमुना द्योत्यं, वाच्यं वा । कृष्णं दर्शको यातीति ।
कृष्णं द्रष्टव्यं तदर्थं यातीत्यर्थः । 'अकेनोभविष्यदाधमर्णयोः' इति न षष्ठी । ननु
तुमुनो भावार्थकत्वे तद्विषये कर्तरि विहितानां तृतादीनामप्रवृत्तावपि ण्वुलिविषये
कर्तरि तृतादयः कुतो न स्युः । न च विशेषविहितेनाऽनेन ण्वुला तृतादयो बाध्यन्ते
इति वाच्यम् । वासरूपविधिना तद्वाच्यस्य पाक्षिकत्वादित्यत आह—अत्रेति । क्रि-
यार्थक्रियोपपदे विषये वाऽसरूपविधिना पक्षे प्राप्ताः ये तृतादयस्ते न भवन्तीत्यर्थः ।
आदिना 'नन्दिप्रदिपचादिभ्यो ल्युपिण्यचः' इत्यादिसङ्ग्रहः । कुतोऽत्र तृतादयो
नेत्यत आह—पुनर्षुलुक्तेरिति । 'ण्वुक्तृचौ' इति कालसामान्ये कर्तरि विहितो ण्वुल्
क्रियार्थक्रियोपपदे विषये भवतीति पुनरिह ण्वुलिविधानात् तदितरतृतादयो न
भवन्तीति विज्ञायत इति भावः । समानकर्तृकेषु । 'तुमुण्वुलौ क्रियायाम्' इत्येव सि-
द्धे किमर्थमिदमित्यत आह—प्रक्रियार्थेति । इच्छार्थेति । 'इच्छार्थेषु किङ्कोटौ'
इत्यतस्त्वदनुवृत्तेरिति भावः । इच्छति भोक्तुमिति । अत्र इच्छतीत्युपपदार्थस्य इच्छाया
भोजनोद्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन् । 'इच्छार्थेष्वित्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—वष्टि
वाच्छति वेति । यद्यपि वशो छान्दसेषु परिगणनं धातुपाठे । तथापि 'वष्टि भागुरि' इति
वातिकप्रयोगात् कोकेऽपि प्रयोग इति भावः । शकधूपः । शकधूपज्ञा' इति सूत्रम-
प्यक्रियोपपदार्थम् । शक्नोति भोक्तुमिति । अत्र शक्तेर्भोजनोद्देश्यत्वाऽभावेऽपि तुमुन् ।
एवमिति । घृण्योति जानाति ग्रापति षडते आरभते लभते क्रमते उत्सहते अर्हति वा
भोक्तुमित्युदाहार्यम् । भस्तिनैवेति । न तु शकादिनेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—
अनन्तरत्वादिति । सन्निहितत्वादित्यर्थः । पर्याप्तिवचने । 'पर्याप्ति' इत्यस्य विवरणम्—

कुशलः पट्टरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् । ३१७४ काल-समयवैलासु तुमुन् ३।३।१६७॥ पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपप-पदेषु तुमुन्स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रेषादिग्रहणमिहानु-वर्तते । तेनेह न । 'भूतानि कालः पचतीति वार्ता' । ३१८० भाववचनाञ्च ३।३।११॥ भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । 'तुमर्थात्' (सू ५८२) इति चतुर्थी । ३१८१ अणकर्मणि च ३।३।१२॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाप्स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन्वाधते । कम्बलदायो

पूर्यतेति । 'अलमर्थेष्वेव विवरणम्—सामर्थ्यवचनेति । पर्याप्तो भोक्तुमिति । अ-न्यूनसामर्थ्यवानित्यर्थः । वचनग्रहणस्य फलमाह—प्रवीण इत्यादि । अलं भुङ्क्तेति । अलमिति प्रतिषेधार्थम् । ननु पर्याप्त्यर्थकमिति भावः । पर्याप्तं भुङ्क्ते इति । बहुल-मन्नं भुङ्क्ते इत्यर्थः । प्रभूततेति । 'अन्नस्येति' शेषः । कालसमयवैलासु । अक्रियोपपदे-ऽपि प्रकृत्यर्थमस्ति । ननु कालपर्यायायां कतिपयानां ग्रहणात्तदितरस्मिन् अनेह-आदिबन्धे उपपदे न स्यादित्यत आह—पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थमिति । अनुवर्तते इति । प्रेषातिसर्गसूत्रादिति भावः । भूतानीति । पृथिव्यादिपञ्चभूतानि, कालः पचति उपपद्यापचयादिविकारं प्रापयति इति वार्ता लोकवृत्तान्त इत्यर्थः । भाववचनाञ्च । 'क्रियार्थायां क्रियाया'मिति भावव्यतीति चाबुवर्तते । 'भावे चे'त्येव सिद्धे वचन-ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—भाव इत्यधिकृत्येति । भावे इत्यधिकृत्य घञादयो विधास्यन्ते, ये सामान्यतः ते क्रियार्थायां क्रियायां उपपदे भविष्यति काले विशेषविहितेनाऽपि तुमुना समुच्चिता भवन्तीत्यर्थः । न च वाऽसरूपविधिना सिद्धमेतदिति शङ्क्यम् । 'कल्युटतुमुन्लक्षणे'षु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इत्युक्तेरिति भावः । ननु 'यागाय यातीत्यत्र यागस्य संप्रदानत्वाभावात् कथं चतुर्थी, नापि तादर्थ्यचतुर्थी, तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनेव कामादिरस्यत आह—तुमर्थादिति । अण् कर्मणि च । चकारेण क्रियार्थायां क्रियायामिति समुच्चयते तदाह—क्रियार्थायां क्रियायां चेति । तथा च क्रियार्थायां क्रियायां कर्मणि चेत्युपपदद्वये सत्येवायम् प्रकृतिः नान्यतरस्मिन्निति भाष्ये स्पष्टम् । कर्त्रर्थव्येऽप्यस्य 'कर्तरि कृदि'त्यधिकारात् । अत्र 'ण्वुत्तुचौ' इति बाधित्वा 'कर्म-ण्यण्' इति सामान्यविधिना अयम् प्राप्तः तं तावत्क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विशेष-विहितस्तुमुण्वुल्लाविति ण्वुल् बाधितुमुद्धवते, पुनण्वेतिवधिसामर्थ्येन वाऽसरूप-विधेरत्राप्रकृतेरुत्तरत्वात् । तस्मिन् ण्वुलं बाधितुमयमण्वधिः । तदाह—'ण्वुलोऽपवाद इति । 'तुमुण्वुलौ' इति विहितस्य ण्वुलोऽपवाद इत्यर्थः । एवं च ण्वुला बाधितस्य 'कर्मण्यण्' इत्यस्य अयमन्वाधः प्रतिप्रसवार्थ इति स्थितम् । ननु ण्वुला बाधित-

व्रजति । ३।८२ पररुजविशस्पृशो घञ् ३।३।१६ ॥ भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः । ३।८३ स्त् स्थिरे ३।३।१७ ॥ 'स्त्' इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सत्तेः घञ्स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । 'व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' (वा २।१७४) । अतीसारो व्याधिः । 'उपसर्गस्य' इति दीर्घः अन्यर्भावितप्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । 'सारो बले दृढांशे च' । ३।८४ भावे ३।३।१८ ॥ सिद्धावस्थापणे धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ्स्यात् । पाकः पाकौ । ३।८५ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्घञि ६।१।४७ ॥ अनयोरेव आत्वं स्याद्धञि । स्फारः । स्फालः । 'उपसर्गस्य घञि-' (सू० १०४४) इति दीर्घः । परी-

स्याऽण्यः प्रतिप्रसवेऽपि 'आतोऽनुपसर्गं' इति कप्रत्ययः कम्बलदायो व्रजतीत्यत्र दुर्निवारः । कप्रत्ययस्य कर्मण्यण्यपवादत्वात् सङ्ख्यात्वेन च वाऽपङ्गविध्यप्रवृत्तः । न चायं वैशेषिकोऽपि विधिः कप्रत्ययस्याप्यपवाद इति शङ्क्यम् । न ह्यपमर्शोऽपि विधिः । किन्तु छाववात् 'कर्मण्यण्' इत्यणोवाऽत्र प्रतिप्रसूयते । स च 'कर्मण्यण्' इत्यण् सामान्यविहितः 'आतोऽनुपसर्गं क' इति वैशेषिकस्य नाऽपवादः, प्रत्युत कप्रत्यय एव तदपवादः । अतः 'कम्बलदायो व्रजतीत्यत्र कर्मण्यण्यपवादं 'तुमुण्डा'विति ण्वुलं बाधित्वा कप्रत्ययः स्यादित्यत आह—पररुजदयं कादोन् बाधे इति । आदिना 'सामगो गुहकुलं व्रजतीत्यादौ 'गापोऽ'गित्यादिसङ्ग्रहः । 'अण्कर्मणि चे'ति ह्यवर्तते । प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिश्च । तत्र प्रतिप्रसवविधिना ण्वुला अणो बाधनिवृत्तिः । अपूर्वविधिर्विहितस्य खणः तृतीयपादोपस्य द्वितीयपादस्य कप्रत्ययापेक्षया परत्वात् कादिप्रत्यया अणा अनेन बाध्यन्त इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । इत ऊर्ध्वम् 'लृट् शेषे च' इत्यादिसूत्रेषु क्रियाथार्था क्रियायामिति निवृत्तम् । भविष्यतोत्प्रेवानुवर्तते इति बोध्यम् । पदव्रज । कर्तरीत्येव । पद्यतेऽसाविति । कारणस्याऽप्यत्र विवक्षातः कर्तृत्वम् । 'परच्' इत्यतः प्राक् घनाधक्रियते । स्त् स्थिरे । लुप्तविभक्तिकमिति । लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । स्थिरे कर्तरीति । 'स्थिरे' इति कर्तृविशेषणम् । न तूपदमिति भावः । सत्तेरिति । भ्वादेश्जुहोत्यादेश्च प्रहणम्, न तु जुहोत्यादेशेव, व्याख्यानात् । तदाह—सरति कालान्तरमिति सार इति । अर्धर्चादिपाठात् पुरस्त्वं, क्लीबश्च च । अत एव च स्थिर इति नोपपदम् । व्याधीति । वार्तिकमन्वित्यर्थम् । सारो वन इति । भाष्ये तु बले खदिरसार इत्युदाहृतम् । भावे । 'भावो भावना क्रिया, सा च धातुत्वेन सकृत् धातुवाच्येभ्यादिभूतव्याख्यावसरे, सर्वधातुवाच्यं क्रियासामान्यं, तद्विशेषः पाकादिव धातुविशेषवाच्यः, तत्र क्रियासामान्यं भावशब्दायः, तिङ्वाच्यं लिङ्गसङ्ख्यान्वयाऽधोरयं साध्यावस्थापनं, कृद्वाच्यं तु लिङ्गसङ्ख्यान्वयव्यपारयं सिद्धावस्थापनम्, कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकासते' इति भाष्यादिति प्रपञ्चितम् । तदाह—सिद्धाव-

हारः । 'इकः काशे' (सू १०४५) । काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात् । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । 'नोदात्तोपदेशः' (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् । ३१८६ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३।३।१६॥ कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् । ३१८७ घञि च भावकरणयोः ६।४।२७॥ रजेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रजः । प्रास्यत इति प्रासः । सञ्ज्ञायाम् इति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तर 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यत्पुटो बहुलम्' (सू २८४१) इति यावद्द्वयमप्यनुवर्तते । ३१८८ स्यदो जवे ६।४।२८॥ स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धयभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः । २१८९ अवोदैघौघप्रश्रथहिमश्रथाः ६।४।२९॥ अवोदः अवक्लेदनम् । एध इन्धनम् । औघ उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो

स्थापञ् इत्यादिना । घनीति । 'पद्वरुज' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इकः काशे । उत्तरपदे इति । 'अङ्गुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'ठळोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गस्य घञमनुष्ये' इत्यतो घनीति । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—इगन्तस्येति । दीर्घः स्यादिति । 'घनी'ति शेषः । आचाम इति । 'अनाच मे'रिति पयुंदासाञ्च वृद्धिनिषेधः इति भावः । अपाणिनीयमिति । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधादिति भावः । अकर्तरि । कारक इति प्रत्ययार्थनिर्देशः । न तूपपदम्, व्याख्यानात् । संज्ञावाङ्मयेन रुदिविवक्षिता । तेन राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं सङ्गच्छते । घञि । 'अनिदिताम्' इति नलोपप्रकरणे 'रजे' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—रजेर्नलोपः स्यादिति । सूत्रे शेषपूरणमिदम् । राग इति । 'वजोः कुः विण्ण्यतोः' इति जस्य गः । नलोपे कृते उपधावृद्धिः । रजनक्रियेत्यर्थः । रजनद्रव्यं वा । प्रास्यत इति । प्रपूर्वात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति करणे घञि प्रास इति रूपमित्यर्थः । प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते क्षत्रवोऽनेनेति प्रासः आयुधविशेषः । प्रायिकमिति । स्पष्टमिदं भाष्ये । ततश्च असंज्ञायामपि कश्चिदर्थं घञ् भवतीति भावः । तदाह—को भवतेति । लाभ इति । भावे घञ् । कः लाभः हिरण्यादिप्राप्तिरूपः लब्धः सम्पन्न इत्यर्थः । भवतेत्यस्य लब्ध इत्यग्रान्वयात् 'न लोका' इति वृद्धिनिषेधः । अनुवर्तत इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति घञि किकृदभावात् 'अनिदिताम्' इति नलोपो न प्रासः । तत्र स्यन्देर्घञेत्युक्तौ यद्यपि नलोपः सिध्यति । तथापि कृते नलोपे उपधावृद्धिः स्यात् । तत्र नलोपमुपधावृद्धयभावं च आपयितुमाह—स्यदो जवे । स्यदो वेग इति । वेगे कृतोऽयम् । अन्यत्रेति । प्रस्रवणे इत्यर्थः । अवोदैघौघ । अवोद, एध, औघ, प्रश्रथ, हिमश्रथ, एषां द्वन्द्वः । अवोद इति । घञि नलोपो निपात्यते । कृते नलोपे जादृगुणः । कधूपधगुणस्तु न भवति । 'न धातु-

इदमभावश्च । प्रथमः । हिमप्रथः । ३१६० परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ३।३।
२०॥ घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । तण्डुलानां निचायः राशिः
परिच्छिद्यते । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेण निष्पावौ । द्वौ कारौ (अत्र विक्षिप्यमाणो
धान्यादिः परिच्छिद्यते) । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' (वा २१८२) । दारयन्तीति दाराः ।
जरयतीति जारः । (उपपत्तिः) । ३१६१ इडश्च ३।३।२१॥ घञ् । अचोऽपवादः ।

कोपे' इति निषेधात् । एष इति । 'जि इन्धी दीप्तौ' इत्यस्मात् घञि नलोपः । 'न चा-
तुलोप' इति निषेधं बाधित्वा गुणश्च निपास्यते । ओष इति । सन्देहोऽप्यादिके मन्त्र-
स्थये नलोपो गुणश्च निपास्यते । अन्धेरिति । 'प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञी'ति शेषः ।
परिमाणाख्यायाम् । घञिति । शेषपूरणम् । सर्वेभ्यो धातुभ्यः अकर्तरि कारके वाच्ये
घञ् स्यात् प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये इत्यर्थः । ननु 'अकर्तरि कारके' इत्येष सिद्धे
किमर्थमिदमित्यत आह—मजपोरिति । 'परच्' 'ऋदोरप्' इति वच्यमाणयोर्बाधनार्थ-
मित्यर्थः । 'अकर्तरि च' इति घञ् तु ताभ्यां विशेषविहिताभ्यां बाध्यते, सरूपत्वेन
वाऽसरूपविधेरप्रवृत्तेरिति भावः । एकस्तण्डुलनिचाय इति । निष्कृष्य चीयते सङ्गीक्रियते
इति निचायः । कर्मकारके वाच्ये 'परच्' इत्यस्यापवादो घञ् । तण्डुलनिचायशब्दे विग्रहं
दर्शयति—तण्डुलानामिति । निचयशब्दस्य विवरणम्—राशिरिति । परिच्छिद्यतेरिति । तण्डुला-
वयवकसङ्घातात्मकः राशिरकत्वेन परिच्छिद्यते इत्यर्थः । दो शूर्पनिष्पावविति । निष्पृश्यते
तुषापमयनेन क्षोध्यते इति निष्पावः तण्डुलादिराशिः । कर्मणि घञ् । अचपवाद् । शूर्पेण
निष्पावः शूर्पनिष्पावः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । द्विषं तु शूर्पद्वारा निष्पा-
वेऽन्वेति । अतः शूर्पद्विषवमार्थिकम् न तु शाब्दमित्येकवचनं निर्बाधम् । दो काराविति ।
कीर्यते विक्षिप्यते इति कारः । धान्यादिराशिः । कर्मणि घञ्, अपवाद् । तदाह—अत्र
विक्षिप्यमाण इति । न च धातोरित्यधिकारादेव धातुमात्रासिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थमिति
शङ्क्यम् । प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते; न स्वर्थाश्रय इत्येतदर्थत्वात् । तेनेह न । एका
तिकोच्छ्रितः । डच्छ्रयते ऊर्ध्वीक्रियते इत्युच्छ्रितिः, ऊर्ध्वं कृतो राशिः । कर्मणि
क्रियां क्तिन् । स च अर्थाश्रयत्वात् प्रकृत्याश्रयत्वाऽभावात् नानेन घञा बाध्यते ।
किन्तु 'परच्' 'ऋदोरप्' इति प्रकृत्याश्रयावेव अजपो बाध्यते इति भाष्ये स्पष्टम् ।
दारजाराविति ॥ वार्तिकम् । इ विदारणे, जृ वयोहानौ आभ्यां ण्यन्ताभ्यां कर्तरि घञ्
श्लोकोपं बाधित्वा श्लोक् चेत्यर्थः । दारयन्ति चित्तं, विद्रावयन्तीति दाराः भार्या ।
'दाराः पुंसि च भून्त्येव' इत्यमरः । घञि णिलुक् । ण्याश्रयबुद्धौ निवृत्तायां घञाश्रया
बुद्धिः । तदाह—दारयन्तीति दारा इति । जरयति नाशयति कुलमिति जारः । जृधा-
तोऽण्यन्तात् घञ् णिलुक् । श्लोके सति तु तस्य परमिमितकत्वेन 'अचः परस्मिन्'
इति स्थानिवरत्वात् घञाश्रया बुद्धिः स्यात् । न च श्लिषिमितैव बुद्धिरस्तिवति बाध्यम् ।
'जनीजृबन्मसुरजोऽमस्ताब्' इति मित्वे 'मितां हस्वः' इति निमित्तकह्स्वापत्तेः ।

उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः । 'अपादाने क्रियामुपसङ्ग्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्' (वा २१८४) उपाध्यायी । उपाध्यायी । 'शू वायुवर्णनिहतेषु' (वा २१८५) । 'शू' इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । 'गौरिवाऽकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः' । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति वार्तिककारप्रयोगादक्षेपेऽपि शार इति भवति । ३१६२ उपसर्गो रुवः ३।३।२२॥ घञ् । संरावः । उपसर्गो किम् । रवः । ३१६३ अभिनिस्तः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ८।३।८६॥ अस्मात्स्तनः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिस्तनिति मृदङ्गः । ३१६४ समि युद्गुदुवः ३।३।२३॥ संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । सन्दावः । सन्दावः । ३१६५ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गो ३।३।२४॥

णिङ्कुकि तु तस्य परनिमित्तकत्वाऽभावेन स्थानिवशाऽभावाच्च इह प्रसङ्गः । तदाह-
जरयतीति जार इति । उपपत्तिरिति । 'जारस्तुपपत्तिः समौ' इत्यमरः । इह वचः । घञिति ।
शेषपरणम् । इह अक्षयने, नित्यमधिपूर्वः । अस्मादकर्तरि कारके घञित्यर्थः ।
अकर्तरि चेति सिद्धेराह—प्रचोऽपवाद इति । 'एरच्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । उपेत्येति ।
समीपं प्राप्य यस्मादधीयते स उपाध्यायः इत्यर्थः । अपादाने घञिति भावः । 'आ-
ख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । अपादाने इति । अपादानकारके वाच्ये स्त्रीष्वे गम्ये
इहो घञ उपसङ्ग्यानमित्यर्थः । तदन्ताच्च वा ङीषिति । वार्तिकम् । 'अपादाने क्रियाम्'
इति विहितघञत्वात् इत्यर्थः । अत्र पठितमेव वार्तिकं क्षोप्रव्याधिकारे 'या तु स्व-
यमेव अध्यापिका तत्र वा ङीषर्युपन्यस्त' मूले । ननु 'अकर्तरि च' इत्येव सिद्धे
किमर्थं घञो विधानमिति चेन्न । 'घञनुकमण्यमजपोविषये' इति 'एरच्' 'ऋदोरप्'
इत्यजपोरेव विषये 'अकर्तरि च' इति घञ्विधिरिति भाष्यवचनात् स्त्रीष्वे गम्ये
'क्रियां क्तिन्' इति क्तिन्विषये घञि अप्राप्ते 'अपादाने क्रियाम्' इति घञ्वचनात् ।
उपाध्यायेति । उपेत्य अस्याः सकाशादधीयते इत्यर्थः । शृगाध्विति । वार्तिकम् । अवि-
भक्तिक इति । सुसञ्चमीक इत्यर्थः । वायौ वर्णं निवृत्ते च कर्तरि शृगातोर्वजि-
त्यर्थः । अचोऽपवादः । शारो वायुरिति । शीर्यन्ते पर्याकलादीनि यैरिति विग्रहः । तदाह-
करणे घञिति । चित्रीकरणमिति । शीर्यन्ते चित्रीक्रियन्ते पटादयः अनेनेति भावः ।
गौरिवेति । भाष्यस्य श्लोकाधर्मः । 'नीशारा' इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः ।
अथे शारशब्दं साधयति—प्रदक्षिणेति । वार्तिककारप्रयोगादिति । पञ्चमस्य द्वितीये 'अनु-
पदसर्वान्नायानयम्' इति सूत्रभाष्ये स्थितमिदम् । उपसर्गो रुवः । 'घञिति शेषः ।
उपसर्गो उपपदे क्वातोर्वजित्यर्थः । अचपवादः । समि युद्गुदुवः । समित्युपसर्गो उपपदे,
यु मृदु एभ्यः घञित्यर्थः । अचपवादः । श्रिणी । उपसर्गो असति, श्रि, नी, भू, एभ्यो

श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथम्
 'प्रभावो राज्ञः' इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथम् 'राज्ञो नयः' इति ।
 बाहुलकात् । ३१६६ वौ लुश्रवः ३।३।२५॥ विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् ।
 श्रवः । श्रवः । ३१६७ अवोदोर्नियः ३।३।२६॥ अवनायोऽधोनयनम् । उन्नायः
 ऊर्ध्वनयनम् । कथम् 'उन्नयः उत्प्रेक्षा' इति बाहुलकात् । ३१६८ प्रे द्रुस्तु-
 स्तुवः ३।३।२७ ॥ प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रसावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्तवः ।
 स्रवः । ३१६९ निरभ्योः पूस्वोः ३।३।२८॥ निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो
 धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् । पवः । लवः । ३२०० उन्नयोर्ग्रः
 ३।३।२९॥ उद्गारः । निगारः । उन्नयोः किम् । गरः । ३२०१ क धान्ये
 ३।३।३०॥ 'कृ' इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्नयोर्घञ्स्यात् । उत्कारो निकारो धान्य-
 स्य वित्तेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः । ३२०२ यज्ञे
 समि स्तुवः ३।३।३१॥ समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः, स देशः संस्ता-
 वः । यज्ञे किम् । संस्तवः परिचयः । ३२०३ प्रे स्वाऽयज्ञे ३।३।३२॥ अयज्ञे
 इति च्छेदः । 'यज्ञे' इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम् । बर्हिषः प्रस्तरो
 मुष्टिविशेषः । ३२०४ प्रथने वावशब्दे ३।३।३३॥ विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ्स्यादश-
 व्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् ।
 ग्रन्थविस्तरः । ३२०५ छन्दोनाम्नि च ३।३।३४॥ 'स्व' इत्यनुवर्तते । विष्टारः
 पङ्क्तिच्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्क्षराणोत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

घञित्यर्थः । अजपोरपवादः । बाहुलकादिति । 'कृत्यश्रुटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणा-
 दित्यर्थः । वौ लुश्रवः । वि इत्युपसर्गे उपदेशे क्षु, क्षु धात्वोर्घञित्यर्थः । अवपवाद् ।
 अवोदोर्नियः । अव, इत्, अनयोरुपपदयोः नीधातोर्घञित्यर्थः । अवपवाद् । उन्नय
 इत्यस्य विवरणम्—उत्प्रेक्षेति । प्रेद्रुस्तुवः । प्रइत्युपपदे, द्रु, स्तु, क्षु, पुभ्यः घञित्यर्थः ।
 अवपवाद् । निरभ्योः । निर्, अभि, अनयोरुपपदयोर्घञित्यर्थः । अवपवाद् । उन्नयोर्ग्रः ।
 उत्, नि, इत्युपपदयोर्घञित्यर्थः, अवपवाद् । कृ धान्ये । कृ इति लुप्तपञ्चमीकम् ।
 तदाह—कृ इत्यस्मादिति । यज्ञे समिस्तुवः । समित्युपपदे स्तृधातोर्घञ् स्यात् यज्ञविषये
 प्रयोग इत्यर्थः । अधिकरणे श्रुटोऽपवादः । संस्तव इत्यस्य विवरणम्—परिचय इति ।
 प्रे स्वाऽयज्ञे । प्रकृतत्वादिति । यज्ञे इति तु च्छेदो न भवति । पूर्वसूत्राद्यप्रदणानुवृत्त्यैव
 सिद्धरित्यर्थः । प्रइत्युपपदे स्तृधातोर्घञित्यर्थः । प्रस्तार इति । इष्टकासंनिवेशविशेष
 इति याज्ञिकाः । प्रथने वावशब्दे । वौ अशब्दे इति च्छेदः । तदाह—विपूर्वादिति ।
 छन्दोनाम्नि च । विपूर्वात् स्तृधातोर्घञे स्यात् । अक्षरेपस्यामकञ्छन्दसः संज्ञा-
 यामित्यर्थः । शब्दविषयत्वात् पूर्वणाऽप्राप्ते वचनम् । कर्मधारय इति । विष्टरश्चासौ पङ्-

३२०६ छन्दोनाग्नि च ८३।६४॥ विपूर्वस्य स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं
 स्याच्छन्दोनाग्नि । इति षत्वम् । ३२०७ उदि ग्रहः ३।३।३५॥ उद्ग्राहः ।
 ३२०८ समि मुष्टौ ३।३।३६॥ मल्लस्य सङ्ग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य
 सङ्ग्राहः । ३२०९ परिन्योनीणोर्घृताभ्रेषयोः ३।३।३७॥ परिपूर्वान्नयतेनि-
 पूर्वादिणश्च घञस्यात्क्रमेण घृते अभ्रेषे च विषये । परिणयेन शारान्धन्ति । सम-
 न्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । घृताभ्रेषयोः किम् ।
 परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः । ३२१० परावनुपात्यय इणः ३।३।३८॥
 क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्यये किम् । कालस्य पर्यायः,
 अतिपात इत्यर्थः । ३२११ व्युपयोः शेतेः पर्याये ३।३।३९॥ तव विशायः ।
 तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः । संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।
 ३२१२ हस्तादाने चेरस्तेये ३।३।४०॥ (चिनोतेर्घञ् हस्तादाने गम्ये) । हस्ता-
 दान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचयः । हस्तादाने किम् । वृक्षा-
 ग्रस्थानां फलानां यष्टया प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयः चौर्ध्वेण ।
 ३२१३ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः ३।३।४१॥ एषु चिनो-
 तेर्घञ् स्यात् । आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणम्, तच्च धात्वर्थः । अन्ये
 प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे-काशीनिकायः । चितौ-आकायमग्नि
 किञ्चेति विग्रह इति भावः । ननु 'सात्पदायोः' इति निषेधादादेशसकाराऽभावात्क-
 यमिह षत्वमित्यत आह—छन्दोनाग्नीति । वृक्षासनयोर्विष्टरा' इत्युत्तरं सूत्रम् । वेदप्र-
 सिद्धसंज्ञायां विष्टरशब्दः निपात्यते इत्यर्थः । उदि ग्रहः । उदिशुपपदे ग्रहघातोः घञि-
 त्यर्थः । 'ग्रहविहनिस्त्रिगमश्च' इत्यप्रत्ययस्य वक्ष्यमाणस्याऽपवादः समि मुष्टौ । समि-
 श्युपपदे ग्रहघातोर्घञ् स्यात् मुष्टिविषये धात्वर्थं गम्ये इत्यर्थः । मल्लस्य संग्राह इति ।
 उद्ग्रहणं मुष्टेरित्यर्थः । परिन्योः । घृते अभ्रेषे चेति । घृतविषये नयने अभ्रेषविषये गमने
 च विद्यमानादित्यर्थः । अघोऽपवादः । शारान् । अक्षान् । एषोऽत्र न्याय इति । अभ्रेषेण
 वर्तनमित्यर्थः । उचितस्यार्थस्य अनपचारः अभ्रेषः । तद्वाह—उचितमिति । परावनुपात्यय
 इणः । परौ उपपदे ण्प्रधातोर्घञ् अनुपात्यये गम्ये इत्यर्थः । तव पर्याय इति । अनतिक्र-
 मणमित्यर्थः । कालस्य पर्याय इति । अतिक्रम इत्यर्थः । तद्वाह—अतिपात इति । व्युपयोः
 शेतेः । वि, उप, इत्युपपदयोः कौक् धातोः घञ् स्यात् पर्याये गम्ये इत्यर्थः । अजपवादः ।
 पर्यायः प्राप्ताऽवसरता । हस्तादाने । हस्तादाने गम्ये चिञ्घातोर्घञ् न तु स्तेये इत्यर्थः ।
 ननु वृक्षशिकारमात्रमाहङ्ग पुष्पावचयं करोतीत्यत्राऽतिव्याप्तिमाहाङ्क्य आह—प्रत्या-
 सत्तिरिति । आदेयस्य पुष्पादिद्रव्यस्य भूमिस्थितपुद्गलीयहस्तग्रहणयोग्यावस्थितिरि-
 त्यर्थः । पुष्पप्रचयं चौर्ध्वेणेति । 'करोती'ति शेषः । निवास । 'अकर्तरि च कारके' इति
 'भावे' इति चानुवर्तत एव । अन्ये इति । निवासचितिशरीरात्मका अर्था इत्यर्थः । उपा-

चिन्वीत । शरीरे-चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे-गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्कादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निवेद्यायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः । ३२१४ सङ्घे चानौत्तराधये ३३१४२॥ चेर्घञ्, आदेशश्च कः । भिन्नुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौत्तराधये किम् । सूकरनिचयः । स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः । ३२१५ कर्मव्यतिहारे णत्स्त्रियाम् ३३१४३॥ व्रीलिङ्गे भावे णच् । ३२१६ णचः स्त्रियामञ् ५१४१४॥ (णजन्तात्स्त्रियामञ्) । ३२१७ न कर्मव्यतिहारे ङा३१६॥ अत्र ऐज्ज स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी । ३२१८ अभिविधौ भाव इनुण ३३१४४॥ ३२१९ अणिनुणः ५१४१५॥ (इनुणन्तादण् स्यात्स्वाधे) । आदिवृद्धिः । 'इनण्यनपत्ये' (सू १२४५) । (अनपत्याधेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात्) । स्वभावतः पुंलिङ्गे साराविणं वर्तते । ३२२० आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ३३१४५॥ अच, नि, एतयो-

विभूता इति । विशेषणभूता इत्यर्थः । अजपवाद् । काशी निकाय इति । निषिष्यते मो-
क्षोऽत्रेयधिकरणे घञ् । काशी मोक्षार्जनस्य निवास इत्यर्थः । 'चजोः कृ विण्यतोः'
इत्यस्य अव्यवहितयोरेव चजोः प्रवृत्तेरिह कश्चवचनम् । आकायमिति । आचीयते इति
कर्मणि घञ् । शरीरे इति । उदाहरणसूचनमिदम् । समूहे इति । उपसमाधानस्योदाहर-
णसूचनम् । निचीयते राशीक्रियते इति भावे घञ् । ननु 'निवासचितिशरीरोपसमा-
धानेषु चः कः' इत्येवास्तु । चकारस्य ककार इत्यर्थलाभादित्यत आह—चः क इति वक्त-
व्य इति । पुनःपुना राशीति । अत्र 'रो रि' इति लोपे 'द्वलोप' इति द्विर्घः । संघे चानौत्त-
राधये । चेर्घञिति । शेषपूरणमिदम् । चेर्घञ् स्यात् सङ्घे चाधये न चनौत्तराधये इत्यर्थः ।
उत्तराधरयोर्भावः औत्तराधर्यम् । प्राणिनां समूहः सङ्घ इति । व्याकृत्यानमेवात्र शरणम् ।
कर्मव्यतिहारे । कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः परस्परकरणम्, तस्मिन्निषये आतोर्णच्
स्यात् स्त्रीत्वे गर्भे इत्यर्थः । अत्र 'अकर्तरि च कारके' इति तु नानुवर्तते, व्याकृता-
नादिति बोधयम् । व्यावक्रोशीति । परस्परं निन्दक इत्यर्थः । व्यावहासीति । परस्परं हासक
इत्यर्थः । उभयत्रापि 'णचः स्त्रियामञ्' इति स्वार्थिकोऽण् तद्धितः । 'टिड्ठ' इति-
ङीप् । अभिविधौ । कात्स्न्येन संबन्धः अभिविधिः तस्मिन् गर्भे इनुण् स्यात् भावेऽर्थे
इत्यर्थः । 'अण्यनुण' इत्यनेन सूत्रेण इनुण्यस्तात् अण् तद्धितः स्वार्थिक इत्यर्थः । आदि-
वृद्धिरिति । 'तद्धितेष्वचामादे'रित्यनेनेति शेषः । साराविण् न इति स्थिते 'नस्तद्धिते'
इति टिकोपमाशङ्क्य प्रकृतिभावं स्मारयति—इनण्यनपत्य इति । स्वभावत इति । लोका-
अवस्थाविज्ञप्तेति भावः । आक्रोशेवन्योर्ग्रहः । एतयोरिति । उपपद्योरिति शेषः ।
'ग्रहवृद्धिनिमित्तगम' इति वचनमात्रस्य अपत्यवस्थापवाद् । 'अवग्रह' इत्यस्य विच-

ग्रहेर्घञ्स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् ।
 बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । (छेदः पदस्येत्यर्थः) । निग्र-
 हश्चोरस्य । (निरोधश्चोरस्येत्यर्थः) । ३२२१ प्रे लिप्सायाम् ३।३।४६ ॥
 पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः । ३२२२ परौ यज्ञे ३।३।४७ ॥
 उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् । ३२२३ नौ वृ धान्ये ३।३।४८ ॥
 वृ इति लुप्तपञ्चमोकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या । क्तिन्विषयेऽपि
 बाहुलकादप् । प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवत् । एवं च स्त्रीलिङ्गोऽपि । ३२२४
 उदि श्रयति यौति पूद्वुवः ३।३।४९ ॥ उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्वा-
 वः । कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति । बाहुलकात् । ३२२५ विभाषाऽङि
 रुन्तुवोः ३।३।५० ॥ आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः । ३२२६ अवे
 ग्रहो वर्षप्रतिवन्धे ३।३।५१ ॥ विभाषेति वर्तते । देवस्य अवग्रहः । अवग्राहः ।
 देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः । वर्षप्रतिवन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य । ३२२७ प्रे

रणम्—छेदः पदस्येति । पुरोहितमित्यादिसमस्तपदस्य पुरः हितमित्यादि विमज्ज्य पठ-
 नमवग्रह इत्यर्थः । अत्र शापानवगमाच्च घञ् । 'निग्रह' इत्यस्य विवरणम्—निरोध-
 श्चोरस्येति । प्रे लिप्सायाम् । प्र इत्युपपदे ग्रहघातोर्घञ् स्यात् लिप्सायामित्यर्थः । 'ग्रह-
 घृहनिश्चिगमरच' इत्यपोऽपवादः । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुरिति । 'भिच्छाकाभाये'ति
 गारयते । अन्यत्रेति । लिप्सायामगम्यायामित्यर्थः । परौ यज्ञे । परि इत्युपपदे ग्रहघातो-
 र्घञ् स्यात् यज्ञे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । 'ग्रहवृह' इत्यपोऽपवादः । उत्तरः परिग्राह इति ।
 'वसवस्त्वा' इत्यादिमन्त्रैः पूर्वं परिग्राहो वेदेरुक्तः । तदपेक्षया द्वितीय इत्यर्थः ।
 स्फ्येनेति । स्फ्यः खड्गाकृतिः दारुमयः पात्रविशेषः । तेन समन्ताद्वलेखया वेदिदेशस्य
 स्वीकरणं परिग्राह इत्यर्थः । नौ वृ धान्ये । नि इत्युपपदे वृघातोर्वमित्यर्थः । 'ग्रहवृह'
 इत्यपोऽपवादः । नीवारा इति । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घः । निवरा कन्येति ।
 नितरां वरणीयेत्यर्थः । 'ग्रहवृह' इत्यप् । ननु 'प्रवरा कन्येत्यत्र कथमप्, ज्ञियां क्तिनः
 प्रसङ्गात्, नद्यात्र वाऽस्वरूपविधिः प्रवर्तते । अजगम्यां स्त्रीलक्षणाः विप्रतिषेधेन' इत्यु-
 क्तेरित्यत आह—क्तिन्विषयेऽपीति । तत्र वृद्धप्रयोगं प्रमाणयति—प्रवरा सेना, प्रवरा
 गौरितिवदिति । ननु 'घञजवन्ताः पुंसि' इत्यवन्तस्य पुंस्त्वात् स्त्रीत्वं दुर्लभमित्यत
 आह—एवं चेति । उक्तवृद्धप्रयोगादित्यर्थः । लोकाभयवाञ्छिद्व्येति भावः । उदि
 भयति । उद् इत्युपपदे श्रि, यु, पू, द्रु एभ्यः घञित्यर्थः । अजपोरपवादः । विभाषाङि
 रुन्तुवोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठो । आङि उपपदे रु, ण्, आरशां घञित्यर्थः । अपोऽपवादः ।
 अवे ग्रहो वर्ष । अव इत्युपपदे ग्रहघातोर्घञ् वा स्यात् वर्षप्रतिवन्धे इत्यर्थः । पक्षे 'ग्र-
 हवृह' इत्यप् । देवस्येति । पर्जन्यस्येत्यर्थः । कर्तरि षष्ठी । तदाह—देवकर्तृकमिति ।

वणिजाम् ३।३।५२॥ प्रे ग्रहेर्ध्वं वा वणिजां सम्बन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्र-
मिति यावत् । तुलाप्रप्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण । ३२२८ रश्मौ च ३।३।५३॥
प्रग्रहः । प्रप्राहः । ३२२९ वृणोतेराच्छादने ३।३।५४॥ विभाषा प्र इत्येव ।
प्रावारः । प्रवरः । ३२३० परौ भुवोऽवज्ञाने ३।३।५५॥ परिभावः । परिभवः ।
अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः । ३२३१ परच् ३।३।५६॥ चयः ।
जयः । 'भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा २१९७-९८) ।
भयम् । वर्षम् । ३२३२ ऋदोरप् ३।३।५७॥ ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः ।
गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः । ३२३३ वृक्षासनयोर्विष्टरः
८।३।६३॥ अनयोर्विपूर्वस्य सः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । वृक्ष—
इति किम् । वाक्यस्य विस्तरः । ३२३४ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ३।३।५८॥ अ-
प्स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । 'वशिरण्यो-
रुपसङ्ख्यानम्' (वा २२०३) । वशः । रणः । 'घञर्थे कविधानम्' (वा २२०४)
प्रस्थः । विघ्नः । 'द्वित्वप्रकरणे के कृजादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३४२९) ।

अवग्रहः पदस्येति । समस्तस्य पदद्वयस्य विच्छिद्य पाठ इत्यर्थः । प्रे वणिजाम् । 'ग्रह
वृद्ध' इत्यपोऽपवादः । तुलासूत्रमिति । व्याख्यानमिति यावत् । तुला भटा । रश्मौ च ।
प्रे उपपदे, ग्रहघातोर्ध्वं रश्मावपि वाच्ये इत्यर्थः । वृणोतेराच्छा-
दने । प्रे उपपदे वृक्षातोर्ध्वं वा स्यादाच्छादने इत्यर्थः । पथे 'ग्रहवृद्ध' इत्यप् । प्रावार
इति । पठ इत्यर्थः । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः । परौ भुवोऽवज्ञाने । परि इत्युपपदे
अवहेक्षनवृत्तेर्भूधातोर्ध्वं स्यादित्यर्थः । परच् । इवर्णान्ताद्धातोः अच् स्यात् भावे
अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । भयादीनामिति । भयादीनां सिद्धये भीप्रभृति-
क्षातुभ्यः अचप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । मनु 'परच्' इत्येव सिद्धे भयग्रहणं व्यर्थं-
मित्यत आह—नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति । आदिना ल्युडादिसंग्रहः । अन्यथा परत्वात्
क्तादयः स्युः । वाऽसरूपविधिरु मात्र भवति । अपवादत्वाऽभावादिति भावः । वर्ष-
मिति । अत्र नपुंसके क्लृप्युडादि बाधित्वा अच् अपूर्वो विधीयते । ऋदोरप् । पञ्चम्यर्थे
पङ्गी । ऋत्, उ, अनयोः समाहारे सौत्रं पुस्तकम् । ऋदन्तादुवर्णान्ताच्च अप् स्याद्भावे
अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । ग्रहवृद्ध । ग्रह, वृ, द, निश्चि, गम्, एषां
द्वन्द्वः । 'अप् स्या'दिति शेषः । घञचोरिति । निष्पूर्वाक्चिञः अञपवादः, इतरेभ्यस्तु
घञपवाद इति विवेकः । वशिरण्योरिति । वार्तिकम् । घञपवादः अप् । वश इति । वश
काम्तो, भावे अप् । इच्छेत्यर्थः । यद्यपि वशधातुः क्ताद्धसः । तथापि 'वष्टि भागुरि-
रित्यादिप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयुज्यते इति भावः । रण इति । रणगति कदाचान्ते अस्मि-
न्नितरण्यः संग्रामः । घञर्थे कविधानमिति । वार्तिकमिदम् । 'स्यात्नापाव्यविहनिद्युष्यर्थम्'

चक्रम् । चिक्लिदम् । चक्क्रमः । (चकनसः) । ३२३५ उपसर्गेऽदः ३।३।
 ५६॥ अप्रत्यात् । ३२३६ घञपोश्च २।४।३८॥ अर्देर्घस्तृ स्याद्वन्यपि च ।
 प्रघसः । विघसः । उपसर्गे किम् । घासः । ३२३७ नौ ण च ३।३।६०॥ नौ
 उपपदे अर्देर्घः स्यादप् च । न्यादः । निघसः । ३२३८ व्यधजपेरनुपसर्गे
 ३।३।६१॥ अप्रत्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु, आव्याधः । उपजाः मन्त्र-
 भेदः । ३२३९ स्वनहसोर्वा ३।३।६२॥ अप् । पक्षे घम् । स्वनः । स्वानः ।
 हसः । हासः । अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः । ३२४० यमः समुपनि-
 विषु च ३।३।६३॥ एष्वनुपसर्गे च यमेरब्वा । संयमः । संयामः । उपयमः ।
 उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः । ३२४१ नौ
 गदनदपठस्वनः ३।३।६४॥ अच्वा स्यात् । निगदः । निगादः । निनदः ।
 निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः । ३२४२ कणो वीणायां च
 ३।३।६५॥ नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कवणतेरब्वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राश-

इति वातिकशेषो भाष्ये पठितः । प्रस्थ इति । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानीति प्रस्थः ।
 'आतो लोप इति च' इत्याल्लोपः । प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्या-
 मिति प्रपा । आविष्यन्त्यस्मिन्निषाविधम् । 'ग्रह्णिज्यावयिष्यधि' इति सम्प्रसार-
 णम् । इति सिद्धत्वात्कृत्वा आह—विध्न इति । विहन्यस्मिन्मनांसीति विहनः । 'गम-
 इन' इत्युपधालोपः 'हो इन्तेः' इति कृत्वम् । आयुष्यतेऽनेनेत्यायुषमिष्यन्पुदाहा-
 यम् । द्विषप्रकरणे इति । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्विषप्रकरणे इत्यर्थः । के कृत्वा-
 दीनामिति । कप्रत्यये परे कृत्वादीनां एकाचः प्रथमस्य द्वे स्त इत्यर्थः । चक्रमिति । 'स्था-
 स्ना' इत्यस्य उपलक्षणत्वात् कृत्वा कः । क्रियते क्षात्रवचः अनेनेति विग्रहः । कित्वाच्च
 गुणः । द्विषम् अस्यासकार्यम् । चिक्लिदमिति । कः द्विषादि । चक्क्रम इति । पूर्ववत् ।
 उपसर्गेऽदः । 'अद्' इति छेदः । 'अप् स्यादिति शेषः उपसर्गे उपपदे अदधातोः अप्
 स्यादित्यर्थः । घञोऽपवाहः । घञपोश्च । 'अदो जगिवाः' इत्यतः अद इति 'ह्रस्वसो-
 र्घस्तृ' इत्यतः घस्तृ इति चानुवर्तते । तद्वाह—भदेरिति । अपि चेति । अप्रप्रत्यये
 चेत्यर्थः । विघस इति । अतिथिशिष्टमक्षमुच्यते । घास इति । 'शर्षं बाह्नृणं घासः' इ-
 त्यमरः । नौ ण च । नेति लुप्तप्रथमाकम् । निघस इति । 'घञपोश्च' इति घस्तृभावः ।
 व्यधजपोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'अप् स्यादिति शेषः । व्यध, जप्, आम्भां अप् स्यात्,
 न तूपसर्ग इत्यर्थः । उपजापो मन्त्रभेद इति । पैशुन्यमित्यर्थः । स्वनहसोर्वा । पञ्चम्यर्थे
 षष्ठी । अविति शेषः । स्वन, हस, आश्यामभ्येत्यर्थः । यमः समुप । सम, उप, नि, वि,
 एषां द्वन्द्वः । चकरादनुपसर्गे इति समुपचीयते । तद्वाह—पञ्चनुपसर्गे चेति । नौ गदनद ।
 गद, नद, पठ, स्वन, एषां द्वन्द्वः । भवेति । केषूपरगमिदम् । कणो वीणायां च । नाविति ।
 नौ उपपदे च तदितरस्मिन्नुपसर्गे असति च वीणाविषयाच्चेत्यर्थः । ननु कगरचेत्ये-

र्चम् । निक्कणः । निक्काणः । क्कणः । क्वाणः । वीणायां तु-प्रक्वणः । प्रक्वाणः ।
 ३२४३ नित्यं पणः परिमाणे ३।३।६६॥ अप्रस्यत् । मूलकपणः । शाक-
 पणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परि-
 माणे किम् । पाणः । ३२४४ मदोऽनुपसर्गे ३।३।६७॥ धनमदः । उपसर्गे तु,
 उन्मादः । ३२४५ प्रमदसंमदौ हर्षे ३।३।६८॥ हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ।
 ३२४६ समुदोरजः पशुषु ३।३।६९॥ सम्पूर्वोऽजिः समुदाये, उत्पूर्वश्च प्रेरणे
 तस्मात्पशुविषयकादप्स्यत् । 'अघञपोः' इत्युक्तेर्बीभावो न । समजः पशूनां
 संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः
 क्षत्रियाणाम् । ३२४७ अक्षेषु ग्लहः ३।३।७०॥ अक्षशब्देन देवं लक्ष्यते,
 तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र 'ग्लहः' इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । 'व्यात्यु-
 क्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् । पादस्य ग्रहः । ३२४८ प्रजने सतेः

तावता नो उपसर्गे च कण्यः अन्वैत्यर्थंज्ञाभात् वीणाविषयादपि कणः सिद्धेः वीणायामिति
 व्यर्थमित्यत आह-वीणाग्रहणं प्राथम्यमिति । सोपसर्गार्थमित्यर्थः । नित्यं पणः 'अवि'ति शेषः ।
 'पण इत्यवहारे' इत्यस्माच्चित्तमप्यस्यात् परिमाणाविधौ गम्ये इत्यर्थः । नित्यग्रहणा-
 द्वाग्रहणं निवृत्तम् । व्यवहारार्थमिति । विक्रयार्थमित्यर्थः । पण्यते विक्रयार्थं बध्यते मुष्टि-
 मात्रमिति कर्मण्यण् । मूलकनां पण इति विग्रहः । मदोऽनुपसर्गे । अनुपसर्गे उपपदे
 मदेरचित्यर्थः । प्रमदसंमदौ । प्रमद, संमद, एतावन्तौ निपात्येते हर्षे गम्ये इत्यर्थः । क-
 न्यानां प्रमदः । कोकिलानां सम्मदः इत्युदाहरणम् । 'प्रसमोर्मदो हर्षे' इत्येव सिद्धे निपातनं
 रुढिपरिग्रहार्थम् । समुदोरजः । समुद्रोः अजः इति षष्ठेः । सम्, उत्, अनयोः उपपदयो-
 रित्यर्थः । अक्षेषु ग्लहः । अक्षशब्दे उपपदे इत्यर्थे अक्षेतिवि बहुवचनानुपपत्तिरित्यत
 आह-अक्षशब्देनेति । लक्ष्यते इति । प्रायेण देवनस्य अक्षसाध्यत्वादिति भावः । तत्रेति ।
 देवने इत्यर्थः । पण्यरूपेणेति । देवने जितवते पराजितेन देयं द्रव्यं, पण्यं तेन रूपेण ग्राह्यं
 यद्द्रव्यं तस्मिन् कर्मणि 'ग्रह उपादाने' इति धातोः 'ग्रहवृह' इत्यप्प्रत्ययान्तः कृत-
 ल्यो रकहशब्दो निपात्यते इत्यर्थः । 'गृह् ग्रहणे' इत्यत्र तु 'ग्लह च' इति पठितम् ।
 तत्र रकहेरप्रत्ययो निपात्यते । घनपवाद् । अक्षस्य ग्लह इति । अक्षक्रीडायां पण्येन
 ग्राह्यमित्यर्थः । 'पणोऽक्षेषु रकहः' इत्यमरः । अत्र देवनस्य रूपेण देवनस्यैव रूपेण ल-
 च्यम्, न त्वच्चदेवनत्वेनेत्यभिप्रेत्योदाहरति—व्यात्युक्षीमिति । माघकाव्यस्थमिदम् ।
 'द्विषस्तदर्थस्य' इति करणस्य कर्मत्वात् द्वितीया । अभिसरणग्लहाम् । अभिसरणं
 चौर्यसुरतार्थमभिगमनम् । तदेव रकहः पण्यरूपेण ग्राह्यं द्रव्यं यस्याः सधाविर्वा व्या-
 त्युक्षीम् । 'रकह सेचने' परस्परं जलसेचनं व्यात्युक्षी तथेत्यर्थः । कर्मण्यतिहारे णच्
 क्षियाम् इति णच् । व्यात्युक्षस्तदात् 'यच्चः क्षियामन्' इति स्वार्थे ञच् सञ्ज्ञितः ।

३।३।७१॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवासुपसरः । कथम् अवसरः प्रसर इति । अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्—' (सू ३२९६) इति घः । ३२४६ ह्रः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु ३।३।७२॥ निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रहायः । ३२५० आङि युद्धे ३।३।७३॥ आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आहायः । ३२५१ निपानमाहावः ३।३।७४॥ आहपूर्वस्य ह्यतेः सम्प्रसारणमब्वृद्धिबोधकाधारश्चेद्वाच्यः । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' । ३२५२ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५॥ अनुपसर्गस्य ह्यतेः सम्प्रसारणमप च स्याद्भावे । हवः । ३२५३ हनञ्च वधः ३।३।७६॥ अनुपसर्गादन्तेर्भावे अप्स्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । 'वधेन दस्युम्' । चाद्धञ् । घातः । ३२५४ मूर्तौ घनः ३।३।७७॥ मूर्तिः काठिन्यं, तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात्, घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथम् 'सैन्यवघनमानय' इति । धर्मशब्देन धर्मी ल-

आदिबुद्धिः । 'टिडढ' इति ङीप् । क्रीडायां जितवते पुंसे अभिसरण्यामेव पण्यत्वेन सम-वबन्धं कृत्वा प्रवृत्तेन परस्परजलसेचनेन अक्रीडकिति यावत् । अत्र जलक्रीडावाम-भिसरणात्मकपण्यस्य अक्षसाधनकत्वाभावेऽपि गृह्येत् भवत्येव । सूत्रे अक्षसन्नेन देवसामान्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्रक्रीडाया एव विवक्षितत्वे शिवह गृह्येत् न स्यादिति भावः । अक्षेषु किमिति । देवने किमित्यर्थः । पादस्य ऋ इति । वन्दनाद्यर्थ-मिति भावः । अत्र ग्रहधातोः 'ग्रहवृह' इत्यप् । न तु कत्वम् । गृह्येस्तु घनि पादस्य गृहाह इत्येव । प्रजने सतैः । प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणमिति । प्रशब्द आद्यर्थकः । प्रथमं जायते इति भावे घञ् । 'जनिवच्योश्च' इति नोपचाबुद्धिरिति भावः । प्रजनाऽर्थकात् सुधातोर्प् स्यादिति फलितम् । कथमिति । उपसरणं प्रसरणमित्यर्थे प्रजनाऽप्रतीतेरव-भावात् घनि उपचाबुद्धिः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते—अधिकरण इति । उपसरस्य-स्मिन्निति, प्रसरस्यस्मिन्निति च अधिकरणकारके काठेऽर्थे 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति वप्रत्यय इत्यर्थः । ह्रः सम्प्रसारणं च । नि, अभि, उप, वि एषु चतुर्विधेषु ह्यते-रप् सम्प्रसारणं च । घञोऽपचाद् । निहव इति । अप् । वस्य सम्प्रसारणमुकारः, पूर्व-रूपं, तस्य गुणाऽवशेषौ । प्रहाय इति । घनि वृद्धयायादेशौ । आङ् युद्धे । आङ् उप-पदे ह्यतेरप्, सम्प्रसारणं च युद्धे वाच्ये इत्यर्थः । निपानमाहावः । आहाव इति नि-पात्यते निपानं चेद्वाच्यमित्यर्थः । फलितमाह—आहपूर्वस्येति । हनञ्च वधः । चकारो व्युत्क्रमः । तदाह—वधादेशश्चेति । अन्तोदात्त इति । सूत्रे वध इत्यन्तोदात्तस्योच्चार-णादिति भावः । यद्यपि स्वतन्त्रवधेरेव 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिध्यति । तथा-प्यनुपसर्गादिति विशेषं वक्तुमिदम् । वस्तुतो वधिः स्वतन्त्रो मास्येवेति शब्दे-न्युच्चेत्येव । वधेन दस्युमिति । आहवेदस्योऽर्थं मन्त्रः स्वप्रदर्शनाय पठितः । घात इति । 'हनस्तोऽचिण्णो' इति तत्त्वम् । 'चञो' इति कुत्वम् । मूर्तौ घनः । अत्र-

द्यते । ३२५५ अन्तर्घनो देशे ३।३।७८॥ वाहीकप्रामविशेषस्य संज्ञेयम् ।
अन्तर्घणः इति पाठान्तरम् । ३२५६ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ३।३।
७९॥ द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे
निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः । प्रघाणः ।
कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः । ३२५७ उद्धनोऽत्याधानम् ३।३।८०॥ अत्याधानमु-
परि स्थापनम् । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तद्यन्ते तदुद्धनः । अधि-
करणेऽप । ३२५८ अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१॥ अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न
सर्वः, किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप । अपघातोऽन्यः । ३२५९ करणे-
ऽयोविद्गु ३।३।८२॥ एषु हन्तेः करणेऽस्याद्धनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेने-
त्ययोघनः । विघनः । दुघनः । दुघण इत्येके । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' (सू ८५७)
इति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । दुर्वृक्षः । ३२६० स्तम्बे क च ३।३।८३॥
स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप्च, पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः । स्तम्ब-
घनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः । ३२६१ परो घः ३।३।८४॥ परो हन्ते-
रस्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः । ३२६२ परेश्च घा-
ङ्कयोः ८।२।२२॥ परेः रेकस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च । पलिघः । परि-

घन इति । अत्रस्य काठिन्यमित्यर्थः, भाव इत्यनुवृत्तेः । कथमिति । सैन्धवकाठिन्य-
स्यानयनाभ्यासासम्भवादिति भावः । समाधत्ते-धर्मशब्देनेति । अन्तर्घनो देशे । देशवि-
शेषे वाष्ये अन्तरिक्ष्युपपदे हन्तेरप्यप्रकृतेर्घनादेशश्चेत्यर्थः । निपातनात् 'पूर्वपदात्सं
ज्ञायाम्' इति शास्त्राभावात् । अगारैकदेशे । अगारैकदेशशब्देन अगारैकदेशविशेषो
विवक्षितः, व्याख्यानान् । तद्वाह—द्वारैकदेश इत्यादि । प्रकोष्ठौ दीर्घचतुरश्रविष्णयो, तौ
अलिङ्गनामानौ प्रवेशयोश्चौ । उद्धनोऽत्याधानम् । अत्याधानं वाष्यं चेत् उपपूर्वात् हन्ते-
रप्य । अस्य वत्त्वे च 'उद्धन' इति निपात्यते इत्यर्थः । अपघनोऽङ्गम् । अङ्गं वाच्यं चेत्
अपपूर्वाद्धन्तेरप्य । अस्य वत्त्वे चापघन इति निपात्यत इत्यर्थः । पाणिपादश्चेति ।
अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । करणे इति । अपहन्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेरिति भावः ।
करणेऽयोविद्गु अयस्, वि, द्रु, एषां द्रव्यः । द्रुघन इति । असंज्ञात्वात् 'पूर्वपदात्संज्ञा-
याम्' इति न णत्वमिति भावः, संज्ञात्वमते आह—द्रुघण इति । स्तम्बे क च । केति लुप्त-
प्रथमाकम् । अप् च पक्षे इति । अस्तम्बद्वयैव घनादेशस्यानुवृत्तेरिति भावः । स्तम्बघ्न
इति । कप्रत्यये सति 'गमहन' इत्युपधाकोपः । स्तम्बघात इति । घञि 'चजोः' इति
कुत्वम् । परो घः । 'करणे हन' इति, अस्मिन्ति चाब्रुवर्तते । तद्वाह—परो हन्तेरिति । परेश्च
वाङ्कयोः । रेकस्य लो वेति । 'कूपो रो लः' इत्यतो 'रो लः' इति 'अभि विभाषा' इत्यतो
विभाषेति चाब्रुवर्तत इति भावः । ननु 'कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे काचंसप्रत्ययः'

घः । पर्यङ्कः । पत्यङ्कः । इह 'तरस्तमपौ घः' (सू २००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं, व्याख्यानात् । ३२६३ उपघ्न आश्रये ३।३।८५॥ उपपूर्वाद्धन्तेरप्या-
 दुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन
 गम्यत इति पर्वतोपघ्नः । ३२६४ संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ३।३।८६॥ संहननं
 संघः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत उत्तुङ्गः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्धय-
 र्थत्वादन्तिज्ञाने । ३२६५ निघो निमित्तम् ३।३।८७॥ समन्तान्मितं निमित्तम् ।
 निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः । समारोहपरिणाहाः इत्यर्थः ।
 ३२६६ ड्वितः क्त्रिः ३।३।८८॥ अयं भाव एव स्वभावात् । 'क्त्रेर्मन्त्रित्यम्'
 (सू १५७०) क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् निवृत्तेऽर्थे । नित्यग्रहणात्किन्त्रमन्त्रित्यविषयः ।

इति न्यायादिह घसंज्ञकयोः तरस्तमपोरेव ग्रहणं स्यात्, न तु घशब्दस्य, 'स्वं रूपं श-
 षडस्य' इत्यत्र अशब्दसंज्ञेति पयुंदासाञ्चेषत् आह—इहेति । उपघ्न आश्रये । आश्रये
 गम्ये ऋपघ्न इति निपात्यते इत्यर्थः । फलितमाह—उपपूर्वादिति । लक्ष्यते इति । ज्या-
 ष्यानादिति भावः । सङ्घोद्धौ । यथासङ्ख्यमन्त्रयः । गणे सङ्घ इति, प्रशंसायामुद्ध
 इति निपात्यते इत्यर्थः । सम्, उत्, अन्त्योरुपपद्योः हन्तेरप्रात्ययः टिकोपः घत्वं
 च निपात्यते इति यावत् । संहननमिति । मेहनमिदमर्थः, उपसर्गवशात् । गत्यर्थाना-
 मिति । 'सर्वे गत्यर्थः ज्ञानार्थाः' इति न्यायादिति भावः । निघो । निमित्तं वाक्यं चेत्
 निघ इति निपात्यते इत्यर्थः । इहाप्यप् टिकोपः घत्वं च निपात्यते इत्यर्थः । निमि-
 त्तशब्दं ज्याषटे—समन्तान्मितं निमित्तमिति । निः समन्तादिद्वयं । अभ्ययानामनेका-
 र्थत्वादिति भावः । निर्विशेषमिति । इह 'नि' इत्यव्ययं निर्विशेषे, हस्तिज्ञानार्थं इति
 भावः । समेति । समौ आरोहपरिणाहौ औद्यत्यस्यौष्ये येषामिति विग्रहः । ड्वितः
 क्त्रिः । डुः इत् यस्य सः ड्वित्तस्मात् क्त्रिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । अयं
 भाव एवेति । अत्र भावे इत्येवानुवर्तते, न तु 'अकर्तरि च कारके' इत्यपीति भावः ।
 स्वभावादिति । पाकादिना निवृत्तमित्यर्थं पक्त्रिममित्यादौ क्त्रिप्रत्ययान्तानां पाका-
 दिप्त्वेव लोके प्रयोगदर्शनादिति भावः । क्त्रेर्मन्त्रित्यम् । चतुर्थस्य चतुर्थपारे इदं सूत्र-
 म् । मप् नित्यमिति षष्ठेऽः । निवृत्ते इति । 'निवृत्तेऽक्षयतादिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
 भावः । तद्धितप्रकरणे ष्याख्यातमप्येतद् इह स्मरण्याय पुनर्भाष्यातम् । नन्विह
 नित्यग्रहणं व्यर्थम् । न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषानिवृत्त्यर्थं तदिति
 बाध्यम् । अत्र हि निवृत्तग्रहणमनुवर्तते । तथा च निवृत्तार्थविवक्षायां क्त्रिप्रत्यया-
 न्तात् मप्प्रत्ययस्य नित्यतया पक्त्रयादिना निवृत्तमिति वाक्यनिवृत्तावपि पाकोऽ-
 र्थात्त्यादिवत् 'पक्तिरस्ति, भविष्यतीत्याद्यपि प्रसज्येत । तच्चाऽनिष्टम् । क्त्रिप्रत्यय-
 यान्तस्य निवृत्तार्थाऽविवक्षायां सत्त्वाद्वा मप्प्रत्ययशिरस्कताया एवेष्टाऽदित्यत
 आह—नित्यग्रहणादिति । न हि महाविभाषानिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । 'निवृत्तेऽक्षय-

अत एव क्यन्तेन न विग्रहः । ड पचष्, पाकेन निर्वृतं पक्विमम् । ड वप् ।
उष्मिन्मम् । ३२६७ ट्वितोऽथुच् ३।३।८६ ॥ अयमपि स्वभावान्नाव एव । ड
वेष्ट, वेपथुः । श्वयथुः । ३२६८ यजयाचयतविच्छ्रप्रच्छरत्तो नड्ड ३।३।
६० ॥ यज्ञः । याच्ना । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । 'प्रश्ने चासन्न' (सू २७७७)
इति ज्ञापकान् सम्प्रसारणम् । क्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रद्वेगः ।
३२६९ स्वपो नन् ३।३।६१ ॥ स्वप्नः । ३२७० उपसर्गे घोः किः ३।३।
६२ ॥ प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः । ३२७१ कर्मण्यधिरो
च ३।३।६३ ॥ कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मि-
न्निति जलधिः । ३२७२ स्त्रियां क्तिन् ३।३।६४ ॥ स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन्स्यात् ।
घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्वाधते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी-

तादिभ्यः कश्चेतु मप् इत्येकसूत्रत्वेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणादेव महाविभाषानिष्-
त्तिसिद्धेः । तथा च नित्यग्रहणसामर्थ्यादित्यमिति योगान्तरं विज्ञायते । तथा च
निर्वृत्ते इति निष्कृत्म् । तथा च 'क्विप्रत्ययान्तः निर्वृत्तार्थयोगे तदयोगे च सर्वदा
मत्प्रत्ययान्त एव स्यादिति लभ्यते । एवञ्च क्विप्रत्ययो मत्प्रत्ययं विना केवलः
कापि न प्रयुज्यते इति लभ्यत इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अत एवेति । क्विप्र-
त्ययस्य मत्प्रत्ययं विना प्रयोगाभावात् 'पक्त्र्या निर्वृत्त'मिति स्वपदविग्रहो ना-
स्ति । किन्तु पाकेन निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रह इत्यर्थः । उष्मिन्ममिति । क्तिन्वात् 'व-
चिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । ट्वितोऽथुच् । अथुजिति छेदः । टुः इत् यस्येति
विग्रहः । श्वयथुरिति । 'टु ओ श्व गतिवृद्धयोः' । इत्यस्य रूपम् । यजयाच । 'अकर्तरि
च कारके' इति भाव इति चानुवर्तते । याच्नेति । नस्य रचुत्वेन ज्ञः । विश्न इति ।
विच्छेनेनङ् । 'च्छ्वोः' इति शः । एवं प्रच्छेनेनङ् रूपम् । 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारण-
माशङ्क्य आह—प्रश्ने चेति । ननु सम्प्रसारणाभावे क्त्वं व्यर्थमित्यत आह—
क्त्वं त्विति । स्वपो नन् । नकारो निरस्वरार्थः । उपसर्गे घोः किः । भाष्ये अकर्तरि च
कारके । क्तिन्वमातो ज्ञोपार्थम् । प्रधिरिति । धातो रूपम् । उपाधीयते इति । स्वनिष्ठ-
धर्मः अन्यत्राऽऽसज्यते इत्यर्थः । कर्मण्यधिकरणे च । इह कर्म उपपदं, अधिकरणमर्थः
व्याख्यानात् । तदाह—कर्मण्युपपद इत्यादि । स्त्रियां क्तिन् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इ-
त्यतः प्राक् स्त्रियामित्यधिक्रियते । स्त्रीलिङ्ग इति । स्त्रीत्वविशिष्टे भाष्ये अकर्तरि च का-
रके इत्यर्थः । धातुमात्रादर्थं क्तिन् । घञोऽपवाद इति । 'हलश्च' इति वषमाद्यघञोऽ-
पवाद इत्यर्थः । एवञ्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ क्तिनेव । घञ् तु पुंस्त्वविशिष्टभा-
वादविति लभ्यते । वाऽसरूपविशिष्टात्र प्रवर्तते, 'अस्त्रिया'मित्युक्तेः । ननु तर्हि
इकारान्तात्, ऋकारान्तात्, उकारान्ताच्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ 'परच्' इति
'ऋक्षोरप्' इति च अजपादेव क्तिने वाधित्वा स्याताम्, विशेषविहितत्वात् ।

स्फातिः । 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्धात्वर्थे णिच् 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा २२११) । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेष् इष्टिः । स्तुतिः । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिणिष्ठावद्वाच्यः' (वा ४८२६) । तेन जत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः । 'ह्लादः' (सू ३०७३) इति योगविभागात्किनि ह्रस्वः । प्रह्वनिः । 'ति च' (सू ३०३७) । चूर्तिः । फुल्लितः । 'चायतेः क्तिनि विभावो वाच्यः' (वा ४४१८) । अपचितिः । 'सम्पदादिभ्यः क्तिप्' (वा २२३३) सम्पत् । विपत् । 'क्तिन्नपीष्यते' । सम्पतिः । विपतिः । ३२७३ स्थागापापचो भावे ३।३।१५॥ क्तिन्स्यादङोऽपवादः ।

क्षिपां वाऽसरूपविषयमावाच्येत्यत आह—प्रजपी त्विति । तो तु पुंस्त्वविशिष्टे भावादौ सावकाशाविति भावः । स्फीतिरिति । 'लोपो ष्योः' इति यच्छोपः । 'तितुन्न' इति नेट् । प्रामादिकमिति । 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभावस्य निष्ठायामेव प्रवृत्तेरिति भावः । कथञ्चित्समाधत्ते—क्तान्तादिति । स्फायेः क्तप्रत्यये स्फीभावे स्फी-तशब्दः । स्फीतस्याकृत्यान् क्रिया वा स्फीतिः । 'तत्करोति तद्वाच्यते' इति णिच्, असछोपः । 'अच इः' इति भावे इप्रत्ययः । स्फीतिं कामयते इति स्फीतिकाम इति वा कथञ्चित्समाधेयमिति भावः । श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे । वार्तिकम् । पृथ्यश्च, तुभ्यः करणे क्षिपां क्तिन्नित्यर्थः । श्रुवातोः, स्तुवातोश्च 'एश्च' इति 'ओरप्' इति च प्राप्ते, यजीष्योस्तु 'हलश्च' इति घनि च प्राप्ते वचनम्, भावे, कर्तृभ्यतिरिक्तकारके च सर्वत्र प्राप्ते करणप्रहयम् । इष्टिरिति । यजेः 'वचिस्वपि' इति सप्रसारणम् । वश्वादिना षत्वम् । ऋत्वादिभ्य इति । ऋकारान्तात्स्वादिभ्यश्च पर इत्यर्थः । तेनेति । निष्ठावद्दृक्चनेनेत्यर्थः । नत्वमिति । 'रदाभ्यां निष्ठातः' इति नत्वस्य प्रकृतत्वादिति भावः । कीर्णिरिति । कृधातोः क्तिनि ह्रस्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । तकारस्य नत्वम्, णत्वम् । एवं गृधातोः गीर्णिः । सवादिभ्यः उदाहरति—लूनिरित्यादि । अथ 'प्रह्वनिः'रित्यत्र उपधाह्रस्वं साधयति ह्लाद इति । 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वविधौ 'ह्लाद्' इति योगविभागात् अनिष्ठायामपि कश्चिद्ध्रस्व इति भावः । भाष्ये तु नेतद्दृष्टम् । अथ चरेः फलोश्च क्तिनि अकारस्य उरवं ऋमारयति—ति चेति । 'चरफलोश्च' 'उत्परस्यातः' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तादो प्रत्यये परे चरफलोऽत उकारः स्फाद्वित् व्याख्यातं यङ्लुक्प्रकरणे । चूर्तिरिति । चरेः क्तिनि अकारस्य उपवे 'हलि च' इति दीर्घः । फुल्लितरिति । फलेः क्तिनि उरवे रूपम् । रेफवान्तत्वाऽभावाच्च दीर्घः । उभयत्रापि 'त्रितुङ्' इति नेट् । सम्पदादिभ्यः क्तिप् । वार्तिकम् । 'भावे अकर्तरि च कारके क्षियाम्' इति शेषः । ननु अक्षियामिति निषेधेन वाऽसरूपविधेरभावात् क्षिपाऽनेन क्तिनो बाधात् सम्पत्तिरित्यादि कथमित्यत आह—क्तिन्नपीष्यते इति । 'कृत्यस्युटो बहुकम्' इति बहुलप्रहणेन सिद्धमित्याहुः । भाष्ये तु नेतद्दृश्यते । स्थागापा । क्तिन् स्यादिति । क्तिप् तु अस्वदि-

प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथम् अवस्था संस्था इति । 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात् । ३२७४ ऊतियूतिजुतिसातिहेतिकी-
र्तयश्च ३।३।१७॥ अवतेः 'ज्वरस्वर' (सू २६५४) इत्यूट् । ऊतिः । स्वरार्थं
वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते ।
स्यतेः सातिः । 'यतिस्यति' (सू ३०७४) इतीत्वे प्राप्ते इह इत्वाऽभावो निपा-
त्यते । सनोतेर्वा 'जनसन' (सू २५०४) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् ।
हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः । ३२७५ प्रजयजोर्भावे क्यप् ३।३।६८॥ व्र-
ज्या । इज्या । ३२७६ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविद्वुञ्शीङ्भृजिणः

तत्वाग्नानुवसत इति भावः । प्रक इति । स्यादिभ्यस्त्रिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति
वक्ष्यमाणस्य, पचेस्तु 'विद्भिदादिभ्यः' इति विहितस्याहप्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः ।
प्रस्थितिरित्यादि । 'यतिस्यतिमास्थाम्' इति इत्वम् । 'धुमास्थागापा' इति च ईत्वम् ।
कथमिति । 'स्थागापा' इति किन्ना 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य अङ्गो बाधादि-
ति भावः । समाधत्ते—व्यवस्थायामिति । ज्ञापकादिति । ऊतियूति । एते स्त्रिणां क्लिप्तता
निपात्यन्त इत्यर्थः । ऊठिति । अकारवकारयोरित्यर्थः । ननु 'स्त्रिणां किन्' इत्येव
सिद्धे किमर्थमिदमूतिप्रहणमित्यत आह—स्वरार्थमिति । कः स्वर इत्यत आह—उदात्त
इतीति । 'मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्त' इति पूर्वसूत्रस्यमुदात्तप्रहणमेकवचना-
न्ततया विपरिणतमिहानुवर्तत इत्यर्थः । तथा च किन् उदात्तत्वं कम्पते । अन्यथा
'जिनित्यादिर्नित्य'मिति प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । मनयोरिति । युधातोर्जुधातोश्चे-
त्यर्थः । स्यतेरिति । 'वोऽन्तर्कर्मणि' इत्यस्मात् किनि सातिरिति रूपमित्यर्थः । 'आदे,
चः' इत्याएवम् । तत्र 'यतिस्यतिमास्थामिति किति' इति इत्वमाशङ्क्य आह—
इह इत्याभाव इति । सनघातोर्वा सातीति निपातनमिष्याह—सनोतेर्वेति । सनेर्वा किनि
'जनसन' इत्याखे कृते सातीति निपातनमित्यर्थः । अत्र 'यतिस्यति' इतीरवस्याऽप्रस-
क्तेस्तदभावो न निपात्यते इति कावचमिति भावः । ननु सनोतेः स्त्रियां किनि साती-
ति रूपसिद्धेः किमर्थमिह सातीति निपातनमित्यत आह—स्वरार्थमिति । 'मन्त्रे वृष'
इति पूर्वसूत्रात् उदात्तप्रहणाऽनुवृत्तेः किन् उदात्तत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रकृतेरुदात्त-
त्वं स्यादित्यर्थः । हन्तेरिति । हनः किनि नकारस्य निपातानादित्वे आङ्गुणे हेतिरिति
रूपम् । हिनोतेरिति । हिधातोः किनि तु 'किञ्चित् च' इति निषेधं बाधित्वा निपातनात्
गुणे रूपमित्यर्थः । कीर्तिरिति । कृत संशब्दने । स्वाधिक्ययन्तात् 'न्यासश्रम्यो युच' इति
युचं बाधित्वा क्लिप्तापात्यते । उदात्तश्च सः । व्रजयजोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्त्रियामित्ये-
व । व्रज्येति । 'व्रज गतौ' क्यप् । 'वृजयजोः' इति पाठे 'वृजी वर्जने' इत्यस्मात् क्यप्,
वृजो । इज्येति । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । संज्ञायां समजनिषद् । समज, निषद्,
निपत, मन, विद, वुञ्, शीङ्, भृज्, इय्, नवानां समाहारइत्यापञ्चमो । 'अजे-

३।३।६६॥ समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् । 'अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्' (वा १५९६) समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषे दन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिलः भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका । ३२७७ कृजः श च ३।३।१००॥ कृजः इति योगविभागः । कृजः क्यप्स्यात् । कृत्या । 'श च' । चात्किन् । क्रिया । कृतिः । ३२७८ इच्छा ३।३।१०१॥ इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसङ्गथानम्' (वा २२१५) । शो यक्च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । मृग अन्वेषणे तुरादावदन्तः । अतो लोपाऽभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या । 'जागर्तेरकारो वा' (वा २२१६) । पक्षे शः । जागरा जागर्या । ३२७९ अ

र्ध्वजपोः' इति प्राप्ते आह—अजेः क्यपीति । समजन्तीति । सङ्गीभवनन्तीत्यर्थः । समज्या सभेति । सम्पूर्वादेशे क्यप् । 'समज्या तु सभा गोष्ठो' इत्यमरः । निषेति । निपूर्वादेशे क्यप् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । 'आपणस्तु निषणायाम्' इत्यमरः । निपात्येति । निपूर्वादेशे क्यप् । पिच्छिलेति । निम्नोन्नता भूमिरित्यर्थः । गलेति । 'पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्था' इत्यमरः । विधेति । वेदगात्रादिरित्यर्थः । सुत्येति । सोमेज्या । सुजः क्यप् । तुक् । इत्या शिविकेति । कोशो मृगयः । कृजः श च । चात् क्यप् 'शेति' कृतप्रथमाकम् । कृजः शः स्यात् क्यप् चेति प्रतीयमानार्थः । एवं सति कृतिरिति कृज् स्यात्, स्त्रियां चाऽसरूपविषयभावात् । तदाह—कृज इति । योगविभाग इति । तत्र क्यवित्यनुवृत्ति मत्वा आह—कृजः क्यप् स्यादिति । कुर्याति । कृजः क्यपि तुक् । 'श चेति' द्वितीयखण्डोऽयम् । चात्किन्निति । क्यपः पूर्वयौव खण्डेन सिद्धत्वादिति भावः । क्रियेति । कृजः शः 'रिक्तशयगिरिदक्षु' इति रिक्त । शित्वेन सार्वधातुकतया द्वित्वाच्च गुणः । इयङिति भावः । इच्छा । भावे श इति । न त्वकर्तरि कारके चेत्यर्थः, निपातनसामर्थ्यादिति भावः । यगभावश्चेति । अन्यथा शिश्नेन सार्वधातुकत्वात् यक् स्यादिति भावः । परिचर्येति । परिपूर्वाक्षरेः भावे शः यक् च । परिसर्येति । परिपूर्वात्सुधातोः शः, यक् च । अत्र शप्रत्ययस्य शिश्नेन सार्वधातुकतया द्वित्वात् गुणनिषेधमाशङ्क्य आह—अत्र गुणोऽपीति । परिसर्याशब्दे गुणोऽपि निपातित इत्यर्थः । द्वित्वमिति । 'निपात्यते' इति शेषः । यकारनिवृत्तिरिति । 'निपात्यत' इति शेषः । इलादिशेषस्तु नाऽत्र प्रवर्तते । तस्य बाह्वद्वित्वविषयत्वादित्याहुः । यङ्गतात् 'अ प्रत्ययात्' इति वक्ष्यमाणः अकारप्रत्ययः । तत्र अतो लोपे यलोपे च अटाटेति बोध्यम् । जाग-

प्रत्ययात् ३।३।१०२ ॥ प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ।
 विकीर्षा । पुत्रकाम्या । ३२८० गुरोश्च हलः ३।३।१०३ ॥ गुरुमतो हलन्तात्
 स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ।
 'निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्' (वा २२०८) । नेह । आसिः । 'तितुत्र—'
 (सू ३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । 'तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' (४३९३) ।
 निगृहीतिः । निपठितिः । ३२८१ षिद्धिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४ ॥ षिद्धयो
 भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष्—जरा । प्रपूष्—त्रया । भिदा—विदारण एवायम् ।
 भित्तिरन्या ('छिदा द्वैधीकरणे') । अन्यत्र छितिः छिद्रम् । गुहा गिर्योषभ्योः ।
 अत्र गिरेरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्यत्र गूढिः । आरा हारा कारा
 तारा धारा अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । आरा शस्यामिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या ।

तैत्कारो वेति । 'भावे वक्तव्य' इति शेषः । अकारप्रत्यये उदाहरति—जागरेति । आधे-
 धातुकलक्षणो गुणः । शप्रत्यये उदाहरति—जागर्येति । शित्वेन सार्वधातुकत्वात् यक्
 'जाग्रोऽविविण्णलुङ्सि' इति च गुणः । अ प्रत्ययात् । 'अ' इति लुप्तप्रथमाकम् ।
 भावे, अकर्तरि च कारके इत्येव । गुरोश्च हलः । धातोर्नियुवृत्तं हला विशेष्यते ।
 तद्वन्तविधिः । हलन्तधातोर्गुरुवाऽसम्भवाद्गुरुमान् लभ्यते । तदाह—गुरुमत इति ।
 भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । निष्ठायामिति । निष्ठायां परतो यः सेट्, तस्मादेव
 गुरुमतो हलन्तादकारप्रत्यय इत्यर्थः । आसिरिति । आध्वातोर्निष्ठायां सेट्त्वाभावात्
 नायमकारप्रत्ययः, किन्तु क्तिन्नेवेति भावः । दीप्तिरित्यत्र इट्माशङ्क्य आह—तितु-
 त्रेति । तितुत्रेष्विति । 'तितुत्रतथसि' इति सूत्रे अग्रहादीनामिति वाच्यमित्यर्थः ।
 निगृहीतिरिति । इटि 'ग्रहोऽङिति' इति दीर्घः । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् ।
 निगृहीतिः, उपसिंहितिः, निकुपितिः, निपठितिः इति ग्रहाद्यो भाव्ये स्थिताः ।
 षिद्धिदादिभ्योऽङ् । भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । जरेति । क्षिप्रलक्षणं
 गुणनिषेधं वाचित्वा 'ऋदशोऽङिति' इति गुणः । विदारण इति । वार्तिकम् । विदा-
 रणम् ऊर्ध्वविद्वलनम् । तस्मिन्नेवार्थे भिदेत्यङन्तमित्यर्थः । छिदा द्वैधिकरण इति ।
 इदमपि वार्तिकम् । यथाकथंचित्सिचयंगतियंगवा द्वैबीभावे एव छिदेत्यङ-
 न्तमित्यर्थः । छित्तिरित्यस्य विवरणम्—छित्तिश्चिद्रमिति । भिदिर् विदारणे,
 छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, गुह संवरणे, दु धाम् धारणपोषणयोः,
 मिथ् मेथ् हिंसासेचनयोः, ऋ गतो, हृज् हरणे, चि चये, चि निवासगत्योः, तृ प्लव-
 नतरणयोः, छञ् धारणे, लिख अक्षरविश्यासे, चुद् प्रेरणे, पीड अवगाहने, दु षप् बीज-
 सन्ताने, कृ विक्षेपे, वस निवासे, मृजू शुद्धौ, कृप कृपायाम्, इति भिदादिगणः ।
 गुहा गिर्योषभ्योरिति । वार्तिकम् । गूढिरिति । क्तिन् लक्ष्यस्त्वपुस्त्वङ्कोपदीर्घाः । आरा
 हारा कारा तारा चारा । अत्रेति । आ, इ, कृ, तृ, छञ्, एभ्यः अङि 'ऋदशोऽङिति' गुणः

आहोऽर्तेष्व क्तिन् । रेखा लेखा । अत्र गुणः । चूडा । धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या) मृजा । 'क्रपेः सम्प्रसारणं च (गण ३२) कृपा । ३२८२ चिन्ति-पूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ३।३।१०५॥ अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । (चातुला) । ३२८३ आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६॥ अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । 'अदन्तरोरुपसर्ग-वदवृत्तिः' (वा ११३१—११४७) । श्रद्धा । अन्तर्धा । 'उपसर्गे घोः किः' (सू ३२७०) इत्यनेन किः । अन्तर्धिः । ३२८४ ण्यासश्रन्थो युच् ३।३।१०७॥ अकारस्याऽपवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । 'घट्टिवन्दिदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वा २२२२) । घट्टना । वन्दना । वेदना । 'इषेरनिच्छार्थस्य' (वा २२२३) । अन्वेषणा । 'परेर्वा' (वा २२२४) ।

इति गुणे उपधाया दीर्घत्वं चेत्पर्यर्थः । आरा शस्यामिति । वार्तिकम् । शस्त्री प्रतोदः, तस्यामेव आरेत्यङ्गन्तमित्यर्थः । ननु ऋचातोः क्तिनि कृतिरित्येवोचितम्, न स्वा-तिरित्येत आह—प्राजोऽर्तेष्वेति । आङ्पूर्वात् ऋचातोः क्तिनि 'उपसर्गादिति भातो' इति वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः । रेखा लेखेति । गणसूत्रम् । गुण इति । लिखेरङि उपधा-गुणः लकारस्य रेफरचेर्यर्थः । चूडेति । गणसूत्रम् । धारा प्रपात इति । वार्तिकम् । द्रवद्रव्यप्रपातने इत्यर्थः । क्रपेः सम्प्रसारणं चेति । गणसूत्रम् । क्रपचातुर्विंशदौ अकार-मध्यः । अत्र भाष्ये दृष्टानां गणसूत्रत्वं विज्ञेयम् । चिन्तिपूजि । एते चुरादयः । तेभ्यो 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति प्राप्ते अङ्गविधिः । तदाह—युचोऽपवाद इति । चिन्तेत्यादौ अङि णिलोपः । चकारोऽङ्गुक्तसमुच्चयार्थः । अतस्तोक्त्यतेरपि सङ्ग्रहः । तदाह—चातु-लेति । आतश्चोपसर्गे । अङ् स्यादिति । उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोर्ङ् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । प्रदेति । प्रपूर्वाद्भातोर्ङ् । 'भातो लोप इटि च' इत्या-लोपः । एवमुपदा । ननु श्रदिति अन्तरिति च अवयवपूर्वाद्भाजः कथमङ्, तयोरुपस-र्गत्वाऽभावादित्येत आह—अदन्तरोरुपसर्गवदवृत्तिरिति । 'अच्छङ्कद्वय अङ्गविधौ उप-सर्गत्वं वाच्यम्' इति 'अन्तरशब्दस्याङ्गिविधिणस्वेवोपसर्गत्वं वाच्यम्' इति च वार्तिकास्योरुपसर्गत्वात्पूर्वकादादन्ताद्धातोर्ङ्प्रत्ययात्मककृतप्रत्ययरूपा वृत्तिरि-त्यर्थः । वृत्तिरिति । यावत्स्याद्युपलक्षणम् । तेन अन्तर्धा अन्तर्धिः अन्तर्ययतीत्या-द्वीति विक्र । ण्यास । णि, आस, श्रन्थ, एभ्यः स्त्रियां भावादिसु युच् स्यादित्यर्थः । अकारस्येति । 'अ प्रत्ययात्' इति विहितस्येत्यर्थः । वट्टिवन्दीति । अण्यन्तत्वाद्युचो विधिः । वेदनेति । लाभायाद्विदेयुच् । व्याख्यानात् । 'विद ज्ञाने' इत्यस्य तु वित्तिः । 'विद वेदनाज्ञाननिवासेषु' इति चुरादेस्तु 'ण्यासश्रन्थ' इति युचि वेदनेत्यपि । इवे-निच्छार्थस्येति । 'युक्त्वकस्य' इति शेषः । अन्वेषणेति । मार्गणे इत्यर्थः । इच्छायां तु

पर्येषणा । परीष्टिः । ३२२५ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ३।३।१०८॥ प्रच्छ-
दिका-वमिः । प्रवाहिका-ग्रहणी । विचर्चिका-पामा । क्वचिन्न । अर्द, शिरो-
ऽस्तिः । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्बहुलम्' (वा २२२५) । आसिका । शायिका ।
'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' (वा २२२६) । पचिः । पचतिः । 'वर्णात्कारः'
(२२२७) 'निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । 'रादिफः' (वा २२२८) ।
रेफः । 'मत्वर्थोच्छः' (वा २२२९) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः ।

अन्विष्टिः । परेवेति । परिपूर्वकादिष्वेयुञ्जवेत्यर्थः । परोष्ठिरिति । 'प्रज्ञ' इति षः । रोगा-
ख्यायाम् । क्षियामित्येव । प्रच्छदिकेत्यस्य विवरणम्—वमिरिति । वमनमित्यर्थः ।
प्रवाहिकेत्यस्य विवरणम्—ग्रहणीति । अतिसारविशेषः । विचर्चिकेत्यस्य विवरणम्—
पामेति । क्वचिन्नेति । ण्वुल्लिति शेषः । बहुलग्रहणादिति भावः । अर्दति । अर्तिशब्दस्य
'अर्दं हिंसायाम्' इति प्रकृतिदर्शनमिदम् । शिरोऽस्तिरिति । शिरःपीडेत्यर्थः । अर्दः
क्तिन् । 'तितुन्न' इति नेट् । धात्वर्थनिर्देश इति । धात्वर्थे निर्देष्टव्ये आतोः स्वायं ण्वुल्-
बहुलमित्यर्थः । क्षियामित्येव । आसिका शायिकेति । आसनं शयनमित्यर्थः । इक्षितपा-
विति । धातुस्वरूपे निर्देष्टव्ये इक्षितपौ वक्तव्यावित्यर्थः । धातुस्वरूपमेव वाच्यमिति
फलितम् । पचिः पचतिरिति । पचधातुरित्यर्थः । शिश्वेन सार्वधातुकरवाच्छप् । अक-
तृकवाचकत्वेऽपि 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति' इति निर्देशात् शवादिविकरणाः । शित्व-
सामर्थ्यादिति तु प्राञ्चः । तच्च, पिबतिः गायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या, आस्व-
निद्रया च शित्वस्य चरितार्थत्वादित्यलम् । अत्र क्षियामिति न सम्बध्यते ।
व्याख्यानात् । वर्णात्कार इति । वार्तिकम् । निर्देश इत्येवेति । अ, इ, उ, इत्यादिवर्ण-
निर्देशे कर्तव्ये वर्णानुकरणात्, अ, इ, उ, इत्यादिप्रातिपदिकास्वाय कारप्रत्ययः
स्यादित्यर्थः । अकार इति । अवर्ण इत्यर्थः । इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि
अधिकारवत्वात् कृतसंज्ञा । अतः प्रातिपदिकत्वात् सुबुधपत्तिः । ककारस्य नेस्संज्ञा,
प्रयोजनाऽभावात् । अनादंधातुकतया 'आकार' इत्यादौ आतो लोपाऽप्रसक्तेः ।
अनादंधातुकरवादेव नेट् । बहुलग्रहणानुवृत्तेः क्वचिन्न । 'अस्य षोः' इत्यादौ । ककार
इति । कवर्ण इत्यर्थः । प्रकृतावकार उच्चारणार्थः । 'न पुनरन्तरेणाच्च व्यञ्जनस्योच्चारणं
भवति' इति 'अचचैकदात्' इति सूत्रभाष्यात् । क्वचित्सङ्ख्यातादपि कारप्रत्ययः यथा
'एवकार' इत्यादौ, 'वषटकारः' इति सूत्रनिर्देशात्, 'सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्त'
इति भाष्याच्च । रादिफ इति । 'वाच्य' इति शेषः । वाऽसरूपविधिना कारप्रत्ययोऽपि ।
अत्र क्षियामित्यस्य अनुबुद्धेरनभ्युपगमेन अक्षियामिति निषेधाऽभावात् । मत्वर्थोच्छ
इति । मत्वर्थशब्दात् स्वार्थं छप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु 'मत्वर्थीय' इत्यत्र कथं
'यस्येति च' इत्यकारलोपः अतद्धितपरत्वात् अभत्वाच्चेत्यत आह—बहुलवचनाद-
कारलोप इति । मत्वर्थीय इति । मत्तोरर्थो यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थीयः ।

‘इणजादिभ्यः’ (वा २२३०) । आजिः । आतिः । ‘इञ्वपादिभ्यः’ (वा २२३१) । वापिः । वासिः । स्वरे भेदः । ‘इक्कृष्यादिभ्यः’ (वा २२३२) । कृषिः । गिरिः । ३२८६ संज्ञायाम् ३।३।१०६॥ अत्र धातोर्णुलु । उद्दालक-पुष्पभञ्जिका । (वरणपुष्पप्रवाहिका । अभ्यूषत्वादिका । अभ्यूषः पूरिका अपूप-विशेषः) । ३२८७ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ३।३।१०७॥ परिप्रश्ने आख्याने च गभ्ये इञ् स्यात् । चात् ण्वुलु । विभाषोक्तैर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं-कारिकां-क्रियां-कृत्यां-कृतिं वा अकार्षीः । सर्वां कारिं-कारिकां-क्रियां-कृत्यां-कृतिं वा अकार्षम् । एवं गणिं-गणिकां-गणनाम् । पाचिं-पा-

‘तसौ मत्वर्थे’ इत्यत्र तु बहुलग्रहणाच्च । ‘क्षोषिकान्मतुषर्थीयात्’ इत्यत्र भवार्थे गह-दिशत् स्त्रो बोध्यः । इणजादिभ्य इति वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । आजि-रित्यत्र अजेर्वीभावमाशङ्क्य आह-बहुलमिति । इञ्वपादिभ्य इति । ‘वाच्य’ इति शेषः । स्त्रियामित्येव । ननु इयोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इञ्ग्रहणमनर्थकम् इत्यत आह-स्वरे भेद इति । ‘जिनस्यादिनित्यम्’ इति स्वरविशेष इज्जिवधेः फलमित्यर्थः । इक्कृष्यादिभ्य इति । वाच्य इति शेषः । कृषिरिति । किरणाञ्च कधूपधगुणः । गिरिरिति । गम्भातोरिक । किरणाञ्च गुणः । ‘कृत इन्दातोः’ इति इच्चे रपरत्वम् । संज्ञायाम् । वरणेति । वरणः वृक्षविशेषः । ‘वार-णान्यहोमाथीनी’त्यादौ याज्ञिकानां प्रसिद्धः । अभ्यूष इत्यस्य विवरणम्-पूरिकेति । तस्या अपि विवरणम्-अपूपविशेष इति । ‘समितावेसने जीरहिङ्गमारीचयोजिते । क्षुताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्थोपरि वेल्लिते । क्षुतेन वाऽपि तैलेन भजिता पूरिका मता ।’ इति भोजनकौतूहले तत्कृच्छ्यात् । विभाषाख्यान । स्त्रियामित्येव । पूर्व परिप्रश्नः पश्चादु-क्तकथनमाख्यानम् । अवपात्तरत्वादाख्यानशङ्कस्य पूर्वनिपातः । तदाह-परिप्रश्न इति । वाऽसरूपविधिना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-विभाषोक्तेरिति । स्त्रियां वाऽसरूपविधेरप्रवृत्त्या विभाषाग्रहणाऽभावे इञ्णुलुवेव स्याताम् । न तु प्रत्ययान्तरमित्यर्थः । परिप्रश्ने उदाहरति-कां त्वमिति । कां त्वं कारिमकार्पीरित्य-न्वयः । इजि रूपम् । एवं कारिकामित्यादावपि कां त्वमित्यस्य कार्पीरित्यस्य चा-न्वयो बोध्यः । कारिकामिति । ण्वुलि रूपम् । क्रियामित्यत्र ‘कृजः श च’ इति शः । कृत्यामित्यत्र ‘कृजः श च’ इति चकारात् कथपि तुक् । कृतिमित्यत्र क्तिन् ‘कृजः श च’ इति चकारादित्युक्तम् । आख्याने उदाहरति-सर्वां कारिमित्यादि । अत्रापि ‘सर्वां कारि/मित्यादिपञ्चसु ‘सर्वां/मित्यस्य’ ‘अकार्षं/मित्यस्य चाग्वयः । एवं गणिमि-ति । अत्रापि ‘कामकार्षीः’ ‘सर्वामकार्षं’ मिति प्रश्नप्रतिवचनानि योज्यानि । गण-चातोर्दन्तात् चुरादिणिजन्तादिनादि । अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । गणना-मिति । ‘ण्यासश्रव्यः’ इति युच् । अत्र क्तिन् तु न, युच् बाध्यात् । पञ्चामित्यत्र ‘वि-जिवादिभ्यः’ इति विश्वार्द्धम् । इज्यामित्यत्र ‘अजबजोभावे’ इति कथप् । ‘बजि-

चिकां-पचां-पक्तिम् । इज्यां-इष्टिम् । ३२८८ पर्यायाऽर्हणोत्पत्तिषु गवुच्च
३।३।१११॥ पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु शोत्येषु
ष्वुज्वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिन्तुभक्षिकाम-
र्हति । ऋणे-इन्तुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ — इन्तुभक्षिका उदपादि । ३२८९
आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।११२॥ विभाषेति निवृत्तम् । नञ्युपपदेऽनिः स्यादा-
क्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू
२८४१) । भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते
राजभोजनाः शालयः । 'नपुंसके भावे कः' (सू ३०६०) । ३२९० ल्युट् च
३।३।११५॥ हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ३२९१ कर्मणि च
येन संस्पृशोत्कर्तुः शरीरसुखम् ३।३।११६॥ येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः
शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमा-

स्वपि' इति सम्प्रसारणम् । इष्टिरित्यत्र यजेः क्तिन्, व्रश्चेति षः । पर्यायार्हः । पर्या-
यशब्दस्य विवरणम्—परिपाटीति । तस्यापि विवरणम्—क्रम इति । परिपूर्वापदेः क्र-
माद्योदिणिजादिस्य इति स्त्रियां भावे इण् । 'कृदिकारादक्तिन्' इति ङीष् । अर्हण-
मर्ह इति । भावे वर्जयति भावः । शोत्येष्विति । भाव एवार्थः प्रत्यय इति भावः । क्रमे
उदाहरति—भवत आसिकेति । आदौ आसनं, ततः शयनं, ततोऽग्रगमनमित्यर्थः । अह
उदाहरति—भवानिति । 'ऋणे' इत्युदाहरणसूचनम् । इन्तुभक्षणमृणत्वेन धारयसीत्य-
र्थः । 'उत्पत्तौ' इत्युदाहरणसूचनम् । उदपादीति । उत्पन्नेत्यर्थः । उपपूर्वापदेः कर्तरि
लुङि 'चिप्ते पदः' इति चिप् । आक्रोशे नञ्यनिः । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति
भावः । अजीवनिरिति । अजीवनमित्यर्थः । अप्रयाणिरिति । अप्रयाणमित्यर्थः । क्तिन्
तु न भवति । अनिना वाचात् । स्त्रियां वाऽसकृपविधेरभावात् । विभाषाऽनुवृत्तौ
क्वचित्क्तिन् स्यादिति भावः । इति इत्यधिकारः । कृत्यल्युटो बहुलम् । कृत्यसम्पन्नकाः
प्रत्ययाः 'तयोरेव कृत्यल्लक्षणाः' इति भावे कर्मणि च विहिताः । करणे अधिकरणे
भावे च ल्युट् विहितः । ततोऽन्यत्रापि कृत्यल्युटः स्युरित्यर्थः । स्नानीयं चूणम् ।
'करणे अनीयर' इति सिद्धवत्कृत्य ल्युटि उदाहरति—रात्रेति । कर्मणि ल्युडिति भावः ।
नपुंसके भावे कः । इदं सूत्रं 'निष्ठा' इति सूत्रप्रस्तावे प्रागेव प्रसङ्गाद्व्याख्यातं मूले । इह
तु क्रमप्राप्तत्वात् पुनरुपगम्यस्तम् । ल्युट् च । चात् कः । नपुंसके भावे इत्येव । ननु नपुं-
सके भावे क्तल्युटा' इत्येव सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत्यत आह—योगेति । 'कर्मणि च
येनेत्युत्तरसूत्रे ल्युट् एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । कर्मणि च येन । संस्पृशोत्कर्तुः कृदन्तः,
वृथोगे कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी । येनेति कर्तरि वृत्तीया । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति निय-
मात् । येन कर्मणेति । कर्तुः शरीरस्येति । शरीरावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अर्धचांदिवाचकरीर-
शब्दः पुंलिङ्गोऽपि । तेन 'कर्तृण' इत्येव भावमिति निरस्तम् । ल्युट् स्यादिति । 'भावे'

सार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । (ओदनभोजनं सुखम् । नन्वत्र पानादेव सुखम् । चन्दनानुलेपनं सुखमिति वत् । सत्यम् । यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकत्वात् । यत्र साक्षात्परम्परया वा सुखं तत्रेति यावत्) । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम्, नेह गुरुः कर्ता, किन्तु कर्म । (कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेष्वसमासः) । ३०६२ वा यौ २।४।५७॥ अजेर्वी वा स्यायौ । प्रवयणम् । प्राजनम् । ३२६३ करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७॥ ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राकरणाधिकरणयोरित्यधिकारः । ३२६४ अन्तरदेशे ऽऽ४।२४॥ अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो देशः । अन्तर्हणस्येव । अन्तर्हन्ति । तपरः किम् । अन्तरधानि । ३२६५ अयनं च ऽऽ४।२५॥ अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः । ३२६६ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ३।३।११८॥ ३२६७ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ६।४।६६॥ द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे ।

नपुंसके इति शेषः । पूर्वणेति ('ल्युट् च' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । नित्येति । उपपदसमासार्थमित्यर्थः । तस्य नित्यत्वात् । पयःपानं सुखमिति । पयसा स्पर्शमानशरीरावच्छिन्नस्य सुखजनकमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह—ओदनभोजनं सुखमिति । आहूते—अत्र पानादिति । पानादेव सुखम्, न तु संस्पर्शनेनेत्यर्थः । भोजनादित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह—चन्दनानुलेपनं सुखमिति वदिति । तथा च पयसा ओदनेन च स्वरूपतस्तावद्देवदत्तसुखाऽभावात् कथमिदमुदाहरणमिति भावः । समाधत्ते—सत्यमिति । यत्र संस्पर्शमिति । यत्र विषये संस्पर्शं विना स्वरूपसत्तेव सुखं नोत्पद्यते तादृशविषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणमित्यर्थः । फलितमाह—यत्रेति । स्पर्शनेन यत्र सुखं, यथा चन्दनानुलेपनं सुखमिति, यत्र संस्पर्शपूर्वकपानादेर्वा सुखम् यथा 'पयःपानं सुख'मित्यादौ तत्र सर्वत्राऽस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । तूलिकाया उत्थानं सुखमिति । अत्र न कर्मापपदमिति भावः । अग्निकुण्डस्येति । 'शीतकाले' इति शेषः । अन्नाग्निकुण्डेन संस्पर्शो नास्ति, दाहप्रसङ्गादिति भावः । ननु 'तूलिकाया उत्थानम्' इत्यादिप्रत्युदाहरणेषु पूर्वसूत्रेण ल्युट् स्यादेवेति 'कर्मणी'त्यादि व्यर्थमित्यत आह—प्रत्युदाहरणेष्विति । असमास इति । नित्यस्थोपपदसमासस्याऽभाव इत्यर्थः । करणाधिकरणयोश्च । अर्थनिर्देशोऽयं, न तूपपदं, व्याख्यानात् । अजपौ परत्वादयं बाधते । तदुक्तं 'अजहभ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति । इध्मप्रव्रश्चन इति । प्रवययतेऽनेनेत्यर्थं ल्युट् । 'इध्मस्य प्रव्रश्चन' इति विग्रहः । गोदोहनीति । दुह्यतेऽस्यामित्यर्थं ल्युट् । गोदीहनीति विग्रहः । खलः प्रागिति । व्याख्यानादिति भावः । पुंसि । करणाधिकरणयोरि-

दन्ताश्छायन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अद्वीति किम् । समुपच्छादः । आ-
कुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः । ३२६८ गोचरसञ्चरवहप्रजव्यजापणनिगमाश्च ३।
३।११६॥ घान्ता निपात्यन्ते । 'हलश्च' (सू ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञो-
ऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । सञ्चरन्त्यनेन सञ्चरो मार्गः ।
वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । प्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आ-
पणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमः छन्दः । चात्कषः । निकषः । ३२६९
अवे तृत्तोर्धञ् ३।३।१२०॥ अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका । ३३००
हलश्च ३।३।१२१॥ हलन्ताद्धञ्स्यात् । वापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति
रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी । ३३०१ अ-
ध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ३।३।१२२॥ अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः । नियन्त्युद्यु-
वन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्' (वा २२३६) ।
३३०२ उदङ्कोऽनुदके ३।३।१२३॥ उत्पूर्वादश्चतेर्धञ्स्यात् न तूदके । घृतमुद-
च्यते उद्घ्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदको-
दञ्चनः । ३३०३ जालमानायः ३।३।१२४॥ आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्या-
नायः । जालम् इति किम् । आनयः । ३३०४ खनो घञ् ३।३।१२५॥
चाद्धञ् । आखनः । आखानः । चित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन
भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणे घः । खल इत्यादि ।

त्येव । पूर्वसुत्रापवादः । छादेर्वे । 'अङ्घ्रपसर्गस्य' इति छेदः । ह्रस्वः स्यादिति । 'खचि
इस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'यिष्प्रकृतिभूतस्य छाद् उपधाया' इति शेषः ।
'ऊदुपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । एतेन गेरेव इस्वः तत्सामर्थ्यात्तस्य लोपो नेति प-
रास्तम् । गोचर । नञ् 'पुंसि संज्ञायां घः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमिष्यत आह—
इलक्ष्येति । वक्ष्यमाणस्येति । चात्कषः इति । उद्याखयानादिति भावः । अवे तृत्तोर्धञ् । अवे-
त्युपसर्गे उपपदे तृ स्तृ आभ्यां घञ् स्यात् , पुंसि सञ्ज्ञायां प्रायेणेत्यर्थः । वापवाद
इति । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति विहितस्य घस्याऽपवाद इत्यर्थः । इलक्ष्य । स्पष्टम् ।
अध्याय । अधिपूर्वक इङ् , निपूर्वक इण् , उपपूर्वकः युधातुः , सम्पूर्वको हञ् , एते
घञन्ता निपात्यन्ते । 'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' इति वापवादः । अवहारेति । अवहारः , आ-
धारः , आधायः , एषां घञन्तानां निपातनस्थोपसहख्यानमित्यर्थः । उदङ्कोऽनुदके । घ-
स्यापवादः । घृतोदङ्क इति । 'चजोः कु विण्यतोः' इति कुत्वम् । जालमानायः । जालं वा-
च्यं चेत् आनाय इति घञन्तमित्यर्थः । खनो घञ् । 'घ' इति क्षुप्तप्रथमाकम् । खनो घञ्
स्यात् घञ्चेत्यर्थः । नञ्बन् चित्करणं व्यर्थम् , चजोरभावेन कुत्वस्याऽप्रसक्तैरित्याशङ्क्य
आह—चित्करणमिति । भजेभग इति । भज्यते इति कर्मणि घः । पदमिति । पद्यते ग-

‘खनेर्हडंकेकवका वाच्याः’ (वा २२३८) आखः । आखरः । आखनिकः ।
 आखनिकवकः । एते खनिप्रवचनाः । ३३०५ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थेषु
 खल् ३।३।१२६॥ करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु
 खल् स्यात् । ‘तयोरेव—’ (सू २८३६) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे-दुष्करः कटो
 भवता । अकृच्छ्रे-भवता ईषत्करः । सुकरः । ‘निमिमिलियां खलचोरात्वं नेति
 वाच्यम्’ (वा ३४८७) ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । ल-
 यः । ३३०६ उपसर्गात्खल्वजोः ७।१।६७॥ उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् ।
 ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात् किम् । ईषत्ला-
 भः । लामः । ३३०७ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ७।१।६८॥ उपसर्गान्तररहि-
 ताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात्खल्वजोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्याम् कि-
 म् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लभः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती
 कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति । ३३०८ कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ३।३।१२७॥
 कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृजोः खल्स्यात् । ‘यथासंख्यं नेष्यते’ । कर्तृकर्मणी

म्यतेऽनेनेति विग्रहः खनेरिति । ड, डर, इक, इकवक, एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । आख
 इति । डे रूपम् । आखर इति । डरे रूपम् । उभयत्रापि हिस्वसामर्थ्याद्विलोपः ।
 इके उदाहरति—आखनिक इति । इकवके उदाहरति—आखनिकवक इति । ईष-
 द्दुःसुषु । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । तर्हि ‘कर्तरि कृत्’ इति कर्तरि
 स्यादित्यत आह—तयोरेवेति । इह दुरिति कृच्छ्रार्थं एवान्वेति अकृच्छ्रार्थं तु ईष-
 दिति सु इति चान्वेति । योर्यताचलात् । तदेतदाह—कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना । भव-
 तेति । ‘न लोके’ इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् ।
 अल्पमित्यर्थः । निमीति । निपूर्वा मिञ्, मीनातिः, लीङ्, एषामित्यर्थः । ‘मीनाति-
 मिनोतिदीर्घां लयपि च’ ‘विमावा लीयते’ इति प्राप्तमात्वं खलचोर्निषिध्यते ।
 खलि उदाहरति—ईषन्निमय इत्यादि । ‘एरच्’ इत्यचि उदाहरति—निमय इत्यादि । उप-
 सर्गात्खल्वजोः । लभेर्नुमिति । ‘लभेश्च’ इत्यतः ‘इदितो जुम्’ इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति
 भावः । न सुदुर्भ्याम् । ‘केवलाभ्यामायेतद्व्यावष्टे—उपसर्गान्तरेति । सुप्रलम्भः अति-
 दुर्लभम् इति । अत्र सुदुरोपसर्गान्तरसहितत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तस्य न निषेधः । कथं त-
 दिति । सुदुरोपसर्गान्तरसहितत्वेन नुमोऽनिषेधादिति भावः । समाधत्ते—यदेति ।
 ‘स्वती पूजायाम्’ । यदा पूजार्थकाविमौ कर्मप्रवचनीयौ तदा उपसर्गात्वाभावात् न
 सुदुरोपसर्गसहितत्वम् । अतो निषेधो भविष्यतीति भावः । सोः पूजार्थतया उप-
 सर्गात्वाभावात् पूर्वसूत्राग्न तत्र प्राप्तिरित्यपि बोध्यम् । कर्तृकर्मणोश्च । कर्तृकर्मणो-
 रिति सप्तमी । उपपदयोरिति कथ्यते, व्याख्यानात् । चकारादीचद्दुस्तुष्विति समु-

च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । 'कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरिति वाच्यम्' (वा २२४१) । खित्वान्मुम् । अनाढयेन आढयेन दुःखेन भूयते दुराढय-
म्भवम् । ईषदाढयम्भवम् । स्वाढयम्भवम् । ईषदाढयङ्करः । दुराढयङ्करः । स्वाढय-
ङ्करः । च्यर्थयोः किम् । आढयेन सुभूयते । ३३०६ आतो युच् ३।३।१२८॥
खलोऽपवादः । ईषपानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । 'भाषायां शासियु-
जिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः' (वा २२४३) । दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ।
३३१० पात्पदान्तात् ८।४।३५ । नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् ।
षात् किम् । निर्णयः । पदान्तात् किम् । पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तः इति सप्त-
मीसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण । ३३११ आवश्यकोऽऽधमर्णयो-
रिणिनिः ३।३।१७०॥ अवश्यङ्कारी । शतंदायी । ३३१२ कृत्याश्च ३।३।१७१॥
आवश्यकोऽऽधमर्णयोरित्येव । अवश्यं हरि सेव्यः । शतं दैयम् । ३३१३ क्ति-
क्तौ च संज्ञायाम् ३।३।१७४॥ धातोः क्तिक्त्वरच स्यादाशिषि संज्ञायाम् ।
'तितुत्र—' (सू ३१६३) इति नेट् । भवताद् भूतिः । ३३१४ न क्तिचि दीर्घ-

चधीयते । भूकृभोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदैर्भवति ।
अत्र कर्तृकर्मणोरन्यतरस्मिन् ईषद्दुः—सुनामन्यतमे च इत्युभयस्मिन् समुच्चिते उपपदे
इत्यर्थो विवक्षितः । न तु प्रत्येकमुपपदस्य, व्याख्यानात् । भाष्ये तथैवोदाहर-
णावच । नेष्यत इति । भूकृभोः, कर्तृकर्मणोरित्यस्य च न यथासङ्ख्यमित्यर्थः । ननु
कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य ईषदादीनामन्यतमस्य च उपपदस्य प्रयोगसन्निपाते कथं पौर्वा-
पर्यमित्यत आह—कर्तृकर्मणि चेत्यादि । भाष्ये तथैवोदाहरणादिति भावः । ऋथ-
योरिति । अभूततद्भाव इत्यर्थः । भूयत इति । भावे लट् । दुराढ्यम्भवमिति । भावे खल्ल ।
अत्राढ्यस्य दुष्पपदस्य भुजातोः प्रागव्यवधानेन प्रयोगः । दुरस्तु ततः प्राक् ।
दुराढ्यङ्कर इति । अनाढ्यः आढयः दुःखेन क्रियते इत्यर्थः । अत्र आढयः कर्म उपप-
दम् । ईषदाढयम्भवमित्याद्युदाहार्यम् । अत्र ईषद्दुस्सूनां व्यवहितत्वात् पूर्वसूत्रे-
णाप्राप्ताविषमारब्धमिति बोध्यम् । आतो युच् । कर्तृकर्मणोरिति नानुवर्तते, अस्वरित-
त्वात् । ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्राऽर्थपूपपदेषु आदन्ताद्धातोयुच्चस्यादित्यर्थः । तथोरेवेति
भाष्ये कर्मणि च । खलोऽपवाद इति । वाऽसरूपविधिरस्तु न भवति 'कल्युटुतुमुनखलर्थेषु
वाऽसरूपविधिनं' इत्युक्तेः । दुष्पान इति । 'इदुदुपध' इति षः । भाषायामिति । 'उभ-
सि गत्यर्थम्भ्यः' 'अभ्येययोऽपि दृश्यन्ते' इत्युत्तरमिदं वार्तिकम् । ईषद्दुस्सुखित्येव ।
खलोऽपवादः । इति खलार्थाः प्रत्ययाः । आवश्यकामर्णयोरिणिनिः । कर्तरि कृदित्येव ।
अवश्यङ्कारीति । अवश्यमित्यव्ययम् । शतंदायीति । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति
षष्ठी न । कृत्याश्चेत्यादि । स्पष्टम् । क्तिक्तौ च । आशिषीति । 'आशिषि लिङ्खोटौ' इत्य-

श्च ६।४।३६॥ अनियां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । ३३१५ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ६।४।४५॥ सनोतेः क्तिच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः । ३३१६ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३।४।१८॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (सू ७८३) इति नियमान्नोपपदसमासः । 'दो दद्धोः' (सू ३०७७) । अलं दत्त्वा । 'धुमास्था—' (सू २४६२) । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीद् । प्रतिषेधयोः किम् । अलङ्कारः । ३३१७ उदीचां माङो व्यतीहारे ३।४।१९॥ व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् । ३३१८ मयतेरिदन्यतरस्याम् ६।४।७०॥ मेङ् इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचां ग्रहणायाथा-

तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भवतादिति । आक्षिपि कोट् । भूतिरित्यस्य विवरणमिदम् । कर्तरि क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । अनियामिति । 'अनुदात्तोपदेश' इति सुप्रमिहानुवर्तते इति भावः । रन्तिरिति । अत्र 'अयुक्तः क्तिचि' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः 'तितुन्न' इत्येव नेट् । भूतिरित्यत्र तु परत्वात् 'अयुक्तः क्तिचि' इत्येवोचितम् । सनः आत्वमिति । 'विङ्खनोरनुनासिकस्यात्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लोपश्चेति । 'अन्यस्य नकारस्येति शेषः । के ङङाहरित्यङ्गाद्देवा एनं देयासुरिति । आक्षीर्लिङ् । देवदत्त इति । 'तयोरेवे'ति कर्मणि कः । क्तिचा बाधा मा भूदिति क्वचिच्चिः । अन्यथा अपवादेन क्तिचा क्को बाध्येत । वाऽसरूपविधिरस्तु 'क्षियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेवेति 'प्रेषातिसर्ग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अलंखल्वोः । क्त्वा स्यादिति । भावार्थकोऽयम् । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् । एतच्च 'तुमर्थं सेसेन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचां ग्रहणादस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचां ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—प्राचां ग्रहणं पूजार्थमिति । न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः । तस्य 'क्षियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । 'अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलग्रहणात्समाधेयमित्यलम् । उपपदसमासे ल्यपमाशङ्क्य आह—अमैवाव्ययेनेति । अलं दस्वेति । दानेन किञ्चिदपि साध्यं नास्तीत्यर्थः । ईत्वं स्मारयति—धुमास्थेति । पीत्वा खल्विति । पानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः । उदीचां माङो । व्यतीहारो विनिमयः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन सिद्धिमाशङ्क्य आह—अपूर्वकालार्थमिति । मयतेरिदन्यतरस्याम् । 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्यतो वेति 'न ल्यपि' इत्यतो ल्यपीति चानुवर्तते इति भावः । अपमित्य याचते इति । एवमा गोदत्ता चेत् मया महिषो दीयते इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः । इह विनिमयस्य पूर्वकालिकत्वाऽभावात् 'समानकर्तृकयोः'रित्यस्य न प्राप्तिः । प्रत्युत या-

प्राप्तमपि । याचित्वा श्रपमयते । ३३१६ परावरयोगे च ३।४।२०॥ परेण पूर्वस्याऽऽपरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अत्राप्य नदीं पर्वतः । पर-नदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः । ३३२० समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्व-काले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा

चनाया एव पूर्वकालिकत्वात् याचेः क्त्वाप्राप्तिः । गतिसमासे कश्चो ल्यप्, इत्वं । तुक् । अयमायेति । इत्वाऽभावे रूपम् । 'ईयति' इति ईवं तु न, 'न स्यपि' इति निषे-धात् । उदीर्चा प्रस्थादिति । तेन मेळः क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पलभ्यात् तदभावे याचेः पूर्वकालक्रियावृत्तित्वात् समानकर्तृकयोरिति क्त्वेति भावः । परावरयोगे च । परावर-योगयोगे इति विग्रहः । योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । परयोगे अवरयोगे च क्त्वेति ल-भ्यते । परेण कस्य योग इत्याकाङ्क्षायाम् अवरस्येति लभ्यते । अवरेण कस्य योग इत्याकाङ्क्षायाम् परस्येति लभ्यते । तदाह—परेण पूर्वस्येति । अवरस्येत्यर्थः । पराऽवर-शब्दौ हि क्रमात् व्यवहिताऽव्यवहितदेशवृत्तिवाचिनौ । क्त्वा स्यादिति । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनाद्यमपि भावार्थक एव । अवरस्य परयोगे उदाहरति—अत्राप्य नदीं पर्वत इति । विन्ध्यपर्वतादक्षिणदेशे निवसतः विन्ध्यं गङ्गां च नदीमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । विन्ध्यस्थोत्तरत एव हि गङ्गा । तथा च दक्षिणदेशस्थानां गङ्गोत्तरणेन विना विन्ध्यपर्वतः प्राप्यस्थेन स्थित इत्यर्थः, विन्ध्यस्य दक्षिणतो गङ्गाया अभावादिति भावः । तथा च दक्षिणदेशस्थानां विन्ध्यव्यवहिता गङ्गा । दक्षिणदेशीयापेक्षया अव्य-वहितस्य विन्ध्यस्य दक्षिणास्यापेक्षया व्यवहितया गङ्गाया योगो गम्यते । तदाह—परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्येति । अथाऽपरेण परस्य योगे उदाहरति—प्रतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदीति । दक्षिणास्थानाम् अव्यवहितविन्ध्यपर्वतातिक्रमेणैव व्यवहिता गङ्गा प्राप्यस्थेन स्थितेत्यर्थः । अत्र अव्यवहितेन विन्ध्येन दक्षिणास्यापेक्षया व्यव-हितायाः गङ्गायाः योगो गम्यते । तदाह—अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या इति । इह अ-प्राप्तेरतिक्रमणस्य च विन्ध्यस्थितपूर्वकालकत्वाऽभावात् 'समानकर्तृकयोः पूर्व' इत्यस्य न प्राप्तिः । समानकर्तृकयोः । 'समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे षष्ठी । पूर्व-काल इत्यस्य पूर्वकालके चात्वर्थे इत्यर्थः । 'विद्यमाना'दिति शेषः । क्त्वा स्यादिति । अ-व्ययकृतत्वाद्भावार्थकोऽयम् । भुक्त्वा व्रजतीति । पूर्वकालिकाज्ञेयत्वात् उच्चरकालिकं व्र-जनमित्यर्थः । द्वित्वमिति । समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमिति भावः । स्ना-त्वेति । स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः । अत्र व्रजनपेक्षया स्नानादी-नां बहुना पूर्वकालिकत्वेऽपि क्त्वेति भावः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । 'पूर्वं भुक्त्वे ततो व्रजती'त्यत्र तु पूर्वशब्देनैव पूर्वत्वस्यावगमात् 'वक्तव्यानामप्रयोगः' इति श्या-यात् न क्त्वा । 'पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजती'त्यत्र तु न क्रिययोः पोर्वापर्यम्, किन्तु क-

भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । 'अनुदात्त—' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः 'अयुक्तः किति' (सू २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्व-
विप्रतिषेधेन । स्मृत्वा । सूत्वा । धूत्वा । ३३२१ कित्त्व स्कन्दिस्पन्दोः ६।४।
३१॥ एतयोर्नलोपो न स्यात्किंत्व परे । स्कन्त्वा । उदित्वादिङ्वा । स्यन्त्वा—
स्यन्दित्वा । ३३२२ न क्त्वा सेट् १।२।२८॥ सेट् क्त्वा कित्त्व स्यात् । शयि-
त्वा । सेट् किम् । कृत्वा । ३३२३ मृडमृदगुणकुषकिलशवद्वसः क्त्वा
१।२।७॥ एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । 'किलशः क्त्वा-' (सू ३०४९) इति
वेट् । किलशित्वा किलश्रु । उदित्वा । उषित्वा । 'रुदविद-' (सू २६०६) इति कि-
त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । ३३२४ नोपधात्थकान्ताद्वा
१।२।२३॥ सेट् क्त्वा कित्त्वाद्वा । अथित्वा अथित्वा । गुम्भित्वा । गुम्भित्वा । नो-
पधात् किम् । कोषित्वा । रेफित्वा । ३३२५ वञ्चितुञ्च्यतश्च १।२।२४॥ सेट्

नोरेव । अय्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्व भुक्त्वा पश्चात्प्रत्ययेभ्यो भोक्तृभ्य इत्यर्थः ।
'भास्यते भोक्तु'मित्यत्र तु वाचस्पतिविजिता लट् इति भाष्यादौ विस्तरः । 'नम'
धातोः' क्त्वाप्रत्यये आह—मनुदात्तेनेति । स्वरतिष्ठतिस्वरतिष्ठत्यभ्यः क्त्वाप्रत्ययस्य
'अयुक्तः किति' इति निषेधं शङ्कित्वा 'स्वतिष्ठतिस्वरतिष्ठति' इति इङ्क्विकलमाशङ्क्य
आह—स्वरत्यादेरिति । 'आर्धञातुकल्पेद्' इत्यादेरिङ्गविजिष्ठाण्डात् प्राक् 'नेङ्क्वशि
कृति' इत्यादेरिणिवेकण्डव्याप्तनसामर्थ्यात् इह पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'अयुक्तः
किति' इति इणिवेक एव प्रवर्तते इति भावः । सित् स्कन्दिस्पन्दोः । नलोपो नेति ।
'रनाङ्गोपः' इत्यतो नलोप इति 'नाङ्गोः पूनायाम्' इत्यतो नेति चानुवर्तते इति
भावः । क्त्वोति । क्त्वाप्रत्ययस्य सप्तम्येकवचनम् । 'आत' इति योगविभागादाङ्गो-
पः । स्कन्त्वेति । स्कन्दिङ् धातोः रूपम् । अनुदात्तोपदेशवाग्नेट् । स्यन्दूधातोः
क्त्वाप्रत्यये आह—रुदित्वादिङ्गवेति । न क्त्वा सेट् । किन्नेति । 'असंयोगाङ्गिङ् किन्'
इत्यतः किङ्किङ्गवृत्तेरिति भावः । शयित्वेति । कित्त्वाऽभावात् न गुणनिषेधः । मृद-
मृद । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्याभावादः । मृडित्वेति । किलशश्च लघूपधगुणः ।
मृडित्वेत्याद्यप्युदाहार्यम् । किञ्च इति । 'किञ्च हिंसायाम्' दिवादा । ततः क्त्वाप्र-
त्ययस्य 'किञ्चः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेङ्गित्वार्थः । 'किञ्च विवाचने' इत्यस्य तु ऊङ्-
त्वाङ्गेट् । उदित्वेति । वदित्वातोः क्त्वाप्रत्ययः । 'ववित्त्वपि' इति सम्प्रसारणम् ।
उषित्वेति । वसित्वातोः क्त्वा 'वसतिक्षुबोः' इति इट्, सम्प्रसारणम् । 'शासित्वसि'
इति षः । रुदविद इति किरमिति । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्याभावाद इति भावः ।
नोपधात्थकान्ताद्वा । यको अन्तो यस्येति विप्रहा । 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यनिषेधे
प्रान्ते विकृशोऽयम् । कित्त्वे सति नलोपः । तदभावे तु नेति मत्वा आह—अथित्वे-
त्यादि । कोषित्वा रेफित्वेति । कुप पूतोभावे, रिफ कथनयुद्धहिंसादानेषु । इह 'रलो

क्त्वा किद्वा । वचित्वा वच्चित्वा । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्तित्वा । ३३२६
तृषित्वा । तृषित्वा मृषित्वा । कृषित्वा कर्षित्वा । ‘रलो व्युपधात्—’ (सू.
२६१७) इति वा क्त्वम् । द्युतित्वा द्योतित्वा । लिखित्वा लेखित्वा । रलः
किम् । सेवित्वा । व्युपधात् किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा ।
सेट् किम् । भुक्त्या । ‘वसतिन्नुधोरिट्’ (सू ३०४६) । उषित्वा ।
लुघित्वा क्षोधित्वा । ‘अञ्चेः पूजायाम्’ (सू ३०४७) । इति नित्यमिट् ।
अश्चित्वा । गतौ तु अकृतेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । ‘लुभो विमोहने
(सू ३०४८) इतीट् । अविमोहने तु लुञ्च्चा । ३३२७ जङ्रशब्दयोः क्तिय
। ३३२५॥ आभ्यां परस्म्य क्त्वं इट् स्यात् । जरित्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ।
३३२८ उदिता वा ३३२९॥ उदितः परस्म्य क्त्वं इड्वा । शमित्वा । ‘अनु-

‘व्युपधात्’ इति विकल्पोऽपि न भवति, नोपचग्रहणसामर्थ्यात् । वञ्चितुञ्च्यन्तृश्च । ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यस्यापवादः । किञ्च विकल्पाख्योपविकल्पाः । क्तेरुदाहरति—ऋति-
त्वा भवित्वेति । किञ्च विकल्पाख्युपचग्रहणगुनिषेधविकल्पाः । ऋतिः मौत्रो धातुः घृणा-
याम् । तस्यार्द्धधातुविवक्षये ‘क्तेरोपच’ इत्यस्य विकल्पात् । तदभावे किञ्चमिह
विकल्पते । तृषिमृषि । ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यस्यापवादः । रत्न इति । उकारोपधात् इकारो-
पधाच्च रत्नत्वात् हलादेः परः सन् क्त्वा च सेटो वा कित्ताविति व्याख्यातं प्राक् । रत्-
प्रत्याहारः । वर्तित्वेति । ‘वृत्तु वर्तने’ इत्यस्य रूपम् । पवित्वेति । इवधातोः रूपम् । इह
ह्लादित्वाऽभावाच्च कित्त्वविकल्पः । किन्तु ‘न क्त्वा सेट्’ इति नित्यमेव कित्त्वाऽ-
भावाच्च गुगनिषेधः । वसवातोः क्षुब्धधातोश्च अनुदात्तोपदेशत्वात् इगिनिषेधे प्राप्ते त-
दपवादं स्मारयति—उसति लुभोरिति । उभिरिति । ‘मृडमृड’ इति कित्त्वात् ‘वञ्चि-
स्वपि’ इति सम्प्रसारणम् । ‘शासिञ्सि’ इति पः । अञ्जगतोः क्त्वाप्रत्ययस्य
‘उदितो वा’ इति इडविकल्पे प्राप्ते आह—पञ्चेः पूजायामिति । गतौ रिगि । तत्र
‘उदितो वा’ इति वेदकत्वात् । लुभित्वा लोभित्वेति । व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । ‘लुभ-
विमोहने’ तुदादिः । ‘विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । ‘रको व्युपधात्’
इति कित्त्वविकल्पः । तत्र ‘तोषसह’ इति इडविकल्पो आह—उभो विमोहने इती-
दिति । नित्यमिति शेषः । विमोहनायां लुभः कथानिउयोरिट् स्यात्, न तु गाव्यं
इति व्याख्यातं प्राक् । अविमोहने रिगि । गाव्यं तु ‘तोषसह’ इति इडविक-
ल्पे लुभित्वेत्यपि भवति । अभिकाङ्क्षेत्यर्थः । विमोहने तु लुब्ध्वेत्यपपाठः ।
ज्वरश्चोः किर । जरीत्वा जरित्वेति । ‘अयुक्तः किति’ इति निषेधे प्राप्ते विधिः । ‘वृत्तो
वा’ इति इटो दीर्घविकल्पाः । वञ्चित्वेति । अत्र ऊदित्वादिडविकल्पो प्राप्ते नित्यमि-
ट् । ‘न क्त्वा सेट्’ इति कित्त्वनिषेधाच्च सम्प्रसारणम् । उदितो वा । क्व इति । ज-

नासिकस्य कि—' (सू. २६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । ब्रूत्वा देवित्वा । ३३२६ क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८॥ क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् भलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा क्रन्त्वा । भलि किम् । क्रमित्वा । 'पूङ्क्ष' (सू. ३०५०) इति वेट् । पवित्वा पूत्वा । ३३३० जान्तनशां विभाषा ६।४।३२॥ जान्तानां नेशेक्ष नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । 'मस्जिनशोः—' (सू. २५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा । नष्ट्वा । 'रधादिभ्यश्च' (सू. २५१५) इतीट्पक्षे नशित्वा । 'भलादाविति वाच्यम्' (वा. ५०६६) । नेह । अजित्वा । उदित्वाद्वेट् । पक्षे अक्त्वा, अङ्क्त्वा । 'जनसन—' (सू. २५०४) इत्यात्वम् । खात्वा, खनित्वा । 'यतिस्यति' (सू. ३०७४) इतोत्त्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । 'दधातेहिः' (सू. ३०७६) । हित्वा । ३३३१ जहातेश्च क्त्वि ७।४।४३॥ हित्वा । हाङ्स्तु हात्वा । 'अदो

अश्चोः' इति पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्राप्तविभाषेयम् । शमुधातोर्इट्पक्षे उदाहरति—यमित्वेति । इडभावे स्वाह—अनुनासिकस्येति । यत्वा देवित्वेति । द्विधातो-रुदित्वात् कवायामिड्विकल्पः । इडभावपक्षे 'छङ्घोः' इति वक्ष्य ऊठि इकारस्य य-णि छृत्वेति रूपम् । इट्पक्षे तु 'न क्त्वा सेट्' इति क्त्विनिषेधात् उपधागुण इति भावः । क्रमश्च क्त्वि । 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'तनोतेर्विभाषा' इत्यतः विभाषेति 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतः दीर्घ इति 'अनुनासिकस्य कि' इत्यतः असमग्रहणं चानुवर्तते । तदाह—क्रम उपधाया इत्यादि । 'अनुनासिकस्य कि' इति निये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । क्रान्त्वेति । प्रमुधातोरुदित्वादिड्विकल्पः । दीर्घपक्षे रूपम् । जान्तन-शाम् । 'रनाञ्जलोपः' इत्यतो नलोप इति 'क्त्वि स्कन्दिदस्यन्दोः' इत्यतः क्त्वीति चानु-वर्तते । तदाह—जान्तानामित्यादि । भक्त्वा भङ्क्त्वेति । 'भञ्जो आमर्दने' इत्यस्य रूपम् । रक्त्वा रङ्क्त्वेति । 'रञ्ज रागे' इत्यस्य रूपम् । नष्ट्वा नष्ट्वा इत्यत्राह—मस्जि इति । तस्ये-ति । नञो नकारस्य 'जान्तनशाम्' इत्यनेन पाक्षिको लोप इत्यर्थः । भलादाविति । 'जा-न्तनशां विभाषा' इति नलोपविकल्पः भलादावित्यर्थः । अजित्वेति । इटि झलादिस्वाऽ-भावात् 'जान्तनशाम्' इति नलोपो नेति भावः । पक्षे इति । इडभावपक्षे झलादिस्वात् नलोपविकल्प इति भावः । आस्वमिति । 'खञ्ज अवधारणे' उदित्वाद्वेट् । इडभावपक्षे झलादिस्वात् 'जनसनखनाम्' इत्यात्वमित्यर्थः । दित्वेति । 'द्वो अवखण्डने' इत्यस्य रू-पम् । सित्वेति । 'घोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम् । मित्वेति । माधातोः रूपम् । स्थित्वेति । स्वाधातोः रूपम् । भाधातोः क्त्वाप्रत्यये आह—दधातेहिरिति । 'ओ हाक् त्यागे' इ-त्यस्य क्त्वायां हिभाषं दर्शयति—जहातेश्च क्त्वि । हित्वेति । त्यक्त्वेत्यर्थः । हाङ्स्थिति । 'जहातेश्च क्त्वि' इति हिभावविधौ 'जहाते'रिति निदर्शनात् 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य

जग्धिः—' (सू ३०८०) । जग्ध्वा । ३३३२ समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वो ल्यप
 ७।१।३७॥ अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यवादेशः स्यात् । तुक् । अकृत्य ।
 अनञ् किम् । अकृत्वा । पयुदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ३३३३ षत्वतुकोर-
 सिद्धः ६।१।८६॥ षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसि-
 चत्, इह षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । 'ह्रस्वस्य—' (सू २८५८) इति तुक् ।
 ३३३३ वा ल्यपि ६।४।३८॥ अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादिनामनुनासिक-
 लोपो वा स्याल्ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां
 वनादीनां च नित्यम् । आगत्य आगम्य । प्रणत्य प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य ।

ग्रहणम्, न तु 'ओ हाङ् गतो' इत्यस्य । तस्य 'भृशामित्' इति कृत्वे 'जिहासे'रिति
 निर्देशापत्तेः । जग्ध्वेति । जग्ध् क्त्वा इति स्थिते 'क्षवस्तथोर्धोऽच्' इति च । 'क्षरो
 क्षरि' इति प्रकृतिधकारस्य पाक्षिको लोपः । समासे । 'अनञ्पूर्वं' इति पयुंदासात् अव्यय-
 पूर्वपद इति लभ्यते इति मत्वा आह—अव्ययेत्यादि । तुगिति । 'ह्रस्वस्य पिति' इत्यनेनेति
 भावः । प्रकृत्येति । प्रशब्दः प्रकर्षे । तस्य 'कुगति' इति क्त्वान्तेन नित्यसमासः । परम-
 कृत्वेति । अव्ययपूर्वपदत्वाऽभावाच्च ल्यबिति भावः । षत्वतुकोरसिद्धः । 'एङ् पूर्वपरयोः'
 इत्येकादेशप्रकरणे उक्तमिदं सूत्रम् । ततश्च 'असिद्ध' इत्यस्य 'एकादेश' इति शेषः ।
 फलितं त्वाह एकादेशशास्त्रमिति । कार्याऽसिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्राऽसिद्धत्वस्यैव
 भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः । कोऽसिचदिति । 'एङ् पदान्तादिति' इति पूर्वकपमि-
 हेकादेशः । तस्य 'अन्तादिवच्च' इति पराक्षरे ओसिचदिति पदम् । तस्य सकारस्य
 अपदादितया 'सात्पदायोः' इति निषेधाऽभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं प्राप्तम्
 एकादेशस्याऽसिद्धत्वाच्च भवति, एकादेशस्याऽसिद्धत्वेन को असिचदिति स्थिते स-
 कारस्य अकारेण व्यवधानात् इणः परत्वाऽभावात् । तदाह—एङ् षत्वं नेति । षत्वे, एकादे-
 शस्याऽसिद्धत्वे प्राप्तङ्किमुदाहरणं प्रकृते ल्यपि तुगिवधावसिद्धमुदाहरति—मधीत्येति ।
 'इङ् अव्ययने' नित्यमधिपूर्वः तस्मात् क्त्वो ल्यप् । प्रेत्येति । प्रपूर्वादिण्जातोः क्त्वो
 ल्यप् । इहोभयत्र सवर्णदीर्घस्य आद्गुणस्य चाऽसिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् ।
 एकादेशस्याऽसिद्धत्वाऽभावे तु ह्रस्वाऽभावात्तुक् न स्यात् । तदाह—ह्रस्वस्येति तुगिति ।
 वा ल्यपि । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादिनामनुनासिकलोपः' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् ।
 तदाह—'अनुदात्तोपदेशानां, वनतितनोत्यादीनां च अनुदात्तोपदेशो-
 क्तो नलोपो ल्यपि वा स्यादित्यर्थः । व्यवस्थितविभाषेति । व्याख्यानादिति भावः ।
 मान्तानिटां वेति । गमूनमूरमयमां पाक्षिको मलोप इत्यर्थः । नान्तेति । नान्तेषु मन्थह-
 नावनिटौ, तयोः वनादीनां च 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनेन नलोपो नित्यं स्यादित्यर्थः ।
 नान्ताऽनिटामिति बहुवचनं तु प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् । मान्तानामुदाहरति—आग-
 त्येति । गमेरनुनासिकलोपे तुक् । प्रणत्येति । नमेरनुनासिकलोपपक्षे तुक् । विरम्य विर-

प्रवत्स्य । वितत्य । 'अदो जग्धिः—' (सू २०८०) । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्व-
हिरङ्गो ल्यब्बाधते' । जग्धिविधौ ल्यब्जहणात् । तेन हित्वदत्वात्वेत्त्वदीर्घत्वश्रुटिदो
ल्यपि न । विधाय । अदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रकम्य । आपृच्छय । प्रदी-
व्य । ३३३५ न ल्यपि ६।६।६६॥ ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । घेट् । प्रधा-
य । प्रमाय । प्रगाय । प्रणाय । प्रहाय । प्रसाय । 'मीनातिमिनोति—' (सू
२५०८) इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । 'विभाषा लीयतेः' (सू
२५०९) । विलाय विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य । ३३३६ ल्यपि ल-

त्य, प्रयस्य प्रयस्य, इत्थप्युदाहार्यम् । नान्तयोरुदाहरति—प्रहस्य प्रमस्येति । हनो मन्थ-
तेष्व नित्यं नलोपः । प्रवत्येति । वनेनित्यं नलोपः, तुक् । विदत्येति । तनोतेनित्यं नलोपः,
तुक् । भाष्ये तु 'वा ल्यपि' इति सूत्रं न दृश्यते । 'अनुदात्त' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशो-
ऽनुनासिकलोपो ल्यपि च' इति 'वा मः' इति च वार्तिकं पठितम्, ल्यपि च 'अनुदात्तो-
पदेश' इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु वेत्त्यर्थः । अथ प्रः श्वेत्पुदाहरणं मनसि
निधाय तत्र अद् धातोः क्त्वो ल्यपि 'अदो जग्धिल्यसि किति' इति जग्ध्यादेशविधिं
स्मारयति—अदो जग्धिरिति । आदेशो इकार उच्चारणार्थः । ननु विधायेत्यत्र 'दधातेर्हिः'
इति हिभावः प्राप्नोति । न च तस्य तादौ किति विधानात् ल्यपि कृते कथं तत्प्राप्तिः ।
अलाभ्यविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । परस्मादपि ल्यपः प्रागेवाऽन्तरङ्ग-
त्वात् हिमावप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । तथा प्रदायेत्यत्र तादौ किति विहितमिदं ल्यपः
प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तथा प्रखन्येत्यत्र 'जनसनखनां सन्मूलोः' इति शला-
दिलक्षणमात्रं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा 'घटितस्यतिमास्थामिति किति' इति
इत्त्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा प्रकम्येत्यत्र 'क्रमश्च क्तिव' इति शलादौ कित्त्व-
विहितमुपधादीर्घत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा आपृच्छय प्रदीष्येत्यत्र 'बृह्वोः'
इति श्रुतौ शलादिवलक्षणौ ल्यपः प्रागेव स्याताम् । तथा प्रदीष्येत्यत्र वलादिलक्षणाः
इट् ल्यपः प्रागेव प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह—अन्तरङ्गानपीति । कुत एतदित्यत आह—
जग्धिविधाविति । 'अदो जग्धिरिति किति' इत्येतावत्तेषु प्रजग्ध्य इत्यत्रापि ल्यपः प्रागे-
वाऽन्तरङ्गत्वात् जग्ध्यादेशः सिद्धः । अतो ल्यप्रहणं 'अन्तरङ्गानपि विधीन्व-
हिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति ज्ञापयति । एवं च अन्तरङ्गजग्ध्यादेशापेक्षया प्राबल्याल्ल्यपि कृते
सति तकारादिवलक्षणजग्धिविधावस्याऽप्रसक्तेः जग्धिविधौ ल्यप्रहणमर्थवदिति
भावः । तेनेति । हित्वं, दत्त्व, आत्वम्, इत्त्वं, दीर्घत्वं, श्रुटौ, इट् च ल्यपि नेत्यर्थः । न
ल्यपि । 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवर्तते । 'ईधति' इत्यतः ईप् इति च । तदाह-
ल्यपि परे इत्यादि । धेडिति । प्रकृतिप्रदर्शनम् । प्रभायेति । 'आदेचः' इत्यात्वम् । प्रभायेति ।
निधीयेति तु पाङ् पाने इत्यस्य रूपम् । प्रसायेति । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम्
कीदृः क्त्वो ल्यपि आश्वविकल्पं स्मारयति—विभाषा लीयतेरिति । णिलोप इति ।

धुपूर्वात् ६।४।५६॥ लघुपूर्वोत्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । लघुपूर्वात् किम् । सम्प्रधार्य । ३३३७ विभाषाऽऽपः ६।४।५७॥ आप्नोतेणेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य । ३३३८ क्षि-
यः ६।४।५८॥ क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय । ३३३९ ल्यपि च ६।१।
४१॥ वेजो ल्यपि सम्प्रसारणं न स्यात् । प्रवाय । ३३४० ज्यञ्च ६।१।६२॥
प्रज्याय । ३३४१ द्यञ्च ६।१।४३॥ उपव्याय । ३३४२ विभाषा परेः ६।१।
४४॥ परेर्व्यञो वा सम्प्रसारणं स्याल्ल्यपि । तुक् बाधित्वा परत्वात् 'हलः'
(सू २५५९) इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । कथम् 'मुखं व्यादाय स्व-
पिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति । व्यादाननिमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोर-

लघुपूर्वात् तूधातोर्णिचि वृद्धौ रपरत्वे उत्सारि इति रूपम् । विपूर्वाच्चरधातोर्णिचि
उपधावृद्धौ विचारीति रूपम्, तस्मात् कत्वो ल्यपि णिकोप इत्यर्थः । ल्यपि लघुपू-
र्वात् । 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'अयामन्तात्वाच्च' इत्यतः अय इति चानुव-
र्तते । तदाह—लघुपूर्वादिति । लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णादिति विग्रहः । णिकोपाप-
वादः । विगणय्येति । 'गण्य सङ्ख्याने' चुरादिः । कथादिदन्तः । तस्माण्यिच् ।
अतो कोपः । कत्वो ल्यपि णेरयादेशः । प्रवेभिदय्येति । भिदधातोर्यङि द्वित्वम् ।
'गुण्यो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुण्यः, जश्च, 'यस्य इङ्' इति यकारलोपः, अतो
कोपः, कत्वो ल्यपि णेरयादेशः । विभाषाऽऽपः । लघुपूर्वत्वाऽभावात् पूर्वण्य अप्राप्ते वि-
भाषेयम् । क्षियः । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यतो ल्यपीति 'युल्लुवोर्दीर्घलङ्गदसि' इत्यतो
दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह—क्षियो ल्यपीति । ल्यपि च । 'वेज' इति सूत्रमनुवर्तते ।
'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः न सम्प्रसारणमिति च । तदाह—वेजो ल्यपी-
त्यादि । प्रवायेति । 'वेज तप्तुसन्ताने' कत्वो ल्यप् । 'आदेच उपदेशे' इत्याश्रयम् । इह
'प्रहिज्यावयिष्यधिवष्टिबिचिति' इति सम्प्रसारणं न । ज्यञ्च । ज्याधातोर्त्यपि
सम्प्रसारणं न स्यादित्यर्थः । प्रज्यायेति । इह 'प्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणं
न । व्यञ्च । 'येजो ल्यपि सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । लप्यायेति । 'येज संवरणे' कत्वो
ल्यपि 'आदेचः' इत्याश्रयम् । 'प्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणं न । विभाषा परेः ।
'व्यः' इति ल्यपीति, सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह—परेर्व्यञ इति । परिपूर्वाद्-
व्यञः कत्वो ल्यपि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते परि विय इति स्थिते, आह—
तुक्मिति । कथमिति । स्वापकाश्च एव मुखव्यादानं हासकाल एव नेत्रनिमीलनम् ।
एवं च व्यादाननेत्रनिमीलनयोः स्वापहासपूर्वकालकरवाऽभावात् कथं वत्वाप्रत्यय
इत्याक्षेपः । समाधत्ते—व्यादानेति । यद्यपि स्वापहसनोत्पत्त्युत्तरकालके व्यादाननिमी-
लने, न तु तत्पूर्वकालके । तथापि व्यादानोत्पत्त्युत्तरकालके निमीलनोत्पत्त्युत्तरकालेऽपि
स्वापहासौ अनुवर्तते । तत्र स्वापोत्पत्तिकाळीनव्यादानस्य हासोत्पत्तिकाळीननिमी-

नुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति । ३३४३ आभीक्ष्ये णमुल् च ३।४।२२॥ पौनः-
पुन्ये योत्ये पूर्वविषये णमुल्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारं स्मारं नमति शि-
वम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायं पायम् । भोजं भोजम् । श्रावं श्रावम् । 'चिण्णमुलोः-'
(सू २७६२) इति णमुल्परं गौ वा दीर्घः । गामं गामम् । गमं गमम् । 'वि-
भाषा चिण्णमुलोः' (२७६५) इति नुम्वा । लम्भ लाम्भम् । लाभं लाभम् ।
व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भं प्रलम्भम् । 'जाग्रोऽविचिण्णल्-'
(सू २४८०) इति गुणः । जागरं जागरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् । ३३४४ न य-
द्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३॥ यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे
क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलो
न । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते । ३३४५ विभाषा-

लनस्य च तत्काळीनस्वापहासपूर्वकालकरवाऽभावेऽपि तदुत्तरकालानुवृत्तस्वापहासा-
पेक्षया पूर्वकालकत्वसत्त्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः । 'मासुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म
न विद्यते' इत्यादौ तु समानकर्तृकताऽविधाताय 'स्थितस्ये'त्याद्यव्याहार्यम् । आभी-
क्ष्ये णमुल् च । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—पूर्वविषये
इति । यद्यपि वाऽसरूपविधिना क्त्वा सिद्धः । इत्यधिकारात्प्रागेव वाऽसरूपविधिप-
क्षेऽपि क्त्वाविधौ वाऽसरूपवचनस्य वाऽसरूपसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । तथापि 'दि-
भाषाग्रेप्रथम' इति सूत्रे ढमयोर्विधानाय चकाराः । तत्र हि 'अग्रे भोजं व्रजति देवदत्तः'
'अग्रे भुक्त्वा' इत्यादौ देवदत्तकर्तृकभोजने यज्ञत्तादिकर्तृकभोजनापेक्षया पूर्वकालत्व-
मप्रादिशब्देन बोध्यते, न तु व्रजनादिक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वम् । ततश्च 'समानकर्तृ-
कयोः' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र न प्रसक्तिः । नापि 'विभाषाग्रे' इत्यनेन आभीक्ष्ये त-
त्राऽप्राप्तविधिरिति युज्यते । आभीक्ष्ये पूर्वविप्रतिषेधेन 'आभीक्ष्ये णमुल् च' इत्य-
स्यैव प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । द्वित्वमिति । 'निरयवीप्सयोः इत्य-
नेनेति श्लेषः । स्मृत्वास्मृत्वेति । 'नमति शिवम्' इत्यनुषङ्गते पायं पायमिति । 'आतो
युक् विण्णुतोः' इति युक् । वा दीर्घ इति । गमेर्ण्यन्ताणामुक्ति मितं ह्रस्वः' इति ह्रस्वे
कृते 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्प इत्यर्थः । व्यवस्थितेति । व्याख्यानादिति भावः ।
उपसृष्ट्येति । उपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । जागृघातोर्णमुक्ति वृद्धिमाशङ्क्य आह—जाग्र इति ।
ण्यन्तस्याप्येवमिति । जागृघातोर्णो वृद्धि बाधित्वा 'जाग्रोऽविचिण्णल्' इति गुणे
णिकोपे 'जागर'मित्येव रूपमिति भावः । न यद्यनाकाङ्क्षे । यत्प्राप्तमिति । क्त्वा ण-
मुल् चेत्यर्थः । यद्वेति । यस्मिन्वाक्ये पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्तः, तद्वाक्यं वाक्या-
न्तरं नाकाङ्क्षति चेदित्यर्थः । पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदद्वययुक्तं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्ष-
ति चेत् इति बाधः । यदयमिति । 'य'दित्यव्ययम् । यद्वायं भुङ्क्ते ततः परं पठती-
त्यर्थः । इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रियापदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमाकाङ्क्षतीति भावः ।

अग्रेप्रथमपूर्वेषु ३।४।२४॥ आभीक्ष्य इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृ-
कयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं
भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे
भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं-
भोजं-व्रजति । भुक्त्वा-भुक्त्वा । ३३४६ कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुञ् ३।४।
२५॥ कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृजः खमुम् स्यात् । चौरङ्कारमाक्रोशति । करो-
तिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । ३३४७ स्वादुमि णमुल् ३।४।२६॥
स्वाद्वर्थेषु कृजो णमुल्स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । स्वादुशब्दस्य मान्तद्वं निपा-
त्यते । अस्वाद्धीं स्वाद्धीं कृत्वा भुङ्क्ते । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । सम्प्रसंकारम् । लवणं-

यदयं भुक्त्वा व्रजतीति । भुजिप्रजिक्रियापदयुक्तमिदं वाच्यम् । ततः 'अधीत'
इति वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति । नात्रायं निषेध इति भावः । विभाषाये । अग्रे, प्र-
थम, पूर्वं, एषां द्वयम् । अग्र इत्यवयवम् । एदन्तं वा निपातनात् । नानुवर्तते इति ।
एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । प्रथमं भोजमिति । 'प्रथम'मिति क्रियाविशेषणम् । पूर्वं
भोजमिति । 'पूर्वं'मिति क्रियाविशेषणम् । पक्षे इति । क्त्वाणमुलौ तावद्व्ययकृत्वा-
द्भावायंको । यदा तु कर्तृविषया तदा लडादय इत्यर्थः । ननु अग्रेप्रथमपूर्वपदेषु-
पपदेषु क्त्वाणमुलौ परस्वादाभीक्ष्येऽपि स्यातामिष्यत आह—आभीक्ष्ये तु पूर्व-
विप्रतिषेधेनेति । व्याख्यानादिति भावः । कर्मण्याक्रोशे । कर्मणीयुपपदनिर्देशः । आ-
क्रोश इति श्रोत्रार्थ इति मत्वा व्याचष्टे—कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृजः खमुजिति ।
स्पष्टत्वात् न व्याख्येयमिति भावः । चौरङ्कारमिति । उपपदसमासे 'अरुद्धिषद्वजन्त-
स्य' इति मुम् । स्वादुमि णमुल् । स्वादुमोत्यर्थग्रहणम् । व्याख्यानम् । तथा च
स्वादुपर्याये उपपद इति ख्यते । 'कर्मण्याक्रोशे' इति पूर्वसुत्रात् कृज इत्यनुवर्तते
ननु खमुज अस्वरितत्वात् । ततश्च 'आभीक्ष्ये णमुल् च' इत्यतः णमुक्तिरनुवर्तते,
'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रं च । तदाह—स्वाद्वर्थेभिर्यादिना । ननु स्वादुस-
द्वयं स्वादावित्येव निर्देश उचित इत्यत आह—स्वादुशब्दस्येति । नन्वत्र खमुजवानुव-
र्तताम् । एवं च स्वादुमि मान्तस्वनिपातनमपि न कर्तव्यमित्याशङ्क्य क्षिप्यं कथयन्त-
मुदाहरति—अस्वाद्धीमिति । यवागूमपूपिकामित्यादि विशेषणम् । अत्र णमुक्ति विष-
यिते मान्तस्वे निपातिते उदन्तत्वाऽभावात् 'घोतो गुण्यवचनात्' इति न कोषः ।
खमुजि कृते 'अरुद्धिषत्' इति मुमि तु स्वाद्धिङ्कारमित्येव प्रसज्येत । किञ्च कथ-
न्तस्याऽवयवत्वात् 'अरुद्धिषद्' इति मुम् दुर्लभः, तत्र मुञ्जिषौ 'अनवयवस्ये'त्यनुवृत्तेः ।
ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्यत्रापि मुम् न स्यात् ,
खमुजः खिरस्य चौरङ्कारमित्यत्र सावकाशत्वात् । किञ्च 'चो' इति दीर्घोपपत्तिः ।
अतो णमुक्ति स्वादुशब्दे मान्तस्वनिपातनमिति भावः । स्वादुमित्यर्थग्रहणस्य प्र-

कारम् । सम्पन्नत्ववशब्दो स्वादुपर्यायो । वाऽसरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । ३३४८ अन्यथैवंकथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३।४।२७॥ एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्यैवंभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थङ्कारम् भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । सिद्ध-इति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते । ३३४९ यथातथयोर-सूयाप्रतिवचने ३।४।२८॥ कृञः सिद्धाऽप्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारं भोक्ष्ये, किं तवानेन । ३३५० कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये २।४।२९॥ कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं

भोजनमाह—सम्पन्नकारामिति । अत्र 'अस्य कृञो' इति ईत्वाऽभावोऽपि मान्तत्वनि-
पातवत्स्य फलं बोध्यम् । स्वादुपर्यायाविति । वृथादिप्रत्ययेषु तथा दर्शनादिति भावः ।
वाऽसरूपेण क्त्वापि । यद्यपि 'स्त्रिंशं किन्' इत्यतः प्रागेव वाऽसरूपविधिरिति भा-
व्ये स्थितम् । तथापि तत्रैव भाष्ये 'क्त्वायां वा'वचनम्' इति क्त्वाप्रत्ययविषये वाऽ-
सरूपविधिप्रकृतोक्तिश्चित् वचनादिह क्त्वापि भवतीत्यर्थः । 'वाऽसरूपविधिः स्त्रि-
ंशमित्यधिकारात् प्रागुक्तं च भवती'ति पश्चान्तरमपि तत्रैव भाष्ये स्थितम् । तत्प-
क्षे क्त्वायां वाऽसरूपप्रकृतिनिर्वापेत्यास्तां तावत् । अन्यथैवम् । अन्यथा, एवम्, क-
थम्, इत्थम्, एषामन्ययानां द्वन्द्वसप्तमीबहुवचनम् । सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः
यस्य कृञः स सिद्धाऽप्रयोग इति विग्रहः । तद्वाह—एषु कृञ इत्यादि । ननु कृञः अप्रयोगे
कथं तदर्थवगतिः । अर्थाऽवगत्यभावे तत्प्रयोगो वा किमर्थं इत्यत आह—व्यर्थत्वा-
दिति । निष्फलत्वादिति भावः । अर्थस्याऽविवक्षितत्वेऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वाय
तत्प्रयोग इति भावः । तदेव दर्शयति—इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थे इति । 'समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले' इत्यसम्भवाच्चावर्तते इति भावः । सिद्धेति किमिति । सिद्धाऽप्रयोगश्चे-
दिति किमर्थमित्यर्थः । भाष्ये 'अन्यथा कृत्वा चोदित'मिति प्रयोगात् समानकर्तृक-
त्वाऽभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः । यथातथयोः । इत्येवेति । यथा तथा अनयोर्द्वय-
योः कृञः णमुल् स्यात्सिद्धाऽप्रयोगश्चेत् कृञिति फलितम् । असूयया प्रतिवचन-
मिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । तद्वाह—असूययेति । कर्म-
णि दृशिविदोः । कर्मणीति नाऽर्थनिर्देश इत्याह—कर्मण्युपपदे इति । कर्मण्युपपदे तद-
र्थस्य चात्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये दृशिविदिभ्यां णमुल् इति फलितम् ।
'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनुवर्तते एव । वरयतीति । 'वर ईप्सायाम्' चुरादौ क-
थादिरदन्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । विद् विवृणोति—जानाति
लभते विचारयति वेति । "सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विभक्त विचारणे । विवृते वि-

सर्वं भोजयतीत्यर्थः । ३३५१ यावति विन्दर्जावोः ३।४।३०॥ यावद्वेदं भुङ्क्ते ।
 यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीयते । ३३५२ चर्मोदरयोः पूरेः ३।
 ४।३१॥ कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते । ३३५३ वर्षप्रमाण
 ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ३।४।३२॥ कर्मण्युपपदे पूरेणमुल्स्यादूकारलोपश्च
 वा, समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदं वृष्टो देवः ।
 अस्य इति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् । ३३५४ चेले क्नोपेः
 ३।४।३३॥ चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेणमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं (शब्दा-
 ययन्) वृष्टो देवः । वल्लक्नोपम् । वसनक्नोपम् । (यथा वर्षणे वल्लम् शब्दायने
 तथाऽवर्षदित्यर्थः) । ३३५५ निमूलसमूलयोः कषः ३।४।३४॥ कर्मणीत्येव ।
 कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाले इति न सम्बध्यते । निमूलकांश्च
 कषति । समूलकांश्च कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य
 निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ।
 ३३५६ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिपः ३।४।३५॥ एषु कर्मसु पिषेणमुल् । शुष्कपेषं
 पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् । ३३५७ समूलाऽकृत-

न्वति प्राप्नो रयन्लुक्प्रशोषदं क्रमात्' इति प्रागुक्तम् । तत्र सप्तार्थकस्य षिदे-
 रिह न ग्रहणम् अकर्मवत्त्वादित् भावः । यावति विन्दर्जावोः । यावच्छब्दे उपपदे वि-
 न्दतेः जीवतेश्च णमुलित्यर्थः । इह पूर्वकाल इति न सम्बध्यते, अयोग्यत्वात् अप्र-
 तीतेश्च । एवमन्यत्रापि । यावज्जीवमधीते । यावन्तं कालं जीवति तावन्तं कालम-
 धीते इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वात् यावच्छब्दाद्वितीया । चर्मो-
 दरयोः पूरेः । चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयतेणमुलित्यर्थः । चर्मपूरं स्तृणातीति । चर्मं
 पूरयन् छादयतीत्यर्थः । गोष्पदप्रमिति । पूरेणमुलि णिलोपे ऊलोपपक्षे च रूपम् । अत्र
 वृष्टेर्गोष्पदपूरणमस्वादत्पत्वं गम्यते । अस्थेति किमिति । पूरेरित्यर्थकम् 'अ-
 स्थेति' किमर्थमित्यर्थः । मूषिकाविलप्रमिति । 'अस्थेय्यनुक्तौ उपपदेऽपि अकारस्य
 लोपः स्यादिति भावः । चेले क्नोपेः । चेल इत्यर्थप्रग्रहणम्, व्याख्यानादिति भावः ।
 'इन्धू शब्दे' इति भवादौ । तदाह—चेज्जक्नोपमिति । क्नोपश्चाद्वार्थं स्फोरयति—श-
 ब्दाययन्निति । वर्षप्रमाणं स्फोरयितुमाह—यथा वर्षण इति । निमूलसमूलयोः कषः । नि-
 मूले समूले च कर्मण्युपपदे कषेणमुलित्यर्थः । वक्ष्यतीति । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयो-
 गः' इति णमुल्प्रकृतेरनुप्रयोगं वक्ष्यतीत्यर्थः । न सम्बध्यते इति । अयोग्यत्वादप्रती-
 तेश्च इति भावः । णमुल्प्रकृतेरनुप्रयुज्यमानधातोश्च पौनरुक्त्यं परिहरति—एकस्या-
 पीति । निमूलसमूलकषणपेक्षया केवलकषणमन्यत् । यथा इन्द्रो महेन्द्र इति भावः ।
 तेन सामान्येति । निमूलसमूलकषणारम्भकं कषणमिति बोधः । यथा महादेवो देव इत्या-

जीवेषु हनकृजग्रहः ३।४।३६ ॥ कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः । ३३५८ करणे हनः ३।४।३७ ॥ पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु 'हिसार्थानां च—' (सू ३३६९) इति वक्ष्यते । ३३५९ स्नेहने पिषः ३।४।३८ ॥ स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । ३३६० हस्ते वर्तिग्रहोः ३।४।३९ ॥ हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् । ३३६१ स्वे पुषः ३।४।४० ॥ करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति ।

दाविति भावः । शुक्चूर्णरूपेषु पिषः । कर्मस्त्विति । 'उपपदेष्वि'ति शेषः । अत्र पिषघातोरनुप्रयोगः । समूलाकृत । समूल, अकृत, जीव एषां द्वन्द्वः । कर्मणीत्येव । समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन् कृज ग्रह एवो णमुलित्यर्थः । यथासङ्ख्यमन्त्रेण्यते । जीवशब्दस्य भावघञन्तरे प्राणधारणं गृह्णातीत्याश्रयणे हन्तीत्यर्थः स्यात्, न तु जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः स्यादित्यत आह—जीवतीति । जीव इति । ननु 'अकर्तरि च कारके' इति पठ्यदासात् कथं कर्तरि घञ्जत्यत आह—इगुपधेति । करणे हनः । ननु 'हिसार्थानां च समानकर्मकायाम्' इत्यनुपदं वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—यथाविधौत्यादि । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगसिद्धयर्थः सन् 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासार्थोऽयमाप्रभ इत्यर्थः । अनुप्रयोगार्थो, नित्यसमासार्थश्चेति यावत् । 'हिसार्थानां चे'ति सूत्रं च कषादिबहिर्भूतं, तस्यात्र प्रवृत्तो तु अनुप्रयोगो न स्यात् । किञ्च 'हिसार्थानां च' इति सूत्रम् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्युत्तरं पठितम् । तस्याऽत्र प्रवृत्तौ 'तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिक उपपदसमासः स्यादिति भावः । भाव्ये तु अहिसार्थं । नित्यसमासार्थं चेति स्थितम् । तर्हि 'हिसार्थानां चे'त्यस्य को विषय इत्यत आह—भिज्जेति । णमुल्प्रकृतिभूतहनच्चारवपेक्षया धावन्तरयोगे तु 'वण्डोपघातं गाः काळयति' दण्डेनोपघातमित्यत्र 'हिसार्थानां च' इत्यस्य प्रवृत्तिर्वक्ष्यते इत्यर्थः । स्नेहने पिषः । उदपेषमिति । 'पेषं वासवाहनजिषु च' इति उदकशब्दस्य उदादेशः । हस्ते वर्तिग्रहोः । पञ्चमर्थे षष्ठी । हस्त इत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानात् । तथाच हस्तार्थक इति लभ्यते, करण इत्यनुवर्तते, तदाह—हस्तार्थे करणे इति । करणकारकीभूतहस्तपर्याये उपपदे ण्यन्तवृत्तघातोर्ग्रहघातोश्च णमुलित्यर्थः । स्वे पुषः । अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः । तेनेति । स्वरूपे स्वशब्दे, स्वपर्याये धनादिशब्दे, विशेषेषु स्वविशेषवाचिगवादिशब्देषु चोरपदेषु णमुलित्यर्थः । एतच्च 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र स्वशब्दे उपपदे उदाहरति—स्वपोषमिति । च-

धनपेषम् । गोपोषम् । ३३६२ अधिकरणे बन्धः ३१४४१॥ चक्रबन्धं
बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः । ३३६३ संज्ञायाम् ३१४४२॥ बध्नातेर्णमुल्लस-
ञ्ज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अशालिकाबन्धम् । बन्धविशे-
षाणां सञ्ज्ञा एताः । ३३६४ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिबहोः ३१४४३॥ जीव-
नाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहती-
त्यर्थः । ३३६५ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ३१४४४॥ ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशेषं शुष्य-
ति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठञ्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटा-
दिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः । ३३६६ उपमाने कर्मणि च ३१४४५॥
चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजक-
नाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः । ३३६७ कषादिषु यथाविध्यनुप्र-
योगः ३१४४६॥ यस्माणमुल्लुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम्
३३६८ उपदंशस्तृतीयायाम् ३१४४७॥ इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्ब-
ध्यते । 'तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्याम्' (सू ७८४) इति वा समासः । मूलकोप-
दंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजि प्रति करणत्वात्तृती-
या । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धस्तथाप्यर्थोऽस्त्येव, कर्मत्वात् । एता-

नेन पुष्पातीत्यर्थः । पर्याय उपपदे उदाहरति—धनपोषामात । स्वविशेष उपपदे
उदाहरति—गोपोषमिति । अधिकरणे । अधिकरणे उपपदे बन्धधातोर्णमुल्लिख्य-
र्थः । संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थं आरम्भः । कर्त्रोः । 'नशिबहोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठौ ।
कर्तरि जीवे उपपदे नशोः, कर्तरि पुरुषे उपपदे वहधातोर्णमुल्लिख्यर्थः । ऊर्ध्वं
शुषि । ऊर्ध्वे कर्तरिति । उपपदे शुषेः पूरेण मुल्लिति शेषः । उपमाने । चात्कर्तरिति ।
कर्मणि कर्तरि च उपमाने उपपदे धातोर्णमुल्लिख्यर्थः । कषादिषु । यस्मादिति । धातो-
रिति शेषः । णमुल्लुक्त इति । 'निमूलसमूलयोः कषः' इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च'
इत्यम्भैः सूत्रैरिति शेषः । तथैवोदाहृतमिति । 'निमूलकाषं कषतीत्यादी'ति शेषः ।
एवं च पृथगिह नोदाहर्तव्यमिति भावः । उपदंशस्तृतीयायाम् । सम्बध्यते इति । 'मण्डूक-
प्लुत्ये'ति शेषः । तृतीयाऽन्ते उपपदे उपपूर्वाद्दंशधातोर्णमुल्लु समानकर्तृकयोः पूर्व-
काले इत्यर्थः । नित्यमुपपदसमासमाशङ्क्य आह—तृतीयाप्रभृतीनीति । ननु 'मूलकेनो-
पदंशं भुङ्क्ते' इत्यत्र मूलकस्य उपदंशानं प्रति कर्मत्वात् कथं मूलकात् तृतीया, कथं
वा उपदंशात् णमुल्लु इत्यत आह—दृश्यमानस्येत्यादि । प्रधानक्रियानुतोभात् परस्वा-
च्येति भावः । ननु मूलकस्य भुजि क्रिया प्रति करणत्वे उपदंशनेन असामर्थ्यात्स-
मासानुपपत्तिरिति शङ्कते—यद्यपीति । उपदंशिना सह मूलकस्य कर्मत्वेनान्वयः शङ्क-
गम्यो न भवति । तस्य भुजि क्रिया प्रति करणत्वेनान्वयस्योक्तत्वादित्याचेषः । समा-

चतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । 'तृतीयाया'मिति वचनसामर्थ्यात् । (ततश्चा-
यमर्थः । मूलकेन भुङ्क्ते इति शान्दान्वये किं कृतेत्याकाङ्क्षया उपदश्येति तदेव
कर्मत्वेनान्वेति) । ३३६६ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ३।४।४८॥
तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्विंसार्थात् णमुल्स्यात् । दण्डोपघातं
गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणाम् इति किम् । दण्डेन
चोरमाहत्य गाः कालयति । ३३७० सप्तम्यां चोपपीडदधकृषः ३।४।४९॥
उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात् । पार्श्वोपपीडं
शोते, पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेन
व्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः सङ्गृह्णाति । पाणाउपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ।
३३७१ समासत्तौ ३।४।५०॥ तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्सन्निकर्षे गम्य-
माने । केशप्राहं युध्यन्ते (युद्धसंरम्भात्) । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन

धत्ते—तथापीति । भुजिक्रियां प्रति शाब्दमर्थादया करणत्वेनाश्वितस्यापि मूलकस्यो-
पदंशनं प्रति आर्थिकः कर्मत्वान्वयोऽस्त्येव । मूलकस्योपदंशनं प्रति वस्तुनः कर्म-
त्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । नन्वार्थिककर्मत्वान्वयमादाय कथं तृतीया, कथं वा णमुल्,
कथं वा समास इत्यत आह—यतावतैवेति । कुत एतदित्यत आह—तृतीयायामिति ।
वचनसामर्थ्यादिति । यदि तृतीयास्ते शाब्दान्वय एवात्र विवक्ष्यते, तदा करण इत्येवा-
चक्ष्यत् 'करणे हनः' इतिवदिति भावः । मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वान्वयः
शाब्दः । उपदंशे कर्मत्वान्वयः आर्थिकः इत्येतदुपपादयति—ततश्चायमर्थ इति । 'मूल-
केन भुङ्क्ते' इत्यन्वयः शाब्दः । प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्च तृतीयाविभक्तेः प्रवृत्ते-
रिति भावः । किं कृवेति । किं कृत्वा मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षायां उपदश्येत्यन्वे-
तीत्यर्थः । तदेवेति । किमुपदश्येत्याकाङ्क्षायां तदेव मूलकमर्थात् कर्मत्वेनान्वेतीत्यर्थः ।
हिंसार्थानां च । दण्डोपघातं गाः कालयतीति । 'कल विलेपे' चुरादिः । तत्रानुप्रयुज्यमा-
नकालयतेऽङ्गहन्तेऽङ्ग गावः कर्म । अतः समानकर्मकावमुपहन्तेरिति भावः । दण्डेनो-
पघातमिति । 'तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्या'मिति उपपदसमासविकल्प इति भावः ।
दण्डताडमिति । 'तड आघाते' चुरादिः । सप्तम्यां चोपपीड । चात्तृतीयायामिति समुच्च-
यते । 'कृष विलेखने' इति धातोः शपि कृतलघूपवगुणस्य कर्षति निर्देशः । अतस्तौ-
दादिकस्य निरासः । पीड, रुच, कर्ष, एषां समाहारहन्द्वात्पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुंस्त्व-
च्चाश्चम् । उपपूर्वः पीडरुचकर्षः इति मध्यमपदलोपिसमासः । तदाह—उपपूर्वेभ्य इति ।
'तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पं मत्वा आह—पार्श्वयोरुप-
पीडमिति । तौदादिकास्तु कृषेः कथाप्रायस एव न तु णमुल् । क्षेत्रे उपकृष्य बीजा-
न्यावपति । हलेनोपकृष्येति । यद्यपि तौदादिकोऽपि विलेखनार्थक एव । तथापि
क्षेत्रविषयविलेखन एव तस्य प्रवृत्तेरित्याहुः । समासत्तौ । 'समाससिपदं' विवृणोति-

गृहीत्वा । ३३७२ प्रमाणे च ३।४।५१॥ तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्वयङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्वयङ्गुलेन द्वयङ्गुले वोत्कर्षम् । ३३७३ अपादाने परोप्सा-
याम् ३।४।५२॥ परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । एवं नाम त्वरते यदव-
श्यकर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमाश्रमपेक्षते । ३३७४ द्वितीयायां च
३।४।५३॥ परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् । ३३७५ अप-
गुरो णमुलि ६।१।५३॥ 'गुरो उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत्स्याणमुलि । अस्य-
पगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरम् । ३३७६ स्वाङ्गेऽध्रुवे ३।४।५४॥ द्वितीयायामि-
त्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपं ।
अध्रुवे किम् । शिर उरिक्षिप्य । येनाङ्गेन विना न जीवनं तद्ध्रुम् । ३३७७ परि-
क्लिश्यमाने च ३।४।५५॥ सर्वतो विवाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल्स्यात् ।
उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । 'उरोविदारं प्रतिचस्करे
नलैः' । ध्रुवार्थमिदम् । ३३७८ विशिपतिपदिस्कन्धां व्याप्यमानासेऽय-
मानयोः ३।४।५६॥ द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विरयादिभ्यो णमु-
ल्स्याद्व्याप्यमाने, आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विरयादिक्रियाभिः
साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । 'नित्यवीप्सयोः' (सू-
त्रनिकर्षे गम्यमाने इति । संनिकर्षोऽव्यवधानेन संबोधाः । केशग्राहमिति । सन्निकर्षपरमे-
तत् । अथर्वं संनिहिता युध्यन्ते इत्यर्थः । तद्वाह—गङ्गसंस्मादिति । युद्धातिशय-
वशाद्योद्धारः परस्परं अस्यन्तं संनिहिता भवन्तीत्यर्थः । प्रमाणे च । इत्येवेति । तृती-
यान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्णमुल् स्यात् प्रमाणे गम्ये इत्यर्थः । इस्वः खण्डः
खण्डिका । द्वयङ्गुलेनेति । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इति टजिति भावः । अपादाने । अपादाने
उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् परोप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः । त्वरां दशयितुमाह—
पवं नामेत्यादि । द्वितीयायां च । द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः । स्वाङ्गेऽध्रुवे ।
'अध्रुवे' इति छेद् इति मत्वा आह—अध्रुव इति । ननु 'शिर उरिक्षिप्येति कथं प्रयु-
द्वाहरणम् । शिरसोऽपि अध्रुवत्वादित्यत आह—येनाङ्गेनेति । परिक्लिः । उरोविदारमिति ।
कृत्स्नमुर इत्यर्थः । प्रतिचस्कर इति । 'कृ विक्षेपे' प्रतिपूर्वात्कर्मणि क्तिट् । 'सुट्कात्पूर्व' इति
'मङ्ग्यासव्यवायेऽपि' इति चानुवृत्तौ 'किरतौ कवने 'हिंसाया प्रतेश्च' इति
सुट् । नलैः प्रतिचिक्षिपे इत्यर्थः । ननु 'उरःप्रतिपेषमित्यादौ स्वाङ्गत्वादेव पूर्वसूत्रे-
णैव सिद्धमित्यत आह—ध्रुवार्थमिति । उरो विना जीवनाऽभावात् उरः ध्रुवमिति
भावः । विशिपति । गेहादिद्रव्याणामिति । तथा च 'गेहानुपवेशमास्ते' इत्यत्र सर्वाणि
गेहाण्यनुप्रविश्येति पुनःपुनर्गहमनुप्रविश्येति वा अर्थः । उभयथापि न द्वित्वमित्याह—

२१४०) इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यथा-
 प्यामीक्ष्ये णमुलुक् एव, तथापि असति ह्यासेवार्थकणमुलि आमीक्ष्येणमुलः 'तृती-
 याप्रभृतीनि' इत्यत्र सङ्ग्रहाभावात् उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहा-
 नुप्रवेशमास्ते । गेहगेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपा-
 तम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्या-
 येण द्वित्वम् । ३३७६ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ३।४।५७॥ क्रिया-
 मन्तरयति व्यवधत् इति क्रियाऽन्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च
 कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल्स्यात् । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यह-
 मत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहं तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया
 व्यवधीयते । अथ पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । ३३८०
 नामन्यादिशिग्रहोः ३।४।५८॥ द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नाम-
 ग्राहमाह्वयति । ३३८१ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः कृत्वाणमुलौ
 ३।४।५९॥ अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् ।
 उच्चैःकृत्य, उच्चैःकृत्वा, उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य, नीचैःकृत्वा, नीचैः-

नित्यबोध्योरिति द्वित्वं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह—समासेनैव । ननु समासेन
 कथमिह कथनं व्याप्यासेबोरित्यत आह—स्वभावत इति । ननु 'आमीक्ष्ये णमुल्
 च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् इह आसेवाग्रहणं व्यर्थम् । न च कथानिवृत्तिः फलमिति
 शङ्क्यम् । क्त्वाप्रत्ययस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति शङ्कते—यथपीत । समाधत्ते—तथापीति ।
 द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञार्थमाचर्थः । नन्विह आसेवाग्रहणाऽभावे 'तत्रोपपदमिति
 उपपदसंज्ञा कुतो नेत्यत आह—असति हीति । यद्यप्यासेवायां णमुल्विध्यभावेऽपि
 'आमीक्ष्ये णमुल् च' इति णमुल् सिध्यति, तथापि 'आमीक्ष्ये णमुल् च, इति सूत्रे
 द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशेन ग्रहणाऽभावादुपपदसंज्ञा न स्यात् । ततश्च 'तृतीया-
 प्रभृतीन्वन्तरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पो न स्यादिति भावः । असमासे
 स्त्विति । व्याप्तौ णमुलि गेहस्य व्याप्यमानत्वात् द्वित्वम् । आसेवायां णमुलि तु णमु-
 लन्तस्य द्वित्वम् । क्रियापौनःपुन्यस्यैव आसेवात्वादिति भावः । अस्यतितृषोः ।
 द्व्यहात्यासमिति । द्व्यहमतिक्रम्येत्यर्थः । अतिपूर्वादस्यतेर्णामुल् । द्व्यहतर्षमिति ।
 द्व्यहं तृष्यावतीः कृत्वेत्यर्थः । नामन्यादिशिग्रहोः । नास्ति आदिशिग्रहोरिति शङ्क्यः ।
 पञ्चम्यर्थे षष्ठी । द्वितीयान्ते नामनृशब्दे उपपदे आहपूर्वकविशेषः ग्रहणातोऽत्र णमुल-
 त्यर्थः । अव्ययेऽयथाभि । अप्रियस्य नीचैः कथनं, प्रियस्योच्चैः कथनं च अभिप्रेतम्
 इत्यत्र, तद्विपरीतम् अनभिप्रेतम् । तदाह—अयथाभिप्रेताख्यानं नामेत्यादि । 'तृतीया-

कारं प्रियं ब्रूते । ३३८२ तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०॥ तिर्यक्छन्द उपपदे कृषः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कारम् । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । ३३८३ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ३।४।६१॥ मुखतःकृत्य गतः, मुखतः कृत्वा, मुखतःकारम् । मुखतो भूय, मुखतो भूत्वा, मुखतो भावम् । ३३८४ नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ३।४।६२॥ नाधार्थप्रत्ययान्ते च्यर्थविषये उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमु स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य, नानाकृत्वा, नानाकारम् । विनाकृत्य, विनाकृत्वा, विनाकारम् । नानाभूय, नानाभूत्वा, नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय, एकधाभूत्वा, एकधाभावम् । एकधाकृत्य, एकधाकृत्वा, एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिक्कृत्वा । पृथग्भूत्वा । ३३८५ तूष्णीमि भुवः ३।४।६३॥ तूष्णीशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णीभूय । तूष्णीभूत्वा । तूष्णीभावम् । भूग्रहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् । ३३८६ अन्वच्यानुलोम्ये ३।४।६४॥ अन्वक्छन्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा, अन्वग्भावम् । अप्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्त

प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति समासविकल्पं मत्वा आह—उच्चैःकृत्य उच्चैः 'कृत्विति । समासपक्षे ल्यबिति भावः । उच्चैःकारभाति । अत्र समासतदभावयोर्नास्ति विशेषः । स्वरे तु विशेषः । तिर्यच्यपवर्गे । 'तिरश्चीति भवितव्यम् सौत्रो निर्देशः' इति भाष्यम् । 'अपवर्गः' यस्य विवरणम्—समाप्ताविति । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये । पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । तस् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृजो भुवश्च क्त्वाणमुलादित्यर्थः । इह न यथासङ्ख्यं व्याख्यानात् । नाधार्थे । 'विनञ्भ्यां नानाजौ नसह'इति सूत्रे असहत्वे विनञ्भ्यां नाप्रत्ययो विहितः । 'सङ्ख्याया विधार्थं धा' इति धाप्रत्ययो विहितः । तस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सः धाऽर्थः । नाप्रत्ययो, धार्थकश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तदाह—नाधार्थप्रत्ययान्ते इति । नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते उपपदे इत्यर्थः । अर्थग्रहणं धाप्रत्ययमात्रेऽन्वेति । तेन धमुजोऽपि ग्रहणं लभ्यते । नाप्रत्यये त्वर्थग्रहणं नान्वेति, नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते च्यन्तविषये उपपदे इत्यर्थः । अत एव भाष्ये अर्थग्रहणं किम् द्विधाकृत्य द्वेधंकृत्येत्येवोक्तम् । तूष्णीमि भुवः । ननु 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे भूग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—कृजो निवृत्त्यर्थोभाति । अन्वच्यानुलोम्ये । 'अनूचीत्येव वक्तुमुचितं सौत्रोऽयं निर्देशः । तिर्यच्यपवर्गे' इतिवत् । पृष्ठतो भूत्विति । 'अग्निप्रथमाः प्रतिपद्य-

इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वगभूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं
समाप्तम् ॥

न्ते अन्वगध्वर्युः' इत्यादौ अन्वक्छब्दस्य पृष्ठभागे प्रसिद्धेरिति भावः ।

इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशारथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौ-
ढाऽपरिमितमहाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी भोसल-चोलमहीमहेन्द्राऽ-
ऽमात्यधुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा, पञ्चपुरुषीपो-
ष्येण, बाल्य एव तदयानिर्वर्तिताऽपरिमिताऽग्निविजम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठा-
सौर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन, पदवाक्यप्रमाणपारा-
वारपारीणाऽप्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैशाद्येन अध्व-
रमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण, बौधा-
यनापस्तम्बसत्यापाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्यायणा-

दिकल्पसूत्रतन्त्राग्यपारीणमहादेववाजपेययाजिसुतेन

अन्नपूर्णाग्निवागर्भजातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा

विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायाम् उत्तरार्धं

सम्पूर्णम्

बालमनोरमा सम्पूर्णा ।

श्रीजयकृष्णकृत-सुबोधिनीव्याख्यासंवलित वैदिकी-प्रक्रिया ॥ २७ ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणाधीशाय नमः ।

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्सङ्ख्यदोभिर्युतं
भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाऽऽश्लिष्टं सदानन्दनम् ।
अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जना-
स्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥ १ ॥
यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव
प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्धनः ।
सोऽयं पण्डितमण्डलोद्भूतटट्टादीन्द्रघृन्दाग्रणीः
श्रीरामाऽङ्घ्रिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्द्धनः ॥ २ ॥
रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ।
रघुनाथ इतीडयनामगम्यो रघुनाथाङ्घ्रिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥
बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुनया बुधाः ।
महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥
रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाऽङ्घ्रिसेवकः ।
तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णो नाम सुश्रवः ॥ ५ ॥
श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः ।
नखा मुनित्रय हृद्यां टीकां कुव सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥
सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी
सदा सद्युत्पत्ति प्रसरणपरानन्दनकरी ।
कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमाभिविध्वंसनकरी
कृतिर्भूयादेषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरी ॥ ७ ॥

इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते ।
न चेदमप्रयोजनम् । 'रक्षोहागमलव्यसन्देहाः प्रयोजनम्' इति वदता भाष्यकाण रेवेद-

३३८७ छन्दसि पुनर्नस्वोरेकवचनम् १।२।६१॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं, पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव । ३३८८ विशाखयोश्च १।२। ६२॥ प्राग्वत् विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा । ३३८९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा १।४।६॥ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । तेन 'बहुलं छन्दसि' (सू० ३४०१) इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । 'यचि भम्' (२३१) । नभोज्झिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् (वा० १०५८) । नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वादुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्यदग्ने । (उ०)

रक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाऽभिधानात् । 'ब्राह्मणेन निष्कारणः-पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'ति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाऽभिज्ञत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे किमर्थन्तेषामनुशासनमिति चेन्न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा 'त्मना देवेषु' 'मध्वा जभार' 'गृभ्णामि ते' इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु 'आत्मना' 'जहार' 'गृह्णामी'त्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति—'अथ शब्दानुशासनं, केषां शब्दानां ? लौकिकानां वैदिकानां चेति' इति । तेषामन्वाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याऽऽह—छन्दसीत्यादि । पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते । तदाह—द्वयोरित्यादि । वा स्यादिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादिति 'जात्याख्यायाम्' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् । लोके त्विति । 'गां गताविव दिवः पुनर्वसू' इत्यादौ । विशाखयोः । प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः । विशाखेति । अमरस्तु 'राधा विशाखेति' प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति । सूत्रं तूदासीनम् । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । 'पतिः समास एव' इत्यतः पतिरिति वर्तते । 'पतिः समास एव' इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते—पतिर्नेति । घित्वात् 'आडो ना' इति नाभावः । षष्ठीति किम् । 'मया पत्या जरदृष्टिर्यासः' । छन्दसीति किम् । ग्रामस्य पत्ये । योगं विभज्येति । 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि' इति उक्त एवार्थः । ततो 'वा छन्दसि' इत्यनुवर्तते । यावदिह शास्त्रे कार्यं, तच्छन्दसि वा भवति । तदाह—नेन्त्यादिना । नभोज्झिरसि । नभस् अङ्गिरस् मनुष एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । नभस्वदिति । 'तेन तुल्यम्—' इति वतिः । भत्वफलमाह—रत्वाऽभाव इति । 'ससजुषोः—' इति प्राप्तस्य । तत्र हि पदस्येत्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि देहलीदीपकन्यायेन 'रत्वाऽभाव' इति सम्बध्यते । मनुष्यादिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः । पदसंज्ञायां

‘जनेरुसिः’ इति विहित उरुप्रत्ययो मनेरपि, बाहुलकात् । वृषणवस्वश्वयोः (वा० १०५९) । वृषन् वर्षुर्कं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वाच्यते । अत एव ‘पदान्तस्य’ (सू० १९८) इति णत्वनिषेधोऽपि न । ‘अल्लोपोऽनः’ (सू० २३४) इत्यल्लोपो न । अनङ्गत्वात् । ३३६० अयस्मयादीनि छन्दसि १।४।२०॥ एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम्—उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति (वा १०६०) । स सुष्ठुभा स ऋकता गणो न । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्वत्वाभावः । जश्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्वत्वं । भत्वात्कुत्वाऽभावः । ते प्राग्धातोः (सू० २२३०) । ३३६१ छन्दसि परेऽपि १।४।८१॥ ३३६२ व्यवहिताश्च १।४।८२॥ हरिभ्यां याह्योक् आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । ३३६३ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६॥ आभ्यां परोऽपि-

तु स्त्वं स्यात् न पत्वम् । अपदान्तस्येति वचनात् । बाहुलकादिति । बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । ‘ला आदाने’ अस्मात् ‘आतोऽनुपसर्गे’ इति कः । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादिवाद्बुज् । वृषणित्येतद्वसु, अश्व, एतयोश्च परतो भं स्यात् । ‘निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः । वृषण्वसुरिति । लोके वृषवसुः । वृषाश्वः । नलोपः प्राप्त इति । ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इत्यनेन । अत एवात । भत्वादेवेत्यर्थः । अनङ्गत्वादिति । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यत्राऽङ्गस्येत्यधिकारात् । अयस्मयादीनि । आनन्तर्यामिसंज्ञाद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह—‘संज्ञाद्वयमिति । ननु ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायं बाधित्वोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—‘तथा च वार्तिकमिति । कुत्वमिति । ‘चोः कुः’ इत्यनेन । जश्वत्वाऽभाव इति । ‘श्लां जशोऽन्ते’ इति प्राप्तस्य । ऋकतेति अयस्मयादिषु ‘ऋकते’त्यादयः समुदाया एव बोध्याः । तेन जश्वत्वमस्तु कुत्वं मा भूदिति वैपरीत्यं न प्रसज्येतेति । बोध्यम् । नैनमिति । वाचामिनाः प्रभवस्तेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति । विवदितुं न गच्छन्तीत्यर्थः । ते प्रागिति । व्याख्यातम् । अस्यापवादमाह—‘अनङ्गत्वादिति । गत्युपसर्गसंज्ञाशङ्क्यन्दसि परे प्रयोक्तव्याः । अपिशब्दात्पूर्वं । व्यव— । व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः । सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह—‘हरिभ्यामित्यादि । ‘आयाही’ति प्राप्तम् । ‘ते प्राग्’ इत्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः । ते इत्यनेन प्रादीनुपेत्येतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परामृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे ‘छन्दसि परेऽपि’ ‘व्यवहिताश्च’ इति सूत्रद्वयं च कर्तव्यम् । इन्धि— ।

लिट् कित् स्यात् । समीधे दस्युहन्तम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वादुभयो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिट्ः किद्वचनानर्थक्यमिति वा । इति प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

३३६४ तृतीया च होश्छन्दसि २।३।३। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । 'यस्याग्निहोत्रमधिभ्रितममेध्यापयेत्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । ३३६५ द्वितीया ब्राह्मणे २।३। ६०॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । ३३६६ चतुर्थ्यर्थे

इन्धीत्युच्चारणार्थेनेकारेण निर्देशः । 'सुट्तिथोः' इतिवत् न तु 'इकश्चित्पौ' इति इका, नलोपपत्तेः । 'असंयोगात्' इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्तते । तदाह—लिट् किदिति । अि इन्धी दीप्तौ, लिट्ः कित्वाद् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । संयोगात्परस्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनम् । बभूवेति । कित्वाद्बृद्धभावे 'भुवो वुक्' इति वुक् । अत्र पित्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनम् । इदमिति । 'इन्धी'ति सूत्रम् । छन्दोविषयत्वादिति । अयमभिप्रायः—इन्धेर्भाषायाम् 'इजादेश्च' इत्यामा भाव्यम् । छन्दसि तु 'अमन्त्रे' इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति तथापि 'छन्दस्युभयथा' इति लिट्ः सार्वधातुकत्वे ङित्वात्समीधे इति नलोपः । शनमभावस्त्वाङ्गधातुकत्वात्, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । वुको नित्यत्वादिति । 'परनित्य' इति परिभाषया पराश्रित्यस्य बलीयस्त्वात् । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । इति वैदिकीप्रकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

तृतीया—। 'कर्मणि द्वितीय' इत्यतः कर्मणीति वर्तते । अत्र द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्प्रापि भवति । तदाह—कर्मणीति । यवाग्वेति । अत्र यवागूशब्दात्तृतीया । अग्नीहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । अग्निहोत्रशब्दो हविर्वाचकः । जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः । यवाग्वभिन्नं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । तदाह—यवाग्वाख्यमित्यादि । भिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वाच्चाभ्यामर्थयोरभेदान्वयः । भाष्ये चैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्तते । 'यस्याग्निहोत्रं प्रज्वलित'मिति दर्शनात् । हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौ वर्तते, जुहोतिश्च प्रीणने । यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः । यदा यवागूशब्दात् द्वितीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते, जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः द्वितीया—। 'दिवस्तदर्थस्य' इति वर्तते । तदाह—ब्राह्मणेत्यादि । सोपसर्गस्य च्छन्दसि 'विभाषोपसर्ग' इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयाऽपि

बहुलं छन्दसि २।३।६२॥ षष्ठी स्यात् । पुरुषमुगध्वन्द्वमसः । गोधाकालका-
 दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थं चतुर्थीति वा-
 च्यम् (वा १५०९) । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः । ३३४७ यजेथ करणे
 २।३।६३॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते । ३३६८ बहुलं
 छन्दसि २।४।३६॥ अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि 'मन्त्रे घस'
 (सू० ३४०२) इति च्लेलुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे । ३३६६ हेमन्तशिशिरा-
 वहोरात्रे च छन्दसि २।४।२८॥ द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेम-
 न्तशिशिरौ । अहोरात्रे । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (सू० २४२३) । ३४०० बहुलं
 छन्दसि २।४।७३॥ वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उप पृक्पृथिव्याः । अत्र
 लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि कचित् लुक् । प्राध्वं नो देवाः । 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः'
 (सू० २४०९) । ३४०१ बहुलं छन्दसि २।४।७६॥ दाति प्रियाणि चिद्वसु ।

सिद्धे निरूपसर्गार्थम् आरम्भः । षष्ठ्यपवाद इति । 'दिवस्तदर्थस्य' इति प्राप्तायाः ।
 चतुर्थ्यर्थः । बहुलप्रहणात् 'चन्द्रमसेरुदमी रात्र्यै' इत्यादौ षष्ठ्यभावः । यज्ञेः-न यज्ञे-
 र्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात् । बहुलम् । 'अदो जग्धिः-'
 इत्यत अद इति, 'लुङ्सनोः-' इत्यतः घस्ल इति च । अदो बहुलं घस्लादेशः स्या-
 च्छन्दसि । घस्तामिति । अदेलुङि रूपम् । अडभाव इति । 'बहुलं छन्दसि', 'न माङ्योगे'
 इत्यनेन । नन्विदं 'लुङ्सनोः-' इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहणान्तरमाह—
 सग्धिरिति । अदन् गिधः । अदेः क्तिनि घस्लादेशे 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपे
 'श्लो श्लि' इति सलोपः । 'अषस्तथोः' इति धत्वम् । धस्य जश्त्वम् । नच
 जश्त्वे कर्तव्येऽश्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । 'न पदान्त-' इति सूत्रेण जश्त्वे तज्जिषेधात् ।
 ततः समानशब्देन समासे कृते 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु' इति सूत्रेण समा-
 नस्य सः । हेमन्तशिशिरौ—'परवस्त्रिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति प्राप्तम् । अहोरात्रे इति ।
 अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते 'अहःसर्वकदेश-' इत्यनेन समासान्तोऽच । 'यस्येति
 च' इतीकारलोपः । 'रात्राहाहाः पुंसि' इति प्राप्तं द्विवचनतन्त्रम् । 'अहोरात्राणि
 विदधत्' । छन्दसि किम् । हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ । यद्यपि पाठक्रमेण 'बहुलं
 छन्दसि' इति घस्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तम् तथापि 'व्यत्ययो बहु-
 लम्' इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्या-
 ख्यातम् । बहुलं छन्दसि । बहुलं शपो लुक् स्यात् । 'अदिप्रभृतिभ्यः' इत्युक्तं ततो
 न भवति । तथैवोदाहरति—वृत्रं हनतीत्यादि । हन्ति शेते इति लोके । प्राध्वमिति ।
 त्रैक् पालने 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्याख्यम् । 'प्रायध्वमिति लोके । दातीति ।

अन्यत्रापि । पूर्णं विवष्टि । ३४०२ मन्त्रे घसहरणशवृदहाद्वृचक्रुगमिजनि-
भ्यो लेः २।४।८०॥ एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्मीमदन्त हि । घस्लादेश-
स्य 'गमहन' (सू०२३६३) । इत्युपधालोपे 'शासिवसि' (२४१०) । इति षः ।
माहर्मिषस्य । धूर्तिः प्रणभूमर्त्यस्य । 'नशेर्वा' (सू४३१) इति कुत्वम् । सुरुचो वेन
आवः । मा न आधक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आ प्रा यावापृथिवी । पराव-
ग्भीरभृद्यथा । अक्रन्नुषासः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मण-
स्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्णन्नज-
निष्ट हि षः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

'ददाती'ति लोके । अन्यत्रापि । जुहोत्यादिभिन्नेऽपि 'श्लुर्भवती'ति शेषः । विव-
ष्टिति । 'वश कान्तौ' अदादिः । 'श्लौ' इति द्वित्वम् । 'भृजामित्' । 'बहुलं छन्दसि'
इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः । 'वश्च'— इति षत्वम् । घृत्वम् । मन्त्रे घस— । घस
अत्तेरादेशः । हर । ह्र कौटिल्ये । अस्य कृतगुणानुकरणं हरेति । अकारस्तूच्चार-
णार्थः । णश अदर्शने । घृज् वरणे । घृङ् संभक्तौ । दह भस्मीकरणे । आत् । आका-
रान्ताः प्रापूरणे इत्यादयः । वृजी वर्जने । डुकृज् करणे । गम्ल गतौ । जनी प्रादु-
भावे । अक्षन्निति । अत्तेर्लुङि ङिः । घस्लादेशस्येति । 'लुङ्सनोः' इति विहितस्य ।
मा हरिति । माङि उपपदे हरतेर्लुङि तिप् । 'इतश्च' इतीकारलोपः । च्लेर्लुकि कृते
'सार्वधातुके' इति गुणे कृते रपरत्वे 'हल्ङ्याप्'— इति सलोपः । प्रणगिति । प्रपूर्वाक्षशे-
र्लुङ् । 'हल्ङ्याप्'— इति लोपः 'उपसर्गादिसमासेऽपि'— इति णत्वम् । मर्त्य-
स्येति । मकारेऽनुनासिके परे 'यरोऽनुनासिके' इति ङः । कुत्वमिति । पक्षे 'वश्च' इति
षत्वेन नङिति रूपं बोध्यम् । आव इति । वृजो रूपम् । आवगिति । माङ्पूर्वाद्वहेर्लुङ् ।
'दादेर्धातोः' इति घः । 'एकाचो वश'— इति भप्भावः । आप्रा इति । आङ्पूर्वात्प्राधातोः
सिप् । स्त्वे यत्वे च यलोपः । परावगिति । परापूर्वाद्बृजेस्तिप् । उपधागुणे 'चोःकुः' इति
कुत्वम् । अक्षन्निति । क्षेडित्वाद्गुणाऽभावे यण् । अनुगमन्तिनि । अनुपूर्वाद्वच्छतेर्ङिः ।
'गमहन'—इत्युपधालोपः । ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति अज्ञतेत्यादौ ब्राह्मण-
प्रयोगे लुक् न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—मन्त्रग्रहणमित्यादि । अज्ञतेति । 'गमहन'— इत्युप-
धालोपः । ब्राह्मणप्रयोगोऽयम् । मन्त्रेति किम् । अधसत् । अह्वर्षीत् । अनशत् । अवा-
रीत् । अधाक्षीत् । अप्रासीः । अवर्जीत् । अकार्षीत् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट ।
इति वैदिकीप्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः

३४०३ अभ्युत्साद्यां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयांक्रिया-
द्विदामक्रन्निति च्छुन्दसि ३।१।४२॥ आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनु-
प्रयोगश्च । अभ्युत्साद्यामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीज-
नदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमया-
मकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामकन् । अवेदिषुः ।
३४०४ गुपेच्छुन्दसि ३।१।५०॥ च्लेशब् वा । गृहानजगुपतं युवम् । अगोप्त-
मित्यर्थः । ३४०५ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ३।१।५१॥ च्लेशब्
न । मा त्वायतो जरितुः कामनूनयीः । मा त्वाऽग्निर्ध्वनयीत् । ३४०६ कृमृष्ट-

अभ्युत्साद्याम् । अभ्युत्साद्यामित्यादयश्छुन्दसि विषयेऽन्तरस्यां निपात्यन्ते ।
षदल् विशरणगत्यवसादनेषु । जनी प्रादुर्भावे । रमु क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लु-
ङि आम्प्रत्ययो निपात्यते । चिञ् चयने । शुद्धादस्मादाप्प्रत्यये द्विर्वचनं कुत्वं च ।
'अक' इति प्रत्येकं सम्बध्यते, तदाह-आधेध्वनि । अक इति । कृजो लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे
घस' इत्यादिना लुक् । तिपो हल्ङ्यादिलोपः । अभ्युत्साद्यामक इति । 'आमः' इति लुङो
लुक् । अभ्युदसीषददिति । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वः ।
'चङि' इति द्विर्वचनम् । 'हलादिःशेषः' । 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे 'सन्वतः' इती-
त्वम् । 'दीर्घो लघो'रितं दीर्घः । लोक इति । वेदेऽपि पात्तिकमिदं बोध्यम् । 'विदाङ्कुर्व-
न्तु' इति सूत्रादन्यतरस्यांप्रहणानुवृत्तेः । पावयामिति । पवतेः पुनातेवा ण्यन्तादाशी-
लिङ्याम् । 'क्रिया'दित्यनुप्रयोगश्च । क्रियादिति । करोतेराशीलिङि रूपम् । 'लिङा-
शिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाऽभावः । 'रिङ्शयग्' इति रिङ् । विदामक्रन्निति ।
विदेर्लिङि आम्, गुणाऽभावः लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च । गुपेः । आयप्रत्ययाऽभावस्थ-
ले एवेदं, सूत्रे केवलस्योच्चारणात् । अजगुपतमिति । 'गुपू रक्षणे' । 'तस्थस्थमिपाम्'
इति थसस्तम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अगोप्तमिति । ऊ-
दिस्वादिङभावे 'वदव्रज' इति वृद्धिः । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । इट्पत्ते अगो-
पिष्टम् । आयप्रत्यये अगोपायिष्टम् । इत्थं चत्वारि छुन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा
त्रीण्येवेति विवेकः । नोनयतीति । ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतौ
याचने च । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च्लेः 'णिश्चि' इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः । तन्नोनयत्ये-
लयती चुरादी ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादिर्नान्तश्च । अर्दयतिस्तु हे-
तुमण्यन्तः । ऊनयीरिति । मध्यमपुरुषैकवचनम् । 'न माङ्योगे' इति आट्प्रतिषे-
धः । इदमिच्छं प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतस्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुः मम,

रुहिभ्यश्छन्दसि ३।१।५६॥ छ्लेरङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः । अमरत् ।
 अदरत् । यसानोः सानुमारुहत् । ३।०७ छन्दसि निष्टक्यदेवद्वयप्रणीयोन्नीयो-
 च्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छयप्रतिषीज्यब्रह्मवाद्यभा-
 व्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ३।१।२३॥ कृतन्तेर्निसपूर्वात्क्यपि प्राप्ते ष्यत् ।
 आद्यन्तयोर्विपर्यासो, निसः षत्वं च । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे
 उपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप्, दीर्घश्च । स्पर्धन्ते वा उ देवद्वये । प्र उत् आभ्यां
 नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृडस्त्व-
 अध्वभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः ।
 खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् ।
 आपृच्छय धरुणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि
 वदेर्ष्यत् । ब्रह्मवायम् । लोके तु 'वदः सुपि क्यप् च' (सू० २८५४) इति क्यब्-
 ष्यतौ । भवतेः स्तौतेष्व ष्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ष्यत्,
 आयादेशश्च पृडे उतरपदे । उपचाय्यपृडम् । हिरण्य इति वक्तव्यम् ।
 (वा १९४५) उपचेयपृडमन्यत् । मृड सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ।
 ३४०८ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ३।२।२७॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इत् स्यात् ।

काममभिलाषं, मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । औननदिति भाषायाम् । ध्व-
 नयीदिति । तिप् । 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां तु घटादेरदिध्वनन्त् । चुरादे-
 रदिध्वनन्त् । ऐलयीत् । आर्दयीत् । आर्दिदत् । ऐलिलदिति लोके । कृमृद् । 'च्लि । लु-
 डि' इत्यतः च्लिरिति 'अस्यतिवक्ति' इत्यतोऽङिति 'इरितो वा' इत्यतो वेत्यनुवर्त-
 ते । तदाह-च्लेरित्यादि । अकरमिति । डु कृञ्करणे मिप् । अङि कृते 'ऋट्शोऽङि' इति
 गुणः । अमरदिति । मृङ् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अदरदिति । वृ विदारणे ।
 अरुहदिति । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । लोके तु अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् ।
 अरुहत् । छन्दसि । निष्टक्यादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्त इति सूत्रार्थः । क्यपि
 प्राप्त इति । 'ऋदुपधाच्च' इति सूत्रेण । आपृच्छयमिति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' 'ग्रहिज्या'
 इति सम्प्रसारणम् । प्रतिषीज्येति । पिबु तन्तुसन्ताने । 'हलि च' इति दीर्घः । उपचा-
 य्यपृडमिति । उपचाय्यं च तत्पृडं चेति कर्मधारयः । हिरण्य इति । हिरण्येऽभिधेये
 इत्यर्थः । छन्दसि । एभ्य इति । 'वन षण सम्भक्तौ । रक्ष पालने मन्थ विलोडने ।
 एभ्य इत्यर्थः । 'स्तम्बशकृतोरिन्' इत्यतः इञ्जिति वर्तते । तदाह-इन् स्यादिति ।

ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ
 पथिरक्षी । हविर्मन्थीनामभि । ३४०६ छन्दसि सहः ३।२।६३॥ सुप्युपपदे
 सहेर्षिः स्यात् । पृतनाषाट् । ३४१० वहश्च ३।२ ६४॥ प्राग्वत् । दित्यवाट् ।
 योगविभाग उत्तरार्थः । ३४११ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् ३ २।६५॥ एषु
 वहेर्ज्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः । ३४१२
 हव्येऽनन्तःपादम् ३।२।६६॥ अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च'
 (सू ३४१०) इति धिरेव । हव्यवाळम्रिरजरः पिता नः । ३४१३ जनसनखन-
 क्रमगमो विट् ३।२।६७॥ 'विड्वनोः' (सू २९८२) इत्यात्वम् । अञ्जाः ।
 गोजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । 'सनोतेरनः' (सू ३६४५) । इति षत्वम् ।
 इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः । ३४१४
 मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन ३।२।७१॥ श्वेतवहादीनां डस्-
 दस्येति वक्तव्यम् । (वा २०३५-३६) यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो
 डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्तानि उक्तैर्वा शंस-

'वन षण सम्भक्ताविति भ्वादिगणेन सह निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनु याचने,
 षणु दाने इति तानादिकयोः, सानुबन्धकत्वात् । ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म वनति चतुरं
 वनति, गां सनतीति विवक्षायामिन् । तदन्ताद्वितीयैकवचनम् । सुषामादि-
 त्वात्षत्वम् । पथिरक्षय इति । पन्थानं रक्षयन्तीति विग्रहः । पथिरक्षीति । पन्थानं
 रक्षतीति विग्रहः । हविर्मन्थतीति विग्रहः । छन्दसि । 'षह मर्षणे' 'भजो ण्विः'
 इति वर्तते । तदाह-ण्विः स्यादिति । ननु 'तुरासाहं पुरोधाय' इति लोकेऽपि प्रयोगा दृ-
 श्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत्, णिजन्ताद्विच बोध्यः । पृतनाषाडिति । 'सहेः साटः सः'
 इति षत्वम् । वहः । प्राग्वदिति । ण्विः स्यादित्यर्थः । हव्ये । अन्तः-शब्दो मध्यमवाची ।
 हव्यशब्दे उपपदे वहेर्ज्युट् स्यात् पादमध्ये चेन्न । पदान्ते इति फलितोऽर्थः । हव्यवा-
 ळग्निरिति । अत्र डस्य ळः, 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारे'
 इति प्रातिशाख्ये विहितः । जनसन । जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विट् स्यात् । अग्ने-
 गा इति । 'हलदन्तात्' इति सप्तम्यलुक् । मन्त्रे श्वेतवहो । श्वेतादिपूर्वभ्यो वहादिभ्यो
 ण्विनस्यात् । अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्म-
 णि कारके ण्विनप्रत्ययः । उक्त्ये कर्मणि करणे चोपपदे शंस्यतेः प्रत्ययः नलोपश्च ।
 पुरःपूर्वस्य दाश्ट दाने इत्यादेर्दत्त्वं कर्मणि च प्रत्ययः । डस्पदस्येति प्रत्येकमभिसम्ब-

ति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः । ३४१५ अवे यजः ३।२।७२॥ अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । ३४१६ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ८।२।६७॥ एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः । ३४१७ विजुपे छन्दसि ३।२।७३॥ उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् । ३४१८ आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च ३।२।७४॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदाषा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' (२९९८) । ३४१९ बहुलं छन्दसि ३।२।८०॥ उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । मातृहा । पितृहा । 'छन्दसि लिट्' (सू ३०९३) । भूतसामान्ये । अहं यावापृथिवी आ ततान । 'लिटः कानज्वा' (सू ३०९४) । 'क्वसुश्च' (सू ३०९५) । छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णि । यो नो अग्ने अरिर्वौ अघायुः । 'शेश्छन्दसि' (सू ३११७) । ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः । 'भुवश्च' (सू ३११८) । ध्यते । भाविपदत्वाश्रयणेन चेदमुच्यते तदाह—यत्र पदत्वं भार्वाति । ङसन्तस्येत्यर्थः । श्वेतवा इति । श्वेता एनं वहन्ति श्वेतवाः इन्द्रः । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । उक्थशासाविति । नलोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अवे । योगविभाग उत्तरार्थः । 'पुरोडाशावयजोर्णिवन्' इत्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरत्राऽनुवृत्तिः स्यात् । यजे-श्चाऽवपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्केवलस्यैवेत्यत इति । अवयाः श्वेतवाः । ननु 'मन्त्रे श्वेतवहे'त्यादिना ङसि कृते सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घं स्त्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्धे नार्थोऽनेन योगेनेत्याशङ्क्याह—एते सम्बुद्धाविति । सम्बुद्धौ हि 'अत्वसन्तस्य' इति न प्राप्नोति तत्राऽसम्बुद्धावित्यनुवर्तनात् । विजुपे— । ननु छन्दसीति व्यर्थं । 'मन्त्रे'इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंग्रहार्थं छन्दोग्रहणम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तम्—'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या, शेषे ब्राह्मणशब्दः' । सुधीवा । सुपीर्वति । 'धुमास्था' इतीचम् । कीलालपा इति । कीलालं जलम् । 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः । तत् पिबतीति । पा पाने विच् । उपपदान्तरेऽपीति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्नेष्वपीत्यर्थः । आततानेति । 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वपच्चे वृद्धिः । अरिर्वौ इति । छन्दसीति । रा दाने लिटः कसुः । 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इत्यादन्तत्वादिट् । ततो नञ्समासः । 'दीर्घादटि—' इति वच्यमाणेन नस्य स्त्वम् 'आतोऽटि नित्यम्' इति रोः पूर्वस्याऽऽतो नित्यमनुनासिकः । प्रसङ्गादघा-युशब्दं व्युत्पादयितुमाह—छन्दसीति । 'सुप आत्मनः—' इत्यत्र आत्मन इति

३११८) । अस्मात् केवलात्प्राग्वत् । भविष्युः । छन्दसि परेच्छायां क्यच्
 उपसंख्यानम् (वा १६११) । 'क्याच्छन्दसि' (सू ३१५०) । उप्रत्ययः स्यात् ।
 अघायुः । परजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ । (वा २२००) । जवे
 यामिर्यूनः । ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे । ३४२० मन्त्रे वृषेषपचमन-
 विदभूवीरा उदात्तः ३।३।१६ । वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः ।
 सुम्नमिष्टये पचात्पत्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि
 वीतये । रातौ स्यामोभयासः । ३४२१ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३।३।१२६॥ ईषदा-
 दिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनी-
 ऽग्निः । ३४२२ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।३।१३०॥ गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्यो-
 ऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृष्णोर्ब्रह्मणे गाम् । ३४२३ छन्दसि लुङ्-
 लङ्लिटः ३।४।६॥ धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं
 प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । लोड्ये लुङ् । इदं तेभ्योकरं नमः । लङ् । अग्नि-
 मय होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अथ प्रियत इत्यर्थः ।
 ३४२४ लिङ्ये लेट् ३।४।७॥ विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छ-
 न्दसि । ३४२५ सिव्वहुलं लेटि ३।४।३४॥ ३४२६ इतश्च लोपः परस्मै-

विशेषणात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् । क्याच्छन्दसि । 'सनाशंसभिच्च उः'
 इत्यत उरिति वर्तते क्यान्ताद्धातोरुः स्याच्छन्दसि । अघायुरिति । परस्या-
 घमिच्छतीत्यर्थे क्यच् । 'अश्वाघस्यात्' इति वच्यमाणेनाऽऽकारादेशः । तदन्ता-
 दुप्रत्ययः । जवसवाविति । 'जु' इति सौत्रो धातुः । पूङ् प्राणिगर्भविसोचने ।
 शु प्रसवैश्वर्ययोरिति । आभ्यां 'ऋदोरप्' इति अपि प्राप्तेऽज्वधीयते । स्वरे भेदः ।
 मन्त्रे वृषेभ्यः । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः क्तिन्निति वर्तते । वीरा इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा ।
 तदाह-वृषादिभ्य इति । वृष्टिमिति । वृषु सेचने । इष्टये इति । इषु इच्छायाम् । चतुर्थ्येक-
 वचनम् । मतिरिति । 'मन ज्ञाने' क्तिन् । 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यनुनासिकलोपः । वित्ति-
 रिति । विद सत्तायाम् । कित्वाञ्जलमृपद्यगुणः । वीतये इति । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्य-
 सनखादनेषु । राताविति । रा दाने । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो
 मृग्यः । आगमदिति । गंरु गतौ 'पुषादि-' इति लृट्त्वाद् । अकरमिति । 'कृमृड-
 रुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् 'ऋदृशोऽङि-' इति गुणः । अवृणीतेति । वृञ् वरणे ।
 लङ् । 'क्रथादिभ्यः शना' 'ई हल्यघोः' इतीत्वम् । इतश्च । 'लेटोऽडाटौ' इत्यतः लेट्

पदेषु ३।४।६७॥ लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु । ३।४२७ लेटो-
 ऽडाटौ ३।४।६४॥ लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ । सिब्वहुलं
 णिद्धक्तव्यः । (वा १७९४) । वृद्धिः । प्रण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति
 जोषिषद्धि । आ साविषदर्शसानाय । सिप इलोपस्य चाऽभावे । पताति दियुत् ।
 प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति । ३।४२८ स उत्तमस्य ३।४।६८॥ लेडुत्तमसका-
 रस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् । ३।४२९ आत ऐ ३।४।
 ६५॥ लेट आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य
 ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो य-
 जाति यजात इत् । ३।४३० वैतोऽन्यत्र ३।४।६६॥ लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा
 'आत ऐ' (सू ३।५२६) । इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै ।
 अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते । ३।४३१ उपसंवादाऽऽशङ्क्योश्च ३।४।८॥

इति 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह—लेट इत्यादि । लेटो—आगमौ स्त
 इति । तौ च पर्यायेण, न तु यौगपद्येन अङ्गविधिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते
 विशेषाऽभावात् 'आहुत्तमस्य' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिच्चेत्यनुवर्तते इत्याशये-
 नाह—तौ च पिताविति । तत्फलं तु 'विक्रन्दसी उर्वरासु व्रतैते' इत्यादिषु गुणः । वृद्धि-
 रिति । 'अचोऽङ्गिति' इत्यनेन । तारिपदिति । तृ प्लवनतरणयोः । तिप इकारलोपः ।
 सिप् इट् । जोषिषदिति । जुपी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
 आसाविषदिति । आङ्पूर्वात् सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माल्लेट् । पतातीति । पल्ल पतने ति-
 प् । आडागमः । करवावेति । कृजो लेटो वस् । 'तनादिकृञ्भ्यः' इति उः । गुणः रपरः ।
 'लेटोऽडाटौ' इत्याह । तस्य पिच्चेनाऽङित्वाद्विकरणस्य गुणः । 'अत उत्सार्वधा-
 तुके' इत्युत्वाऽभावश्च । मदी हर्षे । णिच् । तदन्ताल्लेट् । आतामि कृते आह—
 टेरेत्वमिति । 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्यनेन । आकारस्येति । प्रथमस्येत्यर्थः । द्वितीयस्य
 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्यनेनैत्वमेव, नित्यत्वात् । न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं,
 कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वाञ्चित्यताश्रयणात् । उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च ।
 आट एत्वं नेत्युक्तं, तस्य फलमाह—यजाति यजात इति । यज देवपूजादौ । लेट आडा-
 गमः । वैतो । अन्यत्वं किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते, सञ्जिधा-
 नात् । तदाह—आत इत्यादि । ईशै इति । ईश ऐश्वर्यं । उत्तमैकवचनमिट् । 'इतश्च'
 इति लोपो नास्ति, 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेः । टेरेत्वे तस्य ऐः । गृह्यान्ता इति । ग्रहः कर्म-
 णि लेट् । क्षिः । तस्याऽऽडागमः । यक् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं टेरेत्वं पूर्ववदेत्वम् ।

पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशौ । नेजिह्वायन्त्यो नरकं पताम । 'हलः शनः शानजभौ' (२५५७) । ३४३२ छन्दसि शायजपि ३ । १।८४॥ अपिशब्दाच्छानच् । 'द्वग्रहोर्भश्छन्दसि' (वा ४८२३) इति हस्य भः । गृभाय चिह्या मधु । बधान देव सवितः । 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति बध्ना-तेर्नलोपः । गृभ्णामि ते । मध्वा जभार । ३४३३ व्यत्ययो बहुलम् ३।१। ८५॥ विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिन-तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्दो वस्तेन नेषतु । नयतेलोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेविध्यादौ लिङ् । उः शप् सिप् चेति त्रयो विकरणाः ।

सुप्तिष्ठुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृयकां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १॥

पणबन्ध इति । 'यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामीति समयकरणं पण-बन्धः । आशङ्का सम्भावना । अहमेवेति । त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वच-नम् । पशवः संसारिणः । नेदिति । इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति जिह्वाऽऽचरणेन नर-कपातः, स माभूदित्यर्थः । पतामेति । 'स उत्तमस्येति सलोपः । छन्दसि शाय—छन्द-सि भः शायजप्यादेशः स्याद्धौ परे । गृभायेति । ग्रह उपादाने । लोटः सेहिः 'क्र्यादिभ्यः भ्रा' । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । बधानेति । बन्ध बन्धने । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । प्रसङ्गात् 'हग्रहोर्भश्छन्दसि' इत्यस्योदाहरणमाह—गृभ्णामि त इति । ज-भारेति । हञ् हरणे । लिटो णलि वृद्धौ हस्य भः । गृभ्णामि, जहारेत्यर्थः । भेदतीति । भिदिर् विदारणे रौधादिकः, शनमि प्राप्ते शप् । म्रियत इति । मृड् प्राणत्यागे । 'तुदा-दिभ्यः' इति शे कृते 'रिङ् शयग्लिङ्' इति रिङादेशः । इयङ् । नेषत्विति । नयत्व-त्यर्थः । द्वौ विकरणाविति । तत्र शप् न्याय्यः, सिप् तु बाहुलकात् । एतेन 'सैमामवि-ङ्' इत्यादि व्याख्यातम् । अव रक्षणे । अस्माह्लोटि शपि प्राप्ते बाहुलकास्सिप् । 'हुस्तृभ्यो हेर्धिः' पठ्वं घृत्वम् जश्त्वम् । तरुषेमेति । तरुष मसिति जाते यासुट् । 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' । 'नित्यं ङितः' । 'अतो येयः' । 'लोपो व्योर्वलि' । 'आद्गुणः । अत्रोप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात् 'सार्वधातुके' इति गुणः प्राप्तः । सिबन्तस्य शपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकान्न भवति । सुप्तिष्ठिति । शास्त्रकृत् । पाणिनिराचार्यः सुप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति । सोऽपि । तथाविधो । बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादिवाद्बुञ् । तत्पुनर्बहुलशब्दस्य । प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्था-

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मने पदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वोरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो णा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू ३४३४) इति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव । ३४३४ लिङ्याशिष्यङ् ३१ । ८६॥ आशीलिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । 'वच उम्' (सू २४५४) । मन्त्रं वोचेमानये । दृशेरग्वक्तव्यः (वा १८७२) । पितरं च दृशेयं मातरं च । अङ्गि तु 'ऋदृशोऽङ्गि' (सू २४०६) इति गुणः स्यात् । ३४३५ छन्दस्युभयथा ३१४११७॥ धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाणिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च । 'हुश्नुवोः' (२३८७) इति यण् ।

दानत्वं, चशब्दो हेतौ । यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः । वियूया इति । यु मिश्रणे विपूर्वः । आशिषि लिङ् । आधास्यमानेनेति । आङ्पूर्वाद्भातेः 'लटः सङ्गा' इत्यनेन शानजादेशः । 'स्यतासी' इति स्यः । 'आने मुक्' इति मुक् । मित्र वयमिति । दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः । स्वरव्यत्ययस्त्विति । गवामिव श्रियसे इत्यत्र 'तुमथे' इत्यनेन क्सेनि कृते 'ञित्यादि' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता । कृत्तद्धितानामिति । 'तेन दीव्यति' इत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तम् । न त्विह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः, कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात् । तथा च किमो विहितोऽतिर्यच्छब्दादपि भवति । 'त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः' । 'विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन' । अन्नादायेति । अन्नमसीत्यन्नादस्तस्मै । अन्ने कर्मण्युपपदेऽदेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच् । अवग्रह इति । अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु अन्न अदायेति भावः । वोचेमेति । वचेराशीलिङो मस् । अङ् । 'वच उम्' यासुट् । छन्दस्युभयथेति । लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति, तेन यासुट् इयादेशः ।

इति निघातो न । ३५२५ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ६।१।१२६॥ आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अत्र औ अपः । गभीर औ उग्रपुत्रे । ईषाअज्ञादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः (वा ३६८५) । ईषाअक्षो हिरण्यः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टे । ३५२६ स्यश्छन्दसि बहुलम् ६।१। १३३॥ स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्वलि । एष स्य भातुः । ३५२७ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ६।१।१५१॥ ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म । ३५२८ पितरामातरा च छन्दसि ६।३।३३॥ द्वन्द्वे निपातः । आ मा गन्तां पितरांमातरां च । चाद्विपरीतमपि । न मातरापितरा नू चिदिष्टौ । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु' (१०१२) समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः । छन्दसि स्त्रियां बहुलम् (वा ० ३९९४) । विष्वग्देवयोरद्रथादेशः । विश्वाची च घृता-

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिबिधौ च यः । एतमातं कितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङ्कि' इत्यनेन लक्षितः । यद्यपि 'अत्र औ अप' इत्यत्र आकारो न ईषदर्थान्दिषुतुष्ट्यङ्किता, सप्तम्यर्थघोतकत्वात् । तथापि 'वाक्यस्मरणयोरङ्कि'दित्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राङ्किद्वेदितव्यः । एवं तावद्वाक्ये स्थितम् । अत्र औ अप इति । सप्तम्यर्थघोतकोऽत्राऽऽङ् । 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इतीत्यंज्ञा तु न उपदेशग्रहणात् । /स्यश्छन्दसि । स्य इति त्यदित्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् । 'सुपां सुलुक्' इति लुतषष्ठीकम् । एव-स्येति । एतदस्यदक्ष त्यदाद्यत्वं 'तदोः सः सौ' इति सः । एतदस्यदक्ष परस्य सोः 'एतत्तदोः सुकोपः' इति 'स्यश्छन्दसि' इति च कोपः । ह्रस्वात् । चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति । स च भवन् चन्द्रशब्दस्यैव 'उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्तित्याशयेनाह—चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति । सुडागमः स्यादिति । 'सुट् का-पूर्वं' इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात् । पितरा । पूर्वपदस्याङादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः । 'ऋतो क्लिप्तं सर्वनामस्थानयोः' इति गुणः । समानस्य । सः स्यादिति । 'सहस्य सा' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । सगर्भ्य इति । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । 'सगर्भसयूषसनुताद्यत्' इति यत् प्रत्ययः । अमूर्धेत्यादि किम् । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । छन्दसि स्त्रियाम् । 'विष्वग्देवयोः' इति सर्वनाम्नोऽप्युपलक्ष्यम् । बहुलप्रहणात्कच्चिन्नं भवति । विश्वा-

ची च । देवद्रीची नयत देवयन्तः । कद्रीची । ३५२६ सध मादस्थयोश्च-
न्दसि ६।३।६६॥ सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे ।
सोमः सधस्थम् । ३५३० पथि च छन्दसि ६।३।१०८॥ पथिशब्दे
उत्तरपदे कोः कर्त्तुं कादेशश्च । कवपथः । कापथः । कुपथः । ३५३१
साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ६।३।११३॥ सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं
द्वयं, तृनि तृतीयं निपात्यते । मद्भिरुग्रः । पृतनासु साळ्हा । अचोर्मध्य-
स्यस्य ङस्य ङः ङस्य ङ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि—द्वयोश्चास्य स्वर-
योर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स ङकारो ङकारः ङ्हकारतामेति स एव चास्य ङकारः
सन्नूष्मणा संप्रयुक्त इति । ३५३२ छन्दसि च ६।३।१२६॥ अष्टन आत्वं स्यादु-
त्तरपदे । अष्टापदी । ३५३३ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ६।३।
१३१॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्ववावती सोमावतीम् । इन्द्रियावांन्मदिन्तमः । विश्व-
कर्मणा विश्वदेव्यावत ॥ ३५३४ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ६।३।१३२॥

ची । देवद्रीचीति । विश्वमञ्जतीति देवानञ्जतीति किन् । 'उगितश्च' इति लोप् । 'अचः'
इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अग्न विश्वदेवयोरष्टादेशः प्राप्तो बाहुलकाच्च ।
कचिच्च भवतीत्याह—कद्रीचीति । कुरिसतमञ्जतीति कद्रीची । किशब्दस्य ढेरष्टादेशः
लीङलोपदीर्घाः पूर्ववत् । सध माद । 'सहस्य सध्रिः' इत्यतः सहस्येति वर्तते । माद-
स्य इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात् । 'सधे'त्यविभक्तिको
निर्देशः । सधमादे इति । सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्नाति सधमादो यज्ञ इति । 'मदो-
ऽनुपसर्गे' इत्यपि प्राप्ते 'अजबभ्यां स्त्रोसकनाः' इति तद्वाचके ष्युटि 'हलश्च' इति
घञ् । सूत्रे मादेत्यकार उष्चारणार्थः । तेन मादयतेः क्तिबन्तस्य माद्विति यदूपं
तन्नापि भवति । 'आ स्वा बृहन्तो हरयो युज्यमाना अवाग्निन्द्रः सधमादो बहन्तु' ।
सधस्थमिति । सह तिष्ठतीति सधस्थः । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । साढ्यै । एते ऋचो
निपात्यन्ते निगमे । सहेः क्त्वाप्रत्यय इति पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ङ्यै आदेशश्च नि-
पात्यते । साढ्यै सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ङ्यै 'हो ङः' ष्युटि 'होङे लोपः' । ङूलोपे
इति दीर्घः । साढ्वा इति । ङावादि पूर्ववत् । तृनि तृतीयमिति । तृचि त्वन्तोदात्तं
स्यात्तथा 'भूरि चक्रे'ति मन्त्रे साढ्यैत्याद्युदात्तं पठ्यते तन्न सङ्गच्छेतेति भावः । सूत्रे
इतिशब्दः प्रकाशार्थः । तेन निष्ठयामपि निपातनं बोध्यम् । अषाळो अग्ने षुषमः ।
दयोरिति । अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य ङकारो ङकारतां संप-

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदीर्षधीभ्यः । अ॒धा॒त्योर्षधीषुः । ३५३५ ऋचि॒तुनु॒घम॒त्तु-
तङ्कु॒त्रोरु॒ष्याणाम् ६।३।१३३॥ दीर्घः स्यात् । आ तू न॑ इन्द्र । नू मर्तः । उ॒त
वा॒ घा स्या॒लात् । म॒त्तू गोम॑न्तमीमहे । भ॒रता॑ जा॒तवे॑रसम् । तङ्किति॒ थादेश॑स्य
ङित्व॒पक्षे॑ ग्रहणम् । तेनेह॑ न । शृ॒णोर्त॑ प्रा॒वागः । कूर्म॑नाः । अत्रा॑ ते भद्रा । यत्रा॑
नक्ष॑का । उ॒रु॒ष्याणः । ३५३६ इकः सु॒ञि ६।३।१३४॥ ऋचि॒ दीर्घ॑ इत्येव । अ-
भीषु॒ णः स॒खीना॑म् । 'सुजः' (३६४४) इति षः । 'नक्ष॒ धातु॑स्योरुषुभ्यः' (३६४९)
इति णः । ३५३७ द्व्यचोऽतस्तिङः ६।३।१३५॥ मन्त्रे दीर्घः । वि॒द्या हि॒ च॒क्रा-
ज॒रस॑म् । ३५३८ निपातस्य च ६।३।१३६॥ ए॒वा हि॒ ते । ३५३९ अन्येषा-
मपि॒ दृश्य॑ते ६।३।१३७॥ अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पू॒र॒षः ।
दण्डा॑दण्डि । ३५४० छन्दस्युभयथा ६।४।१॥ ना॒मि दी॒र्घो वा । धा॒ता
धा॒तॄणाम् । इति॒ बह्वृ॑चाः । तैत्ति॒राया॑स्तु ह॒स्वमे॒व पठ॑न्ति । ३५४१ वा षपूर्वस्य
निगमे॑ ६।४।१॥ षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋ-
भु॒क्षाण॑म् । ऋभु॒क्षण॑म् । निगमे॑ किम् । त॒क्षा । त॒क्षाणौ । ३५४२ जनिता॒ मन्त्रे

द्यते ऊ॒भ॒ग॒णा स॒प्रयु॑क्तः ङकारः लङ्कारतामेतीत्यन्वयः । अष्टापदीति । अष्टो
पादा॒ अस्या॑ इति बहुव्रीहौ 'संख्यापु॒र्वस्य॑' इति पादस्य लोपे कृते 'पादोऽ-
न्यतरस्याम्' इति लोपः । मन्त्रे । सोम, अ॒श्व, इन्द्रि॒य, वि॒श्व, दे॒व्य, एषां
मत्तु॒प्रत्यये॑ परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे । ओषधे॒श्च । न च 'कृदिकाराङ्किनः' इति लोषा
गतार्थता । अन्तोदात्तात्तापसः । इत्यते॒ त्वाद्यु॑दात्तः 'ल॒घाव॑न्ते' इति फि॒ट्सूत्रात् ।
ऋचि॒ तुनु॒ । घ इति स्वरूपग्रहणं न तरसमपोः, छन्दसि घञ्बद्धस्यैव दीर्घदर्शनात् ।
उ॒त वेति॑ । भार्याया॒ भ्रा॒ता श्याल॑स्ततः पञ्चमी । भर॑तेति । लो॒णम॑प्यम॒पुरु॑षबहुवचनस्य
थस्य 'लो॒टो ल॒ङ्वत्' इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः 'तस्य॒स्थमि॑पाम्-' इत्यनेन ।
शृ॒णोते॑ति । 'त॒सम॑न॒नथ॑नाश्च' इति त॒षादेशः । अत्र पि॒तृवा॒ग्नि॒कृत्स्वं ना॑स्ति । उ॒रु॒ष्याण॑
इति । उ॒रु॒ष्येति॑ कण्ठ्वा॒दिय॑गन्तो र॒ष्याण॑थः । लोटः सेहिः 'अ॒तो देः' इति लुक् । न
इत्यस्य 'नक्ष॒ धातु॑स्योरुषुभ्यः' इति णत्वम् । इकः । इ॒गन्त॑स्य सु॒ञि पर॑तो दीर्घः
स्या॒द्वचि॑ । द्व्यचो॒ । द्व्यच॑स्तिङन्तस्याऽतो दीर्घः स्या॒द्वचि॑ । वि॒द्येति॑ । 'वि॒द् ज्ञा॑ने'
लुट् । 'वि॒दो ल॒टो वा' इति म॒सः स्थाने॑ मः । चक्रे॑ति लि॒टो म॒व्यपु॑रुषबहुवचनम् ।

६।४।५३॥ इडादौ तृचि णितोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । ३५४३ श-
मिता यक्ते ६।४।५४॥ शमयितेत्यर्थः । ३५४४ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ६।४।
५८॥ ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय । 'आडजादीनाम्' (सू २२५४) । ३५४५
छन्दस्यपि दृश्यते ६।४।७३॥ अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः । 'न मा-
न्योगे' (सू २२२८) । ३५४६ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ६।४।७५॥ अडाटौ
न स्तो, माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजा-
न्यवाप्सुः । ३५४७ इरयो रे ६।४।७६॥ प्रथमं दध्न आपः । रेभावस्याऽऽभी-
यत्वेनाऽसिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावस्तदर्थं च सूत्रे
द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति । ३५४८ छन्दस्युभयथा ६।४।८६॥ भूसुधि-
योर्यण् स्यादियकुवङौ च । वनेषु चित्रं विभ्वम् । विभुवं वा । सुध्यो ३ हव्यमग्ने ।
सुधियो वा । तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (वा० ४११५) तन्वं पुषेम । तनुवं वा ।

निपातस्य च । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । एवञ्चब्दश्चादिषु पाठास्त्रिपातः । छन्दस्यु । नामीति
वर्तते । 'ढ्रलोपे-' इत्यतो 'दीर्घ' इति च । तद्वाह-नामीत्यादि । ऋमुच्चाणमिति । अशु-
चिन्शब्द ङणादिषु निपातितः । 'इतोऽस्तसर्वनामस्थाने' इतीकारस्याऽकारादेशः ।
जनितेति । जनयितेत्यर्थः । शमिता । निपातनं पूर्ववत् । आनकिति । नशेर्लुङि 'मन्त्रे
घस-' इति लेर्लुङ् 'नघेर्वा' इत्यस्याऽभावे 'म्रश्च-' इति षः । जश्चेन ङः । तस्य
चत्वेन टः । आवरिति । वृजो लुङि लेर्लुङ् । गुणः । रेफस्य विसर्गः । बहुलं छन्दसि ।
माङ्योगेऽप्यमाङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्यो-
गेऽपि च भवतः । जनिष्ठा इति । जनेर्लुङ् तथास् अडागमाभावः । माङ्योगेऽप्यडागम-
मुदाहरति—मा, व इति । वो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्या-
णि मा अवाप्सुः उत्तानि मा भूवम् । वपेः कर्मणि लुङ् । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । 'क्लेः
सिच्' 'वदप्रज-' इति वृद्धिः । इदं काशिकानुराधेनोदाहृतम् । अध्ययनं तु वाप्सुरि-
त्येव हर्यते । माङ्यटस्तुदाहरणान्तरमन्वेष्टव्यम् । इरयो । इर इत्येतस्य रे आदेशः
स्याच्छब्दसि । दध्ने शति । भाषो किति झस्य 'कितस्तझयोः-' इतीरेचि कृते रेभावः ।
ननु चाऽत्र परश्चाद्रेभावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्त इत्यत आह—रेभावस्येति ।
नन्वेवमपि रेभावस्येव क्वादिनियमादिङागमः प्राप्नोति । न च रेभावस्य वैयर्थ्यम् ।
कृत्स्नभ्रमृतिषु चरितार्थत्वाद्वाह-मन्त्रेति । कथं पुनर्लौक्यिकस्य रेशब्दस्य रेभावो
भवति । तद्वाह—तदर्थं चेति । द्विवचननिर्देशाल्लक्ष्यप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत
इति भावः । तन्वादीनाम् । बहुलमित्यङ्कादेशः स्याच्छब्दसि । तनुवमिति । अवाप्सु-

व्यम्बकम् । त्रियम्बकम् । ३५४६ तनिपत्योश्छन्दसि ६।४।६६ ॥
 एतयोरुपधालोपः कृत्ति प्रत्यये । वितेतिरे क्वयः । शकुना इव पतिम ।
 भाषायां वितेतिरे । पतिम । ३५५० घसिभसोर्हलि च ६।४।१०० ॥ स-
 गिधश्च मे । बन्धां ते हरी धानाः । 'हुभल्भ्यो हर्धः' (सू २४२५) । ३५५१
 श्रुशृणुपृक्वृभ्यरछन्दसि ६।४।१०२ ॥ श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । राय-
 स्पर्धि । उरुणस्कृधि । ३५५२ वा छन्दसि ३।४।१०३ ॥ हिरमिद्वा । ३५५३
 आङितश्च ६।४।१०३ ॥ हर्धः स्यात् । रा॒न्धि । रमेर्व्यस्ययेन परस्मैपदम् ।
 शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो
 लुक् । यौतेः शपः श्लुः । ३५५४ मन्त्रेवाङ्यादेरात्मनः ६।४।१४१ ॥ आ-
 त्मनशब्दस्याऽऽदेशोपः स्यादाङि । त्मना देवेषु । ३५५५ विभाषजोश्छ-
 न्दसि ६।४।१६२ ॥ ऋगुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टेमेयसु । त्वं

एवादिप्राप्त उवक् विधीयते । तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यमि पूर्वत्राऽभावे यष् । व्यम्बक-
 मिति । त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याऽसौ व्यम्बको रुद्रः । विततिरे इति । 'तनु वि-
 स्तारे' क्तिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अत्राऽञ्जोपश्लाऽसिद्धत्वेऽपि 'अत एकहलमध्ये' इति
 एवाऽभ्यासञ्जो गौ न, लोपविधानसामर्थ्यात् । पतिमेति । पत्न्य पतने क्तिटो मसो मस्य
 इट् । वितेतिरे पतिमेति भाषायाम् । घसिभसोः । अनयोरुपधालोपः स्यादल्लादावजादौ
 च कृत्ति । सगिधरिति । अदेः क्तिन् । बहुलं छन्दसि इति चस्कादेशे उपचालोपे च कृते
 'मलो मलि' इति सलोपस्तकारस्य धाव्, धाव् जश्च । ततः समाना विभः सगिध-
 रिति समासे कृते 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकेषु' इति सूत्रेण समानस्य सः ।
 बन्धामिति । भसेल्लोटि ताम् श्लुः । परं नियमगुपचालोपं बाधित्वा बाहुलकारप्र-
 थमं 'श्लौ' इति द्वित्वम् । तत उपचालोपसलोपधावजश्चानि । श्रुशृणु । एम्भो
 हेर्धः स्यात् । श्रुधीति । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अन्त्रेषामपि' इति दीर्घ-
 त्वम् । शृणुधीति । अचः शृभावश्च विधानसामर्थ्यात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति न हेर्लुक् ।
 दीर्घः पूर्ववत् । पूर्णीति । पू पाकने । शपो लुक् 'उदोऽप्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । 'हलि च'
 इति दीर्घः । उरुणस्कृधीति । 'नश्च धातुस्थोरुभ्यः' इति यावम् । 'कः करत्' इत्या-
 दिना विसर्जनीयस्य सप्तम् । अत्रावृथीति । दीर्घः पूर्ववत् । अभ्यासस्य दीर्घश्चेति ।
 तुजादित्वादिति भावः । रा॒रन्धीत्यत्र 'अनुदातोपदेशः—' इत्यादिना मलोपो न,
 हेरकिश्वात् । यमेः शपो लुगिति । 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । एवमुत्तप्रापि । विभा-

रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा । ३५५६ ऋत्त्यवारत्यवास्त्वमाध्वीहिरण्य-
यानि छन्दसि ६।४।१७५॥ ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं
च । मधुशब्दस्याणि द्विंयां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्य-
शब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्येन सविता रथेन ।

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

‘शीढो रुट्’ (सू २४४२) । ३५५७ बहुलं छन्दसि ७।१।८। रुडागमः
स्यात् । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ (सू ३५६३) इति पक्षे तलोपः । धेनवो दुहे ।
लोपाभावे । घृतं दुहते । अश्वमस्य । ‘अतो भिस ऐस्’ (२०३) । ३५५८
बहुलं छन्दसि ७।१।१०॥ अग्निर्देवेभिः । ३५५९ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६॥
स्वमोरदूढन । वार्त्तन्मितरम् । छन्दसि किम् । इतरक्ताष्टम् । ‘समासे-
ऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्’ (सू ३३३२) । ३५६० क्त्वापि छन्दसि ७।१।३८॥
यजमानं परिधापयित्वा । ३५६१ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाडयाया-
जालः ७।१।३९॥ ऋजवः सन्तु पन्याः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्यो-

पजोः । ‘रक्तो हलादेलंबो’ इत्यतः र ऋत इति ‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति च । तदाह—
ऋतः स्थाने इत्यादि । ऋत्व्य । ऋतुशब्दादिति, वास्तुशब्दादिति यति च यणादेशो
निपात्यते । मशब्दस्येति । तस्याऽसिद्धत्वात् ‘यस्य’ इति लोपो न । ‘अकृत्साव’ इति
दीर्घस्वङ्गस्यपरिभाषया वारणीयः । यद्वा मकारमात्रस्य कोपः । ततो ‘यस्य’ इति
कोपे कृते प्रत्ययाऽकारस्य श्रवणम् । इति षष्ठोऽध्यायः ।

बहुलं छन्दसि छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् । दुहे इति दुहेर्लट् टेरत्वे सस्या
ऽदादेशो रुट् तलोपः । लोपाभावे इति । ‘कोपस्त आत्मनेपदेषु’ इत्यस्य वैकल्पिकत्वादि-
त्यर्थः । अद्वयमिति । इतिर प्रेचणे । लुक् इत्ययमेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुष-
वचनं मिप् । तस्य रुडागमः । नेतरा । इतरशब्दापरयोः स्वमोरदूडादेशो न स्याच्छ-
न्दसि । इतरमिति । ‘अदूढतरादिभ्यः’ इत्यदूढभावे ‘अतोऽम्’ इत्यम् । क्त्वो ल्यबिति । ‘स-
मासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्’ प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते । तदाह—क्त्वापि । अनन्-
पूर्वे समासे क्त्वा इत्ययमादेशः स्यात् । अपिशब्दाच्चयपि । समासेऽसमासे च भवति ।
अप्राप्तिविषये वयपः प्रापणार्थाद्वादिशब्दस्य । कस्यथा ‘वा छन्दसि’ इत्येव श्रयात् ।

मन् । व्योमनि इति प्राप्ते हेल्कु । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टु-
त्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीर्तमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ।
यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत् ।
या देव विद्म ता त्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्प-
ती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते 'शे' । उरुया । धृष्णुया । उरुणा । धृष्णुनेति
प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठयोच्यावयतात् । अ-
नुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थावदङ् । आढो डया । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता
यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । (वा४३०८)
उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् ।
हति न शुष्कं सरसो शयानम् । डेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्य-

तथा च छन्दोविधिमनुविदधानाः कव्यसूत्रकारा अपि प्रयुज्यते । आज्येनाङ्गिणी
अङ्येति । परिधापयित्वेति । णिजन्तापरिपूर्वाद्भातेः कथा, तस्य क्यवादेशे प्राप्ते
कवादेशः । सुपाम् । सुपां स्थाने सुलुक्, पूर्वसवर्णः, आ, आत् शे या डा ड्यायाच् आल्
प्राप्ते आदेशाः स्युरङ्गुदसि । पन्था इति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्येव सिद्धमिदम् । उक्तं
हि तत्र 'सुसिद्धपग्रह' इत्यादि तस्यैवाऽयं प्रपञ्चः । धीतीत्यादि । धीती मती सुष्टुती-
शाब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । प्रमाणत आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम् ।
दिविस्पृशविति प्राप्ते आ इति । अनेनाऽऽदित्यत्राऽऽकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति दर्शितम् ।
नतादिनि । नतशब्दादम् । तस्याऽदादेशः । 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः ।
या देवेत्यादि । यत्तच्छब्दादम् । न युष्मे इति । युष्मद्ः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः ।
'शेषे लोपः' । अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वाद्वादेशाऽभावः । नाभा इति । दिग्वाहि-
लोपः । ता अनुष्ठेति । 'षड्विंशतिरस्य वङ्कय' इति प्रक्रम्य इदमध्वयुग्रेपे पठितं ताः
वङ्क्री, अनुष्ठयाः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा, उच्यत्वयात् भवान् वि-
शसनं करोतु । पृथक् करोतु भवानित्यर्थः । अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयै-
कवचनस्य ड्यादेशे डिच्वाट्टिलोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेः 'आतलोपसर्ग' इत्यङं बाधि-
त्वा 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिना भाव्यमिति चेत्सत्यम् 'पूर्वपरावरङ्किणोत्तरा'
इति सूत्रे 'व्यवस्थाया'मिति निर्देशादङ्कि, सामान्यापेक्षज्ञापकाभ्युपगमात् । तदेतद्
ध्वनयति-व्यवस्थावदिति । साधु इति प्राप्त इति । सोलुंकि प्राप्त इत्यर्थः । वसन्ते इति प्राप्ते
आल् इति । पूर्वसवर्णं तु 'अतो गुणे' इति स्थात् । उर्वियेति । उरुदासशब्दा-
त्तृतीयैकवचनस्येवादेशः । सुक्षेत्रियेति । सुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजा-

येनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु क्षीप्न्तात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्य-
म् । आङ्गयाजयारामुपसंख्यानम् । (वा ४३०९) । प्र बाहुवा' सिसृतम् ।
बाहुनेति प्राप्ते आङ्गदेशः । 'वेडिति' (सू २४५) इति गुणः । स्वप्नया । स्वप्ने-
नेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया' । नावेति प्राप्ते अयार्, रिस्वरः ।
३५६२ अमो मश् ७।१।४०॥ मिबादेशस्याऽमो मश् स्यात् । अकार उच्चार-
णार्थः । शिस्वात्सर्वादेशः । 'अस्तिसिचः' (सू२२२५) इतीट् । वधी' वृत्रम् । अव-
धिषमिति प्राप्ते । ३५६३ लोपस्त आत्मनेपदेषु ७।१।४१॥ छन्दसि । देवा
अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मने इति किम् ।
उत्सं' दुहन्ति । ३५६४ ध्वमो ध्वात् ७।१।४२॥ अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् ।
वारयध्वमिति प्राप्ते । ३५६५ यजध्वैनमिति च ७।१।४३॥ एनमित्यस्मिन्परे
ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य यकारो निपात्यत इति

देशः । डिश्वाट्टिलोपः । बाहुनेति प्राप्त इति । काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्त
इत्युक्तं तत्समासभ्रमादिष्वप्येषम् । प्रेति न समस्तं पृथक्स्वरदर्शनात् पदकारैः
विच्छिद्य पाठाश्च । अत आख्यातान्वयीति ध्येषम् । स्वप्नयेति । अयाचोऽकारः
'सुपि च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । 'अतो गुणे' इति पररूपम् । नावयेति । नौश-
ब्दादौ इत्यस्याऽयार् । रिस्वर इति । 'रिति' इति सूत्रेण । अमो । अम इति
मिबादेशो गृह्यते, न द्वितीयैकवचनं, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह—मिबादेश-
स्येति । शिस्वात्सर्वादेश इति । शिस्करणाऽभावे तु 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्य स्यात्,
'आदेः परस्य' इति तु न, पञ्चमीनिर्देशाऽभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयो-
जनाऽभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृ-
त्त्यर्थं स्यात् 'मो राजि समः कौ' इत्यत्र यथा । वधीमिति । हन्तेर्लुक् 'हनो वध छिक्'
'छिक् च' इति वधादेशः । 'च्लेः सिच्' इट् 'तस्यस्य—' इति मिपोऽम्भावः । तस्य
मश् 'अस्तिसिचः—' इति मस्याऽपृक्तस्येट् 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । सवर्ग-
दीर्घत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यदभावः । लोपस्त । आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य
छन्दसि विषये लोपः स्यात् । अदुहेति । दुहेर्लुक् । 'आत्मनेपदेऽवनता' इति झल्पाऽ-
दादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति इट् तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति
पररूपम् । शये इति । 'शेते' इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः । ध्वमो । ध्वमो ध्वादिस्था-
देशः स्याच्छन्दसि । वारयध्वादिति । वृजो निचि कोट् । यज । वृत्तिकारस्तु 'यजज्य न-

वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी । ३५६६ तस्य तात् ७।१।४४॥ लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते । ३५६७ तत्तनसतनथनाश्च ७।१।४५॥ तस्येत्येव । शृणोते प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मे । तनप् । मरुतस्तज्जुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुक् । विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो ङितिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः । ३५६८ इदन्तो मसि ७।१।४६॥ 'मसी'त्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकारूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः, स्मः इति प्राप्ते । ३५६९ क्वो यक् ७।१।४७॥

मिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह । तद् दूषयति—वकारस्येत्यादि । प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात्, वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरोक्षे श्वेति भावः । तस्य मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात्, पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च । कृणुतादिति । कृवि हिंसाकरणाद्योश्च । 'चिन्विकृण्वयोर च' इत्युपत्ययः वकारस्य चाऽकारः । अतो लोपः । गमयतादिति । गमेणिच् । 'जनीजूष—' इति अमन्तत्वान्मिन्संज्ञायां 'मितां हस्वः' लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः । तत्तनस । तस्य स्थाने एते आदेशा स्युः । शृणोतेति । श्रु श्रवणे । 'श्रुवः श्रु च' इति श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च । पिरथेनाऽङित्वात्पुण्यः । सुनोतनेति । पुञ् अभिषवे 'स्वादिभ्यः श्रुः' त इत्यस्य तनप् । दधातनेति । अत्राऽप्यङित्वात् 'इनाभ्यस्तयो—'रित्याकारलोपाभावः । इदन्तो । अन्तश्चन्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसन्देशार्थम् । तथा चावयवमयः मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इगागमो भवति, स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह—मस् इत्ययमिति । तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति चाप्यं स्यात् । तस्माद्व्यक्षित एव सकारे इकार उपसर्जनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते । ततश्च दिश्वक्त्रिवादेरागमजिह्वस्याऽभावेऽप्यर्थादागमोऽयं सम्पद्यते तदेतद्वचनवचनाह—मस इगागमः स्यादिति । पुषं च 'मस इ'गिति चक्रमं प्रत्याहारसन्देशप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् । एमसीति । इष् गतौ । मस् । तस्य इकारः अन्तावयवः । स्मसीति । अस्तेर्मस् । 'शनसोरङ्गो' । क्वो । क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्वाङ्कुन्दसि ।

दिवं सु॒पर्णो॑ ग॒त्वाय॑ । ३५७० इष्ट्वीनमिति च ७।१।४८॥ क्वाप्रत्ययस्य ईनम्
अन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते । ३५७१ स्नात्वा-
दयश्च ७।१।४९॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते ।
स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते । ३५७२
आज्जसेरसुक् ७।१।५०॥ अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः ।
ब्राह्मणासः । ३५७३ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ७।१।५१॥ आमो नुट् । श्रीणामु-
दारो धरुणो रयीणाम् । सूतग्रामणीनाम् । ३५७४ गोः पादान्ते ७।१।५२॥
विच्चा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां शतं पृक्ष्यामेषु । पादा-
न्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् । ३५७५
छन्दस्यपि दृश्यते ७।१।५६॥ अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ।
३५७६ ई च द्विवचने ७।१।५७॥ अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासि-
काभ्याम् । ३५७७ दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ७।१।५८॥ एषां नुम् स्या-

गत्वायेति । गमेः क्त्वा । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः । क्त्वा इत्यस्य यगा-
गमः । इष्ट्वीन । क्त्वाप्रत्ययस्येति । 'यजेः परस्ये'ति शेषः । इष्ट्वीनमिति । यजेः क्त्वा ।
'वचिस्वपि-' इति सम्प्रसारणम् । 'वञ्च' इति षत्वम् । षट्त्वम् । अकारस्येनमादेशः ।
पीत्वेति । पिबतेः क्त्वा । 'धुमास्था-' इतीत्वम् । आब्रजेः । जसेरिति पूर्वाचार्यान्त्रोधेन
निर्देशः । देवास इति । असुकिं कृते जसः सकारस्य अवयवम् । असुकः सकारस्य विस-
र्गः । श्रीणामिति । अस्य 'वाऽसि' इति नदीत्वविकल्पाच्चदीत्वाऽभावे षडाहरणमिदं
बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु 'इस्वनद्यापो नुट्' इत्यनेनैव सिद्धम् । सूतग्रामणीनामिति । सूताश्च
ग्रामण्यश्चेतीतरेतरयोगः । गोः पा । गो इत्येतस्मादुत्तरस्याऽऽसौ जुडागमः स्यात्पा-
दान्ते । पादवेषेह प्रक्षपादो गृह्यते छन्दसोत्पत्तिकारात् । छन्दस्य । 'छन्दसि च' इत्येव
सिद्धे 'अपि दृश्यते' इत्येतत्सर्वोपाधिभ्यभिचारार्थम् । अन्वया आरम्भसामर्थ्या-
त्कस्यचिदेव व्यभिचारः सम्भाष्येतेति । 'टादावची'ग्युक्तं हलादावपि भवति ।
अस्थभिः । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति । 'अस्थन्वन्तं यहनस्था विभक्तिं' ।
अस्थन्वन्तमित्यत्राऽस्थिरादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । अनङ्किं कृतेऽनो बुद्धिति मनुषो नुट् । अनङ्को
नकारलोपः । दृक् । 'आच्छीग्योर्नुम्' 'सावनङ्गुहः' इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते ।

भावः । चत्तो इतश्चत्तामुतः । त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया
 हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं 'विकस्ता' इति । तेनैक-
 वचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यस्तुच इडभावः । एकस्त्व-
 ष्टुरश्वस्याविशस्ता । प्रावप्राभ उत शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेष्ट्वृञोश्च तुच
 उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते । तरुतारं रथानाम् । तरुतारम् । वरुतारं, वरु-
 तारम् । वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरु-
 सूशब्दो हि निपातितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप
 इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर सञ्चलने । टुवम् उद्विरण्ये । अम
 गत्यादिषु । इह क्षरितोत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र 'क्षमूष्-
 सहने' इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु ग्रस्तस्कन्धस्तन्धोत्तन्धचतितविकसिताः ।
 विशसिता । शंसिता । शसिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्व-
 लति । क्षरति । पाठान्तरे, क्षमति । वमति । अमति । 'बभूयाऽऽततन्धजगृम्भ-
 ववर्येति निगमे' (सू २५२७) । विद्वा तमुत्सं यत आबभूथ । येनान्तरिक्षमु-
 र्वाततन्ध । जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्रहस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्य । भा-
 षायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति । ३५८३ सनिससनि-
 वांसम् ७।२।६६ । सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा कसोरिट् एत्वाऽभ्यास-
 लोपाऽभावश्च निपात्यते । (अञ्जित्वाऽग्ने सनिससनिवांसम्) । पावकादीनां
 छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् (वा ४५२७) । हिरण्य-

पः । 'वेः रुक्मनातेर्नित्यम्' इति षत्वम् । उत्तमितेति । 'उदः स्थास्त्वमो' इति पूर्व-
 सवर्णः । सकारस्य थकारः । तस्य 'क्षरो क्षरि सवर्णो' इति लोपः । अन्योपसर्गपूर्वस्य
 माभूदिति । यदि श्यात् उक्तमितग्रहणं व्यर्थं श्यात् । चत्ता इति । चशब्दाद्यापि ङा
 सह आद्युणः । निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकाराणां सम्प्रदायसिद्धः 'भूयामो'
 इति मन्त्रे 'भूयामो' इति यथा । अश्वस्याविशस्तेति । 'अन्वेषामपि' इति पूर्वपदस्य
 दीर्घः । निपातनम् बहुत्वापेक्षमिति तेन छान्दसः प्रयोग एकावचनान्तोऽप्युदाहृत
 इति भावः । ततो ङीपा इति । 'अन्वेभ्यः-' इति विहितेन । बभूया । निगमो वेद् ।
 एषां वेद् इडभावो निपात्यते । वृजः क्रादिसूत्रेणेडभावे सिद्धे 'निगम एवे'ति निय-
 मार्थं निपातनम् । तदेतदाह-भाषायां तु ववरिथेति । सनिस । सनिपूर्वात्सनतेः सनोतेर्व

वर्णाः शुचयः पावकाः । ३५८४ घोर्लोपो लेटि वा ७।३।७० ॥ दधुद्रन्तानि दा-
शुषे । सोमो ददद्रन्ध्वय । यदग्निरग्नयेददात् । ३५८५ मीनातेर्निगमे ७।
३।८१॥ शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते'
(सू २२२५) । ३५८६ बहुलं छन्दसि ७।३।६७॥ सर्वमा इदम् । आसी-
दिति प्राप्ते । (अस्तेर्लङ् तिप् । ईडभावाः, अपृक्तत्वादलङ्घ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ ।
संहितायां तु 'भोभगो—' (सू १६७) इति यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य' (सू
६७) इति यलोपः । गोभिरक्षाः । सिच इडभावश्छान्दसः । अट् । शेषं पूर्ववत्)
'ह्रस्वस्य गुणः' (सू २४२) । 'जसि च' (सू २४१) । जसादिषु छन्दसि वा-
वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः (वा ४५९६) । अर्धा शतकत्वो
यूयम् । शतकत्वः । पशवे नृभ्यो यथा गवे । पशवे । 'नाभ्यस्तस्याचि'
(सू २५०३) इति निषेधे 'बहुलं छन्दसी'ति वक्तव्यम् । (वा०
४५८६) । अनुषगजुजोषत् । ३५८७ नित्यं छन्दसि ७।४।८८ छन्दसि
विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋञित्यम् । अवीवृधत् । ३५८८ न छन्दस्य-

सन्निषसन्निषांसमिति निपात्यते । कसोडिति । 'नेड्वशि कृति' इति निषेधे प्राप्ते
निपातनम् । पावका इति । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा ण्वु-
ल् । टाप् । दधदिति । दधातेर्लेट् तिप् 'इलौ' इति द्विष्वम् । दधाति इति स्थिते
आकारलोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'इतश्च कोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः ।
दाशुषे यजमानाय रत्नानि दधद् । दध्नादित्यर्थः । दददिति । दधाते रूपम् । कोपाऽ-
भावे षडाहरणमाह—ददादिति । मीनातेः । 'स्वादीनां ह्रस्वः' इत्यतो ह्रस्व इति वर्त-
ते । तदाह—शिति ह्रस्व इति । प्रमिणन्तीति । 'हिनुमीना इति णत्वम् । आ इदमिति ।
अस्तेर्लङ् तिप् 'आडजादीनाम्' इत्याट् णपो लुक् । 'अस्तिसिचः' इतीडभावे अपृ-
क्तत्वादलङ्घ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु 'भोभगो—' इति रोयत्वम् ।
'कोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । जसादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारे, तेन पूर्वयोग-
निर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । शतकत्व इति । 'जसि च' इति गुण्याऽभावपक्षे प्रथमयोः पूर्व-
सवर्णदीर्घोऽपि 'वा छन्दसि' इति वचनादत्र न भवतीति यथादेशः प्रवर्तते । पशवे
इति । 'वेङ्किते' इत्यस्याऽभावे यण् । जुजोषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यत्य-
येन परस्मैपदम् । तिप् । 'इतश्च कोपः परस्मैपदेषु' 'लेटोऽडाटौ' इत्य् व्यत्ययेन णपो
रहः । द्विवचनम् । न छन्दसि । इह यद्यानन्तर्वादीत्वमात्रं प्रतिषिध्यते तर्हि 'अकूसाध'

पुत्रस्य ७।४।३५ ॥ पुत्रमिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घो न ।
 मित्रयुः 'क्याच्छन्दसि' (सू ३१५०) इति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः
 सुदानवः । अपुत्रादीनामिति वाच्यम् । वा ४६१६ । जनीयन्तोन्वप्रवः ।
 जनमिच्छन्त इत्यर्थः । ३५८६ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ७।४।
 ३६ ॥ एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाऽभावात् । दुष्टीयति । द्रवि-
 णीयति । वृषीयति । रिष्टीयति । ३५९० अश्वाघस्याऽऽत् ७।४।३७ ॥ अश्व-
 अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मात्वा वृका अघा-
 यवः । 'न च्छन्दसि' (सू ३५८८) इति निषेधो नेत्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्यापीति ।
 अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् । ३५९१ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ७।४।३८ ॥
 अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो
 हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि
 मन्त्रे यजुर्वेदस्ये भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशा-
 खायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाजिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशा-
 खा, ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । ३५९२ कव्यध्वरपृतनस्यचि
 लोपः ७।४।३९ ॥ एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋग्विषये । सपूर्व्या निविदा

इति दीर्घः स्यात् । अपवादो पुनरुत्सर्गस्थितेः । अत आह—ईत्वदीर्घो नेति । 'क्यचि
 यदुक्तं तस्येति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति । पुत्रीयन्त
 इति । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्तः । लटः शस्त्रादेशः । 'उनिद-
 वाम' इति जुम् । दुरस्युः । दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावः वृष-
 स्य वृषण् भावः रिष्टस्य रिषण्यभावश्च निपात्यते । दुष्टीयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् ।
 उप्रत्ययस्य समानार्थेन तृना दुष्टयितेत्यादि बोध्यम् । अश्वायन्त इति । अश्वश-
 ब्दात्क्यच् । 'लटः शस्त्रादेशः । अघायव इति । 'छन्दसि परेच्छायां' क्यच् । 'क्याच्छ-
 न्दसि' इत्युपप्रत्ययः । इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचन-
 मनर्थकं स्यात् । देवाजिगातीति । नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयविकलम् । यजुषि काठक
 इत्यङ्गद्वयस्यापि तत्राऽभावादित्याशङ्क्याह—बह्वृचानामप्यस्तीति । तत्रेदं दृष्टमिति
 भावः । काठक इति किम् । यजुवदे शाखान्तरे माभूत् । अन्यत्र सुम्नयुरिदमस्ति ।
 कव्यध्वर । कवि अघ्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि परे ऋचि विषये ।

कव्यतायोः । अच्युर्नु वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्युम् । 'दधातेहिः' (सू ३०७६) 'जहातेष्व क्त्वं' (सू ३३३१) । ३५६३ विभाषा छन्दसि ७।४।४४॥ हिक्वा शरीरम् । हीत्वा वा । ३५६४ सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च ७।४।४५॥ सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या । क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीलिङ्ग इट् । 'इटोऽट्' (सू २२५७) धासीयेति प्राप्ते । 'अपो भि' (सू ४४२) । मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् । (वा ४६३३) । माद्भिः । शरद्भिः ॥ स्ववःस्वतवसोरुपसश्चेष्यते । (वा० ४६३४) । स्ववद्भिः । अवतेरसुन् , शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वन्तवो येषां तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भिरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किच्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादरीत्या तु 'उषः कि'दिति प्राग्व्याख्यातम् । 'न कवतेर्यङि' (सू २६४१) । ३५६५ कृषेश्छन्दसि ७।४।६४॥ यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । ३५६६ दधति दधति दधति बोभूतु तेतिक्तेऽल्लभ्याऽऽपनोफणत्संसनिष्यदत्करिक्तकनिकदद्भिरिन्द्रविध्वतोदविद्युत्तत्तत्त्रितः सरोसुपतं घरोवृजन्मर्ज्याऽऽगनागन्तीति च ७।४।६५॥ एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आशास्त्रयो धृङो, धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाऽभावः ।

मृगय्वादिगणेऽध्वर्युशब्दः पठ्यते, तद्ध्युत्पश्यन्तरं बोध्यम् । विभाषा । जहातेरङ्गस्य विभाषा हि आदेशः स्यात् । हीत्वेति । हिआदेशाऽभावे 'धुमास्था—' इतीत्यम् । क्वचि 'हात्वेति पाठस्तत्र छान्दसत्वात् 'धुमास्था—'इतीत्वाऽभावः । वसुधितमिति । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसुनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम् । नेमधितमिति । सामिपर्यायो नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः । भत्स्वेति । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । 'दधस्तथोश्च' इति भष्भावः । धिषीयेति । आशीलिङ्गात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरित्वं निपात्यते तद्वाह—आशीलिङ्गोति । माद्भिरिति । 'पह्नो-मास्—' इति मासशब्दस्य मास्आदेशः । न कवतेरिति । अनुवृण्वर्थ उपपत्त्याः । करीकृष्यते इति । 'अग्निर्को स लुकि' इति रीगागमः । लोके तु 'चरीकृष्यते कृषीव-ळः' । धृङ् इति । धृङ् अवस्थाने । धारयतेर्वा । स एव ण्यन्तः । तत्र दधतीत्यत्र धारय-तेः शपः षळौ णिलुक् अभ्यासरूपदीर्घत्वं च निपात्यते । धृङो वा शे प्राप्ते धारयनेन

तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दरम् । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वा पनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याऽभ्यासस्य चुत्वाऽभावः । कन्देलुङि त्तेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाऽभावो निगागमश्च । कनिकदज्जनुषम् । अकन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाऽभावः । वि यो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविष्वतो रश्मयः सूर्यस्य । युतेरभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽभावोत्वं विगागमश्च । दवियुतदी-श्चच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सुपेः शतरि श्लौ, द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । बृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णल् । अभ्यासस्य रुक् । धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाऽभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम् । ३५६७

षप् । तत्र श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव यङ्लु-क्यभ्यासस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यत इति । दर्धर्तीत्यत्र यङ्लुक् पक्षे दाधर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याऽभावो निपात्यते । 'रुप्रिकौ च ङुकि' 'ऋतश्च' इत्येव रुक् सिद्धः । ङुपक्षे तु ङापि निपात्यः । 'दर्धर्षी'त्यत्र यङ्लु-कपक्षे न किञ्चिन्निपातनं किं तु श्लावेव । भवतेर्यङ्लुगन्तात्लोट् गुणाऽभाव इति । ननु 'भूसुवोस्तिङि' इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्स-त्यम् । ज्ञापकार्थं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापयति 'अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रति-षेधो न भवतीति । तेन बोधवीतीत्यत्र भाषायां गुणः सिद्धः । तदेतद्वाह—तेन भा-षायामिति । तिजेर्यङ्लुक्क्यामनेपदं निपात्यते । तद्वाह—तिजेरिति । ऋ गतौ लटि-सिपि 'श्लौ' इति द्वित्वम् । अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते । 'अतिपिपर्याऽश्च' इत्यभ्यासस्य प्राप्तस्यैत्वस्याऽभावो निपात्यते । तद्वाह—इयर्तेरिति । करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाऽभावो निपात्यते । 'ऋतश्च—' इति रिगागमः । तद्वाह—करोतेरिति । चुत्वाभाव इति । 'कुहोरचु' इति प्राप्तस्य बिभर्तेर्य-ङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जङ्त्वाऽभावो निपात्यते । तद्वाह—बिभर्तेरिति । जश्त्वाभाव इति । 'अभ्यासे चर्च' इति प्राप्तस्य । दविष्वत इति । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य

‘आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च’ (सू ३१५१) । आदन्ताहवर्णान्ताद्गमादेश्च
किकिनौ स्तस्तौ च लिङ्वात् । बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः । जग्मिर्गुवा । जघ्नि-
र्बृश्रममित्रियम् । जज्ञिः । लिङ्बद्भावादेव सिद्धे ‘ऋच्छत्यृताम्’ (सू० २३८३) इति
गुणबाधनार्थं कित्वम् । बहुलं छन्दसि (सू ३५७८) इत्युत्वम् । ततुरिः । जगु-
रिः । ३४३६ तुमर्थे सेसेनसेअसेनक्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यै-
शध्यैन्तवेतवेङ्त्वेनः ३।४।६॥ से । वच्चे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे ।
शरदो जीवसे धाः । असेन् । नित्वादाद्युदात्तः । वसे । प्रेषे । कसेन् । गवामिव
अ्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै । पच्चे आद्युदात्तम् । कध्यै । कध्यैन् ।
आहुवध्यै । पच्चे नित्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे ।
पिबध्यै । तवै । दातुवाउ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे । ३४३७ प्रयैरो-

वलि छोपः । आह । परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि बत्यर्थं गमयन्ति ‘गो-
वाहीक’ इतिवदित्याशयेनाह—लिङ्वादिति । किकिनौ भवतः । लिट् प्रत्ययस्य भवता-
त्ययमर्थस्तु न भवति । तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात् । बभ्रिरिति । ‘भृण्’
अस्मात् किः लिङ्बद्भावाद्विषयम् । किकिनोः स्थाने तिषाद्यस्तु न । लिङ्बदित्यति-
देशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात् । ‘न लोकादयम्—’ इति वक्षीनिषेधे वज्रशब्दा-
द्वृत्तितया । जग्मिरिति । ‘गमहन—’ इत्युपधाछोपः । जघ्निरिति । ‘हो हन्ते—’ इति
कृत्वम् । जज्ञिरिति । जनुत्वम् । जजोश्च । ननु लिङ्बद्भावे सति ‘असंयोगालिट् कित्
इत्येव सिद्धे किरवकरणमनर्थकमित्याशयेनाह—लिङ्बद्भावादिति । ‘असंयोगालिट्
कित्’ इति किरवं सिद्धमिति भावः । आदिति मुखमुखार्थो दकारो न तु तकारः । तेन
तात्परत्वाऽभावाद्वाहीर्हस्यापि कृकारस्य ग्रहणं । तदाह—ततुरिः । जगुरिति । तू प्लवण-
तरणयोः । गृ निगरणे । आभ्यां किः । द्विस्वात्परत्वात् ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युत्वे प्राप्ते
‘द्विवचने—’ इति निषेधादुत्वाऽभावे द्वित्वम् । उरद्वयम् । उत्तरस्थोत्तमम् । तुमर्थे ।
तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः । ननु ‘कर्तरि कृत्’ इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं
भावोऽर्थ इति चेच्छृणु । ‘अवयवकृतो भावे’ इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात् । तु-
मर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति । वक्षे इति । वचः से कुत्वे वचम् । कवसंयोगे च । पषे
इति । इणो गुणः । नकारो ‘घ्नित्वादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तार्थः । प्रेषे इति । इणः से
किस्वाद्गुणे आद्गुणः । अ्रियसे इति । इयङ्, निष्वादाद्युदात्तः । इह मन्त्रे मध्यो-
दात्तः पठ्यते । तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बोध्यः । आहुवध्यै इति । जुहोतेदवङ् ।
मादयध्यै इति । मरी हर्षं पयस्ताच्छ्रुत्यै प्रत्ययः । तस्य भाववाचिसावन्तात्कृत्वासा-

द्विष्यै अव्यथिष्यै ३।४।१०॥ एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोदुमव्यथितु-
मित्यर्थः । ३४३८ दृशे विख्ये च ३।४।११॥ द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः । ३४३९
शकि णमुल्कमुलौ ३।४।१२॥ शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं
नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः । ३४४० ईश्वरे तो-
सुन्कसुनौ ३।४।१३॥ ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचारितुं विले-
खितुमित्यर्थः । ३४४१ कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः ३।४।१४॥ न म्लेच्छितवै ।
अवगाहे । दिहत्तेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् । ३४४२ अवचक्षे च ३।४।१५॥
रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः । ३४४३ भावलक्षणे स्थेणकृञ्-
विचरिद्भुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ३।४।१६॥ आसंस्थातोः स्तीदन्ति । आसमाप्तिः

वंधातुके यकि प्राप्ते व्यस्ययेन णप् गुणाऽयादेशो । पिवध्ये इति । अत्रापि यङप्रसङ्गे-
व्यस्ययेन शप् । 'पान्ना-' इति पिबादेशः । दातवा उ इति । ददातेस्तव आयादेशो
'लोपः णाकस्यस्य' इति यलोपः । सूतवे इति । क्षिवाञ्च गुणः । कर्तव्य इति । कृञो
गुणः । क 'मित्यर्थः । प्रये । प्रपूर्वाद्यातोः कैप्रत्ययः । रुहेरिष्ये । नञ्पूर्वाद्द्वयेश्च ।
दृशे । योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः । दृशेः क्वातेरश्च केप्रत्ययः । कित्वाद्दृशेन गु-
णः । क्वातेराकोपश्च । विभाजमिति । विपूर्वाङ्गजतेर्यमुलो गित्वात् 'अत उपधाया'
इति वृद्धिः । अपलुपमिति । लुप्त छेदने । कित्वाद्गुणाऽभावः । ईश्वरे । ईश्वरशब्दे
उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ स्तरङ्गन्दसि । विचरितोरिति । चर गताविद् । विलिख इति ।
'लिख विलेखने' । कित्वाञ्च गुणः । 'क्वातोसुन्कसुनः' इत्यव्ययत्वात् 'अव्ययत्वाद्वा
प्सुपः' इति विभक्तेर्लुक् 'न लुमता-' इति निषेधात् 'अवसन्तस्य' इति दीर्घो न ।
कृत्यार्थे । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी, तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र
एते प्रत्ययाः स्युः । यद्यपि कृत्यानामर्थो 'भव्यगेय-' इत्यादौ कर्ताऽपि, वहां स्नानी-
यमित्यादौ करणादिरपि, तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं, किं तर्हि स्वरू-
पेण । कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः । न म्लेच्छितवै इति । 'म्लेच्छ अ-
वपक्षते णादे' । न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः । अवगाहे इति । गाहू विहोदने । दिदृक्षेण्य
इति । दृशेः सङ्गन्तात्केन्यः । अतो लोपः । कर्त्वमिति । कृञः खन् । कृत्यमित्यर्थः ।
यद्यपि 'तुमर्थे सेसेन्-' इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावमिन्नेऽपि कर्मका-
रके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम् । अवचक्षे । अवपूर्वाच्चक्षिङ् एषा प्रत्ययो निपात्यते ।
क्षिप्वात्सार्वधातुकत्वं तेन क्वायादेशो न । भावलक्षणे । कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । तु-
मर्थे इति वर्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावकक्षणाग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे
वर्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि । संस्थानादीनामवधि-
क्षेपेन लक्षणं भावः । आ समाप्तोरिति । सम्पूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ कृदः । 'संतिष्ठते

सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः ।
 आतमितोः । 'काममाविजनितोः सम्भवामः' इति श्रुतिः । ३४४४ सृपितृदोः
 कसुन् ३।१।१७॥ भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्तिन् । पुरा
 जत्रुभ्य आतृदः । इति तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

३४४५ रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१॥ रात्रिशब्दान्डीप्स्यात् अजस्विषये छन्द-
 सः । रात्री व्यत्यदायती । लोके तु (ग.) कृदिकारादिति ङीष्पन्तोदात्तः ।
 ३४४६ नित्यं छन्दसि ४।१।४६॥ बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् ।
 बह्वीषु हि त्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । ३४४७ भुवश्च ४।१।४७॥ ङीष् स्यात्
 छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । 'विप्रसंभ्यः' (सू ३।१६०) इति दुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनु-
 क्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः । मुद्गलच्छन्दसि लिच्च ।
 (वा २।४९६) ङीषो लित्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः । रुथीरभून्मुद्गलानी ।
 ३४४८ दीर्घजिह्वा च छन्दसि ४।१।४८॥ संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधी-

विण्डपितृयज्ञ इत्यादौ तथा दर्शनात् । आतमितोरिति । तमु रजानौ । सृपितृदोः । सृण्ड-
 गतौ । उत्तिर् हिंसाऽनाद्वयोः । भावलक्षणेऽयं वर्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन् ।
 विसृप इति । गमनादित्यर्थः । इति तृतीयोऽध्यायः ।

रात्रेश्चाजसौ । न जसिः अजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । 'आहौ प्रभू-
 तादिभ्यः' इतिवत् । छन्दसीति । ननु 'तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्र्यः' इति प्रयोगो न
 स्यात् । छन्दसीत्युच्यते । 'न चेदं छन्दः । अजमाविति निषेधाच्च । किं च वेदेऽपि
 'रात्र्यः' इति प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्क्याह—लोके त्विति । तुशब्दोऽनुक्तसमुच्च-
 यार्थः । लोके, जसि वेदे चेत्यर्थः । कृदिकारान्ति । 'राशदिभ्यो त्रिर्गिति व्युत्पत्तिः
 पक्षे कृदिकारान्तः । अग्युत्पत्तिपक्षे तु 'सर्वतोऽङ्किवार्थः' इति ङीष् बोध्यः ।
 नित्यम् । 'बह्वादिभ्यश्च' इति वर्तते 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति च तदाह—बह्वा-
 दिभ्य इति । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—
 नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति । भुवः । विभ्वीति । 'विप्रसंभ्यो ह्रस्वज्ञायाम्' इत्यतो दुप्रत्य-
 यान्तात् ङीष् । ननु स्वयम्भूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—दुप्रत्ययान्तमिति । ननु
 दुप्रत्ययान्ताङ्गुलक्षणे किं प्रमाणमत आह—उत इत्यनुवृत्तेरिति । 'वोतो गुणवचनात्'
 इति सूत्रात् । ननु तर्हि दुप्रत्ययान्तस्य 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते भो इति निर्देशः
 प्राप्नोति । तदाह—उवडादेशस्तु सौत्र इति । मुद्गला । 'ह्रस्ववर्ण' इति सूत्रस्य वार्ति-

यते । 'आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्' । ३४४६ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्द-
सि ४।१।७१॥ ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः । गुग्गुलुमधुजतुपतयालू-
नामिति वक्तव्यम् । (वा २५०४) गुग्गूलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ।
'अव्ययात्यप्' (सू १३२६) । आविष्टयस्योपसंख्यानं छन्दसि । (वा
२७८५) । आविष्टयो वर्धते । ३४५० छन्दसि ठञ् ४।३।१६ ॥ वर्षाभ्यष्टको-
ऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् । ३४५१ वसन्ताच्च ४।३।२० ॥ ठञ्
स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् । ३४५२ हेमन्ताच्च ४।३।२१ ॥ छन्दसि ठञ् ।
हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (१४८८) णिनिः
प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।
छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा । ३४५३ द्रव्यचश्छन्दसि ४।३।१५०॥
विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः । ३४५४ नोत्वद्-
र्ध्वित्वात् ४।३।१५१॥ उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्धं चर्म, तस्य
विकारो वार्ध्नी रज्जुः । बँत्वो यूपः । 'सभाया यः' (सू १६५७) । ३४५५
दश्छन्दसि ४।४।१०६॥ समेयो युवा । ३४५६ भवे छन्दसि ४।४।११०॥

कमिदम् । लिस्वर इति । क्षितीत्यानुगाकारस्योदात्तात् । दीर्घजिह्वी । दीर्घजिह्वीति
निपात्यते छन्दसि । अप्राप्तो जीविति । 'स्वाङ्गाचोपसर्जनात्' इति न प्राप्नोति तत्र
हास्योगोपधादिति प्रतिषेधात् । कद्रु । 'ऊङुत्तः' इत्यत ऊङिति वर्तते । कद्रुशब्दा-
त्कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियामूङ्स्याच्छन्दसि । गुग्गुलुमधु । एषां व्यत्ययेन छन्दसि स्त्री-
त्वम् । पतयाशब्दः 'स्पृहिगृहि' इत्यादिना आङ्गुजन्तः । अव्यया । व्याख्यातमपि
त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनायैस्मारितम् । आविष्टयस्येति । 'अव्ययात्यप्' इत्यत्र 'अमेहकत-
सिन्नेभ्यः' इति नियमादप्राप्तः शेषिकस्त्यच् विधीयते । आविष्टय इति । आविर्भूतमा-
विष्टयम् । 'ह्रस्वात्तादौ' इति यत्वं तकारस्य ष्टुत्वम् । ठकोऽपवाद इति । 'वर्षाभ्यष्टक्'
इति प्राप्तस्य । ननु ठक्ठनोः को विशेषस्तत्राह—स्वरे भेद इति । ठञि कृते 'जिनित्या-
दिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तात्वं, ठकि तु सति 'कितः' इत्यनेनाऽन्तोदात्तात्वं स्यादिति
भावः । वार्षिकमिति । ठस्येकः । उत्तरार्थ इति । 'सर्वत्रायू च तकोपश्च' इत्येतदर्थः ।
तत्र हास्यैवानुवृत्तियथा स्यात्, वसन्तस्य माभूत् । शौनक । 'कारयपकौशिकाम्या-
मुषिभ्यां णिनिः' इति वर्तते । तदाह—णिनिरिति । प्रोक्ते इति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येत-
स्मिन्नर्थे । शौनकीयेति । 'बृद्धाच्छः' । द्रव्यचः । 'मयड्वैतयोर्भाषायाम्' इत्युक्ते वेदेऽप्राप्तो
विधीयते । नोत्वत् । उकारवत्तः प्रातिपदिकाङ्गर्ध्वित्वशब्दाभ्यां च मयण्ण स्यात् ।
'द्रव्यचश्छन्दसि' इति प्राप्तः प्रतिविध्यते । मौजमिति । सुअशब्दाद्वासर्गिकोऽण् ।
वार्ध्नीति । वर्धशब्दादौसर्गिकोऽण् । 'टिङ्हाणञ्' इति ङीप् । दश्छन्दसि । सप्तम्यन्ता-

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेव्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां
 घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पि-
 कत्वात् । तथा । मुञ्जवाग्राम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव मौज-
 वतस्य भुक्षः । आ चतुर्थसमाप्तेरछन्दोऽधिकारः । ३४५७ पाथोनदीभ्यां ड्यण्
 ४।४।१११॥ तमुत्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाथो गिरो मे । पाथसि भवः
 पाथ्यः । नथां भवो नाथः । ३४५८ वैशन्तीह्रिमवद्भ्यामण ४।४।१२॥
 भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । ह्रिमवतीभ्यः स्वाहा । ३४५९ स्रोतसो विभाषा
 ड्यङ्ङ्यौ ४।४।११३॥ पक्षे यत् । ड्यङ्ङ्योस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः
 स्रोत्यः । स्रोतस्यः । ३४६० सगर्भसयूथसनुताद्यन् ४।४।११४॥ अनुभ्राता
 सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जिघत्तुः । नुतिर्नुम् ।
 'नपुंसके भावे क्तः' (सू० ३०९०) । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समा-
 नस्य छन्दसि' (सू० १०१२) इति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः । ३४६१
 तुम्राद्धन् ४।४।११५॥ भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषभं तुम्रायासु ।
 इति बहुवाः । 'तुम्रियास्वि'ति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुम्राशब्द इति
 वृत्तिः । ३४६२ अग्राद्यत् ४।४।११६॥ ३४६३ यच्छौ च ४।४।११७॥ चाय-
 त् । अग्रे भवोऽग्रयः । अग्रियः । अग्रीयः । ३४६४ समुद्राभ्राद्धः ४।४।११८॥
 समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । ना नदतो अभ्रियस्येव घोषाः । ३४६५ बर्हिषि

स्माशब्दात् ङः साधवर्थे । अणादीनां चेति । 'तत्र भवः' इति प्राप्तानाम् । पाथोनदी-
 न्याम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाम्भ्यां भवाथ ड्यण् स्यात् । पाथसीति । पाथो जज्ञम् । 'कष-
 न्धमुदकं पाथः' इत्यमरात् । पाथोऽन्तरिक्षम् इति वृत्तिः । वैशन्तीभ्य इति । विशेषे-
 ष्च । वैशन्तः पल्लवम् । तत्र भवा आपः वैशन्तः । सगर्भसयूथसः । 'अर्तिगर्भ्यां
 भन्' । गिरति गीर्यते वा गर्भः । युता भवनस्यस्मिन्निति यूथम् । 'तिथपूठयूथगूथ-
 प्रोथाः' इति यङप्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घोऽपि निपातनादेव । कर्मधारया
 इति । समानश्चासौ गर्भश्च । तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः । यतोऽपवाद इति । 'भवे
 छन्दसि' इति प्राप्तस्य । मग्राद्यत् । 'भवे छन्दसि' इत्येव सिद्धे चादिभिर्वाचा माभू-
 दिति यद्विधीयते । समुद्रा । समुद्रतीति समुद्रः । 'क्षायितश्चि' इति रक् । अथो
 विभर्ति इत्यञ्जन् । मूत्रविभुतादित्वात्कः । 'अन्नसमुद्रादिति' वक्ष्ये 'समुद्राभ्रा'

दत्तम् ४।४।११६॥ 'प्राग्गिघतायत्' (सू० १६२६) इत्येव। बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
 ३४६६ दूतस्य भागकर्मणी ४।४।१२०॥ भागोऽशः । दूत्यम् । ३४६७
 रक्षोयातूनां हननी ४।४।१२१॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः । ३४६८ रेव-
 तोजगतो हविष्याभ्यः प्रशस्त्रे ४।४।१२२॥ प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां
 प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् । ३४६९ असुरस्य स्वम् ४।४।१२३॥
 असुर्ये देवेभिर्धायि विश्वम् । ३४७० मायायामण् ४।४।१२४॥ आसुरी
 माया । ३४७१ तद्दानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः
 ४।४।१२५॥ वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ।

दिशुक्तिः पूर्वनिपातस्याऽनित्यस्वज्ञापनार्था । बर्हिष । तत्र भव इति निवृत्तम् । बर्हिः
 शब्दाद्वक्तृमिथ्यर्थं यत्प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येति । 'बृंहतेर्नञोपश्चे' तीस्प्रत्ययान्तो बर्हि-
 स्तस्माद्यत् । दूतस्य । दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थान्नागे कर्मणि चाऽभिधेये याप्रत्ययः स्यात् ।
 भागे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु 'दूतवणिरभ्यां च' इत्यौपसंख्यानिके-
 वे दूत्यमित्यादि । दूतस्य भागो दूत्यः, कर्म दूत्यम् । रक्षोयातूनाम् । षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां
 रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । रक्षेरसुनि रक्षः 'कमितनिमनी' इत्या-
 दिना यातेस्तुन् यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः । न च 'विरूपायामपि समानार्थानाम्' इत्ये-
 कशेषः स्यादिति वाच्यम् । बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनेन सूत्रस्य भिन्नार्थात्वात् । रक्ष-
 स्येति । हन्यतेऽनया सा हननी, रक्षसाम् । एवं यातव्या । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञाप-
 नाय । बहुनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते । रेवतो जगती । प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वा-
 षष्ठसु स्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप् । तदाह—प्रशंसने इति । रयिरस्यास्तीति रेवती ।
 रयिशब्दान्मतुप् 'छन्दसीर' इति वत्वम्, 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति सम्प्रसारणम् । उगि-
 रवान्छीप् नक्षत्रे गौरादित्वान्छीप् । जगच्छब्दात् 'वर्तमाने' इत्यनेन, शतृवज्ञावात्
 'ऋगितश्च' इति छीप् । हविषे हिता हविष्या । उगवादिस्वाद्यत् । तासां प्रशंसनं
 हविष्यं, 'यस्ये' ति कोपे कृते 'हलो यमां यमि' इति यलोपः । असुरस्य स्वम् । असुर-
 शब्दात्षष्ठीसमर्थस्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । असुर्यमिति । न सुरोऽसुरः । सुरप्रति-
 पक्षी । अथ वा असेहरच् । अस्यति अस्यते वा असुरः । तस्य स्वमसुर्यम् । मायाया-
 मण् । मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माह औणादिको यः । तस्यां
 वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः । आसुरीति । 'टिड्ढाणञ्' इति छीप् ।
 तद्दानासा । मत्स्वन्तात्प्रथमासमर्थान्नासामिति षष्ठ्यर्थं यत्स्यात् यत्प्रथमासमर्थमुपधा-
 नो मन्त्रश्चेत्यस्य भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । मतोश्च लुक् ।
 वर्चस्वानिति । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति वर्चस्वान् । कुम्भेष्टकोपचानमन्त्रः 'भूतं

३४७२ अश्विमान् ४।४।१२६॥ आश्विनीरुपदधाति । ३४७३
वयस्यासु मूर्धनो मतुप ४।४।१२७॥ 'तद्वानासा'मिति सूत्रं सर्वमनुव-
र्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो
मनुप्स्यात्प्रथमस्य मतोलुक्च वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे
मूर्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु । मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः । ३४७४

च स्थ मध्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः । उपधीयतेऽनेनेत्युपधा-
नम् । चयनं रचनमित्यर्थः । ऋग्व्या इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् ,
स 'मधुश्च माधवश्चे'त्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः ।
तद्वानिति किम् । मन्त्रादेव समुदायान्माभूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः—ननु त-
द्वानित्यस्मिन्नसति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वा-
त्षष्ठ्यन्तादिष्टकाऽभिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा
च समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत्सत्यम् । आसामिति प्रथमेन करिष्यत इति मत्वा
प्रश्नप्रतिवचने, ततश्च 'उपधानो' मन्त्र आसामिष्टकासु 'लुक् च मतो'रिति योगः क-
रिष्यते । तथा च तद्वानित्यस्याऽभावे 'भूतं च स्थ मध्यं च स्थे'त्ययमुपधानो मन्त्र
आसामिष्टकाना'मिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिमा परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्य-
यः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् । वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र माभू-
त् । 'शिवेन मा चक्षुषा' इत्यनुवाकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । मन्त्र इति
किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र माभूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्च-
स्वानुपधान आसां शर्कराणामित्यत्र माभूत् । 'इति' कारणं नियमार्थम् । अनेकपद-
सम्भवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतुच्प्रहणमुत्तरार्थम् । अश्वि-
मानित्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्यात् इनेर्माभूत् । इह तु मत्वन्ताप्रत्ययविधानात्त-
स्यैव लुक् भविष्यति । अद्विमान् । अद्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः
स च 'ध्रुवक्षिति'रित्यादिकः । प्रथमास्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण्
स्यात् यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टका-
श्चेत्ता भवन्ति मतोश्च लुक् । आश्विनीरुपदधातीति । अश्वशब्दात् 'अत इनिठनौ'इत्य-
स्त्यर्थे इनिः । तदन्तामनुप । अश्विमान् स उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति
विगृह्याऽणि विहिते मतोश्च लुकि कृते 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । वयस्यासु ।
वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्म-
तुबन्तमूर्धशब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे मतुप्स्यात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चे-
त्स भवति, यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धशब्दो वयः-
शब्दश्च विद्यते स मूर्धशान् वयस्वान्, यथा 'मूर्धा वयः प्रजापतिरङ्गन्द' इति, तत्र
वयस्वच्छब्दाश्वि मूर्ध्वच्छब्दादपि पूर्वण्य यति प्राप्ते मतुबिधीयेतेत्याशयेनाह—

मत्वर्थे मासतन्वोः ४।४।१२८॥ नमोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नमस्यो मा-
सः । ओजस्या तनूः । ३४७५ मधोर्ञ च ४।४।१२९॥ माधवः । मधव्यः ।
३४७६ ओजसोऽहनि यत्खौ ४।४।१३०॥ ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ।
३४७७ वेशोयशश्चादेर्भगाद्यल् ४।४।१३१॥ यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं
तदेव भगः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः । ३४७८
ख च ४।४।१३२॥ योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थः ॥ ३४७९ पूर्वैः कृत-
मिनयौ च ४।४।१३३॥ गम्भीरेभिः पृथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते पन्थाः सवितः
पूर्व्यासः । ३४८० अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४॥ यस्येदमप्य हविः । ३४८१
सहस्रेण संमितौ घः ४।४।१३५॥ सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या
इत्यर्थः । ३४८२ मतौ च ४।४।१३६॥ सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्र-
मस्यास्तीति सहस्रियः । ३४८३ सोममर्हति यः ४।४।१३७॥ सोम्यो ब्राह्मणः ।
यज्ञार्ह इत्यर्थः । ३४८४ मये च ४।४।१३८॥ सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे ।

यस्मिन्मन्त्रे इति । मूर्धन्वतीरिति । 'अनो जुट्' इति जुडागमः । 'मूर्धवत्' इति वक्तव्ये मा-
विनं मतुवक्तुकं चेत्तसि कृत्वा मूर्धं इत्युक्तम् । मत्वर्थे । यस्मिन्नर्थे मतुविवहितस्तस्मि-
न्नर्थे प्रथमागताद्याख्यात् मासतन्वोरभिधेययोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मादाग-
तमिति चेन्मत्वर्थप्रहणादित्यवेदि । 'कृषिचमितनिधनिसजिज्जिभ्य ऊः' इति ऊका-
रान्तस्तत्पशब्दः सूत्रे निर्निष्टः । ननु 'मृशृशीकृत्पृषिरिस्तिनिचनिमिमस्तिभ्यः उः' इ-
त्युकारान्तः । 'द्वन्द्वे चि' इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ओजस्या इति । ओजो यस्या यस्या
वा अस्तीत्योजस्या । मधोः । मधुशब्दान्मत्वर्थे जः स्यात्कचाद्यत् । मधव्या इति । ओ-
गुणः । 'वाप्तो यि-' इति अवादेशः । ओजसोऽहनि । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ
स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद्ग्रहणं व्यर्थं खरचेत्येवाशिवति चेन्मैवम् । खरचेत्युच्यमा-
नेऽनन्तरसूत्रविहितस्य अमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यद्ग्रहणम् । वेशोयश ।
वेशश्च यशश्च वेशोयशसी, ते आदौ यस्य तस्माद्देशोयशश्चादेर्भगाः प्रातिपदिकाद्य-
खौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वरार्थः । पूर्विणेभरिति । पूर्वैः कृताः पूर्विणाः, तैः ।
एवं पूर्व्यासः पूर्वियाः । अद्भिः । तृतीयागताद्पशब्दात्संस्कृतमित्यर्थे यस्यात् । सह-
स्रेण । तृतीयान्तासहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् । संमितः सहशस्तुल्य
इत्यर्थः । सहस्रिया इति । सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।
'समिता' विति पाठान्तरम् । मतौ । 'तपः सहस्राभ्यां विनीनो' इत्यस्यापवादः । सोम-
मर्हति । द्वितीयागतासोमशब्दाद्द्वितीयस्यस्मिन्नर्थे यस्यात् । सोम्य इति । सोमम-
र्हतीति सोम्यः । मये च । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । तत्रागते पञ्चमी समर्थः ।

सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः । ३४८५ मधोः ४।४।१३६ मधुशब्दान्मयड्ये
यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः । ३४८६ वसोः समूहे च ४।४।१४०॥
चान्मयड्ये यत् । वसव्यः । अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् (वा
२६८०) । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुर-
क्षरम् , अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं, ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं,
द्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः । ३४८७ नक्षत्राद्धः ४।४।१४१॥
स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा । ३४८८ सर्वदेवात्तातिल् ४।४।१४२॥ स्वार्थे ।
सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः । ३४८९ शिवशमरि-
ष्टस्य करे ४।४।१४३॥ करोतीति करः । पचाथच् । शिवं करोतीति शिवता-
तिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये । ३४९० भावे च
४।४।१४४॥ शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः ।
शन्तातिः । अरिष्टतातिः । इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

३४९१ सप्तनोऽच्छन्दसि ५।१।६०॥ 'तदस्य परिमाणम्' (सू १७२३)
इति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् । शन्शतोर्दिनिश्छन्दसि तदस्य
परिमाणमित्यर्थे वाच्यः (वा ३१३१) । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ।
विंशतेश्चेति वाच्यम् (वा ३१३२) । विंशिनोऽङ्गिरसः । युष्मदस्मदोः

विभक्तिः, विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा । मधोः । यत्स्यादिति । वृत्तिकार-
स्तु यतमेवानुवर्तयति न तु यम् । नक्षत्रात् । स्वार्थ इति । समूह इति नानुवर्तते । तेना
ऽनिर्दिष्टार्थस्वास्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इत्यर्थः । सर्वदेवात् । सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च
तातिल् स्यात् । शिवशम् । करशब्दसामानाधिकरण्यात् 'शिवशमरिष्टस्य' इति
'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठी । इति वैदिकसुबोधिनी चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तनोऽङ् । सप्तनशब्दाद्भू स्याच्छन्दसि । साप्तानोति । सप्तनशब्दादङि 'नस्त-
द्विते' इति टिलोपे तद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञार्था जस् । 'जरशसोः शिः' । 'नपुं-
सकस्य' इति जुम् । उपधादीर्घः । शन्शतोः । 'द्वित्करणं शब्दन्तस्य टिलोपा'म् ।
पञ्चदशिन इति । पञ्चदशाहानि परिमाणमेवामिति द्विनिः टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो
व्याख्याताः । विंशिनोऽङ्गिरस इति । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेवामिति विग्रहे द्विनि
कृते 'तिविंशतेर्द्विति' इति तिशब्दलोपे कृते यस्येति लोपः । आङ्गिरसाऽयास्यगार्थः ।

सादृश्ये मनुवाच्यः (वा ३१३८) । त्वावतः पुरुवसो । न त्वावो अन्यः ।
यज्ञं विप्रस्य मावतः । ३४६२ छन्दसि च ५।१।६७॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदहतीति
यत् । सादन्यं विदध्यम् । ३४६३ वत्सरान्ताच्छ्रुच्छन्दसि ५।१।६१॥ निर्वृ-
त्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः । ३४६४ संपरिपूर्वात्त्व च ५।१।६२॥ चाच्छ्रुः ।
संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः । ३४६५ छन्दसि
घस ५।१।१०६॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थः । भावः ऋत्विजः । ३४६६ उप-
सर्गाच्छ्रुच्छन्दसि धात्वर्थे ५।१।१२८॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वाथे
वतिः स्यात् । यदुद्वतो निवतः । उद्वतान्निर्गतादित्यर्थः । ३४६७ थट् च छन्द-
सि ५।२।५०॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम् । पञ्च-
मम् । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (सू १८८९) । पर्यवस्थाता शत्रुः ।
अपत्यं परिपन्थिनम् । मात्वा परिपरिणौ विदन् । ३४६८ बहुलं छन्दसि ५।२।

गौतम इत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विज्ञातिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेवामित्यर्थः ।
'वावत इति । स्वमिव स्वावान् तस्य स्वावतः । अहमिवेति मावान् तस्य मावतः ।
'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति स्वमादेशौ । 'आ सवर्णान्मा' इत्यात्वम् । सादन्यमिति ।
सद्वनं गृहमहतीति सादन्यः । 'अन्येषामपि' इति दीर्घः । विदध्यमिति । विदधो यज्ञ-
स्तमहतीत्यर्थः । इद्वत्सरीय इति । इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमचीष्टो भृतो भूतो
भावी वा इद्वत्सरीयः । इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षं युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे । एवं
संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि । सम्परिपूर्वात् । सम्परिपूर्वाद्वात्सरान्ताप्रातिपदिका-
च्छ्रुच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु सा स्याच्चाच्छ्रुः । छन्दसि घस् । 'समयस्तदस्य
प्राप्तम्' इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति 'ऋतोरण्' इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते । तदाह-
ऋतुशब्दादित्यादि । ऋत्विज इति । 'सिति च' इति पदत्वेन भक्षे निरस्ते 'ओर्गुणः'
इति गुणाऽभावे यण् । उपसर्गात् । इह धातुशब्देन धातुवाचया क्रिया लक्ष्यते । सोऽर्थः
प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् वर्तमानादित्यर्थस्तदाह—धात्वर्थविशिष्ट इति ।
उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यदुते श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति । यथा आग-
च्छति । यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । यथा निष्क्रीशाम्बिः । तथा
च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादिष्येवमर्थं धात्वर्थ इत्युक्तम् । थट् च ।
'तस्य पूरणे' इत्यतः डविति 'नान्तादसंख्यादेः' इति च तदाह—नान्तादित्यादि ।
पञ्चथमिति । पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः । छन्दसि । परिप-
न्थिन् परिपरिन् एतौ निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रति-

१२२॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् । छन्दोविनप्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजा-
हृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । (वा० ३२११) । इति दीर्घः । मंहिष्टमुभयवि-
नम् । शुनमष्ट्राव्यचरत् । छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । (वा० ३२०२) । ई ।
रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे । ३४६६ तयोर्दाहिलौ च छ-
न्दसि ५।३।२०॥ इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ।
३५०० था हेतो च छन्दसि ५।३।२६॥ किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा
ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम । ३५०१ पश्च पश्चा च छन्दसि ५।३।३३॥
अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पक्ष हि सः । नो ते पक्षा । 'तुश्छन्दसि (सु
२०७) तृजन्तातृन्नन्ताच्च इष्टन्नीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धे-
नुः । ३५०२ प्रतनपूर्वविश्वेमात्थात्छन्दसि ५।३।१११ ॥ इवार्थे । तं प्रतनार्था

पक्षः, सपत्न इत्युच्यते । निपातनं चात्र पर्यवस्थातृशब्दास्वार्थं इतिप्रत्ययोऽवस्था-
तृशब्दस्य पन्थि परि एतावादेशौ च निपात्येते । बहुलम् । 'अस्मायामेधाज्ञजो विनिः'
इति वतते । तदाह—विनिः स्यादिति । अष्ट्रावीति । अशोः द्वन् । अष्ट्रा । दंष्ट्रापर्यायोऽ-
यम् । मेखलावी द्वयावी उभयावी । रुजावी हृदयावी । अत्र द्वयोभयरुजाहृदयान्येव दी-
र्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् । छन्दसि । ईश्च वनिप् च ईवनिपौ ।
ई इति । ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते । रथीरिति । रथोऽस्यास्तीति रथीः । सुमङ्गलीरिति ।
सुष्ठु मङ्गलमिति 'सुः पूजायाम्' इति समासः ततोऽनेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः ।
मघवानिति । मघं भनं, तदस्यास्तीति वनिपि, मतुपि तु मघवश्चक्षुब्धः । तयोः । तच्छब्दे-
न 'हृदमोहिल्' 'तदो दा च' इति संनिहिताविद्वन्तदौ परामुश्येते । तदाह—इदन्तदो-
रिति । सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी । यथासंख्यं स्त इति । इदंशब्दादा, तच्छ-
ब्दात् हिंल् । इदा । हृदमशब्दादा 'हृदम इश्' इत्यनेनेशादेशः । था हेतौ । 'प्रकारवचने
याल्' इत्यतः प्रकारवचन इति किमश्चेति तदाह—किमस्था स्यादित्यादि । कथा ग्रामं
न पृच्छसीति । केन हेतुना पृच्छसीत्यर्थः । तस्य 'प्रागदिशो विभक्तिः' इत्यधिकारा-
द्विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह—कथा दाशेमिति ।
केन प्रकारेणेत्यर्थः । पक्षपश्चा । अवरस्य पक्षभावः अकाराऽऽकारौ च प्रत्ययौ निपा-
त्येते । अस्तात्यर्थे इति । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ता-
तिः' । करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिष्टन् । 'तुरिष्ठेमेयासु' इति तृजोपः । दोहीयसीति । अ-
तिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दाप्रत्ययः । 'भस्वाऽठे' इति
पुंवद्भावेन ङीपो निष्पत्तिः । ततः 'तुरिष्ठेमेयासु' इति तृचि निवृत्ते निमित्ताऽमावाद्धस्व-

पूर्वथा विश्वयेमथो । ३५०३ अमु च छन्दसि ५।४।१२॥ किमेतिङ्ब्ययघादि-
त्येव । प्र तं नय अतुरम् । ३५०४ वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि
५।४।४१॥ स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतांति बर्हिषदम् । ३५०५ अन-
सन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ५।४।१०३॥ तत्पुरुषाद्वच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं
भवति । देवच्छन्दसानि । ३५०६ बहुप्रजाश्छन्दसि ५।४।१२३॥ बहुप्रजा
निर्कृतिमाविवेश । ३५०७ छन्दसि च ५।४।१४२॥ दन्तस्य दत्तशब्दः स्याद्ब-
हुव्रीहौ । उभयतो दतः प्रतिगृह्णाति । ३५०८ ऋतश्छन्दसि ५।४।१५८॥ ऋद-
न्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता । इति पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ (सू २१७५) छन्दसि वेति वक्तव्यम् (वा
३४१४) । यो जागार । दाति प्रियाणि । ३५०९ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास-
स्य ६।१।७॥ तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्ये मामहानम् । दाधार
यः पृथिवीम् । स तूताव । ३५१० बहुलं छन्दसि ६।१।३४॥ हः सम्प्रसारणं

कुत्सयोरपि निवृत्तिः । प्रत्यपूर्व । प्रत्य पूर्व विश्व इम एम्भस्यात् स्यात् । अमुच । ‘कि-
मेतिङ्ब्ययघादाम्बद्रभ्यप्रकर्षे’ वर्तमानादमुप्रत्ययो भवति । प्रतरमिति । प्रकर्षार्थस्य
प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इति वत् , तदन्तादमुः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते,
तेन तदन्तस्याऽऽब्ययत्वे सुपो लुक् । अत्रेदिरकरणम् ‘इच एकाचोऽऽप्रत्ययवच्च’ इत्य-
त्रास्य ग्रहणं माभूत् । यदि स्यात्तर्हि अत्रावि यदृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत । तत्र
को दोषः । इह स्त्रियं मन्यमानः । यस्येति लोपः प्राप्नोति । अनसन्तात् । अजन्त-
स्योदाहरणमाह—ब्रह्मसाममिति । असन्तस्याह—देवच्छन्दसानीति । बहुप्रजाः । ‘बहुप्र-
जा’ इति निपात्यते छन्दसि । बहुप्रजा इति । बह्व्यः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः, असिच्
आस्ययः । ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । ‘अस्वसन्तस्य’ इति दीर्घः । रुक्विंसर्गौ । छ-
न्दसि च । ‘यसि दन्तस्य दत्’ इत्यतो ‘दन्तस्य दत्’ इत्यनुवर्तते । तदाह—दन्तस्य
दत् स्यादिति । उभयतोदत इति । उभयतो दन्ता यस्येति विग्रहः । हतमाता इति । ‘ज-
घृतश्च’ इति नित्यं कप् प्राप्तः । इति सुबोधिण्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

जागरेति । जागृ निद्राक्षये । किटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । दातीति । ‘डुडाम् दाने’
ट् छ। क्षपः ट्लुः । ‘शब्दो’ इति नित्यं द्विवे प्राप्ते विकल्पः । तूतुजान इति । तुजेळिट् ।

स्यात् । इन्द्रमाहुव उक्तये । ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि (वा २४७२) । ऋचशब्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं सक्तम् । छन्दसि किम् । न्यूचानि । रयेर्मतौ बहुलम् (वा ३४७३) रेवान् । रयिमान्पुष्टि वर्धनः । ३५११ चायः की ६।१।३५॥ न्य१न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य । ३५१२ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युपेतित्याजश्रताश्रितमाशीराशीर्ताः ६।१।३६॥ एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् । स्पधेर्लङि आथाम् । अर्कमानृचुः । वसून्मानृहुः । अर्चैरहंश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युको लिटि थासि । यस्तित्याज । त्यजेर्णलि । श्रतास्त इन्द्र सोमाः । श्रिता नो प्रहाः । श्रीम् पाके निष्ठायाम् । आशिर दुहे । मध्यत आशीर्तः । श्रीम् एव क्विपि

तस्य कानजादेशः । मामहानमिति । मह पूजार्थां कानच् । तूतावेति । तुः सौम्रो धातुः । तस्माद्विट् । बहुलम् छन्दसि । 'ह्रः सम्प्रसारणम्' इति वर्तते, तदाह-ह्रः सम्प्रसारणं स्यादिति । आहुवे इति । आङ्पूर्वात् ह्रओ ऋदात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकि कृते सम्प्रसारणमुक्तादेशश्च । तृचं सक्तमिति । तिच्चः ऋचो यस्मिन्स्त्व । तृचम् । 'ऋक्पूर्वधूपथामानक्षे' इति समासान्तः अः । रयेर्मतौ । रयिशब्दस्य मतौ परतः सम्प्रसारणं स्याच्छन्दसि । रेवानिति । 'छन्दसीर' इति वाचम् । रयिमानिति । बहुलग्रहणारसम्प्रसारणवत्त्वयोरभावः । चायः की । चायतेर्बहुलं कीलयमादेशः स्याच्छन्दसि । चिक्युरिति । 'कुहोरचु' इति लुः । निचाय्येति । 'चायू पूजानिशामनयो' अश्मात्क्त्वा । गतिसमासे 'समासेऽनन्पूर्वे क्वो ल्यप्' इति ल्यवादेशः । स्पधेर्लङ्घ्यामिति । द्विवचनं रेफस्य सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । अपस्पृधेथामिति भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पधेर्लङ्घ्यामि सम्प्रसारणमकोपश्च निपातनात् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङागमाऽभावः । तस्मते प्रत्युदाहरणमपास्पृधथामिति भाषायाम् । अर्चैरहंश्चेति । सम्प्रसारणमकोपश्च निपातनात् । ततो द्विवचनमुरदत्वम् 'अत आदे' इति दीर्घत्वम् । 'तस्मान्नुह द्विहक' इति जुडागमः । आनृचुरानृहुरिति भाषायाम् । च्युको लिटीति । अभ्यासस्य सम्प्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात् । लुच्युविषे इति भाषायाम् । त्यजेर्णलीति । त्यज वयोहानौ । अभ्यासस्य सम्प्रसारणं निपात्यते । तस्याजेति भाषायाम् । माता इति । श्रीम् पाके इत्यस्य निष्ठार्थां आभावः । श्रिता इति । तस्यैव श्रीणातेर्हृश्चत्वं च । आशिरमिति । आङ्पूर्वः

निष्ठायां च । ३५१३ खिदेश्छन्दसि ६।१।५२॥ खिद दैन्ये । अस्थैच आद्वा
 स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः । ३५१४ शीर्षश्छन्दसि ६।१।६०॥ शिरः-
 शब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः । ३५१५ वा छन्दसि ६।१।
 १०६॥ दीर्घाजसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ । मा-
 नुषीरीळ्ये विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा
 स्यात् । शमीं च शम्यं च । सूर्यं सुषिरामिव । 'सम्प्रसारणाच्च' (सू ३३०)
 इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः । ३५१६ शेषश्छन्दसि बहुलम्
 ६।१।७०॥ लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ता ता पिण्डानाम् । एमन्नादिषु
 छन्दसि पररूपम् (वा ३६६५) । अपां त्वेमन् । अपां त्वेयम् । ३५१७
 भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ६।१।८३॥ विभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः-प्रवय्या
 इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । मेयम् । प्रवेयम् ।
 हृदय्या उपसंख्यानम् (वा ३४४५) । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्द-

स्य श्रीगातेः क्तिप् धातोः शिर् आदेशः । तस्माद् द्वितीयेकवचनम् । आशीर्त इति ।
 श्रीणः आङ्पूर्वस्य शिर् इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नत्वाऽभावो निपातनात् । 'हलि च'
 इति दीर्घः । खिदेश्छन्दसि । 'आदेच उपदेशे-' इत्यतः आदति एच् इति च वर्तते,
 'विभाषा लीयते' इत्यतो विभाषेति च । तदाह-आद्वा स्यादिति । चिखादेति । व्यस्य-
 येन परस्मैपदम् । शीर्ष्ण इति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः 'रपाभ्याम्' इति णत्वम् ।
 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति पक्षे तु 'अट्कुप्वाङ्-' इत्यनेन । वा
 छन्दसि । 'नादिचि' 'दीर्घाजसि च' इति वर्तते । तदाह-दीर्घादित्यादि । वाराह्यौ
 इति । वाराहस्य विकार इति । 'अवयवे च प्राणयोषधिबृक्षेभ्यः' इति 'प्राणिरजतादि-
 ऽयोञ्' ङीप् । द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । पूर्वसवर्णाऽभावे यणादेशः । मानुषीरिति । प्रथ-
 माबहुवचनम् । 'मनोजातावच्यतौ षुक् च' इति अम् । मनोः षुगागमः । सूत्रद्वये इति ।
 'अमि पूर्वा' सम्प्रसारणाच्च' इत्यत्र । वाक्यभेदेनेति । अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छब्द-
 सि, तथा 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि । तदाह-तेनेति । शम्यं चेति ।
 विहृत्पविभानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाऽभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोत्र वि-
 शेषाऽभावादिति यणादेश एव भवति । यज्यमान इति । यजेर्लटः शानच् । 'सार्वाभा-
 सुके-' इति यक् 'आने मुक्' इति मुक् । 'ग्रहज्या-' इति सम्प्रसारणं पूर्ववैकल्पि-
 कत्वाद्भावे यण् । याते इति । यानीत्यर्थः । यञ्छब्दात्परस्य षोऽपि कृते प्रत्ययलक्षणे-
 न 'त्यदादीनाम' इति अत्वे 'नपुंसकस्य झलच' इति जुम् । 'सर्वनामस्थाने च'
 इति दीर्घः । नलोपः । ता ता इति । तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत् । भय्यप्रवय्ये । विभेतेः

सि यत् । ३५१८ प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ६।१।१५॥ ऋक्पादमध्यस्थ एङ्
प्रकृत्या स्यादति परे न तु वकार्यकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते
अस्वसृते । अन्तःपादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् ।
३५१९ अव्यादवद्याद्वक्रमुरग्रतायमवन्त्ववस्युषु च ६।१।१६॥ एषु
व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अव्यात् । मा शिवासो
अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो
अवस्यवः । यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु रथतः, सोऽयमागात्, तेऽरुणेभिरित्यादौ
प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक
एवायमर्थः । ३५२० यजुष्युरः ६।१।१७॥ उरःशब्द एदन्तोऽति प्रकृत्या
यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाऽभावादनन्तःपादार्थं वचनम् । ३५२१

प्रपूर्वस्य 'वी' इत्येतस्य च यति प्रत्यये परतरछन्दसि विषयेऽयादेशो निपात्यते ।
अभ्य इति । 'कृत्यस्युटः-' इति अपादाने यत् । हृदय्या इति । अकारस्याऽयादेशः ।
प्रकृत्या । पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः । अन्तरित्यभ्ययमधिकरणशक्ति-
प्रधानं मध्यमाचष्टे । पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते, न रकोक्तस्य । 'वा छन्दसि'
इत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीति वर्तते । तेनाऽस्य वैदिकत्वं सम्पद्यत इत्याक्षये-
नाह—ऋक्पादमध्यस्थ इति । 'एङ् पदान्तात्-' इति सूत्रादेङ् इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं
प्रथमया विपरिणश्यतेऽन्यस्य कार्यिणोऽसम्भवादित्यभिप्रेत्याह—एङ् प्रकृत्येति ।
सन्धिरूपं विकारं न यातीत्यर्थः । उपप्रयन्तो अध्वरमिति । 'एङ् पदान्तादिति' इति
प्राप्तम् । अन्तःपादं किमिति । ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः । एतेऽर्चन्तीति । 'कया मती
कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्णं वृषणो वसूया' इति । अत्र 'एते' इति पादस्यान्ते एङ्-
स्ति, अकश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति स-
त्यपि ऋक्स्थे प्रकृतिभावः । अव्यात् । एषामनुकरणत्वात्सुबन्तेन समासः । अव
रक्षणे । आशीर्जिङ् । अवद्यादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरित्येवपूर्वस्य
क्रमेल्ल्युसि द्विवचनप्रकरणे 'छन्दसि वा वचनम्' इति द्विवचनाऽभावे रूपम् । केचित्तु
'अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विवचनं ये पठन्ति तेषामुदाहरणं सृज्यम् । बहवृचास्तावदव-
क्रमुरित्यधीयते । भवतेति । वृक्षुणोः मन्त्रे वस—' इति श्लेलुङ् । 'आत्मनेपदेषु'
इति स्यादादेशः । भयमिति । इदमः सौ 'इदोऽय् 'सि' । अवतेर्लोट्—भवन्तु ।
अवस्यव इति । अवेशसुन् औणादिकः । ततः कथञ् 'क्याच्छन्दसि' इत्युः । यजुष्युरः ।
उरो अन्तरिक्षमिति । नन्वत्र 'प्रकृत्यान्तः पादम्' इत्यनेनैव सिद्धे कथार्थोऽयं योग इत्या-

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे ६।१।११८॥ यजुषि
अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् ।
वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थ' (सू
२६७) इति ह्रस्वो न । ३५२२ अङ्ग इत्यादौ च ६।१।११९॥ अङ्गशब्दे य
एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । 'प्राणो अङ्गे अङ्गे अदी-
व्यत्' । ३५२३ अनुदात्ते च कुधपरे ६।१।१२०॥ कवर्गधकारपरे अनुदात्ते-
ऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते
किम् । अथोऽप्रे रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः ।
३५२४ अवपथासि च ६।१।१२१॥ अनुदात्ते अकारादौ अवपथाः शब्दे यजुषि
एङ् प्रकृत्या । श्री रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि 'तिङ्ङतिङः' (सू ३९३५)
इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यदुद्रेभ्योऽवपथाः । 'निपातैर्यद्यदि' (सू ३९३७)

शङ्कयाह—यजुषि पादाऽभावादित्यादि । आपो जुषाणो । 'आपो' इत्यादीनि पृथक्पदान्य-
नुकरणानि । विभक्तिस्तु अनुकार्याऽनुकरणयोर्भदस्याऽविवक्षितत्वाच्च भवति 'सुपां
सुलुक्' इति विभक्तेर्लुग्व । 'अम्बिके पूर्वे' इत्येतदप्यनुकरणमेव । तत्र प्रथमं जसन्त-
मनुकरणम् । द्वितीयं स्वन्तम् । तृतीयं शसन्तम् । चतुर्थं क्यन्तमितरे सम्बुध्यते । 'आ-
पो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे' इत्येते शब्दाः, अम्बिकेशब्दापूर्वो यो अम्बेऽम्बालेशब्दौ
तौ च, अति परतः प्रकृत्या स्युः । अङ्ग इत्यादौ च । अङ्गशब्दे य णङिति । 'प्रकृत्या भव-
तीति वच्यमाणेन सम्बन्धः । तदादौ अकारे य एङ्पूर्व इति । अप्रापि पूर्ववत्सम्बन्धः ।
अतिक्रान्तपरामर्शना तच्छब्देन इतिशब्दार्थमाचष्टे । तस्याऽङ्गशब्दस्य आवृत्तिदा-
हिस्तद्रूपो यः अकारस्तस्मिन्परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थं इति
चेच्छृणु—असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवैङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्या-
त्तत्तश्चाङ्गे अङ्गे इत्यत्रैव स्यात् । अङ्गे अदीव्यदित्यत्र न स्यात् । सति तु तस्मिन्चङ्ग-
शब्दस्य य एङ् यत्र कुत्र चिदिति प्रकृत्या भवति, तदादौ चाऽति परतो यः कश्चिदे-
स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति । तेन अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् । प्राणो अङ्गे इत्युभय-
त्रापि भवति । अनुदात्ते च कुधपरे । कुधौ परौ यस्मात्स तथोक्तः । कवर्गधकारेति ।
धकारे अकार उच्चारणार्थः । अग्निरिति । अग्निराज्ये 'अङ्गे निर्नलोपक्ष' इति निप्रत्यया-
न्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरैरान्तोदात्तः । आद्युदात्त इति । 'श्रद्धोऽद्' इ-
त्यादिना सूत्रेण निपातितः । आङो । आङिति किङ्किङिष्ट आकारो गृह्यते । यः

सस्रुवेति निगमे ७।४।७४॥ सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं
निपात्यते । गृष्टिः सस्रुव् स्थविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् । ३५६८ बहुलं छन्द-
सि ७।४।७८॥ अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णा विर्वष्टि । वशेरेतद्रूपम् ।
इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

३५६६ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८।१।६॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रा-
यमग्निः । संसृमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे । ३६०० छ-
न्दसीरः ८।२।१५॥ इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । इ-
रिवते इयश्वाय । गीर्वान् । ३६०१ अनो नुट् ८।२।१६॥ अन्नन्तान्तोर्नुट्
स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थण्वन्तं यदनस्था । ३६०२ नादस्य ८।२।
१७॥ नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः । भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः । (वा

क्षतरि रूपम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम् प्रतिषेधः । ध्रुतेयङ्गुगन्तस्य क्षतरि
अभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽभावोऽत्वं च निपात्यते । तदाह— ध्रुतेरिति । सम्प्रसारणाऽभाव
इति । 'द्यतिस्वाग्न्योः सम्प्रसारणम्' इति प्राप्तस्य । सस्रुवेति निगमे । दाधत्स्याद्विधेत्-
स्पठित्तथ्यम् । विवष्टीति । वश कान्तौ । छटि तिपि षापः श्लौ द्विषम् । अभ्यासस्येत्वं
'ब्रक्ष' इति षत्वम् ष्टुत्वम् । इति सुबोधिण्यां सप्तमोऽध्यायः ।

प्रसमुपोदः पादपूरणे । समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनिष्ठाद् 'द्वन्द्वान्छुदषहा-
स्तात्' इति न टच् । प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विर्वचनस्य क्वचिद्बोध्यं केवलं पादपूरण
मेव कार्यम् । नचैवविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छब्दस्येवेद् विधान-
मित्याहुः । छन्दसीरः । इरिवते इति । इरयो विद्यन्ते यस्येति इरिवान् तस्मै । इरिषा-
च्छान्मनुप मकारस्य वकारः । गीर्वानिति । 'वोरूपभाया दीर्घ इका' इति दीर्घः । अक्ष-
ण्वन्त इति । अक्षिषाच्छान्मनुप 'अस्थिदधिसकथ्यक्ष्यामनकुदाक्षः' । छन्दस्यपि इत्यते
इत्यनङ् । नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नछोपे भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम् । मनु यदि परादि-
नुट् क्रियते, तस्य मनुयग्रहणेन ग्रहणात् 'माहुपभाया' इति तत्त्वं मनुपलु न स्यात्,
कुटा व्यवधानात् । यदि पूर्वान्तो नुट् क्रियते तहि णत्वं न स्यात् । 'पदान्तस्य' इति
निषेधादिति चेत्सत्यम् । नुटोऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषः । नन्वेवग्रहे दोषः स्यात् ।
'अच'णिति यान्तं ह्यवगृह्णति - 'अच्छेत्थकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत्सत्यम्,
'न लक्षणेन पदकारा अङ्गवर्त्याः, पदकारेणोमलक्षयमनुवर्तनीयं तस्माद्यथाकृच्छ्रं पदं
कर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । किञ्च ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि अवग्रहः किं-

४७९६) । भूरिदावत्तरो जनः । * ईद्रथिनः (वा० ७४९५) । रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् । ३६०३ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि ८।२।६१॥ सदेर्नञपूर्वाभिपूर्वाच्च निष्ठयां नत्वाऽभावो निपात्यते । नसत्तमञसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञपूर्वस्याऽनुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी इत्यस्य । ३६०४ अमन-
रुधरवरित्युभयथा छन्दसि ८।२।७०॥ रुर्वा, रेफो वा । अमन एव । अमन-
रेव । ऊथएव । ऊधरेव । अवएव । अवरेव । ३६०५ भुवश्च महाव्याहृतेः ८।२।७१ ॥ भुवइति । भुवरिति । ३६०६ ओमभ्यादाने ८।२।८७॥ ओंश-
न्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् ।

यते । पूर्वभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियते इति । वत्येति । तरसमपोरित्यर्थः । 'तरसमपो च' इति तरसमपोर्वसंज्ञाविधानात् । सुपथिन्तर इति । सुपथिन्नुक्तत्वाद् 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति तरप् नलोपः । तरपो नुट् तत्त्वाद्भ्रुस्वारः परसवर्णः । भूरि-
दाब्ज इति । भूरिदाब्जः परस्य घस्य नुट् बाध्य इत्यर्थः । भूरिदावत्तर इति । 'आतो मनिन्
इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः तुडा-
यमः । ईद्रथिन इति । रथिन ईकारोऽन्तादेशो घे परे रथीतर इति । रथकात्वाद् 'अत
इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिः । तदन्तात्तरप् नकारस्य लोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः ।
यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा तस्याऽसिद्धत्वादेकादे-
को न स्यात् । रथीतममिति । इह पदकारा इत्यन्तमवगृह्णन्ति । 'अन्येषामपि' इति
संहितायां दीर्घ इति तद्वाशयः । नसत्त । एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नत्वा-
ऽभाव इति । 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तस्य । निषत्तमिति । 'सद्विरप्रतेः' इति षत्वम् । अनु-
त्तमिति । 'अनुन्न'मिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां 'बुदविदो-
ब्बुत्रा' इति विकल्पो नेत्याहुः । प्रतूर्तमिति । यदा त्वरतेस्तदा 'उवरत्वर' इत्यादिना
ऊठ् । यदा तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा 'राज्ञोपः' । स इत्यस्येति । निपातनादुत्त्वम् ।
रपरत्वं तु 'उरण् रपरः' इत्येष सिद्धम् । कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणाम् ।
सिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः । गूर्तमिति । गूर्णमिति भाषायाम् । अमन । उभययेति व्या-
चष्टे । रुर्वा रेफो वेति । ससजुषो कः' इति नित्यं रुषे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम् ।
अमनस् काव् ईषद्धर्थे । अमनस्तमितमिति यथा । अवो रञ्जनम् । अमन पथेति । यदा
हत्वं तदा 'भोभगो' इति शौर्यत्वं 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः । भुवश्च । महा-
व्याहृतेर्भुवस् इत्येतस्य छन्दसि विषये रुर्वा रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथि-
व्यन्तरिक्षवर्गाणां बाधिकाः । इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । महाव्याहृतेरिति किम् ।

ओमित्येकाक्षरम् । ३६०७ ये यज्ञकर्मणि ८।२।८८॥ येऽयजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे । ३६०८ प्रणवष्टेः ८।२।८९॥ यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतोऽम् । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् । ३६०९ याज्यान्तः ८।२।९०॥ ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञ-कर्मणि । जिह्वामग्ने चरूपे द्रव्यवाहाऽम् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्य-समुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य चेष्यते । ३६१० ब्रूहिप्रेष्य-श्रौषड्वौषडावहानामादेः ८।२।९१॥ एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽ-सुब्रूहि । अग्नये गोमयानि प्रेष्य । अस्तु श्रौषट् । सोमस्याग्ने वीही वौऽ-षट् । अग्निमाऽवह । ३६११ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ८।२।९२॥ अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । ओऽश्रावय । ३६१२ विभाषा पृष्टप्रति-

भुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लुङिः' इति वर्तमाने लङ् । सिप् , शपि गुणाऽभावश्छान्दसः । 'बहुलं छन्दस्यमाहयोगेऽपि' इत्यडभावः । काक्ष-णिकत्वादेवास्याऽप्रक्षणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञा-पनार्थं, तेन क्वापयतीत्यादौ युक् सिध्यति । भुव इति । 'भुव' इत्येतदव्ययमन्तरि-क्षवाच्च महाव्याहृतिः । ओम् । अस्यादानमारम्भः । तदाह—आरम्भे इति । अत्र-प्लुतश्रयाऽचपरिभाषोपस्थानाद्वच एव प्लुतः । मकारस्वर्धमात्रः इति 'समुदायोऽ-व्यर्धतुर्यमात्रः सम्पद्यते । ये यज्ञ । 'ये' इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । प्रणवः । यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात् । तदाह—यज्ञकर्मणीत्यादि । जिन्वतोमिति । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवादेशः । टेः किमिति । 'वाक्यस्य टेः' इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टेर्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति हि टिग्रहणे 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनाद्वेः योऽन्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात् । तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह—हलन्तेऽन्त्यस्य माभूदिति । अजन्ते विशेषाभावाद्धलन्ते इत्युक्तम् । याज्यान्तः । ये याज्या मन्त्रा इति । याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्राः—'याज्यानुवाक्या-काण्ड'मिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रा इत्यर्थः । तेषामिति । मन्त्राणामित्यर्थः । तासामिति पाठे तासां याज्यानाम् । इहेदमन्तग्रहणं टेरित्यस्य निवर्तकं वा स्याद्वि-शेषणं वा । आद्येऽचान्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । पक्षा-न्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं, टेन्तत्वाऽव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह—प्रन्तः किमिति । इतरोऽपि विदितमिप्राय आह—याज्यानामृचामिति । याज्या नाम ऋचः काब्रिह्वा-क्यसमुदायरूपाः, तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, स चा-न्तस्यैवेत्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति भावः । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । अग्नीधः प्रेषण-मग्नीत्प्रेषणं तदाह—अग्नीधः प्रेषण इति । विभाषा पृष्टप्रतिवचने । विभाषा हेः प्लुतो

११८ हुवः श्लुवरुच	५८७ हृष्टसुस्तुभ्य	१६ हृषेरुच्	३६५ द्वियःकुप्रश्नलोवा
५५८ हृषिषिरुहिष्ठिति	३७३ हृशपाभ्यामितन	१७ हृसुसुहियुषिभ्य	३२८ द्वियो रश्न लो वा

फिटसूत्रसूची ।

सूत्राङ्काः

- ३५ अक्षस्यादेवन
- १४ अङ्गुष्ठोदकवक
- ५० अथ द्वितीयं
- २४ अथादिः प्राक्श
- १६ अर्जुनस्य तृणा
- ३६ अर्धस्यासम
- १७ आर्यस्य स्वा
- १८ आशाया अदि
- ४९ इगन्तानां च
- ६६ ईषान्तस्य हया
- ३२ उनर्वञ्जन्तानाम्
- ८१ उपसर्गाश्चा
- ६७ उशीरदाशेर
- ८२ एवादीनामन्तः
- ७३ कपिकेशहरि
- ५९ कर्दमादीनां च
- ११ कृष्णस्यामृगा
- ३१ खययुवर्णं कृत्रि
- ६ खान्तस्याशमादेः
- ४ गुदस्य च
- ३ गोहार्थानामस्त्रि
- ७० गोष्ठजस्य ब्राह्म

सूत्राङ्काः

- ३८ ग्रामादीनां च
- २१ घृतादीनां च
- ८४ चादयोऽनुदात्ताः
- १० छन्दसि च
- ५८ छन्दसि च
- ४७ जनपदशब्दा
- २२ ज्येष्ठकनिष्ठयो
- ७६ तिल्यशिक्यका
- २७ तृणधान्यानां
- ५१ त्र्यचां प्राङ्मक
- ७८ त्वत्त्वसमसिमे
- ६३ थान्तस्यच
- ८ दक्षिणस्य साधौ
- ४६ धान्यानां च
- ७२ धृञ्जानु
- ५ ध्यपूर्वस्य स्त्रीवि
- २० न कुपूर्वस्य
- १९ नक्षत्राणामन्विष
- ६१ नपः फलान्तानां
- २६ नन्विषयस्यानि
- ४५ नर्तुप्राण्याख्या
- ४० न वृक्षपर्वत

सूत्राङ्काः

- ८० निपाता आद्युदा
- ७४ न्यङ्स्वरौ स्वरि
- ७५ न्यर्बुद्व्यल्क
- २८ न्रः संख्यायाः
- २ पाटलापालङ्का
- ५५ पान्तानां गुर्वादी
- ७१ पारावतस्योपो
- ३७ पीतद्वर्थानाम्
- १५ पृष्ठस्य च
- ८६ प्रकारादिद्विरुक्तौ
- ३० प्राणिनां कुपूर्वम्
- १ फिषोऽन्त उदात्तः
- ७ बंहिष्ठवस्सर
- २३ बिल्वतिष्ययोः
- ७७ बिल्वभक्ष्यवीर्या
- ५७ मकरवरूढ
- ६८ महिष्याषाढयोः
- ५३ मादीनां च
- ८५ यथेति पादान्ते
- ६२ यान्तस्यान्त्या
- ५६ युतान्यप्यन्ता
- ४१ राजविशेषस्यं

सूत्राङ्काः

- ४२ लघावन्ते द्व
- ३९ लुवन्तस्योपमे
- ३३ वर्णानां तणति
- ८३ वाचादीनामु
- १२ वा नामधेयस्य
- ६६ शकटिशकटयो
- ४४ शकुनीनां च
- ५४ शादीनां शाका
- ६४ शिशुमारोदुम्ब
- १३ शुक्लगौरयोरा
- ८७ शेषं सर्वमनुदा
- ६५ सांकाश्यकाग्नि
- ७६ सिमस्यायवर्णे
- ६० सुगन्धितेजनस्य
- ४३ स्त्रीविषयवर्णा
- २६ स्वाङ्गशिष्टाम
- ९ स्वाङ्गाख्यायामा
- ५२ स्वाङ्गानामङ्कु
- ४८ हयादीनामसंयु
- २५ ह्रस्वान्तस्य स्त्री
- ३४ ह्रस्वान्तस्य ह

२।६६॥ वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे, प्रतिज्ञाने, श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भविष्यमर्हति ३ । दत्त किमा-
त्य ३ । ३६१६ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ८।२।१००॥ अनुदात्तः
प्लुतः स्यात् । दूराद्भूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्याऽनुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते ।
अभिभूत ३ इ । पठ ३ उ । अभिभूते पठो एतयोः प्रश्नान्ते टेः अनुदात्तः प्लु-
तः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ । ३६२० विदिति चोपमार्थे प्रयुज्य-
माने ८।२।१०१ ॥ वाक्यस्य टेः अनुदात्तः प्लुतः । अभिचिन्नाया ३ त् । अग्नि-
रिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथञ्चिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अभिर्माण-
वको भायात् । ३६२१ उपरिस्विदासीदिति च ८।२।१०२॥ टेः प्लुतोऽ-
नुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधः स्विदासी ३ दित्यत्र तु 'विचार्य-
माणानाम्' (सू ३६१६) इत्युदात्तः प्लुतः । ३६२२ स्वरितमाम्नेडितेऽसू-

मैवं विज्ञायि 'पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे 'तु'शब्दो वितर्कः । प्रतिश्रव । प्रतिश्र-
वणार्थमाह—अभ्युपगमे इत्यादि । अङ्गीकारे इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि
गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वं शृणोति प्रसिद्धः । आभिमुख्ये चेति । अत्र 'खल्व-
णेनाभिप्रीती आभिमुख्ये' इत्यवयवीभावः । दत्त किमात्य ३ इति । किं भवे इत्येष
पृच्छयते । अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते । अनुदात्तं प्रश्नान्तः । प्रश्नवाक्ये यच्चरमं
प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । नानेन प्लुतो विधीयते, किन्तु दूराद्भूतादिषु विहितस्य
प्लुतस्थोदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुमात्रं विधीयते । तदाह—
दूराद्भूतादिष्विति । तत्रैवा वचनव्यक्तिः । प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनु-
दात्तो भवतीति । तन्नाभिपूजिते 'दूराद्भूते च' इति प्लुत इति । इतरत्र तु 'अन-
न्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति । अभिभूत ३ इति । पठ ३ उ इति । 'अगमः पूर्वान्
ग्रामान्' इत्येतद्वाक्यं 'अभिभूते पठो' इत्यनन्तरेण समाप्तं तत्र अगम इत्येवमाहो-
नाम् 'अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः प्लुतः । 'अग्निभूते, पठो' अनयो-
रनुदात्तः, अभिपूजिते उदाहरणाह—शोभनः खल्वसीत्यादि । चिदिति चोप । चिदित्ये-
तज्जिपाते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेः अनुदात्तः प्लुतो भवतीत्यर्थः । प्लुतोऽ-
भ्यप्राज्विधीयते न गुगमात्रम् । इतीति किम् ? अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे कस्मि-
न्निकृष्टे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायते । इति शब्दे तु सति प्रयुज्यमाने
इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं प्लुतस्य 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति
मनसि विभाव्योदाहरणमुखेनाह—अभिचिदिव भाषादिति । अत्र न चिच्छब्दस्य प्लुतः
किं तु भाषादित्यस्यैव । अक्रियमाणे तु इति शब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्यात् ।
अग्निविज्ञायादित्यत्र न स्वादिति भावः । कथञ्चिदिति । अत्र कष्टे चिच्छब्दः । अग्नि-
र्माणवको भाषादिति । अग्निरिव माणवको दीपवत् इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थेण गम्यमा-

यासम्मतिकोपकुत्सनेषु ८।२।१०३॥ स्वरितः प्लुतः स्यादाग्नेहिते परेऽ-
सूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरू-
प्यम् । सम्मतौ । अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३
अविनीतक इदानीं हास्यसि जालम् । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते श-
क्तिः । ३६२३ क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ८।२।१०४॥ आकाङ्क्षस्य
तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यादाचारमेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं
पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे ।
कटं कुक् ३ प्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ।
३६२४ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ८।२।१०५॥ अनन्त्यस्याऽनन्त्यस्यापि
पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न प्रामा ३ न । सर्वपदा-
नामयम् । आख्याने । अगम ३ म् पूर्वा ३ न प्रामा ३ न । ३६२५ प्लुतावैच
इदुतौ ८।२।१०६॥ दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवय-
वाविदुतौ प्लवेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ।
३६२६ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ ८।२।
१०७॥ अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्याऽर्धस्याऽकारः प्लुतः स्यादु-
त्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः । प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवाद-
याज्यान्तेष्वेव । (वा ४८८८) प्रश्नान्ते । अगमः ३ पूर्वा ३ न । अग्निभूत ३ इ ।
अभिपूजिते । भर्गं करोषि पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ ।

नत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः । प्रयोगस्तु नास्ति । यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामि-
वादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः । अपरिस्विदासीदि-
ति । अप्रापि 'विचार्यमाणानां'मिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते । स्वरित-
माग्नेहिते । उदाहरणे सर्वत्र 'वाक्यादेशमन्वितस्येति' द्विवचनम् । क्षियाशीः । क्षिया
आचारोऽलङ्घनम् । इष्टाशंसनमाक्षीः । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहरेति । क्षियाशौ तु न
प्रयुदाहर्तुं, नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । न हि 'स्वयं ह रथेन यातीत्युक्ते' आचारभेदो
गम्यते, किं तर्हि, 'उपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते' । प्लुतावै । उदाहरणे 'गुरोरनृतः'
इति प्लुतः । चतुर्मात्राविति । 'एचौ समाहारवर्णौ, तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रेवर्णौव-
र्णयोः । तत्र ईदूतौः प्लुते कृते तयोस्तिङ्गो मात्रा अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदाय-
श्चतुर्मात्र इत्यर्थः । नन्वत्रार्धमात्राऽवर्णस्यावर्णमात्रेवर्णौवर्णौवैरिति मतेऽर्धचतुर्थ-
मात्रावप्येवौ प्राप्नुतः । सत्यम् 'चतुर्मात्रः प्लुत इष्यते' इति भाष्यात् समविभाग
एवात्राश्रीयत इति भावः । परिगणनमाह—प्रश्नान्तेत्यादि । 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभि-

न होतव्य ३ मिति । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ । याज्यान्ते ।
स्तोमैर्विधेमाग्नया' ३ इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अद्-
राद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तप्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि
गौ ३ रिति । अग्रगृह्यस्य किम् । शोभने माले ३ । आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतवि-
कारोऽयं वक्तव्यः । (वा ४८७९) अग्र ३ इ पञ्चो वः । ३६२७ तयोर्वावचि
संहितायाम् ८।२।१८॥ इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्रन ३
याशा । पट ३ वाशा । अग्र ३ यिन्द्रम् । पट ३ बुदकम् । अचि किम् । आगना ३
इ वरुणौ । संहितायां किम् । अग्रन ३ इ इन्द्रः । 'संहिताया' मित्याध्यायसमाप्ते-
रधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः । सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृ-

पूजितयोः 'अनन्यस्यापि प्रश्नास्थानयोः' इति चानुदात्तः स्वरितो वा प्लुतः ।
अभिपूजिते 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति प्लुतः । विचार्यमाणे 'विचर्यमा-
णानाम्' इति प्लुतः । प्रत्यभिवादे 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इति प्लुतः । याज्यान्ते 'या-
ज्यान्ते' इति प्लुतः । विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं यावता सूत्रे
एवाऽदूराद्धूत इत्युच्यते अत आह—मदूराद्धूत इति न वक्तव्यमिति । अन्याथमवश्यं
कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वात् अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । भद्रं करोषि गौ ३
रिति । अग्राऽसर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्सो परतः पूर्वपदं न भवति । शोभने माले
३ इति । 'ईदृदेद्-' इति प्रगृह्यसंज्ञा । आमन्त्रिते इति । अप्राप्ते एव प्लुते वचनम् ।
अग्रन ३ इ इति । अग्निशब्दस्य सम्बुद्धौ रूपं 'सामन्त्रितम्' इति आमन्त्रितसंज्ञा ।
तयोर्वा । नन्विदं व्यर्थम् 'इको यणचि' इत्यनेनैव सिद्धमत्र आह—इदुतोरसिद्धत्वा-
दिति । ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते । 'प्लुतप्रगृह्या अचि-' इति प्रकृ-
तिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्याऽ-
सिद्धत्वे न तस्य स्वरसंख्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु प्लुतः सिद्धः । किमा-
यातमिदुतोः ? उच्यते । प्लुतकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन
ज्ञापकमाश्वयिष्यते, तत्तत्तदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह—सवर्ण-
दीर्घत्वस्येति । यदीदं नोच्यत अग्रन ३ इ इन्द्रं, पट ३ उ उदकमित्यत्र षाष्टिकं यणादेशं
वाचित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्रन ३ याशेयादौ च 'इकोऽसवर्णं शाकल्यस्य—'
इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्वाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तच्चिदुत्तये यत्नान्तरमस्ति ।।
किं पुनस्तत्प्लुतस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकल्यनिवृत्त्यर्थश्च ।
तच्चावश्यं वक्तव्यं व इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः भो इ इन्द्रं भो इ यिन्द्रं गाय-
तीति भोशब्दस्य छान्दसः प्लुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते
तं वाचित्वा यणादेशः । तदेवं तच्चावश्यं कर्तव्यत्वेनैव यणा सिद्धेऽत आह—

त्यर्थः । यवयोरसिद्धत्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (३६५७) इत्यस्य बाधनार्थो वा । ३६२८ मनुवसो रु संवुद्धौ छन्दसि ८।३।१॥ 'रु' इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । 'अतोऽन्यस्य' (सू४२) इति परिभाषया नकारस्य । इन्द्रं मरुत्वं इह पाहि सोमम् । हरिवो मे-दिनं त्वा । 'छन्दसीरः' (सू ३६००) इति वत्वम् । ३६२६ दाश्वान्साह्वान्मी-द्वान्श्च ६।१।१२॥ एते कस्वन्ता निपात्यन्ते । मीद्वस्त्वोकाय तर्नयाय । वन उपसंख्यानम् (वा० ४८९०) । कनिष्कनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्पर्शनिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वधुना प्रातरित्वः । इणः कनिप् । ३६३० उभयथर्तु ८।३।८ ॥ अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशून्तां-

यवयोरिति । तथाचोक्तं वृत्तिकृता—'किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्ध्वदर्थं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ । इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः' । अयमर्थः । 'इको यणचि' इति यणादेशेन किं रूपं प्रसि-ध्यति यतोऽयमाचार्यः इदुतोऽर्थौ विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ । ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति—'शाकलदीर्घविधी तु निव-र्त्यौ'विति । शाकलस्येदं शाकलं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण । पुनरचोदयति—'इक् च यदे'ति । वार्तिककारोऽपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृतिभाव-स्येव शाकलदीर्घविध्योरप्यपवादः । ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यत इति नार्थ एतेन । परिहरति—यणः स्वरेति । यणस्वरबाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति । मनु । अनुबन्धपरिभाषायां सकारान्तस्य वस् इत्यस्य मनुपा सह इह इह । अलपाचूतरस्यापि स्रोत्रः परनिपातः । मरुत्वं इति । मरुतो यस्य सगतीति मनुप् । 'स्रयः' इति वत्त्वं 'तसौ मत्वर्थ' इति मत्वाज्जरत्वं न । हरिवो मेदिनमिति । हरयो विद्यन्ते यस्येति मनुप् । हरिवच्छुद्धारसम्बुध्यैकवचने 'उगिद्वाम्—' इति जुम् । हलङ्पादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः 'संयोगान्तलोपो रुष्ये सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनात् 'हशि च' इत्युक्तम् । प्रसङ्गादाह—दाश्वानिति । कनि-ष्कनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति । अनुबन्धनिर्देशात्तदनुबन्धकारिभाषाया अनुपस्था-मात् कनिपोऽपि ग्रहणम् । प्रातरित्व इति । प्रातरेतीति इणः 'अभ्येभ्योऽपि हरयन्ते' इति कनिप् । 'हस्वस्य पिति कृति तुक्' तदाह—रणः कनिविति । उभयथा । 'नरकृष्ण-प्रशान्' इति वर्तते । तेनैव नित्ये प्राप्ते विकृष्टार्थं वचनम् । पशून्तांश्चके इति । पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र 'अत्रानुनासिकः' इति वाऽनुनासिकः । उत्तरत्र तु

ध्वके । ३६३१ दीर्घादटि समानपादे ङा३।६॥ दीर्घाक्षकारस्य र्वा स्यादटि,
तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् । देवाँ अञ्छा सुमती । मुहौ इन्द्रो य ओजसा ।
उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे । ३६३२ आतोऽटि नित्यम् ङा३।
३॥ अटि परतो रोः पूर्वस्याऽतः स्थाने नित्यमनुनासिकः । मुहौ इन्द्रः । तैत्तिरी-
यास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं
चिन्त्यम् । ३६३३ स्वतवान्पायो ङा३।११॥ र्वा । भुवस्तस्य स्वर्तवाँः पायु-
रग्ने । ३६३४ छन्दसि वाऽऽप्राप्तेऽडितयोः ङा३।४६॥ विसर्गस्य सो वा स्यात्
कुण्डोः, प्रशब्दमाप्तेऽडितं च वर्जयित्वा । अग्ने प्रातर्ऋतस्कृविः । गिरिर्न विश्वत-
स्पृधुः । नेह । वसुनः पूर्यस्पतिः । अप्रेत्यादि किम् । अग्निः प्र विद्वान् । परुषः
परुषः । ३६३५ कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ङा३।५०॥ विसर्गस्य सः
स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशसस्करति । उरणस्कृधि ।
सोम न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ।
३६३६ पञ्चम्याः पराध्वयर्थे ङा३।५१॥ पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभवा-
र्थे परिशब्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अध्वयर्थे किम् । दिवस्पृधिव्याः पर्योजः ।

‘आतोऽटि नित्यम्’ इत्यनुनासिकः । रेफस्य विसर्गः । तस्य ‘विसर्जनीयस्य’ इति
सः । दीर्घादटि समानपादे । एकपर्यायः समानशब्दस्तदाह—तौ चेन्नाटावेकपादस्थानि ।
नाटौ नकाराऽटौ । देवाँ अञ्छा । मुहौ इन्द्रो इति । देवान् अञ्छा महानिति । त्य रुः ।
‘आतोऽटि नित्यम्’ इति नित्यमनुनासिकः । नेहेति । एतेन ‘महान् रु स’ इति
बहुवचनानां पाठोऽपि व्याख्यातः । आकरे तु ‘महान् हीत्युदाहृतं त आखान्तरे जन्वे-
षणीयम् । एवं चेति । विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रस्येन महद्वाचवं सूत्रा-
रम्भे तु व्यवस्थयोऽपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश एव भावः । स्वतवान् ।
स्वतवानित्येतस्य नकारस्य र्वा पायुशब्दे परे । स्वतवा इति । ‘तु वृद्धौ ओषो आतुः
ततोऽसुनु । स्वं तवो यस्यासौ स्वतवान् । ‘इकस्वत्स्वतवसां छन्दसि’ इति जुम् ।
परुषः परुष इति । वीप्सायां द्विवचनम् । कः कर्त्तु । करिति कृन्ते लुक् ‘मन्त्रे घस’
इत्यादिना क्लेर्लुक् तिपि गुणः । इल्लुकादिकोपः । ‘बहुलं छन्दस्यमाहयोगेऽपि’
इत्यदभावः । करदिति कृन् एव लुक् । ‘कृन्तुहृन्मयरुन्दसि’ इति क्लेरल् । ‘ऋड-
कोऽङ्’ इति गुणः । करतीति कट् व्यत्ययेन णप् । कृधीति कोट् सेहिः । ‘शुश्रूणु-

३६३७ पातौ च बहुलम् ८।३।५२॥ पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु ।
 ३६३८ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ८।३।५३॥ वाचस्पतिं विश्व-
 कर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्टं भन्दमानः । तमसस्पा॒रमस्य । परि-
 नीत इळस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु । ३६३९ इडाया
 वा ८।३।५४॥ पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः । इळायाः पुत्रः । इळा-
 यास्पदे । इळायाः पदे । 'निसस्तपतावनासेवने' (सू०२४०३) निसः सकारस्य मूर्ध-
 न्यः स्यात् । निष्टसं रक्षो निष्टसा अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पु-
 नः पुनस्तपतीत्यर्थः । ३६४० युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तःपादम् ८।३।१० ॥
 पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वं त्वा ते तवाः ।
 त्रिभिष्ट्वं देव सवितः । ते भिष्ट्वा । अभिष्टे । अस्त्वग्ने सधिष्टेव । अभिष्टद्विश्वम् ।
 थावा पृथिवि निष्टतत्तुः । अन्तःपादं किम् । तदभिस्तदर्थमा । यन्म आत्मनो
 मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनरा हाजातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु
 मध्यः ३६४१ यजुष्येकेषाम् ८।३।१०४॥ युष्मत्तत्तत्तुषु परतः । सस्य
 मूर्धन्यो वा । अचिभिद्धम् । अभिष्टे अग्रम् । अचिभिष्टतत्तुः । पक्षे अचिभिस्त्व-
 मित्यादि । ३६४२ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ८।३।१०५॥ नृभिष्टुतस्य । नृभिः
 स्तुतस्य । गोष्टोमम् गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । ३६४३ पूर्व-
 पदात् ८।३।१०६॥ पूर्वपदस्याजिमितात्परस्य सस्य सो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्टः ।
 युवं हि स्थः स्वर्पती । ३६४४ सुजः ८।३।१०६॥ पूर्वपदस्याजिमितात्परस्य सुजो

पृक्कृम्यरछन्दसि' इति होधरादेशः । कृत इति कृम एव क्तः । पथोज इति । अत्र परिः
 सर्वतो भावे । पातौ च । कचित्पठयते पताविति । पातुनिर्देश इति । अन्ये त्वाहरण-
 षालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते । षष्ठ्याः । वाचस्पतिमिति । 'तत्पुरुषे कृति' बहुलम्
 इति षष्ठयङ्गम् । निसस्तपता । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽग्न्यस्मिन्नित्यर्थः । युष्मत्तत्त-
 तुष्विति । सकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य 'जुम्विसर्जनीयमर्थवायेऽपि'
 इति षत्वम् 'ह्रस्वात्तादौ' इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह—तकारादिष्विति । एतद्यु-
 षमद एव विशेषणं नेतरयोश्च्यभिचारात् । त्वं त्वा ते तवा इति । एतेषामेव सम्भव

निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊषु णः । अभीषु णः । ३६४५ सनोतेरनः ८।३।
 १०८॥ गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः । ३६४६ सहेः पृतन-
 त्भिर्मां च ८।३।१०६॥ पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ।
 ३६४७ निव्यभिभ्योऽव्यवाये वा छन्दसि ८।३।११६॥ सस्य मूर्धन्यः ।
 न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ।
 ३६४८ छन्दस्यृदवग्रहात् ८।४।२६॥ ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः ।
 नृमणाः । पितृयाणम् । ३६४९ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ८।४।२७॥ धातुस्थात् ।
 अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृधि । अभीषु णः । मो षु णः ।
 इत्यष्टमोऽध्यायः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकी प्रक्रिया ॥

इत्यर्थः । स्तुतस्तोमयोः । एतयोः परतः सस्य षत्व स्यात् । पूर्वपदादित्येव सिद्ध
 इति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आभीषते न तु समासावयव एवेति वाक्ये-
 ऽपि तेनेष सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्यं छन्दो-
 ग्रहणं तत्परार्थं कर्तव्यमेव । ऊषु ण इत्यादि । 'इकः सुञि' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं
 नस् इत्यादेशस्य 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति यावम् । सनोतेरनः । अस्मन्तस्य
 सनोतेः सस्य षः स्यात् । गोषा इति । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' । 'विड्वनो'
 इत्याश्वम् । गोसनिरिति । 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इतीनृप्रत्ययः । निव्य-
 भिम्यो । 'न रपर' इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फल-
 तीत्याह—मूर्धन्यो वा स्यादिति । अभ्यष्टौदिति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ।
 छन्दस्यृदव । अवगृह्यते विशिष्ट्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋच्चासाववग्रहरच ऋदवग्र-
 हस्तस्मात् । नृमणा इति । अत्र संहिताभिकारासंहिताकाल एव एतेषां णत्वं पदका-
 के चावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वादकारोऽवग्रह इत्युक्तः, न तु तदशापञ्चः । अत्र
 हि 'नृमना' इति पदकालेऽवगृह्यते । नश्च । धातुस्था'स्मिन्नाहुत्तरस्य, उरुगवात्,
 पुषाब्बाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात् । धातो तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षका-
 रश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणम् । पु इति कृतषत्वस्य सुञाग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य ।
 तेन 'इन्द्रो भर्ता गृहेषु नः' इत्यादौ न । नसिति नासिति नासिकादेशस्य,
 नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् । रक्षाण इति । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवच-
 नान्तं 'अचोऽतस्तिष्ठ' इति दीर्घः । वरुणस्कृषीति । कृजो लोट् सेहिः । 'श्रुश्रुपृकृ-
 भ्यरछन्दसि' इति हेर्विः । 'कः कर्त्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । अभीषुण इति ।
 'इकः सुञि' इति दीर्घः । एवं मोषुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे नस्मादादेशो नस् ।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरेपुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां
 सुबोधिनीव्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकी प्रक्रिया समाप्तिमगमत् ।

स्वरप्रक्रिया ॥ २८ ॥

३६५० अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ६।१।१५८॥ परिभाषेयं स्वरविधिवि-
षया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्प-
दमनुदात्ताच्चकं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र 'सनाद्यन्ताः-' (सू. २३०४) इति धातुत्वे
धातुस्वरेण यकाराऽकार उदात्तः, शिष्टमनुदात्तम् । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्व-
मन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् । (वा० ३७३०) । तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातु-
स्वर आद्यस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञं यज्ञमभिवृधे
गृणीतः । अत्र सति शिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते, किं तु तस एव ।

अनुदात्तं पदम् । परिभाषेयमिति । नाऽधिकारोऽस्वरितश्चात् । 'आद्युदात्तश्च' 'स-
मानोदरे शशित ओ चोदात्तः' इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात् । परिभाषाया लिङ्गापेक्षा-
यामाह—स्वरविधीति । सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शमाद्यजन्तः 'पदसामानाधिकरण्यात् ।
अप्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्विज्ञ उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह—तमेक
मिति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धमाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं वि-
धीयमानस्योपलक्षणम् । तेन 'तवे चान्तश्च युगपत्, इति द्वयोर्वर्जनम् । इन्द्राबृह-
स्पती इत्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां
वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादिस्वाद्याद्युदात्त इति स्थितम् । गोपायतमिति ।
गुप इत्यस्य 'धातोः' इत्यन्त उदात्तः । ततः आद्यः प्रत्ययः 'आद्युदात्तश्च' इति
प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ततः 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां 'धातोः' इति
यकाराकार उदात्तः । स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वासत्तिशिष्टः,
अतो बलवान् । तस्य 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनेनाऽनुदात्तेन शबकारेण सह 'अतो
गुणे' इति पररूपे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । यसस्तमादेशः । तस्य
'तास्यनुदात्तेनूङिदुपदेशात्-' इत्यनेनाऽदुपदेशापरत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य 'उदा-
त्तादनुदात्तस्य-' इति स्वरितः । नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्य 'अनुदात्तं पदम्-'
इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेन्मैवम् । यथोद्देशपश्चादश्रयणेनेयं परिभाषा
त्रिपाद्यां न प्रवर्तते इत्यत्र ज्ञापकं तस्यतस्तत्त्वं 'यतोऽनावः' इति च । सति शिष्टेति ।
यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स सतिशिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । एतच्च सति-
शिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धम् । तथा हि उदात्तस्वरितविधिमिरकवाक्यतामापन्न-
याऽनया शेषनिघातः क्रियते, तत्रोत्सर्गस्याऽपवादस्य वा चरमाया प्राप्तिस्तत्रा-
स्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते । तद्यथा औपगवस्वमित्यत्राण्युप्रत्यये स्वप्रत्यये च
'आद्युदात्तश्च' इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते, द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं

३६५१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६।१।६१॥ यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ३६५२ चो ६।१।२२॥ लुप्ताकारेऽन्तौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरपवादः । देवश्रीचौ नयत देवयन्तः । अतद्धित इति वाच्यम् (वा० ३७८९) ।

परिनिष्ठापयतीति द्विक् । ननु यदि सतिशिष्टः स्वरो बलीयस्तर्हि सतिशिष्टावाहिक-
रणस्वरोऽपि बलीयः स्यात् । तथा च 'गृणीत' इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह-
अन्यत्रेति । सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं
तासेः परस्य कसार्वधातुकस्य अनुदात्तविधानम् । तथाहि यद्यपि लावल्यायां तासि-
विधीयते तथापि ककारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पञ्चात्तासिरिति
तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तस्यात् । गृणीत इति । अन्तो-
दात्तं पदम् । अत्र 'तास्यनुदात्ते' इति कसार्वधातुकनिघातो न, अनुपदेशेति तपरकर-
णात् रनाप्रत्ययस्याऽङ्गत्वाभावात् । 'तिङ्कृतिङ्' इति निघातस्तु न भवति 'यद्वृ-
त्ताक्षित्यम्' इति निषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । तस्य पवेति । तस्य 'आद्युदा-
त्तश्च' इत्याद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः । अनुदात्तस्य । देवीमिति । देवश्रीचोऽचप्रत्य-
यान्तत्वात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तः । पचादिषु देवडिति पाठात् 'टिड्ढा' इति ङीप् तस्य
'अनुदात्तौ सुप्तिप्तौ' इत्यनुदात्तत्वे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । नन्वनुदात्तस्येति व्य-
र्थं न ह्याद्युदात्ते स्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्ति । न च प्रसज्यत इति प्राप्तज्ञः कर्मणि
घञ् 'कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तम् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'
इत्युपसर्गस्य दीर्घः । 'तं वहति' इति प्राग्विताद्यत् । तिच्चास्वरितः, तस्मिन् परे 'य-
स्य' इति लोपः । अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यम् । स्वरिते हि
विधीयमाने परिशिष्टम् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनुदात्तं तत्कुत उदात्तलोप इति
चेत्तस्यम् । 'मा हि धुञाता'मित्यत्र दुहेलुङ्कारभनेपदमात्रं 'शब्द इगुपचा' इति
प्लेः कसः आतामित्यस्य 'तास्यनुदात्तेऽङ्गदुपदेशात्' इति कसार्वधातुकमनु-
दात्तत्वम् । कसः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः 'कसस्याचि' इत्यकारलोपः । अत्र 'कर्षात्त्वतो
घञोऽन्त उदात्तः' इत्यत अन्त इत्यधिकारादभ्यस्योदात्तत्वं स्यात्, सति त्वस्मि-
न्नादेर्भवति । ननु 'यत्रोदात्तलोपः' इत्युच्यमाने कथमभ्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्त-
लोपस्य निमित्तमिति चेत्तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्त-
त्वात् । 'कसस्याचि' इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यये उदात्तलोप-
स्तत्सम्बन्धिनाऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थेनाऽन्ताधिकाराभ्यस्य प्रसङ्गः ।
यदि तु निमित्तत्वाऽनादरेण 'यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवती'ति
सूत्रार्थस्तदाऽनुदात्तस्येति न वक्तव्यम् । अभ्यस्य प्रसङ्गाऽभावात् । न च 'मा हि

दाधीचः । माधूचः । प्रत्यस्वर एवात्र । ३६५४ आमन्त्रितस्य च ६।१।१६८॥
 आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः । ३६५४ आमन्त्रि-
 तस्य च ८।१।१६॥ पदात्परस्याऽपवादोऽस्मिन्नामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् ।
 प्रागुक्तषाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपदादौ किम् ।
 शतुद्वि स्तोमम् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (सू ४१२) । अग्र इन्द्र ।
 अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । 'नामन्त्रिते
 समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (सू ४१३) । समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे
 विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवत् । अग्रे तेजस्विन् । अग्रे प्रातः । सामान्यवचनं
 किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अन्ये देवि सरस्वति । ३६५५ (सामान्यवचनं) वि-

धुक्षातामिष्यन्न 'तिङ्कृत्तिङ्' इति निघातः स्यादिति वाच्यम् । 'हि च' इति
 निषेधात् । उदात्तनिवृत्तीति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरयोदात्तस्याऽङ्गकारस्य 'अच्'
 इति लोपे सति 'अनुदात्तस्य च' इति सूत्रयोदात्तः प्राप्तस्तस्याऽयमपवाद इत्य-
 र्थः । देवद्वीचीमिति । देव अच् इति स्थिते 'विष्वग्देवयोः' इति देवशब्दस्याऽङ्गि-
 आदेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् 'अच्' इत्यङ्गतेरङ्गलोपः । 'चौ' इति दीर्घ-
 त्वम् । द्वीतीकार उदात्तः । ततः परस्य 'उदात्तावनुदात्तस्य स्वरितः' इति
 स्वरितत्वम् । अतद्विद इति । चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा
 'देवद्वीची'मित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा 'दाधीच' इत्यादौ प्रत्ययस्वर-
 मपि सतिशिष्टस्वरो बाधेत । तस्मादतद्विद इति वक्तव्यम् । अस्मिंश्च सति उदात्त-
 निवृत्तिस्वरस्याऽयमपवाद इति फलितम् । दाधीच इति । दधि अच् अण् इति स्थिते-
 ऽण्यस्वर उदात्तात्वे कृते 'अच्' इत्यङ्गलोपः । ततः सतिशिष्टत्वात् 'चौ' इति
 स्वरः प्राप्तो निषिध्यते । तथा चाऽण्प्रत्ययस्वरयोर्यैव व्यवस्था । तदाह—प्रत्ययस्वर
 एवाऽत्रेति । अग्र इत्यादि । 'सामन्त्रितम्' इत्यनेनामन्त्रितत्वम् । प्रागुक्तषाष्ठ्येति ।
 'आमन्त्रितस्य चे'त्यस्य । इमं म इति । 'मे'शब्दवारस्वमाभित्य गङ्गेपरभृतीनां
 त्रयाणामनुदात्तः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु 'स्वरितासंहितायामनु-
 दात्तानाम्' इति वक्ष्यमाणा प्रच्याऽपरपर्याया एकभक्तिः प्रवर्तते । शुतुद्रीति । पाठेन
 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेनानुदात्तः । आमन्त्रितं पूर्वम् । अग्र इन्द्रेति । सर्वाणि पाठेना-
 ऽऽद्युदात्तानि । निघातो नेति । आष्टमिकेनेति भावः । नामन्त्रिते । अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामा-
 न्यवचनमत्र सम्बन्धनीयमिति भाष्यम् । तद्व्याचष्टे—विशेष्यमिति । विशेष्यसम-
 पकमित्यर्थः । क्वचित् 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति पाठः, सङ्-
 ख्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् । अग्रे तेजस्विनित्यादि । 'अग्रे' इत्यस्य विद्यमानत्वात्तेजस्विनि-
 त्यस्य, प्रातरित्यस्य चाऽऽष्टमिकनिघातः । अन्ये देवि सरस्वतीति । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे

भाषितं विशेषवचने ८।१।७४॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तर्भावमानवद्वा । देवीः षष्ठ्वीरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः । ३६५६ सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे २।१।२॥ सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य, परशरीरानुप्रवेशे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याऽविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तुं भोजनम् । इह दिवःशब्दस्याऽऽष्टमिको निघातः । परशुना वृक्षन् । षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् । (वा २२२३) षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् । पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् । (वा ०१२२८) । आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । अव्ययानां न (वा ० १२२९) । उच्चैरधीयान । अव्ययी-

सहस्रमर्तो प्रकृत्य 'इहेरन्ते दिवे सरस्वति प्रिये प्रेषसि महि विष्णुति एतानि ते अचिनये नामानि' । वृत्तो तु 'इहे काव्ये विहृष्ये' इति पाठः । स तु शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः । समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेऽग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिष्पत्त्यर्थम् । भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वात् सामानाधिकरण्यस्याऽवश्यं स्थितत्वात् । सामान्य । 'बहुवचनमिति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थम् । देवीः षडिति । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाऽविद्यमानवत् । तेन षडित्यस्य निघातः । शरण्या इति । शरण्या रक्षितृत्वं, तत्र साधवः शरण्याः । 'तत्र साधु' इति यत् । द्वितीयस्येति । षष्ठ्याद्वरुण, शरण्याद्वरुण्ये चेत्यर्थः । सुवामन्त्रिते । परस्याङ्गवदिति । तस्यैव परस्यामन्त्रितस्याऽङ्गवदेकदेशवद्भवति । तदग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यामन्त्रित । अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था विभक्तिरुच्यते । तेन 'गोषु स्वामि'न्नायन्नापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति । परशुना वृक्षन्ति । 'आह परयोः कनिष्ठस्याम्' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वात् कारकापेक्षा, तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्यता क्रिया तस्यास्तदपेक्षाऽस्तीति तत्कारकमित्यर्थः । पितर्मरुतामिति । अत्र 'मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनाजुदात्तं, ततः परं मरुतामित्येतदप्यजुदात्तमेव भवतीत्यर्थः । अव्ययानां नेति । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्त-

भावस्य विवक्ष्यते । (वा १२३०) । उपागम्यधीयान । ३६५७ उदात्तस्व-
रितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ८।२।४॥ उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो
यणूततः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः ।
खलप्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । ३६५८
एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५॥ उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । क'

त्वं न । न च निषेधवैयर्थ्यम् । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वस्याऽनिवारणा-
दिति वाच्यम् । स्वरादिवन्तोदात्तयोरेकैर्नचैः शब्दयोः पाठात् । अव्ययीभावस्य
विविधः । 'अव्ययीभावश्च' इति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासूत्रे 'लुङ्मुखस्वरोपचारा'
इति परिगणनादव्ययसंज्ञाऽभावेन 'अव्ययानां न' इति निषेधो न प्रवर्तते
इति भावः । उपागम्यधीयानेति । पराङ्मवद्भावेनामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वम् । अभ्यभितीति ।
अभिज्ञाब्द 'उपसर्गाश्चाऽभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः । तस्य
'नित्यबोत्सयोः' इति द्वित्वम् । 'तस्य परमात्रेद्धितम्' 'अनुदात्तं च' इति परस्यानु-
दात्तत्वं तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वाद्यकाराऽकारः
स्वरितः । खलपशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'ओः सुपि' इति यणू-
त्स उदात्तयणू । ततः परो ङिप्रत्ययः सुप्त्वाद्नुदात्तः । तस्याऽनेन स्वरितः । 'उदात्त-
यणो हलपूर्वात्' इत्युदात्तत्वं तु न । 'नोङ्धारयोः' इति निषेधात् । तस्य च स्वरिते-
कारस्य यणित् ततः परस्य आशाशब्दाऽऽकारस्यानेनैव स्वरितः । आशाशब्दो हि
'आज्ञाया अदिगाख्या चेत्' इत्यन्तोदात्तत्वाद्नुदात्तादिः । अस्थेति । आज्ञाशब्दप्र-
थमाकारस्यानिकस्येत्यर्थः । शेषेति । आज्ञाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः । ननु यणादेशं
प्रति स्वरितस्याऽसिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण प्रवृत्तः, यथा औजदित्यत्र इतशब्दे द्वि-
त्वं प्रवर्तते न तु ढशब्दे । न च स्वरितयणोः परस्येत्याश्रयणारिसिद्धत्वं शङ्क्यम् । तथा
सति 'उदात्ताद्नुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते, तत्रापि ह्यसिद्धत्वं
न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, लक्ष्यविरोधात् । 'प्रत्यगिन्नुवसामप्रसूयत्' इत्यादौ स्व-
रितोऽदर्शनात् । न च 'नोदात्तस्वरितोदय'मिति निषेधः शङ्क्यः । 'अनन्तरस्य' इति
न्यायेन 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति यत्र प्राप्तिसूत्रमात्रस्य निषेधात् । अन्यथा 'खल-
प्याशाऽस्या अग्निर्ग्राह्या अस्मा'न्तियादावपि निषेधापत्तिरिति चेत् ? अत्राहुर्भा-
ष्यकाराः—'योगविभागः करिष्यते, उदात्तयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवति ।
ततः 'स्वरितयणः' उदात्तयण इत्यनुवर्तते, उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्धुतः स्वरितस्त-
थाः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयारिसिद्धत्वं नान्यस्य ।
एकादेश इति । उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्याऽनुदात्त-
त्वे स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति वचनयन्नुदाहरणद्वयमा-
ह—क गोऽस्वा रयादि । 'बहुवचनस्य वचनसौ' इत्यत्र 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्य-

१ वोऽश्वाः । कावरं मरुतः । ३६५६ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ना२६॥
अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः ।
वी१दं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको द्वितीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः
स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किंच 'एङः पदान्तात्' (सू ८६) इति पूर्वरूपे
स्वरित एव । तेऽवदन् । सो ३ यमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे
क्षैप्राभिनिहतेषु चेति । ३६६० उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ना१४६६॥
उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो

धिकाराद्भूः अनुदात्तः । अशेः कनिति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः । वसो ह्रस्व-
म् । 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपम् । क्वेति । 'किमोत्' 'काति' इति किमः कादे-
शः 'तिस्वरितम्' । अवशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामवन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । तयोर्दीर्घ
उदात्तः । स्वरितो । वीदमित्यादि । विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । इदं-शब्दः फिट्स्व-
रेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः । द्विविशब्दे 'उडिदम्पदात्' इति विभक्तिरुदात्ता ।
ईयते 'इङ् गतौ' दिवादिः । 'तिङ्कृतिङः' इति निहतम् । अत्रैकादेश उदात्तः । इकारयोः
स्वरित इति । ह्रस्वेकारयोरेवेत्यर्थः । दीर्घप्रवेशे स्वरितः । द्वितीयत इत्यत्र । उदात्त इति ।
'एकादेश उदात्त' इत्यनेन । इयं च बहुवचानां व्यवस्थोक्ता । अग्रेषामपि तक्षीयप्रा-
तिशाख्यानुसारेण ज्ञेया । पूर्वरूपे इति । 'तेऽवदन्' नित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिट्-
स्वरेणान्तोदात्तः । जसः सुप्त्वात् 'अनुदात्तौ सुप्ति' इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश
उदात्तः । अवदन्निति । वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ते इत्यतिवन्तात्परस्य तस्य
'तिङ्कृतिङः' इति निघातः । सोऽयमिति । स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छ-
ब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । सुइति 'सुप्त्वादनुदात्तः' तस्य टेकस्य उत्त्वे गुणे च कृते
एकादेशेनोकार उदात्तः । अभिमतीदमः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् ।
तयोः 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः । इकारयोश्च प्रश्लेष इति ।
ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घः । ह्रस्वयोर्ग्रं सवर्णदीर्घः स प्रश्लेष इत्युच्यते । उदा-
त्तस्वरितस्थाने यो यन् स क्षैप्रः सन्धिः । यत्र 'एङः पदान्तात्—' इति, स अ-
भिनिहतसन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । 'वीदं ज्योतिः'
'अभ्यभि हि,' 'तेऽवदन्' इति क्रमेणोदाहरणानि । उदात्तादनुदात्तस्य । यत्र 'तयो-
र्वावचि' इत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव । अग्निमीळे इति ।
अग्निशब्दः फिट्स्वरेण, प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अभि
पूर्वः' इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु ईड स्तुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् ।
'द्वयोश्चाऽस्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स ढकारो लकारः' इति वक्ष्यमाणेन प्राति-

न । तमीशानासः । ३६६१ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकारयपगालवानाम्
 ८।४।६॥ उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु
 स्यादेव । अ य आरुः । वोश्वाः का१ भीशवः । ३६६२ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ
 १।२।३३॥ दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ भो
 माणवक । ३६६३ यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु १।२।३४॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र

शाख्येन ङस्य ऋः । 'तिरूळतिकः' इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च मकारेण व्य-
 वधानम् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषणात् एवं सर्वत्र ज्ञेयम्
 ननु 'तिरूळतिकम्' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम् । एवं स्वरितप्रहणं न कर्तव्यं भव-
 तीत्याशङ्क्याह—अस्येति । यदि तत्र क्रियेत 'अनुदात्तपदमेकवर्जम्' इत्येतत्प्रवर्तते,
 इह प्रकरणे न प्रवर्तते, स्वरितस्याऽसिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं
 सिद्धम् । तमीशानास इति । तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमनोदात्तम् । ईशान-
 शब्दाज्जसि 'आजसेरमुक्' इत्यसुगामे कृते रूपम् । 'ईश ऐश्वर्यं' अस्माञ्छानच् ।
 चिश्वाद्गतोदात्तः । जसः सुप्त्वाद्नुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरित-
 त्वम् । नोदात्तः । उदात्तस्वरितौ तद्वयो यस्मादिति बहुव्रीहिः । 'उदय'शब्दः परशब्देन
 समानार्थः । ङस्य प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः । लाघवाय परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलाद्यमुदयश-
 ब्दः प्रयुक्तः । तथा चोक्तं भाष्ये—'मङ्गलादीनि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरु-
 षाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' । इहादौ वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः 'शिवशम-
 रिष्टस्य करे' इति, अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम् । अ य आरुति ।
 ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट् स्वरेणान्तोदात्तम् । आरुति । अर्तेलिटि
 प्रथमपुरुषबहुवचनं झिः । तस्य 'परस्मैपदानाम्—' इत्यसु प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न
 च 'तिरूळतिकः' इति निघातः शङ्क्यः । 'यद्वृत्ताक्षित्यम्' इति निषेधात् । आका-
 रस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इति वच्यमाणेन सङ्गतरादेशः । वोऽश्वाः क्वेति । अत्रापि
 श्वेत्याकारस्य सन्नतरः । क्वेति । 'किमोत्' 'तिरूळतिकम्' । एक श्रुतिः । सम्बोधनं
 सम्बुद्धिरित्यनेनावर्थस्य सम्बुद्धिशब्दस्य प्रहणं, न 'एकवचनं सम्बुद्धिः' इति पारि-
 भाषिकस्य । सति तु तस्य प्रहणे 'आगच्छत देवा ब्राह्मणा' इत्यत्र न स्यात्तदाह—दूरा-
 त्सम्बोधने इति । अन्वर्थप्रहणं च दूरादित्यनेन सम्बन्धात्कम्प्यते । न क्षामन्त्रितविभक्तेः
 दूरत्वमदूरत्वं च सम्भवति । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वाद्वापदानत्वात्तदुरादिति
 विशेषणसम्भवः । दूरत्वं च न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात् किं ताह सम्बो-
 धनक्रियापेक्षया दूरत्वम् । यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानेन न श्रूयते किं
 त्वचिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्सम्बुद्धौ दूरं भवति । एव श्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणां
 मविभागेनाऽवस्थानेमेकश्रुतिः । आगच्छेत्यादि । 'दूराद्वृत्ते च' इति 'वाक्यस्य टेः

एकश्रुतिः स्याजपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्या-
यकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम
उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्गा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु
सामाख्या । ३६६४ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः १।२।३५॥ यज्ञकर्मणि वौषट्-
शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । ३६६५ विभाषा छन्दसि १।२।३६॥

प्लुत इदात्तः । प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्र आह 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्'
इत्याद्युदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोशब्दो 'निपाता आद्युदात्तः'
इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्त्रितनिघातः । यज्ञः । त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते, तेषां
यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते । मन्त्र इति । एतच्चाजपेति
पर्युदासाह्वयते, तेनोहादिषु न । अत एव स्वाहेन्दशत्रुवर्धस्वेति समासान्तोदात्तस्ये
कर्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः । जपादीनीति । जपन्यूङ्गसामानीत्यर्थः । अग्नि-
र्मूर्धेति । 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रतांसि जिन्वते ३ म् ,
'अङ्गेर्निर्नलोपश्च' इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वाऽन्तोदात्तः । 'मुर्वो
बन्धने' 'कनिन् युष्मद्विचिराजिबन्वि' इत्यतः कनिनि वर्तमाने 'धन्नुचनृपृषन्'
इत्यत्र मधन्नुशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । दिवशब्दात्परस्य षष्ठ्ये-
कवचनस्य 'ऊङिदम्पदात्' इत्युदात्तत्वम् । ककुत्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
पातेर्ङिति । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । 'प्रथेः विषन् सप्रसारणं च' विश्वा-
न्ङीष् । षष्ठ्येकवचनस्य 'उदात्तययो इलपूर्वात्' इत्युदात्तत्वम् । इदमशब्दः प्रातिप-
दिकस्वरेणान्तोदात्तः । आप्नोतेः क्तिप् ह्रस्वश्च । 'ऊङिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
'रीङ्सृजिभ्यां तुङ्वेत्यसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः । जिन्वतीति । जि-
न्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि 'तिङ्ङित्तिङ्' इति निघातः । 'प्रणवष्टे' इति प्रयोगकाले
प्रणवः । ममेत्यादि । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अग्नेः शब्दस्यामन्त्रित-
निघातः । वर्चःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्तः । विपूर्वात् ह्रपतेः 'ङ्ङः सप्रसारणं च' इत्यप्र-
त्ययः । शाखादिस्त्रेणान्तोदात्तत्वम् । उच्चैस्तराम् । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो
क्षयते समानार्थत्वात् । द्वावपि हि तौ देवतासम्प्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ ।
नन्वेवं प्रतिपत्तिज्ञापवार्थं वौषट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेत्, विचित्रा हि सूत्रस्य
कृतिः पाणिनेः, क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वषट्कार
इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात् वर्णानिर्देशे हि स विहित इति चेत्प्रत्ययम् । एतदेव ज्ञाप-
यति 'समुदायादपि कारप्रत्ययो भवती'ति । तेन 'एषकार' इत्यादि सिद्धम् । उच्चैः
शब्दोऽधिकरणप्रधानोऽपि तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्तते, तेन क्रियाप्रकर्षादात्प्रत्यय
उदात्ततरो भवतीति फलितोऽर्थः । 'ब्रूहि प्रेय' इति सूत्रेण वौषट्शब्दस्याऽऽदेः

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणो एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् । अन्येषामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था । ३६६६ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः १।२।३७॥ सुब्रह्मण्याख्ये निगदे 'यज्ञकर्मणि' (सू ३६६३) इति 'विभाषा छन्दसि' (सू ३६६५) इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्योऽम् । [सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । न च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (सू ३६५८) इति सिद्धे पुनरेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः । असावित्यन्तः । (वा ६५१) तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । अित्वात्प्राप्त आशुदात्तोऽनेन बाध्यते । अमुष्येत्यन्तः । (वा ६५२) । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते । स्यान्तस्योपोत्तमं च । (वा ६५३) । चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते । वा नामधेयस्य । (वा ६५४) । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते । ३६६७ देवब्रह्मणोरनुदात्तः

प्लुत उदात्तो विहितः, तदपेक्षयाऽयमुदात्ततरोऽन्यस्य विधीयते । अन्ये तु स्वाधिकस्तरविस्थाहुः । विभाषा । चाग्रहणेऽनुवर्तमाने विभाषाग्रहणं अछन्दसीति पदच्छेदेन तन्प्राद्वना भाषायामपि विधानार्थम् । अत एव 'श्वेतो धावति' 'अलम्बुसानां पातेति' इत्यर्थं वाक्यमिति पस्पशाग्ने भाष्यम् । तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तम् । इत इति इदंशब्दात्तसिल् । 'ऊडिदम्—' इत्यनेन श्वेत इति 'वर्णानां तय—' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादित्वादान्तोदात्तम् । अलंशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । बुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अलम्बुसशब्दः फिटस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र भाषायां यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं द्वयमे स्यात् । न सु । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति । अपाद्वन्धे गदिवर्तते । यथा गद्यमिति । निःशब्दः प्रकर्षः । उच्चैरपाद्वन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां गद्यते इति कर्मणि 'नौ गदनद—' इत्यप्य् । तस्य च सुब्रह्मण्यशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरिषक्तस्त्रीलिङ्ग एवाङ्गिगद्यविशेषस्य नाम । सुब्रह्मण्योमिति । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'तिस्वरितं' 'यतोऽनावः' इति तु न, तत्र 'द्वयच' इत्यनुवृत्तेः, टापा सहकादेशः । 'स्थानेऽन्तरतमः' इति स्वरितः । ततो निपातत्वादाद्युदात्तन ओमशब्देन 'ओमाओश्च' इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वारित एवेति हरदत्तादयः । असाविति प्रथमान्तस्योपलक्षणम् । तदाह—प्रथमान्तस्येति । गार्ग्यं इति । 'गर्गादिभ्यो यज्' । अमुष्येति । षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम् । दाक्षेः इत्यशब्दादप्येऽत इज् । अत्रापि अित्स्वरः प्राप्तः । स्यान्तस्येति । स्येति रूपं विवक्षितं, पूर्ववातिकारम्भात् । स्यशब्दान्तस्योपोत्तममस्यश्चोभयमुदात्तं भवति । देवब्रह्मणो । सुब्रह्मण्यायामेव 'देवा ब्रह्माण' इति षष्ठ्यते । तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्त

१।२।३८॥ अनयोः स्वरितस्याऽनुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आगच्छतः । ३६६८ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् १।२।३९॥ स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । ३६६९ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः १।२।४०॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि । व्यञ्चयत्स्वः 'तस्य परमाश्रेष्ठितम्' (सू ८३) । ३६७० अनुदात्तं च ८।१।३॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे । इति साधारणस्वराः ।

प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधायते । देवा ब्रह्माण इति । देवब्रह्माणौवैयधिकरण्ये द्वयोरप्याद्युदात्तत्वम् । ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । तस्यानेनानुदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तत्तरस्य न । पूर्वमन्त्रिताऽविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाऽभावात् । यद्वा तु सामानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेषवचने' इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे देवशब्दे वशब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मप्रहणं तु न कर्तव्यम् । स्वरिति । अनुदात्तानामिति । जातो बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च भवति । एकस्य पञ्चति । द्वयोः अग्निमोक्षे पुरोहितम् । बहूनां तु मूल एव दर्शितम् । इमं मे इति । इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरेऽन्यन्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता । त्यदाद्ये 'अमि पूर्वा' एकादेश उदात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' । तस्मात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्व एते आमन्त्रितनिघाताऽनुदात्ताः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं प्रति त्रिपादीत्यत्वादसिद्धत्वं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम् । 'क वः सुमना' इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम्, 'तस्यादितः—' इत्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वस्थानादुत्कृष्टस्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । 'न सुब्रह्मण्यायाम्' इति सूत्रे 'स्वरितस्य तूदात्त' इति वदता एव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्योर्मिति सिद्धः स्वरिताऽस्तीति वाच्यम् । तत्र 'एकादेश उदात्तेन' इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तस्य ग्रहणं नानुवर्तते । उदात्तः । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते । तेन ह्यनुदात्तत्वं लक्ष्यत इत्याह—अनुदात्ततर इति । प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः । सरस्वतीत्यादि । अत्र मेशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न, पादादित्वात् । 'आमन्त्रितस्य' इति षाष्ठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन्परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः । व्यञ्चयत्स्व इति । वीति उपसर्गात्वाद्युदात्तः । ततः परस्याऽवचयदिति तिङ्मत्तस्य 'तिङ्मत्तकः' इति निघातः । स्वरिति । 'न्यङ्स्वरौ स्वरिता' इति स्वरितः, तस्मिन् परे यकारस्य सन्नतरः । साधारणस्वरा इति । एवमस्मिन् पदे

अथ धातुस्वराः । २९ ।

३६७१ धातोः ६।१।१६२॥ अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायर्त नः । असि सत्यः । ३६७२ स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ६।१।१८॥ स्वपादीनां, हिसे-
ष्वाऽनिटयजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदायन्तर्गणः ।
स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । कृत्त्येवेष्यते ।
नेह । स्वपानि । हिनसानि । ३६७३ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८६॥
अनिटयजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु ।
परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्र । ३६७४ अनुदात्ते च ६।१।१९०॥

पदद्वयेऽपि च वर्तमानत्वासाधारण्यम् । 'आद्यदात्तश्च' 'ज्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद-
यस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानत्वाच्च साधारणाः । इति साधारण्यस्वराः ।

प्रकृतिर्द्विधा । धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र धातुस्वरानाह — धातेरिति । 'कर्षात्स्व-
तः—' इत्यत अन्त उदात्त इत्यनुवर्तते । तदाह—अन्त उदात्त इति । गोपायेति । यकारा-
ऽकारस्थोदात्तत्वे तस्मिन्त्यस्य 'तास्यनुदात्तत्वे—' इत्यनुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य—'
इति स्वरितः । बहुवचनस्य वचनसौ इति नसादेशस्य, 'स्वरितात्संहितायाम्—'
इति प्रचयापरपर्याया एकभुतिः । असीति । अस्तेः सिप् । 'तासस्थोः—' इति सलोपः ।
अकारस्थोदात्तत्वम् । ततः परस्य स्वरितः । सत्यशब्दे सकारस्य 'उदात्तस्वरि-
तपरस्य' इत्यनुदात्ततरादेशः । स्वपादि । 'तास्यनुदात्तत्वे—' इत्यतः लसार्वधातुकमि-
त्यनुवर्तते तदक्यनिटीति सम्बन्धादिर्द्वि सस्यन्तं सम्पद्यते । तदाह—अनित्यजादावि-
त्यादि । अदायन्तर्गण इति । आ गणान्तादिति भावः । हिंसन्तीति । हिंसि हिंसायां
रुधादिः । 'श्नान्नलोपः' 'श्नसोरल्लोपः' । निष्ठत्येवेष्यत इति । कृत्यनुरोधादेतदुक्तम् ।
भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते । एवं च हिनसानीत्यत्राद्यूदात्तत्वमपि पक्षे भवति ।
यदि तु भाद्यूदात्तत्वं पक्षे नेष्यते, तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न । केचित्तु
स्वपानीत्यत्रैतदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाऽभावादयं विधिर्न प्रवर्तते,
तत्साहचर्याद्विनसानीत्यत्राप्ययं न प्रवर्तते इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति । हिनसा-
नीति । अत्र श्नमः 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायाद् धातुग्रहणे नका-
राऽकार उदात्तः । ततः परस्य स्वरितत्वम् । आनिटि किम् । स्वपितः । 'रुदादिभ्यः
सार्वधातुके' इतीट् । अभ्यस्तानाम् । 'आदि सिषोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः आदि-
रिति वतमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथाऽऽदिग्रहणसम्बद्धमन्यतरस्यां-
ग्रहणमनुवर्तते । अचि किम् । दद्यात् । अनिटि किम् । जक्षिथ । ये ददतीति ।
हुदाम् दाने लटि क्षिः । तस्य 'अदभ्यस्तात्' इत्यादोदेशः । 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्यालो

अविद्यमानोदात्ते लसार्वाधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे । ३६७५ भीहोभृद्भुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ६।१।१६२॥ भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वाधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽभिहोत्रं जुहोति । ममत्तं नः परिज्जमा । जजनत् । माता यद्वीरं दधनंत् । जागर्षि त्वम् । ३६७६ लिति ६।१।१६३॥ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः । ३६७७ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ६।१।१६४॥ अभ्यस्तानामा-

पः । चित्स्वरमिति । 'चित्' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थः । दधानेति । लटः शानजादेशः । अनुदात्ते च । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहस्तदाह—अविद्यमानेत्यादि । अन्यथा हि शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे 'मा हि स्म दद्यादित्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । हिशब्दो 'हि च' इति निघातनिषेधार्थः । भीहो । आद्युदात्तस्यापवादोऽयम् । तत्र मदिदिवादिः । दरिद्राजाप्रावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाहरणानि—बिभेति जिह्वेति बिभति । 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येश्वम् । ममस्त्विति । मदेळोट् 'बहुलं छन्दसि' इति शपः रङ्गः । जजनत्, दधनदिति । जन जनने, धन धान्ये । आश्यां लेट् तिप् 'इतश्च' इतीकारलोपः 'लेटोऽडाटौ' इत्यट् । दरिद्राति । जागर्षि । पिति किम् । दरिद्रति अत्र परश्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत् । ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थम्, प्रत्यये पितृस्थेबोक्ते 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यभाष्यथा स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति बाध्यम् । कथं पुनः सः समीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति 'सौवयः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति । तेन 'उपोत्तमं रिति' रिप्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति । 'चङ्छन्त्यतरस्यां' चङ्छन्त्येत्यर्थो, न तु रिति परतश्चङ्छि परत इति । नन्वेवं 'चतुरः शसि' इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति शसप्रग्रहणसामर्थ्याच्च भविष्यति । यदि हि 'चतुरः शसि' इत्यनेन शस उदात्तत्वमिदं स्यात्तत् 'उज्जिदंपदात्' इत्यस्याऽनन्तरं चतुरश्चेत्येव ब्रवीत् । तत्राऽसर्वनामस्थानप्रह्यानुबुध्या 'षट्चित्रतुभ्यां हस्तादिः' इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति । लिति । पूर्वसुत्रात्प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते । तदाह—प्रत्ययात्पूर्वमिति । तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनात् छिङ्छन्त्य स्वरो न शङ्कनीयः । चिकीर्षक इति चिकीर्षन्ति सन्नन्ताण्युल्लु तस्याऽकादेशः । सनोऽतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । नचाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधात् । कचित् स्तकेभौरिकिविधम् ए-
षुकारिमक्तमिति दृश्यते । तत्र 'भौरिक्याद्येषुकार्यादिभ्यो विधलुभक्तलौ' इति विष-
यो देशो इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिशब्दादेषुकारिशब्दाच्च विधलुभक्तलौ शेषौ

दिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयं लोलूयम् । पक्षे लिट्स्वरः । ३६७८ अचः कर्तृयकि ६।१।१६५॥ उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव । ३६७९ चङ्यन्यतरस्याम् ६।१।२१८॥ चङन्ते धाताषुपो-
त्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः ।

इति धातुस्वराः ।

अथ प्रातिपदिकस्वराः । ३० ।

३६८० कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः ६।१।१५६॥ कर्षतेर्धातोराकारवत्त्वञ्च
घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादिराद्युदात्त एव । कर्षः ।
पाकः । ३६८१ उञ्छादीनां च ६।१।१६०॥ अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छा-
दिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथायवयवे च । वैश्वानरः

आदिर्णमुलि । अभ्यस्तानामिति । यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय एकाञ्चु धातुषु,
लिट्स्वरस्याऽस्य च विशेषाऽभावाद्नेकाञ्चुदाहृत इति हरदत्तग्रन्थादभ्यस्तेति निवृ-
त्तमिति प्रतीयते, तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम् । णमुलि पर इति । यद्यपि 'सौवर्णः
सप्तम्यस्तद्वत्सप्तम्य' इति 'मीही—'इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्याऽ-
दिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं, तथापि फले विशेषाऽभावादेवमुक्तमिति प्रति-
भाति । लोलूयं लोलूयमिति । यङ्गताण्यमुल् । 'निरयवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । अत्र
प्रथमो लोलूयशब्द आद्युदात्तः । लृ इति स्वरितः । ततश्चत्वारः प्रचयाः । अचः ।
इह कीर्यत इत्यादौ इत्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्तन्निर्वाहार्थं 'तास्यनुदात्ते'—
इति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्दः इहानुवर्तते सप्तम्या च विपरिणम्यते । तदाह
उपदेशेऽजन्तानामिति । नञ्वेवम् 'एकं द्वादशधा जज्ञे' इत्यादाविवाऽन्तभूतण्यन्तात्कर्म
कर्तृविषयात् । जनेर्लटि 'जायते स्वयमेवेत्यत्रैव स्वरो न स्यात् । 'ये विभाषा'
इत्यावे सति उत्तरकाळमजन्तत्वेऽपि उपदेशेऽजन्तत्वादिति चेन्नैवम् । ये इति
विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाऽऽश्वप्रवृत्तेरित्याहुः । कर्तृयकीति । कर्तृवा-
चिनि सावधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे । लूयत इति । आदिमध्यो पर्यायेणो-
दात्तो 'तस्यानुदात्ते' इति ते इत्यस्याऽनुदात्तत्वम् । चङ्यन्यतरस्याम् । 'उपोत्तमं
रिति' इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह—उपोत्तममिति । त्र्यादीनामन्यमुत्तमं
तस्य समीपमुपोत्तमम् । मा हि चीकरतामिति । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वाधातुकानुदा-
त्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणाऽनुवृत्त्या
द्वयोर्न । मा हि दधत् । अत्र 'विभाषाधेट्द्वयोः' इति चङ् । इति धातुस्वराः ।

कर्षाऽऽस्वतः । 'जिनित्यादिनिश्चयम्' इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आत्त्वान् ।
'तसौ मत्वर्थे' इति भवात्तत्रस्वाभावः । कर्षाऽऽस्वार्थेति समाहारद्वन्द्वः । कर्षं

कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र । योगेयोगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः
सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीळते ।
३६८२ चतुरः शसि ६।१।१६७॥ चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्प-
यन्तः । 'अचि र' (सू २९९) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाच्चेह । चतस्रः
पश्य । चतेरुन् । निच्वादाद्युदात्तता । ३६८३ भल्युपोत्तमम् ६।१।१८०॥ षट्-
त्रिचतुभ्यो या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अध्वर्युभिः
पञ्चभिः । नवभिर्वोजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आदशभिर्विवस्वतः । उपो-
त्तमं किम् । आ षड्भिर्ह्यमानः । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः । भलि किम् । नवानां नवती-
नाम् । ३६८४ विभाषा भाषायाम् ६।१।१८१॥ उक्तविषये । ३६८५ सर्व-
स्य सुपि ६।१।१६१॥ सुपि परे सर्वशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति
यशसा । ३६८६ जित्यादिर्नित्यम् ६।१।१६७॥ जिदन्तस्य निदन्तस्य चा-

इति शब्दन्तस्थानुकरणं न घञन्तस्य । तद्वाह—शपो निर्देशादिति । पाक इति । पचे-
र्घञ् । 'चजो' इति कुत्वम् । कालविशेष इति । कृतद्वारापरदौ । भक्षशब्द इति । भक्ष
अदने चुरादिः । 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इति यदा णिच् नास्ति तदा घञ्, ण्य-
न्तात्तु 'परच्' इत्यचि सिद्धम् । परजण्यन्तानामिति तु नास्तीत्याहुः । उत्तमशश्वत्तमा-
विति । तमबन्तावेतौ । तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः । द्वित्वानुदात्तत्वे प्राप्ते
पाठः । चतुरः । 'चतेरुन्' निच्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ननु 'चतस्रः
पश्ये'त्यत्र चतस्रु असू इति स्थिते परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे तकाराऽ-
कारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति । अत आह—अचि र इति । स्थानिवत्त्वादिति । न च स्वर-
विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोराऽनादेश एव न स्थानिवत्' इति
नियमात् । इत्युपोत्तमम् । 'षट्त्रिचतुभ्यो हलादिः' इत्यस्यापवादः ! पञ्चभिरित्यादि ।
पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिनन्ताः । आषड्भिरिति । षट्शब्दः फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः ।
'तनोतेर्द्भिः' त्रिः । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । उभयत्रापि
'षट्त्रिचतुभ्यो हलादिः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नवानामिति । अत्रापि विभक्तिरु-
दात्ता । विभाषा । उक्तविषय इति । षट्त्रिचतुभ्यः परा या भलादिविभक्तिस्तदन्त-
स्थोपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः सप्तभिः तिसृभिः चतुर्भिः । पक्षे
'षट्त्रिचतुभ्यो हलादिः' इत्यन्तोदात्तानि । सर्वस्य । सर्वशब्द षष्ठादिवन्तोदात्तो
निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र 'अनुदात्तादेरन्' इत्यनुदात्तलक्षणोऽञ् यथा

दिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्निर्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् ।
 सुते दधिष्व नक्षनः । चायतेरसुन् (उ० सू०) 'चायेरन्ने ह्रस्वश्च' इति च-
 कारादसुनो लुङागमश्च । ३६८७ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ६।१।१६६॥
 आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रक्ष ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तं पदम् । ३६८८ अन्तश्च तवै युगपत् ६।१।
 २००॥ तवैप्रत्ययान्तस्याऽऽद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षस दातुवा उ ।
 ३६८९ ज्यो निवासे ६।१।२०१॥ आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिप्रत ।
 ३६९० जयः करणम् ६।१।२०२॥ करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् ।
 जयत्यनेन जयोऽश्वः । ३६९१ वृषादीनां च ६।१।२०३॥ आदिरुदात्तः ।
 आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः । ३६९२ संज्ञायामुप-
 मानम् ६।१।२०४॥ उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनो-
 ऽश्च लुप् । एतदेव ज्ञापयति 'क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं ने'ति । संज्ञायां किम् ।

स्यात् । श्रवणं तु सर्वत्राऽनुदात्तस्यैव, प्रत्ययलक्षणेनाऽपि सर्वस्वरस्येष्ट्यमाणात्वात् ।
 भिनस्यादि । 'भीहो' इति सूत्रे पूर्वप्रहणेन 'सौवर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति ज्ञापि-
 तत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह । [अदन्त्येति । पथिमथोः । गमेरिनिः । उषः कित् ।
 मन्थः । 'पतेः स्थ च' इतीनिप्रत्ययान्तावेतावन्तोदात्तौ । मन्थः किरादुपधालोपः ।
 पन्था इति । 'पथिमथ्य भुञ्जामात्' 'थो न्यः' । पथ इति । अस्य टेलोपः । उदात्तनिवृत्ति-
 स्वरेणेति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तिरुदात्ता । दातुवा उ इति ।
 ददातेः 'कृत्याथं तवकेन्द्रेन्यत्वनः' इति तवैप्रत्ययः । ऐकारस्याऽऽद्यदेशः । 'लोपः
 शाकल्यस्य' इति यलोपः । युगपद्प्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा 'एकवर्जमिभति
 वचनार्थोपपद्यं न स्यात् । ज्यो । निवासेऽभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तः । स्वे क्षये इति ।
 क्षि निवासगत्योः । क्षयन्ति निवसन्ति यस्मिन्क्षित्यधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्-' इति
 च । निवासे किम् । व्याधेः क्षयः । क्षि क्षये 'एरच्' । कर्तरि षष्ठी । जयः । जयोऽश्च
 इति । पुंसीति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे 'एरच्' । वृषादी-
 नाम् । वृषु सेचने ह्युपपन्नलक्षणाः कः । वाजेभिरिति । वजेर्वञ् । 'कर्षाश्वतः-' इत्यन्तो-
 दात्ते प्राप्ते वृषादेशाकृतिगणात्वादाद्युदात्तः । संज्ञायाम् । चञ्चेति । उपमानशब्दोऽयमु-
 पमेयस्य संज्ञा । कनो लुपिति । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । ननु
 प्रत्ययलक्षणेन निवात् 'भिनस्यादिर्नित्यम्' इत्यनेन सिद्धमत आह-एतदेवेति ।

अभिर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः । ३६६३ निष्ठा च द्वयजनात् ६१।
 २०५॥ निष्ठान्तस्य द्वयचः संज्ञायामादिरुदात्तो, न त्वाकारः । दत्तः । द्वयचू
 किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । प्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह । कृतम् । हृतम् ।
 ३६६४ शुष्कघृष्टौ ६१।२०६॥ एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं
 न शुष्कम् । ३६६५ आशितः कर्ता ६१।२०७॥ कर्तृवाची आशितशब्द
 आद्युदात्तः । कृषणित्फाल आशितम् । ३६६६ रिक्ते विभाषा ६१।२०८॥
 रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्वयजनात्' (सू
 ३६९३) इति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन । ३६६७ जुष्टापिते च छ-
 न्दसि ६१।२०९॥ आद्युदात्ते वा स्तः । ३६६८ नित्यं मन्त्रे ६१।२१०॥
 एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षष्ठर आहुरपितम् । इत्यादेः पूर्वणैव
 सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीताऽऽपादनाऽयोगात् । अपिताः
 षष्ठिर्न चला चलासः । इत्यत्राऽन्तोदात्तदर्शनाच्च । ३६६९ युष्मदस्मदोर्ङसि
 ६१।२११॥ आदिरुदात्तः स्यात् । नहिषस्तव नो मम । ३७०० डयि च ६।

निष्ठा । दत्त इति । ददातेः कः 'दो दद्धो' इति दत्तादेशः । चिन्तित इति । चिति स्मृत्या-
 म् । चुरादिः । कृतं हृतमिति । प्रत्ययस्वरान्तोहात्तावेतौ । असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु
 'निष्ठा च द्वयजनात्' इत्येव सिद्धम् । शुष्कमिति । शुषेः कः । तस्य 'शुषः कः' इति
 कादेशः । आशितः । कर्तृवाचीति । आङ्पूर्वाद्दश भोजनेऽस्माकर्त्तरि को निपात्यते ।
 अपर आह । कर्तृव्यनेन भूतपूर्वगत्या अयौ कर्ता यौ कर्माभूत एव विवक्षितः । तथा
 चाशेष्यन्तस्य प्रयोज्यकर्त्तरि 'गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थ' इति कमसंज्ञके निष्ठायामा-
 शित' इति रूपमिति । रिक्त इति । रिचिर् विरेचने । संज्ञायामित्यादि । 'निष्ठा च द्वयज-
 नात्' इत्यस्यावकाशः । गुप्तः । अस्य स्ववकाशः असंज्ञायां 'रिक्तो घट' इति । संज्ञा-
 यामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः रिक्तो नाम कश्चित् । जुष्टापिते । जुष्टः । अपितः इत्येते
 शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः । जुषी प्रीतिसेवनयोः कः । 'शवीदितो
 निष्ठायाम्' इतीष्णनिषेधः । जुष्टः । अर्तंणिच् । अर्ति— इत्यादिना पुक् । अपितः ।
 नित्यं । जुष्टापिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः । पूर्वणैव सिद्धेरिति । ननु
 ऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—छन्दसीत्यादि । न केवलं गतार्थत्वमाशङ्क्य
 किं त्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह—अपिताः षष्ठिरित्यादिना । युष्मदस्मदोः ।
 'युष्मदस्मिन्' मदिक् इति मदिक्प्रत्ययान्तोदात्तौ । ममेति । 'युष्मदस्मद्व्यां ङसोऽङ्'
 'तवममो ङसि' इति मपयेत्यस्य ममादेशः । शेषे ङोपः । 'अतो गुणे' इति पररूप-

१।२१२॥ तुभ्यं हिन्वानः । मय्यं वातः पक्ताम् । ३७०१ यतोऽनावः ६।१।
 २१३॥ यत्प्रत्ययान्तस्य द्वयच्च आदिरुदात्तो नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्यो ।
 कर्मेणिङन्तादचो यत् । [अनावः किम् । नवति नाव्यानाम् ।] ३७०२ ईडवन्द-
 वृशंसदुहां ण्यतः ६।१।२१४॥ एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतन-
 नैरुत । आगुहान ईड्यो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो घेहि वासम् । उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ।
 ३७०३ विभाषा वेण्विन्धानयोः ६।१।२१५॥ आदिरुदात्तो वा । इन्धानो
 अग्रिम् । ३७०४ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ६।१।२१६॥ आदिरु-
 दात्तो वा । आयास्त्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यञन्ताः । ३७०५ मतोः पूर्वमा-
 त्संज्ञायां स्त्रियाम् ६।१।२१६॥ मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्ब-
 रावती । शरावती । ३७०६ अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०॥ अवतीशब्दस्याऽन्त

त्वम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति विभक्तेश्चाक्षरे प्राप्ते इदमुच्यते । क्यि च ।
 योगविभागे षयासंख्यनिवृत्त्यर्थः । तुभ्यं मय्यमिति । 'हे प्रथमयोरम्' । 'तुभ्यमहौ
 डयि' । यतो 'तिस्वरितम्' इत्यस्यापवादः । 'निष्ठा च द्वयजनात्' इत्यतो द्वयजनु-
 चरन्ते । तदाह—द्वयच इति । अग्र 'अनावः' इति निषेधो ज्ञापयति 'स्वरविधौ व्यञ्जन-
 मविद्यमानवत्' इति । अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यः, यश्च स्वरयोग्य
 आकारो नासावाहिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अनावः किम् । नावा तार्थं ना-
 व्यम् । 'नौवयोधर्म—' इति यत् । द्वयच् किं, चिकीर्ष्यम् । उभयत्रापि तिस्वरः ।
 ईडवन्द । ईड स्तुतौ, वदि अभिवादनस्तुत्योः, वृह् सम्भक्तौ, शंसु स्तुतौ, दुह प्रपूरणे ।
 ण्यतो द्वयनुबन्धकत्वाद्यद्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम् । ईड्य इत्यादि । 'आह-
 कोः—' इति ण्यत् । कार्यमिति । नन्वत्र 'एतिस्तुशासु—' इत्यादिना विशेषविहितेन
 वयपा भाव्यमिति चेत्सत्यम् । 'वयव्विधौ वृज एव ग्रहणं नास्येति मूल एव स्पष्टम् ।
 विभाषा । वेणुशब्दो निस्वरेण निर्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । 'स्थो णु' इत्यनुवर्तमाने
 'अजिष्ठीभ्यो निच्च' इति व्युत्पादनात् । इन्धानशब्दो यदि चानशान्तस्तदा निरवा-
 दन्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा कसार्धधातुकांनुदात्ताक्षरे कृते उदात्तनिष्ठस्तिस्वरेण
 मध्योदात्तः । 'रनसोश्लोपः' इति उदात्तस्य रनसोऽकारस्य लोपात् सर्वथाऽप्यप्राप्त-
 माद्युदात्तात्वं पक्षे विधीयते । त्यागराग । त्यज हानौ । 'चजोः—' इति कृत्वम् । रञ्ज
 रागे 'घञि च भाव—' इति नलोपः । हसे हसने एषां पक्षे 'कर्षारवतो घञोऽन्त उदात्तः'
 इति भवति । त्रयः पचाद्यञन्ता इति । कुह विस्मापने, रषठ असम्पन्नभाषणे, चौरादि-
 क्तवदन्तौ । क्रथ हिंसायाम् । अग्र प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तात्वं पक्षे भवति । मतोः ।

उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । ३७०७ ईवत्याः ६।१।२२१॥
ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती । इति प्रातिपदिकस्वराः ।

अथ फिट्सूत्राणि । ३१ ।

प्रथमपादः ।

१ फिषोऽन्त उदात्तः । प्रातिपदिकं फिट् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ।
२ पाटलाऽपालङ्काम्बासागरार्थानाम् । एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला,
फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । 'लघावन्त' इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात,
आरेवत्, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उमर्वचनानामित्याद्युदात्तत्वे
प्राप्ते । सागरः । समुद्रः । ३ गेहार्थानामस्त्रियाम् । गेहम् । 'नन्विष्यस्येति'
प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आयुदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ।
४ गुदस्य च । अन्त उदात्तः स्यात् तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् ।
आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिष्टमदन्तानामित्यन्तरङ्गमायुदात्तत्वम् । तत-

मतोः पूर्वमकार इति । अर्थव्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दसरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।
केचित्सु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गमेव पठन्ति । शरावतीति । चातुरर्थिको 'नर्था मनुप्'माहु-
पभायाः इति वत्वम् । 'मतो बद्धचोऽनजिरादीनां' 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वम् ।
वेत्रवतीति । मनुप् । वत्वम् । न चाऽत्र वत्वस्याऽसिद्धत्वाद्वतीशब्बोऽर्थं न भवतीति
शङ्क्यम् । तस्याऽऽश्रयासिद्धत्वेनाऽसिद्धत्वाभावात् । अवत्या इति निदशादिह न
भवति राजवतीति । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चायं भवतीति शब्दः । अहीव-
तीति । पूर्ववद्दीर्घः । संज्ञायामिति वत्वम् ॥ इति प्रातिपदिकस्वराः ॥

अथ फिट्सूत्राणि ॥ फिषोऽन्त उदात्तः । फिटिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या प्रातिपदिक-
मुच्यते । तदाह—प्रातिपदिकं फिटिति । ननु कथमपिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते,
पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च 'शताच्च ठन्यतावशते'
इति सूत्रे कैयटः—'नियतकालारब्ध स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः' इति मुनिप्रथमतेनाऽ-
द्यात्वे 'साध्वसाधुप्रविभागः' इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट् सूत्राणि पाणि-
नीयैराश्रीयन्ते, भाष्यात् ज्ञापकात् । तथा च 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यं
'प्रातिपदिकस्य चान्त' इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति' इति । तथा । तस्मिन्नेव
सूत्रे 'प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्याऽवकाशः' यत्रानुदात्ता प्रकृति 'सप्तत्वं सिमत्त्वं'मिति । नहि
'फिषोऽन्त उदात्तः' 'त्वत्त्वसप्तसिमे' त्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं
सर्वाङ्गुदात्तत्वं च सम्भवतीति दिक् । पाटः । पाटस्यादय ओषधिविशेषस्य वाचकाः
लघावन्त इति प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च सम्बध्यते । पर्याया इति । वृक्षविशेषस्य

ष्टाप् । ५ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य । धकारस्यकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । 'स्त्रीविषयवर्णनाम्नामि'ति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्व'मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । यजन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या क्षप्रिया । 'यतोऽनावः' (३७०१) इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षप्रियशब्दस्तु 'यान्तस्याऽन्त्यात्पूर्व'मिति मध्योदात्तः । ६ खान्तस्याऽश्मादेः । नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य 'स्वाङ्गशिटा'मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात् । 'खटयुवर्ण' कृत्रिमाख्या चे'दित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नन्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य 'स्वाङ्गशिटामि'ति, 'नन्विषयस्ये'ति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु 'शीङः खो निदध्रस्वश्चे'ति उणादिषु नित्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव 'स्वाङ्गशिटा'मिति वा बोध्यम् । ७ हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् । एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन । यद्वंहिष्ठं नातिविदे । इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । परिवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्गर्वाणां प्रमृथस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । याथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ।

वाचकाः सागरसमुद्रयोः 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते । गेहा । गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यादित्यर्थः । न । गुद । अगेहार्थमिदम् । 'ध्यपूर्वं धकारस्येति । 'नित्यस्त्रीलिङ्गस्ये'ति शेषः । प्राप्ते इति । आद्युदात्ते प्राप्ते इत्यर्थः । यजन्तत्वादिति । 'बहिषष्टिलोपो यञ्च' इति वचनात् । यतोऽनाव इति । इभमहन्तीति । दण्डादित्वाद्यत् । यान्तस्यान्त्यादिति । 'चत्राद् घा' इति प्रत्ययस्वरेणापीति वा बोध्यम् । खान्तस्य । श् च म् च झमौ, तौ आदी यस्य स रमादिर्न रमादिररमादिः । तस्य शकारमकारादिभिन्नस्य खशब्दस्यान्तोदात्तः स्यात् । शीङः खो निदध्रस्वश्चेत्यादि । ननु बहुषूणादिषु 'शीङो ह्रस्वश्चे'त्येव पठ्यते । 'मुहेः खो मूर्च' इत्यस्य खोऽनुवर्तते ह्रस्वविधानसामान्याद्गुणाऽभाव इति स्वयमप्युणादिव्येवमेवोक्तम् । तस्मात्पूर्वाऽरविह्रदोऽयं प्रत्य ह्रस्वस्वरसादाह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि । हिष्ठ एषामिति । हिष्ठ वत्सरति शत् थ एतदन्तानामित्यर्थः । बंहिष्ठ इति । बहुलशब्दात् 'अतिशयने तमबिष्टनौ' इतीष्टम् । 'प्रिष्ठस्थिरस्फिर-' इत्यनेन बहुलश्च बंहिरादेशः । परिवत्सर इति । क्वचित्तु 'संवत्सर' इति पाठस्तत्र 'वसेश्च' 'सम्पूर्वाप्तिश्च' इति सरप्रत्ययस्य विवादपि सिद्धेः । सप्ततिरित्या-

दक्षिणस्य साधौ । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाऽभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया 'स्वाङ्गशिष्टा'मित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु 'लघावन्त' इति गुरुदात्तः । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति' कोशः । ६ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा । इह दक्षिणस्याऽऽद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः । आख्याप्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति । १० छन्दसि च । अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाऽऽद्यन्तावुदात्तौ । ११ कृष्णस्याऽमृगाख्या चेत् । अन्त उदात्तः । 'वर्णानां तण्ये'त्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नो नाव इषभः । मृगाख्यायां तु-कृष्णो रान्यै । १२ वा नामधेयस्य । कृष्णस्येत्येव । अयं वां कृष्णो अश्विना । कृष्णपिः । १३ शुक्लगौरयोरादिः । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । केत्यनुवर्तत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिब । इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् । १४ अङ्गुष्ठोदकवक्त्रशानां छन्दस्यन्तः । अङ्गुष्ठस्य 'स्वाङ्गानामकुर्वादीना'मिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाप्रहणं नियमार्थं 'छन्दस्येवे'ति । तेन लोके आद्युदात्तत्वेत्याहुः । १५ पृष्ठस्य च । छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् । १६ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् । 'उनर्वन्नानामि'त्याद्युदात्तस्यापवादः । १७ अर्यस्य स्वाभ्याख्या चेत् । 'यान्तस्यान्यात्पूर्व'मिति 'यतो नावः' (सू. ३७०) इति वाऽद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । १८ आशाया अदिगाख्या चेत् । दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिकपर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि । १९ नक्षत्राणामा-

दि । 'पङ्क्तिविंशतिर्निश्चयः' इत्यत्र व्युत्पादिता एते । प्राग्वदिति । 'लघावन्ते' इति प्राप्त इत्यर्थः । दक्षिणस्य । अस्याऽन्त उदात्तः स्यात्प्रावीण्येऽर्थे । वीणायां दक्षिणः । प्रवीणा इत्यर्थः । छन्दसि । दक्षिणस्याऽऽद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे । कृष्णस्य । अस्याऽन्त उदात्तश्छन्दसि, न तु मृगाख्यायाम् । एके इति । तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे 'नामधेयस्ये'त्यनुवर्तते । वचनविपरिणामेनान्वयः । नामधेययोः शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः । तेन सरो गौरो यथा पिब । इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव, नामधेयत्वाऽभावात् । अङ्गुष्ठो । एषामन्तोदात्तश्छन्दसि । अङ्गुष्ठस्येति । उपलक्षणमिदम् । वक्त्रशब्देऽपि 'प्राणिनां कृष्णैर्मित्याद्युदात्ते प्राप्ते' इति बोध्यम् । वा भाषायाम् । पृष्ठमिति । पक्षे 'स्वाङ्गशिष्टाम्', इत्याद्युदात्तत्वम् । भजुनस्य । अन्त उदात्तः । तृणाख्यायाम् । तृणाख्यायां किम् । अर्जुनो वृक्षः । 'उनर्वन्नानामि'त्याद्युदात्तः । अयस्य । अन्त उदात्तः । स्वाभ्याख्याया-

व्विषयाणाम् । अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुराधादीनां 'लघावन्त' इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टन्नन्तत्वेनाऽऽद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । २० न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु 'कुपूर्वो य आपू तद्विषयाणामि'ति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यप्राप्यन्तो-
दात्तो नेत्याहुः । २१ घृतादीनां च । अन्त उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । आकृति-
गणोऽयम् । २२ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि । अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह
चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः । श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः ।
इह नित्वादाद्युदात्त एव । २३ बिल्वतिष्ठयोः स्वरितो वा । अनयोरन्तः
स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः । इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ।

द्वितीयः पादः ।

२४ अथादिः प्राक् शकटेः । अधिकारोऽयम् । 'शकटिशकटयो'रिति यावत् । २५ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य । आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः ।
तनुः । २६ नव्विषयस्याऽनिसन्तस्य । वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः ।
नपू-नपुंसकम् । २७ तृणाधान्यानां च द्वयषाम् । द्वयचामित्यर्थः । कुशाः ।
काशः । माषाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः । २८ नूः संख्यायाः । पञ्च ।

म् । 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः' इति निपातितोऽयमर्थशब्दः । आशाया । अदिगाख्याया-
माशाशब्द आद्युदात्तः स्यात् । ज्येष्ठेत्यादि । 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यश-
ब्दादिष्टनि धनवती । जयादेशः । श्रवणं श्रवः सोऽस्यस्याः सा श्रववती । धनं विद्यते
यस्याः सा धनवती । अतिशयिता श्रववती श्रविष्ठा । धनिष्ठा । इष्टनि 'विन्मतो-
लुक्' इति मतुपो लुक् । आद्युदात्ते प्राप्त इति । 'ज्जनत्यादिः' इत्यनेन । कृत्तिकेति ।
'लघावन्ते' इति आद्युदात्तत्वम् । धनमिति । 'नल्विषयस्ये'ति प्राप्ते । ज्येष्ठ इति ।
उदाहरणे वृद्धशब्दस्य 'वृद्धस्य च' इतीष्टनि जयादेशः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्'
इति युवन्शब्दस्य कनादेशः । प्रयुदाहरणे 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यश-
ब्दस्य जयादेशः । अल्पस्य कन् । निरुवादिति । तथा च नित्स्वरापवादोऽयं योगः ।
पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः । इति प्रथमः पादः ।

नव्विषयस्य । इसन्तवजितस्य नित्यनपुंसकस्यादिऽऽरुदात्तः स्यात् । सर्पिरिति ।
'अर्चिशुचि' इत्यादिना इति । तृण । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्वयषामादिरुदात्तः
स्यात् । अषिति अचः प्राचा संज्ञा । तदाह—द्वयचामित्यर्थ इति । गोधूमा इति । 'ल-

चत्वारः । चतुष्कपालः । २६ स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् । शिष्टं सर्वनाम ।
 कर्णाभ्यां चुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विश्वो विहायाः । ३० प्राणिनां कुप-
 र्णम् । कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुक्रेषु मे । प्राणिनां किम् ।
 क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् । ३१ खययुवर्णे कृत्रिमाख्या चेत् । खयि परे उवर्ण-
 मुदात्तं स्यात् । कन्दुकः । ३२ उनर्वन्नन्तानाम् । उन । वरुणं वो रिशादसम् ।
 ऋ । स्वसारं त्वा कृण्वै । वन् । पीवानं मेषम् । ३३ वर्णानां तण्तिनितान्ता-
 नाम् । आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृथिनः । इरित् । ३४ ह्रस्वान्त-
 स्य ह्रस्वमनुत्ताच्छील्ये । ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्याऽऽदिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् ।
 मुनिः । ३५ अज्ञस्याऽदेवनस्य । आदिरुदात्तः । तस्य नाशः । देवने तु । अ-
 क्षैर्मा दीव्यः । ३६ अर्धस्याऽसमद्योतने । अर्धो ग्रामस्य । समेऽशके तु
 अर्धं पिप्पल्याः । ३७ पीतद्वग्रथानाम् । आदिरुदात्तः । पीतहुः । सरलः ।
 ३८ ग्रामादीनां च । ग्रामः । सोमः । यामः । ३९ लुबन्तस्योपमेयनाम-
 धेयस्य । चञ्चेव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाटान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां
 संज्ञा । ४० न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रासिंहमहिषाणाम् । एषामुपमेयनाम्ना-
 मादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुखि मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ।
 ४१ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् । यमन्वा वृद्धः । आज्ञ उदाहरणम् । आज्ञाः

चावन्ते' इति मध्योदात्तता । त्रः संख्या । नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तः ।
 चतुष्कपाल इति । 'चत्वार' इत्यत्राऽऽमृत्वेण भाष्यम् । 'चतुर' इत्यत्र 'चतुरः शसि' इति
 चतुर्भरित्यत्र 'अक्षयुपोत्तमम्' इति चतुर्णामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यां' इत्यनेनेति समास
 उदाहृतः । 'इगन्तकालकपालभगाल' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोऽयम् । स्वाङ्ग-
 शिष्टम् । स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् । उदकमिति । छन्दसि
 'अङ्गुष्ठोदकवक्त्रवशानाम्' इत्यन्तोदात्तः । भाषायां तु कर्दमादित्वादादिद्वितीयं चोदा-
 त्तम् । उनर्वन् । उन ऋ वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् । ह्रस्वान्तस्य । अवृत्तिकम् ।
 वृक्षसः । अक्षस्य । अदेवनस्याऽक्षस्याऽऽदिरुदात्तः । अर्धस्य । असमद्योतनेऽर्धशब्द-
 स्याऽऽदिरुदात्तः । ग्रामादीनां च । आदिरुदात्तः । लुबन्तस्य । उपमेयवाचिनो लुबन्त-
 स्यादिरुदात्तः । चञ्चेवेति । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य 'लुम्ननुष्ये' इति कनो
 लुप् । लुबन्तस्य किम् । अग्निर्माषवकः । न वृक्ष । पूर्वेषु प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषि-
 ष्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः । पर्वतः । अत्र पूर्वेषाद्युदात्तत्वं

प्रत्युदाहरणम् । ४२ लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुः । अन्ते लघौ, द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वृक्स्य गुरुदातः । कल्याणः । कोलाहलः । ४३ स्त्रीविषय-
वर्णाक्षुपूर्वाणाम् । एषां प्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषये । मल्लिका । वर्णः
श्येनी । हरिणी । अन्तुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अन्तुपूर्वाः । तरन्तुः । ४४ शकु-
नीनां च लघुपूर्वम् । पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः । खञ्ज-
रीटः । ४५ नर्तुप्राण्याख्यायाम् । यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः ।
कृकलासः । ४६ धान्यानां च वृद्धन्तान्तानाम् । आदिरुदात्तः । कान्तानाम् ।
श्यामाकः । षान्तानाम् । माषाः । ४७ जनपदशब्दानामषान्तानाम् ।
आदिरुदात्तः । केकयः । ४८ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ।
हयिति हलसंज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति
किम् । मल्लः । ४९ इगन्तानां च द्वयषाम् । आदिरुदात्तः । कृषिः ।

इति फिदसूत्रेषु द्वितीयः पादः ।

भवत्येव । राजविशेषस्य । लुचन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्याऽऽद्युदात्तः यमन्वा
वेङ्गामधेयं भवति । पूर्वयैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्यैवे-
त्याहुः । फिद्वृत्ता तु 'वृद्धस्य चेद्वाजविशेषस्यैवे'ति नियमो दक्षितः । आज्ञ इति ।
आज्ञ इषायमाज्ञः । लघावन्ते । इह आदिरिति न सम्बध्यते तेनाऽनादेरपि गुरो-
दात्तः । अत एव वृषाकपिशब्दस्य गुरुदात्त इति 'वृषाकप्यमि' इति सूत्रे वृत्त्यादि-
ग्रन्थेषु विभावितम् । न च गुरुणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्तिवति वाच्यम् । 'अ-
न्यतो ङीष्' इति सूत्रे सारङ्गकलमाषशब्दौ 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्ताविति
हरद्वत्प्रत्ययविरोधादिस्थाहुः । कल्याण इति । पर्यायेणाऽऽदिमध्यानुदात्तौ । शकुनी-
नाम् । पक्षिवाचिनाम् । पूर्वमिति । अग्न्यात्पूर्वमित्यर्थः । अग्न्यादिरिति न सम्ब-
ध्यते पूर्वग्रहणात् । कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ । नर्तु । क्रतुवाचिनां प्राणिवाचिनां
च यथाकृच्छ्रप्राप्तमुदात्तत्वं न । धान्यानाम् । धान्यवाचिनां वृद्धकशब्दान्तानां षश-
ब्दान्तानां चादिरुदात्तः । श्यामाकाः । माषा इति । अग्नोशीनरेत्यनेन, तृणधान्यानामि-
त्यनेन चाद्व्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहृतव्यम् । फिद्वृत्तौ तु
सूत्रे चशब्दो न पठितः । वृत्तौ गुरुदात्त इति व्याख्यातं, न त्वादिरुदात्त इति । नैषा-
दकाः कालाद्या इत्युदाहृतं च । यत्तु 'धान्यानामिति किं श्यामाका' इत्युदाहृतं,
तत्र श्यामाके धान्यस्याऽभावश्चिन्त्यः । जनपद । जनपदवाचिनामजन्तानामादिरु-
दात्तः स्यात् । केकय इति । अत्र परत्वाद्यान्तरस्यान्यात्पूर्वमिति स्वरेण आभ्यमतः
अज्ञा वज्ञा इत्युदाहृतव्यमिति वदन्ति । हयादीनाम् । हयादीनामसंबोगपूर्वो यो
कश्चिद्वस्तुतस्तानामादिरुदात्तः । अग्न्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र जनपदानामित्यनुव-

तृतीयः पादः ।

५० अथ द्वितीयं प्रागीषात् । 'ईषान्तस्य हयादे'रित्यतः प्राक् द्वितीया-
धिकारः । ५१ त्र्यचां प्राङ्मकरात् । 'मकरवरूढेत्यतः' प्राक् त्र्यचामित्य-
धिकारः । ५२ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् । कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा
त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना ।
वदनम् । ५३ मादीनां च । मलयः । मकरः । ५४ शादीनां शाका-
नाम् । शीतन्या । शतपुष्पा । ५५ पान्तानां गुर्वादीनाम् । पादपः ।
आतपः । लघ्वादीनां तु अनूपम् । द्व्यचां तु नीपम् । ५६ युतान्यण्यन्ता-
नाम् । युते । अयुतम् । अणि । धमनिः । अणि । विपणिः । ५७ मकर-
वरूढपारेवतवितस्तेच्चाजिद्राक्षाकलोमाकाष्टापेष्टाकाशीनामादिर्वा ।
एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि । ५८ छन्दसि च ।
अमकरार्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् । ५९ कर्द-
मादीनां च । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । ६० सुगन्धितेजनस्य ते वा ।
आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः । ६१ नपः
फलान्तानाम् । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् । ६२ यान्तस्या-

तयन्ति । पञ्चालाः कोशला इत्युदाहरणं पलालमिति प्रत्युदाहरन्ति च । ङ ।
अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवश्चेदय इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम् ।
'अक्षैर्मा दीभ्यः कृषिमित् कृषस्व' इत्यत्र कृषिषष्ठस्यान्तोदात्तत्वात् । इति
द्वितीयः पादः ।

कपोल इति । 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तम् । रसना वदनमिति । 'स्वाङ्गशिष्टाम्'
इत्याद्युदात्तत्वम् । मादी । मलयः । मकर इति । अनयो'म'करवरूढे'ति 'यान्तस्यान्त्या-
स्पर्श'मिति विशिष्य स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहृतं भ्यम् । शादीनां । शकारादीनां
शाकवाचिनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु 'सादीना'मिति पठित्वा सर्वेषां
इत्युदाहरन्ति । पान्तानाम् । पशब्दान्तानां गुर्वादीनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् ।
अनूपे 'अनो'प्रधानकनीयसो'त्यनेनोदात्तत्वं, नीपे 'नेरनिधाने'इत्यनेनेत्याहुः । युता ।
युत अणि अणि एतदन्तानां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । इत्यादीति । आदिष्वन्तेन
पारेवत वितस्ता इक्षु आजि द्राक्षा कला उमा काष्टा पेष्टा काशीना 'काशीनाना'-
मिति वक्तव्ये नुडभाव आर्षः । छन्दसि । छन्दसि मकरादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं
वोदात्तम् । काश्यपः । कर्दमः । कुलटा । उदकम् । गान्धारि । सुगन्धि । आदिरिति ।
सुगन्धितेजनशब्दस्य । नपः फलान्तानाम् । नपू नपुंसकम् । नपः किम् । दासीफलो

न्यात्पूर्वम् । कुलायः । ६३ यान्तस्य च नालघुनी । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा । ६४ शिशुमारोदुम्बरबलीवर्द्धोष्णपुरुषसां च । अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । ६५ सांकाश्यकास्पित्यनासिक्यदा-
र्वाघाटानाम् । द्वितीयमुदात्तं वा । ६६ ईषान्तस्य ह्रयादेरादिर्वा । हली-
षा । लाङ्गलीषा । ६७ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामामकशारीर-
शरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् । एषामादिरुदात्तः स्यात् । ६८
महिष्यषाढयोजीयेष्टकाख्या चेत् । आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अषाढः
उपदधाति । इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

६९ शकटिशकट्योरुत्तरमक्षरं पर्यायेण । उदात्तम् । शकटिः । शक-
टी । ७० गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य । अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् ।
गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैणान्तोदात्तः ।
७१ पारावतस्योपोत्तमवर्जम् । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । ७२ धूम्र-
जानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् । एषां चतुर्णां
धूम्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । का-
लवालः । स्थालीपाकः । ७३ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि । कपिकेशः ।
हरिकेशः । ७४ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । स्पष्टम् । न्यङ्छुत्तानः । व्यचक्षर्यस्वः ।
७५ न्यर्बुद्व्यल्कशयोरादिः । स्वरितः स्यात् । ७६ तिल्यशिक्यकाश्म-
र्यधान्यकन्याराजमनुश्याणामन्तः । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं

बृक्षः । यान्तस्य । यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । यान्तस्य । केचित् 'आन्त-
स्य च नालघुनी' इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्व
उदात्तो स्त इति व्याख्याय नाना दिवा मुधा इत्युदाजह्वः । शिशुमारो । 'शिशुमार'
इति पाठान्तरम् । उशीर । 'उशीर' इति पाठान्तरम् । सांकाश्य । सांकाश्यकास्पित्य-
शब्दो 'वुष्ण्य' इति पण्यन्तौ । दार्वाघाटशब्दो 'दारावाहोऽणन्तस्य च टः संज्ञा-
याम्' इत्यणप्रत्ययान्तः । ईषान्तस्य । ईषान्तस्य ह्रयादेरादिरुदात्तो वा स्यात् ।
उशीर । अत्र दयामाकग्रहणं चिन्त्यम् । 'धान्यानां च वृद्ध्याणानाम्' इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् । इदमेव ज्ञापयितुं मूले 'धान्यानामिष्यग्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देव-
रप्रहणमपि चिन्त्यम् । 'लघावन्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । हृदयग्रहणं 'स्वाङ्गा-
नामकुवादीनाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमभ्येषां 'लघावन्ते' इति प्राप्ते

तित्यम् । 'यतो नावः' (सू ३७०१) इति प्राप्ते । ७७ विल्वभक्ष्यवीर्याणि
 छन्दसि । अन्तस्वरितानि । ननो विल्वस्य उदतिष्ठत् । ७८ त्वस्त्वसमसिमे-
 त्यनुच्चानि । स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन् । नभन्तामन्युके समे । सिम-
 स्मै । ७९ सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः । अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्ट-
 स्येत्येवं परं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव । ८० निपाता
 आद्युदात्ताः । स्वाहा । ८१ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् । ८२ एवादीनाम-
 न्तः । एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह ते पुत्र सू-
 रिभिः । षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः' (वा १००९) इति प्रकरणे सहशब्दः आद्युदात्त
 इति प्राञ्चः । तद्धित्यम् । ८३ वाचादीनामुभावुदात्तौ । उभौग्रहणमनुदात्तं
 पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय । ८४ चादयोऽनुदात्ताः । स्पष्टम् । ८५ यथेति
 पादान्ते । तन्नेमिष्टमवो यथा । पादान्ते किम् । यथा नो अदितिः करत् । ८६
 प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः । षट्पटुः । ८७ शेषं सर्वमनुदा-
 त्तम् । शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवेदिवे । इति शा-
 न्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ।

अथ स्वरप्रकरणशेषः ३२ ।

३७०८ आद्युदात्तश्च ३।१।३। प्रत्यय आद्युदात्त एव स्यात् । अग्निः ।
 कर्तव्यम् । ३७०९ अनुदात्तौ सुप्पितौ ३।१।४॥ पूर्वस्यापवादः । यज्ञ-

अचनम् । महिष्य । एतयोरादिरुदात्तः स्यात् यथासंख्यं जायाखपायामिष्टकाख्यायां
 च । इति तृतीयः पादः ॥

१४८८ । एतानि सर्वानुदात्तानि । सिमस्य । सिमशब्दस्यथर्वणे वेरेऽन्त उदात्तः ।
 उपसर्गाश्चाभि । अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः । यथेति । यथाशब्दः
 पादान्तेऽनुदात्तः स्यात् । प्रकारादि । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यादिद्वित्वे पदस्यान्तो-
 दात्ताः स्यात् । षट्पटुरिति । ननु 'कर्मधारयवहुवारेषु' इति कर्मधारयवद्भावादेव
 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । तस्य पाणिनीया-
 र्पूर्वप्रवृत्तत्वेनाऽदोषात् । शेषं प्रकारादिद्वित्वाद्व्यस्मिन्निद्वित्वे परं सर्वमनुदात्तं
 स्यात् । इति चतुर्थः पादः ।

अग्निरिति । 'अङ्गोर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययः । कर्तव्यमिति । तस्य प्रत्ययः । तस्यतस्तु

स्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ । ३७१० चितः
 ६।१।१६३॥ अन्त उदात्तः स्यात् । चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् (वा ३७९९) ।
 चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽन्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नभन्ता-
 मन्यके संमे । यके सरस्वतीमनु । तत्कत्सुते । ३७११ तद्धितस्य ६।१
 १६४॥ चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे जित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जा-
 युनाः । ३७१२ कितः ६।१।१६५॥ कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ।
 ३७१३ तिसृभ्यो जसः ६।१।१६६॥ अन्त उदात्तः । तिस्रो यावः सवितुः ।
 ३७१४ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ६।१।१६७॥ साविति सप्तमीबहुवच-
 नम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः । सौ
 किम् । गङ्गेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् । राज्ञो नु ते । एकाचः

तिप्त्वास्वरितो वच्यते । न च तस्यस्याप्याद्युदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितो
 भवत्येवेति चेत्सत्यम्, किञ्चयमसिद्धः, तित्स्वरस्फुटं सिद्ध इति प्रष्टव्यमप्युक्तं भवति महान्
 फले विशेषः । तस्यतस्तिस्वमेव शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति श्ये-
 यम् । युच्छतीति । युच्छ प्रमादे । 'जातोः' इत्यन्तोदात्तः । ततः परः शप् 'उदात्तादनुदा-
 त्तस्य' इति स्वरितः । 'स्वरितासंहितायामनुदात्तानाम्' इति तिप्ः प्रचयः । चितः । स-
 प्रकृतेरिति । नभिवद् कथं लभ्यमिति चेच्छृणु । चित इत्यवयवादेवा षष्ठी, न कार्यिणः ।
 विद्योऽवयवस्तस्य सम्बन्धी यः समुदायः स कार्यी । अथवा चिदस्यास्ति स चितः ।
 अर्होऽप्येवमिति गणत्वाद् च प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थं प्रथमा । तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः ।
 अत्र च लिङ्गमकचश्चित्करणम्, अन्यथा तस्यैकाग्रवादनर्थकं तस्यात् । अन्यके
 इति । 'अवयवसर्वनाम्नाम्' इत्यकच्, ततः परा टिङ्गदात्ता । एवं यके तद्वदित्यत्रापि
 यत्ताच्छब्दादकच् । बहुच उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ज्ञेयम् । जित्स्वरबाधनार्थमिति ।
 षफजश्चकारो 'प्रातश्चफजोरस्त्रियाम्' इति विशेषणे चरितार्थः । अकारो वृद्धौ । त-
 आऽस्यस्मिन् परत्वात् जित्स्वरः स्यात् इति भावः । कौञ्जायना इति । कुञ्जस्याऽप-
 त्यानि बहूनि । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफज्' 'प्रातश्चफजोरस्त्रियाम्' इति ज्ञा । 'ज्याह-
 यस्तद्राजाः' 'तद्राजस्य बहुषु' इति लुक् । आग्नेय इति । अग्नेर्लङ् । तिसृ । अर्थगतं
 बहुत्वं शब्द आरोप्य बहुवचननिर्देशः । तिसृभ्यः परस्य जसोऽन्त उदात्ताः स्यात् ।
 तिस्र इति । अन्तोदात्तप्रशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशः स्थानिवद्भावाद्-तोदात्ताः । 'अनु-
 दात्तो सुप्पितौ' इति जसनुदात्ताः । अत्र 'अथि र ऋतः' इति रेफादेशे कृते 'उदात्ता-
 स्वरितयोर्ध्वः' इति जसः स्वरितात्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । सप्तमीबहुवचनमिति । न प्र-

किम् । विधुत्ते राजन्ति त्वे । तृतीयादि किम् । न दर्श वाचम् । ३७१५ अ-
न्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ६।१।१६६ ॥ नित्याधि-
कारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्, ततः परा तृतीयादिर्विभक्ति-
रुदात्ता वा स्यात् । परमवाचा । ३७१६ अञ्चेऽश्रद्धस्यसर्वनामस्थानम्
६।१।१७० ॥ अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्त्रप्रहारार्थम् ।
प्रतीचो बाहून् । ३७१७ ऊडिदम्पदाद्यपुत्रैद्युभ्यः ६।१।१७६ ॥ एभ्योऽसर्व-
नामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । ऊठ्युपयाग्रहणं कर्तव्यम् ।
(वा ३७५७) इह मा भूत् । अक्षयुवा । अक्षयुवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अ-

यमैकवचनम् व्याख्यानात् । राजेति । सावित्येतस्मिन् सति एकाच् परा तृतीयादि-
विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थः, भवति चाऽयमन्त्रोपे कृते एकाच् । राज
इति । राजशब्द आद्युदात्तः । 'कनिन्युबुधितचिराजिबन्विद्यप्रतिदिवा' इति कनिन-
न्तत्वात् । अन्तोदात्ता । एकाच् इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः
स्वर्यते तेन नित्याधिकारगतिर्भवतीत्याहुः । नित्याधिकारेत्यादि । अनित्यसमासे कि-
म् । अनित्यत् । 'अग्नौ चो' इति किप्प्रत्ययः । उपपदसमासः । 'गतिकारकोपप-
दात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधिकारग्रहणं किम् । वि-
ग्रहाऽभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत् । अवाचा ब्राह्मणेन । 'बहु-
घोहौ नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्तेर्वैकल्पिक उदात्तो भवत्येव ।
अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासोऽयं न तु बहुव्रीहिः । तेन 'नञ्सुभ्याम्'
इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति, किं स्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपद-
ग्रहणं तु एकाच्चेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च
शुनः ऊक् च इवोक् इत्यादावेवायं विधिः स्यात् । एकाच् किम् । राजदृषदा । षष्ठी-
समासात् टाप् । दधीच इति । दध्यञ्जतीति 'ऋत्विग्-' आदिना क्तिन् । 'अनिधि-
ताम्-' इति नलोपः । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चो' इति दीर्घत्वम् । अत्र 'चौ' इति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । शस्त्रप्रहारार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके वासि
मा भूत्, सुटि च यथा स्यादिति । ऊडिदं । अत्रैकाच् इति वर्तते अन्तोदात्तादिति
च । एकाजन्तोदात्तेभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । प्रष्टौह इति ।
'छन्दसि सहः' । 'बहश्च' इति ण्विः । 'बाह ऊठ्' । उपपदसमासे प्रष्टुशब्दो
'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यन्तोदात्तः । अत्र प्रष्टौहशब्दस्यानेकाक्षरेऽपि ऊठ् शब्द-
स्यैकाक्षरेमेव । ऊठ्युपयाग्रहणमिति । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्च-

न्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्राऽन्तोदात्ताप्यस्तीति वाच्यम् ।
 'इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (सू ३५०) इति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो
 विधानात् । प्र ते बभ्रू । माऽऽभ्यां गा अनु । 'पद्मोमासृद्भिश्च' (सू २२८) ।
 इति षट् पदादयः । पद्मथां भूमिः । द्भिर्न जिह्वा । अहंरहर्जायते मासिमासि ।
 मनश्चिन्मे हृद् आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अप्रातेव पुंसः । रै । राया
 वयम् । रायो धृता विवस्वतः । दिव् । उप त्वाग्ने दिवेदिवे । ३७१८ अष्टनो
 दीर्घात् ६।१।१७२॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टभिर्दशभिः । ३७।६ शतुर-
 नुमो नद्यजादी ६।१।१७३॥ अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी
 अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा रवं प्रथमा जानती । कृण्वते ।

मीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । तेनाऽक्षर्यादौ विभक्तेराद्युदात्तत्वं न ।
 अत्र हि अचैर्दीर्घ्यतीति किप् । अन्तरङ्गत्वादूठयण्य उपपदसमासत्वात् घृस्वरेणा-
 न्तोदात्तोऽयम् । अन्वादेशे नेति । अत एव 'सावेकाचः' इत्यपि स्वरो न । यद्वि-
 श्यात्तर्हीहाऽन्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । प्र ते बभ्रू इति । मित्रा ऋक्
 अन्वादेशप्रदर्शनार्थं माभ्यामित्यश्रोक्ता । माभ्यामिति । अत्र पूर्वार्धे
 बभ्रूशब्देनोक्तयोरिहेदमा परामर्शोऽप्यन्वादेशोऽस्त्येव । 'अन्वादेशश्च कथिता-
 ऽनुकथितमात्रं न विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः । षट्पदा-
 दय इति । न तु ततः परे, एकाच इत्यनुवृत्तेः । अष्टनो । दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनाम-
 स्थानविभक्तिरुदात्ता । 'अत्युपोत्तमम्' इत्यस्यापवादः । अष्टनशब्दो घृतादिवाद्-
 न्तोदात्तः । तेन उत्तरार्धमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहाऽपि नान्त्रयः । दीर्घा-
 त्किम् । अष्टभिः । इह 'अत्युपोत्तमम्' इति स्वरः । ननु चात्रापि 'अष्टन आ विभ-
 क्तौ' इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याऽभावादिति चेत्सत्यम् । इदमेव दीर्घग्र-
 हणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति । नित्ये स्वात्वे व्यावर्त्याऽभावादीर्घग्रहणमनर्थकं
 स्यात् । कृतास्त्वस्य षट्संज्ञा च ज्ञापयति । अन्यथा ह्यास्त्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः
 परत्वाद्नात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधित इति किं दीर्घग्रहणेन । जानतीति । 'ज्ञाजनीर्जा'
 इति जादेशः । 'रनाभ्यस्तथोरात' इति रनाऽऽकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्त-
 मन्तोदात्तम् । कृण्वत इति । 'क्षिन्धिकृण्वथोर च' । तुदन्तीति । तुदादिस्वाऽङ्गः । 'आ-
 षङ्गीनथो' इति जुम् । प्रत्युदाहरणे दृश्यङ्गविकलतां परिहरति—एकादेशोऽन्तोदात्त
 इति । 'तुदन्ती'त्यत्र शो कृते तस्मात्परस्य वानुरुपदेशात्परत्वाद् 'तास्यनुदात्ते—'

अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिः (सू ३६७३) इत्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छ्रुतुः 'लसार्वधातुके' (सू ३७३०) इति निघातः । ३७२० उदात्तयणो हलपूर्वात् ६ । १।१७४ उदात्तस्थाने यो यणूहलपूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदयित्री सूनुतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे । ३७२१ नोङ्धात्वोः ६।१।१७५॥ अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्म-बन्धा । सेतृशिनः सुभवे । ३७२२ ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ६।१।१७६॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताञ्चुटश्च परो मनुबुदात्तः । यो अङ्दिमाँउदनिमाँ इयति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मा त्वा विदिदिषुमान् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविव्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वायषा

इति निघाते 'एकादेश उदात्तोदात्तः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अस्मिन्कृत्ये तस्याऽसिद्धत्वं नास्ति, अनुम् इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । नद्योकादेशस्वरेण विना शस्त्रन्तं सनु-भ्रुकमन्तोदात्तं भवति । उदात्तयणो । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति प्राप्ते वचनम् । चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति तुजग्ता एते । 'चित्' इत्यन्तोदात्तः । हलपूर्वादिति किम् । बहुतिववा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम् । 'तनोतेडं उः सन्वच्च' इति डः । 'चाखनी तितडः पुमान्' । 'बहोनंञ्वदुत्तपद्भूभिन्' इति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः । तत्र 'उदात्तस्वरितयोः' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अस्मिन्सूत्रे वकारप्रहणं च कर्तव्यम् । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक् परानोति सिद्धम् । अत्र हि 'पर्या-चैष्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य 'न भूवाक्चिदिधिषु' इति प्रतिषेधात्समासान्तो-दात्तत्वे 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारे नाशत्त्वानूङीप् अनेनोदात्तः । नोङ् । शसा-दय इति । यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादीत्यनुवर्तते, तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न सम्भवतीति नानुवर्तिता । ब्रह्मबन्धेति । डङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एका-देशः सोऽप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो-ऽनुदात्तस्य' इति विभक्तिः स्वरिता । सुभवे इति । क्रियन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-यान्तोदात्तस्य 'ओः सुपि' इति यण् । अङ्दिमानिति । आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति 'कर्म-णमधिकरणे च' इति किं । उदनिशब्दोऽप्युपपन्नः । अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा 'युताऽन्यण्यन्तानाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । 'मनु-बसोरुः सम्बुद्धौ छन्दसि' इति ह । 'आतोऽडि नित्यम्' इत्यनुनासिकः । प्रवण्वन्त

गहि । रेशब्दाच्च । रेवाँइदेवतः । ३७२३ नामन्यतरस्याम् ६।१।१७॥
 मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुमतीनाम् ।
 ३७२४ डंयाश्छन्दसि बहुलम् ६।१।१७८॥ कथाः परो नामुदात्तो वा । देवसे-
 नानामभिमञ्जतीनाम् । वेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनां मृतो यन्तु । ३७२५ षट्त्रि-
 चतुर्भ्यो हलादिः ६।१।१७९॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आषड्भिर्ह्रस्वा-
 नः । त्रिभिर्ध्रुवैः देव । ३७२६ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्गयः ६।१।
 १८२॥ एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ
 प्रथमैकवचने श्रवर्णान्तात् । तेभ्यो घृम्नम् । तेषां पाहि श्रुधी हवम् । ३७२७

इति । अक्षिशब्दान्मतुप् 'अस्थिदधिसकथ्यक्ष्यामनहुदात्तः' इति 'छन्दस्यपि इदयते'
 इत्यनङ् । 'अनो जुट्' इत्यस्यासिद्धत्वापूर्वं नलोपः । ततो भूतपूर्वगत्या मतुपो जुट् ।
 'माहुपधायाः' इति वाकम् । इति । 'भान्ये नित्' इत्यधिकारे 'इषेः कश्च' इति
 उपत्ययान्त आद्यदात्त इषुशब्दः तस्मात्परो मतुबजुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्ती-
 ति मरुबान् । अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति । 'मृणोरुति' इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण
 मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । नच तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमा-
 नत्वात् । अत आह—स्वरविधाविति । नेष्यत इति । 'समासस्य' इति सूत्रे मरुत्वानि
 त्यत्र 'ह्रस्वजुड्भ्यां मतुप्' इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुदाहृत्य ह्रस्वरप्राप्ताविति
 भाष्योच्येति भावः । रेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् । 'रयेर्मतो बहुलम्' इति
 सप्तप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । 'आङ्गुणः' ततो ह्रस्वाऽभावाद्ब्रह्मणम् । नामन्य । ह्रस्वग्रह-
 यमनुवर्तते मनुब्रह्मण्यं च । तद्धि सप्तम्या विपरिणम्यते, तेन ह्रस्वो विशेष्यते । तदाह-
 मतुपि यो ह्रस्व इति । सुमतीनामिति । सुमति शब्दो बहुव्रीहिः । 'नञ्सुभ्याम्—' इत्य-
 न्तोदात्तः । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेष्वपि ह्रस्वे यथा स्वरः स्यात् अन्ती-
 नामित्यादौ, अन्यथा परत्वाक्षित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वऽभावाच्च स्यात् । तिसृ-
 यामित्यत्र सां प्रतिक्ते ह्रस्वे स्यात् । साम्प्रतिकाऽभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति, न तु
 सप्तमि तस्मिन् । नन्वेवं तिसृयामित्यत्र न स्यात् । मतुपि तिसृभावस्येवाऽभावात्
 इष्टमेवेतत्संगृहीतम् । अत्र हि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति नित्यमेव विभक्तैरु-
 दात्तत्वमिष्यते । षट्त्रि । अन्तोदात्तादित्येतन्निरुक्तम् । यद्येतदनुवर्तते पञ्चानां नवानां
 चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । 'जः संख्यायाः' इत्याद्यदात्तत्वात् । क्व तर्हि स्यात् ? सप्ता-
 नामष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादिवाङ्मन्तोदात्तो । हलादिः किम् । चतस्रः परयः ।
 यथेतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा 'चतुरः क्षिति' इत्यत्रैवाऽवोचाम । न गो ।

दिवो भल् ६।१।१८३॥ दिवः परा भलादिविभक्तिर्नोदात्ता । युभिर्वक्तुभिः ।
भलिति किम् । उप त्वाग्ने दिवेदिवे । ३७२८ नृचाऽन्यतरस्याम् ६।१।१८४॥
नृः परा भलादिविभक्तिर्वोदात्ता । नृभिर्येमानः । ३७२९ तित्स्वरितम् ६।१।
१८५॥ निगदव्याख्यातम् । क नूनम् । ३७३० तास्यनुदात्तेऽङिदुपदे-

साविति यदि सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात्, तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात् तत्किंश-
ब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः त्यदाद्यत्वे कृते 'बहुवचने शस्येत्' इत्येवविधानात् । तेषु
केषु इत्यत्राऽव्यान्तत्वाऽभावात् । ताभिर्वाभिरित्यादावेव स्यात्, तासु यास्वित्यत्रा-
व्यान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनमिथाह-सो प्रथमैकवचनमिति । अनन्तरप्रतिषेध-
स्याऽसम्भवात् बाह्यिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायत इत्याह-प्रायुक्तं नेति । एवं च वीर-
वत्तममित्यत्र 'ह्रस्वनुद्भूयां मनुप्' इति न भवति । 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रकि
अन्तेदात्तो वीरशब्दः । गोभ्य इति । 'सावेकाचः' इति प्राप्तम् । शुनश्चिञ्छेपमिति । अत्र
'चि'दिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शुनःशेषशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते । पदकाले
तु शुनःशेषं चिदिति पठयते । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः' इत्यलुक् । वनस्पत्यादिशा-
हुभयपदप्रकृतिस्वरः । रवनूशब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च 'सावेकाचः—' इति प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । रात्रिति क्लिप्तः । राज्ञा । षक्ति । अञ्जतिः क्लिप्तः । तस्य सन-
कारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम् । यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्या-
त् । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । 'नाञ्चे' पूज्याम् इति प्रतिषिध्यते नलोपः । 'अञ्चे' श-
ब्दस्य सर्वनामस्थानम् इति प्राप्तं निषिध्यते । गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव ।
प्राचा प्राचे । कृत्ति क्लिप्तः । पुञ्चा । पुञ्च कौटिल्याशपीभावयोः । 'श्रुत्विक्'-
इत्यादिना किन् । तत्रैव सूत्रे ऋञ्चेति निपातनाल्लोपाऽभावः । कृत् करोति । कृत्-
तिर्वा क्लिप्तः । कृता कृते । दिवो । भलादिरिति । नन्वसति सप्तमीनिर्देशे कथं पुन-
रत्र तदादिविधिः । केवलशलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः । ननु
तर्हि तदन्तविधिरस्तु का पुनर्शलता विभक्तिः । शलादिः सकारान्ता इति चेत्स-
त्यम् । 'षट्त्रिचतुर्थ्यां हलादिः' इत्यतः आदिरिति वर्तते । दिवः परा विभक्तिर्नो-
दात्ता भवति, कीदृशी, यस्याशलादिरिति । शुभिरिति । 'सावेकाचः' इति वा 'ऊङि-
दम्' इति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते । दिवे दिवे इति । 'ऊङिदम्पश्चात्' इति विभ-
क्तिरुदात्ता । तित्स्वरितम् । निगदव्याख्यातमिति । उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः ।
नवेति । 'किमोत्' 'तित्स्वरितम्' 'काति' इति किमः कादेशः । तास्यनु । तास्यादीनां
समाहारद्वन्द्वः । उपदेशग्रहणं सम्भवत्यभिचाराभ्यां किद्वयं सम्बध्यते, न तु तास्य-
नुदात्तेऽप्याम् । किदिति कर्मधारयः । उपदिश्यत इत्युपदेशः । तस्याऽकारेण क्तिता च

शास्त्रसार्वधातुकमनुदात्तमन्विहोः ६।१।१८६॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । द्वितः । अभिर्चष्टे अनृतेभिः । अदुपदेशात् । पुरुमुजाचनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः । उपदेशप्रहणान्नेह । हतो वृत्राप्यार्या । लप्रहणं किम् । कतीह पचमानाः । सार्वधातुकं किम् । शिश्ये । अन्विहोः किम् । हुते । यदधीते । विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् । (वा० ३७४२) इन्धे राजा । एतच्च 'अनुदात्तस्य च यत्र' (सू ३६५१) इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । ३७३१ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ६।१।१८७॥ सिजन्तस्याऽऽदिरुदात्तो वा । याष्टिष्टं वर्तिर-

विशेषणात्तदन्तविधिः । तथा च सूत्रार्थः । तासेरनुदात्तेतो द्विदुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् न्विहो वजंयिस्वा । कर्तयादि । 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' एकवचने द्वित्वादिज्ञोपः । इतरन्न 'रि च' इति सङ्कोपः । आस्तइत्यत्रादादित्वाञ्छो लुक् । क्ति इति । अस्याप्युपदेशविशेषणान्नेह । अणुते जरितुहं वम् । अत्र णु रतिदेशेन क्ति । चनस्यतमिति । चनोऽन्नन्तादात्मन इच्छन्तमित्यर्थः । कथञ्च । लोट् थसस्तं शप् स चानुवन्धस्यानेकान्तरवाददुपदेशः । चित्स्वरोऽपीति । चित्स्वरावकाशः । चलनः 'वलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' । अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ । 'वर्धमान'मित्यत्र स्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते, परस्वाद्धि भावः । वर्धमानमिति । वृधु वृद्धौ । लटः कानच् । शप् 'आनेमुक्' इति मुक् । नचाऽत्र मुका इयवधानम् । यद्यकारस्यागमो मुक् तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धौ निघातः । स्वावयवेन यद्यवधानाऽभावात् । यद्यकारान्तस्याङ्गाय भक्तो मुक्, तदाऽदुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गस्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वात् सिद्धौ निघातः । इत इति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति । तथाप्युपदेशप्रहणाच्च भवति । न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते । कतीह पचमाना इति । 'ताच्छीलयवयोवचनशक्तिषु चानश' क्वचित् 'कतीह निघाना' इति दृश्यते तत्र निघनशब्दाच्चारक्विगताच्छान्दसो मुगागमाऽभावः । तसु तास्यादिभ्यः परस्वाऽभावाच्चिन्त्यम् । शिश्य इति । 'प्रनेकाच्चः' इति यणादेशः । 'क्ति च' इत्याधंधातुकमेतत् । यदधीत इति । यच्छब्दप्रयोगो 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधार्थः । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । विद् विचारणे, जिहन्धी दीप्तौ, खिद् दैभ्ये, इति त्रयोऽनुदात्तोः । तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्याऽनुदात्तत्वे प्राप्ते आह—विन्दी-

शिवना । ३७३२ यत्ति च सेटीङन्तो वा ६।१।१६६॥ सेटि थलन्ते पदे इङ्-
दात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैतै त्रयस्तदा 'लिति' (सू ३६७६)
इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ।
३७३३ उपोत्तमं रिति ६।१।१६७॥ रिप्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् ।
यदाहवनीये । इति प्रत्ययस्वराः ।

अथ समासस्वराः ।

३७३४ समासस्य ६।१।२२३॥ अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ।
३७३५ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६।२।१॥ उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं
प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वाणुदात्ते पूर्वपदे

त्यादि । एभ्यः परस्य जसार्धचातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । यास्तिष्ठमिति ।
या प्रापणे । लुङ् यस्स्तम् । 'क्लि लुङि' 'क्लेः सिच्' 'यमरमनमाताम्' इतीट्स्-
कौ । 'बहुलं छन्दस्यमाहुयोगेऽपि' इत्यडभावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे षडाहरणम् ।
आद्युदात्तत्वे त्वाहरणान्तरं मृग्यम् । यत्ति । 'यमुष्यन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतर-
स्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कायविकल्पार्थम् । अन्यतरस्याग्रहणेन कार्यविकल्पस्य
सिद्धत्वात् । तेनेडाद्यः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु 'तवै चान्तश्च युगपत्'— इ-
त्यादौ युगपद् ग्रहणारेवाऽन्यत्र पर्यायः सिद्धः । सत्यम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रह-
णम् । अन्यथा श्रुतयोरिङन्तयोरेव कायित्वं विकल्प्येत । सेटीति किम् । यथा थञ्जि
स्वरः । नन्विङ्ग्रहणासेडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम् । इङ्ग्रहणं तु यदेडागमः
क्रियते, तदा तस्योदात्तार्थं स्यात् । यथा 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र सः ।
ततश्च यथा लुक्विथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने 'ययिथे'त्यादौ चतुर्थाऽभा-
वेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति, एवमिडभावेऽपि स्यादित्यर्थः । आहवनीय इति । बा-
हुलकादधिकरणेऽनीयर् । प्रीणनार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरः । इति प्रत्ययस्वराः ।

समासस्य । यज्ञश्रियमिति । षष्ठोत्तरपुरुषः । श्रीशङ्खस्येकारस्योदात्तत्वे कृते आन्तर-
तभ्यादियङ्कुदात्तः । बहुव्रीहौ । इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति वर्तते । पूर्वपद-
सामानाधिकरण्यासूत्रे प्रकृत्येतावदुक्तेऽपि स्वरप्रकरणाप्रकृतिस्वरयौव प्रकृतिभावो
विज्ञायते । पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्पथयोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याश-
येनाह—उदात्तस्वरितयोगीति । चित्रेति । भूयते इति श्रवः कीर्तिः । चित्रं भवो यस्य स
चित्रश्रवः । ततश्चमप । चित्रशब्दः फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः । ततः परस्य 'ठदात्ताद-
नुदात्तस्य—' इति स्वरितः । ततः परस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति

समासाऽन्तोदात्तत्वमेव, यथा-समपादः । ३७३६ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयास-
तभ्युपमानाऽव्ययद्वितीयाकृत्याः ६।२।२॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे
प्रकृत्या । तुल्यश्चेतः । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' (सू ३४९) इति तत्पुरुषः ।
किरिणा काणः किरिकाणः । पुत्यन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्द्रे । सखेति
सप्तमीतत्पुरुषः । शक्नीश्यामा । अव्यये नञ्कुनिपातानाम् (वा ३८०८) अयज्ञो
वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् । ३७३७
वर्णो वर्णेश्वनेते ६।२।३॥ वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या
तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहित-

प्रचयः । समपाद इति । 'श्वश्वसमसिमेत्यनुष्ठानी'ति सर्वांनुदात्तः समशब्दः पादशब्दो
'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । तुल्यश्चेत इति । 'नौष-
योबर्मविष—' इति यति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः । सहस्रश्चेतः
सहस्रश्चेत' इति । 'समानान्मयोश्च' इति क्लृप्तः सहस्रशब्दः 'गतिकारकोपपदा-
स्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । एवं सहस्रशब्दः क्लृप्तो मध्योदात्तः ।
किरिणेति । 'कृष्णकुठिमिदिष्वदिप्रश्च' इत्यादिनादिक इः स च कित् । 'भुजेः क्लृप्त-
इत्यतः किदित्यनुवर्तनात् । तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तौ । मन्द-
यत्सखमिति । मदि स्तुत्यादिषु । ण्यन्ताकलटः शत्रादेशः । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्या-
हं धातुकत्वेन शबभावात्—'तास्यनुदात्तेऽन्विषदुपदेशात्' इति निघातो न । अतः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । 'णेरनिटि' इति णिलोपस्तु न । तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणा-
त् । न च वैपरीत्यमापादनीयम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्थं मन्दयच्छब्दो-
ऽन्तोदात्तः । शक्नीश्यामेति । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । शक्नी-
शब्दो गोशब्द्विधीपन्थोऽन्तोदात्तः । अव्यये । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्प्रहणमकरणिरि-
त्यादौ परस्यापि कृस्वरस्य बाधनार्थम् । अकरणिरित्यादौ 'आक्रोशे नञ्यनिः'
इत्यनिः । किंच 'तिस्र' इत्यत्र 'तिसृभ्यो जसः' इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो
नञ्स्वरेण बाध्यते । अपिच चत्वारः अनद्वाह इत्यत्र सतिशिष्टोऽप्यामृस्वरो बाध्यते ।
अव्यथीत्यत्र 'जिह्वि—' इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः क्रियते, तस्यापि
स्वरस्य बाधनार्थं कुप्रहणं चाद्विपु पाठाऽभावात् । स्नात्वेति । मयूरव्यसकादिरयम् । नन्वयं
तत्रैवाऽन्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न । सामिकृतं स्वयंभौतमित्यादिवारणाय परिग-
णनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इष्यते तु समास-
स्येत्वन्तोदात्तः । सामिकृतमित्यादौ 'सामि' 'स्वयं' 'केन' इति समासः । मुहूर्तसुख-
मिति । 'कालावधनो' इति द्वितीया । 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासः । मुहूर्तशब्दः

शब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः । ३७३८ गाधलवणयोः प्रमाणे ६।२।४॥ एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिन तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्राऽन्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमित्या परिच्छेदमात्रं, न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् । ३७३९ दायार्थं दायार्थे ६।२।५॥ तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायार्थं किम् । परमदायादः । ३७४० प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ६।२।६॥ प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कार-

पृषोदरादिरन्तोदात्तः । भोज्योऽभ्यमिति । 'कृत्यतुल्याभ्या' इति समासः । भोज्यशब्दो ण्यदन्तः 'तिरस्वरितम्' इति स्वरितान्तः । वर्णो वर्णो । अत्र एत इति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उक्तपदे स्वरूपग्रहणं न, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि स्वरूपग्रहणं न । तदाह—वर्णवाचिनोऽस्यादि । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति । 'वृषेर्वर्ण' इति विहितो यो नक् तदन्त इत्यर्थः । कृष्णशब्दः 'कृष्णस्याऽमृगाख्या चेत्' इत्यन्तोदात्तो वेदे । भाषायां तु 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । इतन्नन्त इति । 'रहे रश्च लो वा' इति इतन्प्रत्ययान्तो निरस्वरेणाद्युदात्तः । कृष्णतिला इति । 'वर्णो वर्णो' इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते, तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । गाध । अरित्रगाधमिति । अरित्रं नौकाष्टं, तस्य गाधं स्पृश्यमानं तलम्, गाधयत इति गाधः । गाध प्रतिष्ठायां कर्मणि घञ् । अर्धर्चादिस्वात् षलीषत्वम् । गोलवणमिति । षष्ठीसमासः । गोशब्दो 'गमेडोः' इति ङोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । इत्रान्त इति । 'अतिल्लभू सुखनसहचर इत्रा' इति विहितः । मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरेण । इत्या परिच्छेदमात्रमिति । इत्यन्तायाः परिच्छेदतिरिक्त्यापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्रप्रमाणशब्दो गृह्यते, न पुनरायाममात्रं कृद इत्यर्थः । दायार्थम् । दातव्यो दायोऽशः । दायमादत्तं, दायार्थः । मूलविभुजादिस्वाकः । दायार्थस्य भावो दायार्थम् । दापय दानं तस्य स्वन्धनो वा । इह तु लज्जया आदीयमाने दाये एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायार्थशब्दे परे दायार्थवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । क्युप्रत्ययान्त इति । 'कृपवृजिमिन्दु निधानः क्यु' इति विहितः । परमदायाद इति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिबन्धि । कार्यसिद्धि प्रतिबन्धातीति प्रतिबन्धि । आवश्यकं णिनिः । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दौ क्युदन्तौ । तयोरित्स्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति । गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात् । नैष दोषः । चिरकालवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते, गमनमत्र विशेष्यं तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेष्यस्य

णविकलतया चिरकालभावि कृच्छयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छम् । ३७४१ पदेऽपदेशे ६।२।७॥ व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तः । 'थाय' (सू ३८७८) आदिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् । ३७४२ निवाते वातत्राणे ६।२।८॥ निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो ङणन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रुढः पार्श्वे । ३७४३ शारदेऽनार्तवे ६।२।९॥ ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्याऽस्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः (उ) सृजेरसुम् च इत्याशुदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् । ३७४४ अश्वर्युक्पाययोजातौ ६।२।१०॥ एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यञन्तः । तस्मात् वैश-

पूर्वनिपातनार्थं मयूरभ्यंसकादिष्वमप्येष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचिष्वमुपपादयति । गमनमित्यादि । कारणवैकल्यादि चिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छयोगि वा, कृच्छं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । मूत्रकृच्छमिति । षष्ठीसमासः । पदेऽपदेशे । अपदेशो व्याजः । 'व्याजोऽपदेशो लघयं च' इत्यमरात्तदाह—व्याजवाचिनीति । उच्चारपदेनेति । उच्चारः पुरीषक्रिया । विष्णुपदमिति । षष्ठीसमासः । निवाते । निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनीति । वातत्राणार्थं निवातशब्दे परे इत्यर्थः । वातस्याऽभावो निवातमित्यव्ययीभावः । निशब्दो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तत्र कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरण्या निवातशब्देन समस्यन्ते । कुटी एव निवातं कुटीनिवातम् । कुड्य एव निवातं कुड्यनिवातम् । द्यगन्त इति । कवतेऽयं क् डकारस्येत्संज्ञा न भवति । गुणप्रतिषेधार्थात्काराजुबन्धात् । यगन्त इत्यन्ये इति । 'ते तु कवतेऽयमिति सूत्रमधीयते' । शारदे । नूतनार्थ इति । अश्वर्युक् इत्यर्थः । रज्जोः सद्य उद्धृतमिति । रज्जुबद्धपान्नाधारे रज्जुशब्दः । इदानीमेव कृपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः । सृजेरसुञ्चेति । 'श्कन्देः सलोपश्च' इत्यतः सलोप इति वर्तते 'भृमृशीङ्' इत्यतः षरिति । 'भान्ये नित्' इत्यतो निदिति । सृजेरः स्यात्स च नित् धातोरसुगागमः सलोपरधेयर्थः । तत्र सृजेरन्त्याद्धः परेऽसुमि सलोपयणादेशेऽसुम् सकारस्य जरत्वे च रज्जुरिति भवति । आशुदात्त इति । प्रत्ययस्य निश्वाजिस्वरेण । उत्तमशारदमिति । शारदि ऋतौ भवं शारदम् । अश्व ।

म्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (सू १४८४) इति णिनेः 'कठचरकाल्लुक' (सू १४८७) इति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्क्यन्तोदात्तो दीवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः । ३७४५ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ६।२।११॥ अन्योः पूर्व प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् । ३७४६ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२॥ द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लोट्द्विगोर्नित्यम् । (वा० २१२८-२९) इति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् । ३७४७ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ६।२।१३॥ वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः । ३७४८

कठाध्वर्युरिति । अध्वरं यज्ञ यातीत्यध्वर्युः ऋषिर्विशेषः । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते कठः । कठशब्दादण्णभ्तात् णिनिप्रत्ययः तस्य लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक' इति लुक् । विशेषणसमासोऽयम् । दीवारिककषायमिति । षष्ठीसमासः । सदृश । सादृश्य-वाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोर्द्वयपदयोः । पितृसदृश इति । पितृमातृशब्दा-वुणादितृजन्तौ चित्स्वरेणाऽन्तोदात्तौ । नन्वेव 'पूर्वसदृशसमोनाथं' इति तृतीया-समासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्येव सिद्धम् । न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहित-त्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम् । तत्राऽनभिधानाऽषष्ठीसमासो नेत्यपि सुवच-त्वादिति चेन्मैवम् । अल्लुक्पमास'जुरोधेन षष्ठीसमासरवीकारस्यावश्यकत्वात् । तथा । दास्याः सदृशो वृषलयाः सदृश इति । 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यल्लुक् । दासी-शब्दो 'दंसेष्टे न आ च' इति दंसेष्टप्रत्ययः नकारस्य चाऽऽकारः । प्रत्ययस्वरेण दास-शब्द अन्त उदात्तः । टित्त्वान्छीप् । 'यस्य' इति ङोपः । 'अनुदात्तस्य च यत्र' इति ङोप उदात्तावम् । वृषकशब्दाज्जातिकक्षयो ङीष् । यत्रयत्रापि 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति विभक्तिरुदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविधायके 'पूर्वसदृश' इति सूत्रे सदृश-इयं मास्तु सर्वत्र षष्ठीसमासोऽस्तु इति चेन्मैवम् । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति, तदर्थं सदृ-शग्रहणम् । विधया सदृशो विध्यासदृश इति । अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी । प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । 'शुभ्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' इति यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । परमसप्तसममिति । सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं । समाहारद्विगुः । पात्रादिभावात् स्त्रीबाभावः । गन्तव्यपण्यम् । वाणिगेव वाणिजः प्रज्ञादिस्वा-द्वयम् । मद्रवाणिज इति । मद्रेषु गत्वा षष्ठ्यहरतीत्यर्थः । गोवाणिज इति । गमेर्डा । अन्तोदात्तोऽयम् । सप्तमीसमास इति । सप्तमीति योगविभागात् मद्रवाणिजेत्यत्र

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ६।२।१४॥ मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' (सू ३२८०) इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया । ३७४६ सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५॥ एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् । ३७५० प्रीतो च ६।२।१६॥ प्रीतो गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् । ३७५१ स्वं स्वामिनि ६।२।१७॥ स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी । ३७५२ पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८॥ दमूना गृहपतिर्दमे । ३७५३ न भूवाक्चिद्विधिषु ६।२।१९॥ पतिशब्दे

षष्ठीसमासः । रक्प्रत्ययान्त इति । 'स्फायितश्चि' इति विहितो रक् तदन्तादि-
त्यर्थः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । मात्रो । तथेति । पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्या-
दित्यर्थः । भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । मात्राशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिवि-
षये तुल्यप्रमाणे वर्तते भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः ।
तदाह—भिक्षाया इति । पाणिन्युपज्ञमिति । उपज्ञायत इति उपज्ञा । 'आतश्चोप-
सर्गो' कर्मण्यक् । पाणिनिशब्द इत्यन्तत्वादाद्युदात्तः । तस्य उपज्ञा इति षष्ठी-
समासः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिरुयासायाम्' इति नपुंसकता । नन्दोपक्रममिति ।
षष्ठीसमासः । अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ् । 'नोदात्तोप-
देशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । इषुच्छायमिति । इपूर्णां छापेति तत्पुरुषः । 'छाया बाहु-
र्ये' इति नपुंसकता । 'हृषेः क्छ' इत्युप्रत्ययान्त इषुः, तत्र निदञ्चिकारादाद्युदात्तस्त-
दाह—इषुशब्द इति । गमनसुखमिति । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यसकादिव ।
लित्स्वर इति । गमनशब्दो वयुडन्तः 'क्षिति' इति सूत्रेणाऽऽद्युदात्तः । प्रागुक्तमिति ।
सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासं-
ख्यनिवृत्त्यर्थः । ननु 'सुखप्रिययोः' इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा 'हिते च' इति वक्तव्यम् ।
तत्राऽऽद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतो गम्यमानायां भविष्यतीति
चेत् । सत्यम् । प्रीतिप्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति । ब्राह्मणो-
ऽपत्यमित्यण् । 'ब्राह्मोऽजातौ' इति जातौ टिकोपाभावेऽञ्जिति प्रकृतिभावः । छात्र-
शब्दः 'छात्रादिभ्यो णः' इति खप्रत्ययात्तः । पत्या । ऐश्वर्यायै पतिशब्दे परे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे । गृहपतिरिति षष्ठीसमासः । 'गेहे कः' इति कप्रत्ययान्तो

परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । ३७५४ वा भुवनम् ६।२।२०॥ उक्तविषये । भुवन-पतिः । (उ० सू०) 'भूसूधूभ्रस्त्रिभ्यः' इति क्युञ्जन्तो भुवनशब्दः । ३७५५ आ-शङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ६।२।२१॥ अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते, आबाध्यते, निकटतरमिति वा संभाव्यते । संभावने किम् । परमनेदीयः । ३७५६ पूर्वं भूत-पूर्वं ६।२।२२॥ आढयो भूतपूर्वः आढयपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्तते । भूतपूर्वं किम् । परमपूर्वः । ३७५७ सविधसनीडसमर्यादसवेश-देशेषु सामीप्ये ६।२।२३॥ एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । कारमीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया सम-

गृहशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । न भू । स्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम् । इस्त्वम् । एतानीति । भूशक्विहिधिषु एतानीत्यर्थः । न प्रकृत्येति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । भूपतिरित्यादि । षष्ठीसमासा एते । तत्र स्वाद्यस्त्रयः क्विञ्जन्ताः । दिधि-पुष्पशब्दः 'अन्द्दृभृजम्बुकफेल्लकंन्धूदिधिषू' इत्युत्पत्त्यन्तो निपातितः । सर्वेऽप्य-न्तोदात्ताः । वा भुवनं । उक्तविषये इति । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । 'पत्यावैरवयं' इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् । भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । आशङ्काबाध । आशङ्काऽऽबाधने-दीयस्सुत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । शक्ति शङ्का-याम् । बाध् लोडने । आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ् । अतिशयेनाऽन्तिकं नेदीयः । द्वयो-रन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायामीयसुनि 'अन्तिकबाढयोः-' इति नेदादेशः । गमनाऽऽशङ्काद्ययो विशेषणसमासाः, मयूरव्यंसकाद्यो वा । अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चयः । गमनाशङ्कमिति । पूर्वपदानि क्युञ्जन्तानि । तत्र लिस्स्वरः । गमन-माशङ्क्यत इत्यादि । 'संभाव्यत' इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । गमनमाशङ्क्यते इति संभा-व्यते । गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते । गमनं निकटतरमिति वा संभाव्यते । पूर्वं भूतपूर्वं । भूतपूर्वार्थं पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । आढयो भूतपूर्वं इति । यः पूर्वमाढय आसीत्स एवमुच्यते । आढयपूर्वं इति । अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसका-दिव । आढयशब्दः आङ्पूर्वाद्ध्यायतेः 'घञर्थं कविज्ञानम्' इति कर्मणि कः । आतो लोपः । पृषोदरादिवाङ्मय ङः याथादिस्वरेणाऽन्तोदात्तः । परमपूर्वं इति । परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽर्थं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्यु-दाहरणे समासः । परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तुदाहरणमेव । सविध । सामीप्या-थेभु । सविधादिपुत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मद्रसविधमिति । सर्वत्रोदाहरणे

र्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् । ३७५८ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६।२।२४॥
विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' (सू३७८३) इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति
किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त ।
सम्पन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । ३७५९ श्रज्याऽवमकन्पाप-
वत्सु भावे कर्मधारये ६।२।२५॥ श्र ज्य कन् इत्यादेशवति, श्रवम-
शब्दे, पापशब्दवति चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् ।
गमनज्याजः । गमनाऽवमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि

षष्ठीसमासः । मद्रः रगन्तेनोऽद्वात्तः । गान्धारिः । 'कदंमादीनां च' इत्याद्युदात्तो वा ।
कारमीरो 'हृषावन्ते'-इति मध्योदात्तः । सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिकाः
व्युत्पत्तिरेव केवळम् । समीपवाचिनश्चेते सद्बुद्ध्याः । मद्रादीनां सविधं समीपमि-
त्यर्थः । समर्यादमिति । 'वोपसर्जनस्य' इति सङ्ख्येय सारेणः । चैत्रसमर्यादमिति षष्ठीसमा-
सः । सविधादिषु किम् । मद्रसमीपम् । विस्पष्टाः गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि प्रकृत्या
रूप्युः । विस्पष्टकटुकमिति । 'स्पष्ट बाधनरूपज्ञानयोः' रित्यस्य ण्यन्तस्य निष्ठायां 'वा
दाग्नशास्त्र-'
इति स्पष्टशब्दो निपातितः । तस्य विनाशेन गतिसमासः । विस्पष्टं
कटुकमिति विग्रहः । विस्पष्टादीनि शब्दप्रकृतिनिमित्तस्य विशेषणानि, न द्रव्यस्य
कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधायते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाऽभावे
सुसुप्तेति समासः । विचित्रेत्यादि । चित्र चित्रीकरणे चुरादिण्यन्तोदेश्च । विशेषेण
चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः 'तत्पुरुषे तुल्यार्थं-' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः ।
चित्ती संज्ञाने निष्ठा । विगतं चित्रमस्य इति विचित्रः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्'
इत्याद्युदात्तः । अञ्जु इत्यक्त्यादिषु । तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे 'उदात्तस्व-
रितयोः-' इति स्वरितादिः । पदेः कर्तरि क्तः । थायादिस्वरेणाग्नोदात्तः । गति-
स्वरस्तु न । कर्मणीति तत्र वर्तते । अयं कर्तरि क्तः । 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्प-
टिनाकिषत्तश्च' इत्युपसर्गान्तः पठशब्दः । तत्र निक्षिप्त्यधिकारादाद्युदात्तः । पठि
गतौ । क्तः प्रत्ययस्वरः णादिवृत्तौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च । अमन्ताडुः ।
पण्डा बुद्धिः सा सञ्जाताऽस्येति तारकादिवादितात् । एवमुक्तम् । कुशान् छातीति
कुशलः । 'भातोऽनुपसर्गे' इति कः कृत्स्वरेणाग्नोदात्तः । लुप मन्दायां गतौ ।
अस्मात् 'लुपेरकोपध्यायाः' इति कलप्रत्ययः । तत्र 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्यतश्चिदिति
वर्तनादग्नोदात्तः । पुण्य कर्मणि शुभे । 'इगुपधञाप्रोकिरः कः' । थायादिस्वरेणाग्नो-
दात्तः । श्रज्या । श्रज्यकनामादेशानाद्युत्तरपदस्वासम्भवासामर्थ्यात्तदुत्तरपदं गृह्यत
इत्याह—इत्यादेशवतीति । इष्टेषुसुनोः 'प्रक्षस्वरस्य श्रः' 'ज्य च' 'युवात्पयोः कनन्य-
तरस्याम्' । गमनश्रेष्ठमित्यादि । मयूरर्ध्वसकादित्वाद्वाजदन्तादिवाद्वा विशेषणस्य
परनिपातः । पापिष्ठमिति । विमग्नोर्लुक् । उदाहरणे 'नपुंसके भावे क्तः' 'व्युद् च' इति

किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गम-
नश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् । ३७६० कुमारश्च ६।२।२६॥
कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । ३७६१ आदिः प्रत्येनसि
६।२।२७॥ कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्ये-
नाः । कुमारप्रत्येनाः । ३७६२ पूनोऽन्यतरस्याम् ६।२।२८॥ पूगा गणा-
स्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आयुदात्तत्वाभावे 'कुमारश्च'
(सू ३७६०) इत्येव भवति । ३७६३ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु
द्विगो ६।२।२९॥ एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः ।
दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्च मासान् भूतः पञ्चमास्यः । 'तमघीष्ट'
(सू १७४४) इत्यधिकारे द्विगोर्यप् (सू १७४६) । पञ्चकपालः ।
पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । (फि०) नः संख्यायाः । इति पञ्चञ्छब्द आयुदात्तः ।
इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमाऽरत्निः । ३७६४ बहुन्यतर-
स्याम् ६।२।३०॥ बहुशब्दस्तथा वा । बहुरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः ।
बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयोः' (सू ३६५७) इति

भावे ल्युट् । तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि क्षिप्स्वरेणाद्युदात्तानि । गम्यतेऽनेनेति । 'क-
णाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट् । केति किमिति । कर्मधारय इति किमर्थमिरथर्थः ।
कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । कुमारश्रमणेति । कुमारी श्रमणा
कुमारश्रमणा । 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति समसः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमा-
रीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः । अन्तोदात्त इति । कुमार क्रीडायाम् । पचाद्यच्, क्षिप्स्व-
रः । अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिः' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव
कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मत-
भेदेन भवति । आदिः । आदिरिति षष्ठ्यर्थं प्रथमा । पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभा-
वेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽप्राप्तेर्भवतीति सूत्रार्थः । एवं स्थिते फलितमाह — कुमारस्या-
दिरुदात्तः स्यादिति । पूगेषु । गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्याऽऽदिहदात्तो वा
स्यात् । कुमारचातका इति । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः 'पूगाञ्छो प्रामणीपूर्वात्'
इति ज्यः । तस्य 'तद्वाजस्य बहुषु —' इति लुक् । कुमारश्चेत्येव, भवतीति । तत्र प्रति-
पदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पञ्चारत्नरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति
तद्वितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रबो लुक् । पञ्चु कपाठेषु सं-
स्कृतः, पञ्चसु भगाठेषु संस्कृतः, पञ्चसु शराठेषु उद्घृतः । पञ्चकपाठा, पञ्चभगाला, पञ्च-
शरावः । तद्वितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक् । पञ्चाश्व इति । पञ्चभिरश्वैः
क्रीतः पञ्चाश्वः । आर्हीयच्छक् तस्य 'अन्धर्ध' इति लुक् । बहु बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृति-

भवति । ३७६५ दिष्टिवितस्त्योश्च ६।२।३१॥ एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । ३७६६ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्षबन्धे-
ष्वकालात् ६।२।३२॥ अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्कार्य-
सिद्धः । साङ्कार्येति ण्यन्तः । आतपशुष्कः । आपक्षः । आप्तेति घृञन्तः ।
चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्नसिद्धः । कृत्स्वरेण
बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते । ३७६७ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरा-
त्रावयवेषु ६।२।३३॥ एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिन्यहोरात्रावयववाचिनि चोत्त-
रपदे । परित्रिगतं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । उपपूर्वाह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । अप-
त्रिगतम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितपुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमि-
दम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रा-

स्वरं वा इगन्तादिपूत्तरपदेषु द्विगौ । पूर्वं नान्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुशब्दोऽन्तोदात्त
इति । बंहि वृद्धौ अस्मात् 'लङ्घिबन्धोर्लोपश्च' इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि । दिष्टि ।
दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनाऽत्र मात्रचो लुक् । अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । सप्त-
मी । ण्यन्त इति । वृज्झयादिषु 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' । घृञन्त इति । 'मस्जिगमिनमि-
हनिविश्यशां वृद्धिश्च' इति ष्टन् । संयोगादिस्त्रोपः 'घश्च' इति षत्वं नित्वादाद्युदात्तः ।
अन्तोदात्त इति । 'कृजः को द्वे च' इति कप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण । थाथादिस्वरेण बा-
धितः सप्तमीस्वर इति । सिद्धशुष्कपक्षानां कान्तात्वात् बन्धस्य घञन्तत्वात् थाथादिस्व-
रेण 'तपुरुषे तुल्यार्थः' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्वाधितस्तेन
पुनर्विधीयते । कचित्तु कृत्स्वरेण बाधितः इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः स्वरस्याथा-
दिलक्षणस्तेनेत्यर्थः । परिप्रत्यु । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या रयुः । परित्रिगतमिति । त्रिगत
वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'पञ्चम्यपाक्परिमिः'
इति पञ्चमी । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । प्रतिपूर्वाह्णमिति । अह्नः
पूर्वो भागः पूर्वाह्न्यः । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यपह्लादेशः । 'अह्नोदन्तात्' इति णत्वम् ,
पूर्वाह्णं प्रति । 'लङ्घणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । उपपूर्वाह्णमिति ।
पूर्वाह्नस्य समीपम् । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । उपपूर्वरा-
त्रमिति । रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । 'अह्नःसर्वकदेश' इत्यत्र 'रात्राहाहाः' इति
पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् । उपसर्गा । आद्युदात्तानि पूर्वपदानि ।
सिद्धत्वादिति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्', 'तपुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-
व्ययद्वितीयाकृषाः' इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदा-
हृतो नेतरयोस्तत्राह—अपपर्योरिति । तेन त्रिगतं वर्जयित्वेत्यर्थे उपत्रिगतं प्रतित्रिग-
तमिति न भवति । ननु पूर्वाह्नं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्न्यं परिपूर्वाह्नं

वयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति । प्रत्यग्नि ।
 ३७६८ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ६।२।३४॥ राजन्यवाचिनां बहु-
 वचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः ।
 शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् । द्वैप्य-
 भैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय एते न
 तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाऽभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते
 तथा । बहुवचनं किम् । सङ्कर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णि-
 कुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः । ३७६९ संख्या ६।२।३५॥
 संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेत्रयसादेश आद्युदात्तो
 निपात्यते । ३७७० आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ६।२।३६॥ आचार्योपसर्ज-
 नान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ ।

अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्राद्यवयवा अपपर्याः कस्मान्नोदाद्वयन्ते इत्या-
 बाह्याह—अहोरात्राद्यवयवा इति । वर्ज्यमाना इति । वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् पृथ-
 गुदाहता इत्यर्थः । वर्ज्येति किमिति । वर्ज्यमानाहोरात्राद्यवयवेषु किम् । अग्निं प्रतीति ।
 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः । श्वाफल्कचैत्रका इति । श्वाफल्कचैत्रकाभ्यामप-
 त्येऽयम् । शिनिराद्युदात्त इति । 'बहिभिश्च्युतुङ्गलाहात्परिश्यो निप्' इति सूत्रेण बाहु-
 लकाच्छीबोऽपि निः । तस्य निश्चं ह्रस्वत्वं चेति । द्वैप्या इति । 'द्विपादनुसमुद्रं
 यञ्' । भैमेरपत्यमिति । भीमस्यापत्यम् 'अत इञ्' तदन्ताद्बृहदाच्छः । ननु च 'राज्ञो-
 ऽपत्ये जातिग्रहण'मिति वचनाद्वाजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः । तत्र द्वैप्यभैमा-
 यना इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणम् । तेषामपि क्षात्रपरत्वात् आह—राजन्यग्रहणमित्यादि ।
 अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाऽव्यभिचाराद्वाजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहः अर्थमिति भावः ।
 एकादशेति । 'संख्याया अस्वीयस्याः—' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । 'आन्महतः—'
 इत्यत्र आदिति योगविभागात्प्रागेकादशस्य इति निर्देशाद्वा आत्वम् । 'इयसी-
 कापाशस्यतिमचिभ्यः कन्' इति निष्वादेकशब्द आद्युदात्तः । द्वादशेति । 'द्वयष्टनः
 संख्यायाः—' इत्यात्वम् । त्रयोदशेति । 'त्रेक्षयः—' इति त्रय आदेशः । अन्तो
 दात्तो निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु 'त्रयोदश च मे'
 इति लक्ष्यानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् । आचार्योपसर्जनं । आचार्यं
 उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः । अन्तेवासीति । अन्ते वसतीत्यन्तेवासो 'शय
 वासवासिचकाकात्' इति सप्तम्या अङ्गुक् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने
 प्रथमैकवचनम् । सदाह—आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति । पाणिनीयरौढीया
 इति । बृहदाच्छः । रौढिशब्दात् 'इञ्श्च' इत्यणो 'न द्वयश्चः प्राच्य भरतेषु' इति

आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञा-
येत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तो । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः ।
अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे । ३७७१ कार्तिकौजपादयश्च
६।२।३७॥ एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्य-
ण्न्तावेतौ । सार्वणिमाण्डूकेयौ । ३७७२ महाव्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबाल-
भारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ६।२।३८॥ महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यदिषु
दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः ।
महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'सन्महत' (सू ७४०) इति प्रतिपदोक्तसमास एवायं
स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः । ३७७३ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ६।२।३९॥
चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लालीति क्षुल्लः । तस्माद-
ज्ञातादिषु वेऽन्तोदात्तः । ३७७४ उष्ट्रः सादिवाम्योः ६।२।४०॥ उष्ट्रसादी ।
उष्ट्रवामी । उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः । ३७७५ गौः सादसादिसार-
थिषु ६।२।४१॥ गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः । ३७७६ कुरुगार्हपत-

निषेधात् । द्वन्द्वविशेषणार्थमिति । न त्वन्तेवासिविशेषणार्थं तस्य आचार्योपसर्ज-
नत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह—सकलो द्वन्द्व
इत्यादि । छान्दसेति । 'छब्दोऽधीते' इत्यण् । 'श्रेष्ठियंश्छब्दोऽधीते' इति तु न, तत्र
वाग्रहणानुवृत्तेः । आपिशलपाणिनीये इति । आपिशलस्यापश्यमापिशलिराचार्यः ।
तेन प्रोक्तमापिशलम् । 'इजश्च' इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः ।
आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये । कार्त । कुर्भूमिः । तत्र जाताः कुजाः
तान् पातीति कुजपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्यण् । सार्वणिरिजन्तः । माण्डूकेय-
शब्दो 'ठक् च मण्डूकात्' इति ढगन्तः । महाव्रीहिरिति । 'आम्महतः—' इत्याश्रयम् ।
महेश्वास इति । अत्रकारः 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति स्वरितो वा । आदिप-
देन महाजाबालः, महाभारतः, महाहैलिहिलः, महारौरवः, महाप्रवृद्धः । महच्छब्दो-
ऽन्तोदात्त इति । 'वर्तमाने पृथग्महत' इत्यत्र तथा निपातनात् । सन्महदिति । एतच्च
लक्ष्यप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । ननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं 'कर्मधारये निष्ठा' इति
वच्यमाणेनेव सिद्धत्वात् 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति प्रवृद्धशब्दस्य
क्तान्तत्वादिति चेन्न । 'कर्मधारये निष्ठा' इत्यत्रापि लक्ष्यप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्ता-
न्तेन प्रतिपदोक्तो यः समासः श्रेण्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः । क्षुल्लक । क्षुल्लकमह-
च्छब्दो पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे । क्षुल्लकेति । 'आतोऽनुपसर्गं कः' ।
'लोकि' इति परसवर्णः । उष्ट्रः । उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवाम्योः परतः ।
उषेः ष्ट्रनीति । उष दाहो अस्मात् ष्ट्रञ्जिति वर्तमाने 'उषिखनिभ्यां कित्' इति व्युत्पा-

रिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दा-
सीभाराणां च ६।२।४२॥ एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं
प्रकृत्या । कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः । वृजैरिति
वाच्यम् (वा० ३८११) । वृजिगार्हपतम् । वृजिरायुदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्त-
गुरुः । 'रिक्ते विभापा' (सू ३६६६) इति रिक्तशब्द आशुदात्तः । असूता जरती
असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वा-
दाशुदात्तः । श्रीयस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् ।
पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवाथे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो
घृतादिवादनतोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा
इत्यण्यन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाशुदात्तः । पण्यकम्बलः संज्ञायामिति
वक्तव्यम् (वा ३८२०) । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रति-
पदोक्तसमासे 'कृत्याः' (सू २८३१) इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासी-

दितत्वात् । गोः साद । गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिपुत्तरपदेषु । गोसाद इत्यादि ।
सद्वर्धञ् । तदन्तेन षष्ठीसमासः । अथ वा गौ सादयति गोसादः । सद्वर्ण्यन्तात्कर्म-
ण्यण । तस्मादेव ग्निनिः गोसादौ । तत्र साइसादिनोः कृत्स्वरस्यापवाद इत्यर्थः ।
सारथी समासस्वरस्य । कुरु । इह पण्यकम्बलाः सप्त समासाः । तन्नादिनोर्द्ध्वोः
षष्ठ्याः सौम्रो लुक्, इतरेषां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनम् । तदाह-एवामि-
ति । दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशाद्धार्योऽवगम्यते । तदाह-दासीभारादेरिति । उ-
पत्ययान्त इति । 'कृमोरुह' इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तोऽयम् । आशुदा-
त्त इति । वृजौ वर्जने 'इगुपधात्कित्' इतीक्षन्तत्वात् । फिषस्तु 'इगन्तानां च द्व्यषाम्'
इत्यादिद्वितीयो वोदात्तः । एवं कुरुरपि । रिक्तगुर्वाद्यस्यैव कर्मधारयाः । असूनजरती ।
अश्लीलदृढरूपेति । असूताऽश्लीलशब्दौ नञ्समासत्वादाशुदात्तौ । श्रीयस्यास्तीति । श्री-
शब्दो लावण्यवचनः । कपिलकादित्वाल्लत्वमिति । 'कृपो रो लः' इत्यत्र कपिलकादीनामु-
पसंख्यानान्त्वम् । लावण्यरहितापि कुब्जवादीनामभावात्संस्थानमात्रेण हृदय-
र्थः । पारेवडवेति । 'पारेमध्ये-' इत्यव्ययीभावस्तु न । तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशोऽ-
युक्तः स्याद् वडवायाः पारस्याऽसम्भवाच्च । तितिलिनोऽपत्यमिति । तिलाः सन्त्यश्मि-
न्निति तिली । तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः टिलोपः । पृषोदरादिवात्तिशब्दस्य द्वि-
त्वम् । अत्र यदाऽपत्येऽण्यु तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । यदा तु छात्रे तदानीम्
'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'नान्तस्य टिलोपे सव्रह्मचारी'त्यनेन टिलोपः ।
पण्यशब्द इति । 'अवद्यपण्य-' इति यद्वन्तो 'यतोऽनावः' इत्याशुदात्तः । संज्ञायामि-
ति । नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा । समासान्तोदात्तत्वमेवेति ।

भारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । स राये स पुरंध्याम् । पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' (सू० ३२२१) इति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । (फि०) 'नध्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः । ३७५७ चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दाह यूपदाह । ३७५८ अर्थे ६।२।४४॥ अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् । ३७५९ क्ते च ६।२।४५ ॥ क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् । ३७६० कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।२।४६ ॥ क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽऽकृतम् । ३७६१ अहीने द्वितीया ६।२।४७ ॥ अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो

ननु पण्यशब्दस्य 'कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्' 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह—प्रतिपदोक्ते इति । 'कृत्यतुल्यारूपा अजास्या' इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव सः । अयं तु 'विशेषणं विशेष्येण' इति सामान्यलक्षणविहितः कर्म्यशब्दस्य जातिवचनत्वात् । न च 'कृत्यतुल्यारूपा अजास्या' इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं, ननु जातिनिषेधार्थमजास्येति वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद् एवेति स्थितम् । दासीभार इति । 'दंसेष्टो न आ च' इति टित्त्वान्कीप उदात्तनिष्ठस्तिवरेण दासीशब्दोऽन्तोदात्तः । देवहूतिरिति । देवः पचाद्यजन्तः । यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि । एतेन दासीभारादेशाकृतिगणत्वं दर्शितम् । चतुर्थी । तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्त्वार्थं उच्यते । तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । यूपदाहिति । निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्तमाने 'कुपुभ्यां च' इति पः । नित्वादाद्युदात्तो यूपशब्दः । देवार्थमिति । देवः पचाद्यजन्तः । गोहितमिति । 'चतुर्थी चाशिष्य' इत्यादिना चतुर्थी । आद्युदात्त इति । भिज् सेवायाम् । 'वहिश्रियुद्गलाहात्वरिभ्यो नित्' इति निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तः । पूगशब्द इति । 'मुदिप्रोगंगौ' बाहुल्यकारणोऽपि गक् । कृताकृतमिति । 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्' इति समासः । अनिष्ठेत्यनुवर्तमाने इहैव स्यात् । श्रेण्यादिसमासापेक्षया 'क्तेन नञ्विशिष्टेन' इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः । अहीने । हीनं त्यक्तं, न हीनमहीनम् । अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याऽहीनवाचित्वम् । कष्टश्रित इति । 'द्वितीयाभिप्ता' इति समासः । कष्टशब्द इति । क्तान्तत्वात् । ग्रामशब्द इति । 'प्रसेरा च' इति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । अनुपसर्गं

निस्वरेण । अहीने किम् । कान्तारातीतः । अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ।
 (वा० ३८२१) नेह सुखप्राप्तः । 'थाय' (सू ३८७८) इत्यस्यापवादोऽयम् ।
 ३७८२ तृतीया कर्मणि ६।२।४८॥ कर्मवाचके कान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या ।
 त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो
 रथयातः । ३७८३ गतिरनन्तरः ६।२।४९॥ कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः
 प्रकृत्या । 'थाय' (सू ३८७८) इत्यस्याऽपवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् ।
 अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थायादिस्वर एव । दूरादागतः ।

इति । वक्तव्यमिति । सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयाऽनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः ।
 याथेयस्यापवाद इति । तथा च प्रत्युदाहरणे याथादिस्वर इति भावः । तृतीया । त्वो-
 तास इति । स्वया उताः रक्षिताः स्वोतासः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य
 स्वादेशे दकारलोपश्चादसः । अवतेः कः 'ज्वरस्वर' इत्यूट् । 'पत्येभ्यूट्' इति
 बुद्धेरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । तदन्ताज्जसः 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुगागमः ।
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' ततः स्वरितप्रचयः । रगन्त इति ।
 'रोदेजिलुक् च' इति विहितः । महाराजहत इति । 'राजाहःसखिभ्यष्टृच्' इति टजन्तो
 महाराजशब्दोऽन्तोदात्तः । रथेन यात इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि कः । पुरोहितमिति ।
 'पूर्वाधरावराणामसिपुश्चरचेषाम्' इत्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः पुरः
 शब्दः । अत्र समासास्तोदात्तत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः, कृत्स्वरः, याथादिस्वर
 इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । अभ्युद्धृत इति । इह हतशब्दस्योष्ठ-
 ब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरेणाद्युदात्त उद्धृतशब्दस्तस्य पुनरभिज्ञबदेन
 समासः । तस्य 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया उद्धृत-
 शब्दः कान्त उत्तरपदम् । एवं समासास्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्भाषकाऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वे, तदपवादे कृत्स्वरे, तदपवादस्थायादिस्वरः प्राप्तस्तमपोह्याऽभेरयं स्वरः स्या-
 त्सोऽनन्तरग्रहणेन वाच्यते । नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः कृद्ग्रहणपरिभाषया उ-
 द्घृतशब्दस्य कान्तत्वेऽभेदस्तदानन्तर्यसत्वादिति चेन्मैवम् । अनन्तरग्रहणसाम-
 योद्धि धातोरनन्तरागतित्वाश्रीयते । अभिज्ञ च न तथा । नन्वेवं मा भूदभेः स्वरः,
 इष्टसिद्धिस्तु कथम् । अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इत्येते 'संसृष्टं जनमुभयं
 समाकृतम्' इति मन्त्रे समाकृतशब्दे आहः स्वरदर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सि-
 ष्यति । प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे याथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात् ।
 न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तत इति वाच्यम् । द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाऽ-
 भावात् । अत्रोच्यते—धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं
 प्रवर्तते । न हि कप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः सम्भवति । तस्मादभ्युद्धृतं
 समाकृतमिति तावत्सुस्थम् । ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वस्यपि गतिस्वरः स्यात् ,

३७८४ तादौ च निति कृत्यतौ ६।२।५०॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गति गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् । प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः । ३७८५ तवै चान्तश्च युगपत् ६।२।५१॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चाऽनन्तरः प्रकृत्या युगपच्चेतदुभयं स्यात् । अन्वेतुं वा उ । कृत्स्वरापवादः । ३७८६ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ६।२।५२॥ अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यक्षो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये

इष्यते तु थायादिस्वरः । अत आह—कारकपूर्वेति । अयं भावः—अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते, तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोऽपि सन्निधानाद्गतिरेव प्रतीयते । ततश्चाऽपूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहण गतिरूपसमवधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथ वा 'कारकादन्तधोः' इति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते । कप्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते । कारकात्परं कान्तं सगतिकमुत्तपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः । तत्र दूराद्गत इत्यादौ थायादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् दूरादागत इत्यादौ 'गतिरनन्तरः' इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति द्विक् । दूरादागत इति । 'स्तोकादन्तिक—' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यञ्चक् । प्रभूताविनि । क्लिब्यम् । प्रजल्पाक इति । 'जल्पमिच्छदृष्टुष्टवृद्धः घाकन् । आगन्तुरिति । 'सितनिगमिमप्रविधान्कुशिम्यस्तुन्' । ननु कृतीति इत्थम् । तथा हि गतेरयं स्वरो विधीयते, गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति, स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगाहं । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः, तिङः कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपदत्वाऽसम्भवाद् कृदन्त एव भविष्यतीति चेत्सत्यम् । कृद्ग्रहणं कृतसंज्ञाप्रवृत्तिकालोपलब्धार्थं, तेन कृतुपदेशे तादिष्वल्लभाप्रलपितेत्यादि सिध्यति । स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादिष्वऽभावेऽपि पूर्व तत्सत्त्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकतुं 'यस्मिन्विधिः—' इत्येव सिद्धेः । तवै च । अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो कम्बते । शृणु । प्रकुर्येति वर्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । तवैप्रत्ययास्तस्य यः प्रकृत्याश्चरः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चोदात्त एवेति, युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्वेतवा उ इति । 'उपसर्गाश्चाभिर्जनम्' इत्यनुराद्व्युदात्ताः । अनिगन्तेऽञ्चतौ । पराञ्च इति । 'श्रुतिक्' इत्यादिना किन् स च वकारमात्रं ककारादीनामञ्चबन्धात् । 'उगिद्व्याम्' इति नुम् पराशब्दः आद्युदात्ताः । प्रत्यञ्च इति । कृतुत्तरपद-

किम् । उदञ्चनम् । ३७८७ न्यधी च ६।२।५३॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि
 न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्कुतानः । 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति अञ्चतेरकारः स्वरितः ।
 अध्यङ् । ३७८८ ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४॥ ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तो-
 दातः । ईषद्दे इत्यादौ कृत्स्वर एव । ३७८९ हिरण्यपरिमाणं धने ६।२।५५॥
 सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं
 तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थ-
 धनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला । ३७९० प्रथ-
 मोऽचिरोपसंपत्तौ ६।२।५६॥ प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैया-
 करणः । सम्प्रति व्याकरणमभ्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेयमजन्तः ।
 अचिरेति किम् । पथमो वैयाकरणः । ३७९१ कतरकतमौ कर्मधारये ६।२।
 ५७॥ वा प्रकृत्या । कतरकटः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वा-
 देव सिद्धम् । ३७९२ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ६।२।५८॥ आर्यकुमारः ।
 आर्यब्राह्मणः । आर्यो ष्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः ।

प्रकृतिस्वरः । परत्वादात्त । चुस्वरस्यावकाशः, दक्षाच्चा । यत्र गतिर्नास्ति । अनिग-
 न्तस्वरस्यावकाशः पराञ्चः । पराच इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादानिगन्तस्वर एव भव-
 ति । न चायं युक्तो विप्रतिषेधः । चुस्वरः सतिषिष्टः असंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्त-
 खात् । सत्यम् । नायं विप्रतिषेधः । किं तर्हि इच्छिरेव । चोः 'अनिगन्तेऽञ्चतावप्रत्यये
 इत्येव स्वर इत्यतः' इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः । न्यधी च ।
 अत्रापि चुस्वरादयमेव । कृत्स्वरापवादौ योगौ । ईषदन्य । ईषच्छब्दः पूर्वपदं
 प्रकृतिस्वरं वा स्यात् । अन्तोदात्त इति । फिट्स्वरेण । एतदभावे समासान्तोदात्त-
 त्वम् । ईषदभेद इति । 'ईषद्दुःसुषु कृष्णकृष्णैषु खलु' । कृत्स्वर एव भवतीति ।
 परत्वात् । अथवा 'ईषद्गुणवच्चेनेति' प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याऽ-
 प्रवृत्तिरिति । द्वे सुवर्णे इति । 'पञ्चकृष्णकको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश' पलं सुव-
 र्णार्षत्वारः' इति । द्विसुवर्णमिति । पक्षे समासस्वरः । बहुव्रीहावपीति । अत्र तत्पुरु-
 षाधिकाराऽभावात् । प्रथमो । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंरक्षेयः । अभिनवत्वमि-
 त्यर्थः । तदाह—अभिनवत्व इति । अचोति किमिति । अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थ-
 मित्यर्थः । प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यः सुक्यो वा यः प्रथमवैयाकरण-
 शब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव । कतर । एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा
 स्याताम् । कतरकतमौ उत्तरद्वयमयोश्चित्वादन्तोदात्तौ । इह विव्यादि । 'कतरकतमौ
 जातिपरिप्रश्ने' इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्येव ग्रहणम् । स च कर्मधारय एव ।
 तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः । आर्यो ब्राह्मण । ब्राह्मणकुमारयोदत्तरपद-

ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव । ३७६३ राजा च ६।२।
 ५६॥ ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः ।
 योगविभाग उत्तरार्थः । ३७६४ षष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०॥ षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्ये-
 नसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न । ३७६५ कते
 नित्यार्थे ६।२।६१॥ क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः ।
 'कालाः' (सू ६९०) इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः ।
 हसित इति थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः । ३७६६
 ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२॥ वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः ।
 ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या । ३७६७ राजा च प्र-
 शंसायाम् ६।२।६३॥ शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राज-
 नापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राज-
 हस्तो । ३७६८ आदिरुदात्तः ६।२।६४॥ अधिकारोऽयम् । ३७६९ सप्तमीहा-
 रिणौ धर्म्येऽहरणे ६।२।६५॥ सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं
 यः स्वीकरोति स 'हारी'त्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् ।

योरार्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये । भन्तस्वरित इति । 'तिस्वरितम्'
 इत्यनेन । ब्राह्मणादीति किमिति । ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः । राजब्राह्मण
 इति । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृम्याद्भूतं इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः । राज-
 शब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तत्वाद्वाद्युदात्तः । उत्तरार्थ इति । उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव
 यथा स्यादायंशब्दस्य मा भूत् । यथासंख्यामावोऽपि पृथग्व्योगकरणस्य प्रयोजनं
 ज्ञेयम् । राजप्रत्येना इति । प्रतिगतमेनः पापं यस्य प्रत्येनाः । राज्ञः प्रत्येनाः । अन्यत्र
 नेति । राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र । द्वितीयासमासोऽपमिति । द्वितीया
 पुनरत्यन्तसंयोगे । अथवा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः काको भावो गन्तव्योऽश्वा च
 कर्मसंज्ञक इति बाध्यम्' । त्यबन्त इति । 'त्यक्नेर्भूव' इति त्य् । मुहूर्तप्रहसित इति ।
 थायादिस्वरः । समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थायादिस्वरः,
 तस्यापि पाञ्चिकोऽपवादोऽयम् । ग्रामः । ग्राम इति स्वकूपग्रहणम् । शिल्पिनीत्य-
 र्थग्रहणम् । ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो वा स्याच्छिल्पिवाचिभ्युत्तरपदे । ग्रामना-
 पित इति । षष्ठीसमासः । आद्युदात्त इति । 'ग्रसेरा च' इति मभिन् निरवादाद्युदात्तः ।
 राजनापित इति । कर्मधारये राजगुण्याऽध्यारोपेयोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे
 च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा । स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्वाजानं प्रति योग्यो भव-
 ति । राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते । आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्येष्येहाऽर्थात्षष्ठ्या
 विपरिणामः । सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा । सप्तमी । हारीत्याव-

हलद्विपदिका । 'संज्ञायाम्' (सू ७२१) इति सप्तमीसमासः । 'कारनाग्नि च' (सू ९६८) इत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटा-
दिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्ये इति किम् । स्तस्वे-
रमः । कर्मकरवधितकः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः ।
तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि
कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन श्लाघ्यते । तेन वाडवहार्यमिति
हारिस्वरः सिध्यति । ३८०० युक्ते च ६।२।६६॥ युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्यु-
दात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः । ३८०१ विभाषाऽध्यक्षे ६।२।६७॥
गवाध्यक्षः । ३८०२ पापं च शिल्पिनि ६।२।६८॥ पापनापितः । 'पापाणके'
(सू ७३३) इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न । ३८०३ गोत्राऽ-
न्तेवासिसामाण्यवब्राह्मणेषु क्षेपे ६।२।६९॥ भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्य-
स्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः ।
कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते ते एवं क्षिप्यन्ते ।

श्यके णिनिः । जनपदे प्राप्ते कुले वा परम्परयाऽऽयातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनु-
पेतं धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यर्थ' इति यत् । तेन च प्राप्यमित्यर्थं 'नौवयोधर्म' इत्यादिना
यत् । आचारवशाद्वर्यं कर्तव्यमित्यर्थः । हारिण्युदाहरणान्याह—याज्ञिकाश्चेति ।
षष्ठीसमासः । कर्मकरवधितक इति । वधितको नाम मूढे स्थूलोऽप्रे सूक्ष्म ओदनपि-
ण्डः स कर्मकराय दीयते । अभ्यथा कर्म न कुर्यादिति । न त्वयं धर्मः । वाडवहर-
णमिति । क्वचिदयमाचारः । बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमश-
नादि दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते । अत्राऽस्मिन् स्वरे निषिद्धे कृ-
त्स्वरे प्राप्ते 'अनौभावकर्मवचन' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु परत्वादेवायं स्वरो
अविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह—परोऽपीति । युक्तवाचिनीति । युक्तः कर्तव्ये त-
त्परः तद्वाचिनीत्यर्थः । गोबल्लवः । बल्लवाद्यः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः ।
विभाषा । अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । अध्यक्षशब्दोऽपि समासे
युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । पापं । पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पि-
नीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् । शिल्पवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा
स्यात् । गोत्रान्तेवासि । गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे भागव-
ब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । भार्यासौश्रुत इति ।
सुष्ठु शृणोतीति सुश्रुत् । तस्यापत्यं सौश्रुतः । भार्याप्रधानतयेति । भार्याप्रधानः सौश्रुत
इति शाकपाणिबादिश्चादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । इदमेव प्रोक्तं दाक्षं ।
तदधीते दाक्षः । कुमार्यादिलाभकाम इति । तत्प्रोक्ते ग्रन्थे अद्यायामसत्यामपि कुमा-

भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः । ३८०४ अङ्गानि मैरेये ६।२।७०॥ मथविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः । ३८०५ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१॥ भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् । ३८०६ गोविडालसिंहसैन्धवेष्पमाने ६।२।७२॥ धान्यगवः । गोविडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्य गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः । ३८०७ अके जीविकार्थं ६।२।७३॥ दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । 'नित्यं क्रीडा' (सू ७११) इति समासः । अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थं किम् । इत्तुभक्षिकां मे धारयसि । ३८०८ प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४॥ प्रादेशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमा-

यादिष्वाभकामः संसृज्य प्रवर्तते तत् एवं क्षिप्यते । पूर्ववत्समासः । भयब्राह्मण इति । 'तृतीयेति' योगविभागात्समासः । योऽब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते । अङ्गानि । अङ्गमारम्भकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः । मथविशेष इति । सुराण्यतिरिक्तं मधं मैरेयमित्यर्थः । भक्ताख्या । अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषुत्तरपदेषु । अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं मध्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवाङ्गादीनां ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः । तादर्थ्यं चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् । बहुव्रीहिरिति । तत्पुरुषश्चेदन्तोदात्तः । गोविडाल । उपमानशब्दे प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । गवादिपूषमानवाचिपूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । धान्यगव इति । अत्रोपमितसमासे 'गोरतद्धितङ्कुकि' इति टच् । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याद्दृक्क्षिप्स्वरो बाध्यते । उपमानार्थो यो बन्धोदाहरणे यथा सम्भवति स तथा योजयितव्यः । तत्र द्विष्मात्रं दर्शयति—गवाकृत्येत्यादि । आकृतिः संस्थानम् । सन्निवेशितं व्यवस्थापितम् । एवमन्यत्रापि यत्किंचित्सादृश्यं योजयितव्यम् । अके । जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । दन्तलेखक इति । 'ण्वुक्तुचौ' इति ण्वुक् । प्राचाम् । 'प्राचां क्रीडायामिति' भूतयोरेवाङ्गव्यसम्भवागमतेनेत्यध्याहारो न युज्यते इति

युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति ण्वुल् ।
 प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्प-
 प्रचायिका । पर्याये ण्वुल् । ३८०६ अणि नियुक्ते ६।२।७५॥ अण्णन्ते परे
 नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमायुदात्तम् । छत्रधारः । नियुक्तं किम् । काण्डलावः ।
 ३८१० शिल्पिनि चाऽकृजः ६।२।७६॥ शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे
 पूर्वमायुदात्तं स चेदण् कृजः परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्ड-
 लावः । अकृजः किम् । कुम्भकारः । ३८११ संज्ञायां च ६।२।७७॥ अण्णन्ते
 परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः । ३८१२
 गोतन्तियवं पाले ६।२।७८॥ गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्ता-
 र्यो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः । ३८१३
 णिनि ६।२।७९॥ पुष्पहारी । ३८१४ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ६।२।८०॥
 उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आयुदात्तम् । उष्ट्रकोशी । ध्वाक्षरावी ।
 उपमानप्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् । इक-
 वर्थी । प्रकृतिप्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा

तत्राह—प्रादेशवतिर्ना या क्रीडेत । अजीविकार्थमिदम् । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । 'नित्यं
 क्रीडा' इति समासः । अणि नियुक्ते । युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् । नि-
 युक्तः अधिकृतः । स च कस्मिंश्चित्कृत्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्य-
 ति । युक्ते इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते । समाधिस्तत्प-
 रता । अत्र रौचादिकस्य स्वरितेतो ग्रहणं, योगः सम्बन्धमात्रम् । छत्रधार इति ।
 कर्मण्यण् । शिल्पि । नियुक्ते चेत्येव सिद्धे कृजः प्रतिषेधार्थं वचनम् । तन्तुवाय
 इति । 'ह्लावामश्च' इत्यण् । 'आतो युक् । संज्ञायाम् । संज्ञायां विषयेऽण्णन्ते उत्त-
 रपदे पूर्वपदमायुदात्तं स्यात्, स चेदण् कृजो न भवति । गोतन्ति । गोतन्ति-
 यवशब्दा आयुदात्ताः स्युः पाठशब्दे परे । गोपाल इति । गाः । पाळयतीति
 विग्रहः । तन्तिपाल इति । तनु विस्मारे क्तिन् । तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः ।
 णिनि । णिण्यन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमायुदात्तम् । उपमानम् । उष्ट्रकोशीत्यादि ।
 'कृत्युपमाने' इति णिनिः । शब्दार्थप्रकृतौ किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः । इक-
 वच्चाति । कृत्स्वर एव भवति । प्रकृतिरेवेत्याद असति प्रकृतिप्रहणे शब्दार्थात्परो यो
 यिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत । तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छ-
 क्दावात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् । 'कृत्प्रहणे गतिकारकपूर्वव्यापि ग्रहणम्' इति
 परिभाषया णिण्यन्तोत्तरपदत्वाऽनपायात् । प्रकृतिप्रहणे तु न भवति । बोऽत्र धातु-
 नाऽसौ लक्षार्थः । यच्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो, न ततो यिनिविहित इति आ-

स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी । ३८१५ युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१॥
 आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता । ३८१६ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्र-
 वटं जे ६।२।८२॥ कुटीजः । काशजः । तुषजः । आष्ट्रजः । वटजः । ३८१७
 अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८३॥ बह्वचः पूर्वस्याऽन्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तर-
 पदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि । ३८१८
 ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४॥ ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेजिवसद्वाचि न ।
 मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः
 किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः । ३८१९ घोषादिषु च ६।२।८५॥ दाक्षि
 घोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहृदः । ३८२० छात्र्यादयः शालायाम् ६।२।८६॥
 छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि
 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' (सू ३८५७) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः ।
 छात्रिशालम् । ३८२१ प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् ६।२।८७॥ प्रस्थशब्दे

वः । एवं किञ्चिदर्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येवं नियमो मा भूत् । युक्तारोह्या । युक्तारो-
 ह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः । युक्तारोह्यादि । अत्र णिनीत्येव सिद्धे पूर्वोत्त-
 रपदनियमार्थं सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि
 तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः । क्षीरहोतेति । याजकादिवात्पृष्ठीसमासोऽयम् । समासस्वरा-
 पवादे कृत्स्वरे प्राप्ते, तदपवादे मन्त्रिक्रिति प्राप्ते तदपवादोऽयम् । दीर्घकाशः । दीर्घाक्षं
 पूर्वपदं, काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युजं उत्तरपदे । कुटीज इति । 'सप्त-
 म्यां जनेर्हः' । उपसरज इति । स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः ।
 'ग्रजने सतैः' इत्यप् । तत्र जातः उपसरजः । आमलकीज इति । 'दीर्घकाश-' इति वा-
 चिश्वा परस्वाद्यं स्वरः । ग्रामे । सूत्रे निवसत्यस्मिन्निति निपूर्वाहसे । 'नृवसिबहिभा-
 सिसाक्षिगडिमण्डिनिनग्दिभ्यश्च' इति शच् । मल्लग्राम इति । पृष्ठीसमासः । दाक्षि-
 ग्राम इति । दाक्ष्यो निवसत्यस्मिन्स उच्यते । घोषा । घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमा-
 द्युदात्तम् । अत्र 'निवसन्त' इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे नाजुवर्तयन्ति । तथा च
 दाक्षीयां घोषो निवासस्थानमित्यर्थं दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति । म-
 तान्तरे भवति । छात्र्यादयः । शालाशब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः । यदापि
 शालान्त इत्यादि । 'विभाषा सेनासुरा-' इत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा
 नपुंसकत्वमुक्तं तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति । छात्रिशाला । 'तत्पुरुषे
 शालावामित्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वा न भवति । प्रभुशालम् । क्षत्रियशालम् ।
 यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वादयमपि प्राप्नो-
 ति, 'तत्पुरुषे शालावामित्यर्थश्च । तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वामनहरदत्तौ ।

उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाधुदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अश्वद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् । कर्काप्रस्थः । मकरीप्रस्थः । ३८२२ मालादीनां च ६।२।८८॥ वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः । ३८२३ अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ६।२।८९॥ नगरे परे महन्नवन्नवर्जितं पूर्वमाधुदात्तं स्यात्, तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् । ३८२४ अर्मे चाऽवर्णं द्वयच् व्यच् ६।२।९०॥ अर्मे परे द्वयच् व्यच् पूर्वमवर्णान्तमाधुदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्वयच् व्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् । ३८२५ न भूताधिकसञ्जीवमद्राशमकज्जलम् ६।२।९१॥ अर्मे परे नैतान्याधुदातानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राशमग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अशमार्मम् । मद्राशमार्मम् । कज्जलार्मम् । आधुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । (वा० ३८४०) दिवोदासाय दाशुषे । ३८२६ अन्तः ६।२।९२॥ अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् । ३८२७ सर्वं गुणकात्स्न्ये ६।२।९३॥ सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्चेतः । सर्व-

प्रस्थे । 'मालादीनां चे'ति वचनाद्वृद्धमिति शब्दः । कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्ये'ति । अकेति किमिति । अकर्क्यादीनां किमिति । माला । प्रस्थे परे मालादीनामादिब्रह्मणः स्यात् । शोणप्रस्थ इति । 'एक प्राचां देशे' इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम् । अम । महन्नवन्नवर्जितं पूर्वपदमिति । महन्नवन्नवर्जितं नवन्नवर्जितं चेति प्रायेकं सम्बन्धः । महानगरमिति । 'आन्महतः समाजाधिकरण—' इति महत आधे कृतेऽवर्णान्तत्वाद्भित्ति प्राप्तिः । नवार्ममिति । नवशब्दः प्रत्यग्रवचनोऽकारान्तः । सङ्घातविगृहीतार्थमिति । मद्रशब्दस्य केवलस्य, मद्राशमशब्दस्य सङ्घातस्य च तस्य प्रतिषेधार्थः । मद्राशमार्ममिति । 'अनोऽशमायः सरसां जातिसंज्ञयोः' इति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रार्मम् । मद्राशमार्ममिति द्वे एवोदाहरणे । प्रायेण अवर्णार्ममिति तृतीयमप्युदाहरण पठ्यते तद्वृत्त्यनुरोधादुक्तम् । अशमशब्दस्याऽनकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् । स्वविधौ नलोपस्याऽसिद्धत्वात् । अपरे तु 'मद्राशमग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थ'मित्यस्य भाष्येऽदर्शनादसङ्गतमेतदित्याहुः । दिवोदासायेति । 'द्विषस्य दासे' इति षष्ठ्या अलुक् । अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या । सर्वं गुण । गुणकात्स्न्ये वर्तमानः सर्वः अन्तोदात्तः, यत्र गु-

महान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकात्स्न्ये
वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कात्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ।
३८२८ संज्ञायां गिरिनिर्काययोः ६।२।६४॥ एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् ।
अञ्जनगिरिः । मौण्डिनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ।
३८२९ कुमार्या वयसि ६।२।६५॥ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमा-
रीशब्दः पुंसां सहासम्प्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समाना-
धिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी ।
३८३० उदकेऽकेवले ६।२।६६॥ अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे
पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ'
(सू ३६५९) इति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् । ३८३१ द्विगौ

णान्तरस्याऽभावस्तत्र गुणकात्स्न्यं भवति । सर्वश्वेत इति । 'पूर्वकालेक-' इत्यादिना
कर्मधारयः । अत्र कौबल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते । आश्रयव्याप्त्येति ।
ननुऽज्ज्वलत्वेन । सर्वसौवर्णं इति । विकारविषयमात्रं कात्स्न्यम् । सर्वश्वेत इति । 'गु-
णात्तरये तरकोपञ्च' इति समासः तरप्रत्ययलोपञ्च । कात्स्न्यं किमिति । गुणवाचिन्त्यु-
त्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कात्स्न्येन व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं नियमः कर्मधारये न षष्ठी-
समास इत्याह—सर्ववामिति । गुणिकात्स्न्ये वर्तमानो न गुणकात्स्न्ये । सर्ववामिति
गुणसम्बन्धे षष्ठी । 'पटस्य शौवस्य' मिति वद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पदानां
द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्त-
त्वात् 'पूर्वकालेक-' इति समासो गृह्यते, तदा कात्स्न्यप्रग्रहणं माऽस्तु । अञ्जनगिरि-
रिति । 'वनगर्थोः सञ्ज्ञायाम्' इति दीर्घः । कुमार्याम् । कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तो-
दात्तं स्याद्वयसि षोडशे । वृद्धकुमारीति । विशेषणसमासः । 'पुंवत्कर्मधारय-' इति
पुंवद्भावः । ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा च 'वयसि प्रथमे' इत्यनेन की-
ञ्चन विहितः, तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह—कुमारी-
त्यादि । कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं; प्रथमं वयः, पुंसां सहासम्प्रयोगाच्च, तत्राऽऽ-
द्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते, तदा वृद्धादिसामानाधिकरण्यं भवति । तदाह—
तच्चेति । शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः । न कुमारत्वमेवेति । यदैतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तं तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याच्चरन्ते । अन्यथा
कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमं वयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात् । ननु तर्हि कीञ्चपि
न स्यादिति चेच्छृणु । पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा कीप् कृतः सोऽन्त-
रङ्गो वृद्धादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते । परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव ग-
म्यते न वयोऽन्तरमिति भवति प्रायुदाहरणम् । उदके । अकेवलं इति पदच्छेदः ।
अवयवाऽऽसंवेद्ये केवलं उदक इत्येव भूपात्तदाह—अकेवलं मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसं-

क्रतौ ६।२।६७॥ द्विगुवुत्तरपदे ऋतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः ।
 द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ।
 ३८३२ सभायां नपुंसके ६।२।६८॥ सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्व-
 मन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके
 किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् , ब्राह्मणकुलम् ।
 ३८३३ पुरे प्राचाम् ६।२।६९॥ देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् ।
 शिवपुरम् । ३८३४ अरिष्टगौडपूर्वे च ६।२।१००॥ पुरे परे अरिष्टगौडपूर्व-
 समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा
 स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् । ३८३५ न हास्तिनफलकमा-
 र्देयाः ६।२।१०१॥ पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् ।
 मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वाङ्ठक् । ३८३६ कुसूलकूपकुम्भशालं
 बिले ६।२।१०२॥ एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् ।
 कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्पबिलम् । बिलेति किम् । कुसू-
 लस्वामी । ३८३७ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ६।२।१०३॥
 दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद-

पुक्तं मिश्रम् । गुडोदकमिति । गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम् । शीतोदकमिति कर्मधारयः ।
 गर्गत्रिरात्रमिति । षष्ठीसमासः । तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम् । 'अहः सवै-
 कदेशः' इत्यादिनाऽच् समासान्तः । 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति क्लीबत्वम् ।
 एवं सप्तरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । बिल्वसप्तरात्रमित्यत्र
 बिल्वशब्दो बिल्वहोमे वर्तते, तेन सह षष्ठीसमासः । गोपालसभमिति । 'अशाळा
 च' इति क्लीबत्वम् । प्रतिपदोक्तेति । 'सभा राजा-' इत्यादिविहितम् । रमणीय-
 सभमिति । रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः । अत्राऽभिधेयवशाच्चपुंसकार्थं न प्रति-
 पदोक्तम् । पुरे प्राचाम् । पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अरिष्ट ।
 पूर्वग्रहणं किमिति । 'अरिष्टगौडयो'रिति वक्तव्यमिति प्रदनः । इहापि यथा स्या-
 दिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिलभ्यते । अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति ।
 तेनारिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्व-
 ग्रहणे अश्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाच्चाऽरिष्टगौडयोस्तावच्च स्यात्, समुदाययोश्च
 सूत्रेऽनुपात्तत्वात् । न हास्ति । 'पुरे प्राचाम्' इति प्रासः प्रतिविध्यते । मार्देयपुरमिति ।
 'हे कोपोऽकम्बा' इत्युकारलोपः । दिक्शब्दाः । दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि
 स्युर्ग्रामादिषुत्तरपदेषु । चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम् । पूर्वेषुकामशमी ।

पूर्वपञ्चालाः । आख्यानं-पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचि-
दिकृशब्दस्य परिग्रहार्थम् । ३८३८ आचार्योपसर्जनञ्चाऽन्तेवासिनि ६।२।
१०४॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिकृशब्दाः अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्व-
पाणिनीयाः । आचार्येति किम् ! पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं
शास्त्रम् । ३८३९ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ६।२।१०५॥ उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य
या वृद्धिविहिता तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिकृशब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति ।
सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ।
३८४० बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ६।२।१०६॥ बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्व-
पदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्यादायुदात्तस्यापवादः ।
विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता । आविश्वदेवं सत्पतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च
ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्वहुव्रीह्यधिकारः ।
३८४१ उदराश्वेषु ६।२।१०७॥ संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः ।

अपरकृष्णमृत्तिकेति । 'दिकृसंस्थे संज्ञायाम्' इति समासः । पूर्वपञ्चाला इति । समुदा-
येषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः । ततः
पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् 'पूर्वाऽपरप्रथमः' इत्यादिना कर्मधारयः । पूर्वयाया-
तमिति । यायातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यणि यायातशब्दः सिद्धः । शब्दग्रहणमि-
त्यादि । दिक् इष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन काळवाचिनोऽपि ग्रहणार्थ-
पूर्वयायातमित्यादावपि भवति । आचार्योपसर्जनं । आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो
विशेषणं, समस्यर्थे प्रथमा । तदाह-आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति । आचार्य उपसर्जनं
यस्य स आचार्योपसर्जनः, स चासावन्तेवासी च तद्वाचिनि । पूर्वपाणिनीया इति ।
'पूर्वापरप्रथम' इति समासः । पाणिनेदङ्गात्राः पाणिनीयाः । अत्राऽन्तेवासिनः प्रधा-
नमाचार्यस्तुपसर्जनम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पूर्वं चिरन्तनमित्यर्थः । उत्तरपद-
वृद्धौ । अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तद्वि-
कारो कथ्यते । उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वाद्विहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह-
उत्तरस्य पदस्येत्यादि । सर्वपाञ्चालक इत्यादि । 'सुसर्वाधंदिक्शब्देभ्य' इति तदन्तविधौ
'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति युज् । 'सुसर्वाधंजनपदस्य' 'दिशोऽमद्गणाम्'
इत्युत्तरपदवृद्धिः । 'वृद्धिशब्देन वा वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपद' इत्युच्यमानेऽपि न नि-
र्वाह इत्याह-सर्वकारक इति । बहुव्रीहि । 'संज्ञाया'मिति बहुव्रीहिविशेषणं न विश्वशब्द-
स्येति । विश्वकर्मणि । विशेषः ङन् निष्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः । उदरा । पृथ्वात्तरपदेषु
बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अथमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणापवादः । बृक-

महेषुः । ३८४२ क्षेपे ६।२।१०८॥ उदराश्वेषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दा-
याम् । घटोदरः । कटुकारवः । चलाचलेषुः । अनुदरः इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' (सू
३९०६) इति भवति विप्रतिषेधेन । ३८४३ नदी बन्धुनि ६।२।१०६॥
बन्धुशब्दे परे नयन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्म-
बन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः । ३८४४ निष्ठो-
पसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ६।२।११०॥ निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा ।
प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ।
३८४५ उत्तरपदादिः ६।२।१११॥ उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिका-
रस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' (सू ३८७१) इत्यवधिकः । ३८४६ कर्णो वर्णलक्ष-
णात् ६।२।११२॥ वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहु-
व्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्ककर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । । वर्णलक्षणात्किम् ।

शब्दः 'प्राणिनां कुपूर्वाभ्याम्' इत्याद्युदात्तः वृकस्वेषोदरमस्य वृकोदरः । इयंश्च इति ।
हरतेः 'सर्वधातुभ्यः-' इति ह्रन् । आद्युदात्तो हरिशब्दः । हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः । यणि
कृते 'उदात्तस्वरितयोः-' इति स्वरितः । महेषुरिति । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'वर्तमाने
पृथग्महत्-' इत्यत्र तथा निपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति
त्वभ्यासार्थं आरम्भोऽपवादत्वाद्नेनेवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेपुरिति
ज्ञेयम् । सुष्ठु वर्णो येषां ते सुवर्णाः 'नञ्सुभ्याम्-' इत्यन्तोदात्तम् । सुवर्णाः पुङ्खा
येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ
पूर्वपदमन्तोदात्तम् । एकादेशस्तु 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्व-
रितः । घटोदर इति । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । कन्दुशब्दासंज्ञायां कन् । 'चरिचकि-
पतिवह्नीनां वा ह्रित्वमभ्याकृचाभ्यासस्य' इति पचाद्यजन्तो चलाचलशब्दः । अनुदर
इत्यादि । अस्यावकाशः । घटोदरः । 'नञ्सुभ्याम्-' इत्यस्यावकाशः । अयशः ।
सुवर्णाः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः । नदी । 'बन्धुनी'ति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनि-
र्देशः 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यजन्ताङ्गशब्दात् 'यजश्च' इति ङीप् । गार्गी । निस्व-
रेणाद्युदात्तः । ब्रह्मबन्धुरिति । 'बृहेर्नोच्च' इति नकारस्याऽकारादेशो मनिप्रत्ययश्चेति
मनिमन्तो ब्रह्मशब्दो निस्वरेणाद्युदात्तः । तदाह—ब्रह्मेत्यादि । गार्गीप्रिय इति । अत्र
पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । निष्ठोपसर्गं । उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं रूपं मन्तोदात्तम् । प्रधौत-
पाद इति । आद्यु मतिशुद्ध्योः कः 'च्छ्वोः शूट्-' इत्यूट् । 'पयेधत्यूट्सु' इति
वृद्धिः । प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः । प्रसेवकमुख इति । ण्वुक्कन्तः प्रसेवकशब्दः
कृत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिङ्वाभ्योदात्तः । शुष्कमुख इति । 'शुष्कघटौ' इति
शुष्कशब्दः आद्युदात्तः । उत्तरपदादिः । 'उत्तरपदे'ति पृथक्पदं लुप्तवह्नीकम् । कर्णो

शोभनकर्णः । ३८४७ सञ्ज्ञौपम्ययोश्च ६।२।११३॥ कर्ण आद्युदात्तः । मणि-
कर्णः । औपम्ये गोकर्णः । ३८४८ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घ्यं च ६।२।११४॥
संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये ।
खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः । ३८४९ शृङ्गमवस्थायां च
६।२।११५॥ शृङ्गशब्दोऽवस्थायां सञ्ज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गत-
शृङ्गः । व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । स-
ञ्ज्ञायाम् । शृष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ।
३८५० नजो जरमरमित्रमृताः ६।२।११६॥ नजः परा एते आद्युदात्ता बहु-
व्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नजः
किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः । ३८५१ सोर्मनसो अलोमोषसो
६।२।११७॥ सोः परं लोमोषसो वर्जयित्वा मन्न्तमसन्तं चाऽऽद्युदात्तं स्यात् ।
'नञ्सुभ्याम्' (सू ३९०६) इत्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः । स ना वक्ष-

आद्युदात्त इति । सिद्धान्तकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्याऽऽदिशब्दात् इत्यव-
धार्यः । एवं चाऽस्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् । शङ्क कर्ण इति ।
शङ्कः कर्णे यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे—' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते
'गृह्णादेः परा सप्तमी' इति परनिपातः । 'कर्णे लङ्गणस्य—' इति दीर्घः । पशूनां वि-
भागज्ञानार्थं शङ्कप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लङ्गणं गृह्यते पृथक्वर्णप्र-
हणात् । अन्यथा वर्णेनापि लङ्गणमाणादन्तर्धकं तस्यात् । श्वेतपाद इति । स्थिता
वर्णो, पचाद्यच् । शोभनकर्ण इति । शुभ शोभायै 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् ।
प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । संज्ञौपम्य । संज्ञायामौपम्ये च बो
बहुव्रीहस्तत्र कर्णशब्द उर्वरपदमाद्युदात्तं स्यात् । कण्ठपृष्ठ । कण्ठादीनां समाहार
इह नपुंसकद्वयत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्योराद्युदात्तानि स्युर्बहु-
व्रीहौ । कण्ठपृष्ठौ 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तौ । ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्त-
त्वाभावाद्गन्तोदात्तत्वम् । सुग्रीव इत्यत्र परत्वात् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वेन
भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादिर्वकाशः । यदि तु नेष्यते तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः
समुच्चयार्थं इति व्याकुर्येयम् । नाडीजङ्घ इति । नाड्याकारे जङ्घ्ये यस्य स नाडीजङ्घः ।
नजो जर । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्याऽपवादः । जरणं जरः । 'क्तदोरप् । मरणं मरः । न
मरः, अमरः । अस्मादेव निपातनादप् । जमिदा स्नेहेन 'अमिषिमिदिशसिञ्चः वज्र' ।
मृजो 'नपुंसके भावे क्तः' । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंसत्वम् । जेति किमिति । जरमरमि-
त्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः । अञ्जुरिति । नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

दनिमानः सुब्रह्मा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् ।
 कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः ।
 कपि तु परत्वात् 'कपि पूर्वम्' (सू ३९०७) इति भवति । सुकर्मकः । सुस्रो-
 तस्कः । ३८५२ कृत्वाद्यश्च ६।२।१२॥ सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । साम्रा-
 ज्याय सुकतुः । सुप्रतीकः सुहव्यः । सुप्रतीतिमनेहसम् । ३८५३ आद्युदात्तं द्वयच्
 छन्दसि ६।२।११६॥ यदाद्युदात्तं द्वयच् तत्सोरुतरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अ-
 धा स्वश्वाः । सुरथो आतिथिगवे । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं
 किम् । या सुबाहुः । द्वयच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्यच् । ३८५४
 वीरवीर्यौ च ६।२।१२०॥ सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा ।
 सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र 'यतोऽनावः' (सू ३७०१)
 इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव सिद्धं स्यात् ।
 ३८५५ कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे ६।२।१२१॥ उपकूलम् ।
 उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । उपमम् । निःष-

सोमन । मन् च असू च मनसी । सुकर्माण इत्यादि । यद्यपि आद्युदात्तं 'द्वयचर-
 न्दसि' इत्यनेन सिद्धमिदं, तथापि सुप्रथिमेत्यादि बहुजर्थमच्छन्दोद्ये च सुप्रमिति
 बोध्यम् । सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भावे इति पृथ्वादिभ्य इमानि च । '१ क्तो हठादेर्लवोः'
 इति रादेशः । सुराजेति । राजशब्दः 'कनिष्ठ्युष्टि' इति कनिष्ठप्रत्ययान्तः । छुनाते-
 र्मनिम् लोम । उष दाहे । मिथुनेऽसि रिति वर्तमाने उषः क्विप् । उषः । कपि त्विति ।
 अस्यावकाशः सुकर्मा । 'कपि पूर्व'मित्यस्यावकाशः अपवरकः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ।
 आद्युदात्तम् । नञ्सुभ्याम् इत्यस्यापवादः । 'अशुष्कषिटिकणिलटि' इति कृत्तोऽ-
 ऽश्वशब्दः—'इनिकुशिनिरमिकाशिभ्यः कथन्' इति कथञन्तो रथशब्दस्तदाह—नि-
 त्स्वरेणेति । सुबाहुरिति । 'अर्जिदक्षिकभ्यमिवशिबाध' इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः
 प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुहिरण्य इति । 'हर्यतेः कथ्यन् हिर च' इति कथ्यञन्तो हिर-
 ण्यशब्द आद्युदात्तस्यच् । वीरवीर्यौ । वीरविक्रान्तौ सुरादिस्तत्र पचाद्यवि वीरः ।
 'अथो यत्' वीरेषु साधुरिति प्राग्दीप्यतीयो वा यत् । वीर्यः । तत्रेत्यादि । कथं पुन-
 रेतज्ज्ञापकमित्याह—तत्र हि सतीति । कूलतीर इति । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि
 स्फुरण्ययीभावे । सुषममित्यादौ 'सुविनिर्दुभ्यः सुपिसृत्तिसमाः' इति चत्वम् । तस्या-

मम् । तिष्ठदुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् । ३८५६ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ६।२।१२२॥ द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् ? परम-कंसः । ३८५७ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ६।२।१२३॥ शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकालिङ्गे उत्तरपदमायुदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् ? दृढ-शालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मण-शाला । ३८५८ कन्था च ६।२।१२४॥ तत्पुरुषे नपुंसकालिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमायुदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षि-कन्था । ३८५९ आदिश्चिह्णादीनाम् ६।२।१२५॥ कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंस-कालिङ्गे चिह्णादीनामादिरुदात्तः । चिह्नकन्थम् । मन्दुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्यायुदात्तार्थम् । ३८६० चेलखेटकटुककाण्डं गर्हा-याम् ६।२।१२६॥ चेलादीन्युत्तरपदान्यायुदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा, व्याप्रादित्वात्स-

ऽसिद्धत्वात्समशब्द एवायम् । तिष्ठदुप्रभृतिष्वेते इति । तेनाऽव्ययीभावसंज्ञा । कंस-मन्थ । एतान्युत्तरपदानि द्विगावायुदात्तानि स्युः । द्विकंस इति । द्वाभ्यां कंसाम्भ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः । 'कंसाद्विटन्' इति टिटन् तस्य 'अव्ययार्थपूर्वं' इति लुक् । द्विमन्थ इति । 'आर्हादगोपुषष्ठ' इत्यादिना ठक् । शेषं पूर्ववत् । द्विशर्प इति । 'शूर्पा-व्यन्यतरस्याम्' । द्विपाय्यमिति । 'पाय्यसाञ्जाय्य' इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाण-वाची निपातितः । तत्र 'प्राग्वहतेष्टक्' । द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य 'प्रमाणे ह्यसच्च' इति मात्रच्, 'प्रमाणे लो द्विगोमित्यम्' इति लुक् । ब्राह्मणशालमिति । 'वि-भाषा सेनासुराच्छाया' इति नपुंसकता । दृढशालमिति । बहुवीहिरयं । तत्र पूर्वपद-प्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादान्तोदात्तम् । ननु चात्र लज्जप्रतिप-दोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिहैव क्रि-यते परिभाषाऽनाश्रयणाय । सौशमिकन्थमिति । शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्था सौशमिकन्थम् । 'संज्ञायां कन्थोलीनरेषु' इति नपुंसकत्वम् । आह्वरकन्थमिति । आह्वपूर्वात् ह्वरतेः पचायच्, आदिश्चिह्णादीनाम् । चिनोतेः क्तिप् । चित् । ह्वरतेः पचायच् । ह्वरः । 'चिह्ण' इति निपातनात्तलोपो णत्वं च । मक मञ्ज धारणे आभ्यां रः । निपातनाच्चस्य इत्वम् । मन्दुरः । आदिरिति वर्तमान इति । पूर्वत्र ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाऽभिसम्बद्धम् । इह तु चिह्णादीनां पूर्व-पदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते, तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् । पुत्रचेलमिति । चेलं बन्धं तद्वत्पञ्चमित्यर्थः । नगरखेटमिति । खेटमिति मृग्यनाम, तद्वत्पञ्चमित्यर्थः । दधिकटुकमिति ।

मासः । गह्वीयां किम् । परमचेलम् । ३८६१ चोरमुपमानम् ६।२।१२७॥
 वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् । ३८६२
 पल्लसूपशाकं मिश्रे ६।२।१२८॥ घृतपल्लम् । घृतसूपः । घृतशाकम् ।
 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (सू ६९७) इति समासः । मिश्रे किम् । परमपल्लम् ।
 ३८६३ कूलसूदस्थलकर्षाः सञ्ज्ञायाम् ६।२।१२९॥ आशुदात्तात्तत्पुषे ।
 दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः ।
 संज्ञायां किम् । परमकूलम् । ३८६४ अकर्मधारये राज्यम् ६।२।१३०॥
 कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाशुदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अक्रेति किम् ।
 परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन (वा
 ३८४७) कुचेलम् । कुराज्यम् । ३८६५ वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१॥ अर्जुनवर्ग्यः ।
 वासुदेवपत्न्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गणः । ३८६६
 पुत्रः पुम्भ्यः ६।२।१३२॥ पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्दः आशुदात्तस्तत्पुरुषे । दाश-
 किपुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ।
 ३८६७ नाचार्यराजत्विक्वसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ६।२।१३३॥ एभ्यः पुत्रो
 नाऽऽशुदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां, तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः ।
 उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्वि-

कटु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु । प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनाम् । स यथा सत्त्व-
 रपीडाकरः एवम्भूतम् । व्याघ्रादित्वात् समास इति । पुत्रश्चेकमिवेत्यादि विगृह्य व्या-
 घ्रादेराकृतिगण्यत्वादुपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । चीर । उपमानवाचिचीरशब्दे
 उत्तरपदमाशुदात्तं स्यात्तत्पुरुषे । वस्त्रचीरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः । पल्लसूप ।
 पल्लादीन्युत्तरपदान्याशुदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे । घृतपल्लमित्यादि । घृतेन मिश्रं
 पल्लमिति विग्रहः । पल्लं मांसम् । 'पल्लं ऋष्यमांसवम्' इत्यमरः । कूलसूद ।
 एतान्युत्तरपदान्याशुदात्तानि स्युः संज्ञायाम् । दाण्डायनस्थलमिति । 'प्रातिपदिकग्र-
 हणे ङिक्विशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति स्थलीशब्दे गृह्यते । 'जानपदकुण्ड' इत्य-
 नेन छीप् । चेलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वर्गादिस्वरपरिग्रहः । चेलरा-
 ज्यादिस्वरस्यावकाशो आचार्यचेलं ब्राह्मणराज्यम् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्या-
 दिना विहितस्याऽव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः । कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभ-
 यप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । वर्ग्या । वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याशुदात्तानि स्युरकर्मधारये
 तत्पुरुषे । ये दिगादिषु वर्गादयः पठ्यन्ते स एवेह यत्प्रत्ययाभ्यां वर्गादयो गृह्यन्ते
 वर्ग्यादिपाठाऽभावात्तद्वाह-वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गण इति । कौनटिमातुल इति । कुनटरथापर्यं
 कौनटिः तस्य मातुलः । आख्याग्रहणादिति । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकं

कपुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । संयुक्ताः सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो
मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । आतुःपुत्रः । ३८६८ चूर्णदीन्य-
प्राणिषष्ठयाः ६।२।१३४॥ एतानि प्राणिभिन्नषष्ठयन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पु-
रुषे । मुद्रचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् । ३८६९ षट् च काण्डा-
दीनि ६।२।१३५॥ अप्राणिषष्ठया आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् ।
तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशार्कम् । नदीकूलम् । षट् किम् । राजसूदः ।
अप्रेति किम् । दत्तकाण्डम् । ३८७० कुराडं वनम् ६।२।१३६॥ कुण्डमाद्युदात्तं
वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वने किम् । मृत्कु-
ण्डम् । ३८७१ प्रकृत्या भगालम् ६।२।१३७॥ भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे
प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते ।
प्रकृत्येत्यधिकृतम् । 'अन्तः' (सू ३८७७) इति यावत् । ३८७२ शितेर्नित्या-
ऽबह्वज्वहुव्रीहावभसत् ६।२।१३८॥ शितेः परं नित्याऽबह्वृक्कं प्रकृत्या ।
शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य
नित्वात् । शितेः किम् । दर्शनोयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिरा-
द्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः । ३८७३ गातकारकोपपदाकृत्
६।२।१३९॥ एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् ।

सम्बन्धते । होतुःपुत्र इति । 'कृतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इति षष्ठ्या अङ्गु ।
आतुःपुत्र इति । कस्कादिपाठात्पश्चम् । मुद्रचूर्णमिति । चूर्णं सङ्कोचे पवाच्यत् । षट् च ।
अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट् काण्डादीन्याद्युदात्तानि स्युः । 'खे-
खेटककुकाण्ड'मिति काण्डशब्दादारभ्य 'कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञाया'मिति कूला-
न्तानि, काण्ड चीर पलल सूप शार्क कूल एतानि काण्डादीनि, तत्र काण्डं 'गर्हाया'मि-
त्युक्तमगर्हायामपि भवतीति । 'चीरमुपमानम्' इत्युक्तमनुपमानेऽपि भवति । 'पललसू-
पशार्क'मिश्रे'इत्युक्तममिश्रेऽपि भवति । 'कूलं संज्ञाया'मित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति ।
अप्रेति किमिति । 'अप्राणिषष्ठया' इति किमर्थमित्यर्थः । मृत्कुण्डमिति । मृदाजनविशेष
इत्यर्थः । प्रकृत्या । भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह—भगालवाचीति । अत्र व्याख्यानमेव
शरणम् । मध्योदात्ता एते इति । 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति सूत्रात् । शितेः । शितेः परं
नित्याऽबह्वृक्कं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् । अंसशब्द इति । 'अमेः
सन्' अंसः । दर्शनोयपाद इति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनी-
यशब्दोऽनीयप्रत्ययान्तः । 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमोदात्तः । शितिराद्युदात्त इति ।
'वर्णानां तथ्यतिनितान्तानाम्' इति सूत्रेण । गतिका । 'शितेर्नित्याबह्वृच्' इत्यतो
बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् । किं तु 'तत्पुरुषे ज्ञाज्यायाम्, इत्यतो व्यवहि-

शोणा धृष्ण नृवाहसा । इधमप्रव्रक्षनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईषत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचति-तरामित्यत्र तरबायन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । 'प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहण'मित्यन्ये । ३८७४ उमे वनस्पत्यादिषु युगपत्

तमपि तापुरुषग्रहणमनुवर्तते । तदाह—तत्पुरुषे इति । प्रकारक इति । 'कुगति' इति समासः क्तिस्वरेण पूर्वपदमाद्युदात्तम् । नृवाहसेति । नृन्वहतीति विग्रहः । 'वसे-णित्' इत्यतो णिदिश्यनुवृत्तरेसुनो णिस्वादुपधावृद्धिः । निस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । इधमप्रव्रक्षन इति । प्रवृत्त्यते येनेति करणे लुपट् । कर्मषष्ठ्यन्तेन इधमशब्देन समासः । अत्र गतिप्रयुक्ते कृस्वरे कृते कारकप्रयुक्तः कृस्वरः । उच्चैःकारामिति । 'अव्ययेऽयथाभिप्रेता' इति णमुल् । तत्र हि उच्चैरित्युपपदम् । ईषत्कर इति । ईषद्द्रुःसुषु कृष्ठा—' इति खल् । उभयथाऽपि क्तिस्वरः । शेषलक्षणा षष्ठीति । न कर्मलक्षणा । तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् । 'तृज्जकार्म्या कर्तरि' इति समासप्रतिषेधश्च स्यात् । अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । निगंतः कौशाख्या निष्कौशा-म्भिरित्यत्र मा भूत् । नैतदस्ति । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गायुपसर्गसंज्ञा' भवन्ति । न च कौशाख्योक्तद्वयं प्रति क्रियायोगः, कारकं च क्रियायामेव सम्भवति । उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते । तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातोश्च क्रियावाचिर्त्वं, तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्ति-लक्ष्य । तत्र तिकृतेन समासाभावात्कृदन्तमेव सम्भवति । अनुव्यञ्जकवित्यत्र तु न गति-स्त्वनिवन्धनः समासः, किं तर्हि सुबन्तेन योगविभागात्समासः । तस्माच्चार्थः कृद्ग्रहणे-नेत्यत आह—कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति । य एवं प्रतिवक्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः । ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आगमते न प्राप्नोति, प्रपचिततरामिति । ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यादत आह—प्रपचिततरामित्यादि । इत्येक इत्यस्य 'कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थ'मित्यादिना कृस्तेन स-म्बन्धः । तदयमर्थः—कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । आगमते च दोषाऽभाव इति केचिदा-चार्या व्याचक्षते इति । प्रपचतिदेश्यार्थं विवति । आदिशब्देन प्रपचितिकल्पं प्रपचतिदे-शीयः प्रपचितिकल्पमित्येतेषां त्रयाणां ग्रहणम् । प्रपचतिदेश्यादौ अर्थः प्रयोजन यस्य तत्तथोक्तम् । अयमभिप्रायः—न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम्, अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिः स्वरान्तरं नास्ति, तत्रापि स्वरो मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाहुः । अत्र हरदत्तः—इदं तु वक्तव्यम् । प्रपचति-रामित्यादौ तरबन्तेन समासे पञ्चादाम् भवत्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचितितरशब्दस्यैव घान्त-त्वात्त एव स्यात् । तत्र को दोषः सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपद्याभावात् । प्रपचति-तरादेश्वदत्तेत्यादावाम् एकान्तरमाम्भ्रतमनन्तिक इत्येव विधिर्न स्यात्, शेषनिघातश्च

६।२।१४०॥ एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वन आ । बृहस्पतिं यः । बृहच्छब्दोऽग्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नराशंसं वाजिनम् । निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेपम् । ३८७५ देवताद्वन्द्वे च ६ । २ । १४१ ॥ उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आ य इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती वयम् । देवता किम् । प्लक्षन्यप्रोधौ । द्वन्द्वे किम् । अग्निष्टोमः । ३८७६ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ६ । २ । १४२ ॥ पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कं हर्षणः । अपृथिव्यादौ किम् । यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो यावा निपात्यते । 'पृथिवीत्यन्तोदात्तः' । सोमांरुद्रौ । 'रोदेर्णिलुक्च' इति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापूषणौ । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थिजिह्वन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्यु-

प्रशब्दस्य न स्याद्विषयपदत्वात् । तस्मात्प्रशब्दस्याऽऽमन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यो न तर-
बन्तेन । तत्र समासस्यासमुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपदं भवति, स्वरे तु
दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । प्रपचतिदेश्यादौ । का गति-
रिति न विद्वाः । उभे । वनस्पतिमिति । वनशब्दो 'नवविषयस्याऽनिसन्तस्य' इत्याद्युदा-
त्तः । पतिकाब्दोऽपि 'पातेर्हतिः' इति ङतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण । पारश्करादिस्वा-
स्युट् । बृहस्पतिमिति । 'वर्तमाने षष्महत्-' इति अतिप्रत्ययान्तत्वादादन्तोदात्तोऽप्य-
ग्राद्युदात्तो निपात्यते । 'तद्बृहतोः, करपथोः-' इति सुट्त्वलोपो । शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त
इति । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनि कृते नित्वादाद्युदात्तत्वमित्थर्थः । शचीपतिरिति । एते
षष्ठीसमासाः । तनूनपादिति । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिर्लजिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययान्त-
त्वादन्तोदात्तोऽपि तनूनशब्दोऽग्राद्युदात्तो निपात्यते । नपातयतीति नपात् । 'नञ्जाणपा-
ञ्चवेदा-' इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते । तन्वाः नपादिति विग्रहः । नराशं-
समिति । नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः । न नये 'ऋदोरप्' कसेः कर्मणि घञ् द्वावप्याद्युदा-
त्तौ । 'अन्येषामपि-' इति दीर्घः । शुनःशेपमिति । शुन इव शेपोऽप्येति बहुव्रीहिः ।
'शेपपुच्छलाङ्गलेषु शुनः' (सञ्ज्ञायाम्) इत्यङ्कु षष्ठ्याः । इवन्शब्दः प्रातिपदिक-
स्वरेण, शेपशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तौ । इन्द्रावरुणाविति । इन्द्र-
शब्दः 'अङ्ग्रेन्द्राग्र-' इति रगन्तः, वरुणशब्दः 'कृबुदारिभ्य ङनञ्' इत्युननन्तः । उभौ
आद्युदात्तौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्याऽऽनङ् । इन्द्रावरुणौ इति । बृहस्पति-

स्तरपदविशेषणं यथा स्यात् ; द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । ३८७७ अन्तः ६ । २ । १४३ ॥ आधिकारोऽयम् । ३८७८ थाऽथघञ्क्ताजवित्रकाणाम् ६।२।१४४ ॥ य अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः । प्रभृत्यस्यायोः । आवसथः । घम्, प्रमेदः । क्तः । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव, सुस्तुतं भवता । ३८७९ सूपमानात्कः ६।२।१४५ ॥ सौरुपमानाच्च परं कान्तमन्तोदात्ताम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः । ३८८० सञ्ज्ञायामनाचितादीनाम् ६।२।१४६ ॥ ग-

शब्दौ वाचस्पत्यादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ तेनेन्द्रावृहस्पतीहस्पत्र त्रय आद्युदात्ताः । अग्निष्टोम इति । 'अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः' इति षत्वम् । इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निः शब्दः 'अद्वेर्निर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तत्वादात्तोदात्तः । पृथिवीत्यन्तोदात्त इति । ऋषिप्रत्ययान्तत्वात् । सोमाद्व्राविति । 'अर्तिस्तुसुहृद्विष्व' इति मच्चन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः । उत्तरपदग्रहणमित्यादि । अन्यथाऽस्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः, नोत्तरपदं, तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात् । ततश्चन्द्रासूर्या-विद्यादौ प्रतिषेधः स्यात् । चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्यतोदात्तः । सूर्यशब्दः 'राजसूय-सूर्य-' इति यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । उत्तरपदग्रहणे तस्यैव अन्त-स्याऽनुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति । अनुदात्तादाविति । विधिप्रतिषेधयोरित्यादि । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्वाक्यरूपः प्रसज्येत । इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्वि'ति । तेन 'अग्निमीळे' इत्यादौ स्वरितः सिध्यति । याऽथ । प्रभृत्यस्येति । 'हनिक्वृषिनिरमिकाशिभ्यः कथन्' 'अवे भृजः' इति कथन् । निस्वरेणाद्युदात्तात्वे प्राप्ते-भावसथ इति । 'उपसर्गे वसे' इत्यथप्रत्य-यान्तः । पुरुष्टुत इति । कर्मणि क्तः । पुरुष्विति । तृतीया तत्पुरुषे तु 'तृतीया कर्मणि' इति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः । प्रचय इति । 'पुरच्' । न च ऋषिशब्दस्यऽच्प्रत्ययान्तत्वात्कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरैर्गैवाऽ-न्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । 'जघो निवासे' इति जघशब्दस्माद्युदात्तत्वात् । प्रलव इति । 'ऋदोरप्' । प्रलवित्रमिति । 'अर्तिल्लभसुखनसहचर इत्रा' । गोवृष इति । गां वर्धति इति विग्रहः । वृषु सेचने 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तोऽयम् । सुस्तुतमिति । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । सप् । सुकृतस्येति ।

तिकारकोपपदात् कान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उपहृतः शाकल्यः । परि-
जग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् । ३८८१ प्रवृद्धा-
दीनां च ६।२।१४७। एषां कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुतः ।
असञ्ज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् । ३८८२ कारकाद्वत्तश्रुतयोरेवाऽऽ-
शिषि ६।२।१४८॥ सञ्ज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारका-
त्किम् । सम्भूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र
'सञ्ज्ञायामना' (सू ३८८०) इति न । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इति
तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् ।
अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः
खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनाऽनाहतो नदति देवदत्त
इत्यत्र न, शङ्खविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । ३८८३ इत्थम्भूतेन कृतमिति च ६।२।१४९॥
'इत्थम्भूतेन कृत' मित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ।

'गतिरनन्तरा' इति प्राप्ते । शशप्लुतमिति । शश इव प्लुतामिति विग्रहः । 'तृतीया
कर्मणि' इति प्राप्तम् । उपहृत इति । 'हेजो निष्ठायाम्' यजादिस्वास्वप्रसारणम् । परि-
जग्ध इति । अदो जग्धादेशः । उभयत्र 'गतिरनन्तरा' इति प्राप्तम् । अनेति किमिति ।
अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः । आचितमित्यादि । चिम् चयने । छा गतिनि-
वृत्तौ, निजन्तः । आभ्यां कर्तरि क्तः । प्रवृद्धः प्रयुत इति । वृधु वृद्धौ । यु मिश्रणे ।
असञ्ज्ञार्थोऽयमारम्भ इति । संज्ञार्थां तु 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्येव सिद्धम् । कार-
काद्वत् । तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तः
स्यात् । 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते ।
देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयासुरित्येवं प्राथितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः । 'आशिषि निष्कौटो'
इति वर्तमाने 'क्विच्कौ च संज्ञायाम्' इति क्तः । 'दो दह्यो' इति ददादेशः । विष्णु-
रेन भूयादित्येव प्राथिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः । कप्रत्ययः पूर्ववत् । सम्भूता रामा-
यण इति । कारकाद्वत्पुरुष्यमाने गतिकारकोपपदादिति श्रितयाधिकारायथा कार-
काच्चियमो भवति, तथैव गतेरपि स्यात् । एव किमिति । सिद्धेऽधिकारे आरम्भमायो-
ऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । कारकावधारणमित्यादि । असति
होवकारे विपरीतनियमोऽपि स्यात् 'कारकादेव दत्तश्रुतयो'रिति एवं आकारकाद्वत्
अनुत्थानं स्यात् इत्यते च, तथा कारकस्याऽनियतत्वादेवपाकित इत्याद्यावन्तोदात्तः ।
अतः कारकावधारणं यथा स्याद्वत्तश्रुतावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारप्रवृत्त्यामित्यर्थः ।
देवखातेति । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । इत्यम् । इत्थम्भूतेन कृतमित्येत-

सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाऽभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इत्यस्यापवादः । ३८८४ अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५०॥ कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं, कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्ताऽऽदायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् । ३८८५ मन्तिकन्व्याख्यानशयनाऽऽसनस्थानयाजकादिक्रीताः ६।२।१५१॥ कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वराऽपवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजाऽऽसनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र 'तादौ च निति' (सू ३७८४) इति स्वरः । ३८८६ सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२॥ अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् । ३८८७ ऊनाऽर्थकलहं तृतीयायाः ६।२।१५३॥ माषेनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृती-

स्मिन्नर्थे इति । इत्थं प्रकारमापन्न इत्यभूतस्तेन कृतमित्यर्थे । सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमेताः युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते । न च प्रलपितादीनि कृतानि । अभूतप्रादुर्भाव एव हि करोतिर्वर्तते ततश्च सुप्तकृतं सुप्तमात्रितम् उन्मत्तमावितमित्यादिक्रमयोगोदाहृतव्यमित्यत आह—कृतमिति । कृतिसामान्ये करोतिर्वर्तते इति । ततश्च 'यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रियार्थाया'मस्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह—तृतीयेति । तस्य तु योगविभागो न बाधकः तस्य निविषयात्वं स्यात् । अभूतप्रादुर्भाव इति । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् । अनो । 'गतिर्काकोपपदाकृत' इत्यस्यापवादः । पयःपानमिति । 'कर्मणि च येन—' इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् । उपपदसमासः । राजभोजना इति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् कर्तरि षष्ठीसमासः । मन्त्तन् । कृत्स्वरापवादः । क्रीते तु 'तृतीयाकर्मणोऽप्यस्य' । रथवर्तमेति । वृत्तेरधिकरणे मनिन् कर्तरि षष्ठ्या समासः । पाणिनिकृतिरिति । कर्मणि क्तिन् । पूर्ववत्समासः । छन्दोव्याख्यानमिति । व्याख्यानमिति करणे ल्युट् । शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट् । ब्राह्मणयाजक इति । 'याजकादिभिश्च' इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थे वेयाजकादयस्त एव गृह्यन्ते । प्रभूतौ सङ्गतिमिति । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । सप्तम्या । सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे । अध्ययनपुण्यमिति । अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः । सप्तमीति योगविभागात्समासः । ऊनार्थः । तृतीयात्तात्पराणि ऊनायांनि कलहश्च एतान्युत्तरपदा-

यापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धा-
न्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशाऽर्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे
तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् । ३८८८ मिश्रं चाऽनुपसर्गमसन्धौ ६।२।१५४ ॥
पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रं किम् । गुडधानाः ।
अनुपसर्गं किम् । तिलसन्मिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् ।
असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमाग्नः । ३८८९
नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहिताऽलमर्थास्तद्धिताः ६।२।१५५ ॥ सम्पा-
द्यायर्थतद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां स-
म्पादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न-
छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्ता-
पिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गर्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रति-
षेधे किम् । गर्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थं प्रवृत्तिनिमित्तं

न्यन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु 'पूर्वसदृश—' इत्यादिना तृतीयासमासः ।
केचिद्विरत्यादि । नन्वेवमूनशाब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानाम-
न्येषां ग्रहणं न स्यादत आह—ऊनशब्देन त्विति । अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानाद-
वसेयम् । मिश्रं वा । तृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ । अयमपि
'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यस्यापवादः । पणबन्धेनैकार्थ्यमिति । पणबन्धः परिभाषणम् ।
'बहि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपम् । तिलमिश्रा इति । 'पूर्व-
सदृशसमोनाथं' इति समासः । गुडधाना इति । 'भक्ष्येय मिश्री—' इति समासः ।
तिलसमिश्रा इति । कथं पुनर्मिश्रशाब्दस्य विधीयमानं सोपसर्गेण लभ्यतेऽत आह—
मिश्रग्रहणेत्यादि । तेन 'मिश्ररलक्षणे'रिति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः ।
ब्राह्मणमिश्र इति । 'यदि मे भवतः कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवं-
रूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः । अपरे तु स्वरूपभेदग्रहणं
सन्धिः । 'ब्राह्मणमिश्र' इत्यत्र ब्राह्मणैकौभावेऽपि राजा स्वस्वरूपेण गृह्यते । 'गुड-
मिश्र' इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यत इत्याहुः । नञो गुण । कार्णवेष्टकि-
कमिति । 'सम्पादिनि' इति प्राप्नोतेष्टञ् । छैदक इति । 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति
ठक् । वत्सीय इति । 'तस्मै हितम्' इति छः । सान्तापिक इति । 'तस्मै प्रभवति सन्ता-
पादिभ्यः' इति ठञ् । नञः किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रश्नः ।
विगार्दभरथिक इति । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवाऽत्र भवति । गार्दभरथिकादन्य इति ।
उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं 'गुणप्रतिषेध' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—पुन इति ।
तद्धितार्थं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तद्धितार्थः सम्पाद्याद तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

सम्पादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्राऽयं विधिः । कर्णवैष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । सम्पेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा । ३८६० ययतो-
 आऽतदर्थे ६।२।१५६॥ ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषे-
 धविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या ।
 अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपायम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे
 किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । 'तदनुबन्धकप्रद्वारे नातदनुबन्धकस्ये'ति । नेह । अ-
 वामदेव्यम् । ३८६१ अच्चावशक्तौ ६।२।१५७॥ अजन्तं कान्तं च नञः पर-
 मन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ
 किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ।
 ३८६२ आक्रोशे च ६।२।१५८॥ नञः परावच्चावन्तोदात्तावाक्रोशे । अ-
 पचो जातमः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोशयते । अविक्षिाः । ३८६३
 संज्ञायाम् ६।२।१५९॥ नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवद-
 त्तः । ३८६४ कृत्योक्तेष्णुच्चावद्याश्च ६।२।१६०॥ नञः परेऽन्तोदात्ताः
 स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्कारिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे
 लिष्णुचो द्वयनुबन्धकस्यापि प्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनादर्थं भविष्णुः ।

सम्पादित्वादिति । आदिशब्देन तद्वहत्वादेऽग्रहणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि—'संसर्ग-
 भेदकं यद्यत्संज्ञापरं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्' इति ।
 वोढेति । 'अर्हं कृत्यपतृचश्च' इति तृच् । अतवदत्वष्टवलोपेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य'
 इत्योत्त्वम् । पाश्याति । समूहे 'पाशादिभ्यो यः' । अदन्त्यमिति । 'शरीरावयवाच्च' इति
 यत् । अपचमिति । 'पादाच्चाभ्यां च' इति यत् । अदेयमिति । दुष्टाज् दाने अहार्थे
 'अचो यत्' । 'ईषति' इतीत्त्वे गुणः । अवामदेव्यमिति । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे 'वाम-
 देवात् ड्यङुयौ' इति ड्यः । अपच इति । पचाद्यच् । अलिख इति । 'इगुरथ—'
 इति कः । 'कृत्याक्तेष्णुच्चावद्याश्च' इति वक्ष्यमाणैः कृत्योक्तेष्णुभिः साहचर्याद्वच्-
 कयोः कृतोरिह प्रहणं तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम् । अपचो
 दोक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधाच्च पचति, न त्वशक्तत्वेन । अपचो जातम इति ।
 प ुं शक्तोऽपि पक्तुमर्थं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते । तदाह—पक्तुमित्यादि ।
 अदेवदत्त इति । देवदत्तः सत्यस्तत्कर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते । अनागामुक इति ।
 'लघपतपद—' इत्युक् । अनलङ्कारिष्णुरिति । 'अलङ्कारिष्णु—' इतीष्णुच् । इकारादेर्विधानसाम-
 र्थ्यादिति । अवतद्वहत्वात्ततः परस्य लिष्णुश्च इदंवेकारादत्वे । सङ्गे इकारादेर्वि-

चार्वादिः । अचारुः । असाधुः । (ग) राजाहोश्छन्दसि । अराजा । अन-
हः । भाषायां नञः स्वर एव । ३८६५ विभाषा तृचन्नतीक्ष्णशुचिषु ६।
२।१६१॥ तृत् । अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्य-
यस्वरः । ३८६६ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भयः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने
६।२।१६२॥ एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः । एत-
द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथमं इदंप्रथमः । 'तृतीया'
(सू ६९२) इति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भयः किम् । यत्प्रथमः ।
प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः
प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथमो
येषां ते इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तो-
दात्तम् । इदं प्रथमकः । बहुव्रीहावित्यधिकारो 'वनं समासे' (सू ३६९२)
इत्यतः प्रागबोध्यः । ३८६७ संख्यायाः स्तनः ६।२।१६३॥ बहुव्रीहावन्तो-
दात्तः । द्विस्तना । चतुःस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् ।
द्विशिराः । ३८६८ विभाषा छन्दसि ६।१।१६४॥ द्विस्तनां करोति । ३८६९

धानामह सामान्यग्रहणा 'मवेति भावः । अनादयःभावश्रुति । 'भुवः खिष्णुच'खुकौ
इति खिष्णुच् । अचारुरिति । 'हसति-'इति चरेण् । असाधुरिति । साधनोतः कृवा-
पाजि—'इत्युण् । राजाहोः । चार्वाचन्तर्गायसुप्रम् । नञः परयोरेतयोरछन्दस्यन्तो-
दात्तत्वम् । अराजेति । 'नञस्तत्पुरुषात्' इति समासान्तनिषेधः । विभाषा तृन् । नञ
उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे । बहुव्रीहाविदम् । पश्य इत्यादि । इदमेत-
त्तद्भयः अनयोः प्रथमपूरणयोः । इदं प्रथमं यस्येति । निगमनं, भोजनं वा । अनेन
प्रथम इदंप्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यत्प्रथम इति । यत्प्रथमं
गमनं यस्य स यत्प्रथमः । इदंप्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो
न त्वेकत्वसंख्यावचन इति दर्शितम् । तेनाऽत्र गणनाऽभाव उक्तः । उत्तरपदस्येत्वा-
दि । इह समासस्येति प्रकृतम् । 'उत्तरपदादिःरित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च तन्त्रम् ।
इहोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रायते; तेन यदा कञ्पठ्यते; तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति
तदन्तोदात्त भवति न तु कवन्तम् । कप्प्रत्ययो हि समासस्येवाऽन्तो नोत्तरपदस्य ।
'उत्तरपदावयवाः समासान्ताः' इति पक्षेऽपि 'प्रथमपूरणयो'रिति विनिष्टरूपग्रहणात् ।
कपस्तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः । सङ्ख्यायाः । संख्यायाः परः स्तनशब्दोऽ-
न्तोदात्तः स्यात् । दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्य-
यान्तो रित्स्वरः । विभाषा । पूर्वस्योक्तं छन्दसि वा स्यात् । द्विस्तनामिति । अन्तो-
दात्तत्वम् । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति कीदृ । चतुःस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण 'वते-

संज्ञायां मित्राजिनयोः ६।२।१६५॥ देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः । ऋषप्रतिषेधो मित्रे (वा० ३८५७) । विश्वामित्र ऋषिः । ३६०० व्यवयिनोऽन्तरम् ६।२।१६६॥ व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वृत्तमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वृत्तान्तरः । व्यवयिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । ३६०१ मुखं स्वाङ्गम् ६।२।१६७॥ गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला । ३६०२ नाऽव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथु-वत्सेभ्यः ६।२।१६८॥ उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूल-मुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्स-पूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते । ३६०३ निष्ठोपमानादन्यतर-स्याम् ६।२।१६९॥ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्ग' (सू३८४४) इति पूर्वपदान्तो-दात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम्—सिंहमुखः ।

करन्' इति चतुरशब्दस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्राऽन्तोदात्तत्वाऽभावात् 'स्वा-ङ्गात्-' इति ङीप् न । संज्ञायां मित्रा । एतयोस्तत्तरपदयोरन्त उदात्तः स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् । विश्वामित्र इति । 'मित्रे चर्षो' इति दीर्घः । अत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं सज्ञा-याम्' इति बाधित्वा परत्वाद्देनाऽन्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अतो 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । व्यवयि । उदाहरणे व्यवधानवाचिनो-ऽन्तरशब्दात् 'तत्करोति—' इति णिचि पद्याद्यच् । प्रयुदाहरणे खन्यवाक्यन्तर-शब्दः । मुखं । स्वाङ्गं मुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । दघंमुखा शालेति । मुख-शब्देनाऽत्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रववाचिलक्षणमिह गृह्यते, न तु 'स्वमङ्गं स्वाङ्ग'मिति व्युत्पत्तिरभ्यस्यम् । अन्यथाऽत्रापि स्यादिति भावः । नाऽव्यय । एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति । एषूदाहरणेषु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या एवंपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेगान्तोदात्तं पूर्वपदम् । तथाहि 'इति चेद्वैसिः' । उच्चैः । 'अनिगन्तोऽश्चतावत्प्रत्यये' इति प्रशब्द उदात्तः । तत्र एकादे-शस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्तः । 'गमेर्डासिः' । गौः । 'वर्तमाने पृथक्' इत्यादिना मह-च्छब्द उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्दः 'ऋज्रेन्द्र' इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः । मुष्टेः ऋच, मुष्टिः । 'प्रथिन्नदिभ्रज्जां संप्रसारणं सञ्जोषश्च' इति कृः । पृथुः । 'कृतवदि' इत्यादिना सः । वत्सः । उपमानलक्षणो विवरः इति । निष्ठोपमानादिनि प्राप्तः । बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति । गौमुखमिव यस्य सः । वत्सो मुखमिव यस्येति । सर्वत्राऽत्र गवाद्युपमेयं, नोपमानम् । उत्तरस्य विकल्पस्या-वकाशो यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति । सिंहमुखः । गवाद्यावुपमाने उभयप्रसङ्गेऽयमेव

३६०४ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः
 ६।२।१७०॥ सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति
 किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् । कुण्ड-
 कृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ।
 ३६०५ वा जाते ६।२।१७१॥ जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तो-
 दात्तः । दन्तजातः । मासजातः । ३६०६ नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२॥ बहुव्रीहा-
 वुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः । ३६०७ कपि पूर्वम् ६।२।१७३॥
 नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मवन्धु-
 कः । सुकुमारीकः । ३६०८ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ६।२।१७४॥ ह्रस्वान्त उत्तरपदे
 समासे वाऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि, नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमा-
 षकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्या-

भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । सिद्धमुख इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । द्विसेः पचाद्यचि सिंहः ।
 पृषोदरादिवादाद्यन्तविपर्ययः । जातिकाल । जात्यादिभ्यः परं कान्तमन्तोदात्तं स्याद्
 बहुव्रीहौ, कृतादीन्वर्जयित्वा, आच्छादनवाचकापरं चेत् । सारङ्गजग्ध इति । सारङ्गः
 पञ्चविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 तत्र पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वसेः षट् । वस्त्रशब्द आद्युदात्तः । कुण्डशब्दो 'नव्विषय-
 स्यानि सन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । ननुदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च 'निष्ठा' इति निष्ठान्त-
 स्य पूर्वानिपातः प्राप्नोति । तत्राह-अस्माज्ज्ञापकादात् । इदमेव मनसि विभाष्योक्तं
 'जातिकाळसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्य' इति । दन्तजात इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरः । दन्तशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । मासशब्दो 'ग्रामादीनां
 च' इत्याद्युदात्तः । नञ्सु । नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासान्ता उत्त-
 रपदावयवाः । तेनाऽनृच इत्यत्र 'अकपूर्' इत्यप्यकारस्यादात्तत्वं भवति । 'समासावयवाः
 समासान्ता' इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव काविरवमाश्रयते नोत्तरपदस्य
 'कपि पूर्व' मिति ज्ञापकात् । यद्यनेनोत्तरपदस्याऽन्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक
 इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपिपूर्वमित्यवाच्यं स्यात् । कपि पूर्वम् । पूर्वण कप एवोदा-
 तत्त्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति वचनादिह
 दीर्घान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे 'नघृतश्च' इति कप् । ह्रस्वान्ते । ह्रस्वः अन्तो यस्य
 तदिदं ह्रस्वागन्धमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थं उत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याशयेनाह—
 उत्तरपदे समासे वेति । अत्र कपि पर इति सामान्यवचनात्तद्विहितमुत्तरपदं समासो वा
 गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेरत आह—पूर्वमित्यनुवर्तमान इति ।
 प्रवृत्तिभेदेन-वाक्यभेदेन । तत्र केन वाक्येन ह्रस्वान्तस्यापूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते ।

देव पूर्वपदमुदात्तं न 'कपि पूर्व'मिति । अशकः । कबन्तस्यैवाऽन्तोदात्तत्वम् । ३६०६ बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमिनि ६।२।१७५॥ उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्यैव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः । ३६१० न गुणादयोऽवयवाः ६।२।१७६॥ अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नाऽन्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बहुक्षरं पदम् । बहुध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः । अभ्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः । ३६११ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपश्य ६।२।१७७॥ प्रपृष्टः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्टः । स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्वाहुः । अपश्य किम् । विपश्युः । ३६१२ वनं समासे ६।२।१७८॥ समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवृणो । ३६१३ अन्तः ६।२।१७९॥ अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वर्णो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् । ३६१४ अन्तश्च ६।२।१८०॥ उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः । ३६१५ न निविश्याम् ६।२।१८१॥ न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते

द्वितीयेन तु नियम्यते । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव' पूर्वमुदात्तं भवति । न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह—कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति । नास्ति ज्ञा यस्य अशकः । अत्र यद्येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे 'कपि पूर्व'मित्ययमेव स्वरः स्यात् । अस्मिन्तु नियमे सति न भवति । 'नञ्चुभ्याम्' इति कबन्तस्यैव भवति । बहोर्नञ् । नञ इव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनापञ्जमीसमर्थादिति । बहूनां भावो भूमा । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते, स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वाऽसंभवात् । तदाह—उत्तरपदार्थबहुत्वेन । बहुव्रीहिक इत्यादि । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यापूर्वम्' इति स्वरः । बहुमान इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुशब्दस्तु 'लंबिबन्धोर्नञोपञ्च' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । न गुणा । अवयववाचिनो बहोः परे इति । अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम् । अपम । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्गप्रद्वयं प्रायुपलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं ध्रुवं स्वाङ्गवाचि पशुवज्रितमन्तोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ । प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्ययान्तो रित्स्वरः । उद्वाहुरिति । 'क्रोशती'ति शेषः । अत्र क्रोशनसमय एवोद्वाहृत्वं न सर्वदेष्टेयध्रुवम् । वनं समासे । बहुव्रीहावित्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् । प्रणव इति । बहुव्रीहौ तपुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'प्रतिरन्तः—' इति यावत् । अन्तः । अन्तःशब्दापञ्जयाङ्गान्तो लुक् । तदाह—अस्मात्परमिति । अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः । अन्तर्वर्ण इति । अत्रापि तेनैव यावत् । अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गे तु पूर्वयैव सिद्धम् । न निविश्याम् । निविश्यामुत्तरोऽन्तः

‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ (सू ३६५७) इति स्वरितः । ३६१६ परेरभितोभावि मण्डलम् ६।२।१८२॥ परेः परमभित उभयतो भावोऽस्यास्ति तत्कूलादि, मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् । ३६१७ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ६।२।१८३॥ प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् । ३६१८ निरुदकादीनि च ६।२।१८४॥ अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् । ३६१९ अमे-मुखम् ६।२।१८५॥ अभिमुखम् । ‘उपसर्गात्स्वाङ्गम्’ (सू ३९११) इति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं चेदम् । अभिमुखा शाला । ३६२० अपाच्च ६।२।१८६॥ आमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ३६२१ स्फिगपूतवीणा-ऽञ्जोऽध्वकुक्षिसोरनामनाम च ६।२।१८७॥ अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अजस्रम् । अपाऽजः । अध्वन् । अपाध्वा । ‘उपसर्गादध्वनः’ (सू ९५३) इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञायकं समा-

शब्दो नाऽन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । बहुव्रीहिसमासे ‘बहुव्रीहौ प्रकृ-स्या’ इति ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थः’ इत्यनेन । परेरभितः । परेरुत्तरोऽभिज्ञश्चो भाववाची मण्डलं चाऽन्तोदात्तः स्यात् । अभितो भावीत्यर्थमाह—अभितो भावोऽस्यास्तीति । अथवा अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावि । ‘सुप्यजातो-’ इति जिनिः । परिकूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा । तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अव्ययीभावे तु ‘परिप्रत्युपापा-’ इति, ‘कृत्तीर-’ इति च प्राप्ते परितः कूलमस्य, परिगतं कूलमिति वा कूला-कूलं वर्जयित्वेत्यर्थः इति । उदकस्याभाव इव विग्रहः । प्राद । प्रादुत्तरमस्वा-ङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् । प्रगृहमिति । प्रादिसमासः, बहुव्रीहिवी । प्रपदमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । निरुदकमित्यादि । निगतंमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निगतंमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्याऽभाव इत्यव्ययी-भावे तु समासऽन्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अमे । अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति । मुखं स्वाङ्गमिति तु न भवति ‘नाकपयदिकशब्द-’ इति निषे-धात् । अपाच्च । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे । अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेऽपि ‘परिप्रत्युपापा वऽप्यमानाहोरात्रावयवेषु’ इति प्राप्तेऽयमारम्भः । उत्तरार्थः इति । उत्तरत्र अपादित्य-स्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् अभेर्मा भूत । स्फिगपूत । नामग्रहणं सीरेणैव सम्बध्यते, न स्फि-गादिभिः । स्फिगपूतकुक्षीणां पुथग्रहणादिति हरदत्तः । तेन स्फिगपूतकुक्ष्यः पर्याया इति निश्चीयते । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति । ‘उपसर्गादध्वन’ इदं समासागताऽ-प्रत्ययविधायकं, तदभावे । तस्मिन् सति अत्रप्रत्ययस्य चित्तादेव सिद्धम् । ननु

सान्ताऽनित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अप-
नाम । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुवीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । ३६२२ अधेरुप-
रिस्थम् ६।२।१८८॥ अध्याह्नो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः ।
उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् । ३६२३ अनोरप्रधानकनीयसी ६।२।१८९ ॥
अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः । पूर्वपदा-
र्थप्रधानप्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधा-
नार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः । ३६२४
पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ६।२।१९०॥ अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः ।
अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ।
३६२५ अतेरकृतपदे ६।२।१९१ ॥ अतोः परमकृदन्तं पदशब्दश्चाऽन्तोदात्तः ।
अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृतपदे किम् । अतिकारकः । अतेर्धातु-
लोप इति वाच्यम् । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् ।
अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः । ३६२६ नेरनिधाने ६।२।१९२ ॥ निधानम-
प्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने

‘अपसर्गादध्वनः’ इत्यनेन नित्योऽज् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याऽभाव इतीत्यत
आह—एतदेव च ज्ञापकमिति । यदि हि नित्यः समासान्तः स्यात् अध्वग्रहणमिहान-
र्थकं स्यात्, अध्वग्रहणस्य चित्त्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतं तु अध्वग्रहणं
ज्ञापयति ‘समासान्ता अनित्या’ इति । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति । यदा ह्येतानि स्वा-
ङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुवीहिश्च समासस्तदा ‘अपसर्गात्स्वाङ्गम्’ इत्येव
सिद्धम् । अथेः । अथेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात् । उपरि तिष्ठतीत्युप-
रिस्थम् । ‘सुपि स्थः’ इति कः । तदेतद्दर्शयति—दन्तस्योपरीति । अपिचरणमिति । अपि-
क्रियतेऽस्मिन्निष्क्रियविकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किञ्चिदध्वग्रहवाचि । अथ कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरेणाकार उदात्तः । अनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थस्याऽप्राधान्यं दर्शयति—पूर्वपदार्थप्रधानः
प्रादिसमासोऽयमिति । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्यन्नाऽप्रधानग्रहणेनैव सिद्ध-
त्वात् । अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति—
पुरुषः । अन्वादिष्ट इति । अनु पश्चादादिष्टः कथितः । कस्मिंश्चित्कथिते योऽभ्यः कथ्यते
सोऽन्वादिष्ट इत्यर्थः । अतेरकृतपदे । अकृच्च पदं च अकृतपदे । तदाह—अकृदन्तं पदश-
ब्दश्चेति । अत्यङ्कुश इति । अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः । अनिकारक इति । शोभनः
कारकः । पूजार्थोऽयमिति । अतेर्धातुलोप इति । अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिगार्ग्योऽ-
तिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः । अतिगार्ग्यं इति । यथान्यासे
स्वप्नापि प्राप्नोति, गार्ग्यशब्दस्याऽकृदन्तत्वात् । अतिकारक इति । यथान्यासे स्वप्न

किम् । निहितो ण्डो निदण्डः । ३६२७ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ६।२।१६३॥
 प्रतेः परेऽश्वाद्योऽन्तोदाताः । प्रतिगतोऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा ।
 समासान्तस्यानित्यत्वात् टच् । ३६२८ उपाद्द्वयजजिनमगौराद्यः ६।२।
 १६४ ॥ उपात्परं यत् द्वयचक्रमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उप-
 देवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौराद्यः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे
 किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः । ३६२९ सोरवक्षेपणे ६।२।१६५ ॥
 सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायमेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा । असूयया तथाऽभि-
 धानात् । सोः किम् । कुत्राह्वणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् । ३६३० वि-
 भाषोत्पुच्छे ६।२।१६६ ॥ तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छ-
 मुदस्यति उत्पुच्छयते 'एरच्' (सू ३२३१) उत्पुच्छस्तदा याथादिस्वरेण नित्य-
 मन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं
 पुच्छं येन स उत्पुच्छः । ३६३१ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ६।२।
 १६७ ॥ आभ्यां परेष्वेवन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः ।
 द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धनित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यै-

व स्यात्, कारकशब्दस्य कृदन्तत्वात् । तस्मादभ्यापयतिभ्यासिपरिहारार्थमकृत्पदे
 इत्येतदपनीय धातुलोप इति वक्तव्यमित्यर्थः । नेरनि । नीशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं
 स्यादनिधानेऽर्थं । निमूत्रमिति । निगतं मूलमस्य, निगतं वा मूलं निमूलम् । निदण्ड
 इति । निशब्दो निधानार्थं वर्तते । कथं पुनर्निशब्दस्याऽयमर्थ इति चेच्छृणु । प्र द्यो
 हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः । समासान्तस्यानित्यत्वादिनि । इह राजन्शब्दस्य
 पाठ एव ज्ञापयति—'समासान्ता अनित्या' इति । अन्यथा 'राजाहःसखिर्यष्टच्'
 इति टचक्षित्त्वादेव सिद्धं स्यात् । सोरव । सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं स्यात्-
 त्पुरुषे । सुप्रत्यवसित इति । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनोपपन्न सोः 'स्वतो पूजा-
 याम्' इति समासः । तेन सुप्रत्यवसिते याथादिविवर्धनं शङ्कनीयः । ननु यदि सुश-
 ब्दोऽत्र पूजायां वर्तते, कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह—वाच्यार्थोऽस्त्विति । कथमित्याह-
 असूययेति । यस्यवन्नर्थे उपस्थिते सुत्रायमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते ।
 विभाषोत् । उच्छब्दापरः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे । सेयमुभयत्र
 विभाषेति । आद्यायां तुऽदुरपत्तौ अत्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तो-
 दात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तुऽदुरपत्तौ याथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति
 वृत्त्वोभयत्र विभाषा । द्वित्रिभ्याम् । पादिति कृताऽकारलोपो गृह्यते । वदिति कृतददा-
 देको दन्तशब्दः । आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् । द्विपादिति । द्वौ पादौ वस्येति द्विपात् ।

तत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकम् ।
 ‘अनित्यः समासान्तो भवती’ति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते । तथापि बहु-
 व्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ।
 द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा । ३६३२
 सक्थं चाऽक्रान्तात् ६।२।१६८ ॥ गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । अक्रान्ता-
 त्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य पचक्षित्वाञ्जित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ।
 ३६३३ परादिश्छन्दसि बहुलम् ६।२।१६९ ॥ छन्दसि परस्य सक्थशब्द-
 स्याऽऽदिश्रुदात्तो वा । अजिसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम् । ‘परादिश्च परा-
 न्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वोदयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ।
 (वा० ३८६८।६६) इति । परादिः । तुविजाता उरुक्षया । परान्तः । नियन्ते

‘संख्यासुपूर्वस्य’ इति पादशब्दस्याऽकारलोपः । द्विद्वान्ति । ‘वयसि दन्तस्य इतृ’ ।
 मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धन्शब्द इति । एतच्च मूर्धस्त्विति निर्देशादेवावसीयते ।
 अन्यथा मूर्धस्त्विति निर्देशं स्यात् । किमर्थं पुनरुक्तसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत
 आह—तस्येति । एककृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते, तदा न
 प्राप्तोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह—तथापीति । इह हि बहुव्रीहिः काचित्स्वे-
 नोपात्तो न मूर्धन्शब्दः । तदेकदेशत्वञ्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्य भाव-
 स्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशत्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहेरेकदेशी अवयवी
 यस्य स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्र तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः
 काचित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्येति । यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधि-
 भवेत्येव । द्विमूर्धं रत । ‘द्वित्रिभ्यां च मूर्धन्’ इति षः । कल्याणमूर्धेति । पूर्वपदप्रकृति-
 स्वर एवात्र भवति । कल्याणशब्दो ‘लघावन्त—’ इत्यादिना मध्योदात्तः । सक्थं
 च । ‘बहुव्रीहौ सक्थयश्चोः—’ इति पञ्जन्तः सक्थशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा
 स्यात्, स चेत् ऋणान्तात्परो न भवति । चिवाच्चित्त्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽप्य
 विकल्पः । गौरसक्थ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ‘शुक्लगौरयोरिति’ इति गौर-
 स्याद्यन्तावुदात्तो । तेऽनात्र त्रैस्वर्यम् । श्लक्ष्णसक्थ इति । ‘कृत्यशृभ्यां कर्त्तः’ । ‘श्लक्षे-
 रश्चोपधायाः’ इति श्लक्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तः । पचक्षित्वादिता । एतेन विश्वरस्याऽ-
 पवादः । प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति—परादिशब्दं । परशब्देनाऽत्र सक्थशब्द-
 एव । तस्यैव पूर्वसूत्रे सञ्ज्ञितत्वात्तदाह—परस्य सक्थशब्दस्येति । ननु तर्हि परप्रहण-
 मनर्थकं प्रकृतो हि सक्थशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि प्रकृतत्वात्तस्यादुपुदा-
 त्तत्वं शङ्क्येत । विभाषोरपुच्छं इत्येता विभाषेति वर्तमाने बहुलप्रहणं बह्वर्थप्रदर्श-
 नार्थम् । बहुलप्रहणस्याऽयं श्लोकेन दर्शयति—परादिश्चेति । उरुक्षयेति । उरुणा क्षयो

मुष्टिद्वययोः । यन्त्रिचक्रः । पूर्वान्तः । विश्वगुर्धेहि । इति समासस्वराः ।

अथ तिङन्तस्वराः ३३ ।

३६३४ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्ययोः ८।१।२७ ॥ तिङन्ता-
त्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचति पचति गोत्रम् । एवं
प्रवचनग्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेनाऽ-
न्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । गोत्रादीनि इति किम् । पचति
पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोत्रम् समेत्य कूपम् । ३६३५ तिङङ्ङुतिङः ८।१।
२८ ॥ अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । अग्निमीळे । ३६३६ न लुट् ८।

निवास इति विग्रहः । 'क्षयो निवासे' इति ञ्यञश्च आद्युदात्तः । 'समासस्य' इत्य-
न्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदादुदात्तत्वं प्राप्तं तथाधादिस्वरेण
बाधितम् । अतो बाहुल्येनोत्तरपदादुदात्तत्वम् । एतच्च 'ञि निवासगत्योः' इति
धातोर्बाहुल्यकाङ्क्षिकरणे 'एरच्' इति माध्वेनोक्तम् । वस्तुतस्तु चप्रत्ययान्तः ञ्य-
ञश्च इति हरदत्तोक्तरीत्या याथादिस्वरस्येहाऽप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सि-
द्धम् । 'परादिश्च' इत्यस्योदाहरणं तु 'वोदबित्री सूरतानाम्' इति बोध्यम् । ऊन
परिहाणे । सुरादिष्वन्तः णिच् क्तिप् सुतरामूनयस्यप्रियमिति सून् तदन्तं च सूतम् ।
'अयस्मयादीनि-' इति अश्वाजलोपो न । मुष्टिरस्येति । मुष्ट्या हननं मुष्टिहरणा 'ह-
नस्त च' इति सुवर्गते उपपदे ञ्यप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः । त्रिचक्र इति ।
बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । विश्वगुरिति । विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्री-
हिः । विश्वञ्च कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणादुदात्तः प्राप्तः । इति सु-
बोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम् ।

तिङो । पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति ।
आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह—पचतिपचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थं वर्त-
ते । विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखीकरोतीत्यर्थः । 'नित्यवीच्ययोः' इति द्वित्वम् ।
ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम्, एतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भ-
वन्ति । तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः
पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवत्येतयोरर्थयोरिति । अस्मिन्निचारे निण्यमाह—
कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति । अयं चाऽर्थो योगविभागाच्चम्यते । तिङो गोत्रादीनीत्येको
योगोऽनुदात्तविधानार्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगो गोत्रादीनीत्येव ।
परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ब्राह्मणि तेन किं
सिद्धं भवतीत्यत आह—तेनेति । अन्यत्रापीति । 'अनञ्चिद्विगोत्रादितद्विगोत्रेद्वितेव-
गतेः' इत्यत्र । पचति पापमिति । 'पाप'मिति क्रियाविशेषणम् । खनति गोत्रम् समेत्यकू-

१।२६॥ लुङन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता । श्वःकर्तारौ । ३६३७ निपातैर्यद्य-
दिहन्तकुविद्वेष्टेष्टण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ८।१।३०॥ एतैर्निपातैर्युक्तं न नि-
हन्यते । यदग्ने स्यामहं त्वम् । युवा यदीकृत्यः । कुविद्वज् आसन् । आचिति-
मिष्टकृमा कचित् । पुत्रासो यत्र पित्रो भवन्ति । ३६३८ नह प्रत्यारम्भे
८।१।३१॥ नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदातम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यार-
म्भः । नह भोक्तृसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वै तस्मिन्लोके दक्षिणमिच्छन्ति ।

परमिति । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कृपं खनतीत्यर्थः । तिङ् : । 'अनुदात्तं सर्वं'मिति
वर्तते । तदाह—'नहन्यत इति । 'सर्वानुदात्तो निघातः' इति वैयाकरणानां व्यवहारः ।
अतिङ् इति किम् । पचति भवति । एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः । नःवतिकप्रह-
णं व्यर्थं 'समानवाक्ये निघातयुग्मदस्मदादेशाः' इत्युक्त्वात् । एकस्मिन् वाक्ये ति-
ङन्तद्वयाऽभावादिति चेत्सत्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्प्र-
हणमकारि । भाष्ये तु अतिङ्प्रहणं प्रत्याख्यातम् । न लुट् । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि ।
श्वःकर्ता । श्वःकर्तारौ । तस्तेः परस्य लसार्वाभातुकर्याऽनुदात्तत्वे कृते तसिहदात्तः । ए-
कवचने टिलोपे कृते उदात्तनिर्वात्तस्वरेण डा उदात्तानिपातः । यद्वियादीनां यत्रेत्यन्ता-
नां ह्रस्वे तृतीयायाःसौत्रो लुक्, न तु युक्तशब्देनपमासः निपातैरिति विशेषणस्याऽन-
न्वयापत्तेस्तदाह—एते निपातैराति । यद् यदि हन्त कुवित् नेत्—चेत् चण् कचित् यत्र
एतैरित्यर्थः । 'यद्यदा' च हेतौ च विचारे यदि चेच्छ्रवणः । हन्त हर्षऽनुकम्पायां वा-
क्यारम्भविषादयोः । कचिवत्प्ररने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम् । यत्रेत्याचारे
तत्र मूले कुविद्वदाहृतः । अन्येऽप्युच्यते । तत्रप्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनायम् ।
यदग्ने स्यामिति । अस्तेल्लिङि अम् । चक्रमा काचिदिति । चक्रमेति लिट् । प्रत्यय-
स्वरेणाऽन्तोदात्तम् । कच्चिदयं निपातसमुदायः । पदकाले क्व चिदिति विबुध
पाठात् । निपातैः ङिम् । याकूजति शकटम् । एतीति यत् । इण्यः शतरि रूम 'इणो
यण्' इति यण् । ननु प्रतिदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निरातस्यैव यच्छब्दस्य
ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थारक-
मिति । तेन 'यावद्यथाभ्याम्' इत्यत्र 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति
व्युत्पादितस्याऽपि लाङ्गणिकसंनिपातस्यापि ग्रहणं भवति । 'यावत् स्तो-
तृभ्योऽऽदो गुणानां' इति । अस्माऽऽद इत्यट्स्वरेणाव्युदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् ।
अन्यान्विते मा भूत् । 'यत्र क च ते मनो यच्चं दधत उत्तरम्' इह यत्रेश्वस्योत्तरमि-
त्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे । अनुदात्तेत् । नह प्रत्या । नहशब्दो निपातसमु-
दायो निषेधे वर्तते । नह गोक्षपस इति । अनुपदेशात्परश्चात्स इत्यस्य निघातः । इय-
प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः क्रोधेनोपहासेन वा पुनः पुनः

३६३६ सत्यं प्रश्ने ८।१।३२॥ सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भो-
क्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्वमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम् । ३६४० अङ्गात्प्राति-
लोभ्ये ८।१।३३॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्गं कुरु । अप्राति-
लोभ्ये किम् । अङ्गं कूजसि वृषल । इदानीं शास्यसि जालम् । अनभिप्रेतमसौ कुर्व-
न्प्रतिलोभो भवति । ३६४१ हि च ८।१।३४॥ द्वियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ।
आ हि ष्मा याति । आहि रहन्तम् । ३६४२ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्गम्
८।१।३५॥ ह्रीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नाऽनुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वद-
ति पाप्मा चैनं युनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते । ३६४३ यावद्यथाभ्याम्
८।१।३६॥ आभ्यां युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तम् । यथा चित्कण्वमार्वातम् । ३६४४
पूजायां नानन्तरम् ८।१।३७॥ यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नाऽ-

प्रतिषेध उक्ते पृष्ठति भोजनं करिष्यति स एवमुच्यते । नद वै तस्मिन्नि । तस्मिन्
शब्दः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः । लोकशब्दः पचाद्यजस्तत्त्वादान्तोदात्तः । दक्षिणशब्दः
'स्वाङ्गशिष्टमदन्तानाम्' इति शिट्स्वादाद्युदात्तः । सत्यं भोक्ष्यसे इति । इदं मध्यो-
दात्तम् । अङ्गा । प्रातलोभ्यं प्रतिकृत्कारित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्राति-
लोभ्यम् । एवं चानुलोभ्य इति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायां प्रत्यु-
दाहरणे त्वमर्थे । अङ्गं कुर्वति । करोतेर्लोभ्यमध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य 'सेह्यपिच' इति
हिादेशः । 'तनादिकृषभ्य षः' सार्वधातुक इति करोतेर्गुणः । 'अत उसाव-
धानुके' इत्युत्वम् 'उतश्च प्रथयादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक् । कुर्वित्युपस्थयस्वरेणा-
न्तोदात्तम् । हि च । अत्राप्यप्रातिलोभ्य इति सम्बध्यते । आ हि ध्मेति । रमशब्दो
निपातोऽपि चादिश्वाद्युदात्तः दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिलोभ्ये तु, हि कूज
वृषल । उदाहरणे द्विशब्दोऽवधारणे हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्थः ।
छन्दस्य । अनेकमपीति । अपिशब्दादेकम् । तत्राऽनेकमुदाहरति—अनृत इति । द्विर्यत
इत्यर्थः । यस्माद्यं मत्तोऽनृतं वदति ततः पाप्मा । पापमेनं युनाति अनृतवदनदोषेण
युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् । अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽनुदजयत् ।
अत्र एकमजयद्वित्याद्युदात्तम् । परं निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्य-
नेकमपि तिङन्तं द्वियुक्तं भवति । अत्र पूर्वणं सवस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते कश्चिदने-
कस्य कश्चिदेकस्य यथाभ्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यव-
स्था । यावद्यथा । इयं तृतीया न पञ्चमीत्याह-प्रभ्यां युक्तमिति । तेन परभूतयोरपि भव-
ति देवदत्तः पचति यावदिनि । यावच्छब्दो निपातश्चाऽनिपातश्च पृष्ठते 'निपातैर्यद्यदि'
इत्यत्र शापितत्वात् । आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वपुःप्रत्ययान्तः ।
यथाशब्दो योग्यतादिषु । आवातमिति । अवतेर्लोभ्यमध्यमपुरुषद्विवचनम् । यावच्छब्दो-

नुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् । यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वैणाऽत्र निघातः प्रतिषिध्यते । ३६४५ उपसर्गव्यपेतं च ८।१।३८॥ पूर्वैणाऽनन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् । ३६४६ तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् ८।१।३९॥ अभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । ३६४७ अहो च ८।१।४०॥ एतयोगे नाऽनुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । ३६४८ शेषे विभाषा ८।१।४१॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वाऽनुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति । ३६४९ पुरा च परीप्सायाम् ८।१।४२॥ पुरेत्यनेन युक्तं वाऽनुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्वा माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटाऽऽगामिन्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम् । न तेन

दाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । 'यावत्स्तोतृभ्योऽरद्धो गृणानाः' इति । रद विलेखने छडि सिपि अट् अट्स्वरेणाद्युदात्तः । पूजायां । नानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः । यावद्देवदत्त इति । पूर्वैणाऽत्र निघातप्रतिषेधो व्यवधाये यदि भवति उपसर्गयोगेति नियमाद्वाऽतिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् । उपसर्गं । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गं व्यवहितम् तिङन्तं पूजायां विषये नाऽनुदात्तं स्यात् । अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य । प्रपचतीति । प्र-शब्द आद्युदात्तः । तुपश्य । तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते, परयं माणवको भुङ्क्ते । माणवकस्तु भुङ्क्ते इति आश्रयं तुल्यम् इति भोजनस्य पूजा गम्यते । एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । परय मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु 'पूजायां नानन्तरम्' इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्मै-वम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन सम्ब-द्धम् । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न लुङिस्थादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्, सा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येदर्थं पूजाग्रहणम् । किं वाऽनन्तरमित्येवं तद्-भूत् इह स्वविशेषेणेत्ये । अहो च । अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । पृथ-ग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे सा भूदिति । शेषे । पूर्वं पूजायामित्युत्तरवात्ततोऽन्यः शेष इत्याह—पूजायामिति । अहो कटं करिष्य-तीति । पक्षेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनारच्यभूतमेव वस्तु असूयया आरच्यं वस्तुप्रतिपाद्यते, न पूजा । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । योगिभागसामर्थ्यादिति । 'यावत्पुरा-' इति भवि-ष्यति छट् । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम् । अतस्तदुपपत्त्यासेन त्वरितम-धीष्वेति गम्यते । पक्षे द्योतत इति धातुस्वरेणाद्युदात्तम् । 'तास्यङुदात्त-' इति

स्म पुराऽधीयते । चिरात्तीतेऽत्र पुरा । ३६५० नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ८।१।
 ४३॥ नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः ।
 अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु
 करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् । ३६५१ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्
 ८।१।४४॥ क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः
 पचत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्य-
 पूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत
 प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति । ३६५२ लोपे विभाषा ८।१।
 ४५॥ किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति । ३६५३ एहि मन्ये
 प्रहासे लृट् ८।१।४६॥ एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृङ्न्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् ।
 एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे, भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहिमन्यसे ओदनं

लसार्वाधातुकनिघातः । न तेन स्म पुराऽधीयत इति । 'लृट् स्मे' इति भूते लृट् । अत्र
 भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तात्वं गम्यते न स्वरा । नन्वि । किञ्चित्कृतुं स्वयमेवो-
 च्यतस्य 'एवं क्रियता'मित्यन्तुपगमोऽनुज्ञा । तस्याः पृथगा प्रार्थनाऽनुज्ञैषणा । अनु-
 ज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । तदाह—'अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लृट् ।
 प्रत्युदाहरणे 'ननो पृष्टप्रतिवचने' इति भूते लृट् । अन्विति किमिति । अनुज्ञैषणायामिति
 किमित्यर्थः । 'अङ्गाऽप्रतिषिद्धये' इत्यादिबद्धित्करणं विनापि सिद्धे एकनिपातोऽ-
 यमिति प्रदर्शनार्थमिति शब्दः । अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं सम्भाव्येत । किं क्रिया ।
 अप्रतिषिद्धमिति । अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः । किं द्वजः पचति आहोस्विद्गच्छतीति । आ-
 होस्विदेको निपात आद्युदात्तः । अत्र केचित् पूर्वं कियुक्तं तत्र निह्न्यते उत्तरं तु न
 कियुक्तमिति । निह्न्यत एवेति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किशब्दः
 भ्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमि-
 ति । अत्र हरदत्तः—ये वाहुः पूर्वं कियुक्तमिति, ते मन्यते—'अस्तु द्वयोः संशय-
 विषयत्वं किशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय एव प्रदर्शो द्योत्यते क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः
 'आहोस्वि'इत्यनेन । क्रियाप्रश्न इति चोच्यते । तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेधः
 इति । प्रश्ने किम् । किं देवदत्तः पठति । क्षेपे किशब्दः । क्वाचपुस्तके 'किमधीयत'
 इति प्रत्युदाहरणं हरयते, तच्चादत्तं स्योपसृष्टत्वात् । लोपे । 'किंक्रियाप्रश्नः' इति
 सूत्रमनुवर्तते । तथा चावयवार्थः—क्रियाप्रश्ने यः किशब्दः तस्य लोप तदर्थेन युक्तम-
 नुपसर्गमप्रतिषिद्धं च तिङन्तं वाऽनुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याऽविधानाद-
 र्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः । देवदत्तः पचति । आ-
 होस्विपठतीति । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तता । किशब्दाऽप्रयोगाद-

भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । 'गत्यर्थलोटा लृट्' (सू ३९५८) इत्यनेनैव सिद्धे नियमा-
र्थोऽयमारम्भः । 'एहि मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र' । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ।
३६५४ जात्वपूर्वम् ८।१।४७॥ अविद्यमानपूर्वं यजातु तेन युक्तं नाऽनुदात्तम् ।
जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि । ३६५५ किंवृत्तं च चिदु-
त्तरम् ८।१।४८॥ अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नाऽनु-
दात्तम् । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतर-
श्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किञ्चित्पठ-
ति । ३६५६ आहो उताहो चाऽनन्तरम् ८।१।४९॥ आहो उताहो इत्याभ्यां
युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभा-

प्राप्तविभाषेयम् । यद्वा तस्याऽप्रयोगेऽपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा पूर्वसूत्रस्थानि
प्रत्युदाहरणानि किञ्चिदं त्यक्त्वात्र योजनीयानि । एहि । एहि मन्य इत्यनेन युक्तमिति ।
समुदायामिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते द्वे, आङ्घ्रार इति बहुवचनप्रसङ्गः ।
एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति । मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे 'प्रहासे च मन्योपपदे-' इत्या-
दिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च घृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम् ।
तन्मते उक्तमापोदानं स्वात्तग्रन्थात् । भाष्ये तु 'एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्यु-
दाहृतम् । तत्रायमर्थः-स्व रथेन यास्यसीत्यहं मन्य एहीति । गत्यर्थलोटा लृट् इत्यनेनैव
सिद्ध इति । आङ्पूर्वादिभो लोट् सिपो हिः । अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्य-
र्थलोटेति सिद्धमित्यर्थः । एहीत्यत्र आङ् परत्वादिहीत्यत्र निघातः । मन्ये इति ।
मन ज्ञाने अनुदात्तेत् । रथस्तत्त्वादाद्यदात्तत्वम् । 'तास्यनुदात्तेत्-' इति अनुप-
देशात्परत्वादित्यनुदात्तः । जात्व । अपूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य ।
'आहो उताहो' इति सूत्रे अनन्तरग्रहणाज्ज्ञापकात् । अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृ-
त्तेरेव केवलतिङन्तस्याऽऽनन्तर्यं लभ्यते इति किं तेन । ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति ।
तत्र शेषप्रकल्पयर्थं तस्यात्, शेषे विभाषा, कश्च शेषः ? सान्तरं शेष इति अन्त-
रेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकल्पः शेषः कथम् । अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेष इति तदेत-
त्सकलमभिप्रेत्याह-प्रविद्यमानपूर्वं यजजातिविति । जातु भोक्ष्यस इति । अनुपदेशात्परत्वा-
त्से इत्यस्य निघातः । मध्योदात्तं पदम् । जातुशब्दो निपातश्चादाद्युदात्तः । कटं
जातु करिष्यसीति कटशब्दः फिट्त्वादन्तोदात्तः । किंवृत्तम् । वृत्तमित्यधिकरणे क्तः ।
किमो वृत्तं किंवृत्तम् । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी । 'अधिकरणवाचिना
च' इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः । इह 'जात्वपूर्वम्' इत्यतोऽपू-
र्वमिति वर्तते । तद्व्याचष्टे-प्रविद्यमानपूर्वमिति । यदि यत्र किञ्चिदो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते,
तर्हि किमीयः किञ्चरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसङ्घटे-विभक्त्यन्तमि-

षां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्क्ते । ३६५७ शेषे विभाषा ८।१। ५०॥ आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वाऽनुदात्तम् । आहो देवः पचति । ३६५८ गत्यर्थलोटा लृण चेत्कारकं सर्वाऽन्यत् ८।१।५१॥ गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तं, यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृटपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेदेवं ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं, पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम् । 'आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एन'मित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यत्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते । ३६५६ लोट् च ८।१।५२॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नाऽनुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । 'न चेत्कारकं सर्वान्य'दित्येव । आगच्छ देव ग्रामं, पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं, त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः । ३६६० विभाषितं सोपसगमनुत्त-

त्यादि । शेषे वि । अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह-व्यवहितमिति । पचतीति । पक्षे धातुश्चरेणाद्युदात्तम् । गत्यर्थः । गतिरर्थो येषामिति विग्रह इत्यर्थः । लोटा युक्तमिति । योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तीभावः । लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य न चेत्कारकम् । सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह—यत्रैव कारके लोटित्यादि । कर्तरि कर्मणि वा । आगच्छ देवदत्तं ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । आहुपसर्गः गच्छदेवदत्तगच्छयोः पदात्परत्वाद्धातः । ग्रामशब्दो 'ग्रसेरा च' इति मङ्गल्य आधुदात्तः । द्रक्ष्यसीति । प्रत्ययश्चरेण मध्योदात्तम् । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति । बहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिगम्यत इति गत्यर्थत्वम् । उद्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि छकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात् । आगच्छेरिति । छिद्यं न लोट् । द्रक्ष्यसीति । वर्तमानसामोप्ये छट् । आगच्छ देव ग्रामं, पिता ते ओदनं भोक्ष्यत इति । कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते, तेन कर्तृत्वाऽभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः । त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमिति । अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृड्वाच्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः । लोट् च । लोड्ग्रहणं विहाय 'गत्यर्थलोटा' इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते । तदाह-गत्यर्थेत्यादि । आगच्छेति । गत्यर्थलोटा युक्तं परयेति न निहितं गच्छेति तु निहतमेव । योगवि-

मम् ८।१।५३॥ लोटन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वाऽनुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि । ३६६१ हन्त च ८।१।५४॥ हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोटन्तं वाऽनुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । 'निपातैर्यदि' (सू ३९३७) इति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै । ३६६२ आम एकान्तरमामान्त्रितमनन्तिके ८।१।५५॥ आमः परमेष्ठादान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्त ३ । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त । ३६६३ यद्धितुपरं छुन्दसि ८।१।५६॥ तिङन्तं नाऽनुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । 'निपातैर्यत्' (सू ३९३७) इति 'हि च' (सू ३९४१)

भाग उत्तरार्धं इति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात्, लटो मा भूद् इति । विभाषितम् । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोटन्तं सोपसर्गमुत्तममनिन्नं विभाषा नानुदात्तं ह्यात् न चेकारकं सशान्भ्यत् । सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहस्रद्वयो विद्यमानार्थो, न तुल्ययोगे, । न णुपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति । आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेषति पक्षे निहतं, पक्षे शप्रत्ययस्वरण्याऽन्तोदात्तम् । यदाऽन्तोदात्तं तदा 'तिङि चोदात्तवति-' इति गतेनिघातः । पश्य । प्रविशानीति । उभयत्रापि पूर्वेण नित्यमेव निघातः । प्रयुदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रसङ्गपूर्वाणि योज्यानि । इन्त च । पूर्वसूत्रमनुवर्तते लोटप्रहर्षं च । तदाह-इन्तेत्यनेनेत्यादि । प्राप्तविभाषेयम् । 'निपातैर्यदि-' इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् । प्रभुञ्जावहै इति । भुजोर्लोट् 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदं बहिः ढेरेश्वं इनम् । 'आहुत्तमस्य पिब' 'एत ऐ' अनुदात्तेस्वाकृत्सावधानुदात्तानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । ग्रामः । अन्तरयत्नीत्यन्तरं व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् । उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमाद्यदात्तत्वम् । अनन्तिके इति किमिति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्यादेकश्रुतेनिघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोऽयं तदा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वाद्विदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति एकश्रुतेरसिद्धत्वाऽभावः । प्लुतोदात्तस्तु न प्रतिविध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिके इत्यनेन यत्र दूरं न च संनिक्तां तदुच्यते न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनाऽस्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तरेव नास्ति अदूरत्वात्प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति । यदि तु । उदसृज इति । तुदाहेः सृजेर्लोङ् सिप्यट् । उशन्ति इति । वश कान्तौ । अदादिः । लटि 'क्षोऽन्तः' । प्रह्लादित्वात्सप्रसारणम् ।

इति 'तु पश्य' (सू० ३९४६) इति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । 'एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यै'रिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति । ३९६४ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताओडितेश्वगतेः ८।१।५७॥ एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नाऽनुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचितकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन । ३९६५ चादिषु च ८।१।५८॥ चवाहाऽहैवेषु परेषु तिङन्तं नाऽनुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य 'चवायेगे' (सू ३९६६) इति निघातः प्रतिषिध्यते । द्वितीयं तु निहन्यत एव । ३९६६ चवायोगे प्रथमा ८।१।५९॥ चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य सा भूत् । ३९६७ हेति क्षियाम् ८।१।६०॥ ह्युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन

नान्यैरिति । यद्यदिङ्स्वस्वोत्पत्तिरित्यर्थः । जायेस्वारोहावैहि । रुहोर्लोट् । वस् शप् । 'आहुत्तदस्य पिच' 'लोडो लङ्' इति लङ्बद्धावात् 'नित्यं ङित्' इति सलोपः । आ पूर्वादिभ्यो लोट् । सिपो हिः । एहि । तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य 'लोड च' इति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमाच्चिद्यते । तेन स्वशब्दाभयो निघातो बोध्यः । स्वाशब्दे 'रो रि' इति लोपः 'ढ्रलोपे-' इति दीर्घः । स्वो रोहावेति पाठे तु छान्दसावाहुस्वम् । चनचि । पचति । चन चित् इव गोत्रादि तद्धित आओडित एष्वित्त्वर्थः । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीषणयोरिव गृह्यन्त इति तिङो गोत्रादीत्यत्रैवोक्तम् । पचितकल्पमिति । तत्राऽनुदात्त एव तद्धितो ग्राह्यः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते । अयं पचतिदेश्यः । चादिषु च । 'न चवाहाहैवयुक्ते' इति सूत्रे निविष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते संनिवृष्टत्वात्, न तु 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्रनिर्दिष्टाः विप्रकृष्टत्वात् । तदेतद्वाह-चवाहाहैवेषु परेष्विति । पचति च खादति चेति । देवः पचति वा खादति वेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसङ्ग एव नास्ति नानावाक्यत्वात् । चवा-योगो हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति, स चाऽनेकस्य धर्म इति कृत्षोदाहृतम् । चवा । प्रथमेति । क्लृप्तिरस्य निर्वाहमाह-प्रथमा तिङ्बिभक्तिरिति । प्रथममुच्चारिता तिङ्बिभक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते । उत्तरवाक्ययोरिति । 'द्विषो वा पाणिवादि' । 'इन्द्रं महो वारजस' इत्येतयोरित्यर्थः । ननु भूतस्यैव तिङन्तस्योत्तराऽनुषङ्गः तत्कथं प्राथम्यमिति चेत्, अनुषङ्गस्याप्योपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याभ्युपेक्षेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चेहैव मन्त्रे

याति ३ । उपाध्यायं पदाति गमयति ३ । 'क्षियाशीः' (सू ३६२३) इति प्लुतः । ३६६८ अहेति विनियोगे च ८।१।६१॥ अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानु-
दात्ता, नानाप्रयोगे नियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह
रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदाति नयति । ३६६९ चाऽहलोप एवेत्यवधा-
रणम् ८।१।६२॥ च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव
ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव
ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः ।
इहाऽहलोपः । स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देव केव भोक्ष्यसे । 'न कचि-
दित्यर्थः । अनवकलृप्तावेव । ३६७० चादिलोपे विभाषा ८।१।६३॥ चवा-
हाऽहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव ।
शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत ।
यवैर्यजेत । ३६७१ वैवावेति च छन्दसि ८।१।६४॥ अह्वं देवानामासीत् ।
अयं वाव हस्त आसीत् । ३६७२ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ८।१।६५॥
आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां जिन्वति । अजा-

नियेन मुष्टिहरयेति च मन्त्रे वेद्भाष्ये स्पष्टम् । इति । स्वयं ह रथेन यातीति । उपा-
ध्याये पदातौ गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमिष्टाचारभेदः । अहेति ।
अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगः । तदाह—नानाप्रयोजने नियोगे इति । अनेकप्रयोजनो
नियोगः प्रेषणम् । उदाहरणे पूर्वत्र प्रेषे प्लुतः, उत्तरत्र क्षियायाम् । चाहलोपे । अवधार-
णार्थवशादप्रयोगे सति प्रथमतिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानाद्
अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वाद्प्रयोग एव लोपो विवक्षितः । चशब्दः समुच्चयार्थः ।
अहशब्दः केवलार्थः । समानकर्तृके चलोपः । नानाकर्तृकेऽहलोपः । उदाहरणे चलोपं
दर्शयति—ग्राममरण्यं चेति । केव भोक्ष्यसे इति । अनवकलृप्तावयमेवशब्दः । 'एवे चानि-
योगे' इति पररूपम् । चादि । वाजेष्विति । अपेति तिङन्तस्येह निवृत्तः । निवृत्ताऽ-
भावस्य तूदाहरणान्तरं मूलम् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोप इत्युक्तम् । इह तु
कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेत् । अवधारणार्थं एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति
नियमोः न तु सर्वत्रेत्यस्यत्र चलोपः । व्रीहिभिर्यजेतेति । पक्षे निहतं पक्षे आशुदात्तम् ।
द्वितीयं तु निहतमेव । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम् । वैवाव । आभ्यां युक्तं
प्रथमं तिङन्तमुदात्तं वा स्यात् छन्दसि । वै स्फुटार्थं समर्थं च । वाव प्रसिद्धो स्फु-
टार्थं च । एकान्या । समौ तुल्यवार्थौ ययोस्तौ समर्थौ । शकृन्वादिवात्पररूपम् ।
जिन्वतीति । जिविः प्रीणनार्थः । इदित्वानुम् । षट् तिप् षप् । अजामेकां रक्षतीति ।

मेकां रक्षति । तयो॑रन्यः पिप॑लं स्वा॑द्वति । सम॑र्थाभ्यां किम् । ए॒को दे॒वानु॒पाति॑ष्ठत् ।
 एक॑ इति संख्यापरं नान्यार्थम् । ३६७३ यद्वृत्तान्नित्यम् ८।१।६६॥ यत्र पदे
 यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते यद्वयङ्वायुर्वाति । अत्र व्यव-
 हिते कार्यमिष्यते । ३६७४ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८।१।६७॥ पू-
 जनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । मलोपश्च वक्तव्यः
 (वा० ४७३५) दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः ।
 एतत्समासे इष्यते । नेह—दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजित-
 ग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव शापकमत्र प्रकरणे पञ्चमी-
 निर्देशोऽपि नान्तर्यमाश्रीयत, इति । ३६७५ सगतिरपि तिङ् ८।१।६८॥ पूजने-
 भ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति । 'तिङ्ङतिङः' (सू०

अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः । एक इति संख्यापरमिति । एकशब्दस्याऽनेकार्थ-
 रत्वात् । तथा चोक्तम्—'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समाने-
 ऽरूपे संख्यायां च प्रयुज्यते' इति । ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो गृहीयत इति
 चेत्तस्यम् । न साहचर्यमत्रप्रकरणे व्यवस्थापकमिति 'निपातैर्यथादिहन्त' इत्यत्रैवावो-
 चाम । यद्वृ । यद्वयङ्ङिति । यद् अञ्जतीति किन् । 'विष्वग्देवयोश्च—' इति टेरद्वया-
 देशः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति 'यद्वयङ्ग् वायुर्वाति' इत्यादौ व्यवधाने भव-
 स्यत आह—मत्र व्यवहिते कार्यमिष्यत इति । अत्र च शापकमुत्तरसूत्रे मूल एव स्फुटी-
 भविष्यति । पूजनात् । 'काष्ठादिभ्यः—' इति वार्तिकं इष्टं तदनुरोधेन पूजनादिति
 बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे—पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्र-
 हणादिदं सुबन्तविषयकम् । काष्ठाध्यापक इति । काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः सन्तः पूज-
 नवचना भवन्ति, समासविषयकं सूत्रमिदम् । उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।
 मलोपश्च वक्तव्य इति । दारुणमध्यापक इति । समासे कृते विभक्त्युक्तिं स्वामाविकी मका-
 रनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वारुणायते इति वृत्तिन्यासकारयोर्मतम् । तदेतद्वाह—
 इति वृत्तिमतमिति । भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारु-
 णमित्यादीनामसमास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिष्यन्ति । मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति
 प्रमाणम् । हरदत्तोऽप्याह । 'यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवा-
 ऽवश्यम् । युक्तं चेत् । न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासः स्यात् । अस्मिन्
 पक्षे मलोपवचनं च सार्थकम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्ध इति । पूजनस्य पूजि-
 तापेक्षत्वादिति भावः । अनन्तरपूजितलाभार्थमिति । 'पूजनात्पूजितम्' इति सूत्रे सा-
 मान्यगतमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य
 प्रसङ्ग इत्याह—एतदेवेति । शापकफलं तु 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्यत्रोक्तम् । सगति । यत्का-

३९३५) इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' (सू ३९३७) इति निषेधे प्राप्ति विधिर-
यम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते । गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते
(वा० ४७३२) । नेह-यत्काष्ठां शुक्लीकरोति । ३६७६ कुत्सने च सुप्यगोत्रा-
दो ८।१।६६॥ कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति प्रप-
चति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् । पच-
ति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् । क्रियाकुत्सन इति वा-
च्यम् । (वा. ३७३६) कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । पूतिश्चा-
नुबन्ध इति वाच्यम् । तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । वा बह्वर्थमनुदा-
त्तमिति वाच्यम् (वा ४७४२) । पचन्ति पूति । ३६७७ गतिर्गतौ ८।२।७०॥
अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्दैरिन्द्र
हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । ३६७८ तिङि चोदात्तवति ८।१।७१॥ गतिरनु-
दात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदावतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः
प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति
किम् । प्रपचति । इति तिङन्तस्वराः ।

ष्ठां प्रपचति । ये मलोपश्वेयनेन वाक्येन मलोपमाहुस्तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोप-
मिच्छन्ति । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते इति । तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः । यत्र
तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति । तद्यथा 'सपुत्रो भोज्यते' मित्यु-
क्ते पुत्रोऽपि भोज्यते । अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्याऽपि तिङन्तस्य
यथा स्यात् गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं, पूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञा-
पनार्थम् । कुत्सने । पदादिति निवृत्तम् । पचति क्लिश्नातीति । कथमत्र समानवाक्यत्व-
स्य सामर्थ्यस्य वाऽभावादेवाऽप्राप्तेः । सुपेति स्पष्टार्थम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । प-
चति पूतिर्देवदत्त इति । कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते अश्वेदमयुक्तमिति । क्रिया तु शोभनैव ।
पूतिश्चानुबन्ध इति । चकारानुबन्ध इत्यर्थः । तिङन्तपूतिशब्द आद्यदात्तः । 'वशेस्तिबि'-
ति तिप् बाहुल्यकात्पूजो भवति । तस्मादेव गुणाभावः । तस्य निघातनिमित्तस्याऽ-
न्तोदात्तत्वं यथा स्वादिति चित्त्वमुपसंख्यते । वा बह्वर्थमिति । बहुवचनान्तं तिङन्तं
वाऽनुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः । अन्यथा त्वाद्यु-
दात्तः । आमन्दैरिति । अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः । तिङि । उदा-
त्तवति तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते । 'निपाता आद्युदात्ता' इत्यस्यापवादः । यत्प्रपच-
तीति । निपातं तद्यदि — इति निघातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं
व्यर्थम् । न च तिङन्ते यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् 'आमन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि'

अथ स्वरसञ्चारप्रकारः । ३४ ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळे इति प्रथमा ऋक् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे (फि०) 'फिषः' इत्यन्तोदात्त इति माधवः । व-स्तस्तु घृतादित्वात् । व्युत्पत्तौ तु नित्प्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अग्नि पूर्वः' (सू १९४) इत्येकादेशस्तु 'एकादेश उदात्तेन' (सू ३६५८) इत्यु-दात्तः । ईळे । 'तिङ्ङतिङः' सू (३९३५) इति निघातः । संहितायाम् 'उत्ता-दनुदात्तस्य' (सू ३६६०) इतीकारः स्वरितः । 'स्वरितासंहितायाम्' (सू ३६६८) इति ङे इत्यस्य प्रचयाऽपरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः । 'पूर्वाधरा-वराणाम्' (सू १९७५) इत्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धाञो निघातां 'दधातेर्हिः' (सू ३०७६) इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययम्' (सू ७६८) इति गतिसंज्ञायां 'कुगति' (सू ७६९) इति समासे समासान्तोदात्ते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' (सू ३७३६) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदा-त्कृत' (सू ३८७३) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे, याथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' (सू ३७८३) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दाकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरिततरस्य सन्नतरः' (सू ३६६६) इत्यनुदा-त्ततरः । यज्ञस्य । नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिटस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः कृदु-

इति मन्द्रशब्दो रङ्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् । 'वृत्क्रियायुक्ताः प्राद्वयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति वचनात् स्वसञ्चयनिधनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदा-त्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र कृत्स्वरथापादिस्वरगतिसञ्चेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहृद्यत एव । तस्मान्नाऽर्थस्तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—इति-ङ्ग्रहणमिति । परिमाणमियत्ता । परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति—प्रत्यया इति । अक्रि-यमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्वतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति नि-घातः परे इत्यर्थां जायते, तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि-तिङ्गन्तस्य उप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वाद्गतेनिघातः सिद्ध इत्याहुः । प्रपचतीति । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । इति सुबोधिन्यां तिङ्गन्तस्वरः ।

ईळे इति । ईड् स्तुतौ लङुत्तमेकवचनम् । इट् टेरैव 'इयोश्चास्य स्वरयो'रिति प्रातिशाख्येन ल । यज्ञस्येति । 'यजयाच' इति यजेर्नङ् । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे

त्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो निःस्वरेणाद्युदात्तः । रत्न-
शब्दो (फि०) 'नन्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । स-
मासस्वरेण ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स्व-
रितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुच्येयम् ॥ इति स्वरसंचारः ।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ।

भैरवमिश्रकृतभैरवीव्याख्यासंवलितम्—

अथ लिङ्गानुशासनम् । ३५ ।

स्थायधिकारः ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । अधिकारसूत्रे एते । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितृ-

स्वरितस्वमिति । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्यनेन । ऋत्विति । ऋतावुपपदे यजेः
किन् 'ऋत्विति'त्यनेन, 'वचिस्वपि-' इति सम्प्रसारणम् । नन्विषयस्येति । ह्यन्तव-
र्जितस्य नाथनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः । इति स्वरसञ्चारः ।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजराधुनाथात्मजेन जयकुण्ठेन

कृतायां सुबोधिन्व्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ।

श्रीः । मूले, अधिकारसूत्रे एते इति । उभयोरधिकारसूत्रेष्वपि 'लिङ्गमित्याशास्त्र-
समाप्तेः', द्वितीयस्तु 'ताराधारा-' इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयं
प्रागुक्तमेव विवक्षितम् । तत्पदार्थनिष्ठं तच्छब्दप्रतिपाद्यम् । तत्रार्थं विशेषः । शब्दश-
क्तिस्वभावेन कस्यचित्सर्वलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिदेकलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचि-
द्विलिङ्गयुक्तार्थप्रतिपादकता चेति । यद्यपि शब्दानामर्थानां चाऽऽनन्त्यात्प्रातिस्वि-
करूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्त्युद्धानत्वेन व्यवहारयोग्यत्वानामेव सम्भवति न त्व-
स्मदादीनामज्ञानम्, तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघुनोपायेनास्मदा-

स्वस्त्पोतुननान्दरः । ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्त्रादिपञ्चकस्यैव ङीवनिषेधेन कर्त्रादित्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ङदन्तत्वाऽभावात् । ४ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनोः । चमूः । प्रत्यय-प्रहणं किम् । देवयतेः क्तिप् । द्यूः । विशेष्यलिङ्गः । ५ अशनिभरण्यरण्यः पुंसि च । इयमयं वा अशनिः । ६ मिन्यन्तः । मिप्रत्ययान्तो, निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः । ७ वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि । पूर्वस्याऽपवादः । ८ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च । इयमयं वा श्रोणिः । ९ क्तिन्नन्तः । स्पष्टम् । कृतिरित्यादि । १० ईकारान्तश्च । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः ।

दीनां ज्ञानं सम्भवेत्तथाह—ऋकारान्ता इत्यादिना । स्त्रीति पदमेषु सूत्रेषु सम्बध्यते । तच्च भावप्रधाननिर्देशेन स्त्रीत्वपरम् । तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । मात्रादिशब्दानां विशेषतः उपादानापञ्चेति लब्धम् । अवधारणस्य तु यथा लाभस्तं प्रकारमाह—स्वस्त्रादिपञ्चकस्यैवेति । ङीवनिषेधेनेति । 'न षट्स्वस्त्रादिभ्यः' इति सूत्रेण ङीपो निषेधेन । कर्त्रादित्यादेरिति । अनेन कर्तृपदेन योगिकाः शब्दा ऋकारान्ताः परिग्राह्याः । ऋदस्य क्रोष्टृप्रभृतिशब्दस्याऽऽदिना परिग्रहः । नच सप्तैवेति वक्तव्ये पञ्चैवेति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आदेशत्वा-नाक्रान्ताः पञ्चैवेत्यर्थात् । यद्यपि आप्यसम्भते 'तुज्जक्रोष्टुः' इत्यादिभिसूत्र्याः प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे स्त्रियां प्रवर्तमानस्य क्रोष्टृशब्दस्यादेशत्वानाक्रान्तत्वम्, तथापि परिनिष्ठिते शब्देऽयमीकारान्त एव प्रयुज्यते इति भावः । 'उयादयो बहुलम्' इति सङ्गृहीतसाधुत्वकानां व्युत्पन्नत्वं शास्त्रान्तरे प्रसिद्धमिति तदभिप्रायेणाह—अन्य इत्यादि । अवनिः । 'अतिसृष्टधर्म्यम्यद्यवितृभ्योऽनिः' इत्यनिः । चमूरिति । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिभ्य ऊः' इत्यूः । द्यूः । अत्र वकारस्य 'ऊङ्गोः' इत्यूट् । अश-निभः । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् । मिन्यन्तः । भूमिः । 'नियो मि' इत्यतो मिरित्यनुवर्त्य विहितो 'भुवः कित्' इति निः । ग्लानिः । 'वह्निश्रुपुद्गुग्लानाहस्वरिभ्यो नित्' इति निः । वह्न्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—वह्निवृष्णि । वृष्णिः । 'सुवृषिभ्यां कित्' इति निः । अग्निः । 'अङ्गेर्निर्नलोपश्च' इति निः । श्रोणियोन्यू । श्रोणिः । योनिः । 'वह्निश्रि' इतीनिः । ऊमिः । 'अतेंदश्च' इति निः । ईकारान्तश्च । अत्र ईकारः प्रत्यय एव, पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । लक्ष्मीरिति । अत्र 'लक्ष्मेमुं च' इति सूत्रे 'अवितृत्तन्त्रिभ्य ईः' इत्यत ईरित्यस्याऽनुवृत्त्या । तेनेकारः प्रत्ययः । एवमव्या-दिचातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा अवीनारी रजस्वला, तरोर्नोस्तरी धूमः

११ ऊडावन्तश्च । कुरुः । विद्या । १२ ख्यन्तमेकाक्षरम् । श्रीः । भूः ।
एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः । १३ विशत्यादिरानवतेः । इयं विशतिः । त्रिंशत् ।
चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः । १४ दुन्दुभिर-
क्षेषु । इयं दुन्दुभिः । अक्षेषु किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः ।
१५ नाभिरक्षत्रिये । इयं नाभिः । १६ उभावध्यन्यत्र पुंसि । दुन्दुभिर्नाभि-
क्षोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्र-
कोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभि'रिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव
कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाखिल-
स्ये'ति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकांमदे' इति मेदिनी । रमसोऽ-
प्याह—'मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च
स्त्रियां कस्तूरिकांमदे' इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् । १७ तलन्तः ।
अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता ।
प्रामाणां समूहो ग्रामता । देव एव देवता । १८ भूमिविद्युत्सरिज्ञतावनि-
ताभिधानानि । भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्निम्नगा । लता वल्ली ।

तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः । नच 'यापोः किद्वहे च' इति सूत्रविहितेकारान्तस्याऽपि स्त्रीत्वा-
पत्तिरिति वाच्यम् । पुंस्त्वाधिकारोक्तेन 'योपध.' 'पोपध.' इत्याम्नां परत्वाद्वाधात् ।
यूप इत्यादी प्रथमस्य, समय इत्यादौ द्वितीयस्य चारितार्थात् । एवं च पवी-ययी-
शब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । ऊडावन्तश्च । 'ऊडुतः' इत्युङ् । आङ्प्रहणेन टाप्डा-
पचापां प्रहणम् । ख्यन्तमेकाक्षरम् । ईकारोऽत्र प्रत्ययः, ऊकारसाहचर्यात् । विशत्या-
दिरानवतेरिति । विशत्यादयः 'पङ्क्तिर्विशति-' इति सूत्रनिर्दिष्टाः । दुन्दुभिरक्षेष्विति ।
अक्षेषु बोधनीयेषु यः प्रयुज्यते इत्यर्थः । नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रियमिन्ने यो 'नाभि-
शब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यात् । इयं नाभिरिति । पुरुषावयवे इहम् । उभावध्य-
न्यत्र पुंसि । इदं स्पष्टार्थम् । पूर्वसूत्रयोः 'अक्षेष्वाक्षत्रिये' इत्यभिधानेन सिद्धेः ।
कथं तर्हि । अत्र यत्कोमलैरिति तदनुपपन्नम् । स्त्रीलिङ्गनाभिःशब्दार्थविशेषण-
त्वात् । सामान्ये इति । लिङ्गविशेषाऽविवक्षया नपुंसकं कोमलैरिति प्रसाध्य तस्य
नाभिःशब्दार्थविशेषणत्वं स्वीकार्यम् । विशेष्यप्रतिपादकस्य यथा पुंस्त्वं तथाऽस्या-
पि भविष्यतीत्याशयेन समाधानान्तरमाह—वस्तुतस्तिरिति । 'चक्रमध्यक्षत्रिययोः'
इत्यत्र चक्रमध्यं च क्षत्रियश्चेति द्वन्द्वः । अत एव 'प्राण्यङ्गके द्वयोः' इति सङ्गच्छते ।
तलन्तः । 'तस्य भावस्वतन्त्रौ' इति सूत्रविहिततत्प्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । भूमिवि-

वनिता योषित् । १६ यादो नपुंसकम् । यादःशब्दः सरिद्राचकोऽपि क्लीबं
 स्यात् । २० भाःस्त्रुकस्त्रगदिगुष्णिगुपानहः ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं भा
 इत्यादि । २१ स्थूणोर्णे नपुंसके च । एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः । स्थूणा ।
 स्थूणम् । ऊर्णा । ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम ।
 २२ गृहशशाभ्यां क्लीबे । नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं
 नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम् । 'शशोर्णं शशलोमनी'त्यमरः । २३ प्रातृड्विप्रुड्-
 रुट्त्विट्त्विवः । एते स्त्रियां स्युः । २४ दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशि-
 कृष्योषधिकस्थङ्गुल्यः । एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङोप् । दर्वी । दर्विरित्यादि ।
 २५ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविराज्यादयः । एते
 प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह- 'तिथयो द्वयो'रिति । तथा च मारविः-
 'तस्य भुवि बहुतिथास्तिय' इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्रीहर्षश्च-
 'निखिलाजिशि पौर्णिमातिथी'निति । २६ शङ्कुलिराजिकुटयशनिवतिभृकु-
 टिप्रुटिवलिपङ्क्तयः । एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शङ्कुलिः । २७ प्रातपश-
 पद्विपत्सम्पच्छरत्संस्तपिरिषदुषः संवित्क्षुत्पुःसुत्समिधः । इयं प्रति-
 पदित्यादि । उषा उच्छन्ती । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता । २८ वाशीर्धूः-
 पूर्गीर्द्वारः । इयमाशीरित्यादि । २९ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहु-
 त्वं च । अवादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्वहुत्वं च । आप इमाः । 'स्त्रियः
 सुमनसः पुष्पम्' । 'सुमना मालती जातिः' । देववाची तु पुंस्येव । 'सुपर्वाणः
 सुमनसः' । बहुत्वं प्रायिकम् । 'एका च सिकता तैलदाने असमर्थति' अर्थवत्सूत्रे भा-
 ष्यप्रयोगात् 'समांसमां विजायते' (सू० १८१३) इत्यत्र समायां समायामिति भा-
 ष्याच्च । 'विभाषावाधेद्' इति (सू० २३७६) इति सूत्रे 'अघ्रासातां सुमनसा'विति

द्युदिति । अत्राऽभिधानशब्दो भूम्पादिशब्दे शक्यतावच्छेदकत्वमावच्छिन्नशक्यपरत्वेन
 प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । यादो नपुंसकमिति । पूर्वस्थापवादः । स्थूणोर्णे
 नपुंसके च । चकारेण स्त्रियामित्यस्यानुकर्षणार्थमस्यात्र लेखः । प्रातृड्विति । स्त्रीशब्दस्य
 पूर्वत्र चानुकुलत्वेऽपि 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्याऽधिकारः कार इति व्याख्यानस्यापि
 प्रसिद्धत्वाद्वा सम्बन्धः । दर्विविदिवेदि । दर्विशब्दो 'वृद्ध्यां विन्' इति विज्ञप्तः, 'स-
 'तोऽक्तिज्ञायांदित्येके' इति विकल्पेन ङोप् दर्वी इति । तिथिनाडि । एते प्राग्वदिति ।
 स्त्रियां स्युरित्यर्थः । पुंस्येवेति । देवासुरात्मैयनेन पुंस्त्वबोधकेन परत्वाद्वाधादिति
 भावः । भाष्यप्रयोगादिति । तेन भाष्ये णी 'अप्सुमनः' इति सूत्रनिर्दिष्टानां बहुत्वं

वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम् । ३० स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः ।
इयं स्रक्त्वक्ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् । ३१ तृटिसोमासम्बध्याः ।
इयं तृटिः । सीमा । सम्बध्या । ३२ चुल्लिवेणिखार्यश्च । स्पष्टम् । ३३ ता-
राधाराज्योत्सनादयश्च । ३४ शलाका स्त्रियां नित्यम् । नित्यप्रहणमन्येषां
कचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति । इति स्यधिकारः ।

अथ पुंलिङ्गाधिकारः ।

३५ पुमान् । अधिकारोऽयम् । ३६ घञवन्तः । पाकः । त्यागः । करः ।
गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे कल्दुङ्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु
किन्नादिभिर्वाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा
च भाष्यम्—‘सम्बन्धमनुवर्तिष्यते’ इति । ३७ घाऽजन्तश्च । विस्तरः । गोचरः ।
चयः । जय इत्यादि । ३८ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । एतानि नपुंसके
स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् । ३९ नङन्तः । नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि
स्यात् । यज्ञः । यत्नः । ४० याञ्चा स्त्रियाम् । पूर्वस्यापवादः । ४१ क्य-
न्तो घुः । किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः
किम् । दानम् । घुः किम् । जङ्घिर्बाजम् । ४२ इषुधिः स्त्री च । इषुधिशब्दः
स्त्रियां पुंसि च । पूर्वस्यापवादः । ४३ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेश-
दन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । देवाः
सुराः । असुरा दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽ-
ब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो
दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि ।
४४ त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके । स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्व-

प्राथिकमिति । विकल्पेनाऽन्यत्र बहुत्वाऽभावेऽपि न ऋतिः । कचिद्व्यभिचारमिति ।
तेन तिथिज्ञादस्य पूर्वत्र यथा पुंसत्वं प्रदर्शितं तथान्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति
सूचयति । इति लिङ्गानुशासने स्यधिकारः ।

भावार्थं धेवेति । भावे यो घञ् तद्धन्तस्य पुंस्त्वमित्युक्तम् । एतस्मादभ्रकारमाह—
नपुंसकेत्यादि । भयलिङ्गेत्यादि । पूर्वस्याऽपवादोऽयम् । क्यन्तो घुः । किप्रत्ययोऽन्तः परो
यस्मात्तादशो घुसंज्ञको भातुस्तद्वदितिः पुमानित्यर्थः । देवासुरा । यत्र पङ्कशब्दान्त-
शब्दं कृत्वा तस्य षष्ठीसमासोऽभिधानशब्देन कर्तव्यः, अभिधानशब्दः करणस्युद्भूतो
वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्यतावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपा-

र्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । ४५ द्यौः स्त्रियाम् । द्यौर्दिवोस्तन्ने-
 णोपादानमिदम् । ४६ इषुबाहू स्त्रियां च । चात्पुंसि । ४७ बाणकाण्डौ न-
 पुंसके च । चात्पुंसि । 'त्रिविष्टपे'त्यादिचतुःसूत्री 'देवासुरे'त्यस्यापवादः ।
 ४८ नान्तः । अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः 'मन्-
 द्वधत्कोऽकर्तरी'ति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । ४९ ऋतुपुरुषकपोलगुल्फ-
 मेघाभिधानानि । क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गरुडः । गुल्फः प्रपदः ।
 मेघो नीरदः । ५० अभ्रं नपुंसकम् । पूर्वस्याऽपवादः । ५१ उकारान्तः ।
 अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इन्तुः । 'हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् ।
 द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदनी । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्यमरः । एवंजाती-
 यकविशेषवचनाऽनाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । 'लिङ्गशेषविधि-
 व्यापी विशेषैर्यद्यवाधित' इति । एवमन्यत्रापि । ५२ धेनुरज्जुकुहूसरयुतनु-
 रेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । ५३ समासे रज्जुः पुंसि च । कर्कटरज्ज्वा ।
 कर्कटरज्जुना । ५४ शमश्रुजानुवसुस्वादश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके । ५५
 वसु चाऽर्थवाचि । अर्थवाचीति किम् । 'वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु' । ५६ म-
 द्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं मदगुः ।
 इदं मद्गु । ५७ रुत्वन्तः । मेरुः । सेतुः । ५८ दारुकसेरुजत्रवस्तुमस्तूनि
 नपुंसके । रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु । ५९ सक्तुर्नपुंसके च ।
 चात्पुंसि । सक्तुः । सक्तु । ६० प्राग्रश्मेरकारान्तः । 'रश्मिदिवसाभिधाना-
 नी'ति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते । ६१ कोपधः । कोपधो-
 ऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः । ६२ चिबुकशालुकप्रातिपदि-
 कांऽशुकोलमुकानि नपुंसके । पूर्वसूत्राऽपवादः । ६३ कण्टकाऽनीकसरक-

ऽपेक्षया च नपुंसकत्वम् । त्रिविष्टप । स्वर्गाभिधानतया इति । अत एवाहाऽमरसिंहः 'कूर्त्तवे
 त्रिविष्टपम्' इति । धौः स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वस्य पूर्वेण प्राप्तेरयमा-
 रम्भः । इषुबाहू । शरभुजपर्यायाविमो । बाणकाण्डो । शराभिधानोऽप्यम् । नान्त इति ।
 नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः । अभ्रं नपुंसकमिति । मेघाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः ।
 लिङ्गशेषविधिरिति । लिङ्गस्य शेषोऽवशेषस्तस्य विधिः व्यापी काण्डप्रत्ययस्य विधिः व्या-
 पी काण्डप्रत्ययस्य व्यापको यदि विशेषशास्त्रेण बाधितो न स्यादित्यर्थः । नपुंसके
 चेति । चात्पुंसि । वसु चार्थवाचि । अर्थवाची वसुशब्दो नपुंसके च द्रष्टव्यः । रुत्वन्त इति ।
 ङकारो नकारस्तंजकः । मेरुः । सेतुरित्यत्र 'सिधनिगमिससिष्यविधाञ्जुशिभ्यस्तुन्'
 इति तुन् । सूर्यवाचकः प्रथमः । दारुकसेरु जत्रु । जत्रवादिवाद्गुप्रत्ययागता एते ।

मोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुक्लवर्चस्कपिताकभाण्डकपण्ड-
ककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च । चात्पुंसि ।
अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि । ६४ टोपधः । टोपधोऽकारान्तः पुंसि
स्यात् । घटः । पटः । ६५ किरीटमुकुटललाटवटविटशृङ्गाटकराटलो-
ष्टानि नपुंसके । किरीटमित्यादि । ६६ कुटकूटकपटकवाटकपटनट-
निकटकोटकटानि नपुंसके च । चात्पुंसि । कुटः । कुटमित्यादि । ६७ णो-
पधः । णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः । ६८ ऋणल-
वणपणतोरणरोष्णानि नपुंसके । पूर्वसूत्राऽन्यादः । ६९ कार्षापणस्वर्ण-
सुवर्णव्रणवरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । चात्पुंसि । ७०
थोपधः । रथः । ७१ काष्ठपृष्ठसिक्थोकथानि नपुंसके । इदं काष्ठमि-
त्यादि । ७२ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । इमाः काष्ठाः । ७३ तीर्थप्रोथ-
यूथगाथानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् । ७४
नोपधः । अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः । ७५ जघनाऽजिनतुहिनकाननव-
नवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरतनिम्नचिह्नानि न-
पुंसके । पूर्वस्याऽन्यादः । ७६ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशय-
नासनस्थानचन्दनाऽऽलानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमाना-
नि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् । ७७ पोपधः । अ-
दन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । ७८ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमोपाऽन्त-
रीपाणि नपुंसके । इदं पापमित्यादि । ७९ शूर्पकुतपकुणपद्मोपविटपानि नपुं-
सके च । अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि । ८० भोपधः । स्तम्भः । ८१ त-
लभं नपुंसकम् । पूर्वस्याऽन्यादः । ८२ जृम्भं नपुंसके च । जृम्भम् । जृ-
म्भः । ८३ मोपधः । सोमः । भीमः । ८४ रुक्मसिद्धमयुग्मेधमगुल्माध्या-
त्मकुङ्कुमानि नपुंसके । इदं रुक्ममित्यादि । ८५ संग्रामदाडिमकुसुमा-
श्रमक्षेमलौमहोमोहामानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं संग्रामः । इदं
संग्रामम् । ८६ योपधः । समयः । हयः । ८७ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरी-
याणि नपुंसके । स्पष्टम् । ८८ गोमयकषायमलयाऽन्वयाऽव्ययानि नपुं-
सके च । गोमयः । गोमयम् । ८९ रोपधः । लुरः । अङ्कुरः । ९० द्वारा-
ग्रस्फारतक्रवकवप्रक्षिप्रक्षुद्रनोरतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रमीरगभीरक्रूर-
विचित्रकेयूरकेदारोदराऽजस्रशरोरकन्दरमन्दारपञ्जराऽजरजठराऽजिरवै-

रचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाशमीरनीराम्बरशिशिरतन्त्र-
यन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्र गोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशा-
स्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके । इदं द्वारमित्यादि । ६१ शुक्र-
मदेवतायाम् । इदं शुक्रं रेतः । ६२ चक्रवज्रान्धकारसाराऽवारापा-
रत्नीरतोमरभृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशोरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ।
चात्पुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि । ६३ षोपधः । वृषः । वृक्षः । ६४ शिरीष-
जीषाऽम्बरोषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके । ६५ यूषकरी-
षमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि ।
६६ सोपधः । वत्सः । वायसः । महानसः । ६७ पनसविसवुससाहसानि
नपुंसके । ६८ चमसांऽसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांस-
मांसानि नपुंसके च । इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि । ६९ कंसे चाऽ-
प्राणिनि । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । प्राणिनि तु 'कंसो नाम कश्चिद्राजा ।
१०० रश्मिदिवसाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दि-
वसो घसः । १०१ दीधितिः स्त्रियाम् । पूर्वस्यापवादः । १०२ दिनाऽहनी
नपुंसके । अयमप्यपवादः । १०३ मानाभिधानि । एतानि पुंसि स्युः । कु-
डवः । प्रस्थः । १०४ द्रोणाढको नपुंसके च । इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः ।
१०५ खारीमानिके स्त्रियाम् । इयं खारी । इयं मानिका । १०६ दाराऽ-
क्षतलाजाऽसूनां बहुत्वं च । इमे दाराः । १०७ नाड्यपजनोपपदानि
घ्रणाङ्गपदानि । यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि घ्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडी-
घ्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । घ्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वानुवृत्त्यर्थं सूत्रम् ।
१०८ मरुद्गरुत्तरदृत्तिवजः । अयं मरुत् । १०९ ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रि-
मिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः । एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ।
११० ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । एते पुंसि । १११ हस्तकुन्तान्तघ्रणवातदूत-

कंसे चाऽप्राणिनि । 'कंस'मिति शब्दस्य निर्देशात् 'नपुंसके च' इत्यस्य
सम्बन्धः । अप्राणिनि वाच्ये कंसशब्द इत्यर्थः । दिनाहनी । दिवसामिधाना-
विमौ । खारीमानिके । मानाभिधानादपुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । बहुत्वं चेति । चकारः
पुंस्त्वस्य समुच्चायकः । नाड्यपजनोपपदानि घ्रणाऽङ्गपदानि । अत्रोपपदशब्दः पूर्व-
पदपरो, ननु 'तत्रोपपदम्—' इति तत्संज्ञकपरः । तस्य प्राप्त्यभावात् ।
क्लीबधनिवृत्त्यर्थमिति । नपुंसकाधिकारे 'मुखनयनम्' इत्यादिवच्यमाणसूत्रेण विधराऽभि-

धृतसूतचूतमुहूर्ताः । एते पुंसि । अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रिया' मित्याह । ११२ ष-
ण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः । अयं
षण्डः । ११३ वंशांशपुरोडाशाः । अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः ।
कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे 'पौरोडाशपुरोडाशात्छन्' (सू १४४९)
इति विकारप्रकरणे 'व्रीहेः पुरोडाशे' (सू १५२८) इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव
निपातनाद्वा दस्य डत्वम् । 'पुरोडाशभुजामिष्ट'मिति माघः । ११४ हृदकन्दकु-
न्दबुद्बुदशब्दाः । अयं हृदः । ११५ अर्घपथिमथ्यूभुक्तिस्तम्बनितम्ब-
पूगाः । अयमर्घः । ११६ पल्लवपल्लवकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणित-
रङ्गतुरङ्गगन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः । अयं पल्लव इत्यादि । ११७ सा-
रथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः । एते पुंसि । अयं सारथिः । इति पुं-
लिङ्गाधिकारः ।

अथ नपुमकाधिकारः ।

११८ नपुंसकम् । अधिकारोऽयम् । ११९ भावे ल्युङन्तः । हसनम् ।
भावे किम् । पचनोऽग्निः । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । १२० निष्ठा च । भावे या
निष्ठा तदन्तं क्लीवं स्यात् । हसितम् । गीतम् । १२१ त्वय्यञौ तद्धितौ । शुक्ल-
त्वम् । शौक्ल्यम् । ष्यञः षित्वसामर्थ्यात्पक्षे क्लीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । साम-
प्रथम् । सामग्री । औचित्यम् । औचिती । १२२ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुण-
वचनेभ्यः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् । १२३ यद्यदग्यगजण्वुञ्जछाश्च भा-
वकर्मणि । एतदन्तानि क्लीबानि । 'स्तेनायन्नलोपश्च' (सू १७९०) । स्ते-

नानत्वेन क्लीबत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थमिष्यर्थः । अमरस्त्विति । एवं च 'तन्मतेऽध्वर्वादि-
ष्यञ् द्रष्टव्यः' । इति लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गाधिकारः ।

भावे ल्युङन्तः । इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे कः' 'ल्युट् च' इत्यनेन गताश्च
तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एवमन्तग्रहणं चेति बोध्यम् । इध्मप्रव्रश्चन इति । अत्र क-
रणे ल्युट् । निष्ठा च । अत्र निष्ठापदं कस्य बोधकम् । इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे
कः' इत्यनेन गतार्थम् । प्रषयग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । त्वय्यञौ उद्धृतिः । भावे इत्य-
नुवर्तते । यद्यपि 'तस्य भावः-' इति सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकारताश्च-
बोधमपरः । 'भावे ल्युङन्तः' इत्यत्र तु भावशब्दो भावनाबोधक इति भेदस्तथापीह
भावशब्दः शाब्दाधिकारेणाऽप्यर्थको द्रष्टव्यः । कर्मणि च । चाज्ञावे । त्वय्यञावि-
त्यानुवर्तते स्तेनायन्नलोपश्चेति । यद्यपीदं सूत्रं प्राग्वाक्यात्तमेव तथाप्येतः प्र-

यम् । 'सङ्ख्युर्यः' (सू १७९१) । सङ्ख्यम् । 'कपिहात्योर्दक' (सू १७९२) ।
 कापेयम् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' (सू १७९३) । आधिपत्यम् । 'प्राण-
 शृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' (सू १७९४) । औष्ट्रम् । 'हायनान्तथुवा-
 दिभ्योऽण्' (सू १७९५) । द्वैहायनम् । 'द्वन्द्वमनोहादिभ्यो वुष्' (सू १७९८) ।
 पितापुत्रकम् । 'होत्राभ्यश्छः' (सू १८००) । अच्छावाकीयम् । 'अव्ययीभावः'
 (सू ६५९) अधिस्त्रि । १२४ द्वन्द्वैकत्वम् । पाणिपादम् । १२५ अभाषायां
 हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । स्पष्टम् । १२६ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ।
 अधिकारोऽयम् । १२७ अनल्पे छाया । शरच्छायम् । १२८ राज्ञाऽमनुष्य-
 पूर्वा सभा । इनसममित्यादि । १२९ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रि-
 यां च । १३० परवत् । अन्यस्तत्पुरुषः परवत्स्तिङ्गः स्यात् । रात्राहाहाः पुंसि ।
 १३१ अपथपुरायाहे नपुंसके । १३२ संख्यापूर्वा रात्रिः । त्रिरात्रम् ।
 संख्यापूर्वैति किम् । सर्वरात्रः । १३३ द्विगुः स्त्रियां च । व्यवस्थया । पञ्च-
 मूली । त्रिभुवनम् । १३४ इसुसन्तः । हविः । धनुः । १३५ अर्चिः स्त्रियां
 च । इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः ।
 १३६ छदिः स्त्रियामेव । इयं छदिः । छाद्यतेऽनेनेति छादेश्चुरादिप्यन्तर्द्धि-
 शुचीत्यादिना इस् । इस्मजित्यादिना ह्रस्वः । 'पटलं छदि' रित्यमरः । तत्र पटल-

श्रुति कथितनपुंसकत्वस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहोपादानमिति बोध्यम् । द्वन्द्वैकत्वमिति ।
 'द्वन्द्वस्य प्राथित्यं' इत्यादिना, येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वान् नपुंसक-
 त्वमिच्छायाका बोध्या इत्यर्थः । अभाषायामिति । इदमपि सूत्रं 'हेमन्तशिशिरावहो-
 रात्रे च छन्दसि' इति सूत्रे छन्दसीत्युपादानेन गतार्थम् । 'हेमन्तशिशिरा'विशेषश्च
 निर्देशादेव पुंस्त्वप्रतिपादकता बोध्या । जियां चेति । येन नपुंसकमित्यनुकर्षः । 'वि-
 भाषा सेना' इति विभाषापदोपादानेनेदमपि गतार्थम् । परवदिति । 'परवत्स्तिङ्गम्'-
 इति सूत्रोपात्त इत्यर्थः । परवदिति सूत्रस्य स्मारकमिह परवदिति, नत्विदमपूर्वम् ।
 तत्पुरुष इति द्वन्द्वस्याप्युपलक्षणम् । संख्यापूर्वा रात्रिः । 'संख्यापूर्वा रात्रं क्लीबम्' इ-
 त्यस्यानुवादः । द्विगुः जियां चेति । चात्रपुंसकमिति सम्भवत्येते । इदमपि 'अकारान्तो-
 सरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' 'वाग्राद्यन्तस्य न' इत्यनेन गतार्थम् । अत एवाह—व्यव-
 स्थयेति । इसुसन्तः । 'अर्चिशुचिदुसपिङ्गद्विभ्य इति', 'जनेरुसिः' एतयोर्वपात्तावेतौ ।
 छदिः स्त्रियामेवेति । यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन
 स्त्रियामित्यनेनैव नियमकीयलक्षणे सिद्धे एवकारो व्यर्थः, तथापि 'पटलं छदिः' इ-
 त्यमरप्रत्यक्षानेन साहचर्याच्चपुंसकत्वमपीति भास्तिः स्यात्तद्विचारव्याप्येवकारः । अत

साहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः । १३७ मुखनय-
नलोहवनमांखरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनाऽन्नाभिधानानि । इतेषा-
मभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं
गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् ।
जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह
त्रिसूत्र्या । १३८ सीराथौदनाः पुंसि । १३९ वक्त्रनेत्राऽरण्यगणडीवा-
नि पुंसि च । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गण्डीवो
गण्डीवम् । १४० अटवी स्त्रियाम् । १४१ लोपथः । कुलम् । कुलम् ।
स्थलम् । १४२ तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि ।
अयं तूलः । १४३ शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललघु-
णालवालबालनिगलपलालबिडालखिलशृलाः पुंसि च । चात् क्लीबे । शीलं
शील इत्यादि । १४४ शतादिः संख्या । शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति
किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः । १४५ शता-
ऽयुतप्रयुताः पुंसि च । अयं शतः । इदं शतमित्यादि । लक्षा कोटिः स्त्रि-
याम् । इयं लक्षा । ईयं कोटिः । 'वालक्षा नियुतं च त'दित्यमरात् क्लीबेऽपि
लक्षम् । १४७ शङ्कु पुंसि । १४८ सहस्रः क्वचित् । अयं सहस्रः । इदं
सहस्रम् । १४९ मन्द्रथचकोऽकर्तरि । मन्प्रत्ययान्तो द्रथचकः क्लीबः स्याज्

एव वचयति-अमरव्याख्यातार इति । प्रत्येति । 'मुखनयन-' इति सूत्रस्य । सीराथौदनाः ।
सीरशब्दो ह्रस्वाभिधानः । अर्थशब्दस्तु धनशब्दस्य पर्यायः । ओदनशब्दोऽन्नवाची ।
मिस्साभिस्सटाशब्दौ तु दग्धाद्यपराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि न चतिरिति । अटवी
स्त्रियाम् । अयं वनाभिधानः । संख्येति । संख्यावाचीत्यर्थः । शताऽयुत । अयं शतश-
ब्दोऽनन्तवाची । 'शतादिः-' इति पूर्वसूत्रापवादोऽयम् । लक्षा कोटिः । एतयोरेपि सं-
ख्यावाचकत्वात्पुंसकत्वे प्राप्ते इहम् । क्लीबेपीति । एवं चायमर्थर्थादिषु द्रष्टव्यः ।
शङ्कुः पुंसि । अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकात् 'शतादिः संख्या' इति नपुं-
सकत्वे प्राप्तेऽप्यारम्भः । सहस्रः क्वचिदिति । क्वचिदिति अर्थविशेष इत्यर्थः । 'सहस्र-
वीचां पुहयः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इत्यत्रऽनन्तवाची । नचाऽत्र सहस्रशब्दस्यान-
न्तपरत्वे संख्यापरत्वाऽभावेन सहस्रपादिरयत्र 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दात्त्व-
कोपो न स्यादिति वाच्यम् । निघटविषयपरिच्छेदकरूपसंख्यात्वाऽभावेऽपि क्वा-
कथञ्चित्संख्यायाः प्रतीतिरिति कोपः । वस्तुतरङ्गान्दसो कोप इति दूषितम् । म-
न्द्रथचकः । अत्र मन्प्रत्ययः भूषमाणनकाराभ्याः 'सर्वानुप्रयो मनिक्' इति विहितः ।

तु कर्तरि । वर्म । चर्म । द्रव्यकः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा । १५० ब्रह्मन् पुंसि च । अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म । १५१ नामरोमणो नपुंसके । मनद्रव्यक इत्यस्यायं प्रपञ्चः । १५२ असन्तो द्रव्यकः । यशः । मनः । तपः । द्रव्यकः किम् । चन्द्रमाः । १५३ अप्सराः स्त्रियाम् । एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः । १५४ त्रान्तः । पञ्चम् । क्षत्रम् । १५५ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । १५६ भृत्रा-भिभ्रज्यात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेदोष्ट्राः पुंसि । अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माधः । 'स्याताममित्रौ मित्रे चे'ति च । यत्तु 'द्विषोऽमित्रे' इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । 'अमेरद्विषदित्यौणादिक इत्रच' । अमेरमित्रम् । मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति । तत्प्रकृतसूत्राऽपर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भाव-नमपि 'नञो जरमरमित्रमृता' इति षाष्ठसूत्राऽस्मरणमूलकमिति दिक् । १५७ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । १५८ बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । बलं वीर्यम् । १५९ पद्मकमल्लोत्पलानि पुंसि च । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोप्याह—'वा पुंसि पञ्चं नलि-

चर्म वर्मेति । चरादिधातोर्मनिप्रत्ययः । बाहुलकादिहभावः । अणिमादौ स्विट् । दामेवत्रापि 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इत्यनेनेव मनिन्, परं त्वयं विशेषः । णादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन बाह्वी ऋत्पत्तिर्यत्रोचिता सा कल्पनीयेति कर्तर्यपि प्राच्यः सम्भवतीति । ब्रह्मेति । 'बृहेर्बोक्च' इति मनिन्प्रत्ययः । असन्तो द्रव्यकः । सर्वधातुभ्योऽसुन् इति विहितोऽसुन् । तस्याऽसुनो येष्वनुवृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्याः । 'चन्द्रमेदो हित्' इति विहिताऽसुन्प्रत्ययान्तश्चन्द्रमसु शब्दोऽप्यसुन्नन्तः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरःशब्दोऽपि । त्रान्तः । अप्रत्ययान्तो नपुंसकं स्यात् । 'सर्वधातुभ्योऽट्' इति प्रत्यययो नकारानुबन्धक इति । पात्रामात्रा । 'ह्रयामा-' इति विहितश्चन्द्रप्रत्ययोऽपि अग्रहणेन गृह्यत इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यास्मिन् । एवकारो न्यायसिद्धबाधवबाधकभावानुवाधकः । भृत्रामित्र पूर्वस्यापवादः । यत्स्वि-ति । दोषान्तरमिष्यन्ता तदुक्तिः । मध्योदात्तः, मकारेकारस्य प्रत्ययाद्युदात्तात्वेन मध्योदात्त इति तज्ज्ञावः । चिन्त्य इति । विश्वस्य सत्त्वात् । नञ्वमित्रशब्दो नेत्रन्तः किन्तु 'अमित्रिभिः' इति धातुविहितकप्रान्तमित्रशब्देन नञः समासे सति सिद्ध इत्याह—नञ्समासेऽप्येवमिति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । परवल्लिङ्गतेति । एवं सति नपुंसकत्वं स्यात् । हरदत्तोक्तं दूषयति—तत्प्रकृतेत्यादिना । नञो जरमरेति । यदि तु न मित्रम् अमित्र इति नञ्समासस्तदा न 'नञो जरमरमित्र-' इत्यस्य प्राप्तिस्तस्य बहुमी-

नमि'ति एवं चार्थार्चादिसूत्रे तु 'जलजे पद्मं नपुंसकमेवे'ति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण
नेयः । १६० आहवसंग्रामो पुंसि । १६१ आजिः स्त्रियामेव । १६२ फ-
लजातिः । फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ।
१६३ वृक्षजातिः स्त्रियामेव । क्वचिदेवेदम् । हरीतकी । १६४ त्रियज्जगत्-
सकृत्शकनृषत्शकृद्यकृदुदश्वितः । एते क्लीबाः स्युः । १६५ नवनी-
ताऽवतानऽनुताऽमृतनिमित्तचित्तचित्तपित्तप्रतरजतवृत्तपलितानि ।
१६६ आद्रकुलिशदेवपोठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसक्थयद्यास्यास्पदाकाशक-
णवबीजानि । एतानि क्लीबे स्युः । १६७ दैवं पुंसि च । दैवम् । दैवः ।
१६८ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृग्यहव्यकऽन्यकाऽन्यसत्यापत्यमू-
ल्यशिक्यकुड्यमद्यहम्यतुर्यसन्धानि । इदं धान्यमित्यादि । १६९ द्रन्द्व-
र्हदुःखवडिशपिच्छविःबकुटुम्बकवचवरथारवृन्दारकाणि । १७० अक्ष-
मिन्द्रिये । इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ मा भूत् । इति नपुंसकाधिकारः ।

अथ स्त्रीपुंसाधिकारः ।

१७१ स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् । १७२ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलि-
वस्तिशालमलित्वटिमसिमरीचयः । इयमयं वा गौः । १७३ मृत्युस्त्रीधुकर्क-
न्धुकिकुकुण्डुरेणवः । इयमयं वा मृत्युः । १७४ गुणवचनमुकारान्तं नपुं-
सकं च । त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु । पटुः । पट्वी । १७५ अपत्याथस्तद्धिते ।
औपगवः । औपगवी । इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

अथ पुंनपुंसकाधिकारः ।

१७६ पुंनपुंसकयोः । अधिकारोऽयम् । १७७ घृतभूतमुस्तद्वेलितैरावत-

हिसमासे प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । कुसुमाभिधायित्वेति । वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वेऽपी-
त्यर्थः । यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं न तु कुसुमशब्दशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
शक्त इति विभाष्यते तदात्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति मतान्तरेण । जलजश-
ब्दस्य जलजातकुसुमान्तराभिधायकत्वमिहभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः । आहवस-
ङ्ग्रामो पुंसि । एतयोर्युद्धाभिधायकत्वाच्चपुंसकत्वे प्राप्ते । एवमाजिगद्भेऽपि । फल-
जातिरिति । फलोपादानावृक्षपरस्यामलकीशब्दस्य क्लीबेऽपि न वृत्तिः । हरीतकीति ।
हरितक्याः फलानि हरीतक्याः । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इति क्लीत्वाऽभिधानात् ।
रथाङ्गादाविति । आदिना देवनाऽक्षपरिग्रहः ॥ इति लिङ्गानुशासने नपुंसकाधिकारः ।

स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् । नपुंसकं चेति । आस्त्रीपुंसयोः ।

इति लिङ्गानुशासने स्त्रीपुंसाधिकारः ।

पुस्तकबुस्तलोहिताः । अयं घृतः । इदं घृतम् । १७८ शृङ्गाघनिदाघोघम-
शल्यदृढाः । अयं शृङ्गः । इदं शृङ्गम् । १७९ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पा-
भार्धर्चदर्मपुच्छाः । अयं व्रजः । इदं व्रजम् । १८० कन्धौषधायुधान्ताः ।
स्पष्टम् । १८१ दण्डमण्डखराडशमसन्धवपाश्र्वाकाशकुशकाशाङ्कुश-
कुलिशाः । एते पुनपुंसकयोः स्युः । 'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं
जले' इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च 'जानपद—' (सू ५००)
इति सूत्रेणाऽयोविकारे ङीषि कुशो । दारुणि तु टाप् । 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता
मा पातेति श्रुतिः । 'अतः कृकमि—' (सू १६०) इति सूत्रे कुशाकर्णोऽपि प्रयोगश्च ।
व्याससूत्रे च । 'हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द' इति । तत्र शारीरिक-
भाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याहप्रश्ले-
षादिपरो भामतीप्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः । १८२ गृहमे-
हदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च । इति पुनपुंसकाधिकारः ।

अथ अविशिष्टलिङ्गाधिकारः ।

१८३ अविशिष्टलिङ्गम् । १८४ अव्ययं कतिपुष्पदः । १८५ णा-
न्ता संख्या । शिष्टा परवत् । एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् । १८६
गुणवचनं च । शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् । १८७ कृत्याश्च ।
१८८ करणाधिकरणयोर्युट् च । १८९ सर्वादीनि सर्वनामानि । स्प-
ष्टार्थेयं त्रिसूत्री । इति लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी सम्पूर्णा ॥

शलाकावाचीति । सा च शलाका काष्ठादिनिर्मिता । तत्र मानमाह—तथाचेति ।
इति पुनपुंसकाधिकारः ।

अविशिष्टलिङ्गम् । तत्तल्लिङ्गाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषशून्यम् । शिष्टा इति । पूर्वो-
क्तशब्दाभ्यस्तमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेवन्तः । परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ।
गुणवचनं च । परवदित्यनुवर्तते । कृत्याश्च । कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्बोध्याः । । सर्वादीनि
सर्वनामानि । सर्वनामसङ्गानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि । स्पष्टार्थेति । लोकोप्युप-
पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गमिधानसिद्धत्वात् । अत एव 'लिङ्गमसिध्यं लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्य'
इति भगवता भाष्यकृतोक्तम् । तेन यौगिकेषु शब्देषु लोकोप्युपपत्तिरेव लिङ्गमिधाने
प्रमाणमिति सिद्धम् । इति लिङ्गानुशासनविवरणम् ।

इति श्रीमद्भनन्तकल्याणसद्गुणमिथानासिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलसंचारिविमलत-
रानवद्यसद्यशः पार्वणपीयूषमान्वगरत्नकुञ्जवद्यावतंसश्रीमद्भगवदेवमिश्राभजभैर-

वमिश्रप्रणीतं लिङ्गानुशासनव्याख्यानं सम्पूर्णम् ।

संपूर्णा चेयं सिद्धान्तकौमुदी ।

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि ।

अथ पाणिनीयशिक्षा १

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोक-
वेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच-
उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुषष्टिर्वावर्णाः नाम्भुमते मताः । प्राकृते संस्कृते
चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । या-
दयश्च स्मृता ऋष्टौ चाक्षरश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च कपो चापि
पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या
समेत्यार्थान्मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायामिमाहृति स प्रेरयति माकृतम् ॥ ६ ॥
माकृतस्तृप्तिश्च रन्मन्त्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं कण्ठो गायत्रमाश्रितम्
॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं ग्रैष्टुभायुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जाग-
तायुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्यो मूर्धन्यभिहतो वक्त्रमापद्य माकृतः । वय्राञ्जनयते तेषां विभा-
गः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः
प्राहुनिपुण्यं तन्निबोधत ॥ १० ॥ ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराक्षयः । ह्रस्वो
दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अत्रि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्तश्च-
अधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते वद्वज्मध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वय्राणां-
मुरः कण्ठः गिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभा-
वश्च विवृत्तिश्च शवसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपमा च गतिरष्टविधोऽप्ययः ॥ १४ ॥
षष्ठोभावप्रसञ्जानमुकारादिपरं पदम् । स्वराण्यं तादृशां विद्याद्यद्व्यवहृदयकमूष्म-
यः ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थानिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीया-
त्कण्ठ्यामाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविबुधकास्ताकस्या ओष्ठजायुपू । स्पृमूर्धन्या
ऋदुरवा इत्या लृपुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुप्रोक्तो दन्त्योष्ठयो वः
स्मृतौ बुधैः । एते तु कण्ठतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु
कण्ठया स्यादेकारेकारयोर्मेव । ओकारौकारयोर्भा तयोर्विबुधतसंवृतम् ॥ १९ ॥ संवृतं
मात्रिकं श्रेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः
॥ २० ॥ ॥ ४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करण्यं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेकौ ता-
भ्यामैकौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारव्यमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा
विशेषा आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अल्लाबुधीयानिघोषो दन्त्यमूष्यस्वराननु । अनु-
स्वारस्तु कर्तव्यो निधं होः क्षपसेतु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्तौ तु विरामे चाक्षर-
द्वये । द्विरोष्ठौ तु विगृहीयाद्यौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री वया हरेपुत्रान्द-

ष्टाभ्यां न च पीठयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वृत्तां प्रयोजयेत् ॥२५॥ ॥२॥ यथा
 सौराष्ट्रिका नारी तर्क इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अर ह्व खेदया ॥२६॥
 रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरञ्चोप्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्ज्यात्पश्चात्तत्त्वमाचरेत् ॥२७॥
 ह्रस्वे चेकमात्रस्वरधर्मात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥२८॥
 ह्रस्वाद्गुणरे तिष्ठन्कास्येन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जवर्भा इति निद-
 शनम् ॥२९॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पाशौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथी-
 वेति निदर्शनम् ॥३०॥ एवं वय्याः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यगवर्ण-
 प्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥ ॥६॥ गीती गीम्री शिरःकम्पी, तथा लिखितपा-
 ठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च वहेते पाठकाधमाः ॥३२॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु
 सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च वहेते पाठका गुणाः ॥३३॥ शङ्कितं भीतमुद्वृष्टमव्यक्तं म-
 नुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥३४॥ उपांशु दष्टं स्वरितं
 निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं प्रस्तपदाचरं च वदेक्ष्व हीनं न तु
 साधुनाश्यम् ॥३५॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यदिने
 कण्ठगतेन चैव चक्रः क्लृप्तकृतिसन्निभेन ॥३६॥ तारं तु विद्यारत्नवनं तृतीयं शिरोगतं
 तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥३७॥
 मञ्चोऽस्पृष्टा यणस्त्वोपज्ञेमस्पृष्टाः शङ्का स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधा-
 नुप्रदानतः ॥३८॥ अमोनुनासिका नहो नादिनो ह्रस्वः स्मृतः । ईषन्नादा यणो जञ्च
 स्यासिनस्तु खफादयः ॥३९॥ ईषच्छ्वासाश्चरो वद्याद्रोधांमेतत्प्रचक्षते । दाक्षोपुत्रः
 पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥४०॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
 लघोतिषामयनं चक्षुनिदक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥४१॥ शिखा ग्रार्थं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं
 स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥४२॥ ॥८॥ उदात्तमाख्याति
 वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूखनिविष्टमूर्धा । उपात्तमध्ये स्वरितं घृतं च कनिष्ठिका-
 यामनुदात्तमेव ॥४३॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यारप्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । निहतं तु
 कनिष्ठिकया स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥४४॥ अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्व-
 रितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्रव्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥४५॥ अग्निः सोमः
 प्रबो धीर्यं हविषां स्वर्गहस्पतिरिन्द्रावृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं
 प्रेत्युदात्तं च इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥४६॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरि-
 तम् । वृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्रावृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥४७॥ अनुदात्ता हृदि
 ज्ञेयो मूष्मत्युदात्तं उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलोयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८॥ ॥९॥
 चावस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं खेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमा-
 त्रकम् ॥४९॥ कुतीयादागतं दग्धमपवर्णं च अक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति
 पापाहेरिष किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सुतीयादागतं व्यक्तं स्वाभ्नाय्यं सुख्यवस्थितम् ।
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मि-
 त्वाप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स चार्थप्रो यजमानं हिनस्ति वथेन्द्राक्षतुः स्वरतोऽपरा-

धात् ॥१२॥ अवचरं हनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अचताऽशस्त्ररूपेण वज्रं
पतति मस्तके ॥१३॥ इत्येहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभि-
र्द्वैग्वो विधोनिमविगच्छति ॥१४॥ इत्येतेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुः
सामभिः पूर्वो ब्रह्मलोके महीयते ॥१५॥१०॥ गङ्गाः शाङ्करा प्रादाद्वाचीपुत्राय भीमते ।
वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥१६॥ येनाचरसमाग्रायमविगच्छ
महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥१७॥ येन धौता गिरः पुंसां
विमलैः शङ्खवारिभिः । तमश्वाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥१८॥ अज्ञाना-
न्धस्य लोकेत्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुर्लमीकितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥१९॥
त्रिनयनमभमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्य-
पशुपुत्रकीर्तिमान्तुलं च सुखं समरजुते दिवीति दिवोति ॥२०॥११॥ अथ शिष्टामा-
त्मोद्भासश्च हकारं स्वराणां यथा गीत्यवोऽष्टोदात्तं चावस्तु गङ्गा एकादश ॥

इति पाणिनीयशिक्षा समाप्ता ॥

थ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

२१३ सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७ सर्वं विद्व उभ उभेय डतर डतम अन्य
अन्यतर इतर एव एव नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाया-
मसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । त्यद् तद् यद्
एतद् इदम् अदस् एक द्वि युग्मद् अस्मद् भवतु किम् । इति सर्वादिः ॥१॥ ४४७ स्वरा-
दिनिपातमव्ययम् १।१।३७ स्वर अन्तरं प्रातर । अन्तोदात्ताः । पुनर् सनुतर् उच्चैस्
नीचैस् शनैस् श्वधक् क्रते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । आद्युदात्ताः । झस्
रवस् दिवा रात्रौ सायम् विरम् मनाक् ईषत् [शरवत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस्
[अघस्] अवस् समया निरुषा स्वयम् मृषा नक्तम् नन् हेतौ [हे है] इडा अडा
सामि । अन्तोदात्ताः । वत् [१।१।११५] ब्राह्मणवत् चतुर्यवत् सना सन्त् सनात् उपधा
तिरस् । आद्युदात्ता । अन्तरा । अन्तोदात्ताः । अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम्
शम् सना सहसा [अदा] अकम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अरित
उपांशु जमा विहायसा दोषा मुधा दिष्टया वृथा मिथ्या । क्त्वातोऽसुक्तसुनः । कुन्म-
कारसम्बन्धकारातोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रापस् सुहुस् प्रवाहुकम् प्रवा-
हिका आर्यहलम् अभीषणम् साकम् सार्धम् [सन्नम् समम्] नमस् हिरक् । तसि-
लादयस्तद्धिता एधाऽपर्यन्ताः [१।३।७-४६] वास्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थाङो ।
व्यवर्थाश्च । [अथ] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । आकृतिगणोऽयम् । तेनाग्येऽपि ।
तथाहि माक् अम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् सावि (सावि) सत्यम् संक्षु
संबत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजज्ञम् सन्त-
तम् उषा ओम् भूर् भुवर् ऋतिवि तरसा सुष्ठु कु अजसा अ मिथु (अमिथु) विथक्

भाजक् भन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेय चिरात् अस्तम् आनुषक् अनु-
षक् अनुषट् अन्नस् (अन्नस्) अन्नर् (अन्नर्) स्थाने वरम् दुहु वतात् शु अवौक् शुवि
वदि हृत्पादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः (६।३।३६) शस्त्रभृतयः प्राक्समासास्तेभ्यः
[१।४।३३-३८] मान्तः कृत्वोर्थः । तसिबती । नानाभाषिति ॥ इति स्वरादिः ॥२॥ २० चा-
दयोऽहरे १।४।५७ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शरवत् युगपत् भूयस् सूयत् कूपत्
कुबित् नेत् सेत् चय् कलिषत् वन्न तन्न नह हस्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम्
नकिर् आकीम् माक् नन तावत् बावत् स्वात् त्वे द्वै ग्वे रे [रे] ओषट् वौषट् स्वाहा
स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आ-
दह उम् उक्कन् वेलाबाम् मात्राबाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वच्चा (वच्चा) चिक्
हाहा हेहे (हहे) पाट् प्पाट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मध्ये मिथ्या
असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत् [सम् वन्नम् शिकम् लिकम्] सनुकं छंव-
ट् (छंवट्) शङ्के शुकम् लम् सनात् सनुवर् नहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोषेत्
नषेत् नहि जातु कथम् कृतः कुत्र अब अनु हा हे [ई] आहोस्वित् वाम् कम् लम् दि-
ष्ट्या पशु नुट् सह (आनुषट्) आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु)
कुम् लुम् धुम् अम् ईम् साम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वारप्रतिरूपकारव निपा-
ताः । आकृतिगणोऽयम् । इति चादयः ॥३॥ २१ प्रादयः १।४।५८ प्र परा अप सम् अनु
अव निस् निर् दुस् दुर् बि आक् नि अचि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि डप ।
इति प्रादयः ॥४॥ ७३२ ल्यपिदिचिवाचक्ष १।४।६१ ऊरी डरी तण्ठी ताळी आताळी
वेताळी धूली धूसी सक्कला संसकला ध्वंसकला अंसकला गुल्लुगुचा सजूस् फळ फळी
बिक्की आक्की आळोळी केवाळी केवासी सेवासी पर्याळी शेवाळी वर्षाळी अयूमशा
बरमशा मसमसा मसमसा औषट् औषट् औषट् वषट् स्वाहा स्वधा वच्चा प्रादुस् अत्
अबिस् । इत्युदादयः ॥५॥ ७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४ साक्षाद् मिथ्या विन्ता भद्रा
रोचना आस्था अमा अद्धा प्राजया प्राजह्रा बीजया बीजह्रा संसया अयं लवणम्
उषणम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने प्रसहने तपने प्रादुस् नमस् ।
आकृतिगणोऽयम् । इति । साक्षात्प्रभृतयः ॥६॥ इति प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

६७१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१७ तिष्ठद्गु बहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेयुसम्
लूनववम् लृवमानयवम् पूतयवम् प्यमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणववम् संहृतयु-
सम् संह्रियमाणयुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुषमम् निषमम् अपस-
मम् आयतीसमम् [प्रौढम्] पापसमम् पुण्यसमम् प्राङ्गम् प्रथम् प्रमृगम् प्रद्विज-
म् [अपरद्विजम्] सम्प्रति असम्प्रति । इत्युदादयः समासास्तः । [५।१।१२-७३।४।
१२८] ॥ इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः ॥७॥ ७१७ सप्तमी शोण्डेः २।१।४० औषट् धूर्त कितव ष्याट्
प्रवीण संवीत अन्तर अचि पट्ट पण्डित कुशाक चपल निपुण । इति शोण्डादयः ॥८॥

७२५ पात्रेसमितादयश्च २।१।८ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमण्डकः उदुम्बरकृमिः
 कृपकच्छपः भवटकच्छपः कृपमण्डकः कुम्भमण्डकः उपमानमण्डकः नगरकाकः नगर-
 बायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेष्वेदी गेहेविजिती
 गेहेव्याहः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदसः गेहेष्टः गर्भेतुसः आसनिकवकः गोष्ठेशूरः गो-
 ष्ठेविजिती गोष्ठेष्वेदी गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेपगवमः कण्ठेतिरिटरा कण्ठेचुव-
 चुरा । आकृतिगणोऽयम् । इति पात्रे समितादयः ॥९॥ ७३५ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
 प्रयोगे २।१।५३। इत्यादि सिंह ऋक्ष ऋषम चन्दन वृक्ष वृष वराह हस्तिन् तद कुम्भर
 कुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव । इति व्याघ्रादयः ॥ १० आकृतिगणोऽयम् । तेन मुख्यप-
 षम् मुख्यकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥५॥ ७३८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः
 २।१।५९ (१) श्रेण्य एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निचन पर इन्द्र देव मुण्डभूत
 भ्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल
 अपक निपुण कृपय ॥ इत्येते श्रेण्यादयः ॥२१॥ (२) कृत मित मतभूत ठक [युक्त, समा-
 ज्ञात समाजनात समाकयात संभावित[संसेवि]अवधारित अवकाशित निराकृत उप-
 कृत उपाकृत [इष्ट कलित दक्षित उदाहृत विभूत उदित] । आकृतिगणोऽयम् । इति
 कृतादयः ॥२२॥ ७३९ *आकृतिपाथिवादीनामुपसंख्यानम् ० २।१।६० शाकपार्थिव कुतुपसोभ-
 त अजातोषधकि । आकृतिगणोऽयम् । कृताकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत
 यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका कलाकलिका मानोन्मानिका । इति शाकपार्थिवा-
 दयः ॥२३॥ ७५२ कुमारः श्रमणादिभिः ३।१।७० श्रमणा प्रमजिता कुलरा गमिणी तापसी
 दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु सुदु कुशल अपक निपुण ॥ इति श्रम-
 णादयः ॥२४॥ ७५४ मयूरव्यसकादयश्च २।१।७२ मयूरव्यसक क्षात्रव्यसक कम्बोजमुण्ड
 पवनमुण्ड । छन्दसि । इत्येते गृह्य(इत्येते गृह्य) पारेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गगृह्य (काङ्ग-
 गृह्य) पुनर्दाय । एहीहादयोऽभ्यपरायै । एहीहं एहियधं च एहिवायिजा क्रिया अपेहि-
 वायिजा प्रेहिवायिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहि-
 द्वितीया एहिका अपेहिकता प्रेहिकता आहरकता प्रेहिकर्मा मोहकर्माविधमचूडा उ-
 दमचूडा (उदरचूडा) आहरचूडा आहरवसना [आहरसेना] आहरवनिता (आहरविन-
 ता) कृतविचक्षणा उद्धरोत्सजा उद्धरावसजा उद्धमविचमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता
 उत्पचावचम् उत्पचनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निखप्रचम् अकिञ्चन
 रमात्माकाञ्चक । पीथारिथरक भुकरासुहित प्रोषपापीयान् उत्पथपाकका निपथ-
 रोहिणी निषण्णरयामा अपेहिप्रससा एहिविचसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि
 कर्मणा बहुकमामीचण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः । जहिजोडम् । जहिस्त-
 र्वम् । जहिस्तम्भः । [उज्जहिस्तम्भम्] । आकृतातमाकृतातेन क्रियासातत्ये ।
 अरभीतपिचता पचतभुजता स्वादतमोदता स्वादतवमता । स्वादताचमता । आहर-
 निचपा । आहरनिचिरा । आचपनिचिरा । उत्पचविपचा मिन्धिलकया । कुम्भ-
 विचकया पचकया पचप्रकृता । आकृतिगणोऽयम् । तेन । अकुतोमयः । काम्बिस्तीकः

कान्देशीकः । आहोपुष्पिका । अहमहमिका षट्पञ्चा पद्मिरेवाहिरा उन्मृज्यावमृजा
 द्रव्यान्तरम् । अवश्यकार्यम् । इति मयूरभ्यंसकादयः ॥१५॥ ७०३ याजकादिभिश्च २।१।९॥
 याजक पूजक परिवारक परिवेषक परिषेचक स्नापक अध्यापक उत्साह उद्दत्तक
 होतृ भर्तृ रथगण्यक पतिगण्यक । इति याजकादयः ॥१६॥ ९०२ राजदन्तादिषु परम् २।२।
 ३१॥ राजदन्तः अग्रजम् ब्रिसवासितम् नरनमुषितम् सिकसंमृष्टम् मृष्टबुद्धितम्
 अवकिलक्षपकम् अर्पितोष्ठम् । उत्सगाढम् उत्ल्लखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् हृषदुपकम्
 आरड्वायनि । आरवायनबन्धकी । चित्ररथवाह्नीकम् । अवश्यश्मकम् शूद्रार्थम्
 स्नातकराजानो विष्वक्सेनाजुनौ अक्षिभ्रवम् दारगवम् शब्दार्थो धर्मार्थो कामार्थो
 अर्थशब्दो अर्थधर्मो अर्थकामौ वैकारिमन्तम् गाजवाजम् । गोजवाजम् । गोपालि
 भानप्लासम् । गोपालधानीप्लासम् । प्लासकारण्डम् । प्लासमकुरण्डम् । स्थू-
 लासम् । स्थूषप्लासम् । उशीरबीजम् । [जिज्ञास्थि] सिज्ञास्थम् । सिञ्चारव-
 स्थम् । विम्रोस्वाती । चित्रस्वाती । भार्वापती दम्पती जम्पती जायारती पुत्रपती
 पुत्रपशू केशरमश्रु शिरोबिजु । शरोबीजम् । शिरोजानु सर्पिमधुनी मधुसर्पिणी
 (आघन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । इति राजदन्तादयः ॥१७॥ ९०० वाहिना-
 ग्न्यादिषु २।२।३७ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तेक्षपीत घृतपीत [मध-
 पीत] ऊढभार्य गतार्थ । भाकृत्तगणोऽयम् । तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत (अरुद्यत)
 दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि । इत्याहिताग्न्यादयः ॥१८॥ ७५१ कडाराः कर्मधारये २।२।३८॥ क-
 डार गडुक खञ्ज खोड काय कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गु (पिङ्गु)
 तड तनु [जटर] बधिर मटर कञ्ज बर्बर इति कडारादयः ॥१९॥ ५८४ नोकाकान्तशुक-
 शृगालवर्जेषु ३।२।७ नौ काक अञ्ज शुक शृगाल । इति नावादयः ॥२०॥ ५३१ प्रकुर्या-
 दिभ्य उपसंख्यानम् २।३।१८॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्वेग पञ्चक साहस्र ।
 इति प्रकुर्यादयः ॥२१॥ ९१५ गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११॥ गवाश्वम् गवाक्षिकम् गवै-
 षकम् अजाविकम् अजैषकम् कुञ्जवामनम् कुञ्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डाकम्
 क्षीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपथीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीगट्टिकम् उट्टखाम् उट्ट-
 शाक्षम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसोष्णितम् दम्भारम् दम्भैरुतीकम् अर्जुन-
 क्षिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपकम् [तृणोत्पन्नम्] दासीदासम् कुटीकुटम् भागवती-
 भागवतम् । इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥२२॥ ९१८ न दधिपयम्नादीनि २।४।१४ दधिपयसी रु-
 पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ रुक्न्दक्षिणाक्षौ परित्राजकौ शिकौ
 (परित्राट्कौशिकौ) प्रवर्ष्योपसर्तौ शुक्ककृष्णौ ब्रह्मावर्हिषी दीक्षातपसी [अक्षा-
 तपसी मेधातपसी] अक्षयनतपसी उत्ल्लखलमुसले आद्यवसाने अक्षामेधे ऋक्षामे
 वाक्मनसे । इति दधिपयम्नादीनि ॥२३॥ ८१३ अर्धचाः पुंसि च २।४।३१ अर्धचं गोमय
 कषाय कार्षापण कुपत कुसुप (कुष्प) कपाट शङ्कु गूथ यूष्ण ध्वज कबन्ध पद्म गृह
 सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भुज द्वीप घूत चक्र धर्म कर्मन्
 मोक्ष क्षतमान बान नख नखर चरय पुच्छ दाहिम हिम रजत सक्नु पिधान सार

पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खडीन पात्रीव षष्टिक वारवाण्य (वार-
 वारण्य) प्रोध कपिथ [शुष्क] शाख शील शुक्र (शुष्क) बीधु कवच रेणु
 [श्रवण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व वमस खीर कर्ष आकाश अष्टापद
 मङ्गल निघन निर्यास जूझ वृत्त पुस्त वुस्त ववेदित शृङ्ग निगड [खल] मूलक
 मधु मूल स्थूल शराव नाक वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट]
 शिखर कषक (वषक) नटमस्तक (नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल
 किरीट [कुमुद] अर्बुद अङ्कुश ताम्र आभय भूषण इक्कस (इष्वास)
 मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक
 दिन देवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल]
 चवाल (चलाळ) खण्ड दर विटप [रण वल मक] मृणाल हस्त आद्रं हल
 [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पारवं शरीर फल [खल] पुर
 (पुरा) राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल (कुक्कुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर
 तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्क मध्य [बाल] झाल वल्लीक वर्ष वल वसु देह उद्यान
 उद्योग श्नेह स्तेन [स्तन स्वर] सङ्गम निष्क क्षेम शूक अत्रपवित्र [यौवन कलह]
 मालक (पालक) मूषिक [मण्डल वलकल] कुज (कुञ्ज) विहार लोहित विषाण
 भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोह
 दण्डक क्षपथ प्रतिसर दाह धनुस् मान वचस्क कूच तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल
 शकट अपराह्न नीड शकल तण्डुल । इत्यर्धचादिः ॥ २४ ॥ १०=४ पैलादिभ्यश्च २।४।५९
 पैल झाळाङ्क सायक सि सायकामि राहवि रावणि औदक्षि औदमजि औदमेवि औ-
 द्यजि (औदमजि औदभृजि) देवस्थान पैल्लोदाबनि राहवति भौलिङ्गि
 राणि औदन्यि औद्राहमानि औजिहानि औदशुद्धि तद्राजाव्यायः (तद्राज) ।
 आकृतिगणोऽयम् । इति पैलादिः ॥ २५ ॥ १०=३ न तोल्वलिभ्यः २।४।६१ तोल्वलि धार-
 यि पारयि रावणि दैलीपि दैवति वार्ककि नैवति (नैवकि) दैवमिनि (दैवमति)
 दैवयजि चाफट्टकि वैक्वकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्कर-
 साहि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि । नैमिभि प्राडाहति बान्धाकि वेशीति आसि-
 नासि आहिसि आसुरी नैमिचि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपाङ्गि वैकणि वैरकि
 वैहति । इति तोल्वल्यादिः ॥ २६ ॥ ११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३ यस्क लङ्ग दुह्य
 अयस्थूय (अयः स्थूय) तृणकयं सदामस्त कम्बलहार बहियोगि पर्णाढक कर्णाढक
 पिण्डीजङ्घ वक्रसकथ (वकसकथ) बिभि कुद्रि अजवस्ति मित्रयुर रणोमुख जङ्घा-
 रथ उत्कास कटुक मथक । (मन्थक) पुष्करट्ट (पुष्करसट्ट) विषपुट हपरिमेखल
 क्रोष्टुकमान (क्रोष्टुमान) क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वषक भल-
 न्दन भडल भण्डल भडित । एते यस्कादयः ॥ २७ ॥ ११४९ न गोपबनादिभ्यः २।२।६७
 गोपबन शेषु (शिष्टु) बिन्दु माजन अरवावतान श्यामाक (श्योनाक) श्यामक

क्यापय । विदायन्तर्गोऽयम् ४।१।१०४ इति गोपवनादिः ॥२८॥ ११५० तिककितवादिभ्यो
इन्द्रे २।४।६८ तिककितवाः वङ्गरभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः वकनकागुदपरि-
यादाः नञ्जककुभाः लङ्गनाभितमुखाः उत्तरशालङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः आष्टक-
कपिष्ठकाः अग्निवेशदशेदकाः । पते तिककितवादयः ॥ २९ ॥ ११५१ उपकादिभ्योऽन्यत-
रस्यामइन्द्रे २।४।६९ उपक लमक आष्टक कपिष्ठक कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक
आहारक गडुक उदङ्ग सुचायुक अवञ्जक पिङ्गलक पिष्टक सुपिष्ट (सुपिष्ट) मयूर-
कर्ण खरीजङ्घ बाकायल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक कसहरन (काशक
रन) निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्थक जटिरक बहिरक ज-
म्बुक अनुलोम अनुपङ्ग प्रतिलोम अपञ्जङ्घ प्रतान अगमिहित कमक वशटक लेखाभ
कमन्दक पिङ्गलक पर्थक मसुरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कशामत्त दामकण्ठ ।
पते उपकादयः ॥ ३० ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

२६६७ भृशदिभ्यो भुभ्यच्चेत्लोपश्च इलः ३।१।१२ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उ-
त्सुक सुमनस् दुर्मेनस् अभिमनस् दग्धनस् रहस् रोहष् रेहत् संदचत् तृप्त् शरवत्
अमत् वेहत् शुचिस् शुचिर्वचस् अण्डर वचस् भोजस् पुरजस् अरजस् । पते भृशदयः
॥ ३१ ॥ २६६८ लोहितादिडाभ्यः क्यष् ३।१।१३ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित
दास मन्द । लोहितादिराकृतिगणः ॥ ३२ ॥ २६७४ सुखादिभ्यः कर्तृवैदनायाम् ३।१।१८
सुख दुःख तृप्त कृष्टञ्ज अञ्ज आञ्ज अलीक प्रतीप करण कृपण सोढ । इत्येतानि सुखा-
दीनि ॥ ३३ ॥ २६७८ कण्ठवादिभ्यो यक् ३।१।२७ कण्ठम् मण्डु ढणीक वल्लु असु
[मनस्] महीकू कोट् जेट् हरस् हरज् हरम् उवस् उवस् वेट् मेधा कुबुभ (नेमस) मगध
तन्तस् पपस् (पपस्) सुख दुःख [भिक्ष चरण चरम अवर] सपर अरर (अरर्)
भिषज् भिष्णुज् [अपर अर] ह्युध वरण चुरण तुरण भुरण गङ्गद एका केला
खेला [वेला शेला] छिड काट [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण
(तरिष) पवस् सम्भूयस् सम्भ्वर । आकृतिगणोऽयम् । इति कण्ठवादिः ॥३४॥ ३८९६ न-
न्दिप्रहिपचादिभ्यो ह्युयिन्यचः ३।१।२३४। नन्दिवाशिमादिद्विसाधिवधिशोमिरोविम्भो
व्यन्तेभ्यः सञ्ज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः ।
सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः क्षणः संक्रन्दनः सङ्कर्षणः
संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुकृद्वनः [श-
नुषमनः] इति नन्वादिः ॥३५॥ प्राही उरसाही उहासी उझासी स्थायी मन्त्री
सम्मर्ही । रक्षश्रवपशां नौ । निरक्षो निश्रावी निवापी निशायी । याचय्याहसंवाह-
जववद्वसां प्रतिषिद्धानाम् । अयाची अयाहारी असंयाहारी अमाजी अमाही अवा-
सी अचामचित्तकर्तृकायाम् । अकारी अहारी अविनायी [विशाची विषाची] विशयी
विषयी देशे । विषयी विषयी देशः । अभिभावी भूते । अपराची उपरोची परिभवा प-

रिभाषी । इति ग्रन्थादिः ॥३३॥ पच वच वप वद वळ पत नदट् मषट् प्लवट् चरट् गरट्
तरट् चोर ग्राहट् सर देवट् (दोषट्) जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षर) सेव मेघ कोप
(कोष) मेघ नतं वण दशं सर्प [वृम्भ वृष] जारभर क्षपच । पचादिराकृतिगणः ॥३७॥
२९१९ कप्रकरणे मूखविभुजादिभ्य उपसंस्थानम् ३११३ मूलविभुज नखमुच काकगुह
कुमुद महीध्र कुभ्रागिध्र । आकृतिगणोऽयम् । इति मूलविभुजादयः ॥३८॥ पाहर्षादिषूपसं-
स्थानम् ३१२१५ पार्ष्व उवृ पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् । इति पाहर्षादिः ॥३९॥ ३१७१
भविष्यति गम्यादयः ३१३१ गमी आगमी भावी । प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोगी प्रति-
बोधी प्रतियायी प्रतियोगी । एते गम्यादयः ॥४०॥ ३२८२ विद्भिदादिभ्योऽङ् ३३१०४
भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । विद्वा । क्षिपा । गुहा गिर्योक्थोः अद्वा मेवा
गोवा । आरा शस्त्रवाम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिपा । तारा ज्योतिषी । चारा प्रपा-
तने । रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा । क्रपेः । सम्प्रसारणं च कृपा । इति भिदादिः ॥४१॥
२२३३ सम्पदादिभ्यः क्तिप् । (वा) ३३१०८५ सम्पद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् ।
एते सम्पदादयः ॥४२॥ ३१७३ मीमादयोऽपादाने ३४१७४ भीम भीष्म भयानक वहचर
(वहचर) प्रस्कन्दन प्रतपन (प्रपतन) समुद्र क्षुब्ध क्षुब्धटि (इष्टि) रचः सङ्क्षुब्ध
(शङ्क्षुब्ध) मूर्खं लक्षति । आकृतिगणोऽयम् । इति भीमादिः ॥४३॥ इति तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

४५४ अजायतहाप् ४११४ अजा एडका कोकिला चटका अरवा मूषिका बाला
होडा पाका बरसा मन्दा बिलाता पूर्वापिहाणा (पूर्वापहाया) अपरापहाया । सम्म-
न्नाजिनक्षणपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्चाण्डप्राप्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्राचामहत्पूर्वा-
जातिः । क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलाक्षयः ।
दंष्ट्रा । एतेऽन्नादयः ॥४४॥ ३०८ न षट्स्वप्नादिभ्यः ४११२० रवश्च दुहितृ ननान्ह यातु
मातृ तिसृ चतसृ । इति स्वप्नादिः ॥४५॥ ४९२ नित्यं सपत्न्यादिषु ४११३५ समान एक
वीर पिण्ड स (गिरी) आतृ भद्र पुत्र । दासाचङ्गन्दसि । इति समानादिः ॥४६॥ ४९८
विद्भिरादिभ्यश्च ४११४२ गौर मास्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पृष्ठ
तूण] द्रुण द्रोण हरिय कोकण (काकण) पटर ठणक [आमल] आमलक कुबक
बिम्ब वदर फर्करक (कर्करक) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सकल शष्कण्ड सनन्द-
सुषम सुषभ अलिन्द गहुल पाण्डश आठक आनन्द आश्वत्थ स्पाठ आलक (आप-
लिक) शष्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूष (पूव) यूथ सूप मेथ वज्जल धातक सङ्गल
माङ्गल माकल साङ्गल वेतल वृक्ष (वृस) अतल [उभय] शृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद
रबन् तचन् अनहुही अनड्वाही । एषयाः करणे । देह देहल काकादन गवाहन तेजन
रजन लवण औद्गाहमानि आद्गाहमानि गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थू-
ण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गियान मेघ आलम्बि आलजि आलङ्घि आलङ्घि केवाल
आपक आरट नट टोट नोट मूकाट शातन [पोतन] पातन पाठन [पानठ] आस्तरय

अधिकरण अधिकार अग्रहायणा (आग्रहायणी) प्रत्यक्षरोहिणी [सेचन] सुमङ्गलासं-
 ज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्द गुर्द शम सूद
 औड (आर्द्र) हृद् (हृद्) पाण्ड [भाण्डक] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल
 तरुण तल्लुन कलमाष बृहत् [सोम] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । विकल
 निष्कल पुष्कल । कटाच्छेणिबचने । पिप्पलपादयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी) ।
 कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामह । इति गीगादिः ॥४७॥
 ५०३ बह्नादिभ्यश्च ४।१।४५ बहु पद्धति अद्धति अकृति अंहति शकटि (शक्ति) ।
 शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि [शाधि] अहि कपि षष्टि मुनि । इतः प्रा-
 ण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिना । सर्वतोऽक्तिवर्थादिष्येके । चण्ड अराल कृपण कमल
 विकट विशाल विशङ्कट अरुज ष्वज चन्द्रभागाक्षयाम् (चन्द्रभागा नयाम्) कल्याण
 उदार पुराण अहन् क्रौड नक्ष खुर शिखा बाल शफ गुद् । आकृतिगणोऽयम् । तेन भग
 गल राग हस्यादि । इति बह्नादयः ॥ ४८ ॥ ५२७ शार्ङ्गरवाच्यो ङोन् । ४।१।७३ शार्ङ्गरव
 कापटव गौरगुलव ब्राह्मण्य वैद् गौतमकामण्डलेय ब्राह्मण्यकृतेय [आनिचेय] आनिषेय
 आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जयन कैकस काप्य (काभ्य) शैष्य पृहि पर्येहि आइमरभ्य
 औदपान अराक्ष चण्डाल वतण्ड । भोगवद्भौरिमतोः संशयां वादिषु ६।३।४३ नित्यं
 ह्यवायम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च । इति शार्ङ्गरवादिः ॥४९॥ १२०० क्रौडयादिभ्यश्च ४।१।८० क्रौडि
 लाडि व्याडि आपिशलि आपवृत्ति चौपयत चैटयत (वैटयत) सैकयत वेश्वायत सोभा-
 तकि । सूत युवस्याम् । भोजक्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शास्त्रमल्ल]
 शालारथलि कापिष्ठलि गौकश्य । इति क्रौडयादिः ॥५०॥ १०७४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।
 ८४ अश्वपति (ज्ञानपति) शतपति धनपति गणपति (स्थानपति यज्ञपति) राष्ट्रपति
 कुलपति गृहपति [पशुपति] भान्वपति चन्वपति [बन्धुपति धर्मपति] समापति प्रा-
 णपति क्षेत्रपति । इत्यश्वपत्यादिः ॥५१॥ १०७८ वस्त्रमादिभ्योऽञ् ४।१।८६ वस्त्र उद्वपान
 विकर मिनद महानद महानस महामाण तरुण तल्लुन । बन्धकासे । पृथिवी [धेनु]
 पक्त्ति जगति त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रांष्म पीङ्गुकुण । उदस्थान
 देशे । पृषदश भल्लकीय रथन्तर मन्थन्दिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुड पञ्चाल इन्द्राव-
 सान उष्णिह् ककुम् सुवर्णं देव ग्रीष्माद्वच्छन्दसि । इत्युत्सादिः ॥५२॥ १०९६ बाह्नादि-
 भ्यश्च ४।१।९६ बाहु उपबाहु उपवाकु निषाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु [उपविन्दु]
 वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुषला भगला (छगला) ध्रुवका [ध्रुवका] सु-
 मित्रा दुमित्रा पुष्करसद् अनुहरव देवशमन् अग्निशमन् [मद्रशमन्] सुशमन् कुनाम-
 न् (सुनामन्) पञ्चन् ससन् अष्टन् । आमतोजसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्च शिरस
 माष शराविन् मरीचि क्षेमवृदिन् शृङ्खलतोदिन् खरनाविन् नगरमदिन् प्राकारमदिन्
 क्रोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साश्व गद प्रद्युम्न राम (उदङ्क) उदका स-
 ङ्गज्ञायाम् । सम्भूषोऽम्भसोः सलोपश्च । आकृतगणोऽयम् । तेन सार्वकिकः आश्विः
 ऐम्भशमिः आजवेनविः हस्यादि । इति बाह्नादयः ॥५३॥ १०९९ गोत्रे कुआदभ्य-

इष्कम् ४।१।९५ कुञ्ज ब्रह्मन शङ्ख भस्मन् गण क्षोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश
 स्कम्द स्कम्भ । इति कुञ्जादिः ॥५४॥ ११०१ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९ नड चर वर बर
 सुञ्ज इतिक इतिश उपक (एक) लमक शलङ्कु शलङ्क च । समुक्त वाजप्य तिक ।
 अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल
 (कातर) कातल काश्यप (कुर्यप) कारय, कास्य (काभ्य) अज अमुष्य
 (अमुष्म) कृष्णरथौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार क्रोष्ट क्रोष्ट च ।
 लोह दुर्ग स्तम्भ शिवापा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत श्वच जलम्बर अश्वर
 युगम्बर हंसक दण्डिन् हन्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण
 चटक वदर अरवल करप लङ्क इन्ध अक्ष कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्ड-
 प । इति नडादिः ॥५५॥ ११०६ भन्त्यनन्तर्ये विदादिभ्योऽङ् ४।१।१०४ विद उवं कश्यप
 कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किदर्भ) विश्वानर श्रष्टिषेण (श्रष्टिषेण)
 श्वतभाग हर्यश्च प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्) धेनु गोपवन
 शिपु । विन्दु [भोगक] भाजन (शमिक) अश्ववतान श्यामाक श्यामक (श्यावलि)
 श्यापर्ण हरित किदास बहस्क अकंज्य (अकंल्य) बभ्योग विष्णुबुध प्रतिबोध रवित
 (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शबर अक्षस) मठर (मृडाकु) सृपाकु सृदु पुनर्भू
 पुत्र दुहितृ ननाष्ट । परस्त्री परशु च । इति विदादिः ॥५६॥ ११०७ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।
 १०५ गर्ग वस वाजासे संकृति अज श्यामपात् विदभृत् प्राचीनयोग (भगस्ति)
 पुक्स्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख । शठ शक एक धूम अवट मनस् धनज्ज्व वृक्ष वि-
 श्वावसु जरमाण । लोहित क्षंसितबभ्रु वरगु । मण्डु गण्डु शङ्खु लिगु गुहलु मन्तु मरुक्षु
 अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूक्ष्म कथक कथक श्वच तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुच
 तलुच तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनहुह कण्व बाकल गोकुच अग-
 स्य कण्डिनी । यक्षरक पर्याशक अभयजात विरोहित वृषगाण रहुगण शण्डिल वर्याक
 (वणक) चुक्षु मुद्रक मुसल जमदग्नि पराशर जतृक्य (जातृक्य) महित मग्नित्र अ-
 रमरथ शर्कराक्ष पृतिमाष श्यूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उल्लूक
 तितिक्ष भिषज (भिषज्) [भिषज] भडित भण्डित द्रवम चैकित चिकिरिसत देवहू
 इन्द्रहू एकल पिप्पलु बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलामिन् उव्य कृटीगु । इति गर्गादिः ॥५७॥
 १११३ भन्वादिभ्यः फक् ४।१।११० अरव अरमन् शङ्ख शृङ्ग विद पुट रोहिण्य कर्जूर
 (खजूर) [खजूर वरत] पिजूर भडिक भण्डिक भडित भण्डित [प्रकृत रामोह] चान्त
 [काश तीक्ष्ण गोलाल अकं स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविण्ड पवित्र गोमिन् श्याम धूम
 धूम वागिमन् विरवानर कुट शप आग्नेये । जन जह खड मीम अहं कित विशम्प वि-
 शाक गिरि चपल सुप दासक बैलय (बैलव) प्राच्य [धर्म्य] आनहुह । पुंसि जाते ।
 अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनन) [प्रान्त] ध्वन । आग्नेय मरद्वाजे । मारद्वाज
 आग्नेये । हरस आतव कितव [वद धर्म्य पाद] शिव खदिर । इत्यर्वादिः ॥५८॥ १११५
 शिवादिभ्योऽङ् ४।१।११२ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुम्

(ककुभा) अनभिम्भान कोहित सुख सन्धि मुनि ककुस्थ ककोड कोहड कह्य कह्य रोद कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकणं चीरहृद जलहृद परिल (पथिक) पिष्ट हैहय [पार्थिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका बजिरिका मञ्जीरक मजिरक वृ-
ष्णिक खञ्जार खञ्जाळ [कर्मार] रख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाच्च प्रीवाच [पि-
टक विटप] पिटाक तृष्णाक नभक ऊर्णनाभ जरकार [पृथा उल्हेप] पुरोहितिका सुरोहिति-
का सुरोहिंका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकणं मयूरकणं [खजूरकणं] कद्रक त-
क्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश मस्क लङ्ग दुष्ट अयस्थूण तृणकणं (तृण कणं) पणं
मलम्बन विरूपाक्ष भूमि इला सपरनी । द्वयचो नद्याः । त्रिवेणी त्रिवर्णं च । इति
शिवादिः । आकृतिगणः ॥५९॥ ११२६ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर)
ब्रह्मकृत शातद्वार शालाथल शलाकाभ्र लेखाभ्र (लेखाभ्र) विकसा (विकास)
रोहिणी हविमणी धर्मिणी दिश शालूक अजबस्ति शकम्भि विमात् विषवा शुक्र
विश देवतर शकुनि शुक्र डप ज्ञातल (शतल) बन्धकी मृकण्डु विस्त्रि अतिथि गो-
बन्त कुशाश्च मकट्टु शाताद्वार पवट्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्टे । गो-
भा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आ-
लीढ सुदन्त सुदक्ष सुवचस् सुदामन् कद्र तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशो-
रिका अम्बिका जिह्वाशिन् परिधि वायुदक्ष शकल शलाका खड्ग कुवेरिका अशोका-
गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदष्टिन् (अनुदष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विप्र वीज जीव
श्वन् भरमन् भरव अजिर । इति शुभ्रादिः । आकृतिगणः ॥६०॥ ११३१ कल्याण्यादीनामि-
नन् ४।१।१२६ कल्याणी सुमगा दुर्भंगा बन्धकी अनुदष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि)
जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री । इति कल्याण्यादिः ॥६१॥ ११४३ गृ-
ष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विधि कुद्रि अजबस्ति मिश्रपु । इति
गृष्ट्यादिः ॥६२॥ ११६९ रेवत्यादिभ्यश्च ४।१।१४३ रेवती अक्षपाली मणिपाली
द्वारपाली वृकवज्जिन् वृकबन्धु वृकप्राह कर्णप्राह दण्डप्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष)
चामरप्राह । इति रेवत्यादिः ॥६३॥ ११७५ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१ कुरु गार्ग मङ्गुष
अजमार रथकार वावदूक । सन्नाजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) 'कापिञ्जलादि
वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामौष्णीषि गण्यकार कैशोरि कुट
शालाका (शलाका) मुर पुर परका शुभ्र अन्न दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्प-
णाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यकार वडभीकार पथिकार मूक शकन्धु शङ्कु
शाक शाकिन् शालीन कर्तृ हर्तृ हन पिण्डी तक्षन् । वामरथस्य कण्वादिवाक्स्वरवर्जम् ।
इति । कुर्वादिः ॥६४॥ ११७८ तिकादिभ्यः फिज् ४।१।१५४ तिक कितव संज्ञाबालशिख
(संज्ञा बाळा शिखा) उरस् शाठय सैम्बव यमुन्द रूप्य प्राश्य नील अभिन्न गोकषय
(गौकषय) कुरु देवरथ तैतल मोरस कौरव्य भौरिकि भौतिकि चौपयत् चैतयत् क्षी-
कयत् क्षैतयत् वाजवत् चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध बाह्यक स्वरक
वृष लोमक उदम्य यज्ञ । इति तिकादिः ॥६५॥ ११८२ बाकिनादीनां कुक्व ४।१।१५८

वाकिन गौधेर काकंश काक लंका । चर्मिमिणोर्नलोपश्च । इति वाकिनादिः ॥६९॥ ११९४
 कम्बोजादिभ्यः ४।१।१७५ कम्बोज चोल केरल शक यवन । इति कम्बोजादिः ॥६७॥
 ११९७ न प्राच्यभर्गादियोधेयादिभ्यः ४।१।७८ भर्गं ककुश केकय कश्मीर सास्य सुस्था-
 ख डरस कौरभ्य । इति भर्गादिः ॥६८॥ योधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तय धा-
 र्तेय त्रिगर्त भरत ऊशीनर । इति योधेयादिः ॥६९॥ १२४४ मित्रादिभ्योऽण् ४।२।३८ मि-
 श्रागभिषी क्षेत्र करोष अङ्कार (अङ्कार) चर्मिन् चर्मिन् सहस्र युवति पदाति पदति
 अथर्वन् दक्षिणा भूत विषय श्रोत्र । इति मित्रादिः ॥ ७० ॥ १२५४ खण्डिकादि-
 भ्यश्च ४।२।४५ खण्डिका वडवा । क्षुद्रकडालवात् (क्षुद्रकमालवात्) सेना । संज्ञा-
 याम् । मिश्रुक शुक्र डलूक सन् अहन् युगवरत्रा (युगवरत्र) हलबन्धा (हलबन्ध) ।
 इति खण्डिकादिः ॥७१॥ १२५८ पाशादिभ्यो यः ४।२।४९ पाश तृण भूम वात अङ्कार
 पाटक पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन । इति पाशादिः ॥७२॥ १२६०*खला-
 दिभ्य इनिर्वक्तव्यः* ४।२।५१ खल ढाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी । इति खलादिराकृतिगणः
 ॥७३॥ १२६२ राजन्यादिभ्यो बुन् ४।२।५३ राजन्य आनृत बाभ्रभ्य शालङ्कायन द्वैवयातव
 (द्वैवयात) [अम्रीड वरत्रा] जालन्धरायण [राजयन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र
 वसाति बैलवन शैलूष उदुम्बर तीव्र वैस्वल आर्जुनायन सप्रिय दाक्षिण्यनाम । इति
 राजन्यादिराकृतिगणः ॥७४॥ १२६३ भोरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विषत्प्रक्तलो ४।२।५४ भौरिकी
 भौरिकी चौपयत चौटयत (चैटयत) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) से-
 कयत वैकयत । इति भोरिक्यादिः ॥७५॥ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण
 द्रयाद्यायण त्रयाद्यायण औढायन जौल्लायन आढायन दासमित्रि दासमित्रायण
 शौद्रायण दाद्यायण शापण्डायन (शायण्डायन) साधर्षायण शौभ्रायण
 सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्ड (शयाण्ड) वैश्वमानव
 वैश्वधेनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्ड] इत्यैषुकार्यादिः ॥७६॥
 १२७० कृत्यादिसूत्रान्तादृक् ४।२।६० उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त नि-
 तित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद् अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर दलक्ष (दलक्ष्ण) संहि-
 ता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण] आयुर्देव (आयुर्वेद) । इत्यु-
 क्थादिः ॥७७॥ १२७१ क्रमादिभ्यो बुन् ४।२।६१ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् । इति
 क्रमादिः ॥७८॥ १२७३ वसन्तादिभ्यष्टक् ४।२।६३ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद् शरत् हेमन्त
 शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् आथर्वण । इति वसन्तादिः ॥७९॥ १२८७
 सङ्कलादिभ्यश्च ४।२।७५ सङ्कल पुष्कल उत्तम वहुप उद्देप उरुट कुम्भ निधान सुदक्ष
 सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिका) पूकास
 कृष्णास पलाश निवेश (गनेका) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरण)
 बहुल सद्योज अभिविक्त गोभृत् राजभृत् मरुल मल्ल माक ॥ इति सङ्कलादिः ॥८०॥
 १२८९ सुवास्वादिभ्योऽण् ४।२।७७ सुवास्तु (सुवस्तु) वणुं भण्डु खण्डु सेवानिन् कर्पू-
 रिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटोर्क्य कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कशुमती गोह अहिसङ्ग ॥

इति सुवास्तवादिः॥८१॥ १२९२ सुम्बुण्कठजिलसेनिरदण्ययफविफमिन्म्यकठकोऽरीणकुशा-
 दवश्यंकुमुदकाशतृणप्रेक्षाभमसखिसंकाशबलपञ्चकर्णसुतङ्गमपगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः॥८२॥ ८० (१)
 अरीहण (अहीरण) द्रुवण द्रुहण भलग (भगल) उखन्द किरण साम्परायण क्रौट्टायन
 (क्रौट्टायण) ओट्टायण त्रैगतायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौम-
 तायन सौमतायन सौसावन भौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौट्टायण (कौट्टायण)
 खाडायन शाण्डित्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उदण्ड उद्वल्लन स्वाण्डवीरण वीरण
 काशकृश्न (कशकृश्न) जाम्बवत् शिषपा रैवत (रेवत) विल्व सुयज्ञ शिरीष
 बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) दक्षत् भलन्दन खण्डु कलन (कनक)
 वज्रदत्त । इत्यरीणादिः ॥ ८२ ॥ (२) कृशारव अरिष्ट अरिश्म वेरमन् विशाल लोमश
 रोमश लोमक रोमक शबल कूट बर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सहस्र
 पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविद्यास) पराशर अरुस्
 ज्येष् मौरुत्त्याकर (मौरुत्त्य युकर) । इति कुशादिः॥८३॥ (३) अश्व (अश्व) न्य-
 घोष श्व मिलीन [निवास निवात] निधान निवन्धन (निबन्ध) [खिबड] परिगूढ
 [उपगूढ] असनी सित मत् वेरमन् उत्तराश्मन् अश्मन् श्यूल बाहु खदिर शर्करा अन-
 जुह (अनहुह) अरहु परिवंश वेणु वीर्य खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु । इत्यश्व्या-
 दिः ॥८४॥ (४) कुमुद शर्करा न्यग्रोष इकट संकट कंकट गर्त बीज परिवाप निर्वास
 शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वथ बलवज यवास कृप विककृत दशग्राम । इति कुमु-
 दादिः ॥८५॥ (५) काश पाश अश्वथ पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम कल्लू-
 ल ककूट गुह बिस तृण कर्पूर बर्धर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल । इति काशादिः॥८६॥
 (६) तृण नड मूल वन पर्य्य वर्या वराय बिल पुल फल अजुन अणं सुवर्ण बल चरण
 वुस । इति तृणादिः ॥८७॥ (७) प्रेक्षा फलका (इलका) वन्धुका ध्रुवका चिपका न्यग्रोष
 इकट ककूट संकट कट कृप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाप ध्रुवका गर्त कृपक हिर-
 ण्य । इति प्रेक्षादिः ॥८८॥ (८) अश्मन् यूथ ऊष मीन मद दर्भ वृन्व गुड खण्ड नग
 शिला कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह । इत्यश्मादिः ॥८९॥ (९)
 सख अग्निदत्त वायुवत् सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाळ) चक्र चक्रवाक
 छगल अलोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर
 समल सुरस रोह तमाळ कदल ससल । इति सख्यादिः॥९०॥ (१०) सक्काश कपिक करमीर
 [समीर] सूरसेन सरक सूर । सुपथिन् पन्थ च । यूष (यूष) अंश अङ्ग नासा पलित
 अजु नाश अश्मन् कूट मज्जिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर
 मन्थ नल रोमन् पुञ्जिन सुपरि कटिप सकण्ठ कृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका ।
 इति संकाशादिः ॥९१॥ (११) बल वुल नल दल लकुल डरक पुल्ल (पुल्ल) मूल डल-
 डुल (डल डुल) वन कुल । इति बलादिः ॥९२॥ (१२) पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्ब-
 धिका बलिक चित्र अस्ति । सुपथिन् पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल
 अतिददन् रोमन् लोमन् इस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिह-

क) अङ्गुला सुवर्णक हतक हिसक कुस बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक । इति पञ्चादिः ॥९३॥ (१३) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कल्लवद्रूपद आनहुष पाञ्चजन्य स्फिग(स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जिवन् जीवन्त कुञ्जिष आण्डोवत् (आण्डोवत्) जव जेत्र आकन(अनक) इति कर्णादिः ॥९४॥ (१४) सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित्त महापुत्र रत्न रवेत गडिक (खटिक) शुक्र विप्र बोजावापिन् (बोजवापिन्) अजुन रवन् अजिर जीव खण्डिन कर्ण विप्रह । इति सुतङ्गमादिः ॥९५॥ (१५) प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदि-
त चहार मन्दार कोविदार । इति प्रगद्यादिः ॥९६॥ (१६) वराह पलाशा (पलाश) शेषिर (शि-
रीष) पिनङ्ग निवङ्ग बहाल स्थूल विद्वर [विजाय] विमग्न [निमग्न] बाहु खदिर शकरी । इति वराहादिः ॥९७॥ (१७) कुमुद गोमय रथकार दशग्राम अश्वत्थ शास्त्रमलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुर्कण वासकुन्दः शुचिकर्ण । इति कुमुदादिः ॥९८॥
१३०१ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२॥ वरणा शृङ्गी शास्त्रमलि शुण्डि शयाण्डी प्रणीं ताम्रोपणीं गोद आलिङ्गयायन जालपदी (जानपदी) तम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु डज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलमी । इति वरणादिः ॥९९॥ १३०५ मध्वादि-
भ्यश्च ४।२।८६ मधु विस स्थाणु वेणु कर्कशु शमी करीर हिम किशरा शयांश मरुन् वादीली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रूय तक्षशिला कड घट वेट । इति मध्वादिः ॥ १०० ॥ १३०९ उत्तरादिभ्यश्च ४।
२।९० उत्तरक समकल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अरमन् सुवर्ण स्वलाजिन तिक कि-
तव अणक प्रैवण पितुक अश्वत्थ काश सुद भक्षा शाल जम्बा अजिर चर्मन् उत्क्रो-
श क्षाम्त खदिर शूर्पणाश श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अ-
नेक आतप फल समर अर्क गर्न अग्नि वैरागक इडा मरण्य निशान्त पग नी बायक वांकर अवरोहित चार विशाल क्षेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रयाह इन्द्रवृक्ष नि-
तान्तवृक्ष (नितान्तवृक्ष) आर्द्रवृक्ष । इत्युत्तरादिः ॥ १०१ ॥ १३१० नडादीनां कुक्च ४।२।९१ नड प्लक्ष बिल्व वेणु क्षेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । क्रुञ्चा हस्त्यश्च ।
तक्षबलोपम्ब । इति नडादिः ॥ १०२ ॥ १३१५ कत्र्यादिभ्यो ढक् ४।२।९५ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती चर्मती उल्था ग्राम । कु-
डयाया यलोपम्ब । इति कत्र्यादिः ॥१०३॥ १३१७ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७ नदी मही वा-
राण्यरी आवस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी (वनकोशाम्बी) काशपरी काशफारी (काश-
शफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शास्त्रा द्वावां सेतकी । वडवाया वृषे ।
इति नद्यादिः ॥ १०४ ॥ १३३१ प्रस्थोत्तरपदपलषादिकोपचादण् ४।२।११० पलषी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलमिदा गोष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटव्वर उदपान यकूतलोम । इति पलषादिः ॥ १०५ ॥
१३४० काद्यादिभ्यश्च ङिञठौ ४।२।११६ काशि वेदि (वेदि) सांयाति संवाह अण्युत मोदमान शकुलाद् इस्तिकर्ण कुनामन् हिरण्या करण गोवासन भारङ्गी भारदम अरिन्न देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दा-

समिन्न सुधामिन्न सोममिन्न छागमिन्न साधमिन्न । (सधमिन्न) आपदादिपूर्वपक्षा
 त्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्वं तत् । इति कार्यादिः ॥ १०६ ॥ १३५ धूमादिभ्यश्च ४।२।
 १२७ धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मान-
 स्थली अट्टस्थली मद्रुकस्थली समुद्रस्थली दापडायनस्थली राजस्थली विदेह राज-
 गृह साक्षासाह शष्प मित्रवधं (मित्रवधं) भक्षाली मद्रुकूल आजोकूल द्वयाहव
 (द्वयाहव) त्रयाहव (त्रयाहव) संस्फाय बर्बर वज्र्यं गतं आनतं माठर पाथेय घोष
 पक्षली आराज्ञी धातराज्ञी आवय तोयं । कृत्तासौवीरेषु । समुदाह्रावि मनुष्ये
 च । कुञ्ज अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत । इति धूमादिः
 ॥ १०७ ॥ १३५७ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३ कच्छ सिन्धु वर्ण्य गन्धार मधुमत् काबोज
 करमीर साख्य कुरु अनुशण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कल्लन रङ्गु । इति कच्छा-
 दिः ॥ १०८ ॥ १३६२ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य मध्य-
 दिन चरणे उत्तम अङ्ग वङ्ग मागध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख समान-
 ग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवश्यन्दन कामप्रस्थ शाडिकाडा-
 यनि (खाडायन) काटेरणि लावेरणि सौमिन्नि शौशिरि आपुत दैवशर्मि श्रौति आ-
 हिसि आमिन्नि ब्याडि वैजि आध्यदिव आनृशसि (आनृशसि) शौङ्गि आरिनशमि
 भौमि वाराटकि वास्मिकि (वास्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वरिय औद्राहमानि ऐक-
 विन्दवि दन्ताग्र हंस तम्ब्रप (तम्ब्रप) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपाशवंत-
 सोर्लोपः । जनपरयोः कुक्च देवस्थ च । वेणुकादिभ्यश्च ॥ इति गहादिः । आकृति-
 गणः ॥ १०९ ॥ १३८७ सन्धिबेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण् ४।३।१६ सन्धिबेला सन्ध्या अमावा-
 स्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । सवस्तराफलपर्वण्योः । इति
 सन्धिबेलादिः ॥ ११० ॥ १४२९ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४ दिग् वर्गं पूरा गण पक्ष धाव्य
 मिन्न मेघा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साचिन् देश आदि अन्त मुख जघन
 मेघ यूथ । उदकासंज्ञायाम् । ज्ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश । इति
 दिगादिः ॥ १११ ॥ *परिमुखादिभ्यश्च* ४।३।५९ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पयुल्लखल
 परिसीर उपसीर उपस्थूय उपकलाप अनुपथ अनुपद् अनुगङ्ग अनुतिल अनु-
 सीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाल । इति
 परिमुखादिः ॥ ११२ ॥ १४३७ *अध्यात्मादिभ्यश्च* ४।३।६० अध्यात्म अधिदेव
 अधिभूत इहलोक परलोक । इत्यध्यात्मादिः । आकृतगणः ॥ ११३ ॥ १४५२ अण्गय-
 नादिभ्यः ४।३।७३ अण्गयन पङ्क्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय
 पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या चरविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पाद उ-
 त्पात उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिष्टा भिष्टा । इत्यण्गयनादिः ॥ ११४ ॥
 १४५५ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उद्वपान उपल तीर्थं
 भूमि तृण पर्वा । इति शुण्डिकादिः ॥ ११५ ॥ १४७२ शण्डिकादिभ्यो ष्यः ४।३।९१ शण्डिक
 सर्वसेन सर्वकेश शक शोट रक शङ्ख बोध । इति शण्डिकादिः ॥ ११६ ॥ १४७३ सिन्धुतक्ष-

शिलादिभ्योऽण्यो ४।३।९३ सिन्धु षणु मधुमत् कम्बोज सात्व कश्मीर गन्धार किष्कि-
न्धा उरसा द्रव (द्रव्) गन्धिका । इति सिन्धादिः ॥ ११७ ॥ तक्षशिला वरसोदरण
कैमेदुर ग्राहणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण सङ्कुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान
बर्बर कंस । इति तक्षशिलादिः ॥ ११८ ॥ १४८६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४।३।१०६ शौनक वा-
जसनेय शाङ्गैरव शापेय शास्त्रेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध देवदर्शन रज्जुमार रज्जुकण्ठ
कठशाठ कषाय तज दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज । इति शौनकादिः ॥ ११९ ॥ १४९८ कुलाला-
दिभ्यो वुञ् ४।३।११८ कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिधि)
सैरिन्ध्र देवराज पर्वत् (परिषत्) वधु मधु रुद्र अनहुद् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ।
बैजवापि । इति कुलालादिः ॥ १२० ॥ १५११ रैवतिकादिभ्यश्छः ४।३।११ रैवतिक स्वापिषि
चैमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औद्धमेधि औद्धवापि बैजवापि । इति रैवतिकादिः ॥ १२१ ॥
१५१६ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।११६ बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवै-
धुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर ॥ इति बिल्वादिः ॥ १२२ ॥ १५२१ पलाशादिभ्यो वा
४।३।१४१ पलाश खदिर शिशपा स्पन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकण्कत ॥
इति पलाशादिः ॥ १२३ ॥ १५२४ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४ शर दम्भं मृद् (मृत्)
कुटी तृण सोम वषवज ॥ इति शरादिः ॥ १२४ ॥ १५३० तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२ ताला-
द्धनुचि । बाह्णि हन्द्रालिश हन्द्रादश हन्द्राशिष हन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूषा ॥
इति तालादिः ॥ १२५ ॥ १५३२ प्राणिरजतादिभ्योऽण् ४।३।१५४ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप
दारु रोहितक बिभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार । इति रजतादिः ॥ १२६ ॥
१५४२ प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।१५४ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इक्षुगुदी शिणु रुक् कण्ठ
बृहती । इति प्लक्षादिः ॥ १२७ ॥ १५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१५७ हरीतकी कोशातकी
नखरञ्जनी शष्कण्डी दाढी दोढी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला धवाक्षा गम्भी-
का कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिम्बा) शेफालिका । इति हरीतक्यादिः ॥ १२८ ॥
१५५८ *माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्* ४।४।१ माशब्दः निस्पशब्दः कायशब्दः । इति
माशब्दादिः ॥ १२९ ॥ १५४९ *माहो प्रभूतादिभ्यः* ४।४।१ प्रभूत पर्वत । इति प्रभूतादिः
॥ १३० ॥ १५४९ *पृच्छतो सुस्नातादिभ्यः* ४।४।१ सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन । इति
सुस्नातादिः ॥ १३१ ॥ १५४९ *गच्छतो परदारादिभ्यः* ४।४।१ परदार गुह्यतत्प । इति पर-
दारादिः ॥ १३२ ॥ १५५८ पर्वादिभ्यः ङन् ४।४।१० पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास
व्याल । पादः पञ्च । इति पर्वादिः ॥ १३३ ॥ १५३१ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२ वेतन
वाहन अर्धवाहन धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवर्ति सुख शय्या शक्ति उप-
निषत् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद् उपस्थ उपस्थान उपहस्त । इति वेतनादिः ॥ १३४ ॥
१५३५ इत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५ उत्सङ्ग उडुप उत्पूत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥
इत्युत्सङ्गादिः ॥ १३५ ॥ १५३६ भस्त्रादिभ्यः ङन् ४।४।१६ भस्त्रा भरट भरण क्षीर्षंभार क्षीर्ष-
भार अंसभार अंसेभार ॥ इति भस्त्रादिः ॥ १३६ ॥ १५३९ निर्वृत्तेऽङ्गभूतादिभ्यः ४।४।१९
अङ्गभूत [जानुप्रहत] जङ्गप्रहत जङ्गप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतानत

यातोपयात अनुगत ॥ इत्यक्षप्तादिः ॥१३७॥ १५६८ अणमहिभ्यादिभ्यः ४।४।४८ महिषी
प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका बिलेपिका अनुलेपिका पुरोहिता मधिपाळी अनुवारक
[अनुवारक] होतृ यजमान । इति महिभ्यादिः ॥१३८॥ १६०३ कितरादिभ्यः ४०४।४३
कितर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी)
इति कितरादिः ॥१३९॥ १६१२ छत्रादिभ्यो णः ४०४।६२ छत्र शिवा प्ररोहस्या बुभुक्षा
सुरा तितिवा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विक्षिप्ता विक्षिप्ता
मवा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुवा मन्द्र ॥ इति छत्रादिः ॥१४०॥ १६५१ प्रतिजनादि-
भ्यः छञ् ४।४।९९ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्य-
कुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ इति प्रतिजनादिः ॥१४१॥ १६५४ कथादिभ्यश्च
४।४।१०२ कथा विकथा विश्वकथा सङ्ख्या वितण्डा कुटुबिद् (कुटुबिद्) जनवाद् जने-
वाद् जनोवाद् वृत्ति संग्रह गुणगण आयुर्वेद ॥ इति कथादिः ॥१४२॥ १६५५ गुडादिभ्य-
श्च ४।४।१०३ गुड कुसमाच सक्तु अप्प मांसोदन इक्षु वेणु सहग्राम संघात संकाम
संवाह प्रवास निवास उपवास ॥ इति गुडादिः ॥१४३॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

१६६२ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२ गो हविस् अचर विष बहिस् अष्टका स्वदा युग
मेधा छूच् । नामि नमं च । शुनः सप्रसारणं वा च दीर्घत्वं, तसन्निधोगेन चान्तो-
दात्तत्वम् । ऊचसोऽनङ् च । कूप खद्वर खर असुर अध्वन (अध्वन) चर वेद बीज
दीस (दीस) ॥ इति गवादिः ॥१४४॥ १६६४ विमाषा हविरूपादिभ्यः ५।१।४॥ अप्प तण्डुल
अभ्युष (अभ्युष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक भोदन सूप प्प कण्व प्रदीप मुसक
कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अक्षविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अक्ष पत्र ॥ इत्युप-
पादिः ॥१४५॥ १६८२ अममामे निष्कादिभ्यः ५।१।२० निष्क पण पाद माष बाह द्रोण
षष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ १४६ ॥ १७०५ गोद्व्यचोऽसस्रपापरिमाणाश्वादेयत् ५।१।३९॥ अश्वः
अश्वन् गण ऊर्णा (उर्मा) उमा मङ्गा (गङ्गा) बर्षा वसु ॥ इत्यश्वादिः ॥१४७॥ १७१६ तद्व-
रति वदस्यावदति भारादंशादिभ्यः ५।१।५०॥ वंश कुटज बलवज मूत्र स्थूणा (स्थूणा) अक्ष
अश्वमन् अक्ष शकृण इक्षु खट्वा ॥ इति वंशादिः ॥१४८॥ १७२९ छेदादिभ्यो नित्यम्
५।१।६४ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ सप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्र-
कर्ष प्रेषण सप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्गं च । इति छेदादिः ॥१४९॥
१७३१ दण्वादिभ्यो यत् ५।१।६६ दण्ड मुसक मधुपर्क कशा अर्धं मेघ मेघा सुवर्ण उदक
वच युग गुहा भाग ह्रम मङ्ग ॥ इति दण्वादिः ॥१५०॥ १७५८ मभानाम्यादिभ्यः षष्ठ्य-
न्तेभ्य उपसंख्यानम् ५।१।९४ महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ इति महानाम्यादिः ॥
१५१॥ १७६१ मभान्तरदीक्षादिभ्यो डेनिर्वक्तव्यम् ५।१।९४ अवाग्नतरदीक्षा तिष्ठत वेव-
व्रत । इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥१५२॥ १७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७ व्युष्ट निरव निष्क्रमण
प्रवेक्षण उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सहग्राम संघात ॥ इति व्युष्टादिः ॥१५३॥ अग्निपदा-

दिभ्य उपसंख्यानम् अग्नियद् पीलुपद् (पीलुमूल) प्रवास उपवास । इत्यग्निपदादि-
कृतिगणः ॥१५॥ १७६५ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ५११ १०१ सन्ताप संवाह संपा-
संयोग संपराय संवेशन सन्पेय निषेय सगं निषगं विसगं उपसगं प्रवास उपवास
संघात संवेष संवास सम्मोदन सक्तु । मासौदनाद्विगृह्येतादपि । इति सन्तापादिः
॥१५५॥ १७६९ * ऋतोरण्प्रकरणे उपवखादिभ्य उपसंख्यानम् * ५११ १०५ उववश्च प्रागित्
चूडा अद्धा । इत्युपवखादिः ॥१५६॥ १७७४ अनुपवचनादिभ्यद्वयः ५११ १११ अनु-
प्रवचन उपस्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन
अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण । इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १५७ ॥
१७७४ * स्वर्गादिभ्यो यङ्क्यः * ५११ १११ स्वर्गं यज्ञस् आयुस काम धन ।
इति स्वर्गादिः ॥ १५८ ॥ २७६ * पुण्याहवाचनादिभ्यो लुङ्क्यः * ५११ १११ पुण्याह-
वाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन । इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १५९ ॥ १७८४ पृथ्वादिभ्य
इमनिच्वा ५११ १२२ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु माधु उरु गुरु बहुल खण्ड
दण्ड चण्ड अकिञ्चन बाळ ह्रीड पाक वस मन्द स्वादु द्रव्य दीर्घ प्रिय वृष ऋतु क्षिप्र
क्षुद्र अणु । इति पृथ्वादिः ॥१६०॥ १७८७ वर्णदृडादिभ्यः * व्यञ्ज ५११ १२३ दृढ दृढ परिदृढ
भृश कृश वक्शुक चुक् आञ्ज कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बहिर पण्डित मधुर मूलं
मूक स्थिर । वेद्यांतकातमतिमत्तः शरदानाम् समो मतिमनसोः जवज इति दृढ दिः १६१
१७८८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५११ १२४॥ ब्राह्मण वाङ्मय माणव । अर्हतो नु-
म्ब । चोर धूर्त आराधय विराजय अपराधय उपचारय एकभाव दिभाव त्रिभाव अ-
न्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् सम्भाविन् बहुभाविन् शीर्षवातिन् विचातिन्
समस्य विषमस्य परमस्य मध्यमस्य अनीश्वर कुशल अपल निपुण पिशुन कुतूहल
क्षेत्रज्ञ निश्चन बालिश अजस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अक्षिपति गडुल दाबाह
विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदबुद्धिश्च ।
शौटीर । भाकृतिगणोऽयम् । इति ब्राह्मणादिः ॥१६२॥ १७८९ * चतुर्वेदादिभ्य उभयपदबुद्धिश्च *
५११ १२४ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविष त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर
सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक । इति चतुर्वेदादिः ॥१६३॥ १७९३ प-
त्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५११ १२८ पुरोहित । राजासे । ग्रामिक पिण्डिक सुहित बाक-
मन्द् (बाळमन्द्) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शक्तिक सूक्तिक मूलिक
तिलक अञ्जलि (अग्निलिक) कपिक ऋषिक पुत्रिक अतिक क्षत्रिक पर्विक पथिक
चर्मिक प्रतिक सारथि आस्थिक सूचिक संरञ्च सूचक (संरञ्चसूचक) नास्तिक अज्ञानि-
क शाकर नागर चूडिक । इति पुरोहितादिः ॥१६४॥ १७९४ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादि-
भ्योऽन् ५ ११ २९ उद्गात् उद्घेत् प्रतिहर्त् प्रकास्त् होत् पोत् हर्त् रथगणक पत्तिगणक
सुष्ठु दुष्ठु अव्ययं वधु सुभग मन्त्रे । इत्युद्गात्रादिः ॥१६५॥ १७९५ हायनान्तयुवादिभ्यो-
ऽन् ५ ११ ३० युवन् स्थविर होत् यजमान । पुण्यासे । आत् कुतुक भ्रमण (भ्रमण)
कटुक कमण्डलु कुक्षी सुक्षी दुक्षी सुहरय दुर्हरय सुहर् दुर्हर् सुभात् दुभात् वृषल

परिभाजक सप्तस्यचारिन् अन्वस । इद्वयासे । कुशल चपक निपुण विशुद्ध कुतूहल
 क्षेत्रज्ञ । ओन्नियस्य यलोपस्य । इति युवादिः ॥१६३॥ १७९८ इन्द्रमनोहादिभ्यश्च ५१११३३
 मनोश्च प्रियरूप भमिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र ओन्निय
 चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामवण्ड) ग्रामकुमार
 सुकुमार बहुल अवदपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र । इति मनोहादिः
 ॥१६३॥ १८२५ तस्य पाकमूले पीलवादिकर्णादिभ्यः कृण्वजाहचौ ५१२१४ पीलु कर्कन्धु
 (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर । इति पील्वदिः ॥१६८॥
 कर्ण्य अक्षि नख मुक्क केश पाद रुक्क भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ । इति कर्णादिः ॥१६९॥
 १८३७ तस्य सजातं तारकादिभ्य इतच् ५१२३६ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी श्रृङ्गीप चण्य
 सूत्र मूत्र निष्क्रमण पुरीष वृषचार प्रचार विचार कुट्टमल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम
 कुतूहल स्तवक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुभ्या
 विपासा अद्वा अभ्र पुलक झङ्कार वर्यक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि
 वमनं व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गवं कुमुर (मुकुर) इषं
 वृक्षर्षं रण कुवलय गर्धं क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष को-
 रक कल्लोल स्थपुट फल कञ्जुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल वकुल रवभ्र आराक कलङ्क
 कदम्ब कन्दल मूच्छां अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विघ्नतन्त्र प्रायय दीक्षा गजं । गर्मा-
 द्प्रमाणिनि । इति तारकादिभ्योऽण् ॥ १७० ॥ १८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ५१२३१ विमुक्त
 देवासुर रणोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदस्य वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयस्
 सश्वत् बर्हवत् दशाण्यं दशाहं वषस् हविर्धान पतन्निन् महित्री अश्वहृत्य सोमापूषन्
 इडा अग्न्याविष्णु उर्वशी वृत्रहन् । इति विमुक्तादिः ॥१७१॥ १८६२ गोषदादिभ्यो वुन्
 ५१२६२ गोषद (गोषद्) इष्टेत्वा मातरिभ्यन् देवस्थया देवीरापः । कृष्णोऽस्याखरेष्ट
 देवीर्धिया (देवीर्धियम्) रणोद्वेग युञ्जान अञ्जन प्रसूत प्रतृप्तं कृशानु (कृशाकु) । इति
 गोषदादिः ॥१७२॥ १८६४ आकर्षादिभ्यः कन् ५१२६४ आकर्ष (आकष) स्तह पिशाच पि-
 चण्ड अशानि अशमन् निचय चय जय विजय आचय नय पाद दीपहृद हाद ह्लाद गद्ग-
 द झकुनि । इत्याकर्षादिः ॥१७३॥ १८८८ इष्टादिभ्यश्च ५१२८८ इष्ट पूर्त उपासादित निग-
 दित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित सङ्कुञ्जित परिकलित संरक्षि-
 त परिर्क्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात अत अभीत अवधान
 आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अ-
 नुपठित व्याकुलित । इतीष्टादिः ॥१७४॥ १८९५ रसादिभ्यश्च ५१२९५ रस रूप वर्ण गन्ध
 रूपशं शब्द स्नेह भाव । गुणात् एकाचः । इति रसादिः ॥१७५॥ १९०४ सिध्मादिभ्यश्च
 ५१२९७ सिध्म गड्ड मणि नामि बीज बीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पारवं पशुं इनु
 सक्तु मास (मास) पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबल्ललाटानामूच । जटा घटा-
 कटाकाक्षाः श्लेषे । पणं उक्क प्रजा सविथ कणं स्नेह शीतरथाम पित्र पित्र
 पुष्क पृथु मृदु मज्ज मण्ड पत्र षट् कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कृशा भरा वर्मन्

पथमन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । सुदजन्तुपतापयोश्च । इति सिध्मादिः ॥१७६॥
 १९०७ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः पा२।१०० लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क
 कपि मुनि तरु । इति लोमादिः ॥१७७॥ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद् (कद्)
 बलि सामन् उष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलाकीद्दूणां ह्रस्वत्वं च ॥ विष्व-
 गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः । लक्ष्म्या अक्ष । इति पामादिः ॥१६८॥ पिच्छा हरस् ध्रुवक
 ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्यं वृद्धक पङ्क प्रज्ञा । इति पिच्छादिः ॥१७९॥ १९१० ज्यो-
 त्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् पा२।१०३ ज्योत्स्ना तमिस्त्रा कुण्डल कुतप विसर्प विषादिका ।
 इति ज्योत्स्नादिः ॥१८०॥ १९२३ त्रीह्यादिभ्यश्च पा२।११६ त्रीहि माया शाला शिखा माला
 मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारो नौ वीणा
 बलाका यवखदनौ कुमारो । शीर्षात्रजः । इति त्रीह्यादिः ॥१८१॥ १९२४ तुन्दादिभ्य इलच्च
 पा२।११७ तुन्द उदर पिचण्ड यव त्रीहि । स्वाङ्गाद्भिबुद्धौ । इति तुन्दादिः ॥१८२॥ १९३३
 अशंभादिभ्योऽच् पा२।१२७ अशस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अञ्ज
 अञ्ज कर्दम अञ्ज लवण । स्वाङ्गाद्दीनात् । घर्णात् । इत्यशंभादिराकृतिगणः ॥ १८३ ॥
 १९३७ सुलादिभ्यश्च पा२।१३१ सुख दुःख त्स (त्रप्) कृष्ट अञ्ज (आश्र) आज्ञ
 अक्षीक कठिण सोढ प्रतीप शील हल । मालाक्षेपे । कृपण प्रणय (प्रणय) दल कक्ष ।
 इति सुलादिः ॥१८४॥ १९४१ पुष्करादिभ्यो देशे पा२।१३५ पुष्कर पञ्च वृत्पल तमाल कुमुद
 नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालुक विगहं करीष शरीष यवाम (प्रवास) हिरण्य
 कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक भरविन्द अम्भोज
 अञ्ज कमल कल्लोल पयस् । इति पुष्करादिः ॥१८५॥ १९४२ बलादिभ्यो मतुबन्धतरस्याम्
 पा२।१३६ बल बलसाह उद्भास उद्भास उद्भास शिखा कूल चूडा मुल कूल आयाम व्या-
 याम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध । इति बलादिः ॥१८६॥ १९६३ दृशिग्रहणा-
 द्भवदादियोग एव पा३।१४ भवान् बीर्वायुः देवानां प्रियः आयुष्मान् । इति भवदादिः
 ॥१८७॥ २०१५ देवपथादिभ्यश्च पा३ १०० देवपथ (हंसपथ वारिपथ रथपथ) स्थलपथ
 करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उद्ग्रीव वामरञ्जु हस्त
 इन्द्र इण्ड पुष्प मत्स्य । इति देवपथादिराकृतिगणः ॥१८८॥ २०२८ शाखादिभ्यो यः पा३।
 १०३ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अञ्ज चरण स्कन्ध स्कन्ध (स्कन्द) हरस् शिरस् अम्भ
 (शाण) शरण । इति शाखादिः ॥१८९॥ २०६२ शर्करादिभ्योऽण् पा२।१०७ शर्करा कपा-
 लिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन्गो-
 पुष्प नराची नकुल सिकता । इति शर्करादिः ॥१९०॥ २०६६ अङ्गुल्यादिभ्यश्च पा३।१०८
 अङ्गुली भद्रज बभ्रु वरुण मण्डर मण्डल वाङ्गुली हरि कपि मुनि रह खल उद्दरिवत्
 गोभी उरस् कुलिश । इत्यङ्गुल्यादिः ॥१९१॥ २०६९ दामन्यादिनागर्तषष्ठाङ्गः पा३।११६
 दामनी भौलपि वैजवापि भौदकि भौदकि अच्युतगति (आच्युतगति) अच्युतदम्ति
 (आच्युतदम्ति) शाकृत्तकि आकिदम्ति (आकिदम्ति) भौदकि काकदम्ति श-
 अन्तपि सार्धसेनि बिन्दु वैन्दवि तुलभ भौआयनि काकदम्ति सावित्रीपुत्र । इति दाम-

न्यादिः ॥ १९२ ॥ २०७० पर्वादियौधेयादिभ्योऽणञो ५।४।११७ पर्वा असुर रक्षस् बाह्वीक
 वयस् वसु मरुत् सखत् दशाहं पिशाच भशनि कर्षापण्य । इति पर्वादिः ॥ १९३ ॥ यौधेय
 कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धौतंय धातंय उपावाणेय त्रिगर्त भरत डशोनर । इति यौधेयादिः
 ॥ १९४ ॥ २०७५ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५।४।१ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु)
 कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । इक्षु तिल । पायकालावदातसुरायाम् । गोमूत्र आच्छा-
 दने । सुरा महौ । जीर्णशालिषु । पन्नमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारी-
 श्वशुर मणि । इति स्थूलादिः ॥ १९५ ॥ २०९७ यावादिभ्यः कन् ५।४।२९ याव मणि अस्थि
 तालु जानु साम्द्र पीत स्तम्भ । ऋता उष्णशीते । पशौ लूनविपाते । अणु निपुणे ।
 पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुरिस्ते । तनु सूत्रे । ईयसश्च ।
 ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) । इति यावादिः ॥ १९६ ॥
 २१०२ विनयादिभ्यश्च ५।४।३४ विनय समय । उपायो हस्वत्वं च । सम्प्रति सङ्गति
 कथञ्चित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार सम्प्रदान समु-
 र्कषं समूह विशेष अरयय । इति विनयादिः ॥ १९७ ॥ २१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८ प्रज्ञ व-
 यिज् उशिज् डषिज् प्रत्यञ्च विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे । जुह्वत्
 कृष्ण मृगे । विकीर्षत् । चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु [एनस्] मरुत् क्रुञ्च सखत् दशाहं
 वयस् [व्याकृत] असुर रक्षस् पिशाच भशनि कर्षापण्य देवता वक्षु । इति प्रज्ञादिः ॥ १९८ ॥
 २१११ भाषादिभ्य षपसंख्यानम् ५।४।४४ भादि मध्य अन्त पृष्ठ पार्ष्व । इत्यावादि-
 राकृतिगणः ॥ १९९ ॥ ८७७ भव्ययोभावे शरप्रभृतिभ्यः ५।४।१०७ शरद् विपाश अनस् मनस्
 उपानह् अनहुह् दिव् हिमवत् हिस्क् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् एयद् तद् यद्
 द्युतद् कियत् । जराया जरस् च । प्रतिपरसमनुभ्योऽचणः । पथिन् । इति शरदादिः
 ॥ २०० ॥ ८९७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८ द्विदण्डि द्विमुसकि उभाज्जकि उभयाज्जकि
 उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि
 उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदी प्रोष्ठपदी आच्यपदी (आल्यपदी) सपदि
 निकुष्यकर्णि संहतपुष्पि अन्तेवासी । इति द्विदण्ड्यादिः ॥ २०१ ॥ ८७७ पादस्य लोपोऽह-
 स्त्यादिभ्यः ५।४।१३८ हस्तिन् कुक्षाल अश्व कशिक कुक्षत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डो-
 लक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महिला दासी गयिका कुसूल । इति
 हस्त्यादिः ॥ २०२ ॥ ८७८ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी
 मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोचापदी कलशोपदी विपदी तणपदी द्विपदी
 त्रिपदी चट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुनिपदी
 कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृपदी अष्टापदी
 शृङ्गापदी अपदी सूचीपदी । इति कुम्भपदादिः ॥ २०३ ॥ ८७९ वरः प्रभृतिभ्यः कप् ५।४।
 १५१ ॥ उरस् सपिस् उपानह् पुमान् अनह्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाकी क्षा-
 लिः अर्थाश्च । इत्युत्तरः प्रभृतयः ॥ २०४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

७९ * शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम् * ६।१।९४ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः
 केशवेधे । हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपञ्चिषोः । इति शक-
 न्धादिः ॥२०५॥ १०७१ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६।१।२५७ पारस्करो देशः । कार-
 स्करो वृक्षः । रथस्था (रथस्था) नदी । किङ्कुः प्रमाणम् । किङ्किन्धा गुहा ।
 तद्वृहस्तोः करपथोश्चोरदेवतयोः सुदृ तलोपश्च । प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तारि । इति पारस्क-
 रादिः ॥२०६॥ ३६८१ उम्झादीनां च ६।१।२६० उम्झ म्लेच्छ जञ्ज तला (जल्प) जप
 वञ्च । युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये (गरो दूष्ये) अवन्तः वेह-
 वेगवेष्टवन्धाः करणे । स्तुथुद्वरकृन्द्सि । वर्तनि स्तोत्रे । खञ्जे दरः । साम्बतापो
 भावगर्हायाम् । उत्तमशस्त्रतमौ सर्वत्र । भञ्जमन्यभोगमन्याः देहाः । इत्युम्झादिः ॥२०७॥
 ३६९१ वृषादीनां च ६।१।२०३ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः मयः गयः तायः तयः चयः
 भमः वेहः सूदः अंशुः गुहा । शमरयो संज्ञायां सम्मतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः
 कामः यामः आरा भारा कारा वहः कल्पः पादः । इति वृषादिराकृतिगणः । अविहितलक्ष-
 णमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥२०८॥ ३७८५ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६।२।२४ विस्पष्ट
 विचित्र विचित्त व्यक्त सस्पन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । इति विस्पष्टादिः ॥२०९॥
 ३७७१ कार्तिकौजपादयश्च ६।२।३७ कार्तिकौजपो सावाणमाण्डकेयो (सावर्णिमाण्डकेयो)
 अवन्त्यदमकाः पैलदयापर्येयाः कपिश्यापर्येयाः क्षैतिकाक्षपाञ्चाळेयाः कटुकवाधूलेयाः
 शाकलशुनकाः शाकलशयकाः शणकवाभवाः आर्वाभिमोदकाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्ति-
 सुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशास्त्रायाः बाभ्रवदानव्युताः कट-
 काक्षायाः कठकौथुमाः कौथुमलोकक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैण्डलादाः वसजरन्तः सौभ-
 तपार्थिवाः जरासृयूयाज्यानुवाक्ये । इति कार्तिकौजपादिः ॥२१०॥ ३७७६ कुरुगार्हपत-
 रिक्तगुर्वसृजतरत्यश्लीलदृढरूपापारेवत्वाते तिलकद्रः पण्यकम्बलोदासीभाराणां च ६।२।४२ दा-
 सीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुभीतिः (वसुनितिः) औषधिः चन्द्रमाः ।
 इति दासीभारादिराकृतिगणः ॥२११॥ ३८१५ युक्तारोद्यादयश्च ६।२।८१ युक्तारोही आगत-
 रोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता
 भगिनी भर्ता वामगोधुक् अश्वभिरात्रः गर्गभिरात्रः व्युष्टिभिरात्रः गणपादः एकक्षि-
 तिपाद् । पात्रेसमितादयश्च । इति युक्तारोद्यादिराकृतिगणः ॥२१२॥ ३८१९ घोषादिषु च
 ६।२।८५ घोष घट (कट) वल्लभ हृद बदरी पिङ्गल (पिङ्गली) पिङ्गल माला रक्षा क्षा-
 खा (कृट्) कृट कृटकावमली अश्वथ तृण शिखरी मुनि प्रैक्षाकु (प्रैक्षा) इति घोषादिः
 ॥२१३॥ ३८२० छात्र्यादयः शालायाम् ६।२।८६ छात्रि पेल माण्डि व्याडि आलण्डि
 आटि गोमि । इति छात्र्यादिः ॥२१४॥ ३८२१ प्रत्येऽष्टदमकवर्षादीनाम् ६।२।८७ कर्किं
 (कर्क) मघनी मकरो कर्कन्धु शमी करीर (करीर) कन्दुक कुवल (कवल) बदरी ।
 इति कर्कादिः ॥२१५॥ ३८२२ मालादीनां च ६।२।८८ माला शाखा शोणा (शोण)

द्राक्षा स्नाक्षा क्षामा काञ्ची एककाम । द्विवादोसवप्रवरश्च इति मालादिराकृति-
गणः ॥ २१६ ॥ ३८५२ क्रत्यादयश्च ॥ २११८ ॥ क्रतु इरीक प्रतीक प्रतृतिं दृश्य
भय्य भय । इति क्रत्यादिः ॥ २१७ ॥ ३८५९ भादिश्चिह्नादीनाम् ॥ २११८५ चिह्न
मदुर मदुर वैतुल पदक वेडालिकर्यक वेडालिकर्यि कृककुट चिक्कण चिक्कण ।
इति चिह्नादिः ॥ २१८ ॥ ३८६५ वर्ग्यादयश्च ॥ २११९१ दिगादिषु वर्ग्यादयस्त एव
कृत्यदन्ताः । इति वर्ग्यादयः ॥ २१९ ॥ ३८६८ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठयाः ॥ २११३४ चूर्ण
करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दक्षप चमसी चक्कन चौल । इति
चूर्णादिः ॥ २२० ॥ ३८६९ षट्च काण्डादीनि ॥ २११३५ काण्ड चीर पल्ल सृष शाक
कूल । इति काण्डादिः ॥ २२१ ॥ ३८७४ बभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ २११४० वनस्पति
बृहस्पतिः शचीपतिः तनूपात् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तुष्णावरुत्री लम्बा-
विरववयसौ मसृत्युः । इति वनस्पत्यादिः ॥ २२२ ॥ ३८८० सञ्ज्ञायामनाचितादीनाम्
॥ २११४६ आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्र-
दिलष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि । इत्याचितादिः ॥ २२३ ॥ ३८८१ प्रवृद्धादीनां च
॥ २११४० प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुता सृष्णवः । आकर्षं अवहितः अव-
हितो भोगेषु । खट्वाकूढः । कविशस्तः । इति प्रवृद्धादिः ॥ २२४ ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो घृषकृतो रथ इत्यादि । ३८९४ कृत्योकेषु चत्वार्यदयश्च
॥ २११६० चार साधु यौषिक (यौषिक) अनङ्गमेजय वद्वान्य अकस्मात् वर्तमानव-
धमानवश्चमानध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः सञ्ज्ञायाम् । विकारसदृशे ।
व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाह्वोरञ्जदसि । इति आर्वादिः ॥ २२५ ॥
३९१० न गुणादयोऽवयवाः ॥ २११७६ गुण अक्षर अक्षयय सूक्त छन्दोमान । इति गुणा-
दिराकृतिगणः ॥ २२६ ॥ ३९१८ निरुदकादीनि च ॥ २११८४ निरुदक निरुपल निर्मञ्चिक
निर्मञ्चक निष्कालक निष्कालिक निष्पेक्ष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन
उद्वजिन उपाजिन । परेर्द्विस्तपादकेशकषाः । इति निरुदकादिराकृतिगणः ॥ २२७ ॥ २९२७
अन्तेरश्ववादयस्तरपुरुषे ॥ २११२९३ अंशु जन (राजन्) उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा प्रवण
कृत्सिका अर्धपुर । इत्येवादिः ॥ २२८ ॥ ३९२८ उपादव्यजजनमगौरादयः ॥ २११९४ गौर
तैष तैल छेट छोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुष् कल्प पाद । इति गौरादिः ॥ २२९ ॥ ३९२९
* त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम् * ॥ २११२९९ त्रिचक्र त्रिधृत् । त्रिवहुर । इति त्रिच-
क्रादिराकृतिगणः ॥ २३० ॥ ८३१ स्त्रियाः पुंस्त्रिधाषितपुंसकान्दन्तुस्मानाचिकरणे स्त्रियामपूरयो
प्रियादिषु ॥ २११३४ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा
(स्वा) कान्ता (क्षान्ता) समा चपला दुहिता वामा अवका तनया । इति प्रियादिः
॥ २३१ ॥ ८३६ तसिलादिभ्याकृत्यसुचः ॥ २१३३५ तसिल त्रल तरप् तमप् चरट् जातोय
कल्पप् देवीयर् रूपप् पाशप् थल् थाल् दाहिल् तिल थ्यन् । इति तसिलादयः ॥ २३२ ॥
९३६ * कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु * ॥ २११४२ कुक्कुटी मृगी काकी अण्ड पद गा
अकुंस मृकुटी । इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २३३-२३४ ॥ १०३४ पृषोदरादीनि ययो

दिष्टम् ६।३।१०९ पृषोदर पृषोद्यान बलाहक जीमूत रमज्ञान उल्लवल् पिशाच वृषी
मयूर । इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २३५ ॥ १०३= वनागर्थोः सन्ध्यायां कोटरकिंशुलकादी-
नाम् ६।३।११७ कोटर मिश्रक सिध्नक पुरगसारिक (शारिक) इति कोटरादिः ॥ २३६ ॥ किं-
शुलक शाख नड भञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । इति किंशुलकादिः ॥ २३७ ॥ १०४१
मतौ बह्वान्नजिरादीनाम् ६।३।११९ अजिर चदिर पुक्किन हंसक (हंस) कारण्ड (कार-
ण्डव) चक्रवाक । इत्यजिरादिः ॥ २३८ ॥ १०४२ शरादीनां च ६।३।१२० शर वश धूम
अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु । इति शरादिः ॥ २३९ ॥ १०४३ । * अपोलवादीनामिति
वक्तव्यम् * ६।३।१२१ पीलु दाह रुचि चारु गम् कम् । इति पोलवादिः ॥ २४० ॥ १३११
विल्वकादिभ्यश्च लुक् ६।४।१५३ ॥ विल्वक वेणु वेष्ट वेतस तुण इक्षु काष्ठ कपोत क्रुञ्चा
तच्छन् । नडाद्यन्तर्गणो विल्ववादिः । छविधानार्थं ये नडाद्यस्ते यदा छसन्नियोगेन कृतक-
गागमास्ते विल्वकादयः ॥ २४१ ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

स्नातृष्यादयश्च ६।१।४९ स्नातृषो पीतृषी । इति स्नातृष्यादिराकृतिगणः ॥ २४४ ॥ १३८६
द्रारादीनां च ७।३।४ द्वार स्वर स्वग्राम स्वाध्याय व्यवकृश स्वस्ति स्वर स्फ्यकृत्
स्वादु मुहु दवस् रवन् स्व । इति दारादिः ॥ २४३ ॥ १५४९ स्वागतादीनां च ७।३।७ स्वा-
गत स्वध्वर स्वङ्ग इयङ्ग इयङ् व्यवहार स्वपति स्वपिति । इति स्वागतादिः ॥ २४४ ॥
१४३= अनुशतिकादीनां च ७।३।२० अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसंवरण)
अनुसंवरसर अङ्गारवेणु असिहस्य [अश्यहस्य] अस्पहेति वधयोग पुष्करसद् अनु-
हरत् कुरुकत कुरुञ्जाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सवलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि
प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्स्यनि । सूत्रनड । इत्यनुशतिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥ २४५ ॥
तेन । अभिगम अभिभूत अभिदेव चतुर्विधा इत्याद्योऽप्यग्ये विज्ञेयाः । ४६४ * क्षिप-
कादीनां चोपसंख्यानम् ७।३।४५ क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका
लहका अलका कम्पका ध्रुवका एडका । इति क्षिपकादिराकृतिगणः ॥ १४६ ॥ १८६४ न्यङ्-
क्वादीनां च ७।३।५२ न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक बलेपाक अणेपाक दूरेपाका फलेपाका
दूरेपाकु फलपाकु तक्र (तत्र) चक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्व-
पाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक तल्लपाक । संज्ञायां मेवनिदाघा-
वदाघावाः । न्यग्रोह वीरुष । इति न्यङ्कादिः ॥ १४७ ॥ १५७१, १५८३ * काण्वादीनां
चेति वक्तव्यम् * ७।४।३ कण रण भण श्रण लुप ह्रेठ ह्यायि घायि (घायि) लोटि
(लोटि) लोपि । इति काण्वादिः ॥ १४८ ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

३९३४ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभाक्ष्ययोः ८।१।२७ गोत्र ग्रव प्रवचन प्रहसन प्रकृ-
थन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ (भूयि-
ष्ट) वानास ॥ इति गोत्रादिः ॥ २४९ ॥ ३९७४ पूजनापूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८।१।६७
काष्ठ दारुण अमतापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त भृष
घोर सुख परम सु अति । इति काष्ठादिः ॥ २५० ॥ १८९७ मादुपषायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः

परिशिष्टे रूपलेखनप्रकारः ।

अपोपवत्—‘पूङ्’ धातोः “हेतुमति च” इत्यनेन णिचि अनुबन्धलोपे पू इ इति स्थिते “द्विर्वचनेऽचि” इति निषेधात् वृद्धयभावे “सनाद्यन्ता धातवः” इत्यनेन ण्यन्तस्य धातुसंज्ञायां लुङि तिपि इपाविती “लुङ्-लङ्-लङ्चवदु-दात्तः” इत्यनेन अडागमे “क्लि लुङि” इति ज्ञौ “णि-श्रि-द्-सुभ्यः” इत्यनेन च्लेश्चडादेशे अनुबन्धलोपे “चङि” इत्यनेन द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्धयवादेशयोः कृतयोः ‘अपू पाव इ अत्’ इति स्थिते “खेरनिटि” इत्यनेन णिलोपे “खौ चङ्युपधाया ह्रस्वः” इत्यनेन उपधाह्रस्वे अभ्यासे आकाराभावेन ‘सन्वतः’ इत्यस्याप्राप्त्या “ओः पुयण्यपरे” इत्यनेन अभ्यास्याकारस्य इकारे सन्वद्भावविषयत्वात् “दीर्घो लघोः” इति दीर्घे “अपोपवत्” इति जातम् ।

अचीचकासत्—“चकास दीप्ती” अस्माष्णिचि तदन्ताल्लुङि तिपि इपाविती “लुङ्-लङ्” इत्यडागमे मध्ये च्लौ तस्य “णि-श्रि-द्-सुभ्यः कर्तरि चङ्” इत्यनेन चडादेशे “चङि” इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे च “कुहोश्चुः” इति चुत्वे “खेरनिटि” इति णिलोपे चङपरे खौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः इत्यर्थपक्षाश्रये “सन्वल्लघुनि चङपरेऽनगलोपे” इति सन्वद्भावे “सन्वतः” इति ह्रस्वे “दीर्घो लघोः” इति दीर्घे “अचीचकासत्” इति । “अङ्गं यत्र दिरुच्यते” इति मते अर्थात् “सन्वल्लघुनी”त्यस्य । “चङपरे खौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यासः” इत्यर्थपक्षे सन्वद्भावाऽभावात् ह्रस्वदीर्घयोरप्राप्तयोः “अचचकासत्” इति भवतीति ।

औब्जिजत्—‘उब्ज आर्जवे’ अयं धातुः उपदेशे दकारोपधः । तस्य “भुजन्त्युञौ पाठ्युपतापयोः” इति सूत्रेण निपातनात् वकारे कृते निष्पन्नात् ‘उब्ज्’ धातोर्णिचि ण्यन्तस्य “सनाद्यन्ताः” इत्यनेन धातुसंज्ञायां लुङि तिपि अजादित्वादाडागमे “आटश्चे”ति वृद्धौ औब्ज् इत् इति स्थिते मध्ये च्लौ तस्य “णि-श्रि-द्-सुभ्यः कर्तरि चङ्” इत्यनेन चङि “नन्दाः संयोगादयः” इत्यनेन निषेधात् “चङि” इत्यनेन जिशब्दस्य द्वित्वे, नच साम्प्रतं संयोगादौ दकाराभावात् कथं “नन्दाः” इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ? द्वित्वे कर्तव्ये अन्तरङ्गोऽपि नकारादेशः “नन्दाः” इति निषेधे कृते प्रवर्त्तते दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । एवञ्च “औब्जि जि अत्” इति स्थिते “खेरनिटि” इति णिलोपे “औब्जिजत्” इति सिद्धम् ।

अतिष्ठिषत्—“ष्ठा गति-निवृत्तौ” इत्यस्य धातवादेः षः सः” इति सत्त्वे “निमित्तापावे नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति परिभाषया।ष्टत्वस्यापि निवृत्तौ स्थाइत्यस्माद्धातोः “हेतुमति च” इति णिचि अनुबन्धलोपे “अति-ष्ठा-स्त्री-री-क्नूयी-काम्यातां पुङ् खौ” इत्यनेन पुकि अनुबन्धलोपे स्थापि इति ण्यन्तस्य “सनाद्यन्ता धातवः” इति धातुसंज्ञायां लुङि तिपि इपाविती “लुङ्-लङ्” इत्यडागमे मध्ये च्लौ तस्य “णि-श्रि-द्-सुभ्यः” इत्यनेन चङि “खौ चङ्युपधाया ह्रस्वः” इति ह्रस्वे “खेरनिटि” इति णिलोपे “चङि” इत्यनेन द्वित्वे अभ्यास-

संज्ञायां “सपूर्वाः खयः” इति अभ्यासावयवसकारपकारयोलोपे “अभ्यासे चर्च” इति चर्वे “सन्वच्छुनि” इति सन्वद्भावे “सन्यतः” इति इत्वे षत्वे छुत्वे च कृते अतिष्ठप अत् इति स्थिते “तिष्ठतेरित्” इत्यनेन उपधाया इदादेशे “अतिष्ठित्” इति ।

अध्यजीगपत्—अधिपूर्वादिङ्धातोर्णिचि तदन्ताद्भुङ् इतिपि अडागमे च्लेश्चडादेशे “शीच संश्रब्जेः” इति इडो गाडादेशे पुकि उपधाह्रस्वत्वे ‘अधि अ गप् इ अत्’ इति स्थिते ‘गप्’ इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे ‘कुहो इनुः’ इत्यनेन अभ्यासस्य चुत्वे सन्वद्भावे ‘सन्यतः’ इतीत्वे ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घे यणि ‘अध्यजीगपत्’ इति । नचात्र णिज्जिमित्तस्य गाडो द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः, यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे आद्योऽज्वर्योऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाडः पूर्व सति हि द्वित्वे ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति णिच एव द्वित्वं भवेत्ततः चङ्परणिज्जिमित्तो गाड ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयतिसाम्यात् ।

जिघृक्षति—‘ग्रह् धातोः’ “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा” इति सनि अनुबन्धलोपे सनः आर्धधातुकत्वात् इटि प्राप्ते “सनि ग्रहगुहोश्च” इति निषेधे धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे “रुदविदमुषग्रहिस्रवपिप्रच्छः संश्र” इति सनः कित्वेन “ग्रहिज्यावयव्य-धिवष्टिविचतिवृक्षतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च” इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे “सन्यडोः” इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् “उरत्” इति अस्वे हलादिशेषे च “कुहोइनुः” इति चुत्वे “सन्यतः” इति इत्वे सति हकारादिणः परस्य सस्य षत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् इत्य ढत्वे “प्रकाचो वशो भषभ्रषन्तस्य स्त्वोः” इति भषभावे “षडोः कः सि” इति कस्वे षत्वे “जिघृक्षति” इति ।

ईर्त्सति—अद्विभुमिच्छति इति विग्रहे ‘ऋध् धातोः’ “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा” इत्यनेन सनि अनुबन्धलोपे “आप् ऋधृधामीत्” इति ईत्वे रपरत्वे ईर्ध् + स इति स्थिते “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” इति वचनात् पूर्वं चत्वे ततः “नन्द्राः” इति रेफं वर्जयित्वा “अजादेद्वितीयस्ये”ति ‘त्स’ इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” इति अभ्यासस्य लोपे “सनाद्यन्ता धातवः” इति धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि शपावितौ “अतो गुणे” इति पररूपे ‘ईर्त्सति’ इति । इवन्त-ऋध-भ्रस्ज-दन्मु-अि-स्व-यु-ऊर्णु-भर-क्षपि-एभ्यः सन इट् वा स्यादित्यर्थक “सनीवन्तर्धे”ति इट् पक्षे तु—‘अर्दिधिवति’ इति बोध्यम् ।

ईप्सति—आप्तुमिच्छतीति विग्रहे ‘आप् धातोः’ “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा” इति सनि अनुबन्धलोपे “आप् ऋधृधामीत्” इत्यनेन ईस्वे सन्नन्तस्य “सनाद्यन्ता धातवः” इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे “सन्यडोः” इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” इत्यभ्यासस्य लोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि अनुबन्धलोपे पररूपे च ‘ईप्सति’ इति सिद्धम् ।

धीप्सति—‘दन्म् धातुः उपदेशे ‘दन्मु’ इति, तस्मात् “धातोः कर्मणः” इत्यनेन सनि अनुबन्धलोपे सन्नन्तस्य धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि पूर्वरूपे “सनीवन्तर्धे”ति इट् पक्षे तु—

अत्रि-स्व-यू-भर-ज्ञपि-सनाम्” इत्यनेन विभाषया सनो भलादित्वाभावेन अक्रित्वात्रलोपाभावे ‘दम्भ इ स ति’ इति स्थिते “सन्यङोः” इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे “सन्यतः” इति इत्वे इणः परस्य सस्य षत्वे “दिदम्भिवति” इति । इङ्विकल्पपक्षे “दम्भ इच्च” इत्यनेन दम्भेरकारस्य इत्वे दिम्भ स ति इति स्थिते हलग्रहणस्य जातिपरत्वेन “हलन्ताच्च” इति कित्त्वे “अनिदिता” मिति उपदेशिनो नकारस्य लोपे द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपे “अभ्यासे चर्चः” इति जइत्वे भङ्भावे “स्वरि च” इति चर्त्वे “धिप्सति” इति । “दम्भ ईच्च” इत्यनेन चकारादीत्वपक्षे “धीप्सति” इत्यप्यव्यवहितपूर्ववदबोधयम् ।

ज्ञीप्सति—‘सनीवन्तर्धन्नरुजदम्भुश्रिस्वयूणुभरज्ञपिसनाम्’ इति सूत्रे ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञकः, पकारान्तश्चौरादिकश्च । तत्र घटादिस्थात् मारणतोषणनिशामनार्थात् ज्ञाधातोः हेतुमण्यिचि पुकि घटादित्वेन मित्वादुपधाहस्वे ‘ज्ञपि’ इति, तस्मादथवा ‘ज्ञप मिच्चे’ति यः स्वतः पठितश्चुरादौ, तस्माण्यिचि उभयविधादपि ण्यन्ताज्ज्ञपिधातोः सनि ‘सनीवन्तर्धे’ति इडभावपक्षे षेः परस्य सनः ‘इको भल्’ इति कित्वात्तस्मिन्परं षेर्गुणाभावे ‘ज्ञप् इ/स’ इति स्थिते ‘अज्भनगमां सनि’ इत्यनेन प्राप्तदीर्घं परत्वाद्वाधित्वा ‘षेरनिटि’ इत्यनेन णिलोपे ‘आपृष्ठधामात्’ इत्यनेन ईत्वे ‘ज्ञीप्’ इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यनेन अभ्यासलोपे ‘लटि तिपि शपि पररूपे ‘ज्ञीप्सति’ इति । इट्पक्षे तु ‘जिज्ञपयिषति’ इति बोध्यम् ।

उचिच्छिषति—“उच्छी विवासे” अत्र “छे च” इति तुकि कृते इचुत्वेन “उच्छ्” इति निष्पन्नं भवति । तस्मात् सनि सन्नन्तस्य “सनाद्यन्ताः” इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि सनः इटि “उच्छ् इ स अ ति” इति स्थिते “पूर्वत्रासिद्धीयमदित्वे” इति निषेधात् द्वित्वे कर्त्तव्ये चुत्वस्य निषेधाभावेन ‘च्छिस्’ इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषेण छकारसकारयोनिवृत्तौ ‘उचिच्छिष अ ति’ इति स्थिते सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे पररूपे “उचिच्छिषति” इति सिद्धम् ।

नच “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायात् निमित्तकस्य ह्यस्य हलादिशेषेणाऽपाये सति नैमित्तिकस्य तुकोऽपि निवृत्तस्ततश्च तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे भ्रवणमिति वाच्यम् ? ‘च्छ्वो’रिति सूत्रस्थ-सतुगग्रहणेन तस्याऽनित्यत्वात् । अन्यथा ‘पृष्ठः’ ‘पृष्ठवान्’ इत्यत्र “च्छ्वो”रिति सूत्रेण छकारस्य शकारे सति निमित्ताऽभावादेव तुकोऽपि निवृत्तिसिद्धौ सतुगग्रहणं व्यर्थं स्यात् । किञ्च ‘पुष्ययोगं जानाति’ ‘पुष्येण योजयति’ इत्येतत्साधके ‘पुष्ययोगे ज्ञी’ इति वचने आभ्यङ्गद्वयप्रत्ययापत्यनुवृत्तिर्वा उक्तपरिभाषायाः अनित्यत्वे ज्ञापकं बोध्यम् । अन्यथा कृत्तुकि निमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ सिद्धायां किं तदनुवृत्त्येति दिक् ।

अरिरिषति—‘ऋ’ धातोः “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा” इति सनि अनुबन्धलोपे आर्धधातुकसंज्ञायां “स्मिपूङ्ङ्रञ्जशां सनि” इति इडागमे/गुणे रपरं अरि + स् इति स्थिते “अजादेर्द्वितीयस्य” इति रिस् शब्दस्य “सन्यङोः” इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां

“हलादिः शेषः” इति सलोपे “समाद्यन्ताः” इति धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे सार्व-
धातुकसंज्ञायां शपि पररूपे प्लवे ‘अरिरिषति’ इति ।

नच “द्विवचनेची”ति निषेधात् इडागमोत्तरं कथं गुण इति वाच्यम्’ इसो द्वित्वकार्यत्वेन
“कार्यमनुभवन्ति”ति परिभाषया निमित्तत्वाभावेन “द्विवचनेची”त्यस्याऽप्राप्तेः ।

यन्म्यते—यमधातोर्यङि द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ इति
नुकि तस्यानुस्वारे यङन्तस्य धातुत्वाल्लटि डित्वादात्मनेपदे तप्रत्यये प्लवे शपि पररूपे ‘य-
म्यते’ इति । ननु नुको नकारस्य अपदान्तत्वादभ्रूपरकत्वाच्चेति कथं तस्य ‘नश्च’ इत्यनुस्वार
इति चेन्न, नुकानुस्वारो लचयते इत्युक्तत्वात् ।

बोभवीति—‘भू’ धातोर्यङि “यङोऽचि च” इत्यनेन तस्य लुकि प्रत्ययलक्षण्येन “स-
न्यङोः” इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् “अभ्यासे चच” इत्यनेन जत्वे “गुणो यङ्लुकोः”
इत्यनेन अभ्यासोकारस्य गुणे ‘बोभू’ इत्यस्माल्लटि तिपि इषावितौ ‘बोभूति’ इति स्थिते
“इतिपा शपे”ति निषेधात् “दिवादिभ्यः श्यन्” “रूधादिभ्यः श्यन्” इत्यादीनां प्राप्तावपि
“कर्त्तरि शप्” इत्यस्य “इतिपा शपे”ति निषेधाविषयत्वात् तेन शपि “चर्करीतश्चे”त्यदादौ
पाठात् शपे लुकि ‘यङो वा’ इत्यनेन इडागमे ऊकारस्य गुणे अवदेशे ‘बोभवीति’ ।
“भूसुबोस्तिङ्” इति गुणनिषेधस्तु यङ्लुकि भाषायां न “बोभूतु तेतिक्ते” इति छन्दसि निपा-
तनात् । अत एव यङ्लुगभाषायामपि सिद्धः ।

वर्ध्वतीति—‘वृत्’ वर्तने’ अस्मात् यङि यङ्लुकि च कृते “सन्यङोः” इति द्वित्वे अभ्या-
ससंज्ञायाम् “उरत्” इत्यश्वे रपरत्वे हलादिशेषे च कृते ‘ववृत्’ इत्यस्य “सनाद्यन्ता धातवः”
इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे “यङो वा” इत्यनेन ईटि व वृत् ई ति इति
स्थिते “नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” इत्यनेन निषेधात् लघूपधगुणाऽभावे “रुम्रिकौ
च लुकि” इत्यनेन अभ्यासस्य रुगागमे ‘वर्ध्वतीति’ इति सिद्धम् । एवञ्च रिकागमे “वरिवृता-
ति” रीगागमे “वरीवृतीति” इत्यपि बोध्यम् ।

अजर्घाः—‘गृधु’ अभिकाङ्क्षायामित्यस्माद्धातोः यङ्लुकि “सन्यङोः” इति द्वित्वे
अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे “रुम्रिकौ च लुकि” इति सूत्रेण अभ्यासस्य रुकि “कुहोश्चुः” इति
चुत्वे जत्वे प्रत्ययलक्षणेन यङन्तस्य धातुसंज्ञायां लङि सिपि अनुबन्धलोपे शपि लुकि ‘पुग-
न्ते’ति गुणे रपरत्वे हलङ्ग्यादिना सुलोपे जर् + गर् + ध् इति स्थिते “एकाचो वश” इति
गकारस्य भषभावत् घकारे जर् + घर् + ध् इति स्थिते घकारस्य श्चुत्वेन दकारे “दश्च” इति
रुत्वे “लुङ्लङि”ति अडागमे अजर् + घर् + र् इति स्थिते “रो रि” इति रेफलोपे “ढ्रलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति दीर्घे रेफस्य विसर्गे ‘अजर्घाः’ इति सिद्धम् । तदुक्तं कैनचित्—

“गुधेर्यलोपे लङि सेरिलोपे हलङ्ग्यादिलोपे रपरं गुणे च ।

भषभावजत्वे च रुरेफलोपे ढ्रलोपदीर्घे च भवेदजर्घाः ॥”

सपत्नीवाचरतीति विग्रहे सिद्धानि रूपाणि समर्थ्याताम् ।

सपत्नीवाचरतीति विग्रहे—सपत्नायते, सपतीयते, सपत्नीयते, इति त्रीणि रूपाणि
भवन्ति । तथा हि—

शत्रुपर्यायात् अपलशब्दात् “शाङ्गरवाद्यञो ङीन्” इति ङीनि ततः सौ तदन्तात्सपत्नी-
वाचरतीति विग्रहे “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङि कडयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च “सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोः” इति सुपो लुकि “क्यङ्मानिनोश्च” इति पुंस्त्वेन ङीनो निवृत्तौ “अकृतसार्व-
धातुकयोः” इति दीर्घे ‘सहलाय’ इत्यस्य “सनाद्यन्ताधातवः” इति धातुसंज्ञायां लटि तप्रत्यये
शपि शपयोरित्संज्ञायां लोपे च ‘सपलाय अ त’ इति स्थिते “अतो गुणे” इति पररूपे “टित
आत्मनेपदानां टेरे” इति एत्वे “सपलायते” इति ।

समानः पतिः = स्वामी, यस्याः इति बहुव्रीहौ तु — सपतिशब्दात् “नित्यं सपलादिषु”
इति नादेशे नान्तत्वात् ङीपि च कृते उक्तप्रकारेण क्यङि भाषितपुंस्त्वात् पुंवद्भावेन ङीन्-
त्वयोर्निवृत्तौ दीर्घादिकार्ये ‘सपतीयते’ इति ।

विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः = भर्ता, यस्याः इति
बहुव्रीहौ उक्तरूपेण निष्पन्नस्य सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् पुंस्त्वाभावेन क्यङादिकार्ये
‘सपत्नीयते’ इति ।

लोहितायति—‘लोहित’शब्दात् भवत्यर्थे “लोहितादिडाज्यः क्यप्” इति सूत्रेण
क्यपि अनुबन्धलोपे, नच ‘काम्यच्’ इव क्यषोऽपि ककारः उच्चारणसामर्थ्यात् श्रूयत एवेति
वाच्यम् ? क्यषः ककारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । एवं च लोहित य’ इति स्थिते “सनाद्यन्ता
धातवः” इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि “वा क्यषः” इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञायां तिपि सार्वधातु-
कसंज्ञायां शपि पररूपे दीर्घे च कृते “लोहितायति” इति । आत्मनेपदे तु “लोहितायते”
इति भवति । अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः ।

नच अभूत तद्भावविषयत्वं कथं लब्धमिति चेच्छृणु—प्रकृतिसूत्रे “अच्चेः” इत्यनुवर्तनात्
लभ्यते । नन्वेवमभूततद्भावविषयत्वं डाचोऽपि विशेषणं स्यादिति चेन्न, अव्यक्तानुकरणाद्वाचो
विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेः । एवञ्च आदिशब्दग्राह्याणां
श्यामादिशब्दानामपि न विशेषणम्, आदिशब्दस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्ति-
कम्—“लोहितडाज्यः क्यप्वचनं, भृशादिष्वितराणि” आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दाद्वा-
जन्तेश्वश्व क्यप्वचनं कर्तव्यम्, इतराणि = लोहितादिगणपठितानि, प्रातिपदिकानि भृशा-
दिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः । एवञ्च लोहितादिगणपठित—श्यामादिशब्देभ्यः क्यङि नित्यमात्मने-
पदमेवेति ज्ञेयमिति दिक् ।

चन्द्रीयति—चन्द्रीयतेः सनि “यथेष्टं नामधातुषु” इति वार्तिकबलात् द्वितीय-
स्यैकाचो द्वित्वे रूपम् । अत्र “नन्दाः” इति निषेधात् नकारस्य न द्वित्वमिति साधवः ।
वस्तुतस्तु आदिभूतादचः परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसम्मतत्वेन साधवमतं चिन्त्य-
मेवेति दिक् ।

याहि याहीति याति—अत्र ‘क्रियासमभिहारे लोट, लोटो हिस्वी, वा च तध्वमोः’ इत्य-
नेन लोट्, तस्य सर्वपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यः कर्तरि ह्रिः, एवञ्च ‘याही’ति । अत्र ‘यथा-
बिध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्’ इति लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः, तत् अनुप्रयोगात् यथा यथं

लडादयस्तिबादयश्च भवन्ति । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाऽभिव्यक्तिः । अत्र 'क्रियासमभिव्याहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वे याहि याहीति याति, यातः, यान्ति, इत्यनुप्रयोगात् सर्वलकाराः सर्वपुरुषवचनानि च भवन्ति । पुनः पुनरतिशयेन वा एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यर्थः । अत्र इति शब्दस्तु अभेदान्वये तात्पर्यं ग्राह्यतांति दिक् ।

विनयति विपादिकाम्—पदव्यवस्थापूर्वकं साधनीयः ।

'णीञ् प्रापणे' अस्मात् "स्वरितञितः" इत्येव आत्मनेपदे सिद्धे "कर्तृस्थे चाऽशरी कर्मणि" इति सूत्रं नियमयति—“कर्मकारके कर्तृस्थे सति णीञ्धातोर्यदात्मनेपदं कर्तृथे फले भित्वात्प्राप्तं, तच्छरीरावयवभिन्ने एव सति कर्तृकारके स्यात्” इति । नच सूत्रस्थशरीराग्रहणात् शरीरावयव इति कथमुच्यते इति चेत् सत्यम् ? शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृत्वात्सम्भवेन सूत्रे शरीरशब्दात् शरीरावयवी लभ्यते । तेन प्रकृते विपादिकायाः शरीरावयवत्वात् आत्मनेपदाभावेन 'वि' उपसर्गात् 'णो' धातोर्लोपि तिपि "णो नः" इति नत्वे शपि गुणे अयादेशे "विनयति" इति । "पादस्फोटो विपादिका" इत्यमरः ।

परिशिष्टे पङ्क्तिरेखनप्रकारः ।

ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वार्तिकार्थे विवदमानं मतं सोदाहरणं प्रतिपादयत ।

अयमाशयः—“ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्” इति वार्तिकेन तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाचश्च द्वित्वं भवति । ततश्च तृतीयव्यञ्जनस्य द्वित्वपक्षे व्यञ्जनापेक्षया तृतीयव्यञ्जनं यकारस्तत्सहितस्य 'यि' इत्यैकाचो द्वित्वे णिलोपे च कृते 'ऐर्ष्ययत्' इति रूपं सिद्धयति । तृतीयैकाचो द्वित्वपक्षेऽत्र तृतीयैकाचोऽभावेन वार्तिकाप्रवृत्तौ 'अजादेद्वितीयस्य' इति 'ष्य' शब्दस्य द्वित्वे यलोपादिकार्यं च कृते 'ऐर्ष्ययत्' इति रूपम् । एवञ्च 'ऐर्ष्ययत्' इति रूपसिद्धयर्थं वृर्तिकम् । 'ऐर्ष्ययत्' इति तु 'अजादेद्वितीयस्य' इत्यनेनैव सिद्धमिति दिक् ।

माभवानिदिधत्—एध्धातोर्णिच ण्यन्तरय धातुत्वाद्भुङि तिपि च्लेश्चङि 'एध् इ अ त्' इति स्थिते पूर्वम् उपधाहस्वे ततो 'धी'त्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे माङ्योगादाडभावे 'मा भवानिदिधत्' इति । नचाऽत्र असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषया अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वमेव पूर्वं स्यादिति वाच्यम्, ओणे ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्यानुपधाहस्वस्य प्राबल्यबोधनात् । यदि तु उपधाहस्वात् प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वं स्यात्तदा 'ओण् इ अ त्' इति स्थिते णिशब्दस्य द्वित्वे 'णौ चङ्युपधाया' इति हस्वे कर्तृव्ये चङ्परको यो णिस्तदव्यवहितमङ्गम् 'ओणिण्' इति, तस्योपधाया दीर्घाभावेन हस्वाप्राप्त्या हस्वनिषेधार्थम् ओण्यु धातोर्ककारोपादानं व्यर्थं स्यात् तदेव व्यर्थीभूय 'उपधा कार्यं द्वित्वात् प्रबलम्' इति ज्ञापयति ।

शैषिकान्मतुर्बर्धयेति कारिकां सोदाहरणं व्याख्यायत ।

शैषाधिकारे विहितः शैषिकः । भवार्थे अभ्यात्मादित्वात् ठञ् । शैषिकात् = शैषाधिकार-भवाप्रत्ययान्तात्, शैषिकः सरूपः प्रत्ययो न भवति । तेन शालायां भवः शालीयः 'वृद्धाच्छः' । तदन्तात् शालीये भवः इति वाक्यार्थं स ह्य एव न भवति किन्तु वाक्यमेव । विरूपस्तु भवत्येव ।

अहिच्छन्ने भवः आहिच्छन्ः भवार्थेऽण् । तदन्तादाहिच्छन्ने भवः इति वाक्यार्थे वृद्धाच्छो भवति, आहिच्छन्नीयः । एवं मनुबर्थायात् सरूपी मनुबर्धकः प्रत्ययो न । धनवानस्यास्तीति मनुबन्तान्मनुबन् । विरूपस्तु स्यादेव, दण्डिमती शाला । इह मनुबन्तात् इतिप्रत्ययो भवत्येव । सन्नन्तात्सन्नेष्यते । अर्थद्वारा च सादृश्यम् । तेनेच्छासन्नन्तात्सन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते । इति ।

विस्मापयन्मित्यत्र काऽनुपपत्तिः, किञ्च समाधानम् ।

‘विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ’ इत्यत्र मनुष्यवाचेति कारणेनैव राज्ञो विस्मय इति सिद्धारूपप्रयोजकाद् विस्मयाऽभावेन “नित्यं स्मयते” इति सूत्राऽप्रवृत्तौ, आत्माऽभावेन ‘पुगु’ न स्यात् । यदि प्रयोजकाद् विस्मयः स्वीक्रीयते, तदा “भीरुभ्योर्हेतुभ्ये” इत्यात्मनेपदमपि स्यात् । एवञ्च शतप्रत्यययुक्तं रूपमनुपपन्नं भवतीति सन्देहावसरे “विस्मापयन्” इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः ।

अथवा राजा विस्मयते, मनुष्यवाक् प्रेरयतीति मनुष्यवाक् राजानं विस्मापयते इति, तां मनुष्यवाचं सिंहः प्रेरयतीति सिंहः तथा राजानं विस्मापयन्निति ष्यन्ताण्यौ मनुष्यवाग्रूपप्रभो-जकाद् विस्मयो विद्यत इत्यात्वादिकार्यं सुलभमिति दिक् ।

ऊर्णुनविषति—ऊर्णुधातोः सनि ‘सनीवन्तर्धञ्भ्रजदम्भुश्रिस्व्यूर्णुभरज्ञपिसनाम्’ इत्यनेन विकल्पेन इटि ‘विभाषोर्णोः’ इत्यनेन डित्वपक्षे गुणाभावात् ‘नु’ शब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवडि च कृते सन्नन्तस्य धातुत्वाल्लटि ‘तिपि’ शपि पररूपे षत्वे ‘ऊर्णुनविषति’ इति । डित्वा-भावपक्षे गुणाऽवादेशयोः ‘ऊर्णुनविषति’ इति । इडभावपक्षे ‘नन्द्वा’ इति निषेधात् ‘नुस्’ शब्दस्य द्वित्वे ‘इको ऋल्’ इत्यनेन सन्नः कित्वात् गुणाभावे ‘अजम्नगमां सनि’ इति दीर्घे ‘ऊर्णुनूषति’ इति ।

नन्वत्र परत्वात् गुणाऽवादेशयोः कृतयोः अभ्यासे उकारस्य श्रवणं न स्यादिति चेन्न, ‘द्विर्व-चनेचो’ति गुणनिषेधात् । नचात्र ‘सन्त्यङोः’ इति सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वादियो निमित्तत्वं न स्यादिति वाच्यम्, इदो द्वित्वरूपकार्यत्वाऽभावेन निमित्तत्वात् । अत्र ‘सन्त्यङोः’ इति सूत्रेण प्रथमतः सन्नन्तसमुदायस्य द्वित्वरूपकार्यं प्राप्तं भवति, परन्तु “अजादेर्द्वितीयस्ये”ति बलेन नुशब्दस्यैव द्वित्वरूपकार्यं भवति नन्विटः । इत्थं च ‘कार्यमनुभवञ्चि’ति परिभाषाया अवसर एव नास्तीति भावः । ‘यत्र कार्यमनुभवन् कार्यी प्रवर्तते तत्रैव कार्यी निमित्तत्वेन न स्वीक्रियते’ इति परिभाषार्थः । अत्र ‘यदागमाः’ इति परिभाषया इडरूप सन् द्वित्वज्ञानुभवति ।

यङ्लुगन्ताद् आत्मनेपदं कथन्नेति प्रदर्श्य यङ्लुको भाषायां प्रवृत्तौ किम्मान-मिति विस्तरेण ब्रूत । अयम्भावः—भूधातोर्यङ्लुकि ‘बोभवीति’ इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन डित्वधर्ममानीय “अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम्” इति सूत्रेणात्मनेपदं कथं न स्यादिति चेद् ? न, कित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययोभयवृत्तित्वेन प्रत्ययलक्षणसूत्राप्रवृत्तेः । यो हि धर्मः केवलप्रत्यये तिष्ठति, तस्यैव धर्मस्य प्रत्ययलक्षणेनानयनं भवति, यश्च धर्मः प्रत्ययेषु वर्तते, अथ च धातुष्वपि वर्तते, तस्य धर्मस्यानयनं न भवति । डित्वधर्मश्च यङादिप्रत्ययेषु वर्तते अथ च शीङादिधातुष्वपि

वर्तते, इति तस्य धर्मस्यानयनं न भवति । अत एव शोभना दृषदो यस्मिन् प्रासादे इति विग्रहे प्रत्ययलक्षणेन असन्तत्वमादाय “अत्वसन्तस्य” इति दीर्घोऽपि न भवति । असन्तत्वस्योभयैष्वपि विद्यमानत्वात् ।

यङ्लुको भाषायां प्रवृत्तौ मानम्—“भूसुवोस्तिङि” इति गुणनिषेधे सिद्धे, “बोभोत-तेतिक्ते” इति गुणाभावनिपातनं छन्दस्यैव गुणनिषेधो भवतीति नियमं करोति । एवञ्च यदि भाषायां यङ्लुक् न स्यात्तदा नियमस्य किमपि फलमेव नास्तीति यङ्लुक् भाषायामपि सिद्धो भवति । न च द्वित्वे ‘बोभू’ इति समुदाये भूधातोरभावेन “भूसुवोस्तिङि” इति सूत्राप्रप्तौ गुणाभावो निपातनीय एवेति वाच्यम् । षष्ठाध्यायीस्थसूत्रेण यद्द्वित्वं भवति तत्पुनरपि तस्यैवोच्चारणं भवति, न तु नवीनस्य द्वितीयस्य भूशब्दस्य, “द्विः प्रयोगो द्विवचनं षष्ठम्” इति सिद्धान्तात् ।

यकारवकारान्तानान्तूभाविनामिति फक्कि साधु व्याख्येया ।

“छ्वोः शङ्” इति सूत्रे नाभ्ये किदग्रहणमनुवर्तते नवेति विचारे कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम् । एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने किदग्रहणे छः पठं वक्तव्यम् । अननुवर्तमाने त्वनेन छः शत्वे कृते शान्तत्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादि सिद्धये ब्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यम् । एवं हि वदता भाष्यकृता ऊठभाविभ्यो यङ्लुक् नास्तीत्युक्तप्रायम् । अन्यथा दिवैयङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेभि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् । तत्र किदग्रहणननुवृत्तावृत्तः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योपीत्यादिरूपविशेषलाभात्, परन्त्वदं ज्ञापकं “छ्वोः शङ्” इत्यनेन यत्रोठ् प्रवर्तते, तत्रैव प्रवर्तते । तज्ज्ञापनस्योक्तसूत्रस्य भाष्यमूलकत्वात् । “अवरत्वर” इत्यादिसूत्रेण यत्रोठ् भवति, तत्र यङ्लुग् भवत्येवैति युक्तं माधवादीनां सम्मतञ्च ।

हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य प्रयोजनं सोदाहरणं प्रदर्शयत ।

हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनेन ‘वृद्धौ सत्यां टिलोपः’ इत्यस्य सिद्धिर्भवति । तथाहि—‘वृद्धे-लोपो बलीयान्’ इति भाष्यवचनात् पूर्वं टिलोपे अस्लोपित्वाद् दीर्घसन्वद्भावयोरभावात् ‘अजहलत्’ ‘अचकलत्’ इति रूपद्वयसिद्धौ हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थमेव, तदेव व्यर्थोभूय “वृद्धौ सत्यां टिलोपः” इति वचनं ज्ञापयति । इत्थं च स्वांशे चरितार्थम् । फलञ्च—‘अपीपटत्-अपपटत्’ इति रूपद्वयसिद्धिः । पूर्वोक्तभाष्यवचनेन पूर्वं टिलोपस्ततो वृद्धिरिति पक्षः सिद्धो भवति । हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनेन च पूर्वं वृद्धिस्तट्टिलोपः इति पक्षः सिद्धो भवति । एवञ्च प्रमाणद्वयेन मतद्वयं सिद्धं भवतीति पूर्वोक्तरूपद्वयस्यापि सिद्धिरिति दिक् ।

‘आचारेऽवगल्भहोदेभ्यः किञ्चा वक्तव्यः इति वार्तिके सोदाहरणं व्याख्येयम् ।

आचारेऽर्थे एभ्यः किञ्चा स्यादित्यर्थः । वाग्रहणात् क्यङपि । वार्तिके अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । किप्सञ्जियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । नचात्र किप्प्रत्ययसञ्जियोगेन अचप्रत्ययस्यानुनासिकत्वादिनिपातनाद्वगल्भादिषट्काराकारस्य लोपेऽनेका-
व्वाभावेन ‘अवगल्भाञ्चके’ इत्यत्र आम् न स्यादिति वाच्यम्, ‘साम्प्रतिकामावे भूतपूर्व-

गतिराभीयते' इति परिभाषया आम्प्रत्ययस्य सिद्धत्वात् । उक्तवचने प्रमाणञ्च—“आचारेऽवगल्भ” इति प्रकृतवार्तिकमेव । नच आचारर्थे—अवगल्भते, क्लीबते, होडते, इत्यादौ आत्मनेपदार्थं वार्तिकं सार्थकमिति वाच्यम्, “धातूनामनेकार्थाः” इति वचनेन प्रत्ययरहितगल्भादिधातोरेप्याचारेऽर्थे शक्तिप्रदर्शनाद् ‘अवगल्भते’ इत्यादौ तडः सिद्धत्वात् । वार्तिके अवोपसर्गसिद्धिष्टाठसामर्थ्यात् केवलगल्भादिधातोः उपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्केव भवतीति माधवादयः । परञ्च क्यङ्किपोनास्ति विवादो द्वाभ्यामपि भाव्यम् । किन्तु अवोपसर्गरहितगल्भादिभ्यः क्तिपि सति परस्मैपदमेव स्यान्नत्वात्मनेपदमित्येव वक्तुं युक्तम् । वार्तिकस्य मुख्यप्रयोजनं प्रयोगे आम्प्रत्ययस्य सिद्धिः । आत्मनेपद तु गौणफलमिति दिक् ।

उपसर्गसमानाकारमिति व्याख्यायताम् ।

अयम्भावः—युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इति व्याख्यानेन केवलग्रामशब्दस्य युद्धे शक्त्यभावेन संग्रामशब्दस्य लाभात् ‘तत्करोति’ इत्यादिना णिचि ‘सङ्ग्रामयते’ इत्यादिसिद्धौ चुरादौ सङ्ग्रामयुद्धे इति विशिष्टग्रामशब्दो व्यर्थोभूय ‘उपसर्गसमानाकारम्’ इत्यादि वचनं ज्ञापयति । तेन ‘स्वमनायत’ इत्यादौ उपसर्गस्य पृथक्करणं फलं भवति । अथ च ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन यत्रोपसर्गस्य सम्पूर्णरूपेण स्थितिस्तत्रैव पृथक्करणं भवति, यत्र तु गुणादेशेनोपसर्गस्यापहरणं भवति तत्र पृथक्करणञ्च भवति । ततश्च ओढ इवाचर्येति विग्रहे आङः पृथक्करणाभावेन अव्ययपूर्वपदत्वाभावाल्लघ्वन् भवतीति फलम् । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे—‘उत्स्योमाङ्च्वाटः ऋतिषेधो वक्तव्यः’ इति वार्तिकं तत्प्रत्याख्यानप्रकारकम्, ‘आटश्च’ इति सूत्रे चकारग्रहणं च प्रमाणम्, अन्यथा ‘औदीयत्’ इत्यादौ धातुसंज्ञायां कर्तव्यायामाङः पृथक्करणेन ‘ओमाडोश्च’ इति सूत्राप्रवृत्तौ वार्तिकं व्यर्थमेव । एवञ्च पररूपादिकार्याप्रवृत्तौ पुनर्वृद्धिविधानार्थं चकारग्रहणमपि व्यर्थम् । ‘आटश्च’ इति सूत्रे चकारग्रहणम् ‘अटश्च’ इति वृद्धिविषये यच्च कार्यं प्राप्नोति तत्तत् सर्वं निवारयतीति चकारग्रहणेनैव पररूपञ्च स्यादिति वार्तिकं निष्प्रयोजनमिति वार्तिकं प्रत्याख्यातं भगवता ।

‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्तेः प्रयोजनं लिखत ।

अत्र सूत्रे “धातोर्लोकाचः” इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते । तद्ग्रहणाभावे प्रातिपदिकादेव यक् स्नादित्यर्थं तु धातोर्लोकादौ कण्ड्वतीत्याद्यनिष्ठापत्तिः स्यात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अलोपाऽसम्भवेन मुख्यतीत्याद्यप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ।

नच धातोरित्यनुवर्तनात् प्रातिपदिकादित्यर्थः कथं लभ्यते इति चेच्छृणु—कण्डूञ् इति दीर्घपाठेन ‘प्रातिपदिकाः’ इति ज्ञायते । तथाहि—‘कण्डूञ् गात्रविघर्षणे’ इति धातौ कण्डू इति ह्रस्वान्त एव पठितव्यः । ‘अकृतसार्वधातुकयोः’ इति दीर्घे कण्डूयते इति सिद्धे दीर्घान्तपाठो ज्ञापयति “कण्ड्वादयः प्रातिपदिकाः” इति । यदि च कण्ड्वादयः प्रातिपदिकास्तर्हि “कण्ड्वादिभ्यो यक्” इति सूत्रे कित्करणं व्यर्थं स्यात्, तदेव व्यर्थं सत् ज्ञापयति—“कण्ड्वादयो धातवः” इति, इत्थं च कण्ड्वादीनां धातुत्वं प्रातिपदिकञ्च सिद्धम् । अत एवोक्तं भाष्ये—“धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंज्ञनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥”

इति । एवञ्च धातुपक्षे 'कण्डूयते' इत्यादीनां सिद्धिः । प्रातिपदिकत्वपक्षे—यकि असति सति' किपि च कृते—कण्डूः, धातुत्वादुवङि—कण्ड्वा, कण्डुवः इति । प्रातिपदिकत्वे—यणि कण्ड्वौ, ङकण्वः इत्यादि ।

गेरणाविति सूत्रे सोदाहरणं व्याख्यायताम् ।

अत्र सूत्रे चत्वारि वाक्यानि प्रतीयन्ते । तथाहि—'येः' इत्येकं वाक्यम् । "अणौ यत्कर्मणौ चेत्" इति द्वितीयम् । 'स कर्ता' इति तृतीयम् 'अनाध्याने' इति चतुर्थम् । आत्मनेपद-स्याधिकारः । द्वितीययोगे कर्मपदस्य क्रियापरत्वम् । तृतीययोगे द्वितीययोगस्यानुवृत्तिः, तत्र कर्मपदस्य कर्मकारकबोधकत्वम् । तथा च—ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव ण्यन्तेनोच्यते, अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्यौ कर्ता स्यान्नत्वाध्याने इति तदर्थः । एतदुदाहरणानि तु अपरिस्पन्दनसाधनसाध्याः कर्तृस्थभावकाः सपरिस्पन्दनसाधनसाध्याः कर्तृस्थक्रियाश्च । तथाहि—(१) पश्यन्ति भवं भक्ताः । (२) पश्यति भवः । (३) दर्शयन्ति भवं भक्ताः । (४) दर्शयते भवः । इति क्रमिकोदाहरणानि बोध्यानि ।

उदाहरणसङ्ग्रहस्तु इत्थम्—पश्यति भवः इति द्वितीयकक्षायां या क्रियोच्यते सैव क्रिया दर्शयते भव इति चतुर्थकक्षायामुच्यते । एवञ्च क्रियासाम्यात् प्रथमकक्षायां भवरूपकर्मणः कर्तृत्वाच्चात्मनेपदं सिद्धमभवति । एवं कर्तृस्थक्रियायामारोहयते हस्तीत्यत्रापि अथवा पश्यन्ति भव मारोहयन्ति हस्तिनमिति प्रथमकक्षायामेव कर्मणो हेतुत्वरोपाणिचि दर्शयति भवः आरोहयति हस्तीति । ततश्च णिजर्थव्यापारस्य अध्यारोपितकर्तृव्यापारस्य च त्यागेन दर्शयते भव इति तृतीयकक्षायामेव तङ् भवति । न च भवरूपकर्मणः कर्तृत्वात् दर्शयति भवो भक्तानिति द्वितीय-कक्षायां कथं तङ् न स्यादिति वाच्यम्, अध्यारोपितकर्तृव्यापारेण साम्येऽपि णिजर्थव्यापारस्या-धिक्येन समानक्रियात्वाभावात् । तृतीयकक्षायां तु धातुपात्तव्यापारस्य णिजर्थव्यापारस्य च त्यागेन समानक्रियात्वात्तङ् सिद्धिः । न च तृतीयकक्षायामपि चानुषाननिषिध्यीकरणरूपव्यापार-शुक्तायाः पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमकक्षास्थक्रियाया अपेक्षया न्यूनता स्यादिति वाच्यम्, एवकारेणाधिक्यांशस्यैव निस्सारितत्वात् ।

'आहध्वं मा रघूत्तम'मिति प्रयोगे शङ्कासमाधी निरूप्येताम् ।

ननु आहध्वम् इत्यादिप्रयोगे रघूत्तमस्य कर्मत्वेन स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभा-वाच्च "आहो यमहनः" इति सूत्रेण आत्मनेपदाभाव इति चेद् ? न । प्राप्येत्यध्याहारमाश्रित्य रघूत्तमम्प्राप्य मा हध्वम् इति प्राप्तिक्रियाप्रत्येव रघूत्तमस्य कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मने-पदस्य निर्वाधात् । न च प्राप्येत्यध्याहारे श्वशुराजिह्वेतीतिवदत्रापि कर्मणि पञ्चम्या भाव्य-मिति वाच्यम् । ल्यबन्तं विनैव यत्र ल्यबन्तार्थप्रतीतिस्तत्रैव "ल्यबन्तोपे कर्मण्यधिकरणे च" इति वचनस्य प्रवृत्तित्वात् । अत्र तु ल्यबन्तं विना ल्यबन्तार्थभानं न भवति, प्रत्युत मारण-मेव प्रतिभातीति तस्याविषयत्वम् । अथवा भेत्तुमित्यादि तुमुजन्ताध्याहारो वा कर्तव्यः । एवम् 'आजध्वे विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यत्र विषमविलोचनस्य वक्षः प्राप्य आजध्वे इति व्याख्या-नेन हन्तातोरकर्मकत्वाप्रयोगः साधुः । अथवा वक्षो भेत्तुमिति तुमुजन्ताध्याहारः कर्तव्यः,

यथा लोके मल्लोऽतिहर्षात्स्वस्यैव वक्षस्ताडयति तथा विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वकीय-
मेव वक्षः आजघ्ने ।

‘अनुपराभ्यां कृञः’ इति सूत्रस्य प्रयोजनं ब्रूत ।

नन्वेनेन सूत्रेण कर्तरि परस्मैपदविधानात् कर्मकर्तर्यपि तत्प्रसक्तिरिति चेन्मैवम्, कार्या-
तिदेश-शास्त्रातिदेशपक्षद्वयमध्ये कार्यातिदेशपक्षस्यैव प्राधान्यात् कर्मकर्तर्यात्मनेपदविधा-
यकस्य “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः” इत्यस्योक्तसूत्रापेक्षया परत्वाद्नेन तद्वाधे तदप्रसक्तेः ।
नच कार्यातिदेशपक्षेऽप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशस्यैव देशत्वाङ्गीकारात्, शास्त्रातिदे-
शपक्षे “कर्मवत्कर्मणा” इत्यनेनात्मनेपदाद्यविधानेन तद्विधायकं “भावकर्मणोः” इति शास्त्रस्य-
वातिदेशात्तस्य च “अनुपराभ्याम्” इत्यतः पूर्वत्वेनानेनैव तद्वाधाद्दोषस्तदवस्थ “एवेति
चेदत्रोच्यते-” “अनुपराभ्यां कृञः” इत्यत्र “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” इत्यस्मादेकं कर्तृ-
ग्रहणमनुवर्तते, तथा “शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्” इत्यतो द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा
च स्वभाव एव यः कर्ता न तु विवक्षाधीनः कर्मकर्ता तथाविधकर्तर्येव अनुपराभ्यां कृञः परस्मै-
पदमिति लभ्यते । एवञ्च कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरिति सूत्रस्य प्रयोजनं ब्रवीमिति दिक् ।

प्रकृतो मितो ह्रस्व एव तु न विकल्पितः इत्यादि फक्किका विवादं ग्याख्यायताम्

नच “चिण्णमुलोः” इति सूत्रे दीर्घग्रहणं व्यर्थम्, “चिण्णमुलोऽन्यतरस्याम्” इत्येतान्वैव
“मितो ह्रस्वः” इति पूर्वसूत्रादननुवृत्तस्य ह्रस्वस्यैव विकल्पे दीर्घविकल्पसिद्धिरिति वाच्यम् ।
शामिता-शमिता इत्युक्तप्रयोगयोः ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, प्रथमणिलोपस्य “अचः परस्मिन्”
इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहिततया चिण्णपरकणिपरकत्वाभावात् । दीर्घविकल्पविधौ तु प्रथमस्य
णिचो लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । भाष्यकारस्तु “नपदान्त” इति सूत्रे
‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इत्येव सिद्धत्वात् तत्र द्विवचनसवरणानुसारदीर्घजश्चरविधीन् प्रत्या-
ख्यातवान् । नच प्यन्ताण्यौ “चिण्णमुलोः” इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं
दुर्बारम्, “चिण्णमुलोः” इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात् । ततश्च प्रथमणिचा व्यवहित-
त्वात् दीर्घानापत्तिः । एवञ्च तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्
कथं दीर्घग्रहणं प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, “चिण्णमुलोः” इति दीर्घविधौ णाविति णित्वजाति-
प्रधानो निर्देशः । चिण्णमुलपरकणित्वजातौ परत इति यावत् । णित्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति
प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घस्य निर्वाधत्वात् । एवञ्च ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषाभावात् ह्रस्वविकल्प-
एव क्रियताम् मास्तु दीर्घग्रहणमिति भाष्यतात्पर्यम् ।

बोध्यते माणवकं धर्मः—बुध्यर्थकस्याऽपि प्रधाने गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो
भवन्ति । अत एव बोध्यते माणवकं धर्मः “बोध्यते माणवको धर्मम्” इति वा भवतीति ।

बीजम्रात्र मूलस्थ-द्विकर्मणां धातूनां कर्मप्रत्ययस्य व्यवस्थैव । तथा हि—

“गौये कर्मणि दुष्सादेः प्रधाने नी-इ-कृष्-वहाम् ।

बुद्धि-भक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां प्यन्तानां लादयो मताः ॥” इति ।

दुष्टान्-प्रभृतीनां द्वादशधातूनां गौणे कर्मणि लादयो भवन्ति । गौर्दुष्टान्ते पयः । गोपेनेति शेषः । अत्र गोरप्रधानकर्मत्वात् तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिङा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा । प्रधानकर्मत्वात् पयः इति द्वितीयान्तम् । नी-हृ-कृष्-वहां प्रधाने कर्मणि लादयो भवन्ति । अजा ग्रामं नीयते, हीयते, कृष्यते, उह्यते । अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः । ग्रामस्याऽन-भिहितत्वात् द्वितीया । बुध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मणाञ्च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो भवन्ति । बोध्यते माणवको धर्मम् । बोध्यते माणवकं धर्मः इति वा । भो-ज्यते माणवकमोदनः । भोज्यते माणवकः ओदनमिति वा । वेदोऽध्याप्यते विधिं हरिणः, वेद-माध्याप्यते विधिरिति वा । अन्येषां गत्यर्थादीनां प्रयोज्यकर्मणि लकारः । देवदत्तो ग्रामं गम्य-ते, अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते इति गमेर्ण्यन्तात्कर्मणि लः ।

कर्मणेति किम् करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये माभूत्, इति फकिा व्याख्यायताम् ।

“कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” इति सूत्रे कर्मणेत्यस्याऽभावे—“असिना छिनत्ति, स्थाल्यां पचति, इत्यत्र करणाधिकरणयोर्व्यापारः, स एवेदानीम् ‘असिद्विनत्ति’ ‘स्थाली पचति’ इत्यादौ कर्तृस्थ इति तत्रापि कर्मत्वं स्यात्, तन्माभूदित्येवमर्थं कर्मणेति पदमित्यर्थः । ननु तुल्य-क्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्युक्तेः केनेत्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्या कर्मणेति लभ्यते एवेति चेत्तर्हि—“गच्छति ग्रामः” “आरोहति हस्ती” इत्यादौ कर्तृस्थक्रियेभ्यो कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं तदिति स्यात् । नच वमपि पचिभिदिप्रभृतीनामेव गमिरुहिप्रभृतीनां सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका गम्यादयः इति कथं ज्ञातव्या इति वाच्यम्, यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषोदृश्यते—यथा ‘पक्षेपु तण्डुलेषु’ यथा वा ‘छिन्नेषु काष्ठेषु’ तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । नहि पक्षापकतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु आरूढानारूढहस्त्यादिषु वा क्रियाकृतं बलक्षणं प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति ।

‘तपस्तपः कर्मकस्यैव’ इति सूत्रं नियमार्थं विध्यर्थं वेति निर्णयत—उपवासादि-रूपतपस्तपसं तपति दुःखीकरोतीत्यर्थः । एवञ्च तापसस्य कर्मत्वे तपधातोः दुःखजननमर्थः । तापसः स्वयमेव तप्यते अर्थात्तपः अर्जयतीति तापसस्य कर्तृत्वे तपेरर्जनरूपार्थः । एवं हि-कर्मस्था क्रिया दुःखजननरूपा, कर्तृस्था क्रिया तु अर्जनरूपेति क्रियाभेदात् सकर्मकत्वाच्चाप्राप्ते कर्मवद्भावे “तपस्तपः कर्मकस्य” इति सूत्रं विध्यर्थम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति । श्रुतिकारादयः । वस्तुतस्तु कर्मत्वकर्तृत्वरूपावस्थाद्वयेऽपि तापस उपवासादिजन्यकृशतादिरूपशरीरसन्ताप-मनुभूय पुण्यविशेषमर्जयतीति कर्मस्था क्रिया कर्तृस्था क्रिया च समानेति कर्मवद्भावे प्राप्ते—“सकर्मकाणां कर्मवद्भावश्चेत्तर्हि तपरेव” इति नियमार्थं सूत्रम् । तथा च “सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिकमपि न कर्तव्यम् । नियमेनैव एवकारे लब्धे सूत्रे एकारग्रहण व्यर्थं सत्—“तपधातोरेपि यदि कर्मवद्भावश्चेत्तर्हि तपः कर्मकस्यैवेति द्वितीयं नियमं करोति । तेन ‘सुवर्णमुत्तपति’ इत्यादौ कर्मवद्भावो न भवतीति फलमिति दिक् ।

क्रियासमभिहारे हिस्वयोः कथं परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञेति विज्ञावं वर्जनीयम् ।

“क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ, वा च तध्वमोः” इत्यत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र—

“क्रियासमभिहारे लोट्” इति प्रथमं वाक्यम् । पौनःपुन्यं श्रुशार्थश्च क्रियासमभिहारः । ततश्च—
पौनःपुन्ये श्रुशार्थे च चोत्ये धातोर्लोट् स्यादिति तदर्थः । “लोटो हिस्वौ” इति द्वितीयं वाक्यम्,
पूर्ववाक्यविहितस्य लोटो हिस्वावादेशौ स्तः तडामपवादौ इति तदर्थः । ननु तर्हि हि—स्वयो-
रुभयोरपि लादेशत्वात् परस्मैपदत्वं स्यात्, अस्य स्वादेशस्य तड्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाभावेन
“तडानात्मनेपदम्” इत्यस्याऽप्रवृत्तेः, किञ्च अनयोर्हिस्वयोः “तिसस्मौ”ति सूत्रानन्तर्भूतत्वात्
तिङन्तत्वं च दुर्लभं स्यादिति चेत् ? “लोटो हिस्वौ” इति द्वितीयवाक्ये तावत् “क्रियासमभिहारे
लोट्” इति प्रथमवाक्यात् ‘लोट्’ इत्यनुवृत्तं स्थानवष्टया विपरिण्यात् तृतीयं वाक्यं सम्पद्यते ।
तत्र हि “लोटो हिस्वौ” इति द्वितीयवाक्यात् ‘हि—स्वौ’ इत्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते । तथा च—
लोडादेशौ हि—स्ववद्भवतः इति लभ्यते, को भवतः इत्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ ‘हि—स्वौ’
इति गम्यते । ततश्च—‘याविमी तिङन्तर्भूतौ हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तर्भूतहिस्व-
वद्भवतः’ इति तृतीयं वाक्यं पर्यवस्यति । तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत्क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मने-
पदत्वं तिङन्तत्वं च प्रसिद्धम् । अतः प्रकृतौ ‘हि—स्वौ’ क्रमात्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः,
तिङ्संज्ञौ चेत्यर्थः । तिङ्त्वात् पदत्वसिद्धिः ।

न कादेरिति सूत्रप्रत्याख्यानरीतिदर्शनीया ।

“चजोः” इति सूत्रे ‘निष्ठायामनिट्’ इति पठित्वा—निष्ठायामनिट्धातोश्चजोः कुत्वमित्यर्थे
गर्जधातोर्निष्ठायां सेटत्वेन ‘गज्यम्’ इत्यादौ “न कादेः” इति सूत्रोदाहरणे कुत्वभावं सम्पाद्य
वार्तिककारेण प्रत्याख्यातं तत्सूत्रम् । अजितजिप्रभृतीनां निष्ठायां सेटत्वेन कुत्वाभावः । शुचु-
ग्लुञ्चप्रभृतीनां कादिगणपठितत्वेऽपि “उदितो वा” इति सूत्रेण क्त्वायां वेट्त्वात् “यस्य
विभाषा” इति निष्ठाविषये अनिट्त्वात् “चजोः” इत्यनेन इष्टं कुत्वं भवत्येव । न च “न
कादेः” इति सूत्रसत्तायां शुचुग्लुञ्चप्रभृतीनां कुत्वं न भवति, सूत्राभावे तु प्राप्नोतीति मतद्वये
प्रयोगवैलक्षण्यात् प्रत्याख्यानसङ्गतिरिति वाच्यम् ? परस्परविरोधेऽपि यथोत्तरमुनिवाक्यस्य
प्रामाण्यात् । एवञ्च वार्तिककारानुरोधेन शुचुग्लुञ्चप्रभृतीनां कुत्वं स्वीकर्तव्यमिति दिक् ।

राजसूयेति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यायताम् ।

अनेन सूत्रेण राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य, अव्यध्य, एते सप्त निपात्यन्ते ।
तत्र प्रथमनिपातने—राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः, यद्वा लतात्मकः सोमो राजा,
स सूयते = कण्ठ्यतेऽत्रेति विग्रहे ‘पुञ्ज् प्राणिप्रसवे’ अस्मात् ‘धात्वादेः षः सः’ इति सत्त्वे ‘सुञ्ज्’
इति । तस्मात् निपातनात् अधिकरणे क्यपि दीर्घे च कृते विभक्त्यादिकार्ये ‘राजसूयः, राज-
सूयम्’ इति । (अर्थचोदिः) । द्वितीयनिपातने—‘सूर्यः’ इति । अत्र सरत्याकाशे इति विग्रहे
सुधातोः निपातनात् कर्तरि क्यपि उक्ते तस्य रपरत्वे ‘हलि चे’ति दीर्घे विभक्त्यादिकार्ये ‘सूर्यः’
इति । केचित्तु ‘धू प्रेरणे’ अस्मात् निपातनात् क्यपि रुटि ‘सूर्यः’ इत्याहुः । तृतीयनिपातने—
‘मृषोद्यम्’ इति । अत्र मृषोपपदाद्भेदे निपातनात् कर्मणि नित्यं क्यपि ‘वचिस्वपी’ति सम्प्र-
सारणे पूर्वरूपे गुणे विभक्त्यादिकार्ये ‘मृषोद्यम्’ इति (विशेष्यनिघ्नोऽयम्) । चतुर्थनिपातने—
‘रुच्यः’ इति । अत्र रुच्धातोः निपातनात् कर्तरि क्यपि विभक्त्यादिकार्ये ‘रुच्यः’ इति ।

पञ्चमनिपातने—‘कुप्यम्’ इति । अत्र ‘गुप्’ धातोः निपातनात् क्यपि धातोरादिवर्णस्य कत्वे च कृते विभक्त्यादिकार्ये ‘कुप्यम्’ इति । (सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम्) । षष्ठनिपातने—‘कृष्टपच्याः’ इति । अत्र कृष्टोपपदात् पच्धातोः कर्मकर्त्तरि निपातनात् क्यपि विभक्तादिकार्ये ‘कृष्टपच्याः’ इति । कृष्टप्रदेशे ये स्वयं पच्यन्ते ते ‘कृष्टपच्याः’ इति । (बहुवचनान्तिर्देशोऽयम्) । सप्तमनिपातने—अव्ययः’ इति । न व्यथते इति विग्रहे व्यध्धातोः निपातनात् कर्त्तरि क्यपि नञ्समासे विभक्त्यादिकार्ये ‘अव्ययः’ इति ।

“अथो यत्” इति सूत्रं कर्तुमशक्यं न वेति प्रतिपाद्यम् ।

हलन्तेभ्यो ण्यत्प्रत्ययस्य त्रिशिष्य विधानं भवतीति विशेषविहितत्वेन ण्यत्प्रत्ययो यत्प्रत्यय-स्यापवादो भविष्यतीति, अर्थादेवाजन्तेभ्यो धातुभ्योऽच्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रेऽजग्रहणं न कर्तव्यम् । एवञ्च अजग्रहणे प्रत्याख्याते यदग्रहणमपि “तव्यत्त्वान्तीयः” इति सूत्रे एव कर्तव्यम् । न चाजग्रहणाभावे “वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्” इति परिभाषया ण्यत्प्रत्ययाभावपक्षे हलन्तेभ्योऽपि धातुभ्यो यत्प्रत्ययप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । “नानुबन्धकृतमसारूप्यम्” इति परिभाषया ण्यद्यतोः सरूपत्वात् । द्वयोः प्रत्यययोः समानरूपत्वेन “वाऽसरूप” इति सूत्राप्रवृत्तिरिति दिक् ।

“इचेति ह्रस्वः सुपठः” इति केनाभिप्रायेणोपस्थितमिति लिख ।

खन्धातोः क्यपि नकारस्य ह्रस्वेकारे आद्गुणे च खेयमितिरूपसिद्धिर्निर्वाधा । दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा आद्गुणे विशेषाभावात् । अतस्तत्सूत्रे ह्रस्व एवेकारो विधेयो न तु दीर्घः, ह्रस्वविधाने मात्रालाघवात् इति । ननु इचेति ह्रस्वादेशाभ्युपगमे तस्यादेशस्य पूर्वेण सह आद्गुणे तस्यासिद्धतया “ह्रस्वस्य पिति” इति तुक् स्यात् “षत्वतुकोरसिद्धः” इति षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वस्वीकारात् इति चेद् ? न । तुविधौ पदान्तपदाघोरादेशोऽसिद्धो न त्वन्योऽपीति सिद्धान्तात् ।

“भार्या बधूः” इत्यत्र क्यप् भवति न वेति वद ।

ननु “भृजोऽसंज्ञायाम्” इति सूत्रं भार्याः क्षत्रिया इति पुँलिङ्गे संज्ञायां क्यपोऽभावं कुर्वत्सच्चरितार्थमिति स्त्रीलिङ्गे संज्ञायां न प्रवर्तिष्यते इति भार्या बधूरित्यत्र “संज्ञायां समजनित्व” इत्यादिना क्यपा भाव्यमिति चेद् ? न । “एकानुबन्धकग्रहणे न द्वयनुबन्धकस्य” इति परिभाषया ‘डुभृज् धारणपोषणयोः’ इत्यस्मात्क्रयादिपठितदीर्घान्तात् ‘भृ भरणे’ इत्यस्माद् वा ण्यन्तप्रत्ययस्य सिद्धत्वात् । “संज्ञायां समजनि” इत्यादिसूत्रे ह्रस्वान्तभृज्धातोः पाठेन दीर्घान्तभृधातुविषये तत्सूत्राप्रवृत्तिः । डुभृज्धातौ अनुबन्धद्वयं वर्तते, भृज्धातौ चैकोऽनुबन्धो वर्तते, इति डुभृज्धातुविषयेऽपि तत्सूत्राप्रवृत्तिरिति दिक् ।

“सुप्यजातैः णिनिस्ताच्छील्ये” इति सूत्रे वृत्तिकारभाष्यकारयोः को मतभेदः कथञ्च स इति स्पष्टमभिधीयताम् ।

“सत्सूद्विष” इति सूत्रे उपसर्गोऽपीत्युक्तवादुपसर्गभिन्नस्यैव सुपो ऽलाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुग्रहणमिति वृत्तिकारादीनां मतम् । भाष्यकारास्तु “सत्सूद्विष” इति सूत्रे “सुपि स्थः”

इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तच्चोपसर्गेतरपरम्, उपसर्गेऽपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थ-
धिकारादुपसर्गेतरपरमेव स्यादतः पुनः सुग्रहणमनाश्रितोपसर्गानुपसर्गविशेषस्य सुबन्तमा-
त्रस्य ग्रहणार्थमित्याहुः । तेन 'स बभूवोपजीविनाम्' इत्यादिप्रयोगैः सुबन्तमात्रे णिनि-
रिति सङ्गच्छते ।

“निष्ठायां सेट्” इति सूत्रे सेट्ग्रहणस्य प्रयोजनं लिख

ननु अनिति “शोरनिटि” इति सिद्धत्वात् सेट्त्वमेवेदं सूत्रं भविष्यतीति चेद् ? न । काला-
वधारणार्थमस्यावश्यकत्वात् । यदि निष्ठा सेट्त्वमापद्येत, तदेव णिलोपो न तु ततः प्रागिति ।
अन्यथा ण्यन्तात्कृधातोः क्तप्रत्यये नित्यत्वादिडागमात्पूर्वमेव णिलोपे ततः ‘एकाच उपदेशेऽनु-
दात्तात्’ इति इटः प्रतिषेधः स्यात् । एतदपि फलं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावमनाश्रयणे,
तदाश्रये तुनेदं प्रयोजनम् । भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् । “शोरध्ययने” इति सूत्रे योगवि-
भागात् कृतमिति निपातनस्य नियमार्थत्वेन कृतादन्यत्र कारितमित्यादौ णिलोपाभावविज्ञानात् ।

**“धृषिंशसी वैयात्ये” इदं सूत्रं विध्यर्थमुत नियमार्थम्, अत्र मतान्तरं निरस्य
सिद्धान्तः प्रदर्शनीयः ।**

धृषेरादिस्त्वात् “आदितश्च” इत्यनेन, शसुधातोश्चोदिस्त्वात् “यस्य विभाषा” इत्यनेन सूत्रे-
ख्येण निषेधे सिद्धे “धृषिंशसी वैयात्ये” इदं सूत्रम् ‘अविनये एवैतौ अनिटौ स्त’ इति नियमयति ।
एवञ्चान्यत्रार्थे इटि सति ‘ध्वितः, विशसित’ इति रूपद्वयसिद्धिः । नच धृषेर्भावादिकर्मणोरर्थयोः
प्रत्यये “विभाषा भावादिकर्मणोः” इत्यनेन पाक्षिके इटि प्राप्तौ तन्निषेधार्थं विध्यर्थमेवास्तु इति
वाच्यम् । वैयात्येऽर्थे भावादिकर्मणोर्धृषेर्विधानाभावात् । इत्थञ्च नियमार्थमेवेति कृतिकारादयः ।
हरदत्तस्तु—धृषिधातो आकारग्रहणस्य फलाभावादकरणेन “आदितश्च” इति सूत्राप्रवृत्तौ
इटः प्राप्तौ सत्यां तन्निषेधार्थं सूत्रं विध्यर्थमेवेत्याह । तन्मते—वैयात्येऽर्थे इड्रहितप्रयोगोऽन्य-
त्रार्थे चेट्सहितप्रयोगः सिद्धः । पाणिनिना आकारग्रहणं कृतमिति भावादिकर्मणोः प्रत्यये जाते
“विभाषा भावादिकर्मणोः” इति प्राप्तस्यैतो निषेधार्थं सूत्रं विध्यर्थमेवेत्याह माधवः । एवञ्च
वैयात्येऽर्थे धृष्टमित्येकं रूपम् । अन्यत्रार्थं च धृष्टम्, ध्वितमिति रूपद्वयं सिद्धम् । अयमेव पक्षो
ज्यायान् इति दिक् ।

**“अतिसुलभम्, अतिदुर्लभम्” इत्यत्र “उपसर्गात्खल्वञ्जोः” इति नुम् कथं
नेति प्रदर्शय ।**

ननु “अतिसुलभम्” इत्यादावुपसर्गद्वयेन “नसुदुर्भ्याम्” इति सूत्राप्रवृत्तौ “उपसर्गात्खल्व-
ञ्जोः” इति सूत्रेण नुम् स्यादिति चेन्न, स्वत्योः कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वेन उपसर्गात्वाभावात्
“उपसर्गात्खल्वञ्जोः” इति सूत्राप्रवृत्तेः । यदा अतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति, तदा सु इत्ये-
कोपसर्गत्वेन “सुदुर्भ्याम्” इति सूत्रेण नुमो निषेधः । यदि च सोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति,
तदा उपसर्गात्परत्वाभावेन “उपसर्गात्खल्वञ्जोः” इति सूत्राप्रवृत्तिरिति उभयथापि नुमोऽभावः
सिद्धः । इत्थञ्च उभयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवतीति दिक् ।

“अदो जग्धिर्त्यपत्तिकिति” इति सूत्रे ल्यबग्रहणं किमर्थं तत्सकलं लिख ।

ननु “अदो जग्धिर्त्यपत्तिकिति” इति सूत्रे ल्यबग्रहणाभावेऽपि पपूर्वकाद्धातोः क्त्वाप्रत्यये कृते “समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्” इति सूत्रेण ल्यबादेशे “अदो जग्धिः” इत्यादिना जग्ध्यादेशे च प्राप्ते “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति परिभाषया जग्ध्यादेश एव स्यादिति “अदो जग्धिः” इत्यत्र ल्यबग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति चेद् ? न । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब् बाधते” इति परिभाषाज्ञापनेन ल्यबग्रहणस्य सफलत्वात् । तेन विधाय इत्यत्र “दधातेर्हिः” इति हित्वन्न । ‘प्रदाय’ इत्यत्र च “दादङ्गोः” इति दत्त्वन्न । ‘प्रखन्य’ इत्यत्र “जनसनखन” इत्यात्त्वन्नेत्यादि ।

“मूलकोपदंशभुङ्क्ते” अत्र सामर्थ्याभावात् णमुल्प्रत्ययः समासश्च कथमिति लिख ।

ननु मूलकोनोपदंशं भुङ्क्ते इति विग्रहे ल्यबन्तसकर्मकदंशधातुयोगे मूलकस्य शब्दतः कर्मत्वाभावेन मूलकोपदंशयोः सम्बन्धाभावेन सामर्थ्याभावात् “उपदंशस्तृतीयायाम्” इत्यनेन णमुल्प्रत्ययः, “तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्याम्” इति समासश्चात्र दुर्लभ इति चेद् ? न । किमुद्दिश्य भुङ्क्ते इति कर्मणोऽपेक्षायाम्मूलकमुपदश्य भुङ्क्ते इत्यर्थेन मूलकस्य कर्मत्वं समायाति । मूलकस्य दंशधातुना सहार्थसम्बन्धस्य सत्त्वात् । यदि तृतीयायाः शब्दत एवान्वयै प्रत्यय इष्यते, तर्हि “करणे हनः” इतिवत् ‘उपदंशः करणे’ इत्येव वदेत् । एवञ्च तृतीयाग्रहण-सामर्थ्येन आर्थसम्बन्ध एवात्रेष्टः । शब्दतस्तु मूलकं भुजिक्रियाम्प्रति करणेमेवेत्यलम् ।

इति सिद्धान्तकौमुद्याश्चतुर्थभागपरिशिष्टे रूपलेखन-पङ्क्तिरेखनप्रकारः समाप्तः ।

ण्यन्तादिस्वरप्रकरणान्तसूत्रसूची ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि	सूत्राङ्काः सूत्राणि	सूत्राङ्काः सूत्राणि	सूत्राङ्काः सूत्राणि
अ	३८०६ अणि नियुक्ते	३०३५ अनुपसर्गाङ्कु	३५८० अपरिहृता
३१८८ अकर्तरि च	३२१९ अणिनुणः	२७१६ अनुपसर्गाङ्गा	२७७६ अपरोक्षे च
२६६३ अकर्मकाच्च	३१८१ अण् कर्मणि	२६०० अनुपसर्गाङ्गि	३५१२ अपस्पृष्टेया
२७०८ अकर्मकाच्च	३१२५ अतेरकृतपदे	३६०१ अनो नुट्	२७१३ अपह्वे शः
२७१८ अकर्मकाच्च	२६२० अत्र लोपोऽ	३८८४ अनो भावक	३९२० अपाञ्च
३८६४ अकर्मधारये	३०८० अदोजविधर्त्य	२७२२ अनोरकर्मकात्	२६८८ अपाञ्चतुष्पा
३८०७ अके जीविका	२६०७ अदोऽनन्त	३६२३ अनोरप्रधान	३३७३ अपादाने परी
३२४७ अक्षेषु गलहः	३४८० अङ्गिः संस्कृ	३००६ अनौ कर्मणि	२७४१ अपाङ्कदः
३२५६ अगारकदेशे	३३६२ अधिकरणे	२६८४ अन्तः	२९६७ अपे क्लेशतम
३६११ अग्नीप्रेषणे	२६२६ अधिकरणेशे	३८२६ अन्तः	३१२४ अपे च लषः
३००१ अग्नौ चेः	२८२० अधीष्टे च	३८७७ अन्तः	३२७९ अ प्रत्ययात्
२८६२ अग्नौ परिचा	२७२६ अघेः प्रत्यहने	३६१३ अन्तः	२७७३ अभिज्ञावचने
३४६२ अग्राद्यत्	३६२२ अधेरुपरिस्थं	३२६४ अन्तरदेशे	३१९३ अभिनिसःस्त
३५५३ अङ्कितश्च	३३०१ अध्यायन्या	३२५५ अन्तर्धनोदेशे	२७४६ अभिप्रत्यति
३५२२ अङ्ग इत्यादौ	३७४४ अध्वर्युकषाय	३६१४ अन्तश्च	३२१८ अभिविधौ
३६१५ अङ्गयुक्ते तिङ्	३६२४ अनन्त्यस्यापि	३६८८ अन्तश्च तवै	३९१९ अभेर्मुखम्
३८०४ अङ्गानि मैरेये	२८०२ अनववल्लप्य	२६६५ अन्तात्त्यन्ता	३०६५ अभेश्चाविवूर्ये
३६४० अङ्गाप्रातिलो	३५०५ अनसन्ताङ्गपुं	३७१५ अन्तोदात्तादु	३६५२ अभ्यस्ताना
३०७८ अच उपसर्गा	३७८६ अनिगन्तोऽञ्च	३७०५ अन्तोऽवत्याः	३४०३ अभ्युत्सादयां
३६७८ अचः कर्तृय	३६७० अनुदात्तं च	३८१७ अन्त्यात्पूर्वं	२९७० अमनुष्यक
२७६८ अचः कर्मकर्त	३६५० अनुदात्त पद	३३४८ अन्यथैवकथ	३८२३ अमहन्नवन्न
२८४१ अचो यत्	३६१६ अनुदात्तप्रभा	२६८० अन्येभ्योऽपि	२८७४ अमावस्यद्
३८६१ अच्कावशक्तौ	३६५१ अनुदात्तस्य	३१५८ अन्येभ्योऽपि	३५०३ अमु च ङ्ङ
२८५३ अजयं सङ्गतं	३६७४ अनुदात्ते च	३४२२ अन्येभ्योऽपि	३५६२ अमो मश्
२८७६ अजिब्रज्योश्च	३६२३ अनुदात्ते चकु	३५३६ अन्येषामपि	३६०४ अन्नरूपरवरि
२६१४ अज्जनगमां	३१२९ अनुदात्तोत्तश्च	३०११ अन्येष्वपि	२९१८ अम्बाम्बगोभू
३०४७ अञ्जेः पूजायां	३७०६ अनुदात्तौ सु	३३८६ अन्वष्यानुलो	२६४९ अयङ्गि किङ्
३७१६ अञ्जेरङ्गन्द	२६६६ अनुनासिक	३३७५ अपगुरो ण	३२९५ अयनं च
३०२४ अञ्जोऽनपादा	२७४५ अनुपराभ्याङ्कु	३२५८ अपचनोऽङ्गम्	३६९० अयस्त्रयादी
२७५४ अणावकर्मका	२७४३ अनुपसर्गाङ्गः	३०७१ अपचितश्च	३८३४ अरिहगौडपूर्वं
			२९४३ अङ्गिषवज्ज

२४९३ अतिपिपर्यो	आ	३८५३ आधुवात्	२८३८ इजादेः सनुमः
३१६५ अतिलघुसूत्र	३८१२ आक्रोशे च	३७०८ आधुवात्तश्च	२६२५ इट् सनि वा
३७७८ अर्थे	३२८९ आक्रोशे न	२८८८ आनाय्योऽ	३६३६ इडाया वा
३०६४ अर्देः संनिधि	३२२० आक्रोशेऽव	३१०१ आने मुक्	३१४३ इण्निशिजिस
३८२४ अर्मे चावर्ण	३११४ आर्कस्तच्छी	३६२१ आपो जुषाणो	३०४५ इण्निष्ठायाम्
२८५१ अर्थः स्वामि	२७१३ आङ उद्गमने	२६१६ आप्तप्यधा	२६८२ इतरैरान्यो
२९२६ अर्हः	२६२५ आङि ताच्छी	३७४० आभीषण्ये ण	३४२६ इतश्च लोपः
३११३ अर्हः प्रशंसा	३२५० आङि युद्धे	३९६२ आम एकान्त	३८८३ इत्थंभूते कृत
२८८२ अर्हं कृत्यत्	३६८६ आङो दोऽना	३६५३ आमन्त्रितस्य	३६६८ इदन्तो मसि
३११६ अलंकृन्निरा	३५२५ आङोऽनुना	३६५४ आमन्त्रितस्य	३३६३ इन्धिभवति
३३१६ अलंखस्वोः	२६९५ आङो यमहन	३६१४ आन्नेडितं भ	३५४७ इरयो रे
३४४२ अवचक्षे च	२८४५ आङो यि	३७६२ आर्यो ब्राह्मण	३६७० इष्ट्वीनमिति
२८४९ अवद्यपण्यव	३७७० आचार्योपस	३३११ आवश्यकाध	२६८५ इस्मन्त्रिक्खु
३५२४ अवपथासि	३८३८ आचार्योपस	२७६० आशंसायां	ई
३४१६ अवयाः श्वेत	३५७२ आज्ञेरेसुक्	२७९२ आशंसावचने	२६४८ ई ब्राध्मोः
२७२४ अवाद्ग्रः	२९७३ आढ्यसुभग	३७५५ आशङ्काबाध	२८८० ई च खनः
३२२६ अवे ग्रहो वर्ष	३४२९ आत ऐ	३६६५ आशितः	३५७६ ई च द्विवचने
३२९९ अवे तृस्त्रोर्वज्	२८९८ आतश्चोपसर्गो	२६६२ आशिते मुबः	३७०२ ईडवन्दृष्टांस
३४१५ अवे यजः	३२८३ आतश्चोपसर्गो	२६१२ आशिशि च	३१०४ ईदासः
३१८९ अवोदैधौग्र	३६३२ आतोऽटि नि	२६६६ आशिशि हनः	२८४३ ईघति
३१९७ अवोदोनियः	२९१५ आतोऽनुपस	२८८७ आसुयुवपि	३७०७ ईवत्याः
३३८१ अव्ययेऽयथा	३४१८ आतो मनिन्	३६६६ आहो उताहो	३४४० ईधरेतोऽनुक्
३५१९ अव्यादवद्या	२७६१ आतो युक्चि	इ	३७८८ ईपद्वन्यतर
२६६१ अक्षनायोद	३३०९ आतो युच्	३६३६ इकः सुभि	३३०५ ईषट्ः सुषु कृ
२६६२ अश्वक्षीरघृष	२६९६ आरमनेपदेष्व	२६१२ इको मल	उ
३५९० अक्षाघस्यात्	२९९३ आत्ममाने	३७६३ इगन्तकालेक	२६६२ उग्रपश्येरंम
३४७२ अक्षिमानण्	३७६१ आदिः प्रत्येन	२८६७ इगुपचक्ष्माप्री	३६६४ उच्चैस्तरां वा
३७१८ अष्टनो दीर्घा	३७३१ आदिः सिचो	२६१६ इलश्च	३६८१ उज्झादीनां
३४६९ असुरस्य स्वं	३०५३ आदिकर्मणि	३१६१ इलश्च	३१६९ उणादयो
२९५१ असूर्यललाट	३०३६ आदितश्च	३११० इलधायोः	२८०६ उताप्योः सम
३३७९ अस्यतिवृषोः	३७९८ आदिरुदात्तः	२६६४ इच् एकाचो	३८३६ उत्तरपदवृद्धौ
३७८१ अहीने द्विती	३६७७ आदिर्णमुस्य	३२७८ इच्छा	३८४५ उत्तरपदादिः
३९६८ अहेति विनि	३८५९ आदिश्चिहणा	२८१६ इच्छार्थेभ्यो	२६३७ उत्तरस्यातः
३९४७ अहो च	३१५१ आहगमहन	२८१४ इच्छार्थेषु लि	३८३० उदकेऽकेबले

३३०२ उदङ्कोऽनुबक्के	२८२२ उपसर्गो का	३२३१ पुरच्	३३२० कर्मणि दक्षि
३८४१ उदराश्वेषुषु	२७५० उपाच्च	३९५३ एहिमन्ये	२१३६ कर्मणि भृतौ
२७२६ उद्वक्षरः सक	२८४६ उपाग्रशंसा	ओ	२११७ कर्मणि हनः
३७२० उदात्तयणो	३११८ उपाद्द्वयज	२८८० ओक उचः	३००३ कर्मणीनि वि
३३६९ उदात्तस्वरित	२७२१ उपाद्यमः	३४७६ ओजसोऽहनि	२६७१ कर्मणो रोम
३६५७ उदात्तस्वरित	२६१२ उपान्मन्त्रकर	३०१९ ओदितश्च	३००२ कर्मण्ययन्या
३६६० उदात्तादनुदा	३०९८ उपेयिवानना	३६०६ ओमभ्यादाने	२११३ कर्मण्यणू
२१४६ उदि कूलेरुजि	३७३३ उपोत्तम	२८८६ ओरावश्यक	३२७१ कर्मण्यधिकर
३२०७ उदि ग्रहः	३६३० उभयथर्तु	३५३२ ओषधेश्च	३३४६ कर्मण्याक्रोशे
३३२८ उदितो वा	३८७४ उभे वनस्पत्या	क	३७८० कर्मधारये
३२२४ उदि श्रयति	२६०६ उभौ साभ्या	३६३५ कः करस्करति	२७६६ कर्मवत्कर्मणा
३३१७ उदीचां माडो	३७७४ उष्ट्रः सादिवा	३८५६ कंसमन्थशूर्प	३२१५ कर्मव्यतिहारे
३०५६ उदुपधाङ्गावा	ऊ	३८४८ कण्ठपृष्ठग्रीवा	३६८० कर्षाऽऽस्वतो
२६११ उदोऽनुर्ध्वकर्म	३७१७ ऊडिदंपदाद्य	२६७८ कण्डवादि	३५१२ कव्यध्वरपृत
३२५७ उद्धनोऽस्या	२३६४ ऊदुपधायागो	३७११ कतरकतमौ	३४११ कव्यपुरीषपु
२६९४ उद्धिभ्यां तपः	३८८७ ऊनार्थकलहं	३४४१ कद्रुकमण्ड	३३६७ कवादिषु यथा
३२०० उन्न्योर्ग्रः	३३६५ ऊर्ध्वं शुषिपू	३८५८ कन्था च	२६७० कष्टाय क्रमणे
३२६३ उपस्र आश्रये	ऋ	३१०७ कपि पूर्वम्	२८१० कामप्रवेदने
३३६८ उपदंशस्तृती	३५३४ ऋचि तुनुधा	३०८४ कपिष्ठलो	२६६३ काम्यच्च
२७१२ उपपराभ्याम्	३०४३ ऋणमाधम	३२१३ करणाधिकर	३८८२ कारकादत्तश्रु
३८१४ उपमानं श	२६५३ ऋतश्च	२९१६ करणे यजः	३७७१ कार्तवीजपा
२६६४ उपमानादा	३५०८ ऋतश्छन्दसि	३२५१ करणेऽयोवि	२७१५ कालविभागे
३३३६ उपमाने कर्म	३५५६ ऋत्त्यवा	३३५८ करणे हनः	३१७१ कालसमयवे
३६२१ उपरिस्विदा	२८५९ ऋदुपधाङ्गा	३८४६ कर्णो वर्ण	३७१२ कितः
३४३१ उपसंवादा	२८७२ ऋहलोर्ण्यत्	२६८० कर्तरि कर्म	२६११ किरश्च पञ्च
२१४५ उपसर्गव्यपेतं	ऋ	२८३२ कर्तरि कृत्	२८०३ किंकिलास्य
३४९६ उपसर्गाच्छ	३२७२ ऋदोरप्	३१६७ कर्तरि चषि	३९५१ किंक्रियाप्ररने
३३०६ उपसर्गाश्छलू	ए	२१७४ कर्तरि भुवः	३१५५ किंवृत्ते च
३९११ उपसर्गास्वा	३६६१ एक्षुति दूरा	२१८१ कर्तृपमाने	२८०१ किंवृत्ते लिङ्
२७०२ उपसर्गाद्विध	३६५८ एकादेश उदा	२६६५ कर्तुः क्यङ्	२७८५ किंवृत्ते लिप्सा
३२७० उपसर्गो धोः	३९६१ एकान्याभ्यां	३३०८ कर्तृकर्मणोश्च	३८७० कुण्डं वनम्
३००९ उपसर्गो च सं	३६२६ एकाचोऽप्र	२७१० कर्तृस्थे चाश	३१७६ कुत्सने च
३२३५ उपसर्गोऽदः	२९४१ एजेः खश्	३३६४ कर्त्रोर्जीवपुरु	२९६८ कुमारशीर्षयो
३११२ उपसर्गो खः	२८५७ एतिस्तुशा	३३१६ कर्मणि च	३७६० कुमारश्च

३८२९ कुमायौ वय	२८२५ क्रियासमभि	२८८६ गमः कौ	३७२४ कथाच्छन्दसि
३७७६ कुरुगार्हपत	२६८० क्रीडजीनां	२८६४ गमश्च	च
२७७२ कुषिरजोः	२६८७ क्रीडोऽनुसंप	२८०६ गर्हायां च	३६७६ नहुयन्यतर
३८३६ कुसलक्षप	३१३१ क्रुधमण्डार्थे	२७६६ गर्हायां लड	२८६३ चजोः कु घि
३८२५ कूलतीरतूल	३०४६ किलशः क्वा	२९०८ गस्थकन्	३६८२ चतुरः शसि
३८६३ कूलसूदस्थल	३२४२ कणो वीणायां	३७३८ गाधलवणयोः	३७७७ चतुर्थी तदर्थे
३०६२ कृच्छ्रगहनयोः	३०६५ कसुश्च	२६२२ गापोष्टक्	३३९६ चतुर्थ्यर्थे
३२७० कृजः श च	२९८३ किप्च	२६३० गुणो यङ्लुको	३९६४ चनचिदिव
२६६४ कृजो हेतुता	३६८६ क्षयो निवासे	३४०४ गुपेश्छन्दसि	२६३६ चरफलोश्च
२८३५ कृत्यचः	३०३२ क्षायो मः	३२८० गुरोश्च हलः	२६३० चरेष्टः
२८४१ कृत्यल्युटो	२७६१ क्षिप्रवचने	२७३६ गृधिवन्ध्योः	३३५२ चर्मोदरयोः
२८३१ कृत्याः	३३३८ क्षियः	२६०६ गेहे कः	३१२८ चलनशब्दाः
३४४१ कृत्यार्थं तवै	३६२३ क्षियाशीः प्रै	३२७४ गोः पादान्ते	३६६६ चवायोगे
३३१२ कृत्याश्च	३०१२ क्षियो दीर्घात्	३२६८ गोचरसंचर	३६७० चादिलोपे वि
३८६४ कृत्योकेष्णु	३०५८ कुब्धस्वान्त	३८१२ गोतन्तियवं	३९६५ चादिषु च
३४०६ कृमृदुसहिभ्यः	३७७३ क्षुल्लकश्च वै	३८०३ गोत्रान्तेवासि	२६४७ चायः की
३२६५ कृपेश्छन्दसि	३८४२ क्षेपे	३८०६ गोबिडाल	३२११ चायः की
३२०१ कृ धान्ये	२६६१ क्षेमप्रियमद्रे	३७७५ गौः सादसा	३६६९ चाहलोप एव
३०१२ कृत्तवत् नि	ख	३५८२ प्रसितस्क	२७६२ चिण्णमुलोदी
३३१३ कृत्तवत्तौ च	३४७८ ख च	३२३४ ग्रहवृद्धनिश्चि	२७५८ चिण्णभावकर्म
३७७१ क्ते च	२९५५ खचि ह्रस्वः	३७६६ ग्रामः शिल्पि	३७१० चितः
३७६५ क्ते निरर्थार्थे	३३०४ खनो घ च	३८१८ ग्रामेऽनिव	२८९३ चित्थाग्निचि
३०८७ क्तोऽधिकरणे	२६४३ खित्यनवयय	२६३६ ग्रो यङि	२८०७ चित्रीकरणे
३२६० क्त्वापिच्छन्द	३५१३ खिदेश्छन्द	३११६ ग्लाजिस्थश्च	३६२० त्रिद्विति चोप
३३२१ क्त्वि स्कन्दि	ग	घ	३२८२ चिन्तिपूर्ज
३५६६ क्तवो यक्	३८७३ गतिकारकोप	३४६३ घच्छौ च	३८६१ चीरमुपमानं
२६५८ क्यचि च	३७८३ गतिरनन्तरः	३२३६ घजपोश्च	३८६८ चूर्णादीन्यप्रा
२६६० क्यस्य विभा	३६७७ गतिर्गती	३१८७ वजि च भाव	३८६० चेलखेटकटु
३१५० क्याच्छन्दसि	३६५८ गत्यर्थलोटा	३५५० घसिभसोर्ह	३३५४ चेले कनोपेः
२८६१ क्रतौ कुण्डपा	३०८६ गत्यर्थार्कर्मक	३०६३ क्षुषिरविशः	३६५९ चौ
३८५२ क्रस्वादयश्च	३१४४ गत्वरश्च	३२८४ खल्लोपो लेटि	छ
३३२६ क्रमश्च विस्व	२८४८ गदमद्वचर	३८१६ घोषाविषु च	३४२१ छन्दसि गार्ह
२६७८ क्रव्ये च	३७४७ गन्तव्यपण्य	कु	३४९९ छन्दसि वस्तु
	२७०५ गन्धनावधे	३७०० कयि च	

२७३२ छन्दसि च	३९५४ जात्वपूर्वम्	२८८१ ण्य आवश्यके	३७१३ तिसृभ्यो जसः
३९०७ छन्दसि च	३३३० जान्तनशां	३२८४ ण्यासश्रन्थो	३४६१ तुमाद्गन्
३९३२ छन्दसि च	३३०३ जालमानायः	२९०९ ण्युट् च	३९०६ तुजादीनां दी
३४९० छन्दसि ठञ्	२५८९ जिघ्रतेर्वा	२८९५ ण्वुल्लृचौ	२९९१ मुन्दशोकयोः
३४०७ छन्दसि निष्ट	३१३७ जिहृक्षिविथ्री	त	३६४६ तुपश्यपश्यताहै
३३६१ छन्दसि परे	३०६२ जीर्यतेरत्तन्	३७३६ तत्पुरुषे तुल्यार्थ	३४३६ तुमर्थे सेसेनसे
३३८७ छन्दसि पुन	३१३० जुचङ्कमथ	३८५७ तत्पुरुषे शाला	३१७२ तुमुन्वुलौ क्रि
३०९३ छन्दसि लिट्	३६९७ जुष्टापिते च	२५७५ तत्प्रयोजको	३३८९ तूष्णीमिभुव
३४२३ छन्दसि लुङ्	३३२७ ज्वरश्रव्योः	३७११ तद्धितस्य	३७८२ तृतीया कर्मणि
३४०८ छन्दसि वन	२७२१ ज्ञाश्रुस्मृद्ग्रां	३४७१ तद्धानामामुप	३३६४ तृतीया च हो
३६३४ छन्दसि वाप्रा	३३४० ज्यश्च	३५४९ तनिपत्योश्छ	३११५ तृन्
३४३२ छन्दसि शाय	२६५४ ज्वरत्वरस्ति	२७५९ तनातेर्याकि	३३२६ तृषिमृषिकृषेः
३४०९ छन्दसि सह	२९०२ ज्वलितिकस	२६२२ तनोतेर्विभाषा	३१०६ तौ सत्
३६०० छन्दसीरः	भू	२७७१ तपस्तपःकर्म	३७०४ त्यागरागहास
३९४२ छन्दस्यनेकम्	३६८३ झल्युपोत्तमम्	२७६० तपोऽनुतापे च	३१२० त्रसिगृध्रिष्टि
३५४५ छन्दस्यपि ह	ज	३५६७ तप्तनप्तनथना	थ
३५७५ छन्दस्यपि ह	३०८८ जीतः क्तः	२८८३ तयोरेव कृत्य	३४६७ थट् च छन्दसि
३४३५ छन्दस्युभय	३६८६ जित्यादिर्नि	३४९९ तयोर्दाहिलौ	३७३२ थलि च सेटी
३५४० छन्दस्युभय	ट	३६२७ तयोर्वावचि	३८७१ थाथघञ्क्ताज
३५४८ छन्दस्युभय	३२६७ टिवतोऽथुच्	३७८५ तवै चान्तश्च	३५०० था हेतौ च
३६४८ छन्दस्युदवग्र	ड	२८३४ तव्यत्तव्यानी	द
३२०५ छन्दोनास्ति	३२३६ डितः क्त्रः	३५६६ तस्य तात्	२६०१ ददातिदधात्योः
३२०६ छन्दोनास्ति	ढ	३१०९ ताच्छील्यवयो	३०७६ दधातेहिः
३८२० छात्र्यादयः	३४५५ ढश्छन्दसि	३७८४ तादौ च निति	२६२१ दम्भ इश्च
३२९७ छाद्वेर्घेऽद्गुप	ण	१३७२ ताभ्यामन्यत्र	३०७६ दस्ति
ज	३२१६ णच्ः स्त्रियाम्	३७३० तास्यनुदात्ते	२७२८ दाणश्च सा
३४१३ जनसनखन	३८१३ णिनि	३६७८ तिङि चोदात्त	३९६६ दाघर्तिदधर्ति
३५४२ जनिता मन्त्रे	२७३८ णेरणौ यत्कर्म	३९३४ तिङो गोत्रादी	३१३६ दाघेऽसिशदस
२६३८ जपजभदहद्	३०६६ णेरध्ययने वृत्त	३६३५ तिङ्ङुतिङः	३१६२ दाम्नीशसयुयुं
३१३५ जल्पभिक्त	२८३६ णेर्विभाषा	३०३७ ति च	३७३६ दायार्घं दायार्दे
३३३१ जहातेश्च क्तिव	३११७ णेश्छन्दसि	३१०३ तिसुत्रतथसि	३१७२ दाक्षगोक्षौ
३१४५ जागुरुकः	२६०७ णौ गमिरबोध	३७२९ तिस्त्वरितम्	३६२६ दाशवान्साङ्गा
३९०४ जातिकालसु	२५७९ णौ च संश्रब्धोः	३६६२ तिर्यच्यपषर्गे	३८३७ दिक्छब्दा
२८०४ जातुयदोर्लिङ्	२६०१ णौ च संश्रब्धो	२६८८ तिष्ठतेरित्	२६३५ दिवाविभानि

३७२७ दिवो झल	घ	३७५५ न पादभ्या	३६१३ निगृह्यानुयोगे ।
३०२८ दिवोऽविजि	३१६१ धः कर्मणि घ्नन्	३०६० नपुंसके भावे	३२६५ निघो निमित्त
३७३५ दिष्टिवितस्यो	२८२४ धातुसंबन्धे प्र	२८४० न भाभूपकमि	२६६४ नित्यं कौटिल्ये
३८१६ दीर्घकाशतुष	२८२६ धातोः	३८२५ न भूताधिकसं	३४४६ नित्यं छन्दसि
३४४८ दीर्घजिह्वी च	२६७१ धातोः	३७५३ न भूवाक्चिह्नि	३५८७ नित्यं छन्दसि
३६३१ दीर्घादटि	२६०८ धातोः कर्म	३१४७ नमिकम्पिस्म्य	३२४३ नित्यं पणः
२६३२ दीर्घाऽकितः	२६२९ धातोरेकाचो	२६७५ नमोवरिवश्चि	३६९८ नित्यं मन्त्रे
२६०४ दुन्योरनुपसर्गे	३०५६ धृषिषासी	३१३२ न यः	२५९६ नित्यं स्मयतेः
३५८६ दुरस्युर्दविण	३५६४ ध्वमो ध्वात्	२७७४ न यदि	३०८२ निनदीभ्यां
२६७६ दुहः कब्धश्च	न	३३४४ न यद्यनाकाङ्क्षे	३१२६ निन्दहिंसकिल
२७६६ दुहश्च	२६५६ नः क्ये	३१६८ न रपरसृपिसृ	३५३८ निपातस्य च
३४६६ दूतस्य भाग	३२१७ न कर्मव्यति	२७७० न रुधः	३९३७ निपातैर्यद्यदि
३५७७ दृक्स्ववःस्वतव	२६४१ न कवतेर्यङि	३६३६ न लुट्	३२५१ निपानमाहावः
३०६० दृढः स्थूलबल	३३१४ न क्तिचि	३३३२ न ल्यपि	३३५५ निमूलसमूल
३००४ दृशोः कनिप्	३३२२ न क्त्वा सेट्	२६४६ न वशः	३१६९ निरभ्योः पू
३४३८ दृशो विख्ये च	२८७५ न क्वादेः	२६३७ न शब्दश्लोक	३६१८ निरुदकादीनि
३८७५ देवताद्वन्द्वे च	३४८७ नक्षत्राद्वः	२६४६ नश्च धातुस्थो	३०२९ निर्वाणोऽवाते
३६६७ देवब्रह्माणोरनु	२६८१ न गतिहिंसा	३६०३ नसत्तनिषत्ता	३७४२ निवाते वात
३५६१ देवसुमन्योर्यजु	३६१० न गुणादयो	३३०७ न सुदुभ्यां	३२१३ निवासधिति
३१२७ देविकुशोश्चोपस	३७२६ न गोश्वन्साव	३६६६ न सुब्रह्मण्यायां	३६४७ निव्यभिभ्यो
३०७७ दो ददोः	३५८८ न च्छन्दस्यपु	३९३८ नह प्रत्यारम्भे	३०१३ निष्ठा
२६०४ दोषो णौ	३८८६ नजो गुणप्रति	३८३५ न हास्तिनफ	३६६३ निष्ठा च
३०७४ द्यतिस्यतिमा	३८५० नजो जरमर	३८६७ नाचार्यराज	३०५७ निष्ठायां सेटि
३०२० द्रवमूर्तिस्पर्श	३६०६ नञ्सुभ्याम्	३६४५ नाडीमुष्टयोश्च	३०५४ निष्ठायामण्य
३८३१ द्विगौ क्रतौ	३८४३ नदी बन्धुनि	३६०२ नाड्यस्य	३०५२ निष्ठा शीङ्
३७४६ द्विगौ प्रमाणे	२७६७ न दुहस्तुनमां	३३८४ नाधार्थप्रत्यये	३६०३ निष्ठोपमाना
३३६५ द्वितीया ब्राह्म	२६५६ न धातुलोप	२७६३ नानद्यतनव	३८४४ निष्ठोपसर्गपूर्व
३३७४ द्वितीयायां च	३०४० न ध्याख्यापृ	२७३२ नानोर्ज्ञः	२७०३ निसमुपविभ्यो
३६३१ द्वित्रिभ्यां पा	३६१५ न निविभ्याम्	३७२३ नामन्यतर	२६४२ नीववञ्चुलंसु
२६५४ द्विषपरयोः	२७८० ननौ पृष्टप्रतिव	३०८० नाम्न्यादिशि	२६४३ नुगतोऽनुना
३१११ द्विषोऽभिन्ने	२८६६ नन्दिप्रहिपचा	३६०२ नाव्ययदिक्	३०३८ नुदविदोन्वत्रा
३४५३ द्व्यचश्छन्दसि	३९५० नन्वित्यनुज्ञैष	२६४४ नासिकास्तन	३७२८ नृ चान्यतर
३५३६ द्व्यचोऽस्तित्तक	२७८१ नन्वोर्विभाषा	२७५३ निगरणचलना	२६८१ नेहवशि कृति
			३६२६ नेरनिधाने

१८८३ नेर्विषाः	३०२६ परिस्कन्दः	३९४४ पूजायां नान	२७७७ प्रश्ने चासन्नका
३७२१ नोङ्धात्त्वोः	३९१६ परेरभितो	३६१७ पूर्वं तु भाषा	३९१७ प्रष्टोऽग्रगामि
३८७६ नोत्तरपदेऽनु	२७४८ परेर्मृषः	३६४३ पूर्वपदात्	३२११ प्रसमुपोदः पा
३४५४ नोत्वङ्घ्रिबि	३२६२ परेश्र घाङ्गयोः	२७३४ पूर्ववत्सनः	३०३४ प्रस्थोऽन्यतर
३६६१ नोदात्तस्वरि	३२६१ परौ घः	२१३३ पूर्वं कर्तरि	३८२१ प्रस्थोऽबृद्धमक
२७६३ नोदात्तोपदेश	३२३० परौ भुवोऽव	३७५६ पूर्वं भूतपूर्वं	३८०८ प्राचां क्रीडायां
३४०५ नोनयतिध्वनय	३२२२ परौ यज्ञे	३४७९ पूर्वंः कृतमिन	३११७ प्रादस्वाङ्गं
३३२४ नोपधात्थका	३१७८ पर्याप्तिवचनेष्व	२८४४ पोरदुपधात्	२७४७ प्राङ्गहः
३२४१ नौ गदनदपठ	३२८८ पर्यायार्हणो	३०७२ प्यायः पी	२९५३ प्रियवशे वदः
३२३७ नौ ण च	३८६२ पललसूप	२६१० प्रकाशनस्थेया	३७५० प्रीतौ च
३२२३ नौ वृ धान्ये	३६०१ पश्च पश्चा च	३५१८ प्रकृत्यान्तः पा	२१११ प्रसृत्वः सम
२८६४ न्यङ्कादीनां	२८११ पात्राध्माधेट्	३८७१ प्रकृत्या भगालं	२१२० प्रे दाज्ञः
३७८७ न्यधी च	२१७२ पाणिघताड	२६०३ प्रजने वीयतेः	३१८८ प्रे द्रस्तुस्रवः
प	३६३७ पातौ च	३२४८ प्रजने सतैः	३२२७ प्रे वणिजाम्
३०३१ पचो वः	३४५७ पाथोनदी	३१३५ प्रजोरिनिः	३१२५ प्रे लपस्तुद्रमथ
३६३६ पञ्चम्याः पराव	३८०१ पापं च शिल्पि	३६०८ प्रणवष्टेः	३२२१ प्रे लिप्सायाम्
३००८ पञ्चम्यामजा	२८१० पाय्यसाक्षा	२८८१ प्रणाद्योऽसंम	३२०३ प्रे खोऽयज्ञे
३७५२ पत्यावैश्वर्ये	३५२८ पितरामातरा	३७४० प्रतिबन्धि चिर	२८१७ प्रेषातिसर्ग
३५३० पथि च ङ्ङ	३२९६ पुंसि संज्ञायां	३६१८ प्रतिश्रवणे च	२७३५ प्रोपाभ्यां युजे
३६८७ पथिमयोः	२६७६ पुच्छभाण्डची	३०२७ प्रतिस्तब्धनि	२७३५ प्रोपाभ्यां सम
३१८२ पदरूजविश	३८६६ पुत्रः पुग्भ्यः	३१२७ प्रतेरंश्वाद्य	३६२५ प्लुतावैच इदु
२८७० पदास्वैरिबा	३१४१ पुरा च परी	३०२२ प्रतेश्र	२५५८ प्वादीनां ह्रस्वः
३७४१ पदेऽपदेशे	३७४२ पुरि लुङ् चा	३५०२ प्रतनपूर्वविश्वे	फ
२७१३ परस्मिन्विभा	३१२४ पुरुषश्चान्वा	२८६९ प्रत्यपिभ्यां	२१४० फलेग्रहिरारमं
३१३३ परादिशङ्	३८३३ पुरे प्राचाम्	२७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रु	च
३२१० परावनुपात्थय	२९२२ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु	३२०४ प्रथने वावश	३४६५ बर्हिषि दत्तम्
३३११ परावरयोणे च	३१६६ पुवः संज्ञा	३७१० प्रथमोऽचिरो	३५०६ बहुप्रजार्थन्द
३३७७ परिक्रियमाने	२८३७ पुष्यसिद्धौ	३०६१ प्रभौ परिचूतः	३३१८ बहुलं छन्दसि
३२०१ परिन्योर्नीणो	२१५८ पूः सर्वयोर्दादि	३२४५ प्रमदसंमदौ ह	३४०० बहुलं छन्दसि
३७६७ परिप्रत्युपापा	३७६२ पूगोष्वन्यतर	३३७२ प्रमाणे च	३४०१ बहुलं छन्दसि
३११० परिमाणा	३०५१ पूङ्गः क्त्वा च	२८७८ प्रयाजानुयाजौ	३४११ बहुलं छन्दसि
२९४८ परिमाणे पञ्चः	३०५० पूङ्गश्च	३४३७ प्रयै रोहिण्यै	३४९७ बहुलं छन्दसि
२६८४ परिच्यवेभ्यः	३१०८ पूङ्ग्यजोः	२८८४ प्रयोज्यनियो	३५१० बहुलं छन्दसि
	३१७४ पूजनापूजितम्	३८८१ प्रष्टुदादीनां च	३५२७ बहुलं छन्दसि

३५५८ बहुलं छन्दसि	३१३१ भिन्नासेनादाये	३४१४ मन्त्रे श्वेतवहो	३२०२ यज्ञे समिस्तु
३५७८ बहुलं छन्दसि	३०४२ भित्तं शकलम्	३५५४ मन्त्रेष्वाङ्ग्या	३७०१ यतोऽना
३५८६ बहुलं छन्दसि	२८६६ भिद्योद्धयौ	३५३३ मन्त्रे सोमाश्वे	३३४९ यथातथयोरसू
३५९८ बहुलं छन्दसि	३१५४ भियः क्रुल्लुक	३३१८ मयतेरिदंन्य	२८२७ यथाविध्यनुप्र
३५४६ बहुलं छन्दस्य	३१७३ भीमादयोऽपा	३४८४ मये च	३१६३ यद्वितुपरं छ
२१११ बहुलमाभी	२५१४ भीस्योर्हेतुभ	३७७२ महान्भीह्य	३९७३ यद्वृत्ताभित्यं
३८८६ बहुव्रीहाविद	३६७५ भीहीभृद्भुमद	३७४८ मान्नोपज्ञोपक्र	३२४० यमः समुपनि
३७३५ बहुव्रीहौ	२८७७ भुजन्त्युञ्जौ पा	६४७० मायायामण	२६१८ यमो गन्धने
३८४० बहुव्रीहौ विश्वं	२७३७ भुजोऽनवने	३८२२ मालादीनां च	३८९० ययतोश्चातद
३१०९ बहोर्नञ्वदुत्	३१५१ भुवः संज्ञान्त	२१४१ मितनखे च	३१२६ यश्च यङ्गः
३७६४ बहुन्यतरस्याम्	३११८ भुवश्च	२७४० मिथ्योपपदात्	३०२५ यस्य विभाषा
२६७२ बाष्पोष्मभ्यां	३४४७ भुवश्च	३८८८ मिश्रं चानुपस	२६६१ यस्य हलः
२५९३ बिभेतेर्हेतुभये	३६०५ भुवश्च महा	३५८५ मीनातेर्निगमे	३६०१ याज्यान्तः
२७५२ बुधयुधनशजने	२८२५ भुवो भावे	३१०१ मुखं स्वाङ्गम्	३३२१ यावति विन्द
२११८ ब्रह्मभूणवृत्रेषु	२११५ भूते	२६२४ मुचोऽकर्मकस्य	२७८३ यावत्पुरा
३६१० ब्रूहिप्रैयश्रौष	२७१७ भूते च	२६७७ मुण्डमिश्र	३१४३ यावद्यथाभ्यां
भ	३१७० भूतेऽपि दृश्य	३२५४ मूर्ताघनः	३८१५ युक्तारोह्याद
३८०५ भक्ताभ्यास्तद	२८६१ भृजोऽसंज्ञाया	२८६२ मृजेविभाषा	३७०० युक्ते च
२१७६ भजो ण्विः	२६६७ भृशादिभ्यो भु	३३२३ मृडमृदगुध	२८७३ युयं च पत्रे
३१४१ भजभासमिदो	२८८५ भोज्यं भक्ष्ये	३०५५ मृषास्ततिहायां	३५४४ युप्लुवोर्दीर्घ
२७६४ भजैश्च चिणि	३१५७ भ्राजभासधु	२१६० मेघर्तिभयेषु	३६४० युष्मत्तत्तत्तु
३५१७ भयप्रवय्ये च	म	य	३६१६ युष्मदस्मदो
३१७१ भविष्यति	३०८१ मतिबुद्धिपूजा	२६३३ यङ्गि च	३६०७ ये यज्ञकर्मणि
२७१४ भविष्यति	२६२८ मतुवसो रु	२६५० यङोऽचि च	र
३४५६ भवे छन्दसि	३७०५ मतोः पूर्वमा	२६५१ यङो वा	३४६७ रक्षोयातूनां
२८१४ भव्यगोयप्रवच	३४८२ मतौ च	२८०५ यच्चयत्रयोः	३०१६ रक्षाभ्यां निष्ठा
२६७१ भावकर्मणोः	३४७४ मत्वर्थे मासत	३१४६ यजजपदशां	२५८१ रभेरशब्दिलि
३४४३ भावलक्षणे स्थे	३२४४ मदोऽनुपसर्गं	३५६५ यजध्वैनमिति	२६१७ रलोव्युपधाद्
३१८१ भाववचनाश्च	३४८५ मधोः	३२६८ यजयाचयत	३२२८ रश्मौ च
३१८४ भावे	३४७५ मधोर्जं च	२८८२ यजयाचरच	३००५ राजनि युधिक्
३४१० भावे च	२९१२ मनः	३५२० यजुयुरः	३७६८ राजन्यबहुवच
३२२५ भावेऽनुपसर्गं	३८८५ मन्त्रिकन्या	३६४१ यजुष्येकेशाम्	२८६५ राजसूयसूर्य
३०९७ भाषायां सद्	३४०२ मन्त्रे घसङ्करण	३३१७ यज्ञेश्च करणे	३७१३ राजा च
२७२० भासनोपसर्गं	३४२० मन्त्रे वृषेषपच	३६६३ यज्ञकर्मण्य	३७१७ राजा च प्रशं

२४५ रात्रेश्चाजसौ	२५८७ लोपः पिबतेरी	३५५२ वा छन्दसि	३८८८ विभाषा छन्द
२६५२ रात्रोपः	३५६३ लोपस्त आत्म	३५१५ वा छन्दसि	३५६३ विभाषा छन्द
३६६६ रिक्ते विभाषा	३६५२ लोपे विभाषा	३६०५ वा जाते	३८५५ विभाषा तुल्य
२६४४ गृध्रपक्षस्य	२६६८ लोहितादिडा	३०६८ वा दान्तशा	२८१२ विभाषा धातौ
२६५२ रुमिकौ च	३३३५ ल्यपि च	२८३९ वा निसनिष्ठ	३७०१ विभाषाध्यक्षे
२६०६ रुदचिदमुष	३३३६ ल्यपि लघुपूर्वा	३७५४ वा भुवनम्	३३३७ विभाषाऽऽपः
३०६६ रुष्यमास्वर	३२९० ल्युट् च	३२६२ वा यौ	३३४२ विभाषा परेः
२५६६ रुहः पोऽन्यतर	३०१८ स्वादिभ्यः	३३३४ वा ल्यपि	३६१३ विभाषा पृष्ठप्र
३४६८ रेवतीजगती	च	३५४१ वा षपूर्वस्य	३०५४ विभाषा भावा
३२८५ रोगाख्यायां	२८८३ वचोऽशब्द	२८३० वाऽऽसरूपोऽस्त्रि	३६८४ विभाषा भाषा
ल	३३२५ धञ्चिलुञ्च्युत	३०८५ विकुशमिपरि	३०२३ विभाषाभ्यव
३१०३ लक्षणहेत्वोः	२८७६ वञ्जैर्गता	३६१६ विचार्यमाणा	२७२३ विभाषा विप्र
२६६६ लक्षणे जाया	३४६२ वरगरान्ता	३४१७ विजुपे छन्द	३७०३ विभाषा वेपिव
३१०० लटः शतृशा	२८५४ वदः सुपि	२६८२ विड्वनोरनुना	२५८३ विभाषा वेष्टि
२७७८ लट् स्मे	३९०६ वनं समासे	३०४१ वित्तो भोगप्र	२७७५ विभाषा साक
२५८२ लभेश्च	२९२४ वयसि च	३१४२ विदिभिदि	३६५५ विभाषितं वि
३१७४ लषपतपद्	३४७३ वयस्यासु	३१०५ विदेः शतुर्वसुः	३९६० विभाषितं सो
३४२४ लिङ्गर्थे लेट्	३८६५ वर्यादयश्च	२६५० विध्वक्शोस्तुदः	३९३० विभाषोऽणु
२८१५ लिङ् च	३७३७ वर्णो वर्णेष्वने	३१४९ विन्दुरिच्छुः	२७४४ विभाषोपपदेन
२७८८ लिङ् चोर्ध्व	२७८६ वर्तमानसामी	२६८५ विपराभ्यां जेः	२७३० विभाषोपयम
२८१८ लिङ् चोर्ध्वमौ	३३५३ वर्षप्रमाण	२८६८ विपूयविनी	३३८८ विशाखयोश्च
२८२१ लिङ्गर्थे	३०४६ वसतिस्तुधोरिट्	३१६० विप्रसंभ्यो	३३७८ विशिपतिपदि
३४३४ लिङ्ग्याशिष्य	३४५१ वसन्ताच्च	३५५४ विभाषजोऽश्लु	३७५८ विस्पष्टादीनि
३०६५ लिटः कान	३४८६ वसोः समूहे	२८०० विभाषा कथ	३८५४ वीरवीर्यौ च
३०७६ लिति	३०६६ वस्वेकाजाद्	२७८४ विभाषा कदा	३५०४ वृकज्येष्ठाभ्यां
२७८६ लिप्स्यमानसि	३४१० वहश्च	२७५१ विभाषाऽकर्म	३२३३ वृक्षासनयोर्वि
२५९२ लियः संमान	२६४७ वहाभ्रे लिहः	२८७१ विभाषा कृ	३२२९ वृणोतेराच्छा
२५६१ लीलोनुरु	२९५० वह्यं करणम्	३२८७ विभाषाख्या	२७११ वृत्तिसर्गतायने
२६३५ लुपसदचरजप	२६६९ वा क्यषः	३०९६ विभाषा गम	३६९१ वृषादीनां च
३०४८ लुभो विमोहने	३०८१ वाऽऽक्रोशदैव्य	२६०५ विभाषा ग्रहः	२७१४ वेः पादविहरणे
३१०७ लटः सद्वा	२७०० वा गमः	३३४५ विभाषाप्रप्रथ	२७०७ वेः शब्दकर्मणः
३४२७ लेटोऽडाटौ	२९५७ वाचंयमपुरन्द	३२२५ विभाषाङ्कि रु	२७०१ वेत्तेर्विभाषा
३९५९ लोट् च	२६०५ वा चित्तविरा	२७६५ विभाषा चि	३४५८ वेशन्तहिम
२७८७ लोट् चोर्ध्व	२६५६ वाचि यमो	३६६५ विभाषा छन्द	३४७७ वेशोद्यशआदे

३४३० वैतोऽन्यत्र	३४८९ शिवशमरि	३४६० सगर्मसयूथ	२८३२ सभायां नपुंसके
३४७१ वैवावेति च	३५१४ शीर्षश्छन्दसि	३७६६ संख्या	२७२६ समः ण्यवः
२७६८ वोताप्योः	३०३० शुषः कः	३८६७ संख्यायास्त	२७२५ समः प्रतिज्ञाने
२५९० वो विधनने	३३५६ शुष्कचूर्णरूपेषु	३२१४ संवेचानौत्तरा	२६८९ समवप्रविभ्यः
३१२३ वौ कषलस	३६९४ शुष्कघृष्टौ	३२६४ संबोद्धौ गण	२७२७ समस्तृतीया
३१९६ वौ क्षुभ्रवः	३८४९ शृङ्गमवस्था	३२८६ संज्ञायाम्	३३२० समानकर्तृक
२७२१ व्यक्तवाचां स	३०६७ शृतं पाके	३३५७ संज्ञायाम्	३१७६ सामानकर्तृकेषु
३४३३ व्यत्ययो बहु	३१४३ शृवन्धोराहः	३८६३ संज्ञायाम्	३३७१ सामासत्तौ
३२६८ व्यधजपोरनु	३२१६ शोश्छन्दसि	३२७६ संज्ञायां समज	३७३४ सामासस्य
३३९२ व्यवहिताश्च	२८०८ शेषे लङ्यदौ	३८२८ संज्ञायां गिरि	३३३२ समासेऽनङ्पूर्वे
३९०० व्यवायिनो	३६४८ शेषे विभाषा	३८११ संज्ञायां च	२९२१ समिख्यः
३३४१ व्यश्च	३६५७ शेषे विभाषा	३८८० संज्ञायामना	३२०८ समि मुष्टौ
२७४९ व्याङ्परिभ्यो	३६०३ श्याद्व्यधास्तु	३६८९ संज्ञायामुपमा	३१६४ समि युद्गुदुषः
३२११ व्युपयोः शोतेः	३०२१ श्योऽस्पृशे	३६६२ संज्ञायामृतृ	२८२८ समुच्चयेऽन्य
३२७६ व्रजयजोभवे	३७५६ श्रज्यावमक	३८६९ संज्ञायां मित्रा	२८२६ समुच्चये सा
२९९० व्रते	३१६५ श्रिणीमुवोऽनु	३८४७ संज्ञौपग्ययोश्च	२७४२ समुदाङ्भ्यो
श	३५७३ श्रीग्रामण्योश्छ	३६३९ सत्यं प्ररने	३२४६ समुदोरजः
३१७७ शकष्टपज्ञा	३५५१ श्रृशृणुपृकृष्ट	२६७५ सत्सूक्ष्मिषुद्गुदु	३४६४ समुदाङ्मादः
३४३९ शकि णमुल्क	३०३९ श्वीदितो निष्ठा	३७४५ सहशप्रतिरूप	३३५७ समूलाकृतजीवे
२८२३ शकि लिङ् च	ष	३५२९ सधमादस्थयो	२६६९ समोगम्यवृद्धि
२८७७ शकिसहोश्च	३८१९ षट् च काण्डा	३३१५ सनः क्तिचि	३४९४ संपरिपूर्वात्स
२९७१ शक्तौ हस्ति	३७२९ षट्त्रिचतु	३१४८ सनाशंसभिन्	३१२२ संपृचानुरुधा
३७१९ शतुरनुमो	३३३३ षत्वतुकोरसि	३५८३ सनिससनिवां	२७१९ संप्रतिभ्याम्
२५६८ शदेरगतौ	३७९४ षष्ठीप्रत्येनसि	२६१० सनिग्रहगुहोश्च	३१०२ संबोधने च
२६७३ शब्दवैरकलहा	३३८६ षष्ठीयुक्त्तश्छन्द	२६१५ सनि च	२८११ संभावनेऽलमि
३५४३ शमिता यज्ञे	३६३८ षष्ठ्याः पति	२६२३ सनि मीमाधु	२७०६ संमाननोत्सञ्ज
३१२१ शमित्यष्टाभ्यो	३३१० वास्पदान्तात्	२६१८ सनीवन्तर्ध	२९५९ सर्वकूलाभ्रकरी
२६२८ शमि धातोः	३२८१ विद्भिदादिभ्यो	३६४५ सनोतेरनः	३८२७ सर्व गुणका
२६८५ शाच्छासाङ्गा	स	३४६१ ससनोऽञ्छन्द	३४८८ सर्वदेवात्ताति
३०७५ शाच्छोरन्य	३४२८ स उत्तमस्य	३७६६ ससमीसिद्धशु	३६८५ सर्वस्य सुपि
३७४३ शारदेऽनार्तवे	२६२८ सः स्विदि	३७९९ ससमीहारिणौ	३७५७ सविधसनीड
३८७२ शितेर्निस्था	३०१७ संयोगादेरातो	३८८६ ससम्याः पुण्य	३५६७ ससुवेति
३८१० शिल्पिनिष्ठाकृ	३६३२ सकथं चाक्रा	३६७० ससम्यां	३४८९ सहस्रेण संमि
२९०७ शिल्पिनि णु	३६७५ सगतिरपि	३००७ ससम्यां जनेः	३६४६ सहेः पृतनर्ता

२०६ सहे च	३४८३ सोममर्हति यः	२७५७ स्यसिचसीयुट्	३३०० हलश्च
३९३१ साढ्यै साढ्वा	३००० सोमे सुजः	२५७८ खवतिश्रगांति	२८२७ हलश्चेजुपधा
३६५९ सामान्यवचनं	३५८१ सोमे ह्वरितः	३४५९ स्रोतसो विभा	३१६४ हलसूकरयोः
२७५६ सार्वधातुके	३९२९ सोरवक्षेपणे	३७५१ स्वं स्वामिनि	३४१२ हव्येऽनन्तःपा
३७१४ सावेकाचस्तु	३८५१ सोर्मनसी अलो	३६३३ स्वतवान्पायौ	२७७६ ह्रश्चतोर्लङ् च
२६४० सिचो यङि	२९२७ स्तम्बकर्णयो	३२३९ स्वनहसोर्वा	२६१० हश्च व्रीहि
२६०२ सिध्यतेरपार	२९३८ स्तम्बशङ्कतो	३६७२ स्वपादिहिंसा	३२१२ हस्तादाने चे
३४३३ सिब्वहुलं ले	३२६० स्तम्बे क च	३१५२ स्वपितृषोर्नजि	३३६० हस्ते वर्तिग्रहो
२९६९ सुकर्मपापमन्त्र	२९८० स्तम्भुसिबुस	२६४५ स्वपिस्यमिग्ये	३३६९ हिंसार्थानां च
३७४६ सुखप्रिययोर्हि	३६४२ स्तुतस्तोमयो	३२६९ स्वपो नन्	३६४१ हि च
२६७४ सुखादिभ्यः	२६२७ स्तौतिण्योरेव	३६२२ स्वरितमात्रेडि	६७८९ हिरण्यपरिमा
३६४४ सुजः	३०३३ स्यः प्रपूर्वस्य	३६६८ स्वरितात्संहि	३०७० द्विषेर्लोमसु
३११२ सुजो यज्ञसंयो	३२७२ स्त्रियांक्तिन्	३६५९ स्वरितो वानु	३२६७ हेति क्षिया
३५९४ सुधितवसुधित	२९८७ स्थः क च	३३८३ स्वाङ्गे तस्पस्य	२५७६ हेतुमति च
२६५७ सुप आत्मनः	३२७३ स्थागापाप	३३७६ स्वाङ्गेऽध्रुवे	२८१३ हेतुहेतुमतोर्लि
३९६१ सुपां सुलुक्पूर्व	३१५५ स्थेशभासपिस	३३४७ स्वाङ्गिण मुलु	३३९९ हेमन्ताशशि
२९१६ सुपि स्थः	३५७१ स्नातव्यादयश्च	२५८४ स्वापेश्रङि	३४५२ हेमन्ताच्च
२९८८ सुप्यजातौ	३३५९ स्नेहने पिषः	३३६३ स्वे पुषः	३७२२ ह्रस्वनुङ्भ्यां
३६५६ सुबामन्त्रिते	३७०४ स्पर्धायामाङः	ह	२८५८ ह्रस्वस्य पिति
३०९१ सुयजोङ्र्वनि	३१३८ स्पृहिगृहिपति	२६९७ हनः सिच्	३५२७ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्त
३०८३ सूत्रं प्रतिष्ठात	३०४४ स्फायः स्फी	३२५३ हनश्च वधः	३९०८ ह्रस्वान्तेऽन्त्या
३१३३ सूददीपदीक्षश्च	२५९७ स्फायो वः	२८५६ हनस्त च	३९७९ हु ह्वरेरङ्गन्दसि
३८७९ सुपमानाक्तः	३९२१ स्फिगपूत	३९६१ हन्त च	३०७३ ह्लादो निष्ठा
३१४० सृघस्यदः कम	३१८५ स्फुरतिस्फुल	२९२३ हरतेरनुद्यमने	२५८० हः संप्रसारणं
२४४४ स्यपितृदोः कसु	२६२६ स्मिपूङ्गज्ज्व	२९३९ हरतेर्द्यतिनाथ	३२४९ ह्र संप्रसारणं
३१३३ स्य स्थिरे	२८१९ स्मे लोट्	२६१३ हलन्ताच्च	२९१४ हावामश्च
	३५२६ स्यरङ्गन्दसि		

गयन्तादिस्वरप्रक्रियान्तवार्तिकसूची ।

वार्तिकम्	सूत्राङ्काः	वार्तिकम्	सूत्राङ्काः	वार्तिकम्	सूत्राङ्काः	वार्तिकम्	सूत्राङ्काः
अ		अतद्धित इति	३६५२	अनाचमिकमी	२७६३	अमुष्येत्यन्तः	३६६६
अक्षरसमूहे छ	३४८६	अतेधातुकोप	३९२५	अनुपसर्ग इति	३७८१	अतिश्रुदाशिश्र	२७०१
अग्रप्रामाभ्यां	२९७५	अत्यन्तापङ्गवे	२७७५	अन्यत्रापि	२९६५	अर्थवेदयोरेप्या	२६७७
अजेः क्यपि	३२७६	अदेः प्रतिषेधः	२७५३	अपादाने क्षिया	३१९१	अवहाराधारा	३३०१

अव्ययानां न	३६५१ ईष्यते	२६०७, २६०८	कुरितप्रहण	३००३	छन्दसीवनिपौ	३४९८
अव्ययीभाव	३६२६ ईषा अन्नादीनां	३६२५	केलिमर उपसं	२८३४	छन्दस्यवशाब्दा	३४९९
अव्यये नञ्कु	३७३६ ईहायामेव	२६११	कमे कर्तयारम	२८९५	छन्दोविन्प्रकर	३४९८
अव्यययोर्मै	२६६२ उ		क्रियासमभि	२८२८	ज	
असाधित्यन्तः	३६६६ उत्तानादिषु	२९२९	क्विचिप्रच्छ	३१९८	जसादिषु छन्द	३५८६
असि अकेऽने	२९०७ उरुकुलसंकुल	३०३७	कीरलवणयो	२६६२	जागर्तकारो	३२७८
आ	उपसर्गादित्यस्य	२७०१	क्सोऽपि वा	२६७४	जुहोतेर्दीर्घश्च	३११८
आगमेः क्षमा	२६८७ उपाद्देवपूजा	२६९२	ख		ज्योतिरुद्गमन	२७१४
आङ्याजयारा	३५५१ उभयसंज्ञान्य	३३१०	खचच डिङ्गा	२९५३	झ	
आङः प्रतिज्ञा	२६८९ उरसो लोपश्च	२९६५	खनेर्डीङरेकेक	३३०४	झलादाविति	३३३०
आङि नुप्रच्छ	२६८८ उरयोमाङ्गवा	२६६७	क्शाजः शस्य	२८४०	ड	
आङ्पूर्वस्या	३०७२ उ		ग		डे च विहायसो	२९६५
आङ्पूर्वादञ्जेः	२८५७ उच्चगमादीनां	२९८६	गतिग्रहणे	३९७५	ण	
आचारेऽवग	२६६२ उरुगुणधाम्रहणं	३७१७	गमादीनामिति	२९८६	णिग्रन्थिग्रन्थि	२७७१
आदिकर्मणि	३०५२ उणोतेर्नुवद्भावो	३०१२	गमेः सुपि वा	२६५३	ण्यत्प्रकरणे र्य	२८८२
आदिवाद्योर्न	२७५३ ऋ		गवादिषु विन्देः	२९००	ण्यत्प्रकरणे ल	२८८५
आद्युदा	३८२५ ऋचि त्रेरुत्तरप	३९१०	गिरौडश्छन्द	२९२९	ण्यन्तभादीना	२८४०
आमन्त्रिते	३६२६ ऋत्वादिभ्यः	३२७२	गुगुलुमधु	३४४९	त	
आविष्टयस्योप	३४४४ ऋपिप्रतिषेधो	३८९९	घ		तकिशसिचति	२८४३
आशङ्कायांसन्व	२६२२ ए		घञर्थे कविधा	३२३४	तनिपतिदिरिदा	२६२१
आशासः कौ	२९८४ एमन्नादिषु छन्द	३५१६	घटीखारीखरी	२९४५	तनोतेरुपस	२९०२
आशिषि	२६८७ एरजधिकारे	३४१९	घट्टिवन्दिविदि	३२८४	तन्वादीनां छ	३५४८
इ	ओ		घः संज्ञायां न	२८९९	तपसः परस्मै	२६७१
इक्कृष्यादिभ्यः	३२८५ ओजसोऽप्सर	२६६२	च		तमधीष्टो	३७६३
इक्षितपौ धा	३२८५ क		चरिचलिपतिव	२८९६	तितुत्रेण्वग्रहा	३२८०
इज्वपादिभ्यः	३२८५ कण्डवादेस्तृती	२६७८	चरेराङि चागु	२८४८	तेन तत्र न भवे	२८४८
इणजादिभ्यः	३२८५ कप्रकरणे मूल	२९१९	चायतेः क्तिनि	३२७२	त्यजेश्च	२८८२
इन्धेरछन्दोविष	३३९३ ककर्मणो	३३००	चारौ वा	२६६६	द	
इयाडियाजीका	३५६१ कर्मणि समि	२९६६	चितः सप्रकृते	३७१०	दंशेरछन्दस्यु	३११६
इषेरनिच्छार्थ	३२८४ कविधौ सर्वत्र	२९१२	चीवरादर्जने	२६७६	दानेराजवे	२३६४
ई	काण्यादीनां वे	२५८३	चेलराज्य	३८६४	दारजारौ क	३१६०
ईक्षिणमिभ्यां	२९१३ किरतेर्हर्षजीवि	२६८७	छ		दुग्धोर्दीर्घश्च	३०१८
ईदधिनः	३६०२ कियत्तद्गुह्यु कृ	२९३५	छन्दसि स्त्रियां	३५२८	दुहिपच्योर्बहु	२७६६
			छन्दसीति वक्त	२८६६	दशेश	३०९६

मुनिगमिलुहो	३१५८	पूर्वाङ्गवचनेति	३३६५६	रादिफः	३२८५	श्रु वायुवर्ण	३१९१
द्विगोर्यप्	३७६३	प्रतिषेधे ह्रसादी	२६८१	राधो हिंसायां	२६२३	ःदन्तरोरूप	३२८३
द्वित्वप्रकरणे	३१३४	प्रमाणे लो	३७४६	रीगृत्वत इति	२६४४	श्रुयजीषिस्तु	३२७२
ध		प्रलम्भनाभि	२५९१	ल		श्वेतवहादीनां	३४१४
धात्वर्थनिर्देशे	३२८५	प्रशान्ताभिपू	३६२६	लोहितादिडा	२६६९	ष	
धेट उपसंख्यान	२७५५	फ		व		षठ्यर्थं चतुर्थी	३३६६
ध्यायतेः सम्प्र	३१५८	फेनाच्चेति	२६७२	वनउपसंख्यान	२६२९	षठ्यामन्त्रित	३६५६
न		व		वर्णाकारः	३२८५	स	
नभोऽङ्गिरोमनु	३३८९	बहुलं छन्दसीति	३५८६	वक्षिरण्योरूप	३२३४	सन्निपाताच्चे	१७०४
निमिमीलियां	३३०५	ब्रह्मणि वदा	२६८८	वसेस्तव्यकर्त	२८३४	सम्पदादिभ्य	३२७२
निर्विण्णस्योप	२८३५	भ		वस्त्रात्समाच्छा	२६७७	सकर्मकाणां प्र	२७६६
निष्ठादेशः पत्व	३०२५	भगो च दारेः	२९५८	वातशुनीतिल	२९४२	सतिशिष्टस्वर	३६५०
निष्ठायामनित	२८६३	भयादीनामुप	३२३१	वा नामधेयस्य	३६६६	सत्रकक्षकष्टकृ	२६७०
निष्ठायसेट इति	३२८०	भविष्यत्येवेण्यते	२८१३	वा बह्वर्थमनु	३६७६	समवपूर्वाच्च	२८७४
नृतिखनिरञ्जि	२९०७	भाण्डात्समाच	२६७६	वा लिप्सायामि	२६९२	समश्च बहुलम्	२८६३
नी लिम्पेवाच्यः	२९००	भाषायां धाञ्कृ	३१५१	विदिप्रशिष्टस्वर	२७००	समानान्ययो	२६७४
प		भाषायां शसि	३३०९	विन्दीन्धिखिदि	३७३०	समोऽकृजेन	२६८७
पण्यकम्बलः	३७७६	भूरिदाग्नस्तुट	३६०२	विंशतेरचेति	३४९१	सर्वत्रपञ्चयोरूप	२९६५
परस्पोपप	२६८२	भूषाकर्मकिरादि	२७६९	विस्मितप्रति	३०७०	सर्वप्रातिपदि	२६६२
पराङ्गकर्मका	२६८६	म		विहायसो विह	२९५३	सर्वप्रातिपदिक	२६६५
परादिश्च परान्त	३६३३	मलोपश्च	३९७४	वृजेरिति	३७७६	साधुकारिण्युप	२९८८
परिचर्यापरि	३२७८	माङ्ग्याक्रांशे	३१०१	वृषण्वस्वश्चयो	३३८६	सासहिवावहि	३१५१
परेर्वा	३२८४	मान्तप्रकृतिक	२६६०	व्याधिमत्स्यव	३१८३	सिनोतेर्मासकर्म	३०१८
पाटेर्णिलुक्चो	२८९६	मासश्छन्दसीति	३५९४	व्रताद्भोजनतश्चि	२६७७	सुडापि हर्षादि	२६८८
पाणौ सृजेर्ण्यङ्गा	२८७४	मितद्रवादिभ्य	३१६०	क्षीहिवत्सयोरि	२९३८	सुदिनदुर्दिन	२६७३
पातेर्णौ लुक्वक्त	२९८९	मुद्गलाच्छन्द	३४३७	श		सुदुरोरधिकरणे	२६६५
पारर्वादिषूप	२६२९	य		शफिलाङ्गला	२९२३	सूत्रिसूत्रिसूत्र्य	२६३०
पावकादीनां छ	३५८३	यदायद्योरूपसं	२८०४	शपउपालम्भे	२६८८	सूत्रे च धार्येऽर्थे	२९२३
पिबतेः सुराशी	२६२२	युष्मदस्मदोः	३४९१	शब्दिकरणेभ्य	३०५६	सृजियज्योः	२७६६
पुच्छादुदसने	२६७६	र		शसिदुहिगुहि	२८५८	सृजेः श्रद्धोपप	२७६६
पूज एवेह	२८४०	रजेर्णौ मृगरम	२६०५	शिखेर्जिज्ञासा	२६८७	सोपसर्गस्य न	३०७२
पूजो विनाशे	३०१८	रयेर्मतौ बहुलम्	३५१०	शीङो वाच्यः	३१३८	स्तने धेटो	२९४४
पूतिशानुबन्ध	३९७६	राजच उपसं	२९७२	शीलिकामिभ	२९१३	स्यान्तस्योपो	३६६६

स्वराद्यन्तोपस २७३५	हनो वा यद्वध २८४३	हरतेर्गताच्छी २६८७	हिरण्य इति ३४०७
स्ववःस्वतवसो ३५९५	हन्तेर्वस्व च २८९६	हलिकल्पोरद २६७७	हप्रहोर्मरछ ३४३२
स्वाङ्गकर्मका २६९४	हन्तेर्हिंसायां २६४३	हल्यादिभ्यो २६७७	हव्या आप ३५१७
ह २६७१	हन्तेरप्रतिषेधः २६८१	हस्ति सूचकया २९२७	हेतुमणिश्रि २७७१

उत्तरार्द्धगत-परिभाषासूची ।

१३ अङ्गघृत्ते पुनर्घृत्त	९ कृत्रिमाकृत्रिम	३९ पुनः प्रसङ्गवि	१२३ योगविभागा
१२२ अनिदिष्टार्थ	६९ कल्प्युत्तुमुन्	६७ पुरस्तादप२९१४	११४ लक्षणप्रतिपदो
अनुत्तेस्वल२३२६	४६ कश्चित्कृताकृत	२४४६, २४७७, २६७७	२३५३
२४३५ २५१३	५९ कश्चिदपवादवि	१२६ पूर्वत्रासिद्धीय	४९ लक्षणान्तरण
४ अनेकान्ता अ	१२९ कश्चिद्विकृतिः	३८ पूर्वपरनिस्थान्त	१२१ लच्ये लक्षणं
५७ अन्तरङ्गादप्यप	११७ कश्चित्समुदाये	६६ पूर्व ह्यपवादा	७० लादेशेषु वास
५४ अन्तरङ्गा ३३३४	८४ कश्चित्स्वार्थिकाः	५३ पूर्वोत्तरपदनिमि	९१ लुग्विकरणालु
६६ अपवादो यद्य	९६ गणकार्यमनि	६४ प्रकल्प्य चाप	२३५३
६८ अभ्यासविका	११७ गामादाग्रहणे	१०१ प्रकृतिग्रहणे य	२१ वर्णाश्रये नास्ति
११८ अभेदका गुणाः	१५ गौणमुख्ययो	२६६१	५९ वार्गादाङ्गं बली
१३३ अर्धमात्रालाघ	३१ ग्रहणवता प्रा	९२ प्रकृतिग्रहणेण्य	२२९०, २३८७
१०७ अवयवंप्रसिद्धेः	७९ चानुकृष्टं नो	१११ प्रत्ययाप्रत्यय	४१ विकरणेभ्यो
९५ आगमशास्त्रम	१२९ ज्ञापकसिद्धं न	२४ प्रत्ययग्रहणे चा	१०९ विधिनियमसं
९९ आतिदेशिकम	८३ तदनुबन्ध २८६१	११६ प्रत्येकं वाक्य	१०२ विधौ परिभा
२२ उणादयोऽप्यु	९० तन्मध्यपतित	१०६ प्रधानाप्रधान	७३ विभक्तौ लिङ्ग
६५ उपसञ्जन्य	८८ ताच्छीलिके	७८ बहुव्रीहौ त	३० व्यपदेशिवदे
९ उभयगतिरिह	८९ धातोः कार्यमु	११९ बाधकान्येव	३२ व्यपदेशिवद्भा
७१ उभयनिर्देशे प	७५ नञिवयुक्तमन्य	१९ भाव्यमानेन स	१०८ व्यवस्थितवि
३७ एकदेशवि२४४०	९८ नञ्घटितमनि	२० भाव्यमानोऽप्यु	१ व्याख्यानतोवि
१८ एकयोगनिर्दिष्टा	६१ नाजानन्तर्ये	६१ मध्येऽपवादाः	४३ शब्दान्तरस्य
१७ एकयोगनिर्दि	७ नानुबन्धकृतमने	६११	४४ शब्दान्तरास्या
१२७ एकस्या आकृते	८ नानुबन्ध २८४४	२ यथोद्देशं संज्ञा	१३१ शितपा शपानु
५ एकान्ताः	८२ निरनुबन्धकप्र	११ तदागमास्त	२२४६, २६५०,
१३० औपदेशिकप्रा	१२१ निषेधाश्च बली	३३ यस्मिन्विधि	२६५१
९ कार्यकालं सं	१३२ पदगौरवाद्यो	४७ यस्य च लक्षणा	११३ श्रुतानुमितयोः
१० कार्यमनुभ२६२१	१२० पर्जन्यवल्लक्षण	४८ यस्य च लक्षणा	९४ संज्ञापूर्वकविधे
४३ कृताकृतप्रसङ्गि	१२४ पर्यायशब्दानां	५८ येन नाम्राप्ते यो	२५४७

४० सकृद्गतौ २४७१	१०० सर्वविधिभ्यो	७७ साम्प्रतिकाभा	४९ स्वरभिन्नस्य च
१२८ सम्प्रसारणं त	३५ सर्वे विधयरक्ष	१११ सामान्यातिदे	८० स्वरावेधौ व्यञ्ज
२५७९	३४ सर्वो द्वन्द्वो विभा	२७९०	८१ हलस्वरप्राप्तौ
१८५ समासान्तविधि	११२ सहचरितासह	७४ सूत्रे लिङ्गवचनम्	

उणादिसूत्रसूची ।

सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्
अ	५०८ अदेस्त्रिनिश्च	१३७ अर्तिस्तुसुदुः	२३३ अशेरश च
७६ अगारे णिच्च	४५७ अनिहृषिभ्यां	२०९ अर्तेः किदिच्च	५२ अशोर्णित्
५५१ अन्त्यादयश्च	३३२ अनुङ् नवेषश्च	६९५ अर्तेः क्युरुच्च	३४५ अशोर्देवेन
६७५ अङ्गतेरसिरिह	९३ अन्डूडम्भूजम्बूक	५१९ अर्तेररुः	६३० अशोर्देवेन युट् च
४१४ अङ्गिन्मदिम	६४४ अन्ने च	६३४ अर्तेरुच्च	४३६ अशोर्नित्
४९० अङ्गोर्नलोपश्च	५४५ अन्येभ्योऽपि	४८४ अर्तेरुच्च	३३७ अशोर्लेशश्च
५७८ अच् इः	२५ अपदुःसुषु स्थ	२४५ अर्तेर्गुणः शुट् च	४८६ अशोर्ते रश्च
७०९ अच् तस्य जङ्	५३८ अवाद्यश्च	३८२ अर्तेर्निच्च	७३५ अशोर्तेराशु
३४१ अजियमिशीह	६०३ अमिचिमिदिश	१६५ अर्तेर्निरि	७०७ अश्रवादयश्च
३२७ अजियुधिनीभ्यो	१७३ अमितभ्योर्दी	३४० अर्तेश्च	४३४ असिसजिभ्या
५३ अजिरशिधिर	३८५ अमिनक्षियजि	६८५ अर्तेश्च	४२ असेरन्
३१८ अजिष्टरीभ्यो	४९९ अमेरतिः	७१ अर्तेश्च तुः	आ
२०६ अजेरज च	४६ अमेर्दीर्घश्च	१७५ अर्देर्दीर्घश्च	४४७ आङि णित्
५७० अज्यतिभ्यां च	६१३ अमेर्द्विषति चि	७३१ अर्भकपृथुक	२०३ आङि पणिपनि
५०१ अञ्चेः को वा	६२२ अमेर्दुक्च	४६५ अलीकादयश्च	२६० आङि शुपेः सन
६५५ अञ्च्यञियुजि	७३८ अमेस्तुट् च	१३९ अवतेष्टिलोपश्च	२७७ आङि श्रिहनि
३६९ अञ्जिष्टसिभ्यः	६९९ अमेस्सन्	७३२ अवद्यावमाधमा	३३ आङ्परयोः ख
८ अणश्च	४६९ अम्बरीषः	४३८ अवितस्तुतन्त्रि	३६३ आणको लृभू
८६ अणो ङश्च	२६५ अर्चिशुचिहुसु	४९ अविमङ्गोष्टिषच्	८० आतृकन्वृद्धिश्च
१२६ अण्डकृसृभृष्ट	२७ अर्जिहशिकम्य	१४१ अविसिचितिशु	३६२ आनकः शीङ्भि
३९७ अस्थविचमित	४६८ अर्जेर्कृज च	१६० अवे भृजः	६४७ आपः कर्माख्या
६७९ अदि भुवो ङुत	३३८ अर्जेर्णिलुक्	६१२ अशिन्नादिभ्य इ	७४ आप्रोतेर्ह्रस्वश्च
५०५ अदिशादिभूशुभि	४४१ अर्तिकमिभ्रमि	१७२ अशिपणाथ्योरु	२१६ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च
६५५ अदेर्घ च	४३२ अर्तिगृभ्यां भन्	५८६ अशिन्नाकिभ्यां	६१४ आः समिण्णिक
६४५ अदेर्नुम्बौ च	२७४ आतपूवपियजि	१४९ अक्षामुषिलटिक	इ
२६२ अदेर्मुट् च	२५९ अतिसृष्टधम्य	३५० अशोः सरः	६५९ इगुपधात् किव

६३७ हण आगसि	१६१ उषिकुषिगति	५५ कमेः पश्व	१६ कृतेराद्यन्तविप
६२१ हण आगोऽपरा	६०१ उषिखनिभ्यां	१०० कमेरठः	३८९ कृतेर्नुम च
६६१ हण आसिः	ऊ	४४५ कलंश्च	१७८ कृतेरश्वः कृ च
४३३ हणः कित्	७१८ ऊजि हणाते	१०४ कलस्तृपश्व	२६७ कृत्यशूभ्यां
४२९ हणस्तशन्तशसु	७२५ उणोर्तेडः	५२४ कलिकघोरमः	७१९ कृदरादयश्च
३२३ हणभीकापाश	३० उणोर्तेर्नुलोपश्च	७०४ कलिगलिभ्यां	३२० कृदाधाराचिक
१२० हण्गीभ्यां वन्	प्र	४७२ कशेर्मुट् च	३२३ कृधूसदिभ्यः
२८२ हणिसिजिदीहु	४११ ऋच्छेररः	४५६ कषिदूषिभ्यामी	१ कृवापाजिमिस्व
५९६ हन्देःकभिर्नलोप	७२९ ऋजेः कीकन्	८४ कषेश्छश्च	३९६ कृविष्टृष्विच्छवि
५१ हषिमदिमुदिवि	४६२ ऋजेश्च	५९७ कायतेर्डिमिः	८१ कृषिचमितानि
१४२ हषियुधीन्धिद	१८६ ऋज्रेन्द्राप्रवज्र	२० किलेर्बुक् च	२६१ कृषेरादेश्च
४३७ हषेः कसुः	२४४ ऋजिष्टृषिमिन्दि	६५ किशोरादयश्च	२८४ कृषेर्वर्णे
४२८ हष्यशिभ्यां तक	४४२ ऋतन्यजिवन्य	४ किंजरयोः श्रिण	१९६ कृषेर्बृद्धिश्रोदी
ई	५२ ऋतेरश्च	५२० कुटः किञ्च	५६६ कृषेर्बृद्धिश्छन्द
१३ ईषेः किञ्च	४०३ ऋषिष्टृषिभ्यां	२८३ कुडिकम्पोर्नलो	३१० कृहनिभ्यां
१ ४६१ ईषेः किद्वप्रस्वश्च	३४७ ऋषेर्जातौ	६२६ कुडिकुषिभ्यां	१५८ कृहभ्यामेणुः
१ उ	२१३ ऋहनिभ्यामूषन्	५२५ कुणिपुल्योः किं	१२३ कृशाद्भ्यो वः
१ १९७ उदकं च	ए	२२६ कुपेर्वा वश्च	५८२ कृशाष्टृकुटि
६४३ उदके थुट् च	२७५ एतेणिञ्च	५९ कुम्बेर्नलोपश्च	२७९ कृशाष्टृञ्चतिभ्यः
६३६ उदके नुट् च	१३० एतेस्तुट् च	३०७ कुयुभ्यां च	६२४ कृतृकृपिभ्यः की
६४९ उदके नुम्भौ च	७८ एधिवहोश्चतुः	२२ कुभ्रश्च	४६६ कृतृभ्यामीषन्
६९० उदि चेर्हंसिः	क	४१३ कुवः क्ररन्	२३९ कृपृष्टृजिमिन्दि
६९७ उदि हणातेर	४१७ कजिमृजिभ्यां	५३१ कुवश्चट् दीर्घश्च	२९० कृष्टृजसिद्रुप
५२८ उद्यर्तेश्चि	३५७ कटिकुषिभ्यां का	६२७ कुषेर्लश्च	३३३ कृष्टृदारिभ्य उ
३४८ उन्दिगुषिकुषि	६४ कटिचकिभ्यामो	५४६ कुसेरुम्भोमेदेताः	४७० कृष्टृपृकटिपटि
१२ उम्देरिच्चादेः	१०३ कणेष्टः	२२२ कृकदिकडिकटि	४०२ कृशशलकलि
२३४ उम्देर्नलोपश्च	२२३ कदेर्णिस्पक्षिणि	६ कृके वचः कश्च	८८ केश्चपरङ् चास्
३९६ उपसर्गे वसेः	१५४ कनिन्युष्टृषितश्चि	२४ कृग्रोरुञ्च	५९४ कोररन्
६३१ उडजेर्बले बलोप	३३१ कन्युच्छिपेश्च	४७३ कृज उञ्च	७२१ क्रमिगमिश्चिमि
४८१ उल्लाकादयश्च	४२४ कपश्चाक्रवर्मण	२६८ कृज उदीचां	२३१ क्रिमितमिहा
५३२ उल्लाकादयश्च	६६ कपिगाढिगाढिक	७७ कृजः क्रतुः	२०२ क्रिय इकन्
३६४ उल्लमुकदविहो	६२ कवेरोत्तपश्च	७२३ कृजः पासः	१११ क्रिशोरन्लो
६७३ उषः कित्	७२ कमिमनिजमिगा	७१३ कृजादिभ्यः सं	७३४ क्रिशोरीञ्चोप
४२२ उषिकुटिदलिकश्च	४१८ कमेः किदुञ्चोप	७२७ कृतिमिदिलति	

४२३ कणेः सम्प्रसा	२६ गुणादिभ्यः कित् २८१ छित्त्वरद्धत्वर	३२५ तन्युधिभ्यां
११२ क्वादिभ्यः कित्	३४९ गृधिपण्योर्दकौ	११५ तमिविशिवि
२१५ क्तिञ्चिप्रश्चिद्ध	१४० असेरा च	७४४ तरतेङिः
१९० कुन्शिलिपि	७४५ अहरेरनिः	११७ तरत्यादिभ्यश्च
७४३ लमेरुपधालोप	१४७ ग्रीष्मः	२११ तलिपुलिभ्यां च
२६४ क्षिप्तेः कित्च	९५ ओ मुट् च	४८ तवेणिङ्गा
३३५ छुधिपिशिमि	२२२ ग्लानुदिभ्यां	१८ तादेणिलुक्च
ख	घ	२१८ तिजेर्दोर्घश्च
४५३ खजेराकः	१४६ घर्मः	१६३ तिथपृष्ठगूथयूथ
५७९ खनिकप्यज्यसि	४७४ घसेः कित्च ४	४१३ तुषारादयश्च
३६ खरुशङ्कुपीयु	४९२ घृणिपृक्षिपा	३३३ तुगाख्यायां
५३० खर्जिपिञ्जादिभ्य	च	२५० तुन्वचौ शांसि
३९२ खलतिः	१७१ चकिरम्योरुक्चो	२१२ तृषिशुषिरसि
३०८ खणपक्षिरूपक्षप	२७६ चक्षेः शिञ्च	६८६ तृहेः कनो हलो
ग	६७२ चक्षेर्बहुलशिञ्च	४०८ तृभृवहिवसिभा
४१५ गढेः कड च	४५८ चङ्कणः कङ्कणश्च	१२३ त्यजितनिर्याज
३८६ गढेरादेश्च कः	७३६ चतेरुनन्	८३ त्रो दुट् च
५१८ गढेश्च	६२८ चन्देरादेश्च छुः	५ त्रोरश्च लः
१२४ गणशङ्कुनौ	६६७ चन्द्रे मो डित्	३३४ त्रोरश्च लो वा
६६६ गतिकारकोप	६११ चदेर्द्धत्ते	द
१२० गन्गाम्यघोः	७४७ चरेश्च	७२६ दधातेर्यन्नुट् च
४७५ गभीरगम्भीरौ	७३ चायः किः	६७४ दमेरुनसिः
६०८ गमेरा च	६३९ चायतेरञ्जे ह्रस्व	२२७ दमेर्दोसि
४४६ गमेरिनिः	२२० चिकच	१० दरिद्रातेर्यालोप
२३५ गमेर्गश्च	६१५ चितेः कणः कश्च	४८७ दलिम
२२५ गमेर्दोः	७१४ चीकयतेराद्य	६८३ दशोश्च
३११ गमेः सन्वञ्च	१०८ चुपेरकोपधायाः	६८८ दंसेष्टनौ
२१२ गर्वेरत उञ्च	३०४ च्युवः कित्च	७३३ दृहेर्गा लोपो
१६७ गश्चोदि	२२३ छिपरभ्ययम्	६०३ दादिभ्यश्चन्द्रसि
२९६ गादाभ्यामि	छु	३१२ दाभाभ्यां जुः
५९५ गिर उड्च	२ छन्दसीणः	३७७ दिधिषादयः
६०६ गुह्यवीपधिव	२४३ छन्दस्यसानच्	४०१ दिवः कित्
६८० गुधेरुमः	१२१ ज्ञापूखदिभ्यः	२२६ दिवेर्कः

६०० दिवेद्युश्च	१७ नावन्वे:	६१७ पातेर्हुम्भुन्	३३६ फलेर्गुक् च
४६ दिवो द्वे दीर्घश्च	१७४ निन्देर्नलोपश्च	६१२ पातेर्बले लुट् च	२८३ फेनमीनौ
४२० दीङो लुट् च	४८३ नियो मि:	६७१ पादे च	ब
३७० हुतनिभ्यां दीर्घ	१६६ निशीथगोपीया	३०३ पानीविधिभ्यःप:	२८५ बन्वेर्भक्षिबुधो च
१७७ दुरीगो लोपश्च	६६५ नुवो धुट् च	१३३ पारयतेरजि:	४५४ बलाकादयश्च
१२८ दृगातेः घुर्ब्रस्वश्च	६१ वृत्तिभ्योः कू:	४५५ पिनाकादयश्च	१८० बहुलमन्यत्रापि
६२३ दृगातेर्ह्रस्वश्च	६६१ नौ दीर्घश्च	२७१ पिबतेर्युक्	१९५ बहुलमन्यत्रापि
३ हसनिजनिचरि	५७५ नौ व्यो यलोप:	३७१ पिशेः किरच	२०७ बहुलमन्यत्रापि
४३१ हदलिभ्यां भः	५२७ नौ षज्जेर्घथिन्	५१६ पीयेरूपन्	२३६ बहुलमन्यत्रापि
६५४ देशे ह च	३२५ नौ सदेर्ङिञ्च	५१४ पुरः कुषन्	२५१ बहुलमन्यत्रापि
२६७ द्युतेरिसिञ्चोदश्च	२८० नौ सदे:	६७० पुरसि च	२७८ बहुलमन्यत्रापि
१०८ द्रुद्वलिभ्यामिनन्	३२४ नौ हः	६७१ पुररवाः	११८ विडादिभ्यःकिन्
ध	प	६०४ पुवो ह्रस्वश्च	२६६ बृहेर्नलोपश्च
६ धान्ये निट्	७० पः किरच	४४४ पुषः कित्	५८५ बृहेर्नोऽञ्च
२८६ धापृवस्यजयति	४७७ पञ्च एलिमन्	६६३ पूजो यण्गुर्ग्रस्व	भ
२४० ध्रुवेर्घिश्च	१८८ पचिनशोर्गुक्कन्	३९१ पृथिरजिभ्यांकिन्	४१० भन्देर्नलोपश्च
२६१ धेट् ह्रस्व	७१५ पचिमच्योरिञ्चो	५१५ पृनहिकलिभ्य	६३ भातेर्ङवतुः
३१४ धेट् ह्रस्व	६५९ पचिवचिभ्यां	२३ पृभिद्विभ्याधिगृ	१८६ भियः कृकन्
१६३ धमो धम च	२२८ पणेरिज्यादेश्वः	५५६ प्र ईरशदोश्नुट् च	१३५ भियः पुर्ग्रस्व
५५४ ध्याप्योः सम्प्र	४५२ पतस्थ च	२८ प्रथिन्नविभ्रस्जो	१४५ भियः पुगवा
न	५८ पतिकठिकुठिगडि	७४६ प्रयेरमन्	३०१ भुजि वृङ्भ्यां
२५५ नजि च नन्दे:	११४ पतिचण्डिभ्याम	१३४ प्रयेः किरत्सम्प्र	५८१ भुजेः किरच
१५३ नजि जहाते:	११६ पतेरङ्गचपक्षिणि	१४८ प्रयेः पिबन्सम्प्र	४४८ भुवश्च
८७ नजि लम्बेर्नलो	५०६ पतेरत्रिन्	१९६ प्राङि पणिकषः	२६५ भुवः कित्
४९ नजि व्यये:	३५४ पते रश्च लः	७३७ प्रा (प्रे) ततेरन्	४८५ भुवः कित्
६६३ नजि हन एह च	६२२ पदिप्रथिभ्यांनित्	३५६ प्रीयुक्णिभ्यां	३३० भुवो सिच्
३६७ नन्यपि इट् च	६६६ पयसि च	४४६ प्रे स्थः	६५६ भूरजिभ्यां
२५२ नपृनेष्ट्वष्टृ	४५० परमे कित्	५७४ प्रे हरतेः कृपे	६१० भूवादिगुभ्यो
२५७ नयतेर्ङिञ्च	२१७ परौवजेवःपदान्ते	४३५ प्लुषिकुपिशुषि०	२३८ भूस्त्रभ्रजि
६५० नहेर्दिशि भश्च	३८३ पर्जन्यः	३४३ प्लु रेरबोपघायाः	२३० भृञ्च ऊञ्च
७०१ नहेर्नलोपश्च	३६० पर्देर्निसंप्रसार	फ	१२१ भृञः किन्नुट्
५६५ नहो भश्च	१६४ पात्रुदिवदिति	४६० फर्करीकादयश्च	३५४ भृञश्चित्
५६० नामन्सीमन्भ्यो	६८३ पातेरति:	११८ फलिपाटिनमिम	३६० भृञ्हासियजि
	४६७ पातेर्ङिति:	७१२ फलेदितजादेश्च	

७ मृशुशीतृचरि	४७१ मृकणिभ्यामूको	४७७ रुहिनभिज्जीवि	३६८ वसौ रुचेः संज्ञा
५२६ अमेश्व इः	३७ मृगगवाद्यश्च	३७४ रुहे रश्च लो वा	३९१ वहियुभ्यांणित्
५६० अमेः सम्प्रसा	९४ मृप्रोरुतिः	४७ रुहेर्बुद्धिश्च	५०० वहिवस्यतिभ्य
५६९ अरिजगमिनमि	८२ मृजेगुणश्च	२१३ रुहेश्च	४६१ वहिभिश्रुयुतुगला
म	१०७ मृजेष्टिलोपश्च	६४८ रूपे जुट् च	६६० वहिहाधाम्य
७४८ मङ्गेरलव्	४६४ मृडः कीकवक्	१७१ रोदेर्णिनुक् च	८३ वहो धश्च
४१ मङ्गुराद्यश्च	य	ल	४४१ वातप्रमीः
५६२ मनेरुश्च	३०० यजिमनिशुभिध	२८७ लङेरट् च	५७३ वातेर्दिश्च
३४४ मनेर्दोर्वश्च	२५४ यतेर्बुद्धि	४४० लङेर्मुट् च	६८४ वातेर्नित्
७३ मनेर्धरकुन्दसि	४३१ यापोः किङ्गे च	२१ लङ्बिब्योर्नलोप	१८३ वाविन्वेः
४२१ मन्थः	१४३ युजिरुचितिजां	१३२ लङ्बेर्नलोपश्च	४२५ विटपपिष्टपविद्धि
३८ मन्दिवाशिमथि	२४७ युधिबुधिरशि	७३३ लोरीडोर्हस्वः	६७७ विदिभुजिभ्यां
२८ मध्यतेर्यलोपो	१३६ युज्यसिभ्यां	३७२ लोटपलितौ	६६४ विधाप्रो वेध च
६८१ मसेरुर्न	२१ यो द्वे च	व	४७६ विषाविहा
४३ मसेश्च	२३७ रज्जेः वयुन्	५०६ वङ्क्रयाद्यश्च	३१९ विषेः किञ्च
५१७ मसेर्जुम् च	६२९ रपेरत् एच्च	७१७ वचिमनिभ्यां चि	४८८ वीज्याज्वरिभ्य
३१ महति हस्वश्च	२६ रपेरिच्चोपधायाः	३१३ वचेर्गश्च	४३० वीपतिभ्यां तकन्
२२४ महेरिनञ्च	१६१ रमे रश्च लो वा	३८४ वदेरान्यः	६४० वृङ्शीङ्भ्यां
७०३ माङ् ऊलो मय्	५०३ रमेर्नित्	२८८ वनेरिच्चोपधायाः	२०५ वृजेः किञ्च
५४९ माङ्गत्ससिभ्यो	१०१ रमेर्बुद्धिश्च	४०० वयश्च	३७८ वृज एण्यः
५७ मिथिलाद्यश्च	६५३ रमेश्च	६६८ वयसि धाजः	३८७ वृजश्चित्
५६१ मिथुने मनिः	२१४ रमेस्त च	५६३ वर्णेर्बलिश्चाहिर	६८७ वृज्जुटितनि
६६२ मिथुनेऽसिः	३८० राजेरन्यः	२४१ वर्तमाने पृषट्	३५६ वृतेर्बुद्धिश्च
५४१ मिपिभ्यां रुः	२२४ रातेर्द्वैः	५३९ वलिमलितनिभ्यः	२६३ वृतेश्च
६७ मीनातेरुर्न	५०७ राशविभ्यां त्रिप	४८० वलेरुक्कः	५८० वृतेरकुन्दसि
४० मुकुरदुर्दुरौ	४०५ राशिवह्निभ्यां च	१९ वलेर्गुक् च	४२६ वृतेस्तिकन्
१२५ मुदिप्रोर्गंगौ	२९५ राज्ञासास्त्रास्थू	६७८ वशोः कनसिः	४६३ वृट्भ्यां विन्
२०० मुषेर्दोर्वश्च	६३८ रिचेर्धने चिञ्च	२२६ वशोः कित्	१८५ वृधिवपिभ्यां रन्
२७७ मुहेः किञ्च	६१८ रुचिभुजिभ्यां	४७१ वशोः कित्	१९८ वृधिकृण्योः कि
७०० मुहेः खो मूर्ध	६२५ रुचिवचिङ्कुचि	५६४ वसिवपियजिरा	१६६ वृषादिभ्यश्चित्
६१ मूलेराद्यः	३६५ रुचिविदिभ्यां कि	६५७ वसेर्णित्	५४० वृहोः पुगदुको च
५४८ मूशत्रयधिभ्यः	५४३ रुशातिभ्यां कृन्	३५१ वसेश्च	३४२ वृत्तवद्विहनिक्मि
५१० मृकणिभ्यामी	४०४ रुषेर्नित्पु च	६१६ वसेस्तिः	५८९ वेजः सर्वत्र
		७५ वसेस्तुन्	३६८ वेजस्तुट् च

६१२ वेजो द्विच	४५६ शृपृषुजां द्वे	५५७ सर्वधातुभ्यइनृ	३७९ स्तुवः कसेयश्छ
२१० वेपितुष्टोर्हस्वश्च	३८१ शूरम्योश्च	५८४ सर्वधातुभ्यो म	३०५ स्तुवो दीर्घश्च
१७२ वौ कसेः	१० शृस्वृनिहित्र	६२८ सर्वधातुभ्योऽसु	६०५ सयायतेर्दृट्
६२१ वौ तसेः	१५२ शोवयह्जिह्वा	१५१ सर्वनिवृप्वरि	६८२ स्थः किच्च
३६ न्यथेःसम्प्रसारणं	७०६ श्रमान् श्रयते	५४ सलिकल्यानिम	५३६ स्थः स्तोऽञ्बजब
७४१ व्याडि घ्रातेश्च	२०४ श्यास्याह्ज	२५८ सव्ये स्थश्छन्द	११३ स्थाचतिमृजेराल
६३५ व्याधौ शृट् च	४४३ श्रः करन्	२७० सहो धश्च	३१७ स्थो णुः
श	५६७ श्रः शकुनौ	५९२ सातिभ्यामनिन्	५५२ स्नामदिपद्यति
२० शः कित्सन्वच्च	६३३ श्रयतेः स्वाङ्गे	५४७ सानसिवर्णसिप	३४६ स्नुव्राश्चवृत्त्याषि
५२१ शकादिभ्योऽटन्	३७६ श्रुदक्षिस्पृहि	६२० सावसेः	७०५ स्पृशोः श्वशुनौ
१०६ शकिशम्योनिन्	२६६ शिल्पेरच्चोपधा	७४० सिचेः संज्ञायाम्	१७० स्फायितश्चिव
३२९ शकेरुनोन्तो	३२ शिल्पेः कश्च	६६ सितनिगमिमसि	६८ स्यन्देः सम्प्रसा
४९८ शकेर्कृतिन्	१५७ श्रुत्तन्पूषन्	६०२ सिविमुच्योष्टेरू	११ स्यन्देः सम्प्रसा
३५ गते च	५११ श्रयतेश्चिन्	५३३ सिवेष्टेरू च	३२६ स्यमेरीट् च
६० शदेस्त च	२४९ शिवतेर्दश्च	२८९ सिवेष्टेर्यू च	२०१ स्यमेः सम्प्रसा
१०५ शपेर्बश्च	६३२ श्वेःसम्प्रसारणं	२९३ सुजो दीर्घश्च	६९४ क्षसेः शिः कुट्
६६ शमेर्दः	स	२५३ सुग्यसेक्त्र	६४१ क्षुरिभ्यां तुट् च
५३४ शमेर्बन्	३५२ संपूर्वाच्चिन्	२३२ सुयुरुष्टो युच्	२१९ सुवः कः
१०२ शमेः खः	२४२ संश्चत्तपद्मेहत्	३१५ सुवः कित्	ह
४८२ शलिमण्डिभ्या	१५५ सप्यशूभ्यां तुट्	३८८ सुविदेः कत्रः	१५६ हनिकुषिनीरामि
४४ शावशेरासौ	५७६ समाने ख्यः स	३०६ सुशृभ्यां निच्च	५९३ हनिमशिभ्यां सि
५३७ शाकापिभ्यां	१८७ समिकसउकन्	१८२ सुसूधागृधिभ्यः	१९४ हनो वध च
४७८ शीङो धुल्लकल	१६८ समीणः	५०४ सूडः क्रिः	७४२ हन्तेरच् घुर च।
७०२ शीङोहस्वश्च	५३२ समीणः	६१६ सूचेः स्मन्	५०२ हन्तेर्ह च
५५३ शीङ्कृशिरुहि	२४६ सम्यानचस्तुवः	१५ सुजेरसुम्ब	४०९ हन्तेर्मुट् हि च
३९३ शीङ्कृशिरुगमिव	१३१ सतैरटिः	३६१ सयुवचिभ्यो	७२० हन्तेर्युष्माद्य
३२२ शुकवल्कोल्काः	४२१ सतैरपः पुक्च	११९ सृष्टोर्दृष्टिश्च	१४४ हन्तेहि च
१७६ शुचेर्दश्च	६७६ सतैरपपूर्वादसिः	३२१ सृष्टभृशुषि	७१० हन्तेःशरीरावयवे
१८३ शुसिचिमीनां	३०२ सतैरयुः	४८९ सृष्टिभ्यां कित्	३४ हरिमितथोर्द्वव
४१६ शृङ्गारभृङ्गारौ	५२६ सतैरिणच्च	६९२ सौ रमेः क्तो दमे	७२२ हयैतेः कन्यकि
१२३ शृणातेर्हस्वश्च	१६२ सतैरिणित्	१४ स्कन्देः सलोपश्च	३६६ हसिमृग्निवामि
१२७ शृदृभसोऽदिः	३५८ सतैर्दुक्च	६४६ स्कन्दश्च स्वाङ्गे	६६६ हिंसेरीरक्षीरचौ
४६७ शृपृभ्यां किच्च	४६३ सतैर्दुम्ब	३०९ स्तनिहृषिपुषिग	६०७ हुयामाश्रुभसि

वचने हेः ८।२।६३॥ प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि ।
 पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । कटं करोति ननु । ३६१३ नि-
 गृह्यानुयोगे च ८।२।६४॥ अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अग्रामावास्येत्या-
 त्थ ३ । अग्रामावास्येत्येवं वादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुप्रयुज्यते । ३६१४
 आग्नेडितं भर्त्सने ८।२।६५॥ दस्यो ३ दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आग्नेडि-
 तप्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर ३ चौर ३ । ३६१५ अङ्गयुक्तं तिङाका-
 ङ्कृतम् ८।२।६६॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं शा-
 स्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् ।
 अङ्ग, पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्ण भक्तं तव दास्या-
 मि । ३६१६ विचार्यमाणानाम् ८।२।६७॥ वाक्यानां टेः प्लुतः । होत-
 व्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्यमिति । होतव्यं न होतव्यमिति वि-
 चार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः । ३६१७ पूर्वं तु भाषायाम् ८।
 २।६८॥ विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षं पू-
 र्वत्वम् । भाषाप्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते । ३६१८ प्रतिश्रवणे च ८।

भवति । निगृह्या । 'निगृह्ये'ति ल्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः तस्यैव स्वमतस्य
 'एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमाथे'ति शब्देन प्रतिपादनमनुयोगः, तत्र यद्वाक्यं तद्वाह-
 अत्र यद्वाक्यमिति । निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । 'अग्रामावास्येत्येवं केनचित्प्रति-
 ज्ञातं तमुपपत्तिमिर्निगृह्या साऽभ्यस्यमनुयुक्ते । अग्रामावास्येत्याथेति । तदेव विवृणोति
 अग्रामावास्येत्येवमिथ्यादि । दस्योऽदस्योऽश्ति । 'वाक्यादेशरामन्प्रितस्य' इत्यादिना
 द्विवचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति, न तु पूर्वस्य 'तस्य
 परमाग्नेडितम्' इति परभागस्यैवाग्नेडितसंज्ञा विधानात्, इत्यते द्वयोरपीत्याह—
 आग्नेडितप्रहणमित्यादि । द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणमि-
 त्यर्थः । एतच्चाग्नेडितस्य भर्त्सने दुरयसम्भवाङ्गभ्यते । अङ्गयुक्तम् । आकाङ्क्षतीत्या-
 काङ्क्षं पचाषच् । तिङन्तमिति । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः । अङ्ग कूज ३ इति ।
 अङ्गशब्दोऽमर्षे । कूज अव्यक्ते शब्दे । लोण् मध्यमपुरुषैकवचनम् । शास्यसि जाल्मेति ।
 कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः । अङ्ग देवदत्तेति । अङ्गशब्दोऽप्राप्नुनये । 'अङ्ग
 देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या वदस्येतद्वेषते । विचार्यमाणानाम् । 'कोटि-
 द्वयस्पृशिविज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते ।' इह-
 तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि । गृहा ३ इति । सप्तश्लोकवचना-
 त्तस्य गृहे इत्यस्य 'एवोऽप्रगृह्याथे'ति प्लुतविकारः । पूर्वं तु । पूर्वैषैव सिद्धे निय-
 मार्थमिदम् । तुशब्दस्त्वर्थतोऽवधारणार्थः । यदेवं विज्ञायेत 'पूर्वमेव प्लुत' इति

परीक्षोपयोगी सरल संस्कृत हिन्दी टीकाओं से
सुसज्जित सभी प्रान्तके परीक्षापाठ्य निर्द्धारित
ग्रन्थ तथा प्राचीन से प्राचीन
संस्कृत ग्रन्थ मिलने का एक मात्र
जगत प्रसिद्ध प्राचीनतम
स्थान—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, बनारस ।

